

Взято в шкільній бібліотеці
2/9 919 *Львів*

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛЮПЕДІЯ

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА

ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

КНИГА ЗНАННЯ

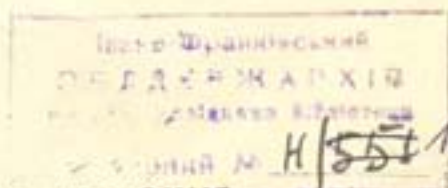
В 3-ОХ ТОМАХ

багато ілюстрована, з кольоровими таблицями,
мапами та образками

ПІД ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА РАКОВСЬКОГО

ТОМ ТРЕТІЙ

С — Я

ЛЬВІВ — СТАНИСЛАВІВ — КОЛОМІЯ
ВИДАННЯ КООПЕРАТИВИ „РІДНА ШКОЛА“

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

В-ВО УКР. ЗАГ. ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ ЛЬВІВ-СТАНІСЛАВІВ-КОЛОМІЯ

ІЛЮСТРАЦІЙНІ ТАБЛИЦІ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ У. З. Е. ВИКОНАВ Ф. А. БРОКГАВЗ
У ЛЯЙПЦІГУ. КОЛЬОРОВІ МАПИ ДО ЗАГ. ЧАСТИНИ У. З. Е. ВИКОНАВ ПІЛЛЕР-НАЙМАН
У ЛЬВОВІ. КОЛЬОРОВІ МАПИ І КОЛЬОРОВІ ТАБЛИЦІ ДО ГАСЛА «УКРАЇНА» ВИКОНАЛА
«УНІЯ» У ЛЬВОВІ. ТЕКСТОВІ ІЛЮСТРАЦІЇ З КЛІШАРНІ «ФОТОТИП» У ЛЬВОВІ.

С

С, приголосний зубний, протиснений, сичний; в укр. мові м'ягчитьсЯ на ш (шати-пищу) та сь; перк. назва: слоно; числовий знак 200.

Сааді (Са'дй, ібн Мослігоддів), перс. поет-мораліст (1184-1291); збірки лір. та дидактичних поезій: „Диван“, „Гулістан“ (сад рож), „Бостан“ (овочевий сад) та „Думки й афоризми“.

Сааді (Саїд-Юсуф аль Фаїм), жид. філософ (892-942), послідовник Платона, автор трактату „Віра й Знання“ (по араб.), батько жид. мовознавства.

Саба, Сава, бібл. край, мабуть у півд. Арабії (цариця з Саби підвідала Соломона).

Сабандія, гл. Савоя.

Сабат, (євр.) шабас, субота, у жид. сьомий, сьюточний день тижня.

Сабат Микола, гал.-укр. педаґог (1867-1930), дир. укр. гімназії у Станиславові та у Львові, проф. гр. філософії та археології на укр. унів. у Відні й Празі, та клас. філ.-сьології на укр. унів. у Львові; видав „Кобзаря“ Шевченка з коментарем.

Сабатіє (Sabatier) Поль, фр. хемік, *1854, дослідник каталізи; нагорода Нобелі 1912.

Саббата Севій, жид. кабаліст (1626-76), виступав як Месія, мав прихильників і на Україні (твір Галитовського проти нього: Месія правдивий); його прихильники живуть і досі; його виступ зв'язують із повстанням хасидизму.

Сабінські гори (Monti Sabini), частина Апеннінів у центр. Італії, до 2.156 м. вис.

Сабінці, сабінини (Sabini), ст.-італійський народ, сусіди латинців, жили в гірській країні між Умбрією й р. Анієне (ст. Аніо), почасти злилися з римлянами (переказ про полон сабінки).

Саблучок (Саблучок) Іван, укр. мистець-маляр (1735-77), портретист, проф. Акад. Мист. у Сїб.; 1767 заснував малірську школу при колегії в Харкові.

Сабо, (фр.) черевки дерев'яні або тільки з дерев'яними підощвами, шкивані фр. селянами.

Сабо Іван, укр. письмен. (1857-1923), поезії

й нариси в „Раді“ й „Рідному Краю“; псевд. О. Б. А-сі.

Сабов, ім'я закарп.-укр. письмен. і діячів московії, гр.-кат. священників: 1) Євмен, *1859, голова Общества ім. Духовича, автор граматики та „Христоматії перк.-слав. и угороруских памятників“, основник і гол. ред. журн. „Карпатській Світ“; 2) Кирило (1838-1914), проф. „руської“ мови в угоргородській гімназії в 1890-их рр., автор „Граматики письменного русского языка“, популярних видань, ред. часопису „Світ“.

Саботаж, (фр.) 1) нищення фабричних уряджень страйкарями; 2) гзн. йт. страйк, себто удавання праці, а в дійсності неробство; 3) загальном. політ. учинком, спрямований проти існуючого ладу в державі.

Сава, 1) С. „Освещений“, св., „патріарх ченців“, основник лапри св. С. в Єрусалимі, автор найстаршого перк. уставу; †532; 2) С., св. (1169-1236), перший архієп. Сербії; поклав основи під серб. освіту.

Сава, ліва притока Дунаю, 712 км. дов.; притоки: Кульпа, Уна, Врбас, Босна, Дрина.

Савана, (есп.) кампос, лясос, вел. простір у тропічній смугі з періодичними опадами, виритий травиною, ксерофільною рістнею з рідко порожкиданими деревами й корчами; с. найбільше поширені в серед. Африці.

Саваот, (євр.) назва Бога, в значінні: Господь військ або сил (небесних).

Савенко Анатолій, рос. політ. діяч укр. роду, *1874, член 4. рос. Держ. Думи; воєр. укр. руху.

Савина Марія, рос. драм. авторка укр. роду (1854-1915), виступала і в укр. п'єсах; мала вплив у театр. політиці й чимало робила послуг Кропивницькому та укр. театрові.

Савина книга, кирилицька пам'ятка ст.-болг. мови, євангеліє апракос, із XI в., тепер у Москві; написана може на границі укр. території.

Савицький, 1) Константин, укр. маляр і гравер, поет побуту та псих. депресії (1845-1905); „Рибалки“, „Робітники на залізниці“, „Зустріч (ікони“, „На війну“, „Темні люди“; гравюри: „Голодно й холодно“, „Селянські діти“; 2) (Sawicki) Людо м ір, поль. географ, морфолог і подорожник (1884-1928), проф. унів. у Кракові, дослідник красоних явищ; 3) Микола,

Р. Верас: Піванка сабінки (Берлін).

укр. держ. діяч, *1867, 1906-14 голова чернігівського губ. земства, за гетьманщини якийсь час товариш міністра внутр. справ; 4) **Омельян**, гал.-укр. педагог (1845-1921), москвофіл, дир. гімназії в Тернополі; підручники з математики та фізики; 5) **Петро**, рос. географ і етнолог, *1895, син Миколи, ідеолог евразійства, основник теорії кліматичної міграції: мовляв, культ. розвиток людства пересувається постійно з теплих країн до холодних; праці про укр. мистецтво; 6) **Стенан**, укр. гром. діяч (б. 1684-б. 1751), лубенський полк. писар, перекладач на укр. мову поеми С. Твардовського „Wojna domowa“.

Савич, 1) **Василь**, лубенський полк. за гетьм. Івана Скоропадського; 2) **Микола**, укр. гром. діяч (1808-92), кирило-методівець, хемік, журналіст, місяць радник в Одесі; 3) **Олександр**, псевд. Ів. Тарасенко, укр. письмен. (1846-1902), правник, член лубенського окружного суду; збірка віршів „На Україні“ й поема „Гануса“; 4) **Олексій**, рос. астроном (1810-83), укр. роду, м. ін. перевів нівелювання між Чорним і Каспійським морем; 5) **Семен**, кав'язький полк. за Б. Хмельницького, укр. посол до кримського хана 1654; 6) **Семен**, ген. писар за Ів. Скоропадського.

Савінй (Savigny) Фрідріх Карл, нім. правник (1779-1861), проф. рим. права в Берліні, голова Іст. школи в правознавстві. Гол. праці: „Історія рим. права в серед. віках“, „Система теперішнього рим. права“.

Сави́ков Борис, рос. політ. діяч і письмен. (1879-1925), член бозової організації соц. рев. партії, учасник терористичних замахів, 1917 військовий міністер; вернувшись з еміграції, загинув у тюрмі в Москві; романи під псевд. Ропшин: „Кінь блідий“, „Те, чого не було“, „Кінь вороний“ та ін.

Сави Павльо (São Paulo), 1) півд.-схід. браз. держава, 247.240 км.² 14.590.000 меш., гол. продукти кави та бавовни, бавовняна промисловість; 2) П гол. м-о, 907.000 меш., вис. школи.

Сави Павльо де Льянда (São Paulo de Loanda), гол. м-о та пристань Порт. Зах. Африки, 20.000 меш.

Сави Франсіско (São Francisco), вл. Ріо С. Ф., ріка схід. Бразилії, 2.900 км. дов., 650.000 км.² сточища, вливається до Атлантийського океану.

Савона (Savona), пристань на зах. Рі. Ідрі, 54.000 меш., залізна промисловість.

Савонарола (Savonarola) Джіроламо, іт. чіханець (1452-98), реформатор і церк. діяч та проповідник у Флоренції; за х. пали Олександрові VI повішений

Савоя, Сабандія, країна в Зах. Альпах, від 1111 окреме графство, 1416 князівство, 1720 королівство, об'єднане зі Сардинією під пануванням Іт. кор. роду; від 1860 належить до Франції й розділена на два департаменти: 1) Савуа (Savoie), 6.188 км.² 230.000 меш., гол. м-о Шамбері; 2) Гор. С. (Haute Savoie), 4.598 км.² і 245.000 меш.; гол. м-о Анеї.

Саврань, Савранка, права притока серед. Буга.

Савтей (Southey) Роберт, англ. поет і критик (1774-1843), провідник школи лякстів, себто поетів, що жили в околицях озер (Вордсворт та ін.).

Савтгемптон (Southampton), пристань у півд. Англії, 170.000 меш., річний оборот 19.510.000 нетто рег. т., корабельні верстати.

Савтенд (Southend), англ. воєнна пристань при гирлі Темзи, 104.000 меш., морські купелі.

Савтпорт (Southport), англ. пристань над Ірд морем, 78.000 меш., морські купелі.

Савт Шільдс (South Shields), англ. пристань при гирлі Тайну, 124.000 меш., корабельні верстати.

Савчак Дам'ян, гал.-укр. гром. діяч (1847-1912), заслужений діяч Лемківщини, посол до союму і член Красового Відділу 1889-1901.

Савченко, 1) **Володимир**, укр. військ. діяч, *1882, ген. штабу полк. армії УНР, начальник штабу 8. Запорізької Дивізії, співробітник військ. журналіст. „Табора“ та „За Державність“; 2) **Павло**, укр. поет-символіст (1887-1920), збірка „Епілог“; 3) **Федір**, укр. історик, *1892, співробітник ВУАН у Києві, дійсний член ІТШ, „Заборона українства в 1876 р.“ й ін. праці; 4) **Яків**, укр. письмен., *1890, брат Павла, поет і літ. критик; збірник містично-символічних лір. поезій: „Поезії“, „Земля“; збірка літ.-крит. статей: „Азіатський апокаліпс“, „Поети й безстрасти“, „Проти реставрації“, „Доба і письменник“.

Савченко-Більський, 1) **Володимир**, укр. військ. діяч, *1867, генерал-хорунжий флоту УНР, один із організаторів морського міністерства, начальник Гол. Морської Управи Військ. Міністерства, співробітник військ. журналіст. „Табора“, „Укр. Івалід“, „За Державність“; 2) **Михайло**, укр. гром. діяч, соц.-рев.; 1917 ген. секретар хліборобства, за гетьманщини 1918 член президії Всеукр. Земського Союзу.

Савчинський Григорій, гал.-укр. гром. діяч (1804-88), гр.-кат. святи.; вірші й оп. в „Зорі Галицькій“.

Дж. Савонарола.

Б. Сави́ков.

Я. Савченко.

Савчук Юрій, бук.-укр. журналіст, *1865, ред. час. „Селиниськ“ від 1895, опісля „Народний Вєстник“ від 1899.

Сагайдак, (тат.) піхва на лук та стріли.

Сагайдачний, 1) Євген, укр. різьбар, *1886, проф. мист.-пром. школи в Миргороді, Межигір'ї і від 1922 Мист. Інституту в Києві. Керамічні виробн з укр. орнаментикою, різьба на дереві, декоративна різьба; 2) Петро, Кошаченіч (Кононович), правосл. шляхтич із Галичини, вихованець Острозької школи; до-свідчений полководець, зорганізував Запорозьке Військо в дисципліновані полки і велавився походами на татар і турків;

1614 на Трапезунт та Синопу в М. Азії, 1615 на Царгород, 1616 на Кафу; 1618, допомагаючи пол. королевицї Владиславовї в походї на Москву, погромив моск. війська. Як гетьман, 1614-1622, був проводирем поміркованих, надав козацьким змаганням держ. характеру й досяг значних культ.-нац. прав; при його діяльній участі відновлено 1620 правосл. сраpxію на Україні; 1621 з 40.000 козаків дав поміч полкам проти турків під Хотином і розбив тур. війська, але, поранений у цих боях, †1622; майно записав на укр. школи.

Петро Сагайдачний.

Сагара, найбільша пустиня світу, вперек півн. Африки, загально 6,200,000 км.²; поверхня С. побіч низин та височин має й гори (Тібестї, над 3,400 м. вис.), але її посушливість (смуга насатїв) робить її одноманітною, місцями піщаною (арєг), місцями кам'яною (гяммад) пустинєю. Вода є лише в небагатьох місцях під ґрунтом і часом виступає джерелами. Немає хмар, тому вел. денне вагання теплоти (від + 50° удень до нижче 0° вночі). Ростилий і тваринний світ дуже бідний. Населення здебільшого берберн й маврн з низьк. домашньою худобию і арабн; заг. б. 2,000,000, з чого частина осїла по оазах, частина кочівниця. Найвищїмі оази: Туат, Фасан, Куфрїк, Гол. шляхи караван: Марокко-Тїмбухту, Альжир-Тїмбухту, Альжир-Сокото, Тріполїс-Кука, Бенгалї-Вадай, Каїро-Ель Фашер. Полїтично належить більша частина Сагари до Франції; до Марокка, Альжиру, Тунїсу, фр. Сагари (2,400,000 км.² і 1,200,000 меш.), фр. Зах. і Рівникової Африки; до Еспанії: тав. Зах. Сагара (285,000 км.² і 50,000 меш.), до Іт. Лїбїї, до Бїхту, брит. Нігерїї і Судану.

Сагарда Микола, укр. історик і бібліо-

граф, *1870, бібліотекар Всенар. бібліотеки у Києві та співредактор її органу „Журнал бібліотекознавства та бібліографії“.

Сагіб, (араб.-інд.) пан; в Індії та Персії титул європейців.

Сага, (сканд.) зага (нім.) прозовий нар. епос у ст. скандинавській літ., оп. про славі родн Ісландії, про норв. королів та про події в сусїдніх країнах, м. ін. дуже часто про події ст.-укр. історії.

Сагасїг (Sagasig), стн. м-о в дельті Нілу, 55,000 меш., год. осередок торгівлі стн. бавовною й абжиком, придільні.

Саго, мучна річовина, добута з осереддя сагової — пальми (гл. Пальма) або сагового дерева (Cycas circinalis); в торгівлі у формі круглих крупочок; цїнний засіб поживи; с. подроблюють мукою з бататів, картоплї й ін.

Саговець, сагївниця, сагове дерево, гл. Саго.

Сагунт (Saguntum, гр. Ζακύνθος), есп. м-о б. Валєсії, опісля Мурвїдро, тепер Сагунто, 8,000 меш.; його облога й здобуття Ганнібалем у 219 до Хр. дали привід до 2-ї пунїйської війни.

Сад (Sade) Донасієн Альфонс Франсуа, фр. письмен. (1740-1814), маркіз, автор еротичних романів (Жюстіна, Жюлієта), де змалював свої хороблині полові збочення.

Судагура, м-ко на Буковині б. Чернівцїв, 2,800 меш.; 33% українцїв, 43% жидів, 14% поляків, 10% інших.

Саджа, степова курочка (Syrrhaptes), птах із родини бродунів, живе на степах Азії й пїад України; гл. таблиця Аа. авїрнї ч. 19.

Садизм, (фр.) позове збочення, коли людина відчуває приємність, заїдаючи біль другїї людини; назва від марїца Сада.

Садїк Шаа, гл. Чайковський Михайло.

Садї, гл. Саадї.

Садковський Віктор, укр. церк. діяч (*в 1-їй пол. XVIII в., †1863), архимандрит слухського ман., борець за православіє на укр.-білорус. землях Польщі, за що в'язнений у 1789-92, 1793 архисп. мїнський, 1796 чернігівський.

Садона, чєс. с. б. Градиш Кральового; 1866 перемога прусаків над австрїйцями.

Садонська Марїа, з роду Тобїлевич, укр. артистка (1855-91), акторка побутового театру: Наталка в „Наталїї Полтавцї“, Варка в „Бєзталїї“, Харитина в „Наймїчї“.

Садонський, 1) Вїлєнтин, укр. гром. діяч, журналіст та економіст, *1886; 1917 за Центр. Ради ген. секретар судових справ у першому секретарївті, міністер праці

Саговець, зїїва овоц, зправа цїст.

УНР 1920-22, від 1925 доцент Укр. Госп. Академії в Подєбрадах. „Нарис економічної географії України“, „Людність зах.-укр. земель по поль. перепису 1922“, „Права в УСРР“; 2) вл. Тобілевич, Микола, вист. укр. драм. актор, *1856, на сцені від 1881, основник постійного укр. театру у Києві, дир. укр. театру у Львові, Києві, Ужгороді, автор, кількох перерібок і перекладів драм. творів та споминів; 3) Михайло, укр. військ. діяч, *1887, полк. армії УНР, начальник похідної канцелярії Військ. Міністерства УНР при ставці Гол. Отамана, ред. журн. „Укр. Інавалід“ та „За Державність“; 4) Никифор, гал.-укр. математик,

Микола Садовський.

*1884, дійсний член НТШ, праці в Збірнику Мат.-природнописьно-лікарської секції НТШ.

Садов'ян (Sadoveanu) Мірай, рум. новеліст і повістяр, *1880; іст. повісті, пр. „Соколи“ з часів Підкова, „Роксандра“ про Тимоша Хмельницького; новелі.

Садовк дитячий, гл. Дітотчий садок.

Садукеї, жид. рел. секта в часах Ісуса Христа; приймали тільки закон Мойсея, а відкидали традицію; прихильники гелістичної культури.

Сасич Микола, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1885, інженер, старшина УСС, 1915-18 пров. діяч на Волині й Поділлі, 1918 ком. Косіщини; 1920 корпусний ком. в армії УНР, 1924-29 приват-доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах. Праці з лісівництва.

Саст(а), саїта, (фр.) від дорогого сукна а вовни й шовку в XVII і XVIII вв.

Сажа, розпалений вугіль, повстає при неповному спаленні річкових багатих на вугіль; уживається до виробу рисункового тушу, друкарського чорнила та смаровала до черевиків.

Сажка, зона й головня збіжжя.

Сазонов, 1) Б'г'ор, рос. гром. діяч (1879-1905), член соц.-рев. бойки, за вбивство міністра Плеве 1904 засуджений на вічну каторгу, де й умер; 2) Сергій, рос. держ. діяч (1861-1927), 1910-16 міністер закорд. справ, 1917 посол у Лондоні, 1918 представник Денікіна у Парижі, один із винуватців світової війни; полишив „Спомини“.

Саїс, м-о в ст. Євнті в дельті Нілу, столиця 24, 26 і 28 династії, тепер руїни; в святині богині Нейт стояла славна П статуя, все закрита перед віршми.

Саїга, гл. Сугак.

Сайгон, гол. м-о фр. Кохінхін, 110.000 меш., зоологічний і бот. сад, торг. і воєн. пристань.

Сайма, оз. в півд.-схід. Фінляндії, 1.760 км.² пов., відтікає р. Вуоксою до Ладоги, сполучене каналом із Фінською затокою.

Саймон (Simon) Джон, англ. держ. діяч,

правник, *1873, ліберал, член палати послів, 1913-15 міністер справедливості, 1915-16 внутр. справ, від 1931 міністер закорд. справ.

Сакнож, (фр.) дорожня торба, мішок.

Сакеларій, (сар.-лат.) церк. фінансовий урядовець у X-XIV вв. при церквах і манастирях царгородського патріярхату. Великий с., такий самий урядовець при патріярху, член його ради.

Сакі, оз. на Кримі між Емпаторією й Севастополем, 5 км. дов., від 95 до 2 км. шир., славі болотні купелі.

Сакі, сакі, (яп.) яп. алкогольний напйток із рижу.

Сакін, пограничне м-о а XI в. на лівому березі Дніпра, місце укр.-половецьких переговорів 1101.

Сакімуні, назва Будди, гл. Буддизм.

Сакіні (Sacchini) Антоніо, іт. комп. (1734-86), б. 70 опер: „Едип у Кольоні“, „Великий Сід“ та ін., церк. та камерні твори.

Саклі, хата у казаських народів.

Сакмара, права притока Уралу 700 км. дов.

Сакович Касія, у світі Калікет, укр. церк. діяч (1578-1647), родом із Галичини, 1620-24 ректор київ. братської школи, автор віршів на смерть геть. Сагайдачного, запаній полеміст, з'їдливий критик уній, пізніше сам уніят (Ігумен у Дубні), а потім римо-кат. свец. у Кракові й автор м. ін. полемічного твору „Перспектива“ проти православних і уніятів.

Сакос, (гр.) верхня сп. богослужбове вбрання, з розрізами а боків і короткими рукавами. До поч. XVIII в. на Україні с. убрали лише митрополити, в XVIII в. його стали вживати й єпископи; ілюстр., гл. Ризи.

Сакральний, (лат.) 1) приналежний до обряду; 2) приналежний до крижової кости.

Сакрамент, (лат.) гл. Тайна.

Сакраменталі, (лат.) церк. благословення й освячення, пр. кроплення свяченою водою, мирування й т. п.

Сакраментальний, (лат.) той, що має силу сакраменту; священний, обрядовий, запаній.

Сакраменто (Sacramento), 1) гол. ріка Каліфорнії, 600 км. дов., вливається до Тихого океану (б. Сан Франсіско); 2) гол. м-о держави Каліфорнії в ЗДА над р. С., 100.000 меш., торг. осередок.

Сакран (Sacranus) Ян, або Ян із Освенціма, поль. церк. діяч, проф. і ректор краківської акад.; лат. твором (1500) „Виявлення помилок руського обряду“ розпочав рел. полеміку між католиками й православними; †1527.

Сакс, 1) (Sax) Адольф, бельг. знавць муз. інструментів (1814-94), винахідник саксофону, тощо; 2) (Sachs) Ганс, нім.

Сергій Сазонов.

поет (1494-1576), швець із фаху, представник майстерінгерства (в Нірнбергу).

Саксаганський, вл. Тобілевич, Опанас, укр. актор-комік, *1858, довший час антрепренер власної трупи з участю Карпенка-Карого, пізніше режисер; автор кількох ориг. п'єс епопій.

Саксагань, ліва притока нгульци.

Саксаул, сазак (*Haloxylon, Ammodendron*), рослина з родини лободуватих; кущ або невис. (до 6 м.) дерево без листя, а з зеленими гілками, росте на закаспійських і серед.-аз. піщаних степах.

Саксен-Альтенбург (*Sachsen-Altenburg*), до 1918 союзне нім. князівство, тепер частина Турингії, 1.324 км.² пов. і 211.000 меш.

Саксен-Ваймар-Айзенах (*Sachsen-Weimar-Eisenach*), до 1918 союзне нім. князівство, тепер належить до Турингії, 3.611 км.² пов. і 433.000 меш.

Саксен-Кобург-Гота (*Sachsen-Coburg-Gotha*), до 1918 союзне нім. князівство, тепер розділене між Баварією в Турингії, 562 км.² і 74.800 меш.

Саксен-Майнінген (*Sachsen-Meiningen*), до 1918 союзне нім. князівство, тепер частина Турингії, 2.468 км.² пов. і 269.000 меш.

Сакси, саксонці, герм. плем'я в півн.-зах. Німеччині, в V в. завоювало Британію, в IX в. утворило саксонське князівство в серед. Німеччині.

Саксон, гл. Саксонське дзеркало.

Саксон Граматик (*Saxo Grammaticus*), ст.-дан. історик, *1204; автор „Історії Данії“.

Саксонія (*Sachsen*), серед.-нім. країна над серед. Лабом, повільний перехід від Рудав, Гарцу та Туринського лісу (на півдні та заході) до нім. низини (на півночі та сході); переважає горбонина. Досить рідкі й лісу, дуже інтензивне рільництво. Великі багатства копалин: вугілля, мідь, олово, залізо, калієві солі та кам'яна сіль. Промисловість високо розвинена: ткацька, споживча, кушнірська, машинова, музична й друкарська. Торговля: футрами, збіжжям, книжками. Політично дільтея С. на півд. союзу нім. державу (14.943 км.² і

4.980.000 меш., гол. місто Дрезден), і півн.-прус. провінцію (25.275 км.² і 3.283.000 меш., гол. місто Магдебург). С. повстала з маркі Майсен, яка перейшла 1089 до роду Веттіні; 1423 Фридрих I добув титул курфюрста; Йоган Фридрих 1532-47, приєднався до реформації; Фридрих Август I, 1694-1733, і Фридрих Август II, 1733-63, польс. королі; Фридрих Август III, 1763-1827, 1806 приступив до Райнського союзу, добув титул короля (як Фр. А. I.) і 1807 варшавське князівство; за Автона, 1827-36, конституція 1831; за Фридриха Августа II, 1836-54, в травні 1849 повстання в Дрездені; Йоган 1854-73, у війні 1866 став на боці Австрії проти Прусії, але опісля приступив до півн.-нім. союзу. Дальші королі: Альберт, 1873-1902, Юрій, 1902-04, Фридрих Август, 1904-18. Від XI 1918 республіка.

Саксонська Швайцарія, гл. Лабські Писковикові гори.

Саксонське дзеркало (нім. *Sachsen-spiegel*, лат. *Speculum Saxonicum*), на Україні тяз. Саксон, збірник середньовічного права, що його склав б. 1230 Айке фон Рентов, спершу по латині, опісля переклав на дол.-саксонський говір; с. дз. було основою тяз. магдебурського права; гл. Німецьке право.

Сакофон, муз. дутий інструмент, споріднений із кларнетом; найважніший інструмент „джез“-капелі; гл. Сакс.

Сакули Павло, рос. історик літератури (1868-1930), проф. унів. в Москві, опісля голова Наук. Інституту для мови та літератури. Низка розвідок про новішу рос. літ. та критику, про Шенченка, теор. статті про методу в літературі, про літ. стилі, тощо.

Сакунтала, гл. Калідаса.

Сал, ліва притока дол. Дону, 670 км. дов. **Саламон Шасний**, гал.-укр. етнограф (1834-1900), гр.-кат. єписк.; збірка „Коломийські шуми“, дописи в „Слові“ й „Проломі“.

Салата, (іт. 1) (*Lactuca*) рослина з шир. грубим листям і аложе-ним язичкуватим цвітом; с. двка (*L. scariola*), звич. по нежитках; с. отруйна (*L. virgata*), має в собі молочний, отруйний сік, уживаний у лічництві на успокоєння нервів та як насонний засіб; с. сійна (*L. sativa*), городовина з шир., соковитим, їсти-вним листям, вібраним у рожищу; с. пільна, мласкавець (*Valerianella locusta*), споріднена з одолонном — має також їсти-вне листя; 2) страву приладжену з різної городовини: картоплі, буряків,

Ганс Сакс.

О. Саксоганський.

Саксаул. 1. рослина, 2. га-лузка, 3. цвіт, 4. цвіт, 5. стовпик.

Сако-фон.

Салата. 1. рослина, 2. гілузка з цві-тми, 3. цвіт, 4. зер-но, 5. головна са-лати.

капусті, цибулі, тощо, знич. заправлена сметаною, одгом і ін.

Салачік, передмістя Бахчисарая, заселене гол. цыганями; мавзолей ханів із поч. XVI в.

Салгир, найбільша ріка Криму, 150 км. дов., вливається в Індійське море (Сиваш).

Салдат, (лат.-нім.-рос.) воєн. жовнір.

Салев (Salève), вапняні гори на півдні від Женеви, вершок Пітон 1379 м. вис.

Салезіани, рим.-кат. ред. конгрегація, що її оснував Дон Джованні Боско (1815-88); займаються вихованням молоді й місіями.

Салерно, іт. пристань б. Неаполю, 55,000 меш., собор із XI в., колись славна лікарська школа; морські купелі, бавовниша промисловість.

Салєф, гл. Гексу.

Салівон Грицько, укр. книгознавець, під псевд. Гр. Тисиченко статті на теми бібліографії й загальною книгознавства в „Раді“, „Бібліологічних Вістях“, „Червоному Шляху“ й окремо; †1927.

Салім, гл. Сіхем.

Салівен (Sullivan) Артур, англ. комп. (1842-1900), опера „Лівенго“, 16 оперет, увертюри, ораторії, кантати, тощо.

Салієрі (Salieri) Антоніо, іт. комп. і диригент у Відні (1750-1825), 40 опер: „Арміда“, „Семіраміда“ та ін.

Салійське право, право салійського (франк.) племені, одне з найстарших племенних авіацвх герм. прав, списане вже на поч. VI в.

Салійці (Salii—стрибуни, танцівники), дві ст.-рим. колегії (а 12) жерців, що узброєні святими щитами відбували по місті в безсніжні вночі поході з танцями та співами на честь бога Марса, а після процесії розкидали бенкети.

Саліковський Олександр, укр. громад. діяч і журналіст (1866-1925), співред., а опісля ред. поступового рос. щоденника „Київські Отклики“ 1904-9, співред. час. „Українська Життя“ у Москві 1912 та 1916-17, щоденника „Припаловий Край“ 1913-15, 1917 губ. комісар Київщини, за Директорії ред. денника „Трибуна“, посол УНР у Ризі, 1920 міністер внутр. справ УНР, 1921-

О. Саліковський.

22 ред. денника „Українська Трибуна“ в Варшаві; збірка статей „Нова Україна“.

Саліна, (лат.) солонарня, фабрика, де виварюють сіл.

Салітра, селітра, (лат.) сіл азотної кислоти; 1) потасова або індійська, потасовий азотан, нітрат калію (KNO_3); твориться на місцях, де гинуть органічні речовини, коли в ґрунті є потасовий сполуки; найбільше її в Індії й на Угорщині; на Україні в XV-XVIII вв. с. добували з могил

окремі промисловці, „селіترینки“; штучно виробляють її з чілійської с. та сильвіну; вживають с. до виробу стрільного пороху, до консервування м'яса та як гносно; 2) содова або чілійська с., содовий азотан, нітрат натрію ($NaNO_3$), знаходиться разом із гуано в Чілі; вживається до виробу азотної кислоти й потасової селітри, та як гносно; 3) вапнева, норвезька, або повітряна с., азотник, азотан вапню, нітрат калію [$Ca(NO_3)_2$], вапнева сіл азотної кислоти, утвореної спаленням повітря в подум'ї електрич. дуги; вживається як гносно на ґрунтах бідних на вапно, слабо кислих та важких.

Саліцил, саліцилева кислота, ортоокси-бензоова кислота ($C_6H_4(OH)COOH$); добувають її діянням двоокису вугли на сполуки фенолю; кристалізує в безбарвних іглах; служить до консервування засобів поживи та як лік проти гарички й гістичи; важкий матеріал для виробу багатьох ліків та барвил.

Саломія, ім'я кількох бібл. жінок: 1) жінка Заведєя й мати ап. Якова та Івана, сестра Марії Діви; 2) сестра Ірода В.; 3) дочка Іродіди та її першого чоловіка Ірода Філіппа.

Салтиков Михайло, псевд. Щедрін, рос. письмен.-сатирик (1826-89), ворог реакції, урядової насилі, фідістерства й темноти. Кращі твори: Губерніські очерки, Історія одного города, Помпадурі й Помпадурши, Господа Ташкентцы, Благонам'ренныя р'бчи.

Салтикова Дівчи, м-о на Чернігівщині, над Десною, 1664 по облозі добуте полками.

Салустій (C. Sallustius Crispus), рим. історик (86-б. 35 до Хр.), прихильник Цезаря, ворог Цицерона, автор іст. творів: „Про змову Катиліни“, „Про війну з Югуртою“ та „Історія“ (ноді 78-67 pp. до Хр.).

Салют, (лат.) військ. поздоровлення, почесте вітання сілними вистрлами. Салютувати, віддавати військ. пошану.

Салія, залія, (нім.) 1) вел. кімната для зборів, концертів, вистав, тощо; 2) вел. кімната в мешканні.

Салідин, султан Єгипту й Сирії (1137-93), погромив хрестоносців 1187 і зайняв Єрусалим.

Салідо (Rio Salado), ріка в Аргентині, права притока Парани, 1,800 км. дов.

Салямандра (Salamandra), хвостата земноводна тварина, доросла живе на суші

М. Салтиков.

Салустій.

у вогих місцях; с. плямиста (*S. maculosa*), чорна з жовтими плямами, до 2 дм. дов., с. велетенська (*Megalobatrachus*), до 1 м. дов., живе в печерах Японії й островів Інд. Океану; гл. таблиця Ат. свіряя ч. 30.

Саліманка, м-о в зах. Іспанії, 35.000 меш., унів. (від 1239), собор із XIII в.

Салімі, (іт.) іт. дуже нуджена кобаса зі свинини.

Саліміна, (гр. *Salmine*) о. і м-о в Саронській затоці, славне перемогою греків над персами 480 до Хр.

Салінгана (*Collocalia*), птах із родини ластівок, чорняво-бурий, із коротким хвостом; живе на островах Інд. океану, будує гнізда з своєї слини та водоростей на скелях берегах морів і рік; гнізда ці, відповідно приладжені, служать у тубільців за ласощі.

Саліндра (*Salandra*) Антоніо, іт. держ. діяч (1853-1931), проф. унів., міністер фінансів 1906-9, прем'єр 1914-16.

Сальва, (фр.) рівночасний вистріл із рушниці або гармат.

Сальвадор, республіка Серед. Америки над Тихим океаном, 20.950 км.² і 1.690.000 меш. (гол. мінанці); гориста (до 2.385 м.) і вулканічна, родюча, гол. продукти: кави, тютюну і цукор, гол. м-о Сан Сальвадор; 1524-1821 до Іспанії, опісля член Серед. Америки, від 1839 самостійна республіка, під впливом США.

Сальварсан, хлорид діоксид-діаміноарсенобензолу ($C_{12}H_{12}N_2O_2As_2$), органічна синтетична сполука, відкрита 1910 Ерліхом і Гатою, тав. „606“; убиває спирохети й трипаносоми; с. вживали при лікуванні пранців, поворотного тифу, сплечки, пропасниці, знач. у формі дозильних впорскувань.

Сальвен, ріка 2.500 км. дов., витікає в Тибеті, пливе через Задню Індію й Індокитай, вливається до затоки Мартабан.

Сальвіні (*Salvini*) Томмазо, іт. актор (1829-96), трагик, уславився в Шекспірових драмах.

Сальвіаті (*Salviati*), 1) Антоніо, іт. маляр (1816-90), відродив мозаїчне і шпательне малярство, дир. мозаїкової майстерні в Мурано; 2) Франческо де Россі (*Rossi*), флорентійський маляр (1510-83); мфт. й ред. образи, рис. гобелінів.

Сальдо, (іт.) бухгалтерський термін, різниця між прибутком і видатком; через те буває активне й пасивне с.

Сальманассар, ім'я 5-х асир. царів

Салімандра плямиста.

Салінгана.

ІХ-VIII в. до Хр.; С. IV, 727-3 завоював Палестину й забрав багато жидів у неволю.

Сальмінк, амоніовий хлорак (NH_4Cl), безбарвний або білий, розпускається у воді серед сильного обниження температури; вживається до лютування, у мед., у барвничстві й до гальванічних ланок Лекляше і т. д.

Сальніци, Сольніци, правобічна притока Дніпра, місце перемоги Русів над половцями 1111 р.

Сальні залози (*glandulae sebaceae*), цілкові залози грушкочового вигляду, що виробляють шкірне сало; проводи їх відкриваються знач. до волосових мішечків; розміщені по цілій шкірі, з найкром долонь та підошов.

Сальо Людвик, гал.-укр. педагог (1853-1915); автор шкільних підручників; як заступник голови „Красного Шк. Союзу“ був керівником гал.-укр. приватного серед. шкільництва.

Сальоль, фенілевий естер саліцилю [$C_6H_5(OH)CO.O.C_6H_5$], білий кристалічний порошок, майже нерозчинний у воді; лік проти гарячки, жовтячки, тощо.

Сальомей, 1) донька поль. кор. Левши Білого, малолітньою вивчена з Кольома-ном угор, і внаслідок Спільської умови стала 1214 королевою гал.; пізніше черниця, признана святою; †1268.; 2) гл. Соломія.

Сальон, (фр.) 1) салі, гостиння кімната; 2) вистава мист. творів у Парижі.

Сальонікі, також Тессалонікі, Солунь, гр. пристань на півн.-зах. побережжі Егейського моря, 251.000 меш.; у пристані війна югосл. есмуга. 1915-18 операційна підставна Антанти.

Сальон, (фр.) ст. жіноча верхня одежа, широке пальто з такими ж рукавами.

Сальпа (*Salpa*), гл. Покривники.

Сальвінгіт, (гр.) гостре або хронічне запалення уразових труб.

Сальськ, окружне м-о Півн.-кавказького краю, 7.000 меш., 38.9% укр.; о к р у г а: 36.882 км.², 1.322 селищ, 1 м-о, 125 сільрад, 10 районів, 472.000 меш., 44% українців, 52% росіян.

Сальський Володимир, укр. військ. діяч, *1885, ген. штабу генерал-хорунжий, 1917 начальник Штабу командувача Військ УНР, 1918 начальник Гол. Шкільної Управи, 1919 командувач запорізького корпусу, опісля Армії УНР, кількарізовий військовий міністер УНР.

Сальтільо (*Saltillo*), гол. м-о мех. держани Коагуїла, 40.000 меш., багатовина промисловість.

Сальто-мортале, (іт.) смертельний скок, скок коміть головою з обо-

В. Сальський.

Сальто-мортале.

ротом докола всього тіла; ризиковий, очайдушний крок, нагла зміна перековань.

Сам, Дядько Сам, жартівливе прізвисько американця.

Самара, 1) лівобічна степова притока Дніпра, впливає на Донецькому крижі, впадає до Дніпра б. Катеринослава, 213 км. дов.; притоки: Бжк, Вонча, Тернівка; 2) ліва притока Волги, 550 км. дов.; 3) рос. м-о при її устї, 172.000 меш., важне торг. м-о на перехрестї сибірського шляху з волзьким, річкова пристань, торговля абрикосом і худобою, млинярська й споживча промисловість; 4) гл. Новомосковське.

Самаритяни, самаряни, людність півн. частини давньої Палестини з столицею Самарією, відома зі спорів із юдеями.

Самарій, (Sm), перень із громади рідких металів.

Самарін, 1) Іван, рос. актор (1817-85), учень Щепкина; 2) Юрій, рос. політ. діяч і письмен. (1819-76), слов'янофіл; праця про Ст. Яворського та Т. Прокоповича.

Самарія, свр. Шомрон, 1) столиця ізраїльської держави, заснована 880 до Хр., 722 до Хр. завойована та колонізована асирійцями, опісля відбудована Іродом В. і прозвана Августа (гр. Севаста); тепер руїни б. с. Севастії; 2) околиця кругом м-а С., частина Палестини.

Самарканд, гол. м-о Узбекистану; 100.000 меш., важне торг. м-о (бавовна, бавовняні та шовкові тканини, худоба, овочі), багато мусулманських святинь (гол. мечет Шах Зінда з XIV в.), гробниці Тимура й ін.; в ст. Мараханда, гол. місто Согдіани та деякий час резиденція Олександра В., відтак Тимура; від 1868 належить до Росії.

Самарра, м-о в Мезопотамії над Тигром, засноване 836 по Хр.; 20.000 меш., відсутнє м-о шіїтів; мошея Мутеваккіль зі сиральним мінаретом.

Самбір, повіт. м-о між Стрижем і Дністром, на дністрянському нилу, 19.500 меш.; 14% укр., 55% поляків, 30% жидів; V. 1919 бої УГА з поляками; п о в і т: 948 км.², 1 м-о, 88 сіл, 105.000 меш.; 59% укр., 32,3% поляків, 8,5% жидів.

Самбірська (VIII) бригада УГА, належала до III корпусу; командири: майор Гофман, опісля соти Шмідт; бої: під Чортковом, Нижневом, Жмеринкою, Колятином, Кожухівкою, Галахою, Дашевом і ін.

Самійленко, 1) Володимир, укр. письмен. (1864-1925), поетів лір. й сат. (збірка „Україні“), драми (Маруся Чурайвна, Драма без горілки, У Гайхан-бен), переклади з Данта (Пекло), Мольєра (Гарюф) та ін.; псевд. Сивенький, Іваненко;

В. Самійленко.

2) Максим, кошовий от. війська Запорозького в 1695.

Саміти, сабінсько-оскійські племена, що заселяли країну Сампіом між Адрійським морем і Кампанськими горами. Римляни завойовали їх 343-290 до Хр., Сулли знищив їх остани 82-80 до Хр.

Самоа, Навігаторія, громада 14 полінезійських островів (важливі: Саваї, Уполу, Тутуїла), 3.425 км.² і 50.000 меш.-полінезійців; острови гористі, вулканічні, родючі (тропічна рістна). Відкриті 1722, були довго спірні між В. Британією, Німеччиною й ЗДА; 1889 придлені Німеччині, а вишком малої сх. частини (Тутуїла), що дісталася ЗДА; нім. частина від 1919 мадаг Нової Зеландії.

Самовидець, назва автора твору: „О початку і причинахъ війны Хмельницького“ де описані події рр. 1648-1702; рукопис, писаний між 1670-1702 знайшов П. Кулш і автора, мабуть Р. Ракушку, назвав С-М.

Самовизначення, право с., право народу рішати самому про себе, тобто про свою держ. організацію.

Самовистарчалість, гл. Автаркія.

Самопридування, правління, що його виконує в означеній ділянці сама громада. Від автономії візняється с. тим, що автономія обіймає також законодавство, а с. тільки виконує владу; гл. ще Автономія.

Самогіти, гл. Жмудини.

Самогітїя, гл. Жмудь.

Самодержав'я, необмежена монархічна влада.

Самосди, кочовий угро-фин. народу Шив. Росії над р. Печорою та в Сибірі над р. Обом і Єнісеєм, б. 6.000 душ.

Самодський півостров, гл. Ямал.

Самозаплення, гл. Автогамія.

Самозвук, гл. Голосові звуки.

Самодукація, здібність провідника або шукачі, при переміщенні електр. струї, ставати магнетом із власним магнетним полем. Одиницею с. є тлв. електромагнетний ім. або генрі (1 генрі—10⁹ ім.).

Самойлови, визн. родина рос. артистів, що більше 100 років виконувє перші ролі на петербурзьких сценах; основник—Василь (1782-1839), перший драматичний тенор, син Василь (1812-1887); характеристичний актор, гол. на ролі старих панів; сестри: Марія (†1899)—комедійна акторка; Надежда—визн. акторка на співохід водевільні ролі, вийшла заміж за Максимєва й від неї пішли актори Максимєви; Віра—(†1880) акторка на великопанські ролі, вийшла заміж за Мігуріна й від неї актори Самойлови-Мігуріни; тепер має великий успіх син другого Василя—Павло, що

В. В. Самойлов.

знався в Харкові в ролях неврастеника.

Самоїлович. 1) Григорій, син геть. Івана, за спротив росіянам при арешті, стятий у Савську на Московщині 1687; 2) Захарій, укр. гравець-мідритник, працював 1691-1706 у Києві й Москві; виконав б. 14 мідритів, м. ін. велику гравюру, присвячену Ів. Маазелі, теж Теофіла Терпільського та ін.; 3) Іван, укр. геть. на Лівобережній Україні 1672-1687, син священника, тому й назва „лопович“; противник П. Дорошенка, якого спільно з моск. військом примусив до капітуляції; проповідник з'єднання України під своєю владою, був противником угоди Москви з Польщею; після невдали походів моск. та укр. війська на Крим екзильований із геть. уряду й засланий на Сибір; за суворість і непошану нелюблений на Україні; завів на Україні „оранди“ на горілку; 4) Рудольф, рос. географ, *1884, дослідник Арктики, відомий із експедиції льодокола „Красін“ для риткування іт. арктичної експедиції ген. Нобіле 1928; 5) Яків, син гетьмана Івана, стародубський полк до 1687, засланий моск. владою на Сибір у Єнісейськ одночасно з гетьманом.

Самокишів Дмитро, рос. історик права й археолог (1843-1908), дослідник городищ і могил на Україні; гол. праця: „Могили древней Руси“.

Іван Самоїлович.

М. Самокиша: Жовті Води.

Самокиша Микола, укр. маляр, *1860, графік і офортист, проф. Акад. Мист. у Спб. Малюнки з укр. історії й коз. воєн. із кавказької й нп.-рос. війни. „Віад Б. Хмельницького до Києва 1648“, „Жовті Води“, „Бій під Царичанкою 1709“, „Руйнування Батурина Меншиковом“, „Кость Гордієнко шить драгунів Кемпеля“ та ін.

Самокішин Роман, укр. старшина; 1917 організатор і ком. гал.-укр. кур'єра в Полтаві, восени 1918 організував повстанчі відділи на Катеринославщині.

Самон (Samo), напів-іст. зах.-слов. володар, б. 626 визволив Чехію від аварського ярма, утворив вел. зах.-слов. державу й царював 35 літ. Після смерті С. його держава розпалася.

Самонал, укр. стрілецький журнал, два числа в 1916, у Коші УСС.

Самопоміч, орган Красного Союзу Ревізіяного, популярний місячник, у Львові 1909-14.

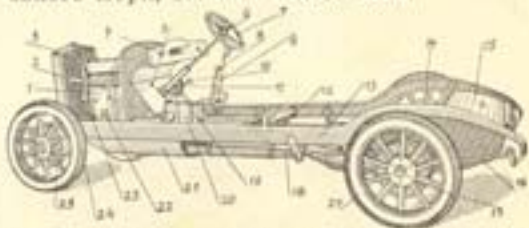
Самос, гр. острів (Споради) при мало-аз. побережжі, 468 км.² і 70.000 меш.; вино й оліва.

Самостіяна Думка, укр. місячник у Чернівцях від 1931 під проводом Сидонії Гидло-Никороничевої.

Самостіяна Україна, орган Укр. Нац. Партії, одно програмове число у Львові 1905, за ред. Миколи Шемета.

Самостріл, арбалет, лук, осаджений на прикладі, викидав стріли коротші від звич., та з більшою силою.

Самотраке, гр. о. на півн. сході Егейського моря, 177 км.² і 5.000 меш.

Самохід, підвізля: 1. двигун, 2. вітрогін, 3. радіатор, 4. арматура дошка, 5. пускальний апарат, 6. стерновий вал, 7. стерновий механізм, 8. вагончик швидкостей, 9. важіль ручного гальма, 10. ступінь ніжного гальма, 11. ступінь злучника, 12. сустанний вал Кардана, 13. рама, 14. задня вісь, 15. збірник палива, 16. задній ресор, 17. гальмівне ажурало, 18. випускна труба, 19. ступінь гальмівного акумулятора, 20. пускальний електродвигун, 21. спідвей комок двигуна, 22. поклазник настила, 23. водний смок, 24. колеса, 25. гальмівне кружало на передній осі.

Самохід, автомобіль, віз, що порушується двигуном паровим (тепер не живим), електр. або внутр. горіння; складові частини: 1) підвізля, шасі — рама на пружинах із ходовими частинами, на якому приміщені: двигун внутр. горіння (4-8 циліндровий — на бензині, бензолі, спирт, нафті) з маховиком, радіатор і вітрогін (холодить воду для холодження двигуна), злучник (для плазного зчеплення двигуна з колесами), коробка швидкості (зміна швидкості й зворотний хід при допом. передатчі), сустанний вал Кардана, диференціал (дозволяє заднім тяговим колесам на закритих обертатися з різною швидкістю), колеса на пневматиках або плазуни при тракторах, танках, керма для кермових коліс, дві гальми, збірник на паливо; 2) ящик, каросерія, приміщення для

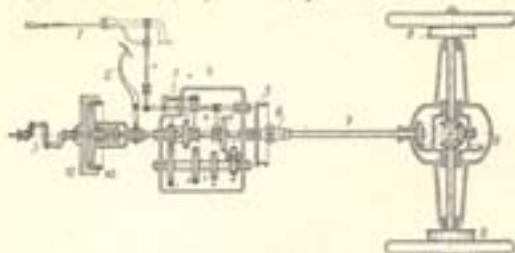
САМОХІД

САМОХІД

САМОХІД

11496

осіб або вантажу: С. буває: а) особовий — відкритий: торпедо, фаєтон, замкнений: лімузина, ландолет, купе, кабріолет, автобус, б) вантажний, в) опанцирений: танк.

Самоходовий двигун: 1. валиць, 2. ступиць, 3. колінчатий вал двигуна, 4. коробка швидкості, 5. гальмове кружало, 6. сугаставний вал Кардана, 7. вал, 8. гальмове кружало, 9. задня вісь із диференціалом, 10. мазовки зі злученням.

Самохотник, укр. сат.-гумористичний часопис, виходив у Коші Укр. Січових Стрільців у 1915-18.

Самоцвіт, дорогий камінь: мінерал, що вживається для окрас, через гарну барву, блиск, гру світла й т. д., при цьому зустрічається в незначній кількості. С. звичайно шліфується в особливій геометричній формі. Вартість деяких (голово діамантів) дуже росте з їх розміром. Гол. самоцити: діамант, рубін, сафір, смарагд, спінель, крім того аквамарин, бериль, топаз, циркон, гранат, турмалін, олівін, та ін. Барва деяких природних с-ів іноді може бути штучно змієна. Деякі с-я тепер виробляють штучно, особливо рубіни.

Самоходи: 1. кабріолет, 2. купе, 3. лімузин, 4. фаєтон, 5. лімузина, 6. автобус, 7. вантажний с., 8. панцирне авто.

Самсон, гл. Сомеш.

Самсон, жид. суддя з Данового покоління, славний силач, що боровся з филистимцями, доки не зрадила його коханка Далліа.

Самсум, тур. пристань у М. Азії над Чорним морем, 30.000 меш., вивіз тютюну та абіжжя.

Самуїл, іар. первосвященик та останній суддя.

Самуїл, цар болгарів 976-1014; від греків завоював Македонію, Тесалію й Ахаю, звідси побитий греками й українцями, які знищили його державу, †1014.

Самум, сімум, (араб.) сильний гарячий пустельний вітер, що часто переносить із собою маси піску; в Бгитті хамсін, у Сенегамбії — гарматтан, на Канарійських островах — лесе.

Самураї, (яп.) до 1878 назва яп. дрібної шляхти; тепер значення військ. панство.

Самусь (Самійло Іванович), коз. полк. на Правобережжі, в Богуславі, під полк. протекцією; б. 1693 мав титул наказного гетьмана від полк. короля; коли полк. сойм ухвалив розпустити коз. війська, підняв із Палієм повстання проти Польщі; 1702 присяг цареві й визнав владу Мазепи, 1703 розбитий полк. коронним гетьманом Саницьким під Немировом; †1713.

Самчевський Осип, укр. педагог (1799-1887), проф. чернігівської духовної семінарії, інспектор новгород-сіверської гімназії, автор дуже цінних спогадів у „Київській Старині“.

Самуель (Samuel) Герберт, англ. держ. діяч і банкір, *1871, жид. роду, перший Високий Комісар Палестини.

Сана, гол. м-о Бмену, 20.000 меш.

Сан Антоніо, м-о в Техасі (ЗДА), 211.000 меш., промисловість, зимова лішня мідевість.

Санаторія, (лат.) лішняча станція для хворих і недорозвив, знич. в околицях із гарним підземням: гірських, ліснєтих, надморських.

Санація, (лат.) 1) уадоровлення, поправа, поліпшення; 2) у Польщі уряд і партія Безпартійного Вльоку (т. зв. Бе-Бе) маршала Пльсудського.

Сангеріб, ал. Синагеріб, 616л. Сенахерим, цар асир. 705-681 до Хр., син Саргона II; зруйнував Вавилон, невдачно боровся з Бгитом, утратив Сирію; убитий синами.

Санга, права притока Конга, б. 700 км. дов.

Сангалльо (Sangallo), іт. мєстці: 1) Антоніо старший (1455-1534), архітект; 2) Антоніо молодший (1485-1546), архітект, по смерті Рафаєли будував катедру св. Петра, палати; 3) Джуліано, архітект (1445-1516); 4) Франческо, фльорентійський різьбар (1494-1576).

Сангвінк, (лат.) людина палкої, легкодушної вдачі; гл. Темперамент.

Сангвічний, (лат.) гарячокровний, палкий, гарячий; гл. Темперамент.

Сангушки, Сангушковиці, лит.-укр. кн. рід: Олександр, у XV в. староста володимирський; його син Андрій — староста володимирський і маршалок волин-

ський; внуки: Андрий, староста луцький, Федір (†1547), староста володимирський і маршалок волинський, Роман (1537-73), староста брацлавський і винницький. З того ж роду: Роман, поль. дич (1832-90), власник Славути; видав „Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków“.

Санд (Sand) Жорж, вл. Дюпен (Dupin), заміжня баронеса Дюдеван (Dufevant), Аврора, фр. письмен. (1804-76); численні суспільні, еманципаційні, сальвонні та селянські повісті: Мала Фадета, Індіана, Лезін й ін.

Сандали, (гр.) вузуття ст. греків і римлян; дерев'яні або шкіряні підшви, прив'язані реміньми до ніг; також постіль.

Сандарак (Callitris), шпилькове дерево з півн. Африки; живині є-а вживають до виробу лікерів, пластирив і т. ін.

Сандіт (sandhit ст. інд.—сполука), у грам. фонетична зміна в назвуку, а то й назвуку слова, залежна від його положення в реченні, пр. у санскриті tat hi переходить у tad dhi; пор. правознавц Куліша з 1882. р.: ш Шекспіром, ж жидом; рідко тільки зазначається в письмі, пр., він іде, вона йде; він удовець, вона вдова.

Санджак, (тур.) 1) хоругов, короґва; є ш е р і ф хоругов пророка (Магомета), з зеленого шовку з золотими тороцками; 2) адмін. тур. територія, округа.

Сан Дієго (San Diego), пристань у Каліфорнії (ЗДА) над Тихим океаном, 106.000 меш., рибна й шовкова промисловість.

Сан Домінґо, гл. Гаїті.

Сандомір (Sandomierz), поль. м-о при вліви Сяну до Висли, 7.000 меш., ст. замок, собор і ратуша, гарбарні та ткальні; одно з найстаріших поль. міст, знаве в XI в. М і е т. п а м'я т к и: піаньороманський костел св. Якова, гот. будова, в катедрі знамениті фрески укр. мистців із 1. пол. XV в.

Сандомірска височина, частина Маловольської височини між Вислою й Палцею.

Сандуляк Іван, гал.-укр. гром. дич (1848-1926), радикал, посол до союзу 1908-18, селянин із Карлова ситинського повіту. Описав своє село в „Батьківщині“.

Сандивн, відміна ортоклазу, звич. з більшою кількістю соду; гол. складник трахітів та споріднених гірчин.

Санін Поевф, на прізвище Волоцький, моск. полеміст (1439-1515), виступав проти єресі „жидоватілих“, автор перекладеного

Жорж Санд.

на укр. мову в XVI в. збірника „Просвітитель“.

Санітар, санітет, (лат.) 1) людина вишколена для догляду хорих; 2) у війську стрілець або підстаршина для догляду за хорими і раненими та до збирання ранених на полі бою.

Санкт Бернард (Sankt Bernhard), два альпійські провали: 1) Великий, 2.472 м. вис., зі сточища Рони в сточище р. Дора Бальтеа; 2) Малий, 2.157 м. вис., зі сточища Іаери в сточище р. Дора Бальтеа; б. В. С. Б. монастир св. Бернарда з захистом для подорожних.

Санкт Галлен (Sankt Gallen), 1) півн.-схід. швайц. кантон, 2.015 км.² і 296.000 німців; гористий, полонинне господарство й ткацька промисловість; 2) його гол. м-о 65.000 меш., опатство бенедиктинів із вел. бібліотекою, бароковий собор.

Санкт Готгард (Sankt Gotthard), частина (до 3.197 м. вис.) Лепонтинських Альп, прозвана від провалу С. Г., що на 2.114 м. вис. веде з долини Ройсе в долину Тічіно.

Санкт Моріц (Sankt Moritz), село в швайц. кантоні Граубюнден, 3.000 меш., зимова кліматична й спортова станція.

Санкт Пельтен (Sankt Pölten), австр. м-о на захід від Відня, 32.000 меш., собор, залізна промисловість.

Санкт Петербург, гл. Петербург.

Санктуарій, (лат.) 1) святе місце, Свята Святих; 2) місце з престолом у церкві; 3) будинок на богослужбу.

Санкціонувати, (лат.) посвячувати; потверджувати постанову, давати їй законну силу.

Санкція, (лат.) 1) затвердження закону, рішення, постанови вищою владою; 2) за себе, що мають дати запоруку дотримання зобов'язань, шанування законів, тощо („санкції“ при міжнар. договорах)) у праві — наслідки порушення правного припису (норми); ними є або недійсність правної чинності, яка порушує правну норму, або кара, або одне й друге.

Санкюльоти, (фр.) з поч. фр. революції глумлива назва революціонерів, що носили не панські короткі штани (culottes), але довгі (pantaloons).

Санле (Senlis), фр. м-о б. Парижа, 7.000 меш., рудні монастири св. Вікента, що його заснувала Анна Ярославна.

Сан Луїс Потосі (San-Luis-Potosi), 1) схід.-мех. держава, 62.180 км.² і 446.000 меш.; 2) її гол. м-о, 57.000 меш., ливарні заліза.

Сан Маріно, республіка під іт. протекторатом, б. Ріміні, 61 км.² і 13.000 меш.

Сан Міґель (San Miguel), найбільший о. з Азорів, 777 км.² і 130.000 меш.

Сано, (порт. São) гл. Сани.

Сан Ремо, іт. м-о, літничка місцевість на Рів'єрі, 24.000 меш.

Сан Сальвадор, 1) гл. Баїя; 2) гол. м-о республіки Сальвадор, 88.000 меш., вис.

І. Сандуляк.

школи, часто нищене вибухами недалекого вулкану Сан Сальвадор.

Сансара, (гінд.) мандри́нка душі; круговоріт життя, що вічно відновлюється новонародженням із усіма його терпіннями, від них утворює тільки нирвана.

Сан Себастьян, Гіпузкоа, есп. пристань над Біскайською затокою, 72.000 меш., морські купелі.

Санскрит, (гінд.) ст. гінд. літ. мова, ще сто літ до Хр. був розговорною мовою, нині зберігся як мова церк. книг, науки й поезії; граматику с-ту написав Паніні; гол. прикмети: перехід „а, е, о“ в „а“, складотворчого „н“ в „а“, дуже багата відміна імен і дієслів, нахил до зложених форм; ознайомлення зі с-ом у XVIII в. дало почин до індоєвроп. мовознавства.

Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово	Слово
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	क	ख	ग	घ
च	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ड	ण	त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	ॠ
ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥

Санскрит, азбука.

Санскритолог, (гінд.-гр.) дослідник і знавець санскритської літератури й мови.

Санскритська література, гінд. літ., писана санскритом, починається 3.000 літ до Хр. З найдавнішої доби с. л. дійшли до нас веди й твори, що поносять їх (брагмани, сутри, упанішади). Еп. поезія, складається гол. з двох більших поем Рамаяни та Магабгарати. До неї належать також пурани з IV в. по Хр., що звеличують богів та описують про початок та кінець світа і славних царів. Драма має дуже сповідну форму, сюжет і дієві особи; агаджу маємо вже в VI в. до Хр. Найбільшим драматургом є Калідас. Найкращі зразки с. л. є в оповідних творах перемішаних із казками, дотепами і фід. міркуваннями. Прозова повість із VI в. Дандіна „Мандри десяти князів“, переходить уже в історію. Лір. поезія починається також від Калідаса. Лірика має свій окремий рід: низку куплетів на тему якогось одного почування. С. л. має невичерпане джерело казок, із них найславніший збірник „Панчатантра“ (П'ятикнижжя), зірвання епопей, багато разів перероблювана і перекладана на всі мови.

Сансовіно (Sansovino), іт. мистці доби Вис. Ренесансу: 1) Андреа Контучі, різьбар (1460-1529); „Хрещення“, рельєфи в Льоретто; 2) Якопо Татті (1486-1570), архітект і різьбар у Венеції; бібліотека св. Марка, церква.

Сан Стефано, тур. пристань над морем Мармара; 2.000 меш.; 1878 мир між Росією й Туреччиною.

Сансує, фр. (Sans-souci), вл. „без журби“; відпочинкова палата Фридріха II В. се-

ред гарного парку б. Потсдаму, збудована 1745-47.

Санта Ана, м-о в Сальвадорі, 74.000 меш.
Санта Катаріна (Santa Catharina), півд. браз. держава, 95.000 км.² і 670.000 меш.; укр. колонія.

Санта Клара (Santa Clara), м-о на Кубі, 71.000 меш.

Санта Крус (Santa Cruz), 1) о-ви королєви Шарльоти, брит. меланезійський архіпелаг б. о-вів Соломона; 2) гол. м-о Канарійських островів, 70.000 меш.

Санталі, хліборобський народ дравідійського племені в Бенгалії й Ассамі в англ. Індії, б. мілоу.

Санталін(а) (C₁₅ H₁₄ O₂), червоне барвло до волни, добуте з санталового дерева.

Санталове дерево, 1) с. д. біле (Santalum), рослина, споріднена з нашою омолою; з ягід добувають олію, лік проти гонорей; 2) с. д. червоне (Pterocarpus), стручкова рослина, дає цінне дерево до столярських виробів, та санталіну; обидва роди с. д. ростуть на о-х Інд. океану.

Сантандер, укріплена есп. пристань над Біскайською затокою, 83.000 меш., корабельні верстати, ливарні заліза, морські купелі.

Санта Фе, м-о в півн. схід. Аргентині, над р. Параною, 110.000 меш., унів.

Сантанна (Santayana) Джордж, ам. філософ. *1863, проф. унів. Гарварда, гол. твор „Життя розуму“.

Сантим, (фр.) дрібна монета фр., бельг., швайц., рівна 1/100 франка.

Санті, 1) Джованні, іт. малір (1450-94); рел. образи: „Св. Бронім“, „Св. Севастіян“, мадонни, фрески; 2) Рафаель, син Джованні, гл. Рафаель.

Сантілана (Santilana) Ініго Льюеа де Мендоза, есп. політик, учений та поет (1398-1458).

Сантіаго (Santiago), 1) гол. м-о Чіле, 615.000 меш., унів., музей, парламент; 2) м-о в півн.-зах. Іспанії, 26.000 меш., ст. собор та унів. (від 1504); 3) вл. С. д. Куба, пристань на Кубі, 140.000 меш., виріз тютюну, цукру, капи та руму.

Санто Домінго, гол. м-о респ. Домініканія, 31.000 меш., пристань, виріз цукру; найстарше європ. м-о в Америці (засноване 1496), катедр. з XVI в.

Санторін, ст. Тера, півд. о. гр. Кіклідів, вулканічний, 91 км.² і 12.000 меш.

Сантос, м-о і пристань у браз. державі Сави Павльо, 103.000 меш., найбільший на світі виріз кави.

Сантос-Дюмон (Santos-Dumont) Альберто, браз. летун і конструктор повітроплавів та літаків, *1873; збудував перший літак із вибуховим двигуном.

Сан Фернандо, есп. воєнна пристань б. Кадіау, 27.000 меш.

Сан Франціско (San Francisco), Фріско, пристань у державі Каліфорнії (ЗДА), над Тихим океаном, 1.125.000 меш. (із передмі-

стими), найбільше торг. м-о зах. ЗДА (абіжжа, вино, овочі, руди); унів.; С. Ф. засноване 1776, розвивається від 1848 (відкриття золотих шаль у Каліфорнії).

Сан Хосе (San Jose), 1) гол. м-о Коста Ріки, 50.000 меш., унів., музей; 2) м-о в Каліфорнії, 40.000 меш., унів., півд. овочі.

Сан Хуан (San Juan), 1) ріка 160 км дов., відплив оа. Нікарагуа до Карібійського моря; 2) архіпеліг і протока б. Ванкуверу; 3) гол. м-о та пристань на Порто Ріко, 71.000 меш.

Санчо Панса (Sancho Pansa), один із лицедіїв Сервантесового роману „Дон Кіхот“, слуга Дон Кіхотів, втілення практичності.

Саона, гл. Сопа.

Сап, гл. Носатина.

Сапер, (фр.), вояк техн. або інженерного пієска.

Саріа (Sarieba), родина укр.-лит. вельмож, 1) Лев, повста виленьский, вел. гетьман і канцлер лит. (1557-1633), видав руський текст лит. статуту 1588; 2) Леои, кн., поль. економіст і гром. дич (1802-78), 1861-75, красний маршалок Галичини.

Сарінький Віктор, укр. кооператор, правник, *1889, дир. кредитової канцелярії міністерства фінансів УНР у Києві; лектор Укр. Госп. Акад. у Подєбрадах; праці з кооперації та економії.

Саронія(а), глюкозид у корі або коріньх деяких рослин, пр. Quillaja, Saronaria; водний розчин піниться; вживають до прапни як мило, також у лікуванні.

Сашпоро, Запоро, ин. м-о, столиця о-ва Гоккайд, 145.000 меш.

Сапрофіт, (гр.) рослина, що живе на мертвих органічних речовинах, спричинюючи їх розклад, пр. бактерії, гриби.

Сапфір, (гр.) гл. Корунд.

Сапфо (Sappho), гр. (еольська) лір. поетка з Ересу або Мтіліни на о. Лєсбосі, б. 600. до Хр.; любовні пісні, епіграмми (весільні пісні), гимни та епіграми; переказ про її нещасне кохання й самобитство — планішого походження.

Сап'ян, (араб.) різнобарвна козяча або овеча шкура; вживають на ваутті, опрау книжок і різні вироби; назва від міста Саффі.

Сара, жінка патріарха Авраама.

Сарабанда, (есп.) повільний танок есп. походження; такт $\frac{3}{4}$; $\uparrow \uparrow \uparrow \uparrow \uparrow \uparrow$

Сарав (Saraw) Крістіян, дан. старшина й військ. письм., †1806; автор монографії нім. мовою „Поход Карла XII“ (м. ин. про похід на Україну).

Саравак, султанат під брит. протекторатом на півн.-зах. побережжі Борнео,

110.000 км.² і 600.000 меш. (данців); великі пралієв; гол. продукти: нафта (8 міль. гектолітрів), каучук, гутаперха; гол. м-о Кучін.

Сарагоса (Saragoza, ст. рим. Caesarea Augusta), м-о в півн.-схід. Іспанії, 150.000 меш., собор із XIV в., унів. (від 1474).

Сарасно, югосл. м-о, 66.000 меш., гол. м-о Босни, фабрики тютюну, домашні металева й килимарська промисловість; 1914 вбито тут австр. архикн. Франца Фердинанда.

Сарасно.

Сарай, столиця Золотої Орди над Ахтубою б. теперішнього Царьова, оснований Батием між 1242-54, остаточно знищений Менглі Герєм 1502; 1261 з дозволу хана Берка засновано тут правосл. спархію, 1269 з нею злучено переклаське єпископство, 1460 перенесено її до Москви.

Сарай (Sargail) Моріс, фр. генерал (1856-1929), в світовій війні до 1917 ком. антантських військ у Сальоніках; 1924-25 гол. ком. у Сирії.

Сарана (Acridium), простокрила комаха з родини стрибунців (конієві), до 6 см дов., зеленана з довгими вусиками, живиться рослинами; с. м а н д р і в н а (Pachytulus migratorius), живе над Середземним морем і в зах. Азії; розмножившись, нищать допла рістню на вел. просторах.

Сарасате (Sarasate) Пабльо, визн. есп. мистець-скрипак (1844-1908); також автор творів на скрипку (есп. танці).

Саратов, рос. м-о над дол. Волгою, 214.000 меш., річкова пристань, торгівля

Сарана мандрієна. зліва молода личинка.

Сапфо.

П. Сарасате.

абіжкам, овочами, шерстю, споживча й металургічна промисловість, унів.; тут перебував на заслани М. Костомарів, видав „Малоруській збірник“ Д. Мордощев, був проїждом Шенченко, вертаючись із заслання, й змалював м-о.

Сараціни, ст. кочове плем'я в Арабії, у середньовіччі заг. назва арабів, а то й усіх магометан.

Сарбівський (Sarbiewski) Маней Казімеж, польс. письмен. (1595-1640), саїт, проф. виленької акад., проповідник при дворі Владислава IV, за лат. поезії звааний „польським Горациєм“.

Саргасія (Sargassum), гуцій, морський водорост, що створює подекуди на морях непрохідні гущавини, гол. між о-вами Карибськими, Азорами й Серед. Америкою.

Саргон, 1) С. I, б. 2700 до Хр. цар акадівський; 2) С. II, 722-705 цар асирійський.

Сарда, гл. Гагра.

Сарданапаль, гл. Ассурбаніпал.

Сардар, (перс.) військовий гол.-ком. у Туреччині, Персії й араб. країнах.

Сарделя (Narengula), гл. Анчоус.

Сарди, ст. м-о в М. Азії; гол. м-о лідійської держави, офіцеля перс. сатрапів, тепер руїни б. Сарт Кеї.

Сардинія (Sardagna), іт. о. на Таргеському морі, 24.000 км.², 865.000 меш.; гористий (до 1834 м. вис.), на півд.-зах. низинний і родючий. На горах випас овець і кіз, на долах рілляництво. Також поширене виноградарство, гірництво та рибальство. Гол. м-о Каліарі. С. перейшли по І. пунійській війні від Картагінці до Риму, належала до вандалів, Візантії, сарацінів, Пізи й Іспанії (Арагонії), 1708-20 до Австрії, а від 1720, разом із Саросю, Пемонтою, Аостою, Монтеферратом, Генуєю й Ніццею створила окреме королівство Об'єднаних Сардиній (гол. м-о Торіно), що дало 1860 зав'язок об'єднаних Італії.

Сардинка

Sardinella), морська риба з родини оселедців, до 25 см. дов.; с. звичайна (S. pilchardus), б. берегів Португалії й Франції та в Середземному морі; с. чорноморська (S. euhina), в Чорному морі.

Сардонікс, (гр.) мінерал; кристалографічний; відміна хальцедону з різнокольоровими смугами; вживається як самоцвіт.

Сардонічний, (гр.) глумливий, лукавий (пр. сміх, усміх).

Сарду (Sardou) Вікторієн, фр. драматург (1831-1906); безліч сценічних комедій і драм: „Наші найближчі“, „Наші Сан-Жен“, „Теодора“, „Тоскан“.

Сарема (Saaremaa), Езель (Osel), ост. о. на Балтійському морі, 2.620 км.² і 45.000 меш.

Сарента, в св. Писемі, фенікійське м-ко біля Сидону, тепер Сарасанд.

Сари Денгіа, гірско-солоне оз. в Казахстані, б. 1.100 км.² пов.

Сарі Ада, пл. Ядвіґа Шаєрїнна, польс. співачка жид. роду, *1888, кольоратуровий співак.

Сарказм, (гр.) (Ідний) глум, глузування, саркастичний, глумливий, глумливий;

Саркода, гл. Білкова.

Саркома, (гр.) згубний повотвір, з атипової сполучної тканини; створює гудзи різної величини, що проростають і вицять навкіляні тканини й органи.

Саркофаг, (гр.) 1) кам'яна домовина у ранне-іст. часах; за різнит. аразком, уживана в князій добі і в нас (Київ, Галич, Звенигород); 2) надгробник у формі домовини.

Сармат, молодший міоцен; сарматське море обіймало простір від Відня через Поділля до Чорного моря й Аральського озера.

Сармати, савромати, заг. почасти етнічна, почасти геогр. назва групи кочових іранських племен, що з кінцем III й поч. II в. до Хр. зайняла місце скитів, над Чорним і Озійським морем.

Сарматське море, гл. Сармат.

Сарна, гл. Серна.

Сарни, повіт. м-о волинського воєводства, 6.000 меш., вузлова станція; в II 1918 постій уряду УНР після здобуття Кисля Муравйовим. Повіт: 5.441 км.², 5 міст, 11 волостей, 146.500 меш.; укр. 80%, поляків 9%, жидів 10%, росіян 0,5%, німців 0,5%.

Сарницький Климент, гал.-укр. церк. діяч (1832-1906), василіанин, протоігумен і архимандрит, проф. св. Писемь й сх. мон. декан і дієч. ректор львів. унів. За нього переведено реформу василіанського чину в Галичині 1882.

Сарницький (Sarnicki) Станіслав, польс. церк. діяч, кальв. проповідник у Кракові (1830-94), автор іст. праць, що були джерелом для Густинського літопису.

Сарон, найродючіша частина Палестини над Середземним морем.

Саронська затока, тепер Еґінська затока між Атикою й Арголідою.

Сарос, тепер Керос, затока Еґейського моря між півостровом Галліполі та Тракією.

Сарос, (халд.) період 18 років 11 днів, відомий уже халдейцям; в тім часі у такому самому порядку повторюються затьма.

Сарсе (Sarcey) Франсіск, фр. письмен. (1828-99), театр. критик; „40 літ театру“.

Сарт (Sartre), 1) права притока Люарі, 275 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 6.245 км.² і 390.000 меш., гол. м-о Ле Ман.

Сарти, латинська назва на означення людности півд.-схід. Туркестану.

Сарто Андреа, пл. Андреа д'Анджельо,

В. Сару.

Сардинка.

іт. маляр у Фльоренції (1486-1531), „Мадона“, „Диспут св. Тройці“, „Св. Родина“, автопортрет, фрески в Сан Сальві б. Фльоренції.

Сасафрас (Sassafras), ім. дерево споріднене з камфорним; із нього добувають дуже пахучий олієць, уживаний для запаху, також як лік на прочищення крові.

Сасебо, Сасего, літ. воєнна пристань на о-ві Кю Шоу, 95.000 меш.

Сасено, іт. о. б. Вальони, стадія іт. воєної фльоти для опанування Альбанії, 5-7 км.²; крім іт. військ, залоги інших меш. нема.

Сасик, 1) гл. Гизле озеро; 2) притока р. Бі на Кубанщині.

Сасі (Sacy) Антуан Ісак, фр. орієнталіст (1758-1838), праці з араб. грам. й орієнт. літератур.

Сасів, м-о над гор. Бугом, у золочівському повіті, папірня; 3.100 меш., 40% укр.

Саскату (Saskatoon), м-ко в Саскачевані (Канада), 31.000 меш., унів., торгвали абіжжям.

Саскачеван (Saskatchewan), 1) ріка в півд. Канаді, 1.800 км. дов., вливається до Вінпезького оа.; 2) провінція над нею, 652.000 км.² і 820.000 меш.; на півдні прерії (хліборобство, скотарство), на півночі ліси (деревна промисловість, ловецтво), також гірництво та промисловість і укр. колонії; гол. м-о Ріджайне.

Сасолі, гл. Борова кислота.

Сассаніди, перс. династія, започаткована Артаксерсом I 226 по Хр., повалена Омаром 642.

Сассарі, торг. м-о на Сардинії, 46.000 меш., унів., собор із XV в., замок із XIV в.

Сасько Федорович, сотник на Запорозжі, населений 1594 із Лисотою в посольстві до нім. цесаря, пізніше полк. коз. війська в Брацлавщині; виступав по боці Лободи в кампанії 1596; наклав голову в битві під Гострим Каменем.

Сатана, (гр. з євр.) вл. ворог людини, дух-спокусник, алий дух, чорт.

Сатанів, м-ко прокурівської округи над Збручем, 4.100 меш.; укр. 30%, жидів 58-1%, поляків 17-5%, росіян 2-7%; цукроварня. Давня оселя, в XVI і XVII вв. руйнована татарами й турками; остани Трапезного валу, руїни замку XV-XVI в., сліди оборонних міських мурів і брама в 1724. Тут був також наскілінський монастир із курсями філ. і теології для черців.

Сатанізм, (євр.) цілість властивостей сатани, чорта; творення ала з любови до ала; похоть, яку деякі секти та люди віддавали сатані; у літ. XIX в. напрям, що залюбки підкреслював великий вплив чорта. Сатаніст, прихильник сатанізму; сатанічний, чортівський.

Сателіт, (лат.) невідстунний товариш, залежний від свого суутника, прибічник; в астр.: планета.

Сатем-мови (від іранського сатем—сто),

група індоевроп. мов, де палітальні k', g', g'н стали протисненими (спірантами) і де k'штом звучить: ст. інд. śamam, слов. съто, лит. šimtas; сюди належать мови: індійсько-іранські, слов.-балтійські, тракійсько-фригійсько-пирм. група й альбанська. Гл. Кентум-мови.

Сатина, (фр.) легка шовкова тканина, гладка, тонка, лискуча, подібна до оксамиту.

Сатир, (гр. міт.) товариш бога Бахха, напів чоловік, напів козел. Сатири — люблять вино, танці, музику та всяку насолоду; зображали їх із сопіакою в руці або з бурдюком вина.

Сатира, (лат.) літ. твір, гол. віршований, що висміює хибні та недостаті даної доби. С. зародилась у рим. літ. під впливом греків.

Сатиріаза, (гр.) хоробливо збільшений половий гіп у чоловіків.

Сатисфакція, (лат.) задоволення; при конфлікті двох осіб у справі честі; впр. поєдинку, заспокоєння честі.

Сатледж (Sutlej), ліва притока Інду, 1.500 км. дов.

Сатмар (Szatmar Nemeti) тепер Сатумаре, рум. м-о над р. Самошем, 45.000 меш., гр.-кат. „руська“ церква, гончарство й горальництво; в околиці, колись українській, тепер цілком амадіаризованій, лишилося ще 10 гр.-кат. парохій із цел. богослужбовою мовою.

Сатрап, (гр. з перс.) намісник ст.-перс. провінції (сатрапі); взагалі вельможний пан значного роду, самовладний урядовець.

Сатраноль, гл. Метоль.

Сатумаре, гл. Сатмар.

Сатурація, (лат.) в хем., насичення.

Сатури, 1) (міт.) ст.-італійський бог зацінн та плодочности, описля аринційний із гр. Кроносом і так, як він, предок усіх богів, також бог часу; за нього була в Італії тзв. золота доба; 2)

шоста з чотирьох планет сонячної системи, видна з Землі як зоря першої величини. Серед віддалі від Сонця 1418 09 міл. км.; час обігу 10759 днів; обсяг 710 разів більший від обсягу Землі; густина 0-13 густоти Землі. Імовірно не має ще ційкої кори; сильно сплюснений на бігунах через скорий оборот довкола власної осі: 10 годин 14 мин.; площа рівника С-а нахилена до площі дороги під кутом 27°, а чого виходить чотири пори року, і кожна триває більше, ніж 7 років. У

Сатир і Менада, на стар. мал. (Лувр).

Сатурн із 3. перстенями (зображ. 1896 р.).

площі рівника С. має три перстені; вони складаються з дрібних тіл, що кружать довкола С-а за законами Кеплера. С. має десять місяців; дев'ятий із них виконує довкола планети оборот зліва направо.

Сатурналії, (лат.) стримельє кількадечне свято Сатурна від 17 грудня; тоді люди обдаровували один одного, невеличкі сидали до столу разом із павами, тощо — це все в'язали нар. вірування з золотою добою влади бога Сатурна.

Сатурнійський вірш, ст.-італійський нар. вірш, уживаний у рим. літ. перед дактилічним гексаметром, від Лівія Андроніка до Невія.

Сауд, перший іар. цар. б. 1020-1000 до Хр., вибраний Самуїлом, погиб підчас війни з филистимцями.

Сафір, сапфір, гл. Корунд.

Сафір (Saphir) Моріц Готліб, австр. нім. письмен. (1795-1858), славний своїми дотепами.

Сафльор, кропе (Carthamus tinctorius), аеліста рослина в родині кошчкуватих; темножовтих пелюстків цвітів уживали до закрашування шовку й замість шафрану, з зернят б'ють олій; походить із Індії й Персії, на Україні садить с. також по квітниках.

Сафонович Теодосій, укр. літописець, 1655-72 ігумен Михайлівського монастиря в Києві; склав компілятивку „Кройнику зь Литописецюь стародавнихъ“, парне укр. історії з ідеєю соборності укр. земель; про хроніку писавши використав Гіасель для спо- „Синописеу“.

Саффі, м-о на зах. побережжі фр. Марокка, 27.000 меш., пристань, вивіз сав'яну.

Саф'ан, гл. Саф'ан.

Сахалін, о. на Тихому океані між морями Охотським і Японським, 75.400 км.², гористий (до 1186 м. вис.). Південь, в порівнянні з геогр. шириною, незвичайно холодне (холодні морські струї). Рістня: тайга та ліс, звірня ех.-сибірська. Мешканці: гіляки та айно. Рос. колонізація від 1857 до війни була переважно примусова (каторжники та засланці). Гол. заняття ловецтво та рибальство, деревна промисловість і добування вугілля. С. до 1875 і від 1905 розділений між Росією (півн. частина, 29.310 км.² і 25.000 меш.) та Японією (гл. Карафуто).

Сахама (Sajama), вулкан у Болівії, 6.415 м. вис.

Сахариметр, (гр.) поляризаційний прилад до означування кількості цукру в розчині.

Сахарин(а), (гр.) цукрина, імід ортосульфобензоєсової кислоти (C₆H₄CO₂SO₂NH₂), білий кристалальний порошок, 550 разів солодший від цукру, але без споживчої вартості; вироблюють із толюолу; уживають до солодження.

Сахаров Іван, рос. письмен. (1807-63), етнограф, археолог і бібліограф, автор збірок „Сказання русскаго народа“, „Пісні русскаго народа“, „Русскія сказки“.

Сахароаа, (гр.) гл.

Сахновська Олена, укр. граверка, *1902; побутові сюжети: „Читають газету“, „Слухають радіо“, екслібрис, ілюстр. до Гоголя і Л. Українки, карикатури.

Сахновщина, м-ко полтавської округи, 3.200 меш., 86 с укр.

Саховський - Онікевич Паїсій, гл. Онікевич-Саховський.

Саянські гори, ех. частина Алтаю, до 3.500 м. вис.

Сбера (Sbiera) Йон, дослідник іст. рум. літ. та культури на Буковині (1836-1916), проф. рум. мови й літ. на унів. в Чернівцях.

Сбіслава, донька Святополка Із'яславича, 1102 одружена з Болеславом Кривоустим.

Свагелі, афр. народ, мурини з групи банту, змішані з персами, арабами й індіанцями, заселяють англ. частину Схід Африки й Занзібар.

Свада (Suada), рим. богиня переконування та красномовства; красномовство.

Свадеші, (гінд) над рух в Індії, що має на меті відродити власну промисловість бойкотом чужих, гол. англ. товарів.

Свазіленд (Swaziland), східна частина Союзу Півд. Африки, 17.300 км.² і 115.000 меш. (переважно кафрів), гол. заняття скотарство, багаті копальні поклади.

Свакоундунд (Swakouund), гол. пристань брит. Півд.-зах. Африки, 2.000 меш.

Сваліява, укр. м-ко над Лягорицею на Закарпатті, 4.500 меш., фабрика паркетів, в околиці численні мінеральні джерела.

Свальбард (Svalbard), себто Холодне Побережжя, назва норв. арктичних післостей загальною, а Шпіцберґів зокрема.

Сванети, свани, невел. кавказький народ картвельської мовної групи, в числі до 13.000 (1926) заселяють гор. басейн р. Інґур, тзв. Сванетію.

Свансон (Swanson) Гільорія, ам. фільмова артистка, *1898.

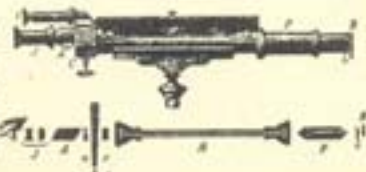
Сварика Василь, укр. військ. діяч, *1878, від 1917 на службі УНР: ком. артилерійської бригади та інспектор артилерії.

Сварог, ст.-слав. і ст.-руський бог неба, батько Сонця й вогню.

Свастика, (санскрит.) ріннорамений

О. Сахновська, екслібрис.

Сахариметр. В — плита, крізь яку проходить промінь, L — збиральна сочка, P — призма, що поляризує світло, R — пробна труба, а, б, с — внаслідок призма, с — компензатор, А — призма Нікола, тзв. аналізатор, J — малий дальновід.

хрест із кінцями загненими в одну сторону; символ вогню й щастя у різних арийських народів від доіст. часів; гл. Гакенкравцери.

Сватков Сергій, рос. історик, *1880, дослідник Донщини та Ідеолог донецько-козачого самостійницького руху. Твори: „Россія й Дон 1549-1917“, „Россія й Сибір“.

Сватов, кит. пристань при гирлі Ганкіану, 93.000 меш.

Сватоплюк, Святополк, вел.-моравський кн. 871-894, поширив свою державу на Чехію, Лужиці, Словаччину та Шлезьк.

Свени, свенби, група кочових герм. племен, що спершу жили в теперішньому Гольштейні, Мекленбурзі й Бранденбурзі, від III в. по Хр. в Саксонії та Туринії.

Свендборг (Swedenborg) Емануель, швед. природник, філософ і містик (1688-1772), основник рел. секти „Нова Церква“ або „Новий Єрусалим“.

Свенельд, укр. посвода Х. в., служив кн. князям Ігорем Рюриковичем, Святославом Ігоревичем й Ярополком Святославичем; особливо визначився за Ігоря; воював з удільцями, ходив на болгар і греків.

Свербу коростиний (*Sarcortes scabiei*), членового тваринка з родини павуківців, б. 0,1 мм. дов., ціле тіло аросе в одну нілість, 4 пари ніг зніділі, закінчені довгими твердими волосинками; живе в шкірі людини й ш. ссавців; спричинює тав. коросту.

Свердруп (Sverdrup) Отто, норв. дослідник Арктиди (1854-1930); товариш у подорожах Нансена, досліджував гол. Півн.-ам. Арктичний архіпелаг.

Сверчок, гл. Ціркун.

Светер, (англ.) вовняна блуза або сорочка, для охорони перед перестудою.

Светінг-систем, (англ.) вл. система витівку потуг; вивіск робітника капіталістом при допомозі зменшення заробітної платні й збільшення робітничого дня до найдалшої межі; буває звич. в хатній промисловості та по вел. містах.

Светоній (C. Suetonius Tranquillus), рим. історик (б. 75-150), автор твору „Про життя цезарів“ (життєписи перших 12 рим. цезарів).

Свідомський Павло, рос. маляр (1849-1904); мальовала в Володимирському соборі в Києві.

Свєнтохловіце (Świętochłowice), м-о на поль. Шлезьку, 23.000 меш., копальні вугілля та міді, металургічна промисловість.

Свєнтоховський (Świętochowski) Александр, поль. письмен., *1819, публіцист, драматург і повістяр. спочатку радикал, пізні прибічник швехноляків.

Свенціцький, 1) Іларіон, гал.-укр. філолог та іст. мистецтва, *1876, кол. доцент унів. у Львові, дійсний член НТШ, директор Укр. Нац. Музею у Львові; праці зі староукр. мови (Нариси з історії укр. мови

до XIV в.) та з діалектології, розвідки про історію занесення зах. українців із Росією, історія укр. друкарства; 2) Павлія, укр. гром. діяч і письмен. поль. роду (1841-76), учасник поль. повстання 1863, після чого емігрував до Галичини, де грав на укр. сцені та переробляв для неї чужі й складав власні драм. твори, писав байки, видавав журнал „Stoło“. Псевдоніми: Павло Свій, П. Стахурський, Д. Лозовський.

Свердлов Яков, рос. гром. діяч (1885-1919), жид. роду, більшовик, 1917-19 голова Всерос. Центр. Виконавчого Комітету.

Свердловський, гл. Єкатеринбург.

Свердловський (Swierczowski) Ян, подільський шляхтич, старшина поль. найманого війська, ходив 1574 з козаками на допомогу молдавському господареві Івоні; попов у ресетер коз. гетьманів і ст. героєм псевдоіст. укр. пісень.

Светла (Světla) Кароліна, вл. Роттова Потанка, чес. письмен.-белетристка (1830-99); повісті й новелі з селянського життя.

Свидина (*Cornus sanguinea*), рослина споріднена з деном; кущ із лозуватими гілками, білими квітками і гарними овочами; росте в цілій Європі, з винятком півночі; деревно тверде й тривке.

Свидицький Анатоль, укр. письмен. (1834-71), хроніка з життя духовенства на Поділлі „Люборцькі“, оп. рос. мовою; пісні (Вже більше літ двісті. В полі дола столяра), етногр. нарис „Великдень у подолі“ в „Основи“ 1861.

Свидонець, гірське пасмо в Горганах Закарпаття між Гор. Тисою й Терешвою; найвищий вершок Близина 1.883 м.; льодовикові кари й долини.

Свидригайло, гл. Свтригайло.

Свинка, гл. Коловущна залоза.

Свинка морська, гл. Морська свинка.

Свини (*Sus*), паристокопитний, нежуйний, всеїдний ссавець, із грубою шкірою, грубою видонженою головою, закінченою рилом, із повним улюбленням (7+1+6+1+7), довгими вухами, грубою короткою шкурою, тонкими короткими ногами й коротким тонким хвостом. С. дика, дик (*S. scrofa ferus*), до 1½ м. дов., зпереду до 1 м. вис.,

Свєстиня.

І. Свєніцький.

К. Светла.

Свидини: 1. суцвіття з цвітом, 2. чаша, 3. цвіт, 4. стовпчик, 5. плод.

шерсть дуже груба (щетина), темно-бура, у самців ікла великі й закривлені, горішні піднесені вгору, хребет спадистий; живе в лісах Європи, півн. Африки й зах. Азії; дуже шкідлива, бо нищить збіжки й городищу в полі. С. свійська, безрога (*S. scrofa domestica*), а рідким хребтом, самці без вистаючих ісків. Численні відміни (раси) с. с. походять: від лич. дикої с. (*S. scrofa ferus*); великонухі гольштайські, краонські (фр.), зах.-укр., поль., корнвальські; від дикої середземно-морської с. (*S. scrofa mediterranea*); італійські; від обох цих

В. Свидницький.

пород: кучеряві угорські, баконські, серб., рум.; від аз. дикої с. (*S. vittatus*) аз. породи (кат., сіямські й т. д.); від усіх трьох диких пород походять: біла англійська (Йоркширська) й вел. англ. чорна (беркширська), а якісні німецька (вестфальська й ін.). Свині годують для м'яса, товщу й щетини. Гл. таблиця „Дрібні сіл.-госп. тварини“ том II, стор. 419-20, також Бабіруса, Бекони.

Свиня дика.

Свиріпа, нар. назва багатьох рясин, гол. гірчичі польової, редьки дикої й ріпаку.

Свистільники, с. над Золотою Липою, 1.900 меш.; VII 1919 бій 11 бригади УГА з 5 поль. дивізією.

Свистун Пилип, гал.-укр. письмен. і педагог (1844-1916), москвофіл, від 1902 дир. бібліотеки Нар. Дому у Львові й ред. його органу „Вістник Нар. Дома“, голова Общества ім. Качковського; розвідки з історії Галичини, праці про Шевченка.

Свистун альпійський (*Marmota*), ссавець-гризун із родини шнірок, до 1/2 м. дов., вкритий густою бураво-попелистою шерстю з коротким хвостом; живе громадами в горах, у небезпечі особливо провалити свинце; Карпати, Альпи, Піренеї; споріднений бабак.

Святий, гл. Блазди 3).

Свигригайло, молодший син Ольгерда Гедиміновича, правосл. ім'я Лев; 1386 прийняв католицизм і названий Болеславом, мав за удаї Полоцьк, 1392 захопив Вітебськ, воював із Витовтом, дістав Поділля

й Сіверську землю, †1452 в Луцьку, передавши свої володіння литовцям.

Свитаць, оз. на півд.-зах. Поліссі, б. джерелами Прип'яті, 27 км.² пов.

Свідас (*Suidas*), візант. лексикограф із X в., автор твору подібного до наших енциклопедій, де подає не тільки пояснення слів і грам. явищ, але й річезі та бібліографічні дані.

Свідерська культура, хвалібогоніцька к. мезолітична культура часів пізньої льодової доби, схід походження; виступає в мисливських стоянках дол. позему піскових кучугур на Литві, Мазовшу, Малопольській височині та в Сокальщині. Кременіне апаряддя з довгих, струнких відщипків (скробачі, рильці, стрілки з ніжкою та голкочинами), брак кераміки, гроба неznані.

Свідницький Володимир, укр. письмен., *1885; збірки поезій: „Ліричні поезії“, „Вересень“.

Свідок, 1) особа, що була при злочині, поді та має висловитися по правді про те, як ця подія відбулася (доказовий свідок). В ст.-укр. процесі свідки ділилися на очевидців (видоків) та неочевидців (послухів). Сторони приводили с. як свою партію, тому суд не вважав їх діяком безсторонніми. Чим більше свідків, тим було краще для сторони; за Руською Правдою найменше треба було 7, для чужинців вистарчало 2. За лит. та коз. часів с. стають об'єктивними особами, але більше значиння має свідоктвом урядових осіб; 2) особа, яка повинна бути при якомусь правному акті (пр. при складенні заповіту), щоби цей акт був важний, або щоби відбувся з потрібною прилюдністю.

Свідок Правди, укр. баптистичний двоїтжєвник, 1909-25 в Торонто.

Свідомість, єдність і зв'язок психічних з'явищ у даної людини або в соціальної спільноті. Визначення для всього психічного. С. є перше, що нам відоме, й лише через неї можемо підходити до пізнання ін. сфер діяльності.

Свінобери (*Swinburne*) Чарльз Альджернон, англ. письмен. (1837-1909); лір. драми „Аталанта“, „Марія Стюарт“, поеми та балди й ін. збірки поезій; літ. нариси.

Свінгфвуд (*Svinhufvud*) Пер Едвін, фін. політик, *1861, від 1907 президент союму, 1914-17 засланий на Сибір, 1917-18 голова фін. держави.

Свіннертон Франк, англ. письмен., *1884; повісті: „Ноктюрн“, „Вересень“, „Кокетка“.

Свигригайло.

Свідерська культура, типове кременіне апаряддя.

Свір, р. поміж оз. Ладозьким і Онезьким, 215 км. дов., сплавна, належить до Маринської системи каналів.

Свірговський Іван, гл. Сверховський Ян. **Свірк**, 1) опілля, ліва притока Дністра; 2) м-ко над нею, в перемишлянському повіті, 2.500 меш.: 30% укр.

Світ, збір усіх тіл у просторі, як упорядкована й піддана певним законам цілість.

Світ, назва численних укр. часописів: 1) Світ, ілюстр. літ.-політ.-наук. місячник у Львові 1881-2; 2) Світ, літ.-наук. двотижневик, у Львові 1906-7; 3) Світ, двотижневик у Львові 1917-18; 4) Світ, ілюстр. двотижневик, пізніше місячник, вид. в-во „Друкар“ у Львові 1925-29; 5) Світ, літ. тижневик, вид. обществом св. Василія Великого в Ужгороді 1867-71, опісля під наголомком „Новий Світ“; 6) Світ, москов.-фільський двомісячник, у Новому Санці 1914; 7) Світ, орган правосл. братств у Америці, двотижневик, в Олд-Форджі, Філадельфії й Нью-Йорку 1897-1914.

Світальський, 1) (Switalski) Казімеж, поль. політик, *1886, 1928-29 міністер освіти, 1929 преміер міністер, від 1930 маршалок союму; 2) Микола, рос. геолог, *1884, проф. Причного Інст. в Ленінграді, знавець корисних копалин, дослідник залізрудних родовищ Криворіжжя.

Світ Дитини, ілюстр. журнал для дітей, у Львові під ред. М. Таринька від 1920.

Світільний газ, гл. Газівна.

Світлина, гл. Фотографія.

Світло, назва укр. часописів: 1) Світло, місячник для дітей в Ужгороді 1913-14 та 1916; 2) місячник над і суев. виховання, вид. т-во „Учительська Громада“ у Львові 1921-22; 3) (Switlo), двотижневик для народа, вид. Мих. Кореневич поль. латиницею 1881-82 у Коломиї; 4) популярно-наук. літ. місячник, у Нью-Йорку в 1928-30; 5) укр. нед. місячник у Києві 1910-14.

Світло, причина вражень, що їх відбрасно зміслом візу, досі певниєвнена як слід: еманацияна або емісіяна теорія Нютона приймає, що від джерела світла відриваються матеріальні частинки та летить із вел. шкостістю простими лініями (променями) у простір; ундуляціяна або хвиляста теорія Гойкхенса вважає за причину світляних явищ дряжчий рух частинки світлячого тіла, який витворює поперечні хвилі у всесвітнім етері; електромагнетна теорія Максвелла приймає, що світло є електромагнетним явищем; аджек промени с. відбубаються прямові до нього й до себе дряжанія електричних та магнетних сил. Шкостіть с. ріншється 300.000 км. на сек. Гол. прикмети с.: відбивання, заломання, угиання (дифракція), дисперсія, інтерференція, поляризація. Сила (натуга) с. це кількість світла, яку випроміньює світляча поверхня в одиниці часу. Освітлення, це

кількість с., що падає в одиниці часу на одиницю поверхні освітленого тіла. Одиницею сили світла є нормальна свічка, а одиницею освітлення є люкс; гл. Фотометр.

Світлик, світлоїванський жучок (*Lampyris noctiluca*), жук до $\frac{1}{2}$ см. дов., самичка з короткими крилами; в літні ночі світить помітно жаркравим світлом, що витворюється в особливих залозах на кадовбі; гл. табл. Історія розвитку II, ч. 5-6. стор. 1262, II. том.

Світлик. 1. самчик, 2. самичка, 3. личинка.

Світляний газ, гл. Газівна.

Світ Молоді, ілюстр. місячник у Вишнівеу, від 1927.

Світова війна, велика війна 1914-18, в якій брав участь майже цілий світ. Причини війни. На переломі XIX-XX вв. Європа творить два озброєні табори: потрібний союз (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) й потрібну угоду або Антанту (Росія, Франція та Англія). Гол. причини суперечностей: колоніальне та торг. суперництво між Німеччиною та Англією, ідея реваншу за 1871 р. з боку Франції, суперництво Росії та Австро-Угорщини на Балкані, протилежності між змаганнями Росії й Німеччини на Близькому Сході (протоки, Багдадська залізниця). Політичні події. Вбивство 28 VI 1914 в Сараєві сербом Принципом австр. архика. Франца-Фердинанда викликало австро-угор. ультимат Сербії (23 VII 1914); наслідком була мобілізація рос. армії. 28 VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії, 1 VIII 1914 Німеччина Росії, 3 VIII 1914 Франції. Нарештці німцями нейтральності Бельгії викликало 4 VIII вступ до війни на боці Антанти Бельгії й оголошення війни Англією Німеччині. Протягом війни до серед.-європ. держав приєдналася Туреччина й Болгарія, а до Антанти Чорногора, Японія, Італія, Португалія, Румунія, Геджас, ЗДА, Панама, Куба, Болівія, Ліберія, Китай, Сям, Греція, Перу, Уругвай, Бразилія, Еквадор, Гватемала, Нікарагуа, Коста Ріка та Гондурас. Перші спроби досягти миру (звернення імц. Карла до союзних держав 12 XII 1916, посередництво президента Вілсона 21 XII 1916, посередництво папи 1 VIII 1917) не мали успіху. На скінченні війни мали великий вплив політ. події в воюючих державах: революція в Росії 1917, розклад Австро-Угорщини X 1918, революція в Німеччині 9 XI 1918. Заг. закінчення зброї 11 XI 1918. Мирні договори підписали: серед.-європ. держави з Україною й Росією в Бересті Лит. в II і III 1918, Антанта з Німеччиною в Версалі 28 VI 1919, з Австрією в Сан Жермені 10 IX 1919, з Болгарією в Неї сюр Сен 27 XI 1919, з Угорщиною в Тріяноні 4 VI 1920, з Туреччиною

в Септі 10 VIII 1920; окремий договір Німеччина з США 25 VIII 1921. Год. воєні і події. Плян війни серед-европ. держав мав на меті удар цілою нім. армією на Францію, а більшістю австро-угор. військ на Росію. Після погрому Франції нім. армія мала бути перевезена на рос. фронт на допомогу Австро-Угорщині. Плян Антанти передбачав затягнення війни а можливо тіснішою блокадою серед-европ. держав, щоб виснаженням їх сил і засобів довести їх до поразки. Війна почалася на заході наступом німців 4 VIII 1914 через Бельгію у Францію. Нім. поразка над р. Марною (5-12 IX 1914) виможливила виконання плану війни серед-европ. держав. На сході війна почалася водночас на експрус. і гал.-волинському фронті. Спочатку успішна інвазія росіян у Схід Прусію, але 26-29 VIII 1914 Гіденбург розгромив рос. армію Самсонова під Таненбергом. Наступ росіян із Волни на Львів та його заняття 3 IX 1914 паралізував у Конгресіні успіх Австро-Угорщини й спричинився до втрати нею майже цілої Галичини й Буковини. 1915: год. події були на Сході. Після прориву рос. фронту австро-угор. та нім. військами під Горлицями 2 V 1915 — росіяни musiли залишити майже цілу Галичину; 3 VI 1915 вони втратили Перемишль; 22 VI 1915 Львів. В серпні наступ Гіденбурга в Польщі. 6 VIII 1915 росіяни втратили Варшаву, при кінці IX німці опанували цілу Польщу, Литву й Курляндію. Перемога німців спричинила приступлення Болгарії до серед-европ. держав. В X почався австро-угор. і болгар. наступ на Сербію. Ціла Сербія й Чорногорія були окуповані серед-европ. державами. На зах. фронті Італія 23 V 1915 виступила проти центр. держав, розпочавши наступ у Тиролі і на р. Ізонцо. 1916: 21 II до IX 1916 невдачна нім. операція фр. твердині Верден, із великими втратами по обох сторонах. 31 V 1916 вел. морський бій при берегах Ютландії між нім. і англ. флотом; втрати німців 60 тисяч тон, англійців 115 тисяч тон затоплених суден, проте німцям не ввелоси зняти блокаду. На Сході 4 VI 1916 вел. офензива Брусилова: росіяни адобули цілу Буковину й частину Схід. Галичини. Перемога Брусилова спричинила вступ Румунії, яка 27 VIII 1916 оголосила війну серед-европ. державам. Наступ осаніших авицій майже цілу рум. армію та снічався адобуттм майже цілої Румунії грая із Букарештом (7 XII 1916). 1917: підводна війна нім. флоту спричинила приступлення до війни США по боці Антанти; на Сході рос. революція привела до розкладу цілої рос. армії й до капітуляції Румунії. 1918: на Сході Німеччина й Австро-Угорщина окупували цілу Україну, Балтійські провінції й частину Кавказу; решту нім. війська пересунуено на Захід, де 21 III 1918 почався вел. нім. наступ проти Антанти. Німці досягли р.

Марни, але 18 VII 1918 Антанта розпочала протинаступ, підтриманий великою силою техніки. Німці musiли відступити. IX Антанта почала наступ у Македонії, що спричинило поразку Болгарії й Туреччини. Дальший наступ Антанти з двох боків: проти Німеччини й проти Австро-Угорщини мав за наслідок капітуляцію обох год. держав серед-европ. союзу. Занішення зброї австро-угор. війська 3 XI 1918, нім. 11 VIII 1918. Наслідки війни: 1) упадок трьох найбільших монархій: Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. Росія перетворилась у СРСР, Німеччина на дем. республіку, Австро-Угорщина розпалася й більша частина її земель відійшла до новоутворених або споріднених держав; 2) занепад і виснага цілого світового господарства особливо держав, що воювали: наслідком цього провід у світовому господарстві перейшов до США; 3) піднесення ідеї державності малих народів („самозначення нації“ президента Вільсона); це спричинилося до: а) осаніження самостійності багатьма народами; повстали: Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва; б) перетворення Брит. Імперії у світову конфедерацію народів, об'єднаних лиш особою монарха; в) розвитку держ. почуванн у ін. поневолених народів, яким не пощастило осаніжати самостійність: українців, грузинів, вірмен, білорусів та ін.

Світова вісь, продовження осі Землі; протиста, що довкола неї обертається, протягом 24 зоряних годин, небесна куля.

Світова Зірниця, укр. тижневик для сел. вид. у Москві, с. Пеньківці й Кисії П. Володимирівський 1906-14 та у Кам'янці подільському 1920.

Світова історія, всевітня, універсальна і, ділиться на старинну (від найдавніших часів до занепаду зах.-рим. держави 476 по Хр.), середню (до відкриття Америки 1492), новітню (до вел. фр. революції 1789) і найновітню (до нашого часу).

Год. дати світової історії.

До Христа:

3400. Менес, перший цар Єгипту.

3000-2000. Хенс, цар Єгипту; Гаммурабі, цар Вавилону.

1700-1600. Лікс в Єгипті; династії Шанг у Китаї.

1500-1400. Тутмозіс III, цар Єгипту; Мойсей.

1300-1200. Рамсес II, цар Єгипту.

1100. Переселення дорійців.

1000-900. Давід і Соломон.

900-800. Сальманасар II, цар Ассирії.

Законодавство Лікурґа в Спарті. Засновання Картагін.

800-700. Перша олімпіада в Греції; засновання Риму.

700-600. Архонті в Афинах. Ассирійці в Єгипті. Псаметих, цар Єгипту. Нововавилонська держава. Занепад Нініви.

600-500. Законодавство Сольона в Ате-

вах. Навуходоносор, цар Вавилону. Кир, основник перс. держави. Пізистрат, тиран Атен. Креа, цар Лідії. Тарквіній Гордий, останній цар Риму. Камбіз і Дарій, перс. царі. Рим стає республікою. Будда.

500-400. Перські війни. Перемоги греків під Маратоном і Саламіною. Мільтід, Арістід, Темістокл, Леонід, Перикль. Децемвіри в Римі. Пеллопонеська війна. 30 тиранів в Атонах. Галійці в Римі. Едмунд і Пеллопід. Филип Македонський. Бій під Херонеею. Олександр В. Самвітські війни. Поділ македонської держави.

300-200. Війна римлян із Пірром. Пунійські війни. Ганнібаль в Італії. Битви під Каннами в Замою.

200-100. Филип V, цар Македонії й Антіох V, цар Сирії в війні з Римом. Третя пунійська війна. Греція — рим. провінція. Реформи Гракхів. Кимври в Італії. Югуртинська війна. Цицерон.

100-1. Гром. війни в Римі: Марій, Сулла. Війни з Мітрідатом. Змова Катиліни. Перший тріумвірат. Диктатура Цезаря. Клеопатра в Єгипті. Другий тріумвірат. Бій під Актіоном. Октавіан, перший рим. цісар.

По Хресті:

1-100. Початки християнства. Бій у Тентонському лісі. Тиберій, Нерон, рим. цісарі. Переслідування християн. Тит руйнує Єрусалим. Траян.

101-200. Війни римлян із даками й партами. Гадрін, Антоній Піій, Марко Аврелій.

201-300. Сасаніди в Персії. Діоклітиан.

301-400. Константиан В. Нікейський собор. Константинопіль столицею рим. держави. Юліан Апостат. Теодосій В. Поділ рим. держави на зах. і схід.

401-500. Германці в Італії. Аларіх, король візиготів у Римі. Вандали в Іспанії й Африці. Англьосакси в Британії. Погром гунів на катальонських полях. Вандали в Римі. Кінець зах.-рим. держави. Хльодовіг, король франків. Теодоріх В., король остроготів.

501-600. Юстиніян, схід.-рим. цісар. Льонгобарди в Італії. Папа Григорій В.

601-700. Магомет. Завойовництва арабів.

701-800. Перемога Карла Мартеля над арабами під Туром і Пуатіе. Початок каліфату Аббасидів. Піпін Малий, король франків. Заснування церк. держави. Карло В. Гарун аль Рашид, каліф Багдаду. Коронація Карла В.

801-900. Людовік Побожний. Договір у Вердені. Заснування київ. держави. Альфред В., король Англії, Мадяри на Угорщині.

901-1000. Олег, Ігор, Ольга, Святослав, київ. князі. Походи на Царгород. Оттон I, рим.-нім. цісар. Початок Капетингів у Франції. Володимир В. Хрещення України. Болеслав Хоробрий, поль. король. Стефан I, угор. король. Нормани відкривають шлях до Америки. Держави інків у Америці.

1001-1100. Ярослав Мудрий. Руська Правда. Кнут В., король Данії й Англії.

Генрих III, нім. король. Сельджуки в Палестині. Папа Григорій VII. Спів за інвеституру. Ростиславичі в Галичині. Перший хрестовий похід. Єрусалимське королівство.

1101-1200. Володимир Мономах. Вормський конкордат. Португалія - самостійне королівство. Фридрих Барбароса. Плітанджени на англ. престолі. Ярослав Осмомисл. Салдин, султан Єгипту в Сирії. Филип II Август, король Франції. Папа Інокентій III. Об'єднання Галичини з Волинню. Роман Мстиславич.

1201-1300. Смерть Романа. Джингісхан. Лат. цісарство в Константинополі. Фридрих II. В. Харті польностей в Англії. Людовік Св. у Франції. Битва над Калкою. Татари руйнують Київ. Коронація Данила. Лев Галицький. Початки Галич. Вел. безкоролів'я в Німеччині. Рудольф із Габсбург. Спидляйська вечірка. Осман, основник тур. держави. Швайцарський союз.

1301-1400. Юрій, гал. король. Кінець Перемишльців і Арпадів. Перенесення папської столиці до Авіньйону. Столітня війна. Битва під Кресі. Кінець самостійності Галичини. Карло IV. Золота булла. Казимир В. Жакерія у Франції. Тамерлан. Об'єднання Литви з Польщею. Повстання Свирігайла. Кальмарська унія.

1401-1500. Погром нім. лицарів під Грунвальдом. Іван Гус. Собор у Констанці. Гуситські війни. Жанна д'Арк. Фльорентійський собор. Війна Білої й Червоної рожі в Англії. Турки добувають Константинопіль. Об'єднання Московщини. Об'єднання Арагонії й Кастилії. Відкриття Америки й дороги до Індії.

1501-1600. Початки козащини. Реформація в Німеччині 1517. Карло V. Франц I у Франції. Сулейман II. Сел. війна в Німеччині. Прусія — світське князівство. Турки займають Угорщину. Англійська церква. Сауті. Тридентський собор. Рел. мир в Ангсбургу. Филип II, король Іспанії. Єлизавета, королева Англії. Гугенотські війни. Ворохобня Нідерландів. Марія Стюарт. Загибел вел. армій. Берестейська унія. Генрих IV, король Франції. Нантський едикт. Перші коз. повстання.

1601-1700. Яків I, король Англії. Прот. унія й кат. ліги в Німеччині. Початки Романових у Росії. Тридцятилітня війна. Рішельє. Валенштайн. Густав Адольф. Фридрих Вільгельм, вел. курфюрст. Революція в Англії. Кромвель. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко. Навігаційні акти в Англії. Людовік XIV. Петро I у Росії. Облога Відня турками. Декларація прав у Англії. Іван Маєна. Піпін. війна.

1701-1800. Есп. сукцесійна війна. Бій під Полтавою. Людовік XV. Прагматична санкція в Австрії й Йосиф II. Фридрих II, прус. король. Марія Тереза й Йосиф II в Австрії. Шлезькі війни. Англ.-фр. війна в півн. Америці. Катерина II в Росії. Кінець

самостійності Гетьманщини й Січі. Війна за незалежність ЗДА. Фр. Революція. Франція — республіка. Наполеон Бонапарте в Італії й Єгипті. Поділ Польщі. Косцюшко. Консулят у Франції.

1801-1825. Олександр I, рос. цар. Наполеон, імператор Франції. Бій під Трафальгаром. Битви під Аusterліцем, Єною, Асперном. Ваграмом. Похід Наполеона на Росію. Битва під Ляйпцигом. Віденський конгрес. Бій під Ватерлоо. Серб. повстання. Микола I, цар Росії.

1826-1850. Гр. повстання. Листопадова революція у Франції. Бельгія — самостійна держава. Листопадова повстання в Польщі. Вікторія, королева Англії. Пана Пій IX. Лютевська революція в Франції. 2-га республіка у Франції. Весна народів. Гал.-руська Рада. Початки укр. преси й військ. організації. Шевченко.

1851-1875. Наполеон III, імператор Франції. Кримська війна. Японія починає зносити з чужинцями. Канур, іт. політик. Олександр II, рос. цар. Війна Франції й Англії з Китаєм. Повстання у Сх. Індії. Іт.-австр. війна. Об'єднання Італії. Бісмарк. Визволення невольників у ЗДА. Січневе повстання в Польщі. Міжнар. роб. асоціація 1874. Максиміліан, імператор Мехіка. Нім.-дан. війна. Нім.-австр. війна. Швиц.-нім. союз. Конституція в Австрії. Початки укр. культ. і політ. організації у Галичині. Відкриття Суецького каналу. Ватиканський собор. Нім.-фр. війна. 3-тя республіка у Франції. Комуна в Парижі. Нім. імператорство.

1876-1900. Тур. конституція 1876. Рос.-тур. війна. Берлінський конгрес. Закони проти соціалістів у Німеччині. Замах на Олександра II. Румунія й Сербія — королівства. Потрійний союз. Вільгельм II. Конституція в Японії. Міжнар. конференція в справі охорони робітників. Гр.-тур. війна. Есп.-ам. війна. Мировна конференція в Гаазі. Пінд.-афр. війна. Повстання боксерів в Китаї. Австралія — союзна держава. Дрогоманів і Франко.

1901-1913. Едвард VII, король Англії. Р. У. П. Рос.-яп. війна. Революція в Росії й на Україні. Відділення церкви від держави у Франції. Норвегія відокремлюється від Швеції. Перша Дума в Росії. Конференція в Альжесірасі. Конституція в Персії. Португалія — республіка. Мировна конференція в Гаазі. Болгарія — царство. Пінд.-афр. унія. Фр.-нім. угода про Мароко. Іт.-тур. війна. Китай — республіка. Перша й друга балканська війна. Укр. Січові Стрільці.

1914-1932. Убивство Франца Фердинанда в Сараєві. Початок світової війни. Революція в Росії. Ленін. Укр. держава. Запад Німеччини. Поділ Австро-Угорщини. Повстання нових держав. Версальський мир. Союз народів. Союз рад. соц. республік. Гр.-тур. війна в М. Азії. Ірландія — самостійна держава. Самостійність Єгипту. Тур. республіка. Греція — республіка. До-

говір у Льокарно. Еспанія — республіка. Католионія. Пороозуміння між Італією та Ватиканом. Конференція в Льоанні.

Світовид, найбільше види бог балтійських слов'ян, подібний культом до Марса; його дво-бока, чотириголова статуя стояла в Аркові на Рігені. Статую здогадного С. знайшли 1848 у Збручі б. Коцобинчиків, тепер у Археол. музею поль. Акад. Наук.

Світовий поштовий союз (Union postale universelle), союз держав для уніфікації поштових договорів між різними країнами. Перший поштовий конгрес 1874 у Берні (Швейцарія) довів до закінчення заг. договору про поштовий союз, до якого приступили 22 держави. Другий поштовий конгрес у Парижі 1878 утворив всесвітній поштовий союз. У часі останнього конгресу в Лондоні 1929 цей союз обіймав 83 держави. Союз удержує міжнар. бюро в Берні.

Свіфт (Swift) Джонатан, англ. письменник (1667-1745), сатирик і памфлетист, автор знаменитого твору „Гуліверові подорожі“, де висміює людську дурноту та ін. хиби.

Свіча, права, карпатська притока гор. Дністра, 105 км. дов.; притока альпа: Мізушка й Сукіль.

Свічка Леонтій, лубенський полк. за гетьманування Мазепа.

Свічурник, гл. Тирлич.

Свобода, назва укр. часописів: 1) щоденник, урядовий орган Укр. Нар. Союзу в ЗДА, від 1893, спочатку як тижневик у Джерзі Сіті, пізніше в Шамокіні, М. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, Нью-Йорку й знову в Джерзі Сіті; 2) тижневик, орган христ. партії, продовження „Науки“, в Ужгороді від 1922; 3) тижневик, орган Укр. Над. Об'єднання, у Львові 1897-1918 (1915 у Відні), 1919 у Станіславові і від 1922 у Львові.

Свобода торгівлі, гл. Торговля.

Свободний, м-ко амурської округи на Зеленому Клині, 10.000 меш.; укр. 14.00.

Свод законів, систематичний збірник законів рос. держави, що обов'язував до більш революції на території кол. Росії. С. з. сформувала окрема комісія в 1826-32 під проводом М. Сперанського.

Свонсі (Swansea), пристань у півд. Велії, 163.000 меш., доки, гуті міді, цинківні.

Свята гора, гл. Атос.

Свята Земля, гл. Палестина.

Свята Олена (Sankt Helena), брит. о. на півд. Атлантийським океані, 1.863 км. від афр. побережжя, 122 км.² 14.000 меш. (гол.

Світовид, статую знайдена Збручі.

Дж. Свіфт.

чорних); гол. м-о Джемстави; 1815-21 місце вигнання Наполеона.

Святая святих, відділена частина срусанської старозавітної святини, де стояв „живот завіту“.

Святе Письмо, гл. Біблія, Євангеліє. На Україну прийшло Святе Письмо за княжих часів разом із хрещенням у старо-болг. перекладі, але не ціла Біблія, тільки Новий Завіт (гл. Євангеліє) та окремі твори Старого Завіту (гл. Псалтир, Псалтири). Першою друкованою книгою зі Св. Письма був у нас Апостол вид. Федорова (Львів 1574), а першим виданням цілого Св. Письма Острозька біблія 1581, Спроби укр. перекладів книги Св. Письма масно в рукописах із XVI в. („Пісня Пісень“ невідомого перекладача; там. Переспівицьке Євангеліє, та його копія — Житомирське Євангеліє 1571; Новий Завіт у перекладі В. Негальського 1581). В „Паліоді“ З. Кошистенського 1622 масно уривки якогось перекладу раних бібл. книжок. Із XIX в. переклади М. Пашкевича (1842 — частини Євангеліє); П. Морачевського (ціле Євангеліє, готове 1861, видане аж 1906); П. Куліша (переспіви Біблії; книг Мойсея, книги Нова, Товитові слова, Псалмів — у „Правді“ 1868-70; окреме вид. Псалтирі та Євангеліє 1871; переклад Нового Завіту на спілку з Пулюєм 1890; цілої Біблії 1895-6, разом із Пулюєм та Нечусом-Левинським, вид. 1903); Нового Завіту й Псалтирі Ол. Бачинського (1903) та Яр. Левницького (1921 і 1925). Віршами перекладали псалми крім Куліша М. Максимович. Вол. Олександрів, Ст. Рудавський, Т. Шевченко, В. Шура, З. Еклезіаста масно переспіви М. Філіпського.

Святий Дух, гл. Дух 2).

Святий Союз, союз володарів Росії, Австрії й Прусії, заключений 1815 в Парижі для підтримання миру; пізніше під впливом Метерніха підпора реакційної політики цих держав.

Святицький І, гл. Свєтлицький І.

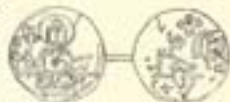
Святловський Євген, укр. лікар, *1854, основник журналу „Земській Врочь“, спочатку в Чернігові, опісля в Полтаві, дир. губ. земської лікарні в Полтаві.

Свято, празник, день посвячений Богу, або святому; с-а є: Господські, Богородичні й святих; рухомі с. зв'язані не з одною датою в році, а з тим самим днем тижня, а саме Великдень і свята залежні від Великдня; нерухомі с. — зв'язані з певною датою року (пр. Різдво).

Святополк І і дружина (з життя Бориса й Гліба).

вірно, у Вышгороді, 1015 захопив Київ; утратив його через убивство братів Бориса, Гліба й Святослава, але розбитий братом Ярославом, утік до Польщі; за допомогою свого тестя, поль. кор. Болеслава, добув 1017 знову Київ, але знову мусів уступити перед Ярославом; приводив іше печенігів, хоч без успіху, мусів тікати до Польщі й по дорозі помер; 2) С. П. (Михайло), син Ізяслава Ярославича (1050-1113), посаджений у Полоцьку, авідки 1071 його вигнав Вселав; 1078

Монети з портретом Святослава І та його гербом, який знають.

сін у Новгороді, 1088-93 княжив у Турові, пізніше став вел. кн. київ.; воював із половцями, від яких багато терпів і, щоб замиритися з ними, навіть одружився з половчанкою; не мав популярності; гол. пам'ятка князювання — Михайлівський „золотоверхий“ монастир у Києві.

Святополк-Мірський Петро, рос. держ. діяч, *1857, губернатор у Пензі й Катеринославі, 1904-5 міністер внутр. справ за тав. парт. „вєсн“.

Святополк-Четвертинський, кн. рід, походить від князів турківських і північних, згадується в XIV в.; Юрій, у чернецтві Гедеон, митр. київ., †1713.

Святослав, ім'я укр. князів: 1) С. І. (942-72), син Ігора Рюриковича, вел. кн. київ., лицар, завойовник; воював із хозарами 967, аруйнував хозарську державу; похід на півн. племена над гор. Волгою; ходив на Болгарію в пороудумні а гр. шє., зноував Наддунайський край

Святослав І знову болгар (згреської хроніки Манасті).

(968); вдруге ходив на Болгарію й воював із греками, ходив на Царгород (971), мир і договір із гр.; загинув від печенігів коло Дніпрових порогів;

2) С. П. (1027-1076), син Ярослава Володимировича, 1054 дістав Чернігів, ходив на Всеслава Полоцького, воював кочинців; допомагав духівництву й церквам; пам'ятник його любови до книг — „Святославів Заборник“; 3) С. П., †1194, син Всеволода Ольговича, вел. кн. київ., борюва з половцями; 4) С. (Микола) Ольгович (†1166), кн. чернігівський; 5) С., син Володимира І, кн. деревський, загинув (1015) у Карпатах, тікаючи від брата Свя-

Святослав ІІ, синка і сини Гліб, Роман, Давид, Олег, Ярослав.

тополка на Угорщину; 6) С., син Всеволода Юрійовича, кн. переславський (†1254); 7) С., син Метислава Ізяславича, кн. червеський (†б. 1171); 8) С. Мономахович, кн. смоленський, потім переславський (†1114).

Святослав, місцевість у Скіфських горах б. Сколього, адогадне місце вбивства кн. Святослава Володимировича.

Святотатство, (цсл.) святотрадіж, зневага посвячених Богу осіб, місць, або речей; негідне приймання св. Тайн.

Святохрестівський провал, провал 2379 м. в. р. м. на Кавказі між долинами Тереку й Чорної Арагви; сюдою веде груз. військ. дорога.

Святоша, кн., син Давида Святославича чернігівського, постригся в Києві в ченці з ім'ям Миколи й прославився як святий; † по 1152.

Свячення, гл. Ординація 1).

Священик, пресвітер, від найстарших часів християнства II ступінь дух. єрархії між діконом і єп.; с. виконує усі церк. чинності крім висвячування євхаристії.

Священство, дух. характер священника; в кат. і правосл. церкві св. Тайна.

Сграфіто, (іт.) техніка настінного малярства, звич. орнаментика, уживана в добі ренесансу, гол. в Італії. Полягає в тому, що мур покривається кількома шарами забарвленого тинку, після чого відповідним зішкробуванням досягають потрібного рисунку й відтінку барви (гол. чорної, сірої та ін.). С. дуже тривале; відомлене в XIX в.

Се (Sey) Жан Батіст, фр. економіст (1767-1832), предствник клас. школи: „Трактат із політ. економії“, „Повний курс практичної політ. економії“.

Сеанс, (фр.) засідання, час, протягом якого виконується якусь роботу, гол. наст. продукції медіумів.

Сеара (Seará), півн.-браз. держава, 148.600 км.² і 1.320.000 меш.; гол. м-о Форталеса, також С.

Себеніко, гл. Шібенік.

Себін (Sabine), р. в ЗДА, 800 км. дов., вливається до Мексиканської затоки.

Себорей, (гр.) гл. Листеча.

Севастополь, торг. й воєнна пристань на зах. побережжі Криму, на місці гр. колонії Херсонес (Корсунь); 1854-5 обляганий і знищений фр. й англ. військами; тепер Ахіар, округове м-о, 74.700 меш.; 11:5% укр., 68:9% росіян, 1:6% татар, 9:1% жидів; військ.-іст. музей, біологічна стація; морські купання, багато сонця, виноград, існують фіз. лікування. Округа: 2 міста, 21 сільрад, 172 селищ, 2 райони, 96.700 меш.; 10:6% укр., 60% росіян, 13:5% татар, 7:2% жидів.

Севенні (Sevelnes), півд.-схід. окраїни гори фр. масиву між Ронною й Швад. Каналом, до 1.754 м. ште.

Савенна (Savannah), 1) ріка в півд.-схід. ЗДА, 720 км. дов., вливається до Атлантичного океану; 2) пристань при її гирлі

в державі Джорджія (ЗДА), 83.000 меш., пивіз бавовни та терпентина.

Север (Severus), рим. цесарі: 1) Александер, гл. Александер Север; 2) Люцій Септім, цесар 193-211, завів у Римі військ. монархію.

Севера Іван, укр. різьбар, *1891; 1927 вивладач у Мист. Інст. в Києві; гол. твори: анпортрет, погруддя Шевченка, Леваїна та ін.

Севастополь, пристань.

Северин Іван, укр. маляр, *1881, плевнерист; красивди з Гуцульщини, портрети, рис. з Дніпрельстану, настель.

Северн (Severn), 1) ріка в зах. Англії, 330 км. дов., вливається до каналу Брістоль; 2) ріка в схід. Канаді, 480 км. дов., вливається до затоки Гадсена.

Севілля (Sevilla), єсп. пристань над дол. Гвадальківіром, 214.000 меш., фабрики тютюну; готичкий собор із XV в., королівська палата Альказар із XIV в., ренесансова ратуша з XVI в., унів. від 1502, рим. акведукт, мавретанські будівлі; С. ст. рим. Писаліс, буза за арабів найбільшим м-ом Іберійського півострова.

Севінь (Sevigné) Марі, фр. письменниця (1626-96), славна своїми листами.

Севлюш Великий, повіт. м-ко на Закарпатті, 9.200 меш.

Севр (Sèvres), м-о б. Парижу, 10.000 меш., фабрика порцелини; 10 VIII 1920 мировий договір між Туреччиною й Антантою, що його Туреччина не признала.

Севрюк Олександр, укр. гром. діяч, сод-рев., *1883, 1918 голова делегації Укр. Центр. Ради на мирових переговорах у Бересті, посол УНР у Берліні, голова місії УНР у Римі для репатріації полонених укр., пізніше на еміграції, перейшов до більшовиків.

Сеута (Ceuta), єсп. пристань на мароканському побережжі, 35.000 меш.

Сегантіні (Segantini) Джованні, іт. маляр (1858-99); „Амор б. джерела“, „Відпочинок“, „Тяжкі часи“, „При плазлі“ та ін.

Сегедін (Szegedin), мад. м-о над Тисою, 130.000 меш., ливарні, ткальні сукна, папірні.

Сігеста, Егеста, м-о на зах. Сицилії, зразу картагінське, від 241 до Хр. рим. тепер руїна.

Сеймент, *л.* (лат.) [У 1] гл. Колоз 2) в анат.: відтнок, одна із низки частинок, із яких утворене тіло перстеника, членовитих і ін. тварин; заг. частина.

Сеговія (Segovia), м-о в серед. Іспанії, 15.000 меш., замок Алькасар із XVI в., рим. акведукт і амфітеатр.

Сегонак (Segonzac) Андре, фр. мистець-маляр, *1884, кубіст і експериментатор.

Дн. Сегоаніні. При граві.

Седан, м-о в півн. Франції над р. Мас, 20.000 меш.: ? IX 1870 нім. військо взяло в полон цілу фр. армію з Наполеоном III.

Седекія, ім'я кількох бібл. осіб, м. ін: 1) син Ханаана, фальшивий пророк на дворі юдейського царя Ахава; 2) останній цар Юдеї та Брусаліму.

Седерблом (Söderblom) Натан, швед. архієп. (1866-1931), пропагатор з'єднання всіх христ. церков; мірова нагорода Нобеля 1930.

Седимент, (лат.) осад; відкладена або нанесена водою чи вітром скала й тому анич. укладена в різнобіжні верстви та багата екаменіальністю.

Седиментація, (лат.) [повстання гірнин через осаді в солодких водах і в морі та через навіювання на суходолі.

Седляк Людвик, укр. церк. комп. чес. роду, диригент хору церк. співаків перемиської гр. кат. катедрі; церк. твори: † у 80 роках XIX ст.

Седляр Василь, укр. маляр, *1899, проф. і дир. мист. керамічної техніки в Межгір'ї. Побутові сцени, портрети, проєкти керамічних виробів; крит. статті.

В. Седляр: Селянка.

Сезам, 1) гл. Кушкунт; 2) чарівне слово в араб. казках (1001-ної ночі).

Сезан (Cezanne) Поль, нідан. фр. маляр (1839-1906); мистець мертвої природи й краєвиду; передтеча експресіонізму, кубізму й конструктивізму.

Сезон, (фр.) пора року, що на неї при-

падає провадження якоїсь справи, праці або заняття (пр. будівельний, купельний с.). Сезонова промисловість, такі галузі промисловости, що працюють лише в певній порі року, в залежності від кліматичних умов або від часу постачання сировини, пр. будівельна, цегляна, цукроварна промисловість і т. ін.

Сезостріє, гр. назва єгип. фараонів Узертесена II та Рамзеса II.

Сейда (Seйда) Маріян, поль. політик і публіцист, *1879, нар. демократ, посол до союму 1919-28, міністр закорд. справ 1923, сенатор від 1928.

Сейм, найбільша, ліва притока Десни, 613 км. довга, сільвана на просторі 500 км., судохідна на просторі 80 км.

Сейсмічний, (гр.) той, що відноситься до землетрусів. С-ні країни, простори земної поверхні, що найчастіше піддаються тектонічним землетрусам. С-ні стації, наукові установи для дослідів землетрусів; найкраще влаштовані в Італії й Японії. С-ні й вища, гл. Землетрус.

Сейсмограма, (гр.) картина автоматичного запису коливань земної кори при землетрусі; дістаємо її при допомозі сейсмометра, чи сейсмографу в формі вигнаковатих ліній.

Сейсмограф, гл. Сейс്മологічний прилад.

Сейс്മологічні прилади, пристрої, що при їх допомозі досліджують, записують і вивчають сейсмічні явища, а саме: сейсмоскопи, прилади, що дають змогу лише констатувати сейсмічні коливання, навіть дуже слабі; сейсмометри й сейсмографи, прилади, що не тільки є чулі, але й дають змогу точно виміряти різні величини сейсмічних рухів, і при допомозі самонасильних приладів графічно записують усі подробиці явищ. Будова сейсмометрів і сейсмографів дуже складна й дуже різна; гол. основою майже їх усіх є поземні маятники.

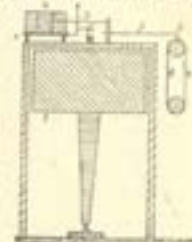
Сейс്മологія, (гр.) наука, що досліджує й вивчає тав. сейсмічні явища, чи землетруси.

Сейсмометр, гр. Сейс്മологічний прилад.

Сейсмометрія, (гр.) частина сейс്മоло-

П. Сезан: Краєвид.

Сейсмометр. 1. важкий маятник, спертій на тонкій, загостреній підставі, 2. чолник, що здержує маятник від упадку, 3. підійми, 4. прилад до управління рухів підійми, 5. писальник, що зазначає потресніня на паперовій ленті (6).

гій науки, що при допомозі сейсмограм вивчає та обчислює всі потрібні точні величини сейсмічних явищ, пр., установляє огнище землетрусу, глибину епіцентру, напрямки й силу ударів і т. п.

Сейстан, погранична височинна країна Персії й Афганістану.

Сейф, (англ.) забезпечений сховок у банку на різні цінності або документи.

Сейфуліна Лідія, рос. письмен., *1889, оп. „Правопорушники“, п. сев.

Сейшелі (Seychelles), громада брит. о-вів на північ від Мадагаскару, 230 км.².

Секанс, (лат.) гл. Функції.

Секвана, гл. Сена.

Секвенці, (лат.) 1) середньовічний кат. спів, подібний до гимнів, основовався на мелодіях „аллилуя“; 2) повторювання мелодійної або гармонічної фігури поступивно на різних ступнях гами.

Секвестр, (лат.) накладення арешту на майно; с е к в е с т р а ц і я, примусова управа, яку установлює суд на майно довжника.

Секвоя, гл. Веллінгтонія.

Секель, ст.-свр. грш.

Секешфегервар (Székesfehérvár), м-о в серед. Угорщині, 40.000 меш., колись коронаційне м-о угор. королів, кор. гробниці.

Секкі (Secchi) Анджельо, іт. астроном, саут (1818-78), заслужений дослідник Сонця.

Секлери, мад. плем'я в півн. схід. Семигороді, 415.000 душ; дехто вважає їх за рештки гунів.

Секлюціон Ян, поль. церк. діяч (б. 1498-1578), протестант, реформатор поль. православія.

Секрет, (лат.) 1) виділення заліз тіла (потових, травлення й ін.), також гл. Виділювання; 2) таємниця. Секретний, таємний, довірочний.

Секретар, (фр.) 1) вс. довірений або прибічний писар; член управи товариства або організації, котрий полагодує письма й виконує ухвали управи; державний с. в Англії, ЗДА та ЗУНР міністер, в ін. державах вис. урядовець, що іменем міністра кермує держ. справами; 2) столик до писання з потайними сховками; 3) гл. Писарчук.

Секретаріат, (нім.) уряд секретаря.

Секреція, (лат.) 1) гл. Виділювання; 2) мінер. грудка в скалі ін. складу.

Секста, (лат.) віддалення між першим і шостим тоном у діатонічному звукоряді.

Секстант, (лат.) 1) мале сузір'я на південь від Льва, із зірок 5. величини та ще менших; 2) прилад мірити кута; його колова дуга має шість частин повного кола; гол. частини с.: лімб, альмблада з вернієрами, люнета й два дзеркала, рухоме й нерухоме.

Секстант.

Секст Емпірик, гр. лікар і філософ зі школи скептиків, жив у II в. по Хр. в Александрії.

Секстет, (лат.) композиція на 6 голосів (інструментів).

Сексуалізм, (лат.) все, що відноситься до полового життя даної одиниці або даного роду живих.

Сексуальний, (лат.) половий, статевий.

Сексуальність, (лат.) всі полові прикмети морфологічні або фізіологічні, зовнішні або внутрішні, у даної одиниці або даного роду живих.

Сект, (есп.) міцне солодке вино з сушеного винограду; шампан.

Секта, (лат.) пераісно філ. школа; тепер невелика рел. партія, що наукою й обрядами різниться від вел. церк. громади; сектант, член секти.

Сектор, відділ, частина; гл. Коло, Куля.

Секуляризація, (лат.) виступлення з дух. стану або перехід церк. дїбр у світські руки; перехід ченця на світського священика. Секуляризований, світський, що був перше духовний, церковний або чернечий.

Секулярний, (лат.) столітній, віковий. Секулярні рухи, гл. Епейрогенні рухи.

Секунда, (лат.) 1) міра часу, дуги, кута; як міра часу сек. (s) $\frac{1}{86.400}$ частина серед.

добы, або $\frac{1}{3.600}$ год., $\frac{1}{60}$ мін.; як міра дуги

(кута) $1^\circ = \frac{1}{60}$ мін. ($'$) або $\frac{1}{3.600}$ ступня ($''$); 2) у муз. відділ двох сусідніх тонів у діатонічному звукоряді.

Секундант, (лат.) один із кількох посередників і свідків двообою, що їх добирають противники кожний зі свого боку.

Секундар, (лат.) молодший шпитальний лікар.

Секундогенітура, (лат.) в родинному праві шє. шляхти маєткові та особисті права, які признавали другому з роду.

Секундувати, (лат.) давати поміч, помагати; бути свідком у двообою; у муз. помагати другим голосом.

Секурни, с. хотинського повіту в Басарабії, в околиці печерні храми.

Секція, (лат.) 1) відділ, відтинок; 2) розтин трупа для клінічних, наукових або судово-медичних цілей.

Селезайка, гл. Коса.

Селекційний Вісник, неперіодичний орган т-ва селекціонерів УСРР, виходить у Білій Церкві від 1929.

Селецький, 1) Кирило, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1835-1908), гр.-кат. свщ., 1886 вид. місячник „Кириль і Методій“ та популярно-наук. й рел. книжечки для народу; 2) Петро, рос. гром. діяч укр. роду (1821-79), правник, проф. лінею в Одесі, опієли кнїв. губ. маршалок; цікаві спомини про 20-40 рр. XIX в.; 3) Федір, член Укр. Військ. Ген. Комітету 1917, організа-

тор укр. військ. руху, 1919 убитий більшовиками в Шепетівці.

Селівк, ім'я кількох царів геленістичної сарійської держави. Засновник держави С. І Нікатор, себто Побідник (358-280 до Хр., убитий), спершу полководець Олександра В., погромив Антигона під Іссом 301, Ліпмаха під Корупедіоном, став володарем майже всієї держави Олександра; його наступники Селівки.

Селівкін, 1) ст. м-о над Тигром, засноване 304 до Хр., знищене 165 по Хр. римлянами, тепер руїни б. Багдаду; 2) ст. столиці Антиохії б. гірла Оронту, нині Суейд.

Селекція, (лат.) гл. Добір.

Селем (Salem), 1) пристань у державі Месопотамія (ЗДА), 43.000 меш., морський музей; 2) гол. м-о держави Орегон (ЗДА), 18.000 меш., унів.

Селен (Se), хем. первень, подібний до сірки, знаходиться в дуже малих кількостях у сірчачах металів, гол. в піриті; т. т. 217°, т. к. б. 700°; підчас нагріттювання збільшує своє електр. провідництво; уживається до виробу фотометрів та до телефотографії.

Селена, (гр. міт.) гр. богиня місяця, сестра Геліоса, описана отождєнена з Артемідією.

Селенга, притока Байкальського оз., 1.205 км. дов., витікає в Монголії; важніші притоки: Орхон, Чікой, Хілок і Уда.

Селенографія, (гр.) опис Місяця, його топографія, опис і графічне уявлення його поверхні.

Селера (Arium graveolens), городова, зелена рослина з пірнато вирізаним листям і округлим цвітом; дуже запашина; коріння вживають у куховарстві до приправ.

Селім I, османський султан 1512-20, занововав Персію, Курдистан, Сирію, Палестину, Єгипет, Мексику й Медину.

Селінунт, гр. колонія на зах. Сицилії, заснована 628 до Хр., 409 картагінська, від 250 до Хр. опустіла.

Село, рільничя оселя у протилежності до міської торг.-промислової. С. як територіяльна публічною правна одиниця повстає в іст. часах. На Україні за книжних часів сіл у нинішньому розумінні не було, село, це—хутір. В потат. часах селом називали низку хуторів, зв'язаних криницями та горами вулами; всі ліси, пасовиська, неуправлені землі, навіть покинені дворища є власністю всіх. Іх самоуправа була дуже широка, аж до права судити кримінальні справи. С. в теперішньому розумінні повняється тоді, коли Польща почала засновувати села їм, та поль. права; людинасть такої с. була одна одній чужа, грунт діставала на вживання та підлягала накинній владі (солтисам). В XV в. майже всі села Галичини переведено на „руського“ на їм, чи поль. право; на їн. землях України старий тип с. зберігся до волочного

переміру. В Австрії майже з усіх сіл потворено громади, в Росії—волости.

Село, назва укр. часописів: 1) (Siolo), вид. П. Сасніщійської 1866-67 у Львові латиницею по поль. і укр.; 2) популярний час. у Києві 1906-11; 3) місячний додаток до „Науки“ в Ужгороді 1911; 4) двотижневик, вид. Подільської Губ. Нар. Управи в Кам'янці Подільському 1917-19; 5) двотижневик у Мучкачеві 1920-24; 6) неперіодичний орган Укр. Агрономічного Т-ва, у Празі від 1930.

Селяна Анастасій, укр. церк. діяч (1593-1655), ігумен гр.-кат. мавастири в Вальді, від 1624 архієп. польський, а від 1642 митр. київ.; писав про життя св. П. Кунцевича, полемізував із М. Смотрицьким.

Селям-алеїкум, салімалек, (араб.) маг. привітання, уживане й жидами: най буде мир із нами.

Селямлик, (тур.) прилюдна аудієнція тур. достоїнців у тур. султана підчас свята байраму; 2) урочистий похід султана до мечету.

Селангор (Selangor), брит.-малайська васальна держава на півострові Малакка, 8.175 км.² і 400.000 меш.

Селіни, людинасть сіл, звич. хліборобська. Теперішні с. повстали з різних верств колієсь вільної та невільної людинасть. На заранні нашої історії с. під назвою смердів становили гол. масу вільного населення. Та, побіч смердів, церква, князі або й бояри осаджували на своїх грунтах відпущенців, як чиншівників та невільників, що приходив з землі віддавали власникові. Згодом між вільними й невільними с-ми затирається масткова різниця, а за поль.-лит. панування й правна, бо зах. феодальний лад знав лише залежного від пана с., вільного особисто, але без права власності на землю, а згодом і без права покинути землю, зате з обов'язком роботи панщини. Раніше (XIV-XV вв.) сталося це в Галичині, пізніше (XV-XVI в.) на їн. укр. землях. Панщинанці с. ділилися на королівських, церк. та панських, залежно від власника ґрунту. С.-рільники крім роботи складали оплати натурою, с.-ремісники давали виробі свого ремесла. Скасування панщини арішало селян перед законом і зробило їх власниками землі.

Селіни, 1) москвофільський місячник для селян на Буковині 1895-1901, спочатку в Нових Мамалівах, опісля в Чучкові; 2) орган РУП, місячник, Чернівці 1903-5; 3) журнал полонених українців, у Зальцведелі 1918.

Селянська Громада, популярний тижневик, вид. міністерства просвіти УНР 1919 в Кам'янці Подільському й Вінниці.

Селянська Доля, сусп.-політ. і екон. тижневик, у Луцьку 1923-4.

Селянська Думка, укр. денник у Бердичові, 1918-20.

Селянська Каса, центр, союз укр. райфаїшенських кас на Буковині в Чернівцях.

заснована проф. С. Смоль-Стоцьким 1903; 1. дир. Л. Когут, опісля О. Луцький; крім касових справ численні вид.; 1914 під управою Красного банку, по скасованні якого 1924 перемінена на акц. спілку „Піни. Банк“.

Селянська Рада, укр. тижневик, орган Перемиської Нар. Організації, 1907-8.

Селянська Спілка, укр. сел. організація на Україні 1917-19 гол. з участю діячів соц.-рев. партії.

Селянський Шлях, тижневик Укр. Соц. Об'єднання „Сел. Союз“, у Холмі 1927-8.

Селянські повстання, сел. розрухи в Німеччині на екон. тлі від 1476; найбільше 1525 у зв'язку з реформацією; спершу приступило до нього лішарство, як Гец із Берліхінгену, Фльоріан Гаєр; опісля на аазів Лютера шляхта знищила цей рух. Фр. с. п., гл. Жакеріт.

Сельнас, (сєл.) воєні тропічні вічнозелені дієв сточища р. Амазонки в Бразилії, Перу й Болівії, від Атлантику по Кордильєри.

Сельджуки, тур. плем'я з Бухари, 1017 заснувало вел. державу в М. Азії під проводом Тогріл Бега (столиця Іспаган); 1157 держава розпалася на менші князівства.

Сельроб, орган партії Сельроб-Єдність, Львів 1927-32.

Сель-Роб, Українське-Селянсько-Робітничє Соціалістичне Об'єднання, укр. політ. партія радянсьоцького напрямку під Польщею, основана X 1926 на з'їзді у Львові зі злуки двох політ. партій: холмсько-волинського нар.-соц. „Сель-Союзу“ (Українське Соц. Об'єднання Сель-Союзу) та гал. ліво-москвофільської „Партії Нар. Волі“; IX 1927 розлім на ґрунті русофільських тенденцій кол. народовольців; X 1927 повстас нова партія „Сель-Роб-Лівниця“, частина кол. „сельсоюзників“ творить „Сель-Роб-Правницю“; 1928 лівниця і деякі частини правниці утворили „Сель-Роб-Єдність“. Партія фактично залежна від III Інтернаціоналу; IX 1932 розвізана поль. владою, що позакривала її пресові органи („Сель-Роб“ та ін.). Лідер К. Вальницький.

Сельская Рада, укр. поль. тижневик, у Львові 1850.

Сельскій Господарь, двотижневик, Чернівці 1878-79.

Сельскін, вл. сільскін, (англ.) моржева шкіра; плюш, що її наслідую.

Сельський Шасний, гал.-укр. лікар і гром. діяч (1852-1920), дійсний член НТШ, товариш Франка й Павлика, арештований і суджений разом із ними 1877; праці в Лікарському Збірнику НТШ та в нім. мед. час.

Сельтерська вода, гл. Вода сельтерська.

Сем, один із трьох синів Ноя; від нього назва семітів.

Семака, укр. гром. діячі: 1) Євген (1863-1913), правосл. священник, гімназійний учитель у Чернівцях, якийсь час ред. „Русь-

кої Раді“; укр. підручники релігії для нар. і серед. шкіль; 2) Іван (1850-94), нотар, видавав гумористичний час. „Лопата“; 3) Ілля (1866-1929), посол до бун. союзу та австр. парламенту, діяч ЗУНР у Відні.

Семанюк Іван, гл. Черемшина Марко.

Семаранг, пристань на піви. побережжі Яви, 100.000 меш.

Семасіольогія, семантика, (гр.) у мовознавстві наука про значіння слів.

Семафор, (гр.) стовп, щоби давати умовлені оптичні знаки; знач. з рухомим крилом на верху й різнобарвним світлом; уживають у корабельному та заліз. руху.

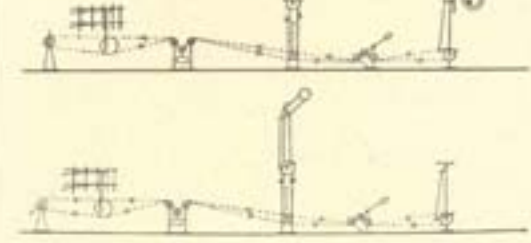

Схема семафору. Вгорі зал. семафори, наставлені на знак, що шлях замкнений, вгорі семафори, наставлені на знак, що шлях вільний для проїзду.

Сембратович, 1) Йосиф п., гал.-укр. церк. діяч (1821-1900), проф. богословія на львів. унів. 1858-65, гр.-кат. митр. галицький 1870-82, уступив на домагання австр. уряду; 2) Роман, гал.-укр. публіцист (1876-1906), інформатор чужинного, гол. нім. світу про укр. справу, ред. час. „X-Strahlen“, „Ruthenische Revue“ у Відні. Окремі видання: „Polonia irredenta, Das Zarentum in dem Kampfe mit der Zivilisation“; 3) Сильвестер, гал.-укр. церк. діяч (1836-98), проф. догматики на львів. унів., від 1885 гр.-кат. митрополит, від 1895 кардинал; оснував кат. часопис „Рускій Євнєр“, дозволив на видання молитовника укр. нар. мовою.

Семейная Библиотека, літ.-наук.-політ. місячник, вид. Северин Шехович у Львові 1855-6.

Семейдер, багате ховарське торг. м-о на березі Каспійського моря, над устям р. Терек; 940 потернів від українців, 960 зруйнований військами Святослава.

Семененко Петро, поль. філ. (1814-86), укр. роду; представник поль. месіанізму, основник і генерал чину амертнихвєстанців.

Р. Сембратович.

С. Сембратович.

Семенна Володимир, ам.-укр. діяч, *1902, інженер, конструктор літаків, перекладчик на англ. укр. поетів, гол. Шевченка й Франка; ориг. поезій англ. мовою.

Семенівка, м-о глухівської округи, 16.000 меш.; 41,1% укр., 53,5% росіян і 5,2% жидів.

Семенівка Марко, укр. гравер у Києві; дереворити до кн.в. видав 1691-1709.

Семенко, 1) **Василь**, укр. маляр (1895-1915), піонер футуризму на Україні; „Місто“, „Залізниця“; графіки; 2) **Михайль** (Михайло), укр. письмен., *1892, батько укр. футуризму, основник і провідник групи павфутуристів, пізніше „Нової Генерації“. Збірки поезій: „Кобзар“, „В революції“ і т.д.

Семен Омелькович, кн. кн. від 1454 чи 1455, репрезентант руського елементу й кандидат на вел. кн. лит.; †1472.

Сементовський, укр. письменники, брати: 1) **Константи**, укр. етнограф, *1823, автор багатьох статей з укр. етнографії (звичаї, обряди, вірування, нар. сляти); збірка „Малоруссия и галицкия загадки“; 2) **Микола** (1819-79), роман „Кочубей“, іст. повість „Маєна“, опов. півд. Криму; писав про Київ і його пам'ятки; 3) **Олександр**, автор історії Кам'яниці Подільського (1865), Почаївської Лаври (1870), статей про лісництво та сіль. господарство; *в 20-их рр. XIX в.

Семестр, (лат.) піврік, півріччя.

Семигинович Штаффе Людвік Адольф, нім. письмен. і педагог (1832-97), „перший нім. поет на Буковині“; поезії, оп., етногр. написав про Буковину й бук. українців, переклади з укр.

Семигород, Трансильванія, рум. країна в схід. Карпатах, 57.807 км.² і 2.690.000 меш. (6% румунів, 30% мадярів і 10% німців); родюча ґрунтова, ламлива зі сходу Схід., а півд. Півд. Карпатами (до 2.536 м. вис.), а заходу Семигородськими Рудавами. Гори багаті на копалини; гол. заняття меш. сіль. та лісове господарство й гірництво. С. колись частина Дакії, належав у XII-XVI вік до Угорщини та був колонізований німцями й мадярами. 1526-1686 С. суверенна держава під князями: Заполія, Баторій та Ракоці, потім належав до Угорщини до 1918.

Семиківці, с. над Стрипою, 450 меш., літом 1951 бої УСС-ів із москалями.

Семилітня війна, 1756-63, ведена Фридрихом II прус. при допом. Англії проти Австрії, Росії, Франції, Саксонії (Польщі). Швеції й нім. держав; причиною с. в. було бажання Австрії повернути Шлезель захопленій Пруссією. Гол. бої під Коліном, Росбахом, Лігнцем 1756, Цорндорфом 1758, Кунерсдорфом 1758, Лігнцем 1759; миром

у Губертсбурзі Пруссія затримала свій стан посідання.

Семігалія, гл. Зем'галія.

Семінаріст, (лат.) учень семінарії, семінаристка, учениця семінарії.

Семінар(ія), (лат.) установа, де вчать і виховують молодь на майбутніх учителів (учителівський с.) або священників (духовний с.), останні бувають у кожній єпархії; духовний с. спільний для кількох єпархій називають ген. с-м; с. науковий, установа при вищій школі, де студенти під проводом професорів практично приступають до наук праці в відповідній ділянці.

Семіологія, семіотика, симіотологія, (гр.) частина медицини, що займається вивченням проявів поодиноких хоріб.

Семіраміда, легендарна асир. цариня, з 2400 до Хр., мала збудувати „високий сад“ у Вавилоні. Історична С. жила б. 800 до Хр. Гл. висхід. городи.

Семіти, громада схід. народів у Перед. Азії та півн. Африці, що говорять семітськими мовами; сюди належали в старину аккадяни, асирійці, вавилонці, фенікійці, жиди, арамеї або сирійці та араби, тепер жиди, араби з арабізованими сирійцями й берберами, частина абіссинців та айбори.

Семітолог, (жид.-гр.) учений, що займається семітологією.

Семітологія, (жид.-гр.) наука, що досліджує семітські народи. Іх літ. й мови.

Семітські мови, втворилися з сем. прамова; сюди належать: 1) східно-аккадська група (вавилонська й асирійська) з вел. літ. класичним письмом; 2) кананська, себто фенікійська й єврейська; 3) арамейська, а якої розвинулася сирійська; 4) арабська й 5) за Чорним морем у Африці етіопська. Пракметне для с. м.: утворювання коренів із трьох приголосних, лате голосні означають різні морфологічні зміни; дієслово має тільки два часи-види: докочаний й недокочаний, іменни має два роди (чоловічий і жіночий), 3 числа (ще й двоїна), 3 відмінки (називний, знахідний, прийменниковий).

Семковський, вл. Брошштайн, Семен, рос. соц.-дем. діяч на Україні, *1882, соціолог, член ВУАН; праці про марксизм, діалектичний матеріалізм та нац. справу.

Семон (Semon) Ріхард, нім. біолог (1859-1918); проф. унів. в Мюнхені, творець теорії „мнем“; гл. Мнем.

Сена (Seine), 1) гол. ріка півн. Франції, 705 км. дов. і 78.000 км.² сточища, вливається в Гавру до каналу Ля Манш; гол. притоки: зправа Об, Марна, Уаза; зліва Іон; 2) фр. департамент над серед. Сеною, 480 км.² і 4.630.000 меш., гол. м-о Париж.

Сенаї, вл. Абуль-медж Медж-ібн-Адем Газенідський, перс. поет (1048-1141), автор містично-повчального твору „Сад правди“, панегіриків та збірки лірик.

Сенат, (лат.) рада старшин у ст. Римі зі 100-900 членів, мала вел. вплив на законо-

М. Семенко.

давство; від середньовіччя: колеція ради вел. міст; вища палата законодавчих тіл у багатьох державах (ЗДА, Франція, Польща, Чехія, Румунія й ін.); рада унів. а проф., представників відділів, яка завідує справами унів.; судова колеція при вищих судах, або й найвищий суд.

Сенатор, (лат.) член сенату, радник; у римлян овакою сенатора були: широкий багровий рубець на туніці й чорні шкіряні череваци зі срібною прапкою.

Сен Бріє (Saint Briec), гол. м-о фр. департаменту Кот дю Нор, 26.000 меш., пристань.

Сен-Готар, гл. Санкт Готтард.

Сендай, ш. м-о на о. Ніппон, 143.000 меш., унів., ликови й шовкова промисловість.

Сендборг (Sandburg) Чарльз, англ.-ам. письмен., *1878, родом робітник, син швед. емігранта; поезії й поеми: „Чиказьські поеми“, „Молотники“, „Дім і криця“, життєпис А. Лінкольна, збірник ам. нар. пісень „Саксис пісень Америка“.

Сендвіч, (англ.) 1) перекуска з двох тоненьких скибок хліба з маслом або без масла, між які покладено м'ясо, шинку, рибу, сир, тощо (від прізвища Сендвіч); 2) жива реклама; людина носить на грудях і спині оголошення, афіші, тощо.

Сендвічеві острови (Sandwich Islands), 1) також Гаваї, півн. полінезійський архіпеліг (21 о-ів, важливі: Гаваї, Мауї, Оагу) територія ЗДА, разом 16.700 км.² і 390.000 меш. (з того лише 8% тубільців, канаців, 7% мішанців, 20% білих, 41% японців, решта китайці, корейці й ін.); острови вулканічні (до 4.210 м. вис.), родючі, вивозять цукор; відкриті 1778 Куком, були до 1803 під управою тубільчих володарів, 1808 прилучені до ЗДА; 2) вулканічний антарктичний брст. архіпеліг б. Шад Джорджії.

Сен Дені (Saint Denis), передмістя Парижа, монастир і собор із XII в. з кор. гробами.

Сендульський Аполлон, укр. письмен. (1830-82), свец., історик Волині, спірробітник час. „Волинські Епархіальні Вѣдомости“ 1867-82.

Сенегаль, 1) ріка в півн.-зах. Африці, 1.430 км. дов., 440.000 км.² сточища, повстає з джерельних рік Бафінг і Бангой, вливається до Атлантийського океану; 2) також Сенегамбія, фр. колонія над р. С., частина Фр. Зах. Африки, 190.000 км.² і 310.000 меш.; гаряче нездорове підсоння, степи; продукти: горіхи (коли та земляни) й гума.

Сенека (L. Annaeus Seneca), 1) батько, рим. ретор, родом із есп. Кордуби (б. 54 до Хр. — б. 38 по Хр.), автор реторичної антології; 2) син, рим. філософ-стоїк і поет трагік (б. 4 до Хр. — 65 по Хр.), виховник цесаря Нерона; обвинувачений за участь у змові проти цесаря, заповдів собі смерть.

Сенес, гл. Касія.

Сен Жермен ан Ле (Saint Germain en Laye), передмістя Парижу з кор. замком,

тепер музей старовини та парк; 10 IX 1919 мировий договір Антанти з Австрією.

Сен-Жерменське абатство, одна з найстарших церков у Парижі, з VI в.; тут гробниця поль. короля Яна Казимира, з бронзовою плоскорізьбою ченця Жана Тібе, що зображує битву під Берестечком; по обох боках тієї плоскорізьби були статуї двох полонених козаків, праця кор. різьбаря Гаспара Марсі, ашищені в часі Вел. Революції.

Сен Жюлієн (Saint Julien) Шарль, фр. подорожник, автор „Мальовничі подорожі по Росії“, де описав Київщину, Одещину й укр. степи; † 1870.

Сен-Жюст (Saint Just) Антуан, фр. революціонер (1767-94), фанатичний прихильник Робесп'єра, гільотинований.

Сензаль, (ит.) гл. Біржа, Маклер.

Сензацийний, (лат.) той, що спричиняє сензацію, звертає на себе увагу.

Сензаци, (лат.) надзвичайне пражіння, що його викликає якась чутка або подія; також сама чутка або подія.

Сензоричний, (лат.) змісловий, чуттєвий; с-і нерви, чуттєві нерви, що допроваджують нервові подразнення від зміслових органів до головного мозку.

Сензорій, (лат.) нервова система та зміслик як цілість; гол. мізок, як осередок свідомости й зміслового чуття.

Сенсуалізм, (лат.) напрям у філ., що за основу пізнання вважає зміслові пражіння, з яких складаються й інші сфери пізнання; представник е-му — Е. Кондільєр.

Сенниця Павло, укр. комп., *1879; сольоспівник (на слова Шевченка, Олесь, Рильського, Філянського й ін.), твори симфонічні й камерні (квартет d-dur).

Сенницький Валеріян, укр. проповідник, василієць, видав у Почаєві 1789 проповіді цел. мовою, пізніше перекладані по укр. Ю. Добровольським.

Сеніор, (лат.) старший або найстарший віком член родини або якоїсь установи; конвент або рада сеніорів, збір делегатів різних парламентарних партій для наради над політ. справами.

Сеніорат, (лат.) перехід фідейкомісу на найстаршого з роду; гл. Феодалізм.

Сен Кантен (Saint Quentin), м-о в фр. департаменті Ен, 50.000 меш., собор із XII-XV в., ткацька промисловість; 1557 перемога еспанців над французами, 1871 німців

Сенека молодший.

П. Сеніцк.

над французами; бої й знищення собору в світової війні.

Сенковський Осип, псевд. барон Брамбеус, рос. письмен. (1800-50), журналіст, белетрист, критик і орієнталіст, ред. місячника „Библиотека для чтения“.

Сен Луї (Saint Louis), гол. м-о та пристань фр. Сенегалу, 19.000 меш.

Сен Назер (Saint Nazaire), фр. пристань при гирлі Лоари, 30.000 меш., корабельні верстати, купелі.

Сенман, один із поземів гор. крейди; на Україні пісковики на Поділлі й Волни.

Сен П'єр (Saint Pierre), 1) фр. о. б. Нової Фундландії, прал із Мікельоном, 240 км², 4.000 меш. постійних, 10.000 в часі риболовлі; 2) кол. гол. м-о Мартиніки, 1902 знищене вибухом вулкану Мон Пелле.

Сен П'єр (Saint Pierre) Бернарден, фр. письмен. (1737-1814), автор повісти „Поль та Вірджінія“.

Сене, (лат.) 1) зміст, у цьому значінні в укр. мові майже не вживається; відель „сенауалізм“; 2) внутр. зміст, думка, що криється під означенням висловом, або матеріальним буттям; у цьому значінні с. має вел. вагу в філ. науках.

Сен-Санс (Saint-Saëns) Каміль, фр. комп. (1835-1921), симф. поема (Фауст, Танок смерті), 3 симфонії, 2 оркестрові сюїти; концерти форт., скрипкові, камерні ансамблі, твори на фортепіано, органи й ін. месси, ораторії, мотети, реквієм, опери: „Самсон і Даліла“ та ін.

Сен-Сімон (Saint-Simon), 1) Адрі, фр. економіст (1760-1825), теоретик соціалізму; намагався утворити нову філософію („нове християнство“), що була б за підставу для нового суспільного ладу, з керманичами його, — вченими та промисловцями; гол. завдання нового ладу — поліпшення долі найбіднішої класи: „Реорганізація европ. суспільства“ (спільна з Тієром), „Промислова система“, „Нове християнство“; 2) Люї, фр. держ. діяч (1675-1755), автор щільних для тогочасної історії „Споминів“.

Сен-Сімонізм, соц. система, що її виробили учні Сен-Сімона (Анфантен і Базар) на основі його доктрини; в новому суспільстві, на їх думку, не буде ні анархії виробництва, ні виласку людини людині; не буде індивідуальної власності, ні спадкових прав; держава розподілитиме всі добра за таким принципом: „кожному відповідно до його здібностей, кожній здібності — відповідно до її праці“. С.-С. мал вел. вплив на розвиток соц. думки, але пізніше набрав характеру рел. секти.

Сен-Сюр (Saint-Sur) Льюан Гувіон, фр. маркіз і маршал (1764-1830), 1812 переміг москалів під Полоцьком, 1813 полонений під Дрезденом, 1815-19 військ. міністер.

Сент-Амант (de Saint-Amant) Марк Антуан, фр. поет і дипломат (1594-1661); автор п'єс і сонетів на зразок Вільона, про безпутній Паріж; 1650 був у Польщі

й з цього приводу в кількох віршах про Польщу („La Polonoise“) оспівує козака.

Сент-Арно (Saint-Arnaud de Leroу) Арман Жак, фр. маршал (1801-54), у кримській війні полководець фр. армії.

Сент Ассіа (Saint Assise), замок б. Париска, велика радіостанція.

Сент-Бев (Saint-Beuve) Шарль Огюстен, фр. письмен. (1804-69), визн. критик, основник суч. психол. критики („Понеділкові гутірки“, „Порт-Рояль“), автор піканої рецензії на „Тараса Бульбу“ в „Revue de deux Mondes“, 1845.

Сент Гелзас (Saint Helens), англ. м-о б. Ліверпулю, 110.000 меш., шклярні, хем. фабрики, ковальні вугілля.

Сент Джон (Saint John), 1) 720 км. дов. ріка в Мені (ЗДА) й Нью Брунсвіку (Канада); 2) м-о при її гирлі й пристань Канади 47.000 меш., вивіз збіжжя та дерева.

Сент Джонс (Saint John's), гол. м-о Нової Фундландії, 40.000 меш., пристань, рибна промисловість, рафінерія трану.

Сентенція, (лат.) думка, висновок, вислів, що містить у собі якусь правду; коротко висловлений погляд, ядерна приповідка.

Сент Етієн (Saint Etienne), гол. м-о фр. департаменту Лоари, 194.000 меш., металургічна й ткацька промисловість, ковальні вугілля.

Сентимент, (фр.) чуття, шия перебільшеної чутливості.

Сентименталізм, (фр.) 1) напрямок у літ. або моралі, що бере за основу почування; 2) прибільшена чутливість, сльозливість, зайве розп'янення.

Сентиментальний, (фр.) надто чутливий, вражливий, сльозливий.

Сентиментальність, (фр.) надмірна чутливість, вражливість, гол. удава й нещиря.

Сент-Лєр Жофруа, ст. Жофруа С.-І.

Сент Луїс (Saint Louis), м-о над Міссісіпі, в державі Міссурі (ЗДА), 1.000.000 меш.; два унів. й ін. вис. школи; споживча, ткацька й машинова промисловість.

Сент Поль (Saint Paul), гол. м-о Мінесоти (ЗДА), 250.000 меш., торговля й промисловість.

Сент Франсіс (Saint Francis), права притока Міссісіпі, 610 км. дов.

Сенуссі, маг. орден, ворожий до християн і європейців, заснований 1833 Магометом Ібн Алі-єс-Сенуссі в Меджі; поширився в схід Сагарі, тепер осідок шейха сенуссі в оазі Куфра; бореться проти шунування італійців у Лібії.

Сенченко Іван, укр. письмен., *1901; „Оповідання“, „На весні“, „Історія одної кар'єри“, „В огнях вишневих завір'юх“, поезії.

Сенькович Федір, укр. маляр, родом зі Щирця в Галичині; праці для Братської церкви у Львові та в Луцьку, †1633.

Сеньобос (Seignobos) Шарль, фр. історик, *1854, проф. Сорбони, дійсний член НТШ; „Політ. історія суч. Європи“.

Сепаратизм, (лат.) змагання відокреми-

тися від більшості, пр. від держави або церкви, щоб утворити окрему державу або пек. громаду.

Сепаратор, гл. Кружлявка.

Сепарация, (лат.) відділення, а саме: відділення майна в конкурсі; розділ подругів від спільного пожиття. С. не уневажає подружжя, тому слід його відрізати від розводу, якого кат. церк. право не знає.

Сеполіт, гл. Морська піна.

Сенія, 1) гл. Головоногі; 2) темнобура фарба з рідни, що є в міхурі чорнильця-сені; 3) малянок цієї фарбою.

Сенісис, (гр.) зараження крові, гнилокріва, гостра гарячка хороба, спричинена присутністю в крові бактерій (bacteraemia) або їх отрут (toxinaemia).

Сентет, (лат.) композиція на сім голосів або інструментів.

Септима, (лат.) 1) муз. інтервал між першим і сьомим тоном гами; 2) сьомий тон гами.

Септичний, (гр.) викликаний гноєтворчими бактеріями; є-а гарячка, гарячка з вел. хитаннями між температурою ранішою й вечірньою (38°-40°).

Сер, (англ.) пан, почесна назва англ. шляхтича — члена вис. аристократії.

Сера (Seurat) Жорж, фр. маляр (1859-91), неоімпресіоніст; „Купання“, „Цирк“, „Урочистість“.

Серавак, гл. Саравак.

Сераделі (Ornithopus), зелена метеликоцвітна рослина, відстає на пісках, сіють її на пашу й зелене угноєння.

Серай(ть), (перс.-фр.) коз. резиденція тур. султанів у схід. частині Царгороду; складається з багатьох палат і садів.

Серанг, гл. Церам.

Серао Матильда, іт. письмен. (1856-1927), повісті „Хоче серце“, „Черво Неаполе“.

Серапюн, ігумен Печерський, сп. у Владимирі, описав укр.-церк. письмен., проповідник-патріот, гостро картан вади громади; +1271.

Серапюнові брати, рос. літ. гурт, заснований у Ленінграді 1921, боронив повної незалежності письменника від політики. До С. б. належали: Всеволод Иванов, Віктор Шкловський, Константин Федін, Мих. Слонімецький, Мих. Зощенко, Микола Тихонов та ін.

Серапіс, Сараніс, вл. Asaragani, єгип. бог підземеллі; назва бога Озіріса, почитаного в вигляді бика Апіса.

Сераскір, тур. воєний міністер.

Серафими, (євр.) „горючі“, найвищий ангельський чин, кругом Божого престолу.

Сербі, півд.-слов. народ на півн. заході Балканського півострова; в Сербії, Банаті, Босні, Герцеговині, Далматії, Славонії; пе-

реважно належать до ядранської раси; дуже близько споріднені з хорватами, з якими дучать їх у сербохорв. народ; під хорватів рідяться с. шірою (с. православні), та азбукою (с. вживають кирилиці); всіх с. на світі 7,000,000.

Сербі Іван, брацлавський полковник за Ів. Виговського; 1658 понав у моск. полон підчас атаки на Київ.

Сербішюк Юрій, бук.-укр. публіцист і політ. діяч, *1887, посол до рум. парламенту 1932, співробітник та ред. різних укр. час. у Чернівцях.

Сербія, гол. частина Югославії в сточині Морави, країна на північ гориста та дика (Копанки 2,100 м. вис.), на півночі горбована. Півн. С. та долина р. Морави родюча. Рільництво, випас худоби. Лісів багато, трохи копалин (Сербські Рудогори 1,500 м. вис.). Промисловість невеличка, майже виключно деревина та споживка. Сербські племена були вже в VI в. на Балкані. Спершу займали землі над Ібаром та Лимом і звідси поширювалися далі в усіх напрямках. При цьому вони змішались з делькими трасійсько-лірійськими племенами, що тоді вже були пороманізовані. Сербські племена довший час жили племенно-родовим ладом, не мали держ. організації та залежали від Візантії, від якої прийняли християнство. З розкладом Візантії С. відокремилася від неї на деякий час за жупана Чеслава (931-960), а за Степана Воєслава 1040 й цілком. Могутність С. зросла за панування Немаїчів (1159-1367), за царя Степана Душана (1331-55) найбільший розвіт серб. держави; 1389 цар Лазар агинув у боротьбі з турками на Косовому полі; від 1459 ціла С. під тур. владу. 1804 повстання під Юрієм Караджорджевичем та Милошем Обреновичем. Милош Обренович 1817 князь С., прогнаний Портою 1830. 1876-77 війни з Туреччиною; берлінський конгрес 1878 визнав незалежність С. що 1882 став королівством. 1885-86 нещаслива війна з Болгарією. Король Олександр 1889-1903, убитий змовниками-офіцерами; після нього Петро I Караджорджевич. В балканській війні 1912 С. добула Новий Базар і частину Македонії. 1914 убитство Франца Фердинанда сербськими революціонерами спричинило вибух світової війни. 1915-16 С. зайнята військом осередніх держав; 1918 об'єднання С. з ін. півд. слов. землями в королівство Югославія.

Сербо-хорватська мова, півд.-слов. мова, в сучасній Югославії; найвищійшій мові; кайшавський на заході в переході до словінської мови, чакавський (Істрія, Далматія), штокавський (на сході і в сере-

Сербішюк.

Сераделі.

дині держали) — поділ за вжитком слова „що“; ін. поділ за рефлексом звуку ʃ: іканти (зах.), еканти (схід), іје-канти (Хорватія, Боснія, Чорногора, Д. Бровник); літ. мова витворилася на основі штоковського говору, розвинутого вже у XV-XVI в. в дубровницькій літ., прийнятій часом і в Сербії (XVIII-XIX в.); найстарші пам'ятки серб. хорв. м. з XIII (закон винодольський) і XIV (закон Душана), примітки: характеристичний наголос (музикальний, 4 різні наголоси); праслов. ор. *oa* + приголосний, ер, ел + приголосний — *ра, ла, ре, ле* (кравець, глина, молоко, праслов. ʃ, ь, — у (сан, дая — сон, день); носові *о, е, — у, е* (рука, месо — рука, м'ясо); *у, і* — і (ін — син, ліпа — липа); праслов. ʃ, dj — ʃ (м'яке ч), ʒ — м'яке дж (све в, межа — саїчка, межа), перехід назалюваного „*л* в „*о*“ (дао — дав, део — ді); складьтворче *р* (срб — серб); ʃа, ʃа + приголосний — *у* (зук — вонк); твердість приголосних перед *і, е*; а приголосних паліталізується тільки *л* і *н* (поле, книга); змішани в відміні 3 відмінки у множині (3, 6, 7, пр. момцма — хлопцми, хлопцми, хло-них); аорист та імперфект аберегдиси; булущий час при допом. *ћу* — *ћочу*, пр. *іћу* — *іћиму* і т. д. В літ. сербо хорв. мові вживають двох алфук: кирилиці (серби, православ.) та латиниці (хорвати, кат.). В мові одних і других суттєві різниці нема, хіба що в хорв. мові рефлекс ʃ рівняється іје (ріјека — ріка), у серб. е (река).

Сербська література. С. л. до XV в. має характер церк. переклади писемн. св.: Мироданоме свантедіє з XIII в., Волжаноме з XIV; апокрифи, життє Стефана Немані, Степана Девота), аї світських пам'яток: притичі (закон царя Душана й ін.). Від XV-XVIII вв. видко вплив доби дубровницької, від XVIII в. а відзначається оригінальні серб. писемн., як Паїсій, Ракіч, Терлані І, нарешті, Доситей Оролович. Нову добу починає діяльність Вука Караджіча з його нар. мовою, оригінальним правосл. епеном; започаткується і серб. романтизм, що видий у творч. Радічевіча, Неґоша, Івановіча, Ю. Якічіча, Коєтіча, драматурга Шрафковіча, белетристи: *Іванківіча, Адамона, Реселіновича, Лав...* іча й ін. Модерна літ. виявляє вплив Ніцше, Метерлінка, Гансманна, Ібсена й ін.; лірики: Лучич, М. Ракіч, С. Стефановіч, Пандуровіч, Станковіч, С. Чоловіч, М. Уехоковіч, П. Кочич, Іво Чиніко; драматургі: Б. Станкеріч, В. Нуніч, критики — Б. Поповіч, І. Скерліч; футуристи та ваггалі поети реп. напрому: В. Черівіч, Д. Мітрінович, В. Гучінович. Серб. модерна лірика (патріотична й держ. над.) з Б. Петровіч, В. Петковіч-Діє. М. Боїч, За світової війни та після неї експресіоністи, сюрреалісти: А. Уєвіч, І. Андрич, М. Крлєжжа, С. Мілічіч, Т. Манюловіч, Б. Маміч і ін. Суч. генерации писемн.: Г. Крлєжжа, Б. Ковачевіч, В. Яковіч, І. Ку-

люнджіч, І. Вукотіч, С. Томашіч, Д. Максимовіч, Р. Петровіч, М. Наста, свіч і ін. Народна серб. поезія багата на пісні обрядові, рідинно-побутові, нап. героїчні, що ославлюють поразку на Косовому полі з героєм Марком Кралявичем. Дуже поетичні й серб. народні балади, легенди, перекази, міти та казки.

Сербська музика, а) церк. спів перебраний із Візантії, але від IX-XIII в. перетворений на нар. лад із абереженням ет. віант. основи (8 гласен і в. ін.); штучна церк. музика розвивається по відновленні серб. королівства, але цілком залежить від рос. церк. муз.; б) народна аберегла свою стародавність майже незавимною; такісні пісні, епічні (про королівича Марка) й побутові, денке споріднені з укр. піснюю; в) світська: до розвитку причинилася словінець Даворін Бико; подпоча із ним правдолюб і серби М. Тополовіч та П. Маринковіч; вел. талант Стоянович (Мокр-нича), Погуч із ним Б. Йокшімовіч, Ст. Біночіч, П. Крестіч, С. Хрестіч, П. Коньовіч, М. Мілосіч, К. Манюловіч, М. Паунович, що намагаються створити й окремих серб. напрямок.

Сербсько-македонські гори, масив в серед. частині Балканського піностроку між Динарськими та Балканськими горами; їх найвища частина Родопи.

Сервантес Саavedра (Servantes Saavedra, Мігуель, есп. письмен., (1547-1616); автор єдиного сатиричного роману „Дон Кіхот“, „Зракоких оновізань“ та драм.

М. Сервантес.

Сервет (Servet) Мігуель, есп. лікар, анатоміст (1511-53), через свій твір „Видбудова християнства“ мусів емігрувати; сплений у Женеві.

Сервій (Servius) Маур і оморат, лат. граматик, б. 200 до Хр., коментатор Вергілія.

Сервій Тулій (Servius Tullius), як перекладом шостий цар Риму, поділив народ на класи й пенураї, встановив 4 міські округи в обні м-о мурми.

Сервілям (лат.) рабська поведінка, рабські погляди; пені жування себе перед шим або сильнішим.

Сервіс, (фр.) новий підбір однорядного столового посуду для даної кількості осіб.

Сервіти, службовці Пресвятої Діви, жерущі чин, основані в 1233.

Сервітут (лат.) гл. Службовість.

Сервілі (Сергеєв) Федір, гл. Артем.

Сервіївка, село бахмутської округи, 6,000 меш., копалиня вугілля.

Сергій Олександрович, рос. вел. кн. (1857-1905), від 1891 ген. губернатор Москви, убитий соц. революціонерами.

Сердюк Іван, укр. архітект (1876-1921), асистент при кафедрі будівництва в Технол. Інст. в Харкові; проєкти церков і будин-

ків в укр. стилі на Чернігівщині, в Харкові та ін.).

Сердюки, серденята, наймані піші полки на Україні, знич. найпевніші війська кожного гетьмана; перша згадка про них за гетьмана П. Дорошенка 1674; за гетьмана Мазепи було 3 полки сердюків.

Сердюків Іван, вихованець харків. унів. (1803-86), мировий посередник на Могилівщині; статті в сіль. господарства, „Малоруській Словарь“, спомини.

Сердюцька дивізія, військ. частина УНР, повстала за Центр. Ради; за гетьмана П. Скоропадського набирали до неї тільки синів заможних селян; у часі повстання проти нього частина сердюків перейшла на сторону Директорії, а частина опісля в Києві ввійшла в склад Осадного корпусу.

Середа, 1) Англія, суч. укр. маєтець книжкової графіки й гравюри, проф. Мист. Інст. в Києві й Поліграфічного Інст. в Харкові, організатор поліграфічного виробництва; дереворити; статті з теорії й критики книжкової графіки; 2) **Микола**, суч. укр. співак, артист харківської держ. опери; роді Лиського в Євгені Онегін, Фауста та ін.

Середземне море, 1) С. м. европ. або Романиське, на границі Європи, Азії й Африки, разом із побічними: Тиргенським, Адрійським, Іоніським, Егейським, Чорним та Озівським морями, 2,968,000 км.², серед. глибина 1.430 м., найбільша 4.400 м.; 2) С. м. американське, обіймає Мехіканську затоку та Карібійське море, 4,585,000 км.², середня глибина 2,090 м., найбільша 6,260 м.; 3) заг., гл. Море.

Середина, у мат. гл. Середина.

Середина Буда, районове м-ко глухівської округи, 7,300 меш.; укр. 37%, росіян 46%, жидів 16,2%.

Середнє, м-ко на Закарпатті, між Ужгородом і Мукачевом, 2,300 меш.; славіи виниці.

Середник, грам., розділовий знак (;), кладеться поміж поширеними рівнорядними реченнями.

Середні піки, доба історії від занепаду зах. рим. держави 476 по Хр. до відкриття Америки 1492.

Середній рід, нізкий рід. (лат. неутрум), гл. Рід.

Середній стан, усі верстви населення між робітництвом з одного боку й вищими капіталістичними та аристократичними класами з другого; розпадається на ст. серед. стан (ремісники та купці, особливо дрібні), та новий серед. стан (урядовці, службовці, рантіє, пенсіоністи та члени вільних професій, як лікарі, адвокати, журналісти, мистці).

Середня, в мат. середня вагіть; с. а р и т м е т и ч н а, сума кількох чисел, поділена на їх кількість, пр. для величин а, b буде се-

редня $\frac{a+b}{2}$; г'еом. с. двох чисел є квадратний корінь їх добутку ($\sqrt{ab}$); г а р м о н і ч н а с. двох чисел є подвійний їх добуток, поділений на їх суму ($\frac{2ab}{a+b}$); а р и т м е т и ч н о-г'еом. с.: в нижій аналізі комбінація середніх арифметичних та геометричних.

Середняк, селянин, який має засоби продукції (знаряддя праці й землю) в такому розмірі, що може сам обробити свій земельний пай при допомозі родини, без найманого робітника.

Середньо-європейський час, гл. Час. **Середньо-російська височина**, легкохвиляста країна, 180-280 м. вис., на вододілі гор. Дніпра, Волги, Оки та Дону.

Середуца Азія, Центральна Азія, височина між Гімалаями, Алтаєм, Аральським морем і горами Гиндукуш; обіймає Дажугарію, Туркестан (рад. і кит.), Монголію, Тибет і Туранську низину.

Середуца Америка, гл. Америка Середня.

Середуца Європа, частина Європи на північ від Альп і Балкану по Балтійське море на півночі, Райн на заході й лінію гирла Дунаю та Німану на сході.

Серепада, (фр.) вл. вечірна музика, 1) інструментальний твір із кількох частин, вільний щодо форми; в XVIII в. писали є. для виконання під голім небом; 2) вокальна або інструментальна пісня, сентиментального характеру.

Серет, 1) ліва подільська притока Дністра, 255 км. дов., в дол. бігу впливає глибоким і вузьким яром; влітку 1916 бої між австр.-угор., нім. і рос. військами; 2) ліва притока дол. Дунаю, 470 км. дов., вилляє на Буковині; 1917 бої між нім. й рос. військами; 3) повіт. м-о на Буковині, 10,000 меш., ярмарк на коні; дві церкви (катедраляна й св. Івана) тав. триконхового типу, побудовані перед 1400.

Сержант, (фр.) підстаршинський ступінь у деяких арміях, відповідає старшому десятникові укр. армії.

Серзаний Вінкент, гл. Срзаний В. **Серіозний**, (фр.) поважний.

Серір, (араб.) скельна пустиня, вкрита дрібними відлітками кременю.

Серія, (фр. з лат.) ряд, низка за чергою укладених чисел або річей; низка однородних подій, що в короткому часі наступають одна по одній.

Серна звичайна, сарна, дика коза (Capreolus), жуйний, парістокопитний, повнорогий ссавець із родини оленеватих, ма-

Серет, церква св. Івана.

лий, до 1½ м. вис., з короткими рогами у самців і стрункими ногами, шерсть коротка, бураво-сіра; живе в лісах Європи й півн.-зах. Азії; на с. полюють задля м'яса, шкіри й рогів.

Серники, м-ко ниньського повіту на Поліссі, 3.000 меш., 63% укр.

Середіягно-стика, (лат.-гр.) помічний засіб при діагнозі деяких заразливих хоріб при допомозі спроб зі сироваткою крові або спинно-мішкової рідини хорого.

Серозний, (лат.) сироватний.

Серольогія, (гр.) частина медицини, що займається дослідом складу та властивостей сироватки крові та спинно-мішкової рідини.

Серопротектика, (лат.-гр.) запобігання деяким заразливим хоробам через упорскування малих доз лічничої сироватки.

Серотерапія, (гр.) лікування деяких інфекційних хоріб упорскуванням лічничих сироваток; уживається широко при дифтерії, шкарлатині, правці й ін.

Серпентин, (лат.) 1) мінерал, кристалографічний, (H, Mg, Si, O₂); повстає при розкладі олішну, авгіту та амфіболу; густи, без блиску; переважно сіро-зелений; твердість 3-4; 2) гірщина, зложена переважно з мінералу той самої назви; звич. смугаста; уживають як декоративного каміну.

Серпентина, (лат.) 1) крута дорога, що в'ється вузень, звич. на збіччях гори; 2) рід гармати XVI в., названої мабуть від кручої форми; в укр. замках дов. 1'60-2 м., калібру 2-5 см.; 3) рід фр. хоробовидного танцю, нагадує рухи змії; 4) довгі стрічки різнокольорового шатеру, звич. вживаного на маскарадї, розвиваються як вузї, коли їх кидають.

Серрано-і-Домінгеза (Serrano y Dominguez) Франсіско, ка., есп. політик (1810-85), проводир повстання IX 1868, есп. реґент 1869-70.

Серторій (Sertorius) Квінт, рим. полководець, прихильник Марія, від 82 до Хр. боровся в Іспанії проти суддан та Помпея, вбитий 72 до Хр.

Серум, (лат.) гл. Сироватка.

Серце (cor), гол. орган кровоносної системи. У хребців сильний м'язовий мішок форми силосеного стійка, уміщений в огрудді між обома легенями, з верхком, зверненим уділі і лівію. У птахів і ссавців складається з двох лівих відділень одна від одної половини, правої й лівої; кожна з половинок переділена неповною перетинкою на дві частини: гор. товшу й слабішу — передсердя, передісок (atrium), та доз.

Серна й сернок (зладу).

грубшу, сильнішу — комору, шлуночок (ventriculus). Передсердя відділені від шлуночків заслонками (valvulae). До правого передсердя доходить дві великі дулаві вени (venae cavae) і вел. серцева вена (vena cordis magna). З правого шлуночка виходить велика легенева артерія (arteria pulmonalis), що веде кров до легень. До лівого передсердя доходить чотири легеневі вени (venae pulmonales), що приводить кров із легень; із лівого шлуночка відходить одна велика аорта (гл. табл. Людина V, 6). С. виконує ритмічні рухи, корчитьс я розкорчується; окремо корчаться обидва передсердя, окремо обидва шлуночки. С. обгорнене назверх сполучночканим мішечком, настиеленим сироватковою оболонкою, перикардом (pericardium). Стінка с. складається з 3-ох верстов: зовн.—епікарду (epicardium), серед.—серцевого м'яза (myocardium) і внутр.—ендокарду (endocardium). Здорове с. виконує (в людини) 70-80 скорчів на мін. Праця с. при одному скорчі рівна 0'16 кг.-метрів, а на добу б. 16.000 кг.-метрів. Недуги с.: невроза с. (neurosis cordis), суб'єктивне відчуження розладди чинності серця, без об'єктивних змін; вади с.: а) вроджені: дефекти у шлуночкової перетинці, незарощений овальний отвір у передсердній перетинці й ін.; б) набуті, звич. наслідок гострого ендокардиту, що веде до знетворення заслонок, які тоді або нещільно замикаються (недостатність заслонок, insufficiencia valvulae) або звужують фізіологічні проходи в середині серця (зуження гирла stenosis ostii). Гл. ще Ендокардит, Міокардит, Перикардит, Жоба грудна, і таблиці: Кров 1., Людина IV, 7 і V 6.

Серцева астма (asthma cordiale), хоробовий прояв при недугах серця, артеріо-склерозі й ін.: наглий напад задиху, звич. вночі, що часто повторитьс я часом кінчитьс я швидкою смертю.

Серцівка (Cardium), морська скалька з реберчастими шкаралужками серцеватої постаті; Істинна.

Сесіль (Cecil), англ. зьорди, 1) Віліям, гл. Берлі; 2) Роберт, англ. політ. діяч, *1864; консерватист, член палати зьордів, кількаразовий міністер, 1916-18 організатор і міністер зьюкади осередніх держав, до 1924 член Ради Союзу Народів, вел. прихильник світового замиренья.

Сесія, (лат.) чергова низка засідань або заг. засідання сейму, парламенту або ін. установ.

Сесквегена (Susquehanna), найбільша ріка Пенсильванії, 730 км. дов., вливається до затоки Чесепік.

Сестерцій, ст.-рим. срібний грш, ¼ днаря, або 2½ аса.

Сестина, (іт.) принята в романських народів форма поезії, що складається з шістьох строф по шість рядків і одної шістьох

строфи з трьома рядками: рими повторюються правильно в усіх строфах.

Сестренцевич-Богуш (Siestrzencewicz-Bożusz) Станіслав, поль. церк. дич (1731-1820), митр. рим.-кат. церкви в Росії, архив. моголієцький, предсе́дник рим.-кат. дух. коле́гії; 1778 заслужив у Моголеві кат. дух. семінарію: ворог сау́тіва.

Сет, ст.-єгип. бог, син Землі й Неба, брат і ворог Озіріса, бог війни, спершу покровитель Басту й фараона, вікінг лихий бог, дивол.

Сет, (англ.) у ситніці б виграних гемін, гл. Ситнівка.

Сет (Sette), фр. пристань над Середземним морем, 37.000 меш., виріб вин і лікерів, рибе ювство, морські купелі.

Сети, ім'я єгип. фараонів XIX династії: 1) С. I. насу́гуйнак Рамсеса I, в пол. XIV в. до Хр.; паціфікація Сирії, вел. будови в Ка́но́су; 2) С. II, XIII в. до Хр.

Сетіф, м-о в Альжирі, 34.000 меш., торговля в їзжам і во́нню.

Сет-ледж, гл. Сет-ледж.

Сеул, Шанл, Кею, гол. м-о Кореї, 315.000 меш.

Сецесіонізм, мист. напрямок, повстав у кінець XIX в. в півн. і центр. Європі (Англія, Голландія, Німеччина, Австрія). В архітектурі одна із форм модерного стилю з характеристичною динамічною стилізованою орнаментикою, а кривими неорганічними лініями („стиль с.“). В малюванні с. виявляє до психеразму і тенденцію до символізму й настриваєти. Початок с. веде від Раєкіна, перше т.о. е. в Мінхені 1892. З Відня поширився й по європ. землях, відомий і на зах. укр. землях.

Сецесія, (лат.) відокремлення, вихід; в іст. каміні: с. рим. публієві 494 до Хр., зрочання унії пнд ам державами 1861, с. укр. студентів із львівського унів. 1902; в мист., гл. Сецесіонізм.

Сеча, сеч (urina), фізіологічна рідина, виділювана нирками й випаювана сечовими дорогами в організм; містить у собі необхідні для організму «станки обміну речовин»; вич. довсім пшо́лора, кислотої реакції, в т. 1.010-1.020. Давоєла людина виділює дежно б. 1.500 см³ її.

Сечман, провинція в пнд.-зах. Котью, пнд. Янтсеєзіаном, 461.000 км² і 49.800.000 меш.; гориста (до 7.630 м. вис.), частинно розюча кітловина; гол. м-о Чентуфу.

Сеченто, (ит.) доба XVII в. в іт. мистецтві.

Сечітник (urethra), прохід, що відводить сечу з сечового міхура назовні.

Сечова кислота, орг. річовина (C₂H₂O₂N₂) знаходиться в невеликій кількості в сечі людей (0.4-0.7 гр. денно) і м'ясоїдних тварин. При подагрі відкладається в формі тяжко розчинних солей у околиці суглобів і хриців. Сигтеду с. к. перевів уперше Горбачевський 1882.

Сечовий міхур (vesica urinaria), орган

у вигляді мішечка, збудований із гладких м'язів, вистелений усередині слизовою оболонкою; знаходиться в людині в черевній ямці за зрощенням соромітних кісток. Служить до збирання сечі, що спливає з нирок сечоводами й видалюється сечітником назовні. (гл. табл. Людина IV, 9). За палення с-го м-ра (cystitis), недуга, спричана інфекцією с. м. різними бактеріями з сечітника або з нирок; прояв: гарячка, напір і біль при моченні, в сечі гній, часом кров.

Сечовий улад (tractus urinarius), складається у ссавців із двох нирок, що виплюють сечу, й з сечових доріг, що відводять сечу назовні: двох сечоводів, сечового міхура й сечітника.

Сечовина, (NH₂CO.NH₂), органічна сполука, амід вуганної кислоти, витвір розкладу протеїнів; знаходиться в сечі людей і тварин. Перша органічна сполука, яку виготовили штучно Белер і Горбачевський.

Сечовід (ureter), два цівкуваті проходи, що відводять сечу з нирок (ниркової мисочки) до сечового міхура.

Сечокрів'я, сечоотруїння (uraemia), 1) азотемічне с. (и азотемічне), затруєння наслідком нечистоти нирок і нагромадження в організмі отруйних лишків обміну річовин, що нормальню усуваються в організмі з сечю; 2) с. еклімптичне (и eclampsis) буває при тяжких нефрозах, гострих нефритах, коли порушено виділювання води й солей із організму; причиною е. е. нагальні оух мізку.

Сеш, (фр. seiche) наворотні хитання поземі озера, спричинені нерівномірним тиском повітря на поодіючу частину поверхні озера.

Сейн Елій Люцій (Sejanus Aelius Lucius), улюб. енець ціс. Тиберія, 23 по Хр. начальник преторіанців; за змагання до необмеженої влади уявленний і страчений 31 по Хр.

Сєвєродніськ, колись Великій Устюг, м-о над Сухоною в півн. Росії, 20.000 меш., значний торгов. осередок XIII-XVII вв.

Сєвєрнін Ігор, ал. Лопарьов, рос. писем., *1887, доірки: „Громокипящий кубок“, „Златолири“, „Ашишвы в шаманском“ та ін.

Сєдлєцький (Siedlecki) Францішек, поль. графік, *1867, ред. час. „Grafika“ (Варшава). Графічні праці, портрети, цикль автолітографій вилів Варшави, акварелі.

Сєдльце (Siedlce), Сідлець, поль. повіт. м-о в лодзьському воєвідстві, 31.000 меш., металургічна й цементна промисловість; в околиці рештки укр. етногр. острівця.

Сємєвський, 1) Василь рос. історик (1818-1916) д-слідник селянства та рев. рухів у Росії та на Україні, основник іст. час.-у „Голос Минувшого“; 2) Михайло, рос. історик (1837-92), брат Василя, основник іст. журналу „Русскія Старина“.

Сємпілатінськ, казахстанська пристань на Іртиші, 56.000 меш., важке торгов. м-о;

в окрузі 51% казаків, 34% росіян і 11% укр.

Семірадзький (Siemiradzki), 1) Генрик-поль, малював (1843-1902), з укр. роду Семірадів, працював переважно в Римі, іст. спени з античного світу. „Фріна“, „Нерон“, „Йсус Христос і грішниця“, „Суд Париса“; 2) Юзеф, поль. палеонтолог і геолог, *1858, дослідник палеозою Поділля; „Geologia ziem polskich“.

Г. Семірадзький: Трізна Святославових воєн під Доростолом.

Семіраченська область, країна кол. рос. Серед Азії, над оз. Балхаш, тепер розділена між Кара-кіргізьку та Казашку Рад. Республіку.

Семіонов (Семенов) Венімін, рос. економ. географ і статистик, автор і редактор багатотомового видання „Росія — полное географическое описание нашего отечества“; деякі томи відносяться до укр. нац. території.

Семіонов (Семенов) Тянь-Шанський Петро, рос. географ, статистик, держ. діяч і подорожник (1827-1914), почесний член рос. Акад. Наук та Акад. Мистецтв, сенатор, брав близьку участь у скасуванні панщини, дослідник серед. Азії, автор і ред. р-них спеціальних праць, між ними й „Живописная Россія“; зорганізував перший перепис населення Росії 1897 і кермував його переведенням.

Семіоновіце (Siemnowice), поль. м-о на Шлезьку, 29.000 меш., копальні вугілля й гуті.

Сенкевич (Sienkiewicz) Генрик, поль. повістьяр (1846-1916), іст. повісті: „Огнем і мечем“, „Потоп“, „Quo vadis“, п'єсол. пов. „Без догми“, „Родина Полонських“, оп., лауреат Нобеля 1905.

Сераковський (Siernkowski) Зігмунт, поль. революціонер (1826-63), був на заслани в Оренбурзі, де познайомився й запри-

Г. Сенкевич.

з'явився з Шевченком; повішений за участь у поль. повстанні.

Сергієвич Василь, рос. історик права (1837-1909), проф. і ректор свб. унів., автор цінних дослідів, важливих для укр. історії: „Віче и князь“, „Русская Правда“, „Русские юридические древности“, „Лекції и наследования по истории русского права“, з цікавою аналізою правно-держ. відносин України до Москви, схарактеризованих як персональна унія двох держав.

Серов, 1) Валентин, рос. малюв. (1865-1911), неореаліст, моск. пінн. красивид, іст. сюжети, портрети: „Жовтень“, „Осінь“, „Стан“, „Петро I“, портрети М. Морозова, кн. Орлова, А. Рубінштейна; 2) Олександр, рос. комп. та муз. критик (1826-71), рос. „выгнерішель“; опери: „Роміда“, „Юдита“, „Ворожа сила“; цікавився укр. нар. муз., автор першої наукової праці про укр. нар. муз.: „Музыка южно-русских племен“ в „Основи“ 1861; спроби опери на укр. сюжет (Трапезна віч), укр. хори (Миксим козак Золтанік, І ей, не дивуйте).

Сєрошевський (Sierozewski) Вацлав, поль. письмен., *1869; повісті та оп. в далеких країх.

Сєриухов, торг. і пром. рос. м-о б. Москва, 57.000 меш.

Сєриков Лаврентій, рос. гравер-кільдограф (1824-81); виконав б. 450 праць; окреме видання „Русские дѣтели въ портретах“.

Сибарит, гл. Сибаріє.

Сибаріє (Sibaris), гр. колонія в півд. Італії (Люканія) близько Тарентської затоки, зруйнована кротонцями 510 до Хр. й відбудована 493 під назвою Турії. Ї мешканці сибарити, славлялися роакціоним і гулящим життям, відси: сибарит, гуляка, гульвіса.

Сибіля (Sibylla), за переказом старейка бабуся пророцтва, що вішувала людям лихо як божу кару за гріхи; вона ніби зайшла до Риму, де продала цареві Тарквінієві Старому свої книги з пророцтвами (libri Sibyllini); де при важких нагодах, гол. в воєнних часах, особливі жерці шукали в них поради. Стілхон на поч. V в. по Хр. велів спалити ті книги та їх місце заступила вел. збірка жид. христ.-поганських „Сибілієвських пророцтв“, зібрана відлюдюди у різному часі; в них проявляється гнів на безбожників і надія на швидке настання божого царства.

Сибір, у ширшому розумінні: вся аг. частина СРСР, у вузькому, правильному: аа. частина СРСР сточища Півн. Льодового моря. Назвою є лише зах. С. менше-більше по Біссей, зате схід. С. гористий, причому з півночі до півдня висота гір більшає, а Алтай (4.560 м. вис.), Саянські

В. Сєрошевський.

й Яблоніві гори є крайніми горами Сибіру. Тектонічно С. не одностаєний, але не звважаючи на вел. простори (6, 10, 000, 000 км.²), творить одностаєну гідрографічну, кліматичну та біогеографічну країну. Ного переливають вел. ріки, що з них найважливіші: Об, Єнісей і Лена. Південна С. підбігунове, а почасті помірковане, виразно континентальне аж до крайности на сході (гл. Верхоянськ): літо гариче (від +25° до +5°, залежно від геогр. ширини), зима дуже холодна й довга (від -15° до -45°). Серед річна температура нижча -2°, тому ґрунт під поверхнею нічно замерзлий. Опадів мало, 500-200 мм. (меншають до сходу), зима мало сніжна, тиха. Растинні смуги йдуть за чергою від півн.: 1) тундра й 2) тайга, що переходить на заході в лісостеп і степ, на сході в гірську ростищу країну. Звіриний світ С. схожий зі звичайним світом півн. (лісової) схід. Європи (ведмідь, лис, вовк, соболь, нівірка), але багатіший, хоча теж значно винищений у зах. Сиб.; футра — гол. вивозовий продукт С. Дуже важним предметом вивозу є вивоз скотарства (масло) та збіжжя (шпешени), особливо з півд.-зах. С. (лісостеп і черноземний степ); схід. С. має вел. копалинні багатства: вугілля, залізо (куанський басейн), золото (Лена), висококонцентрований графіт, вольфрам і молібден. Значною перешкодою для використання цих багатств С. є нестача шляхів комунікації. Гол. засобами її є ріки (човном по воді та саньми по льоду), бо є лиш один битий шлях і один залізничний шлях (гл. Сибірська залізниця). При цих артеріях живе більшість меш. (густота 1-10), а так вел. простори майже незаселені. Тубльці на С. дуже мало (6, 50,000 усіх; самосвід, остівків і корівів); живуть вони а дощенту та хову рена. Дощентом і скотарством займаються й зайшли сюди пізніше буряти, якути та тунгузи (б. 1 міль. разом). Більшість населення творить москалі (8,688,000) й українці (830,000), що поширилися на С. гол. в XIX в. Зах. С. був уже в обсягу впливів Новгороду В., але тат. навала зв'язок цей перервала і щойно козакі (гл. Ермак) 1582-1639 новалили ханат Сибіру й заново валили його для Росії. Вони, враз із дикою міграцією, коз. вольницею, були першими европ. осадниками. За ними пішли засланці політ. й неполіт. (б. 1 міль. в XIX в.), а пізні новосельчани, гол. селяни. Европ. поселенці досить помішані а тубльцями й тубльці в значній мірі порусифіковані та похристияновані, хоча лише поверховно. Росіяни, а з ними й ін. меш. С. вивозують особливий тип сибірика, що різний вдачаю й побутом від своїх европ. земляків, може агодом стати основою політ. окремихости. Політично С. ділиться на Зах. С., безпосередньо зв'язаний із европ. Росією (4,475,000 км.² і 8,570,000 меш.), і автономну область ойратів, та автономні

республіки бурятів і якутів; увесь Сибір разом 9,287,000 км.² і 10,960,000 меш.

Сибірка, гл. Телів.

Сибірська залізниця, залізниця, що проходить через увесь Сибір, від Челябинська до Владивостока; довжина 6,550 км.; абудована в 1891-1904.

Сиваш, гл. Гниле озеро.

Сивина, сивизна, один із фізіологічних проявів старости; причина є: виповнювання волосків повітрям.

Сиворонка, сиворанша, гл. Ракша.

Сивули, один із найвищих вершин Гораів, 1,815 м.

Сивули.

Сигаревич Дмитро, укр. гром. діяч і педагог (1868-1914), член одеської укр. громади, учитель історії в Одесі до 1907, пізні дир. комерційної школи в Олександрівському на Катеринославщині.

Сигарів Василь, укр. військ. діяч, *1874, ген. штабу ген.-хорунжий УНР, начальник Управи ген. штабу, військ. педагог.

Сигіт, гл. Мармароський Сигіт.

Сигнал, (лат.) гасло, умовлений знак для порозуміння на віддалі; бувають слухові (акустичні): вистрілом, дзвоненням, свистом, трубленням, і т. п., або зорові (оптичні): вдень відповідними таблицями, прапорцями, вночі при допомозі світла: ліхтарнями, світляними стрілками й т. п.; гл. Ракета, Семафор.

Сигналізація, (фр.) система із сукупність умовлених знаків, призначених для повідомлення, остороги, тощо (на залізницях, морі і т. ін.). Сигналізація, передавання сигналових знаків на віддалі.

Сигнатар, (лат.) той, що кладе свій знак на військ. речі; той, що підписує, потверджує військ. документ.

Сигнатура, (лат.) 1) знак на книжці або ін. предметі, підпис; 2) налішка, копія реценти, що видається замовникові разом

Сигнали для комунікації: 1. річ, 2. звук, 3. переїзд через зал. шлях, 4. перехрестя.

із ліками; 3) в муз. — знак цифрового баса.

Сигнатура римська, відділ папської курії; ділиться на два трибунали: с. с. і р. а. ведливости, що вирішує апеляційні справи, та с. л. а. с. к. і, що пропонує нові розв'язувати в дорожній ласки справи, надто трудні до вирішення правною дорогою.

Сигнет,

(лат.) перстень із каменем, на якому вирізаний герб або початкові букви прізвища, уживаний як печатка; знак видавців або друкарні на виданнях.

Сигналізація, міжнародна азбука.

Сигнувати, (лат.) означати, класти знак, підписувати своїм знаком.

Сидеральний, сидеричний, (лат.) азорний, той, що торкається зірок, що його можна амірати спонідним рухом зірок.

Сидерит, (лат.) мінерал одностороннього укладу, вугляк заліза (FeCo₃); гідруватий; дуже важка руда заліза; в більших масах буває в формаціях вапняку й доломіту.

Сидероза легенів, гл. Пневмоколіоза.

Сидон, славне ст. фенікійське м. о. й пристань під Ливаном, метрополія багатьох колоній; 348 до Хр. знищений персами, 1291 по Хр. цілком зруйнований турками; тепер м. ко Саїда, 13,500 меш.

Сидорацький Василь, псевд. Сидір Адський, укр. гром. і рев. діяч, 70 их рр.; на еміграції у Франції видавав укр. метелики; оп. „Воля утекла“ в „Буконні“ 1897.

Сидоренко, 1) Григорій, укр. гром. діяч (1874-1925), інженер, член Центр. Ради, міністер пошт УНР 1918-19, голова делегації УНР на мировій конференції в Паризі, 1919-22 посол у Відні; 2) Михайло, укр. мінералог, *1859, проф. одеського унів., член одеської укр. „Громади“, за політ. діяльність засланий на Сибір 1879-82; сівробітник рос.-укр. слонника Уманця і Спільки; 3) Павло, кошовий отаман Війська Запорізького 1728.

Сидоренко-Колодженець Микола, рос. революціонер укр. роду (1850-84), член партії „Народная Воля“, 1882 заслужений на ліччу каторгу, помер у Петропавлівській крістові.

Сизигії, (гр.) спільна астр. назва для лунки й повні Місяця.

Сизиф, (гр. міт.) засновник Коринту, відомий із лукавства й користоловства; за свої провини мусів у підземеллі котити під гору здоровенну каменюку, що раз-у-раз

скочувалася вниз; аніде: Сизифова, себто даремна праця.

Сизрань, рос. пристань на Волзі б. Самари, 48,000 меш., торгівля збіжжям.

Сиклонська школа, гл. Грецьке мистецтво.

Сикомора, гл. Фігове дерево.

Сикофант, (гр.) злосливий обмовник (інтригант), професійний донощик (денунціант).

Сикст, бурбонський кн., брат австр. цесареві Зити, *1888; 1917 мав нав'язати на доручення ціс. Карла I переговори з Францією в справі окремого мира.

Сикст, ім'я п'ятьох пап; замітніші: 1) С. IV 1471-84, побудував Сикстинську каплицю в Римі; 2) С. V, 1585-90, завіз лад у Римі, побудував величаві будівлі й оснував ватиканську бібліотеку.

Сикстинська каплиця, папська каплиця в Ватикані, збудована 1473 Сикстом IV прикрашена величавими образами, гол. з бібл. історії, творами найвищ. мистецтва гол. Мікель-Анджеля.

Сила, 1) у фізич. причина зміни стану руху тіла. Величина с. рівняється добутковій з маси й прискорення; одиницею с. є дина, а техн. одиницею кількаграм, себто сила, з якою земля притягає масу одного кг.; до мірення с. служить динамометр. Сила кінетична, гл. Ефект; дії с., ліній, що показує наприм гравітаційних, електричних чи магнетичних сил; 2) у філ. здібність діяння, чини, гл. „Динамізм“.

Силенко (Силч) Онисій, чернігівський полк. за Виговського й Сомка, прихильник Московщини.

Силен, (гр. міт.) найстарший із сатирич. виховник та постійний товариш Бахха, лисий, кирпатий і череватий, завжди п'яний.

Силка Іван, наказний гетьман за гетьмана з моск. руки Безпалого (1659), убитий у бою з військом Виговського.

Силоамська купіль, бібл. став у Єрусалимі, де Христос уздоровив сліпорожденного.

Силюета, (фр.) сил'вета, контурне зображення, шведене одною барвою й площею; анич. с. буває фігурова, нарисована чорною тушею на білому папері, або біла на чорному тлі, також вирізана з паперу. С. була відома в Китаї та Індії. Назва походить від француза Сілюета (Etienne de

Сигет друкарський з 1529 р.

Силен із мідним Діонісом (Рим, Ватикан)

Нарбут: Силюета.

Silhouette, †1767). З укр. мистців здобув вел. славу своїми с-ми Ю. Нарбут.

Силюр, друга формація палеозою; гл. Геол. формації. Україна в силюрі була суходолом, лише на зах. Поділлі було досить глибоке море.

Силіба, (гр.) гл. Склад.

Силібус, (гр.) вл. спис, висказ; с. Пн IX, виданий 1864 виказ ворожих кат. церкві та її навчання поглядів і організацій.

Сильвай Іван, акарн, укр. письмен. (1834-1904), москвофіл; поезії й оповідання під псевд. Урайл Мегеор; спогади (в журналі „Карпатський Край“).

Сильванський Сергій, укр. мистецтвознавець та бібліограф, *1888, „Провінціальний книжковий знак“, монографії й статті про укр. екселібри (про П. Ковжуна, О. Сахноньку, Усачова, Бутовича й ін.).

Сильвестер, ім'я двох пап: С. I, св. 314-35, виступав проти аріан; 2) С. II, (Герберт) 999-1053, вив. математик і філософ; учитель і приятель цесаря Оттона III.

Сильвестер, ім'я укр. церк. діячів: 1) С. Белькович, кийв. і гал. митр., ключник поль. королів в вилеській палаті, борець за православну віру на Україні; †1568; 2) С., ігумен Михайлівського Вулубицького монастиря в Києві, від 1119 єп. переніславський; азіадя для свого монастиря копію печерського літописного зводу, таз. Нестора літопис, що кінчався 1110, й продовжав його до своєї смерті 1123; 3) гл. Сембратович 3).

Сильвін, мінерал, хлорак потасу (KCl), солоново-гіркого смаку, кристали шестигонні; буває сільно і в ін. калієвими солями на вел. містовищах камінної соли; живляють до виробу поташу й салітри.

Сильницький Модест, уїнський ігумен Сатаївського монастиря на Поділлі, 1770-93; певав літопис поль. мовою.

Сильногізм, (гр.) розумовий висновок; вивід нового суду-висновку, з двох даних засновків. Поняття, що входить у склад засновків та висновку, звемо „термінами сильногізму“. Можливі 19 різних форм („модусів“) с-му, що групуються в чотири „фігури“. При більшій, ніж два, кількості засновків, маємо справу зі зложенням с-ом; можливі „скорочені с-и“ — ентимеми.

Сильос, (лат.) 1) вл. йма для переховування зерна, тепер сховище на пашу для худоби, вл. сільосівни; сільосівні будують: а) підземні (ямові й колодязеві), б) напівназемні (льохи, башти), в) надземні; всі вони різної будови та з відповідним улаштуванням складати, вибирати й провітрювати пашу; 2) законсервована зелена соковита паша для худоби; 3) вел. збірник на переховування сипких матеріалів: збіжки, муки, руди і т. п.; тепер знич. збудований з залізобетону й так улашований, що матеріал наспівать згоря, а наспівать його здолу, при допомозі елеваторів Сильосувати — консервувати пашу в сільосівні.

Сильф, (вельт.) дух повітря, посередня істота між людиною і властивими духами; сільфїда, сільф жіночого роду; заг. принаде сотворіння.

Симашкевич Митрофан, укр. письмен., *1845, євиц, автор іст. геогр., етногр. та археол. нарисів про Поділлі в подільських „Епархіальних Відомостях“, півніше вл. пензенський.

Симбіоза, (гр.) співжиття, життєва спілка; спільне життя двох різних родів живих, що обом спільникам виходить на користь і позиток; буває між різними родами рослин (гл. Обрієник, Мікориза, Бувьбичкові агаралі), між рослинами й тваринами, та між різними родами тварин.

Символ, (гр.) вл. знак, образ; 1) с. віри, абір освітних приад віри, проголошений церк. собором (пр. нікейсько-царгородський с. віри); 2) конкретний об'єкт, що репрезентує собою якийсь ін. об'єкт або ідеальне буття; гл. Символізм.

Символізм, (гр.) 1) означування думок і понять особливими знаками символізму, напрямок дуже поширений у христ. філ., мистецтві й романтиці; 2) літ. напрямок у Франції між 1885-95, що протиставив себе „примасізму“ і хотів передати психічні стани символічними картинками (Малірма, Верлєн, Рембо); дух символістів називали теж декадентами.

Символічний, (гр.) образний, той, що при допомозі зовн. знаків передає абстрактне поняття, яке має притасний зміст.

Симеон, болг. цар 893-927; дбав про освіту й добробут болгар; його час — золотий вік болг. літератури; воював щасливо з греками й мадьярами, поширив болг. царство по Тасу, Чорне й Адрійське море; осував болг. патріархат у Преславі, коронований папою Іваном X.

Симеон Стовпник, св., аскет і проповідник (б. 390-459); останніх 37 літ прожив на стовпі.

Симетрія, (гр.) відповідний рівномірний уклад; у геом. два твори симетричні, коли відповідні їх точки рівно віддалені від даної простої (вісь с.), або від даної площі (площа с.); пр. коло є симетричне супроти проміру, куля супроти великого кола й т. д.

Симигиновський Максим, учитель кийв. Академії, *1758, автор поль. й лат. граматик для вжитку студентів Академії.

Симиренко, прізвище укр. гром. діячів, вел. земельних власників й цукроварників, братів: 1) В а с і л ь, з прізвищем В. Хоре (1835-1915), вив. укр. меценат, піддержував

С. мис. (перекрій сільосу у Ф. ансфурта, 1 с. в. жий наспівать, 2. с. з якого виспівать збіжка.

„Київ. Старину“, ЛНВ., „Раду“, НТШ. й ін.; при своїй цукроварні на Калинінці заснував один із кращых укр. нар. театрів; 2) Платон, збудував першу цукроварню на Київщині 1843, видав „Кобзар“ Шевченка 1860; † 1863.

Симон, ім'я кількох бібл. осіб, м. ін.: 1) С., брат ап. Якова, званий братом Ісуса Христа; 2) С., в Кани, ап. тав. Зилот; 3) С., син Йони, гл. Петро, св.; 4) С., чирівник із Самарії (від нього симонія); 5) С., в Каринії, поміг нести хрест Ісусові Христові.

Симон, св., чернець київ. Печерського манастиря, пізніше св. Володимирський; автор 8 поетей про 8 печерських ченців; † 1226.

Симонія Матвій, укр. письменник і етнограф (1821-1890), дир. земської гімназії в Лублях, під псевд. Номіс писав етногр. оп. в „Глб. „Основи“ й „Київ. Старину“ та видав збірку „Укр. приказки, прислів'я і таке інше“.

Симонія, святокупство, торгування дух. добрими, посвяченими церк. предметами або церк. уривками.

Симоніч Тимотей, укр. церк. діяч XVII в., василіанин, 1621 полеміка з М. Смотрицьким по польс.: „Проба виправдання“ та „Єпит виправдання“.

Симоновський Петро, бунчуковий товариш (1717-1809), скітчав київ. асад, потім кітчав освіту за кордоном; 1763 склав „Краткое описание о Козацкомъ малоросійскомъ народѣ“.

Симпатичний, (гр.) прихильний; с. лікування — лікування знахарськими засобами: замовлюванням, амулетами, талісманами, тощо; с. чорнило: безбарвна рідина, що дістає забарвлення на письмі, коли його проєсують або звочать ін. відповідною рідиною.

Симпатичний нерв, гл. Нервна система симпатична.

Симпатія, (гр.) спочуття; в деяких представників етики (гол. Шефтсбері) основний мотив етичної поведінки людини.

Симптом, (гр.) ознака, прояв, зничайшо недуги.

Симптоматичне лікування, своєіб лікування, що усуває прояви, а не причину хвороби.

Симптоматологія, гл. Семіологія.

Симуляція, (лат.) удавання; відвідому е-ю злуть агравалею. Симуляція, той, що вдяє когонебудь, пр. недужого, обманець.

Симферопіль, м-о на Криму, колись тит. кріпость Керменчик, агодом осели Ак-

В. Сивиренко.

М. Симонюк

Мечеть; 1784, сюти переведено управління Кримом і м-о названо С.; від 1787 гуд. м-о, від 1839 осередок таврійської спархії; 24 IV 1918 добутий Запорозьким корпусом від більшовиків; тепер Ак-мечеть, столичне м-о Кримської Автономної Республіки, 88,000 меш.: 83% укр., 45-4% росіяни, 23,5% жидів, 12-6% татар; в м-ї й околицях багато археол. пам'яток. Округа: 484 селищ, 1 м-о, 52 сільрад, 3 райони, 155,300 меш.: 107% укр., 43,2% росіяни, 13,8% жидів, 10,5% татар.

Симфонічна оркестра, гл. Оркестра.

Симфонічна поема, оркестровий твір, що зображує якунебудь поетичну програму; гл. Програмована музика.

Симфонічний, (гр.) співзвучний; той, що творить симфонію, або торкається її.

Симфонія, (гр.) муз. твір у формі сонати на оркестру; складається адебільша з таких частин: 1) аллегро в сонатній формі; 2) ададжо, анданте, тощо; 3) скерцо або менует (аллегретто) і 4) фінал; найчастіше у формі рондо. До розвитку с. гол. чинном причинився Бетговеи.

Синагога, (гр.) жид. дім молитви, пізніше також школи. В синагога — колегія вчених у законі жидів, що від Еадри до первосвященця Симеона (†222 до Хр.) правила жид. державою.

Синай, 1) півострів на півночі Червоного моря (належить до Єгипту); 2) гори на ньому (до 2,600 м. вис.); у Ст. Завіті на одній із них Бог надав жидам Мойсеєм закон; 3) пустина на ньому.

Старинна, дерев'яна синагога у м. Гніздо (Галичина), праворуч її план.

Синай.

Синайська псалтир, найстарший слов. текст псалтир, та Синайський трєбник, найстарша слов. богослужбова книжка, збір молитов: глаголицькі пам'ятки ет. болг. мови з X-XI в., в монастирі св. Катерини на горі Синаї; с. п. повстала в Панонії, с. трєбник у Македонії, старші частини в Панонії.

Сінаксар, (гр.) коротка історія свята, або святого; збірник життя святих.

Синапізма, гл. Причичний пластир.

Синартроза, (гр.) суглоб, в якому дві суглобові поверхні, що прилягають одна до одної, все злучені нерушливо при помочі сполучної або хрящової тканини.

Сингел, синкел (гр.) духовна особа схід церкви, найближчий співробітник єп.; с. при патріарху звється протосингелом, він є його заступник та владою подібний до ген. вікарія в кат. церкві.

Синдбад, герой араб. казок із „Тисячі й одної ночі“, що має у сімох мандрівках чудесні пригоди.

Синдесмоза, (гр.) неперушна сполука двох кісток при помочі міцної сполучної тканини.

Синдесмологія, (гр.) частина анатомії, що займається будовою й чинністю в'язи.

Синдетикон, (гр.) клей, звич. риб'ячий, розпущений звич. в оцтовій кислоті.

Синдик, (гр.) правний заступник громади, корпорації, фундації, товариства або установи.

Синдикалізм, соц. течія, яка вважає, що соціалізм мусить здійснити сама роб. клася сполу „безпосередньою акцією“, себто бойкотом, саботажами і прешті генеральним страйком, який повинен зруйнувати капіталістичний лад та передати засоби виробництва працюючим. С. виступає проти політ. акцій, вважаючи, що вона не веде до цілі, до здійснення соціалізму, а навпаки до компромісів із буржуазією в парламенті та в уряді. Гол. теоретиками є Лигардель, Жорж Сорель, Дябріола. С. розвинувся гол. у Франції, де „Генеральна Конфедерація Праці“, що обіймає професійні союзи, заховала незалежність від політ. соц. партій. В с. сильно заплечена різниця між поміркованим та рев. напрямом.

Синдикат, (гр.-лат.) 1) ніща форма об'єднання підприємців (картелів); мета — обмежити конкуренцію й спільний продаж виробів; члени с-у повинні здавати всі свої виробі спільному органу, що визначає для кожного підприємства розмір продукції й ціни його виробів; 2) організація фр. робітників, що постійно веде класову боротьбу з капіталістами, гл. Синдикалізм.

Синевідсько вижне, бойківське с. в стрийських горах, при впаді Ошору в Стрий; 5,000 меш. (83% укр.). Літниця й підгірська кліматична ст. Мешканці С-ка визначаються купецьким хистом.

Синедріон, (гр.) синедрион, (євр.) ан. сойм, найвища жид. влада в церк. і правничих справах за рим. часів, у Брусалмі.

Синекдоха, (гр.) риторична фігура, якою означаємо цілість при помочі частини, пр. „стіля було голою“ замість — людей.

Синекюра, (лат.) вл. без жури, без клопоту; посада, що не займає багато часу й праці, але добре оплачувана; протекційна або фактивна посада.

Синельникове, м-ко катеринославської

округи, 12,000 меш.: 68,4% укр., 15,3% росія, 10,4% жидів, 2,9% німців.

Синильник красильний, байда, (*Isatis tinctoria*), хрестоцвітна рослина, б. 1 м. вис., а листя якої добували колісь синю фарбу „індіго“; тепер сіють її як кормову й медодавну рослину.

Синиця (*Parus*), мала комахоїдна пташка, менша від горобця, живе в лісах Європи; с. звичайна (*P. major*), має го лонку чорну, зверху зеленана, сподом жовта, крильця й хвіст синьо-чорні; с. блакитна (*P. caeruleus*), поцвітано-синя; с. чорна (*P. ater*), синьво-чорна; гл. також Ремеа. Гл. таблиці Сивуці птахи України, ч. 6, т. 7, том II, стор. 1168.

Синиці Павло, гл. Сенци Павло.

Синицький, 1) Макарій, укр. Гравер (1691-1738), виконав б. 17 гравюр ред. зміету; 2) Максим, укр. гром. діяч (1882-1922), а фаху правник, основник і керманець укр. клубу та вид. „Час“ у Києві.

Синівір, гірське село в Горгіанах, над Тереблею на Закарпатті, 642 м. н. р. м., 2,000 меш.

Синій камінь, гл. Вітриоль.

Синкел, гл. Сингел.

Синкопа, (гр.) 1) у грам. придушення звуку або складу в середині слова, пр. одяг двоє; 2) в муз. ритмічна фігура, в якій деякі ноти продовжені так, що наголос падають на слабкі частини такту; 3) в мед. глибока неприємність, також нагла смерть від паралізу серця.

Синкретизм, (гр.) сполука різноманітних елементів: пр. с. релігій різної античності, філ. с. тієї доби; мист. с., сполука всіх родів мистецтва на його початках.

Синовія, (гр.-лат.) суглобне мастиво, жовтава липка, тигуча рідина в суглобових ямінах і слізових піхвах; змащує суглобові поверхні кісток і зменшує тертя при рухах.

Синогорлиця, гл. Голуб.

Синод, (гр.) у кат. церкві; синодичне зібрання виш. свящ.-ів під проводом є-па (є. дієсаляльний) або єп-ів та свящ.-ів під проводом архієрея (є. провінціальний), для спільного вирішування важливих церк. питань; їх рішення мусять потвердити папа. **Синоди** гр.-кат. церкви: 1) берестейський 1596, під проводом кнв. митр. М. Рагози, довершив об'єднання укр.-білорус. церкви з Римом; 2) замойський 1720, вирішив багато справ обрядових та церк. дисципліни, вводчи, або потверджуючи багато обрядових новостей, узятих із римо-кат. церкви; 3) львівський 1891, посвячений внутрішнім справам церкви; на обох останніх проводили папські висланники.

Синильник:
1. рослина, 2. цвіт, 3. цвіт без пелюсток, 4. стовпик, 5-7. споч.-лушпак, 8. зм'якшений, 9. створений, 7. перекрій, 8. зерно.

Синодальний устрій церкви, управа прот. церков: на чолі церк. громади стоїть синод або пресвітерія з виборних представників вірних та пастора. Синод заїдує всіма церк. справами. Місцеві с. підлягають окружним, ті провінційальним та ген. Виконним органом ген. синодів, складених із дух. та світських, є уряд із бюром — консисторією.

Синодик, (гр.) 1) в схід. церкві, також в укр. православній, спис єретиків та ренітелів православія, що їх відчитується в 1. неділю посту; перших проклинають, другим співають вічну пам'ять. С. заведено в Греції 842; у нас він знаний уже в XI в.; 2) загалом — спис, реєстер.

Синодичний обіг, обіг планети довкола Сонця або Місяця довкола Землі; час, коли планета або Місяць вертаються до такого самого положення супроти Сонця й Землі.

Синод Святиний Правительствующий, найвища церк. влада рос. церкви, покликана до життя, на аразок прот. синодів, Петром В. 1731, по скасуванні моск. патріархату. Устрій С-ду нормував тав. Дух. Реглямент, опрацьований Т. Прокоповичем. Представником царя в С. С. був оберпрокурор. С. існував аж до 1917, коли відновлено патріархат.

Синонім, (гр.) в грам. слово, що має різне або подібне значіння з іншим, пр. отець, батько; протилежність: гомонім.

Синопа, Сіноп, тур. пристань над Чорним морем, 10.000 меш., ст. колонія МІлету, заснована 630 до Хр., в II в. до Хр. столиця понтійських царів; на С. часто нападали укр. козаки; 1853 рос. ескадра під проводом Нахімова знищила тут тур. флоту.

Синопис, (гр.) стислий огляд; іст. твір, що викладає події з докладними датами в оповідній формі, але без тав. прагматизму й критики. В укр. письменстві зразком є-у є с. І. Гізеля, 1-й підручник укр. іст. 1674.

Синоптики, (гр.) назва для перших трьох євангелістів: Матея, Марка й Луки тому, що їх євангелія трактують ті самі події з Ісусового життя й під тим самим поглядом— побутовим і моральним, отже є рівнобіжні.

Синоптичні карти, мет. карти, що показують теплоту, барометричне тиснення, захмарення, силу та напрям вітрів багатьох стадій в означеній порі дня; га. Метеорологія, Метеорологічні знаки.

Синостога, (гр.) сполучення двох кісток при допомозі густої кістяної тканини.

Синтакса, (гр.) га. Складня.

Синтеза, (гр.) сполука, з'єднання двох або більше складників в одну однородну цілість; у хем., утворення одної однородної річовини з двох або й більше різних річовин (аложених або первин); у мінер., штучний витвір мінералів хем. шляхом; у фіз., сполука первинів у пізнанні.

Синтетичний, (гр.) аложений; утворе-

ний із двох або більше складників; утворений хем. синтезом.

Син України, тижневик, вид. Укр. Військ. Місії 1920-21 у Варшаві.

Синус, (лат.) га. Функція.

Синусоїда, в мат. і фіз. крива лінія, що подає перебіг усіх гармонічних функцій синусе.

Синусоїда.

Вона є образом двовимірної плоскої поступної хвилі. Рівняння має форму: $y = \sin x$.

Синхондроза, (гр.) неперопна сполука двох кісток при допомозі хрищевої тканини.

Синхронізація, (гр.) погодження в часі.

Синхронізм, (гр.) одночасність подій; с. у мовознавстві, га. Граматика.

Синхронічний, синхроністичний, (гр.) одночасний. С. та таблиці, хронологічний перегляд іст. подій або осіб різних народів і держав.

Синхронічні мотори, синхронні мотори, га. Електричні машини.

Синюк Іван, бук-укр. писем. *1866, нар. учитель: „Образки з природи“.

Синюк отруйний (*Boletus satanas*), гриб подібний до широго гриба, зі шапочкою бурюю, сподом червоною та синюво-жовтим стовпником, дуже отруйний; га. табл.: Важніші гриби України, ч. 4, том I, ст. 860.

Синюха, ліва притока р. Бога, 250 км. дов.; джерельний потік С-я зветься Гизлий Тикич; притоки С-я: аліва Вєсь і Танлик, зправа Тикич і Ятрань.

Синява, с. на Київщині над р. Россю; у старовину тут м-о Синелець або Стринява; збереглися рештки ст. городища з земляними валами; в XII в. був монастир.

Синява Стара, м-ко на Поділлі, над р. Іквою, засноване в XVI в.; спустошене під час коз. повстань і тат. нападів.

Синя вода, ріка, з якою в історії зв'язана перемога Ольгерда над татарами 1363, після неї литовці заїняли Поділля; мабуть р. Синьодь або Синюха, а може Дніпровський лиман або р. Дін.

Синявський, 1) Антін, укр. гром. діяч і педагог, *1876, член одеської „Громади“, дир. комерційної школи в Катеринославі й співробітник архівної комісії, 1918 дир. департаменту серед шкіль укр. міністерства освіти, співробітник ВУАН; 2) Олександр, укр. діялет, *1887, праці з поля грам., літ. укр. мови, дослідя мови поодиноких укр. писем., шкільні підручники укр. мови.

Синяк, вершок Горгонія, 1.664 м. вис.

Синяк, темносиня пляма на шкірі, з причини виливу крові з ушкоджених капілярних судин у тканинах шкіри; с. повстають при потовченнях (забох); самі виступають при деяких хворобах (левкемія, віспа, висипний тиф, скорбут і ін.).

Синяк пазмій (*Echium vulgare*), зелена рослина з родини звійкових із синім зродюватковим медодаєним цвітом.

Синька, засіб усувати жовтаву відтін білих річовин: полотна, цукру, вапна й ін.; до виробу с-я вживають берлінської синьки, смальти, ультрамарину або органічних барвля. С. берлінська, с. пруська або паризька, тривале, гарне барвильо до паперу, вовни й бавовни, та білизни; добувають її динним залізистого цинкалію на солі окисів заліза; хем. впр: $Fe_4[Fe(CN)_6]_3$. С. кобальтова, гарне синє барвильо, яке добувають через стоплення окису кобальту з білою глинякою; вживають до малювання на порцеляні.

Синьожупаники, пітьмий відділ а укр. полонених із таборів у Німеччині: Раштат, Вейлар, Зальцведель, сформовані 1918 Союзом визволення України; розформовані Центр. Радою; наліа від синих кол. жупанів; було децька полків; старшини з укр. старшинського табору Ганноверш-Мінден.

Ст., сини синьожупаників.

Синьошийка (*Syanesula*), співуча пташка, споріднена з соловейком, бура з синім підгорлям; живе в Європі.

Синь-цзянь, кит. Чан-чун, гол. м-о держави Манджу-го, 20.000 меш., вузлова зал. станція, торговля худобою й соєю.

Синювський Василь, рос. іст. літератури (1872-1930), проф. унів. в Ленінграді, член рос. Акад. Наук, розглядав історію літ. з біологічного становища; праці про рос. повість XVII і XVIII в., томо; укр. праці „Україна в рос. письменстві 1801-50“.

Сир, засіб позики зі злого кислого молока; бувають с.: 1) відогріваний, себто добути підогріванням квасного молока, з них гол.: 1) авч. квасний с.; 2) кварглі, приладжувані з квасного с.; 3) тирольські; крім цього є майже в кожному краю красні або районові відмінні цих сирів; II) глєгані сирні, добувані заупуванням солодного молока глєгом; більш як сто відмін, із них гол.: а) м'які: 1) жерве (*Gervais*), 2) імперіаль (*Imperial*), 3) йогуртовий сир, 4) камамбер (*Camembert*), 5) бри (*Brie*), 6) лімбурзький, 7) ремуду або ромадур (*Remoudu*), 8) рокофор (*Roquefort*); б) тверді: 1) ементальський, 2) пінементальський, 3) пісний швайц, 4) едамський (*Edam*), 5) гавда (*Gouda*), 6) сир трапестів; 7) пармезан або грана; III) сир рештковий, сир, що його вироблюють із сироватки, складається з легкої стравної частини сирної маси, альбуміну та слідів казеїну; с. р. дуже поживний.

Сир (*Publius Syrus*), рим. письм., гл. Мім.

Сиракуза (*Siracusa*), *Siracosa*, у старовині Сиракузи, пристань на острівці при схід побережжі Сицилії, 54.000 меш.; собор, ст. руїни; С. заснована 734 до Хр. коринтіяцями, була найбільшим м-ом Сицилії та розвивалася найкраще в V і IV в. до Хр. (Гельон, Герон, Діонісій I і II); 212 завойована римлянами та знищена.

Прилади й посуд до в-робу сирів: 1. сироварський котел, 2 преса для ементальського с., 3. машинка для відогріваного сирю, 4. форма для ементальського сирю, 5. форми для кварглі, 6. ніж, 7. дв. колотівки, 8. дві арфи (прилади до в-робу сирю).

Сирах, Книга Премудрости Іеуса Сирахового, Еклезіястик, канонічна книга Ст. Завіту з 174-171 до Хр.; навчання, як жити по закону, в мудрості й богопочитанні.

Сироватка, гл. Сироватка.

Сир Дарія, ст. Яксарт, притока Аральського озера, 2.900 км. дов., витікає в Тянь-Шані під назвою Нарин. Гол. притока Кара Дарія.

Сирена (*Sirena*), вел. рослиноїдний морський ссавець, подібний до китовця, із круглястою головою, зяндзями зубами й плавцями ногами; живуть громадами при берегах теплих морів: дюгонь (*Haliscog*), б. 3,5 м. дов., при берегах Червоного моря й Інд. океану; манат або лимантин (*Trichechus*), б. 3 м. дов., при берегах серед. Америки й зах. Африки; морська корова (*Rhytina*), б. 8 м. дов., в Берінговому морі, знищена вже в кін. XVIII в.

Сирена-дюгонь.

Сирена, (гр.) у фіз. прилад мірити висоту тону; даний тон витворює дрякання пластинки, приложеної до зубчастого порушиого кружка, або струн повітря: 1) на порушній кружок із дірками, 2) на порушній хвилесто вирізаний валець, 3) або струн, що переходить крізь дірчатий кружок на порушній кружок із снісними дірочками; голос с. дуже сильний і різкий, тому вживають їх також до сигналів у фабриках, на залізницях, автах, кораблях тощо.

Сирени, (гр. міт.) пернісно мабуть душі померлих або демони смерті, піаніше жвакові дичата або птєхи з головани дичат, що, сидючи на березі моря, чарівним співом звабювали мореплавців і вбивали їх. Сирені сирен, трикелесті острівці б. півд. зах. побережжя Кампанії, між Сорренто й Капрі.

Сиринці, біла шкура, яка чиниться розмиванням із галузом та кухонною сіллю с. живають на виготовленні упряжі.

Сирінець, сировина, природна річовина, якої живають у промислі до якихнебудь виробів, пр. дерево, шкура, вона й т. п.

Сирійська література, гол. богословська, історична, життєписна літ., починається II в. по Хр., розцвітає IV-VI вв.; мала вел. вплив на араб. письменство. Поетів теж майже виключно церковні (гимни та метричні гоміли). Найстаршим її представником був гістик Барлаам (154-22?), далі: Ефрем Сиріць (306-373), Ісаак Вел. (†5, 400) та ін.

Сирійська мова, розвинулася в ст. арамейської, мови сирійських християн, нестерян та аккадів; після перемоги арабів удежалвся як мова літургії та ще в деяких розпорошених говорах.

Сирійці, гл. Семіти в Сирії.

Сирія, країна на півдні М. Азії, на північ від Палестини та Керку, між Середземним морем і сирійською пустинею; 148.820 км.² і 2.425.000 меш. С. частинно гориста (на півдні Ліванон та Антілібанон до 3.212 м вис.), частинно височина, розділена западиною від півночі до півдня. Земля родюча, гол. абляжа, вино, оливи, бивовна. Населення дуже мішане, семітське, а домашню турків. Частина меш. вомиди. До 1918 належала до Туреччини, тепер фр. мандат. і од. м-о Бейрут.

Сирку Поліхроній, рос. філолог (1875-1905) з роду порумуншених українців (Сирко) із Басарабії, дослідник поприи церк. книг у Болгарії та Сербії, та рум.-рос. культ. зв'язки; спроби богд. діяльностей; бібліографічні списки про ст. пам'ятки.

Сирмія, гл. Срієм.

Сирник, гл. Казелі(а).

Сироватиння (caseificatio, degeneratio caseosa), переміна тканин у сіро-жовтану річовину, суху, крихку, що пругаєду своїм виглядом сир; характеристична зміна для туберкульозних тканин; буває також у тканинах новотворних і сифілітичних.

Сироватка, остаток по виробі сиру з молока. При виробі густого сиру (з солодкого молока) с товста солодка с. З неї виробляють тав. сироваткове мисло, а тоді лишається піна сироватка. З пісної сироватки відділяється ще решттковий сир (альбумин), а тоді лишається чиста сироватка. З неї добувають молочний цукор, якого живають до ліній та додають до пісного молока для аладження тав. діточого молока. Сироватку кисну дістається при підогріваних сирах, себто тих, що їх роблять с. з кислого молока. Її молочний цукор перемінелив уже в молочну кислоту.

Сироватка кров'яна, бі-ковина жовтава різна, що залишається з кров'яної плазми після виділення з неї волощини (фібрину). Містить у собі розчинені віджиччі річовини, ріані останки обміну річовини, а також цілу нкаку річовини, що охороняють організм перед інфекційними захворюваннями: аглютиніни, антитоксини, опсоніни й ін. С. к. лічичка, сироватка тварин (найчастіше коней), що їх увізнорено проти деяких заразливих хоріб уперскуванням бактерій або бактерійних токсинів; у таких с. знаходиться відповідні серіали протитіла; живається до лікування або охорони перед заразними хоробами, пр. при дифтерії, правні й т. ін.

Сироваткова оболонка, серозна оболонка (membrana serosa), товща сполучно-тканнна оболонка, покрита одвою ієрствю плоских епітеліальних клітин (епітелій) що вистеляє всі внутрішні ямни тіла; плеуральну, перикардіальну й перитонеальну.

Сироваткова хвороба, хвороба, що вистуває після повторного впрорення тої самої лічичної сироватки (пр. дифтерійної). Прояви: гарячка, болі в суглобах, висипка на шкірі, спухи.

Сироваткові (серозні) рідини, прозорі біло-вонні рідини в організмі.

Сироїжка (Lactaria vol. sta), червоножовтий гриб із білим або жовтаним сльом; їстивна назва сиру; гл. табл.; Важніші гриби України, ч. 21, том I стор. 800.

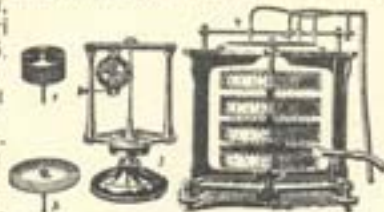
Сирокомля, гл. Кондратовіч Л.

Сироп, (фр.) розчин цукру в волі або в ароматичному соку.

Сиротенко Григорій, укр. гром. діяч (1884-1925), адвокат, за вієни співробітник С. К. У. в таборі полонених у Раштаті; міністер юстиції Уї Р в кабінеті Чехосл.кого, вико. нуючий обов'язки вієськ. міністра в кабінеті Мартеса.

Сиротинень, шкочиний авкад для ам. укр. сиріт хлопців і дичат, від 7-14 років, заснований 1913 у Філадельфії сп. Сотером Ортинським; при с. Ієнус і школа.

Сирочинський (Syruczynski) Леоп. поль. геолог (1844-1925), інженер, проф. і ректор львів. політехніки; в 60-их рр. українюфід (люписи до „Правила“ а Шпірку під псевд. Ленко Чорний, брошура „Słow do Słow“ 1865). Праці а геології, спомини.

Смисли: 1. Саварта, 2. Зюгга, 3. Канар-Датура, 4. Кенка.

Сирена

Сирта, дві затоки Середземного моря: 1) В. С., б. триполітанського, 2) М. С., б. туніського побережжя.

Сисаль, сізаль, ам. нар. назва агави, також пряжа з агави й альоосу.

Система, (гр.) уклад, лад, порядок; упорядкована за якимсь внутр. принципом цілість окремих частин. Систематик, той, що все прирешується встановленого порядку. **Систематика**, впорядкований перегляд; с. ботаніки й зоології — перегляд рослин і тварин, за їх взаїмним спорідненням; така с. може бути штучна, коли спирається на поодинокі прикмети, пр. с. Лінея, або природна, коли є висловом споріднення дотичних живин, пр. с. рослин Жюссє, або с. тварин Лямарка, Кювіє, Геккеля.

Систематика, гл. Система.

Систематичний, (гр.) розкладений за певною системою, ладом; послідовний, правильний, витриманий, упорядкований.

Систола, (гр.) ритмічні скорчі серця, що втискають кров із серця до артерій.

Систувати, (лат.) прийняти, здержувати, занішувати.

Сит, третій син Адама, батько Еноса.

Ситівка.

Ситівка, відбавання м'яча ситцем, гра іт. походження; в XVI-XVII на. поширена у Франції, як „же де пом“ (jeu de paille), описали в Англії, де її прозвали лавн-теніс (lawn-tennis); гра вимагає грици з поперечною сіткою 91 см. вис.; м'ячки підбивають ситцем (ракеткою) понад сітку на чуже поле. Грають одинцем, двійками, або гуртками.

Ситківці, с. на схід Поділля; 6 XI 1919 умова про перехід УГА до Добармії.

Ситник (Juncus), ділісцитівна, трилиста рослина, безлисті більшія тверді, цівкуваті, цвіти в ніхуватих колосках; росте на мокранивах, на нашу непродуктивний, хіба на підстїлку, плетінки, тощо.

Ситуація, (лат.) заг. положення, стан даної справи. В картографії: зображення на мапі, або плані рисками, горизонтальними різними нерівностей земної поверхні; одночасно особливими знаками означають: оеслі, ліси, болота, управні землі й т. п.

Сифарин, гл. Деревний цемент.

Сифіліди, хоробливі зміни на шкірі при пранціях.

Сифілідологія, (гр.) частина медицини, що займається вивченням пранція.

Сифіліс, (гр.) гл. Пранці.

Сифон, (гр.) вигнутий руропровід (вел. руровий канал) для перевоження води по-під дорогу, через яр або долину; подвійно вигнута рура (∞), для самочинного затикання проводу, яким відливає рідина (пр. у виходах); цівка з курком у пляшках із „мусуючими“ рідинами (содова вода, пиво), також сама пляшка з таким приладом.

Сихем, м-о в Палестині, кол. Салім.

Сицилійська вечірня, повстання в Палермі в годині вечірні 30 III 1282 проти французів, яких прогнали з Сицилії.

Сицилія, найбільший середземноморський та іт. острів, 25,740 км.² і 4,060,000 меш.

Відлілений Мессинською протокою від Апенінського півострова, з яким під кожним оглядом (фізично й антропогеографічно) зв'язаний. С. гориста та вулканічна (Етна 3,274 м.). Гол. заняття населення сіль. господарство (пшениця, вино, олива, півд. овочі, шовківництво) та добування сірки. Історія: В старовину С. була колонізована фенікійцями, описали греками; 241 до Хр. перейшла під владу Риму. В серед. вв. під впливами Візантії, лонгобардів і сарацинів; 1042 ослі тут нормани: Рогер I і Роберт Гіскар, 1056-85, завоював цілу півд. Італію; Рогер II 1130 коронований королем Неаполю й С.; 1189 королівство перейшло до Гогенштауфів, 1266 до Карла Анжуйського; французи володіли до 1282 („сицилійська вечірня“), описали С. перейшла до Арагонії. Від 1504 панували тут есп. іспанські королі. Після есп. суцесійної війни Неаполь 1713, С. 1720 перейшли до Австрії; 1738 як секуляризацію есп. династії Бурбонів одержав їх Дон Карлос (Карло III); 1799 повстала тут партенопейська республіка; 1806 Наполеон утворив королівство й передав його спершу Йосифові Бонапарту, а 1808 Мюру; 1815 утворено королівство обох Сицилій з о-ва Сицилії й півд. Італії, 1860 С. влучено до королівства Італії.

Сич, гл. Сова.

Сич Василь, кошовий от. війська Запорозького в 1745-1746 і 1759.

Сичов Микола, суч. рос. історик мистецтва, родом із Чернігівщини, дослідник візант.-укр. культури й мистецтва, 1919-26 дир. Держ. Рос. Музею.

Сі (s), романська назва тону „h“.

Сіагрії (Syagrius), останній рим. намісник Галії, погромлений Хльодвіком б. Суасону 486 по Хр., позараний смертю.

Сі-аль, зона, оболочка Землі, збудована з крем'янів (Si) та глинових сполук (Al).

Сіалькот, м-о в Пенджабі, 71,000 меш.

Сібеліос (Sibelius) Йоган, фін. комп.,

Сифони: 1. с. до самочинного затикання проводу, яким відливає рідина, 2. пляшка з с. на содову воду.

*1865, творець самостійної фін. муз. школи; симф. поеми: „Туонельський лебідь“, „Фінляндія“, сюїти, симфонії, кантати, хорн. фін. нар. пісні, форт. твори.

Сібіряков, прізвище сибірських золотопромисловців та філантропів, що піддержували наук. установи, пр. томський унів. та фінансували досліди Сибіру, братів: 1) Інокентій (1860-1901), фінансував м. ін. експедицію Потавіна; 2) Олександр, *1849, фінансував експедицію Норденшельда та Грігорієва.

Сібіу (Sibiu), Германштадт, рум. м-о в півд. Семигороді, 45.000 меш., культ. осередок семигородських німців.

Сінаг, оаза в лібійській пустині (Єгипет), руїни святини Аммона.

Сіверщина, сівєрське князівство, займало басейн Десни й Сули, поширвало вплив на південь, було в азязку з Тмутороканню. Год. осередки: Чернігів, Переяслав, Любеч. З С-ня виділилося кня-во переяславське на Посуллі, пізніше Мурово-Рязанське. За Ольгерда С-у приєднано до Литви, а в год. м-ах засіли підручні князі лит. роду; 1563 Москва забрала С-у від Литви, 1634 відступила Польщі, яка утворила тут чернігівське воєводство.

Сіверини, ст. укр. плем'я, сиділо над Десною, Сеймом, гор. Сулою.

Сігейон, ріг і м-о в півн.-зах. куті Троади (тепер Бшпер), із могилами Ахіллєя й Патрокля.

Сіген (Siegen) Люї, нин. голанд. ґравер (1608-80), найкращий спосіб ґраверства „медцотіято“, гл. ґраверство.

Сідлець, гл. Седльце.

Сідляр Сачко, укр. друкар і книгар у Львові, учень Івана Федорова, якому його батько Сенько (Семен) поміг заснувати друкарню; † б. 1589.

Сідней (Sydney), найбільше м-о та пристань у півд.-схід. Австралії, 1,070,000 меш., унів., металургічна, машинова й корабельна промисловість, річний оборот пристані 11,890,000 рел. т. нетто.

Сідней, пристань.

Сідней (Sidney) Філіп, англ. діяч і письмен. (1554-86), улюбленець королеви Єлисавети; повість „Аркадія“, сонети.

Сідоній Аполінарій, рим. письмен. і політик (б. 433-480), родом галієць із Ліону, від

470 сп. арвернський, автор панегіриків, які становлять неопізнаний матеріал для літ. і політ. історії галійсько-рим. світу V в.

Сієсс (Sieyès) Емануель Жозеф, фр. публіцист і політик (1748-1836), автор памфлету „Що таке третій стан“ 1789, підготував декларацію прав людини, 1790 член директорії, підпирив замах 18 брюмера, за Наполеона сенатор і граф, 1815-30 на вигнанні.

Сіетль (Seattle), пристань у державі Вашингтон (ЗДА) над затокою Пуджет, 330.000 меш., трачки й рибна промисловість.

Сієна, іт. м-о в Тоскані, 46.000 меш., собор і ратуша з XIII в., унів., металургічна й ткацька промисловість.

Сієйт, магматична, глибинна, грубозерниста, сіра або червоножста гірнина, складається гол. з ортоклазу та біотиту або амфіболу.

Сієнська школа, гл. Готика.

Сієра, (есп.) вл. пила; часта назва для гірських хребтів.

Сієра де Гредос, гл. Гредос.

Сієра Леоне (Sierra Leone), брит. колонія в гор. Гвінеї, 80.500 км.² і 1,540.000 меш. (переважно чорних); праліси, гол. продукти: пальмовий олій та оріхи; гол. м-о Фрітані; відкрита 1467.

Сієра Мадре, гори, що замикають мексиканську височину; відсходу С. М. Орієнталь, від заходу С. М. Окціденталь.

Сієра Морена (Sierra Morena), гори в півд. Іспанії між Гвадальківіром та Івандіною, до 1.169 м. вис.

Сієра Невада (Sierra Nevada), 1) гори в півд. Іспанії, над Середземним морем, до 3.480 м. вис.; 2) гори в Каліфорнії (ЗДА), до 4.425 м. вис.

Сієра Невада де Санта Марта (Sierra Nevada de Santa Marta), гори в півн. Колумбії, до 5.100 м. вис.

Сієста, (есп.) вл. шоста година, необхідний відпочинок; безділля.

Сієнич Володимир, суч. укр. військ. діяч, ґарматний старшина армії УНР, посол УНР у Будапешті, опієли організатор і провідник укр. військ. організації у Канаді.

Сікіні, найбільша ріка півд. Китаю, 920 км. дов., витікає в провінції Інан, вливається до Півд.-кит. моря б. Макао.

Сікім, брит.-інд. висальна держава в Гімалаях між Непалом і Бутаном, 7.000 км.² і 81.000 меш.; через С. веде головна дорога з Бенгалії до Тибету.

Сіклява, найбільший водопад у Татрах у долині П'ягьох Станів, 67 м. вис.

Сікорський. 1) (Sikorski) Владислав, поль. генерал і політик, *1881, з фаху інженер, шеф ґен. штабу 1921-22, прем'єр і міністер внутр. справ 1922-23, міністер військ. справ 1924-25; 2) Полікарп, укр. церк. діяч, *1875, від 1932 правосл. єп. лужцький.

Сікспенс, (англ.) англ. монета: пів шилінґа, 6 пенсів.

Сілкат, (лат.) крем'яні; мінерал, що його гол. складником є крем ($Si-silicium$); є в дуже поширені в природі; до них належать значна частина усіх мінералів, що творять магматичні гіршини (кремій, польовик, ласяк, амфібол, серпентин і т. д.); дуже поширені і в гіршинах осідлових (пісковики, глина, каолін); грають важку ролю в техніці, особливо в шклярстві (кремій) виробі порцеляни (каолін, польовик), бетону, цементу, тощо.

Сіластрія, твердина над дол. Дунаєм, 11000 меш., до 1878 тур., далі болг., від 1913 рум.

Сіладі (Szilágyi) Шандор, мад. історик (1827-99), вид. матеріалів з іст. Угорщини в Семігороду, що відносяться до історії України XVII в.

Сіль, хем. сполука, що вироблюється з кислоти, через заступлення водню металом або роднем. Важніші солі: соліні, сірчані, азотні, вугляні, фосфорні, сілкаті, оцтані й ін.

Сільван (Silvanus), лат. бог лісів і піль.

Сіль камінна, гл. Каміна на сіль.

Сільна кислота (acidum muriaticum), водний розчин хлороводню; азучене є. к. має 6,40% хлороводню й в. т. 12; дуже сильна кислота, з запахом хлору, розпускає в собі багато металів, видаючи себе водень; виробляють є. к. гол. динням сірчаної кислоти на кухонну сіль; сліди є. к. знаходяться в шлунку людей і тварин. Уживають є. к. до добування водню й хлору, до виробу хлороводного папсу й сальмію, при лютванні й ін.; дуже розріджена як лік при недугах травлення.

Сільниця, паша престола р. Бога.

Сільце, гл. Саломська кунія.

Сільське господарство, ті галузі праці, що належать користі для людей рослини й тварини; є. г. постачає продукти для населення й сировину для промисловости; є. г. продукція у значній мірі залежить від кліматичних і ін. природних умов; виробнич. техніка його, в порівнянні з індустрією, відстала; переважають дрібні господарства.

Сільський Господар, двотижневик, орган „Сільського господаря“, Львів від 1926.

Сільський Господар, укр. госп. т-во у Львові, основане о. Томою та о. Юліаном Дуткевичами в Олеську, золочівського повіту, 1898, для віднесення рівня сіль.-госп. культури та оборони хліборобів; 1904 перенесене до Львова, 1909 зреорганізоване Євгеном Олесницьким, за якого розширювався у вел. красу уставов. Тепер (1932) має 1.250 кружків по селах, та 81 філій по містах. Видане часопис „Сільський Господар“ та сіль. госп. книжки.

Сільський Світ, укр. сільсько-госп. мі-

сичник, пізніше двотижневик, від 1923 у Перемишлі, Львові, опісля в Луцьку.

Сільсько-Господарська Машина, укр. двоєдв. сичник, орган Укр. Наук.-Техн. Т-ва, у Харкові від 1927.

Сільсько-Господарська Освіта, місячник, орган Наркомосвіти, Харків від 1928.

Сі-ма, магмаова внутр. обгортка ядра Землі, збудована зі сполук крему (Si) та магнію (Ma).

Сімашко Йосиф, укр. церк. діяч (1798-1866), родом із Київщини, спочатку гр.-кат. єв., опісля правосл. архієп., а від 1852 митр. лат.; 1839 один із гол. діячів прилучення укр. і білорус. гр.-католиків до правослання.

Сімбірськ, тепер Ульяновськ, місто над серед. Волгою, 70.000 меш., торговля збіжжям; тут народився Ленін.

Сіменович Володимир, ам.-укр. діяч, лікар (1862-1932), ред. часописів „Америка“, „Україна“ в Шیکاго та „Прогресс“ в Нью Йорку.

Сіменс (Siemens), родина нім. техніків і вел. промисловців: 1) Вернер, вимр., фізик і електротехнік (1816-

92), дослідник електромагнетизму, член прус. Акад. Наук, основник світової електро-техн. фірми „Сіменс-Гальске“; 2) Вільям, брат Вернера (1823-83), англ. лорд, основник англ. підприємства Сіменса, заслужений для розвитку англ. промисловости; 3) Фрідріх, брат Вернера (1826-1904), дослідник термодинаміки.

Сіменс-Сіменович Марсел, ам.-укр. гротм. діяч, *1885, майор армії ЗДА, з фаху лікар, основник і перший голова „Укр. Героївського Клубу“, основник час. „Україна“ в Шیکاго.

Сімович, 1) Василь, укр. мовознавець і педагог, *1880, дієвий член НТШ і комісії укр. мови НУАН, за війни 1914-19 працював у таборах „Союз вивалення України“ для полонених українців, як керівник табірних шкіл, тощо, 1920-23 ред. вид. „Укр. Наглядні“ в Берліні, від 1923 проф. укр. та слов. філології в Укр. Пед. Ін-сті. Драгоманова у Празі; укр. граматик, розвідки граматичні, правосписи та про нових укр. письменників, видання Кобзаря Шевченка з коментарем, творів Франка, тощо; 2) Микола, бук. укр. маляр-карикурист (1894-1926), правник, крім того дрібні гумористичні нариси; 3) Михайло, бук. укр. церк. діяч, *1869, гр.-кат. священик, ген. вікарій (заступник єп. для укр. гр. католиків на Буковині і Мармарошії).

Сімонід, гр. поет (556-468 до Хр.), славний лірик; елегії, гимни, епіграми, трени.

Сільван, ст. рельєф (Рим).

В. Сіменович.

Вернер Сіменс.

Сімор (Seymour) Едвард, кн. (1506-52); протектор Англії, покараний смертю.

Сімплісіссімус, 1) гл. Гріммельсгаузен; 2) нм. сат. журнал від 1896 у Мінхені.

Сімпліон, гірський провал (на висоті 2.010 м.) у

Швейцарії між долиною Рони й Точе (притоки Тічіно); через нього бита дорога, побудована Наполеоном, під ним найбільший Європ. подвійний

Сімпліон, півн. від тунелю в долину Рони.

вал, тунель, 19.803 м. дов., збудований 1898-1906.

Сім чудес світу, у старовині 7 славних будівель і творів мистецтва: 1) піраміди, 2) висічі городи Семіраміди, 3) святиня Артеміди в Ефесі, 4) статуя олімпійського Зевеса, 5) мавзолей у Галікарнасі, 6) родійський колюс, 7) морська ліхтарня на Фаросі.

Сім'я (вргетма), білава, густа, тягуча рідина, особливого запаху, виділяється з чоловічого сечівника; складається зі сперматозоїв і виділих сім'яних пухарців та предміхурової залози.

Синальа, зах. мек. держава, 71.380 км.² і 340.000 меш., гол. м-о Кулісан.

Сінгалевич, з нім. роду Шлалінгі, 1) Володимир, гал. укр. гром. діяч, *1880, посол до австр. парламенту 1911-18, до гал. союму 1913-18, представник ЗУНР у Відні 1919-23, уповноважений делегат фінансів ЗУНР, від 1930 дир. Земельного Банку у Львові; 2) Гнат, у чернецтві Іван, гал. укр. педагог (1773-1854), дир. гімназій василіян у Бучачі, ігумен василіян у Львові; 3) Михайло, гал. укр. свец. (1822-95), архидієцезит гр.-кат. митрополії у Львові, посол до австр. парламенту 1885.

Сінгалези, народ індонезійської ланкової групи, мішаного арійсько-дравідійського походження; понад 2^{1/2} мл. у півд. частині Цейлоу.

Сінган, гол. м-о кит. провінції Шенсі, 900.000 меш.

Сінгапур (Singapore), брит. країна й м-о на острові прибережжі Малайського півострова, 728 км.² і 495.000 меш. (гол. китаїц.); дуже важна торг. і військ. пристань, як ключ до Китаю й Індонезії, щодо обороти трети пристань світу з річним оборотом 40,710.000 нетто рег. т.

Сінгель, (лат.) один, одинокий.

Сінг-Сінг, найтужка пюторська в'язниця.

Сінгуляр, (лат.) гл. Однина.

Сінд, Сінді, 1) країна англ. провінції Бомбай, над дол. Індом, 122.000 км.², 3.300.000

меш.; гол. м-о Карачі; 2) новогіндуська мова в провінції С.

Сіндж (Syngge) Джон Міллінгтон, ірл. письмен. (1871-1909), обновики ірл. театру; найкращі п'єси: „Палац західного світу“, „Жалібне Деїдр“, „Криниця святих“.

Сіндінг (Sinding) Християн, норв. комп., *1856, форт. твори, сонати, концерти для фортепіано й скрипки, симфонія й ін.

Сінельников Іван, рос. держ. діяч, 1783-88 губернатор Катеринославщини, улаштував зав. Потьомкінські села 1787 на берегах Дніпра для зустрічі Катерини II; †1789.

Сінї, м-о в кит. провінції Кансу, 60.000 меш., важкий осередок торгівлі з Тибетом.

Сінкенич Діонісій, укр. гравер на дереві, †б. 1732; ігумен святигорського ман. у Львові; іконовав вел. дереворит Крехівського ман. 1699 (гл. т. II, стор. 384).

Сінкел Георгій, гл. Георгій 2).

Сінклер, 1) (Sinclair) Аптоу, ам. письмен., *1878, повісті: „Нетри“, „Вугілля-король“, „Нафта“; 2) Володимир, укр. військ. діяч, *1879, ген. штабу УНР генерал-поручник, ген. майор рос. ген. штабу, літом 1918 перший отаман-квартир-майстер гол. управління

ген. штабу, VIII-XII 1919 начальник штабу Дієвої Армії УНР, в III 1920 виконуючий обов'язки начальника ген. штабу, VII 1920-II 1921 начальник ген. штабу, вкінці від II 1921 член Вщої Військ. Ради; 3) (Sinckler, Zinckler) Малькольм, швед. майор, післанний швед. урядом до Туреччини для переговорів у справі коалїції проти Москвитини; був у зв'язку з П. Орликом, пертався з Туреччини з Григором Орликом і був убитий насланими вбивцями у Брєслїві 1739.

В. Сінклер.

Сінїс, (гр. мїт.) казковий розбишак на коринтському Істмі, з прізвищем „пригнивач сосон“; прив'язував подорожніх до верхів двох пригнутих дерев, а описля, пускаючи дерева, шпурляв ними вгору; вбитий Телесем.

Сінцінаті (Cincinnati), м-о в державі Огайо (ЗДА), 412.000 меш., унів.; торгівля азбжжям і кіньями, копальні вугілля, бавовна й споживча промисловість.

Сінцольо, (лат.) дослідник кит. мови й література.

Сінус, синус, (лат.) гл. Функції.

Сінфей, (Sinnfein, „ми самі“) ірл. тасмний союз для визволення Ірландії від англ. влади; від 1905 були в Ірландії кілька разів криваві повстання сінфейністів під проводом Гріфіта й Де Валери.

Сінцов Іван, рос. геолог, *1845, проф. одеського унів., багато праць із геології чорноморського півост. й Басарабії.

Сінява, м-о ярославського повіту, 1.900

меш., палата Чарториських зі збіркою старовини; 1875 знайдено тут бронзовий скарб з V бронзової доби (1000-800 до Хр.), з якого один масивний, алмаксовий напийник із ритим орнаментом дав назву окремому „сінявському“ типові місцевого виробу.

Сіняк (Signac) Поль, фр. маляр красивду, *1863, основник неімпресіонізму пунтаелістичного напрямку.

Сіньор, (іт.) пан, добродій; сіньорина, пані; сіньорита, панна.

Сіньореллі (Signorelli) Люка, іт. маляр доби Ренесансу (б. 1441-1523), м. ін. фрески катедри в Орвісто „Страшний суд“.

Сіон, гора в Єрусалимі, на якій цар Давид збудував був царську палату; переносно: Єрусалим.

П. Сіняк: Kano di Nani.

Л. Сіньореллі: Пан.

Сіонізм, жид. нац. рух, що виступає проти асиміляції жидівства й змагає до утворення власної жид. держави; початки сягають 60 рр. XIX в., особливої сили набув у 90 рр. (1896 появилася книга провідника с. Т. Герцлі „Жид. держава“, 1897 1-й сіоністичний конгрес у Базелі). С. осяг почасті своєю мету 1917, коли англ. уряд заявив про утворення нац. осідку для жидів у Палестині.

Сіон Руський, пізніше Руський Сіон, укр. церк. час., дієчі на місяць у Львові 1871-80.

Сіпачі, сіпачі, (перс.) тубільне військо Англії в Схід. Індії; 1857-8 підняло повстання проти англ. панування.

Сіпачін Дмитро, рос. держ. діяч (1853-1903), реакціонер, від 1900 міністер внутр. справ; забитий студентом Балмашином.

Сіра, Сірос, один із гр. Киклядів, 81 км.² пов., 28.000 меш., гол. м-о Гермуполіс.

Сіра Дивізія, га. Сірожупаніка.

Сіра масть, полтав. (pigmentum sinegeum), мішанна ртуті (39%) і тинцю; вживають при лікуванні правців, деяких шкірних і галапасних хоріб.

Сірекуос (Syracuse), м-о в державі Нью-Йорк (З.Д.), 197.000 меш., університет.

Сірий, вл. Тищенко Юрій, укр. письмен. і вид., *1880; 1907-18 завідувач книгарні та ред. ЛНВ у Києві, 1909-17 ред. час. „Село“ й „Засів“, видав понад 200 назв книг; писав оп., новелі, популярні книжки, дитячі розповідки.

Сірий Клич, укр. колонія в півн. Туркестані, на північ від залізниця Ташкент-Алма-Ата, б. 50.000 км.² пов. і б. 150.000 українців; адміністративно розділений поміж Кара Кіргістан (округи пішпекський і таласький) і Казакстан (новітні чимкентський і анліє-атанський). Підсоння сухе, різництво можливе лише при штучному наводненні: бавовництво, баштани, садівництво; бруквинні (найліпші на світі), цитрина, помаранчі. Важніші міста: Алма-Ата (107% укр.), Анліє-Ата, Пішпек, Чимкент.

Сірїос, Сирій, найяскравіша зоря неба; гол. зоря сузір'я Великого пса.

Сірка (Sulphur, S), хем. первень-металлоїд, ясно-жовтий, в т. 2-07, т. т. 1145°, т. к. 448-4°; буває в кількох відмінах (аллотропія), гол. дві кристалні: просторомбна й сфінсдоромбна, та дві некристалні (аморфні): розпущкальна й нерозпущкальна в сірчак вугля; пластична с., розтяжна й пружиста, мішанка обох некристалних відмін. П дістають наглим остиудженням розтопленої с-и; сірчані й цвіт або сірчане молоко, це білестяві, кристалний порошок, добутий охолодженням сірчаної пари. С. в природі є гол. витвором сольфатар і термальних джерел і знаходиться в вульканічних околицях: у Сицилії, Ісландії, Японії, Мексиці, Льюїзіані й ін.; витворюється також у водних осадах діянням живих організмів, тому знаходиться в гіпсах, пр. у Галичині; тав. сірчані води мають у собі розпущений сірководень (уживають їх у лічництві). С-я вживають до вульканізування каучуку, виробу сірників, азнач. стрільного пороху, штучних вогнів, ультрамарину, киновару, сірко-вугля, сірчаної кислоти, тощо. Гл. Сірчак й Сірчан.

Сірко Іван, довголітній кошовий на Запоріжжі, †1680, родом із Мерефи на Слобідській Україні, без певної політ. лінії, бував на боці Москви й Польщі, проти П. Дорошенка й за Дорошенком; при кінці

Могола Сірка б. Чортотлицької Січі.

життя розчарувався в Москві; славіний походами на татар.

Сірководень, безбарвний газ запаху гнилых яєць (H_2S), трійливий, повстає при гнитті органічних річовин, знаходиться в деяких мінеральних джерелах (Тренчин, Піщани, Трускавець, Любін, Черче й т. д.); штучно втворюють його діяним розрідженою сірчаною або сільною кислоти на сірчак заліза. Запалений, горить синім полум'ям. З водою дає сірководневу кислоту. З розчинів металів виділює сірчак. Уживають, як важного реактиву, до хем. аналіз.

Сірковугіль, сірчак вугля (CS_2), легко летюча й запальна, безбарвна, дуже отруйна рідина; вживають до виробу штучного шовку, викулювання олій, товців і смол, при вульканизації каучуку, до знищення молив та шкідливців на рослинах, тощо.

Сірки, внайдено ім. хемік Камерер 1833; спочатку виробили с. гірної лекси, фосфорові; агодом у Швеції 1866 внайдено безпечні с., прозвані шведськими, їх запальна маса складається з каліюхлорату, каліюбіхромату, піролюанту, сірки, тертого шкла та ліпша; запалюються потиранням об поверхню, напущену мішаниною аморфного фосфору, антимоїту й ліпша.

Сірожуванняки, військ. відділ, зорганізований Союзом визволення України з укр. полонених із укр. табору Фрайштат в Австрії (1918), вивізлив у Володимирі Волинському; за Скоропадського приняті у склад укр. армії; після повстання Директорії розпорозилися по Україні; назва від сірчих коз, жупанів.

Сірополко Степан, укр. просв. діяч, *1872, автор низки праць на теми педагогії, позашк. освіти, бібліотекарства та книгознавства, 1920 товариш міністра освіти УНР, описів проф. Укр. Пед. Інст. у Празі, ред. журн. „Книголюб“, почесний член т-ва „Прогресивна“ у Львові.

Сірос, гл. Сіра.

Сірчак, сульфід, хем. сполука сірки з металем; сірчак — мінерали ділять на: с. неметалічного вигляду, тав. світлі або бленди, пр. киновар, сфалерит і ін., та с. металічного вигляду, тав. блискі або блискі, пр. аргентит, галеніт, пірит і ін.

Сірчан, сульфат, сіль сірчаної кислоти, повстає через заступлення водню сірчаної кислоти металем або відповідним родием; важніші сірчани: с. вапу (гл. Вапневий

сірчан, Ангідрит), с. бару (гл. Барит), с. заліза й с. міді (гл. Вітріоль), с. маїну (гл. Гірка сіль); сірчан амоніу $[(NH_4)_2SO_4]$ кристалічна біла або сіро-зелена сіль, втворена або синтетично, з амоніаку й сірчаної кислоти, або з останніх при виробі світального газу та коксу; мас б. 21% алоту, тому вживається як азотний погній, на некселих, гол. вапнястих, глинистих і черноземних грунтах.

Сірчана кислота, сульфатна кислота (H_2SO_4); олівиста, безбарвна рідина, що нижче 10^{-5}° творає призматичні кристали; в т. $1-84$, т. к. 338° , розпускає в собі майже всі метали (крім олова й шлехетних металів), при чому утворює сірчани, відділюючи з себе водень; притомом лучиться з водою, тому забирає її органічним сполукам і через те вони вуглюють; сильна отрута. С. к. виробляють звич. з двоокису сірки (SO_2), добутого огріванням сірчаків, гол. піриту: 1) олов'яно-коморовий спосіб: у которах, вилжених олов'яними плитами, мішають двоокис сірки з повітрям і водною парюю; 2) контактний, або каталітичний спосіб: двоокис сірки враз із повітрям перенесується крізь плитиновий азбест, і так добутий триокис сірки лучать із водою; с. к. виробляють також із гінеу, огрівачи його з глиною й вугіллям у цементових печах. С. к. вживають до сушення вогих газів, рафінування нафти й парафін, виробу штучних погноїв, терохних фарб, вибухових річовин, штучного шовку, різних кислот, галузу, електр. ланок і ін.

Сірчане молоко, гл. Сірка.

Сірчаній цвіт, гл. Сірка.

Сірчані води, гл. Сірка.

Сіслей (Sisley) Альфред, фр. маляр (1839-99), імпресіоніст; красивида з півн.-зах. Франції.

Сімонді (Sismondi de Simonde) Жан Шарль Леонар, фр.-швейц. історик та економіст (1773-1842), батько катедер-соціалізму, критик ідей клас. школи, прихильник дрібної власності, добачав причину пром. криз у неправильному розподілі дібр між різними групами населення: „Комерційне багатство“, „Нові основи політ. економії“.

Сіті, (англ.) ст. торг. частина Лондону; назва центр. торг. частини всякого більшого англ. міста.

Сіткокрийці (Neuroptera), громада комах, що мають тоненькі болончаті крила, густо й дрібно ужилковані.

Сітлатепетль (Citlatpetl), вулькан б. Орїзаба (Mexico), 5550 м. вис.

Сітницький Іван, гал.-укр. математик і педагог, *1881, підручник геом., льогаритми.

Сітон-Вотсон (Seton-Watson) Роберт Віліам, англ. письмен., *1879, історик і публіцист, псевд. Scotus Viator, знавець і ворог Австро-Угорщини, по війні проф. середньоєвроп. історії у льондонському унів., співредактор „Slavonic Review“.

Сіхульський (Sichulski) Казімеж, поль.

Старшина сірожуванняки.

С. Сірополко.

малює і графік, *1879; побутові сцени, переважно з іудульщина, красниці, карикатури.

Січінський Юхим, гл. Січінський Юхим.

Січ, назва укр. часописів: 1) газета в Олександрівську, 1918; 2) двотижневик, орган ам. укр. „Січі“, у Шкаго від 1924.

К. Сікульський: Гуцульське весілля.

Січ, 1) укр. руханково-пожарне т-во, зване в Галичині 1900 заходом др. К. Трильовського, першого голови й ген. отамана; ін. діячі: Іван Чупрей, Андрій Чайковський, Роман Дашкевич та ін. Зрину самостійні Січі об'єдналися 1912 в Укр. Січовий Союз; крім того були Січі Сокола Батька, що почав закладати свої січові організації від 1909; 1914 було 916 Січей Укр. Січового Союзу та 305 Січей Сокола Батька. З прилученням Сх. Галичини до Польщі,

Вправа військочин на Січовому святі 1910 р.

поль. влада поволі порозв'язувала С., останню 1928. За гал. аразком повстають С. на Буковині від 1903, на Закарпатті від 1920, в ЗДА та Канаді; 2) т-во укр. студентів вис. шкіл у Відні, засноване 1868 за почину Анатолія Вахичина, відіграло вел. ролю в історії укр. нап. відродження від Австрії, особливо 1873-77 під впливом М. Драгоманова та О. Терлецького; 3) укр. студентське т-во в Чернівцях 1902-22, розв'язане рум. урядом; видавало свою „Бібліотеку“, мало найбільшу укр. книгозбірню на Буковині.

Січеслав, назва Катеринослава за гетьмана 1918.

Січ Запорозька, осередок Запорозького або Назового Козацтва; укріплений табір називався інакше кошем і знич. містився десь у захисному місці на Дніпровому низу, на одному з Дніпрових рукавів або притоки. С. З. мала назву знич. від місця положення: Хортицька, Базилуцька, Томаківська, Микитинська, Чортотлицька, Каменська, Олешківська, знову Каменська й Підполесська. Гл. Запорозьке військо.

Січинська Олена, гал.-укр. дівка (1854-1930), дружина Миколи, мати Мирослава С.

Січинський, 1) **Володимир**, укр. мистецтвознавець, *1894, син Юхима, донент Укр. Пед. Інст. й проф. Укр. Студії Плястичного Мистецтва в Празі, дійсний член НТШ; низка монографій із історії укр. архітектури, про укр. граверів, підручник історії всесвітнього мист.;

2) **Денис**, гал.-укр. комп. (1865-1909), автор популярних сольоспівів: „Фінале“, „Розкалобилася душа“, „Бабине літо“, „Про Не-чач“, „Як почувси вночі“, то-що, та хорів: „Даремне, пісне“, „Дніпро реве“, „Лічу в півночі“—з оркестрою, опера „Роксолія“; 3) **Микола**, гал. укр. гром. діяч (1850-94), гр.-кат. свещ., від 1883 посол до гал. сойму, один із діячів „Нової ери“; 4) **Мирослав**, гал.-укр. гром. діяч, *1887, син Миколи й Олени Січинських; 1908 вбив гал. намісника гр. Андрія Потоцького, за його ворожу політику супроти українців; засуджений на 20 літ в'язниці, втік до Швеції, опісля до ЗДА, де провадить укр. культ.-політ. роботу; 5) **Тео-досій**, укр. церк. малює і різьбар, ігумен василіанського ман. в с. Виспів, б. Бірки; твори з 1708-10; 6) **Юхим**, укр. історик і археолог, *1859, дійсний член НТШ і Укр. Наук. Т-ва в Києві, протосрей у Кам'янці Подільському, ред. „Подольських Епархіальних Відомостей“ та ін. подільських видань, один із організаторів укр. просв. руху на Поділлі, оснований і дир. іст.-археол. музею в Кам'янці, 1918-20 проф. археології та історії Поділля на унів., 1920-26 проф. ІНО, автор численних праць із історії Поділля.

Денис Січинський.

Юхим Січинський.

Січна, в геом. проста лінія, що перетинає якусь криву лінію.

Січовик, січовий козак, що проживає на Січі, назва агадується вперше б. 1590.

Січові Вісті, назва укр. час., органів „Січей“: 1) місячник у Львові 1912-14

і 1922-24; 2) двотижневик у Нью Йорку, опісля в Шیکاго 1918-23.

Січові Стрільці, С. С. (Ес-еса), частина укр. армії, що за починком Гал.-бук. Комітету повстала в Києві з кінцем 1917 а зах. укр. добровольців, кол. полонених, під назвою Гал. Курінь Січових Стрільців для підтримки Центр. Ради й відбиття Зах. України від Австро-Угорщини; IV 1918 розгортається курінь у Перший Піший Полк С. С.-ів, після розброєння С. С.-ів німцями більшість стрільців переходить

С. С. при чому першу П дивізію названо 10-ю, а другу 11-ю; з кінцем V 1919 вирушає група С. С. з району Крем'яця на Старокопостантинів, зводяться завязі бої з більшовіками, спершу в районі Теофіполь-Старокопостантинів, опісля Миколаїв-Чорний Острів-Базаалія; анексіона відступас група до Ярмолинців та до Липокоруня, де переформовується на 1. (10.) дивізію (начальник полк. І. Рогульський) і 2. (11.) (начальник полк. Р. Сушко); 20 VII 1919 розбивають С. С. смілим протинасту-

Старшини Січових Стрільців та гості з неша УСС-ів у Києві 1918 р.

Зліва направо сидять I ряд: др. І. Рихло, П. Пасіка, др. К. Вовсідка, Н. Гаїня, Е. Коновалець, Т. Рожникоєвський, В. Дашук, А. Мельник, Р. Сушко. II ряд: В. Дзінковський, Пав. Чорний, Микола, І. Числа, М. Матчак, Ф. Черник, А. Домардський. III ряд: В. Гірмак, Харамбура, І. Андрус, В. Кучабський, Бісик, Г. Гладкий, Гринялюк, Ф. Мантур. IV. ряд: І. Вервич, М. Загвавич, І. Рогульський, Гришай, Мажени, Білач, стрілець.

до Олександрівська, де вступає до 2-го Запорозького пішого полку (от. Болбочана), решта до Верхньодніпровська; з кін. VII 1918 переходить С. С. з запорожцями на Харківщину й Чернігівщину для охорони границь; IX 1918 вертаються до Білої Церкви, де за угодою геть. П. Скоропадського доповнюються селянами добровольцями та кол. полоненими гадичаними й переформовуються в Окремий Загін С. С.-ів, який у пол. XI числить 1200 б-овиків; 15 XI 1918, по проголошенні грамоти про федерацію України з Росією, піднімає загін під кермою Директорії повстання проти гетьмана, займає Білу Церкву й стацію Хвастів і зводить 18 XI з гетьмансько-рос. частинами бій під Мотовилівкою; підчас облоги Києва розраховується загін у дивізію і врешті в пол. XII 1918 в корпус (гл. Осадний корпус), та складається наполовину з придвиринців і придвиринців; організаційно поділений С. С. на 6 полків по 3 трисотенні курені, а тактично на дві групи: полк. Рогульського й ударну полк. Сушка. Після відвороту з Києва переходить С. С. в безустанних боях на Поділля й Волинь; у цьому періоді перейменовано корпус С. С. на групу

пом під Смотричем і Фрамполем Богунівську більш. бригаду, а 22 VII під Карачинкою Таращанську бригаду, започатковуючи цими й дальшими перемогами (над р. Топори, під Старокопостантинівом, Шепетівкою) похід С. С. і П Корпусу УГА під Звігелі і Коростень; тут стоять С. С. аж до катастрофи армії УНР, беруть X 1919 участь у боях із рос. добровольчою армією на лінії Жмеринка-Могилів і відходять пізніш на Чорторію, де демобілізуються XII 1919; кінцота С. С. бере ще участь у зимовому поході Омелінович-Павленка. Команданти С. С.: 1917 В. Дідушок і О. Лисенко, від I 1918 Е. Коновалець; начальники булав: А. Мельник, від I 1919 Ю. Отмарштайн, літом 1919 М. Безручко.

Сію, гл. Дакота.

Сіют, Асіют, м-о в Бґнті над Нілом, 57.000 меш., велика гребля.

Сіяк Іван, гал.-укр. політ. діяч, соціалдемократ, *1888, в змні 1919 учасник повстання проти рум. влади в Басєрабі, влітку 1919 начальник „Залізного Загогу“ гал. укр. залізничників, опісля перейшов до більшовиків.

Сіям, буферна держава між брит. Індією та фр. Індокитаєм, у сточищі Менаму,

518,100 км.² і 10,000,000 меш. (гол. сіянци, китайці та малайці). На півночі гориста (до 2,575 м вис.), на півдні низинна. Країна родюча, гол. продукт рис. Колись сигналі сюди гіндуси, але їх виперли в III в. по Хр. монголи. Тепер С. держиться лише завдяки суперництву фр. і брит. впливів. Культ. впливи європейців доволі великі. Гол. м-о Бангкок.

Сіяманг, гл. Пбон.

Сіямські близнюки, близнюки зросли один із одним огрудим (*thoracoragi*), анич. однаково полу; можуть жити разом довгі літа; часом можна їх оперативнo відділити.

Сіянці, монг.-малайський народ із групи таї в Сіамі, б. 5 міль.

Сіяч, укр. місячник, орган укр. автокефальної Правосл. Церкви в ЗДА, виходить у Шیکاго від 1927.

Сіяч, укр. видання: 1) в Чернівцях 1917-18, видавало укр. белетристику; 2) у Прагі від 1924, при Укр. Педагогічним Інституті, видає високошк. підручники.

Скабаланович Микола, рос. історик (1848-1918), проф. спб. дух. акад., 1886-92 ред. журналу „Церковний Вѣстник“; праці „Западно-європейскія гильдія и западно-русскія братства“ та про науку, школа й церкву в Візантії XI в.

Скабіоза (*Scabiosa*), зласта рослина зі зложеним цвітом, подібним до цвіту айстри; у нас по квітниках.

Скабівський Олександр, рос. письмен. (1838-1910), критик та історик літ.; „Історія новітньої русскої літератури“, „Очерки по історії русскої цензури“.

Сканти, скантинг, (англ.) гл. Пласт.

Скантимастер, (англ.) заслужений пластунок, почесна назва признана верховною пластовою владою.

Скагеррак, протока між Югландією й Норвегією, дугаче Пінічне море в Категатом; 1916 найбільша в світовій війні битва між нім. і брит. флотом.

Скадар, гл. Скутарі.

Скадівське, м-ко херсонської округи, 4,000 меш.; укр. 60%, росіяни 25%, жидів 4-5%.

Скадовський, 1) Микола, укр. малюк (1846-92), жанрист, заснував „Г-но южно-рус. художників“ в Одесі; 2) Сергій, укр. археолог на Херсонщині, вел. земельний власник до революції 1917; провадив археол. розкопки, збірки жертнував для херсонського археол. музею.

Сказ (*lyssa*), сказження, гостра заразна хвороба у тварин, рідко у людей; заражень докладно невідомий; зараження через укуси хворі на с. тварини. Прояви у людини: спочатку нудьга, невеселий жах, неохота до їди, біль у рани; після 1-2 днів болі

корчі горла при спробах пити, спам горлики, корчі дихальних м'язів, напади задухи, бульке магчіння, після 1¹/₂-3 днів параліз й смерть.

Скай (*Skye*), найбільший із Гебридів, 1,535 км.² і 14,000 меш., випас овець, рибальство.

Скала, матеріал, а якого утворена скорина Землі; відповідно до свого повстання бувають: 1) магмові, або вибухові, що остигли з гарячих, розтоплених мас, пр. граніт, базальт; 2) нестунічні або осадові, що утворилися з осадів, напесених водою або вітром, пр. пісковики, вапняк, лес; 3) метаморфічні, себто кристалні лунаки, що утворилися під впливом тиску й високої температури з магмових або осадових скал.

Скала, м-ко над Збручем, борщівського повіту, 4,000 меш., 44% укр.

Скалат, повіт, м-о над р. Гнізною, притокою Збруча, 6,000 меш.; 25% укр., 25% поляків, 49% жидів; повіт: 917 км.², 3 міста, 61 сіл, 85,400 меш.; 47% українців, 43.5% поляків, 9.6% жидів.

Скалець Ісландський, гл. Вапняк.

Скалігер (*Scaliger*, вл. della Scala) Йозефус Юстус, нідл. іт. учений (1540-1609); клас. філософ і мовознавець, один із основників наук хронології, унів тав. юліанський період.

Скала, (лат.) 1) мірло, поділка, ліній, поділена на рівні частини (аніч. міліметри, його частини або многократно); деколи зуться вони ступнями, пр. у термометрах; 2) у муз. наступство тонів—гама; 3) с. твердості, гл. Твердість.

Скалі (*Scala*), іт. династія у Вероні 1260-1387.

Скала музична, гл. Скала 2).

Скалярна величина, скаляр, (лат.) величина, дана лише своєю абсолютною величиною, але не має напрямку у протилежність до векторів, пр. величина маси, праці, проведення тепла й т. д.

Скальд, нім. Шельде, фр. Еско, ріка 360 км дов., витікає в півн. Франції, переливає Бельгію; б. Антверпі ділиться на схід і зах. рука́я й на під. території вливають у Півн. моря.

Скальд, ст. ісландський та ст. норв. поет, що оспівував подвиги рідних героїв.

Скальковський Апольон, укр. історик (1808-98); праці з іст. козацчини й гайдамаччини, м. ін.: „Історія Новой Стчи или послѣдняго коша Запорожскаго“ та з історії під. України.

Скальп, (фр.-англ. з лат.) здерта, після підрізання довкола голови убитого або раненого, шкіра з волоссям, уважали його в півн.-ам. індіан за трофей.

Скальпель, (фр.) малий однібічний ніжик, уживаний у хірургії при операціях.

Скамандер, Мендерес, гл. Меандер.

Скабіоза. 1. голузка з цвітом, 2. цвіт ззаду, 3. підстави цілого цвіту, 4. крайній цвіт, 5. середній цвіт, 6. оwoц.

Скальпель.

Скаменлий плід (lithoredion), поаматочний плід, занмерлий і аванілий, що може літами залишатися в лоні матері.

Скаменість, гл. Кам'янина.

Скандал, (гр.) ганебний учинок, поведінка, що образжає почуття пристойності; **скандалний**, **скандалічний**, ганебний, неприємний.

Скандерберг, вл. Юрій Кастриот (1403-68), вальб. полководець, підняв 1444 повстання проти турків і одобув 1461 незалежність Альбанії.

Скандинавія, півн.-европ. півострів, 775.000 км.² і 9.000.000 меш., горнистий, гол. на заході, при чому висота гір більшає від півночі до півдня (до 2.560 м. вис.). Гори сходять стрімко до зах., лугідно до сходу. Побережжя фьордове. Південь на заході океанічне, на сході континентальне. Через гори й тундри умови життя тяжкі й можливі лише завдяки морю (рибальство), та пологинам і копальним багатствам. С. поділена між Швецією й Норвегією.

Скандинавія.

Скандинавська мітологія, покривається у значній частині з ст.-герм. міт.; всетаки в Едах є особливості, яких нема ні в герм., ні в нім. міт. Світ зображений як велетенський ясьєв, коріння якого в підземеллі Ніфльгайм; боги живуть в Асгарді, люди в Мідгарді, велети в Бгунгайм; частина Асгарду — Вальгалл (гл. Вальгалла 1).

Скандинавські мови, мова Скандинавії: шведська, норвезька та ісландська, гл. Германські мови.

Скандій, (Sc.), первень із громади рідких металів.

Скандувати, (лат.) читати вірш, зазначаючи довгі й короткі його складки; говорити, сильно зазначаючи наголос — рубити.

Скансен, гл. Стокгольм.

Скарабей, (гр.) жук із родини гнояди, почитаний у ст. Єгипті; також фігурка того жука, зроблена з каменю або глини, уживана як амулет, печатка, медалі.

Скарбоність, наука про майно й доходи держави; улагодження держ. скарбу.

Скарга, вл. Павенський Пйотр, поль. сауїт (1536-1612), найбільший поль. проповідник; бран вказує участь у переведенні берестейської унії та в рел. полеміці з правосл.; твори: „O jedności Kościoła Bożego“, „Zywoty Świętych“, „Kazania na niedziele i święta“, „Kazania przygodne“ й ін.

Скаржинська Катерина, укр. гром. діячка, дідичка с. Круглик на Лубенщині, оснувала в себе іст.-етногр. музей, який подарувала Полтавському Губ. Земству.

Скаржинський Віктор, укр. лісовод (1787-1861), дідич на Херсонщині, залісив 500 десятин землі, акліматизуючи сотні різних пород рослин.

Скарифікатор, (лат.) сіль.-госп. прилад, яким розпушують дернину.

Скарлатті (Scarlatti), 1) Алессандро, іт. комп. (1659-1725), автор понад 100 опер, 200 месс, багатьох кантат, ораторій та ін.; 2) Доменіко, іт. комп., син Алессандра (1685-1757), форт. твори, сонати.

Скаррон (Scarron) Поль, фр. письмен. (1610-60), „Комічна повість“, поема „Переліцований Вергілій“, комедії.

Скатоль, три-метиль-індол (C₈H₈.C₈SH₂.SH.NH), кристали з сильним запахом відходів; у сильно розроблених розчинах має приємний запах квітів і тому його живляють у парфюмерії.

Скафандер, (гр.) гл. Норевь.

Сквайр, гл. Есквайр.

Скварко Захар, гал.-укр. гром. діяч (1870-1925), дир. Покутського Кредитового Союзу в Коломиці; брошури про програму й ідеологію гал.-укр. нац.-дем. партії, статті про земельну справу.

Сквер, (англ.) загороджений публ. сад, бульвар, авч. невеликий.

Сквира, м-о білоцерківської округи, 14.000 меш.: 63,2% укр., 33,6% жидів, 1,5%

Скарабей, 1. жук, 2. з фігурки згорж (?), збоку (3).

П. Скарга.

Скарифікатор Гросс.

росіш, 15% полків; VI 1919 осередок повстання Юрка Млауренка проти більшовиків; VIII 1919 бої запорозької групи з більшовиками.

Скворцов Олександр, рос. економіст (1848-1914); марксист; „Основи політ. економії“, „Економічні основи хліборобства“ та ін.

Скворцов-Степанов Іван, рос. економіст (1870-1928); переклад „Капіталу“ К. Маркса, „Курс політ. економії“ на спілку з А. Богдановим.

Скегар Григорій, ам.-укр. гром. діяч, *1891, з фаху дентист, статті по ам.-укр. часописах, переклади з укр. на англ. та з англ. на укр. мову.

Скедій, (гр.) рід носного судна укр. княжої доби.

Скелет, (гр.) 1) гл. Кості; 2) основа, схема чогонебудь.

Скелесті гори, гл. Рокі Мавтейнє.

Скельниця, гл. Кола.

Скенектеді (Schenectady), м-о в державі Нью-Йорк (ЗДА), 89.000 меш., електр. фабрика Едісона, фабрика машин.

Скене Фльов (Scapa Flow), затока о-ва Майланд в Оркнейх; у світовій війні базал англ. фльоти; тут 21 VI 1919 нім. адмірал Ройтер автономно інтерновану нім. фльоту.

Скентизм, (гр.) 1) погляд у гносеології, його представники сумніваються в можливості або якоїсь специфічної форми пізнання (пр. амисолового пізнання), або пізнання взагалі. Скентисти звичайно обмежуються збиранням аргументів проти можливості правдивого пізнання, не даючи натомість ніякої позитивної теорії. Представники є-у: софісти, Карнеад, Архелай, Пірон, Секст Емпірик, у новітній філ. — Юм; 2) сумнів у можливості чого, недовірливість.

Скентичний, (гр.) той, що до всього ставиться з недовіром, що у всьому сумнівається, нічому не віє віри з першого разу; підзорливий, недовірливий.

Скерліч Новак, серб. іст. літ. (1877-1914), критик і журналіст, провідник серб. соц. молоді та інтелекції.

Скерніце (Skierniewice), поль. м-о у варшавському воєністві, 15.000 меш., фабрика сузна та гарбарні.

Скерцо, (іт.) пл. жарт; муз. твір живою характеру, ритмічно й гармонічно тонко опрацьований.

Скецінг, скецінг, (англ.) хованка.

Скеч, (англ.) нарис; драм. дія, побудована на зоні сценічних ефектах.

Скибинський Григорій, укр. богослов, 1888 прийняв у Рим унію та став доктором „вільних наук“; 1896 поїхав до Москви, де на домагання патріарха написав праці проти латинства: „Коротке оповідання про м-о Рим“ та „Опис Італії й інших її міст крім Риму, з окремою увагою на академію“.

Скипетр, (гр.) берло, булава з дорогого

металу, прикрашена самоцвітами, ознака влади володаря.

Скиргайло Іван, лит.-укр. князь (1354-97), син Ольгерда, призначений на князюванні до Подолька, прогнавши, шукав 1380 рятунок у Ліфляндії, 1382 допомагав братові Ягайлові полонити Кейсту-та, за що дістав троцьке княство; 1384 возовав із тевтовським ордемом, 1387 переміг Святослава смоленського, 1388 став намісником Литви; був правосл. і користувався популярністю в русь. землях; вогорював із Витовтом; 1395 перейняв владу в Києві після Володимира Ольгердовича й там помер.

Скити, сколоты, саки, збірна назва степових народів, що заселяли від VI в. до III до Хр. краї між Дніпром і Доном, також і далі на схід і на захід аж по Дунай. С. улажують зв'язок між Іранцями, але в їх мові виказують також афетичні первини.

Скити на влі з курдюкською могилою.

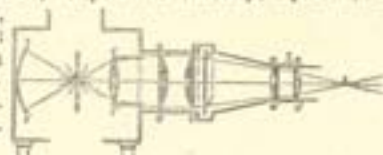
Скит Манявський, гл. Манявський Скит. **Скитська культура**, первісна убога туркестанська культура з пізнішими впливами перс., асир., геттиськими, инд., та кольоніальними грецькими (фонськими); найсильніші були гр. впливи. На Україні типові царські могили з зол., срібним та глиняним посудом; у Галичині знахідки с.к. у схід. повітах тільки в скелетових могилах, з війкомом Дупляськ, де було тілоспалення. Найстарші знахідки належать до VII в. до Хр., більшість із VI в. до Хр.

Скитська культура: 1. сокирка, 2. частина вуздечки, 3. дзеркало, 4. ножиц, 5. меч, 6. тригранна стрілка, 7. котел, 8. глиняний черпак, 1, 2, 4, 5 — з заліза, 3, 6, 7 — з бронзи.

Скі, (норв.) лещата.

Скиоптикон, чарівний ліхтар, просвіщаний прилад, що кидає образи на екран: оптична темнища, де поміщене сильно жере рело світла, перед ним збираюча сочка, тав. кондензор, що збирає промені світла й сильно освітлює даний предмет (гл. Діа-

Скиоптикон, SS' вгнуте дзеркало, CC' — 2 частини вуздечки, DD' — сочки кондензора, MM' — сочки об'єктиву, T — шруба до гострого настанення образу, AL' — діалоптика.

позитив). Значно побільшений образ цього предмету кидас сочка на екран. Гл. Епідіаскон.

Скіпетари, нап. назва альбанців.

Скіри, герм. плем'я, що в IV в. до Хр. прийшло з бастарнами на Півкарпаття, а сто літ пізніше появилося над Чорним морем та дол. Дунаєм.

Скірмунт Константи, поль. дипломат, *1866, поль. посол у Римі при Квіриналі 1917-19, міністер закорд. справ 1921-22, посол у Лондоні від 1922.

Скірон, (гр. міт.) вбитий Тезеєм казковий розбійник у скелястій околиці між Аттікою й Мегарою, грабував прохожих, силою їх мити йому ноги, а опісля сивкав їх ногами зі скель у море.

Скінареллі (Schiaparelli) Джованні Вирджініо, іт. астроном (1835-1910); дослідник Марса, метеорів та іст. астрономії.

Скіаскопія, (гр.) проба тіні, спосіб об'єктивно означити рефракцію ока.

Склавовський Олександр, рос. письмен. (1793-1831), проф. харків. унів., ред. „Українського Журнала“.

Склад, 1) у грам. (гр. Силиба), частина слова, що вимовляється одним „укладом“ рота, себто одним висланим голосу (тап. ексспіративним тиском); є односкладові й більше складові слова; є, що кінчається голосним, — відкритий (ма-ти), приголосним — закритий (бать-ком); 2) у пранії, гл. Депозит.

Складач, гл. Зецер.

Складка, укр. літ. альманах, 4 частини: 1887 і 1893 у Харкові від ред. Вол. Александрова, 1895 і 1897 у Спб. від ред. Ц. Білязовського.

Складня, (гр. синтакса), частина грам., що займається функцією слова або його форм у реченні, наука про речення.

Склепіння, в архітектурі перекриття будови вигнутої форми, зложено з клинкового каменя, цегла, також залізо-бетонове. Гол. форми є: 1) коробове — в перекрою у формі пінальдія; 2) хрестове — два коробові є, що перетинаються; 3) сферичне — у формі пікулі, еліпсоїду та ін. С. відоме було в Єгипті й Ассирії, в геленістичній добі гр. мист.; удосконалене етрусками, поширене в рим. мист. та в усіх новіших стилях, особливо у візант. й ренесансовому мист.

Склепіння,
1. коробове,
2. хрестове,
3. банасте.

Склероза (sclerosis), гл. Артеріосклероз.

Склероза численна, є. розкидана (sclerosis multiplex, s. disseminata), хронічна первісна недуга, проявляється тремтінням кінцівок, гол. при намірених рухах, скандованою мовою, утрудненим ходом і ін. Підкладом хвороби є повставання в спинному міаку розкидених огнищ, де частин-

но заникають нервові клітини й волокна. Причина хвороби незнана.

Склерометр, (гр.) прилад мірити твердість мінералів.

Скло, гл. Шкло.

Скловський Євген, укр. лікар (1869-1930), основник і голова Київ. Наук. Педіатричного Т-ва, організатор Інституту Охматдиту (Охорони материнства й дитини).

Скловдовська, гл. Кюрі-Скловдовська.

Скоб(а), 1) (Pandion haliaëtus), водний орел, птах-хижак із родин соколуватих, трохи менший від орла, буравосірий із білим хвостом, живе в серед. і півн. Європі й на степах України над водами; живиться гол. рибами; 2) Символ та поздоровлення („Сильно, красно, обережно, бистро!“) гал. та заркар. укр. пластунів.

Скоб.

Скобельський Петро, гал.-укр. історик і педагог (1849-1912), консерватор пам'яток Схід. Галичини, 1889-90 ред. „Зорі“; іст. праці в антії акад. гімназії у Львові та в „Зорі“; переклади з нім. на укр. та з Шевченка й Шашкевича на нім.

Скобелев, м.-о, гл. Фергана 2).

Скоблев Михайло, рос. полководець (1843-82), завоював Серед. Азію, брав участь у рос.-тур. війні 1877-8.

Сковорода Григорій, укр. філ.-мистик (1722-94) вихованець київ. академії, після поїздки за кордон приватний учитель та проф. духовних шкіл (м. Із. харк. колегії), останні 30 років у постійних мандрівках; на той час припадають його гол. твордівлығы та листи до друзів (раніш байки та більшість віршів). С. часом ухвалюється до аскетизму, але переважають у нього мотиви сучо-анутрішньої аскетички: звільнення від приваб матеріального світу. С. стоїть під впливом отців церкви, середньовічної та новітньої містики та античного платонізму. Писав теж байки.

Г. Сковорода.

Скойка (Увіо), черепашка, листкозбирний м'якув, із двома випиєтими шкаралупами, залучених на хребті; живе на дні европ. солодких вод; споріднені: Перлішня, Остриця, Гребенець.

Скок, від руханки й змагу; буває: 1) в довж. із місця, або з розбігу; зіскакується у яму, виповнену піском; доходить до довжоти 8 м.; 2) вверх; з розбігу до 2 м.; скачється понад латі 3 60 м. завдовжки, трикутну, вміщену поміж стовпами. Скок жердкою довільної довжини (4-5 м.) полягає на тому, щоби жердку вбити в землю, підтягнутися руками вверх і перескочити

лату. Перейшли висоту 4 м. Трискок рідко планковий: скачуть на довжину поверх 15 м.

Скок Петро, хорв. літератур.-романіст, *1881, проф. унів. в Загребі. Студії про початки лат. мови на Балкані та про румуній. рум.-слов. студії, де важну роль грає укр. мова.

Сколє, кол. повіт. м-о у схід. Бескиді над Опором, 438 м. н. р. м., 6.000 меш.: 28% укр., 29,5% поляків, 40,7% жидів; підгірське літнвище, тракти; повіт.: 1268 км.², 1 м-о, 49 сіл, 48.000 меш.: 79,2% укр., 10,1% поляків, 9,5% жидів; від 1931 залучений із повітом Стрий.

Сколї, (гр.) зветляні бенкетні пісні, співані в супроводі ліри навперемін поодинокими учасниками бенкетів. Спершу були це нар. пісні, описли с. стали літ. жанром; перший творив їх Терпандер, потім Алкей, Анакреонт, Піндар, Теогнід.

Сколіоза, (гр.) скривлення хребтового стовпа вбік; спричинює асиметрію огруддя й миски та вище усталення одної лопатки; повстає знич. на тлі рахіту або як с. привычка (s. habitualis) у шк. дітей, внаслідок сидження в невідповідних лавках, також наслідком слабости хребтових м'язів.

Скоморовський Келестин, гал.-укр. гром. діяч і письмен. (1820-66), гр.-кат. свящ., 1848 один із діяльних членів Руської Ради в Тернополі. Поезії під псевд. Келестин Доляшніченко, переклад „Брмака“ Хомякова; нім.-укр. словник, виданий О. Партицьким.

Скоморох, (гр.) еміхув, співак, музикант та весельчак за книжних часів; зображені с-и у нас на фресках київської Софії.

Сконто, (іт.) зничка з палесної суми, коли її платиться готівкою або перед реченцем.

Скопас, гр. різьбар IV в. до Хр.; різьбар С. легкої моделіції, пластичної форми, обличчя сумно надумливого виразу („Скопассовий враз“). Голови з храму Атені-Алеї.

Скопле, м-о в югосл. Македонії, 41.000 меш., осідок єпископа, унів.

Скополяні(а), алькальоїд, добуваний год. з коріння *Scopolia atropoides*; узятий в окулістиці до розширення зіниць.

Скопці, рос. сектанти, визнають безпосередню сполуку людини з Богом і для моральної чистоти виражують у себе полові

Скок. 1. передом.
2. шотландський.
3. американський.
4. боком, з жердкою.

органі; суворо переслідуювані рос. урядом. с. дробильна втекли в Туреччину, на територію теп. Румунії. Заснував секту Кіндрат Селванов (*1835).

Скорбут, шкорбут, цинга, хвороба, що належить до тав. авітаміноз; спричинена одномаїтним харчуванням, при недостатці свіжої горюдини, садонини й свіжого м'яса (недостача вітаміна С). Буває ендемічно в таборах полонених, в'язаних, на кораблях підчас подирних виїзів, тощо. Прояв: заг. слабкість, болі в м'язах, кровотечі під шкіру й слизові оболони, кровотечі з ясен, запалення ясен із випадом зубів, підгарячковий стан, тощо.

Скордатура, (іт.) перестроєння струн інструменту на ін. тони, ніж знич.

Скорина Франциск, білорусь. учений XVI в. (б. 1490 до 1535), родом із Польща, вихованець краківського й польського унів., переклав на білоруську мову Біблію й видрукував її в Празі 1517-19; у Вильні видав Апостола (1525) і потім „Малу ю подорожню книжку“, яка містить псалтир, часословець, акафісти, канони, шестоднев, календар і пасхалію.

Скорість, швидкість, дорога, перебута в одиниці часу (1 сек., 1 мін., 1 год.).

Скородинський, 1) Андрій, гал.-укр. проєв. діяч (1850-1912); 1882-1908 дир. канцелярії т-ва „Просвіта“ у Львові, один із основників львів. філії т-ва й основник першої читальні „Просвіти“ у Львові; 2) Микола, гал.-укр. перк. діяч (1757-1805), проф. пасторального богослов'я, декан і ректор львів. унів., цензор для укр. книжок, від 1798 сп. львівський.

Скоронадська Настя, з роду Маркович, жінка гетьм. Івана Скоропадського (б. 1671-1729), уславилася своєю енергійною адчаєю, за яку понала в привоїдку: Іван носить плахту, а Настя булану.

Скоронадський, 1) Василь, чернігівський полк. обозний (*1727); 2) Іван, полк. стародубський *1722, від 1708 геть. Лівобичної України, вибраний у Глухові з волі царя Петра I; львівський виконавець моск. наказів; проте був у підозрі, як „взм'явник“ і для контролю над його діяльністю назначено Малорос. колегію (1722); до моск. централізму ворожий; 3) Михайло, укр. політ. діяч (1697-1758), визн. промовець, генер. підскарбій за геть. Розумовського (1741-53); 4) Павло, укр. держ. діяч, *1873,

Ф. Скорина (з його біблії 1517 р.), надолі монограма „Доктор Франциск Скорина“.

Скоморохи на фресці (XI в.) київської Софії.

І. Скоропадський.

(приправник Михайла), генерал рос. служби, влітку 1917 командир I укр. корпусу, від 29 IV 1918, по поваленні німцями Центральної Ради, гетьман; 14 XI 1918 надав „Громоту“ про федерацію України з Росією; викликане суспільно - національною політикою гетьманату повстання Директорії УНР примусило С. зректися влади й виїхати до Німеччини.

Скоронис - Волтуховський Олександр, укр. політ. діяч, *1880, діяльний член РУП, цінніше організатор тав. Спілки; засланий на Сибір, утік за кордон, з початком світової війни один із організаторів СВУ; 1918 холмський губ. комісар, опієли староста; прихильник Скоропадського та один із ідеологів укр. монархізму; під псевд. Вишневецький розвідав „Наперелом“.

Скороспілка весняна, гл. Левкой весняний.

Скоростріл, гл. Кулемет.

Скорпій, скорпіон (Scorpio), членистонога тварина з громади пауковців, має голову зрослу з тулубом, кадовб спочатку грубий, далі тонкий, мов хвіст; в останнім його члені втворюється сильна отрута, яка виходить гострим пауристим кільцем; небезпечний для життя навіть людини; с. європейський (S. europaeus), до 5 см. дов., живе над Середземним морем; с. африканський (Butorius), трохи більший, в Африці.

Скорпіон, (астр.) восьма громада зодіака, складається з 102 зірок, що їх можна бачити голім оком; між ними найяскравіша Антарес, яку у нас видно літом на півд. стороні неба.

Скорцонер, зміячка (Scorzonera), зелена рослина, споріднена з придорожником, цвіт алощений, корінь їстівний, через це плекають її як городовину.

Скот (Scott), 1) Вальтер, англ. письмен. (1771-1832), творець нової іст. повісті: „Вейверд“, „Наречена з Лимермуру“, „Айвенго“; 2) Роберт, англ. дослідник полярних країв (1808-1912), в експедиції 1912 дійшов до півд. бігуна, але вже 5 тижнів після

Амундсена; вертаючися з бігуна, загинув із усіма товаришами.

Скот-Дунс Джон, гл. Дунс-Скот Джон.

Скотін, гл. Шотландія.

Скотленд-Ярд, (англ.) гол. приміщення льондовської поліцейської управи; назва від площі; так називають в Англії також тайну поліцію.

Скотом, (гр.) темне місце в кругозорі ока, коли почуття світла в ньому зовсім утрачене або лиш ослаблене.

Скоцилас (Skoczylas) Владислав, поль. малр і графік, *1883; стилізовані дереворити, акварелі та ін.

Скраб, (англ.) особливий гушавник на посушливих ґрунтах Австралії; ростинність с-у кеорофільна: переплетені одні з одними куші з колючками на листі або замість листя, утворюють непролазні нетри, де дуже рідко трапляються дерева, а трави зовсім нема.

Скрабер, скрубер, гл. Газіан.

Скраклі, городки, гра, де стоячки, уложені в різні фігури, збивають кієм.

Скребницький Олександр, рос. гром. діяч і письмен. (1827-1915), укр. роду, з фаху лікар-окуліст; крім праць із окулістики, писав про становище селян на Заході і в Росії, м. ін. вел. праця „Селянська справа на Олександр II (по рос. і по нім.); листувався з М. Драгомановом.

Скрантон (Scranton), м-о в Пенсильванії (ЗДА), 144.000 меш., копальні вугілля й заліза, шовківнична промисловість.

Скринецький Самсон, укр. церк. малр; ігумен василіян і парох у Чорткові 1784.

Скрипка, найбільш поширений смичковий інструмент; була вже широко відома на поч. XVI в., а на поч. XVIII в. виробництво с. досягло кульмінаційної точки (перевищені скрипки майстрів: Амати, Гварнері, Страдіварі). На с. грають смичком (arco), але можна щипати струни й пальцями (pizzicato).

Скрипковий ключ, гл. Ключ.

Скринник 1) Лев, суч. укр. письмен.; повість „Будинок примусових праць“, оп. „Вибух“, „Двісті п'ятдесят перша верства

П. Скоропадський.

В. Скот.

Р. Скот.

Скорпій.

Скорпіон (сузір'я).

Скраклі, обов'язкові фігури, 1-5 стоячі; 1. гармата, 2. змія, 3. журавель, 4. артилерія, 5. кулемет; 6-10, лежачі; 6. письмо, 7. серп, 8. кобаса, 9. рак, 10. літак.

(1925), збірка оп. „Смертна камера“ (1931); 2) Леонід, укр. письмен. (1893-1929), інженер, один із гол. співробітників журналу „Нова генерація“. Романи: „Інтелігент“, „Епізода з життя чудної людини“, повість „Іван Петрович і Феліс“; „Нариси з теорії мистецтва“ (про кіно). „Порадинок фотограф“; 3) Микола, укр. блашеник, *1872, допомагав рос. комун. владі запанувати на Україні; 1920 нар. комісар роб.-сел. інспекції, 1922 юстиції, від 1926 освіти, 1927 голова Ради Національностей ССРР, 1930 призначений членом ВУАН; праці про нац. питання.

Скрипт, (лат.) письмо, рукопис, посвідка, зобов'язання.

Скрипчинський Василь, укр. гром. діяч, співробітник ВУАН, керманіч Сіль.-госп. Наук. Комітету України, 1925-26 — Центр. Стат. Управління; основник і заступник директора гравіметричної обсерваторії в Полтаві; †1929.

Скритоцитні (Cryptogamae), рослини, які не мають явч. цвіту; сюди належать: перворости, мохи, в'ядичі, хвощі й папороті.

Скріб (Scribe) Ежен, фр. драматург (1791-1861), численні ситуаційні п'єси: „Шкільна вода“, „Вичата на відданні“, лібрето до „Гугенотів“, „Жидівки“ та ін.

Скрофулоза, гл. Золотуха.

Скрунул, (лат.) 1) етичний сумнів, застереження совісті даної одиниці щодо деяких учинків; побоювання, щоби не зробити комусь кривди чи неприємності; 2) ст. антикарська вага — 20 гр.

Скрутень Носафат, гал.-укр. церк. діяч, василіанин, *1894; ред. „Поступу“, опісля „Занісок“ Чину св. Василія В.; дійсний член НТШ.

Скрутіння, (лат.) тайне голосування при виборі пана, взагалі обчислення голосів підляних при тайному голосуванні.

Скулкрефт (Schoolcraft) Генрі, півн.-ам. подорожник (1793-1863), відкрив джерела Міссісіпі.

Скультор, (лат.) різьбар.

Скульптура, (фр.) різьба, різьбарство; гл. Різьба; Ілюстр. таблиця Пластика, том II, стор. 1247.

Скульський Андрій, укр. другар і віршовець, управитель друкарні Ставропільського братства, 1630 „Вірші з Трагедії Христос пасхон“, опісля другар у Молдаві, звідки вернувся до Львова 1638; 1651 заціджений у зносинах із козаками й тортурований; † після 1665.

Скумбрія, гл. Макрель.

Скумин(ович) Теодор, укр. церк. діяч, православний, від 1642 уніят; 1643 оголосив „Причини покинення православ'я“.

Скумпія, гл. Сумах.

Скунк, смердюх (Merphitis chinga), м'ясолюбний ссавець із родини кунуватих, до 1 м. дов., з чого половина припадає на довгий,

М. Скрипник.

пушистий хвіст; укритий густою довгою шерстю, чорний, із двома білими смугами на хребті, помітний дуже сильним неприємним запахом; живе в лісах Півн. Америки; споріднений із ним сурілью (M. zottilla), трохи меншай, живе в схід. Африці й півд. Азії; шкіри обох дуже цінять на кожухи; гл. таблиця Ам. звіряя, ч. 13, стор. 100, I том.

Скупа Йозеф, чес. малпр, *1892, основник суч. чес. лялькового театру.

Скупність, стан скупності, стан річовини, спричинений різним родом зв'язку найменших частинок (молекулів, атомів); буває: твердий (ціпкий), рідкий (плинний) та газований.

Скупштина, (серб.) зібрання; парламент у Сербії.

Скуєвник, гл. Арніка.

Скутари, 1) Шкодра, м-о в Альбнії, 22.000 меш., повинні ткацькі; 1913 здобуто чорногорським, 1916 зайняте австро-угор. військами; 2) Іскудар, передмістя Стамбулу на аз. побережжі.

Скшицький (Skrzyński) Александер, граф, поль. дипломат і політик (1882-1932), посол у Румунії 1919-22, міністер закорд. справ 1922-23 і 1924-26, прем'єр 1925-26.

Скюдери (Scudery) Мадлен, фр. письменниця (1607-1701), повісті: „Вел. Кир“, „Клелія“.

Слабоумство, гл. Дебільність.

Слабченко Михайло, укр. історик, *1882, член ВУАН, керманіч одеської філії наук.-дослідчої катедри історії України; праці з історії адмін.-госп. устрою України XVII-XVIII вв.: про полк. центр, установи, організацію господарства, організацію Січі.

Славата (Slavata) Вільгельм, чес. граф, імперський намісник у Празі (1572-1632), 1618 чес. протестанти викликали його кривдливо й це було безпосередньою причиною 30-літньої війни.

Славейков Пенчо Петко, болг. поет (1866-1912), творець модерної епохи в болг. літ.; гол. твори: „Острия блаженних“, „Кривава пісня“, „Мамині сльози“, „Сон про щастя“; переклади з Шевченка.

Славек (Slawek) Валери, поль. політик, *1879, від 1928 посол і голова Безпартійного Блоку співпраці з урядом, тав. БВ., прем'єр III-VIII 1930.

Славечна, права притока дол. Прип'яті.

Славинський Єпіфаній, гл. Єпіфаній 3).

Славинський Максим, укр. політ. діяч, публіцист і поет, *1868, ред. „Укр. Вѣстника“ в Спб. 1906, делегат Тимчасового Уряду Росії до Центр. Ради в справі автономії України 1917, голова місій УНР у Празі 1919, опісля проф. Укр. Пед. Інст. там же; лір. поезії, переклади, іст.-літ. та публіцистичні статті.

Славік (Slavik) Ян, чес. історик, журналіст, гром. і культ. діяч, *1885, дир. архіву при міністерстві закорд. справ, де засну-

ван і укр. іст. кабінет, від 1931 співред. журн. „Slovansky Přehled“.

Славістика, наука про слов'янство, себто слов. народи, їх життя, іст., культуру, мову, етнографію, археологію, право, релігію й т. д.; починається спорадично в XVII. (Крижаніч) та в XVIII. в., систематично з поч. XIX. в.

Славів (Slavie) Йон, рум. публіцист та поет (1848-1925), семигородець; образки з життя дрібних селян та сіль. інтелігенції.

Славічек (Slavíček) Антоній, чех. маляр (1870-1910), пейзажист, імпресіоніст.

Славков (Slavkov, Austerlitz), м-ко в Моравії, 4.000 меш.; 1805 перемога Наполеона I над австр.; і рос. військом.

Славой-Складковський (Slawoj-Skladkowski) Феліціан, поль. генерал і політик, *1885, міністер внутр. справ 1926-29 і 1930-31.

Славонія, частина Югославії між дол. Дравою й дол. Савою, в середньовіччі королівство, до 1918 разом із Хорватією належала до Австро-Угорщини.

Славське, укр. село в стрийському повіті за Сколім, 1.900 меш., літнлице, підгірська кліматична, в зимі лежатарська станія; 1915 бої УСР з москалями.

Славське.

Славуца, 1) м-ко над р. Горинню у петрівській окрузі, 10.500 меш.; 34,1% укр., 44,8% жадів, 10,3% росіяни, 8,8% поляки; засноване на поч. XVII в., належало кн. Заславським, потім Любомирським, від 1703 Сангушкам; 2) С. також Славутиця, півня Дніпра, уживана в укр. нар. піснях.

Слав'яни, гл. Слов'яни.

Слав'яно-Сербія, територія від Дніпра на схід до Донщини; в пол. XVIII в. рос. урядом відібрана від запорожців і віддана угор. сербам на військ. осаді; осередок — Бахмут; люднесть алилася скоро з українцями.

Слав'яносербське, зразу Донецьке, м-ко над Дінцем, засноване 1753 сербами, тепер б. 5.000 меш., переважно москалі.

Слав'янське Благотворительне Общество, т-во для ширення рос. впливу між слов'янами, основане 1858 моск. слов'янофілами; відділи в Києві та Одесі.

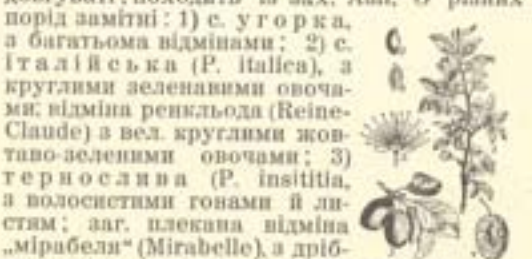
Сладек (Sládek) Йозеф, чех. поет (1845-1912), лірик.

Сластьон Опавас, укр. маляр і графік,

*1855, один із діячів відродження укр. нар. мистецтва, знавець кобзарської справи. Ілюстр. до „Гайдамаків“ Шевченка та ін. книжкова графіка, проєкти нар. шкіл на Полтавщині. Записи дум, статті про укр. над. стиль (Ілюстр. гл. I том, стор. 694).

Слейд (швед.) навчання ручної праці, ремесла, гол. дрібних предметів, уживаних для хатніх потреб.

Слива *звичайна* (*Prunus domestica*), рослина з родини мигдалуватих; дерево до 7 м. вис. з шир. ланцетуватим листям і п'ятидільними білими цвітками; овочі — кістянки, звич. подовгуваті; походить із зах. Азії, 3 річних порід замітні: 1) с. угорка, з багатьма відмінами; 2) с. італійська (*P. italica*), з круглими зеленими овочами; відміна ренклода (*Reine Claude*) з вел. круглими жовто-зеленими овочами; 3) тернослива (*P. instittia*), з волосистими гонами й листям; заг. плекана відміна „мірабелі“ (*Mirabelle*), з дрібними жовтими овочами. Споріднені: вишнеслива, міраболіна (*P. cerasifera*, *pygobolana*), алича (*P. divaricata*), терен, терне (*P. spinosa*), куцувата рослина з малими листками й дрібними неїстівними овочами, галуззя з колючками; садять на живоплоті, також на підцесні до карлуватих слив, морель і бросквинь.

Слива. 1. галуззя з цвітом, 2. перекрій цілу без пелюстків корона, 3. плочі, 4. перекрій овочу, 5. жистка, 6. II перекрій.

Сливняський Олександр, укр. військ. діяч, *1886, полк., у світовій війні начальник штабу рос. корпусу кінноти, за Центр. Ради й гетьмана начальник укр. ген. штабу, за гетьмана якийсь час управляв міністерством війск. справ.

Слиа, гл. Калачини.

Слизова оболоня (*membrana mucosa*), м'яка, червонова оболоня, що вистелює внутро кормового проводу, дихальних, сечових і половых доріг, середне вухо, передню частину ока. Залози с. о. витворюють слиз або особливі відділки, як шлунковий, шкшковий сік і т. ін.

Слимаки, равляки, червононогі м'якуни з більш або менше скрученою шкаралупкою або й без неї; бувають сухоземні, солодоководні й морські; з сухоземних деякі шкідливі, бо обгризають листя молоді городовини, деякі роди морських с-н замітні вел. гарними шкаралупами, м. ін.

О. Сластьон.

О. Сливняський.

морське вухо (*Halotis*) має вел. плоску шкаралупу, всередині з перламутровим блиском, уживають її до прикрас, на пошлянички, тощо.

Слина (*saliva*), виділення слинових залоз, опадальюча, тягуча, легкомутна рідина, без смаку й запаху, лугуватої реакції, в т. 1-002-1-006; містить у собі різні неорганічні солі, органічні складовищі й фермент гіталін. Людина виділює пересічно 1-2 л. с. на добу.

Слимак.

Слинові залози (*glandulae salivales*), у людини три пари більших (колючина, підчелюсна й підязикова) й цілий ряд малих залоз, що їх проводи відкриваються до ротової ямки; витворюють слину.

Слівно, м-о в схід. Болгарії, 30.000 меш., ткацька й споживча промисловість.

Слідство, етапі карного процесу, яка має вияснити, чи є достатня підстава для обвинувачення; с. кінчиться або обвинуваченням або припиненням карної процедури; слідство веде суддя (судачий).

Сліпа кишка, гл. Кишки, Апендиксит.
Сліпа мапа, геогр. мапа без написів, для шк. вжитку.

Сліпець, звичайний, азіатське шеня (*Maurosalax, Spalax*), ссавець-гризун, до 1/4 м. дов., укритий короткою ясно-сірою шерстю, з очима, зарослими шкірою, й короткими ногами, приспособленими до гробання; живе в землі мов кртиця, живиться корінцями; Європа й суміжні краї Азії.

Сліпець звичайний.

Сліпий Йосиф, гал.-укр. церк. діяч і писем., *1892, гр.-кат. свящ., ректор гр.-кат. Дух. Акад. у Львові, основник Богословського т-ва у Львові, ред. журн. „Богословія“, дійсний член НТШ; теологічні праці укр. й чужими мовами.

Сліпінг, (англ. вл. *sleeping-car*) спальний вагон у залізничі.

Слішко-Москальців Кость, суч. укр. мандр., критик і теоретик мистецтва. Монографії про М. Бойчука, С. Васильєвського, О. Мурашка.

Сліпота на барни, гл. Дальтонізм.

Слісаренко Олекса, укр. писем., *1891, спочатку символіст (збірка „На березі Кастальського“), описав футурист („Поєма“), збірка оп. „Плантації“, „Сотні

О. Слісаренко.

тисяч сил“, „Каміний виноград“, „Сади бурлуїв“; повісті: „Чорний ангел“, „Буят“.

Слобідська Україна, землі в обрубці моск. держани (Харківщина, південні повіті курської та воронізької губерній), заселені українцями після невідальних козацьких повстань, найбільш за Хмельниччину та Руїни; мала 5 коз. полків (острогоський, сумський, харківський, охтирський, озомський); за царя Петра I. право вибору старшин обмежено; пізніше всі полки зведено в один драгунський полк, під управою рос. офіцерів; козаки, що не ввійшли в драгуни, стали кріпаками; 1765 утворено „Слобідське українське губернію“ з центром у Харкові, козаки-драгуни перейменовано на гусарів, ін. звалися „військові казачіні обивателі“. Слобідське козацтво за гетьманщини хотіло прилучитися до гетьманської України, але рос. уряд вороже ставився до цього.

Слобідський Кіш, гл. Гайдамацький Слобідський Кіш.

Слобода, в XVI-XVIII вв. свіжо заснована осели, що протигом кільканадцятьох літ (звич. 15) не платила данини панові й не робила панщини.

Слобода Рунгурська, село печеніжницького повіту; 1250 меш. укр., перші копальні нафти 1771, тепер неczynні; солоні джерела, літниця.

Слободян Роман, ам.-укр. діяч та організатор, *1889, довголітній фінансовий секретар Укр. Нац. Союзу в ЗДА.

Слободянок-Подолан Степан, укр. мандр., *1877; „Бура і спокій“, „Кармелюк“, „Обжинки“, „Вільна Україна“.

Слобожанщина, гл. Слобідська Україна.

Слова Григорія Богослова, (13 слів), пам'ятка ст.-болг. мови з XI в. укр. ред. і то, адається, галицької; перепис із глаголицького оригіналу (є деякі глаголицькі букви), перекладеного з гр.

Словаки, зах.-слов. плем'я, найближче пов'язане з чехами, в числі 6. 2 міль. на зах. і серед. Словаччині, півд.-схід. Моравії та пограничних частинах Мадярщини.

Словацька література, має свій початок у перекладах церк. творів із лат. мови; її більший розвиток припадає на XVII-XVIII вв., коли Свєвастян Амброз, Ат. Медунський і Бернолак поклали основи для словач. літ. руху. В добі романтизму XIX в. відомі — Штур, Ян Голій; із школи першого вийшли Сладковіч, Гурбан, Янко Краль, Халушка, Ян Вотто, Калінчак, Гурбан Вашеньський. Словаками були також такі видатні слов. „будителі“, як Колір, Шафарик і ін. З драматургів визначніші: Ян Палайник, Ферієчик, Бахат, Грэйхман, Заборський, Орміс, Подградський і ін.; з белетристів: Янко Калінчак, Вілем Павліні-Тот, Мілош Гурбан, Само Томашік, Йозеф Гурбан і ін.

Словацька мова, слов. мова на Словаччині та півд.-схід. Моравії, оазя на Мадяр-

шні, власне ст. образ давньої чес. мови де u та a після палтальних не переходить у i та e (lúd, duša, чес. Hd, duše); тверде r супроти чес. r (trí-tří); рефлексе č, dj, e, dz (svěca, medza — svíce, meze); рефлексе č, ř, e, u, причому після губних е дуже широке (rát); приголосні (т, д, н, л, перед е м'які, пр. nebo — небо); стигнення наростка ije с. м. не знає; і. ос. дієсл. у теперішньому часі має все закінчення ш (budem — буду); с. м. відрізняє довгі й короткі голосні (часокількість), але трохи відмінно як чеська. До 40-их рр. XIX в. словаки вживали чес. літ. мови, після того створили свою, на основі осередніх (оравсько-літавських) словац. говорів. Словаки Моравії й досі вживають чес. літ. мови; вона й залишилася й мовою церкви у словаків-протестантів.

Словацький (Slovak) Юліан, польськ. (1809-49), один із найбільших поетів. Поєми: „Українська дума“, „У Швейцарії“, „Бетховський“, „Ангелі“, „Батько зачумлених“, „Король Дух“, драми: „Кордіан“, „Малепа“, „Сон срібний Сальомей“ та ін.

Словацчина (Slovakoslovak), частина Чехословащини, що обіймає Карпати по ріку Уж (отже й зах. частину етногр. території Закарпатської України) й частину наддунайської низи, разом 48,935 км.² і 3,000,000 меш.: 25% мадярів, 8% укр., 5% німців, 5% жидів. Карпати С. (до 2,683 м. вис.) складаються з півн. широкого флішевого й вузьких центр. кристалічних і вапнякових та півд. вулканічних ланцюгів. Вони в значній частині ділі, попоривані чи виголоблені ріками Ваг, Нітра, Гран, Герпан, Толя, що стікають до півдня, й Попад, що проломлюється на півн. бік Карпат; донеде мають сліди заледніння (малі озера, тав. морські ока). Гори мають копалини (залізна руда, срібло, бурі вугілля), але гірництво та промисловість (металева й ткацька) не надто велика й скупчена в околицях Братислави та Штявціці. Під лісом 34%, під пасовищами 21%, під лісом 39% пов. На півн. гол. жито й овес, у вузькій півд. смугі пшениця, виноград та пукровий буряк. Значні прибутки дає лісове господарство та деревина промисловість. Поширена домашня промисловість. С. не може вижити населення, тому до війни багато емігрувало чи то до Америки, чи то сезонно на корінь Угорщину, чи то як хатні продавці по всій Європі (тав. „венгерці“ на Україні). Внутрішньо-політ. положення: автономія С. невелика, бо сойму нема, а самоуправний виділ крім виборних членів має й призначених урядом. Словаки заселяли територію північної С. вже

Ю. Словацький.

в V в. по Хр. Спершу вони входили в склад великоморавської держави, але з її упадком 907 були завойовані мадярами. До Угорщини вони належали з короткою перервою (в X і XI вв., коли відійшли були на деякий час до Чехії, а згодом до Польщі), аж до 1918. До XIV в. залежність від Угорщини не була велика й словачські графи з Тренчеви впади на деякий час організувати С. в автономну частину. Згодом вищі шари помадярилися й утискали народня масу. Це довело 1514 до недалоного сел. повстання. Духове життя пробудилося гол. завдяки реформації й гуситам. Дією сильніше стало пово напереломі XVIII і XIX вв.: 1848 поставили словаки домагання допустити словацьку мову до урядів і шкіл. Гит, що ним відновив уряд на ці домагання, довів до збройного повстання, яке не поправило долі С.; так само нічим покінчилося домагання автономії на вічу 1861 в Турчанському св. Мартині, навпаки, від 1867 (дуалізм Австро-Угорщини) зачалося переслідування словацького руху. Однак словацькі емігранти з Америки піддержували красні культ. та госп. установи і прешті проголосили в спілці з чехами незалежність.

Словенія, півн.-зах. частина Югославії, заселена словінцями.

Словінська література почалася перекладами книг (Фрайзінські урники з кінця X в.), але літ. пам'ятки починаються лише з XV в., і передусім у XVI, в добу реформи ції (П. Трубар, С. Креалі, А. Богоріч, І. Дальматин, Т. Грен, І. Чандек і ін.). В XVII-XVIII вв. письменники (кат. пісні): І. Шендобен, М. Костелци, Р. Кретник, П. Лавренчич і ін. В добу просвітності працюють: М. Полин, М. Нагайч, І. Мігеліч, В. Воднік, І. Янелі, А. Лінгарт. XIX вік дає таких учених, як Конітар, Ф. Метелка, Дайнко, М. Чоп, поет Ф. Прешерн, „Lairičin“, як Третеник, Л. Бран, Роалж, Маар, Ярлік, Ст. Врза. З писем. відомі: І. Вайнвайс, Весел-Косєський, Сломшек, Ф. Левстїк (поет, белетрист, критик), І. Юрчіч, С. Енко, А. Янежіч та ін. Новоромантичний напрям репрезентують: І. Стрїтар (1836-1923), лірик С. Грегорчіч повістяр Ів. Тавчар (1851-1923), поет і критик Г. Крек, А. Фунтек, П. Пайкова, новелїст І. Керсїк (1852-97), поет А. Анжерц. У найновішій добі (від 1895) виступають: новелїст Ф. Говкар, Е. Кристан, Зофка Кведрова й ін. Модерна словін. літ. доба, символізму й декаденства, дає сатирика Ів. Цанжара, поета О. Жупанчіча, новелїста К. Мешка, Д. Кетта, І. Мурін-Александрова (1879-1901), повістярів — Крайгера, Новачана, Левстїка, Марію Кметову, Ф. Фінжгара, Прегля й ін. Серед сучасних визначаються: І. Лавренчич, А. Воднік, І. Дорнік, драматургія: А. Ремп, Ф. Беві та ін.

Словінська мова, мова словінців у теперішній Югославії, півн.-зах. Італії й півд.

Австрії (Каринтія); найважливіше говори: гор. і дол. крайнський, старийський; найстарша пам'ятка з X в. тав. Фрайанський уривок; літ. мова розвивається у XV в. зі зростом прот. руху; суч. літ. мова збудована на дол. крайнському говорі (Воднік, Коштар). Найважливіші прикмети: носові о, е — о, е; гока—рука, тесо—м'ясо; праслов. ъ, ь — один звук е або а; погет—ніготь, дан—день; праслов. tj, dj — ђ, j; сведа—свічка, тежа—межа; зберегла двоїну, але втратила імперфект та аорист (т. д.); праслов. ор., ол., + приголос., р, л + приголос. — ра, да (крапа, бреза); праслов. у, і, — і; сіп—син, пра—ліпа; цісавий наголос, наслідок якого—аканія.

Словінці, півд.-зах.-слов. народ, найближче споріднений із хорватами; 1,150,000 в зах. частині Югославії та 310,000 у півн.-схід. частині Італії.

Словінцька мова, вимерла мова поморських слов'ян над Балтійським морем, збереглася тільки в геогр. назвах: Белгард—Білгород, Кольберг—Колоберег та ін.

Слово, звук або група звуків, себто фонем, що репрезентує, означає ідею, пошита, має якесь „значіння“.

Слово, назва укр. час.: 1) газета видавав Богдан Дідацький у Львові, 1861-87, лічч., пізніше тричі на тиждень, московфільський орган; 2) тижневик у Вінниці у 1904-5; 4) тижневик у Києві 1907-9, орган УСДРП; 4) орган УСДРП у Харкові X 1915, припинений на 1. числ.; 5) тижневик у Харкові, орган УСДРП 1918; 6) щоденник у Кам'янці 1920; 7) тижневик у Львові, 1922-23.

Слово Народу, нар.-просв. новина, двотижневик за ред. Ірини Невзв'язкої у Пришіві від 1931.

Слово о полку Ігоревому, знаменита пам'ятка укр. літератури, поема зі ст.-князівської доби, оспівує нещасливий похід укр. князів, під проводом кн. Ігоря Святославича, на половців 1185, полон і втечу Ігоря додому; склав С. о п. І. якийсь лицар-дружинник десь б. 1187; відкрив Слово рос. бібліограф граф Мусін-Пушкін 1795 в рукописному збірнику XVI в.; 1812 підчас пожежі Московія рукопис згинув, лишилася лише копія, зроблена для царів Катерини II, та перше друковане видання, зроблене з оригіналу 1800. На укр. мову Слово перекладали: М. Шашкевич, Максимович, Шевченко, Федькович, Руданський, Панас Мирний, Щурат, Лещий та ін.

Словотвір, гл. Граматика.
Слов'яки, укр. закарп. говір, зближений до словацького.

Слов'яни, одне з племен індоєвроп. мовної й культ. спільноти. На основі певних іст. фактів про ін. індоєвроп. народи можемо догадуватися, що с. б. пол. 2 тисчоліття до Хр. усамостійнився як окремий народ. Перші певні іст. вістки про с. з I і II в. по Хр. (Палій, Тацит, Страбон); їх

назва венеда, вони заселяють як осілий народ простори між Вислою та Дніпром, між Дністром поза Прип'ять. Над ними панують від поч. III в. яких 150 літ готи (до 375), далі гуни (до 450 рр.), прешті авари — з усіма ними слов. ходять у походи. В V в. вирізняються у с. племена зі своїми діалектами, вони на власну руч пускаються в походи на всі сторони світу. Зміж них найбільш звані тоді слов'яни й анти, що переступивши Дунай, воювали на Балкані зі схід. і захід. рим. державою. Про це пишуть Норланд і Прокопій Кесарійський у пол. VI в. Мандрівка слов. племен із прабатьківщини закінчується в VII в. Розійшовшись, починають освоювати свої держ. організації, жити своїм окремим життям, розпадаються на окремі слов. народи: болгари, серби, хорвати, словінці, чехи, словяки, луж. серби, полабські слов'яни, поляки, українці (русичи), білоруси, москалі (росіяни). Кол. спільність, що тривала яких 2000 літ, зазначається далі в культ. впливах болгар на Київ. Русь, Київ. Русин на білорусів, москалів та сербів; чехів на поляків, поляків на Русь та Русин на поляків і т. д. С. походять від антропологічно дуже різних племен, тому й тепер дуже різняться одні від одних; заг. слід розділяти їх на дві громади: 1) північні с-и (надлабські с-и, поляки, білоруси й москалі), які за расову основу мають тав, ористальну расу або праслов'янський тип; на півночі й заході цієї громади замітний сильний вплив норддівської раси; 2) південні с-и (українці, сербо-хорвати, болгари й словінці), що за расову основу мають тав, ядрянську або динарську расу; у словінців теж сильний вплив норддівської раси; перехід між цими обома громадами творять чехо-словаки, в яких замітний сильний вплив норддівської й альпійської раси. З доіст. культури приносять слов'янам надбужанську, луж. та височку (давніше ще трипільську та зарубинецьку) та перші певні сліди с. в археол. матеріалі є щойно в VIII-IX в. (малі тілопальні могилки із дуже вбогим інвентарем). Щойно від X в. більше типових слов. знахідок: кераміка роблена на гончарському колі (хвилястий орнамент, ритий гребенем), босні сокири, блишані чільця, нашійники й перстені, плетені з дроту, контики, дармовняси у вигляді півмісяця, браслети блишані з кістками, зшивними в рурочку, та шклянні, прислічки з рожевого волинського лупака та кресала з закрученими кістками.

Слов'янознавство, гл. Славістика.
Слов'яно-руська мова, мова укр. учених від XVII в. з вел. перевагою цел. слів та форм; протрималася в творах деяких гал. письменників до 80 рр. XIX в., на Закарпатті подекуди ще й досі.

Слов'яно-сербська мова, літ. мова серб. учених XVIII й поч. XIX в., із вел. примішкою цел., укр., рос. слів та форм,

збудована адебітна на граматичі М. Смо-трицького.

Слов'янофільство, рос. філ.-лет. теорія нац. самобутності, сформулована під впливом схід. містичних теорій і філософії Гердера, Шелінга та Гегеля, що лише слов. нац. під проводом Росії, підє правдиним шляхом до осягнення вищих цінностей життя, й віри, що Росія покликана подати нові ідеї держ.-сусп. будівництва. С. мало два напрями: 1) реакційний, у дусі рос. „самодержавія, православія й народності“, з представниками: М. Погодін, С. Шевирьов, К. Леонтьєв; 2) нац.-дем., але по суті моск. централістичний, з представниками: І. Кіреєвський, Хомяков, Ів. і К. Аксакови, Ю. Самарін і М. Данилевський. Тепер ідеї моск. с-а оживають в євразійстві. Обидва ці напрями відбилися й на укр. сусп. думці.

Слов'янське, м-о бахмутської округи, над р. Торцем, на місці заснованого 1676 м-а Тора, яке 1798 перейменоване на С.; 29.000 меш.; 74% укр., 17% росіян, 4-4% жидів. Содова, керамічна, оліведна промисловість, фабрика порцеляни. Вознесенська церква XVIII в. Содоні озера, болотні купелі.

Слов'янський з'їзд у Празі, від 2-12 VI 1848, перший проєкт братання відроджених слов. народів. Скликаний за почином чехів, мав на меті утворити федерацію слов. народів. З гал. українців брали участь як представники „Головної Руської Ради“: Іван Борискевич, Григорій Гинилевич та Олексій Зіклявський. Вони зробили там угоду з польс. представниками про рівноправність українців і поляків у Галичині, та ця угода не мала ніяких практичних наслідків.

Слов'янські мови, інд.-європ. мови різних слов'ян, поділяються звич. за геогр. осідком на східні (укр., білорус., рос. м.), західні (польс., кашубська, чесь., словац., дол. і гор. лужицька й шмерлі — полабська та словінська або поморська м.) й південні (болг., сербо-хорв., словін. м.). С. м. належать до мов сатем, найбільше споріднені з групою балтських мов так, що в науці є погляд про існування колись окремої балтсько-слов. групи. С. м. розвинулися всі в різних діалектах кол. праслов. мови. С. м. більш між собою споріднені, ніж ін. групи інд.-європ. мов.

Слон (Elephas), вел., до 3 м. вис. многокопитний, рослиноїдний ссавець, покритий грубою попеластою, майже голою шкірою, помітний великими плітуватими вухами, носом видуженим у довгу, сильну, хвату трубу, закінчену рухливим наростом, вел. ікляватими сичними зубами, вис. стовпуватими ногами й коротким хвостом. Легко освоюється й приучається до тягла та перевошення тягарів. С. африканський (E. africanus), з пуклястим чолом і дуже вел. вухами, живе в пралісах серед. Аф-

рики. С. індійський (E. indicus), з чолом впукленим посередині й коротшими вухами, живе тільки освоїстий. Споріднений м-а м-т. Гл. таблиця Аз. звірив ч. 24, Афр. звірив ч. 7.

Слоїм, м-о в новгородському повідстві, 15.000 меш., броварні, горальні, гарбарні, ткацька промисловість.

Слоїмський (Stonimski) Автої, польс. писем., *1895; поезії, п'єси: „Варшавський муриш“, „Бездомний лікар“; репортажі.

Слонова ріка, Оліфант Рівер, права притока р. Лімпопо, 700 км. дов.

Слоґський (Sloński) Станіслав, польс. літерат., *1880, проф. унів. в Варшаві; праці зі ст.-болг. та ст.-польс. мови.

Служба Божа, гл. Літургія.

Службовик, місячник, орган „Супруги“, у Львові від 1920.

Служебник, гл. Літургікон.

Служебниця Преч. Диви Марії, чернече жіноче товариство гр.-кат. Церкви, існує від 1892, повідїят у Кристинополі; с. займаються вихованням дітей по ахоронках, аххистах, сиротиннях, також опікуються хворими й ведуть нар. школи в Галичині, де мають до 70 домів, у Канаді й Бразилії.

Служебність, сервітут, право користування чужим майном: право переїзду через чужий ґрунт, право вивасу, тощо; власник речі, на якій с. є, мусить терпіти користування цією річю другою особою або залишити щось, до чого мав би, як власник, право, на користь другого. Бувають ґрунтові та особисті с.; до особистих с. належить право житку, позичкуванню й мешканню.

Слуква (Scolopax), птах-бродун до 2 дм. дов., різаво бурий, із деякими бітими плямками; помітний дов. простим дзьобом, короткою шеею, короткими ногами й коротким хвостом; живе в Європі, живиться комахами, хробаками й т. ін.; м'ясо їстивне.

Слуква.

Слух, змвел спостерігати звукові хвилі, спричинені дряжанням тіл від 16 до 40000 разів на сек.; приладом с. є ухо; гл. Ухо.

Слуцьк, м-о на Рад. Білорусі, б. Мінська, 14.000 меш., ст. правосл. ман. і 2 кальвінські костели, броварні та горальні; 1750 засновано славу фабрику полсів; вперше агадується С. у літвінці під 1116; б. 1270 власність лит. князів; 1395 самостійний уділ, першим кн. якого був Володимир Ольгердович; родоначальником слуцьких кн. став Овелько.

Случ, 1) волинська, права притока Горині, 496 км. дов., судоходна на 290 км.; 2) поліська, ліва притока Прип'яті, 171 км. дов.

Случевський Константин, рос. писем., (1837-1904), укр. роду, як поет — попередник рос. модерністичної поезії.

Слюсаренко Федір, укр. кляс. фільольог, *1886, дослідник укр.-візант. відносин, доцент Укр. Пед. Інституту та Укр. Унів. у Празі; праці про гр. мови.

Слюсарчук, 1) Константин, гал.-укр. військ. діяч (1869-1919), син Олексія, старшина австро-угор. армії, ком. група „Щирець“ (пізніше 7. львів. бригади) УГА, офіс армейського вишколу УСС, далі УГА, полк. УГА; 2) Олексій, гал.-укр. церк. діяч (1838-1912), грек. святи, організатор укр. громади в Станіславові, автор перших у Галичині укр. молитовників, проповідів і „Псалтirie розширеної“.

К. Слюсарчук.

Слябі (Slaby) Адольф Карл, нім. фізик (1849-1913), дослідник радіотелєграфії.

Слябом, (швед.) лещатарський з'їдовий біг по твердому снігу, дорогою, що веде гострими закрутами.

Слябом.

Слятин-Пана (Slatin) Рудольф, англ.-єгип. генерал (1857-1932), афр. подорожник, 1878 віце-губернатор у Судані, 1881 губернатор у Дарфурі, 1883-95 в полоні у Марді; 1900-14 ген. інспектор у Судані.

Сльоза, водниста, солонана рідина, що випливає зі сльозозонних залоз, положених угорі безпосередньо над очною банькою; с. змочують постійно прозору очей, при сильнішому подразненні виділюються у більшій кількості.

Сльозка Михайло, укр. друкар, б. 1630 почав працювати у братській друкарні у Львові, 1638 заснував власну друкарню; видання С-я (зб. 20 книжок) дуже добрі а техн. боку; †1667.

Сльозкін Петро, рос. агроном (1872-1927), організатор першої на Україні контрольної насіннєвої станції.

Смайльс (Smiles) Семюель, англ. письмен.-мораліст (1812-1904); автор праць „Характер“, „Самопоміч“ та ін.

Смак, 1) аніма розпізнавати якість річових, що є в ротовій ямці; органом с-у є гол. язик, а саме тав. смакові чарочки, розміщені в язикових бороздках, де закінчуються нерви; язиковий, язиково-горловий і блудний; 2) здібність естетичної оцінки, безпосереднє почуття естетичної вартості предметів.

Смаль-Стоцький, 1) Роман, син Степана, укр. лінгвіст і політ. діяч, *1883, проф. унів. у Варшаві; підчас війни співробітник СВУ у таборах полонених українців, посол УНР в Німеччині й міністер УНР; праці з

укр. словотвору; 2) Степан, укр. лінгвіст, політ., громад. культ. і екон. діяч на Буковині, *1859, проф. унів. в Чернівцях 1884-1918, та укр. унів. у Празі, член ВУАН, НТШ, довголітній нац. провідник буч. українців та основник майже всіх укр. товариств просв. та екон. в Чернівцях, посол до буч. союму та австр. парламенту, заступник маршалка Красного Відлугу Буковини 1904-13, посол ЗУНР у Празі 1919; ворог тав. праруської мови, виводить укр. мову просто а праслов. (нім. наукова граматика укр. мови на спілку а проф. Гартнером); шкільні підручники укр. грам., тощо.

С. Смаль-Стоцький.

Смальта, (нім.) синє шкло, добуте зі стоплення потасованого шкла з окисом кобальту; вживають до малювання на шклі й порцеляні.

Смальтин, мінерал різноосевого укладу (CoAs.), сірий, часто а червононим налетом; дуже поширена природна сполука кобальту.

Смарагд, ізмарагд, (гр.) гл. Берил.

Смерди, в ст.-укр. пам'ятках має два значіння; вузке — хлібороб, що має власне господарство й живе в осібному дворці, й ширше — все вільне населення і навіть усе населення, противставлене князеві. За Руською Правдою с. мали нерухому власність, платили дань і виконували повинності супроти князя, мали право носити зброю і входили до війська; могли підійматися вище в суспільній сфері й доходити навіть до боярського стану.

Смерека, смірка, ялина (Picea), рід голонасінних дерев (б. 22 породи) із родини ялицеватих, із поодиноким розміщенням шишкками й з довгастими, ланцюжними шишкками. С. звичайна або стрімка (P. excelsa), до 50 м. вис. дерево, поширене по всій Європі, на Україні тільки на заході; вживається на будівлі, в столярстві, на вироб паперу, музичних інструментів та ін. С. сибірська (P. obovata), на півночі Московщини і в Сибірі. С. срібляста (P. pungens glauca), коштовне паркове дерево зі сріблястими шишкками та ін.

Смерека. 1. галузка з шишковою шишкою, 2. столярська шишка, 3. зерно, 4. луска шишки з двома зернами, 5. шишка.

Смертьельник, гл. Віха.

Сметана, 1) Августин, чесь. філософ геґеліанець (1814-51); праці а філ. історії; С. вважає, що слов'яни, зокрема чехи, мають переняти ліній культ. розвитку по німцях, які вже відіграли свою роль; 2) Бедржих, чесь. комп. (1824-84), основник суч. чесь. муз.; опери („Продана наречена“, „Да-

лібор" і ін.), симфонічні твори (цикл симф. поем: „Моя батьківщина“), камерні твори, форт. п'єси („Польки“, „Чеські танці“) й ін.

Сметона Антон, лит. держ. діяч, *1874; провідник лит. націоналістів, 1917 президент Тараби, 1919-20, 1923 і від 1926 президент республіки.

Смикавець (Syracus), травиєста рослина з променисто уложеним листям на стеблах; с. папірник (S. parucus), гл. Папірус 1).

Смла, м-о шеячівської округи над Тисмином, 23.400 меш.: 66-9% укр., 25-2% жидів, 5-6% росіяв, 1-2% поляків; 1768 добуто гайдамаками; в околицях багаті археол. знахідки.

Смлка, гл. Меконій.

Смірна, гл. Ісмір.

Смірнов, 1) Василь, рос. орієнталіст (1846-1918); гол. праці „Кримське ханство“, „Нарис історії османської літератури“; 2) Михайло, рос. історик (1833-77), проф. одеського унів.; розвідки з укр. історії: „Доли Червоної або Гал. Руси до злуки її з Польщею“ та ін.; 3) Олександр, рос. історик літ. (1842-1905), проф. одеського, опісля варшавського унів.; ред. і вид. наук. журналу „Русскій Филологічеській Вѣстникъ“, праця про Слово о полку Ігоря.

Сміт (Smith). 1) Адам, англ. економіст (1723-90), проф. унів., основоположник науки політ. економії; гол. предмети клас. школи, що встановила такі тези: повна індивідуальна свобода в царині господарства та неутручання держ. влади в екон. життя нації, свобода торгівлі; закони, що кермують данім нар. господарством, універсальні й одноманітні; „Дослід природи й причин багатства народів“; у „Теорії моральних почувань“ уважив спочуття за основу моралі й джерело людських учинків; 2) Вілліам, англ. геолог (1769-1839), прозваний батьком англ. географії, основоположник тав. іст. геології; 3) Рені, англ. соціаліст, член парламенту, 1929-31 парламентський підсекретар у міністерстві закорд. справ, прихильник укр. визволення; 1932 нізак відчитів про укр. справу для укр. еміграції в Америці.

Смітсон (Smithson) Джеме, ам. хемик і мінералог (1765-1829), основоположник фундації „Смітсонів Інст.“ (Smithsonian Institution) у Вашингтоні, наук. установи для пітримку й розвитку наук. дослідів та поширення знань.

Смітсоніт, гл. Гальмів.

В. Сметона.

Сміх, укр. гумористичний двотижневик під ред. Валентина (Олеса) у Відні 1920.

Сміх і Правда, укр. двотижневик гумору й сатири в Нью-Йорку 1925.

Смогоржевський Язон, укр. церк. діяч (1714-85), ігумен наслідявського ман. у Варшаві, 1762 архиеп. полоцький, 1779 унітський кияв. мистр; побудував монастир василіян у Варшаві.

Смок, 1) гл. Помпа; 2) (поль.) казковий ящур, дракон.

Смокинг, (англ.) чорний короткий чоловічий сурдут із вел. вилогами спереду, викритими шовком.

Смола, твердша, живична річовина; повстає при дистиляції орг. річовин; деревна с. зі шпилькових дерев, уживається до виробу кальфонії, а з листкових дерев до консервування дерева; чорна с., що її добувають при сухій дистиляції деревного й кам'яноугільного дьогтю, вживана до залivanja щілини у бочках, човнах і кораблях, до дратви, тощо; кам'яновугільна, або погазова с., гл. Дьоготь; асфальт.

Смоленськ, рос. м-о над гор. Дніпром, 73.000 меш.; гарбарні, торговля льном, одно з найстаріших руських міст, гол. осередок криничів; 882 Олег підбив його для Ігоря й полишив там намісника; 1054 самостійний уділ смоленського кн-ства, яке було значне, впливало на Псков і Новгород; від 1274 підлягає татар. ханові, а XIV в. під впливом лит. кн.; 1404-1514 С. під Литвою (магдебурзьке право і мирний розиток); 1514 підбила Москва на 96 літ; в 1611-54 володіла Польща, пізніш Московщина; 1812 здобутий і спалений Наполеоном.

Смоленський Леонід, укр. гром. діяч (1844-1905), визн. промовець, один із керівників одеської „Громади“, драгоманівець.

Смолярж (Smolej) Ян Ернст, сербо-луж. нац. діяч (1816-84), основоположник Лужицької, час. „Сербські Новини“, автор гор.-луж. словника, граматики, абирач і видавець луж. нар. пісень.

Смоленський, 1) (Smoleński) Владислав, поль. історик (1851-1926); „Історія поль. народу“ та низка розвідок із поль. іст., гол. XVIII в.; 2) Степан, рос. дослідник перк. співу (1848-1909), абрав ціну бібліотеку пам'яток з історії рос. церк. співу, що має значиння й для України.

Смолич Юрій, укр. письмен., *1900; роман „Останній Ейжквуд“, повість „Історию людини“, абривка „Неділі і понеділки“.

Смоллет (Smollett) Тобі Джордж, англ. письмен. (1721-71), повістяр і драматург; архатвир „Пригоди Родерика Рандома“.

А. Сміт.

Л. Смоленський.

СМОЛОСКИНИ, місячник укр. нац. молоді, у Львові 1927-29.

СМОЛЮХОВСЬКИЙ (Smoluchowski) Марія, поль. фізик (1872-1916), працював гол. у дільниці термодинаміки й атомістики.

СМОЛЯТИЧ Клим, гл. Клим(ентій) Смолятич.

СМОЛЬКА Францішек, поль. політик (1810-89), адвокат у Львові, 1841-45 в'язнений за участь у тайному т-ві „Люд польський“, 1848 посол і віцепрезидент австр. парламенту, 1849 президент сойму в Кракові, 1861 і від 1865 посол до гал. сойму, від 1876 до австр. парламенту, 1881-93 президент австр. парламенту, творець кіпш у Львові на пам'ятку Люблінської Унії.

Сморж (Mogheła), граб із поморщеною шпачкою; багато істинних відмін, гл. таблиця: Важніші гриби України, ч. 20-30.

Сморже, бойківське м-ко в снільських горах, 850 меш., торгівля скотом.

Смотрицький, 1) Герасим, укр. письмен., учений і публіцист, полемізував із латинниками: „Ключ царства небесного“, Львів, 1887, критикував царський автократизм і обстоював церк. соборність; † 6. 1894; 2) Мелетій, у світі Максим, укр. письмен., та діяч (1878-1933), син Герасима, архисп. польовий; автор славної граматики цел. мови 1618, що була до XIX в. одним з підручників тієї мови у цілому слов. світі, та полемічних творів, спочатку в обороні православ'я перед уніятами (Тренос 1610, Верифікація невизнаних та Оборона верифікації й ін.), описали в обороні унії (Апология 1628).

Смотрич, 1) ліва, схід. подільська притока Дністра, 153 км. дов.; в дол. течії гарний яр; 2) ст. м-ко на Подолі над р. С., б. 4000 меш.; 22 VII 1919 бій армії УНР з більшовиками.

Смоцидерв, гл. Прадена.

Смочи гори, гл. Катлямба.

Смутс (Smuts) Ян Крістіан, півд.-афр. генерал і політик, *1870, 1901 гол. ком. бурських військ, за світової війни ком. англ. військ проти нім. Схід. Африки, 1921-24 президент міністрів Півд.-афр. Унії, протиник версайського договору.

Снейк Рівер (Snake River), ріка в півн.-зах. ЗДА, 1.450 км. дов., вливається до Тихого океану.

Снеллен (Snellen) Герман, голланд. лікар-офтальмолог (1834-1908), винахідник „таблиць Снеллена“ для досліду сили зору.

Снелліус (Snellius) Віллеброрд, голланд. математик і геодез (1591-1626); відкрив закон переломання світла, винайшов б. 1615 триангуляційну методу поміру поверхні.

Снігрьов Іван, рос. археолог і етно-

граф (1792-1868), автор збірки пословиць та огляду нар. свят і обрядів.

Снежка, Шнекопке, найвищий верх Карконошів, 1.605 м. вис.

Снивода, ліва притока гор. Бога.

Снінський камінь, верх у пасмі Вигорлат, 1.007 м.

Сніг, цінкий атмосферичний опад утворений із маленьких кристалів води (льоду), що мають постать одно-три-осевих ігольчатих стовпчиків, які укладаються в різнорідні, нерідко дуже складні зірки, тзв. сніжинки; на вис. горах і в підбігунових околицях, де температура знич. нижча 0°, сніг не топиться і творить тзв. вічний сніг; дол. границя досягу вічного снігу, тзв. снігова лінія, залежить від барометричного тиску й від кількості атмосферичних опадів та гол. від геогр. ширини: чим ближче до рівняка, тим вище снігова лінія (Нова Земля 606 м., Альпи 2.700 м., Анди 4.800 м.). Гл. Льодовик.

Снігови ягоди, гл. Вілосівник.

Снігур (Pyrhula), птах із родини юркуватих, трохи більший від горобця, тулуб попелюстий, а так чорний, самці зі споду червоні, дзьоб короткий і грубий; живе в Європі, живиться зерном. Гл. таблиця: Снівучі птахи України, ч. 5, стор. 1168, II том.

Снігурський Іван, гал.-укр. церк. діяч (1784-1847), сп. перемиський від 1818, філітрон і меценат.

Сніп, 1) (Сніг), укр. альманах Ол. Корсуна, Харків 1841; 2) укр. тижневик для інтелігенції, вид. М. Міхновський у Харкові 1912.

Снітій, гл. Зона, Сазанга.

Сноб, (англ.) людина, що елітно для чванливості йде за модою; в одязі, мист., тощо. Снобізм, чванство.

Сноб, Снона, права притока Десни на Чернігівщині, 225 км. дов.

Сноуден (Snowden) Філіп, англ. політик, *1854; голова незалежної роб. партії, 1924 міністер фінансів, 1929-31 міністер внутр. справ у кабінеті Макдональда.

Сновида, гл. Льоватик.

Сновська, м-ко над р. Снов'ю у півн. Чернігівщині, 7.000 меш., 35-5% укр., 35-3% жидів; 1068 Святослав погромив половців.

Сноррі-Стурлюсон (Snorri Sturluson), ісландський письмен. і політик (1179-1241), один із основників ісландського письменства, поет та історик норв. королів.

Снядецький (Śniadecki) Ян, поль. письмен.

Різні форми сніжинок.

М. Смотрицький.

І. Снігурський.

(1756-1830), філософ, астроном і математик, ректор виленського унів.; репрезентував помірковану просвітницьку філ.

Снятин, повіт. м-о над Прутом, на границі Галичини й Буковини, 10.000 меш.; 46% укр., 30-7% жидів, 21% поляків; повіт: 500 км.², 2 міста, 39 сіл, 80.000 меш.; 82-3% укр., 9-3% жидів, 7-9% поляків.

Соб., ліва притока р. Буга, 100 км. дов.

Собака свійський, пес домашній (*Canis familiaris*), свавець із родини м'ясоїдних; голова видовжена а вел. вухами та сильними й гострими зубами, ноги високі, а сильними, тугими, нерухливими паурами, ходить на пальцях; помітний незвичайно швидким нюхом, дуже прив'язується до свого господаря та легко привчається до різних послуг; м'ясо їстівне, шкіра добра на кожухи й шкарпіні вироби; найдавніша домашня тварина; освоєний людиною вже в часах кам'яної доби, став її вірним товаришем і помічником у всіх підвоях. Дуже численні й різномодні породи с-и с-го походять почасті: 1) від доєт,

Собаки: 1. хорт нім., 2. хорт рос., 3. дог нім., 4. дог данський, 5. бульдог, 6. вижел, 7. сетер, 8. фокстер, 9. с. новофунландський, 10. алязєць, 11. янник, 12. пудель, 13-с. ескімоський, 14. шпіц, 15. с. св. Бернарда, 16. доберман, 17. с. вінчарський.

пород, з яких важливі: с. торфяний (*C. f. palustris*) із палеолітичної доби, старший від нього с. санковий (*C. f. inostranzewi*), с. посередній (*C. f. intermedius*) і с. вінчарський (*C. f. matris optima*) з бронзової доби; 2) від теперішніх собакуватих тварин іще тепер диких, як: с. „парія“, що живе напів-освоєний у людських оселях Балканського півострова, М. Азії й півн. Африки, вовк, лис, шакаль, адяк і ін. Суч. породи собак звич. ділять на такі громади: 1) громада с. торфяного, знач. малі з короткими вухами,

як пр. шпіц і вел. доберман; 2) громада с. санкового, серед. вел. й кудлаті: с. ескімоський, сибірська лайка, вел. с. новофунландський та ін.; 3) громада догів (*C. f. molossus*), звич. з короткою шерстю, напівстоячими вухами й короткими щелепами; великі: доги (алястиний, данський, німецький, тибетський), боксер, малі: бульдог, мопс; сюди зачисляють також вел. й кудлатого собаку св. Бернарда, якого приучують рятувати людей, що загивають серед снігів у вис. горах; 4) с. пастуший (*C. f. pastoralis*), серед. вел., кудлатий, клаповухий, причається стеретти худобу; сюди належить також пудель із дуже кучерявою шерстю; 5) громада с. посереднього, з довгою шерстю й клаповухі: с. алязєць, вижел, нінч, короткошерстий штурник, та подібний до нього, а короткими викривленими ногами янник; терієр, фокстерієр, сетер; також карликуваті: с. мальтанський, китайський, японський й ін.; 6) громада вінчарського с., до якої належать теперішні шотл. й нім. вінчарські собаки; особливі відміни, тав. волчурів привчають до поліційних, військ. та санітарних цілей; 7) громада хорта (*C. f. grajus*), вел. собаки, дуже стрункі; нім. й іт. з короткою шерстю й рос. з довгою; сюди належить с. голий, що походить з Африки й серед. Америка.

Собат, права притока Білого Нілу, 900 км. дов.

Собака петрушка, гл. Петрушка.

Собаче мило (*Saponaria officinalis*), зелена рослина, споріднена з гноздяком і подібна до нього; корінь із водою витворює піну, тому вживають його як мило, також у лічництві.

Собєстінський Іван, рос. історик права (1856-96), проф. харків. унів., автор розвідок про кругову поруку у слов'ян та нап. властивості слов'ян.

Собєський (Sobieski) Ян III (1624-96), поль. король, 1674-96, переміг турків під Хотином 1673 і Віднем 1683.

Собінов Леонід, рос. оперний співак, *1872, лір. тенор, співає і в укр. операх Харкова й Києва.

Собко Микола, рос. історик мистецтва й бібліограф (1851-1911), укр. роду, автор „Словаря русских художников“, ред. журналу „Искусство и художественная промышленность“.

Соболєвський Авдрій, укр. маляр (1789-1867), портретист.

Соболєвський Олексій, рос. фільдлог (1856-1929), проф. унів. в Ленінграді, член

Собаче мило: 1. рослина з цвіт., 2. цвіт, 3. листок корони, 4. пилля, 5. стовпчик з пиллями, 6. сім'я, 7 його повздовжній переріз, 8. зерно.

рос. і час. Акад. Наук, відновив погодніську теорію про великоруськість Києва в передат. добі („Древне-кієвській говор“), видав вел. збірку рос. нар. пісень. Гол. твори: Лекції з історії рос. мови, Спроба рос. діалектології та ін.

Соболь (Martes zibellina), м'ясоїдний ссавець із родини кунячих, до $\frac{1}{2}$ м. дов. враз із дов. пушистим хвостом; шерсть довга, густа, істобура; коліньки жив на Україні, тепер у лісах Сибіру; шкурки дуже цінні та кошушки.

Соболь Спиридон, укр. друкар; у 1827-30 провадив мандрівну друкарню під опікою квіт. митр. в Києві, Кутейні, Бушачах і Могилеві.

Соборна Україна, укр. місячник у Відні 1921-2, орган Василя Вишивалого.

Собор церковний, збір представників церкви під проводом папи, патріарха або митр. для вирішення церк. справ. С. знав від ап. часів; діляться на вселенські, нац. та провінціальні. Ці останні кат. церк. право має синодами. Вселенських соборів за кат. церк. правом було 20; перший срусалимський, останній ватиканський 1870. Правосл. признають лише перших 7 соборів. Першим нац. собором квіт. митрополії був володимирський собор 1274.

Собраніє, парламенту Болгарії.
Соборо Асканію, іт. хемік (1812-88), проф. унів. у Турині; винайшов нітрогліцерин.

Собрилка, майорці, цинія (Zinnia elegans), піни-ам. зелеста рослина, з гарним аломним цвітом різного кольору, подібним до цвіту айстри; у нас по квітниках.

Сова (Strix), птах, нічний хижак, укритий м'яким пуховим, аніч. темнопопелестим пір'ям, із вел. головою й вел. очима, обведенними променисто уложенними перцями, з коротким, сильно закритим дзьобом, довгими крилами, короткими ногами, опереними аж по гострі палури, та коротким хвостом; гол. красні роди: с. пугач (Bubo maximus),

найбільша з усіх сов, до $\frac{1}{4}$ м. вис. і значно менші: с. сіра (Strix aluco), с. полемівка (Strix flammea), сподом рудава, с. вухата (Asio otus), сич хатній (Athene noctua) й ін.

Сова, сат. газета в Ужгороді й Петрі 1871.

Сова, 1) (Sowa), гл. Желіговський Едвард; 2) (Sova) Антонія, час. п'ясьм. (1864-1928); збірки поезій, балад.

Совачів Василь, укр. гром. діяч (1876-1924), хлібороб-демократ, лікар, знавець військ. санітарних справ, за Директорії шеф Санітарної Управи армії УНР, опісля в Гол. Управі Червоного Хреста.

Совачова Анна, укр. акторка, *1877, дружина Василя; в рос. опері, в укр. театрах на В. Україні, в Галичині та на Закарпатті.

Совгарство, ізда на совгах (лижках), сягає доіст. часів. Перші совговні змагання відбулися 1801 в Голландії, між жінками. С. як змаг. уніходять у суч. зимові олімпійські ігрища.

Совгуниці, совги, лижва, залізне приладдя ховзатися на льоду, прикріповане до черевних ремінцями або шрубам.

Совицький (Sowiński), 1) Войдєх, поль. комп. (1803-80); нар. поль. пісні, опера „Мазена“, „Словник поль. музик“ та ін.; 2) Леон і в р. д. муз. поет-романтик (1831-87), за участь у повстанні 1863 засланий на Сибір, перекладач Шевченка (Гайдамаки, Наймичка); драма „На Україні“, нарис історії поль. літератури.

Совет, (цел.) рада; совітська влада, вперше повстала в жовтні 1905, як зародок „робітничого уряду“, з делегатів від фабричного робітництва в Сиб., потому підчас лютевої революції 1917 як збір делегатів від робітників, воїнів та селян, спершу у Сиб. та Москві, опісля в цілій Росії та на Україні, спершу поруч Тимчасового уряду з метою контролювати його, але дуже швидко вже з претенсіями на реп. владу. Після більш. революції в жовтні 1917 совети стають законодавчим та адмін. тілом, осередком найвищої держ. влади. Поруч загально-держ. з'їзду советів та його виконавчого комітету існують місцеві совети (на Україні — ради) по містах та селах із різними адмін. та госп. чиновниками.

Совкуп (Soukup) Францішек, час. політ. діяч, соц. дем., *1871, посол до австр. парламенту, член сенату ЧСР, від 1929 голова сенату; член бюро соц. інтернаціоналу.

Ян Собеський.

Соболь.

Сова: пугач.

Сова сіра.

Сич хатній.

В. Совачів.

Совгачі: 1. звичайні, 2. бігуні, 3. до фігурової їзди.

Совнарком, скорочення замість „Совет народних комісаров“, рада міністрів у рос. більшовизмі (по укр. раднарком).

Совхоз, (рос.) радгосп, рад. господарство, с.-г. підприємство, призначене для товарного виробництва с.-г. продуктів (зернові й ін. фабрики); с. також має бути аразком сел. господарства та основою для удосконалення сіль. господарства.

Согдіана, ст. перс. сатрапія між Оксом та Іксартом; гол. м.-о. Мараканда, тепер Самарканд.

Сод, натрій (Na), сріблясто-білий, м'який і легкий метал, т. т. 100°, т. к. 877°, розкладає воду, горить жовтим полум'ям; важніші сполуки, г. л.: Сода, Ідий сод, Кеміна сіль, Глауберова сіль, Салітра чілійська.

Сода, вугляні соду, карбонат натрію, 1) кристалічна с. ($\text{Na}_2\text{CO}_3 + 10\text{H}_2\text{O}$), буває в деяких озерах (дол. Єгипет, Тибет, Китай), у деяких мінеральних водах (Карльсбад, Віши) та в багатьох, гол. степових і морських рослинах. Давніше добували с. з поведи морських рослин, тепер із кухонної соли; с. творить вел. сфеноромбні кристали, легко розпущається в воді, в. т. 1-4, т. т. 853°. 2) кальцинована с., безводна с. (Na_2CO_3), витворюється з кристалічної огріванням; уживають до миття, прання й білення, до виробу мила, скла, прання й білення, до виробу мила, скла, у барвничстві й т. ін. 3) кавстична с., г. л. Ідий сод. 4) кислий вугляні соду, бікарбонат соду (NaHCO_3); уживають до чашення вовни, до виробу мінеральних вод і в лічничстві.

Содаліци, (лат.) союз людей для плевання якогось культу, пр. Марійська с. плекас культ Дів Марії; братство.

Содді (Soddy) Фредерік, англ. хемік і фізик, *1877, дослідник радіоактивності; нагорода Нобеля 1922.

Содона вода, г. л. Вода содова.

Содома, г. л. Гомора.

Содома (Sodoma), вл. Антоніо Банці, іт. малір (1477-1549); фрески в вілі Фарнезе в Римі та різних будовах Сієни.

Содоміти, від бібл. Содоми, люди, що допускаються sodomії.

Содомія, содомський гріх (zoophilia), полове збочення, полові зносини з тваринами.

Сож, ліва білорус. притока Дніпра, 540 км. дов., 355 км. судохідна.

Солянський Іван, гал.-укр. історик (1881-1911); праці: „З минушних Бродів“, з історії укр. руху в Галичині в XIX в., монографія про О. Духи шача.

Солаґен (Solagenus), александрійський астроном, творець юліанського календаря.

Соконович Іван, рос. історик літ., *1856,

дослідник зах. впливів на слов'ян, окрема на схід-слов. поезію.

Сойка (Garrulus glandarius), птаха з родини воронуватих, рожево-сіра, крила з синіми й білими пругами, на кінці бурі; живе в Європі, живитьсє комахами, також малими пташками, зимою жолудими, буковими зернами й т. п.; м'ясо їстівне.

Сойм, 1) у ст. Україні с'єм, з'їзд князів задля обмірковування справ спільної вітчизни; на княжій доби с. не був правною установою; став нею аж у 2. пол. XIV в., за лит.-русської держави. В XV в. вел. кн. відбирає князям вирішувальний голос, бо до своєї ради покликає вищих держ. урядовців-панів-раду. 2) У ст. Польщі з'їзд із представників шляхти по двох від кожної землі; як правно-держ. орган остаточно склався з кін. XV в.; конституція, Ніші пові 1505 практику відбування сойму зробила правом та устійвила його склад. Від XVII в. компетенції сойму обіймали майже всю законодавчу владу. С. скликаний для вибору короля звався елекційний. 3) У теперішній Польщі нижча палата парламенту, складається з 444 посіл., вибраних заг. голосуванням.

Соймик, в ст. Польщі та на Литві зібрання шляхти одного воєводства; ділявся на посольські (для вибору послів на сойм) та на релігійні, для посольського звіту; крім воєв'дських с. були ще генеральні для кількох воєв'дств; цю систему завели пізніше і в укр. землях поль.-лит. держави.

Сойоти, невел. тур. племена в Монголії, гол. в республіці Ташку-Тува.

Сокаль, повіт.

м.-о над Бугом у півн. Галичині, 10.200 меш.: 24% укр., 43% жидів, 33% поляків; гончарство; м'яст. пам'ятки: мурована Миколаївська церква кін. XVI в. обновлена 1694, монастир бернардинів, синагога з поч. XVIII в.; II 1919 бої і корпусу УГА з поляками. Повіт: 1335 км.², 2 міста, 99 сіл, 100.000 меш.: 65-3% укр., 21-5% поляків, 13% жидів.

Сокальська (V) бригада УГА, належала до I корпусу УГА, організована II 1919 для оборони півн.-схід. фронту; підчас поль.-укр. війни займала відтинки Стоянів-Белз; брала участь у поході на Київ 1919; ком.: сотник Б. Петрик І Косар.

Сокальський, 1) Володимир, січовий архимандрит (*1790), останній „начальник січової церкви“, користувався впливом на

Ф. Соколов.

Сойка.

Сокальський монастир св. Миколая з'явився XVI в.

Запорожці; 1776 виставник Круницького ман. в Батурині; 2) Іван, укр. економіст і статистик (1830-96), проф. харків. унів., дослідник харків. домашнього промислу, 1882-5 вид. „Статистическій Листокъ“; 3) Петро, укр. комп. та музикознавець (1832-87); праці про рос. та укр. музику; опери на укр. сюжети: „Осада Дубна“, „Траншева ніч“, „Малепа“, сольоспіви на слова Шевченка.

Сокирки, прилади до оборони й рубання; в часі кам'яної доби з каменю, в палеоліті негладжені, в неоліті вигладжені, пізніше з металу: з міді, бронзи, і віяниці з заліза, такими полишилися й досі; аразу прив'язували їх на кінці палички, пізніше з проперченям отвором на торці.

Сокіл (Falco), птах, денний хижак, із сильним, закривленим дзьобом із восковицею, сильними довгими крилами, сильними ногами з гострими закривленими пазурами; живе по лісах серед і півн. Європи й України; живиться живими тваринами; з багатьох пород замітні: с. балабан (F. cherrug), с. мандрівний (F. peregrinus), до 1/2 м. дов.; колись приучували його до ловлі менших тварин; с. білозор (F. subbuteo), й мали, найбільши годуба: с. боринітер, пустельга (F. tinnunculus), та с. кібчик, кобеть (F. vespertinus). До родини соколуватих (Falconidae) крім згаданих належать м. ін. орел, явн, яструб, мишолов.

Сокіл, національні руханкові т-ва; відіграли вел. ролу в відродженні слов. народів. Перше т-во 1862 в Чехії. Поширюється серед усіх слов. народів (у болгарів п. н. Юнак) і лучиться у Веселов. сокільський союз у 1907 (не обхопив усіх слов. народів). Найсильніше сокільство чеське (600,000 членів) — Сокіл серед українців повстас 1894 у Львові, заходом В. Нагірного та В. Лаврівського й невдовзі поширився по цілому краю: по містах — руханкові т-ва, по селах — руханковопожежі. Львівська організація стає централею (Сокіл-Батько), що веде провід в укр. руханковому й спортовому житті: зі спортової секції Сокола-Батька розвинувся Укр. Спортовий Союз; 1912-14 організування стрільських куренів при сокільських

Сокирки: 1. кременя неолітична, 2. кременя неолітична, 3. каменя неолітична, 4-5. мідяна неолітична, 6. бронзова, з бронзової доби, 7. залізна з гальштатської доби.

Сокіл.

т-вах. Найбільший розкіт за головства І. Боберського (1908-14). І. адвиг у Стрию 1906, красні адвиги у Львові 1911 і 1914; останній, тзв. Шевченківський, спільно з Укр. Січоним Союзом, пластунами та змагонниками Товариств до війни 1914 було 974; в 1928 було 586 товариств, у 1931 — 320. Органи сокільства: Сокільські Вісти, Вісти в Запорожжя. В 1926 організується укр. сокільство за кордоном у Чехії, а опісля в Югославії та Аргентині.

Вправи вілноруч на ІХ. адвигі чеського „Сокола“ (Прага VI 1923).

Сокіл, 1) Іван, укр. військ. діяч (1893-1919), організатор Вільного Кошицтва на Білоцерківщині, ком. його на Київщині, у ІХ 1919 з армією УНР в загалі рос. До 30 армії, убитий у бою в Цабулеві; 2) М а р і я, укр. співачка, *1902, соприл, 1927-32 артистка харків. держ. опери.

Сокіл-Батько, гл. Сокіл.

Вправи вілноруч на святи Сокола-Батька в честь полтавських (Львів VI 1923).

Сокілка, м-ко над р. Ворсклом на Подлящині, б. 8.000 меш., 1399 погром Витовта татарами, за гетьманщини сотенне м-ко полтавського полку, у ІV 1709 погром москалів укр.-швед. військом.

Сокільництво, спосіб ловити дрібних ссавців і птахів при помочі привичених „сокільниками“ соколіа; залишився ще в Англії, Югославії, Туреччині й центр. Азії.

Сокільські Вісти, місячник, орган Укр.

Сокильства, вид т-во „Сокил-Батько“ у Львові від 1928.

Сокус, (лат.) низьке легке взуття (черевики або полуботок), особливо акторів у комедії; гл. Котурни.

Сокович Бачен, укр. інженер шляхів, *1864; 1917 товариш секретаря шляхів УНР, описав укр. козусь у Львові, від 1922 доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з зал. інженерії.

Соколов: 1) Іван, укр. малір (1823-1910), проф. спб. академії мистецтв; кілька картин із укр. побуту (Українка з дитиною, Поворот із ярмарку, Кобаар, Укр. весілля, Під Івана Купала, Укр. дівчата порожать і т. д.); 2) Матвій, рос. фізіолог (1854-1906), видаєць творів Крижаніча, один із найкращих знавців антропологічної літ.; 3) Микола, рос. геолог, *1856, дослідник геології під

Ф. Соколов. Портрет індійського мистця.

України, Катеринославщини, Одещини, Херсонщини й Добруччини; 4) Федір, укр. малір, *1898; портрети, реставрації у фальсифікованих галереях, Уфіці й Штутті, знавець ст.-гр. малярства.

Соколовська Катерина, з роду Северинівна, укр. письмен. (1840-83); збірка поезій „Зірка“ 1871.

Соколовський, 1) Леонід, рос. етнограф (1856-84), дослідник укр. вар. життя в домашнього промислу; 2) (Sokolowski) Маріяна, поль. історик мист. та археолог (1839-1911), проф. краківського унів., член польс. чес. і рос. Акад. Наук; дослідник історії архітектури, малярства та ін., зокрема на Україні; „Wydanie archeologiczne na Rusi galicyjskiej“, „O malarstwie ruskiem“ та ін.; 3) Олександр, укр. природознавець, *1844, агроном-фрунтознавець, проф. харків. сіль.-госп. інст., член ВУАН; кілька праць із ґрунтознавства, зокрема укр.; 4) (Sokolowski) Станіслав, поль. теолог і церк. письмен. (1837-93), проф. акад. в Кракові; праці про протестантизм, патріарха Бремю II, про церк. собори й ін.; 5) Юрій, укр. агроном, міністер харчових справ у кабінеті Василенка та в першому кабінеті Лизогуба; †1922.

Сокольник, вл. Брилінт Григорій, рос. фінансист і політ. діяч, *1888, після жовтневої революції кермував націоналізацією банків, 1922 — нар. комісар фінансів, 1923-4 мнів грошову реформу в СРСР; описав до 1933 представник СРСР у Лондоні.

Сокотра, брит. о. в Сомальського півострову, при дорозі з півд. Африки й Червоного моря до Індії, 3.580 км.² і 12.000 меш., що займаються гол. скотарством і рибальством.

Сократ, 1) гр. філософ (470-399 до Хр.), жив у Атенях, засуджений на смерть побито за деморалізацію молоді, помер, випивши отруту; ставлячи в осередку своєї науки людину. П життя, П щастя, гол. увагу звертав на філософію моралі та етику; гл. Гр. філософія; 2) С., Схолистик, гр. історик церкви (380-440), автор „Церковної історії“ про події 306-439.

Сократ.

Сократики, учні й прихильники Сократа: побіч Файдона, Кебета, Сімія й Айсхіна ще 4 філософи, творці окремих філ. шкль: цинік Антистен, кіренейк Аристия, діялястик (ерастик) Екклід із Мегари та Платон.

Сокслет (Soxhlet) Франц, нім. сіль.-госп. хемік (1848-1926), винайшов апарат стерилізувати молоко.

Соленик Карло, низн. укр. актор-комік (1811-51), предтеча реалізму в укр. театрі, найбільшого грав у Харкові в трупі Молотковського, до був і режисером.

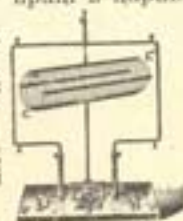
Солея, (гр.) підвищене місце в церкві перед паруськими воротами.

Солезь (Solesmes), бенедиктинське абатство (до 1903 у Франції, тепер на о. Вайті), одне з найвиш. місць праці в царині кат. церк. музики.

Соленоїд, (гр.) спіральню скручений дріт, яким передає електрик. струм; має прикмети магнету.

Соліман, гл. Сулейман.

Соліний, солі хлорогенні; найважливіші: камінна сіль і сільвін.

Соленоїд (CC).

Солідаризм, (лат.) соц. екон. напрямок, що хоче помирити індивідуалістичні та соц. системи.

Солідарність, (лат.) однодумність, однаковість переконань, однозгідність. Солідарний й, однодушний, однозгідний.

Солідний, (фр. з лат.) твердий, міцний, основний, поважний, юридичний, такий, що на нього можна покладатися.

Соліковський (Solikowski) Ян, поль. церк. діяч (б. 1539-1603), від 1583 лат. архисп. львівський, хотів силою змусити православних до нового календаря, заборонив українцям давати в церквах на правосл. свята.

Солінген, гл. Золінген.

Солісизм, (лат.) погляд, що людина може бути певна в існуванні лише себе самої.

Соліст, (лат.) виконавець-інструменталіст, або співак, що виконує свою партію „сольо“.

Солітер, ців'як, гл. Стюжаки.

Соліфлюкція, (лат.) гл. Землеплив.

Солицев Федір, рос. малір і археолог (1801-92), реставратор ст.-руських пам'яток

містечтва, м. ін. стінопису в Лаврі та Софійській катедрі в Києві; видав „Древности Россійского государства“.

Соловей (Luscinia), перелетна комахоїдна пташка завбільшки горобця, сіра з тоненьким малим дзюбком і довгим рудавим хвостом; на весні у печір самчик гарно співає; гл. таб. Співаючі птахи України, ч. 26, стор. 1168. II. том.

Соловецькі острови, 6 островів на Білому морі, б. Кему; на найбільшому з них б. 1429 оснований монастир, де крався Калінінський; більшовики перемінили монастир на цитаделю концентраційного табору для заслання.

Соловійов, 1) Володимир, рос. філософ і письмен. (1853-1900), син Сергія, дав рел. теософічну систему філ. (в душі Баадера або пізнього Шеллінга); борець за сполуку христ. церков,

іа нахилом до католицизму; мав значний вплив на рос. думку (інтуїтивізм, суч. рел. філ., брати Трубецькі й ін.), на поезію (Блок); 2) Микола, рос. комп. (1846-1916), муз. педагог і критик; опери, симф. картина „Русь та монголи“, сольоїспів, форт. речі й ін.; опера „Коваль Вакула“ на укр. сюжет; 3) Сергій, рос. історик (1820-1879), проф. моск. унів.; у праці „Історія Росії в древнійших віках“ подан багато архівного матеріалу для історії України.

Соловки, гл. Соловецькі острови.

Сологуб Федор, вл. Тетеріков, рос. письмен. (1863-1927), символіст і декадент; поет і повісті; Тяжелые сны, Жало смерти, Мелкій бьсь та ін.

Солод, скільчене висушене збісся, знич. ячмінь; заваривши дієталі вживається при виробі пива та спирту.

Солодець, солодиця (Glycyrrhiza), стручкова рослина, б. 1 м. вис.; має в паростках глікозид, тав. гліцирризин, якого вживають до засолоджування гірких ліків; сушені парості, тав. солодке дерево, продають як ласощі; росте дико на степах України; в півд. Європі плекають його по полях.

Солодовий цукор, мальтоза, гл. Цукор.

Солокія, ліва притока гор. Буга.

Соломіячук-Юзєнчук Юра, гал.-укр. громад. діяч (1857-1914), організатор „Січей“ на Гуцульщині.

Соломін, гл. Саломія.

Соломон, третій ізр. цар 903-933 до Хр., син Давида, славний мудрістю, побував величю в Єрусалимі. Йому приписують три ст.-завітні книги: „Притчі“, „Проповідник“, „Пісня пісень“.

Соломонові острови (Solomon Islands), меланезійський архіпелаг, 41.000 км.²

і 175.000 меш.; гористий, вулканічний, вкритий тропічним пралісом; 1885 розділені між В. Британію й Німеччину; від 1919 над ним, частиною має мандат Австралія.

Солоно озеро, гл. Грейт Салт Лейк.

Соловниця, місцевість під Лубими на Полтавщині, ушлавлена погромом коз. війська полками 1596, коли загинув Лобода, і Наливайко попав у полон.

Солончак, солонець, ґрунт, багатий на сіль; є-и поширені над морями і в країнах, де опадів мало, а парування дуже велике; вкриті всерофитами та гальофитами, непридатні для господарства без меліораційних заходів. На Україні, гол. півд., багато є-ів, і для боротьби з ними існують досвідні станції: Макіївська, Носівська й Чермерська на Чернігівщині.

Солотвина, м-ко богородчанського повіту, 2.200 меш., 60% укр., копальні нафти.

Солотвина мармароська, село б. Сиготу мармароського, 2.334 меш., вел. копальні соли, що покриває повит цілої Чехословаччини.

Солоха, скитський царський курган б. В. Знаменки мелітопільського повіту, з IV-III в. до Хр.; при розкопках 1913 знайдено багато цінних золотих та срібних річей.

Солтан, також Пересвіт, шляхетський рід русь.-лит. походження; кілька візан. діячів лит.-польс. часів; Поеян С. (†1521), митр. київ.

Солтановський Антоном, укр. педагог (1826-86), автор „Записок“, цінного джерела до історії Правобережжя в XIX в.

Солтик (Soltyk) Кастан, польс. політик (1758-88), сп. краківський, противник реформ і рівноправності дисидентів; за опір проєктам Рєшніна на соймї 1767 заарештований і вивезений до Калуги.

Солтис, (польс. з нім.) начальник громади в селах нім. прав. ст. Польщі; є-був заступником пана є-ц; оти осадників, також головою сіль. самоуправа, гол. су-

В. Соловійов (портрет Ярошенка).

Ю. Соловійчук.

Солотвина, одна з шахт копальні соли.

дової; до XVI в. солтства були спадкові; тепер сіль староста, начальник громади.

Солтис Мечислав, поль. композитор (1863-1930), муз. теоретик, дир. львів. консерваторії; опери, ораторії, симф. поема; форт. концерт, пісні, форт. п'єси.

Солт Лейк Сіті (Salt Lake City), Мормон Сіті, гол. м-о держави Юта (ЗДА), 136.000 меш., святиня мормонів, унів.; шкляна, залізна й різницька промисловість.

Солуць, гл. Сальоніці.

Солуха Кость, укр. гром. діяч, лікар (1899-1922), голова кам'янецької „Просвіти” 1906-17, один із гол. основоположників укр. унів. в Кам'янці.

Солхат, гл. Старий Крим.

Солотрейська культура, друга з черги культура молодшого палеоліту схід. походження, з крем'яним знаряддям, ретушованим по цілій поверхні; типова форма — вістря у формі лаврового листка. На вістряному знарядді часто ритмічно рисують. Підсоння дуже холодне, між зиминою переважали рени, людина жила в печері.

Солна путь, дорога від Озівського моря річкою Калміс, П притокою Солонною, Волчьими водами на Дніпро; нею у киянських часах возили сіль.

Солриметр, (лат.-гр.) прилад, що міряє променювання цілого небозводу.

Солричний клімат, гл. Каймат.

Соларовий олій, витвір дистиляції теру з бурого вугілля або нафти; вживали до опалювання кімнат, тепер до карбування водного газу та добування бензину й нафти через кракування, також до чищення парафіни, як розчинника, і ін.

Соль, водяний розчин колоїду.

Соль (sol), романська назва тону „g”.

Соль, (лат.) у римлян бог Сонця, гр. Гелій, пізніше ариянцями з Аполлоном.

Сольве (Solvay) Ернест, бельг. промисловець (1838-1922), винайшов спосіб виробу соди при допомозі амоніаку, двоокису вугля та кухонної солі.

Сольдо, іт. середньовічна монета, ринні 12 солтан або 1 шелігоні; ще в XIX в. с. — 1/20 ліра.

Сольмизація, (іт.) називання нот складами: до, ре, мі, фа, соль, ля, сі; що системому до науки співу давів Гвідо з Аренца.

Сольнок (Szolnok), мад. м-о над Тисою, 33.000 меш., кол. столиця комітату.

Сольо, (іт.) вл. сам-один; головна мелодійна партія в муз. творі, протилежність до дуету, терцету, тощо, де всі партії рівноградні.

Сольон, гр. філософ і еусп. діяч (б. 640-559 до Хр.), атеїст, 594 архонт, один із

тв. 7 гр. мудрих, атеїст. законодавець і елегійний поет.

Сольоспів, спів одного виконавця з інструментовим або хором супроводом.

Сольотури, гл. Зольотури.

Сольсбері (Salisbury) Роберт Сесіль, англ. політик (1830-1903), 1866-7 і 1874 міністер для Індії, 1878-80 міністер закорд. справ, після смерті Бі-консфільда провідник консервативів, 1885-92, 1893-1902 прем'єр та міністер закорд. справ.

Сольсет (Salsette), о. у брит. Інд. провінції Бомбаю, 424 км.², 110.000 меш.; ст. печерні святині.

Сольфатара, (іт.) безперервний повільний вихід пари та газів із вулкану без викидання ін. продуктів; с-ова діяльність одна з ознак замирання діяльності вулкану; гол. газів при с-ах: водна пара, вуглекислий газ, сірководень, водень, азот та ін.

Сольфедж, (іт.) вокальні вправи для розвитку слуху й читання нот.

Сом (Silurus glanis), костиста риба до 4 м. дов., шкіра без луски, голова велика, кругла, на гор. губі довгі вусики, грудні плавали малі, підхвіщений дуже довгий; живе в замулених глибоких річках серед і схід. Європи й зах. Азії, м'ясо їстівне. Споріднений с. електричний (Malapterurus electricus), живе в Нілі й Конгу, створює в собі електр. тислу, якою приголомшує навіть більші тварини.

Сомалі, афр. країна між Аденською протокою й Індійським океаном; гориста (до 2.800 м.), береберкши нерозчленоване, населення — сомалі (хаміти), переважно кочівничі скотарі; півн. частина (22.000 км.² і 65.000 меш., гол. м-о Джібуті) належить до Франції, середина (176.120 км.² і 250.000 меш., гол. м-о Бербера) до В. Британії, півд. (405.000 км.² і 460.000 меш., гол. м-о Могадішу) до Італії.

Сомаліаці, сомалі, схід.-афр. народ хамітського або етіопського племені, до 2 міль. населення півострівів Сомалі.

Соматичний, (гр.) той, що відноситься до тіла, тілесний.

Соматологія, (гр.) наука про будову та властивості людського тіла, анатомія людського тіла.

Солотрейська культура, крем'яний знаряддя в анді лаврового листка.

Р. Сольсбері.

Сольфатарі на півострові Рейк'янес (Ісландія).

Сом.

Сольон, стар. босп. (Флоренція)

Сомберо, (есп.) круглий капелюх із шир. крисами.

Сомеш, Самош, ліва притока Тиси, 500 км.

Сомко Яким, полк. переяславський, 1600 наказний гетьман Лівобічної України, представник городского „статечного“ козацтва проти коз. черн. з осередком на Січі; після перемоги Брюховецького ставий у Борні 1683.

Сомма (Somme), 1) ріка в півн.-зах. Франції, 245 км. дов., вливається до каналу Ла Манш, сполучена каналами з Уазою й Скальдою; над нею в 1914-8 завязті бої, найзавязтіші 1916; 2) фр. департамент над нею, 6.277 км.² і 475.000 меш., гол. м-о Амьєн.

Сомнамбулізм, (поволат.) знонатизм, сно-види, уставання й виконування різних чинностей (пр. ходження), несвідомих і виконуваних зовсім автоматично у сні; трапляється при гістерії, епілепсії, психопатії й гіпнозі. Місяць при цьому не має ніякого значення.

Сомноденці, (лат.) соннота, стан довготривалого сну, з якого хорого можна на короткий час збудити; буває при хворобах міаку.

Сомов, 1) Констянтин, рос. маляр, *1869, визн. представник групи „Мір Искусства“; стилізація XVIII в., еротика: „Дама у блакитній сукні“, „Вечір“, „Купальниці“, „Арлекін і дама“; 2) Орест, укр.-рос. письмен. (1793-1833); оп. й повісті з укр. історії: „Гайдамака“, „Русалка“, „Київські відьми“ та ін.

Сон, 1) спання; наворотний стан спички, сполучений із утратою свідомості й вразливості змісли та з обниженням чинностей усіх органів тіла; прояв спричинений нечашністю важких міакових осередків та ще не проведений як снід; сон можна спричинити і штучним способом, гл. Пиноза, Наркоза; прояв сну спостерігаємо також у багатьох родів тварин, деякі з них у поміркованому підсонні засипають на зиму (зимовий сон), а в гарячому засипають у часі найбільших спек (літній сон); сном у рослин називають помилково стулювання листків і пелюстків цвіту у різних порах дня й ночі; 2) сонний привид; менше або більше явразні, явч. зорові зображення, які з'являються нам підчас спання тому, що тоді деякі міакові осередки не перестають працювати, при чому вони нероз. стають вразливими на дуже незначні, значайно незаметні впливи й цим пояснюється, що у сні нероз. правда відмкно. пригадуються давно забуті речі й події, зароджуються цінні мистецтва творя, виявляються незаметні початки недуг, урожені нахили й основні риси характеру та прояви телспатії, цим пояснюють явч. тав. пророчі сні.

Сона (Saône), 455 км. дов. схід.-фр. ріка, права притока Рони, витікає в Вогеазах, вливається б. Ліону; притоки Оньон і Ду.

Соната, (ит.) 1) в XVII в. загалі інстру-

ментовий твір у протилежність до вокальної кантати; 2) тепер циклічний твір, з 3-4 частин, де перша мусить мати властиву сонатову форму.

Сонатіна, (ит.) мала соната, сонатка.

Сонда, гл. Зонд (а).

Сондербург, дан. м-о і пристань на острові Альсен (до 1919 нім.), 38.000 меш.; замок, морські купелі.

Сондувати, (фр.) мірити глибину, досліджувати, запускати сонду.

Соневицький Михайло, гал.-укр. громад. діяч (1837-1910) гр.-кат. свящ., учитель гімназії у Бережанах, папський шамбелін.

Сонет, (ит.) поезія з 14 рядків; дві перші строфи по 4 рядки мають тільки дві рими, дві другі по 3 рядки явч. римовані парами. Остання строфа повинна кінчитися рефлексією. Походження є. непевне; приписують його Петрарці.

Сонечкувати (Coccinellidae), бедрики, заулька, сонечка; малі кругляві жуки.

Сон-алля, вовчий сон (Anemone pulsatilla), зелеста рослина з родни жовтцопватих, з вел. синім цвітом; дуже отруйний, уживаний у гомеопатії; гл. таб. Отруйні рослини України, ч. 5, II том, стор. 1284.

Сонкой, Червона ріка, 1.200 км. дов. ріка, витікає в півд. Китаю, вливається до затоки Тонкіну.

Соніно Сідней, іт. політик (1847-1922), 1906 і 1909-10 президент міністрів, 1914-19 міністер закорд. справ.

Сонце, осередок тіла нашої планетної системи, віддалене від Землі яких 150 міл. км.; видимий промінь, мінється від 15°46' до 16°19', діаметр 109 разів більший від променя Землі. Поверхня С.—11.900 поверхням Землі; обсяг—1.298.300 обсягів Землі; густина— $\frac{1}{4}$ густоти Землі; температура на поверхні яких 7000°. На звороті до С. півкулою Землі доходить за мінуту яких 3.10²⁴ калорій тепла. Поверхня С-я в телескопі нерівномірно гладка, зерниста (грануляція); на ній знаходяться темніші плями, що мінють свою величину, форму й кількість. Типова пляма складається з темнішого ядра, об'єднаного півтією.

Число плям мінється періодично в часі б. 11 літ. Ясніші від фотосфери полум'яні язички або смолозипки підносяться над її поверхню й показуються на цілому сонячному кружку. Дуговина фотосфери абсорбційна; абсорбційні пруги повстають через атмосферу С-я, що її найявча верства тав. відвертальна, складається з тих первинів, які гол. спричинють абсорбційну дуговину С-я. Понад відвертальною верствою адіймається тонка верства, складена го-

Частина Сонця в часі цільовитого затемнення з протуберанцями.

ловно в водню а домішкою гелію — хромосфера, що творить джерело протуберанцій, себто в більшості випадків місцевих набухів хромосфери. Пова хромосферою знаходиться корона, що складається з матерії (на Землі незнаній газа „короний“), яку С. відлихає. Сонце виконує оборот довкола власної осі, тільки не так, як ціле тіло: найскоріший рух має околиця рівника С-я; разом із віддалю від рівника маліє скорість обороту; такий стан можливий тільки для пливкої або газової поверх-

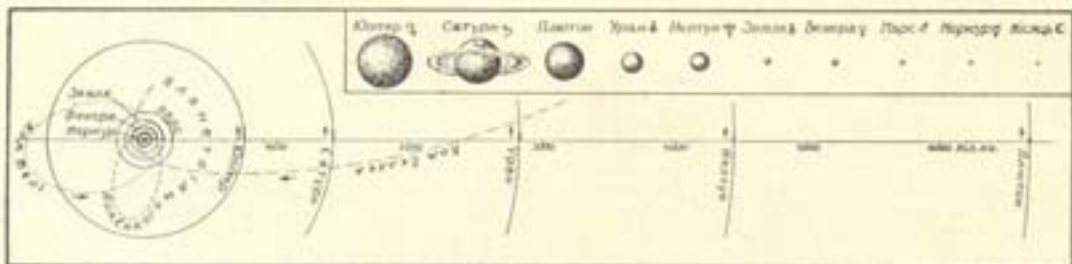
Сопіков Василь, рос. бібліограф (1705-1818); „Спроба рос. бібліографії“.

Сопка, (рос.) назва на стіжковаті гори в Сибірі та на Камчатці, гол. вулькани.

Сопор, (лат.) стан глибокого сну, з абереженням деяких реакцій на зовнішні подразнення; буває при тяжких заразливих недугах, отросних тощо.

Сопран, (ит.) високий жіночий або дитячий голос.

Сората (Nevada di Sorata), перх у болівійських Кордильєрах, 6.617 м. вис.

Сонячна система: дороги планет кругом Сонця; згорі планети уложені чергую, відповідно до величини.

хні; середній час обороту — 25,6 днів. Сонце мало велике значіння в ст. віруваннях і поезії ст. народів; богопочитання С-я відоме в єгиптян (Ра), греків (Геліос), римлян (Соль), іранців (Мітра), в українців (Дажбог) і ін.; задержалося в індійців і японців; сліди почитання С-я залишилися й досі в укр. нар. обрядах, віруваннях, колядках, веснянках і т. п.

Сонянки (Heliozoa), громада протозоїв, кулістих, із багатьома променистими висуваними.

Сонячна система, збір тих небесних тіл, що їх рухи залежать гол. від притягання Сонця.

Соняшний годинник, гол. Годинник.

Соняшний удар (sirlasis), хворобі прояв, що виступають при довгомю діянні сонячних променів на тіло, особливо при тяжкій фіз. праці; прояви: недостатка поту, втрата свідомості, корчі, часом швидка смерть.

Соняшник (Helianthus annuus), зелнета, одворічна рослина, до 2 м. вис., з грубим стеблом, вел. серцепатим листям і вел. зложеним цвітом, до 30 см. проміру; зерніта мають 15-40% олю, який добувають на їку й пром. потреби, макухи добра паша для худоби, повіл із біла добре потасове гноєво, також добувають із нього поташ; с. походить із серед Америки, на Україні почали його плекати на поч. XIX в., тепер дуже поширений.

Соняшник, 1. рослина, 2. одна цвітова цвітка, 3. зерно.

Сорбет, шербет, (тур. з араб.) 1) схід холодильний ваниток, рід лімоняди з води, цятрина, амбри й цукру та льоду; 2) солодкий сироп із олюч, шоколади та кави.

Сорби, гол. Лужицькі серби.

Сорбона, назва паризького унів., від імени надворного свящ. св. Людовіка Робера де Сорбона (Sorbone), який заснував 1253 богословську школу з захистом для бідних студентів; С. мала вел. вплив, гол. в XIV-XVI в.

Сорго, гол. Дура.

Сордина, (ит.) глушник, приладдя, яким приглушують звук муз. інструментів.

Сорель, 1) Альбер, фр. історик (1842-1906); „Дипломатична історія фр.-нім. війни“, „Європа й фр. революція“; 2) Жорж, теоретик фр. синдикалізму й анархізму (1847-1922); „Міркування про насилу“, „Оманя поступу“, та ін.

Соркоценьч, 1) Антоніо, словін. письмен. дубровницької доби (1775-1841); 2) Іван, словін. поет дубровницької доби (1706-71), перекладчик Тасса, Метастазіа, Овідія.

Сормово, рос.

м-о над Волгою б. Нижнього Новгороду, 40.000 меш., пристань, вел. ливарні заліза та сталі, будова паротягів і кораблів.

Сорока (Pica caudata), птаха з родни воронуватих, чорна, на плечач і на споді тулуба сніжнобіла; замітна дуже довгим хвостом, всеїдна, любить блискучі речі.

Сорока.

Сороки, м-о по правому боці серед Дністра в Басарабії, 36.000 меш.

Сорог'я Птірім, рос. соціолог, *1880, проф. слб. унів., тепер у Америці; праці: Системи соціології, Соціологія революції, Основи соціології міста й села.

Сороконуд (*Lanius*), комахоїдний птах із громади журавлячих, лєсно сірий із чорнобурими крилами й хвостом; длюб закрилений; має звичай настромлювати зловлену добу на терня; гл. таб.: Сіпучі птахи України, 30, стор. 1168, II. том.

Сорокоуст, поминки 40-ого дня по смерті; панахидя, що їх правлять в вел. шіст по Пржедєосвященній Літургії.

Сорохей Осип Роман, гал.-укр. маляр, графік і педагог, *1889, карикатурист.

Сорошинський Петро, кошовий отаман Війська Запорозького 1701-2, 1706-7 і 1709; агітув підчас руйнування Січі (1709) м-скалами.

Сорошинці, м-ко на Полтавщині, над р. Пелом, б. 9.000 меш.; місце народин М. Гоголя; п'ятибанна мурована церква, фундація гетьмана Д. Апостола, де він похований.

Сорренто, м-о б. Неаполю, 26.000 меш., остали рим. будівель, виноградники, морські купелі; тут народився Тассо.

Соррі (*Surrey*) Генрі Говард, англ. діяч і письмен. (1517-47), як оборонець католицькому агітув на епшфоті; перші англ. сонети.

Сорт(а), (фр.) гатунок, рід, відміна.

Сортимент, (фр.) добір різнородних предметів на дрібний продаж.

Сос, (фр.) підлива до страви, мучної або м'ясної.

Сосва, ліва уральська притока дол. Обу, 700 км. дов.

Сосен із Осаки, нп. маляр і гравер (1747-1821), творець власної школи, рисував переважно авірів.

Сосенко, 1) К с е н о ф о н т, гал.-укр. етнолог, *1861, гр.-кат. свящ.; „Пржегерело укр. ред. світогляду“, „Про містичку гайлок“, „Культурно-іст. постаць свята Г'ядва й Шедрого Вечора“; 2) М о д е с т, гал.-укр. маляр (1875-1920); портрети, кресвиди, побутові сцени з сел. життя, настінне декоративне малювання; розпис Муз. Інст. у Львові, церков у Підберізіях, Печеніжці, Риківі, Золочеві, Більчі, Товмачі та ін.

М. Сосенко.

Сосна (*Pinus*), рід деревястих рослин (б. 70 пород.) із родини ліяноватих, із довгими шишкками, в сучках по 2-5, і з шишкками, що опадають на 2-3 рік. С. звичайна (*P. silvestris*), до 50 м. вис. дерево, росте по всій Європі, з виїмком півдня, творячи просторі ліси; живицювате дерево легко й м'яке йде на будівлі, в столярстві, дає живицю, смолу та ін.; С.

кедрина, гл. Кедрина, С. гірська (*P. montana*), гл. Жереп; С.-пінія, гл. Пінія.

Сосна, дві праві притоки гор. Дону: 1) Бистра, 250 км. дов.; 2) Таха, 125 км. дов.

Сосниця, м-ко ковоитської округи над Десною, 7.000 меш., 81% українців, 16-4% жидів, 2-3% росіян.

Сосницький Іван, рос. комічний актор (1794-1877), укр. роду, пригтель Щепкіна; славився в ролях шельхвостів у старих водевілях.

Сосновец (*Sosnowiec*), поль. м-о в кельцькому повістві, 87.000 меш., гірництво, металургічна, хем. і цементова промисловість.

Сосновський, 1) А н т і н, рос. церк. письмен. (1775-1852), укр. роду, поет, Василій; праці про освіту гр.-кат. духовенства й укр. народу; 2) (Sosnowski) О с к а р, поль. архітект, *1880, проф. політехніки, від 1923 дир. Інституту поль. архітектури в Варшаві.

Сосонка, гл. Хвощ.

Сосюр (*Saussure*), 1) О р а с, фр. геолог і фізик (1740-99), проф. у Женеві, перший вийшов на Монблян, написав „Подорож у Альпи“, винайшов цілий ряд фіз. та мет. приладів (гігрометр, електрометр, тощо); 2) Ф е р д і н а н Р е н е, швайц. мовознавець (1857-1913); найважливі твори: про пераісну систему голосних у індоєвроп. мовах; курс загальної лінгвістики.

Состенуто, (іт.) стрімено, муз. темп близький до алданте.

Сосюра Володимир, укр. письмен., *1898, романтик революції; збірки поезій: „Поезії“, „Червонолілля“, „Осіні зорі“, „Сніги“, „Сьогодні“, „Юнь“, „Місто“ (поема), „Багряні Троянці“ (роман).

Сотак, назва частини зокварі, українців, від уживання слова „со“ (шо).

Сотенні люди, невелика сел. людність у Галичині, згадуються в XIV і XV в.

Сотери, (фр.) рід фр. вина, гл. Го Сотери.

Сотини, 1) назвчий післи польк. представник влади на Україні за Гетьманщини; спершу виборні, потім призначувані; 2) капітан, старшинський ступінь в укр. і рос. армії (у козаки); в українців відповідає ком. сотні, у росіян — поручиків.

Сотня, 1) в Новгороді В. діялося насе-

Сосна. 1. голузка з цвітом, 2. пильця, 3. листок столбикової шишки, 4. шишка, 5. зерно.

В. Сосюра.

гоні, „Тарас

зюкарі, україн-

Сотник, з малюнку XVIII в.

лення на с., що відповідали зах.-европ. пехам; ін. значіння с. на ст. Україні, гл. Десятковий устрій; 2) у козаків, військ. одиниця й округ, з якого вона доповнюється; на чолі с. стоїть сотник; 3) тепер адміністративна одиниця цішого або кінного війська, б. 100-250 воїнів під командою сотника; ділиться на 3-4 чети.

Сотрудник, гл. Кооператор 3).

Софа, (араб.) 1) довгий, широкий, низький мебель, оббитий шкірою або тканиною для відпочинку; 2) у тур. вітальнях рід вузького підвищення, вкритого килимом.

Софізм(ат), (гр.) помилковий доказ, здебільша такий, що його вжито з наміром; кльє. приклади с. вигадані софістами та представниками мегарської школи.

Софівка, парк і сад коло Іумани на Київщині, заснований гр. Ф. Потоцьким для жінки Софії 1793-96, від 1859 переданий гуманській школі хліборобства й садівництва; вважався одним із найкращих у Європі.

Софійський собор у Константинополі, перехрест.

Софійський собор, св. Софія; 1) Гаґія Софія, Ая Софія, церква в Константинополі, побудована 532 цес. Юстиніаном I, найкращий зразок візант. стилю, центр, заложення, з багатою мозаїкою; 1453 перемінена на мечеть; 2) церква у Києві, заснована Ярославом Мудрим 1037 на зразок царгородської, пізніше перетворена в манстир (не ранив 1637); 1767 перейменована в Собор св. Софії.

Софійський собор у Києві по вогнищній реставрації, з малюнку 1651 р.

Софіони, гл. Фумаролі.

Софістерія, (гр.) мудрування, гл. Софісти.

Софісти, гр. філософи напередомі V і IV в. до Хр.; не признавали об'єктивної дійсності, й за мірало всіх речей уважали суб'єктивне думання; найважливі с.: Протагор, Горгія, Пінній та Продік.

Софіці (Sofici) Арденго, іт. письмен., *1879; повісті „Кобілек“, „Поворот Фрікола“; критичні студії.

Софія, давніше Сердіна, гол. м-о Болгарії, 215.000 меш. унів., ст. базиліка св. Софії, мечет Бейоу Джами, ст. купальня з теплим джерелом; торговиля споживчими товарами; горальні, ткацька промисловість. Тут жив, помер і похований М. Драгоманів.

Софія Олексіївна, рос. вел. княгиня (1657-1704), сестра Петра В., правителька від 1682, 1689 Петро замкнув її в манастирі.

Софія Шарльота, прус. королева, жінка Фридриха I (1688-1705), „філ. королева“; від неї названий Шарльотенбург.

Софокль, другий із трьох вел. гр. трагиків (496-406 до Хр.), довів гр. драму до вершини й розвинув її унів. у неї основні технічні зміни. З його численних драм збереглися: половина драми „Гончі“ й 7 трагедій: 1) Аянт, 2) Антигона (укр. переклад Ніщинського), 3) Електра, 4) Едіп цар, архитвір поета (укр. переклад Ів. Франка), 5) Трахінки, 6) Філюклет, 7) Едіп у Кольоні.

Софрон, гр. автор мівів, гл. Мім.

Соха, 1) дерев'яний стоїл у будівництві; 2) ст. дерев'яний плуг; 3) одиниця оподаткування в ст. Московщині.

Сохацька Лідія, укр. письмен.; оп. „Сашко“, поезії в часописях; †1911.

Соцініани, аріяньська (антитринітарська) секта в XVI в.; назва від Фавста Соціна.

Соцін (Sozzini), ім'я іт. богословів: 1) Лезіа (1525-62), мав вплив на розвиток антитринітарства в Польщі, яку відвідав 1551 та 1558; 2) Фавст (1539-1604), братанок Лезіа, основник секти соцініан, від 1579 жив у Польщі, де об'єднав своєю наукою всіх антитринітарів.

Соціологічний Український Інститут, 1) оснований М. Грушевським, у Відні 1920-22; видання укр. мовою з поля громадознавства М. Грушевського (Початки громадянства, Драгоманів і женецький гурток) фр. наук. інформації (варіє історії укр. літ., укр. іст.); 2) оснований М. Шаповалом у Празі 1924, з відділами (соціологія й політика; народознавство й культура; економіка й техніка; правознавство) й установами (укр. робітничий університет 1926-29; музей-архів; вел. бібліотека з цінними українськ.).

Софокль.

Соха 2).

Соціологія, (гр.) наука про суспільство та про закони життя в суспільстві. Окрему науку є-ї пробував створити перший Джамбаттіста Віко. За батька повітної є-ї вважають Оґюста Контта. Розвинули є-ю гол. Г. Спенсер, А. Шефле, Р. Мель, Л. Морган, Г. Мен, Г. Тард, К. Маркс, Г. Зіммель, М. Вебер, українець Б. Кістківський, та ін.

Соціал-демократ, член соц-дем. партії.

Соціал-демократ, орган УСДРП: 1) Полтавського Красного Комітету в Полтаві 1907; 2) УСДРП: в Празі 1925 і Подєбрадах від 1929.

Соціал-демократія, політ. партія, що намагається змінити існуючий капіталістичний лад та організувати новий на основі марксистського соціалізму; гол. розвинена в Німеччині; на Україні перші укр. соц. дем. гуртки з кінцем 80. рр. XIX в., перша укр. соц-дем. партія 1905 з РУП.

Соціалізація, (лат.) усуспільнення; перехід усіх засобів продукції з приватних рук до суспільства, який веде до соціалізму; гл. Націоналізація.

Соціалізм, (лат.) теорія про майбутній сусп. устрій із такими гол. рисами: всі засоби продукції (земля, капітали) усуспільнюються; вони переходять у орудування сусп. влади; організації продукції й розподілу стає сусп. і планова; поділ суспільства на класи, визиск одних другими й усім нетрудові прибутки зникають (гл. Комунізм). Засади є-у були відомі вже в ст. часах („Держава“ Платона, „Св. хроніка“ Енґемера, „Соняшна держава“ Ямбула). У християнстві теж містяться ідеї ст. комун. є-му, що мали особливий вплив у різних христ. сектах, пр. катарів, амаліриканів, братів вільного духа та дьолардів, ба навіть у середньовічному монастирському житті. Спроби свідомого уґрунтування комун. ладу, виходячи з госп. міркувань, починаються в добі Відродження, спочатку як утопічний комунізм („Утопія“ Мора, „Соняшна держава“ Кампанеллі). Фр. революція 1789 зовсім не намагалася ввести комун. лад, з винятком руху Бабефа. Система Сен-Сімона передбачує скасування всіх привілеїв, розвиток промисловости, як найважливішої розвоєвої сили та введення високо розвиненого капіталізму в соц. дусі. Сен-Сімоніві думки розвивали у Франції Конт, Тієрі, Анфантен, Базар та Пекер. Роберт Овен у своїх підприємствах у Нью-Ленарку організував працю на кооп. основах. Його думки мали опісля вел. вплив на кооп.-госп. реформи. Шарль Фур'є проповідував злуку однаково настроєних людей у виробничі товариства, „фаланґи“, які знову мають бути об'єднані в „серії“; земля і знаряддя праці є спільною власністю, але приватна власність та спадкове право лишаються далі. Засада Прудона, що „власність це крадіж“ означає, що приватна власність дає основу для доходів без

праці й є причиною поділу суспільности на класи та великого визиску людини людиною. В робітничка Вайтлінґа госп. та рел. комунізм своєрідно пов'язаний з ідеєю класової боротьби. Основна критика індивідуалістично-капіталістичної форми сусп. та госп. життя, сполука цієї критики з теорією нар. господарства та філософією і прикладення до історії значіння працюючих клас є ділом К. Маркса та Ф. Енгельса. Марксова соц. теорія стала підставою соц. руху XIX та XX вв.; гл. Марксизм. Основні наприми марксистського соціалізму: ревізіонізм, новомарксизм та більшовизм. Основні наприми немарксистського соціалізму: а) держ. є.; розрізняють у ньому дві основні форми: держ. є. у властивому розумінні і професорський є. (гл. Катедер-соціалісти). Держ. соціалісти виступають проти політ. та госп. лібералізму й хочуть за допомогою держави надати ваги колективним (спільним) інтересам, однак не порушуючи приватної власности та не поділяючи соц. теорій у вузкому розумінні. Основником держ. соц. теорій в Німеччині є Родбертус. Члени Фабіанського т-ва в Англії на подібних теор. підставах шукають соціального та госп. вирівняння; б) Гільдійний є., в Англії в XX в., хоче усунути госп. нерівність новим виробничим ладом, гл. Гільдейський є.; в) синдикалізм; г) христ. є.: Ламене, Пеш, та ін. пробували злучити кат. християнство з рев. першыми є., та не довели до позитивних вислідів; гл. Солідаризм; д) нац. є.: є. XIX та XX в. зі своєю теорією класової боротьби та впливом до інтернаціоналізму стрівув найзавзятішого ворога в націоналізмі. Та не бракувало також зусиль зв'язати є. з нац. ідеєю. Нові нац.-соц. групи, пр. у Німеччині, Італії та Чехословаччині, мають виразно протимарксистський характер і стараються дійти до порозуміння з капіталізмом, однак ставлять досить вел. домагання до капіталістичного господарства.

Соціаліст, (лат.) прихильник соціалізму.

Соціалістична Думка, центр. орг'ан УСДРП. 1921-23 у Львові і Празі.

Соціалізна гігієна, гл. Гігієна.

Соціалізна демократія, гл. Соціал-демократія.

Соціалізна економія, гл. Економія.

Соціалізна педагогіка, наука про виховання, яка досліджує суспільні умови освіти та освітні умови суспільного життя. С. п. навчає, як виховати одиницю на корисного члена різних спільнот, як родини, громади, народу, держави.

Соціалізна політика, частина загальної політики; має на меті законодавчими заходами, організацією самопомочі та підтримкою з боку публ. установ, податковою політикою не допустити до надто вел. ворожнечі між різними класами й цим спосо-

бом удержати єдність суспільності. С. п. у започаткувала Німеччина у 80 рр. XIX в., завівши примусове обезпечення робітників.

Соціальна психологія, частина психології, яка досліджує психічні чинники, що є основою співжиття людей, як потреби, почування, нахили, тощо; також досліджує психічні явища, що повстають наслідком взаємних впливів одиниць у спільноті, пр. психології мас.

Соціальна революція, гл. Революція.

Соціальна філософія, одна з філ. наук, що займається філ. освітленням суспільства та сусп. життя; розвинулась як самостійна гілка філ., зокрема в нових часах, коли розвинулося поняття суспільності (гл. Суспільність, Соціологія).

Соціальне забезпечення, гл. Обезпечення.

Соціальний, (лат.) суспільний, громадський.

Соціальні революціонери, рев. партія в Росії, заснована 1901. Гол. домагання — відібрати землі від вел. землеволодільців та переведення соціалізації землі. С. р. признавали терор проти представників держ. влади за один із засобів рев. боротьби; вели соц. пропаганду та організацію селянства, робітництва й трудової інтелігенції, вважаючи селянство за найважливішу класу; після більш. революції в жовтні 1917 були спочатку ворогами рад. влади, та опісля лінії с. р. увійшли до комун. партії. Укр. с. р. творять від 1907 окремі, не зв'язані між собою гуртки й щойно під час революції 1917 організуються в партію.

Соцький, у ст. Україні княжий урядник, піськ.-адмін., почасти й фінансовий начальник сотні.

Соча, гл. Ізонцо.

Сочава, гл. Сучава.

Сочениця, чечовниця,

леґца (*Ervum lens*), велика стручкова рослина з кругляним, сплюсненим, дуже позивним зерном; походить із Мезопотамії, де її знали вже за бібл. часів.

Сочи, м.-о чорноморської округи на кавказькому побережжі, 10,500 меш.; укр. 14%, росіян 53-2%, решта греки й вірмени; морські купці, лікування перентомі, неврастевії, недокрів'я, хронічних бронхітів.

Сочка, прозоре тіло, звич. зі шкла, обмежене двома кулистими поверхнями, або одною кулистою й одною плоскою. Розрізняємо с.: а) збірні (грубіші посередні), а саме: двоопуклі, плоско-опуклі, вгнуто-опуклі; вони збирають промені, рівнобіжні до їх оптичної осі, в одній точці, таз. оптиці, та дають образи дійсні й уявні; б) розсівні (тонші всередині), а саме:

двогнуті, плоско-вгнуті й опукло-вгнуті; вони розсівають промені рівнобіжні до їх оптичної осі так, що вони перетинаються в одній точці, таз. уявним оптиці, та дають тільки уявні образи; сочок уживають до виробу окулярів, далековидів, мікроскопів, фотографічних і проєкційних приладів і ін.

Сочки збірні: 1, двоопукла, 2, плоско-опукла, 3, вгнуто-опукла; розсівні: 4, двогнута, 5, плоско-вгнута, 6, опукло-вгнута.

Сошенко Іван,

укр. маляр (1806-76), портретист і маляр церк. образів, опікувався мист. освітою Т. Шевченка.

Сошинський Кость, укр. гром. діяч на Холмщині, *1889; 1917 основник холмської „Прогресу“ та Т-ва українців-холмців у Москві, 1922 основник т-ва „Рідна Хата“ та Укр. Нар. Банку в Холмі.

Союз, найстарше укр. студентське т-во в Чернівцях 1875-1903, 1905-22; м. ін. видавало альманахи та ін. вид.

Союз, тижневик укр. пресвітеріанської місії, виходив у Нью-Йорку, опісля в Питебургу 1908-21.

Президія Союзу визволення України, зліва направо: А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Волтуховський, М. Меленевський.

Союз визволення України, 1) укр. безпартійна організація наддніпрянських укр. емігрантів в осередних державах у часі світової війни 1914-18, з президією: В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Волтуховський; мета: використати світову війну, щоб здобути Україні незалежність, СВУ пів при допомозі гал. і буч. українців широку організаційну та освітню працю серед укр. бранців із кол. Росії (театри, школи, таборні газети, нац. та соціальні товариства, кооперація і т. д.); крім того численні вид., між ін. Вістник СВУ, *Ukrainische Nachrichten*, та книжки, адебільша нац.-політ. змісту. Представник СВУ входив у склад Укр. Нац. Ради у Відні; 2) гл. Спілка визволення України.

Союз держав, тривалий зв'язок зовсім самостійних держав без окремої зв'язкової влади, гл. Союзна держава.

Союзи професійні, з'єднання осіб, що працюють у певній професії, для всебічного захисту інтересів тих осіб, як продавці робітної сили.

Сочениця: 1, рослина, 2, цвіт, 3, листяні корінь, 4, стовпчик і нитяжки, 5, стовпчик, 6, стручок, 7, насіння.

Союзна держава. 1) гл. Федерація; 2) об'єднання двох або більше держав в одну держ. цілість, при чому вони не втрачають власної державності так, що на території с-ї д-и існують рівночасно дві різні державності: суверенна державність цілості й державність поодиноких держав, що входять в її склад. Наслідком цього існує в с-ій д-ї територія, влада й громадянство цілості („союзне“) й територія, влада та громадянство складових держав. Компетенції поміж союзною й складовими державами поділені різно, залежно від конституцій.

Союз Народів, гл. Ліга Націй.

Союзник, гл. Кошаний м'яч.

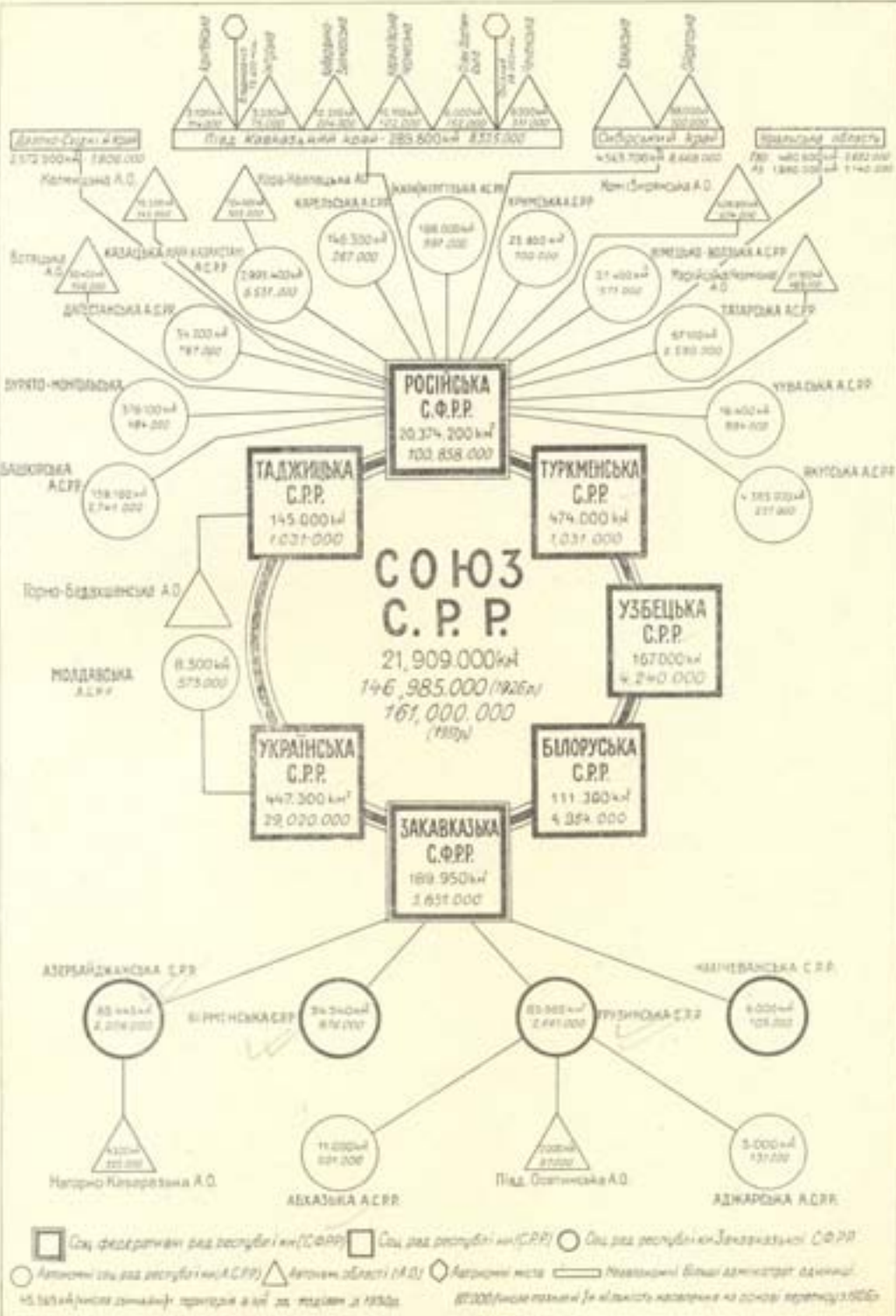
Союз Південної Африки (Union of South Africa), брит. домінія в півд. Африці; складається з властивої домінії, себто з союзних держав: Капландія, Наталю, Трансвалі й Оранжеї, далі а країн: басутів, бечуанів і сваів, і з мандату Півд.-зах. Африки (кол. нім. колонії), разом 2,820,000 км.² і 9,000,000 меш. (з чого 10% бурів, 9% англійців, 2% гіндуців і китаївців, решта мурини, бушмени та готентоти). С. П. А. височина кітловина, обмежена окраїнними горами, північними на сході (до 3,000 м.). Півдония поволі переходить від тропічного до підтропічного: на півн. заході від 12° до 17°3' (Свакошмунд), на сході від 17° до 24°7' (Дербен); опади на сході багато (1,040 мм.), на заході пустини Калігарі (до 200 мм. опадів). На півн. заході півпущиня, що переходить у степ, на сході тропічний ліс, на півдні підтропічна вічнозелена рістня. Тубільче населення на дуже низькому культ. рівні. Через півдонию негропівнічної частини та вел. поклади діамантів і золота С. П. А. має більше європейців, ніж ін. частини Африки. Гол. заняття — випас овець. Рільництво незначне (пшениця, кукурудза, вино, цукор). „Діамантові поли“ (3,683,000 каратів річно, 85% світового добутку) і багаті копалини золота (310 т. річно, 50% світової продукції). Промисловості нема. Залізниця 20,000 км., себто 15 км. на 100 км.² Пристані мають вел. значіння в комунікації Європи а Азією. Морський оборот С. П. А. 10,524,000 нетто рег. т.; 50% вивозу та ввозу йде до В. Британії. Гол. м-о Преторія. Перші колоністи були голландці, їх нащадками є бури; пізніше прибули англійці, що перетворилися в півд.-африканців; одні й другі тепер значно риняться від мешканців своїх кол. батьківщини і мають чималу домішку тубільної крові. Бури заселяють Оранжею і Трансвалі, що були давніше самостійними республіками, але від часу наступу англосасів 1806 відступали та тривали суверенність, аренті у війні 1899-1902 втратили її зовсім і щойно 1910 ввійшли як рівноправні а Капландією й Наталем до домінії С. П. А.

Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), повстав 1922 і склада-

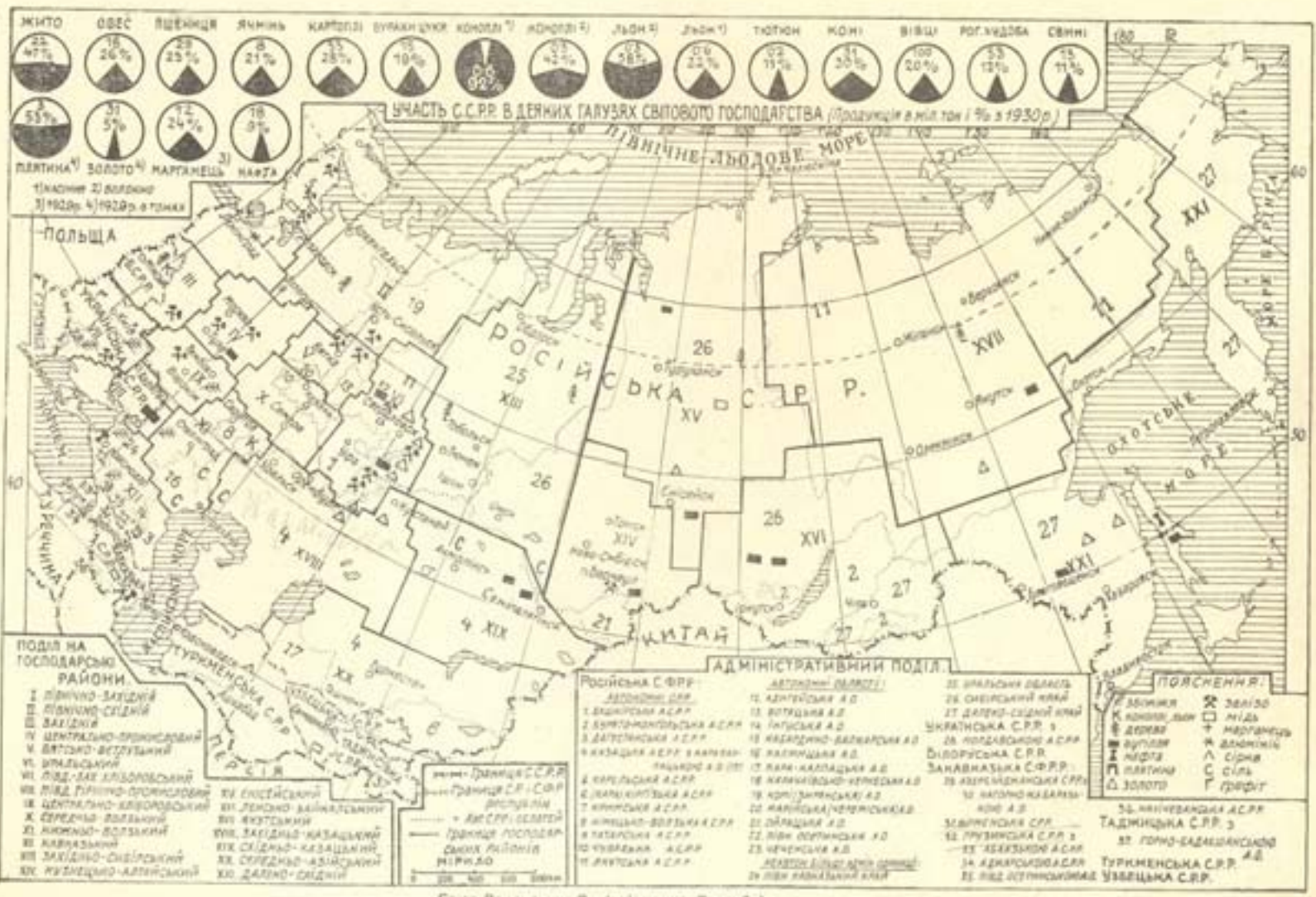
ється з 7 союзних республік: 1) РСФСР—Рос. Соціалістична Федеративна Союзна Республіка (—рад.) Республіка (столиця Москва); 2) УСРР—Укр. Соц. Рад. Республіка (столиця Харків); 3) БССР—Білоруська Соц. Союзна Республіка (—рад.) Республіка (столиця Мінськ); 4) ЗСФСР—Завказька Соц. Федеративна Соц. Республіка (столиця Тифліс); 5) Узб. ССР—Узбецька Соц. Соц. Республіка (столиця Самарканд); 6) Туркм. ССР—Туркменська Соц. Соц. Республіка (столиця Ашхабад); 7) Тадж. ССР—Таджицька Соц. Соц. Республіка (столиця Сталінабад). РСФСР і ЗСФСР федеративні республіки; РСФСР складається а 11 автономних республік (пр. Башкїрська, Бурятсько-монгольська, Німецько-воляська, Кримська, Кїргїзська й ін.) та а 15 автономних областей (пр. Чеченська, Черкеська, Калмицька й ін.); ЗСФСР — федерація 4 республік; Вірменія (столиця Єривань), Азербайджан (столиця Баку), Грузія (столиця Тифліс) та Нахїчеванська ССР (столиця Нахїчевань). Останні республіки не вважаються а федерації, й вони поділені на територіально-адміністративні одиниці, тзв. райони, хоч пр. УСРР вміщає в собі автономну Молдавіяську республіку (столиця Тираспіль). Для нац. меншини організовані „нац. райони“ (на Україні 26: 10 рос., 6 нім., 3 болг., 3 гр., 3 жид., 1 польс.). СРСР має 596,389 громад, із того 706 міст (у тому 31 великих). Нац. склад СРСР за рад. даними а 1/1 1931 такий:

77,791,000 росів	(53% усього насел. СРСР)
31,195,000 укр.	(21% „ „ „ „)
4,739,000 білорусів	„ „ „ „)
2,600,000 жидів	(а них 1,574,000 на Україні)
1,238,000 німців	
782,000 поляків	

42,661,000 інших, між ними: 1¹/₂ міль. грузинів, стільки само вірмен, 279 тис. молдаван, 214 тис. греків, а там — литви, латовці, різні кавказькі народи та численні менші та більші групи тюрксько-монгольських, фінсько-самодських, фінських та ін. народів. Гол. заняття населення СРСР хліборобство; обробітка землі на низькому рівні, спроби замашинізувати рільництво не дали досі поважніших успіхів. В європ. частині СРСР рілля займає 30%, ліс 40%, сіножаті 12%, несіянки 18%. У продукції жита й картоплі СРСР займає перше місце, пшениці, ячменю, віаса друге місце світової продукції. Від 1923 звертають увагу на поширення культури пром. рослин: у продукції конопель і льону СРСР займає 1. місце на світі, тютюну й цукру 2. місце, бавовни 5. місце. Щодо кількості коней СРСР займає перше місце у світі, овець і худоби друге (в продукції вовни 5. місце). На число населення кількість домашніх тварин а мала, через винищення країни гром. війнами та примусову колективізацію. Принциптво достарчає кам'яне вугілля, нафту (2. місце світової продукції), торф,

Союз Радянських Соціалістичних Республік, схема адм. поділу (числові дані за Гікманом за 1991-2 р.)

Союз Радянських Соціалістичних Республік.

єль, залізну руду, марганеві руди, графіт, шпихетні метали: золото, платину. Вел. промисловість досить слабо розвинена, хоч має всі природні дані до розвитку; всі аусили уряду спрямовані на її розбудову („пятилітка“); вел. увагою користується тех. електрифікація країни. Та досі ще вел. значіння має домашній промисел, особливо ткацький, кравецький і деревний. Залізнична сітка дуже незначна: 1927 було в цілому СРСР 75.723 км. залізниць, себто 0,4 км. на 100 км.² поверхні; водних шляхів у цілому СРСР 90.045 км. (з того 3.986 км. каналів). Торговельна фльота невелика: в 1929 — 441.000 брутто тон. Закордонна торгівля змонополізована в руках держави (Внешторг); до СРСР ввозять: машини, бавовну, каучук й ін. промислову сировину; вивозять: с. госп. сировину й дерево, нафту, дорогі футра, залізну й марганцеву руду. Торговельний оборот у 1928-29: ввіз: 83,6 мід. черв'яків, вивіз: 87,8 мід. черв'яків; переважно з Німеччиною, Англією, Італією, США та Японією. Найвищий орган влади СРСР: Всесоюзний З'їзд Рад, а якщо він не засідає, то Всесоюзний Центр. Виконавчий Комітет, який складається з Союзної Ради (вибраної Всесоюзним З'їздом Рад) та Ради Національностей (по 5 представників від поодиноких союзних та автономних республік і по 1 від автономних областей). Уряд СРСР складається з Президії Всесоюзного Центру. Виконавчого Комітету та Ради Нар. Комісарів. Осідок центр. урядів СРСР Москва.

Союз русекаго народа, рос. монархістична організація, заснована 1905, побоювала рев. і ліберальний рух у Росії, улаштувала зайд. погроми та вбивства політ. діячів, ворожих царській владі.

Союз Українок, гал.-укр. краєва жіноча організація, перетворена 1917 з „Жіночої Громади“, товариства, що перетворилося 1909 з „Клубу Русинок“, основаного 1893. Мета: організація укр. жіноцтва, зокрема есєльського, у філіях і кружках для піднесення культ. та екон. рівня жіноцтва й повного використання ним належних йому прав у суспільності та державі. С. У. має 58 філій у повітових містах Галичини, б. 300 єль. кружків; членів приблизно 15.000.

Союз українських адвокатів, укр. т-во для оборони інтересів та гідності укр. адвокатів та укр. народу в обсягу адвокатської діяльності; засноване у Львові 1923, згуртовує $\frac{1}{3}$ усіх укр. адвокатів під Польщею.

Союз укр. журналістів та письменників на чужині, професійна організація, заснована 1920 заходами О. Олеса, В. Кушніра та Ю. Сірого-Тищенко в Відні, перенесена 1925 до Праги, де 1932 відновила свою діяльність.

Союз Українців Самостійників, укр. політ. організація в Канаді, заснована 1927, має на меті матеріальну поміч рідному

краю та чинну участь при будові укр. державности, провадить виховні лист. (бурси) в Едмонтоні, Саскатуні й Вінніпегу; орган СУС-а „Український Голос“ в Вінніпегу.

Соя (*Glycine hispida*), зелеста стручкова рослина з грубим, до 1 м. вис. білом; круглаве зерно майже без мучини, зате має б. 40% білковини й б. 20% товщи; дуже поживне, з нього б'ють олій до їси й пром. потреб; походить із Схід. Азії, від XIX в. поширюється в Європі, також і на Україні.

Соя, агорі наліво стручки.

Спа (*Spa*), бельг. м-ко б. Ліску, б. 8.200 меш., лічничка місцевість; VII 1920 конференція держав-переможниць із Німеччиною; тоді Польща прийняла тав. лінію Керзона, а схід-гал. справа мала бути вирішена на конференції в Льондоні з участю делегатів Галичини.

Spargel, (араб.) тур. або перс. їздець; у Альжирі кіннотчик тубілець у фр. армії.

Spagetti, (ит.) тоненькі макарони, всередині без дірки.

Спадкове право, спадковство, право на ділявщину, право переходу спадку, тобто майна померлого, на спадкоємців, що ділять по законному порядку наслідді (пр. діти по батьках), або на підставі останньої волі позійтника (за заповітом) або спадкового договору.

Спадковий договір, договір, в якому дана людина зобов'язується другій за її згодою залишити по своїй смерті цілу спадщину, або її частину.

Спадковість, провє, що потомки всіх живих подібні до своїх батьків і мають більшу або меншу ідентичність їх фізичних і духовних примет. Причина с-я досі ще не вивчена як слід, мабуть залежить від будови плазми, питомої для кожного роду живини, та в усякому разі гол. чинником с-я є особливі волокони, тав. хромозоми, ядер тих полових клітин, що дають початок новому потомкові; складові частини тих хромозомів, тав. спадкові одиниці, алейоморфи або гени, є власне носіями спадкових примет. Спадковістю кермують особливі закони, з них найбільше розсіджені закони, відкриті Менделем: при скрещенні двох різних відмін (рас) даної породи живини у першому поколінні батьківській й материнській ознаки лучаються в одну цілість, і тому всі потомки того покоління однородні; у другому поколінні виступає різнородність потомків, а саме: 1) побіч рівної кількості потомків із ознаками первісних „чистих“ рас, удвоє більше „мішаних“ (відношення 1:2:1); 2) побіч потомків із ознаками одної з первісних „чистих“ рас, утроє більше потомків із ознаками другої з первісних рас (відношення

3:1); 3) побіч різної кількості потомків обох первісних „чистих“ рас, утворює більше потомків із ознаками мішаниці першого покоління, а втрое менше потомків із ознаками мішаниці цілком нового типу (відношення 9:3:3:1).

Спазм(а), (гр.) корч, судорога, гл. Корчі; спазматичний, алучений зі спазмами.

Спала, с. варшавського воєводства, палята президента Польщі.

Спалито, гл. Силіт.

Спанолі, на Балканському півострові нащадки прогнаних із Іспанії євреїв.

Спарвенфельд (Spragwenzfeld) Йоган Габріель, швед. держ. діяч (1655-1727), елзнієт-фільдмаршал, посол у Москві 1683-6, авідник привів слов. рукописи й книги, між ін. і укр., що тепер в унів. бібліотекі в Упсалі; авідник рукописний слов.-лат. словник, де займається й укр. мовою. Знавець з Орліком.

Спарта, ст. столиця Лакедаймону або Лаконії, над р. Евротом, заснована дорями б. 1000 до Хр.; тепер повітове м-о, 5.800 меш.; від VI в. до Хр. С. мала гегемонію на Пеллопонесі, від пеллопонеської війни 431-404 над цілою Грецією; після бою з тебанами під Левктрою 371 до Хр. перейшла під владу Македонії, 146 під владу Риму. Державною правили 2 царі й рада старших. Народ ділився на спартіатів, періойків і геліотів. Виховання молоді, ведене державою, мало за мету підготувати воїнські сили.

Спартак, тракієць, проводир повстання рим. глadiatorів 73-71 до Хр.; погромив римлян кілька разів, поляг 71 до Хр. у війні з Красом.

Спартакіці, ліва течія в нім. соціал-демократії, об'єднана 1914 в союз, названий „Спартак“, під проводом К. Лібікхата й Розі Люксембург; зі С. опісля повстала нім. комун. партія; 1918-19 С. намагалися захопити держ. владу.

Спартокіди, династія тракійського походження у Восточному царстві, від Спартака 1 438-432 до Пайризада V, †107 до Хр.

Спас, село в старо-самбірському повіті, до XVIII в. був тут монастир, де мав бути похоронений князь Лев Данилович; у XVII в. осідок перемиських правдоєл. єпископів.

Спасовіч (Sprawowicz) Владзімеж, поль. правник, публіцист та історик літ. (1829-1906), білорус. роду; проф. спб. унів.; „Історія слов'янських літератур“, на спілку з О. Пшівом, та ін.

Спастичний, корчовий, гл. Спазм.

Спаськ, м-о владивостоцької округи на Зеленому Кліні, 12.000 меш., 42-5% укр.

Спб, Санкт Петербург, гл. Петербург.

Спе (Spee) Макс, нім. адмірал (1861-1914), 1914 переможець англ. флоту б. Коронелю (Чил), агнував із нім. ескадрою б. Фальклендських островів.

Спектакль, (фр.) видоцище, театральна вистава.

Спектр, гл. Дугонина.

Спектральна аналіза, метода досліду, при допомозі якої можна пізнати хем. склад розжареної річовини на основі примет її дугонини (спектру); винайшли П. Кірхгоф і Буаєн.

Спектральні лінії, лінії різної барви, що повстають, по переупущенні світла розжарених газів або пар через спектроскоп. Кожний газ (пара) дає свої питомі е. л. В абсорбційній дугонині перемінуються вони на чорні лінії.

Спектроскоп, (гр.) прилад, що дає спротогу вивертювати та досліджувати дугонину (спектр).

Спектроскоп. Р — рівнобічна, шилена призма, Я — коліматор із праковим шпиром „а“, В — дурка з прозорою шилею „А“, С — лінзета.

Спектроскопія, (гр.) наука, що займається дослідом дугонин тіл, що світять, із метою прослідити їх хем. склад. Гл. Астроспектроскопія.

Спекулянт, (лат.) людина, що намагається скоро та легко заробити, використовуючи різницю цін товарів при зміні торг. ситуації; той, що йде на нечесті азески.

Спекулятивний, (лат.-нім.) споглядальний, з нахилом до метафізичних роздумвань (с. філософії, теології).

Спекуляційний, (лат.-нім.) той, що відноситься до спекуляції.

Спекуляція, (лат.) 1) думка, що не має ні мети, як пізнавати або розяснювати, у протилежність до думки, що має на меті практичну діяльність; 2) у від'ємному значінні: абстрактна конструкція, своєсумна, якої не можна перевірити, сумнівної вартості; 3) у торговій діяльності, що намагається використати різницю товарних цін при зміні торг. ситуації.

Спелзольф, (лат.-гр.) учений дослідник печер; с п е л з о л ь о г і я, наука, що досліджує печери.

Спенсер, 1) (Spencer) Герберт, англ. філософ і соціолог (1820-1903), основник філософії розвитку або еволюції; всі зміни треба вважати за ритмічний перехід від еволюції до дисолюції. Гол. твір: „Система синтетичної філософії“; 2) (Spenser) Едмунд, англ. поет (1552-99); поеми: „Календар нічаря“, „Королева фей“; 3) (Spenser) Едмунд, англ. мандрівник, автор праці „Туреччина, Росія, Чорне море“, де описує й укр. землі; †1864.

Г. Спенсер.

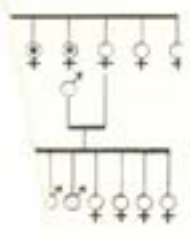
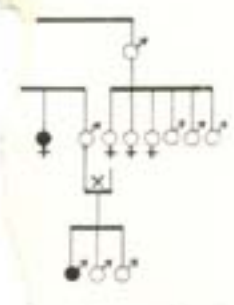
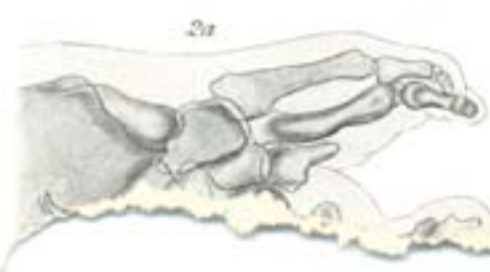
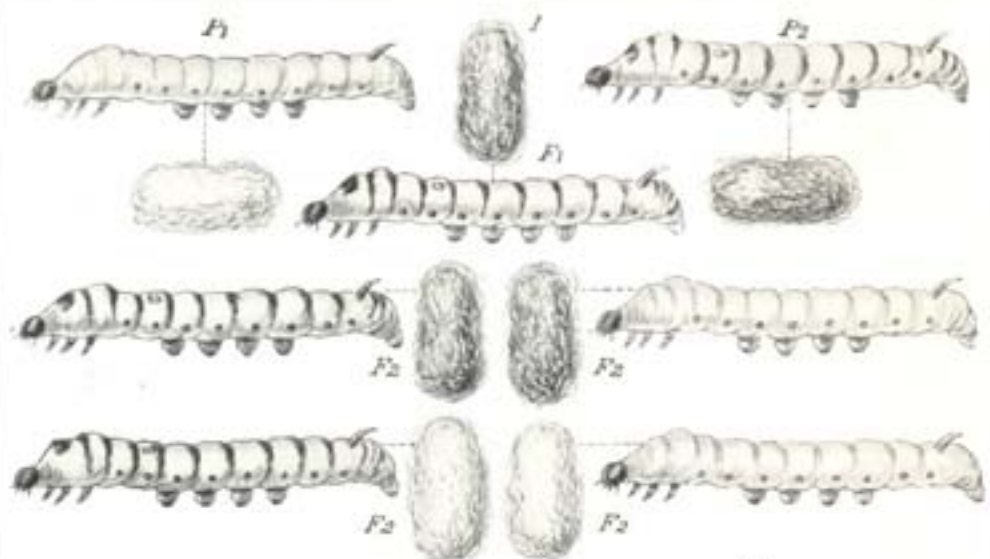
Сперанський Михайло, рос. історик літ. та етнограф, *1863, проф. моск. унів., член рос. Акад. Наук, дослідник ст.-слов. та ст.-рус. письменства, бідніл та загально нар. поезії, м. ін. і укр.

Сперма, (гр.) гл. Сім'я.

СПАДКОВІСТЬ. I.

СПАДКОВІСТЬ. II.

Сперматозоїд, (гр.) гл. Запліднок.

Спермацет, (лат.) гл. Кити: кит-долоуб.

Специфік, (лат.) специфічний лік, лік, що впливає виключно на одну недугу (пр. хімія проти пропасниці), або на один хворий орган (пр. дигіталіс на серце).

Специфікація, (лат.) вичислення окремих частин, що творять якусь цілість; пова перерібка сировини; відділення, відмічення, подрібний сисе

Специфічний, (лат.) своєрідний, питомий, властивий виключно одній речі або одній спорідненій групі речей.

Спеція (Spexia), іт. торг. і воєнна пристань у Лігурії, 89.000 меш., корабельні верстати, морські купці.

Спеціалізація, (лат.) зосередження діяльності на одній галузі людського знання, поглиблення свого знання в якомусь фаху (ремеслі, науці, мист.); поділ праці.

Спеціаліст, (лат.) фахівець, знавець, людина, що докладно знає й розуміє свою галузь знання чи діяльності.

Спеціальна карта, гл. Картографічне мірло.

Спеціальний, (лат.) приналежний до якоїсь спеціальності, особливий, виключний.

Спеціальність, (лат.) особливість, виключність, вибрана діяльність, чи галузь знання, де людина досягла найбільшого вміння чи досвіду.

Спінний мізок, гл. Мізок.

Спінно-міхкова рідина, гл. Мізок.

Спінул Микола, бук.-укр. політ. діяч (1867-1928), нар. учитель, посол до бук. союму й австр. парламенту, консуль ЗУНР у Відні 1919.

Спридон, митр. київ. (для Литви), поставлений у Царгороді; 1476 прибув на Литву, але його тут ув'язали, пізніше зв'язали й на Московщині; †1509.

Спирт, (лат.) гл. Алькоголь звичайний.

Спиртометр, гл. Алькогольометр.

Співаук, гл. Приголосні.

Співрядка, координата, гл. Координати.

Спів (Spreke) Джов. англ. подорожник (1827-64), відкрив оз. Танганіка й Вікторія-Ніанза, досліджував джерела Нілу.

Спікер, (англ.) 1) президент англ. палати громад; 2) заповідч у радіотелефоні.

Спілка, група членів РУЦ, що відколовся від партії й пристали до рос. соц. дем. 1904, під проводом М. Меленевського та О. Скорописи-Волтуховського. С. вела боротьбу проти укр. соц. дем. партії, аліквідована перед світовою війною 1914.

Спілка, з'єднання двох або більше осіб, що годяться сполучити свої труди або речі для спільного пожитку; гл. Акційна спілка, Командитна спілка, Торговельна спілка, Часткове поліття.

Спілка визволення України, за більш. зягом об'являється: укр. таємна нац. організація, заснована VI 1926, що змагала до визволення України згід рос. більшовицької окупації та до відновлення само-

стійної УНР; 1930 відбувся в Харкові суд над 45 членами СХУ, адебільшого відомими укр. діячами, де засуджено їх на різні терміни кари.

Спілка української молоді, СУМ, юнацька організація Спілки визволення України (на чолі стояли Микола Панлушок і Борис Матушевський), заснована 1925, аліквідована чехістами 1929.

Спіна (Spina) Франц. ім. славіст і політик, *1868, проф. унів. у Празі, член Слов. Інст.; праці а чее. мови й літ.; від 1929 а Геземаном видає Slavische Rundschau.

Спінель, (іт.) мінерал різноосезного укладу; переважно MgAl₂O₄, червоний; другорядний самоцвіт.

Спінет, маленький чотирикутний клинцембала, стародавній попередник фортепіану.

Спіноза (Spinoza, Spinoza) Барух, філософ (1632-77), син жид. емігрантів із Португалії, жив у Амстердамі, Лейдені й Гааг. Гол. твори: Етика, Теологічно-політичний трактат. С. старається заступити дуалізм Декарта моніаізом, ставлячи в осередку всього буття одну субстанцію, себто Бога або природу, а двома „атрибутами“: думанням і розтінкістю.

Спіраля, (лат.) в мат., крива плоска лінія, що робить безконечну кількість обігів довкола означеної незмінної точки; найпростіша спіраля Архімедова; ін. е-і: гіперболічна, логаритмова і т. ін.

Спіранти, (лат.) гл. Приголосні.

Спірея, гл. Таволга.

Спірил, гл. Бактерія.

Спіритизм, (лат.) віра в можливість безпосередніх — через об'єкти матеріального світу — зносин зі світом духів, зокрема а душами померлих осіб.

Спіритист, (лат.) людина, що займається спіритизмом, що вірить у можливість безпосередніх зносин із духами.

Спіритуалізм, (лат.) напрям у онтології, для якого основна субстанція має психічний характер; гол. представник — Ляйбніц.

Спіритуаліст, (лат.) послідовник спіритуалізму.

Спіритуальний, (лат.) духовий.

Спірометр, (лат.-гр.) прилад міряти об'єм повітря видиханого а легенів.

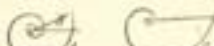
Спірохет(а), (гр.) одноклітинна дрібно-

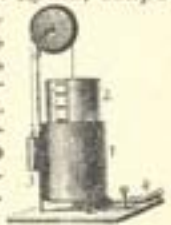
Спінет.

Б. Спіноза.

Спіраля, 1. Архімедова, 2. логаритмова.

Спірометр: 1. зовнішній валець наповнений водою, 2. внутрішній валець із мідялом, 3. тагарець, 4. трубка, якою вдихаємо повітря до спірометра.

видна, ниткувата, хвилясто вигнена живина, посередня між бактеріями й протозоюми; деякі роди спричинюють важкі заразливі недуги, пр. поворотний тиф, сифіліс, жовту пропасницю й ін.

Спільська умова, умова 1214 між угор. кор. Андрієм II і польс. кн. Лешком Білим про тісний союз, на ґрунті поділу спадщини гал.-волинського кн. Романа Мстиславича: донька Лешкова Сальомея мала вийти за Андрієвого сина Кольомана, який із титлом короля мав дістати Галич; зах. Галичина з Перемишлем переходила до Лешка, який лишив за собою Берестейщину й північну Холмщину. С. у. була ефемерна: Андрій швидко відібрав від Лешка зах. Галичину й Лешко зі союзника став ворогом.

Спінци Олександр, рос. археолог (1858-1931), проф. сиб. унів.; знав.-д. сх.-європ. та сх.-слов. старовини, гол. праця „Кургани скифов-пахарей“.

Спіні, країна на границі Закарп. України й Словаччини, в підліжжі Татрів, у сточищі Поприду та Гернаду. Країна гориста та мало родюча, багато мінеральних джерел і копалин, гол. срібла (звідси ст.-укр. назва Срібна Земля), тепер заповіданих. Гол. заняття населення: скотарство та деревна промисловість. Заселяють її словаки, українці та німці. Політ. належить до Словаччини, невеличка частина до Польщі.

Сплав, 1) гл. Азійск; 2) дараба, пов'язана поруч себе шні дерев для перевозу долі рікою; Ілюстр. гл. том I, стор. 730.

Сплін, (англ.) рід гіпохондрії, душевний настрій, що проявляється байдужістю пригнобленим, нудього й меланхолією.

Спліт, югосл. м-о й пристань у Далматії, 29.000 меш.; руїни міста Сальона, м. ін. палати Діоклетіана.

Сплихнольогія, (гр.) частина анатомії, що займається будовою внутр. органів тіла.

Спличка, 1) гл. Кома 1); 2) С. а ф р., епідемічна хвороба, спричинена *Tyranosomom gambiense*, що її переносять з хворого на здорових муха „тсе-тсе“; панує в підрівняковій Африці; проявляється, крім спляння, неправильною гарячкою й сильним виснаженням.

Сподій, (гр.) 1) білий-кістяний політ; 2) чорний-кістяний вугіль. Гл. Вугіль.

Спокен Фолс (Spokane Falls), торг. м-о в державі Вашингтон (ЗДА), 100.000 меш.

Сполето, іт. м-о в Умбрії, 38.000 меш., собор із XI в., славний рим. акведукт, руїни рим. театру й палати Теодориха.

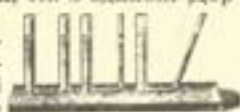
Сполітакевич Володимир, ам.-укр. громадч (1882-1932), гр.-кат. свящ., від 1907 в

ЗДА, довголітній член Гол. Ради Укр. Нар. Союзу й голова просв. комісії при Союзі, перший голова ам.-укр. політ. організації „Об'єднання“.

Сполуки, в хем. річовини, витворені синтезою, гл. Синтеза.

Сполучені Держави, гл. З'єдинені Держави (Півн.) Америки.

Сполучені посудини, посудини якоїнебудь форми, злучені так, що рідина може перепливати з одної посудини в другу; та сама рідина ситяє в сполучених посудинах однаково високо. Рівні рідини, що не мішаються, вилиті до окремих ramen сполученої посудини, устальюються так, що їх висоти відвортно пропорціональні до їх питомих тягарів.

Сполучені посудини.

Сполучка, (грам.) гл. Зв'язка.

Сполучник, (лат. кон'юнкція), невідмінне слово, що сполучує два слова або й речення, пр. і, то, бо, коли, хоч, тощо.

Спондей, (гр.) віршова стопа: два довгі склади (— —).

Спонтанічний, (лат.) самовільний, той, що повстає без сполуки. Спонтанічність, самоочинність, самодіяльність.

Спонтіні Гаспаро, іт. комп. (1774-1851); опера: „Весталька“, „Кортез“, „Олімпія“.

Спора, (гр.) гл. Розродення.

Споради, острови на Егейському морі: 1) Півн. С., 77 дрібних островів при північно-схід. побережжі Евбеї, найбільший Скірос; належать до Греції; 2) Півд. С., при півд.-зах. побережжі М. Азії; найбільші: Самос, Хіос, Родос; крім Самосу й Нікарії як таа. Додеканес належить до Італії.

Спорадичний, (гр.) поодинокий, окремішний, випадковий.

Спориси, гл. Маточні річки, Ріжки.

Споровики (Sporozoa), громада протозоїв, що живе галапаєно в тілі інших тварин; розмножуються при допомозі розроднів.

Споровське, озеро на границі дрогичинського повіту на Поліссі, 9 км.² пов.

Спорт, гл. Змаг; спортовець, змагун; спортовий, змаговий.

Спосіб (лат. модус), грам. термін на означення роду дієства; буває в укр. двієдмінній дієвній (лат. індикатив, пр. пи ш е ш), наказовий (лат. імператив, пр. пи ш и!) і можливий або умовний, що твориться за поміттю слівця „би“, пр. пи с а б и; про кон'юнктив і опатив у деяких мовах гл. Кон'юнктив, Опатив.

Спостереження, 1) сприймання або почування, 2) систематичне та методичне слідування за зв'язками, як вони відбуваються в природі без ніякого впливу з боку спостерігача — у протилежність до експерименту.

Спрінгфільд (Springfield), м-а в ЗДА, 1) в Мессечусетсі, 150.000 меш., фабрика зброї, коледж; 2) в Іллінойсі, 60.000 меш., коваль-

В. Сполітакевич.

ні пугілля, фабрикація годинників; 3) в Огайо, 80.000 меш., копальні оліва.

Спрінтер, (англ.) бігун на коротку мету. **Спудей**, у старовині учень бурен або дух, школа на Україні.

Срдінко Отакар, чесь. лікар і політ. діяч (1875-1930); проф. унів. в Празі, клькараловий міністер, член Чес. Акад. Наук.

Сребренський Григорій, укр. гравер (1741-79), проф. Акад. Мист. в Спб.; портрети, книжкова графіка.

Сребренца, м-о й живець у Босні, б. 20.000 меш., залізисто-арсенові джерела.

Среазенський. 1) Борис, рос. метеоролог, *1857, м. ін. автор праці про бурі на Чорному й Озінському морі; 2) Всеволод, рос. історик літ., *1867; інакше розвідок з обсерваторії укр. літератури, співробітник „Київ. Старшин“; 3) Іван, проф. слов. мовознавства у харків. унів. (1770-1820), батько Ізмаїла, епісиробітник харків. журналів „Українська Вѣстник“, і ін.; 4) Ізмаїл, рос. славист (1812-80), історик ри та укр. етнографії, 1837-47 проф. харків., і спб. унів.; оборонець самостійності укр. мови; „Укр. Альманах“ (1831), праці з укр. історії, етногр. матеріали та пам'ятки ісл. і ст.-русь. літ., „Матеріали для словари древнерусского языка“.

Сремац Стеван, серб. письмен. (1855-1906), гуморист і сатирик.

Среазий (Серсаві) Вінцент, укр. церк. комп., диригент церк. хору при перемиській кафедрі. †1853.

Срібло (Argentum, Ag), первень — метал, біло-сизий із сильним блиском, м'який (2½-3 ступінь), в. т. 105°, т. т. 960°5', т. к. б. 2100°; у природі звич. в сполуках; найважливі руди: аргентит, сірчак срібла й міді, та сірчак с-а й антимону, також часто в рудах оліва. Найбільше с-а добувають ЗДА, Мехіко, Перу, Чілі, Німеччина й Австралія. Стопленого з міддю с-а вживають до виробу грошей, ложок і вилок, колодок до ножів і різних прикрас, деяких сполук

Спудей на граверії в честь ректора Колочинського з поч. XVIII в.

Г. Сребренський: Донька годує свого батька, засудженого на голодну смерть.

Ізмаїл Среазенський.

уживають у медицині. Сполуки с-а: азотан с-а, гал. Ліптіє; бромагу с-а (Ag Br) уживають у фотографії, ціянику потасу й с-а (KAgC₂N₂) до гальванічного посприблявання.

Срібний Федір, гал. укр. історик, *1881, дівський член НТШ; „Студії над організацією львівської Стіворингії від кін. XVI до пол. XVII ст.“

Срієм, або Сирмія, частина Югославії (Славонія) між Дунаєм і дол. Савою.

Срінагар, Кашмір, гол. м-о Кашміру, 142.000 меш.

Сроковський Констант, поль. публіцист укр. роду, *1878; „Оповідання“ укр. мовою, ред. денника Nowa Reforma в Кракові; 1913 посол до гал. сейму.

Срочинський Корнеліо, укр. церк. діяч, ігумен василіанського ман. в Кристиньополі; написав лат. мовою підручник для місіонарів „руської“ провінції (Почайн 1772).

С. Р. С. Р., гал. Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Ссавці (Mammalia), громада хребтих тварин, шкура яких покрита шерстю (волосям), молоді розвиваються в тілі матері, а по народженні сьуть молоко з материних грудей; відповідно до будови тіла діляться ссавці на гурти (види): однопрохідні (текуни), торбуни, беззубі (щербуні), гризуни, комахоїди, рукокрилі, хижаци (м'ясоїди), плаваючі, копитні, комахоїди, малпіаки, мильні й людина.

Стабії (Stabiae) ст. лічиче м-о б. Помпеї, 79 по Хр. заспане Везувієм.

Стабілізація, (літ.) закріплення, забезпечка; в екон. с-ією найчастіше зветься забезпечка якоїсь вартості грошової одиниці; проводиться с. при помочі девальвації або дефляції, себто зменшення кількості наперових грошей, щоб підняти їх вартість.

Ставангер (Stavanger), пристань у півд. Норвегії, 47.000 меш., собор із XII в.; корабельні вартати, рибна промисловість.

Ставица, м-ко на Київщині, над р. Гуким Тисячем, б. 9.000 меш.; давня укріп-

Продукція срібла.

лене, городище й могили; XII 1919 бій Чорних Запорозжів із денікінцями.

Ставка, (рос.) місце постійно начальної команди армії.

Ставка, укр. щоденник, вид інформаційного бюро армії УНР у Києві 1918, в Кам'янці Подільській 1919.

Ставницький, 1) Василь, укр. друкар, б. 1888 управитель друкарні вп. Шумлянського, опісля працював разом із батьком у Львові, братський друкарні; † після 1723; 2) Семен, укр. друкар, управитель братського друкарні у Львові після Сьлюка аж десь по 1697; 1670-80 управляв універсальною друкарнею, † при кінці XVII в.

Ставропільський Кирило, на прізвище Транквілон, укр. черк. діяч і письмен., учитель Львів, братської школи, написав підручник „Зерцало богословія“, видав „Євангеліє учительное“ (1619), перейшов на унію 1626; † 1646, як чернігівський архимандрит, видавши перед смертю збірку поучень і вірш: „Перло многоцінное“.

Ставропільський-Попрадон Юлій, закарп.-укр. письмен. (1850-99), гр.-кат. свящ., москвофіл, віршув., співоробітник час. „Свѣтъ“, „Новий Свѣтъ“, „Карпати“, „Листопад“.

Ставропільське братство у Львові, при церкві Успенія Пречистої Діви (волозькій), найславініше з укр. братств, повстало в XV в., дістало від патріарха Іоанніма ставропільські права; удержувало школу, друкарню, шпиталь; було власником Св. Онуфрієвського ман. Найживіша його діяльність припадає на кінець XVI і поч. XVII в., коли воно було культ. осередком цілої Зах. України. Його школа виховала багато культ. діячів та була зразком для братських шкіл у Вильні, Києві, Луцьку й ін. містах, а друкарня розвинула вел. видавничу діяльність. 1708 братство перейшло на унію. Тепер у руках москвофілів.

Ставропіль, (гр.) церква або монастир, найняті анд юридичної місцевих владик і піддані безпосередньо патріархові.

Ставропіль, окружне м-о в Пинь-кавказькому краю, 58.700 меш., у тому 9% укр.; округ а: 30.620 км², 1.027 селищ, 2 міста, 139 сілрад, 10 районів, 728.000 меш.: 33-8% укр., 62-5% росіяни, 1-1% німці.

Ставропільська плита, 600-800 м. вис. високорівня, що відділяє Кубанський низ від Каспійського.

Ставра, гр. м-о на Халькідійці, місце народни Аристотеля, зруйноване Філіпом

Стадіон на площі світової вистави в Шікаго (1933).

Македонським 348 до Хр., опісля підбудоване.

Стагнація, (лат.) нерухомість, непорушність; в екон. — застій у торг.-пром. справах підчас депресії або кризи.

Стадіон, (гр.) 1) гр. міра довжини в різних гр. землях різна, звич. (олімпійський с. — 192 м.); 2) ст.-гр. бжия задовжки 600 олімпійських стій (192 м.); 3) в суч. значінні: спортове грище з місцями для глядачів.

Стадіон фон Вартшвен Франц Серафін, австр. політик (1843-53), губ. Італіїни 1846-48, 1848-49 міністер внутр. справ — психікельник українців.

Стаділ, (гр.) 1) гл. Стаділ 1); 2) даний протяг часу; 3) даний ступінь, розвитку.

Стадік Поеши, гал.-укр. актор і режисер, *1877, на укр. сцені від 1894, 1906-12 дир. укр. театру „Бесіда“, 1917 працює у театрі М. Садовського, 1919-20 у Кам'янці опісля в Італіїни дир. театру. Перекладає й переробляє чужих п'єс.

Стадіковна Софія, гал.-укр. акторка, *1887, донька Елеонори й Андрія Стечицьких, на сцені від 1902, на світової війни в театрі М. Садовського; драм. ролі з лір. забарвленням, також ролі співачі.

Сталь-Гольштейн, гл. Сталь-Гольштейн.

Стаж, (фр.) час, потрібний для одержання даної кваліфікації або службового підвищення; переносно й сама кваліфікація.

Старзінський (Starzyński) Станіслав, поль. правник і політик, *1853, консерватист, проф. Львів, уніт., посол до австр. парламенту 1884-88 і 1901-11, до гал. союму 1907-18; знача наук. праць.

Стайнов Петко, болг. комп. та муз. педагог, *1896, від дитини сліпий; оркестрові твори: своїга „Тракієські танці“, „Легенди“ й фантазії для камерної оркестри; хорони комп., сольоспіви.

Стаккато, (ит.) переривисто, відрубно (тони короткі, розділені паузами).

Сталерит, гранітор на сталі. Гл. Граверстено.

Сталін, вл. Джугашвілі, Йосип, рос. політ. діяч, родом грузин, *1879, один із провідників більш. перевороту 1917, 1917-23 нарком. для справ націоналістів, 1919-22 нарком роб. сел. інспекцій, від 1922 ген. секретар комун. партії, по смерті Леніна диктатор СРСР; праці: „Марксизм і нац. питання“, „Питання левінізму“ і ін.

И. Стадіени.

С. Стадіковна.

И. Сталін.

Сталінград, гл. Паріжв.

Сталіне, гл. Юзіка.

Сталінміт, сталінстат, (гр.) гл. Вазник.

Сталь, (нім.) гл. Залізо.

Сталь-Гольштейн (Stahl-Holstein) Анна

Люїла Жермена, фр. письмен. (1786-1817), донька міністра Некера; повісті „Дельфіна“, „Коринна“, студія „Про Німеччину“.

Стаматенко, гл. А-стаматів.

Стамбул, гл. Константинопіль.

Стамбулінський

Александр, болг. політик (1879-1923), диктатор Болгарії 1920, VI 1923 усунений і розстріляний.

Стамбулов Степан, болг. політик (1855-95), 1882 президент нац. зібрання, 1886 член регенції, 1887-94 президент міністрів, умер від ран із атентату.

А. Сталь-Гольштейн.

ма готових виробів чи сирових матеріалів, що відповідає установленим вимогам щодо якості, розміру, міри, ваги, тощо.

Стандаризація, (англ.) установлення небагатьох аражків, яким мусить відповідати дані проби; при масовій продукції с. значно скорочує виробничі витрати і прискорює продукцію.

Станіславів, повіське м-о на Підкарпатті, над Быстрицею, 51.000 меш.: 14,3% укр., 57,3% жидів, 28,2% поляків; 1919 столиця ЗУНР; повісьство, гр.-кат. єп., рафінерія нафти, в'язниця; повіт, 869 км.², 3 міста, 72 сіл, 133.000 меш.: 57% укр., 23,6% поляків, 18,8% жидів; повісьство: 18.368 км.², 16 повітів, 29 міст, 905 сіл, 1.348.000 меш.: 77% укр., 13% поляків, 10% жидів.

Станіславівський Голос, укр. двотижневик, орган Повіт. Нац. Ради в Станіславові 1918.

Станіславівські Вісти, політ., проєв. і екон. тижневик у Станіславові 1912-13.

Станіславський Василь, укр. письмен. (1870-1927); матеріали до історії укр. літ.

Укр. кп. собор.

Костел. Ратуша.

Станіславів.

Вірн. костел. Біжниця.

Станілія, (лат.) печатка, гол. фірмова або поштова.

Стан. 1) верства суєспільності. У середньовіччі рішало походження людини про стану принадлежність до шляхти („високої“ або „дрібної“), міщан, чи селян; тільки духовенство було професійним, себто незв'язаним із походженням, станом. Від часів В. фр. революції держава почала касувати поділ на стани і проголошувати рівність усіх перед правом; Росія затримала цей поділ аж до революції 1917; 2) в суч. праві становище людини в родині (жонатий, чи ні, батьки, діти і т. д.); 3) станами називалися також законодатні зібрання репрезентантів станів („Генеральні стани“ у Франції).

Стан, (грам.) в укр. дієвідміні буває діяльний (лат. актив) або страждальний (лат. пасив), пр. я несу, я несений; останній в укр. мові нелюблений, не має простих форм, а тільки зложених. Дієліш. мови (пр. гр.) мають ще й середній ст. (лат. медіум), із зворотним значінням.

Стандарт, (англ.) в екон. аражкова фор-

гол. в „Україні“ ВУАН.

Станіан (Stanian) Абрагам, англ. дипломат і письмен. (1669-1739), 1719 посол у Туреччині, був у зв'язку з гетьманом Орликом.

Станіоль, (іт.) цинфолія, тоненька пластинка з цини; вживається до пакування та до електр. приладів.

Станіслав, ім'я поль. королів: 1) Ст. I, гл. Лещинський Станіслав; 2) С. II Август, Понітовський (1732-98), останній король Польщі 1764-95, меценат письменства й мистецтва.

Станіславський, 1) вл. Алексєєв, Константи́н, рос. актор, *1863, основник (разом із Вол. Неміровичем-Данченком) знаменитого моск. „Художественного Театру“; 2) Ян (Stanislawski), поль. маляр (1800-1907), основник нової школи імпресіоністичних пейзажистів, поет укр. красниду, від 1897 проф. Акад. Мист. у Кракові; учитель багатьох укр. малярів. Численні кра-

Я. Станіславський.

свиди з України („Вітраки“, „Тополі“, „Сошишники“), з Італії, поль. Татрів.

Станкевич, 1) Микола, рос. поет і філософ (1813-40), укр. роду, голова гуртка тав. Західників (М. Бакунін, Белінський, Грановський, Герцен та ін.), поширив вплив Гегеля в Москві; 2) Софія, укр. малярка, *1861; „Українська ніч“, „Камінець уночі“, „Бездомні“, краєвиди старої Варшави, Вавель та ін.; графіка.

Станко, гл. Кос.

Станкович Корнелій, перший серб. муз. і перк. комп. (1831-65), збирач та гармонізатор серб. нар. мелодій.

Становий устрій, сусп.-правний лад у середньовіччі, де населення держави не було рівне перед правом і підлягало державі за посередництвом свого стану; у середньовіччі були три стани: духовний, лицарський (шляхта) та міщанський; держава була неможливою союзом трьох станів, не все рівних щодо значіння. Селяни були лише людністю, залежною від двох перших станів; гл. Стан.

Станові гори, гори, що тягнуться від джерел р. Опоу та Інгоди до Берлінгової протоки та є вододілом між Тихим океаном і Півн. Льодовим морем; їх ділять на Яблоні на півдні та Станові (у вужкому значінні) на півночі; серед висота 1.000-2.180 м.

Станца, (гр.) строфа, гол. у значінні октави — 8 рядків, з яких 6 римується по черзі, останні 2 — парами.

Станція, (лат.) приміщення, квартира для війська, учнів і т. п.; також гл. Станція.

Станьчик, блазень поль. королів Олександра Ягайловича й Жигмонта I, який, відзначаючися відвагою й добрим дотепом, говорив усім правду в очі Станьчиків, партія крайовських консервативів, прозвана від збірного памфлету „Тека Станьчика“ (1869), азджековог Станіславом Тарновським, Юзефом Шуйським та ін.

Станель, (англ.) поміст, похилений у сторону води, де будують кораблі й звідки їх спускають у воду. Станельні блоки підстави, на яких спирається кіль корабля в будові.

Станіський (Staniński) Ян, поль. політик, *1857, голова гал.-поль. трудової партії, посол до австр. парламенту 1898-1918, до поль. союзу 1919-22 і від 1928, ред. тижневика „Przyjaście Ludu“ від 1889.

Стара Бухара, гл. Бухара 2).

Стара Загора, болг. м-о в схід Румелії, 29.000 меш., виріб сушка, килимів і розжого олів.

Стара Сіль, м-ко самбірського повіту, 1.200 меш., 20% укр., нещипні жути соли.

Стара Україна, іст. місячник у Львові 1924-5 за ред. Ів. Кременського.

Стара Ушиця, м-ко кам'янецької округи на Поділлі при впаді Ушиці в Дністер, 6.750 меш., гол. українців, відоме вже в XII в., коли належало до гал. князівства.

Старая Ладога, ст.-руське м-о над Вол-

ховом, за літописцем столиця Рюрика I; тепер село, церква з XII в.

Старая Русса, рос. м-о над Полістю (до Ловати), 22.000 меш., соліні лікувальні джерела.

Старе Місто, м-ко підгаєцького повіту на зах. Поділлі, 1.300 меш.

Старий Бихів, білорус. повіт. м-о і пристань над Дніпром, відомий із XIV в., коли належав до кнів. князівства; 1772 прилучений до Росії; 6.7.000 меш., гол. жидів.

Старий Запорож, гл. Завит.

Старий Крим, м-ко на Криму б. Теодосії, 4.700 меш., пам'ятки XIII-XIV вв., коли м-о було столицею кримських ханів і звалося Солхат; гол. осередок нірм. колонізації в Криму.

Старий Оскіл, м-о над р. Оскол (курська губернія), 20.000 меш., торговали абрикосом; в окрузі 27,3% укр.

Старий Самбір, м-о над гор. Дністром, 4.400 меш., 39,5% укр.; X 1914 бій УСС із москалями; н-о в іт, тепер злучений із самбірським, 725 км², 3 міста, 56 сіл, 54.800 меш.; 75-2% укр., 15-5% поляків, 9-2% жидів.

Старий Суч, ст.-укр. Старе Судиче, м-ко в суточі Дунайши й Попраду, 4.000 меш.

Старий Світ, гл. Новий Світ.

Старий стиль, у скороченні „ст. ст.“, числення часу за юліанським календарем.

Старинні віки, епоха історії від найдавніших часів до занепаду зах.-рим. держави 476 по Хр.

Старицька, 1) Марія, дочка Михайла, укр. акторка й учителька драм. мистецтва (1865-1930), провадила муз.-драм. школу Лисенка в Києві, звідки вишло багато талановитих учнів; останніми роками викладала драм. мистецтво в Вищій Інституті ім. Лисенка, перетвореним із тієї школи; 2) Софія, дружина Михайла Старицького (1850-1927), сестра Миколи Лисенка, багато помагала чоловікові в антрепренерській праці; виступала на сцені як аматорка.

Старицька - Черняхівська Людмила, укр. письмен., *1868, сестра Марії; поезії, переклади з Гайне, драми: „Останній сніг“, „Гетьман П. Дорошенко“, „Б. Хмельницький“, „Милость Божа“, роман „Перед бурєю“ — на спілку з батьком; на сцені з успіхом грала веселі дівочі ролі.

Старицький, 1) Дмитро, укр. драматург і режисер 60 рр. XIX в., автор опери „Последній кошотий запорозький“, ставив укр. вистави в Чернігові (з Опанасом Марковичем) і в Полтаві; 2) Михайло, укр. поет, драматург, режисер і антрепренер

М. Старицька.

Л. Старицька-Черняхівська.

(1840-1904), найкращий укр. декламатор XIX в., приспосібив до сцени багато побутових творів, переробляв на драми повісті й оп., як антрепренер виступав 1883-91 та 1898-9; поезії, гол. на грот. мотиви, м. ін. переклади з чужих поетів; романи з укр. історії (Перед бурєю й ін.).

Старков Арсен, укр. біолог, рос.-іт. роду (1874-1927), проф. моск., казанського та рязанського унів., вісниця Укр. Пед. Інституту в Празі, член ВУАН; праці з біології, анатомії, етіології, укр., рос., фр. мовами.

А. Стариковий.

Старобільське, окружне м-о над р. Айдаром на Слобожанщині, 14.000 меш.: 91-7% укр., 5-5% росіян, 1-2% жидів, собор XVIII в.; округ а: 11.501 км.², 4 міста, 845 селищ, 11 районів, 481.000 меш.: 89-3% укр., 10-1% росіян.

Староболгарська мова, гл. Старослов'янська мова.

Старовир, старообрядовці, гл. Роскол.
Старовірка, с. на Полтавщині, здовж р. Берестовеньки; заселене на поч. XVIII в. рос. старовирами, б. 9.000 меш.

Старовольський (Starowski) Шимон, польс. письмен. (1588-1656); у своїх працях подає відомості про укр. козаків, цінні для укр. історіографії.

Стародуб, м-о на Чернігівщині, відоме з XI в. як город чернігівського князівства; 1654 полкове м-о; мав значіння в укр. торгівлі; тепер повіт. м-о бранської губ., 12.500 меш., між ними 35% укр.; мурована семибанна церква, фундація полк. М. Миклашевського 1668; в повіті 20-6% українців.

Старокатолики, повстали як опозиція проти рішення ватиканського собору про непомильність папи. Гол. речником є-ш був Делінгер; першим ст.-кат. єп. був проф. Герцог (1876); всіх є-ш в кільканадцять тисяч.

Староконстантинін, м-о на Волні над р. Случчю, засноване XV-XVI в., визн. осередок соціалізм; 1648 напад М. Кривоноса, 1651 добуте військами Б. Хмельницького, 1659 обляган Вигонський, 1669 стояв тaborом Дорошенко, 1703 відійшов до Росії, від 1796 повіт. м-о волницької губ., тепер м-о шепетівської округи, 17.000 меш.: 48% укр., 41-2% жидів, 4-8% поляків, 5-1% росіян; решти валів і кам'яного замку ки. Константина Острозького. Бої УГА в більшовниками 13-14 VIII 1919, пізньої осені 1919 прорив більш. фронту армією УНР й початок „Зимового походу“.

Старообрядовці, гл. Роскол.
Старослов'янська мова, в найширшому розумінні — мова церк. книг слов. народів схід. обряд; відносно до того маємо ст.-слов. мову укр., рос., серб., болг.; у вузькому розумінні — перша літ. мова слов'ян

(данна-цел., або ст.-болг. м.), що на неї Кирило та Меодій та їх учні перекладали письмо св. й богослужбові книги в IX-X в. по Хр.; найст. пам'ятки з X і XI в., писані глаголицею та кирилицею; прикмети: праслов. tј dј — št, žd, (свѣшта, межда); нівголосі ъ, ь (свѣтъ, днь); носові е, о (meso, teka); тільки відкриті склади, чѣре (є праслов. or, ol, er, el + приголосні — ra, la, rě, lě (glava, mrazъ, brěgъ); нестягнені форми прикметників (dobrajego, dobrojeju) і т. д. Староболг. м. найближча до праслов'янської.

Старосольський, 1) Володимир, гал.-укр. соціолог та політик, *1878, член УСДП, замолоду член закорд. комітету РУП. 1913

голова УСС І у Львові, 1914 член Укр. Нац. Ради і Босній Управы, 1918 член укр. військ. комітету у Львові, 1919 товариш міністра закорд. справ УНР і проф. укр. держ. унів. в Кам'янці, опісля укр. унів. в Празі та Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, дійсний член НТШ, адвокат у Львові; праці: „Теорія нації“, „Держава і політичне право“ та ін.

Б. Старосольський.

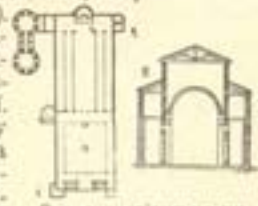
2) Михайло, гал.-укр. журналіст (1863-1920), старшина УГА, ред. „Козацького Голосу“, розстріляний більшовниками під Одесою.

Староста, 1) старшия, у чехів на заранці історії голова роду, згодом голова громади, в XIII в. начальник повіт. адміністрації; уряд є-ш напереломі XIII і XIV в. перейшов до Польщі, де є-ш був кор. намісником, звідєс в 2. пол. XIV в. до Галичини; пізніше старости-державні були управителями кор. дібр; 2) в суч. Польщі начальник повіт. адміністрації.

Староста церковний, у правосл. першій світській особа, вибрана церк. громадою завідувати церк. майном.

Старохристиянське мистецтво. Початки є-ш мають зв'язки з гр. і рим. мист.

(„христ. античність“). У малярстві панувала символіка, перейнята з римсько-геліністичної мітології. Різьба спочатку у формі рельєфів на саркофагах, статуарна IV-V в. чисто античного стилю („Добрий пастир“, св. Іполіт); від IV в. с. м.

Старохристиянське мистецтво: 1. план церкви, 2. поперечний переріз.

амагас до творення власного стилю. Два типи церков: базиліка, подібна до римської, й центральні будови. Найстарші базиліки в Сирії, Італії й Африці (Александрія, Альжир), найбільша св. Петра в Римі (гл. том I, стор. 214). Центр. будови округлі (Рим і Схід), або полігональні: 8, 12, 16-кутні, найбіль-

ше поширені на Сході (М. Азія, Вірменія, Крим, Равенна); служили за бытистерії, та надробники, в пізніших часах за перки. В малюванні (перевикно мозаїка й мініятура) вперше з'являються христ. образи: в IV в.: Ісуса Христа, Богородиці, апостолів і святих; у VI-VII в. — Розп'яття. Тоді усталюється тип облич, композицій, кольористики, що значно відходять від античності. Найстарші мозаїки в Римі, в перевах св. Костянтина, Марії Великої V в., Коалми й Дам'яна VI в., також у Равенні VI в. (гл. том II, ст. 1184).

Старт, (англ.) місце й хвилина початку перегонів; стартувати: 1) ставати на старті, щоб відтіля розпочати перегони; 2) давати знак, щоб розпочати перегони.

Стартер, (англ.) людина, що дає знак починати перегони чи змагання.

Старуни, с. богородчанського повіту, 2.500 меш., ковальня воску, де знайдено цілі кістки й навіть м'які частини ділювіальних ссавців, як мамута, носорога, та останки ділювіальної, тундрової рістін.

Старух Тимотей, гал.-укр. гром. діяч (1890-1923), 1907-18 посол до австр. парламенту, від 1908 гал. сойму, 1915 вивезений москалями на Сибір, 1919 член Укр. Нац. Ради в Станіславові, комсар Бережанщини, посол на Трудовий Конгрес у Києві.

Старунич-Оксенович Гнат, гл. Оксенович Гнат.

Старченко Федір, укр. архітект у Києві поч. XVIII в.; відбудував гол. церкву Лаври 1722-29.

Старший десятник, в УГА найвищий підстаршинський ступінь (перед булавним підстаршиною).

Старший стрілець (гарман, козак), вищий ступінь рядовика в УГА.

Старшина, 1) в укр.

коз. війську, спершу особи, що мали уряди при гетьмані, полковниках і сотниках; відси поділ — генеральна, полкова й сотенна; складалася з писарів, обозних, осавулів і суддів; пізніше розширилася: з кінцем XVII і на поч. XVIII в. до с. належали не тільки чинні урядовці, а й усі, що колись служили, або були заслужені в війську, чи мали даровані маюності так, що дійшло до утворення цілої старшинської класи; 2) офіцер, військ. начальник із серед. або вищою освітою; с-и діляться на кадронних і запасних с., с. ген. булавни, с. для особливих доручень; 3) військ. с. в початках новітньої укр. армії, відповідав ступеневі підполковника.

Стасмон, (гр.) пісня, співана хором у гр. трагедії після того, як він зайняв своє місце в оркестрі.

Стасов Володимир, рос. письмен. (1824-1906), історик мистецтва, археолог, муз.

критик, теоретик над. рос. напрямку в мистецтві. Праці про „білізна“, орнамент, одиг, аброю, граверство, малюство, музику.

Стасюк, 1) Василь, гал.-укр. математик, *1887, діясний член НТШ; праці у „Збірнику“ мат.-природописно-лікарської секції НТШ; 2) Микола, укр. гром. діяч, кооператор, 1917 заступник голови Укр. Сел. Спільн., ген. секретар харчових справ за Центр. Ради, начальник постачання армії УНР в 1919 в Кам'янці Подільському.

Стасюленіч Михайло, рос. історик (1826-1911), проф. слб. унів., основожник місячника „Вѣстникъ Европы“.

Статер, (гр.) 1) ст.-гр. монета різної вартости; срібний 2-4 драхми, золотий 20-28 драхм; 2) ст.-гр. вага.

Статив, (лат.) столик; підстава, приспособлена до прикріплення різних річей, гол. наукових приладів.

Статика, гл. Механіка; с. графічна, гл. Графостатика.

Статист, (лат.) виконавець німих роль у театр. та ін. виставах, фігурант.

Статистика, (лат.) наука, що досліджує способи систематичного спостереження масових явищ сусп. життя та членового їх опису; тепер усі культ. держави й більші м-а мають свої статистичні бюра та уряди, які переводять різні статистичні дослідні та їх оголошують.

Статистика України, неперіодичний орган, виходив у Харкові 1922-31 серіями.

Статистична Хроніка, орган Центр. Стат. Управління, у Харкові 1925-31.

Статичний, (лат.) той, що є в рівновазі або торкається рівноваги. Статичний амієд, гл. Ухо.

Статій (Statius), 1) С. Пешалій, гл. Пещалій; 2) Публій Паллій С., рим. поет (б. 45-96 по Хр.); поеми „Тебаїда“ й „Ахілїєда“ (недокінчена), привагідні поезії.

Статор, (лат.) неперушена частина електр. машини.

Статура, (лат.) постава, будова тіла.

Статут, (лат.) збірка постанов або законів, устав.

Статут Литовський, гл. Литовський Статут.

Статуя, (лат.) різьба, що зображує цілу постать. Статуетка, мала статуя.

Стаф (Staff) Леопольд, поль. поет, *1878; поезії „Сни про могутність“, „Квітуца галузь“, „Польові степки“, „Ігольце духо“ та ін.; драми, переклади.

Стафаж, (гр.) фігурові частини у малюнках красивдів.

Стафільокок, (гр.) рід заразків круглих, нерухливих, що укладаються в грона; спричинники запальних і гноєвих проявів в організмі.

Стафіяк Володимир, гал.-укр. військ. діяч, *1884, сотник УГА, від 1915 при УСС, підчас укр.-поль. війни ком. IX (белзької) бригади УГА, в-осени 1919 ком. вишколу УГА, 1920 ком. етапу ЧУГА.

Ф. Старченко, деталь гол. церкви Лаври 1722-29.

Стахін Матвій, гал.-укр. політ. діяч, *1895, від 1924 член редакції „Гром. Голосу“ і секретар УСРП, від журн. „Проти хвиля“, автор популярних правничих розвідок.

Стахівський, 1) Костя, укр.-різбар, *1882, проф. Укр. Студії естетичного мист. в Празі; погруддя, різьби зпівів (бронза, глина, гіпс, дерево), реалістичні і стилізовані; 2) Микола, укр. гром. діяч і лікар, *1879; 1906 від час. „Боротьба“, 1917 подільський губ. комісар Центр. Ради, 1919 голова дипломатичної місії УНР в Англії.

Стація, (лат.) станція, аупинка на шляху залізничі, трамваю, тощо; приміщення для урядовців та подорожних на аупинках; осередок місце для якоїсь обслуги населення, пр. с. телеграфу, телефону й т. п.; установа для переведжування наук. дослідів, пр. зоологічна або мет. с.

Станек (Stasek) Антал, вл. Земан Антоній, чех. письмен. (1843-1931), реаліст; оп. „Мрійники наших гір“ та ін.; романи „В темному вирі“, „Правид“, „На пограниччі“, „Багатство“, „Відгуки“, „Утікач“.

Станіц (Staszic) Станіслав, поль. письмен. і політик (1755-1825), римо-кат. євнц., прихильник поль.-рос. поролуміни; заслужений для нар. освіти й пром. розвитку Конгресівки.

Стан, гуцульська пастирська хата на позонині без вікон і стелі.

Ствига, права притока Горині, 134 км.

Ствош (Stwosz, нім. Stoß) Віт, поль.-нім. різбар, ритмік і малюв. (б. 1438-1533), від 1495 жив у Нирнбергу; великий вiнтар та розліття у Марійському костелі у Кракові, триптих „Різдво“ в Бардсі, великий і бічний вiнтар у Нирнбергу й ін.

Стеарина, (гр.) в хем., сполука стеаринової кислоти з гліцеріною, гол. складовина тварин; у промисловості: мішашина мезля стеаринової й пальмітинової; тверда, біла рiчовина, т. т. 65°; уживають до виробу свічок; добувають через варення тварин із сірчаного кислотою, або з водою, при тиску б. 16 атмосфер і температурі б. 200°.

Стеаринова кислота, тваринна кислота (C₁₈H₃₆O₂); гл. Стеарина.

Стеатит, гл. Тальк.

Стеатонія, (гр.) гл. Готентоти.

Стеблонський, 1) Володимир, гал.-укр. письмен. (1847-91), спочатку народовець, далі москвофил, вiннич польнофил; укр. і поль. поеті, публіцистичні статті, оп. для народу; 2) Гнат, укр. церк. історик, насильник; гол. твор.: „Два великі світила на

полоцькому ониді“ по польськи вид. в Вильні 1781-3; там таки: історія гр.-кат. церкви в усіх василіанських монастирів; 3) Петро, гал.-укр. правник (1857-1923), брат Володимира, проф. карного права на львів. унів., дійсний член НТШ; роадіки в „Часописі Правничій“.

Стеблин-Каменський Степан, укр. педагог і письмен. (1814-86), співробітник „Полтавських Губ. Відомостей“, автор життєпису та споминів про Івана Котляревського.

Стебник, село дрогбицького повіту на Підкарпатті, 2,350 меш., 73,9% укр.; родошица й жуни соли.

Стебницький Петро, псевдонім: П. Смуток, укр. письмен. і гром. діяч (1862-1923), гол. співробітник рос. урядового час. „Вістникъ Финансовъ, Промышленности и Торговли“, керманич євб. телеграфічного агенства, один із гол. діячів євб. укр. громади, ІХ 1917 комісар у справах України при рос. Тимчасовій Уряді, 1918 сенатор у Києві, заступник голови укр. мирової делегації при переговорах із Росією, міністер освіти; оп., поеті, публіцистика.

П. Стебницький.

Стевенс (Stevens) Альфред, бельг. малюв. (1828-1906); побутові образи й портрети.

Стегно (Jemur), частина дол. кінцівки від пахвини до коліна.

Стед (Stead) Віліям Томас, англ. публіцист (1849-1912), основник журн. „Review of Reviews“, кореспондент „Times“ у, агітував підчас катастрофи Титаніка; перший унів. значай інтерв'ювати та поміщувати ілюстрації у денниках.

Стежа, патруля, (фр.) малий військ. відділ для звідів ворога або поземелли, також для охорони більших відділів; гл. Роз'їзд.

Стежний лист, публічна обява судового наказу про у'язнення.

Стейт, (англ.) держава, край, назва складової частини (держави) ЗДА.

Стекетті (Stecchetti) Льоренцо, вл. Гверріні, іт. письмен. (1845-1916), представник веризму.

Стеклопський Іван, укр. гравер кін. XVII — поч. XVIII вв.; праці, гол. красивиди, офортною технікою, герби, тєзис, присвячений Мисловському, з квіт. мотивами.

Стедлецький Миколай, рос. письмен. (1862-1919), укр. роду, євнц., проф. харків. унів.; праці про Сквороду, харків. колегію та ін.; убитий більшовиками.

Стелик, (фр.) дерев'яна підстава на шкільну таблицю, образ.

Стедлажа, гл. Біршови (правні) діла.

Стемпель, (нім.) значок для оподаткування різних документів і торг. паперів.

Стемпковський Іван, рос. археолог (1789-1832), організатор археол. музеїв в Одесі й Керчі; зібрав колекції монет,

С. Станіц.

Ства.

відкрив куль-обіску вау; праці з археології й нумізматики.

Стемповський Станіслав, польс.-укр. гром. діяч, *1870, провадив 1906-16 на Волині укр. кооп. й освітню роботу, міністер хліборобства в кабінеті І. Мазени, міністер здоров'я й сусп. опіки в кабінеті Прокоповича; укр. спомини.

Степ, (гр.) одиниця сили; сила, що має одної тони дав. приріст скорості 1 м. на сек.

Степ (Steen) Ян, голанд. малюв. (б. 1626-79), побутов. шеєв, сцени з сел. життя й життя вищих верств та з бібл. історії.

Г. Степін.

Стедаль, гл. Бель Апри.
Стенлі (Stanley) Генрі, ал.

Джеме Ровалда, англ. дослідник Африки (1841-1904); 1875-77 перший перехід Африку зі сходу до устя р. Конго й прояснив вел. простори афр. суходолу.

Стенлівіль (Stanleyville), осели над

	A	B	C	S	H	D	E	G	O	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AN	E	EU	EN	CO	OU	
1	A	Z	C	X	Q	I	A	C	T	I	K	L	M	Z	O	T	J	A	P	S	T	V													
2	I	T	H	J	F	L	T	I			J	F	L	T				T	V	F	L														
3	A	P	G	T	C	L	J	O	C	A	G	C	V	C	I	O	-	I	C	L	V	C	X	Y	Z										
4	O		A	-	V	I	C	C	H	I	C	O																							
5	-	L	P	E	-	I	T	T	S	A	C	-	-	-	-	-	-	J	-	O	I	C	A	P											
	A	B	V	G	G	D	E	J	K	E	K	Z	H	I	I	K	L	M	N	O	P	R	S	T	T	Y	F	X	C	Y	Y	Y	Y	Y	
6	-	L	T	T	C	J	F	-	J	S	-	-	-	-	-	-	-	J	-	O	I	C	A	P											
7																																			

Абуква важливіша стеногр. систем: 1. Тиронські знаки, 2. Тальбюрі, 3. Біаїсія, з 1632 р., 4. Дюпюас, 5. Габельсберґера, 6. українська (Панейко), 7-9. зразки письма; 7. сист. Зейлвора з 1786 р. (O come lat us sing), 8. Пінмена (The advantage of a practical), 9. Дюпюас (Toujours des ronds, des ronds, des ronds, des fruits), 10. Габельсберґера (Was in solchen Stunden das tierg isthif?), 11. українська, система Панейка (Українська Загадка Енциклопедія не твір, який повинен мати кожний свідомий українець).

серед Конґом, гол. осередок піни. частини бельґ. Конґа.

Степнограма, (гр.) стенографічний запис.
Стенографія, брахіграфія, оксіграфія, тахіграфія, (гр.) скорочене, уміння швидко писати різними умовними знаками; система с-і: 1) геометричні, що вживають за значки крапку, риску в різних положеннях, та коло й його частини, поширені гол. в Англії й романських краях; 2) графічні, що користуються частинями букв звич. письма, поширені в Німеччині та ін. пероманських краях Європи. Початки с. сягають IV в. до Хр. (у греків); у Римі були відомі скорочення частіше вживаних слів, тав. sigla; на їх основі придумав Тирон у I в. до Хр. першу лат. с. (тав. Тиронові ноті), що поширилася по цілій рим. державі. Опісля б. 300 по Хр. винайдено рід скороченого складового письма, тав. гротіаферата, що його вживали до XI в. В XII в. перші спроби поставити с. на нові шляхи, гол. в Англії (Тальбюрі). Буйний розвиток с-і по-

чинається в XIX в.; для удіщення с-і аслужилися: в Англії Пітмен (1837), у Франції Преве (1826) і Дюпюас (1861), у Німеччині Габельсберґер (1834), Штольце (1841). Шрай (1887) та багато ін. Укр. с. оснований на системі Габельсберґера; перші спроби Л. Олсанського (1864) і Я. Полівського (1891); перший укр. підручник с-і В. Яворського, Р. Юневича й Л. Галицького (1871); до новітніх вимог приспособили укр. с-ю Р. Бардині й О. Панейко.

Стеноза (stenosis), місцеве звуження проходу або отвору тіла (пр. стравоходу, кишки), шласідок новостворіа, шрами, скорців і т. ін.

Стенокардія, гл. Жаба грудна.

Стенотипіст(ка), (гр.) людина, що знає стенографувати та вмє писати на машині.

Стеноґраф, (гр.) машина стенографі.

Стентор, (гр.) гомінний вістник греків під Троєю, що кричав за п'ятдесятюх — віден „стенторовий“ голос.

Степ, рід рослинної формації, поміркованого підсоння; вел. рішнина без лісу, вира-

та травистою рослинністю, приспособленою до сухого клімату. Річна кількість атмосферних опадів на степах не переходить 500 мм. Крім шитометної рістні с-и вначаються о-

Укр. цілинний степ.

собленими формами звірні. У Старому Світі су цільна су га с-ів про ходить південним сходом Європи й тягнеться в Азії аж до Забайкалля; в Півн. Америці с-и займають великі простори на захід від р. Міссісіпі до Кордильєрів (гл. Прерії); в півд. Америці — обширні с-и Аргентини (гл. Пампас).

Степ, 1) укр. місячник у Одесі 1916, після припинення „Основи“ (одна книжка); 2) час. т-ва „Просвіта“ в Павлограді 1917-18; 3) херсонський белетристичний збірник, видає у Спб. 1886, з творами Дніпровой Чайки, І. Левинського-Нечуя, І. Карпенка-Карого, Д. Марковича та ін.

Степ суціль.

Степан, ім'я 9 патр., василіти: 1) С. І, св., 254-7, мученик; 2) С. II, 752-7, одержав від Піпіна М. Равенну; 3) С. III, 768-72, виступив проти іконоборців.

Степан, польс. король, гл. Баторій.

Степан, св., перший христ. мученик, один із сімох діконів, укаменований жидами б. 37 ро Хр.

Степан Великий (Stefan cel Mare), визн. молдавський вождя, 1454-1504; пів шасливі війни з Польщею, залив Іокуття, будував мав., церкви, похований в ма. у Путні.

Степан Душан, гл. Душан Степан.

Степаненко, 1) Аркадій, дідч УПСР, член Центр. Ради 1917-1918, голова Всеукр. з'їзду рад роб. і сел. депутатів XII 1917; 1919 емісар Ц. К. УПСР при уряді Директорії УНР; 1920 пробував порозумітися з сов. владою; 2) Леандрів, кошований от. Війська запорозького 1710; 3) Василь, укр. гром. дідч, народний учитель, кол. тарасівець, опісля довголітній управитель шкілярні Ст. Громади в Києві (від фірмою „Київ. Старина“); 4) Олександр, укр. кооператор, член партії соц.-самостійників, 1922 вернувся з еміграції на Рад. Україну, висланий більшовиками на Московщину, де †1924.

Степанів Ананія, гал.-укр. гром. дідч (1890-1919), сотник УГА, за ЗУНР ком. міста Шарня.

Степанівна Олена, замужня Дашкевич, гал.-укр. гром. і пед. дівча, *1892; хоруваний У. С. С., співіше четар УГА; спомини: „Напередодні великих подій“.

О. Степанівна.

Степан із Вербівця, (б. Седюшу на Закарпатті), магістер права та визн. правник XV в., укр. роду, автор „Opus Tripartitum“, збірника звичасового права Угорщини, в якому багато постанов укр. звичасового права Закарпаття і який опісля став за основу угор. законодавства.

Степан І Святий, угор. король 997-1038, поширив в Угорщині християнство, 1000 дістав від папи кор. корону й ділчий титул

„Апостольський Маєстат“, поділив державу на комітати.

Степанківський Володимир, укр. гром. дідч, *1885, член РУП і УСДРП, від 1907 на еміграції, кореспондент „Ради“, в часі світової війни заснував у Львові укр. бюро й видавав фр. тижневик „L'Ukraine“ та ін. пропагандистичні публікації.

Степань, м-ко рівненського повіту на Волині, 2500 меш., 44% укр.; в XIII в. столиця удільного князівства, в XV-XVI вв. належало князям Острозьким, які збудували тут кам'яний замок.

Степень, у мат. добуток різних чинників, пр. а. а. а. $a-a^2$, взагалі a^n . Чинник а звється основою або коренем, n — показником (виложником); с. із під'ємним показником с оберненим с. з додатним показником $a^{-n} = \frac{1}{a^n}$, $a^{-3} = \frac{1}{a^3}$, тощо; другий ст. називаємо також квадратом, третій кубом.

Степова курка (Tupralachius), ам. птах із родины курей; гл. таблиця Ам. звірня ч. 11.

Степовий, 1) (Пестушка) Олександр, старшина укр. армії, нар. учитель, начальник повстанського відділу в олександрівському та в верхньодніпровському повіті Степової України; загинув у боротьбі з більшовиками 1921; 2) вл. Якименко, Які в, укр. комп. (1883-1921); „Барвінська“, гол. солюспіва, „Пісні настрою“ до слів Олеса, „Проліски“ — збірник пісень для дітей, „Укр. нар. пісні“ та ін.

Степовий вовк (Canis latrans), ам. ссавець із родины собак; гл. таблиця: Ам. звірня ч. 12.

Степович Андронік, укр. сляхист, *1857, проф. кийв. унів., дир. колеції Павла Галагана, знавець півд. слов'янщини; по рос.: Нарис іст. чes. літ., Нариса з іст. слов. літератур, Нарис історії сербо-хорв. літератури; по укр.: збірка статей й виданих ВУАН та „Бібліологічних Вістях“.

Степура Григорій, укр. гром. дідч, *1881, адвокат, 1914 член Укр. Центр. Ради, подільський комісар, за австр. окупації 1918 цивільний губернатор Подлля, за ретямані чорноморський губ. староста.

Стервк, стержу (Neophron), птах-хижак із родины супунатих (грифів), збільшений курки, брудно-білий із чорними кічками крил; живиться стержом і великими відпадрами; живе в середземноморських краях; гл. таблиця Афр. звірня, 4, стор. 200, I. том.

Стервк.

Стереовугограф, (гр.) пристрій автоматично вкреслювати ситуаційні й рельєфні плани зі стереофотограмметричних знімків місцевості.

Стереоізомерія, (гр.) явище існування більшої кількості хем. сполук такого самого хем. складу з відмінними фіз. і хем.

прикметами, а причини різного розміщення атомів у просторі молекул.

Стереоскоп, (гр.-лат.) стереоскоповий прилад, що дозволяє мряти на стереоскопових фотографіях дійсні раниці віддалі двох різних точок сфотографованих предметів.

Стереометрія, гал. Геометрія.

Стереоскоп, (гр.) оптичний прилад, при допомозі якого два образи того самого предмету, що лежать біля себе в одній площі й нарисовані (відфотографовані) зі становища лівого та правого ока спостерігача, бачимо як один рельєфний образ.

Стереоскоп. 1. Брустери; 2. американський, 3. сьєма: Л — ліве, Р — праве око, ОП — сочма, а'б' і аб — дійсні образи, АВ — бачений образ.

Стереотип, (гр.) металеві дошки, на яких відбита точна копія друкарського складу; кліше складу, а якого друкують дальші видання.

Стереотипний, (гр.) друкований із стереотипу, незмінний, однаковий.

Стереоскоп, (гр.) вимірювання віддалі предметів при допомозі стереоскопових фотографічних знімків.

Стереохемія, (гр.) частина хемії, що займається простірним розміщенням атомів у молекулі.

Стерилізатор, (лат.) пристрій до стерилізації.

Стерилізація, (лат.) 1) нищення мікробів фл. засобами, пр. ogrиванням до відповідної температури, фільтруванням, наświetлюванням ультрафіолетовими променями, тощо; 2) усебі засоби, що ведуть до нищення плідності або здібності запліднити в людей і тварин, пр. витини полових залоз, нищення їх наświetлюванням променями Рентгена, тощо.

Стерильний, (лат.) вільний від зарази, неплідний.

Стерильність (sterilitas), нездатність запліднити або завагітніти; неплідність.

Стерлінг, (англ.) фунт стерлінгів, англ. золота монета, рівняється 20 шилінгам.

Стерлітамак, гол. м-о Башкирської Автономної РСР, 26.000 меш.

Стериль, гал. Чечуга.

Стери (Sterne) Льюренс, англ. писем. (1713-68); повісті "Тристрам Шенді" й "Сентиментальна подорож".

Стемахор, гр. хоровий лірик з м-а Пеме-ри на Сицилії, б. 600 до Хр., творець еп. лірики (геройчної баллиди в супроводі ліри).

Степель Анатолій, рос. генерал (1848-1915), 1905 передав Порт Артур японцям.

Степанович Носип, ам.-укр. суев. діяч *1876, організатор укр. нар. шкільництва у ЗДА, кол. ред. газети "Свобода".

Степанов, (гр.) у мед. прилад до обслу-

хування, слухавка; рурка (металева, дерев'яна, кавчукова), що доводить до носа або змішаного звуку в грудях людини.

Стефан, гал. Степан.

Стефан (Stephan) Гайвирі, ним. держ. секретар пошт (1831-97), основник усевітнього поштового союзу.

Стефанеллі (Stefanelli) Теодор, бук.-рум. правник і публіцист (1847-1926); сирани бук. церкви.

Стефанік Василь, гал.-укр. писем., *1871; перші в укр.

літ. новелі з життя селян у наскрізь модерній формі; писані покусським говором збірки: "Синя книжечка", "Камінний хрест", "Дорога", "Моє слово", "Землі". Перекладені на різні мови.

Стефанів Гнат, укр. військ. діяч, *1885, полк. УГА, 1918 і. начальник ком. УГА, начальник Гол. Команди постачання УГА до Ш 1919, опісля в штабі армії УНР і учасник Зимового походу; 1920 ком. запілля Дієвої Армії; консуль ЗУНР в Ужгороді.

Стефанов Павло Ерстах, болг. комп., *1899, директор держ. опери й збирач нар. пісень.

Стефанович, 1) Василь, укр. правник (1897-1973), вихованець Київ. дух. академії, подорожував і вчився за кордоном (магістер бреславського унів.); бунчужковий тов., лохвицький соть і лубенський полк. суддя; за Д. Апостола голова "Комісії книг правних" 1729-37; 2) Данило, львів. лірник XVI в.; 3)

Олександр, укр. поет-лірик, *1900, збірка "Поєзії" та поезії по час. (ЛНВ); 4)

Олександр, гал.-укр. гром., церк. і пед. діяч, *1847, гр.-лат. святи, один із основоположників і постійних співробітників "Діла", Укр. Пед. Т-ва, нац.-дем. партії, почесний член т-ва "Просвіта" у Львові; автор укр. бібліографії за 1877-79, підручника історії христ. церкви та численних статей по часописах; 5) Яків, рос. політ. діяч (1853-1915), укр. роду, член партії "Чорный Переділ"; 1878 пробував підняти сел. повстання на Чигиринщині за допомогою фальшованих "Золотих грамот" від царя, який ніби велів селянам повстати на панів; засуджений 1883 на вічну каторгу.

Стефанович-Ольшанська Михайлина,

Г. Стефан.

В. Стефанік.

Г. Стефанів.

О. Стефанович.

Стефанович-Ольшанська Михайлина,

гал.-укр. малярка, *1895; дрібна графіка та малюнки графічного характеру.

Стефанович Гавріло, серб. письмен. XVIII в., перекладач творів укр. письменства XVIII в., пр. Лазаря Барановича.

Стефурак Степан, гал.-укр. актор-комік; на гал.-укр. сцені від 1871, один із найкращих комічних акторів у Галичині; †1888.

Стеффен (Steffen) Густаф, швед. економіст і соціолог, *1864, проф. унів., парламентарист, прихильник самостійності України; автор брошури: „Росія, Польща й Україна“ (по швед. й англ.), „Світова війна та імперіалізм“ і ін.

Стефчик (Stefczyk) Францішек, поль. кооператор (1861-1924), основник райфайзенко у Галичині, від 1904 видавав поль.-укр. „Часопис для спілок різляничих“.

Стехіометрія, (гр.) наука про об'ємонаді та титраноді відношення, на основі яких відбуваються хем. процеси.

Стеценко Кирило, укр. комп. (1881-1922), правосл. свящ., муз. організатор і педагог, організатор нар. хорів, диригент Укр. Нап. Хору, офісця Укр. Держ. Капелі; сольспіви, хорові комп. („Сон“), дитячі опери, муз. до спеціальних творів („Про що тирса шелестіла“, „Гайдамаки“), „Панахиди“.

Стецький (Stecki) Тадеуш Бжи, поль. письмен. (1833-88), етногр.-стат.-іст. розвідки про Волинь, Луцьк, Рівне.

Стецько (Stecjo) Степан, 1618, гетьман ягорлицьких козаків що визнавали татарську зверхність; мав осідок у Сорочі та Басарабії.

Стечинська Елеонора, з дому Бльомберг, гал.-укр. акторка (1852-1924), дружина Андрія, на укр. сцені від 1879.

Стечинський Андрій, вл. Мужик, гал.-укр. актор і режисер (1851-96), від 1868 на укр. сцені, якийсь час дир. театру „Бесіда“; ніска п'єс для укр. театру: оригінальних, перерібок і перекладних.

Стечинши, 1) Микола, укр. військ. діяч, *1890, підполк. армії УНР, активний учасник українізації рос. військ. частин на півдні фронті, ком. штабу Півн. групи військ, співробітник журналу „Тризуб“, „За державність“, „Укр. Інвалід“; 2) Мирослав, ам.-укр. гром. діяч, *1883, від 1902 в Канаді, де оснував і редагував соц.-дем. час. „Ро-

бочий Народ“ в Вінніпегу 1909-12, „Новини“ в Едмонтоні, від 1921 ред. „Укр. Голосу“ в Вінніпегу, 1920-21 секретар дипломатичної місії УНР у Вашингтоні, голова Союзу українців-самостійників; 3) Юлія, ам.-укр. діяч, *1895, брат Мирослава, в Канаді від 1910, ректор Inst. ім. П. Могили в Саскатуні, співробітник „Укр. Голосу“ в Вінніпегу.

Стещенко Іван, укр. письмен. і гром. діяч (1873-1918), член УСДРП, дійсний член НТШ; 1917 за Центр. Радою перший ген. секретар нар. освіти; вбитий у Полтаві. Поезія ориг. й переклади, статті й розвідки з історії укр. літ., історія укр. драми.

Стещенко Федір, укр. музиколог, *1877, правник, доцент історії музики Укр. Пед. Інституту та лектор в укр. унів. в Празі; праці гол. з історії ст. укр. музики.

Стеклов, 1) Володимир, рос. математик (1863-1926), віцепрезидент рос. Акад. Наук; праці з аналізи, механіки, гідродинаміки і мат. фізики; 2) Юрій, вл. Нахамкес, рос. полтук, *1873, жид. роду, соц. демократ, офісця більшовик, 1917-25 ред. „Известий Петроградского Совета“; праці про Бакуніна, Чернішевського та ін.

Степанов-Скворцов Іван, рос. економіст, *1870, більшовик, 1917 нар. комісар фінансів, від 1927 ред. „Известий ЦИК“; перекладач „Капіталу“ Маркса на рос. мову.

Стибінт, гл. Антимоніт.

Стигма(т), (гр.) у давнину знак, тавро, випечене на тілі невільників, алочників, тощо; гл. Стигматизація.

Стигматизація, (гр.) поява ран на подіб Христових на тілі осіб, що в аскезі й екстазі переймалися Христовими страстями (пр. св. Франциск із Ассізі, Катерина Еммеріх, Тереза з Корнеррайту й ін.).

Стика (Styka) Ян, поль. маляр (1854-1925), автор м. ін. панорам: Рацлавіце, Голгота, Переслідування християн за Нерона.

Стикс, 1) річка в під. Аркадії, в старовину славна холодною як лід водою, тепер Мавронеро; 2) (гр. міт.) ріка (багно) в підземеллі, що нею божилися боги.

Стилевий, (лат.) збудований або витриманий у якомусь стилі.

Стилет, (іт.) короткий книжка із тригранним клинком.

Стилізація, (лат.) 1) спосіб укладу та вислову думок; 2) надання мист. творчості якогось стилю, напрямку.

Стиліст, (лат.) людина, що пише, гарно укладаючи й висловлюючи свої думки.

Стилістика, (лат.) наука про спосіб гарного укладу й вислову думок.

Стиль, (лат.) 1) оригінальний спосіб вислову, прояву індивідуальності; 2) збірні ознаки, особливості й характеристичні риси мистецтва якоїсь доби, чи групи

К. Стеценка.

Е. Стечинська.

А. Стечинський.

І. Стещенко.

мистецтв. Стилі доби ві поділяють, згідно з загальною історією еволюції мистецтва, на: ст.-єгип., асир.-вавилонський, ст.-перс., гр., рим., ст.-христ., візант. маур., романський, гот., ренесансовий, бароковий, рококовий, ампірний, та ін. У межах даної доби можна розрізнити є. за нац. ознаками, пр. готика нім., фр., англ., бароко нім., фр., укр. і т. ін.

Стимул, (лат.) спонука, побудник.

Стимфальське озеро, оз. в Аркадії, де жили міфічні Стимфаліди, хижі птахи з мідними крилами, понугбловані Гераклем.

Стина, (лат.) гл. Тризна.

Стипендія, (лат.) грошова допомога, гол. для учнів, дослідників.

Стипендіст, (лат.) той, що має стипендію.

Стир, права притока Прип'яті, 511 км дов., славна від Берестечка, судохідна від устя Ікви; за світової війни над дол. Стиром фронтова лінія 1915-16.

Стиранкевич Кирило, укр. письмен., правосл. священник, автор повісті „За громаду“, 1892, під псевд. К. Подоленко.

Стирія (Steyermark), союзна країна Австрії, 16.375 км.² і 1.850.000 меш.; гориста (Альпи) та горбошина; гірські озера, мінеральні джерела та теплиці; 50% простору під лісом; гол. заняття населення скотарство; великі поклади заліза. До Австрії від 1192; 1919 невел. півд. частина С., заселена словінцями, відійшла до Югославії.

Стихар, (гр.) гл. Риза.

Стихира, (гр.) церк. пісню, перед котрою співають стихи із псалми; низи. автори стихир: Анатолій, патріарх царгородський (V в.) та Іван Дамаскин.

Стихирар, назва найдави. укр. потонаних церк.-богослужбових книжок; до XV в., містили збірки стихир; пізніше (від XVII в.) їх обсяг увійшов до складу ін. потонаних богослужб. книжок, гол. Ірмолон.

Стихія, (гр.) 1) у ст. греків первень, а якого повстав світ: вогонь, повітря, земля й вода; 2) сили природи, гол. мет. явища: вітер, грім, блискавка, повінь, тощо; 3) житло, сфера непереможна сила (природи).

Стична, гл. Дотична.

Стивенсон (Stephenson), 1) Д ж о р д ж, англ. техник (1781-1848); збудував 1825 першу залізницю між Стоктоном і Дарлінгтоном, 1829 між Ліверпулем і Менчестером, описав ін.; 2) Роберт, англ. інженер (1803-59), син 1-го; удосконалив паротяз, будував багато зал. шляхів, придумав будову тзв. трубчастих мостів; 3) (Stevenson) Роберт Льюїс, англ. письмен. (1850-94), поет і повістяр: „Острів скарбів“, „Доктор Джекіл“, нариси, листи.

Джордж Стивенсон.

Стір, 1) верх у Чорногорі, 1.655 м.; 2) верх на Закарпатті в групі Бержави, 1.679 м.

Стід (Steed) Генрі Віктем, англ. публіцист. *1871, кореспондент „Таймсу“, написав „Габсбурзька монархія“, й ін.

Стіжок, конус, у геом. тіло, що має плоску основу та бічницю, утворену обертотом простої лінії, укріпленої в одній точці (вершк), по обводі основи. Лінія проста, що лучить вершок із осередком основи, є віссю стіжка. Коли основою є коло, с. кол. овий; коли вісь нормальна, с. о б о р т о в и й. Перерізи с. с кривими 2. ступня (еліпса, гіпербола, парабола, коло, парапротих).

Р. П. Стивенсон.

Стілхон Флявій, рим. полководець, родом вандал, 395 опікун Гонорія й керманч зах.-рим. царства, 403 переміг Алариха, 405 германів, 408 убитий.

Стіннес (Stinnes) Гуго, нім. промисловець (1870-1924), голова концерну великої промисловости, власник б. 80 газет і журналів, посол до парламенту 1920-24.

Стіпль-чез, (англ. steeple-chase) перегоня з перешкодами через роки та плати.

Сто(н), гл. Бічер-Сто.

Стовник, гл. Цвіт.

Стовпник, стиліт, (гр.) чернець на Сході, що жив на стовпі (вежі); основником стовпництва був св. Симеон Стовпник.

Стіжок, 50 - вісь, 5Р - висота, 5А - біч. АВ - о. основа.

Стоглав, постанови церк.-держ. собору в моск. царстві з 1551, що в 100 главах вирішували справи церк.-держ. характеру.

Стойк, 1) прихильник філософії стоїцизм; 2) сувора, непохитна людина, що можно переносить невгоди та страждання.

Стойки, (гр.) школа гр. філософів піеларистотелівської доби, заснована Зеноном із Кітіону, звертала гол. увагу на практику філософії, а чисте думання ставила на службу практичного життя; гл. Зенон 2), Панатій, Посейдоній.

Столво, 1) А н т о н, болг. фольклорист (1869-1928), директор етногр. музею в Софії, член болг. Акад. Наук; 2) Константин, болг. політик (1852-1902), килькаразовий міністер та президент міністрів.

Стойцизм, (гр.) філ. наука стойкіа, гл. Стоїци; 2) своєї думі, непохитність, байдужість на страждання тіла й удари долі.

Стойка, 1) Й о с е ф, правосл. сп. мармароський 1692-1720; 2) О л е к с а н д е р, заркар.-укр. церк. діяч, *1890, сп. мукачівської єпархії від 1932.

Стокгольм (Stockholm), гол. м-о та пристав Швеції, частинно на островах („Венеція півночі“), 455.000 меш., три пристані (1 востра), промисловість найбільша в Швеції: металургічна, машинова, споживча. З культ. установ важні: Нобелів інст., акад. наук, унів. та ін. вис. школи, музеї: нап., порцеляний і етногр. музей-парк „Скансен“, де в природі розміщені типи та краєвиди з різних сторін Швеції. З будівель важливі: ренесансовий замок XVIII в., замкова церква з XIII в., Рідарсгольм, із королівськими гробницями.

Стокгольм, спереду королівський замок.

Сток епон Трент (Stoke upon Trent), м-о в зах. Англії, 275.000 меш., гончарство.
Стокліса (Stoklasa) Юліюс, чех. фізіолог, *1857, працює гол. в хемії й біології ґрунту, фізіології та біохемії рослин та тварин, також над радіоактивністю; 1909 перший виробив синтетично сахарозу.

Стокосла, гл. Трава.

Стокпорт (Stockport), м-о в зах. Англії, 124.000 меш., ткацька промисловість.

Стоктон епон Тіс (Stockton upon Tees), м-о в півн.-схд. Англії, 68.000 меш., металургічна й корабельна промисловість.

Столин, м-ко дунинецького повіту над Горинню, на Поліссі, 4.800 меш.: укр. 30%, поляків 3%, жидів 65%.

Столийн Петро, рос. політик (1862-1911), реакціонер, 1906 міністер внутр. справ, опісля президент міністрів, розвівав другу Думу й обмежив виборче право, завів військ.-польові суди для боротьби з рев. рухом, перевів аграрну реформу, убитий в атенаті у Києві.

Столові гори, гори з плоскими горішніми поверхнями, що круто врываються по краях; виступають одним або групами; це переважно останки вищого заг. рівня поземля, що нерівномірно обнизалося через вітрини, розмив пливкими водами й т. п.; типова країна с. гір Шнд. Африка.

Столові добра, добра, призначені на удержування вищого духовника.

Столові гори.

Столпенецька вежа, мурована вежа з XII в., б. Столя коло Холму; квадратна, всередині округла, заввишки 6. 20 м. Ця пам'ятка світського будівництва ст. ки. доби укр. мист.

Стоматит, (лат.) запалення слизової оболони рота; хроба, спричинена знич. хем., термічними або бактерійними чинниками.

Стоматологія, (гр.) частина медицини, що займається хробами зубів і рота.

Стонога (Oniscus), членого тварина, подовгувата, сплюснена, до 2 см. дов., вкрита заввиною хітиною шкірою; тіло членисте, перші 7 членів, кожний із одною парою ніг, твоять тулуб, останні 6 членів, менші, твоять кадовб, без ніг, замість яких є тонкі пластинки, що ними тварина віддихає; живитьс ягнілими частинами рослин.

Стоп, (англ.) стій, зупинись!

Стоп, гл. Альяж.

Стона, ст. укр. міра довжини, що дорівнювала $\frac{1}{2}$ ліктя, себто б. 3 дм., гл. Сажень.

Стопер, (англ.) годинник, що мірить десяті частини секунди.

Сторакс, гл. Бензой.

Сторно, (іт.) у бухгалтерії: виправлення помилково записаної позиції, через вписання протилежної їй різновартної позиції.

Стороженко, 1) Анд р і й, старший полк. військ запорозьких 1610; 2) Анд р і й, рос. дич укр. роду (1790-1858) сенатор, головний дир. „урядової комісії внутрішніх і духовних справ“ у Польщі, збирач матеріалів для укр. іст., автор „Історії Полуденної Росії“, що загинула в рукописі, оперети „Запорозька Січа“; 3) Анд р і й, укр. іст., *1857, заступник голови Іст. Т-ва Нестора Літвинця в Києві, член комісії для розбору давніх актів у Києві: праці: про Йосифа Верещинського, зат. сп. кийського та про укр. козацьчину; порог укр. руху; 4) Григорій, ген. бунчучий 1727, член комісії для перекладу правничих книг у Москві (1734); 5) Микола, укр. іст., *1862, дир. гімназії в Києві, видав разом із братом Андрієм 3) збірник архівних матеріалів під назвою „Стороженко“; тепер на еміграції в Сербії; 6) Микола, рос. історик усевітньої літ. (1836-1906), укр. роду, проф. моск. унів., Шекспірознавець, писав і про Шевченка; 7) Олександр, укр. письмен. (1805-74), „Оповідання“ з укр. побуту та старовини, нар. перекази, поема „Марко Прохлятий“, драм. напис „Гаркуша“, рос. повісті.

Столпенецька вежа.

Стопер.

О. Стороженко.

Сторожинець, повіт. м-о на Буковині, над Серетом (дунайським), 12.000 меш., у повіті 26% українців.

Сторони світу, 4, 8, 16 або більше напрямків на певній площі, поданих на тзв. розі вітрів; гол.: схід, захід, північ, південь.

Сторлінг, норвезький парламент, складається з двох палат: лінгінг (вища) й одельстінг (нижча).

Сторубель Хведір, укр. сел. діяч на Катеринославщині, член всеукр. організаційного комітету для утворення Селиської Спільноти 1917.

Сторч, у геом. прям. нормальна; сторчовий, нормальний.

Стохід, права притока Прип'яті, 189 км. дов.; у ситоївій війні фронтова лінія від VI 1916 до VIII 1917.

Стоцький, 1) (Stočky) Альбін, чех. археолог, *1876, проф. унів. в Празі; 2) гл. Смал-Стоцький.

Стоцице, гл. Водозбір.

Стоюнів Володимир, рос. педагог (1826-88), автор теор. пед. праць та шк. підручників; в 60 рр. XIX в. керманич педальної школи в Сиб.

Стояловський (Stojalowski) Станіслав, поль. політик (1845-1911), укр. роду, рим.-кат. свещ., посол до гал. сойму та австр. парламенту, ред. популярних час.: „Wieniec“, „Pszczółka“, „Pian“.

Стоїнів, м-ко радехівського повіту, 3.200 меш., 58% укр.; колись тут був василіанський монастир, що 1720 пристав до унів.

Стоїнов, 1) Андрій, болг. комп., *1890, піаніст, проф. держ. муз. академії в Софії; сонати, сольоеспія й ін.; 2) Олександр, укр. етнограф, діяльний член старої Київ. Громади, учителював у Полтаві, від 1878 дир. кутаїської гімназії, в 80-их рр. збирав укр. етногр. матеріали.

Стоїнович Любомир, серб. фізіолог і політик (1860-1930), проф. унів. в Београді, міністер освіти і президент міністрів 1906, голова респ. партії, секретар серб. Акад. Наук, член рос. і поль. Акад. Наук, дійсний член НТШ, вид. ст. пам'ятників.

Страбичево, село б. Мукачєва, на Закарпатті; 1914 поетий коша УСС.

Страбам, гл. Зна.

Страбон, із Амазії над Понтом, виван. гр. Географ (б. 63 до Хр.-19 по Хр.), автор твору „Географіка“, цінного джерела до географії античного світу.

Страніський, 1) Ігор, рос. комп., *1882, син Федора, найвищо. репрезентант крайнього модернізму в музиці; балети: „Петрушка“, „Жар-птиця“, „Історія одного солдатака“, „Соловей“ і т. ін.; 2) Федір, рос. співак (1843-1902), укр. роду, виван. співак царської опери в Сиб.

Стравохід (Oesophagus), м'який, цінку-

ватий прохід 28-30 см. дов., лучить горло зі шлунком; збудований із м'яких кругових і позадкових м'язів, вистелений усередині слизовою оболонкою.

Страдваріос (Stradivari) Антоніо, іт. майстер струнних інструментів (1644-1737); виробляв знамениті скрипки, віолончелі, віоли й ін.

Страдіоти, (гр.) в середньовіччі найманерегулярна кіннота з альбанців і греків.

Страждальний стан, гл. Стан (грам.).

Страйк, (англ.) масове припинення праці робітниками або службовцями; буває: 1) екон., щоб здобути від підприємців або держави кращі умови праці; 2) політ., щоб впливати на хід політ. подій. С. заг. (ген.), припинення праці в усіх підприємствах та установах.

Страка Стефан, словац. маляр, *1898, дослідник нар. словац. мист. й етнографії.

Странгуляція, (лат.) зашморг, защемлення; с. книжки — звуження або цілковите затулення світла книжки при защемленні кмілі або книжкових пісалапальних або новотворених зростах; спричиняє гостру непрохідність кишок (Ileus).

Страсбург (Strasbourg), гол. м-о фр. департаменту Дол. Райну, 174.000 меш.; гот. собор із 142 м. вис. вежею, будований 1176-1439, сп. палата (тепер музей), унів. (від 1621); тютюнова, споживча й машинова промисловість. С. ст.-рим. Аргенторатум, був до 1681 нім., опісля до 1870 фр., від 1870 знову нім., від 1919 фр. В унів. у С. вчився Кирило Розумовський, потім його діти.

Страсті, богослуження в В. Четвер увечері (утреня В. П'ятниці), коли читають 12 евангелій про Христові муки.

Стратегія, (гр.) наука, що займається веденням армії у часі війни.

Стратиграфія, (гр.) частина геол., що означає вік шарів земної кори на підставі взаємного укладу шарів та знайдених слідів органічного життя; в археол.: взаємини археол. культ. веретов у терені.

Стратин, м-ко рогатинського повіту, б. 2.000 меш.; 1602 сп. Гедеон Балабан заснував тут друкарню, яку опісля Б. Плетенецький перевів до Києва, де вона стала основою лаврської друкарні. Стратинські видання відзначалися гарним техн. виконанням.

Стратімірович Стефан, серб. церк. діяч і фізіолог (1757-1836), митр., вел. противник Караджича, пурист (викидає тур. слова) та не все щасливий етимолог.

Стратокумулюс, (гр.-лат.) верстована, подібна до диму хмара.

Стратосфера, гл. Атмосфера.

Стратус, назва для низьких, верстованих, видовжених хмар, особливо частих при сході й заході Сонця.

Стратфорд де Редкліф (Stratford de Redcliffe) Кеннін, англ. дипломат і письмен. (1786-1880), килькарзавий амбасадор у Царгороді, ворог Росії.

І. Страніський.

Страффорд (Strafford) Тома, англ. політик (1593-1641), піддержував абсолютизм, за держ. зраду покараний смертю.

Страхов, 1) А д о л ь ф, суч. укр. графік; численні окладники Держ. вид. України та ін. харків. видавництва; 2) М и х о л а, рос. філософ та літ. критик (1828-96), з укр. роду, був під впливом Гегеля; оригінальне його „почвенничество“ — намагання зв'язати рос. культуру з народним „ґрунтом“ і рідка критика Заходу; писав у зб. „Основи“.

Страховод, гал.-укр. сат.-гумористичні москвофільські час.: у Відні, неперіодично, 1863-68; двотижневик у Львові: 1872-73, 1880-82, 1886-93, 1912-13.

Страшевський (Straszewski) Мавриці, поль. історик філ. (1848-1916), проф. краківського унів.; праці з історії поль. філ., а порівняльної історії філ. (спроба установити закони іст. розвитку ідей).

Страшкенич Володимир, укр. письмен. і громад. діяч, *1876, за УНР вшедиректор департаменту міністерства віроисповідань, опісля ред. Інст. укр. наук. мови при ВУАН; літ. праці під псевд. В. Поточний.

Стривж, гл. Стривігор.

Стрейтс Сеттлментс (Straits Settlements), брит. колонія над Малайською протокою, 4.145 км.² і 996.000 меш., складається з частин: Сінгапур, Шіан, Малакка, та Лібун; гол. м-о Сінгапур.

Стрельбицький, 1)

І в а н, укр. гравер-мідеритник, працював 1695-1709 у Києві і Чернігові; мідерити на честь гетьм. П. Дорошенка, над собору в Новгороді-Сверському, портрет Варлаама Ясинського, знака ред. граверів; 2) Т е о д о р, укр. гравер (1773-1802); образи чернігівської та почаївської Богородиці та ін. ред. образи.

Стрептокок, (гр.) від кругляк бактерій, що знич. укладаються в довгі ланцюжки, подібні до намиста; деякі хвороботворчі.

Стретті Віктор, чес. малір і графік, *1878, портретист; голова графічного 7-ва „Hollar“ у Празі.

Стретті-Зампони Яромір, чес. гравер офорту гол. кольорового, *1862; рисунки ст. Праги й околиць.

Стрибак, землинний зяць (Alactaga), ссавець гризун, подібний до зайця, тільки з дуже короткими передніми ногами й дуже довгим хвостом; живе на степах України, Азії й Африки; гл. таб. Азійська звірня ч. 21, стор. 48, 1. том.

Стрибог, ст. укр. бог вітру.

Стрибуці, коники (Saltatoria), простокрилі комахи: голова велика з простовисним чолом, нусики довгі ниткуваті, щелепи сильні, щоб гризти, передтуля велике, кри-

ла тверді, задні довші знич. віддуваю зяжені, задні ноги великі, сильні, щоб стрибати; родини: сарани, коники, цвіркуни.

Стривігор, Стривж, ліва карпатська притока Дністра, 93 км. дов.

Стригольничка, в старовину на руській піаночі назва клириків, що мали вистригати дякам волосся на тімі при пострілі; в XIV в. так називано ересь, яка пішла від псковського стригольничка диякона Карпа й поширилася у Пскові й Новгороді. С. відкидали всі церк. перекази, цуркита срачхю, чернство, ікони; за справжню христ. церкву признавали церкву з доби апостолів. Секта проіснувала понад 50 літ, була сильно переслідувана, частина с-в утекла до Галичини. Піанішим відгомном с. були „жидоватілі“.

Стриснеска (Stryjeńska) Софія, поль. малярка і графік, *1894; стилізовані ілюстрації, декорації, цикль кольорових графік із нар. танців (також укр. „коломийка“).

Стрижець (herpes tonsurans), гл. Лишай.

Стрижів, повіт. м-о в зах. Галичині на Підкарпатті 2.200 меш.; у повіті 4 села з чисто укр. населенням; в повіті 47% укр.

Стрий, 1) права, карпатська притока Дністра, 170 км. дов.; в Синевідській кітловині, права притока Онір; 2) повіт. м-о над р. С. у підняжжя Карпат, 27.500 меш.: 24,5% укр., 33,3% поляків, 40,3% жидів; в укр.-поль. війні 1919 постій команд. III корпусу УГА. Повіт: 659 км.², 1 м-о, 51 сіл, 73.000 меш.: 59,5% укр., 19,3% пол., 16,9% жидів.

Стрий(ів)ковський (Stry(j)kowski) Мацей, поль. історик (1847-82), автор хроніки, що послужила джерелом для укр. хроністів Т. Сафоновича й Г. Граб'янки.

Стрийська (XI) бригада УГА, входила в склад III корпусу УГА, ком. майор Шльєсер; в укр.-поль. війні брала визн. участь у всіх операціях III корпусу, відзначилася по чортківському прориві в кількох битвах; VIII 1919 відкомандована до Днісвої Армії УНР в район Вапнярки, де зяела бої (під Вапняркою, Тростиничком над Богом) із рос. більшовниками.

Стрийський Вістник, двотижневик, орган Повіт. Комсар'яту у Стрию, 1918-19.

Стрийський Голос, двотижневик, вид. 1896 у Стрию Володимир Охримович.

Стриктур (strictura), звуження; в мед. звуження якогось проходу тіла (страво-

1. Стрельбицький: портрет В. Ясинського (поч. XVII в.)

Стрий, ринок.

ходу, сечівника й ін.); причина: шрами, повотвори, скорчі м'язів.

Стримон, гл. Струма.

Стрина, ліва подільська пригода Дністра, 170 км. дов., від Бучача до устя пливне глибоким, вузьким і безлюдним яром; 1915-16 фронтова лінія проти росіян.

Стришський Пидор, закарп.-укр. етнограф, *1875, дієвий член НТШ, від 1910 кустос мад. Нац. Музею в Будапешті, до 1923 шеф секції міністерства освіти й нац. меншин; ред. час. *Ukrania* 1916 і „Руско-Крависка Правда“ 1919; праці етногр. та іст.-літ. по мад. та укр., переклади на мад. мову з укр. літ. (Слово о полку Ігоря та ін.).

Стрихнів(а), алькалоїд ($C_{17}H_{21}N_3O_2$), розпускається в алкогольі та хлороформі; сильна отрута гіркою смаку; в насінні й і в корі стрихніви; уживають до трощин шкідливих тварин, також на лікування.

Стрихнонець (*Strichnos*), рослина, споріднена з олівним деревом і скидається на нього, овочі подібні до помаранч; у зернятках знаходиться тзв. стрихнів(а).

Стрілець, ніший волк, вишколений у стрільниці; в укр. війську взагалі піхотинець; в УГА також ступінь рядового піхотинця; кінні стрільці, в деяких арміях — особливий рід кінноти.

Стрілець, в астр. де-яте сузір'я зодіака, а багатьох зірок, із них 90 видних голим оком, та з багатьома мряковинами; зіткту на півд. стороні неба.

Стрілець, сузір'я.

Стрілець, часопис УГА, 1919 в Тернополі, Станіславові, Стрию, Борщеві й у Кам'янці, разом 95 чисел.

Стрілецька бухта, затока Чорного моря біля Севастополю на Криму.

Стрілецька Вістка, орган і Корпусу ЧУГА, у Балті 1920.

Стрілецька Громада, об'єднання ветеранів укр. військ в Америці, з метою платити стрілецьку традицію.

Стрілецька Думка, орган Корпусу С. С.-ів, 1919 неперіодично в місцях постою.

Стрілецький, 1) Б р о н і м, гал.-укр. церк. діяч (1733-1804), гр.-кат. єписк. населення, перший парох церкви св. Варвари у Відні; зібрав вел. бібліотеку, що стала основою для капітульних бібліотек у Перемишлі та Львові, автор польс. граматики укр. мови та іст. і ред. праць; 2) С а в а, від 1796 учитель польс. мови в Київ. акад., автор польс. „Комедії унігтів іа православних“.

Стрілецький рід, гл. Окопа.

Стрілецький Шлях, неперіодичний час. для війська, вид. III корпусу УГА, 1919 у місцях постою.

Стрільниця, викладання стрільна (стріли, кулі, гармати) механічним способом; гл. Балістика, Балістична крива лінія.

Стрільницький, 1) (Стрельбійський) І в а н,

рос. картограф (1828-1900), укр. роду, видав вел. малу європ. Росії в мірілі 1:420.000; 2) І в а н, рос. церк. письмен., *1861, укр. роду, священник; праці про церк. унігтський собори, про штунду й ін.

Стрільна бавовна, гл. Нітроцелюлоза.

Стрільний порох, вибухова речовина, вживається до викладання набоїв іа огнєпальної зброї. Винахідник пороху невідомий; називають ченця Бертольда Шварца, Рожера Бекона, Альберта ле-Гран. Уперше жито пороху в битві під Креслі 1346; це був тзв. чорний або салітрово-вугільний п., сумішка деревного вугілля (10-16%), сірки (9-12-5%) і потасової салітри (74-78%), що вдержався аж до кінця XIX в.; тепер уживають тзв. бездимного п., що має більшу вибухову силу й не дає диму при стрільні; буває: пірокселіновий, нітрогліцериновий і нітровоуглеводний; 1925 в ЗДА знайдено бездимного п., рід нітрогліцеринового пороху.

Стрільча забор, кол. поріг Дніпра іа скелями Стрільчою й Багатирем.

Стрільниця, гл. Прам.

Стрідберг Август, швед. письмен. (1849-1912), ворог жіноцтва; п'єси: „Батько“, „Кругляк“, „Густав Ваза“, повісті „Червона кімната“, „На повному морі“ й ін.

Стрітенин, свято 2. II, на пам'ятку стрічі старця Симеона з дитиною Христом у єрусалимському храмі.

Стробоскоп, (гр.) прилад викликувати Ілюзію руху; винайдений 1832; предтеча кіно; валок із рівномірно віддаленими щільностями, крізь які дивимося на нарисований якийсь предмет (пр. Іадія) у один за одним наступних фазях руху; якщо швидко обертати валок, то нам здається, що предмет порушується.

Стробоскоп

Строганови, ст. рос. купецька родина, що в XIV в. вимандрувала з Новгороду на Урал і доробилася вел. масти на солеварстві та лозецькому промислі; один із них С е р г і й (1794-1882), заснував 1859 археол. комісію для дослду пам'яток чорноморського побережжя.

Строс Павло, рос. археограф (1796-1876), віднайшов Святославів збірник, твори Кирила Турівського, Похвалу Іларіона й ін.

Стросні вильцита, гл. Камертон.

Строїнський Станіслав, польс. маляр (1725-99); фрески в катедрі та в костелах бернардинок і Марії Сніжної у Львові.

Стромболі, один із Ліпарійських островів, 13 км.² пов., чинний вулкан.

Стронія Олександр, рос. гром. діяч і соціолог (1827-89), працював у Полтаві у ле-

А. Стрідберг.

дільних школах, 1862 арештований із укр. діячами, в'язнений і засланий в архангельську губ.; праці: „Історія й метода“, „Політика як наука“.

Стронський, 1) Іван, гал.-укр. гром. діяч і педагог, *1864, нар. учитель, член-основник, довголітній дир. і голова „Взаємної Помочі Укр. Учителівства“, 1925-29 ред. „Учительського Слова“; 2) (Stroński) Станіслав, поль. політик і публіцист, *1882, нар. демократ, проф. унів. в Кракові, посол до союму від 1922.

Стронгій (Sr), хем. первень, сріблесто-білий метал; його солей уживають до штучних вогнів, яким вони дають гарну карміново-червону барву.

Стросмаєр (Strossmaier) Йосіф Георгіє, хорв. поет, політик і нар. меценат (1815-1906), рим.-кат. єп., борець за рівноправність хорв. народу в Угорщині та незалежність Хорватії, проповідник єдності півд. слов'ян, видавець, основник шкіл; його заслуга — півд.-слов. Акад. Наук, мистецька галерея та унів. у Загребі.

В. Стросмаєр.

Строфа, (гр.) поодинокі частини, на які поділена поема; в античній метриці дво-або більшеразове повторення одної метричної системи.

Строфади, тесер Стрівалі, два острівці в Йонському морі між Закінтом (Занте) і Пельопонесом, осели мітичних Гарній.

Струє (Struve), 1) Генрик, поль. фіз. (1840-1912), проф. варшавського унів., представник емпіричної метафізики; 2) Петро, рос. політик, економіст і писем., *1870, спочатку легальний марксист, автор першого маніфесту рос. соціалдемократії, 1902-5 ред. ліберального „Освобожденія“ й діяч кадетської партії, ред. журналу „Русскія Мысль“, міністер у Врангелі, на еміграції реакціонер, ред. газети „Возрожденіє“; ворог укр. руху; „Критичні замітки до справи екон. розвитку Росії“; 3) (Struve) Фрідріх Георг Вільгельм, нім.-рос. астроном (1793-1864), дир. збудованої за його плану, рос. астр. обсерваторії в Пулкові.

Струг Анджей, вл. Галеський Тадеуш, поль. писем., *1873; поісеті: „Люди підземелля“, „На твердій службі“, „Історія одного гарматія“, та ін.

Структура, (лат.) уклад, будова.

Струма, (лат.) гл. Воло.

Струма, ст. Стримон, ріка в зах. Болгарії й гр. Македонії, 265 км. дов., вливається до Егейського моря; у світовій війні фронтова лінія від XII 1915 до IX 1918.

Струмент, вл. інструмент, гл. Інструмент.

Струна, натягнена пружна нитка, що вдарена або потягнена тремтить і видає звук. Висота тону с. є тим більша, чим

менша густина с. і чим більше с. натягнена. Струни виробляють із кишок та з металів.

Струсевич Михайло, гал.-укр. журналіст (1855-98), член ред. „Діла“.

Струсів, м.-ко на півн. Поділлі над р. Серетом, 2,400 меш., 53% укр.

Струць африканський (*Strutio camelus*), найбільший із живих птахів, до 2½ м. вис., викритий пухким пір'ям баг. білим, у самців крила й хвіст чорні; замітний малою головою, довгою головою шияю, малими занадлітими крилами, коротким хвостом і дуже довгими сильними ногами, закінченими двома пальцями; живе малими стадами на пустинях Африки й Арабії, живить-ся рослинами, зерном і комахами; самці зносять кілька яєць завбільшки дитячої голуби, що вигравають на сонці; дикий с. вигибає, зате плекають його на спеціальних фармах у всіх теплих краях задли цінних пер на крилах і хвості. Подібний с. ам., гл. Нанду. Гл. табл.: Африканська звірня, ч. 14, Американська звірня, ч. 33.

Струтинський, 1) Антін, гал.-укр. гром. діяч (1832-1907), гр.-кат. свящ., один із гол. пропагаторів братств тверезости в 70-их рр. XIX в.; 2) Михайло, гал.-укр. журналіст і гром. діяч, *1888, співред. час.: Шляхи (1913), Голос Калуща (1918), Свобода (1919), Життя і Мистецтво (1920), Діло (1923), Прапор (1924), Укр. Голос (1927) та співробітник багатьох ін. час.; 1921-23 секретар Нар. Комітету Укр. Трудової Партії.

Струханчук Яків, гал.-укр. маляр, *1884, графік та карикатурист; портрети, карикатури в „Комарі“; статті про суч. мистецтво.

Стручкові рослини, гл. Легумінози.

Стубель, ліва притока Горині.

Стубла, волзьська річка, притока Ікви.

Ступна, невелик., права притока Дніпра на Київщині; агадується в літописях і в „Слові о полку Ігоревім“.

Студениця, 1) ліва притока Дністра на Поділлі, 74 км. дов.; 2) м.-о на Поділлі, над Дністром; ст. поселення; зборівським договором признана пограничним місцем гетьманських володінь; після Б. Хмельницького переходила з рук до рук.

Студенський Вісник, місячник, орган Центр. Союзу Укр. Студентства (Цесус), у Празі від 1923.

Студенський Голос, місячник Укр. Студентської Громади в Варшаві, 1927-8.

Студенський Шлях, журн. укр. акад. молоді у Львові, від 1931.

Студент, (лат.) ученя, анич. нашої шко-

Я. Струханчук: портрет.

ли; студентка, учениця, звич. вищої школи.

Студинський Кирило, гал.-укр. історик літ., *1868, проф. Львів. унів., член ВУАН,

К. Студинський.

член і довголітній голова НТШ; голова гал.-укр. Нац. Ради 1921-22; праці з поля серед. (Адельфотес, полемічна літ., пр. Потій, Пересторога і т. д.) та нового укр. письменства (поч. XIX в.: Котляревський, Гулак, Метлинський, Макаровський і т. д.), видавць листування з Я. Головацьким, Денисом Зубрицьким, збірки „Галичина і Україна в листуванні 1800-80 рр.“ та ін.

Студити, чернече об'єднання студитського устану в гр.-кат. церкві, засноване 1898 митр. Андрієм Шептицьким, тоді проф. богослов'я в митр. василіян у Крестиніполі. Ціль с.: працювати над своєю удосконаленням. Манастирі с.: в Уневі, у Львові та Зарванці, разом б. 115 ченців іа новікам.

Студитки, об'єднання черниць студитського устану, мають два доми: в Яхтороні та в Уневі; ведуть забороники для дітей.

Студитський устав, суворі чернечі правила, установлені св. Теодором Студитом та практиковані в царгородському манастирі Студіоні; занесений на Україну Теодосієм Печерським (б. 1070), ст. у. став за зразок для наших манастирів.

Студії з поля сусп. наук і статистики, неперіодичне видання НТШ у Львові, від 1909.

Студії з сіль.-госп. економії України, неперіодичне видання наук.-дослідчої катедри с.-г. економії в Києві, від 1928.

Студіювання, (лат.) вивчення наукове досліджування; студіювати, вчитися у високій школі, загально навчати щось.

Студія, (лат.) 1) наук. дослід. заг. наук. праці; 2) майстерня, робітня мистця; 3) майстерня при мист. школі для практичних праць; 4) мист. школа практичного навчання; 5) малярський етюд.

Стуна, гл. Тона.

Ступня, 1) у мат.: сума покажчиків одпочлена; пр. одпочлен $ix^2 + x$ має с. 7. У рівняннях с. є кількість коренів рівняння, в геом. с. кривої означає у кількох точках перетинає її січня. В геом. с. (1^а) є 360-ою частиною обводу кола; с. має 60 мін. (1^а-60^а), мінута 60 сек. (1^а-60^а); у новій десятковій системі с. (1) є 1/400 обводу кола й має сто мін. (100^а), а мінута має сто сек. (100^а); 2) у фіз. с. міра великої „інтенсивної“ величини, одна з основних категорій; 3) у грам. у прикметників і прислівників із прикметників буває троякий: перший або рінний (лат. позитив), другий

або вищий (лат. компаратив), третій або найвищий (лат. суперлатив), пр. старий, старший, найстарший; високо, вище, найвище; 4) у муз. тон ґами; при рахунку на вихідну точку приймають звич. тонуку (1-й с.) ґами.

Ступницький, 1) Василь, укр. комп., *1879, диригент, муз. педагог та музиколюб; хороні композитор; 2) Іван, гал.-укр. церк. діяч і нумізмат (1816-90), від 1872 гр.-кат. єп. перемишльський, віцемаршалок гал. сойму; розвідки про гал.-волинські й поль. монети.

Ступня (pes), кішцева частина дол. кінцівки; у людини складається з 7 кісток зап'ястка (tarsus), 5 кісток п'єсна (metatarsus) і кісток маслечків пальців (phalanges); в пальцях 2, в ін. пальцях по 3; с. має форму міцного кістяного склепеного дуку.

Ступор, (лат.) остовпіння, отупіння, стан цілковитого анерухомлення, без жадних реакцій на зовн. подразнення; прояв багатьох тяжких тілесних і душевних хоріб.

Стурдза (Sturza) молдавський боярський рід: 1) Дмитро, рум. політик (1833-1914), кількарарозвий президент міністрів; 2) Олександр, рос. політик і письмен. (1791-1853).

Стриговський (Strzygowski) Пезеф, нім. історик мистецтва, *1862, поль. роду, візантолог, проф. унів. в Відні, дійсний член НТШ; праці про візант., вірм., ст.-слав. мистецтво та про різні питання орієнтальних впливів на европ. культуру.

Стюард, (англ.) завідувач харчування на кораблі, корабельний прислужник.

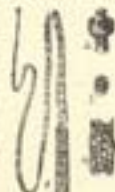
Стюарт (Stuart), шотл. династія, від 1371 на престолі в Шотландії, 1603-88 (з перервами) в Англії. Гл. Марія Стюарт.

Стюк, (ит.) мішанна вапна, гіпсу й клею, уживається в будівництві до виконання декоративних плоскорізьб, таз. штукатурій.

Стягайло Іван, кошовий от. Війська Запорозького 1680-81.

Стьожоки (Cestodes), плоскі галапасні хробаки, помітні тим, що поперечним поділом дозрілої одиниці витворюють довгу низку багатьох членів, яка нагадує стьожку; перший член, що є первісною одиницею, творить таз. голову, яка сильно причіплюється до тіла господаря присамами, гачками й т. ін.; останні дозрілі члени, повні личок, відриваються й, діставшись наверх із нутра господаря, спричинюють нове зараження; личинка розвивається звич. в тілі посереднього господаря; кормовий прилад мають знядільний і втагають поживу цілим тілом; багато пород у кишках різних хробовців, м. ін. ці і п'як, солітер (Taenia solium), живе в кишках людини, личка дістаються з підходами до кишок безрог і там розвиваються, витворюючи вугри.

Стьожки, (лат.) 1) ш. цільні з головою, 2) голова, 3) вугри, 4) один дозрілий член.

Стьожки. 1) ш. цільні з головою, 2) голова, 3) вугри, 4) один дозрілий член.

Су, (фр.) дрібна фр. монета, 5 сантимів.

Суарез (Suarez) Франсіско, есп. суїт (1548-1617), найвизн. суїтський богослов.

Суасон (Soissons), фр. м-о Б. Реймсу, 18.000 меш., рим. руїни, собор із XII в.

Субантарктичний, (лат.-гр.) переходовий до півд. підбігунових околиць.

Субарктичний, (лат.-гр.) переходовий до півн. підбігунових околиць.

Субвенція, (лат.) більша грошова допомога.

Субдіяконат, (лат.-гр.) піддіяконат, один із нижчих ступнів священства (в лат. церкві вищий ступінь).

Субдомінанта, (лат.) нижня домінанта — 1) четвертий ступінь гама; 2) тризвук, побудований на 4. ступні гама.

Суб'єкт, (лат.) 1) в онтології: субстрат, „носії“ станів, дій; 2) у логіці: те, про що говориться в суді; 3) в псих. носій психічних станів та вчинків; суб'єкт; протиставлюємо „об'єктові“; 4) у грам., підмет; 5) торговельний помічник; 6) загалом — людська одиначка; 7) невпевний особник.

Суб'єктивізм, (лат.) кожний погляд, що вважає підмет (суб'єкт) за основу всього; погляд, що все залежить від підмету й тому нема загальної припаної правди, ані щинности.

Суб'єктивний, (лат.) приналежний до підмету, залежний від підмету, особистий; с. право, гл. Право.

Сублімат, (лат.) ртутний хлорок ($HgCl_2$), безбарвна річовина, розпускається легко в воді й алькоголі, небезпечна отрута; вживається у мед., до дезінфекції та до консервування анатомічних та зоологічних препаратів.

Сублімація, (лат.) перехід деяких цінних річовин, пр. йоду, камфори, під впливом ogrівання безпосередньо в пару, а при охолодженні знов у цінний стан, при чому річовина не стає рідиною.

Субмарина, (лат.) гл. Підводне судно.

Субординація, (лат.) підваданість, підпорядкування, послух, безумовне виконання приписів дисципліни.

Суботів, с. на Київщині, над р. Тясмином, батьківщина Б. Хмельницького, де у збудованій ним церкві св. Іллі був похований він самий і син Тиміш; їх тіла висунув із домовин поль. воєвода Ст. Чарнецький 1664.

Суботіца, м-о в півн. Югославії, 102.000 меш., торговля абіжкам, худобою, вином.

Суботники, рос. сектанти раціоналістичного напрямку, що придержуються вчасти Мойсеевого закону, пр. святкують суботу замість неділі, тощо.

Субретка (фр.) співачка сопраністка

в опері або опереті, виконує молодечі, веселі ролі; в комедіях служачка.

Субсидія, (лат.) грошова допомога.

Субскрипція, (лат.) підписка, любов азаня своїм підписом набути якусь річ; передплата.

Субстантив, (лат.) гл. Іменник.

Субстанція, (лат.) річовина, у філ. те, що при всіх змінах речей залишається в них незмінене; наука про с-ю належить до основ метафізики; гл. Матеріалізм, Спиритуалізм, Монізм, Плуралізм, Дуалізм.

Субститут, (лат.) заступник, гл. Субституція.

Субституція, (лат.) підставлення; 1) в приватному праві підставлення спадкоємця, коли або на місце визначеного спадкоємця або після якогось часу чи сповнення якоїсь умови має прийти інший спадкоємець уже на основі останньої волі покійника; 2) в публ. праві заступництво, коли одна особа заступає другу у якомусь уряді, чи урядовій функції; 3) у хемії заступлення атомів якогось первию або родня іншими атомами або роднем, пр. цинк і сірчана кислота діють водень і сірчан цинку ($Zn + H_2SO_4 = H_2 + ZnSO_4$).

Субстрат, (лат.) підложка, основа, суть речі або явища в відношенні до її змінних випадкових примет.

Субсумція, (лат.) підпорядкування „нижчого“, „вужчого“ поняття під „вище“ або „ширше“.

Субтельний, субтивний, (лат.) тонкий, делікатний, ніжний, тендітний.

Субтропічний, (лат.-гр.) підворотничковий; с. смуга — країна, що межують зі зворотниками; с. клімат — підсоння підзворотничкової смуги, прикметне гостримі різницями між дощовою та сухою порою року.

Субутай, найславніший натяжок Темуджина; проводив походом у Кіпчак 1220, розгромив грузинів, ісіа, черкесів і ін. кавказців, потім половців (1222), робив похід на Крим і зруйнував Сулак, 1224 погромив Русь і половців над Калкою.

Сувалки, м-о білостоцького повівства, 17.000 меш.; броварні, млини.

Суверен, (фр.) володар, той, що має в руках найвищу владу.

Суверенний, (фр.) найвищий, незалежний, державний.

Суверенність, (фр.) найвища влада С. держави — незалежність її від другої. Від часів Бодена визнавали с. за сутню прикмету державности. Нова теорія держ. права признає суверенні й несуверенні держави: союзна держава с суверенна, її складові частини — ні. Незалежно від справи суверенности держави Ісус с справа с-и в державі: монархістична теорія (Гоббс) визнавала за носія с. монарха, демократична (Руссо) — народ.

Суворін Олексій, рос. публіцист і вид. (1834-1910), заснував впливовий щоденник

Суботів,
церква Б. Хмельницького,
малюнок Т. Шенечка.

„Новое Времѣ“, що став офіціозом рос. уряду; автор книжки про укр. театр („Хохлы и хохлушны“).

Суворов, 1) Микола, рос. церк. письмен. (1848-1909), проф. канонічного права в унів. в Москві, займався ст.-укр. канонічним правом; 2) Олександр, рос. військовий діяч (1730-1800), фельдмаршал, брав участь у семилітній війні і в походах проти Туреччини; 1787 здушив повстання Пугачова, 1794 взяв приступом Варшаву; 1799 кермував австро-рос. військом під час походу проти французів у Італії, де мав кілька значних перемог.

Сугак (*Saiga tatarica*), жуїтний ссавець із родини антилоп, із короткими рогами; однокоп европ. антилопа, що донедавна жила на укр. степах, тепер у сумесних степах Азії; гл. табл. Азійська звірня, ч. 4.

Суглоб (*articulatio, diarthrosis*), рухома сполука двох або більше кісток; кожний с. складається з приляданих одна до одної поверхнів кісток, покритих суглобовим хрящем (*cartilago articularis*), та відділених свобідним простором, тяз. суглобовою яминою (*caavum articulare*), наверх с. обгорнений сполучно-тканниною торбишкою (*capsula articularis*), що виділює до суглобової ямини яєву, тязучу рідину, тяз. суглобове мастило (*synovia*); торбишка скріплена в'язами (*ligamenta*).

Сугамбрі (*Sugambri, Sigambri*), могутні герм. племя в околиці теп. м-а Кельну, над р. Райном, між річками Зіг і Рур.

Сугерування, (лат.) навіювання, умовляння, уживання сугестії, піддача думки.

Сугестивний, (лат.) навіюний, той, що спричинює сугестію.

Сугестія, (лат.) навіювання, вплив на думки й бажання другого; розбудження у другої людини уявлень, думок і почувань та спонування її до різних чинностей при рiвночасному припиненні її самостійної думки й волі, гл. Гіпногізм; уживається з успіхом при лікуванні нервово-хорих, гол. гістериків; гл. Аутосугестія.

Суд, у праг: влада покликана вирішувати правні справи присудами, рішеннями та постановами. Судя с або звичайні або спеціальні; перші покликані завжди судити, другі в окремих, законом означених випадках; звичайним судам прислугує необмежене право присудництва, особливим тільки обмежене. Судам прислугує право примусу; воно проявляється передусім як право примусового доручення судових писем, у карному праві, як право примусового доставлення закликанних осіб, тощо. В модерній державі с. є органами держави. Окрім професійних судів, різні законодавства притягають до своїх судів як судів також громадян (присяжних, лавників). Незалежність судів від адміністрації є основою правовості держави. Суд домініальний (панський), гл.

Домініальна влада. Суд церковний — суд церкви над духовенством та вірними; початок ц. с-ів сягає ап. часів, світська влада признала їх за Константина В. Сирани ц. с. на Україні унормував уже Володимир В. та Ярослав Мудрий окремими уставами, надаючи церкві широку юрисдикцію. Також лит.-руськ. та коз. право аберігало широкі права за ц. с. В XIX в. державні майже всюди відібрали ц. с-ам права публ. судів; вони є лише внутр. судами церкви без зони примусової сили.

Суд, осуд у логіці: твердження або заперечення. Звичайна форма S є P, себто твердження, що „суб'єкт“ S є „P“ має певний „предикат“ — „P“. Суд складається з трьох елементів: двох понять: суб'єкту S і предикату P і сполучника „є“ (або „не є“). Війком є суди „безсуб'єктні“ („темніє“, „зоріє“, тощо) та екзистенціальні („S є“ — у значінні „існує“, чи то „S не є“ — „не існує“). Синтетичні суди, суди, де зв'язок між суб'єктом і предикатом не може бути установлений на підставі розгляду самих понять, що є суб'єктом та предикатом (як у аналітичних судах) — а потрібна їм підстава установити цей зв'язок — емпірична або апіорна. Питання про апіорні с. с. — одна з основних проблем суч. теорії пізнання.

Судак, м-о в Криму, кол. порт іт. торговців (Сурож, Сугдея, Сольдая), гол. торг. стація венецій: XIII-XIV в. у безпосередній залежності від татар. Тепер округне м-ко на Криму, 2,000 меш., у тому 157% укр.; округа: 13 сілрад, 38 селищ, 16,000 меш.; татар 817%, росіян 9%, укр. 35%.

Судак (*Lutjanus sardus*), солодководна костиста риба з роду окуневатих, до 1 м дов. вузька, із багатьма поперечними пругами, м'ясо їстівне; продають злич. сушені; подібний, більший, с. морський (*L. marina*), живе в европ. морях.

Судак.

Судан, смуга Африки між Сагарою й Рівниковою Африкою, та Абесвіцією й Атлантийським океаном, обіймає сточище серед Нілу, Нігеру, Сенегалу та оз. Чад, разом б. 7,600,000 км.² і 40,000,000 меш. (гол. суданських негрів і хамітів та мішанців між ними, також арабів; культ. впливи арабів та ісламу великі). Фізично це перехідна країна від пустині, через савани, а галерійними лісами до тропічного пралісу. Гол. продукти: пальма олійна, дактил, бавовна та какао й слонова кістка. Політично належить: до Фр. Зах. Африки з Тоґо і до брит. колоній (Гамбія, Сієра Леоне, Золоте побережжя, Нігерія, брит. Тоґо та Анг.-егип. Судан), а також до Ліберії й Порт. Гвінеї. У вужчому розумінні С., вл.

Зах. С-ом називають частину Фр. Зах. Африки над гор. Нігером і Сенегалем, 923,500 км.² і 2,635,000 меш. і Англ.-сип. або Схід. С., над гор. Нілом, 2,620,000 км.² і 6,470,000 меш.

Судді, в іар. народі перед установленим царством вини, особи з володарським авторитетом, пр. Бфтай, Гедзон, Самсон і ін. Книга суддів ст. завітна книга, що оповідає про часи суддів, себто від смерті Ісуса Навина до царя Саула.

Судди, член суду. С. прикладає присяги закону до правних випадків у сусп. житті людини, котрі має судити. 1) В кримінальному праві свобода судді орудувати законами основно обмежена; він не може нікого засудити за злочин, якого закон не знає, та не може засудити на кару, якої нема в законі. 2) У цивільному праві становище с. далеко свободніше: він обов'язаний звертати увагу й на звичаєве право. Новітнє законодавство признає суддям свободу власного погляду. Але с. не може перейти до денного порядку над законом лише тому, що на його погляд законні постанови невідповідні. Коли при вирішуванні якогось правного випадку виявиться, що нема ані в законі, ані в звичаєвому праві правних присягів, судді мусять сам творити нове право на підставі природних основ права.

Суддя генеральний, гл. Генеральний суд.

Судебники, схід. та пінд.-слон. збірники законів, якими послуговувалися в середньовічних судах. Найважливіші: 1) С. царя Константина, візант. походження, поширений на ст. Україні (гл. Закон судий людем); 2) С. царя Степана Душана, з 1349, найстарший збірник серб. права; 3) С. Кашира Ягайловича з 1468, перша пам'ятка лит.-русь. законодавства, складений під сильним впливом ст.-укр. права; 4) С. вел. кн. Івана III, з 1497, та царя Івана IV Грізного з 1550, збірники моск. права, складені самостійно, майже без впливу Рус. Права.

Судети, окраїні гори в пінд.-схід. Чехії, між Одрого та проломом Лаби, вище Дреадену; складаються з Лужицьких гір, Карковшів (гл. Снежка), Орлицьких гір і вл. Судетів (гл. Альтфатер).

Суджа, м-ко на Курщині, 6,000 меш., у тому 30·8% укр.; в суджанському районі 61·2% укр.

Суди Божі, гл. Божі суди.

Суди козацькі, гл. Генеральний суд.

Судина, цівка, якою проходить рідина в тілі живих; в рослин с-я цівками, утвореними з шкіри червоних клітин; у тварин і людини с-я утворені з багатьох клітин; бувають кровоносні (гл. Кров), або лімфатичні (гл. Лімба).

Судиниці, гл. Око.

Судислав, 1) виліновий гал. боярин, проводир угор. партії; 1221 дістав від Мстислава в управу Звенигород; пізніше фак-

тичний майордом гал. королеви Андрія, розбитий Даниловичим військом (1229), утік із Андрієм на Угорщину, звідки пробував вернути собі Галичину зброєю; 2) один із 12 синів Володимира В., від жінки Адеї; згадується у літописі під 988; дістав Пеков; від 1036 до 1058, в'язнений Ярославом, потім пострігся в ченці, †1063.

Судієнко Михайло, укр. гром. діяч (б. 1803-74), 1848-57 голова кийв. археографічної комісії; вид. матеріали до укр. історії, допомагав гіршми гімназії в Чернігові та Новгороді Спирському.

Судковський Руфін, укр. малар (1850-85), реаліст, поет, красивид, від 1881 член спб. Акад. Мист.; „Буря“, „Пустка“, „Сутинки“, „На березі Дніпрового лиману“ й ін.

Суд конний (лічовий), гл. Конний суд. **Судий день**, 1) свято у жидів у місяці Тішрі (IX-X) на пам'ятку примирення з Богом; 2) страшний суд — у християн день останнього заг. суду над світом.

Судона Вишня, м-ко над Вишнею, в мстисльському повіті, 4,300 меш., 46% укр.; фабрика шкортів.

Судова медицина, гл. Медицина.

Судомора Охрим, укр. малар, *1889, графік; стилізовані ілюстр. до укр. казок та ін.; книжкова графіка.

Судость, права притока Десни, 180 км. дов.

Судра, (інд.) нижча каста Індійців, повстала з переможених арійцями тубільців.

Суец, сип. пристань над Червоним морем, при усті Суецького каналу, 36,000 меш.

Суецька шийка, вузька (120 км.) смуга землі між Суецькою затокою й Середземним морем, лучить Азію з Африкою; на ній перекопали Суецький канал.

Суецький канал, перекоп між Середземним і

Червоним морем, докопаній фр. інж. Лессепом 1869; 164 км. дов., 70-110 м шир., 9·5-12 м. глб.; від 1882 в руках англійців, незнач. важний як найкоротша дорога з Європи до Індії, схід. Африки та Австралії. Спроби сполучити каналом Ніл і Червоне море почалися ще 1400 до Хр.; повторювалися до VIII в. по Хр.

Суаа, ст. столиця медійських і перських царів, тепер руїни б. м-а Шустер. **Суадацьк**, рос. м-о б. Володимира (над Клязкою), 10,000 меш., колись (до 1392) гол. м-о удільного князівства.

Суайр'я, громада сталих зір, значена окремою назвою. Найяскравіші зорі с. озна-

Суецький канал.

чають черговими буквами гр. азбуки; менше ясні буквами лат. азбуки й числами, під якими подані їх положення в зоряних каталогах. — Дев'ять сузір'я (в скобках — найясніші зорі): Андромеда, Близнята (Кастор і Полукс), Боотес (Арктур), Бик (Альдебаран), Вага, Великий Віз, Великий Пес (Сирій), Віник (Коза), Дракон, Дельфі, Геріакль, Гадра, Касіопея, Корона (Гема), Ліра (Вега), Лев (Регуль), Лебідь (Денеб), Малий Віз (Шин, Зоря), Орел (Атаір), Оріон (Бетельгеза), Персея, Персей (Альголь), Плевяди, Діва (Спіка або Колос), Рак, Рибі і т. д.

Суйковський (Sujkowski) Антоні, поль. держ. діяч і географ, *1867, 1926 міністер освіти; „Geografja ziem dawnej Polski“.

Суйчов, м-о в кит. провінції Сечуан, 200.000 меш.

Сук Йозеф, чех. комп., *1874, проф. працької консерваторії, член чех. Акад. Наук та Мистецтв; інструментальні твори, симфонії, симф. поеми, форт. твори й ін.

Сукіль, ліва притока Свічі в бойківських Карпатах.

Сукинальни, робітники для удішення виробленого вошиного сука; сукою товчуть довший час у валюшах, у воді з милом або сірчаню кислينوю; через те воно загнується й набирає повсякного вигляду.

Суковкін Михайло, рос.-укр. держ. діяч, земський діяч на Київщині, 1917 київський губ. комісар, за Скоропадського посол укр. держави в Туреччині.

Сукре (Sucre), гол. м-о Болівії, 30.000 меш., унів.

Сукуб, (лат.) у середньовічних віруваннях демон, що приймаючи постать жінки спокушав чоловіків.

Сукцес, (лат.) успіх.

Сукцесійний, (лат.) що дістає якусь спадщину; дідичний, спадщинний.

Сукцесійні війни, війни за наслідство по смерті володаря: 1) гл. Австр. с. в.; 2) есп. с. в. 1701-13 (14), після смерті Габсбургів в Іспанії, закінчена миром в Утрехті 1713, в Раштаті й Бадені 1714; есп. престіл дістав Філіп V із роду Бурбонів, австр. Габсбурги добули есп. Нідерланди, Мліно, Неаполь, Сицилію.

Сукцесія, (лат.) за рим. правом — право спадщини після смерті якоїсь особи.

Сула, лівобічний притока серед. Дніпра, 385 км дов.; притоки: Ромени, Удай, Оржикія; С. оспівана в „Слові о полку Ігоревім“.

Сулейман, Солман, ім'я араб. каліфів і тур. султанів: 1) С. І., каліф араб. 715-717, уславився жорстокістю; 2) С. II., тур. султан, 1520-66, чоловік Роксолани; добув Београд, Буда, безуспішно добував Відень, він успішні війни з Венецією, Гексусю й Персією.

Сулейманові гори, гори в схід. Афганістані, до 3.440 м. вис., розмежують Іран та Індію.

Суліма, Суліна, 1) середніс рам'я дельти Дунаю; 2) м-о й пристань над ним, 8.000 меш.

Суліма, 1) Микола, укр. філолог і педагог, *1892, проф. ІНО в Харкові; розвід в укр. екадмі, гол. Шевченкової; 2) Тетяна, замужем Бичихана, укр. письмен.; комедія „Дичиха“, жарт „На менихах“, п'єса „Хавромантія“, збірка „Народні оповідання“.

Суліми, укр. шляхетський рід, походить від запорозького ватажка Івана С., скараного 1635 в Варшаві за зруйнування Кодака; його син Федір, полк. переславський (?1691); шук Іван Федорович, ген. хорунжий (?1721); Семен Іванович, полк. переславський (?1766); сини останнього — Яким (1737-1818), ген. суддя і Христофор, сн. слобідський і харківський (?1813).

Сулиця, ратиче до кидання, гостре на обох кінцях (Слово о полку Ігорі), гл. Симе.

Суличич Михайло, паволоцький полк. за Б. Хмельницького, Виговського та Ю. Хмельницького, укр. посол у Москві 1660.

Суліна, гл. Суліма.

Суліоти, гр.-альб. населення Епіру; відірали розлю в гр. визвольній боротьбі.

Суліківський Борис, укр. військ. діяч, *1884, ген. штабу полк. армії УНР, 1919 начальник штабу С. С.-ів, начальник штабу Залізної дивізії, начальник організаційної управи укр. ген. штабу.

Сулла (Sulla) Луцій Корнелій, рим. політик (137-78 до Хр.), як консул 88 повалив Марія, 82 добув Рим, як диктатор винищив проскрипцію противників, утворив аристократичну управу, 79 уступив із проводу.

Султан, (араб.) назва володаря в деяких маг. країнах.

Султанська курочка (Porphyrio porphyrio), птах із родини бродунів, до 1/2 м. дов., темносиній, дзюб і верх голови червоні; живе на болотах у середземноморських краях.

Сулюк (Souloque), негр-невіляник (1785-1867), 1847 президент республіки Гаїті, 1849-59 цісар Гаїті, як Фанстін I.

Суліміта, ім'я жінки в книзі Соломона „Пісня пісень“.

Сулятицький Павло, укр. гром. діяч (1884-1932), правник, 1919 — міністер справедливості Кубанської Нар. Республіки, 1920 — голова кубанської дипломатичної місії в Варшаві, „Нариси з історії революції на Кубані“ та ін.

Сульт (Soult) Нікола Жан, фр. маршал (1769-1851), 1808-13 нач. вожд в Іспанії, 1814 міністер війни, 1830-4 міністер війни, 1839 президент міністрів.

Сульфат, (лат.) гл. Сірчан.

Сульфатна кислота, гл. Сірчана кислота.

Сулейман II.

Сульфід, (лат.) гл. Сірчак.

Сульфит, сіль сульфитної кислоти.

Сульфитна кислота, двоокис сірки, (SO₂), газ витворений через спалення сірки або сульфідів на повітрі; має різкий запах і легко розпускається в воді; с. к. використовують при біленні, до виробу сульфатної кислоти й бісульфіту натю, жваваного при виробі целюлози, в нафтовій промисловості, тощо.

Сума, (лат.) в мат. величина рівна кільком ін. величинам разом; в аритм. с. є вислід додавання; альгебр. с. є вислід додавання альгебр. чисел пр. $-5+4-2+7-+4$; мат. якась величина, або кільдість.

Сумаричий, (лат.) підумованай, загальний, узятий разом.

Суматра, від. о., один із В. Сундайських о-вів, 422,530 км.² і 5,760,000 меш., гористий (до 3,805 м. вис.) і вулканічний. Мешканці малайці, магометани й погани (батаки), та ітайці.

Сумах (Rhus), рід рослин із родини анкардієвих; дерева й кущі, переважно під-ривникові, часто зі смолистим або гумовим соком; деякі породи отруйні. С. с. о. м. п. і я (скупція), шведське дерево (Rh. cotinus), кущ 2-3 м. вис., з простим круглястим листям, дуже декоративний; деревно й листя дають фарбу й гарбник; півд. Європа й Україна. С. а. м. е. р. и. а. н. с. к. и. й (Rh. typhina), декоративне дерево зі складним листям й пурпуровими китицями овочестанів; із Півд. Америки, у нас по садах. С. г. а. р. н. и. к. o. v. i. a. (Rh. coccinifera), кущ багатий на ціні гарбникові річовини (18-33%), уживають до чинення тонкої шкіри й вибілювання темновичинених шкір; росте в півд. Європі й на Кубані.

Сумбава, від. о. у архіпелазі М. Сундайських о-вів, 13,285 км.² і 15,000 меш.

Сумери, сумерійці, ст. досемітське населення дол. Мезопотамії, мабуть тюрксько-го походження; їх доволі вис. культура дала підставу пізнійшій вавилонській.

Сумерійська мова, мова сумерійців, винахідників клинового письма (від 3,500 до Хр.), спершу ідеографічного, образкового письма, потім і силлябічного (гл. Письмо); корені значиняно односкладові, різні суфікси; с. м. не знає роду, навіть множини виражає повторенням кореня; досі не вищайдено жадної ін. спорідненої мови.

Суми, м-о над р. Пелом; засноване 1658 укр. поселенцями з Правобережжя, адмін. центр. слобідсько-укр. полків, від 1780 повіт. м-о; тепер округе м-о, 44,300 меш.; 80,6% укр., 11,9% росіян, 5,5% жидів; муровані, барокові трибани церкви; Вознесенська й Покровська. Округа: 7,904 км.², 5 міст, 1,464 селищ, 18 районів, 691,000 меш.; 93,7% укр., 5,5% росіян, 0,5% жидів.

Сумнівч Федір, укр. гром. діяч, *1885, правник, 1918 волинський губ. комісар, пізніше подільський губ.

Сумцов Микола, укр. літературознавець

і етнограф (1854-1922), проф. харків. унів., дійсний член НТШ та ВУАН; численні праці з історії укр. літ., хрестоматія укр. літератури, студії з укр. етнографії.

Суна, (араб.) у маг. збірка переказів про Магомета та перших каліфів.

Суна, ріка в Карелії, 315 км. дов., вливається до Онезького озера.

Сунгарі, Сунхуадань, права (манджурська) притока Амуру, 1,200 км. дов.; гол. притоки Нонні та Мунданьцзи.

Сунд, протока загальною, зокрема протока між о-вом Зеланд (Зеланд) та Швецією.

Сунда, малайський народ, понад 5 міл., на Сундайських островах та Молюкках.

Сунайська протока, протока між Явою й Суматрою, лучить Інд. океан із Яванським морем.

Сунайське море, частина Тихого океану між Целебесом і М. Сунайськими островами.

Сунайські острови, острови між Малайським півостровом і Молюкками, діляться на Великі С. о.: Суматра, Ява, Борнео, Целебес, і Малі С. о.: Мадугра, Балі, Лямбок, Сумбава, Сумба, Флорес і Тимор.

Сунжа, права притока Тереку, 200 км. дов.

Суниця (Fragaria vesca), зелеста рослина з родини малиноватих, із триплатованим листям та п'ятидільним цвітом із білими пелюстками корони; їстівний овоч утворюється з осадія; розмножується також довгими паростами—роакіднями; споріднена полуниця або трускавка зі значно більшими ягідками.

Суніон, півд.-схід. ріг Аттики, славний святилищем Посейдона й Атеї та копальними срібля; тепер Кап Кольоннес.

Суніти, напрямок у магометанстві, що приймає Коран та перекази („суну“), як джерело віри.

Сун-Ят-Сен, кит. політик (1866-1925), голова Гоміндану, організатор революції 1911 в півд. провінціях Китаю, 1911-12 перший президент кит. республіки, від 1917 організатор у Кінтоні незалежної півд.-кит. республіки, 1921-22 її президент.

Сун, гл. Грив.

Суперарбітр, (лат.) голова мирового суду, якого вибирають судді обидвох сторін.

Суперінтендент, (лат.) гол. наглядач, у протестантстві титул першого духовника дієцезії („ефорі“).

Суперіор, (лат.) старший, наставник, особливо в кат. монастирі.

Суперлятив, (лат.) гл. Ступін.

Суперфосфат, (лат.) суміш розчинного,

М. Сумцов.

Сун-Ят-Сен.

кислого фосфату вапню й гіпсу: втворює через діяння сірчаної кислоти на природні фосфати (фосфорити, апатити, кості); ясно сіра, дрібно порожкувата річовина, що має б. 18% фосфорової кислоти, яка легко розпускається в воді; цінний фосфорний погній — кислий, тому звивають його з добрим вислідом на некіслі, чорноземні, глинисті ґрунтах. П о д в і й н и в с. має б. 44% фосфорової кислоти; його виробляють через діяння фосфорової кислоти на агадні фосфати.

Супій, ліва притока Дніпра, б. Золотоноші, 160 км. дов., болотиста, творить у долині Яготинське озеро.

Супіцький (Supiński) Юзеф, поль. філософ-пантіст і економіст (1804-93).

Супи(ум), (лат.) констукція в деяких індо-європ. мовах; дієслінна форма при словах руху — знахідник мети, інша назва назривки; в слов. мовах дуже рано зміняє з дійменником.

Суплемент, (лат.) додаток, доповнення (до твору).

Суплент, (лат.) помічник, заступник.

Супліка, (лат.) прохання, просьба на письмі, благальна просьба.

Суплікація, (лат.) кат. церк. благальна пісня — молитва, що починається словами „Святий Боже...“.

Суноанторій, (лат.) чоник із легко топливої річовини (какаового олію, желатин, мила) з додатком ліків; служить до ввядження ліків до кутини й піхви.

Суной, гл. Суній.

Суорт, (фр.) вл. підпора; рухома частина токарки, що тримає ніж.

Суранатуралізм, (лат.) переконання щодо існування надприроднього світу або надприродньої істоти чи ієрот.

Суарарені, гл. Адривалі.

Суарасль, 1) ліва притока Нарви, 95 км. дов.; 2) м-ко над нею (білостоцьке воєводство), 2500 меш. (10% православних), фабрика сукна та паперу; 1498 заснуван Олександр Ходкевич б. С. манастир, з кінцем XVII в. при мал. засновано друкарню, яка проіснувала майже сто літ.

Суарасльський рукопис, кирилицька пам'ятка староболг. мови з XI в. — найдена в Суараслі — збірник житій і гомілій.

Суарасльський список, один із важних збірників лит. літописів, складений 1520; містить крім кнж. літопису (864-1514) короткої смоленський літопис і зах.-укр. хронологію.

Супремат, (лат.) найвища влада папи в кат. церкві.

Супрематія, (нім. з лат.) перевага, провід, верховодство, першенство.

Супруга, скорочена назва „Союзу укр. приватних урядників“ у Львові, професійної організації гал.-укр. приватних службовців, заснованої 1914; досі (1932) 12 філій у краю, — 815 членів.

Сура, (араб.) уступ Корану.

Сура, права притока Дніпра нижче Катеринослава, 64 км. дов.

Сурабая, пристань на Яві, 250,000 меш., гол. м-о провінції С.

Сураж, м-ко кличівського повіту брянської губ., 6,000 меш., 1% укр.; у суразькому районі 82% укр.

Суразький Василь, укр. друкар — учений із Острозької Акад., 1586-98 управляв острозькою друкарнею, видав 1588 богословський трактат про правосл. віру.

Суракарта, м-о на Яві, 150,000 меш., гол. м-о провінції С.

Сурамський хребет, гірський ланцюг Кавказу між сточищем Ріону та Кури, до 3,800 м. вис.

Сурат, інд. пристань б. Бомбаю, 118,000 меш., величаві святилі, до XVII в. дуже важний торг. осередок.

Сурдина, гл. Сордина.

Суриков Василь, рос. іст. маляр (1848-1916), натураліст; „Боярина Морозова“, „Стенька Разін“ та ін.

Сурляо, гл. Сукун.

Сурінам, гл. Гвіана.

Сурма, дутий муз. інструмент із бляхи. Сурма, орган Укр. Військ. Організації, місячник, виходить у Прагі від 1927.

Суrowsький (Surowski) Вавжинц, поль. славист (1760-1827), дослідник слов. старовини.

Суругат, (лат.) 1) несправжній, підроблений витвір (харчовий), що заступає який-небудь інший вибір ліпшої якості; 2) взагалі підроблена під щось річ гіршої якості, заступає властиву ліпшу річ.

Суруг, гл. Судак.

Сурський, кол. четвертий поріг Дніпра, б. устя р. Сури, 105 м. дов., спад 1:1 м.

Суслик, гл. Ховрашок.

Суслов, 1) В о л о д и м и р, рос. архітект.-археолог (1859-1918), дослідник ст. рос., гол. дерев'яної архітектури й реставратор ст. церков; 2) О л и с и м, укр. актор, режисер і актрисер, *1858, на укр. сцені від 1880, ролі коміків та режонерів; автор побутових драм та театр. споминів.

Сусллова Уліна, укр. акторка (дружина О. Суслова), на ролях спочатку військ., потім grande coquette; найбільше грала в трупі Саксаганського.

Суспендувати, (лат.) припинити когось у виконванні обов'язка, припинити силу якогось закону.

Суспензія, (лат.) карне припинення урядовця (найчастіше духовника) в правах виконувати свій уряд.

Суспензорія, (лат.) мішечок на пояску, підтримує груди в жінок та муди в чоловіків.

Суспільна економія, гл. Економія політична.

Суспільність, суспільство, спільнота людей, зв'язаних із собою спільністю нац., політ., екон. і ін. інтересів.

Суспільнознавство, гл. Соціологія.

Суспільство, збірники Укр. Інст. Громадознавства в Празі, від 1925.

Сутана, (іт.) ряса кат. священників.

Сутенер, (фр.) коханець повії, що живе з її заробітку.

Сутерени, (фр.) частина будинку нижче поєму ґрунту, мешання під партером.

Сутківці, с. на Поділлі, 6. Ярмолинців; руїни замку й сланин поверхова твердиня-церква з XV в.

Сутладж, гл. Сатладж.

Сутри, третій відділ Вед. систематичний абір бразм. поук на окремі випадки рел., гром. й родинного життя.

Суфети,

(сем.) начальники фенікійських міст.

Суфізм, (араб.) містична течія в ісламі від VIII в., приймає, що людина, очистившись побожним роздумуванням, екстазом та живучи згідно з правилами віри, може злитися з божеством.

Суфіт, (іт.) стелі: в театрі гор. закінчення декораций: прикраси завішені на стелі, що зображають стелю, повітря, хмари, також рама з лампами для освітлювання сцени, укрита за заштунками, а боків і угорі сцени.

Суфлер, (фр.) член театр. трупи, підкажує акторам підчас вистави й на пробах слова ролі.

Суфольські коні, гл. Кінь.

Суфраган, (лат.) заступник єп. з правом юрисдикції, до помочі в справах дух. правосудництва та церк. адміністрації.

Суфражизм, (фр.) жіночий рух на поч. XX в., гол. в Англії; мав на меті здобути для жінок виборчі права.

Суфражетка, суфражетка, (фр.) воєничка сторонниці суфражизму.

Суффікс, (лат.) гл. Наросток.

Сухарда Станіслав, чес. різьбар (1866-1916), імпресіоніст, проф. Акад. Мист.; пам'ятник Пальницького в Празі, надгробники.

Сушецький (Suchecki) Генрик, поль. лінгвіст (1810-72), проф. унів.; праці з поль. граматики.

Суховерська а Феделих Оксана, гал.-укр. пропагаторка ритмічної руханки. *1891; „Підручник ігор і забав для дітей“.

Суховий (Суховицько) Петро, висар Запорозької Січі, від 1669 гетьман під тат. протекцією, противник Петра Дорошенка, 1670 передав свої клейноти Михайлові Хавенкові.

Сухова-Кобилін Олександр, рос. письмен. (1818-1903), автор популярної п'єси „Весілля Кречинського“.

Суходіл, гл. Континент.

Суходольський Олексій, укр. актор побутового театру, комік; автор кількох м'єлодрам.

Сухожилля, сухожилок (tendo), кінцева частина м'язу, що нею м'яз причіпляється до кістки, сіро-сріблиста, збудована із рибнихжких непружких сполучнотканинних волокон.

Суходіл, груба суцільна покрива льоду на суходолі; з поч. діловийної доби с. покривав Європу а півночі по Альпи, Карпати, серед Дніпро та гор. Волгу; тепер займає малі простори на Арктиді й Антарктиді.

Сухомлінов, 1) Володимир, рос. генерал (1848-1926), 1906-16 міністер війни, 1917 засуджений рев. урядом; 2) Михайло, рос. історик літ. (1828-1901), а укр. роду, проф. слб. унів., академік, дослідник і вид. ст.-руських пам'яток, і т. д.; співробітник „Основні“.

Сухопа, джерельна ріка Півн. Двини, 556 км. дов.

Сухоти, гл. Туберкульоза.

Сухоти спинно-мозкові, гл. Табес.

Сухум, Сухум-Кале, гол. м-о Радницької Абхазії та пристань над Чорним морем, 20.000 меш.; буйня, вічно зелена рістля, морські купелі, змова кліматична естація, гол. діл. лікування туберкульоза.

Сучава, Сочава, 1) права притока Серету на Буковині, 150 км. дов.; 2) м-о над Серетом на Буковині, на укр.-рум. етногр. пограниччі, 12.000 меш., гарбарні. В XIV-XVI вв. столиця Молдавії, резиденція молдавських господарів і митр.; підчас облоги С. 1653 агнував Тиміш Хмельниченко; 1675 аруйнована турками; відоме місце з прощ (тут похований св. Іван Сучавський).

Сучинник, гл. Коефіцієнт.

Сучов, гол. м-о та пристань кит. провінції Кінсеу, 500.000 меш., шовківництво.

Суна Яків, укр. церк. діяч і письмен. (1610-85), холмський унітський єп. 1652-85, протархимандрит василіян від 1661, авантій оборонець унів. перед рим. курією проти лат. єрархії; праці про М. Смотрицького, Носафата Кунцелича та ін.

Сушак (Sušak), передмістя Фіюме, тепер окреме м-о й найбільша пристань Югославії, 15.000 меш.

Сушицький Теофіст, укр. історик літ. (1883-1920), 1917-18 проф. і ректор укр. держ. унів. в Києві; праці з історії укр. письменства (про літописи, тощо).

Сушіль (Sušil) Франтішек, чес. поет і етнограф (1804-68), видав кілька збірок чес. нар. пісень, перекладав лат. поетів.

Сушкевич, 1) Корніло, гал.-укр. гром. діяч (1840-85), один із провідників народницької громади 60 рр., основник і перший

Сутківці, церква з XV в.

М. Сушкевич.

голова Т-ва ім. Шевченка; 2) Петро, гал.-укр. гром. діяч і меценат (1844-1913), з фаху лікар; увесь свій маєток (б. 200.000 австр. корон) записав „Провсвіт“ у Львові, на stipendію для укр. ремісничої молоді.

Сушко, 1) Олександр гал.-укр. історик, *1880; доцент історії слов. мистецтва на унів. у Шніаго, 1918 ред. журналу „Україна“ в Вінниці; праці з поль.-укр. перк. історії XVI в.; 2) Роман, гал. укр. військ. діяч, *1894, старшина УСС, один із організаторів і полк. СС-ів, 1917-20 начальник I, дивізії СС, командант VI дивізії СС, в часі походу УГА на Київ, 1921 ком. 2-ої бригади в повстанчій групі ген. Ю. Тютюнника.

Сунгон (Souchon) Вільгельм Антон, нім. адмірал, *1864, з поч. світової війни пробирався з двома нім. кораблями до Дарданелів, командував тур. і болг. флотом.

Сфакс, укріплена пристань у схід. Тунісі, 28.000 меш.

Сфалерит, (гр.) сірчан цинку (ZnS), мінерал, рівноосевого укладу, жовтаній або бурявий, звич. металеного вигляду, дуже важка руда цинку; в рудних жилах.

Сфенодон (Sphenodon), гл. Гатерія.

Сфера, (гр.) куля, поверхня кулі, коло; обсяг або поле діяння, впливів; середовище, обстановка, царина.

Сферичний, (гр.) кулистий; у геом.: утворений на поверхні кулі дугами найбільших кіл, пр. с-й трикутник.

Сфероїд(а), (гр.) замкнена поверхня, яку площа може перетинати тільки в колах або в еліпсах; еліпсоїда с. повстає наслідком обороту еліпса довкола меншої осі.

Сфероїдальний стан, стан краплі рідини, коли вона впадає на розжарену блиху; крапля прибирає вигляд кульки та швидко час бігач по блисі; потім нагло переходить у пару; причина явища — повстання тонкої верстви пари на поверхні кульки, яка протягом якогось часу хоронить рідину від сильного огріття та переходу в пару.

Сферометр, (гр.) прилад міряти grubість товнених плиток.

Сфігмограф, (гр.) прилад, що записує рух живчика в формі кривої лінії.

Сфігмоманометр, (гр.) прилад міряти кровотиск у жилах.

Сфінкс, 1) (гр. міт.) дочка Тифона й Ехіди, крилата потвора в постаті дівчини, жила на скелі б. Теб і пожирала кожного проходжого, що не вмів розгадати її загадки; коли ж Един розгадав її загадку, вона кинулася зі скелі; 2) єгипетський с., різьба в сгн. мистецтві та ін. пернених

культурах у постаті льва з головою пари — символ сили й мудрости (Ілюстр., том I, стор. 1243) або з головою й грудьми жінки, головою барана. Найстарші сгн. с-я в добі тебанського царства, найбільший с. б. Гізе, 20×50 м. С. ставили звич. б. святиль, часом цілими рядами — „алеї сфінксів“.

Сфінкс (Sphinx), диок, печірній метелик із вузькими крильцями; у лету висисає з цвітів мед.

Сфорца (Sforza), 1) іт. рід XV-XVI вв., князі міланські: Франческо (1401-66), 1450 через одруження наступник Вісconti в Мілані; Галеаццо Марія С., 1476 убитий; 2) Карльо, граф, іт. політик і дипломат, *1872, міністер закорд. справ у кабінеті Дікалітті, опісля іт. посол у Парижі; ворог фашизму; автор книжки про сх. Галічину.

Сфрагістика, (гр.) наука про ст. печатки й медалі, частина геральдики.

Схема, (гр.) зразок, нарис, форма, заг. образ.

Схизма, (гр.) 1) роздор; гл. Розділ церков; 2) найменша величина при мат. визначенні тонів ($-\frac{3805}{32768}$); відповідає різниці між чистою квінтою й квінтою 12-ступінної рівномірної температури.

Схизматик, (гр.) той, що відірвався від церк. єдності, не відкидаючи прав віри.

Схизотимік, (гр.) замкнений у собі, нетовариський, поважний мрійник, звич. з астенічною будовою тіла.

Схизофренія, (гр.) умова недуга, проявляється розщепленням духової єдності людини та замкненням у собі; доводить до ступеневого отупіння; схизофренія, людина хора на схизофренію.

Схиломір, землемірний пристрій вимірювати кут нахилу ліній у терені; буває найрізномірніших конструкцій.

Схима, (гр.) найгостріший ступінь чернечого життя у схід церкв.

Схимонах, схимник, (гр.) чернець, що дав обіт найгострішого ступіня чернечого життя; гл. Схима.

Схід, в астр. точка, де перетинається небесний рівник із обрисом на схід. стороні; в цій точці сходить Сонце в часі зрівняння дня з ніччю; гл. Влізкий Схід, Орієнт.

Східниця, село дорогобицького повіту на

Сфігмоманометр на рамені.

Великий сфінкс б. Гізе.

Сфероїд, 1. лінія геолоду, 2. лінія сфероїду.

Сферометр: С₁ С₂ — ніжки, Е — кружкові мірлово, А — плітка, яку міряємо, В — мірло для повних оборотів, F В — шруба.

Підкарпатті, 2700 меш., 52% укр., копальні нафти.

Східний канал (Canal d'Est), фр. канал, лучить Мас із марисько-райським каналом, 480 км. дов.

Східний Світ, тримісячник Всеукр. Наук. Асоціації Сходознавства у Харкові 1927-30, офіційн названий „Червоий Схід“.

Східний Туркестан, Кит. Туркестан, 1) Сінцзян, кит. окраїна зах. провінція між Тибетом і Монголією, 1,425.000 км.² і 2.320.000 меш., гол. м-о Урумчі; 2) країна без політ. границь, між Квеклюном, Паміром і Гобі, височина до 1.100 м. вис.; переплінає П'ятим; усередній пустиня Такламакан, на окраїнах культура при штучному наводненні.

Східна Індія, гл. Індія.

Східна Мархія, первісна назва Австрії.

Східна Прусія (Ostpreussen), найдальше на схід висунута частина прус. держави та Німеччини загалом, між дол. Вислою й Німаном; 34.047 км.² і 2.275.000 меш., обіймає Балтійське Прозер'я. Земля денеде родюча, більше пустарувата, букові та чатинні ліси. Підсоєня переходове до континентального. Гол. продукти: жито, овес, картопля; скотарство, деревна й споживча промисловість; гол. м-о Кенігсберг. Від 1919 мала частина на півд. зах. відійшла до Польщі, на сході до Литви; С. П. відділена від Німеччини данігським коридором.

Східна Румелія, гл. Румелія.

Східна церква, гл. Грецька церква, Православна церква.

Східно-європейський час, гл. Час.

Східно-китайська залізниця, гл. Манджурська залізниця.

Східно-китайське море, Тун-гай, окраїне море Тихого океану, між Кореєю, Китаєм, Формозою й Ріо-Кію, 1,243.000 км.².

Східно-римська держава, гл. Візантія.

Схолярій, гл. Геннадій 2).

Схолястик, (лат. з гр.) 1) середньовічний учений, послідовник схолястичної філософії; 2) суха, заскорувала людина, буквоїд.

Схолястик Евагрій, гр. письмен., написав історію церкви за 431-594; гол. джерело історії догм того часу; †594.

Схоластика, (лат. з гр.) наука теології й філософії, розвинулася в середньовіччі в школах лат. церкви; перейняла метафізику Аристотеля; її метода — роздумування, тенденція — засимлювати віру з наукою (філософією Аристотеля) і так піднести віру до рівня наук. системи. Визн. схоластики: св. Ансельм, св. Тома Аквінський, св. Бонавентура.

Схрещування, гибридація, прояв повстання мішанців із гатунків, що належать до різних відмін, пород або рас того самого роду живих; с. буває природне, без свідомої співучасті людини, й штучне, доконане свідомо людиною. Відміни (раси) тієї самої породи (species) звичайно схрещуються легко й дають пло-

дочих нащадків; трудніше схрещуються породи того самого роду (genus), при чому нащадки бувають часто неплідні, — мішково тільки представники різних родів тієї самої родини (familia), при чому їх нащадки цілком неплідні. Нащадки зі схрещення є: мішанці, бастарди, гибриди, метиси.

СХС, SHS, королівство сербів, хорватів і словенців. Гл. Югославія.

Сцеволи, гл. Мюсілі 1).

Сцена, (лат.) гл. Театр.

Сценарій, (лат.) у заг. значінні спосіб обставин та улагодження сцени; у вузькому — примірник тексту п'єси, де зазначає все, що потрібне до вистави; текст фільма.

Сценаріус, (лат.) у театрі помічник режисера, що підчас вистави має в руках сценарій п'єси й пильнує за всім виконанням вистави.

Сценерія, (лат.-гр.) прикраса сцени, влаштування сцени, щоб осягти відповідне вражіння; красид. околиця.

Сценічний, (лат.) той, що торкається сцени, придатний на сцену, аластивий сцені.

Сциллія, (гр. міт.) гідка, гавчуча морська потвора з шістьма головами й дванадцятьма лапами з гострими кігтами, чатувала в скелетів печері при вході до Сциллійської протоки, напроти виру Харібди й проконтувала все, що зближалося до неї — дуже небезпечна для моряків.

Сцинтиляція, (лат.) 1) миготіння зірок; 2) поява маленьких іскор на флюорисуючій екрані, під впливом променів альфа радіоактивних речовин.

Сципій (Scipio), прізвище одної з численних патриціанських родин значного рим. роду Корнеліїв. Найшлях. а цієї родини: 1) Публій Корнелій С., консуль 218 до Хр., переможець Ганнібалем над р. Тіціном (Тесіном), агинув у Іспанії 212; 2) його син, Публій Корнелій С. Афр. старший (maior), переміг Ганнібала під Замою 202; його дочка Корнелія була матір'ю обох Гракхів; 3) Публій Корнелій Сципій Емілія Афр. молодший, син Люція Емілія Павла, переможець македонського царя Филипа під Півною 168, всиновлений сином С. старшого, вельми освічена людина, хоробрий полководець, здобув 146 Картагину, 133 Нумантию.

П. К. Сципій старший.

Сю (Sue) Ежен, фр. письмен., (1804-57); численні сензаційні романи: „Тайни Парижа“, „Вічний жид“ та ін.

Сюжет, (фр.) предмет, зміст, тема літ. муз. або якого ін. мист. твору; взагалі предмет, основна тема.

Сюзерен, (фр.) 1) держава супроти другої держави, над якою має протекторат; 2) за феодализму — феодал як авершник васала.

Сюіта, (фр.) інструментальний твір, що складається з кількох самостійних частин, вільних щодо форми.

Сюлі (Sully) Максиміліан де Бетюн, барон Роні (Ronsy), фр. держ. діяч (1560-1651), всевладний міністер Генріха IV, сиринь розв'язковий сіль, господарства.

Сюлі-Прюдом (Sully Prudhomme) Арман, фр. поет (1839-1907); фіз. поеми: „До свідя“, „Справедливість“, „Щастя“, перший лауреат Нобеля 1901.

Сюппе (Suppé) Франц, гл. Зуппе.

Сюрприз, (фр.) несподіванка, несподіваний дарунок.

Сюрреалізм, (фр.) у пластичному мист. одна з форм примітивізму — творчість вільного вислову переважно за посередництвом абстрактних форм; у літ. новітній реалізм.

Сябри, (лит.) члени роду, рідше припадкового союзу, що бралися обробляти незаняту ніким землю на Україні в XVI-XVIII в.; були співвласниками всієї землі, навіть коли обробляли її окремо. Деякі с. агодом ставали козаками, навіть старшинами, та добували права коз. земель, вільних від податків та тягарів, на всі

землі данької сибрицьчини. Тоді лише ці члени-козаки ставали власниками землі, інші члени сибрицьчини жили при них як підусідки, користаючи під їх захистом із коз. маєтківних спобід. Деякі підусідки ставали агодом знич. селянами-посполитими.

Сяжень, давня міра довжини—1'8965 м. С. має 6 стій, стопа 12 палів (доймів). Ст. укр. сяжень дорівнював 3 ліктям—6.175 м.

Сяйво, місячник, присвячений укр. мистецтву, в Києві 1913-14.

Сяйво, укр. видавництво, засноване 1913 П. Комендантом, видавало журнали „Сяйво“, „Музагет“ та книжки.

Син, найбільша карпатська притока Висли, 470 км. дов., сточище 17.000 км.², від Перемишля славний, несудохідний; притоки зліва: Вислок; зправа: Вігор, Вишня Шкло, Любачівка й Тава; серед течю С. уважають за зах. етногр. укр. межу.

Сянік, повіт. м-о при вливі Сяночки в р. Син у Карпатах, 9.700 меш., 8-5% укр.; повіт: 1.261 км.², 2 міста, 129 сіл, 102.000 меш., 50% укр., 41-4% поляків, 9-1% жидів.

Сяницькі доли, кітловина в Нізькому Бескаді, 80 км. дов., 20 км. шир.

Сяра, гл. Молозиво.

Т

Т, 23-тя буква укр. абетки; приголосний звук, проривний зубний, глухий; скорочення: т — тона; в муз. Т — тенор; знич., т. — так, таке, пр. і т. д. — і так далі; т. м. — так мовити; і т. ін. — і таке інше; церк. назва — „твердо“; числовий знак — 300.

Табачо, Тобаго, брит. о. Малих Антилів, б. побережжя Венесуелі, 205 км.² пов., 23.500 меш., гол. продукти: цукор і какао.

Табача, (ам.-інд.) гл. Тютюн.

Табарі Абу-Джафар Мугамед бен Джепір, араб. історик (839-923), батько мусульманської історіографії, автор праці „Історія царів“.

Табаско, півд. мек. держава над Атлантицьким океаном, 25.870 км.² і 210.000 меш., гол. м-о Сан Хуан Бауїста (Bautista); гол. продукти: кава, какао, кавчук.

Табеля, (лат.) таблиця, список поодиноких предметів, стовпці цифр.

Табелярний, (лат.) складений у формі таблиці.

Табельний, (лат.) 1) у кол. Росії — т. день — день царських свят: ім'янин, тощо; 2) гл. Табелярний.

Табес (Tabes dorsalis), сухоти спинного мізку, орг. нервова хвороба на тлі пранців;

поступова дегенерація гол. чутливих дорів у спинному мізку.

Табіський Петро, укр. церк. діяч і писем., *1888, протосрей, 1914-18 проф. саб. дух. семінарії, 1919 доцент укр. держ. унів. у Кам'янці Подільському, 1917-30 ректор правосл. дух. семінарії у Крем'яні; 1931 перейшов на унів. Розвідки й статті про укр. церк. справи.

Таблет(к)а, (лат.) маленька табличка, циліндрок ліку.

Табльдот, (фр. table d'hôte) спіданок або обід при спільному столі в гостинниці або пансіоні.

Таблю, (фр.) 1) вл. образ, спільна фотографія різних осіб, знятих окремо; 2) жартобливо: „от тобі й картина!“.

Табор, воєнно-літ. журнал укр. еміграції від 1923 (ч. 1 в Каліші, далі в Варшаві), під ред. ген. хоружого В. Куша.

Табор (Tabor), м-о в півд. Чехії, 13.000 меш., фабрика тютюну; в XV в. укріплений табір гуситів.

Табор, (тур.) 1) місце розташування війська; козаки захищали т. валом або рядами возів, пов'язаних ланцюгами; 2) місце примусового перебування більшої кількості людей, пр. т. полонених.

Табора, найбільше м-о Танґаніки, 40.000 меш., торг. осередок.

Таборити, гл. Гусити.

Табу, (малайське) у полінезійців та ін. первісних народів особа, річ або діяльність, признані святими та ненарушними; все, чого під загрозою не вільно порушити.

Табуні (Tabounis), фр. генерал, *1818; в роках 1917-18 „високий комісар фр. республіки“ при укр. уряді за Центр. Ради; спомини: „Як я став комісаром фр. респ. на Україні“, 1932.

Табуля, (лат.) гл. Грунтової книги.

Табулярне право, гл. Грунтове право.

Табулатура, (лат.) особливий нотонис XV-XVIII вв., де тони відзначали буквами, числами й нотними хвостиками; були різні відміни т., залежно від інструменту й від країни.

Табурет, (фр.) стілець, без спинки й поруччя, ослін.

Тавастерна (Tavastjerna) Карл, фіншвед. письмен. (1860-98); реалістичні романи, поезія.

Тавда, ліва притока Тоболу, 600 км. дов.

Таверна, (фр.) корчма, харчівня.

Тавматологія, (гр.) наука про чуда.

Тавматург, (гр.) чудодійник, чудотворець.

Тамсвд Мавнт (Mount Townsend), Корсшкова гора, 2.241 м. вис., найвищий верх Авст. Альпів і взагалі Австралії.

Тавнус (Tavnus), півд. частина Райнських Лунакових гір, до 827 м. вис.

Таволга (Spigaea), спірея, рослина з родини трояндуватих, кущ до 2 м. вис., з вузьким листям і дрібним цвітом; в серед. і півд. Європі, півд. Азії й Півн. Америці; на Україні над водами й по квітниках.

Тавор, гора в півн. Галичі, на якій Ісус Христос преобразився.

Тавот, густа мазь із сала та воску, для автомобілю, машини, тощо.

Тавр, півд. окраїнні гори Малоаз. височини, між Евфратом та Егейським морем, до 3.560 м. вис., спадають круто до моря; на півночі переходить у височину; на сході відділяється від них Антитавр.

Таври, ст. передкитське населення Тавриди.

Таври (Taverg), частина Схід. Альпів у джереловищах Драви, Мури, Енсу й Зальцаху; дліяється на Вис. (зах., до 3.798 м. вис.) й Низькі (схід., до 2.863 м. вис.).

Таврида, гр. назва Криму.

Таврійська губернія, обіймала Крим та повіти бердирський, дніпрівський і мелітопільський, які ввійшли в межі УСРР.

Таврійський півострів, гл. Крим.

Таврія, популярна назва тої частини півд. України, що колись входила у склад таврій-

ської губ., теперішня мелітопільська й півд.-схід. частина херсонської округи.

Тавромахія, (гр.) бій биків.

Танґаніам, (гр.) непрямне накопичення подібних звуків, однозвучних слів або складів.

Тавтологія, (гр.) зайве повторювання тої самої думки іншими словами.

Тавхиц (Tausnitz), нім. видавці: 1) Карл Хрістофор Траугот, нім. другар і видавець (1761-1836), основник відомого нім. видавництва, гол. гр. і лат. класиків; 2) Хрістіан Берігард, барон (1816-95), видавець „Коллекції британських авторів“, „Коллекції нім. авторів“ та ін.

Таганріг, м-о й пристань над Озівським морем, належить до Півн.-Кавказького краю, 87.000 меш.; 35% укр., 55% росіян, 3% явдів. VII 1918 бої німців із більшовиками. Округа: 4.710 км.², 62 сільрад, 713 селищ, 269.000 меш.; 71,5% укр., 21,9 росіян, 3,2% німців.

Таганрізька затока, півн.-схід. частина Озівського моря по Білосарайську й Донгу Косу.

Та(г)іті, 1) Товариські о-ви, схід. о-ви Фр. Океанії (Полінезії), 1.550 км.² і 21.000 меш.; висія копрі, бавовни і перлової мачі; 2) найбільший о. архіпелагу Товариських островів, гористий; гол. продукт перли.

Тагалі, малайські мішанці на Філіппінських островах Люзон і Міндоро.

Таганцев Микола, рос. правник (1843-1923), сенатор, слашний криміналіст.

Таґор, гл. Рабіндранат Таґор.

Тадей, гл. Юда Тадей, апостол.

Тадема Альма Льоренс, нід. маляр (1836-1912); картини гол. з античного життя.

Таджикі, ірансько-перське плем'я в Туркестані й Афганістані, б. 1½ міль.

Таджикістан, союзна рад. республіка на афгансько-кит. пограниччі, 161.000 км.² і 1.036.000 меш. (68% таджиків, 25% узбеків); країна гориста (до 7.000 м. вис. гори Пісар, Памір, Гиндукуш), підсоння гірське та континентальне, копалини багатства мало досліджені, добувані примітивним способом; гол. заняття різництво та скотарство; продукти: жито, ячмінь, овес, просо, риж, бавовна, вовна; домашній промисел, гол. м-о Дюшамбе (Сталінабад).

Тадж Магал, вл. корона палат; мармурова нагорова мошея б. Агри, 75 м. вис., славна пам'ятка маг.-інд. архітектури XVII в.; гл. Агра.

Тадмор, гл. Пальміра.

Таель, тель, (англ.) монетна одиниця і вага срібла різної вартости, серед народів Далекого Сходу.

Таз, (араб.) кругла й плоска металічна посудина, миска, мидниця.

Таз, ріка в зах. Сибірі, 779 км. дов., вливається до Тазівської затоки (сх. частина Обської губи).

Таз(ос), гр. о. при тракійському побе-

Таволга, 1. сулузка з цвітом, 2. цвіт без жіночих листків корони, 3. його перерізі, 4. овок.

режжі, 393 км². гористий (до 1.205 м. вис.); гол. продукти: олива, вино.

Тайство, в христ. богослов'ї правда віри, недоступна для розуму (пр. св. Трійця, втілення Сина Божого, евхаристія).

Тайван, гл. Формоза.

Тайгоку, гол. м-о Формози, 196.000 меш.

Тайга, (фінське) 1) сибірська назва для підмозких шпилькових лісів; 2) фітогеогр. назва для рослинної країни шпилькових лісів поміркованої кліматичної смуги, від півн.-схід. Європи через цілу Азію до Охотського моря; в Півн. Америці т. займає цілу півн. частину суходолу від півд. бережки Аляски до Нью-Фандленду.

Тайгет, Пентадактильон, найвищі гори Пельопонесу, до 2.409 м. вис.

Тайльор (Туlor) Едвард, англ. етнограф і антрополог (1832-1917), дослідник примітивної культури та її пережитків, багато етнологічних розвідів; праці: „Доіст. життя людства“, „Примітивна культура“, „Антропология“.

Тайпр, найбільш на північ висунений азійський між гірлами Єнісею й Хатанги; на ньому ріка Т. 500 км. дов., впадає до затоки Т., де є архіпелаг Т.

Таймс (Times, себто „часи“), впливовий англ. консервативний щоденник, оснований 1788.

Тайна Вечеря, остання пасхальна вечеря Ісуса Христа з апостолами, на якій Христос установив тайну евхаристії.

Тайна канцелярія, рос. держ. установа, що стежила за протурковими політ. справами, заснована Петром I, за Катерини II названа „Тайна експедиція“, скасована Олександром I, за Миколи I відновлена під назвою „3. відділу“.

Тайван, м-о на Формозі, 85.000 меш.

Тайна свята, сакрамент, у христ. богослов'ї видимий знак, установлений Ісусом Христом для освячення людини. Кат. і правосл. церква приймають 7 св. т.: хрещення, миропомазання, евхаристія, покаєння, елеопомазання, священство й подружжя; протестанти знач. приймають тільки дві св. тайни: хрещення й евхаристію.

Тайнер (Theiner) Август, нім. кат. історик (1804-74), дир. ватиканського архіву, автор багатьох праць із історії церкви в Росії та Польщі та збірок документів „Старинні пам'ятки Польщі й Литви“.

Тайнінг, назва повстанців у Китаї в 1851-68.

Тайстра, (рум.) торбана.

Тайфу, тифон, (кит.) бурхливий ураганний вітер, віє періодично (від липня до листопада) в зах. частині Тихого океану від схід. берегів Японії по 38° півн. геогр. ширини й до річника.

Тайхмюллер (Teichmüller) Густав, нім. філософ (1832-81), противник позитивізму.

Тайчевіч (Tajčević) Марко, хорв. комп. та муз. критик, *1900; твори: струнний

квартет, п'єса на Форт., гармонізація нар. пісень.

Тай-юен, м-о в кит. провінції Шансі, 200.000 меш.

Такари (Taquary), ліва притока Парагваю, 750 км. дов.

Такеліж, (голлнд.) всі снасті корабля, якими порушують і укладають вітрила та піддержують щогли.

Такель, (голлнд.) 1) ливня на щоглово-му рунтуванні; 2) складний підймальний блок.

Такіян, гл. Янтсекіян.

Такли Макан, пустиня між р. Тарімом і горами Квейлюн.

Такото, с. в Сербії, 1815 місце щасливого закінчення серб. визвольної війни проти турків; з цієї нагоди серб. Т.-орден.

Такома (Tacoma), пристань у державі Вашингтон США над затокою Пюджет, 111.000 меш.; трачки, млини, фабрика сталі.

Такса, (лат.) 1) установлена сусп. владою ціна на якісь предмети, пр., т. на хліб, м'ясо, цукор, або за якісь послуги (нотарія, адвокатів); 2) розмір оподаткування в певному відділі торг.-пром. підприємства.

Такса, (нім.) ящик; гл. Собака свійський.

Таксатор, (лат.) цінувальник, той, що визначає урядово ціну.

Таксація, (лат.) цінування, оцінка.

Таксі, (англ.) авто, що розвозить пасажирів за таксою; гл. Таксометр.

Таксіс, гл. Тура.

Таксодій (Taxodium), гл. Кипарис 2).

Таксометр, (лат.-гр.) прилад, що показує довжину переїханої дороги й ціну, належну за їду.

Таксувати, (лат.) визначати ціну, оцінювати.

Такт, (лат.) 1) хист поводитися серед даних обставин, відповідна (розумна та гідна) поведінка; 2) у муз.: метрична одиниця муз. твору, складається з наголошених („сильних“) і ненаголошених („слабих“) частин; рід т. визначають на поч. твору в формі дробу ($\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$, і т. п.), а далі вертикальними тактовими рисками відділяють їх один від одного.

Тактика, (гр.) 1) воєнна наука, що розсліджує способи звивання війська на війні; 2) практичні засоби та способи, як дійти до бажаної цілі.

Тактична одиниця, військ. частина, що кермується голосом одиниці (при піхоті сотня або курінь, при гарматі батарея, при кінноті сотня); стратегічна одиниця: дивізія або корпус.

Тактовний, той, що має такт.

Тактування, (лат.) подавання такту відповідними рухами рук.

Талаат Мегемед бей, кінці паша, тур. політик (1874-1921), від 1909 міністер внутр. справ, II 1917-X 1918 вел. велір; XI 1914 склав заяву, що Туреччина й осередні дер-

жани змагатимуть у війні до визволення України; убитий вірменним у Берліні, як спричинник переслідування вірмен.

Талабор, гл. Теребля.

Талант, (гр.) 1) вроджений особливий хист до чогось; 2) ст. гр. вага золота й зол. монета вартости б. 1.000 ам. дол.

Талес, (свр.) білий рантух із чорними пружками, який надають жонаті жиди підчас молитви.

Талеман де Рео (Talleyrand des Réaoux) Жеден, фр. мемуарист (1819-92); слави "Розповідки".

Талеран (Talleyrand) Шарль Моріс, кн., фр. дипломат (1754-1838), еванг., описав сп. 1789 в нап. зібранні речник партії реформ, 1797 міністер закорд. справ, допоміг Наполеонові в перевороті 18 брумєра, 1804 брав участь у прокламації Бурбонів, до IX 1815 міністер закорд. справ, представник Франції на від. конгресі, 1830-35 посол у Лондоні; полишив спомини.

Талергоф, містеччина в Сирії, 1914-17 табор інтернованих Австрією українців, гол. москвофілів (до 7.000).

Ш. М. Талеран.

Талергоф. баракки.

Талес, із Мілету, гр. філософ, математик і астроном (б. 640-548 до Хр.), основник йонської філософії природи; вважав воду за основний первень, із якого все повстало.

Таленван, затока Жовтого моря, над нею пристань Дайрен.

Талій (Thallium, Tl), первень, м'який метал подібний до цинку, в т. 11-8, забарлює полум'я на зелено, буває в сірках металів. Сполук т. уживають до виробу оптичного скла, що сильно ломить світло, до щучних огнів, у мед. до усунування волосся.

Талісман, (араб.) предмет, що буцім-то приносить власникові щастя; гл. Амулет.

Талія, 1) в гр. міт. муза комедії, також одна з Харит; 2) (фр.) частина тіла — стан; 3) колода карт до гри.

Таліменто (Tagliamento), ріка в півн. схід. Італії, 165 км. дов., вливається до Адрійського моря; за спігової війни лаванти бої між австрійцями та італійцями.

Таліен (Tallien), фр. гром. діяч, з часу вел. фр. революції, подружжя: 1) Жан

Лямбер (1769-1820), ворог Робеспієра і спричинник його паду; 2) Жанна Марія, дружина його (1770-1835).

Таллін, Репаль, гол. м-о та пристань Естонії, 128.000 меш., корабельні верстатні, ткацька й паперова промисловість, багато середньовічних перків і будівель.

Талліх (Tallich) Вацлав, чесь. музик, *1883, славнозвісний диригент.

Талмуд, (свр.) вл. наука; пам'ятка жид. рел. законодавства з III-X вв. по Хр., служать і досі за основу рел.-правного життя всіх правовірних жидів, крім караїмів. Т. складається з двох гол. верств: Мішна та Гемари. Мішна (Девтероалс) це збірник усіх рел. і введених в них правних приписів; її авторів звуть танаїтами, з них найславніші: Галгаль, Аківа, Меір і останній її редактор патріярх Юда I (200 по Хр.); Мішна написана нар. свр. мовою, Гемара це основна дискусія пізніших палестинських і вавилонських учених (тав. аморалів) над Мішною й їх правні висновки. Б дії Гемари: вавилонська та палестинська, обидві тодішніми нар. мовами. Від VI до X в. студії над талмудом ведуть тав. гаони, зпоміж яких найчільніший Саадія (802-942), філософ, що пробує погодити віру з наукою. В цій добі повстають коментарі до біблії й талмуду, тав. Мідрашів, яких правничого та легендарно-морального змісту.

Таловірка, на бережжї Озівського моря заг. назва на дрібну рибу, що попадає в неводи разом із великою.

Талір, срібна монета, вибита вперше в Ноахіметалі, звідки й його назва; від 1506 заг. принята в нім. державі та заглом у Європі; т. були в обігу в Австрії до 1857 (вартість 1½ гульдена), в Німеччині до 1907 (вартість 3 маркі) в Африці й до сі (золоті, тав. левантинські таліри).

Тальбот (Talbot) Джон, англ. генерал (б. 1373-1453), адуний ірл. повстання, від 1417 воював із французами, де й загинув.

Тальдуччі (Talducci) Філіппо, тосканський дипломат, описав як очевидець карання на горло Івана Підкови; рукопис у фьлорентійськ. архіві.

Тальк, (араб.) лозя, найм'якший мінерал, креман магнезію (3MgO.4SiO₂.H₂O), кристали одноосні; білий, зеленкуватий, масний; здебільшого в компактних агрегатах, рідше в формі тонких лускив, подібних до лоспків (слод); уживають до виробу фігурок, огнетривалого посуду, білих олівців, порошку до заснування й т. п.

Талько-Гринцевіч (Talko-Grunciewicz) Юліян, поль. антрополог і етнолог, *1850, лікар, проф. краківського унів., член поль. Академії Наук; дослди над середньо-аз. племенами, нарисав нар. лічництво на Україні, доісторичної антропологии України, Білої Руси й Литви; спомини.

Тальма (Talma) Франсуа Жозеф, фр. актор (1763-1826), реформатор фр. театру, який намагався наблизити до життя.

Тальне, м-о гуманської округи над Грним Тикичем, 11.000 меш.: 58% укр., 39% жидів, 1-7% росіян; в околиці ст. могили.

Тальон, (фр.) підрізок, долучений до деяких вартісних паперів; другий примірник асигнації, квиток, на підставі якого можна дістати зазначену на ньому вартість; гл. Купон.

Тама, гл. Дамба.

Тамалінас (Тамашінас), півн. держава Мехика, 79.800 км.² і 290.000 меш., копальні нафти.

Таманська затока, затока Керченської протоки.

Тамань, 1) півострів, дельта Кубані між Чорним та Озійським морем; нафтові джерела; 2) станція темрюцького повіту на Кубанщині, напроти Керчі; рибальство. Т. стоїть на місці ст. Тмуторокані.

Тамара, груз. цариця (1184-1213), славилася красою й розумом, розширила груз. державу ціленими війнами; дбала про лад та просвіту; з її ім'ям зв'язано багато легенд.

Тамара, ім'я біблійних осіб: 1) невістка Юди, сина Якова; донька Давида від Маахи; 2) донька Авесалома.

Тамариск (Tamarix), рід рослини, споріднений із вересом; із дзвонуватими цвітками й лусковатим листям; дерева й кущі, до 3 м. вис., ростуть на солончакових, сухих ґрунтах. Т. креслатий (T. gallica), з черволивими гілками, дуже декоративний; півд. Європа й Україна. Т. піч., біже-рево (Myricaria germanica), з червоно-жовтим стовбуром; цвіте пізле літо; серед. і півд. Європа, півд. Україна. Араб. відміна дає со-лодкуватий сік, що, підсихаючи, творить білу манну.

Тамариск. 1. цвіт із галузкою. 2. цвіт. 3. листок з ворони. 4. пильок. 5. стовпчик. 6. овочі. 7. насіння.

Тамбов, м-о рос. чорноземної країни, 76.000 меш., торгівля с.госп. продуктами.

Тамбур, (фр.) 1) барабан; барабанник; 2) в архітектурі: вильювата підбудова бані, звич. з різьбарською прикрасою; 3) огорожа при твердині.

Тамбури(о), (іт.) 1) баскійське муз. решето; 2) давній фр. танок.

Тамбур-мажор, (фр.) диригент військ. оркестри, колісць підстаршина, що проводить барабанниками та сурмачами.

Тамерли, гл. Тімур.

Таміа, гл. Темаа.

Тамман-гол (Tammanu - Hall), спершу філігтропійка, опієля політ. організація в Нью-Йорку, основана 1789, від 60 рр. XIX в. починає грати вел. ролю в житті міста й почасті стейту. гол. при виборах; знає а надукать та підкупств.

Таммерфорс, гл. Тампере.

Таммуа, сир.-фенікійський бог, тотожний із гр. Адонісом.

Тампа, зимова кліматична стація на Флориді, 52.000 меш.

Тампере, Таммерфорс, м-о в півд. зах. Фінляндії, 54.000 меш., ткацька й папірна промисловість.

Тампіко (Tampico), пристань у півд.-схд. Мехіку, 45.000 меш.; півніз нафти.

Тампон, (фр.) газа або вата змита у клубок, вкладається до природних (ніс, піхва) або штучних отворів тіла (рани) для розширення їх, введення ліків, спинення кровотечі, тощо. Тампону в а н и я, введення тампону.

Там-там, кит. назва гонгу; гл. Гонг.

Тамулі, тамілі, інд. дравідський народ, живе в Мадрасі й Цейлоні, 6. 15 міль душ.

Тан (Temps - час), фр. денник від 1829, респ. напрямку, тепер пів-офіційльний орган фр. міністерства закорд. справ.

Тана, 1) ріка в Кенії, 575 км. дов., вливається до Інд. океану; 2) оз. в Абесинії, 3.100 км.² пов., 1.755 м. н. р. м., з нього випливає Спій Ніл; 3) Танаїс 1).

Тамбурино.

Танагра, м-о в півд.-схд. Беотії над р. Езопом, численні нахідки в некрополі, гол. фігури з терракоти.

Танаїс, 1) гл. Озів; 2) ст. гр. назва р. Дону.

Тананаріво, гл. Антананаріво.

Танаро, права притока По, 205 км. дов.

Танатологія, (гр.) частина фізіології, досліджує прозиви смерті.

Танат(ос), (гр. міт.) вл. смерть; бог смерті, син богині ночі, брат-близнюк Сну.

Танатофобія, (гр.) хоробливий страх перед смертю, буває при неврастенії.

Танпа, права притока Сину, 105 км. дов.

Тангайзер (Tanghäuser), нім. мінезіягер б. 1228-65; про нього нар. пісня, переспів Гайне, опера Р. Вагнера.

Танганайка, Танганіка, 1) о. на границі Конґа та Кольонії Т., 35.100 км.², до 1.280 м. заввишки; 2) англ. колонія у схд. Африці, 968.000 км.² і 4.500.000 меш., муринабанту на бережжях арабів і гіндусів; степова височина з самітними горами (до 6.010 м. вис.); тропічний клімат; сисалева пражка, каучук, бавовна, кава, годівля худоби; вугілля, сіль. 1884-1919 нім. колонія, тав. Нім. схд. Африка.

Танґене, (лат.) гл. Функції.

Танґене-бусоді, гл. Бусоді 2).

Танґер, гл. Танжер.

Танґо, (есп.) модерний танок у повільному ³/₄ такті, занесений до Європи з Аргентини в 1911, подібний до габанери;

Турецький восьмиструнний тамбур.

т. мільонів відрізняється від аргентинського живішим темпом.

Тангути, тибетське кочове плем'я над гор. Гоанго та в околиці Кукунора.

Тандем, (англ.) 1) візок на двох колесах, із двома кіньми, запряженими чергою, один за одним; 2) колесо (ровер) із двома або більше сиділками; 3) два двигуни укладені за чергою (гл. табл. Парові машини, образок 3).

Тандем.

Тандита, (іт.) дешевенькі, нетривкі предмети, дрантя; базар, де ними торгують.

Танцеві, 1) Олександр, рос. комп. (1850-1918); опера „Помста Амура“, симфонії, сюїти і тд.; 2) Сергій, рос. комп. і муз. теоретик (1856-1915); симфонії, композиції на оркестру, квартети, тріо, опера „Орестей“, кантати на церк. теми.

Танжер (Tanger), Танжа, ст. Тингіс, афр. пристань над Гібральтарською протокою, 46.000 меш.; враз із околицею (400 км.² і 74.000 меш.) нейтральна смуга.

Танін(а), орг. сполука (C₇H₁₀O₁₀), гарбник у дубинках, сумаху й чаю; білий аморфний порошок терпкого смаку, легко розчиняється в воді, мало в спирті й етері; зокладають до чинення шкіри, виробу чорнила і в мед; гл. Адстрінгенція, Гарбникова кислота.

Танк, (англ.) 1) вел. залізний збірник на рідни, гол. нафту; 2) опанцирений, озброєний скорострілами й малими гарматами самохід на повзінках, придуманий англійцями (гл. Самохід).

Танкред, герой першого хрестового походу, братинач Богемунда з Таренту, 1111 кн. Антіохії, †1112.

Танненберг, місцевість у прус. окрузі Алленштайн 6. Грунвальду; 15 VII 1410 перемога поляків над нім. орденом; 30 VIII 1914 перемога німців над росіянами.

Танну Ола, гори в Монголії на верхів'ях Єнісею, до 3.500 м. вис., схід. продовження Алтай.

Танну Тува, Уріяхай, півн. частина Монголії, між горами Саянськими та Танну Ола, 170.000 км.² і 70.000 меш. (тувинців і рос. кольоністів), родюча та лісиста країна; тепер монг. республіка під впливом СРСР, гол. м-о Кизил-Хото.

Танок, мист. передача почувань ритмічними рухами тіла. У старовині т. мав реал. форму і світську; у греків т. мав різні роди (шіфськ., бакхічний); займав почесне місце; у римлян т. був тільки видовищем, де брали участь професійні танцюристи. Від Ренесансу т. розвинувся сильно між загально (сарабанда, гавот, менует). Кожний народ має свої нар. т. і штучні, що приходять до моди і щезають.

Танок св. Віта, гл. Хорез.

Танський, 1) укр. внаєм. XVIII в., автор вірш (Великодній та ін.), що користувалися славою в сучасників; 2) А н т і н, полк.

компанійський за Мазепи 1712-1734, північ полк білоцерківський, за гетьмана Апостола полк кийівський; Паліїв зять.

Танта, торг. м-о Бганту, 90.000 меш.

Танталь, (гр. міт.) син Зевеса, батько Пельопу й Ніуби, казковий цар Фрагії, визнає тайни богів; щоб вивирити їх усвідучість, подав їм на обід тіло Пельопу; терпять у підземеллі вічний голод і спрагу, хоча стоїть по коліна в воді, й над його головою висить дерево з овочами („Танталеві муки“).

Тантал (Tantal, Ta), рідкий метал; атомний титар 181,5; в. т. 16,6, дуже твердий, відпорний на кислоти, т. б. 3.000°; уживають при виробі електр. жарівок.

Тантісма, (фр.) 1) винагорода, визначена службовцеві підприємства, в залежності від прибутків останнього; 2) додаткова винагорода, видавана членам управ. акц. товариств із прибутків підприємства по закінченні операційного року; 3) гонорар драматургів і композиторів за кожну поодинокую виставу їх творів.

Танфільєв Гаврило, рос. географ і геоботаник (1857-1928), дослідник степів і болот Сх. Європи та України; Географія Росії й України.

Танцмайстер, (нім.) учитель танців, танцюрист.

Танчаковський, 1) Йосип, гал.-укр. педагог (1856-1929), організатор фахового шкільництва „Рідної Школи“; 2) Степан, гал.-укр. гром. діяч (1854-1928), нотар, організатор просв. життя Золочівщини та Бучаччини, дарував вел. гроші на просв. цілі; почесний член „Просвіти“.

Танчакевич Данило, гал.-укр. гром. діяч і публіцист (1842-1906), грекат. свец. посол до австр. парламенту 1897-1900, почесний член „Просвіти“, один із виван. діячів гом. руху 60 рр. XIX в., співоробітник „Вечерниць“, „Метя“, „Навія“, „Правди“.

Д. Танчакевич.

Таосизм, даосизм, 1) кит. філ. система, сперта на вірі в „тао“ — духа й основу всесвіту, приписувана кит. філософам Ляотсе й Чуданте; 2) кит. нар. релігій, містичний пантеїзм, уважав за мету життя злуку з „тао“, при помочі покори, невивагливості й роздумування; має вел. вплив на життєву філософію китайців.

Танажюа (Taraïjox), права притока Амазонки, 1.962 км. дов.

Танер, (фр.) півніст, що за гроші грає до танців.

Танета, (лат.) оббиття стін кімнати з кольорового паперу або матерії.

Ташір (Tartarus), багатоконятний, ростючий на савець, до 1 1/2 м. вис., до 2 м. дов., з рухливим малим рилом і коротким хвостом; т. американський живе в під-

рівнинних країнах Півд. Америки; т. а з і сь к и й, децю більший, живе на Малайї й Сундайських островах. Гл. таблиця: Ам. звірня, ч. 29.

Ташцер, (нім.) ремісник, що оббивав меблі, прибирає кімнати портієрами.

Тансак(ос), ст. торг. місто в Сирії, на правому березі Євфрату.

Тансоє, ст. м-о в півн. Африці, 46 до Хр. перемога Цезаря над помпеянами.

Танті, ріка в зах. частині брит. Індії, 705 км. дов., вливається до Араб. моря.

Тара, (іт.) мертва вага, вага товарового опакування, пр. бочок, скринь, мішків ітд.

Тара, 1) права притока Іртиша, 448 км. дов.; 2) пристань при впадінні Т. до Іртиша, 9.000 меш., торгівля маслом і футрами.

Тарабулює, Триполіс, пристань у Сирії, 37.000 меш., торгівля півд. овочами та тютюном, ловля губок.

Тараї, Тераї, джунглева долина в Непалі в підгіржі Гімалаїв.

Тараканова, 1) **Августа**, рос. княжна, дочка рос. царя Єлизавети й Олексія Розумовського (1745-1810), до 1785 в Італії, пізніше на приказ царя Катерини II привезена до Росії й пострижена в черницю та замкнена в ман., де жила в повній самотині; 2) міжнар. авантюристка (1755-75), 1774 адалава кв. Т. доньку Єлизавети; V 1775 на приказ Катерини II викрадена з закордону й замкнена в Петропавлівській твердині, де † XII того самого року; героїнка багатьох романів, м. ін. Г. Данієлевського.

Таран, (гр.) 1) машина руйнувати мури, називана в старовині й; середньовіччі: авич, завішена на ланцюгах важка пали з металевим окуттом або тягаром на передньому кінці; 2) в давнину залізний виступ передньої, підводної частини корабля, для удару в ворожий корабель; 3) т. гідралічний, гл. Гідралічний таран.

Таран.

Таран, 1) **Андріїв**, укр. маляр, *1887, монументаліст, від 1923 проф. Мист. Інст. у Києві; „Шахти“, „Коксові печі“, „Домна“, мертва природа, рис. з Дніпрельстану; 2) **Павло**, гайдамацький от., запорожець, учасник Коліївщини, взятий у рос. неволю під Гуманем 1668 разом із Залізняком.

Тарановський Федір, суч. рос. правник, укр. роду, проф. унів. у Варшаві, опісля в Дорпаті, член ВУАН; праці про держ. право Франції, Польщі (XVII в.), історія рос. права (по поль.).

Тарантає, (рос.) подорожній візок на дов. розпорах.

Тарантели, (іт.) непольський, первісно тарентський танок у дуже скорому темпі, в такті $\frac{1}{2}$ або $\frac{3}{4}$.

Таранто, ст. Тарент, іт. м-о над затокою

Т. Понського моря, 121.000 меш., військ. та торг. пристань, у старовині гр. колонія.

Тарангуля (Tarantula), вел. павук, до 4 см. дов., живе в порох у землі, в півд. Європі й цілій Африці.

Таранушенко Степан, укр. дослідник мист. і будівництва, *1880, проф. Інст. Нар. Освіти й дир. музею укр. мист. у Харкові. Гол. праці: Укр. хати, Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. " "

Тараня (Leuciscus guttilus L.), риба, живе в Чорному й Озінському морі; сушена т. — улюблена їжа на Україні.

Таранько Михайло, гал.-укр. педагог і видавець, *1887, ред. і вид. час. для дітей „Світ дитини“, „Молода Україна“, книжечок „Літочка Бібліотека“, „Популярна Бібліотека“ та ін.

Тарасевич, 1) **Леонтій**, один із найбільших укр. граверів мідерту та офорту доби Мазепи; портрети визначніших сучасників, м. ін. І. Мазепи, іст. та смир. композиції, рел. образи, заголовні картини, Ілюстрації, вел. серія 45 мідертин до квіт. „Патерика“; 2) **Олександр** (Антів), найбільший укр. гравер мідерту й офорту ст. часів, від 1688 у Києві як чернець Антоній і намісник Лаври. Ілюстрації до визн. чужих вид., портрети митр. К. Жоховського, кор. Яна III Собєського, Лазаря Барановича, рел. образи кат. і православного обряду; † після 1720.

Тарасенко, 1) **Василь**, укр. мінералог та петрограф, *1850, проф. дорпатського унів., працював над кристалічними силісами укр. земель; 2) **Іван**, гл. Савич Олександр.

Тарасівці, укр. тасма організація („братерство тарасівців“) тав. „свідомих українців“, заснована в Полтаві 1891 з почину Івана Липи для боротьби за нац. політ. визволення України. До братства належали крім Липи: Віталій Боровик, Валерій Боржковский, М. Вороний, Б. Гринченко, М. Коприненко (Школицько), М. Коцюбинський, М. Міхновський, Дм. Сигаревич, В. Степаненко, В. Самійленко, С. Тимченко, Ол. Черняхівський та ін.; 1893 рос. жандармерія поарештувала гол. діячів братства й воно розпалося.

Тарасія, св., патріарх царгородський,

Д. Тарасевич: портрет Ю. Землі.

О. Тарасевич: Портрет Ключовського 1665 р.

перевів злуку гр. і рим. церкви та віднову почитання образів, провідник П. пікейського собору; †806.

Тараскон, (фр.) м-ко в фр. Провансі, б. 1.700 меш.; наслідлива назва глухої закутини.

Тарасниця, (з нім. Tarrasbüchse) рід гармати XV-XVI в., яку ставили на тарасах замку; пістолетарасниця — така сама гармата меншого калібру.

Тарасниця.

Тарасова річ, гл. Перелісел.

Тарасович, 1) Василь, мукачівський укр. сп. 1634-48, спершу правосл., згодом уніят, своїм переходом на унію 1646 в Ужгороді дав початок унії на Закарпатті; 2) Кіндрат, наказний гетьман за Петра Дорошенка, 1672.

Тарасовенченко, м-ко одеської округи, давніше Янівка, 3.000 меш.

Тараканка, гл. Гадюка.

Тарашкевіч Броніслава, білорус. фільмолог і гром. діяч, *1892, автор граматики білорус. мови, 1923-27 посол до поль. союму, де був членом Білоруської Трудової Громади.

Тараца, м-о білоцерківської округи на Правобережній Україні, 11.000 меш.; 68% укр., 30% жидів, 13% росіян.

Таращанська дивізія, більш військ. частина, повстала 1918 на Московщині з селян таращанського повіту, що підняли були повстання проти гетьмана й цимців та змушені були покинути Україну; в 1919 складалася майже виключно з москалів.

Тарбагатай, гори на границі Казакстану та Джунгарії до 3.633 м. вис., відділені кітловиною Зайсану та долиною Іртишу від Алтайю й кітловиною Алакул від Тиншану.

Тард (Tarde) Габріель, фр. соціолог (1843-1904); гол. праці: „Професійна злочинність“, „Закопи наслідування“.

Тарденуазька культура, рання мезолітична культура; її стоянки з мікролітичним кремінним апаратом у нас на піскових надмах Волині та півн.-схід. Галичини; брак кераміки, гроби ще неznані, гл. Мікролітн.

Тардіс (Tardieu), 1) Андре, фр. публіцист і держ. діяч. *1876, клякзарозовий міністр, м. ін. співробітник Клеманса й співредктор Версайського договору; 1929 президент міністрів; 2) Огюст Амбруаз, фр. лікар (1818-79), основник науки судової мед., автор низки вивч. спеціальних праць.

Тарент, гл. Таранто.

Тариба, лит. нац. рада, складена 1917 у Вильні з відпоручників лит. партій, для утворення незалежної лит. держави.

Тарифа, (араб.) 1) зааділегідь визначена плата за користування послугами таких публичних підприємств як залізничні, пошта, телеграф 2) розмір оподаткування то-

варів, що їх довозять ізза кордону — митна т.; 3) означена вартість, ціна, пр. товарів у крамнинах.

Тарік, араб. полководець, 711 переміг готів під Херес де ля Фронтера; від нього назва Гібральтару, гл. Гібральтар.

Тарілки, (нім.) муз. інструмент, чинелі, дві металеві тарілки, що їх б'ють одна об одну.

Тарім, ріка у Схід. Туркестані; витікає в Каракорумі як Яркент і по долині з Черченом перетікає оз. Карабуран; вливається до оз. Льошор.

Таріфа, есп. м-о й укріплена пристань над Гібральтарським протокою, 12.000 меш., найбільш на південь висунене м-о Європи.

Тарквіній (Tarquinius), ім'я 2 легендарних рим. царів: 1) Т. Старий, 5-ий цар Риму, після Анка Марція; 2) його син, Т. Гордий, 7-ий цар Риму, після Сервія Туллія, жорстокий тиран, прогнаний із Риму Л. Юнієм Брутом (510 до Хр.).

Таркінгтон Бут, ам. письм., *1869; „Завоювання Ханаяну“, „Пенрод“, „Натон“.

Таркович Григорій, накарп.-укр. перк. діяч (1752-1841), проф. і перший ректор спархіяльної семінарії в Ужгороді, цензор для укр. вид., від 1817 перший сп. прашівський.

Тарковський Олександр, укр. народник-рев. (1862-1924), член партії „Народная Воля“, від 1887 на заслання в Сибірі; склав парис історії рев. руху в Єлисаветі.

Тарн, 1) права притока Гарони, 375 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 5.780 км.² і 305.000 меш.; гол. м-о Аш.²¹

Тарнавський, 1) Василь, укр. бібліограф, автор бібліографії до Кіткн (Київ, 1929, вид. ВУАН); 2) Мирон, гал.-укр. військ. діяч, *1869, генерал-четар УГА, 1916-17 ком. вишколу УСС, 1918 ком. 16. полку стрільців австро-угор. армії, 1919 організатор і ком. II корпусу УГА, від VII-XI 1919 начальний вождь УГА; 3) Семен, знатний бунчуковий товариш, реснт ген. військ. капеллярів за Д. Апостола.

М. Тарнавський.

Тарнів (Tarnów), поль. м-о в зах. Галичині, 37.000 меш.; ратуша з XVI в., руїни замку, музей; фабрики тканин і с.-госп. машини.

Тарновске Гури (Tarnowskie Góry), м-о на поль. Шлезьку, 15.000 меш., копальні заліза й олова, гуті.

Тарновський, 1) Василь, старший, укр. історик і гром. діяч та меценат (1810-66), автор праці про прашівний побут на Україні, видавць Кулішевих „Записок о Южній Русі“ та „Чорної Ради“ й ін. укр. видань; брав близьку участь у скасуванні кріпацтва; 2) Василь, молодший, укр. гром. діяч (1837-99), син першого, діяч і маршалок шляхти на Чернігівщині, основник укр. іст.-

етногр. музею в Чернівці, допомагав Іст. музею в Києві та вид. „Київ. Старина“, почесний член львівської „Просвіти“; 3) Григорій, укр. дідич-меденат, дідько першого, власник Качанівки, де часто перебували Гоголь, Глінка, Маркович, Штернберг, Забіла, Шевченко, Максимович, Куліш та ін.; †1853; 4) Іван, полк. волніський, начальник коз. загон на Волині 1657-58; намагався поширити владу коз. держ. на зах. укр. землі; 5) Микола, укр. археолог, провадив розкопки на Київщині, †1808; 6) (Tarnowski) Станіслав, граф, польс. історик літ. й політик (1837-1917), один із провідників польс. консервативів („станіщиків“), проф. краківського унів., президент польс. Акад. Наук; студії з історії польс. літ.; 7) (Tarnowski) Ян, польс. держ. і військ. діяч (1488-1561), каштелян краківський, від 1526 посвояд руський і вел. гетьман коронний, 1531 розбив під Коломиєю молдавського господаря Петра І і здобув для Польщі Покуття; 1540 оснував Тернопіль.

В Тарновський (2).

Тарноградський Валеріян, укр. письмен., *1880; збірник поезій „Барвінковий цвіт“, „Болнові струни“.

Таро, гл. Кліщинець.

Таро (Tharand), фр. письменники, брати: старший Жером, *1874 і Жан, *1877; повісті з жид. життя на Україні: „Тінь хреста“, „Царство боже“.

Тарок, (fr.) гра в карти на 78 або 56 карт із 22 картами.

Тарпан, гл. Київ.

Тарпейська скеля, схил Капitolініського горба, відкіль в ст. Римі скидали зрадників держави.

Таррагона, пристань у півн. схід Іспанії над Середземним морем, 28.000 меш., собор, руїни з рим. доби; ст. Таррако — одно з найбільших міст рим. імперії.

Таре, 1) ст. гол. м-о Кілікії, місце народн. ап. Павла; тепер Терз, м-ко в півніжній Тавру, 22.000 меш.; 2) ст. м-о й побережжя півд. Іспанії, колись багате на срібло, олово, цинку.

Тартаків, м-ко сокальського повіту, 2.500 меш., 40% українців.

Тарталія (Tartaglia) Нікольо, іт. математик (1500-57), подав разом із Карданом та Ферром спосіб розв'язування альгебричних рівнянь 3. і 4. ступня.

Тартана, (fr.) 1) мале вузьке судно з трикутним вітрилом, уживане неаполітанцями та еспанцями; 2) довгий двоколісний катальонський візок.

Тартар, (гр. міт.) за Гомером темна безодня глибоко під домом, тюрма титанів і місце кари безбожників (пекло); також підземелля, ад (Гадес).

Тартарен з **Тараскону**, герой повістей

Доде; чашько, що сам пірять у свої вигадки.

Тарти(к)а, (фр.) тонкий шматок хліба з маслом, сиром, шинькою, тощо; сендвіч.

Тартін Джозеппе, іт. скрипач, муз. теоретик та комп. (1692-1770); скрипкові сонати та концерти, тощо.

Тарту, Дорпат, гол. естонське м-о, 50.000 меш., унів.; Г. це ст. руський Юрій, заснований 1030 Ярославом В., добутий 1224 хрестоносцями, 1558 москалями, 1582 поляками, 1625 шведами; 1704 до Москви; від 1919 до Естонії.

Тартюф, (фр.) облудний святець, герой Мольєрової комедії.

Тархан, півострів у зах. частині Криму.

Тасман Абель Янсон, голланд. мореплавець (1602-59), відкрив 1642 Тасманію та Нову Зеландію, 1643 острови Тонга, Фіджі та архіпелаг Бісмарка.

Тасманія, о. на півдні Австралії, разом із меншими сусідніми о-вами 68.335 км.² і 210.000 меш. (самі колоністи, тубільці всі вигнанці). Гол. продукти: абіжжя, вовна, мідь, срібло. Відкрита 1642 Тасманом, була карною, описла знач. брит. колонією, тепер союзна держава домінії Австралії.

Тасманове море, частина Тихого океану між Новою Зеландією й Австралією.

Тассо Торквато, іт. поет (1544-1595), 1571-79 на дворі Альфонсо в Феррарі; численні поеми, архитвір „Дияволи“, листи, епопея „Визволення Бруссалім“, пасторальна комедія „Амінта“.

Тасувати, (фр.) мшати (карти).

Тастер, (нім.) гудзик, що замикав електр. струм при електр. дзвінках; 2) гл. Клівлін.

Татар-Бунар, м-ко в півд. Басарабії в акерманському повіті над Кундуцьким лиманом, б. 5.000 меш.; в XVI-XVII вв. важне пограничне м-о кримських татар; 1924 вел. повстання проти румунської влади, здушене військовою силою, при чому м-ко Т.-Б. та низка сел були спалені, 1.000 люда агинувло в бою, 500 стануло перед військовим судом.

Татари, первісно монг. плем'я, що в V в. жило в півн.-схід. Монголії й Маньчжурії, описла палла серед-аз. монг.-тюркських степових кочівників, що в XIII в., об'єднавши Джингісханом, створили величезну державу, завоювавши майже цілу Азію й схід Європу. На Україні т. появилися 1224 й, роз-

Останні тубільці Тасманії.

Т. Тассо.

громивши укр. та половецькі війська над р. Калкою, вернулися до Азії; вдруге прийшли 1237 під проводом Батия і 1237-8 завойовали Московщину, 1240 зруйнували Київ і завойовали укр. землі; спустошили Польщу (1241 битва під Лігвицею), Угорщину й півн. Балкан, осіли в Поволжі, де утворили державу Золотої Орди, що від неї більше, чи менше залежали моск. та укр. землі; гл. Золота Орда. Тепер т. — збірна назва народів, гол. тюркського походження, що заселяють значні простори Азії та Схід. Європи й діляться на багато племен; із них найважливіші: алтайське на Сибірі, зах.-сибірське в давній тобольській і томській губ., кавказьке, казанське, астраханське, кримське й балканське. Всіх татар 6.5 міль.; у межах УСРР всього 23,000, себто 0.8% населення, переважно в Донбасі; в Кримській Автономній Респ. 179,000, себто 25.1% усього населення.

Татарів, гудульське село над гор. Прутом у надвірнянському повіті, 670 м. н. р. м., 600 меш., літвище.

Татарник (Opopordon), байдрак-чортополох, бодик; зелеста, кошачкоцвітна рослина, до 1½ м. вис., з твердим колочковатим листям і білою; молоде листя й підстига цигу їстівна.

Татарська дорога, торг. шлях XIV в. зі Львова через Поділля на Кам'янець до Тегіні (Бендер); звідти або до Благорода й морем до Криму, або на Тавань і Перекоп.

Татарська література, повстала ще перед кочовою добою. У VII в. ділилася на двірську (сарайську) та нар. Двірська наслідувала араб. та перс. літ. Т. л. мало відрізнялася від тур. літ.; ті самі письменники були одночасно тур. та тат. Найчільніші: Усеїн Кефеві (XV в.), Ходжа Ахмет-Есені (XVII) і Ісеті (поч. XIX в.). Найпопулярніші були реал. твори: пісні дєрвішів, реал. поеми, оди, балади. Поезію двірську творили близькі до ханів поети, самі хани та тур. султани Мемед-Фатих, Яуз-Селім та ін. Ця літ. збереглася досі неповна. Від 1831 лившиця розвиток т. л. урядова рос. комісія. З німком кількох поем і збірників більшість нар. творчості передається від покоління до покоління. Від 1840 50 нар. поетів майже перестав існувати. Доба від завойовання Криму Росією до 1905 це доба занепаду, для нар., двірської та реал. літератури. Від заснування час. „Терджиман“ 1884 повпаяється ряд белетристів і драматургів: Ісмаїл Гаспринський, Ісмаїл Ляманов, Сабри Айвалов, Осман Акчокракли, Редид Мехдієв, від 1905 поети Шаміль Токтар Газі, Асан Чергієв, Челебі-Джан Номал (Челебієв), Бекір Сидік, Чобан-Заде, Томурджан Чатир-Товлі (Одабан), Литиф-Заде, Шенке-Бакторє, Куртієв, Джеміль Керменчиклі, Усеїн Балатуков, Усеїн Джаїд, Омар Інчі та ін.

Татарська протока, протока між Саха-

ліном і аз. суходолом, лучить Охотське море з Японським.

Татарська Республіка, автономна республіка РСФСР над серед. Волгою, 67,100 км.² і 3,000,000 меш. (48.8% татар, 43.1% росіян). Поверхня рівна, частинно горбошина, на півдні чорнозем, Хліборобство та скотарство (лісу 17% пов.), гол. продукти: жито, пшениця. Гол. місто Казань.

Татарський провал, Яблоницький провал, 931 м. вис. провал у схід. Карпатах, лучить долини Прута й Тиси.

Тати, казанський народ перс. походження, до 150,000 у бізневській області й Дагестані.

Татишев Василь, рос. історик і географ (1686-1750), збирач ст. рукописів, автор „Історії російської“ до кінця XVI в.; знайшов рукопис „Руської Правди“ й досліджував її.

Татлін Володимир, рос. мистець, *1885, оди й із пропагаторів конструктивізму в Росії, малює й конструктор ужиткового мист.; проєкт пам'ятника III Інтернаціоналу.

Татри (Герлях).

Татри. 1) Високі Т., найвища частина Карпат на вершині х. Дунайца, Попраду та Вагу до 2,663 м. вис. (Герлях), побудована з гранітів, гнайсів, вапняків і пісковиків; із багатьма озерами (морське око) сніговими полями, без льодовиків. Границя лісу 1,500 м., характернічне дерево лімба, тварини: козуля, ховрашок, ведмідь; меш. — поляки й словаки, живуть зі скотарства та лісового промислу, виснажую хат і провідництва; 2) Низькі Т., пасмо ріннобіжне до Високих Т. на півдні долини Вагу, до 2,045 м. вис. (Ілюстр. гл. II том, ст. 772).

Татування, (tatuietsьке) рисунки на тілі для прикраси, наколівані голкою; звичай т-я поширений між дикунами, деякими моряками, акробатами й злочинцями.

Тафе (Taaffe) Едуард, граф, австр. держ. діяч (1833-95), 1867, 1870 і 1879 міністер внутр. справ, 1868-70 та 1879-93 президент міністрів, 1871 намісник Тиролю.

Тафралі (Тафларі) Іван, сот. війська Запорозького, а роду грек, політ. агент укр. уряду за Б. Хмельницького.

Тафта, (перс.) шовкова матерія простого плетіння, походила з Персії, поширена на ст. Україні.

Тахіграфія, (гр.) гл. Стенографія.

Тахікардія, (гр.) прискорений живчик, надмірно прискорена чинність серця (150-200 ударів на хв.); буває при різних хворобах серця, у нервових людях при зворушеннях і т. ін.

Тахіметр, 1. лонгета, 2. доземний лінь, 3. поземний лінь, 4. поземниця, 5. люпа.

Тахіметр, (гр.) теодоліт упрощеної будови, з поземним і доземним ліньбом та улагодженням для оптичного виміру віддалі, при скорих, менше докладних вимірах; гл. Далекомір 2). **Тахіметрія**, швидкий вимір, що дає ситуацію місцевості та її рельєф; потрібні прилади: тахіметр і мірніа лата.

Тахо (Тахо) (есп.), Тешу (порт.), найбільша ріка Іберійського півострову, 910 км. дов. і 82.500 км.² сточища, вилляє в горах Сієра де Куенса, вливається до Атлантийського океану б. Лібони; гол. притоки: Харама, Тістар, Алігон.

Тахометр, (гр.) прилад виміри швидкість руху машини, чи її окремих частин, або швидкість руху води; з самочинним записувачем — тахограф.

Тацета, гл. Нарція.

Тацит (Cornelius Tacitus), найбільший рим. історик із часу царства (б. 55-6. 120); гол. твори: 1) *Historiae* (зображення суч. автором подій: історія Риму від 68-96 по Хр., в 14 книгах; 2) *Annales* — історія Риму від смерті Августа до смерті Нерона (14-68 по Хр.) в 16 книгах, — з обох творів збереглися тільки частини; 3) *Germania* (геогр.-етногр. монографія Германії).

Тацицький (Такзуські) Вітолд, поль. сляніст, *1898; проф. львів. унів.; поль. ономастика, старополь. тексти, студії над лужицькими мовами.

Таші-люнпо, гл. Даші-люмбо.

Ташка, (нім.) шкіряна подорожня торбинка.

Ташкент, найбільше м-о Узбекистану, 323.000 меш., складається з двох різних частин: ст. тубільної, з кривими вулицями, маленькими оригінальними домками та багатьома мечетями, та европ., модерної, з широкими вулицями. Т. визн. торг. і пром. осередок, особливо для бавовни, шовку та півд. овочів (консерви); унів., музей.

Ташлик, 1) права притока Сяюхи; 2) с. на Київщині, над р. Гнилий Ташлик; в околицях могили в укріпленні.

Тая (Тау) або Дия, права притока Морави на границі Дол. Австрії й Моравії, 287 км. дов.

Твардовський (Twardowski), 1) герой поль. нар. легенди: пан Т., із XVI в., про-

дав свою душу чортові й мав опієди багато веселих пригод; за це має висісти між небом і землею до страшного суду; 2) Казімеж, поль. філософ, *1866, проф. львів. унів., член поль. Академії Наук; у працях піддає логічній аналізі основні поняття психології й логіки; 3) Самуїл, поль. письмен. (1600-60), учасник коз. повст., автор поеми "Wojna domowa" (про війну Польщі з козаками, татарами, москалями, шведами й уграми, вид. 1681); герої поеми — Ярема Вишневецький і Ян Казімір, гол. місце — облога Збаражя й Берестечка; дуже популярна в укр. колах, мала 2 укр. переклади: С. Величка й Ст. Савицького.

Тварина, звір, звірина, живий твір природи, одно-або багатоклітинний, без зелєнцю й без целюлозних оболонок, вдихує кисень, а видихує двоокис вугля, відживляється тільки органічними, білкованими річовинами (ростинами або тваринами); т-и замітні своєю рухливістю і працєвїстю; в одноклітинних тварин ціле тіло сповнює всі життєві чинності, у багатоклітинних наступає поділ праці: однородні клітини гуртуються в тканини, від утворюють окремі органи, що сповнюють окремі чинності, як пр. віддихання, травлення, виділення непотрібних річовин, руху, приймання вразків, розмноження і т. ін. Відповідно до менше або більше складної будови розрізняємо:

Тварини	2. Багатоклітинні	7. Хребетні
		6. Покривніки
		5. М'якуни
		4. Членоніги
		3. Хробаки
		2. Голкошкурі
		1. Порожничі
	1. Одноклітинні	

Твен Марк, гл. Марк Твен.

Твердиза, фортеця, воєнна будівля, має за мету замкнути ворогові доступ до якогось важного місця на театрі війни. В старовині т. будували в формі замку, тепер т. це низка залізо-бетонних форти; проміжки між ними захищають вогнем. Новітні т. уаборні важкими гарматами, захищені бетоном або панцирем, мають штучні перешкоди, підземні будівлі для захисту залоги, протихем. і протилітакову оборону.

Твердість, у мінералогії: опір, що його створює мінерал вістрю твердого тіла при зарисованні. Щоб означити твердість мінералу, рисуємо його вістрям ін. мінералів знісної т-сти; мінеральог. Моз уложив за цій підставі скалю т., що складається з 10 ступнів: 1) тальк, 2) гіпс, або кам'яне сіль, 3) вапняк, 4) флюорит, 5) апатит, 6) ортокляз, 7) кварц, 8) топаз, 9) корунд, 10) діамант.

Твердовський, 1) Осип, укр. сотник (1891-1930), учасник бою під Крутами, 1919 ком. панцирного поїзду "Пімста"; 2) Пе-

т. р. о. укр. гром. діяч, голова окружної укр. ради в Манджурії, делегат на Вел. Україну від III укр. з'їзду на Далекому Сході, 1918-19 укр. консуль у Харбїні.

Твердохляб, гл. Жук.

Твердохляб Сидір, гал.-укр. писем. (1886-1923), член „Молодої Музи“; збірка поезій „В свідчіді плеса“, переклади Шевченка й інших укр. поетів на поль. мову.

Твердохлябів Олександр, укр. писем. (1840-1918), псевд. Земляк; низка статей на іст. та етногр. теми у харків. час.; спір-робітник „Київ. Старина“; праці про полковництво, Сьєльський ман. і ін.

Твер, рос. м-о при вливі Тверци до Волги, 100,000 меш., вел. ткацькі фабрики та авліничі нарстаті; основана в XII в., була окремим удільним князівством і сувереніцею Москви до XV в.

Тверца, ліва притока Волги, 175 км. дов., сполучена каналом із системою Вишнього Волочка.

Твідс, (англ.) м'яца ручноткана матерія з довговолосої вовни, з острова Гарріс у Шотляндії.

Творидло Микола, гал.-укр. агроном, *1884, дир. „Центросоюзу“ у Львові, ініціатор спілосновників т-ва „Просвіта“ в Ужгороді та укр. госп. організації на Закарп. Україні; статті на госп. та екон. теми.

Теата, гл. Кієтї.

Театини, лат. чернечий чин, оснований 1524 для виховання духовенства й догляду хорих.

Театр, (гр.) будинок для вистав; ст.-гр. т. обіймав 3 складові частини: оркестру, простір призначений для глядачів і сценічний будинок. 1) Оркестра, де на рівній землі, довкола шитаря Діоніса танцювали й співали учасники хору. 2) Театрон, простір для глядачів під голим небом, спершу з дерев'яними сидалами на вис. помостах,

Реконструкція ст.-гр. театру. 1. театрон, 2. оркестра, 3. сценічний будинок.

потім на збочі гори. 3) Сценічний будинок (скене), дерев'яна шопя, де переодягалися актори підчас співів хору й де конали театр. знаряддя. Передня стїна шопи (проскеніон), починаючи від Алєхїлі, була тлом акції. Рим. т. не обирався об збочі гір, не мав оркестри, місце для глядачів було півколом. У середньовіччі й новіших часах до пол. XVII в. тлом дія став усеєвіт; обста-

нова зображала реальне місце на землі, небо й пекло одночасно поруч себе. Опісля (до пол. XVIII в.), приходять одна декоратїя, добїрна публіка сидить на сцені, решта стоїть на партерї. Новїтній т. розмежує сцену від глядачів завїсою, вводить авансцену, суфлерську будку, на сцені дає рухомі декоратїї й куліси. Складний механїзм, що змїняється одночасно з розвитком техніки, змїняє обстанову; сцена, здебільша рухома — стала гол. частиною театру. Поза нею, під нею і по боках багато місця для акторів, обстанови та реквізїтїв.

Театральні Вісти, тижневик Укр. Театрального Органїзаційного Комїтету, у Києві 1917.

Теби, 1) „створїтї“, ст. визн. м-о Бєнїту, над Нілом, 1600-1000 до Хр. в розпаді, тепер руїни б. Карнаку й Люксору; 2) „семи-ворїтї“, ст. гол. м-о Беотїї, в IV в. до Хр. найважнїше гр. місто, тепер мала оселя.

Тебріс, торг. м-о в півн. зах. Персії, 180,000 меш., ткацька промисловїсть.

Теве (Thevet) Андре, фр. географ (1504-92), автор Загальної Космографїї (Париж 1575), де дає опис укр. земель; уривки, що відносяться до України, Московщини та Польщі, видані окремо в Парижі 1858.

Тевере, гл. Тибр.

Тевтобурзький ліс, гори у Вестфалї, до 408 м. вис.; 9 по Хр. поразка Вара.

Тевтони, герм. плем'я, жило на схід від дол. Ельби та на дан. о-вах, вигинуло в I в. до Хр., підчас походу на Рим, розбите консулом Марїєм (102); тепер заг. народи герм. походження.

Тевтонський орден, гл. Хрестоносці.

Тегеран, гол. м-о Персії, 210,000 меш., вис. школи; місто лише почасти європейоване, вулицї переважно вузькі, круті й немощні. Незначний домашній промисел, бїльше значіння має торговля.

Тегїни, 1) м-о на Херсонїїї над Дїпривим лиманом, засноване як крїсть перекопським халом Менгї-Герасїм 1491, кілька разів руйноване й знову відновлюване; 2) Т. Дїєстрова, гл. Бендер.

Тегуантепек (Tehuantepec), 1) істм у півд. Мєхїку, 210 км. завширшки між затокою Т. і Кампече; 2) мєх. м-о, 13,000 меш., пристань над затокою Тихого океану Т.

Тегетгоф (Tegethoff) Вільгельм Фрїдрїх, барон, австр. адмірал (1827-71), перемїг ланцїв б. Гельголанду 1864, італїївцїв під Лісою 1866, 1868 ком. австр. воєної флотї.

Тегнер (Tegner) Есає, швед. поет (1782-1846); поеми та піснї: „Фрїтїофова сага“, „Аксель“, „Воєнні піснї“.

Тегусїгальпа (Tegucigalpa), гол. м-о Гондурасу, 27,000 меш., університет.

Тега, (гр.) твердження, установлення; позитивне твердження, що доведене або має бути доведене; в філ. Гегелї: першї ступїнь розвитку, позитивний, за яким їде „антитеза“ й „синтеза“; в правї: тверджен-

ня, що відноситься до права або до фактів; у суч. музиці та в гр. метриці: важка, наголошена частина такту (протилежність — ареа); у середньовічній і суч. метриці значення цих слів протилежне.

Тезаврування, тезаврація, (гр.) громадження скарбін, гол. грошей: в екон.: перехонок грошей не в кредитових установах, а в рівних хатніх сховах; перешкоджає розвитку кредитових відносин і тому шкідливе для нар. господарства.

Тезей, син Егея в Егрі, аттицький нап. герой, цар Атен, чоловік Ариадни, опісля Федри, батько Гипполіта, убивець Сінніса, Скірона, Прокруста, Мінотавра.

Тезис, (гр.) 1) гл. Теза; 2) в граверстві на Україні — гравюра з програмою фід. диспутів, театр. вистав, тощо; т-я витворилися в квін, Акад.; найстарші: Ін. Царського 1691, І. Магура 1703, Гр. Левницького 1739 (ілюстр., гл. том II, стор. 447).

Тейзм, (гр.) в рел. віри, що признає Бога, провадіння й надприродне об'явлення; у фід. погляд що існує Бог, як трансцендентне ество, творець і керманець світу; протилежність до атеїзму, деїзму й пантеїзму.

Тей(а), гл. Коффей(а).

Тейст, (гр.) послідовник тейзму.

Тей (Tay), ріка в Шотландії, 200 км. дов., вливається до Піни моря.

Тейлор (Taylor), 1) Брок, англ. математик (1685-1731), відкрив одну з найважливіших формул диференціального рахунку; 2) Захаріа, ам. генерал (1784-1850), визнався в мек. війні 1846-7, президент США 1849; 3) Фредерік Вінсільон, ам. інженер і економіст (1856-1915), творець системи тав. наук. кермування підприємством; організації праці й продукції, що веде до найповнішого використання робітничої сили працівника; гл. Раціоналізація, Тейлоризм.

Тейлоризм, раціоналізація праці; організація праці способом Фр. Тейлора, яка на основі докладних наукових дослідів змагає точно встановити найможливішу кількість праці кожного окремого робітника, усунути марнування часу так, щоби робітники дали найвищі техн. та госп. осяги; т. приносить вел. користі техніці й промисловості, однак механізує працю робітника, зводить його до ролі автомату та виключає його інтелекцію й ініціативу.

Тейлєс (Theyls) Вільгельм, голланд дипломат; як секретар голланд. амбасадора в Царгороді, брав участь у дипломатичній кампанії, що велася тоді навколо України; Спомини — знахідки до історії Карла XII.; † 1732.

Тейсаровський, гл. Тисаровський.

Тека, (гр.) торбіяна на папері, портфель; уряд міністра.

Текелі Петро, рос. генерал, серб. роду (1720-93); 1747 переїхав до Росії; як началь-

ник рос. війська у степовій Україні, зруйнував Січ Запорозьку 4 VI 1775.

Текерей (Thackeray) Вільям, англ. письмен. (1811-63); повісті: „Книжка свободів“, „Базар сусти“, „Георі Есмонд“ та ін.

Текір Даг, Родосто, тур. пристань над морем Мармара, 15.000 меш.

Текове дерево, іал. дуб (Tectona grandis), рослина з родини пербенуєватих, із вел. яйчастим супротивним листям, завдяки дуже твердому й тривкому дереву цінний матеріал для будови кораблів; індія, Ява, тепер скрізь у підвінкових країнах.

Тексас, гл. Техас.

Текст, (лат.) 1) всі слова в рукописі або друку, що складаються на якусь цілість; основа того, що написано, у підвінненні від доданих до того пояснень і рисунків; 2) зміст, основа, слова під музикою.

Текстильний, (лат.) прядильно-ткацький. **Текстульний**, (лат.) дослівний, буквальный, згідний із текстом.

Текстура, (лат.) тканина, внутрішня будова; гл. Структура.

Тектоніка, (гр.) 1) галузь геології, вивчає дислокації земної кори та горотворчі прояви; 2) внутрішня будова земної кори.

Тектонічний, (гр.) той, що відноситься до будови земної кори; гл. Тектоніка.

Тектура, (лат.) вл. покриття, обгортка; груба паперова пластина, виріб із грубого паперу, пр. оправа книжки.

Телєвіа Іван, гал.-укр. гром. діяч (1837-1922), селянин із Збаражчини, підпомагав укр. приватні гімназії у Збаражі та Рогатині, 1911 пожертнував на „Рідну Школу“ 52.000 корон.

Телєвізіа, (гр.-лат.) пересилання образів завдяки перетворенню світляної енергії в енергію електр. при допомозі тав. фото-електр. клітин; енергію пересилають у формі струму або електромагнетних хвиль (радіотелєвізіа) і на місці перетворюють знову в енергію світляну так, що образ підтворюється на заслоні сприймального апарату.

Телєграма, (гр.) телєграфічна депеша, вістка, переслана при допомозі телєграфу.

Телєграф, (гр.) прилад передавати знаки на віддалі; гл. Телєграфія.

Телєграфія, (гр.) пересилання гасел та слів умовними знаками, що творять тав. телєграфічний шифр. Зародки т. сягають далекої старовини (Вавилон, Китай). Це ст. гаслівництво (вогневе, димове)

В. текерей.

І. Телєвіа.

лягло в основу оптичної т. вживаної в Європі від 1778 до винаходу електромагнетного телеграфу 1832. Тепер пересилають телеграфічні сигнали електр. струмом у лініях надземних — дротами, у лініях підземних та підводних — кабелями; т. бездротова пересилає їх електромагнетним хвильми. Суч. т. уживає приладів: а) писальних (Морзе, Томсонів), б) звукових (стукач), в) оптичних (рухомих стрілок), г) для автоматичного пересилання письма (Вігстонів), д) друківних (Юза й Сіменса), е) друківних-автоматичних (Бодо). Одною й тою самою лінією можна одночасно пересилати кілька телеграм, а саме: 1) одну напроти другої (система дуплекса), 2) дві в одному напрямі (система дуплекса), 3) дві напроти двох (с. квадруплекса). Гл. таблиця: Електричність. II, 1, 3.

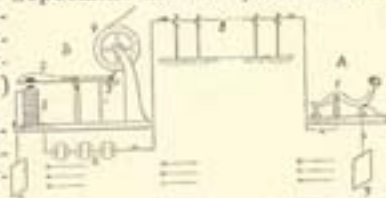

Схема телеграфу. А — станція надання, В — станція приймання. 1. стукач, 2. писальний прилад, 3. писальне, 4. паперова лента, що обертається при допомозі годинникового приладу, 5. електромагнет, 6. електр. ланка, 7. плати в землі, 8. дроти.

Схема телеграфу. А — станція надання, В — станція приймання. 1. стукач, 2. писальний прилад, 3. писальне, 4. паперова лента, що обертається при допомозі годинникового приладу, 5. електромагнет, 6. електр. ланка, 7. плати в землі, 8. дроти.

Телеграфон, (гр.) сполука телефону з фонографом: на восковому валку фонографу самотинно записується розмова, яку можна відтворити колинебудь пізніше.

Телмарк, (норв.) 1) вузькі лещата, ширші спереду та ззаду; гл. Лещата; 2) наглий крутий поворот при їзді на лещатах.

Телмах, (гр. міт.) син Одисея й Пенелопа.

Телеметр, (гр.) гл. Далекомір.

Телескоп, (гр.-лат.) особливий фотографічний об'єктив; дає кращі образи, ніж зич. об'єктив, при кращій їх перспективі.

Телескоп, (гр.) наука про цілі; погляд, що з'являється відбуваються в залежності не лише від причини, яка їх викликає, але й від цілі, до якої вони прямують.

Телеспатія, (гр.) адатність передавати або сприймати думки та враження на віддал без матеріального посередника.

Телесія (Telesio) Бернардіно, іт. філософ (1508-88), основник природописної акад. в Неаполі, противник аристотелізму, прихильник динамічної філософії природи.

Телескоп, гл. Далековид.

Телефон, (гр.) прилад передавати на віддал людський голос та ін. звуки; від тільки „слухавка“ т-у; гл. Телефонія. Т. бездротовий, гл. Радіотелефонія.

Телефонія, (гр.) пересилання людської мови електричним струмом (т. дротова), або електромагнетних хвиль (радіотелефонія). Телефон винайшов 1861

У. З. Е. Ш.

німець Філіп Райс; удосконалили його та приспособили до практичного вжитку американці Гресс Бель та Еліза Грей (1876). У суч. т-ї телефон виконує лише роль приймача, коробки до слухання, „слухавка“, зате відрядником — приладом до говорення, с. чутильниший апарат — мікрофон. У системі М. Б. („місцева батерія“) кожною мікрофонию постачає електр. енергію особня батерія, в системі Ц. Б. („центр-батерія“) мікрофони всіх апаратів живить лиш одна батерія, що міститься в телефонічній централі. До вислику на розмову живляють викликових приладів — акустичних (дзвінок, гудок) або оптичних (відкриття затулка, жарівка); за джерело викликового струму править або гальванічна батерія („батерійний виклик“) або новеличка машина змінного струму — тав. індуктор („індукторний виклик“). Для підселення звуку суч. т. вживає електронівних ламп (тав. трансляція при дуже далеких розмовах). Пушнікових намоток. Гл. таблиця: Електричність II, 2, 4, 5, 6.

Телефонія бездротова, гл. Радіотехніка.

Телефотографія, (гр.) гл. Телесіалія.

Телехани, м-ко над каналом Огінського на півн. Поліссі, 1000 меш., давніше виріб шсла й фаянсу.

Теліченко Іван, укр. історик, співробітник „Київ. Старина“ 1888-91; праці з фінансової історії України, про укр. автономізм у XVIII в. на Гетьманщині, участь українців у Катеринівській комісії 1767.

Телів, сибірка (Anthrax), гостра заразна т-я (bacillus anthracis); гл. Карбункул 1); у людей випадкове зараження від хорих тварин; буває: 1) шкіряний; у місці зараження поветас пухирчик, що вкривається темним струмом, кругом нього величезний твердий опух, гарячка (38-40°); 2) легеневий; задуха, кашель, з кризаним харкотинням; 3) кишковий, із блювотою, болями в черві, криваними бігунками.

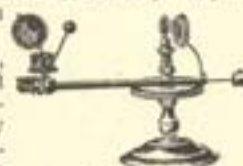
Телінга, телюгу, дравідське плем'я в Передній Індії над Бенгальською затокою, з власною мовою й літературою; б. 20,700,000.

Телішевський Конетин, гал. укр. гром. діяч (1851-1913); нотар, 1889-95 посол до гал. сойму, 1891-97 посол до австр. парламенту, один з діячів тав. „явної ери“.

Телюр (Tellur, Te), перше, сріблястий металь, т. т. 450°; ваходиться в природі у вільному стані, а також сполучений із золотом, сріблом, оловом, бісмутом; у Семігороді й на Алтаї.

Телюріт, (лат.) прилад унаглядювати обіг Землі довкола Сонця.

Тель (Tell) Вільгельм, казковий швайц. герой із кантону Урі; ман внаволити Швайц.

Телюріт.

парю від гнету намісника ім. царя; 1354 потопив; легенда повстала б. 1470; драма Шаллера, опера Россіні.

Тель Авів, колись передмістя Яфи, тепер окреме м-о, 37.000 меш., вихідна точка сіоністичної іміграції до Палестини.

Тель-ель-Амарна, м-о руїн у гор. Єгипті, між Мемфісом і Тебами; численні, дуже цінні розкопки єгипт. старовини.

Тельпо-сіс, гора на верхівях Печори, найвищий верх Уралу, 1.688 м. вис.

Тель Авів.

Тема,

(гр.) 1) предмет розмови або твору, провідна думка, думка, що її треба розвинути (пр. у шк. вправі); гл. Сюжет; 2) у муз., думка, так розвинена, що має означене, характеристичне обличчя.

Тематизм, (гр.) розбір якоїсь одної або більше тем, гол. у музиці.

Тематика, (гр.) гл. Тематизм.

Тематичний, (гр.) той, що торкається теми.

Темберський (Temberski) Станіслав, польс. історик, римо-кат. свец., автор панегіриків, м. ін. написав по латині оп. про смерть Дмитра Вишневецького; †1679.

Тем(б)ляк, (тат.) 1) гл. Портені; 2) гл. Ярміна.

Тембр, (фр.) гл. Барва звуку.

Темеш (Temes), ліва притока Дунаю (б. Панчова), 440 км. дов.

Темешвар, гл. Тімішора.

Темза (Thames), найважливіша ріка Англії, 322 км. дов. і 13.000 км.² сточища. вливається до Півн. моря; вел. комунікаційне значіння: 315 км. славна, морські кораблі доходять до Лондону; сполучена багатьма каналами з ін. англ. ріками. Гол. притоки: ліва: Червель, Тейм, Лі, справа: Кеніт, Вей.

Теміда (Themis), 1) дочка Урана (Неба) й Гай (Землі), дружина Зевеса, мати Гор і Мойр, богиня правосуддя й ладу в природі та людському житті; 2) 7-ий місяць Сатурна, оббігав його в віддалі 1,427.000 км., у 20 днів, 20 годинах і 24 мінутах.

Темур, Темур, ім'я ханів Золотої Орди; Т. — Кутлуй, хан від 1336, по пораці Батонга 1369 над Вореклом пустошив Україну аж до Луцька.

Темістокл, атен. політик (б. 525-460 до Хр.), по усуненні Аристидя створив атен. флоту, переміг персів під Саламіною 480, 471 прогнаний умер у Магнезії.

Темчик, у татар начальник над тьмою, себто 10.000 війська; підлягав безпосередньо самому ханові.

Темницький, прізвище гал.-укр. гром. діячів: 1) Володимир, *1880, 1914-21 голова управи Укр. Соц. Дем. Партії, співробітник СВУ, віцеміністер акорд справ УНР у кабінеті В. Чехівського, міністер акорд справ у кабінеті Б. Мартоса; політ. статті по різних укр. час.; 2) Микола, (1847-1921), гр.-кат. свец., знаменитий проповідник та вічевай промовець, політ. організатор Гуситинидина, популярний публіцист, співробітник „Батьківщини“, „Слободи“, „Діла“, та ін. час.; 3) Олександр, (1849-1907), гр.-кат. свец., один із основників „Дієстра“, від 1897 дир. Кредитового Союзу, тощо, почесний член „Укр. Бесіди“; 4) Омелян, (1882-1918), брат Володимиря, соц. демократ, промовець, агітатор і організатор, 1915 вивезений на Сибір, від 1917 в Одесі, де був головою організації УСДРП, гол. ред. укр. щоденника, комісаром фінансів та товаришем голови міської ради.

Темістокл, ст. бюст.

Темп, (іт) міра часу, швидкість руху; т. у музиці визначають знач. іт. мовою (анданте, аллегро, та ін.).

Темпель, (лат.) святилище, синагога.

Темпера, (лат.) малярська техніка, де лучником для фарби є вода з органічними клеєм (яйце, гума, кирук та ін.); уживалася в середньовіччі, гол. у візант. малярстві й на Україні; тепер відновлена з різними техн. змінами.

Темперамент, (лат.) вроджена влада людини, властивість її сприймати враження й на них відповідати (реагувати); від часів Птолемея й Галена заг. розрізняють 4 т-и: сангвінічний, легко вразливий, змінний і слабкий; меланхолійний, тяжко вразливий, трикий і сильний; холеричний, легко вразливий, змінний і сильний; флегматичний, тяжко вразливий, трикий і слабкий; новітня психологія (за Гаймансом) розрізняє 8 т-ів: аморфний, апатичний, нервозний, сентиментальний, сангвінічний, флегматичний, холеричний і пасіональний.

Температура, (лат.) ступінь тепла, стан тепла якогось тіла або простору. Абсолютну або безоглядну т. числять від абсолютної нулі (-273°). Нормальна т. — в кліматології середня температура, що її повинна мати якась місцевість відповідно до її геогр. ширини. Інверсія т.-и, в метеорології прояв, коли температура повітря замість малти зростає, зі збільшенням висоти н. р. м. Річне коливання т.-и, різниця між середньою температурою найгарячішого й найхолоднішого місяця в даній місцевості; росте від рівника до бігуна. Найвища досі ослжена температура — 272°. Гл. Критична т. У муз. т. — вирівнювання немнучих у практичній музиці відхилів від акустичної чистоти інтервалів. Від кін.

XVIII в. у практичній музиці панує рівномірно темперована система, тобто поділ октави на 12 рівних частин-півтонів.

Темперувати, (лат.) алагоджувати, алагоджувати.

Темпларі, темплієри, тамплієри, (лат.) вл. церковники; лицарський орден, оснований фр. лицарями в Єрусалимі 1118 для охорони християн перед тур. нападами; складалася зі слани, лицарів і братчиків. Назву ввели від свого осідаку б. церкви (templum) Божого Гробу; від 1291 на Кипрі; 1312 скасований папою Климентом.

Темпоралі, (лат.) доходи, зв'язані стало з діяльністю церкви урядом у кат. церкві.

Темрюк, м-о кубанської округи на таманському півострові, 16.000 меш.; 27% укр.; 71% росіяк; виниці, рибацтво.

Темрюцька затока, клисувата затока в півд.-схід. частині Озівського моря, утворена виступом Таманського півострова.

Темучін, Темучін, гл. Джингісхан.

Темченко Павло, укр. письмен., *1882; оп. по укр. час. й окремо: „Божа Дитина“, „Дурацтва“, „Єрусалимська благодать“.

Тен (Taine) Іполіт, фр. філософ, критик і історик (1828-93), позитивіст; творець теорії про те, як літ. та мист. твори залежать від „середовища“, себто оточення, раси, часу й простору; гол. твори: „Філософія мистецтва“, „Початки суч. Франції“, „Історія англ. літератури“.

I. Ten.

Темрінор, оз. в Тибеті б. Ласа, 2.420 км.² пов., одно з найвище положених озер світу (4.630 м. н. р. м.).

Тенденція, (лат.) примування, нахил; в літ. основна думка, яку автор старасться накинати читачеві; тенденційність, небезсторонність, односторонність.

Тендер, (англ.) 1) відкритий вагон із запасом палива й води, причіплюваний на паротягом (гл. табл. Залізниця I, обр. 5.); 2) однопоглове вітрильне судно до 200 т. містоти з запасом палива й води; супроводять більше військ. судно; 3) коса на чорноморському побережжі Таврії.

Тенедос, Боджа Адасі, тур. острів при півн. зах. побережжі М. Азії, 1822 морська перемога греків над турками.

Тенеріфа, найбільший з есп. Канарійських островів, 2.025 км.² і 180.000 меш.; гористий, вулканічний, лігидне підсоння (зимові літні місяці), продукти: овочі, вино; гол. м-о Санта Круза де Т., 70.000 меш.

Тенета Борис, вл. Гурій, укр. письмен., *1903; поезії, збірки оп.: „В бою“, „Десята секунда“, повість „Гармонія й свинюшник“.

Тенірс, Тенієр Давід, прізвище та ім'я фліманд. малярів, батька, Т. Старшого (1582-1649), й славнішого — сина, Т. Молодшого (1610-90); малювали сцени з фліманд. нар. життя.

Теніс, (англ.) гл. Ситівівка.

Теннасерім, ріка в Індокитаї, 550 км. дов., вливається до Бенгальської затоки.

Теннер Грицько, укр. рільбар, *1889; погруддя Іворницького, Г. Петровського, Скрипника й ін.

Теннесі (Tennessee), 1) ліва притока Огайо, 1600 км. дов.; 2) півд. держава США, 108.832 км.² і 2.340.000 меш., гол. продукти: кукурудза, пшениця, бавовна, тютюн, залізо, лугілля, гол. м-о Нешвіль.

Tennison (Теннісон) Альфред, вимп. англ. поет (1809-92); „Королівські дилжі“, „Енох Арден“, „Баллади й поеми“.

Тенор, (лат.) 1) найвищий чоловічий голос; уже від XII в. називали так голос, що співав („тримав“) гол. мельодію; 2) тривання, черга; основний зміст, суть.

A. Tennison.

Тенос, Тінос, один острів із гр. Киклядів.

Теняков Петро, укр. гром. діяч і поет, *1884; 1917, як голова повіт. земства, організатор укр. шкільництва на Київщині; поезії „До ріки злотського“.

Теобромін(а), алькалоїд, подібний до кофеїну (C₇H₈N₂O₂), із насіння какаового дерева; шквляють у медицині.

Теогід із Меґари, гр. поет, б. 546 до Хр., дорійський аристократ, жив довго засланим на Сицилії, Еубей та в Спарті; збереглася збірка його думок морально-політ. змісту, укр. переклад Зерова.

Теогност, митр. Київ. і всієї Русі, 1328-1353, грек, піддержував моск. вел. князя.

Теогонія, (гр.) у Гесіода походження й родовід богів.

Теодицея, (гр.) рел.-філ. наука, що домагає можливість існування Провидіння й божої справедливості поруч зі злом і терпінням (назва вперше взята Лайбніцом).

Теодоліт, (гр.) геодезійний кутомірний прилад; його гол. частини: ліонета, поземий лімб, 4. поземниця, 5. бу-соля, 6. ліпа до відчитування кутів на лімбі, 7. статив.

Теодоліт. 1. ліонета. 2. доземний лімб. 3. поземний лімб. 4. поземниця. 5. бу-соля. 6. ліпа до відчитування кутів на лімбі. 7. статив.

віддаль) і нівеляційну лібелю (міряти висоту й до нівеляції).

Теодор, 1) Т. з о-ва Самосу (VI в. до Хр.), визн. архітект, різьбар і ливар; 2) Т. з Кірена, тав. безбожник, б. 320 до Хр., разом із Аристином голова кіренейської філ. школи; 3) Т. з Гадари, сучасник цес. Августа, вчитель красномовства (учив молодого Тиберія реторика); 4) Т. Продром, візант. придворний поет із XII в. по Хр.; драм. пародії, сатири й ред. поезії.

Теодор А., один із найкращих укр. граверів на дереві у Києві з кін. XVII в.; відомі б. 75 його дереворитів, вис. граверської техніки, до кін. видань.

Теодора, жінка й дорадниця візант. цесаря Юстиніана I, оборонниця монофізита, славилася красою й розумом; † 548 по Хр.

Теодорит, писем. V в. (б. 386-457), родом із Антіохії, єп. кирський, автор „Історії Церкви“ від 324-429 та ін. творів ексегетичних, догматичних та апологетичних.

Теодорих, 1) Т. I, зах.-готський король 419-451, згинув у боротьбі з Аттілею; 2) Т. II, зах.-готський король, 453-66, син першого, убитий своїм братом Еврихом; 3) Т. Вел., король схід. готів (454-526), переміг Одоакра, заснував 493 державу схід. готів у Італії, резидував у Равенні й Вероні, підтримував ремесло, торгівлю, мистецтво й науку; в нім. переказах Dītrix із Берну.

Теодоров-Балан Александр, болг. бібліограф, *1863, автор вел. болг. бібліографії („Български книгопис за сто години 1806-1905“).

Теодоронич, 1) Епіфаній, ам.-укр. церк. діяч, василіанин, *1861; написав „Життя Святих“, кол. ред. „Місіонаря“, видане „Католицький Провід“ у Шікаго; 2) Іван, укр. церк. діяч, *1887, правосл. свящ., 1918-20, укр. військ. свящ., від 1921 єп., описав архисп. укр. автокефальної церкви, від 1924 ам. і кан. архисп. укр. автокефальної церкви; 3) Микола, закарп.-укр. писем. XVIII в.; твори: „Помощник у домовстві й между людьми“ 1791, „Врач домашній“; 4) Микола, укр. педагог та історик Волині, *1856; гол. твори: „Іст. та стат. опис церков і парафій волинської єпархії“, „Володимир Волинський“, „Волинська Дух. Семінарія“ та ін.

Теодор Студит, св., церк. писем. та проповідник (759-826), ігумен монастиря Студію у Царгороді, аскет, творець суворого чернечого уставу, перенесеного на Україну св. Теодосієм.

Теодосій, ім'я рим. цесарів: 1) Т. I В. (346-95), після якого рим. держава остаточно розпалася на зах. й схід (Візантія); підтримував християнство й нищив поганство, брав чинну участь у церк. справах; за нього відбувся в Царгороді 2. вселенський собор 381; 2) Т. II, М о л о д ш и й, цесар схід. рим. держави (візант.) 408-50, внук Т. Вел., провадив супроти поганства політику

свого діда; за нього відбувся 3. вселенський собор у Ефесі 431.

Теодосій, ім'я укр. церк. діячів: 1) Т. Грек, ігумен Києво-печерської лаври (1114-56), писем., автор полемічних та навчальних творів; 2) Т. Печерський, єп. (б. 1035-74), ігумен і організатор Києво-печерської лаври, автор кількох „поучень“, молитов і проповідей; завія у Лаврі студитський устав.

Теодосій Великий, єп., родом із Каппадокії (б. 424-529), один із організаторів чернечого життя в Палестині.

Теодосія, кол. мілетська колонія, в IV в. до Хр.,

важний торг. осередок; пізніше ввійшла в склад боспорського царства; в XIII в. колонія генуезців, що назвали її Кафою, описали під тат. аверхністю; від XIV в. огнище чорноморської торгівлі та осередок експорту незілляників; 1475 Т. піддалася туркам, 1612 здобута козаками під проводом Сагайдачного; гл. Феодосія.

Теокаллі, теоним, святина ст. мексиканців, подібна до піраміди.

Теократія, (гр.) держ. система, в якій влада виводить себе від Бога; це або деспотична монархія або аристократія, де наує духовенство; іноді формальний представник божества (пр. далій-ляма) не має фактично ніякої влади, а має її духовенство; в Європі прикладом т-ї є папська держава, відновлена 1929.

Теокрит, із Сиракуз, гр. поет (б. 305-245 до Хр.), представник гр. буколічної (пастушої) поезії; збереглися: збірка ідилій та ін. поезії, гол. епіграми.

Теоктист, св., від 1103 ігумен київ. Печерської лаври, від 1113 єп. чернігівський; † після 1120.

Теологія, (гр.) гл. Богослов'є.

Теопомп, з о-ва Хіосу, гр. промовець та історик (б. 340 до Хр.); гол. твір: „Гелспіка“, продовження твору Тукідида.

Теорема, (гр.) наукове твердження, яке треба доказати.

Теоретик, (гр.) 1) людина, що знає теорію чогось, заг. законів й правил якоїсь науки або мистецтва, що має пристрасть до теоретизування; 2) той, хто не вмє практично прикласти свого знання.

Теоретичний, (гр.) той, що торкається теорії, оснований на заг. принципах, загаль-

Теокаллі в Паленке (Верacruz).

ний, абстрактний, у протилежність до практичного.

1) **Теорія**, (гр.) 1) в античній філ. — пізнання дійсності або лише приглядання до неї — у протилежність до практичної діяльності; 2) в сучасності — частіш — раціонально-пізнавчий підхід до річей; 3) у науці — збір фактів, законів і гіпотез, одночасно зв'язаних і освітлених провідною ідеєю; іноді лиш сама провідна ідея (пор. „атомова“, „молекулярна“ або „електронна теорія“, „теорія Дарвіна“ й т. п.).

Теорія функцій, гл. Функції.

Теософія, (гр.) містична теорія, що через духовне просвітлення, з'єднання з Богом — можливе безпосереднє пізнання Бога.

Теотігуакан (Teotihuacan), село б. міста Мехіка, руїни 40 античних святищ.

Теотокопулі Доменіко, гл. Греко.

Теотококс, (гр.) гл. Кілісе-Діжамі.

Теофан, єрусалимський патріарх; переїжджаючи 1620 через Україну, вислатий митр. (Бориського) й єпископів — чим підновив православну єрархію.

Теофанія, (гр.) прояв Бога в природі та в людській душі.

Теофано, 1) візант. цесарева, жінка цес. Романа II, отиела Никифора Фоки, якого отруїла з мати Теофанії, цесаревої ним., в Ант., вел. княгині київської, дружини Володимира Вел., прогнана † б. 973; 2) Т., Теофанія, донька Романа II, 972 жінка рим. цес. Оттона II, від 983 правила в імені сина Оттона III, грала велику роллю й причинилася до поширення візант. культури в Німеччині, †991.

Теофіл, Чувпін, м-ко шепетівської округи на Волині, 4.000 меш.: 55% укр., 40% жидів, 3,7% поляків.

Теофіл, славний богослов IV-V вв., від 385 патріарх александрійський, ворог Івана Золотоустого, мав вел. вплив на церк. та світські справи; †412.

Теофіло Оттоні (Theophilo Ottoni), м-о в браз. державі Мінас Жераїс, 205.000 меш.

Теофраст, гр. філософ і граматик (372-287 до Хр.), найвизн. учень Аристотеля; першатеїтик.

Тейла, річка на схід, Словаччині, 125 км. дов., притока Ондави; її верхня я заселені українцями.

Тейлиця, гл. Терма.

Тейлице-Шанов (Teplíce-Šanov), м-о в півн. Чехії, 30.000 меш.; тейлиця проти гіхту та невральїї, залізна й шклина промисловість; 1813 союз Австрії, Росії та Прусії проти Наполеона.

Тейло, енергія руху найменших частинок (молекулів) тіла; винтворюється гол. під час хем. процесів (пр. при горінні), електр. проявів (пр. огрівання дротів, якими пливє електр. струм), магнетних (пр. огрівання заліза в часі явища гістерезис). П р о м е н и с т е т., гл. Енергія промислвства; тепло властивє, питомє, гл. Властива (штотма) теплота.

Тейчегорський Григорій, укр. гравер на

міді, працював 1697-1718 у Москві, відомий там як „Павлов“; гравери до різних видань, портрети Кантеміра, Петра I й ін.

Тер, гл. Дьогот.

Тер (Thaer) Альбрехт Даніель, нім. агроном і зоотехнік (1752-1828), батько новітньої науки про господарство; „Основи раціонального сіль. господарства“.

Тера, гл. Санторін.

Теравський (Тараускі) Володимир, білорус. комп. та муз. етнограф, *1871; популяризатор білорус. нар. пісень, диригент.

Терапент, (гр.) у давнину: жид. чернець у Євпенті; той, що лікує; лікар-практик.

Терапія, терапентика, (гр.) частина мед. вчить як лікувати хороби; лікування хорих: т е р а п е в т и ч н и й, лікувальний.

Тераса, (фр.) земляний наспл для вигоди або прикраси; площа коло хати або на даху; поєзма площиною, що здіймається понад іншою; гл. Ерозійні тераси.

Тератологія, (гр.) частина анатомії, що займається дослідом неправильностей у будові рослин і тварин.

Тератом, (гр.) вроджений новотвір із тканин різного генетичного походження, нагадує будову різних органів тіла.

Тербій (Terbium, Tb), первень, рідкий метал.

Теребля, права притока Тиси на Закарп. Україні, 84 км. дов.

Теребля, повіт. м-о над Гнізною на Поділлі, 12.000 меш.: 37% укр., 37% поляків, 26% жидів; за Ростиславичів (кінець XI-поч. XII в.) столиця удільного князівства; останки ст. укріплень, руїни замку з XVII в. Повіт: 697 км.², 2 міста, 2 м-ка, 42 сіл 73.000 меш.: 49,3% укр., 43,6% поляків, 7% жидів.

Тереза, 1) св., есп. церк. пісьм. (1515-82), причинилася до реформи чину кармелітів; 2) св., фр. черниця чину кармелітанок (1873-97); полшшила спомини.

Терезіна (Theresina), гол. м-о браз. держави Піяуї, 58.000 меш.

Терезіанум (Collegium Theresianum), кол. аристократична школа у Відні, заснована 1746 цесаревою Марією Терезією; складалася з заг.-освітнього (гімназійного) і спеціального трирічного правничого відділу.

Терек, р. схід. Передкавказзя, 615 км. дов., витікає зпід Казбеку, впадає до Каспійського моря; гол. притоки ліні: Ардон, Малка, праві: Суїжа з Аргунью.

Терем, (тур.) за книжких часів нежа кількаповерхова, нераз мурована, з кімнатами для жінок, або прибудована кімната, на горіщі; в поезії: світлиця, палата.

Терен, (фр.) 1) поземелля, форми земної поверхні на якомусь просторі, гол. з огляду на їх значіння для діяльності людини; 2) поле діяльності.

Терен, тернина, гл. Слива.

Теренський Микола, гал. укр. малыр (1723-90), свящ.; портрети Красіцьких, церк. мальовила.

Теренцій (Terentius), 1) визначий рим. рід, що з нього вийшли, крім обох Варронів, Реатського й Атацінського (гл. Варрон), Гай Т. Варрон, консуль, 216 до Хр., переможений Ганнібалем під Каннамі, й Теренція, дружина Ціцерона; 2) (Р. Terentius Afer), визволений невольник із Картагін, б. 190-159 до Хр., жив у Римі в приязні з Лелієм і Сціпіоном молодшим; збереглося після нього б. 6 лат. комедій.

Теренцій Мавр, рим. граматик із III в. по Хр., автор віршованої науки метрики (віршування).

Терехтемирів, Трехтимирів, с. на правому березі Дніпра в кавієвському повіті на Київщині; від 1578 Успенський монастир („Запорозька Богородиця“), при якому в шпиталі Війська Запорозького доживали свого віку старі німці запорожці.

Терешва, 1) м-ко на Закарп. Україні при впадінні Терешви до Тиси, 2.000 меш.; 2) Терець, права притока Тиси на Закарпатті, 85 км. дов.

Терешкевич Микола, укр. статистик (1857-88), від 1881 завідувач стат. бюро Подільського губ. земства, кермував госп. екон. описом губ. й видав опис 8 повітів.

Терещенко, 1) Микола, укр. капіталіст (1820-1903), власник цукроварень та горілень, дарував на потреби Києва б. 2 мід. карб. (на політехніку, зразкову міську школу, на будинок Іст. музею, тощо); 2) Михайло, укр. письмен., *1898; поезії — ориг.: „Лібораторія“, „Чорнозем“, „Межа й межа“ та ін. — й переклади (з Вергарна); 3) Михайло, рос. політ. діяч, *1880, онук Микола 1), 1917 міністер закорд. справ у рос. Тимчасовім Уряді; разом із міністром Церетеллі перевів угоду з Укр. Центр. Радою; 4) Олександр, укр. історик, етнограф та археолог (1806-65), збирач Іст. укр. і рос. матеріалів; гол. твори: „Быт русского народа“, „Очерки новоросійського краю“, розвідки про могили та кам'яні баби Катеринославщини й Херсонщини, про Івана Котляревського (в Основі 1861) та ін.; 5) Федір, коз. полк. прилуцький за Хмельниччини й Руїни, прихильник Московщини.

Тера, гл. Таре.

Територія, (лат.) обшир землі, країна; у політ. праві частина землі, як основа влади (т. держави, громади, тощо). Суч. теорія й практика політ. права визнає т-ю за сутній елемент держави. Гл. Держава.

Територіальне військо, на рад. Україні частини рекрутовані з України й там поліщені, в Англії добровільна міліція, у Франції старші річники дієвої армії.

Територіальний, (лат.) приналежний до якогось краю, простору землі, країни; т. автономія, гл. Автономія.

Територіальний принцип, у праві: зв'язання влади, сили права й його компетенції з означеною територією. Т. н. грає визн. ролю у публ. і приватному праві; на ньому побудована в снові вся політ. організація;

сила законів зв'язана передусім із означеною територією. В міжнародному праві: держава прикладає й до чужинців свої закони приватного права, наскільки з огляду на вимоги публичного ладу не можна прикладати інших законів; таксамо до чужинців прикладають карний закон тієї держави, де виконано злочин проти неї, або проти її громадян.

Територіальні корпорації, особи (суб'єкти) публ. права, зв'язані з означеною територією, пр. держава, край, провінція, волость, повіт, земля, громада.

Терієр, (фр.) гл. Собака.

Терлецький, 1) Антін, укр. церк. діяч, архимандрит дерманський, від 1664 гр.-кат. єп. перемиський; †1699; 2) Володимир, світське ім'я Іполіт, укр. церк. діяч (1807-88), лікар, родом із Волині зі спольщеної уніатської родини, 1830 поль. повстанець, 1842 римо-кат. свец., проповідник з'єднання сх. і зах. церкви, основник „Східнього т-ва для справ сходу й сходу перки“, слов.-кат. семінарії й капліни в Парижі 1850-54, від 1858-71 василіани на Закарпатті та в Галичині, від 1872 на Україні, де прийняв православ'я; † як архимандрит у Одесі; спомини, книжки про Закарп. Україну, численні статті й брошури; 3) Кирило, укр. церк. діяч, єп. шивський і туринський від 1572, єп. луцький і острозький від 1585, єксарх патріарха царгородського від 1588, перейшов на унію й 1596 їздив до Риму, 1596 підкрив берестейський собор; †1607; 4) Методій, укр. церк. діяч, холмський гр.-кат. єп. 1630-49, після студії у Відні та Римі працює в уніятім дусі на закарп. Україні, оборонець сходу та укр. характеру уніатської церкви; 5) Омелян, гал.-укр. історик і пед. діяч, *1873, дієвий член НТШ, співробітник СВУ в таборах укр. полонених у Німеччині; „Політичні події на Галицькій Русі 1340“, „Козаки на Білій Русі 1654-56“, „Історія укр. державности“, „Історія укр. громади в Рапштаті“ та ін.; 6) Остап, гал.-укр. гром. діяч (1850-1902), один із провідників поступового народоства в Галичині й помічник Драгоманова в його заходах коло европеїзації гал. українців, провідник віденської „Січі“ в 70-их рр., 1877 арештований, суджений разом із І. Франком та ін. у зв'язку з нагінкою на соціалістів, овієся адвокат у Львові; розвідки: „Літ. стремління гал.

К. Терлецький.

О. Терлецький.

русинів у 1772-1872" та „Знесення панщини в Галичині"; 7) Теофіль, гал.-укр. малюк (1870-1892); Люстрації в журналах: „Jugend", „Fliegende Blätter", „Tygodnik Ilustrowany".

Терльон (de Terlion), фр. дипломат, посол Людовіка XIV до Швеції, де був пригледом Юрія Немирича, з яким він перемовив про допомоговий коз. корпус для Франції; †1693.

Терма, (гр.) теплиця, 1) джерело, що його температура води вища, ніж середня річна температура повітря даної місцевості; бувають у вулканічних країнах; із відомих терм найвищу температуру має Трінчерас у Венесуелі, +97°; 2) у ст. римлян і греків гарячі купелі, лазні, знич. в розкішних будинках.

Термідор (Thermidor, місяць спеки), 11. місяць календаря вел. фр. революції (19 VII-18 VIII); 9 термідора II року (27 VII 1794) позбавлено влади й убито Робесп'єра; звідси тепер т. — схилос революції. Термідоріанці, противники Робесп'єра.

Терміка, (гр.) наука про тепло.

Термін, (лат.) 1) слово, що вживається в якомусь стисло означеному значінні; 2) речення; 3) час означення в ремеслі; 4) день судової розправи.

Термінологія, (лат.) реченцевий, спінний.

Термінологія, (лат.-гр.) абір термінів (назив), уживаних у якийсь діляці знання.

Терміт, (гр.) гл. Алюмінотермія.

Терміт (Termites), просто-крила комаха в підвінникових країнах, живе громадами, як муравель, у них дерев, або в інших дерев, або в особливих, збудованих із глини гніздах, до 4 м. вис.; дуже шкідливий, бо своїми сильними щелепами нищать дерев'яні будови й вироби.

Терміти. 1. робітник, 2. воїн, 3. терміт із крилами, 4. самичка молода, 5. самичка дозріла.

Термічний, (гр.) тепловий, належний до тепла, до температури.

Термічний рішник, лінія, що сполучує найгарячіші місця на Землі, пробігає дуже викривлено між 26° півн. геогр. ширини й 9° півд. геогр. ширини.

Термограф, (гр.) прилад до самочинного записування температури.

Термодинаміка, (гр.) частина фізики, займається зв'язком поміж механічними й тепловими явищами. Гол. засади т.: 1) кількості тепла, втворені механічною працею, пропорціональні до аужитої праці; 2) переміна тепла в працю можлива лише тоді, коли джерело, що доставляє тепла двигунові, пр. паровій машині, має вищу температуру, ніж оточення.

Термоелектричність, (гр.) гл. Електричність 3.

Термоелемент, (гр.-лат.) рима з двох стовпиків, із двох різних металів, злютованих один із одним кінцями; при огрітті місця злютовання повстає електр. струм. Розмірно найсильніша електр.-моторична сила є в т. складеному з антимону та бісмуту; служить до міряння температур. Термоелектрична батарея, ряд термоелементів, сполучених різномісними кінцями (бігунами); гл. таблиця: Електричність 1, 7.

Термоліза, гл. Дисоціація.

Термолюмінесценція, (гр.-лат.) світло слабо огрітими тіл.

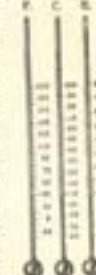
Термометр, (гр.) прилад міряти температуру; полягає здебільша на розширенні об'єму річовини під впливом тепла. Найчастіше вживаний т. це замкнена волоскувата скляна рурка, закінчена вдолі знич. розширеною кулечкою та вповнена до $\frac{1}{2}$ ртуттю. Тому, що ртуть замерзає при 6. —30°, уживають для нижчих температур алькоголю як термометричної рідини, а що він замерзає при —130°, тому для нижчих температур уживають газових т-в, передовсім водневотоу. Кварцовий т., гл. Кремінний термометр. Металеві т. складаються з двох або більше різних, злютованих один із одним металевих пасочків, що їх зміне закривлення є мірою температури. Електр. т. це термоелемент сполучений із мілівольтметром. Дуже вис. температури мірять пірометром.

Термометрична скала або мірило виходить із тав. основних точок: точки тавіння льоду й точки кипіння води при 760 мм. тиску повітря. Зразок для переліку ступнів за довольної скалою: $\frac{1}{2}$ Ц — $\frac{1}{2}$ Р — $\frac{1}{2}$ (Ф — 32°). Нулева точка тав. термодинамічної або абсолютної скали, лежить при —273°.

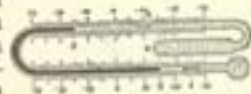
Максимум-і мінімум-термометри вказують найвищу й найнижчу температуру в даному часі; складаються з рурки в формі букви U, наповненої ртуттю, алькоголем та парозю алькоголю; на одному ramenі П відчитуємо найвищу, на другому найнижчу температуру.

Лікарський т. має рурку звужену нижче скали; при огрітті ртуть перетискається крізь вузлик, при остидженні не може перейти крізь звужене місце, переривається поверх вузлику й задержується на місці, до якого дійшла. Щойно під впливом струсу вертається на владне місце.

Термоплі, „гарячі ворота“, провал у горах Ойта, між Тесалією й Геладією; 480 до Хр. геройська смерть Леоніда в боротьбі

Термометри з мірками Фаренгейта (F), Цельсія (C) і Реомюра (R).

Максимум-і мінімум-термометр.

з персами; 191 ро Хр. перемога римлян над Антиохом, царем Сирії.

Термос, (гр.) гл. Двоєрова посудина.

Термоскоп, (гр.) прилад, що вказує зміну стану тепла якогось тіла, звич. при помочі розширення повітря під впливом тепла.

Термостат, (гр.) прилад встановити й удержувати постійно рівномірну бажану температуру, для фіз., хем., мед. та госп. цілей.

Термотерапія, (гр.) лікування хорих теплим купелем, окладами й припарками.

Термофон, (гр.) інструмент, що грає під впливом променів тепла.

Термофор, (гр.) прилад до ogrівання; пр. хем. т. це гумовий мішечок, наповнений розчином солі; він задержує тепло довший час. Електр. т. азбестова тканина, переткана тоненькими дротами, що їх ogrіває електр. струм.

Термохемія, (гр.) наука про теплові явища, що виступають під час хем. процесів.

Тернава (Трнава), схід.-слов. м.-о, 18,000 меш., гол. церк. осередок Словацьчини; залізна промисловість.

Тернер (Turner) 1) Д ж о з е ф Маллорд Віліям, англ. маляр (1775-1851), один із найбільших мистців краєвиду XIX в., вел. кольорист, основоположник імпресіонізму; 2) Ляв-ра, бельг. малярка, *1894; поліхромія в ман. церкві в Підмихайлівцях; приятелька українців.

Дж. Тернер: Краєвид.

Терниченко Аристарх, укр. агроном (1882-1927), проф. хліборобства, госп. ростівознавства й сіль. госп. політики, ред. час. „Рідли“, „Село“, „Трудове господарство“ та „Агроном“; „Курс хліборобства“, „Енциклопедія сіль. господарства“.

Терні, іт. м.-о в Умбрії, 55,000 меш., фабрика зброї; тут родився Тацит.

Терно, (іт.) три числа одно при однім, одночасно виграні на лотерії.

Терновський, 1) Пилип, рос. історик (1838-84), проф. Київ. Дух. Акад., співробітник „Київ. Старина“; праці із історії гр. та

укр. церкви; 2) Сергій, рос. історик (1848-1916), брат Пилипа, проф. казанської дух. акад., співробітник Київ. комісії давніх актів; дослідник історії укр. церкви.

Тернопіль, воєвідське м.-о над гор. Серетом на Поділлі, засноване Я. Гарновським 1540; 35,000 меш.; 25% укр., 29% поляків, 40% жидів; повіт: 1,202 км.², 2 міста, 82 сіл, 126,000 меш.; 52% укр., 34% поляків, 13% жидів; воєвідство: 16,240 км.², 35 міст, 37 містечок, 1,040 сіл, 1,430,000 меш.; 59% укр., 31% поляків, 5% жидів; зайняте росіянами від поч. світової війни до 25 VII 1917; VI 1919 бої УГА з поляками.

Тернопіль, заг. вигляд.

Тернослива, тернивка, гл. Слива.

Терор, (лат.) жах; залякування безбройного ворога та безоглядна насильна розправа з ним.

Терор (Mount Terror), вулкан на о. Еребі, в Антарктиді, 3,290 м. вис.

Тероризм, (лат.) система влади при помочі терору.

Терорист, (лат.) той, що живає в боротьбі терору.

Терндер, гр. лір. поет і музикант з Антіси на о. Лесбосі, жив і творив гол. в Спарті, б. 676-648 до Хр., творець гр. музики, винахідник семиструнної гітари.

Терпени, ароматичні вуглеводні хем. складу (C₁₀H₁₆), дуже розповсюджені у рослинах, входить у склад етеричних олій; сюди належать пінени, гол. складова частина терпентинового олію, к а м ф е н и ітд.

Терпентина, живица шпилькових дерев, яка випливає зі зраних місць; з неї добувають терпентинний олій і кальсофенію; також хибна назва терпентинового олію.

Терпентинний олій, тзв. терпентина, безбарний олій, живичного запаху; добутий із живиці через дестилляцію з водною парою; в т. 0°87, т. к. 160°; вживають до виробу лаків, олійних фарб, у мед. до натирання й ін. лікування.

Терпигор Сергій, рос. письмен. (1841-96), белетрист і публіцист, під псевд. С. Атава описав побут дворянства по скасування кріпацтва (роман „Зубожіння“ та ін.).

Терпсихора, (гр. міт.) одна з 9 муз, бо-гinya танцю й хорového співу (гл. Музи).

Терракота, (іт.) неполивані керамічні вироби.

Террамара, (іт.) хата на палях на суші; будували вже в неоліті.

Террарій, -іум, (лат.) шклянний посуд із землею та подою, де плекають менші тварини.

Терра росса, (іт.) себто черво-на земля, рудаво-бурий посід, що громадиться в красних лаглибинах при розкладі вапняків, які мають у собі залізо.

Терригенний іл, глей, що витворюється в прибережних частинах моря з продуктів, принесених річками з суходола.

Терсит, ім'я найгадішого і найнахабішого грека під Троєю.

Терська область, край над р. Терекон, обіймав перед революцією 64.060 км.², гол. м-о Владикавказ.

Терська округа, у схід. частині Півн. Кавказького Краю, 28.542 км.², 9 міст, 1019 селищ, 644.000 меш.; 31% укр., 58% росіян, гол. м-о Пятигорськ.

Терські козаки, козаки, що їх оселив над Терекон Іван Грізний.

Тертуліан Квінт Септімії, учитель лат. церкви (160-230); спершу поганин, пізніше занятий християнин, відає філософію, кладучи гол. вагу на віру; предметом віри мсжуть бути речі, які відносяться нам неможливі („сredo, quia absurdum“ — вірю тому, що недорічне).

Тертя, опір, що проявляється підчас руху одного тіла по пов. другого; т. при по-суші є тим більше, чим більша сила, що притискає тіло до підстави, але не залежить від величини пов. та від шкоро-сти руху. Співвідношення т. до сили, що притискає до підстави (знич. до ваги тіла). Т. зменшується через смрування поверхні тертя.

Терцет, (іт.) муз. твір для трьох вокаль-них голосів (із супроводом, або без нього).

Терціна, (іт.) строфа, складена з трьох рядків із такими римами, що середня рима кожної строфи згідна з першою й третьою другої. „Божеська комедія“ Данта писана терцінами.

Терція, (лат.) муз. інтервал; віддалення між 1 і 3 ступнем дьютонічного звукоряду.

Терціан, (лат.) шкільний, гол. гімназій-ний сторож, педель.

Терціярк, (лат.) в лат. церкві „третій чин“, світські особи, що живуть по чернеч-ним правилам.

Террамари в Полінезії.

Тернаковець, 1) Гринь, гал.-укр. гром. діяч, *1877, селянин, від 1913-18 посол до гал. союму, від 1928 посол до поль. союму, почесний член „Просвіти“ у Львові; 2) Михайло, гал.-укр. історик літ. й культури, *1883, дійсний член НТШ; праці про гал.-укр. відродження, Слово о полку Ігоревім, укр. дума, літописний переказ про Киї, Щека й Хорива та ін.

Тесбі де Белькур (Thesby de Belcour), фр. військ. старшина, брав участь у барської конфедерації, потім, полонений, жив на заслани в Сибіру; повернувшись, написав спомини (Амстердам 1776), де згадує про запорожців, яких особисто пізнав.

Теслевицький (Теслович) Степан, закарп.-укр. церк. діяч, гр.-лат. свящ., парох Лусини 1837, укладчик цінного рукописно-го збірника нар. укр. мовою з різних апо-крифів, житій, повістей.

Тесленко Архив, укр. письмен. (1882-1911), засланий за політику на північ, помер передчасно на су-хоті. Оп. з сіль. життя: „Страчене життя“, „З книжки життя“.

Тесла Нікелес, ам. фізик, хорв. роду, *1856, ви-творив перемінні струми дуже вел. частоти хитань та незвичайно високої на-пруги (сотні тисяч вольтів); це тв. стру-ми Т. (через алаку Румкорфогого індуктора з лейденськими пляшками та трансфор-матором); уживають у мед. (тв. арсонвалі-зація); (гл. табл. Електричність І. образок 14).

Теснід, із Ікарії в Аттіці, сучасник Пі-анстрата, творець аттіцької драми, виста-вив у Атенах першу трагедію (534 до Хр.).

Тессалія, півн.-схід. частина Греції.

Тессалонікі, гл. Салонікі.

Тессейр (Teisseyre) Валькісс, поль. геол.-ог, *1860, дослідник Поділля й Карпат.

Тессі, гл. Тіціно 2).

Тест, (англ.) зразок псих. спроби, зро-бленої з людиною, щоби ствердити, яку во-на має здатність і владчу; такими спробами користуються психотехніка.

Тестамент, (лат.) гл. Заповіт.

Тестаментарій, (лат.) виконавець за-повіту.

Тестатор, (лат.) той, що робить теста-мент, записує кому щось після своєї смерті.

Тетанія, (лат.) недуга; надмірна прали-вість обводної нервової системи, спричи-нена розладом обміну мінеральних солей у організмі; при тому важку роль грає чинність колоборлякових заліз; буває: явна з корчами м'язів і притасни, гл. Спазмофілія.

Тетанус, (лат.) гл. Пращець.

Тетерів, права притока Дніпра, 317 км. дов., придатний до плавби на останніх 12 км.

Тетерюк, тетера (Lyturgus tetricus), птах із

А. Тесленко.

родни кураків, до 70 см. дов., з зіруватим хвостом; живе в лісах Європи й Азії.

Тетери-Моржковський Павло, укр. держ. діяч, до 1847 реєнт канцелярії гродського суду в Володимирі на Волині, після коз. революції 1848 перекладський полк., поїхав від укр. уряду до Москви 1854 для підтвердження договору України з Московщиною; за Виговського прихильник Польщі, 1863 гетьман Правобережжя під поль. аверхністю; 1865, арештований гетьманства, виїхав до Варшави, де перейшов на кат. та, огрічений на поляків, виїхав 1870 у Туреччину; †1870 в Адріанополі.

Тетерюк.

Тетиди, вел. море, що існувало від палеозою до третьоряду й простягалось від серед. Америки через півд. Європу й півн. Африку до Інд. океану.

Тетиди (Tetis), (гр. мит.) морська богиня, Нереїда, дружина Пелєя, мати Ахіллєя.

П. Тетера.

Тетіїв, м-ко на Київщині, кол. більше м-о, назва від боловського хана Тетія, взятого 1185 українцями в полон; збереглися вали, кургани й укріплення.

Тетіс (Tethys), 1) третій місяць — Сатурна, обігас його в віддаленні 280.000 км. у 1 дні 21 год і 18 мин.; 2) (Tethys), (гр. мит.) дочка Урана й Гаї, титанка, дружина Океана, мати Океанід (морських німф) і богів рік.

Тетмаєр (Tetmajer) Владімірж, поль. мalar (1862-1923), один із основоположників партії ліудовців; малює мазурів ізпід Крикова.

Тетмаєр-Прзерва (Tetmajer-Przerwa) Казімеж, поль. поет, *1865; „Поетизм“, „На скелях Півдальї“ (легенди й оп. з життя верховинців).

Тетра, (гр.) вл. чотари; гл. Тетрахльорвуголь.

Тетраєдр, (гр.) гл. Чотиростінник.

Тетраєдрит, (гр.) мінерал риніо-осевого укладу, сірчак антимону й міді (Cu₃SbS₂), з домішкою ін. металів, пр. срібла; металевого вигляду, сталеве-сірий, або чорний; важна руда міді; буває в Німеччині, Чехії, Каліфорнії, Мексиці й ін.

Тетральогія, (гр.) 4 драми; 3 трагедії й 1 сатинова драма, з якими виступали в Атеніях поети до драм. змагань.

Тетраметр, (гр.) чотиростоповий вірш із апаєстів або дактилів.

Тетрапод, (гр.) гл. Аналої.

Тетрарх, (гр.) вл. володар четвертої частини краю, князь; за римлян титуд менших князів під начальною владою Риму.

Тетрархія, (гр.) держава тетрарха.

Тетрахльорвуголь, „тетра“, чотирохльорак вугля (CCl₄), безбарвна тяжка рідина; технічно добувають т. хльорованим метану; через негорючість та низьку температуру кипіння вживають до екстракцій оліїв, товців і т. ін. та до наповнювання пожежогасильних автоматів.

Тетраход, (гр.) 1) чотирострунний муз. інструмент у давніх греків; 2) чотироступневий звукоряд в обєлугу (чистої) кварта; був основою античної гр. й середньовікової муз. теорії.

Тетуан, гол. м-о та пристань есп. Марокка, 43.000 меш.

Теургія, (гр.) спромога впливати на надприродні сили (Бога й духів), щоби послужили людям у особливих цілях.

Тейт (Taft) Віліям Говард, ам. політик (1857-1930), республіканець, 1909-13 президент ЗДА, 1921 член найвищого трибуналу.

Техас (Texas), півд.-зах. держава ЗДА, 688.645 км.² і 4.665.000 меш.; переважно рінина; гол. продукти: пукор, бавовна, скот, ртуть, нафта, гол. місто Остін; до 1836 належала до Мексики.

Техніка, (гр.) 1) школа технічних наук, гл. Політехніка, Технікум; 2) вирава в ремеслі й заг. у якісь праці; 3) засоби, гол. машинні, потрібні для виробництва якогось продукту, або для опанування природи; 4) загал технічних наук, себто наук, які розслідують засоби й способи опанування природи, з метою використати сили й багатства природи на пожиток людства. Т. як наука й мистецтво використовувати висліди технічних наук у промислі й суспільному та особистому житті, з основою еуч. поступу й культури. Технічні науки ділять звич. на: 1) архітектуру; 2) будівельні науки (інженерія суховуття й водина); 3) механічний відділ (машинознавство, електротехніка, будова корабля, повітроплавство); 4) гірництво й металургію; 5) різництво й лісництво; 6) мірництво.

Технікум, (гр.) 1) політехніка; 2) на Рад. Україні серед. школа, звідки виходить вузькі спеціалісти; бувають т. — музичні, педагогічні, інженерні ітд.

Технічні Вісти, тримісячник, орган Укр. Техн. Т-ва у Львові, від 1925.

Технологія, (гр.) наука про переріб пром. сировини на предмет вжитку, або в ужитковій матеріал; буває механічна (переріб металів, дерева, паперу), хемічна (переріб нафтиної рони, теру).

Тецель (Tetzl) Йоган, нім. домініканець (1465-1519); проти нього виступив Мартин Лютер, закидаючи йому торг відпустами.

Тешнар (Tešnar) Ян Бедріх, луж. письмен. і культ. діяч (1829-98).

Тешу (Tejo), гл. Тахо.

Тейс (Tejas, Teja), останній король схід. готів, полєг 553 у боротьбі з Нарасом.

Тєплов Григорій, рос. держ. діяч і письменник (1720-1770), виховник і дорадник Ки-

рида Розумовського, від 1750 при ньому на Україні; мав величезний вплив на політику гетьмана, 1764 склав „Записку про непорядки на Україні“, що дала підставу Катерині II. скасувати гетьманський уряд.

Тешін (Těšín), м-о на чех.-поль. границі, 8.000 меш.

Тиберій (Tiberius), рим. імення (praenomen): 1) Т., старший із братів Гракхів; гл. Гракхи; 2) Т. (T. Claudius Nero) (42 до Хр.-37 по Хр.), рим. цар 14-37 по Хр., добрий організатор держани, 6-9 по Хр. адушив панонське повстання.

Тиберія, м-о в Галилеї в часах Ісуса Христа, тепер араб. м-о Табарія, 6.000 меш.; тут Саладин переміг хрестоносців 1187.

Тибет, височина між Гімалаями та Квєнлоном, б. 2.000.000 км.² і 3.000.000 меш., зах. частина безвідтокова, багата на солоні озера, 3.500-5.000 м. вис., схід. менша частина гориста (до 7.000 м.), з відливом до кит. і інд. вод. індоси наскрізь континентальне. Заняття — скотарство і денеде рільництво. Звірня: антилопи, яки, пажмонці, ведмеді, дикі осли та коні. Гол. продукти пивозу: рабарбар, мочу, шкіра на кожухи, повстяні товари. Населення гол. монголи дмаїстичної віри: їх церк. і держ. зверхник далилїма. Тибет номінально належить до Китаю, в дійсності до В. Британії, Гол. м-о Лїса. Т. одна з найменш досліджених країн світу, бо чужинці не мали сюди вступу. Найбільше заступлені дослідники Т.: інд. учений Наїн Синг, Пржевальський, а гол. Свен Гедін. Історія Т. сягає до XIII в. до Хр., розквіт його припадає на вв. VII-XI, описи Т. від кит. впливом; з початком XX в. поширюється сюди впливи В. Британії та Росії.

Тибетсько-бірманські мови, творять із кит. мовою тав. індо-кит. групу мов; мають однокладові ізольовані піп. музикальний наголос; письмо перебране з індії в VII в., але від того часу незмінне, тому дуже відбігає від теперішньої вимови.

Тибр (лат. Tiberis, іт. Tevere), найбільша ріка серед Італії, 390 км. дов., вливається понижжє Риму до Тирренського моря; притоки: Падія, Течіно, Нера, Анїо.

Тибулл (Albius Tibullus), рим. елегійний поет (б. 54-19 до Хр.), автор 4 книг елегій.

Тиверці, ст.-укр. плем'я, аселувало край над морем між Дуїстром і Дунаєм.

Тигр (Felis tigris), найбільший і найсильніший м'ясоїдний звір із роду котів, червоно-жовтий, із чорними поперечними пругами, сподом білий; до 2½ м. дов.; півд. Азія; гл. таблиця: Аз. звірня, ч. 25.

Тигр, ріка в Мезопотамії, 1.870 км. дов., лучиться а Евфратом у Шат-ель-Араб.

Тигель, бритваць, (нім.) посуд із тяжко тонного матеріалу (порцелина, шамотової глини, графіту, платина й т. ін.); вживають у наук. робітнях, у металургії, шклянному виробництві і т. ін.

Тигран Великий, цар Вірменії (121-36 до Хр.), завоював Мезопотамію, півн. Сирію

та Кападокію, збудував м-о Тигранокерту: від 66 рим. васаль.

Тигранов, Тигранія Микола, нірм. комп. і муз. етнограф, *1856; гол. твори: кантати, канзаські нар. пісні й танци, сольоспіви, симф. фантазії, поеми.

Тижненко Олександр, укр. лікар-сифілідолог, *1875, проф. кїв. мед. інст., германік наук.-дослідчої катедри терапії, голова дермато- й венерологічного т-ва в Києві.

Тиква (Lagenaria), рослина з родни гарбузватих; ооч. має вигляд пляшки; вибранши з нього насіння й просушивши його, вживають замість шклянних пляшок; походить із Азії, в півд. Україні плекають на баншанах і по городах.

Тикич, 1) гл. Півний Тикич; 2) гл. Півний Тикич.

Тикове дерево, гл. Текове дерево.

Тиктор Іван, гал.-укр. видавець, *1896; видає часописи: „Новий Час“, „Наш Прапор“, „Народна справа“, „Комар“, „Дзвіночок“ та книжки.

Тилгул, від тат. Делі-Гол, річка й лиман в Одещині; річка 151 км. дов., лиман 89 км. дов. і до 2 м. глиб., вода гірко солова.

Тилицький провал, провал у Нязькому Бєсєзді, 684 м. вєс., дорога з Криниць до Бардєва.

Тільжа, гл. Тільзіт.

Тиманський кряж, ланцюг зморшкових горбів (до 326 м. вис.) на вододілі Печоря, Вицєдї й Мєзєні по Чеську затоку.

Тимей, 1) Т. з Тапромєніону на Сицилі (б. 345-250 до Хр.), автор історії Сицилі (до 272 до Хр.), в 38 книгах; 2) Т., пітагорєць із Льюкриди, познайомив Платона з наукою Пітагора; 3) заголовок твору Платона про філософію природи.

Тиміський Тит Тарас, буж.-укр. церк. діяч (1858-1927), протосрей, правосл. владики для укр. населення на Буковині, спєнсїонований із приходом румунів 1918; статті в „Буковині“.

Тиміям, (гр.) пахуче куриво, ладан.

Тимковський, 1) Василь, рос. діяч і письмен. (1781-1832), укр. роду, 1826-28 губернатор Бєсарабії; переклади з ах.-європ. мов на рос.; 2) Ілля, рос. пєд. діяч (1772-1853), брат Василя, проф. права харків. унів., член комісії для відкриття харків. унів., дир. конгород.-сїверської гімназії (від 1825), вид. найдавнішого літопису; цікаві спомини; 3) Роман, брат Василя, проф. гр. і рим. літ. на моск. унів. (1785-1820), дослідник творів Нєстора; 4) Юрій, рос. дипломат і письмен. (1790-1875), брат Василя, пєсланний у Китай 1820-21; праця „Путєшєствїє в Китай через Монголію“, спомини в „Кїв.-Старині“.

Тиква, вгорі листки, вдолі насєк.

Тимолсоі, коринтійський полководець, 410-336 до Хр., визволив Сиракузи від Діонісія Молодшого, 343 переміг картагінців.

Тимоль, метиль-ізопропіл-феноль ($C_9H_{10}O$), є в тиміановій оліюці, творить вел. безбарвні, одіотриосеві кристали; уживають до полоскання усної ями й ран.

Тимон, 1) атеїст, сучасник Аристофана, ославлений мізантроп; 2) Т. з Фліонту, ретор і філософ-скептик, б. 260 до Хр., автор пародійного епосу „Сільой“, де висміює філософів.

Тимотей, 1) Т. з Мілегу (447-357 до Хр.), славний музикант і поет, автор пісень і дитяремів; 2) Т., син Конона, аттичний полководець, † б. 353 до Хр.; 3) Т., ученик і товариш ап. Павла, перший єп. Ефесу; до нього наіслав ап. Павло два послання; †93 по Хр.; 4) Т., патріарх царгородський на поч. XVII в., піддержував діяльність братства і правосл. церкви на Україні.

Тимотка, тимофійка, гл. Трава.

Тимофійско Лукаш, кошовий от. запорозький 1706.

Тимофій, 1) Михайло, суч. укр. гром. і політ. діяч, секретар Центр. Ради; праці про життя і нар. господарство на Україні; 2) Петро, гл. Метиславель Петро.

Тимофій, гл. Тимофій.

Тимошенко, 1) Володимир, укр. економіст, *1885, 1914-15 учасник експедиції для екон. дослідж Туркестану, 1919 радник делегації УНР в Парижі, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; 2) Сергій, укр. інженер-архитект і сусп. діяч, *1881, член РУП і УСДРП, губ. комісар Харківщини за укр. влади, міністер шляхів у кабінетах І. Мазени, В. Прокоповича і А. Лівницького, 1922-28 проф. і ректор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; 3) Степан, укр. інженер-механік, *1878, брат Володимира і Сергія, проф. політехніки в Києві 1906-11, від 1912 в Сиб., 1920-21 в Загребі, від 1926 проф. мічигенського унів., член ВУАН та НТШ; підручник будівельної механіки, перекладений на різні європ. мови.

Тимпан(он), (гр.) 1) ст. муз. інструмент-сиринька з натягнутими струнами, в які вдарили паличками; також тав. котел; 2) в гр. архітектурі щит, навілок портику храмів: трикутна стінка, обведена ліствою, вивопнена плоскорізьбою.

Тимпан(он) 1).

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, третій з черги більш. уряд для України, створений в осені 1918 на Московщині, під головуванням Христіана Раковського, в часі боротьби Директорії з П. Скоропадським; від 1919 у Харкові.

Тимчасовий Уряд (Временное Правительство), загально-рос. рев. уряд під головуванням кв. Львова, пізніше Керенського — від 15 III 1917 до більш. перевороту 7 XI 1917.

Тимченко Євген, укр. лігвіст, *1866; проф.

ІНО в Києві, дійсний член НТШ, директор комісії ВУАН для складання іст. словника укр. мови; гол. твори: „Рос.-укр. словник“, „Укр. граматика“, „Курс історії укр. мови“, синтаксичні та діалектологічні студії; перекладач (Калевала, Байрон, Метерлінк).

Тигель-тангель, (нім.) шинчок, де гуляють і співають легкі дівчата.

Тинівка (Prunella) мала комахоїдна пташка, серед. і півд. Європи; гл. таблиця: Свівучі птахи України, ч. 24.

Тинк, (нім.) розчин гашеного вапна або глини з піском, що ним обмазують стіни.

Тинктура, (лат.) алькоголева або етерова настоянка з лікувальних річовин, гол. ростин.

Тип, (гр.) 1) характеристичний представник даної групи об'єктів; 2) також своєрідне поняття, що сполучує в собі характеристичні ознаки даної групи об'єктів; 3) у літ. особа якогось твору з сильно зазначеними особистими рисами — жива, характеристична; 4) чудна, оригінальна одиниця.

Типікон, типик, (гр.) церк. устав, богослужбна книга, подас відомості та вказівки щодо богослужень кожного окремого дня на цілий рік.

Типограф, (гр.) 1) друкар; 2) жук-коріт, гл. Коріт.

Тир (Tytus), ст. феїкійське м-о на острові б. сир. побережжя; славне торг. і пром. м-о вже в X в. до Хр.; тепер незамітна місцевість Сур, 6.500 меш.

Тира, Тира, Офіюса, гл. Аккерман.

Тиравка, гл. Лявдетовець.

Тирада, (фр.) 1) дошка промова, красномовна, надута балаканина; 2) гл. Руляда.

Тираж, (фр.) 1) льосування на льотерії; 2) кількість видрукованих примірників книжки, часопису, наклад.

Тираш, (гр.) 1) у староншю: володар, емопласдець, князь; 2) тепер у поганому значінні: деспот, узурпатор, що силою, проти волі народу, захопив владу в державі й виконує її самовільно.

Тираниа, тиралство, (гр.) 1) у староншю: необмежена влада, монархія; 2) тепер: насильна, деспотична влада, деспотичний держ. лад.

Тирас, скитська назва Дністра.

Тираспіль, м-о на Херсонщині над Дністром, у Молдавській Автономній Респ., раніше тат. осада Суклея, спалена 1787 турками; тепер 22.000 меш.: 12% укр., 55% росіяни, 30% жидів, 15% молдаван. У тираспільському районі 20% укр., 32% росіяни, 26% молдаван, 10% жидів.

Тиргу Муреш (Târgu Mureş, Maros Varsány), м-о в півн. Семигорді, 26.000 меш., цукроварні та горільні.

Тиреоїдина, річовина з борлакової залози, звич. тельчіот, має в собі йодову сполуку, тав. тиреоїдину, через те її вживають як ліку проти хвороби вола, Вазедової недуги та затушення.

Тиринт, ст. м-о в Арголіді з тав. цикло-

пичини мурами, столиці Персея, місце народження Геракла.

Тирлич, свічник (*Gentiana*), зелеста рослина з гарним темно-синім, червоним або жовтим лікуватим цвітом; у европ. горах і на підгір'ї; настійки з коріння вживають проти не-домагань травлення та на зміцнення.

Тироль (Tirol), альпійська країна, розділена Ентальськими Альпами (Бреннер) на півн. в долині Ісу та півд. в долині Адажі; лісу 90%; гол. заняття лісова та подоянна господарка; до 1919 австр. коронний край; тепер до Австрії належать лише півн. частина, як союзний край, 12,645 км.² і 315,000 меш. (гол. м.-о Інсбрук), півд. до Італії.

Тирон (M. Tullius Tiro), учений вилонець, секретар і приятель Цицерона, винахідник лат. скорочення (тахіграфії), тв. поет. *Tironianae*; гл. *Стенографія*.

Тирренське море, Тосканське море, зах. частина Середземного моря між Італією, Сицилією, Сардинією й Корсикю; півн. частину Т. м. звуть Лігурійським морем.

Тирс, (гр.) палиця Бакха і його товаришів і товаришок, бакхантів і бакханок, підчас урочистих процесій (бакханалій), обрита плющем або листям винограду, звич. закінчена сосною шишкою.

Тирса, гл. Ковила.

Тиртей, гр. елзійний поет у Спарті (VII в. до Хр.); за переказом, підчас другої месенської війни підбавьоржав спартанців своїми воєнними піснями; збереглися три його елзії.

Тис (*Taxus baccata*), шишкове дерево, 12-15 м. вис., з родини тисуватих; росте дуже поволі, але живе довго, іноді до 1000 літ; овоч — червона ягода; деревина гнучка, тверда й дуже міцна, вживається в столярстві, токарстві, на деревні частини муз. інструментів, на кліші, тощо; в лісах Європи, м. ін. на Україні, винищений; у парках для оздоб.

Тиса, ліва й найбільша притока Дунаю, 1,410 км. дов. і 1,151 км.² сточища, виліває на Закарпатті двома джерельними річками — Чорною й Білою Тисюю злід Свидици в Чорногорі; більші притоки: зправа: Бодрог, Шайо, аліва: Самош, Кереш, Марош.

Тискиневич Григорій, коз. ватажок; як гетьман запорозький згадується 1610.

Тисовський, 1) Василь, гал.-укр. педагог (1851-1919), директор семінарії, батько Олександра й Степана, у 80-их рр. співробітник „Діла“, 1890-91 ред. „Зорі“; 2) Оле-

Тирлич.

Тис. 1. галузка з шишковим цвітом, 2. шишковий цвіт, 3. галузка з шишковим цвітом, 4. збільшений цвіт, 5. овоч.

ксандер, гал.-укр. зоолог, *1886, дійсний член НТШ, основник Укр. Пластового Уладу в Галичині; 3) Степан, гал.-укр. гром. діяч (1878-1923), майор-аудитор австро-угор. армії, підполк.-аудитор УГА, організатор „Пласту“, заст. голова Верховної Пластової Ради, ред. пластового органу „Молоде Життя“.

Тиссаровський (Тейсаровський) Ярема, світське ім'я Остап, укр. церк. діяч, 1607 правосл. єп. львів.; †1641.

Тиссафери, перс. сатрап у Лідії, в 2. пол. пелопонеської війни союзник Спарті, вояк Кира молодшого; страчений 386 до Хр.

Тисицький, найвищий самоуправний (земський) урядовець у князівстві на ст. Україні, заступник на час неприсутності князя як його намісник; у часі війни провідник заг. ополчення землі, згодом усієї збройної сили; в часі миру начальник поліції в гол. городі, виконував торгове судництво. Гл. Десятковий устрій.

Тисяча й одна ніч, араб. збірка оп. і казок, об'єднана гол. оповіданням; остання редакція складена в Бєлті в XV в.

Тисяченко Григорій, гл. Саливои Григорій.

Тисячна організація, гл. Десятковий устрій.

Тисьмениця, м.-ко в товмачькому повіті над р. Вороною, 7,500 меш., 60% укр.

Тит, 1) (Titus Flavius Vespasianus), *41, рим. цар 79-81 по Хр., 70 добув Єрусалим; славний лагідністю; в його честь тріумфальний лук у Римі (гл. стор. 1238, II том); 2) єп. Крети, ученик і товариш ап. Павла; до нього написав ап. Павло одно посланіє.

Титан, 1) (Titan, Ti), первень, метал, в т. 3-5, атомний титар 48-1, є в мінералах рутилі, титаніті, анатасі та в залізних рудах; сподук його вживають до фарбування порцеляни та додають до заліза — через те збільшується витривалість заліза на тиснення й тиснення; 2) шостий місяць Сатурна, віддалений від нього на 1,193,000 км.; час обігу довкола планети 15 днів 22 години 41 мин.; ясківіть 9. величини, промір 4,370 км.

Титани, (гр. міт.) старше, передолонійське покоління богів, сини та дочки Урана (неба) й Гаї (землі), між ними Океан, Тетія, Гіперіон, Кронос, Рея, Теміда, Мнемозина. Япет — що схигнувши батька з престолу, володів небом, поки не поборон Іх Зевес, і не скинув у Тартар.

Титаніт, мінерал, креман титану й вапу (CaTiSiO_6), кристали односкісні, жовтий або бурий; зустрічається в невеликих кількостях у магматичних та метаморфозних гірниках.

Титанічний, (гр.) велетенський, надлюдський.

Титанія, (герм. міт.) 1) царя елфів, дружина Оберона; 2) третій місяць Урана, віддалений від нього б. 894,000 км., обігав його в 9 днях; промір б. 940 км.

Титар, (гр.) вл. ктитор, той, що будує й матеріально піддержує монастирі та цер-

кви; в XVIII в. по укр. селах так звалися люди, що займалися справою будови парохіальної церкви та провадили церк. господарство з уваженнями парохіян.

Титаревський Василь, кошовий от. запороцький 1722.

Титрова аналіза, титрація, гл. Волюметрична аналіза.

Титул, (лат.) 1) почесна, урядова назва, що її додають до імені осіб визн. стану або уряду; 2) в праві, основа якогонебудь правового стану.

Титуловий, (лат.) заголовний.

Титуляр(ій), (лат.) книжка зі списком титулів різних володарів і достоїнств.

Титулярний, (лат.) той, що має почесний титул, рангу без урядової влади. Т-вий список, кат. сп. без шпартії, спомічник, почесний список.

Тиф (Typhus), у давній мед. збірна назва для гарячкових хоріб, слолучених із утратою свідомости; гол. роди тифу: висипний (плимветий), гл. Висипний тиф; повторний (T. recurrens), гостра інфекційна хвороба, спричинена спірохетою Treponema t. recurrentis Obermaieri; смертність невелика; т. черевний (T. abdominalis) гостра інфекційна хвороба, наступає часом епідемічно; спричинює його особливий бациль, що з кишок переходить у кров, сечу, кал хорих; зараження через дотик, воду, сирні харчові засоби.

Тифліс, Тіфлісі, гол. м-о Закавказького Союзу Рад. Республік та Грузії, над р. Курою, 263.000 меш., визн. торг. і пром. осередок; ткацькі, тютюнові, миловарні, олійні, металургічні фабрики, також хатне виробництво аброї й окрас, культ. осередок, унів. й ін. вис. школи та наукові установи, музей, магнітно-мет. обсерваторія, бот. сад.

Тифоїд, (лат.) тифоїдальна гарячка, 1) гарячка, що своїм ходом нагадує гарячку при черевному тифі; 2) черевний тиф загідної форми.

Тифон, (гр. міт.) канкова потвора зі стома вогняними головами, сини Тартара й Землі, безуспішно намагався скинути Зевеса з престолу; втілення вульканічного вогню й пекучих вітрів.

Тихий океан, Великий океан, також Пацифік, найбільший океан світу, між схід.-аз. зах.-ам. і півн.-схід. австр. бережжям, займає з окrajними морями (Берінґовим, Охотським, Японським, Жовтим, Схід. Китайським і т. д.) та австр.-аз. середземним морем (з Півд. кит. морем) 180.000.000 км.²; середня глибина 4.282 м., найбільша 10.793 м.

Тиховський Ювеналій, укр. педагог і письмен. (1868-1919), співробітник „Київ. Стрипи“ (про „Слово о полку Ігоревім“ та ін.) і „Вольнских Епархіальних Відомостей“.

Тихонівці, прихильники зверхности моск. патріархату над укр. правосл. церквою після революції 1917; складалися гол. з моск. та обмоскваленого духовенства на Україні

(назва від моск. патріарха Тихона); гл. Автокефальність церкви.

Тихоріцька, м-о на Кубанщині, 20.000 меш., 20% укр., 74,9% росіяни; в тихоріцькій округі 28% укр.

Тихорський Епіфаній, сп. білгородський, один із основників харківської колеґії (1726); +1731.

Тичина Павло, укр. письмен., зріик-символіст, *1891, член ВУАН, спочатку, в своїх найкращих творах співець укр. нац. революції, опісля рос. більшовизму. Збірник поезій: „Соняшні клярвети“, „Замість сонетів і октав“, „Плуг“, „Вітер з України“, поема „В космічному оркестрі“.

П. Тичина.

Тишкевич, 1) Василь, староста канівський і черкаський 1536-38, маршалок госп. і гетьман двірний вел. кн. лит.-руського 1552, посол підляський 1553-69, кілька разів посол до Орди, Володимир й Москви, +1571; 2) Михайло, укр. дипломат і меценат (1857-1930), граф, діяч на Київщині; оснував при „Просвіті“ у Львові „Михайлову премію“ за найкращу іст. повість або драму, жертвував вел. гроші для НТШ, тощо; 1919 посол УНР при Ватикані, опісля голова укр. делеґації на мирову конференцію в Парижі; писав статтей у фр. пресі про укр. справу, видання зах.-європ. іст. матеріалів (гол. мал) до укр. історії; спомини.

М. Тишкевич.

Тишкевич (Tyszkiewicz) Константи, поль. археолог (1806-68), укр. роду; гол. праця: „O kurhanach na Litwie i Rusi zachodniej“.

Тишко, вл. Porixes Лео, поль.-нім. соц.-демократ (1867-1919), організатор „Соц.-Демократії Королівства Поль.“, від 1907 пристав до більшовиців, від 1910 — діяч нім. соц.-демократії, підчас світової війни організував гуртки спартаківців; убитий.

Тищенко, 1) Василь, укр. етнограф 60-х рр. XIX в., співробітник „Основ“, автор статтей „Черноморські козаци“ (1862); 2) Микола, укр. історик, *1893, учений архівіст Архіву Давніх Актів у Києві, член Комісії історії укр. права ВУАН; праці з історії промисловости й торгівлі в коз. державі; 3) Юрій, гл. Сірий Юрій.

Тициньський-Тица Олександр, укр. гром. діяч (1835-96), визн. діяч укр. громади в Чернігові, голова повіт. земської управи, співробітник спб. „Основ“, „Чернігівського Листка“, львів. „Зорі“ й „Давника“.

Тібесті, височина в схід. Сагарі, до 3.400 м. вис.

Тібінґен (Tübingen), м-о в Віртемберґії

над Некаром, 22.000 меш., монастир із XV в., унів. від 1477.

Тібо (Thibaut), 1) Антон Фрідріх Юстус, нім. прапник (1772-1840), батько іст.-філ. напрямку в правознавстві, противник Саліні; „Система пандектів“ та ін. твори; 2) Жан Батіст, фр. чернець-августин, суч. дослідник давнього візант. церк. співу, гол. його нотатії.

Тиволі (Tivoli), ст. Тібур, іт. м-о б. Риму, 16.000 меш.; вілла д'Есте, одна з найкращих ренесансних будов Італії; б. Т. руїни вілли Гадриана.

Тігіна (Tighina), рум. назва Бендер.

Тіглатпалесар IV, ассир. цар 745-727 до Хр., бібл. Фуль, основник могутності ассир. держави.

Тігучін, м-о в кит. провінції Печілі, 800.000 меш., пристань Пекіну, унів.: 1860 мир між Китаєм, Англією та Францією, 1900 бої боксерів.

Тієоло (Tieolo) Джованні Баттіста, іт. маляр (1696-1710); вел. кількість стіних фресок, представників барока.

Тієр (Thiers) Адольф, фр. політик і історик (1797-1877), 1832 міністер внутр. справ, 1836 і 1840 президент міністрів, 17 II 1871 обраний головою уряду, заключив мир із Німеччиною, розгромив повстання паризької комуни, 1871-73 президент республіки; „Історія консулату й імперства“.

А. Тієр.

Тієра дель Фуєго, гл. Огняна земля.

Тієррі (Thierry), ім'я фр. істориків: 1) Амеде Сімон (1797-1873); „Історія галів“, „Історія Аттілі“; 2) Огюстен (1795-1856); „Історія завоювання Англії норманами“, „Оповідання про часи Меровінгів“.

Тієрсо (Tiersot) Жюльєн, фр. муз. етнограф, *1857; збірки пісень із різних околиць Франції.

Тік, (фр.) 1) незалежні від волі швидкі рухи м'язів, гол. обличчя, анци. в дітей, також у невротичних людей; 2) неврагичні скорчі м'язів обличчя.

Тік (Tieck) Людвіг, нім. письмен. (1773-1853), один із найвидачіших романтиків; збірки казок, поезій, новелі, повісті, драми, критичні студії.

Тілі (Tilly) Йоган, граф, нім. полководець (1559-1632), у 30-літній війні генерал військ Ліві і цесаря, 1631 добув Магдебург, погромлений під Брайтенфельдом, умер від ран.

Тіліярд (Tillyard) Генрі, англ. муз. археолог, *1881, дослідник ст.-візант. співу й його нотатії.

Тілле Олексій, рос. геолог, картограф і метеоролог (1839-99), родом із Києва; „Лісометрична карта европ. Росії“, основна карта схід.-европ. картографії; дослідник

магнетної аномалії Харківщини й Курщини; важкі праці з кліматології й гідрографії Схід. Європи.

Тіль (Tul) Йоаф Кастан, чес. письмен. (1808-59), актор і драматург (романтично-іст. драми).

Тільбург (Tilburg), пром. м-о в півд. Нідерланді, 73.000 меш.

Тільзіт (Tilsit), схід.-прус. м-о над Німаном, 55.000 меш., металургічна промисловість, торг. м-о; 1807 мир між Францією, Росією і Прусією, в XIX в. осередок лит. вивільного руху, переслідуваного в Росії.

Тіль-Ойленшпигель (Til Eulenspiegel), нім. нар. сміхув, номер б. 1350; став героєм різних легенд і творів; гл. Костер.

Тішаєв Олександр, рос. держ. діяч (1818-93), генерал, від 1856 начальник жандармерії й тайної політ. поліції, 1868-77 міністер внутр. справ, один із творців протиукр. закону 1876.

Тішукту, назве караванне та торг. м-о у фр. Зах. Африці на півд. окраїнах Сахари, 6.000 меш.

Тімірязєв Кліментій, рос. природознавець (1843-1923), біолог та агроном, проф. сіль.-госп. акад. та унів. в Москві, вив. популяризатор; „Життя рослин“, „Ч. Дарвін і його наука“, „Наука та демократія“ та ін.

Тімішора (Timisoara, Temesvar), м-о в рум. Банаті, 90.000 меш., кат. і правосл. собор, млина, горільні.

Тімок, права (серб.) притока Дунаю, 170 км дов.

Тімор, найбільший із М. Сундайських о-вів, 31.600 км.² і 500.000 меш. (шапу, маїлиці, китайці); гол. продукти: кава, копра; політично розділений між Португалією (півн. схід.) й Нідерландією (півд. зах.).

Тімур, Тімур-Ленг (Кривонігий Т.), Тамерлан, аз. ватажок (1336-1405), залюбував серед Азії, Персію, Індію; його нагробник у Самарканді.

Тім'ячко (Fonticulus), сполучно-тканинні пластинки в немовлят. у місяцях, де сходиться кістка черепа; в пізнішому житті заростають твердою кістковою тканиною.

Тінгіс, гл. Танжер.

Тіндель (Tyndall) Джон, англ. фізик (1820-93), досліджував світло, тепло, дімагнетизм, акустику та льодовики.

Тінен (Thünen) Йоган Гайріх, нім. економіст (1783-1850), основник с.-г. екології; в гол. праці „Ізолювана держава“ з'ясував вплив віддалення господарства від ринку збуту на земельну ренту й на саму систему господарства.

Тіпкель Франц, укр. майор, *1879, нім. роду, спершу ком. пішого полку ім. гетьм. П. Дорошенка, опісля 2. коломийської бригади УГА.

Тікторіс, вл. Варверс (Waagwerg) Йоган, від комп. (1446-1511), автор найдавшого муз. словника.

Тінос, гл. Тенос.

Тіторетто, вл. Робусті Джакомо, іт.

малюв доби поч. барока (1519-94); драматизм і містичний настрої портретів, перспективи й колористичні панна.

Тюколя, потасова сіль гваяколевого сірчану ($\text{CH}_3\text{C}_6\text{H}_4\text{OH}\cdot\text{SO}_3\text{K}$); легко дезинфекційний засіб, лік проти туберкульозу.

Тун, (англ.) добра порада, як виграти на перегонах або на біржі.

Тунно Тін, ал. Гамед бін Могамед, араб, торговець невольниками (1837-1905), мав вел. вплив у річковій Африці, підмогаган подорожі Стенлі й Вісмана; віконті губернатор гор. Конга.

Тур (Тур), сканд. бог війни, син Одіна, ст.-нім. Тю.

Турна, гол. м-о Альбанії, 10.000 меш., кліматисто, шовківництво.

Туринген, гл. Турингії.

Турнава, м-о в півн. Болгарії, 14.000 меш., колись гол. м-о Болгарії.

Туріц (Türiz) Альфред, нім. адмірал (1849-1930), 1895 контрадмірал і шеф дивізії кружаків, 1897 держ. секретар уряду моршарки, кількарізний міністер; „Споминок“, „Політ. документи“.

Турсо до Моліна (Tirso di Molina), ал. Теллез (Tellez) Габріель, есп. драматург (1572-1648), автор найстаршої п'єси про Дон Хуана: „Севільський шлюбунок“ та ін.

Турш, 1) (Türş) Мірослав, чесь. гром. діяч (1832-84), інженер, проф. чесь. унів. у Празі, основики соціалізму (1862 перша соціалістична організація у Празі, 1871 час. „Соція“, 1882 перший соціалістичний алет); 2) (Türsch) Отто, нім. муз. теоретик (1838-92); підручник гармонії, генералбаса, акомпаніменту, тощо.

Тіса (Tisza) 1) Іштван, граф (1881-1918), син Кольмана, 1903-5 і 1913-17 угор. президент міністерів; убитий; 2) Кольман, угор. політик (1830-1902), 1875-90 угор. президент міністерів і міністер внутр. справ.

Тісі-н-Тамджурт, найвищий верх Атласу, 4.500 м. вис.

Тіссен (Tiessen) Гайнц, нім. музикант, *1887, влад. модерний композитор.

Тітікака, височинне (3.812 м. н. р. м.) озеро на границі Перу та Болівії, 8.400 км.².

Тітмар (Thietmar), гл. Тітмар.

Тітов, 1) Андрій, рос. дослідник історії укр. церкви (1845-1911), дир. музею, церк. старовина в Ростові на Ярославщині, де зібрав б. 5.000 рукописів; „Малоросійська проповідь св. Димитрія Ростовського“ й ін.; 2) Василь, рос. церк. комп. (б. 1650-1715), поклад, м. ін., на муз. віршовану псалтирю Симеона Полоцького; 3) Микола, рос. комп. (1800-75), батько рос. романсу; 4) Федір, рос. історик укр. церкви (1864-1922), проф. Київ. дух. акад., ред. Київ. „Епархіальних Відомостей“, праці з історії укр. церкви XVII-XIX вв. і Київ. акад., про друкарство,

й книжну справу та про вищу освіту на Україні XVI-XVIII вв.

Тіттоні Томмасо, іт. політик, *1849, 1903-5, 1906-9 і 1919 міністер закорд. справ.

Тітулеску (Titulescu) Ніколай, рум. політ. діяч, *1883, проф. цивільного права на унів. в Бухаресті, рум. посол у Львоні (1922-26, 1928), міністер фінансів (1917), діяч Ліги Націй.

Тітурель, казковий перший король св. Граля, герой середньовічних легенд.

Тіуни, тивуні, в ст. Україні княжі слуги, часто з рабів; доглядали двірського господарства, але з доручення зн. сповняли й держ. функції (в суді та управі); були й серед монастирських людей; відомі в адміністрації й суді й за лит. часів.

Тіхвінка, права притока Свєлі, 160 км. дов., в більшості входить до Тіхвінської системи (698 км. дов.) штучного водного шляху (тепер має мале значіння), що сполучує Волгу через Мологу, Тіхвінський канал, Тіхвінку з Свєсю й Невою.

Тіхий (Tichy) Франтішек, чесь. історик літ., *1886; поет (псевд. Броман) і перекладач (Шенечка), дослідник м. ін. і культурних та літ. змагань Закарпаття.

Тіхо-Браге, гл. Браге Тіхо.

Тіхоміров, 1) Дмитро, рос. педагог (1844-1916), автор книжки підручника, ред. час. „Дитяче Читаніє“; 2) Лев, рос. гром. діяч (1850-1923), спершу народовольць, ред. рев. час. „Народна Воля“, та „Вістник Нар. Воли“, опісля ред. чорносотенного денника „Московскія Відомості“.

Тіхонов, 1) Микола, рос. письмен., *1896, член гурта „Серапіонових братів“; збірка лір. поезій „Орда“, „Брага“, поеми, балада про Махна; 2) Олександр, рос. письмен. (1853-1914), псевд. Луговой, белетрист; оп. „Добрий його!“ й ін.

Тіхопразов Микола, рос. історик літ. (1832-93), проф. і ректор московського унів., член рос. Академії Наук, основики наук. історії рос. літ.; гол. праці: про Теоф. Прокоповича, апокрифи, ст.-укр. драму; видавць творів ст. й нового рос. письменства.

Тіц, 1) Михайло, укр. комп., *1898, проф. харків. муз. драм. інст. й голова композиторської майстерні; твори: форт. сонати, квартети, симф. поеми, сольоїспів, п'єси на фортепіан; 2) (Titz) Олександр, нім. малюв і графік (1814-56), родом із Галіччини, 1844 проф. рис. в Бордо, від 1848 до смерті у Львоні; портрети, краєвиди, мініатюри, літографії.

Тіцій (Titius) Йоган Даниель, нім. математик (1729-96); відкрив відомий закон (Тіція) віддалення планет від Сонця: коли це віддалення перерахувати надесняті частини віддалення Землі від Сонця, дістаємо числа: Меркур 0+4, Венера 3+4, Земля 6+4, Марс 12+4, планетоїди 24+4, Юпітер 48+4, Сатурн 96+4, Уран 192+4; віддалення дальших планет не підходить під це правило.

М. Тіссо.

Тіщін (Ticinus), гл. Тіціно.

Тіщін (Ticinus) Якоб, гор.-луж. граматик XVII в. (Прага 1679).

Тіщян (Tiziano) Вечеліо, іт. малір (1477-1576), малір краси жіночого тіла, гарячого кольориту; динамізму; обра-

зи рел., міт., іст., портрети, краєвиди;

„Жертва“, „Волнесення“, „Даная“ (Ілюстр., гл. I том 1904 ст.) та ін.

Тіщевер (Tischener) Едвард Бредфорд, ам. психолог (1867-1927),

представник інтроспективного напрямку експериментальної психології; „Нариси психології“, „Підручник психології“.

Тіціно (Ticino), 1) ліва притока р. По, 237 км. дов., витікає зпід Санкт Готгарда, перепливає Лінго Маджоре; в старовину Тіцін, славний перемогою Ганнібала над римлянами 218 до Хр.; 2) Тессіні, швейц. кантон над П'юром, бігом, 2.813 км.² і 155.000 меш. іт., гол. м-о Беллінцона.

В. Тіщян: автопортрет.

В. Тіщян: Земля в небесна любов.

Тіщendorf (Tischendorf) Константін, прот. теолог (1815-74), вид. свангелських кодексів і апокрифічних збірок та віднайденого ним єврейського кодексу.

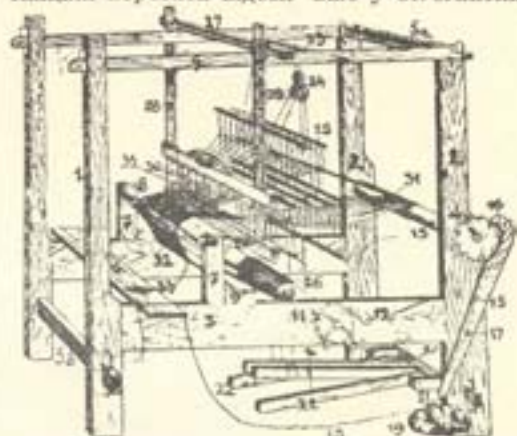
Тішиан (Небесні гори), гори в Серед. Азії, 2.600 км. дов., лучаться з Алтаєм і Паміром; найвищий верх Хан Тенгірі 7.320 м. вис.

Тіра, (гр.) стіжувата шапка ст. персів; царська т., висока шапка, вгорі зубчаста, знизу з синьою й білою смужкою; тепер: потрійна папська корона (Ілюстр., гл. II, том, 983 стор.)

Тканина, в біології скупчення менш-більш однакових клітин, що сповняють однакові життєві функції, пр. т. м'язна, т. первова, т. наболонна, т. сполучна й ін.

Ткацтво, вироб тканини з ниток так, що рівнобіжно уложені нитки, тзв. основу, переплітають поперечними нитками, тзв. підтканням; було відоме вже в доіст. часах; У. З. Е. III.

спершу нитки переплітали руками на кросях, опісля на складнішому ткацькому верстаті, де підткання перетягається човенцем; ткацькі верстати відомі вже у ст. єгиптян,

Ручний ткацький верстат. 1. передні коники або стовпи, 2. задні коники або стовпи, 3. ставки (застріжки), 4. побідрини, жердки, 5. поперечниця, 34 жердки, 36 шайда, 6. сідання, ланка, 7. льонки, локни, 8. нитка, 9. штак, 10. спідній навії, воротило, 11. сучка з зубами, туб, 12. песня, цуга, 13. верхній навії, воротило, 14. сучка, туб, 15. сучка, цуга, 16. песня, цуга, 17. чип, 18. шкур, 19. камінь, 20. поперечниця, шайда, 21. вузля, кочка, 22. пономі, підковки, 23. сиракни, середня жердка, 24. сиракні з кільцями, 25. начинці, начиння, 26. мотузи, 27. стріла, 28. тиньляки, лядобійні, хвости, 29. набілка, ляд, 30. бердо, білук, 31. основи, 32. і 34. полотно, 33. човник.

від 4000 літ до Хр. та задержалися й досі в домашньому виробництві, м. ін. і в нашого народу. Механічний ткацький верстат придумав Картрайт (Cartwright) 1786; його улішни і

приспособив до виробу узористих тканин Жакар, б. 1800.

Великі ткацькі порухується тепер парово й електрикою. Найбільше розвинене ткацтво в Англії, ЗДА, Німеччині та Франції.

Ткач громадський

(Philatæus socius), птах збільшених шпаків і подібний до нього; деякі породи дуже гарно оперені; живуть громадами в підвівничкових країнах, роблять собі торбинуваті гнізда, зшиваючи широке листя волокнами або травою.

Ткаченко, 1) Микола, укр. історик, *1892;

Ткацтва машина з приладом Жакара. 1. погін для цілої машини, 2. рухома коробка з човенцями з різнобарвними прапками, 3. гребені, від яких відуть сполуки (4) до приладу Жакара (5, 6). Спереду ядолі, готова вигнана узориста тканина. 1

праці про архів Камієтів та Уманщину XVII-XVII в.; 2) М и х а й л о, укр. політ. діяч (1879-1929), член РУП, від 1904 „Спілки“, потім УСДРП, квіт. адвокат, 1917 ген. секретар справедливості, від 1918 міністер справедливості й фінансів; від березня 1918 міністер внутр. справ; 1919 після розколу УСДРП прилучився до незалежних соціал-демократів і причинився до утворення УКП; 3) М х а й л о, суч. укр. історик, співробітник ВУАН; праці про Румунський спіє та, на його основі, про Остер XVII-XVIII в., конотинську й кавцівську сотню й ін.

Ткаченко-Галашко Петро, укр. кобзар (1878-1918), своїми концертами багато причинився до розбудження нац. свідомості.

Ткачук Петро, рос. критик і публіцист (1848-1885), ідейний попередник рос. більшовизму: обстоював захоплення держ. влади рев. меншістю й заведення соціалізму декретами диктаторської влади; в органі „Набат“ (Женева) боронив потребу терору.

Ткачук, 1) Діо н і с і й, гал.-укр. перк. діяч, *1867, від 1931 архимандрит василіян (на осідком у Римі); 2) (Teaciu) Н і к о л а й, рум. політ. і пед. діяч на Буковині, *1881, укр. роду; перекладач на рум. мову Коцюбинського, Стефаніка; зажертий ворог українства, причинився найбільш до ліквідації укр. шкільництва на Буковині.

Д. Ткачук.

Тлемсен, м-о Альжиру, 44,000 меш., вис. маг. школа.

Тлусте, м-о в валіцицькому повіті, 3,000 меш., 30% укр.

Тляхвали (Tlaxcala), 1) серед. мек. держава, 3,975 км.² і 180,000 меш.; 2) її гол. м-о; підчас есп. завоювання вел. м-о, столиця могутньої олігархічної республіки.

Тматороканський камінь, мармурова плита, знайдена на Таманському півострові з кирилицьким написом ки. Гліба Святославича 1068, одинока певна укр. пам'ятка з Тматорокані.

Тматорокань, ст. Фанагорія (до VIII в.), сьогодні Тамань, крайня сх. станція ст.-укр. колонізації й держ. системи, на сх. березі Озівського моря; від часу Святослава інтензивно колонізована, за Володимира В. входить у систему укр. держави; пристановище для книгів — Ізгоів; квіт. ки. малі в Т. своїх намісників (пр. Ратібор); від XII в. попадає в руки половців і попадає для укр. держави. Тут було засноване єпископство, яке підлягало київ. митрополії до 1094; час його заснування й дільша його долі невідомі.

Тост, гл. Тост.

Тобаго, гл. Табаго.

Тобілевич, прізвище укр. акторів братів :

1) І в а н, актор і драматург (1845-1907), псевд. Карпенко Карий, як драматург поширив побутово-реалістичну драму до сусп. психол. напружену й дав низку справжніх тинів (Калитка, Пузир, Бурлака та ін.); кращі твори побутові: Бурлака, Наймиця, Хаа-Ін, Суєта, Понад Дніпром, іст. — Сава Чалий; 2) М і к о л а, гл. Садовський М.; 3) О п а н а с, гл. Саксаганський О.

Тобін (Tobien) Евальд, історик рос. права на дорпатському унів. (1811-69), дослідник укр. права, зокрема Руської Правади.

Тобоган, (кан.) низькі санчата з одним широким полозом.

Тобол, ліва притока Іртиша, 1,700 км. дов.; гол. притоки Уй, Ісеть, Тура, Таанда.

Тоболька Зденск, чесь. історик і бібліограф, *1874; „Початки конституційного життя в Чехії“, „Слов. з'їзд у Празі 1848“, „Історія чесь. політики найновішої доби“, „Чеська бібліографія“ й ін.

Тобольськ, зах. сибірське м-о й пристань над р. Іртишем, 18,000 меш.; торгівля рибом й футрами.

Товар, витвір праці не для власного вжитку, а для обміну на ін. предмети; кожний т. має: 1) споживчу вартість, що ґрунтується на його здібності задовольнити якусь людську потребу й 2) тинову вартість, що полягає в здібності т. обмінятися на ін. предмети.

Товариство Вакаційних Осель, укр. т-во, засноване у Львові 1905 під протекторатом митр. А. Шентницького; бідний шк. дітвори в віці 7-14 літ дає змогу пробути влітку на свіжому повітрі, переважно безплатно.

Товариство воликів Армії УНР: 1) в Польщі, засноване 1924 в Каліші, провадить культ. освітню працю, видавало „Бюлетень“; 2) у Франції, засноване 1927 в Парижі, має філії на провінції у Франції, входить до міжнар. організації комбатантів FIDAC-y.

Товариство для розвитку руської штуки, перша гал.-укр. організація для допомоги рідному мистецтву загалом, а зокрема малювству, різьбарству та золотарству, заснована 1898; XI 1898 підчас перших заг. зборів Т-ва відкрито її першу мист. виставу (образи Юл. Панькевича, Івана Труша, А. Пилиховського, Олексія Скрута, К. Устияновича); друга вистава IX 1900, з творами: О. Новаківського, Курилеса, Коштинського, Панькевича.

Товариство Ісуса, Т. І. (S. J.), гл. Бзуїтн.

Товариство опіки над українськими емігрантами, укр. т-во, засноване у Львові 1925 для помочі й зв'язку з виселенцями з краю; видає час. „Укр. емігрант“, голова М. Зячківський.

Іван Тобілевич.

Товариство охорони воєнних могил, укр. т-во, засноване 1927 у Львові для опіки над могилами укр. борців, що поглибли в світовій та визвольній війні; 32 філії в Галичині.

Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка, укр. організація, заснована у Львові 1925; головами були: А. Чайковський, В. Стефаник, В. Щурат, Б. Лешків.

Товариство прихильників Ліги Націй, міжнар. організація, куди входять також найвизн. члени й самої Ліги Націй.

Товариство прихильників освіти, укр. т-во для помочі неможливим учням вис. шкіл, засноване у Львові 1927, перший голова Володимир Дешчакевич.

Товариство прихильників укр. науки, літератури і штуки, засноване у Львові 1904 заходом М. Грушевського, влаштувало 1905 виставу „укр. штуки і промислу“, видало кілька книжок.

Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили, засноване на зразок зах.-європ. нар. унів. у Львові 1907, заходами О. Колесси.

Товариство Українських Поступовців, скорочено ТУП, т-во укр. організація, заснована 1908; по зліквідуванні царським урядом партійних організацій об'єднала розпорошені укр. сили, гол. членів т-ва укр. дем.-радикальної партії, на платформі автономії України, федеративного устрою рос. держави та парламентарного ладу; 1917 переіменована на „Союз укр. автономістів-федералістів“.

Товариство шкільної освіти, укр. т-во, засноване 1919 в Києві; на чолі стояла вибрана на Загальних Зборах Рада Т-ва, що за делікіційної опікувалася всім укр. шкільництвом та культ. установами, дбала про їх матеріальну забезпеку, боронила перед владою, тощо; засобів доставчала, крім добровільних пожертв укр. громадянства, укр. кооперація.

Товариські острови, гл. Tariti.

Товариш, укр. часописи у Львові: 1) 1888, ч. 1, за ред. І. Франка; 2) Ілюстр. тижневик 1914.

Товариш бунчуковий, гл. Бунчуковий товариш.

Товариш військовий, гл. Військовий значий товариш.

Товариш значковий, гл. Значковий товариш.

Товаровий знак, примета, якою товар даного підприємства відрізняється від ін.; т. з. можна зареєструвати в призначених для цього установках, і відгоді підприємство набуває монопольне право на той т. з.

Товаčovський (Tovačovský) Арношт Фертґот, чеськ. комп. та диригент (1825-74), осножник „Слов. співочого гуртка“ в Відні, в репертуар якого входили й укр. пісні.

Товер, гл. Лондон.

Товжміський (Toužimský) Йозеф, чеськ.

письм., журналіст і публіцист (1848-1903), писав і про укр. діячів; дослідник життя й слов. народів (словин., хорв., серб. і т. д.).

Товит, герой старозавітньої книги того самого імені, праведник і народолобець, проживав у асир. неволі.

Товмач, повіт. м-о на Покутті, 6.000 меш.: 33% укр., 33% поляків, 34% жидів; повіт.: 2 міста, 3 містечка, 63 сіл, 105.000 меш.: 70-5% укр., 19% поляків, 6% жидів.

Товста книжка, гл. Книжка.

Товста могила, найвищий горб Донецького крижу, 370 м. вис.

Товсте, м-ко скалятьського повіту в Галичині, 2.000 меш., 70% укр.

Товстодіє Микола, укр. правник, *1872, член укр. сенату за Скоропадського, проф. Київ. Інституту нар. господарства та сільробітнич. Комісії значаєвого права України при ВУАН.

Товстонец Віталій, укр. письмен., *1883; п'єси: „Вічна пісня“, „Жінка з голосом“, „За друзі своя“ та ін., повість „Любі бродяги“, оп.

Товстинка (Pinguicula), зелеста рослина, подібна до фіалки; своїм широким листям ловить комах та відживляється ними.

Товтри, ряд скалистих, вапнякових горбів, тягнеться від Бродів до Кам'яни, — сарматська прибережна рафа, з коралів і моховаток; найвищий горб 435 м.

Товц, масна річовина, товстисяк у рослинах і тваринах, як запасний поживний матеріал; легша від води і в ній перозачина, розчиняється тільки в етері, бензині, хлороформі, сірчаку вугля й ін., децю в алкоголь; суміш естрів гліцерину й кислоти (пальмітинової, стеаринової або оліїної); перші два роди товцу тверді, легко топі, останній — рідкий навіть олієм, гл. Олій; через діяння алькалій (луг, сода) на т. дістаємо мило й гліцерину; т-ів уживають до біл, в техніці — до виробу мила, стеарину, свічок, гліцерину, мазі й т. ін.; світоий річний добуток б. 200 міль метричних сот.

Товщак (прота), доброякісний новотвір, збудований із атиполої товщою тканиною; творить м'які, круглаві гудзи жовтавої барви, найчастіше в підшкірній тканині, рідше у внутр. органах.

Товщова тканина (tela adiposa), рід сполучної тканини, що в її клітинах укладена значна кількість товщу; знаходиться в підшкірній тканині, в епікарді, в очеревині, в кістковому шпичку. Найбільша кількість т. т. відкладається в околиці бедер, особливо в жінок. Відклад т. т. залежить від харчування та від індивідуальних прикмет організму; є вона запасним матеріалом.

Товщина (прота), доброякісний новотвір, збудований із атиполої товщою тканиною; творить м'які, круглаві гудзи жовтавої барви, найчастіше в підшкірній тканині, рідше у внутр. органах.

Товщова тканина (tela adiposa), рід сполучної тканини, що в її клітинах укладена значна кількість товщу; знаходиться в підшкірній тканині, в епікарді, в очеревині, в кістковому шпичку. Найбільша кількість т. т. відкладається в околиці бедер, особливо в жінок. Відклад т. т. залежить від харчування та від індивідуальних прикмет організму; є вона запасним матеріалом.

Товстисяк, 1. розетка, 2. стебло, 3. квітка.

лом на випадок голодування та захищає глибоше положені органи від порушення.

Товлянський (Towlański) Анджей, поль. містик (1799-1878), аскет, прихильник ідеї предсудування душі та реінкарнації, проповідник поль. „месіанізму“ — не в політ., а в морально-рел. розумінні; мав величезний вплив на Міцкевича та Словацького.

Тогобачий І. (псевд.), укр. автор п'єс: „Жидівка-вихрестка“, „Борці за мрію“ й ін.

Тогувабогу, (свр.) вл. пустий-порожній, метушня, безладдя, хаос.

Toğa, (лат.) верхній одиг рим. громадин підчас миру: довге й широке покривало, з білою овечої вовни, пошене так, що ліве рамено було в ньому сховане, наче в повязці, праве цілком вільне; вищі (курульні) уридовці, жерці й хлопці вільних батьків (як до повноліття) носили тогу обшити пурпуровим рубцем; тепер: святочний одяг професорів, суддів і адвокатів.

Toğ, кол. нім. колонія в Гор. Гвінеї; 1920 як мандат розділена між Францією (52.200 км.² і 750.000 меш.) та В. Британією (32.500 км.² і 190.000 меш.); гол. продукти: бавовна та копра.

Toğ Feiraxiro, нп. адмірал (1847-1912), гол. ком. нп. флоту в рос.-яп. війні 1904-5, переміг росіян під Порт-Артуром і Цусімою.

Тодоров Петко, болг. письмен. (1879-1916), символіст і романтик (діяль. а нар. життя), українофіл (перекладач О. Кобяльницької).

Тодоровіч Пера, серб. письмен. і політик, *1852, був під впливом Бакуніна, Драгоманова й Лаврова, соціаліст, потім радикал, накінець прихильник короля Мільна, ред. кількох газет, автор іст. романів.

Тодоров-Шірко Анастас, болг. географ і етнограф, *1838, проф. унів., член болг. Акад. Наук, дійсний член НТШ.

Тойбнер (Teubner), вел. нім. видавничя фірма, основана 1824 Бенедиктом Т. (1784-1856); видає м. ін. низку цінних наук журналів: „Byzantinische Zeitschrift“, „Historische Vierteljahrsschrift“, „Zeitschrift für Mathematik und Physik“, „Geographische Zeitschrift“, та ін.

Тойнбі (Toynbee) Арнольд, англ. економіст і філантроп (1852-83), дослідник роб. питання, прихильник держ. соц. реформ на користь робітників; гол. твір: „Виклади про пром. революцію XVIII в. в Англії“. За його спонукою закладають його учні „університетські осідки“ (university settlements), або тзв. „Тойнбі-голи“ (Toynbee Hall), від читальн.-клубів для розваги, освіти й умовлення робітників та бідноти.

Тога.

Г. Тоğ.

Токай (Токау), мад. м-ко у підніжжі Гедлі, 6.000 меш., славі виноградники („токайське“ вино).

Токантінс (Tocantins), ріка в сх. Бразилії; 2.640 км. дов. і 980.000 км.² сточища, вливається в Амазонкою до Атлантичного океану.

Токаревський Михайло, суч. укр. кооп., член УСДРП, гром. діяч на Полтавщині, керівник Кооп. Музею Всеукр. кооп. ради (Вукоради) в Києві.

Токарженський-Карашевич Ян, укр. політ. діяч та історик-геральдист, *1885, 1918-19 радник укр. посольства в Туреччині, автор літ., наук. та публіцистичних розвідок і статей, укр. та чужими мовами (поль., фр. нім.).

Токарка, прилад обточувати предмети: при допомозі відповідної передачі трибін обертає ротаційно даний предмет і посуває рівномірно супорт із ножем зовж предмету; на т-ці можна також вертати центричні діри, наплавляти гвинти, тощо.

Токарський, 1) Макарій, ігумен Успенського мана. в Києві, убитий турками 1678 при анексії Кавказу; його вважають за святого; 2) (Токарський) Юліян, поль. петрограф, *1883, проф. львів. унів., дослідник подільських фосфоритів.

Токата, (іт.) первісно взагалі твір для клавишного інструменту (фортепіано, органів); твір у зваженому темпі, формально подібний до етюд.

Токвіль (Tocqueville) Алексіс, фр. політик і історик (1805-59), автор відомих праць „Демократія в Америці“ та „Старий режим і революція“ (з фр. історії).

Токіо, гол. м-о Японії, пристань на схід. побережжі о-ва Ніппону, 2.000.000 меш.; це. замок, багато святих будистів і шінтоїстів, унів.

Токсальбуміни, (гр.-лат.) отруйні білковані річовини.

Токсікоза, (гр.) затросня організму отруйними річовинами, введеними ззовні або такими, що постають в самім організмі, як штворні обміну річовини.

Токсикологія, (гр.) наука про отрути та їх фіз., хем. і фізіологічні властивості, та способи знаходити їх у харчах, трупах, тощо.

Токсіна, (гр.) отруйна річовина, гол. бактерійного походження.

Токсинемія, токсемія, (гр.) затросня крові токсинами бактерій, що перебува-

Токарка: 1. ступер (педал), 2. загоне волосся, 3. сідчастий крутень, 4. колосорігний патрон, що придержує предмет, який точимо, 5. супорт для товарного різця, 6. підручка, яке підтримує різець, якщо різачь держати в руках, 7. шпіндуль, 8. шпіндуль із центриком (ш.).

ють тільки в тому місці, де ввійшли в тіло (пр. правець, двітерія і ін.).

Токсичний, (гр.) отруйний, трійливий.

Толвінський (Tołwiński) Констати, польс. геолог, *1877, дир. геол. станції в Бориславі, дослідник Карпат.

Толідо.

Толідо, 1) есп. м-о б. Мадриду, 26.000 меш., осідок есп. примаса; собор і замок Алькасар (із XIII в.), ст. мавр. будинок, фабрика зброї; кол. стовпня візантійс. араб. емірів і мавр. королів; 2) гл. Толідо.

Толеранція, (лат.) терпимість, потурання.

Толідо (Toledo), м-о в державі Огайо (З.Д.А.), 305.000 меш., машинова промисловість.

Толідо (Індіа), частина і р. Таго.

Толлер (Toller) Ернет, нім. письмен., *1893; п'єси „Переміна“, „Масова людина“, „Ізгнаник“.

Толстой, 1) Дмитро, рос. держ. діяч (1823-89), від 1865 обер-прокурор синоду, 1866-1880 міністер нар. освіти, 1882-89 міністер внутр. справ та президент Акад. Наук, один із найреакційніших міністрів, великий ворог укр. руху; 2) Іван, граф, рос. археолог та нумізмат (1858-1916), міністер нар.

освіти; „Найстарші руські монети вел. князівства київського“, разом із Н. Кондаковим „Руськія древности в памятниках искусства“ (перші три томи, присвячені Україні, вийшли й по фр.); 3) Лев, рос. письмен. (1828-1910), граф, проповідник морального самодосконаленья, простоти життя й непротивлення аду (гав. „толстовство“); „Дитинство, молодість, юнацтво“, „Кавказькі оп.“, романи: „Війна та мир“, „Анна Кареніна“, „Відродження“; оп.: „Смерть Івана Ілліча“, „Господар і робітник“, „Хаджі Мурат“, „Отець Сергій“ та ін., казки, драми й комедії (Овочі просвіти, Влада темряви, Живий труп); 4) Олександр, рос. письмен. (1817-75); лір. поезія, баллади, поема „Іван Дамаскин“, та гум. „Рос. історія“, роман „Князь Срібний“, славна драм. трилогія: „Смерть Івана Гріаного“, „Цар Федор Іванович“ і „Цар Борис“; 5) Олександр, рос. письмен. *1882; оп., повісті, романи: „Аеліта“, „Походження Невзорова“, „Союз п'ятьох“, „Блажитні міста“, „Гіперболіод інженера Гаріна“ та ін.; драми „Бунт машин“, „Змова царської“; 5) Федір, рос. різьбар і маляр (1783-1873), граф, віцепрезидент рос. Акад. Мистецтв; привітель Шевченка; медалі, барельєфи, мозаїки, різьби й малюнки.

Толстяков Палло, укр. комп. та диригент, *1880; твори: хорові композиції („Щені кузні“), обріб укр. нар. пісень, п'єси до кіна, тощо.

Толуоль, метильбензол, ароматичний вуглеводень (C₇H₈), із кам'яновугільного дьогтю; безбарвна рідина, легша від води, розпускає товщі, жири й ін., вживають до виробу фарб і вибухових речовин.

Тольтеки, інд. культ. племя в Мехіку перед аптеками (до XIII в. по Хр.).

Том, (гр.) одна книжка твору.

Том, права притока Обу, 700 км. дов.

Тома, св., ап. Ісуса Христа, званий близнюком, не повірив відроду в воскресенні Христа (звідти „Тома невірний“).

Тома (Thomas), 1) Альбер, фр. соц. політик (1878-1932), 1915-17 міністер постачання; був 1918 на Україні, від 1929 дир. міжнар. уряду праці при Союзі Народів у Женеві; 2) Амбруаз, фр. комп. (1811-96); опери: Міньона, Гамлет, Саїд, камерні твори, вокальні квартети, тощо.

Тома Аквінський, св., іт. домініканець (1225-74), визн. христ. філософ і богослов, „князь схоластики“, апіляв христ. науку з філософією Аристоте-

Лев Толстой.

Тома Аквінський.

ил; відрізняє надприродні правди, для яких нема доказів, у які треба вірити, від фіз. правд, які можна доказати при помочі розуму. Гол. твори: „Summa theologicae“ й „Summa philosophicae“. На Україні його філософія й схоластика мали значний вплив у XVII-XVIII вв.

Томагави, томегак, (ам.-інд.) сокирка піни, індіан; гострий камінь на гнучкій ручці.

Тома Кемпійський, вл. Гемеркен (Hemerken), нім. августинець (1379-1471), родом із Кемпену, написав славний твір „Про наслідування Христа“.

Тома Кентерберійський, гл. Бекет Тома.

Томаківка, острів на Дніпрі, 1581 осідок Запорозької Січі; залишалися зали в вигляді видовженого чотирикутника.

Томас (Thomas) Сідней Джайлкріст, англ. хемік (1850-85), винайшов разом із своїм стрийком Персі Т. спосіб усувати фосфор із сирого заліза в Бессемеровій групі, викладаючи її стіни основними сполуками (доломітом, магнезитом і вапном), тав. процес Томаса; гл. Томасина.

Томасина, томасівка, мінеральне фосфорове гіпно; добувають при витонюванні заліза з руд, а саме при відчищуванні добутого заліза з фосфору способом Томаса; має 12-20% фосфорової кислоти, б. 45% вапняку та решту ін. сполук.

Томашевич Киріян, укр. гравер, вігт і суддя в Кам'яниці; виконав у Кракові 1672 план Кам'яниці; † б. 1690.

Томашевський Орест, укр. маляр (1822-67), член сіб.

Акад. Мист.; іст. і побутові картини: „Три дівчини“, „Блудний син“, „Перші христ. мученики в Києві“.

Томашек (Tomásek), 1) Вацлав Ян, визн. чеськ. комп. клас. напримку (1774-1850), церк. композиції, музика до драм, сольоспівня до слів Гете й ін.; 2) Франтішек, чеськ. політ. діяч, один із найважч. діячів чеськ. соц.-дем. партії, голова чеськ. реп. зборів у Празі 1919.

Томашів, 1) м-о на Холмщині, 7.500 меш.; 2) (Tomaszów), пром. м-о б. Лодзі, 30.000 меш., вироб. сукна, килимів і с.-госп. машин.

Томашівський, 1) укр. архітект кін. XVII в.; будував разом із архітектором Й. Вапшестого церкву Гусятинського монастиря; 2) Степан, гал.-укр. історик, політик і публіцист (1875-1930), доцент львів. потім краків. унів., дійсний член і від 1913 заступ-

ник голови НТШ, 1919 радник укр. мирової делегації у Парижі, 1921 ред. „Укр. Слова“ й „Літопису“ у Берліні, 1925 ред. „Політики“ у Львові. Праці, гол. з доби Хмельниччини, видання архівних матеріалів до іст. Хмельниччини; Укр. історія т. I, „Вступ до історії церкви на Україні“.

Томашівці, м-ко тульчинської округи на схід. Поділля, 6.000 меш., 42-5% укр., 54-3% жидів.

Томбак, стоп міді і до 20% цинку, жовтої або червонової барви.

Томболи, (т.) прилюдна лотерія, де за куплені квитки можна зараз на місці щось виграти.

Томбукту, гл. Тімбукту.

Томе (Tomé) Франсуа, фр. комп. (1850-1909); форт. твори, м. ін. „Legende de l'Ukraine“.

Томек Вацлав, чеськ. історик (1818-1905), проф. і перший ректор чеськ. унів. в Празі, політ. діяч; праці з історії Праги, Чехії, Австрії, про пражський унів., Яна Жижку й ін.

Томі, Томіда (Tomis), гл. Констанца.

Томіслав, король хорватів 903-28, побільшив державу, воював із мадярами, союзник Візантії; за нього собори в Салті 925-27, що свиряли латинізацію хорв. церкви.

Томіч (Tomić) Светозар, серб. етнограф і географ, *1872.

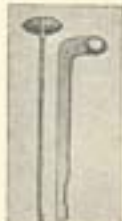
Томкенич Теодосій, укр. львів. міщанин, 1658-59 тайний агент гетьмана Ів. Виговського у зносинах із Польщею.

Томнатик Гутинський, верх у Чорногорі, 2.016 м.

Томпсон (Thompson) Франсіс, англ. письмен. (1859-1907); „Поеми“, „Нарис про Шел“; предетавник кат. містики.

Томсен (Thomsen), 1) Вілгелм, дан. лінгвіст (1842-1927), проф. унів. у Копенгагені, від 1909 президент дан. Акад. Наук; студії над мовами: тюркськими, індогерманськими, кавказькими, мадярською та про вплив герм. мов на фіську-липонські; праці про ст.-руську державу (оборона норманської теорії); 2) Хрестіан, дан. археолог (1788-1865), придумав поділ доіст. культури на три доби: кам'яну, бронзову й залізну.

Томсон (Thomson), 1) Вілліам, лорд Кельвін, англ. фізик (1824-1907), дослідник електричності та науки про тепло; 2) Джо́зеф, англ. подорожник (1858-95), досліджував озеро Рівнікової Африки й Атлас; 3) Джо́зеф Джо́н, англ. фізик, *1856, дослідник електр. провідності газів; 1906 нагорода Нобеля; 4) Олександр, рос. лінгвіст, *1860, проф. унів., опісля ІНО в Одесі, знавець нірм. мови; фонетичні

Томагави преріанів індіан.

К. Томашевич. Деталь гравюри Кам'яниці з 1672 р.

Ст. Томашівський.

Томсон, 3).

студії, між ін. з укр. звучні; 5) Чарльз, визн. англ. природник (1830-1882), дослідник глибокоморської фауни, провідник океанографічних експедицій, що перші дали матеріал для вивчення форм морського дна.

Томськ, рос. м-о, 92.000 меш., торг. і культ. осередок зах. Сибіру, унів.

Томський Михайло, зал. Бфремов, рос. гром. діяч, *1880, більшовик, від 1918 голова „Всесоюзної Центр. Ради Професійних Союзів“.

Томша, воєвода Молдавії, 1563 погромив і вивад туркам Дмитра Вишневецького (Байду); син його Стефан усунув воєводу Константина Могилу.

Тон, (лат.) муз. звук; гл. Голоє.

Тон Константин, рос. архітект (1794-1881), ректор Акад. Мистецтв, офіційний будівничий за царя Миколи I; численні будівлі в нійс рос. стилі (вел. палата у Кремлі, церква Христа Спасителя в Москві та ін.).

Тона, (нім.) ал. бочка, міра тигару, рівна 1000 кг.; т. регістрова, гл. Регістрова тона.

Тонаж, (фр.) кількість тон вантажу, що її може вдержати судно.

Тональність, поширене поняття тонації, коли її гармонічний обсяг не обмежується на тонаційні та альтеровані акорди, а має також звороти до чужих тонацій; гармонічна лінія відхилюється і модулює, а потім знову вертає до гол. тонації.

Тонація, (лат.) 1) з погляду мелодії принадлежність тонів мелодії до певної гамми; 2) з погляду гармонії — відношення акордів до одного основного акорду (тоніки).

Тонга, Приятельські острови, брат.-полінезійська громада островів, 997 км.² і 28.500 меш.; гол. о. Тонгатабу.

Тонаура, (лат.) гл. Гуменце.

Тоніка, (лат.) 1) назва першого ступня гамми; 2) назва акорду, побудованого на 1. ступні гамми; гол. і вирішний акорд і в залежності від нього набувають функціонального значіння всі інші акорди тонації.

Тонкін, півн. частина Фр. Індокитаю, 105.000 км.² і 7.160.000 меш. анамітів; гол. продукти: риж, вугілля, шовк.

Тоновна система, уклад тонів; суч. т. с. опирається на темперованому (зрівняному) строю. Увесь звуковий матеріал ділиться на 9 уривків (октав), і кожен із них на 12 рівних півтонів. Назви октав від найнижчої угору: субконтра о., контра о., вел. о., мала о., перша о. (однорискова), друга о. (дворискова), третя о. (тририскова), четверта о. (чотирискова) і п'ята о. (п'ятирискова).

Тонometr, (лат.-гр.) прилад у окулістації, щоби мірити напругу очної баньки.

Тонус, (лат.) стан напруги тканин у тваринні або людськім організмі; залежить від різних факт. і хем. чинників; т. м'язів залежить також від чинності нервової системи.

Тона, (англ.) ступа, найдавніший тип гінд.-ст.-браз. і будд. святинь: квадратні,

низькі, з банями, навколо з кам'яною огорожею і вис. брамами. Збереглося яких 30 т.: б. Бенаресу, в Саччі на Цейлоні та ін. (Ілюстр. том I стор. 781).

Тоназ, (гр.) мінерал, кремій і флюорак алюмінію $\{(FON)_2Al_2SiO_4\}$; кристали рівноосевого (ромбічного) укладу; безбарвний, або вишюковитий; буває в пегматитових жилах та на їх контактах у Бразилії, Чехії, Саксонії; другорядний самоцвіт.

Тоналович (Тораловіч) Міта, серб. комп. і диригент (1849-1912); хороні твори й церк. композиції.

Топеліус (Torelius) Захар, фін. письмен. (1818-90), автор казок, перекладених і на укр. мову.

Топіке (Торекка), гол. м-о Каліасу (ЗДА), 50.000 меш., автомобільна промисловість.

Топінамбур (Helianthus tuberosus), зелеста рослина, споріднена з соняшником, менша від нього, з неясним цвітом; на корінні парості, подібні до бульби, добра позива для домашньої худоби та дичини; молоде листя вживають як городню, зелене бадилля сільсують; походить із Півд. Америки.

Топінар (Topinard) Поль, фр. антрополог (1830-1911), один із творців суч. фр. антропології.

Топограф, (гр.) знавець топографії.

Топографічна географія, описова географія.

Топографічна мапа, гл. Географічна карта.

Топографія, (гр.) гл. Геодезія.

Тополя (Populus), рід рослини з родини вербуватих; базилкуваті, швидкокорслі дерева до 35 м. вис.; із багатьох пород замітні: Т. срібляста або біла (P. alba), дерево з широко-зубчастим або латчастим листям, зісподу біло-пухнастим; довголітня, походить із середземноморських країв; у нас по садках. Т. іт. або пірамідальна, раїва (P. pyramidalis); дерево з гілками угору; з Півн. Америки через Італію поширилася в Європі; вважають за підміну осокори. До топлі належать також осика, осокір та ін.; деревина топлі м'яжка й легка.

Тополя Кирило, укр. письмен., автор драм. творів: „Чари“ (Москва 1837), музика Опанаса Марковича, з нар. побуту, та „Чур-чепуха“, з життя укр. панства (Казань 1844)

Топінамбур, угорі галузка з цвітом, нижчі парості.

Тополя срібляста, 1. галузка з цвітом, 2. галузка з листям, 3. пилля, 4. дозрілий овоч, 5. насіння.

Топольницький Генрик, гал.-укр. комп. *1864; хороні комп. до Шевченка: „Хустина“, „Перебендя“, „Три шляхи“ і т. д.; в'язани нар. пісень, форт. твори й т. д.

Топольський Матвій, укр. маляр (1766-1812); портрети, мініатюри, іст. картина.

Топорів, м-ко в радехівському повіті в півн. Галичині, 3500 меш., 57% укр.

Тор, (сканд. міт.) бог громи, син Одіна та Фрей, приятель людей, опікує хліборобства.

Тора, тойра, (свр.) 1) п'ятикласка, гл. Пентатевах; 2) пергаментний сувій, на якому списані агадані твори Мойсея.

Торбан, 1) торбан, щикочий струнний муз. інструмент, формою подібний до кобан, тільки довший, струн 30-31, розміщених, як у бандурі чи кобані; живаний до супроводу лір. пісень і танцю, дуже улюблений у 1. пол. XIX в. серед поль.-укр. шляхти на Правобережжі (славеті торбаністи Відорти); 2) укр. потне виданництво, засноване 1905 у Львові.

Торбуни (Marsupialia), громада ссавців, помітна тим, що їх самці мають на черві особливу торбу, де докичують свій розвиток їх молоді, що приходить на світ більш або менше нерозвинені; крім ам. опосума всі ін. роди живуть тільки в Австралії й на сусідніх о-х; деякі роди т-ів нагадують своїм виглядом різнородні громади ссавців, пр. комакодинок, м'ясоїдних, гризунів і ін., а відті й їх назви; гл. таблиця: Австралійська звірн. чч. 2, 6, 7, 8, 10, 13, 15, 18, 19, 20, 22.

Торвальдсен (Thorwaldsen) Бертель, дат. різьбар клас. напрямку (1770-1844); „В'їзд Олександра В. до Вавилону“, пам'ятник Байрона в Кембріджі, Гутенберга в Майнці, Коперніка і кн. Ю. Понятовського в Варшві та ін.

Торвіали і Промисл. місячник у Коломиї 1929.

Торговельна арифметика, гл. Арифметика.

Торговельна компанія, вел. торг. т-во, гол. для заморської торгівлі; т. к. повстали в XVI-XVIII вв., в добу збільшеної колонізаційної діяльності зах.-європ. держав та боротьби за право монополійної торгівлі на просторах Інд. та Тихого океану; держави давали т-вам вел. упо-

вноваження не лише в торг., але також у політ. та військ. діяльності; особливо відомі схід-Інд. т. к., голанд та англ.

Торговельна палата, установа, що її утворюють торг.-пром. кола для захисту своїх інтересів, взаємної інформації, розвитку торг. відносин, полагоди суперечок, що повстають із торг. умов і т. д.; т. п. об'єднують членів однієї країни й різних країн.

Торговельна спілка, спілнота мешког або більшого числа людей під спільною фірмою, що підлягає принципам торг. закону. Сюди належать: 1) явна т. с., коли кілька осіб веде підприємство під спільною фірмою, при чому спільники відповідають усім майном; 2) командитна т. с., гл. Командитна спілка; 3) акційна спілка гл. Акційна спілка; 4) командитна спілка на акції сполучує тип командитної спілки з акційною, при чому найменше один із спільників відповідає необмежено, інші ж беруть участь тільки вкладом до гол. капіталу, розділеного на акції; 5) т. спілка з обмеженою поручкою має організацію товариства, але тільки в мініюрі та з більше поширеними окремими членськими правами; основний капітал в означеній висоті ділиться на поодинокі паї, але ці паї не мають форми акції.

Торговельний реєстр, публична книга, при суді, де вписують усі купецькі фірми судової округи, та всі зміни тих фірм.

Торговельний суд, суд для торг. справ, повстав в Італії, первісно виключно з купців, тепер у т. с. побіч судів із правничою освітою є окремі торг. судді.

Торговиця, м-о на Київщині над р. Синюхою, б. 5.000 меш.; в околицях городище-майдан, стоника кам'яного віку; вперше згадується 1331 у зв'язку з походом лит. кн. Ольгерда на татар; 1792 торговицька конфедерація.

Торговицька конфедерація, заснована в Торговиці 18 V 1792, поль. магнатами-московцями (Ф. Потоцьким і С. Ржевуським) проти конституції 3 V 1791; дала привід до 2. розділу Польщі.

Торговля, окрема галузь госп. діяльності, що складається з купівлі госп. дбір і дальшого їх перепродажу для анску; при помочі т. відбувається розподіл між споживачами вироблених товарів; розрізняють т. гуртову, коли купець продас товар великими партіями таки купцеві для дальшого перепродажу, і т. роздрібну, коли товар продають безпосередньо споживачеві. Свобода торгівлі, 1) право кожної людини вести торговельні справи; 2) необмежений довіз товарів ізза кордону, звільнення його від мита; доктрина свободи т. була поширена гол. в Англії в XVIII і XIX вв.; за неї стояли філократи, представники класичної школи економістів і фрітредери. Транзитова торгівля, перевага через дану країну якихось товарів,

Тополя вірвані-дальня. 1. Близькі з пильковим цвітом. 2. зі стовпковим цвітом. 3, 4. галузки з листками. 5. пильковий цвіт. 6. стовпковий цвіт.

Торбан.

Б. Торвальдсен: Венера.

куплених за кордоном, із метою продати їх у ін. країні. Т. диференційна, себто т. на різницю в цінах; кожен із контрагентів намагається дістати зиск від різниці ціи у час складення договору і в пізніший заадаєтья умовлений речень; предметом д. т. найчастіше бувають вартісні папери.

Торгпредство, скорочена назва торг. представництва СРСР; орган нар. комісаріату зовн. торгони, який заступає закордоном інтереси СРСР та контролює справи вивозу та ввозу товарів до СРСР.

Тордесілас (Tordesillas), есп. м-ко над р. Дуєро б.

Валідолду 4.000 меш., церква з XIV в.; 1494 договір між Іспанією й Португалією, що поділив світ на есп. і порт. сферу впливу.

Тореа-

дор, **торе-** Бій биків, напереді пікадор, матадор (есп.) і бандеріалєро, за ними чульо (образ борець, вишколений до боротьби з биками; а саме: пікадор, чульо, бандеріалєро, всі вони драгують звіря, а щойно матадор (еспада) убиває його мечем.

Торець, 1) права притока Дніци; 2) гл. Терешва 2).

Торжок, рос. м-о б. Твері, 15.000 меш.; гарбарство, городництво; заснований у IX в. як колонія Новгороду В., мав вел. торг. значіння до тат. наїду.

Ториса, притока Геріаду на Закарпатті.

Торі, гл. Вігн і Торі.

Торій (Thorium, Th), радіоактивний метал, в. т. 11-1, атомовий тжар 232.1, знаходиться в мінералах ториті та моназиті; гл. Радіоактивність. Ожису тору вживають до виробу сіток жарових пальників газових (гл. Жарове світло) та додають до вольфрамових ниток електр. жарівок.

Торіно, іт. м-о в Піємонті, давніше гол. м-о королівства Сардинії, 570.000 меш., багате гарних палат і церков, унів. від 1412, Академія Наук і Мистецтв, музей старовини та промисловости; виріб шовкових тканин, біжутерії, меблів і фортепіано; в околиці монастир Суверія з кор. гробами.

Торічеллі (Torricelli) Еванджеліста, іт. фізик і математик (1608-47), перший змірив величину тиснення повітря та винайшов барометр. Торічеллієва порожня, безповітряний простір над поверхнею ртуті у барометричній рурці.

Торкват Александер, швед. посол у Б. Хмельницького під Кам'яницем 1655.

Торквемада (Torquemada) Тома, есп.

домініканець (1420-98), есп. ген. інквізитор 1483-98.

Торки, тюркське плем'я, кочувало в укр. степах; 985 брали участь найманцями в поході Володимира Вел. на болгар; на поч. XI в. притиснуті половцями, прикочували до Дніпра, де зіткнулися з укр.; частина т. ще в XI в. підлягла укр. кп. і оселилася над р. Россю, — осередком був Торческ; ін. оселилися на Лівобережжі і признали владу переславського кн., утворили пійськові поселення проти половців і пізніше змішалися з слов. населенням; частина їх перейшла Дунай і оселилася в Візантії.

Т. Торквемада.

Торнадо, торнадос, (есп.) дуже сильний гураганний вітер в зах. частині тропічної Африки й зах. Індії.

Торнеоельф (Torneåelf), ріка 420 км. дов., на границі Швеції і Фінляндії, вливається до Ботніцької затоки.

Торністра, (візант.) воїнький напличник.

Торо (Thoreau) Генрі Давід, ам. письмен. (1817-62); „Вальден або життя в лісах“, „Прогулянки“, щоденник.

Торонський Олексій, гал.-укр. педагог та гром. діяч (1838-99), гр.-кат. свящ., голова Укр. Пед. Т-ва, спіробітник укр. час., автор шк. підручників.

Торонто, давніше Йорк, гол. м-о кан. провінції Онтаріо, 557.000 меш., унів., машинова промисловість.

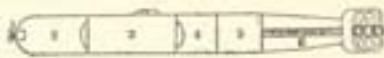
Торонто, торг. частина.

Торосенч Микола, вірм. перк. діяч (б. 1804-51), архисп. у Львові, проголосив унію з Римом (1829), наслідком чого галицькі й подільські вірмени відірвалися від григоріанської церкви й митрополії та зблизилися до поляків і згодом попольщилися.

Торпедо, верх у Мармароських горах, 1.939 м. вис.

Торпедо, (есп.) 1) підводна,

подібна до цигара зброя вогнної флоти,

Торпедо, 1. запальник, 2. камера з вибуховим матеріалом, 3. резервуар згущеного повітря, 4. камера з підогрітим апаратом, 5. двигун, 6. керма кочори, 7. хвостова частина з гвинтами і кермами.

викидувана з корабля, або літака; ударившись об ворожий корабель, вибухас з страшною силою; 2) ящик самоходу, що своєю будовою аменшує опір повітря при швидкій їзді.

Торпедовець, невеличке швидке військ. судно, що викидає торпеди.

Торрес (Torres), 1) Джованні, павський нунциї у Польщі за революції Б. Хмельницького; його релігії до Риму мають значіння для іст. тодішніх подій на Україні; 2) Люїс Ваа, есп. корабельний капітан, що 1606 перший проплив вузиною між півн. Австралією й Новою Гвінеєю, названою його іменем; 3) Анрі, фр. адвокат, *1884, оборонець Шварцбарта, що вбив С. Петлюру, й автор праці про цей процес.

Торресова протока, протока між Австралією й Новою Гвінеєю.

Торс(о), (іт.) тулуб у людини або статуї, без голови та кінчини; бюст (Л. гл. I. том ст. 506).

Торт, (фр.) вел. печиво у формі кружка а різних солодоців, анич. покрите локром або конфітурами.

Тортурн. (з „Peinlicher Gerichtsordnung“ 1532 р.).

Тортурн, (лат.) муки, катування, завданні фіз. болю, щоби довідатися правди при допиті обвинуваченого. На Україні, в добі Р. Пракди т. були божим судом (пр. проба вогню, води); під кінець кн. часів, у добі лит. русь. та коз. права це вже спосіб змусити злочинця визнати свою вину. Укр. звичаєве право XVI-XVIII в. знає т. місцевого походження (биття, припикання вогнем) та зах. (колесування). Коз. суди знають: а) батьківську муку (биття буком), б) строгу муку (биття канчуками та киями при зв'язаного до стовпа), в) найстрогішу м. — триразове припикання розпаленим залізом. Від т-ів міг у нас звільнити злочинця пошкодований або присутній народ. Таке тортурнування в окремих приміщеннях завів на Україні рос. уряд (2 пол. XVIII в.). Т., загально вживані у середньо-

віччі, скасовані в Прусії 1740, в Саксонії 1770, в Австрії 1776, Росії 1801.

Торунське озеро, оз. на Закарпатті на вис. 980 м.

Торунсько-бидгощська конституція, 1519-1520, для селищ у Польщі заводила панцину: один день на тиждень.

Торунь, гол. м-о поль. Помор'я над Віслою, 40,000 меш., ратуша з XIII в., руїни замку та міських мурів, металургічна й машинова промисловість, славі медівники; 1411 і 1466 мир хрестоносців із Польщею.

Торф, (нім.) витвір розкладу болотних рослин, гол. мохів, тав. торфяників; находитися в багнистих околицях Галичини, Полісся, Сибіру й ін.; т. добутий із торфовища стискають і висушують та вживають на паливо, до ізоляції, пакування, витворювання світляного газу й т. п.

Торфник, гл. Мох.

Торчн, м-ко в лудькому повіті на Волині, 3,300 меш., 51% укр., 40% жидів.

Тосканіні (Toscanini) Артуро, іт. музика, *1867, визн. диригент, довголітній диригент опери Ла Скала, постійний диригент філгармонійних концертів у Нью-Йорку.

Тосканія (Toscana), до 1860 самостійне вел. князівство, тепер провінція в серед. Італії, 22,935 км.² і 2,700,000 меш., гол. місто Флоренція.

Тосканське море, гл. Тиргенське море.

Тосканський стиль, тип етруської кольони, широко вживаної в рим. будівництві, подібний до гр. дорійської (гл. Гр. мист.), але в тяжчих і грубших формах.

Тост, тоаст, (англ.) застільне побажання а нагоди якогось свята; піднесена чаша за честь здоров'я, промова підчас бенкету.

Тості Франческо Пабльо, іт. комп. (1846-1916), автор популярних пісень.

Тот, стип. бог мистецтва й науки; зображували його з головою ібіса.

Тот (de Tott) Франсуа, фр. барон і військ. старшина (1733-93), що його батько приятелював із гетьманом Орликом; провів 23 роки в Туреччині й Криму з дорученнями фр. уряду; великий порог Росії; 1769 брав участь у наскоку хана на Нову Сербію, що й описав у своїх споминах; переклад частини про Україну у „Київ. Старині“ 1883.

Тоталізатор, (фр.) 1) рахівниця на кінських перегонах, показує поставлені ставки на коня; 2) гра на перегонах — учасники ставляють прилюдно різні суми на адогадного переможця.

Тотем, (ам.-інд.) тваринний або рослинний символ; його деякі примітивні народи вважають за містичного представника або й пращура свого роду або племені; тоте-

А. Тосканіні.

Тот.

міам, примітивний ступінь розвитку суспільства, зв'язаний із культом тотемів.

Тотліл, король схід готів, 542-552, добув 546 Рим, 552 поляг у боротьбі з Наресом.

Тотлабен Едуард, граф, рос. інженер генерал (1818-84), оборонець Севастополю підчас кримської війни, 1878-9 головнокомандувач рос. армії в рос.-тур. війні, 1879 одеський, 1880 виленьський ген. губернатор.

Тотожність, ідентичність; „тотожні“ є об'єкти, що ні в якому відношенні не відрізняються один від одного.

Тотомініц Вахан, рос.-вірм. кооператор, *1875, теоретик і активний організатор кооперативного руху, проф. вищої кооп. школи в Берліні; „Основи кооперації“, „Сіль.-госп. кооперація“, „Кооперативна енциклопедія“ та ін.

Тофан Георг, рум. політ. діяч на Буковині (1886-1920), публіцист, після 1918 секретар освіти й директор учит. семінарії в Чернівцях; ред. час. „Junimea literară“, де містив переклади з укр. писем.

Тофи (*Tophi arthritici*), нагромадження солей сечової кислоти у суглобах і їх околиці, в підшкірній тканині (часто на вухах) і ін. у людей, що хворіють на подагру.

Тох (*Toch*) Ернст, нім. музикант, *1887, один із представників суч. нім. модерної музики.

Тохарська мова, давню вимерла індоєвроп. мова у схід. Туркестані; належить до мов „кентум“; віднайдена 1904 в рукописах із буддистичними текстами; писемно їй походження.

Тохтамин, хан Золотої Орди, здобув престіл при допомозі Тимура, 1382 здобув Москву та ін. моск. міста, 1385 розбитий Тимуром утратив престіл, 1407 убитий Едігем.

Тозці (*Tozzi*) Федеріго, іт. писем. (1883-1920); новелі „Три хрести“, „Власність“.

Точка, пункт, (лат.) в геом. Евкліда те, що не має ані розміру, ані частин; на площі місце перетину двох прямих, у просторі місце, де сходяться три площі; в аритм. знак множення.

Тоя, аконіт (*Aconitum*), зелеста рослина з родини жовтицюватих, до 1 $\frac{1}{2}$ м. вис., з вел. сильно пальцевато впрізаним листям і синім, синьо-білим або жовтим цвітом; листки його чаші забарвлені мов пелюстки корони, з них два гор. творять „шаночку“; дуже отруйна, гл. Аконітина.

Трабант, (іт.) товариш, сердок, приборчик або воєк для особистої охорони шиа. особи; в астр. місяць, сателіт.

Трава,

однопро-зьябена, зелеста рослина, атонким, волокнистим корінням, довгим, вузьким, рівнобіжно зв'язкованим листям та довгим, тонким білом. тав. стеблом, у середині звич. порожнім і передленим поперечними стінками, тав. вуздами, на кілька частин (міжузла); цвіт складається з одного стовпика й трьох пильків та обгорнений шкіркуватим листочком, тав. половиною; кілька таких цвіточків, обгорнених двома половинами, творять „колосок“; більша кількість колосків, зібрана на верхку стебла, творить „колос“; коли колоси держаться стебла на довгих черешках, тоді колос є „віхуватий“ або „міглиций“. Родина трав (*Gramineae*) має б. 4000 різних родів, що поширені по цілому світу, творить для домашніх тварин добру нащу, як: р-у-сянка або пахуча трава (*Anthoxanthum*), який єдно задищує свій запах, китник (*Alopecurus*), тимотка або ти-

Трави: 1. китник, 2. костерова, 3. висіпка, тонконогі, 4. трисучка, 5. фр. райграс, 6. стовило, 7. купчистка, 8. ячмін, 9. щучка, розквіт, 10. дурійка, 11. перій, 12. гребенячка.

ся з одного стовпика й трьох пильків та обгорнений шкіркуватим листочком, тав. половиною; кілька таких цвіточків, обгорнених двома половинами, творять „колосок“; більша кількість колосків, зібрана на верхку стебла, творить „колос“; коли колоси держаться стебла на довгих черешках, тоді колос є „віхуватий“ або „міглиций“.

Родина трав (*Gramineae*) має б. 4000 різних родів, що поширені по цілому світу, творить для домашніх тварин добру нащу, як: р-у-сянка або пахуча трава (*Anthoxanthum*), який єдно задищує свій запах, китник (*Alopecurus*), тимотка або ти-

Трави: 1-3. русянка, 2. вилоси, 3. цвіт у ліжку, 4. міглиця, 5. частинка її стебла, 6. тимотка, 7-11. англ. райграс; 8. колосок, 9. один цвіт, 10. стовпик, 11. пліска.

Трави: 1-3. русянка, 2. вилоси, 3. цвіт у ліжку, 4. міглиця, 5. частинка її стебла, 6. тимотка, 7-11. англ. райграс; 8. колосок, 9. один цвіт, 10. стовпик, 11. пліска.

мофійка (Phleum), м'ятлиця (Agrostis), м е д о в а т р а в а або солодень (Holcus), г р е б е н я ч к а (Cynopus), т р я с у ч к а (Brisa), к у п ч а т к а або грятинця (Dactylis), к о с т е р е в а або типчина (Festuca), с т о к о л о с а (Bromus), р а й г р а с або пажитниця (Lolium), в и с н и к а або тонконіг (Poa) та багате ін. Чимало родів трав мають зерно багате на мучину й споконвіку служать людам за поживу; деякі з них досі ростуть дико, пр. м а й н а - т р а в а (Glyceria) в півн. Європі й Азії; та більшість їх здавна належить до найпожиточніших господарських рослин; гл. Кукурудза, Дура, Просо, Могар, Бор, Риж, Овес, Жито, Пшениця, Ячмінь. Деякі роди трав шкідливі, як пр. п е р і й (Agrocyum), що своїм густим корінням засмічує поля, або й трійливі, гл. Дурилка. Загалом трави невисокі, та деякі роди доходять до кількох метрів висоти; гл. Тростина цукрова, Ковила, Очерет; один тільки бамбук адревнілий належить до найвищих рослин; гл. Бамбук. Найближче споріднені з травами осоки (Cyperaceae), мають повне, звич. тригранне стебло без вузлів і тверде, дуже скременіле листя, через що непридатні на пашу; ростуть по бagnaх і над водами; у нас значайні: осока (Carex), осетник (Scirpus) і смикавець (Cyperus), гл. також Папірус.

Траванкур, півд. брит.-інд. васальна держава, 17,300 км.² і 4,000,000 меш., гол. м-о Тривандрум.

Траве (Grave), ріка в півн. Німеччині, 112 км. дов., вливається до Балтійського моря, сполучена каналом із Лабою.

Траверза, (фр.) поперечка, звич. залізний трям, уживаний як поперечка підпора.

Транерс, (фр.) у фортифікації, споруда для захисту перед огнем з боків або з заплід; в мореплавстві — напрям пряминовий до курсу корабля.

Транертін, гл. Ваняк.

Транестія, (лат.) гумористичний твір, де автор поважну тему перетворює при помочі комічних ситуацій, картин, описів у — комічну („Енеїда“ Котляревського й.).

Траєнція (digestio), низка хем. пролів, у тваринному (й людському) організмі (шлунку, кишках); вони розкладають і переробляють поживу на речовини, які описи всмоктуються й асимілюються.

Травма, (гр.) ушкодження тіла з зовн. причин, пр. рана, забій і т. ін.

Транатизм, (гр.) хворобливий пролів, спричинений нещасливим випадком.

Транн (Traun), права притока Дунаю, (б. Лінду), 180 км. дов.

Траутман (Trautmann) Райнгольд, нім. славист, *1883, проф. унів. в Празі, Кенігсбергу, описав в Лівонію; слов.-балтійські студії, старопруська мова.

Трагедія, (гр.) мабуть „снів цнів“) гр. т. повстала під кін. VI в. до Хр. в Ате-нах; джерелом був культ Діоніса, першим зародком дитирамб, де, починаючи від

Аріона (б. 600 до Хр.), співці виступали одягнені в козачі шкiри, як товариші Діоніса, сатири; 534 до Хр. Теспід, поруч хору, мав першого актора й так став творцем власної драми. Після нього розвивали гр. т. Хериль, Пратин, Фриніх і ін., а до найвищого розцвіту довели її Аїсхиль, Софокль та Еврипід. Із рим. трагиків найславніші: Лівій Андронік, Невій, творець тзв. нап. рим. трагедії. За гр. зразками йшли: Енній, Пакувій (220— б. 130), Акцій (170— б. 86), Азій, Полліон (76 до Хр.— 5 по Хр.), Варій. Трагедії Сенеки не спенічні. Із новітніх трагиків найбільші: Л'юне де Вега та Кальдерон — іспанці, Шекспір, Марльон, Джонсон — англійці, Альфієрі, Монті — італійці, Корнель і Расін — французи, Гете, Шлєр, Кляйст, Геббель, Грільпарцер — німці, Островський, А. Толстой — росіяни, Словацький, Виснявський — поляки. Від романтичної доби поняття т. інколи покривається з поняттям драми; обидва ці роди годі розмежувати. Пр. усі п'єси Ібсена, що підходять під поняття трагедії, названі драмами.

Трагізм, (гр.) обставини, що проймають нас жахом, немовби над ними нависло лихе призначення.

Трагік, (гр.) 1) актор, що грає трагічні роли; 2) автор трагедій.

Трагіка, (гр.) гл. Трагізм.

Трагікомедія, (гр.) трагедія, де є комічний елемент; сумно-веселе видоизше.

Традиціоналізм, (лат.) 1) філ.-релігійний напрям у I. пол. XIX в. (гол. у Франції): все людське пізнавання вважав за боже об'явлення, переказане нам традицією; 2) прив'язання до принципів передачі нам традицією.

Традиція, (лат.) вл. передача; 1) в історії: передача специфічно історичних прикмет із покоління на покоління й від епохи до епохи; 2) в етніці: передача без критики норм поведінки від покоління до покоління; 3) усна передача — у протилежність до писаної; 4) писана передача пам'яток; 5) в христ. церкві правди віри, що походить від Ісуса Христа або від апостолів, але не записані в св. Письмі.

Тракторіон, (лат.) параболічна лінія, що нею рухається в просторі тіло (куля, гарматея), кинуте під кутом меншим ніж 90°; в і с о м. крива, що перетинає систему одновимірних кривих під тим самим кутом.

Трайчке (Treitschke) Гайнріх, нім. історик і політик (1834-96), речник єдності Німеччини під проводом Прусії, проф. унів. в Берліні, 1871-88 міністер; „Нім. історія у XIX в.“, „Політика“, „Листи“.

Траки, пераісле населення півн.-схід. Угорщини та Закарпаття від неоліту аж по рим. добу, карпатськими провалами передіставалися від початку бронзової доби до Галичини та зайняли з кінцем гальштатської доби серед. Галичину, Покуття та

півд. Поділля; виперті вандрами з кін. II в. по Хр. (175) за Карпати.

Тракія, півд.-схід. частина Балкану, розділена між Туреччиною, Болгарією та Грецією (тепер Румелія й схід. частина Македонії).

Тракт, (лат.) широкий битий шлях.

Трактат, (лат.) 1) міжнар. договір, між двома або кількома державами; 2) наукова розвідка.

Трактор, (лат.) вантажний віз, також сіль.-госп. машина, порушувана бензиновим (газовим) двигуном, що тягне вантаж за собою (пр. плуг, тощо); Ілюстр., гл. таблиця: Сільське господарство, чч. 3, 4, 5.

Тракувати, (лат.) 1) обмірковувати, роздумувати; 2) умовлятися з ким; 3) приймати когось, гостити.

Тралер, (англ.) воєнний корабель, щоб вилловлювати міни.

Траль, (англ.) сітка, яку при допомозі тягарів спускають на дно моря, вилловлювати морські тварини або міни.

Трамвай, (англ.) гл. Електрична залізниця.

Трамполін, трамплін, (іт.) відскоки, дошка на одній кінці рухома; її використовують при скоках у руханні, спорті.

Тран, (нім.) густий неприємного запаху олій, який виплюють із товцю (сила) морських ссавців (китів, моржів, тюленів і т. ін.) та риб; уживають при замшевому чистенні й апертурі шкір, у миловарстві, для мазання і т. ін.; у мед. уживають трану з печінки дорша й вахні, проти скрофульозу, рахіту й туберкульозу.

Транзит, (лат.) перевіз вантажу, переїзд.

Транквіліон-Старовецький, гл. Старовецький.

Тране, (англ.) глибокий сон, у який падає медій.

Трансакція, (лат.) умова, переведення якогося діла.

Трансваль (Transvaal), півд.-схід. союзна держава домінії Союзу Півд. Африки, 286.000 км² і 2.000.000 меш. (2/3 чорних тубільців); країна височина та гориста; гірництво (золото, діаманти), хліборобство, скотарство. Гол. м-о Преторія.

Трансверсальний, (лат.) поперечний, що перетинає впоперек (лінія, пр. залізнична).

Трансгімалій, Гори Свен Гедіна, до 7.300 м. вис. гори в півд. Тибеті, рівнобіжні до Гімалій.

Трансгресія, (лат.) насув моря на поверхню суходола, у протилежність до регресії — відступу моря; обидва прояви зумовлені здвигом земної кори; трансгресійні моря — неглибокі.

Трансент, серед нава будови; гл. Нава.

Трансильванія, гл. Семігород.

Трансильванські Альпи, гл. Карпати.

Трансйорданія, гл. Керак.

Транскрипція, (лат.) 1) передача письмом звуків і слів чужої мови; 2) переклад муз. твору з одного інструменту або голосу на інший.

Транслітання, Транслітання, гл. Ляйта.

Трансмісія, (лат.) вал до передачі механічної сили на віддалі при допомозі трибів, кодол (шпурів), пасів, ланцюгів.

Транспаданський, по другому боці, на північ від р. Паду, По; Транспаданська республіка, держава, заснована 1796 Бонапартом у Льомбардії; 1797 сполучена з Шпаданською республікою.

Транспарент, транспарант, (фр.) 1) натягнені на раму папір або полотно з надписами або малюнками, ззаду освітлені; 2) аркуш паперу з лініями, що його підкладають під нелінійований папір, щоб рівно писати.

Транспірація, (лат.) випаровування води живою рослиною або твариною.

Трансплітація, (лат.) перещеплювання тканин або органів людей і тварин; розрізняють кілька родів т.: 1) автоплектика, гл. Автоплектика; 2) гомеоплектика, коли перещеплена тканина походить з ін. організму, що належить до тієї самої породи (з коня на коня, з людини на людину); 3) гетероплектика, коли перещеплена тканина походить від однієї ін. породи.

Транспозиція, (лат.) переклад муз. твору до ін. тонації.

Транспорт, (лат.) 1) перенос, перевіз; 2) предмети перевозу; 3) у флотії воєнний вантажний корабель для перевозу різних запасів: харчів, амуніції й вугілля для флотії, війська для десантів і т. ін.

Транспортир, (лат.) гл. Кутюмір.

Трансубстанціяція, (лат.) пересуцествлення (церк.); в кат. рел. переміна в Службі божій хліба й вина в тіло й кров Ісуса Христа, при чому перемінюється субстанція, а не змінюються зовн. прикмети.

Трансудат, (лат.) неса прозора рідина незалежного походження, з малою кількістю білкового; назбирається в зминах тіла (плевральній, черевній, осерцевій) при хворобах серця, нирок, печінки й деяких новотворах.

Трансфер, (лат.) банківий переказ грошей із одного місця до другого; перенос у бухгалтерійних книгах.

Трансформатор, (лат.) прилад, що при допомозі електромагнетної індукції перетворює змінний струм однієї напруги у змінний струм ін. напруги. Основні складовини т.: 1) дві дротині намотки (первинна або примарна, до якої відводять первинний струм і другісна або секундарна, від якої відбирають трансформований струм); 2) магнетопровід, у вигляді тав. залізного стрижня т. Т. не має рухомих частин і через те найвдадніша з усіх машин; його видатність сягає 99%. Значіння т-ів

у суч. електротехніці величезне, прикладення їх найрізноманітніше; головне з них — зміна низької напруги на вис. для пересилання енергії на значну віддачу (а на місцях зворотна трансформація на напругу низьку).

Трансформізм, (лат.) гл. Еволюціонізм.

Трансфузія крові, перелив крові з кровоносних судин одної людини до судин другої, знав вже в XIII в., пізніше залишена, останніми часами знову відновлена.

Трансцендентальний, (лат.) гол. в Кант: той, що є передумовою всякого можливого пізнання (не змішувати з „трансцендентний“).

Трансцендентний, (лат.) той, що є поза межами; в теорії пізнання: той, що поза межами (можливого) пізнання; в філософії релігії: Бог трансцендентний світові, що не є в світі цілком — антипантеїстична ідея.

Траншея, (фр.) викопаний рів, де ховається війська перед ворогом; заг. рів.

Трап, (нім.) сходя на кораблі, дошка для сходження на корабель.

Трапані, ст. Дрепанум, пристань на зах. Сичеві, 84.000 меш., поклади соли.

Трапеза, (гр.) 1) в геом. чотирикутник, що має два боки рівновкі, але нерівні; 2) гл. Гойдак.

Трапеза,
в — висота

Трапеза, (гр.) обід, їжа, бенкет; монастирська їдальня; частина церкви з штарем.

Трапезоїд, (гр.) в геом. чотирикутник, що не має рівновкіх боків.

Трапезунт, Траблон, тур. пристань над Чорним морем, 25.000 меш., важний торг. осередок; Т. колонія Синопі, основана 756 до Хр., за рим. часів столиця провінції Родіс Ріоміополісис, пізній осередок культ. впливів Візанті на Грузію; 1294-1462 гол. м-о окремої гр. держави, основаної Комненом, описи тур.; предмет коз. нападів підчас морських походів, 1614, 1616, 1625.

Трапер, (англ.) у гірничій роботі, що шляху входу до копальні; ловець, що наставляє пастки на хижаків.

Трапезія, гл. Трапез.

Трапезисти, члн цистерців суворих правил; повстали в XII в. через реформу монастиря цистерців у Ла Трап (La Trappe) в Нормандії; придержуються постійно посту й мовчання.

Трапезисти, жіночий чин, заснований 1689.

Трас, дуже дрібний трахітовий (або андітоновий) туф, жовтий, сірий або зелений (Румунія, Угорщина, Італія).

Траса, (фр.) визначення шляху, яким має йти будова залізниці, або напрямок спортових змагань.

Трасат, (іт.) гл. Вексель.

Трасибудь, атеп. полководець (від 411 до Хр.), демократ, 403 визволив державу від влади 30 тиранів.

Трата, (іт.) гл. Вексель.

Трафальгар, річ між Гібральтаром і Ка-

дізом; 1805 перемога Нельсона над фр.-есп. флотом.

Трафарет, (іт.) механічна схема, за якою хтось їде в своїй праці; шаблон.

Трафіка, (іт.) крамниця з тютюном.

Трахеотомія, (гр.) хірургічна операція подовжнього розтину передньої стінки дихальника, щоб дати доступ повітря до легень при крупі, зжужженні горляночки, придрушенні чужим тілом і ін.

Трахея, (гр.) гл. Дихавка.

Трахіт, (гр.) магматична гіршина, роалита, хем. складом подібає до сініту; складається з ортоклазу (санідину), плагіоклазу та біотиту; розмірно рідка (Карпати).

Трахома, (гр.) сухий волос, сгип. запалення очей; заразлива недуга злучиці, а часом і прозорих ока; часто спричинює пониження бистроті зору, а навіть і сліпоту.

Трахтенберг Вощ. рос. економіст, *1883, дир. Укр. Стат. Управління УСРР; „Суч. кредит і його організація“.

Траян (Marcus Ulpius Trajanus), рим. цар 98-117 по Хр., *53, установлений Первою, поширив рим. державу до найбільших границь у війнах із даками 101-2 і 104-7 і партами 114-6; на пам'ятку дакійської війни колонна Траяна на форумі Т.; гл. Траянова колонна; полишив сліди в укр. нар. словесності і літ. та став предметом легендарних і казкових мотивів (Слово о полку Ігоревому).

Траян.

Трапнів вал, вел. 60 км. завдовжки, земляний оборонний вал, висячений римлянами, на схід, пограниччі рим. держави в Мезії від Чернаводи по Констанцу, начебто з наказу Траяна й Константина В.; останки його збереглися в Добруджі.

Трапнов Теодор, болг. поет, *1882; символіст (пеленюсний страждання болг. народу).

Траянова колонна, кам'яний стовп-пам'ятник на Траяновому форумі в Римі, збудований 113 по Хр. гр. архітектором Аполлотором, заввишки 29½ м.; на колоні вирізьблена спіральна стрічка барельєфу 200 м. завдовжки, зі сценами боротьби римлян із даками (побут, життя, будови, тощо).

Треби (iuga stolae), датки, що їх люди дають связі за душпастирські чинності.

Требинська Марія (з роду Євреїнова), укр. гром. діячка, *1862; 1892-8 зорганізувала й провадила на Полтавщині нар. театр.

Требишів, Требуша, м-ко на Закарпатті, над Тисою, 5.500 меш.

Требія, права притока р. По, 93 км. дов.,

Траянова колонна.

випливає з Апенінів; 218 до Хр. перемога Ганнібала над римлянами.

Требник, літургична книга схід церкви, містить підрава на різні випадки людського життя (народина, хрестина, похорон, сводь, та ін.); на Україні особливе значіння має „Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ“ митр. П. Могилы, вид. 1646 в Києві.

Тревизо (Trevise), Тревіджі, півн.-іт. м-о, 54,000 меш., собор із XII в., ст. мури; металургічна і ткацька промисловість.

Тревір, гл. Трієр.

Трегубов Бласей, укр. гром. діяч і педагог (1849-1929), член київ. укр. Старої Громади, 1876-93 учитель колегії Павла Галагана в Києві, опісля інспектор дівочого інституту в Керчі; співробітник ВУАН; багато заслужився коło видавання „Київ. Стариш“ за ред. В. Науменка.

Тред-юніон (trade-union), англ. професійна спілка, що об'єднує робітників (переважно кваліфікованих) якоїсь галузі промисловості й має за завдання боронити їх інтереси, як продавців робітної сили; пізніше т.-ю-и („лові“) набрали політ. забарвлення.

Тредиковський Василь, рос. письменник (1703-69), перший завіт до рос. віршування тонічний ритм, перший звернув увагу на цінність нар. пісні, створив реформу правопису; ославлений автор нещасливих віршів.

Трезор, (фр.) схованка в огнетривалій камі, скарбниця.

Трейд-марк, (англ. trade-mark) гл. Товарний знак.

Трек-система, (англ.) видача робітникам платні не готівкою, а різними продуктами або виробленими товарами; майже в усіх култь. країнах т.-с. заборонена законом, бо доводить до визиску робітників; буває ще в хатній промисловості.

Трема, (лат.) тремтіння голосу і всього тіла з огляду, гол. перед природним виступом.

Трембецький (Trembecki) Станіслав,

поль. поет (1730-1812); гол. твір „Софійка“ (опис славного мастку Потоцьких б. Гумані).

Трембіга, (рум.) довга дерев'яна гупульська труба.

Трембіга, укр. видавництво в Коломиї, засноване 1922 Зеноном Кирилловичем; календарі й популярні книжки.

Тремольо, (іт.) 1) вада у співі, неприродне сильне колихання і хвилювання го-

лосу, сполучене знич. з хитанням висоти тону; 2) на смичкових інструментах багаторазове, швидке повторювання того самого тону.

Трей, (фр.) 1) обоз, валка; 2) хвіст довгої жіночої сукні; 3) гл. Трен(ос).

Тренер, (англ.) той, що підготує змагунів, уїжджує коней або вчить акробатів різних штук.

Трен(ос), голосіння по вмерлому, жалісна пісня; останки тренів збереглися після гр. дірків Симоніда й Піндара.

Трент, ріка в сх. Англії, 240 км. дов., вливається до Півн. моря.

Трентіно, гл. Венеція 2).

Тренто, Трієст, ст. Триєнт, іт. м-о (до 1919 австр.) в півд. Тиролі, 38,000 меш.; собор і замок із XIII в.; 1545-63 тут триєнтський собор.

Трентонський (Trentowski) Броніслав Фердинанд, поль. філософ і педагог (1807-1869), проф. унів. у Фрайбурзі в Баденщині; ідеаліст геґелівський.

Трентон, гол. м-о держави Нью Джерсі, 137,000 меш.; гончарська, порцелянова й металургічна промисловість; 1776 перемога Вашингтона над англійцями.

Тренувати, (англ.) систематично привчати тіло до спортивних змагань, гартувати.

Тренчанські Теплиці (Trenčianske Teplice), купелева місцевість у зах. Словаччині, б. 1,500 меш., радіоактивні сірчані теплиці.

Тренчіні (Trenčín), м-о в зах. Словаччині, 10,000 меш.; вироб. сукна й вибухових матеріалів.

Трепанція, (гр.) хірургічна операція: вишлювання куска кістки в черепі при помочі особливих долів (трепанів); роблять при пораненнях, гноєвихках, повторних міаку і ін.

Трепанг, гл. Гладуша.

Трепета, гл. Осика.

Трепов Дмитро, рос. держ. діяч (1855-1906), моск. обер-поліцмайстер, від 1906 сиб. генерал-губернатор, міністер внутр. справ, постійний радник Миколи II, душитель рев. руху та організатор чорносотенних погромів.

Тресіч-Павічіч (Tresić-Pavičić) Антон, хорв. письменник і політик, *1867, поет і журналіст; збірка поезій („Голоси з Адрійського моря“).

Тресса, гл. Борта.

Трест (англ. trust), форма найповнішого об'єднання підприємств, коли вони цілком втрачають свою самостійність; т. не обмежено порядкує продукцією підприємств і продажем їх виробів; найраніше т. повстали в Америці, в промисловості: нафтовій (власник Дж. Рокфеллер), залізничній (власник Морґан), хем. (власник Дюпон), автомобільній (Форд) і ін.

Третій відділ („третьє відділення власної його імператорської величності канцелярії“), рос. установа для боротьби з ви-

Гуцул грає на трембіті.

вольним рухом; йому підлягала жандармерія; заснований 1826, 1880 перетворений на департамент поліції при міністерстві внутр. справ.

Третій корпус УГА, сформований 1 1919 з груп: Лютовиська, Хирів, Круженячі, Рудки, Щирець; до нього належали бригади: гірська, VIII самбірська, XI, стрийська, на поль. фронті VII, львівська, на рос. фронті II, коломийська й кінна. В укр.-поль. окопній війні займав фронт від словац. границі через Хирів-Перемишль-Судову Вишню-Городок по Бартатів; в укр.-рос. війні був основою армійної групи ген. Кравца, що відбила Київ від більшовиків, і брав участь в операціях проти добровольчої армії; важкіші бої: під Хировом узимку 1919, на лівій Перемишль-Львів II і III 1919, Монастириськами V 1919, Жмеринкою, Хвастовом, Києвом VIII 1919, Дашевом XI 1919; команданти: полк. Гриць Коссак, генерали: Гембачів і А. Кравець; начальники булав: полк. Папи де Явоті, підполк. Долзжаль і майор А. Льобкопін.

Третій стан, (фр. tiers-état) у давній Франції міське населення у протилежність до шляхти й духовенства.

Третій стиль, гл. Рим. мистецтво.

Третій чин, гл. Терціарій.

Третя бригада УГА, бережанська, powstała при реорганізації УГА 1 1919 з групи Наварія; в складі II корпусу УГА облягала Львів із півдня; разом із 7 львівською бригадою прорив поль. фронту під Чортковом 8 VI 1919, битва під Бережанами 18-22 VI 1919, опісля на рос. фронті в боях під Проскуровом, Староконстантиновом, Коростем; ком-и: А. Вольф, С. Шухевич.

Третяк, 1) Семен, полк. київ. за гетьмана Брюховецького, засланий моск. урядом у Кременчук на Сибір, вернувся на Україну 1670; 2) Федір, полк. піхоти в кол. війську при гетьмані Золотаренку на Білій Русі 1654-55; 3) (Tretjak) Юзеф, поль. літературознавець та історик (1841-1923), укр. роду, проф. укр. мови й літ. на краківськ. унів.; праці про Скаргу, Б. Залеського, про вільн. Міденвіча на Шевченка; Навчери Історії укр. літ.; Історія хотинської війни.

Третяків Олександра, укр.-маляр. *1896, працює в Парижі; портрети, краєвиди.

Третьковська галерея, miest. музей у Москві; заснований моск. купцем П. Третьковим (1832-98).

Третьорід, третинні веретні, наймолодша формація кезозою (гл. Геол. формації); у т-ді відбулися сильні горотворчі процеси, що утворили Альпи, Карпати й ін. вис. гори; в нас підсопня було тепле, підavorотнякове; розвиток ссавців.

Треф, (фр.) вл. коношина, у картах: масть, звана „жир“, „жолудь“.

Трефний, (свр.) нечистий, приготований негідно з ритуалом, заборонений рел. приписами.

Трещаківський Лев, гал.-укр. гром. ді-

яч (1810-74), гр.-кат. свщ., діяч „Гол. Руської Ради“, ініціатор і член-основник „Нар. Дому“ у Львові, член „Гал. руської Матиці“, 1861-66 посол до сойму; статті в „Зорі Галицькій“ та ін. гал.-укр. час.; перший укр. підручник пасічництва 1856.

Триб, (нім.) зубате колесо до передачі механічної сили.

Трибадія, (гр.) гл. Лесбійське кохання.

Трибулька, гл. Цибудля.

Трибун, (лат.) 1) у ст. римляни: начальник одной з трьох дільниць Риму; т. е. карбовий, скарбник, помічник квестора; від 71 до Хр. заступник плебеїв у судах; т. військовий, провідник леґіону, полковник, часом із консульською владою; т. народний, заступник інтересів простолоду супроти патриція, вибираний тільки зно між плебеїв, від 494 до Хр.; 2) тепер: заг. провідник народу, оборонець народніх прав.

Трибуна, (фр.) 1) підвищений поміст для промовців, суддів; 2) місця на підвищенні для глядачів на змаганнях площях.

Трибуна, укр. щоденник у Києві 1918-19, вид. Захар Біскупий.

Трибунал, (лат.) у ст. римляни спершу місце, де засідав трибун, опісля підвищення, де сиділи урядовці в часі свого урядування; тепер звич. найвищий суд. У ст. Польщі т. коронний, гол. суд, заснований 1578, рішав апеліяції на суди городські й земські у справах шляхти й духовенства і був один для цілої Польщі, але мав 2 сесії на рік: 1) в Пйотркові, 2) у Любліні; на чолі стояв маршалок; число суддів делегованих шляхтою 27; Т. головний литовський, вища апеліяційна інстанція Литви, складався з депутатів шляхти, засідав у Вильні та Городні на основі статуту з 1581; Т. лудський, заснований 1578 для посвідства київ. волинського та брацлавського, на аразок трибуналу коронного; складався з 13 депутатів, вибираних щороку на соймках (волинське посвідство посилало 5 депутатів, київ. та брацлавське по 4); справи в т. л. рішали на основі лит. статуту; 1589 був закритий. Утворення окремого укр. трибуналу передбачали гадяцькі пакти, за нього безуспішно клопоталася Україна в Москві 1764. В суч. Польщі є Найвищий Адмін. Т. і Державний Т. судити міністрів.

Трибуна України, неперіодичний орган укр. еміграції, вид. 1923 у Варшаві Ол. Салковський.

Трибушон, (фр.) коркотяг, тигульця.

Тривіон, (лат.) в середньовіччі і в нас у XVII в. нижчий курс науки у монастирських школах: граматики, діалектика й риторика.

Тривіальний, (лат.) 1) належний до тривіальної школи (гл. Тривіон); 2) вульгарний, грубий, низький, простакуваннятий.

Триглав, триголовий бог війни у балтійських слов'ян із гол. святиною у Штетині на Помор'ї.

Тригліф, (гр.) трійчак, жолобкована плит-

на на Фризії белькування гр.-дорійського і рим.-дорійського ордену — між т-ами метри (гл. том I, стор. 857).

Тригонометрія, (гр.) частина мат., що вчить із даних боків і кутів трикутника, які його визначають, обчислити ін. боки й кути, (гл. Функції (гонометричні); залежно від трикутника є т. плоска або сферична; т. поширена на всякі фігури, не лише трикутники — зветься полігонометрія. Початок т. в'яжеється з астрономією (пр. Піпарх із Нікеї 150 до Хр.); її розвиток завдячує математика арабам, та Регіомонтанові, Обсерваторії й ін.

Триденіт, гл. Тренто.

Триденітський собор, найбільший собор кат. церкви, в Триденті, в півд. Тиролі 1545-63; на ньому осуджено протестантизм, докладніше з'ясовано кат. догматичну науку, переведено важні реформи в дисципліні.

Тридцятилітня війна, 1618-48, вибухла а суперечки між католиками й протестантами; безпосередня причина — порушення прав чес. протестантів, які підняли повстання проти Габсбургів, але були розбиті у бою під Білою Горобою (8 XI 1620). Дальша боротьба перейшла до Німеччини, де проти себе станули кат. Ліга, що піддержувала Габсбургів, і прот. Унія, під проводом Фрідріха, електора Палатинату, якого обрано чес. королем. Протестантам дав підмогу Христіан IV данський, але після невдач заключив мир із цесарем у Любеці 1629; далі вмішався у війну швед. король Густав Адольф, переміг цес. військом під Брайтенфельдом 1631 і Літеном 1632, де й поляг. Цес. армію проводив успішно Валленштайн, але коли він почав вести самостійну політику, його вбито. Після цес. перемог частина прот. князя заключила а цесарем мир у Празі 1635. На поміч Швеції прийшла Франція й вирішила війну на некористь Габсбургів. У вестфальському мирі 1648 обмежено владу цесаря, а Німеччина втратила устя півн. рік на користь Швеції і лівий берег Райну на користь Франції.

Тризвук, 1) муз. суголос, що складається з трьох різних тонів; 2) назва спеціального суголосу, що складається з основного тону, терції та квінти.

Триям, (гр.) болочий, тонічний скорч жуйних м'язів обличчя; не дає відкривати рота; буває при правці, епілепсії, тощо.

Триана, у слов. народів у старовину обряд прощання з покійником, — виявлявся в лицарських змагках та грах; пізніше ввагалі поминальний обряд по померлім, поминальний обід, поль. стипа.

Триана, 1) Тр о с и ф, укр. церк. діяч, архимандрит Києво-печерського ман. 1647-56; доповнив Патерик; не присягнув на переславську умову 1654 разом із Богунем, Сірком та митрополитом Косовим; 2) Климент, укр. церк.-гром. діяч 2. пол. XVII У. З. Е. III.

в.; 1676-85 „старший“ правосл. братства Св. Духа в Вільні.

Триауб, 1) укр. держ. герб; відомий із давніх часів, уживаний гол. на монетах укр. кн., також на кахлах, поруч із хрест. емблемами, на варяцькому мечі, в гербі королеви Анни Ярославни, на надгробку св. Єрїка, спорідненого а династією Володимирів Вел., у Швеції; призначення й походження цього знаку ще остаточно не в'яшене; його вважають за: а) монетне тавро Володимира Вел. та ближчих нападків; б) гербову ознаку; в) емблему держ. влади; г) монограму; г) знак власності сем'ї кн. Володимира, що згодом почав набирати характеру геральдичної ознаки; щодо походження, то одні вважають його за візантійський знак, другі — що елементи його запесені до нас із Ірландії через Скандинавію (Ілюстр., гл. I том, 756 ст.); 2) військ. відзнака УГА за хоробрість.

Триауб, укр. тижневик у Парижі від 1925, орган УНР, за ред. В. Прокоповича.

Трикіріон, (гр.) трисвічник, уживаний сп. при Службі Божій.

Трикліній, (гр.) ст.-рим. ідалія з трьома ослонями, що на них лежали при столі.

Трикліній Діаметрій, візант. граматик із поч. XIV в.; критик текстів.

Триконхоні церкви, (гр. конха — апсида) тип церков доби візант. ренесансу з трьома апсидами (конхами) а 3-ох боків будови. Т. п. повстали на Атоні XIII-XIV вв., поширилися на Балкані, в Молдавію-Валахії й почасті на Буковині (Серет, Путиш), Галичині (Лаврів) та Поділлі (Кам'янець, Могилів, Зиньків, Меджибіж).

Триког(т), (фр.) злитений спідній одяг із вовняних, бавовняних або шовкових ниток, що тісно прилягає до тіла.

Трикотаж, (фр.) плетінка, виріб, де нитки не переплітаються простолінійно, як у ткацьких виробках, а петлі одного ряду заходять у петлю другого ряду; винайдений у XIII в. в Італії; таким способом роблять пончохи, рукавички, тощо.

Трикутник, 1) у геом. фігура, обмежена трьома боками (лініями). Роди плоских т.: прямокутний, скіснокутний, тупокутний; рівнобічний, рівнорамений, рівнобічний. На поверхні кулі три вел. кола викреслюють сферичний т.; 2) у муз., триангул, ударний оркестровий інструмент зі сталевого дроту, зігненого в трикутник, об який ударяють залізною паличкою.

Трипіон, за ім. означенням міліон білівів (10⁶ = один і 18 нуль); за фр. означенням 10¹² (нім. біліон).

Трикліній, а — стіл, б — горішній ослик, с — середній ослик, d — додільний ослик, 1-3 порядкові місця; стрілки зазначають, де лежали учасники бенкету.

Триконхоні церква з Поділля XVI в.

Триліти, (гр.) потріпні ментіри, складені в формі букви П.

Триль, триль, трель, (іт.) мельодійна прикраса, що полягає на швидкому чергуванні гол. тону з суміжним.

Трильобіт, (лат.) членового тварина, споріднена з тедерішніми раками; з вигляду подібна до стоноги; т-и жили в морях палеозойської доби; б. 1700 різних родів, із них деякі до 4 дм. дов.

Трильовський Кирило, гал.-укр. гром. дич, *1864, адвокат, радикал, організатор Січей і Товариства Січових Стрільців, ген. отаман Укр. Січового Союзу, 1920 оснував першу Січ на Закарпатті в Ужгороді; від 1907 посол до австр. парламенту, 1914 голова Укр. Боевої Управи, ред. радикальних час. („Зоря“, „Хлодська Правда“, „Січові Вісти“, „Громадський Голос“).

Трильогія, (гр.) три літ. або муз. твори, пов'язані спільним змістом.

Тримістр, (гр.) три місяці, чверть року.

Тримурті, (інд.) гінд. грієци: Браhma, Вішну, Шіва.

Тригтарій, (лат.) орден св. Трійці, лат. чернечий чин, оснований у XII в.; займався викупом бранців від нехристиян.

Тригтро-голюоль, тритьль $[C_3H_4(CH_2)(NO_2)_2]$, кристали іскожової барви, мало розпускаються у воді; технічно виготовляють їх нітрованням толюолою; вибухова речовина до гранат, мін, торпед і т. п.

Тригтрофеноль, гл. Шкрянова кислота.

Трипаносома, (гр.) одноклітинна тварина, подовгаста, з пливною оболонкою, з рухливим джгутиком; є багато родів галапасних, часто хвороботворчих, що живуть у гарячих краях у крові різних хребців; гл. Спалічка.

Трипаносоміза, гл. Спалічка 2.

Трипель, трилла, (нім.) гіршина, органічного походження, складається з крем'яних шкаралупок дуже дрібних одноклітинних організмів, гол. кремністок; білий або сірий, пухкий або міцний та суцільний матеріал;

вживають до виробу цементу, динаміту та до гладження камення.

Трипер, гонорея (Gonorrhoea), інфекційна венерична хвороба, викликувана дельмококами Найсера (гонококами); знач. хвороба сечополових органів жінок і чоловіків; у гострій стадії зі слизових оболонок сечівника й піхва виділяється густий гній; у хронічній стадії гонококи мандрують далі й спричиняють запалення полових і суміжних органів.

Трипілля, м-о на Київщині, над Дніпром при усті Стугни, згадується в літописях („Триполь“) під 1093, було укріплене валами як захист Києва від половців і ін. кочівників; у 2 пол. XII в. бувало й княжим столом для різних другорядних кн. князів; у околицях ст. городище й багато могил, рештки передіст. життя; 1919 осередок повстання проти більшовиків (от. Зелений).

Трипільська Єлисавета, суч. укр. різьбарка; „Селиння“ (глина), „Засоромилась“ (гіпе), „Жартує“ (бронза), „Шокотуха“ (гіпе), „На ярмарку“ (майоліка), керамічні вироби.

Трипільська культура, палео-европ. неолітична культура мальованої кераміки з 2500-2000 до Хр., назва від Трипілля на Київщині, де Хвойка вперше відкрив її в 1880 рр.; три її розвоєві доби замітні керамікою: перша й друга двобарвною, третя поліхромованою та мідяними предметами; у 2-3. добі є ще глиняні людські та тваринні фігурки.

Трипсіна, (гр.) фермент у соку підшлункової залози в людей і тварин, розщеплює білковинні речовини (альбумоли, пептони) на амінокислини.

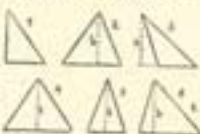
Триптих, (гр.) 1) малярська або різьбарська композиція з трьох частин; 2) церк. спис імен для вжитку при богослуженнях; гл. Диптихон 2).

Триптолем, (гр. міт.) володар Елевсина, винайшов плуг і навчив людей хліборобства, один із суддів у підземеллі.

Трирема, (лат.) гл. Триєра.

Тристан, герой середньовічної легенди про недосяжний ідеал кохання пари любків; гл. Ізольда.

Тристінний кут, у геом. простір замкнений з одного боку трьома площинами, що

Трикутники. 1. прямокутний, 2. гострокутний, 3. тупокутний, 4. рівнобічний, 5. рівнорамний, 6. різнобічний; а — висота.

Трикутник музичний.

Трильобіти: 1. Parafoldites boh., 2. Elliproserratus.

К. Трильовський в січовому одязі.

Трипурті в елєфантинській святині.

Трипільська культура. 1, 1. 3. збанок без шти, 2. мисочка на ніжці, 4, 16. чарочки, тар. бубинки, 5. посудя в надшолому, 7. двояк, 8. чарка з підставкою, 9. збанок.

сходиться в одній точці; т. к. може бути прямокутний, рівнобедрений і т. п.

Три-тон, інтервал, що складається з трьох цілих тонів (збільшена кварта або зменшена квінта).

Тритон, (гр.-міт.) морський бог, велетенський син Посейдона й Амфітрита, грає на мушлі (ріг Тритона).

Тритон, іризи (Triton), мала земноводна тварина, до 7 см. дов., а сильно розвиненим плавцедатим хвостом; живе скрізь у наших водах.

Трихіна, (гр.) гл. Волосник.

Трихіноза, (гр.) гл. Волосниця.

Трихофітія, (гр.) заразна недуга шкіри, спричинена грибом *Trichophyton*; на шкірі без волосся й на бороді: зачервонілі ділянки покриті дрібними лусочками чи пухирцями, або тверді, болочі гудики з ворсинками, з яких вистає гній; т. шкіри з волоссям, гл. Лишай 4).

Тричлен, трином, (гр.) гл. Многочлен.

Триалетські гори, кавк. ланцюг у Грузії, 2.850 м. вис.

Триангуляція, (лат.) низка геодезійних заходів визначувати на земній поверхні взаємне положення мережі точок, зв'язаних між собою в систему трикутників, для докладного виміру поверхні Землі. Суть її творить вимір кутів, однієї або кількох основ (баз), що за їх поміччю можна вже обчислити відділі між точками та їх координати. Для спостережень на триангуляційних точках виставляють сигнали в вигляді пірамід і обсерваційних веж. Вперше триангуляційної методи навчив голландець В. Снелліус 1615.

Триандрум, гол. м-о брит.-інд. держави Транзанкур і пристань півд. Індії, 73.000 меш.

Триглав (Triglav), 1) найвищий верх Юлієвських Альп, 2.864 м. вис.; 2) гл. Триглав.

Триєнт, гл. Тренто.

Трієр (Triєr), нім. м-о Райнської провінції, 60.000 меш.; будівлі з рим. часів (амфітеатр, театр), собор із VI в.; Т. ст. кельт. й рим. м-о (Августа Треверорум), пізніше осідок архиеп. курфюрста.

Трієр, (фр.) прилад чистити збіжжя від насіння хопти.

Трієра, (гр.) трирема, (лат.); тривесель-

ник, ст.-гр. і рим. воєне судно з трьома рядами весел, одні над одними.

Трієст (Trieste), Терст, іт. пристань на півн. побережжі Адрійського моря, 250.000 меш.; собор із XIV в., музеї старини, мистецтва та мореплавства, руїни рим. будівель, корабельні верстати. Т. ст.-рим. Тергесте, належав 1382-1919 до Австрії та був її год. пристанню; тепер утратив значення на користь Венеції.

Тріє, (англ.)

зручна штука.

Трієкалі, гол. м-о Тессалії, 19.000 меш., ткацька промисловість.

Трінідад, 1) один із брит. М. Антильських островів при дельті Оринока, творить із-го-вом Тобаго одну колонію (5.115 км.² і 390.000 меш.); гол. продукти: какао, цукор, асфальт, нафта; 2) пристань на Кубі, 46.000 меш.

Трінкельд, (нім.) вл. „п'янке“, везел. грошевий даток слугі, робітничі, тощо.

Трію, (іт.) трийка, 1) твір на три інструменти (авчч., скрипка, віолончель і фортепіано); 2) назва серед. контрастової частини в різних формах танкових, у маршах, скерцах, тощо.

Трієст, Баркола.

Тріюда, гл. Електронова лампа.

Тріюдіон, Трипленець, гл. Тріюдь.

Тріюдь, тріюдіон, (гр.) богослужбона книга, містить церк. відправи під неділі митаря та фарисея до неділі Всіх святих після Зелених Свят; т. пієна обіймає три тижні перед Вел. постом, Вел. піст і Страсний

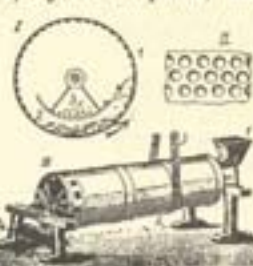
Тритон і Нерейда [Ватикан].

Тритон.

1. Триангуляційна мережа. 2. вежа.

Трієр: 1. пережрій, 1. барабан, 2. прочищаче зерно, 3. замешчення; 2. частина стінки барабана з отворами; 3. цілий трієр, 3. отвір, куди висипають збіжжя, 2. барабан, 3. ремень, 4. отвір, куди виходить прочищене збіжжя.

Трієра.

тиждень; т. цвітня, від першого дня Великодня до поч. Петрівки. Текст укр. т-ей XVII в. значно різніть від тексту моск. т. Пісні тріодей складені в V-XIV вв.

Тролет, (фр.) строфа віршової поезії, складається з 8 рядків: перший рядок повторюється в рядках 4 і 7, другий рядок в 8.

Тріоля, (іт.) у муз., неправильний поділ метричного уривка на три частини, замість на дві.

Тріполіє, 1) Тріполітанія або Лівія, іт. колонія в півн. Африці, має разом із Киренаїкою 1,650.000 км.² і 750.000 меш.; країна переважно пустинна з оазами, родюча на побережжі. Меш. бербери, араби, трохи італійців і жидів. Дахлал, маслина (продукція оліяні 400.000 т.), скотарство, ловля риб і губок та каравана торговля; найслабше загосподарована країна півн. Африки. Т. був у старовину картагінський і нумідійський, від 46 до Хр. рим., 644-1510 араб., опісля тур., хоча влада Туреччини тут не була сильна; 1911 заняла Т. Італія; часті нязвольні повстання тубільців; 2) гол. м-о колонії Т. і пристань над затокою Мала Сирта, 65.000 меш.; 3) торг. м-о в Аркадії, 12.000 меш.; 4) гл. Тарабулюс.

Тріюмвірат, гр. Тріюмвірі.

Тріюмвіри (triumviri), у ст. римлян: 1) назва багатьох колегій або комісій із 3 урядовців; 2) члени I і II тріюмвірату: а) Цезар, Помпей і Красс, 60 до Хр.; б) Антоній, Октавіан і Лепід, 43 до Хр.

Тріумф, (лат.) вшестий в'їзд у Рим і похід на Капітолій, дозволений сенатом полководцям та його війську після значної перемоги над ворогами; тепер загалом — велика, славна перемога.

Тріумфальний, (лат.) переможний, урочистий.

Трініон, дві палати в парку в Версалі, Великий і Малий Т.; у В. Т. 4 VI 1920 підписано мировий договір між Угорщиною й Антантою.

Тріас, тріасова формація, найстарша формація мезозойської доби; на укр. землях нема; відложки: пісковики, вапняки й маргі; тектонічні рухи слабкі; гл. Геол. формації — огайд.

Трика (Trika) Богумія, чес. лінгвіст, *1885, проф. унів. у Празі; синтаксичні студії, адебішого в англістиці.

Троада, територія м-а Трої, півн.-зах. кут М. Азії від Геллеспонту до гори Іди.

Троглодит, (гр.) мешканець печери; т-в, казковий народ, що на думку ст. греків жив у півд. Єгипті й схід. Абесинії.

Троїцьке братство, в Вільні, засноване 1584, спершу православне, від 1597 уніятське; замість нього правосл. людіть у Вільні заснувала братство Св. Духа, що існувало до кін. XVIII в.

Троїден, вел. ки. лит. 1270-82, представник нац. лит. партії, що обстоювала ред. й нац. самостійність литовців; багато во-

ював, відбивав гал.-володимирських ки. від князювання на Литві.

Троїадля, гл. Барайнок.

Тройка, (рос.) запряг на три коні, середній у голоблх, два бічні у шлех. †

Трокадеро, твердиня б. Кадіау, здобута французами 1823; звідси назва горбка в Парижі й побудованої на ньому палати, де є музей етногр. і рязьби та концертної салі.

Трокар, труакар, (фр.) гострий, вузький клинжал, часто дугогато зігнутий, у цілоці, мов у піхві; укладенням у цівочку т. пробивають тіло людей чи тварин і, витягнувши його з піхви, випускають нею шкідливу рідину або газ.

Тромб, (гр.) кров'яна затичка, агусток крові, твориться за життя в кровоносних судинах і затикає їх.

Тромбоза, (гр.) затулення світла кровоносних судин тромбом.

Тромбофлебіт, гл. Жила.

Тромбоцит, гл. Кроє.

Трон, (гр.) престол, пишно оздоблене крісло на підвищенні — символ монаршої влади.

Тронд'єм (Trondhjem), гл. Нідарос.

Троп, (гр.) у візант., потім і в зах. церк. музиці інтерполяція (вкладка) до тексту літургичного співу, що не змінила його мелодії, але мелізматичні (оздобні) уривки перемінала на сільбічний спів; у літ.: яєсла у переносному значінні.

Тропар, (гр.) перк. пісня, звич. з одної строфи. †

Тропі, (гр.) смуга землі обабіч рінника між зворотниками (вл. між 30¹/₂° півн. і 27° півд. геогр. ширини); це смуга гарячого підсоння, більш 20° серед річної теплоти.

Тропіки, (гр.) зворотники.

Троїнів Василь, укр. малпр (1776-1857), рос. роду, виан. представник класицизму; портрети, ред. образи, мальовила і проєкти церкви в Кукавіні на Поділлі, побутові образи.

Тропічний клімат, гл. Клімат 1).

Тропічні хороби, заразні хороби (тропічна й жовта пропасниця, афр. спличка, мальтанська гарячка та ін.), що панують ендемічно в підрівникових землях; їх спричинюють гол. тваринні або рослинні паразити; переносять їх з хорих на здорових, звич. комахи.

Тропосфера, гл. Атмосфера.

Трошав, гл. Опав.

Н. Сверчков: Тройка.

В. Троїм'їн : Гафтарія.

Трос, (нім.) кораблеві кодоли: з конопель звичайних або манільських, із вузьких ремінців, залізних або сталевих дротів.

Тростина, 1) звичайна, гл. Очерет; 2) т. цукрова (*Saccharum officinarum*), злакста рослина з родини трав, до 4 м. вис., колос віхуватий, стебло до 5 см. залубишки, виповнене солодким м'якушем, а якого добувають цукор; походить із півд. Азії, тепер розводять її скрізь у підрівничкових краях; річний добуток тростинового цукру б. 153 міль. сот.

Тростиновий цукор, гл. Цукор.

Тростянець, районове м-ко сумської округи, 9.000 меш., 95% укр., 4% росіяни.

Тростянецький Іван, укр. друкар і переписувач книжок, працював у дерманській друкарні 1893.

Тротиль, гл. Тринітро-толюоль.

Тротуар, (фр.) хідник, пішохід.

Трофей, (гр.) знак перемоги, предмети відняті в ворога (прапори, зброя, шкура диких звірів), нагаляй адобач.

Трофимович Теофан, укр. письмен., учитель пітики в київській Академії 1728-29, автор драми „Милость Божія Україні освободиняго“ (1728), де прославляє Б. Хмельницького.

Трофимович - Коалонський Ісая, гл. Коалонський Ісая.

Трофічний, (гр.) відживчий.

Трофонепроза, (гр.) хворобливі зміни в шкірі, м'язах, суглобах, кістках (вереди, заник волосся, відпад нігтів, ломкість кісток і ін.), спричинені хворобливими проявами в осередній або обводній нервовій системі при різних органічних нервових хворобах.

Трохей, (гр.) віршова стопа з першого довгого складу й другого короткого (—).

Троцький, 1) Лев, вл. Бронштайн, революціонер, укр. жид. *1879, стояв близько до укр. „Спілки“ й редагував її орган „Правду“ в Відні; піснє березневої революції 1917 більшовик; комісар і організатор рос. червоної армії; 1927 за опозиційні виключений із партії й висланий у Середню Азію, 1929 за кордон до Туреччини; 2) Микола (псевд. М. Далько), укр. журналіст, *1883; кол. член УСДРП, за світової війни член і співробітник СВУ, 1920 секретар укр. посольства в Відні, тепер співробітник „Діла“ та ін. укр. часописів, 1931 ред. нім. місячника в Відні „Die Völkerbrücke“; 3) Микола, укр. громад. діяч і популяризатор, член квіт. „Старої Громади“, від 1872 адво-

Тростина цукрова: 1. ціла рослина, 2. частина колосу, 3. колосочки.

кат у Полтаві, де заснував укр. рев. гурток; 1876 в укр. політ. справах їздив до Відня й на Закарпаття; † перед 1880.

Трошо (Trochu) Люї Жюль, фр. генерал (1815-96), 1870 губернатор Парижа, 4 IX президент уряду нап. оборони, кермував до 20 I 1871 обороною Парижа.

Троциньський, 1) Дмитро, рос. держ. діяч (1754-1829), праправнук Степана, родич Гоголя, служив у Малорос. Колегії, міністер справедливости 1814-17, губ. маршалок Полтавщини; в с. Кабиничих мав добру бібліотеку й домашній театр із укр. репертуаром, де В. Гоголь виставляв свої комедії; 2) Степан, полк. гадацький 1704-8, батько укр. шляхетського роду Т-х.

Троя, гл. Іліон.

розида, роза (Rosa), кущовата рослина, до 2 м. вис., шкритя гострими колючками; листя пірнате укладене, з двома прилистками, цвіт п'ятицільний, із багатьома стовпчиками й пилками, які легко розвиваються у пилочки, утворюючи „повноцвітні“ відміни, а багатьома, звич. рожевими, а то й білими або жовтими пелюстками корони. Т. має б. 300 різних порід і б. 4.000 відмін; із них найважливі: т. польова, шипшина (R. canina), з 5-ма пелюстками корони, мабуть первісна відміна, у нас скрізь під лісами й при дорогах; червона обгортка й овочів Істинна; т. городова (R. gallica), її відміна т. століста (R. g. centifolia), пелюсток якої вживають на конфітуру, т. балканська (R. damascena) на Балкані, гол. в Болгарії, й М. Азії, де з її пелюсток добувають цінний рожаний олієць, т. мхнвата (R. tomentosa), півд. европ. т. витка (R. sempervirens), до 4 м. вис. китайські породи: т. гронацвітна (R. multiflora), т. китайська (R. chinensis), т. чайна (R. fragrans) та багато ін. Із схрещення тих різних порід повстало безліч відмін троянц, що їх вживають по квітниках та по домах.

Троянда дика, 1. галузка з цвітом, 2. шипок, 3. переріз осадки шкити з стовпчиками, 4. стовпчик, 5. овоч, 6. його переріз.

Троянів, м-ко б. Житомира, 1.500 меш.; 75% укр., 2% росіяни, 17% поляки, 2-8% жидів.

Троянська війна, легендарна війна між греками й мешканцями Трої, за гр. істориками, 1193-84 до Хр. з приводу уведення Гелени Парисом; гр. кн.: Менелай, Діомед, Одисей, Ахілл, Патрокл, Нестор і ін. під проводом Агамемнона напали на Трою, яку обороняв Гектор із союзниками, по 10-літній облозі здобули її підступом (гл. Троянський кінь) і зруйнували; оспівана гол. в Іліаді.

Троянський кінь, дерев'яний кінь, полішений греками під мурами Трої; в середині його були поховалися греки, що вночі відкрили брами міста, коли троянці, не підозріваючи підступу, втягнули коня в мі-

Л. Троцький.

ето; звітні заг. хитрий дарунок, що приносить нещастя; підступ.

Труа (Troyes), гол. м-о фр. департаменту Об. 58.000 меш., ткацька промисловість.

Труайон (Troya) Констант, фр. малар красилду (1810-65), представник барбізонців; гол. праці: „Долина“ в „Пасовиско“.

Труба, (т.) 1) металевий дутий інструмент, із вентилями, щодо висоти середній між альтгорною й корнетом, виробляють у різних величинах і строях; 2) рура.

Труба Іван, укр. гром. діяч, *1878, інженер шляхів, комісар нар. освіти на Катеринославщині 1917-18, автор шк. хрестоматій („Стежка до дому“), перекладач і вид., лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах.

Трубадур, (півд.-фр.) трувер, (півн.-фр.) поет і музика-лицар XI-XIII вв. Репертуар т-рів складався з пісень еротичного, а також особистого, службового та політ. змісту; замінні: Вернар Вантадур (de Ventadour), †1195 та Адам Гальскій.

Трубайло, Трубеж, ліва притока Дніпра, 88 км. дов., спливно від Перелеслава.

Труба повітря, гл. Повітряна труба.

Трубеж, гл. Трубайло.

Трубецької, рос. кн. і діячі: 1) Євген, філ. (1863-1929), проф. унів. в Києві, потім у Москві; праці з історії філ. права, нарис системи філософії в душі Шелінга; словінофіл, послідовник Вол. Соловйова; „Філософія Ніцше“, Світгольд В. Соловйова“ та ін.; 2) Микола, лінгвіст, *1890, проф. віден унів., 1920-28 провідник рос. євразійського руху; фонологічні, фонетичні й етимологічні студії; фонологічні системи різних європ. і аз. мов, живих і вимерлих (полабської); 3) Павло, різьбар, *1867, імпресіоніст, був під впливом Родена; 4) Сергій, гром. діяч (1790-1890), один із основників тайного т-ва „Союз спасенія“, перетвореного на „Союз благоденствія“ на зразок ім. Туґендбунду, 1825 учасник повстання декабристів, 30 літ був на каторзі; 5) Сергій, філософ (1862-1905), брат Євгена, батько Миколи, проф. моск. унів., визн. історик гр. філ.; склав систему філ., що мала сполучувати правосл.-рел. філософію з ідеалізмом у душі Гегеля; визн. політ. діяч ліберального напрямку. „Метафізика в ст. Греції“, „Наука про Льюїс“ та ін.

Трубчевськ, рос. м-о над р. Десною, в XII-XIII в. особливий уділ новгород-сіверського князівства; тепер м-ко, 11.000 меш.

Трувер, гл. Трубадур.

Трувор, брат Юрника, як кн. осів 862 в землі кривичів і заснував столицю в Іаборську.

Тругларж (Truhlář) Антон, чес. філософ (1849-1908), іст. гуманізму в Чехії.

Труд, укр. жіноча пром. кооператива, заснована у Львові 1900, спершу під назвою „Жіноча Спільнота промислова“, для фахового вишколу й zatrudювання укр. кравецьких робітниць; має власний дім, робітню

одигів і білля та 3-літню жіночу школу (курс крою). На зразок львівської повстали подібні жіночі організації з цією самою назвою і по ін. містах Галичини.

Труди Київської Духовної Академії, місячник у Києві 1860-1917; матеріали до історії укр. церкви.

Труди сіль.-госп. ботаніки, неперіодичне видання Сіль.-госп. наук. комітету України в Харкові, від 1926.

Труди Харківського Т-ва дослідників Природи, неперіодично в Харкові, від 1927.

Трудова Громада, щоденник Центр. Комітету УСДРП, пізніше Кам'янецької Організації, 1919-20 в Рівному та Кам'янці.

Трудова охорона, охорона, яку право признає робітникам при праці; сюди належать: дбання про час та гігієнічні умови праці, обов'язок безпеки робітників перед небезпеками від машин, можливості пожежі й т. ін., правні приписи про шк. робітників, працю жінок і дітей та постанови про здоров'я й моральність робітників та урядовців при праці.

Трудова партія, 1) назва гал.-укр. нап. дем. партії, прийнята у Станіславові 1919 й 1925 заступлена назвою Укр. Нап. Дем. Об'єднання („УНДО“); 2) гл. Трудовики.

Трудова Республіка, щоденник Центр. Комітету УСРП, 1919-20 в Києві та в Вінниці.

Трудова Україна, неперіодичний орган укр. партії соц. рев. у Празі, продовження „Вістника УПСР“, від 1932.

Трудова школа, виховання й навчання, з метою розбудити ініціативу й самодіяльність учнів та вплинути на розвиток характерів „наукою через труд“. Уже Руссо, Пестальці, Фребель і ін. вказували на необхідність фіз. занять в парі з інтелектуальним розвитком дитини; щойно на поч. XX в. ам. педагог Дюї, бельг. лікар Декролі і нім. філософ Кершенштайнер, кожний у ін. напрямі, надали конкретні форми т. ш. Особливу увагу звертає т. ш. на сусп. виховання, організуючи працю групами та вводячи шк. самоуправу, кооперацію, різні гуртки і т. п. Є різні системи т. ш. Своєрідний характер має м. ін. Дальтонська лабораторійна система (від ам. м-а Дальтона), введена Геліною Паркерст. „Школи трудової праці“ в СРСР це швидче ремісничі школи, де учні є справжніми робітниками, а школа заробітками своїх учнів має покрити свої видатки. Центр. Рада й Директорія УНР організували т. ш. на зразок зах.-європ. держав.

Трудовий Конгрес, Конгрес трудового народу України, сликаний Директорією УНР 23-28 1919 в Києві не на основі загального виборчого права, а за професійною куріальною системою (не допущено до участі в виборах вел. землевласників, капіталістів і т. п.); має складатися з 593 послав; справді було яких 300 послав; Зах. Область УНР була заступлена деле-

гацією Нап. Ради; Т. К. проголосив на Україні принцип загального виборчого права й парламентаризму; затвердив 23 І закону земель Соборної України й поновив уповноваження Директорії, доручивши доповнити її представником Наддністриської України; через воєни події Т. К. більше не сходився, залишивши по собі комісії.

Трудовий Шлях, укр. щоденник, у Кам'янці 1919-20.

Трудовики, трудова фракція в І-ІV рос. Держ. Думі, утворена V 1906; складалася з інтелігентів-народників та рев. селян; у III і IV Думі до неї належали й есери; головою її в IV Думі був Керенський.

Трульстра (Troelstra) Пітер, голанд. соц. діяч (1880-1930), адвокат, який час головою парламентської соц. дем. фракції; фризський поет.

Трупа, (фр.) театральна дружина, т-во акторів чи виконавців у театрі, цирку й ін.

Трус, ревізій; порушення права незайманості мешкання, перешук мешкання, осіб або речей, щоб знайти річечі докази кримінального вчинку; дозволений лише за доручення суду. Т. знаний на Україні від найдавніших часів, був дозволений, коли слід губився на підвірті підозрілого або були інші основи до т.; укр. звичаєво, також право лит. і коз. доби ставить німоги, щоб трус відбувався в присутності господаря й тільки ідець.

Трускавець, с. і купельний заклад у дрогобицькому повіті, 2,500 меш., 65% укр.; сірчано-алькалічні солінки, помічні на недуги обміну річовини, нирок, травлення, ревматизм і ін.

Трутенко Карпо, чигиринський полк. за Б. Хмельницького.

Трутень, гл. Бджола медна.

Трутинка, бджола-робітниця, що німково так само як матка несеться; а її вчюк родиться лише трутні.

Трутнів (Tрутнов), м-о в півн.-зах. Чехії, 15,000 меш., ткацька й дегунська промисловість.

Трутова матка, незалежна бджолина матка, несе яєчка на трутні (партегенеза).

Трутовський, 1) Василь, укр. комп. (1740-1810), «камергуселіст» Катерини II,

перший збирач та гармонізатор укр. нар. пісень; 2) Володимир, рос. історик та археолог (1882-1932), син Костя, знавець египетців; праці з історії, археології, нумізматички, історії мистецтва, тощо; 3) Костя, укр. малюв. і графік (1826-93), проф. Мист. школи в Москві; реалістичні побуто-

ві картини з укр. поміщицького і сел. життя, ілюстр., автолітографії, ілюстр. до творів М. Вовчка, Т. Шевченка, М. Гоголя.

Труфля (*Tuber melanosporum*), кулястий гриб-мішечник, росте в землі на дубовому та буковому коринні (у симбіозі), їстівний, уважають за приємаку; гл. таблиця: Важніші гриби України, ч. 32.

Труш Іван, гал.-укр. малюв., *1869, організатор укр. мист. життя передвоєнних часів, ред. «Артистичного Вістника» 1905; настроєні красниці імпресіоністичного напрямку, побутові мотиви й численні портрети, цикли: «Гуцульські типи», «Луки», «Поли», «Квіти», статті з мист. критики.

I. Труш.

Трюїам, (англ.) загальна, всім добре відома правда, якої не треба доказувати.

Трюм, (голл.) простір між долішнім чердаком корабля і його дном, призначений на вантаж; вел. частина т. занята паровими машинами.

Трим, тонкий, довгий стовп (бальок) із дерева, заліза або залізо-бетону, щоб піддержувати стелю будови.

I. Труш: Господар.

Трисило Тарас, вл. Тарас Федорич, запорозький гетьман, у-славився перемогою (1630) над Конєспольським (гл. Тарасова ніч); передтим погромив тур. флоту 1629.

Триєта, гл. Пропаєниці.

Тсад, гл. Чад (Tchad).

Тсано, гор. течія Брагмапутри.

Тсе-тсе (Glossina), муха, подібна до нашій жалиці, живе в серед. Африці й переносить зарази хороби: сплчку у людей та «нагану» в домашніх тварин.

Тсе-тсе.

Тсінанфу, гол. м-о кит. провінції Шантуя, 350,000 меш.

Тсінтак, кит. м-о над затокою Кіанчов, 65,000 меш.; 1898-1919 належало з округом до Німеччини, 1919-22 до Японії.

Тсу-рей, кит. цесарєва (1834-1908), від 1862 мала вел. політ. вплив, 1875-89 регентка.

Тсуґа, гл. Гемлюк.

Туалєта, (фр.) 1) убрання; 2) убрання; 3) столик із дзеркалом і всяким приладдям для зачіски та одягу.

Туамоту, найдаліше на схід висунений

Н. Трутовський: Перехід через політ.

фр.-брит. полінезійський архіпелаг, в. 80 острівців, 867 км.² і 4.000 меш.

Туапсе, районне м-о й пристань Чорноморської округи в Півн.-Кавказькому Краю, 12.000 меш.: 17% укр., 54,6% росіяв, 12% греків, 6% вірмен; кліматична стація, морські й соняшні купелі, помічні на недокрів'я, ревматизм; у районі 32,5% укр.

Туареги, кочівний народ берберської мовної групи, маг. віри, зближений до бедуїнів, до 300.000 до оазисів Сагарі.

Туат, смуга оаз в півн.-зах. Сагарі, 400 км. дов., до 60 км. широка, 9.000 меш.

Туба, (лат.) 1) металевий орхестровий інструмент, із вентилями; належить до крилвок, серед яких займає найнижче басове положення; 2) гл. Говірна туба.

Туберкуліз, (лат.) препарат із культури бактерій туберкульозу, називається до діагностичних цілей при туберкульозі (Піркетова реакція) і в лікувальних цілях.

Туберкульоз (tuberculosis, скорочене тбс.), сухота, заразна хвороба в людей і деяких тварин (рогатої худоби та ін.), спричинена бактеріями т. Коха. Джерела зараження: виділення хворої людини чи тварини (харкотиння, сеча, молоко й ін.). До організму дістаються зарази звич. дихальними та кормовими шляхами. В організмі насамперед збираються бактерії в пасокових залозах, де вони можуть перебувати в притамному стані довгі роки. Коли організм ослабне внаслідок якоїсь хвороби (пр. запалення легенів), голодування, виснажкої праці, тощо, то зарази можуть вирватися з заліз і розноситися кров'ю й лімфою по цілому тілі. Тоді занедажують або поодинокі органи тіла (легені, суглоби, нирки й ін.) або зараження стає загальне (тбс. miliaris acuta), коли в усіх органах творяться масово дрібні туберкульозні огнища; т. поодиноких органів має повільніший хронічний перебіг. Т. легенів (тбс. pulmonum); у легенях творяться малі гудзички, що поволі більшають, підпадають сироватинню, розпадаються і в тому місці повстає дуплина, „каверна“. Часом хвороба охоплює швидко цілі плати легенів так, що до витвору каверни нема часу: це — тзв. скоробіжна т.; ін. разом хворобний процес шириться поволі, хворобливі огнища пригасають, знищену тканину заступає сполучна тканина, де відкладаються кальцеві солі; хвороба може тягнутися роками й десятиками років. Між поодинокими формами є численні переходи. Т. горганки (тбс. laryngis), звич. другічне захворювання при розпадовій т. легенів. Т. плеври, олегенія (Pleuritis тбс.), гл. Плеврит. Т. кишок: у кишках (гол. в околиці сліпої кишки) творяться вереді, що поволі ширяться. Т. нирок (тбс. renis), часто обмежується на одну нирку; в нирці втворюються туберкули, що зливаються, розпадаються і творять гнійові огнища. Т. очей (тбс. peritonei), звич. другічне захворювання при т. ін. органів. Т. кісток (Ostitis тбс.) буває найчастіше в дітей. Воєрідні кістки творяться туберкули, що поволі ростуть, зливаються в гнійові огнища; часом хвороба поширюється на донадільні м'які частини й творяться холодний гнійовик. Перебіг звич. латентний, хронічний, мало відбивається на заг. стані хворого. Т. хребців (Spondylitis тбс.), спричинює утвір гострокічастого горба (gibbus). Т. спинно-мозкових оболонок (Meningitis тбс.) звич. у дітей. Т. шкіри (тбс. cutis), проявляється як золотушний лишай, вончак (lupus) та ін. хронічні хвороби; основний прояв — горбочки (туберкули) в шкірі, що поволі ширяться й часом розпадаються.

Туба.

рюються туберкули, що зливаються, розпадаються і творять гнійові огнища. Т. очей (тбс. peritonei), звич. другічне захворювання при т. ін. органів. Т. кісток (Ostitis тбс.) буває найчастіше в дітей. Воєрідні кістки творяться туберкули, що поволі ростуть, зливаються в гнійові огнища; часом хвороба поширюється на донадільні м'які частини й творяться холодний гнійовик. Перебіг звич. латентний, хронічний, мало відбивається на заг. стані хворого. Т. хребців (Spondylitis тбс.), спричинює утвір гострокічастого горба (gibbus). Т. спинно-мозкових оболонок (Meningitis тбс.) звич. у дітей. Т. шкіри (тбс. cutis), проявляється як золотушний лишай, вончак (lupus) та ін. хронічні хвороби; основний прояв — горбочки (туберкули) в шкірі, що поволі ширяться й часом розпадаються.

Тубероза (Polyanthes tuberosa), зелеста, ділейовата рослина, до 1/2 м. вис., з дуже запашними білими квітами, з яких добувають цінні пахощі; походить із серед. Америки, у нас плекають в дні оздоб.

Тубинський провал, провал на Кавказі, 1.654 м. вис.

Тубуай (Touboai), фр.-полінезійський архіпелаг, 286 км.² і 3.000 меш.

Тувинська Народна Республіка, гл. Тану-Тува.

Тувім Юліян, поль. поет, *1894; збірки лір. поезій, переклади укр. і рос. поетів, „Слова о полку Ігорі“.

Тугай-Бей, перекопський тат. мурза, за дозволом кримського хана став у допомогу Б. Хмельницькому на початку повстання 1648; брав участь у розгромі поль. війська над Жовтими Водами; †1649.

Туган-Барановський Михайло, укр. економіст і держ. діяч (1865-1919), спершу марксист, потім близький до нім. рев'юїстів, один із основників ВУАН, 1. голова II соц.-екон. відділу; декан правничого факультету укр. унів. в Києві; 1917 ген. секретар фінансів УНР, голова Ради Укр. Центр. Кооп. Комітету; самостійні його екон. теорії: ринків, пром. криз, вартості, заробітної платні, прибутку підприємців і ін.; „Промислові кризи“, „Рос. фабрика в минулому й сучасному“, „Основи політ. економії“, „Соціальні основи кооп.“, „Сучасний соціалізм“.

Тугорхан, половецький хан, тесть Святополка, 1094 поляг при облозі Переяслава.

Тутенбунд, нім. патріотичне т-во, засноване 1808 в Кенігсбергу для визволення знів фр. панування та для відбудови Німеччини (нац. виховання молоді, реорганізації війська, тощо); заборонений 1809 на домаган-

М. Туган-Барановський.

ня Наполеона, існував далі півзаконно; мав вплив на організацію рос. декабристів.

Тугендгольд Яків, рос. дослідник і критик образотворчого мистецтва, співробітник укр. часописів; †1928.

Туги, гід. секта. Її члени в рел. екстазі грабують і душать свої жертви.

Тугурт, оаза в схід Альжирі.

Тугут (Thugutt) Станіслава, поль. політик; *1873, журналіст, 1918-19 міністер внутр. справ, 1922-27 посол до сейму й голова партії „Визволення“, 1924-25 віцепрем'єр.

Туер, (фр.) паронлав, що порушується лавою на дві ріки й таким чином тягне за собою багато човнів із вантажем.

Тужурка, (фр.) щоденна чоловіча одяга, кушва.

Тузи, (фр.) 12 штук того самого предмету.

Туїсто, у герм. міт. бог, син Землі, прабатько герман.

Туйле (Thuille) Людвіг, нім. комп. (1861-1907), автор загально вживаного підручника гармонії.

Тук (Тооке) Вільям, англ. пастор у Спб. (1744-1820), член рос. Акад. Наук, написав „Огляд рос. царства“ (Льондон 1798), де подає звістки й про Україну.

Тукаєв Абдула, тат. поет (1886-1913); оригінальні твори, прикметні простотою форми й мови, та цінні переклади рос. класиків.

Тукалевський Володимир, укр.-рос. історик літ. і бібліограф, *1881, дир. Слов. бібліотеки у Прагі.

Тукало Яків, запорозький кошовий от. в 1733 і 1740.

Тукальський-Нелюбович Носип, укр. гром. і церк. діяч, співробітник П. Дорошенка; від 1863 кн. митр.; разом із Юрієм Гедеоном Хмельницьким засланий до Марієнбург'я в Пруссії; †1875.

Тукан перце-їд (Rhamphastes), птах із родини лауанів, до 1/2 м. дов., а дуже вел. дзьобом; звич. дуже різко забарвлене п'р'я вживають до прикрас; Півд. Америка.

Тукан перцеїд.

Тукідід, 1) атен. держ. діяч і полководець, аристократ, супротивник Перикля; 2) найвизн. гр. історик, б. 460—6. 400 до Хр., автор історії пелопонеської війни (недокінченої, до 411 до Хр.), творець прагматичної історіографії.

Тула, м-о в серед. Росії над р. Упою, 150.000 меш., низ. осередок металургічної промисловості (ливарні, фабрики самоварів і зброї), ст. кремль.

Тулє, о. на крайній півночі, шість днів дороги за Британією, згадуваний ст. гре-

ками й римлянами як край землі на півночі (ultima Thule), мабуть один із Шотландських островів.

Тулайї (Tullius), назва рим. роду, з нього найбільш відомі: 1) Сервій Тулайї; 2) Марк Т. Цицерон.

Тулов Михайло, укр. педагог (1814-82), дир. немирівської гімназії, віцекуратор кн. шк. округи, проф. жігненського ліцею, співробітник спб. „Основни“ під псевд. Лінейки, автор шк. підручників та праць на теми мови й педагогіки, м. ін. про укр. правопис.

Тулів Михайло, історик.

Тулуб, стовбур (truncus), гол. частина тіла, від шиї до ніг, без рук і ніг; складається з огруддя (thorax) і черева (abdomen), що кінчається мискою (pelvis); у т. вміщені майже всі органи тіла.

Тулюза (Toulouse), гол. м-о фр. департаменту От-Гарон, над Гароною й Півд. каналом, 181.000 меш.; собор із XIII в., унів. (від 1233) й ін. вис. школи; папірня й машинова промисловість; уже за рим. часів значне м-о (Толоза); 1814 перемога Велінгтона над французами.

Туль Гостілій (Tullus Hostilius), казковий третій рим. цар, зруйнував Альбу Лонгу.

Тульон (Toulon), фр. воєнна та торг. пристань над Середземним морем, 115.000 меш.; корабельна й машинова промисловість, торговля збіжжям та овочами; арсенал і морський музей.

Тул'пан, туліпан (Tulipa), цибулькова лілейовата рослина, а вел. гарним цвітом, червоним, жовтим або рябим, росте дико в півд. Європі й на степах України; т. розводять по садках і домах для окраси.

Тул'пан.

Тул'панове дерево (Liriodendron), швидкоросле, заввишки 50-60 м., заврубки 4 м., дерево а родини магноліюватих, із Півн. Америки; листя майже чотирикутне з глибоким вирізом угорі, квітки зелено-жовті, нагадують тульпани; деревину вживають на будівлі й на виріб паперу; в Європі — паркове дерево.

Тул'са (Tulsa), м-о в Оклахомі ЗДА, 191.000 меш.

Тул'ча, рум. м-о й пристань у Добруджі над дол. Дунаєм, 28.000 меш., 15½ укр.

Тул'чин, округне м-о на Поділлі, 18.000 меш.; 48% укр., 44% жидів, 53% росіян, 14% поляків; 1918-20 часті бої армії УНР з більшовиками. О к р у г а: 7.837 км.², 9 міст, 878

Тул'панове дерево, 1. гілузка з цвітом, 2. пилля, 3. стовпчик.

селенн. 279 сіларад, 17 районів, 707.000 меш.; 89,6% укр., 1,6% рос., 1,5% поль., 6,8% жидів.

Туман, гл. Мрія.

Туманський Федір, рос. письмен. (1757-1810), укр. роду, дід П. Литвинової; складав на приказ гр. А. Румянцова стат.-економічний опис України; 1793 в своєму рос. часописі „Рос. Магазин“ надрукував літописе Грабинки та ін. джерела до укр. історії.

Тумасов Нечирів, укр. історик (1838-87), член ст. Київ. Громади, 1873-85 доцент Київ. Дух. Акад., праці: „Дворянство Зап. Руси XVII в.“ та „Юридический быт русского крестьянства“.

Тумб (Thumb) Альберт, нім. мовознавець (1863-1915); дослідник гр. й новогр. мови й санскриту.

Туміт, гл. Акеніт.

Тумор, (лат.) запальний або новоутворений опух, гуд.

Тун Альфонс, нім. економіст (1854-86), автор історії рев. руху в Росії.

Тунгай, гл. Східноокитанське море.

Тун - Гогенштайн (Thun und Hohenstein), 1) Лео Леопольд австр. держ. діяч (1811-88), намісник Чехії 1848, оборонець прав чес. шляхти, австр. міністер освіти 1849-60, 1865 заключив конкордат із Римом, воріт австр.-угор. дуалізму; 1859 дав почин із гр. Голуховським до тав. укр. азбучної війни в Галичині; 2) Франц Антон, кн., австр. держ. діяч (1847-1916), намісник Чехії 1889-96 і 1911-16, президент міністрів і міністер внутр. справ 1898-99.

Тунг, тунгове дерево (Aleurites), з родини молочайів; росте в півд. і схід. Азії; з горіхів його добувають олій, дуже цінний матеріал до виробу лаків, друкарського чорнила, мила, тощо.

Тунгуан, група монг. племен, відома теж під іменем манджурів, солонів, орочонів, маньчжурів; у півн. Манджурії й схід. Сибіру аж до Льодового моря.

Тунгуака, три притоки Єнісею: 1) Верхня, або Чорна Т., гл. Ангара; 2) Серед. або Підсаменна Т., 1.575 км. дов.; 3) Нижня Т., 3.400 км. дов.

Тунгузьке море, гл. Охотське море.

Тунгурагна, вузький у екваторських Кордильєрах, 5.000 м. вис.

Тунджа, ліва притока Маріци, 285 км. дов.

Тундра, (фин.) великі хвилясті рішшини у країні арктичної ростиности, безлісні, а нічно замерзалим ґрунтом, укриті бідною ростиністю мохів та лишайників.

Тунель, (англ.) перекоп для проведення шляху, залізничн. каналу іт.ін. під поверхнею землі: крізь гору, під рікою, містом, ін. шляхом, тощо; найдовші т. в Швейцарії: сімпльонський 6.20 км., санктотгардський 6.15 км., монт-сенійський 6.135 км. (гл. табл. Залізниця I, образок 2).

Тунець, туна (Thunnus), костята риба, з роду макрель, до 3 м. дов., в Середземному морі.

Туніка, (лат.) спідній полотняний одиг

римлян, пошений на самому тілі (гр. хітон); сорочка без рукавів.

Туніс, 1) фр. васальна держава в півн. Африці, 125.000 км.² і 2.160.000 меш. (гол. магометан, 100.000 італійців, 70.000 французів); країна родюча, гол. продукти: дахліл, абжика, вино, олива, залізо, олово, фосфорит, досить поширене скотарство. Т. завоювали 670 араби, 1575 турки, від 1881 під фр. протекторатом; 2) гол. м-о й пристань Т.у., 180.000 меш., вис. школи, багато мошей, ткацька й ювілерська промисловість, в околиці руїни Картагіни.

Тунець.

ТУП, гл. Товариство Укр. Поступовців.

Тупі, громада півд.-ам. індієських племен; їх мова стала розговорною мовою тубільців серед Бразилії, тав. лінґва джераль.

Тупіна.

Тунгал(енко) Дмитро (Данило), гл. Дмитро Ростовський.

Тур (Bos primigenius), жуваний ссавець, подібний до зубрів; колись жив скрізь у Європі, вигинув у серед. віках.

Тур (Tours), гол. м-о фр. департаменту Ендр е Луар, 77.000 меш., собор із XII в.; хем. й ткацька промисловість.

Тур, образ на стінах печери „Font de Gaume“ (Франція), намальований ледяною каменю доби.

Тур Никифор, гл. Никифор Тур.

Тура, (фр.) коло, колоний рух, черга, низка річей чи явищ, що повторюються.

Тура, ліва притока Тоболу, 725 км. дов.

Тураєв Борис, рос. сходознавець (1868-1917), член рос. Акад. Наук.; „Історія ст. Сходу“ та ін. праці.

Туран, пустинно-степова низина між Каспійським морем і Тимшаном та Паміром, обіймає гол. сточище Аральського моря.

Туранські мови, гл. Уральсько-алтайські мови.

Тураті, Августо, іт. політик, *1888, фашист, 1924 депутат, 1926-30 секретар фашистської партії; 2) Філіппо, іт. політ. діяч та письмен. (1857-1932), довголітній посол до іт. парламенту, політ. іт. емігрант; видавав „Critica sociale“ в Римі, стояв на чолі проти фашистської політ. еміграції, відомий і як поет.

Турбан, (перс.) тур. завій голова тканиною, замість капелюха.

Турбацький Лев, гал.-укр. журналіст і гром. діяч (1876-1900), співробітник „Наро-

ду", „Громадського Голосу“, „Радикала“, „Діла“, 1897-99 ред. „Буконини“.

Турбіна, (лат.) двигун-колесо, що йому якась річовина (вода, пара, газ, вітер) передає енергію: 1) кінетичну, рухову при т. активних, рівнотискових; 2) потенціальну, тискову, при т. реактивних, надтискових; 3) внутр. горіння при т. газових. Поділ т. на річкові: I) водні турбіни, гл. Водний двигун; тепер уживають: 1) т. Каптанової (Kaplan) на швидких ріках — багато води, малий спад; 2) т. Френсісової (Francis) при середніх; 3) т. Пельтонової (Pelton) на гірських ріках — мало води, вел. спад; II) парові турбіни, мають вел. кількість оборотів (кілька тисяч на сек.), тому при однаковій потужності менші від толокових двигунів (кількасот оборотів) гл. таблиця Парові машини, образок 5. 7.; III) вітряна т., гл. Вітряний двигун; IV) газова турбіна, де газ, змішаний із повітрям, передає енергію горіння турбіні. Будова т.: напрямне колесо спрямовує річовину на рухоме робоче колесо; вісь турбіни буває поєма або дозема, річовина входить рівнобіжно до осі (т. аксіальна), або прямовисно до осі (т. радіальна).

Турбодинамо, машина (генератор) втворювати електр. струм, алушена з турбіною.

Турболокомотив, локомотива, що її порушує парова турбіна.

Тургав (Thurgau), швейц. кантон, 1.006 км.² і 136.000 меш., гол. м-о Фрасфельд.

Тургай, півпустинна частина Рад. Казакстану в сточній Уралу та Тоболу; меш. кочовики кирізи.

Тургенів, 1) Іван, рос. письмен. (1818-83), один із перших звернув увагу на життя й долю сел. люду своєю збіркою повель: „Записки мисливого“; повісті: „Рудін“, „Дворянське гніздо“, „Напередодні“, „Батьки та діти“, численні оп., п'єси і т. д.; був прихильником укр. письменства; переклав на рос. мову оповідання М. Вовчка; 2) Микола, рос. публіцист і гром. діяч (1789-1871), член тайного т-ва „Союз благоденствія“, 1824-57 емігрант, автор праці „Росія й росіяни“ по фр., та ін. праць.

І. Тургенів.

Турецька література, у своїх починках живе перекладами з перс. та араб. мови. Тільки іст. твори оригінальні. З поетів першої доби замітні Ашяк Паша (†1332), Мешуд бен Агмед, автор епіоел. лірик Бурган-ед-дін (XIV в.), Сулейман із Брусса, Агмед Паша (XV в.), Недшаті, Гамді (XVI), Бакі (XVIII в.). Т. л. зринає з традицією й стає зовсім самостійною шойно в пол. XIX в. Пінасті, перекладач фр. по-

етів, є реформатором мови й обивником літ., обивником прози є Намук Кемаль, повістярем та енциклопедистом Агмед Мідгат, при кінці XIX в. Теафік Фікрет лірик і Галід Зія прозаїк заступали зі своєю школою ідеї зах.-европ. літ. Проти них виступала школа ісламістів, що була за поворотом до традиційних рел. джерел. Представниками тав. нап. літ. з новою літ. мовою є Зія Гек Алып, Мустафа Нермі, Алі Джаніб і Омар Сейфеддін. Поруч них слід згадати Фаліга Ріфі, Якуба Кадрі, Галіду Едіб; із наймолодших замітні Джеела Сагір, Ургана Сейфі та Юсуф Сія. Тепер у тур. літ. сильні впливи нім., фр. та англ.

Турецька мова, звана також „османська“, мова яких 14 міль. людей, належить до тюр.-тат. мов, не має нічого спільного ні з індо-европ., ні семітськими мовами, дарма що до 1928 турки писали араб. літерами (тепер запроваджена лат. абетка); т. м. має дуже багато перс. і араб. чужих слів — тепер їх викидають — є найбільше розвинена й звана між тюр.-тат. мовами.

Турецька музика, гл. Орхестра.

Туреччина, республіка, має 747.000 км.² і 13.750.000 меш.: 72% турків, 7% курдів, 5% вірмен, 3% греків, 1-5% жидів, 1% татар і т. д.; складається з невеликої европ. частини на півд. сході Балканського півострова (24.000 км.² і 1.200.000 меш., з чого 810.000 у Стамбулі) та більшої в Малій Азії. Европ. частина — це гол. степова горбовина з невисокими горами Істранджа (до 1.083 м.), адож побережжя Чорного моря; аз. частина відділена від европ. морем Мармара та протоками босфорською й дарданельською. Острови Егейського моря належать до Греції (Лесбос, Хіос, Самос), Італії (Додеканес) і В. Британії (Кипр). М. Азія це височина з окрайніми зморщованими горами

Туреччина.

на півночі (бітінські, понтійські) та півдні (лікійський та кілійський Тавр і Антитавр), що на сході переходить у вірменську височину. Півн. і півд. морське побережжя мало розчленоване, зах. добре. На побережжі середземноморське підсоння (Смірна: січень 7°6', липень 26°8' і 650 мм. опадів), а в середині краю континентальне степове підсоння зі спекотною гострою зимою та гарячим посушним літом, убого на

опаді, так що степ переходить у півпустиню. Т. але загосподарена с.-госп. країна. На півночі кукурудза й тютюн, на півдні й заході крім абікси: маслики, фіга, помаранчі, роданки, тур. горіхи, бавовна. Серед. частина М. А. й европ. частина переважно скотарські. Годують: коні, мули, рогату худобу, вівці й кози (ангорські). Вовни продукують 15.000 т. Гарно розвинений домашній килимарський промисел; досить поширена шкіряна промисловість, трохи споживча. Ліс займає 13% пов., гол. на півдні і півночі. З копалин добувають дещо вугілля. Мореплавання, рибальство, добування морської солі в чужих руках; торг. флота 130.000 бруто т.; комунікація погана; битих шляхів дуже мало, залізниця 3.350 км. Гол. продукти вивозу: сушені овочі, килими, роданки, тютюн, вовна, олій. Торгує Т. гол. з В. Британією і ЗДА; гол. м-о Ангора (вл. Енгрі, або Анкара). Історія. Турки-османи перейшли під натиском монголів із Хорасану до М. Азії й заснували 1299 під проводом Османа (1288-1326) тур. державу між Анголою і Бруссею. Орхан 1326-59 добув Бруссу, а добувши Галліполі 1356 розпочав завоювання Європи. Мурад I 1359-89 переніс столицю до

Історична карта Туреччини.

Адрінополі, завоював Тракію й вступив у бій на Косовому полі. Баязет I, 1389-1403, погромив ціє. Жигмонта під Нікополем 1396, але сам побитий під Анголою 1402 попав у полон Тимура. Мурад II, 1421-51, переміг угрів під Варною 1444. Могамед II, 1451-81, добув Константинополь 1453, що став столицею тур. держави, 1461 Трапезунт, 1463 Босну, 1475 кримських татар. Селім I, 1512-20, завоював Сирію й Єгипет. Соліман II, 1520-66, найвизначніший із тур. султанів, зайняв 1521 Білгород, 1522 Родос, 1526 після перемоги під Могачем половину Угорщини, 1529 дійшов до Відня, здобув 1534 Багдад. За Селіма II, 1566-74, турки програли морську битву під Лепанто 1571. Шанше турки довгий час не провадили більшої енергії. Від першого десятиліття XVII в. на тур. володіння почали нападати укр. козаки. Осман II, 1618-22, переміг поль. війська під Цецорою 1620. За Мурада IV, 1622-1640, турки 1633 зайняли півд. Україну. За Могамеда IV, 1648-87, турки стояли у

зв'язках із Б. Хмельницьким, Дорошенком і Ю. Хмельницьким; 1669 добули Крету, 1672 Поділля; після невдалої облоги Відня 1683 Туреччина втратила Угорщину. В мирі у Карловицях 1699 турки віддали Морю й Далматію Венеції, Озів Росії, Поділля Польщі; в мирі в Пожаревані 1718 втратили на короткий час Сербію. У мирі в Кучук-Кайнарджі Росія добула доступ до Чорного моря й опіку над Молдовою та Волощиною. Селім III, 1789-1807, пробував перевести реформи, але їм спротивилися яничари; Магмуд II, 1808-39, знищив яничарів 1826. Від перших десятиліть XIX в. христ. народи підіймають повстання проти турків, европ. держави мішаються у внутр. справах: 1829 греки добули самостійність, 1854-56 кримська війна не дала Т. більших користей. Султан Абдул-Гамід II, 1876-1909, надав конституцію; після війни з Росією 1877-8 Т. визнала незалежність Румунії й Сербії, Босну та Герцеговину відступила Австрії. 1909 молодотурки скинули з престолу Абдул-Гаміда. За Могамеда V, 1909-18, Т. зазнала дальших утрат у триполітанській війні 1911-12 та двох балканських 1912-13 й була обмежена в Європі до території б. Константинополю. У світовій війні Т. стала по стороні осередніх держав, удержала Дарданелі, але побита в ін. місцях втратила Мезопотамію, Сирію, Арабію; миру в Севрі 1920 Т. не ратифікувала. 23 IV 1920 відкрито конституанту в Ангорі під проводом Кемалі паші, XI 1922 скасовано султанат (останній султан Могамед VI, 1918-25), а 5 III 1924 й каліфат роду Османів; 1919-22 переможна війна з Грецією, прогнання греків із М. Азії. На конференції в Муданії 1925 Т. відаскала схід Тракію; в мирі в Лозанні 27 IV 1923 призначено їй свободу моря. Від 30 X 1923 Кемаль-паша президент тур. республіки.

Турин, гл. Торіно.

Турин імя, укр. філіталіст, *1900, вид. міс. „Укр. Філіталіст“ у Відні.

Туринги, герм. плем'я, жили з поч. христ. ери на півдні від Гарцу.

Турингін (Thüringen), нім. союзна держава між гор. Залею й Верою, Гарпом і Туриньським лісом, 11.725 км.² і 1.630.000 меш.; лісисті гори й родючі долини та кітловини. Побіч сіль. та лісного господарства високо розвинена промисловість (ткацька, шклярна), копалин мало. Гол. м-о Ваймар. В V в. вел. туринзька держава, розпалася 849, частина перейшла до Саксонії; пізніше Т. ділилася на 4 князівства: Саксен-Альтенбург, С-Кобург-Гота, С-Майнінген, С. Ваймар-Айзенах; 1920 сполучені в республіку Т. з винятком князівства Саксен-Кобурзького, що перейшло до Баварії.

Туриньський ліс (Thüringer Wald), гори в серед. Німеччині, між гор. Верою й Залею, до 984 м. вис.

Турист, (фр.) мандрівник, здебільша людина, що подорожує для розваги.

Туристика, (англ.) подорожі для спорту та розваги, щоби піанати край.

Тури́в, м-о мозирської округи над Прип'яттю на Поліссі, 6.000 меш.: 58% укр. 40% жидів; згадується вперше 980; XI-XIV на століття турисько-пінського удільного князівства й осідок правосл. єпископства, перенесеного опісля до Пінська; останній єп. Леонтій Пелчський прийняв унію 1596.

Тури́ське євангеліє, (апракос) пам'ятка старослов. мови укр. редакції з XI в.; назва від приписки кн. Константина Острозького, що подарував рукопис церкви в Турові; переховується в музеї в Вільні.

Тури́ський Кирило, гл. Кирило 4).

Тури́ськ, м-ко ковельського повіту на Волині, 2.000 меш.

Турина Ноакен, єсп. композитор, *1882, реорганізатор муз. виховання в Іспанії.

Турка, повіт, м-о над Стрим, 10.000 меш.: 30% поль., 39% укр., 41% жидів; повіт, 1.459 км.² і м-о, 73 громад, 77.000 меш.: 82% укр., 8% жидів, 6% поль.

Туркавка, гл. Голуб (горлиця).

Туркестан, себто країна тюрків, країна Серед. Азії, у сточищі Аральського озера, Балхаша та Таримського басейну. Т. переділений Паміром і Тяньшаном на сх. Т. або кит. і зах. або рос. (гл. Туркменістан, Узбекистан і Таджикистан); невелика частина між гор. Амударією та Гіндукушем це Шад або Афганський Т.

Туркмени, тур. народ, б. 1.300.000, в Туркестані, Узбекистані та почасти в Афганістані й Персії.

Туркменістан, союзна рад. республіка між Каспійським морем та Аму-Дарією, 474.000 км.² і 1.030.000 меш.: 78% туркменів, 10% узбеків, 6% європ. Гори лише на півдні й заході (Балхан, Копетдага), а так півпустинна рівнина, рік мало (Аму-Дарія, Мургаб). Підсоння суворо континентальне: взім.—30°, літі+27°, опадів 113-230 мм. Сіль, господарство лише в річкових долинах і штучно наводнених околицях. Культурної площі всього 233.000 гектарів (шпеленця й бавовна). Вел. значіння має скотарство та шовківництво, Копални; сіль (гол. глянбереза), нафта, асфальт. Залізняць 1550 км. Гол. м-о Чарджуй.

Туркоєв (Tourgoing), м-о в фр. департаменті Нор, 81.000 меш., ткацька промисловість.

Туркоєв, фр. піхота, складена здебільша з тубільців Альжиру.

Турку, гл. Або.

Туркул, верх у Чорногорі, 1.932 м. вис.

Туркус, тюркіє, (фр.) бірюза, калій, мінерал, окис алюмінію й фосфору (2Al₂O₃·P₂O₅·5H₂O), непрозорий, блакитний або зелений, буває гол. в Персії, Туркестані, Аризоні; крапчик відмін уживають як півсамоцвітів.

Турмалін, (інд.) мінерал одно-триосевого

укладу, складна сполука алюмо-сілікату з бором, буває чорний, синій, зелений, червоний, бурий і беабараний; дуже часто в пегматитах на Уралі, в Бразилії й на Цейлоні; кристали т. поляризують світло, огріті на обох кінцях гол. осі стають електричні; їх уживають як півсамоцвітів.

Тури, (рим. міт.) цар рутулів, переможений і вбитий Евєм.

Тури (Thurg) Гайрїх Матїєс, граф (1580-1640), чес. гром. діяч, ініціатор та один із гол. провідників чес. повстання 1618, що розпочало 30-літню війну, пізніше прилучився до Густава Адольфа.

Турибулена синька, фарба, подібна до берлінської синьки, повстає через змішання розчинів вітрилю заліза з червоною кров'яною сіллю.

Турне (Tournaї), м-о в півд.-зах. Бельгії, 36.000 меш., собор. із XII в.

Турне, (фр.) довільна подорож, подорож артиста або театру з міста до міста.

Турнерона Тереза, чес. письмен. і публіцистка, *1875, перекладачка О. Кобилянської.

Турнікет, (фр.) коливорот, що переміщує тільки по одній людині; і-води з рухливим приладом, що показує, скільки переходить людей.

Турнір,

(нім.) лицарське ігрище в середньовіччі, лицарський бій на туну, деколи й гостру зброю, одним — тїост або гуртом — бугурт.

Тури-Таксіс (нім. Thurn und Taxis, It. della Torre e Tassis), шліхтетський і рід льомбардського походження; Ф р а н ц і з Т. — Т. уладив 1516 першу пошту між Віднем і Брюсселем; його рід дістав 1615 уряд ген. ділчуних поштмайстрів, 1621 титул графа, 1695 князя; 1867 їх підприємство купила Прусія.

Турну Северін, рум. м-о над Дунаєм, нижче Залізнях воріт, 27.000 меш.

Туронець, велетень, Гераклів жук (Dynaestus hercules), найбільший жук, до 15 см. дов., споріднений із нашим жуком одиоріжком; серед. і Півд. Америки.

Турово-пінська земля, на території дреговичів адовж дол. Прип'яті, гол. м. Ту-

Турнір, із мініатюри XV в.

Туронець.

рів, згадується вперше під 980, другий центр Пинськ; перший самостійний кн. у Турові Святиполк Окалий; за Ярослава I там сидів Ізяслав, який задержав за собою Турів, коли став і вел. князем; 1078 доставив Ярополкові Ізяславичеві як придаток до Волни; в XI в. князівство почало занепадати, зв'язок із Києвом слабне, особливо в XII в.; за Гедиміна підпало під владу Литви.

Туронський (Turowski) Казімеж Юзеф, поль. письмен. (1813-74), вид. бібліотеки ст. поль. письмен., збирав укр. етногр. матеріали.

Турон, другий позем гор. крейди, у нас скрізь на зах. Поділлі й зах. Волни, як біла крейда з булами кременю.

Турула Саген, гал.-укр. диригент, *1882, гр.-кат. свящ., співробітник СБУ в таборах полонених у Фрайштадті в Австрії та в Німеччині; тепер у ЗДА; редактор муз. бібліотеки „Україна“.

Турунуваті, бігунуваті (Sarabidae), родина жуків, замінна тонкими, дов. рісками й дов. ногами; десь туруни дуже поширені, бо живляться гол. гусеницями.

Туруханськ, м-о на Сибірі, 200 меш.; тут умер на заєзванні 1791 запорозький військ. писар Іван Глоба.

Турчанінов Петро, рос. церк. комп. (1779-1856), протосрей, учень Веделя, гармонізатор давніх церк. мелодій.

Турчанський Св. Мартин (Turčianský Sv. Martin), м-о на Словаччині, 6.000 меш., важкий культ. осередок; музей, фабрика меблів.

Турчин Людвік, укр. малюв. (1898-1925); рис. з життя УГА, табору в Домбою та ін.

Турн, 1) ліва притока Ужа на Закарпатті; 2) права притока Прип'яті, 192 км. дов.

Турніський Осип, гал.-укр. письмен. (1880-1933), літ. критичні статті по укр. час., книга переживань зі світової війни: „Пома межами болю“.

Тусар Влаетімль, чех. політ. діяч (1880-1925), один із провідників чех. соц.-дем. президент міністрів 1921, посол ЧСР у Відні 1921 та в Берліні 1925.

Туски (Tusei), гал. Етруски.

Тускулом, ст. м-о в Ляціоні, тепер Фраскати; численні вілли багатих римлян, пр. Тускуліум Ціцерона.

Туссен (Toussaint) Шарль, фр. мовознавець (1813-77), із Лянгеншайдтом автор фонетичної методи вивчення чужих мов.

Туссен-Лювертьєр (Toussaint Louverture) Франсуа-Домінік, мурицький ватажок (1743-1803), 1791 провідник мурицького повстання на о. Сан-Домінго, від 1797 майже незалежний володар цього острова, 1801 замкнений французами у в'язницю, де й помер.

Тустановичі, с. в дрогобичькому повіті, 14.000 меш., 22% укр.; копальні нафти.

Тустановський, гал. Зазаній Лаурентій.

Ту-стен, (англ. two step) нх. два кроки, ам. танець.

Тут-анх-Амон, „живий образ Амона“, ступ. фараон XIV в. до Хр., увів наново культ бога Амона й давнішу релігію; його гробницю з мист. скарбами відкрили під Луксором в XI 1922 англійці Кернарсон і Картер.

Тутківський Павло, укр. геолог і географ (1858-1930), проф. кнш. унів., член ВУАН і НТШ, голова другого відділу ВУАН, основник і дир. укр. до-свідно-геол. інст. та укр. геол. музею в Києві; автор численних наук. праць різними мовами; досліджував льодовикові відложки України, зокрема Волни й Поділля, творець заг. прийнятої теорії льодовикових фенів та утворення лесу та барханів; упорядкував укр. геол. термінологію, видав університетський підручник заг. геогр.; „Загальне землезнавство“ та фіз. карту України.

Тут-анх-Амон.

Тутмосіс, Тутмес, Тотмес, ступ. фараони 18 династії; за Т. III, 1514-1461 до Хр. Єгипет мав найширші границі.

Тутуліа, один із островів Самоа, належить до ЗДА.

Туф, (нім.) 1) вапняковий, гл. Вапняк; 2) вулканічний попіл, часто перемішаний із відломками гірняк, магматичних і осадочних.

Тухачевський Михайло, рос. військ. діяч *1803, 1920 командувач більш. армії проти Денікіна й проти поляків, 1921 адушив крещтядське повстання, 1931 заступник наркома військ. справ.

Тухоли, м-ко на поль. Помор'ї, 5.000 меш., деревна промисловість; 1920 місце інтернування частин УГА.

Тучанський, 1) Макарій, правосл. св. діяч. 1539-49, поставлений за допомогою Бони, жини короля Жигмонта I; 2) Павло, рос. соц. діяч укр. роду (1809-1922), в 90 рр. XIX в. драгоманівець, 1888 брав участь у 1. аТаді рос. соц.-дем. партії, після 1908 один із діячів укр. соц.-дем. „Спілки“; від 1921 до смерті бібліотекар ВУАН у Києві; спомини „Із пережитого“, статті про М. Драгоманова.

Тучин, м-ко в рівеньському повіті, 3.000 меш., 14% укр.

Тучи, (фр.-нім.) 1) гл. Душ; 2) музика під час тосту, вітальна чи прощальна музика; 3) чорна рисувальна фарба зі сепії або з саджа, кунжутного олію та камфору; 4) у музиці: дотик, спосіб удару пальцями по клавишам.

Тушинці, тучі, груз. плем'я, б. 10.000 у гір. Тухетії.

Тушувати, (фр.-нім.) 1) накладати на ми-

П. Тутківський.

люнку тині штрихами або розтираючи ву́гіллям чи тушем; 2) не розголошувати чо́гось, промовчати, зам'яти щось; 3) у білоруді — стикатися.

Туя (Thuja), рід шпилькових рослин із родини кипарисових; асезелені дерева з лусковатим листям; деревно легке й тривке. Т. а. м. (Th. occidentalis), до 20 м. вис. дерево, т. к. и. т. (Th. orientalis), невис. дерево або кущ, садить у Європі для оздоби в парках і на цвинтарях. Т. в е л и т е н ь (Th. gigantea), 50 м. вис. дерево півн. Америки; по парках Європи.

Туя.

Тхір (Putorius), ссавець із родини кунюватих, до 40 см. дов., темно-бурий; нищить миш і щурі, душать дріб; шкіри на козушки.

Тчев, поль. м-о та пристань над дол. Вислою, 21.000 меш., моряцька школа, цукроварні, машиноні та металургічні фабрики, важний зал. вузол.

Тюдор (Tudor), англ. династія 1485-1600, від Генриха VII до Єлизавети.

Тюїєрі (Tuilleries), ст. замок у Парижі, збудований 1564, від Людовіка XVI королівський осідок; підчас паризької комуни 1871 спалений, тепер у зацілених двох краях музеї, а між ними гарний міський парк.

Тюлень, фока (Phoca vitulina), морський ссавець, із громади плавоїзців; до 2 м. дов., живе в півн. морях; полюють на нього для м'яса, товщі й шкіри.

Тюлень.

Тюль (Tuile) гол. м-о фр. департаменту Коррез, 16.000 меш., фабрики зброї; до 1810 тут виробляли тюльні тканини.

Тюль, (фр.) легка рідка тканина.

Тюмень, рос. пристань на р. Турі, 50.000 меш., визн. торг. (абіжжя, сіє) і пром. (млин, гарбарні) осередок Зах. Сибіру та европ.-сибирського транзиту.

Тюрбе, надгробні мечеті у татар.

Тюрго (Turgot) Аня Робер Жак, фр. держ. діяч і економіст (1727-81), міністер фінансів за Людовіка XVI; намагався встановити рівномірне оподаткування населення й вільний вибір хліба за кордон, пробував скасувати цехи; предстанник екон. школи фізіократів: „Міркування про творення й розподіл багатств“.

Тюрен (Turenne) Аярі, вікомт, фр. полководець (1611-75), 1644 і 1672 проводив фр. військами в Німеччині, полег у бою.

Тюрко-татари, заг. назва на вел. сім'ю

монг., тат. і тур. племен і народів, у вузкому значінні татари кол. рос. держави; гл. Татари.

Тюрксько-татарські мови, прикметні аглютинацією, тав. гармонією голосних, браком грам. роду, прийменників, зате багатством наростків, що виражають грам. відношення; сюди належать: уйгурська, джагетайська мова на сході, азербайджанська, тат., й гол. османська або тур. мова на заході; ці мови відрізняються від монг. й від угро-фініських мов; їх генеалогічна приналежність до одної сильної групи сумнівна; гіпотеза про одну уральсько-алтайську групу неперенна.

Тюрма, гл. В'язниця.

Тюрнеб (Turnébe, лат. Turnebus) Адріан, фр. клас. філософ (1512-65), перший визн. критик текстів у Франції (Плут, Цицерон).

Тютчев Федір, рос. поет (1803-75), один із найбільших рос. ліриків; поетів філ. й патріотично-слов'янофільські.

Тютюн (Nicotiana tabacum), зелена рослина з рідні белекуватих, до 1½ м. вис., листя вел. яйцевате, цвіти вел. лікуваті, білі, жовті або червонові, зібрані на верху біла; оwoц — тобілка з вел. кількістю дрібного насіння (на одній рослині до 400.000 зернят). Ростає дико в Півд. Америці, схід. Азії й Австралії; півд.-ам. породи розведено в краях теплого й поміркованого підсоння задала листя, в якому є алькальюїд нікотина, сильна отрута, що в малих кількостях присмачує подрознює нерви; листя тютюну піддають ферментації, описли сушити і крають до напіросів і люльок, або звивають у тав. листині цигара; відпадків розтирають на табаку до нюхання. Курення т., споконвіку відоме у півд.-ам. Індії, завезли морські до Європи з поч. XVI в.; зсроби плескани т. в Європі були вже з кін. XVI в. (гл. Ніко), спершу тільки для лікарських цілей, описли й для курення, що поширилося загально від 2. пол. XVIII в. Тепер т. одна з найважливіших пром. рослин: світовий добуток б. 1.350 міль. кг. річно. Курення тютюну шкодить на легені, серце, обмін речовин і нерви. Укр. народ у межах Польщі на курення тратить річно б. 100 міль. зол.

Тютюнник, 1) Василь, укр. військ. діяч, отаман армії УНР, ком. полку за царату, начальник оперативного відділу ген. штабу за Центр. Ради, генерал-квартирмейстер армії УНР, зимою 1919 помічник начальника ген. штабу, пізніше командувач Дісною Армією УНР, †1919 на тиф; 2) Ю р к о, укр. повстан-

Тютюн, листок і цвіт.

В. Тютюнник.

ський діяч, ген. хорунжий армії УНР, начальник штабу армії Григорієва з яким примусив війська держав Антанті покинути укр. територію; після смерті Григорієва з частиною повстанців прийшов на Поділля до армії УНР (літо 1919), від XII 1919-V 20 помічник ген. Омеліновича-Павленка в „Зимовому поході“, 1921 висланий на повстання проти більшовиків, від 1924 на Рад. Україні, розстріляний 1929.

Ю. Тяготорник.

Тягар, гл. Вага 2).

Тягинська заборя, кол. поріг Дніпра.

Тягиня, гл. Бендери.

Тягло, 1) загальн. повинностей вільного селянина на Україні та Білорусі на користь держави чи пана від XIV-XVIII вв.; одиницею виміру повинностей було сел. господарство, оброблюване одним запрягом (тяглом), звідси й назва. На т. складалася грошова дань, звана серебціною, дань натуральними продуктами, звана дяклом, та робота на користь держави. В XVI в. т.

плачене державі, перевесено на користь панів, тому й панцизних селян стали звати тяглими; 2) держ. сел. подать у Московщині XV-XVII вв.; 3) в кріпачькій Росії: а) брана за одиницю при розкладанні держ. податку група сел. господарств, що обробляла означену кількість землі; б) родина кріпаків із означеним числом адатних до праці членів, брана ділячем за одиницю при розкладанні панщини.

Тягота, тж. жінки, гл. Гравітація.

Тягшань, гл. Тяньшань.

Тяшніський (білор. Цяшніскі) Василь, білорус. просв. діяч, між 1565-70 видрукував у своїй мандрівній друкарні євангеліє в перекладі на „просту руську мову“, з передмовою, повною гарячої любові до рідного народу й журби про його освіту та культуру.

Тяшкін Василь, моск. боярин (стольник) посол до укр. гетьманів Дорошенка й Самойловича.

Тяснин, притока Дніпра з Правобічної височини, 168 км. дов.

Тятува, хорда, в геом., проста лінія, що сполучує дві точки якоїсь кривої (пр. кола).

Тячево, повіт. м-ко над Тисою на Закарпатті, 6.000 меш.

У

У, 23. буква укр. абетки; голосний звук, ладно-оканковий, високий; звич. закритий; в укр. мові чергування з „в“ (двогубним), звич. в назуку удова — вдова; церк. назва — ук, числовий знак — 400.

Уаз (Oise), 1) права притока Сени, 305 км. дов.; 2) департамент над нею, в півн.-зах. Франції, 5.900 км.² і 410.000 меш.

Уалляга (Huallaga), права притока Амазонки, 1.200 км.² дов.

Уаскаран (Huacaran), верх Кордильєрів у Перу, 8.700 м. вис.

Убангі, найбільша права притока р. Конго, 2.500 км. дов.

Убангі Шарі (Oubangui Chari), зах. частина Фр. Рівникової Африки, 495.000 км.² і 1.070.000 меш., муринів; тропічний праліс, савани, гол. м-о Бангі.

Убинство, гл. Душегубство.

Уборть, права притока Прип'яті, 257 км.

Убса Нор, оз. в Монголії в півніжній Тангу Ола, 3.900 км.² пов.

Уваров, 1) Олександр, рос. археолог (1828-84), граф, дослідник старовини України; фундатор „Уварівських премій“ при рос. Акад. Наук, голова моск. „Археол. Общества“, організатор археол. з'їздів та моск. археол. музею; після смерті його

праці продовжувала дружина Прасковья, *1840; 2) Сергій, рос. держ. діяч (1786-1855), граф, 1833-49 міністер нар. освіти й президент Акад. Наук, перший висунув підхоплену опієли слов'янофілами формулу „православіє, самодержавіє та народність“ (очевидно рос.), як основу просв. політики.

Увертюра, (фр.) початок; 1) оркестровий увід до опери в формі сонати, попури, тощо; 2) самостійний оркестровий твір у стилі програмової музики.

УВО, гл. Українська Військова Організація.

Ув'язнення, позбавлення волі людини, підозреної у провині або засудженої, через уміщення її в в'язницю; може бути досудове і як кара; у. як кара є новішого походження; на ст. Україні знане лише перше, але й від нього можна було звільнитися за порукою; у. як кара повальється в нас із кін. XV в. й було рідко прикладане.

Уг, гл. Уж І).

УГА, гл. Українська Галицька Армія.

Угерці заплатинські, с. на Самбірщині; тут 1617-21 Павло Люткович-Телиця провадив дружарию, видрукувавши пару книжок коштом Олександра Шентницького.

Угниання, дифракція, відхил напрямку хвилі (водних, звукових, променів світла, електричності й ін.) при їх переході попер тверду перешкоду; у пояснюють повстанням нових хвиль та їх інтерференцією з первісними хвилями. Наслідком угниання променів світла, які переходять крізь маленькій отвір, або щілину в темній зашлюці утворюють дуговину угниання (гл. Дуговина). Явище угниання променів світла виступає далеко сильніше при ужитті решітки угниання, яку роблять, розпинаючи на рамці дуже близько один коло одного тонкі дроти або рисуочні діамантом на шклянній пласті тонесенькі рівнобіжні лінії. Найкращі сітки Роланда: вигнуті дзеркала, на яких нарисовано діамантом до 1.700 ліній на 1 мм.; вони дають при ужитті білого світла широку дуговину, на якій виступають дуже виразно лінії Фраунгофера. Явища угниання можна бачити також у далековиді (дюреті), якщо предметку сочку (об'єктив) прикрити зашлюкою з маленькою щілиною. У світла — дуже часте явище; воно виступає, якщо дивитися на світло крізь призмурені повіки, пера птаць, порох, розсіняний у повітрі, дим. Угнианням світла пояснюють забарвлені перетні доккола лимп, місяця та сонця (тзв. гальо), гру барв перлівки, пакутинця, крил комах, нафтових або оливних плям на воді і т. д. Сюди належить також тав. Бішопів (Bishop) перетень, що виступав протягом трьох років доккола Сонця після вибуху вулкану Кракатав 1883, і витворювався під впливом у світла у вулканічному попелі, що ним були переповнені гор. шари атмосфери. У світла відкрив Грімальді 1665, досліджував його Френел, Фраунгофер, Роланд, Майкельсон та ін. У Рентгенових променів повстає при переході їх крізь прозорі кристали і спричинює Рентгеновську дуговину, важну для досліду річовин. Завдяки у звукових хвиль голое доходить також до місяць, куди не мають доступу хвилі, що розходяться в просторійнішому напрямках (пр. чуємо гуркіт вова, що їде поза хатою).

Углич, гл. Углич.

Угличі, гл. Углич.

Углив, м-ко в равському повіті над Солодією, 3.600 меш.; 35% укр., 40% жидів, 15% поляків; шевська промисловість.

Угливська (IX) бригада УГА, входила в склад I корпусу УГА; в його складі вона проіснувала до весни 1920 та брала участь у всіх операціях I корпусу.

Угносинь, гл. Гній, Навія, Обірич.

Угода, в праві, договір між двома спірними сторонами, при чому приймається згода на точно означений зміст прав та обов'язків.

Угол, гл. Тристінний кут.

Угольний, рудник і м-ко артемієвської округи, 5.000 меш.; 34% укр., 58% росіян.

Угор, гл. Вугор, Вугри.

Угорська література, гл. Мадярська література.

Угорська мова, гл. Мадярська мова.

Угорчак Михайло, ам.-укр. діяч (1886-1929), фармацевт із фаху, заступник голови Укр. Нар. Союзу.

Угорщина, Мадярщина (Magyarország), королівство без короля, над серед Дунаєм і Тисою, 92.950 км.² пов. і 8.665.000 меш.; 83,4% мадярів, 7% німців і 6% жидів; обіймає Гор. і Дол. угор. низину, а гори лише на півн. зах. окраїнах (Матра 1.010 м. вис.); лісу має У. мало й П схід. частина (Альфелд над Тисою) це степ (пуста) з малими галями. Підсоння У. континентальне (Будапешт: середня температура 9,9°, зима -2,1°, літо 21,3°, опадів 640 мм.). У. дуже родюча, під ріллею є 62% землі, під луками 18% гол. продукти: пшениця, кукурудза, цукор,

Угорщина.

тютюн, коноплі; вирощують: коні, рогату худобу, свині, вівці; промисловість гол. споживча, ін. невелика, бо копалин майже нема (вугілля дуже мало). Залізниця 9.530 км. (10,2 км. на 100 км.² пов.). У. ввозить: машини, пром. вироби й пром. сировину; вивозить: муку, худобу, вовну, м'ясо, шрив. Торгує гол. з Австрією й ЧСР, а зацдики своему положенню (Дунай, дорога на Балкан) має значний транзит. До 1920 мала У. 282.870 км.² і 18,5 міль. меш. (з того 50% мадярів); у мирі в Трінній втратила 1/3 пов. і меш. на користь Румунії, Югославії, ЧСР, Австрії, Італії й Польщі. Історія. У., кол. рим. провінція Паннонія; 6.895 осели тут мадистри під проводом Арпада й нападами нищили сусідні землі. Стефан Св., 997-1038, завів християнство, поділив У. на комітати, був у признач зносинах із Володимиром В. При кінці XI в. У. займила Хорватію, Славонію й Далматію. Пробувала також опанувати Галичину (1099, 1189, 1206-30); угор. королі принали навіть титул королів Галичини й Володимирії. З Андрієм III 1301 нимер рід Арпада. Дальші королі: Карло Роберт 1307-42 з Анжуйського роду, його син Людовік В. 1342-82, був також

поль, королем: Жигмонт Люксембурзький 1357-1437, справа проти турків під Нікополіс 1399; Володислав Ягайлович, погиб у бою з турками під Варною 1444; Матвій Корвін 1458-90, син заслуженого у тур. війнах Яноша Гуняді, піліс культуру У. Після Ягайловичів, Володислава й Людовіка, що поляг у бою під Могачем 1526, частину У. ваяли Габсбургів, решту зайняли турки. Під тур. протекторатом був Семигород, де князили окремі князі: Іван Заполя, Баторій, Габор Бетлен, Ракоці (союзники Б. Хмельницького). Після перемог над турками під Віднем та Остригомом 1683 у карловському мирі 1699 ціла У. перейшла під владу Габсбургів. Централістична політика Габсбургів викликала на У. опозицію; 1848 революція під проводом Косута, але при допомозі Росії повстання агно-

Історична карта Угорщини.

блено. 1867 Франц Йосиф перенів порозуміння з У., яка дістала окрему держ. організацію (з Австрією спільне військо й закорд. політика). Воєнна катастрофа центр. держав спричинила розбиття угор. держави; 16 XI 1918 проголошено угор. республіку. І 1919 Каролі президент; 21 III утворено рад. республіку під проводом Белі Куна, що уступив під наступом румунів і чехословаків; регентом короткий час був архикн. Йосиф, президентом міністрів Стефан Фрідріх; 16 XI 1919 до Будапешту увійшла нац. армія під проводом Мікльоша Горті; 1920 У. знову королівство, однак Габсбургів прогнали, а регентом став Горті; 24 VI У. прийняла договір у Трианоні, що позбавив її двох третин давньої території та обмежив армію до 35,000.

Угри, гл. Мадри.

Угрии-Безгрішній, ал. Венгши Микола, гал.-укр. письм. і видавець, *1883, видавав час. „Бжолка“, „Будучість“, а як керманч Пресової Кватери УСС — журнали „Червона Калина“ та „Самовал“; по війні: „Рогатинець“, „Око“.

Угрофінські мови, група споріднених між собою мов, куди належать крім мадярської, фінської й естонської ще кілька менше важких мов у СРСР, як вогулів, остяків, алян, вотяків, мордвинів, черемісів, чудів, пермяків та ливонців.

Угроськ, Угровськ, с. на північ від Холму, за книжних часів маж. із св. собором.

У-гу, Ву-гу, кит. м-о в провінції Нган-гуї, 130,000 меш., торгівля ризком.

Угадуга, столиця фр. колонії Гор. Вольти (зах. Африка), 18,000 меш.

Уганда, пасальна держава під брит. опікою в Рівнинній Схід. Африці, 285,000 км.² і 3,150,000 меш. муриші племена баггу; бановна та кава; гол. м-о Менго.

Угліч, рос. м-о над Волгою, районний центр Іванівської промислової області, колиш. Ярославської губ., 8,000 меш.; одно з найстаріших рос. міст, 1591 тут агинув царевич Дмитрій.

Уголіно Герардеска (Gherardesca), володар Шан, переможений і зловлений ворогами 1288, агинув голодовою смертю разом із своїми двома синами й опуками; улюблений мотив багатьох мист. творів.

Угоча (Ugocea), комітат Угорщини над р. Тисою, 1,208 км.², 92,000 меш., гол. м-о Севлюш Вел.; 1919 більшу частину приділено до Закарпаття, решту до Румунії.

Угра, ліва притока Оки, 383 км. дов.

Угрюмов Григорій, рос. ієт. малпр і портретист (1764-1823), проф. і ректор акад. мистецтва.

Уда, Удь, ріка в Схід. Сибірі, 700 км. дов., випливає в Станових горах, вливається до Охотського моря.

Удай, права притока Сулі.

Удайпур, Мевар, брит. інд. пасальна держава в Раджпутані, 32,815 км.² і 1,400,000 меш., гол. м-о У., 50,000 меш.

Ударник, 1) рос. більш. термін на означення тав. ударництва, ударної кампанії, що виявляється в спрямованій енергії на якусь ділянку праці, чи підприємства, щоби

Уголіно в тюрмі (група Карло).

пшвидше її викінчити: 2) двотижневий час. Київ. Окружної Ради Профспілок, від 1929.

Ударник Держапарату, орган Профспілки робітників держ. установ, у Харкові від 1931.

Ударні інструменти, інструменти, що видають звуки від удару рукою, паличкою або ударені один об один, пр. дзвони, тарілки, ксилофон, трикутник, кітали, барабани, бубни й ін.

Удержавлення, переведення приватного посідання в посідання та управу держави, пр. приватних залізниць.

Уджайн (Ujjain), Уджаяні, м-о в Гваліорі, 40.000 меш., одне з 7 сн. інд. міст; багато святинь і славна астр. обсерваторія.

Уджада (Udjda), фр. м-о й оаза в півн.-схід. Марокку, 20.000 меш., торгівля продуктами скотарства.

Уди, права притока Дніця, 128 км. дов.

Уділь, у ст. Україні XI-XIV вв. назва території, що була в феодальному володінні князя; в дійсності у. був спадковим земельним маєтком, яким князь орудував по своїй уподобі, розділюючи між васалів, збираючи дохід із селян, тощо; після смерті князя у. авч. ділили між його синами й родичами, тому роздріб уділів характеристична риса феодальної України. Звідти назви: удільне князівство, удільний лад або система.

Удільна система, гл. Уділь.

Удіне, м-о в півн.-схід. Італії, 67.000 меш., шовкова промисловість.

Удіно (Udinot) Ніколи Шарль, фр. військ. діяч (1767-1847), один із найкращ. маршалів Наполеона I.

Удовенко Володимир, укр. лікар-гігієніст, *1881, проф. Київ. Мед. Інст., співробітник ВУАН.

Удовиченко Олександр, укр. військ. діяч, *1887; генерал УНР, від X 1917 в Укр. ген. штабі, спершу начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України, потім ком. II укр. дивізії, начальника штабу Гудульського коша, ком. III Стрілецької дивізії, Окремної пішої бригади, III Залізної дивізії й ген. інспектор армії УНР.

Удржалъ (Udržal) Францішек, чех. політик, *1866, один із керівників аграріїв, 1921-25 військ. міністер, 1929-32 прем'єр.

Уельва (Huelva), пристань у півн.-зах. Іспанії, 41.000 меш., вивіз руди, рибацтво.

Уерта (Huerta) Вікторіано, гл. Ли Гуерта.

Уесан (Uessant), фр. острів при бережжі Бретонії; 1779 морська перемога французів над англійцями, 1794 англійців над французями.

Усад (рос.) у кол. Росії повіт.

Уейський (Uejski), 1) Корнель, поль. поет, (1823-97); поезії „Біблійні мелодії“,

поема „Маратон“, над гими „Z duchem rozdzgów“; 2) Юзеф, поль. історик літ., *1883, проф. унів. у Варшаві, праці про Словацького, Красинського, Мальчевського, тощо.

Уж, 1) ріка на Закарпатті, 145 км. дов., притока Бодроцьки; 2) теж Уша, права притока Прип'яті, 252 км. дов.

Ужгород, гол. м-о Закарпаття, над р. Ужом, 22.000 меш.; 15% укр., 25% чехів, 38% мадярів, 18% жидів; осідок губернатора, красивих урядів і гр.-кат. єпископа; міст. пам'ятки: ротова в Горинах XII-XIII в., замок XIV-XVI в., гр.-кат. катедральна церква 1780 піаньо-барокова.

Ужгород, заг. вид.

Уженіч Іван, укр. граматик XVII в., родом із Києва, автор рукописної граматики цсл. мови (Грамматика словенская) з 1643, у двох ред. (Париж та Арра у Фландрії).

Ужиткова партієть, гл. Партієть споживка, Товар.

Ужиткове право, особистий сервітут, що управненому дає право користуватися чужою річчю тільки для власної потреби, не порушуючи основи речі.

Ужоцький провал, 889 м. н. р. м. у Бескидах, залізниця з Самбора на Закарпатті.

Уа (Ouse), назва трьох англ. рік; найбільша: Півд. або Нортгемптонська, 250 км. дов., вливається до Півн. моря.

Уаавина, гл. Гліня.

Узагальнення — 1) перехід від часткового до загального; від фактів до понять, від вузьких понять до ширших; у багатьох випадках доходимо до у., зменшуючи зміст поняття; — 2) результат процесу у. — отже широкі тези, теорії, закони й т. д.

Узбек, хан Золотої Орди, 1313-40, сприяв зміцненню Москви.

Узбеки, колись неправильно називані сартами, група племен тур. походження з домашню Іранського й монг. елементу, до 6¹/₂ міль. у Серед. Азії, гол. в Узбекистані, Казахстані й Таджикистані; переважно мусульмани-суніти, гол. заняття хліборобство на штучно наводнених полях.

Узбекистан, союзна рад. республіка в Серед. Азії, 176.200 км.² і 4.230.000 меш. (80% узбеків, 6% таджиків, 1,6% киргизів, 5,6% європейців і т. д.). На заході низина (про-

О. Удовиченко.

довження закаспійської пустині Кизилкум), на сході гори. Гол. ріки: Сир Дарія і Зараншан. Підсоєння континентальне, пересічно +11° до +14°, максимум +43° і -23°, опадів 171-348 мм. Ґрунти піщані, солончакуваті та лесові. Копалини багато (сіль, нафта, озокерит, вугілля, цинк, золото). Гол. заняття с. господарство. Засієнна площа 25.000 км.² (40% наводнених), решта — пустиня й напів-пустиня. Шпеленця, рис і бавовник (80% усієї бавовникової пов. аз. СРСР); скотарство має менше значіння. Промисловість бавовниана й споживча. Залізниця 1.750 км. Гол. м-о Самарканд.

Узбецька література. Ще кочівниками, прийшовши до Туркестану, узбеки перейняли літ. мову й культуру місцевих тур. народів; славний поет Алі-Шір Невай XV в. широко читаний іще перед революцією 1917; в пол. XIX в. розцвіт у. л., описи занепад.

Узвинна, об'єднання білорус. письмен. і поетів, засноване 1926 (поети Дубонка й Пуша, критик Бабарека), 1930 зликуване більшовниками, як буржуазна нац. дем. організація.

Удені, (черкеське) черкеські землевласники й шляхтичі.

Уземлення, з'єднання якогось елем. приладу провідником із землею.

Узенер (Usener) Герман, нім. клас. філолог (1834-1905), проф. унів. в Боні, дослідник клас. творів та мітології європ. народів.

Уєнь, дві ріки між Волгою й р. Уралом: 1) В. У., 315 км. дов.; 2) М. У., 290 км. дов.; до моря не доходять.

Уєн, тур. орда, в XI в. на короткий час зацпили були чорноморські степи; побіті 1.000 укр. князів, відступили за Дунай; в укр. джерелах їх назва „торки“.

Уєнети, ст. зах.-герм. плем'я над Реном у околиці рік Рури й Зіги, злилися з алеманами.

Уєли, гл. Вуали.

Уєумасінта (Usumacinta), ріка в Серед. Америці, 1.000 км. дов., вливається до Мексиканської затоки (затока Камнече).

Уєура, (лат.) відомий вищі від установлених законом; лихва.

Уєурнатор, (лат.) самозванець, той, що захопив владу силою та незаконно.

Уєурніація, (лат.) незаконне захоплення влади, заг. незаконне присвоєння.

Уєус, (лат.) звичай, звичка; звичай, що набирає сили закону.

Уєу(с)фрукт(ус), (лат.) особистий сервітут, що дає управленому не тільки право користуватися чужою річчю для власної особистої потреби, але й тягнути з неї всієї пожитки, які вона приносить, не порушуючи її основи.

Уєл, ріка в Калікстані, 400 км. дов., до Каспійського моря не доходять.

Уємада, пристань на острові Гондо, 45.000 меш.

Уєтіті (Harale Jaschus), схід.-браз. широконоса, пазуриста малпа; до 60 см. дов. разом із дуже дов. хвостом; укрита м'якою шерстю; гл. таблиця: Ам. звірні, ч. 19.

Ує, ліва притока Тоболу, 410 км. дов.

Уєгури, каочі, схід.-тур. народ, кочували на півночі Серед. Азії в перших віках по Хр., в пол. VIII в. опанували Монголію й утворили тут свою державу, знищену в IX в. кіргіазами; у. буди культ. народом, мали власну абукву, мова їх була урядовою мовою на дворі Дайнігі-хана.

Уєйда (Ouida), псевд. англ. письмен. Люїан де-ля Раме (Ramee) (1840-1908), фр. роду, авторка численних романів; вартіші з життя її села, особливо „Сільська громада“.

Уєйфальні (Újfalvy) Шарль Ежен, фр. орієнталіст (1842-1904), мад. роду, дослідник Сибіру, Туркестану, Персії й походження мадляр.

Уєкал, (рос.) у царській Росії: 1) до конституції — закон, адмін. розпорядок; 2) у конституційній добі: „законотвірний“ у. — царський розпорядок із характером закону, издаваний у часі, коли законодавчі установи не засідали.

Уєкаліні займенники, гл. Займенники.

УєКАНАПА, гл. Українська Католицька Народна Партія.

Уєкаїсти, укр. комуністи, гл. Укр. Комуністична Партія.

Уєкалі (Ucaulii), права притока Амазонки, 1.235 км. дов.

Уєкерене, гл. Вікторія Ніанза.

Уєкермарк, Укермархія, півн. частина Бранденбургії, колись окрема провінція, адонж лівого берегу Одри, від VI в. заселена вендськими племенами ухра або украни; в X в. завоювали їх оботрити.

Уєкерт Фрідріх, нім. історик та географ (1780-1851); „Історія європ. держав“.

Уєклад, система, порядок, упорядкування на якомось основною думкою (принципом), пр. періодичний уклад першні; у мат. уклад епівридлих, гл. Співридли.

Уєкранець, журнал видаваний М. Максимовичем у Києві 1859 і 1860.

Уєкранскан Живнй, укр. місячник рос. мовою у Москві, за ред. С. Петлюри та Ол. Саліковського 1912-17.

Уєкранскій Економист, орган Укр. Економічної Народи УСРР, денник у Харкові 1923-28.

Уєкранскій Вєстникъ, укр. журнал рос. мовою: 1) міс., вид. у Харкові в 1816-19, тут містив свої укр. поезії П. Гулак-Артемівський; 2) тижневик у Спб. 1906.

Уєкранскій Домоводъ, міс. у Харкові 1817, вид. Федір Пільгер.

Уєкранскій Журналъ, вид. унів. у Харкові 1824-5, за ред. проф. А. Складовського.

Уєкранско Слово, неперіодичний часопис болг. мовою, в Софії 1919.

УКРАЇНА

Назва. Як у ін. народів, назва нашого народу та земель ним заселених змінювалася; вона в різних часах була різна. 1) Слово *и*, означення для місцевого населення, пр. у „Руській Пранді“, де ця назва протиставлювано назву „русин“ (дружинник). Частіші були назви окремих племен: поляни, деревляни, сіверяни й ін. 2) „Русь“ — спершу назва (чужого походження) землі поляни б. Києва супроти земель: деревляни, в'ятчів, Новгороду, Суздаля й ін., пізніш, із поширенням і укріпленням квіт. держави, назва для всіх укр. земель і майже цілої схід. Європи, як геогр. термін і ім'я народу. Слово „русин“ довгі часи знав тільки в однині; замість множини, збірне ім'я „Русь“, — у „Слові о полку Ігоревім“ — „русичі“. Коло XVI в. пирилася „русняк“, „руснак“, у козацьких літописях утворено (на зразок: сербни — серби) термін у множині „русин“ („Історія русов“); Галичина мала в XIV в. назву „королівство Русь“, пізніш до XVIII в. „руське воєводство“, і тут, у Холмищині, також на Буковині назва „Русь“, „русини“, „руський“ уживано до початків XX в.; сьогодні ще її вживають на Закарпатті. 3) Назва „Мала Русь“ — з XIV в. для гал.-володимирської держави й гал. митрополії (вперше у грамоті Юрія Болеслава 1335: „dux totius Russiae Minoris“), власне: „менша Русь“ у протилежність до земель квіт. митрополії, „більшої Русь“. Після занепаду самостійності Галичини ця назва в XV в. застатилася, віджила анов у XVII в., в титулі квіт. митрополитів (пр. Петра Могили), які замість „усей Русь“ у аносинах із моск. патріархами почали титулувати себе митрополитами „усей Малої Росії“. Цю назву прийняли й квіт. церк. письменники для земель, приналежних до квіт. митрополії, себто України й Білоруси. Під їх впливом, після переяславської угоди 1654, моск. цар додав до свого титулу й „Малу Росію“. З того часу моск. уряд уживав назви „Малоросія“ для коз. держави. Рідше вживали її в коз. урядуванні, пр. на печатах, буває вона і в коз. літописцях, але все тільки як державна назва. Назви „малорос“, „малоруський“ на означення національності й мови прийнялися в рос. об'єднательній літературі XIX в. 4) Назва „Україна“ в літописях XII-XIII в. означає „пограничну землю“; пр. 1189 Ростислав Берладичич ішов походом „ко україні галицької“ (на подістрияське Поппзан); 1215 поляки зай-

няли „Берестя, Угровеськ, Верещи, Столе, Комов і всю Україну“ (забужанську); 1187 покінчив життя кн. Володимир Глібичич, що вельжився пограничною боротьбою з половцями: „за ним Україна дуже жалувала [постона]“. Мешканці пограниччя звалися „українцями“. З кінцем XV і вперше XVI в. ця назва означає також пограниччя; згадується „україна“ руська, квіт., волінська, подільська, брацлавська; уживається деколи у множині „по українях“, прикметник — „українний“, назва людей — „українники“. Щойно з кінцем XVI і поч. XVII в., з розвитком козацчини, „Україна“ стає геогр. назвою для серед. Придніпрянщини (під частини Київщини й Брацлавщини); „українці“ — назва для мешканців України. Підчас воєн Хмельницького, разом із коз. завоюваннями назва „Україна“ поширювалася на зах. землі; 1657 Виговський домагався від шведів „права цілої старовинної України, або Русь, де бувала гр. віра і де є ще мова, аж до Висли“. В зах. Європі назву „Україна“ спопуляризував найбільше Боппля книгою „Description d'Ukraine“ (1649) й вел. мапами „Delineatio specialis et accurata Ucrainae cum suis palatinatibus“ (1650) і ін.; тут до України зараховано й зах. землі: Люблинщину, Белзщину, Волінь, Покуття. Але головню назви „Україна“ вживали для земель коз. держави по обох боках Дніпра (Гетьманщина); Запорозжжя до України не зачислявали. На означення мови й національності вживали в XVII-XVIII вв. далі терміну „руський“, деколи „козако-руський“, „малоросійський“ (Величко), „український“, пр. 1670 П. Дорошенко пише до поль. сейму про „всі духовні і світські руського православногo українського народу стани“. Зі зростом нпщ свідомості в XIX в., найбільше під впливом творчості Шептенка, прийнялися назви: „Україна“, „українці“, „український“ як термін етнографічний і національний. У Галичині й на Буковині до поч. XX в. вживали ще зложеної назви „Україна-Русь“, „українсько-руський“, вилдуманої П. Свенціцьким („Słowo“) у 60 рр. XIX в.; — тепер ця назва звикла, її застали тільки „Україна“, „українці“, „український“.

Про інші назви (переходові), які, здебільша, чужого походження („черкаси“, sing. „черкашенин“ у XVII в.), часто з відгінком глуму („хахол“ XVIII-XIX в., „Хакландія“), а то й свої (руснак) — ми тут не говоримо.

Є спроби на поодинокі назви укр. народу й території ним заселеної давати різні лінгвістичні пояснення, деякі сильно гіпотетичні (пор. „Русь“ від 646л. Ром. фін. Ruotsi, а то й від Koxolani-I, від р. Рось і т. д.; „Україна“ — від „країни“ й т. д.).

Література: Jablonowski A., Ukraina, Zródła dziejowe, tom XXII, Warszawa, 1897; Грушевський М., Історія України Русь I-VIII.; Велика, Мала і Біла Русь („Україна“, Київ, 1917); Барвінський Б., Історичний розвій імени українсько-руського народу, Львів, 1909; Охримович В., Про витоки і наголос слова „Україна“, Записки НТШ том 133, Львів, 1922; Dokošenko D., Die Namen „Ruß“, „Russland“ und „Ukraine“ in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, Berlin 1931.

Г. Крипакевич.

Фізична географія. Укр. етногр. територія це широта, над Чорним морем положе на окраїна області Східної Європи, яка між ін. країни Сх. Європи творить самостійну геогр. одиницю. Як одиниця геогр., ця територія лежить між 43° 15' півн. геогр. ширини й між 21° 15' сх. геогр. довжини (від Грінвіча). Вона творить півн. запліди Чорного моря, отже є єдиний край Сх. Європи, що досягає Середземного моря. Простір цієї території творить перехід Сх. Європи, з одної сторони — до Серед. й Півд. Європи, а з другої — до Азії й лежить на найкоротшому сухопутному шляху з Зах. Європи в Серед. Азію й Індію.

Простір України, як самостійної геогр. одиниці, обіймає поверх 1,200.000 км.².

Середня її висота — 200 м, 100 м. менше, ніж серед. висота цілої Європи.

Морфологічним ядром України є суцільна група височин, що тягнуться від півн. заходу на півд. схід, рівнобіжно до укр. Карпат аж по Озінське море й річку Донець. Є це: Ровточчя, між Сяном і Бугом, Волинь, між Бугом і Тетерею, Поділля, між Дністром і Богом, Покутсько-басарабська височина, між Карпатами, Дністром і Прутом, Правобічна височина, між Дніпром, Богом і Тетерею, — в околиці Дніпрових порогів переходить вона й на лівий беріг Дніпра, — та Донецький край, у колії Донця й Дону. Група укр. височин обривана від півночі й півдня двома поясами низів: із півночі низом Підляшшя, по обох сторонах серед. і части дол. Буга, низом Полісся, поміж Волиню й Білорус. височиною та Бугом і Десною та Лівобічним низом Задніпров'я, що тягнеться з лівого боку Дніпра від Полісся до порогів і до сходу переходить у Центр. рос. височину; а півдня тягнеться довгопротягла смуга тав. Понтії ських степових низів. Ця смуга назва, що складалася з Донецького низу, лівобіч Донця, Чорно-

морського низу, від устя Дунаю по устя Дніпра й річку Інгул, Запорозького низу, від Чорного й Озінського моря по півд. межі Подніпров'я, Задніпров'я й Донецького краю, Кримського низу на Кримському півострові й Долішньо-донецького низу між р. Бєю, борожною Манича та горами Ерґені, проходить попри устя Дону аж у низ Кубані.

Череном височинної смуги України є прастарий граніто-гнайсовий масив, тав. український або оазінський горст, що тягнеться від берегів Озінського моря на півд. захід аж до Волині. Він був огнищем великопротрірних тектонічних заколтів, які перерізають цілу Україну в заг. напрямі півн.-захід — півд.-схід і які не лише спричинили значне пофалдування й поламання молодших осадових шарів, що пригортаються до нього від півн. сходу, але й викликали більшу різноманітність форм поземелля, ніж у решті Схід. Європи. Укр. плити доходять до 400 і 500 м. висоти, багаті на стрімкі ступні поземелля, а слідом за цим вони досить сильно-глибоко роздолжені, зі значними, місцями ерозійними, горбонизами. Низи України це типові лугові й степові рівнини, лише на півн. заході виказують деяку подібність до низів Серед. Європи.

Окрім смуги височин і низів, укр. етногр. територія обіймає ще й частини трьох гірських систем Європи: Карпат, Яйли й Кавказу. З цілої системи Карпат лежить на укр. території одна їх третина — тав. Східні або Ліснсті Карпати, що тягнуться від пролому Попраду на заході по Золоту Бистрицю й Вишову на сході (гл. Карпати), разом із їх Підгір'ям і Загір'ям (Підкарпаттям і Закарпаттям). З Кавказу лежить на території України лише найбільш на захід висунена його частина тав. Чорноморських та Абхазьких Альп. І кавк. Підгір'я з горбонізою Птагорська та Ставропільською плітою лежить на території України. Тектонічно й морфологічно творить Україна граничний край Європи супроти Азії. Вона лежить на межі европ. понсу фалдовані і сх.-европ. височини, а гляціальні форми уступають тут зовсім місця ерозійним і дефляційним формам.

Гідрографічно характеристична Україна тим, що її водня сіть зосереджена в Чорному і Озінському морі, по обіймає сточища найбільших укр. рік: Дніпра, Бога, Дністра, Дону, Кубані. Лише простірно незначні найбільш зах. окраїни укр. етногр. території лежать у області Балтійського моря укр. допливами Висли, а схід. окраїни належать до області Каспій над річками Кумою й Терек ом. Укр. ріки не мають такої різноманітності, як пр. ріки Зах. чи Серед. Європи, бо й рельєф поземелля України не такий різноманітний. А проте на Україні є гірські, височинні та низинні

М. КУЛИЦЬКИЙ

ФІЗИЧНА КАРТА УКРАЇНИ
І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

МАСШТАБ 1:5 000 000

- міста > 100,000 меш.   — границі держав
- міста - 25,000 до 100,000   — адмін. меж. і області
- міста - менше ніж 25,000   — залізниця

1 Кримська Автономна Область	4 Кабардино-Балкарська Респ. СРСР
2 Чехословаччина	5 Грузія
3 Румунія	6 Чехословаччина

річки з різною стадією розвитку, з різним спадом, із різним водним режимом, отже з різним краснидним характером.

Будова поодиноких річкових систем України дуже своєрідна. Тому що гол. їні всіх майже гол. річкових систем проходить близько одна побіч одної й то майже рівнобіжно й назагал просто, вигляд сточний гол. рік переважно подовжний і вузький, наслідком того — брак у всіх укр. річок, а виїмковим серед Дніпра, значніших допливів. Спади корита укр. річок ще дуже несприятливі, особливо в річок, що перепливають граніто-гнайсовий масив, де річки творять пороги, як пр. Дніпро, Тетерев, Дністер, Бог. Водний режим укр. річок є в тісному зв'язку з кліматичними відносинами тих просторів, якими вони перепливають, тимто річки сх.-укр. земель мають найбільші водостани на весну, коли тавє сніг та лід, а річки зах.-укр. земель мають іше, крім того, вис. водостани влітї, коли бувають вел. зливи в області Карпат. Вододіли між поодинокими річковими системами України дуже низькі та плоскі, переходи ж дуже легкі, пр. від Бугу й Німану до Прип'яті, від Сяну до Дністра й т. д. А й гол. европ. вододіл, що ділить області півн. і зах. морів Європи від Пів Середземного моря, піде так легко не перейде, як на укр. землях, — а це має величезне комунікаційне значиння. Дуже особливою гідрографічною властивістю України є теж уста Півчорноморських рік, тав. лимани. Більша частина укр. рік судноплавні — Дніпро, Десна, Прип'ять, Дн. долина течія Дністра та долина течія Бугу й Долиця. Плавають ними пароплави, баржі, берлинги та сплавляють плоти. Ін. ріки придатні тільки до сплаву, але багато укр. рік непридатні ні до судноплавства, ні до сплаву (не тільки малі річки, але й середні, завдовжки 500 і більше км.).

Озер на Україні не багато, й не такі великі, а розміщені вони в двох областях: на півдні в низовій смузі над Чорним, Озівським та Каспійським морем та на півні заході в засягу дільовіального обльоденіння. Півд. оз. України це переважно сліди дав. засягу моря, отже тав. остинкові оз., пр. переконські, керченсько-теодозійські, еваторійські оз., група одеських озер — від Одеси до Очакова поміж Богом та Дністром і ін. Оз. півн.-зах. укр. земель лежать у природних заглибинах, витворених ерозійною та акумуляційною діяльністю сучольоду та його вод і за природними греблями кінцевих і довших морев. Найбільше таких озер на Подісії та на Волзії, пр. Князь, Вігонівське, Святий, Тур, Біле й ін. Дещо невеличких оз. подибусмо і в укр. верховинах, пр. у Карпатах, де вони частинно теж льодовикового походження. На ін. просторах України озер майже нема. Найбільше оз. на території України це Маньчеське

Гудило, що займає простір яких 800 км.²

Болота на Україні займають величезні площі на Подісії, а також по річкових долинах, пр., відомі болота Трубайло на Чернігівщині й Полтавщині, Ірдинське болото на Київщині й ін. Є це частинно трав'яні, а частинно мохові та мішані болота.

ґрунти України. В лісовій смузі України на вищих місцях лежать на лесовим підлозжї шари дернової порохонини, а так панус тут піскувата цілина й крем'янистий підліз. У луговій та степовій смузі питомою ціліною є чорнозем, що місцями буває два й більше м. загрубини. Три четвертини всієї території України займає область чорнозему. Півд. межа чорнозему ситє ділі усти Дністра, Бугу й Дніпра — Маріополь, а на північ доходить чорнозем до ділі Львова — півн. межі Поділля й Подніпров'я на Київ — на півн. схід до коліна Оки й джерел Дону. Цілий низ Кубані й велика частина Ставропольської височини лежать теж у області чорнозему. По цілій чорноземній області виступають теж досить значні займища піскуватих цілин, гол. над річками, а місцями виступають теж солончакки. Над Озівським морем і в півн. Криму виступає суха, бура та каштановата цілина з численними солончакками й питомою рістною гальофітїв.

Література: Семеновъ Тивъшанскій, Россія, томи 2, 7, 9, 14, Петербург, 1899; Рудницький Ст., Коротка географія України, Львів-Київ, 1910-14; Ukraina, Land und Volk, Wien, 1916; Hettner A., Das europ. Russland, Leipzig, 1921; Рудницький Ст., Основи землезнання України, Львів, 1924; Морфологічні краї східної Європи, Прага, 1926; Кістяковський В., Нарис географії УССР, Київ, 1928. — Дольницький М., Zur Frage der natürlichen Einteilung Europas, Zeitschrift d. Ges. f. Erdk. 1-2, Berlin, 1929.

М. Дольницький.

Геологія. Найстарші частини України знаходимо в крист. укр. плиті та в чернях півд. смуги фалловин (Кавказ, Карпати).

Українська кристалічна плита, себто Правобічна високоріння, Катеринославщина й частина Приозіщини, збудована з різних староархейських крист. лупаків, гнайсів і гранітогнайсів. Серія цих прастарих шарів нашої землі підлягла в молододархейській добі видатному ефалдуванню в напрямку з півн. аходу до півд. сходу та скидоним рухам (пересуви шарів по розколинах), що полишили по собі чималі інтрузії (вильви) магімових скалин: гранітів, діоритів, сієнітів і порфірів.

В наступній, альпійській добі твориться тав. криворізькі шари, складені з молодих крист. лупаків та багатих на залізо кварцитів. Криворізькі шари займають рудну округу Кривого Рогу та стріп (первісно

надлеглі веретви) воронізького блоку, що лежить похований під низкою молодших нашарувань. Кринорізьким шарам заг. приписують дод. альгонізьський, тав. ятулійський вік; у тих відложжях досі не подістило відкрити слідів орг. життя. В молодшій альгонію криворізькі шари були перефалдовані й у своїй будові порушені; у зв'язку з цим утворилися друга, молодша низка магмових скал та інтрузій (впливів магми) в межах кристалічної плити, м. ін. габро-порити та рапакіди. До альгонію дехто зараховує й овруцькі пісковики, що не підлягли фалдовим рухам.

Українська крист. плита в теп. своїх обрисах явище пізніше; вона втворюється наслідком скидових рухів на сході й півдні та вгнів від заходу. До півночі крист. плита продовжується в формі валу (Скитський вал), що залег під молодшими покладами й лучиться з крист. плитою Фінляндії.

При кінці альгонію і в перших часах палеозою, в камбрі, ціла Україна була суходолом. У той час давні фалдовини крист. смуги нищили та зрівнювали ерозія та денудация. До камбрійського періоду зачисляють умовно й глинисті пісковики б. Острога та Заслава. Щойно в гор. силюрі вгинається півд.-зах. крило крист. смуги, а на ньому осаджуються мілководні поклади фіалкових лунаків із фосфоритами б. Могилева над Дністром. Ще пізніше ціле півд.-зах. Поділля затоплює глибше море, в ньому приназбираються лунаки й темні вапники гор. силюру з багатою фауною коралів, плечоногих (брахіоподів), головоногих та перших панцирних риб. Подільське силюрське море було затокою вел. силюрського півн.-европ. моря. Та в ранньому девоні море починає поволі відходити від схід. Поділля, залишаючи на півд.-зах., гал. Поділля мілководні й лагунові лунаки та червоні пісковики з характерною фауною панцирних і дводивних риб. В околиці теперішніх Карпат у серед. девоні було глибше море; воно залишило б. Ніжнева над Дністром на підкарпатському крилі Поділля синклінальні вапнякові поклади. В самій западині, що була на місці теперішніх Карпат (пракарпатська синкліналя), дали відчутися перші горотворчі каледонські рухи (з часів силюру), що привели до зародки Пракарпат. Серед.-девонське море затоплює й півн.-зах. крило крист. смуги й залишає тут вапники з плечоногими та коралами в Пелчі б. Дубна, на Волині. Воно переливається через углини Скитського валу на Поліссі та лучиться з вел. рос. серед.-девонським морем. Ціла ж серед. й схід. Україна була суходолом. Лише новоутвореною розколону в Донецькому крижі вливається тут девонське море. Так почала творитися донецька влоговина (западина) з девонськими морськими глинистими пісковиками з плечоногими. Рос. девонське море від півночі

пересувається й на воронізькій блоку, що через утворення донецької влоговини починає поволі відокремлюватися від укр. крист. плити.

У карбонському (кам'яновугільному) періоді ціла Україна стає на довгі віки суходолом. Зах.-европ. карбонські моря до нас не доходили, а лише від шлезького моря входила затока у Пракарпати. Рос. кам'яновугільне море лучиться з затокою донецької влоговини, що поглиблюється і в часі карбону виповнюється шарами пісковиків, лунаків, вапників та прошарками кам'яного вугілля. Карбонські осади в донецькій заглибині доходять 12.000 м. grubosti, а це доказує довговікові коливання та понижування нестійкого дна мілководного моря, що було на місці теперішнього Донбасу, Кінцево-карбонські фалдовини в зах. Європі залишили відгомін у карпатській та донецькій влоговині. Утворюються остаточно Пракарпати, а в донецькій влоговині прийшло до сфалдовування палеозойських шарів та до скидових рухів і вулканічних вилпів. Горотворчі пізньокарбонські рухи та підвиги в донецькій заглибині довели до значного скорочення морської затоки у схід. Україні; в пермі в частині донецької влоговини б. Бахмуту й Слов'янського залишається ще невелика морська лагуна, де приназбираються пісковики з мідною рудою, вапники, гіпси та кам'яна сіль. Нарешті й тут море висихає і з початком мезозойської доби ціла Україна є вже суходол, та тільки ще півд. смуга залита водою океану Тетиди, що простягається від Серед. Америки до Індійського океану.

В тріасі з малополь. моря тягнеться через Карпатську влоговину морський рукав до Добруджі й Криму (частина Тетиди). В Донбасі повстають поклади вапняків, понапощувани вітрами (еолічні). В юрському періоді на півдні України, в теперішній фалдовій смузі Карпат, Криму й Кавказу були далі моря, де відкладаються гол. вапники. Але й на півночі України твориться півн.-укр. неглибока влоговина: є це відновлена й до заходу продовжена давня влоговина донецької заглибини. Півн.-укр. влоговина відділює остаточно укр. крист. плиту від воронізького блоку. В цю влоговину входить від сторони кавк. Тетиди через донецьку влоговину серед.-юрське море; в лісії море знову заливає Донецький криж, а в догігері хвилі моря підходить уже до крист. плити б. Канева. До того часу належать вапники і глини з непродуктивними прошарками вугілля та оставками напоритиків, цякадових і амонітів.

У догігері море сходить із Донеччини та півд. частини півн.-укр. влоговини, але водночас широко розливається по півн. окраях України й лучиться тут із північним юрським морем Росії. Море це переливається через Скитський вал та заливає півд.-зах. Польщу. Звідсіль випускає воно в

Карпати затону, що залишила на березі Поділля б. Нижня гор.-юрські, тзв. малымські вапняки. Юрське море розділилося майже на цілу Україну, сама лишень укр. крист. плита була постійно суходолом, островом. Але ці пересуви моря в часі юри тривали коротко, бо вже при кінці цього періоду (в пурбеку) наступає заг. відступ моря, а земля наша стає знову сушею.

Юрські горотворчі рухи (тзв. кімерійська фаза) були сильні в донецькій западині та в Тетиді. Тут із морського дна виринули Пракказ, Яйла, черед Добруджі та мармаросько-пракарпатські острови, відмежовані від Поділля вузькою морською відлогою Тетиди. Кімерійське фалдування в Криму зазначилося сильною вулканічною діяльністю (діорити, меляфіри й порфірити Яйли).

Дол. крейда знову це час могутнього відступу моря з нашої землі; подібно до того, як воно було в карбоні, в дол. крейді майже ціла Україна є суходолом, а моря займають лише півд. окраї в сусідстві Тетиди й Каспія. Карпатська влоговина, продовження альпійської геосинклінали, в дол. крейді звужується через утворення на півдні панонського, а на півночі передкарпатського суходолу, що обіймає простір теперішньої малополь., волніської й под. високорівні. Друга пол. крейдового періоду є часом нової вел. трансгресії моря, що має своє джерело в сильних підвигах у влоговині Тетиди. Моря заливають майже цілу Україну, суходолом залишаються лиш острови Пракарпат, Кавказу, Донецького крижу та частина крист. смуги. З початку цієї трансгресії, з тзв. сеноману, маємо знач. пісківці, а пізніших часів, коли море було найбільш поширене, могутні шари білої крейди й рухливі із безліччями, іноцерамами та плечоногими. В карпатській влоговині відкожи мають лагунний, мільяний вигляд і будову (фліш); гол. виступають тут білі на окаменілості пісковики й лушпи. Побіч півнокрейдових рухів у Тетиді маємо ще з того часу пересув палеозойських шарів у Пелчі (півд.-зах. Волинь), утвір волніської западини та врешті покрейдовий скид на лінії Дніпра.

В палеогені, себто в дол. третьоряді, відбуваються на Україні знову вел. зміни в розміщенні морів та суходолів. На півд.-заході з моря кудись виринує давній передкарпатський суходільний дук, що відділяє півн.-укр. моря від карпатського. В карпатській влоговині далі призбируються значні поклади флішу. У влоговині назагал неспокійно. На півн. боці підкарпатського суходолу панують нічно-зміни наступу (трансгресії) й відступу (регресії) мілкого моря, що через півн. Україну сполучає палеогенне море Німеччини з вел. Чорноморсько-каспійським морем. У часі палеогену море знову заливає Волинь, Полісся, крист. плиту та півн.-укр. влоговину. До-

нецький криж є островом. Палеогенні поклади мають прибережний або мілководний вигляд (фліш) — це пісціни, глини, вапняки. Білі березів передкарпатського валу на укр. крист. смугі утворюються багаті поклади бурого вугілля. В серед. олігоцені утворюється на лінії Вознесенське-Ірриний Ріг-Бердянське сильний скид, що започаткував надчорноморську влоговину (тепер чорноморський низ) та остаточно утворив від півдня обрис укр. крист. смуги. Після цього моря сходять раз на все з крист. смуги, схід Волині, Полісся, півн.-укр. влогонини, себто з цілої півн. й півн.-схід. України.

В неогені карпатська влоговина є грищем могутніх драматичних порушень у будові скельних шарів, що довели з кінцем міоцену до гол. фалдування Карпат. Пракарпатські накриви наслідком тиску від півночі, насуваються взаємно один на один. Цей насув доводить до відколу флішу від пракарпатської постелі (спідніх шарів) та до сфалдування й насуву флішу (шарів) на передкарпатську западину. В парі з цим у западі Карпат на Закарпатті виявилася жива вулканічна діяльність; творяться Вігорлят та інші вулканічні гори, збудовані з дацитів, ріолітів та андезитів. На передпівлі Карпат повторюється знову пересув моря. В міру фалдування й підняття Карпат море спихається в міоцені з підкарпатської влогонини на старий континентальний дук Поділля й Волині. Неогенні моря залишають тут піски, вапняки й гіпси з багатого фаннової м'якуші. Укр. міоценське море є частиною вел. середземного моря, що від Моравії через півд. Польщу, Волинь і Поділля сягало до Чорноморської та Каспійської влогонини. В гор. міоцені, в сарматі, зах. Поділля стає суходолом, а моря поволі сходять із укр. плити у межі надчорноморської влогонини. В пліоцені звільнюються й півд. частини Чорноморського низу з морських хвиль.

В четвертинному періоді, в діючій, були 4 льодові доби: I — Гюнц, II — Міндель, III — Ріс і IV — Вюрм; із них найбільша, III або рісська льодова доба, залишила на півночі України свої сліди в формі моренових покладів. З того часу маємо три окремі льодові язичи, що сягали глибоко до півдня: язич карпатський, дніпровський і донецький. Пізніші льодові доби були слабші, й льодовики не доходили до України, лишень кожна льодова доба залишала на Україні окремих поверхх лесу; через те й укр. лес діляться на 4 окремі поверхи, що відповідають 4 льодовим добам. У тепліших міжльодових добах річки поглиблювали свої долини, а на поверхні лесу утворювалися ґрунти, що розділяють поодинокі поверхи лесу. Заг. підняття укр. плити та фалдових гір змінило діяльність річкових систем, які врізаються в підложки та утворюють теперішню різьбу позе-

мелля. Найбільші зміни обрисів суходолу були в діловій на півдні й сході, де остаточно з частини півн. Криму, Кубанщини та Каспійсько-вольського низу спливають води мілких морських пересувів (трансгресій). Ці землі — наймоłodший суходіл України.

У сьогочасній добі (альовій) творяться річкові наплавні, торфянища та болота.

Теперішній вигляд поверхні укр. земель під геол. оглядом показує геологічна карта.

Література: Рудницький Ст., Ukraine, Land u. Volk, Відень, 1916; В u b n o f f S., Geologie von Europa, I, Berlin, 1926; N o w a k J., Zarys tektoniki Polski, Kraków, 1927; Кр о к о с Вол., Короткий геол. нарис України, Київ, 1930. *Ю. Полянський.*

Корисні копалини (мінеральні багатства). Землі, де живе український народ, багаті на різні корисні копалини, як: вугілля, нафта, соли, руди металів.

Кам'яне вугілля. У карбонських осадах Донецького крику є до 200 шарів кам'яного вугілля різних родів, від звич. чорних до антрацитових. Ці шари до 1-5 м. завгубки, рідко більше. Пригожих до використання шарів (грубших за 0,5 м.) б. 40. Запас до глибини 1500 м. під рівень моря, 6,69 мільярдів т. Перша іст. вістка про добування вугілля в Донецькому крику в 1722 р., та щойно будова залізниць і залізних гут дала тут основу до розвитку гірничої промисловості. Добуток кам'яного вугілля в антрацит у в міль. тон: 1850 р. — 0,057, 1870 р. — 0,25, 1890 р. — 3,0, 1910 р. — 16,7, 1920 р. — 4,4, 1931 р. — 40.

Буре вугілля. Укр. буре вугілля є третинного віку, здебільша тав. „земляне“, декуди лігнітове. Найбагатші родовища: 1) Семенівсько-Олександрійське (б. м-а Олександрії), grubість вугільного шару 0,2-2,5 м., пересічно 14 м., глибина б. 40 м., запас поверх 215 міль. т. 2) Юр'ївсько-Звенигородське (б. Гумана), grubість 3,5-8 м., глибина 8-15 і більше м., запас поверх 33 міль. т. 3) Крем'янецьке (б. м-а Крем'янца), grubість 1-1,5 м. (декуди 2 м.), запас 25 міль. т. 4) Весело-Тернівське (б. Криного Рогу), grubість до 9 м., пересічно 4,5 м., запас б. 19 міль. т. Крім цього, є багато менших родовищ. Із них у Схід. Галичині: в Потапичі б. Рани Руської (grubість шару до 2,5 м.), б. Жовки (grubість до 3 м.), б. Золочена (grubість до 1,6 м.). На Закарпатті веретви лігніту 1-2 м. завгубки: б. Мухачева, Анталівці, Біліві і ін. Близьку буре вугілля міоценового віку є в Мишині й Ковалівці (б. Коломиї), в Джурові й Новоселиці (б. Снитина) і ін., 2-3 шари, найгубший із них до 1 м.), імовірний запас 135 міль. т. Продовження тих вугільних шарів на Буковині в Іспасі та в Карапчеві над Черемошем. Подібне вугілля є на Закарпатті б. Біліві і Довгого. Запас бурого вугілля всіх родовищ 370-400 міль. т. На деяких родовищах

почали добувати не вугілля вже в 1. пол. XIX в. За останніх 40 рр. до нього добули на зах. укр. землях (без Закарпаття) б. 1-16, на Наддніпрянщині б. 0-24 міль. т.; у 1932 р. на зах.-укр. землях 1241 т.

Торф. Торфянища порозкидані по північній Україні. На зах.-укр. землях імовірна площа торфяниць має тисячі гектарів: Галичина 180, Волинь 60, Поділля 700, Холмщина 25 — разом 965. З того б. 800.000 га можуть мати енергетичну вартість. В УСРР площа торфяниць у тис. га (за даними Наркомзему): Поділля 257, Правобережжя 2003, Лівобережжя 1988, Степ 10 — разом 666.000 га. Запас повітряносушого торфу на зах. укр. землях 2.400 міль. т., в УСРР 2.002 міль. т. Добування в малих розмірах. В УСРР добули тисячі т.: 1914 — 23,4, 1928 — 277, 1930 — 651.

Графіт. Жили та гнізда є в крист. скалах укр. гранітового масиву. Гол. родовища над Богом у перемиському повіті (б. Ольвіополі), б. Криного Рогу над рр. Інгульцем й Жовтою та над Озівським морем б. Маріуполі й Бердянського. Запас тих трьох округ до 330.000 т. Кількість графіту 17-25%, рідше 60-70%. Добувати почали 1913 р. б. Маріуполі. В рр. 1928-29 добули 4.700 т. У 1929 знайшли графіт у крист. псамі Чорногорі, із 20-60% С, найбільше гніздо 2,5 м. завгубки.

Ропи. Великі поклади ропи в Галичині, менші б. Майсону на Підкарпатті та на Керчі, найменші, маловарті на Закарпатті. В Галичині тягнуться вони смугою завширшки кількадесят км., від Ліманови аж на Буковину. Ця смуга збудована з тонковерствованих і сильно пофалдованих осади крейдового, еоценового, олігоценського й міоценового віку. Ропи знаходяться в пороватих верствах цих осади (гол. пісковиках), часто скупчуються на сітках і крилах сідел у тав. „нафтові лінії“. Наслідком складної геол. будови дуже трудно добувати ропу та вишукувати нові місця багаті на ропу. Галицька смуга, багата на ропу, поділена на три гірничі округи: Ясло, Дрогобич і Станіславів. Перша з них є частинно на поль. етногр. території, решта на укр. Ропи округи Ясла різні, здебільша, без парафіни, дають значний відсоток смаріа. Сверловини (шаби) звич. платіжні за 800 м., їх продуктивність низька, але довготривала. Коло Кросна і сверловина має пересічно 4500 т. за 6-18 рр., а 1 га покладів б. 6000 т. ропи. У дрогобичській окрузі є найбільше гал. родовище, тав. бориславська англійна (Борислав-Тустановичі, Мралиня). Ропи парафінова, пересічний в. т. 0,85-0,88. Сверловини глибокі. Видатність висока, але короткотривала. Пересічно 1 га має 24.300 т., а 1 сверловина 20.000 т. Сверловини, що експлуатують гол. позем, дають ропу пересічно 5-6 рр. Поклади бориславської англійни вичерпуються. Важніші місцевості в цій окрузі: Східниця, Ріпне, Урич, Ванькова, Стрільбиці. В станіславів-

ській окрузі найважливіший Битків, має парафінову, легку ропу (н. т. 0800-0772). Видатність свердловин менша, ніж у Бориславі. — Можливий запас рони в цій Галичині 85 міль. т., а того на укр. землях б. 70%. Перша згадка про гал. ропу 1721 р. Початок нафтової промисловості 1853 р. (нафтове освітлення), основник — львівський аптекар Гнат Лукасевич. До 1862 р. добували ропу тільки копаними ямами, 1862 вперше вийшли перший отвір звич. способом, 1882 р. тав. „канадський“. Осередок промисловості спершу б. Ясла, опісля на сході (Слобода рунгурська, Східниця, Борислав). У Східниці найвища продукція 1896 р.: 204.800 т. Продукція бориславської заглибини в рр. 1898, 1900, 1909, 1921 і 1932: 4%, 17%, 93%, 80%, і 59% гал. продукції. Гал. продукція в рр. 1873, 1890, 1900, 1909, 1921 і 1932 давала тисяч т.: 218, 916, 3263, 20331, 7048, 55668 (з останнього числа округи: Дрогобич 42072, Станіславів 4014, Ясло 9582). В рр. 1874-1932 Галичина дала 31,933,000 т., з того бориславська заглибина 717%, Східниця й Урчч 79%. — У майкопській окрузі ропи є в третіх шарах; н. т. 0844-0940. Глибина менша, за 500 м., і га надає 11,200 т. На півострові Керч ропи має н. т. 0875-0880, глибина більша за 500 м. На Закарпатті незначні родовища б. Меджилаборця, Лугу, Ясіни; спроби добування.

Земні гази добувають із ронних свердловин, або окремо. В Галичині добули 1932 р. 436,930,000 м.³ (із цього: округа Дрогобич 302,575,000, округа Станіславів 48,008,000, округа Ясло 86,347,000). Із газу виробили 38832 т. газоліну. Поклади земного газу є в околиці Мелітополя. Тиск до 10 атмосфер, у гази 0-0011-0-015% газу.

Земний віск. На Підкарпатті гол. родовище в Бориславі, менші в Трускаві, Давнячі, Старуні й Полянці. Виступає жилами в міоценових сільних ілах, а подекуди й олігоценських, тав. „добротівських“ шарах. У Бориславі grubість звичайних жил до 0-5 м. Зложені жили (смуги рівнобіжних жил) доходять до 30 м. До глибини 100-200 м. стрічається твердий земний віск „бориславів“, глибше — м'який, чорний, тав. „квіддівал“. Добувати почали в Бориславі 1863 р., в перших 20 рр. сильно по-хизацькому. В 1873 р. на площі 150 моргів було б. 12,000 викопаних дучок. Віддалі між поодинокими дучками 3-8 м., глибина пересічно 36-60 м. Гал. продукція земного воску дала тисяч т. річно: 1873 — б. 20, 1876-83 — б. 10, 1890 — нижче 7, від 1900 — нижче 3, від 1914 — нижче 1, в 1932 продукція 588 т. Поклади вичерпуються.

Залізо. Найважливіші поклади б. Кривого Рогу. Подовж р. Інгульця й Саксагані тягнеться смуга пофалдованих крист. лунаків, до 100 км. завдовжки і 1-6 км. ушир. У них є сочкваті поклади залізної руди (гематит і трохи магнетиту), з 50-70% Fe. Grubість покладів 0-2-100 м. Пром. запаси

руди 3281 міль. т., ймовірно 8142 міль. т., разом 1.1423 міль. т. Крім цього, запас залізних кварцитів і бідної руди з 35-45% Fe має 1.067 міль. т. У 1913 р. працювало 49 копалень, у 1926-27, після централізації, тільки 11. Поклади руди є також б. Кременчука, в долині Жовтиського вод. і б. Мелітополя в Корсак-Могилі (45-65% Fe). На Керчі поклади лімоніту, на 5-10 м. завглубини. Руда має 35-45% Fe та багато фосфору. Запас 1000 міль. т. (можливі запаси обчислюють навіть на 2595 міль. т.). Добувають від 1894. У Донецькій заглибині є поклади руди (лімоніт і сидерит). У руді б. 40% Fe. Запас до 490.000 т. Багаті руди (лімоніт), із невеликою кількістю заліза та значною сіркою й фосфору, стрічаються в різних місцевостях (і в Галичині й на Волині). Ще в минулому столітті добували їх і перетоплювали в примітивних печях. Малі кількості сферосидеритів є в Карпатах (колись їх там добували), а сидеритів та лімонітів на Закарпатті. Залізної руди добули тисяч тон: у 1913 р. у Кривому Розі 6.352, Керчі 478, Корсак-Могилі 7; 1931 р. в Кривому Розі 7-6 міль. т.

Манган. Найбагатше родовище мангану б. Нікополь. Шар руди (піролюзиту) 1-2 м. завглубини, лежить у третинних осадах, до кількадесят м. завглубини. В руді до 56% Mn, пересічно 23%. Запас 90 міль. т. З того можна добути 48 міль. т. руди. Добувають від 1886 р.; 1913 р. добули 276.000 т., 1927-28—479.000 т. на 4 копальнях. Подібно, але менші родовища над р. Інгульцем б. Кривого Рогу. На Подолі б. Хощоваті є поклади манганової руди та гематиту. В руді 3-60% Mn (залежно від кількості заліза). Останніми роками найбільш манганову руду б. Сянока та в крист. насмі Чорногорі. Практична вартість іше невідома.

Живе срібло (ртуть). Одинокі родовище в Микитівці в Донецькому краї. У шарах кварциту та пісковика жили кинору. Запас руди на двох копальнях до глибини 150 м. 1.550.000 т.; руда має 0-37-0-40% живого срібла. Дві ін. копальні вичерпані. Сліди дав. гірничих робіт. У 1913 р. добули 27.700 т. руди, 1928-29 — 45.000 т. Працює 1 копальня.

Мідь. Маловарті поклади руди (гол. маляхіту й азуриту) — в пермських пісковиках артемівського й славинського повітів. В руді 2-2-5% Cu. В Мідзку (б. Костополь) самородна мідь. Родовище мале, безвартісне. Сліди добування в давнину.

Ін. руди — стрічаються в малих кількостях. У донецькій височині, в горбах Нагольного краю є жили руд: олова, срібла, цинку й золота. Олово й срібло на Чивчині в Чорногорі, срібло на Закарпатті б. Густого (Хуст), олово на Подолі за Збручем, олово й цинк у Трускаві на Підкарпатті (в Трускаві жили 9 м. завглубини, в руді 20-22-6% Pb і 26-8-32-5% Zn). Золото на Закарпатті б. Березова, Берегова, Герцівця, Хуста, Квасів і Лугу. В Мармароській

Солотвинні є в 1 т. соли 3 гр. золота.

Сіль. Родовища соли розміщені в кряжах: карпатській, донецькій та чорноморській. На Підкарпатті міоценовські соленосні шари тягнуться смугою від Липцького б. Перемішля аж на Буковину. На поверхні зазначені вони солоними джерелами. Солеварні існують у Липцькому, в Дрогобичі, Стебнику, Болехові, Долині, Калусі (від 1930 не працює), Ланчині й Косові. Місцями найдено вел. поклади кам'яної соли, пр. у Стебнику й Косові (до 1870 копальня цієї соли). Почали добувати, здається, в неоліті (в Калусі, Ланчині та в Уторопах). У 1913 р. виробили солеварні 43.300 т., 1932 р.: 37.300 т. соли. На Закарпатті б. Пришева поклади кам'яної соли в міоценовських верствах. Уже від 1572 р. була там копальня кам'яної соли, затоплена 1752 р., відтоді солеварня. До 1914 р. вона виробляла б. 6.000 т. річно. Соленосні шари тягнуться смугою від Пришева далі на схід. На поверхні багато соляних джерел. Вел. поклади кам'яної соли є в Мармароській Солотвинні, 8-30 м. завглибини. Їх розміри 2160 × 1700 м., grubість, мабуть, 250-300 м. Сліди добування в бронзовій добі; від 1778 копальня. В останніх 20 рр. до війни добували середньо 45-50.000 т. річно. В 1930 р. добули на Закарпатті (у Пришеві й Солотвинні) 172.200 т. кам'яної та 5.400 т. виварної соли. Вел. поклади кам'яної соли є в артемівській округі, в пермських шарах. У Бранічині grubість покладу — 100 м. Добувати почали 1881 р. Коло Слов'янського та Артемівського також виварюють сіль із солінок, 1914 р. працювало там 36 солеварень. Осадну сіль добувають від давніх часів із озер, лиманів і штучних загальби над берегами Чорного моря в одеській і мелятнопільській округі та на Криму. В рр. 1900-14 добували на Наддніпрянщині річно: 470.000 т. кам'яної, 110.000 т. виварної та 448.000 т. осадної соли. В 1928-29 добули в УСРР: 881.000 т. кам'яної, 97.800 т. виварної та 66.700 т. осадної соли.

Потасові соли. Багаті поклади гол. сильвіну й кайніту у міоценовських шарах на Підкарпатті, смугою між Стебником і Калусем. Поклади мають форму неправильних сочок, стрімко нахилених наслідком фалдування. Найкраще розсліджене родовище б. Калуса. Крім цього, потасові соли найдено в Стебнику, Моршині, Нивоні, Турі великій і ін. Запас б. 450 міль. т. Поклади відкриті в Калусі 1854 р., тепер є три копальні: в Калусі, Стебнику та в Голчині (від 1930 р.). Добуток потасових солей у тисячах т.: 1890 — 0,6, 1900 — 6,7, 1910 — 16,5, 1920 — 10,3, 1929 — 352,0, 1932 — 299. Від 1872-1932 добули разом поверх 2,8 міль. т.

Гляйберська сіль, мірабіліт, знаходиться б. Трускавця й Моршина.

Фосфорити, добувають на Поділлі, в Ізюмщині та Криворіччю. Гол. родовища подільські. Їх гол. частина між Маріямполем і Збручем має в ценоманських шарах б. 33 міль. т. Фосфоритів із 11-29% фосфорної кислоти. У покладі 0-35% фосфоритів. За Збручем фосфорити в ценоманських і силурійських шарах (фосфорної кислоти до 38%). Запас б. 16 міль. т. Ізюмські фосфорити мають 17-22% фосфорної кислоти. Їх знані запаси 5-5, а можливі б. 24 міль. т. Фосфорити Криворіччю над Десною мають 19-35% фосфорної кислоти. Запас б. 1 міль. т. ін. родовища менше важкі. До війни добували тільки на Поділлі (тисяч т.: 1884 р. — 11,6, 1900 — 23,1, 1913 — 6,7); після війни в Ізюмщині, а від 1929 р. і в Криворіччю. В 1928-29 добули разом 44.200 т.

Каоліні. Родовища каоліну (поверх 200) порозкадані здовж усього гранітового масиву на Волині, Поділлі, в Київщині, Херсонщині, Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині й Дніпропетровщині. Якості та прикмети каолінів дуже різноманітні. Деякі дуже часті (пр. Лозовики на Київщині). Пром. запас б. 31 міль. т. Добуток у рр. 1913: 114, у 1927-28: 151,8 тисяч т. Невел. родовища каоліну є й на Закарпатті, Вел. маси ганчарської глини, широко розповсюджені по Україні, дали основу до ганчарського промислу. В УСРР працює в ганчарстві б. 15.000 осіб.

Алувіт [сірчан потасу й глину, себто $3(\text{Al}_2\text{SO}_4)_2 \cdot \text{K}_2\text{SO}_4 + 6\text{H}_2\text{O}$] є на Закарпатті б. Берегова. Повстав із ріолітів під впливом термальних джерел. Запас б. 40 міль. т. Добувать на виріб галуни.

Польовий скалінець. Його родовища є в гранітовому масиві на Волині, в Київщині та Дніпропетровщині. В 1927-28 рр. добули для потреб керамічної промисловості 3.500 т.

Гіпс, у вел. покладах на Поділлі, Покутті, Харківщині, Дніпропетровщині. В 1927-28 рр. добули в УСРР 168.700 т.

Будівельне каміння. Граніти відслонені ярами рік на просторі укр. гранітового масиву від Волині до Олізьського моря. Гарні лабрадорити й базальти є на Волині. Широко розповсюджені пісковики, між ними червоної "тербовельський".

Опаль, творить жали й гнізда в андезітах б. Пришева (Червенціа й Дубик), в тут опаль шліхетний, молочний, гідрофан і ін.

Література: Богданович К. И., Рудий мѣсторожденія, Петроградъ, 1912; Фещенко-Чопинський І., Природні багатства України, Київ, 1918; Bohdanowicz K., Tereny i złoża naftowe, Warszawa, 1923; Kettner K., Stručný nástin geologických poměrů a nerostného bohatství Slovenska a Podkarpatské Rusi, Praha, 1923; Крамарев Б., Гірича промисловість Правобережжя України, Харків, 1926; Windakiewicz E., Solnietwo, Kraków, 1926; Зільберман І. І., Промисловість України та її географічне розміщення, Київ, 1929; Корнелія А., Джерела енергії зах.-укр. земель (торф), „Технічні Вісти“, Львів, 1931.

С. Пастернак.

Клімат. На укр. етногр. землях аустричаються 4 різні европ. підсоння, а саме: 1) каспійсько-аральське, степово-пустинне й посушне; 2) сх.-европ. з вел. різницею температури між дуже гострою зимою та помірковано-теплим літом, із малими опадами, але в усіх порах року; 3) середньо-європейське, з виразними чотирма порами року; 4) середземноморське, з погідним, гарячим, сухим літом та дощовою порою взимі. Крим цього, через укр. землі переходить тав. велика барометрична вісь европ. континенту, себто смуга вел. барометричного тиску, що взимі займає середню й півн. Азію і звідсила дологою смугою входить у Європу, переходячи через ріки: Урал при 50°, геогр. шир., Волгу б. Царина, Дніпро б. м-а Залоріжжя, Дністер на північ від Кишинева, а далі через Карпати, понижче Альпів, до півд. Франції на 45° геогр. ширини.

Підсоння України взагалі континентальне: воно переходить на заході в середньо-європейське, на півночі в сх.-європейське, на сході в каспійсько-аральське, на півдні в середземноморське. Вел. барометрична вісь европ. континенту дилить Україну на півн. і півд. смугу вітрів: у північній переважають улітку та взимі зах. вітри, в південній панують схід. вітри. Вітри адовж барометричної осі слабі та змінливого напрямку. Поділ цей найвиразнійший узимі. Вітри Криму й Чорноморщини належать до спадових вітрів (бора).

Температурні відносини укр. етногр. земель і найближчих суміжних країн не виявляють вел. різниць. Середня річна півн. земель: Пинське +6.7°, Тернопіль +6.3°, Львів +6.9°, Київ +6.8°, Харків +6.8°, Вовча +6.3°; серед. смугу характеризують: Черніші +7.6°, Луганське +7.7°, Дніпропетровське і Ставропіль +8.2°, Таганріг +8.3°; півд. смугу: Одеса +9.8°, Миколаїв +9.7°, Симферопіль +10.1°, Севастопіль +12.2°, Ялта +13.4°, Новоросійське +12.0°, Краснодар +12.1°. Зате різниця між серед. температурою зими й літа значна й доходить до 30°: Львів 22.6°, Пинське 24.0°, Київ 25.2°, Миколаїв 26.3°, Харків і Таганріг 29.0°, Дніпропетровське й Луганське 30.4°. Чим далі на схід і півд.-схід різниця між температурою літа й зими більшає. Найменші хитанні має Крим (Ялта 20.7°). Зима на всій укр. етногр. території досить гостра. Серед. температури сїчня обнижуютьс я до схід. й півн.-схід. напрямі: Львів -4.6°, Тернопіль -5.5, Київ -6.2°, Дніпропетровське -7.4°, Харків -8.3°, Луганське -8.0°, Одеса -3.7°, Миколаїв -4.3°, Таганріг -6.7°. Ізотерми сїчня мають напрям а півн. заходу на півд. схід. Морози доходять до -40°: Одеса -30°, Київ -33.1°, Львів -35°, Луганське -40.8°. Коротка весна кінчається а кінцем квітня; лише на заході тягнеться цілий травень. Травневі приморозки трапляютьс по всій

Україні. Літо скрізь гаряче й триває 3-4 місяці; тільки над Чорним морем триває дещо довше. Температура липня росте а півд.-схід. напрямі. Ізотерми липня мають напрям від півд. заходу до півн. сходу: Львів +19.1°, Київ +19.2°, Черніші +20.1°, Харків +20.9°, Одеса +22.6°, Миколаїв і Дніпропетровське +23.0°, Луганське +22.4°, Таганріг +22.6°, Севастопіль +23.1°, Ялта +24.2°, Краснодар +25.3°. Спеки доходить до +43°. Осінь гарна й тепла, кінчається в жовтні.

Вогкість повітря невелика; меншає в півд.-схід. напрямі. Також мале захмарення. Атмосферичних опадів найбільше мають гірські частини України. В Горах і в Чорногорі кількість опадів на рік переходять 1.000 мм., подекуди й 1.400 мм. (Квасовещ 1.448 мм.). З віддаленням від гір кількість опадів меншає а півд.-схід. напрямі: Львів 735 мм., Черніші 619, Пинське 581, Київ 534, Умань 546, Полтава 532, Харків 465, Дніпропетровське 475, Зіновійське (Блисавет) 444, Одеса 408, Миколаїв 360, Луганське 379, Севастопіль 386. Найменше опадів має зах. Крим: Ялта має 508 мм., зате Кавказ має багаті опади (Новоросійськ 691 мм., Ставропіль 720, Сочі 2071). Україна лежить у смузі літніх дощів (максимум у червні). Побережжя Криму й Кавкалу належить до смуги зимових дощів. Літні дощі нагальні. Найменше опадів у сїчні. Громиші й гради найчастіші в червні; найбільше їх на заході. Карпати й Кавказ мають усі прикмети гірського підсоння.

Підсоння України адополе. Воно багате на гострі морози й на сильні спеки. Пори року виразні. Кількість опадів вистарчала. Одноцїлість і окремішність укр. підсоння від усіх єусїдніх виразна, і фр. географ де-Мартон створив теорію окремого укр. клімату, як одного з головних кліматичних типів земної кулі.

Література: Висоцький Й., Макрокліматичні схеми України, Київ, 1922; Рудницький І. Ст. Основи землезнання України, книга 1, Львів, 1924; Селецький І., Клімат України, Київ, 1929.

Гр. Дрогомирецький.

Ростинність на укр. землях не все була однакова; вона безупину, хоч дуже швидко змінюється, відповідно до ступня розвитку цілого ростинного царства, до підсоння, вогкості повітря та всіх прикмет ґрунту.

Про першину рістню України в соайській добі ми не знаємо нічого; можемо тільки здогадуватис, що це були одноклітинні первороста, а опісля і багатоклітинні, непоказні водорості. Про нашу рістню в наступних геологічних добах довідуюсь аі скаменілих останків ростин тих часів, знайдених у скалах нашої батьківщини.

І так у часі девону, коли середня Україна була островом серед глибокого укр.

моря, на Україні росли тільки скритоцвітні рослини. Та в вуглево-пермському часі ці скритоцвіти доходили до значної величини так, що укр. етногр. території була тоді вкрита буйними лісами високих могутніх деревистих мохів, п'ядячів, хвощів і папоротів, що дали матеріал для кам'яного вугілля Донецького кряжу. З віками рослини нашої Землі стають чимраз досконаліші так, що в палеогені вони доходять майже до сучасного ступня розвитку. В тім часі Україна пишалася буйною підлітковою рістною: на горах ліси могутніх каліфорнійських мамутових дерев і новоєндійських шишкових рослин із широким, платуватим листям, на берегах річок пальми, вічно зелені гаї маслин, міртоних, лаврових і цинамонових кущів та півн.-американських тропіанових дерев і магнолій, у лісах на долах буки, граби, каштани, волоські горіхи, дзельква. Одначе в міодені українське підсоння починає холоднішати, агадані підліткові рослини поволі вигибають так, що з приходом пліоцену рістня нашої батьківщини вже була така, як тепер на Криму й на Півкавказзі, а з кінцем агаданої доби вона вже така, як тепер ми її бачимо. В часі плейстоцену, коли на Україну насунули північні льоди, зайшло до нашої батьківщини багато родів підліткових рослин, але ж після цієї льодової доби вони майже всі повигибали, з малими винятками, як: бердуля, журавина, брусниця й ін., що залишилися в Карпатах та півн. окраїнах укр. земель. За часів льодової доби ввесь простір на південь від поліських лісів був диким степом, і аж після льодової доби поліські ліси швидко поширилися на південь річковими долинами і звідсиля почали сарокволу здобувати степи, що простилися на високорівні. Тимто всі ліси, на південь від Полісся, з геологічного становища дуже молодого віку.

Тепер рістня України майже в цілості „бореальна“, така, що займає Євразію від 45° до 58° півн. геогр. ширини й замітна тим, що у агаданих країнах листя дерев і кущів на зиму опадє. Та, не вважаючи на це, вона дуже різноманітна, гол. тому, що тут зустрічаються три різні европ. ростинні смуги: лісова (середньої европ. або сарматська), лісостенова (півніська) й середземноморська. Крім цього, є тут ще і три верховинські області: карпатська, кримська й кавказька. Через те й під оглядом ростиності Україна займає окреме, виразно самостійне місце у схід. Європі. Лісова смуга займає приблизно п'яту частину етнографічних укр. земель, а саме Підлісся, Полісся й півн. Волині. Шаденна границя тієї смуги переходить попри Холм, Ковель, Коростень, Київ, а далі здовж Десни до джерел Оки. Лінія від Снитина через Холм по Люблин, ділить агадану лісову смугу на півд.-західню частину, що належить до середньо-європейської лісової

області, й півн.-східню, що належить до північної лісової області. Згадана границя є заразом північною межею, де росте бук, тис, смерека й ялина, та багато ін. середньо-європейських рослин, які поза цю границю на півн.-схід не сягають. Прикметне дерево укр. лісів півн.-европ. лісової області є ялову дуб.

На забугненних місцях виступають підмоклі ліси, тзв. лизи. Найбільше розвинені вони на Поліссі. По давніх озерниках і підмоклых долинах лісової смуги розвинулися багна. Їх є почасті торфовища, почасті мохляки, вкриті осокою, ситником і ін. гідрофільним зіллям. На південь від згаданої лісової смуги простигається широка смуга лісостепу, аж по лінію, що переходить приблизно від Пруту б. Як до Кременчука, Полтави й нарешті б. Харкова далі на схід до Дону. Ця смуга ще багата на ліси, насильки ще не винищала їх людина. На південь від лісостепу аж до моря простигається безлісовий степ, що своєю рістною нагадує буйні луки. Основною рістною українських степів є різні роди трав, та, крім цього, й велике багатство всякого зілля; тымто укр. степ протягом року часто міняє свій вигляд, залежно не лише від пори року, але й від кількості опадів та пересічної температури. Особливу рістню мають засолені степи над Чорним і Озівським морем. Там нема багато звичайних степових рослин, зате буйно розростаються гальофіти: курай, солянка, солоник і багато ін., що надають тим степам цілком відмінний вигляд. Одноставний вигляд укр. степів рознесають долини степових річок, куди вдається глибоко в степ рістня лісостепу з листовими деревами й кущами. Та вигляд нашого степу аминьє найбільше сама людина, яка видирає йому щораз більше простору під різлю.

Відповідно до прикмет рістні лісостеп степ ділять ще на різні округи, які зазначені на карті.

Півд. Крим і кавказько-чорноморське побережжя мають рістню середземноморського типу: вічно зелені міртви й лаврові кущі, маслина, цинамонове дерево й ін.; дук нема, а ліси виступають щойно у значній висоті н. р. м.

Карпати мають виразні три ростинні формації: ліс, гушавник та полонина. Підлісся Карпат та Низької й Вис. Бескид укриті лише листовими й мішанними лісами, зате в Горганах і на Чорногорі виразно зазначені дві лісові смуги: долішня — мішанних лісів і горішня — часто смерекових. Гор. границя лісу в різних частинах Карпат різна, від 1000 м. у Низькому Бескиді до 1600 м. у Чорногорі. Понаше гор. границі лісу ростуть гушавники з чатинних кущів жерепу й ялівцю, венедє кедрини, дельча й ін. Ще вище хребти й верхи гір укриті полонинами з буйною рістною трав і зілля.

Кримські гори в підлісській укриті

вічно зеленими кущами, вище мішаним, а ще вище чапним лісом; на верхах полощин, тав. „яйла“, вкриті низькою твердою травою.

Кавказькі гори з півд. сторони в підніжжі вкриті теж буйною, вічно зеленою рістною, вище аж до 2500 м. мішаним лісом, і ще вище від 2500 м. до 2700 м. полощинами або гушанинами альпійських кущів, як бердулія, азалея й ін., а поверх тої висоти вершки гір укриті вже тільки мохом, лишайниками й вічним снігом.

Незалежно від агаданих ростищих смуг і округ рістня України приймає особливий вигляд відповідно до прикмет ґрунту. Інші ростиши живуть на безводних, сухих місцях, інші над водами, або на багнах, чи мокавинах, ще інші на чорноземі, на вапняному, пісковому, або глинистому ґрунті.

Література: Рудницький Степан, Основи землекористання України, І. Львів, 1924; Лавренко Євген, Рослинність України, „Вісник природознавства“, 1-2, Харків, 1927.

М. Дольницький — І. Риківський.

Тваринність на укр. землях не все була така, як тепер ми її бачимо. Вона перебувала цілий розвиток тваринного царства, від еоценових первозвірів у еоценовській добі, до буйної підліткової звірності неогену. Тоді в буйних пралісах України ховалися люті махайроди та льви, барси та гієни, над водами паслися велетні — мастодонти, динотері й одионоги — елястоноги, а по степах громадами жили дикі коні та верблюди. Але після того золотого віку нашої тваринності підсоння України ставало що раз холодніше, й вічні льоди насувалися поволи з підбігунових околиць на нашу батьківщину. В міру того змінювалася і тваринність: багато родів тварин, несприятливих до холоду, вигнано, а інші тікали до тепліших південних країв; залишилися тільки тигри, льви, гієни, носороги й ведмеді, а з північних підбігунових країв прийшли кудлаті слони-мамути, рени, монголова рогата худоба й інші. З отеплінням нашого підсоння підбігунова звірність wraz із льодами завершилася на північ, а українська тваринність що раз більше ставала подібна до сучасної.

Теперішня тваринність українських земель загалом палеарктична, при чому береги Чорного моря мають немало родів, приналежних до середземноморської відміни агадної фауни. Як загалом ціла палеарктична, — і українська тваринність відзначається цілковитою недостаткою стекунів (однопровідних), торбунів і широконосих, а то й загалом усіх малих, зате багатством комахоїдних, жуйних, головно: оленів, рогатої худоби, кіз і овець, а також м'ясоїдних: ведмедів, вовків, лисів, борсуців і інших. У старовину, ще до XVII віку,

Україна славилася незвичайним багатством усього звірні, а високорозвинене мисливство й рибацтво давали великі засоби позиви населенню. Тепер тієї звірні вже дуже мало: тури, дикі коні й росомаха вгинули цілком, зубри збереглися ще тільки в Біловезькій пущі та на Кавказі, ведмеді лише на Поліссі, в Карпатах та на Кавказі, лось на Поліссі, олень у Карпатах, бібр іще тільки на багнах Полісся та на водах Кавказу, сукак у Прикарпатських степах, орли й соколи тільки в горах, дрохви й інші степові птахи теж уже дуже рідкі, таксамо зпоміж риб — осетри й білюги. Полишилися ще зі ссавців дрібні м'ясоїди: куни, ласці, з гризунів: заць, вивірка, щурі, миші, хом'яки та ховрашки, з жуйних: серни, з комахоїдних: кажани, їжаки, кертиси й мідіни, із птахів, із хищників: яструби й ічні, із плавунів: гуси, качки, з бродунів: водні курочки й садки, та багато дрібних птахів із громади горобляків, і на решті з риб: щука, карась, карась, лин, окунь, судак, лящ та плотички, в гірських ріках: пструг та головатця. Безхребетні тварини, яких іще багато на українських землях, не мають для населення більшого значіння. А проте збідніла наша тваринність дуже різномірно, гол. тому, що на укр. етноґр. території зустрічаються 5 різних тваринних смуг: 1. балтійська, що між Вепром та Бугом, захоплює Холмщину й долину Сяну й долиною гор. Дністра доходить аж до Стрийщини; 2. серед-європейська, що займає Карпати й Підкарпаття аж по Дністер; 3) альпійська на вершніх Карпат, Яйли й Кавказу; 4) сарматська, куди належать Підляшшя й Полісся з півн. Волишню; 5) чорноморська, що займає решту українських земель, крім півд. Криму й півд. Кубанщини, що мають звірню середземноморську. Як відомо, тварини дуже залежні від середовища, серед якого живуть, гол. від рістні; відповідно до своїх прикмет тваринність України можемо розділити на такі округи: I. Полісся (прикметні тварини: лось, ведмеді, рись, куница лісова, вовк, глухар, орябок, чорний дятел, дрізд-чикотень, синиця чорна й чубата й ін., гадюка-поганка, ящірка живородна, мересинія); II. Півн. Басарабія, Волинь, Поділля й Прикарпаття (дикий кіт, ховрашок, сліпець, есуляцій вуж, марена півд.); III. Правобережжя (зах.-європ. роди: ховрашок європ., сліпець угорський, шуліка червоный, горихвістка чорна, кіс гризастий, дрізд гірський і ін., марена півд.); IV. Харцищина й Полтавщина (ховрашки, коловодник, турок, підорлик, ящірка прудка, ящур пісковий і ін.); V. Наддунайська округа (зоула плямиста, коровайка, явдошка, чіп і ін.); VI. Херсонщина (кріт південний, хом'ячок сірий, шпак балканський, ящур та ін.); VII. Таврія (земляний заць або адистага, стрибак, бобак, строкатка, сліпуаць, норич, шпак степовий та ін.); VIII.

Оайсько-Каспійська округа (сугак, каспійські відміни зайни, сови, чаплі, пісочника, кричка, черепахи, гадюки й ін.); нарешті гірські округи: IX. Карпати (ведмідь, олень, вовк); X. Кримські гори — Яйла (звіря середземноморська); XI. Кавказ (аубр, козоріг, скельниця-гемза, кавказькі відміни глухаря, куріпки й ін.).

З винищенням лісів, із уліщенням піль та пущарів, висушуванням болот та заорюванням степів звіря на наших землях вигатає тим раз то більше так, що нарешті полишаться тільки такі роди, яких охоронятиме або звичай або закони.

Література: Рудницький Степан, „Основи землезнання України“, І. Львів, 1924; Шарлемань Микола, „Зоогеографічні райони України“ [Труди фіз.-мат. відділу Української Академії Наук, т. II], Київ, 1926.

М. Дольницький — І. Раковський.

Антропологічні прикмети українського народу. Расові прикмети укр., як і кожного ін. народу, є вислідом дуже складних чинників. Основний дійсний чинник це дотичні прикмети всіх тих племен, які колинебудь жили на нашій батьківщині, від появи на ній першої людини до нашнього дня. Та не менший вплив із цього погляду мали на наш народ і всі сусідні племена й народи, які колинебудь жили та й тепер живуть довкруги нашої батьківщини та входили з укр. народом у більш або менше замітні й близькі суєдські зв'язки. В додатку укр. етногр. територія лежить саме на тому місці, де перехрещуються впливи дуже неоднакових між собою, різних европ. і сумежних азійських рас, чи расових типів; усі вони спокійно змагаються за вплив і владу над укр. народом, а вислідом цього, надто часто критичного змагання є вся іст. доля укр. народу й його антропологічний тип.

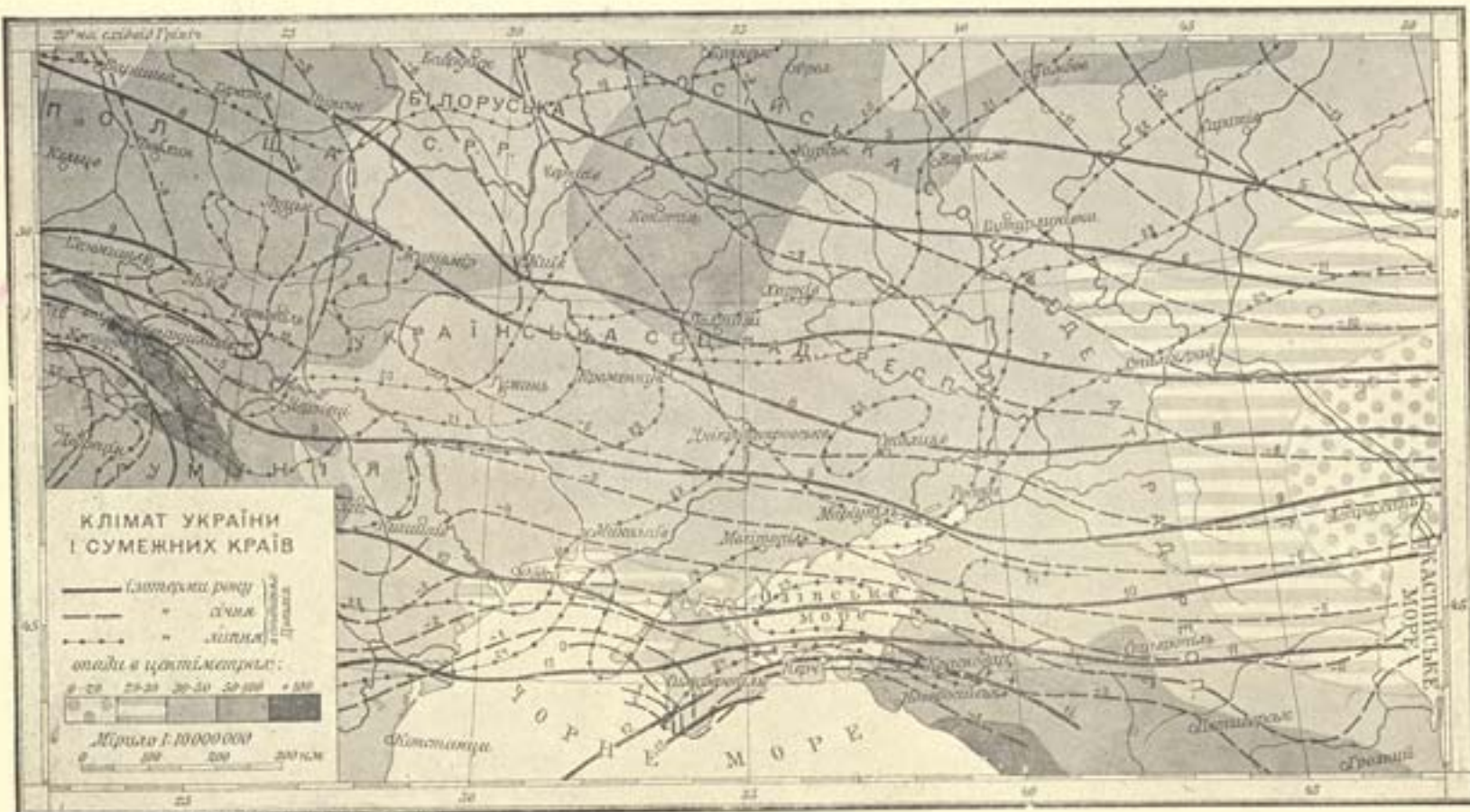
За найстарше населення зах. Європи вважають тав. неандертальців, низьких довгоголовців, із низьким, узад похиленим чолом, із сильно виставленими брівними дугами та з грубими долинами щелепами без вистайного підборіддя. Вважаючи Азію за матір всіх год. людських рас і народів, можемо прийняти з великою ймовірністю, що найстарша людність України була теж неандертальської раси. На тій самій основі можна припускати, що й північні, тав. кроманьонська раса ширококолич і ширококолич довгоголовців дові віки жила на Україні, поширюючи звідси на західню Європу своє посеління і свою культуру. В усякому разі найдавніші черепи, знайдені в нас у шарах льодової доби, такі, як і скрізь у середущій і пізн. Європі, довгоголовні й довголиці та враз із відповідними довгими кістками вказують на те, що тодішня людність України була більш або менше зближена до тав. північ-

ної або північної раси: високих довгоголовних і довголицх русівців (блондінів). Такий самий північний характер мають і кости з пізніших діб, енеолітичної і бронзової, одначе в находах із тих часів чимраз частіше подаємо черепи круглиці, а то й цілком круглі, брахікефальні, знак, що в тих часах поширюється на Україні нова раса круглоголиців.

Круглоголиці дістаються на укр. етногр. територію двома дорогами: з півд. сходу, з Малої Азії, Вірменії й Персії припливають без уини щораз нові хвилі тав. арменоїдної раси: високих, круглоголицх, вузькоколич чорнявців (брюнетів), а з півночі вдираються монголоїдні, низькі, круглоголиці, коротко- і ширококолич чорнявці, тав. японоїди.

Із змішання згаданих рас утворюються нові расові типи: північні й японоїди утворюють тав. східньо-європейську або преслов'янську расу низьких русівців із подовгують головою, коротким і широким обличчям і кирпатим носом, а північні й арменоїди утворюють тав. ядрянську або динарську расу високих, круглоголицх чорнявців, що швидко займають Балкани й доходять до альпійських країв, де враз із преслов'янським расовим типом утворюють новий расовий тип, тав. альпійський, низьких, ширококолич, круглоголицх чорнявців. Альпійці й собі поширюються на схід, вдираючись до зах.-укр. земель, та збільшуючи кількість круглоголицх брюнетів серед нашого народу. Рівночасно вдираються на українські землі й інші расові типи: з Греції та знад берегів Чорного моря доходять тав. середземноморський або медитеранський тип низьких, довгоголовних і вузькоколич чорнявців, з півд. сходу раса тав. палеоазійців, високих, круглоголицх, ширококолич, кирпатих білявців і з усіх сторін найрізноманітніші мішанці згаданих рас і расових типів. Коли з кінцем середньовіччя міжнародні відносини в Європі прийняли тривкіші форми, устійнилися і згадані численні расові впливи, й наслідком цього на укр. землях витворився згодом особливий расовий фінанцій і північний тип, яким укр. народ замітно відрізняється від своїх сусідів.

Вже здання звертали увагу різні дослідники на расові особливості українського народу та щойно з кінцем минулого століття зайнялися цим питанням антропологі. Одначе ті нечисленні досліди мали припадковий, уривковий характер. Щойно Хведір Вовк, за допомогою Антропологічного Товариства в Парижі, петербурзької Академії Наук і Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, в рр. 1903-14, перевів систематичні антропометричні досліди на всіх етногр. укр. землях, дуючи тим основу до пізнання антропологічного характеру укр. народу, а подрібні розсліди у цьому на-

прямку ведуть уже його учні й наслідники.

На основі згаданих дослідів Хведора Вовка укр. етногр. територію, відповідно до антропологічних прикмет нашого народу, слід розділяти на такі три смуги:

1. Північна смуга, що обіймає Курщину, Чернігівщину, північну Київщину (радомська округа), північну Волинь і Холмщину;

2. Середня смуга: Вороніжчина, Харківщина, Полтавщина, Київщина (без Радомщини), північне Поділля, південна Волинь та східна Галичина без Гуцульщини й південної Бойківщини;

3. Південна смуга: Бачка (Югославія), Закарпаття, півд. Бойківщина, Гуцульщина, півд. Поділля, Херсонщина, Дніпропетровщина (Запорожжя), Таврія, Кубань.

Українці північної смуги мають волосся й очі досить темні, їх пересічний ріст більший середній, вони переважно підкрутлоголові, високоголові, середньолітні, ніс досить широкий, часто кирпатий.

Українці середньої смуги мають волосся й очі темніші, ріст вищий за середній, голова круглава й висока, ніс середньо-широке, ніс вузький, переважно з рівним профілем.

В українців південної смуги волосся й очі темніші, це справжні чорняві, ріст майже високий, голова кругла й висока, ніс середньо-широке, ніс вузький, переважно ріпний.

На тій основі Хв. Вовк доходить до таких висновків: „українці досить одноманітне плем'я темноволосе, темнооке, росту вищого за середній, чи високого, круглоголове, розмірно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, із розмірно короткими горішніми та довгими долішніми кіччинами. Сполучу тих прикмет ми вважасмо за можливе визнати українським антропологічним типом... Порівнюючи антропологічні особливості українців із такими ж самими особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці безперечно найбільшу спорідненість виявляють із слов'янами південними та західними (з винятком поляків); їх слід зачислити до так званої ядранської або динарської раси, яку ми воліли б назвати слов'янською“. Учні Хв. Вовка, І. Ракоцький і С. Руденко, розділили докладніше расові відношення в укр. народі, й результат цих розслідувань, у відсотках, такий:

Расові типи	ядранської			альпійської			альпійсько-ядранської	східно-європейської			середземноморської	сарматської	південної	мішані
	чистий	мішаний	разом	чистий	мішаний	разом		темний	лісний	разом				
Смуга I.	55	290	345	5	17	22	565	20	15	35	39	30	20	320
Смуга II.	70	360	430	5	19	24	670	20	05	25	40	20	03	260
Смуга III.	110	440	550	5	15	20	750	15	05	20	60	15	02	150
Загалом	80	365	445	5	17	22	660	20	08	27	45	20	08	240

З цього перегляду бачимо, що український народ є незвичайно мішаною антропологічного характеру: його основа—безперечно ядранський тип (пересічно 44%), другий сильно заступлений тип — альпійський (пересічно 22%). Тісний зв'язок між згаданими обома типами, завдяки численним перехідним мішаним формам, дозволяє нам сполучити обидва згадані антропологічні типи в один спільний „український“ тип із пересічно 66% усього населення. Пересічний відсоток інших типів незначний, відсоток представників рас: східно-європейської, південної й сарматської менше замітно в напрямі від півночі до півдня, відсоток середземноморської раси в напрямі протилежному, і це природний наслідок відомого нам по-

дження згаданих расових типів.

Найновіші досліді вказують значні відсотки південної раси в північній смузі і преслов'янського типу на північних окраїнах цієї смуги, а також у долині Сяку та в північній Бойківщині; антропоїди у північній частині середньої смуги й середземноморського типу в Басарабії й над долинами Богом. Майбутні досліді вирізьблять ще докладніше взаємні відношення расових первинів і складових у нашого народу — та проте вже тепер можна вважати за доказане, що погляди Хведора Вовка в основі залишаться непорушеними: український народ є особливою відмінною ядранської расовою групою й тим самим расово належить до південних слов'ян.

Література: Волковъ в. К. Антропологіческія особенності українського народу [Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ, томъ II.], Сиб., 1916; Вовк Хведір, Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927; Раковський Іван і Руденко Сергій, Погляд на антропологічні відносини в українського народу [Збірник мат.-природничої секції НТШ, том 20], Львів, 1927; Єндик Ростислав: Антропологічні прикмети укр. народу, Львів, 1934. *І. Раковський.*

Праісторія. Палеоліт. Ціле людство, зокрема її мешкиці України, коли треба було твердого матеріалу, користувалося в найдавніших часах для своїх виробів каменем та авіричними кістками. Ті часи знуть кам'яною добою. Вагалі ж у цілій кам'яній добі розрізняємо три періоди: стародівня кам'яна доба (палеоліт), середня (мезоліт) та молода (неоліт).

Знаходи з печери Кік-Коба, горішній ряд — знаряддя з довшньої верстви: 1) стусан (4 см.), 2) шкребло (4,5 см.), 3) провертач (3 см.); довшній ряд — знаряддя з горішньої верстви: 4) стусан (3 см.), 5) гострак (6,5 см.), 6) гост. як плескавий (4,5 см.), 7) спіднього боку.

Палеоліт це доба, коли люди вживали кам'яних виробів невідглажених. Вони тяглася від кін. З. льодової доби (тав. Ріссу) до кін. З. (тав. бюльського) насузу 4, тав. іоремської льодової доби. Цей довгий час ділять ще на два періоди, на старший — довшній та молодший — горішній палеоліт. Незаперечних знаходів старших палеолітичних культур, а саме: шельської, ашельської й мустьєрської ми маємо доєй дуже мало. Типових форм „стусанів“ (coup de poing), приналежних до перших двох із цих культур, ніде ще в Європі на схід від Райну не знайшли, тимто деякі дослідники думають, що і взагалі ці культури не були поширені в центр. та схід. Європі. Правда, прилади, подібне до ашельських стусанів, знайдені в гал. с. Чистонадах та в околицях Крем'яниці на Волині, але ж дуже можливо, що воно походить із молодших часів. Пенні вже знаходи, а доби трохи пізнішої, пороблено на Криму в печері Кік-Коба (а кістками тварин поміркованого підсони) та на Кубані, коло Ільської станиці (а кістками мамута та носорога). Імовірно, що тут У. З. Е. III.

ми маємо справу з якимось відсталім у своїй культурі народом, спорідненим із ашельцями, що в наших краях дожив до холодних передльодовикових часів. Деякі зачисляють ці знаходи до культури відомої у Франції під назвою ланжюак, що єдиас собою попередні культури „стусанів“ із ін. пік на зміну їм приходить, із культурами оскілковими чи відлупковими, відомими під збірною назвою мустьєрських.

До мустьєрської доби зараховують селіща знайдені недалеко вливу р. Деркула до Донця, б. хутора Колесникова. Крім них відомих селіщ довшньо-палеолітичних культур, багато є селіщ тієї доби, відомих із випадкових знаходів в кременях та виробів. Ти повий виріб для цієї оскілкової культури знайдено у проваллі б. с. Лип на Волині разом з зубами ведмеда, яко гось одені та з кістками ін. невідзначених звірів.

Після мустьєрської доби наступає молодший палеоліт, у якому розрізняємо за фр. дослідниками по черзі отсі три культури: ориньяк, солютрей і мадлен. Ці культури, що найменше перша з них, анізани із примандруванням до нас нового народу, мабуть, із далекої Африки: міняється спосіб виробу крем'яного начиння, а виявляється відразу численне кістяне виробництво, кістяні вироби, часто прикрашені різьбою. З'являється те, що ми казавемо різьбарським ми-

Знаходи з печери Шайтан-Коба: 1) свильник (30,5 см.), 2) подвійне шкребло (7,5 см.), 3) гострак (5 см.); 4) подвійне шкребло (5,5 см.), 5) рильце звичайне (7,5 см.), 6) рильце кутове (5 см.).

Крем'яне виробництво з мізинського палеолітичного селіща на Чернігавщині: 1. свильник, 2. свилька, 3. шкребачка на кіст. свильці (вагігута), 4. шкребачка з витинкою на оскілку, 5. шкребачка на кіст. свильці (вагігута), 6. шк.вбачка на боці свильці, 7. шкребачка вагігута сполучене з двома протичинками, 8. протичка (ровертач) на кіст. свильці, 9, 10, 11. свильці з оббитим кресом, 12. рильце звичайне (долітале), 13. подвійне кутове рильце, 14. кутове рильце, 15. і 16. два вироби, що нагадують луковні рильця, 17. шкребачка чашувата.

молодий палеоліт, у якому розрізняємо за фр. дослідниками по черзі отсі три культури: ориньяк, солютрей і мадлен. Ці культури, що найменше перша з них, анізани із примандруванням до нас нового народу, мабуть, із далекої Африки: міняється спосіб виробу крем'яного начиння, а виявляється відразу численне кістяне виробництво, кістяні вироби, часто прикрашені різьбою. З'являється те, що ми казавемо різьбарським ми-

стедством, а також сила нових типів крем'яного начиння, приспособленого до опрацювання кісток, особливо помітні різці — рильця (burins). Молодші, горішньо-палеолітичні культури заступлені на Україні безліччю селищ, на жаль, тільки дуже небагато з них розкопано, а ще менше з геол. та палеонтологічного боку розслідувано. Сюди належать селища в Новосілці Костюковій та в с. Жураці на Полтавщині, безперечно першого відтинку (орієнтацького) гор.-палеолітичної культури, та молодше вел. селище, знайдене в с. Городку рівеського повіту на Волині, на правому березі р. Усти.

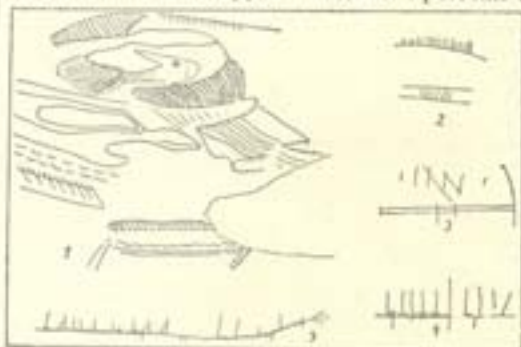
Кістяне виробництво з мізинського палеолітичного селища на Чернігівщині: 1, в простана обручка на руку з ікловини мамута (найбільша ширина 6,5 см.), 2-4, фігурка з ікловини мамута першого типу з трьох боків (6,6 см. довжини), 5-7, фігурка з ікловини мамута другого типу, з трьох боків (9 см.), 8-9, дукані з ікловини мамута (3 см. шир. та 6,3 см. дов.), 10, вістря до спису з ікловини мамута (19,2 см. дов.).

Найбагатше з наших гор.-палеолітичних селищ знайдене в селі Мізині над Десною, нижче Новгороду Сіверського в Чернігівщині. Розкопана досить невелика поверхня, б. 150 м.², дала десятки сотнарів використаного людським виробництвом кременю та силу різного крем'яного знаряддя. Крім того, добуто багато кісток різних звірів: двох порід мамута, носорога, рена, піжмового бика, двох порід коня, півня, лиса (пески), росомахи й ін. Тут знайде-

Знаходки з с. Костюнківки: 1, жіноча фігурка, вироблена з ікловини мамута, 2, вістря із збоченою колодковою [8,5 см.], 3, вістря вербалисте [6 см.], 4, триєт маленьких вістрій різного типу з с. Боршево [2,5, 4,2, 3,8 см.].

по також силу кістяних виробів (шила, вістря до списів, голки й т. д.) і прикрас вироблених гол. з ікловини мамута, як: дукані з діркою до вішання, розкішно мережана похилими меандрами обручка на руку та цівкові вироби, оздоблені призматичним орнаментом, з них одні нагадують пташок, а другі фаллюси. Крім цього, знайдено там також останки огнищ із недоналеними кісточками й вугільними Геологічні дослідження цього багатого мізинського селища вказують, що воно не молодше від зах.-европ. орніску. Вже молодшого віку будуть селища б. с. Гонців над Удаєм, лубенського повіту на Полтавщині, та в Києві на Кирилівській вулиці, де знайдено ритовини на мамутових іклах, подібні до тих, що їх знайшли в найстаріших верствах мадленської культури у Франції, це підтверджувало б погляд деяких учених, що шукають джерел мадленської культури у сх. Європі. Цими, на жаль, мало дослідженими селищами закінчується довгий період людського життя на просторах України з доби найбільшого П'яльодовиння. Але на різних місцях України в чорноземі й лісі знайдено м. ін. крем'яні вироби, що нагадують лаврувате приладдя солотрєйської доби, а за схід. укр. етногр. межою б. Вороніж, в Костюнківках і Боршеві та б. с. Бердяжа на Білорусі знайдено крем'яні й

1, ритвини на зліжку мамутового ікла з палеолітичного селища в Києві на Кирилівській вул., 2, дві ритвини з того самого селища, 3-5, три частини тої самої ритвини з палеолітичного селища в с. Гонцях, лубенського повіту на Полтавщині.

кістяні вироби, що вказують аналогію із славутиним есапшем у Пршедності на Моравії. На цій основі можна здогадуватися, що коли в нас клімат став тепліший, частина людності, що звикла була до арктичних умов життя, відійшла за льодовиком на північ і на захід, дякую місце новій людності орієнтацько-солотрєйської культури, яка прийшла сюди з тепліших околиць, з Наддунайщини, а може й з Моравії.

Наймолодший відтінок палеоліту, що часом відносиває фр. мадленів, ще дуже мало в нас розслідуваний, у всякому разі він є продовженням тієї культури, що заступлена костюнківським і ін. подібними селищами.

Про самих людей, носіїв палеолітичних культур, знаємо дуже мало. Правда, в печері Кік-Коба знайдено кістка людської ноги з часів першого наступу юрмського льодовика, й ті кістки належать досить примітивній людській расі, мабуть „Homo pritenigens“, чи неандертальській, а в Вадлі, б. Перемишля — людській целепі, який мабуть належить до гор. палеолітичної кроманьонської раси (Homo sapiens fossilis), але ж на основі тих двох незначних знаходів не можна нічого певного сказати про вигляд і расовість тих первісних мешканців нашої батьківщини.

Література: Soergel W., Lösse, Eiszeiten und paläolithische Kulturen, Jena, 1919; Kozłowski L., Starsza epoka kamienna w Polsce, Poznań, 1922; Déchelette Joseph, Manuel d'archéologie préhistorique etc., I, Paris, 1924; Sawicki L., Materijal do znajomości prehistorji Rosji, Poznań, 1928; Obermaier H., Südrussland, Paläolithikum [Reallexikon der Vorgeschichte, 13 B.], Berlin, 1929; Крокоє В. Л., Інструкція до вивчення четвертинних покладів України [„Четвертинний період“ випуск 3, за 1931 р.], Київ, 1932. *Л. Чакаленко.*

Мезоліт. За середньої кам'яної доби, в теплом, сухому підосні українських земель, були заселені мисливською людністю гол. безарослі піскові маси, де залишилися багато слідів таборищ без кераміки (гробни ще не знані) та майстерень крем'яного, переважно мікролітичного (дрібного крем'яного) знаряддя, прикметного для всіх мезолітичних культур України.

Найстарша з них, свідерська культура — це ще пізньопалеолітична мішанна елементів ориняцької та солотрєйської культури; виступає на Волині та в півн.-схд. Галичині; на Наддніпрянщині відоміше її культура, відкрита М. Рудинським над р. Смячкою в півн. Чернігівщині (стоїнка число XIV). — Трохи пізніші є стоянки з тарденуазькою та пізньокапської культурою (остання середземноморського походження). Серед них є дві більші групи: півд.-схдні (донечка), що продовжує своє існування в повному неоліті, та півн.-зах. (гал.-волинська), з впливами свідерської культури. Прикметним крем'яним виробом у обох групах є голкуваті вістря зі сідною підставою та долотцевата стрілка; на Полтавщині та Харківщині трапляються й обсидіанові мікроліти.

На кінець мезоліту та перші початки неоліту припадає кам'янецька культура, азіатка досі на Кам'янецьчині, Овруччині, Чернігівщині й на Поліссі та над р. Донцем, при чому найтипівший є под. крем'яний промисел із грубо-відлупковою технікою та першими сокирками. Кераміки й тут їще нема. Початок мезоліту припадає щодоз часу на анцилозову добу, кінець — по-

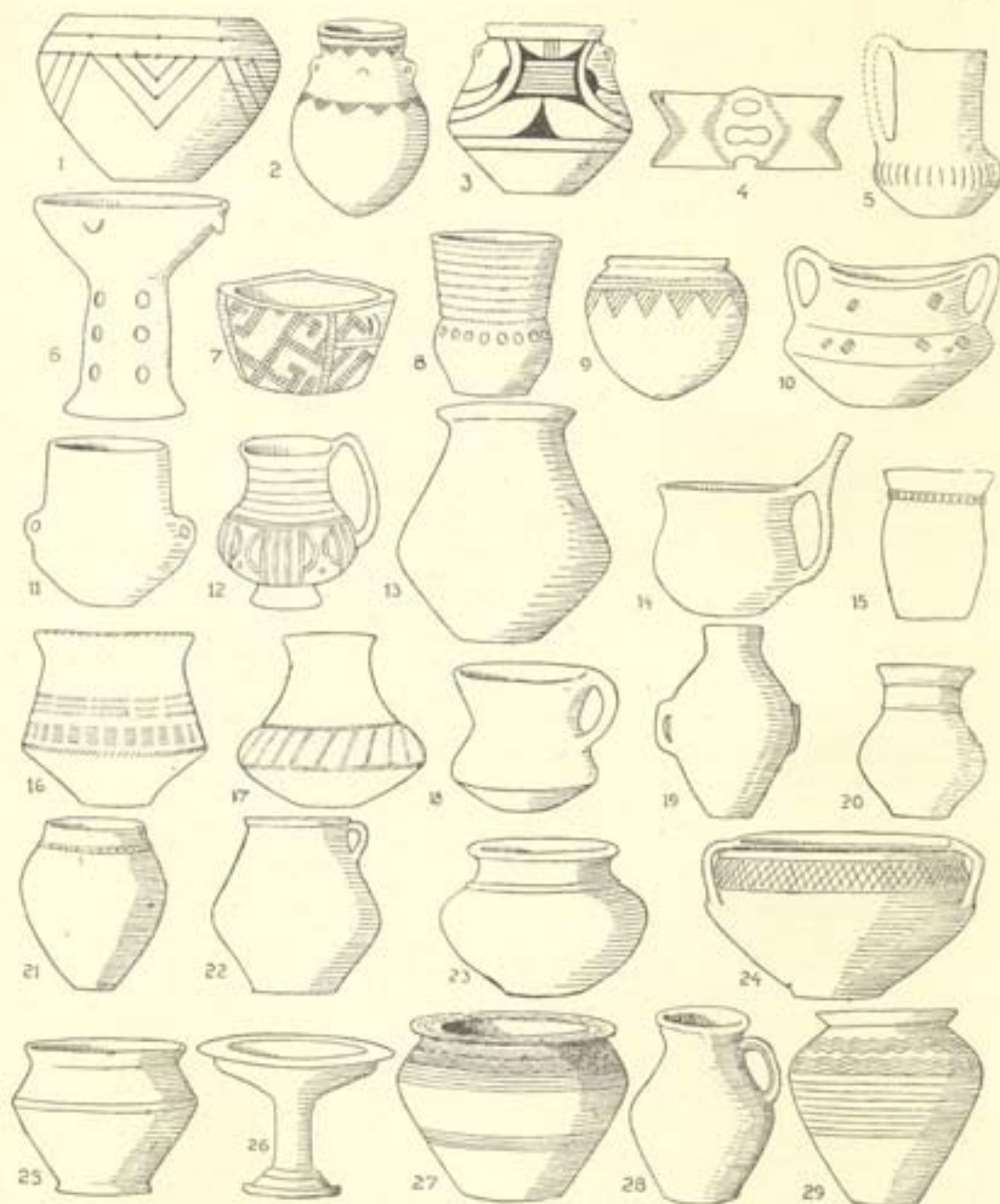
чаток літоринової доби; докладнішої хронології подати не можна.

Неоліт, себто молодша кам'яна доба, на українських землях припадає геологічно вже на повний аловий. Поस्ताють сталі оселі, людина стає хліборобом, тримає рогатий скот, собаку та вчиться лішити горщики та гладити крем'яне знаряддя. У гробах видно вже устійнений похоронний обряд: небіжчиків скорчують та вжуть зі страху перед ними після смерті й дають страну в горщиках, зброю та прикраси.

Майже цілу Наддніпрянщину зайняв був у неоліті новий народ, що прийшов у III тисячолітті до Хр. зпоза Кавказу, народ із хліборобською культурою та мальованою керамікою (їїша назва: трипільська культура). Приметні круглі землянки (останки вкопаних у землю хат), звич. на вишчених місцях, та тілопальні майданики. Кераміка прикрашена спіральним орнаментом, який спершу глибоко ритий (Трипілья, Незвиська), пізніш мальованою темно-гірною фарбою на червоному тлі (Попудія, Шипинці). У молодшій фазі є людські та звірячі фігурки (на-стоячки) з глини та такі самі моделі хат-землянок (Попудія). Похоронний обряд був тоді тілопальний.

У Галичині та на Волині розвивалася надбужанська культура як безпосереднє продовження волинської кам'яної культури. Гарно оброблюване, велике знаряддя робили з місцевого смугастого кремню, яким торгували аж із Київщиною та надбалтійськими краями (крем'яні скарби). У I неолітичній добі прикметні грубі двостінні сокирки з гладженням лише лезом та мотики з оленячих рогів, у II. добі тонкі двостінні сокирки, у III. добі чотирістінні сокирки, вже цілі гладжені, серповаті пилки, вістря на синах та зиджали — усе крем'яне. Селища надбужанської культури мало досліджені, гроби й кераміка з I-II. доби ще не знані. До III. доби належать кам'яні скринькові гроби (гл. Гроби скринькові) з нордійською керамікою (гл. Нордійська культура), з чотиروقутними сокирками, буритиновими перлами та кістяними прикрасами до ремени, які виступають на цілому Поділлі та в зах. Київщині. Зі Шпелеву приходить у II. добі здовж Висли й Сяну гурт народу з молодшою волютовою керамікою (гл. Волютова кераміка); він дібрався здовж Дністра аж до с. Торського б. Заліщик. Полісся, півн. Волинь та частину Холмищини займав, мабуть рінночасно, мисливський народ із балтійською (прафіською) культурою та приметною гребеневою керамікою (гл. Балтійська кераміка). — Закарп. ранній неоліт досі заступає лише один знахід із Корлягу б. Кошиць. До II-III. доби належить хліборобська буківська культура (назва від Букових гір у схд. Словаччині), автохтонна в гор. Потиссі, в країні обсидіану. В кераміці переважають

Зразки передісторичної та ранньоісторичної кераміки на Україні.

Між'яна доба — кераміка: 1. золотона, 2. із сирніжових гробів, 3-4. малювана [трипільська], 5. річкакувата (манільована), 6-7. бодрог-жерестурська, 8. шнурова західна, 9. шнурова східна. Бронзова доба — кераміка: 10. білопотоцька, 11. лужицька, 12. закарпатської середньої бронзової доби, 13-14. ситська, 15-16. нисоцька, 17. із гальштатських тілопачаних сирніжових гробів, 18. лужицька гальштатської доби з Закарпаття, 19. сарматська, 20. зарубинецька, 21. з підкльошових гробів, 22. рання латенська, 23. пізня латенська з Закарпаття, 24. черняхівська, 25. вандальська, 26. липицька, 27. готська. Доба мандрівних народів — 28. кераміка остроготська. Київська доба — 29. слов'янська кераміка.

кулісті форми зі спіралевим, часом біло, жовто та червоно інкрустованим орнаментом. При цьому — багато обсидіанового знаряддя, крем'яні й кістяні вироби, кам'яне знаряддя форми шевського копита, людські та звірячі глиняні фігурки та амулети. Гроба ще мало розсліжені; здається, був звичай тіла палити, над попілками та доданням до них горщиками з білого буди понасенпувані невеличкі могили. В молодшій фазі букивської культури вирізняється окрема керамічна група, прикрашена густими кривульками та меандрами. На торговлю обсидіановим знаряддям указують його знаходи в Галичині (Павелче, Звенигород, Чорна, Закшів); торг. шлях ішов вередцям, бескидським та попрадським провалом.

Література: гл. стор. 408-409.

Я. Пастернак.

Енеоліт. Кам'яна доба скінчилася тоді, коли людина почала добувати й уживати металів. Першим таким металем була мідь, і час, коли людина виробляла своє знаряддя з цього металю, називають енеолітом. Первісна людина України, що жила кам'яного знаряддя, змінила своє виробництво з приходом нової людини вищої культури, яка прийшла з Малої Азії з півночі Кавказу. Ця людина належала до арменоїдної раси і знала вже металі. Попанши до країни придатної до хліборобства, — вона була з ним знайома ще в Малій Азії — нова раса занялася хліборобством і скотарством. Не маючи під руками металів, вона перейшла в енеолітичній на чисто неолітичну культуру: обходилася каменем, кременем, кісткою та деревом. На Наддніпрянщині, на гал. Поділлі триває далі культура мальованої кераміки, яка тепер багатобарвна: гнідий та чорний орнамент на жовтому або червоному тлі; у знаходах — людські глиняні фігурки на-стовчки, крім цього, кам'яні, проверчені топірі, лунакові мотички, тзв. „шевське копито“ та мідяне знаряддя; похоронний обряд — тілопальний. Люди з тої доби жили в землянках і в хатах, подібних до сьогочасних, із півчю та ін. Людина енеолітичної культури прийшла на Україну десь у 3000 до Хр. Поруч із цією людиною ми зустрічаємо на Україні ще ін. доглоголову, що ховала своїх покійників скорченими, часто в кам'яних скринях, пошпала їх охрою, над ямою похованого насипала могилу, часто до 10 м. заввишки (для багатіїв, може князьків). Ці люди були номади; одна група їх, що кочувала на Кубані, була в якихось зносинах із Кавказом та була зв'язана з мезопотамською культурою; на це вказували б знаходи в майкопській, царській та ін. могилах на Кубані. Хліборобська людина була круглоголова, бо в цих могилах поруч із горщиками, що нагадують нордійську й шнурову кераміку, знайдено багато

мальованих горщиків круглоголової людини. Деякі вчені вважають, що індоєвропейці прийшли б. 2000 р. до Хр. до Кападокії з чорноморсько-каспійських, себто укр. і півн.-кавк. степів, де жили в 3. тисячолітті до Хр. Якщо так, то й ті могили, з 3. тисячоліття на Кубані, можна б віднести до народу індоєвроп. раси; цьому в загальних рисах відповідають і антропологічні дані скорчених кістяків (доглоголовість і високий зріст). У майкопських гробах є чудові металеві вироби, подібні до сумерійських, знайдених в Урі: золоті воли, срібні орнаментовані алази, мідні сокирки з дірками на держальна, мідні бойові шила й т. ін.; крім цього, зубчасті крем'яні наконечники стрілок.

На правому березі Дніпра скорчені охорані кістяки не мають при собі, крім дрібних оадіб, металю. Одна група тубільців ховала покійників у ямах, куди на долівку клали каміння в формі кола, де всередині лежав покійник. Вона (Гуманщина, Звенигородщина) жила тісніше з людьми мальованої кераміки (знаходи в с. Колодистому). На степах, у напрямку до Галичини, є могили зі скорченими кістяками в кам'яних плитових скринях, а б. тих кістяків кераміка (горшки) прикрашена шнуровими прикрасами й кам'яні бойові молото-сокирки, шифовані, з діркою на держальну. Ще одну культ. групу відкрито на чорноморській прибережній смузі — від Дніпра понад Озійське море до Дніци й далі на схід, і в Кубанщині до Кавказу; там ховали небжжичів скорченими в тав. катакомбах, над якими насипали могили. Інвентар — із впливом егейської культури (ульська могила на Кубані та в ін.) пр. мармурові статуєти пілоїнової форми, що нагадують подібні егейські статуєти якоїсь богині. Тепер можна вважати за доведене, що в енеолітичну добу Україна й ціл степи аж до Волги були заняті двома вел. расами: передньоазійською, або арменоїдною, з хліборобською культурою, та індоєвроп. расою, з номадською; до неї долучалася в незначному числі третя середземноморська. Через співжиття цих двох основних рас і втворився укр. народ, який до останнього часу зберіг свої хліборобські традиції від неолітичної доби.

Іншу культуру зустрічаємо на півночі України, в Радоміщині й на Волині, де знайдено в великих кам'яних скринях горшки з перепаленими людськими кістками. Самі горшки характеру нордійського, або почасти й шнурового, але сокирки при них — клинкові, з грубим обухом, нордійського типу, з надбужанського смугастого кременю. Ця культура прийшла, мабуть, від Західного Бугу. Ї ще тут два типи скорчених похоронів: один, головю, на Поділлі й Волині (острольський повіт); покійників обкладали глиняними валками; другий — із кістяками оздобами при небжжичках у формі великої

кістяної шпильки, головка її має вигляд молоточка (молотошпилька). Це теж неолітичні поховання. Ця культура тривала, як догадуються, приблизно 2500—2000 до Хр.

З гал. Поділля вивер трипільців трохи пізніше народ кістякових могил із шнуровою керамікою зах. (турнівсько-маршівського) типу та кам'яними проверченими топірцями; там скорченні небіжці часто вже зовсім знищені гумусовими кислотами. Провідні керамічні форми: кулиста амфора з 2 вушками на середині черенця або з 4 вушками під шийкою, циліндричний кубок та малий черпак. Той народ зайняв був і півд. Волинь. На зах. Закарпатті жив тоді народ, що живив глиняного посуду з річчакунатим орнаментом; помітні кулисті кухлики з вис. тасьмовим вухом, прикрашені кругом червця примовисними річчакунатими. Гробы його невідомі. У схід. частині Закарпаття була одночасно культура бодрог-керестурського типу (гал.: Бодрог-Керестур); її кераміка прикрашена ритою (ламаюю й ретіжкою) волоткою.

Література: Штерн Е. Р., *Донетрская гр. культура на Югѣ Россіи* [Труды XIII Археол. Съѣзда, том I]. Москва 1907; Щербаківський В., *Мальована неолітична кераміка на Подлявщині* [Наук. збірник укр. унів. у Празі, I]. Прага, 1923; Tallgren A. M., *La Pontide Préscythique*, Paris, 1926; Трипільська культура, Київ, 1926-27; *Ворковська* I., Štaurová *keramika na Ukrajině* [Obzor Prehist. IX, стр. 57-85]. Nový Bydžov, 1930-31.

В. Щербаківський.

Бронзова доба. З початком II тисячки до Хр. люди почали виробляти приладдя зі стону міді враз із ін. металіми, год. з цюною — від тоді починається бронзова доба.

На Наддніпрянщині подибується її культури на Київщині та на степовій смузі, від Поділля по Урал; окреме місце займає Кубанщина. Старша фаза (2000-1200 до Хр.): молодші могили зі скорченими кістяками, забараленими охрою на червоно (кімерійці?); їх інвентар: листуваті бронзові кинджали, персні, намисто, шпала, бронзові та срібні спіралки і крем'яні списи та стріли. У цій фазі скарби: мідні сокирки, топірці та угорські долота й відомий скарб із Бородини. Через Наддніпрянщину йшла тоді торговля гетитів із балтійськими країнами. — На зах.-укр. з е м л х діляться на старша фаза на три підділки: I: 2000-1700, II: 1700-1400, III: 1400-1200 до Хр. У першому з не могили зі шнуровою керамікою та першими бронзами: дротині персні, браслети, кинджали (вплив унетицької культури), та плоскі гроби з самими бронзами, на Волині при цьому ще й культура балтійсько-північної та кам'яні топірці фінікійського (серед.-азійського) типу. У другому, на Закарпатті — вже традичне населення, що його перші сліди є

вже в Галичині (бронзовий скарб із Стефкової). На Покутті й Поділі — гроби поселенців із Молдавії зі скорченими кістяками (гал. Білопоточка культура), на Холмщині, Волині й Поліссі — кераміка з ритим насомним та пластичним листовим орнаментом, місцеві форми бронзових нарамників і діядем. У третьому — розквіт культури трапичних гетів на Закарпатті, що приносять у середину Галичину своєрідну бронзову культуру й перші бронзові мечі: горі Серетом та Прутом прийшли кімерійці, що згодом зайняли Буковину, Покуття, Поділля й півд. Волинь. — Молодша фаза (1200-800 до Хр.): на Київщині тілопальні могили з гальштатськими бронзовими нарамниками, крім цього: 1) бронзові скарби, переважно семгородського походження, двобокі бронзові сокирки мікенського походження, плоскі сокирки з бічними виступами каяк. походження, бронзові ідоли; 2) окремі знаходи, між ними помітні сирпи „семгородського“ типу — Галичина зайнята вже зовсім гетими й кімерійцями, надто прийшов із заходу народ із луж. культурою (слов'яни?). На його вел. тілопальні погребіщах попіляючи мають есоантий (S) або двостіжковий профіль, вони прикрашені скісним жолобкуванням, насічкою та дірками кругом вінця, при них бронзові цельти, списи, браслети, нашийники, глаци. Місцевого, гал. виробу є мисивні змкнені нашийники сивявського типу та браслети з накладеними кішми. — На Закарпатті — вже початок залізної доби: помітні бронзові мечі литавського типу, з мисочкою на групці, з янковою ручкою, мисивні неорнаментовані бронзові нарамники та золоті, густо карбовані браслети. В зах. частині кераміка північного типу.

Залізна доба. А. Гальштатська культура. З кім. VII в. до Хр. кімерійці вперли з Наддніпрянщини скати, що залишали по собі „царські“ могили на Кубані (костромська, келдремська), у Криму (Сімох братів, Карагодеван, Куль-Оба), в Донеччині (власавецька, воронівська), над дол. Дніпром (чортомлицька, Солоха, олексадропільська), в Подлявщині (оксютинська) та на Київщині (рижанівська, іланська) з кістяковими похованнями та дерев'яною констрюцією над ними. У могилах залізні мечі (акінакес), кольчуги, щити, луки з тригранними стрілами, сагайдаки (горитос), багато кіньської зброї, дзеркала, нагайки, похоронний віз, гр. кераміка та зол. і срібний посуд малоаз.-перс. та гр. Звірниний стиль (найкращі пам'ятки: чортомлицька й куль-обська срібна ваза та зол. гробівка із Солохи), взятий із малоаз. та ет. йонського мистецтва, витворився год. в ранньо-геліністичній добі (350-250). Властивих гальштатських пам'яток дуже мало (кухлик бронзовий, фібула, шолом). — У Галичині розвивається з луж. культури під кімерійськими впливами висоцька культура

(800-500 до Хр.) з тілопально-кістяковими гробами та селищами, часто на піскових напсах. Кераміка часто в біло інкрустованим орнаментом та діркуваним під вішнями, багато мініатурного посуду, з бронзи: брасли, глечі а вел. спіральною або малою рурковатою головною, спіральні дротини й тасьмові браслети та кручені нашийники; а заліза: ножки, голки, прості глечі й шила. Бронзові ковтки в формі зігнутих цвахів із шир. головками, тригранні стрілки бронзові та гр. амфори — привнесли на Поділлі ескити; їх могили там кістякові й тілопальні, без людських жертв та кістяків похоронів (слов'яни зі скитською культурою?). Бронзовий скарб із Кувисівні — йт. походження, а обидва зол. скарби з Михалкова — це трапичий виріб VIII в. до Хр. Під кінець гальштатської доби приходять на Холмщину та до Галичини герм. (?) племя з тілопальними скриньковими гробами та конченим лискучим посудом (слід торг. шляху?). Покуття й піни. Буковшну заселявали даки (чотирикутні ліп'янки, чорна лискуча кераміка з різьбленим орнаментом, гарфунаті фібули з бронзового дроту). — На Закарпатті ще мало знаходів; у них гол.: кручені бронзові нашийники, залізні сокирки з виступами; зі селищ знава лише культ. верста в Ясові, а похоронів — кістякові могили в Мукачеві та тілопальні зі скитськими впливами в кераміці (Кустановичі).

Б. Лятевська культура. В пол. III в. до Хр. прийшли на Наддніпрянщину сармати, іранці, що підбили більшість скитів, заляшавши їх самостійні групи тільки на Криму та в Добруджі (племена: аляни, ворси, рокосолани, царські сармати, ургі та язиги). Одяг, звичай, релігія — як у ескитів. На місці акінакесу — довгий меч, горит зникає, бойових сокир дуже мало, часто залізний шолом, кольчуга, багато кістякової зброї, а все те — прикрашене простіше. У кераміці переважають кулісті глечики з вузькою шийкою, додання з тасьмовим вухом та миски; домашній бронзовий посуд досі невідомий. Могили без дерев'яної конструкції, мають срібло й золото, замість бронзи — часто залізо. У багатих могилах рим. виробів: terra sigillata, гостроїчасті амфори, скло і бронза; у кубанських — кістяк у окремій ніші, в помальованій дерев'яній домовині, з багатшими золотими дарами, чоловічі кісточки — зі шкіряним чересом. Замість цілих коней — у могилах тільки частини їх тіла. Над серед. Дніпром змінює у III в. до Хр. похоронний обряд на тілопальний („похоронні поля“). У краще прослідкованому такому погребіщі в Зарубинцях б. Канева — серед-лятевські фібули. — У Галичині тягнеться спершу ще збідніла висоцька культура; крім того, на Поділлі є ще піни скринькові герм. гроби (Увель), а з піни, заходу приходять другий герм. народ (ба-

старин?) з тілопальними гробами, де обкладена камінням попілляни прикрита оберненою мискою, тяз. кльоме — відслід „підкладовені гроби“; його селища невідомі. Рівночасно на Волині — залізні ст.-лятевські фібули з приметною керамікою. Згодом повільно з'являються літєвські фібули та кельт. монети окремо й цілими скарбами (Скоморохи). Найішець герм. вандалі приносять адовж Бугу й Сину пошу лятевську культуру з тілопальним: у гробах чорнена попілляни з вухком, роблена вже на ганчарському колі, обрядово дічі зігнутий меч, спис, умбо, остроги, сяржик, ножки (все залізне). — На Закарпатті старших лятевських пам'яток дуже мало; переважна частина належить до кінцевої фази а культурою „страдоніцького“ типу, яку привнесли місцелам гетам кельти. Сильне культ. середовище в теперішньому Мукачеві з масовим виробом усього залізного знаряддя. Гроби — кістякові, кераміка — роблена на ганчарському колі, багато кельт. монет різних типів, скитський залізний кинджал.

В. Римська культура. На Наддніпрянщині — молодша й пізня сарматська доба а деякими змінами в матеріальній культурі: нові мечі (алірескі?) з рівною поперечкою та грушкою в формі колішачка, на Кубанщині — мечі без поперечки а гудоватою грушкою, прикрашеною написомоцитою. Із серед-лятевської фібули розвивається форма з підгнутою нішкою. В кераміці повільно з'являється ялдеватий посуд із циліндричною шийкою та 2 вухами на черепці; орнаменту дуже мало. У багатших гробах на Кубані рим. виробів, малі бронзові дзеркала а вухком, залізні ножки й карнеоліні намистечка. Над дол. Дніпром виступають із городищами кістякові гроби ямові, нишеві та в коморах, у них — гр. кераміка. Над серед. Дніпром і далі на піни, захід — готські „похоронні поля“ мішаного обряду з перевагою тілопалення (Ромашки, Чернихів). Грובה кераміка сива, все роблена на ганчарському колі. Гробовий інвентар: глиняний і шкляний посуд, бронзові фібули а півкулістою або прямокутною головною, сяржик, ножки, кістяні гребені, а-намісто зі шила, карнеоліні й пасти, глиняні прислічки, лушпинки яєць, баранчі кости; шкляний брак зерод. Дуже багато рим. монет, гол. над серед. Дніпром, укалує на живу торговлю. — В Галичині — вандалі зайняли в III в. ціле сточище Дністра. Селищ їх не знаємо, на тілопальних погребіщах попілляни, присяпані часом останками коштиря. У кераміці приметні струні вазоваті форми а 3 вухками та точкованим меандричним орнаментом. Залізний інвентар дуже різноманітний: гнуті мечі, умба (охоронний гуд на цяті), спис, стріли, ножки, фібули, сяржик, ключі, ножні, при цьому кістяні гребені, шкляні намистини, фрагменти брон-

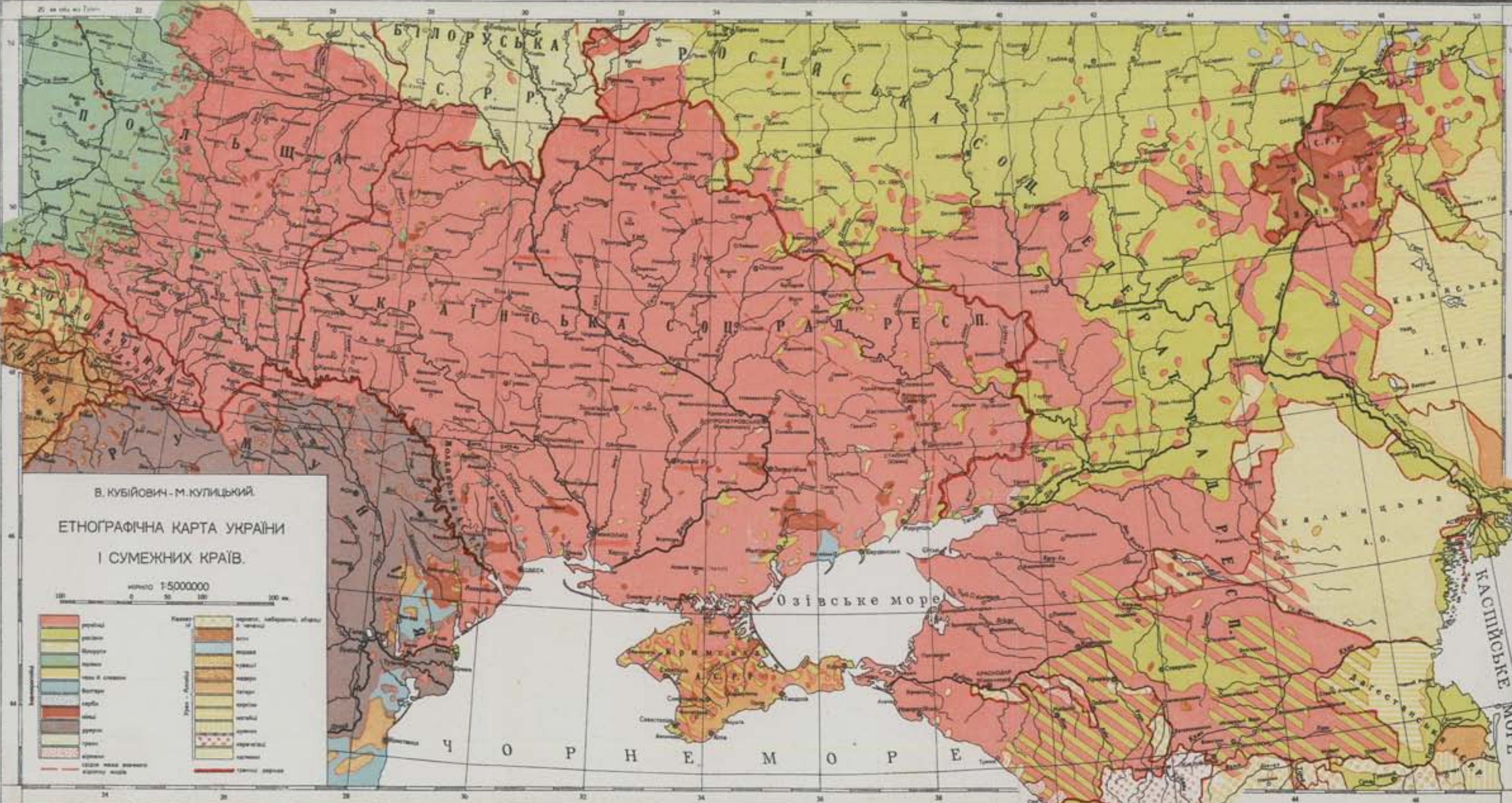
зового і шкляненого посуду та двовухі амфори (дві останні речі імпортовані). Гети-костобокі, що прийшли через Буковину (?), зайняли Підкарпаття від Дрогобича до Косова, сягаючи на південь аж під Львів, принесли з собою культуру лизницького типу (назва від с. Лизни б. Рогатина) та тілопальні плоскі гроби без аборі. Кераміка у гробах і на селищах однакова: тюрпануваті форми, лічені відлунчч з нечищеної глини та лічені із Семитороду гетьський посуд, роблений на ганчарському колі з чищеної сивої глини (прикметні чаші на високій порожній півці, двостіжкові попілничі на малій ніжці в формі перся та дабачки з вел. духом). Орнамент переважно гладкий (решітка, вузлик, риски). Попри те фібули, ножі, бруски, спіржки, шила, пряслиці. Коло 170 по Хр. вандалські гасинги поблизу костобоків та перейшли разом із ними на Закарпаття. Подібну до лизницької саву кераміку принесла на Поділля готсько-слов. етнічна хвиля б. 250-375 р. а Наддніпрянщини. Її гроби теж без аборі, селища знах мало, на час указують сильно профільовані залізані фібули. Сюди належать і гот. залізані вістри на списі, інкрустовані сріблом, із рунічними знаками (Вереста, Камениця, Сушично) та камінь із Задрости (повіт Тереховля), з залізковатими знаками. Багато скарбів та окремих рим. монет указує на живу торговлю надчорноморських рим. колоній адож Дністра через Бобрецьку (Звенигород) на Волинь (Борочинь). Цією дорогою дісталася до Звенигороду та Неєдухова й тав. terra sigillata (червоний теракотовий посуд) із печатками майстрів Цитусмуса і Сварада. — На Закарпатті археол. матеріал мало просліджений. Місценом населенням були трацькі гети, після 170 р. прийшли з костобоків вандалські гасинги й лизинги, зі сходу сармати (алани, роксолани), герм. (?) бастарни та беси. Вандалські гроби тілопальні (Гібар, Остров'яни) й кістякові (Ардаво), останні під трацькими впливами: їх інвентар — як і в Галичині. Багато рим. монет, у Мармарощині сліди копалень соли. Сарматських певних пам'яток нема.

Доба мандрівок народів. Готський державі Германариха на Наддніпрянщині поклав кінець наглий наступ гунів 375 р. (у залузі а аланами), що принесли в собою аз. залізану культуру, дібралися скоро на угор. низ і заснували там у пол. V в. сильну державу під проводом Аттіли. На їх місце в пол. VI в. прийшли зі сходу авари (обрі), що розбили автів та зайшли аж у землю дулібів на Волині; кінець їх пануванню поклала тур. орда хаарів. Археол. матеріал мало вивчений. Сюди належать плани готські фібули та спіржки, гунські й аварські могилки похорони вершників із конем та малі тілопальні могилки слов. з дуже вбогим інвентарем: небагато спалених кісток та кілька черепків. Мож-

ливо, що місцевому слов. населенню, яке творило вже певно заг. етнічний підклад на всіх укр. землях, треба приписувати й частину багатьох селищ із сивою „готською“ керамікою, яку могли слов'яни перебрати. Візант. імпортом є срібний скарб VI в. а Крилоє; срібний скарб із Ховняна на Волині є сарматського походження. — На Закарпатті прикметний гроб багатові германки а Косинона.

Діляжа доби. З хвилиною, коли всі наші землі зайняли під частина схід слов'ян, що згодом утворила теперішній укр. народ, духова та матеріальна культура взагалі вирівнялася. Цьому багато поспособили живі торг. зв'язки Київщини з усіма зах.-укр. землями та часті воєнні походи. Типові пам'ятки того часу — городища, обведені валами й ровами; вони були постійно замешкані або правили за захист на випадок небезпеки. З тієї доби походять також кістякові гроби: 1) під могилами, 2) під кам'яними плитами (підліткові), 3) рядові (церк. цвинтарі?), де кожний небіжчик звернений головою до заходу. Селища мало просліджені. Прикметна кераміка валоватих безвухих форм, роблена на ганчарському колі з нечищеної глини та прикрашена гребеним хвилястим або простолінійним орнаментом (гл.: Укр. кераміка). З інших рухомих пам'яток типові: бойові сокири а сильно розширеним лезом, чільці, коптис (західні — осоваті і східні — із трьома кульками), півмісячкові й кулісті дармовіси, близнані та кручені шклянні браслети, плетені перні, бронзові двораменні складані нагрудні хрещики-енкольпони, мініатурні кам'яні двораменні хрещики, двораменні сп. хрести, залізані кресала та пряслиці з рожевого волинського лупаку. Багато в цих виробках впливу візант. мистецтва, варязького та схід. На торг. зв'язки з цими аемлями указують скарби монет візант. та араб.; монети з тризубом (родовим знаком Рюриковичів) знані з Наддніпрянщини. Більше поширені олов'яні печатки. З монументальних будівель залишилися сильно поперобудовувані церкви, оборонні вежі та окремі частини мурів (Золоті ворота); більше є самих тільки фундаментів (Херсон, Крилоє) та поливних кахлів кийв. походження з церк. підліг. Фігуральних пам'яток ст. мотології не залишлося; Світovid із Збруча (1848), мабуть, зах.-слов. походження. З чужоплемінних перухомих пам'яток на Наддніпрянщині багато вершницьких турко-тат. могила із „кам'яними бабами“ (найбільша їх збірка в Музеї в Дніпропетровському), а на Закарпатті стародав. теж вершницькі гроби XI-XII в.

Література: Demetrykiewicz W., Vorgeschichte Galiziens, Відень, 1898; Антонович В., Археологическая карта волинской губернии [Труды XI археол. съезда], 1902; Lehoszky T., Adatok hazánk archeologiajához, Мукачів, 1912; Ebert

В. КУБІЙОВИЧ - М. КУЛИЦЬКИЙ
 ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА УКРАЇНИ
 І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

МАСШТАБ 1:5000000

Колір	Назва
Light Red	Українці
Light Green	Польща
Light Yellow	Білорусь
Yellow	Росія
Light Blue	Молдова
Light Purple	Румунія
Light Orange	Болгарія
Light Brown	Греція
Light Pink	Азербайджан
Light Purple	Грузія
Light Blue	Туркменія
Light Green	Казахстан
Light Yellow	Киргизія
Light Orange	Узбекистан
Light Brown	Таджикистан
Light Purple	Азербайджан
Light Green	Грузія
Light Yellow	Армєнія
Light Orange	Туреччина
Light Purple	Іран
Light Brown	Пакистан
Light Green	Індія
Light Yellow	Сингапур
Light Orange	Малайзія
Light Purple	Таїланд
Light Green	В'єтнам
Light Yellow	Лаос
Light Orange	Камбоджа
Light Purple	М'янма
Light Brown	Бутан
Light Green	Непал
Light Yellow	Індонезія
Light Orange	Малайзія
Light Purple	Сингапур
Light Green	Австралія
Light Yellow	Ново Зеландія

M., Südrussland im Altertum, Leipzig, 1921; Данилевич В., Археологічна минушина Київщини, Київ, 1925; Сіцінський Ю., Нариси з історії Поділля, Вінниця, 1926; Pasternak J., Ruské Karpaty v archeologii Praha, 1928; Antoniewicz W., Archeologia Polski, Warszawa, 1928; Reallexikon für Vorgeschichte, Tom XIII, 1929; Пастернак Я., Коротка археологія західньо-українських земель, Львів 1932.

Приблизний час тривання окремих доісторичних діб:

старша кам'яна доба	?—?
молодша кам'яна доба	?—2500
кам'яно-мідна (неолітична) доба	2500—2000
бронзова доба	2000—800
залізна доба:	
а) гальштатська культура	800—300
б) літєвська культура	300—0
в) провінційальна римська культура	0—400
доба мандрівок народів	400—600
старша княжа доба	600—900
молодша княжа доба	900—1200

Я. Пастернак.

Антропогеографія й демографія. Подожени й. Укр. етногр. території лежить у півд. частині схід. Європи — на півн. берегах Чорного й Оаіського моря, на границі нерозчленованої схід. Європи й останньої відноги теплого Середземного моря, на границі схід. Європи й Передньої Азії.

Одинокa природна границя укр. народу с Кавказ, Чорне й Оазьське море, при чому моря творять півд. границю укр. етногр. території від схилів Кавказу б. міста Адлер по дельту Дунаю на заході; тільки Крим у своїй півд. частині є поза межами укр. етногр. території: тут мають татари релятивну більшість (42,4%). На півд. заході українці межують із румунами на довжині зверх 800 км. Границя починається на дельті Дунаю в Добруджі, переходить півд. Басарабією б. місцевостей Кілія—озеро Елхук—Ізмаїл—Татар-Бунар, річкою Кагалянком і Саротою, б. Нової Одеси до Расковець над Дністром. Звідсіля укр.-рум. етногр. границя переходить на терен Рад. України (на території Молдавської АСРР) в віддалі 10-25 км. від Дністра до Рибниці, відтіля Дністром, і зарзом границю Румунії й Рад. України по Могилів Под., тут круто переходить на захід на терен Басарабії б. Секуран, Бричан до Прута, на північ від цієї ріки по Новоселцію на границі Буковини. Таким чином у Басарабії залишилися дві укр. округи: Акерманщина на півдні й Хотинщина на півночі, Крім цього, є укр. острови серед рум. більшости. На Буковині йде границя адовж Прута по Чернівці, а відтіля, на південь по Сучаву, творить

вузький і довгий півострів, куди належать і численні укр. села в рум. Молдавії. Від Сучави границя завертає на північ в околиці Чернівців, через Сторожинець—Молдавський Банілія—Брязу й Кирилбабу, від Кирилбаби йде потоком Цібев і карпатським хребтом по Буднівську, потім переходить на Закарпаття адовж Вишневої й Тиси (тепер границя Румунії й ЧСР), пізніш до Румунії, де є кілька укр. сіл, що творить укр. Мармарошину. В околицях Селюша на Закарпатті кіпчається границя в румунами, починається з мадирами: вона перебігає тут на відтинку 100 км. на південь від осель Селюш—Мукачів—Ужгород. На захід від Ужгороду починається границя зі словаками, перебігає Словаччиною на довжині 200 км. (тут є численні острови й півострови) попри оселі: Свіна—Яблунка—Ганушівці—Зборів—Сабінів—Ольшаниця—Липник до границі Галичини, де починається межа з поляками.

Границя з поляками тягнеться від Липника по Снік на довжині 140 км., вона перебігає Галичиною більш-менш адовж Сину біля місцевостей Снік—Дніп—Радично—Сівана—Ожана, де переходить на територію Холмщини й Підляшши й тягнеться на 380 км. Границя в Холмщині й Підляшші, де є численні поль. острови, б'жить вузьким поясом коло Тарногороду попри Галичину, потім йде на північ б. осель Тишківці—Нойзелавичі—Павлія—Опілья—Янів над Бугом—Дорогичин і через Боцьки до Нарви, де й кіпчається зах. границя з поляками й починається півн.-зах. границя з білорусами в районі Біловеської пуші. Границя з білорусами (хоч її важко визначити через широкий пояс перехідних говорів), переходить адовж р. Нарви, б. Пружан, Вігонівського оз., Люцина, Турова (яке на терені БСРР), Прип'яттю до Дніпра, Дніпром на північ до Лосна. Межа українців на схід від Лосна не установлена через невизність нац. приналежності півд. частини теп. Брянської губ., що входить у склад РСФСР. На основі статистики з р. 1926. пе — рос. територія з домішкою 14% укр.; вузчка укр. етногр. границя, без цієї території, йде через Добрянку, Семенівку, Новгород Сіверський і покривається в півн. границею УСРР; ширша ж йде до Мглина на півночі, де початок границі з росіянами.

Границя укр.-рос. є найдовша а усіх (2000 км.). Вона складається з трьох відтинків: півн., схід й підкавказького. Півн. відтинок йде, агіано а границею УСРР і РСФСР, від Серединої Буді до Рильська, перетинає курську й воронізьку губ. в схід напрямі б. осель: Суджа—Острогоське—Бутурлінівка—Новохоперське вже за Доном, де раптом скручує на південь. Межа на Вороніжчині виразається, ніж на Курщині, де є багато етногр. островів і півостровів. Схід. відтинок укр.-рос. границі перебігає адовж границі воронізької й сталінградської губ.,

далі на Півн.-кавк. край (кол. область Вівська Донського), повз оселі Маніна—Ст. Мілова—Астяхів—Морозівське; далі йде вузький рос. півострів по Луганське на УСРР, опісля на Кам'янське—Шахта—Ростів. Тут починається третій відступок границі на Півдн.-кавказі у схід. напрямі через Батайське—Балбанське, далі адовж Салу через Крилів по Обильню, де починається границя з комликами. Таким чином, у укр. територію втискається клином рос. півострів, що сягає включно по Ростів.

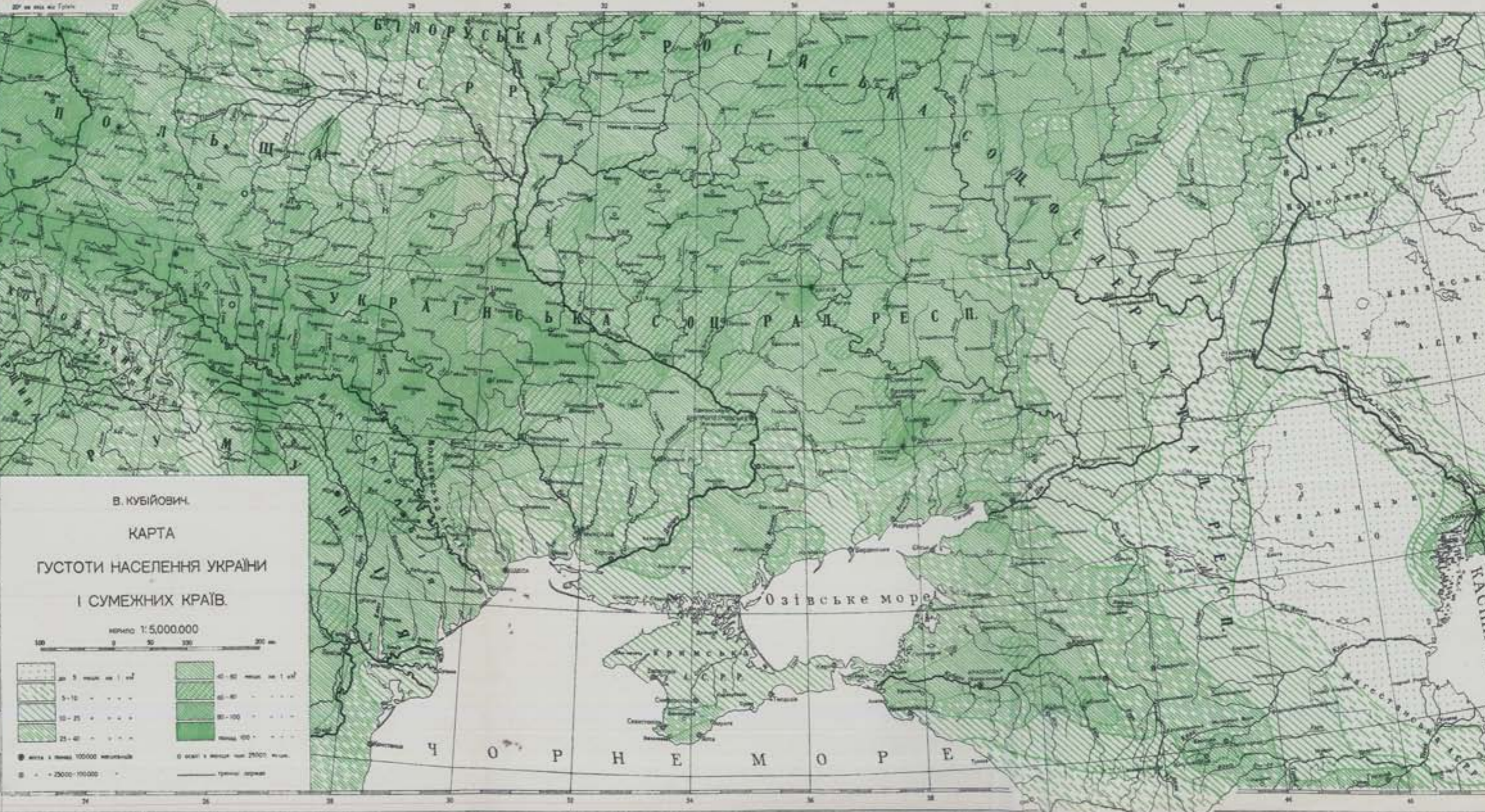
Границя з комликами йде границею Півн.-Кавкасу й Комлицької АСРР адовж гір Ергені, Маніча аж по Куму на довжині 300 км., відтак по р. Куру біжить границя з Дагестаном (250 км.). На півдні українці починають на лінії 500 км. із кавк. верховинцями адовж рік Терек у Малзі, на південь від оселі Кисловодськ—Батазпашинське—Псебайське, опісля границя звертає на півзахід, перетинає Кавказ і б. Адлера доходить до Чорного моря. На Півдн.-кавказі є територія лише в зах., Кубанській частині, укр.; у схід — мішана укр.-рос.; його колонізували обидві нації. Границя між чисто укр. й мішаною територією йде від Ростова через Нобобатайське до Мечетинської, відтак скручує на південь і йде через Тахоріньке, Лядовське адовж схід границі Кубанської округи й б. Джубби доходить до Чорного моря.

Укр. етногр. територія в ширших границях обіймає 138 016 км.² із 55,164 000 люду (1931, р.); у вузьких межах, себто

без Стародубчини й схід. Підднєпров'зя 780,528 км.², із 50,171,000 люду. Щодо простору — це друга по рос. території в Європі, щодо числа населення — (після Росії й Німеччини) третя. Обіймає вона в Радянському Союзі цілу Радянську Україну (УСРР), а рад. Білорусі півд. часть мазирської округи, а РСФСР півд. Курцину (райвонецький повіт, частина повітів рязьського, львовського, білгородського, староосійського), півд. Вороніжчину (цілі повіти валуйський, росоланський, богучарський, частина острогоського, нонохонерського й бобрінського), а Півн.-кавк. краю в вузьких границях цілу таганрозську округу, частину донської, шахтинсько-донської, донської, кубанської, чорноморської й частину Адыгейської АСРР; у ширших границях обіймає ще останню частину кубанської й чорноморської округи та Адыгейсько-черкеської АСРР, цілі округи: армівську, майкопську, ставропольську, сузжанську, терську, частину сальської округи й Кабардино-балкарської АСРР, невеличку частину Комлицької АСРР, нарешті Крим. Україна в ширших границях обіймає ще півд. частину британської губ.

Укр. етногр. територія під Польщею обіймає: 1) а галичини — цілі повіди тернопільський й ставненський, переважну частину львівського повіди та частину 4 повітів краківського (Лемківщина); 2) а півн.-зах. земель — ціле волинське повіди: Береста, Дорогичин, Кобрин, Камінь

В. КУБІЙОВИЧ.
КАРТА
ГУСТОТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
І СУМЕЖНИХ КРАЇВ.

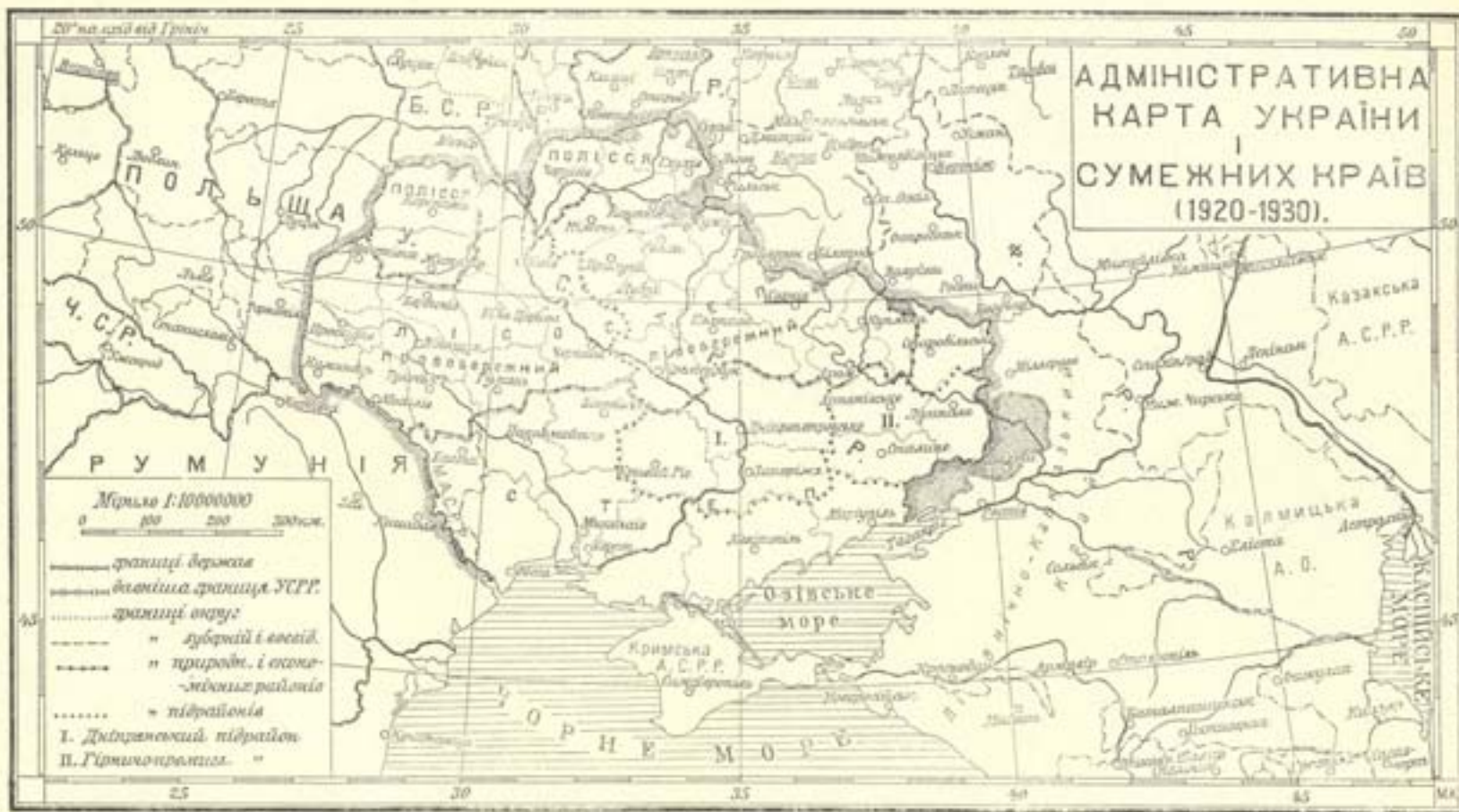
МАСШТАБ 1:5,000,000

	до 5 мешк. на 1 км ²		40-60 мешк. на 1 км ²
	5-10 " " " "		60-80 " " " "
	10-25 " " " "		80-100 " " " "
	25-40 " " " "		вище 100 " " " "

● міста з насел. 100000 мешк.наб.   ○ міста з насел. менш 25000 мешк.

○ " " " " 25000-100000   ————— границі держав

АДМІНІСТРАТИВНА
КАРТА УКРАЇНИ
І
СУМЕЖНИХ КРАЇВ
(1920-1930).

Масштаб 1:10000000
0 100 200 300 км.

- границі держав
- границя УСРР
- ..... границі округу
- - - - " губерній і повітів
- ..... " природн. і економічних районів
- ..... " підрайонів
- I. Дніпровський підрайон
- II. Гиримопропийський " "

Коширський, цілий Півськ, частину Пружан), схід частину люблінського повідства, себто Холмищину й Підляшшия, повіти грубешівський цілий, майже цілий холмський, томашівський, володавський і більський, частини білорайського, косянтинівського, радиського, замойського, а з білостоцького повідства схід частину повіту більського.

Укр. землі під Румунією обіймають: 1) а Басарабію Хотинщину й Акерманщину, 2) півн.-зах. частину Буковини, 3) невеличку частину Мармарошину.

У склад ЧСР входять тзв. Підкарпатська Русь, без півд.-мал. частини, й півн.-східня, укр. частина Словаччини.

Рад. Україна ділилася до 1939 р. на 40 округ і Автономну Молдавську РР; тепер ділиться на 6 областей, а саме — харківську, київську, вінницьку, дніпропетровську, одеську й Донбас; крім цього, поділяється на 6 екон. природних смуг: Полісся, Правобережжя й Лівобережжя частина Лісостепу, Степ, Запорозжжя й гірн.-чир.-пром. Донбас. Величину й людність адмін. одиниць, на які розпадається Україна, бачимо з кінцевої таблиці. Укр. етногр. територія ділиться між 4 державами так:

	Територія в 1000 км ²	у відсотках			
		цілої укр. етногр. території у границях		держав, у складі якої ввійшли	днів
		вуз.-чиз.	шир.-шиж.		
1. укр. землі в ССРР а) ширині межі б) вузчї межі	773,4 595,9		79,6	3,7 2,8	
2. укр. землі в Польщі	132,2	18,5	16,8	34,1	
3. укр. землі в Румунії	17,6	2,5	2,3	6	
4. укр. землі в ЧСР	14,9	1,5	1,3	10,6	

Розміщення населення. Пересічна густина населення на Україні в вузких межах (1931) — 96, в ширших — 59. Найгустіше заселена середня смуга від Сяну й Вепра на заході (лінії Сянік—Холм) по Курщину на сході (в Галичині густота 99, на Правобережжі 88, на Лівобережжі 82), — смуга родючого чорнозему й дав. заселення. Перше — півн. частина, а гіршим ґрунтом (піска, глини), ліснста — де густота падає до 43 людей на 1 км², а на багачетому Поліссі — вище 25. Під. степова рідко заселена (52, а без Донецького басейну — 42), бо має менше атмосферичних опадів, потрібних для хліборобства, півніше заселена. Тільки пром. Донецька країна є густо заселений острів. Визально видно це на плано заселеному Підкарпатті, що 2-3 рази рідше заселене, ніж середня смуга, хоч тут ґрунт і опади подібні, як там. Рідко заселені гори,

зокрема Кавказ. Подрібно розміщення населення й міст України видно з мапи й таблиці. На густоту мають вплив фізикогеографічні чинники (ґрунт і воєксті), вік заселення й розвиток промисловости (Донецький басейн, Харків із околицею).

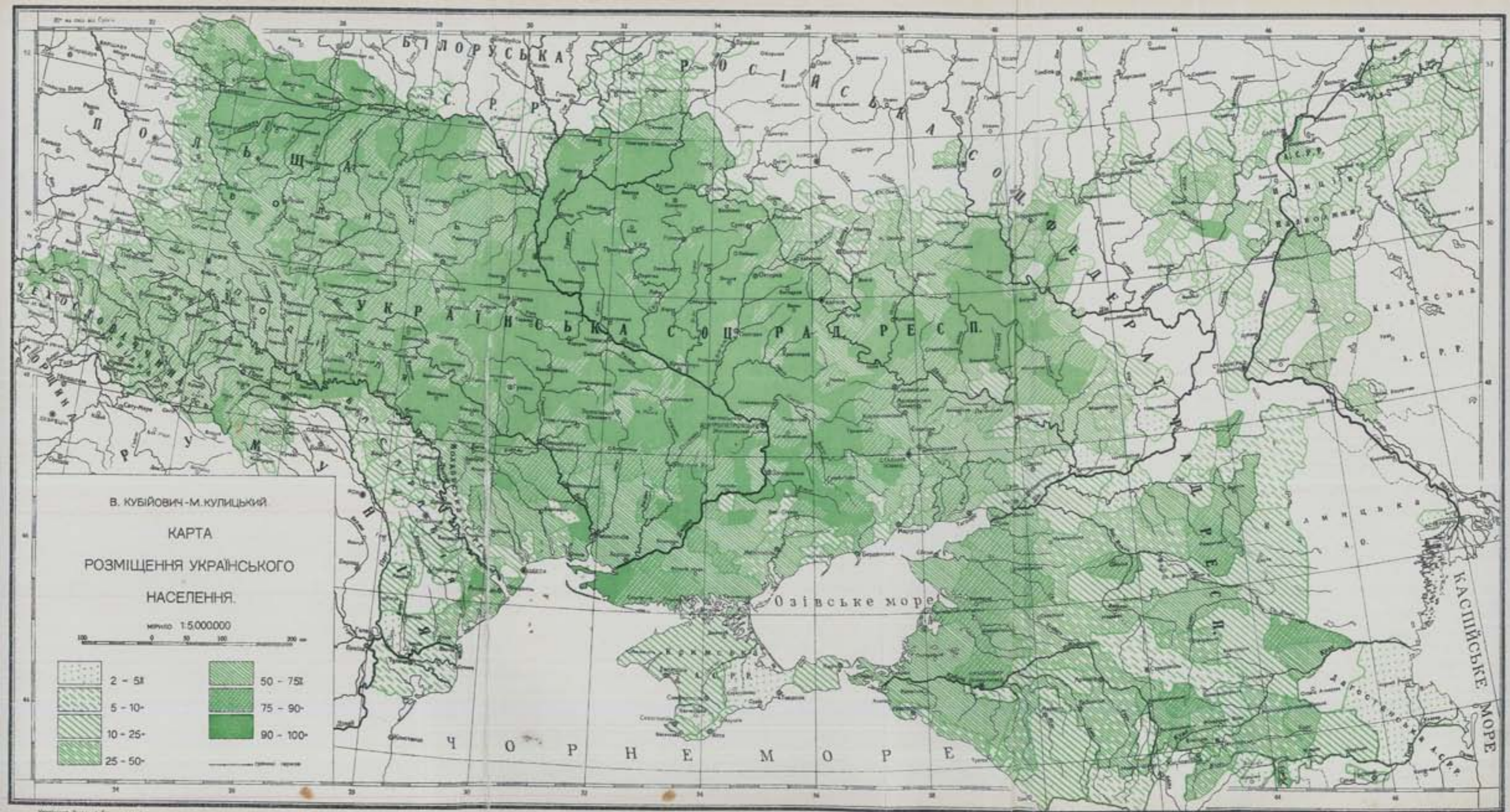
Міська людність становить на укр. етногр. території 18,5%, по містах, більших на 100.000, живе лише 6,3% усієї людности, причина — слабкий розвиток промисловости й торгу. Міста порозташовувані на кількох характеристичних лініях, на границі різних природних областей: 1) на пограниччі Лісостепу й Полісся (Холм, Грубешів, Луцьке, Рівне, Житомир, Київ, Ніжень, Конотін), 2) берег моря (Акерман, Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Бердянське, Маріуполь, Таганріг, Озін, Новоросійськ), 3) Донецький басейн (Сталіне, Луганське, Артемівське, Дмитрівське), 4) Харків і околиця, 5) границі Карпат і Підгір'я, 6) границі Кавказу й Підгір'я. Найсильніше захопала урбанізація пром. й надморські частини укр. етногр. території. В 1931 р. було на укр. етногр. землях 12 міст із населенням зверх 100.000 людей (Київ 539.000, Харків 531.000, Одеса 475.000, Дніпропетровське 323.000, Львів 316.000, Сталіне 194.000, Краснодар 170.000, Дмитрівське 149.000, Таганріг 123.000, Чернівці 111.000, Маріуполь 106.000, Луганське 102.000).

Рух населення. Природний приріст населення на укр. етногр. землях один із найвищих у Європі; високі числа народин, смертей і приросту. Подасмо складники руху населення на рік 1927, на 1000 мешканців:

	Народин	Смертність	Прир. приріст
УСРР	40,3	17,8	22,5
Півн. Кавказ	42,7	17,1	25,6
Крим	44,7	18,1	26,8
Галичина	31,8	20,3	11,5
Півн.-зах. землі	37,4	17,7	19,4
Закарпатті	39,4	23,3	16,1

Найвищий природний приріст — у рідко заселених частинах, найнижчий — у перенаселеній Галичині з причини вел. смертності. Природний приріст українців вищий, ніж у ін. націй, що живуть на укр. землях, лише в Галичині з її госп. лихоліттям — нижчий.

Дійсний приріст населення України нижчий від природного — з причини сильної еміграції. Із зах.-укр. земель ішов еміграційний рух до Америки (ЗДА, Канада, Бразилія, Аргентина), з Наддніпрянщини (гол. з Лівобережжя) на Кавказ і до Азії. Приріст населення в укр. землях найбільший на Півн. Кавказі й Донецькому басейні, найменший на перенаселеному Правобережжі й у Галичині. Війна спричинила змен-

шення населення, найбільше на півн.-зах. землях (причина — виселені частини населення рос. армією), ці землі вказують і найбільший приріст по війні. Приріст міського населення більший, ніж сіль., гол. в пром. районах. Докладніші дані видно з таблиці:

Роки	УСРР	Галичина	Півн.-зах. з.	Закарпаття	Буковина
1900-1914	+16	+10	+16	+13	+8
1914-1920	-17	-21	-79	-7	?
1920-1931					
взагалі:	+22	+14	+34	+20	?
1920-1931					
міста	+346	+16	+32	+31	?

Нац. склад людності України. Нац. склад людності на укр. етногр. землях видно з таблиці. Українці творять 74,3% усієї людності, а разом із мішаними країнами 70,2%. Розмірно великий відсоток нац. меншини пояснюється браком власної державності, через що чужі нац. острови не асимілювалися в укр. морі, навпаки — чужі держави їх відселивали. Крім цього, міста притягли чужий елемент — рос. на сході, поль. на заході, до того скрізь живуть жиди, гол. на території, що входила в склад ім. Польщі зперед 1772 р. Лише 10% українці живе по містах, хоч 1/3 міської людності доходить 18-5%. З цієї причини інший є нац. склад сіль., інший міської людності. На 1000 осіб населення припадає на Україні:

	укр.-титул	поль.-нім.	жидів	польск.	нім.	інш.
всього	743	101	64	47	13	32
міського	409	207	253	68	8	55
сільськ.	818	75	22	44	14	27

Лише на Рад. Україні мають українці виразну, хоч і релативну, більшість по містах, дуже слабу на Закарпатті й у Басарабії, на півн.-зах. землях уступають місця жидам, у РСФСР росіянам, у Галичині полякам і жидам.

Мапа вказує розміщення українців у % цілої людності. Найбільший % (зверх 80%), творять українці в півн. частині України й майже на цілому Прав.- й Лівобережжі, на дов. смугі від Волині на терені Польщі по Вороніжчину на сході. Є це простори, адявна заселені й віддалені від границь. Вис. 1/2 укр. живе і в Карпатах, де не було чужих зазіхань. Від 60 до 80% творить укр. на Волині, в частині Галичини, Закарпаття, степів. Найближчі % — у степовій Україні, в Курщині, на Холмщині, в серед. смугі Галичини та в Акерманщині. В степовій Україні багато островів рос., нім., гр., болг. — оселі з кін. XVIII в., колонізовані. Курщину колонізували спільно укр. й москалі, плодоче гал. Поділля—поляки. В усіх біль-

ших адмін. одиницях (округи, повіти) укр. етногр. території українці мають більшість.

Крім українців, живуть на укр. етногр. території такі найважливіші нації: росіяни, жиди, поляки, німці. Росіяни (8,295,000) — на Слобожанщині (спільна колонізація), в Донецькому басейні (роб. іміграція), на півночі (сіль. колонії) й на спільно з укр. колонізованому Північному Кавказі; нарешті по більших містах. Жиди (3,225,000) — міський елемент (1/3 по містах), живе на захід від Дніпра — границі осілости жидів за царських часів — на Лівобережжі творять 2-3%, у Слобожанщині й Закарпатті внаслідок Із. Польщі (2,401,000) живуть на землях, що належали колись до Польщі; у границях теп. Польщі й на Правобережжі; найбільше їх у чорноземній смузі Галичини (9-43%) та на Холмщині (39%). Німці (701,000) живуть як хліборобські колоністи на Волині й у степовій Україні, гол. в Одещині. Румуни (465,000) аселиють пограниччя Басарабії, Буковини й в АМСРР; греки (161,000) — гол. в Маріупольщині, болгар (125,000) — в Мелітопольщині, татари й турки (241,000) на Криму, чехи й словаки (83,000) на Закарпатті й на Волині, маляри (47,000) на Закарпатті, вірмени (49,000) коло Ростова й на Кубанщині, кавк. верхонинці на Північному Кавказі.

Українці поза межами суцільної території 12%, або 5,455,000 укр., живе поза межами збитої укр. території; 681,000, або 15% їх живе на заході від неї, то островами недалеко етногр. границь, то розпоросені по сусідніх державах, в укр. колоніях Югославії, гол. в Бачині, нарешті на політ. еміграції й на заробітках, гол. у Франції. Поза межами укр. етногр. території живе їх у Румунії 304,000, у Польщі 154,000, в ЧСР 37,000, у Югославії 46,000 в ін. краях Європи 140,000. Більше розпоросеніх укр. живе в европ. частині СРСР (1,312,000, або 3% усіх укр.) і в аз. (2,306,000 або 5,2%). Перші живуть або близько укр. етногр. території (Курщина 152,000, Вороніжчина 70,000, Донщина 81,000, або в центрах таких, як Москва (18,000), Ленінград (12,000), та найбільше їх на вел. хліборобських островах, порозкидуваних на схід від укр. етногр. території по дорозі до Азії, як у Нижньо-волянському (430,000) та в Середньо-волянському краї (200,000), в Башкірській АСРР (27,000) і в Уральщині (48,000, всі числа з 1926 р.). В продовженні цієї смуги укр. колонії Європи тягнуться колонії в Азії від Оренбургу по Тихий океан, найбільш у районі степів і лісостепів. Розміщення українців видно з мапи. Сильніші укр. скупчення: а) на пограниччі Казакстану й Сибіру від Оренбургу по Семипалатинськ, Камені й Новосибірськ, де українці творять більшість, б) тав. Сірий Клин на границі Кіргістану й Казакстану, в) на Далекому Сході, або Зеленому Кліні у двох скупченнях: а) коло Благовіщенська над Амуром, б) коло Спаська; подрібно в таблиці (числа з 1926. р.):

Українська етнографічна територія й населення українських етнографічних земель:

К р а ї н и	територія в км. ²	людність у тисячах	густота населення	міська люд- ність у %	українці			росіяни		жиди		поляки		німці		інші		Учаг	
					в тисячах	у відсотках			в тисяч. ХХВ	в %	в тисяч. ХХВ	в %	в тисяч. ХХВ	в %	в тисяч. ХХВ	в %	в тисяч. ХХВ		в %
						русск.	слав.- славот.	ні- славот.											
I. УКР. ЗЕМЛІ В МЕЖАХ С. Р. С. Р. (людність р. 1926).																			
А) Українська Р. С. Р.																			
1. Полісся	54.360	2.938	54	14	2.393	80·9	85·6	52·8	190	6·4	147	5	129	4·4	82	2·8	17	0·5	
2. Правобережжя	102.765	8.908	88	16	7.742	86·1	93·2	48·9	230	2·6	683	7·6	382	3·7	14	0·1	47	0·5	
3. Лівобережжя	94.961	7.067	75	16	6.205	87·8	92·9	60·7	606	8·6	198	2·6	12	0·2	10	0·1	36	0·5	
4. Степ	121.351	5.568	46	19	3.074	66·0	73·8	32·9	798	14·3	396	7·1	35	0·7	206	3·7	480	8·3	
5. Запорізьки	46.962	2.391	51	19·5	1.983	82·0	91·1	49·3	214	8·9	113	4·7	9	0·4	45	1·9	27	1·1	
6. Донбас																			
Гірничо-Промислов.	31.175	2.036	65	42	1.222	60·0	74·8	40·4	639	31·4	41	2	9	0·4	37	1·9	88	4·3	
1-6. УРСР	451.584	29.018	64	18·5	23.219	80·0	87·4	47·2	2.677	9·2	1.577	5·4	476	1·6	394	1·4	675	2·4	
Б) Білоруська Р. С. Р.																			
українська частина (швед. мозирська окр.)	6.720	164	25	11	143	87·2	91·8	56·2	3	1·8	7	4·3	8	4·9	3	1·8			
В) Російська С. Ф. С. Р.																			
1. Курська губ. (частина)	11.040	750	68	6	403	53·8	53·6	55·7	344	46	1	0·1			0·2	0·0	1·5	0·2	
2. Воронізька губ. (частина)	31.300	1.450	46	7	1.009	69·6	69·8	66·7	435	29·8	1	0·1			0·6	0·0	2·5	0·2	
3. Донщина (част.)	24.450	778	32	16·5	597	76·8	81·8	34·3	160	20·6	3	0·4	1	0·1	11	1·4	6	0·8	
4. Півкавказзя (част.)	45.500	2.115	47	17	1.348	63·8	68·4	34·9	599	28·4	3	0·1	5	0·2	15	0·7	145	6·8	
5. Крим	25.310	714	28	46	777	10·8?	12·7?	8·6?	301?	42·2?	50	7	5	0·7	44	6·1	237	33·2	
1-5. Російська С.Ф.С.Р.	137.600	5.807	42	16·5	3.434	59·2	65·1	30·2	1.839	31·7	58	1	11	0·2	70	1·2	305	6·7	
Українська етногр. суцільна терит. в СРСР.	595.900	34.989	59	18	26.796	76·7	82·6	44·8	4.519	12·9	1642	4·7	495	1·4	467	1·3	1.070	3	
II. УКР. НАРОД У МЕЖАХ ПОЛЬЩІ (людність р. 1931)																			
1. Краківське повс. (частина)	1.281	71	56	11	61	86·1	96·0	10·2			3	4·5	7	9·2					
2. Львівське повс. (частина)	20.969	2.284	109	30	1.354	59·3	76·7	23·5			292	12·8	614	26·8	17	0·7	7	0·3	

3. Станіславське воєв.	16.896	1.447	87	20	1.074	72-7	82-3	33-9			182	12-3	199	13-5	19	1-3	3	0-2
4. Тернопільське воєв.	16.520	1.603	97	16	900	59-8	65-9	27-2			193	12	437	27-3	12	0-8	1	0-2
1-4. Галичина	55.666	5.435	98	22-5	3.449	63-5	74-0	26-9			670	12-3	1.257	23-1	48	0-9	11	0-2
5. Волинське воєв.	35.754	2.085	58	12	1.563	74-7	80-3	24-6	13	0-6	224	10-7	213	10-6	34	1-6	38	1-8
6. Люблинське воєв. (частина)	10.208	675	66	13	314	46-7	52-3	20-0	1	0-2	87	12-9	262	38-6	10	1-5	1	0-1
7. Поліське воєв. (частина)	27.838	924	33	14	722	78-0	89-4	31-6	3	0-4	129	14	68	7-4	1	0-1	1	0-1
8. повіт Бізьк (частина)	2.706	79	29	18	55	69-2	74-2	31-2	0-2	0-3	6	7-9	17-5	22-1			0-4	0-5
5 8. Півн.-західні землі	76.506	3.763	49	13	2.654	70-4	76-4	25-6	17	0-5	448	11-9	561	14-9	45	0-2	40	1-1
1 8. Укр. етногр. землі під Польщею	132.172	9.198	70	18-5	6.103	66-4	75-4	27-9	17	0-2	1.116	12-1	1.818	19-8	93	1-0	51	0-5

III. УКР. НАРОД У МЕЖАХ РУМУНІЇ (людність р. 1930)

1. Буковина (частина)	5.280	462	88	28	302	65-4	81-6	22-6	3	0-6	75	16-3	27	5-8	21	4-5	34	7-3
2. Басарабія (частина)	11.600	750	65	12	461	61-6	66-0	26-5	64	8-5	68	9-1	1	0-1	15	2	141	18-8
3. Мармароциана (част.)	700	26	37	0	17	65-4	65-4				6	2-3					3	11-5
1-4. Українські землі під Румунією	17.580	1.238	71	17-5	780	63-1	69-6	30-7	67	5-4	149	12	28	2-2	36	2-9	178	14-4

IV. УКР. НАРОД У МЕЖАХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (людність р. 1930)

1. Підкарпатська Русь	11.430	616	54	18	439	71-3	78-5	37-6			80	13			11	1-8	86	13-9
2. Словаччина (част.)	3.440	118	34		87	73-8	73-7				9	7-6			1	0-8	21	17-8
1-2. Укр. етногр. землі в Чехословаччині	14.870	734	49	15	526	71-8	77-6	37-6			89	12-1			12	1-6	107	14-6
1-IV. в р. 1931 (без мішаних областей)	700.526	50.171	66	18-5	37.344	74-3	81-8	40-9	5.105	10-1	3.189	6-4	2.391	4-7	651	1-3	1.491	3-2

V. МІШАНІ КРАЇНИ (людність р. 1926)

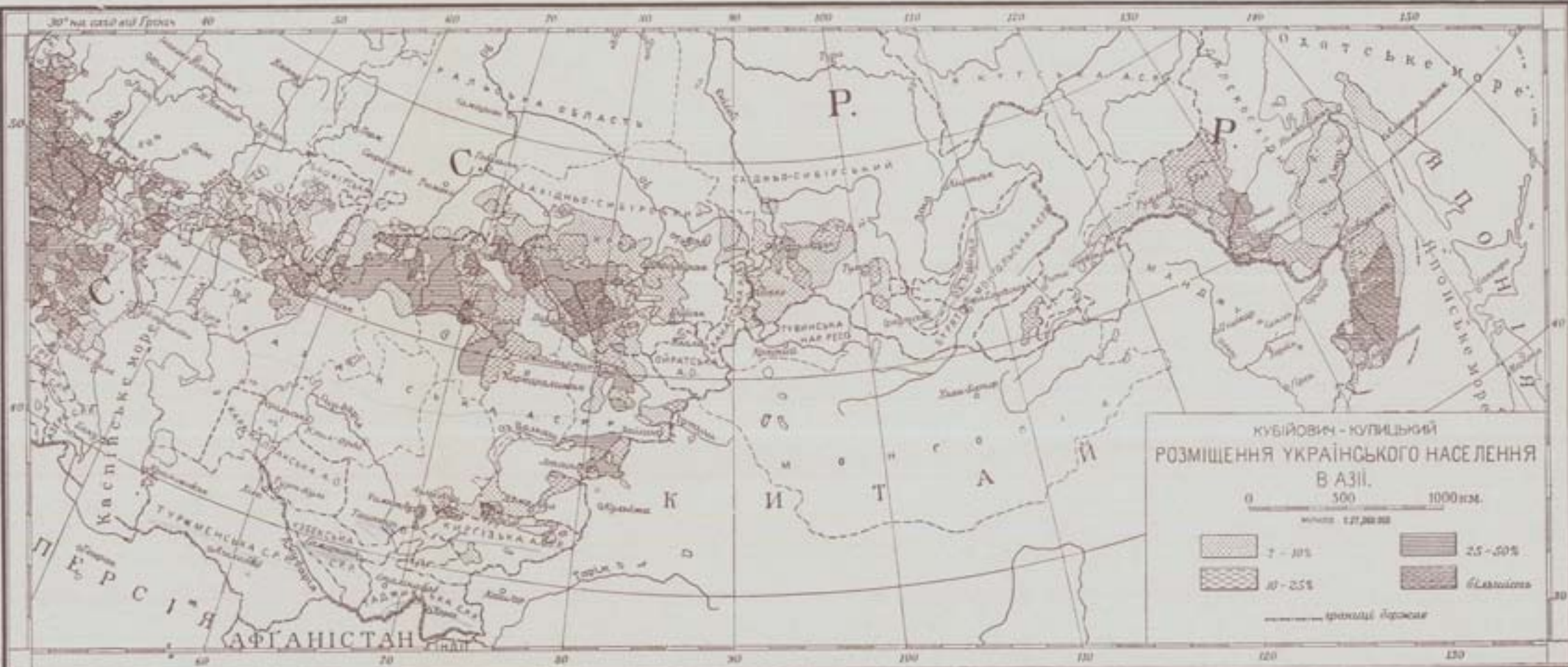
А) Півд. Бранштина

Півд. Бранштина	15.700	880	56	15	1247	147	16-27	27	711?	80-9?	28	3-2	1	0-1			16	1-8
-----------------	--------	-----	----	----	------	-----	-------	----	------	-------	----	-----	---	-----	--	--	----	-----

Б) Півн.-Кавказький Край

Півн. Кавказький Край	161.790	3.500	22	16-5	1.170	3-4	34-4	19-6	2.005	57-3	7	0-2	7	0-2	55-5	1-6	256	7-3
-----------------------	---------	-------	----	------	-------	-----	------	------	-------	------	---	-----	---	-----	------	-----	-----	-----

Укр. етногр. території (р. 1931, разом із мішаною територією)	938.016	55.164	50	18-5	38.824	70-2	77-4	39-1	8.295	14-8	3.226	5-9	2.401	4-4	711	1-3	1.707	3-4
---	---------	--------	----	------	--------	------	------	------	-------	------	-------	-----	-------	-----	-----	-----	-------	-----

КУБІЙВИН - КУТІЦЬКИЙ
 РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
 В АЗІІ.

0 500 1000 км.

Масштаб 1:27,000,000

	2 - 10%		25 - 50%
	10 - 25%		50% і вище

----- границі держав

	простір в км.кв.	насел. тис.	в %			
			укр.	рос.	кр.- укр.	інш.
Казанько-Сибірський край	460.000	2.240	40	22	27	11
Сірий Клин	32.000	171	29	19	44	8
Зелений Клин:						
1. район						
Спаськ	70.000	232	59	22		19
2. район Блягоніщенський	10.000	86	50	43		7

В цих районах живе 56% усіх аз. українців. Зверху 1 міль. укр. живе в Америці, а саме в США (700.000), в Канаді (270.000), в Бразилії, Аргентині та ін. краях Півд. Америки (130.000).

Число українців на світі. З кінцем 1931 р. українців було 44.292.000; українці займають щодо числа друге місце між слов'янськими, а сьоме серед націй європейських. Розміщення українців видно з таблиці:

	укр. в тис.	% усіх укр.
укр. суцільна територія в Європі разом із мішаною територією	38.824	87,7
укр. області в Азії . . .	1.254	2,8
українці в Європ. СРСР	1.312	3,0
" " " азійській . . .	1.052	2,4
" " " Європі . . .	683	1,5
українці в Америці . . .	1.100	2,5
інші	56	—
	44.292	100

	укр. в тис.	% усіх укр.	% відносно держави
СРСР	35.026	79,1	21,5
Польща	6.257	14,3	19,7
Румунія	1.100	2,5	6,4
США	700	1,6	0,6
ЧССР	569	1,3	3,8
Канада	270	0,6	3,0
інші	370	0,8	—
	44.292	100	

Література. Рудницький Степан, Огляд нац. території України, Берлін, 1923. — Основи землевладання України, 2 книга: Антропологія, Ужгород, 1925; Укр. людність ССРСР, Прага Укр. Наук. Інст. том 1, Варшава, 1931; Укр. Екон. Бюро, 2, річник, Варшава, 1934.

В. Кубійович.

Етнографія. Матеріальна культура. Здобування їжі та сировини зосереджується на Україні коло хліборобства та частки скотарства (рибальство та ми-

сливство втратили вже своє давніше значіння) та доховало багато пережитків: і так іще досі збирають її споживають дикі рослини, ягоди й овочі: „лопуцькі“, „козельці“, „калачики“, „рогої“, „біле латаття“, „шавель або квасок“, рідше (на Волліні) хміль, хрін, деякі роди панюроті й „маню“; крім агід (супиці), черниці або афінки, бруснички, каміники, малини й ожинки), їдять теж овочі яліщю, черемухи, кални, рибни, тернини й т. д.; крім лісових горіхів, — „букву“ (особливо в Галичині) й жодуль (на Поліссі), збирають гриби, подекуди натинають березу та смереку, щоб пати сік.

Мисливство збереглося в Карпатах і на Поліссі, в техніці багато примітивних форм, пр. „підходження“ й „підвідження“, „маскування“, „полювання з заманкою“ (на Поліссі), „лаблення“ (на Гуцульщині), тощо. Із ловецьких знарядів знаві примітивні палки, довгі кії або батюги з кульками (в полюванні на дрохви), на Гуцульщині „кріси“ й „лушки“ домашнього виробу. Прикметні венкі „доли“, „пастки“, „самоловки“ й „сілля“, що їх у лісових околицях наставляють на дикі звірята. Сюди належать ловецькі ями: „вовчі доли“ (на Поділлі), „вожковні“ (Гуцульщина й Буковина), „западніці“ (Гуцульщина й Поліссі), самоловки: „слони“ й „слунці“ на ведмеді, „заруби“ (на Закарпатті), „заууби“ на лиси, „теліні“ на олені й серни, „поколодні“ на ласці, „ступці“, всякі сілля, „скленці“ й „сіти“, ориг. гуцульські „сілля“ на ведмедів.

Рибальство затримало чимало давніх примітивних способів ловити руками, звичайними кошачками та примітивними „хватками“ й „підсаками“. Цікаві рибальські знаряди: „лудки“, „живодри“ (гаки на довгих „остивнях“), „переміти“ (довгі шнурі з павишаними гачками), „кармаки“ (із скобленими перемітцями) і тризубні ости або „сандоли“, цими гарнують велику (сомів і коропа) і дрібнішу рибу (на Поліссі), м. ін. і петруги на Гуцульщині. Річки загороджують „іама“ й „гардами“ та „лісами“, при устях кам'яних, наливкових чи лозових перегородок ставлять прутяні „тірі“ або тяз „коті“, „кіті“ або навінець тяз „вершкі“. На Озінському морі ловлять кефаль тяз „чеканками“ або „доріжками“ з осетинку. Між сітями („неводи“, „волокуші“, „матуни“ й ін.), багато ст. примітивних типів півд. походження; поширені на зах. укр. землях „підклади“ або „кросні“ прийшли до нас із заходу.

Скотарство процвітає в карпатських гудулів і бойків, а так у нар. господарстві має лише помічне значіння. Найбільше годують на Україні „худобу“ (корови й воли), що грає ролю і в нар. господарстві і в нар. побуті, у звичаях і в обрядах (худоба „говорить“ на Свят-вечір, мерців вежуть волами й т. д.). Худобу (інші назви: „скотина“, „маржана“ в гудулів, „свята тварин-

ка" в поліщуків) плекають не на зарі, а на тигло, для молока та гною. Годили овець розвинена особливо в Карпатах, на Подкутті й Поділлі (раса короткохвоста) та в Наддніпрянщині (довгохвоста раса, тав. „чущки“), кози годують у Карпатах і на Поліссі. Коней уживали, крім Гуцульщини, менше, щойно останніми часами коні почали брати до тигла замість волів: донедавна на цілій Україні орали, волочили й вожили волами, у протилежність до них, кольтівців і москалів, що залюбки вживають коней.

Годили худоби розвинена найкраще на Гуцульщині й Бойківщині. „Маржини“ з цілого села, або й кількох осель виганяють уже з поч. травня на „половини“, на „всупування“, під проводом вибраних „ватагів“, зберігаючи пшод низку ст. зичай та обрядів: „половинський ход“, святочне отворення „стойща“ й „стаї“, перше запалення живого вогню „ватри“, обрядовий перегін світу через „гарячу головошку“. В-осени приходить „розлучини“, гасять „ватру“ та сходять на доли з виробленими за літо „сирами“, „баранами“ й „будлами“ та здають, на основі карбованих „реванів“, усю „маржини“ господарям. У Наддніпрянщині процвітає скотарство в ширших розмірах тільки у степовій смугі, на Дніпропетровщині, Херсонщині й Кубані, зі схід. типом (до війни) „чабанів“, із „гаманом“, „гирлигою“ й „чабанськими гарбами“. Худобу годують добре й готовлять для неї на зиму сіно, солому й овес, тримають її окремо у „стайнях“, „оборях“, „загородах“ та „хлівах“. У госп. звичках, у панах „кличанні“ й „відганяння“ домашніх тварин українці зв'язали з півн.-зах. Європою (Литвою, Латвією), Німеччиною та півднем.

Бджільництво тепер цілком підупало. Ст. „бджільні дула“ й колоди на деревах, тав. „борти“, з „плетями“ й „лазилами“, одрами від ведмедів і лавочками трапляються ще й досі в лісових околицях півн. України; бувають іще й старі переносні вулики („колодки“), знані під назвами „стоянів“ і „дежаків“ або „дежнів“. На зиму переховують вулики в коморах, „стебниках“ і „омшанках“.

Гол. заняття українців було здавна й є хліборобство. Давній спосіб здобувати рілля корчуванням лісів („підсічна система“), що це досі знаний на півночі України та в Карпатах („погар“), чи справлянням стени („переложна система“) на півдні України, заступила (від XV. в.) тав. „трипільна система“, що прийшла з заходу, а останніми часами майже скрізь уступила місце господарні та багатьма полями та плодозмінами. На Україні плекають усі важніші роди хлібних і культ. рослин, особливо пшеницю (в багатьох відмінах), жито, (півн. назвою визначали всяке зерно), просо (на Поліссі — бер), ячмінь (особливо на півночі, м. ш. і шестирядний), овес (східній

та північній, особливо в горах), рідше сочевицю, горох, біб, мак, ріпу, коноплі (на півдні) й льон (на півночі) з новіших культ. рослин гречку, кукурудзу, квасолю і картоплю, цілий ряд городових рослин: огірки, дні, гарбузи, редьку і т. д.

Найстаршим госп. знарядом на Україні було „рало“, аложене з жердя, „стебла“ або „грядка“ й „ковисти“ та „ральнича“. Воно збереглося до кінця XIX. в. (на Поділлі в формі зближений до болг. „орала“) й перетворилося в новіших часах у окреме „боронне рало“. Із рала витворилося (не перед XIV. в.) „лит. соха“, знава досі в півн. Україні. Патимий укр. хліборобський знаряд є воловий плуг (здається в початковій хроніці вже під 881 р.), що сильно нагадує ст. рим. колесний плуг (сиггив). Він чотирикутний із характеристичним „полозом“ та „колодкою“, на яку кладуть лемп, зберіг на цілій Україні, як і ярмо, одностайну укр. термінольоцію. Скородять чотирикутною бороною з перехресними перекладинами для зубців, на півночі України ще ст. тип із „калачниками“ та вилетеними зубами та тав. „волокуші“ й „суковатні“.

Перша хліборобська робота — сїяння, з ним зв'язана сила ст. обрядів („заорювання“, „ласів“ і ш.). В пол. червня починається приготини до „косовиці“ або „сінокосів“, є їх три типи: 1. півн. лісовий та луковий (на Волині, Чернігівщині й по обох боках Десни), 2. степовий і 3. гірський. На півночі косять скоро й „волочать“ у „стоги“ й „повітки“, на заході — у „оборони“ з рухомими стріхами. На степах сінокоси стоять під кермою „отамана“ з невідмінним „курінем“ та „кабидею“ й кінчаються „ведмедцевою“ або „покосаритною“. Косять двометровими косами — „литовками“. На Гуцульщині сіно складають на „острови“ й пересушують на „остров'янищах“ із „поденями“. Жива на Україні жіноча робота, тому й „закін“ робить жінка. Снопи складають у „копи“ (60 снопів) і „подулкини“ (30 снопів), місцями у „кляні“ (Буковина) у „п'ятки“. Цей останній спосіб дуже старий, зберігся тільки в українців і почасти в білорусів. Давніше снопи сушили, як досі в гуцулів, на „остров'янищах“, у півн. Україні ще досі вживають для цього „овини“ або „осіти“. Молотять зич. на „току“, „гармані“ або в кляні (стодолі) „дпанами“, що складаються з трьох частин: „дпала“ або „дпална“ (1/2 м.), „бича“ або „бильня“ (75-95 см.) й „капці“. Укр. ціли творять окремий тип, зближений до меклсбургського й рим., й відбігають щодо форми, як пригрішений білень, від білорус. і моск. Молотять іще й так: 1. обмолочують праничками або добеньками, 2. гарманять кінями, возом або „котком“, у Басарабі окремими санками „диканами“, а на Кубані „м'ялками“.

Важна справа — перехов поживи на зиму. Збіжжя тримають у дерев'яних „скри-

них", або більших „закромах", чи „засіках", во коморах або шпихлірах: у горах, на Поліссі й на Волині вживають іще „кадовбів" із пшавбаних пнів. На півночі збереглися ще й тав. польові або столові шпихліри на помостах, подібні до гудульських „стогів" на підвищенні. На півдні України та на Покутті ставлять іще окремі плетені „коші" різного типу, „солом'яники", „кошиці" (на кукурудзі) й ін. На Полтавщині й Чернігівщині переходять не тільки збіжжя, але й квашену капусту в ліщуватих ямах, повиділжваних глиною й повикладаних корою й соломом. Збіжжя, соломому й сіно складають на зах. землях та в горах під чотиростовпні „обороги" з рухомим дахом, що м. ін. знані й у схід. німців, литовців та в естонців. Рибу й городину, тощо, квасять, сушать примітивним способом на вітрі, на сонці або над вогнем.

Підготова поживи й харч вимагають великої дбайливості. М'яса їдять небагато, загалом не їдять конини, телятини та сирого м'яса. Антім при святі та привагідно їдять тільки печене, смажене й варене, на півдні теж м'ясо жарене на жару (барани). Сирою й мороженою рибу не їдять ніколи. Та й городину їдять, адебільша, варену або припкану, а так і квашену (капуста, огірки, буряки, гриби); сировими їдять лише цибулю, часник, моркву, редьку, ріпу й лузють насіння з гарбузі й сонника. Вел. значіння в хатньому господарстві має вогонь; його вживають і до обрядових цілей („ватра", „відкурювання худоби", палення „дідуха", великодні й святийванські погні й т. д.). Досі його (пр. на Гудульщині) добувають „тертям або верченням", а так іще часто викресують його сталевим „креслом" або „кресивом" об кремій. Розпалений вогонь звич. бережуть, щоб не погас, на „припичку"; палять дровами, на степях та на півдні соломом, лепехом, на схід. Україні сученим гноєм, „зіяками". На отвєртих місцях не варять, хіба в карпатських околицях та в стєпу („кабиці"). З мінеральних продуктів залюбки вживають соли, яку в давнину привозили з Галичини („цїсарська"), з Румунії („земляна-окиницька") та з Криму („кримська").

Найкращий предмет поживи на Україні — хліб. Щоб дістати добру муку, пересївають зерно „решетами" й „ситами" й дають його до млина. Млини (згадуються на Україні вже з XIII в.) звич. „водяні", на півдні вітрякові, на Гудульщині бувають іще й ручні. Для домашнього вжитку ще й досі вживають „ліжної ступи", де „опахають" просо, ячмінь, гречку, часом і ячмінь на крупі, та ручних „жорен" різних ориг. типів. Хліб печуть із квашеного тіста на листках або солом'яних кружках „бохонцями" в печі („череня"), але знають і примітивні форми з прісного тіста (без соли), печуть його на вугіллі або гарячому попелі („жоржик",

„шулики", вівсяні плячки „ощіпки", „паліничі" й т. д.). Інші роди печива: „перепічки" з квашеного тіста, „млиніці" (з прісного), „бублики", „широги" та всякі обрядові хліби. Їдять адебільша чорний житний хліб, на півдні — білий, пшеничний, у горах — вівсяний, над Дністром і в Карпатах — „кулешу" („мамалігу") з кукурудзи.

Укр. кухня доволі різноманїтна, страви: „борці", „толокно" (з гречаної муки), „вареники" (з м'ясом; „гидули"), „галушки" (з гречавого або пшеничного тіста), „стиранка", гречана і пшонина каша, „уавар" (зі сушні), „кути" (на Різдо). Як омасти вживають: соленого „сала", „олію" (витисненого „олійничом" з зерен конопель і льону) або тав. „соку", дуже рідко масла, яке „б'ють" (а не відтоплюють), і сиру. Їдять звич. 4 рази на день: „сїданок", „обїд" або „полуден" (перед полуднем), „полудняння" або „полуденок" (підвєчїрок між 12-4 год.) і вечеря. П'ють, крім води, „сирівець" (хлібний квас не заварений), березовий квас, рідше „бражку" й „мїд". А так, знані всякі „наливки" й „запичанки".

Цікава нар. техніка, себто обрїб сировини: дерева, кора, лози, конопель, льону й вовни, кости, рогу, шкури, металіи, камєню, глини й т. д. Староукр. культура була адебільша — дерев'яна, й вона збереглася до 2 пол. XIX в. Заготївали, рубаня й сїдали дерева „плотами" (рос.) й „дарабами" ще й тепер важке заняття в Карпатах і на Поліссї. Найстарше дерев'яне ремєсло — тєслярство, зв'язанє з будовою хат і церков. Доволі поширене — стельмаство, столїрство, колодїйство, особливо бондарство з ст. укр. термінологією, ложкарство й токарство. Кори вживають тепер тільки для примітивних виробів („козабів", „рогїжок"), особливо на півночі для виробу „лантів".

Важка сировина — коноплі, льон, з яких, подїбно, як і з вовни, придуть нитки і тчуть полотно, матерїї, калїми й т. ін. Кїсть і рїг не дуже використовують (гребені, рїжки); більшу роль грає шкура, її оброблюють і зужитковують чинбарі, кушнірі, лимарі, шевці.

Обрїб мінеральної сировини зосереджується гол. на ганчарстві. Зі звичайної глини роблять „валїзи" й „липани" на будову ліпленх хат. Для ганчарського вжитку беруть краю глину, чистять її „б'ють „веслом" і формують у „куді", з них на ганчарському колі („крузі") вилїплюють різні посуд, який сушать на „п'єстрах", поливають „поливою", чи „лобізкою", розмальовують і нарешті вкїпають у „горні". Укр. кераміка, з осередком на Полтавщині (Опїшні), на Поділлі й Покутті, має характеристичні форми й орнамент. Фаянс, порцєлина, шкло втратили своє давнє значіння. Обрїб металів прийняв в нас доволі мало, хоч ковальство, мосяжництво (на

Гупульщині) в золотництво (у сх. Україні) знані віддавна. Слюсарство майже виключно в чужих руках. Ще слід згадати виріб дьогтю, мазі й фарб. *З. Кузель.*

Український одяг у давнину. В княжі часи є згадка про такі роди одягу (порты): сорочка (сорочина), штани (ногавиці, гаща), свита, кожух (мізани, овчини), плащ (корано, м'ягель, луда), шапка (клобук), онучі (онуща), панчохи (копшця), чоботи (череві, прабошні, сапоги).

Про крій і вигляд одягу простих людей не маємо ніяких ближчих подробиць, а останки, переховані в могилах, дуже незначні.

Князі носили рід каптана, підперезаного поясом, і плащ без рукавів, мабуть, на гр. лад. Каптан був довгий, нижче колін, із вузькими рукавами з широкою обшивкою внизу і на кінцях рукавів. Пояс — м'який, золотистий, кінці звисали зпереду. Плащ — довгий, без рукавів, зіпнутий клямрою на правому плечі так, що права рука вільно рухалася; краями плаща бігла широка обшивка. Матерія була різних барв: червона, синя, зелена, в узорі: квіти, розети, птаці. Святковий одяг був пурпуровий. Чоботи були зелені, червоні й ін. Король Данило мав кожух „із оловяра грецького, мереживом золотим плоским обшитий“, чоботи — з зеленого сав'яну, шиті золотом. Шапки були з верхом круглим або гострим, обшиті кожухом.

Князівні мали каптани, підперезані поясом, з дуже широкими рукавами, зрізані скісно. На каптан накидали хустки чи шаль, що спадали із плечей на груди, або носили плащ без рукавів, подібний до чоловічого. Голову зав'язували наміткою, на неї вбирали шапку без футраного обшиву, або високо підчісували волосся, й поверх наклали щось наче дядему.

В пізніших віках на зах. землях поширилася одяги нім., іт. й ін. На сході відчувалися впливи турецькі та східні.

В XVI-XVIII вв. одяг людей вищих станів (шляхти й міщанства) складався зі спіднього жупана і зверхнього вбрання різних назв. *Жупан* — був довгий, суцільний або шовковий каптан, різних барв, із вузькими рукавами, заду з аморщиками, зпереду на грудях застібнутий густи на гудзика, оперезаний поясом. Верхнім одягом був плащ із широкими рукавами, з гудзиками й петлями, без пояса, тав. ферезін. Пізніше загально носили *кунтуш*, каптан із прорізними рукавами, тав. вильотами. Часто були плащі без рукавів, різної форми: *кобеняк* із відлогою (каптуром), *делія* — застібнута клямрою на правому плечі, з великим футряним коміром, із дещо втягим станом; *кирея*, подібна до делії, з вільним станом. Жінки носили спершу довгий одноцільний каптан, пізніше керсет і спідницю; верхнім одягом був плащ із рукавами, або

без рукавів, футро й ін. На головах носили запові й шапки різних родів.

Козацький одяг був узагалі такий самий, як у ін. клас, але в подробицях інакше шитий. Найчастіше носили жупан і кунтуш. Коз. жупан (або каптан) був довгий до колін, із двома аморщиками ззаду, застібнутий на гудзика, підперезаний поясом. Пояс бували новинні або шовкові, нерідко дуже довгі (на кілька метрів). *Кунтуш* (завясе ще черкескою), шив до кісток, був просторий, із фалдами, шнурками й різними прикрасами; рукави його були дуже широкі з розпорами, — туди вкладали руки. Старшина, а то й гетьмани, на жупан або панцир накидали *кирею*, тобто плащ без рукавів, застібнутий на ододбну клямру, з кількома гудзиками й петлями на грудях, з шир. футряним коміром на плечах; часом бував і такий самий плащ, але легший, без коміра. Незаможні козаки й селяни носили каптани, свити, опанчі, кобеняки, кожухи, кожани й ін. Козацькі штани в XVIII в. були широченні, з довгою матією, холоди носили поверх чобіт. Козацькі шапки мали дво суковне, околицю смушеву. В різних часах вони мали різні форми.

Військ. одяг, гл. Україна: Укр. військ. Жінки заможних козаків одягалися в спідницю й керсети, а наверх убрали кунтуші або футра. Прості козаки й селяни носили плахти та запаски, поверх — свити. Жінки замісні вбирали на голову очіпок і зав'язували намітку, а то й носили шапки; *кибалка* — високий завій із довгими кінцями смушеними на плечі; *кораблик* — шапка з парчі й оксамиту на подобу корабля. Дівчата заплітали волосся в дрібушки і прибирали його квітками та стрічками.

З поч. XVIII в. козацька старшина, шляхта й заможне міщанство почали носити зах. одяги, нім. та фр. Давній одяг зберігся в різних формах серед селянства в дрібного міщанства, з різними назвами: жупан, каптан, черкеска, капота, чамара, чекман, куртка, сірка, свита, гуля, семрага, сукман, полотнянка, опанча й ін.

І. Крип'якович.

Сучасний одяг, хоч зберіг багато чого з давніх часів, відрізняється чималою заповню від сусідів. Сорочки були колесні для чоловіків і для жінок однакові, довгі, з вузькими шматків полотна, без вишивок, із розрізом на грудях і морщинами коло ший і рукавів; їх носить іще й тепер на цілому укр. Поліссі та в багатьох зах.-укр. землях, зокрема в Галичині. Сучасні жіночі сорочки виявляють три основні типи, лівобережний із Київщиною, правобережний та лемківсько-бойківський. Перший — без коміра, другий — з прямим або відкладним коміром, третій — зі збірками зпереду й розрізом із лівого боку, у протилежність до обидвох перших

типів, що мають розріз посередині на грудях. Жіночі сорочки шьють із одного шматка полотна („додільні сорочки“) або з двох частин („до підточки“), при чому дол. частина, з грубого полотна, буває в деяких околицях Підкарпаття цілком відокремлена („подолок“ або „спідник“). Характеристична особливість укр. жіночих сорочок — вишивки на плечиках („установка“), рукавах („дуди“, „чохла“) й на „лишті“. Чоловічі сорочки різняться між собою формою коміра, рукавів і розрізу: в лемків сорочки розрізані на плечах. Їх носять на півні, і зах. укр. землях зверх штанив (на випуск), а так скрізь (почасти й на Поділлі й Волині) випускають подол сорочки у штани. На укр. землях збереглися найпримітивіші жіноча дол. одежа, тзв. „запаска“, що притримується коло стану „зав'язками“ або „поясом“; пояс, донедавна однаковий у жінок (вовняні „крайки“ або „попружки“) і в чоловіків, мав, особливо в чоловіків, охоронне призначення (широкі „череси“). „З а п а с к а“ це чотирикутний шматок грубої вовняної тканини, її донедавна носили тільки зпереду. Тепер носять дві запаски, „лозадницю“ й „попередницю“, замість неї буває й „фартушок“. До запаски, яку знич, носять до роботи, подібно „д е р г а“, поширена найбільш на Харківщині й Полтавщині. Від свята носять на Наддніпрянщині „плахту“, себто шматок матерії, яких 4 м. завдовжки, витийний із барвної вовни у кратки, часто витийний і в узори, звідки й назви: „картата“, „рогачка“, „світка“, „кривона“, „закладина“, „хрищата“, тощо. Плахту носять так, що її бічна частина прикриває задню частину тіла, дві інші — боки, а все обперезане крайкою, чи поясом. Зпереду лишастся невеликий розріз, який прикриває „передник“ або „попередниця“, знич з барвистої матерії. На моск.-білоруськ. пограниччі носять іще тзв. „попіву“, цюсь посередке між дергою та плахтою. А то попередницю носять і на „спідниці“, що має, як до околиць, спосіб виробу й форми, різні назви: „димка“ (з білого полотна, з витисненими зобразами) в Галичині, „фарбан“ (у лемків), „літник“, на Волині „андарик“ (нім. Unterrock), „кабат“, „шархан“ на Вороніжщині й Харківщині.

Запаскам і спідницям відповідають у чоловіків „сподні“ (штани), „гачі“, „шаровари“, „погавиці“, „порти“, „портяниці“; їх роблять знич з грубого полотна, рідше з сукна (гуцульські „крашаниці“) й носять найчастіше без пояса на „очкурі“. Штани мають різні форми, але їх можна звести до двох основних: вузькі в півні України, де носять сорочки на випуск, і широкі тзв. „степового або східного“ типу. За остатки жіночої блузони для долішньої частини тіла треба вважати тзв. „зав'язки“, „пової“ та „завої“, ними в Ковельщині й подекуди в Галичині обмотують ноги від долішньої частини ноги аж по щиколотки. На Гуцульщині й почасти в бойків жінки носять

окремі штани з білого сукна, тзв. „поколівниця“, чи „доколівниця“.

Верхній одяг був теж спершу для чоловіків і жінок однаковий: „кинтарі“, „кожуки“ й „лейбики“ носять досі однаково одні і другі. „Кеатар“ або „кинтар“ (рум. perțariu), найстар. та найпримітивіший рід укр. верхнього одягу, давня коз. „кожанка“, це короткий до пояса кожушок без рукавів, без коміра, або з невеликим, низьким коміром, має багато форм і відмін. На Підгір'ї та на долах кинтарі з сукна, тзв. „брусляки“ (Поділля), „лейбики“ (Карпати), „катанки“ (Волинь, Наддніпрянщина), „керсетки“, „спенперя“ і т. д. Їх носять однаково чоловіки й жінки; чоловічі „лейбики“ без рукавів звуть іще „бундами“, а рукавами — „куртама“, „куртками“ або „куртинями“, „Сердак“ — носять чоловіки й жінки в Карпатах і на Підкарпатті — теж широкий довгий кинтар без стану, але з рукавами. Дуже поширена по всій Україні старовинна і зближена до сердака „свита“ або „світка“, відома в різних відмінах, під різними назвами, була давніше також спільна для чоловіків і жінок, як іще досі в півні. Україні та на Підгір'ї. Жіночу свиту все ще, як у давнину, шьють із „вусами“, себто складами, чоловічі, під впливом сходу, — із „складами“ й „рисами“ (на Правобережжі та в Галичині) та „зборами“ (включно на Лівобережжі). Довжина, барвистість та оздобність свити зростає в напрямі з півні. сходу на півд. захід, де найбільше любуються в розшиванні свиток: цюдо барви жіночі свитки переважно білі, чоловічі — сірі та бурі. Короткі свити, особливо жіночі, звуть місцями „юпками“ або (на півні. сході) „шущанами“. Коло Львова, на Опідлі й Роготчі носять улітку „полотняники“. Більш іст. значіння мають уже сьогодні давні „жупани“, „капоти“ й „чемліти“. — Їх уживали обидва полі — і чоловічі „чимерки“, „чумарки“ й „чинарка“, подібно, як чемліти, схід. походження. Ст. тин мають „кожуки“, що витворилися з кинтаря через додаток рукавів і продовження полів, вони звані тепер у двох гол. відмінах: „простій“ і „тулуб'ястї“. Кожухи кроти сукном — це „байбаракі“. Окремий тип назверхніх накидок-плащів, це т. зв. „чуги“, „чугани“ й „гуні“ (Лемківщина й Закарпаття), „манти“ (Буковина) й „опашні“ (сх. Україна); сюди належить і жіноча гуцульська „гуля“ (білий плащ із каптуром і бонтинами, тепер уживають тільки на весіллі) й ст. „опанча“, переходова форма від свити до кобеняка, на який скидається пришитою відлогою або „бо(го)родницею“. Сам „кобеняк“, або „кирєя“ (декуди „сірик“) дуже поширений на Україні, його носять у негоду.

Покрива голови дуже різноманітна. Дівчата ходять і досі з непокритою головою, при чому сплітають волосся звичайно в „коси“ і прибирають його як до

околиці квітками, віночками, стрічками, биндами, „улітками“ (в бойків) „чільцями“ (в гуцулів). Крім коси бувають місцями і складніші зачіски: „у зв'язки“, „колодіжки“, „дрібушки“ і т. д. Новішими часами щораз більше носить хустинки, на Бойківщині оригінальний віночок, обв'язаний хустинкою. Зате в жінок волосся (отримують при плітванні) завжди пократе, „під очічком“ або „чипцем“. Поверх очічка носять і досі старовинні білі „обруси“ (Лемківщина, почасти Галичина й Волинь), „намітки“, „перемітки“, „серпанки“ (Чернігівщина й Київщина) та „півки“ або „рантухи“ (північ України, Бойківщина), але вони все більше уступають місця барвистим хусткам, що появились спершу з кінцем 1. половини XIX в. на півдні України.

Чоловіки носили в давнину смужкові та повстяні шапки, їх заг. носять іще на північ України та в горах. Теперішню покриву голови можна поділити на такі групи: „шапки“, „шоломки“ й „йоломки“, „брїлі“ й „картузи“. Шапки шють із чорного й сивого смужку або з сукна, вони поширені по цілій Україні під різними назвами („кучма“, „капелюх“, „кляпайл“, „крисатка“, „красил“, „шлик“ і т. д.). Шоломки, знані на півночі України, роблять із повсти, брїлі плетуть (у зубці або гладко) з соломки. Останніми часами сильно поширені картузи й кашкети з козирком. У зв'язку з цим слід згадати, що на Бойківщині й Поліссі зберігся ще ст. звичай носити довге волосся, на півд. сході — підголовати голову на зад „оселедці“. А так, знані на Україні дві чоловічі зачіски: пристригуване волосся „під ворота“ або „у скобки“ та „під макітру“.

Взуття на Україні троєке. В північ. смугі України носять іще „личаки“ (з лиса), майже на цілій схід України, декуди на Волині та в Галичині, особливо влітку, „постоли“, „ходяки“ або „морщенці“, а так, особливо взимі, „черевники“ й „чоботи“. До взуття заг. носять онучі, навіть до чобіт, куди на зиму вкладають устілку (вісті). Гуцули й гуцулки вживають вишиваних онуч, так „канці“ і „канчурів“; жінки до черевників носять панчохи.

На окрему увагу заслуговують різні прикраси й оздоби, що їх уживають жінки й чоловіки. З жіночих найбільш улюблені: „ковтки“, „серезки“ або „дзблучка“ й різні нашийники: „наміста“ (з коралів, шкла й буриштину та клокочок), золоті „дукачі“ або „личмани“, гуцульські „гарди“ з мідяних хрещців і вилетених з дрібних кольорових пацьорків „сільянки“, „драньки“ або „гердани“. Гуцулки носять іще ст. саники, тав. „чапрати“, браслети „ретязки“ й „паражницї“; перші поширені скрізь. Особливо люблять прикраси в Карпатах: бойки, замість застібок, носять кольорові „дзеркальця“, гуцули орнаментовані „топірці“, „тобліки“ й „дзьобеньки“.

З різних типів осадництва на Укра-

їні найбільше поширені системи: 1. кількочулицна (Hauftendorf), 2. осібнокова, 3. вулицна й 4. ланцюгова. Перша полягає в безладній розплоді села з кількома, звич. крученими, вулицями, вона захоплює широкі простори України, доходить до Поділля й сягає по Львів, вдирається в Карпати, на півночі захоплює Волинь і півд. Полісся аж до Пригітті, на півдні біжить здовж Дністра далі на захід. За перехід до осібнокової (самітньої) розплоді, що стрічається в горах, особливо на Гуцульщині, треба вважати т. зв. розірвану кількочулицну систему, що виступає між Наддніпряною, Сяятином і Кутами та на Буковині. Ці обидві форми, що захоплюють майже всю укр. етногр. територію, дуже старовинні, вони невідомі в москалів, білорусів, і тільки виїнятново подібуються в надвіслянських околицях. Присілки й круглі (овальні) типи на Україні незнані. Одночулицна система, де дома стоять рядами по боках одної вулиці, знана лише на Поліссі; ланцюгівка, ім. походження, подібуються в лемків, бойків, між Перемшлем і Львовом та далі на сході. У зв'язку з цим треба згадати, що в деяких селах зберігся й досі „царинний в'їзд“ і „коловороти“, рід рогатики, що замикала село, кол. „застава“.

Основа осадництва є мешкальна хата та зв'язані з нею госп. будинки. Укр. хата у своїй теп. формі продукт довгого розвитку. Типи первісних хат збереглися в різних околицях України в окремих будовах, призначених для тимчасового перебування. Найпростіші й найдавніші форми таких будівель це „землянки“, — одностінний захист від вітру та дощу, „курені“ для пастухів, сторожівні для садівників і бантанників, „стаї“ й „зимарни“, „колиби“ для лісових і ін. робітників. Укр. хата не має одностайної форми, вивалеє багато відмін у плані, будові, будівельному матеріалі, покриві та внутр. улаштуванні, хоч узагалі так частий, тридільний „укр. тип“ (світлиця, снів, комора) тягнеться через середню й півд. Україну по Карпати та по моск. етногр. границю, залишаючи лише на Поліссі та в Карпатах первісні однокімнатні та двороні типи („гражди“); останній із них чотирикутний — гуцульський — розвивається у трикутній у верховинців і розтягається в одну лінію під одним дахом у бойків, почасти в лемків.

До будови хат уживають на Україні різного матеріалу як до геогр. і екон. обставин, хоч і тут є етнічні впливи. Найважливіший матеріал глина й дерево, цегли й каменю вживають рідше. Глина й ліплені хати поширені по півдні України, на півночі майже до середини Харківщини, Полтавщини й Київщини йде смуга тав. „турлучних“ хат, вище переважають хати з дрібного дерева та глини, будовані „в сохи“, а на самій півночі, на Волині та Галичині

аж у гори будують дерев'яні хати, „устояні“ або „п-зруб“. З характеристичних ознак укр. хат згадуємо чотирохскільний дах і тав. „ганок“ у формі невеликої галереї-здовж передньої стіни. Оригінальні: піч, двері, вікна. Піч ставлять із глини або з цегли в куті б. дверей між задньою стіною хати й стіною від снієї, куди виходять провід до кониша або димари. В півн. частині та в Карпатах, особливо в бойків і на Закарпатті, є ще й досі тав. „чорні“ або „курні“ хати без кониша. Укр. хата має звич. тріє вікон, два зпереду та одне причільне на вузькому боці хати, крім цього маленьке віконечко високо над пічю. Двері у укр. хати прямокутні з одним розтвором, звич. на залізних завісах, але місцями ще на „верейках“. Замикають двері й дерев'яними замками, між якими можна відрізнити два гол. типи: аасувковий (одноручний) та колодковий (сільний).

Внутр. влаштовування хати скрізь однакове. До хати входить із снієї: праворуч від входу — піч, зліва звич. „мисник“, „судник“ чи „лжник“, від печі „піл“ із жердкою на одні та коліскою. На покуті при причільній стіні — стіл, біля нього ослин, здовж стін лави. На покуті, себто в кутку між „причільним“ і „покутним“ вікном, приміщують на „божнику“ образи пообвішували рушниками. Одні переходять у ст. „боднях“ або „скринях“, скрині розмальовані або різьблені. Світять, крім свічок і нафтової лампи, й досі на півночі „лучиною“ або „скалкою“, яку застромлюють у тав. „світник“ або „світич“, на півдні „каганцями“ на олій.

З госп. будинків найстарші комора і стодола. Комору будують звич. при хаті з того самого матеріалу, що й хата, окремі комори називають іще „спихлірами“. На Буковині — „притула“ (комора за хатою). На абіжжі і для молочення служить тав. „стодола“ („клуна“ або „бойце“), на півночі ще й „осеть“ і „квіт“, ін. будинки: стаїні, кошари, хліви (на худобу), сажі (на свині), курники (на дріб), повітки (шопи), коліши (на господарське приладдя) воляні.

У протилежність до москалів, укр. господарства обгороджені: тин, пліт, плетена „ліса“, в лісових околицях — „частокіла“, на півночі — „баркани“ з дощок, у гуцулів — „вориння“, в огорожах — ворота або брами.

Про хатне (сел.) будівництво гл. Укр. мистецтво, Архітектура дерев'яна, стор. 443.

Транспорт і комунікація. Таргари носять на плечах, на спині, на руках, при чому в горах послуговуютьс „петельками“, „папарами“ і „ключами“ з „нарівниками“. Більші таргари переносять при допомозі домашніх звірят.

Найдавніший засіб пересуву при допомозі запряженої скотини це — звичайні „волоки“ або „дрючки“, їх звич. в горах причіпляють до примітивних „санок“, „корчуг“

(на Гуцульщині) та „копаньці“ (Покуття), подібних до сх.-укр. „гридждол“. Головний засіб переносу — чотирокілий „волоный“ або „кінський“ віз, що буває різний як до величини; найтипівіша невелика форма воза — на Лівобережжі, правобережжі „хури“ й „фурманки“ значно довші й глибші. Дробиші, збіжжені вози — гарби, „літерники“. В упряжі можна зауважити різницю між лівим і правим берегом Дніпра. На лівому всі кінські вози мають оглоблі та дугу, дишель тільки — волові, на правому знають для цих возів дишли без дуги, замість „хомута“ — „шлею“. При воловому запрягу вживають, із винятком півночі, тільки ярма з „підгірлицею“. Для подвійної комунікації вживають „пліток“, „сплавів“ та „дараб“, різномірних човнів, між якими слід згадати одношвені „душогубки“.

З. Кузля.

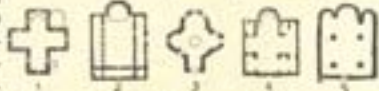
Література (загальна): Волковъ в. К., Етнографическія особенности украинскаго народа [„Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“]. Спб. 1916, ст. 455-647] і укр. переклад: Студії з укр. етнографії та антропології, Прага 1927, ст. 34-214; Zelenin D., Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin-Leipzig, 1927; Fischer A., Rusini, zarysu etnografji Rusi. Lwów, 1928; Moszyński K., Kultura ludowa słowian, I. Kultura materialna, Kraków, 1929.

Для одягу: Чубинський П., Труды этнографическо-статистической экспедиции в зап.-русск. край, том VII, Спб., 1872; Голондцький Я., О народной одеждѣ и убранствѣ русиновъ въ Галичинѣ и сѣверо-восточной Венгріи, Спб. 1877; Яворницький Д., Исторія запорожскихъ козаковъ, Спб. 1892-6.; Кондаков Н., Изображения русской княжеской семьи, Спб., 1906.; Gloger Z., Encyklopedja staropolska; Köhler B., Allgemeine Kostümkunde; Gutkowska M., Historja ubiorów, Lwów-Warszawa, 1932.

Мистецтво. Архітектура мурована.

Найстарші пам'ятки мурованої архітектури на території України сягають VII-VIII в. до Хр., коли повстають гр. колонії (Тіра, Ольбія, Херсонес, Пантікапей та ін., гл. маля том I, стор. 844); тут спершу помітні впливи йонських, а V в. — атен. зразки, а початку нової ери

до III в. по Хр. — римські. Знайдені фундаменти о-

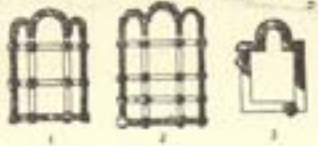

1. Типи будов у Херсонесі: 1. зрешта боронних мурів міст (Ольбія, Пантікапей, Німфея, Горгінія), житлових домів, храму Аполлона в Ольбії й різних відліків колон, капітелів, тощо — вкладають на відмінність від чисто гр. зразків атицьких і малоаз. З гробниць цікаві технікою — гробівці склепінчасті з кли-

1. Типи будов у Херсонесі: 1. зрешта боронних мурів міст (Ольбія, Пантікапей, Німфея, Горгінія), житлових домів, храму Аполлона в Ольбії й різних відліків колон, капітелів, тощо — вкладають на відмінність від чисто гр. зразків атицьких і малоаз. З гробниць цікаві технікою — гробівці склепінчасті з кли-

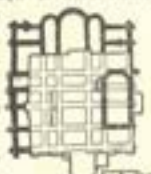
нуватого каміння з IV в. до Хр. Після навали різних кочовиків, на руїнах гр. колоній, передусім у Херсонесі, повстає христ. будівництво ранньо-візант. доби IV-IX в. З будівництва Херсонесу досі відкопано фундаменти й останики стін б. 27 церков. Найстарші — центр. хрещатого типу (гл. рис. I, 1) IV-VII в., базилика VII-IX в. (I, 2), ротонда 600 р. (I, 3), будови посереднього типу (I, 4) й однопалий баптистерій. Пізніше витворився тип тринавної церкви з 3 абсидами (I, 5), що поширився в X-XII в. на цілій укр. території.

Величезний будівельний рух княжої доби X-XIII в. творився гол. під впливом візант. культури, що йшла через Херсонес, Вірменію, М. Азію й Балкани. Найбільш розповсюджений тип тринавних будов (гл. рис. II, 1, 2) з 3 і 4 поперечними проходами, рідше

II. Типи будов XI-XIII в.: 1, тринавна церква, 2, тем, із 4-ма поперечними проходами, 3, однопалива церква.

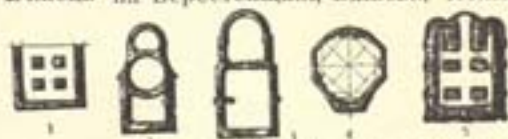
однопалий й округлі ротонди (гл. рис. II, 3). До найст. будов належала величава Десятинна церква в Києві 986-996 р., що в значних руїнах зберігалася ще до 1824 р. (гл. том I, стор. 1058). Розмірно найкраще збереглися чернігівська катедр. Спас з 1024-51 р., тринавна з 5 банями (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 2, I) плян том II, стор. 794). Найбільша й найбагатша будова кн. доби — квіт. катедр. св. Софії 1017 р., що своїм розміром, техн. і мист. досагами є єдиним зразком архітектурної вмістості для цілої схід. і навіть серед. Європи. Перісно п'ятинава з 9 банями й опасаним із 3 бань будови, значно розбудована в кін. XVII в. в бароковому стилі (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 1.). До 2 пол. XI в. всі будови абляжються до квадрату, переважає центральність плянуні й просторового об'єму (крім агаданів — Спас на Берестові, церква Видубицького ман.).

III. Плян Десятинної церкви в Києві (986-996 р.)

Осередками найбільшого будівельного руху був Київ і Чернігів; хоч і переважав візант. стиль, але зі своєрідними місцевими особливостями, що не знаходять повної аналогії в Царгороді, Вірменії, чи на Балканах. Від 2 пол. XI в. і в XII в. плян церкви видозначається: гол. церква квіт. Лаври 1073, Михайлівський собор у Києві 1108 (гл. том II, стор. 710), Борисоглібська церква в Чернігові 1120, Успенська на Подолі 1132, Кирилівська в Києві 1140, Успенська катедр. в Володимирі на Волині 1160 та ін.; приходять впливи зах.-європ. романсн., особливо в Чернігові й Володимирі на Волині. Будівельна діяльність із пол. XII в.

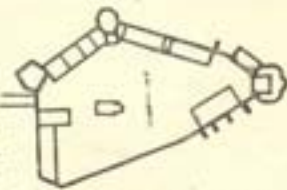
переходить із Києва до менших осередків (Перенеслав, Острів, Опруч, Канів), а гол. на зах.-укр. землі до гал.-волинського князівства (Галич, Володимир, Перемишль, Кам'янець на Берестейщині, Більськ, Холм).

IV. Плян будов у Галичі XII-XIII в.: 1, будова на центриціях, 2, ротонда, 3, церква Боговладієна, 4, осма, 5, тринавна церква під „Дубровою“.

Перенесена сюди наддніпрянська будівельна традиція зберігає плян квіт. і чернігівських церков із деякими конструктивними змінами. А так, тут є відмінний обрїб стїн (переважно тесаний камінь), накриття й декорація романського стилю. В самому Галичі знайдено б. 30 фундаментів будов XII-XIII в.: центральні (рис. IV, 1, 4), тринавні (5), однопалий (3) й ротонда (2). Поза межами Галичини — ротонда в Горнях XII-XIII в. Єдина збережена в Галичі церква св. Пантелеймона з 1200 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 3-4). З світського будівництва збереглися невеликі остани „Золотих Воріт“ у Києві б. 1037 (гл. ілюстр. том II, стор. 66), дві вежі б. Холму — Блавицька і Столпська з XII в. та округла вежа Кам'яниці на Берестейщині 1270-88 архітекта Олешки. Знвємо також про архітекта Мидонога, що робив складні праці 1199 р. при укріпленні церкви Видубицького ман. під Києвом. Пшнний розвиток архітектурного мист. старокн. доби мав вел. вплив на Польщу, Новгород, Володимир Суздальський.

З 2 пол. XIII в. будівництво обмежується до невеликих будівель. Тимто готика мала характер переходового стилю. Одначе розвиток укр. мист. не спинався, пшнпакн, в цю добу витворювалися нові мист. форми, конструкції, типи будов. В XIV-XV вв. візант.-укр. культура попередньої доби виявляється в формах плянуні й просторового об'єму, готика ж дає деякі конструктивні зміни й деталі (пірм. катедр. у Львові 1363, церква Ріадна в Галичі і кін. XIV в., церква в Межериччі XV в.). Своєрідна є Миколаївська церква у Львові XIV-XV вв., з деякими романськими архаїзмами. В XV-XVI вв. відомі трикопкові будови візант. відродження, що приходять із Атону через Балкани, спершу на Буковину (Серет 1400, Путич), пізніше до Галичини (Лаврич — гл. том II, стор. 432) й Поділля (Кам'янець, Зінківка, Могилів Под.).

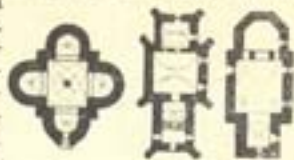

V. Плян замку в Медзібужі.

Неспокійні часи XIV-XV в. й нова екон. кон'юнктура з колонізаційною політкою

шляхти спрямували будівельну діяльність головню на оборонно-замкове будівництво (замки кн. Корітовичів на Поділлі, Хотин, Київ, Острів, Луцьк — том II, стор. 525-6; Межиріччя — гл. рис. V; Зіншів — том II, стор. 59). І будови рел. культури приспособили для оборонних цілей передко у аракзах зах.-европ. світського будівництва: церква в Рогатині XIV-XV. в. (гл. рис. том II, стор. 1256); церква-твердиця хрестової форми в Сутківцях на Поділлі 1476 (гл. VI, 1). Готика прийшла на зах. укр. землі гол. зі Шлезька через Краків, зах. Закарпаття (Прашів, Бардіїв) і Смигород. До найбільших будов належать рим.-кат. катедри: у Львові в кін. XIV. в., Перемишлі 1460 й Кам'янці з кін. XV.

VI. Планки будів. XV-XVI в. в кін. XIV. в., Перемишлі 1460 й Кам'янці з кін. XV. 1. Сутківці, 2. Рыботицька посада, 3. Залужка.

в. Своєрідні церкви схід. обряду з творчою переробкою гот. стилю. Усталюється 3-камерна система плану і 3-банистість просторового об'єму — типова для укр. церк. будівництва (Нисканковичі, Вишніві, Рыботицька Посада, Залужка — гл. VI, 2, 3), хоч подібуються церкви і в чисто зах. формах (Кодя, Перемишль). До переходового стилю до ренесансу належать: замкова церква в Острої в 1521, жид. синагоги у Львові та в Сатанові й цілий ряд провінціальних рим.-кат. храмів.

В добу готики працювали на Україні гол. нім. майстри; зате в добу ренесансу — італійці, гол. зі Швайцарії й Венеції (у Львові: Петро Італієць, Петро Красовський, Петро Барбона, Домінічі Римлініні, Амвросій Прихальний та ін.). Вед. роллю грас торг. шлях через Прашів і Бардіїв (ришту у Бардієві 1506-07, будова Коросна з поч. XVI. в.). До ранніх ренесансових будов належать: кам'янецький замок 1541-44 (гл. том II, стор. 183), ратуші Львова й Перемишля (відомі зі ст. рисунків), замки середни XVI. в.: Перемишль, Львів (гл. том II, стор. 22), Бережана, Лышк Муровані та ін. Найцінніші ренесансові пам'ятки збереглися у Львові. Зі світських будов: дім Геннера 1570, „Чорна камениця“ на Ринку 1577 (гл. табл. укр. архітектура рис. 8). Найвищі осяги укр. ренесансу: одна з найкращих веж цілого сходу Європи — Корнякта, збудована архітектором Петром Барбоною в 1572-78 (гл. Ілюстр. том I, стор. 295), палата Коринта на ринку у Львові 1580 (табл. Укр. архітектура, рис. 6 і том II, стор. 52). Тринадцятиельська каплиця 1578 та Братська (Успенська) церква 1591-1629. Ці дві церкви, хоч проєктовані іт. майстрами, введені в типово укр. формах 3-баниї церкви та прикрашені ориг. різьбани місцевих майстрів (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 7 і том II, стор. 566). У будівельному руху вел. зна-

чини мали укр. братства (церкви в Замості, Сокалі, Луцьку, Люблині, том II, стор. 530); перебудова церков княжої доби — Київ, Чернігів, Остер, Переяслав, Київ, Новгород Сіверський). Окрему групу займають будови перших років XVII. в. кн. К. Острозького з характеристичними вис. атиками та фронтонами: Острозький замок, Межиріччя, дім Острозьких у Ярославі, замок у Старому Селі й ін.

До пізнього ренесансових будов належать: каплиця Боймів (гл. том II, стор. 1234) і Кам'янів у Львові, будинки Кам'янця і Львова, кат. катедри (Львів, Луцьк, Крем'янець, Ярослав), Питицька церква у Львові (1643-5), церква Б. Хмельницького в Суботині, де помітні впливи пізн. Німеччини (Данціг).

Друга після кн. часів доба розквіту укр. мист. — це XVII-XVIII. вв. Мист. життя знову переходить до наддніпрянської України, де витворюються своєрідні й ориг. форми архітектури, укр. або коз. бароко. Фундатори будов, адебільша коз. старшини й передовсім І. Мазепа, що в самому Києві відбудував і побудував 5 величезних церков. Новий характер укр. архітектури складався гол. під впливом двох чинників: ст. традиції мурованого будівництва, започаткованої в кн. добі, й дерев'яного нар. будівництва.

До будов із перевагою І. напрямку, де сильно помітні зах. впливи, належать: Миколаївський собор 1690-4 (гл. рис. VII.) та Братська церкви в Києві 1695, Троїцька в Чернігові 1679. р., собор Мгарського монастиря 1682-94, церква в Бережанах. Такого самого характеру є численні перебудови ст. будов — у Києві: Спас на Берестові, Софійська катедра 1691-1705, гол. церква Лаври (том II, стор. 247), Михайлівський ман. (том II, стор. 250), Михайлівська церква Видубицького ман. Ін. тип, це будови хрестові 3-камерні та 3-баниї церкви: Покровський собор у Харкові 1689, дві церкви кн. Лаври й менші будови в Сумах, у Богодухові та 5-баниї церкви в Києві — Усіх Святих у Лаврі 1686-8 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 12), Воскресення й Петра-Павла, там-таки, св. Юра в Видубицькому ман. 1696 (табл. Укр. архітектура, рис. 9), собор у Ніжені (том II, стор. 814), будови Чернігова, Батурина, Ізюму. Дальшим розвитком були будови 9-камерні в 5 банями: Преображенська церква в Прилуці, Троїцька в Густинському ман. Менше перероблювали зах.-европ. аракзи бароко в замках-палацах (переважно на зах. землях: Збарж, Бережана, Бар) і рим.-кат. храмах (Львів, Перемишль, Кам'янець). Зате справжніми перлами укр.

VII. Миколаївський собор у Києві.

УКРАЇНСЬКА МУРОВАНА АРХІТЕКТУРА

1

2

3

4

5

6

9

7

8

10

11

13

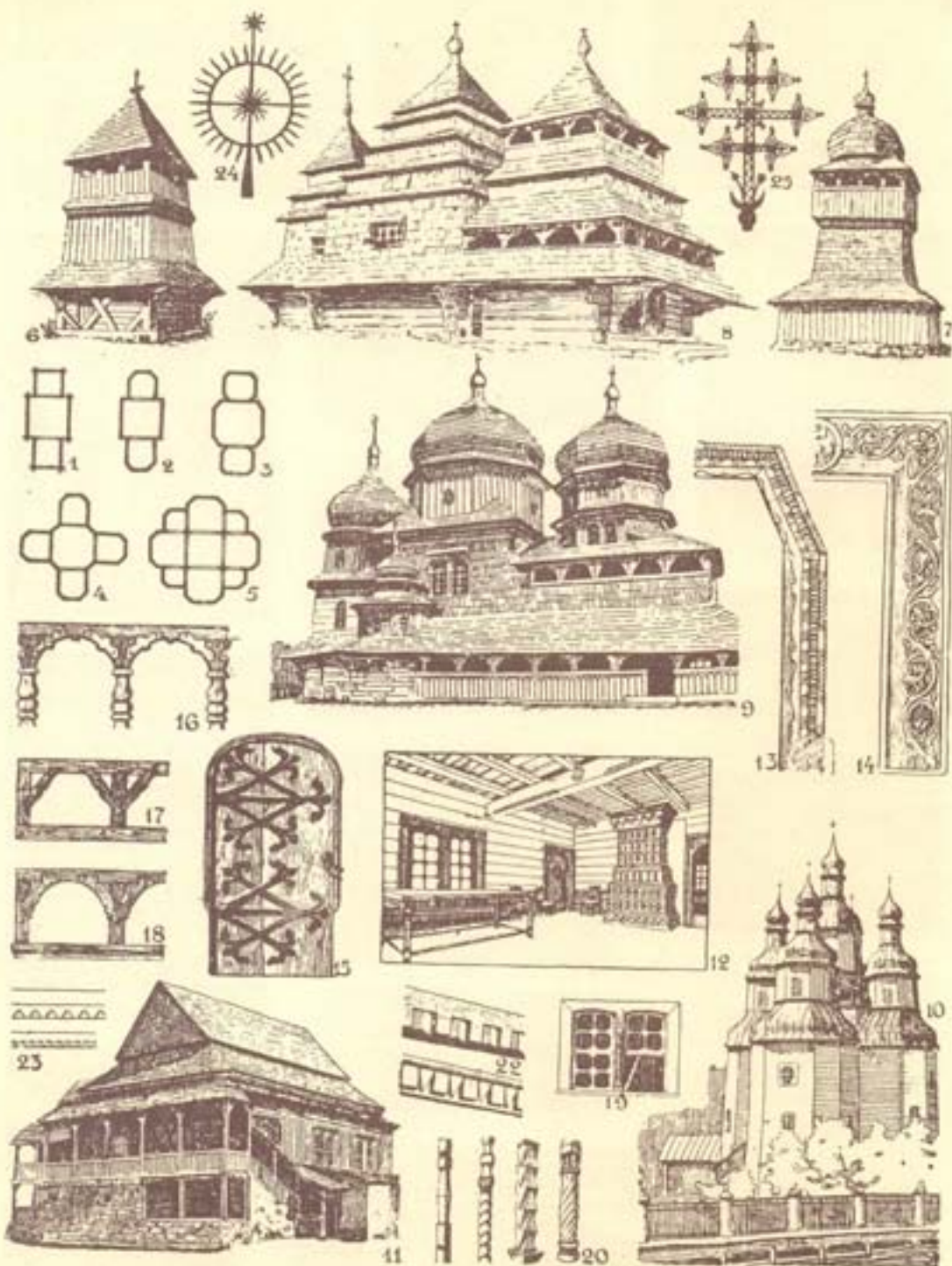

12

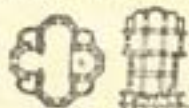
14

1. Катедрал св. Софії в Києві, освячена 1017 р. 2. Катедрал в Чернігові, 1024-51 рр. 3. Алея перед св. Пантелеймоном в Галичі 1200 р. 4. Капітолій, Італія. 5. Замок у Києві XV-XVI ст. 6. Дім Корнякта у Львові 1280 р. 7. Фронт Успенської церкви у Львові поч. XVII в. 8. Портал „Черної Каплиці“ у Львові 1577 р. 9. Церква св. Юра Видубицького монастиря 1696 р. 10. Портал Митрополітського будинку в Києві поч. XVIII в. 11. Деталь із гоним, передня Київсько-печерської Лаври 1722-9 рр. 12. Деталь передня Успен. Св. Лаври 1696-8 р. 13. Катедрал св. Юра у Львові 1744-1764 рр. 14. Пам'ятник Самуїлу в Києві 1802 р.

1-5. Типи наземі дерев'яних теренів (трикутні, п'ятикутні і дві п'ятикутні). 6. Індивідуальний гвіз зовні двірця, Писарів 1731, р. 7. Велика дзвіниця в Бучачі, Львів, 8. Богданацька церква, 9. Турки 1703, р. 3. Церква св. Миколи в Дрогобичі 30, 1603, р. 10. П'ятибачна церква в Ровні 1704, р. 11. Синагога в Житомирі XVIII в. 12. Будівля Галагана в Львові, 1834, р. 13-14. Різьблені вікна (Кіличівка в Подільщині). 15. Основні двері, Почаїв XVI в. 16. Деталі «позлачки», Іоні в Карпатах 1796, р. 17-18. «Гвізденка» з гвізденським дотком, 19. Видрібно місто будівля Галагана в Львові. 20. Типи різьблених стовп. 21-23. Різьба «бачина» синагоги, 24. «Сонечник» — малюнок записки зовні, будівля, дзвіниця, 25. Індивідуальний гвіз.

творчості є численні будинки в Київі. Лаври архітекта С. Коввіра з середини XVIII в., містр. будинок (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 10), „Маазини дім“ у Чернігові, брама Заборовського в Києві й ін. Часто й самі церкви оброблювали в зразках світського будівництва: пр. чудові лінії прикрас 1722-29 год. церкви Лаври, архітекта Ф. Старченка, де окремі барокові мотиви сполучені з нар. ростишною орнаментикою (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 11).

VIII. Типи планів церков XVII-XVIII в.

Від середини XVIII в. будівельний рух на Україні ослабав, а проте маємо низ. монументальні будівлі в стилі рококо: Андріївська церква в Києві 1744-67 (гл. том II, стор. 1198), домініканські костели у Львові 1749-64 й Тернополі, катедра у Холмі, Почаїв (гл. том II, стор. 1129), в Козельці 1752-63 (гл. рис. IX), св. Юра у Львові, ратушу в Бучачі. Стиль рококо приспособлювався до укр. традиції, тому плани всіх церков центр. заложення. Чудовими зразками цього стилю є катедральна церква св. Юра у Львові, будована архітестом Меретиним 1744-59 і закінчена 1794 (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 13, і том II, стор. 565), і величній невіддільній в Києві: при Софійській катедрі 1745, Михайлівському май. і в Лаврі 1736-45. Ця остання, як і ст. будинок Києво-Могилянської Акад., побудовані архітестом Шеделем (том II, стор. 251) у строгих клас. формах. Напрямок класичності, що з'являється на Україні ще в I. пол. XVIII в., находить своє завершення в величезних палацах гетьм. Роушовського в Почепі (проект до Лямота, виконав — Яновський), Яготині (проект Менеласа), у Глухові (А. Квасов) і год. в Батурині (Камерон, 1799-1803), та ще палац Завадовського в Ляличах (Д. Кваренгі 1794-95). Сюди ж належать, з відгінком стилю Людовіка XVI, деякі церкви в Хоролі та церкви фундавані Роушовським із кін. XVIII в. Як відміна класичності з поч. XIX в. приходить стиль „ампір“, що набрав на Україні деякої своєрідності, передусім у невеличких провінціальних будинках. З укр. архітектів відомі Ярославський у Харкові, Мелеський у Ки-

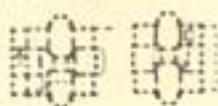
IX. План собору в Козельці (1752-1763).

Палац гетьмана К. Розумовського в Батурині (1799-1803).

сві (театр, контрактний будинок, пам'ятник повернення м. Києву самовирядування — гл. табл. Укр. архітектура, рис. 14). Тоді powstaли й ратуші (Харків, Полтава, Київ, Львів, Чернінів, Кам'янець). З церков у стилі „ампір“ найбільше збереглося на Харківщині й особливо на Полтавщині (Хорол, Ромен, Лубні, Пиратин, Прилука).

З часів скасування автономії України й зборони будувати на Україні церкви в укр. стилі (наказ 1801) багато будов powstało на основі проєктів надісланих із Петербургу й Москви (держ. будови Києва, Полтави, Одеси та ін. міст; собори в Одесі, Херсоні, Кременчуку). Міське житлове і громад. будівництво, у зв'язку з панівним у цілій Європі утилітаризмом і меркантильністю, переймається еклектизмом. Серед різних міст, напрямків особливо поширюється „літвеський неоренесанс“ — дома Києва, Одеси, Харкова, Львова, Херсона, театри в Києві, Одесі, Львові та ін.

XI. План палату Роушовського в Батурині.

У другій половині XIX в. під впливом романтизму на Заході — в Росії постає націоналістичний напрямок, що дає псевдо— „візантійсько-руський“ стиль. Його насильно впроваджують на Україну в церк. будівництво, нерідко даючи кахливі, немист. зразки. З кінем XIX в. на поч. XX в. на короткий час приходить стиль модерн (зал. дніресь у Жмеринці на Поділлі, у Львові будинок І. Левинського). З поч. XX в. поміж укр. мистців поширюється течія відродження укр. стилю. Для цього використовувано, здебільша, мотиви укр. барока й нар. дерев'яно будівництва. До 1. напрямку належать вел. житлові дома архітекта Альошина в Києві й архітекта Фетісова в Запорозькій; 2. напрямок, започаткований церквою св. Партея в Плішнінцях 1902-6 та архітеком В. Кричевським і С. Васильківським у відомому будинку полтавського земства (гл. том II, стор. 393), найшов ряд прихильників, як: Жуков (штк. будинки на Харківщині), Мещенко на Полтавщині, в Галичани — Ів. і Л. Левинські, Ол. Лушницький, Р. Грицай, С. Нагірний. Сподука барокових кам'яних форм із дерев'яними знайшла творчу переробку у працях архітектів С. Тимошенка і Д. Дяченка.

В найновіших часах найбільше поширюється зах.-європ. напрямок конструктивізму: Держтрест у Харкові, електричні в Києві, фабрика сузна в Кременчуку, будинки Дніпрельстану.

Література: П а в л у ц ь к и й Г., Каменне церк. зодчество на Україні [„Історія русс. искусства“ Грабаря, II, 8]. Москва; Щ е р б а к і в с ь к и й В., Архітектура у різних народів і на Україні. Львів, 1911; Е р и с т Ф., Київські архітекти XVIII в., Київ, 1918; — Укр. мистецтво XVII-XVIII в., Київ, 1919;

Січинський В., *Ukrajinská architektura* [„Umění Slovanů“], Vrao, 1924; — Архітектура ст. кн. доби, Прага, 1926; — Серія монографій „Укр. архітектура“ (Ротонди, Суткивиці, Бардіїв, Вежа і дім Коринкта, Ляврів); Січинський В., *Оборонні замки зах. Поділля, Київ, 1928*; Холостенко Б., 11 рр. ред. архітектури [„Червоный шлях“], Харків, 1929. *В. Січинський.*

Архітектура дерев'яна. Дерев'яне будівництво на Україні було сильно розвинене ще до поширення християнства, як про це свідчать відомості араб. мандрівників, рим. зображення (на кольоні Траяна — будови дахів, що заселявали Карпати) та ін. іст. звістки.

Хатині (селя.) будівництво на Україні почалося ще в добу неоліту, а тип дерев'яної хати усталівся в кн. добу. Тепер можна розрізнити окремі типи хат за такими місцевостями: Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, осередки Галичина (навколо Львова), зах. Галичина (б. Перемішля й Ярослав), півн. Галичина, Поділля, Буковина з півн. Васарабією, Волинь із

ХІ. Типи українських хат (плани): 1. гуцульського „оседа“, 2. з Лемківщини, 3. з Берестейщини, 4. з Бойківщини („бурдей“), 5. з Чернігівщини, 6. з Поділля, 7. з Полтавщини, 8. з Запорозжя.

Поліссям, Чернігівщина, Київщина, Полтавщина, Запорозжя й почасті Слобожанщина (сюди прийшли різні типи з Правобережжя) й Кубань. За будівельним матеріалом хати поділяються залежно від клімату, геогр. і геогр. умов, на дерев'яні (рублені та „в сохи“, чи „тули“), турлучні й мазанки (з хворосту та ін. матеріалу, обм'язані глиною — на півдні України), глиняні (лімничеві, валькові, глинобитні). Усі типи об'єднують спільні прикмети: розподіл на сніг й одну або дві хати в одного або з двох боків сней, внутр. владження хати (гл. рис.), конструкція, перекриття даху на 4 скли, термінологія та ін. Найбільш поширений тип укр. хати — на 3 камери (хата + сніг + хата). Найбільш архаїчний тип

План укр. хати (внутр. вигляд) із околиць Львова.

хати є тзв. „оседа“ на Гуцульщині — цілий комплекс будов: хата разом із двором, госп. амбудованими та ін., обведений „граждою“ (загорожею, парканом) з усіх

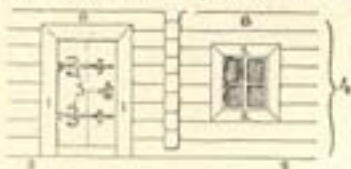
Гуцульський „оседа“.

4 боків. Крім того, на Гуцульщині будують примітивні хати тзв. „бурдей“ або чорні хати без комиша (гл. рис. ХІІ, 4), відомі і в ін. частинах Карпат, на Поліссі й Чернігівщині, як хати бідних селян; далі „колиби“ — тимчасове житло в часі зимових праць при

Внутрішній вигляд укр. хати з півд Львова.

рубаним лісом і „стаї“ у подоліннях для пастиухів. Гуцульщина, Бойківщина й Лемківщина творять лісову смугу хатнього будівництва; аруб аложений „у замок“ чи „присука“, тзв. дах, переважно покритий траплями, й непобілені стіни знадвору, рідше всередині. До карпатських

Частини укр. дерев'яної рубленої хати: 1. одвірні або лутки, 2. ослупи, 3. новані двері, 4. оструб, 5. підваліни, 6. правалі.

Хат зближуються хати на Поліссі, Півдніщині й почасті на Чернігівщині. Крім плану, відрізняються хати різних околиць і ін. ознаками; пр., на Полтавщині соломяна стріха гладка, на Київщині й загалом на Правобережжя з „острішками“. Всі хати, крім лісової смуги, гладко обм'язують глиною, білять стіни знадвору і всередині так, що вони незвич. чисті. В Карпатах і в півн. смугі збереглися примітивні типи хат, зате на укр. рівнині помітні впливи світових стилів, що виявляються в різних змінах щодо форми даху, отворів, ганків, прикрас, тощо. З окремих частин будови вел. увагу присвячують печі, що має часто цікаву архітектурну форму, де сполучені в одну

цілість функціональність, простота і краса. Силу відмін мають форми ганків, галерійок, підсвіти, підтеритиш і гарно різьбленими колонками („сохами“) — особливо на Гуцульщині. У середній смузі України подібуються двері б. т. кутної форми, з різьбленими одвірками й листвами.

Вежі-давніці. В питанні повстання дерев'яного будівництва вел. значіння мають вежі-давніці, що в вел. мірі зберегли архаїчні риси укр. замково-оборонного будівництва середньовіччя. Самі церкви в особливо монастирі на Україні також приспособлювалися до оборонних цілей, не тільки в княжу добу, але й у XVI-XVIII вв. (пр., Крехів — гл. том II, стор. 384). Тим більше давніці, що їх будували окремо від церкви, мали значіння оборонних, обсерваційних веж, нерідко із в'їзною брамою. Найстарші вежі-давніці, що збереглися з XVI-XVII вв. в Галичині, — у плані квадратні з „опасанням“, чи „фартухом“ у долинній частині, а сильно похиленими до середини стінами (конструктивна витривалість) і пірамідальними, гот. дахами (пр., Потиліч, том II, стор. 1126-7).

Ця проста схема набирас незначайного багатства форм і пропорцій, особливо в опасаннях (часто в кількох поверхах) і „голосниках“-вікнах (гл. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 6, 17-18). Відомі також давніці 8-гранні (особливо на Гуцульщині й на Буковині). У дальшій еволюції з'являються вежі з баними безпосередньо на пірамідальному перекритті (гл. табл., рис. 7), бані з підбанником („вісімкою“) різної форми, відповідно до доби й стилу: найстарша в формі шолома, ренесансові — пікулі, барокові й рококові — в формі грушки. Давніці, побудовані разом із церквою, подібуються в прикордонних місцевостях — б. Московщині й на Заході (Лемківщина й Бойківщина, гл. табл. рис. 8).

Культурне будівництво. Найбільше мист. матеріалу дає культурне будівництво, що досягло на Україні вис. культури й оригінальності форм. Найбільш архаїчний тип церков зберігся в Карпатах на

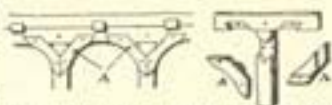
Розпис хати з Поділля.

Конструкція дахівці (Потиліч, XVIII в.).

Бойківщині, у плані тризрубий (3-камерний) а пірамідально-ступінчастим перекриттям кожного зрубів (гл. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 8). Такі самі будови збереглися в найстарших пам'ятках у Галичині й на Придніпров'ї, що походять із XVI-XVII вв. (Потиліч, Крехів, гравюра Кисва 1638, та ін.). На Лемківщині „бойківський“ тип церков, не міняючи свого внутр. вигляду, має назовні понадбудовувани барокові бані й вис. давніці над „бабинцем“. Матеріал укр. дерев'яних церков різноманітний: дуб, бук, кедрина, смерека, ялина. Часова еволюція йшла через розвиток тризрубного й чотирьозрубного (хрещатого) плану (гл. табл. рис. 1-5), надбудовою підбанника й бані в формі шолома, пікулі (ренесанс), грушки (бароко, рококо) й пікулі (ампір). Крім 3-зрубної і 5-зрубної системи, характеристичне для укр. будівництва є „опасання“ й галерійки з різьбленими сохами й конструкцією луток (гл. табл., рис. 9, 16-18), різьблені одвірки (рис. 13-14), ковані двері (рис. 15) та ін. деталі високої мистецької вартості. Топографія й значіння церковного будівництва в великій мірі відносна до поділу на окремі етнографічні округи хатнього будівництва.

Крім Бойківщини й Лемківщини, особливий закінчений тип має Гуцульщина: 5-зрубні церкви з 1, 3 і 5 банями, візант. походження (гл. Люстр., том I, стор. 290). На Буковині церкви переходять від гуцульських до подільських. Окрему групу займають будови під-Зікарпаття, псевдогот., XVIII в. (вплив Угорщини й Смигороду). Виразу групу творять церкви под-волинські, переважно 3-зрубні з маловигнутими банями. На Придніпров'ї більше значіння має стилістична еволюція форм поруч із розвитком плану і просторового об'єму від 3- і 5- до 9-зрубної будови. Ціні аразки 5-зрубних і 5-баних церков, переважно XVIII в., відомі на Поділлі (Яриши), менше на Волині, Чернігівщині, Слобожанщині й найбільше на Київщині й Полтавщині (Вел. Березилка, Дашів, Сміла, Ромен — гл. табл., рис. 10). Усі мають розвинені барокові форми з вис.

Лутки у зламаному і розібраному вигляді.

Гуцульська церква на Зікарпатті, XVIII в.

Усі мають розвинені барокові форми з вис.

стрункими банями на зльоті поверхів. Мист. завершення дерев'яного будівництва творить знаменитий запорозький собор у Самарі (1773-5), архітекта Я. Погребника.

Дерев'яні будови ін. христ. культури збереглися переважно на зах.-укр. землях. Рим-кат. костели або повторяють форми укр. церков (Гривальд, Яблони) або наслідують муровані

Церква в Чистоплядах, гал. Поділля.

базиліси, переважно дво-наві. З нечисленних прот. церков відмітимо ст. гот. церкву в Герпартіві на Закарпатті XV-XVI вв. Дуже цікаві жид. синагоги, що зберегли риси кол. міських (міщанських) і шляхетських будинків із підсінями, ганками, різьбленими сохами та ін. прикрасами всередині. Одна з найкращих синагог — у Забудові з XVI в.; ін. — в Яблоніві, Печеніжині, Гвіадні, на Поділлі (Яришів — гал. табл., рис. 11., Роділля, Жидачів, Ходорів, Михайлів, Ляцкорушів), на Волині (Луцьк).

Міське (міщанське) будівництво. З дерев'яного будівництва по містечках, містах та панських дворах залишилося дуже мало. Більші дерев'яні будинки

ківщині, Цисаві аразки заходів із мансардами подибуються в містечках Поділля, Галичини й Волині (Крем'янець). У пол. XIX в., з відродженням укр. сталю, на Полтавщині повстав м. ін. цікавий будинок Галагана в Лебединцях 1854 (гал. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 12, 19).

Будинок у Крем'янці (Волиня).

Дерев'яні вироби. З дерев'яним будівництвом в'якується мист. вироби з дерева й різьба на дереві. Різьба має важке

значіння в деталях (на сохах, однірках, сволоках, фризах), де бачимо велике багатство форм і ориєнтальних мотивів, здебільша геом., рідше ростинних (пр., виноградова лоза, соняшник, тощо). Культура цвнтарів дала теж вел. багатство форм нагробних дерев'яних хрестів. Зібрані матеріали з Поділля й Коломиїщини виявляють різноманітність мист. вислову. Відомі ще придорожні хрести або тав. фігури та ручні перк. („напрестольні“) хрести в нар. виробках. Цікаві різьблені геометрич. орнаментом придорожні хрести на Гуцульщині. По монастирях виробляли ручні хрести дуже тонкого фігурового рисунку (здебільша на грушкочому дереві); найстарші відомі з XVI в.

Мабіль нар. виробу завжди тісно зв'язана з самою будовою, вона розставлена відповідно до більшої, чи меншої придатності: ліжко, стіл, лавки, мисник займають призначене місце; форми їх у заг. масі прості, доцільні, пропорціональні; коли бувас різьба, розмалювання, то в обмежених

Дерев'яні хрести: 1. рад — нагробні з Поділля, 2. рад — нагробні з Коломиїщини, 3. рад — фігури, наліво, ручний хрест.

Відомі ще придорожні хрести або тав. фігури та ручні перк. („напрестольні“) хрести в нар. виробках. Цікаві різьблені геометрич. орнаментом придорожні хрести на Гуцульщині. По монастирях виробляли ручні хрести дуже тонкого фігурового рисунку (здебільша на грушкочому дереві); найстарші відомі з XVI в.

Мабіль нар. виробу завжди тісно зв'язана з самою будовою, вона розставлена відповідно до більшої, чи меншої придатності: ліжко, стіл, лавки, мисник займають призначене місце; форми їх у заг. масі прості, доцільні, пропорціональні; коли бувас різьба, розмалювання, то в обмежених

Укр. народні меблі: крісло і стіл із Лемкіщини і стіл із мальованої Ставропіль.

Міщанські будинки в Яблоніві й Печеніжині під Коломиєю.

по селах (грома, будинки, корчми), містечках і пригородах повстали через поширення 3-дільної укр. хати (хата + сіни + хата), з більшими ганками, мансардами та ін. додатками. Міське будівництво, під впливом відмінних соц. і госп. відносин, більше переймало, починаючи з часів ренесансу, плинні й архітектурні форми мурованих будинків, але ні своєрідними рисами дерев'яного будівництва (підсіння, ганки, галерійки, дашки в кількох кондігнаціях, різьблені сохи). Будинки були переважно ті самі майстри теєслерської штуки, що будували церкви, костели, синагоги. Цілі дерев'яні міста (міщанські будинки, заїзда, грома, будинки, ратуші) відомі як унікати (Потиліч). Ще перед 1914 були гарні зразки будинків у Коломиїщині (Яблонів, Гваздець, Печеніжин), у Надвір'янщині (Делітан), у Дрогобичі і в Мушині на Лем-

Гуцульська стирня.

ківщині, Цисаві аразки заходів із мансардами подибуються в містечках Поділля, Галичини й Волині (Крем'янець). У пол. XIX в., з відродженням укр. сталю, на Полтавщині повстав м. ін. цікавий будинок Галагана в Лебединцях 1854 (гал. табл. Укр. дерев'яне будівництво, рис. 12, 19).

розмірах і тонких мотивах. Різноманітніші бувають форми столів, скринь, лавок. На Гуцульщині вони мають складну геом. різьбу, нерідко розмальовану, на Лемківщині столи та крісла з ремінісценціями стилю ренесанс, чи бароко. Таке саме багатство форм має церк. мебіль (лавка, крісла, підстави, різьба іконостасів). З ін. різьблених на дереві предметів відомі були чумацькі вози, савки (на Полтавщині), посуд, рубель, магілвниця, качалка, та ін. З дрібних виробів найбільш мист. гуцульські праці, особливо тав. інтарсія — викладання різним деревом, перламутром і гол. кольоровими „пацюрками“ геом. орнаменту на скриньках, тарітках та ін. токарських виробках, топирцях, писальному приладді та ін.

На Гуцульщині відомі були в XIX і поч. XX вв. визн. майстри цього виробництва (Шкрібляк, М. Меґеденюк).

Література. Павлуківський Г., Дерев'яне церк. зодчество на Україні [„Історія рус. искусства“ Грабаря, 8], Москва; Шухевич В., Гуцульщина, I-IV, Львів, 1899-1908; Щербаківський В., Дерев'яні церкви на Україні, Львів 1906; Волков в. К., Старинные церкви на Волыни, Сиб., 1910; Щербаківський В., Дерев'яне будівництво і різьба на дереві [„Укр. Мистецтво“], Львів-Київ, 1913; O b m i a s k i T., O cerkwiach drewnianych w Galicyi [Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, IX, 3-4], Kraków, 1914; Колдуняк Г., Нар. хрести в Коломиїщині, Львів, 1918; Таранушенко С., Хата, Харків, 1921; Seweryn T., Huculska wykladanka, [„Przemysł i Rzemiosło“, IV, 1], Kraków, 1924; Січинський В., Серія монографій „Укр. архітектура“ (Крехів, Хата, Бойківщина, Потиліч, Гуцульський оседок); — Дерев'яні дзвіниці і церкви Гал. України, Львів, 1925; ZALOZIECKY W. R., Gotische u. Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern, Wien, 1926; Щербаківський Д., Бук. і гал. дерев'яні церкви, нагробки і придорожні хрести, фігури і каплички [„Укр. Мистецтво“] Київ-Прага, 1926; Степанова О., Матеріали до вивчення укр. дерев'яної різьби: „Мистецтво“ [„Мистецтвознавство“ I], Харків, 1928. В. Січинський.

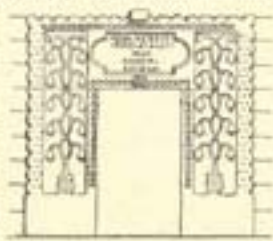
Різьба. Найстарші зразки фігурової різьби походять із гр. часів. Досі відомою переважно лише фрагменти, не старші IV в. до Хр. Крім привозних виробів були праці місцевих мистців, відмінені від зразків коринфії Греції. Кілька кращих абережених відлімків із Ольбії (голови Афродити,

Зевеса, Ероса) й Херсоносу походять із геленістичної доби, деякі — в дусі Праксителя (пр. голова Геґей). Більша частина припадає на теракотові статуєтки з культом богів (Деметра, Астарта, Афродита — гл. табл. Укр. різьба, рис. 2.), або побутовими сценами. З плоскорізьби визначаються апаментні назви: тав. кульобська й никошльська (гл. табл. рис. 1.) з незнач. живими сценами з життя скитів. З різьбарства дохрист. часів (дерев'яні „кумари“) знайдено досі лише одну кам'яну статую „Св.Товида“ з примітивною плоскорізьбою. Можливо, до тих самих часів належать тав. „баби“ — примітивні кам'яні постаті.

Різьба книжкої доби XI-XII вв. у абережених араках (плоскорізьби „Св.тї Івдї“ Михайлівського ман. в Києві — гл. табл. рис. 3, „Лев гризе людину“ й „Воїн“ у музеї унів. в Києві) — виключють на впливи почастї гр., почастї східні. Ін. різьби, переважно декоративні, були спершу характеру ст.-христ. — сирійського й візант. (саркофаги Десятинної церк. й Софійської катедрї в Києві, плоскорізьба на плитах), пініше романського стилю (в Чернігові капітелі, в Галичї портали, капітелі, химери та ін.). Загалом різьба була більше розвинена на заході, як про це свідчать пр. літописні звістки про фігурові поліхромовані різьби мистця Андія в церкві св. Івана Золотоустого в Холмі з 1. пол. XIII в. Відомо також про дрїбні різьби зі слонової кости („лев“ із Благородки), котрі розходилися далеко поза межами України.

В XIV-XV вв. укр. різьбарі працювали над прикрасами костелів у Польщі. Збережені чваселені плоскорізьби XV в. — триптих Богородиці, Теодосія й Антонія у дзвіниці київ. Лаври та „Св. Софія“ (ікона на дереві) в Києві — хоч різьблені в візант. іконографічних традиціях, але ж не без готичського натуралізму.

Збережені зразки ренесансу — надгробки, дають переважно один тип постатей, що лежать чи напів-лежать, часом на саркофагах, у лицарськїм одязі, в відповіднїм архітектонічнїм обрамунаннї, подібно до венецьких та гориньш-їт. різьб. Кращї зразки надгробків: ки. Острозького в київ. Лаврі 1534 (гл. табл., рис. 4), М. Герburта у львів. катедрї приберзького майстра П. Лябенвольфа, В. Лагодовського у Уневї 1573, Синівських у Бережанах І. Пфїстера й Г. Горнста 1574-1636 та ін.; також рельєфні надгробки на кам'яних дошках: пам'ятник Острозьких б. Вардієва 1590, плита в Сявоку, надгробок К. Рамультової в Дрогобичі з 1572 р. львівського майстра С. Чесека. Більшість мистців походила з Нірбергу та з Італії (Яків Тривалій, Іван Білий).

Різьба на дереві з 1764 р. (Закорпаття).

Плоскорізьба Софійського собору в Києві, XI в.

Найбільш розвинена була декоративна різьба на дереві: збережені іконостаси чудової роботи (П'ятиницька церква у Львові, рогатинська церква 1649) вказують на її ренесанс із деякими укр. орнаментальними мотивами.

Доба бароко дає той самий тип надгробків (пр. Адама Кисли — гл. табл. Укр. різьба, рис. 5). Найбільш розвинута декоративна різьба у прикрасах будов (гл. табл. Укр. архітектура, рис. 10-12), надгробних плит та особливо різьблених іконостасів. Барокові іконостаси незвич. складні, на кілька поверхів, розкрито різьблені й поліхромовані, з пишним орнаментом, що викиляє риси суто укр. мотивів (виноградна лоза, соняшник, мальва): Богородчанська церква з кін. XVII в., в Києві — Николаївська церква 1690 різьблена С. Валиком, Михайлівський собор, гол. церква Лаври. Тонкіша й граціозніша різьба іконостасів доби рококо: св. Софія в Києві 1747, Андріївська церква в Києві, церква в Козелці, Успенська церква на Подолі 1778 та ін. Сворідніші барокові й рококові іконостаси сіль. дерев'яних церков у тонкому виконанні нар. майстрів. Статуарна різьба з середини XVIII в. зближається до класицизму: „Справедливість“ кн. магистрату, „св. Юр“ у Львові (гл. табл., рис. 7), „Гераск“ у бучацькому ратуші. Багато статуй по укр. церквах знищили моск. церк. влада протягом XIX в., невелика кількість залишилася по музеях Києва, Харкова, Кам'янця, Полтави й ін. Звичай прикрашати статуями церкви, майдани та гром. будови був відомий на укр. землях і в добу ампіру поч. XIX в. (криниці на ринку у Львові Г. Вітнера 1818-28; 12 ап. церкви с. Кукавки на Поділлі б. 1818).

Визи мист. класицизму, що почали нову добу в розвитку різьбарства не тільки на Україні, а й на цілому сході Європи, були М. Колловський та Іван Мартос (гл. табл., рис. 6, 10 і том II, стор. 302, 648). Під впливом Мартоса був Кость Климченко. В пол. XIX в. на місце класицизму прийшов реалізм, перейнятий романтикою: Михайло Микешин, П. Забіла (портретист, погруддя Шевченка), академік Л. Позен (укр. тематика, укр. побут, гл. табл. рис. 8), В. Беклемішин (гл. табл. рис. 9), відомий погруддя Шевченка.

За основи нові укр. різьби вважають Ф. Балавенського, що сполучив традиції класицизму з укр. етнографізмом, народництвом (погруддя укр. писем. і гром. діячів, алгорії „Життя“, „Милосердя“ та ін.). Крім вільної статуарної різьби, розвивається й різьба вжиткова, зв'язана з мист. промислом: вироби з металю, декоративні різьби, архітектурні прикраси. Тут відмітно таких визи. майстрів, особливо з зах. земель, як Г. Кузевич, монументаліст М. Парацук, імпресіоніст Б. Кратко й М. Бранський (роботи з каменю, пр. пам'ятник „17. вересня 1914“ у Відні). В поч. XX в. народницька течія захоплює й укр. різьбарів;

переважно це імпресіоністи: М. Гаврилко, перша жінка-різьбарка С. Трипільська (побутові керамічні вироби). З новіших різьбарів знає: П. Мітковічер (монументаліст), В. Іщенко, С. Жук, А. Коверко. Окремі місця займають: Б. Сагайдачний (нар. майоліки, погруддя з дерева), реаліст В. Климів (дерево, мініатюра, декоративна різьба), М. Гельман та М. Епштейн; з акад. школи — І. Севера та С. Литвиненко. Вел. новатор світової мери — О. Архипенко, що, хоч був під впливом кубізму й футуризму, дав цілком ориг. твори у сполучі різноманітних матеріалів, характеру надреалістичного, перейняті пристрастю й динамікою; останні його праці майже клас. напрямку, але з особливим розв'язуванням проблеми простору та пластики. Позагане місце займає і Хведір Смедь (першорядний техник у бронзі, тонкий пластик). Останні роки принесли такі імена молодих різьбарів: М. Новосельський (неокласик), Яковлів (неокласик виразної монументально-графічної форми), М. Панасюк, Г. Тенер; із наймолодших Ж. Діно, Н. Писаренкова й О. Литуринська (монументалісти).

Література: Врангель Н., Історія скульптурми [„Історія русск. искусства“ Гр. Гр. Вр. Вр., Москва, „Літ. укр. укр. акад.“, Львів, 1913; Гільдебрандт Г., Архипенко, Берлін, 1923; Михайлів Ю., Нове різьбарство України [„Життя і революція“ 12], Харків, 1929; Макаренко М., Скульптура кн. Русі [„Київ. Збірник“], Київ, 1931; „Мистецтво“, Львів, 1932.

В. Січинський.

Малярство. Мальована (трипільська) кераміка кінця неоліту, розпис гр. наз (о. Березань, Ольбів, Керч, Кізілчана), фрескове малярство на гр. і рим. гробницях на Чорноморці й мозаїки та фрески старохрист. церков у Херсонесі, Керчі та ін. — це ґрунт, на якому виродило монументальне малярство кн. доби X-XIII в. Своєю мист. вартістю воно займає першорядне місце в малярстві цілої Європи. Найстарші фрагменти мальовил Десятиної церкви, фрески чернігівського Спаса, почасти Софійської катедрі в Києві, з виразною моделлю реалістичним передаванням світло-тіні — свідчать про геленістичну спадщину. Пізніші мозаїки та фрески XI-XII вв. вже візант. характеру: вел. декоративний стиль, форма більше синтетична, схематична. Найкраще зберегся цикл славних мозаїк Софійської катедрі в Києві: „Пантократор“, апостоли, євангелісти, „Оранта“ та ін. (гл. табл. Укр. малярство, рис. 1; том II, стор. 747). Їх виконували вмілі гр. майстри, зате мозаїки Михайлівської церкви в Києві (1108), можливо, робили укр. малір. З софійських фресок особливо цікавий цикл світських мальовил XI в. зі сценами полювання та ін. побуту кн. життя (гл. табл., рис. 2-3). Цінні фрески Кирилівської церкви

УКРАЇНСЬКЕ МАЛЯРСТВО I.

1

2

3

6

5

4

9

7

10

8

11

12

13

1. Мозаика Воскресіння св. Софії, XI в. 2-3. Святе покаяння, фрески тавське, XI в. 4. Мініатюра з Остромирської Євангелії 1067. р. 5. Прокраса книжки XVI в. 6-8. Фрески з Любечі 1418. р. 9. Фрески у Кракові 1470. р. 10. Ієро Христос, Італія XVII-XVIII в. 11. „Розетка“ XVII-XVIII в. 12. Третьє, пів. XVIII в. 13. Настіжна мозаїка Троїцької церкви в Києві пів. XVIII в.

УКРАЇНСЬКЕ МАЛЯРСТВО II.

1

3

2

4

5

6

8

7

9

10

12

11

1. Д. Явницький: портрет Дмитрія. 2. Д. Явницький: портрет Александри Павловни. 3. В. Борозниченко: Портрет пані А. Любомирської. 4. В. Борозниченко: портрет Лануїної. 5. В. Борозниченко: портрет Д. Державини. 6. В. Треніца: Етап українця. 7. Т. Шовченко: портрет Герцогині. 8. К. Трутовський: В нічтку між (ночі). 9. С. Васильківський: Сторожовий плакоч. 10. О. Новицький: Мок Мура. 11. М. Гойчук і Іванова: Жінка (деталь-фрагмент). 12. О. Гринченко: Пристань.

в Києві з XII в. вказують на зв'язок із підслов'яними й Атоном. Незначні фрагменти знайдено і в Острі на Чернігівщині, у Спасі на Берестові й Бакоті н. Дністром.

Крім монументального, було відоме і станкове малярство; його знам. майстром був, за свідомством „Патерика“ — Олімпій. Зі станкового малярства кілька ікон (Москва, Володимир на Волині) приписують мalarові Петрові Ратенському з Рави (†1326).

В XIV-XV вв. рівень малярства в нас був такий високий, що укр. мистців запрошували не тільки до Литви й на Білорусь, але й на захід до Польщі, де укр. малярство суперничало з малярством зах. та осередній Європи. Поль. королі Казимир Вел. і Ягайло запрошували укр. мистців виконувати найвідповідальніші мальовиці в краківських храмах, на кор. замку Вавелі, в костелі в Лисці та ін. При краківському дворі працював мalar Владика, мalar Гайль, святих із Перемишля, мальовані костели в землях сандомірській, краківській і серадській. Ін. укр. майстри виконували мальовиці в вислоцькому коллегіаті, гусенській катедрі, замку лит. князів у Нових Троках під Вильном, церкви в Вітебську й т. д. Зі збережених настінних мальовиць цієї доби найстарші в нірм. катедрі у Львові з кін. XIV в. (фрагменти „Пантократора“, свангелістів та ін.) в візант. стилі, але з деякими впливами гот. натуралізму. Ще більш натуралістичні фрески сандомірської катедрі з 1. пол. XV в. Велику вагу мають знамениті фрески 1418 замкової каплиці св. Тройці в Любліні (гл. табл., рис. 6-7), виконані мистцем Андрієм (збереглися майже всі мальовиці з повним циклом Нового Завіту). Андрій був вел. новатор та творець власного стилю, не схожого ні із візант., ні із зах.-європ. У Любліні помітний вел. поступ щодо свободи композиції, руху, реалізму й гармонії барв. Кольористичну скалку з багатим набором барв можна ще краще прослідити у фресках каплиці св. Хреста на Вавелі у Кракові, виконаних укр. мистцями 1470 (гл. табл., рис. 9); тут уже помітні й впливи гот. натуралізму (Джотто, Луччо). Ті самі впливи ще помітніші у фресках на Закарпатті (пр. у горинській каплиці б. Ужгороду XIV-XV вв.). Найпізніші мальовиці гот. доби — в Лавроні XV-XVI вв., вже у строгішому стилі візант. ренесансу, що йшов із Атоном через Балкани.

Те саме бачимо і в станковому малярстві XV-XVI вв. (найцінніші зразки темперною технікою в Нап. Музею у Львові), хоч гал. іконопис має свої особливості: невелика кількість барв (охра, киновар, зелена, біла, чорна), доволі сміливий рисунок, стрункі постаті, легкі рухи, зацікавлений вираз обличчя. Не знаходячи на різні приписи візант. малярства (підручник „Бремінія“ Діонісія Фораграфіського), в укр. мал. XV-XVI вв. постаті поступово звільнюються від візант.

нерухомості, врозчастості, обличчя набірає індивідуального виразу й життя. У більшій мірі реалізм приходить у добу ренесансу, хоч вел. почуття декоративності не покидає укр. мистців і тепер, особливо в рел. малярстві XVI-XVII вв. З чужих впливів помітні нірберзькі, сієнські, нідерландські, з місцевих течій виробляється кілька малярських шкіл на укр. зах. землях. Дуже високо стоїть малярство у Львові, при чому мalarі-українці значно перевищують польських, об'єднаних із нін. XVI в. у поль. цех. Тут процвітає і світське малярство, про що свідчать портрети К. Корнякта, В. Лянгішівної (†1635) та ін. у львів. Ставропигії.

Укр. малярство XVII-XVIII вв. виробляє свою особну школу, що рішуче пішла шляхом реалізму, гол. під впливом флям. малярства. З монументальних пам'яток особливо цінні розписи Троїцької церкви київ. Лаври (гл. табл. Укр. малярство, II, рис. 13), — ін. розписи (Ф. Каміньського і В. Романовича в Борисоглібській церкві на Подолі, С. Каменського та ін. в гол. церкві Лаври) знищено вже в XIX в. Та сама вис. умілість у станковому рел. малярстві: іконописи Богородчанської І. Кондзелевича (1698-1705) та Пятницької церкви у Львові, мальовиці Михайлівської церкви Видубицького монастиря, Андрійська церква в Києві, церква в Козельці. Виробляється особлива укр. типізація Іс. Христа, Богородиці та святих, відмінна від зах. і схід. (моск.) зразків (численні зразки укр. ікон у музеях Києва, Львова, Харкова, Кам'яниці, Чернігова, Катеринослава та ін.). Часто на іконах змальовують укр. побут, постаті, що зв'язані з гром. і політ. життям — гетьманів, старшину, козаків, фундаторів, донаторів церков та ін. Тут ще зберігається старша іконографічна спадщина з питомою декоративністю (пр. абстрактне, часто золоте тло образу), зате в портретовому малярстві вже більше реалізму, хоч із пишною, врозчатою, суто бароковою умовністю, особливо в настінних мальовицях (гол. церква Лаври, Софійська катедрі в Києві, церква в Насикінцях). Численні портрети XVII-XVIII вв. по музеях у Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську та ін. ще так мало досліджені, що установити окремі школи не можна; певне лише те, що в Києві мalarі виховувалися переважно в Академії і в Лаврській малярській школі. З окремих імен відомі у Львові: Микола Петрахович, Федір Сенькович, мalar Василь зі Львова, що працював при дворі кор. Яна III Собеського (образи для костела в Жовтків б. Львова), у Києві — Іван Писарський; із лаврської школи, зформованої 1763, вийшли: Степан Каменський, Зарудний, Малій, Галик, Захар, Голубовський, Ірклівський, Неділка, Казанюк.

У 2. пол. XVIII в., зі скасуванням укр. самоуправи, укр. мистців вивозять до Петер-

бургу, де стараються створити „єдиний“ мист. центр. У добу класичності тут працюють такі мистці: укр. мистці: Антін Лосенко (сувора класичність), Кирило Головачевський, Дмитро Левицький (портретист, абстрактне темне тло, вродженість), В. Борошковський (реаліст, тонкий психолог, майстер рисунку й барви), Бугаєвський-Благододний та десятки ін., що починають нову добу рос. малярства. Укр. мистці приїждили до Петербургу вже виробленими майстрами, здобувши мист. культуру на Україні. Реалістом класичної школи був і В. Тропінін (гл. табл., Укр. мал. II, рис. 6). На зах.-укр. землях, у межах кол. Австрії, до напрямку класичного належали М. Теренський у Перемишлі, Лука Долинський у Львові, театр, декоратор Теодор Яхimonич у Відні, Іван Лучинський у Чернівцях.

Вел. новатором, що звільнився від академічних пут і став першим творцем укр. побутового та іст. малюнку, був Т. Шевченко. Талант Шевченка великий і різноманітний — дав портрети, іст. й побутові образи, архітектурні рисунки різної малярської й граверської техніки (гл. Графіка-граверство). Але ідеологічний підхід у творах Т. Шевченка й його реалістичні форми приймаються поволі. Під впливом академізму були ще: портретист і маляр укр. побуту Д. Беєвський, мистець іст. малюнків К. Флавицький (1830-1916), іконописці К. Устимович і Т. Коштинський, творець вел. іст. концепцій Г. Семирадський (Семирадський), маляр побуту та іст. сцен П. Свідомський (1849-1904). До групи реалістів, що підо впливом рос. тзв. „передвижників“ ставили ідейний зміст вище форми й малярської техніки, належать: портретист і пейзажист Іван Крамський (гл. том II, стор. 376), творець сильних псих. концепцій Микола Ге (гл. том I, стор. 917), жанрист реал. „підпольних“ сюжетів Микола Ярошенко і акад. Ілля Рєпін із його серією іст. і побутових образів із укр. кол. життя.

Рівнобіжно розвивається ін. течія побутового й пейзажного малюнку, започаткованого Шевченком: жанрист сел. і поміщицького побуту, тонкий ілюстратор Кость Трутовський, Архип Куїнджі (гл. том II, стор. 409), поет Чорного моря Іван Айвазовський та маляр укр. хутора Кость Крижницький (гл. том II, стор. 387). Свідоміше підходять до укр. сел. життя, але теж із вел. пайкою романтизму та ідеалізацією форм, визн. етнограф Порфір Мартинювич, імпресіоніст Микола Пимоненко, Фотій Красицький (гл. том II, стор. 377), майстер коз. побуту і пейзажист Сергій Васильєвський (гл. том I, стор. 449; том II, стор. 26), баталіст Микола Самокіша. Окреме місце займають Іван Похитонів, Олександр Муратов (гл. том II, стор. 787) і Маневичі. Зі школи визн. імпресіоніста, маляра укр. пейзажу Яна

Станіславського вийшли видатні індивідуальності: Іван Труш (гл. том I, стор. 608), Віктор Масленік, Микола Бурачек, Михайло Жук, Іван Северин. З ін. пейзажистів імпресіоністичного напрямку назвемо Гр. Дядченка, П. Левченка (гл. том II, стор. 452), В. Галімецького, І. Іжакевича (гл. том II, стор. 87), Вржеца, Орловського, Ю. Михайлова (гл. том II, стор. 637, 709), Л. Геца, Ос. Бокшан (Ужгород).

Із суч. мистців, що створили окремі малярські школи, звідкіль вийшло багато учнів, знамі: Петро Холодний, Олександра Новаківський (гл. том II, стор. 866), Василь і Федір Кричевські, Іван Кулець, Мих. Бойчук — представник монументалістів на візант. ґрунті, Візант. примітив і монументальна декоративність ще в більшій мірі відбилися в творчості М. Сосенка, В. Крижанівського (гл. том II, стор. 386), М. Осінчука та ін.; свосередні монументалісти: Тимко Бойчук, Віктор Пальмов, А. Таран, В. Седлар, Д. Шавкін, О. Довгаль, О. Милин, О. Павленко, І. Падалка.

З ін. модерних напрямків розпочали в нас футуризм і кубізм — В. Семенко і П. Ковжун, неокласицизм і експресіонізм — М. Глушенко (гл. том I, стор. 738) і І. Бабій, сюрреалізм — Р. Сельський. Та всі ці види індивідуальності значно виходять поза межі окремих мист. напрямків, таксамо, як іні. суч. укр. мистці, що здобувають вел. успіх у нас і за кордоном: майстри театр. костюмів і декорацій А. Петрицький, М. Андрієнко-Нечитайло, В. Меллер, К. Слева, далі О. Грищенко, П. Омельченко, С. Зарицька, М. Глушенко, М. Кричевський, С. Гордійський, Л. Перфешарий, Л. Крамаренко, А. Черкаський.

Література: Кузмин Е., Украинская живопись [„Історія русс. искусства“ Грабаря, VI, 22], Москва; „Сяйво“ Київ, 1914; Шміт Ф., Мистецтво ст. Руси-України, Харків, 1919; Голубець М., Укр. малярство XVI-XVII вв., Львів, 1920; „Життя і Мистецтво“, Львів, 1920; Горнякевич Д., Слідами нашої культури [„Поступ“], Львів, 1922-23; „Майстрі укр. мистецтва“ (серія), Прага 1924-30; Щербаківський Д. і Ернст Ф., Укр. портрет XVII-XX вв., Київ, 1925; Голубець М., Гал. малярство, Львів, 1926; Свенціцький І., Іконопис Гал. України, Львів, 1928; „Укр. малярство“ (серія монографій), В-во „Рух“, Харків, 1930-32. В. Сичинський.

Графіка-граверство. Графічне мистецтво з'являється на Україні з письменністю, і вже в книжку добу доходять до вис. рівня в мініатюрному малюванні XI-XIV вв. візант. стилю: Остромирове євангеліє 1057, Ізборник Святослава 1073, Кристинопільський Апокаліпсис XII в., Галицьке євангеліє 1144, Холмське євангеліє XIII в., „Сказання про Бориса і Гліба“ XIV в. та ін. В добу готики й особливо ренесансу

приходить поступово зах.-европ. впливи, як про це свідчать численні рукописні книжки XV-XVI вв. з графічними прикрасами в формі плетінки, геом. і рослинних мотивів. Зовсім у стилі іт. ренесансу прикрашені Пересопницьке євангеліє 1566-61, Апостол Загоронського з Волині та ін.

У більшій мірі приходять зах. впливи в граверстві, що було відоме в нас іще в I пол. XVI

в як дереворит (відомості про львів. майстра і гравера Лаврентія Філіпповича). В найстаршому кирилическому друку Фіоли — „Остроїх“ (1491), що був поширеним гол. на Україні — гравюра „Розп'яття“ (гд. табл. Укр. граверство, рис. 1) близько стоїть до піриберських

Мотив із мініатюри „Свєдєніє“ XIV в.

гравюр гот. стилю. І в першому датованому друку „Апостол“ (1573-4) в деревориті ап. Луки обрмунуваних — за піриберським гравером Е. Шеном, зате фігура апостола більше за візант.-укр. іконографічними зразками. В другому після Львова осередку граверства, в Острозі, з кін. XVI в., поруч із півд.-нім. впливами ренесансу з деякими гот. архаїзмами (дереворит Василя В. 1594 — гд. табл., рис. 2), у більшій мірі помітний вплив венецького мист. Значний поступ — у гравюрах видань Балабана у Стратині в перших рр. XVII в., де техніка стоїть на дуже вис. рівні (дереворит св. Василя, Григорія, „Блудний син“). У I пол. XVII в. графіка сильно розвивається в Києві при лаврській друкарні, яка підтримує зв'язки зі Львовом (князь-львів. школа). В Києві поширюється тематичний репертуар (ілюстрації іст. змісту, побут., портрети, плани міст); візант.-схід. іконографію остаточно заступає зах. европ. реалізм, витворюється своєрідна декоративна манера (дереворити відоміших „Вірнів“ із нагоди смерті гетьм. Сагайдачного 1622).

З кін. граверів I пол. XVII в. визначаються: Тимофій Петрович („Бєсїди“ Ів. Золотоустого 1623-4), Тарас Левкович Земка (1623-32), А. Кларик і ряд монограмістів: К. П., П. К., К. Р., В. Р. Найплодовитіший, хоч і пересічний, був гравер Ілля, в якого помітні голланд. впливи; зате у Прокопія видні впливи віттенберзької біблії 1541. Коли в 30 рр. XVII в. граверство досягає вел. розвитку, то після Переяславської угоди (1654) помітний раптовий занепад. Розмірно краще розвивається воно у Львові та в Ужєві (Мина, Василь Ушакевич, Доротея 1669-83, Іван Глинський із 60 рр. XVII в.).

У. З. Е. III.

Укр. граверська школа I пол. XVII в. града велику роллю в поширенні граверства на цілому сході Європи, зокрема на Московщині та Модавдо-Волощині, де постійно копіюють гр.-гравюри. З 70 рр. XVII в. розвиток гр-а набуває величезного розмаху та досягає свій апогей у добу Мазени. Вживається складна символіка з алегоричними й геральдичними знаками; суто рел. ілюстрації обмежуються, поширюється гравюра на метали, друкована на окремих аркушах; присвята коз. старшині та ін. виш. особам, акад. „тезиси“, портрети, архітектурні мотиви, плани міст.

Техн. і формальні досягнення набувають укр. мистці на заході, де на зміну півд. іт. впливів приходять голанд. і флям. Перші барокові гравери, досить високого місцевого вишколення — походять із зах. України: Евстафій Завадовський, Діонісій Сікевич, Никодим Зубрицький. Останній відомий 62 мідритами до „Нєйки“ (1712), що мали численні копії й наслідування в вид. петербурзьких, моск. і від. З кін. XVII в. гр-во значно зміцнюється в Чернігові (Н. Зубрицький, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Ів. Стрельбицький, М. Карповський) і в Новгороді Сіверському (Констентин, С. Ялинський). Найбільшим осередком гр-ва залишається Київ, де плекають гравюри при друкарні Лаври, в майстерській школі Лаври й Києво-Могилянській Акад. Тут особливого значіння набувають гравіровані акад. „тезиси“. Основником укр. школи гравюри з кін. XVII і поч. XVIII в. був Олександр Антоній Тарасевич (1672-1720) — найвиш. мистець мідриту й офорту на цілому сході Європи (портрети, ілюстрації, рел. образи). До його школи належать: Д. Галицький (1674-1709 — величезний акад. тезис із портретом Мазени, згаданий вже Леонтій Тарасевич (1686-1703 — найближчий до Олександра Тарасевича, пор. табл. рис. 5, том II, стор. 834), І. Щирський (1682-1714), І. Стрельбицький, З. Самойлович та цілий ряд граверів на дереві (М. Семенів, Теодор А., Тит). Окреме місце займає Іван Мигура — своєрідний стиль із елементами нар. мист. (гд. табл., рис. 3). Укр. школа гр-ства доби Мазени сягала своїми впливами до Польщі, Румунії, Білорусі й найбільше Московщини, куди укр. мистці їздили на короткий час або працювали там постійно (першорядні майстри М. Карповський 1697-1710, гд. табл., рис. 8; Гр. Тенчегорський 1697-1718, Іван Стекловський та ін.).

Занепад граверства наступає після 1709 і пробуджується з новою силою в 30-40 рр. XVIII в. Найбільшим осередком залишається Київ, де парохонуємо б. 50 імен граверів, хоч виш. мистців небагато. Провіде місце займають Оверків Козачковський і Григорій Левидський (1695-1708), останній найвидатніший гравер XVIII в. (тезиси, найцінніший 1739 — гд. том II, стор. 447,

та фігурові рисунки, — гл. табл., рис. 7). У Львові дуже продуктивний мідеритник Іван Филіпович (1745-63), з менших — Т. Корнахольський, Г. Вишловський, М. Фуглевич, Т. Трошевнич. У Почаїв поруч із сильними зах. впливами, бачимо мотиви нар. орнаментики. Країці початківські гравери: Гочемський Йосип (1745-78) (гл. табл., рис. 4) і Адам (1762-90), Теодор Стрельбицький. Відмітимо ще в кін. XVIII в. гравера Теодора Ракопецького в Бердичеві (1767-80). З кін. XVIII в. поч. XIX в. розвивається примітивне, популярне граверство як окрема виробнича галузь нар. різьбарів; відзначається декоративним рис. і малюванням водними фарбами (зол. осередки: Львів, Почаїв, Плавів, Унів, Київ на Подолі, борзєвський повіт на Чернігівщині).

Доба класицизму принесла новий зворот до новішої реалістичної гравюри: Г. Сребрянський, М. Козловський (офорти, лясів, акватинта), В. Боровиковський (перші літографії, гл. том II, стор. 307). Як виробництво, літографія з'являється на Україні в 2. десятилітті XIX в.; перші літографії, імовірно, англ. інж. Гаю в Одесі; у Львові 1822 німець Шіллера, від 1846 при Ставропігії, від 1893 укр. Андрія Андрейчина; в Києві: від 30. рр. XIX в., від 1852 Буяльського при мист. школі, від 1866 в Лаврі під проводом швайцарця Т. Шенгальда. З мистців, що дали автолітографії: портретист К. Веселовський, жанристи І. Щедровський, П. Боклевський (ліюстр. до Гоголя), К. Трутовський (ліюстр. укр. сел. побуту), М. Микешин та ін. Основних новітньої укр. гравюри та окрема офорту був Т. Шевченко (гл. табл., рис. 10), що дав ориг. побутові й іст. сюжети („Живописна Україна“, 1844), портрети, кресли й був перший піонер гільванографії та новітньої акватинти. За Шевченком пішов не тільки Лев Жемчужников, але й усі рос. офортисти.

В 50-60 рр. XIX в. повстає нова школа ксилографів при кiev. Лаврі. І в рос. час. 70-80 рр. XIX в. країці ксилографи були українці: Щедровський, Боклевський, Трутовський, Микешин, І. Пальм, М. Рашевський, Ю. Барановський та ін.

З поч. XX в. відроджується укр. книжкова графіка (крім ліюстр. теж прикраси й окладники), особливо після революції 1905, а ще більше після 1917. Спершу були це стилізаторські спроби під нар. орнамент вшивок, шлімів, кераміки (О. Сластьон, О. Судомора, Г. Колтуяк). Перший, що підійшов до чисто-графічного розуміння ліюстрації та окладників книжки, використовуючи ст. укр. гравюру, був В. Кричевський. Справжній виралник суч. укр. графіки, П. Ідеолог і провідник — це Юрій Нарбут (гл. том II, стор. 804, 215; том III, стор. 78). З його школи вийшов цілий ряд визн. мистців книжкової графіки: М. Кириарський, М. Лозовський, Р. Лісовський. У значній мірі залежні від Нарбута: Л. Хижинський,

М. Пожарський, А. Страхів, М. Алексієв і багато ін. молодих. Індивідуальною творчістю відзначаються праці А. Середи, А. Петрицького, П. Ковжуна (гл. том I, стор. 1200, том II, стор. 637), М. Бутовича, П. Холодного (батька й сина), С. Гладкого, Б. Крюкова, Г. Пустовійта, С. Гординського.

Останніми роками значне зацікавлення здобув і гравюра. Зі старших мистців відомі праці О. Кульчицької (реалістичні офорти, акватинти, стилізовані портрети та ліюстрації), П. Кравченка (дереворити до Гоголя), Валентинської-Бойчук (стилізовані побутові дереворити — гл. том II, стор. 801), Л. Геня; з молодших — вел. популярність здобув побутовими композиціями В. Касин (дереворити, мідерити, медіотинти, літографії, гл. табл., рис. II, 1 том I, стор. 1048), також М. Бутович, Л. Плединський, О. Рубан, О. Сахновська, І. Падалька, О. Довгаль, М. Осичук, Я. Мушкова, І. Іванець, М. Глушенко (офорт, літографія), П. Омеляченко, В. Цимбал, П. Обаль, С. Левинька.

Література: Широцький К., Гравюри Т. Шевченка [„Українська Життя“ 2], Москва, 1914; — „Нічка Ієрополітика“ [„Наше Минуле“, ч. I], Київ, 1918; Крип'якевич Л., Ставропігійська літографія, Львів, 1921; Прикраси рукописів Гал. України, I-IV, Львів, 1923; Ксило-гравюри, Чернівці, 1925; Ф. Ернст і Я. Стешенко, Г. Нарбут, Київ, 1926; Макаренко М., Орнаментация укр. книжки XV-XVII вв., Київ, 1926; Понюв П., Матеріали до словника укр. граверів, Київ, 1926; Додаток I, Київ, 1927; „Укр. мистецтво“, Львів, 1926; „Бібліологічні Вісті“, Київ, 1926-29; Понюв П., Ксилографічні дошки Лаврського музею, Київ, 1927; Січинський В., L'art de la gravure et du livre en Ukraine [„Le Muséum de la Livre“, 7], Bruxelles, 1927; — Die zeitgenössische ukrainische Buchgraphik [„Gutenberg-Jahrbuch“] Mainz, 1929; — Нариси з історії укр. граверства, Львів, 1931; „Екслібрис“, Збірник АНУМ, Львів, 1932; Січинський В., О. А. Тарасевич, Прага, 1934.

В. Січинський.

Ужиткове (виробниче) мистецтво (мист. промисловість). Металеві вироби (ювелієрство, емаль, лірництво, сріпництво, нар. мозаїцтво). Вироби з металю (заліза та бронзи) доіст. часів і мист. зразки гр. та рим. спричинилися до вел. розвитку ювелірних виробів на Україні ще в передлітню добу. Найбагатші зразки старогр. і египетск. відкриті в могилах Криму, Київщини, Полтавщини, Запорожжя, Кубані й Галичини (найбагатший зол. скарб у Михалковій б. Борщова).

Бронзові вироби гр. часів (найбільше в Одеському музеї) походять переважно з Ольбії, місцевого виробу, з тонкою

УКРАЇНСЬКЕ РІЗЬБАРСТВО

1

3

2

4

5

6

11

7

8

10

9

1. Деталь із Школярської стіни. 2. Афродита в Філіаборії. 3. „Ізиди“, Київ XII в. 4. Пам'ятник К. Острозькому в Києві, 1534. р. 5. Пам'ятник А. Ковчизі 1634. р. 6. М. Колодзінський: Надгробник 1802. р. 7. Різьба св. Вура у Лаврі, пол. XVIII в. 8. Л. Пилип: „Жоїрас“ (глина), 1898. р. 9. П. Билевошин: „Перша християнка“ (глина), 1891. р. 10. Л. Марго: Надгробник 1792. р. 11. Архангел: Ма Лаврентія Назар. Т-ва із Школярської стіни.

1

4

7

9

2

5

10

3

6

8

11

плоскорізьбою, двох типів: Воєського стилю й геласистичні; такою жовієлірні вироби, виконували незвичайно майстерно з зол. шток і зол. мотузочків (аушниця, маски, намиста, наруччини, персні). Вже в зародках скитського мистецтва помітні наслідування гр. аразків, але були і своєрідні скитські вироби з характеристичним тв. „тваринним“ орнаментом; помітні навіть деякі впливи скитського побуту на гр. життя. На Кубані — впливи схід-гетитські, в Галичині виробу зближаються до гальштатської культури й кельт. литеву. Маючи за собою таку давню культуру, металеві виробу й ювелірство старокр. доби стоїть на вис. техн. й мист. рівні (гл. рис.). Перші відливані монети з мист. візерунками мають імена кн. Володимира В. Святиопола, Ярослава. Ст.-укр. військ зброї X-XII в. були відома далеко поза межами України: на сході до Багдаду, в цілій візант. державі та в зах. Європі. За приклад такої мист. вмілости служить збережений шолом Ярослава Всеволодовича з пол. XIII в. та оправна євангелія Метислава X-XIII в.

Заг. відома була й перегородчаста емаль, що її виробу на Україні стояв у XI-XII вв. значно вище від емалі сусідніх країн (найбільші збірки укр. емалі в музею ВУАН, спб. Ермітажу й Морґана в Америці). Крім емалі виривно візант. стилю, помітні ін. впливи й давніші місцеві традиції ювелірного (пр. тваринний орнамент).

Лірицизм було в нас розвинене в найстаріших часах (перша згадка про дані у Путівалі 1146 й Холмі 1259), особливо на заході, про що свідчать дзвони св. Юра у Львові 1341 (гл. том I, стор. 1071), дзвін церкви в Дубні XV в., „Карило“ на везі Корнякта у Львові 1571. Ювелірство доби готики — ренесансу найбільше провітало у Львові від XIV в., Перемишлі від XV в., Кам'яниці від XV в. Переважали аразки зах. (авґебурзакі й шріберзакі), відоми були і схід, що приходили з Туреччини, з волоських земель і дальших країн, особливо в військ. прикрасах і кіньській зброї. Були й наслідування „східних“ виробів: оправна шабель, ножів, насків, вуздечок і т. д.; їх робили місцеві вірмени, особливо у Львові й Кам'яниці. Впливи зах. і схід, комбінуючись із візант. і старокр. аразками, давали своєрід-

ний стиль, особливо в церк. роботах (пор. срібний хрест львів. Ставропігії львів. майстра Андрія Касиневича, 1638). Гот. стиль на Придніпров'ї тримався в ювеліретні в XVI й навіть XVII в. (хрести, гробниці, чаші, кадильниця, оправна книжок у музеях Київ. Лаври, Подтави та ін.). Відливання гармат, відоме у Львові ще в XIV-XV вв. (майстри Николь 1382, Валентій 1426), дуже розвинулося в XVI в. (Юрій, рід Франсія).

Людвигарство (відливання з міді) загально поширене в XVII-XVIII вв.: Кам'янець, Броди, Чорний Острів, Київ, Ніжень, Стародуб, Почеп, Новгород Сперський, Глухів. Відливали різні посуд, кітли, дзвони й гармати. Найкращі аразки гармат XVII-XVIII вв. з візерунками, гербами й надписами в музеях Львова, Москви, Петербургу, Чернігова. Там таки й цілі аразки коз. зброї. З людвигарських майстрів XVII-XVIII вв. відомі: Опанас Петрович і Павло Романовський у Києві, рід Балашевичів і Горлакевичів на Лівобережжі.

Конвигарство (відливання з цинку) теж найбільше зане було на заході, однак в Києві відоме вже в XV в., у XVII-XVIII вв. в Полтаві, Чернігові, Глухові та Стародубі. Церк. посуд конвигарського виробу прикрашали мист. візерунками, зображеннями святих, бібл. сцен та ін. мист. релієфами та карбуваннями.

Найбільшого мист. рівня та ориґінальності досягли єницерські праці (відливання різьблених предметів) особливо церк. посуду, іконостасів, вітарів, тощо (гл. Україна: Мистецтво—Різьба).

Ковальські праці, зв'язані з архітектурою, особливого мист. рівня досягали в конвах брамах, дверях, колодках, хрестах і „соняшниках“ (гл. табл. Укр. дерев'яна архітектура, рис. 15, 24-25).

Рівночасно з рос. експансією, сполученою з систематичним нищенням по містах міщанства й цехових організації, у XIX в. ювелірство й лірицизм почали значно занепадати, їх заступили привозні виробу. В багатьох містах, і в таких дав. осередках ювелірства, як Львів і Кам'янець, ювеліри обмежувалися тільки срібними та ін. дешевими виробами. З поч. XX в. ювелірство, як місцеве індустріальне виробництво, не підноситься до європ. рівня, а лірицизм сходиться до другорядного значіння, обмежується гол. лише відливанням давніх і домашнього посуду.

Як нар. (сел.) промисел поширене в нас було відливання та клепація з міді (моєжництво); найбільшої ориґінальності досягає воно на Гуцульщині (прикраси, хрестики, намиста), де збереглися дуже архаїчні форми, що сягають ст.-кр. доби. В найновіших часах помітне зацікавлення до мист. творів із емалі. Цікаві сроба О. Кульчицької; фахова емальєрка в нас — Марія Дольницька, що витворює ориґ. фігурові композиції вис. мист. вартости, на

Ювелірні й емальовані виробу ст.-кр. доби.

Наруччини ст.-кр. доби.

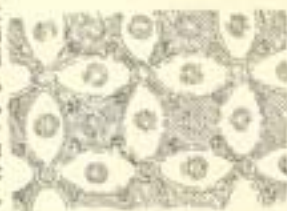
грунті сх. і зах.-европ. примітивів та раннього ренесансу.

Література. Кондаковъ Н., *Исторія визант. емали*, Сиб., 1892; *Древности Придніпровья*, Київ, 1899-1907; Łoziński W., *Złotnictwo lwowskie*, Львів, 1912; Vadecki K., *Ludwisarstwo lwowskie*, Львів, 1921; Гуцало О., *Надбання хрести* [Збірник секції мист.], Київ, 1921; Модзалевський В., *До історії укр. лірництва* [Збірник секції мист.], Київ, 1921; Дроздова В., *Датоване срібло* [„Чернігів“], Київ, 1928; Макаренко М., *Борзенські емалі*, Київ, 1928; „Мистецтво“, Львів, 1932.

В. Січинський.

Ткацтво. Ще в оп. араб. письм. X в. про ст. Русь-Україну згадують про визант. матерії. Були вони полотняні, вовняні й шовкові, взористі з протканими зол. та срібними нитками („дбаджа“). Як укажуть знаходи в розкопах на Чернігівщині, Київщині й Полтавщині, матерії ст.-кн. доби мали, крім дрібних орнаментів рослинних і геом., переважно вел. кола, в котрих зображували різні знаки і тваринні мотиви (звізди, хрести, грифи, льви, птиці). Привозні визант. матерії були поширені в нас аж до доби ренесансу.

Килими вживали на Україні ще в ст.-кн. добі (найстарша літописна згадка з 967 р.). Масою відомості з 1474 р. про привози сх. килимів у Львові, Міщеве ткацьке виробництво було на Україні знане з передтат. часів, а ткацькі пехи в XIV в. (пех у Самборі 1376 р.). Дуже поширене ткацтво XVI в. поділялося на окремі галузі, що виробляли килими, сукна, рушники, гафти, араси. В XVI в. з'являються на Україні тав. м а к а т и, чи опони сх. походження, якими декорували стіни над каналами, лавками, кріслами й уживали на заслони. М а к а т и скоро почали наслідувати в місцевих укр. виробках. У 1. пол. XVII в. основано фабрику тканин у Бродях для виробу шовкових матерій, м а к а т, килимів, гаптів, де працювали майстри з Данцігу, Голландії, Греції. Інша фабрика, у Львові, виробляла килими переткати золотом і сріблом. Продвинутість килимарства на Україні свідчать геометричні орнаментальні мотиви,

Матерія ст.-кн. доби
(розкопи на Київщині).

Матерія ст.-кн. доби
з під Києва.

що ведуть свій початок із кн. доби. В XVII в. килимарство на Україні дуже розвинене. Збережені зразки по музеях Києва, Львова, Чернігова, Харкова, Кам'янець та ін. — не старші XVII в.

Походження укр. килимарства не визначено; певне лише, що в XVII в. приходили до нас впливи зі сходу, гол. з Персії та майже одночасно з зах. Європи. Через посередництво фр. і фліманд. gobelinів килими були на Україні не тільки предметом роскоші, але їх уживали й найбідніші сел. маси як необхідну річ щоденного життя. Виробляли різні ґатунок і роди килимів, відповідно до призначення та способу виробу: діжники — з грубих вовняних ниток, гладкі й мережані, уживали на постіль; п о л а в о ч и к а м и — вузькими й довгими, переважно з смугастим візерунком у поперечному напрямку — накривали ослони-лапки; властивими килимами — накривали столи й обшивували стіни; були ще к о ц и — стрижені килими дорогого виробу й нарешті, килими, що ними накривали труни.

З кол. більших майстерень килимів відомі: з кін. XVII в. в кнв. Лаврі; в XVIII в. в Корсуні, Немиріві, Тульчині, Янушполі на Поділлі; в Залішах; у Батурині (майстерня Марковичів) на Чернігівщині; Рауменовських у с. Черняхівці; в Горохові й Корці на Волині. Відомо теж була фабрика у Слудську, що веланялася своїми пасами з польс. і укр. надписами. В XIX в.: Абрамовича на Поділлі (до 1863), Ревуцького в Саврані й Байбузівці (б. 1820), Скородузової в м. Шполі, у Львові та багато ін. на Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі й Харківщині. В XIX в. славилася м. ін. харківські коци, що розходилися до Петербургу, Москви, Риги та ін. Зовсім підупадає килимарство в 2. пол. XIX в., гол. через конкуренцію моск. виробів. Як сел. нар. виробництво до XX в., килимарство широко плекали на Гуцульщині, Буковині, Басарабії, Поділлі, Волині, в Галичині, на Полтавщині, в Київщині, на Слобожанщині, Запорозжі, Кубані. В XX в. воно збереглося переважно на зах.-укр. землях.

Техніка ткацтва килимів різноманітна; на знач. кроснах у повисеному положенні, коли орнамент виходить із двох боків килиму одноконвей, на пологих кроснах — з одноконвейним орнаментом, і, нарешті, на спеціальних шир. верстатах. На зах.-укр. землях, особливо на Придністров'ї й Буковині, поширений виріб вузьеньких „доріжок“ із тонких вовняних ниток із мережаним пругастими зобразами або в клітку, темних кольорів, здебільша — червоних, зелених та чорних. Основа килиму (повзадовжні нитки) звич. буває з конопляних ниток, рідше вовняних. Поперечні нитки з овечої вовни, рідше кіньської чи козячої шерсті. Овечу вовну звич. фарбували природними рослинними фарбами, дуже тривалими, а

м'якими й гарними тонами й гармонійними сполуками. Щойно останніми часами почали вживати фабричних (хемічних) фарб, азійських і алізаринових, дуже нетривалих і непрямних для ока.

Орнамент килимів незвичайно різноманітний своїм композиційним укладом, мотивами й кольористикою. На Правобережжі переважають мотиви геометричні, на Лівобережжі — рослинні. Тваринні та ін. фігурові мотиви зустрічаються лише як додаток. Найстарші це геом. мотиви, що ведуть свій початок, можливо, від тракійців і належать до сфери карнато-балканського мист. Найбільш архаїчна — тав. техн. орнаментика (Гуцульщина, Поділля, Галичина) — поділяється на „безконечні“ мотиви (загаки, ступінчаста форма, косиця, паски, хвилеста лінія) й замкнуті (звіди, розетки, хрестики). Коли в Галичині й зустрічаються рослинні мотиви, то сильно упрощені й геометризовані, приємної простої композиції (квіти, галузки, вазончики). Те саме можна сказати про подільські килими, де переважає галузко трактування і схематизація квітів, галузок, вазончиків, нерідко і східд. мотив „дерево жаття“. На Ольгопільщині та в ін. місцевостях подибуються складні композиції з людських фігур, та ще мотиви львів, верблюдів та ін. На Лівобережжі, зокрема на Полтавщині, також на Кубані, переважає в орнаментіці геометризований рослинний елемент: пальмета, льотос та ін., але сильно перетворені в нар. творчості. Порівнюючи з перською, наша орнаментика менш абстрактна, рослинні більше натуралізовані. Той самий процес натуралізації, що залежить від зах. впливів, бачимо на Волині й Київщині. Килими, вироблювані по шанських мастках, більше відбивали впливи світових стилів, від барока, рокока до ампіру. В порівнянні з виробами ін. народів, укр. килим дає своєрідний, власний стиль. Ніде нар. творчість не мала так багато простору для свобідного лету образотворчої уяви, як саме в килимарстві. Багатство композиційних засобів і орнаментальних мотивів, глибоке й тонке розуміння кольористики і сполуки барв та незрівняна гармонія відтінків і основної барви тла, все це свідчать про великі досягнення укр. нар. мистецтва.

Тісно зв'язане з килимарством виробництво ін. тканин, донедавна теж поширених у селі: взорчасті полотняні матеріали для внутрішньої декоративної хат — скатерки, вереті, рядна; частини жіночого одягу: запараски, плахти і крайки, та нарешті рушники. Незвичайне багатство відмін виявляють пругасті і кратчасті мотиви плахт та запарок. На Поділлі до вел. техн. досконалості дійшло виробництво скатерок і рушників із тонкого матеріалу. На них рисують, незвичайно тендітні і вшукано прості, складається з різноманітних пасочків жовто-помаранчевого й чорного

кольору, нерідко в формі дрібного мережаного орнаменту в шахівничному порядку. Донедавна виріб рушників був поширений в Крелевці на Чернігівщині, з орнаментальними мотивами, адебільша в формі подвійних візант. орлів.

До окремої галузі належали колись в і б і к и (пейстри, чи мальованки) — відбивання, чи докладніше відтискування на білому полотні орнаменту при допомозі дерев'яних кліш плоскої й вальцевої форми. В останньому випадку на вальцах, подібних до кухонного валика, вирізували вигнутий орнамент, тоді цій вальц намащували відповідною олійною фарбою й качали по полотні, де відбивався в безконечній тягловості відповідний рисунок. Орнаментальні мотиви найбільш дуже різноманітні, найстарші, геометризовані, нагадують візант. мотиви, новіші — рослинні в формі дрібних квіток, тощо.

З поч. ХХ в. прийшло відродження килимарства на Придніпров'ї, гол. заходами земств. Найбільше розвинулися майстерні: полтавського земства в с. Дігтярях б. Прилук, Халенків у с. Оленівці на Київщині під проводом В. Кричевського. В Галичині перші спроби відродити килимарство були в Вікні у В. Федоровича (1887), в Бучачі у графа Потоцького, у Гализанах — у Решетилівчач (тепер — у М. Хамулі). По світовій війні й революції нар. килимарство і ткацтво відродилося в майстернях та мист.-пром. школах, зокрема в Мист. Інституті в Києві під проводом Сергія Колоса. Кілька приватних майстерень постоїло в Галичині й на Волині. Найкраще розвинулося кооп. т-во „Гуцульське Мистецтво“ в Косові під проводом М. Куряленка. Важно відмітити, що тут килими виробляють із місцевої вовни, а краші аразки барвлені рослинними фарбами нар. виробу; це надає килимам приємної лагідної кольористики. Незвичайно цінні ті килими, що їх робили тут за проектами таких мистців, як О. Кульчицька, П. Ковжун, Р. Лісовський, Я. Музикова, П. Холодний (син), М. Бутювич, С. Гордійський, М. Нечитайло-Андриєнко. Новочасний підхід цих мистців, що використовують нар. мотиви для творення наскріп новітнього мистецтва, виводить укр. килимарство на нову шир. дорогу світової мист.

Література: Г н а т ю к В., Ткацтво у Сх. Галичині, Львів, 1900; Пещанський В., Давні килими України, Львів, 1925; За-ремельский, История и техника ткачества укр. килима [„Материали по этногр.“], 1926; Щербаківський Д., Укр. килим, Київ, 1927; Колос С., Укр. тканина [„Червоный Шлях“, 5-6], Харків, 1928; Р и ж е н к о Я., Килимарство й килими Полтавщини, Полтава, 1928; Szirmai S., Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie, Poznan, 1929.

В. Сичинський.

Вишивки. Народні вишивки — є це взористі прикраси, шиті білими або кольо-

ровними нитками на тканих предметах одигу, (сорочка, запаска, перемітка, з ним, рантук, себто довгий рушник, із якого в'яжуть завій на голову, бавниці, себто завій на голову, хустка), або шиті на предметах хатньої обстанови (валіжник, обрус, рушник, то-що). Кожний предмет, прикрашений вишивкою, витворив характеристичний, питомий для себе тип прикраси, що має свою форму, орнамент, кольорит, окремий спосіб виробу, й як до місця та площини, де його шито, та до предмету — бувас різний. На сорочці пр. можна вирізнити кілька типів вишивок: найбагатші є вишивки уставок (вставлених частин рукава при плечах), інші вишивки мають дуди (чохла), ще ін. прикрашають обшивку, паауху, приділ сорочки. Вишивок, що ними прикрашають чоловічі сорочки, не вживають до жіночих. Призначені для молоді вишивки — широкі й яскраво порозмальовувані; вузькі, часто в один колір вишиті — вишивки старших. Кольоритом і величиною різняться вишивки жалібні від святкових. Вишивки творять пасмові смуги, що йдуть на предметі в полемому і прямолиному напрямі — при рубцях. Таке приміщення вишивок указує, що вони допільно з предметом зв'язані — вони мають приховати шво або його заступити; на це доказ: різні мережки, розшивки, обмітки, галузки, ланцюжки, що шивають поли або відрізняють рубці. Через них неважко відрізнити прикрасу від способу шиву.

За технікою шитва відрізняємо вишивки: низинні, підбірні, настидувані, гаптовані, хрещикові, позагалінні, переміткові й ажурні — мережані, вирізувані, кручені, колєні. Деякі з тих стібів поширені скрізь — хрещиковий, позагалінний, гаптування, мережанія — з перевагою одного якогось способу в одній околиці, — ін. способи виступають тут та там, як до місця. У вишивках виступає характеристичний зв'язок орнаменту і барв із технікою.

Шиття в и а н и е — „нізінє“ (Гуцульщина), „запидування“ (Волинь) — дає суто геом. мотиви, що виступають білими контурами полотна на одностайному, звичайно чорному або червоному тлі. Технічно низинне шиття в'яжеться з тканиям: барвну нитку проводікують у напрямі поздовжних ниток полотна через усю ширину ваору з одного кінця на другий — без перерви, — при чому перебарікають по кілька ниток, що й дає змогу утворити ваір. При низинному шитті на обох боках вийдуть узори протилежно: білому полотняному контурові на лицевій стороні відповідає заповнений на звороті. Назва „низинне“ утворена від того, що швали розводять ваір на полотні „низом“, себто на перелиці, на звороті лицевого боку ваору; білі контури на лицевій стороні заповнюють деколи барвними нитками.

Відміна низинного шиття є „підбірні“, „заволіканні“, коли переволі-

кають нитку в напрямі поперечних ниток полотна через довжину ваору та розводять із лиця; ваори підбірні дають контурові мотиви без якихнебудь барвних доповнень. Через свій зв'язок із тканиям низинне й підбірне шиття є одним із стародавніх способів шитва — вони й збереглися в околицях недоступних, далеких від великоміських центрів (придністрянське й азбручанське Поділля, Гуцульщина, Бойківщина, Волинь, Полісся).

Геом. ваори дають іще вишивки переміткові, настидувані й позагалінні. Шиття переміткове розводять ваір на обох боках контурами й відтак вповнюють барвними нитками; воно прикрашає переміткові збори, себто вишиті кінці перемітки, й дає з обох боків однаковий рисунок. Поширене особливо на гал. Покутті.

Настидування й шиття позагалінне дають однородні вишивки або комбінуються з ін. стібами — вирізуванням, крученням; ними теж вповнюють узори розведені ін. стібом. Можливість вести стіби в різних напрямках при шитті позагалінному й хрещиковому витворює багатство різnorodних мотивів: геом., ростиных, звіриних.

Га п т у в а н н я м шивають ростиный мотиви, що виступають у цій техніці найяскравіше. Різні способи ажурного шиття дають геом. мотиви або ростиный геометризований, звич. часто білі або з домішкою кольоровою заповоці. З ажурного шиття найбільше поширені мережки (бук. „цирки“), вони виступають скрізь, на різних предметах і відповідно до того, чи сповують поли, чи прикрашають рубець, м'явються, й від вузьких розшивок розвиваються в багаті орнаменти.

Ваори вирізувані, колєні та кручені дають шир. мотиви, їх укладають із ажурних вічок. Ажурні мотиви чергуються з повними, шиттям настидуванням, гаптуванням та ін. стібом. „Вирізувати“ значить — набрані на голку дві або більше ниток перетяти пожег і витворене тим способом віконце кругом обкинути. Вирізування дає чотирикутні віконця й тим гол. різняться від крученого способу, коли витяті віконця обкидують кругло і творять малі гудзочки, з яких укладається мотив. Кручення є місцєвою відмінною Бузаччини. На Покутті, гол. в Ситинщині — є колєні ваори: нитку розсувають у полотні й обкидують кругом у форму малесенької квітки. Колєні квітки, як і вирізувані та кручені віконця — ґрунуються в мотиви.

Окрім начислених стібів є багато ін., що вповнюють ваір, зазначають деякі його частини й виступають під різними нар. назвами: „шпенячка“, „прутик“, „нісєк“, „соснячка“, „шнурочок“, „ланцюжок“ і т. д.

До вишивання вживають: 1) сирих воскованих ниток, гол. для мережки; 2) барвних вовняних, що їх давніше закрашували ростиными фарбами й низинні заступили ко-

льоровою волічкою, білою й кольоровою заполотчю, яка тепер найбільше поширена та якої вживають до різноманітних способів шиття і взорів; 3) шовкових ниток — особливо в Наддніпрянщині й на Буковині. На Буковині вживають теж золотих і срібних ниток, прикрашають вишивки різнобарвними кораліками й металевими дрітками.

Вишивкові взори мають тридільний уклад орнаменту: серед частини, найширша, творить властивий узір вишивки й укладає побіч себе мотиви, що ритмічно чергуються; по двох боках середньої — основної частини взору йдуть ланцюги, що ділять її від верхків — третьої частини. Ланцюги й верхки швють часто відмінним стібом, що означає сильно тридільний уклад орнаменту. Тридільно укладаються мотиви без огляду на якість елементів; таксамо, як геом. фігури, чергуються між собою квіти, листки, овочі, звіринні мотиви. Ритмічне чергування мотивів у тридільному взорі геометризує їх і без огляду на рід елементів надає вишивкам спільний характер.

Не вважаючи на спільний схематичний уклад, вишивкові взори дуже різноманітні. Геом. орнамент, що вживав малої кількості мотивів, творить підміні взори гол. через різноманітний уклад елементів, через добір різноманітних стібів і барв — від однотонних вони доходять до 7 і більше різних кольорів. Орнамент рясніший має взори переважно хрещикові та гаптовані, адебільша у два три кольори забарвлені, зате впродовж багатьох різноманітних квітів, гадузок, овочів, листків. Звіринні мотиви виступають рідко, переважно у хрещиковому й позаглинному шитті та в сполучі з рослинними або геом. елементами.

Вишивки можна поділити на територіальні групи, що різняться між собою кольоритом, орнаментом, виконавцям. На Поліссі, забручанському Поділлі та в горах виступає переважно геометричний орнамент, шитий визначно, що має взори на кольорит небагаті, часто однобарвні. Побужанщина, Волинь, Київщина, Полтавщина мають перевагу рослинних мотивів і, поруч ін. стібів, уживають багато хрещикового шиття й гаптування. Стилізацію рослинних і тваринних фігур дають вишивки буковинські. Ажурне шиття характеризує головні Полтавщину, виступає теж у невеликій кількості на забручанському Поділлі й галицькому Покутті. Під оглядом технічним і кольористичним особливо багаті й різноманітні вишивки галицького Покуття, придністринського Поділля й Буковини. Загалом багатство кольористичне, технічне й різноманітність орнаментальна в вишивках зростає з півночі на південь.

Вишивають спеціалістки, що живуть із вишивання та беруть за роботу заплату. Вишивальниці-швиці самі надумують узори, швють „із голови“; своїм майстерством

вони славляться не раз на цілу округу.

Декоративне шитво на Україні було знаєне вже в X в., як свідчать про це згадки в літописах. Павліні веретні прикрашували залюбки одні та ін. вжиткові речі шовковим, срібним і золотим шитвом на зразок візантійського. За описів і ресетрів майна козацької старшини XVII-XVIII вв. довідуємося, що шовком, золотом та сріблом гаптували одні, предмети зброї, хатньої обстанови й церковного вжитку. Для обелуги церков та козацької старшини золотим і срібним шитвом утворилося окреме ремесло гаптарства; гаптуванням церковних предметів займався й жіночі манастирі. У XIX в. орнаментальне й образотворче гаптування злиняло, в домашньому побуті й церкві заступають його шроба фабричні.

З давен-давня поруч дорогого, золотого, срібного й шовкового шитва розвивалося шитво народне, що послугувалося матеріалом домашнього виробу та було прикрасою свого найближчого оточення. Замкнене в межах якоїсь одної суспільної групи. Й традицій та способу життя шитво народне спроектовало, а віками збирало в себе різноманітні впливи, затримуючи свій шитвий характер внаслідку та переходуючи вікові придбання нар. культури, що збереглися в орнаментальних, технічних і кольористичних цінностях вишивок.

Від 80 рр. XIX в. півднінкі збирачі — аматори переводять збірні нар. вишивок, їх системізацію для науково-музейної мети чи практичних цілей, себто для прикладання вишивок до европ. одягу й домашньої обстановки. На Наддніпрянщині, в Галичині й Буковині є багато кооперативів, що займаються виробом прикладних вишивок на нар. зразках.

Література: Косачева Ольга, Український народний орнамент, Київ, 1879; Шухевич В., Гудульщина, ч. II [„Матеріали до укр.-руської етнології“, том IV], Львів, 1901; Біляшевський М., Про укр. орнамент [Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві III], Київ, 1909; Kolbenheyer E., Motive der hausindustriellen Stickerel in der Bukowina, Відень, 1913; Українське народне творчество [Надання полтавського губернского земства, серія III], 1913; Біленька В., Укр. сорочка, їх типи, еволюція й орнаментация [Матеріали до етнології й антропології, XXI-XXII], Львів, 1929; Риженко Я., Укр. шитво, Полтава, 1929; Розенберг Л., Орнаменти укр. народного вишивання, Харків, 1929; Гургула Л., Характеристика вишивок забручанського Поділля [„Нова Хата“, 12], Львів, 1932.

І. Гургула.

Кераміка. Передкинжа доба (VII-VIII вв.). Найстаршу свою кераміку українці принесли зі спільної слов. прабл.-кивщини, тямто вона має на цілій етногр. території агрубіша ті самі форми й той

самий орнамент, та ще вказує впливи номадські, готські та грецькі. Перші П'язки походять щойно з VII в., виключно тільки з тіловальних могилок. Є це безухі поніланці з шир. дном, роблені всі вільноруч, щодо форми то згруба дво-стіккові, широкоотворові, з помітно розхиленими пліцями, подібні до онуклих ваа, із низенькою, легко розхиленою, або (далеко рідше) простовисною шийкою. Перша форма та простовисна шийка другої форми є пережиток провінціально-рим. кераміки, таксамо як стрункі пліцеваті дзбанки з вис. шийкою та вел. вухом. Із автохтонних форм мають виїмковто вуха тільки малі грубі черпаки. Матеріал: нечищена глина з домішкою товченої м'яки (лоснику потасового), випал досить грубий, барва стін піска цього жовтаво-брунатна, часом темно-сіра (рим. пережиток), орнамент тільки ритий, але досить багатий, переважно хвилястий (роблений гребенем), побіч того перехресні групи рівнобіжних ліній (теж гребенем), окремі поземні лінійки, дуже рідко круглі штамповані зірки в колісці (рим. пережиток) або насічка на пліцях. Хвилястий ритий орнамент узятий на Закарпатті з пізньої провінціально-рим. кераміки, де він теж роблений гребенем та творить або дуже неправильні поземні групи хвилястих ліній, алич кілька груп одна над одною, або дещо правильніші рядки каблучок над собою, укладені на зразок сітки. На Наддніпрянщині, а звідтіль і в Галичину, дістався він із пізньо-рим. посуду (Krausenkeramik) що його зовсім поземо укладені вінци прикрашені дуже правильним хвилястим (гребеневим) орнаментом. З ін. гончарських виробів знані тільки глиняні праслячки, двостіккові або в формі сілощеної кульки, прикрашені часом ритим хвилястим орнаментом у формі анкаковатого групи рівнобіжних рисок.

Старша княжа доба (IX-X вв.). Попри вільноруч роблений, ще досить неугарний посуд із грубим дном та стінами — переважає роблений на гончарському колі, краще випалений, але з того самого матеріалу, при чому, з браку товченої м'яки, трапляються, як домішка до глини, дрібні грудочки білого вапнуку. На деяких вільноруч роблених горщиках видко сліди, як їх ліпили зі спірально скручуваних валочків глини, звичаєм іще доіст. гончарів (пр. Борданемільська кераміка в Чехії). Дуже рідко посуд потитнений тоненькою верствою чищеної глини, щоб була гладша поверхня. Орнамент теж ритий гребенем або простим рильцем, але блідіший; переважно простенький вузлик, зроблений гребінцем із кількома зубцями, рідше наколований гребінцем у формі прямокутних рядків дрібних ямочок кругом черенця. Величина посуду різна: малі горляки, більші горщики та вел. горшки на переході зерна, муки, тощо. Попри те бувають глиняні пляшки.

В молодшій княжій добі (XI-XIV вв.) кераміка роблена вже все на гончарському колі з глини, змішаної часто з піском, при чому на Закарпатті вел. посудина на переходов часто з глини, змішаної з графітом. Стіни горщиків уже всі тонкі, випал добрий, фарба від брудно-жовтої до ясно-гнідої. Орнамент далі тільки ритий, усе поземо укладений, розміщений тільки на гор. частині черенця: 1) роблений гребенем, тісно анкаковатий (старший), хвилястий, більш розтягнутий (молодший), або група рівнобіжних прямих ліній, — 2) роблений простим рильцем вузлик або ріпка ліній (ма-бути, чим молодша, тим ширша), обведена раз або кілька разів спірально кругом черенця. Від кін. X до кін. XIV вв. появля-

ються на Укр. кераміка: 1. із VII в., 2. із IX-X вв., 3. із XI-XII вв., 4. із XIII-XIV вв., 5. 1 б. із XVI-XVII вв.

тичні гончарські знаки (дворамні хрестики, алич та з поперечками на вісних раменах, зірки, коліщата, свастика і т. д.). Найкраща хронологічна ознака — різно профільовані вінци, що стають щораз ширші та багатше розчленовані (пр. для XI в. характеристичний трикутний перекий його берега). Від XI в. появляється покращка, перейнята, мабути, із готської кераміки, та заглиблення далі неї на внутр. стороні вісця. Форми горщиків є дальшим розвитком попередніх, вух на кухонному посуді нема. Вийняток із цього погляду творять: 1) великі грубостіпні амфори на вино („корчаги“ діюнасці) із заокругленим дном (без вісця) та з 2 вел. вухами, відкриті по цілій пов. ритими гребенем поземними групами рівнобіжних ліній; на дальших зах. землях з воли кнів. імпорт, а витворилена, певно, з візант. первозорів, — 2) малі амфори з 2 вухами на черенці, переважно на Наддніпрянщині. До підліг перков гончарі робили поливані кахлі, жовті, гніді та білдозелені, з них укладали різні взори (абережена частина такої підлоги є на Благо-віщенському перквищі в Залужці б. Галича). Такі кахлі знаходяться окремо на всіх майже перквищах кол. княжих городів (у Галичині: у Крилові, Звенигороді, Теремовлі й Белзі) я є мабути кнів. імпорт.

Доба відродження (XV-XVII вв.). XV в. є переломний для розвитку кераміки. Крім пережитків із княжого доби появляється посуд, що вказує вже на фабричний виріб. Глина вже краще чищена, випал однако-ний, стіни тонші, переважно брудно-жовта-

вої барви, в орнаменті зникає гребенем ритий хвилястий мотив, зате виступає спорадично орнамент вужиковий та прямолінійний, мальований ясно-цеглястою фарбою на білдо-жовтому природному тлі посудина. Появляються нові форми, пр. ширмиски з гостро заломаними вінцями, вухо. Перша полова кахлі до печей, жовтао-цеглястої барви, неполиваних іще, а ростилиним, фігуровим та геом. орнаментом у гот. стилі. XVI-XVII в. творять у гончарській продукції замкнену в собі цілість щодо матеріалу, техніки та форм. Посуд роблять тепер із добре чищеної глини, дуже добре вивалений, темно-попеластої або ясно-жовтої барви, стіни дуже тонкі, їх поверхня шоретка, орнамент роблений зубчатим, пих 2 мм. грубим колом; спершу судинні вужки, пізніш — окремі півміснички різкими вгору. Багатство форм дорівнює вже теперішньому, попри різні вухаті горщики, дабани, миски та стижковаті покращки з плескатим гудом — поналяються риночки на трьох ніжках із пустою всередині ручкою, щоби втикати дерев'яний держак. Характеристична тут мисова полова венечного шкла (чотирокутні пляшки, дрібні грушковаті античні пляшечки-фіолі та ін.). Від кін. XVI в. поналяється жовта або ясно-біла полова, пізніше й зелена, спершу тільки в середині горщиків та на вінцях, ошела й на плечах черевця. Поливу дістають і кахлі до печей із ренесансовою орнаментикою.

Література. Niederle L., Život stárhých Slovanů, III, Praha, 1921; Strauss K., Studien zur mittelalterlichen Keramik [Mansbibliothek XXX], Berlin, 1923; Козловська В., Таврійський посуд слоо. доби, Київ, 1926; Eisner J., Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933.

Я. Пастернак.

До вел. розвитку, в техніці та в мист. зразках, доходить к е р а м і к а в XVII-XVIII в. Із Німеччини, Чехії та Угорщини приходить пишні барокові форми, значно укр. народом перетворені, поналяються своєрідні орнаментальні мотиви, передовсім у к а х л е в о м у виробництві. Під впливом цехових організацій удосконалюється техніка та рисунок, переважає декоративність, багатство й насиченість кольорів. На кахлях змальовують цілі композиції рослинні і тваринні, також образки побутові й історичні: стрільці, козаки на конях, запорозькі курені, бандуристи, кораблі, корчма з товариством, що бенкетує, білка з татарами, гетьман Сагайдачний і т. ін. (великі збірки в музеях Києва, Запорозжя, Чернігова, Львова та ін.). Крім розмальованих поливаних кахлів, що з них складали печі та обклали стіни, виробляли й кахлі однокольорові з углибленими, плектичними візерунками, відповідно до озалу, темно-жовтого або червоного тону. В XVII-XVIII на тех-

ніка укр. керамічних виробів стояла так високо, що укр. майстрів запрошували до ін. країн, зокрема на Московщину, де керамічні вироби лише зароджувались. Після підпаду керамічного виробництва у 2. пол. XVIII в., значне оживлення наступає з кін. XVIII і поч. XIX в., коли поветас на Україні цілий ряд фаянсових і порцелянових фабрик із новітньою більш удосконаленою технікою виробництва: Межигір'я під Києвом, Корець і Баранівка. В Межигір'ї фабрика заснована 1798 р., найбільшого розв'язку досягла з поч. XIX в., в 60. рр. закрыта; її вироби візувались найбільш на англійські, завдяки чудовій глині досягали вел. тривалости й різноманітності кольорової поливи; крім посуду, виробляли й образи, різне приладдя для церков та статуєтки незвич. тонкого мист. виконання (найкраща збірка у Всеукр. Музеї в Києві). Фабрика в Корці (1790-1832) виробляла фаянс і порцеляну під провідом братів Мезерів та візувалась на сакс. виробок, а навіть дорівнювала їм із мист. і техн. боку. Корецький посуд, витончено-простих форм і делькатно орнаментовані, робили спершу у стилі Людовіка XVI з денкими укр. нар. елементами і з поч. XIX в. ампірового стилю. Родина Мезерів оснувала порцелянову фабрику в с. Баранівці 1797, де здебільша відбивались впливи натуралістичної нар. орнаментики в формі квітів, дубового листа та ін. Фабричними марками цих двох фабрик були назви „Корець“ і „Баранівка“ — кирилицькими й лат. буквами (найкраще збірка у пром. музеї у Львові). Під кінець XVIII в. була ще порцелянова фабрика в Чуднові й Томашові, з поч. XIX в. цілий ряд фабрик: Волокитно під Черніговом (Михайленських), Городища б. Корця, Любич і Потапич під Равою Руською; під кінець XIX в. — у Глинявах б. Жовків; красива мист. пром. школа в Коломиї, заснована 1878, старалася візуватись на гуцульських нар. зразках.

Нар. (селянське) гончарство розвивалося різночасно з порцеляновим виробництвом, та з підпадом цього останнього з кін. XIX в. залишилося єдиним репрезентантом цієї галузі укр. мистости. Сел. кераміка виробляє посуд із анич. глини без поливи й мальовану кераміку з поливою. Найбільш поширений тип опуклого посуду: горщик, горнець, горня, двійнята або близнята; різні роди мисок: друшлики, покришки, тарілки, макітри; посуд у формі вальди: ринки, слюбки, гладушки, глечки та ін. Крім цього, декоративні вироби: куманики (куманці), кірці, кадильниці, ліхтарі, свічнички; техн. вироби: рура, дахівки, кахлі й, нарешті, дабани й фігуровий посуд: зембики, льви, коники, баранці, коси, цінні і т. д. Всі вироби мають незвич. багатство форм і орнаментальних прикрас. Найбільш архаїчні форми мають миски, що ведуть свій початок із доіст. часів

і трипільської культури мальованої кераміки. Інші форми занесені зі сходу, з античної Греції й зах. Європи. Фігуровий посуд бувас стилізований або трактований цілком реалістично. Поруч із заг. поширеними формами зустрічаються незвичні своєрідні аразики, що залежать від творчості окремих околпів та індивідуальності майстра.

В орнаментіці своєрідні риси дають: Подільця, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Сокальщина, Гуцульщина, Бойківщина й Закарпаття б. Ужгороду. На Поділлі й Волині переважають абстрактні мотиви безконечності, зигзаків, різних хвилястих ліній і кривулчок, що найіраче відповідають формам посуду, виробленого на гончарському колі; рівночасно зустрічаються сполуки ростиинні і тваринні мотиви (Зіньків, Адамівка). Визн. нар. мистці: Бабуца з Зінькова — один із найважливіших майстрів, що разом із своїми доньками створив своєрідні мотиви незрівняної краси; Василь із Бубнівки, відомий вишньою орнаментикою. На Київщині, особливо на Полтавщині, більше вживають стилізованих ростиинних мотивів із використанням вел. кольористичної скалі. З низи, майстрів були відомі фігурові виробами: Каленик Масюк і Андрій Шуренко з с. Дибинців б. Канева та Марко з с. Цвітного. На Полтавщині визн. осередком гончарства було с. Опішні; з окремих майстрів помітні ймена П. Ночовника б. Опішні та Павла Калашника б. Миргороду. На Чернігівщині й Сокальщині, поруч із геометризованими ростиинними мотивами, часто зустрічаються рисунки птахів та ін. (особливо на кахлях). Вироби майстра Пузири на Чернігівщині близько стоять до майолікової техніки з делікатно виконаними квітами зах. характеру. На Закарпатті ужгородські вироби помітні тим, що лінійчаста орнаментика с з різних яєних кольорів, виконана яєич. на темному, майже чорному тлі. На Гуцульщині виробництво зосереджене у трьох підгірських містечках: Косів, Кути, Пістичь. Орнамент переважно ростиинний, мотиви часто геометричні (хрести, зірки, трикутники), рідше тваринні — як центр композиції (птахи, олені, льви та ін.), а навіть людські постаті в архітектурні мотиви. Розмальовування переважно зеленими й жовтими фарбами при темно-брунатних контурах самих рисунків. Визн. майстри: Петро Кошак із Пістичь, М. Кошук із Косова, Олекса Бахмунський із Вишнівці.

З поч. XX в. укр. керамічне виробництво відроджується в окремих майстернях і школах, що стараються наслідувати укр. нар. аразики та в прикрасах використовують нар. орнаментіку. В Галичині відомі були вироби фабрики ін. Левинського. На Придніпров'ї — гол. в мист.-пром. школах у Миргороді, Києві й Кам'янці. Останніми часами вел. мистецького рівня досягнула ме-

жигірська керамічна школа (праці під проводом мистців В. Седяра, О. Палленкової й С. Томаха) та мист.-пром. школа в Кам'янці під проводом В. Гагенмейстера. В Галичині плекас гуцульські нар. вироби кооп. „Гуцульське мистецтво“ в Косові; з порцелянових виробів фірма О. Онисько дала кілька аразів сервісів із орнаментикою роботи В. Дидишока. Вел. мист. партії мають проєкти дитячого сервісу та ін. аразів, композиції графіка М. Бутювича.

Література: „Искусство“, 6-7, Київ, 1911; „Діюстр. Україна“, Львів, 1913; Михайлів Ю., Шляхи укр. кераміки [„Життя і революція“, XI], Київ, 1926; Фриче М., Гончарство на юге Черниговщины [„Матеріали по етногр.“, III], 1926; Вовк Х., Студії з укр. етнографії та антропології, Прага, 1927; Сняська Е., Кахлі Чернігівщини [„Український музей“, том I], Київ, 1928; Фриче М., Форма і орнамент посуду з Поділля [„Наук. збірник лєнінградського Т-ва“, том I], Київ, 1928; „Матеріали до етнології“, том II, Київ, 1929; Шульгина Л., Гончарство на Поділлі, Київ, 1929; Sewerup T., Pokuca majolika, Kraków, 1929. В. Січинський.

Писанки пишуть на весну, перед Великоднем. Віковий зв'язок писанки з Великоднем витворив багато легенд і нар. переказів на бібл. теми, що ніби роз'яснюють їх походження. Одначе антич. вірування та гри, зв'язані з писанками, що зберігаються в народі по нинішній день, укакують, що писані традицією сягають глибоко в дохрист. часи.

Дослідники зв'язують писанки з сонячним культом, що прийшов до словян зі Сходу. Ййце — як зародень життя — було символом бога-сонця, що все оживляє. На славу божества ййце прикрашували знаками, що символізували прикмети бога-сонця: добро, радість, щастя, благословення. Деякі мотиви: гачковий хрест (смастика), трючок (трьохквтер), рожа-зірка (розета), що повляються часто на писанках, — уважують дослідники за символи прикмет соняшного божества. Зв'язок писанкових мотивів, особливо геом., із рисунками доіст. кераміки промовляє теж за старовинність писанкового орнаменту.

Звичай писати великодні писанки поширений скрізь на укр. території. Займаються ним, здебільша, жінки. Пишуть воском або вишкрябують уаір на закрашеній поверхні. Воскова техніка така: писаком (писальцем), себто рурочкою, скрученою з тонької блшши, прикріпленою не-слід до держака, та наповненою розтопленням воском, рисують контурами та площинками візр на поверхні яйця. Зарисоване так ййце кидають у холодну фарбу; місця незарисовані закрисяться, зарисовані воском, як його усунути, дають білі контури та площини — і так повстане писанка з білим рисунком на

барвному тлі. Коли писанка має бути 3-4 барвна, фарбовування воском повторюється на різних красках, при чому додержана така послідовність барв: від найяскравішої до найтемнішої. Такий спосіб писати зближений до батикунання, воскового способу прикрашувати тканини в Індії. Відміна воскового способу є капанія: вір накалюють зі свічки на поверхню яєць безпосередньо або за поміччю шпильки. Перший спосіб покривав писанку грубами, першими пятами, другий — накапану цятку видовжує в риску, згубила на одному кінці; а таких рисок укладаються на писанці мотиви багато-раменної розети або вілещі. Писанки капані, адебільша, двобарвні. На закрашеній поверхні яєць вишкрібують мотив дротиком, голкою, шпилькою. Писанка з вишкрябаним орнаментом є двобарвна й особливо поширена в Бойкищині під назвою „різбленка“. До закрашування вживають орг. фарб власного виробу — або купованих анілінових. Краску добувають із весняних квітів, кори дерев, гречаної соломи. Вивар із рослин, залежно від кількості рослини й галузу, дає чорну барву й різні відтінки жовтої („жотило“), зеленої („зеленило“), синьої, гнідої барви. Чорною краску переважно купують, деколи приготавлюють із черки (Porphyrorhiza polonica).

Перед зарисуванням писанки мотивами ділять поверхню яєць симетричними лініями на орнаментальні поля. Від кількості й напрямку симетричних ліній залежить будова писанкового орнаменту. На полях виділених симетричними лініями розміщують мотиви геом., рослинні, звірині, предметні, що без огляду на відтворену форму укладаються в орнаментальному порядку та повторюються симетрично на полях. Мотиви ці творять зміст писанкового орнаменту й виступають під різними нар. назвами. Писанкові мотиви рисують контурами та площинами, при чому елементи — лінія та площина — виступають одна побіч одної: однокольорові площини обведені білими або кольоровими контурами. Рисунки писанок дуже різноманітні. На багатство писанкового орнаменту складається: впровадження різновидних елементів, що утворюють спільні мотиви або вкривають писанку рисунком одного типу (чисто геом., часто рослинним); різноманітний уклад мотивів, що залежить від поділу поверхні та способу розміщення й повторення мотивів на симетричних полях; закрашення візорів і техн. їх виконання. Вел. різновидність панує особливо серед писанок із рослинним орнаментом: різні листки, овочі, квітки, галузки, гірлянди, вазони, тощо, творять велике багатство відмінних мотивів. Геометричний орнамент має невелику кількість лінійних і фігурових елементів, різноманітність мотивів творить тут уклад рисунку. У порівнянні з геом. та рослинни-

ми — писанки зі звіриним мотивом повільно рідко; вони відтворюють цілі фігури (коник, риба, рак, голуб, півник, метелик), або частини звіриного організму („лашка“, „очі“, „крильце“, тощо). Дуже поширені писанки з предметними мотивами: „граблі“, „вітрячок“, „млинчик“, „гребінець“, гундульські „дзвінички“, „деркові“ — що творить елемент суцільного візору; вони геометризовані та, адебільша, виведені контурним рисунком.

Серед писанок можна вирізнити характеристичні групи для деяких околиць. Для Побужжя присметній рослинній орнамент і сполуки жовтих і червоних площин на чорному тлі. Полісся, Волинь, надбручанське Поділля має писанки з перевагою ясно-червоного тла. Подніпров'я дає шир. симетричні поля, де укладаються мотиви, виведені товстими лініями. Наддніпрянське Поділля знає чорні писанки, деколи з ін. темним тлом і блідим, контурово введеним рисунком. Гуцульські писанки леді, писані жовтими й білими контурами на червоному тлі, часто буває трохи зеленої, чорної й синьої фарби. — орнамент геом. укладається в цілого ряду дрібних елементів, барвно розкрашених, він дрібненькою мозаїкою покриває поверхню. Бойківські писанки переважно двобарвні, часто з вишкрябаним мотивом. Двобарвні теж писанки зах. околиць, вони повторюють мотиви багато-раменної розети на різних тлах: чорному, синьому, жовтому, зеленому, фіолетовому.

Орнамент, відвіків вироблюваний технічно на поверхні яєць, творить деякий шаблон в укладі і традиційно переносить мотиви. Міркуючи зі збереженого матеріалу — зміни в орнаменті незначні, вони виступають гол. в добірї мотивів, що розміщуються на симетричних полях. Та проте в нових мотивах видно змагання вивагати яскраво зміст рисунку — чим раз більше використовують квіти й закидують геом. форми. Писанки є зразком нар. малюнка, що найповніше себе тут виявляє. Гол. рисунком і кольористикою вони споріднені з вишивками, витинанки та стінним мальовством, що виїшли зі спільного середовища, місцевості — а деколи й тих самих рук, бо писанчарка є часто добра шваль, вмє й вишивати й розмалювати візори (гл. табл.).

Література: Сумцов Н., Писанки, Київ, 1894; Кордуба Мирон, Писанки на гал. Волині [Матеріали до укр.-руської етнології, том I], Львів, 1899; Кулжинскій С. К., Описаніє колекції народныхъ писанокъ, Выпускъ 1, Москва, 1899; Шухевич В., Гуцульщина, IV [Матеріали до укр.-руської етнології, том VII], Львів, 1904; Щербаківський В., Основні елементи орнаментациі укр. писанок та їх походження, Прага, 1925; Гургула Ірина, Писанки схід. Галичини й Буковини у збірці Нац. Музею у Львові [Матеріали до етнології]

й антропології, том XXI-XXII, 1]. Львів, 1929; Тарновецький В., Як гупули пишуть свої писанки? [Матеріали до етнології й антропології, том XXI-XXII, 1]. Львів, 1929; Таранушенко С., Українські писанки, як пам'ятки народного мalarства [Наукові Записки, Харків].

1. Гургула.

Шклянні вироби знані на Україні вже в княжих часах, як це вказують розкопки шклянних майстерень б. Десятинної церкви в Києві; вони славлялися своїми витими нараменниками та ін. виробами (знайдено частини пляшок, чарок, намиста та ін.). Виті шклянні прикраси часто зустрічаються і в Галичині, зокрема багато їх у Звенигороді. Гути пізніших часів XVI-XVIII вв. були, здебільша, в пивн.-зах. і пивн. Україні, де були піски й ліси, потрібні для виробництва. Найстарші відомості про гуту [1594 р.] в Белазині, далі в Потилічі, на Городенщині й в Калуші. Дуже поширене шкляне виробництво в XVII-XVIII вв. на Волині, Поліссі, Київщині і взагалі на Правобережжі, також на Чернігівщині та Слобожанщині. В поч. XIX в. було на Чернігівщині 11 гут, на Волині—11, Київщині—8, Поділлі—4. Укр. гуті виробляли, крім шибок для вікон і пляшок, також фігуровий посуд і навіть кришталевий. Відома фабрика дзеркал і кришталевого скла основана в Києві 1720 р.

Про вел. розвиток гутництва на Україні свідчить і багата термінологія техн. приладів, роб. спеціальностей (гутники, шклярі, шударі, осмольники, попілники та ін.) і самих виробів—посуду: банька, барильце, бунька, глечик, кружка, кубок, куманець, куклик, оболота, погребеш, штоф, шлянка, слюк, сузіяка, пляшка, чарка, штонка, та ін. Форма посуду була незвич. різноманітна, не позбавлена оригінальності. З мист. боку найцікавіший посуд у формі різних звірів, найчастіше ведмежки (ведмежого культу), баранці, зайці, півники та ін. для різних смачних напоїв. Вел. значіння мав колір виробів: блідо-зелений, молочно-блакитний, синій, вишневий, жовтий, фіолетовий, і сполука кількох відтінків. Малюване шклярство з орнаментикою й фігуровими рисунками, відоме з XVII-XVIII вв., дає цікаві зразки переважно рясної орнаментики, рідше тваринної, а то й людської постаті й цілі побутові образки. Найкращі зразки зберігаються у Всеукр. Музею ім. Шевченка в Києві, по музеях Полтави, Сум (збірка Гансена), Львова й Ленінграду.

У XVI-XVIII вв. укр. скло вивозили до Московщини, Білорусі, Риги, Петербургу та ін. Коли шклянні вироби почали виробляти на Московщині (перша гута в московському повіті щойно 1634), то наслідували техніку й форми укр. посуду. Але ще довгий час із України вивозили до Московщини краще укр. скло „синє“, антич-

не скло і кришталевий посуд. Найбільш розвинулося шкляне виробництво на Чернігівщині у 2. пол. XVIII в. (найвизначніші майстри—родина: Скабичевські, Чумаки, Білозерські, Лосі, Іваніцькі). Краї й більш гуті були: Хотимівська, Вепрівська, П. Завадовська, Воронівська, Розумовських та ін. Значно підупало гутницьке виробництво з поч. XIX в. через вицнення лісів моск. господаркою на Україні. Від середини XIX в. на Україні випирас місцеве виробництво дешево моск. скло а на зах. землях закорд. виробництво, зокрема чеське. В 1890 р. з численних чернігівських гут залишилося лише 4, а з початком XX в. не було вже ні одної. Тепер збереглося кілька гут, що виробляють лише звич. скло, на Київщині, Волині й Поділлі.

Література: Біляшевський М., Старе укр. скло [„Свій“, 5-6]. Київ, 1913; Модаалевський В., Гути на Чернігівщині, Київ, 1926; М. О., Українське скло, [Глобус, 11]. Харків, 1929.

В. Січинський.

Вироби з паперу. До цієї галузі нар. (селянського) мистецтва належать різні прикраси української хати, вироблені з кольорового паперу—штучні квіти й такі декоративні прикраси, як „павучки“ та ін. Штучні квіти сел. виробу мали ту цікаву прикмету, що були більше чи менше стилізовані, але під впливом міської продукції з чисто-натуралістичним трактуванням, згодом утратили свою мист. приваду. За найцікавішу галузь сел. виробів із паперу треба вважати вирізи (витинки) з кольорового паперу.

Витинки звич. розписують на стінах хат у формі прикрас. На жаль, досі мало звертали уваги на цю своєрідну й дуже багату галузь нар. мистецтва. На Поділлі витинки привішують на стелі, на стіні по під стелю, поміж вікнами, над ліжком, на печі й навіть знадвору під стріхою. Іноді їх додають до стінних розписів, як складовину малюнку. Порівнюючи з розписами хати, витинки з витвором новіших часів, зміст їх різноманітний, переважують мотиви геометрично-симетричні: розетки або „лірки“, далі—квітки, вазончики, тварини й чоловічі фігури. Роблять їх, складаючи центральний папір, який у аложеному вигляді витинають ножем або ножицями. Подібно складений папір дає прості симетричні мотиви дерев, вилонів, ітахів. Кілька разів складений папір (гармонійкою) дає ритмічний ряд фігур, хорооводу, традиційно дав-

Витинки з паперу з Поділля.

нього походження. Після розеток найбільш поширені мотиви хатніх тварин, крім того, „ляльки“ (с. Бакоти), „краковик“ (с. Кізя), „лавуки“, „голуби“, „орли“, „паньки“ (с. Бакоти), „москаль“. Цікаву групу творить „рушники“ з мотивами справжніх тварих рушників, вишивок і килимів. За матеріал до витинків править кольоровий дискусий папір, рідше золотий (с. Студенця). Вирішують витинки переважно дівчата й молоді (визн. артистка О. Отаманюк із с. Бакоти), рідше чоловіки (Ів. Громик із с. Кізя). Роблять витинки без попереднього рисунку, а орудують лише ножицями, що дає більшу певність рисункові — без зайвих подробиць. Барви паперу аляч, якрані й контрастові (чорна, жонтогаряча, синя, темно-червоно, гіда), часами ніжні, блді: жовтава, зеленкувата, та ін. Розмір витинків залежить від місця призначення: пр. невеликі „зірка“ від 7-8 см. прикріплюють у ритмічному чергуванні кольорів адовж сволоків, до 40 см. завбільшки на стінах та на сталі. Крім однокольорових витинків, роблять в кілька барв, накладаючи одну витинку на другу. Багатство, дотепність та оригінальність форм, що їх витворює майстерна рука нар. мистця — роблять цю галузь декоративного мистецтва незвич. привабливою й цінною. В останньому десятилітті витинки з паперу введено в укр. школах як окрему галузь ручних мист. праць, але ж асобні й мотиви укр. нар. витинків використовували до деякої міри тільки в Наддніпрянщині; на зах.-укр. землях по школах поширилися шаблонні універсальні мотиви, витворені в німецькій школі.

Література. Широцький К., Очерки по історії декоративного мистецтва України, Київ, 1914; Левитська Л., Сел. стінний розпис на Поділлі, Київ, 1928; Гагенмейстер В., Настінні паперові прикраси Кам'яниччини, Кам'янець, 1930.

Література для стінного розпису: Кржемінський К., Стінні розписи на

Бандура. А — ручка, Б — округлість бандури, тзв. бранка, В — веріжок, або дейка, Г — голосник, Д — приструнник, до якого прикріплені струни, Е — вошіяка, Ж — голова, З — кілочок, І — 6 товстих, довгих струн — тзв. бунти, 3 нм 4 перші — басы. І обвивка тзв. сухалогинцю, 2 і 3. — тм басы, кишкові, овачі, 4, мідна, дротова. 5, терція, 6, прима—обидві кишкові римські, К — 6 коротких струн, тзв. приструнни (тсі кишкові). Вгорі зліва поперечний перекий свалу бандури, Г — голосник, С — спідиж.

Уманщині, Кам'янець, 1927; Левитська Л., Сел. стінний розпис на Поділлі, Київ, 1928; Берченко Є., Настінні малювання [Дніпропетровщина], Харків, 1930; Гагенмейстер В., Сел. настінні розписи Кам'яниччини, Кам'янець, 1930.

Загальні огляди та підручники з іст. укр. мистецтва: Біляшевський М., L'art rustique d'oukraine [Studio, Num. special]. London, 1912; Щербаківський В. і Д., Українське мистецтво, I-II, Львів, 1913, Прага, 1926; Модзалевський В., Українське искусство, Чернівці, 1917; Широцький К., Українське мистецтво (в серії парт.) Київ, 1918, 2. вид. Берлін, 1921; Народне мистецтво Галичини і Буковини, Київ, 1919; Голубець М., Начерк іст. укр. мист., I, Львів, 1922; Антонович Д., Скорочений курс іст. укр. мистецтва, Прага, 1923; Січинський В., Конспект іст. всевітнього мистецтва, Прага, 1925, II. вид. Прага, 1928; Павлуцький Г., Історія укр. орнаменту, Київ, 1927; Corblan S., L'art ukrainien [La Nervie, № IV-V], Bruxelles, 1928.

В. Січинський.

Народні музичні струменти. I. Струнні

(грають щипком): 1. Кобза, ін. назви: кобо, кобуз; первісний вигляд, ні стрій не знані, здається, подібна до бандури.

2. Бандура — зах.-европ. походження, назва, здається романського походження (сп. bandorio, іт. bandora), на Україні в пол. XVII в. вже нац. струмент, пізніше забутий, у XIX в. грали на бандуру хіба сліпці-бандуристи; в XX в. відроджений (Хоткевич, Бмель), при чім будова улягла амінам; тепер бандура (інтелігентська) зближається до торбана, навіть із двома головами. Струни бандури: адовж ручки — басы, короткі — приструнки. Стрій бандури (з Золотоноші):

Модерна бандура, з двома головками.

У суч. бандурі стрій неусталений.

3. Торбан, — походить від люти, колись дуже поширений у цілій Європі, гол. в Італії (theorba, tiorba) та Франції (theorbe, tiorbe, tuorbe); на Україні від XVIII в. улюблений серед коз. старшини та в колах укр. шляхти, виходить із ужитку в 50 рр. XIX

під через більшу складність і німоти виртуозности в грі, в народі не вдержався. В будові впадають у очі дві головки. Стрій і групи струн:

4. Гуслі (вор. „гусли“ — гудіти, грати), — схід походження, первонавір, мабуть, у створ. струнному струменту „псалтирі“, де на квадратній рамі було натягнутих декілька струн; у слов'ян гуслі — агодом назва для всіх струнних струментів, гол. скрипки, або на струнний скрипковий типу (чес. housle — скрипка); спершу це була арфа в формі лежальної, у XIV в., гуслі-псалтир — у формі трапезу зі заокругленими кутами, в XVII в. „клявікорди“ гуслі — звичайні і на сільні.

II. Струнні (грають ударом): Цимбали, — споріднені з гуслими-псалтирем. На верхній дошці („голосниця“) 12 або більше „бунтів“ (в Наддніпрянщині від нім. Bund), або „пасем“ (у гупулів) по 4 однаково стросних струн. Бунти переходять понад короткою кобилкою та понад протилежною довгою кобилкою й навпаки. Діляться на „баси“ (довші струни) та на „канти“ (коротші). Стрій у основі діятонічний (є в відмінні), тоновий розсяг залежить від величини струнгу (буває різна), залежно від кількості бунтів, пересічно 2-3 октави. Стрій:

Канти (6 тонів із лівого боку)   Баси (12 тонів на середній частині цимбали)

Удари роблять паличками; „пальчатками“ (гупульське) або „пацючками“ (гал. Підгір'я).

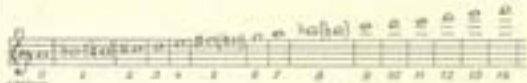
III. Струнні (грають смиком): 1. Скрипка, 2. Підбасок — (у Наддніпрянщині „басоля“), посередній струмент між шольончелею та контрабасом (приблизно 130 см. великий), звич. триструний; уживають тільки при абірному музичуванні (гл. VIII) для танців.

IV. Струнно скрипковий струмент: Ліра, — звана декуди „реля“, походження невідоме, на заході Європи відома в XVI в. Має три струни (рідне чогири): 1. „байорок“, 2. „тенор“ (незмінний стрій, постійно гудуть), 3. мельодія (для пісні); скорочують-

Бандурист із Харківщини.

ся клявішами, що закінчені рухомими „витами“, або „пінклявішами“, через те можливо відповідно інтонувати, гол. переходити з мої на dur, та навпаки. Стрій:

Тоновий розсяг залежить від кількості клявішів, доходить до 14. Може зачинатися від котрогонебудь тону.

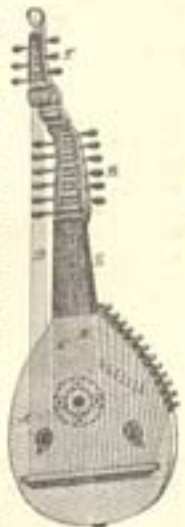
V. Духові струменти, майже виключно дерев'яні:

1. а) Сопілка (дулка) — дерев'яна цівка (з бузину, калини, ясеню, ліщини, кори), має 6-7 дірок зверху, часом ще одну знизу; залежно від того, як її задувати — сопілки бувають: а) денцівка, а готовим свищиком, що знаходиться в дещо губника; б) теленка, така сама, тільки з кори або ліщини; в) жоломіга, подвійна денцівка, з одного куска дерева, з 5 дірками (2+3), на Гупульщині, ймовірно, походить іще з ки. часів. б) Сопілка „на зуб“, більша розмірами, ніж денцівка, без свищика, задувається до загостреного початку сопілки; в гупулів сопілка „на зуб“ зветься флюра („флосра“).

в) Сопілка без губника й без дірок (уживають на пастухи), на неї грають аліквотними тонами, які добувають відповідним у-

кладом губ, відповідно сильно задуваючи та затякуючи, чи відкриваючи кінець. На сопілках можна грати, гудучи рівночасно кілька тон, і це робить враження двоголосу. На денцівку можна грати „на бур“, себто коли затуляти губами свищик, тоді тон сильнішає. При грі до танку можна на денцівці дістати враження цілої музики: голос сопілки + „бур“ + гуд.

2) Свирізь — ряд тростинних цівок різної довжини, сполучених або спертих на спільній підставі (в гупулів „підлога“); цівки мають позатикані два відповідно поуставлюваними чопниками. Це уможливило бажану тонацію (настросні). Свирізь загубає, на неї грають іще на полонинах гупулі.

Торбан, А — веріанк або дека з великим голосником посередній і двома меншими внизу, Б — ручка, В — головка, де накручують струни (ж), Г — менша головка, де накручують майже всі басові струни тзв. втори (Д), Е — найкоротші струни (тзв. преструнки, Іа + Іб-13).

Первісні гуслі.

3) **Трембіта** — довга дерев'яна труба, 2—2,5 м. завдовжки, з одного куска дерева, розрізаного, вижолобленого та обчищеного березовою корою; верчення або рівнобіжне 2,5—3 см., або мало стіжковате, в останніх 50—60 см. (зав. „голосиння“) ступінево поширюється до 6—7 см.; грають поодиноко на полонинах і абірно на похоронах та на нар. святах; звук тушній, притьмарений (гл. том III, стор. 317.).

Гуслі-псалтер із XIV в.

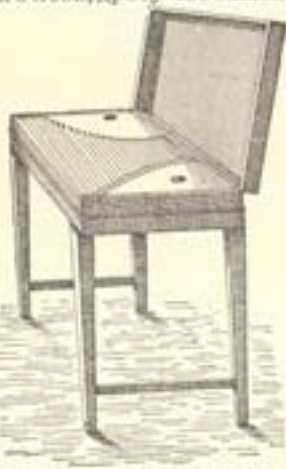

Клавикордні звичайні гуслі.

4) **Ріг** — струмент виключно пастиший, 0,40—1,20 м. завдовжки, з вологих рогів, із блих та дерева (роблять як трембіту), при чому верчення стіжковате: обидві половини зв'язані обручками з лози, дроту або заліза.

В півн. Холмщині знана хлоп'яча дерев'яна труба — ліґава.

5) **Дуда** (волінка, дудка, коза) — складається з міха (резервуар), зробленого з невинправленої шкіри, алувленої з живого кізла. У міху — три „голосички“ (гнизда з дерева), куди входить: а) „сиґає“, ним повітря вдувають у міх, б) „бас“ або „гук“, зложенний звич. з трьох частин, що входить одна в одну, та з чолика, яким замикають гук, щоб дуда „гучіла“, в) дві „карабки“ з різком, себто дві цівки з пишцями, в одній

Клавико, дві гуслі на стільці.

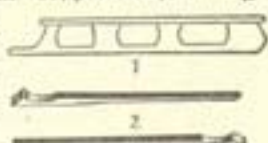

Цимбали.

із них, замкнений, в дірки як у сонці, та одна дірка знід споду („глухий“ кінець); різком має одну до дві дірки. „Хлипанки“ пишциків зроблені з тростини або рідше з металю. Дуду можна строїти. Вона — струмент сольовий, пастиший, але ж грають на

неї й окремі „лударі“, „дудники“, „лударик“, „кобарі“.

VI. **Ударні** (ритмові струменти): 1. **Буфон** (тарабан) шар. обруч, обтягнений із обох боків шкірою, а то й тільки з одного боку — неозначеної висоти тону. На бубон грають або буланкою з дерева, або рукою так, що сувають долонею і дріботять пальцями. Не рідко на бубні буває „чинель“ — тарілка з міді (piatti), в яку вдаряють куском заліза (цвяхом).

1. Підставка цимбал, зав. кобила, 2. палички.

2. **Решето**, малий бубник із одною шкірою — в дерев'яній стіні є металеві коліщата.

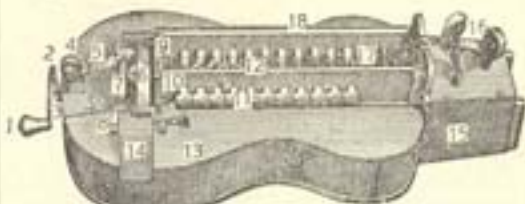
У старовину жили ще козаци тулумбасів і літаврів, подібних до теп. орхестральних тимпанів (гл. Ілюстр. II том, 504 стор.).

VII. Зовсім окремий струмент є — **дримба**, дуже розповсюджена на всіх укр. землях, гол. між молоддю, адяється, походить із заходу, знають її в Франції (гл. I, ст. 1148).

VIII. **Збірне музуквання** відоме майже виключно для танців, і в, рідше при ін. нагодах: жива, походить з запросини на весілля, привитання важливіших осіб, запросини на забаву і т. д. — але й тут це тільки наче передогра до танців — які потім мають

Бас на три струни (С. Мізан, Чернігівщина). Дерев'яні частини металеві а шкати дряткові, 1. міронетрична шрубка, яку після настроєння басу закручують так, що ледви торкається гострим кінець шпалової дощечки (2). 2. приструнник. 3. шкелія дощечка, приліплена шкельюю смілою, 4. місце, за яке музикант притискає бас лівою долонею до живота. Бас перекишують через ліве плече.

Ліра. 1. троник, 2. горба, 3. валок, що прозодить серединню ліри, на ньому крутиться колесо — смічок, 4. дзядик, 5. байор, 6. колесо, 7. підставка — кобила до мельодії, 8. дві підставки до тенора й байора, 9. брунар, 10. клаватура, 11. клавій, 12. нати (підкладка), 13. дена, 14. налубок, 15. шна, 16. кішка, 17. струна, зав. мельодія (тенор і байорик не видні, є у спод), 18. свартук.

бути. Найчастіше стрічається зав. трієста музика; гол. струмент: скрипка — ви-

грає мєльодію; ритмічний струмент — підбасок (бас), бубон або рєшєто; супровідний, що зміцнює мєльодію, — цимбали, підбасок, друга скрипка, останніми часами подекуди кларнет. На Гуцульщині троїста

Сопілки. 1. Наддніпрянська сопілка, музика — денщик, 2. дудка, якою грають на скрипці, «уб», 3. польська сопілка, 4. сопілка з Ковалі.

бубон; Підгір'я (Калуш) — скрипка, цимбали, підбасок; Стрийщина — скрипка, кларнет, підбасок; Лемківщина — скрипка, підбасок, рєшєто; Київщина — скрипка, кларнет, бубон (весільна музика); втім можливі й інші інші комбінації, передусім із сопілкою, що її пера уживають як додаткового струменту.

Література. Фаминцынъ А. С., Гусли, русс. нар. инструменти, Спб., 1890; — Домра и средние ей музыкальные инструменты русского народа; баладайка, кобза, торбанъ, гитара, Спб., 1891; Боян (М. Лисенко), Народні музичні струменти на Україні [„Зоря“, 1 і 4-10], Львів, 1894; Студинський К., Лірика [„Зоря“], Львів, 1894; Шухевич В., Гуцульщина, I-III, Львів, 1902; Демчук П. Д., Ліра й інші мотиви, Київ, 1903; Науманн Е., Штриerte Musikgeschichte, Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1922.

Н. Нижанковський.

Народна музика. Під укр. нар. музикою розуміємо вєсь скарб вокальних та інструментальних мєльодій, що відпам'ятованих часів, без допомоги пєсьма, удержується в усній традиції укр. сіль. людю. Розвитку укр. нар. музики не можна схопити хронологічно; до XVII в. не збереглося записів мєльодій; а проте пребагатий етногр. матеріал, порівняння його з нар. музикою сусідів, іст. джерела, історія нар. музичних інструментів — все це може дати генетичні вказівки. Укр. нар. мєльодії, в їх безлічі варіантів, знаходяться вєначе в пливкому стані, але водночас виявляють постійні типи й вирази наперсткування, що походять із різних епох та висказують на різні ступні в віковому розвитку муз. культури.

До найстарших належать мєльодії обрядових пісень, що їх ділимо на

дві групи: 1) зв'язані з роковими святами й госп. сезонами, колядки й щедрівки, гайки й веснянки, русальні, купальські й обжикові пісні — (2)

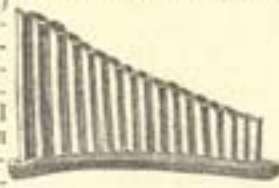
зв'язані з найважливішими подіями родинного життя — весільні пісні та похоронні голосіння. І один і другий відділ має свої типи мєльодії, що не повторюються в ін. групах, із винятком обжикових мєльодій, ідентичних із весільними.

Уже в обрядових піснях виступають дві основні форми ритмічні: свободний речитатив, що не вкладається в муз. такти, — і пісенна мєльодія з устійненою, повторюваною при кожній строфі ритмічною схемою.

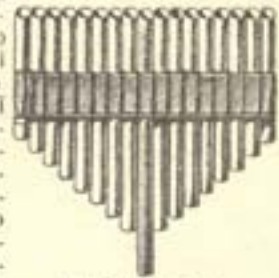
Прастарі мєльодії похоронних голосінь характеризує монотонне впріювання одного мотиву музичного, що обертається в рамках терції або кварти, з півтоном межі другим і третім ступнем скали й визначається свободним речитативним ритмом, приспособленим до імпровізованого тексту; тому голосіння й виконуються монодично (нотний додаток ч. 1).

Ця первісна форма речитативу, поширена по всій укр. території (її плакали колісє, платили плачка) досягла високого ступня розвитку на степовій Україні вєпєчно-лір думках історичних, що їх речитують профєсійні співаки „кобзарі“ або „бандуристи“ в супроводі „кобзи-бандури“ (нотний додаток ч. 2).

Виконування обрядових пісень хором у сподуді з танком повело за собою вироблення пісенної форми з означеним ритмом і симетричним укладом муз. фраз, що з мєльодії переноситься й на текст та спричинює вирівнювання віршів, правильні цезури й постійне число складів у віршах і силібічних групах. Мєльодії обрядових пісень характеризує взагалі малий об'єм (амбітус) скали; стрічаємо цілу групу старих веснянкових мєльодій, що обертаються в рамках малої терції (пр. д е f) з тонікою на першому ступні (Чубинський „Трудя“ III, стор. 113, 121, 126, 144). Весільні й обжикові мєльодії, тєв. „ладкашня“, поширені по всій укр. території, що виявляють скрізь від-

Однобічна скріпель.

Двобічна скріпель.

Річ.

ФОТОГРАФІЯ НАРОДНОГО МУЗИЧНОГО СТРУМЕНТУ

ФОТО-
ГРАФ.

міни того самого типу, виповнюють дурову або мольову кварту (пр. c d e f або c d e s f) а тоюкою на першому ступні й визначаються речитативним відтінком (нотний додаток ч. 6).

Мельодії „гайвок“ та „вєсїянок“, побудовані на кварті або квінті, визначаються живим темпом і танковим ритмом (нотний додаток ч. 5, 7); найчастіше подибувані мельодії колідок - щєдрївок не переходять об'єму сексти, чи сєптимї, а тоюкою на першому ступні (нотний додаток ч. 3, 4). Оліготонічні мельодії обрядових пісень указують на те, що розвиток укр. нар. музики йшов, здається, в напрямку розширювання скалі, починаючи від дво-тригоного об'єму аж до октави.

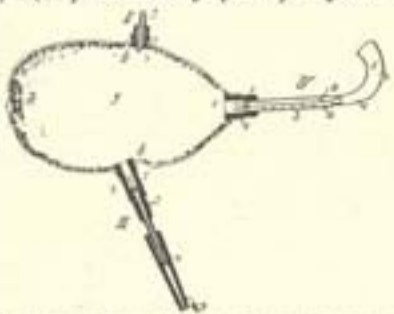
У згаданих групах обрядових пісень основна три-чотири-п'ятигонова скалі поширюється часто додатком домінанти або субсємітонієм нижче тоніки, а також цими обидвома тонами, що майже завжди бувають тільки в мелзматычних прикрасах та несуттєвих додатках. Коли ціла кварта нижче тоніки виповниться тонами мельодії, повстає вже ширша скалі, що обіймає цілу октаву, зложена з кварти адоїни і квінти або сексти вгорі, пр. g a h c' d' e' f' g', — при чому тоніка c, посередній цієї скалі, стає нісєю мельодії (центр, будова), що знаходить собі другорядні точки опору на домінанті g і II октаві, рідше на субдомінанті (f'). Це вже піаніший тип, що домінує серед укр. нар. мельодій, і будовою скалі, зложеної з кварти й квінти, наближується до церк. ладів.

Говорячи про найстаршу формацію нар. мельодій, треба згадати і про слїди ангємітоніки в укр. нар. музиці — доволі скупі, в порівнянні з музикою угро-фїнських і туркотатарських народів. Глибоким архаїзмом

U. Z. E. III.

Дуда: 1. очеретина, 2. бузїнова дутка, 3. гусачє перо.

Перекрїй дуди: I. нутро мїха, II. сїсак, який удивають повітря, III. бєс або губ, IV. наробки з рїжком.

визначаються співані при дїтячих іграх мельодії, побудовані на ангємітонічному трихорді в рямцях кварти: e g a, c d f; ангємітонічний тетрахорд у рямцях квінти подибується в деяких піснях весільних. Серед весїянок подибуємо навіть повну скалі ангємітонічну, зложеною з кварти й квінти: g a c' + c' d' f' g'.

Значна частина укр. нар. мельодій виявляє в будові скалі ріані середньовічні церк. лади, — знайомість із ними могла поширитись у схід слов'ян через візант. впливи. Такі мельодії характеризує недостача розв'язаного почуття тональності, що виявляється в часто подибуваних закінчених мельодії на дол. домінанті або на другому ступні скалі; в цих мельодіях приходить домінанта й навіть субдомінанта до рівнорядного значіння осередків мельодії побіч тоніки. Зпосеред середньовічних церк. гам найчастіше виживається в укр. мельодіях: гіпюнійська, дорійська (нотний додаток ч. 2, 8) й мїксолідійська (нотний додаток ч. 4); подибуємо також гіпюдорійську, гіпоміксолідійську скалі й ін. Деякі мельодії побудовані на витинках із цих гам, пр. на секеті скалі дорійської, лідійської й ін.

На думку Сокальського й Лїсенка, в укр. нар. музиці панував колись строгий дїтонїзм, який і досі зберігається геть-чисто в рос. піснях. Нічого й казати, що хроматизація мольової скалі — це на укр. ґрунті являє розмірно піаніше.

Одні (Кл. Квітка) пояснюють його гр. впливами, що дїставалися через безпосередні взаємини ст. Руси з Грецією й через посередництво балканських народів (після поневолення півд. слов'ян турками протягом XV-XVI в. з'являються в Польщі й на Україні серб. мандрівні співні, як про це свідчать згадки в іст. джерелах); інші (П. Сокальський) вказують на впливи схід. народів (персів, арабів, османських турків, кримських татарів), як на джерело хроматизації; автім — можна здогадуватися, що в деяких іст. добах виявляли свою силу рівно-

Дулар.

Решето (закінка з музею МТШ).

Дрїмба.

Одні (Кл. Квітка) пояснюють його гр. впливами, що дїставалися через безпосередні взаємини ст. Руси з Грецією й через посередництво балканських народів (після поневолення півд. слов'ян турками протягом XV-XVI в. з'являються в Польщі й на Україні серб. мандрівні співні, як про це свідчать згадки в іст. джерелах); інші (П. Сокальський) вказують на впливи схід. народів (персів, арабів, османських турків, кримських татарів), як на джерело хроматизації; автім — можна здогадуватися, що в деяких іст. добах виявляли свою силу рівно-

біжно обидва згадані впливи. Хроматичне пересування 4. й 7. ступня мольової скали на пів тону вгору поволо за собою появу характеристичної ноти (Leitton), а також надмірних і зменшених інтервалів (надмірної секунди, надмірної і зменшеної кварта) та зв'язаний із цим цілий ряд характеристичних для укр. мелодики зворотів (нотний додаток ч. 9), які особливо виразно виступають у мелодіях кобзарів і лірників (нотний додаток ч. 2, 11), головних представників укр. нар. музики, починаючи від XVI в.; із цим століттям можна авізувати устійнення хроматизму в укр. нар. музиці. Хроматизації піддавалися середньовічні церк. лади, пр., дорійський, змінений ось як: $gis + a h c' dis' e' fis' g'$ (нотний додаток ч. 8); те, що *subsemitonium gis* — не погоджується з характеристичною для цієї скали малою сентимою $a-g'$ свідчать, звичайно, про пізнішу появу хроматизованих інтервалів. Звісні також ст. укр. мелодії (пр. у записах Рубца в Чернігівщині), основані на мольовій скалі, що в їх закінченні подаємо ще цілий тон на місці пізнішого *subsemitonium modi* (Рубець, ор. сіт., ч. 16, 29, 40). Хроматизація мольових гам відрізняє укр. мелодії від російських, з другого боку, споріднює їх із мелодіями півд. слов'ян, греків, румунів, мадрів, словаків; у ослаблених формах виступає це явище в моравських чехів та поляків. На думку Лисенка, укр. нар. музика цілим своїм характером більше споріднена з музикою півд. слов'ян (гол. сербів), ніж росіян.

Віки XVI-XVIII — можна вважати за золоту добу в розвитку укр. нар. поезії й музики, як на це вказує розквіт ліричної пісні й іст. думи, багатство ритмічних форм, поява нових струментів струнних, ліри, кобан-бандури, нового типу нар. співців і музик, лірників і кобзарів-бандуристів, що творять співацькі братства, зорганізовані на зразок ремісничьких цехів, врешті, й поширення нових форм танкових (козак, коломийка). У цей добу приходять до вел. значиння зах. европ. впливи, що розходяться й у шир. народніх масах; згадаємо тут багатоголосний церк. спів (партесное п'їв'є), капелі утримувані на панських дворах, співаники з побожними піснями й новими мелодіями (як, пр., „Почайський Богогласник“ із 1791 р., що обіймає пісенний асєбі майже з цілого століття) і з популярними світськими піснями літ.

походження, що поширювалися й між сіль. людом. Згадані впливи спричинили витвір нової формації народніх пісень, яку характеризує октавна система з дуровою й мольовою скалою модуляції до домінанти, субдомінанти й паралельної тонації (пр. з с-диг до а-молі й навпаки; нотний додаток ч. 10), впровадження характеристичної ноти і хроматики в европ. розумінні, звороти мелодії, втворені через розложення акордів, що вказує на вплив нової струментальної музики.

Одначе мелодії найновішої формації по найбільшій часті амальгамують оригінальним способом західньо-европ. впливи, навізуючи до давніх традицій, до давнього, втвореного ще попередніми століттями муз. стилю, до нар. мотивів і ритміки. В теперішньому стані укр. нар. музики перехрещуються давніші й новіші формації, але ж із очевидною перевагою середньовічних елементів, із яких виросла мелодика укр. нар. пісні з вел. багатством форм та струментальна музика. Беручи загально, укр. нар. мелодії тої мають перевагу над диг (протилежне відношення можна завважити на укр. Закарпатті), такти паристі $\frac{2}{16}$, $\frac{3}{16}$ над непаристими $\frac{1}{16}$, $\frac{2}{16}$, $\frac{3}{16}$. Та часто стрічаємося зі змішуванням різнородних тактів, а то й із ірраціональними тактами $\frac{2}{16}$, $\frac{3}{16}$, що вживаються часом із вел. послідовністю. Розміщування наголосів на сильних і слабких частинах такту, як того вимагає теорія новочасної музики — не обов'язкове. Анікруза (Auftakt) стрічається тільки винятково. Характеристична подекуди є спадна лінія мелодії.

Панівна форма укр. нар. пісні — це дво-віршова строфа, що відповідає 4-чи 8-тактовому муз. періодові з дуже симетричним укладом частин. Дві фрази музичні замкнені у двох 2- або 4-тактових рядках ритмічних, творять разом напівний лук мелодії, зберігаючи у своїх закінченнях відношення кореспонденції, що в тексті виявляється римою. За зразок такої будови може правити коломийка в строфа, задокументована записами текстів із XVII в. Стрічаємо також значне число строф, що виявляють тридільну будову, аложену з трьох рівномірних ритмічних рядків, яким відповідає двовіршова строфа тексту з повторенням першого або другого віршу. Незамкнену форму мелодії обмежує до монотонного повторювання одного рядка ритмічного (нотний дода-

Пояснення до нотного додатку. Пісня: 1. Ів. Колесса, Етн. Збірн. XL 248 ст.; 2. Ф. Колесса, Матеріали до укр. етнол. XIV. 96 ст.; 3. Kolberg, Rokucie I. 134 ст.; 4. Рукопис Ф. Колесса; 5. Ф. Колесса, Матер. до укр. етнол. XII. 44 ст.; 6. Верховинець (Костів) В., Укр. Етногр. Збірн. I. 33 ст.; 7. Рубець А., 216 нар. укр. нап'явонь; 8. Ф. Колесса, Етногр. Збірн. XXXIX-XL. ч. 173; 9. М. Лисенко, Збірн. укр. піс. II, 30 ст.; 10. Єдличка А., Собр. малорос. нар. п'їс. I. ч. 21; 11. Зап. М. Лисенко від кобзаря Ост. Вересля. Записки Ю. Зап. Ота. Р. Георг. Общ. I. 1874; 12 а б. Шухевич, Гуцульщина III, 85, 97 ст., зап. Ф. Колесса; 13. Записав Ф. Колесса з фонограму, наспіваного кобзарем Гончаренком, Матер. до укр. етнол. XIV.

1. Похоронне глосини.

Арагоні, пов Стомі

По-а ти до-тимо со-ло-дичка-чу! Бу-ди ти дачи-ва ти-ше, ку-ва! Не-ви-но! Не-ві-ди-но! Не-ви-но! Не-ви-но!

Вибачь. 1-пробачь *К.М.М.* 2. **Душа про Вілесія Полювича** *Хорватичка* **Хорватичка**

Ой, по Чорному мо - ра, Ой на камі-ні Вілесю мо - ра, Писоків стоє ясненький,
 Надїй чинно крі-веть хорва-ці-є, І на час-но-є на-де сподїє раба - да - є,
 Ой на Чорному мурі всі не добірочні - ва - є

3. Щодрівка *Хорватичка-Славоничка*

Щодрий вечер добрий вечер!
 Добрий вечер на світлий вечер!
 Чи добра грєчи спо-дїри! 1 2 3

4. Каліда

Швери пов Євста

Ой і ось ти-ди, і ось ти-ди - ми - ми, Ой дай до-не!
 Ой надут вісь, ви дїте в - дїте-ніди, Ой дай до-не!

5. Гайка

Хорватичка, пов Германіка

Зале-ні-ї в-те-рочка, стіль-ка стіль-ка,
 Мило-ді-ї пачу-бокки, менті-ка менті-ка.

*Andante***6. Весіллям лоркамня**

Шпачичкі, Хорватичка

Ві-ви-чу наї-ви-чи - ви, Ві-ви-чу наї-ви-чи, Дарма-ви-чи го - до - ви,
 Ві-ви-чи - ви-ви-чи - ви, Ві-ви-чу наї-ви-чи, То і на ві-ви-чи - ви - ви

*Andantino***7. Веснянка**

Острєвичкі пов, Хорватичка

Ой Душа - ви-чу крабєса - ви-чу, Ой ду-ша - ви-чу в Душа - ви, Ой ду-ша - ви-чу - ви,
 Ой ви-душа - ви-чу - ви

8. Приколмова пісня

Хорватичка, Шпачичкі

Ой оу-ні-оу, я про те - ви-гу-ку, Ой ви-гу-ку-ві-ви-чу-ві-гу-ку, Ой ви-гу-ку-ві-ви-чу,
 Ой ви-гу-ку-ві-ви-чу

*Adagio***9. Лирична (злюбавна) пісня**

Хорватичка, Шпачичкі

Туди, туди по до - ви - ні, Туди, туди по до - ви - ні, Ві-ви-чу-ві-ви-чу-ві-ви-чу,
 Ві-ви-чу - ви-ви-чу-ві-ви-чу

*Andante***10. Чумацка пісня**

Хорватичка, Шпачичкі

Ой да-чу-ви-чу-ві-ви-чу, Ой ви-бу-ло-ві-ви-чу-ві-ви-чу, Ой ви-бу-ло-ві-ви-чу-ві-ви-чу,
 Ой ви-бу-ло-ві-ви-чу-ві-ви-чу

11. Пісня про правду

Хорватичка, Шпачичкі

Не на-ви-ти прав-ди, прав-ди-ви-чу-ві-ви-чу, Не на-ви-ти прав-ди, прав-ди-ви-чу-ві-ви-чу,
 Ой ви-бу-ло-ві-ви-чу-ві-ви-чу, Ой ви-бу-ло-ві-ви-чу-ві-ви-чу

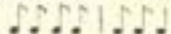
*Moderato***12. Коловизни виконавці вна фолклорі, вна сирні пїці.**

Хорватичка, Шпачичкі

*Allegretto (4-10 нм)***13. Мегаліца (Хорватичка танець).**

Хорватичка

ток ч.3), стрічасмо в дитячих іграх і в найстарших групах пісєнних, пр. у колядках та гайках. Скомплікована будова строфи, аложеної з 4 і більше рядків ритмічних, вказує звичайно на чуже або книжне походження (пр. у перк. колядах).

Музичних струментів уживав укр. люд до акомпаніменту при співі й до самостійного виконання танкових мелодій (козачок із характеристичним ритмом $\frac{3}{4}$, нотний додаток ч. 13; коломийка, , нотний додаток ч. 12 й близькі до неї танкові форми: „гудулка“, „аркан“ і т. ін.) звич. тав. „троїстою музикою“.

Звичайно, що на шир. просторах заселених укр. народом наперестування муз. стилів, розміщення і взаємне відношення пісєнних форм і типів не може бути скрізь однакове. Найбільше одностайности помічасмо в мелодіях обрядових пісєнь. У північних верствах видно більшу диференцію, на що впливає й музика сусідніх народів. І так на заході, особливо на Лемківщині, виступають впливи словац. мелодій (чотирю-віршова форма строфи abba з характеристичним ритмічним звуčenням у середніх рядках bb), польських (перевага дуг над моїл, замлудвання в такті $\frac{3}{4}$), навіть малярських (типова конструкція мелодій з повторенням першої фрази на квінті). На Гудульщині можна завважити сліди рум. впливів у танкових мелодіях, що їх занесли сюди мандрівні музиканти. На схід. окраїнах, по лівому боці Дніпра, помічаються рос. впливи (тав. підголоски, що контрапунктично переплітаються з гол. мелодією; сполуки стріф переходовими вставками).

В результаті втворилися значні різниці в репертуарі різних частин укр. території. Вони йдуть так глибоко, що можемо говорити про муз. діалекти, які переважно збігаються з діалектами мови. Можемо їх поділити на дві групи: східну, — більшу й одностайнішу, й західну, — більше здиференціювану. У півн. і зах. сторонах укр. етногр. території, особливо ж у Карпатах, збереглися в найбільш повній ст. обрядові пісні і зв'язані з ними мелодії. Тут частіше стрічасмося з різними архаїчними ознаками в, як малий об'єм мелодій, її примітивна, незамкнена форма, свободна ритміка, що наближується подекуди до речитативу, надмірне багатство орнаментики, що подекуди затемнює контури мелодичної лінії, навіть уживання нейтральних інтервалів терції, кварта, (нотний додаток ч. 8). Зате головна течія укр. нар. музики в Наддніпрянщині давно вже виїшла з берегів примітивізму, виявляючи правильну періодаацію, вироблену архітектоніку пісєнної строфи, оформлення скалдуг і моїл та ширший ambitus, що переходить об'єм октави. Усе-це вказує на ви-

щий ступінь розвитку, якого укр. нар. музика мусіла досягти вже в переломній добі XVI-XVIII вв., передусім в околних, положених поблизу оживлених шляхів, силаних рік та культ. осередків, де дійсно муз. етнографи XIX в. збрали найбагатше живно. Звідси починається тепер і занепад та зівеліція нар. поезії й музики, відповідно до того, як сіль. життя виходить щораз то більше в круг міської культури й книжної освіти. Та, не вважаючи на це, обидві згадані галузі нар. творчости зберегли й досі серед укр. людю таку повноту й свіжість, що дають надзвичайно багатий і цінний матеріал, який кидав світло на різні ступні розвитку слов. муз. культури й різні форми вислову муз. мисли, починаючи від примітивного повторювання кількатонової фрази, аж до високо артистичних речитатив і супроводі кобзи-бандури й повного розвитку пісєнної мелодики, який ілюструють пр. збірники М. Лисєнка, Квітки, Леонтовича й ін.

Література: С з р о в ь А., Музыка южно-русск. пѣсєнь [„Основа“ IV], Сиб., 1861; Лисєнко М., Збірникъ укр. пісєнь, I-VII, Лисєць-Київ, 1868-1906; Рубєць А. П., Сборникъ укр. нар. пѣсєнь I-III, Сиб., 1870-1872; Лисєнко М., Характеристика муз. особенностей малорусск. думъ и пѣсєнь, исполняемыхъ кобзаремъ Вересаємъ, Київ, 1874; Сокальскій П., Русск. нар. музыка, великорусск. и малорусск., Харків, 1888; Лисєнко М., Укр. обрядові пісні у 5 збіркахъ, Київ, 1896-1903; Колєсса Ф., Гал-русск. нар. пісні з мелодіями, записані в Ходовичах [Етногр. Збірник XI], Львів, 1901; Ш у х е в и ч В., Гудульщина П., Львів, 1902; Колєсса Ф., Ритміка укр. нар. пісєнь [Записки НТШ, LXIX-LXXXVI], Львів, 1906-7; Л ю д к е в и ч С., Гал-русскі нар. мелодії, збрали на фонограф. нар. пісєнь [Етногр. Збірник XXI-XXII], Львів, 1906-8; Колєсса Ф., Мелодії гайок [Матеріали до укр. етнології XII], Львів, 1909; — Мелодії укр. нар. дум ПІ [Матеріали до укр. етнології XIII-XIV], Львів, 1910-13; М а с л о в ь А., Укр. нар. музыка [„Укр. Живн.“ XII], Москва, 1912; В е р х о в и н е ц ь (Костів) В., Укр. весілля [Укр. Етногр. Збірник I], Київ, 1914; П л о с а й к е в и ч Л.—Сенчик Я., Мелодії укр. нар. пісєнь з Поділля й Холмщини [Матеріали до укр. етнології XVI], Львів, 1916; К в і т к а К л., Укр. нар. мелодії, Київ, 1922; Колєсса Ф., Нар. пісні з півд. Підкарпаття [Наук. зборник т-ва Прєсвіта в Ужгороді], Ужгород, 1923; К в і т к а К л., Муз. етнография на Украине в послєреволюционные годы [„Етнография“, 1-2], Москва, 1926; — Періоді топорядя [Періодісе Громадянство], Київ, 1926; Колєсса Ф., Нар. пісні з гал. Лемківщини [Етногр. Збірник XXXIX-XI], Львів, 1929.

Філ. Колєсса.

Історія музики. Історію укр. музики можна поділити на 4 періоди: 1) доба домонгольська (до XIII в.); 2) передкозача (XIII-XVI вв.); 3) козача (XVII-XVIII вв.) і 4) нова (XIX-XX вв.).

1. Перша доба. а) Церк. музика прийшла до нас із християнством; уже в 991 р. царгородський патріарх прислав Володимира В. з першим митрополитом для України і співаків — „демественників із славян“, а трохи раніш гр. царина Ганна, дружина Володимира, привезла з собою повний церк. клир, серед якого були й співаки. За Ярослава Мудрого (1053) „придоша богоподвиженіи три пѣнщи гречестіи єрды своима, отъ нихже начати быти въ русьской земли ангелоподобное пѣніе, нарядное осьмогласіе напаче и трисоставное сладкогласованіе и самое красное демественное пѣніе...“ До кн. Мстислава (б. 1130 р.) прийшли гр. співаки й між ними Мануїл, пізніший смоленьський єпископ. Усі ці співаки — греки й погребені слов'яни принесли з собою й нотовані безлінійною гр. нотацією богослужбові книжки для співу й самі церк. співи, що прийняли в цій формі в нас, і не змінялися, коли з введенням нових свят доводилося складати нові співи. Тих книжок із перших століть християнства збереглося доволі на Україні.

Відповідно до їх нотопису, їх поділяють на кондакарні та знаменні. Кондакарною нотацією написані кондакарні книжки (кондакарі), де зміщені, адебільша, кондаки на цілий церк. рік; тут можна подібати гр. муз. терміни (неанес, палін, тощо), а то й гр. текст цілого співу, але муз. зміст цих книжок невідомий, його досі не відшифровано. Самі ці книжки вийшли вже з XIV в. з ужитку, їх збереглося всього 5 (усі в рос. бібліотеках).

Знаменною нотацією (знам'я — нота) нотована більшість богослужбових книжок домонг. доби (мінеї, ірмолії, тріоди, стихирарі і т. ін.) й нею написана більшість церк. співів того часу. Частина знаків „з и м е н и о і“ нотації вийшла потім із ужитку, значиння їх забуто, через те й цих книжок не можна усіх докладно відчитати.

Перші церк. співаки на Україні та, ймовірно, перші укр. церк. композити, а власне укладачі за гр.-візант. зразками мьєлодій під такі самі текети, були тав. „демественники“ — церк. співаки й учителі співу.

б) Світську музику цієї доби ми знаємо тільки в формі нар. пісень, що депкі з них зберегли архаїчні риси. Старовинна іст. пісня, що перемандрувала від нас до півн. закутів Московщини, де й живе в формі тав. „балина“, навряд чи зберегла свій первісний муз. одяг. — Лір. пісня, зв'язана завжди з поточним життям дуже не довговічна — мінлива, архаїчних рис не зберігає; зате архаїчність ми вбачаємо в укр. обрядових піснях, і в їх текстовій і в муз. частині. На архаїчність цих пісень

вказують: 1) малий об'єм (ambitus) скалі, — у багатьох обрядових піснях він не виходить поза межі малої терції (пр. основна мьєлодія загально відомого „Щедрика“ Леонтовича), інші знову виповнюють дурову або мольову кварту з тонікою на першому ступні; в „гаїках“, поруч квартового укладу згуків мьєлодії, подібуться і квітковий. У мьєлодіях колядок та щедрівок, де слідно пізніші впливи, ambitus захоплює й сексту; 2) ангеітонічність (брак піктонових інтервалів), дарма що мьєлодія зі складами ангеітоніки в нас не багато; 3) старогр. (або середньовічній церк.) тонації в будові скалі, які вказують на те, що мьєлодії ці узяли гр. впливам за перших часів християнства на Україні (X-XII вв.); 4) речитативний характер ритміки багатьох укр. обрядових пісень.

Носіями муз. творчости за цієї доби були: 1) співаці героїчних пісень (Боги, Митуса); 2) скоморохи, — мандрівні музик, співаки, танцюристи й автори, адебільша, веселих, жаргальних, а то й сат. пісень, складаних у нар. дусі; 3) каліки і перехжі — старці, творці позахрамової побожної пісні, попередники пізніших ліриків. Із діяльності цих укр. музик до нашого часу, крім самих назв, не дійшло нічого. Муз. струментом скоморохів були гулі; свідства давніх пам'яток говорять ще про такі муз. струменти: сопілка, ріг, подвійна флєта („свиріль“), дуда („волілка“), сурма, гудок (смичковий струмент із трьома струнами) та бубон.

Друга доба — найтемінішій час у іст. укр. муз.; жадна муз. пам'ятка від того часу не дійшла до нас. Не маємо і звісток про наше муз. життя. А проте в укр. муз. житті відбулися тоді дуже важливі події, які можемо спостерігати на церк. співі. Він поволі тратить зв'язок із візант. та півд.-слов. церк. музикою та зближається з зах.-європ. музикою. Невмова нотація (кондакарна й знаменна) щезає, її витискає лінійна, що прийшла або з Польщі, або безпосередньо з зах. Європи (найстарша пам'ятка — Супрасльський ірмолій — у квіткозбірні кол. Києво-Печерської Лаври, 1593). Міняється й спів: поруч із ст. „знаменим“, що дійшов до пізнішої доби в формі тав. „київського розспіву“, повстають нові типи церк. співу, почасті модифікації апозітичних мьєлодій (болг. та серб. розспіву), почасті самостійні напів (розспіву): острозький, чернігівський, та герасимівський). Тоді почався й розвиток кількоголосого церк. співу. Уже р. 1586 інструкція вчителів школи лавр. братства Руркевичеві наказує дбати про те, щоб у братському хорі були аступлені найкращими голосами всі 4 партії мішаного хору (сопран, альт, тенор, бас); отже, вже за цієї доби прийнявнн 4-голосий спів не був у нас новиною.

В нар. музиці починає з'являтися (у зв'яз-

ку з розвитком козацьчини) нова форма музична — дума, іст. пісня (про боротьбу козаків з турками й татарами), що замінила „бильну“ попередньої доби. Виконавці її, а частіше й її творці, були кобзарі. Найстарші відомості про думи, кобзарів і їх муз. струмент кобзу маємо від поль. мемуаристів та письмен. Сарніцького й Папроцького з рр. 1506 та 1587. Українці мали репутацію добрих музик (кобзарі були не єдині укр. музик), їх охоче брали до двору поль. королів на ролі дворських музик („тимпаністів“, „фальконистів“, „бубністів“), пр. за Володимира Ягайла й його дружини, Ядвіги, Жигмонта I (кор. бандурист, українець Чурило).

У третій добі, козацькій, треба вважати XVII в. за час розвитку укр. муз. Зростає культ музики, найбільше в церк. співі, що за цієї доби має в укр. муз. житті важливе значення. Зародили кількаголосого співу („партесного“) пишню розвиваються в церк. співі шк. хорів укр. братств та ін. культ. установ, головню в обох центрах тодішнього культ. життя — Києві й Львові. „Рескриптованих тетрадей“ львів. братства 1697 р., подає партесний репертуар хору братства, що налічував 267 творів укр. комп. того часу: М. Дилецького, Гавалевича, Завадовського, Лаконька, Колядчина, Чернушина, Бишовського, Мазурка, Пікульського, Шаваровського, Якевського й ін., привиди яких не зазначені, — композицій, написаних на 3-12 голосів. На жаль, із багатою муз. літературою до нашого часу не дійшло нічого. Про вис. техніку й мист. рівень квів. і взагалі хорів Наддніпрянщини маємо свідомство двох сучасників-чужинців, що побували тоді на Україні: єврейськ. архидиякона Павла Алєєського та сакс. пастора Гербніна. Перший (був на Україні 1653 р. з патріархом Макарієм Антиохійським) зауважив на Україні замишування до співу, знання муз. правил, замітив і гарні укр. голоси, і ставив укр. спів значно вище за моск.; другий — чув церк. спів у Києві й ставив його вище за спів зах.-європ. (гл. його книжку „Religiosae Kijovienses Scriptae...“ Єна 1675). І по ін. місцях України був кількаголосий спів, про це свідчить пр. каталог бібліотеки львівського братства з поч. XVII в., що містить у собі „партесні“ 5-8 голосі (при восьмиголосих навіть помічено, що вони „старі“, отже вони ще ранішого походження). Розвиток кількаголосого співу влимає появу першого укр. муз. теор. підручника „Книжка“ Мик. Дилецького: „Музиківська граматика“ (1. поль. вид. в Вільні, 2. — 1677 у Смоленську, моск. 1679 в Москві, перевидане під ред. С. Смоленського р. 1910) — цілий муз.-теор. трактат про суть лівійної нотації „партесного“ співу й партесно-контрпунктової композиції (в основі твору — ст. зах.-європ. система гексахордів, що в зах. Європі тоді вже була залишена, але на Україні була ще новиною).

Специфічною муз. формою, що виробилася тоді на Україні (не без впливу Польщі) й була переходною між церк. та світською муз., була псалма (муз. оброблення псалтирі) і кант (до ін. співів: духовних, урочистих та привітальних, тзв. „вівати“). Їх складали звич. для хору а сарелла на три голоси (але були й 2-голосі й навіть 4-голосі канти) з дуже фігурованим басом („окцелентування“), і писали спершу церк. квадратною нотацією („квів. знамя“), а потім круглою нотою. Виконували і, здебільшого, складали їх учні тодішніх укр. шкіл, на чолі зі спудеями квів. академії, і то по своїх школах, а ще більш — підчас своїх мандрівок по Україні для збору пожертв на своє навчання й прожиття („єсїтепці“ або „міркування“). Від школярів псалми й канти перейшли до нар. професійних музик-жебраків — лірників, що й зберегли їх до нашого часу, збагативши їх пізнішими творами.

В нар. музиці XVII в. далі розвивається дума, а матеріал для неї дають бурливі іст. події того часу, коз.-поль. війни. До нас дійшли й ін. іст. пісні а тієї доби (замітні строфою будовою, а не формою дум; гол. прикмета там — вільна ритміка, не в'язана жадним тактом речитатива). Живі аносини українців із зах.-європ. народами спричинилися до поширення на Україні мандрівних гол. баладних мотивів, що дуже збагачують укр. нар. пісню, та привели до того, що і в самій муз. будові укр. нар. пісні з'являються вел. зміни: повстає нова верства пісень із виразним октавним устроєм, ясно означеною тонкою та відним тоном, а також модуляцією в паралельну тонацію (ці зміни, звич., почалися вже й за попереднього віку й відбувалися й за XVIII в.). Нарешті, в цьому часі починається імпортування нашої музики та музик до Московщини. Уже в р. 1652 поїхала до Москви 1. партія укр. співаків (архимандрит Михайло з 11 співаками), а незабаром квів. „співваки“, квів. спів, квів. нотація (квів. „знамя“) завоювали собі стійкі позиції в моск. муз. житті й панували там аж до перенесення до Московщини іт. музика (2. пол. XVIII в.). Але це явище вплинуло негативно на розвиток укр. муз. життя: покляло початок „утіканню“ укр. музик із рідної землі і спричинилося до перенесення укр. муз. скарбів на чужину та до збідніння муз. життя на самій Україні.

Найважливіша подія в укр. церк. муз. XVIII в. — це поява перших нотодруків у Львові, де 1707 р. надруковано першу нотову книжку („Ірмологіон“ з датою 1700 р.), а 1709 друге, коротше, вид цієї книги (було ще кілька видань її: 1760, 1775, 1794). Друга важлива подія, це — вихід у світ друком 1790 (1791?) р. зав. почайвського „Богогласника“, збірки побожних пісень на вел. свята, в честь Богородиці, св. Миколи

й ін. — тексти з мелодіями (дуже часто перевидавані). Ї це скарбниця мелодій, а якої черпала й нар. муз. (коляди й особливі „дриньські“ пісні) і до деякої міри укр. мист. церк. муз. (видання друком потованих богослужбових книжок у Росії, пр. 1772, було зроблене в значній мірі завдяки праці українців, Головні й Бишковського). На цьому привається історія зах. укр. церк. муз. — вона завмерла до поч. дальшого XIX в., коли помалу прокидається зі сну. Церк. спів тут цілковито переходить до рук дяків. Він став професійною їх справою і в дальшій добі, й викликував своєю неміст. постановою заг. невдоволення, але затримався до нашого часу у формі тв. сам о д і в к о в о г о с п і в у (відспівування на-слух, без нот, на 2 голоси, традиційних богослужбових співів).

Ф. Стешко.

Укр. мист. муз. починається у 2. пол. XVIII в., під зах.-європ. впливом, на іт. зразках, що почали проникати на Україну вже з поч. XVII в. завдяки церк. школам та колегіям. Вона виявилася найскравіше в вокальній хорівій, і саме церк. діячці, де вже в 2. пол. XVIII в. повільно з'являються такі закінчені класичні її представники, як М. Березовський, Д. Бортинський, А. Ведель. Хоч найвидніший із них, світової слави Бортинський усією діяльністю й життям зв'язаний із царським двором у Петербурзі, то він, як і Березовський, спирався на вокальній культурі Київщини, де здавна були знані іт. вокальні мистці, такі, як Палестріно, А. Скарлатті та його епігони Галюні, Сарті. Під цими впливами виробився укр. специфічний хорова-вокальний стиль („італійський“), співаний усім названим композитором. Виразно укр. характер усієї церк. творчості Бортинського, не зважаючи на його іт. школу, безсумнівний, а його дух, хоріві твори, гол. „концерти“, це найкращий зразок укр. хороваї літератури європ. міри.

Пісні іт. хоріві композитори на Наддніпрянщині (Турчанінов, Абламський, Львовський) стараються еманципувати церк. музику від „концертних“ іт. манер і нав'язати до давніх престоляр. напівів, які обробляють на хор; ін. з них, живучи і працюючи під тим самим гаслом на Московщині, входять більше в обсяг рос. церк. музики (Компанейський, Панченко).

Коли церк.-муз. творчість протягом XIX в. на Наддніпрянщині згодом ослабала, то в Галичині вона, під її впливом, на злий час (від 50-70 рр. XIX в.) оживала у творч. представників тав. „перемиської школи“ — М. Вербицького, І. Лаврівського та їх епігонів — В. Матюка, І. Воробкевича й ін. Гол. заслуга тут сп. І. Сигурського, що заснував (1829) перший церк. хор у Перемишлі, спровадивши фахових чес. музик (як А. Нанке) та ввівши дух, твори Борт-

нянського й ін. композиторів із Наддніпрянщини, що від того часу стали в Галичині популярні. У церк. складаних згаданих гал. композиторів слідно вже й чес. впливи; та тривалого якогось напрямку в церк. музиці вони не створювали через брак муз. освіти. Занепад церк. хорів у Галичині не сприяв розвитку церк. муз. творчості, яка тут від 50 років — в занепаді.

Друга діячка, де проявила себе укр. муз. творчість XVIII-XIX вв., була опера та нар. оперета. Вже перші укр. церк. композитори (Березовський, Бортинський) писали опери на іт. і фр. зразки та тексти. Та зі зростом зацікавлення до престоляр. побуту з кінцем XVIII в. почалися й муз. обробки нар. пісень й використання їх у різних формах специфічної муз.-драм. літератури: в „співорах“, „мелодрамах“, „операх“, водевілях із укр. нар. побуту. Автори їх були спершу переважно дилетанти, капельмайстри, актори або й автори текстів; початок зробив 1812 р. „Козак стихотворець“ ки. Шаховського (музика італійця Кавоса), за яким незабаром пішла „Патялка Подтавка“ з муз. якогось А. Барницького (1834), пізніше аражкованою О. Марковичем (1850), чехом Ляндвером (1854), нарешті й Лисенком. Із багатьох тодішніх нар. „оперет“ згадати треба Квітки „Святина на Ганчарівці“, Кухаренка „Чорноморський побут“ і т. д. Замилування до сценічних п'єс із нар. співами зростає протягом XIX в. і в Галичині, чого доказом є те, що й усі перші гал. дух. композитори (із Вербицьким на чолі) від 50 рр. XIX в. складають музику до нар. оперет і мелодрам, хоч писаних нераз і не зовсім у нар. дусі (пор. музику Вербицького до них 10 оперет, пр. „Підгір'яна“, „Сільські племі-потенти“, „Гриць Мазниця“ і т. д., Воробкевича: „Убога Марта“, „Золотий моп“, „Молода з Боснії“, — Матюка: „Князь Гімко“). Окреме місце тут займає Порфирій Бажанський зі своїми операми і своїм цікавим підходом до нар. пісень.

1863 р. повільно з'являється (вперше на сцені в Спб.) „Запорожець за Дунаєм“ з музикою Артемовського-Гулака, яка попри всі її дилетантські недостаті та чужі впливи й манери — може досі вважатися єдиною справжньою нац. укр. оперетою. Побіч неї вел. популярність на сцені й естраді здобули собі „Вечориці“ П. Ніщанського.

70 рр. XIX в. становить перелім в укр. оперній музиці. 1872 являється вперше „Рідвина Ніч“ Лисенка (в Галичині більшеш у тому самому часі повстає „Купало“ Н. Вахнянина) й тоді ж таки повільно з'являються й опери рос. композиторів, які можна б через їх сюжет і характер музики вважати за укр.: „Коваль Вакула“ (1875), перетворений на „Черевички“ (1878) та „Мазепа“ (1880) Чайковського, „Князь Ігор“ (1878) Бородіна, „Майська Ніч“ (1878)

Римського-Корсакова, „Сорочинський Ярмарок“ (1875) Мусоргського й ін.

Із ділянки чисто інструментальної музики у XVIII й поч. XIX вв. маємо тільки кілька форт. сонат та ансамблевих „концертів“ Бортинського, деякі форт. композиції „сольових“ укр. жанрів: варіації на нар. пісні й „думки-шумки“ Яронського, Завадського та трохи кращого стилю Витвицького. У Галичині маємо в 50-80 рр. XIX в. талановиту, хоч і трохи дилетантську, спробу укр. симф. музики в Вербицького, в його 8 „симфоніях“ (власне увертюрах, із влетеними укр. талковими темами) та 2 польонезах на оркестру.

Ст. Людкевич.

Нова доба в укр. світській мистецькій музичній та виразно нац. обличчям починається з М. Лисенком, що має в історії укр. музики переломове значіння і творить окремий тзв. Лисенківський період. Правда, перед ним, одночасно з ним та дещо пізніше виступають С. Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас, В. Заремба й ін., але ж у їх діяльності нема ні Лисенкової свідомості (створити укр. нац. муз. культуру). — ні його професійного підходу до роботи. Такі опери, як П. Сокальського „Осада Дубна“, появилася й виконувалися по-російськи.

М. Лисенко перший відкрив для нашої муз. культури нар. пісню, як раціональний чинник у музичній, поклав під укр. муз. культуру трині підвалини і своєю творчістю, що розгортається від етногр. ділянки, через вокальну творчість (від дрібних пісень і хорів до вел. кантат із „Радуйся, живо“ на чолі), твори фортепіанові, аж до оперової ділянки включно (Ріднина Ніч, Утоплена, Т. Бульба, Ноктюрн і т. п.), визначив шляхи, якими укр. нац. муз. культура повинна розвиватися, й залишив нам дуже цінні та цікаві зразки укр. муз. стилю. І хоч музика Лисенка, в її абсолютному розумінні, не піднялася до рівня музики Шопена, Сметани чи ін. подібних нац. композиторів, то все ж Лисенко для укр. музики має може навіть більше значіння. Він батько нац. музики, основник вел. форм, перший творець української своєю матеріалом і духом опери.

Після-лисенківський період висуває двох великих музик: К. Стеценка й М. Леонтовича. Обсяг і значіння їх творчості обмежується до хорової мініатюри. Перший зближається більше до Лисенка: в нього, як і в Лисенка, проявляються деякі впливи Чайковського, та й ах. романтизм; його хорова техніка вказує куди більшу гладкість фактури й голосоведення та гармонічного багатства, а деякі твори („Сон“, „Усе жило, усе цвіло“, „Веснонько, весно“, „Сітєсея, квіти“, „Колядки й щедрівки“) можна б уважати за перлини не тільки укр., але й усевітньої хорової літератури. Його „Панахида“ це зразок нар.-церк. укр.

стилю. Зовсім виняткове місце не тільки в укр., але й у всесвітній хоральній літературі займає М. Леонтович. Його підхід до опрацювання нар. пісні можна вважати за геніальний. Спосіб його обробок нар. пісні можна назвати „вокальною інструменталізо“, та не з метою досягнути чисто звукової оркестральної ефекти, а в глибокому естетично-змістовому значінні (це найважливіша основа обробок Леонтовича), джерела якого слід було б гадати в тав. нар. „голосіннях“. Хорова фактура Леонтовича наскрізь поліфонічно-контрапунктична, з частими імітаційними наступами голосів, аж до 4-голосної фугальної експозиції включно. Та проте саме в Леонтовича треба зазначити вміння, як у нікого ін. — простими засобами досягнути надави чайної вокальної ефекти (найцінніші опрацювання: „Ой, пряду“, „Щедрик“, „Дударик“, „Зайчик“, „Кант“, „Почаївська Мати Божа“ й т. д.).

Крім цих двох, треба згадати П. Сеницю, що у своїй творчості авертається більш у бік інструментальної музики, передчасно померлого Якова Степового, Б. Підгорецького (опера „Купальна Іскра“), О. Кошиця, більш відомого, як феноменального диригента. Та творчість їх усіх не виходить поза межі місцевого значіння.

В Галичині починається муз. рух у 30 рр. XIX в. і проявляється на полі церк. і світської хоральної музики. Перші піонери цього руху були М. Вербицький і Іван Лаврівський. Вербицький пробував своїх сил і на полі інструментальної музики (таз. „симфоній“, чи власне увертюри й польонези на оркестру). Крім них, треба згадати Іа. Воробкевича (Буковина) та В. Матюка — авторів популярних нар. оперет та хорів, нарешті А. Ваханянина, основника Муз. Т-ва у Львові, автора популярної опери „Купало“. З молодших представників муз. руху в Галичині, що виступають у 80 рр. XIX в. назвати треба О. Нижанківського, першого з гал.-укр. музик, що навідує контакт із М. Лисенком (феноменальний диригентський талант, організатор муз. життя, автор популярних пісень та хорів). Дещо Січинського (перший гал. муз.-професіонал, соль-співи, опера „Роксолія“), Генрика Топольницького (твір „Хустина“ вказує на незвичайно оригінальний талант), Ф. Колесу (в'язанка любовних пісень на хор „Вулиця“ та ін. хорів). Дещо остороп від них стоїть Ярослав Лопатинський (популярні пісні, оперета „Еней на мадриці“, опера „Калка скал“ та ін. дрібні твори) і Йосиф Кишакевич (хори світські та церк., популярні лір. мініатюри).

Гол. характеристична риса тої доби укр. муз. творчості, від Лисенка починаючи: помітна перевага вокальної музики — особливо хорової, оперної здебільша на нар.

пісні, як гол. джерелі укр. муз. творчості. За висказами чужинців (Неєдлі), тут українці „створили мистецтво зовсім оригінальне й рідке, а при цьому велике“.

Зворотною точкою в розвитку укр. музики не тільки для Галичини, а й Наддніпрянщини була поява Ст. Людкевича. Розвиток укр. музики йде від нього без ушину з думкою вивести укр. муз. творчість із вузьких рамок місцевого значіння на міжнар. терен. Гол. вага Людкевича, що у сфері муз. техніки й виразу стоїть більше у зв'язку з романтиками Шопеном, Мендельсоном, Грігом і особливо Чайковським, ніж із Лисенком — у його великих вокально-інструментальних творах. Людкевич і досі найкращий представник вокального стилю в Галичині. Такими творами, як 4-частинна симфонічна ода „Кавказ“ і ін., Людкевич зробився основоположником вел. монументального стилю. Крім численних хорових творів, він має ще багато сольових, менших та більших, і інструментальних творів та оперу „Бар Коха“.

Для розвитку інструментальної музики переломове значіння має молодша й наймолодша генерація укр. композиторів із Галичини й Наддніпрянщини, що виступає щойно кілька літ до світової війни й після неї. Ці композитори свідомо пересувають свою творчість гол. в бік інструментальної музики. До них інструментальної укр. літератури майже не було, — після них вона розростається гол. в ділянці фортепіановій (твори сольові та концерти), камерній, симфонічній, балетовій й нарешті навіть оперній, переходячи в себе новіші, чи новочасні зразки композиторської техніки й муз. виразу. Щодо кількості найкращішу групу творять гол. композитори, виховані в тому самому слов. муз. центрі і в тій самій атмосфері (Прага). Сюди належать: В. Барвінський, Н. Нижанківський, М. Колесса та З. Лисько. Муз. творчість цієї групи опирається теж у значній мірі на нар. пісню, яка іспірає кожного з них інакше. Більш поміркований напрямок репрезентують В. Барвінський (твори фортепіанові, чelloві, камерні, симфонічні й симфонічно-вокальні, сольоспіви, хори) й Н. Нижанківський (форт., камерні, симфонічні, хори, сольоспіви), які вийшли з неоромантичного напрямку і стилістично зблизили один до одного. Обидва вони, враз із Ст. Людкевичем, почали перші використовувати більш новочасні напрямки композиторської техніки й муз. вислову. Та те саме бачимо і в творчості З. Лиська (твори форт., камерні, симфонічні, хори, сольоспіви) й М. Колесси (твори форт., камерні, симфонічні, лемківські пісні), що творять радикальніший напрямок; вони (особливо М. Колесса) менше послугуються готовими продуктами нар. пісні — стараються тільки творити в душі нар. пісні. З. Лисько, крім цього, виснажує пе-

редусім діятоніку для цікавих гармонічних ефектів, М. Колесса цікавиться гол. гупульським фольклором, на зразок напрямку Бартока.

Із інших А. Рудницький (твори форт., камерні, симфонічні, сольоспіви, балетова пантоміма) поміняє над. елемент, чи власне відриває над. пісню від її фольклористичних ціх, та намагається абстрагувати укр. музику з крайніми течіями та тенденціями чужих модерністів. Зате знову Борис Кудрик старається подняти укр. елемент із духом клас. музики (форт., скрипкові, камерні твори, сольоспіви, хори).

В Америці розвивають діяльність: популярний композитор М. Гайворонський та Роман Придаткевич із Галичини й Углицький із Наддніпрянщини.

Усе це можна б іще доповнити іменами популярних композиторів, як Я. Ярославенко, Б. Вахнянин, Б. Безкоровайний, Флористин і ін., що, через брак основніших муз.-теор. студій, не змогли вийти поза рамки більшого чи меншого місцевого значіння.

Хоча зворот у бік інструментальної музики зазначається в гол. композиторів дещо раніше та з виразнішими національними рисами, ніж на Наддніпрянщині, бо ще до світової війни, — то проте сильнішу ініціативу й розмах видко в наддніпрянських композиторів післяреволюційної доби, — менш-більш від 1922 висуваються композитори, як Л. Ревуцький, В. Косенко, П. Козичький, М. Вериківський, — пізніше Б. Лятошинський і ін. Стилістично майже кожний із них творить відмінний тип композитора.

Найрадикальніший із них та найбільш новочасний що-до техніки та виразу — Б. Лятошинський (твори форт., скрипкові, камерні, симф., муз. ілюстрації до фільмів, опера), був спершу під впливом рос. новаторів, опісля перейшов до атональності, щоб нарешті навізяти контакт із укр. культ. процесом (увертюра на 4 укр. пісні, та гол. опера „Золотий обруч“). Менш радикальний Л. Ревуцький (твори форт., симфонії, симф.-вокальні, сольоспіви й ін.) виказує спершу вплив Рахманінова, подекуди Шопена, опісля Скрябіна й ін., а то й Чайковського; та впливи ці перетоплюються в вогні сильної індивідуальності, що у творах, оперних на нар. музику (пр. 2. симфонія), дає дуже цікаві зразки укр. модерного стилю. Для гармонії, особливо форт. творів Ревуцького, характеристичний хроматизм, інколи стрічаємося в нього з політональністю, а то й атональністю гармонії. Найбільш поміркована індивідуальність — В. Косенко (твори форт., скрипкові, камерні, симфонічні, сольоспіви), теж із помітними на ньому впливами Рахманінова, Скрябіна, а то й Чайковського. Ці три композитори є представниками вел.

форм (соната, симфонія, форт. концерти, опера й т. ін.).

Ін. групу композиторів творять П. Коляницький і М. Вериківський, учні В. Яворського. Хоча вони культивують і більші форми (балети, оркестрові твори), то їх вага в мініятурах — інструментальних та вокальних, — до того Коляницький висловлює це може сильніше й ядреніше у сфері вокальної (особливо в опрацюванні нар. пісні продовжує він принципи Леонтовича). Крім них треба згадати ще В. Костенка (твори інструментальні, опера), Ф. Надєненка (з деяким впливом фр. імпресіонізму), М. Радієвського, Ігора Белзу (учня Литовинського), О. Чижка й ін.

Більший розмах та всебічність творчості суч. рад. укр. композиторів у порівнянні з галицькими можна пояснити обставиною, що на В. Україні муз. культура й її традиції стояли все вище, ніж у Галичині, та підтримом і пропагандою муз. справи в часі українізації (створення держ. опер, оснування укр. фільгармонії, реорганізація муз. драм. інститутів, співочих капелів, держ. муз. конкурсів й нагород, замовлювання творів в укр. і ін. композиторів). Все це мало такий вплив на розвиток укр. музики, що й чужі (Глієр, Яновський, Золотарьов, Мейтус і ін.) почали творити на укр. сюжети чи теми. Нарізу муз. творчості на Рад. Україні не можна вважати за повний, а огляду на брак контакту з укр. муз. колами останніми роками.

Відповідно до розвитку укр. муз. творчості слід було б іще подати дещо про розвиток ін. діячок муз. мистецтва, передовсім — відтворчої. Пропорціонально до величезної переваги вокальної творчості над інструментальною в'являються в нас передусім виконавці — вокалісти, що з них багато здобуло собі світову славу та стало прикрасою першорядних оперних сцен (галичани: Сальомея Крушельницька, Ол. Мисюга, М. Менцінський, Ол. Носалевич, Є. Гушалевич; з наддніпрянців: І. Алчевський, М. Микшич, М. Іванов, О. Петров, Дейша-Сюницька, Цесевич, Збрусв, Нежданов, Южин, — праваниха кількох останніх подаю за доц. Ф. Стешком). Із молодшої генерації назовемо з зах. українців таких, як: О. Руснак (буковинець), М. Голівський, Андрій Андрієнко, З. Дольницький, Р. Любинецький, А. Крушельницька, Ол. Любач, А. Остапчуківна, М. Маслюк-Мартіні, О. Бандрівська, І. Шмеряковська-Приймола, І. Синенька, В. Тисик і ін.; з наддніпрянських співаків: М. Литвиненко-Вольгемут, М. Сокол, Млада Липовецька, Топоржинський, О. Чижко і ін.

Виконавці інструменталісти виступають значно пізніше. А проте згадують (Ф. Стешко) славного свого часу скрипака Рачинського (†1843), піяністів Шаповського (1861) та П. Селецького (також композитора), Лістового приятеля, якому Шевченко про-

понував написати оперу до його (Шевченка) лібретта.

З суч. інструменталістів здобула світову славу феноменальна піяністка Любка Колессівна. Згаданий композитор В. Косенко є знаменитий піяніст. Світової слави добуває молодий піяніст Т. Микшиш, син співака Микшиші, лауреат міжнар. конкурсів у Відні і Будапешті. З інструменталістів, що живуть за границею, треба назвати піяністку-педагога С. Дістрианську, віолончеліста Б. Бережницького, скрипака Р. Придаткевича (Америка), піяністку Дарію Гординську-Каранович. А так деяка кількість видатних виконавців (зпоміж них деякі відомі й за границею) гуртується в Вищому Муз. Інституті ім. Лисенка у Львові й його філій у краю: Володимирі Божевіч, Галі Левницька, Роман Савицький — піяністи, П. Пшенічка — віолончеліст, ін., як піяніст Т. Шухевич та скрипаки Є. Перфецький, Осип Москачів і багато інших посвячуються переважно пед. праці. Зпоміж диригентів — поза феноменальним хоровим диригентом Ол. Кошичем та його кол. асистенткою Платонідою Шуровською-Росиневичевою, згадати треба Я. Городовенка (диригента квіт. „Думка“), а далі молодих гал. диригентів фахівців М. Колесу, Антона Рудинського, Льва Туркевича, далі диригентів хорів Рошахівського (диригента акад. хору в Празі), П. Артимовича, Д. Котка, Ів. Охримовича та ін.

Як відтворний чинник здобула собі світову славу Укр. Респ. Капела: згадати ще треба славний держ. хор „ДУМКА“ в Києві й ін., декілька гал. „Боянів“ (мішані хори), „Сурма“, „Бандурист“, „Думка“ й ін. (чоловічі хори), зокрема треба згадати перший хор укр. реперсрів „Енгена“ у Львові; на Буковині „Кобзар“ (диригент Садагурський і Бойченко). Останніми часами Америка (де оснують муз. школи) має багато знаменито організованих хорів, а й на еміграції по різних ін. державах, чи то в їх столицях, організуються передусім хори.

Музично-виховну працю виконують муз. драм. інститути в Києві (ім. Лисенка) та ін. містах Наддніпрянщини, в Галичині муз. інститути при муз. т-вах ім. Лисенка, у Празі муз. пед. відділ при Вис. Укр. Пед. Інст. (перший декан — Ф. Якименко). Велику муз. діяльність вело на Наддніпрянщині Муз. Т-во ім. Леонтовича, засноване 1922, переіменоване описи на ВУТОРМ („Всеукр. т-во рев. музик“).

Ділянка наук.-етногр. має в особах Кл. Квітки (В. Україна) й Ф. Колесси (Галичина) своїх найвизначніших представників міжнар. значіння. На наук. полі працюють і деякі композитори (Ст. Людкевич, З. Лисько, Борис Кудрик), далі історики укр. муз. М. Грінченко, Ф. Стешко, та ряд молодих музикознавців у Галичині (В. Витвицький, Яків Козарук, Осип Хоминський). Згадати ще можна про працю муз. рецензентів, яка в

Галичині адебільша знаходиться в руках композиторів.

Нарешті згадати слід про муз. в-ва: „Держ. В-во України“, Київ. муз. В-во, Укр. Наглядні в Берліні, „Торбан“ у Львові, вид. Муз. Т-ва ім. Лисенка у Львові та Стрий, і ін., видання Укр. Муз. Т-ва при кол. Гром. Комітеті в Празі, ам. в во „Об'єднання“ та низка приватних видавц. до появилися муз. твори укр. та чужих композиторів та деякі теоретично-муз. підручники.

З муз. часописів треба згадати Київ. „Музику“, опісля харківську „Музику масам“ — та декілька спроб гал.-укр. муз. час.: „Муз. Листок“, „Боян“ і т. ін. Згадати б іще Р. Заріцького „Музичні календарі“ з вел. матеріалом про муз. рух.

В. Барвінський.

Література: Воанесенскій И., Осмогласные разсѣвы грехъ послѣднихъ вѣковъ правосл. русе. церкви, Київ, 1891; — Церк. пѣніе правосл. юго-западной Руси по потно-лин. ирмологамъ XVII-XVIII вв., Москва, 1898-99; Преображенскій А., Очеркъ ист. церк. пѣнія въ Россіи, Сиб., 1910; Металловъ В., Богослужбное пѣніе русской церкви въ домонгольскій періодъ, Москва, 1912; — Очеркъ исторіи правосл. церк. пѣсни въ Россіи, Москва, 1915; Грінченко М., Історія укр. музики, Київ, 1922; Стешко Ф., Перші укр. нотодруки („Книголюб“), Прага, 1922; Преображенскій А., Культурная музыка в Россіи, Ленинград, 1924; Щербаківскій Д., Оркестри, хори і капели на Україні за пачини [„Музика“, 7-12], Київ, 1924; Грінченко М., Укр. муз. творчість за рад. часів [„Життя і революція“, X-XI], Київ, 1927; Финдейзен Н., Очерки до исторіи муз. в Россіи, I, Ленинград, 1928, II, Москва, 1929; Грінченко М., Муз. творчість Галичини [„Життя і революція“, VI], Київ, 1929; Лисько З., Шопени муз. мистецтва в Галичині [„Нові Шляхи“, I, II, IV], Львів, 1932; Стешко Ф., Як Прага, один із перших збирачів і гармонізаторів укр. нар. мелодій [Наука Збірник Укр. Вис. Пед. Інст., II], Прага, 1932.

Театр. Перші певніші відомості про український театр сягають початків XVII в.; він, певне, існував і раніше; імовірно, в якомусь вигляді традиція театру на Україні тяглася від ст.-кв. часів через усє середньовіччя, але певних відомостей про це ми не маємо. В науці прийнята думка, що на Україну театр у тій формі, в якій ми його знаємо, прийшов із Польщі, але це не доведене, й можливо, що впливи зах. Європи виявилися на Україні й безпосередньо або ін. шляхами.

Старші театр. твори, що їх виконували в укр. театрі і що про них ми маємо відомості, або що їх тексти дійшли до нашого часу, це були і н т е р м е д і і, дільюгі, а з трохи піанішого часу більші драм. тво-

ри типу, що його культивував сзуїтський театр. Тут були помішані докупн, з одного боку — ремінісценції середньовічного театру, як містерії та пасії, міраклі (твори з життя святих), моралітє (алєгорично-повчальні), тощо, з другого — впливи античного театру, що особливо були помітні від Ренесансу. Мішанина з усіх цих джерел творила театр, видовище, яке слуги використовували по своїх школах із пед. та агітаційною метою. Цей шкільний сзуїтський театр прищепився й по укр. школах.

Майже все, що ми знаємо про наш театр та театральні вистави в XVII-XVIII вв., зв'язане з виставами, що відбувалися по тогочасних школах на Україні, або з діяльністю колишніх учнів цих шкіл, що провадили навчання по ін. школах. Тимто період укр. театру в XVII-XVIII вв. називаємо добою шкільного театру. Репертуар шк. театру складався хоч із поважних дільюгів, які виконували в школі, або в церкві (пр. при плащаниці), хоч із інтермедій, себто комічних дільюгів, які вставляли між дії поважних драм. творів, і, нарешті, з цих останніх, що в XVII в. були коротші — з двох-трьох дій, а з поч. XVIII в. (реформовані у Київ. Акад. Т. Прокоповичем) склалися з п'ятиактових трагедокомедій. Хоч невел. дільюгі (пр. Львів. проф. Волковича) відомі з давніших часів, ніж більші драм. твори, то все ж не можна твердити, що ці останні розвивалися з простіших дільюгів. І дільюгі й більші драм. твори існували одні побіч одних і одні одних не витискали.

Взагалі в драм. творчості XVII і XVIII вв. якогось природного розвитку не видно. Так найстарші твори нашої драматургії, дві інтермедії Львів. єпис. Якова Гаватовича, виставлені, мабуть, школярами котроїсь Львів. школи в Камініці Струмильській у день Івана Хрестителя 1619 р. — є з літ. і мист. боку може найкращі інтермедії з усіх, що їх тексти ми знаємо. Дорівнювати їм можуть хіба деякі інтермедії Довгалевського з середини XVIII в. Ми й починаємо власне історію укр. театру з вистав Гаватовичевих творів, хоч це могли бути й не перші укр. драм. твори.

Таксамо й між поважнішими драм. творами шк. театру, з погляду театр. мистецтва, найкраща може найстарша з відомих нам драм, це пасія: „Слово о збуренню пекла“. Вона будована дуже стара й єдина, де ще виходить на сцену постать Ісуса Христа, а не його персоналізована алєгорія, як ми це бачимо в ін. піаніших творах, складених за сзуїтськими араками. Дія відбувається в пеклі, господарі його турбуються подіями на землі, зате грішники починають виявляти непокору в надії на скорє визволення. Вісти з землі про суд над Христом агзущують атмосферу в пеклі, нарешті сходить до пекла сам Христос, руйнує його і грішників визволяє. Все це

відбувається на сцені, твір зраджує у своїм авторі тонкого знавця сцени. Тільки дуже вправний фахівець драматичного мистецтва міг потрапити так умло розвивати дію, згущувати поступово настрій, підготувати катастрофу. Мова жива, дуже влучні ситуації комічні, в мові діяльогів багато гумору, й видко, твір мав вел. успіх, бо до нас дійшов аж у трьох пізніших списках. Твір цей не скований іще регламентованими правилами пітичних правил, зате не порушуючи цілості твору, майстерно переплітав сцени св. письма зі сценами лідів, покликаних за свідків до святих подій; ці сцени в нього заступали інтермедії.

Вже більше прикмет сзутського театру виявляють старші шк. драми, утворені в кїв. Академії, пр. твори Данила Туптала (з них дійшло до нас 2 й назва третього.). Туптало не дотримувався ще пітичних правил, зате не порушуючи цілості твору, майстерно переплітав сцени св. письма зі сценами лідів, покликаних за свідків до святих подій; ці сцени в нього заступали інтермедії.

Справжній реформатор укр. шк. театру був проф. кїв. Акад. Теофан Прокопович, що установив у теор. курсі докладні правила, як писати драм. твори, назвавши їх „трагедокомедії“. Ще сильніше, ніж теор. курсом, Прокопович зробив яркішим своєю трагедокомедією „Владимир“ (присвяченою первісно Мазепі) так, що вже в XVIII в. драматурги від Прокоповичених правил не відступали. За теорією Прокоповича трагедокомедія мусіла мати 5 дій, у ній установлено правило, скільки мусить бути елементу комічного, скільки драм., подано приписи, що в одній сцені не може промовляти більше, ніж 3 особи, що діалі особи не можуть сходити зі сцени до кінця дії й т. д. Одне слово — Прокопович замі суворо установлені правила драматургії, котрі, як правила псевдокласичности, скували укр. драм. творчість. Драматурги XVIII в. такі, як Трохимович, Довгалевський, Юр. Кононський, Шербацький, як закону трималися правил Прокоповича й довели до того, що у 2. пол. XVIII в. поважна драм. творчість не нашла собі виходу зі шк. рямок і далі не розвивалася.

Щодо засобів театр. постанов і виконання творів шк. театру, то в цих питаннях іще багато невиясненого. Напевно можна гадати, що обстановка театру в різних школах була різна, в залежності від матеріальних засобів школи. Мабуть найкращіша обстановка, можливо в досить розвиненому театр. машинерію, була в кїв. Могилянській Акад., адзється, тут був не тільки аксесуар лаштунків, що мінялися в залежності від місця дії, але й такі ефекти, як літання на смарах, хвляювання моря, або такі, як „через умбри орел льва хрома со львитами ловит“, чи „як змій рот роззявив і дим іспущав“. Останніми часами дослідники гадають, що обстановка залежала й від виконаного твору: себто більшість творів ви-

конували в містеріальній обстанові, коли сцена була поділена на три поверхи (рай, земля й пекло), й дієві особи відповідно до дії переходили з одного поверху до другого; у складніших трагедокомедіях декорації мінялися. Було змагання — завести три єдності клас. театру, між ін. і єдність місця, але, адзється, його в театрі ніколи не досягли. Нарешті інтермедії та ін. діяльогів виконували на тлі звичайної пелени.

Виконання було, адзється, в основі декламатійне, на вміння декламувати звертали вел. увагу, але студювали й рухи актора, особливо їх пластичність і мальовничість постави. Долівка сцени була помальована у квадрати, щоб кожен виконавець знав своє місце на сцені, та щоб ансамбль виконавців виглядав мальовничо. Одяг акторів був досить фантастичний, але видко було і змагання до класичности.

Триваліша, ніж поважна трагедокомедія, виявлялася комічн. драм. творчість. Вона жила в формі інтермедій, веселих анекдотичних, часом схоплених із життя, діяльогів, що їх для розваги глядачів виконували між діями трагедокомедії, навіть без льогічного зв'язку з останніми. Ці інтермедії складали до кін. XVIII в., і по них можна простежити перехід театру від форми шкільної до форми модерного театру. Найст. укр. п'єси нового репертуару, особливо п'єси Василя Гоголя, а почати основника нового театру Івана Котляревського, мають у собі елементи інтермедійної творчости.

Автім шк. театр не припинив свого існування до поч. XIX в. Правда, рос. уряд заборонив іще за Катерини II робити по школах драм. вистави, але традиція була така сильна, що школи не могли розлучитися з своїм улюбленим мистецтвом і, тільки виконуючи наказ, почали п'єси виконувати не в будинках школи, а підчас рекреацій, на лоні природи. Такі вистави, під голім небом виконували школярі з року на рік по деяких школах на Україні ще в 60. pp. XIX в., а то й пізніше.

Трудно сказати, від якого часу появилася на Україні мода робити вистави в палацах магнатів. Безперечно, що в XVIII в., поруч із виставами шк. театру, по дворах деяких магнатів уже давали вистави модерного тоді европ. репертуару. Куліш у „Записках о Южной Руси“ наводить оповідання одного зі шляхтичів про дві вистави при дворі кн. Любомирських із нагоди щасливого для панів походу проти гайдамаків. Одна вистава під голім небом характеру феєрично-пантомімового змальовувала похід молодого господаря мазку проти гайдамаків і розгром цих останніх. Вистава йшла з участю сотень учасників, що представляли табір гайдамаків, панське військо, геройські вчинки молодого пана й його війська, зі стрільцями із гармат та гаківниць, тощо. Друга вистава серед тих са-

мих святкувань уже відбувалася в будинку, по-французьки; виконували, як догадується Куліш, одну з трагедій Расіна. Звичай магнатів на Правобережжі тримати для забави капелі музик і співаків, балети, оперові трупи, тощо, чим далі щораз більше розвивався. Особливо славилися й були улюблені серед магнатів невеликі укр. капелі торбаністів, що їх відділи навіть мали при своєму дворі королі поль., курфюрсти саксонські й то не тільки в Варшаві, а й у Дредені. Цей звичай на Правобережжі зберігався, після прилучення його до Росії, аж до скасування кріпацтва. І тут діяльність укр. музик та артистів причислялася іноді до того, що у сполученого панства прокидалося романтичне почуття до рідного, але залишеного ним укр. народу, починалося до зародки українофільства.

На лівому березі Дніпра придворні театри в нового укр. панства повнілися мабуть пізніше, ніж на правому, тоді ще поль. березі. Але й тут вони вже були з кінцем XVIII в. й на поч. XIX в. І тут „малоросійське“ панство заводило свої оркестри, хори співаків і цілі трупи, іноді amatorів, іноді професійно повнучуваних кріпаків. Театр мав у себе в Батурині Розумовський, у Лядичах Завадовський, тощо. На переломі XVIII-XIX вв. особливо видатний був театр пана Дмитра Ширая в селі Спиридонова Буда на Чернігівщині. Цей автор театру. мистецтва довів свій театр кріпаків до вис. рівня, їздив із ним до Чернігова, Києва, а то може й до ін. міст, і користався вел. признанням, особливо за балети зі співами. Покищо не досліджено, наскільки кріпачий панський театр на Україні мав вплив на розвиток театру XIX в. в новітніх формах по містах. Коли, з одного боку, у старших п'єсах ми спостерігаємо відгомін інтермедії ст. шк. театру, то, з другого боку, значний процент акторів старших труп складався з кріпаків, що вчилися акторського мистецтва на кріпачьких театрах своїх панів. Заг. репертуар міських театрів ближчий до репертуару театру кріпачького. Але ця справа ще не висвічена, як і взагалі історія укр. театру I. пол. XIX в. ще не досить опрацьована, і неясного тут та спірного досить багато.

Історію укр. театру з 2. десятиліття XIX в. до 2. десятиліття XX в. можна розділити на дві доби: до 1881 р., коли укр. театр не відділився був іще від поль. й рос. (всі три театри працювали спільно, й актори мусіли бути грати трьома мовами), й від 1881 р., коли укр. театр визволився від тої алуки й вийшов на свій окремий, самостійний шлях.

За ініціатора нового періоду укр. театру XIX в. звич. вважають Івана Котляревського, який у 1818-19 рр. був фактичним директором театру в Полтаві. Власне, ще 1812 р. появилася був у Сиб. укр. водевіль фр. типу „Козак-стихотворець“. Але цей водевіль,

написаний автором, що не знав укр. мови, викликав незадоволення й різку критику свідомої частини укр. громадянства, і Котляревський у відповідь на нього виступив із своєю п'єсою — „Наталка Полтавка“ — комедією у 3 діях із співами. Вона, згідно з тодішньою термінологією, звалась „оперою“. Літ. і сценічна вартість „Наталки Полтавки“ була така, що вона вже 125 рр. не сходить із репертуару укр. театру. Але бо й справді цей твір незвичайно сценічний, такі сценічні бували тільки твори тих авторів, що писали для сцени, на якій самі працювали, і для тих акторів, з якими працювали. В полтавській трупі було трое незвич. талановитих акторів, а саме акторка й співачка Налетова, актор-комік Угаров і геніальний Щепкина Останій, кріпак гр. Волькенштейна, на допомогою Котляревського й ін. викуплений на волю, став пізніш реформатором рос. театру в Москві й батьком реалізму на рос. сцені, — але ніколи зв'язків із Україною й українцями не поривав, а постійно на Україну вертався, виконував укр. ролі й, як казали москвичі, носив із собою укр. атмосферу в Москві. Опрацьовуючи ролі у своїй п'єсі для конкретних акторів, Котляревський осяг те, що ці ролі виходили для виконання відмінні. Другу п'єсу („Москаль чарівник“) Котляревський переробив із суч. фр. водевілю, перейнявши її укр. нац. характером. І тут гол. ролі, чоловічі й жіночі, були написані для Налетової та Щепкина, і ця ролі була улюблена в репертуарі Щепкина до самого кінця його життя.

Новий укр. репертуар, започаткований Котляревським, швидко розрісся. Йому віддавали свої сили, крім дитяч панського театру (Василь Гоголь), крім дитяч професійного театру, збільшуючи його репертуар, майже всі найталановитіші укр. письменники I. пол. XIX в.: Квітка, Шевченко, Костомарів, Кухаренко, Стороженко й багато ін., менше відомих. З'явилися один по одному укр. актори — професіонали. На зміну Щепкинові, появилася Карпо Соленик, що в укр. ролях як актор навіть перевищував Щепкина, й як укр. патріот, принципово відкинув пропозицію переїхати до рос. столиці й на все життя залишитися і працювати на Україні. Видатний талант мав Іван Дрейсах, потім із Галичини переїхали й працювали на Наддніпрянщині Петро Рекановський, Петровський, нарешті 1871 р. дебютував у Одесі реформатор укр. театру, батько його в пізній стадії, геніальний актор Марко Кропивницький й й. Та укр. актори працювали, репертуар укр. зростає, але укр. театр залишався далі під спільною стріхою з рос. і польським (часто бувало, що ті самі актори одного вечора грали три п'єси: рос., поль. і укр.). Та через те, що на той час населення міст уже значно поросійщалося, і укр. народ залишався в-масі, як народ сели, то й п'єси

укр. були всі, крім історичних із кола митного, — п'єсами з нар. побуту. Цей обмежено нар. характер укр. репертуару залишився характеристичним для укр. театру всього XIX в. Але як театр соціально-народний він ще не скільки будив інтерес і любов до нар. побуту, й коли поль. або рос. п'єси були тоді на Україні тільки театр. видою, укр. п'єси будили й розорували нац. свідомість у тих, що її тримали, й підігривали її в тих, що її зберігали. Це значиння укр. театру не могло захватитися від пильного ока рос. уряду, який ішов саме на знищення всяких слідів укр. народності, і в 1876 р. появився такий указ з заборонаю й укр. літератури й укр. театр. вистав. Згідно з думкою цього указу укр. народність мусіла зникнути, злитися з російською. Русифікація мала вел. успіхи. В літ., у школі, в церкві, в адміністрації укр. мова аж до XX в. не могла здобути собі права існування, та не те було в театрі. Надто розвинена була потенціальна сила укр. нації до укр. театру, й цікаво, що саме тоді, коли над укр. словом і укр. сценою висіла сувора заборона, в тиші провінції і в Києві накривали незвичайні таланти для укр. сцени, таланти виконавців і таланти драматургів, композиторів, тощо. В 1881 Кропивницький здобув дозвіл для укр. вистав і, здобувши його, зразу зорганізував театр. гурт і з того часу укр. театр відділився від суєдів і розвинув блискучу сторінку своєї історії. Мов чудом, як із рогу щедрої фортуни, посипалися на укр. сцену високо талановиті актори-виконавці: Кропивницький, Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий, Андрій Максимович і багато ін., появились низ. драматурги, такі як і незвич. талановитий режисер М. Старицький, Тобілевич, Кропивницький, та ін., нарешті й композитори, як Ніщинський і особливо Микола Лисенко. Завдяки їм укр. театр за 2 роки став на таку височину, дістав такий репертуар побутовий, виконання його було таке мистецьке, що дорівняти йому не міг ні рос., а то може й який інший театр. У Росії укр. театри називали тоді майнінгенцями (це збіглося з моментом слави в Німеччині майнінгенського театру), і в цьому була правда.

Артистичний триумф укр. театру був величавий, але за артистичним успіхом ховався інакший — повний глибокого нац. змісту. Укр. мова, скрізь і всюди заборонена для життя, несподівано голосно задувала з театр. помосту. Мелодія укр. мови, укр. пісні, краса нар. збання й сіль. укр. краси, поезія нар. звичаїв, що їх рос. влада всякими можливими засобами нищила в житті, все це з магнічною силою стануло перед глядачами, які часто вже забували, що вони діти укр. народу; все це стинуло в чарівному забарвленні над-

хненного театру, мистецтва й, ясна річ, робило своє діло. Пильне око рос. адміністрації не могло не бачити того впливу, який має укр. театр на укр. глядача. На укр. театр знову посипалися утиски, шлях укр. актора став шляхом на Голгофу. Але гасителям укр. нар. духа вже це нічого не помогло. Терплячі нещодо злуцання, цензурні заборони, репертуарні утиски, заборону виставляти п'єси перекладані з ін. мов, заборону п'єс інших, а не з нар. життя, заборону десятилітними в'їздити до найбільших міст України, — укр. театр таки розрісся. Число укр. театральних гуртів, що мандрували по Україні й будили приспану нац. свідомість незабаром почали рахувати десятками. Країні трупи мали: Кропивницький, Старицький, Садовський, Саксаганський, що давали вистави по більших містах, але побіч них десятки гуртів їздили по Україні й поза її межами по всій рос. державі, до берегів Льодового та Вел. океану.

До революції 1905 р. всі укр. трупи були кочові й переїздили з міста на місце й тільки після першої революції, коли обставини театру трохи покращали, Садовському пощастило осісти зі своєю трупою в Києві, де він перебував аж до останньої революції, заснувавши тут постійний укр. театр.

Після революції 1905 й цензурні умови полегшали так, що можна було вже ставити й перекладні твори суч. і клас. репертуару. Але ця можливість не дуже використали, бо акторам, що з примусу звикли були до побутового театру, важко було цей репертуар змінити. Радикальна зміна репертуару прийшла по революції 1917, коли почали засновуватися нові театр. дружини з новим репертуаром і новими принципами виконання. Цим театрам прийшла на допомогу укр. держава, й для укр. театру справді почалася нова доба. Год. дітьми нового укр. театру стали О. Загаров і особливо Л. Курбас, який заснував спершу „Молодий Театр“, а пізніше за рад. часів театр „Березіль“, що має постійний осідок у Харкові й уважається тепер за найкращий укр. театр.

В Галичині, через польонізацію краю, традиції старого шк. братського театру урвалася майже зовсім. У дух. семінарії у Львові, заснованій 1783, або зовсім заборонили вистави, або коли дозволяли, то лат. або поль. мовою. Тільки подекуди ще жевріли традиції ст. укр. інтермедій у творчості деяких питомців семінарії, як Рудольф Мох у 30-40 рр. XIX в. Почин до укр. світського театру в Галичині дав у Коломиї Іван Озаркевич, із товаришами 1848, і цей почин справив гарне враження так, що коломийську виставу повторили у Львові, а укр. аматорські вистави бували ще в Перемишлі. Тільки хвиля московіфільства перй гарний початок змела, й до заснування професійного укр. театру в Га-

личні дійшло щойно 1864 з почину т-ва „Руська Бесіда“ (Ю. Лаврівський). Заснований цим т-вом театр існував із перервами більше як пів століття до самої війни. Спершу для організації цього театру покликали з Житомира на театр, дир. О. Бачинського з його дружиною, що мала славу видатної драм. акторки на поль. та укр. сцені. До цих двох професійних сил додано аматорів, з яких теж незабаром розвинулися добрі артистичні сили. На жаль, брак нац. свідомості, москвофільські ухили не дали Бачинському можливості поставити справу укр. театру в Галичині як слід. Свого розвитку цей театр дійшов спершу за управи Теофілі Романович (1874-1880), що прийшла до управи театру з кількома членами своєї родини, обдарованими артистичним хистом, пізніше за Біберовича Гриневецького (1882-1892), та нарешті за М. Садовського (1905). Бували за тих часів в укр. театрі в Галичині високо талановиті актори, як Ів. Гриневецький, К. В. Плошевський, Біберовичі, пізніше Підвисоцькі, Музик-Стечійський, Янович, Осиповичева, Юрчак, нарешті Рубчаки, Стадники та багато ін. З цього театру виштов сина ветерана укр. театру в Галичині Яновича — Л. Курбас, основник укр. рев. театру в Києві та Харкові.

Після війни гал.-укр. театр відділився від т-ва „Руська Бесіда“. Якійсь час у Львові опинився зі своєю дружиною (М. Морська) Ол. Загаров, що високо тут підніс театр. культуру. Тепер у Галичині є багато труп, та дві з них (Ім. Тобілевича, „Заграва“) вибиваються понад інші, про артистичний рівень театру дає заснована після війни кооператива „Укр. Театр“ (1923), що поставила собі за мету поставити у Львові театр. будинок.

Перед війною гал. театр обслуговував і Буковину. Після війни на Буковині дехто з колишніх гал. акторів заснували театр і, хоч рівень його невисокий, але будив нац. свідомість. Тепер на Буковині і в Басарабії є два постійні театри.

На Закарпатті спроби заснувати постійний театр, після прилучення цього краю до ЧСР, виявилися передчасними. Хоча внаслідок заняття Наддніпрянщини більшовиками, там опинилися були такі сили, як спочатку М. Садовський, потім О. Загаров, все ж постійний укр. театр т-ва „Просвіта“ міг проіснувати ледви кілька років. Провідники його мусіли вертатися на батьківщину, а на Закарпатті лишилося кілька акторів, що працюють із аматорами та час від часу роблять вистави.

На рад. Україні театр. справа після революції дуже розвинулася. В більших містах є 4 укр. оперні театри й кільканадцять драматичних. Побутові укр. театри занепадали, натомість розвивувся театр із комун. тенденціями, хоч форми театру спеціально пролетарського ще не виважені. Крім вел. числа професійних театрів, дуже сильно розвивувся й то на цілім укр.

терені — Наддніпрянщині, під Польщею, під Румунією, під ЧСР, на Кубані і в рад. Росії, в Сибірі, в Манджу-го та в Америці на еміграції театр аматорський. Аматорським театром захоплені інтелігенти, робітники й селяни. Особливо селяни підтримують побутовий укр. репертуар, від якого відходять професіонали, і майже в кожному селі, де є свідоміші селяни, де мають „Просвіту“ або „читальню“ або кооп. будинок, із нагоди гром. свята улагоджують аматорські вистави.

Література: Адріанова-Перетц В., Сцена та костюми в укр. театрі XVII-XVIII вв. [„Україна“, III], Київ, 1925; Антонович Д., Триста років укр. театру 1619-1919, Прага, 1925; Кисіль Ол., Укр. театр, Київ, 1925; Перетц В., Театр. ефекти в ст. укр. театрі [„Україна“ I], Київ, 1926; Річник укр. театр. музею, за ред. П. Рудіна, I, Київ, 1929; Шевченко І., Суч. укр. театр, Харків, 1929; Садовський М., Мої театр. згадки (1881-1917), Київ, 1930; Чарнецький Ст., Нарис історії укр. театру в Галичині (1864-1934), Львів, 1934.

Д. Антонович.

Музейництво. Укр. музейництво почало розвиватися з поч. XIX в. під впливом романтизму і авіаного з ним захоплення старовиною. За найстарші збірки укр. старовини треба вважати ті частини археол. відділу Ермітажу в Спб. та книгозбірень Публічної Бібліотеки в Спб. і Рум'янцевського Музею в Москві, що походили чи з розкопки, чи зі знаходів на Україні й були витвором її майстерень і людей. Галичина мала в тому часі зародні музейництва в книгозбірні о. Ів. Лаврівського в Перемишлі та митр. Мих. Левинського, в архіві й бібліотечі ОО. Василя та Ставропігійського Інст. й у приватних збірках історика Дениса Зубрицького у Львові. Чимало укр. старовини було в поль. книгозбірнях — Осолінського, Балоронського й Павликовського.

Але ж поважна нац. старовина зберігалася адебільша на всій Україні по церквах, монастирях, гром. установах та в приватних домах нащадків ст. родів селян, міщан, козаків, духовних і дідичів: родові знаки, печатки, перси, пергамини, документи та акти, громадські, братські, цехові, монастирські, церк., військ. й держ. відзнаки й речі, одяги, обстановка, посуд, увесь побут села, садиби, зразки польової господарки та всякого домашнього ремесла й ремесла. Серед цього багатого змістом незорганізованого живого укр. нац. музею виростали предстанники укр. письменства й нац. свідомості — Величко, Сковорода, Полетика, Котляревський, Квітка, обидва Гоголі; вплив живої традиції славного нац. минулого та кризи суч. побуту був основою їх духовного вєства. Молоді сучасники батьків укр. нац. мист. (Максимович, Бо-

дяньський, Срезневський) вважали вже за своє завдання збирати пам'ятки нац. давнини, щоб пізнати з них поодинокі частини іст. життя народу. Діялося це саме в добу кипучої праці діячів нац. відродження серед слов'ян. У 40. рр. на Наддніпрянщині почали займатися пам'ятками укр. старовини: Костомарів, Куліш, Білозерські, Маркенич, Лукашенич, Шевченко; у Галичині Янів та Іван Головацькі, Маркіян Шашкевич, Вагилевич; на Закарпатті Юрій Гуца-Венелін.

Із цих двох фаз розвитку укр. музейництва: а) з романтичного захоплення старовиною й побутом укр. народу, б) з пробудження нац. самосвідомості під впливом пізнання старовини — випливає третя фаза — в) збирання укр. старовини. Збирати починають заможні національно-свідомі діячі. Один із перших творців справжнього укр. музею — це в Чернігові приятель Шевченка, нащадок козачої старшини й сам ширий козаколюб Василь Тарновський. Другий основник укр. музейництва є Олександр Поль у Катеринославі (тепер: Дніпропетровське), третій — Дмитро Яворницький, збирач запорозької старовини. Свідомі своїх обов'язків професори іст. наук засновують при унів. Одесі, Харкова й Києва, з випадкових знаходів і систематичних розкопів, дуже багаті кабінети доіст. археології, клас. нумізматики й мистецтва. При Дух. Акад. в Києві створено музей церк. старовини, невеликі збірки її були й по дух. семінаріях України. В різних та в скарбниках ст. ман. у Чернігові, Києві, Полтаві, Харкові, Крем'янці, Острозі, Почаєві, Володимирі на Волині, Луцьку, Холмі — було чимало дорожньої старовини: ікон, галтів, риз, книг, посуду.

До організації музейної справи на Україні причинилася чимало діяльність архівних і археол. комісій, стат. експедицій для вивчення краю й періодичні археол. з'їзди, що відбувалися в Києві (1874, 1889), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905) й Чернігові (1908). Завдяки цій живій діяльності представників і діячів іст. науки появилася на місці аматорів та самолюбів справжній знавці справи, що своїми працями створили необхідні передумови для організації музеїв. Так повстає в Галичині у Львові (1889), заходами проф. Ісид. Шараневича, музей Станіславського Інст., заходами о. Антона Петрушевича музей Нар. Дому. Чимало укр. матеріалу з льодового побуту зібрав у тому часі гр. Дідушицький. У Києві приступають до організації своїх музеїв та починаються значно до будови міського музею Терещенки й Халенки, в Кам'янці на Подолі організує музей Є. Сидівський. Тоді повстає й музей полтавського земства; у Львові (1905) митр. Андрій Шептицький засновує Церк. Музей, від 1909 Укр. Національний Музей ім. митр. А. Шеп-

тицького, при НТШ проф. М. Грушевський організує археол.-етногр. музей, після світової війни НТШ заснувало ще й природничий музей.

За організацією музейництва на Україні пішла четверта фаза його розвитку — систематична праця музеїв під орудою професіональних музейників. Найстаріший укр. музеолог є М. Біляшівський, що не тільки вмів збирати та зберігати предмети, організувати й вести музеї, але й усебічно вивчав терен своєї праці музейника-збирача та поодинокі відділи музейних збірок і використовував усе це в фахових статтях. Товаришами й помічниками цієї живої музейничої праці першого музеолога України були не тільки професіонали Хвойко, Болесунівський, Вадим і Данило Щербаківські, Кричевський, але й уся свідомою частина укр. громадянства. Водночас збирачі-знавці призбирали: В. Шавинський — півн.-ім. малярство XVII-XVIII в., П. Потоцький — баталістичні образи XIX в.

Після революції укр. музейництво пішло двома різними шляхами розвитку. В Наддніпрянщині пішли всі музеї на держ. кошти, там їх поділили за змістом збірок, у деяких місцях об'єднали невеликі збірки в один музей, зорганізували по більших осередках краєзнавчі музеї, музеї матеріальної культури, соціальні, істор.-археол. та культові (з церк. старовини). Окремий тип це — музей революції, діячів науки, літератури та мистецтва, театру, — вони поутворювалися при живій допомозі ВУАН. Музейники Наддніпрянщини працюють на основі спільного плану, виробленого на місцях та затвердженого відділом музеїв укр. науки в царк. освіті. За цим планом видають вони час-від-часу археол. згадочки, мистецтвознавчі збірники та висіди вивчення матеріальної культури. Наддніпрянщина почала творити основи „музейної політики“: планово збільшувала збірки, влаштовувачи збірні екскурсії, розкопки, робила спроби ідеологічно розміщувати, чи об'єднувати збірки, розподілювати їх за землями; організувала реставраційні майстерні, вивчала справу консервації збірок та боротьбу з їх шкідливими, охороняла музейну старовину. — Укр. музейництво на західних землях залишилося, здебільша, на початковому ступні розвитку. Не маючи ані держ. ані комунальних допомог, воно полишене на добру волю громадянства. На будову Нац. Музею у Львові вплило 2.000 дол. за 1918-1932 рр. від 7 міль. українців у Польщі і 1 міль. в Америці.

Захоплений ідеєю збирання й вивчення місцевої старовини гурток громадян у Самборі організував 1927 музей Т-ва „Бойківщина“, за ним повстають музеї в Яворині, в Коломиї („Гупульщина“), в Сяноку („Лемківщина“). За їх зразком органіжуються ще музеї в Стрії („Верховина“), в Тернополі, в Чорткові, у Перемишлі та в Рогатині. Зокрема повстають церк.-музеї при дух.

семинаріях у Перемишлі, Львові та Станіславові. Дуже гарно розвивається почин гімназії Василянок у Львові скласти збірку людського одягу і давнього шитва. Це перша в Галичині спроба скласти спеціальний музей. Загально на гал. території є у Львові 6 укр. музеїв, а по краю 6 організаційних і 4 в зароді. Укр. музеї в Польщі належать до спільної музеологічної організації „Союз музеїв у Польщі“.

Буковина має невеликий музей у Чернівцях, на Закарпатті музей „Просвіти“ в Ужгороді. Організація музеїв на Волині, Подіссі, Холмщині та Підляшші не знаходиться в укр. руках.

Зокрема треба згадати про „Музей визвольної боротьби“ у Празі, заснований 1925 р. укр. військовими колами й утримуваний укр. еміграцією; він щораз більше розростається, набуваючи значиння всеукраїнського „Рапперсвізю“. Найближче завдання його збудувати для цінних збірок „Український Дім“ у Празі, на який до кінця 1933 р. зібрано до 100.000 чеських корон.

Література: Свенціцький І. Про музеї й музейництво, Львів, 1929; — Музеї і Книгозбірні суч. України, Львів, 1927; „Укр. Музей“, збірник, Київ, 1927; „Мистецтвознавство 1“, збірник, Харків 1928-9; Двадцятип'ятиліття Нац. Музею, Львів, 1930; Вісти Музею визвольної боротьби ч. 1-5, Прага.

І. Свенціцький.

Етнографія. *Духова культура.* Духовна культура укр. народу виявляється в звичаях і обрядах, зв'язаних із поодинокими фазами людського життя, поодинокими функціями праці та порами року. Тут цікаві обряди зв'язані з сусп. життям і тзв. календарний ритуал. В родинному житті грають роль; народини, весілля й похорони.

Звичай і обряди природиві доволі одноставні на цілому укр. просторі, тут важкі саме три моменти: 1. саме родиво, 2. прийняття новородження у члени громади й 3. очищення породілі й баби, при чому всі перемоні мають на оці оберетки дитину перед усіма, особливо надприродними небезпеками, та забезпечити новому членові родини й громаді як-найкращі умови життя. Щоб забезпечити дитину від „алих очей“, „уроки“ та щоб було легше родиво, вагітні жінки затаюють до кінця свій стан. Проти тяжкого родива вживають усіх магічних, технічних і цілющих засобів, м. ін. роздигають породілю, розв'язують усе зав'язане, розмикають усі замки, відчиняють двері. До кожного родива, хочби й найлегшого, кличуть у останній хвилині старшу тезку „бабу“, яку вже заздалегідь запрошують окремим церемоніалом: тимто баба має обрядове значиння і дбав, як і сваха на весіллі, щоб дотримуватися всіх обрядів. — Місце родива не грає ніякої ролі; злігати після родива і таксамо лежати після нього деякий при-

писаний час (тзв. Wochenbett) нема зличаю. Не завважено і значинних слідів кунади. До дня народини прив'язані різні вірування, зокрема щасливу вдачу мають мати „ведільні“ діти й діти народжені „в тепці“. Новородженці від приходу його на світ охороняють дбайливо перед усіма лихом: баба вигає його знаком хреста й окремою молитвою, переріпає пучець на сожорі (від того: пупоріка), коли дитина хлопець, або на кужелі, коли — дівчина. Опісля вводить її в склад родини, кладе під прийічок, б'є головою о притуду або ногами до сволока (Покуття) або якніці завиває в кожу на пікуті. „Містиче“ законують враз із хлібом і грінми під долінкою і присипають житом, щоб нікто не міг його використати для погані мети. Під голову дитині й матері кладуть ніж, трійцю та різне запашне зілля, що має відганяти злу силу, а сорочку ж дитинки завивають із тою самою метою клуночок із вугіллям і печиною. Саму породілю обливають після родива запашними травами й заселюють її завіскою перед очима чужих. Дитину кладуть у ногах матері, щоб легше вивільнитися чорта, який міг би відкинути „відміну“: для цього світять перед образами свічку і сторожать увесь час матір і дитину, при чому вистерігаються згадувати ім'я нечистого. Цілий цей таємний акт кінчається обрядовим купелем дитини. — Після цього починається вже акт родинногромадський, що завершується родинною гостинною й церк. „христинами“, які відбуваються звич. того самого дня, бо до христини мати не сміє дитини годувати. До христин несуть дитину куми, яких просять звич. батько зноміж поважніших родичів: від цього нікто не відмовляється, бо „кумувати“ вел. честь і заслуга перед Богом. Коли діти не ведуться, просять у куми перших стрічних людей. Куми приходять до хреста з хлібом і „крижмом“ і починають свою службу від чарки та приписаних бакань. Після цього баба кунас дитину в „чепочатій“ воді й загортає хлопця в батькову, а дитинку в материну сорочку.

По христинях відбувається родинна гостина тзв. „родини“ або „количини“, на які сходяться сусіди та знайомі з гостинцями (хліб, ковбаса, сіль, вареники, каша, збіжжя). На родинах майже скрізь дають кашу й колачі, декуди хліб („проводатор“), крім цього майже скрізь на цілій Україні баба роздає гостям „виноград“, себто варені яблука та груші, і квітці з колосків або з барвінку, рути, васильків і калини.

Третій акт родинних звичаїв — очищення породілі й баби, які вважаються після родива за нечисті, називається „зливками“ або „зливщинами“; вони відбуваються незабаром після христин, найпізніше до 9. дня, коли й кінчається праця баби при породілі. Ритуал зливок доволі старовинний. Тут мють руки

породілі й баби „печотою“ водою, куди вкладають навхрест калину, любасток, руту, барвінок, тощо, й проказують обрядові молитви при горючій свічці. Після зливок процаюються й розпачуються з бабою, яка дістає за свою нераа кількадевну працю, тільки приписані обрядові дарунки: пироги, хліб, намітку, полотно на запаску і т. д. Декуди спочиває ще на цій старий обов'язок справляти „продирини“ або „похристия“, що кінчаються в коршмі при співі окремих обрядових пісень. Ще недавно, бо майже до кін. XIX в., втримався на Україні звичай „пострижчин“ або „обстрижчин“, що відбувався звич. в рік після народни, але декуди раніше, навіть зараз після христия.

Весільні обряди виходять поза рамки родинного свята й захоплюють цілу громаду. Вони зберегли в собі багато старих передіст. елементів, виявляють велику одноцілість і традиційність. Укр. весілля — складна обрядова суміш, де перехрещуються рел.-містичні й іст.-сусп. елементи та впливи новіших сусп.-екон. умов. Ї воно відблиск ст. весілля, мішанина совішнього культу з гр.-візант. та христ. елементами. Ї в ньому три гол. наверхтавання: 1) основа — ектогамічна епоха з її „умиканням“, сутічками з родом молоді й її викупом, 2) гр.-візант. вплив зв'язаний із давнішими рел.-містичними елементами й 3) нове. Укр. весілля складається з 3 гол. актів — сватання, заручин і весілля, де постійно повторюються деякі основні дії, пр. спроба „умикати“, опір роду молоді, замирення обох сторін, викупу молоді від її роду та початок шлюбного співжиття молодих.

Сватання попереджує звичайне залицяння, його облегшують усіякі товариські ехотини „парубоцьких“ і „дівочьких“ громад: „вечерниці“, „досвітки“, „вулиці“. Починається „донитами“ в батьків молоді й кінчається „розглядинами“ чи „обзоринами“, коли родина молоді приїжджає дивитися на господарство молодого. Найквалітнішу церемонію сватання виконують свати молодого, що звич. жде в „дружком“ під дверми молоді й входить досередини щойної після довгого церемоніалу, коли батьки молоді приймуть хліб і молода дасть свою згоду. Тоді сватів переа'язують рушниками, обмінюються хлібами і призначають день заручин.

Заручини, що часом відбуваються разом із сватанням у хаті молоді у привид всіх родичів молодого й молоді, мають уже виразне обрядове значіння; їх супроводять співі окремих обрядових пісень, де молодих порівнюють із місяцем і зорями та бажають їм стати „багатими як земля і здоровими як вода“. При співі повторюються тут гол. переходи сватання: промовляють, переа'язують рушниками, показують молоді, обмінюються подарунками,

після того благословляють молодих хлібом, і дружко веде їх рушником на посад на покуті. Коли гості розійдуться, молоді лишаються вже спати, або свято переноситься до молодого на цілонічні „запойні“.

Тепер починаються вже приготування до весілля. Молоді дають на „заповіді“ або на „оглас“, а батьки змовляються щодо приданого й весілля. Напередодні весілля, здебільша в суботу, починають у молоді вбирати, при співі обрядових пісень, „вильце“, „гльзце“, „різку“ або „деревце“, себто невелику вітку або деревце, прикрашене квітками, каліною, рутюю, барвінком, барвистими стрічками й маленькими свічечками; воно стоїть п'яніш ціле весілля на столі, або його втикають у коровай. „Коровай“ („дівень“, „верч“, „лежень“) почуть звич. в неділю „коровайницю“ серед урочистого співу пісень, прикрашують його зверху виліпленими фігурками з тіста в формі „шишок“, „голубців“, „гусок“, тощо. Коровай це — головний обрядовий весільний хліб, має не тільки жертвине, а й родове значіння, робиться з муки, принесеної всіма членами роду. За той час молода, прибрана вінком, іде з дружками на село, просити гостей на весілля, а ввечері справляє „дівч-вечір“, процаюючись з дівчатами, що в-останнє розплітають їй косу серед хати на стільці застеленому кожухом.

Церковне „вінчання“ відбувається звич. в суботу перед обрядовим весіллям, яке щойно дає право на шлюбне співжиття. Перед виходом до церкви брат розчісує молодій косу, а батьки та родичі дають „благословення“. Після вінчання молоді повертаються до хати молодого, де їх благословляють хлібом-сілля і впрощують. Опісля молода вертається додому, а молодий підготував весільний „поїзд“, що складається звич. з двох старостів, двох дружків, кількох свак і боїрів.

Увечір відбувається остання, найважливіша частина весільного обряду, власне весілля. Починається воно походом весільного „поїзду“ молодого, зв'язаного з незвичайно старинними й характеристичними обрядами. „Поїзд“ обходить спершу в хаті стіл і п'є спільно воду з миски, неначе б складав присягу вірності своєму „миззені“. Опісля виконує з мотірю молодого обряд „сіяння“ й „Ізди конем“ довкола діжі, „щоб овес був расен, щоб Івашків рід був расен“, приймає благословенство від батьків молодого й вирушає серед співу лицарсько-містичних пісень із червоною „корогою“ в дорогу. Коли молодий із другого села, то парубки з села молоді заступують поїздові дорогу, роблять тав „перейму“, і молодий мусить викупитися грішми. Другу перешкоду зустрічає „поїзд“ перед хатою молоді, якої боронять парубки із піднятими палицями. Щойно після „бою“ й довгих пересправ молодого пускають до хати, але ще й тут він мусить перебороти братів мо-

лодої та дати відповідний викуп, щоб дістати право сісти коло молодої, зняти з неї намітку й її поцілувати. Тепер надходить вершок весілля: молодій розплітають косу, накривають їй голову очіпком і шапкою молодого, з комори виносять, серед пісень, коровай та роздають його по черзі всім присутнім, особливо ж усім родичам, залишаючи для молодих вершечок із „місяцем“. Після вечері, до якої давали декуди часом ще й спеченого піви („бажанта“), молода прощається з дівчатами, з батьками й виїждить із піснями та музиками до хати молодого, забираючи з собою „скриню“ з „посагом“ і „чорну курку“.

Молоду аустраляють у новій хаті на порозі батьки молодого хлібом і сіллю та приймають її вчисто до нового роду. Потім молодих ведуть церемоніально до „комори“, де вже прилагоджена весільна постель на соломі й кожусі й зі снопом жита та святим образом у головах, і тут відбувається старовинний обряд „ламання каліни“, — тепер це вже зробилося пережитком. За старим ритуалом увесь рід молодого ждав у хаті вночі „шлюбної ночі“ і серед співу еротичних пісень обносили сорочку молодої зі знаками її невинності. Але тепер уже обмежуються тим, що другого дня вивішують на хаті чесної молодої червону сорочку і прибирають боярив у червоні пояс та стрічки. Того самого дня кінчаться звич. й весілля забавою, яку знаємо під ім'ям „перезля“, що колись тяглася й кілька днів аж до церк. „виводу“ або обрядових аливок при річці або криниці. Тепер весільні обряди взагалі сильно упрощені через матеріальну скруту. й весілля рідко де триває довше, ніж 2-3 дні (субота, неділя, понеділок), а то й ще коротше.

Похоронні обряди збереглися, особливо в Карпатах, у них багато старовинності. Смерть, яку відують звич. всім „знаки“, приймають на селі спокійно. „Тяжку“ смерть мають тільки великі грішники, і проти неї вживають „посвяченої“ свічки, свяченої води або свяченого зілля і всяких ін. засобів; коли ж нічого не помагає, кажуть „давонити по вмерлому“, а то й відчиняють двері й вікна, щоб душа скоріш виїшла. Покійника прибирають у „смертну“ сорочку, штани — „каліги“ та кучму, на жінок надігають спідницю, деколи свиту, голову зав'язують переміткою. Дівчат і парубків одігають як на весілля, з вінком, і короною. Померлих кладуть на лаві під вікнами, ногами до дверей, на вікні ставлять посуду з водою, щоб душа мала що пити. На стіл кладуть тільки дітей до 6 року життя.

З хвилюючою смертю вся увага родини звернена на те, щоб душу мерця відігнати від хати. Для цього закривають дзеркала, обертають хатню обстановку й послають зараз давонити „за впокій“, „запоперечити

душу“, що до „подавону“ може блукати по хаті. Мерця заг. вважають за нечистого, тому до похоронів припиняють у хаті всю роботу, не сіють і не садять, не садозять курей і взагалі бережуться покійника, тимто й зазначають дім, де він лежить, безозвоними вітками, вивішують рушник у хаті або полотно над вінком, розводять ватру перед воротами й т. ін.

За покійником не слід багато плакати, особливо не повинні плакати за дитьми матері. Навпаки, ще не так давно був на цілому Правобережжі та на зах. землях звичай веселитися, співати пісні та грати, і цей звичай зберігся до сьогодні в Карпатах, на Підгір'ї, Буковині, Закарпатті, декуди на Поділлі, під назвою „лубок“, „грушка“, „свічення“, „лопатки“, тощо. Тут проводять цілу ніч при покійнику („посидини“), граються у особливий гри, що є відгомном старовинних похоронних ігор та триває. А так покійника приходять відвідувати ціле село, яке повідомляють відповідним способом.

Труну (домовину, деревинце) роблять звич. другого дня після смерті сусіді задурно з кленового або соснового дерева, що між ін. відганяє духів та спливає опирів. У труну, що місцями має мале віконце „для душі“, вкладають покійника перед самим похороном і додають „на другий світ“, як до околиці: хліб, сіль, горінець каші, горілку, айня, яблука (дітям), перси та грін на „переві“ (Гундульщина й Підгір'я). Домовину виносять ногами наперед і стукають нею тричі об поріг, щоб мерць попросився з хатою та не повертався. Щоб не допустити небіжчика до хати, кладуть на поріг ще й сокиру, домовину забивають кріпко осиковими кілками та посипають житом. Після вносу труни родичі чим-дуж зачиняють двері й обходять тричі довкола діж, декуди ж — господарня кидас ще на землю новий горінець, щоб розбігся на кусні. Рівночасно виносять із стайнів та з хлівів худобу, щоб попрощалася з господарем, і ворота обвіязують червоним рушником чи поясом, щоб за небіжчиком „не пішла з двору худоба“. Домовину несуть, коли недалеко, на плечах, а так ведуть і на ноші або декуди в горах, ще за ст. значає, на санях, запряжених волами, виминаючи „воду“. Похорон відбувається навіть у бідніших із вел. святочністю, похоронний похід супроводжують окремі жалібі пісні, „голосиння“, „йоганннн“ (у лемків) і „трембітання“ (у гундулів). Жалоба (сумовиння) починається зараз по смерті члена родини: чоловіки ходять до похоронів із непокритою головою, дівчата з розпущеним волоссям, жінки в білих хустках, без намиста.

На Україні сильно поширена віра, що душа небіжчика відпроваджує тіло на павитар і вже тоді певне не зможе повернутися до дому, коли гріб „принечатають“ і відбудуть „відклонне“, деколи аж по 40 днях, після

привисаних „панахид“ і „парастасій“. Щоб мерці потім не „ходили“ та не „покутували“, копають глибокі ями, часто обсіпають домовину маком — „видюком“, особливо, коли ховають „великих грішників“, усіяких характерників і тих, що вмерли несприродною смертю: на такі гроби кладають декуди галуззя й каміння. Над гробом висипують у нас знич. могилки, на які ставлять дерев'яні хрести, перев'язані декуди хустками, чи рушниками, на Волині — чіпляють малі хрестика, на Бойківщині навіть знич. горшки. На гробах залишають деколи й пожу, „коливо“ й т. ін.

З похорону всі вертаються до дому смутку, не оглядаючись, очищуються, вмившись та доторкнувшись печі, й щойно тоді засідають до похоронного обіду („стипа“, „умерлини“ або „комашині“), який обов'язково зачинається від „колива“. Гупули третього дня після похорону справляють „третини“, а так скрізь за померлих справляють „сорокоусти“, „роковини“ й „задушки“.

З родинними обрядами зв'язується й усія домашні обряди й вірування. Хату будують тільки на „чистому“ місці та впроваджують до неї спершу піни, курку чи кришки, яких замикають там на цілу добу, щоб ці звірята відігнали чари. Для цього ж і не дошивають рогу стріхи й не білять „стелі“. З окремими звичаями сполучене закінчення будинку („закосячення“, „почастунок“) та вводи до нової хати. Цілий ряд вірувань і обрядів зв'язаний і з поодинокими частинами хати, дверми, вікнами, порогом, покуттям, піччю й сволоком.

Річні обряди (таж. „народний календар“) зв'язується з природою й порами року та залежними від них хліборобськими працями або родинними обрядами. Вони виявляють багато наверстувань і групуються коло Різдва й Нового Року (зимовий цикл), Великоддя й Зелених Свят (весняний), та осінніх поминальних свят.

Різдвяні свята, зокрема Свят-Вечір, старий *dies natalis solis*, зберегли, попри христ. елемент і гр. рим. впливи (назва коляда з *calendae*, перебирання, ходження з „козою“ і т. д.), ще доволі багато давніх слів, звичаїв. Є тут сліди ст. культу предків, що виявляється в уживанні поминальних обрядових страч („кутя“, „узвар“, „пампухи“), в паленні вогнів (на св. Степана або вранці на Новий Рік) та нарешті в обряді запроси „мороза“ на вечерю. Другий старий первоні видний із багатьох магічних актів, зв'язаних гол. зі скотарством і хліборобством: стелення сіна під обрус, дідуха на долівку, виношення сінопа шпешці, спалення горхів і кокання, кидання кулі на стелю й вороження „за широгів“. Чимало ст. елементів збереглося і в обрядових „колядках“, тут не тільки величають господарів і прославляють лядське, мисливське й хліборобське життя, але й сили природи, сонце, місяць, зорі, грім і хмари. До дуже

ст. передхрист. першнів належить і вороження, зв'язане з давнім весільним зимовим сезоном, що припадає саме на час від Катерини й Андрія до Різдва. З рідковим культом зв'язється й новорічний культ із його звичаєм „засівання“ та зі „щедівками“ бажального характеру. Зимовий цикл кінчиться Йорданським святом, де сліди вже значні христ.-церк. впливи.

Переходом до весняних свят є м'ясниця („земні місяці“) з їх веселими забавами й танцями („танцювати на коноплі“), зі слідами зах. впливів (карнавалу), куди треба зарахувати й зах. укр. звичай прив'язувати дівчатм і парубкам „колодку“.

З кін. березня починається в наших обрядах весняний сезон „викликування весни“ виводинами „веснянок“, свяченням „лози“ на квітну (вербну) неділю й першим співом „веснянок“. Весняні свята гуртуються коло Великоддя, св. Юрія, Зелених Свят і Івана Купала. Вел. тиждень перед Великоднем присвячений культові померлих: особливо поминають померлих у живий (страшний, великий) четвер, званий на Покутті „жильним Великоднем“, над Дніпром „мертвецьким Великоднем“, коли померлі душі сходяться вночі до церкви на службу. Тоді діти „гріють діда“ і збирають на Гуцульщині „кукуци“ за померлі душі. Поминають їх і цілий тав. „навський“ тиждень по Великодді аж до Хомині (Провідної) неділі, зокрема в останній день Великоддя і знов у четвер, який звичайно називають „навським Великоднем“. Тоді роблять на гробах поминки й закопують у могилки яйця й шкаралущу яєць, котру знов у деяких околицях кидують на воду для „рахманів“, що на „переполовленні“ святкують свій „рахманський великдень“. Декуди поминають померлих у „лідову суботу“, в Сокальщині в провідну п'ятницю й суботу обходять тав. „приводи“ й „бабин празник“. Сам Великдень, коли має „сонце грати“, зачинається свяченням „пасок“, „крашанок“ і „писанок“ і кінчається весняними народними співами і грами тав. „ягілками“ або „гайками“. Живий четвер і великодній (обливаній) понеділок зв'язані з дівочою красою й будуччиною.

Під вечір св. Юра вбирають „дівку“ (дівчину) квітами й сіллям, ставлять коло неї молоко, масло й сир і, співаючи, танцюють коло неї. Так само скотарсько-хліборобський характер мають обходи на самого Юра. Зелений або Клепані свята — це свято рстотинності (хату прикрашують зеленню, плетуть вінки), русалок і померлих. Іван Купало, себто свято Івана Христителю кінчає весняний цикл обрядів. Коло нього скупчилося багато останків усіяких культів і обрядів, культ сонця, культ роаквіту природи з її дивною таємністю й привидами та дещо, що пригадує весільні звичаї. Тепер уже це свято, знане тільки в українців і білорусинів, обмежується знич. танцями

й співами молоді, яка прибирається в вінки й скаче через вогонь. Декуди іще роблять із соломи „Морену“ та „Купала“ й танцюють довкола неї. На Купала шукають цілющих трав (напороти) і вживають різних заходів, щоб збільшити врожай.

Літні свята, що й так згодом позатрачувалися, таксамо, як і осінні, знайшли найкращий вислів у „обжинках“, осінні — в вороженні на св. Андрія.

Незалежно, але у зв'язку з календарними святами, йдуть усіяк сходи й гостини, гри й забави, що часто мають іще ритуальне, а то й чисто хліборобське значіння. Сюди належать давні „кулички“, „хороводи“, різдничі обходи з перебиранням, всіякі дівочі „складки“, братські свята, гри в крагаї (т. д. 3 танців найбільше відомі „козачок“ (теж „гопак“, „тропак“), „коломийка“, а далі — „півторак“, „аркан“, „сербин“ та ін.

Література: Хведір Вовк, Студії з української етнографії та антропології, Прага, 1927.

3. Куцеля.

Мітологія. Укр. мітологія в поганських часах не дійшла до такого ступня розвитку, як грецька, римська, або хочби скандинавсько-варязька, й то через недостатку якого-небудь натиску з боку ін. рел. систем. Тимто гадки учених про укр. Олімпі далекі ще до лесної кристалізації. Властиво вірою українців, подібно як ін. слов'ян, був пандемонізм, віра в безліч духів, добрих і лукавих, що заселяють ліси, поля, води, хати, спільно з людьми. Був це, без сумніву, культ природи, що його чимало слідів збереглося досі. Духам предків (дідькам), болотним (чортам), лісовикам-бісам, водним, русалкам, мавкам — жертвують подекуди ще й тепер поживу, чи нап'ятки. Щойно згодом вирізняється більш означене божество, про яке згадав Прокопій (VI в.), й яке начебто почитали всі „анти і слов'яни“. Як укаже аналогія до зах.- та півд.-слов. мітологій, божеством цим міг бути триголовий бог — Троян, про якого є ще згадка у „Слові о полку Ігореві“ (пор. Святенгіт — Тріглав). Був це бог неба, володар світлу, що насилляв громи. Згодом у часах тісного згуртування укр. племен місце монотейстичного світогляду займають ресортові божества. Єдиний бог Прокопія розпадається на Сварога, Хорса й Дажбога, а так — є згадки ще про Перуна, Велеса, Стрибога, Мокось (у Нестора). Так повстав укр. Олімп, який щойно за Володимира В. дівкався „капища“, тобто чогось начебто святині, де стояли ідоли богів.

В укр. мітології мабуть не було такого дуалізму, як у іранській, а назва злощого бога Дива (гл. „Слово о полку Ігореві“) вказує на його індо-іранське походження (Девас у інд. релігії). І позагробове життя уявляли собі українці не так, як греки, чи германи, а як просте продовження справж-

нього. На зеленій леваді Дажбога в „вираю“ перебували духи померлих у мирі і щасті, без турбот та болів дочасности.

Література: Фаминцич Ал., Божества древнихъ славянъ, Спб., 1884; Грушевський М., Історія України-Руси, I, Київ, 1913; Brückner Al., Mitologia słowiańska, Warszawa, 1918; Niederle L., Život starých Slovanů, Praha, 1924.

Ю. Рудницький.

Усна словесність обіймає ввесь засіб словесних творів, віршованих і прозових, що зберігаються в пам'яті народних мас та довгий час, пераз цілі століття переходять усним переказом із покоління на покоління. Твори у. с. випливають із джерела індивідуальної творчости, але, перейшовши в усну традицію, стають аноніми, приспособлюються своїм висловом і формою до стилю й духа нар. поезії та, підлягаючи безпастанним змінам, живуть у вел. числі варіантів, що творяться майже вєск раз, коли їх із пам'яті повторюють. Ці твори, вєслідком усної передачі, вєдержуються в незакріпленій, пливквйй формі, дають широке поле для імпровізації та приймають подекуди ознаки абірної, колективної творчости.

Середовищем, серед якого від віків живе й розвивається у. с. укр. народу, є гол. й майже виключно село. Через те вона носить на собі відбиток сільського життя, обстанови й світогляду сіль. людю.

Укр. у. с. сягає початками в глибину предіст. часів. За княжих часів у плеваній у. с.-ти беруть участь і дружинники, серед яких витворюється лицарський епос, і сєднич-хлібороби, що співають свої стародавні обрядові пісні. Усна традиція дуже вєлекшувала перехід їх від одного круга до другого. Християнство застас вже розвинену та глибоко вкорінену у. с.; на це вказують твори старорусь. письменства XI-XIII. вв., що осуджують останки поганства, святкування Колиди, Русалів, Купала та передхристиянські обряди, сполучені з танцями й „чортівськими“ піснями. В цьому зв'язку особливо ваги набирають згадки про колядників, весільні пісні, тризну й похоронні голосіння, про оповідання „ба-сєнь“ та про гру на гуслих, що служила супроводом до співу; в ст.-русь. письменстві збереглися навіть деякі приповідки та формули заклинань. Весільні пісні й голосіння водилися й на княжих дворах (пор. письмо Вол. Мономаха до Олега, збережене в Начальному Літописі під 1096 р.). У. с. у княжій добі позначилася на творах ст.-русь. письменства: „Начальний Літопис“ зберігав живий відгомін ст. переказів та дружинної поезії, „Слово о полку Ігореві“ наскрізь перейняте духом нар. поезії. На вищий розвиток у. с.-ти в тому часі вказують згадки про професійних співців-музик, що напливали до нас і з Візантії й із Заходу

як можна здогадуватися з їх назв „скоморихи“ (від гр. „σκόμμαρχος“ або „μασχαράς“), про яких згадують уже пам'ятки XI в., та „шпизеве“ (від нім. Spielmann). Ці мандрівні співці змішувалися зі співаками, музикантами та веселюхами місцевого походження й мали великий вплив на дальший розвиток нар. поезії й тісно зв'язаною з нею музики, внаслідок чого нові мотиви, мандрівні теми (баллад, романсів і казок). Хоч скоморихи загалом переслідувало духовенство, то проте вони були носіями та представниками світської пісні й музики довгий час, від XI до XVI вв., який називають добою скоморихи.

Найдавніший запис укр. нар. пісні походить із пол. XVI в. Це відома пісня про вояводу Стефана з укр. Закарпаття. Від XVII в. вже число записів більше (рукописний збірник 60 нар. пісень, перехований у бібліотеці Чарториських). Перша пол. XVIII в. приносить уже цілий ряд співаників із нар. піснями дуже різноманітного змісту та книжними складаними, де слідний сильний вплив нар. пісень. Завдяки розшукам Житецького, Перетца, М. Грушевського, Франка, Гнатюка, Возника, Яворського, Брікнера, добуто в останніх 40 роках із рукописних збірок, співаників і стародруків цілі сотні давніх пісенних текстів, що проливають ясніше світло на історію укр. нар. поезії.

Систематичне записування й видавання творів укр. усної словесності для наук. цілей починається з поч. XIX в.: Цертелєв (1819), М. Максимович (1827, 1834, 1849), П. Лукашівич (1836), А. Метлинський (1854), П. Куліш (1856-7), Вацлав Залеський (1833), Я. Лозинський (1835), М. Шашкевич (1837), Ж. Павлі (1839-40); особливо повні збірники Я. Головацького (1878), П. Чубинського (1872-7), Б. Грінченка (1895-9); вчергні записи з поодиноких округів подають: О. Кольберг (Покуття, 1882-8; Холмищина, 1890-1); Переміщина, 1891, Волинь, 1907), Милорадович (Лубенщина, 1897). Поодинокі групи у. с-ти обіймають збірники: Номиса (приказки, 1864), І. Рудченка (чумаські пісні, 1874, казки, 1869-70), В. Автоновича - М. Драгоманова (Іст. пісні, 1874-5), Драгоманова (перекази й оповідання, 1876, політ. пісні, 1883-5; пісні про гром. справу, 1881). Цінні записи містять журнали: „Кієвская Старина“ (від 1882), та вид. поль. Академії Наук („Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej“ від 1877 р.). В 90-их рр. XIX в. працю над систематичним збиранням і наук. освітленням творів укр. у. с-ти організує Наук. Тов-во ім. Шевченка у Львові, а власне його Етногр. Комісія (від 1898 р. 40 томів „Етногр. Збірника“ і 22 томи „Матеріалів до укр. етнографії“), де гол. під редакцією І. Франка й В. Гнатюка появляються до корпусу поодиноких галузів у. с-ти (коломийські, колядки, гайки, приповідки, голосини, байки, легенди, знадоба до демоно-

логії), то збірники з етногр. матеріалом одної околиці (В. Шухевич: „Гуцульщина“, В. Гнатюк: „Етногр. матеріали з угор. Русь“, навіть із одного села (І. Колесса, пісні з с. Ходович; О. Роздольський, казки з с. Берлина).

Таку саму працю в УСРР почала була Укр. Академія Наук („Етногр. Вісник“ від 1925 р.; „Первісне Громадянство“ від 1926 р.; корпус укр. нар. дум К. Грушевський 1927-31; „Казки та оповідання з Поділля“, впорядковані М. Левченком, Київ, 1928, і т. д.).

Із творів нар. словесності віршовані й без порівняння вірніше зберігаються в нар. пам'яті й надіаються меншим змінам, ніж прозові. Перші визначаються великою консервативністю та найдовше зберігають архаїчні ознаки у змісті й вислові. Зате нев'язана прозова форма дозволяє словесним творам на велику рухливість і вливає їх мандрівку від одного народу до другого. Тимто і прозові твори є, здебільша, спільним добром багатьох народів, пісні є переважно оригінальним місцевим витвором.

В укр. нар. поезії розвивалися одна побіч одної дві основні форми віршової будови, що ведуть свій початок від непам'ятних часів: 1) складочисловий, силлабічний вірш із симетричним укладом частин у строфі; 2) свобідний речитатив голосів і дум із нерівномірними віршами, що лучаться в більшій й меншій групі (тиради), без повторювання якоїнебудь ритмічної схеми.

Укр. нар. поезія має багаті засоби поетичного стилю й вислову, що вказує на догвоіковий розвиток словесного мистецтва. Воно виявляється в таких формах: 1) реторична рима — аналогічний щодо значіння уклад слів у рівнобіжних рядках, що веде за собою вирівнювання віршів, асоціація і звукова рима; 2) паралелізм — утавлення один побіч одного в рівнобіжних рядках двох образів: із царства природи й людського життя, з якого виходить порівняння або антитеза; він буває знич. в парі з реторичною римою та сполучує не тільки два рівнобіжні рядки, але й обіймає дві групи віршів, або розвивається в цілому ряді строф, з чого виходить широко розведене порівняння (пор. пр. у відомій пісні: „Стоїть зяір над водою...“); 3) символізм, що розвивується з уживання типових порівнянь; 4) постійні епітети; 5) особливі прикраси поетичного слова: порівняння, символізм, внутрішній предмет, літога, метафоричні вислови; 6) постійні поетичні звороти й образи для різних ситуацій, почувань, настроїв, тзв. loci communes, формули запиту, прокляту; сюди належить нахил до числа 3 і тзв. трихотомія (поділ поля зору, чи думки на 3 частини): трикратне називання, повторювання дії; 7) архаїзми, що виявляються в лексичній й у грам. формах, пр. іменні форми прикметників (сив, молод), але й старі закінчення прикметників ало-

женої відміни в жіночому роді — -я, -ую, в серед роді — -оє, -еє, у множині — -ї; пом. plur. мас. іменників — -ове; 8) часте використання в естивних, а дрібніших форм не тільки іменникових та прикметникових, але й дієслівникових; взагалі нар. співець старіється промовляти вищим стилем, а то зближається подекуди й до книжкової мови; ця високоорозвижена образова мова пісень і дум підноситься понад місцевий діалект, стає спільною для всіх говорів, неначе їх видіт — *коїне*; 9) типізація змісту; типові описи ситуацій, типові дієві особи, устійнений добір барв, квітів, кущів, дерев, птахів і звірів, улюблені образи природи, — усе це складається на закріпленій традицією артистичний канон; це влекше нар. співцеві імпровізувати нові пісні, які він складає немов із готового матеріалу за готовими наріццями; з другого боку, усна традиція, послуговуючись цим каноном, має „тенденцію стирати з даного твору все індивідуальне, зв'язане з обставинами місця й часу, а полишати й розширяти найбільш загальне, що піддає обрисі й настрою типові, заг. людські, більше менше спільні різним верствам, часам і місцям“ (М. Грушевський: *Іст. літ.*, 1); таким чином типізація неначе підносить укр. пісні понад час і простір; 10) зв'язність і схематичність пісень (в протилежність до повноти опису в думах): хід подій зазначається тільки в заг. обрисах, із пропусками, яких треба догадуватися; кожна строфа творить неначе окрему, заокруглену цілість; зв'язок строф доволі слабкий, що й улекше їх перемішувати, пропускати або й помножувати та переносити з одної пісні до другої; сюди належать улюблені *loci communes*, мандрівні строфи, як спільна привабливість кількох пісень подібного змісту.

Джерелом, із якого виплила обрядова поезія, уважають праданню віру в магічну силу слова, що живе й досі в нар. масах та виявляється в бажаннях, благословеннях і прокляттях, особливо ж у тв. замовляюваннях, заклинаннях, заговорах. Це формули бажання, що з ними, у розумінні примітивної людини, зв'язана непереможна, магічна, чарінна сила слова впливати на природу, світ і людей у бажаному напрямку, аби тільки були збережені всі намагання чарами умови. Укр. заговори, плекані подекуди професійними знахорями, ворожбитами та шептухами, вдержалися аж до новіших часів, як показують збірники П. Єфименка (Москва, 1874), Драгоманова (Київ, 1876), Шухевича (Гуцульщина V). Вони складені то в прозовій формі, то — частіше укладаються в нерівномірні вірші, сполучувані звуковою або й риторичною римою, а то й займають посереднє місце межі прозою й віршованою формою. Формули заговорів складені звич. так, що паралельно виступає

символічний образ і бажання. Схема заговору поширена не раз оповіданням, як колись якась вища сила дарувала бажане добро, чи uzдоровлення, або переліслюванням різних можливих причин хвороби та частин тіла, якими вона вийшла до нутра. Бажання, якими закінчуються завір, приймає форму наказу, зверненого до хвороби, як такої, що її наслали зла, демонічна сила. Прикметні для заговорів персоналіфікація та апострофи до небесних сил і стихійних сил природи. Заговори мають у своїй основі поганський світогляд, але ж у заговірні формули ввійшла сила книжних, християнських і апокрифічних елементів, цілі частини христ. і сретичних молитов та призовів. Заговори, виконувані цілою громадою, або якоюсь групою, передають нас уже в обег обрядових хороводів.

Обрядові пісні сягають у передхрист. добу й в'яжуться з річним кругом старих слов'янських свят і обрядів, які мали на меті магічними заходами впливати на вища й сили природи, щоб цим способом посполити різному господарству, плеканню худобі, бджілі і т. ін. Пережитки цих магічних культур, змішані з христ. обрядами і зв'язувані з христ. святами, укладаються в календарний круг, у якому важне місце займають і сезони весіль та поминання померлих. Пісні, зв'язані з цими обрядами, поділяються на дві групи: одні з них співають у зв'язку з господарськими сезонами, означеними святами й роковими празниками, це — колядки, веснянки, русальні, купальні та обжинкові пісні; другі — незалежно від пори року супроводить найважливіші хвилини особистого й родинного життя, це — весільні пісні й похоронні голосіння. На глибоку старовинність обрядових пісень указує, між ін. те, що всіх їх, із винятком голосіння співають не монодично, а цілим хором, а в гайках та при весіллі переспівуються й два хори, при чому слова, музика, танок і драматична дія сплітаються в одну синкретичну цілість хорової гри, як бувало пр. у ст.-гр. діонісіях.

Колядки — щедрівки, — це величальні пісні-бажання, зв'язані з давнім новорічним циклом празничним, що тепер зосереджується на Різдві й тягнеться поза Новий Рік аж до Богоявлення. Слово „коляда“ це назва Нового Року в візантійців *Kalánda*, у римлян *Calendae Januariæ*, що припадав на тиждень після гулящих веселих Сатурналії, у другій пол. грудня; до гр.-рим. впливів зводиться деякі слов'янські різдвяні й новорічні звичаї (бажання, подарунки, переодягання, вороження, бенькети, ходження по домах веселих дружин молоді і скоморохів), а, може, й деякі мотиви колядок. Та нема сумніву, що ці впливи на схід-слов. ґрунті стрінулися вже з виробленою новорічною обрядовістю

й величальними піснями місцевого походження. Колядки своїм змістом, формою й характером величання споріднені з білоруськими „волочебними“ піснями, які співають на Великдень „волочебники“, організовані таксамо як і колядники. Волочебні пісні були давніше поширені й на укр. землях, як на це вказують нарікання І. Вишенського на „волочѣльное“; тепер залишились тільки їх остатки в Яворіщині під назвою „великодніх риндаїнок“. Цікаво, що в колядках і щедрівках часом ді буває не зима, а початок весни, не ніч, а — розсвіт. З того догадуються (Потебнін), що вони в давнину в'язалися з весняним новоріччям, яке починалося в березні, а пізніше, під впливом християнського календаря, весь новорічний обряд із піснями, перенесено на зимовий цикл празників, зв'язаний із зимовим поворотом Сонця. Колядки звертаються виразно до особи господаря чи господині, або їх дітей, парубка чи дівчини; ім'ям звеличуваної особи називається колядковий герой, чи героїня. Зміст колядок добирають відповідно до того, для кого вони призначені: колядки для господаря й господині оспівують хліборобські мотиви, мають образ багатства й родинного щастя; вони неначе замовляють адвієнення цього образу й кінчаються відповідним бажанням. У колядках для парубків виступають весні мотиви — живий відгомін лицарської та ранньої княжої доби. Колядки цієї групи близько споріднені з баладами, сюди підходить подекуди й колядка з фантастичним, казковим підкладом, де попри христ. апокрифічні елементи помічається відгомін дохристиянських вірувань та мітичних уявлень. Парубкам і дівчатам співають колядки й еротичного змісту, що стоять у зв'язку з різдвяним вороженням про сватання й весілля та їх можна звести в окрему групу, що живо нагадує весільні пісні. Всі колядки цієї групи мають за мету напропорочувати близьке весілля в домі. Найменше спільного з величанням мають колядки з біблійним підкладом: вони обходять широкий круг сваягельських та апокрифічних оповідань про життя та смерть Христа. Їх співають господареві, господині і старшим людям.

Колядка має правильно довгі й короткі приспівки-рефрени, при чому вірші не сполучуються у строфи: кожний вірш разом із рефреном творить для себе ритмічну й мелодичну цілість, неначе строфу, тимто й рима в колядках слабо розвинена; її заступають, адебільша, ісонанси. Майже всі колядки мають розмір 5+5, що визнається великою правильністю вже в найдавнішому записі укр. колядки з 1693 р. Замітна річ, що колядковий розмір подибується і в баладах, хоч у останніх буває він у невіршбленій формі, а хитанням в числі складів.

Назва „щедрівки“ стоїть у зв'язку з

„щедрим“, т. є. багатим вечором, що замикає різдвяний цикл святків. Одначе теперішні колядки й щедрівки покриваються своїм змістом і розміром, з винятком групи щедрівок, складених віршем 4+4, якого не стрічаємо в колядках (цей вірш типовий для під.-слов. колядок). Різниця виявляється ще й у тім, що „колядують“ звич. парубки, „щедрують“ — дівчата й діти.

Веснянки-гаївки. На весняні обрядові пісні маємо дві назви: в Галичині — „гаївки“, „гаїлки“, „яїлки“, які співають тільки в часі Великодніх свят, на Волині, Поділлі й Наддніпрянщині — „веснянки“, що крім гаївок обіймають цілий цикл весняних пісень, їх співають уже під Благословення цілу веску. Все це майже виключно дівочі пісні. З усіх обрядових пісень вони найвірніше зберігають старовинний хорівий та ігровий характер: одні з них (найстарші) співають у сполучі з іграми й драматичними сценками, інші без ігор. При співанні останніх дівчата, найчастіше побравшиєся за руки, творять коло й поступають, а то й бігають під такт мелодії то в один, то в другий бік; також творять видовжену лінію (ключ), яку веде провідниця луковатими закрутами (кривий тавець), або обводять у формі підкови докруги трьох розставлених у трикутник дівчат, чи каменів. Весняні гри визначаються драматичним характером, поділом роль і формою діяльгоу між хорами, та адебільша, між хором і одною-двома дівчатами, що стоять перед рядом дівчат або посередині кола та жестами ілюструють слова пісні; або дві дівчини, піднявши руки догори, творять неначе ворота, якими переходить ключ дівчат, залишаючи по черзі останню при воротах, неначе окуп. Гаївки й веснянки виявляють наперсткування різних епох, але своїм початком сягають доісторичної доби, зберігаючи відгомін весняних празників і збірних відправ, що мали за мету заворожувати добрий урожай та започатковувати новий сезон сватання й весілля. Можна догадуватися, що до гаївок і веснянок відноситься відомий висказ літописця про „ягрища межю селы; і схожахуся на ягрища, на плясання и на вся бѣсовскыя пѣсни и ту умыкаху жены себѣ — съ неможе кто сѣщевашесея“. Втративши давнє культове значіння, гаївки перейшли в забави молоді та зберегли ледви слабкий відблиск давніх космічних образів і мітольоґічного елемету. Виводжування гаївок на цинтарі б. церкви вказує на те, що вони колись стояли в якомусь зв'язку з поминками померлих і „трапезуванням“ на гробах. Краше збереглися в веснянковому циклі хліборобські мотиви. Але найважливіше місце займають у весняних піснях та грах любовні мотиви; вони, подібно, як колядкові величання, напропорочують та неначе заворожують весілля. Це дівочі пісні, що

оспівують передусім прикмети дівчат, переводять насмішливим способом паралелю межі дівочкою й парубочкою громадою: підхоплюють комічні сторони в подружньому й родинному житті, звертаються також проти неробів та старих дідів, ледачих до роботи, а охочих їсти та женихатися й т. ін. А так узагалі, укр. гайки й веснянки надихані веселістю, дають вислів життєрадісному настроєві сільської молоді. Вони визначаються багатством ритмічних форм із перевагою танкових ритмів: найчастіше виявляють аразки дво- й три-колінних рядків, що анич. парами дучаться в строфи: 4+3, 4+4, 4+5, 5+5; 4+3+3, 5+3+3, 6+3+3; 4+4+3, 4+4+4, 4+4+5, 4+4+6 (точка над цифрою означає повторення тих самих слів). З великоднім тижнем починаються вечірні сходниці сільської молоді, тав. „в ульця“, що водяться аж до осені. Це дав привід змішувати обрядові весняні пісні з вуличними, що не мають нічого спільного з обрядовими.

Русальні й царинні пісні. Цей тиждень після клечальної неділі (Зелені святки) звать „Русальним“, а четвер— „Русальним Великоднем“. Пісні „Русального Великодня“ селяни подекуди проганяють русалок у безлісти окремими піснями й обрядами, що називаються евфемістично „Проводи русалок“, або „Русальні розігри“, від того, що тоді русалки, мовля, закінчують свої забави. Про „Русалі“, себто поминки померлих у суботу перед Зеленими святами, які супроводжали „сатанинські“ пісні й веселі гри при участі скоморохів, згадують ст.-рус. писемні пам'ятки вже від XI-XII вв. Що в обрядності цього свята відбилися гр.-рим. впливи, на це вказує вже сама його назва, яку виводять від рим. весняного номінального свята Rosalia, що теж був сполучений із іграми та визначався гулящим характером. Цей „Русальний тиждень“, співають на Наддніпрянщині окремих русальних пісень, в яких подібуємо часті згадки про русалок. Автім русальні пісні повторюють мотиви веснянок.

Із давнім культом дерев в'яжуться звісний на Полтавщині, описаний Костомаровим, ст. обряд „топопіл“ — так називають обмасну й прибрану німцями, стрічками й хустками дівчину, яку водять по слободі й полях, співаючи при тому пісню, яку зачисляють до русальних:

Стояла тополя край чистого поля:
Стій, топольчику, не розвивайся,
Войному вітроньку не подавайся“.

У зв'язку із процесіями в часі Зелених святко співають на Лемківщині й Бойківщині тав. „царинні пісні“, що мають характер молитов за врожай, та формою вірша 5+5, а подекуди й змістом підходить до колядок із апокрифічним підкладом.

Купальські пісні. З кол. празни-

ком Купала, що його пізніше зв'язано зі свитом Івана Христитега, зв'язані були адання купальські ігрища, що починалися з музикою, танцями й співом та мали оргістичний характер (проти такого свиткування Купала виступає й Вишневський). Останки давніх обрядів задержалися подекуди аж до наших часів: хороваді гри, палення вогнів, через які перескакують хлопці й дівчата — давній обряд очищення, охорони перед „нечистою силою“ й пороження, звісний також зах. слов'янам і лемкам під назвою „собоїтки“. Тоді теж в'ють вінки й пускають їх на воду, що має значіння ворожби щодо подружжя, топлять опудало, зване „мареною“, серед свічу:

„Утопула мареночка, утопула,
Та наверх кісошка зринула“.

Цю гру деякі вчені ставлять нарівні з гайковим „косторубошником“ та зближують із ст.-гр. Адоніями, паленнючи похорони й оживання цих постатей, як символічне зображення посіну зерна, яке видають у землю на те, щоб воно воскресло до нового життя, як рослина.

З цими обрядами в'яжуться частина купальських пісень, пр. про купальські вогні, сходниці молоді, прокляти для відьом і тих, що не прийшли на Купала. Купальські пісні переважно оспівують мотиви, якими підходять до веснянок та весільних пісень. У купальських піснях подібуємо найчастіше віршові розміри: 5+4, 5+3, 5+5 і 6+6.

Обжиккові пісні. Обжиккові обряди розпадаються на такі частини: 1. зазначають останні незжаті колоски „на бороду“ або „козу“, 2. плетуть обжикковий вінець, який несе „княгиня“ в суроводі „дружок“ і 3. складають обжикковий вінець із бажаннями до рук господаря. Всі ці обряди сполучені з обжикковими піснями, які величають обжиккову „бороду“, що красується на ниві, оспівують плетення вінця, що є символом збіжжя й доброго врожаю — його очікують, як дорогого гостя, замітають двори, заставляють столи: — кінчаються вони зазивом женців до господині, щоб готовила для них гостину. Серед тих обжиккових мотивів найважливіше місце займають величання господаря й господині — вони зовсім подібні до колядкових і таксамо мають значіння заворожування щастя й багатства. Та найбільше підходять обжиккові пісні до весільних не тільки деякими спільними мотивами, але й формою вірша (найчастіше 7-складового без сталої цезури, також 11-складового 4+4+3 і 13-складового 4+4+5) та мелодіями, тав. „задкання“ з доволі спобідною тактовою будовою. Також плетення обжиккового вінка й несення його „княгинєю“ і „дружками“ живо нагадує весілля. Усе те дозволяє догадуватися, що „обжикки“ розвинулися під сильними впливами весільного обряду.

Весільні пісні. У теперішній весільній обрядовості зберігаються пережитки ст. форм родинного життя, що сягають доби матриархату, нагадуючи час, коли адобували жінку, через „умичку“, коли дружина молодого захоплювала насильно дівчину, як воєнну добычу, врешті купували дівчину в роду молодого. Згадані форми подружжя вже у глибокій старині були тільки спомином та перейшли в обряд, як це було в поч. XII в. в радимичів, втичів та сіверян, які за літописцем — на гривах поривали собі жінку, хоч уже на основі попереднього порозуміння. У полях був уже тоді договір родів молодого й молодого, що весільним обрядом санкціонували подружній зв'язок.

Княжа доба принесла нове повернення до весільної обрядовості, що позначується інтенсифікацією обставини княжого двора: молодий — князь, молода — княгиня, дружина — бояри, весільний похід — воєнний похід, пиші строї, зброя, лови й т. ін. Найдавнішу згадку про весільні пісні знаходимо в посланні Вол. Мономаха до Олега (Давренітський літопис, під р. 1096). Весільні обряди мають здебільша все ще характер магичних актів замовляння щастя й доброї долі та зберігають живий відгомін давніх вірувань і культів (домашнього вогнища, хліба, води, дерев) подекуди зі слідами гр.-рим. впливів.

Укр. весілля має форму драми, аложеної з цілого ряду дій, що розгортаються подекуди на кілька днів. Роль молодого й молодого, а почасти й їх батьків — пасивна, більше пантомімічна: гол. дієві особи — старости, свахи, дружки, дружки, пісальці, бояри, що разом із двома хорами репрезентують два роди, що санкціонують подружній зв'язок. Хор своїм співом виконує найбільшу частину пісень, якими заповідь, супроводить і пояснює всі важливі моменти весільної драми. В залежності від етногр. округ бувають різні відміни, але ж їх можна звести до одної основної схеми.

На цій схемі розміщується величезне багатство весільних пісень, яке, з огляду на їх зміст, можна поділити на такі групи: 1) пісні, що заповідають, описують, чи пояснюють поодинокі акти весільної драми та передають на строї її учасників (сум батьків, що донька їх покидає, жаль молодого за ріднею й дівочкою свободою, непевність, що буде і т. д.); 2) що заворюють шастя-долю, з апо-строфою до космічних сил та молитвами-відозвами до Бога й до святих, як ошкунів подружжя; 3) що величають молодих, їх батьків, дружину, весільних гостей із рисами княжої доби; сюди належать прибільшені похвали для весільного бенкету, короною, дарів, „посагу“, строїв; 4) пісні еротичного змісту, що виносять молодих понад усю родину, з взаїмним вижданням, дарами; 5) голосільні мо-

ти ви: нарікання молодого на батьків, що відають її в чужу сім'ю на непевну долю; плач відданці-сироти, що будить померлих батьків та запрошує на своє весілля; 6) жартівливі та насмішливі пісні: передирки межі друзками й друзками, свахами й сватами, насмішки зі старостів і бояр. На весіллі співають багато і звичайних пісень, гол. коломийок — бувають і гумористичні та саркастичні пісні, мабуть, останки скоморошого репертуару (пр. пташине весілля).

Весільні пісні співає майже виключно жіноцтво; вони визначаються ліричним характером. Крім піршових розмірів, спільних весільним пісням із обшаркованими, в них бувають ще такі форми віршу: 5+3, 6+3, 4+4, 5+5+3, 5+5+7. Побіч двостиховної строфи, буває часто свобідна, скалати 6, впроваджена сполука стихів (найчастіше 7-складових) у нерівномірні строфи-тиради, що мають по 10 і більше віршів. Ця свобідна форма, пригідна для впровадження, наближує весільні пісні подекуди до голосіль і дум. Весільна драма це — справжній архів ст. пам'яток укр. культури, що єдине у світовому фольклорі.

Похоронні голосілля. До ст. похоронних звичаїв, що сягають доіст. часів, належить обрядове оплакування покійних, що збереглося до наших часів. Перісне завдання голосілля було — „закликати“ мертвого, „звати його“, „будити“, просити, щоб вернувся (Потебня). Таке призначення голосілля виходило з віри, що покійник бачить і чує все, що коло нього діється, що його душа кружляє коло тіла й може до нього вернутися; крім того, голосіль спів і крик мав збуджувати сторожкість усього оточення та відганяти „нечисту силу“ від зазіхання на душу покійника. Усе те пояснює обрядову обов'язковість голосілля для найближчої рідні й роль наймленних плачків (про голосілля за заплату згадка у С. Кльонівча з 1583 р. і в нар. піснях; цей звичай водився подекуди, пр. на Гуцульщині, ще й за наших часів).

З вірувань про демонічну силу мерців та їх позагробове життя впливають на й старші мотиви похоронних голосілля, що вважалися також одним із засобів примиритися з покійником: 1) будження покійника, 2) запяті, чого загнівався, хто й чим його образив, та просьби, щоб дав себе переблагати; 3) величання покійника; 4) опис гробу, як підземної хати без вікон і дверей, „куди вітер не віє і сонце не гріє“; 5) зображення похоронів парубка й дівчини, як весілля (це вказує на обрядове одружування по смерті); 6) поздоровлення, просьби й доручення — через покійника для своїх і знайомих на тому світі; 7) опис похоронів, як виряджування покійника в далеку дорогу, в невідану країну; 8) закликання та дождання покійника в гості та приготування гостини, що стоїть, оче-

видячки, у зв'язку з обрядовим годуванням померлих із нагоди великих свят (Ріадва, Великодні) і поминальних празників. У теперішніх голосіннях дохристиянські вірування виступають уже в поетичному перетворі; те, що розумілося колись дослівно, з часом набирає метафоричного значіння, стає поетичним обрядом, символом, поетичною формулою; і нар. віруваннях про душу й загробне життя сплітаються дивним способом христ. елементи з пережитками передхрист. світогляду.

Окрему групу творить мотиви незв'язані з віруваннями: це безпосередні вислови гнітучого почування жалю, розпуки, сирітства та вирази любови й пошани для покійника. Традиційні мотиви сплітає голосілля з своїми власними, розвиває їх та комбінує вільно в більш або менше вдалій ім провізації.

Голосіння мають вільну речитативну форму: першорядні вірші в'яжуться найчастіше дієслвною римомою та аналогічним щодо свого синтактичного значіння укладом слів у рівнобачних рядках, творять різнорідні групи — тиради; їх мелодія визначається дробленням ритмом співаної деклямації і приспособлюється цілком до відповідного тексту та в рівномірні такти не укладаються. Асонанси й рими знич, з'являються наслідком однозвучності слів у однакових кон'югаційних і декляційних формах та адрібілів слів. У сполучі з риторичною римомою виступає часто відтінювання думки близькими щодо свого значіння словами та повторювання одного або кількох слів на початку, чи з кінцем віршу (епанафора й епіфора), врешті й паралелізм поетичних образів.

Народні думи. Знаменною прикметою укр. нар. поезії є велике багатство й краса їст. пісень та дум, у яких замикається неначе поетичний літосис укр. народу. З цього погляду, крім сербів, українцям не дорівнює ніодні із европ. народів.

Своєю віршованою та муз. формою думи репрезентують тільки вищу стадію речитативного стилю, розвиненого вже в голосіннях, із яких думи перейняли деякі мотиви й поетичні образи. З ними споріднені думи й характер імпровізації. Довгі рецитації дум удержуються у пливкій, змінливій формі, кожний кобзар має свій окремий варіант мелодії, під який рецитують всі думи свого репертуару. Співання дум вимагає не-аби-якого таланту, донгої науки та співацької техніки, тим пояснюється, чому думи задержалися тільки серед професійних співаць.

Думи — це козацький епос, що зріє на підкладі воєнного коз. життя: вони втворювалися поступово, більшими й меншими групами, протягом XVI-XVII вв., як на це вказує їх зміст із виразними слідами наперствовування. Думи про боротьбу з татарами й турками, на якій зосе-

реджувалися воєнні вчинки козаків, належать переважно до найстарших, і тільки небагатьома зразками засягають у 2. половину XVII в. За змістом виявляють вони такі три групи: 1) думи про тур. неволю (Невільники, Плач невільника, Маруся Богуслава, Іван Богуславець, Сокола, Утеча трьох братів із Азова); 2) думи про лицарську смерть козака (Іван Коваленко, Хведір Безрідний, Самарські брати, Смерть козака на долині Кодими, Сірчиха й Сірченки); 3) думи про щасливий вихід козаків із небезпеки та поворот із воєнного походу й поділ добычі (Самійло Кішка, Олексій Попович, Розмова Дніпра з Дунаєм, Отаман Матвій). Ніодні з цих дум не можна зв'язувати з якоюсь означеною їст. особою: всі вони апелюють безіменних героїв, змальовують події й постаті, типові для цілих століть і характеристичні для коз. доби. Їст. імена попадаються в цих думках дуже рідко й то зовсім випадково. Всі ці думи старшої верстви визначаються лір. характером і сумовитим настроєм, своїми мотивами і багатством образної мови тісно в'яжуться зі старшими нар. піснями; 4) Думи про Хмельничину мають зовсім ін. характер: вони оспівують відомі історії події 1648-57, які ніколи вже не повторилися, особи, що їх імен ніяк-іншими заступити не можна. Сюди належать такі теми: Хмельницький і Барабан, Оренди, Молдавський похід Хмельницького, Білоцерківщина, Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького. Всі ці думи мають реалістичне забарвлення, та залишають враження безпосередньої близькості до оспівуваних подій; з них ніс бадьорий настрої переможня, й це виявляється гумором і злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує елегійно-лір. елемент. До цієї групи підходить реалізм і гумористичним тоном іще думи: про герця козака з татариним, про коз. життя та про Ганджу Андібера. Ці думи стоять уже далі від нар. пісень, зате виявляють деяке споріднення з творами укр. літератури серед. доби; 5) група дум без їст. підкладу з виразною моралізаторською тенденцією (вдова, сестра і брат, прощання з родиною, поворот сина з чужини, дума про сон).

Дума про герця козака з татариним за зписом із 1693 р. показує, що в 2. пол. XVII в. думи мали вже закінчену вироблену речитативну форму; тим то їх ніяк не можна ставити в залежність від віршованої літератури серед. доби, яка зароджується щойно з кінцем XVI століття.

Творцями й співацьми дум були, мабуть, самі такі козаки, що за спідством поль. писем. 2. пол. XVI в. і поч. XVII в. (Папроцький, Морштин), плекалі епіч і гру на кобзі („kochańska lutnia“). З поширенням коз. організації на заселеній

Україні коз. думи почали переймати професійні співці, що творили співацькі братства на зразок ремісничьких цехів та підлягали значному впливові церкви, школи й письменства; вони то донесли думи аж до нашого часу. Сучасних кобзарів можна вважати за спадкоємців коз. співців дум, що після упадку козаччини зрівнялися з жебруцями співцями побожних пісень — ліриками. Тоді певно значно наблизився (а то й перемішався) кобзарський репертуар до ліричного, коз. думи набралися моралізаторських тенденцій та ознак церковщини в мові.

Ті професійні співці мусли мати великий вплив на виспівання й устійнення думових тем, на акріплення текстів в усній традиції, взагалі — на розвиток коз. епосу в пізній стадії. Докладна аналіза текстів і мелодій, скоплених при допомозі фонографу, доводить, що думи, це — продукт традиційної усної словесности, а якою вона тісно в'яжеться своєю формою, стилем і змістом, хоч на їх творення, особливо на пізнішу їх верству, могла мати вплив і суч. література.

Не звертаючи уваги на особисті й еротичні мотиви, думи висувають на перше місце боротьбу а тат. і тур. наїзниками та поль.-шляхетським ладом на Україні. Попри над. і ред. мотиви цієї боротьби особливо сильно підносять її сусп.-екоп. сторону. Це поезія суворого коз. життя, її примети — високий етичний рівень, вона осяяна ідеалами волі й братерства. Коз. думи мають вагу іст. документів, певнич. важких для освітлення коз. доби укр. історії.

Історичні й політичні пісні. Вже в деяких обрядових піснях (колядки, весільні пісні) зберігаються агадки з героїчної й книжкої доби, але ж справжні іст. пісні, вивторені під свідким вражінням подій, полишила нам щойно коз. доба: є це пісні про довговікову боротьбу а татарами й турками. Деякі з них в'яжуться а іст. подіями й особами (пісня про смерть Байдя-Вишневецького 1564, про здобуття Варни козаками 1605, про облогу почайського монастиря турками 1675); але ж є тут і ціла група б а л а д, перейнятих здебільша від півд. слов'ян, може й через хорв. і серб. співців, що бували на Україні в XV-XVII вв.

Куди менше збереглося пісень про коз. п о л ь. в і й н и: пісні про події а часу Хмельниччини (битви над Жовтими Водами 1648, під Берестечком 1651, прокляти Хмельницькому за тат. ясир 1653, пісня про Нічая, Перебийноса) та після Хмельницького: про Семена Палія, зруйнування Січі, знудання рос. царів над козаками та про події а часів гайдамаччини (про Бондарівну, Саву Чалого, Залаявка й ін.).

Та крім цього, є ще вел. група пісень, що не мають прямого зв'язку а іст. подіями, але ж виявляють виразні ознаки коз. доби,

змальовують коз. побут, відносять козака до громади, родини, особливо до милої. Чимало коз. пісень має еротичний підклад, бо ж в укр. нар. піснях „козак“ — воляк, але й амант, герої еротичної лірики.

Нема сумніву, що більша частина пісень коз. доби — витвір козацтва, цього найактивнішого елементу народу, вицвіту його енергії. А що козацтво об'єднувало воїників із різних шарів суспільности (селяни, освічені, а то й панівні кола), то й коз. пісні швидко поширювалися між селянством.

Подібним до гайдамаччини явищем протесту проти поневолення були й карпатські опришки, що теж залишили по собі пам'ять у нар. переказах і піснях. Тільки ж пісні про опришків мають характер локальних новотворів, невингладжених і невиспіваних. Крім пісні про Довбуша, що поширилася і то завдяки своїй багатовійній темі (смерть кохавця, спричинена жінкою-зрадницею) — вони поза Гупульщину не вийшли.

Та пісні про опришків в'яжуться, здебільша, зі споминями про панщину. Всі вони складені коломийковим віршем (4 + 4 + 6), крім пісні про Довбуша (розмір 4 + 4). Ці пісні, це новітній невольницький плач XIX в. — у них відбивається крикда та утиск сільського люду панівними верствами. Смілим протестом проти тої крикди й неправди є знаменита старпівська пісня „Нема в світі правди“, що, на думку Драгоманова, склалася саме в часі панщини.

Скасування панщини в Галичині 1848 р. і в Росії 1861 р. слабо зазначилося в нар. піснях.

Збереглася в піснях пам'ять про ін. історичні події особи, як: про Кошута і мадярське повстання 1848 р., про окупацію Босни Австрією й ін. Пісні про вбивство царицею Єлисавети, проповідь тверезости й ін. належать до тих ефемерних новотворів, що скоро забуваються: до них можна причислити й новоскладені гупульські й бойківські пісні, про світову війну (майже всі в розмірі 4 + 4 + 6). Та найважливіше місце між піснями новотворами а суспільно економічним підглядом займають безперечно пісні про еміграцію до Америки й сезонну зарібкову еміграцію (пр. до Прусії); вони а різних боків змальовують долю емігрантів, часом дуже реалістично, та освітлюють процес пролтаризації нашого селянства. Але їх склад указує подекуди на письменних авторів і книжкі впливи.

Історичні й політ. пісні дуже важкі тим, що передають несафальшований грамотіями погляд народних мас на різні події та громадські справи, які мали вплив на екоп. соціальні й політ. відносини.

Станові пісні. Вище згадані нар. пісні це гол. поезія хліборобського стану. До них долучуються пісні воїників, дружинників та пізніше козаків, а то й осві-

чених шарів сусп. Окрему групу творить тут пісні чумаків, що, здебільша, виходили зпоміж селян і самі, попри купецтво, займались і хліборобством. Та чумаки, вибираючись у далеку дорогу на Крим, організували свої важки на військовий лад для оборони перед тат. ватагами й степовими розбійниками та користувались не раз поміттю заворожців, що й самі бувало приставали до чумаків, особливо після зруйнування Січі. Тимто й чумацькі пісні мають чимало спільних мотивів із козацькими. Особливо красою визначається пісня про занедужання й смерть чумака в дорозі, відома і в Галичині й на Закарпатті (розмір 5 + 5, 4 + 4 + 5). Коли чумацтво, як сусп. янище, перейшло вже до історії, то й чумацькі пісні можна б зачислити до історичних.

Салдатчина й рекрутчина, як форми чужої військ. організації, накинута у панщину Австрією й Росією, для їх державних, чужих укр. народних інтересів, — стрінулася з заг. нехиттю укр. людності. Примусова військова служба внала страшним тигарем на укр. селянство, тим більш, що спершу тяглася дуже довго (25 літ) так, що в війську молодий чоловік марнував свій найкращий вік і вертався додому аничкалікою. Все це амальовують реалістичними рисами пісні про рекрутчину. Та хоч рекрутчина в першій формі відійшла до історії, то примусова військова служба в Австрії й Росії зберегла багато а П рис і викликала подібні почування. Тільки ж відмінні обставини військового життя в обох державах спричинили великі різниці в воєнських піснях по обох боках колишнього кордону. В жовнірські й салдатські пісні ввійшло чимало образів із давніх козацьких пісень. Межі козацькими, і межі воєнними піснями є чимало любовних. Але ж значна частина воєнських пісень казарняного типу має дуже свободний зміст, у мові їх помітні сліди чужих впливів: чес., словац., поль., рос. а то й нім. У переносненні чужих пісенних мотивів на укр. село, військо відграло важку роль.

З ремісничьких пісень збереглася одна гумористична про цехмайстра Куперіна, що бенкетує з братчиками.

Лірично-побутові пісні з особистого й родинного життя. Пісня супроводжає ціліське життя укр. селянина. Здається, нема в цьому житті ні одного важливого моменту, до якого не можна б підібрати відповідну, неначе вмисне для нього складену пісню. Пісні ці так тісно сплітаються з хліборобським життям, що дають дуже повний і до подробиць вірний образ селянського побуту. При тім вони обрисовують це життя не тільки з поважної сторони, а й освітлюють його також із становища гумору й сатири. Вони мають характер особистої лірики.

Прикладескові пісні оспівують лю-

бов і піклування матери для дитини, яку тяжче згодувати, ніж „камінь глодати“.

Парубоцькі й дівочькі пісні, надихані молодечою веселістю й буїністю, належать, здебільша, до танкових та до любовних. Любовні мотиви займають поважне місце вже в обрядових піснях, вони сильно виступають у записах XVII-XVIII вв. Тут вони вже сильно індивідуалізовані й витончені, підносяться до вислову особистих інтимних почувань і вказують на той довжений віковий шлях еволюції, який перейшла укр. нар. поезія від синкретизму обрядової хорОВОї гри, що була висловом колективних почувань і настроїв, до молодичної пісні з токим відтінюванням психічних настроїв одиниці. Через традиційні формули й стилістичні вислови пробивається в цих піснях безпосередність, ширість і простота, до того ще й незвич. тонкість виразу в передаванні настроїв та переживань. Замітна річ, що в укр. любовних піснях жінка виступає зовсім не в такій пасивній ролі, не в такому безвольному пригнобленому становищі, як пр. у московських піснях. Вона вимагає трактування парівні з чоловіком, уміє зберегти свою волю й супроти кохання й супроти батьків, не зважаючи навіть на несприхальні погляди „людей“, сусідів і ворогів. Любовні пісні переважно витвір жіноцтва, таксамо, як і пісні про подружнє життя. В цій останній групі на перше місце вибиваються пісні про нещасливе подружжя й тав. жіночу неволю; серед них подібусмо незрівняні зразки людової лірики. В лірично-побутових піснях може найсильніше виступають індивідуальні, племенні риси укр. народу й його психіки, тимто, попри іст. й політ. пісні й думи, вони належать до найоригінальніших.

Танкові пісні. Панічна нотка, коло якої обертаються танкові пісні — це любов, попри гулищу веселість, жарти й намішки. Але ж в окремі групи об'єднуються танкові пісні не своїм змістом, а характеристичними, ритмічними формами.

Коломийки визначаються скочним ритмом, що пливе в такті $\frac{3}{4}$, і типовим розміром (4+4+6), із модифікаціями (4+3+6, дуже рідко 3+3+6). Як приспів до танцю вже одна коломийкова строфа може устояти як окрема пісенька. Та анич. народні співці лучать у одну низку по дві, три й більше строф, добираючи їх свободно, за спорідненим змістом, за асоціативно думок, аналогічними записами і т. п. Форму коломийки, зовсім вироблену й витончену знаходимо вже в записах XVII в. Хоч коломийка ще й тепер сповняє своє первісне призначення танкової пісні, то своїм змістом вона давно вже переступила вузькі межі приспіву до танцю і стала улюбленою формою лірично-побутової пісні. Коломийки під теперішню пору у Схід. Галичині репрезентують найбільш живучу галузь укр.

нар. поезії, що постійно розвивається, зростає й наповнюється новим змістом, обіймаючи всі сторони нар. життя й нар. побуту. Завдяки своїй уривчастій формі коломийка втілюється в усі побутові подробиці, легко переходить у жарт і сатиру, з другого ж боку не цурається й зовсім поважних сусп.-економ. тем. Коломийки, звичайно, не під цією назвою, подібуються подекуди й на Наддніпрянщині.

Шумки, це короткі одно-двострофні пісеньки з танковим ритмом у такті $\frac{3}{4}$, й характеристичною будовою строфи: 4(4+4). Коли на місці другої 4-складової групи з'являється 3-складова, повстає ананасична фігура ($\sim\sim\sim$) зі сильним наголосом на останньому складі, що характеризує танкову форму, авану козачком. Зразки козачкових і шумкових строф, що сполучуються з такою самою свободою, як коломийкові, знаходимо вже в записках XVII в. Ця форма танкової пісні вийшла з Наддніпрянщини, як на це вказує вже сама назва „козак“.

Апальогічні до коломийок лемківські короткі танкові пісні визначаються характеристичною формою двостихової строфи: 2(6+6) що з'явилася, мабуть, під впливом польс. краков'яків. Вони теж здобували собі панівне становище в лемківському пісенному репертуарі, пригашуючи й виширюючи всі ін. форми пісні.

Баллади й романси. Той безпосередній й реалізм, того прямого зв'язку з життям, що характеризують обговорені досі пісні, немає вже в піснях, що належать до тзв. дрібної епіки: в баладах, романсах, гумористичних піснях, анекдотичних та побожних піснях легендарного й навчального характеру. Це, здебільша, мандрівні пісні чужого походження, вони приймаються скрізь через свою ефектовність сюжету, складені свідомо для розваги, забави, а то й науки. Такі мандрівні теми напливали на Україну з заходу, й від півд. слов'ян, та поширювалися різними дорогами: через безпосередній сутий українців із сусідніми народами, через мандрівних співців-скоморохів та шпільманів, а то й через літ вплива таких збірників, як *Gesta Romanorum*, *Magnus Speculum*, звідки церковні проповідники черпали новелістичні й анекдотичні теми для прикладу. Та, приймаючись на укр. ґрунті, мандрівні пісні подекуди обростають побутовими рисами й піддаються змінам, відповідно до смаку укр. люду. З другого боку, на їх зразок повстають і місцеві твори подібного змісту.

Баллади — це сумовиті лірично-епічні пісні про надзвичайні події, життєві конфлікти з трагічним закінченням. Важну роль грає в них фантастичний перенес, що авич. спирається на передхрист. вірування про мерців, чари, метаморфозу. Від українців мандрівні баладні теми заходили й на Московщину та означили свій вплив у новітній верстві балли: це свідчить про

старинність деяких баладних тем на схід-слов. ґрунті. Побіч мандрівних, подібуємо чимало балад і місцевого походження, що оповідають різні трагічні події, часом навіть із виразними ознаками іст. доби (пр. балада про Лимерівну).

Гумористичні пісні, анекдоти й пародії. Мандрівним характером визначаються й новелістичні теми й веселі анекдоти (за зразком Бокачівського „Декамерона“, фр. „фабль“ та нім. „Schwänke“), убрані в пісенну форму; вони заходили на Україну тими самими дорогами, що й балади. На укр. ґрунті ці пісні приспособилися до місцевих обставин та приймали місцеве забарвлення так, що нерідко важко відізнати їх від оригінальних укр. пісень на подібні теми. Їх сатира спливає год. на любовних і подружніх відносинах, але ж часто впадає в надто свobodний тон. Багато є й оригінальних пісень на цей лад; їх записано вже в XVII-XVIII, вв., і входили вони колись у склад скоморошого й кобзарського репертуару. Ще й теперішні кобзарі й лірники, попри неальмі й думи, співають зальюбки гумористичні пісні (про дворянку, гостину теці в лита й ін.). Сюди належать і пародії події із родинного життя, де в ролі діячих осіб виступають звірі, птахи, комахи, а то й гриби, та деякі пісні про п'яницю і п'яницькі пригоди та сором'язкі жарту (*kyptadia*).

Побожні й стародівські пісні. Пісні легендарного змісту з біблійним або апокрифічним підкладом теж переважно належать до мандрівних, пр. про Олексія, чоловіка божого, про св. Варвару, про Богородицю, про багача і смерть, багача й Лазаря і т. ін. Деякі з цих пісень прийняли навіть баладний характер, пр. пісні про грішну діачиню, занесену сатаною до некла, про розмову грішної діачини з Христом, — вони мають паралелі в словесности багатьох европ. народів.

Окрему групу творить моралізаторські й лір. пісні рел. змісту: побожні роздумування (про мариоту цього світу, про грішну душу, смерть, про правду й неправду), та неальмі-вельчання Богородиці і святих, про чудотворні ікони й т. ін. Є тут чимало оригінальних укр. творів, переважно книжкового походження. Такі пісні, відомі під назвою „псалмів“, творять основну частину репертуару професійних співців, — лірників, кобзарів.

Прозові твори. Великим багатством і різноманітністю визначаються і прозові твори усної словесности, що мають епічний характер оповідання про якусь подію. Вони відносяться пісням із обсягу дрібної епіки. Є це переважно мандрівні твори чужого походження, що напливали до нас із усіх усюдів: з зах. Європи через Польщу, від півд. слов'ян, зі сходу через Візантію й довголітні взаємини українців зі схід. народами.

Згадки про плекання казок та байок, а навіть звісні з теперішніх укр. казок мотиви (пр. Усмошпець-Кожем'яку) подібаються вже в Начальному Літописі та в ін. ст. пам'ятках. Оповідання казок, байок, повесть та анекдотів було ділом колишніх мандрівних веселюхів, скоморохів. І серед сучасних селян бувають талановиті спеціалісти-оповідачі; їх оповідання визначається легким стилем, подекуди навіть поетичним висловом, вони вживають епітетів, порівнянь, гіперболі, формул уведення й закінчення.

Казки, це фантастичні оповідання, де дійсність перемішана з чудовим елементами, що анич. творить їх основу й гол. принаду. Їх дієві особи мають надлюдську силу, на що вказують уже їх назви (Вернигора, Розіминізалізо, Загативодо, Ведмеже вухо), вони враз теж чудовного походження (Покотигорошок, Сучин-син). Казковий герой це смілива людина, що не аніє страху й вибирається у світ шукати пригод і небезпек, борється з різними потворами, вмис перекидається у звірів та різні предмети й довершує тяжких та неймовірних завдань. Протівники, з якими герой зводить смертельний бій, це баба-Яза, крилатий змія, велетень-людоді, залізний чоловік та ін. чудовища. Помічники героя — надлюдські істоти, уособлення сил природи (Мороз, Вітер), мудра дівчина, що відгадує загадки й дає добрі ради, та найчастіше звірі та птахи. Казкові звірі мають чудотворні прикмети, вони сильніші й розумніші від людей, передбачають майбутнє та розмовляють між собою окремою мовою, яку розуміють тільки вибранці поміж людей. У цих казках слідно відомін тотемної доби, коли первісна людина почувала себе зв'язаною генеральогічним зв'язком із якоюсь звірчою породою, вважаючи тотемного звіря за втілення душі предка, за свого демона опікуна.

Чарівними прикметами, що вибликують появу всього, що тільки задумас їх пласник, визначаються й різні предмети-талісмани, що при їх допомозі казковий герой творить різні чуда. Чарівним способом, яким найчастіше послуговується казковий герой, буває метаморфоза (переміна людини у звіря, пташу, плауна, рибу або в якийсь предмет), або метемпсихоза (перехід душі померлого у звіря, дерево або рослину), як пр. у казці про калливу дудку, що виваляє брата-вбийника. Нема сумніву, що в фантастичному елементі казок ховаються подекуди останки дохрист. вірувань. Відомін давніх мітичних світоглядів можна добувати в персоналіфікаціях явищ природи, в оповіданнях про Сонце, Сонцеву матір чи сестру, увільнення Сонця, Місяця і зір від дракона, в оповіданнях про велетнів і героїв із надлюдською силою, про зміїв, бабу-язю, чарів-

ниць і чарівниць, „сильну“ й „слабу“ воду, віщі сині і т. ін.

Казкові мотиви в усній традиції сполучуються з вел. свободою, творчи за примхою фантазі різні комбінації, неначе в калейдоскопі. А проте в неперевраній безлічі казкових варіантів уклад казкових мотивів можна звести до стереотипних схем, що з різними відмінами повторюються в багатьох казках.

Мандрівним характером визначаються також байки, себто оповідання, де гол. дієві особи — звірі. Наділені людським розумом, даром мови, людськими звичками й характером, вони виявляють різні типи: лис — хитрун, дурисвіт, вовк — шакерливий, але дурний, ведміль — салащ, ласий, але й дається обдурювати, завзв — болгуз і т. д. Люди виступають у байках ріше тільки підрядних ролях. Від казок різняться байки гол. тим, що нема в них фантастичного елемента. Звірний епос счас своїми початками в добу мисливського й пустшого побуту наших предків. Первісна байка зв'язана з тотемістичними віруваннями, вона мала чисто епічний характер. Її призначення було — залорожувати успіх ловців. Згодом почали люди а оповідати про звірів виводити поуки, прицілювати байки моралізаторську тенденцію. Потім байки вибирають значіння алегорії, а власне пародії на людські відносини. Звірі служать лише за маски для змалювання людських типів. Звіряча байка приймає навіть значіння сусп. сатири; на звірний світ перенесено складні товариські й сусп. відносини та форми людського спілкування. Найулюбленіші в байках — оповідання про звіряче весілля, суд і війну. Такі оповідання розуміються як натиски на відносини в людському житті. Своім реалістичним підкладом і гумористичним характером байки підходять найближче до анекдот.

Новелі — це оповідання оснований на побутовому підкладі, без примішки чудовного елемента, часом переважно тенденцією суспільною, рідше нац. політичною або церк.-конфесійною. Значна частина укр. новель — це міжнар. добро, мандрівні оповідання, що, приїздивши до нас із чужини, були приспособлені до обичаїв і поглядів укр. народу та місцевих життєвих обставин. Вони ґрунтуються, адебільша, на мотивах, зв'язних із середньовічної європ. літератури, та з орієнтальних абіриків новель („Сім мудрих“). Сюди належить пр. оповідання на тему „москаля чарівника“, про неввірку жінку й її коханця, вигнаного хитруном, про три слова, що хронять від біді й приносять щастя, про бідного й багатого брата, про хитрого дурня й т. ін. Та між укр. новелами є безліч оригінальних; їх число побільшається оповіданнями, складеними на основі дійсних подій, із місцевим забарвленням.

Анекдоти, фацеції, приказки

— це коротенькі, звич. гумористичні оповідання й дотепи з побутовим характером. Змістом і тенденціями вони підходять близько до новел, від яких відрізняються головню своєю короткістю: оповідання зосереджуються на якомусь одному спостереженні, жарті, грі слів, звороті мови, прикрасі. І між анекдотами є сила мандрішних тем, а проте льокальний кольорит виступає в них сильніше, ніж у новелах. Велика частина анекдот є оригінальним вивором укр. народу. Анекдоти характеризують із гумористичного боку різні сусп. верстви, стани (селян, ремісників, панів, понів, школярів, наймитів, жабраків), різні народи й племена (бойків, гупулів, поляків, жидів, москалів, циганів), різні типи (брехунів, дурнів), товариські й родинні відносини і т. ін. Є чимало й іст. анекдот, пр. про Каньовського. В анекдотах виявляються невичерпані засоби укр. гумору.

Перекази — це оповідання про іст. особи й події, до яких причіпляються звич. казкові чи легендарні, навіть новелістичні й фантасійні мотиви, як показують перекази про короля Матіяша, про Довбуша, Палія, Каньовського. Хоч іст. вартість переказів невелика, а проте вони важні тим, що в них кристалізується погляд нар. мас на різні іст. особи, явища й події, як це бачимо в переказах про запорожців, Колішчану, Мазепу, цесаря Йосипа II. Оповідання про місцевості, окрім правдивих фактів, подають деколи складені ad hoc легенди для пояснення топографічних назв.

Оповідання з обсягу демонології — фантастичні оповідання, основані на давніх віруваннях у „нечисту силу“, різних духів і демонів, — своїми початками сягають у передхрист. добу. Вони спираються на анімістичному світогляді, що всю природу оживлював духами, та переважно вживаються з культурою померлих: сюди належать уявлення про домовиків, лісовиків, польовиків, водників, болотників, русалки, мавки (нивки), богині. Під впливом християнства давні демони — „біси“, потратили свої індивідуальні риси й змішалися в одне заг. уявлення „нечистої сили“, яку репрезентує чорт (дідько, щезник, диявол, сатана) — уявлення нове, христ. походження. Оповідання про чорта належать до найбільше поширених: одні змальовують його як грізну демонічну силу, інші як комічну фігуру. Ще й досі держаться уперто передхрист. вірування про мерців, що стають грізними демонами, небезпечними для живих. Найгрізніше, це нечисті мерці, ті, що згинули передчасно або несвоєю смертю, самовбивці, повисльнички, потонельнички; вони стають опирями (про них агадують старусь. пам'ятки вже з XIII в.), ходять ночами, страшать і душать людей або висисають кров із сонних, на цілу околицю на-

водять вел. нещастя: посуху, зливу, помір на людей та худобу.

Подібний до опиря — перелезник або літавець являється коханням у постаті любленої померлої особи або як змій, що летить у повітрі, силуючи вискрами. Як опирі, так і відьми, чарівниці — „родими“ і „вчені“ — стоять у зв'язку з „нечистою силою“; при її допомозі вони можуть творити всякі чари, шкодити людям різними способами, гол. тим, що відбирають коровам молоко.

Посередниками між людьми й „нечистою силою“ є чарівники, знахорі, ворожбити. Це люди з вел. магічною силою; замовлюваннями й чарами можуть зробити все, що хочуть і чого хто в них просить, примушують навіть духів сповняти свою волю, знають не тільки минуле й теперішнє, але й будучнє. З чарівниками має дещо спільного вовкулака, що може періодично перекидатися в вовка, бігати з вовками та знову потім ставати людиною. Таких уроджених вовкулаків треба відрізнити від зачарованих, що залишаються вовками доти, поки їх хто не підчарує.

Уявлення про духів, мерців, опирів, чарівників служать темою превеликої групи оповідань. При тім оповідачі дуже часто покликаються на власні переживання або на свідчення близьких знайомих із твердою вірою в їх правдомовність. Через те оповідання цієї категорії мають дуже часто місцеве, а то й індивідуальне забарвлення. З другого боку, і тут є чимало оповідань із мандрішним характером.

Легенди — це оповідання із церк.-ред. підкладом і моралізаційною тенденцією, розсновують мотиви, зачерпнуті з христ. біблійної, легендарної й апокрифічної літератури, змішують дієве з чудовим. Вони мають мандрішний характер, але на укр. ґрунті підімають переробі під впливом місцевих іст. обставин (пр. легенди про Марка Проклетого) і стають зразками для оригінальних легенд (пр. про чудотворні образи, монастирі й т. ін.). Своім змістом легенди поділяються на різні групи, з різнородними темами: легенди старозавітні, новозавітні, про святих, про позаґробові жаття й кінець світу; чимало легенд має характер притч, складених на тему роздумування про щастя й долю, гріх, смерть, віру (пр. про долю багача й бідняка, лицаря й смерть, Маден). Змішуючи поганські й христ. елементи, легенди, подібно, як апокрифи, творять свій фантастичний світ, неначе нову мітологію, з такими постатями, як св. Пятниця та різні монстри й дивогляди. Чудовий елемент споріднює деякі легенди із фантастичними казками.

Легенди, а в значній частині оповідання про мерців, духів і чари, входять уже своїм змістом уяв обсяг живих вірувань, їх

трактується серйозно, навіть із деякою повагою, подібно, як пр. ліричні пісні дух. змісту або іст. пісні й думи. Однак серйозність справи не виключає її освітлювання з гум. боку, чим пояснюється пр. народні легенди та анекдоти про чортів, чарівників і т. ін.

Приповідки, пословиці — це коротенькі вискази, що висловлюють заг. правди, погляди й думки про світ і людей, про всілякі життєві справи. Приповідка це неначе повчальний висновок із якогось оповідання, казки, байки, або вислід власного досвіду чи спостереження життя. Її вислів дуже часто — метафора або алгорія („трапила коса на камінь“). Приповідки торкаються різних сторінок особистого й гром. життя, тимто в них полишилися й сліди іст. споминів („гість не в час — гірш татарина“), давніх рел. вірувань і відносин до сусідніх народів („з москалем дружи, а камінь за пазухою держи“). Деякі приповідки перейшли гумором („піч у давні, дідько в клепало“), інші фаталістичною вірою в долю („судженого й конем не об'їдеш“). Та не всі укр. приповідки й не всі в однаковій мірі можуть послужити для характеристики звичаїв, вдачі та світогляду укр. народу, бо їх походження неоднакове: одні перейшли в усну традицію з книжок (пр. із середньовічних „Пчел“, „Ізмарагдів“ та ін.) — це адебільша спільне добро багатьох народів, занесене до нас із Візантії чи з Заходу; другі в такій місцевій вигвором, а інші виявляють навіть зв'язок із піснями, казками та анекдотами. Уже в найдавніших пам'ятках укр. літератури (літописи XII в., Моленіє Заточника XIII в.) подібаються приповідки, ймовірно, перейняті з нар. уст. Формула приповідки замінюється аничч у двох рядках сполучених римою, асованцюю, чи алітерацією та найчастіше займає посереднє місце між віршем і прозою.

Загадки — це бистроумні, дотепні питання, що вміщують у собі вже й відповідь, втягаючи образним способом на предмет, про який питають. Загадки бувають у віршовій і прозовій формі. Вони послуговуються часто порівняннями й метафорами й мають дещо спільне з послоніцями („Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці“ — Сонце). Бувають загадки, вплетені і в пісні й казки:

А що росте без коріння?

А що горить без палиння?

А що цвіте без цвіточку?

Камінь росте без коріння.

Сонце горить без палиння.

Люба цвіте без цвіточку.

Уміння відгадувати загадки вважалося а-давен-давна ознакою і спробою мудрости, духової сили й належало до тих тяжких завдань, які сповняють казкові герої на домагання всяких чудовищ (пр. Обдир і сфінкс): це був рід посланку, бо той, що

не відгадав загадки, заплчував життям. В укр. загадках збереглися подекуди сліди анімістичного світогляду. Це теж свідчить про старинність цієї поетичної форми на укр. ґрунті. Загадки розкодилися переважно а книжних джерел (особливо з „Пчел“ та апокрифів), припошених на Україну а Візантію. Тимто й між укр. загадками чимало мандрівного матеріалу.

Усна словесність має за собою довговікову історію, що в'яжеться а духовним розвитком народу; вона виявляє шверствування й гущі різних епох, підбиває сусп. і політ. переміни та чергування культ. впливів, що полишили виразні сліди у змісті й формі словесних творів. Коли до того взяти ще під увагу зв'язки, що сполучують усну словесність із письменством та зі словесністю ближчих і дальших сусідів, побачимо, що це матеріал дуже різномірний і складний.

Природна річ, що на такому вел. просторі, який заселив укр. народ, ще до того розділений держ. кордонами, не може бути рівномірно розміщений увесь, пребагатий засіб творів його усної словесности, удержуваної довгі віки усним переказом. У складі місцевих репертуарів, у доборі пісень та оповідань поодиноких округ виявляються значні різниці, що йдуть майже рівнобіжно а діалектичними відмінками та стоять у зв'язку а іст. долею поодиноких піток укр. народу. Так пр. на зах.-укр. землях багато краще й пошніше збереглися обрядова поезія, зате на Наддніпрянщині усна традиція живіше переходила іст. коз. пісні, а думи — тільки на Лівобережжі. В карпатських горах живе багато пісень про опришків, зовсім незаних на долах. Ці різні побільшуються ще й впливами сусідніх народів: на заході — словаків, поляків, на сході — москалів, на півдні болгарів, сербів.

А проте чим глибше спогасмо в дані верстви словесних творів, перековусмося, що та величезна будівля, яку становить укр. нар. поезія на всіх просторах укр. етноґр. території, ширається на однакових підвалинах, має однаковий зруб, а різниці й розкодження в поодиноких округах з'являються щойно в пізніших надбудовах, починаючи приблизно від XVII в.

Нема сумніву, що укр. нар. поезія давно вже перейшла добу свого розквіту, що її повільний занепад, на який уклавуть уже нарікання збирачів 1. пол. XIX в., йде безупинно й невблагано в парі зі зміною сприятливих колись для розвитку усної словесности умов політ. й сусп. життя народу, а поширення грамотности й міської культури на укр. селі. А проте не треба забувати, що усна словесність, як результат духової праці багатьох віків, є надзвичайно цінне культ. надбання й укр. народу: пронизана гуманними й

свободолюбними ідеями, вона розвиває й підносить усе, що є тільки доброго й гарного в людській душі, плекає почуття краси, підтримує національну свідомість та іст. традицію — нагадує мас вел. освітній та пиховний вплив на сел. маси, довгі віки виступала їм навіть недостатку школи в письменства.

До того ж укр. нар. пісні й думи подають недосяжні зразки чистої нар. мови й поетичного вислову, розбуджують любов і повагу до рідного слова, стають сильним сполучником мільонів укр. народу, кружляють у всіх його розданих частинах, пеняче кров у живих органах. Укр. нар. поезія має значіння могутнього культ. чинника в житті укр. народу, вона стала джерелом нашого літ. й нац. відродження, та широго демократизму й любови до „найменшого брата“, що через пітьму панцизничної неволи й утиски переніс у своїх піснях до наших часів чистий ідеал волі й соціальної справедливости.

Література: Потебня А., Малорусская нар. пѣсня по списку XVI в., Воронеж, 1876; — Объясненія малорусскихъ и среднихъ пѣсенъ, Варшава, 1883-7; Франко І., Жітнеча неволя въ рускихъ пѣсняхъ народныхъ, Львів, 1883; Сумцовъ Н., Научное изученіе колядокъ и щедривокъ [„Кіевская Старина“, II]; — Коломийскі [„Кіевская Старина“, IV], Київ, 1886; Фаминцынъ А., Скоморохи на Руси, Петербург, 1889; Сумцовъ Н., Культурныя переживанія [„Кіевская Старина“], Київ, 1889-90; Житєцький П., Мысли о нар. малорусскихъ думахъ, Київ, 1893; Сумцовъ Н., Современная малорусская этнографія, I-II [„Кіевская Старина“], Київ, 1893-97; Огоновський О., Історія літератури русскої, IV, Львів, 1894; Грушевський М., Співацник з поч. XVIII в. [„Записки НТШ“, XV, XVII], Львів, 1897; Драгоманів М., Розвідки про укр. нар. словесність і письменство, I-IV, Львів, 1899-1907; Перетць В., Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали I, Петербург, 1900; — Замѣтки и матеріали для історії пѣсни въ Россіи [Извѣстія Отдѣленія русскаго языка й словесности Акад. Наук, VI, 2], Спб., 1901; Гнатюк В., Пісенні новатори в укр.-руській словесности [„Записки НТШ“, L, LI], Львів, 1902-3; Сперанскій М., Южно-русская пѣсня и современные ея носители, Київ, 1904; Костомаровъ Н., Ист. значеніе южно-русскаго нар. пѣсеннаго творчества, Петербург, 1906; Сумцовъ Н., Малюнки з життя укр. нар. слова, Харків, 1910; Пыпинъ А., Історія русскої этнографії, III, Петербург, 1911; Гнатюк В., Останки передхристіянського світогляду наших предків [Етногр. Збірник, XXXIII-XXXIV], Львів, 1912; Лобода Ан., Лекції по нар. словесности, Київ, 1912; Вгйскнег А., Pieśni ruskie [„Pamiętnik Literacki“],

Lwów, 1911, 1913; Волянск М., Матеріали до історії укр. пісні і вірші [„Укр.-руський архив“, IX], Львів, 1913; Франко І., Студії над укр. нар. піснями [„Записки НТШ“, 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98, 101, 103-108, 110-112], Львів, 1913; Сперанскій М., Русская устная словесность, Москва, 1917; Колесса Ф., Про генезу укр. нар. дум [„Записки НТШ“, 130-132], Львів, 1920-22; Грушевський М., Історія укр. літератури, I, IV, Львів 1923, Київ, 1925; Zelenin D., Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin u. Leipzig, 1927; Вовк Ха., Студії з укр. етнографії та антропології, Прага, 1927; Грушевська К., Укр. нар. думи, I-II, Київ, 1927-1931; Колесса Ф., Укр. нар. пісні на переломі XVII XVIII вв. [„Україна“], Київ, 1928; — Укр. нар. пісні в найновішій фазі свого розвитку [„Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського“], Київ, 1928; Андриєвський О., Бібліографія літератури з укр. фольклору, том I [до 1916], Київ, 1930.

Філ. Колесса.

Мова. *Опис.* Українська мова — слов'янська. Вона займає посереднє місце між слов. мовами, не тільки з геогр. становища, але й своїми своєрідними прикметами: з морфологічного боку близька до рос., її словотвірчі закони нагадують мову поль., у звучній подекуди зближається до півд.-слов. Географічно належить до схід.-слов. групи мов. Але ж вона має свою окрему систему, що відрізняє її від ін. слов. мов. У звуковій системі вона налічує — 54 фонеми: 42 приголосні і 12 голосних.

Серед приголосних фонем, помітні кореляції (відповідні): а) глухі: п, ф; т, с, ш, ч, ц; к, х, та дзвінкі: б, в; д, з, ж, дж, дз; г, з (нім — нід; сад — зад і т. д.), при чому м, л, н, р, тільки дзвінкі; б) тверді: т, д, с, з, ц, дз, х, р, н, та м'ягкі або паляталізовані: ть, дь, сь, ць, дзь, ль, рь, нь (там — тям, суди — суди, сину — синю і т. д.); і 3) короткі й довгі, при чому одні з них усе м'ягкі: і — і', д' — д'д', с' — с'с', х' — х'х', г' — г'г' (пр. суди — суддї), інші тверді: ч — чч, ш — шш, ж — жж, а н буває тверде та м'яке (пана — панна, в пани — в панні).

Голосні фонери мають кореляцію наголосених і ненаголосених: а — а́, е — е́, и — и́, о — о́, і — і́, у — у́ (пор. кола — кола́, блуди — блуди́) — при цьому слід замітити, що самостійна укр. фонема и (пор. крий — крий, круті — крути) не має відповідні (кореляції) при сполучі з твердими та м'якими приголосними, що приголосні перед ним усе тверді (пор. сина — синя, орле — орле, ного — нього, сину — синю, тік — тійк, але тільки тин, нива), і таксамо ніколи не може мати перед собою j (пор. ад — яд, ід — ід, уди — юди). Характер самостійної системи и не дозволяє нам цілком прийняти трикутну систему

звуків для укр. голосних. Зате укр. фонема *i* буває з пом'ягченим і непом'ягченим приголосним (пор. *ніс* — *ніє*, *ліз* — *лізі* і т. д.). Також все тверді приголосні перед *e*. М'якше „e“ стрічається тільки в функціональному значінні (в відміні прикметників у серед. роді: *єнє* супроти *гарне*; діалектичне в *начинє*, *біє* — сюди не належить). Зате укр. мова на місці м'якого колись „e“ для деяких функцій витворила новий тип „м'якого о“, замість *e* (пор. *нього*, *останнього*), чого ін. споріднені мови не знають.

Наголос укр. мови фонольоґічний, але не сильний, не викликає редукованих звуків, не містить характеру голосних, різниці між наголошеними й ненаголошеними голосними мінімальні, деякі ненаголошені зближуються один до одного, пор. ненаголошене *e* та *и*, *о* та *у* (*менє* — *мінє*; *голї* — *гулі*). *б* в укр. мові, як і в кожній іншій, слова без наголосів (*єя*, *му*, *меш*, *ме* ... деякі прийменники, сполучники й т. п.). Зазначити ще треба, що укр. мова не знає довгих і коротких голосних.

З фонетичних прикмет укр. мови важні: 1. давнік приголосні ні перед глухими, ні в назвуку не мовчать (*ліжко*, *зліб*), не мовкуть і в назуку приставців (*обишити*, *підперти*); 2. *в* у назуку звичайно двогубне (*вода*), після голосних творить із ними двозвук (*стає* — *стає*, *дієка* — *дієка*), в назуку воно чергується з *у* (*уже* — *вже*, *адова* — *удова*); 3. назвучне ненаголошене *i* (*и*) то відпадає (*імаю* — *маю*), то стає безскладом і творить із голосним попереднього слова двозвук (*він іде*, *я йду*); 4. приставне *i* перед тяжкою приголосною сполукою (*мла* — *іма*); 5. один прийменник (*i* пристоток) з (староукр. *із*, *є*, пристоток *о*: з *тобою*, *з гори*, *схід*); 6. „м'якше“ *ц* в наростках *-ць*, *-ця*, *-ця* (*злонець*, *вулиця*, *віця*), таксамо *ць* (*місьць*); 7. наросток *-ський* *-цький* (*гірський*, *галицький*), за ними: *низький*, *близький*; 8. *сь*, *зь*, *ць* (в письмі не зазначається) перед губними, коли по них іде *i*, *я* (*святю*, *звір*, *цвель*); 9. губні заєдні тверді, налиталізації улігають тільки зубні; 10. *р* у назуку й середозвуді тверде (*хосар*, *гіркий*), а так — із нахилом до отвердіння; 11. *о* перед наголошеним *а* в найближчому складі — *а* (*багатий*, *казан*); 12. *дзвн*, *джерело*; 13. нове епентетичне *л* (*здоровля*, *куплять*) та *и* після *м* (*мяти*, *ляля* — на письмі не зазначається); 14. довгі приголосні (подвійні) на місці прислов. сполук **ija*, **iju*, **ije* (*суддя*, *волосою*, *але піддашми*), при чому нема довгих губних (*беззліб*), *р* (*пир'я*) та не буває довгих і зубних, коли поряд є другий приголосний (*листя*, *кістю*); 15. тверді шипучі (*ніч*, *ідеш*, *ніж*); 16. усі приголосні перед *e* *и* все тверді (*небо*, *нива*; *землею*, *полем*, *ним*); 17. укр. мова не терпить агудження приголосних, і в зв'язку з цим — вставка

голосних (*вогонь*, *вітер*, *сестер*), цілий ряд своєрідних асиміляцій та упрощень (козак — *козакто*, птах — *птаство*, чех — *чеський*, Прага — *празький*, рука — *рушник*, *што* і т. д.), чергування назвуку з приголосних і голосних: *відтіла* — *відтіль*, *якийсь* — *якийсь*, *щоби* — *щоб*, *молоко* — *молоць*, *бієсь* — *бієсь*, *написє* — *написєсь* і т. д.; 18. протетичне *в* у назуку перед *у* (часто й перед *о*) — *вулиця*, *вудка*, *вогонь*, часто й *г* (*гострий*)...; 19. *ф* тільки в чужих словах, адляна заміна: *кв*, *п*, *ж*, *з* (*хвасоля*, *картопля*, *Хведір*, *Ходорів*), таксамо *г* (*ганит*, *ганок*).

В порівнянні з ін. слов. мовами: 1. прислов. *ъ*, *ь* — *о*, *е* у тав. сильних позиціях (*сон*, *день*), у слабких пропадають, з „*ь*“ слід у зм'ягченні попереднього приголосного (*кість*); 2. *ъ*, *ь* + приголосний — *ов* (*довгий*, *повний*); 3. *гъ*, *ь* + приголосний у відкритих складах *-ри-*, *-ли-* (*кривавити*, *блищати*), в закритих *-ро-*, *-ло-* (*кроє*); 4. *ъ* + *ь*, *ь* + *ь* — *ий* (*тутий*, *бий*); 5. повноголос (*голова*, *корова*, *береза*); 6. прислов. *dj*, *tj* — *дже* (*ж*), *ч* (*саджавка*, *межа*; *лежу*), *sj*, *zj* — *ш*, *ж* (*мошу*, *вожу*), *stjz*, *zdjz* — *ц*, *ждж* (*пищу*, *їжджу*); 7. епентетичне *л* (*куплю*, *земля*); 8. прислов. *tl*, *dl* — *л* (*кєли*, *мило*); 9. прислов. *kv*, *gv* + передні й голосний — *ця*, *зв* (*цєсти*, побіч *квіт*, *звізда*); 10. прислов. *kt*, *gt* + передній голосний — *ч* (*ніч*, *поміч*); 11. назвучне *о* (*озеро*, *один*, побіч — *єдиний*); 12. прислов. *ě* — *ї* (*ліс*), зі зм'ягченням попереднього приголосного — на письмі не зазначається; 13. прислов. *ы*, *і* — *и* (*риба*, *хидати*, *глухий*; *сила*, *иний*); 14. після відпаду глухого в найближчому складі (в закритому складі) корінь *о* — *і* (без пом'ягчення попереднього приголосного: *носа* — *ніє*), таксамо корінь *e* — *ї* (зі зм'ягченням попереднього приголосного: *кєсла* — *ніє* — *ніє* — на письмі не зазначається); в назуку *i* < *o* з протетичним *в* (*овєс* — *вієса*, *овець* — *вієця*, *він*, анальоґічно: *вона*, *вони*); але *ж*, *о*, *є* з прислов. *в*, *ь* та в повноголосі — на *і* не переходить (*воєк*, *день*, *горєк*); 15. прислов. *or*, *ol* + *consonans* — *го*, *ло* (*роз*); 16. прислов. *g* — *г* (*голий*, *губи*); 17. прислов. *e* після *ч*, *ж*, *ш*, деколи ще й після *й* перед складом твердим (де *e* *a*, *o*, *у*, *и* < *ы*, або твердий приголосний) — *о*: *вєчєра*, *жєна*, *пєноно*, але — *вєчєрнєцї*, *жєнити*, *пєшєниця*, хоч у прикметниках на *-євий*, у деяких наростках та в відміні *e* залишається (*рєжєвий*, *мїєшєчєк*, *ножєм*); 18. *к*, *г*, *з* перед *ї* — *ц*, *з*, *є* (*рєцї*, *нозі*, *кожурєї*), перед *e*, *и* — *ч*, *ж*, *ш* (*чєловєчє*, *спочити*, *дружє*, *лєшє*).

З морфолоґічних прикмет важні: 1) відміна йменників за родом, при чому: а) скрізь виступає твердий тип із характеристичними голосними в закінченнях: *о*, *и*, *а*, *у*, м'який *й*, із голосними *e*, *і*, *я* (*ьа*), *ю* (*ьу*), зі спільним *ї* (*ї*) в давальному, чи місцевому (*на ланї*, *на конї*);

в силі, на волі; в джерелі, на полі) — та мішаний (*р*, шипучі) з голосними: *а*, *у*, але — *е*, *і* (*вежа, дощу*, але — *мечем, малірі*); окрема важкий тип середніх іменників м'яких на -я (*начиння, начиння*); б) в серед. й жіночому роді в відміні приголосній — тенденція до переходу до м'якого чи твердого типу (*ім'я — ім'ю, ім'ям; теля — телям; воша, миша, церква, Тербоваля*); в) остали двійні в жіночому й середньому роді, поширеної на 3, 4 (*дві жінці, чотири вікні*); г) кличний відмінок; г) у родовому відмінку однини жіночого роду м'якої відміні та в пересвному (й називному) чоловіч. роду теж м'якої відміні закінчення — *-і* (*димі; коні*); д) в родовому однини чоловічих іменників закінчення (-а, -у) відповідно до значіння, в ін. відмінках (кличному, місцевому) грає роль визвук *пня*; е) давали відм. одн. чоловічих іменників закінч. на -ові, -еві; е) в родов. мн.ж. тільки -ів, що продирається до жи. і сер. роду (*паннів, стернів, морів, писанняв*); ж) дав. оруд., місц. мн. — -ам, -амн, -аз у всіх відмінках; а) нові чоловічі іменники на -о; и) пересвний відмінок у чоловіч. роді заступається то формами родового, то називного; 2) у прикметників і займенників прикметникових: а) відпад родів у множині; б) заги іменної відміни; в) новий тип твердоті та м'якої відмінні з характеристичними голосними - відповідниками в закінченнях и — і, о — во, а — я (*ва*), у — ю (*ву*), і — і (*гарний — синій*); в) займеннику нові форми його, йому, нього, ньому, й відповідний, як у прикметників, твердий і м'який тип (*ті — всі*); 4) у числівників: а) окрема відміна числівника два, що потягає за собою числівники від 5-99; б) відпад відміни у аложенх числових іменах; в) тенденція до загиби відміни в числівниках 40, 100; 5) в дієслові: а) дійсний на -ти, і в тих, де пень на *к, г* (*могти, некти*); б) в наказовому способі перемога *е*-відміни: -и, -ім, -іть (*палі, налім, наліть*), у пнях на задньопіднебінні: *печи, печім, печіть* — окремий тип форм наказ. способу; в) будучий час на -му, -меш, -ме (*робитиме*); г) 2. ос. одн. — -ш, в атематичних дієслів — *-си* (*ідеши; їси*); г) 3. особа однини і множини -ть, із відпадом у *е*-відміні кінцевого -ть (*зодить, зодять*, але — *несе, несуть*), зі збереженням його перед -ся (*миє, мистять*); д) *печу, можу, печуть, можуть*; е) 1. особа множини -мо (*несемо, зодимо, їмо*); с) сплутання функцій давнього дісприкетника діяльного І, а П, наслідком того поява в чоловіч. роді минул. часу форм: *зодив, знав*; випад „-т“ після *с, з, р, к, г*, у минул. часі (*ніс, нік*), у нових формах і після *д* (*зблід*); ж) форми минул. часу без помічного дієслова (*я, ти, він ніс, нік* і т. д.); а) заги відмінних форм participi-iv -чий, -ший, -мий (остатки форм прибрали функції при-

кметника); у зв'язку з цим сильна поширеність значень поодиноких наростів прикметникових, що ними мова заступає недостаток цих форм (-ий, -альний, -лий, і т. д.); и) *плівши, кравши*; л) заги прислов. аористу, імперфекта, супіна; і) новий давноминулий час (*зодив був*); й) страждальний рід описовий — улюблена форма неособова на -но, -то; к) наросток тільки *-увати* (-бваний, -бвання, -ування); л) *бути, був*; теперішній час: тільки форма *є* з особовим займенником; м) умовний спосіб із прислівником *би, б*.

У словотворі помітне: а) заги багатьох наростів (пр. -тель, -тельний), зате поширеність значіння тих, що залишилися (-ач, -ун, -ак, -ник, -иця і т. д.; -ий, -бний, -бний, -альний, -уватий, -уватий, і т. д.), зокрема розрізт творил здріблених, не тільки в іменників та прикметників, але й для деяких функцій прислівникових (*такески, тамески*) та дійсменникових (*спанючки, їстки*); б) окремі наростки для родових признач., адебільша з кол. здріблених чи згрублених імен власних (*Магно, Петлюра, Тимченко, Равлюк, Петроло, Іоаніна*); в) приросток *но-* для дійства багатьох осіб за чергою (*діти полягали спати*), та дійства в меншій мірі (*попости, поноспати*); 2) дієслівні твориви а 2. ступня прикметника (*крацати, темнішати*) та розрізт наростка -ува-чи то в чужих словах (*опонувати, редагувати*), чи в дієсловах, що вказують на заняття (*окиувати, лікарювати, крапцювати*); г) варіанти -оті-, -ота-, для повторення дії (*гримотіти, брязкотати*), -ону- для висловів раптовості (*зуконутти*); д) зрізачування наростків у видах дієслів (*настанювати — настановляти — настановлювати*, а далі: *понастановляти, пононастановлювати*) і т. д.; е) тенденція омінати віддієслівні іменники, замінювати їх у чоловіч. роді шмен, у жіночому закінченні — -а, а то й дійсменниковим висловом (*осяг, виріб, постанова, підготова* і т. д.); с) для 3. ступня прикметників (і прислівників) приросток *най-* (*найбіліший*) або (ще вищий ступінь) наросток -ієний, -ієний (*білієний, білієний*); ж) велика живучість примітивного словотвору (викликів).

У ділянці складні: а) перевага дієслівного вислову над іменниковим; б) перевага паратакси (сполуки речень, рівноградні речення) над гіпотаксою (спійня речень, нерівноградні речення); в) великий нахил до безціметових речень та неособових висловів у формах страждального стану (*поголова чумаченька; козака убито*), при чому способів неособового вислову дуже багато (2. особа однини; 3. особа однини + *си*; 1. особа множини; 3. особа множини; дійсний, дісприєтнік страждальний; невідмінні частини мови, пр. *в виски йому сіп*); г) відносні речення зі „що“; г) поширення функції „що“ для 8 уся-

ких речень: відносні, питайні, висказові, причинові, допустові, часові, порівняльні, наслідкові; д) псевдоайменник у неособових реченнях (як його говорити, що вона за цмця); е) тенденція відділяти функцію орудного й називного відмінка в присудковому вислові (*він — суддя, суддею був ведмідь*); є) широке вживання середнього роду для деяких функцій (*базар людей нагостодилось, синові жуван купила, щоб воно до школи ходило*); ж) розріст функцій родового відмінка (пайковість, заперечність і т. д.); з) етичний давальник (*був собі дід і баба*) і споріднені вислови (*ти в мене слугняний, а вона коли б тобі слово*); и) багата функціональність орудника (знаряд, спосіб, час, місце, причина, порівняння, й'я присудкове, і т. д.); і) пропуск сполучки в теп. часі; І) пошир форми наказового способу на Іп семантичні групи (умова, допуст, мус, у живім оповіданні); й) докочаний вид дієслова в функції заг. правд; к) форма теп. часу в різних функціях (будущості і т. д.); л) функції прислівників *було* (= ти не повинен був), *буде* (досить), *бувало*; м) аложені приєменники (*знід, знопід, знонад, поперед*); н) функції нових приєменників, прислівників: *негай, зай* (у способі наказовім), *бодай, коби* (в бажальних реченнях) і т. д.

Сучасна укр. літ. мова почала розвиватися вже в XVI в. і скристалізувалася в мист. творах нового письменства, від кін. XVIII в., здебільша, на основі звукових і морфологічних примет наддніпрянських говорів. Але ж у словничні та в словотворі беруть участь усі інші укр. говори. Укр. літ. мова в сучаснім її стані виявляє деякі певні тенденції, що ведуть її до повної нормалізації.

Література: Smal-Stocky J. St. und Gartner Th., Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913; Сімонович В., Граматика укр. мови, Київ-Львів, 1920; Курило О., Уваги до суч. укр. літ. мови, Київ, 1925; Снявський О., Норми укр. літ. мови, Харків-Київ, 1931.

В. Сімонович.

Говори. Укр. мова, як і кожна ін. мова, не однакова на цілому своєму просторі. Вона складається з безлічі місцевих говорів, що об'єднуються спільними прикметами в говори (діалекти), а говори лучаться в менші або більші діалектичні групи (піднаріччя й наріччя).

На підставі відмінних рефлексів старих *о, е* в нових закритих складах і праслов. *ѣ* та *є* в позиції під наголосом і без наголосу, розпадається ціла укр. мовна територія на дві гол. діалектичні групи або наріччя: а) північні (поліські) говори або півн.-укр. наріччя й б) півд. говори або півд.-укр. наріччя.

В півн. групі, що обіймає говори поліські та підляські, виступають: 1. на місці

наголошених *о, е* звич. різні двозвуки (гл. том I, ст. 1088), зате в ненаголошених складах старі *о, е* зберігаються: *ку^онь, сту^ел, двір, шість, приїждо^о, жу^онка*, але — *жонкі, кубста*, але — *косткі, старість не радість, кімень, грєбєнь, бєсь* і т. д.; 2. праслов'янському *ѣ* в наголошених складах відповідає двозвук *іє*, а в ненаголошених звук *є* або *и*: *дїєвка*, але — *дєвчата* або *дивчата, мїєз — мєшчк, бїєдні — бєдї, лїєс — лєсї, гнєздѣ, стєнї*; 3. ненаголошеному праслов. *є* відповідає звук *є*, що не м'ягчить попередніх приголосних: *пїлєть* (літ. — пал'ять), *колѣдєць, мїєсєць, дєвєть, зѣдєть* (літ. — ходять) і ін.

На південь від чистих півн. говорів тягнеться позадкиня смуга перехідних говорів, що повстали на півн. основі під сильним впливом півд.-укр. говорів. Гол. їх ознака: різні монофтонгічні рефлексї наголошених *о, е* в нових закритих складах, що часто не доходять до *і* (*ку^інь, сту^іл, стїл, стїл, нїєс, нїєс*). Границя цих перехідних говорів від чисто південних іде від заходу приблизно через м-а Грубешів, Володимир Волинський, на південь від Луцька, через Здовбунів, Житомир, Білу Церкву, Корсунь, Каїна, Золотоношу, Лубни та адовж р. Сули через м-о Суми до Суджї.

У півд. групі, що не знає вищезгаданого принципу розрізювання наголошених і ненаголошених рефлексів старих праслов. *о, е, ѣ*, виступає на їх місці, незалежно від наголосу, звичайно звук *і* (гл. Іканиа, том II, стор. 93): *кїнь, стїл, двір, шість, прїєс, жїнка — жїнкї, кїстка — кїсткї, старїєть не радїєть, кїмїнь, грєбїнь, бєсїнь, дїєка — дїєчїта, мїх — мїшчк, бїдїнь — бїдї, лїє — лїєї, гнїздѣ, стїнї*. Півд. діалектична група ділиться на дві гол. підгрупи (піднаріччя): 1. говори східні (півд.-схїд.) й 2. західні (півд.-зах.).

Східні говори займають півд. сх. частину Київщини й величезні простори Лівобережної, Слобідської та Степової України, значну частину Криму, Донщини, Ставропільщини та Кубанщини. Найважливі сх.-укр. діалекти — *полт.* та *півд.-київ.*, що стали основою укр. літ. мови. Межа між сх. й зах. говорами йде, починаючись на захід від Білої Церкви, в півд. напрямі приблизно через Гумань і Ананїв до Дністра. Західні говори займають півд.-зах. Київщину, Поділля, півд. частину Волині й Холмщини, укр. частину Галичини, Закарпаття, Буковини та Басарабії.

Важливі фонетичні та морфологічні різниці між сх. й зах. говорами: а) сх. вимова сполук — *хи, зи, ги, ги*, зах. переважно — *хі, зі, гі, аби кє, хє, ге (лавкї — лавкї, лавкє, шлягї — шлягі, шлягє)*; б) сх. — „середнє“ *л*, зах. переважно — грубе (ве-

лярне); в) сх. адовжені (подвоєні) приголосні (зілля, насіння, життя) — в зах. говорах незнані; г) слабший ступінь паліталізації зубних (особливо с, з, ш) у сх. вимові, ніж у зах.; г) послідовне зберігання давнікості приголосних перед наступними глухими у сх. вимові, — схильність до затрати давнікості, а то й затрата в західній; д) давальний оди. чол. р. у сх. — *-ові* (синові, братові), у зах. — *-ови* (синови, братови), при чому в зах. сильний вплив твердої відміння на м'ягку (ковальови, диньово, житв'ом), замітні форми оруд. оди. жін. роду: *нес, душев, набійов*; е) місцевий оди. чолов., жіноч. серед. род. у сх. — *-і* (на коні, землі, полі), в зах. — *-и* (на кони, на землі, на полі); є) родовий мн. у сх. — *-ий* (людей, очей, частей), у зах. — *-ий* (людей, очий, частий); ж) сх. дієслівні форми типу: переважно *він годить, вони годять, годіть*, у зах. переважно — *ходить, ходят, ходіт*; з) зах. вживають *ся* й перед дієсловом (*я ся мую, ти ся мене боїш*) — сх. тільки після нього (*я муюся, ти мене боїся*); и) відмінний наголос щодо сили притиску й місця у слові (особливо в дієсловах), деякі різниці у словотворі, складні та лексичні.

До зах. говорів належать: півд.-волинський, подільський, наддністрянський (опільський), надсянський, лемківський, бойківський, середньо-закарпатський, гуцульський і покутсько-буковинський.

В півд.-волинському говорі замітне тверде *p* (*зора, порадох*), закінчення (3. особи на *-ть*), адовжені приголосні (*зілля*); для подільського, покутсько-бук., наддністрянського й надсянського прямиетні стягнені форми дієслів (*ходивш, ходишиш, годишам; ходивсь, ходились*) мо, *годились*) те, при чому *a* після паліталізованих часто переходить у *e, i, a* то й *и* (*оскуро, зсть, се; сі, си; їкий*), зокрема в надсянському зберігається різниця між праслов. *y, i, i*. Бойківський говір, що теж відрізняє *y, i, i*, задержав м'ягке *p* (*верьх, млинарь*), має м'ягкі наростки *-ський, -цький*, середнє *л*, м'ягкі шипучі (*час, жєсба*), зберігає давнікості приголосних у вивазку, втратив *j* між голосними (*мау-маю, дау-даю*) і т. д. В лемківському говорі, крім зазначених (том II, стор. 453) примет, треба піднести: праслов. *гъ, ъ* — *ур, ыл* (*хурбет, дырва*), рефлекс *e, o, e* — відмінні від *i*, іменники типу: *насіня, листя* і т. д. Гуцульський говір, гл. том I, стор. 890. Межі говорів гл. карта.

Ів. Зілинський.

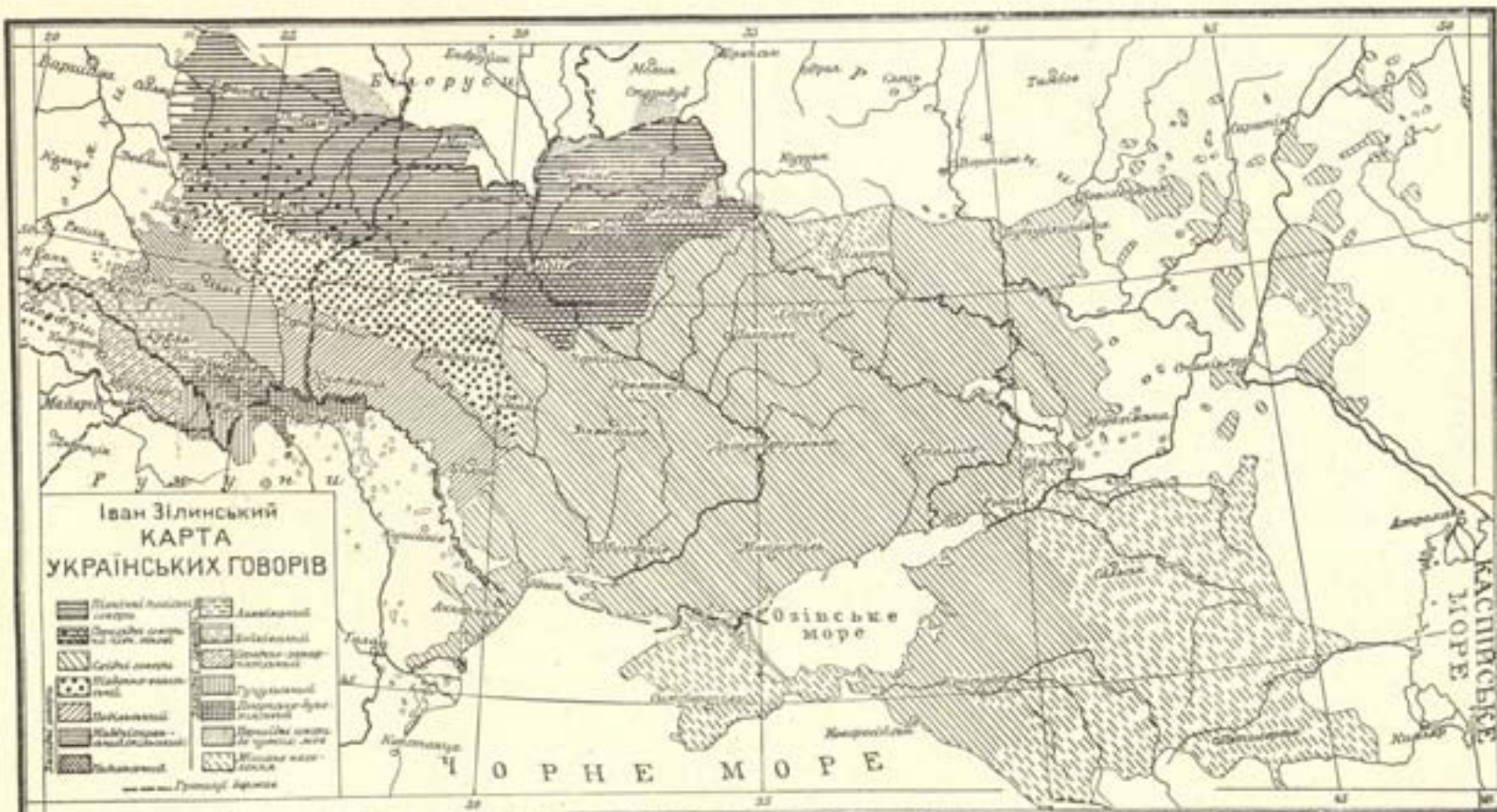
Закарпатські говори, аналогічні, як у гал. верхоянців (лемків, бойків та гуцулів), але мають свої окремішності й явища, невідомі говорам галицьким. Є тут більше архаїзмів; крім різниці меж *y, i, i*, рефлекс корінного *o* дає — *i, u, ю, ъ, ы* (*комь, кунь, кюнь, кїнь, кымь*), рефлекс

кор. *e* — *ю, ъ* (*привюж, мїд*). Звукова система визначається ще й подвійністю звуків *e, o, и*, що можуть бути нормальні й вузькі: береза — на березі (= бирязі), болото — в болоті (= в будущі); *сь, зь, ць* — паліталізовані, не паліталізовані, як у Галичині, але на заході, починаючи від Маковинці, зубні *e, z*, перед кожним м'ягким голосним переходять у м'ягкі *ж, ш*; *жєлля* (=зілля), *шєїно* (=сіно). Віддієслівні іменники на *я*: (*питання, волоса, вєсїля*); м'ягкі відмінні всіх родів підлягли впливові аналогії до твердих (*комьови, волосьом, диньово*); у множині чолов. роду в дав., оруд. й місц. закінч. *-ум* (*-ім, -ім*), *-ы, -ох, -іх* (*панум, волїм, чи волїм*), *з воим, з пана, в лісох, в kwasix*; відмінні іменників сер. роду на *-мя* шєсла (*стрємено, знамено*) або перейшла до м'ягкої (*ім'я, 2. ім'я, 3. ім'ю, 6. імїом, 7. в ім'ю*); в відмінні дієслів випад інтервокалічного *j* у середніх говорах (*мау* або *маву, дауть, давуть*); стягнення в 2 і 3. однини тих самих дієслів окін. на *-ати*: *гáдаш, гáдат, 3*) в 1. ос. мн. окінчення *-е*, крім говорів гуцульських (*ходимє, будемє*), 4) в минул. часі в говорах на захід від Лябірця зберігається — *з*: *ходил, роблз*, в говорах на схід від Уга долами нова форма в 4 дієслів *влєсти, лєсти, вєсти, бєсти*: *залюж* (-їх), *залюж* (-їх), *залюж* (-їх), *избуз* (-їх) себто: заплів, замів, завів і т. д. Тут можна установити такі підговори: 1) спиські, 2) маковинські або шариські (= лемківські), 3) земплинсько-ужанські з впливом говорів лемківських, 4) березько-уґоцькі, 5) верхоянські ужанські, 6) верхоянські березько-марамороські, 7) долішньо-марамороські, 8) перехідні ситіські, 9) гуцульські, 10) рущанські (від ріки Руськова), 11) деякі острови. На окрему увагу заслуговують говори долішні між Ужгородом і Кошицями, перехідні до словашьких, вирізняються від ін. укр. говорів: 1) браком повноголосу: *крава, глава*, 2) закінченням (*дєцї* — діти, *ходзіц* — ходити).

Ів. Панькевич.

Література: Михальчук К., Нарв'чя, поднарв'чя і говори Южної Росії в зв'язі з нарв'чями Галичини [„Труды“ Чубинського, VII, стор. 453-512], Спб., 1877; Соболенекій А. Н., Опыт русской диалектологии, III, „Малорусское нарв'чє“ [„Живна Старина“, IV, стор. 3-61], Спб., 1892; Зілинський І., Проба упорядкованя українських говорів [„Привіт Ів. Франкови в сорокати його діяльности“, стор. 333-375], Львів, 1914; — Нарис укр. диалектології з язиковою картою, 1934; Панькевич І., рід праць про закарпатські говори.

Історія. Про повстання укр. мови є дві теорії: одна виводить її, як і всі ін. слов. мови, безпосередньо з одного з говорів праслов. мови, так що всі слов. мови між собою — сестри; друга — після спільної

праслов. доби встановляє ще окрему добу „праруську“, з якої нібито аж пізніше (в XII в.) відокремилася укр., рос. й білорус. мови. Діалект, із якого бере початок укр. мова, сусідював у слов. прабатьківщині на південь із півд.-слов. говорами (хорв., серб., словін., болг.), на північ із білорусь. (дреговичів і кривичів), на захід із польс., словацьк. і чеськ. Про таке сусідство свідчать спільність деяких дуже давніх звукових явищ то з одною, то з другою діалектичною групою.

Коли в VI і VII вв. вел. частина слов. племен вимандрувала поза межі своєї слов. прабатьківщини (між Вислою та Дніпром) на південь, захід і північ, ті слов. племена, що з них опісля склалися укр. народ, тільки в малій мірі посунулися на схід за Дніпро, у значно більшій мірі лишилися вони на своїх давніх оселях, та крім того, зайняли ще ті півд. й зах. землі слов. прабатьківщини, з яких вимандрували півд.-й зах.-слов. племена, так що найбільшу частину кол. слов. прабатьківщини від найдавніших часів, а тимто й центр. становище серед слов. мов, ще й тепер займає укр. народ.

Розійшовшись з прабатьківщини, слов. племена живуть ще досить довгий час далі спільною традицією, розроблюючи у своїй мові винесені з прабатьківщини зародки й розвигкні тенденції останньої спільної доби. Аж згодом починають вони, серед нових обставин, творити свої держ. осередки, індивідуалізуватися, жити своїм окремим життям та творити собі й у своїй мові нові власні закони. З тої першої, ще діалектичної доби, вивнесла укр. мова такі важні свої ознаки, що вже тоді вирівняли її як діалект праслов. мови від ін. таких діалектів у окрему діалектичну одиницю: 1. л епентетичне у сполуках губних приголосних із преїтованими голосними (земля, моалати); 2. сть з шь в місцевому відмінку одиниці; 3. цюь, зюь з квѣ, гвѣ; 4. ч, дж(ж) з тј, дј (з такої їх вимови, як теперішнє ть, ъь), і так само 5. чь з ктї, гтї, ктѣ, гтѣ; 6. ѡи < ѡи, а ѡи < ѡи; 7. вимову г як h (не г l); 8. тверду вимову те, де, не, ле, се, зе, ни, ѡи, ми, ли, си, зи (як тверде т l...!); 9. о замість є на початку деяких слів (одина, озеро...); 10. повноголос (золото, берега; роз-, локоть, рало); 11. ры, лы < рь, лъ (кривавий, гриміти, слитай); 12. ол із ел (молоти — мєло); 13. ѡл із ѡл (гльнь із *рыль); 14. двозвуки ай, ой, ий, ей, уй, ой; 15. обидва голосні ѡ і ѡ в деяких позиціях стають глухими з тенденцією повної редукції, в ін. позиціях слідна вже в них тенденція прояснитися в пошті голосні: ѡ — відкрите о, ѡ — е; 16. різниця між довгими й короткими голосними зникає; 17. тенденція заміни носових е на двозвук ѡа, а р на у; 18. тл, ол злегчуються в л (плєли — плєтєшь, өли — ведєшь); 19. -ьмь у оруди. оди. о-шнїв (богьмь); 20. -ь в родовому відм.

одн. м'якої жіночої відмінї; 21. закінчення -шь у 2. особі оди.; 22. -шь у 3. ос. оди. і множини; 23. -мо в 1. ос. мн.

З появою русів у IX в. й заснуванням у Києві Руської держави починається іст. й окреміше культ. життя тих сх. слов. племен, що згодом об'єдналися у своїй державі в один народ (поляни, дєревляни, волынські, бужани, дуліби, лучани, улчї, тивєрці, сїверяни). Спільною мовою цих племен стала мова ст.-болг., що прийшла з християнством і церк. книгами, та що її з порученою (поукраїнщеною) вимовою не відчували як зовсім чужу (словьньськь языкъ и русьскыи оидиць). Перші пам'ятки (Ізборник Святослава, Архангєльськє свангєліє, Гал. свангєліє і т. д.) дуже значно вже поукраїнчилися. Процєс поукраїнчення староболг. мови йшов нестримно далі так, що в XIV в., хоч кїїв. Русь, а й гал.-волынськє укр. держави перестали вже існувати, ця русь. (укр.) мова стала держ. й дипломатичною мовою Литви й Молдавії. Її назва вже — руськє мова. Найкращі пам'ятки цієї мови — це гал. й бук. грамоти XIV і XV в. Тільки в церк. книгах і як богослужбовє мова залишилася на Русі й далі ст. церк. мова. Видана 1581. р. Острозькє Бібліє показує стан церк. мови на Русі. Її граматику склав 1618. р. Мєлєтїй Смотрицький, а словник цєл.-укр. уклад Памва Бернєда 1627. В цій першій добі є а м о с т і й н о г о вже, індивідуального життя укр. мови розвинулися в нїй далі такі важніші ознаки: 1. и (вимовлялося досі як і) і ѡ зливаються в вимові докучи в теперішнє и; 2. ѡ там, де воно стало глухим голосним, редукується цілком і випадає без слїду, або в ін. позиціях замінюється на о; 3. так само в, або редукується дорєшти й випадає без слїду, або лише по собі слїд у пом'ягченї попереднїх приголосних м, ѡ, с, з, ц, л, н, (р), в ін. позиціях замінюється на с; 4. через те кількість складів слова меншає, склади з відкритих стають закриті, відкривається поле для повної асиміляції, випаду і вставки приголосних, для зміни голосних у закритих складах, вставки голосних е або о, зміни приголосних у вивазуку; 5. після ч, ж, ш деколи е замінюється на о (чоло, жорна, нино); 6. ѡ, що перейшло в цю добу як дифтонг ѡє із більш, то менш (як до позиції закритим основним звуком е, звільна монофтонгується в і, яке пом'ягчує приголосні т, ѡ, с, з, ц, л, н; 7. двозвук ѡа з е — розвивається в ја, яке пом'ягчує попереднї приголосні т, ѡ, с, з, ц, л, н, (р); 8. нове пом'ягшення приголосних т, ѡ, с, з, ц, л, н, через колишнє ѡ, є, е на т', д', с', з', с', г', в', (r'); 9. праслов. м'які *Гє, *н'є, *Г'є, *с'є, *Г'ї, *н'ї, *Г'ї, *с'ї тверднуть на ле, не, ре, це (поле, полєм; морє, морєм, серце), ли, ни, ри, ци (на кони, на землі...); 10. здвоєння м'яких приголосних у сполучі з наступним -ьс, -ья, -ью (життя...); 11.

нові дифтонги *ав, ев, ів, іа, ов, уа* із наведених голосних із наступним, належним до одного складу з ними двогубним *в* (*правда, кров*); 12. *в* чергується з *у*; 13. перезвук первісного відкритого *е* на закриті *е*, а далі на *ь* у закритих складах (*ле-оь — їд*); 14. перезвук первісного відкритого *о* в закритому складі на закриті *о*, а далі на *у* й на решті на *і* (*ко-оь — кун', кін'*); 15. занепад окремих форм для двоїни; 16. занепад іменної відміни прикметників; 17. замість дисприкметникових форм тепер і минул. часу варіюють дисприкметникові форми; 18. занепад родових різниць у множині прикметникової відміни; 19. форма родового відм. в живих чоловіччх істот перебирає функцію пересмного; 20. форма пересмного множ. перебирає функцію називного; 21. сила аналогії починає об'єднувати всі чолов. іменники, поширює в них зак. -у, -ю в родов. й місц. одн., зак. -ою в даваль. одн., зак. -ою в родов. мн., зак. -ам, -амі, -аг у множ.; 22. занепад аориста, імперфекта й супіна; 23. зак. 3. ос. одн. -ть занепадає в дієслів після *е, с*; 24. наказовий спосіб -ьм, -ьте приймається в дієслів на -иши; 25. аложений минулий час перебирає функцію аориста й імперфекта; в 3. ос. одн. замість помічне *ств...* У словотворі й складні доконалися теж важкі зміни, яких не можна ще так спеціалізувати.

У XVI в. виринули нові вимоги культу життя. Його провід беруть у свої руки „люди непосполиті“, міщанство, а далі козацтво, мова робиться, з одного боку, доступніша широким верствам народу, наближається до звичайної „простой“ мови „людей непосполитих“, з другого — абагачується висловами вищої шк. освіти. В синтактичній її будові та стилістичній помічається досить значний вплив поль. мови, с в ній доволі чужих слів. Нові складові її елементи силуються, год через школу, досить гармонійно докупити, і в тодішніх писаннях (Вишньський, Ставроцький, Галатовський, Радивилівський, Самовидець, драми, вірші і т. п.) видно вже досить явний одноставність і упорядкованість у кожному напрямі, незважаючи на те, що в ній доволі чужих слів. Нові складові її елементи силуються, год через школу, досить гармонійно докупити, і в тодішніх писаннях (Вишньський, Ставроцький, Галатовський, Радивилівський, Самовидець, драми, вірші і т. п.) видно вже досить явний одноставність і упорядкованість у кожному напрямі, незважаючи на те, що в ній доволі чужих слів.

В новочасній літературі, почавши від Енеїди Котляревського, з новими предметами літератури, що ворухнули всіма струнами людського чуття, знання й свідомости, в мист. справі вел. талантів, як Шевченко, Квітка-Основ'яненко, Куліш, Старицький, Федько, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Франко, Леся Українка, Кобилянська, Одесь і багато ін., змогли здобити укр. слова, поетичного і прозо-

ного, протигом XIX в. до виконання найвищих завдань служби добру народу, красоті й правді. Царська заборона 1876 не мала сили спинити її розвитку.

В цій останній добі зазначені вже в попередній добі явища й розвиткові тенденції укр. мови дорешти дозрівали, оформлюються в норми й закони, та, крім того, витворюються в ній дальші нові характеристичні ознаки: 1. *сьві, цьві, зьві* із *сць, цць, зць*, *зць* і т. д. зі *сьві, зьві, цьві*, *цьві, зьві* (але — *свій*); 2. нові дифтонги з голосного та наступного *з* у назву складу (*ав, іа, ев, іа, ов, уа*); 3. ч, ж, ш, ствердлі, а також і р; 4. у прикметникової відміни стягається в закінченнях — *ая* в *а, ос* в *е, уо* в *у, ії, иї* в *і* (гарни — *гарна, гарну* — *гарну, гарнос* — *гарне, гарні* — *гарні*); 5. таксамо *ас* в 3. ос. одн. скорочується часто в *а* (*чита, нема*); 6. *о* без наголосу звукується в вимові (часто вже й у писемі) на *у*, *а* *е* на *і*; 7. з чужими словами приймаються чужі приголосні *г, ф*; 8. перед *у* в назвуку приставляється *в* (*вуллиця, тому — він <вон, віниця <вунця*); 9. *к, г, х* мають перед *і, и, е* більш піднебіну артикуляцію; 10. в прикметниковому наростку -ькькь правильно помігшення -ський; 11. тільки м'які наростки -ць, -мя, -ця; 12. *з* відпадає в формі мн. часу після *н, б, с, з, р, к, г*, а також після *о* (новий закон: збділ супроти старого *крав*); 13. перед назуковим *а* часто приставляється *г*; 14. замість *з* часто *оз*, замість *ж* — *ож*; 15. ненаголошені голосні (*і, и, е*) в назвуку й визуку часто відпадають (*грати, будь, білля, щоб...*); 16. прикметники й приростки *с*, із алялися до купи в *з*; 17. *ом* стало *од, від*; 18. в відмінюванні іменників і дієслів наслідки нових звукових законів (ікання, впад, вставка, асиміляція, помігшення й ін.), наголошування або ненаголошування голосних і сила аналогії спричинили досить вел. зміни в вигляді форм (*на коні, на землі, в полі; ватові, коневі; печу — нечуть, могу — можуть; печи, печім, печить, помози, поможім, поможіть; некти, моити; іши, пліши; бути, був* і т. д.); 19. займенникова й прикметникова відміна цілком між собою вирівнялися; 20. наказовий спосіб скорочується: *будь — будьте, вір — вірте, любить...*; 21. в минулому часі форми помічного дієслова втрачені, сполучка взагалі занепадає, *с* для всіх осіб; 22. будущий час приймає форму: дієменик + *буду* або *му*; 23. умовний спосіб з частинцею *би, б*; 24. у словотворі багато ст. наростків втрачає словотворчу силу, багато нових наростків постає; 25. постає нова категорія чолов. іменників на -о і іменників із прикметниковим виглядом; 26. особливо характеристичне дуже тонке відтінювання всяких ступнів здрібності й погрубшування; 27. своя система творення родових прізвищ;

28. своя система діслівних видів; 29. розмножуються безпідметові речення; 30. родовий підмінок поширюється коштом перемісного, особливо в реченнях заперечних; 31. шириться присудковий орудник; 32. що перебирає функцію відносного займенника; 33. дійменникові речення при сполучниках; 34. нові прийменники, великі зміни в засобі сполучників і т. д.

Так укр. мова протягом століть втворювала свою власну звукову, морфологічну, словотворну й синтактичну систему. Її норми показують властивий їй характер і відмежовують її як специфічний тип психофіз. сил укр. народу супроти ін. слов. мов. Цей характер виявляється наизверха тим, що хоч приголосних в укр. мові багато, то вона не терпить таких сполук приголосних, які тяжко було б вимовити. Підставою складів є тільки повні, чисті, сильно й докладно артикульовані голосні. Кожний склад гомонить повно й ясно. Рухомий наголос, підвищення голосу на наголошених, а пониження на ненаголошених складах робить мову мелодійною. Переважна потреба говорити на досить великій віддалі (село, степ!) відбилася корисно на артикуляції звуків та складів, умістила їх головно в передній половині рота, який нормально більш розкривається, ніж звичайно буває при менш голосній розмові. В обводі й розмножуванні засобу слів помічається живість творчих сил, у метафорній творчості — перевага хліборобського світогляду. Велике багатство форм, але прозорість морфологічної системи. В синтактичному виразі простота, незамотаність. Це мова хліборобсько-коз. культури.

Література: Крымецький А., Укр. граматики для учеників..., Москва, 1907; Small-Stockuj St und Gartner Th., Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Відень, 1913; Кульбакинъ С. М., Укр. языкъ, Харків, 1918; Бузук П., Нарис історії укр. мови, Київ, 1927; Смалъ-Стоцький Я., Розвиток поглядів про сем'ю слов. мов, Прага, 1927; — Схід. Словник, [„Україна“], Київ, 1928; — Укр. мова, її початки, розвиток і характер, її прикмети, Львів, 1933.

Ст. Смалъ-Стоцький.

Грамматичні дослідн. Початки укр. мовознавства сягають кін. XVI в., коли для потреб школи почали появлятися шк. підручники („Грамматика словенська языка“ 1586; Адельфотес 1591, Зизаній-Тустановський 1596, Смотрицький 1618). Тільки ж усі ці праці, складені на зразок шк. лат. і гр. підручників (Донат, Альвар; Ляскаріє, Мосхопул і т. д.), мали на оці найважливіші (практичні) закони ц.-сл. мови (на укр. фонетичній основі) й самої укр. мови торкалися тільки посередньо. А проте дещам із них (Смотрицький, рукописна граматики Ужевича з 1643) довелося відіграти велику

ролю в іст. слов. мовознавства (Добровський), техн. терміни, складені за гр. і лат. зразками, привналися цілком у рос. грам. термінології й донині час (поза 70. рр. XIX в.) вживалися в шк. підручниках зах.-укр.; Смотрицький і його перерібки були шк. підручниками ц.-сл. мови в Московщині й Сербії (Мразович). З погляду самої укр. мови більшу вагу мають лексичні праці, словники ц.-сл.-укр. з кін. XVI в. („Лексикон“ невідомого автора, словник Зизанія-Тустановського в додатку до його Букваря 1595) та XVII в. (Памви Беринди 1627) й укр.-цсл. словник невідомого автора (найдедний Житеським). Крім того, граматики Смотрицького дала основу до деякої нормалізації словено-руської мови XVII в., що стала літ. мовою творів кнів. школи (Гізель, Граб'янка і т. д.), гол. в питаннях правопису.

Всі ці праці уканонізовують укр. вимову церк.-слов. книг на Україні, на яку цілий XVIII й поч. XIX вв. нарікають і проти якої протестують моск. учені, поширюючи погляд, що укр. мова „діалект“ єь нашимъ очень схожень“, та тільки через суєздство з полками попууавас (Ломоносов, Сумароков, Сравнительный словарь всѣхъ нарѣчій 1787-89, „Наслѣдование баннаго строенія“ 1809). Через те, що протягом 2. пол. XVIII в. унормалізована Ломоносовим рос. літературна мова правдами (перш укр. суспільства її приймали добровільно), а ще більш неправдами (переслідування укр. мови вищою церк. владою й царським урядом) зробилася мовою інтелігенції, міг втворюватися погляд, що укр. мова з авмирає („ни живої, ни мертвѣй языкъ“).

Підо впливом таких думок та ще збудженого скрізь інтересу до творчості й мови простозодія новтас перша укр. грамика Павловського 1818 (рукопис поданий 1805 р. до Акад. Наук у Петербурзі), трактована з погляду сутніших її різниць від моск. літ. мови. З того самого погляду треба розглядати перші практичні словнички з кін. XVIII й поч. XIX вв.: названий словник 1787-89 (до 100 укр. слів), словничок у додатку до „Лѣтописца Малой Россіи 1793 (333 слів), „Енеїди“ Котляревського 1798 (972 слів), граматики Павловського (1131 слів), збірника Цертелєва 1819 (218 слів) і словничок Івана Войцеховича 1823. Практичний характер мають і правописні помітки у зв'язку з вид. етногр. матеріалів (пр. Максимовича 1827, 1841, Метлинського 1848, і т. д.). Погляди офіційної рос. науки і браку поважнішої укр. граматики не дозволяли витягти її до пориняльних слів, студій (Добровський).

Поляна першої грам. спроби виключно на народній основі — для Наддніпрянщини характеристична: там рос. мова виперла словено-руську традицію. На західних землях, де не переривалася давня традиція словенорудни, перші грам. праці з поч. XIX в. плутаються в сітках церковщини, яку перші

автори граматики то втотожнюють із укр. мовою (Лучкай 1830, дарма що всі наведені ним порівняння говорять проти його теорії), то домішують до елементів нар. мови церковно слов'янські (Йосип Левицький 1834, Вагилевич 1845), при чому на укладі їх праць і на законах, що їх виводять, видно сильний вплив тодішніх рос. граматик, з яких автори виписують не тільки цілі правила, а й подають ті самі приклади (Й. Левицький — Таппе, Бутонський, Вагилевич — Греч; вплив Таппе слідний і на Лучкаві). Серед повної адеорієнтованості у справах мови правдивому поглядові на укр. мову проридитися було дуже важко, тим більше, що через тодішні австр. цензурні умови рід праць із такими поглядами то з друку не виходив (граматика Ів. Могилянського, подана до цензури 1824), то сильно спізвився (граматика П. Лозинського, подана до цензури 1833, вийшла 1846). Та ні здорові погляди Ів. Могилянського на мову (Відомості о языкѣ русскомъ 1824, Rozprawa o języku ruskim 1829), ні справедливі думки П. Лозинського, того фанатика нар. мови (передде слово до граматики), ні завжди вел. словиння Кошара — не могли розбити традиційних поглядів на тзв. книжну мову, яка повинна була бути або чистого церковна, або хоч із вел. домшкою церковниці. Для шкідл. консисторія не давала апробати граматам (Лозинського), коли вони були „дуже популярні“ (проводили закони нар. мови). В усіх грам. підручниках (навіть і в Ів. Могилянського) проходить традиційний погляд про дві мови: книжку та народню. Думки, що книжна мова від нар. різниться не повинна (П. Лозинський), що літ. мова повинна розвиватися на нар. основі, що граматика має подавати правила, які вважала сама мова, а не диктувати згори укладені закони, стрічаються з ворожістю церк., всеяльної тоді цензури. Тим пояснюється, що цілий ряд граматичних підручників для школи (1848-1850), збудованих на нар. мові, а то й на живих гал. говорах (Теодан Глиньський, Лука Слугоцький, Іван Жуківський, Йосип Ганячак) так і позалишалися в рукописах. Гарна ж граматика Якова Головацького (1849), що використав працю Лозинського, — з зібраними найважливішими законами укр. нар. мови, уваженням говоривих прикмет, — завдичувала свою ползу самому становищу Головацького, як проф. унів. та його іст.-етимологічному принципі, консеквентно переведеному в підручнику. Ввесь цей період грам. діяльності можна назвати часом — самоуків. Бо хоч автори граматик підмітали найважливіші закони укр. нар. мови (пр. Лозинський, за ним Головацький про „исания“), хоч указували на діалектичні прикмети (Вагилевич), а то й пробували робити класифікації укр. діалектів (Головацький: Розправа о языкѣ южнорусскомъ и его нарѣчіяхъ,

1849), то все ж усі ці спроби мають на собі ознаки дилетантизму. Єдина праця, що вказує на ширший погляд автора, на знання укр. говорів, на обаяноменість із тодішньою лінгвістичною літературою (Востоков, Грім і т. д.) й могла б була бути спробою першої дескриптивної грам. праці, — були унів. викладачі Як. Головацького, які через зміни його поглядів на укр. мову в 50. рр. XIX в. — залишилися в рукописі.

За той час грам. студії в Наддніпрянщині (і в Росії) йдуть у 30-50 рр. XIX в. у зв'язку з розквітом мовознавчих славянських студій на унів. Та студії ці мають свертну характер оборони (Бодінський 1835), перед поглядами, що, молив (Греч), укр. мова є „областное нарѣчіе польскаго языка“ або повертаються в рямцях „окремностей“ (особенностей) укр. мови супроти офіційної рос. мови (Бодінський 1834, зокрема ж у листуванні з Шафариком 1836; П. Лавровський 1852, 1855), а то й супроти рос. й поль. (Костомарів 1863). З такого погляду розглядає й її тодішнє слонінознавство на заході (Шафарик, Slovanský Národopis 1842). Рівночасно з цим ідуть дискусії про старість укр. мови за російську (І. Срезневський 1849, Максимович 1856). Їй ближче споріднення з ін. слов. мовами (П. Лавровський 1856) та й її місце між слов. мовами, з поправками класифікації Добровського, який признавав тільки одну руську мову (Максимович 1827, 1838 і т. д.) На той час припадають перші віднаходи ст.-укр. пам'яток мови, і вслід за ними появляються видання цих пам'яток (Калайдович, Боляинський, І. Срезневський), починається вивчення їх із погляду іст. граматики, виходять і перші хрестоматії старо-рус. мови (Буельс 1861), що містять і пам'ятки старо-укр. з поясненнями грам. і палеографічними.

Наук. досліді над укр. мовою з порівняльного й історичного становища — починаються в 50. рр. XIX в. з Фр. Мікльосічем, що виразно азначає її повну самостійність і ступінь її споріднення з ін. слов. мовами, зв'язав його з геогр. єусідством та з будовою самої мови (Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen 1852 і пізніші порівняльні праці). Та, всупереч Мікльосічеві, що рахувався тільки з моливими фактами, українець Олександр Потебня, основник укр. лінгвістики, прийняв абстрактну „праруську“ мову, як збір спільних ознак усіх сх.-слов. мов, і цю мову як окрему одиницю протиставляв ін. слов. мовам (1864). Цей погляд, висловлений передтим несміло Максимовичем (1856) та П. Лавровським (1859), прийняв пізніші укр. мовознавці (Жителський, Михальчук, Кримський), й він, теоретично розроблений Шахматовим, запанував на довго в славянській науці. А так Потебня, побіч ряду лінгвістично-філософських творів (Мысль и языкъ 1862) та розслідів із

поля звучні з порівняльного й іст. становця (повноголос 1864, звукові окремішності руських говорів 1866), та зі складні (1873-74), дав огляд звукових і морфологічних прикмет укр. мови (Замітки о малорусс. нарѣчїи, 1871). Теор. погляди Потебні на мову взагалі, свого часу недоціновані, стали з поч. XX в. підставою до повстання окремої школи „лотебніанців“, куди належать передусім його учні (Харція, Ветухов і ін.).

70. рр. XIX в. дали перші спроби іст. звучні Павла Житецького (Очерк звуковой ист. малорусс. нарѣчїи, 1876), з якими тісно пов'язана друга спроба — характеристика укр. діт. середньоукр. мови (Очерк лит. исторії малорусс. нарѣчїи XVI-XVII вв., 1889), що навіть після появи праці Шимановського про головні риси укр. діт. мови XVI-XVII вв. (1893) та монографічних праць із того поля (пр. Марковського про мову Радивилівського 1896) — не втратила свого значіння. Праці Житецького використовують (перша — з рукопису) той увесь діалектичний матеріал, що його оголосив друком у VII томі Чубинського „Труди“ К. Михальчук (1877). Хоч праця Михальчука має деякий уривковий характер (матеріал збирали на основі поданих питань нефахові люди), але ж це був перший повний огляд укр. говорів із спробою їх поділу на три групи (українська, подільська й червонорусська), поділу, від якого Михальчук пізніш відмовився (1893), критикуючи нарис укр. діалектології А. Соболевського (1892) з його поділом укр. говорів на дві групи. Велику вартість має додана до праці мала говорів. Деяку несистематичність, що характеризує це видання, виправляє пізніша Михальчукова „Програма до збирання діалектичних одмін укр. мови“, укладена з доручення рос. Акад. Наук й видана (1909) (рос. вид.) під редакцією Крымського та (укр. вид.) під ред. Б. Тимченка. Систематичністю визначається і праця В. Науменка про характеристику укр. звучні з 80. рр. XIX в.

60. й 70. рр. XIX в. дали декілька спроб лексикографічних праць на Наддніпрянщині та в Галичині. Але ж усім їм недостає наук. методи (Закревській 1861, Піскунов 1873, Левченко 1874), декотрі неподокінчувані (Шейковський 1862-84), в інших знов матеріал опертий на сумнівних джерелах (нім.-укр. словар Партицького, 1867). З цього погляду корисно різняться від усіх цих праць „Знадоба до словаря южноруського“ Верхратського (1877).

Вплив Микльосіча на гал. грам. праці позначився спершу слабо. Крім кількох шк. граматик (Осадца 1862, 1864; Григ. Шапкевич 1862; Дичан 1865; Ом. Партицький 1883), що супроти шк. підручників давніх самоуків вивалили вел. поступ, — більших праць у 60-70 рр. не було. Щойно у 80-х рр. XIX в. з Микльосічевої школи появи-

ються перші праці Ом. Огоновського (Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache, 1880), Степана Смаль-Стоцького (про вплив аналогії в відміні йменників, 1884) та Гануша (наголос, 1884). Метода Микльосіча видна і в працях Верхратського (перші діалектологічні праці) і в першому, на той час найповнішому, науково обробленому словнику Желехівського (Малорусько-нім. словар, 1886).

Огоновський (Studien, Граматика, 1889), оперує багатим матеріалом, зручно відкидаючи з нього все сумнівне, ненародне, зазначає скрізь джерела, де можна, дає іст. пояснення, вводить нар. терміни граматичні, використовує всю грам. літературу свого часу (Потебні, Михальчук), у морфології йде за Микльосічем, у правописі використовує іст.-етимологічний принцип, до якого нагинає фонетичні закони укр. мови; найкраще оброблена складня, що й досі своєї ваги не втратила.

Всупереч Огоновському, граматика Смаль-Стоцького і Гартнера (1893) — її попередила критика грам. Огоновського — зриває з іст.-етимологічним принципом, вводить правопису систему Желехівського (фонетичну), в морфології виставляє патому укр. мові угруповання, звертає велику увагу на фонетику й словотвір — з яких найкраще виходить своєрідна будова укр. мови, а вже менше на складню (1. вид.; пізніші видання 1907, 1913... Її більш уважують, таксамо як звертають увагу й на семантику).

На 80-90 рр. XIX в. припадають перші праці А. Соболевського (Лекція по ист. русского языка, 1. вид. 1889, 4. — 1907), де, що правда, укр. мова трактована як говор „одної руської“ мови, але ж використаний вел. говоривий і іст. матеріал, подібні явища дістають свої пояснення, правда, не все докладні та правдиві, як це доказала критика (Ягіч, Критическія замѣтки по исторії русского языка, 1889). Виступ Соболевського з відновою „Погодиської“ гіпотези (на основі віднайдених ним ніби-то гал.-волинських пам'яток), що наче б то київський говор перед впадом татар був моск. (1883, пор. Древнеруській говор, 1905), викликав вел. оживлення серед укр. мовознавців, що проявилось то аналізою староукр. спірних щодо мови пам'яток (Крымський, Мочульський, Ол. Колеса), то теор. працями про критерії для класифікації ст.-руських говорів (Крымський, Розов), то студіями над ст.-київ. пам'ятками (Крымський 1907). Взагалі в 90. рр. XIX в. і в двох перших десятиках XX в. грам. праця йде у двох напрямках: студіювання (з мовного й палеографічного боку) ст.-укр. нововіднайдених та знаних уже пам'яток (Шахматов, Казушницький, Ол. Колеса, Шевцький, Панькевич, Коко, Маслов і т. д.), грамот XIV-XV вв. (Розов) і — досліди над укр. діалектами (Михальчук, Ши-

мановський, Охримович, Верхратський, А. Соболевський, Гнатюк і передусім Ол. Брех (1897), зі спробами їх класифікації (Соболевський, Зілинський).

Упадок заборони укр. слова в Росії (1905), зазначився появою різних популярних підручників укр. мови (Залозний 1906, Шерстюк 1907), але ж дав нам передусім першу дуже поважну, на жаль, недокінчену спробу укр. історичної граматики (Кримський, 1907), збудованої на поважному іст. й діалектичному матеріалі, з явною тенденцією нормалізації літ. мови на підставі надніпрянських говорів. Таксамо тільки звучно й морфологію обіймає цінна граMATика Б. Тимченка (1907, 2. вид. 1913), здебільша, синхроністичного характеру. Іст. освітлення фонетичних і морфологічних явищ укр. мови знаходимо в системі „руського язика“ рос. лінгвіста Ол. Шахматова (Курськ історія руського язика, 1911-12, Очеркы древнѣйшаго періода руського язика, 1915), де укр. мова проходить крізь призву „общеруського язика“, спільного всім схід.-слов. мовам до IX в., з якого вона, мовляв, витворилася як самостійна мова. З того погляду трактований і його „Краткій очерк історії малоруського (українського) язика“ („Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ, том II, 1916, укр. переклад В. Дем'ячука, вид. ВУАН, 1924). На такому самому становищі щодо походження укр. мови стоять, здебільша, рос. мовознавці: Будде, Дурново 1924, Карський 1924, С. Кульбакін („Український язикъ“, 1918), Трубеткой, чеські (Вондрак), франц. (Мес), нова поль. школа лінгвістів (Лер-Силівинський і ін.), — з українців: Бузук (1924, 2. вид. 1927) і учні Шахматова (Ганцов, Драйхмара і т. д.).

З цілком протилежного становища трактована Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache 1913 Ст. Смал-Стоцького й Гартнера, де автори відкидають теорію про „спільноруську“ мову й виводять укр. мову просто з праслов'янської. Своєю позицію обороняє Смал-Стоцький і по вітні рядом окремих праць і рецензій. Новіші досліді над укр. мовою, і з іст. погляду (Б. Тимченко, О. Снявський) й головню з погляду структурального, вносять щораз більше знадобів до ревізії поглядів Шахматова.

Із упадком закону з 1876 р. зв'язана й поява найбільшого до того часу словника укр. мови, зредатованого Грінченком (1907), де зібрано (80.000 слів) матеріал, здебільша, народній. Більше вже літ. слів містять рос.-укр. словник Уманця і Спілки (1893-97) та Тимченка 1897-99, не кажучи вже про словник Кміщакевича (нім.-укр., 1912) та Кобилінського (лат.-укр., 1907).

До небудених явищ із передвоєнних часів треба залічити фонетичний огляд укр. літ. мови О. Брехи (Slavische Phonetik, 1911), й то на основі зах.-укр. ортоепії його учня (й Ягічевого) Ів. Зілинсь-

кого, діалектольога (спроба класифікації укр. говорів, 1916, 1925) та автора першого систематичного фонетичного опису укр. мови (1932) й діалектологічної карти укр. говорів (1933). Цікава, хоч інакше трактована, діалектологічна мапа Дурнова, Соколова й Ушакова (1915).

Чася після 1917. характеризує небувалий досі розвиток укр. мовознавства. Появляються нові курси укр. літ. мови з явними тенденціями до її нормалізації (Сімович, Снявський). Швидко темпо розвитку літ. мови викликує ряд крит. завваг щодо літ. мови то спеціалістів-фільологів (Кримський, Сімович, Снявський, Курилова, Огієнко), то звичайних практиків, знавців духа мови й її законів (Б. Чикаленко, М. Левицький, М. Гладкий і т. д.), які трактували зовсім із ін. погляду, ніж ділетантські міркування Нечуй-Левицького (Сьогочасна часописна мова на Україні 1907, Криве дзеркало укр. мови 1912), або хочби й Верхратського. Розроблюється окремі питання в ділянці звучні (Ст. Смал-Стоцький, Томсон, Снявський, Курилова, Зілинський, Ганцов, Галюк, Бузук, Німчинов, Пушкар і т. д.), і то з погляду діхроністичного та синхроністичного, з поля морфології (Сімович, Грушевський-Ковальов, з поляків Лер-Силівинський), складні (Тимченко—головню наука про відмінки; Сулима — фраза, прийменники, дієслова; Курило й т. д.), появляються словотворчі праці (Роман Смал-Стоцький), етимологічні студії (Лаліньський, Бузук).

А так, далі йдуть монографічні розбори ст.-укр. пам'яток (Бузук, Ол. Колесса, Дурново), грамот галицьких (Дем'ячук, поляк Курашкевич), чи бук.-молдавських (Ярошенко), пам'яток середньо-укр. доби (Огієнко), чи мови творів поодиноких письменників: Беринда (Веселовська), Сковорода (Бузук, Снявський, Німчинов), Котляревський (Снявський), Квітка (Веселовська — складня), Шевченко (Снявський — фонетика; Сулима — складня), Свидницький (Хрищевський), Копобільський, Хвильовий і т. д. Крім того, виходять спроба іст. граматики, чи то в формі систематичного викладу (Огієнко 1919, Бузук — звучня й морфологія, 1927, Б. Тимченко — звучня, 2. вид. 1930), чи в формі нарисів (Свєтлицький — до XIV в., 1929), а то й появляється спроба іст. словника укр. мови (Б. Тимченко, і випуск 1930).

Більш, ніж коли, видко зацікавлення діалектологією, поодинокі укр. землі мають своїх дослідників: Полтавщина (Бузук, Йогансен), Чернігівщина (Ганцов, Курилова, Виноградський), Київщина (П. Гладкий), Гуцульщина (Бр. Кобилінський), Бойківщина (Рабізна), Наддністрянщина (полк Янув), Закарпаття (Панькевич); на основі діалектичних студій робить висновки щодо класифікації говорів (Зілинський, Ганцов). Нарешті слід згадати про структуральні (фонологічні) укр. праці, спроба

фонологічного опису мови (Синівський, Курілова, Сімович, Артимович), про цілий ряд правописних робіт (С. Смоль-Стоцький, Кримський, Грунський, Синівський, Накопечний), праці про наголос (Булахівський) і т. д.

Рівночасно зростає число лексикографічних праць із різних ділянок знання, в яких, побіч спеціалістів, беруть живу участь укр. мовознавці (словники різних наук: мат., хем., бот., зоол., техн. і т. д.). Зокрема треба згадати про акад. укр. словник (із наголосами) під ред. А. Кримського (досі А-ІІ). До передвоєнного етимологічного словника Бернекера поновилися доповнення щодо укр. частини (Роман Смоль-Стоцький — на основі словника Грінченка).

Мовознавча праця йшла донедавна в іст.-філологічній секції ВУАН, де були окремі лінгвістичні комісії: діалектологічна, історії мови, наук мови; — на жаль, від 1932 р. треба зазначити повний занепад цієї праці в Наддніпрянщині. Веде мовознавчу роботу й філол. секція НТШ (комісія мови) — а праці містять, крім органів ВУАН й НТШ, всі славистичні журнали світу.

Література: Грінченко Б., Огляд укр. лексикографії [Записки НТШ, 66], Львів, 1905; Огієнко І., Огляд укр. язикознавства [Записки НТШ, 79, 80], Львів, 1907; Возняк М., Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. [Записки НТШ, 89-91, 93-95], Львів 1909-10; Ягдць В., Очерк истории славянской филологии, Спб, 1910; Колесса Ол., Погляд на історію укр. мови, Прага, 1924.

В. Сімович.

Історія укр. правопису покривається з історією укр. мови. В міру того, як нар. елементи втискаються до книжної ціл. мови, починають появлятися „помилки“ щодо знаків, які віддають звуку мови й указують на непереможний вплив нар. мови. Здавна-давня (вже від XI в.) бачимо різні читання в церк. пам'ятках укр. редакції, сплутування букв *и* — *ы* (для звуку *и*), *ѣ* — *і* (для звуку *і*), знаки для глухих звуків (*ъ*, *ь*) робляться знаками, перший — для твердих визвучних складів, другий для м'яких, сплутується *ѣ* з *и*, *ѣ* з *оу*, при чому від XIV в. зникає взагалі *ѣ*, а появляється пізніше тільки в рукописах півд.-слов. або рум. походження. Від XV в. появляється новий знак для чужого *g* (кг, г), ще давніш починають відрізняти *е* від *є*, в окремих випадках починають уживати *і*.

Розвинутися окремому укр. правопису в XVI-XVII вв., коли нар. мова почала входити у свої права — не дозволила церк. мовна традиція, скотана окремими шк. правилами (гол. Смотрицький), що дають докладні приписи, коли вживати яких ціл.

знаків, головню тих, що здавна не мали окремої звукової функції (*є*, *і* — одинна, *ѣ*, *є* множинна; *ѣ* — кінець і середина слів, *и* — початок; *ъ* — тверді склади, *ь* — м'які; *ѣ*, *ѣ* залишаються в чужих словах, хоч нерідкі такі написання, як *ѣм* — *пєи*); закони про *и* — *ы* плутаються, так само *ѣ* — *і*, при чому під тодішнім білоруським впливом *ѣ* мішається з *є*, і т. д. Але ж бувають закони „неузаконені“ — часто *ѣ* не пишуть зовсім, а то заміняють його пайориком (як *ѣ* пайориком), при чому вже від XIV в. кожний кінець рядка в рукописі, а пізніш у друку, хоч слово *ѣ* не було закінчене, мусів мати якийсь знак. Зокрема важко було дати тверді закони для писання чужих слів — вони були інші в XVI-XVII вв., ніж у XII-XIII; за княжих часів переважав принцип механічної транскрипції буку, у XVI-XVII вв. нерідко переважав фонетична основа (пор. Галатовського: *рѣдѣхѣѣѣ*) — але ж ясна система тут ще не встигла виробитися.

З оновленням укр. письменства з кін. XVIII в. на основі нар. мови починають із поч. аударятися між собою два принципи: 1) традиційний церк., який має перевагу там, де церк. традиція в письменстві не переривалася (Галичина, Буковина, Закарпаття), та 2) фонетичний, де церк. традицію витискає нова літ. рос. мова. Коли у творах письменників XVIII в. ті принципи між собою в чисто нар. формах ще борються (пор. Некрашевичеве: *розумѣѣ*, *лѣѣѣ*, Сковородине: *мирѣ*, Котляревського: *ѣѣѣ*), то вже у Павловського 1820 (пор. *сѣѣѣ*, *лѣѣѣ*, *іого*, *спасєнѣѣ*, *кѣѣѣ*, *нѣѣѣѣ*), Квітки 1840 (*сѣѣѣ*, — але *лѣѣѣ*, *ѣѣѣ*, *ѣѣѣ*, *ѣѣѣ*, *пѣѣѣѣ* — *яриѣѣѣ*), у Гребінки, в Писаревського, Тополі, Шевченка — принцип наскрізь фонетичний, при чому основа для нього офіційний російський правопис (яриѣѣѣ). Зате спроба Максимовича (1827, в передмові до збірника укр. пісень, ще краще 1841, в листі до Осноп'яненка) унормалізувати укр. правопис на етимологічних засадах (*воѣѣѣ*; *мѣѣѣ*; *добрѣѣѣ*, *добрѣѣѣ*; *синѣѣѣ*, *глубокѣѣѣ*; *лѣѣѣѣ*; *сѣѣѣѣ*, *робѣѣѣѣ* і т. д., тв. максимовичівка) прийняла більш-менш зовсім на довгі роки на зах.-укр. землях і трималася у школі до 1893, у пресі навіть до XX в., зате ж перші спроба фонетичного правопису М. Пашкевича 1837 (а коротким у, зі сербським *ѣ* — *ѣѣѣ*, а відкладом *ѣ*) не прийняла. Замітно, що всякі спроба вносити радикальні зміни в фонетичному правописі зовсім не приймалися, пор. Карпенка (1840) *ѣ* — *г*; Боровиковського (1852) *ѣ* — *і* (байку), *г* — *г*, *сѣѣѣѣ* — *сѣѣѣѣ*; Корсуна (1841) *ѣ* — *і* (*лѣѣѣѣ*, *сѣѣѣѣ*); Миколи Гатчука (1857) *ѣ* — *ѣ*, *о* — *ѣ*, *ѣ* — *ѣ*; *лѣѣѣѣ* — *лѣѣѣѣ*, *чѣѣѣѣ* — *чѣѣѣѣ*; *лѣѣѣѣ* — *лѣѣѣѣ*;

кисіа' — кисіаь; К. Шейковського (1860) з—дз, і, і—дж, з—е (тзбэ), дау—дав, хміа' — хміаь, ганок—ганок; Метлинського (1848) й—і (ліаь—ліа), й—й (твіаь—твіа), добрві—добрвіа. А то коли й на якийсь час приймалися, то дуже поволі, на те, щоб згодом їх витиснула ін. система, хоч ті зміни були переважно логічні й більш відповідали фонетичним і навіть фонологічним (структуральним) законам укр. мови, ніж прависні закони загально прийнятої ортографії (пр. прависне Драгоманова, вжитий уперше 1877, тав. драгоманівка, же не вка).

З цього погляду перші спроби прависної реформи Куліша (вперше в „Записках о Южной Руса“ 1856), що вибрав посередній шлях — раціональний, між фонетичним і історичним — удалися, й його кулішівка стала основою суч. самостійного правису українського. Зате пізніші Кулішіві орфографічні спроби з 80 рр. XIX в., збудовані на цілком фонетичних законах (при чому не всі закони використано), не наїшли ніякого відгому (пор. оцця—отця, вітчизниа — відчинила, же жидом — з жидом і т. д.).

Дальші покоління укр. письменників на Наддніпрянщині в 70 рр. XIX в. упрощують кулішівку; викладають із неї в (Номіс 1864), залишаючи його тільки по губних (цять); заводять і в функції іі, де Куліш знав тільки і (Рудченко 1874); замість Кулішевого й (бму), ю (іому), починає з'являтися йо; переводяться послідовно звичайні знаку с (правда, Куліш його знав, але ж уживав його не послідовно, пр. 1861: мое, але — соваб, пізніше в 1880 рр. XIX в. але, завзяте, але — сміем), спроеквола замість g (ше в ків, виданнях 70 рр. XIX в.), чи кз (у Куліша в 80 рр. — проскакуз і, так що з появою словника Желехівського (1885) система укр. правису буда вже закінчена.

Тільки ж Желехівський пішов консквентно далі, поширив (аналогічно до я, ю), функцію і з іі на ьі (ліс—льє), с з ьє на ьє (але—альє) і, згідно з фонетичними законами укр. мови, зазначував м'ягчення ч, з, с перед губними в позиції після і, я з е (святій, цвіт, львір). На цій системі (Желехівка) опер свою шк. граматку Ст. Смаль-Стоцький (1893), приспособивши її для чужих слів, і за введення цього правису повів гостру боротьбу з прихильниками максимовичівки, за яку позачувалися були вороги самостійності укр. мови — москвофіли. Боротьба, ведена з боку москвофілів нечуваними засобами (встрявала до неї й офіційна Росія дипломатичним шляхом), — покінчилася перемогою фонетичного принципу. Згодом деякі радикальні зміни в дусі фонетизації (святій, цвіт; Австрия, Росия, російський і т. д. попри евангеліс...) віддали, цей правис (Желехівку) прийнято скрізь

у Галичині, а через М. Грушевського, після революції 1905, його прийняли наук. вид. й деякі літературні, де вплив мав Грушевський (ЛНВ від 1907, „Засів“, „Село“ і т. д.) на Наддніпрянщині.

Але ж у ін. виданнях Наддніпрянщини були деякі відхили від цього правису. Санкцію їм дала поява укр. преси (від 1906) й гол. „Словник укр. мови“, зредегований Б. Грінченком (1907-9) при дільній співчасті П. Житецького та Михальчука. Цей правис завертав до поправленої кулішівки з 70 рр. XIX в. щодо функції „і“, якому признано тільки значіння іі (ію, але — літо, ніс—літо, ніс), поширив Желехівського апостроф із зложених слів (з'являтися) на губні (н'ять), писав „си“ докупі з дієсловом (порівняй полеміку з цього приводу Грінченко Гнатюк 1911) і таксамо не зазначував м'ягчення на письмі в таких випадках як: святій, цвях, — святій, цвах). Цей правис, із такими змінами супроти прийнятого в Галичині, зробився офіційним після революції 1917 на цілій Наддніпрянщині, 1919-20 його уклала в норми ВУАН („Найголовніші правила укр. правису“), витіснюючи сюди вперше на Наддніпрянщині (здебільша, за граматикою Сімовича) подрібні правила про писання чужих слів.

Але ж виявилось, що деякі прависні закони у „Правилах“ укладені наспивду, що вони не гаразд продумані, тимто цього правису не всі і не скрізь трималися. Та всеж поява „Найголовніших правил“ привозила НТШ у Львові піддати уживаний до війни прависні ревізі, й як наслідок цієї ревізіі появилася проєкт правису НТШ з 1922, яким здебільша й досі пишуть на зах.-укр. землях. Найважливіші різниці від акад. правису з 1919 були такі: 1) зазначування довгих приголосних подвійними буквами не поширювалося на шпичі (начиня, але — клячі); 2) апострофа ніде не жвавалося; 3) в чужих словах h—r, g—r (в акад. r тільки в чужих іменах власних); 4) чуже la, le, lu—ла, ле, лю (в акад.—ла, ле, лу); 5) в закінченнях у відмінах уважувано паралельні форми й т. д.

Для подностайнення правису наркомос УСРР скликав, після підготовчих робіт, на кінець травня 1927 до Харкова прависну конференцію, в якій брали участь укр. мовознавці, представники преси, письменники, вчительство, громадянство й представники НТШ й дехто з мовознавців зах.-укр. земель. На конференції виявилася багато розбіжностей у думках, проведена дискусія мала зібрати й використати окрема комісія (Синявський, Кримський і т. д. під головуванням наркомоса Скрипника). Ця комісія уклала норми, йдучи на компроміс між зах.-укр. і наддніпрянськими поглядами щодо транскрипції чужих слів (r, la, lo, lu в гр., r, la, lo, lu в лат. і зах.-европ.), хоч і залишила апостроф.

Ці норми почали обов'язувати й ВУАН й усі установи й видання УСРР. Їх прийняло, на внесення фізльольогічної секції, для своїх видань і НТШ (1930). Та всі вони не прийняли (апостроф, чужі слова). Справа в тому, що до правописних правил пов'язано багато такого, що до правопису не належить (форми), офіційне видання наркомосу "Український правопис" треба розуміти ширше, щось як приписи для нормалізації укр. літ. мови. Почався ряд дискусій у Галичині по часописах і на публичних зборах. Якоюсь середньою дорогою досі не найдено. Та й у Наддніпрянщині, у зв'язку з проєктом видання укр. енциклопедії (УРЕ, 1931), забалакали про ревізію "харківського" офіційного правопису. Таку ревізію і зроблено, але в зовсім протилежному напрямку: у зв'язку з рос. реакцією на Україні (1933), круто повернуто до явно "об'єднательного" правопису (рос. транскрипція чужих слів, викинуто г). На зах. землях видко тенденцію завести у правописі якусь одностайність, бодай для школи. Та треба сказати, що, не зважаючи на деякі відмінні укр. правописи в заг. рисах уже одностайний: різниці дрібні, великого значіння не мають.

Про спроби укр. латиниці, гл. "Латинське письмо" том II, стор. 440. Додати треба, що Укр. Наук. З'їзд у Празі (1932) покликав до життя окрему комісію для утворення окремої системи самостійної укр. латиниці (Ст. Смоль-Стоцький, В. Сімонич, А. Артимович, К. Чехович, Дм. Чижевський), якою можна б деколи користуватися, пр. у наук. творах, побіч дотеперішнього правопису.

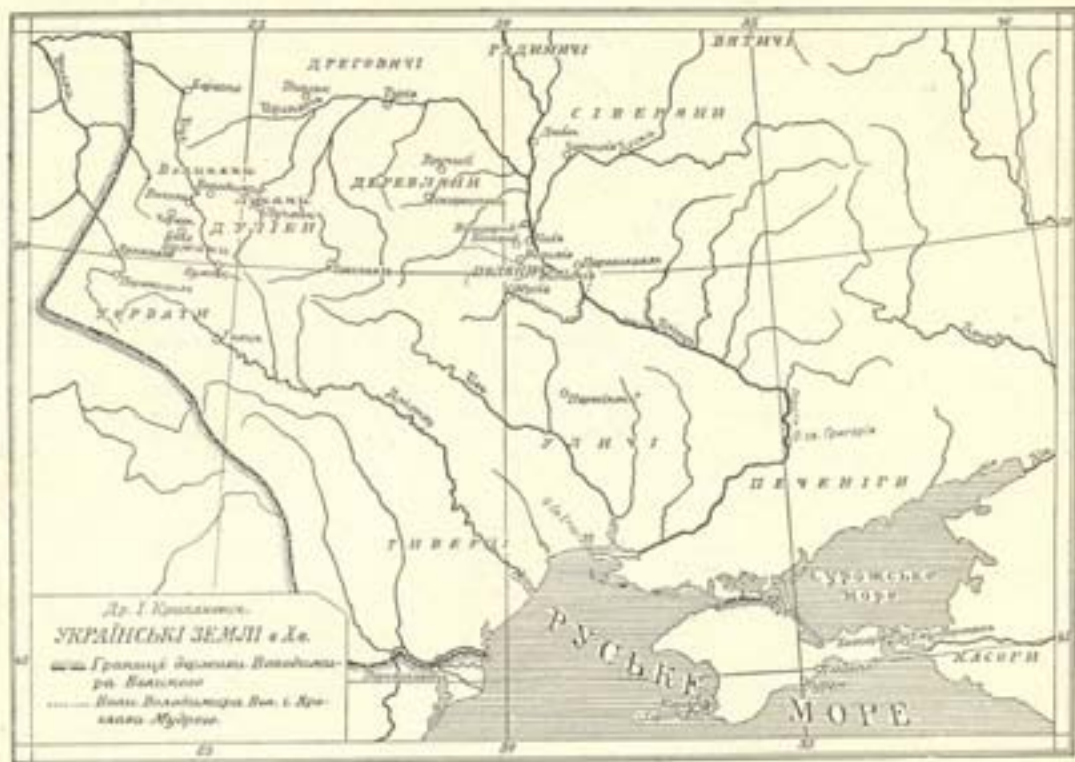
Література: Огоновський Ом., Історія літератури русоки, Львів, I, 1889; Краймський А., Історія правопису [Заміски ВУАН, XXV, стор. 175-186], Київ, 1929.
В. Сімонич.

Історія. Сліди людського життя на Україні збереглися з стародавньої доби. Давнє населення України було у зв'язку з культурними народами старовинного світу; тут за старих часів перехрищувалися різні культ. впливи зі сходу й заходу.

Перший історично відомий народ на Україні були кімєрійці (I тисячоліття до Хр.), яких б. VII в. до Хр. змінили скити. В тому самому часі греки розпочали колонізацію півн. чорноморського побережжя. Митрополією гр. колоній тут був спершу Мілет, пізніше Атени. Гр. колоністи на Україні найбільше займалися торгівлею з тубільним населенням, але бралися й до хліборобства та виноградарства. Визначніші з гр. колоній: Тіра, Ольбія, Херсонес, Теодосія, Тапале, Фанагорія й Пантікапей. Остання (тепер Керч) у V-IV в. стала осередком Боспорського царства, що обіймало Таврію, Крим, Тамань. При кінці II в. до

Хр. починається занепад гр. колоній на Україні. В IV в. скити витіснюються із України сармати, які запановують у степу аж до II в. по Хр. Від них у півд. Україні збереглися багата геогр. номенклатура й пішла назва України — Сарматія або Савроматія. Сарматів заміняють ін. кочовики — роксолани або алани. На поч. христ. ери в різних частинах України перебували різні племена й народи, але про них не збереглися докладніші відомості. В III в. на півдні України, між Дніпром і Дунаєм та Карпатами, оселяються герм. готи, що й заснували на Україні свою державу з центром у м. Данпарштадт (Київ?). В пол. IV в. рушили зі сходу гуни; б. 370 р. вони знищили аланів, погромили готів, але самі не синілися довше на Україні — з пол. V в. під проводом Атилі пішли на захід, і на їх місце зі сходу насунали болгари й авари. В цьому руху різних народів на Україні дуже рано вирінає обличчя слов'ян — безпосередніх предків укр. народу.

Україна у значній частині була територією первісного слов. розселення, а українців із усіх слов. народів уважають за найбільших автохтонів на своїй землі. В часи слов. розселення укр. група слов. племен поширилася гол. на південь і захід. Після відходу півд. слов'ян за Дунай для укр. племен відкриваються місця на заході (Карпати), і вони їх колонізають цілі століття. Повніші відомості про укр. розселення маємо лише для пізніших часів (у найдавнішому літописі для IX в.). В центрі укр. колонізації були поляни, найкультурніше укр. плем'я. В X-XI вв. вони займали невелик. трикутник між Дніпром, Росєю й Ірпенем; можливо, що до печенізької навали їх посеління поширювалося на південь і за р. Рось. На заході в сусідстві з полянами жили деревляни, що займали країну Тетерева та Случі (до Прип'яті й Дніпра). На сході сусідами полян були сівєр'яни, найчисленніше укр. плем'я, що заселяло область Десни, Сейму й Сули. Досі не встановлено, яке укр. плем'я сиділо на півд. сході, над Доном, хоч певно, що давня укр. колонізація поширювалася й туди, так, що в IX-X вв. далека Тмуторокань не була відійта тюркським морем, як це сталося пізніше. Над долинами Дніпром сиділи уличі або угличі, що в X в. під натиском печенігів посуслилися над півд. Буг (Бог). Далі на півд. захід, здовж Дністра, жили тивєрці. Ця первісна укр. колонізація на півдні пізніше, під натиском тюркських орд, мусіла уступити на північ і захід, залишивши в чорноморських степах лише свої рештки. На північ від тивєрців і на захід від деревлян, здовж зах. Бугу, сиділи дуліби (на їх місце появилися пізніше назви: волиняни й бужани). Ще далі на захід, у Галичині, джерела містять хорватів, хоч

існування такого українського племені не доведене історичними дослідженнями.

В часи розселення укр. племен через чорноморські степи проходять болгари й авари. Слідом за ними землі долини Дону займають хозари, через яких укр. племена устанавлюють торг. і культ. зв'язок із персами й арабами. Хозарська держава загачує схід. ордам шлях на Україну й тим у значній мірі сприяє організації на Україні держ. життя. В IX в. відбувається рух угрів, яких із кінцем IX в. витиснули печеніги, що прорвалися через хозарську заграду. Печенігів зі сходу тиснули інші тюрк. орди узів (тюрків) і кипчаків (половців).

Коли давніше фінсько-тур. орди лише переходили через укр. степи і примували далі на захід, то печеніги засіли між Доном і Дунаєм на постійно. Це сусідство для укр. племен було незвич. шкідливе. Укр. колонізація мусіла відступати перед ними на північ аж до Києва, і щойно повний упадок печенізької орди в 2. чвертині XI в. спинив цей відступ. Останнім відростом печенігів на Україні був їх напад на Київ 1036 р., після чого вони відійшли за Дунай. Чорноморські степи на короткий час займають узи, яких 1060 р. зломали укр. князі, й узи зникли слідом за

печенігами. Укр. південь на півтора століття перейшов до половців, що завлали простір від Уралу по Дунай. Полови витискали укр. колонізацію з Чорномор'я; їх наскоки вже з кінцем XI в. дуже руйнують Переяславщину й Київщину. Походи укр. князів у глибокі половецьких кочовищ ослаблюють сили половців, але незбаром самі такі укр. князі витягують їх у свої уособи й тим надають їм значиння в укр. відносинах.

Об'єднання укр. племен і організація держ. життя на Україні почалися з Києва, найстаршого й найважливішого осередку у схід. Європі. Питання про початок киян. держави, походження її династії й давнього імені ще й досі історіографія одноозгідно не вирішила. На основі оповідання найдавнішого літопису й деяких інших джерел початок держ. організації на Україні виводять від варягів. На такому норманському становищі стоїть багато чужих (Л. Нідерле, Ол. Шахматов), і своїх учених (головно — лінгвістів). Норманську теорію підсилюють аналогіями з повстанням ін. европ. держав, що в їх організації брали участь варяги. Більшість укр. дослідників (М. Костомарів, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій і ін.) стоять на антинорманському становищі. Але й між самими норма-

ністами, як і серед антинорманістів, нема повної згоди.»

Перший іст. князь київський Олег (879-914) уславився щасливими походами на схід і на Візантію. Відомі його договори з греками (907 і 911), дуже вигідні для укр. сторони. Олегів наступник Ігор (914-945) теж ходив на Царгород (941), але його торг. договір із греками (944 р.) менше вигідний для Русі. Зате дуже щасливий був його похід на схід Ігор (як і Олег), продовжував об'єднування схід-слов. племен. На його часи припадає консолідація київ. держави. Під своєю владою Ігор мав до двадцять «світлих князів», у Новгороді сидів намісником його син Святослав. Держ. правління після Ігора, якого забили деревляни підчас «полюддя», переходить до його вдова Ольги (945-957), жінки розумної й енергійної. Мстичися за смерть чоловіка, вона підбила деревлян та прилучила до Києва їх землю. Ольга перша з укр. князів приймає християнство, входить у знання з ним, цісарем і провідує віз. цісаря в Царгороді (957). У зв'язку з діяльністю Ольги розвиваються візант. впливи на Україні. Після неї в Києві княжив Святослав і Хоробрий (957-972), що майже ціле життя провів у війнах та походах, завойовуючи нові землі й здобуваючи нові торг. шляхи та ринки. Святослав завойовує в'ятичів, які передтим платили данину хозарам, далі Фінські племена між горішньою Волгою та Окою, зруйнував м. Волгар, столицю вольських болгар, знищив гол. хозарські міста Саржел над Доном та Ігіль (Білу Вежу) при усті Волги. Упадок хозарської держави мав негативні наслідки для київ. держави, що опинилася тепер під загрозою сх. орд. від яких хозари боролися її цілі три століття. Погромивши хозар, Святослав ходив на півд.-схід, до переміг ясів та касогів і укрупив свою владу на Тамані. У своїй державі він об'єднав усі східньо-слов. племена й відкрив собі шлях для безпосередньої торгівлі зі сходом. Під впливом візант. диньоматії Святослав ходив 968 походом на дунайських болгар, розбив їх під Доростолом (Сілістрією) й опанував схід. Болгарію. Вовновичість і успіхи Святослава наблизили Візантію, і проти нього виступив цес. Іван Цимісіхій, а яким Святослав склав угоду. Вертаючись на Україну, Святослав загинув від печенігів 972 р. (мабуть, не без ініціативи греків). Між його синами сталася колотня, в якій переміг старший Володимир, що й був київ. князем до 1015 р. Він прилучив до своєї держави тав. червеські городи (Перемишль, Белз, Червен і ін.). Дбаючи про безпеку своєї влади, Володимир у визначніших містах понасаджував своїх синів як намісників і цим скріпив династичний принцип. Найважливіша справа Володимирівського князювання було прийняття з Візантії християнства (988). Християнізація Русі ще дужче збільшила впли-

ви Візантії, що виявлялися і в сфері матеріальної й духовної культури. Укр. держава, об'єднана раніш із погляду екон.-військового, за Володимира В. об'єдналася в розумній культ.-релігійному. Доба Володимира В. становить кульмінаційний пункт зовнішньої історії київ. князівства.

Після смерті Володимира переможцем в усобицях між його синами вийшов Ярослав, який і закріпився 1019 р. на київ. престолі. Його правління було повторенням Володимирівого. Він провадив широку політику військовою й династичною, дбав про культ. справи, багато зробив для законодавства й судівництва та й у справах церк. організації й мист. будівництва. Він мав зв'язки не тільки з Візантією, а й із Францією, Німеччиною, Угорщиною, Швецією, Норвегією й ін. За Ярослава відбувся його останній похід Русі на Царгород (р. 1043), що скінчився невдало й погіршив відносини з греками. Дбаючи про безпеку зах. кордонів держави, Ярослав ходив походами на захід 1030-31 р. і знову прилучив зах.-укр. землі (м. Ярослав); енергійно бороня з кошовниками — завдав сильний удар печенігам, ходив на ясів на Кавказі, підбив фінські племена ям і чудь заволодоцьку, приєднав фінські землі в суч. Естонії, де оснував м. Юр'їв. Під владою Ярослава і укр. держава поширилася на всю схід. Європу: від Фінської затоки по Кавказ, від серед. Волги по Сян. Але Ярославові не пощастило вже зібрати всіх земель свого батька. Спершу він мусів поділитися з братом Мстиславом (тмутороканським), якому 1024 віддав Лівобережжя (після смерті бездітного Мстислава 1036 воно знову перейшло до Ярослава), пізніш полоцьку землю остаточно закріпив за собою Ізяслав Володимирович. До того ж обширна етнічно-різноманітна держава Ярослава не була консолідована. П'ять окремих частин виявляють сепаратистичні змагання, піддержувані боротьбою князів.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054) виникло п'ять князівських династій. Ярослав поділив свою державу між своїх синів на кілька частин, і ці князівства вже ніколи не об'єднувалися під Києвом. Число князів-спадкоємців що далі, то все більше, населення земель стає активніше й старасться відокремитися в автономні країни. Виняють місцеві династії, які не мають сильних дружин і шукають підтримку в населення. Вел. князям київ. доводиться боротися не тільки з несудинними місцевими князями, а й із їх землями. А проте деякі з них у справі збирання земель досягли значні успіхи. З Ярославових синів троє сиділо на великокняжому столі: Ізяслав I (1054-77 з перервами), Святослав II (1073-76) і Всеволод I (1079-1093). З них найбільше земель зібрав Всеволод (Київчину, Чернігівчину, Переяславчину й деякі півн. землі), але йому до самої смерті довелося

змагатися з різними претендентами, що проти свого київ. володаря притягали на поміч і кочовників.

Щасливіше було князювання Всеволодово сина Володимира Мономаха (1113-1125), що зламав силу половців і придбав вел. вплив і авторитет. Після Мономаха київ. стіл перейшов до його старшого сина Мстислава (1125-32), який володів уже тільки Києвом, Смоленськом, Новгородом і відібрав Полоцьк. З вел. київ. князів це був останній авторитетний володар, якого ще поважали й слухали. Його наступник Ярополк (1132-39) того авторитету вже не мав. За нього з вел. силою виявляються сепаратистичні змагання окремих земель. Подвійність у принципі наслідування на великокняжому столі (система сеньорату і простої спадковості) була причиною постійних княжих усобиць, що розби-

вали одність держави й вели до занепаду Києва. Київ захоплює чернігівська династія Ольговичів (Всеволод II Ольгович 1139-46). У зв'язку зі зміною династії в Києві міняється центр управління, а з нею й держ. політика. Київ. населення хоче відокремитися під династією Мстислава, але на перешкоді таким його змаганням стоїть слава й політична традиція. До кінця десятиліття йде жорстока боротьба за Київ. Претенденти чернігівський і суздальський приводять із собою половців, які страшно плондрують укр. землі й навіть розгромлюють не раз і самий Київ (особливо в рр. 1169 і 1203). Багатство й блиск Києва, політ. сила київ. землі протягом XII в. занепадають зовсім. З поч. XIII в. Київ уже остаточно втрачає політичне значіння, за нього змагаються лише другорядні князі. Змагаючись за Київ, ніхто не має на меті відновити вел. київ.

державу. За взяток Києва з князівствами вже геть-чисто втрачений. Тат. навала I. пол. XIII в. остаточно нищить цілу політичну систему Києва. Традиції кн. української великодержавності продовжуються в гал-волинській державі Романовичів.

Процес відокремлення укр. земель починається виразно вже з кінцем XI в. Перша відокремлюється зах. Україна, а нею сіверянська земля. Остання ще перед X в. поділилася на два князівства — чернігівське й переславське. Чернігів притяг до себе територію радимичів і в'ятичів, але півд. частина землі схилилася до Переяслава, який із кін. X в. набув значіння культ. центру. Переяславське князівство, невеличкими розмірами, було виставлене на небезпечні ступі. Переяславці мусли раз-у-раз уважати на претенсії кн. і чернігівських князів; вони охтівіше князюють до себе володарів із далекої ростовсько-суздальської династії. Після 1240 р. тут не видно слідів політ. окремішності. Чернігівщина вперше була незалежна від Києва за Мстислава Гмудорожакського (1024-36), але остаточно відокремилася за Святослава Ярославича. Осередками її були Чернігів і Новгород Сіверський. Побічні княжі столи були ще в Курську, Стародубі, Путивлі, Рильську, Трубчевську й ін. містах. Чернігівські Ольговичі виявили вел. активність у кн.ж.х. уособлених, вистривали до справ ін. укр. земель — не раз панували в Києві, Переяславі, Володимирі Вол., а то й у Галичині. Південна частина Чернігівщини, що немало потерпіла від половців, була обезлюднена та спустошена; зате півн. лісова частина розвивалася спокійно й екон. міцнішала. Після тат. навали центр князівства переноситься з Чернігова до Брянська (в землі в'ятичів).

В середині XII в. відокремлюється волинська земля — давні території дулібів. На Волині, добре захищеній і багатій, рано розвинулися міста. З них найстарше було м. Волинь, із яким суперничав сусідній Володимир, що потім став осередком зах. Волині; центром схід. Волині був Луцьк. До Володимира була приєднана Берестейщина, до Луцька — Погорина. Ін. осередки — Бужень, Червен і Бела, Дорогичин і т. д. Волинська земля жила розмірно спокійно, і це сприяло повстанню тут багатого міщанства й родовитого боярства. Фронт волинського життя звертається не проти степу, а на захід, проти Польщі, з якою були династичні зв'язки, пограничні суперечки й культ. взаємини (спершу впливи українців на Польщу, а з XIV-XV вв. навпаки).

Одночасно з Волиню відокремилася й Турово-Пинська земля з гол. м-ом Туровом й другорядними — Пинськом, Городком, Дубровицею, Ключеськом, Степанією, Слуцьком і ін. Обширна розмірами, але бідна природою Турово-Пинщина була добре захищена; в XII в. вона почала дробитися,

а пізніше виставлена була на небезпеку з боку Литви й Гал-волинської держави.

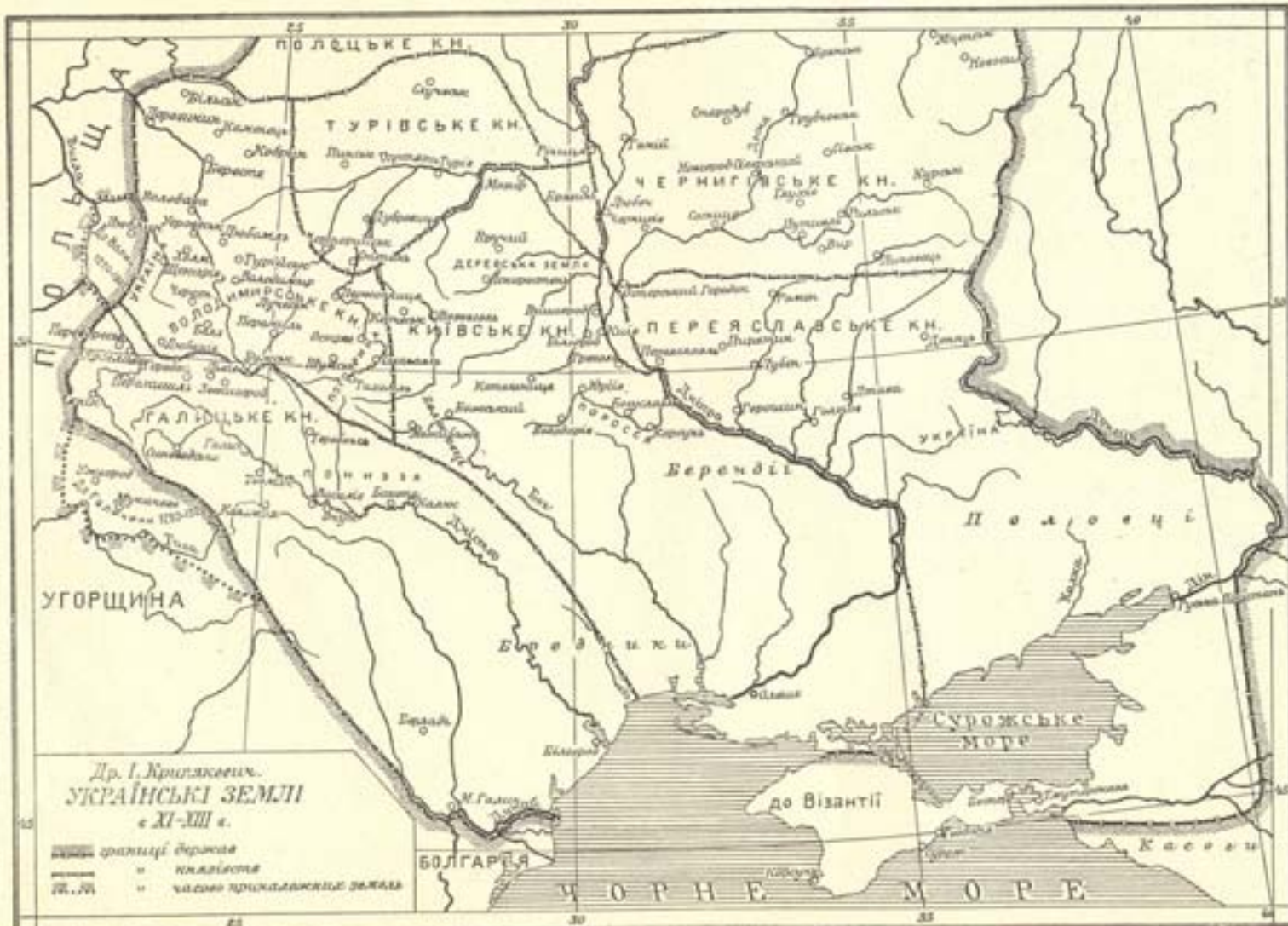
На підкарпатських землях, що відокремилася ще з кін. XI в., закріпилася династія Ярославового внука, Ростислава Володимировича. Ростиславичі (галицькі) княжили від 1084 р. до кін. XII в. Ціла ця династія старалася задержати незалежність супроти Києва та вела безастанні бої за усталення меж своєї держави супроти Польщі й Угорщини. Експансія гал. Ростиславичів виявилася найбільше за Ярослава Осмомисла (†1187), — тоді їх посілости сягали аж по Чорне море. Таким чином, Галичина опанувала торг. шляхи від Висли по устя Дунаю.

Після Ростиславичів (1199) волинський кн. Роман сполучує Галичину з Волинюю з однією Гал-волинською державою. Політика Романовичів іде в двох напрямках: вони силкуються створити всередині сильну владу, спираючись на міста проти бояр, а назовні продовжують політику Ростиславичів для втримання границь супроти Польщі й Угорщини, проводять експансію на Київ у боротьбі з татарами. У Галичині проваляються впливи зах. культури (романський стиль, лат. урядова мова) аж до спроб церк. злуки з Римом.

Значіння Гал-волинської держави укр. історіографія оцінює високо. Це була друга велика укр. держава, що об'єднала в собі більшу частину укр. етногр. території й укр. держ. життя продовжила на ціле століття. В той час усталення меж України від Угорщини, Польщі й Литви, а сфера впливу укр. держави поширилася аж до Дунаю. Гал-волинська держава зберегла Україну від асиміляції й опанування Польщею, розірвала династичний і церк.-політичний зв'язок із Суздалем і цим спинила асиміляційний процес укр. елементів московськими. Сильні зах.-європ. впливи, що прийшли через цю державу на Україну, неутралізували дотогочасні односторонні впливи візантійські. Завдяки Гал-волинській державі укр. культура закріпилася на зах. окраїнах нашої території.

Докладніше гл. Україна: історія Галичини. Після смерті останнього Романовича (1340), бояри, спираючись на татар, пробують якийсь час затримати владу у своїх руках (1340-49); 1349 Казимир польський, у порозумінні з татарами, захопив Галичину. Остання перебувала потім якийсь час під владою Людовіка угорського, але 1387 р. за Ядвіґи її остаточно приєднано до поль. корони.

Ще в XIII в. новозорганізована Лит. держава намагалася підбивати сумезні з нею укр. землі. Проти цього виступали тоді збройно гал-волинські князі, але в XIV в. відбувається вже інтенсивний процес переходу укр. земель під лит. князів. Найраніше притягнуто до Литви Берестейсько-Дорогичинську, а незабаром і Турово-

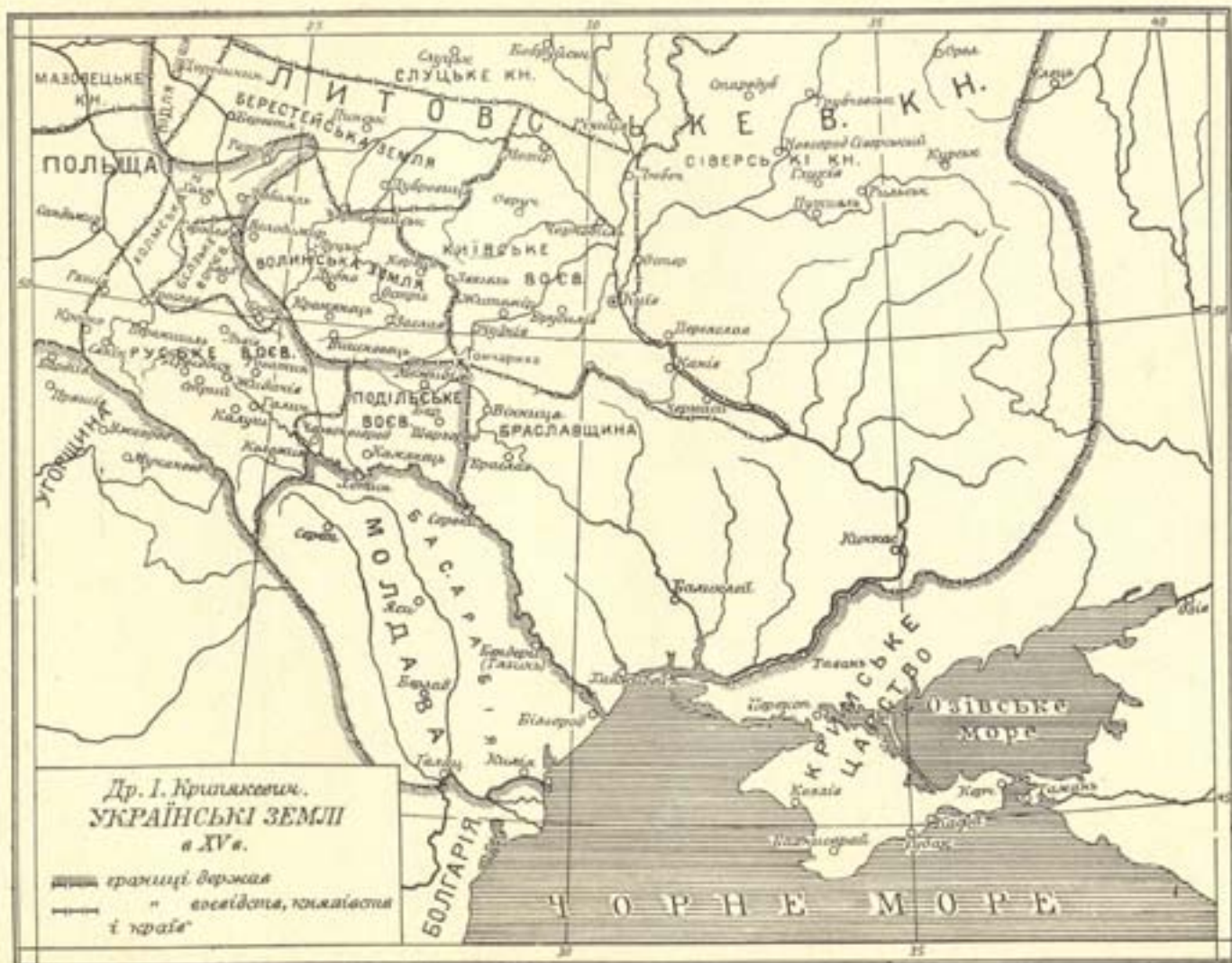
Пинську землю. Ольгерд поступово займає Чернігівсько-Сіверянську землю і в головніших її осередках насадовлює князями своїх синів і небожів. Його впливи поширюються й на Київ, що перебуває під владою татар. 1300 р. Ольгерд усунув київ. ки. Федора й посадив на його місці свого сина Володимира. Тоді таки приєднано значні простори Західноприпириння (Переяславська земля). Окупація Київщини викликала конфлікт із татарами, яких Ольгерд розгромив р. 1363, над Сяніми Водами й цим закріпив за собою володіння Київщиною.

Найдовше з укр. земель трималися татари на Поділлі. Прилучення Поділля до Литви довершили небожі Ольгерда — Коріатовичі, що р. 1370, обсадили півд. Поділля. За Волинь довелося Ольгердові завзятю воювати з польс. королем Казимиром, Бельзк і Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь за лит. князями. В цих змаганнях укр. населення все було на боці Литви.

Прилучення укр. земель до Литви носило мирний характер. Литва не вводила змін в устрою своїх укр. провінцій („ми старини не рухасмо й новини не вводи-мо“), навпаки — сама підпадала під укр. вплив. Українці мали в Лит.-руській державі не тільки повну рівноправність, але й участь в урядуванні. Укр. аристократія, нащадки кол. князів і боярських родів, мала в своїх руках політ. владу, займала вищі адмін. посади й засідала в „Раді панів“ Вел. Князівства Лит. На Литві ширялися церк. й культ.-побутові укр. впливи. Литовці засвоювали від українців військ. організацію, способи господарки, адміністрації й суду. Право київ. держави лягло в основу держ. права лит. Верхи лит. суспільства, як і сама династія, помітно українцями. Укр. стихія в лит. князівстві була така сильна, що можна було сподіватися повної асиміляції лит. елементів, але на перехіді цьому стала унія Литви з Польщею. В 1385 р. заключено тав. Кресьську унію, якою йгало задумав прилучити на вічні часи укр. землі лит. князівства до польс. корони. Реалізація Кресьської унії викликала незадоволення українців і протест, — його головним виразником на Литві був Витовт, проголошений 1398 р. королем „литовським і руським“. Витовт незалежнив і формально укр. землі від татар і розвинув експанзію аж до Чорного моря (фортеця св. Івана, замок під Білгородом і порт у Хаджибеї). Ширшим його планам пошкодила Витовтова поразка при аустриці з татарами над р. Ворсклою 1399 р. Здобутки Кресьської унії, знищені Витовтом, стали провідним моментом польс. дипломатії на цих 200 літ. 1413 р. проголошено Городельську унію, що підкреслювала привілей римо-кат. шляхти. Вона принесла обмеження для православних українців і розвинула антагонізм між укр. і лит. елементом у Лит.-

руській державі. Обороняючи свої давні права на Литві, укр. князі й пани брали участь у змові 1481 р., та вона скінчилася для них трагічно. Таксамо не мало успіху й повстання М. Глинського (1507-8), що було останнім акордом цієї боротьби. З того часу верхи укр. громадянства, щоб зберегти у своїх руках політ. й соціал. значіння, почали католицитися й польщитися. Р. 1569, на соймі в Любліні переведено реальну унію Литви з Польщею, при чому Польща приднала до себе всі укр. землі, крім Берестейського князівства. Це зроблено проти волі укр. учасників сойму і з репресіями проти них. З реалізацією лит.-польс. унії значіння укр. аристократії підупадає, укр. елемент у польс. державі уступає місце польському. Дуже важним наслідком люблінського акту було об'єднання вел. більшости укр. земель у одній державі. Після Люблінської унії укр. територія поділилася так: 1) при Литві залишилося тільки воєводство берестейське; 2) до Польщі належала Галичина, Волинь, Поділля й Київщина (поділені на воєводства: бельзке, підляське, руське з холмською землею, волинське, подільське, брацлавське й київське), а 1635 р. перейшла від Московщини Чернігівщина; 3) татари панували в Криму й мали свої кочовища в чорноморських степах до долинського Дніпра; 4) турки після 1453 заволодали просторами між гирлом Дніпра й Дністра; 5) до Молдавії (під турками) належала територія теп. Басарабії й Буковини; 6) Угорщина затримала укр. землі за Карпатами, а 7) Московщина володіла Слобожанщиною й до 1635 р. Чернігівщиною.

Зах. укр. землі, приднані до Польщі давніше (Галичина й зах. Поділля), улягали польонізації. Маєтки укр. власників конфіскували й передавали полякам. Селянство переходило на кріпацьке становище. Українці усували від торгівлі, промислу, а до краю спроваджували чужих, польс. та нім. колоністів. З заснуванням римо-кат. єпархії почалося переслідування православних. Подібні відносини запровадили поляки після 1569 р. й на ін. укр. землях. Величезні укр. простори породавано польс. панам, які, колонізуючи їх укр. селянами, запроваджували там кріпацькі відносини. В польс.-лит. державі установився різкий поділ укр. населення на стани, при чому шідни із них не користувалися опікою держ. влади. Укр. селянство було закріпощене. Панські утиски викликали сел. повстання (рух Мухи в Галичині 1490 р., опришків у Карпатах, на Наддніприпиринні коз. рухів). Укр. міщанство теж терпіло найрізніші обмеження, здебільшого, на реал. ґрунті: його не допускали до міської управи й суду, не приймали до цехів, не дозволяли купувати будинки у місті й вести торгівлю. Укр. шляхта, хоч законом і була зрівняна з польською, але у практиці мала багато обмежень, найбіль-

Др. І. Крип'якевич.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
 в XV в.

— границі держав
 — воєводства, князівства
 і крає

ше через рел. відносини. Своїх нац.-рел. прав укр. шляхта боронила на сеймках і сеймах. Бували і збройні виступи шляхти (в Галичині на поч. XVI в. за допомогою Молдави), але без успіхів. Укр. православна церква не була урівноважена з римокатолицькою, а правосл. духовенство терпіло прикрі обмеження в правах і переслідування місцевої влади. Навколо правосл. церкви, як єдиної нац.-укр. інституції в межах Поль.-лит. держави, почався організаційний рух, що виявився в братствах. Ці міщанські товариства спершу опікувалися тільки церк. справами, але з пізніше почали дбати й про піднесення церк. життя й про різні просв. та політ. справи. В тому самому часі й окремі укр. діячі (кн. Острозький та ін.) розвивають діяльність для піднесення культ. рівня (школи, друкарні, видання й т. ін.). Праця на культ.-освітньому полі дала дуже гарні наслідки для нац.-укр. життя. Але укр. інтересам дуже шкодили рел. відносини. Щоб повернути українців під владу рим. курії, між православним і католицизмом у Поль.-лит. державі запроваджено унію (в Бересті 1596 р.). Становище правосл. церкви, й без того підкопувалої сауїтами, без міри погіршало. Церк.-рел. поділ між самими українцями ослаблював їх нац. відпорність. Після спольщення укр. аристократії (XVI-XVII вв.) оборона укр. нац. справи перейшла до правосл. шляхти й до міщанства.

Та ні протести шляхти, ні діяльність братств, ні сел. повстання не мали в поль.-укр. соц.-рел. змаганнях такого значіння, якого набула укр. козаччина. Сама козаччина — давнє побутове укр. явище, реалізат боротьби укр. народу з козовим хижачьким степом. Вона повстала й розвинулася на ґрунті укр. обставин XV-XVI вв., але ж про неї діялися аж тоді, коли козацтво сформувалося вже в окрему сусп. верству й зайняло себе силою (XVI-XVII вв.). Про походження козацтва було багато різних імовірних і неймовірних теорій, — які докладно роз'яснив і зрєдитував М. Грушевський.

З кін. XV в. широкі й багаті простори Наддніпрянщини занустилі і внаслідок потійних тат. нападів стали — „Диким полем“. Людські оселі були лише при госп. замках, де сиділи представники адміністрації. Самі замки (Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав, Київ і ін.) були слабо укріплені. А проте була якась можливість займатися хліборобством. Та більшість людности жила з „уходництва“. Дикий степ своїми природними багатствами (звірина, дичина, риба, мед) приваблював до себе. Не вважаючи на степові небезпеки, особливо від татар, сюди все частіше навідувалися здобичники з України, а сміливіші зпоміж них осідали в степу. В степ виходили звичайно з весною на ціле літо й тільки на зиму поверталися назад. Користуючись допомо-

гою замкової адміністрації, ці виходні колонізували пограниччя Дикого степу. Відважніші заходили на уходи аж на Дніпровий ннз, промишляли там ціле літо рибальством, пасічництвом, полюванням і т. д., а на зиму верталися в городі; там вони спродували свою здобич, при чому якусь частину її мусіли віддавати вел. князеві та старостам. Дехто з уходників навіть на зиму лишався в степу, уникаючи старостинських поборів. На уходах доводилося зустрічатися й мати сутички з тат. чабанами та уходниками, а це розвивало військову зручність і сприяло організації. Згодом уходники вже самі нападають на тат. загони й тур. кушів, „луплять тат. чабанів“ і взагалі борються зі степовими хижачками; уходники ж стримують татар від нападу на Україну. З такого тимчасового уходництва витворюється згодом постійне козакування та розвивається особливий сусп. стан — укр. козацтво.

Термін „козацтво“ вживається в джерелах з кін. XV в., хоч козакування, як побутове явище, було значно старіше. В 2 пол. XV в. словом „козак“ означали степового здобичника, татарського й українського. Вперше до укр. здобичників це ім'я прикладають у документах 1490-х рр. Ще в середині XVI в. придніпрських промисловців-козаків було небагато, але незабаром число їх зросло. Ім'я укр. козаків у документах зустрічається все частіше й частіше. Коз. сила зростає, й козаки від оборони на своїх землях переходять до наступу — нападають на тур. й тат. кріпости, громлять ворожі кораблі на морі й т. ін. На це постійно скаржаться кримський хан і тур. султан.

Місцева погранична адміністрація лит.-русь. спершу ставилася до козаків прихильно, бо діставала від козаків частину здобичі, вони обороняли пограничні землі, чого не могла зорганізувати сама держ. влада. Бували випадки, коли самі старости або намісники вел. князя ставали за проводарів коз. ватаг і водили козаків у походи. Деякі з таких проводарів придбали навіть легендарну славу коз. гетьманів (О. Дашкович, Пр. Лицкоронський й ін.). Але досить рано вже приходить між козацтвом і представниками держ. влади й до конфліктів.

Первісними осередками козаччини були Черкаси й Канів. Але козакування розвинулося й на укр. землях під Польщею, а саме на Поділлі, й дехто з поль. панів став теж на чолі коз. ватаг. Усередній XVI в. на ннзу Дніпра, за порогами вгріє новий коз. осередок, тат. Запорозька Січ. Початок Січі зв'язують з ім'ям укр. князя Дмитра Вишневецького (Байди), що появилася серед козаків десь в 1540 рр. Потребу сталого укріплення нижче порогів обстоював перед лит. владою ще раніше О. Дашкович, але з того тоді нічого не вийшло.

Др. І. Крипакевич.
 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
 в першій пол. XVII в.

- ▬ границі держав
- ▬ границя землі Польщезі і Литованим В. Кн.
- ▬ границі воєводства
- козацькі ростири полки
- ⋯ татарські шляхи

Вишневецький побудував на острові Хортиці укріплення проти татар, не діставши на це ніякої допомоги від уряду. Тат. хан, що йому дошкулювали походи Вишневецького на Крим, пробував добувати хортицький замок, та без успіху.

У війнах із турками та з Кримом козацтво закивало славу та міцніло. Коз. організація на Запорозжі, ніби й уважала себе підлеглою поль.-лит. державі й називала себе королівським військом, але насправді козаки трималися цілком незалежно, як самостійна держава зі столицею в Січі. Вони вели війни, робили походи, втручалися до справ сусідніх держав і т. п. — все це з своєї власної волі. Найбільш утручалися козаки в молдавські справи (Байда-Вишневецький, Сверчовський, Підкова, Шах); майже щороку робили походи на тур. й тат. володіння; крім того, брали участь у війнах із Московщиною.

У своїх виступах, особливо в боротьбі з тур.-тат. світом, козаки не рахувалися зі становищем уряду й не зважали на держ. інтереси. Це приводило до конфліктів. Уряд діставав від турків і татар скарги на свавільства козаків, одержував навіть погрози й ультимати, але приборкати козаків не міг. Згодом до цієї зовні. небезпеки від козацтва прилучилася ще й внутрішня. У степ ішли й до козаків приставали всі, хто не хотів коритися державі, давати їй податки, виконувати повинності, не зживався з кріпацькими порядками й т. ін. Козаки в очах населення ставали ідеалом вольності. Центр. уряд уже з середини XVI в. почав наказувати своїм пограничним старостам, щоб приборкували козаків і не допускали їх до сутичок із татарами, але старости тут нічого вдіяти не могли. До того ж старости більше, ніж уряд, розуміли, що приборкувати козаків, це — збільшувати небезпеку степу. А все ж у 1570 рр., внаслідок скарг на козаків, Жигмонт II Август велів списати всіх козаків у реєстр, призначити цим реєстровим платню і старшин, і таким способом тримати їх у послуху. Та здійснити все це цілком не вдалося. Більшість козаків залишалася поза реєстром і провадила козакування по-своєму. В 70 рр. XVI в. вславився своїми походами коз. ватажок Іван Підкова, що 1577 р. захопив був навіть молдавське господарство. Про організацію реєстрових козаків дбав і Степан Баторій, хоча його заходи теж не мали особливого успіху. Більшість козацтва залишалася поза реєстром, а реєстрові не діставали правильно платні й мали непопулярність у призначеними старшинами. Все це сприяло зростові низового козацтва. Щоб ослабити козаків-запорозжів і стримати їх від нападів на турків і татар, влада жилава репресії — не пропускала на Запорозжя нових елементів, не пускала туди припасів і карала зловлених козаків. Але це не помагало, й козацтво ширилося від

Дніпра до Поділля. Коз. ватажки появляються вже й на самій Україні, розташовуються серед панських маєтків. Їх присутність осмілює людинств, яка що раз більше пристає до козаків. Це веде до сутичок між козаками та панством. В 1591 р. коз. ватажок Криштоф Косинський почав війну з білоцерківським старостою ки. Острозьким, захопив Київ і Переяслав, перейшов на Волинь, але його приборкано (під П'яткою 1593).

Слава про укр. козаків ширилася світом: 1594 ім. цес. Рудольф II послав до них свого посла (Лясоту Еріха), щоб намовити їх до війни з турками. Те саме ще раніше пробував і папа — його посол Комудович виславив до козаків р. 1593. До війни намовляв козаків і моск. цар. Та гол. увага козацчини тоді звертається в ін. бік. В міру того, як поль. адміністрація все більше намагається обмежити козацчину й накласти на неї свою руку, козаки з більшою енергією виступають проти поль. порядків на Україні.

В-осени 1595 р. проти панства на Україні виступив С. Наливайко, що його коз. військо складалося на Волині й Брацлавщині. Наливайківці захопили Луцьк, случський замок і Могилів. За свою боротьбу з поляками-католиками вони здобули велику популярність. Наливайко сполучився з запорожцями, що прийшли під проводом Гр. Лободи. Після нерішучих сутичок із поляками на Правобережжі козаки перейшли на лівий беріг, але тут їх погромлено в таборі під Солонницею 1596.

Солонницький погром дуже ослабив козаків, усі здобуті ними раніше привілеї покасовано: їм заборонили довозити припаси на Запорозжя, скасували організацію реєстрових козаків, козаків понижали зі старостинських округ і т. п. Але такий стан тривав недовго.

Поль. уряд користувався допомогою козаків не тільки для оборони краю від татар, але й у своїх війнах з ін. державами. Саме на поч. XVII в. Польща багато воювала (війни: волоська, шведська, московська) і для підмогою потребувала коз. сили. Це зручно використав коз. гетьман Самійло Кішка, який добився, що утиски над козаками припинено. Козаки брали участь у волоському та швед. поході (там р. 1602. Кішка й наклав голову). Допомогаючи державі, козаки домагалися, щоб їх трактували як значайне королівське військо. Влада мусіла йти назустріч, бо потребувала коз. помічі в війні з Московщиною. Козаки ходили в похід на Москву (1609). Участь у держ. війнах сприяла зростові їх числа. Але водночас козаки робили походи й на свою власну руку: 1606 ходили на море, погромили тур. ескадру, захопили Варну, через рік згодом Перекоп, а ще пізніше Ізмаїл, Київо й Білгород. Що далі ці походи ставали все відважніші: 1614 козаки

підпалили аж під Царгород і сплюндрували його околиці; 1616 під проводом П. Сагайдачного захопили Кафу, пограбували малоаз. побережжя, погромили тур. ескадру і знову дійшли аж під Царгород.

Такі коз. походи завдавали Польщі багато клопоту. Туркам було не сила справитися з козаками, вони грозили Польщі походом, а поль. уряд старався козаків утихомирювати. В 1620 р. турки погромили поль. армію під Цедорою, й самі таки поляки звернулися до Сагайдачного по допомогу. Сагайдачний побив турків і тим урятував Польщу від тур. небезпеки. Уряд обіцяв Сагайдачному для козаків і правосл. перкви різні пільги, але своїх обов'язань, як звич., не додержав. Коз. походи на татар і турків ішли далі, оттак пр. 1627 р. козаки погромили тур. ескадру й пустошили побережжя Босфору.

Козаки вмішувалися вже й у внутр. тат. й тур. політ. справи: брали участь в усобицях, піддержували претендентів на тур. престіл і тат. ханство й т. ін., а 1624 р. кримський хан Шагін-Герай уклав із козаками й формальний союз. Щоб козаків приборкати і припинити їх шкідливі для держави виступи, поль.-лит. уряд вислав на Наддніпрянщину коронного гетьмана Консцпольського. На відсіч останньому з Запорозжя виїшов гетьман Жмайло. Битва під Криловом не мала вирішного характеру; умовилися на тому, що реєстрових козаків не буде більш, ніж 6.000. Гетьманом на місце Жмайла став р. 1625 Михайло Дорошенко. Він ходив із козаками у Крим та узив Бахчисарай.

Поль. репресії на Україні, що їх переводив Консцпольський, викликали р. 1630. нове коз. повстання під проводом Тараса Федоровича (Трасила), який привів на Україну запорожців і розгромив гол. сили Консцпольського. Поляки пішли на уступки і згодилися побільшити коз. реєстр до 8.000. До нових конфліктів із державою дійшло після того, як козаки під кермою Ів. Судими зруйнували поль. твердиню Кодак над Дніпром; 1637 прийшло до нової війни: коз. силами проводив тоді Павлюк, але поляки мали перевагу і приборкали повстанців. Та 1638 вибухло нове повстання, під проводом Я. Острянина; спершу Острянин побив поляків, але не вмів використати перемоги й потім програв битву під Жовнином. За гетьмана обрано Гуню, але й він не мав багато щастя. З урядом замирилися на умові, що реєстрових козаків буде 6.000, і що вони матимуть призначених урядом старшин. Після цього на десять літ коз. рухи припинилися, і для Польщі настав „Золотий спокій“.

Про устрій лит.-русь. держави гл. Литовсько-руська держава; про устрій козащини, гл. Запорозьке військо.

Література: Гл. Україна; Історіографія. С. Наріжний.

„Золотий спокій“, що запанував був на Україні після 1638 р., вдержався недолго. Повстання 1648 р. під проводом соти чигиринського полку реєстрових козків Богдана Хмельницького змело поль. шліхетську владу на вел. частині України. Причиною успіху цього коз. повстання було те, що до козаків прилучилися сел. й міщанські укр. маси. Окрім того, Хмельницький, якого вибрано на Запорозжжі за гетьмана (1648-57), одобув допомогу від кримського хана: перекопський мурза Тугай-Бей прийшов із ордою на Україну, щоб воювати проти Польщі. Дня 15. V. 1648 коз. і тат. військо знищило передовий відділ поль. війська над Жовтими Водами. Того самого місяця Хмельницький розбив гол. поль. військо під Корсунем, узив обох поль. гетьманів Потоцького й Каліновського в неволю. Того самого року укр. військо перемогло поляків під Пилипцями на Поділлі. Влітку 1648 р. вмер поль. король Володеслав IV. Польща опинилася без короля й без війська. Спершися на селян-повстанців, Хмельницький міг би бути далі на Варшаву й на Краків; але в тому часі він іще не мав плану відривати Україну від Польщі. Хмельницький думав тільки вигнати поль. вел. панів-магнатів, тат. королевіт і України та поширити права й привілеї військ. коз. стану. Про сел. виволочення селян, які йому дуже помагали, він не думав: Хмельницький сам походив із дрібної укр. шліхти, в його військо провід мала укр. правосл. „покозачева“ шліхта, яка не знала ін. Ідеалу сусп. політ. ладу, як стану шліхетську державу, існа річ, із пануванням правосл. шліхти над „селянами-підданями“. Треба зазначити, що ця освічена шліхетська група в війську запорозькому дала козащині популярне гасло боротьби за правосл. віру, як всенал. гасло, хоч відомо, що тодішні укр. правосл. ієрархи з митр. кїїв. на чолі не були прихильні коз. повстанню. В-осени 1648 Хмельницький дійшов до Львова й Замостя. Довідавшись про вибір нового короля, Яна Казимира, вернувся на Наддніпрянщину.

Незабаром Хмельницький побачив свою помилку: він переконався, що його повстання було не тільки боротьбою за інтереси коз. стану, але й сел. революцією („чернь — права рука ваша“ — його слова поль. послам, що прибули до нього на переговори в Переяслав у січні 1649); тимто повсталася в нього думка „вигнати весь укр. народ із поль. неволі“ і він готувався до нової війни з Польщею. На весну 1649 почалася ця війна в союзі з татарами. Під Зборовом у Галичині коз. й тат. військо могло б було захопити самого поль. короля в полон, але зрадив кримський хан — Хмельницький мусів миритися з Польщею. На основі договору коз. війська мало бути на Україні 40.000, всі ін. селяни й міщани, що позали-

сувалися в козаки, мусли вернутися до свого попереднього стану. Шляхту Хмельницький зобов'язав пустити на Наддніпрянську Україну, в її маєтки. Татари дістали в Зборові від поль. короля дозвіл набрати на Україні людей у неволю. Після невдачі в Зборові укр. революція почала підсуватися. Селяни, що мали по-старому слухати панів, утрачали довіря до Хмельницького та до коз. старшини. Щоб не зостатися під шляхетським пануванням, вони почали відтоді масово переселятися на Лівобічню Україну — за кордон моск. держави. Зокрема зросло це укр. переселення після поразки укр. війська під Берестечком (1651); поляки примусили тоді Хмельницького зменшити коз. реєстер на 20.000, козаки мали право жити тільки в кiв. воєводствах, на ін. укр. землях мали відновитися ст. шляхетські порядки з панщиною й поль. адміністрацією.

Звичайно, ці умови, подиктовані коз. Українці поль. воєною перевагою, не могли задовольнити укр. мас і Хмельницького; побачивши неможливість порозумітися з Польщею, коз. уряд почав шукати допомоги й союзників проти Польщі за кордоном. Хмельницький мав плян прилучити до України Молдавію, що була в васальній залежності від Туреччини, і для цього оженив сина Тимоша з дочкою молд. господаря Лупула. Укр. уряд звертався по допомогу проти Польщі до татар, до турків, до моск. царя. Цар і прийняв Україну під свою „високу руку“ й почав війну проти Польщі. Дня 18. I. 1654 в Переяславі коз. Рада присягла Москві. Моск. цар обіцяв, що він укр. вільностей не нарушить, а ще збільшить. Згідно з умовами між Московщиною й Україною коз. війська мало бути 60.000, козацтво було забезпечено самоуправом. Щодо селян та міщан, то їх правне становище в договорі між Україною й Московщиною не було певно означене, що й доводило пізніше до конфліктів. Укр. коз. уряд зараз же після присяги в Переяславі побачив, що Москва хоче свою владу поширити на всю Україну й на Білорусь. Через те почалися вже в перших місяцях моск.-укр. союзу непорозуміння й суперечки між геть. Хмельницьким та настановленими в укр. містах коз. воєводами, які встрявали до внутрішніх укр. справ.

Ще перед договором із Московщиною Хмельницький шукав союзу зі шведами: 1655 швед. військо захопило було майже цілу Польщу. Укр. уряд склав плян розділу Польщі між Україною, Швецією та Семигородом, щоб „корони поль. зовсім не було“, — та проти цього пляну виступив моск. цар, якому поляки обіцяли моск. корону після смерті Івана Казимира. Через те моск. цар почав війну проти шведів і намагався, щоб українці припинили війну з Польщею й розірвали союз із шведами та

з Семигородом. Богдан Хмельницький готувався до розриву з Московщиною, але ж серед цих нерозв'язаних проблем умер 27. VII. 1657.

Після смерті Б. Хмельницького коз. старшина вибрала на гетьм. уряд Ів. Виговського (1657-59), військ. писаря за Хмельницького. Виговський пробував порозумітися з Москвою, але без успіху: моск. уряд післав на Україну своїх воєвод із військом, проти волі укр. уряду. Крім цього, він піддержував проти Виговського його ворогів — запорожців, селян і коз. „чернь“ у „городній Україні“, яка була невдоволена тим, що владу й матеріальні вигоди мала на Україні верства „значних“, тобто — старшин. Виговський надіслав правосл. шляхту землею з підданими (селянами) і сприяв перетворенню коз. старшини в аристократію на шляхетський штаб. Моск. уряд лаяв коз. старшину коз. черню на те, щоб примусити „значних“ до політ. уступок. Зі страху перед моск. „залізною неволюю“ й перед своїми укр. повстанцями Виговський зі старшиною пристав на поль. пропозиції: IX 1658 складено договір під Гадичем між Україною й Польщею: Україна мала дістати широку автономію й, під назвою Великого Князівства Руського, мала входити на федеративних підставах у склад потрійної держави (Польща, Литва, Україна). Але цей договір не здійснився. Польща не хотіла виконувати умов цього договору, зокрема скасувати унію на Україні, а селянство та прості козаки не хотіли зв'язку з Польщею. Між прихильниками Москви й Польщі на Україні почалася війна. Це був початок тав. Руїни. Побачивши невдачу своїх плянів, Виговський, під натиском козацтва, віддав геть. булаву Юрієві Хмельницькому (1659-63), що почав переговори з моск. воєводами. Укр. уряд згоджувався прийняти протекцію Москви, з забезпеченням широкою автономією, але моск. воєводи скликали раду з лівобережних полків у Переяславі й, оточивши її військом, подиктували Ю. Хмельницькому нові умови — збільшення моск. залог на Україні (Київ, Ніжець, Переяслав, Гумань, Брацлав, Чернігів). З ненависти до накиншого договору Юрій Хмельницький (1660) зі старшиною передав на бік Польщі, — але ж поляки тепер гадяцький договір значно обрізали. Тимчасом лівобережні укр. полковники Сомко й Золотаренко залишилися при моск. протекції, і Україна розділювалася: правобічна була при Польщі, Лівобережжя — при Московщині. На місці Ю. Хмельницького, що покинув гетьм. уряд (1663), обрано геть. Павла Тетерю; на Лівобережжі пішов спір за булаву між Сомком і Золотаренком. Проти них виступив запорозький кошовий Іван Бруховецький (1663-68), якому з моск. допомогою вдалося перемогти своїх суперників на ніжецькій (Чорній) Раді 1663. Москва починає зручно

використовувати класові суперечності між „значними“ козаками — старшина — й нариццями — селяни, міщани, просте козацтво, — ширячи в укр. народі чутки, що ніби цар хоче забезпечити „вільності“ для простого народу проти багачів-дудка. А Бруховецький був саме такий демагог, що заманював до себе маси обічниками найширшої свободи. Він хотів зміцнити своє положення на гетьм. уряді, догоджаючи в усьому Москві: навіть (1665) передав ціле Лівобережжя під управу моск. воєвод, які (1666) зробили перепис людности й майна й почали збирати податки. В народі вибухло вел. невдоволення на Бруховецького, що, зберігаючи свою популярність, почав шукати для себе виходу в порозумінні з Петром Дорошенком (1665-76), якого вибрало (1665) на Правобережжі гетьманом після від'їзду Тетері в Польщу.

Тайний договір у Андрусові (1667) між Польщею й Московщиною розділив Україну між ці держави здовж лінії Дніпра. Чутки про договір дійшли до Бруховецького й викликали і в нього, і в партії, прихильної до Москви, обурення проти моск. уряду. Дорошенко підбивав Бруховецького на війну з Московю, обіцяючи навіть визнати його за єдиного гетьмана цілої України, і Бруховецький справді почав (1668) виганяти моск. військо з України. На поміч йому прийшов із своїм військом Дорошенко. Але Бруховецькому піхто вже не вистало, і при його зустрічі з Дорошенком його вбили його власні козаки. Таким чином, 1668 Україна об'єдналася під булавою гетьм. Дорошенка.

Дорошенко ставив собі за мету прилучити до своєї держави укр. землі до Перемишля й Самбора на заході й до Путивля на півночі. Він хотів, щоб Україна була тільки під формальною протекцією моск. царя й вимагав, щоб Москва не вступала до укр. справ, зокрема ж, щоб на Україні не було моск. війська. Проти Дорошенка Москва знайшла собі підпору в особі Дем'яна Многогрішного (1668-72), якого Дорошенко залишив був на Лівобережжі як свого заступника (наказного гетьм.). Многогрішного вибрала на гетьм. уряд коз. сіверські полки, й він визнав моск. протекцію. У тав. „глухівських статтях“ із Многогрішним зазначувано, що моск. воєводи мають бути на Україні (Київ, Переяслав, Чернігів, Остер, Ніжень), але вмішуватися в укр. адміністрацію права не мають, що населення Лівобережжя не повинно платити податків для моск. уряду. Многогрішному були заборонені зносини з чужими державами, але ж він, побачивши, що Москва веде тайні переговори з Польщею, почав зближатися до Дорошенка. Зносини з Дорошенком та протести Многогрішного проти поведінки моск. уряду супроти України дали привід до арештування Многогрішного як „зрадника“ (1672) й заслання

після мук на Сибір. Многогрішного в масах любили як „мужичого сина“, тимто старшина, боячись робити вибори нового гетьмана на укр. території, схиляла коз. раду аж за моск. границею (в тав. Козацькій Діброві) й вибрала гетьманом Івана Самойловича (1672-87).

Із Самойловичем Дорошенко не мав змоги порозумітися, як із Многогрішним. Самойлович наполював на Москву, щоб помогла йому прилучити Правобережжя, та щоб не визнавала гетьм. Дорошенка. Зі свого боку Дорошенко домагався від моск. царя, щоб уся коз. Україна була злучена під його, Дорошенковою, булавою під протекторатом Москви, але ж щоб на Україні не було моск. воєвод із військом. На Дорошенкові пропозиції моск. уряд не пристає, і він після довгих переговорів із Польщею й Московщиною став у васальну залежність від тур. султана (1669). З допомогою тур. війська Дорошенкові вдалося відбитися від Польщі. На основі договору в Бучачі (1672) Польща відмовилася була від України. Дорошенко хотів прилучити до своєї держ. й Лівобережжя. Москва, занепокоєна небезпекою війни з Туреччиною, коли Польща відмовилася від Правобічної України, рішила була прийняти Дорошенка під свою протекцію. Дорошенко стояв на своїх попередніх вимогах, але з цього нічого не вийшло: Туреччина не підтримала своєчасно Дорошенка, і крім цього союзу із Туреччиною та Кримом (віра, ясир) підірвав сильно популярність Дорошенка в укр. народі. Зокрема Запорозька Січ майже весь час піддержувала проти Дорошенка різних його противників як претендентів на гетьм. уряд (Суховій, Ханенко й ін.). З другого боку, Самойлович, якому Дорошенкові успіхи загрожували втратою гетьм. уряду, вживав усіх сил на те, щоб настроїти Москву проти Дорошенка. Через постійну колотнечу людність із Правобічної України тікала на Лівобережжя. Полки й Москва виступали проти Дорошенка солідарно. Нарешті Самойлович зі своїм і моск. військом рушив (1674) на Правобережжю України. Коли майже всі Дорошенкові полковники визнали владу гетьм. Самойловича, склав свою булаву й гетьман із поль. руки Ханенко. Тільки допомога запорозького кошового Ів. Сірка стримала Дорошенка від капітуляції. Але в IX 1676 коли побачив, що людність із Правобережжя тікає, й його дальша боротьба безвиглядна — передав булаву Самойловичеві.

Після уступлення Дорошенка Туреччина призначила (1677) на гетьм. уряд Юрія Хмельницького, що був передтем у неволі в Царгороді. Тур. походи на Правобічну Україну під Чигирином довели по території до остаточної руїни. Моск. військо теж зруйнувало Чигирин, а решту правобічного населення Самойлович звелів силою перегнати („згін“) на лівий бік Дніпра

Др. І. Крип'якевич.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
 у половині XVIII в.

- границі держав
- області
- землі і воєводства
- козацькі палки
- запорозькі паланки
- похід Карла XII, 1708-9.

(1679). Довголітня боротьба за Правобережжя завершилася договором між Московщиною й Туреччиною 1681: границею між Туреччиною та Лівобережною Україною має бути Дніпро, Польща задержала при собі зах.-укр. землі крім Києва, а Правобережжя Наддніпрянщина мала бути незаселеною землею на пограниччі трьох держав. В часі Руїни Правобережжя укр. політ. й культ. життя зосередилося на Лівобережній Україні, в тав. Гетьманщині. Самойлович був львівським виконавцем моск. політ. директив: під нього укр. правосл. церква почала підлягати моск. патріархові, а не царгородському, як раніш (1685). Але він був противником моск.-польс. союзу для війни з Туреччиною й Кримом. Після невдачних походів на Крим моск. війська разом із укр. козаками, під проводом рос. кн. Голіцина, вороги Самойловича обвинуватили його як „зрадника“. На його місце гетьманом став Ів. Мазепа (1687-1709).

При виборі Мазепа на гетьм. уряд автономії права України ще більше обмежено. Зате моск. уряд поставився прихильно до станових та екон. потреб вищої старшинської укр. верстви, що хотіла, спираючись на Москву, забезпечити свої права і привілей супроти сел. маси та коз. „черні“. Тимто коз. аристократія охоче йшла на зустріч моск. бажанням зменшити число укр. коз. війська, бо таке зменшення давало старшинам нових підлеглих людей, селян із кол. козаків. Укр. гетьмани починають заводити для своїх потреб найкращі полки, часто з чужинців (тав. сердюки), для охорони особи гетьмана в гетьм. столиці перебував полк моск. стрільців. Прогетьманувавши понад 20 літ, Мазепа доклав усіх зусиль, щоб здобути довіру моск. уряду до себе. У своїй внутр. політиці він стояв на боці заможньої старшинської класи, на яку хотів спиратися проти селян та простих козаків, що мріяли про відновлення „як було за Богдана Хмельницького“. Запобігання перед Москвою та його потурання старшинським скоробагачкам, що збирали вел. земельні маєстности, зробили Мазепу дуже непопулярним серед народу. Ворожим до гетьмана Мазепа сел. і коз. рух (1692-96) під проводом Петрика показує ясно, що гетьмана укр. маси вважали за агента моск. політики та гнобителя „посполитого народу“. В моск.-швед. війні Мазепа львівською помагав цареві Петрові I, хоч вел. більшість коз. старшини й маси були вороже настроєні до Московщини. Сам гетьман у душі спочував шведам, але не зумів приготувати укр. військ. сили для організованого виступу проти Москви. Коли в-осени 1708. р. прийшло на Україну швед. військо, то Мазепа прилучився до Карла XII, тільки з невеличкім кількістю в'їзним відділом, бо гол. коз. сили він вивізав був на Московщину та на Білорусь на поміч Пе-

трові проти шведів. Моск. цар добре заправ на несправу укр. мас проти Мазепа: він наказав правосл. духовенству проклинати Мазепу як „єретика“, а у своїх маніфестах до укр. народу обіцяв усілякі полегкості селянам та простим козакам, обвинувачуючи Мазепу, що він, мовляв, проти волі царя обмежив їх права. Водночас моск. військо почало кривавий терор проти всіх дійсних та здогадних прихильників Мазепа та шведів. Все це довело до того, що укр. нар. маси дезорієнтувалися й зосталися пасивні в війні, що велася на території України. Тільки Січ Запорозька прилучилася була до Мазепа. Моск. військо було сильніше за швед.-укр. армію й перемогло Карла XII та Мазепу під Полтавою 9. липня 1709. Мазепа з Карлом та з недовбитками швед.-укр. війська втекли в Туреччину, де в Бендерах Мазепа і вмер у VIII 1709.

Укр. коз. старшина, що вимандрувала з Мазепою, вибрала на гетьм. уряд кол. ген. писаря Пилипа Орлика (1710-17). Конституція України, ухвалена на цих виборах у Бендерах, мала обмежувати самовладу гетьмана й забезпечувати участь коз. стану в управі державою через делегатів від полків та Запорозжя, які мали б право збиратися тричі на рік на військ. ради. В конституції зазначувало також, що укр. влада не повинна утискати простого народу. Орликова конституція з 5. IV. 1710 виявилася, що коз. старшина зрозуміла добре сусп. причини нещастя України в боротьбі з Московією. Орлик аж до своєї смерті 1742 перебував на еміграції в Швеції, Туреччині, Австрії й докладав усіх зусиль до того, щоб змобілізувати зах.-європ. держави й Туреччину на війну проти Московщини. Але його планів не здійснилися. Довгий час на його боці був кіш Запорозький, що після руїни Січі москалями 1709 перебував під протекцією крим. хана в Олешках. І співчуття мас на гетьманщині, пригноблених Московією, було на боці Орлика.

Цар Петро звелів іде в XI 1708 скликати коз. Раду до Глухова, й там вибрано на гетьм. уряд замість Мазепа, що перейшов був до шведів, старого полк. І в а н а С к о р о п а д с ь к о г о (1708-22). Після перемоги під Полтавою моск. цар поведився на Гетьманщині, як у завойованій країні. Скоропадський мусів виконувати всі накази моск. уряду. Маєстности тих коз. старшин, що пішли з Мазепою, цар казав пороздавати тим укр. старшинам, що зосталися на Україні вірні цареві та моск. вельможам. Родина „мазепинців“, що виїхала на еміграцію, виселено на Московщину, їх дітей виховувано в моск. дусі, ворожим до всього українського. По волі й по неволі багато низ. укр. культ. діячів, особливо ж дух. осіб, виїхало на Московщину, де вони були теоретиками для „освіченого абсолютизму“ рос. царів і посіяли культури й поступу. Після полтавської перемоги цар

Петро I звелів поставити на Гетьманщині кілька рос. полків, мовби для охорони України від „зрадників“. Укр. коз. полки моск. уряд посилав у далекі походи й на землях роботи в півні. країні Росії. Москва свідомо нищила фіз. й матеріальну силу укр. козацтва, яке відбувало ці походи й „канальські роботи“ своїм коштом і масами гинуло в тяжких умовах життя далеко від України. За гетьманування Скоропадського моск. уряд ще більш обкривав автономні права України.

Ворожнеча селянства та простого козацтва проти старшинства, ворожнеча, що її підтримувала Москва, — дала змогу моск. урядові почати ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Цар Петро I звелів (1722) завести при гетьмані тав. „Малорос. Колегію“, що складалася з 6 моск. офіцерів, і віддав її судову, адмін. й фінансову владу на Гетьманщині. Після смерті Скоропадського (1722) гетьм. уряд із наказу рос. уряду зовсім скасовано. На уряді укр. полковників Москва призначала росіян, податки з України йшли в цар. скарбницю (до 1723. р. Україна фінансово була цілком незалежна). Всі ці зміни рос. уряд робив начебто для охорони укр. „деспотичного народу“ перед утисками коз. старшини. Насправді ж, коли наказний гетьм. П а в л о П о л у б о т о к (1722-24) спробував завести на Україні судову реформу, що давала гарантії охорони прав козацтва та селянства, то петербурзький уряд був цим недоволений, бо ж його мета була через безладдя на Гетьманщині ще дужче пересварити поодинокі стани поміж собою й таким способом „Малу Росію вати в руки“. Полуботок та ін. укр. старшини, що домогалися повороту автономних прав України, цар Петро звелів у Петербурзі заарештувати (1724).

Смерть царя Петра (1725) трохи пригальмувала справу цілковитої ліквідації автономії України. Готуючись до війни з Туреччиною й бажаючи якось утихомирити українців (у Туреччині перебував тоді Орлик і він переговори з Францією та запорожцями), рос. уряд царя Петра II дозволив (1727) на вибір нового гетьмана; вибрано ним рос. кандидата, мірогородського полк. Д а н и л а А п о с т о л а (1727-34). „Малорос. Колегія“ скасовано. Затверджена 1728 конституція Гетьманщини (тав. „Ръшительные пункты“) значно обмежувала укр. автономію: в ген. суд входили росіяни, призначували рос. урядом, для фінансових справ призначувалося поряд із українським російського підскарбій. Січ Запорозька, що вернулася 1734 зпід тат. протекції на Запорозжя, з волі рос. уряду підлягала рос. команді, не укр. гетьманові.

По смерті Апостола (1734) не дозволено на вибір гетьмана, а призначено колегію з українців та росіян із необмеженою владою президента, російчина, призначеного

рос. урядом. Зовсім випадково, а волі царниці Єлисавети, що була тайно повинчана з українцем Олексієм Розумовським і пішла назустріч проханням укр. коз. старшини, гетьм. уряд відновлено 1750, гетьманом став брат царининого фаворита Кирило Розумовський. За Розумовського з його вел. виливом гетьм. Україна трохи відпочила від рос. утисків. Між ін. тоді впорядковано судовий устрій на основі лит. статутів та укр. значячого права. Але 1764 р. гетьм. уряд на Україні остаточно скасувала Катерина II. під приводом, що, мовляв, прихильники гетьм. Розумовського хотіли подати до царині петицію, щоб гетьм. уряд залишався nadalі в роді Розумовських. Гетьмана примушено зректися уряду, при чім за послешність йому подаровано на власність величезні маєтності на Гетьманщині, винагороджено матеріально й укр. старшину за втрату політ. прав. Нова „Малоросійська Колегія“, під головуванням рос. ген. Румянцева, запровадила централістичний курс політики. Та хоч укр. людність була прията і стероризована Румянцевим, при виборах до комісії (1767) для укладу нових законів, Україна доручала своїм послам, щоб відстоювали автономні права укр. народу на основі трактатів і договірних статей Б. Хмельницького. Це був, мабуть, останній одиодушний протест України проти моск. централістичної політики. Рос. уряд винищував опозицію на Україні, задовольнюючи станові інтереси вищої старшинської верстви копитом селянства та простого козацтва. Укр. селян, що мали перше право переходу від одного землевласника до другого, зривано в безправність з рос. селянами-кріпаками. 1775 Москва скасувала Січ Запорозьку, що перешкаджала своїм устроєм економ. і політ. плывам рос. уряду, і звеліла аруйнувати ту Січ, що існувала на Запорозжі від 1734 після повороту з кримської території. Вже раніш на запорозьких землях оселявано колоністів із Гетьманщини, а Росії, а то й приходив із Сербії. І землі запорозькі після аруйнування Запорозжя породаровувано, адебільшого, рос. вельможам.

Після аруйнування Січі кілька тисяч запорозців вимандрувало на тур. територію, де вони заснували нову Січ на островах гирла Дунаю. Щоб відвернути коз. запорозців від утечі в Туреччину, рос. уряд покликав до життя нове „Чорноморське військо“ і приділив йому землі над річкою Кубанню. Вже в XIX в., 1828. р. вел. частина задунайських запорозців покинула Туреччину й вернулася на Україну. Ця частина запорозців, під ім. „Лозовського війська“, існувала до 1860, після чого це військо прилучено до Кубинського коз. війська.

На Гетьманщині 1781, на Слобідській Україні та на Степовій Україні ще перед тим заведено рос. адмін. устрій. Коз. вій-

сько перетворено на карабінерські полки на рос. зразок. Р. 1785 на підставі „жалованної грамоти дворянству“ Катерини II. вищу укр. коз. верству зрівняно в правах із рос. шляхтою, й устрій Гетьманської й Слобідської України приврівняно до устрою в рос. губерніях. Укр. інтелігентна верства (духовенство, коз. старшина), що за Петра I відограла вел. ролю в цивілізаційних реформах Росії (Т. Прокопович, С. Яворський і ін.), після уніфікації України з Росією ще більше пішла на рос. держ. службу. Ліквідація держ.-правної окремішності Гетьманщини сприяла асиміляції, помосковленню укр. вищої верстви. Правда, тут подекуди ще жила стара традиція, й навіть були спроби зацікавити чужі держави укр. справою (подорож Капніста до Берліну, 1791), але це були виступи одиниць, без ширшого сусп.-політ. впливу. На території Гетьманщини від ст. порядків залишилося до революції 1917 право Лит. Статуту, змінене і приладжене укр. правниками до укр. відносин.

Правобережна Україна, що була центром коз. руху за В. Хмельницького й за пізніших гетьманів, була довго ареною невпинної боротьби українців із Польщею, Московщиною та Кримом. Програму спустошення Правобережжя в союзі з Московщиною й Кримом намітив поль. коронний обозний Андрій Потоцький ще 1659. р., і за 20 років Руїни Правобережжя дійсно було спустошене, козацтво там зникло, крім околиць Києва, що належав до Гетьманщини. Хоч Самойлович „згоном“ 1679. р. переселив майже всю правобережну людність на Гетьманщину, але ці переселенці, як тільки була змога, перебиралися на свої старі місця. Договорами між Московщиною, Туреччиною та Польщею постановлено, що Правобережжя має бути незаселене, але поль. уряд не хотів відмовитися від такої багаті країни: в 80. рр. XVII в. почалася нова шир. колонізація Правобережжя, при чому Польща сама сприяла тут відродженню козащини, що зроста після соймового закону з р. 1685, коли відновлено козащину на Правобережжі. Посполиті селяни й козаки, яким загрозувала панщина на гетьманській Лівобережжі, переходили під прапори правобережних полковників — у Богуславі, в Корсуні та в Хвастові, де був провідником дуже популярний на Україні С. Гурко-Палій. Але ця віднова козащини не була бажана для поль. шляхти, бо укр. селяни „козачилися“, тямто, боячись повторення Хмельниччини, поль. сойм постановив скасувати козащину (1700). На це укр. козацтво, під проводом полк. Палія, відповіло повстанням проти Польщі, взяло Білу Церкву й Немирів. Хоч на Поділлі Польщі вдалося розбити козаків, але на Київщині „Паліївщина“ зосталась. Палій чорез гетьм. Мазепу просився під моск. владу, але цар Петро I, заінтере-

сований у добрих відносинах із Польщею, на це не згодився та ще й обіцяв полякам утихомирити Палія воєнною силою. Щоб не випустити цієї території згід свого впливу, Мазепа, будиши з військом на Правобережжі, підступом звелів заарештувати Палія як шіби швед. прихильника і прилучив до Гетьманщини Правобережжя до Дністра. Після Полтави (1709) новому гетьманові Скоропадському не пощастило вдержати Правобічну Україну під своєю владою. 1711 Петро I. відступив був її Туреччині, яка підтримувала Орлика. Але Польща виступила воєнною силою проти Орлика й захопила частину Правобережжя. Моск. уряд, щоб зміцнити свій союз із Польщею, віддав полякам усе Правобережжя, переселивши передтим силою укр. людність на Гетьманщину (1714).

Після знищення козащини на Правобережжі почалася нова колонізація. Поль. шляхта, діставши незаселені простори, переманювала селян із зах. частини укр. земель на „слобода“. Вже в середині XVIII в. ця територія була заселена, й тут відновлювалася госп. й соціальна залежність (панщина) селянства від панів-землевласників, як це було на Лівобережжі. Правда, до розділу Польщі й переходу цих земель під рос. панування, панщина тут не була тяжка.

Проти поль.-шляхетських порядків на Правобережжі в XVIII в. нероз починалися сильні нар. рухи, відомі під назвою „гайдамаччини“. Гайдамацькі напади й повстання мали рел. забарвлення, наскільки боротьба йшла і проти унії, накідуваної поль. владою. Гайдамацькі відділи мали для себе поміч у Запорозькій Січі, відкіль нероз виходили і провідники цих рухів. Політ. свідомість провідників гайдамацького руху була невисока: вони покладали надію на рос. допомогу проти Польщі й вірили, що рос. царі прихильні простому народові „благочестивої віри“. Але вже перше більше повстання гайдамаків 1734 під проводом Верлана, повстання, що охопило було Брацлавщину, Поділля, частоти Галичину та Волинь, — розбили спільними силами моск.-поль. війська. Новий гайдамацький рух 1750. р. охопив був Брацлавщину й Київщину, але це повстання не вдержалося в організованих формах і занепадо. Повстання 1768. р. відоме під назвою „Коліївщини“, під проводом запорожця Максима Залізняка та Івана Гонти, сотника уманських козаків пана Потоцького, теж пішло за надіями на рос. допомогу. Але коли поль. уряд звернувся до Росії з проханням послати військо для здушення гайдамацького повстання, то царське військо радо взяло участь у кривавій розправі над гайдамаками.

Так із кінцем XVIII в. козащина з її рухом до утворення власної укр. держави занепадо. Укр. шляхта та вища коз. верства на Лівобережжі москочилилась, на

Правобережжі та на зах. землях — польщилась; цей процес зачепив і укр. міщанство. Екон. політика моск. уряду, особливо за царя Петра I, зруйнувала торгівлю і промисел на Україні: заборона укр. лівобережним купцям торгувати з зах. Європою через Данціґ і Шлезьк, наказ направляти укр. продукти через моск. територію й через рос. порти над Балтійським і над Білим морем; моск. воєнство на Україні торгувало, не платячи податків, зате укр. міщанство було придушене податками. На Правобережжі міста захопив поль. та жид. елемент, укр. народ став скрізь народом „хлопів та повів“ з тим іше обмеженням, що на Лівобережжі, а після розділу Польщі й на Правобережжі, правосл. церква була помосковлена, — укр. народ повернуто в „історичну націю“. Від рев. укр. руху в XVII в. в народі zostалися живі традиції про вільну козаччину. Ці традиції та ідеалізація козаччини виявили себе аж у XIX в. у зв'язку з заг. пробудом „історичних народів“ під впливом вел. фр. революції та тих подій, що впливали з неї в цілій Європі.

Сусп.-політ. устрій коз. України в добу держ. й автономного існування Гетьманщини виробився поволі. Коли впала поль.-шляхетська адміністрація на Наддніпрянщині, на деякий час зникло було вел. панське землеволодіння. Вся земля, згідно з тодішнім поглядом, стала „спільна“. Коз. уряд на чолі з гетьманом, мав право розпоряджатися цим нап. земельним фондом: гетьманськими універсалами укр. уряд затверджував володіння землею монастирям та тій правосл. шляхті, що служила в Війську Запорозьким, крім того наділяв заслуженим у війську особам землі „до ласки нашої військової“, отже до того часу, поки вони виконували уряд. Це була начебто плата натурою за військ. службу; наскільки на тих землях жили селяни, то гетьм. уряд наказував, щоб вони віддавали новим державцям землі „послушенство“, пр. десятину врожаю; насправді ці повинності поселитих були менші, а то й довгий час не було їх ніяких, бо в воєнний час укр. уряд потребував війська й охоче записував селян у козаки.

Після перемоги рев. на Україні, коз. стан узяв адмін. владу у свої руки й над не-козаками, над міщанами й селянами. На чолі держави стояв гетьман якого, згідно з дем.-респ. традицією, вибирало коз. військо на військовій раді. В принципі гетьмана могла скинути нова військ. рада й встановити нового. Зокрема Січ Запорозька вважала себе за „столицю“ України і претендувала на право вибирати гетьманів. Уже Б. Хмельницький уникав збирати військ. коз. ради і правив державою в порозумінні з тісним колом тзв. ген. старшини — штабом коз. війська, куди нале-

жали ген. осаул, ген. писар, ген. обозний, себто начальник артилерії, ген. суддя. В подвійних полках, на які була розділена територія коз. України, були полк. судді, писарі й т. д., як виборні урядовці, виборні сотники в сотнях, — найменших адмін. одиницях, на які ділився полк. Центр. влада намагалася усунути цей виборний принцип, призначала полковників по своїй волі, полковники собі призначали сотників. Згодом полковники, не без допомоги моск. політики, що хотіла ослабити владу центр. укр. уряду, адобули собі значну самостійність супроти гетьмана та ген. старшини. Гетьман у потребі скликав раду старшин, куди належали й ген. старшини, й полковники та впливові в війську особи, це тзв. „значні військ. товариші“. Рада старшин відсувала ролю військ. коз. ради на задній план і була виразницею інтересів коз. аристократії — „значних“. З цими інтересами панівної старшинської класи мусів числитися й гетьман, що доходив свого уряду, здебільшого, завдяки підтримці цієї зможної й політично впливової верстви. Отак первісну коз. демократію заступила олігархія службової коз. вищої верстви. Через те, що відсунено коз. маси від впливу на держ. справи, постійно повставала опозиція коз. „черні“ проти „значних“, з якої користала Москва, щоб зліквідувати укр. автономний устрій. Підтримуючи „значних“ проти коз. низів, Москва водночас страшилася старшин бунтом „черні“ й так зуміла підпорядкувати собі вищу коз. верству та ваяла гетьманську Україну у свої руки.

Ще за Самойловича були спроби зміцнити старшинську службу аристократію, записуючи снів полковників, ген. старшин і т. д. — до „бунчука“ (штаб гетьмана) як „бунчукових товаришів“, у полках — до „значка“ (штаб полку) як „товаришів значкових“. За Мазепи ця старшинська верства набрала ще більшої ваги на Гетьманщині. Старшина коз. мала часто змогу передавати свої службові, тзв. рангові маєстности від батька до сина. І це був початок приласнованню держ. маєстностей полковниками та ін. старшинами. Аристократичні тенденції коз. старшини зустрічали раз-у-раз опозицію в Січі Запорозькій, що була завісіда „державою в державі“.

Після повстання Хмельницького Січ утратила була свій вплив у нар. масах, але за пізніших гетьманів запорозькі козаки часто рішали долю укр. політики. Та тільки устрій Січі, з її випадковим складом рад і їх постанов, не сприяв утворенню послідовної політ. лінії й у внутрішніх справах України, і в закорд. відносинах. Так бачимо, як Січ у найтрагічнішу добу Руїни, за гетьманування Дорощенка, підтримує проти цього „нейтраліста“ (по сучасному — самостійника) поль. прихильника Ханенка або кримського союзника Сухонія. Не мало було в Січі найвизначніших надій на моск. царя, що він, мовляв,

проти коз. старшини на Гетьманщині справе „черні“.

Після повороту з Криму на старі місця (1734) Запорозжя перебувало в стані оборони проти хліборобської культури та проти моск. адміністрації, що відривали землі з запорозьких „вольностей“. У самій Січі йде вперта боротьба заможної старшинської частини січовиків зі „смірою“ або „голотою“. Ця боротьба в рядах січового братства пояснюється класовим поділом запорожців, що зріє особливо за останнього кошового П е т р а К а л ь и н ш е в с ь к о г о, коли Запорозжя швидко почало переходити від скотарства до хліборобства. Як на Гетьманщині, і в Січі старшинська верства зверталася по допомогу до моск. адміністрації й цим підпорядковувала Січ під впливом моск. політики. Після руїни Січі на землях запорозького козацтва поширилось панське право з кріпацтвом, як і на всіх ін. укр. територіях.

Так на Україні через внутр. та зовн. перешкоди зникли зародки демократії, хоч і примітивного устрою, що були в козацчині. Щодо міщан, то вони подекуди затримали були свій автономний устрій (магдебурзьке право), який мали ще з часів польських, але, здебільшого, musiли підлягати коз., пізніше моск. адміністрації. Не останню роль в ослабленні укр. міщанства, цього носія торговельної й промислової діяльності, відіграла політика рос. уряду, який послідовно руйнував Україну економічно й не допускав безпосередніх зносин укр. купців з зах.-європ. ринками.

Література: гл. Україна: Історіографія. П. Феденко.

Надніпрянщина XIX в. до 1914 р. З кін. XVIII в., після розділу Польщі, гол. частина укр. земель опинилася в межах рос. держави. Спершу, аж до поль. повстання 1830 р., рос. уряд не звертав уваги на „руський“ (селянський та міщанський) елемент на Правобережжі й дав змогу поль. шляхті ще більше прискорити темпо польонізації недобитків укр. шляхти й міщанства. З підсиленням польонізації освічених шарів на Правобережжі та русифікації на Гетьманщині й у Степовій Україні йшли в парі збільшення екон. вивазку селянства панщиною й заг. культ. занепад ширших мас укр. людності. Шляхта (дворянство) на Україні, агідно з загально-європ. модою тих часів, бачила для себе вигоду в тім, що вона не тільки соці. становищем, але й мовою різнилася від укр. простолюду. Були, правда, й між спольщеною шляхтою на Правобережжій України, й між помосковленою укр. коз. старшиною на Лівобережжі такі, що з певним ставилися до минулого своєї батьківщини, України, але Україна була тоді вже в їх очах лише частиною „ширшої батьківщини“ Польщі, чи Росії. Тимто Україна, позбавлена своїх вищ. культ. верств

суспільства, не могла себе політично виявити підчас вел. небезпеки для рос. держави 1812, коли фр. війська з Наполеоном I узяло було Москву, й Росії загрожувала небезпека розділу. Були, правда, на Україні подекуди поміж укр. поміщиками симпатії до рев. Франції, головн. ж поміж селянством і міщанством, за скасування панщини та привілеїв шляхти у Франції, але ця прихильність не набрала форм свідомої й організованої акції. Навпаки, коли рос. уряд проголосив був мобілізацію козацтва на Україні проти Наполеона, то до цього війська пішло багато добровольців.

Укр. нац. опозиція того часу мала замкнутий дворянський характер. Укр. шляхта зверталася до минулих порядків автономної Гетьманщини, ідеалізувала їх, іноді в літ. формі протестувала проти рос. централізму. В I. чвертині XIX в. бували спроби утворити тайні політ. організації, як „Малорос. общество“, всякі масонські ложі, тощо. Вплив фр. революції та війни з Наполеоном позначився в тому, що в тайних політ. товариствах Росії розвивали рев. програми з метою усунути самодержавний режим та завести реп. устрій. Зокрема поль. революціонери, борючися за віднову іст. Польщі, розвивали ідеї всеслов. федерації. Ці ідеї знайшли ґрунт і на Україні. Так, 1823 р. повстало на Волині „Общество соединенныхъ славянъ“, що складалося з офіцерської молоді укр. походження тих рос. полків, які стояли на Україні. „Об'єднані слов'яни“ були найрадикальніші у своїй програмі та в своїй рев. виступах підчас руху тав. декабристів. У „правилах“ цієї організації, неупереч аристократичним тенденціям іт. декабристів, було таке бажання: „старайся розвинути всі свої забобони, гол. щодо різниці станів, і станеш людиною, коли почнеш бачити людину і в твоїм суді. Не бажай мати невільника, коли сам не хочеш бути невільником... Об'єднайся з своїми братами, від яких тебе відірвала невідомість твоїх предків“. Між цими незможними дворянами-старшинами рос. армії зростала опозиція й рев. настроїв супроти царського режиму через їх незавидне матеріальне й соціальне положення та під впливом зах.-європ. рев. ідей. Але й між вел. панською аристократією на Україні, іноді навіть не-укр. роду, з'явилася невдоволення на рос. централізм із причин е к о н о м і ч н и х.

Поль. повстання 1830-31 викликало на Україні сильний рух до заведення коз. війська для боротьби проти віднову іст. Польщі. Цьому справив і „малоросійський“ ген.-губернатор кн. Рєпнін-Волконський, який подав був цареві Миколі I. доповідь у цій справі. Але рос. реакція заданила ці спроби укр. автономістів: мобілізовані укр. коз. полки вислали на Кавказ, а самого кн. Рєпніна звільнено з посади ген.-губернатора. 1835 вийшла заборона називати Лі-

вобітку України „Малоросією“, бо й ця книж-
ня назва була для цілості рос. держави
небезпечна. До уніфікаційних спроб відно-
ситься і скасування унітської церкви на
Правобережжі 1839, при чім українців гр-
католиків часто повертали на православ'є
силою. Така політика привела до переходу
згодом багатьох українців унітів на римо-
католицизм і до спольщення. Щоб задо-
вольнити хоч трохи придулену панщиною
сел. масу на Правобережжі, кияв. губерна-
тор Бібіков робив спроби обмежити виписк
селів кріпаків і цим збудити в укр. селян-
стві прихильність до рос. влади. 1847 за-
ведено тзв. „інвентарні правила“, що да-
вали деякі полегкості для селівства. Але
у практиці ці „правила“ майже не здій-
снено.

З кінцем 30. рр. XIX в. Україна, особливо
Степова, почала грати визн. роль у збіж-
ній торгівлі з зах. Європою. Засівна площ-
ність зростала, і вже старі методи невіль-
ницької сел. праці перешкаджали екон.
розвиткові, бо селяни-кріпаки не годилися
до праці машинами: для цього був вигід-
ніший вільний робітник-наймит. У 40. рр.
почався на Україні розвиток цукрової про-
мисловости, гол. на Правобережжі. Ідеї
зах.-європ. рев. руху приходять на Україну
й запалюють особливо студентську молоді
двох унів. на Україні — в Харкові та в Ки-
єві. Серед цих обставин виринуло на Укра-
їні „Кирило-Методієвське Братство“ в Києві,
що в ньому взяла участь такі люди, як:
Т. Шевченко, М. Костомарів, П. Куліш, М.
Гудак і ін. В ідеології цього братства ви-
разно виявився укр. месіанізм. У праці,
що вийшла з цього Братства („Книга Би-
тія укр. народу“) укр. народові приділено
привілейне місце в розвитку між слов. пле-
менами та поміж усіма народами світу.
Україна — це колиска волі для слов. на-
родів: „Лежить у могилі Україна, але не
вмерла. Во голос її, голос, що зван усею
Слов'янщиною на свободу і братство, розій-
шовся по світі слов'янському... і встане
Україна з своєї могили і знову озветься
до всіх братів своїх слов'ян, і почують
крик її, і встане Слов'янщина, і не по-
станеться ні царя, ні царевича, ні царівни,
ні князя, ні графа, ні герцога, ні пана, ні
боярину, ні кріпака, ні холопа, ні в Москов-
щині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії,
ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар. І Укра-
їна буде непідлеглою Річчю Посполитою в
Союзі Слов'янським. Тоді скажуть усі на-
роди, показуючи на те місто, де на карті
буде намальована Україна: от камінь, що
його злегковажили будівничі, і він став
в основу угла“. Київ, на погляд братчиків,
мав стати столицею всеосл. союзної дер-
жави. Це тайне т-во знищила цар. поліція,
членів заарештовано й покарано в'язницею
та засланням. Поява тайних рев. товариств
на Україні показувала, що в укр. суспіль-
стві того часу було невдоволення політ. та

соціальними відносинами рос. держави.
„Братчики“ знали фр. соц. теорії Сен-Сі-
мона, Фур'є й ін.

І в Росії, й особливо на Україні, перед
сел. реформою 1861 дуже поширилися були
повстання й непослух кріпаків супроти
панів та держ. адміністрації, що про-
бувала „усмирятн“ селів. У деяких місце-
востях України цей рух селянства йшов
за гаслами відносно козаччини, як пр. на
Київщині 1855. Щоб уникнути революції,
цар. уряд провів „визволення селів“, при
чому селяни не дістали стільки землі, скіль-
ки потребували, та й за ту, що їм царізно,
мусіли дорого заплатити.

Сел. реформа в 60. рр. XIX в. та деякі
політ. полегкості дали змогу на короткий
час вільніше виявитись укр. рухові. В Ки-
єві та ін. містах заведено недільні школи
для неписьменного люду, і в цих школах
роблено спробу вчити укр. мовою. З'явля-
ються вид книжок „для народу“ укр. мо-
вою. Місячник у Спб. „Основа“, що вихо-
див рос. та укр. мовами з участю старих
„братчиків“ Куліша, Костомарова й Шев-
ченка, став дух. центром тодішньої свідо-
мої України.

Визволення селів від панщини викликало
на деякий час невиндані ілюзії між рос.,
та ще більше між укр. провідниками
опозиційного та рев. руху. Сподівалися,
що Олександр II. піде далі у своїх реформах
і дасть політ. конституцію. Через те, пр.,
1862 у своїм „Відгуку з Києва“, надру-
кованім у Москві, провідні діячі укр. руху,
як П. Чубинський, В. Антонович, Т. Риль-
ський, П. Житецький і ін., осуджували
всену „політику“ та „політ. ідеї“ й заявляли,
що мета освічених українців — „дати змогу
народові просвітитися“. Авторі „Відгуку“
рішуче осуджували укр. держ. сепаратизм.

Не бракувало, правда, спроб із боку укр.
інтелігентної молоді порозумітися з поль-
щ. рев. революціонерами, що готували по-
встання проти Росії. Але в поль. руху пе-
ремогли консервативні поміщицькі елемен-
ти, що не визнавали права України на не-
залежність. Через те укр. „хлопомани“, на
чолі з В. Антоновичем, Т. Рильським та Б.
Познанським, рішуче виступили проти поль-
щ. повстання й гостро критикували займан-
ницькі пляни поляків. Невдача поль. по-
встання 1863 дала змогу рос. реакції при-
душити поль. рев. рух, а до того ще рос.
влада вдарила й по слабому укр. руху, за-
бороняючи укр. слово та проголошуючи
устама міністра Валуєва, що укр. мови „не
було, нема й не може бути“.

Сел. реформа 1861 незабаром виявила
себе з дуже невигідного боку для маси се-
лян-хліборобів. Поміж селянством зростало
безземелля, пролетаризація й павперизм.
Через те розвивалося невдоволення на селі.
Радикальна інтелігенція на Україні захо-
плювалася тодішніми соц. ідеями (Сев-
Сімон, Ф. Фур'є і ін.), сподіваючися прище-

пяти соціаліам на укр. ґрунті й без капіталістичної стадії екон. розвитку. Це тав. „народництво“, що йшло на Україну з Росії, де були тоді ще рештки перенесеного спільного володіння й користування землею („община“ — „мір“). Первісно „народництво“ було байдуже до політ. боротьби, вважаючи, що екон. реформи в напрямі до соціалізму можна буде здійснити незалежно від держ. ладу. Народники звернули гол. увагу на пропаґанду соц. ідей між селянством. Але незабаром утиски цар. влади переконали мрійників, що без політ. свободи організації має неможливу, і вони кинулись у другу крайність — у боротьбу з самодержавним режимом терористичними засобами. В діяльності видатних терористів укр. роду або походження із України (Желябов, Кибальчич, М. Ковалевська, Дебагорій-Мокрісвич, Д. Лизогуб та ін.) грала деяку роль й укр. нац. проблема. Ці діячі визнавали за потрібне живити укр. мову в рев. пропаґанді, а дехто навіть уважав, що майбутня рев. рос. конституанта буде лише „ліквідаційною комісією“ для рос. держави, бо, мовляв, кожний народ після повалення царату дістане повну нац. свободу (Желябов). Загально ж, маючи на увазі найближчу спільну мету — знищити абсолютним, українці, діячі найактивнішої терористичної партії „Народня Воля“ залишали нац. справу на боці. Це викликало справедливу критику з боку тих укр. політиків, які стояли твердо на укр. нац. ґрунті (Драгоманів, Антонович та ін.). Зріст укр. нац. руху на Наддніпрянщині, а ще більше страх перед ним, дав привід цар. владі тайним законом 18. V. 1876 заборонити українство зовсім. Ще передтим закрито „Під-зах. відділ рос. геогр. тов-а“ в Києві, де провідну роль грала вчені-українці. Указом 18. V. заборонено наук. й літ. праці укр. мовою, заборонено укр. театр, навіть укр. тексти до нот, наказано з посад на Україні усувати учителів із „українофільськими тенденціями“ й на їх місце назначити учителів рос. роду.

Цей курс на знищення українства збільшив рев. настрої поміж членами укр. нелегальних організацій (Громад) у Києві, в Одесі та в ін. м-ах. Зокрема кїв. Громада постановила вислати М. Драгоманова за кордон із дорученням протестувати перед культ. світом проти варварського нищення українства та видавати політ. орган укр. мовою. Орган „Громада“, який видавав у Женеві Драгоманів, а потім другий молодший член Громади, Подольський, не міг зосередити коло себе укр. громадян, і через поліційні перешкоди, що їх ставив рос. уряд, і через політ. негідності в думках поміж українцями на еміґрації й на Україні. Зіхвалення рев. тероризмом між укр. інтеліґентами підупало, особливо після вбивства царя Олександра II. 1/III. 1881. Під тиском реакції укр. „громадяни“ по-

чали покидати політ. діяльність і працювали майже виключно на культ. полі. Їм здавалася тепер політ. робота Драгоманова за кордоном не потрібною. Зате Драгоманів, навпаки, висував проти аполітичних українофілів-культуричників докази, що для здобуття культ. прав українці повинні брати активну участь у політ. боротьбі. З другого ж боку, проти рос. рев.-централістів він ставив вимогу найширшої перебудови рос. держави на федеративних підставах. Драгоманів доказував, що українці повинні створити свої самостійні політ. партії й не покладатися на ласку чужих партій. Зокрема зазначав, що пасивність укр. громадян-культуричників неминуче приведе до того, що укр. рев. молодь утікатиме в рос. політ. табір, що так і сталося. Археологія, нумізматика, фільологія на сторінках виданого тодішнім старшим укр. громадянством місячника „Кіевская Старина“ не задовольняла активних молодих людей, і вони йшли в ряди рос. рев. організацій та пропадали для укр. руху, русифікувалися. Автім русифікація йшла через школу, пресу, церкву. Русифікації укр. молоді сприяло ще й те, що рос. соц.-дем. партія звернула гол. увагу у своїй діяльності на міста, на промисловий осередок, де робітництво було рос. роду або значно помосковлене. Зокрема в 90. рр. XIX в. відбувався процес переселення мас кваліфікованого робітництва з Росії на Україну, хоч тимчасом сотні тисяч укр. спростаризованих селян мусіли виселятися в далекі країни за Волгу й Урал або в Америку. Через чужу школу укр. маси не могли здобути тех. підготовки на те, щоб знайти собі працю в індустрії, що швидким темпом виростала на Україні з допомогою закорд. капіталів.

А проте з кінцем XIX в. з'являються на Україні спроби заснувати укр. незалежні соц. організації (пр. соц.-дем. група з участю Ів. Степенка, Лесі Українки, Кавуна й ін. у Києві 1897). Але ж аж останнього року XIX в., 11/II. 1900 була заснована рев. укр. партія (РУП), яка була першою укр. активною політ. партією. Ця партія в своїй 1. брошурі, видавній у Львові „Самостійна Україна“, поставила ідеолом незалежну дем. Україну від Карпат аж до Кавказу. У своїй пропаґанді, зверненій до вбогого селянства та до робітництва, вона кликала до революції. ґрунт для рев. пропаґанди був на Україні сприятливий, бо саме напередомі XX в. безземелля й визиск землеволодівців дуже гнобили укр. сел. масу. Роль РУП, як виразниці настрою й бажань спростаризованих сел. мас, виявилась особливо підчас масових сел. розрухів на Лівобережній Україні 1902. р. Молоді партії доводилося протести значну теор. й організаційну працю для зміцнення своїх рядів. Нарешті світогляд партії став виразно марксистський, що й виявилось нааверх у переміні назви партії на соц.-дем. в 1905. Майже

одночасно з РУП повстала на Правобережжі укр. соц. партія (УСП), що пізніш (1903) злилася з РУП. Підчас революції 1905 зорганізувалися укр. радикально-дем. партія. 1902 р. повстала на Україні українська народна партія (УНП), напрямку націоналістичного, під проводом М. Міхноньського. УНП в час революції 1917 р. прийняла назву партії соціалістів-самостійників.

При розколі РУП (1905) з неї відділилася укр. соц. дем. „Спілка“, яка прилучилася до рос. соц.-демократії. Причиною розколу були різні погляди на нац. справу. Більшість РУП визнавала в принципі самостійність України, але з тактичних причин у своїй програмі ставила домагання нац. територіальної автономії. Зате ж укр. соц. дем. „Спілка“ визнавала змагання РУП до держ. самостійності й навіть до автономії за „затемнення класової свідомості укр. пролетаріату“ і ставила собі за завдання „помогти створенню сцентралізованої партії всієї Росії“. Вже трохи пізніш, після революції 1905, повстали на аразок рос. партії соціалістів-революціонерів, спадкоємців ідей „Народньої Воли“, й поодинокі групи укр. соц.-революціонерів (1907).

Вибори до І. рос. Держ. Думи (парламенту) 1906 виявили значне підсилення укр. політ. руху. З'явилася укр. преса, що обстоювала право України на автономію. В цій Думі утворилася була значна укр. фракція (до 50 послів), що ставила укр. проблему на денний порядок у політиці рос. держави. І на екон. політ з'явилися ознаки укр. відродження — в кооперації. По всій Україні продовжало домагання укр. школи. В Києві повстало Укр. Наук. Тов. просвітні т-ва („Просвіти“), й вид-ва книг укр. мовою поутворювалися були по всіх більших містах України. Але рос. уряд незабаром задушив паростки свободи. Реакція важким каменем лягла на весь укр. рух. Реакційний рос. націоналізм виявився й поміж рос. опозиційними елементами, яким укр. політ. і культ. рух здавався шкідливим партикуляризмом, що проти нього, мовляв, треба рішуче боротися без „двозначностей і без потурання“ (Струве). Спроби укр. селянства вирішити земельне питання рев. шляхом 1905-06 — залито кров'ю. Знов, як перед 1905, укр. політ. життя почало під реакційним обухом ховатися під землю. Ліберальні елементи укр. суспільства утворили були негалецьку організацію ТУП (тов. укр. поступовців) на чолі з проф. М. Грушевським, Б. Чикаленком та С. Єфремовим. Соціалісти, зорганізовані в УСДРП, мусіли знов, як і перед революцією 1905, перенести частину своїх видів на укр. землі під Австрією (органі партії „Праця“, „Робітник“, „Наш Голос“ друкувалися у Львові). Укр. соц.-дем. „Спілка“ при рос. соц.-демократії вже 1908 довсім занепала, арусифікувалася. Нарешті майже всі види. П діячі укр.

роду поверталися були до УСДРП.

А проте деякі полегкості для укр. друкованого слова в Росії дали змогу підтримувати періодичну пресу укр. мовою. Щоденник „Рада“, „Літ. Наук. Вістник“, „Давін“, „Укр. Хата“ (місячники), „Записки Укр. Наук. Т-ва“, тижневики — „Село“, „Маяк“ і ін., студентські журнали, екон. вид. („Комашня“), популярна література, й т. д., місячник рос. мовою в Москві „Українська Жизнь“ — всі ці факти були можливі тільки як безпосередній наслідок рев. здвигу 1905. Але цей навів-легальний укр. рух не мав сили й часу, щоб обхопити ширші нар. маси, не кажучи вже про помосковлену інтелігенцію. Міста і промислові центри на Україні залишалися під пануванням рос. культури, а рос. школа й надалі відривала укр. інтелігенцію від свого народу. Одночасно рос. уряд та реакційна рос. преса обвинувачували укр. рух у „австрофільстві“ та в „сепаратизмі“. Цар. Росія мала страх перед потенційною силою укр. руху. Політ. розвиток укр. руху в Галичині та на Буковині перед світовою війною був дуже небажаний для рос. уряду, й він дуже охоче прислухувався до голосів рос. „патріотів“ про прилучення „підяремної Русі“ (Галичини, Буковини й Закарпаття) під владу рос. цара. Це бажання знищити укр. рух у границях Австрії було одною з причин вступу царської Росії в війну з центр. державами. Україна з її природними багатствами була віддана джерелом вел. доходів для рос. держави. Зокрема тяжка вугільна та залізна промисловість (Донецчина, Кривий Ріг) цукрова промисловість, вис. розвинуте хліборобство на експорт і т. ін. були для рос. держави ласим шматком, якого ніякий рос. уряд не захоче добровільно випустити зі своїх рук.

Література: Драгоманов М., Шевченко, українофілі і соціалізм [Громада IV], Женева, 1879; Гермайзе О., Нариси з історії рев. руху на Україні, том I, Рев. Укр. Партія (РУП), Київ, 1926; Декабристи на Україні (збірник), Київ, 1926; Яворський М., Нариси з історії рев. боротьби на Україні, Харків, 1927. Крім цього гл. Україна: історіографія.

П. Феденко.

Наддніпрянщина від 1914 р. Світова війна 1914-18 у своїй початку відцувала, адава-лося, повну ліквідацію укр. нац. руху в кол. Росії. Зараз таки після проголошення війни заборонено всю укр. пресу, покасовано „Просвіти“, почалися арешти „малешників“. Для рос. уряду прийшов відповідний момент, щоб раз назавжди покінчити з українством. З приводу руйнації укр. культ. та екон. установ рос. окупаційною владою в Галичині між укр. громадянством на Наддніпрянщині повстало вел. обурення. Загально були поширені настрої ворожі до царської

Росії. Але не було особливих надій на поміч центр. держав, хоч між старшим громадянством та між студ. молоддю були групи, що слючували „Союзної визволення України“, утвореною з початком війни (4. VII. 1914) українцями-емігрантами в Австрії.

На Україну лигав год. тигар війни, бо вона була безпосередньо зачеплена воєнними подіями. Рос. держава не могла виконати завдань війни. Що далі тривала війна, то ставало ясніше, що царський режим пережив себе. Діяльність рев. організацій мала чимраз більший успіх між робітництвом, інтелігенцією та воїнством. На Україні вели підземну роботу укр. соц.-дем. організації (Київ, Харків, Катеринослав), існували укр. соц.-дем. організації в Сиб. і в Москві між робітниками-українцями та в війську. Були спроби видати легально укр. пресу на Україні або в Росії, але ці спроби задавила цар. адміністрація. Показником зросту рев. настроїв серед укр. пролетаріату був процес проти членів організації УСДРП в Катеринославі (І. Романченко, П. Шукан, І. Вирва та ін.) за протидерж. діяльність і за пропаганду проти війни. За світової війни в Києві почала активно працювати, головню поміж студентами, група укр. соц.-революціонерів (орган „Боротьба“, видаваний нелегально). Була поміж свідомими українцями невелика група (УНП) під проводом М. Міхновського, що в часі світової війни й передтим намагалася вийти в порозуміння з царським урядом, заявляючи про свою повну лояльність до царської Росії й осуджуючи „сепаратизм“. Здебільша ж. групи свідомого українства обмежувалися легальними можливостями впливу свого нац. обличчя, влаштовуючи укр. шпиталі для ранених воїнків, концерти, літ. сходни і т. п. Не припинило своєї політ. діяльності, в формах сучасно нелегальних, і Т-во укр. поступовців. На дичів ТУП-у посилювалися переслідування з самого початку війни. М. Грушевського, тодішнього провідника ТУП-у, царська адміністрація негайно після його повороту з Австрії заклала в Сімбірськ над Волгою.

В такому неспідготованому стані захопила Україну безрезнева революція 1917: по селах незорганізована й неспідома хліборобська маса, по містах часто рос. або ж значно помосковлене робітництво, буржуазія виключно рос. або аросійщина жидівська, поміщицька класа, з вибитком одиниць (Б. Чакаленко, В. Леонтович, Шемети та ін.), признавалася до рос. або до поль. національності, правосл. духовенство у своїй масі теж було вороже до укр. політ. й культ. руху; залишався тільки непомітний прошарок укр. інтелігенції.

Подих свободи оживив приспану енергію укр. народу. Уже в середині III. 1917 повсталала в Києві Укр. Центр. Рада, складена з делегатів від укр. політ. партій, від економ., освітніх і ставових організацій. Вона ста-

вила собі за завдання, в порозумінні з рос. урядом та з рос. рев. демократією, перевести в життя нац.-територіальну автономію України, себто, не відділяючись від дем. Росії, забезпечити Україні зняширшій нац.-політ. права в межах відновленої революцією рос. держави. Але вже на початку своєї діяльності Центр. Рада зустріла перешкоди від росіян. Вона хотіла бути представницею всієї України, але ж по містах у робітничих і воєнних радах (совєстах) та по всяких „громадських комітетах“ панували рос. та жид. русофільські партії, які не бажали числитися з укр. рухом і дивилися на Україну як на звичайну рос. провінцію. Підозрюючи Центр. Раду в „сепаратизмі“, провідники рос. рев. демократії загрожували навіть розігнати цю установу військ. силою.

17-21. IV. 1917 відбувався в Києві Всеукр. Нац. Конгрес, скликаний Центр. Радою на те, щоб підсилити свій склад новими людьми, представниками всієї України. Цей конгрес зробив перевибори Центр. Ради, головою якої від самого початку був М. Грушевський. Центр. Рада пробувала завести негайно автономію України, зверталася через своїх делегатів по згоду до Тимчасового рос. уряду, але ця згода не дав. Таксамо він ставився і проти укр. домагань наділяти українців-воїнків із рос. армії в окремі укр. частини. У відповідь на ці заборони Центр. Рада, доповнена делегатами від усеукр. сел. та військ. з'їздів, видала 23. VI. I. універсал, де проголосила: „Одинні самі будемо творити наше життя“. Згідно з цим проголошенням, Центр. Рада утворила Ген. Секретаріат, як свій виконавчий орган для переведення в життя автономного устрою України. Це абстентажно рос. уряд, він мусів визнавати Центр. Раду, доповнену делегатами нац. меншостей на Україні (росіян, жидів, поляків), та її Ген. Секретаріат за ті органи, через які рос. уряд мав би надавати зносини з укр. населенням. — Ген. Секретаріат ставав найвищим красивим органом управи на Україні. З приводу цього компромісу між Україною та Росією видало II. універсал Центр. Ради 16. VII. 1917. Але незабаром рос. уряд відкликав свої уступки, звуживши своєю „Тимчасовою інструкцією“ з 17. VIII. територію автономної України 5 губерніями (Київщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина) з огляду на наступ реакційних рос. сил (постаната ген. Корнілова в VIII. 1917) Центр. Рада мусіла прийняти цю „тимчасову інструкцію“ в надії, що дальший розвиток рев. подій дасть українцям змогу свої права і здобутки поширити. 14. IX. рос. уряд затвердив Ген. Секретаріат: голова — В. Виниченко (секретар для внутр. справ), секретар освіти — І. Стещенко, фінансів — М. Тугая-Барановський, хліборобства — М. Савченко-Більський, для справ міжнац. — О. Шульган, для контролі — А. Зарубін, ген.

писар — О. Лотоцький. Ген. військ. комітет, утворений Центр. Радою для організації укр. армії, далі вів свою діяльність способом нелегальним і ватакується при творенні укр. армії на значні перешкоди рос. елементів.

Рев. події в Росії прискорили розвиток укр. політ. руху. Коли рос. рев. демократія й не думала сповняти нац. домагань України, й рос. уряд нерішуче виступав у справі земельної реформи та в справі ліквідації війни, Центр. Рада не мала причини жалувати упадку режиму Керенського; ще більше: в укр. соц. партіях Центр. Ради були симпатії до боротьби рос. больш. партії за владу в Росії. Адже ж більшовики проголошували, що вони послідовно здійснять дем. принципи, а їх провідник Ленін у своїх писаних виступах надавав Україні на відділення від Росії. Больш. революція 7. XI. 1917 в Росії майже не зачепила України. Тут влада перейшла без довгої боротьби до рук Центр. Ради та П. Ген. Секретаріату. Поміж різнонац. робітництвом на Україні больш. партія не мала вел. впливу, тимто вона мусіла на деякий час привиритися з фактом проголошення Укр. Нар. Республіки (20. XI. 1917) в федеративному зв'язку з рос. та ін. народами кол. рос. імперії. Але ж ця партія й не думала відмовитися від України і ждала тільки зручного моменту, щоб силою задупити молоду укр. республіку. В цій боротьбі між больш. диктатурою та укр. демократією Центр. Рада мала активну допомогу рос. та жид. соц. партій. У виборах до всерос. конституанти (XI. 1917), в яких узяла участь і Україна, больш. партія на Україні зібрала ледве 10% голосів, а $\frac{1}{2}$ всіх голосів зібрав блок укр. соц.-дем., Сел. Спільн. та соц. рев. Проти замахів рос. больш. партії захопити у свої руки владу на Україні між укр. партіями утворився єдиний фронт. Щоб його розбити, больш. партія партія скликала була в XII 1917. р. всеукр. з'їзд рад у Києві. Та цей з'їзд, на якому зібралось до 2.500 осіб, висловив довір'я Центр. Раді. Саме підчас цього з'їзду рос. соціт. уряд прислав був ультимат Центр. Раді, щоб укр. уряд не дозволив донським козакам переходити через укр. територію, та щоб укр. влада не роззбройовувала больш. „червоної гвардії“ на Україні. Цих вимог Центр. Рада не могла й не хотіла виконувати, та ще заборонила вивозити харчові продукти з України в Росію. Почалась війна, 60 больш. партії, членів квіт. з'їзду рад, переїхало в Харків і там проголосило себе за „укр. уряд“. Іменем цього „уряду“ рос. військ. відділ, що прийшли були з Росії під проводом Антонова, почали наступ на Київ, хоч самі больш. організації домагалися від нього, щоб він з уваги на „особливу ситуацію на Україні в зв'язку з нац. питанням“ не починав війни з Центр. Радою. Проти больш. „Нар. Секретаріату“, утвореного в

Харкові для боротьби з Центр. Радою, була й більшість рос. больш. організацій на Україні — вони не хотіли й чути про яку-будь укр. владу, хоч би й соцітську, бажаючи піддати безпосередньо урядові Леніна.

Похід моск. „червоної гвардії“ на Україну мав ошошу причину в тім, що больш. Росія хотіла захопити у свої руки матеріальні багатства України, гол. хлібні продукти, та тут військ. натикалося на опір навіть місцевих больш. організацій на Україні.

З кінцем XII. 1917 на Україні відбулися вибори до укр. Установчих Зборів, що дали укр. партіям вел. перемогу над больш. партіями. У своїх деклараціях та в законодавстві Центр. Рада рішуче йшла на ліквідацію поміщицької земельної власності й задовольнила інтереси роб. класів. Але укр. маси, втомлені світовою війною, не спромоглися підтримати свою нац. владу проти збройного нападу рос. больш. війська. Даремні були заклики укр. уряду до укр. мас, щоб йшли на оборону своєї свободи проти моск. нападу — так пометилася на укр. руху стара царська неволя, яка не дала змоги укр. народові через школу й організацію прийти до політ. свідомості.

Загрожена больш. військом Центр. Рада проголосила 22. I. 1918 самостійність Укр. Нар. Республіки. Та через кілька днів вона з невеличкими частинами свого війська мусіла відступити з Києва на захід; 9. II. 1918 в Бересті підписано мирний договір між уповноваженими України та центр. держав. За згодою укр. влади військ. впливом на укр. територію, щоб допомогти Раді в боротьбі проти рос. червоної гвардії. Короткий період панування больш. війська на Україні, кривавий терор, окрема проти укр. інтелігенції та свідоміших робітників і селян, нарешті безцеремонне грабування й вивіз харчових продуктів та товарів із України на Московщину — все це викликало велике обурення мас. Робітництво всіх національностей України поставилося взагалі до больш. диктатури вороже або байдуже й зовсім не виявляло охоти обороняти цю владу. Укр. селянство й робітництво у своїх організаціях „Вільного Козацтва“ збройно виступало проти моск. війська, яке було того переконання, що все українське треба нищити, бо, мовляв, „інтернаціоналіст не може бути українцем, а тільки росіянином“.

Поворот Центр. Ради на Україну разом із військом примусив больш. партію в Бересті, на з'їзді рад у Катеринославі, проголосити з тактичних мотивів — „самостійність сов. укр. республіки“. Була навіть постановка „Нар. Секретаріату“ тої республіки припинити війну з Центр. Радою і прийняти всі умови берестейського миру з центр. державами. Але вже в квітні цей „сов. уряд України“ був розв'язаний у Таганрозі. Тут такі провідники больш. організації на У-

країні рішала утворити самостійну „ком. партію більшовиків України“. Центр. Рада, спираючись на військ. допомогу центр. держав, поширила свою владу майже на всю Україну, укр. частини захопили Були і Крим. Але що Центр. Рада стояла за ліквідацію вел. земельної власності на Україні, виник між укр. владою та поміщицькою класою, яку піддержувала ще Німеччина, — конфлікт: 29. IV. 1918 з'їзд „хліборобів-власників“ проголосив ген. П. Скоропадського за гетьмана України. Центр. Рада розпалося нім. військом.

Влада на Україні перейшла в руки представників поміщицької класи й вел. буржуазії, чужої й часто ворожої укр. нац. рухові. В державному апараті за нової влади вирішну роль гнали рос. реакційні елементи, стара рос. бюрократія, імпортвана з Московщини. На укр. території йшла організація частин для армії Денікіна, „астраханської армії“, тощо, лише для організації укр. нац. війська майже нічого не робилося. В урядах панувала рос. мова, в'язниці були переповнені укр. робітниками й селянами. Жорстока розправа всяких „каральних відділів“ над укр. селянством, що поділило було між себе панську землю, викликала в масах страшенну ненависть проти гетьманського режиму. Цим полегшалося, що Скоропадський іше передтим, як захитався нім. зах. фронт у війні з державами Антанти, почав шукати підтримки своєї влади в рос. реакційних генералів і, сподіваючись допомоги рос. „білого“ війська, проголосив 14. XI. 1918 акт федерації з Росією. Відповіддю на цю навіть формальну ліквідацію незалежності України було повстання Директорії Укр. Нар. Республіки. Директорію вибрав Укр. Нац. Союз, а першу військ. силу для неї дали Січові Стрільці, яким пощастило втримати свою організацію під владою Скоропадського. Скоропадського обороняло рос. військом в самім Києві та нім. полки. З від'їздом німців із України рос. білогвардійські частини в Києві аліквідувало укр. військом.

Перед респ. укр. владою, після усунення Скоропадського, стояли велетенні внутр. та зовн. труднощі. В часах панування реакції за гетьм. уряду в укр. масах зросли симпатії до більшовиків, які зручно вели свою агітацію на Україні. Більшовики ширяли між укр. селянством та робітництвом недовір'я до укр. політ. партій, доказуючи, що режим Скоропадського — це наслідок політики Центр. Ради, яка „привезла німців“. Тимто хоч на поклик Директорії проти влади Скоропадського пішли сотні тисяч селян і робітників, але вони тепер у великій мірі спочували більш. гаслам сов. влади й диктатури. Значні частини повстанської армії, на чолі з от. Григорієм, Махном та Зеленим, проголосили свою прихильність до сов. влади. Знаючи про ці настрої, деякі члени укр. уряду (Винниченко, Шаповал, В. Ма-

зуренко й ін.) пропонували проголосити Україну сов. республікою й вибити ґрунт під рос. більш. пропагандою на Україні. У рядах укр. соц. партій, що мали тоді провід у уряді УНР, було хитання, що довело до розколу цих партій: УСДРП відділялася тав. „фракція незалежних соц.-демократів“, що стали на сов. платформу (1. 1919), укр. партія соціалістів революціонерів прийняла рад. платформу, на основі тав. „трудового принципу“. В січні в Києві відбувся „Трудовий Конгрес“, що висловився за скликання парламенту України на основі заг. виборчого права. Цей конгрес, у якому взяли участь і делегати Зах. Области УНР, проголосив 22. I. 1919 алуку укр. земель. Конгрес висловився проти всякої диктатури.

Як тільки Директорія почала була повстання проти Скоропадського, в Москві повстав „уряд укр. робітників і селян“, на чолі з Ю. Пятаковим, і він рушив із рос. військом на завоювання України. В XI. 1918 в укр. містах над Чорним морем (Одеса, Миколаїв, Херсон) з'явилися десанти армії держав Антанти, що підтримували рос. добровольців проти укр. руху. Щоб не допустити до окупації України державами Антанти, укр. військ. відділи, спільно з більш. частинами, почали наступ на ці десанти і в III. 1919 примусили французів та греків тікати з України (отаман Григорій).

Директорія УНР мусіла залишити Київ 4. II. 1919 й переїхала в Вінницю. Під впливом воєнних і дипломатичних невдач почався в укр. армії розпад і анархія. У квітні укр. військом та останні держ. апарату опинилися аж у Галичині; всю Наддніпрянщину захопили більшовики. Але панування рос. комун. диктатури на Україні було дуже непевне. Озброєні сел. маси, яким більшовики не дозволяли ділати панських земель, не хотіли давати задурно свій хліб для вивозу в Росію, на весну 1919 почалися на Україні масові повстання гол. селян (від 1. IV. — 19. VI. — 328 повстань). Рос. більшовики не хотіли визнавати прав укр. мови і проголосували на Україні „диктатуру рос. культури“. Навіть прихильні до совіт. лад у українці брали участь у повстаннях. Піддержана повстанським рухом укр. армія в V-VI. 1919 перейшла в наступ проти рос. червоної армії. Уряд УНР, що був від IV. під проводом УСДРП та УПСР, осів у Кам'янці на Поділлі. Наслідком поразки в боротьбі з Польщею гал. армія відступила за Збруч і підняла укр. противільськ. фронт. Спільними силами обох армії удалося вибити рос. червону армію з більшої частини Правобережжя, а з кіпцем серпня взято Київ. Але, замість боротьби з рос. більшовиками, довелося почати нову боротьбу з рос. армією Денікіна, що мала могутній підтрим Антанти. Через неодоливість політ. проводу — наддніпрянського на чолі з от. Петлюрою й гал. з диктатором Петрушевичем — прогавно час для успішного наступу проти

рос. добровольців. Ідучи окремо від наддніпрянців, провідники гал. армії несподівано визнали над собою зверхність команди рос. армії Денікіна (XI. 1919). Проте наддніпрянська армія далі вела боротьбу в формах партизанської війни проти Денікіна й рос. червоної армії, яка в XII. 1919 знову захопила Київ і посувалася на південь. Гол. от. Петлюра та міністр закордонних справ УНР А. Лівницький, виїхавши за кордон, склали договір із Польщею для боротьби з сов. Росією (22. IV. 1920). На поль. території переведено організацію армії УНР, і це військо взяло участь у війні проти більшовиків разом із поль. військом. Хоч Польща виграла війну з Росією з допомогою укр. війська, а проте відмовалася підтримувати уряд УНР в його змаганні звільнити Наддніпрянську Україну від рос. більшовиків. Мирний договір у Ризі в III. 1921 Польща склала з Росією та з Укр. Рад. Республікою. Армію УНР, яка мусіла відступити в XI. 1920 на поль. територію, інтерновано в таборях. Але збройна боротьба укр. людності на Наддніпрянщині проти рос. больш. влади не припинилася. Обійчики Леніна, Троцького та ін. больш. провідників, що, мовляв, сов. Росія обстоює незалежність України, залишалися голими словами. Рос. червона армія та моск. комісари запанували на Україні й завзято вивозили з України всілякі товари й харчові продукти, відібрані в населенні. Всі незалежні укр. екон. установи („Союз споживчих кооператив“ — тав. „Діпросоюз“, „Українбанк“ і т. д.) з політ. причин зліквідовано й їх майно skonфісковано. На весну 1920 укр. комун. партія (тав. боротьбісти), що посталала була ще 1918 з лівого крила УПСР, з'єдналася з КПБУ. Але незабаром трохи не всіх їх виключено з КПБУ як „непевних“. Укр. повстанський рух мав у X. 1920 до 40.000 організованого війська й дуже шкодив рос. больш. владі. Але страшна посуха 1921, що знищила хліборобство України, та голод, як наслідок цієї посухи, — аломили сиротин у народу. Рос. влада свідомо фізично нищила мільони українців. Щоб змінити своє панування на Україні, вона старалася не допускати допомоги голодній укр. людності з Європи й Америки й вивозила харчові продукти навіть із тих укр. земель, де голод довів був населення долююдства. Деякі чужинці, що побували в 1921-22 на Україні, стверджують, що в багатьох містах України, пр. у Херсоні, вмерло з голоду понад 85% людності.

Видимим знаком перемоги моск. централізму було утворення Союзу Сов. Республік (1922), куди втягнуто й Україну, — для СРСР ухвалено (6. VII. 1923) конституцію, що підпорядковувала Україну Москві фактично й правно: з 370 членів Всесоюзного виконавчого комітету рад 270 осіб вибирають рос. ради, Україна тільки — 68 депутатів. Ця конституція забезпечує дійсність зако-

нів і розпорядків центрального моск. уряду, навіть коли б поодинокі совіт. республіки проти цього протестували.

Підо впливом відродження укр. руху рос. комуністи мусіли поробити деякі уступки укр. культурі. З 1924 почалася тав. „доба українізації“ на те, щоб зменшити невдоволення укр. мас нац. рос. гнобленням, і з другого боку, щоб здобути симпатії укр. людності на зах. землях, на які Москва дивилася як на „міст для світової революції“. Українізація мало зачепила комун. партію на Україні: вона залишилася партією з переважною рос. більшістю. Укр. шкільництво не допущено на укр. землі, що адмін. були прилучені до Росії (Крим, Кубань, північ.-сх. землі, сибірські кольонії). Адмін. апарат на Наддніпрянщині знаходиться в руках не-українців. Так, р. 1929 в тав. респ. апараті України було службовців укр. національності лише 36,2%, а в апараті обласному українців начислено тільки 26,84%. Щоб забезпечити собі панування по містах та в промислових центрах України, комун. партія намагається ослабити вплив робітників укр. національності до виробництва й масово ввозить на Україну робітників із Росії. Комісара освіти Шумського та комуніста Волобуєва, які протестували проти дальшої русифікації пролетаріату на Україні, рос. влада покарала (1927-28).

П'ятирічний план рос. комун. партії поклав на Україну тяжкі, надмірні завдання. Насправді індустріалізація Росії провадиться коштом України. З України бере моск. влада харчові продукти, залізну руду, вугілля, кокс, залізо, сталь. Щоб аломити сиротин укр. селянства проти насильної колективізації хліборобства, рос. уряд вислав у далекі північ. країни на роботи сотні тисяч укр. селян. Щоб застрашити укр. інтелігенцію, улаштовано провокаційний процес проти діячів укр. культури й науки на чолі з С. Єфремовим, В. Чехівським та ін. в Харкові на весну 1930 (процес „Спілки виводження України“). Укр. наук. установи, як, пр., Укр. Акад. Наук у Києві, ком. диктатура цілком підпорядковувала своїм потребам, призначивши цілий ряд „академіків“ без відповідних наук. кваліфікацій.

Насильна колективізація хліборобства на Україні зруйнувала укр. господарство. Надмірні рекалізації довели Україну до голоду 1932-33. Проти немилосердного екон. визиску України Московію підняли протест і деякі комуністи українці на чолі з комісаром освіти Скрипником. Скрипника та його прихильників Москва обвинуватила як „шовіністів“ та „контр-революціонерів“ і провела криву розправу над ними (Ф. Копар-Палащук, К. Максимович, О. Бадач та ін.), сам Скрипник покінчив самогубством, бачивши заг. руйну України під тягаром моск. окупації. З весною 1933 почато на Україні новий протинакр. напрям у культ. політиці:

йде ліквідація адобутків „українізації“, й саму укр. мову й укр. наук. термінологію диктаторськими декретами наближують до російської. Тепер з наявний план рос. комун. влади ще дужче ослабити голодом укр. людиність, щоб потім колонізувати багаті простори укр. землі москалями.

Література: Христюк П., Замітки і матеріали до історії укр. революції (1917-20 рр.), I-IV, Відень, 1921-22; Мазаєва І., Большеви́зм і окупація України, Львів, 1922; Доценко О., Літове укр. революції. Матеріали і документи до історії укр. революції, том II, книжка 4., Київ-Львів, 1923 і том II, книжка 5., Тарнів-Львів, 1924; Попов М. М., Історія комун. партії (більшовиків) України, Харків, 1929; Антонов-Овсєєнко В., Записки о гражданской войне, Москва, 1930; Дорошенко Д., Історія України 1917-23 рр., том I, Доба Центр. Ради, Ужгород, 1932, том II, Укр. гетьманська держава, Ужгород, 1930; Малепа І. — Феденко П., З історії укр. революції, Прага, 1930; Гірчак Є., На два фронти в боротьбі з націоналізмом, Харків, 1932. Крім цього, гл. Україна: історіографія. П. Феденко.

Галичина. Книжкі часи (до 1387). В IX в. на території Галичини жили слов'янські племена, дуліби або бужани над Бугом, хорвати над Сіном та Дністром. За київ. кн. Олега вони мали бути під владою Києва. Зах. окраїни, з городами Перемишль і Червен, дісталися пізніше під владу Польщі або Чехії; 981 Володимир В. прилучив їх до київ. держави; 1017 поляки знов опанували червенські города. 1030-31 їх відібрав Ярослав Мудрий; 1067 Перемишль ще раз був при Польщі. При поділі київ. держави Галичину дістав оуок Ярослава Ростиславича Володимирковича (+1065); описля 1084 або 1087 осіли тут його сини: в Перемишлі Рюрик (+1094), у Звенигороді Володар, у Теремболові Василько (обидва +1124). Після Любечського з'їзду 1098 Василько ослізено, і з цієї причини дійшло до війни з київ. кн. Святополком: Ростиславичі перемогли Святополка на Рожному полі й союзних із ним угрів над Вігором 1099, вели пограничні війни з поляками і з половцями, силкувалися заселити пусті місця степовиками. Син Володаря, Володимирко (1124-53) переніс столицю до Галича (1141), позбавив волости братанича Івана Ростиславича, званого Берладником, здувши бунт Галича (1145), він війну з київ. князями й уграми, ввійшов у союз із Візантією. Його син Ярослав Осмомисл (1153-87), покінчив успішно війну з Києвом, зайняв землі над дол. Дунаєм (Берлад, Галац) і скріпив союз із Візантією — Галичина дійшла до вел. добробуту. Сина Ярослава, Володимира, 1187-90, бояри прогнали, й Галичину зайняли угри; на ньому покінчився рід Ростиславичів.

Р. 1199 Роман Мстиславич (1190-1205) злучив Г. з Волиною в гал.-володимирську державу, він боротьбу з половцями й Литвою, поширив свою владу на Київ (завався „самодержець усеї Русь“), опозицію гал. бояр зничив гострими засобами; поляг у війні з поляками. В часі малодітності його сина Даниїла (1205-64) в Галичині правили бояри, що бажали утримати владу у своїх руках; князів Ігоревичів, що не хотіли їм піддатися, повішено (1211), а один із бояр Володислав Кормилничч проголосився князем (1213). Угорщина й Польща порозумілися в Сміту (1214) щодо поділу Галичини: тут правили угор. королеви Кольоман, 1214-21 і Андрій, 1227-33. На короткий час добув для себе призначення кн. Мстислав Мстиславович, 1221-27. Данило по довголітніх змаганнях 1238 зайняв Галич, і в бою під Ярославом (1245) остаточно усунув своїх суперників. Але 1241 на Галичину вперше напали татари — Данило (1245) мусів увійти у зносини з їх ханом Батисем. Але він завзяту боротьбу з болохівськими князями, що признали над собою зверхність татар, і укріплював Галичину новими городами (Львів); 1253 увійшов у зносини з Римом і дістав від Інокентія IV королівську корону; 1259 татари наказали зруйнувати новозасновані укріплення. Сини своїх пробував Данило провести на трон у Австрії й на Литві. Лев, син Даниїла (1264-1301), підтримував близькі зносини з татарами, але 1286 татари зничили Галичину; він зайняв Закарпаття з Мукачевом, виступав як претендент до краківського князівства й опанував Люблин. Юрій I (1301-8), син Льва, вживав титулу короля, ввійшов у союз із нім. орденом, 1303 заснував гал. митрополію. Лев і Андрій (1308-23), сини Юрія, вели боротьбу з татарами й, мабуть, у ній обидва загинули; — називали їх „шпитом християнства“. Юрій II. Болеслав (1323-40), син сестри цих князів і малопольського князя Тройдана, був у тісному союзі з нім. орденом і Литвою проти Польщі, але підтримував чужинців, і бояри отруїли його 1340. На ньому покінчився рід Романовичів.

Описля почалася боротьба за Галичину між Польщею, Угорщиною, Литвою й татарами. Гал. бояри, під проводом повводи Дмитра Детька, добули собі спершу самоуправу (1340-49), описля ж Галичину й частини Волині й Поділля зайняв польс. король Казимир. Після його смерті 1370 Галичина перейшла до угор. короля Людовіка, який віддав її в управу опольському кн. Володиславові (1372-78), що титулувався дідицином володарем Галичини й був окрему монету з львом на гербі. Пізніше Галичину передано під управу угор. урядовців, а 1387, р. польс. королева Ядвіґа прилучила Галичину до Польщі.

Гал. володарі титулувалися королями Русь або Малої Русь. Гол двірські уряди

були: дворський, печатник, стольник, сідельничий, у більших городах були — тисяцькі; старшини в війську звалися воєводами, нижчі уряди в державі займали сотські й тиунні.

Границі Гал. князівства були: від Угорщини — Карпати; від Польщі — серед Вислоку і гор. Яселка, від Бельзького князівства — лінія від устя Тавни до устя Полтви, від Волині — від гор. Буга до гор. Богу. Гол. города були: Перемишль, Сніг, Ярослав, Переворський, Любачів, Звенигород, Городок, Львів (заснований Данілом), Галич, Теремовля, Коломия; у Бельзькому князівстві — Белз, Червен, Бузьк. Залишилися численні городища, сліди давніх укріплених городів (найбільше Пліснисько); з сіль, осель — більш, ніж половина, походять із кишких часів.

Галичина мала вел. значіння в торгівлі, як посередини на шляху від Балтійського до Чорного моря та між Києвом й зах. Європою; з Галичини йшов вивіз соли, воску, шкіри, пізніше збіжжя. В Галичині сильно розвинулося боярство, що раз-у-раз намагалось обмежити княжу владу. Міста були досить великі, в деяких були колонії на нім. праві (Галич, Сніг, Львів). Гал. архітектура розвивалася під зах. впливом (романський стиль); найбагатші знаходи походять із Галича та Звенигорода. З літ. пам'яток найвизначніший гал.-волинський літопис із XIII в.; найдавніші рукописи: — гал. євангеліє 1144, Крестинопільський (Городиський) апостол, гал. євангелія з XIII в.; з пам'яток держ. життя збереглися грамоти Льва II, Андрія й Юрія II з печатками (герб — лев).

Під Польщею (1387-1772). Під польс. владою Галичина спершу звалася „королівство Русь“, у XV в. дістала титул „Руського воєвідства“; 1434 скасовано останки давнього „руського права“ й введено польс. устрій та лат. урядову мову. Бельське князівство існувало під родиною мазовецьких князів до 1462, коли його переминено на воєвідство. „Руське воєвідство“ складалось з 5 земель: львівської з жидачівським повітом, перемиської (повіт перемиський і переворський), сніцької, галицької (повіт гал., теремовельський і коломиїський) і холмської. Бельське воєвідство мило повіти бельський, грабовецький, городельський, любачівський і бузький. До под. воєвідства належав червогородський повіт. У більших містах були суди земські й городські й відбувалися сеймики господарські й депутатські. Посольські сеймики були в Судоній Вишні, в Галичі й Белзі; з теп. території Галичини вибирали 17 послів до сейму; до сенату належали: 1 лат. архисп., 1 сп., 2 воєвод і 7 каштелянів. Населення Галичини б. 1600 р. було коло 500.000, з кінцем XVIII в., б. 1.500.000. На вивіз йшла сіль, збіжжя, будівельне дерево, шкіри, худоба. До кін. XV в. торгівлю вєдено гол. з іт. кольої-

ями в Криму, пізніше зі Шлезьком та Німеччиною. Місцеві боярські роди змішались з прихажою шляхтою й почасти зденационалізувалися. Опозиція проти нових відносин проявлялася слабо, пр. у виступах Мухи (1490) й Барула (1491) та в війнах 1509 й 1530, коли галицька шляхта перейшла на сторону Молдавії.

Оживлення над. життя почалося у зв'язку з церк. відносинами. За Казимира 1371 обновлено гал. митрополію, але вона скоро занепадала. За Ягайла утворено лат. єпископства в Галичі в Перемишлі, деякі церкви переминено на костели (катедра в Перемишлі, церква св. Пантелеймона в Галичі), по містах обмежували православних. З поч. XVI в. у Львові й ін. містах братства почали боротьбу за рівноправність; 1540 засновано правосл. єпископство у Львові; 1574 появилася перший друк — „Апостол“ Федоровича; 1582 протестовано проти накиненого григоріанського календаря; львів. Ставропігія, ареформована 1586 р., веде середню школу і друкарню та входить у зв'язки з ін. братствами; від 1590 р. ведеться боротьба проти унії й розвивається полемічне письменство (Вишнеський, Пересторога); після варшавського компромісу 1632 відносини між православними й уніятами дещо заспокоїлися.

На терен Галичини перенеслися коз. війни; 1648 Хмельницький облягав Львів, і в цілій Галичині розгорілось повстання проти шляхти; 1649 був іст. бій і договір під Зборовом; 1655 друга облога Львова й бій під Озірною; 1657 наїхав на Галичину Юрій Ракочій. Часто на Галичину нападали татари, 1672 турки облягали Львів і в буцькому мирі добули Поділля; 1676 був бій під Журавном.

1700 гал. владки прийняли унію з Римом; до більшого значіння дійшли Василіани, що поширювали церк. літературу (почивський „Богогласник“) і утримували численні школи. Підчас нім. війни 1705 зайняв був Львів швед. король Карло XII; до Галичини ввійшов і цар Петро з моск. військом і гетьман Мазепа з козаками. Після 1768 р. шукали в Галичині захисту барські конфедерати; 1772 при першому поділі Польщі Галичина перейшла до Австрії з титулом королівства Галичини й Володимирії.

І. Крип'якевич.

Галичина 1772-1918. З прилученням Галичини до Австрії (1772) спершу ніяких змін у становищі укр. народу непомічається. А проте деякі реформи (Марії Тересі, Йосифа II) внесли полегкості на екон. (паншазнанні полегші) й відбилися на культ. полі (оснування дух. семінарії 1793 і Studium Ruthenum у Львові, Barbareum у Відні і т. д.). Австр. уряд думав опертися на українців проти рев. політик, але ж самі українці довго ніякої самостійної політ. праці не викладали. Навіть скасування панщини

(15. V. 1848) прийняли як дар цісарської ласки. Самостійна укр. політ. праця починається щойно з оснуванням „Головної Руської Ради“ (2. V. 1848) у Львові та виданням 1. укр. часопису „Зоря Галицкая“ (15. V. 1848); „Рада“ станула на становищі самостійності укр. народу й його окремішності від поляків і москалів і підняла домагання створити з укр. території в Австрії окремий край з політ. самоуправою й осідком красної управи у Львові (пропам'ятне письмо до ціс. Фердинанда 9. VI. 1848). Де-

австр. уряду і, зневірена, підпадає під вплив об'єднательних ідей, підсуваних моск. проф. М. Погодіном, що ввійшов був у близькі зносини з істориком Д. Зубрицьким. Єдина справа, що встигла була тоді зацікавити наш народ у Галичині, була будова „Нар. Дому“ у Львові, а так, нащ. життя падало щораз нижче, і в 1857-60 рр., крім урядового від. „Вістника“, не було ні одного самостійного укр. часопису в Галичині.

Аж із поч. 60. рр. XIX в., під впливом

Гал. українці в 1. гал. сеймі 1861 р.

Сидять (зліва доррва): о. Антін Петрушевич, Кудличський, Амвросій Яновський, о. Михайло Куземський, митр. Спіридон Литвинювич, Юліан Лаврівський, Михайло Качковський, о. Михайло Малюновський, о. Антін Юзичинський.

За ними стоять у 1. ряді, зліва доррва: о. Яків Шведницький, о. Юліан Негребецький, Демків, о. Григорій Гинилевич, Олександр Корольов, Ілько Загоройло, о. Василь Фиртуна, Степан Дволенський, о. Антін Могильницький, о. Лев Польовий, Іван Борисевич, Адам Стоцький, о. Лев Трещаківський, о. Іван Гушлявнич, Гринько, Трохановський, о. Дієп Лозинський, Антін Павезький, о. Антін Добрицький, о. Теофіл Паванька, Теодор Білоус.

Над ними у 2. ряді: о. Степан Качала, о. Іван Наумович, о. Михайло Курилович, Йосип Кравців, о. Іполит Дзеронич, Микола Ковбасюк, о. Микола Устیانович.

Вгорі (зліва доррва): Гриць Процак, Іван Лашчак, Леліалюк, Михайло Старух, Микола Лавринович, І. Карпинець. Не фотографувалися ще такі послі: Федір Андрейчук, о. Софрон В'стивийний, Антін Рогольський, Іван Рутецький, Василь Сеньків, Йозим Хоминський.

путація галицьких українців до нового цісря Франца Йосифа I (28. I. 1849) дістала завершення, що українці займуть належне їм місце між народами держани. Тільки ж часи „весни народів“ тїглися недовго. Держ. сойм, куди гал. українці вислали були по-важну кількість депутатів, з поч. III. 1849 роз'їзано. Шлях цісарського патенту про октройовану держ. конституцію для Австрії (4. III. 1849) прийшли часи абсолютизму (1850-1860), „Гол. Руська Рада“ перестала існувати, а проєкту поділу Галичини залишилися тільки поділ на два округи апеляційних судів: львівський (зі Сх. Галичиною й Буковиною) та краківський (із зах. Галичиною). Переважна частина укр. інтелігенції починає тратити віру в добру долю

Наддніпрянщини, повстає у Львові ряд укр. часоп. („Вечерниця“, „Мета“, „Нива“, „Правда“), перша укр. (народовецька) громада, „Молода Русь“, виразно стає на ґрунті самостійності укр. народу й паралізує впливи „староруських“, що почали були видавати у Львові політ. газету „Слово“.

Привернення конституції в Австрії (ціс. дивіліом 20. X. 1860 й ціс. патент 26. II. 1861) з автономією країв відбулося для українців швидко. Красивий статут і краса виборча ординація для королівства Галичини й Володимирії з канцїєствами Освенцім і Затор та вел. князівством краківським алучували українців і поляків у один край і поставили українців супроти поляків як нащ. меншість. Уже при перших сеймових виборах

1861 українців припало всього 49 послів на 150, з виборів до сойму вийшла Держ. Рада в Відні (1861), де укр. заступники (Спіридон Литвинювич, А. Могильницький) домагалися розділу обсягу діяльності між Радою Державною й Соймами кравими й докладного визначення обсягу діяльності Сойми. З року на рік зростало значення поляків, що зручно використовували московськi симпатії серед укр. інтелігенції й почали настаняти себе єдиними оборонцями Австрії перед Росією. Українці траплять під ногами ґрунт. 18. IV. 1866 перепала пропозиція центр. уряду щодо поділу Галичини, а кін. 1866 поль. соймова більшість, не звважаючи на опозицію соймових укр. послів і не допускаючи їх до протесту виходом зі сали, ухвалила закон про мову навчання (польську) в нар. і серед школах; 22. VI. 1867 прийшла санкція кравого шк. закону та шляхом розпорядків Кравої Шк. Ради й урядова поль. мова для краю, замість дотепершньої німецької. Серед таких подій та ще під впливом нещасливої для Австрії битви під Садовою, провідники московфілів проголосили публично нац. єдність із Московією, про те саме заговорили й їх преса („Слово“ 8. VIII. 1866, стаття „Погляди въ будущность“).

Число укр. послів у Соймі меншає: 1877 — 14, 1883 — 11; (1879 до Ради Державної вийшло всього 3 послів), зате входять до Сойму вже і свідомі українці (1883 — 4 на 7 московфілів). Проти поль. напору укр. представники шукають для себе охорони в від. парламенті та в центр. уряді, — але ж коли ясно стало, що уряд що раз придибноє собі поляків коштом укр. народу, укр. послів зробили першу спробу погодитися з поляками в гал. соймі (внесення Ю. Лаврівського 1869) на основі рівноправності. Внесення щодо угоди прийнято прихильно, Кравий Відділ дівав наказ виробити відповідні проєкти — але ж із цього всього нічого не вийшло, хіба що Ю. Лаврівський став заступником кравого маршала (1870), сама ж наша репрезентація в Соймі та в Раді Державній вийшла розбита й опинилася без провідної думки. На той час припадає заснування у Львові „староруської“ „Руської Ради“ (Василь Ковальський, о. Яків Шведицький, о. Теофіл Павликів), що мала бути відношенням Гол. Руської Ради з р. 1848. Тільки ж це товариство не принесло нічого в політ. укр. життя; цікава тільки його програмова петиція з 21. III. 1871, якою воно домагалось, щоб для охорони нац. меншостей видано закон про національність.

З кін. 70. і на поч. 80. рр. XIX в. появляється у Львові укр. політ. преса (1. X. 1879 тижневик „Батьківщина“ Ю. Романчука, 1. I. 1880 „Діло“ під ред. Вол. Барвінського), повстає (1885) політ. т-во „Народна Рада“ у Львові (Олександр Огоновський, Юліан Романчук), що станула ви-

разно на становищі патріотів „Гол. Руської Ради“ з 1848 про самостійність усього укр. народу, якого частиною є гал. українці, й висувало знову домагання поділу Галичини на польську та українську.

На 90. рр. XIX в. припадають дві важкі події в політ. житті гал. українців: заснування укр. радикальної партії (1891), що створила свою програму під впливом М. Драгоманова (Павлик, Франко) та повстання „нової ери“ (1890). Коли перша партія станула на виразно опозиційному становищі до уряду й проголошувала роботу в масах (гол. економічну), змістом „нової ери“ було наблизження австр. уряду й за ним гал. поляків до укр. нар. партії, щоб цим заспокоєнням нац. укр. домагань предняти наш народ для австро-угор. монархії. Це наблизження вийшло з кол. австро-угор. закорд. політики (міністер Кальнові), щоб на схід. границі держави забезпечити собі прихильність укр. народу супроти Росії. Та хоч „нова ера“ дала деякі здобутки на культ. полі (катедра іст. на львів. унів., укр. гімназія) — у краю панувала загальною думка, що укр. послів повинні притримуватися політики вільної руки. Прихильників „нової ери“, що аж до вибуху війни мали свою пресу (1911. р. вони назвали себе „християнськими суспільниками“ — їх орган був „Руслан“), залишилося небагато (Ол. Барвінський, Вахнянин, пізній Студинський і т. д.). Уряд старався репресіями (Баденівські вибори 1897) адавити опозиційний дух між гал. українцями. Позиція уряду дала привід до зближення нар. партії до „староруської“, та це зближення відселило тільки політ. значення московфілів. Проти тої „консолідації“ з московфілами виступила гол. молодь (поділ на Високому замку 1898 з нагоди свята в ідеєсвітліття скасування панщини 1848), і 1899 вступила реорганізація нар. партії й її поширення в нац.-дем. партію, куди ввійшли окремі групи укр. націоналів і праве крило радикалів. Утворений тіснийшій „Нар. Комітет“ (М. Грушевський, Кость Левицький, В. Охримович, Д. Савчак і Ів. Франко) оголосив (5. I. 1900) відозву до народу з програмою максимум (незалежна Україна, „де б усі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну культ. державу“) та мінімум (утворення окремої нац. провінції в Австрії зі своєю окремою адміністрацією і своїм нац. соймом). Від того часу провід укр. політики в Галичині перебирає нац.-дем. партія. Від 1900. р. почато проводити організацію нац.-дем. партії по повіттах, де утворювано повітові й місцеві комітети. У практичній політиці „Нар. Комітет“ домагався, щоб Укр. цосольський Казоб піднесив у парламенті основні постулати укр. народу: поділ Галичини, поділ Шк. Ради Кравої, поділ намієництва, рівноправність укр. мови в урядах і школах, укр. унів. у Львові, заг. годоскування і т. д. На той час припадає осу-

вання самостійної укр. соц.-дем. партії (1900), що її утворило ліве крило укр. радикалів, і від того часу починається еманципація укр. соц. руху від поль. соц.-демократії і праця укр. соціалістів між робітництвом Львова й гал. пром. осередків.

Рр. 1901-5 це — час боротьби в соймі й парламенті; вона проявляється чи то в формі сесій і в гал. сойму (8. VII. 1901, 1903) як протесту проти соймової поль. більшості, чи в формі нагалих внесень у Раді Державній: про надужиття при соймових виборах 12. XI. 1901, про оснування укр. унів. ІВ. IX. 1901; внесення на видання нац. закону, який усував би спори між народами 1903, в справі виборчої реформи без привілеїв і т. д.

Великі хліборобські страйки, що охопили були цілу Схід. Галичину (1902), загострили політ. боротьбу в Галичині. За вершок її треба вважати вел. вічеві рухи за заг. виборче право до парламенту, запроваджене урядом Гавча (1905) й переведене в життя законом із 26. I. 1907 за прем'єрства М. В. Бека. В цій боротьбі ставнув за заг. виборче право й укр. епископат із митр. А. Шептицьким на чолі. Хоч новий виборчий закон був для українців кривдий (передбачав усього 20% послів), то все ж допуслав шир. маси народу до участі в управі держави, тимто з 1907. р. гал. українці вступили в нову держ. еру своїх визвольних змагань. Перші вибори дали українцям 27 мандатів із Галичини і 5 з Буковини. „Укр. Клуб“ у від. парламенті, що налічував 30 послів (соц.-демократи Остапчук і Вітик вступили до соц.-дем. клубу), склав при відкритті нової палати послів державно-правну заяву (20. VI. 1907); амагачи, молячи, до нац.-територіальної автономії в австр. державі, Клуб протестує проти поширення красної автономії і зменшування заступництва укр. народу протизаконними виборами. Роботу у Клубі утруднювали послі-москвофіли (5), що силкувалися здобути признання рос. мови, як мови красної; та з виступом (з кін. VII. 1907) цих послів із Клубу (для них і офіційна назва клубу була первісно „Малоруський Клуб“) праця пішла легше. Тактика клубу була: опозиційне становище супроти кожного уряду, коли він не сповнітиме домагань для самостійного розвитку укр. народу. А найперші його вимоги з того часу були: переведення заг. голосування до гал. сойму, де поль. соймова більшість раз-у-раз ухвалювала нові закони, щоб скріпити свій стан посідивня, та привернення правового стану в Галичині.

Відтепер центр. австр. уряд починає поважніше займатися укр. справою. Це виявилось в видаванні обізнанків до властей у Галичині про однакове трактування обох націй, у амаганні налагодити питання урядові й викладової мови на львів. унів., у бажанні вводити нові катедри з укр. мо-

вою викладу, усувати перепони при закладанні укр. серед. шкіл, унормувати справу урядової мови в громадах, покликати укр. урядовців до центр. установ у Відні й т. д.; 1907. р. українці домагаються свого міністра, держ. підмоги для селян, не кажучи вже про дані гасла: поділу краю та поділу Шк. Ради.

Немов у відповідь на це становище центр. уряду поляки починають явно протегувати москвофільський рух. Та за цю більш ніж прахильність до москвофільства намісникові гр. А. Потоцькому, який при помочі виборчих надужиттів провів (1908) до гал. сойму на 20 послів 8 москвофілів, довелося полатитися життям (атентат М. Січинського 12. IV. 1908). Ця подія, яку президія укр. клубу як насилью осудила, викликала вел. вражіння і в державі. Новий намісник др. М. Бобакисський перебрав на себе обов'язок уздоровити гал. адміністрацію; в Відні „Коло польське“ через посла Леона Білінського почало оглядатися за порозумінням із укр. послами Галичини й Буковини, але ж до порозуміння не дійшло. В соймі поль. більшість не поспішала з справою виборчої ординації до сойму на основі заг. голосування, хоч укр. послі беззастановно цього домагалися. Боротьба і в соймі і в парламенті ще далі загострювалася. В соймі укр. послі вхочились обструкції, наслідком чого гал. сойм не дійшов до ухвалення бюджету 1909. р., а в 1910 (16. XI.) під час голосної обструкції, що тяглася 10 засідань, прийнято бюджет тільки мімкою.

Опозиційна тактика укр. клубу в від. парламенті була немигдіна для укр.-бук. послів, що, після уступлення Бека, хотіли піддержувати уряд барона Бінерта, й тимто вони утворили (з Мис. Васильком) свій власний клуб, який у нац. справах ішов рука об руку з Укр. Клубом. Центр. уряд конче хотів довести до якоїсь угоди з поляками. Висловом цього були деякі уступки на культ. (укр. гімназія на пограниччі Галичини в Вижниці 1908, а якої могли користати й гал. українці; підмога на культ. цілі, стипендії для укр. унів. доцентів) та на екон. полі (дотація 11. XII. на підмогання годівлі і збуту худоби, визнання „Сільського Господаря“), крім того, кару смерті Січинському замінено на 20-літню в'язницю (13. VII. 1909).

Для відпору амахів поль. політики й наступу русофільства відбулася 2. II. 1910 нарада всіх австр. укр. парламентаристів у Львові, яка у програмі в і а а я в і підносила: змагання до територіально-нац. автономії для Схід. Галичини й півн.-зах. Буковини, змагання до поділу всіх властей у обох краях; поборювання напросійської пропаганди; участь в уряді й забезпечення миру супроти закорд. держав. На той час припадає 28. VI. 1910 перша укр. промова в палаті панів у Відні (митр. гр. Шептицького у справі укр. унів.). Взагалі

значини укр. парламентарної репрезентації почало аргументи: висловом цього був вибір, на пропозицію Укр. Клубу, Ю. Романчука на віцепрезидента палати послів — перший українець став членом президії австр. парламенту.

Голосна обструкція укр. послів у гал. союмі в осінній сесії 1910 була предметом дебат у Держ. Раді у Відні: знову виникла справа поділу Галичини (Є. Олесницький), у бюджетній комісії перейшло введення на оснування самостійного укр. унів. у Львові (II, 1911). Але ж уряд Бінерта не міг такі наладити нац. спори в Австрії, в палату послів розглядало. Таксамо недовго адержався уряд Галча (I, XI, 1911) — вже при новому складі парламенту після 2. виборів загальною голосування, коли українці під проводом др. К. Левицького склали (16. VII, 1911) „Укр. Парламентарний Союз“, куди входили: укр. нац.-демократи, радикали й бун.-укр. клуб. За кабінету Штірка знову висунуто з укр. боку два гол. домагання: реформа виборча до союму й оснування укр. унів. Переговори з поляками (Леон Білінський), інспіровані урядом Штірка, ні до чого не довели, таксамо не дала ніких результатів акція намісника Божжанського, що дстав інструкції з Відня, щоб піддержував домагання українців у справі соймової виборчої реформи, і скликав був із тою метою сойм (11. I, 1912). Наслідки були такі, що укр. послі вели в соймі обструкцію, й сойм не ухвалив красивого бюджету на 1912. р., і цар, відпустивши Божжанського (1913), розв'язав гал. сойм (14. V.) і без порозуміння з „Поль. колом“ займенував намісником Галичини др. Вітолда Коритовського.

Нові вибори до союму (30. VI, 1913) дали велику перемогу українцям (30 укр. послів і 1 москвофіл др. Марков). Новий укр. соймовий клуб повів далі боротьбу за виборчу реформу. Ного голосна обструкція (10. XII, 1913), як демонстрація проти поль. саботажу урядового предложення виборчої реформа в комісії — звернула увагу політ. світу на боротьбу українців у Австрії і вразила царя, що сам почав напирати на поляків до згоди з українцями, до якої нарешті й дійшло 26. I, 1914. У справі виборчої реформи знайдено компроміс, і поль. партії склали прихильну заяву в справі оснування укр. унів. На повному засіданні гал. союму 14. II, 1914 переведено реформу красивого статуту й виборчої ординації до гал. союму. Це була іст. угода на гал. землі, що укр. катастром забезпечувала укр. виборчі округи, у значній мірі застерігала укр. соймовій репрезентації вибір укр. членів Відліу Красового, соймових комісій і краєвих установ — і все це мало бути засновком політ. автономії укр. народу в Галичині. Новий гал. сойм мав складатися з 228 членів, куди вчислювано вже й ректора укр. унів., укра-

їнці дставали 62 послів. Сесія цього іст. союму закінчилася 4. III, 1914, намісник Коритовський відпочив тоді гал. сойм на основі цієї розпорядку, але цей сойм наслідком дальших подій уже не відбувся.

На таке вирішення справи вплинула немало й закорд. політика Австрії, 1912 р. нависала над монархією небезпека балканської війни. На спільних делегаціях у Будапешті представник українців (др. Кость Левицький) заступав думку, що австр. політика на Балкані невідповідна, що найпевніший засіб проти ворога це заспокоєння справедливих домагань своїх народів, треба тільки боятися, щоб Австрія не прийшла з цим запізно. Мобілізаційні прохоти у зв'язку з загрозою війни, внесені до парламенту, дали привід до допіночної наради представників усіх укр. партій (7. XII, 1912), де одностайно вирішено, що „з огляду на добро й будучину укр. нації по обох боках кордону, на випадок війни між Австрією й Росією, все укр. громадянство одностайно й рішуче стане по боці Австрії і проти рос. імперії, як найбільшого ворога України“. Це була провідна політ. лінія всіх укр. партій у Галичині. „Нар. З'їзд“, що відбувся з кін. 1912, одобривши становище укр. соймового й парламентарного представництва, рішився „обстоювати повну держ. незалежність усього з'єднаного укр. народу на цілій території, заселеній укр. народом, застерігаючися проти поль. зазіхання на укр. землі“. Визвольний рух укр. народу в Австрії став приводом до більшого тиску українства в Росії. Звідсіля і повстала провідна лінія укр. політики.

Внутр. австр. справи нерідко давали причину укр. послам шахувати пропозиції центр. австр. уряду (пр. 1912 пропозиція про будову водних доріг; військ. предложення) і серед них умов виборювати нові позиції (пр. посунення унів. справи); 4. VI, 1912 президент міністрів гр. Штірк доручив через міністра освіти Гусарєка Укр. Парламентарному Союзові й Колові поль. проєкт цієї письма, де уповноваженималось міністра придбати кваліфіковані сили до викладів укр. мовою на правничім і філ. факультеті львів. унів. так, щоб 1921-22 вилучити з львів. унів. катедри й наук. інститути з укр. викладовою мовою і з теол. факультетом злучити їх у самостійну вищу школу в місцевості Галичини, яку означаться законним шляхом. Коли Укр. Клуб такий проєкт відкинув, у жовтні 1912 прийшов другий проєкт, уже корисніший, але ж і його не прийнято. Проволювання унів. справи урядом доводило до обструкції укр. послів у палаті послів і в комісіях. Що для австр. уряду укр. справа була неважлива, це доказувала політ. промова гр. Штірка 22. X, 1912, який зазначував, що для політики Австрії мають однакове значіння справа нім.-чес. і укр.-поль. Не дивно, що в тому часі центр. уряд

давав доволі підмог на культ. (приватні серед школи, НТШ) та екон. справи (допомога для селян, павищених недородом і т. д.). Але ж до чес.-нім. угоди не дійшло. Скликаний для тої мети парламент цесар відročив (16. III. 1914) — і через таке відročення посли втратили парламентарну трибуну. Для ухвалення нових військ. кредитів скликано до Будапешту делегації (28. IV. 1914); тут порушено справу рос. пропаганди в Галичині, а укр. делегати піднесли справу укр. унів. у Львові.

З вибухом війни 27. VII. 1914 склався Гол. Укр. Рада у Львові з представників усіх укр. політ. партій і груп. Вона видала маніфест (3. VIII. 1914), який кликав укр. народ однодушно стати проти царської імперії, а при тім державі, де укр. життя знайшло спримогу розвитку, і 6. VIII. поєднала управи укр. стрілецьких організацій у одну Босну Управу УСС. Гол. Укр. Рада поставила собі за завдання визволити Наддніпрянщину зїд рос. ярма й, не відриваючись від Австрії, визволити гал. українців від панування поляків. Побіч Гол. Укр. Ради зорганізуванася (4. VIII. 1914) з наддніпрянських політ. емігрантів, що найшлися з вибухом війни на терені Галичини. Союз визволення України — з метою використати світову війну для виборення самостійности Наддніпрянщини. Така була політ. думка всіх українців гал. землі з винятком русофілів. І це русофіліство, піддержуване перед війною поляками, перейшло в поч. війни в легенду про „руську зраду“, яку ширили самі поляки, й австр. та угор. відділи, накликаї наступом рос. військ, почали з цього приводу немилосердно в'язити й юстифікувати без розбору все невинне укр. населення. А тимчасом наступ рос. армії на Галичину й Буковину, окупація Львова з поч. вересня 1914 спричинили масовий рух — утечу вел. частини укр. населення до зах. країн Австрії та перенесення укр. нац. організацій до Відня.

Функції Гол. Укр. Ради на еміграції (заступство інтересів укр. нації й опіку над укр. втікачами-емігрантами) перебрала була репрезентація укр. послив (Кость Левицький, М. Василько, Євген Одеський). Після наради укр. парламентаристів (15. XII. 1914) рішено вїзвати всі гал. й бук. політ. партії алучитися в одне представництво, що працювало б у контакті з наддніпрянськими емігрантами-українцями (СВУ). Дальші наради в цій справі довели до утворення Загал. укр. Ради в Відні (5. V. 1915), що стала представництвом усього укр. народу в Австрії на час війни. Вона видала свою програмову декларацію (12. V. 1915), де зазначувала мету укр. політики: вільна самостійна укр. держава над Дніпром і територіяльно-нац. автономія для укр. народу в межах Австро-Угорщини.

З уступленням рос. військ зі Львова (VI.

1915) утворився у Львові окремий комітет (під проводом А. Чайківського), що постановив відновити заборонену рос. владою укр. пресу (доєі укр. газети виходили в Відні), а від липня (28. VII. 1915) почали вертатися до Львова емігранти для відновлення правальної праці в центр. установах у Львові. Саме тоді цесар прийняв дїмсію др. Коритовського й займенував намісником Галичини генерала Германа Колярда, наказуючи йому, щоб був справедливий для обох народів.

З праць Заг. Укр. Ради з того часу треба піднести заходи в справі екон. відбудови Галичини, пропаганду за поділом Галичини, конференції з новим міністром закорд. справ бароном Бурианом та премієром гр. Штірком щодо політ. адміністрації укр. земель, здобутих від Росії, і меморандум до центр держав у справі присудження для них укр. населення цих земель, та щоб цих земель не прилучувано до польських (VIII. 1915). Щодо укр. частини Галичини Рада поставила до обох міністрів домагання, щоб із неї створено окрему провінцію з політ. правною самостійністю, щоб іше підчас війни оскувати укр. унів. у Львові, до політ. адміністрації покланяти українців, на окушовану Холмищину, Волинь і Підляшшя призначити укр. урядовців і адміністрації й перенести туди УСС замість поль. леґіонів. Подібного змісту меморіал подав президія Заг. Укр. Ради маршалкові австр. армії архика. Фридрихові в Тешні (19. III. 1916), після того, як Росія проголосила (II. 1916) намір вести війну (Сазонов) до переможного кінця, й вирішування всіх справ у Австрії ще більше закріплювалося в руках начальної команди. В тому часі виділено номінацію на віцепрезидента намісництва українця (В. Деяженіч).

Тимчасом у нїм. парламенті держ. нїм. канцлер Бетман-Гольднер (5. IV. 1916) проголосив, що поль. королівство має стати від тепер під охороною Німеччини. Цікаво, що політика Німеччини йшла ясно в дуєі прихильному для поляків, Австрія ж давала обїянки на два боки. Тимто тоді виринула думка, щоб політику вела не Заг. Укр. Рада — а тільки укр. посли, і що слід домагатися скликання парламенту і проводити свої домагання з парламентарної трибуни. Та проти скликання парламенту підчас війни був цесар, якого підтримував гр. Штірк, і тільки смерть останнього (21. X. 1916) з руки атентатчика Фр. Адлера посунула справу скликання парламенту наперед.

Полїтика укр. представництва йшла тепер у тому напрямі, щоб укр. справу в Австрії вирішено ще до закінчення війни; Заг. Укр. Рада почала домагатися укр. представництва в коронній Раді, але ж у відповідь на всі свої домагання на конференції з новим премієром др. Кербером (4. XI. 1916) мусіла а прикрїстю довідатися, що, підо впливом воєнних подій, вищі кола

Австрії й Німеччині постановили створити з поль. земель, здобутих від Росії, поль. королівство з ділочною монархією, а цесар Франц Йосиф заповів поширення автономії Галичини. Така заява прем'єра стрілася з протестом укр. делегації, що, мовляв, у такій важкій справі рішення „про нас без нас“, та з апелем до прем'єра, щоб цей протест він передав на найвищому місці, а домаганням поділу Галичини. Президент Кербер виправдовувався, що він дістав мандат подати конкретні внесення про утворення відносин у Галичині, та що він знайде засоби, щоб забезпечити належні права укр. населенню. Хоч поширення автономії Галичини др. Кербер у життя не перевів, то все ж ця вся нещира політика Австрії супроти укр. змагань викликала вел. затриженість. Рада укр. парламентарної репрезентації під проводом Юл. Романчука (7. XI. 1916) проголосила, що „укр. народ ніколи не признає відокремлення Галичини під поль. пануванням та ніколи не зречеться права нац. автономії своєї території й утворення окремого укр. коронного краю в межах Австрії“.

Денні надії на краще зв'язували українці з особою нового цесаря Карла I, що вступив на престол після несподіваної смерті Франца Йосифа I (21. XI. 1916). Але ці надії не здійснилися, бо новий цесар не мав ніякої самостійної думки в політиці. На аудієнції в Бадені під Віднем у нового цесаря (15. II. 1917), який звільнив архикап. Фридриха зі становища начальника армії й сам обняв нач. команду (11. II. 1917) — укр. посольська делегація дістала задоволення, що по війні „все, включно з окремою укр. гал. провінцією, буде поладнане в користь укр. народу“. Новий цесар заповів скликання парламенту (1. XII. 1916) й раз-у-раз піднісав справу почесного мира.

Саме тоді під гаслом мира вибрано президентом ЗДА Вільсона, і з вісткою про мировий крок Вільсона прийшло іменування гр. Черніна австро-угор. міністром закорд. справ та гр. Клям-Мартініца прем'єром. Але пропозицію Вільсона Англія відкинула, Німеччина загострила війну підводними човнами, і ЗДА зірвали з осередними державами дипломатичні зносини. Укр. політика в тому часі встигла вже перейти в руки укр. парламентарної репрезентації в Відні під проводом Євгена Петрушевича.

Тимчасом 16. III. 1917 вибухла в Росії революція, почалися відомі події на Україні. У зв'язку з цими подіями кабінет гр. Мартініца мав підготувати внутр. реформи Австрії, після чого мав бути скликаний парламент. Укр. (і словін. послі) піддавали прем'єрові думку про перебудову Австрії на федерацію народів, та він відкладав її на час після війни. На засіданні парламенту 30. V. 1917 др. Євген Петрушевич склав держ.-правне застереження укр. послів

щодо Гал.-володимирського королівства, яке, мовляв, „належить до укр. земель і не може бути залучене з поль. землями, і тимто всяку спробу в цьому напрямі укр. народ вважає за акт насилля над принципом самовизначення народів“. У престольній промові 31. V. 1917 цесар Карло підніс, що зближається час, щоб „у римських одноцільній держави дати місце для вільного нац. й культ. розвитку рівноправних народів“, — після чого в бюджетовій дебатові палати послів 26. VI. 1917 др. К. Левицький, із доручення укр. репрезентації, закликав, що „українці домагаються від держ.-правної перебудови Австрії повної нац.-територіальної автономії на їх з'єднаних нац. територіях Австро-Угорщини“. Тоді новий прем'єр др. Ернест Зейдлер, ідучи на зустріч домаганням українців, займенував ресортовим міністром адорвалі (VIII. 1917) — др. Івана Горбачевського.

Події на Наддніпрянщині викликували сильний відгомін між австр. українцями. З кінем XII. 1917 Нар. Комітет вислав приватним УНР з приводу 3. універсалу, де з'ясовував політику гал. українців, які, мовляв, відповідно до воєнного часу, домагаються виділення всіх укр. земель Австро-Угорщини в один автономний край, а то й видання всіх цих земель УНР, коли б Австрія не хотіла сповнити їх домагань. У приватній була просьба, щоб укр. делегати на мирових переговорах обстоювали ці жадання гал. українців. Крім цього, „Нар. Комітет“ у краї дав почин до величавих святкувань у Галичині великої події проголошення самостійної України. Тимчасом 18. I. 1918 президент ЗДА Вільсон запропонував програму мира, де поставив м. ін. домагання, щоб народам Австро-Угорщини дати нагоду до вільного автономного розвитку. Та цього останнього моменту, щоб увійти в мирові переговори — зв'язана з Німеччиною Австрія не могла використати.

У зв'язку з берестейським миром (9. II. 1918) між урядом УНР й Австро-Угорщиною складено тайний договір у справі Сх. Галичини й півн.-зах. Буковини, які, на основі цього договору, мали бути відділені і алучені в один коронний край, і цю умову мав австр. уряд до 31. VII. 1918 перевести в життя. З приводу 1. акту міжнар. права укр. держави відбулася (10. II. 1918) у Львові вел. укр. маніфестація, а на засіданні Держ. Ради (20. II. 1918) укр. посольська репрезентація (др. К. Левицький) склала декларацію, де зазначувалося, що через берестейський мир політика Австрії признала укр. народів право самовизначення на його над. території, що свобода народів Австрії вимагає основної перемени держ. ладу в дусі самоуправня націй, та що українці домагаються поділу Галичини з окремим правно-держ. устроєм для поль. і укр. частини, а коли австр. політика не

схоче про це подбати, то воли українців — щоб їх прилучити до УНР. В палаті панів укр. представництво висловлювало надію (гр. А. Шенціцький 28. II. 1918), що українці зможуть під скиптром Габсбургів розвинути своє над. життя.

Але ж берестейський мир був, як відомо, „договором хліба“ і, хоч у міжнар. обстановці був для нас дуже важним іст. фактом — дальші події не дали йому здійснитися щодо долі Сх. Галичини. Наступ більшовиків на Україну викликав, за порозумінням із урядом УНР, окупацію України нім. і австрійськ. військами, корисне вирішення гал.-укр. справи гальмували раз-у-раз полки. Тимто укр. парламентарна репрезентація (Боген Петрушевич) скликала на 25. III. 1918 до Львова з'їзд мужів довір'я всіх гал. політ. партій і груп на нараду

Підписи делегатів України в центральній державі на міжнародному договорі в Бересті.

щодо уконституування укр. держ. організму в Австрії та організації нац. сил. З'їзд постановив, щоб королівство Галичини увільнити від зв'язку з польс. зах. землями, щоб із укр. земель Галичини й Буковини утворити окремий держ. організм, при чому нац. меншини (поляки, жиди, німці) мали б повну безпеку нац. автономії та політ. рівноправності. З огляду на небезпеку, що грозила справі укр. державності в Австрії, складено тоді окрему безпартійну боєву організацію нац. оборони (Міжпартійна Рада).

Тому, що через міністерські кризи в Австрії не доходило до перебудови монархії — президент укр. парламентарної репрезентації скликала на 18. X. 1918 до Львова членів укр. конститuantів: укр. епископат, послів із Галичини й Буковини та відпоручників укр. партійних організацій. Зібрані рішили з огляду на близький розпад Австрії уконституувати Укр. Нац. Раду, як представництво укр. народу, і

проголосити укр. державу на території Схід. Галичини, півн.-зах. Буковини й Закарпаття. 19. X. 1918 всенар. укр. нац. збори в великій салі Нар. Дому у Львові проголосили ці постанови конститuantів.

Тиждень після укр. конститuantів (28. X. 1918) відбулися в Кракові наради польс. послів, де вибрано польс. ліквідаційну комісію, що мала перебрати Галичину під свою владу. Супроти цього Укр. Нац. Рада у Львові вирішила з кім. X. 1918 негайно перебрати держ. владу у столичному місті Львові й на цілій території укр. частини Галичини, Буковини й Закарпаття.

Сталося це пам'ятного дня 1. XI. 1918. р., що став переломним моментом у політ. історії зах. частини укр. народу.

Література: К. Левицький, Історія політ. думки гал. українців 1848-1914, Львів, 1926-27; Берестейський мир, Львів, 1928.

Кость Левицький.

Східна Галичина від 1. листопаду 1918 р. Дня 1. листопаду 1918. р. Укр. Нац. Рада у Львові, опираючись на праві самовизначення народів, обрала владу у Схід. Галичині і проголосила тут Зах.-Укр. Нар. Республіку. Збройний спротив проти цього рішення частини польс. населення Львова та підтрим цього спротиву польс. урядом у Варшаві довели до польс.-укр. війни (гд. Українсько-Галицька Армія). Не можуть втриматися у Львові, уряд ЗУНР (Держ. Секретаріат, утворений 9. XI. 1918) перенісся спершу до Тернополя (21. XI. 1918), пізній до Станіславова (2. I. 1919). Владу у Львові та в околицях зайняли польс. військом виконує Польс. Управна Комісія. З 21. XI. починаються в'язнення й вивіз зі Львова як закладників визначених укр. діячів (Ю. Романчук, К. Студийський, В. Охримович, В. Старосольський, І. Кивелюк, В. Бачинський, І. Куровець і ін.), описі інтернування в осібних таборах українців, обвинувачених у спротиві й непослуху владі, підозрілих у шпигунстві, атентатах і саботажі, крім того й полонених УГА. Міжнародний Червоний Хрест, на основі перепису цих тaborів (2. IX.—23. X. 1919) подає такий стан укр. в'язнів у таборах: Стшалково—7092, Вадовіце—3474, Береста—3336, Домбс—2140, Перемишль—1633, Львів (Бригиди)—1450, Модлін—1190, Пикуличі—1178, Бала—952, Тернопіль—500, Лавьдуг—420, Демблін—68, разом—23.433 осіб; число всіх, що переходили тaborи до 1922. р., доходило до 100.000. Гігієнічні й санітарні відносини в багатьох таборах були дуже невдповідні, найгірші, мабуть, у тав. „бугінопах“ у Бересті, де померло до 27.000 осіб, головню на тиф і червинуку (тaborи ці роз'язано в 2. пол. 1922). Увесь час від 25. VII. 1914 був виймовий стан, і тепер увесь час шли процеси за поведінку в часі польс.-укр. війни, за укр. владу та в часі більшовицької інвазії, проти воєнків УГА, проти урядовців

за вчинки, сповнені з наказу їх кол. укр. влади та багато процесів за гол. зраду, при чому часті засуди на смерть. Множаться прояви рев. діяльності (підпали поміщицьких фізлярків, державних сховищ та будинків; бомбові атаканти на поліційні станції та замах на життя поліційних та заг. держ. службовців і урядовців, ушкодження залізничних шляхів і телеграфічних ліній; 25. IX. 1921 атаканти Ст. Федака на маршала Пилсудського й посвуду Грабовського; 15. X. 1922 вбивство С. Твердохліба і т. д.) — а в відповідь ідуть численні арештування, репресії, бомбові атаканти на домів укр. культ. установ (Просвіта, НТШ, Акад. Дім, школи УПТ у Львові, Сокіл у Станіславові й ін.). Рівночасно росте більшовицька агітація, а над Збручем появляються інші диверсійні загони. Незавидна була доля тодішньої укр. преси. Спершу вона була взагалі недозволена; 27. XI. 1918 почало виходити „Діло“, та після 2 ч. озброєний відділ припинив працю редакції, поспевав машини друкарні, після чого редакцію арештовано й часопис закрито; таксамо 27. XI. почав виходити щоденник „Вперед“, орган УСДП, від 3. числа а наказу ген. Розвадовського друкований на половину по-польськи аж до 21. I. 1919, опісля часто припинюваний владою, перестав виходити 30. III. 1922. Видавати укр. щоденник поль. мовою („Przegląd lwowski“) не дозволено. Спроби видавати замість „Діла“ щоденник під ін. назвами влада унеможливила, швидко їх закриваючи („Громадська Думка“ 1. I. — 26. IX. 1920; „Укр. Думка“ 6. X. — 13. XI. 1920; „Укр. Вістник“ 25. I. — 28. IX. 1921; „Батьківщина“ закрита негайно після появи першого числа 2. X.; „Гром. Вістник“ 18. II. — 31. VIII. 1922, відновлене „Діло“ 1. IX. — 3. XI. 1922; „Свобода“ як щоденник 8. XI. до кінця 1922, нарешті „Гром. Вістник“ 2. I. до 1. IV. 1923. р.). Правда, потреба гал. читачів потрохи заспокоював варшавський щоденник „Українська Трибуна“ 1921. р., але її закрито 1. III. 1922 за статті про гал.-укр. справу. Зате уряд або ін. поль. чинники підтримували угодову пресу, денники: „Рідний Край“ (1920—1923. р.) і „Хлопська Правда“ (1922-23), — тижневики: „Пробія“ під ред. Витовта Демичука (1919-20), „Обнова“ (видавало „Towarzystwo ziemi wschodnich“) під ред. С. Твердохліба (19. XI. 1920 — 31. V. 1921), а на Волині час. „Наш Голос“ 1920. р. (видавала „Straż kresowa“). Ті всі часописи падали з браку читачів.

Поль. уряд, обіймаючи владу, нізан усіх урядовців і службовців держ. і краєвих урядів і установ (головно судовників і залізничників) скласти присягу вірності поль. державі. Майже ніхто з українців (6. 000 осіб) тієї присяги не склав, і тому всі потрапили свої місця; коли ж по році, приєволені нуждою, заявили готовність повернутись до служби, поль. уряд зробив це

залежним від рішення окремих тав. реґабілітаційних комісій, які провірювали поведінку претендентів у часі поль.-укр. війни та більшовицької інвазії. Через те, що у згаданих комісіях вирішальний голос мали місцеві поль. „народові організації“, майже половину з тих, що зголосилися, не прийнято до служби, між ними поверх 2000 залізничників-українців (зюкавт).

Важкі часи настали і для укр. унів. молоді. Від 1919/20. рр. високі місцеві школи були для укр. молоді замкнені (гал. Україна: Шкільництво), тимто багато мусіло виїжджати на науку за кордон. З початком 1923. р. число укр. студентів поза Галичиною доходило до 2½ тисячі.

Закріплюючи стави посідання, поль. уряд переводить з'єднання Схід. Галичини з Польщею. З усіх держ. і краєвих установ усунуєно укр. написи; 8. II. 1919 команда м-а Львова наказує змінити всі написки на польські, допускаючи тільки укр. переклад; 10. II. 1919 відкрито в Варшаві поль. установничий сойм із поль. представниками Схід. Галичини (кол. послі до гал. сойму й від парламенту), без укр. представників; 30. I. 1920 скасовано гал. красний сойм і Краєвий Виділ, їх майно і всі права перешла поль. державі, а соймовий будинок передано львів. університетові, перейменованому на унів. Яна Казимира; таким способом скасовано автономію Галичини, яку вона мала за австр. часів; у краю покасовано повітові виділи, їх права й обов'язки передано староствам; по численних містах і селах усунуєно гром. ради, вийтів чи бурмістрів, і понастановлювано урядових комісарів; 24. III. 1920 наказано обов'язково, до місяця, повимірювати австр. гроші на поль. маркову валюту; того самого місяця введено для Схід. Галичини назву „Східні Мало-польська“, 3. XII. 1920 поділено її на 3 воєводства: львівське (28 повітів), станіславське (16) й тернопільське (17 повітів); 1. I. 1921 введено новий закон про зарібкові й господарські спілки, через що нагляд над укр. кооперацією перейшов до новоствореної Держ. кооп. Ради при міністерстві фінансів у Варшаві; 17. III. 1921 поль. законодавчий сойм ухвалив конституцію, побудовану на засаді одностайної національної поль. держави, з одною центр. виконавчою й законодавчою владою, без забезпечки нац. меншинам якихнебудь автономних прав; у травні 1921 гал. Краєвий Банк злучено з поль. державним банком у Варшаві; 30. IX. 1921 перепис населення переведено й у Схід. Галичині, хоч, при загальній абстиненції укр. населення, він не дав вислідів згідних із дійсним станом; 8. XII. 1921 гал. шкільництво віддано під управу міністерства освіти в Варшаві, а Красну Шкільну Раду перетворено на кураторію шк. львів. округи; 26. IX. 1922 ухвалено закон про воєвідську автономію та укр. унів. найдалі до 2 років; 5. XI. 1922 переведено

вибори до поль. союму, 17. XI. 1922 до сенату у Схід. Галичині. — при цілковитій абстиненції укр. населення — угодою укр. сел. партії (Твердохліб, Данилович), що єдина взяла участь у цих виборах, здобула тільки 5 мандатів; 11-23. XII. 1922 переведено у Схід. Галичині першу бранку до поль. війська, не вважаючи на спротив укр. населення. Таким способом, до кінця 1922 р. поль. уряд перевів цілковито з'єднані Схід. Галичини з поль. державою так, що рішення Ради Амбасадорів 15. III. 1923 було вже тільки потвердженням дійсного стану.

Укр. партійно-політ. життя було продовженням відносин із австр. часів: як довго тяглася ще поль.-укр. фронтова війна, вирішним чинником була Укр. Нац. Рада у Станіславові та її виконавчий орган — Державний Секретаріат як уряд ЗОУНР. У Львові залишились були, після відступу укр. військ, уповноважені члени Нац. Ради (Лев Ганкевич, В. Охримович, Ів. Кивелюк і С. Томашівський), та вони були лише посередниками без прав вирішного голосу, пр. у евентуальних переговорах із поль. стороною. Після переїзду голови Нац. Ради й більшості її членів за кордон (до Відня), фактично всі постанови краєвих політ. чинників були залежні від закорд. політ. центру, який у найважливіших та спірних питаннях (пр. у справі участі, чи абстиненції при соймових виборах 1922) аргументував, що його постановою кермують мотиви закорд. політики, і що уряд не бере відповідальності за те, яке буде міжпар. рішення долі Схід. Галичини, якщо в краю не слухатимуться його наказів. Формально існувала у краю надалі Міжпартійна Рада, куди входили представники всіх партій. У кількох важливіших випадках збиралася члени Нац. Ради, інколи до рішення Міжпартійної Ради прилучалися москвофіли з „Русского Исполнительного Комитета“, ввесь час до 1923. р. опозиційно супроти поль. сторони настроченого. Найповажніший голос, як і раніш, мала найчисленніша партія нац.-дем., тепер трудовиків (голова др. Вол. Бачинський). Хоча радикали (голова др. Лев Бачинський) й соц.-демократи (голова др. Лев Ганкевич) мали поважні застереження супроти еміграційного уряду ЗОУНР, насправді ж його підтримували, та й формально не вступали проти участі своїх партійних членів у цьому уряді і в характері уповноважених диктатора Св. Петрушевича. Із важливіших подій того часу назово: 1. IV. 1920 виступ соц.-демократів із Укр. Нац. Ради; 28. III. 1919 у Станіславові останній конгрес трудовиків (нац.-дем., тепер трудової партії), таз „Нар. З'їзд“; 14. II. 1920 заява всіх укр. політ. партій Галичини, що, поклянувшись на право самовизначення народів, обстоюють гасло самостійної демократичної суверенної республіки Сх. Галичини, півн.-зах. Бу-

ковини й Угор. Русь „як інтегральних частин укр. землі“; 7. XI. 1920 укр. радикальна партія проголосила резолюцію за самовизначенням укр. народу, в справі політ. амністії та адмін. режиму, і красна конференція цієї партії 26. I. 1921 підтримала це становище; 10. XI. 1920 заява гол. управи укр. трудової партії проти квітневої варшавської угоди; 20. III. 1921 протест проти ризького миру Укр. Нац. Ради, а день раніше Нар. Комітету; 26. V. 1921 опозиційні резолюції „Русского Исполнительного Комитета“; 3. VI. 1921 з'їзд мужів довір'я укр. трудової партії з цілого краю; 3-4. VI. 1921 міжпартійний з'їзд у Львові всіх кол. парламентарних і соймових послів та кол. членів палати панів, трудової (нац.-дем.), радикальної та христ.-сусп. партій, представників екон. установ і студентства — у справах відбудови політ. життя; 3. VIII. 1921 протест Нар. Комітету проти покликання до військ. служби держ. урядовців українців і проти заг. перепису населення у Схід. Галичині; 3. IX. 1921 2-гий міжпартійний з'їзд проголосив низку протестаційних резолюцій; на партійній нараді укр. соц.-дем. партії 14-15. I. 1922 вперше зазначився виразно ризький аворт у політ. орієнтації цієї партії; після воєнних і дипломатичних нещад УНР перемогли настрої прихильні новій рад. владі та УСРР, тимто згаданий з'їзд рішив, що: „в обороні цих форм влади (УСРР) повинен стати цілий укр. класово свідомий пролетаріат“; 28. I. 1922 3-ий міжпартійний з'їзд (трудовики, радикали й христ.-суспільники) підтвердив репрезентативно-політ. права закордонного уряду ЗОУНР (Петрушевича). У таборі москвофілів починає зазначуватися угодовий напрямок (вперше на їх вічі 29. VI. 1920). І водночас починається виразний підтрим цієї групи поль. владою: іменування москвофілів комісарами Народнього Дому й Ставропігії, уневажнення прийняття в члени Ставропігії українців (після 1. VIII. 1915) і тн. Укр. партії стоять на гостро опозиційному становищі. 25-28. VIII. 1922 управа всіх укр. партій, Міжпартійна Рада та львів. члени Укр. Нац. Ради ухвалюють резолюції в справі підтримки уряду ЗОУНР (Петрушевича) та укр. приватного університету і проти участі в виборах. У справі виборів зсолідаризувалися з укр. партіями й „Русский Исполнительный Комитет“: — угодові групи у краю значення не мають.

Становище краю було дуже тяжке. Війни страшенно винищили край. Урядово ще за Австрії матеріальні шкоди оцінювано на 17.224 мільйонів корон, у чому самих будинків знищено на 7.500 мільйонів корон. Війни поль.-укр.-більшевська збільшили це знищення. Загалом у Схід. Галичині знищили війни 233.377 сіл, господарств, і 122.422 хат, крім цього згоріло 3.617 сіл і 246 церков; а причини знищення госп. інвентаря й через недодачу робітних сил, які забрано до війська, хліборобство занепадо, й майже 1.300.000 га

землі стояло перелогом; торгівлі і промисел занепадали, в гірських околицях, год. на Гуцульщині, 1920 р. лютував голод; край нацили заради недуги, особливо в XI-XII, 1919 на Поділлі розгостився тиф так, що 20 XII, 1919 було там хорих 6, 28.000, із чого багато померло (нагалі в тому часі у Сх. Галичині померло майже 100.000 людей).

Не вважаючи на найбільш несприятливі обставини, укр. громадянство старалося якомога найвидніше відбудувати колишні найважливіші сусп.-госп. та культ. здобутки і творити нові цінності. Передовсім (XI, 1918) засновано так. „Горожанський Комітет“, який став осередком укр. сусп. гуманітарної а то й культурної діяльності; 1. XI, 1920 звернувся він із закликом по поміч до ам. українців, що поспішили зі щедрою допомогою, яка не переривалася пізніше аж до часів ам. фінансової кризи 1932. Коли 16. X, 1921 впадала розв'язала Горожанський Комітет, припинила його діяльність та ув'язнила багато його діячів, його функції перебрали ін. т-ва або й приватні громадяни. Г. К. мав кілька секцій, що а них найбільшій були ті, котрі опікувалися укр. інвалідами, інтернованими, ув'язненими й утікачами в Наддніпрянщині. Відновив своєю діяльністю і такі гуманітарні т-ва, як „Укр. спархіяльний комітет опіки над воєнними сиротами“ (заснований 1. 1916), та „Укр. красне т-во охорони дітей і опіки над молоддю“ (засноване VI, 1917) та всі ін. освітні, культурні й економічні установи, і швидко почалася в них праця. Крім цього, powstaють нові організації: IV, 1920 „Укр. фонд воєнних вів і сиріт“, 31. V, 1921 „Красний комітет охорони воєнних могил“, 10. II, 1922 видавничий фонд „Учітеся брати мої“, заснований красним комітетом для вшанування 60-ліття смерті Т. Шевченка, організується „Укр. економічний інститут“, який влада не дозволює заснувати (4. V, 1922) й ін. 23. VIII, -5. X, митр. А. Шептицький ув'язнений у Познані при повероті з Америки до краю. Роки 1921-23 замітні оживленням укр. літ.-мист. життя. Управу укр. театру обіймає Ол. Загаров, що приєднює до нього визначних артистів (Борисогабібеля, Морська, М. Крушельницький й ін.) і ставить його на високому мистецькому рівні. Засновується „Гурток діячів укр. мистецтва“, який 1. VI, 1922, уладжує 1. всеукр. мистецьку виставу образів, XII, 1922 „Союз діячів укр. театр. мистецтва“, починаються нові журнали („Життя й Мистецтво“, „Митуся“), відновлюються давні („Літ. Наук. Вістник), уладжуються численні літ. вечорі й величаві святкування; 80-ліття Ю. Романчука (27. II, 1921), 60-ліття смерті Шевченка (16. III, 1921), 5. роковини смерті Ів. Франка (29. V, 1921), 5-літні роковини проголошення самостійності Наддніпрянської України (22. I, 1923), де поліція заборонила гал. українцям виступати з промовами. Усе свідчило про бадьорий настрій громадянства.

А проте період життя Схід. Галичини в часі 1. XI, 1918 — 15. III, 1923 належить до найважчих, які знає історія тієї країни. Воєнна атмосфера до переходу УГА за Збруч (16-18. VII, 1919), матеріальне знищення краю війною, стихійні нещастя (помести й голод), розвал політ. та сусп. життя, неймовірно трудючі в сусп. культ. праці, — серед таких умов довелося жити тоді гал.-укр. суспільності. А проте вона, спираючись на запевненнях позакрасного уряду ЗОУНР, непохитно пірляла у прихильне міжнародне вирішення її самостійницьких амагань. Рішення Ради амбасадорів 15. III, 1923 ааскочило укр. громадянство; 17. III, 1923 на майдані св. Юра у Львові відбулася вел. укр. нар. маніфестація, де Ю. Романчук провів присягу, що гал. укр. народ, не вважаючи на все, що сталося, ніколи не зречеться своїх прав і свого найвищого ідеалу.

Після рішення Ради амбасадорів 15. III, 1923 поль. уряд докинув повну уніфікацію прилучених земель із корінними землями Польщі. Мовні закони з 31. VII, 1924 усувають укр. мову з урядування в усіх державних і самоуправних установах, а наказане обов'язкове навчання деяких предметів (гол. історії й географії) в укр. школах, нав'язує приватних — поль. мовою, перемінює укр. школи на утравістичні; ухвалені 1925 і 1930 закони про парцеляцію більших помістей, колонізацію й осадництво спроваджують до Схід. Галичини нові маси поль. колоністів — одиодушний свротив проти тих законів усіх укр. послів із півн.-зах. земель, меншин та цілого укр. населення залізлися без значіння; XII, 1927 аліквідовало Самоуправний Виділ, що 30. I, повстав на місці австр. Красного Виділу, а його функції передано адмін. владі; новий самоуправний закон із 13. V, 1933 усуває остаточно закон з 26. IX, 1922 і збільшує вплив адміністрації на самоуправу, ухвалена 26. I, 1934 нова конституція збільшує централізм, обмежує права послів та усуває цілком українців із сенату.

Таким чином, ухвалені законом 26. IX, 1922 та запевнені рішенням Ради амбасадорів 15. III, 1923 автономія Сх. Галичини й заснування укр. університету третять свою актуальність. Внесення послів ППС (V, 1924) на заснування до 1. I, 1925 укр. унів. та таке саме нагле внесення укр. послів (5. II, 1926) перепадають, а скликана урядом 25. I, 1926 комісія у справі укр. унів. розбилася через те, що НТШ не вислало нимаваних відоручників, а укр. політ. провід уагалі противився якимнебудь переговорам у цій справі поза плечима укр. соймового представництва. Таксамо і справа автономії укр. земель стала не реальна. Цю правду, 11. VI, 1926 всі поль. клуби лівниці склали спільну заяву за вваженням домагань меншин, за територіальною автономією українців і аміною політики на схід. землях, та вона не мала ніякого значіння, й коли в IX, 1926

міністер освіти Суйковський заповів порушити справи укр. унів., а міністер внутрішніх справ Млодзювський поклав комісію для складення програми політики супроти українців, сойм 24. IX. 1926 ухвалив обом міністрам недовір'я, й підгоді ніхто з їх наслідників більш цих справ не порушував. Внесення послів ППС 13. X. 1931 надати автономію укр. населенню в Польщі перепало голосами послів ББ і правіці та було тільки демонстрацією.

Гад. укр. партійно-політ. життя після 15. III. 1923 дуже ускладнилось: 21. V. 1923 Нар. З'їзд трудової партії рішив не підпорядковуватись далі акордонному урядові та як мінімальну програму виставив — автономію для всіх укр. земель у Польщі. Внаслідок цього партія розбивається: повстає „незалежна група“ з раднофільським напрямом. 20. IV. 1924 Нар. З'їзд трудової партії відкидає автономістичну програму й передає провід партії в руки „незалежної групи“. Це спричиняє дальший розділ на „групу Длаа“, й „незалежну“ („Наш Прапор“) і партію „Народної Роботи“ (орган „Загравка“); 11. VII. 1925 всі три групи з'єднались в „Укр. Нац.-Дем. Об'єднання“ (УНДО) — голова др. Дмитро Левницький. Кількох членів кол. „незалежної групи“ осудило раднофільську „укр. партію праці“ (УПП) — група тижневика „Рада“. Опісля відділилась ще й „опозиційна“ група Дм. Паліса. Це доводило до довготривалих непорозумінь та потрясень, усунення з партії провідників агаданих груп та втрати багато часу й енергії на внутрішні спори й ослаблення політичної активності партії.

Укр. радикальна партія після 15. III. 1923 негайно відкинула акордонний політ. провід. 14. II. 1926 вона з'єдналась з волинськими соц.-рев.-ами в укр. соц. радикальну партію (УСРП), що в квітні 1931 вступила до II. соц. інтернаціоналу (голова др. Лев Бачинський, по його смерті 1930 — др. І. Макух). XII. 1928. р. відкинув укр. соц. дем. партія (УСДП), вона V. 1929 робить умову з „Центр. комісією професійних спілок“ у Варшаві про спільні професійні робітничі організації. 4 III. 1934 уладжує 7. конгрес УСДП — (голова Лев Ганкевич). Москвофіли згуртовуються в русс. нар. організації (РНО). Її відділом є русс. сел. організація (РСО). З них — раднофіли гуртуються біль час. „Воля Народу“ (інтернаціоналізм у суті, українство в формі); 10. X. 1926 „народовольці“ об'єднуються з волинським комуністичним Селянським Союзом в „Укр. сел. роб. соц. об'єднання“ (Сельроб), що у IX. 1927 розпадається на укр.-нац. Сельроб-правіцю й москвофільсько-комуністичну Сельроб-лівницю; 29. IX. 1932 припинена владою. Серед народу москвофільство удержується трохи на Лемківщині, де воно знаходить підтримку і у властей: у-осени 1933 вводять там до нар. шкідл. буквар із місцевим говором, у IV. 1934

установлено для Лемківщини ап. делегатуру, досі не обсаджену. Останніми роками проявляє угодовецьке москвофільство жишю діяльність, уладжує талергофенські з'їзди (31. X. 1928 і 31. V. 1934), рос. нац. свята „день рос. культури“, і ін.

Раднофіли зновки кол. трудовиків заснують 15. V. 1927 укр. партію праці (УПП) — орган „Рада“ (голова В. Будинювський). 1930 заперла. Новий альянс раднофільства й політ. москвофільства, зливого в рр. 1923-30, аж — після самогубств Скришника та Хвальового.

Укр. католики, що не погоджуються з УНДО, гуртуються в укр. христ. організації (УХО), пізніше перейменованій на укр. кат. організацію (УКО); 24. IX. 1930 вони заснують „укр. кат. нар. партію“ (УКНП) — орган „Нова Зоря“ (провідники: св. Хомиши і О. Назарук); партія працює гол. в теор.-ідеологічному напрямі, на активну укр. політику не має впливу.

Діячі угодового напрямку гуртуються спершу коло час. „Селянський Прапор“ у Станиславіві (заснований 1925); після невдач при виборах 1928 організація загиняє. Москвофільська угодова „Русска аграрна партія“ (РАП) на з'їзді 2. V. 1931 зливається з РСО, і тепер вони творять єдиний зор'янізований дуже кволий угодовий табор.

Крім цих партій, 2. II. 1932 заснувалася „укр. селянська партія“, з невеликими цілями — орган „Нове Село“. 1. XI. 1933 утворюється „фронт нац. єдності“ під проводом Д. Паліса (орган „Перемога“) — нац. організація, але противна рев. підземелю. Старші, понад 70-літні діячі гуртуються в „Раді старих“, утвореній 15. V. 1931; виступають проти демагогії, взаємного недовір'я та невдівдовальних виступів молоді.

Справжній провід усеї відповідальної політики в краю всеж є в руках УНДО.

З перенесенням політ. центру з акордону до краю зв'язки з міжнародним світом підтримує безпосередньо краєва політ. репрезентація: висилка відпорушників на конгреси нац. меншин, Міжпарламентарної Унії, до Ліги Націй у зв'язку з петиціями в укр. справах, гол. нацифікації, та до Унії товариств Ліги Націй. Заходи оснувати у Львові укр. Т-во Ліги Націй залишились без успіху.

Націоналістичний рух і його форми стали в останньому десятилітті одною з найважливіших проблем укр. життя в Польщі. Первісно проявлюваний лише в підземній рев. організації УВО (від 1920), від конгресу укр. націоналістів у Відні, I. 1929, оформлений у „організації укр. націоналістів“ (ОУН), що пізніше з'єднується з УВО. Активне вистривання ОУН до гром. і політ. справ та пресова кампанія проти легальних партій внесли новий чинник у краєве життя. Характеристика: ідеалізм, екслюзивність, чуттєвий фанатизм, нехтування розумового чинника, розпорошуван-

ня поміж працею ідеологічною, терористичною й практично-політ. (закорд. пропаганда).

У зв'язку з цим численні акти терору: вбивство дир. семінарії Матіяса (10. VIII. 1924), атентат Ольшанського на президента Войцеховського (5. IX. 1924, — процес Штайгера), вбивство шк. куратора Собіньського (19. X. 1926, справні: В. Атаманчук і І. Вербицький), й ін.; бомбові атентати на поль. установи й напади на пошти (25. III. 1925, 3. VII. 1928 і 6. III. 1929 у Львові, — 8. VIII. 1931 напад на пошту у Трускавці, 31. VIII. 1931 під Печеніжином, 30. VII. 1932 від Бібркою, 30. XI. 1932 у Городку Ягайлонським; з кінцем 1929 і 1930 рр. саботажі на держ. комунікаційні засоби в краю, масові підпали майна поль. дітячів і дітячів — у відплату за це — від 16. IX. до кінця XI. 1930 „паціфікація“ укр. населення в краю при допомозі поліції й війська, а в зв'язку з цим знищення багатьох читальнень і кооператив, розвізання Пласту, закриття гімназій у Тернополі, Рогатині й Дрогобичі, багато ув'язнень, м. ін. кол. укр. послів (м. ін. голова УНДО Д. Левницького), з яких 5 вивезено до тюрми в Бересті, опієли багато процесів і засудів. Спільний комунікат з укр. нац. партій (25. IX. 1930) і спільний пастирський лист укр. гр.-кат. єпископату (13. X. 1930 — сконфіскований) із осудом саботажів, але й збірної відповідальності. Особита інтервенція митр. Шенницького в Варшаві та президії УНДО в центр, та красної влади не мали ніякого впливу. Зате зросло зацікавлення гал. укр. справою на чужині та активізувалась укр. політ. еміграція, в англ. палаті громад поставлено низку запитів в укр. справі. Укр. союмою внесення у справі паціфікації відкинено 26. I. 1931. В справі паціфікації внесено до Ліги Націй петицію всіх укр. послів і сенаторів, та багато петицій і телеграм від укр. еміграції. 25. II. 1931 — єдина розмова між Укр. Парламентарною Репрезентацією та офіційними чинниками ББ — без успіху. Аж 30. I. 1932 рішення Ради Ліги Націй: осуд терористичної акції й вислів жалю, що пошкодовані паціфікацією не дістали відшкодування. До ін. терористичних актів — 21. VIII. 1931 вбивство Т. Голушка у Трускавці, а у зв'язку з новою політикою больш. в УСРР, 21. X. 1933 вбивство урядовця сов. консуляту у Львові Майлона.

З причини рідного розуміння боротьби за права укр. народу на укр. землях під Польщею — часті непорозуміння між старшим громадянством і молоддю, які від р. 1931. щораз більше лагострюються, гол. пієля процесу Р. Барановського (IX-X. 1933). Діяльність ОУН не вгаває; потроха також із цього приводу декрет 18. VI. 1934 про ізоляційні табори.

На уважачою на партійно-політ. ролад та дуже важкі політ. обставини, гал.-укр.

народ проявляє живу діяльність. Широко розвивається кооп. рух: 28. XI. 1924 — „Красний союз кредитовий“ перетворюється на „Центр. кооп. банк“ (Центробанк), 19. VI. 1924 „Красний союз госп. спілок“ на центрально всіх кооп. спілок (Центросоюз); „Маслосоюз“ поширює свою діяльність та починає експорт за границю; 2. XI. 1924 освоюється „Союз укр. кушнів“; починає розвиватися укр. промисел і торгівля, та організується ошадностева акція; IX-X. 1927 вел. госп. вистава в Стрию; „Просвіта“ перетворюється на установу, що кермує цілою позашкільною освітою й виконанням й відновлює (1934) свою видавничу діяльність (місячні книжечки); Наук. Т-во Ів. Шевченка виказує поширену наук. і вид. діяльність, відбуваються наук. з'їзди лікарів, привидників, географів та інженерів; 16. I. 1934 30-літній ювілей „Реалізаційного союзу укр. кооператив“; 3. VI. 1934 святочне посвячення його прапору при аднаві 15.000 відпочувачів із цілого краю; від 1928. р. широко розгортається протияльогольний рух під проводом т-ва „Відродження“, що доводить до успішного переведення протияльогольних публіцистів у яких 100 громад, та до значного зменшення вживання алькогольних нашітків і курення тютюну. Усталюються традиційні народні свята: святочні поминки 22. I, 1. XI і в Зелені Свята, Шевченка, Франка, Мазепа, Пашкевича на Підліській горі, укр. стрільців на Маківці й ін., святочні обходи Укр. матері, Укр. дитини, Укр. молоді РШ; 6. 7. V. 1933 величаве ред. нар. свято УМХ, при аднаві 6. 50.000 молоді з цілого краю; 28. V. 1933 святочне відкриття пам'ятника Івана Франка; 23-27. VI. 1934 з'їзд укр. жіноцтва в Станіславові, при участі до 5.000 жінок; 28. VI. - 3. VII. 1934 у Львові ювілейний адият укр. соціалства (до 10.000 учасників). Основують: „Т-во опіки над укр. емігрантами“ II. 1925 і IV. 1927 „Т-во охорони воєнних могил“. У політ. житті укр. громадянство вишило велику активність при виборах до союму й сенату в рр. 1928 і 1930, при виборах до гром. рад у літку 1927 і 1934, нарешті масовий рух із приводу шк. публіцистів у рр. 1925 і 1932; 27. V. 1934 вибори до міських рад (у Львові всього 1 мандат).

В рр. 1924-34 навістила край низка стихійних лих; у 1924. р. дуже погані живня, які у зв'язку з валоризацією валюти й панперизацією села (мастковий податок) довели до голоду 1925. Допомогову акцію він спеціально покликаний до життя „Красвий комітет допомоги голодному селу“. У VIII. 1927 катастрофа повені на Підкарпатті, внаслідок якої оснувався „Красвий комітет допомоги жертвам повені“. Люта зима 1928-29. Повінь улітку 1929. Катастрофальний спад збіжжєвих цін улітку 1930 поглибив аубожність села. Нарешті в липні 1933 велика повінь на Підкарпатті.

Література: Лоанієський М., Гали-

чина 1918-1920, Відень, 1922; „III. N a r. 3' Tad UNDO 24 25. XII. 1928", Львів, 1929; — Die Nationalitäten in den Staaten Europas (Sammlung von Lageberichten), herausgegeben von dr. Ewald Ammende, Wien, 1931. Крім цього річники укр. преси з рр. 1918-34.

Ів. Кобрин.

Укр. Парламентарна Репрезентація в Польщі складалася після перших виборів до союму (5. XI. 1922) й сенату (12. XI. 1922) і то спершу виключно з послів із Холмщини, Підляшши, Волині й Полісся (Галичина в I. виборах участі не брала). В її склад входило 20 соймових послів („Укр. соймовий клуб“) і 9 послів до сенату („Укр. сенатський клуб“), які на з'їзді в Ковлі (22. XI. 1922) рішили в усіх питаннях нац. характеру поступати солідарно. Укладена на цьому з'їзді політ. декларація, що, мовляв, „змаганням укр. народу є відродження самостійної укр. державки“, що вони, представники Волині, Холмщини, Підляшши й Полісся, „рахаючись із фактичним станом річей, готові співпрацювати з поль. народом і всіма народами, що входять у склад Річі Посполитої, коли буде забезпечений їм повний і вільний нац. розвиток у всіх галузях життя“; — ця декларація проголошена (посол Підгірський) у соймі (23. I. 1923) викликала вел. сировит послів воликів. Свій успіх щодо вел. числа представників перша УПР зазначувала добре проведеній організації виборів: створенній із участю українців безпартійний блок нац. меншин здобув 79 мандатів до союму, 27 до сенату. За час існування цього союму (1922-27) проходили всередині УПР рівні перегрупування у зв'язку з утворюванням різних фракцій (укр. соц. фракція 18. III. 1923; нац.-дем.; „Сел. Союз“; автономісти-федералісти; інтернаціоналісти „Нар. Волі“, пізніше „Сельроб“) — а то й зміни в президії УПР. З різних ухвал і резолюцій цієї УПР важна а 28. V. 1924, де зазначено, що „Польща мусить бути перебудована на засадах самовизначення народів“ та сконстатовано, що досі „ні уряд, ні жадна поль. партія не провадили з Укр. клубом переговорів про укр. справи“.

За весь час (крім промов) соймові посли внесли 788 внесення і інтерпеляцій, сенатські — 51 інтерпеляцій і 2 внесення. Одні і другі брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, в конгресах нац. меншин у Женеві, в різних міжнар. з'їздах, де порушували укр. справи.

В виборах до другого Союму, що відбулися 4. III. 1928 Галичина взяла вже участь, при чому гал.-укр. партії йшли до виборів самостійно; на півн.-зах. землях створено виборчий блок із укр., білорус., рім. і жидів. Українці аніскали 25 мандатів до союму (пізніш число аросло до 27), у виборах до сенату (11. III. 1928) — 9. Посли до союму й сенату утворили свої клуби ні

своїми президіями (в соймі: др. Дм. Левницький — голова, В. Целевич і С. Хруцький — заступники, др. Блаженяч — секретар; у сенаті: др. А. Горбачевський — голова, др. К. Троян — секретар). На пленарному засіданні сойму (29. III. 1928), в дискусії над бюджетовою провізорією, голова клубу др. Дм. Левницький виголосив правн.-державну заяву, де м. ін. указав, що укр. народ є споконвічним автохтоном на землях, що тепер увійшли у склад Польщі, що ці землі входили в склад укр. кївської й потім гал.-волинської держави, описані під чужим пануванням ніколи не втратили своєї нац. окремності й не ареклися змагань до державної незалежності, що 1918-20 рр. укр. народ за свою державність пролив море крові, і „що найвищим і непорушним нашим ідеалом є незалежна, суверенна й соборна укр. держава на всій укр. території; а що всі міжнар. акти, якими споконвічні частини укр. землі — Сх. Галичина з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшши й Полісся признано Польщі, а саме мировий договір у Різі 18. III. 1921 й рішення конференції амбасадорів у Парижі а 15. III. 1923, які то акти насилують право укр. народу на самовизначення — ми всі ці акти вважаємо де іуре за неправосильні. А вступляючи до цих законодавчих палат, будемо й тут змагати до здійснення найвищого права укр. нації“.

В склад Укр. соймового клубу входили члени УНДО (23) і Сел. Союзу (2); спроби предняти до укр. клубу укр. соціалістично-радикалів не поведася. Ці останні (8 послів) утворили „Клуб укр. соц. радикальної репрезентації“ з др. Л. Бачинським на чолі (заступник голови — С. Жук, секретар др. Дм. Ладика, скарбник др. О. Когут). Крім цього клубу, були ще в соймі клуби: „Сельроб-правниця“ (в пол. 1930 — 8 послів) та укр. „Єдність Сельробу“ (в пол. 1930 — 3 посли). Був ще один посол українець із „Укр. партії праці“ та 3 укр. посли, що ввійшли з поль. лісти ББ.

В цьому соймі укр. посли внесли — 312 інтерпеляцій і 81 внесення, в сенаті — 52 інтерпеляцій і 6 внесення. Вони брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, в конгресах нац. меншин і ін. міжнар. з'їздах, забирали голос у комісіях, коли вирішувало справи, що торкалися українців.

УПР мала свого представника в президії союму (віцемаршалок др. Загайкевич В.) та в президії сенату (віцемаршалок М. Галушницький), одним із секретарів союму був член укр. соц.-радикального клубу др. Дм. Ладика.

Після розв'язання цього союму й сенату (30. VIII. 1930) й розпису виборів до союму (16. XI.) й сенату (23. XI.) настала т. зв. „нашкіфкація“ у Сх. Галичині, й почалися арешти укр. діячів, м. ін. 30 кол. послів (19 а УНДО, 6 а УСРП, 3 а Сельробу правниці, 1 а Сельсоюзу, 1 а УШП). Серед тихих

обставин передвиборча праця була дуже важка, тимто укр. партії, що стояли на нац. ґрунті (УНДО, УСРП, УСДП), ввійшли в виборчий блок (18. IX. 1930), до якого приєдналися й білорус. христ. демократи й білорус. Сел. Союз. Блок здобув 21 мандатів до союму (17 з УНДО, 3 з УСРП й 1 білорус.) і 4 мандати до сенату (3 з УНДО, 1 УСРП). Обидва клуби мають свої преамблї, при чому УНДО вибрало було спершу тільки провізоричну, — але ж від 1. X. 1931 преамблї вже постійна: др. Д. Левицький — голова, О. Луцький і др. В. Загайкевич — заступники, Д. Великанович — секретар. Преамблї Укр. радикального клубу творить — др. Ів. Макух (голова), др. Дм. Ладика (заступник), М. Матчак (секретар).

У сенатській клуб входить усі сенатори українці — з др. А. Горбачевським на чолі, та Ю. Павличковським (секретар). Крім послів із УНДО й УСРП, ввійшло ще з поль. партії ББ 6 українців до союму й 1 до сенату — всі з Волині, вони створили в лоні ББ „Укр. парламентарну репрезентацію Волині“. З той самої партії ввійшли до союму і два гал. москвофли.

За час від 1930 — VI. 1934 посли внесли 138 інтерпелляцій і 42 внески в союмі, і 1 інтерпелляцію й 1 внесок у сенаті. У всіх комісіях союму й сенату, де розглядали справи, що торкалися українців (справа унів., кооперації, „паціфікації“, розв'язання гімназій, політ. режиму, нові закони, справа регіоналізму, Лемківщина, шкільні справи і т. д.), забирали голос. Брали участь у засіданнях Міжпарламентарної Унії, конгресах над. меншин, міжпар. з'їздах і т. д.

В. Косовоцький.

Буковина — до 1848. р. Найдавніші сліди людського побуту на Буковині — із неолітичної доби (находи в Сереті й ін., мегалітичні скринькові гроби в Граніченстах і Дол. Городику). Найбагатші останки трипільської культури знайдено в Шиницях, бронзову добу представляють знаходи у Приличчю, Милісї й ін. Найдавнішим населенням Буковини, що його етногр. приналежність можемо означити, були траки, які від кін. П. тисячоліття до Хр. заселяли і значну частину балканського півострову, Угорщини й півд. України. Трацьке плем'я давнє утворило в I. в. по Хр. державу (король Декебул), яка охоплювала територію теп. Румунії. Цю державу завоював ціс. Траян (101-107) і перемінив її на рим. провінцію. За вел. мандрівки народів пересовувалися через Буковину різні герм. й монг. племена; нарешті здовж серед. й дол. Дністра поселилося схід-слов. плем'я тиверців. У X. в. Буковина ввійшла в склад кнїв. держави, а при її поділї на уділи припала (під кінець XI. в.) Ростиславичам, засновникам гал. держави. Після монг. навали (1240) відірвалася від гал.-волинської держави й перейшла під зверх-

ність татар. У XIV. в. в півн. Буковині зустрічаємо автономну організацію під назвою „Шиницька земля“, півд. частина краю попала під владу Угорщини, й сюди почали переселюватися гурти румунів (волохів) із Семигороду й Мармарошу. Людовік Вел. надав 1352 мармароському „князеві“ Сасові край над р. Молдавою й титул воеводи. Після смерті Саса (6. 1380. р.) перейшов сюди мармароський воевода Богдан із більшим гуртом своїх людей, проголосив себе незалежним володарем і став засновником Молдавської держави. Його син Лицко загорнув Шиницьку землю, а за Романа (під кінець XIV. в.) до Молдавії належала вже ціла територія між Карпатами та Дністром, від Черемоша по Чорне море. А проте нова держава була за слаба, щоб зберегти повну самостійність. Спершу (1387. р.) признавала верховну владу Польщі, в 2. пол. XV. в. під рукою воеводи Степана Вел. дійшла до розквіту й визволилася від опіки Польщі, а вже за його наслідника Богдана III (1514) мусіла прийняти протекторат Туреччини. Незабаром стала її звичайною провінцією, де султани за відмогою насаджували і прогнали воевод. У 1564. р. столицю Молдавії перенесено з Сучави до Яс. За часів Богдана Хмельницького молдавські воеводи Василь Лупул і Степан Гергіца відіграли важливу роль в історії України.

В 1768. р. рос. війська обсадили Молдавію з Буковиною. Та Австрія, що не хотіла допустити до зросту могутньої Росії, списала 1771. р. умову з Туреччиною, де зобов'язалася вимогти від Росії корисний для султана мир; за це мала дістати від Туреччини тав. Малу Волощину, край між дол. Дунаєм і Алутою, на південь від Семигороду. Перший поділ Польщі 5. VIII. 1772. р. і прилучення Галичини до Австрії змінили плини австр. уряду. Замість Малої Волощини, Австрія забажала придбати півн. частину Молдавії, що віраювалася клином поміж Семигород і Галичину, щоб таким чином заокруглити свою сх. границю. Туреччина не хотіла на це згодитися. Тимто австр. уряд порозумівся з начальником рос. армії, що після підписання між Росією й Туреччиною миру покидала Молдавію, і слідом за нею вийшли австр. війська та в перших днях IX. 1774. р. загорнули частину півн. Молдавії з містами: Чернівці, Серет, Радниця й Сучава. Щоб відірвати цей край від решти Молдавії, яка залишалася під Туреччиною, австр. уряд дав йому назву — *Буковина*, бо так колись називався від Букових лісів край між гор. Серетом і Прутом. Туреччина й молдавський воевода Гіка спершу протестували проти цього загарбання, але незабаром помиринилися з доконианим фактом. Населення забраного краю лічили тоді на 70.000 душ.

В Молдавії гол. сіду мали бояри, власники вел. латифундій, зпоміж котрих воеводи

вибирали вищих урядовців: дрібна шляхта складалася з тав, мазаїв і рупташів. Додішно верству населення творили три групи: вільні селяни, піддані й невольники. Вільними селянами були хлібороби, що сиділи на вільних землях, котрі були власністю воеводи. Через часте роздавання цих земель між бояр і монастирї число вільних селян постійно меншало. З кінцем молдавської доби на Буковині залишилися вільні хлібороби тільки в кімпольонзакім околі та в кількох селах півн. частини краю. Ці останні звалися релешами і вважали себе за шляхту. Хлібороби, осілі на боярських та монастирських землях, були піддані, робили панщину і платили чинш. Число днів панщини й висоту чиншу означували окремі умови, назвагал куди легші, ніж пр. у сусідній Польщі. Заг. унормування обов'язків підданця принесла щойно „Золота грамота“ воеводи Гіки (1. 1706. р.), що визначувала панщину на 12 днів у році та чинш на 1/10 плодів. Вільні селяни, піддані та міщани мусіли платити держ. податки, від котрих були звільнені бояри й духовенство, а котрі щораз аростали, бо султани наклали на воевод усе більшу данину. За невольників уважалися тільки татари й цигани; вони були повною власністю свого пана.

Молдавська держава ділилася на округи (цивоти), яких на Буковині було дві: чернівецька й сучавська. Чернівецькою округою правив староста, сучавською „паркалаб“ (Burggraf), бо Сучава мала оборонний замок. Помічниками начальників округ були „логотети“ (писарі) й судді. Округи ділилися на околи під кермою намісників, поодинокими громадами правили „двірники“. Урядовці не мали постійної платні, лише діставали частину зібраних ними податків і дарунків від населення. Міста (Серет, Сучава, Радівці, пізніше також Чернівці) мали самоуправу на аразок нім. міст, і нім. елемент грав серед купців визн. роллю. Гол. бук. торг. шлях ішов із Сучави через Серет, Чернівці, Снитин до Львова. Під тур. владою, особливо від кін. XVI в., торговля й міста почали підупадати. Укр. й рум. населення Молдавії було православне, від 1401. р. мало свого окремого митр., спершу в Сучаві, потім від 1630. р. в Ясах. Нижчого духовенства, особливо ченців, було дуже багато; в самій Буковині нараховували в XVIII в. б. 30 тис. Освіта стояла велько, монастирські школи (Путна, Радівці, Сучава) підготували тільки до дух. стану, для вищої освіти їздили до Києва, Львова, Вільни або до зах. Європи (як ось Петро Могила). Укр. середовище, в яке румуні попадали на схід. Покарпатті, і вищість укр. культури спричинили, що їх боярство й вище духовенство зукраїнічилося, укр. мова стала урядовою на дворі молдавських воевод, нею писали грамоти, листи, літописи; щойно від Василя Лупула, в 2. пол. XVII в., рум.

мова почала виходити в уживання в урядах і в літературі та почала витискати укр. мову.

В перші роки після прилучення до Австрії Буковина пробувала під військ. управою генералів (Сплені, пізніш — Енценберг). В сїдї була думка спершу півн. частину прилучити до Галичини, півд. до Семигороду, але проти поділу виступила рум. бояри й вислали до піс. Йосифа II. пропам'ятне письмо. Поки-що правосл. церкву визлучено апід управи митрополита в Ясах, і тодішнього радівського владика Доситен Херескула іменовано начальником церкви на цілій Буковині з осідком у Чернівцях. Почато засновувати школи (гл. Шкільництво). Правне та екон. становище селянства дещо поправилось; розпорядком 1. XI. 1781 скасовано кріпацтво, цигани й татари стали вільні. Заходами Енценберга австр. уряд гуртити, що були в руках підданих селян, передав (1787) у ділячне їх посідання.

На заповідок піс. Йосифа II. прилучено нарешті 1. II. 1787. р. Буковину до Галичини як нову окрему округу, що нею владував окружний староста в Чернівцях, підлеглий гал. губернаторові. Війни проти фр. революції і проти Наполеона, хоч і не доторкали безпосередньо Буковину — спровадили на населення вел. податкові тягарі й через те й екон. нужду. Реакція після 1815 адушувала всі змагання до політ. волі.

Література: Грушевський М., Історія України-Руси, I-IX. Львів-Київ, 1904-1931; Onclul O., Geschichte der Bukowina [„Oster-Ung. Monarchie in Wort u. Bild“, том IX]; Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes, Bd. I-II, Gotha 1906; Павлик О., Буковина до 1848. р. [„Україна“, кн. 26], Київ, 1928.

М. Коруба.

1849-1914. Прилучення Буковини до Галичини, передача управи нар. школами в руки лат. поль. єпископату, поступивше німеччина публ. життя, погіршення екон. положення сіль. мас через загострення панщини та скасування початкової вільності від рекрутчини (1831) — все це викликало на верхках і в низах автохтонної людности заворушення. У зв'язку з угор. рев. рухом (1848) вибухли аграрні розрухи під проводом бук. гуцульського посла до від сойма (всіх послів із Буковини було 8, з них 5 українців) Лукіяна Кобилити. Були адувлено військ. силою, і він прошумів без дальших наслідків.

Зовсім ін. характер мав рух серед верхів бук. автохтонства під проводом землевласців братів Гормузакі, гр. виходців і правосл. владиків Гакмана, українця в роду. Ціль того руху була — відлучити Буковину від Галичини і здобути красаву автономію. Акція провадилася на тій підставі, що Буковина заселена народом „волоської віри“. Енергійний владика Гакман виступав перед австр. царем речником того дома-

гавни іменем „бук. романів“, до котрих зачисляв і себе і своїх родимців („єдиний бук. народ православний, що говорить двома мовами, волооською й руською“, як це формулували волооські автономісти). Акція увінчалася успіхом (4. III. 1849). Буковина стала автономним краєм (із красивим гербом старої Молдавії). За цим мало наступити — за племін братів Гормулак — прилучення Буковини до Семигороду, де був тоді центр рум. нац. руху. Тоді мала бути утворена її митрополія для правосл. румунів габсбурзької монархії (митрополит Андрей Шагуна), виключаючи й цілу Буковину. Та проти цього племні виступив агаданій владика бук. Гакман, що мав у задумі стати митрополитом у своїй дієпаї, пригадавши, що на Буковині живуть не лише волохи, але й русини, і тому його спархія не може входити в митрополію семигородську. А щоб надати більше сили своєму становищу, він дав почин до організації бук. українців. Так повстало 1869. р. перше бук. укр. т-во „Русская Бесѣда“ в Чернівцях під проводом протосрея Василя Продана, а рік пізніше (1870) перше бук.-укр. політ. т-во „Русская Рада“, що став в обороні нац. укр. прав супроти уряду та гр.-правосл. консисторії.

Тільки ж політ. ідеали цього гуртка лежали в далекому минулому, в гал.-волинській державі XII-XIII вв. Мова тодішніх видань „Бесѣда“ — язичіє (Мѣсяцесловъ, „Буковинська Зоря“). До реальних політ. проблем ставився він пасивно, вся його увага зверталася на те, щоб зберегти від загиби свою народність так, як він її розумів.

В боротьбі між консерватистами (волооське боярство, а по смерті Гакмана представники правосл. церкви) й лібералами (нім. центральні), ціля конституції 1867, ні в бук. соймі, ні в австр. парламенті українці участі не брали. Укр. селяни, що вряда-годи попадали до сойму, свої дії ні не мали й підпадали під керму того табору, що в даний час мав силу. А інтелігенція, роблячи кар'єру — германізувалася (пр. К. Томащук, основник нім. унів. в Чернівцях 1875, нім. ліберальний посол до від. парламенту), то румунізувалася (саянцетво), а ті, що залишалися при своїм народі, переселилися до Росії (гол. вчителі серед шкіл), дістаючи рос. стипендії на студії. Це викликавало невдоволення австр. влади, що від самого прилучення Буковини до Австрії підозрювала українців у нахилі до правосл. Москви.

Австрія вела на Буковині колоніальну політику, вважала її за місце абути для від. промисловості. Місцеве населення, підрастаючи, не мало ринку праці в краю й виділило зарібокву еміґрацію, яка примувала на схід (Басарабія, Херсонщина, до Каспійського моря). Це не відповідало інтересам австр. закорд. політики, і бук. краєвий уряд почав звертати річче емі-

ґрації на захід, до Америки, а проти всіх, що мали якісь зносини з Росією, повів репресії. Та коли русофільський рух від того тільки пріє і під проводом Гр. Купчанца (ред. двотикневника „Русская Правда“ в Відні) прибрав шир. розміри (1880-90), австр. влада зацікавилася укр. питанням, що стало актуальне в Галичині у зв'язку з рос. пропаґандою (процес Ольги Грабар і тов.).

Нар. укр. рух серед бук. українців почався був під впливом наддніпрянської літератури та зносин із Галичиною ще в 60. рр. XIX в. (Федькович, брати С. і Гр. Воробкевичі), та загля уважав його спершу за поль. інтригу (твори тодішніх бук. письменників були більш відомі в Галичині, ніж на Буковині), — а проте він стихійно протас, гол. під впливом гал. „народовецької“ пропаґанди. „Русская Бесѣда“ 1884, а агодом і „Русская Рада“ (1885) переходить до рук народонців (як Б. Пугулик, Ів. Тиміньський, Ом. Попович), буковинцями помагають галичани (Виницький, Окуневський), починає виходити під ред. Федьковича нар. мовою газетка „Буковина“ (1885). Нац. рух скріпився наданням з приходом на Буковину др. Ст. Смалъ-Стоцького в характері професора в черновецьким унів. З його особою зв'язаний ввесь політ., екон. і культ. бук.-укр. рух аж до світової війни. З родовитих буковинців загли провідне місце в народовецькій громаді агаданій вже Ом. Попович, Б. Пугулик, пізній — Микола Василько. Але через нац. байдужість нар. низів, через брак інтелігенції, а укр. рухом у краю спершу не числилися. Там верховодили волооські „бояри“, котрим центр. влада лишала вільну руку на Буковині в нагороду за їх згодність у від. парламенті; в рум. руках була й церква.

Та агодом (80. рр. XIX в.) відносини між владою й румунами почали псуватися, і то в міру того, як постунала нац. консолідація рум. народу на всій його етноґр. території. 1878 признано злуку й повну незалежність Молдавії й Волощини під назвою Румунії (від 1881 королівство). Зрост і в цього приводу нац. настроїв у Семигороді атривожив мадирів, які кривим оком дивилися на упринциповане становище бук. волохів під Австрією, болячись, що семигородські волохи зажадають для себе полегкостей від Мадярщини. Крім того, тоді виринула справа вел. мастків бук. правосл. церкви, котрими під назвою „реліґійного фонду“ орудувала австр. влада, не адаючи публичних рахунків. Бук. рум. світські й церк. можновладці зажадали скликання „конґресу“ (синаду) бук. правосл. митрополії й передачі рел. фонду в орудуванні органів того конґресу. По довгих коровадах конґрес скликано, але вже на першому засіданню влада відрочила наради... на неозначений час.

Напружені відносини між бук. румунами й австр. урядом мали за наслідок, що укр.

народовців удалося (1890) вибрати до бунд. сейму своїх 3 послів (Є. Шугулик, В. Волян, Ів. Тимиський), пізніше (1892) увійшов туди й проф. С. Сміль-Стоцький, представництво а року на рік збільшувалося, 1903 дійшло до 6. Укр. громада швидко зростала й, користаючи з даного становища, зводила авантійні політ. біли із рум. можновладцями в сеймі і в консерсаторії. Гаслами в цій боротьбі були: нац.-культурна автономія в краю й поділ бунд. церкви на 2 дієцезії: рум. й укр. Одночасно боролися народонці з рос. пропагандою Гр. Купчанка, котра внаслідок напружень австр.-рос. відносин велася із збільшеною енергією (брати Герувські й ін.).

На переломі XIX-XX вв. бунд. українці творять уже видну політ. силу в краю, мають своїх заступників у сеймі і в усіх виборчих інституціях краю, і в бунд. правосл. консерсаторії і від парламенті. В бунд. сеймі вдалося українцям завоювати (1903) демократичний „Вільнодумний Союз“ зі співзвучними елементами зпоміж волахів (Аврель Ончул), жидів (др. Штраухер), німців і т. ін., і цим зламати перевагу консервативного боярства й волоської срачхії. „Вільнодумний Союз“ ухвалив ряд законів, котрими навів нац.-культ. автономію для всіх народностей Буковини (система нац. курій у сеймі й у всіх красивих інституціях).

Питома вага бунд. українців у красевому політ. житті позначилася в тім, що від 1904. р. мають вони в сеймі свого віце-маршала (Ст. Сміль-Стоцький 1904-10, опісля о. Т. Драчинський 1910-18). Політ. заходи укр. народонців підтримували нар. маси, зорганізовані в народовецьких організаціях (читальні, кооперативи, Січі), ведені молодим, національно настроєним учительством, що виховалося в школах, адобутих реальною політикою народонців.

Рахуючись із недовірливістю австр. владі, народонці вели в питаннях заг.-укр. дуже обережну тактику. Концепція їх поверталася в межах австр. держави, що мала би згодом перетворитися в федерацію нац. автономних територій, при чому — після сподіваного прилучення Волині й Поділля на випадок шасливий війни з Росією, мала б була відродитися кол. гал.-волынська держава під скитром Габсбургів. Цю австр.-укр. концепцію заступав із вел. енергією посол до сейму й до парламенту Микола Василько, що від 90. рр. XIX в. мав щораз більший вплив на бунд.-укр. справи, працюючи в тісному контакті з проф. Ст. Сміль-Стоцьким. Василько перебував, здебільша, у Відні, де використовував свої зв'язки з двірською аристократією (сам він був „болярського“ походження, вихованцем „Терезіанум“), Сміль-Стоцький вів політ. справи в краю — як член Красевго Відділу й віце-маршалак сейму. Співпраця ця позначилася вел. адобутками на полі шкільництва, церк. і гром. політики бунд. українців. Але скучення

проводу в руках дуумвірату викликало опозицію; молодше вчительство заснувало свою політичну „Екзекутиву“ (голова Ом. Іванівський) і виступило з критикою політ. відносин у своїх органах („Промінь“, „Камінірі“).

Від народовецького табору відколотася (1906) група бунд. радикалів, що спиралася на січові товариства й видавала (1907-09) і свої газети („Нар. справа“, потім „Громадянин“). До радикальної групи (Наполеон Бігарій, Т. Галін, Г. Гордий, Лько Попович) належали й деякі члени вчительської організації та молодша сім'я, опозиції („молочники“). Але що ці роходження не були глибокі, видно з того, що при сеймових виборках 1911 — увесь нац. табір із малими винятками голосував одностайно й обрав 15 послів (між ними по одному від учительської організації, від радикалів і від духовенства, котре мало окреме виборче право в дух. курії).

Окремо працювала соц.-дем. партія, що (від провозом О. Беєпалка) стояла в різкій опозиції проти політики народонців. Ця партія зискала 1911 теж один мандат до сейму (М. Гавришук) — всіх укр. послів було 16.

Консолідація нар. сил, що, не зважаючи на дрібні тертя, як пр. гал. бунд. різногосподи („Україна“ — „Православна Буковина“), все ж поступала вперед, заневокоїла місцеву австр. владу, й вона дала почути свою сильну руку, спершу сел. товариствам і дітям, на котрих посилилися жандармські доноси за нездоволені алібрації й вислови, за образу маєстату і т. ін., а далі прокуратура почала збирати матеріали до вел. процесу проти „Січового Союзу“ за протидерж. втручання. Коли центр. інституція кооп. спілок („Сел. Каса“) попала в матеріальні труднощі — через урядову заборону експлуатувати закуплені ліси — тоді прокуратура почала кримінальну справу проти всіх тих, що колинебудь брали яку участь в управіх і радах укр. кредитних установ (себто — проти цілої майже інтелігенції). Упадок нац. кредитової інституції викликав констернацію, почалися репримандії проти керівників кредитової справи, наступив розрив між С. Сміль-Стоцьким і Васильком і т. д.

Тимчасом у зв'язку з балканськими війнами (1912-13) настигали грізні іст. події, що мали рішати і про долю укр. народу. Вибух австр.-рос. війни аустриали бунд. українці з надіями на визволення нації, хоч ясною уявління про конкретні форми й розміри будучої волі тоді піде не було.

Література: Сміль-Стоцький й Ст., Буковинська Русь, Чернівці, 1897; Kaindl R. F., Geschichte der Bukowina, Чернівці, 1904; Кордуба М., Люстр. історія Буковини, Чернівці, 1906; Косташук В., Гром. й культ. життя Буковини від 1848 до 1914 [„Україна“, 26], Київ, 1928.

1914-1918. Вже в останніх днях VII. 1914 р. рос. армія зайняла майже цілу Буковину. В X. 1914 вперше її австр. війська, але по 3 тижнях мусіли уступити. В II. 1915 край перейшов знову до рук Австрії, але з наступом ген. Бруселова в VI. 1916 Буковина перейшла ще раз у посідання Росії. За рос. влади 1917 р. Буковина підлягала разом із Галичиною ген. губ. як окрема губернія, (по революції ген. губ. Дм. Дорошенко, комісар Буковини Ол. Лотоцький). Нарешті влітку 1917 р. прийшли знову австр. війська. Ця частина переходила з рук до рук і воєнна господарка довсім аруйкувала край. Багата населення вигубила війна, бо, крім албанців до війська, ген. жандармерії Фішер, у порозумінні з М. Васильком, організував селян, гол. гуцулів, у добровольчі відділи, й вони клали голову за ту Австрію, що зараз на поч. війни вшала сотками українців, скрізь підозрюючи „араду“. З поч. X. 1918 р. Австрія почала розлігатися. Дня 13. X. відбулося в Чернівцях міщанське віче, що викинуло ташій ворожий до Австрії настрій, що голова віча Ом. Попович закрив його передчасно.

На перше засідання Укр. Нац. Ради, що відбулося у Львові 18. X., Буковина вислала своїх делегатів, а 25. X. зав'язано „Укр. красний комітет“ у Чернівцях, що мав бути бук. секцією Укр. Нац. Ради. Головою комітету вибрано Ом. Поповича. В комітеті потворилися секції, що мали приготувати всі дільниці майбутнього держ. життя. Тимчасом заворушилися й румуни. Вони склали на 27. X. своє віче, де ухвалили протест проти поділу Буковини на укр. й рум. частину, чого домагалися українці, й жадали в ім'я їст. прав злуки цілої Буковини з Семігородом. В неподільному краю дехто з румунів (Фльондор) обігнав українцям на випадок, якщо українці згодяться на рум. владу в краю, культ.-нац. автономію укр. частини Буковини. Стало ясно, що без боротьби не обійдеться, й відпоручники красного комітету почали переспривати з офіцерами стаціонарних у Чернівцях полків австр. армії, що склалися переважно з українців. Але з цього нічого не вийшло, бо новки встигли порозбігатися додому, якби прийшло до акції. Відділ УСС, що в X. прибув із Наддніпрянщини на Буковину, відійшов із поч. листопаду до Львова. Таким чином, крім дрібної горстки добровольців, укр. красний комітет не розпоряджав ніякими військ. силами. Не зважаючи на це, укр. віче, скликане на 3. XI, відбулося ймовірно: прибуло яких 8-10.000 учасників із цілого краю. Настрій до Австрії був ще більше ворожий, ніж на міщанському вічі 13. X.; всі однодушно домагалися злуки з Україною. Тому, що австр. влада вже фактично перестала існувати, а в місті та в краю почалися заворушення, „Красний комітет“ рішився перебрати владу у свої руки й 6. XI. об'єднав усі уряди в Чернів-

цях та в містах укр. частини Буковини. Того самого дня Ом. Попович, котрого проголошено президентом краю, порозумівся з представниками поміркованих румунів, послом до австр. парламенту Авр. Оичулом, щодо поділу Буковини на укр. й рум. частину з тим, що Чернівці поки що мають залишатися у спільному посіданні й управлі обох народів. Але й ця уступка нічого не помогла. Непримиренні румуни під проводом дідича Янку Фльондора приклали військ. а Румунії. Укр. уряд горстка військ. добровольців уступили з Чернівців уже 10. XI, а 11. XI. вполюдни рум. генерал Задік об'єднав столицю краю.

Література: Кордуба М., Переворот на Буковині [ЛНВ X-XII], Львів, 1923; Пиддубня й Г., Буковина, її минуле й сучасне, Харків, 1928.

М. Кордуба.

Від 1918 р. 11. XI. 1918, не зважаючи на протест Укр. Нац. Ради, рум. війська зайняли укр. частину Буковини. Першим кроком військ. влади було проголошення стану облоги, що в укр. частині Буковини тривав повних 10 років. Укр. „Нар. Дім“ об'єднали рум. війська, укр. пресу припинено (вийшло всього одне число „Буковина“), запечатано укр. друкарню, а влітцем XII. 1918. почалися масові арешти серед укр. інтелектуальців, членів Укр. Нац. Ради, всі видніші укр. професори, вчителі, священники-українці й ін. опинилися в військ. в'язниці (їх звільнено згодом з влітцем квітня 1919). Познали скрізь укр. назви, назви станцій в укр. селах позаміняно румунськими (Жучка — Moșii, Глибока — Adâncata). Внаслідок стану облоги припинився ввесь національний, культурний і політ. рух. У політ. житті запанувала повна дезорієнтація — народ, що звик до політики „агори“, залишив нараз без провду, без програми, без ясної мети, але зі сподіванками на зміни.

У р. 1919 відбулися перші вибори до рум. парламенту, українці ухвалили не брати участі в виборах. Та рум. урядова ліберальна партія вибрала на своїй лінії одного укр. селянина послом, що не промовив у парламенті ані слова. Рік пізніше приходять до керми в Румунії ген. Авереску: частина українців вступає до соц.-дем. партії, ставити до виборів своїх кандидатів і вибирає двох послів українців. Жадання посла Кракалі, що в промові домагався плебісциту в укр. частині Буковини, наробило великого шуму й викликало між румунами обурення в парламенті. За цього уряду приходять перший вел. удар: під напором уряду ради громадські, що їх герентами були люди йменовані самим урядом, почали без відома укр. населення жадати рум. школи. І хоч число таких громад, що жадали рум. школи, було невелике, то уряд без ніякого розпорядку, тільки з усного наказу інспекторів року 1922 скасував укр. викладову мову по

нар. школах, залишивши тільки в кількох школах навчання укр. мови як предмету.

За ліберального уряду Йонела Братяну затверджено цей стан новим законом про шкільництво з 26. VII. 1924. У цьому законі є постанови (артикул 8. § 7.), що „всі ті рум. громадяни, що з походження румуни, але забули рум. рідну мову, мусять посилати свої діти тільки до шкіл із рум. викладавкою мовою“. Під цей артикул шкільного закону втягнуто всіх українців, і в шк. році 1925-26 показовано укр. мову навіть як предмет навчання. На жаль, два укр. послы, вибрані на дієті лібералів, проти того закону не протестували.

Не тільки політ., але й культурна укр. робота (читальні, Січі) через стан облоги припинилась: читальні порозв'язувано, бібліотеки поконфісковано; існує кілька читальн., та тільки ще тому, що влада не доставила їм повідомлення про розв'язання. В новіших часах, після скасування стану облоги, суди відмовляються без дозволу адмін. влади ресструвати читальні. З усього культ. дорібку залишилися тільки райфайзенські яси нерозв'язані, та з них багато припинило діяльність, інші тепер знову відновлюють її, живуть ще центр. т-ва в Чернівцях: „Нар. Дім“, „Руська Бесіда“ й „Українська Школа“, та й то серед дуже важких матеріальних умов. Бдишу нап. роботу робить преса: 1920-22 соц.-дем. тижневик „Робітник“ і учительський орган „Каменяр“ і, далі виходили недовготривалі тижневики під ріжкими назвами: „Слово“, „Земля“, „Зоря“, „Народ“, — влада застановляла їх, не подіючи причини; довше (5 літ) виходив „Рідний Край“, спершу 3 рази на місяць, потім тижнево (ред. Лев Когут); щойно у 1928. р. заходами антикари Т. Глинського в Ю. Сербинюка почав виходити денвик „Час“, і крім того тижневики та місячники „Нар. Сила“, „Рада“, „Самостійна Думка“, „Самостійність“. Зате різні рум. партії видавали й видають час-від-часу свою пресу укр. мовою („Голос Буковини“ лібералів, „Хліборобське Слово“, „Хліборобська Правда“, „Правда“ — парашісти і т. ін.). Для укр. видав. пращоє „Вид. Укр. Спілка“ в Чернівцях.

У р. 1926. приходять до керми знов авресканці, та „народна партія“. В порозумінні з цією партією вийшли до парламенту два послы українці (Антін Лукашеняч і Юрій Лисан), що, заявляючи зловільність укр. народу для рум. держави, протестували в парламенті проти насильної румунізації, проти фальшування перепису, де українців записувано то румунами, то „рутевами“, „гуцанами“ і т. ін., та жадали повернення прав укр. народу на полі націоналізм і культурізм, але ж усі ці домагання і протести прогомоніли безслідно.

Живіше політ. життя повстало з заснуванням „Укр.-Нап. партії“ (1927), що повела боротьбу проти ведення укр. політики через рум. представництво й почала органі-

заційну працю серед укр. селянства та боротьбу за утрачені права (президент др. В. Залозецький, секретар Ю. Сербинюк); від 1928 бере вони участь у виборах, і навіть при доповняльних виборах 1929 і 1930 в чернівецькому повіті проводить величальною більшістю своїх самостійних послы. Від того часу адається вибирати до парламенту все укр. самостійних представників, але ж через складний виборчий закон, що дозволяє на вибір посла тільки тим партіям, які аберуть 2% голосів із цілої Румунії (закон із 1925. р.), укр. нап. партія мусять все іходити в виборчі бляки з ін. партіями. Укр. представництво (В. Залозецький, Д. Михальський, Ю. Сербинюк) бореться за віднаскання прав укр. народу на всіх полях і протестує проти всяких кривд. За уряду нац.-царанистичного (1931-2) адлалося вибороти дещо для укр. мови в нар. школах (г. Шкільництво на Буковині), відітхнули трохи читальні, зменшено переслідування аматорських театральних гуртків — але ж тільки й усього.

У р. 1933. приходять по довшим часі знову ліберали і враз із цим показовано дотеперішні полекпі.

Ю. Сербинюк.

Закарпаття. Найстарший слід заселення припадає на ранній неоліт (Корлит б. Кошиць), після чого аж у повному неоліті жив там більшою масою етнічно неозначений іще народ із бузьською культурою та інший із жолобокваною керамікою. В цілій бронзовій та старшій залізній (галіцятській) добі заселювали Закарпаття трапи з розвиненим бронзінничим промислом. Бронзові скарби того часу є слідами торгівлі з Галичиною, а може й наслідком івазі від скитів у VII в. до Хр. Під кінець V в. до Хр. прийшли кельти з новою залізною культурою, та в рим. добі місцеві даки (готи й костобоки) заволоділи знову краєм. Велика мандрівка народів почалася приходом частини вандалів із Галичини, після яких прийшли по 376. р. готи, гуни й авари. Перші слов'яни були вже тут у рим. добі, й цілий край належав до них уже певно перед приходом мадярів у 896-6 р. Щодо часу заселення Закарпаття предками українців ідуть спори. Припускають, що теперішня земля, заселена українцями, лежала поза границями оборонної лінії давньої мад. держави. Про укр. характер населення, що було сторожем оборонної лінії давньої Мадарщини й держалося лише Підгір'я, свідчать назви замків *Ogozsvag* (руський город) у новоградській жупі та на правому березі Дунаю (теперішній *Karlsburg*). У часі тісних родових зв'язків мад. королівської родина з князями гал., киявськими та взагалі руськими це населення сповнило придворну службу. Мабуть, із причини посвоєння й вони предки укр. населення мали право переселятися як значайні кольоністи, або як вояки дружини. „Варадські реєстри“ а р.

1217. згадують русинів у замку Красна Красинської жупи. В XIII в. вже згадуються села й поза засіками (оборонні границі Мадрищини), через колонізаційну політику мад. королів помічальств в XIV в. сильний зріст населення, в XVII в. докінчується процес аселення при помочі „кнезів“ на праві володськім і „полтвісін“ на праві волосько-нім, на цілім Закарпатті з винятком теп. 11 гудульських сіл, що починають повставати щойно від цього часу.

Ця укр. людність була спершу вільна, — колоністи були 10 літ вільні від податків, опієли платили дев'ятому з госп. прибутку. Аж із XVII в. починається панщина в дуже твердих формах, що в XVIII в. дійшла до свого вершка. Власниками вел. маєтків різних частин Закарпаття були шляхетські родини (Березівці на Спишу, Цударі на Маковині), бували ними й укр. князі: чернігівський кн. Ростислав Михайлович мав 1245-54 частину Земляна з замком Фізар, гад. князь Лев Данилович — від 1290-1307 або 1321 Мукачівщину, обидва як вів до жінок, дочками мад. королів Белі IV; були ними й лит. князі.

З лит.-руськ. кн. Федором Корітовичем, що володів Мукачівщиною, найшовши тут захист у мад. королів Жигмонта 1394-1414, зв'язана й культурна традиція: оснування й обдарування мукачівського магістратури з р. 1390. (Ї вважають за автентичну), традиції приписує йому сильну колонізаційну діяльність, бо його маєтки поширилися поза мукачівську жупу. Домінію гугенівську й ужгородську дістала в XIV в. іт. родина Другерів, що павували тут аж до 2 пол. XVII в., залишивши по собі культ. пам'ятку — колегію сауїтську в Гугенному, перенесену згодом до Ужгороду й переіменовану на гімназію.

Після заняття Угорщини турками схід. частина аж до границі ужанської жупи припадала семигородським князям, що були васалами турків, зах. — австр. цесарям, котрим опієли семигородські князі не хотіли піддатися і проти котрих повставали. Ті бунти (Текелія 1678), а далі воєнні контрибуції й військ. постої привели до значного населення до повстання під проводом шарьського жупана Франца Ракоці II, 1703, яке австр. уряд адушив, skonфіскувавши маєтки Ракоці або роздавши їх новим панам, м. ін. жупу березьку архієп. в Майні гр. Шенборні. Схід. частина: жупа Уґоча й Мармарош мала вел. свободи й навіть шляхетство за участь у тур. війнах. Соціальні тигари, що настали пізніш у XVIII в., упорядкував „урбар“ Марії Терези 1768-78, де були докладно означені повинності панських підданих; панщину скасував угор. сойм 1848.

З 1848. р. ожили надії на політ. будучність Закарпаття. Кошутове повстання на Угорщині не було в інтересі немад. народів, і адушення його рос. військами 1849 ро-

будило надії й закарпатських українців, що під проводом Адольфа Добрянського домагалися від австр. цес. (в меморіалі з 19. X. 1849) утворення окремої вел. жупи з тих жуп, де живуть українці, а шир. політ. і культ. правами. З цих домагань словнено лише деякі (пр. введення „руської“ мови в серед. школах, допущення до вищих урядів тамошніх українців). Та з переведенням політ. дуалізму (1868) ті набуті права пропали, сам А. Добрянський мусів на якийсь час покинути Мадрищину. Шість того настав повільний занепад культ. життя, пішла передусім вел. денационалізація інтелігенції, навіть сільської.

Розвал Австро-Угорщини 1918 р. праніє політ. волю й кол. угор. українцям, що дістали до ЧСР, і з краю до Уґи на схід, і з частин кол. жуп ужанської, березької, уґочької й мармарошської утворено окремих автономних край під назвою „Підкарпатська Русь“, із окремим соймом для справ адмін., шкільних, мовних, та з окремим губернатором. Зах. границі зі Словаччиною ще й досі провізоричні, автономія в житті ще не переведена. Визвольні змагання з кінцем світової війни велися передусім на еміґрації в ЗДА, опієли в краю. В Америці численна еміґрація устами своїх заступників на зібранні в Homestead і 23. VII. 1918 висловилися за свою будучність умовно: коли б її братам неможливо було добути повну самостійність, тоді вони мають злучитися зі своїми братами в Галичині й на Буковині, а коли б і це не було можливе, тоді мають дістати автономію. „Ам. Руська Нар. Рада“ приступила 23. X. 1918 до середземно-європ. дем. конвенції в Філадельфії, до котрої належали й чехи з тел. президентом Томашем Г. Масариком. Представником ам. українців був молодий адвокат др. Григорій Жаткович. На аґаді делегатів „Ам. Русь. Нар. Рада“ у Скрантоні (Пенсильванія) 19. XI. 1918 плембіцитом вирішено прилучити Закарпаття до ЧСР (меншість було за Україною).

У старому краю після розвалу Австро-Угорщини повстають самостійні Нац. Ради: в Любовлі на Спишу (під проводом о. Б. Невницького) у Пришеві (А. Бескид), в Ужгороді (С. Сабов) і в Хусті (брати Юліан і Мих. Брацайві). Любовельська й хустська Рада орієнтувалися на Україну, з околиць Сигота поспішали добровольці до укр. армії, а збір у Хусті (21. I. 1919), де були делегати з цілого Закарпаття, прокламував урочисто прилучення до України.

Тимчасом мад. влада виділя Х. 1918 окремих закон, котрим утворювала з 4 карпатських жуп тав. „Руську Країну“ з окремим губернатором у Мукачеві (др. Августин Штефан) та окремим „руським міністерством“ у Пешті. З автономних законів не переведено в життя майже нічого, лише на унів. в Пешті утворено катедру руської мови (проф. др. Ол. Бонкало). Коли 21. III. 1919

на Мадярщині захопили владу комуністи, зробили з „Руської Країни“ — „Русько-країнське народне комісарство“, Мармарошину захопила Румунія. Після укладу більшовицької влади й заняття Ужгороду чех. військами на зібранні трьох Нар. Рад (8. V. 1919): пражівської, ужгородської й хустської, підо впливом закорд. подій (ЗОУНР не могла заняти цієї землі), а передовсім підо впливом публіцисту ам. емігранції, рішено адуку з ЧСР, як автономної частини, і це рішення передано мировій конференції в Парижі, де інтереси краю заступали др. Гр. Жаткович і Антін Бескид. В IX. 1919 почали урядувати й заводити адміністрацію чехи, й після того видано „Генеральний статут для Підкарпатської Русь“. Тодішньому адміністраторові др. Брейфеї придано чотиричленну дирекцію, котра незабаром утратила своє значіння, і вся сила перейшла на віде-губернатора, що виконував і мав дійсну владу, а губернатор став лише видимим знаком автономії. І губернатором був Гр. Жаткович, а опісля А. Бескид.

Після уступлення румунія із Мармарошу й ця частина перейшла до ЧСР; в р. 1920 адміністрація була стара — жупна, жуп було три: ужгородська, березька й мармароська, до котрої прилучено частину кол. жупи угонської. Зі зміною цілої адміністрації в ЧСР „Підкарпатська Русь“ стала одною „великою жупою“, а від 1928 „Підкарпатсько-руським краєм“ („Podkarpatto-ruská zem“) із красивим президентом і віцепрезидентом на чолі. Губернатор Підкари. Русь залишився далі. До життя поклякано і „Красний Видля“, у складі котрого входить вибрані народом і іменовані чесь. урядом носія, і таке „красне заступництво“ рішає в госп. справах краю.

Література: Дулишкович І., Историческія черты Угро Рускихъ, I-III, Ужгород, 1874-77; Шапш А., Нарис соціальної і госп. історії Шенборнської латифундії Мукачівсько-Чинадівської в I. пол. XVIII. ст. [Наук. Зборник Т-ва Просвіта в Ужгороді IX, стор. 101-134], Ужгород, 1932; Perfectij E., Sociálně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve st. XIII-XIV, Bratislava, 1924; Петровъ А., Восемь лекцій о Подкарпатской Русь, Прага, 1925; Лакша В., Закарп. Україна, Харків, 1930.

Ів. Панькович.

Історіографія. Найстарші пам'ятки укр. історіографії це — укр. літописи (рз. II, стор. 507). Їх джерела це гр. хроніки (Амартол, І. Малала, Никифор і ін.), церк.-іст. література, нар., а може й деякі зах.-європ. легенди, перекази й оп. Вони містять багато матеріялів іст., геогр., етногр., і т. д., у складі їх збереглися, але більша, і правні пам'ятки тих часів, що доповнюють писані джерела (договори з греками, Руська Правда, церк. устави Володимира Великого й

Ярослава І, деякі грамоти, поученіє Володимира Мономаха й ін.). Крім укр. літописів, укр. історіографія використовує ще й літописи новгородські й ростовсько-суздальські, пам'ятки візант. (патріарх Фотій, Константин Порфірородний, Лев Дікон та ін.), запіски араб. учених і подорожників (Масуді, Ібн-Фадлан, Ібн-Даст, Ібн-Гавкаль і ін.), свідчення зах.-європ. сканд та ісландські саги й т. д., аї ст.-укр. пам'яток — твори письменства, житія святих і т. д.

Іст. пам'яток із XIV-XV вв. збереглося дуже мало, але укр. літописання й за тих часів не припинилося; сюди належать тав. лит. або зах.-руські літописи (відомо 14 списків: Супрасьський, Аврамка, Баркулабовський, Бихонія й ін.), які череа поль. хроністів (Длугош, Стрийковський, Бельський) мали значний вплив на укр. історіографію XVII-XVIII вв.

Для укр. історіографії мають вагу такі твори з XVII в., як церк.-іст. розвідки, літописи, хроніки, хронографи і т. п., а то й різні твори православних і уніятських авторів (С. Зизаній, М. Броневський, І. Потій, М. Смотрицький, З. Коштынський, І. Кошинський, П. Борецький, К. Саконич і ін.). В XVII в. іст. праця виходить уже за межі сухих літописних рамок, набуває прагматичних форм і виявляє спроби синтезу: є це компіляції а різних давніх літописів та чужих хронік із назвами: „Історія“, „сипонеси“ і т. ін., їх автори то особи духовні (Т. Сафонович, П. Кохановський, І. Гаель, Л. Боболінський і ін.); а то й світські. Важніші літописні пам'ятки XVII в.: літописці Волинні й Київські — збірник, складений на поч. XVII в. в Києві, Густинський літопис (до 1597), Межигірський рукопис і літописи: львівський (1498-1649), хмельницький (1636-50) і подільський. Крім них, збереглося дещо й з літописів чисто монастирських, а саме мав. Густинського (1600-41), Мгарського (вириси а рр. 1682-1775), Мотронинського (хроничка 1516-1749), Підгорельського (1659-1715), Сатановського й ін. Доба Хмельниччини знайшла свій вислів у тав. козацьких літописах, що їх автори сами брали активну участь в іст. подіях: літопис Самовидця (1648-1702), С. Величка (зберігся а дефектами) й Гр. Грабники (до 1709 р.). З мемуарної літератури XVI-XVII вв. для укр. історіографії ваажні: денник Ф. Балашенського (1564-1604), запіски кня. віта Балаки Божжа 1612, діаріум ігумена берестейського А. Филипонича (1638-48) й ін. Про запіски С. Зорки маємо дещо лише в літописі С. Величка.

В XVIII в. поширюється переписування й компілювання хронік та літописів, особливо на Лівобережжі; пр. „Краткое описание Малороссіи“, найпопулярніший твір на Україні з 30 рр. XVIII в., що став основою нових іст. праць; у ньому кожд. часи буди генетично зв'язані а книжкою добою укр. історії. Важна й мемуаристика а геть-

манської доби; денники Мик. Хавенка (1719-64), Як. Марковича (1717-67), з чужомовних — фр. денник гетьманича П. Апостола (1725-27) й Пилипа Орлика (1720-32). Із урядових денників (зав. діярші або журнали) важливі з часів Скоропадського й Апостола. З пізніших укр. мемуаристів XVIII в. деяку вагу мають В. Григоронич-Барський, Гр. Вишський та І. Тимковський.

Для пізнання автономного життя України до сучасності гетьманщини важкі „Краткое описание...“ П. Симоновського й „Собрание историческое...“ С. Лукомського, — написані незбаром після знищення укр. автономії. Складена з кінцем XVIII в. „Історія Русовъ“, поширена в численних копіях у 30. і 40. рр. XIX в., мала вел. вплив не тільки на істориків, але на укр. громадянство й укр. письменників. Із діячів укр. історіографії з кінця XVIII в. назвемо О. Безбородька (1746-99), що дбав про збирання матеріялів для укр. історії й спонукував Василя Рубана видавати літописи; самого В. Рубана (1742-95), що 1777 видав у Петербурзі „Краткую літопись Малой Россіи отъ 1506 по 1776.“ і кілька праць із іст. України; Ф. Туманського (видаєць іст. матеріялів); Ол. Рігелямана, що 1785-88 склав „Літописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще...“, — систематичний виклад укр. історії; Он. Шафонського, що 1786 склав топографічний опис чернігівського намісництва, де подав важкі іст. відомості про Гетьманщину XVIII в.; М. Антоновського (1799), автора „Історія о Малой Россіи“; крім того важкі „Записки о Малороссіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ“ з 1798, видані Я. Марковичем (1776-1804) у Спб. Із збірників іст. матеріялів у XVIII в. назвемо Гр. Полетика, з іменем якого в'якється авторство „Історія Русовъ“, й А. Чену. Його збірка загинула, але нею користувалися тодішні укр. дослідники (Бантис-Каменський, В. Полетика й ін.). З поч. XIX в. В. Ломиковський склав „Словарь малорус. старинъ“ і збирав „Приписи для малорус. історія“.

Перші десятиліття XIX в. в укр. історіографії позначилися розробом місцевої історії, дослідом окремих міст та поодиноких земель на основі місцевих архівів та бібліотек (М. Берлінський, С. Миславський, Євгеній Болховітінюв — Київ; М. Марков — чернігівська старовина; І. Квітка — про слобідські полки). Про місцеву старовину містили й такі видання, як харків. „Укр. журнал“ 1825, р. Але ж тоді не припинилися і спроби синтезу укр. історії: назвемо „Історію Малой Россія“ Дм. Бантис-Каменського (1822), „Історію України“ Ол. Мартоса (збереглися лише привки) та „Історію Малороссія“ М. Марковича, засновану гол. на „Історія Русовъ“.

Укр. історіографію XVIII й поч. XIX вв. збагачують праці й чужих авторів: із рос.

праць XVIII в. про Україну має вагу С. Мисецького „Історія о козакахъ запорожскихъ“, Ст. Зарульського „Описание о Малой Россіи и Украинѣ“ й особливо низка праць, здебільшого про Запорозжя, Г. Ф. Мілери, нім. П. Х. Енгеля (австр. історик), Гаммерсдорфера й Гендльовіка, фр. І. Шерера з 1788, р., поль. Т. Чацького й т. д.

В 30. рр. XIX в. статті М. Максимовича кладуть основи для дійсно наук. досліду укр. історії; важку ролю відіграє „Запорожская Старина“ (1833-36) Із. Срезневського. Діачі укр. історіографії з 30-40. рр. XIX в. були, здебільшого, й етнографами (М. Максимович, Із. Срезневський, О. Бодниський, М. Костомарів, П. Куліш); етногр. напрямок виявився найскраміше у працях М. Костомарова.

В 40. рр. XIX в. розпочалося видання й іст. матеріялів: у моск. „Чтениях...“ (головно за редакторства О. Бодниського), в виданнях заснованої в Києві 1843 „Комісії для розбору давніх актів“, що видала 4 томи „Памятників...“, 35 томів „Архива ЮЗР...“ з документами для історії укр. церкви, міст, станів, побуту, заселення України й т. д., низку літописів і ін. джерел та розвідок. Тут найбільше працював П. секретар і редактор В. Антонович у рр. 1863-82. Публікації кнж. комісії торкалися переважно подій на Правобережжі. Для історії Лівобережжя містили дуже цінні джерела „Акты Ю.-З. Р.“ (15 томів, видавані спб. археографічною комісією за редакцією М. Костомарова — перші 10 томів, і Г. Карпова). Для лит.-рус. доби мають вагу й Акти виленської археографічної комісії. В 50. рр. XIX в. іст. матеріяли видавали й окремі особи: М. Судієнко (1851), Ол. Маркович (1859), М. Білозерський (1856) та Ів. Фундуклей. Цінні матеріяли містили „Записки о Южной Россіи“ П. Куліша (1856-57), „Основа“ (1861-62) з розвідками М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, П. Бфименка й ін. Відділ „Рос. геогр. общества“ в Києві за три роки свого існування (1873-75) видав 2 томи збірок із цінними іст. розвідками, укр. іст. пісні й твори М. Максимовича. З діяльністю цього відділу тісно зв'язана наук.-іст. праця М. Драгоманова. М. Костомарів випустив низку монографій, де висвітлює історію України від Б. Хмельницького аж до часів після Мазени. Щоб розкрити історію укр. козацчини у зв'язку з культ.-громад. відносинами, виступає П. Куліш із своїм „Першим періодом козацтва...“ („Правда“ 1868), дуже цінною працею, що ввійшла пізніше в його „Історію возсоединенія Руси“ (1874-77), доведеною до 1820, р. В 70. рр. XIX в. починаються досліді над сусп. відносинами України: над історією станів та історією нар. рухів (В. Антонович, Ор. Леницький, Ів. Каманін, Ів. Новицький, Як. Шувальгин і ін.). Вел. значіння для укр. історіографії мала наук. і професорська діяльність В. Антоновича, що підготував цілий гурт видатних історі-

ків, які розробили історію земель України-Руси в вел. князівстві литовського (Дм. Багалій, М. і О. Грушевські, І. Липиниченко, М. Доннар-Запольський, П. Голубовський, Н. Молчановський, М. Дашкевич, П. Іванов, В. Лисковорський, В. Данилевич і ін.). При близькій участі В. Антоновича засновано в Києві (1882) іст. журнал „Кієвская Старина“, що згуртував вил. укр. істориків і на ціле чверть століття став гол. органом укр. історіографії. З „Кієвскою Стариною“ зв'язана її діяльність Ол. Лааревського, найкращого ананши ст. Гетьманщини. Другий вил. співробітник „Кієв. Старина“, Ор. Левинський досліджував Правобережжя. „Кієв. Старина“ містила не тільки іст. розвідки, але й джерельний матеріал.

З дослідників місцевої старовини XIX в. назвемо історика Києва М. Закревського, історика Харківщини й Чернігівщини архисп. Филарета Гумилевського; про харківську старовину й історію слобідської України писали Гр. Кайтка, В. Пассек і Гр. Данилевський. Над історією Запорожжя в 40 рр. працював Ан. Скальковський, та архисп. Гавриїл Розанов.

З чужих авторів—російські історики розроблювали давній період укр. історії, менше цікавилися Україною XVI-XVIII вв. Але ж і для цієї доби дещо давали праці С. Соловйова, Г. Карпова, В. Ейнгорна й ін. Поль. історики XIX в. найбільше працювали над висвітлюванням поль.-укр. відносин: К. Шайноха, Ал. Яблоновський, Я. Родле, М. Дубецький, К. Пуласький, П. Третяк і особливо Л. Кубала.

Для розвитку укр. історіографії в XIX в. мали вагу різні місцеві іст. організації: одеське „О-во історії і древностей“ (засноване 1839) зібрало (Мурзакевич, Андрієвський, Скальковський і ін.) й дослідило матеріали для історії Запорожжя й Криму, видавало (від 1844) свої „Записки“ й окремі іст. праці; київське „Ист. о-во Нестора дѣтописца“ (засноване 1873) видавало (від 1879) свої „Чтенія“; харківське „Ист.-филол. общество“ при університеті, що видавало „Сборникъ“, мало вел. іст. архів із документами „Малоросійської Колегії“, частиною тав. Чугуївського перепишу й ін.; одеське „Ист.-филол. общество“ при унів. (1889) видавало свою „Лѣтопись“; ніжеське „Ист.-филол. общество“ (1894) при Інституті Безбородька видавало (від 1896) свій „Сборникъ“. Зноза укр. іст. товариств заслужилося перед укр. історіографією моск. „Общество исторій и древностей рос.“ (від 1815, р.) та „Ист. Общество“ в Петербурзі (з 1866, р.), що в його працях брав участь М. Костомарів.

Багато для розвитку укр. історіографії зробили й різні археологічні організації (т-ва, комісії, комітети та з'їзди): моск. та петербурзькі „археол. общества“ та петербурзька археол. комісія, церк.-археол. общества: басарабське видавало „Труды“,

волниське (від 1893) — Волниський іст.-археол. збірник (крім того, в Житомирі було ще т-во дослідників Волині); з 1880 розширило свою діяльність „Церк.-археол. общество“ при київ. дух. акад., що, поруч із подільським „Церк. ист.-археол. обществом“ (гол. наук. сила Ю. Сіційський), було найдіяльніше з таких організацій на Україні. Подібного типу установи засновано пізніше й у Полтаві (Церк. іст.-археол. комітет, 1906, р.) та Чернігові (Церк. археол. комісія, 1906). З 15 археол. з'їздів на Україні відбулося 6 (3. київ. 1874; 4. одеський 1884; 11. київ. 1899; 12. харківський 1902; 13. катеринославський 1905 і 14. чернігівський 1908).

В організації наук.-іст. праці на Україні з кін. XIX і поч. XX в. поважну роль відіграли й тав. „учені архівні комісії“, що організували архівн. досліджувані місцеву старовину, видавали іст. матеріали й розвідки. Найстарша з них таврійська (заснована 1887) видавала „Извѣстія“, а була ще чернігівська (з 1896), що видала 11 томів „Труды“ (з іст. працями В. Модзалевського, А. Верзилова, П. Дорошенка), басарабська, херсонська (1898), катеринославська (10 томів „Лѣтописи“ з працями В. Біднова, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, Я. Новицького й ін.) й полтавська (15 томів „Труды“ з іст. розвідками Л. Падальки й ін.).

Розвиток наук.-іст. праці в Галичині зв'язаний із такими організаціями, як „Гал.-русська Матиця“, „Старопрігінський Інститут“ і „Народній Дім“ у Львові, що публікували іст. матеріали А. Петрушевича, І. Шараневича й ін. Багато пошкодило укр. історіографії, що ці установи дуже рано опинилися в москвофільських руках. Москвофілом був і перший фаховий історик у Галичині Д. Зубрицький. З зах.-укр. істориків XIX в. треба назвати В. Ільницького, Ю. Целевича, О. Партицького, К. Заклинського, П. Синтува, В. Чернецького, В. Мильковича, А. Добрянського, Юл. Пелеша й ін. У Галичині виходила (1886-1904) „Руська іст. бібліотека“.

Цілу епоху в розвитку укр. історіографії становить діяльність НТШ у Львові, тісно зв'язана з ім'ям М. Грушевського, автора монументальної історії України-Руси (досі 9 томів до 1657, р.). НТШ видало зверх 150 томів „Записок“, „Збірників іст.-фільол. секцій“, „Укр. Архіву“ й 16 томів „Жерел до історії України“. З XX в. повільно й заг. курси укр. історії: „Очеркъ исторія укр. народа“ М. Грушевського (1904), „Исторія укр. народа“ Ол. Ефименкової (1906, р.) та пізніші і популярніші праці М. Аркаса, М. Грушевського й ін. Поч. XX в. позначився в Галичині шир. працею учнів Грушевського, деякі з них стали видатними істориками (Б. Барнівський, Б. Бучинський, Ст. Томашевський, М. Кордуба, І. Кривецький, І. Крип'якевич, І. Джайджора, Ом. Терлецький, Ол. Целевич, М. Чубатий, В. Гарасимчук, Д. Коренець та ін.).

Під кермою М. Грушевського розвивав іст. справу в Укр. Наук. Т-во в Києві (з 1908, р.), зі своїми „Записками“ (14 томів); кварталником „Україна“ в „Науковим Збірником“. Співробітниками цього т-ва в галузі укр. історіографії були М. Василенко, Л. Добровольський, В. Модзалевський, Гр. Павлуцький, М. Стадник, Ол. Шахматов, В. Щербина й кілька ін. В тому самому часі поналяються праці В. Клепатського, В. Пархоменка, В. Віднова, К. Харламповича, П. Клименка, М. Слабченка й ін. та кількох чужих істориків, як Ф. Тітов, П. Жукович, Л. Прієдков, В. Микотін і ін. Дуже важ. появою укр. історіографії того часу були праці В. Липинського.

Після революції 1917 укр. історіографія зазнала й вел. розмаху й занепаду. Роки 1917-19 позначилися розмахом організаційним і видавничим. У рр. 1918-19 виходить у Києві новий іст. орган „Наше Минуле“, засновується кілька нових наук. установ, налагоджується іст. дослідницька праця. В 1918, р. повстає Укр. Акад. Наук, до якої пізніше приєднують стару „Археологічну комісію“, „Центр архів“, Укр. Наук. Т-во в Києві й „Общество Несторальтовиспа“. Починають (1919) виходити Записки іст.-фільол. відд. ВУАН з іст. працями. Тоді саме починає розвиватися наук. праця й на провінції. Після повного затишення в 1920-22, рр. знову ожила іст. діяльність у Києві й деяких ін. осередках України (Харків, Ніжень, Катеринослав, Одеса, Полтава, Кам'янець і ін.). З 1923, р. провідного значіння набрала іст. секція ВУАН з акад. М. Грушевським на чолі, який із 1924 відновив час. „Україна“, що не виходила від р. 1919. Повстала ціла низка іст. комісій, комітетів та ін. дослідницьких організацій, що почали розвивати дуже широку планову працю, появилася кілька десятків капітальних публікацій, виховалися кадри нових істориків, та на кілька літ усею цю роботу припинено, а саму організацію аруйновано.

На зах. укр. землях наук.-іст. праця після революції не припинилася, але провадилася в куди скромніших розмірах. Іст. матеріяли й розвідки повсюдились не тільки в Записках НТШ, а й у ін. виданнях, з яких своє значіння мають Записки Чина св. Василія В., Богословія й денні ін.

За кордоном наук.-іст. праця ширше організувала еміграція в Празі (пр. Укр. університет, іст.-фільол. Т-во та ін.), в Берліні (Укр. Наук. Інститут) та в Варшаві (Укр. Науковий Інститут). Над розробленням воєнної історії України працює в Варшаві Укр. воєнно-іст. т-во.

Література: Карповъ Г., Критическій обзоръ разработкі главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся, Москва, 1870; Антонович В., Источники для исторіи Южной и Западной Россіи, Київ, 1881; Василенко Н., Къ

исторіи малорусской исторіографіи [„Кіевская Старина“], Київ, 1894; — Огляд повіщої укр. історіографії в рос. енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона, т. 28; Лазаревскій Л., Прежние изыскатели малорусской старины [„Кіевская Старина“], Київ, 1895-97; Иконниковъ В., Омычъ русской исторіографіи, II, Київ, 1908; Грушевскій М., Развитие украинскихъ изученій [„Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“], I, Сиб., 1916; Дорошенко Д., Огляд укр. історіографії, Прага, 1923; Багалій Д., Нарис укр. історіографії, I, Київ, 1923; II, Київ, 1925; — Нарис історії України на соці.-економіч. ґрунті, I, Харків, 1928; Показчики іст. літератури: Лазаревскій Л., Указатель источниковъ для изученія малорусской исторіи, Сиб., 1858; Милорадовичъ Гр., Указатель иностранныхъ источниковъ для исторіи Малороссіи, Чернігів, 1859; Дорошенко Д., Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью, Сиб., 1904; Матеріали до укр. історіографії, том V, випуск I [„Укр. іст. бібліографія за 1914-1923, рр.“ збірв. Ів. Калиновича], Львів, 1924; Бібліографія історії України за 1917-27, рр. [„Бібліографічний Збірник“ під ред. Д. Багалія], Харків, 1929; Зленко П., Бібліографічний показчик наук. праць укр. еміграції за рр. 1921-31, Прага, 1932.

С. Наріжний.

Визвольні змагання 1917-23. *Армія УНР 1917-21.* Організація укр. армії починається з розростом рос. революції 1917. Потребу самостійної укр. армії вивав уже утворений у Києві „Укр. військ. клуб ім. Павла Полуботка“, що повстав із ініціативи М. Міхновського наслідком наради воєнків київ. залоги з 29. III. 1917, — а далі і всеукр. військ. з'їзд 19-21. V. 1917, і вже в IV. 1917 під проводом т-ва ім. Полуботка організовано I. укр. козацький полк ім. Богдана Хмельницького (3.000 бійців). Шляхом для створення укр. армії мала бути, на погляд I. Військ. з'їзду, укр. ініціатива рос. частин; ухвалу з'їзду в цьому дусі мав передати в життя „Укр. ген. військ. комітет“. Але коли рос. Тимчасовий уряд давши згоду на частинну українізацію 8 корпусів, зволікан із її реалізацією, в відповідь на це почали творитися самочинно укр. військ. частини. Їх мета була — підтримати укр. законну владу (Центр, Раду); та коли, після проголошення II. універсалу Центр. Ради, невдоволеній певною політикою рос. Тимчасового уряду супроти України Полуботківський полк (утворений самочинно в VI. 1917), при допомозі „Вільного козацтва“ із Звенигородщини (теж самочинної організації), виступив 17-18. VII. зі зброєю в руках проти рос. уряду, захопив був Київ і домагався створення Центр. Ради й Військ. ген. Комі-

тету верховною владою на Україні — „Укр. військ. ген. комітет“ виступ його ліквідував, і полк, згідно з тодішньою рос. військ. політикою, мусів піти на зах. фронт, куди незабаром (26. VII. 1917) направлено й Богданівський полк, при чому останньому довелось тоді боронитися проти моск. військ.

Справа з офіційною українською військ. частиною йшла туго — тимто довелось вести українізацію самотинно. Тільки ж із українізованих військ. частин Україні користі було мало. Багато з них, пробуваючи далеко поза Україною, з больш. переворотом у Росії, розкладалися, розбігалися, а то й не встигало продертися крізь больш. війська на Україну, деякі відділи большевиків просто ліквідували. Ті ж, що були на Україні, улягали агітації большевиків і переходили до больш. армії.

Не бачачи користі з українізованих частин, укр. влада заходила ся коло творення окремих укр. частин — дивізій, куди входили полки Б. Хмельницького, Полуботки, Сагайдачного, Богуна, Кармелюка й т. д. з різним числом багнетів, із певним щодо нац. обличчя проподом. Та серед таких обставин вибухла укр.-больш. війна. 24. XI. 1917 больш. воєнно-рев. комітет дав наказ кия. місцевому комітетові приготуватися до збройного повстання проти Центр. Ради, і комітет на 29. XI. наказав виступити до бою. Цим разом виступ кия. большевиків удалося ліквідувати. Укр. відділи пороззброювали больш. війська, арештували провідників больш. повстання (м. ін. Пятакова), захопили велику силу воєнного матеріалу, та Центр. Рада не тільки не використала тої великої перемоги, а ще й випустила полонених (м. ін. Пятакова). Воєнні сили Центр. Ради на той час налічували 16.000 людей супроти — 8.400 больш. війська.

Укр. частини, де могли, обеззброювали большевичине моск. військо й вислали його вагонами до Москвощини — але ж укр. уряд усе ще був у небезпеці. В міру того, як між Центр. Радою й большевиками зростало напруження, військ. сили Центр. Ради мевшали. Коли в половині грудня (17. XII. 1917) больш. моск. уряд із Леніном і Троцьким поставив Центр. Раді ультимат — не допускати без його згоди рос. білих військ на Дні та Урал і припинити роззброювання червоної армії на Україні, і коли Центр. Рада той ультимат відкинула, і стало ясно, що дальша війна неминуча — Україна, а кінцем грудня, опинилася, крім частин, аложених тільки за добровольців, майже без війська. Рісні полки з гучними іст. назвами (Шевченківський, Дорошенківський, Грушевського й т. д.) оголошували в найкращому разі „нейтральність“, а так — переходили до большевиків.

Тимчасом большевики, не виповідаючи формально війни, за пляном В. Антоновича-Овсенка, виробленим 10. XII. в Могилеві,

яке з кінцем грудня (26. XII) захопили Харків, де засів больш. уряд для України, і звідкіль упрямо (18. I. 1918) похід на Київ. Протягом місяця січня больш. війська під проводом Муравйова завали, з допомогою відділів Єгорова, Березина та Знаменського, майже все Лівобережжя (Катеринослав 8. I, Полтаву 19. I, Лубні 24. I, Бахмач 27. I, Кролевець 26. I, Конотин 27. I) і розбили студентський курінь під Крутами (29. I. 1918), що йшов на поміч оборонцям Бахмача. Оборону Лівобережжя взяв на себе Гайдамацький кіш Слобідської України під проводом С. Петлюри, крім цього, на большевиків став відділ „Вільного козацтва“ під командуванн. Михайла Ковенки й 1. сотня гал. СС (гал. Січові Стрільці), що сформувалася була під проводом Романа Сушка з кол. гал. полонених та втікачів. Та укр. війська мусили податися з Лівобережжя, бо, у зв'язку з проголошенням самостійності України IV. універсалом (25. I. 1918), в Києві вибухло больш. повстання, і треба було укр. війську поспішити на оборону укр. влади в Києві.

Бої з больш. повстанцями в Києві тяглися 10 днів. Большевики захопили були найважливі пункти Києва, арсенал на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центр. Ради. Та СС, пробившись крізь больш. війська, відбили Старе Місто, Поділ; Слобідський кіш і Вільне козацтво (з 3. на 4. II.) здобули арсенал, захопивши 300 большевиків у полон (300 було вбитих). Тільки ж довше вдержатися в місті було не сила проти переваги больш. військ, що надтягали під проводом Муравйова зі сходу. 4. II. Муравйов заняв Дарницю й мости на Дніпрі, навін на місто гармати, залишені демобілізованими воїнами, й цілий 5 днів бомбардував Київ — серед страшної паніки населення, яке до укр. війська весь час ставалося лийно вороже, спочувало большевикам і навіть стріляло потайки до укр. воїнів із дозвіл. Чес., поль. відділи трималися нейтрально. Вночі з 8. на 9. II. укр. військо числом до 3.000 людей покинуло Київ, враз із більшістю членів Центр. Ради, й подалося спершу на Житомир, потім прочистило собі дорогу на шляху Рівне-Сарни, укрістилося в Сарнах, і від 24. II., оперши ся на Житомир, почало посуватися на схід, обеззброюючи рос. ешелони. 9. II. заняв Київ Муравйов і вчинив таку криваву розправу, якої Київ не бачив від часів Андрія Боголюбського (загинуло до 5.000 людей).

Того самого дня уряд УНР заключив у Бересті мировий договір із центр. державами, 3. III. центр. держава приневозили до миру Сов. Росію, при чім остани зобов'язалися заключити мир із Україною та признати мировий договір між нею й центр. державами. У зв'язку з берестейським миром уряд Центр. Ради 12. II. попросив у Німеччини військ. допомоги для увільнення

Україні від більшовиків, і укр. війська з допомогою німців прочистили незабаром від більшовиків шлях із Житомира на Бердичів (полк. Болбочан), а 1. III. 1918 під проводом С. Петлюри (Слобідський кіш), ген. Присовського, та багата Коновальця (СС) ввійшли до Києва. В пол. береани дивізії Латишева а ін. частини пішла авіація Навоєвського: 1-3. IV. завляла Ромодан, 8-9. IV. Полтаву (ген. Петрів), 19. IV. Харків, 30. IV. Колпаково на кордоні Донщини; до кінця квітня ціла Україна була від більшовиків звільнена.

Щойно тоді иривають проекти організації постійної армії, на основі територіального комплексування: армія мала складатися з 8 корпусів піхоти та 4¹/₂ дивізій кінноти. Та створити постійну армію не вдалося ні Центр. Раді, ні урядові Скоропадського, ні пізній Директорії (гл. Україна — Військо), дарма, що ця остання 1. I. 1919 налічувала 118.931 козаків, 5.181 старшин, 287 урядовців, 48 лікарів, 1.462 коней, розпоряджала 64.013 рушницями, 197 гарматами, 962 скорострілами, 12 літаками, 9 паяцирними поладами й 26 автоколоннами. Війська ці були охотницькі, що відповідно до хвилини, чи настрою, чи під впливом агітації могли перейти до противника. А втім це траплялося в тих часах і з військом більш постійного характеру, як ось із гетьманською сердюцькою дивізією (4 полки), яка доповнювалася синами заможніших козаків, і яка підчас повстання проти гетьмана перейшла на бік Директорії.

Повстання проти Скоропадського почалося під проводом С. Петлюри (після проголошення федераційної грамоти Скоропадського 14. XI. 1918) а Білої Церкви, при чому до того часу повстанці заперилися нейтральністю нім. армії. Після тяжких боїв СС під Мотонізієюю з моск. добровольчими військами (Кіріпичікова), що боролися владу Скоропадського, війська Директорії захопили 14. XII. 1918 Київ, який день передтим покинув Скоропадський.

Становище нім. війська на Україні після вибуху нім. революції (9. XI. 1918) та укр. нац. повстання проти Скоропадського використали більшовики, щоб удруге піти походом на Україну. Вже 17. XI. 1918 утворився в Москві совіт укр. фронту а Антоновим, Сталіним та Затонським (совіт мав до своєї послуги воронізький 43. роб. полк, 2. орловську кавалерійську дивізію) а рівночасно Центр. Комітет РКП ухвалив утворити рад. уряд України а Пятковим на чолі та членами: Антоновим, Артемом, Квірінгом і Затонським. На вістку про це уряд УНР післав ряд інтерпелцій у справі воєнних заходів Москви (31. XII. 1918; 3., 4., 9. I. 1919), та на них дістав відповідь, що на Україну наступне не військо РСФСР, а воюють між собою війська України — військо укр. рад. влади й Директорії. В I. 1919 УНР була оточена з усіх

боків ворогами: на півд. сході укр. армія переслідувала невеликі загони моск. добровольців, прихильників Скоропадського, що відступали; а півночі та сходу почали надходити больш. війська; на заході — румуні й поляки. Серед такої ситуації утворився лівобережний фронт із полк. Болбочаном на чолі, правобережний (пінс. група от. Оскілка), дієтровський із самостійним фронтом УГА включно, і півд. група (от. Греків, якому підлягав спершу й от. Григорій). Окупаційна нім. армія верталася до Німеччини. Більшовики, після тяжких боїв у районі Харкова, Полтави, Катеринослава, Вороніжа й Чернігова, захопили мало не цілу лівобережну Україну при допомозі от. Махна й от. Зеленого, що перейшли на їх бік. Під впливом цього укр. армія 5. II. 1919 залишила Київ. В пол. II. 1919 були вже тільки 2 фронти: больш. на сході й півночі (головний) і польс. (другорядний, але для УГА — головний).

Цілий лютий та а поч. III. 1919 більшовики вели концентричний наступ, стратегічно охоплюючи армію УНР: 1) з півночі в напрямку а) Мозир-Коростень і б) Луїнець-Сарни-Рівне, загрожуючи сполучі а Галичину; 2) а півд. сходу а околиці Катеринослава та Кремінчука через Знаменку на Бірауду-Жмеринку. Таким чином, вони хотіли відрізати армію УНР від Одеси, і водночас розвивали наступ на Бердичів, Козятин та Жмеринку. Тоді от. Григорій перейшов на бік більшовиків, завдавши правому крилу й задан армії тяжкий удар на лінії Знаменка-Слисавет. Армія УНР приготувалася до протидару а метою відрізати больш. групу в районі Бердичів-Козятин-Вінниця. В околиці Мозира до армії УНР перейшли частини I. больш. армії, яка загрожувала Києву. У боях СС із більшовиками на Бердичів, останній декілька разів переходив із рук до рук. Запорожці просунулися в напрямку на Таращу, де вибухло повстання проти більшовиків. Та в хвилині цих успіхів уступив із фронту 29. IV. от. Оскілка, а рівночасно півд.-східню групу й Запорозький корпус поставила в тяжке положення Антанта, що залишила Одесу та чорноморське побережжя, через що війська УНР, які були на цьому фронті, мусли перейти через Дністер на територію Румунії й аж із кінцем IV. 1919 через Румунію, Галичину дісталися в район Радивилів-Новий Почаїв, залишивши румунам: 80 гармат, 700 скорострілів, 15.000 рушниць, 7.000.000 рушничних набоїв, 34.000 гарматних стрілець, 2.500 ручних гранат та 140 ешелонів із різним майном. Запорозький корпус та повстання в запіллі більшовиків спричинилися до нового протидару. Але саме тоді під Львів прибули дивізії Галлера, що завдали удар не тільки УГА, але й наддніпрянським частинам на лівій Луцьк-Броди. Використовуючи цю ситуацію, більшовики повели наступ а сходу

ду на Рівне-Крем'янець. Тоді деякі укр. частини (19. дивізія), під ударами полків, перейшли на бік большевиків, а ціла укр. армія скучилася на маленькій території по обидві сторони залізничі Дубно-Броди. Зад армії був цілком відкритий, ліній Олір-на-Тернопіль-Волочеське була вільна. Штаб армії з урядом переїхав до Тернополя. Большевики, прорвавши фронт, почали натискати з півд. сходу, при чому ще й міцно обсадили лінію Збруча.

Тоді штаб армії до кінця квітня перевів реорганізацію своїх частин. Зреорганізована армія (група СС, 10., 11 дивізія та 9. залізнична, Запорозька, Волинська групи, Запорозька Січ та 3. дивізія) налічувала 14-15.000 багнетів і шабель, 350-380 скоростріль, 120 гармат і понад 30.000 людей. Почтавання, коли не лічили 110.000 патронів та 4.000 гарматних набой, армія не мала жадного. Большевики мали на Україні XII, та XIV. армії з резервами з центр. Росії та з ін. фронтів — перевага сил була на їх боці. Але саме тоді вибухають проти большевиків численні повстання на Україні, з півдня і з Дону почав посуватися Денікін із рос. добровольчою армією, а на Волгу адмірал Колчак, і це й полечувало ситуацію армії УНР. Серед таких обставин штаб армії УНР заключив перемир'я 24. V. з поляками. Але штаб УГА відмовився виконувати розпорядки наказного отамана Осецького та гол. отамана й видав своїй армії наказ стягтися в кут між ріками Дністром і Збручем. Тоді штаб армії вирішив прорвати больш. фронт і вийти на лінію Старокопчанівка-Прокурів-Кам'янець Под. Запорожці розбили на сході большевиків і 2. VI. вийшли на лінію сіл Волиця-Миколаїв-Катеринівка-Пахутинці, СС — на лінію Горині, зате Волинська група на півн. заході прикривала Запорожців і СС від полків і большевиків.

Та на лінії Тернопіль-Волочеське справа стояла майже катастрофально. 2. VI. 1919 39. піший поль. полк здобув Тернопіль, а штаб армії та всі установи переїхали на станцію Богданівка, опинившись між двома ворожими арміями — на гарматний стріл від одної й на рушничий стріл від другої. 4. VI. 1919 6. Запорозька дивізія остаточно аламанала опір большевиків у околиці Чорного Острову. Таксамо 7. дивізія після завзяття боїв 4-6. VI. захопила Прокурів, від 7-15. VI. йшли бої в околиці Прокурова, куди большевики кинули кит. та мадярські частини, й укр. армія посунулася в напрямку на Нову Ушицю, де большевики зосередили свої частини в кількості 9.500 багнетів, 1.500 шабель, 42 гармати, 2 бронепотяги. 15. VI. вона зовсім ліквідувала прорив большевиків і своїм лівим крилом міцно станула на р. Случ. Від 16. VI. — 25. VI. розпочався другий період прокурівської операції, 18. VI. большевики кинулися на Волинську групу, прорвали

фронт, розбили частини півн. дивізії, але ж уже 24. VI. справи дивізії поправляються, і 25. VI. вона випирє большевиків за р. Горинь. Та 30. VI. почався новий большевиський успішний наступ: уночі з 5-6. VII. вони завлали Прокурів, укр. армія, завзято відбиваючись, відійшла на південь, під залізничі Війтівці Прокурів і після боїв 8-13. VII. опинилася під Кам'янцем.

За той час УГА, під натиском полків, посувалася до Збруча. Гол. отаман говорився на перехід УГА за Збруч із пропозицією завзяти Ожогівці-Куляв Наркевичі-Городок-Черч-Голосків-Шустівці. Це був час для наддніпрянської армії дуже тяжкий: відворот Запорозької Січі до Кошаргорода 10. VII. відкривав усі шляхи від Жмеринки на Бар-Ялтушків-Нову Ушицю-Дунайці прямо в заді Запорожкам (єдиною допомогою був натиск 5. гал. бригади в найбільшій мірі місце большевиків: Чорний Острів Прокурів), ситуація 13-15. VII. ставала ще критичніша. Та саме в той час почав пробиватися до армії от. Ю. Тютюнник із відділом коло 3.500 людей, загрозуючи больш. запілью, а 16-18. VII. УГА перейшла Збруч і скучилася: 1. корпус у Лицкоруці, 2. — у Оршині, 3. — у Фридрихівці-Залуччі; 17. VII. полк Удовиченко розбив одну групу 45. сов. дивізії, другу ж протиснув на Вапнярку; от. Тютюнник і Запорозька Січ звільнили шлях на Нову Ушицю-Дунайці; кам'янецька група обсадила шлях Шарівка-Ярмолинці-Городок, і таким чином УГА діставала вел. терен для розміщення.

Тимчасом большевики (18. VII.) стараються відтиснути 3. дивізію від залізничі й утворити собі вільний шлях на Жмеринку; різнотчасно 18-19. VII. йдуть завзяті бої за станцію Вапнярку — укр. частини мусіли податися назад. Але ж 20. VII. група СС перейшла у протинаступ, захопила 22. VII. лінію Смотрича, де міг розгорнутися 2. гал. корпус, 7. гал. бригада з частинами 9. дивізії почала посуватися на Зиньків, а 1. та III. корпуси прямували на лінію Мицьківці-Нова Ушиця. 24. VII. Ю. Тютюнник і Божко добилися значних успіхів на жмеринському шляху: Божко розбив большевиків на Матіївому (23. VII.), Тютюнник перетяв залізницю Деражня-Жмеринка на відтинку станції Комарівці-Сербинівці. Сполученими силами армії УНР та УГА идалося 29. VII. здобути Прокурів. Одночасно Удовиченко провадив завзяті бої з большевиками в напрямі Вапнярки, яку нарешті по важких боях здобуто.

Тимчасом уряд УНР заключив перемир'я з Польщею. Із Денікіним, що оперував на Лівобережжя, через вороже становище Антанти до України, до згоди не дійшло. Дня 2. VIII. штаб Дісової армії вирішив розпочати одночасно наступ на Київ і на Одесу: почали його спершу наддніпрянські частини, при допомозі гал. частин, під Жмеринкою на шепетівській лінії й під Вінницею —

вперті бої тягнулися аж до 10. VIII.

Через те, що Нач. Команда УГА відмовилася виконувати директиви штабу Дісної армії, 11. VIII. утворено штаб гол. отамана з от. Юнакомів на чолі й ген. Курмановичем, ген. квартирмейстром: об'єднані армії налічували до 85.000 людей і 15.000 повстанців, що співпрацювали з армією. Ворожі сили на півдні становили 45., 47. і 58. дивізій. На Київ. й коростенській лінії було теж коло 16.000 людей; на півдні більшовики теж мали до 20.000 людей.

12. VIII. 1. корпус УГА заняв Вінницю, 14. Хмельник, Янів і Калнівку, 13. VIII. почався наступ групи Вольфа (П. гал. корпус і СС), 14. VIII. занято Старокохотятинів. Але 15. VIII. поль. війська розпочали рух на Дубно-Рівне — наслідком чого вислано туди спільну делегацію від обох армій і 1. IX. підписано угоду: таким чином, був забезпечений захід на випадок невідатної боротьби з більшовиками. 19. VIII. здобуто Бердичів (група Вольфа), 21. VIII. Житомир, рівночасно йшов наступ частин Удовиченка на Біраду; 21. VIII. на відступку Київ. групи укр. війська аверше зустрілися з денікінцями на станції Сигнаївка. ШГО* дав директиву військам не надаватися в ворожі акції з ними і просити не ставити їх походної перепони. Обидві армії крок за кроком розбивали більшовиків і вкінці 31. VIII. 1919 до Києва з одного боку вийшло укр. військо, з другого денікінці. Через порожній виступ рос. добровольців супроти укр. армії укр. частини відійшли на лінію Ружин-Ольгопіль-Вчорайшине-Самгородок. З больш. дивізій, що пробивалися з півдня, оточені з одного боку добровольцями, з другого боку частинами укр. армії — відійти пройшли на Сажару (докладніше про цей час гл. Армія ЗОУНР. III. стор. 719-720).

Укр. армія опинилася перед небезпечною оточення з одного боку більшовиками, з другого — добровольцями, а зва Збруча та з півночі кожної хвиліни готова була до наступу поль. армії. Вже на поч. IX. 1919 укр. армія відійшла на лінію Колатин-Бердичів-Житомир; 24. IX. 1919 за підписом гол. отамана, диктатора Петрушевича та ради міністрів проголошено війну ген. Денікінові, почався лютяжні бої з більшовиками, в армії полився тиф, бракувало ліків, одягу, амуніції. 6. XI. Нач. Ком. УГА підписала угоду з Денікінцем, 17. XI. договір відновлено. Обидві укр. армії розійшлися. Наддніпрянська почала відступити на північ і на півні захід, УГА — на схід. Починаючи від 11. XI. наддніпрянська армія пересувалася в район Ярмолинці-Проскурів-Старокохотятинів, на поч. листопаду опинилася в районі Чорткові, оточена з усіх боків ворогами. Від 6. XII. 1919 — 6. V. 1920 наддніпрянська армія перебувала в тав. „Зимовому поході“, спершу на задах

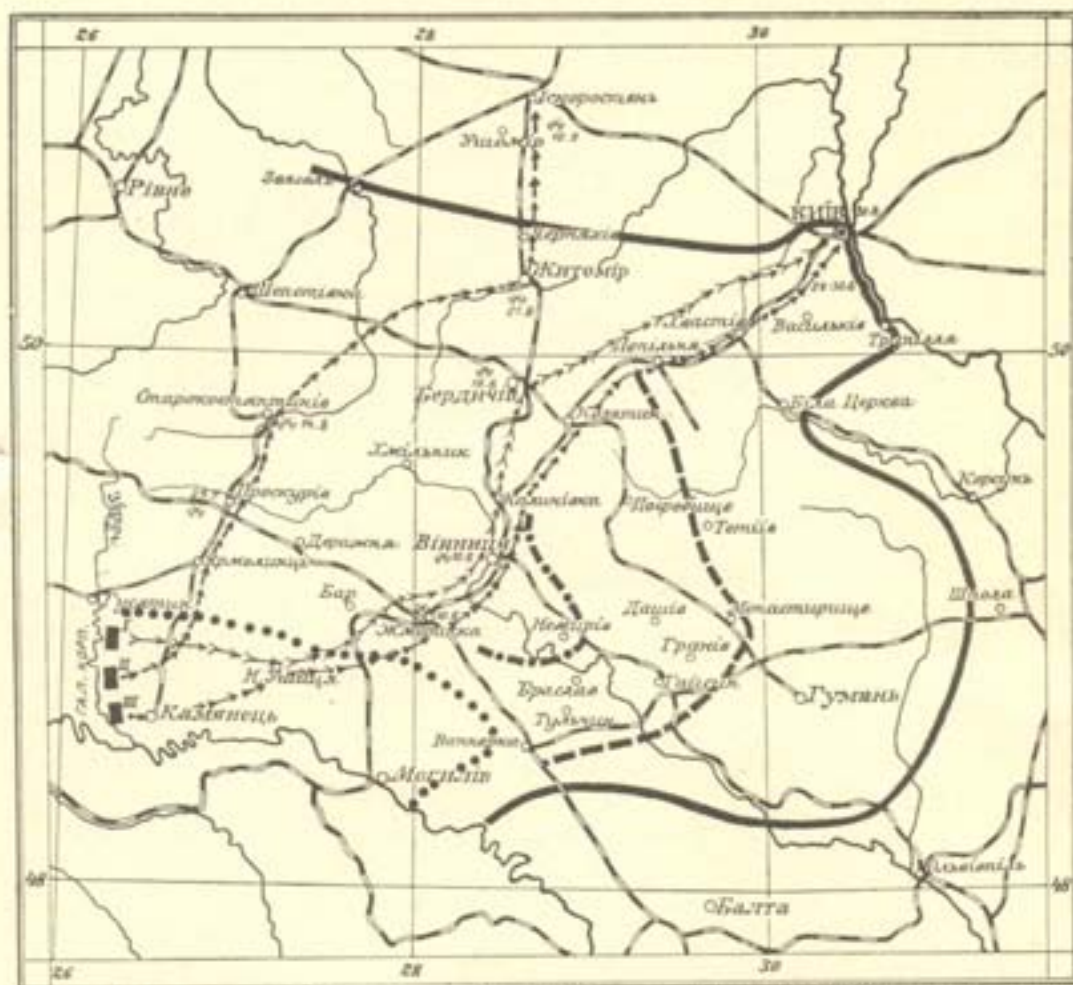
Денікіна, потім більшовиків, перейшла з боєм Правобережну Україну, перекинулася навіть на Лівобережжя, та з кінцем березня дістала наказ пробиватися на захід до поль. фронту. Більшовики намагалися перехопити її під Балтою й Ольгополем, де вона мусіла звести тяжкі бої, щоб прорватися на півні-захід.

Після підписання 21. IV. 1920. р. воєнної конвенції між урядами УНР й Польщі, укр. поль. війська почали наступ проти більшовиків від Дністра до Прип'яті: розбито XII. та XIV. больш. армію, що подалися на схід; у цих боях велику роль відіграла армія УНР, що оперувала в запліті більшовиків. 2. стрілецька дивізія (полк. Удовиченко), що була у складі VI. поль. армії, захопила 27. IV. Могілаві, 6. стрілецька дивізія (полк. Безручко), що була в складі III. поль. армії, увійшла 7. V. 1920 до Києва.

6. V. армія УНР вернулася з „Зимового походу“ у складі 2.100 багнетів, 580 шабель, заняла фронт у районі: Грушка-Окиця-Трибушівка-Вербка-Давігівка-Ямпіль, протіме VI. поль. армії, й увесь час обороняла свої становища перед більшовиками. Та 5. VI. Будьонний прорвав укр. фронт б. Самгородка, — починається відступ обох армій на захід, поль. армія відійшла на лінію Збруч-Стір, українська цілий місяць (13. VI. — 13. VII.) посувалася з боєм на захід і вночі на 13. VII. перейшла р. Збруч. Дальший місяць (14. VII. — 18. VIII.) вона з поль. VI. армією обороняла лінію р. Збруч, мала значний успіх у районі с. Сидорова, та, у зв'язку з загальним відступом, відійшла за Дністер. Дальші три тижні війська УНР (19. VIII. — 14. IX.) обороняються перед більшовиками на лінії р. Дністра, при чому 29-30. VIII. ген. Безручко вийшов славно переможцем над Будьонним, 24. VIII. війська пішли в наступ, перейшли Дністер у Нижній, щоб опісля знов із боєм податися за Дністер. 15. IX. починається наступ на більшовиків; війська перейшли Дністер, розгромили XIV. больш. армію й 18. IX. були вже на лівому березі Збруча. Тільки ж через завішення зброї між поляками й більшовиками (18. X.) наступ урівнявся, й армія УНР вийшла на лінію Яруга над Дністром-Мурахва-Бар-Волковинці-Літвинці.

Через замирення Польщі з більшовиками укр. військо опинилася в незначайно тяжкому стратегічному становищі — їх ліве крило було всякчас виставлене на удар із півночі, із укр. армією співдіяла 3. рос. армія ген. Перемікіна та кінна коз. бригада от. Яковлева, сформовані рос. політ. комітетом у Польщі (Саніков), з яким уряд УНР підписав політ. угоду з визнанням самоостійності України. В той час армія УНР налічувала 19.764 козаків, 3.456 старшин і 6.500 коней; 3. рос. армія — 2.700 багнетів, 400 шабель, 52 екорострілі і 12 гармат; коз. дивізія от. Яковлева — 1.528

* ШГО — штаб головного отамана.

— — — I кампанія, — — — II кампанія, — · — · III кампанія, ● ● ● фронт армії УНР в часі переходу
 УГА через Збруч (16-17 липня 1919), — фронт, який освоюли обидві армії до 31.8.1919,
 — фронт протидієвісінський фронт УГА при відступі вересня, ● ● ● протидієвісінський фронт УГА
 в періоді до листопада 1919, · · · бойові заходження пактантами в районі місцевості

козаків, 190 старшин і 914 коней. Та більшовики мали незначну перевагу.

Новий наступ на більшовиків визначено на 11. XI; та більшовики вже 10. XI заатакували частини укр. армії, розбили праву її групу, укр. війська враз із рос. частиними відійшли по тяжких боях (11-21. XI. 1920) на захід до Збруча і 21. XI. мусіли перейти на територію Польщі, де їх після аложення зброї, інтернували.

В еміграційному періоді укр. армії заступовує ще згадати про похід із Польщі (1.500 воїків) на більшовиків, що почався вночі з 3. на 4. XI. 1921 (льодовий похід). На ціле це повстання склалися 3 групи:

волинська (Ю. Тютюнник), подільська (полк. Палій) та басарабська (Гулий-Гуденко). Остання через різні перешкоди не могла а Румунії прорватися на Україну; Палій пройшов серед боїв із більшовиками проскурівський та литичівський повіт, дійшов до Малина та Бородина під Києвом, пізніше подався на схід від Радомишля, продерев кризь любарські та заславські ліси, 29. XI. перейшов польс. кордон і попав до таборів. Група Ю. Тютюнника попрямувала на Коростень, який захопила з вел. добыччю, та 14. XI. її оточила червона кавалерія й цілком розбила. Оточені з усіх боїв більшовиками, без відповідного одя-

гу та зброї, воюючи ці вернулися назад до Польщі, а 359 із них 21. XI. у м. Базарі більшовики розстріляли після того, як ні один із них не захотів „капітулювати“...

Література: Капустянський М., Похід укр. армій на Київ і Одесу в 1919. р., I-III Львів, 1921-22; Петрів В., Спогади І. Львів, 1927; Омельянович-Павленко М., Зимовий похід [„За Державність“], Київ, 1929; Антонов-Овсенко В., Записки о гражданской войне, Москва, 1930; Безручко М., Січові Стрільці у боротьбі за державність [„За Державність“], Київ, 1932; Дорошенко Д., Історія України 1917-1923, том І, Ужгород, 1932, том II, Ужгород, 1930; Укр.-моск. війна 1920. р. [„Праці Укр. Наук. Інст. у Варшаві“, том XV], Варшава, 1933. *Ол. Доценко.*

Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917. р. Уряд України сформувався до проголошення самостійності України. Був це перший Ген. Секретаріат, утворений після 1. універсалу Центр. Ради 15. VI. 1917 (гл. том I, стор. 751-752). Офіційне завдання його було підготувати основи автономії України, але ж насправді це був укр. уряд, із яким мусів числитися рос. Тимчасовий уряд і після переведеної угоди з Центр. Радою — прийняти в себе представника від України (П. Стебницький), що в Києві брав участь у засіданнях Ген. Секретаріату, а в Петербурзі в засіданнях Тимчасового уряду. А проте тертя між одною і другою владою тривали й далі, вироблені Ген. Секретаріатом законопроекти, подані на затвердження Тимчасового уряду, не діставали відповіді, за самостійну політику Центр. Ради (ухвала скликати укр. Установчі Збори) й грозили від Тимч. уряду суд, до якого не дійшло через больш. переворот у Петербурзі. В боротьбі між більшовиками й військами вірними Тимчасовому урядові Центр. Раді довелося на Україні грати роллю арбітра, й авторитет сильно зріс. Починається дипломатична робота уряду, видано (XI. 1917 — I. 1918) багато важних законодавчих актів (гл. Україна: Право УНР). З поч. XII. 1917 більшовики декларували незалежність України, але рівночасно пішли на неї війною (гл. Визвольні змагання, Армія УНР), наслідком чого було проголошення самостійності України 22. I. 1918. Від VI. 1916—26. I. 1918 головою уряду (і внутр. справи) був В. Винниченко, що тричі реорганізував кабінет, у якому в різні періоди брали участь: С. Петлюра, потім М. Порш (військ. справа), Б. Маргос (земельні), Ол. Шульгин (закорд.), В. Зільберфарб (жидівські), Д. Антонович (морські), Д. Одинець (моск.), І. Стещенко (освіта), М. Міцкевич (польські), М. Шаповал (пошта й телеграф), М. Ковалевський (харчові), М. Ткаченко, потім В. Садовський (юстиція), В. Голубович (торг і промисловість), М. Туган-Барановський, потім В. Ма-

ауренко (фінанси), В. Єщенко (шляхи), А. Золотарів (держ. контролю), О. Лотоцький, потім Ів. Мірний (ген. писар). Та через с.-р.ську більшість у Центр. Раді цей кабінет димісіонував, і за нового уряду В. Голубовича, складеного, крім 2. с.-деків, із самих соціалістів-революціонерів (В. Голубович, М. Немоловський, П. Христюк, Н. Григорів, М. Коналєвський, А. Териченко, Є. Соколич, Ст. Перепелиця), коли керманчем міністерства був властиво М. Грушевський, припала війна з більшовиками, берестейський мир, звільнення України від більшовиків при допомозі австр. і нім. військ. Найважча справа кабінету, переорганізованого після берестейського миру поміркованими елементами а партії соціалістів-федералістів (С. Шелухин, В. Прокопович, І. Феценко-Чопівський) полягала в унормуванні відношення до нім. військ. командування, що невдоволене урядом, маючи силу, втручалася у внутр. укр. справи, гол. на провінції. Не порозумівшись з укр. урядом, фельдмаршал Айхгоф, пізній убитий у Києві, видав наказ у справі азеіну, щоб за всяку ціну дістати збіжжя, обидане Німеччини договором. Крім німців, були невдоволені урядом В. Голубовича праві рос. кола, багатіші селіни України й помірковані кола укр. громадянства (соціалісти-федералісти з кін. IV. 1918 відкликали своїх представників із уряду). Використовуючи це невдоволення, нім. командування 29. IV. 1918, того самого дня, коли Центр. Рада ухвалила конституцію УНР й вибрала М. Грушевського президентом, заняла збройно Центр. Раду, арештувала кількох міністрів і допомогла П. Скоропадському стати гетьманом (29. IV. 1918), якого того самого дня обрав ним зібраний у Києві з'їзд земельних власників.

Через те, що укр. гром. думка не була підготована до співпраці зі Скоропадським, відомі укр. діячі в перших гетьм. урядах (М. Сахна-Устимовича й М. Василенка 3-9 V. 1918) участі не брали, хоч один і другий зверталися до членів партії соціалістів-федералістів. У кабінеті відомого земського діяча Хв. Лизогуба (10. V. — 18. X. 1918) більшість міністрів була з походження українці, але, крім Д. Дорошенка (закорд. справи), та М. Василенка (освіта), не було ні одного людини зв'язаної з укр. нап. рухом: Ф. Лизогуб (прем'єр, внутр. справи), Ол. Рогоза (військ.), В. Зильківський (культ.), Ю. Любінський (адорвані), Б. Бутенко (шляхи), М. Чубинський (юстиція), І. Кістяківський (держ. секретар — пізніше внутр. справи), а чужонаціональних: С. Гутник (торговля), А. Рішенський (фінанси), В. Колокольцев (земельні справи), Ю. Соколовський (харчові), Ю. Вагнер (праці), А. Афанасів (держ. контролю). Такий склад викликав гостру опозицію укр. нап. партій. Умови, ставлені українцями до уряду Скоропадського (гетьман часовий президент

УНР, прийняті конституції виробленої Центр. Радою, більшість портфелів укр. дем. партій), відкинуто. Занепокоєнні на місцях, ексекуючі селяни створювали внутр. трудючі. Переговори гетьмана (через Д. Дорошенка) зі створенням „Укр. Нац. Союзом“ довели (24. X.) до реорганізації кабінету, куди ввійшли низка укр. діячів, членів Укр. Нац. Союзу (П. Стебницький — освіта, О. Лотоцький — культ., В. Леонтович — земельні справи, А. В'язов — юстиція, М. Славинський — праця), але вони відчували до себе недовіру гетьмана, який під впливом рос. реакційних кол проголосив 14. XI. 1918 федерацію з Росією, і усіх укр. членів кабінету (навіть Д. Дорошенка) без попереднього повідомлення усунув і покликв кабінет С. Гербеда з росіян (крім Іг. Кістяківського й В. Науменка), вороже настроєних до укр. нац. руху. З перемогою Директорії (XII. 1918) П. Скоропадський зривав (14. XII. 1918) владу на руки свого уряду, а той передав владу Директорії. За гетьманату налічують (Д. Дорошенко) до 300 законопроектів (гл. Україна; Право Укр. Держави). В закорд. політиці гетьманський уряд стояв на ґрунті берестейського миру, добився ратифікації його в центр. державах (гл. том I, ст. 287). Він склав договір із Кримом, що мав увійти до України, як автономна одиниця, добився політ., торг. і військ. порозуміння з Доном та Кубанню, під пертракції з Румунією у справі Басарабії та мирні переговори з Сов. Росією з кін. V. 1918 (1. засідання 10. V.), які не довели до певних результатів.

Серед невимовно важких умов 1918-21, Директорії УНР доводилося 6 разів змінити кабінет. По вступі до Києва (XII. 1918) Директорія доручала 26. XII. скласти кабінет В. Чехівському, у склад якого ввійшли: В. Чехівський (прем'єр і закорд. справи), О. Мишок (внутр. справи), С. Остапенко (торг. і промисловість), М. Шаповал (земельні справи), Б. Мартос (харчові), С. Шелухин (юстиція), Б. Матюшенко (здоров'я), М. Білинський (морські справи), І. Штефан (пошта й телеграф), Д. Симонів (держ. секретар), А. Рєзницький (жид. справи), керманчі: І. Лапа (культ.), П. Пилипчук (пляхи); виконували обов'язки міністрів: Л. Михайлів (праця), І. Свіжко (держ. секретар, пізніш М. Корчинський), О. Осещий (війна, пізніше Ол. Греков), В. Магуренко (фінанси), П. Холодний (освіта, пізніш І. Огієнко). Після евакуації Києва прийшов кабінет С. Остапенка (13. II — 9. IV. 1919 в Вінниці, 9. IV. 1919 у Рівному), — далі уряд — Б. Мартоса (9. IV. 1919 — 27. VIII. 1919 у Рівному, Галичині та Кам'янці), І. Малепа (28. VIII. — до закінчення поль-укр. договору). По любарській катастрофі І. Малепа був у Зимовому поході і повернувся до Кам'янця у IV. 1920; по визволенні Києва утворив кабінет В. Прокопович (25. V. 1920 — 15. X. 1920) в Кам'янці), а його заступив

уряд А. Липицького (до III. 1921 в Тарнові). На еміграції були такі уряди УНР: В. Прокоповича (III. 1921 — VIII. 1921), П. Пилипчука (VIII. 1921 — 12. I. 1922), А. Липицького (12. I. 1922 — VI. 1923), з малими переминами від 3. IX. 1924. Коли зі смертю С. Петлюри (25. V. 1926) А. Липицький став гол. отаманом, на чолі уряду УНР ставув В. Прокопович.

Дипломатична діяльність УНР починається теж іще до проголошення УНР. Вже у утвореному Центр. Радою Ген. Секретаріаті (VI. 1917) був окремий ген. секретар міжнац. справ (до 1. VII. С. Бфремов, пізніш О. Шульгин), що перед рос. чиновниками займався справами меншин на Україні (жидів, росіян, поляків), апосився а їх. поневоленими народами кол. Росії, взяв активну участь у сільківній й переведеній конгресу народів Росії в Києві 23. IX. 1917. р., приймав представників чужоземних держав у Києві, з кін. VIII. 1917 вперше ввійшов у безпосередній контакт із фр. амбасадором Нулевсом.

З проголошенням самостійної України, хоч і в рамках Росії, 3. універсалом 20. XI. 1917 Ген. Секретаріат мусів подбати про визнання за кордоном того правного становища, яке склалося. Тамто в XII. 1917 починаються переговори з представниками Антанти, а саме від Франції з ген. Табуї, що пізніше (29. XII. 1917) став представником (комісарем) Франції при уряді УНР, від Англії з кол. ген. консулом у Одесі Піктоном Баге, що теж став представником Вел. Британії при уряді УНР, а ген. Коавлою від Румунії, з проф. Масариком від Чес. Нац. Союзу; тоді були в Києві при уряді УНР й постійні представники від різних народів кол. Росії.

З хвилююю, коли уряд УНР замиврився а центр. державами в Бересті (9. II. 1918), самі від себе перервалися дипломатичні зносини а Антантою, зите після договору а осередніми державами основується в столицях тих держав представництва: в Берліні (Ол. Севрюк), у Відні (А. Яковлів), у Царгороді (Микола Левицький) і т. д., при чому ці держави теж попризначували на Україні своїх послів: бар Мум (Німеччина), граф Форґач (Анстро-Угорщина), Ахмед-Мухтар бей (Туреччина), Іван Шішманов (Болгарія) — крім того до Києва надали послів від коз. республік і Криму. З гетьманським переворотом (29. IV. 1918), власне, зміня були лише в особах: бар Штейнгель (Берлін), В. Липицький (Відень), М. Суковкін (Царгород); крім того, вилано тоді окремого представника до Болгарії (О. Шульгин), до Фінляндії (К. Лоський), до Швайцарії (Бамен Лукасевич, голова дипломатичної місії), до скандинавських держав (ген. Борне Баженов). До Румунії ше в I. 1918 за УНР вилано а інформаційною метою Артема Галіца, пізніш настановлено в Ясах посла (М. Га-

даган), але ж через гетьм. переворот представник димісіонував, і за гетьманату представником у Румунії став В. Дашкович-Горбачук. Крім цього названо зносини з Фінляндією, яка мала теж у Києві свого представника (Гумерус).

З уважком гетьмана Директорія УНР то позалишала дотеперішніх представників (В. Липицький у Відні, радник Шульга у Софії, Б. Лукасенко у Берліні до 1919), то новоназначила ін. (М. Порш у Берліні, пізніш 1921. р. Роман Смаль-Стоцький, Ол. Лотоцький у Царгороді, К. Мацієвич у Бухарешті, М. Залізняк у Фінляндії, ате К. Лоський для скандинавських держав; після уступлення Б. Лукасенка — М. Василько в Швайцарії і т. д.), то знову утворювала нові представництва — місії (в Будапешті М. Галаган; Італія — голова Дм. Антонович; Англія — М. Стаховський, пізніш Арнольд Марголін і Яр. Олещицький; Чехословаччина — М. Славинський; Данія — Дм. Левницький; Бельгія й Голандія — А. Яковлів; Греція — Ф. Матушевський, по його смерті Модест Левницький; Ватикан — граф М. Тишкевич; Естонія — багень Голицинський). Декуди через різні події створити місії не вдалося (ЗДА). Треба додати, що разом із подіями міналися декуди й особи, декуди через від'їзд голов чи послів їх місць не обсаджувано, полишаючи кермування справ радникам посольства (в Болгарії — Шульга, в Туреччині — Я. Токаржевський, в Італії — В. Мазуренко і т. д.).

Діяльність посольств та місій обмежувалась у тих бурливих часах інформаціями про події на Україні та змаганнями вивести визнання України як самостійної держави. Крім цього, з державами, де були укр. посольства, йшли часто перетрактатії в справі полонених (зорганізовано при представництвах окремі місії для справ полонених — у Берліні, Відні, в Римі). Місії в Англії вислали на поч. 1920 прохання про вступ України до Ліги Націй, і це прохання надруковано в документасті І. ансамблю Ліги Націй під числом 88. Часто представництва висували до дипломатичного корпусу держави (в центр. державах, у ЧСР).

Зокрема важку роль відіграла вел. делегація, вислана урядом УНР до Парижу на мирову конференцію. Головою її був від 1. 1919. Гр. Сидоренко, в VII. 1919. його заступив граф М. Тишкевич, що покинув Ватикан і залишився на цій посаді, доки в III. 1921. саму делегацію не скасовано. Уповноваженими делегаціями (крім радників і секретарів) були В. Панейко (заступник голови), А. Марголін, О. Шульгин, М. Лозинський та А. Галін. У липні В. Панейко утворив разом із С. Томашівським у Парижі окрему делегацію ЗОУНР, не вважючи на гострі протести Сидоренка, що стояв за єдністю представництва: були ще пізніш і ін. зміни (димісії Марголіна й Шульгина, перехід А. Галіна до більшовиків). Ця де-

legaція передала багато нот та друкований меморанд до Ради Чотирьох та ін. делегатів, домагаючись визнання України та допомоги проти більшовиків. В V. 1919. р. її прийняла спершу Рада чотирьох (Вільсон, Клемансо, Ллойд Джордж і Соїно), а кілька днів пізніше приймав її Клемансо й ін. міністри. В V. 1919. міністерство закорд. справ передало документ із пропозицією допомоги проти більшовиків, але реальних наслідків він не дав. Ішли перетрактатії і в справі зах.-укр. земель і поступовання армії Галлера, але цими справами відало більше представництво ЗОУНР.

В 1921. р. в III. уряд УНР скасував делегацію і призначив на чолі з О. Шульгином надвичайну місію до Франції, що з усіх найдовше утрималася. Вона продовжує працю делегації й, хоч офіційно ніколи не була вислана до дипломатичного корпусу, мала змогу цілі роки виконувати деякі політичні та пресові функції, створюючи до того при собі відділ опікування еміграцією.

Окремо треба сказати про відносини до Польщі. Після підписання варшавського договору 21.IV.1920, яким Польща визнавала Україну, уряд Директорії мав у Варшаві свою офіційну делегацію на чолі з міністром А. Липицьким. Але регулярних дипломатичних форм ці відносини не набрали. В 1921. р. Україну визнавала Аргентина; уряд УНР вислав своїм послом туди М. Шумицького, але він через незалежні обставини туди не доїхав. До Латвії вислали В. Кедровського, що мав рівночасно доручення й до Литви.

В 1920. р. уряд призначив свого представника (О. Шульгина) до Ліги Націй з метою спершу добиватися кандидатури України до Ліги Націй, а потім для оборони різних справ еміграції, доручуючи йому водночас подавати протести проти окупації України й різних насильств із боку Москви.

Уряд УНР послав своїх представників і на різні конгреси (пр. у Сан-Ремо — паризька делегація до Спа, до Генуї і т. д.).

Література: Шульгин Ол., Політика, Київ, 1918; Винниченко В., Відродження нації, I-III, Київ-Відень, 1920; Марголін А., Україна і політика Антанты, Берлін, 1921; Христюк П., Замітки й матеріали до іст. укр. революції 1917-20 рр., I-IV, Відень, 1921-22; Дорошенко Д., Історія України 1917-1923. рр., I — Ужгород, 1932, II — Ужгород, 1930; Шульгин Ол., Без території, Париж, 1934.

Ол. Шульгин.

Армія ЗОУНР (УГА). Переворот у Сх. Галичині, що прийшов 1. XI. 1918. р., приготував рівночасно з Укр. Нац. Радою й тайний Центр. Військ. Комітет, що склався з початком IX. 1918. а укр. старшин. Він у порозумінні з політ. проводом організував серед гал. полків укр. військ. сапу, що її підставою мали стати УСС, які перебували

тоді на Буковині. Коли делегація Укр. Нац. Ради під проводом К. Левицького стрінулася з відмовою помісника ген. Гуїна в справі передавання їй влади — акцією перенорту передано Центр. Військ. Комітетові під проводом соти Вітовського. Комітет, розпоряджаючи силою 60 старшин і яких 1200 стрільців, 1. XI. роззброїв по казарнях у Львові нових ін. націоналістів і обсадив важливі урядові будинки.

Укр. переворот полився заскочив. На звістку про нього обидналися польск. військ. організації, що з різних політ. партійних причин ворогували між собою, й під проводом соти Мовчинського почали контракцію в справі посідання Львова, яка стала початком укр.-польск. війни.

Вона почалася в полудне 1. XI, у львів. дільниці „Новий Світ“, спираючись на школі ім. Сєнкевича й на домі техніків. 2. XI. полики здобули пантажний двірць із запасами зброї та стрільни і збільшили значно свій оперативний терен. Переговори між польск. політ. діячами й Укр. Нац. Радою, що мали довести до мирного поладання конфлікту, поза 24 годинним припиненням боїв, не дали ніяких результатів. Уночі на 3. XI. полики завдали залитий укр. залогою гол. двірць і, підбадьорені успіхами, заатакували ін. укр. позиції. Серед перетомлених укр. стрільців повстала зневіра й почалася дезерція. Одночасно в гол. командуванні настала криза. Через те, що УСС не приїжджали з допомогою, соти Вітовський зрісся свого становища й операціями кермував короткий час полк. Маринювич. 3. XI. сподудня скінчилося перемир'я, полики розпочали наступ, завдали церкву св. Юра, сєвґський город і загнали аж на вулицю Ягявлонську, звідки незабаром виперли їх українці, що закріпили за собою сильну позицію у сеймовому будинку. Одночасно противник зайняв кадєтську школу. Того самого дня приїхали до Сєхова перші відділи УСС, здобули Персеєвівку, в гол. двірці оточили польск. залого, але незабаром мусіли цю позицію покинути, щоб уранці 4. XI. повторити збільшеними силами наступ. Та другий наступ не вдався, УСС відступили на Персеєвівку, а звідель аж до Ст. Сєла. Не приніє користі й одночасний наступ у районі Янівської вулиці, звідкіль українці після початкових успіхів мусіли авернутися. Зате противник повів дальшу атаку в центрі міста і здобув дирекцію залізниць при вулиці Мідженіча та гр.-кат. дух. семінарію.

3. днем 5. XI. гол. ком. став от. Гриць Косєляк, що з підкріпленнями з краю пробував виникнути противника з центру міста, але без успіху. Зате полики піддалили того дня почту й на другий день її здобули. Заохочені цим успіхом, повели 9. XI. широко акросний наступ на сеймовий будинок, але потерпіли кризаву поразку. Значний успіх мав і укр. випад із касарні Фердинанда на

вулиці Бєма, де проломано польск. становища, хоч згодом довелось їх залишити. В тому часі боєвий фронт до кінця львів. кампанії шов по лінії: Стрийська дорога, вулиця Кадєтська, Коперника, Словацького, дирекція залізниць, вул. Бєма, Янівська, Клепарівська до ст. жид. кладовища, вулицями Шпитальною, Огородницькою до міської річки Укр. фронт держався на оцірних точках: касарні при вулиці Яблоновських, цитадела, будинки напроти гол. почту, сойм, касарні Фердинанда й Підзамче.

3. днем 9. XI. гол. командування обняв полк. Гнат Стефанів, який рішався здобути кадєтську школу, та атака на неї (13, 15, й 17. XI.) заламилася. Зате успішні були операції на Замарєтиніві (14. й 15. XI.), який прочищено від півальних збройних ватаг. Тут епілалів і наддніпринський агін ім. Гонті під проводом от. Долуда. Останні успіхи значно підірвали самодовіря противника, який настирливо домагався допомоги з Варшави. Щоб виграти з часом, поляки запропонували Укр. Нац. Раді нові переговори, наслідком чого закінчено 18. XI. 48 годинне перемир'я, продовжене опісля ще на один день. Тільки ж мирні переговори й тепер не довели до порозуміння; полики висували домагання, над якими взагалі не можна було дискутувати.

Нові бої (21. XI.) почалися вже під значком сильної переваги противника — 20. XI. приїшла поділка із Перемишля під командою підполк. Токаржевського домога в силі 140 старшин і 1250 вояків та 8 гармат. До вєчора 21. XI. пране крило польск. війська дєсталось через Снопків і Погульонку аж до зал. двірця Личаків; тимто, побовуючись откруження, укр. військ. з нахалу полк. Стефанова вночі з 21. на 22. XI. залитило Львів і подалось в напрямі на Вишники. Одночасно з військом поканув Львів і Державний Секретаріат.

На провінцій владі в укр. руки перейшла майже без перепони, з винятком зах. пограниччя, де полики захопили Перемишль і Ярослав. При допомозі довколишніх сєл українці відбили 4. XI. Перемишль, але через нерішучість утратили його 11. XI. знову; до того ж не аничили зал. мосту на Сиві. Втрата Перемишля було першою вирішною й у наслідках найбільш далекосягаюю перемогою противника, з його втрапою тісно зв'язаний і упадок Львова. На Лємківщині тільки повіт Лєсько установив у себе укр. владу. Інші, завдяки москвофільським інтригам, проголосили в себе самостійну „Лємковську рєспубліку“, що хотіла опісля алучитися з Чехословаччиною. Польск. війська завдали Лємківщину без спротиву, з винятком Балигорода й його околиці, де укр. військ. відділи боронилися до кінця і. 1919. Борислав, занятий у перших днях XI. польск. бойовик, здобула укр. дрогобицька залого.

Польск. опір у Львові був поч. поспіш

акції, в якій узала участь згодом ціла поль. держава. Побіч загону Токаржевського й ген. Рої, які прибули до Львова, вийшли на терен Сх. Галичини 2 поль. групи — від Нового Санча й Люблина; перша заняла 20. XI. Харів, друга 27. XI. Раву Руську. Дальший їх похід спинили укр. війська. Обидва ці залізничні вузли, як також Львів і Городок Ігайлонський, стали до 11. 1919 год. огнищами укр.-поль. дужання. За стратегічну ціль поставили собі поляки: закріпитися на львівському ґрунті, щоб із нього повести операції для заняття Сх. Галичини. Начальна Команда УГА бачила своє завдання в тім, щоб виникнути протинника поза укр. етногр. межі й забезпечити держ. границі. Поль. операціями від кін. листопаду кермувало „Dowództwo Wschód” із ген. Розвадовським на чолі.

Укр. частини тоді підлягали: 1) довкола Львова, група „Схід” (Ст. Село, Цирець) — безпосередньо зреорганізованій Н. К.*), спершу в Бережанах, пізніш у Бібрці (потім команді П. к-су*); 2) на південь від зал. лінії Львів-Перемишль — команді „Південь” із осідком у Стрию (потім команді III. к-су); 3) на північ від зал. лінії Львів-Перемишль і на просторі Рава Руська-Сокаль — команді „Північ” із осідком в Каміні Струмилівій (потім команда I. к-су).

Після виходу 22. XI. зі Львова укр. війська заняли становища на лінії Підберізі-Лисичів-Винники; частини, що прибули із провінції, заняли позиції на північ і південь від міста. До кінця XI. протинник відпер українців до Борщівич і Давидова, але ж протинкція укр. військ 3-4. XII. відкинула його знову на периферію Львова. 4. XII. українці заняли переходово Городок; укр. залоги Іворіщани розгромили кілька поль. відділів. Кінець XI і початок XII. відзначався рядом запальних боїв у околицях Рава Руської. Під натиском поль. військ із Ярослава українці залишили були 8. XII. Любачів, 9. XII. Чесани і цілий простір на північ від зал. лінії Рава Руська-Ярослав. На крайньому правому крилі досягнули укр. частини в тому самому часі кілька перемог у районі Довгобачів-Варязь. Під Харовом 26-27. XI. українці, приєволені до відвороту, 30. XI. переходять до протинкції, яку 5. XII. увінчав прорив ворожого фронту; укр. хирівська група підійшла 9. XII. аж під Перемишль, та поль. протинкція змусила її до відступу на позиції під Фельштиним. 16-17. XII. українці атакували безуспішно Городок; 19. XII. знищили під Любнем сильніший поль. загін.

У грудні 1919 поль. чисельна перевага на фронті став пораз помітніша. А проте Н. К. рішилась на заг. наступ на Львів як вступ до дальшої акції на цілому фронті. Плян офензивий (першої) на Львів передбачав: сильний натиск укр. частин на мі-

сто зі сходу й півдня, а окрема коативська ударна бригада мала атакувати його зі заходу. Але ж цю гол. ударну групу скучену в околицях Наварії-Оборошина розбив протинник іще перед початком офензивы, визначеної на 27. XII.; концепція НК мусіла заломитися. Після тяжких боїв 27. XII. 1918-2. I. 1919 під Львовом настав короткий спокій.

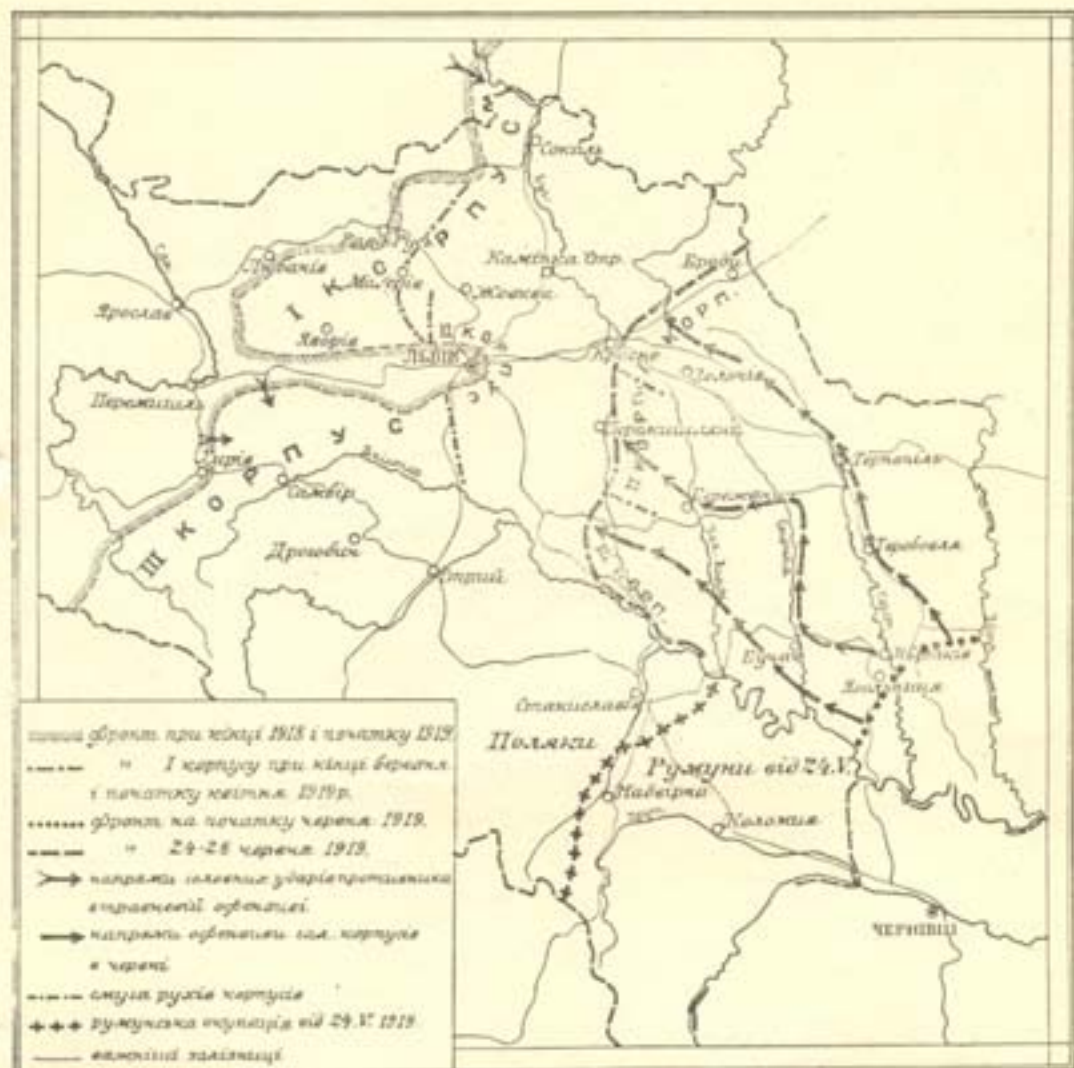
Перші два місяці укр.-поль. війни характеризувал. вел. оживлення на цілому фронті. Ініціатива військ. дій була переважно в укр. руках, але укр. операціям не ставало систематичности й напоєдливости. За той час поляки досягли значних успіхів: попри Львів і Перемишль, у їх руках опинилося цілком або частинно 10-11 повітів, приналежних до ЗУНР. Обидві армії вийшли на постійні становища й розділяли свої босві сили більш-менш рівномірно по цілому фронті, в пол. грудня фронт тигнувся (загалом): від Карпат по р. Солинка до с. Солині, звідтіль у віддалі 3-8 км. на схід, чи власне південь рівнобіжно до зал. лінії Устрижк Дол.-Харів-Перемишль-Львів. Укр. становища обіймали Львів півколесом, відкритим на захід. Від Рясни йшов фронт знову в віддалі 3-8 км. паралельно до зал. лінії Львів-Перемишль до р. Вишні, нею до с. Грабінця, далі до с. Ляток, звідси скручував на схід і йшов рівнобіжно до зал. лінії Ярослав-Рава Руська, а далі через Угнів, Варязь на Володимир Вол. З поч. 1919 поляки здобули Угнів і Бела; це останнє місто, сильно ними укріплене, послужило їм за оперативну підставу для босвих задувів на схід і північ. На відтинку Бела-Варязь фронт змінився частинне на користь одної або другої сторони.

З 5. I. 1919 керму операції поль. військ у Сх. Галичині обняло „Naczelne Dowództwo” з осідком у Варшаві. Дуже слаба активність нім. військ у Познанщині й перемір'я на чes. фронті дали полякам змогу кинути більшість своїх сил проти УГА. 8. I. протинник перейшов до наступу з метою очистити від укр. військ простір між зал. лініями Львів-Перемишль і Львів-Рава Руська-Ярослав. Потім мав піти удар із північного становища Львів-Городок на південь у напрямі Комарно-Миколаїв над Дністром-Бібрка-Ходорів. Перша операція не вдалася; єдиний її успіх був — прорив сильнішого поль. загону з Рава Руської через Жовку до Львова 10-11. I. 1919.

Одночасно 11. I. розпочалася друга укр. офензива на Львів. Вага її операцій (як і при першій офензиві) лежала на півдні від міста. Укр. частини заняли Лапаївку, Сигітківку, Скиліву, Боднарівку, але ж дальші успіхи розбилися об сильно укріплені поль. становища на периферіях Львова, передусім об численні цегельні. Другу офензиву почала Н. К. під натиском штабу Дієвої Армії (Гол. команда укр. наддніпринської армії) й держ. провуду Наддніпринської України, для яких вагу мало

* Н. К. — Начальна Команда.

* к-с — корпус.

Карта воєнних операцій УГА 1918 і 1919 р.

додати Львова, з огляду на недалеку мирову конференцію (18. I) в Парижі. Ослаблена укр. наступами 11-12. I поль. львів, залога не була вже здібна виконати другу частину оперативного плану „Naczein-ого Dowództw”-а, що його початок назначено на 13. I. Правда, поль. відділи одбули Бартатів 12. I і Любін Вел. 13. I, та на цьому їх акція скінчилася. Випад поль. залоги Львова на Сокальниці-Зубру Коалітики 13. I. не приніс полякам успіху. Після цього підлявівський фронт знову на місяць заспокоївся. На фронті I. корпусу, де волині 28. I. захопили Белз, змагання йшли зі змінливим шастям. Українці вели далі атаки У. З. Е. III.

на Раву Руську, в яких допомагало місцеве населення. На фронті III. корпусу розпочали подяки 4. II. анову значні дії в районі Хирова. Їх слабші відділи ударили на Городоничі, сильніші на Ворчу Дол., Блажів Гор. і Чиваси. Ці операції покінчилися цілковитою поразкою поляків.

Після обох безуспішних чоловіх наступів на Львів Н. К. прийшла до переконання про необхідність перервати зал. сполуку між Львовом і Перемишлем. План цієї операції передбачав опанування частинами III. корпусу зал. лінії на просторі Городок-Судова Вишня (гзв. Вовчухівська операція), після чого мав піти новий наступ II. к-су,

скріпленого частинами І. к-су на Львів. Для підтримки акції на гол. напрямку 6. Горodka взято УСС і два курені коломийської бригади. 15. II. укр. війська здобули Долинин, Вончухи, Бар і Довгомостиська. Зал. шлях на цьому просторі знайшовся в досягу укр. крізового воєно, рух на ньому припинився, зв'язок Львова з Черемисьлем підтримували тільки панцирні поїзди. Коло 20. II. укр. артилерія привезла їх покинути поле бою. В той час П. корпус заатакував Львів від Голоська і Збоїськ.

Дальший розвиток цього наступу перервад антантська військ. місія під проводом ген. Бертельмі, що в ультимативній формі зажадала від укр. уряду припинити бої, заключити з поляками перемир'я й укр.-поль. спір передати для вирішення мирній конференції. Щоб не знеохотити собі Антанти, укр. уряд погодився на цю пропозицію — бої на час 25. II. III. припинено. Але ж у перегорох укр. і поль. делегації у справі перемир'я антантська місія не була неутральна: вона зажадала відвести УГА за демаркаційну лінію (авану лінією Бертельмі): р. Буг до Каміньки Струмилової, звідси аж до схід. границі повіт. повітів Жовква і Львів, далі аж до спільної границі повітів Черемиський і Бібрка, до с. Солова, а звідти по лінії Бібрка, Потік Білий, Соколяк, Вабранівка, під границю повіту львів. і схід. границю повітів Рудка, Дрогобич та Турка. Українці відкинули ці домагання, і 2. III. бої почалися анову. 7. III. поляки зробили спробу відкинути укр. частини від зал. лінії Братковичі-Вончухи, але ж їх наступ зі сторони Долинин, Браткович, Горodka і Черлян відвер протинаступ загону четаря Голіньського; 8. III. українці здобули Родатичі і Братковичі та знищили зал. шлях на просторі 3-4 км. Львівська поль. залога у Львові й околиці стояла напередодні капітуляції — але ж наступ укр. війська на Львів шов майно, й це дозволило полякам зібрати свої сили. До того незабаром до Черемиськ прибули нові поль. помічні сили з Конгресівки й Познанщини. Розпочата ними 12. III. протикація в напрямі на Городок була успішна. Укр. вончухівська група, розбита під Мититимом і Баром, відступила на південь; 19. III. зал. шлях Городок-Судова Вишня заняли знов поляки; поль. війська з напрямку Рава Руська-Любачів посунулися до лінії Маґерів-Неміря.

19. III. одержав ген. Омелюквич Павленко від Ради чотирьох пропозицію (радієм) заключити негайно з поляками, на основі тодішньої лінії фронту, перемир'я, після чого справа Сх. Галичини мала прийти на вирішення мирної конференції. Останні невдачі на фронті, щораз більша недостача стріляна та одгу тяжко відбилася на настрою УГА. Віра в її остаточну перемогу захиталася тим більше, що й запідля почало виявляти ознаки розкладу. Щоб не

виставити армії на останню й непевну спробу, уряд рішив уволити волю Раді чотирьох. Але ж на пропозицію Н. К. припинити бої, поляки не дали ніякої відповіді й далі вели свої наступи, гол. на фронті І. к-су: до кінця березня вони опанували Краків і Яворів та дійшли до лінії Янів-Маґерів. Під натиском ам. ген. Кермена поляки вислали свою делегацію для переговорів із українцями до Хирова, але в умові для заключення перемир'я вони домагалися, щоб УГА відступила на лінію Бертельмі. Н. К. відкинула це домагання, але ж, згідно з бажаннями укр. делегації на мирову конференцію, припинила всі свої зачіпні операції, як доказ для Антанти, що уряд ЗУНР миролюбний і готовий піддатися рішенням Ради чотирьох. 17. IV. др. Панейкої при допомозі ам. мирної делегації вдалося в Паризі дістати від поль. президента міністрів Падеревського зобов'язання, що поль. армія на гол. фронті припинить негайно свої офензивні операції, та що поль. легіони, організовані у Франції армія ген. Галлера, не будуть ужиті ні у Сх. Галичині, ні на Волині проти укр. військ. Зобов'язання цих противник не додержав. 19. IV. поль. частини з успіхом заатакували укр. становища між Сквиломом і Любенем Бел., 20. IV. проломли фронт на південь від Львова, а 29. IV. відкинули українців із лінії Брюхоничі-Лиса Гора-Малехів-Підбірці-Миклашів-Підберіці. В найближчих днях вони поширили свій терен на північ від Львова, який таким чином опинився поза досягом укр. артилерії. На фронті III. к-су доходило за той час до більших чи менших сутичок; на фронті І. к-су велися завзяті бої на лінії Янів-Маґерів і на лінії Остобуж-Бела та в районі Довгобичева.

1. V. на домагання укр. делегації в Паризі Н. К. анову запропонувала полякам перемир'я, але не дістала відповіді. 9. V. пропозицію повторено, але теж безуспішно. Тимчасом у Паризі радила окрема комісія (назначена Радою чотирьох) для заключення укр.-поль. перемир'я під проводом англ. ген. Боти. Укр. інтереси перед нею заступав др. Панейко, др. Лоанський і полк. Вітовський. 13. V. комісія Боти подистувала умови перемир'я й подала до відома демаркаційну лінію, що йшла від Варка через села Ванів, Кудичків по р. Желдець, попри с. Дибулки через Жовтанці, а далі аж до Дністра і збігалася більш-менш із лінією Бертельмі — дрогобичський і турчанський повіт цей проєкт залишав в укр. руках. Укр. делегація з різних державно-політ. міркувань ці умови прийняла, але ж відкинула їх поляки, і в пол. травні почали, вже з допомогою армії ген. Галлера, на цілому фронті наступ. Гол. їх удари звернулися проти III. к-су й наддніпрянських військ на Волині. 15. V. 4. поль. дивізії проломли фронт групи Круковичі (Волчищівці-Гусівці) і примусила її до відступу на Сам-

бір. Загрожені укр. частини на фронті Нове Місто-Хирів подалися на Ст. Самбір, звідтіля у Карпати, де з'єдналися з гірською бригадою. Цю групу відкинули поляки до Турки, звідки вона перейшла на Чехословаччину. На Волині 16. V. опанував противник Луцьк, того самого дня його війська зашли Кристинівль, Мости Великі, Жовку, Рудки, Комарно й Самбір. Фронт Ш. к-су майже розлетівся й без поважнішого спротиву котався на схід. До 24. V. поль. війська осягнули лінію Болехів-Ходорів-Бібрка-Бузьк. Намір Н. К. спихнути УГА на Зол. Лінії й перейти до протидій — із огляду на виступ Румунії, що 23. V. подала ультимат ЗУНР очистити простір Дністер-зал. лінія: Нижні-Ворохта — залишено. А що активний виступ рум. армії міг загрожувати запілля УГА, її відведено в трикутник річок Збруч-Дністер і зал. шляху Гусятин-Чортків-Товсте-Залізники.

Величезна матеріальна й чисельна перевага поляків і їх швидкі успіхи виставили моральну силу й витривалість укр. військ на тяжку пробу. Та вони її витримали й після короткого відпочинку й реорганізації 7. VI. перейшли до наступу, званого червоним, або офензивою ген. Грекова, що тоді ставив на чолі армії. Перший удар, що пірнав за собою всю армію, виконав 13. полк піхоти (7. бригади) під командуєю соти Дибублика на Ягольницю, за ним пішов наступ 3. та 7. бригади на Чортків. Заливши 2. VI. Чортків, І. к-е рушило на Копичинці, II. к-е на Бучач, III. к-е лівим берегом Дністра в напрямі Галича. Тому, що гол. поль. сили були скупчені на лівій Тереківці-Тернопіль, II. к-е, залишив Бучач, подався на Микунівці, допоміг І. к-ові здобути 15. VI. Тернопіль й завернувся у напрямі Березан. За той час III. к-е зломив поль. опір під Язлівцем 10. VI., добився до Монастириськ, звідкіль рушив далі на захід, розтягнув своє праве крило аж до Березан, де II. к-е вийшов переможцем у боях 16-19. VI., і справився на Перемишляни. З особливою рішучістю він свої операції І. к-е у напрямі Золочів-Білий Камінь, результатом чого був його скорий піхід на лінію Броди-Красне. Децю повільніше йшов уперед III. к-е, в якого було загрожене ліве крило, в напрямку Станіславів-Галич — противник сильно боровився на р. Нарайві. Але ж 22. VI. він проломив поль. становища біля с. Скоморохів і 24. VI. осягнув лінію р. Свирж-Догова-Підкам'янь-Яглуш; II. к-е займав під той час становища над Гинлою Линою.

Після тих успіхів і УГА й укр. суспільність опанував вел. ентузіазм. Фронтіві частини з погордою смертю кидалися в бій, все адбне до зброї добровільно ставало в ряди укр. війська. Та недостача крісів і стрільни не дозволила використати це захоплення: з 90.000 людей, що зголосилися до збрисх станиць, затримано всього 15.000,

решту розпущено додому. Щоб якось спихнути боротьбу на поль. фронті й кинути її проти большевиків, місія гол. от. С. Петлюри заключила 16. VI. з поль. командувачим перемир'я, при чому означено демаркаційну лінію (Дельвіга), що тягнулася від Залізців по р. Серет, далі попри Тернопіль, Острів, далі по зал. шляху до Лгіятина, а звідтіля здовж Зол. Лінії до Дністра. Та Н. К. цієї угоди не признала. Тимчасом стигнені поспішно поляками нові сили вже 25. VI. приволокли III. к-с кинути свої дотеперішні становища, після цього йде частинний відворот І. к-су. Прорив укр. фронту між Перемишлянами й Явчинем 28. VI. препечатав остаточно долю УГА — вона знову уступає у трикутник між Дністром і Збручем. Катастрофальна недостача набоїв не дозволяла піхоті навіть спинювати ворога, відступ адебільша засловювала артилерія. Через те, що дальша боротьба з коло 110 тисичною поль. армією, яку Франція забезпечила всіма модерними воєнно-технічними засобами, була безнадгид-

Ліній укр.-поль. перемир'я, пропонувані Антантою.

на, УГА перейшла 16-18. VII. 1919 за Збруч у допомогу Наддніпрянщині в боротьбі з Москощиною.

Уперше зустрівся УГА з большевиками в пол. IV. 1919, коли червона армія, переслідуюча війська Директорії, дійшла до Збруча. Цей новий фронт названо „східним“; його обсаду творили група от. Лисера в районі Підволочиськ і дві наддніпрянські групи от. Шандрука й Шаповала на просторі Гусятин-Кудрявці. На поч. червня Д. А. рушила з Волині на південь і здобула район Проскурова; водночас група Шандрука й Шаповала вдарили на схід і опанували район Кам'янець-Ярмолинці. Д. А. складалася тоді з 12 не дуже сильних дивізій, у заг. силі яких 25.000 людей.

¹⁾ Скорочення: Ч. А. — Червона Армія; Д. А. — Діва наддніпрянська Армія; Ш. Г. О. — штаб головного отамана.

В часі переходу УГА на Збруч у руках Директорії був терен обмежений пр. Дністром і Збручем, а з півночі і сходу фронтовою лінією: Городок-Ярмолинці-Нова Ушиця-Копайгород-Ванярка-Ямпіль. У найближчих днях становище Д. А. погіршилося; до 22. VII. большевика дійшли під м-о Смотрич. Н. К. УГА кинула на фронт Ярмолинці-Михалівці свій II. к-е, який з СС й Запорозжцями зведено в групу Вольфа. 28. VII. 4. бригада й Запорозька група адобули Проскурів, ін. частини II. к-су злиналися від большевиків район Михалівці-Деражини-Богданівці й рушили з СС на Старокоштинівці, який після боїв 14. VIII. остаточно занято. Після того СС перейшли в Шепетівку, а відтілі ударили на Звгездь, II. к-е попрямував через Полонне на Житомир і адобув його 20. VIII. Після короткого відпочинку в околицях Нової Ушиці також I. і III. к-е вийшли 5. VIII. на фронт під Жмеринку для підтримки наддніпрянських військ, УСС залишилися в Кам'янці як резерв. 9. VIII. частини I. к-су враз із дивізією Ю. Тютюнника адобули сильно оборонену большевиками Жмеринку. 10. VIII. Запорозжці, яких виділено з групи Вольфа, з допомогою 10. бригади заняли Вінницю. Таким чином, спротив большевиків на гол. оперативним напрямку був зломаний.

З об'єднанням укр. армій виринуло питання про напрям їх сильних воєнних дій. Диктатор ЗУНР і Н. К. УГА обстоювали думку про потребу наступу на Одесу і взагалі в напрямі берегів Чорного моря; гол. отаман і штаб Д. А. — на Київ, і ці останні концепції перемогла. Від 11. VIII. обидві укр. армії під оперативним оглядом розділено на три групи: західно або Вольфа (II. к-е і СС), середню (I., III. к-е і Запорозжці), південну (2, 3, 5 і 12 наддніпрянські дивізії та 11. бригада УГА). Західна мала адобути Коростень і взагалі опанувати півн. смугу Правобережжя, середня — адобути Київ, південна — прикривати операції середньої з півдня проти XII. больш. армії, чи там армії Денікіна. Керму операцій об'єднаних укр. військ від 11. VIII. перебрав штаб гол. отамана (Ш. Г. О.). З УГА делегровано до нього ген. Курмановича, підполк. Долежалі й кількох ін. старшин. 12. VIII. розпочалась офензива на Київ. До 21. VIII. УГА, зломивши скрізь опір большевиків, станула на лівій Козятині (III. к-е)-Бердичів (I. к-е)-Житомир (II. к-е). Тимчасом 11. бригада у складі півд. групи адобула Ванярку (19. VIII.) і Крижопіль (21. VIII.); 1. бригада УСС вийшла при кіпці серпня на фронт під Ванярку, відтілі II. пересунено в район Христинівка-Гумань. До 25. VIII. III. к-е осягнув Хвастів, за ним зліва йшов I. к-е, Запорозжці заняли район Білої Церквя. 27. VIII. піла середня група станула на ривній висоті здовж лівій Бішів-Леонівка-Плісецьке-Дашківка-Западніш-Вел. Бугайівка-Бездраччі. Противник ставив завзятий опір,

гол. III. к-сові, адобував навіть на змійсь час м-о Васильків, але ж удар частин I. к-су по його правому крилі в районі с. Глеваха спаралізував спротив більшості й змусив їх до відвороту. 30. VIII. 5. і 6. бригади проломали больш. фронт під Гнатівкою-Бігородкою й тої самої ночі укр. війська ввійшли до Києва.

II. к-е від 21. VIII. попрямував на Коростень, і 10. IX. досяг Ушомира, відтілі під натиском нових больш. сил відійшов на Житомир, опісля по 19. IX. на Бердичів. Похід укр. військ на Київ відрізав XII. больш. армію, що займала Катеринославщину й Херсонщину, від решти больш. військ. Під натиском денікінів і Махна вона подалася на північ у напрямі Монастирище-Оратів і, зводичи бої з III. к-сом УГА, провалалася через Попільну й Ліщань у Житомир (19. IX.), де й залишилася.

З того часу боєва акція на больш. фронті цілком припинилася.

Тимчасом кілька годин після того, як укр. війська адобули Київ, рос. добровольча армія Денікіна, що зайшла після відступу большевиків лівій беріг Дніпра, розабрала укр. сторожу б. ланцюгового мосту й теж уірвалася в місто. З наказу Ш. Г. О. укр. частини мали уникати збройних сутичок із денікінцями. Сполудня того самого дня денікіні заатакували укр. війська підчас паради на Хрещатику й виперли його з Києва. На основі угоди між денікінським ген. Бредовим і ген. УГА Кравцом українці відступили на демаркаційну лінію Попільна-Сквира. З кінем VIII. і з поч. IX. обидва противники сутику зі собою не мали; IX. розділила XII. больш. армія, що пробивалася на північ. З кінем IX. денікіні наблизилися до району розташування УГА й почали бої з III. к-сом. Ініціативу виявляла денікінська команда. Укр. війська, адекатковані недугами, були приневолені обмежитись до оборони. З поч. X. на денікінський фронт перекинено частинно I. к-е, а в пол. X. і II. к-е. Офензивний почин III. к-су 11-12. X. в районі Дашів-Гранів закінчився його поразкою, таксамо й наступ II. к-су з метою адобути Брацлав, заломився вже у своїй початковій стадії. I. Д. А. мала постійні невдачі і, втративши вапнярський район, відходила в напрямі Жмеринки й Нової Ушиці.

Київ. поразка 31. VIII. 1919 була для УГА ударом, якого вона серед тих обставин не могла витримати. Гол. старшинство і стрілецтво втратило віру в остаточну перемогу в найближчому часі. В його рядах пораз більше зростала думка про неможливість продовжувати війну. Став у 2. пол. X. став катастрофальний, третина армії лежала в ліжниках, де через недостачу лікарів, облуги, одику й ліків запалували нечувані відносини. Смертність хорих осягла жахливі числа. З поч. XI. 1919 армія не була здібна вже й до оборони. Тимто б. XI. Н. К. заключила з денікінською ко-

мандою в Зятківцях договір, на основі якого УГА вийшла в склад „аборіжних сил півдня Росії“ (офіційна назва армії Денікіна), зберігаючи у внутр. справах автономію. Диктатор оцінив цей договір як держ. зраду, й ген. Гарнавського та полк. Шаманека поставлено перед воєнний суд та суд їх виправдав, і їх наслідники, ген. Мишутка і ген. Ціріц, поновили 17. XI в Одесі той договір. Серед більшості старшин союз із Денікіном викликав невдоволення й опозицію проти Н. К. З кінцем 1919 р. денікінці, розбиті більшовіками, почали відступати на Одесу, з поч. 1920 Ч. А. зблизилася до району розташування УГА.

У зв'язку з цим Н. К. видала корпусам наказ залишити лічницю в районі Вінниця-Жмеринка-Браїлів Немирів і теж відійти на Одесу для алуки з армією Денікіна. Тоді заснований у Вінниці, під головуванням от. Пиряка „ревком“, проголосивши себе нач. проводом гал. військ, заборонив їм виконувати накази Н. К. й розпочав із більшовіками переговори для алуки УГА з ЧА. У протизагуду до „ревкому“ засновано 25. I при Н. К. „політ. відділ“ під головуванням др. Мулячкі. На поч. II. 1920 УГА дійшла до району Бершадь-Чечельник-Балта, де виявилось, що вона з причини значної кількості хорих і через погані дороги не зможе прискіпати походу й мусить аустриюватися з більшовіками, що надходили зі сходу. Тимто Н. К. наказала своїм частинам перейти й. II. на рум. територію, але румуни не пропустили їх через Дністер. Не було ін. виходу, а тільки злучитися з більшовіками. При гал. частинах почали творитися „ревкоми“. З наказу „ревкому“ УГА ген. Мишутку й ген. Ціріца арештовано й відано більш. владі. „Ревком“ закликав із командою XII. больш. армії договір, на основі якого УГА дістала назву Червона УГА (ЧУГА) і ставала складовиною больш. армії. За березень 1920 більшовіки переорганізували ЧУГА в 3 бригади, завели в ній свої військ.-політ. установи, рев. трибунал і т. ін., покасували старшинські відзнаки, заборонили носити тризуб, співати нац. гимн і т. д. Гол. ком. ЧУГА став комуніст Порайко, його заступником Солодуб, начальником польового штабу (так звалася Н. К.) кол. рос. полк. Іванов. З поч. IV. босні частини ЧУГА вийшли на больш.-поль. фронт: 1. бригада УСС в околиці Чуднова, 2. бригада — Жмеринки, 3. бригада — Вапнярки. Всі резерви, установи й польовий штаб ЧУГА відправлено в Київ.

Невдоволення новими порядками в УГА хотів використати от. Шепарович і зі своєю бригадою з'явив у кол. квітня проти більшовиків повстання, але до нього з УГА прилучилася тільки одна техн. сотня. 23. IV. 2. і 3. бригади ЧУГА перейшли до військ гол. от. Петлюри, які в союзі з поляками вийшли на Наддніпрянщину. Обидві бригади роззброєно й інтерновано в поль. таборах.

Старшини і стрільці, яким удалося оминути інтернування, вступили до б. херсонської (наддніпринської) дивізії й після її приходу на територію Сх. Галичини, пробилися під командою ген. Кравца на Чехословаччину, де їх інтернувала чех. влада в Ліберці (Райхенбергу). 1. бригада УСС, оточена поляками в Писіці б. Коалтина, складала зброю. Після переходу 2. і 3. бригади до гол. от. Петлюри більшість частин, що перебували в Києві, більшовіки арештували й вивезли в табір Кожухів, звідкіля частину з них відправлено на Соловки. Ще більших репресій зазнали старшини і стрільці, що перебували в Одесі; багато з них розстріляла одеська Чека.

Акція частин УГА на Закарпатті. На основі прокламції Укр. Нап. Ради з 19. X. 1918 й тимчасового закону про держ. самостійність укр. земель кол. австро-угор. держави з 13. XI, Сх. Галичина, півн. Буковина й Закарпаття об'єднувалися в одне держ. тіло. Тому, що акари українці не мали сили самі виконати свого права на самозначення, уряд ЗУНР рішив гал. частинами звільнити Закарпаття під мад. гарнізонів. Цю операцію викладено на дві групи, що рівночасно вийшли з Коломиї і Станіславова. Перша з них заняла 7. I. 1919 Ясієни, де до неї прилучився відділ закарп. добровольців, 14. I. розбила мадярів під Раговою і того самого дня заняла Сигіт. 17. I. коломийську групу рівночасно атакували румуни в силі одної піхотної бригади й мадяри, й вона з вел. втратами вернулася до Сх. Галичини. Станіславівська група дійшла до Мукачева, звідкіля її виперли сильні мад. відділи.

Література: Мишуга Л., Похід укр. військ на Київ, Відень, 1920; Назарук О., Рік на Вел. Україні, Відень, 1920; Бородієвич С., В чотирикутнику смерті, Львів, 1921; Капустянецький М., ген., Похід укр. армії на Київ-Одесу, I-II, Львів, 1921, III, Львів, 1922; Левницький О., Гал. армія на Вел. Україні, Відень, 1921; Sorotnicki J., Kampanja polsko-ukrainska, Lwów, 1921; Цюканицький, Від Денікіна до більшовиків, Відень, 1921; Доденко Ол., Літопис укр. революції, том II, книжка 4, Львів, 1923, том II, книжка 5, Львів, 1927; Huppert W., Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w r. 1919, Lwów, 1928; Шухевич Ст., Спомини, I-V, Львів, 1929; Кох Г., Договір з Денікіном, Львів, 1930; Чайковський А., Чорні рядки, Львів, 1930; Калічак Ілько, Записки четари, Львів, 1931; Кузьма О., Листопадіві дні 1918, Львів, 1931; Крезуб А., Нарис історії укр.-поль. війни 1918-19, Львів, 1933.

О. Думін.

Буковинський курінь. Із відродженням укр. державності аустрично на Буковині деякий військ. рух. У перших днях XI. 1918 заходами поручника Іллі Поповича

повстають у Чернівцях 3 піхотні сотні, що при допомозі одної сотні УСС, які тоді були в Чернівцях, та озброєних залізничників із наказу місцевої укр. влади (Бук. делегація Укр. Нац. Ради) розбродили залогов в Чернівцях, помагали укр. владі перебрати уряд та держали по змові в місті лад. Захода, щоб перевести побір на провінції, струнулися з опором політ. чинників: намічена організація тав. сел. самооборони з начальниками в повіт. осередках затиглася, тимто й легко було 8 рум. дивізій зайняти без опору Буковину (II. XI.), тим більше, що УСС для оборони Львова мусли покинути Чернівці. Тільки під Лукашами в Кіцманщині рум. військо наскочило на відруховий збройний опір, який спинив на короткий час рум. похід.

Куди замітнішу роллю відіграли бук. українці в визвольній війні поза межами Буковини. Із добровольців, що покинули захиту румунами Буковину з тим, щоб боротися за свою державність, повсталася власна військ. одиниця: „Буковинський полк“, перейменованій опісля на „Буковинський курінь“. Основником і організатором цієї частини був Микола Топушак, який разом із делегатом Директорії, поручником Бубліськом, за дозволом Н. К. УГА почав організувати в Коломиї „Бук. полк“, що, при рівночасній опіці „Бук. Ради“ в Станіславові, підлягав фактично Д. А. УНР, але адміністративно належав до УГА. В часі формування, командування (М. Топушак і поручник Бублісько) бук. полка було в Коломиї, збирав станиця для перебирання добровольців із Буковини була в Кутах, запасний курінь (ком. поручник Р. Ціцер) — у Городенці. Однострій і озброєння куріня були — австрійські, крім кількох рос. кулеметів; відзнаки — УГА. В той час „Бук. полк“ оселив чисельність одного слабого куреня з надміром старшин. Травневий виступ поляків і похід румунів на Покутті перервали дальню організацію полка, і 24. V. він вирушив на больш. фронт, де його як 3. „Бук. курінь“ влізло до 9. полка 3. Залізної дивізії УНР (гв. Залізана дивізії). З нею брала ця бук. частина участь у найбільш. кампанії 1919 аж до катастрофи армії УНР.

Література: М. Кордуба, Переворот на Буковині, „ЛНВ“ 1923 XII: 1. Попович і М. Кордуба, До перевороту на Буковині, „ЛНВ“, 1924 III-IV: Записки і спомини сотн. І. Поповича в „Часі“, Чернівці, р. 1933, числа 1296-98; Літопис „Червоної Калини“ XII, 1932: Ом. Попович, Відродження Буковини, Львів, 1933.

К. Курченко.

Діяльність уряду ЗУНР. 18. X. 1918. уконституувалася у Львові під проводом Євгена Петрушевича Укр. Нац. Рада, що, спираючись на право самозначення народів, як квіституанта проголосила, що

ціла укр. етногр. територія в Австро-Угорщині: Сх. Галичина з граничною лінією Сину та з Лемківщиною, півн. зах. Буковина та укр. частина півн.-схід. Угорщини уконститууються як укр. держава, пізнала, щоб усі нац. меншини на цій укр. території уконституувалися й вислали до Укр. Нац. Ради своїх представників, заповіла, що виготовляє конституцію для цієї держави на основі загального, рівного, тайного, безпосереднього права голосування з пропорціональним аступництвом для нац. меншин та, відмовивши права австро-угор. міністрів закорд. справ Бураїнової заступати цю територію — піднесла домагання, щоб ця територія на мирній конференції мала своїх аступників.

Нова держава в цих границях обіймала 70.000 км.² простору, населення її складалося з 71% українців, 14% поляків, 13% жидів (жидів Укр. Нац. Рада пізнала як окрему націю) і 2% інших, щодо віри — 62% грек.-кат., 18% рим.-кат., 6% правосл., 13% мейсєвої віри. — для меншин заповідала Укр. Нац. Рада культ.-нац. автономію з правом аступництва при уряді (18. XI. Укр. Нац. Рада рішила покликати держ. секретарів для справ поль., жид. і нім.).

З днем 1. XI. 1918 Укр. Нац. Рада у Львові, як суверен, обінала держ. владу на зах. укр. землях, 9. XI. устійнила назву для держави: Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), а львівська її делегація покликала до життя перший її уряд тав. державний секретаріат у такому складі: Кость Левинський (президент Ради держ. секретарів і секретар скарбових справ), Льонгін Цегельський (внутр. справи), Дмитро Вітовський (військо), Іван Мирон (шляхи), Ярослав Литвинювич (торговля та промисловість), Олександр Пшецький (пошта й телеграф), Олександр Баранський (освіта й піросповідні справи), Сидір Голубович (судництво), Степан Баран (земельні справи), Іван Макух (публичні праці), Антін Чернецький (праці й сусп. опіка), Іван Курович (сусп. здоров'я) і Василь Панейко (закорд. справи). Справу постачання мав заступати в держ. секретаріаті голова харчового уряду Степан Федак. 10. XI. держ. секретарі склали у привні членів Укр. Нац. Ради та представників війська святоче приречення в руки найстаршого віком члена Укр. Нац. Ради Юліана Романчука.

21. XI. 1918 уряд покинув Львів, перейшов спершу до Тернополя, щоб пізніше осісти на довгий час у Станіславові (від 2. I. 1919), де й уконституувалася доповнена Нац. Рада (президент Євген Петрушевич), і де покликано 4. I. 1919 „Виділ Укр. Нац. Ради“ з 10 членів (головною став президент Укр. Нац. Ради) з функціями президента держави (гв. Україна: Право—Законодавство ЗУНР). З різних причин (деякі члени І. уряду залишилися у Львові, дехто був

за кордоном) — І. держ. секретаріат подався до відставки, а „Відділ Укр. Нац. Рада“ поклав новий уряд, що залишився до упадку ЗУНР: С. Голубович (прем'єр, фінанси, торгівля та промисловість), Ів. Макух (внутр. справи), Л. Цегельський, пізніше М. Лоаниський (закорд. справи), Дм. Вітовський, пізніше Віктор Курманович (військо), Павлик Лурачинський (судництво), Михайло Мартинюк (земельні справи), Агенор Артимович (освіта й віросповідні справи), Іван Мирон (шляхи, пошта й телеграф), Маріян Козанович (публічні роботи).

Для уряду нової держави, крім пекучих справ внутр. адміністрації, були дві найважливіші, які треба було негайно залагодити: відносини до Наддніпрянської України та справа визнання нової держави іншими. Щодо першої справи, то вже в перших днях листонаду уповноважено державний секретаріат „поробити потрібні заходи для з'єднання всіх укр. земель у одну державу“, і ще за гетьманату на Наддніпрянщині повноважені Ради держ. секретаріат ЗУНР (Л. Цегельський і Дмитро Леницький) заключили 1. XII. передвступний договір у цій справі з Директорією УНР у Хвостові, 3. I. 1919 в Станіславові Укр. Нац. Рада проголосила адуку ЗУНР з Наддніпрянщиною, а 22. I. 1919 святочно проголошено в Києві, що „од нині во єдине адлягаються столітними одірвані одна від одної частини єдиної України, Зах.-Укр. Нар. Республіка (Галичина, Буковина й Угор. Русь) і Наддніпрянська Велика Україна“. ЗУНР від тоді являлася Зах. Областю Укр. Нар. Республіки (ЗОУНР), держ. гербом ставав „тризуб“, замість ухваленого для ЗУНР золотого льва на блакитному тлі. Відтоді держ. секретаріат почав працювати над новим законодавством, над законами шкільними, земельними й т. д., — але ж більшість із них через повні події не встигли вийти в життя (гл. Україна: Право — Законодавство ЗУНР).

Куди важче йшла справа з визнанням ЗУНР іншими державами. З деякими, правда, справу нотифікації й визнання переведено доволі скоро. Вже 1. XI. 1918 укр. Начальна Команда Львова доручила урядовцям австро-угор. посольства в Києві (Гр. Микетесі) нотифікувати акт проголошення ЗУНР урядові Укр. Держави в Києві (туди 5. XI. 1918 виїхала делегація просити військової допомоги), а далі переїхав її в Відні М. Василько (посол у Австрії до 1920, пізніше VI. 1920-23 Волд. Сінгаленіч), у Берліні (в аступстві М. Василька представник др. Роман Смаль-Стоцький, від VI. 1920 до 9. IX. 1921 Св. Леницький, опісля Яр. Біберович), у Празі (представник 18. XII. 1918-9. IX. 1921 Степан Смаль-Стоцький, опісля 6в. Ле-

вицький) та в Будапешті (до 1921 Яр. Біберович), — з дотичними державами визано дипломатично-консульрні, поштово-телеграфічні, комунікаційні та торг.-осп. взаємини.

Крім цього понастановлювано місці в Білгороді (I. IX. 1919 — V. 1920 голова Г. Микетей), у Римі (голова Оз. Колесса, пізніше управитель Вол. Бандрівський і Ісабато), та при Ватикані (II. 1919 — XII. 1920 голова о. Франц Ксавер Боня, та представництва в ЗДА (до 1921 Л. Цегельський, 1921-23 Лука Мишуга), в Канаді (О. Назарук, при допомозі І. Боберського), у Бразилії (II. 1922 — III. 1923 П. Карманський).

Та у зв'язку з війною з Польщею, що почалася 1. XI. 1918, найважливіша річ було добитися визнання в міжнар. мировій конференції, що саме збиралася була в Парижі. Туди й післано делегацію, що спершу входила в склад спільної делегації УНР, і голова делегації ЗОУНР, держ. секретар закорд. справ Василь Панейко був до XI. 1919 заступником голови спільної делегації (1921-23 головою делегації ЗУНР у Парижі був Ст. Витвицький). На цю делегацію спав нелегкий обов'язок подавати в боротьбі з Польщею дипломатичну допомогу УГА.

В 4. місяці укр.-поль. війни, з кін. II. 1919, дійшло до посередництва держав Антант до переговорів у справі перемир'я. Вже в I. 1919 в цій справі приїхала антантська комісія у складі: ген. Бертельмі (від Франції — голова), Carton de Wiart (Anglais), проф. Льюрд (Америка), Стабіле (Італія), й після конференції з урядом ЗОУНР й Начальною Командою УГА в Ходорові подала 28. II. 1919 проєкт перемир'я, на основі якого укр. війська мали віддати в руки поль. армії, м. ін. Львів і нафтовий терен Борислав-Дрогобич (ліній Бертельмі). Цей проєкт уряд ЗОУНР відкинув, вважаючи його несправедливим.

Коли в пол. III. 1919. УГА проломилась поль. фронт на лінії Перемишль-Львів і окупувала Львів. Найвища Рада мирової конференції за підписами Вільсона, Льюд-Джорджа, Клеманса й Орлінда авернулася до укр. команди (ген. Омелінович Павлик), й поль. (ген. Розвадовський) з азізвом заініціати зброю („війська обох сторін мали залишитися на своїх позиціях“), при чому заявила готовність вислухати обидві сторони в цій справі та посередничати в Парижі при делегаціях укр. і поль., щоб завершення зброї перемир'я в перемир'я. Та 27. III. 1919 переговори розбилися, бо поль. делегати за підставу перемир'я поклали проєкт комісії Бертельмі. Про це делегація ЗОУНР на мирову конференцію повідомила Найвищу Раду 7. IV. 1919 та запротестувала проти вступу до бою в Галичині армії Галлера, висланого з Франції — на большевиків. Наслідком цього Найвища Рада між-

Герб Української Народної Республіки (жовтий).

рової конференції в Парижі утворила „Міжсоюзну комісію для заключення перемир'я між Україною й Польщею“ під головуством бурського ген. Боті. Новий проєкт, вироблений цією комісією, був із територіального й госп. погляду корисніший, посилаючись на укр. бочі дроґобичській повіт із бориславською нафтою, і делегація ЗОУНР 13. V. 1919 цей проєкт прийняла. Зате поль. сойм, за ініціативою проф. С. Грабського, що перед поль. урядом затіяв вислану до нього поль. делегацією денешу в справі перемир'я, рішив почати офензиву проти УГА, що дійсно й почалася 15. V. 1919 на відтинку Хирова, в напрямі Борислав-Дрогобич, а поль. уряд відповів Найвищій Раді, що до перемир'я дійти не може, бо укр. війська почали наступ, на який поль. війська примушені відповісти протинаступом.

Внаслідок заходів делегації ЗОУНР в цій справі відбулося ще засідання Найвищої Ради в Парижі 21-22. V. 1919, та Польща офензиву не припинила. Тоді Укр. Нац. Рада, за згодою „Виділу Укр. Нац. Ради“ та Ради держ. секретарів (9. VI. 1919) склала всю владу в руки диктатора в особі президента Укр. Нац. Ради др. Бигена Петрушевича. Коли ж червневий наступ УГА закінчився, а поль. армія почала перемагати українську, Найвища Рада 25. VI. 1919 рішила уповажити Польщу зайняти Сх. Галичину по Збручу і для переведення цієї окупації вжити й армію Галлеєра. Рівночасно поль. уряд дістав уповноваження звести цивільну адміністрацію у Сх. Галичині, коли закінчить із гол. союзними та прийнятими до союзу державами умову, котра мусить запоручити в якнайбільшій мірі автономію цієї території та полт. ред. й особисту свободу населення; умова ця мусить у останній інстанції опертися на праві самовизначення населення Сх. Галичини щодо його держ. приналежності: час цього вирішення означать год. союзні та прийяті до союзу держави, або той орган, що його до того вони уповажитять.

Накінець, наслідком цього рішення й перемоги поль. армії, диктатура ЗУНР враз із військом уступила за Збруч (16-18. VII. 1919), а Польща завлали всю Сх. Галичину.

Відтепер діяльність уряду ЗУНР, спираючись на міжнародне право, йшла цим шляхом далі на міжнар. арені. З поворотом диктатора ЗУНР з Наддніпрянщини (XI. 1919) до Відня, утворив він VII. 1920 новий уряд ЗУНР, який кермував усіма справами.

Тимчасом, виконуючи своє рішення з 25. VI. 1919, Найвища Рада мирової конференції в Парижі 20. XI. 1919 подала проєкт умов між гол. союзними та прийнятими до союзу державами й Польщею у справі Сх. Галичини, й цим проєктом хотіла віддати Сх. Галичину під управу Польщі на 25 літ, при обмеженій автономії населення, після чого

про долю Сх. Галичини мав уже рішити Союз Народів, а не її населення. Через те, що цей проєкт стрінувся з протестом уряду ЗУНР, Найвища Рада 22. XII. 1919 ухвалила вирішення цієї справи відкласти. Коли влітку 1920 Польщі грозило погромою із боку сов. Росії, Найвища Рада мирової конференції заключила договір із Польщею у Спа 10. VII. 1920, при чому на конференцію в Лондоні, для владження відносин у Сх. Європі, мали бути допущені й заступники ЗУНР, й Польща зобов'язалася прийняти рішення Найвищої Ради у справі Сх. Галичини. Але льондонська конференція не відбулася, сов. Росія не прийняла пропозиції миру держав Антанти, і, програвши війну з Польщею, виїшла в переговори з нею IX-X. 1920 в Ризі.

Уповноважена делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини, що мала слідувати в Ризі за ходом нарад, вислала 21. IX. 1920 обом сторонам заяву проти вирішування ними держ. становища Сх. Галичини, крім того протестувала рядом нот, внесених до президії мирової конференції (27. IX, 7. X, 8. X.), проти вирішування та проти імперіалістичного захоплення земель Сх. Галичини на основі ризького прелімінарного договору (остатній протест — спільний із делегацією Білорусі).

Справу Сх. Галичини підносила делегація Укр. Нац. Ради перед міжнар. трибуналом підчас заг. зборів Союзу Народів у Женеві XI. 1920. Наслідком конференції із членами Союзу Народів на основі її ноти з 28. XI. 1920 Рада Союзу Народів на сесії в Парижі 23. II. 1921 вирішила: „постанови мирового договору про права нац. меншин у Польщі не можуть бути прикладені до Галичини, бо вона лежить поза границями Польщі; постанови про виконання мандатів і контролі Союзу Народів над мандатаром не можуть бути прикладені до Галичини, бо Польщу не наділено мандатом звести адміністрацію тої країни; не можна прикладати до цього моменту і принципів гагської конвенції, бо в часі, коли заключено цю конвенцію, Польща не існувала як держава; Польща є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, сувереном якої є держави Антанти (артикул 91. договору в Сен Жермен)“. Тимто Рада Союзу Народів рішила предкласти їй домагання Укр. Нац. Ради щодо правного становища Сх. Галичини й відносити у цьому краю відсутити Раді амбасадорів. Тут найбільше тоді помогли гал. справі делегат Англії лорд Роберт Сесіль, міністер Канади Догерті, міністер Італії Шанпер і президент Союзу Народів Іманс (Бельгія).

Для чим скоршого визволення краю від поль. окупації президент Укр. Нац. Ради ЗУНР звернувся 30. IV. 1921 до всіх держав Антанти в проєктом основ держ. устрою незалежної Гал. Республіки з трьома гол. народностями: українською, польською

й жидівською, які мали користуватися рівними правами в ділянці публичного життя; ін. народності в державі мали б творити нац. меншини, й їх права та охорону запоручувала б конституція. Трохи пізніше 6.VII. 1921 лорд Роберт Сесіль у англ. палаті громад у Лондоні інтерпелював про правий стан Сх. Галичини; в відповідь на неї прем'єр Льюїс Джордж заявив, що досі ще не пороблено заходів, щоб забезпечити волю населення агідно зі становищем, занимим 25. VI. 1919. А 27. IX. 1921 на внесення кан. делегата Догерті загальні збори Союзу Народів прийняли таку резолюцію: «збори Союзу Народів висловлюють бажання, щоб Рада Союзу звернула увагу гол. союзних і прийятих до союзу держав на користь управиливати у близькому часі правне становище Сх. Галичини». На таке приспінення справи вирішення держ. становища Сх. Галичини вплинула праця дипломатичних місій Нац. Ради ЗУНР в Парижі, Лондоні та в Римі.

Зокрема лондонська місія розвідалася восени 1921, що Льюїс Джордж планує на весну 1922 скликати міжнар. екон. конференцію, щоб заладнати екон. відносини з сов. Росією та при цій нагоді вирішити м. ін. і справу Сх. Галичини. Супроти цього уряд Сх. Галичини у Відні праготував вел. політ. і екон. матеріали, щоб наказати конечно потребу усунення поль. військ. окупації зі Сх. Галичини й визнання незалежної Гал. держави вільних народів. У такому дусі делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини виготовила ноту до міжнар. конференції в Генуї 8. IV. 1922, й на цій підставі вел. держави, що скликали цю міжнар. конференцію, постановили порушити справу держ. становища Сх. Галичини і своїм рішенням із 10. V. 1922 переказали її підкомісії міжнар. конференції в Генуї, стверджуючи потребу для вдержання миру на Сході Європи негайно вирішити справу держ. становища Сх. Галичини. Тимчасом представництво сов. Росії несподівано склало 14. V. 1922 відмову заяву щодо вирішення фінансових зобов'язань Росії з часу срітвеної війни, й міжнар. конференція в Генуї постановила розійтися, не вирішуючи політ.-держ. справ, що стояли вже на порядку нарад, отож і справи Сх. Галичини. — й поляшити її міжнар. установам до остаточного вирішення.

Тимто президія Укр. Нац. Ради вислала знову VI. 1922 ноту до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі про держ. незалежність Сх. Галичини, як єдине домагання укр. народу. За вирішення укр. справи заявився тоді міжнар. конгрес Унії Ліги Націй у Празі та конгрес миру в Лондоні VII. 1922, те саме підносить у IX. 1922 делегація Канади в політ. комісії Союзу Народів та збір Союзу Націй у Женеві 22. IX. 1922, — в цьому дусі вислала і президія Укр. Нац. Ради ноту до конференції

амбасадорів. Крім того, йдуть одна за одною протестаційні ноти: до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі (VIII. 1922), і така сама нота до Ради Союзу Народів у Женеві (IX. 1922), делеші до прем'єрів гол. держав Антанти з приводу масових арештувань і виборчого терору у Сх. Галичині (X. 1922) та ген. нота того самого змісту з закликом до культ. світу (15. XI. 1922), а далі про уневажнення поль. виборів у Сх. Галичині і т. ін.

За визнання держ. самостійності ЗУНР розвинено тоді взагалі широку пропаганду в дипломатичних колах усіх держав і установ, не виключаючи ЗДА, де представництво ЗУНР помагав і мітр. гр. А. Шеніцький. В I. 1923 протестовано нотою перед конференцією амбасадорів у Парижі проти вислави поль. прем'єра ген. Сікорського щодо приналежності Сх. Галичини та проти поль. рекрутації у Сх. Галичині; в II. 1923, на візку з Риму, що наближується вирішення справи Сх. Галичини, відходить нота до фр. прем'єра Р. Пуанкаре з поясненням справи Сх. Галичини та до конференції Ради амбасадорів у Парижі про вирішення справи або передачу мандату Союзові Народів, а 5. III. 1923 про визнання незалежності гол. держави та вислухання наших делегатів перед вирішенням; та вже 14. III. 1923 мітр. гр. Шеніцький дістає від Р. Пуанкаре в Парижі пояснення, що суверенність над Сх. Галичиною дістає Польща, бо, мовляв, «ми її це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати, ви дістанете всі права», а 15. III. 1923 подано до прилюдного відома, що конференція амбасадорів Вел. Британії, Франції, Італії й Японії, не вислухавши делегатів Укр. Нац. Ради, що прибули 13. III. до Парижу, прийняла таке рішення в справі границь Польщі: «заявивши, що, агідно з арт. 91. мирового договору в Сен-Жермен, Австрія зреклася на користь гол. союзних і прийятих до союзу держав усіх прав і титулів до території, котрі передтим належали до кол. австр.-угор. монархії, й котрі положені поза новими границями Австрії, як це описано в арт. 27. агіданого договору, а котрих досі нікому ще не признано, і маючи на увазі, що Польща признала, що щодо ех. частини Галичини етногр. умови конечно вимагають автономного устрою — конференція амбасадорів рішила признати як границі Польщі з Росією — лінію означену й застовизнену за угодою обох держав і на їх відповідальність дня 23. XI. 1922 р.» Того самого дня, 15. III. 1923, делегація Укр. Нац. Ради Сх. Галичини заклала прилюдний протест проти цього рішення конференції амбасадорів та повідомила про це конференцію амбасадорів і відповідні держави.

Література: Дорошенко В. Зах.-Укр. Нар. Республіка [ЛНБ, I-III], Київ, 1919;

Лозинський М., Галичина на мировій конференції в Парижі, Кам'янець, 1919; Чубати й М., Державний лад ЗОУНР [Календар „Прогресив“ 1921, стор. 96-133], Львів, 1920; Лозинський М., Галичина 1918-20, Відень, 1922; Левницький К., Історія австрійських змагань Гал. України, Львів, 1929-30; — Великий арм., Львів, 1931.

Кость Левицький.

Політична еміграція. Еміграція XVIIІ в. — це українці, що після розгрому під Полтавою втекли з Малешою на тур. територію. Від неї треба відрізнити запорожців, що на кримській території (до 1733) аберегли свій устрій — 1734. р. вони повернулися під рос. владу. Інша була доля т. зв. малешинців. Не знаємо їх числа, не збереглися всі імена; джерела називають такі особи: Пилип Орлик із родиною, Андрій Войнаровський із дружиною (а Мирончів), прилуцький полк. Дмитро Горленко із дружиною, ген. суддя Клим Довгополоенко, ген. писар Іван Максимонич, Григор, Іван і Атанас Герцики, шурки Пилипа Орлика, Кость Гордієнко, ген. обозний Ілля Ломиковський та Михайло Ломиковський, Федір та Іван Мирончів, полк. Юрій Кокухівський, полт. полк. обозний Дорош, полт. полк. суддя Іван Красноперич, київ. полк. Константин Мокієвський, близьке незнані нам Забіза, Бутович, Максим Самойлович, Антін Антонович, Федір Нахимовський (нахрист із жидів), перемішський дозорець Федір Третяк, синці Парфеній, козак Кароль, піаніший секретар Пилипа Орлика та інші. Влітку 1714 скористали з царської амністії та вернулися додому Дмитро Горленко, Іван Максимонич, Ілля й Михайло Ломиковські, Максим Самойлович та Антін Антонович; у X. 1716 Андрія Войнаровського у Гамбурзі підступом арештував царський посол — нинішній у Росію, він помер десь коло 1740 р. на заслани в Якутська. Доля дружини невідома. Син Станіслав пошведився. Така сама доля зустріла Григора Герцика, якого захопив 1720 р. підступом у Варшаві моск. посол Долгорукий, його відвезли, не вважаючи на поль. протести, в Москву, де він закінчив у вел. азіях своє життя.

Політ. діяльність малешинської еміграції зв'язана з діяльністю Пилипа Орлика (1672-1742); крім бєндерської конституції (гл. Україна, Історія, стор. 616), Орлик відіграв важл. ролю у створенні тур.-швед. тат. протидарської коаліції, що й дипломатично підтримувала Франція: в XII. 1710 він склав збройний союз України з Кримом (договір ратифікований 23. I. 1711), що забезпечував укр. державу у складі Гетьманщини, Правобережжя, Запорожжя та Донщини. На поч. II. 1711 Орлик на чолі 6000-12000 козаків із тат. корпусом ханіча та відділом полків, прихильників Лещинського увійшов на Правобережжю України, видав знаку універсалів до укр. населення від імені Карла

XII, свогого, ханіча й нач. поль. війська Пєсша Потоцького й незабаром заволодів цілим Правобережжям. Непороозуміння між Потоцьким, для якого Правобережжя було поль. територією, й Орликом, що дивився на нього як на укр. землю, зруйнували цілу кампанію. Орлик із сім. III. 1711 обступив Білу Церкву, яка відкривала шлях до Києва, але татари, підмовлені Потоцьким, покинули Орлика й почали страшно грабувати населення. Орлик мусів відступити, але його похід дав змогу зібратися гол. тур. силам і заробив вел. слави в Європі. Над Прутот козак Орлика робили розвідкову службу. Не вважаючи на заходи Орлика в голівній квартирі вел. вєзиря, останній, підкуплений росіянами, замирився з царем, при чому договір (14. VII. 1711) умисно склав так, що укр. справу можна було розіяснювати, як хто хотів. Щоб не допустити в Царгороді до ратифікації прутського договору, Орлик сам хотів поїхати до тур. столиці, але цьому спротивився Карло XII. Тоді Орлик XI. 1711 підписав у Бабіцікаму інструкцію з 10 точок для посольства, яке складалося з Горленка, Довгополоенка, Максимонича, Герцика й Кости Горленка, й яке він посилав до Царгороду „*eliberandae causae Parvae Russiae ab utraque parte Borysthenis, patriae nostrae, ab immani iugo Moscovitum*“. Цілий 1712 р. пройшов у енергійній дипломатичній акції малешинців. Звід пера Орлика вийшла знака цінних меморіалів, де м. ін. він домагається Києва, без якого „Україна не може існувати“. Рівночасно він звертався до європ. урядів і написав брошуру (залишилася в рукописі): „Вивід прав України“. Султан 1712 р. видав Орликові грамоту, якою він під свій протекторат Правобережжю Україну, але до війни з Московією так не дійшло. Бачачи, що надій на збройний конфлікт із Московією немає, певний, чи Туреччина підтримає малешинців на Правобережжі проти поляків, Орлик зробив спробу угоди з Варшавою, але з цього нічого не вийшло через упертість Карла XII, який недолюблював короля Августа. 22. IV. 1714 підписано договір між Туреччиною й Польщею, яким Польща діставала Правобережжя, а з поч. X. 1714 р. Орлик виїхав зі своїм штабом до Стокгольму „для вызволення отчини нашої, Малої Росії, от ярма московского“. 1. I. 1715 малешинці були в Відні, де Орлика прийнято вельми прихильно, що дуже кололо в очі царського посла в Відні Матвєєва, який і вимагав видачі Орлика, хоч без успіху. У V. 1715 Орлик зі своїм штабом дістався до Істаду в швед. Швеції, де й осів. Підчас рос.-швед. переговорів на Оландських островах (1717) він зробив ізнову (безуспішну) спробу виключити в переговори й укр. справу: рос. делегати про це й чути не хотіли, а барон Герц, гол. делегат Карла XII, не настоював на бажаннях Орлика. По смерті Карла XII. (1718)

швед полтіка знову пішла на шлях боротьби з царем, а це знову використав Орлик, щоб Україну виключити в антирос. коаліцію (Швеція, Польща, Туреччина, Англія, а то й австр. цар). З кін. 1719 він вислав із місцією на схід Григора Герцка, а сам із листами швед короля до царя, англ. й польс. короля, султана й хана подався 10. X. 1720 на браншвайгський конгрес. Тоді то почав він свій польс.-лат. „дірріуш“ (оригінал перебуває в архіві фр. міністерства закорд. справ) — найкраще джерело для історії мазепинців після від'їзду Орлика зі Швеції. Не вважаючи на всі заходи Орлика, ніштадський мир (1721), що закінчив рос.-швед. війну, виключив із амністії всіх українців. Після довгих пригод, наражуючись на арештування через підступ хотинського паші й поляків на службі пари, Орлик дістався 1722 р. до Солуня, де й осів, зустріваючись звіділь із усіма головними європ. достойниками, утримував увесь час зв'язки з запорожцями в Криму й навіть із Гетьманщиною.

Коли донька Станіслава Лещинського стала королевою Франції, Орлик зблизився до тав. ганноверської коаліції, у склад якої ввійшли Франція, Англія, Голландія й Прусія. На суасонський конгрес 1727-29 він вислав обширний меморіал, вимагаючи в ньому привернення перетславського договору під гарантією зах. держав. Хоч делегати Франції, Англії, Голландії й Іспанії домагаючись це підтримали, Росія навіть не допустила дискусії над укр. питанням.

1. XI. 1733 помер польс. король Август II, в Європі почалася війна за польс. спадщину: майбутнього Августа III підтримували Росія й цар, а Станіслава Лещинського — Франція. Мазепинці (Орлик і його син Григор, брати Максимовичі, Нахимовський і Мабуть, ще ін., що їх імена не збереглися), рішуче ставали на боці Франції й Станіслава Лещинського, якого навіть Григор Орлик тасмно перевів із Франції до Варшави. Станіслава вибрали королем, але рос. війська вийшли в Польщу. Григор як фр. представник подався до хана переконувати його, щоб увійшов на рос. Україну, а водночас фр. дипломатин добилася в Царгороді вдоволення гетьмана Орлика, що III. 1734 залишив Солунь, 22. IV. він дістався до Бендер, де дізнався, що за той час Січ на Криму визнала рос. владу. Гетьман видав до запорожців шир. відповідний маніфест, але він не мав бажаного наслідку — тільки невелика частина запорожців повернулася до Орлика. А Григор тасмно продерся на територію Гетьманщини, де мав ближче незнай. конференції зі старшиною. 1736 р. Туреччина нарешті проголосила війну Росії, й мазепинці знову стали на її боці: гетьман Орлик заснував вел. везира меморіалами, не раз відвідував його в його головній квартирі: Григор робив пропаганду у Франції, а Нахимовський і Ми-

ровніч роз'їжджали між Кримом і головною квартирою вел. везира. Благородський мир 1739, що закінчив рос.-тур. війну, дав мазепинцям ще менше, ніж прутський договір 1711 р. І без результату для укр. справи залишилася рос.-швед. війна, не вважаючи на невпинні заходи Григора Орлика. Сам гетьман Орлик помер 26. V. 1742 у Ясах. По смерті батька провідником решти живих іще мазепинців став Григор Орлик, що рр. 1747-57 розвинув вельми жваву акцію й пропагандистичного й дипломатичного характеру: зносився постійно з фр. дипломатією в Туреччині, Криму, Польщі та Швеції та через Миронівчів і Нахимовського а Гетьманщиною. Десь коло 1758 померли Миронівчів і Нахимовський. Між VII. і XI. 1759 помер і Григор Орлик як генерал-поручник фр. армії. З його смертю можна вважати акцію мазепинців за скінчену. Але ж ідеї Пилипа й Григора Орликів впливали на фр. політику аж до часів Наполеона. Останній, коли зацікавився укр. справою — брав свої інформації з меморіалів Орликів, що позалишалися в архіві фр. міністерства закорд. справ.

Література: Перелік і друга бібліогр. шведського короля Крла XII-го, польського Станіслава Лещинського, татарського хана, турецького султана, генерального писаря Ф. Орлика і кievського воєводи Іосифа Потоцького на латинському й польському язиках. [„Чтения въ Императорскомъ Обществе исторіи и древностей российскихъ при московскомъ университете“, № 1.], Москва, 1847; Коетмарон М.: Мазепа и Мазепинцы. СПб., 1882-84; Єсен А.: Орлик у Швеції. [Записки НТШ, том 92] Львів, 1909; Єсен А.: Родина Войнаровських у Швеції (ibidem); Документи объ Андрее Войнаровскомъ и Флишѣ Орликѣ, напечатанные изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ и изданные подъ редакціей и съ примѣчаніями В. А. Кордта [„Сборникъ матеріаловъ по исторіи Юго-западной Россіи“]. Київ, 1916; Єсен А.: Лещинскі Орлика, [Записки НТШ, том 123-124]. Львів, 1917; Борщак І.: Гетьман Пилип Орлик і Франція [Записки НТШ, том 134-5]; Борщак І.: Діарій Пилипа Орлика [„Стара Україна“], Львів, 1924; Борщак І.: „Види прав України“ Пилипа Орлика (ibidem, 1925); Борщак І.: Великий Мазепинець Григор Орлик, Львів, 1932.

І. Борщак.

Від 70. рр. до світової війни. Укр. політ. еміграція XIX. в. починається щойно в 70. рр. Тоді вона складалася гол. з українців із Наддніпрянщини (М. Драгоманів, М. Зібер, С. Подолинський, Хв. Вовк, А. Лихоцький, і ін.). П'юсеродок був Відень та Ціріх.

Перший її етап, тав. передемігрантський (1870-73), мав характер науковий, він зв'язаний із вирадами на студії в закорд. унів.

(Зібер, Подолінський), побут Драгоманова в Відні (виїхав за кордон 1870) дав підставу до тісних аносисів із гал. молоддю (М. Бучинський, С. Желєхівський, брати Л. і К. Заклинські, Вол. Навроцький, О. Терлецький), при чому тодішня діяльність Драгоманова поверталася коло оборони укр. національної справи перед Європою. Пізніше, під впливом С. Подолінського, молодь і сам Драгоманів від часно культурницьких інтересів переходить і до політ.-громад. роботи.

Другий етап — це стисло еміграційний, починається з 1876 р., коли Драгоманів, як відпоручник „Ст. Громади“, виїхав за кордон для пропаганди укр. ідеї. Хоч іще до його від'їзду С. Подолінський у Відні разом із О. Терлецьким видавав укр. рев. літературу (1874-75), то пільнова рев. праця починається 1877 р., коли Драгоманів, осівши в Женеві, з допомогою С. Подолінського, Хв. Вовка, Я. Шульгина, М. Павлика і т. д. почав видавати „Громаду“ (1877-82) й низку політ. статей про Україну в закорд. рос. і зах. європ. пресі. Ці праці розбирали укр. справи у зв'язку з рос. та слов., справи всерос. і всеслов. з погляду укр. громадянця, змальовували відносини рос. й польс. дем. інтелігенції до укр. народу; викривали її великодержавницький і централістичний характер, шарили інформації про українців і їх культуру і про їх політ. становище і т. д. Крім того, з Женеви йшли думки про розбудження сел. мас у Галичині (радикальна партія у Львові 1890), проекти організації поступових і радикальних журналів („Гром. Друг“, „Молодь“, „Лавін“), з великою участю Драгоманова повстали укр. радикальні часописи („Народ“, „Хлібороб“). Та в процесі роботи Драгоманів тривав своїх співробітників (С. Подолінський, М. Зібер), а через розходження із „Ст. Громадою“ відпала Драгоманову матеріальна допомога. З 80 рр. починається занепад укр. емігрантської праці: з кін. 80 рр. вона зміцнюється й поширюється в Галичині, де активно і з вел. наслідками провадиться аж до смерті Драгоманова (1896). З цією еміграцією зв'язаний цілий ряд наук. та критично-публіцистичних праць Драгоманова й наук. екон. студій Зібера та Подолінського.

Цілком інакший характер мала еміграція укр. наддніпрянських соціалістів у 1900 рр., у зв'язку з повстанням різних укр. соц. партій: РУП, УСРП і пізніше УСДРП. Вся праця велася на Наддніпрянщині на місцях, а тільки для видавничої справи в Галичині (Львів) та на Буковині (Чернівці) працювали закорд. групи (для РУП — „Закорд. Комітет“). Так, задля цього перебував у Львові основник УСРП Богдан Ярошевський (редактор „Доброї Новини“) та цілий ряд РУП-івців у Львові й Чернівцях (Дм. Антонович, В. Винниченко, подружжя Голицинських, М. Русов, П. Капінець і т. д.). Зокрема завданням еміграції РУП-івської була організація пропаганди своїх ідей, транспортів

нелегальних рев. партійних видань на Україну та таки сам їх перевіз. При допомозі місцевих гал. та бук. українців остання справа так добре була налагоджена, що майже щомісяця Наддніпрянщина правильно мала свіжу літературу партії. Від III. 1902-1903 щомісяця правильно виходив у Чернівцях місячник для інтелігенції „Гасло“, пізніше 1903 — місячник для села „Селянин“, крім того, у Львові і в Чернівцях, появлялися популярні агітаційні брошури для села (Дядько Дмитро, Власна земля, Чи є тепер панщина, Козаччина і т. д.), не рахуючи відбиток із „Гасла“ („Павуки та мухи“), прокламатій і т. д.

Ясна річ, що пробування наддніпрянської еміграції в культ. центрах Галичини й Буковини мало вплив і на місцеву молодь, тим більше, що ця еміграція часто брала участь і в місцевому житті, гол. в праці місцевої соц.-демократії, при чому наддніпрянська еміграція мала вел. вплив на еманципаційний рух укр. соц.-демократії Галичини від польс. соціальної демократії („Наш Голос“). Число наддніпрянських емігрантів у Галичині в рр. 1900-1905 було в різних часах різне, відповідно до тяжкого, чи легшого політ. курсу в кол. Росії. Поворот реакції 1907 р. в Росії спричинив нову хвилю пильну емігрантів із Наддніпрянщини, гол. в Галичині. Все це були, адебільша, соціальні демократи (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Назаріва, В. Винниченко, Л. Юркевич, М. Гаврилко і т. д.), соціалісти революціонери (М. Залізник, Ф. Королько) та радикали-демократи (В. Козловський) і ін.; перші були в тісному контакті з укр. соц.-дем. в Наддніпрянщині та в Галичині (редактором „Лавона“ в Києві був якийсь час — 1913 р. — В. Левинський), другі часто співпрацювали з гал. радикалами.

З вибухом світової війни одиниці з цієї еміграції оснували „Союз внаволення України“ (4. VIII. 1914), гл. том III, стор. 162.

Література: Драгоманів М., Австроруські спомини, Львів, 1889-93; Дорошенко В., Революційна Укр. Партія (РУП), Львів-Київ, 1921; Грушевський М., З починів укр. соц. руху: М. Драгоманів й жеєвський соц. гурток, Відень, 1922; Гермайзе О., Нариси з історії рев. рухів на Україні, Київ, 1928. *Л. Білецький.*

Наддніпрянська еміграція після 1919-20. Після поразки укр. внавольного руху в боротьбі з рос. більшовиками та з Денікіном (1919-20), поза межами Наддніпрянщини опинилося значне число укр. громадян-емігрантів — військових та цивільних: старшин і козаків армії УНР та урядовців. Гол. маси цих емігрантів (до 50.000) скупчилися в Польщі після катастрофи армії УНР XI. 1920.

Укр. армію після переходу її на територію Польщі поляки розбродили й порозміщували по таборах (Каліш, Вадовіці, Ланьцут, Щиґорно, Стшалково), а деякі укр.

урядові установи дістали дозвіл перебувати в Тарноні та в Ченстохові. Ще на укр. території уряд УНР виробив проєкт скликання нар. представництва (передпарламент). Числячись з настроями еміграції, уряд УНР, що склався тоді гол. з членів партії соц. федералістів (прем'єр В. Прокопович), скликав у Ш. 1921 Раду Республіки (в Тарноні), що складалася з делегатів укр. політ. партій Наддніпрянщини (була заступлена й одна жид. соц.-дем. партія „Поале Цион“) та з представників гром. і екон. організацій. Повстанський рух проти рос. больш. влади на Наддніпрянщині піддержував серед еміграції надії на недалекий поворот на Україну. Але ненормальні еміграційні обставини не давали Раді Республіки працювати та впливати на політику еміграційного уряду УНР, і вже в осені 1921 вона перестала існувати.

Життя укр. козацтва, інтернованого в поль. таборах, було надзвичайно скрутне. Особливо дошкуляла матеріальна нужда, через голодування в таборах дуже поширилися були хвороби між укр. козаками, зросла смертність. Серед таких обставин із таборів організовано під проводом Ю. Тютюнника похід на большевиків (XI, 1921), та він скінчився катастрофально під Базаром. Після цієї невдачі сов. місія в Варшаві, за згодою поль. влади, використала тяжке моральне й матеріальне положення інтернованих українців і перемовила кількості козаків і старшин до повороту на Україну. 1922/23 деяка кількість укр. емігрантів, гол. людей із незакінченою серед. або вис. освітою, переїхала до ЧСР. Тут, завдяки чес. владі, молодші позакінчували свою освіту в чес. або в укр. школах, що були засновані в ЧСР (1921 Укр. Вільний унів., 1922 Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, 1923 в Празі Вис. Укр. Політ. Інст., Укр. Муєт. Студія (укр. публіцистичного інст.), для тих, що не мали закінченої середньої освіти, провадилися в Празі та в Подєбрадах (1921-24) укр. матуральні курси. Крім цього повстала в Празі (1923) укр. гімназія для дітей емігрантів (від 1927 в Ржевніцах б. Праги). І в таборі укр. інтернованих козаків у Каліні в Польщі існує укр. гімназія ім. Шевченка від 1921. Ї ще спорадичні нижчі укр. школи у Франції.

В ЧСР, з допомогою уряду ЧСР, засновано VII, 1921, Укр. Гром. Комітет (гл.), що виконав корисну працю, зокрема щодо укр. шкільництва в ЧСР. Спочатку він мав у своєму складі членів різних політ. напрямів, та згодом 1922 виявилася в ньому перевага групи членів укр. партії СР, на чолі з М. Шаповалом; через те багато членів, негідних із проводом (1923 і пізніше), повиходило з Комітету. Через різні терти та конфлікти між управою та членами чес. міністерство закордонних справ у VIII, 1925, звільнювало УГК. Після того утворилися ін. укр. гром. організації в ЧСР а

тими самими завданнями діяльності — госп. та культ. натурі: „Укр. Комітет“ у Празі (1926), „Укр. Громада в ЧСР“ (1928), „Укр. Об'єднання в ЧСР“ (1928). Тільки ж недостатка засобів не дає ним організаціям змоги розвинути якусь помітнішу роботу. Крім ЧСР повстав у Варшаві (від 1921) „Укр. центр. комітет“ (гл.), як осередок укр. емігрантських організацій (відділів) порозкидуваних по цілій Польщі. З позапартійних емігрантських організацій слід відмітити діяльне „Укр. Т-во допомоги емігрантам із В. України“ у Львові (гл.), засноване 1921, р. У Франції а 1926 існує „Еміграційна Рада“, організації укр. наддніпрянських емігрантів; у Румунії укр. емігранти мають „Гром. допомоговий комітет“ у Букарешті а відділами по окремих містах, де скупчена укр. еміграція. „Укр. Еміграційна Рада“ у Франції, „Укр. Центр. Комітет“ у Польщі, „Укр. Об'єднання“ в ЧСР, укр. комітети в Румунії та в Болгарії належать до „Укр. Гол. Еміграційної Ради“, що має осідок у Парижі. Провід у цих організаціях мають, і політично на них впливають діачі еміграційного уряду УНР (здебільша, члени укр. партії радикалів демократів).

Заходими укр. емігранці в різних країнах Європи повстали, окрім шкід. і ін. культ. і наук. установи. Так у ЧСР у Празі 1925 створено „Музей визвольної боротьби України“ (гл.) т-во тої самої назви, що веде справи цього Музею, поставило собі за завдання збудувати в Празі відповідне приміщення для нього — „Укр. Дім“. З початку Укр. Гром. Комітету в ЧСР засновано 1924 „Укр. архів-музей“, яким аналізує „Укр. Інст. Громадознавства“ в Празі, заснований 1924 заходами М. Шаповала (видає публікації під назвою „Суєсільство“) 1931, р. з ініціативи чес. історика, проф. Слявіка, дир. рос. закорд. архіву в Празі, утворено „Укр. Іст. кабінет“, гол. для студювання суч. відносин на Україні. Додати слід, що у Відні під проводом М. Грушевського існував 1920-22 „Укр. соціологічний інститут“ (гл.).

Від 1923, в Празі нешироко провадити свою діяльність „Укр. Іст.-фільм. Т-во“ (гл.), що об'єднує дослідників із укр. унів. та укр. Пед. Інституту; 1932 повстала в Празі „Укр. наук. Асоціація“, де беруть участь наук. дослідники з укр. унів. Пед. Інституту, з Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах. „Спілка укр. лікарів у ЧСР“, що існує від 1923 у Празі, веде наук.-дослідницьку працю й бере участь у діяльності мед. організацій на укр. землях (орган. „Мед. Вістник“). „Укр. Т-во прихильників книги“, засноване в Празі 1927, видає свій орган „Книголюб“ для досліду питань книгознавства. „Укр. воєнно-наук. т-во“, засноване в Празі 1931, влаштує виклади з теорії та іст. воєнної науки. В 1932, в Празі повстало „Т-во прихильників Укр. Госп. Акад.“, що ставить собі за завдання піддержувати діяльність Укр. Госп. Акад. та зв'язаного з нею Укр. техн.-госп.

Інст. (заочного навчання), що почав роботу 1932 р. в Подєбрадах.

Поза ЧСР укр. культ.-наук. емігрантські установи існують також в ин. країнах: 1927 постан. „Укр. наук. Інст.“ у Берліні (гл.) та 1929 „Укр. наук. Інститут“ у Варшаві (гл.). Спеціально над питаннями укр. воєнної історії працює „Укр. військ.-іст. т-во“ в Польщі (гл.).

У Франції, в Парижі, заходами укр. еміграції утворено деякі установи культ. характеру: 1930 з участю французів та українців засновано „Гурток для укр. студій“ (Cercle des études ukrainiennes) — він має служити фр.-укр. культ. зближенню. Бібліотека ім. Петлюри в Парижі, заснована 1927, має окрім книг укр. та чужими мовами й цінні збірки пресові, рукописні й мистецькі.

Політично укр. надніпринська еміграція розпадається на кілька груп: 1) група соціалістична, 2) демократична, 3) монархістична, 4) фашистська.

До соц. групи належать: а) укр. соц. демократи, що мають на чужині свій провід. „Закордонну делегацію УСДРП“ (І. Малепа, П. Феденко, О. Колдовський), партійні органи („Вільна Україна“, Львів, „Соц. Думка“, Львів-Прага до 1923, „Соціал демократ“, Подєбради); партія належить до соц. інтернаціоналу й через своїх делегатів бере участь у його конгресах, конференціях та в соц. пресі різних країн; до роботи еміграційного уряду УНР органи УСДРП від перших років перебування на чужині не мають ніякого відношення; б) організація УПСР на еміграції розбилася ще 1921, на ворожі між собою групи: група М. Грушевського (Відень), група М. Шаповала (Прага), група М. Залізняка-М. Ковалевського (Відень). Перші дві групи стояли на рад. платформі. До свого розлому організація УПСР видавала у Відні журнал „Борітеся-поборете“; 1924 Грушевський із своїми прихильниками перуває на Україну; група М. Шаповала вийшла 1923 у співробітництво з гуртком укр. комуністів під проводом В. Винниченка й видавала під ред. Винниченка й Шаповала міс. „Нова Україна“ в Берліні та в Празі (1923-25), що поборював УНР та большевників. Названі дічі проголосили були 1924 утворення „Рев.-дем. Союзу“ за кордоном, та він нічим себе не виявив політ. й незбаром розпався. Винниченко знову проголосив свою зльовальність супроти сов. рос. влади на Україні, а група пражських соціалістів-революціонерів, після дальших розколів через згадані різні незгоди в Укр. Гром. Комітеті, об'єдналась уже після смерті Шаповала 1932 під проводом Центр. Комітету УПСР за кордоном (політ. неперіодичний орган „Трудова Україна“ в Празі під ред. Н. Григорієва). Група Залізняка-Ковалевського зовсім перестала політично існувати.

З укр. дем. груп на еміграції виявляють

діяльність тільки радикальні демократи (СФ—соц.-федералісти), провідники цієї партії В. Прокопович, М. Славинський, К. Машевич та О. Шульгин дають напрям діяльності еміграційного уряду УНР. Під ред. Прокоповича виходить від 1925 тижневик „Тризуб“ у Парижі. Радикально дем. партія за кордоном видає (неперіодично) свій „Бюлетен“ у Празі. Дрібні групи, що виявляли деякі ознаки життя на поч. укр. еміграції (укр. соц.-самостійники, нар. республіканці, сол. соціалісти), зникли зовсім.

Заходами В. Липинського 1920 створено на еміграції укр. монархістичну організацію „Союз хліборобів-державників“, що проголосив код. гетьм. П. Скоропадського за укр. дідичного гетьмана (1925) — орган „Хліборобська Україна“ (неперіодичні збірники). Уже перед своєю смертю В. Липинський виступив із групою своїх однодумців проти політики Скоропадського, через що стався розкол у партії „хліборобів-державників“ (1930).

Окрему групу поміж укр. монархістами творить фашистська „Козача Рада“ під проводом І. Полтавця-Острянця, що стоїть віддана близько до штабу нім. нац.-соц. партії й був проголошений своїми прихильниками за гетьмана України (1926).

Після упадку Укр. Нар. Республіки укр. дипломатичні місця скасовано, скасовано або зведено до мініма й урядовий апарат, що опинився в Польщі. Коли 1924 С. Петлюра, гол. от УНР, вийшов із Польщі до Франції й там був убитий 25. V. 1926, на його місце став із титулом „голова Директорії УНР“ А. Липинський, який був передтим головою Ради міністрів еміграційного уряду УНР. Та насправді Директорія УНР перестала існувати ще в XI. 1919, після від'їзду за кордон двох членів її — А. Макаренка та Ф. Шевця. Вони обидва пробували було після смерті Петлюри відновити діяльність Директорії в ЧСР, але заходи їх не знайшли прихильного відгуку між українцями на еміграції.

Еміграційний уряд УНР на чолі з А. Липинським намагався піддержувати приятні відносини з Польщею та з Румунією. Укр. гетьманці-монархісти (прихильники Скоропадського) та фашисти Полтавця додержуються ним. орієнтації 1932 почав у Лондоні виходити міс. англ. мовою, прихильний плянам Скоропадського, під назвою „Investigator“. В р. 1930, М. Шаповал зробив спробу утворити Нар. Укр. Раду (НУР) у Празі, як орган представництва укр. нац. інтересів за кордоном, але з цього теж нічого не вийшло.

Поміж укр. еміграційо утворилися в різних країнах професійні організації. До них належить: „Т-во укр. журналістів і письменників в ЧСР“ у Празі (з 1929), та „Союз укр. журналістів і письменників на чужині“ у Празі (з 1932), „Т-во укр. журналістів і письменників у Парижі“, „Союз укр. інженерів“ об'єднує укр. інженерів-емігрантів,

порозкидуваних по цілому світі (орган „Укр. інженер“ у Подєбрадах, від 1931).

У Парижі при місці УНР виходить фр. мо-вою бюлетен для преси від імені Укр. пресового бюро (Bureau de presse ukrainien). Українці в Парижі беруть участь у вид. місячника фр. мовою „Promethée“, присвяченого справам народів, які перебувають під сов. владою. Також у Парижі виходить із 1928 бюлетен „Office“ (Office des Informations orientales — Бюро сх. інформацій) для преси лат. країн.

Заходами різних груп укр. емігрантів видано кілька публікацій чужими мовами про Україну та про укр. рух для інформації чужинців.

П. Феденко.

Еміграція ЗУНР починається з проло-мом фронту УГА під Хировом V. 1919 та з переходом частини цієї армії та політ. діячів на територію ЧСР з кожною даль-шою нещадчею УГА вона щораз аростас, при чому в ЧСР в Нім. Яблонім і в Ліберті концентрується військова зах.-укр. еміграція, а політ. зах.-укр. еміграція гол. в Відні й на терені Австрії. Тут повстав 1. уряд Диктатора ЗУНР (гл. Україна: Історія, Діяльність уряду ЗУНР).

З цим урядом співдіяла закорд. група Укр. Нац. Ради під проводом Льва Левинського (у склад її входили всі члени Укр. Нац. Ради, що опинилися на еміграції). З гром. зах.-укр. еміграційних організацій найви-значнішу роль відіграло „Зах.-укр. т-во Лігів Націй“ (голова Роман Перфецький), у склад його президії ввійшли представники всіх укр. партій Галичини й Буковини та представник поляків — Ер-нест Брайтер і жидів — Вальдман. ЗУТЛН у Відні признали загальні збори „Міжнар. Унії товариств Лігів Націй“ у Празі 5. VI. 1922 за правне представництво населення Схід. Галичини як окремої держ. території, тимто його прийнято до „Міжнар. Унії товариств Лігів Націй“ як члена на рівних правах із такими самими товариствами Англії, Франції і ін. держав світу. Користаючи з цих прав, ЗУТЛН брало участь у працях „Міжнар. Унії товариств Лігів Націй“ і в її сесіях у Празі, Відні, Будапешті й Ліоні та виступило за цієї Унії в 1924 р., рік після вирішення долі Схід. Галичини Радою ам-басадорів із 15. III. 1923. Але й далі воно продовжувало свою діяльність, викорис-товуючи збори Міжнар. Унії ТЛН в Берліні й Софії для міжнар. акцій в справі станови-ща зах.-укр. земель.

Рівночасно проявляли живу діяльність закорд. групи укр. партій: трудової (голова Станіслав Дністрянський, пізніш Роман Перфецький), радикальної (Ярослав Під-лишецький) і сел.-радикальної (Кирило Трильовський). Важною подією в житті укр. політ. еміграції було створення дня 4. I. 1921 „Всеукр. Нац. Ради“, куди ввійшли

й представники зах.-укр. політ. партій, що об'єдналися в окрему зах.-укр. територіаль-ну групу. На жаль, діяльність ВУНРади, була коротка вона припинилася в III. 1921 наслідком декларації, яку 24. III. 1921 під-писали без відома й поза плечима ВНРади й її виконавчого комітету та президії за-ступник президента ВУНРади ген. Греків та члени виконавчого комітету Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко й пере-дали її (поль. мовою) поль. урядові, в якій була заява, що „зібрані представники партій і угруповань укр. уважають за необ-хідне усталити, що слідує: (відділ 7) а огляду на те, що справа Схід. Галичини є внутр. справою Річнесполитой Польської, „Народ-ній укр. уряд“ залучив в цій справі своє цілковите незацікавлення“. Після цієї де-кларації всі представники зах.-укр. земель вийшли з ВНРади, й вона розвазлася. У склад президії ВУНРади входили: С. Ше-лухин (голова), Роман Перфецький (1. за-ступник голови), ген. Греків (3. заступник); місце 2. заступника зарезервоване було для представника Кубані.

Важною подією в житті зах.-укр. політ. еміграції було далі прийняття в 1921 р. до „Міжнар. жіночої ліги мира й свободи“ укр. її секції під проводом Вльки Баранової, де важку роль грали гал. українки. Секція розвинула живу діяльність і багато при-служилася до пропаганди зах.-укр. справи на міжнар. терені. Ця секція ще й досі входить у склад згаданої жін. організації.

Оживлену діяльність провадили зах.-укр. студенти та „Укр. т-во прихильників освіти“ у Відні.

Та з вирішенням долі Схід. Галичини 15. III. 1923 багато з цих організацій незабаром припинило свою діяльність. Уряд диктато-ра ЗУНР й усі його представництва й міс-сії ліквідовано, президент Петрушевич переїхав до Берліна. У Відні залишилася тільки ліквідаційна комісія цього уряду під проводом Костя Левинського, крім цього, у-творено під його проводом „Комітет зах.-укр. еміграції“. Політ.-пропагандивну діяльність на міжнар. арені він іще з Берліну през. Євген Петрушевич, із Відні „Зах.-укр. т-во Лігів Націй“. Тоді повстав „Комітет оборони зах.-укр. земель“ (голова Роман Перфецький), який дав ініціативу до скли-кання влітку 1923/24 до Відня конгресу зах.-укр. політ. еміграції, дарма що до її об'єд-нання не довів.

Від того часу Відень перестав грати вид-ішню роль в житті зах.-укр. політ. емігра-ції, його роль переймає Берлін, де през. Петрушевич в закорд. пропаганді пома-гали слершу Мвх. Лозинський, згодом Роман Перфецький. До Берліну переносит-ся в-во „Українського Прапора“ під ред. Івана Проця, зате в Відні виходила ще якийсь час під ред. Антопа Петрушевича „Ukrainische Korrespondenz“. Еміграція по-чала згодом розкладатися.

Зах.-укр. політ. еміграції можна завдичувати те, що зах.-укр. справа, не вважючи на програму війни, ще ряд років була актуальна на міжнар. арені.

Р. Перфецький.

Наддніпрянина під владою більшовиків (УСРР). Між Україною й Москвою довгий час тислася збройна боротьба. Щойно в 1921 р. рос. більшовики остаточно окупували укр. території Наддніпрянина. Рахуючись із сильним впливом на Україні, В. всеукр. з'їзд рад у Харкові ухвалив 14. III. 1919 конституцію УСРР як „незалежної й суверенної держави“. До компетенції УСРР належали: зношення з чужими державами, справа війни й миру, організація війська, фінансове господарство республіки. Москва старалася наперекор показати, що виване незалежність УСРР: у своїх нотах до урядів польс., англ., фр., Іт. і ЗДА з приводу польс. наступу агадує і про уряд УСРР та незалежну УСРР. Після закінчення війни із Польщею підписано в XII. 1920 військ.-госп. союз між Україною й Москвою; тоді до Москви передано комісаріати: справ військ., морських, авіа, торговлі, фінансів, праці, шляхів, пошт, телеграфів та Вищу раду нар. господарства, ате Україні залишено право окремого дипломатичного представництва в різних краях (у Польщі, в Німеччині і т. д.).

6. VII. 1923. на підставі постанови X. з'їзду совітів із 27. XII. 1922 оголошено конституцію РСРР, що й досі формально має свою силу. Тоді утворено комісаріати: 1) загальносоюзні (закорд. справ, війська, авіа, торговлі, шляхів, телеграфів, пошт) із уловно-важеними при поодиноких республіках, які безпосередньо їм підлягають; 2) об'єднані (Вища рада нар. господарства, харчування, праці, фінансів, роб. сел. інспекція), що існують у союзних республіках, але „у своїй роботі переводить у життя директиви відповідних нар. комісаріатів РСРР“ — та 3) самостійні (внутр. справ, земельних справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я й соціальної захисти). IX. Всеукр. з'їзд Рад 10. V. 1925 вніс, на підставі конституції РСРР з 1923, зміни в конституцію УСРР з III. 1919: УСРР мала входити у склад РСРР як „незалежна договірна республіка і зберігати за собою право вільного виходу з Союзу“, дставала свого постійного представника при уряді РСРР (§ 8), при чому у склад УСРР входила і створена автономна молдавська рад. республіка (почала існувати з 14. X. 1924). Ще раніше (1921) повстала автономна кримська рад. республіка, але її приділено до — РСФСР, не до УСРР.

15. V. 1929. XI. Всеукр. з'їзд Рад, виконуючи постанову IX. з'їзду, затвердив „докладніше розроблений“ текст конституції УСРР, при чому вже не агадується про окремого представника при уряді РСРР, ате §§. 19-20 постановляють утворювати адмін. оди-

ниці для нар. меншин на Україні, та проводять рівноправність між усіх національностей, що живуть у УСРР, тоді постановлено теж, що зміна конституції УСРР належить „виключно до Всеукр. з'їзду Рад“ (§ 21).

Ясна річ, що обидві конституції УСРР треба оцінювати з погляду несвоєї конституції з 1923, яка й так сильно обмежує права союзних республік — вони не мають власного бюджету, їх органи підпорядковані відповідним органам Москви і т. д. (га. Україна: Право УСРР). Прикриваючись конституційними УСРР, моск. комун. центр переводить свої плани проти інтересів України.

У взаємовідносинах УСРР до Москви треба відрізнити три доби: доба військ. комунізму (1919-23), доба українізації (1923-29) та доба ліквідації автономних прав України (від 1929).

Перша доба військ. комунізму позначається орієнтацією більшовиків на сіль.-робітництво та вибоє селянство. Законом із 9. I. 1920 покликано в життя комнезами (комітети незможних селян), що стали знаряддям організованого грабунку укр. селян. Адмін. апарат обсаджено неукр. елементами, заведено сирізь рос. мову, не вивано ні одного укр. підручника, ВУАН ледви животила, Україну підпорядковано червоній армії (де було всього 8% українців), поведено терор проти укр. култури, знищено укр. кооперацію, з України вивозено її матеріальні засоби. Опір укр. населення означився численними повстаннями, в яких брали участь і укр. комуністи (тоді тільки за другу год. 1920 р. відібрано в повстанців 805 скорострільн., 33 гармати, 23,714 рушниць і т. д.) та пасивною резистенцією в засіванні: селяни засівали, кілько їм було треба, — наслідком чого спала продукція сіль.-господарства й у рр. 1921-22 вибух величезний голод (голодувало до 10 міль.), хоча це не перешкаджало більшовикам вивозити хліб із районів голоду. Більш. теорія боротьби двох культур: укр. (селянської) й рос. (пролетарської) визнавала неминучий процес русифікації укр. населення, але під впливом життя треба було цю теорію аизнугати.

Проголошена Леніним 1921 НЕП, що вплинула на Україні в життя 1922 р., довела до значних змін на селі в цілому РСРР. Основною масою селянства стали середняки (у 1925, р. їх господарства становили 64% — проти 48% із 1917. р.). Більш. влада поставила собі за мету привернути середняцьку масу до сов. влади, примирити комун. диктатуру пролетаріату з селом і окремі групи селян між собою. У тісному зв'язку з цією політикою почалася друга доба більш. панування на Україні, доба тзв. українізації з її метою — укр. мову й культуру поставити на службу новій госп. політиці.

Ще за життя Леніна, на XII. з'їзді ВКП у IV. 1923. проголошено рішучу боротьбу з пережитками рос. шовінізму, але ж українці-

ацію почали переводити аж 1925 р., коли пленум ЦК КПБУ прийняв відповідні резолюції. Тоді вирішено, що „справа зміцнення роб. союзу з селянством і змінення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комун. сил усієї партії для опанування укр. мови та українізації всієї внутр. партійної роботи“. Тоді партія заявила за „самостійний розвиток укр. культури й за вияв усіх творчих сил укр. народу“, за потребу „стиснути до сов. апарату позапартійну укр. інтелігенцію“ та притиснути „широкі маси корінного населення до держ.-госп. будівництва“. Укр. мова й культура стали потрібні як апарат для союзу з селянством — як у 1. добі комнезамів, що тепер стали зайві, і 1925 р. їх поперетворювано на „добровільні гром. організації“. Дійсно період 1925-29 виявився повиважні досягти на полі укр. культури, та тільки цю уступку для укр. мас роблено нещиро, тимто й тепер ще почувався опір укр. населення. Для самих більшовиків українізації ховали в собі небезпеку: укр. нац. етиків, антагонізму держ. апаратом України, могли їх затопити. Тимто больш. влада ставить їй усілякі замасковані гальми, щоб ослабити нац. рух: 1) українізацію переводить формально; 2) виділяє нац.-територіальні одиниці нібито для забезпеки прав нац. меншин (уже 1927 р., крім молдавської автономної республіки, на Україні існувало 654 нац. сільрад, 103 нац. селищні ради, 24 нац. райони — з росіян, жидів, німців, поляків); 3) переводить жид. організацію в під. районах України, переселяючи водночас українців у рос. підл. райони та на Сибір; 4) проголошує (1927) рівноправний закон, яким, поруч укр. мови, заводить і рос. мову обов'язкову в усіх школах на Україні (для 8 міль. українців у РСФСР такого закону не відано). Та укр. культ. рух не пішов за директивами рос. більшовиків, а почав надлати на самих провідників та творців укр. „пролетарської“ культури. З цього починається похід проти різних „націоналістичних ухвалів“ укр. комуністів (Хвильовий, Шумський, Яворський, Волобуєв, Подоля і т. д.), що їх діяльність була живим протестом проти обмежень, у які укр. рух старалася загнати комун. Москва. Протести ці не були безпідставні. Навіть ЦК КПБУ в ході до виконкомітету Комінтерну з 1927 р. підносили скарги, що існує рос. націоналістичний „ухвал“, який нехтує й недоцінює нац. питання на Україні, що партія ставиться до українізації формально, що не переводить її по містах, а тільки по селах і т. д.

За той час екон. виазек України йшов далі й викликавав опір. Через систематичний вивіз хліба 1928 р. вибух у багатьох районах голод. На просьби Харкова, Києва й Одеси 1927 до уряду про будування текстильних фабрик — із Москви прийшла

відповідь, що їх будуватимуть у іст. промислових центрах у Московщині; 1928 Петровський жалувався, що бюджет України подібний до бюджету моск. губ. ради; проти виазеку України виступив Волобуєв (1928), з роду росіянин, та підніс, що непомірно величезний „грошей їде на соціальні потреби, що „порядок затвердження бюджетів перетворює бюджетове право України в фікцію“. А проте час 1923-29 у порівнянні з попередньою добою — виявився великий поступ.

Ця доба триває до кінця 1929 р., коли проголошено „ген. лінію“ Сталіна з її п'ятиліткою й колективізацією сіль. господарства. Сталінова ген. лінія, з її левим впливом знищити селянство як класу, аристократія українізацію не потрібною. П'ятилітній план, проголошений Сталіном, мав бути здійснений централізацією всіх сил і засобів СРСР. Індустріалізацію мали переводити передусім коштом селянства через знищення індивідуальних сел. господарств і повернення селян у кріпаків больш. держави. Тимчасом культ.-нац. піднесення укр. людності могло всі ці плани знищити. Тимто почали проводити політику відступу від попередніх позицій, політику скаймішнішого підпорядкування всього життя на Україні моск. центром. Для цього центру ставала небезпечна не тільки українізація, але й ті фіктивні права, що Україні дивала її конституція. Справу поведено так, що ніби на-око все залишається так, як було, а наспраді потихо, мовчки, при завазо, що все піде по старому, пішла ліквідація автономних прав рад. України з яким порушенням конституції УСРР з 15. V. 1929 р.

Передусім у XI. 1929 скасовано комсепаріат хліборобства й його функції передано новоутвореному об'єднаному комісаріату СРСР; з кінцем 1929 р. обмежено компетенції комісаріату освіти: харківський технологічний інститут і дніпропетровський гірничий інститут підпорядковані Вищій раді нар. господарства СРСР, 1930 переведено уніфікацію загальної системи шк. навчання, об'єднаючи укр. комісаріат освіти; план із 1933 р. передбачає покасування ІНО й утворення унів. у Києві, Харкові й Одесі, які підлягатимуть безпосередньо Москві; всесоюзна акад. е.-г. наук ім. Лєніна утворює в Харкові інститут, підпорядковуючи його собі, при чому в VIII. 1933 наступає його розгром. У зв'язку з цим пішов нац. рух на укр. культуру: майже вперто з України (1932) укр. кіно. „Держ. В-но України“ перемінено на „Об'єднане в-но України“, підпорядковане зовсім Москві, припинено силу журналіст. розгромлено ВУАН, де пороблено академіками людей без наук. кваліфікацій. 6. I. 1931 скасовано комісаріат внутр. справ, замість триступневого поділу (округа, район, сільрада) заведено в-осени 1930 двоступневий

(район, сільради), а тим, щоб у II. 1932 р. поділити Україну на 5 областей (харківська, київська, вінницька, дніпропетровська, одеська), а донецьку заглибити з містом Маріуполем і Молд. АР підпорядкувати безпосередньо Москві; нарешті 1933 підпорядковано Москві комісаріят юстиції, утворивши нову посаду прокурора СРСР для „об'єднання діяльності прокурорів усіх сов. республік“. — для непокасовані ще „самостійні“ комісаріати (адорвали й соц. забезпечки) фінансово й законодавчо теж залежні від Москви.

Від 1929, у зв'язку з колективізацією та п'ятилітнім планом, починається розгром села, з арештами, конфіскацією майна, висланням на Соловки (тільки в 2 перших місяцях 1930 заведено до 200.000 укр. „куркулів“, як небезпечний для колективізації елемент) та інтелігенції й наук. робітників (масові розстріли без суду, процес „Спілки виволочення України“ 1930, ліквідація автокефальної церкви). Рівночасно йде знищення ознак госп. окремішності України: XII. 1929 р. скасовано трест „Донугілля“, при чому організовані нові трести безпосередньо входять до всесоюзного вугільного об'єднання (таким чином донецька заглибина не тільки з адміністративного, але й із господарського боку відірвана від України і приєднана до Москви); 1930 цукровий трест перетворено в сахартрест із центром у Москві, без жадних філій на Україні; всі об'єднання укр. кооперації („Вукоспілка“, „Сіль. Господар“, „Укрбурикосоюз“ і т. д.) втигнуто в утворений усеююзний „Зерносоюз“ та „Всесоюзний моск. союз союзів“; у VI. 1930 вирішено утворити 2 вугільно-металургічну базу в уральсько-кузнецькому районі, а для максимального використання природних багатств України почато 1932 будувати окрему зал. надмагістралю Донбас-Москва. Не тільки центри промислового квітіння, а й головні капітальні вклади переносять тепер у природний центр російської держави — на Урал та Сибір. П'ятилітній план збудований на повному нехтуванні потреб Правобережної України, та й на Лівобережжі насправді збудовано один лише тракторний завод у Харкові. Нічим свідком того, як не треба господарювати, на довгий час залишиться тав. Дніпрельстан, продукт більшовицької гігантоманії. Все це не сприяє моск. центр переводити прискорену колективізацію сіль. господарства на Україні, бо тут справа не в „капітальних вкладах“, а у грубом, нічим необмеженому виванку господарських можливостей України. Ввесь час Україна знаходиться в ролі колючої моск. комуни. центру.

Насильна колективізація викликала в укр. селянства великий опір, який прибрав різні форми, від пасивного спротиву до саботажів, при чому все це набирає характеру нац. боротьби проти чужої

влади. Через опір у 1931-32 провалився план хлібозаготівлі, в 1932 р. величезні площі залишилися незасіяні, а з тих, що їх засіяно на півдні, до 20-50% збору лишилося на полях. У відповідь на це моск. уряд безпощадно вивозив із України те, що залишилося; у зв'язку з цим та з недоромом 1933 вибух небувалий голод, що винищує мільйони людей. Укр. селянам заборонено (1933) переселитися до Росії, де кращі умови життя. З приводу становища укр. селянства ЦК ВКП вилетів 24. I. 1933 надвор'я проводити комуни. партії на Україні й вислат свого представника з широкими повноваженнями — Павла Постишева. Коли ж нового весняного засівного плану виконати не вдалося, Постишев, додумуючись, що в опорі укр. людности грають роль не тільки мотиви економічні, але й національні, почав безоглядно боротьбу проти укр. нац. культури (процес проти укр. лінійців, що ніби-то вони віддалили укр. мову від російської; процес проти Курбаса за його нібито „націоналістичний“ репертуар; арешти урядовців із комісаріату освіти, що рекомендували студіювати зах.-європ. літератури, не дбаючи про рос., і т. д.), боротьбу, що закінчилася усуненням М. Скрипника з комісара освіти УСРР та покликанням його на партійний суд у VII. 1933. Скрипник, що єдиний мав відвагу протестувати проти винищування укр. людности вивозом хліба з України (на III конференції КПБУ з поч. VII. 1932) та проти шк. моск. політики — не ховаючи страшних чисел (за рік між дітей лише 7% мало амністий одяг!), — покінчив трагічно (самогубство 1933). Пішли страшні репресії на укр. комуністів, із багатьома з них криваво розправився. Перевесення столиці УСРР з Харкова до Києва (VI. 1934), гол. осідку укр. культури, — стоїть у зв'язку з походом проти укр. нац. культури, не кажучи вже про те, що з Києва легше буде прибирати до рук аграрне Правобережжя.

А проте з ліній Леніна більшовики не звикають зійти довіти, адогуків українізації вони не наслідують ліквідувати: укр. мова залишається в школах усіх типів, укр. мова існує далі в органах управління, поруч із рос., с укр. театр, укр. преса, більшовики для вдержання своєї влади мусять говорити укр. мовою. Вони зробили все для роз'єднання й розпорошення людности на теренах СРСР, перевели деклясацію населення, але проти нац. зв'язків людности засобів не придумали.

Література: Збірник справознавч. нар. комісаріат УСРР, Харків, 1921; О голоде, сборник статей под ред. К. Георгиевского, В. Когана, А. Палладина, Харків, 1922; Quisling V., La famine en Ukraine, Genève, 1922; Mазера L., Der Bolschewismus u. die russische Okkupation der Ukraine, Berlin, 1923; Fedenko P., Der nationale u. soziale Befreiungskampf der Ukraine,

Berlin, 1923; Конституція УССР, Харків, 1923 і 1931; Збірник узакошень, № 47, Харків, 1925; Тези пленума ЦК і ЦКК КП(б)У, про підсумки українізації, в. VI, 1926, Харків, 1926; Александренко Г., Конституція УССР і ССР, Харків, 1928; Волобуєв М., До проблеми укр. економіки („Большевизм України“), Харків, 1928; Попов М., Нарис історії КП(б)У, Харків, 1929; Мазера І., *Ukraine under Bolshevik Rule* („Slavonic Review“), London, 1934 (по укр. в календарі „Дніпро“ на р. 1935).

Ісаак Мазера.

Кубань. Найстарші пам'ятки Кубані — кімерійські (?) могили — сягають мідної доби (2500-2000 до Хр.), при чому посуд майкопської могили зраджує шумерійські (месопотамські) впливи. Цю культуру знищили скити, після яких були тут сармати. Сліди по греках залишилися в кольоніях над Чорним морем (Горгінія, де тепер Анапа). В часах мандрівки народів чергуються різні племена: готи, гуни, авари, угри, хозари, болгары, турки, половці, нарешті монголи й татари, що з турками панували до XVIII в. в степовій частині Кубані. Від XII в. починається колонізаційна діяльність генуезців (т. дороги, міста). Укр. традиції ан'зувала Кубань із княжими часами (Тмуторокань, боротьба в Редедею), запорожці рибальничали на її берегах. Рос. уряд здавна зазіхав на Кубань. З кін. XVIII в. після тихих боїв виселив звідсіль татар (Суворов), знищив тур. населення (Гудович), і опустілі землі призначено Чорноморському козу. війську (гл. том III, стор. 1192).

Кубань (офіц. назва до 1917 „Кубанская Область“) до світової війни жила окремим від Наддніпрянщини життям. Ціля країна мала 42,9% коз. населення, 52,8% некозаків, 4,3% черкесів, землі ж у 78% належала козакам, 7% черкесам, 6% державі, 0,5% містам і тільки — 8,5% некозакському населенню. Це останиє (його назва „іногородні“ або „городовики“) поділялося на корініе, таке, що жило сіль. громадами або закуповувало на вільність панські землі, себто т. зв. „лічники“ (їх було всього 257.000 на 1.646.901 усіх некозаків), та некорініе (1.389.400), що знов ділилося на осіляч (763.500), які мали по коз. станицях і містах свої нерухомості, але платили козакам за землю, де мали свої садиби, та неосіляч (625.900), що жили на квартирах. Корініі „іногородні“ користувалися правами сіль. й міського самоврядування, некорініі — підлягали коз. адміністрації. Права „іногородніх“ супроти козаків були в усіх напрямках сувільно обмежені. Політика рос. уряду супроти кубанського населення йшла в дусі повної русифікації й одичавління. Давній виборний лад, який принесли з собою чорноморці з України на Кубань, скасовано, під 1794 військ. ради не скликавано, наказаних отаманів від 1855. р. при-

значувано з рос. генералів, усі офіцери кубанського коз. війська, всі урядові держ. і громад. установ, службовці приватних підприємств були росіяни або помісковлені кубанці. Укр. населення Кубані жгло тільки спогадами про своє нац. минуле, та й ці спогади що-далі затиралася. Зв'язку з Наддніпрянщиною до 1900. р. майже не було. Щобно з повстанням РУП навіваються аносини з Україною, повітає місцева громада РУП в Катеринодарі (С. Ерастін), укр. нац. свідомість підтримують діти з Наддніпрянщини (Іван Ротар, Симон Петлюра), що переходять на Кубань. Але ж рух цей був за слабкий, і революції 1905. р. не вийшла на Кубані поза рамки заг.-рос. руху. Те саме бачимо в 1917. р. Неосвідомлене укр. населення Кубані, не маючи нац. проводу, було власне тільки етноїр. укр. масою. Національну свідомість заступила станова („козакська“), після населення було поділене на два ворожі табори (козаки, городовики).

З вибухом революції 1917. р. Кубань утворила вищу красну раду „Областной Совет“ та „Областной Исполнительный Комитет“ із тенденціями централістичними й чисто російськими, але ж поруч цих організацій повстали окремі козацькі станові органи „Військова Рада“ й „Військ. Уряд“, які в міру того, як від оборони інтересів станавах переходять до завдань крайового характеру, набувають чимраз більшої ваги. У Х. 1917 „Військ. Рада“ проголошує себе „Красною Радою“ (кубанські установчі збори), в склад якої входять представники усіх націй Кубані (придуmano окремих прапор). Кубань стає кубанською республікою під пазвою „Кубанський Край“ у складі Рос. Федеративної Республіки; вона обирає військового отамана, творить кубанський парламент („Законодатна Рада“) й формує перший кубанський красний уряд, відповідальний перед „Законодатною Радою“, на чолі з українцем Л. Вичем. Після захоплення в Петербурзі влади більшовицькими кубанський красний уряд заснові собі всю зверхню владу на Кубані „впредь до возстановлення законного русского правительства“, це ж ізнову викликало війну з Москвою, в котрій на бік більшовицькіх стала значна частина безземельного „іногороднього“ населення й бідніше козацтво. Під натиском больш. армії, яку підтримали згадані групи місцевого населення та демобілізовані частини кавказької армії, що саме поверталися через Кубань додому, „Законодатна Рада“, військ. отаман і уряд із військом на початку III. 1918. р. залишили Катеринодар і з рос. добровольчою армією ген. Корнілова 17. III. у станиці Новодмитрівській склали договір про спільну боротьбу з більшовицькими; вони підпорядкувалися ген. Корнілову, а по його смерті ген. Денікінові, з яким з поч. VIII. 1918. р. звільнено Катеринодар, а з кінцем жовтня і весь край. Заволодівши Ку-

банню. Денікін почав уважати цей край за пункт опори в боротьбі проти нових держав, що склалися на руїнах царської Росії, головню ж України. Для того ж йому була потрібна диктаторська влада, а він за обидники охоронити й боронити автономію Кубані починає її домагатися, але що його спробу досить легко злісвідовано. Тоді він, використуючи свої права верховного головнокомандувача, вислав добровольчу армію, що в 70-80, а часом і 90% складалася з кубанців — на Україну й Південь, загрожує нею Кавказові, за допомогою антанті захоплює у свої руки сполучку в Європу й починає грабувати Кубань, де на той час було рівної сировини більше, ніж на 500 міль. карб.

Поділ, над, й соц. гасла добровольчої армії для більшості населення Кубані були не тільки чужі, а й ворожі, й тимто представники протиденікінської течії в колах „Красної Ради“ новели агітацію за усунення всякої залежності від добровольчої армії й утворення протирос. бльоку у складі Дону, Кубані й Кавказу. У відповідь на це русофільська течія, що аміцнилася, коли в XII. 1918 прийшов до влади кабінет Ф. Сущкова, граючи на почуттях „козацької“ єдності й солідарності, підтримана Денікіним, висунула ідею об'єднання „козацьких країв“ Дону, Кубані й Тереса, що мали стати основою до створення єдиної неподільної Росії, а в майбутньому захищала права та привілеї козацтва, а добилися скликання в VI. 1919. р. доно-кубано-терської конференції. Участь у цій конференції голови кубанської „Красної Ради“ українця М. Рабовола, що був обраний її головою і що гостро висловився проти об'єднання на становій „козацькій“ підставі, кубанським „єдиномудримцям“ була небажана, й вони його вбили. Після цього конференції Д. К. Т., на пропозицію доцтва, обернулася вже явно в конференцію „козюно-русскую“ (Д. К. Т. і Добр. Армія), вона мала створити на півдні кол. Росії єдину рос. державну владу, якій мали бути підлягати спершу коз. краї, Україна, а потім і Кавказ. Кубанці, спираючися на „Законодатну Раду“ й новий кабінет П. Курганського, що прийшов на зміну кабінетові Ф. Сущкова, новели тактику саботажу цієї конференції. Шукаючи виходу з цієї досить прикрої ситуації, Денікін задумав провести держ. перенорот на Кубані. Причепившись до договору дружби, що в VII. 1919. р. склали в Парижі кубанська парламентарна делегація з делегатією республіки „Союзу Горців Півн. Кавказу“, він видав кубанську делегацію під воєнно-польовий суд і доручив ген. Врангелю доєлати бажаних йому змін на Кубані, що й осанний виконав за допомогою кол. військ кубанського міністра В. Науменка (козак-чорноморця), якому передтям „Законодатна Рада“ висловила була недовір'я за те, що на бажання Денікіна

перешкоджав організації армії. Оточивши в. XI. 1919. р. кубанськими козаками „Красну Раду“, відпоручив: ген. Врангелю ген. Покровській заарештував члена кубанської делегації О. Калабухова, що прибув із Парижу, та ще 12 членів Ради й видав їх під воєнно-польовий суд. О. Калабухова „за зраду Росії й козацтва“ прилюдно повішено в Катеринодарі, а життя ін. членів Ради куплено ціною бажаних Денікіню змін кубанської конституції. У зв'язку з цією подією пішли в дію військ. отаман Філімонов і уряд Курганського. Отаманом обрано ген. Успенського, а на чолі уряду ставув знову Сущков.

У відповідь на насильства добровольчої армії кубанські частини покинули фронт, добровольча армія, безсилля стримати натиск переорганізованих больш. військ частин і знесилена повстанцями в загалі України, почала терпіти поразки. З поч. 1920. р. „Красна Рада“, використуючи ворожі добровольчій армії настрої населення, відновила конституцію, обрала військ. отаманом ген. М. Букретова, а владу перебрав кабінет інж. В. Іванова, що був міністром торгу та промисловости в кабінеті Курганського. Новий уряд за спос перше завдання вважав аріати а добровольчою армією й боротьбу з Москвою вести в союзі з Україною й Кавказом. Здійсненню цього завдання ускладнилося через нову спробу судо-козацького єднання, що його весь час домагалися кубанські русофіли. У I. 1920. р. в Катеринодарі зібрався тап. „Верховний Круг Дону, Кубані і Тереса“, який, проголосивши себе зверхньою владою цих країв, склав із Денікіним умову про створення з коз. країв та територій, що були ще тоді в руках добровольчої армії, держ. організму п. н. „Юг Росії“ на чолі а ген. Денікіним. Кубанський уряд договору цього не визнавав, та й „Верховний Круг“, побачивши, що Денікін не має вже сили збудувати єдину, неподільну Росію, зірвав із ним і сам розпорочився. Заг. хаос, який внесла добровольча армія в країну, використали большевики, що а кінцем IV. 1920. р. заняли Кубань. Кубанський військ. отаман, „Законодатна Рада“ й уряд із 45.000 армією опинилися над кордонами Грузії, та грузини кубанської армії непустили до себе, вона переїхала на Крим і там скалітулювала. „Законодатна Рада“ відбула ще останнє засідання в Адлері, де зобов'язала військ. отамана й уряд зберегти інституції кубанської держ. влади й вести боротьбу за півнолення Кубані — але й сама незабаром розпалася.

Рос. большевики перебрали від добровольчої армії Кубань абділізу на запаси сировини та ще а більше загостреною боротьбою між козаками й „городовниками“. Кубань прилучено до РСФСР і виліено її як складовину до автономного Півн.-Кавказького Краю, відбравши їй узке само-

врядування. Земля, як скрізь, належить тепер ціла до держави, якій населення віддає всі її здобутки. Економічна політика рос. влади поставила Кубань під загрозу вимирання її населення з голоду, а адміністративні заходи тієї влади спрямовані на зменшення населення; кубанців масово, цілими станицями вивозять на рос. північ.

Про міру задоволення рос. владою культурно-нац. потреб укр. населення Кубані свідчить факт обмірковування питання „українізації“ її „лякового вопроса“ протягом 1931. р.; тоді ухвалено українізувати 33 райони Півн.-кавказ. Краю, але поруч із цією ухвалою укр. свідомі елементи населення із Кубані. П'ятилітня дає такі самі наслідки, як на УСРР. Про автономію Кубані, якої домагається місцеве населення нічого й говорити.

Література: Івасюк І., Кубань, екон. нарис, Прага, 1925; Сулицький П., Нариси з іст. революції на Кубані, III, VI, Прага, 1925; Кубань, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926.

П. Сулицький.

Військо. *Історія. Слов'янські і княжі часи.* Основою військ. організації в давніх слов'ян був рід, роди ставали разом до оборони; були й ширші племінні організації, пр. у полях, деревлі і ін. Військо являлося вої (одина — воїн), старшини — воєводи, в важливіших справах рішало ніче, тобто рада племені. До бою йшли юрбою, а не впорядкованими рядами. Зброя була: копії, сулиця (сікч), сокира, праща (кидати каміння), лук зі стрілами, щит; зброї на тілі не було. Гол. обороною слов. осель були городи, забезпечені міцтя, знач. в формі кола, на недоступних горбах, або на островах серед болот і бачин; довкола були вали й рови з водою; на валах — були дерев'яні стіни або заборони.

Висну воєвну організації поширили на Україні варяги. На чолі варязького війська стояв князь (скард. конунг), із неможливою владою; до його прибічної гвардії (дружина) належав рід князя і близькі товариші; рядовики являлися гриди або отроки. Військ. одиницею була залоза човна, яких 50 людей; у дружині налічували 400-1000 воєнів. Варяги мали на тілі броню (панцир), на голові — шолом, для охорони тіла — довгий щит, до наступу — довге копії й обосічний меч, деколи топір.

Підо впливом варягів новетала в нас і фльота, хоч початки плавби слов'яни знали й раніше. Воєвний корабель княжих часів був невеликий, містив яких 40 людей, був вироблений із одного каловба дерева („однодеревні“ — моноксили), мав керму, щогли й вітрила, але гол. порушували його гребні веслами. За укр. літописом і араб. джерелами перші морські походи на Крим (похід кн. Бравліна), Малу Азію, Візантію, на Каспій сягають X в. Число ко-

раблів джерела агадують від 16 (909-910. pp.), 200 (907. p.), до 500 (913. p.), а то й подають пеймонічне число 10,000 кораблів (941. p.). Кораблі на Каспій ішли або Волгою з її верхів'я, або від Озівського моря Доном, а від Дону перетягали їх сушею „волоком“ до дол. Волги. Були ще походи морем до Дунаю (Святослав, 968) на човнах на волзьких болгар (Володимир В., 985) та на мазовшан, мабуть, р. Прип'яттю (за Ярослава Мудрого); останній похід — із 1043 (Володимир Ярославич на Візантію).

Українське військо XI-XIV вв. складалося з двох формацій: дружини, утвореної на аразок варягів, і давніх слов. воїв. Дружину, що поділялася на старшу та молодшу, творили бояри, княся вел. земельних власників. Старші, луччі або великі бояри, творили раду князя, діставали вищі уряди тисяцьких, воєвод і ін., не тільки самі ходили на війну, але мусіли приводити з собою якесь число воєнів. Молодші, отроки або дітські, це була молодь із боярських родів та менше заможні бояри й княжі слуги. Воєми називали заг. ополчення, куди належала міська людність та селяни-хлібороби. Спершу укр. військо було головно піше; кіннота почала творитися, зустрінувшись зі степовими ордами за Володимира Вел. й Ярослава Мудрого. Ізді являлися конники або снузаники. Кіннота була тяжко збройна й легка. До тяжкої належала дружина; її озброєння складалося з шолому, броні (панциря) щиту, копії й меча, тобто повного „оружжя“; звідси й назва оружиники. В легкій кінноті були спершу степовики на княжій службі (печеніги, торки, половці різних племен, як беренді, чорні клобуки і ін.), північ військо кінне, утворене на їх аразок із укр. населення; їх зброя — криві шаблі та луки, відсілі і їх назва стрільці. Згодом кіннота поширилася, так що військо, здебільша, було кінне, при піхоті залишалися тільки люди незможні, міщани або селяни. Краще організована піхота була в гал. державі за Данила.

Найвищу владу над військом мав князь; за князя проводили військом старші бояри, або княжі урядовці, яких тоді звали воєводами. В часі миру над більшими округами, тав. тисячами, військо, функції мали тисяцькі, у городях посадики, їх помічники були городники; княжі старшини були — сотські, десятьські та сільські старости.

Військо в поході ділилося на полки й заступи, кожний мав свій стяг (прапор). Попереду йшла сторожа; проводники в незаній околиці являлися в ожі. Перед боєм військо уставляли на три частини: чоло та два крила; на чолі ставили знач. сильніше військо, тяжко озброєне, на крилах легкі частини. Гасло до бою давали труби, часом бубни; рівночасно підіймали игору

ствя. Бій починала легка кіннота, що вибігала в переділлі і старалася рушити ворога на себе. Вирішне значіння в бою мали тяжка збройна частина. На відкритому полі війська боролися часом звоза табору, сформованого з возів. Переможець на знак перемоги якийсь час залишався на полі бою (побєзвнці). Восні бранці звалися колодники, воєнна здобич — полон. — Городи ставили на недоступних горбах або серед багнів. Гóрод складався із внутр. частини (високий гóрод або дітинець) і зовн. частини (окольний гóрод). Плян кнжого гóроду був звич. неправильний, укріплення йшло відомібно до терену, а з легше доступного боку сипали вали, у 2-3 і більше рядх. Стїни гóроду складалися з дерев'яних гóроденъ (арубів) наповнених землею; в кількох місцях були дерев'яні вежі. Більші городи (пр. Київ) були муровані. До гóроду вели оборонні ворота, часом зі зводним мостом; в околиці гóроду були другорядні укріплення, муровані вежі й ін. Зброя авалася заг. оружжя. Зачїна зброя була: ріпні списи, як копїє, суцїня, рогатїця, рогатїна; меч і шабля; топїр, топїрець, сокира, нїж; лук і стрїляни, якї переховували в тулі; рожанець (рїд лука); праща. Охоронна зброя: броня, шолом, прилбїця, щит. До облого викивали „сосуди ратї“ (воєнні машини): таран, порок, праща, лук самострїльний. — Звич. одяг тяжкозбройного воїна XI-XII в. був короткий каптан, що сягав нїще колїн, на ньому, на грудях і раменах панцир, передосаний полсом; на головї — гóстро закінчений шолом із заслоною на шїю; на лївій руці щит, угорї шаршїй, удолїни вужчїй, вигнутїй, сягав від шїї по колїна; у правїй руці — довге копїє. Старшина (кнзь) мав теж каптан і панцир, але на раменах мав плащ без рукавї, вїпнїтий на правому плечї, а на головї шапку, обшїту кожушкою. Прапорець кїнноти мав полотно в формї довгого вузького трикутника, осаджене на довгому дрючку; на кїнці дрючка був жмут кївського волосїни й пїмїсець або вїстрия списа. Гал.-волинський воїк XIV в. мав шолом гóстро закінчений, але нїжчїй; щит меншїй, трикутїй; полотно прапора чотїрокутїє, подїлене на три частїни.

Часи під Литвою й Польщею. У Вел. Лит. князївствї військ. служба була сподучена з земельною власнїстю; хто не повнї служби, тратив землю. Магнати або хоругвовї пани висїдали свої віддїли під хоругвою свого роду, боїри й нїжчі роди служили в повїтових хоругвах. Військо лит. вел. князївства розвивалося то під впливом нїм. ордену (тут вагу мала кїннота, тяжка та легка), то пїзнїш під поль. впливом. У Польцї гол. значїння мали лицарська кїннота; важка або копїйника, що мали повну зброю й важкі копїї — атакою розтрощувала ворога; легка

або стрїльчї, в легких панцирях і з кушами (уліпшенї луки) — розпочинала бїї і пересїдувала ворога в утечі. Коло 1500, р. повстала гусарїя, кїннота в легких панцирях, але з копїями; пїзнїше гусари носили крила на раменах. У пол. XVI в. легка кїннота дїстала назву козаків або панцирних — у панцирях, із луками, рушницями та шаблями. З кїн. XVI в. появились в Польцї нїм. райтари — в панцирях, із 3 рушницями й шаблею. В пол. XVII в. прийнялася кїннота волоська, легко озброєна — з луками, пістолетами й шаблями, та татарська — з луками.

Пїхота в Польцї мала спершу другорядне значїння, до неї йшла бїднїша шляхта й найманї воїки; головни її зброя були спершу кушї й мечї, пїзнїше рушницї й шаблї. 1578 повстала селїнська пїхота, тав. вибранцї (також липова пїхота); королївські села з 20 ланів давали по пїхотинцевї з рушницею й шаблею. 1580 утворено угор. пїхоту з рушницями та списами, та нїмецьку або чужоземну пїхоту, озброєну в мушкетї й піки. 1627 завезено на швед. зразок драгонїю з мушкетами й піками, на конях для переїзду. У всїх цих формацїях служило також укр. населення.

Стрїльний порох увїшов у вжиток на Україні в кїнцї XIV в.: 1394 привезено до Львова першї пушки, 1468 заснували тут першу лїдвїсарню (вїдлївню пушок). Назви пушок із XV в.: тарасїниця, фоглер, гуфїниця, бомбарда, шрубїниця, харчївїниця; з XVI в.: дїло, серпентїна, соклї, фальконет; з XVII в.: колобрана, петрїєра, картавна, октава, реїментова або полкова пушка. Назви рушниць: у XVI в. — пїцаль, ручниця або рушниця, гакївїниця; в XVII в. — самопал, мушкет, у XVIII в. — флїта.

Замки до XV в. були переважно дерев'яні; пїзнїш, під впливом Заходу, почали ставити й мурованї. Замковї укрїплення мали найчастїше план чотїрокутїника, складалися з мурів і веж або башт, спершу круглих (Львів, Кам'янець), пїзнїше пїтїкутїих або шестїкутїих; у XVII в. деякі замки укрїплено бастїонами й ін. засобами тодїшнього фортификацїйного мїстецтва.

Козаччина до 1648. Осередком коз. війська була Сїч; укрїплена валами й частоколом, із майданом посередїні для нарад, із курєнми довкола, де жили козакї. В Сїчї (або на кошї) перебувала частина війська під кошовим отаманом; решта — на засїдах проти татар, у лимовиках і на волостї, тобто в густїше заселенїї смудї. Лит. й пїзнїше поль. влада старалася прїтягнути козаків до держ. служби, але першї спроби (1524, 1533, 1541) були безуспїшї; щойно 1568 затїгнуено 300 козаків; 1578 а дорученнї Стефана Баторїя утворено полк із 500 людей, що дїстали „вольностями“: власний суд, звїльнення від

податків, право на спадщину, військ. шпиталь у Терехтемирові, плату чвертьрічно й сувю на одиг; їх списано в реєстер; це був початок коз. реєстрового війська, що мало від 3000 до 60 000 людей. Реєстрові (інша назва — городові) козаки мали однаковий одиг і зброю та відбували виправи, були аракком для інших коз. частин; та більшість козаків була поза реєстром.

Коз. військо ділилося на полки, сотні і десятки. Полки мали осідок по містах: Біла Церква, Канів, Корсунь, Миргород, Переяслав, Черкаси, Чигирин; полк мав спершу 500 людей, пізніше 1000, в нерестровім 2-3000. Гол. зброя козаків були рушниця або мушкет і шаблі; козаки в походах мали коні, але до бою „спішувалися“, копали окопи і зпоза них острілювали ворога; тимто до повного озброєння належала ще лопата, сокира, коса і шурпи; гірше озброєні мали луки та списи. Кінні коз. частини в бою були слабші. Підчас нападу ворога, деколи в поході коз. військо замикалося з чотирьох боків табором, що складався з обозних возів, і зпоза них острілювало ворога.

Старшина козацька в ці часи: гетьман, або старший, осавули (з заданням поручників і адютантів), писар (він письма й рухонки війська), обозний, судді, полковники, сотники й отамани (десятники). Козацьк. гармату (артилерію) рахували на 30 польових пушок, які походили зі здобичі на турках, поляках і ін., або з дарунків, пр. царя. При війську була музика, а саме добуші, трубачі та сурмачі.

Від пол. XVI в. витворилася коз. флот. Коз. човни (чайки) були на 20 м. завдовжки, 3-4 м. завширшки, 2½ м. заввишки; основа — з липового або вербового пня, на яку набивали дошки; на човнах — щогли з вітрилами та дві керми, число гребців 20-30, залоги 50-70 людей, легких пушок 4-6; швидкість доходила до 15 км. на год. Перша звістка про коз. човни з 1492 р. (напад на тат. корабель під Тигинею); з поч. XVI в. починаються коз. походи на Чорне море, і вже 1510 р. кримський хан наказав перетягнути через Дніпро ланцюг, щоб не прускати коз. човнів униз; козаки нападають тур. бережні міста: Очаків (1545), Козлів (1587), Кілія (1602, 1603), Царгород (1615), Варна (1600), Білгород (1606), Кафа (1614), навіть малоза. Сивос та Трапезунт (1615) — або гирло Дунаю (1600, 1613). Човнів було від 16 (1609), 32 (1545), 50 (1548) до 80 (1615). Наслідком поль.-тур. умови 1619 р. половину човнів спалено. Розквіт укр. морських походів привадає на рр. після 1620: Варна (1620), Царгород (1620 і тричі 1624), малоза. бережжя 1625; число чайок доходять від 140 (1627), 150 (1620, 1624), до 300-400 (1625), але ж 1625 поль. уряд, боячися війни з Туреччиною, велів спалити частину човнів та, щоб не допускати козаків на Чорне

море, вибудував Кодак (1635), перевів кільк. сот козаків на Балтійське море на боротьбу зі шведами на човнах. Після 1638 самостійні укр. походи на Чорне море припиняються, укр. козаки беруть тільки ще участь у походах дошля.

Військ. клейнодами звали гетьманську булаву, бунчук, труби, бубни, печаті і також артилерію; клейноди переховували в Терехтемирові або на Січі; на коз. печаті був зображений козак із шаблею й рушницею; прапори були різних кольорів, із різними знаками, часто поль., австр. і ін.

Гетьманщина й Запорозжя 1648-1782. За Хмельниччини коз. військо збільшилося до 300 000 людей, більшість їх були слабо озброєні народні сили, характер регулярного війська мали тільки реєстрові козаки, яких було 12 000-60 000, мали вони тоді теж свої „вольності“: право до землі й урядів, зменшені податки, плата; зате мали обов'язок ходити в воєнні походи кінно з власною повною зброєю. Пізніше реєстрових козаків звали в іборніми, а тих, що причислялися до їх вряду — підпомічникими. За Б. Хмельницького було 34 городових полків, у 2. пол. XVIII в. було їх тільки 10 (у Гетьманщині). — Згодом осілі реєстрові козаки стали важчі до війни, та з політ. і партійних причин не все можна було покласти на всі полки; тимто деякі гетьмани почали були творити наймане військо, залежне від них самих. У Б. Хмельницького служили татари, як легка кіннота й гетьманська сторожа; Хмельницький пробував наймати й німецькі компанії. Виговський задумував у Гадяцькій умові утворити 10 000 датського війська; в нього служили серби, волохи, поляки, німецькі райтари; в переговорах зі шведами він домагався інструкторів і інженерів. Дорошенко організував на тур. лад піхоту — серденята; Многогрішний 1698 утворив окремий реєстровий полк із 1000 людей для публичної безпеки — компанійців. У ковогінському договорі 1672 скасовано відділи серденят і компанійців, але 1687 знову рішено організувати охотницькі кінні й піхотні полки. За Маазен було 5 полків піших сердюків і 5 полків кінних компанійців, по 600-1000 людей. 1728 число компанійців обмежено до 3 полків по 500 людей. За Самойловича повстала організація бунчужових товаришів із списів старшина, рід почесної гвардії при гетьмані; під кінець Гетьманщини особу гетьмана охороняла тат. команда з надвірної корогви. При ген. канцелярії й ін. установах сторожу мала піхотна жолдатецька рота.

Тодішня козацька зброя була така сама, як давніше: мушкет і шаблі; кіннота використовувала списів і вистоль; додатковою зброєю були — келени, кивдакали, луки й ін. Вигляд зброї в різних часах змінявся. —

Одноплічний коз. одяг прийнявся вперше, мабуть, у реєстровому війську, що діяло на нього суцільно; переєстрові козаки носили одяг різного вигляду й форми. В 1640 рр. козак мав довший каптан ніжче колів, білі шні викросній, застібнутий густо гудиками в грудях, піддерезаний м'яким поєсом, до якого була причеплена з лівого боку шабля; шапка була з високим прохлом дном, обшита кожухом. Рушницю носили спершу на лівій долоні і плечі. У XVIII в. козаки носили жулани з поєсами, на них кунтуші (гл. таблиця: Укр. убрания). 1763 Розумовської установи для виборних козаків такий одяг: темносиній сукопний жулан із червоними вилогами, піддерезаний червоним поєсом, під ним білий піскуванок і білі штани; шапка з чорною смужевою околицею й низьким дном, у кожному полку ін. кольору, плац сніай.

Коз. військо славилось головню як піхота; кіннота витворилася пізніше, але мала значіння другорядне. У XVIII в. пробували завести в військо правильну муштру. Польова артилерія за Хмельницького доходила до 100 пушок, пізніше була менша. Місцем її поствою спершу був Переяслав, ошеди Лохизи, Ромен, Батурин.

Флот а за Хмельниччини, через союз із Кримом, спинилася в розвитку, а то й підупала. З відною боротьби з татарами й турками почалася її віднова за Брюховецького та Самойловича. Мазепа допоміг 1696-97 запорожцям збудувати 70 морських човнів, що з ними козаки ходили на побережжя Криму.

Уряди в коз. війську були такі: гетьман, генеральна старшина (ген. обозний, 2 судді, писар, 2 осавули, підскарбій від 1729, хоружий, бунчуковий), полкова старшина (полковник, обозний, суддя, писар, осавул, хоружий), сотенна старшина (сотник, писар, осавул, хоружий, отамани); у компанійських полках сотник знався теж ротмістром, у жолдатеській роті капітаном. При ген. артилерії були: осавул, хоружий, писар і отаман; ті самі уряди при полк. артилерії. У ген. суді писар, у ген. військової канцелярії старший канцелярист або регент і канцеляристи.

Окрему військо. організацію мало Запорожжя. Його територія або „вольности Запорозького війська“ в 2. пол. XVIII в. поділялася на 8 паланок (гл. мапа „Запорозькі вольности“, том II, стор. 30). Число війська на Січі в XVIII в. рахували на 10-15.000. Запорожці дивилися на 38 куренів. Січова старшина була: коштовий отаман, військо суддя, осавул, писар, курінні отамани; в паланках старшина: полковник, осавул, писар, підосавулай і підскарбій.

Вже в 1. пол. XVIII в. запорожці свої флоті не мали. Коз. військо не Гетьманщині счасовано 1784.

Галицькі військо. організації 1848-49. Р. 1848 підчас тав. весни народів по-

стали в Галичині три укр. військо. формации: 1) „Народня гвардія“ — дозволена в цілій Австрії для оборони конституційного ладу; в Галичині захопили були цю організацію у свої руки полки, тільки в деяких містах (Яворів, Бережани) були укр. нар. гвардії; 2) „Народні самооборона“ — зорганізована австр. урядом проти над. повстання; обіймала гірські округи: Сніж, Самбір, Стрий, Станіславів, Коломия; до війська належали всі чоловіки в віці 20-50 рр., кожне село мало команданта, над округою старшували надкоманданти; нижча старшина була: сотники, п'ятдесятники, десятники; в станиславівській округі в „Нар. обороні“ було зорганізованих понад 17.000 людей; 3) „Баталіон руських гірських стрільців“ мав таку саму мету, як „Нар. самооборона“, але був зорганізований по-військовому; мундуром полку був червоний кабат із примі комформ і синіми „рогальцями“ на римах та золотими гудиками; штани сині з золотими смужками, пояс ремінний; замість плаща — сідрак, на голові гудульська крисаня з перами; баталіон числив 1410 чоловік.

Література: Грушевський М., Южнорусск. господарскі замки, Київ, 1890; Яворницький Д., Історія запорожських козаковъ, I-III. Сиб., 1892, 1895, 1896; Грушевський М., Історія України-Руси, I-VIII. Львів-Київ, 1898-1931; Кривецький Ів., Оборонна організація руських селів 1848-49, Львів, 1905; — До історії організування нар. гвардії 1848. р., Львів, 1906; — Руська самооборона 1848-49, Львів, 1912; Історія руської армії и флоту, Москва, 1912; Крижанкевич Ів., Сербі в укр. війську [Записки НТШ, 129], Львів, 1920; Сідинський Ю., Оборонні замки ах. Поділля, Київ, 1928; Крижанкевич Ів., Студії над державою Б. Хмельницького [Записки НТШ, 151], Львів, 1931; — З історії укр. флоту (Літопис Червоної Калми, XII), Львів, 1931; — Укр. військо у кн. часі [там-таки IX-XII], Львів, 1932.

Ів. Крижанкевич.

Флот а новітньої доби. Після зруйнування Січі запорожці востно-морського ремесла не покидають, але ж походи їх уже відбуваються тільки з наказу рос. уряду, який уживався запорожців при творенні своєї флоті (1787, 1796). Відомі походи Антона Головатого на турків (Адждак і Яселіні 1787, Бендери 1788, Киля 1790) та на Персію (1796), коли йому підлягли ціла каспійська флотилия. 1828. р. 2-ий дунайський запорожський полк робить боєву службу на кораблях дунайської флотилиї. За царської Росії згадки про колишню укр. самостійну флоту маємо в назвах деяких кораблів царської флоті („Гайдамака“, „Запорожець“, „Кубанець“, „Україна“). З урядком царської Росії в рос. чорноморській флоті аразу ожили укр. традиції. III, 1917.

р. повстала „Чорноморська Ген. Рада“, й під її впливом частина кораблів чорноморської фльоти піднесла укр. прапор і до XI. 1917 цей прапор мав майже на половині згаданої фльоти. 23. XII. 1917 утворено при Центр. Раді укр. ген. морський секретаріат (пізніше міністерство). Наказом морського міністерства з 13. III. 1918 оголошено закон про українську державну фльоту і про перебрання укр. державою всієї чорноморської воєної й торг. фльоти (закон затверджено й оголошено 25. I. 1919), а нака-

зо. IV. 1918 німці обсадили частину укр. держ. фльоти; 18. VI. 1918 більшовики захопили і лінійний корабель „Імператриця Катерина Велика“ і 10 ескадрених міноносців під Новоросійськом; у X. 1918 німці остаточно повернули укр. держ. фльоту України, після чого знищили її антанта, що частину її поцувала вибухами в машиних, частину захопила, частину її винів ген. Врангель до Бізерти (півн. Африка), а частина належить тепер до больш. чорноморської червоної фльоти.

	УНР	Англія	Німеччина	Польща	Армія УНР
Молодша старшина	корабельний гардемарин	sublieutenant	Leutnant zur See	podporucznik marynarki	хоружий
	мічман	lieutenant	Oberleutnant zur See	porucznik marynarki	поручник
	лейтенант	lieutenant commander	Kapitän-Leutnant	kapitan marynarki	сотник
Бувальна старшина	старший лейтенант	commander	Korveten-Kapitän	komandor podporucznik	—
	капітан II. рангі	captain (менше 3р. служби)	Fregaten-Kapitän	komandor porucznik	підполковник
	капітан I. рангі	captain (більш 3. р. служби)	Kapitän zur See	komandor	полковник
адміраліція	контр-адмірал	rear-admiral	Kontr-Admiral	kontr-admiral	генерал-хоружий
	віце-адмірал	vice-admiral	Vice-Admiral	vice-admiral	генерал-поручник
	адмірал	admiral	Admiral	admiral	генерал-полковник

Порівняння старшинських ступнів укр., англ., нім. і поль. фльоти й армії УНР.

зом усієї фльоти піднесла укр. прапор, що ціла чорноморська фльота й виконала 29. IV. 1918 в 16 год.

Склад укр. держ. дісної фльоти тоді був такий: 8 лінійних кораблів, із них 2 велетні-дреднанти по 23.400 т. кожний, 4 кружляки, 6 аніоматок (гідрокрейсерів), 27 ескадрених міноносців, із них 13 великих по 1100-1300 т., 17 підводних човнів, 5 канонірських човнів на чолі з канонірським човном „Запорожець“, 6 мінових загородників, кілька дивізій сторожених катерів, тральерів, ціла транспортна фльота й кораблі окремого призначення з лінійним кораблем „Св. Юрій Побідоносець“ (11.000 т.) на чолі. В будові в Миколаєві були: лінійний корабель велетень-дреднант „Соборна Україна“ 27.900 т., 4 кружляки на чолі з крейсером „Гетьман Богдан Хмельницький“ (тепер „Червона Україна“), 12 вел. ескадрених міноносців, 8 підводних човнів, 1 матка для підводних човнів „Дніпро“, 13 канонірських човнів і величезний плавкий док на 30.000 т.

Література: Шрамченко С., статті з історії укр. фльоти: „Табір“, 11-22, Варшава, 1929-34; За Державність, 2, Київ, 1930; „Літопис Червоної Калини“, 5 і 9, Львів, 1932, ч. 6, 1933.

С. Шрамченко.

Армія УНР 1917-21. Організація. У формуванні укр. збройних сил на Наддніпрянщині 1917-20 рр. треба відмітити 4 доби: 1) Центр. Ради, 2) Гетьманщини, 3) Директорії, 4) спілки з Польщею. — при чому в кожній добі є 3 типи формувань: а) самочинні, з почину окремих осіб, чи гуртків, б) революційні, утворювані владою для деяких завдань, в) плинні, з наказу влади.

В 1. добі було найбільш самочинних типів формувань; сюди належать: 1) всі ті частини, що повстали на фронтах не за планом тав. українізації, а через відокремлюваність: 3 полки ім. Шевченка в Москві (з частин моск. залозі), в Петербурзі (з запасних частин гвардії), в Сивинці (на зах. фронті), полк ім. гетьм. Подуботка в

Києві, курінь ім. Називайка у Ст. Стівці (з ініціативи укр. ради зах. рос. фронту), курінь „смертників“ (рум. фронту), Чорноморські гайдамаки в Одесі (з ініціативи др. Луценка), Гайдамацький полк ім. Гордішка коло м. Миру на зах. рос. фронті, — з них удержався до кінця вивольних змагань тільки Гордішківський полк, інші порозкладалися: 2) революційні: Богданівці, складені з наказу Центр. Ради Січові Стрільці (СС), Гайдамацький кіш Слобідської України, Студентський Курінь, Кіровоказачий полк Вільної України, Республіканці й Дорошенівці та курінь середньошкільників, — із них загинули лише Кіровоказач. полк вільної України й організації учнів; СС утворили полк, а потім корпус СС; інші полки — Богданівський, Республіканський, Дорошенівський, Слобідський гайдамацький та кінний Гордішківський створили загін, потім дивізію, потім групу й корпус Запорозький; 3) планові були: а) українізовані та б) новоутворені українські; перших було чимало, за згодою чи без згоди командування рос. армії, — яких 4 корпуси, себто 12 дивізій або 48 полків, із належною артилерією і т. д.; всі воєнні школи на території Наддніпрянщини та декілька кінних полків. Всі ці частини підлягли розкладові, що вичив рос. фронту, та загинули.

Нові частини творилися на Наддніпрянщині та в тиборах полонених у Німеччині й Австрії. Перші формувалися в Києві: сердюцька дивізія з новобранців на заклик Центр. Ради у складі 4 піших та 1 кінного полку з належною артилерією та техн. військами. Крім цього, на території Наддніпрянщини мало повстати „Вільне Козацтво“, спосередна міліційна армія. За прохатом військ. секретаріату, кожен повіт мав утримувати курінь пішої та сотню кінної міліції, скріплені міліційними відділами; кожне село діставало контингент „ресстер“, озброєних, який воно мало мати завжди в рахунку й поготівлі. Належну зброю та мушкету село діставало, тільки одні мушкету шити саме. Вільне козацтво мало підлягати військ. секретаріату у справах вишколу й організації, місцевим самоврядуванням — у справах госп. адмін.

Всі ці проєктовані збройні частини не утрималися: сердюків роззброїли рос. більшовики, а „Вільне Козацтво“, не встигнувши сформуватися, то зникло в часі збройної боротьби на Україні, то його роззброїли нім. війська й „жарні відділи“ гетьм. влади, то перетворилося в повстанчі відділи.

У Німеччині сформував „Союз вивольнени України“ тин. 1. коз. дивізію „сіньюжупанників“, в Австрії 2 коз. дивізію „сірожупанників“, кожну у складі 4 піших полків із дивізіоном артилерії. Таким робом Центр. Рада перед розгоном 29. IV. 1918. р. мала такі військ. сили: а) Запорозька дивізія (революційна), а саме полки: 1. Бог-

данівський, 2. Республіканський, 3. Слобідський гайдамацький, 4. Дорошенівський; два дивізіони легкої гармати, один важкий (недоформований) полк інженерний із півцнним дивізіоном та бронепотягами; кіннота дивізій складалася з кінних сотень при кожному пішому полку та окремого Гордішківського полку кінних гайдамаків, що мав 4 кінні, 2 скорострільні сотні, 1 сотню кінно-гірської батареї, мотоцикльній відділ та авіакові чети: телефонку, телеграфну та радіову (самочинне формування); ця дивізія дістала тоді наказ розгорнутися в корпус: б) полк СС у Києві мав наказ розгорнутися у бригаду (рев. формація); в) дивізія „сіньюжупанників“ на марші між Барановичами та Києвом, перші два полки в Києві; г) дивізія „сірожупанників“ на марші між Волочеськом та Колятином; г) курінь середньо-та високошкільників у Києві, що мав перетворитися в першу нормальну військ. школу (рев. формація); д) неозначене число вільно-коз. відділів, комендантських сотень, охоронних сотень і т. д.; е) інструкторська школа старшин, що утворювалася у Києві.

За Гетьманату всі самочинні збройні частини, що створилися тоді, були проти гетьманської влади, — з них Тиращанську повстанську дивізію та Богунівський повстанський полк, що витиснені німцями, перейшли укр.-моск. кордон, використали моск. більшовики проти України, а потім розформували; зате чернігівські повстанські відділи склали частину самочинних військ Директорії, а опущені повстанці стали завязком Дніпровської дивізії Директорії. За гетьманату творилися різні перехідні формування рев. типу, здебільша, з „загонів“, які повставали в різних місцях Наддніпрянщини з ініціативи то гетьм., то нім.-австр. влади, то хліборобської партії, з різноманітним складом та під різними назвами (часто називалися вони „гайдамаками“) — всі вони позникали з упадком Гетьманату. З попередніх рев. формацій гетьм. влада роззброїла середньо-й високий курінь та СС, із нормальних — „сіньюжупанників“, запорожців та „сірожупанників“ зведено до стану невел. кадрів, звільнивши з їх складу рев. елементи. З кінцем влади гетьмана відновлено СС у формі куреня та дано дозвіл на нові формування: чорноморського куреня та 4 полків зал. охорони, а передтим утворено сердюцьку дивізію з 4 піших і 1 кінного полку, з належною артилерією й технічними частинами та інструкторську школу старшин у складі 4 старшинських сотень. Крім того, був проєкт утворити кадри 16 піших 4-полкових дивізій, із належною гарматою, зведених у 8 корпусів, кадри 2 кінних дивізій, 4 спільних юнацьких шкіл нового типу для всіх родів зброї в одній школі, й вищі школи: воєнну політехніку та воєнну академію, окремі інженерні частини в додатку до корпусів та окремі

важкі гарматні й панцерні дивізіони. Але ж насправді сформовано лише малі кадри, переважно старшинські та підстаршинські, а цих проєктованих частин, і зведено їх до 3-польових дивізій, що не мали ще ані достатньої гармати, ані скорострільів. До цих кадрів використано кадри рос. частин.

Револуційна доба Директорії — заповнена боротьбою за впорядкування нової рев. армії. З поч. повстання проти Скоропадського повстало багато самочинних частин повстанського типу, й деякі з них прийняли організаційні воєнні форми, пр. 1) Дніпровська дивізія (з повстанців оверуцьких та трипільських) мала 4 піші полки, з гарматою, кіннотою та техн. військами, але ж після зайняття Києва (14. XII. 1918) розклалися, й її рештки склали кадри для повстанців Зеленого в Трипільлі та Соколовського на Радомишчі; 2) Чорноморська дивізія (з дозволеного гетьманом чорноморського куреня) — розклалися в боях із більшовіками, коли її вислали на Лівобережжя, її недобитки склали кадри повстанців Ангела на Чернігівщині; 3) полк Івана Франка, між Олевськом та Коростеєм, розклався у групі Оскілка, але дав кадри повстанцям Білгий-Сірка на Волині; 4) курінь 14. XII., що створився з тих повстанців у Києві, яких арештувала була гетьманська влада, був під проводом Ю. Тютюнника, офісця Палієнка, курінь розформувала Директорія; 5) Селиська або Київська дивізія склалися над дол. Дніпром проти інтервенційних військ антанті, раніше під орудою Григорівна; у В. 1919 перейшла до військ Директорії, у складі 4 піших та 1 кінного полку та двох батерій, під орудою Ю. Тютюнника; над Богом склалися „Запорозька Січ“, романтично-нап. організація з декількох „котів“.

Рев. частини того часу становили гол. основу збройних сил; із частин, що постали за Гетьманату, перейшли до Директорії: Запорожці, сірожупанники, СС, що розгорнулися у дивізійний корпус, втигнувши в себе згодом сердюків, залізничників; усі ці частини з гарматою й 1 кінним полком кожна, СС перед виходом армії в зимовий похід були розлучені в Любарі з наказу своєї команди.

На Волині для боротьби за Волинь та проти поль. армії утворилися з розпорядку Директорії такі частини: полк Ниливайка (з кадрів гетьм. військ), 1. Гал. полк (із кол. полонених), чес.-укр. полк (б. Дубна) та курені Зягельський і Лободи. Всі ці частини влилися в Волинську дивізію та разом із сірожупанниками створили 2. сіроволинську дивізію-групу.

На Поділлі створилися піші полки: Кармелюківці і Залізняка та кінні полки Черношляхників, Богунців та Гонта, що творили Подільську дивізію; туди ще ввійшли: Залізний курінь Сівка, Гуцульський курінь, недобитки Чорноморців, курінь воєнно-

полонених із острова Азінаро.

Крім того, Директорія сформувала 4 юнацькі школи та воєну політехніку, та з них устигла розвинутися лише житомирська юнацька школа під орудою полк. В. Петрова, звідси в 1919 р. в Кам'янці вийшли перші укр. старшини (переназвана на „кам'янецьку“ виділа ще два випуски старшин). Політехніка теж почала працювати 1919 р. в Кам'янці, але її знищено при спробі прорватися через „Пашківську республіку“; решта шкіл не встигла розвинутися. Загинула при спробі евакуації з Києва й інструкторська школа старшин, яку алишила була Директорія, вийшовши до Києва. Були ще спроби почати формувати запасові бригади та полки (6 піших бригад по 2 полки й 3 кінні полки, запасовий інженерний та гарматний полк), але вдалося сформувати лише 1. бригаду (Кам'янець-Проєкурів) та 1. кінний полк, що підчас Любарської катастрофи розклалися. Таксамо розклалися й кадри кордонної охорони, які пробувано створити.

У зимовому поході збройні сили склалися: з Запорозької дивізії, Волинської — сірої, Селянської — київської, Залізної — де були різні частини, між ними й житомирська юнацька школа й залізничники, та з Окремої кінної дивізії. Тоді з полонених і інтернованих у Польщі склалися 6. дивізія, що первісно звалася 2. дивізія. Крім того на под. відтинку поль. армії формували ген. Удовиченко відділи, які злилися з Залізною дивізією. На поч. походу укр. військ складалося з дивізій: 1. Запорозької, 2. Волинської — сірої, 3. Залізної, 4. Селянської — київської, 5. Херсонської, офісця Скорострільної, створеної з випадкового збору різних відомів частин та 6. дивізії, названої на пам'ятку розформованих СС — Січовою; кожна дивізія мала 4 піші та 1 кінний полк із різною артилерією; крім того, Окрема кінна дивізія з 5 полків та кінногарматного гірського дивізіону й кадри житомирської — кам'янецької юнацької школи.

За короткий час співпраці з Польщею укр. влада змагала створити нормальні хочби доповнення для тих 6 дивізій, які за революції створилися, почато творити 6 запасових бригад 6-тикурінного складу з двома кінними сотнями й запасовими батеріями кожна, крім того повстала думка про потребу сформувати інженерний запасовий полк із панцирними сотнями та тільки через брак засобів та помічч від союзної поль. влади, гол. зброєю, якої вже на Україні не було, — це формування обмежалося лише до сформування кадрів, з яких найкращіші були кадри 6. запасової дивізії.

Таким чином, збройні сили за революції та в часі існування укр. державності були все у стані формування, на основі різних метод. За ввесь час боротьби незруйнованими пройшла ціла низка формацій: Запо-

рожді у складі 4 піших полків та 1 кінного, що в найважливі часи мали організацію армійського корпусу з 8 пішними та 1 кінним полком, „сірожупаники“ в такому самому складі, Гордієнківські кінні гайдамаки, що були не ввесь час у складі Запорозької й розгорнулися у бригаду, житомирська юнацька школа, інструкторська школа старшин. Велика участь у боротьбі припадає СС, що в найкращі часи розгорнулися були в корпусі, Селинській дивізії, що, самостійно створившись, збереглися до кінця державності України, та Залізній дивізії, що, перебравши у свій склад ааліанчиків, теж утрималися до кінця. З цих частин лише „сірожупаники“ та житомирську школу можна вважати за сформовані нормально, решта ж — це революційні самостійні формації.

У часах найвищого розвитку укр. збройні сили, незважаючи на надто несприятливі умови, налічували до трьох активних дводивізійних корпусів, або власне 6 окремих дивізій, не враховуючи сюди окремих формацій, що попри них творилися. Максимальні кадрові формації не були кадри для 48 піших та 8 кінних полків (а відповідно гарматою. Коли б були необхідні засоби, укр. збройних сил могло б бути досить для боротьби за укр. державність.

Література: Как урич А., Бело-польская война, Петроград, 1923; — Как воевала революция, Москва, 1925; Антонов-Овсеенко В., Записки о гражданской войне, Москва, 1930; далі йдуть: тогочасна укр. і рос. преса [м. ін. суто військові], як „Армія в Флот Свободной России“; журнали: „Літопис Червоної Каїнина“, „Табір“, „За Державність“. Крім цього, збірники документів 1918-20, рр., що зберігаються в „Укр. Іст. Кабінеті“ при міністерстві закорд. справ ЧСР.

Вс. Петріс.

Провід армії. Організований в VI. 1917. р. з наказу Центр. Ради Військ. Ген. Секретаріат перебрав на себе керування всіма нац. озброєними силами автономної України (на чолі С. Петлюра). Після проголошення Укр. Республіки 20. XI. 1917 поставало військ. міністерство (міністер С. Петлюра, начальник ген. штабу от. Греків); — але організація цих установ набрала постійного характеру аж після проголошення незалежності України 22. I. 1918. С. Петлюра став на чолі збройних сил УНР, а військ. міністром якийсь час був М. Порц, потім до проголошення гетьманату — Жуківський. Військ. міністрові підлягали безпосередньо при кін. 1917. р.: 1) два фронти, які залишилися після розкладу рос. армії: півд.-зах. і рум.; 2) дві військ. округи: київська й одеська.

Після держ. перевороту 29. IV. 1918. р. і проголошення Гетьманату сформовано нове військ. міністерство з тимчасовим

міністром ген. Лігнауом на чолі, пізніше із міністром ген. Роговою. З утворенням Директорії УНР 15. II. 1918 в Білій Церкві сформовано нац. військ. міністерство, що підлягало безпосередньо С. Петлюрі. Провід Армії УНР обрав С. Петлюра з титулом гол. отамана, а військ. міністром був ген. Греків. Петлюрі безпосередньо підлягав і ген. Оседький із титулом наказного отамана, що керував операціями армії й переорганізував ген. штаб після здобуття Києва. Пізніше посаду військ. міністра перебрав ген. В. Петрів, останнім військ. міністром був ген. В. Сальський, що задержав цей титул і після інтерв'ювання армії УНР в Польщі.

Ген. штаб сформовано в III. 1918. р. з полк. Сливинським на чолі. Він розподілявся на дві секції: першого генерал-квартирмейстера (ген. Дроздовський), що керував оперативною діяльністю армії, і другого генерал-квартирмейстера (полк. Какурін), що перебрав був на себе організаційну справу. Гол. підвідділами ген. штабу були: оперативний відділ (полк. Мишковський), розвідковий (підполк. Колосовський) і відділ закорд. зв'язку (ген. Березовський). За час діяльності в Києві ген. штаб видав декілька воєнно-наук. праць і всі гол. „Військ. статуті“; після залишення Києва він грав незначну роль, бо ціла оперативна діяльність відійшла до штабу дієвої армії та штабів військ. частин.

Після переходу УГА за Збруч, 11. VIII. 1919. для керування об'єднаним військом утворено так. штаб гол. отамана з ген. Юнаковим на чолі; генерал-квартирмейстром був ген. Курманович, начальником оперативного відділу підполк. Долеський, начальником розвідкового відділу підполк. Гришів.

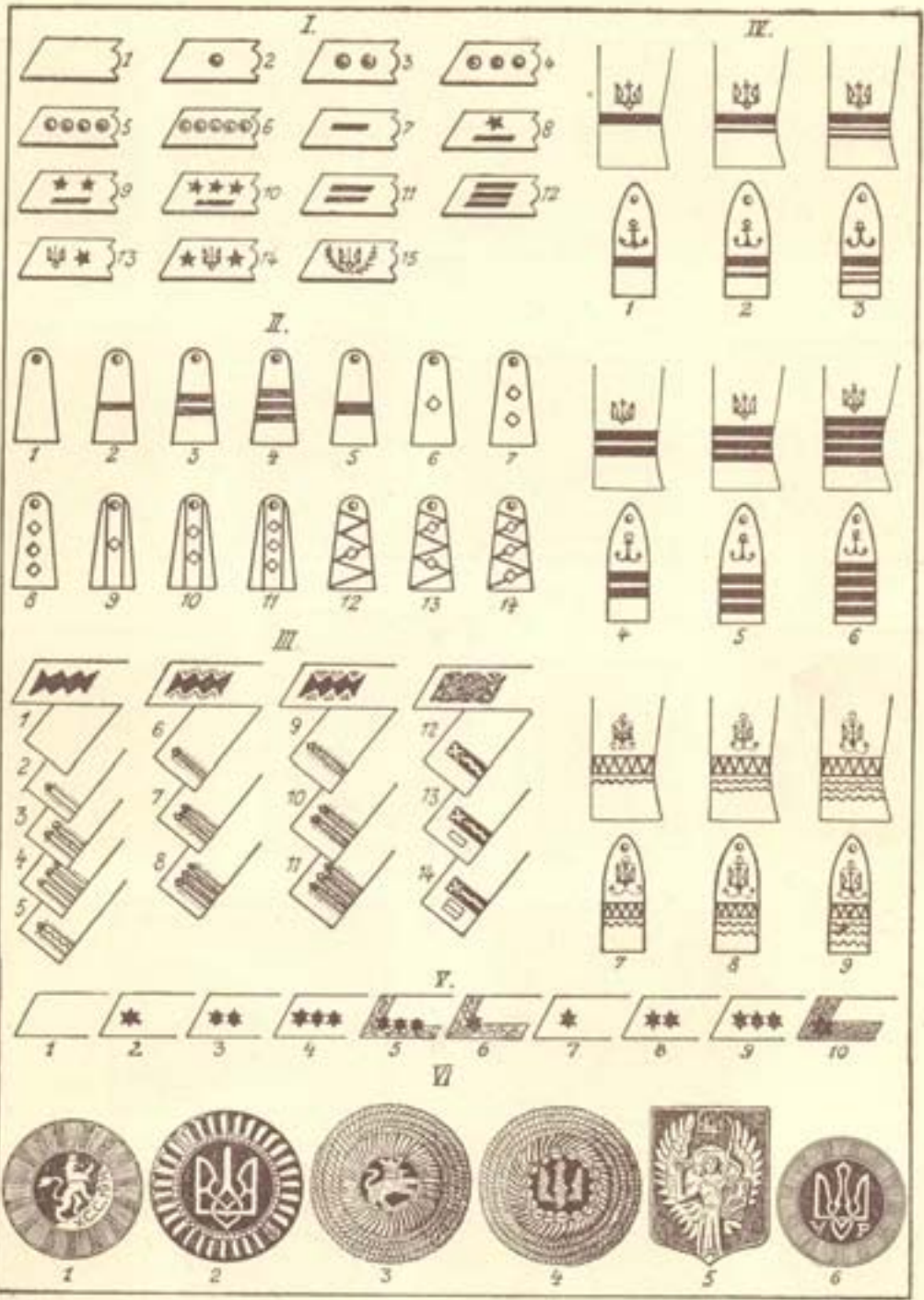
Штаб дієвої армії працював самостійно і лише в важливіх операціях застерігав собі рішення гол. отамана. Після скінчення організації армії в IV. 1919. р. гол. штабові посади обіймали: начальник штабу от. Мельник, заступник начальника штабу от. В. Тютюник, генерал-квартирмейстер ген. Сінклер, начальник оперативного відділу полк. Калустянський, начальник розвідкового відділу полк. Чеботарів. У частинах був брак досвідчених старшин, досить часто на старшинські місця призначували підстаршин.

Через часті зміни фронтів і політ. обставини організація зацілла не мала виробленої форми. Армія не мала сталої бази, щоб поповнятися людським складом і воєнним матеріалом. Через часті відкоти та зміни розташування багато воєнного матеріалу попадало в руки ворогів.

Військові віданки в наддніпрянській армії, гл. таблиця.

Література: Двельоканія армії Укр. Держави (офіційне вид. Гол. Управління ген. штабу), Київ, 1918; Chrono-

ВІДЗНАКИ СЛУЖБОВИХ СТУПНІВ УКР. ВІЙСЬКА

I. На ГНР: відзнаки на ґв'язках коміра — 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — II. На гв'язках: відзнаки на ґв'язках коміра — 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — III. УГА: відзнаки на ґв'язках коміра — 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — IV. Українська державна армія. Відзнаки (золоті або срібні) на рукавах і на парашютистах: 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — V. ФСС. Відзнаки на ґв'язках коміра: 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — VI. Відзнаки (золоті, срібні) на ґв'язках: 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант. — VII. Відзнаки (золоті, срібні) на ґв'язках: 1, генерал-полковник; 2, генерал-лейтенант; 3, генерал-майор; 4, підполковник; 5, підполковник; 6, капітан; 7, старший лейтенант; 8, лейтенант; 9, молодший лейтенант; 10, старший лейтенант; 11, лейтенант; 12, молодший лейтенант; 13, лейтенант; 14, старший лейтенант; 15, лейтенант.

УКРАЇНСЬКІ ПОШТОВІ МАРКИ

Перший ряд зобра: перші поштові марки за УНР, вихідні в Києві (VII. 1918 р.). Другий, третій, четвертий ряд: поштові марки, друковані в Німечці 1919 р. П'ятий ряд: 3 марки вихідні в українських територіях, були в обігу на Наддніпрянщині в перших тижнях виходу УНР, 2 марки зобра — австрійські з надрукованим тиражем 2 були в обігу в Галичині за ЗОУНР.

	Центр. Рада	Гетьманат	УНР
рядові воєнки	козак	козак	козак або стрілець
підстаршини	гуртковий ройовий чотовий бунчужний	ланковий ройовий чотовий бунчужний	гуртковий ройовий чотовий бунчужний підхоружий
молодша старшина	хоружий поручник сотник	хоружий поручник сотник	хоружий поручник сотник
булавна старшина	— військ. старшина полковник	військ. старшина підполковник полковник	— підполковник полковник
генеральна старшина	отаман — —	ген.-хоружий ген.-поручник ген.-полковник	ген.-хоружий ген.-поручник ген.-полковник

Службові ступні в укр. наддніпрянській армії.

Logie des principaux événements en Ukraine de 1917 à 1919 (Bureau ukrainien de presse à Paris), Paris, 1919; Капустянський М., Похід укр. армії на Київ-Одесу в 1919 р., Львів, 1922; Коновалець Е., Причини до історії укр. революції, Прага, 1928. *В. Колосовський.*

Укр. Гал. Армія (1918-29). Організація Завізком УГА були, попри легіон УСС, відділи, що у Львові й на провінції 1. XI. 1918. відділи в розпорядження Укр. Над. Ради: первісна п'ява Гал. Армія, за Деникіна УГА, за большевиків ЧУГА. В основу її творення прийняли систему заг. обов'язку військ. служби. Організаційну схему УГА, оперту на територіальному принципі її комплектування установи Держ. секретаріат військ. справ, розпорядком із 15. XI. 1918. Згідно з ним, Сх. Галичину й укр. частину Буковини (Закарпаття розпорядком не агадує) поділено на три військ. області: Львів, Тернопіль, Станіславів; кожна обіймала 4 військ. округи, у склад кожної входило 3-8 полків, повітів. Перші польові формуції Гал. Армії творилися без установленого плану, попри регулярні відділи повстали в багатьох місцях прифронтової смуги й партизанські — а місцевих селян. Найвище босве об'єднання до кін. 1918 творила „група“ з 3-5 куренів піхоти. З поч. 1919 ГА переорганізовано за впливом полк. Мішковського: тоді польову армію поділено на 3 корпуси по 4 бригади, в кожній по 4 курені піхоти, по 1 полку артилерії, сотні кінноти, сотні саперів, помічні відділи й установи. У V. 1919. в цю схему внесено деякі поправки: від того часу бригади мали складатися з 2 полків піхоти по 3 курені. Кожна бригада ГА, побіч червоного числа, мала й

іншу місцевості, де створилася (з. Перший к-с УГА, Другий к-с УГА, Третій к-с УГА). В VI. 1919 організовано IV., а частинно й V к-с, але після переходу на Збруч, через недостачу доповнення, їх порозлизувано. Після злуки з большевиками к-си переформовано на бригади, у кожній: 3 полки піхоти по 3 курені, полк артилерії, тяжкий гарматний дивізіон і полк кінноти. Тоді названо II. к-с I. бригадою червоних УСС, I. к-с — 2. бригадою, III. к-с — 3. бригадою, 3 кін. III. 1920. бригади розділено поміж XII. і XIV. больш. армії: 1. бригаду УСС прилучено до 44, 2. — до 45, 3. — до 48. больш. дивізії — і з ним УГА, як самостійне військо перестала існувати.

Зпоміж найвищих провідних органів УГА найраніше (1. XI.) утворилася Укр. Ген. Команда, 8. XI. переназвана на Н. К. Г. А., III. 1920. перейменована на Польовий Штаб ЧУГА, який позабаром усунуено під команду й вилано до Києва.

Начальними командантами УГА були: від 1. XI. полк. Вітовський, від 5. XI. полк. Косак, від 9. XI. полк. Стефанів, від 9. XII. ген. Омелянович-Панленко, від 9. VI. 1919. ген. Греків, від 5. VII. ген. Тарнавський, від 7. XI. ген. Микитка (від 17. XII. до пол. I. 1920. його заступив ген. Тарнавський), від 6. II. 1920. виконував обов'язки нач. команданта полк. Шаманек, від кін. II. до поч. III. 1920. полк. Вітовський, опісля до ліквідації самостійності ЧУГА назначений большевиками комуніст Порайко.

Начальниками штабу УГА були: від 2. XI. полк. Маринюч, 4. XI. полк. Косак, від 5. XI. от. Горуш, від 10. XII. полк. Мішковський, від 13. II. 1919. полк. Курманюч, від 9. VI. полк. П'яшиць-Тернова, від

5. VII. полк. Шаманек, від 7. XI. ген. Шріц, від 6. II. 1920 полк. Шаманек, від 27. II. 1920 призначений більшовіками полк. Іванов. Начальниками оперативного відділу були по черзі отамани: Ерлс, Льюнер, Льюбковіц, Штукгайзль.

Після Н. К. створився 9. XI. 1918 Держ. секретаріат військ. справ (військ. міністерство, ДСВС). Держ. секретарями були: від 9. XI. полк. Вітовський, від 13. II. 1919 полк. Курманович (його заступник от. Бузела), 9. VI. 1919 ДСВС, як усі ін. секретаріати, диктатор роз'язав. Його справи перейшли частинно на Н. К., а частинно на новоутворену „Військ. канцелярію диктатора“. В V. 1919 зосібна для справ заплана створено „Команду запілля“, а в VI. на її місце „Команду етапу армії“.

Вишкіл в УГА ведено на основі австр. військ. правилника. Вишкільні відділи творено по військ. округах, але деякі бригади мали свої власні вишкільні коші. В VI. 1919 всі вишкільні формати зведено в „армійський вишкіл“. Для вишколу однорічних існували старшинські школи. Піхота була озброєна австр. крісом системи Манліхер, від V. 1919 деякі частини дістали рос. кріса. Артилерія вживала австр., пізніше також рос. гарматного матеріалу. Піхота УГА визначалася вел. витривалістю, через довгу позиційну війну (на австр. фронті) спершу мало була здатна виконувати маневри. Артилерія була найкраще поставлений рід зброї в УГА; в багатьох випадках сама вирішувала бої. Кіннота не грала в УГА важкої ролі; летунство було тільки в зав'язках.

Старшинський корпус УГА творили старшини кол. австр. армії, укр., почасти нім. національності — останні, найбільша, а факховою військ. освітою, займали в УГА вищі командні становища (генерали Вольф, Кравець, Шріц, полк. Шаманек, підполк. Бізанд, отамани Ерлс, Кунш, Льюнер, Льюбковіц, Цімерман, сотники Кох, Шобар), служили в УГА й наддніпрянські старшини (ген. Омелянович-Павленко, ген. Греків, полк. Мішковський, от. Долуд). Іменування нових старшин і підношення до вищого ступня належало до VI. 1919 до ДСВС, офіси до Диктатури.

Санітарна справа УГА була організована за австр. зразком і до VI. 1919 стояла на висоті свого завдання. Після переходу на Збруч, через недостачу одягу, білизни та ліків, відносно сильно погіршали: в цілій УГА було тоді всього 32 лікарів, зате з поч. X. 1919 було 6.000 хорих, а поч. листопаду це число подвоїлося, кільканадцять тисяч галичан вимерло в тяз. чотириохтунку смерті — Вішняк-Браїлів-Жмеринка-Немирів.

Ступні в УГА — підстаршини; старший стрілець, виступ, десятник, ст. десятник (із правом однорічної служби: підхорунжий), булавний, бунчужий; старшинський

кандидат; хорунжий; старшини молодші — четар, поручник, сотник; старшини булавні; отаман, підполковник, полковник; генерали; ген.-четар, ген.-поручник, ген.-сотник.

Барви родів зброї — піхота: синя, артилерія — червона; кіннота — жовта, сапери — сіра, жандармерія — вишнева.

Однострій і відзнаки ступнів устійнено розпорядком Держ. секретаріату військ. справ із 30. IV. 1919: округла шапка з твердим окомом — барви роду зброї, над дашком шнурок, у підстаршин — зеленої барви, у старшин — золотий. Блуза австр. стрілецького крою, на комірці суконої зубчатка барви роду зброї; у старшин обшита зол. шнурком, у булавних старшин — на зол. підкладі, в генералів — срібна зубчатка на зол. тлі. Відзнаки ступнів на рукавах: підстаршини — на суконому підкладі барви роду зброї срібні стрічки 1 см. шир. і 8 см. довгі; старший стрілець — одна, виступ — дві, десятник — три, старший десятник — срібна стрічка 2½ см. шир.; булавний — срібна стрічка 1 см. шир., під нею друга 2½ см. шир. Молодші старшини: на підкладі барви роду зброї зол. плетиво; четар — одне, поручник два, сотник три. Старшини булавні: широкі зол. плетива; отаман — одне, підполк. два, полковник три; генерали: широкі зол. плетива закінчені булавками; ген.-четар — одне плетиво; ген. поручник — шир. плетиво, під ним два короткі зол. паски. На багнетах привіски: у підстаршин (від виступа почавши) жовтого кольору, у старшин — золоті.

Боеві відзнаки. Для тих, що відзначилися в бою, був призначений „тризуб“ (4 ступні); їх не виконано й не розділено.

Чисельний стан УГА. Через утрату майже всіх архівів УГА автентичних дат про її чисельний стан за 1918-20. рр. нема; з кінц. 1918 числила вона не більше як 15.000 бовників. У часі червеної офензиви її заг. стан досягав 70-75.000, а Збруч перейшло в їх 60-65.000 люда; 15. III. 1920 чисельний стан усіх 3 бригад доходив до 18.000 людей; втрати в убитих у боях і померлих від недуг невідомі, але ж у всякому разі дуже великі.

Література: гл. Україна, Армія ЗОУНР (УГА), том III, стор. 722.

О. Думін.

Письменство. XI-XV. *ов.* Українське письменство починається з поширенням Христової віри, яка офіційно прийшла на Україну з Візантії за Володимира В. (988), але ж відома була вже раніше (загадка про церкву св. Іллі в Києві в договорі Ігори з греками 945), при чому можна здогадуватися впливів і зах. християнства (посольство кн. Ольги до цес. Оттона по проповідників Христових, деякі місця в церк. відправі, пізніша полеміка наших духовників і т. д.).

Та хоч на Україну приходили літ. і культ. впливи з усіх сторін (пор. відгуки подляу Церкви на зах. римську та схід. візант.; сканд. заги і т. д.) — то найбільше культ. надбавь дістала Україна з Візантії та з Болгарії, що за царів Бориса та Симеона пережила свій золотий вік. Тоді перекладено на староболг. мову з гр. св. Письмо, Отців Церкви, Життя Святих, Хронографія та написано чимало проповідей та віршованих творів. Багато з цього добра попало на Україну — передусім святи й літургічні книги: Служебна Минея (збір служб у календарнім укладі), Минея Четві, Пролог (обидві книги перекладені, ймовірно, з гр. на Україну, де їх поширено місцевими вкладками), Патерики (від їх впливом пізніше Києво-Печерський), Тетра-євангеліє (чотири євангелія), Євангеліє апракос, Апостол; із книг Ст. Заповіту: Парамінік (вибір для церк. вжитку), Мойсеево Пятикнижжя, 3 книги судів і книги пророків з гльосами (чисті тексти ріди), Псалтир, і то „гадательна“ та „толкова“ з полемічними гльосами, гол. проти жидів. Із творів св. отців церкви найпопулярніші були писання св. Івана Золотоустого у збірниках („Златоструй“ із укр. змінами й додатками, „Златоуст“ і „Маргарит“), Василия Великого (промови на Шестодієв), Григорія Богослова („Слова“ з укр. вставками), Синайського Листицяника („Листиця“), Інокана Антіоха (130 глав „Пандектів“), Теодора Студита (наука про чесноту та гріхи), Івана Дамаскина („Увіреніє“), Бфрема Сирина (проповіді про страшний суд і прихід антахриста та алах жінок). Люблені були й енциклопедичні збірники: „Замарага“, „Златая ціп“ (Золотий ланцюг) і „Пчела“ (Мелісса), найстарші — Збірники кн. Святослава (гл. „Лаборник“) з 1073 та 1076. рр. Найстарша книжка, написана, мабуть, у Києві, це Остромирове Євангеліє з р. 1056. Тоді, мабуть, прийшов із Болгарії й „Номоканон“, доповнений укр. матеріялом. З історіографії поширювалися хроніки (Матала, Амартоль, Сінкель, Манасія й ін.) та Пален „толкова Пален“, Хронограф, „Шестодієв“, „Фізіолог“, „Космографія“ Косми Індикоплова (Індикоплеста) — з відомостями астр. й геогр., буцимо згідними з наукою христ. віри, а суперечними з системою Птолемея. Зразки місцевої літ. дістала Україна в рел. гимнології (церк. пісні, тропарі, кондаки, воскресний канон) та в повістях, де кляс. теми й оригінальні мотиви в'яжуться з матеріялом бібл. та географічним: „Стефаніт і Іквілат“ (про доброго й поганого шакала. — маст. плетінка порівнянь, золотих гадок та дотепних питань і відповідей на життєві теми), „Александрія“, „Повість про Інд. царство“ (про пресвитера Іоана, Ідеального світсько-духовного володаря і про його знамениту державу), „Троїська війна“ у слов. версії, „Повість про королів“

(хроніка Манасія, — про причини троїської війни та про її перапетії), „Дев'яте діяніє, „Слово о премудрім Акірі“ (гл. Акір) і найцінніша, християнізована повість із життя Будди, „Варлаам і Іоасаф“. Чимало старинних, кляс. і схід. новель та „сказаний“ увійшло згодом у „Життя слятих“ (о Алексіє, чоловіці Божім, о Євгенію Плавяді, Марії єгиптянці й ін.), та ще куди більше наплило „апокрифів“, тої величезної християнської епопеї, повної поезії, пістиму, але незгідної з наукою церкви, пр. книги Адама, Еноха, Слово Методія Патарського (про початок і кінець світа), апокрифічні євангелія (Никодима, Якова, протосангеліє Іоана), апокрифічний Апостол, дуже поширений апокриф „Хожденіє Богородиці по муках“. Усі ці позикки від греків та болгар не лише задоволювали потреби нової віри, але й давали деякі відповіді на різні питання з історії, географії, астрономії, фізіології і права, розвивали умну й чуття, але ж не навчили рел. і плеїнної не розпалювали. Та не все позичене було ділом геть чисто чужим: „Пандекти Никона“, і редакцію „Александрія“, „Пчела“, „Фізіолог“, Повість про Акіра й Дев'яте, Синаксар, тощо, перекладено в нас, при чому нар. елемент занчав себе і в мові й у змісті.

У притворі святині укр. нац. літ. вистас нас можуть постать Іларіона, першого митр.-українця (р. 1051), борця за виволонення укр. церкви з залежності від Візантії, з його „Словом о законі й благодаті“ — зразком висококомист. реторичного твору, в якому знання й ерудиція не вбивають глибокого чуття. Іларіон дорожить Києвом, гордий зі своєї держави, любить свій народ і просить Бога, щоб нас ніколи не віддав у руки чужинців. Як письменник не витрамує порівняння з Іларіоном св. Теодосій (†1074) — його „науки чернечій братії“ аскетично-дидактичні, ширі й неважливо скомпановані. „Похвала Володимирові В.“ й „Життя Бориса й Гліба“ черця Якова венеція. Таксамо авторство гимнів Григорія Пелініші Клим Смолятич і Кирило Турівський. Перший — борець за незалежність укр. церкви, автор „Послання до Фома, пресвитера смоленського“ (докоряв Смолятичеві, що він непотрібно понижується своєю ерудицією), першої нашої літ.-наук. полеміки між прихильниками високого й популярного стилю (не збереглося у оригіналі, а в перерібі невідомого ближче ченця Атанасія). Другий — теж письменник вис. стилю, б. 1130. р. єп. турівський, автор 8 проповідей, трактату про чернече звання, 30 молитов та покутного канону, мистець форми й поет. немалого міра, але як конструктор не рівня Іларіонові, з яким (та ще Смолятичем як третім) він є представником високої літ. культури. Проти філософії та світських забав, а за християн-

ськими чеснотами, за читанням Псалтирі виступає Георгій Зарубський (XII в.) в „Посланні духовному чаду“, а невідомий нам ближче автор у „Слові о книгах“ зваживає книжки, щоб покинули коромоли. Проповіді та Життя надають той літературі XI-XII вв. — вони пройняті аскетичним духом, але крім звуку перк. антифонів долітає з них до нас гомін життя й нар. пісні. І саме суміш візант. з укр. ученого з престоуар., аскетичного з життєвим, надає нашій гартіографії своєрідної приваби.

Зв'язок її з літописами легко помітити: в малюнках іст. осіб сліди та сама іконографічна традиція, що і в „Життях“, але ж нар. поезія продирається й туди. Літописець забуває про приписи, лише щиро й навіть не чує, що його іст. постаті, навіть св. Ольга й Володимир, стають ближчі до пісенної традиції народу, ніж до візант. шаблонів. Той поетичний дух народний, що ним пройняті укр. літописи, робить їх не тільки цінним іст. матеріалом, але й відчиняє перед ними двері до літ. храму. Бо в усіх цих літописах крім іст. матеріалу, аладженого на зразок візант.-болг. „хронік світу“ — сила-силена пісень, слів, переказів — і праця багатьох учених від Костомарова до Грушевського пішла та йде в тому напрямі, щоб відлітати літ. елемент від історичного. Головно ж багато нар. переказів і пісенного матеріалу містяться у славіній „Повісті променних літ“ яку зв'язували з ім'ям печерського ченця Нестора, автора знаменитого „Сказання о Борисі і Глібі“ та „Житія Теодосія печерського“. З мист. боку перевищає Несторову „Повість“ квівський літопис, де й мова ближча до народньої й більше елементу світського, більше уваги до нар. побуту. Та найцінніший із літ. боку гал.-волнеський літопис зі згадками про пісні-похвали князям переможцям, про співака Митусу, а легендою про св.Іван-Ілля, з більшою близькістю до заходу; описи в нім яскраві, портрети живі, залежності від чужих хронік майже непомітні — архитвір!

Споріднений із літописами є Києво-Печерський Патерик, у основу якого лягли в I редакції з XIII в. повісті про чуда при будівлі Печерської церкви, поєднані єв. Симеона до Полікарпа, в Симеонових оповідань про святих і 11 оповідань Полікарпових та хроніка печерських ченців. Книжку цю з її фантастикою й легендарним матеріалом, цікавою казуїстикою, де реальне та фантастичним зв'язується в одне — безастанно перероблювано, доповнювано, продовжувало, пізній друковано і 1835 р. перекладено на польську мову — поруч Псалтирі це найбільше поширений твір на Україні.

Рел. духом пройняте „Життя і хождение Давида, руський землі Ігумена“, що з поч. XII в. (1106-1108) за короля Бальдуїна,

вибрався до Палестини і пробув тут зі своєю дружиною („русьетин сьноне“) і „з іншими многими“, коло двох років. Описуючи місця, освічені побутом Христа, не забуваю про свій рідний край, про ріку Снов у Чернігівщині, про своїх князів та земліків; на Божому Іробі поклав лампу від цілої руської держави і згадав про острів Родос, куди заславно Олега Гориславича. В „Паломнику“ багато такого, що характеризує тодішній час і психіку наших освічених людей. На вагіть твору вказує до 100 списків і переклади на мови нім., фр. та гр.

Література XI-XIII в. праця, адебільша, духовників. Хоч бували вчені книжки і книжки (Анна Ярославна, Евфросинія Полоцька), то жклад світських людей невеликий, зате дуже цінний. Зі світських творів цікаве Моленіє Давида Заточника, відоме в 2 редакціях, а XII і XIII вв. збірка гадок і висловів із Св. Письма, з „Пчели“ та з ін. джерел, доповнена нар. притчами і приповідками — шарікання чергуються з гумором, ліризм із дотепом. — пам'ятка жива і наскрізь світська. З поч. XII в. написав ки. Володимир Мономах своє „Поученіє дітям“ (грамотація) — автобіографія і у зв'язку з нею науки про обов'язки доброго князя („лі безвинного, ні винного не обвиняє, ані не наказуєт обвинати, не губить душі християнської, не дозволяєт, щоб отроки ваші кривду людям робили, щоб не проклинали вас люди, не минайте нікого, щоб йому доброго слова не сказати“) — науки повні благородної гуманності, дуже характеристичні для їх автора в часах жорстоких воєн і міжусобиць. Поруч дидактики Мономах дає драм. картини не чужий для нього і ліризм: у мові і змісті чимало підгуків рідного життя.

Багато світських поетичних творів запропастилося, і тільки сліди їх збереглися в літописних оповіданнях про віщого Олега, Ольгу, Святослава, Володимира й Рогніду, про боротьбу Мстислава з Редедою, про битву при Лявтані, про Михайлика й Золоті Ворота, тощо, літописці згадують про пісні в честь князів, про скоморохів, про співака Митусу й віщого Вошна, якого характеризує „Слово о полку Ігоревім“; забулися в нас і біліни київ. циклу, а збереглися на піщочі. Зате чимало старовинної поезії гомонить у образних піснях — у колядках, шедрівках і весільних співах (гл. Україна, Усна словесність). Події й іст. постаті позатиралися в нар. пам'яті, але живуть і досі сломани в нар. поході морські, про облогу міст, про дружину й організації молодецькі, про князів і бояр.

Але найбільше поезії збереглося в „Слові о полку Ігоревім“, в поемі, написаній не пізніше 1187 р. про похід конгород-сіверського князя Ігоря з князями Всепо-

лodom, Святославом і Володимиром на половець, про їх триденні бої, погром над річкою Каялою, неволю Ігора, тривогу великого князя Святослава, його сон та золоті слова, тугу і плач Ігореві друзини Ярославни та щасливу втечу ки. Ігора з неволі. Події ці відтворює поет у низці образів, коротких і сильних, імпресіоністичних: зустріч ки. Ігора й Буй-Тур Всеволода, соняшна зоря, нічний похід степами, битва й втеча, — кожний образ має свій кольорит, настрої, ритм. Між образами встановлені рефлексії, спомини, лір, інтермецца (найкраще плач Ярославни). В акції бере участь природа: красиві живе з людиною, теперішнє випливає з минулого, а одне і друге є джерелом майбутнього. У ньому невблаганна людина. Два перші: добрий і злий, прихильні й ворожі боги, Дажбог і Див. Сам похід — подія дрібна, один із епізодів довголітньої боротьби України з кочовиками. Автор невідомий, але певно був людиною світською, близькою до князів, скоріш лицарем, ніж співцем князям, був чоловіком освіченим, любив нар. пісню і брав із неї порівняння, образи, приповідки, може й ритм речитативний, такий близький до голосіння. І навики: північна нар. пісня не одне валаді „Слова“. Автор „Слова“ знав дуже добре історію й сучасну йому політику, міжусобиці й порахунки князів. Любив свій край і бачив, що коротколітність князів веде його до загибелі, звідля Ігореві крик „схаменіться“, що й є сутнім змістом „Слова“. Поема наскрізь оригінальна, не якесь наслідування чи Гомера, чи П. Флявія (Барсов), чи пізньоромант. епіки (В. Міллер), чи скандинавських заг (Полевой, Давидов, Погудін, Жданов) — нема в ній відгуків ні „пісні про Роланда“ (Калаш), ні „Нібелунгів“ (Владіміров). Про історію поеми її відкриття й переклади на суч. мову, гл. том III, стор. 127. Є багато перекладів і на чужі мови.

Це заг. приблизний образ укр. літератури XI-XIII вв. Багато творів пропало, немало збереглося в відписах і то геть пізніх. Деякі нераз перероблювано, змінювано й редаговано так, що важко впорядкувати їх хронологічно. Та і з цього короткого нариса видно, що розвиток укр. літ. в дотатарській добі відповідав розвитку держави й її столиці — це була золота доба й Києва, й укр. письменства. „Слово о полку Ігоревім“, „Вілли“ (квіт. цикл), що безперечно народилися на Україні, апокрифічне „Слово о Лаваревім воскресенні“ (вір світський на рел. тему), проповіді Іларіона й Кирила Турівського і врешті поетичність укр. літописів — свідчать не лише про вел. талановитість укр. письменників XI-XIII вв., але й про вироблену літ. техніку та письменницьку культуру.

На жаль, дальший розвиток укр. літератури припинився наслідком короткозорості політики князів і бояр, з одного боку, і з

другого — під тиском таких важких ударів, як: напад суздальського ки. Андрія Боголюбського і зруйнування Києва (1169), погром над Калкою (1224) і врешті напад татар (1240). Зруйнований Київ утратив не лише політичне, але й економічне значіння, бо страх перед монголами стримав зах.-европ. купецтво від сухопутних шляхів. Культ. й купецьке життя сх. Європи почало відпливати на північ (Владімір, Суздаль, Москва) й на захід (Волинь та Галич). Тут (у Галичці й на Волині) і склався найцінніший твір XIII в. „Гал.-волинський літопис“, — це лебедина пісня ст. укр. літератури. Галич, що з упадком Києва перебирає його роллю, враз із Волинню, наслідком змінених обставин „хоч-не-хоч повертаються лицем до Заходу“ (Франко). Князі входять у політ. й торговельні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Австрією та Німеччиною, зароджується ідея перк. унії з Римом (Цамвлад на соборі в Констанці 1414-18, Ісидор у Ферарі й Фльоренції 1438), гуманізм і універсальність (у Празі 1384, у Кракові 1400) відвертають очі наших предків від Візантії та її культури. Нові міста притягають чимало чужинців, що вносять в укр. міщанство зах. ідеї й організаційні заходи — і все це відбилося на літ. XIII-XV в. Воля звільня забуває Візантію й підпадає під вплив зах. Європи, ате ж московська, хоч і розвивається на давніх візант.-квіт. основах, „прибирає фізіономію ін. етнічного типу“ (Франко), тоді укр. народ дорешти відокремлюється від московського, починається його демократизація й нап. свідомість.

Про деякі твори того періоду (XIII-XV вв.) була вже вище мова (Гал.-волинський літопис, „Варлаам і Іоасаф“, тощо). З письменників годиться ще згадати князя Серапіона, знаменитого проповідника-мораліста, великого патріота, що карвав вади тодішнього гром. ладу; в його „Словах“ — гарна мова, живі образи, драматичність і маст. архітектоніка (гол. мотив на першому плані). Тематично схожий Христороубень і Кирило II, що видав „Устави Кирила митрополита руського“, які мають не лише канонічне, але й літ. значіння (лір, відгуки політ. катастроф). Митр. Кипріян, болгарин (дядько митр. Гр. Цамвлика), але укр. патріот, хоч митрополіт був вже в Москві, жив довгий час у Києві (†1407), написав „Житіє митрополита Петра“ (чення монастиря Дворецького, коло Жовкви), перекладав із гр. мови й перепишував книги (Молитовник із показанням „богоотметних і ненавидимих книг“). Його небіж митр. Григорій Цамвлак політично-церк. діяч (конференція з Ягайлом, участь на соборі в Констанці, промова до папи Мартина V, тощо), залишив 6 проповідей і 4 плагеїраки, де більше наук. ерудитції, ніж літ. хисту. Взагалі в тих часах помічається відоме „доброесло-

ніс" та „словоплетеніє“, які дорешти придують ширій нівлів почувань. Митр. Мисаїл, кн. пструцький, пише 1476. р. лист до папи Сикста IV. стилем квітньо-панегіричним, тав. „Посланіє Мисаїла“ зразок тодішньої літ.-наук. культури. Зв'язок із попередньою літ. не проривається. З'являються 3 редакції „Патерика“ й нові переробки таких збірників, як: „Злата ціп“, „Ізмарагд“, „Толкова Палея“, проти жид. впливів; тав. жидівський хронограф, тощо. Помітний вплив і відродженої літератури сербів та ідеалістичного аскетизму болгарського (житія); приходять нові переклади, з новими ознаками в мові й письмі (середньо-болг. період), росте література апокрифічна.

В „Судебнику кн. Казимира“ (1468) і в пізнішому „Статуті литовському“ бачимо теж зв'язок із основами давнього права, з „Руською Правдою“, тільки куди більше тут дбайливості про людей „шляхетно-уродженіх“. Найповажніша позиція в тодішній укр.-білорус. літературі це — тав. „Хроніки литовські“, 4 редакції кодексів, від кінця XIV до 2. пол. XVI в. Остання редакція, відома з кодексу Биховця, найбільше літературна. Багата на подробиці (інколи легендарні), жива й кольорита, робить враження іст. повіста. Світська, аристократична, але складена мовою близькою до живої, ніж до колишньої; церк.-слав. кодекс Биховця вживається на р. 1507.

Загалом літературу XIII-XV в., куди менше просліджену й опрацьовану від своєї попередниці, в тих формах, у яких її тепер бачимо, треба вважати за перехідову від старої до новішої, до тав. літератури першого відродження. Нема в ній кол. рел. захоплення (неофітизму), по смерті Романовичів брак у ній кол. свідомості великодержавницької (Київ), проривається зв'язок із Візантією, але рівночасно вживається зв'язок із Московою, зароджується нац. свідомість, і видна стає журя за збереження своєї нац. окремішности. Промоцуються шляхи для зах.-европ. впливів, а коли придуть великоважні культ.-іст. події (гуманізм, реформація, винахід друку, тощо), то й літ. наше життя спалахне живішим полум'ям.

Література: Максимович М. А., Історія древней русской словесности [Сочиненія, III]. Київ, 1880; Огоновський Ом., Історія літератури рускои, Львів, 1887-94; Котляревський А., Древняя русская письменность [Сочиненія, IV], Спб., 1895; Владиміров П. В., Древняя русская литература і т. д., Київ, 1901; Франко Ів., Южнорусская литература [Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона, том XL], Петербург, 1904; Пыпинъ А., Історія русской литературы, I, Спб., 1907; Порфирьевъ Н., Історія русской словесности, I, Казань, 1909; Келтуяла В., Курсъ исторіи русской литературы, ч. I, кн. 1., изд. 2 Спб., 1913; Сперанскій

М., Історія древней русской литературы, Москва, 1914; Ефремов С., Історія укр. письменства, I, Київ-Львів, 1919; Возняк М., Історія укр. літератури, I, Львів, 1929; Істрия В. М., Очерк исторіи древнерусской литературы, Петроград, 1922; Грушевський М., Історія укр. літератури, томи I-IV, Київ-Львів, 1923-25.

Б. Ленкий.

Укр. література XV-XVIII в. виласла на основі нових уже ідеологічних та літ. течій п'ад-слов. та зах.-европ., гол. чеських і польських. Від п'ад-слов'яншла передусім збірником, літописна й повістєва література, та й то вплив її, череа розгром п'ад-слов. держав турками, згодом мусів припинитис. З Чехії розходилися гуситські покажничкі рел. пісні й богослужбові книжки, перекладені а чесь. мови ще до біблії Скорини („Пісня пісень“ з пол. XV в., „Житіє Олексія чоловіка божого“ з кін. XV в., „Книга о Тавдалі рицери“, „Сказаніє о Сивиллі пророчиці“ й ін.). Цей гуситський рух мав свій вплив і на світгляд тогочасного укр. суспільства, спершу на укр. правосл. аристократію, пізніш на укр. міщанство, що організує під впливом чесь. сусп. відносин цехи та церк. братства. Під гуситським впливом повстає Пересопницьке євангеліє та його копії, Заповіт Вас. Загоровського, Четві-Манаєв в Кам'яниці з кін. XV в., переклади Псалтири на нар. мову й т. ін. Великі були й польські впливи, що проявляються не тільки в літ. жанрах, але й у мові тодішніх письменників із їх вел. кількістю поль. слів та у стилі. Багато укр. писем. було рівночасно й поль. авторами (Л. Баранович, Н. Галатовський, К. Саконич, М. Сморницький, С. Косів і т. ін.). Крім того, були ще й ін. впливи. Під впливом єресі з жидоватілих перекладають у нас Мойсєє П'ятикнижжя, Книгу Ест'яр, Псалтир, такі твори, як з'юґіка, метафізика, космографія, різні ворожбитські твори, ширяться учительні євангелія. Поширюється і притєльностє ним. реформацийний рух у формі лютеранства й кальвінізму, що й відбився в євангелії В. Негадєвського, у творах Будного та в його біблії. В формі соціалізму або антиіринітарства протестантизм впливає в листі Ів. Смері (подроблений лист нібито половця Смері до вел. кн. Володимира В., спрямований проти гр. віри й на користь соціалізму), в євангелії В. Тининського, у творах Мотила, Юр. Немирича, Христофора Філаєта й ін.

Велика реакція проти протестантського руху в Польщі поширилася й на Україну. Боротьбу проти прот. ідей ведуть єзуїти, що рівночасно звертають свою увагу й на правосл. церкву. Починається увійна акція, яку завершує собор у Бересті (1596), й рівночасно йде календарна боротьба, що її закінчує проведення в життя григоріан-

ського нового календаря (1582). В заходах за введення унії та нового календаря добачали тодішні українці замах на їхнє права — почалися боротьба, що її ведуть спершу укр. пани (кн. К. Острозький), пізніш міщанські братства, і ведуть її друкованим словом. Повстають окремі літ. центри для оборони правосл. віри, і знову спершу заходом укр. аристократії: назвемо Острів із його школою й наукою, де вперше надруковано повну цєл. Біблію в укр. редакції (1580-81), рид церк. книг (Псалтиря, Часослов, Требник), молитовник, поуки Василія Вел. 1594, й де працювали такі літ. діячі, як Кипріян, Дам'ян Наливайко, Клирик Острозький, Герасим Смотрицький, Василь Суразький. Христофор Філалет і ін. Звідтіля організуються перші літ. виступи проти владик-уніятів (збірка патріярших грамот 1583-1584 рр., обіжник Острозького 1595 р., Книжниця 1596 р., Послання Ів. Вишенського, трактат Григорія Палами, діяльог Мелетія Пігаса й ін.).

Такамо живу видавничу діяльність проявляють літ. центри, що їх втворили міщанські братства, спершу Львів, пізніш — Київ. Зі Львовом зв'язані ймена таких письменників, як Степан Зизаній, Юрій Рогатинець, Кирило Транквіліон Ставровецький, видання різних церк. книг (Октоїх 1630 р., Бєсїди на Дївнїх апостолів, 1624 р., Бєсїди Золотоустого про виховання дітей, 1609 р.), рид панеґіріків (Якова Седовського, Григорія Бутовича, „Профонема“), граматик („Адельфотес“), проповіді (Ст. Зизанія, К. Транквіліона Ставровецького) й ін.

Із Києвом, що з кінцем XVI в., заходами Б. Плетенецького та З. Копистенського, стає визн. культ. осередком, зв'язана літ. праця багатьох київ. діячів, із яких назвемо самого З. Копистенського (передмови до різних книг церк. видань, переклади, Палінодія, редакція й виправки перекладів), Памву Беринду (лексикон славеноруський 1627, вірші, повість про діавола, що захотів калтися перед Антоном Великим), Степана Беринду (проповідник і вчитель), Лаврентія Зизанія (проповіді, церк.-слов. граматика 1596, буквар, вел. катехизм), Тарасія Земку (проповідник, коректор видань, богословські передмови до „толкованій на апокаліпсис“, переклади), Носина Кириловича (передмова до псалтирі). Та до розвитку київ. культ. осередку найбільше прислужився архимандрит киево-печерської лаври, пізніш митр. П. М о г и л а, з ім'ям якого зв'язане повстання киево-могилянської колегії (1631-33), петровеної пізній (1694) на академію. Сам проповідник („Хрест Христа Спасителя й кожного чоловіка“ 1632), апольоґетик правосл. церкви (знаменитий „Требник“ 1644), популяризатор („Учительне еванґеліє“), учений теолоґ і педагоґ, поклав утворену ним

школу та зреформовану друкарню при печерській лаврі в центр тодішнього літ. та видавничого руху. Зі школою зв'язаний рид шк. підручників: Л. Зизанія (буквар, граматики), З. Копистенського (книга про віру, Палінодія), Транквіліона-Ставровецького (Зерцало богословія), й ін. шк. підручників, що не зв'язані з Києвом і появилїся до виступу Могили, але ж уживалися в Могилянській школі й мали вел. вплив на письменників — треба аґадати славному граматику М. Смотрицького (Вильно, 1618), що сканонізувала тодішню цєл. мову в тодішній укр. формі. Зі школою зв'язана й поява першого підручника всевітньої історії „Синопсис“ Гізеля (1674), із ім'ям Могили знову в'яжуться серія панеґіріків на його честь: „Імнологія“ П. Беринди й Т. Земки (1630), „Евхаристеріон“ Софр. Почаського (1632), „Евфонія“ (1631), „Мнемозина“ (1631). В обороні діла Могили повстає „Еккаґізіс“ С. Косова (1635), такамо за його спонукою С. Косів пише славілий „Патерик“ (1635) із його продовженням „Тературґіма“ (1638) А. Кальнофойського (видаєця твору „Парерґон“). Усі ці твори випускає у світ друкарня киево-печерської лаври, з усіх тодішніх друкарень найрухливіша. Були це твори, здебільша, богословські, хоч ориґінальні („Собраніє короткої науки“, катехизм Ісаї Трофимовича Коаловського 1643, названий уже „Требник“ Могили з 1644 і т. д.), хоч перекладні; крім ізгаданих, назвемо ще: Бєсїди Ів. Золотоустого 1623, 1624; Толкованія на Апокаліпсис Андрія Кєсарійського 1625; Апологія Аполонія 1628; Главізні поучительні Аґапіта діакона 1628; Поученія душеполезні авні Дорофея 1628 та церк. книги (Часослов 1617, Трїодї поствія 1623, Літурґіаріон 1629 і т. д.) — проповідницькі твори (казання на поґрїб Б. Плетенецького, проповіді Н. Галитовського, А. Радивилівського і т. д.), а то й вірші, пр. „Вірш на жалостий поґреб П. Саґайдачного“ (1622) К. Саковича, „Визерунок шот“ О. Митури і т. д. З ін. творів, надрукованих у киево-печерській лаврській друкарні, назвемо ще „Окружну грамоту“ Йона Борецького (1628), „Небо новос“ Н. Галитовського й ін.

Із ін. центрів уславилися ще Чернігів, Стратив, Луцьк, Забулів і т. д.

У зв'язку з берестейською унією (1596) зростає полемічне письменство; з правосл. боку назвемо полемістів XVII в.: Ст. Зизаній, Хр. Філалет (Апокрисис), Клирик Острозький, Йов Борецький, М. Смотрицький (Тренос), З. Копистенський (Палінодія), А. Філішович, Н. Галитовський, Л. Баранович, В. Явняський, Ів. Гізель, А. Радивилівський і ін. і особливо І. Вишенський; великий противник не тільки кат. та уніятської церкви, але й панської верстви й вищого духовенства та тодішньої науки, вважаючи за ідеал життя

чернецтво, Вишнєвський боронив своїх ідеалів сильним і образним стилем та високо поетичною мовою. З уявітів визначились: Ів. Погой, Марко Антоновіч, що думав про унію всіх христ. церков на землі, Анастасій Селява, Пахомій Война Оранський, Теодор Скуменович, пізніше до уявітів перейшли М. Смотрицький та К. Сакович (Перспективна). Польмічна літ., спершу жива, згодом переходила до абстрактних ред. проблем, до формальних теорій, і це відбилося й на ін. формах тодішнього укр. письменства. Вироблюються окремі правила, як писати цей чи той твір, з них повстають окремі теоретичні твори; назвемо таких авторів нових правил: Н. Галитовський (теоретик проповіді), В. Ясинський, Т. Прокопович (теоретик драми), Л. Горка, Ю. Конисевич, Г. Сломанський (теоретик драми й лірики).

У зв'язку з героїчною добою Хмельниччини розвивається іст. письменство в формі літопису. Перша спроба це „Густинський літопис“ (1670), Хроніка Сафоновича (1672), „Обширний синопис руский“ Кохановського (1681-82), Літопис Самовидця (1670-72), Грабінки (1708-10), С. Величка (1728), і пізніші — П. Симонівського (1765), Вас. Рубана (1777), О. Рігельмана (1778). За перехідний твір від літопису до історії України можна вважати знамениту „Історію Русов“ із кінця XVIII в., як образ нац.-політ. змагань укр. інтелігенції.

Поруч літописів та історії XVIII в. розвивалася й іст. поезія: „Розмова Московщини з Україною“ (1762), вірша про битву під Берестечком, вірша про жовтєвську перемогу Хмеля, Плач України, Псалма про гетьм. Дорошенка (до 1675 р.), Лямент України, вірші про облогу Відня 1683 р., про хотинську перемогу 1739 р., про гайдамаччину, все це — невідомих авторів. Та є й відомі автори іст. пісень: Йосиф Шумлянський (про битву під Віднем), гетьман Ів. Мазепа (про чайку-небогу, „Всі покою шире прагнуть“), Я. Маркович, М. Ханенко, А. Головатий та ін. Основою для цих поезій служили нар. коз. думи та іст. пісні.

В тій добі дуже різноманітна лірика. Найраніший її жанр панегіричкі ода: Г. Смотрицький (на герб кн. К. Острозького 1680, „Просфонема“), К. Транквіліон Станковецкий (митр. Рогозі 1591), О. Митур (з „Віаерунок шлот“ 1618), П. Беринда й Т. Земка, Софрон Почаский, Яків Седовський, Гр. Бутович (на честь львів. св. Арсенія Желяборського 1642) і ін. Крім того, процвітає рядівна й величодна вірша (П ширила школярі братських шкіл та студей кiev. акад. — де рядівна й величодні події з життя Іс. Христа розроблювано в укр. побуті та в нац. психол. кольориті жарту, трагестії, сатири, пародії. Із суспільно-нац. погляду найбільше значіння мала сати-

ра, що вказувала на боротьбу й заміну старих поглядів на поні, на моск. розпорядки та ін. негативні сторони того часу (сатира на словобжан між 1765-85 рр., на кiev. цензу, про Карика, про гербецького пона й ін.). Із поетів цього жанру в XVIII в. визначаються: Іван Некрашевич, Ованас Лобисевич та ін.

Поруч із пісю сатирично-побутовою лірикою розвивається поважна лірика, духовна, на теми, зв'язані з культом Богородиці на Україні (легендарно-апокрифічні чуда печерської Богородиці, почаївської, запорозької Покрови й т. д.), різні канти (про св. Миколая, спір душі з тілом, марністє життя на землі, страшний суд, пекло) — і далі цілі збірки побожних пісень: на свята Господні, Богородиці, в честь святих, молитони, величання, покути й ін. Є це т. зв. „співаники“, відомі з рр.: 1718, 1734, а серед них найбільшу популярність здобула почаївська антологія побожної пісні з р. 1790 п. в. „Богогласник“. Серед поетів цього жанру збереглися такі імена: Дм. Тунгало, Вас. Пашковський, Дм. Левковський, Вас. Тарнавський, Спирид Яхимович та ін. Ця побожна лірика перейшла до ліриків і вилилася згодом у ліричські псалми й канти (про сирітку, про правду й неправду, про культ батьків і ін.).

З другого боку, вирінає світська лірика, де виступає такий поет XVIII в. і поч. XIX в., як Семен Климовський (пісні: „Іхав козак за Дунай“, „Не хочу ні нічого“ і ін.); найпопулярнішим жанром є: елегія (Климовський, Левинський, Р. Коренький, І. В. Пашковський, Іл. Бачинський, Ол. Падалський, Танський й ін.) й любовна лірика (Ів. Мазепа, Мар. Чурайна, Йос. Шумлянський, І. Пашковський, Як. Семержинський, Манасія Максимович, Танський і ін.) — все це діяло до нас у співаниках XVII-XIX вв. Із ліриків кінця XVIII в. назвемо ще сромонаха Климента Зіновієва (оспівував інтереси вищої шляхетської верстви), характеристичного поета доби руйни, Йос. Шумлянського (повна протилежність до палкого Ів. Вишнєвського), Данила Братковського предтечу укр. хлопоманів, автора сатиричної збірки віршів під назв. „Світ“, поета-філософа Гр. Сковороду, автора найранішої укр. байки, діялогів, пісень та філ. трактатів.

Повістарська література в XVI-XVIII вв. розвивалася в формі легенд, апокрифів, жетів святих, дидактичних писань (Люцидарій, Велике Зеркало, рим. історії, повісті про Аполонія Тирського, про сім мудрих і ін.). Були тоді популярні й лицарські романи (князь Петро Золоті ключі, віршовий переріб Декамерона й ін.).

Але найяскравіша сторінка укр. письменства XVII-XVIII вв. це укр. драма: ре-

лігійна та шкільна. Почалася вона від діяльогів, великодніх та рідяних, і розвинулась у містерію (про народження Христа, про страсти Христові й ін.); коли темою містерій були чуда з життя святого, вони називалися міраклі (про Олексія чоловіка божого); коли в ній виступали алєгоричні образи, правди віри, милости й ін. — моралі: „Комедія на Рождество Христово“ Дм. Туптала 1703, „Дійствіє на Рождество Христово“, „Рождественская драма“, „Комическое дієствіє на Рождество Христово“ Митрофана Довгалевського 1736 і його „Власнотворний образ“ 1737, „Дійствіє на страсти Христови“, „Царство натурі людєвої“, „Свобода“ 1701, „Успенская драма“ — Дм. Туптала, „Комедія о блудном сині“ — Симеона Полоцького. Драма з іст. темою, що переломлює в собі трагічні й комічні події, називалася „трагедокомедія“ (Т. Прокопович „Владимир“ 1706, трагедокомедії Сильвестра Лискоронського, Варлаама Лещевського, Юрія Кониського й ін.). Найкращими драм. творами в цьому репертуарі були: жива й артистично збудована драма „Слово о збуренні пекла“ на великодню тему та патріотична драма „Милость Божія Україні свободившия“ (1728). Найважливіші драматургі й теоретики укр. драми XVIII в. були: Дм. Туптала, Теофан Прокопович, Митрофан Довгалевський, Симеон Полоцький і ін.

Поруч драми розвивалася й укр. комедія, що бере свій початок від інтермедій — із них найпопулярніші: Я. Івановича (1619), М. Довгалевського, Ю. Кониського й ін.

Дальшим розвитком інтермедії є укр. вертеп, що сполучує в собі зах.-європ. дількову драму чи комедію та духову драму про рідко Христа, прихід трьох царів та Ірода, рівнобіжно до якої розвивається інтермедійна дія з картинками побутових, сусп.-нац. та політ.-держ. відносин на Україні.

Літ. творчість на Україні в середній добі багата й різноманітна. XVI-XVIII вв. — героїчна доба боротьби за свою віру, державу, за свій бароковий мист. стиль, у своїй різноманітній нац., соціальної й політ. діяльності й у письменстві виступила така сила літ. творів у всіх галужах письменства, що цей період можна сміливо вважати за золоту добу укр. ренесансу та неокласицизму.

Література: Франко Ів., Іван Вишеский і його твори, Львів, 1895; Харлампович К., Западнорус. правосл. братства XVI-XVII в., Казань, 1898; Петець В., Ист.-лит. изслѣдованія и матеріали, I і III, Спб., 1900 і 1902; Франко Ів., Памятки укр. полемічного письменства XVI-XVII вв., I, Львів, 1906; Пыпинъ А., История рус. литературы, II-III, Спб., 1907; Стещенко Ів., История укр. драмы,

Київ, 1907; Петровъ Н., Очерки изъ истории укр. литературы XVII-XVIII в., Київ, 1911; Шляккинъ Н., История рус. литературы, II, Спб., 1911; Сушицький Т., Зах.-рус. літопис як пам'ятна література, I, Київ, 1921; Возняк М., История укр. литературы, II-III, Львів, 1921, 1924; Грушевський М., История укр. литературы, V, Київ, 1926-27; Резанов В., Драма українська, том I, Київ, 1926-27; Марковский Б., Укр. вертеп, Київ, 1929.

Л. Білецький.

Письменство XIX-XX вв. Добу нової укр. літератури починаємо від поеми „Енеїда“ Котляревського 1798. Це переломова подія: зворот до живої нар. мови, що єтає літературною. „Енеїда“ не перший укр. мист. твір, написаний нар. мовою — а проте зноміж них найбільший і досі живий.

Поняття нової укр. літератури простигається на довгу добу — майже на півтора століття. Ця доба така різноманітна, що не можна вважати її одностійною; в ній проявляються різні напрямики та течії, мінюються погляди на мету літератури та її засоби. За напрямиками не можна її поділити на більш-менше різні часові відступи тому, що навіть і в найменших таких періодах бувають письменники, що віддали різним впливам, або твори — приналежні до різних напрямиків.

В історії укр. літератури доводиться часто вживати термінів загально поширених у европ. літературах: класицизму, романтизму, сентименталізму, реалізму, натуралізму, модернізму й т. д. Усі вони, здебільша, не збігаються з тими самими літ. формами на чужині; напрямики та школи в нас спланені й набувають своєрідних ознак, відповідно до того, що вважалися за найважливіше завдання літ. праці.

Увесь цей довгий протяг часу поділити можемо на 4—5 частин, із яких одна входить у другу своїми впливами. Перша — до 30. рр. XIX в., носить на собі перші ознаки народоловної гуманности. У другій добі, названій романтичною, приблизно до 60. рр., маємо сильно наголошені тони національні з фантастичними елементами усної словесности. Реалізм, що появляється в тому часі, далекий від відомого напрямку в фр. літературі. Реалізм укр. письменників зливається подекуди з поняттям побутового малюнку; він панує з домашню сентиментального народницького напрямку до 90. рр. XIX в. Відтоді реалізм набуває нового змісту й як напрямок свідомого відтворю діяности залишає почування автора якомога на боці. Напередодні XX в. входить до укр. літератури різні перехресні впливи европ. напрямиків; їх відчувають як „модерні“, але вони слабо скристалізовані, неподілені. Щойно від 1900. р. вони розпадаються на групи з виразно сформульованими тенденціями.

Укр. літературу XIX в. можна найкраще прозрозуміти на тлі сусп.-політ. відносин, що здебільша зважили на виборі сюжету та провідної ідеї поодиноких творів. Закріплення селянства, боротьба за його визволення, заборона укр. слова, підземний нац. рух, що виднігас ідеали вільної козаччини, роля панів і уряду, що підтримував соц. і нац. гніт — такі факти мали гол. вплив на уяву укр. письменників.

„Енеїда“ це перший приклад, як вплив клас. зразків може проявитись у формі, що відбігас від них дуже далеко й переходить уже в новий напрямок. Роля Котляревського вийнятка. Перехід від мови школярських, сатиричних творів до твору доброї композиції та багатой поетичной уяви несподіваний та сміливий. Трагестії клас. творів велегко визволювались від готових зразків, їх провідной думки й навіть введених там типів. Котляревський бере з Вергілієвого сюжету (за Осіповим) тільки основу й іде за нею свобідно, маючи перед очима укр. життя. Замість довгой псевдокласичной епопеї, він дає легку сатиру, надихану новим духом. Саме сатирична поема могла з повною свободою користуватись словником живої нар. мови, що так довго чогось видавалася смішною й не мала вступу до літератури. „Наташка Полтавка“ Котляревського має в собі мало індивідуальних рис таланту автора „Енеїди“ — а проте дала перший тип нар. опери та драми.

За Котляревським потяглися наслідувачі (котляревщина): М. Макаровський, О. Рудиківський, П. Білецький-Носенко, П. Коривницький, П. та С. Писаревські, К. Пузина, К. Думитрашко. Сюди своєю маярєю належать теж Я. Кухаренко, К. Тополя, що наслідували „Наташку Полтавку“, Василь Гоголь і ін. Єдиний Гулак-Артемівський вплив самостійне обличчя; дрібні сатиричні поеми й пересіпня з чужих поетів стануть від цього часу улюбленою темою наших дальших письменників. Л. Боронковський попробує за ним свої сил у баладі та байках. Б. Гребінка перший дасть нам мист. байку, наскрізь українську мовою, духом та своїми типами, дарма що візьме вікові теми, ще грецькі.

Представником 30-их років укр. літ-и стає автор перших повістей Григорій Квітка-Основ'яненко. Водночас це представник тої класи нашої інтелігенції, що зміла зі становищем впливового рос. урядовця пооднаті симпатії для укр. нац. руху. У допомогу прийшов тут сентиментальний напрямок у европ. літературі; спочутливості для покривджених стала мода. В укр. сусп. умовах ці симпатії вел. помічників до селянства, з яким вони звивалися, природні. Повісті Квітки, докладно беручи — довгі оповідання. В основі своїй вони мають тільки якусь одну подію, мало дієвих осіб і не

розгортають ширшого малюнку. Квітка змальовує селян, як добрий знавць рідного побуту та чуткий психолог. „Маруся“ може ще й нині зворушувати; „Сердешна Оксана“ це сюжет, до якого вертаються наші письменники дуже часто. Окрема нотка Квіткиного таланту це його гумор, природий хист до карикатури. Комедія „Сватання на Ганчарівці“ — перший тип укр. нар. сценічної гуморески.

1840. р. приносять укр. письменству твір, від якого рахуємо нову його добу. Шевченків „Кобзар“ здіймас укр. поезію відразу на рівень європейської. Але сучасники несвідомі ще тої його величини; для них це передовсім акт великого сусп. та нац. протесту. Цей акт майже неповторний у такій силі на довгі роки. Ніхто після Шевченка не зумів із такою силою дати вислів бунтові проти сусп. утиску, захопленню для свободоловних поривів минулого й особастих життєвій трагедії. Особиста лірика поруч іст. поем, романтичні поеми з нар. побуту, цісні повні глибокого внутрішнього переживання, поеми з трагічним патосом і могутніми нац. і сусп. гаслами та покликаними, багатство ритміки, настроїв та ідейних перспектив, усе те, що набило найбільших романтичних поетів — Шевченко перетворив силою своєї поетичной уяви у твори єдині, провизані духом великої людини та геніального поета. В його поезії находимо ідеальну сполуку елементів нар. словесности з наскрізь індивідуальною новою літер. формою.

Вплив Шевченка був такий могутній, що йому не могли опертись на довгі роки сучасні та пізніші поети. До найближчої Шевченківської школи зачислямо: В. Заблуду, О. Афанасієва-Чубинського, В. Кулика, М. Вербицького, П. Чубинського та ін.

П. Куліш — перший письменник, що хоче зв'язати укр. літературу з європейською й дати їй усі ті роди, які мусять мати література великого народу з інтелігентною класою. Його праця йде в усіх напрямках: від популярних оповідань, що мають розбуджувати нац. свідомість, до перекладів суч. зразків европ. поезії. Куліш — талант дуже вертливий, але в кожній ділянці різко зарисований, самостійний, повний розмаху, пристрасний, як уся його влада, що доводила його до гострих конфліктів із земляками й до крайніх виступів. Його повість „Чорна Рада“ це справжній у нас зразок іст. хроніки з завдатками на повість. У поезіях Куліша поруч чистої лірики маємо перші актуальні суспільницькі памфлети. Змагання Куліша за нову мову та стиль, свідомо праця над збагаченням інтелігентського словника — одна з найбільших його заслуг. Його переклади Шекспірових п'єс досі неперевершені, переклади поезій Гете, Байрона або Шіллера дають приклад дальшому укр. поетам, у якому напрямку повинна йти така праця. Його переклад

Біблії, хоч і не зовсім вірний, із огляду на величезні труднощі інтерпретації тексту, уступає, може, перекладові євангелія Морацького щодо поетичної та багатогранної мови, а проте стилем, мабуть, його перевищує. Чималі заслуги Куліша теж як редактора, видавця й культ. діяча; він відчував дуже сильно потребу якнайближчих власним і Галичиною, її діячів та письменників.

Те, що Шевченко дав у ліриці, Марко Вовчок дала в оповіданні. Його „Нар. оповідання“ можна оцінити справедливо, порівнюючи їх із того самого роду селянськими сюжетами в європ. письменників, йі сучасних. Численні наслідування й манери находимо в письменників тогочасної й пізнішої доби. Біографія Марка Вовчка роз'яснює й велику індивідуальність, широку освіту та глибоку культуру, — зовсім непримітні поза тими на око скромними мист. засобами, якими вона володіла.

Від 50. рр. до літератури проникли новий сусп. подув: потреба, замість ідеалів минулого, ближче пригнутися сучасності. Відтворити цю сучасність може тільки праця етнографів та повістара, не поета.

Поруч цих кількох великих мистців, що зуміли перетворити побут, оживляти його національними й сусп. ідеями, появляється цілий ряд письменників, що працюють як етнографи, популяризатори, історики. Від перших десятих XIX. в. виходять збірники укр. нар. пісень (Цертелев, Лукашевич, Мих. Максимович); їх видають не тільки українці, але й росіяни й поляки. Рев. ідеї, що вказували молоді абунтовані проти царяму, шлях іти в народ, планувати його долю і просвічувати його — дали почин до зовсім нового роду літ. і наук. дослідів. Письменники дають аналіз життя простолюди з метою виховати інтелігенцію на свідомих суспільних діячів, учені за письменниками відкривають нові, досі невідомі матеріали для студії людської душі.

Укр. село, як той новий світ, починає впливати на рос. й поль. літературу: Пушкин, Гоголь, Рилев, Златоський, Гоциньський, Словацький — дають твори надихані наскрізь укр. духом, що й собі починають впливати на укр. письменників. Сюди можна зачислити і укр. пісні польки зроду Тимка Падури. Водночас, притягнені рос. мовою як літературною, дають рос. літературі свої твори українці В. Калігер, В. Наріжний, М. Богданович, М. Гидич, Микола Маркович. Деякі укр. письменники пишуть і по рос. (Квітка, Гребінка і т. д.), дуже часто на укр. темі. М. Костомарів — підготував історію України в душі нових ідей; він разом із Ізмаїлом Срепанським — перші в нас предстатники славнофіліства. Костомарів пробував теж своїх сил у драмі та поезії, які писав по українськи. А. Метлинський своїми „Думками та піснями“ належить до народолобного романтизму, малював велич іст. давнини і плакав

на руїнах сумної теперішності.

Перші впливи на розвиток укр. літ. у Галичині йшли теж від народолобного руху. Починаються вони від свідомості, що для оборони власної нац. окремішності треба прийняти мову того народу, серед якого живемо. Приклад наддніпрянських братів став заохотою для пробудження літ. руху в Галичині — М. Шашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича. Видана ними 1837. р. „Русалка Дністровая“ (в Будимі), хоч майже тоді невідомо, бо сконфіскована, означує етап гал. літ. відродження. Вона вводить чисту нар. мову та фонетичний правопис. Від неї починається довша боротьба за права нар. мови в літературі. Галичина не має могутніх поетичних талантів. Перший її поет Маркіян Шашкевич мав за собою більші заслуги як нац. пробудник, ніж письменник. Несприятливі обставини та недостатній вік не дали змоги йому розвинути; він залишив лише кілька зразків патріотичних поезій, кілька дрібних перекладів і прегарні „Псалми Русланові“. Політичне життя забирає укр. літературу в Галичині талановитих учених — Якова Головацького, що московивиться, й Івана Вагилевича, що польдизиться. Найталановитіші тодішні сили, як Б. Дідицький, А. Петрушевич, Д. Зубрицький, П. Костецький, Ін. Наумович — утрачені не тільки для літератури, але й для укр. національності.

Із гал. письменників 50. рр. треба згадати поета М. Устияновича, автора двох більших оповідань, і Антона Могильницького, автора поеми „Скит Манівський“.

60. рр. з сусп. погляду позначались куди слабшими настроями, ніж попередні; письменники, що відтворюють суч. умови, немов би поволі примирювалися з ними, рев. дух затихає, уступаючи місце більше культ. роботі (організація „громад“, журнал „Основа“).

У тіні вел. постатей із 60. рр., Куліша та М. Вовчка, працюють таланти, заслуги яких оцінені дуже пізно: Ст. Руданський, Яків Щоголів, Анатоль Свидницький. Більша частина їх творів друкована запізно, деякі аж після їх смерті, велика частина порозсипувана по різних виданнях, тимто і враження, яке вони викликали й могли викликати на свій час — приблдне. Руданський і Щоголів належать іще до романтичної доби, проте деякі акорди їх лірики не втратили свого чару 30 і 40 літ пізніше, коли прийшли поети з новими мотивами й новими техн. засобами.

Степан Руданський має дрібні перлини, що нагадують Шевченкову музу або найкращі зразки нар. пісні. Свою славу зазначає він незрівняним досі „Співомовкам“, що утворили своєрідну форму легенької сатири. Його спроба перекладу „Ліади“ на нар. лад і нар. віршем, хоч яка була небезпечна, потвердила тільки його великий поетичний талант.

Я. Щоголів, що стає відомий дуже пізно, вміє серед освінаних мотивів знайти кілька оригінальних тонів — журливого філософа-мізантропа.

Побутова хроніка А. Свидницького „Люборадські“ визначається гостротою спостереження; це перша спроба в укр. літературі відтворити реалістично суч. відношення на ширшому сусп. тлі, з ясною провідною думкою й тонким сатиричним забарвленням. Якби рос. оповідання Свидницького були написані нар. мовою (в їх розмови осіб бувають укр.), то й вони могли б бути стати зразком для оповідачів тієї доби, що не вміли відірвати побутового малюнку, переважаного етногр. матеріалом, від суспільного образу гостро зарисованого.

Л. Глібов, майстер байкової форми, оживлює сюжети всесвітньої байки своєрідним укр. побутом, даючи поруч цього зразки чистої лірики.

На цьому місці слід теж пригадати цінні переклади Одисеї й Гляди та переспів „Антигона“ Софокла — зроблені сімдесятишкком Петром Ніщинським.

Вплив наддніпрянської літератури на галицьку має далекосяжне національне значіння, але не міг породити талантів, що дорівняли б письменникам наддніпрянським. Разом із Шашкевичевою смертю (1843) поезія в Галичині зовсім затихає. Її заступав в 60. рр. могутня Шевченкова муза, яка полишає великий слід на дрібніших гал. талантах 60. рр. й не минає найталановитішого буконіста Юрія Федьковича в пізніших його творах; Федькович — лірик і новеліст, його драм. спроби й епічні поеми невдачі. Він дає сильні твори лише тоді, коли оспівує особисті переживання в поезії й дає в новелі картини (з відгуками мавери Марка Вовчка та Кайки) з гудульського й волицького життя, яке знає. Нар. поезія й побут зміцнюють його талант, надають його творам соковитості та своєрідного чару. Із сучасних йому буконістических авторів треба агадати братів Сидора та Григорія Воробкевичів. У Галичині працюють тоді великі таланти — С. Згарський, В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович (більш відомий як публіцист), Павлин Свенціцький (Павло Свій), К. Устїнович, що дав спроби іст. драми, пізніше Вол. Барвінський.

З наддніпрянських письменників 60. рр. XIX в. широко користуються побутом Олекса Стороженко й Ганна Барвінок. О. Стороженко дає оповідання гумористичні, побутові з іст. темами та фантастичні. Гол. прикмети цих його творів — багата образова мова та чимало етногр. матеріялу, задля якого й досі варт їх читати. Г. Барвінок (дружина Кулішева) дає дуже скромні малюнки з сірого, злиденного життя, що часто мало чим різняться від записів із нар. уст. Із другорядних поетів 60-тників назвемо автора п'єси: „Ов, не ходи,

Грицю“ В. Александрова та кубанця В. Мову-Лиманського, що його цісані твори (поезії, драма) теж вийшли вже по смерті; із оповідачів — П. Кузьменка та М. Олександровича.

70. рр. ідуть у Наддніпрянщині під знаком наук.-етногр. праці й соціалістичних гуртків молоді. Між письменниками перше місце займає тут Данило Мордовець — найкращий у оповіданнях, слабший у численних іст. повістях, писаних адебільша рос. мовою, далі — „поет степу“ Іван Манджура. На ті роки припадає діяльність кількох замітніших талантів, із них Олександр Кониський дав кілька повістей на сусп. теми, але не виявив саме того хисту, необхідного для повістярів, що передовсім мусять творити типи й виводити їх серед життєвих конфліктів: тенденція (повісті: Грішники, Юрій Горovenko, В гостях добре, дома ліпше) неувала добрі наміри громадянина. Там, де Кониський обмежується до передачі дрібних сцен із сел. життя (оповідання), він виявляє справжній літ. хист.

Представником реалістичної повісті вважають у нас загально Івана Нечуя-Левицького, головно тому, що в тому напрямку працював він довго й завзято. А проте це не той „реалізм“, що каже змальовувати дійсність якомога безпристрастно, щоб поглибити психологічну аналіз; Нечуй не різніється у своїй методі нічим від Марка Вовчка, але він куди менший мистець. Гол. основою його повістей є все ще малюнок селян, злиднів, данні мотиви кріпацтва. Там, де він малює рідний побут із його характеристичними рисами, швесь традиційний світ селянина, прив'язаного до своєї землі та батьківщини (архитвір — Кайдашева сім'я), Нечуй дає природні живі сцени, байдуже, що вони писані в старій манері сентиментальних повістей. Він відчуває потребу будувати повість на сусп. проблемах, але в повістях із інтелегентського життя дає типи неживі, бліді, розмовами, що нагадують публіцистичну полеміку, він переважанує повість (Хмари, Над Чорним морем). Нечуй не міг справитися з композицією повістей і не вмів творити типів; найбільша прикмета його повістей це зразкова мова і простий стиль без зайвих барокових окрас.

Те, чого не міг дати Нечуй — дав шойно своїми повістями Панає Мирний. Приймаючи майже достеменно ті самі мотиви для сусп. повістей, Мирний у своїм романі „Хіба режуть воля“ вміє визволитись від сентименталізму, розгорнути ширше тло й на цьому тлі створити тип героя, що живе перед нашими очима й цікавить нас своїми переживаннями. Замість настроювати читача міркуваннями та ясно проведеною тенденцією, він заточує деякі пружини трагедію виведених осіб і свої дієві особи

робить предметом психологічної аналізи. І Мирний дає ще подекуди повість надто розвинену („Повія“), композиційно перестаріу, у момент її появи. А проте це не змінє головної риси його таланту: — естетичного стилю, що захоплює. Його оповідання з тими самими темами, давно вже використаними, сільських азидів і сусп. утисків, скомпановані вже зовсім у новому дусі — психологічних студій або барвистих малюнків. Мирний перший укр. письменник, у якого найдуться сторінки, що їх можна зарахувати до школи реалізму в европ. значінні.

Ідучи за розвитком повісти й оповідання, залишили ми на хвилину на боці ін. ділянки літ. творчості, без яких такий швидкий розвиток не можна б як слід розяснити. Для сформування поглядів на методи літ. праці причинився в 70-80. рр. XIX. в. чимало М. Драгоманів, учений і публіцист. Його вплив нероздільно зв'язаний із розвитком нашої літератури хоч би в тому, що наші письменники ставили перед собою завдання поширювати у творч. денні загальні суспільні ідеї, себто входили в ділянку соціології та в ділянку практичної сусп. праці, що були саме предметом невпинних розслідув. Драгоманова. Драгоманів, що розумів невзначайно велику потребу нап. літератури рідною мовою, першай у нас з'ясував виразно домагання, що успішний розвиток літ. неможливий, поки письменники не засвоять собі сучасних ім европ. метод праці, себто европ. світогляду. Як людина свого часу, він оборував той світогляд і ті ідеї, які видавалися йому передумоюю погуду, нап. та держ. визволення. Його погляди на ролю розуму в критиці, демократизму та соціалізму в суспільному ладі, реалізму в літературі шукали собі основ у тодішніх европ. ідеях, що відповідали змаганням, із якими природно зв'язала укр. інтелігенція свою працю за нап. та соц. визволення. Драгоманів, маючи перед очима аразки европ. літератури, не радив їх наслідувати в сюжетах або зверхніх формах: навпаки, він радив яко-мога ближче придивлятися до дійсного життя і творити таку літературу, що була б якнайбільше зближена до шир. мас укр. народу своїми потребами, ідеалами, яко-мога проста, для всіх зрозуміла мовою.

Цікавим прикладом письменника, що хотів немов послідати завдання літератури з поглядами Драгоманова був Михайло Старицький. У поезії мав він увесь час на увазі гром. вимоги, водночас пробуючи часто народню мову збагатити якнайбільшим словником укр. інтелігента. Він пробує своїх сил у різних родах, від лірики до іст. драми, від побутових п'єс до перекладів архитворів европ. літератури. Його деякі п'єси є досі окрасою репертуару укр. театрів, поезії та переклади є смі-

ливими спробами европеїзації нашої літератури; його сміливі новотвори, свого часу непризнані, можуть і нині стати вказівками для праці поета та мовознавця.

Від Старицького починається в 70. рр. відродження нашого театру. Воно повстало не наслідком творчості одного, чи більше великих драматургів, а працею організаторів театр. труп — директорів і акторів у одній особі. Театр підчас заборони укр. друкованого слова в царській Росії був тим єдиним захистом, де це слово могло ховатися перед цензурою. І тут, як у повісти та оповіданнях, головними діячими особами творів були спершу селяни зі своїм побутом або іст. персонажі. Та є вже й різніці, накинєні самими вимогами сцени: малюнок села з його лихолітним муєть розпадатися на низку сцен; драматурги, що є водночас акторами та режисерами, муєть рахуватися з публікою, інколи й російською або зросійщеною, що залюбки відвідує укр. театр, щоб почути бодай нар. пієню та надивитися на нар. танці.

Марко Кропивницький, славніший актор, ніж драматург, не може ще перемогти нахилу до називування побутових сцен, що йдуть одна за одною без внутр. зв'язку. Його п'єси продовжують часто ті самі засоби, що були у „Сватанні на Голчарівці“. Ті в них, що надихані гумором, найдовше втрималися на сцені.

Те, чим є Мирний у повісти, є Карпенко-Карий у нашій реалістичній драмі. В довгому ряді його п'єс можемо визначити поодинокі моменти, як він ішов від чисто побутової, майже етногр. п'єси до творів, що пробували відгукуватися на суч. проблеми, майже загально людського характеру. Це досі найбільший укр. драматург щодо кількості та якості своїх творів. Він єдине романтичне драму з суспільною комедією, з іст. п'єсою, навіть і психологічною. П'єси Карпенка-Карого борються ще з техн. труднощами, як і твори наших сучасних драматургів, а проте його драм. техніка є рішучим кроком уперед. Сила його п'єс є вел. кількості виведених типів, із яких бодай один уміє зосередити на собі увагу глядача; артисти та режисери можуть знайти в його п'єсах досить матеріалу, щоб оживити навіть такі, що своїми типами та темами далеко відбігли від суч. життя.

Світоглядом і формою своїх творів належить зовсім до бою Старицького та Нечуя-Левицького — Борис Грінченко, дарма що його діяльність припадає на 80., а то й 90. рр. XIX. в. Хоч універсаліст, ні в одному роді літератури, крім дрібних оповідань, де розробляв теми соц. несправедливості супроти простолюди, не дав творів, що виходили б поза тимчасові потреби, яким вони служили. У своїх поезіях і повістях проповідував він патріотичну вєтвомку працю для добра народу, пробував

теж своїх сил у драмі. Він головню популяризатор, культ. робітник пера й редактор великого „Словника укр. мови“. Грінченка нагадує своєю діяльністю Т. Зиньківський, більш публіцист, ніж белетрист. Таксамо близькі своєю манерою й мист. засобами до оповідань і повістей Грінченка твори сучасників його — Олени Пчілки та Дмитра Марковича; в поезії — Павла Грабовського, а дрібніших А. Бобенка, Ю. Будяка та ін. Зокрема треба піднести спроби іст. оповідання в характером хронік Мих. Грушевського, популярні оповідання Кащенко, й передусім побутові картини з іст. Волни Ореста Левицького.

Нову добу починає з початком 80 рр. І. Франко. Це перший укр. письменник, що працював у всіх родах літератури, перший, що стегав невпинно за чужими літературами, і перший, що свідомо ввів класти в основу своїх творів ті загальні ідеї, за які борюся теж як критик і суспільний діяч. Чимало з його літ. надбання треба вважати за донг, який він силачував потребам даної хвиляні, заловнюючи праці літератури, освіти, культ.-громад. Сюди треба зарахувати його початкові оповідання з сел. життя, його суспільні повісті та п'єси. Франко перший бере на героїв своїх оповідань типи з міського пролетаріату, а в ліриці переживання модерного інтелігента. Його деякі повісті та оповідання це перші в нас зразки натуралістичного напрямку за прикладом Золя; його лірика та епічні поеми заторкують загально-людські проблеми в зовсім модерній формі. Франко — найбільший у новелі та ліриці. Його переклади та переспіви архитворів світової поезії здійснюють укр. літературу на европ. рівень. Деякі його оповідання — перші в нас зразки модерної новелі, побудовані виключно на психологічній аналізі. Франка можна вважати передтечею кількох дальших напрямків, об'єднаних загальною назвою модернізму.

Від Франка укр. література в Галичині починає оживлятися та вступати на шлях європейської. Чимало зі сучасних Франківці рр. залишалася ще на позиціях першого періоду його творчості, зв'язаного дуже тісно з добою досить примітивного реалізму, себто з домішкою етнографізму та суспільницької тенденції, інші вилонюються з тих тісних рیمок. Сюди ми зачислили б В. Навроцького (поезії) та М. Павлика (оповідання). Тимофій Бордуляк із виразним нахилом до психологічних проблем і деякими елементами нової техніки — належить до цієї другої групи. Поруч нього можна згадати Наталю Кобринську, першу організаторку гал. жіночого руху, Уляну Кравченко дір. поетку, новелістку Е. Ярошівську, Д. Лукіяновича з його оповіданнями й повістями

з життя подільського села, новелістів М. Дерляцію, Орящина та поета С. Яричевського. В. Будинновський почав від талановитих сатиричних образків, перейшов на попул. іст. повість. Андрій Чайковський, що почав повістями з життя дрібної шляхти та дрібної інтелігенції і ідатими гуморесками, присвятив себе пізніше виключно популярній іст. повісті. Степан Ковалів продовжував за Франком теми з життя бориславських шахтарів і шкільні образки у скромно-безпретенсійній манері. І. Грабович, М. Бачинський (О. Філаретів), М. Мурава (С. Лешків), В. Маслак заловнювали своїми поезіями тодішній літ. журналі („Зоря“). Із пізніших Оєни Маковей проявив свій талант найкраще у дрібних сатиричних нарисах у роді Чехова, даючи малюнки гал. міщанина, чи провінціального гал., чи бук інтелігента, Григорій Цеглиньський і Л. Лопатинський пробували дати драму та комедію, що якнясь час підтримували небагатий гал. театр. репертуар. О. Колесса дав поезії за мотивами нар. поезії.

Сучасні Франкові наддніпринські письменники розвинули дуже сильно ті самі, що і Франко, роди літератури та використували їх засоби.

Володимир Самійленко, великий майстер форми і знавець мови, вмів підійти до сусп. мотивів нешаблонно, як справжній лірик, що не попадає в публіцистику; легка іронія та клас. прозорість із афористичною зв'язністю — головні прикмети його поезії. Далі він теж майстерні переклада. Відомий як визначний перекладач і М. Славинський; з інших — І. Стещенко, Б. Тимченко.

Зовсім оригінальний, майже без нац. рис у своїй творчості Агатагел Кримський, відомий мовознавець-фільолог; у своїх поезіях, під сильним впливом Гайне, вводить уперше в нас екзотичні мотиви та дає переклади арабської та перс. лірики; в оповіданнях та в повісті вводить уперше тип неврастника й дає зразок декадентського напрямку.

Найбільш модерний новеліст, побіч Франка — М. Коцюбинський, досі неперевершений, коли справа йде про скалю сюжетів, психологічну аналізу різних типів, композицію та стиль. У ліриці та драм. поємі стоїть поруч нього Леся Українка, таксамо як Коцюбинський, добрий знавець европ. літератури. Л. Українка вмів майстерно влести тони особистих переживань до сусп. мотивів, а в драмі підкласти під сюжет із чужих, далеких культур проблему на тему нац. визволення. Вона вперше в нас ставить на сцені чисто психологічні, загально-людські питання: про красу, обов'язок, саможертву, тощо. Сучасниця Л. Українки Л. Старичька-Черняхівська пробувала створити класичну драму, Одарка Романова дає знаку оповідань та гарних поезій.

Подібні проблеми, але в душі більш реалістичної драми, школи навіть побутової, пробувала з деяким успіхом розв'язувати Любов Яновська, а в поезіях і в оповіданнях Микола Чернявський. До того самого типу скромних совісних письменників належали новелісти напів ще старої школи: Модест Левницький, Володимир Леонтович, Грицько Григоренко, повістярка Наталя Романович-Ткаченко, Дніпрова Чайка, Грицько Коваленко, Вод. Кравченко, Мусій Кононенко (оп. і поезії), С. Шелухин (поезії), Ц. Білзівський (переклади) та ін.; із молодших можна сюди причислити реалістку С. Никоронич-Гіду.

Перші гасла модерних напрямків у поезії кидас на Наддніпрянщині Микола Вороний. Під сильним впливом російських і фр. поетів проголошує він тезу „мистецтво для мистецтва“ та стає, як теоретик, речником символізму; відвертаючись від суспільних мотивів, оспівує, здебільша, красу поезії та силу кохання; його гол. заслуга в виробленні віршової форми. За ним іде як поет М. Шаповал (Сріблявський) та О. Неприцький-Грановський.

Речником подібних гасел у прозі був Гнат Хоткевич, що дав зразки імпресіоністичних поезій прозою, потім перейшов до чисто побутових сюжетів, а далі Іван Ліпа.

Чистим естетом пробував бути в поезії Василь Шурат, заслужений перекладач; його мотиви — рел. та любовні.

Для зах.-укр. літератури представницею модерної літератури стає з кінцем 90-рр. XIX в. буковинка Ольга Кобиланська своїми імпресіоністичними нарисами й повістю, де замальований тип суч. жінки. Кобиланська дає перші зразки символістичної новелі, але продовжує романтичну повість, рід авторкаючи чисто психологічні проблеми, то знову схилючись до сусп. мотивів (у душі повістей Ж. Санд).

У тому самому часі стає відомий Василь Стефаник, найбільший мистець із гал. новелістів, що користується наскрізь модерними засобами, щоб замальовати трагедію села. В нього на перший план виступають чисто психологічні моменти, хоч уміє він бачити й сусп. основу, що стає причиною введених трагедій.

Його сучасник Леесь Мартович, що як новеліст малює то селянський світ, то дрібне життя гал. інтелігентів, дивиться на все оком сатирика, як прональний спостерігач. Третій, наймолодший із них, Марко Черемшина, який уживає гудульської говірки, тоді, як Стефаник (почасти Мартович) — покутської, забарлює реалістичні малюнки багатю настроєвою лірикою. Епігоном Стефаниківської школи можна вважати буковинця Д. Харонюка й ін.

О. Андикевич дав перші зразки декадентської новелі в Галичині. А. Крушельниць-

кий намагався дати в повісті сусп. сатиру, О. Назарук і Ю. Опільський — дали популярні іст. повісті, Т. Галич — безпретенсіозні лір. поезії та нариси, Д. Николішин — драми та переклади.

Найзнавачішим представником рев. руху в літературі в 1900-років був Володимир Винниченко. Він виступив із різними тезами про сексуальне життя, які проводив послідовно у своїх творах. Ця примовитивність відбирала живучість більшості його п'єс та його повістей, що часто переходять у публіцистичні міркування. Зате в новелі, де Винниченко замальовує сусп. контрасти й виводить сильно зарисовані типи, він osiąгає велике враження своєю стихійною безпосередністю.

Передреволюційні й революційні настрої на Наддніпрянщині розбудили нові поетичні таланти О. Олеся, Гр. Чупринки і М. Філянського. Олеся зумів добути нові акорди з любовою до батьківщини і з еротичних мотивів, що нагадували своєю безпосередністю Гайне; в Чупринки, майстра давньої строфи, нахил до ефектності мелодійності вбивав тематику; Філянський, зовсім оригінальний поет епікурейської меланхолії, обмежився до кількох інтимних переживань. За ними йдуть поети М. Жук та Х. Алчевська й оповідачка В. О'Коннор-Віліська.

Паралельно з цими модерними поетами продовжували ще старі суспільницькі, а то й патріотичні мотиви на старий лад такі поети, як С. Черкасенко, що поруч кількох п'єс іще побутового забарвлення, дав кілька спроб психологічної драми; С. Васильченко — новеліст із старою тематикою — зумів новою технікою освітити сел. життя з нової сторінки; А. Тесленко (рано помер) — знавець рев. настроїв села, дав декілька гарних малюнків із його життя в дорев. часі. Сюди належать оповідачі та поети: В. Потапенко, М. Проксиріна, Т. Судима, Д. Яворницький, Н. Кюбальчик, Л. Пахаревський, П. Капельгородський і т. д.

У Галичині гурт „Молодої Музи“ в 1900-рр. кинув загальне гасло „модернізму“. Передтечею цього гурта можна в ліриці вважати О. Козловського, до якого сюжетом дуже близький наддніпрянець Й. Доорохольський (обидва рано помирали). Єдиний у цьому гурті модерніст — Михайло Яцків, символіст, що підпав під сильний вплив Бодлера та Е. По, при цьому дає образки чисто натуралістичні, нові злові та іронії. Богдан Лепкий — поет осінньої меланхолії та спогадів про пропалу молодість — уміє незвичайною простотою зворушувати; в новелі давав образки з села та провинції, перейшов на популярні іст. повісті. Василь Пачовський найкращий у еротичній ліриці з іронічним тоном; пробував дати нап. іст. драму з еле-

ментами романтичного містицизму. Петро Карманський оспівує в різьблених строфах безнадійність буття. Степан Чарнецький передає настрої міського богемиста; до „Молодої Музи“ належали ще В. Барчак, автор дрібних гуморесок, О. Гранай, ессейст, О. Луцький, автор востросих віршів, і С. Твердохліб, що гол. прихвилював над формою віршу.

Справжні праці над засвоєнням адобути модерної поезії й боротьба за нові засоби вислову почалися шойно у добі великої укр. революції в Києві. Найвизначніший представник цього нового покоління — Павло Тичина, вмів майстерно злати нову символіку нар. мелодії з новими літ. вимогами; від суб'єктивної лірики в душі пантеїстичною та мрійливих рев. настроїв перейшов згодом до програмових пролетарських поем. Найвизначніший представник неокласиків — Максим Рильський, найбільший епічний поет, із дуже широкою екалею тематик, теж плідний перекладач. Найчільніший представник футуризму М. Семенко, що поруч експериментальної екілібристики дав неодні аразок чистої лірики вільним віршем (верлібром); його товариш із цього напрямку Гео Шкурруй. Найбільше причинилася до прояснення взаємини змісту та форми в новій поезії та ваги давніх мистецьких зразків група неокласиків, куди, крім М. Рильського, належать М. Зеров і П. Филипович, зрівноважені дозрілі поети й тонкі критики, Я. Мамонтів, що дав кілька спроб як драматург, М. Драй-Хмара та О. Бургардт і ін.

Більшість рад. письменників ставить собі за мету відтворювати сусп. й духовні процеси нового комун. режиму. Повстають різні групи й об'єднання, що сперечаються, як найкраще розуміти завдання пролетарської літератури.

У 1922. р. повстає в Харкові „Всеукр. Федерация пролетарських письменників і мистців“, місцевий нежиттєздатний гурток, тоді саме й спілка сел. письменників „Плуг“ (С. Пилипенко-проніщик) і спілка пролетарських письмен. „Гарт“ із відомими поетами Тичиною, Хвильовим, Сосюрою, Елліаном, Йогансеном і ін. Футуристи (як Семенко, Шкурруй, Слісаренко, Саченко й ін.) поділилися в 1925. р. на гурт „Жовтень“ і на групу харківську, що ввійшла до „Вільної академії пролетарської літератури“ (Валіте), яка об'єднала „Гарт“, „Плуг“, і „Комункульт“. „Жовтень“ злився в 1926. р. з „Київською асоціацією пролетарських письменників“. У 1924. р. повсталала група „Ланка“ (Антопенко-Давидович, Косишка, Підмогильний, Плузник), нежиттєздатна. Неокласики не мали організації, тільки якийсь члє в-во „Слово“. Оцінка поодиноких письменників у наших обставинах важка тому, що нема змоги стежити за вел. літ. продукцією без доступу до рад. видань, і тому, що більшість молодих письменни-

ків мабуть не проявила ще найкращих сторін свого таланту.

М. Хвильовий, що трагічно закінчив свій шлях, відбив у своїх творах найгостріше пориви й хитавши рад. покоління. Його сучасники пробують різних родів оповідання та повісті, від побутово-тенденційних до фантастичних; із них перше місце займають М. Івченко, В. Підмогильний, Гр. Косишка, Ю. Яновський, А. Головко, П. Панч, О. Слісаренко, О. Досвітний, В. Антопенко-Давидович, О. Коліпенко, І. Сенченко, А. Любченко, Г. Михайличенко, І. Микитенко, І. Ле, Д. Тась, О. Кобець. — окремо стоїть сатирик О. Вишня; спів цей можна побільшити щонайменше вдвоє, додаючи до нього такі нові імена: С. Божко, В. Вразкий, В. Гажидський, К. Гордієнко, Г. Евік, Я. Качура, І. Каріленко, М. Козоріс, Г. Коцюба, В. Кузьмич, Л. Первомайський, С. Пилипенко, К. Поліщук, Ю. Смолич, П. Темченко, В. Тенета, Ю. Шпол і ін.

Назггал рад. повість і новела йде у двох напрямках: одні письменники, за прикладом старших рос. письменників доби Чехова-Горького, замальовують нові відносини та людські конфлікти з новими обставинами життя, — другі самовпевнено показують, як має виглядати нова доба й новий тип людини.

Поети досягли великого майстерства форми, збагатили незвичайно поетичний словник і за прикладом рос. поетів пробували покористуватися свідомо різними поетичними засобами, утворюючи різні наприми. Між ними найчільніші: В. Сосюра, М. Терещенко, Я. Савченко, Д. Загул, М. Бажан, В. Елліан, М. Йогансен, В. Чумак, С. Плузник, Т. Осмачка, Д. Фальківський, В. Поліщук, М. Доленго, галичани: В. Бобинський, С. Ю. Масляк, І. Крушельницький, В. Кобилський, А. Шмигельський, В. Атаманюк, — що належать до різних груп, від символістів до ударників і чисто формальних членів різних професійних організацій; із представників пролетарської драми відомі: М. Куліш, М. Ірчан і ін.

Літ. течії на зах. землях від великої війни мало залежали від літ. боротьби на Наддніпрянщині; на них заважила гол. місцеві політ. настрої. Стає популярна ієт. повість із виховною метою, над якою працюють, адебітська письменники старшого покоління. Над катастрофа зміцнює патріотичні мотиви в поезії та прозі. Одні авдячують свої найкращі мотиви останній війні: Р. Кунчинський, О. Турянський, К. Гриневичева, М. Підгірянка, О. Бабій, М. Матівельник, М. Голубець, Юра Шкрумелік, У. Самчук, Галана Журба, Ф. Дудко, П. Дереш. Другі дають вислів своїйому патріотичному обуренню та болєні: С. Малашок, Л. Мосенда, Ю. Дараган, В. Гомзин, П. Теняно, М. Обдільні, Дяканько, О. Ольжич, Б. Кравців, Ж. Процишин, А. Курдилик, О. Стефанович.

За зразками европ. літератури йдуть неприналежні до ніякого напрямку М. Рудницький, Ст. Левинський, Ю. Ліпа, Д. Віконська, А. Крижанівський, А. Павлюк, С. Ябловська, С. Гордійський, Ю. Косач, Б. Антонович, І. Вільде, Н. Ливницька-Холодна і ін. Представником кат. літератури, що пробує щойно підготувати ґрунт під талант, є Г. Костельник. Поезію, що на зах. землях розвивається дуже слабо, представляють на Рад. Україні щораз то нові мена, як: Г. Косаченко, Марко Вороний, О. Влизько, С. Голованівський, М. Дубовик, А. Дикий, О. Лав, А. Панів, П. Усенко, Т. Масенко, Н. Забля, М. Пригара, Р. Троїкер, І. Маловічко, М. Шеремет, Д. Чепурний, С. Воскресенко, Я. Гримайло, І. Гончаренко й багато ін. На Закарпатті тільки В. Греджа-Донський і Зореслав дали досі скромні поетичні спроби.

Суч. укр. література, багата на прізвиська й молоді таланти, дуже вбога на виключені зрілі твори. Два літ. роди, що можуть задоволювати потреби ширшої маси, простолюддя та інтелігенції — повість і драма, майже нерозвинені. Поезія, що поривала б суспільність новими ідеями, оспівує переважно ідеали, адебітша, ніж спонулярізовані серед цієї суспільності; поєла занадто сіра своєю недостатчею сюжетів.

Літературна критика. Мета літ. критики розсліджувати твор літератури як окреме явище, відмінне від інших родів письменної творчості (філософії, соціології, педагогії), оцінювати його вартість, прирівнювати його з ін. творами, визначувати його місце в історії літератури, аналізувати ідею та форму літ. твору, з'ясувати гол. прикмети таланту письменника. Першу оцінку укр. літератури дав М. Костомарів 1843, р. у альманасі „Молодик“, прирівнюючи її з творами усної словесності. Першим укр. критиком є П. Куліш, що шукав у тодішніх творах укр. літератури ознак для її розвитку за тими зразками европ. літератури, які засвоював у перекладах. Перший, що ясно з'ясував критичні домагання до укр. літератури, був М. Драгоманів: вона, моваля, мусить відтворити та розбуджувати якнайсильніше сусп. ідеї, що дадуть їй змогу йти за розвитком европ. літератури. Він дав перші засновки соціологічної методи у критичі й поставив перші тези порівняльної методи. Глибокі студії О. Потебні про взаємини слова й умви, що належать до літ. критики посередньо, лягли в основу нашої критики щойно в останньому 20-літті. Довгий час критику заступали в нашій літературі огляди та статті писані російською мовою (М. Петров, М. Дашкевич).

Перший у нас суч. критик, що прихвля до неї заг. погляди Драгоманова — Іван Франко. Зв'язуючи лвища укр. літератури з європейською, заступаючи філосо-

фічно ідеї позитивізму, в літературі оборунав — реалізм; маючи глибоке зроуміння для сусп. основ літ. творчості, розумів теж вагу психологічної аналізи.

Автор першої укр. історії літератури в Галичині Ом. Огоновський — дав почин окремій школі біо-бібліографічній, що прибирав матеріали для історії літератури. За ним зв'язний огляд літератури (для життя школи) дав О. Барвінський, пізніше В. Радкевич. Порівняльною методою в іст.-літ. дослідях користувалися О. Колесса; зате Степан Смал-Стоцький уживав фільов. методи при інтерпретації творів Шевченка. Працічки та матеріали для характеристики доби письменника зі становища історичної літератури збирали К. Студинський, М. Возняк (теж історик літератури), Я. Гордійський, І. Брик, М. Тершаковець і ін. Ф. Колесса дав оригінальні студії з обсягу етнографії; монографічною методою користувалися О. Маковей, М. Новицький та ін. Естетичний бік вартості твору у монографіїчки та в історії літератури підкреслює В. Лепкий, психол. сторічку творчості Ст. Балея. — У Галичині, поруч Франка, тільки В. Щурат умів із іст.-літ. матеріалів добути цінні подробиці, потрібні для синтетичної оцінки; з наддніпринських дослідників літ. із великим знанням користується цією методою П. Зайцев. До історії літ. як окремої науки підходить за методою Перетца Л. Білецький (критика тексту).

С. Бремюв, що теоретично приблизно стояв на тій самій позиції у своїй критичній праці, що й Франко, вважав за найважливіше підкреслювати у творах письменника моменти національного та громадського поступу; розумини нац. свідомості покривалося в нього часто з сусп. гаслами, що мали прискорювати нац. визволення.

Соціальний момент у душі соціалістично-му підкреслювали у своїй критичі І. Стещенко та В. Дорошенко.

М. Євшан і М. Сріблянський (М. Шаповал) проголосили в обороні естетичних прикмет твору заг. гасло „мистецтво для мистецтва“ і пробували дати зразки імпресіоністичної критики, не покидаючи подвочас суспільницьких гасел і тези про пошану для індивідуальності поета. Сюди можна зарахувати П. Богацького, Д. Доницова, що виходить у своїй оцінці під гасла нац. енергії.

Розквіт укр. літ. критики починається щойно від революції 1917, р. — коли з'ясувано вперше теоретично методи літ. досліді й переведено їх практично цілим рядом критик. На жаль, соціологічна метода, прикладена рад. критиками, дістає одвобічну інтерпретацію маркєвського й то чисто класового відтінку.

Найбільший сучасний укр. критик М. Зеров дає приклад своїми працями, як

можна єднати принципи цієї методи з проаналізованою психологічною аналізою, біографічною ілюстрацією та порівняльною методою. Поруч нього користуються нею П. Филипівич, Б. Якубський (знавець поєві), А. Ніковський, Іван і Петро Ланзи, М. Калинович, М. Іогансен, В. Петров, А. Лейтес, А. Лебідь, Ю. Меженко, А. Музичка, С. Родзичич, І. Айзеншток, М. Доленго, О. Біленький, Ф. Ягубовський, Драй-Хмара; В. Юриєць зв'язує літ. питання з загальними філ. проблемами в дусі марксистського гегелізму. Історію літератури зі становлення марксистського світогляду в кожному дусі дають О. Дорошкєвич, В. Корак та А. Шамрай.

Більшість рад. критиків признає тільки суспільницьку критику, що переверіває, чи у творі знаходяться ті гасла, яким вони служать: М. Скрипник, С. Щупак, В. Гадзінський, А. Хвила, П. Кавиця, С. Пилипенко й ін. Першу спробу дати самостійну естетичну теорію зробив М. Рудницький.

Література: Петровъ Н. П., Очерки изъ исторіи украинской литературы XIX в., Київ, 1884; Огоновський Ом., Історія літератури рускои, ІІІ, Львів, 1887-94; Дашкевичъ Н., Отзвы о сочиненіи г. Петрова: Очерки изъ исторіи укр. літературы XIX в. [Записки Императорской Акад. Наукъ, том LIX, 1, стор. 37-301], Спб., 1889; Бяшан М., Під прапором мистецтва, Київ, 1910; Франко Ів., Молода Україна, І, Львів, 1910; — Нарис історії укр.-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910; Барвінський Ол., Історія укр. літератури, І-ІІ, Львів, 1920-21; Дорошкєвич Ол., Підручник історії укр. літератури, 4 виданія, Харків-Київ, 1924-29; Фремон С., Історія укр. літератури, Київ-Львів, 1-1924; ІІ-1919; Зєров М., Нове укр. письменство, І, Київ, 1924; — До джерел — літ. критичні нариси, Київ, 1926; Корик Н., Нарис історії укр. літератури, Харків, 1927; — Укр. література (питання марксистського літературознавства), Харків, 1928; Шамрай А., Укр. література, Харків, 1928; Зєров М., Від Куліша до Винниченка, Київ, 1929; Критика: Якубський Б., Соціологічний метод у письменстві, Київ, 1923; Бізедський Л., Основи літ. наук. критики, І, Прага, 1925; Рудницький М., Між ідеєю і формою, Львів, 1932. *М. Рудницький.*

Друкарство. Перші книжки для укр. народу — це краківські друки німця з Нойштадту Швайпольта Фіоля. Початок самого укр. друкарства докладно нам невідомий, бо перші друкарні були мандрівні. За первенця укр. друку вважасмо Апостола р. 1574, що його видрукував у Львові москвін Іван Федорович (або „Учительну сваягелію“ 1569 р., видрукувану Федоровичем у Зблудові, що на той час був містом більше укр.). По видрукуванні львів. Апостола той самий Федорович пі-

шов на службу до кн. Костянтина Острозького, 1580-81 видрукував у Острозі „Новий Завіт“ та відому острозьку Біблію. Не помирившись із кн. Острозьким, Федорович вертається до Львова, та його друкарня попадає за борги в жид. руки, і сам друкар умирає у Львові (на Підзамчі б. XII. 1583, р.). Його друкарню викупив львів. єп. Гедеон Балабан із львів. братством 1585 і вже 1591, р. починає, хоч і єеред тяжких перепон із боку магістрату і влади, працювати перша постійна львів. друкарня. Друкарні в тих часах — це культурно-освітні установи, що враз із школою повставали для оборони батьківської віри; школа і друкарня були тоді міцно зв'язані й доповняли одна одну (на чолі друкарні стояла все високоосвічена людина). Із перших укр. друкарень виходили книжки гол. мовою церк.-слов., але вийшло немало книжок й ін. мовами, — поль. та лат., й тим різняться від пр., московських, де їх друковано виключно мовою церк.-слов. — Зчасом число друкарень зростає. Посварившись із львів. братством, Балабан освоює друкарню в єпископських добрах у Крилосі б. Галича, і водночас із своїм багатим небожем Федором закладає друкарню у Стратині. Обидві стояли з техн. боку високо (пор. крилоська „Учительна сваягелія“ 1606, стратинський: Служебник 1604 та Требник 1606), та, на жаль, зі смертю Балабанів (Федір †1606, Гедеон †1607), діяльність їх припиняється.

Львів. братська друкарня мала привілей на виключне право друкувати книжки, а проте крім неї повставали й інші друкарні: 1639 Михайла Сльозки, що випускає технічно кращі книжки від братських (по смерті Сльозки 1667 занепадала єп. Арсенія Желиборського (1644-46), Йосипа Шумлинського (1687-88), Угорійська (1618-20), але по двоох книжках вони припинили своє існування. Найдовше проіснувала друкарня в Унесі (1690-1770), що й ту ли переїє із Львова десь по 1649, р. А. Желиборський, ставши архимандритом унівським, вкорочуєвала віку всім друкарням завада львів. друкарня.

На Волкні була найделаніша Острозька друкарня (1580-1612), що випустила м. ін. цілу Біблію 1581, р., першу на сході слов'янства; але вона зо смертю кн. Костянтина Острозького (1608) припинила 1612 свою працю. Не втрималася довго й філія острозької друкарні — друкарня Дерманська (видала 1604-5 дві книжки). Інші волкнські друкарні були мандрівні: рохманівська 1619, четвертинська 1625, лудька 1628 (і 1640), чорненська 1629, крем'янецька 1638, костянтинівська до 1588, р.; мандрівна була і друкарня почаївська (тут Кирило Ставроведський видрукував 1618 спос „Зєрцало богословія“, але з 1730, р. вона вже постійна, хоч називалася допкулних переїєход із боку львів. друкарні.

З початком XVII в. доходить друкарство

й до Києва, коли архимандрит киево-печерського монастиря Блисей Плетенецький купив стритинську друкарню й переніс її до Києва (перший друк кийв. друкарні, що зберігся до наших часів — „Часослов“ кін. 1616, поч. 1617. р.). Київ. друкарня, що згуртувала цілий ряд відомих укр. учених, перевизвала всі інші друкарні високим технічним виконанням, її видання набули веселого розголосу, скрізь високо цінилися й ширилися по всіх слов. землях. Були в Києві й інші друкарні, але скороминучі: Тимофея Вербицького 1624-26, Спиридона Соболя 1627-30 й ін.

Лінобережне постійне друкарство розпочав архисп. Лазар Баранович, що 1671 заснував новгород-сіверську друкарню, 1679. р. переніс її до Чернігова. Та її друки технічно стояли невисоко й усеукр. значіння не мали.

Діяльність кийв. і чернігівської друкарні, що випустили силу книжок, увірвалася з відомим указом Петра I, що 5. X. 1720 наказав: із огляду на те, що в цих друкарнях „книги печатають неоглясно съ великороссійскими печатми . . . вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатають“, а для того, що друкувалося, установив сувору цензуру. Цим убито дві найбільші укр. друкарні, що з того часу занепадають та втрачають свій укр. характер.

Друкарство на Поділлі не мало більшого значіння, бо все це були друкарні скороминучі й не укр. Таксамо не має більшого значіння друкарство Закарпаття, бо надрукувані тут книжки були тільки для місцевого вжитку, а до того й друкарні ці розвинути не могли через ред. переслідування.

Укр. стародруки в історії укр. культури займають почесне місце. Технікою свого виконання видання кийвські, стритинські, острозькі, Сьвоячині й інші стоять нарівні з виданнями зах.-європ. Укр. стародруки мають звич. розкішні титулові листи, заставки („аразани“), ініціали й малюнки-дереворити на окремих листах, часто вис. мист. вартості. З цього погляду вони все стояли вище, пр., за видання моск. Багатство і краса черенок, а також свіжість і міцність фарби стародруків, це й тепер викликають у нас захоплення. Друкарні не шкодували червоної фарби, і цим сильно окремляли свої видання.

Укр. стародруки за титуловою сторінкою звич. мають різні присвяги видатним особам, що їх коштом чи допомогою виходила книжка; далі йде передмова, часто надвичайно цінна; закінчується книжка післямовою.

Укр. друкарство не розвивалося вільно, знавало все дошкульніх переслідувань від своїх суєлців. Немало укр. книжок і спалено. Ваггалі доля укр. друкарства тісно зв'язана з долею цілого укр. народу (гл. ще том I, стор. 1155-56).

Друкарні вважали в нас важною культурною установою ще в XIX в.; з цього погляду треба опіювати найстаршу укр. друкарню Старонігійського братства у Львові, що збереглася й досі, та друкарню НТШ, засновану спільними силами зах.-укр. та наддніпрянського інтелігенції 1874. р.

Література: Свєцицький Ів., Початки книгопечатання на землях України, Львів, 1924; Огієнко Ів., Історія українського друкарства, Львів, 1925 (з повною бібліографією).

Ів. Огієнко.

Преса. Перший часопис, що появилася на укр. землях 1. I. 1776, це львів. фр. тижневик „Gazette de Léopol“, що його видавав 1 рік chevalier Ossoudi. Після того, як 5 років не було жадного часопису, від 1783-1803 знову появляються час. у Львові, мовами нім. і поль., всіх коло 10. Найбільш замітні: „Lemberger Wöchentliche Anzeigen“ (1786-95) і „Dziennik patriotycznych polityków“ (1792-98), перший щоденник на укр. землях під ред. піан. укр. діяча о. М. Гаврашевича, а 1811. р., спершу нім. й поль., піан. поль. мовою, час. „Gazeta Lwowska“, „Lemberger Zeitung“ із додатком (1817-48) „Rozmaitości“, що виходить щодня й досі (124 рік) та є найстаршим тепер часописом на укр. землях (додатком до неї виходила по-укр. „Народна Часопись“, 1890-1914, 1918). Від 1816 появляється у Львові низка поль. літ.-наук. часописів: „Pamiętnik“, „Mnemosyne“, „Czasopism Naukowy“, „Lwowianin“ і ін.

Другий із черги час. на укр. землях був „Dziennik Ekonomiczny Zamojski“ у Замості 1803-4.

На Наддніпрянщині перші час. появилися рос. мовою в Харкові: 1812 „Харьковській Еженедельник“, „Українській Вѣстник“ (1816-19) та „Харьковській Демократ“ (1816), сатиричний місячник В. Масловича, „Харьковскій Панфлет“ (1817-22), орган харків. унів., „Українській Домовод“, „Труды Общества Наук“, „Українській Журнал“ (1824-26). За Харковом (де Одеса, де 1820 появилася „Messager de la Russie Méridionale“, від 1821. р. й рос. мовою „Вѣстник Южной России“, а 1828. р. „Одесскій Вѣстник“ (1828-92) і щоденник на Наддніпрянщині. В Києві перший час. 1835. р. „Кієвскія Объявленія“. Від 1838 почали виходити „Губернскія Вѣдомости“; Волинські (Житомир), Катеринославські, Київські, Подільські (Кам'янець), Полтавські, Таврійські (Симферопіль), Харківські, Херсонські (Одеса), Чернігівські й протрималися до 1917. р.

На Закарпатті перша преса повстала в Кошицях — для Кошиць і Пришева мад. і нім. мовою 1841: „Kassa-Eperjesi Ertesitő — Kaschau-Eperjesser Kundschaftsblatt“ (проіснував до 1914. р.); 1844 Прямів має свій власний нім. час. „Dramatisches Unterhaltungsblatt“, що виходив 1 рік; 1845 по-

являється мал. час. в Ужгороді „Ungvári Ertesítő“ (1845-49).

На Буковині перший час. — це рум.-нім. „Visočina“ (1848-50) в Чернівцях.

В 1848 р. з упадком цензури в Австрії з'явився у Львові цілий ряд нових газет (досі було 2, тепер 15): „Dziennik Narodowy“, „Rada Narodowa“, орган польс. політ. організації „Рада Народова“, „Polska“, „Poster“, „Przyjaciel Ludu“ й ін. Тоді з'явився й 1 часопис на провінції: „Dziennik Stanislawowski“.

Вся ця преса на укр. землях до 1848. р. була: фр., нім., польс., рос., мад., рум. Аж 15. V. 1848. р. з'являється у Львові перший на Україні час. укр. мовою (кирилицею), тижневик „Зоря Галицька“, пізніше — „Дзєвник Рускій“ („Dnevnyk Ruski“). В 1849. р., виходить іще у Львові: „Галич.-Рускій Вѣстникъ“ (3 рази на тиждень), „Новини“ (2 рази на тиждень), „Пчола“ (тижневик під ред. Ів. Гушалаевича — перший укр. літ.-наук. час. на Україні), „Всеобщій Дзєвникъ земскихъ законѣвъ и правительства для коронной области Галиція и Володимиръ“, у Відні: — „Общій законѣвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австрія“. В 1850 з'являється перший укр. час. на Буковині в Чернівцях: „Общій законѣвъ краєвыхъ и правительства Вѣстникъ для коронного краю Буковини“, і для Закарпаття в Будапешті: „Краєвий законническій и правительственный Вѣстникъ для коронного краю Оугорщина“.

В 2. пол. XIX в. преса на укр. землях сильно розростається: переважає в ній, як досі, рос. (Наддніпрянина) і пол. мова (Галичина), але розвиваються й укр. часописи — всіх укр. час. в Європі й Америці в рр. 1848-1900 — 190. Укр. преса зосереджується гол. в Галичині (70%), з того у Львові (85%), крім того, виходять укр. часописи на Буковині, на Закарпатті, у Відні, Будапешті, Женеві і т. д. та в Швейцарії. Чисельно розвиток укр. преси в 2. пол. XIX в. такий:

Рік	1848	1850	1860	1870	1880	1890	1900
число укр. час.	3	8	1	12	22	33	48

Характеристична риса укр. преси в 2. пол. XIX в. скрізь, де вона існує, є — поділ на над укр., видавану укр. нар. мовою, і тав. московфільську з її язичем. Під кінець XIX в. наступає вже диференціація укр. преси й під сусп.-політ. оглядом. Тоді вперше з'являються органи укр. партій — радикальної й соц.-дем.

Найважливіші укр. часописи в 2. пол. XIX в.: Г а л и ч и н а: 1) політичні для інтелігенції: „Слово“ (1861-87, від 1866. р. московфільський), „Діло“ (1880- й досі, перший і найстарший укр. щоденник); московфільські: „Проломъ“ (1881-82), „Новый Проломъ“ (1883-87), „Червоная Русь“ (1888-91), „Галицька

Русь“ (1891-92), „Галичанинъ“ (1893-1913); укр.: „Руслин“ (1897-1914), згадана вгорі „Народна Часопись“ (1890-1914, 1918) і ін.; 2) для народу: московфільські „Русская Рада“ (1871-1912), „Наука“ (1873-1902), паремити „Русское Слово“ (1890-1913) та укр. „Батькощина“ (1879-96), „Народ“ (1890-95), „Гром Голос“ (1895- досі), „Свобода“ (1897- досі); 3) літ.-наукові: „Вечерниця“ (1862-63), „Мета“ (1863-65), „Нива“ (1865), „Русалка“ (1866), „Правда“ (1867-98), „Світ“ (1881), „Зоря“ (1880-97), „Бєстьда“ („Львів, 1887-98, дво-тижневик московфільського напрямку); „Житє і Слово“ (1894-97), „Літ.-Наук. Вістникъ“ (1898-1932); 4) наукові: „Наук. Сборникъ Гал. Рус. Матицы“ (1865-68), „Часопись Правничя“ (1889-1900), „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“ (1892- досі); 5) для духовенства: „Рускій Сіонъ“ (1871-85), „Душпастырь“ (1887-98); 6) реж. для народу: „Посланикъ“ (1880-1911), „Місіонар“ (1897- досі); 7) шк.-учительські: „Учитель“ (1869-80), (1880-1914), „Газета Школьна“ (1875-79), „Школьна Часопись“ (1880-89); 8) господарські: „Господарь“ (1869-72), „Господарь и Промышленникъ“ (1879-87), „Господарь“ (1898-1913); 9) для молоді: „Ластівка“ (1869-80), „Дзвінок“ (1890-1914); 10) гумористично-сатиричні: „Страхонудъ“ (1880-1905 — московфільського напрямку), „Зеркало“ (1882-3 і 1886), „Нове Зеркало“ (1883-85); Б у к о в и н а (усі в Чернівцях): „Буковинская Зора“ (1870), літ.-наук. тижневик, перший укр. час. на Буковині гром. характеру — московфільський, таєсамо „Родимый Листокъ“ (1879-82), „Буковина“ (1885-1916), „Православная Буковина“ (1893-1903, московфільського напрямку), „Буковинскій Вѣдомости“ (московфіль., 1895-99), „Руска Рада“ (1898-1908, для народу); З а к а р п а т т я (усі в Ужгороді): „Свѣтъ“ (1867-71), „Учитель“ (1867), „Карпаты“ (1873-86), „Листокъ“ (1885-1903), „Наука“ (1897-1914); В і д н ь: „Вѣстникъ для Русинѣвъ“ (1850-65), „Просвѣщеніє“ (1893-1901, московфільського напрямку), та „Вѣстникъ законів“ (1854-58, 1872-1918); Б у д а п е ш т: „Червоная Газета“ (московфіль., 1856-58), „Газета для народныхъ учителей“ (1868-73), „Недѣля“ (1898-1914); Ж е н е в а: „Громада“ (1880-81); З Д А: „Америка“ (Шеналдоа, 1886-90 — перший укр. час. у Америці), „Свобода“ (1893-досі), „Свѣтъ“ (Олд-Фордж, 1897-1910, московфільського напрямку).

Крім того, виходило на укр. території багато часописів ін. мовами: на Наддніпрянщині рос., в Галичині польс., на Буковині нім. та рум. (при чому церк. „Sandela“ мистрла укр. статті під ред. С. Воробкевича), на Закарпатті мад. З них для українців важні такі рос. часописи на Наддніпрянщині: 1) щоденники: „Кієвскій Телеграфъ“ (1859-76, перший щоденник у Києві), „Кієвлянинъ“ (1864-1920), „Кієвское Слово“ (1887-XX в.), „Одесскій Вѣстникъ“ (1828-93), „Южскій Край“ (Харків, 1881-1918, найважливіший, провінційальний часопис на

Наддніпрянщині, прихильний до українства): „Чернігівський Листок“ (тижневик, 1861-63), „Волянь“ (Житомир, 1882-XX в.), „Кубань“ (Катеринодар, 1882-85), „Придніпровський Край“ (Катеринослав, 1898 XX в.), „Крым“ (Самферопіль, 1888-XX в.), „Приазовський Край“ (Ростов над Доном, 1891-1917), „Южний Телеграф“ (Ростов над Доном, 1896-XX в.), „Бессарабський Вѣстник“ (Кишинів, 1889-98), „Южанин“ (Миколаїв, 1885-XX в.); 2) науки: „Труды Киевской Духовной Акад.“ (1860-1916), „Кієвскія Университетскія Ізвѣстія“ (1861-1916), „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“ (Київ, 1863-64), „Заньскі Юго-Западнаго Отд. Имп. Русс. Геогр. Об-ва“ (Київ, 1873-74), „Извѣстія Ист. Филол. Института им. Безбородко“ (Київ, 1877-XX в.), „Чтенія въ Ист. Об-ва Нестора Лѣтописца“ (Київ, 1879-1914), „Кієвская Старина“ (1882-1906). Важний петербурзький журнал „Основа“ (1861-62, укр. місячник рос. й укр. мовою).

В перших роках XX в. й далі гол. базою укр. преси були укр. землі кол. Австро-Угорщини й укр. колонії в Америці. В 1903. р. всіх укр. часописів 50, з них: у кол. Австро-Угорщині 44, в Америці — 6. Крім того, виходив у Відні укр. час. нім. мовою, п. н. „Ruthenische Revue“.

Після революції 1905. р. в кол. Росії, появилася преса укр. мовою на Наддніпрянщині. Перший укр. часопис (тижневик) „Хлібороб“ появилася самостійно 12 XI. 1905. р. в Лубках під ред. Мак. Шемета, але після 5. числа уряд його закрив. Перший легальний укр. часопис, що появилася на підставі тимчасових правил про періодичну пресу з 24. XI. 1905. був тижневик „Рідний Край“ у Полтаві, а далі пішли: київ. щоденник „Громадська Думка“ (31. XII. 1905), а після її припинення (18. VIII. 1906) „Рада“ (15. IX. 1906 14) та багато ін. по різних містах. У Петербурзі почав виходити 1906. р. по рос. „Укр. Вѣстник“. У 1913. р. всіх укр. час. було вже 110 (Галичина 56, Наддніпрянщина 15, Буковина 7, Закарпатті 1, ЗДА 13, Канада 10, Бразилія 2, в ін. 6).

З вибухом війни 1914. р. рос. уряд закрив усі укр. час. в Наддніпрянщині. За окупації укр. земель Австро-Угорщини, у Галичині та на Буковині, й від 1914 до пол. 1915 всі укр. землі були без укр. нац. преси; вона була тільки на чужині: 1) в Відні, де побіч кількох укр. час., які видавав австр. уряд („Вістник держ. анконів“, „Військ. листок Штрефлера“, „Шільна Часопись“ для підфіцюрів) виходили ще „Вістник Союзу визволення України“ й перенесені туди тимчасово зі Львова „Діло“ і з Чернівців „Букована“; 2) в Будапешті, де мад. уряд урядово „Недью“ почав видавати мад. писемом: „Nagyújs“; 3) в Америці.

Пр. 1918-19 це час розвитку укр. преси. На Наддніпрянщині виходило кілька вел. У. З. Е. III.

щоденників („Відродження“, „Нова Рада“, „Нар. Воля“, „Роб. Газета“, „Україна“ й ін.), поруч цілого ряду ін. укр. часописів, усіх їх було 1918. р. 218. В Галичині через заняття Львова поляками укр. преса зосередилася на провінції, де в кожному майже повітовому місті був свій укр. час., у Станіславові, тодішній столиці ЗОУНР виходило 15 укр. часописів, між ними 3 щоденники („Республіка“, „Народ“, „Нове Життя“). Крім того, виходили укр. щоденники ще у Львові („Вперед-Вперед“, що спершу з наказу поль. влади мусів друкувати два паралельні тексти: кирилицею й латиницею, „Нова Рада“) і в Тернополі („Укр. Голос“, „Укр. Вісти“). Всіх укр. часописів у Галичині 1919. р. було — 50. В Наддніпрянщині, де ще 1919 було 173 часописів, число їх 1920 паде до 79, 1921 до — 77, в 1922 до — 43. В 1933. р. всіх укр. час. в Наддніпрянщині налічується 1780. В 1934. р. в Галичині — 110, на Волині — 6, в Польщі — 4, на Буковині — 10, на Закарпатті — 10, на еміграції в Європі 6, в Азії 1, в Америці яких 30.

Література: Брик Ів., Початки укр. преси в Галичині і львівська Ставропігія, Львів, 1921; Ігнатієнко В., Українська преса (1816-1923 рр.), Київ, 1926; Кривецький Ів., Перша газета на Україні, Київ, 1927; — Початки преси на Україні, 1776-1850, Львів, 1927; Ігнатієнко В., Бібліографія укр. преси 1816-1916, Харків-Київ, 1930; Постишев П., Радянська Україна на новому піднесенні, стор. 75, Київ, 1934.

Ів. Кривецький.

Бібліографія сягає ки. часів. З заснуванням 1. бібліотеки в св. Софії в Києві (1041) з наказу ки. Ярослава Мудрого II зроблено загально доступною, й, зокрема, вже й ця бібліотека мала каталог. Гал.-пол. літопис (під р. 1288) згадує про спис книг, що їх пожертвував був Володимир Василькович до різних храмів. Розвиток бібліографії спинали іст. події: а проте праця пізній відновлювалася. Відомо, що Еліфан Славинський (XVII в.) працював на полі бібліографії; його вважають за автора анонімного „Оглавленія книгъ, кто ихъ сложилъ“.

У XIX-XX в. укр. бібліографія розвивалася в Галичині й на Наддніпрянщині окремо. В Галичині вона бере свій поч. від 1776, коли в „Gazette de Léopol“ поміщено спис книг, призначених на продаж. Ін. видавць бібліографічних каталогів це — львів. Ставропігієвський Інститут (XVIII-XIX в.). З XIX в. зніміті бібліографічні праці: Я. Голованського (Галицько-русская бібліографія съ 1772 по 1848 г. в „Галичанин“ 1863, Івана Омеліновича Левицького, що подав бібліографію й окремих видань і більших статей авторів українців родом із Галичини та Буко-

нини, які писали свої праці чи укр., чи чужими мовами; крім того, він подав спис псевдонімів і криптонімів.

Загальна бібліографія гал. видань доведена покищо до 1893 р. включно. Першу спробу організації укр. бібліографії на зах.-укр. землях бачимо в утворенні „Бібліографічної Комісії“ НТШ 1908.

Після війни були спроби різних оглядів періодичних вид. („Книжка“, „Бібліотечний Порадник“), а реєстрацію нових видань, переводи: „Книжник“, „Нова Україна“, „Укр. Слово“, „Хліборобська Україна“, „Книголюб“, „Славянская Книга“ й т. д.

Щодо спеціальних вид. то багато над ними працювали: І. Калинович, автор багатьох дрібних і більших покажчиків; В. Дорошенко (Франко, Гете, Куліш, Шевченко); Ів. Крип'якевич (укр. історія, укр. вид. на еміграції); Є. Ю. Пеленський та ін.

На Наддніпрянщині була спроба організувати бібліографію в Одесі 1911. р., але з поч. рев. праця припинилася. Систематично почала укр. бібліографія розвиватися з 1919 з заснуванням Головної Книжкової Палати в Харкові, Укр. Бібліографічного Інституту в Києві та Бібліогр. Комісії при ВУАН (1925). Палата видавала „Літопис укр. друку“ та „Картковий Репертуар“. Крім цих офіційних видань виходить ще „Радянський Книгар“, орган Всеукр. Ради з'їздів видавництва та книготорг. організацій, із прилогою „Книжкові Новини“.

Загальна бібліографія Наддніпрянщини повоно ще не оброблена, спробу покажчиків подали: М. Комаров (укр. література 1798-1883) та Д. Дорошенко (укр. літ. в Росії за 1798-1897). Більше розроблена спеціальна бібліографія: укр. драматургія (Комаров), укр. історія (Д. Багалій, П. Клепашкий, Д. Дорошенко), укр. друкарство (І. Огієнко, С. Маслов, П. Попов), мапознавство (П. Тутковський), іст. літ. (С. Єфремов, М. Возняк), мовознавство (Л. Червинська й Л. Дякий), фольклор (Б. Гринченко, О. Андрієвський). Найкраща індивідуальна бібліографія, списи творів: Шевченка (М. Комаров, Яшек), Котляревського, Лисенка, Рудиського (М. Комаров), Франка (М. Павлик, В. Дорошенко), Потебні (Вольтер), М. Максимовича (Пономарьов), О. Лазаревського, Куліша (А. Баліка, Є. Кирилюк), Костомарова (Николайчик), Кошського, Кайки (Баженов, В. Тарновський), Драгоманова (М. Павлик), Дашкевича, М. Грушевського, А. Кримського, Ф. Вонка; М. Коцюбинського (О. Горещький), О. Кобилянської (В. Сімонч, В. Дорошенко) та ін.

Література: Ковалевський Юр., Бібліографія й Укр. Бібліограф. Інститут, Київ, 1919; Літопис Укр. Друку, Харків, 1924-30; Бібліотечний Збірник, число 3, Бібліографія на Україні, Київ, 1927;

Українська бібліографія, випуски, методичний збірник, Київ, 1928; Радянський Книгар, Харків, 1929-30.

П. Зленко.

Книгознавство розвивається щойно від революції 1917 в Наддніпрянщині. Першою його трибуною був часопис „Книгар“ (1917-20), а з утворенням Всенародної Бібліотеки України почалася й наукова праця в галузі книгознавства, до якої дуже спричинився Укр. Наук. Інститут Книгознавства (з жовтня 1922), що крім розвідок, видавав часопис „Бібліологічні Вісти“ (1923-31). До розвитку книгознавства багато спричинилися і спеціальні часописи — в Наддніпрянщині: „Книгар“, „Кавказий Вістник“, „Голос Друку“, „Нова Книга“, „Бібліологічні Вісти“, „Літопис Укр. Друку“, „Червона Преса“, „Бюлетень одеського бібліотечного об'єднання“, „Бібліотечний Журнал“, „Кооперативний Книгар“, „Радянська Книга“, „Бюлетень ДВУ“ й т. ін.; в Галичині: „Книжка“, „Бібліотечний Порадник“, „Книжник“, у Відні „Книга“, в Подєбрадах „Українська Книгознавство“, у Празі „Книголюб“.

Вел. ролю відіграли з'їзди укр. бібліотекарів; перший відбувся 1925 в Києві, другий 1926 в Харкові. Для науки книгознавства заведено в УСРР окремі аспірантури при книгознавчих установах.

Література: Грушевський М., Культ.-нац. рух на Україні в XVI-XVII вв., Київ-Львів, 1921; Ігнатієнко В., Укр. книжка й преса в іст. розвитку [„Книга“], Харків, 1923; Огієнко Ів., Історія укр. друкарства, Львів, 1925; Попов П., Початки друкарства у слов'ян, Київ, 1924; Козаченко А., Минуле мистецтва на Україні, Харків-Київ, 1930.

П. Зленко.

Освіта й культура XIX-XX. вв. *Наддніпрянщина від поч. XIX в. З кін. XVIII в. освіта й культура на Лівобережжі (Гетьманщина й Слобожанщина) через скасування автономії й закріпощення сел. маси сильно підупали. Виявилось це передусім в укр. шкільництві, до якого рос. уряд прикладав окрему політику, особливо щодо давніх шкіл, повертаючи їх виключно в духовні (гл. Україна, Шкільництво XIX. в.). А проте нові школи на Україні, середні та вищі, хоч мовою й офіційним характером чужі, на Лівобережжі російські („гімназії вищих наук“ у Ніжені, новгород-сіверська гімназія, харківський унів.), на правому березі — польські (дільність Т. Чацького, крем'янецький ліцей, наслідницька гімназія в Гумані й т. д.), були довгий час опіями освіти на Україні. Більшість учителів та професорів були місцеві люди, вихованці старої укр. школи, або професори з Німеччини, які допомагали зближенню з Заходом та плановано його нових ідейних течій (романтизм).*

З харківським унів. (1805) п'ятеро часописи „Укр. Вістникъ“ (1816), „Український Журналь“ та ін., присвячені місцевим інтересам, укр. альманахи, етногр. збірники та ін. укр. видання; з ним з'являна й літ. діяльність П. Гулака-Артемовського, Гр. Квіткі, А. Метлинського, Ізм. Среаненського, М. Костомарова; тут вели укр. етногр.-іст. досліді, тут ставили й укр. театр. вистави. З нижньського ліцею вийшли: Гребінка, Гоголь, Чужбинський, Глібов; із новгород-сіверської гімназії Максимович, Куліш, Чалий, Ушинський і ін. укр. діячі.

Твори представників польської „укр. школи“, вихованців, здебільша, крем'янецького ліцею (С. Гоцимський, Б. Залеський, М. Грабовський) мали значний вплив на пробуд нац. свідомості серед спольщеної шляхти Правобережжя. А заснований на місці закритого крем'янецького ліцею київ. університет (1834) став осередком укр. культурного нац. руху. Перший ректор київ. унів. М. Максимович сприяв тому, що заснована 1843. р. київ. археол. комісія опинилася в укр. руках. В пол. 40. рр. у колах професорів і студентів київ. унів. повстало підіме Кирило-Методіївське Братство з Костомаровим, Кулішом, Гулаком і Шевченком на чолі. Ще пізніше, з кін. 90. рр., за ініціативою В. Антоновича, К. Михальчука, Б. Познянського, Т. Рильського та ін. українців поль. культури повстає в Києві укр. студ. „Громада“, яка згодом перетворюється в таку заслужену в історії укр. руху „Стару київ. Громаду“.

З увільненням селян 1861. р. і деяким злагідненням політ. режиму в Росії, повстав на Україні широкий просв.-культ. рух, який виявився передовсім у створенні укр. нар. шкільництва, у формі тзв. „недільних шкіл“ для дорослих і заг. шк. для дітей. Для потреб цих шкіл і взагалі для нар. читання засновується в Петербурзі заходом Куліша й Костомарова укр. в-во підручників і популярних книг для народу. Багато студентів і взагалі інтелігентної молоді кидало тоді унів., зрікалися свого становища й кар'єри й йшли вчителювати до нар. шкіл, щоб нести освіту народові. Органом укр. руху стає міс. „Основа“ в Петербурзі (1861-62). Але зріст укр. нац. руху 60. рр. стримав рос. уряд, почалися наїкни, й першою жертвою впали укр. нар. школи. й наслідком її була 1863. р. заборона друкувати укр. підручники і книжки для народу, навіть укр. переклад Благочестія.

Переслідування укр.-культ. руху рос. урядом примусили укр. діячів перенести свою діяльність до сусідньої Галичини, де з поч. 60. рр. почав розвиватися живий укр. рух, у значній мірі — під впливом укр. руху в рос. Україні. Українці з Наддніпрянщини пишуть у гал. укр. виданнях, підпомагають їх і культ. установи, і це веде до зближення двох, переділених чу-

жими державними кордонами частин укр. землі. Після „антракту“, кілька років пізніше оживає знов укр. рух у Росії на поч. 70. рр. Осередком його стає Київ, де скупчуються знан. укр. гром. й політ. сили. Тут 1873. р. повстає укр. наук. т-во під офіційною фірмою „Півд.-зах. відділ рос. геогр. Т-ва“, розвивається видавництво укр. наук, літ. і популярних книжок, твориться укр. нац. опера (М. Лисенко), йде жвава наук.-дослідч. робота. Нові утиски уряду, особливо царський наказ 18. V. 1878. р. про заборону укр. письменства в Росії, знову спляють на довгий час розвиток укр. культ.-нац. руху. Наслідки цього указу виявилися в першій лінії на серед. школах: українців учителів то переведено до Московщини, то зовсім звільнено, а самі школи взято під особливо пильний догляд. Київ. унів. іще передтим зробився фортецею реакційного обрусіння. Взагалі аж до революції 1917. р. київ. шк. округа була твердиною войовничого рос. націоналізму на Україні і ставила собі ще й спеціальне завдання — гасити укр. духове життя. Укр. рух виявився назверха лише в певні час-від-часу деяких укр. книжок белетристичного змісту, в наук. роботі, що була зосереджена довкола офіційних наук. установ і велася рос. мовою (гл. Науковий рух), в театрі, що переживав саме тоді свій розквіт, хоч йому й були заборонили грати в Києві та в межах цілого київ. ген.-губернаторства. Прихильники нар. освіти на Україні, які надавали вел. вагу заг. просвіті та грамотності, навіть і в рос. формі, заходилися засновувати т. зв. „Общества Грамотности“, — важніші в Харкові й у Києві. Харківське „Общество Грамотности“ (засноване 1891) зосередило свою діяльність гол. на видаванні популярних книг для народу. Але з виданих ним 95 книжок за перше десятиліття лише 5% були укр. мовою, то й не диво, що його вид. ширялися гол. поза Україною та що їх виписували північні рос. земства; — для укр. народу з цього не було жадної користі, просвіта чужою мовою зоставалась для нього чужа. Так само й заснований товариством „Народный Дом“ у Харкові служив інтересам рос. культ. й русифікації нижчих шарів харківського населення. Київ. „Об-во Грамотности“ робило більше для ширення укр. книги й укр. слова, і збудований ним „Народный Дом“ у Києві давав постійно притулок для укр. театру, укр. викладів, а пізніше для київ. „Просвіти“. Зате й київ. „Общество Грамотности“ (голова В. Нау-

менко) рос. уряд закрив 1907. р. Київ. „Об-во Грамотности“, як і харківське, видало кілька укр. книжок популярного змісту. В Полтаві повстав „Народний Дім“ ім. Го-голя“, де земство примістило свій етногр.-природничий музей, і де відбувались укр. концерти й театр. вистави. Подібну до „Об-ва Грамотности“ роллю грали „Обще-ства трезвости“, що їх почали засновувати гол. з часу, коли рос. уряд завів 1896. р. держ. монополію на продаж горілки. В місцях, де провід мали у своїх руках українці, вони старалися ширити через „Обще-ства трезвости“ укр. книжку, влаштовувати укр. театр, вистави, концерти й відчити. Але це все зустрічало вел. перепони з боку рос. адміністрації, яка подекуди зовсім не допускала ніяких публичних виступів укр. мовою.

Далеко більше значіння для поширення укр. популярної літ. серед народу, ніж „Об-ва Грамотности“ та ін. т-ва того само-го типу, мали приватні укр. видавництва, серед яких на першому місці треба згада-ти в-во Б. Грінченка в Чернігові (1894-1901), основане за гроші, що їх пожер-тував був селянин Іван Череватенко. З більш, ніж 100 рукописів, цензура заборонила 2/3, а проте Грінченко видав 35 дуже гарних популярних укр. книжок. Трохи згодом повстали укр. видавництва в Одесі, Харкові й Києві, де пр., вид-во „Віс-ник“ видало 1896-1904. рр. кілька десятків попу-лярних книжок, окрім низки альманахів і серії укр. класиків (1918. р. мало 140 назв). В 1899. р. засновано в Петербурзі перше укр. вид. т-во під офіційною рос. назвою „Бла-готворительное общество издания общеполь-зных и дешевых книг“. Це т-во, під умілим провідом Ол. Лотоцького й П. Стеб-ницького, видало понад 100 популярних творів із різних галузей знань, хоч добру половину приготовлених ним до друку рукописів з'яла цензура. Серед вид. цього в на заслужену славу здобули собі попу-лярні книжки про сіль. господарство Є. Чикаленка, які розходилися в сотнях ти-сяч примірників. Т-ву вдалося добитися допущення деяких своїх видань до бібліо-тек нижчих сіль.-госп. шкіл. Як єдине лег-альне укр. т-во просв. характеру, це т-во лібрало яких 2000 членів із усіх кінців України.

На кінець 90. рр. XIX. в. припадає розви-ток нар. сіль. театру, який став дуже важним чинником нац. свідомості й куль-тури. Аматорські укр. трупи з самих сели-н, під провідом місцевих інтелігентів, сел. хори — це була єдина легальна форма гуртування, яку адміністрація допускала, хоч і не дуже охоче. І для видавництва то-го часу під впливом духа часу й безпере-станої кампанії в пресі, цензура почала робити деякі полегкості, особливо цензура петербурзька, куди, адебільшого, й поси-лали укр. рукописи. Борючись нещадно

з цензурними заборонами та ін. перешко-дами, укр. книжка потроху зловив собі місце й серед інтелігенції, і в нар. масах.

З поч. XX. в. укр. рух знову оживив. Починається енергійна боротьба за здобут-тя свободи — бодай такої, яку мали досі росіяни — укр. мові і просвіті. На сторінках рос. преси, на Україні, де українцям уда-валося здобути деякий вплив, появлялись постійно статті, що доводили шкідли-вість рос. шк. практики на Україні, й ви-ставляли домагання укр. школи. Такі самі домагання ставили деякі земства, міські ради, різні наук. просвітні й техн. з'яди, які всі підкреслювали, що укр. нар. маси дуже підпадають під оглядом просві-ти й культури через брак своєї школи й відповідної популярної літ. Нарешті сама рада міністрів рос. держави визвала з кі-нцем 1904. р., що низькій освітній рівень укр. сіль. маси має свою причину в забороні популярної літ-и укр. мовою, і поси-лала думки в цій справі рос. Акад. Наук у Петербурзі, київ. й харківського унів. і київ. ген.-губернатора. Всі ці установи висловилися за скасування окремих заборон для укр. слова, а Синод не тільки до-зволив вид. Євангелія укр. мовою, а й по-чав його власним накладом друкувати. Та поки в урядових сферах надумувалися над полегкостями для укр. слова, вибухла революція 1905. р., і всі заборони впали самі від себе.

Українці жваво починають заходитися коло створення своєї преси, коло засно-вання освітніх товариств, які, за прикладом Галичини, почали називати „Просвітами“, коло видавання підручників для шкіл і по-пулярної літ. для народу. Перша „Просві-та“ повстала в Одесі, ще а кія. 1905. р., слідом за нею засновано „Просвіти“ в Ка-теринославі, Житомирі, Кам'янці, Києві, Чернігові, Миколаєві, Катеринодарі, Мелітополі, Грушевці (на Холмщині). На Пол-тавщині й на Харківщині уряд „Просвіт-не дозволив. Кам'янецька, київ., чернігів-ська, катеринославська й катеринодарська „Просвіти“ мали свої філії по повіт. містах та селах, але ж тільки катеринославській „Просвіті“ пощастило розвинути помітнішу діяльність по селах, де її філії мали свої власні будинки, побудовані самими селя-нами. Крім „Просвіт“ засновано тоді ряд „Укр. Клубів“, які теж виконували культ.-просвітні завдання, влаштовуючи укр. ви-клади, концерти й театр. вистави. Такі клуби повстали в Києві (спершу звався „Укр. Клуб“, пізніше — „Родина“), Полтаві, Оде-сі, Харкові (Т-во ім. Гр. Квітки). І клуби, і „Просвіти“ позасновувано і в деяких містах поза Україною, де були більші укр. колонії („Укр. Клуби“ в Петербурзі, в Москві, Варшаві, Рязі, „Просвіта“ в Ново-черкаську). При більшості вис. шкіл на Україні й поза її межами асґалізовано укр. студентські „Громади“.

Одночасно йде живіша видавнича діяльність, повстають окремі видавничі гуртки та оживляють свою діяльність давніші. В 1909 р. надічується вже 17 вид. товариств на Україні (з них 13 у Києві). Найкраще було поставлене в-во „Час“ (В. Королів, М. Сивицький, М. Левицький, В. Дубровський), що з дрібних друків перейшло до поважних і мист. видань (до війни випустило до 2 міль. примірників). Мист. книжки видавало в-во „Давін“, крім них були ще: „Ранок“, „Криниця“, „Укр. Учитель“, „Наша Кооперація“ й ін.

Поруч із цим усім почалися домагання українців шкільництва. Особливо жвавий рух розпочався з кін. 1906 р. за заснування катедр українознавства на унів. та в середніх школах (гл. Україна, Шкільництво), але фактичне введення українознавства розбилось об різні формальні перешкоди. Так само зовсім нічого не адалось осигнути в обсягу нар. шкільництва.

Заг. реакція, що запанувала в Росії вже 1907 р., приборкала розмах укр. руху. Багато „Просвіт“ закрито: 1910 в Києві, слідом за нею в Чернігові, потім у Одесі, Житомирі та ін. містах; тим, що ще існували, ставлено всібі перепони. Укр. пресу поставлено в такі умови, що люди боялися передлачувати укр. часописи по селах та малих містах, щоб не стигли на себе переслідування. Укр. часописи підлягали безнастанним грошовим карам та конфіскаціям, і деякі з них через те мусіли й перестати виходити. Та все ж укр. культ. життя розвивалося невпинно, хоч і не могло здобути великого розмаху. Укр. наука й письменство зробили дуже помітний поступ. Від 1908 р. в Києві працювало „Укр. Наук. Тов“, 1907 перенесено зі Львова до Києва видання „ЛНВ“, гол. літ. органу всеукр. значіння. З кожним роком усе більше виходило укр. книжок, і потреби укр. книжкового ринку збагачували вже десятки укр. книгарень. Збудився жвавий мист. рух; у Києві від 1907 града постійна найкраща укр. театр. труппа М. Садовського; від 1906 існувала в Києві муз.-драм. школа М. Лисенка, яка що-року випускала кадрия укр. артистів, музик і співаків; відродився укр. стиль у архітектурі й у декоративному мистецтві: Київ, Харків, Полтава, Катеринослав та ін. міста прикрасилися рядом монументальних будов в укр. стилі, й серед них широку славу здобув будинок губернського земства в Полтаві, поставлений за проєктом Василя Кричевського (1905). На Україні в 90. й поч. 900. рр. засновано ряд музеїв пам'яток укр. старовини й мистецтва: в Чернігові „Музей укр. старовини ім. В. Тарновського“ з його високо цінною колекцією пам'яток по Т. Шевченку; в Чернігові таки повстали 2 археол. музеї — церк. старовини й доіст. пам'яток; у Києві — „Музей старовини й мистецтва“ (пізніше „Укр. нац. музей“), „Церк.-

археол. музей“ при Дух. Акад. і „Археол.-нумізматичний“ при унів.; в Катеринославі — „Музей запорозької старовини ім. Поля“; в Одесі — „Музей археології й мистецтва“ при унів.; в Харкові — унів. музей із відділами Квітки, Сковороди й Потебні; в Кам'янці — церк.-археол.; в Херсоні — археол. ім. Василя Гошкевича; в селі Гордоду на Волині — етногр.-археол. волинський музей бар. Ф. Штайнгейла; у Глухові — іст. музей ім. Шугурова; в Лубках — етногр. музей К. Старжинської. Більшість цих музеїв, як показують самі їх назви, заснували приватні любителі нар. старовини й мистецтва й потім подарували на власність громадянству. Вел. скорби пам'яток укр. нац. культури переходувалися поза межами України, в рос. музеях Петербургу й Москви, особливо з археології й малювання. В Петербурзі при етногр. музеї Александра III влаштовано укр. відд. із колекцій, яких не було й на Україні.

Не вважаючи на утиски й перешкоди, укр. громадянство на поч. 1900 рр. спромоглося на ряд прилюдних маніфестацій культ. характеру, які мали вел. значіння для розвитку нац. свідомости. Першою такою маніфестацією було врочисте відкриття пам'ятника Ів. Котляревському в Полтаві 30. VIII. 1903 р., коли а'їхалися тисячі представників укр. громадянства з усіх кінців України, між ними й делегати з Галичини й Буковини. В 1904 р. врочисто святковано, знову при участі гостей із зах. земель, ювілей Ів. Нечуя-Левицького й М. Лисенка в Києві. В величній нац. маніфестації повернулися похорони М. Старинського (1904), Б. Грінченка (1910), М. Лисенка (1912) й Леся Українки (1913) в Києві. Нарешті на весну 1914 р. з нагоди заборони святкування 100-ліття народян Шевченка відбулися вуличні демонстрації в Києві, які знайшли свій відгомін у дебатах у Держ. Думі. Хоча ще 1908 дозволено збирати гроші на пам'ятник Шевченкові, але наспраді збиранню пожертв і самому поставленню пам'ятника в Києві раз-у-раз роблено всібі перепони. Всі ці заборони лише радикалізували укр. рух, впливаючи українців, що до визволення України може дійти лише рев. шляхом. І так воно й сталося.

Світова війна 1914 р. почалася під гаслом повного нищення українства і в самій Росії, і на зах.-укр. землях — в Галичині, та на Буковині — окупованих рос. військом. Але репресії зовсім не вбили укр. руху в Росії, хоч із поч. війни відразу закрито майже всю укр. пресу (єдиний укр. журнал, це була „Украинская Жизнь“, що виходила в Москві по-рос.), позакривано знову ряд укр. товариств, а проти ряду укр. діячів, починаючи з М. Грушевського, вжито суворих репресій. Та вже з кін. 1915 р., після погрому Росії на війні, укр. громадянство віджило і знову почало домагатись українзації школи, припинення переслідувань

українців в окупованих частинах Галичини та Буковини і взагалі свободи укр. культ.-нац. розвитку. Та вже зближалася революція, яка принесла українству повне визволення від усіх обмежень і заборон.

Як тільки вибухла революція в Ш. 1917 р., укр. громадянство вилзло само, власними силами творити укр. шкільництво, не дожидуючи якихось декретів згорі, а для шкільництва почало друкувати підручники. Та хоч укр. шк. підручники почали виходити в печуваних накладах (по 200-300 тис.), то для величезної укр. території цього всього було за мало. За що справу взявся укр. уряд, хоч рев. події кін. 1917 р. й поч. 1918 р. сильно перешкоджували його праці в обсягу нар. освіти. Треба піднести, що в тих часах у культ. будівництві на Україні після революції значну участь узяли й гал. українці, які опинилися були там як військово-поводовені, заручники або просто арештовані й вивезені рос. урядом. Багато з них опинилося на становищі вчителів, редакторів, журналістів і взагалі на різних полях культ.-нац. праці.

Не вважаючи на неспокійний час, укр. культ. будівництво в 1917-18 рр. досягло певних розмірів й широти. Відродилася укр. преса, появилася сила укр. часописів (кожна партія мала свій орган), винули нові наук. часописи з різних галузей знання, нові журнали, розвиваються нові видавництва (1917 — 78; в р. 1918 — 104), постають нові видавничі осередки (25-30), наклад видань доходить до 3-4000 примірників, повстає цілий ряд офіціальних укр. видань — кожне міністерство мало свій орган, окрім видань загально-держ. характеру, як пр. „Державний Вістник“. Особливо розвинулось вид. підручників для шкіл: коштом спеціального фонду самого міністерства освіти протягом кількох місяців видано коло 2 міль. примірників підручників для серед. і нар. шкіл. Цілий ряд приватних видавництв, діставши безпроцентову позику від уряду, виступили теж сотні тисяч книжок і, не маючи змоги друкувати в короткому часі величезні накладні в себе дома, мусіли перенести друкарні до Відня й до Берліну з їх вел. друкарнями. За 1918 р. видано, не рахуючи періодичних видань, 673 укр. книги в кількох міль. примірників. Розвинулась і укр. преса, укр. театр і мистецтво. В Києві повстав держ. драм. театр, крім того, держава перебрала „Укр. Нац. Театр“ під орудою Ол. Саксаганського, розвинувся „Молодий Театр“, повстала держ. драм. школа, засновано укр. держ. капелю, держ. симф. оркестру, підготовлено заснування нац. галереї мистецтва, Іст. укр. музею, укр. нац. опери, крім того, мав бути забезпечений розвиток укр. науки з засновками Укр. Акад. Наук (14. XI. 1918) у Києві й вищих укр. шкіл (гл. Україна, Шкільництво) та з утворенням ряду кафедр українознавства на рос. унів.

на Україні. Тоді ж засновано нац. держ. бібліотеку в Києві, нац. архів і т. д.

Рев. події кін. 1918 р. й війна з Москвою від поч. 1919 р. знову спинали нормальний розвиток укр. культ. життя. Підчас руїн 1919-20 рр. загинули майже всі здобутки двох попередніх років самостійної укр. державності.

Новий період починається з запануванням на Україні сов. влади. Перші її часи, серед анархії, терору й голоду, були дуже тяжкі для якоїнебудь культ. праці. Багато культ. діячів загинуло, багато втемігрувало за кордон, а ті, що залишилися на своїх місцях, терпіли голод і злидні. Однак, коли все заспокоїлось, і рад. влада зміцнилась, розпочалася наново культ. праця, хоч у значно відмінних від попереднього періоду формах. Із курсом офіціальної українізації (1925) рад. влада (під проводом комісаря нар. освіти Гринька) перевела ряд основних змін у шкільництві (гл. Україна, Шкільництво). Наказана згорі негайна українізація всіх фахових і техн. середніх та вищих шкіл носила в суті формальний характер через брак часу для підготовки лекторських сил із усіх наук, дисциплін і недостаток підручників. Але друк наук. підручників поведено прискореним темпом, і на цьому полі досягнуто багато. Прикладення шк. науки до комун. доктрини нимало повної заміни старих підручників новими, таксамо й учителі мусіли самі перучуватись і приспособлюватись до вимаганих нових методів соц.-політ. тенденції. Наук. діяльність сцентралізовано коло ВУАН, що, дістаючи (від 1922) допомогу від рад. уряду, могла розвинути (1922-30) дуже інтензивну наук.-дослідчу діяльність. Та з реформами ВУАН наук. діяльність ведеться у строго партійнім комун. дусі (гл. Науковий рух), не диво, що тепер помічаємо обмеження наук. рівня в Академії. В дусі комун. доктрини задана праця й ряд інститутів на Україні (пр. Маркєвський унів. в Харкові) та, звичайно, в цьому дусі видають усі літ.-наук. журнали (Червоний Шлях, Життя й Революція, Критика) і т. д. Такий самий характер має й позашкільна освіта, що зводиться до тзв. політтрамоти (основи комун. катехізму) та засвоєння всіх комун. гасел. Такий справі посвячують багато видань, витрачають багато коштів. Науково-популярні видання (Глобус, Всесвіт), друковані в вел. кількості примірників, освітлюють усі події й явища виключно з комун. становища. Таксамо і шк. підручники й читалки. Зокрема між народ пускають силу популярної безбожницької літератури.

Період тзв. українізації (1925-1930) створив на Україні багато курсів укр. мови по містах і у зв'язку з цим появилася досить багато підручників укр. мови для таких курсів. Проголошене наркомосом гасло „Геть неписьменність“ поклало до життя

окрему комісію („Лікнеп“) для боротьби з неграмотністю старшого покоління серед селянства й робітництва, але ж через специфічні умови рад. життя ця комісія результатів не дала. Заповіджену на 1936 р. ліквідацію неписьменності на Україні через події від 1930 р. (примусова колективізація, п'ятилітка) довелося відсунути на необмежений час. Корисним наслідком тап. українізаційного курсу треба вважати створення укр. опери в 3 найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса), кількох держ. хорів, укр. кіно (ВУФКО) і т. д.

На Кубані, де верхи козацтва скоро арусифікувались, укр. культ.-освітній рух прокладається від вильовою Наддніпрянщини шойно в 60. рр. XIX в., поширюється укр. книга, культ. Шевченка. Та в часах реакції він завмирає і пробуджується шойно в 90. рр. XIX в., коли кубанська молодь вищих шкіл Росії й України нав'язує зносини з наддніпрянськими нац. гуртками. Тільки ж поза святкування роковин Шевченка й ширення укр. книги він не виходить (гурток С. Єрастова). Вел. значіння мали вистави укр. театр. труп, що від 90. рр. XIX в. навідуються на Кубань (Садовський), адебільшого, до Катеринодару. Укр. культ.-освітня праця почалася з вибухом революції, коли в Катеринодарі повстала (1905) „Просвіта“ з правом осн. філії по станицях і селах. Та з припиненням діяльності „Просвіти“ (1907) заглухло життя до революції 1917 р., коли повстала сильні укр. кооп. центри й почався живий культ.-освітній рух. Але ж дальший хід політ. подій убив усі ці почини. З приходом большевиків уся культ.-освітня праця, не вважаючи на проголошену українізацію 1931 р., має характер комуни, і рос.: читальні виключно рос., нема ні укр. театру, ні укр. хору (бувають із приватної ініціативи драм. вистави по станицях), до 1925 р. не було ні одного укр. часопису; осн. одиниць 1925 р. єдиний укр. тижневик „Рад. Станішник“ 1926 р. закрито.

Література: Драгоманів М., Коляцькі спомини і громадські потреби в Кубанщині [„Громада“, 5]. Женева, 1882; Грінченко Б., На безпросвітномь пути, Київ, 1912; Дорошенко В., Українство в Росії, найновіші часи, Відень, 1917; Українська вопрощ, составлено сотрудниками журналу „Укр. Жизнь“, Москва, 1917; Кузель З., З культури життя України, Зальцведель, 1918; Огієнко Ів., Укр. культура, Львів, 1923; Кубань, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926; Дорошенко Д., „Просвіти“ на В. Україні [Календар „Просвіти“ на 1928. р.], Львів, 1927; Житецький І., Півд.-Зах. відділ Георг. Т-ва у Києві [„Україна“, I-III], Київ, 1927; Савченко Ф., Заборона українства 1876. р., Київ, 1930; Дорошенко Д., Історія України, I-II, Ужгород, 1930, 1932.

Д. Дорошенко.

Видавництва. Зокрема заслугоє на увагу видавничий рух. Укр. книга за больш. влади аж 1927 починає перевищувати кількісно рос. та ін. (жид., нім., поль.) книги.

Центр. в-вом стає „Укрцентр“, а згодом „Всеукр. Держ. В-во“ (1919), що спершу продукує переважно рос. мовою агітаційну літературу та невеличкі переклади, дещо з пед. літератури, а згодом і укр. книжки. В-ва УСРР поділялися до 1933 на такі групи: 1) державні, 2) держ. установ, 3) партійних організацій, 4) наук. установ, 5) професійні, 6) кооперативні, 7) приватні.

Найперше місце належало донедавна „Держвидав“-ові (1919) — „Держ. Видавництво України“ (ДВУ), перейменованому (1930) на „Державне Видавництво Об'єднання України“ (ДВООУ), в склад якого входили такі видавництва: 1) „Рад. школа“ (підручники), 2) „Література і Мистецтво“ (література, мист. літ.), 3) „Молодий більшовик“ (мист. літ. для дітей), 4) „Укр. Робітник“ (масова література), 5) „Держмедвидав“ (мед. літ.), 6) „Мистецтво“ (альбати й муз. літ.), 7) „На варті“ (військ. література). ДВООУ роануло значну заг.-культ. працю й видало чимало творів укр. класиків, перекладної літератури, наук. книг та спеціальної медичної й техн. літератури. Крім книг власної редакції, ДВООУ видало і книги ВУАН. Розпорядком моск. больш. влади, ДВООУ 1934 ліквідовано, а всі видавництва на Україні підпорядковано моск. видавничому центрові „Государственному Издательству“, що став загальний для всіх складових частин СРСР.

Із ін. видавничих закладами: „Книгоспілка“ (1921), Київ, націоналізоване в-во, яке підпорядковано „Вукоспілці“, а пізніше „Всевидав-ові“. „Книгоспілка“ більш ніж ін. видавництва випускала укр. літературу (рос. і ін. 10%); підручники, наук., методичну, дитячу, юнацьку, мистецьку, довідково-офіційну книгу. Засноване Наркомземсправ-ом в-во „Рад. Селівник“ (Харків, 1925) конкурувало з „Книгоспілкою“ щодо продукції сільгосп. масової літератури. Партійне в-во „Пролетарій“ (Харків, 1922) продукувало переважно соц.-екоп. та політ. популярну літературу для партійних робітників, підручники з політ. освіти. Крім цього, видало чимало соц. белетристики рос. мовою. В-во професійних організацій „Укр. Робітник“ (1924) поруч літератури про професійний рух, охорону праці, видало мист. літературу для роб. бібліотек й серію укр. письменників в рос. перекладах.

З кол. приватних видавничих треба назвати „Рух“ (Харків, 1921), що видавав виключно укр. мовою твори переважно старших укр. письменників для масового читача, „Театральну бібліотеку“ і ін. Подібні ж завдання мало в-во „Слово“ (Київ, 1923). Якийсь час працювали засновані 1926 р. „Світло“ і „Культура“.

Видавництва Наркоматорон'я „Наук. Дум-

на" (1922) та „Юридичне видавництво Наркомосту" (1923) в Харкові видавали спеціально медичні й правничі книжки пере-

висно рос. мовою. Значну видавничу діяльність розвинув „Укр. Наук. Інст. Книгознавства" (1919-1930).

рр.	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923-4	1924-5	1925-6	1926-7	1927-8	1928-9	1929-30
кількість назв	814	1.079	665	257	214	385	855	1.813	2.427	2.445	2.920	4.627	6.394

Таблиця укр. вид. руху на Наддніпрянщині 1917-30.

П. Зленко.

Галичина. Після прилучення Галичини до Австрії, австр. уряд рішився спершу підтримати українців, щоб мати опору проти польків. Та коли 1815 утворено польське королівство, ав'язане унією з Росією, Австрія зо страху, щоб воно не стало атракційною силою для гал. польків, почала придбувати польків для Австрії коштом українців. Боротися було нікому. Єдина укр. організація, Ставропигійський Інститут, перетворений урядом із Ставропигійського братства (1782), не виявляла широкої діяльності. Щойно в 1816 р. повстало в Перемишлі за почином єп. Михайла Левинького та крилошанина Ів. Могильницького „Товариство гал. гр.-кат. священників" (*Societas Presbyterum Ritus graeco-catholici galiciensium*), але й воно не полишило глибокого коріння в народі.

Серед спольщеної укр. інтелігенції 30 рр. XIX в. помічається два напрямки: одні переймаються поль. рев. рухом, другі під впливом слов. відродження та творів наддніпрянських укр. письменників — стають на укр. нац. ґрунт: „Руська Трійця"; спроба укр. проповідей у львів. гр.-кат. церквах 1835; „Руська Дністроява" 1837. Але зі смертю М. Шашкевича (1843) цей гурток розпався, самі діячі „Руської Трійці" згодом опинилися то в поль. (Ів. Вагилевич), то в моск. таборі (Я. Головацький). Єдина справа, що набрала тоді ширшого розголосу й розворушила укр. громадянство, була перша „азбучна війна", зв'язана зі спробами завести до укр. письма поль. латиницю (П. Лозинський 1834). Були тоді спроби й видавати часописи, але за кожним разом усе розбивалося о справу мови, щодо якої не було згоди: чи видавати його мовою М. Шашкевича і Квітчиної „Марусі", чи — Біблій, виданої в Перемишлі, чи церк. мовою.

Щойно 1848 р. завдяки заходам „Гол. Руської Ради" (св. „Руська Народна Рада", П., 1305), коли австр. уряд після поль. революції почав прихильно ставитися до українців, досягнуто дещо в культ. діяльн. гол. на полі шкільництва (укр. мова викладав в нар. школах Сх. Галичини і обох взкопий предмет у серед. школах; катедра укр. мови на львів. унів.). Справу освіти народу мала взяти у свої руки „Гал.-руська Матиця" основана 16. VI. 1848. на зборах „Гол. Руської Ради", а справу літ. мови для гал. українців вирішила більшістю голосів „З'їзд руських учених" і прихильників

науки 1848 р. — у користь нар. мови.

Корисними подіями були: поява тижневика „Зоря Галицька", органу „Гол. Руської Ради" (здобула собі популярність, 1848. р. мала 1½ тис. передплатників і в перших 3 роках стояла на укр. самостійницькому становищі), і основи „Нар. Дому" у Львові (гл. II, стор. 807), який мав стати осередком життя гал. українців. Організується провінція: „Гол. Руська Рада" утворює 34 „Руських Рад", у Коломиї повстає 1848. р. „Читальня" (1850. р. підупала в дух семінарії у Львові засновано (1850) „Читальню". Згадайте ще треба про „Руський Собор" (8. VI. 1848) та часопис „Дзвеник Руський" (12. VIII. 1848) — тільки що одне і друге вийшло не з укр. ініціативи.

Та від 1850 р. відко зашепад на всіх ділянках: „Гол. Руська Рада" перестає існувати (1851); занепадає „Матиця", „Зоря Галицька" втрачає популярність і 1852. р. переходить у москвофільські руки. Між гал. українцями адобувають перевагу два напрями: 1) церковний, що держався мовою зближеною до церковної і 2) москвофільський із нахилом до нац. єдності українців із москалями. Австр. уряд маючи до вибору сильніших польків, що тимчасом стали львівськ. і слабших українців, вибрав перших. До обмежень адобутих досі прав укр. громадянство ставалося апатично. Єдине, що його оживило було з кін. 50 рр. XIX в. це була друга „азбучна війна" (1859), коли австр. уряд, за нимовою гал. намісника гр. Ас. Голуховського, задумав був увести до укр. шкіль латиницю, й коли одностайним виступом укр. інтелігенції проект уряду відкинуто.

На поч. 60 рр. XIX в. великий вплив зробив Шевченко і „Кобзар", гол. на молоді покоління інтелігентів. Молодь ставала на виразно народньому становищі, між молодими і старими зарисувалася прірва, хоч іще невиразна. „Слово", яке повстало 1861. р., мало ще певну ідеологію, до „Руської Бесіди" (1861) належали „староруськи" й молоді — „народовці". Та перші мали ще перевагу: в їх руках був „Ставропигійський Інститут", „Нар. Дім", „Гал.-руська Матиця" — але ж усі вони цікавилися тоді тільки тим, щоб гр.-кат. обряд очистити з латинства (на зборах 1865 р. Гал.-руська Матиця мала всього 28 членів). Тимчасом молодь почала організуватися по гімназіях у тав. „громади" (соди належали й

богослови) у Львові (1863), в Самборі (1863), в Перемишлі (гімназисти — 1863, богослови — 1864), в Тернополі (1863), Дрогобичі (1864) і Станіславові (1865) — й це був зв'язок тав. „народовецької партії“. При моральній допомозі молоді починають виходити „Вечерниці“ (1862), „Мета“ (1863, від 1865 як політ. орган), „Ілва“ (1865, як літ. орган), „Русалка“ (1866) — укр. часописи, що падають один по другому з фінансових причин, бо прихильників укр. руху було ще тоді мало.

Розбудити старше покоління пробував Іван Наумович, що проголосив у своїй пап. одієстві українців із москалями (те саме зробило 1866 „Слово“). Це вже була виразна програма, яка змусила українців йти своїм шляхом. Не маючи, з впливком „Руської Бесіди“ у Львові (стала українською 1870), ні одного свого товариства — приступили 1868. р., за почином о. Ст. Качала й унів. молоді, до основи „Просвіти“, першого укр. т-ва, що мало бути осередком для всіх свідомих українців (перші заг. збори 8. XII. 1868 при участі 64 українців зі Львова й одного — о. Заячківського з провінції; 1-й голова Наталія Вахнини). Перший статут „Просвіти“ мав характер наук-освітній. Але за зміненням статутом 1870. р. мала „Просвіта“ вже ширити тільки освіту між укр. масами, а справу укр. літ. і науки перебрало на себе засноване 1873. р. „Т-во ім. Шевченка“, перетворене 1893. р. на Наукове; почато творити філії „Просвіти“ (перша 1875. р. в Бортиках б. Ходорова), між народ пішли перші книжечки т-ва, від 1877. р. „Просвіта“ почала видавати свій орган „Листьом а Просвіти“. До „Просвіти“ не належали москвофіли, для конкуренції з нею вони оснували в Коломиї 1874. р. „Общество ім. Качковського“, перенесене до Львова 1876 — з завданнями тими самими, що „Просвіта“. Але в ін. товариствах, гол. на провінції, були членами побіч свідомих українців і москвофіли, пр.: „Бурса“ в Угнів (заснована 1872), „Руська Бурса“ в Тернополі (1873), „Надія“ в Збаражі (1875), „Порука“ в Помор'ян (ремісничє т-во 1875), „Братство св. Николая“ в Станіславові (1876), „Руська Бурса в Стрию“ (1876), „Перше драм. т-во“ в Коломиї (1879), „Читальня“ в Коломиї (1878) — організації то з гуманітарними (бурси), то освітніми завданнями.

Вел. культ. придбанням 90. рр. XIX в. був оснований 1864. р. заходом Юл. Лаврівського укр. нар. театр у Галичині, який до 1914. р. був під управою „Руської Бесіди“; з потреб театру вийшла діяльність укр. музик, його наддніпрянський репертуар мав ще зокрема велике нац. значіння для Галичини.

На 70. рр. припадає початок організованого життя укр. унів. молоді, що згуртувалася в „Акад. Бесіді“ (1870), та у „Дружньому Лихварі“ (1871, допомогло това-

риство). Але москвофіли оснували 1872 „Академічний Кружок“, хоч аж до 1882. р. він не був чисто-москвофільський. У з'яді студентства з Галичини й Буковини в Коломиї (1880) взяли участь обидва табори; але незабаром співпраця між ними стала неможливою, й „народовці“ оснували „Акад. Братство“ (1882), що мало на увазі й культ.-освітні справи, й відтоді шляхи обох таборів розійшлися.

Поділ укр. громадянства на два табори розбивав укр. сили й так мало організовані; але ж укр. інтелекцій прибувало, вона вже не польонізувалася, й „народовці“ між нею адобували перевагу. Ростуть народовецькі видання: „Правда“ (від 1867), „Газета Школьна“ (1875), „Листьом а Просвіти“ (від 1877), „Батьківщина“ (1879); „Просвіта“ видавала від 1877 для своїх членів книжечки, шкільні підручники для гімназій; у 1880. р. повстав політ. час. „Діло“. Москвофіли мали Наумовичеву „Науку“, „Друг“ (орган „Акад. Кружка“), видавництва „Общества ім. М. Качковського“ і „Слово“. Осередні установи у Львові і зв'язані з ними статутні організації на провінції народовецькі, чи москвофільські віділялися досить різко. На провінції повставали осередки товариського й культ. життя (той розділ тут не такий різкий), здебільша, каспіві товариства, де відбувалася збори укр. товариств, відчити, тощо: „Руське Каспіві в Стрию“ (1881), „Руська Бесіда“ в Тернополі (1883) і далі в Перемишлі, в Самборі і т. д. і з кін. XIX в. всі міста й містечка мали такі товариства. Побіч них повставали бурси для молоді (переважно для хлопців), важні на свій час установи, де виховували молодь у нац. дусі: в Золочені (1881), в Дрогобичі (1885), і т. д., з кін. XIX в. число їх доходило до 40.

У 80. р. починається диференціяція організованого культ. життя. Шкільні і вчительські справи, що ними займалися „Просвіта“ й політ. чинники, переходять до оснаного 1881 „Руського Педагогічного Товариства“ (гл. „Рідна Школа“, II. 1245). Спочатку товариство розвивалося дуже поволі: в 1881 мало 83 членів, 1903 їх було 1.300, воно видавало спершу книжечки для дітей І. „Учителя“ (від 1880), та 1888. р. повстала І. філія т-ва в Щирці, а за нею пішли інші.

В 90. рр. XIX в. „Просвіта“ вставила (1891) у програму діяльності й екон. справи, почала оснувати при читальних кривовці, дбала про організацію гром. шпихлярів, спілок різничо-госп. і промислових, пачкових кас та кас ошадности. Але ж із розростом цієї ділянки праці й поперебарали в рр. 1891-1904 окремі більші екон. установи („Сільський Господар“, „Красвий Союз Ревізіійний“ і т. д.).

І взагалі для різних ділянок культ. життя треба було окремих організацій. Так повстали співачні організації „Бонни“, спер-

шу у Львові (1891), опісля скрізь по містах на провінції, а 10 років після оснування І. „Бояна“ вирішила потреба організувати „Союз усіх співзвучних товариств“, що дав почин до створення І. укр. муз. інституту ім. Лисенка у Львові.

Перше жіноче товариство („Общество русских дам“) оснували москвофіли (1878) у Львові, за ним засновано в Станіславові (1884) після І. жіночого віча, скликаючого свідоміших українцями, „Товариство руських женщин“; 1893 повстав „Клюб русинок“ (перетворений 1909, р. в „Жіночу Громаду“, а 1917, в „Союз українок“), та в ХІХ в. всі ці товариства не адобули більшого значіння. Окреме завдання мають жіночі професійні товариства (пр. „Труд“ заснований 1900). Заснований 1894 у Львові „Союз Батько“ з філіями на провінції спершу великої ваги не мав.

Добре розвинулося організаційно-освітнє життя між студентами вис. шкіл у Львові: „Акад. Братство“ й „Ватра“, що 1894, р. сполучає в т-ві „Акад. Громада“, т-во техніків „Основа“ (1898). Студентство починає цікавитися наукою, що сильно оживає після приїзду до Львова проф. Мих. Грушевського (1894). Крім наукових праць, НТШ видає в 1898, р. „Літ.-Наук. Вістник“, який заступив кол. „Зоря“, осн. 1884, р. Великим поступом для гал. українців був факт, що політ. час. „Діло“ став щоденником (1888, р.).

Організаційно-освітнє життя українців у Галичині останньої чвертини ХІХ в. проявилася подіями ширшого культурного значіння, як: перенесення тлінних останків М. Шашкевича до Львова (1893), свята з нагоди 50. роковин скасування панщини (1898), свято ювілейне поета „Енеїди“ Котляревського у Львові і скрізь на провінції, ювілей 25-літньої літ. діяльності Ів. Франка (1898).

На цих підставах розвинулося організаційно-культурне життя в ХХ в. На першому місці щодо ширини праці стоїть далі „Просвіта“: 1907. йде акція за курсами для неграмотних, відживає видавничу діяльність і праця в екон. ділянці: 1-2. II. 1909, відбувся І. укр. освітньо-екон. конгрес „Просвіти“ у Львові з участю 768 вказ. освітніх діячів і економістів; 1900-14, рр. повстало багато читальних домів, „Нар. Домів“, де примісталися читальні „Просвіти“ і ін. укр. установи.

Дуже інтенсивна наук. праця пішла 1900-14, рр. в НТШ у Львові, анадика проф. М. Грушевському та Ів. Франкові; актуальна стала справа оснування укр. унів. у Львові.

Боротьба за укр. унів., що й почало студентство (гал. Україна — Шкільництво, Змагання за вис. школу) перейшла на парламентарну арену. Рівночасно, суспільність цікавиться справою укр. приватних шкіл, передовсім гімназій (гал. Україна — Шкільництво приватне). У зв'язку з оживленням

шк. рухом поутворювано нові „бурси“, так що Іх 1914 налічували враз із москвофільськими — 50.

Такожамо в денному зв'язку зі шк. справою повстали дві вчительські організації: „Ваа-Імна поміч укр. вчителства“ (1905), де агургувалося учительство нар. шкід, і „Учительська Громада“ (1908), т-во учителів серед. і вищих шкіл. Обидва товариства й видавали свої органи (орган „Учительської Громади“ „Наша Школа“ 1909-1914).

Одну з великих потреб культ. життя виповнили два музеї: „Музей НТШ“ й „Церк. Музей“, який 1910 названо „Нац. Музеєм“; давні музеї Ставропіль й Нар. Дому залишилися в москвофільських руках.

У зв'язку з організаційним життям ішов видавничий рух. Побіч політ. часописів (гал. Україна — Преса) повстають у різних часах різні укр. видавництва для ориг. та перекладної літератури, наукової й белетристичної. Перші спроби сягають 60, рр. („Руська Читальня“ 1864 Кс. Климковича) та 70, рр. ХІХ в. („Руська Бібліотека“ Ониськевича 1877-78, 1884; „Дрібна Бібліотека“ 1877-1881 під ред. Франка) — вони були недовготривалі та значайно зникали після декількох томів. Довше вже вдержалися видавництва 80, рр.: „Бібліотека найзнаменитших повістей“ як додаток до „Діла“ (1881-1900), бібліотека „Зорі“ (1884-86 — 11 книг), „Наук. Бібліотека“ під ред. Франка (1887-88) з її продовженням „Літ.-Наук. Бібліотека“ (1889-92 — 15 томів) і т. д. Були спроби видавати дешеву книжку на зразок нім. Реклама, з них найбільше популярна була „Русько-українська Бібліотека“ під ред. Євг. Олесьницького (1884-86, 14 томів); пізніше такі видання в 90, рр. ХІХ в. і 900, рр. під назвами: „Універсальна Бібліотека“ (Д. Лукіянович 1895-99), „Нар. Бібліотека“ (М. Якова 1900), „Дрібна Бібліотека“ К. Павликівського (1894-97), чи „Новітня Бібліотека“ Ф. Федорцева (1912-23), Бібліотека М. Петрицького — скоро зникали. Щойно „Загальна Бібліотека“ Оренштайна (від 1903) встигла розвинути як-слід (до 1930, р. 230 книжок). Такий самий характер має „Загальна Книгозбірня“ Д. Николишина (1914-33). Все це підприємства одиниць; найбільшу ж діяльність розвинуло видавниче товариство „Укр. видавнича Спілка“ (1898), що від 1899 встигла видати дуже поважне число белетристичних і наук. книжок (150 більших і 160 менших у т. зв. „Літ.-наук. Бібліотечі“). Згадати б тут іще „Руську іст. бібліотеку“ (1886-1904), „Укр.-руську бібліотеку“ НТШ (наук. видання укр. класиків від 1902) і передусім „Просвіту“, що, побіч книжок для народу, придбала велику заслугу виданням укр. класиків („Руська письменність“). По війні число видавництв сильно зросло.

Розмах організованого життя в 1900, рр.

видко м. ін. і по гарнім розвитку „Соколів“ і „Січей“, які в 1900-14. рр. переживали найкращу свою добу. Організаційне життя в освітній діяльності дуже значно поширило свою підставу останніми роками перед світовою війною, й це спричинилося до зросту політ. значіння гал. українців. Величавий адмін. Соколів і Січей 28. VI. 1914. р. в пам'ять сотих роковин уродин Тараса Шевченка був живим доказом поступу в організаційному житті.

Світова й пізніше укр.-поль. війна вплинула на культ. життя українців у Галичині катастрофально. Найгірші з цього погляду рр. 1919-20. Багато товариств тоді занепало, багато їх розв'язано (1925. р. розв'язано 11 філій „Просвіти“). „Просвіта“ замість 2879 читальн. у 1914. р., мала їх у 1923. р. тільки — 882. Але згодом справа реактивізації читальн. пішла швидко наперед. І в 1928. р. число читальн. (2934) було більше, ніж до війни; в 1933. р. „Просвіта“ мала вже 83 філії і 3294 читальн., членів налічує в центральній 10.500, по читальнях — 450.000. Життя по читальнях дуже ожило, тут побіч хорів, почали творитися театр. гуртки, які давали вистави по містах і селах. Новиною було те, що тепер по війні „Просвіта“ почала класти більшу вагу на справу освітнього життя по містах і містечках. У 1924. р. змінено статут „Просвіти“, — зі статуту усунено точку про екон. задання „Просвіти“; цими справами займаються укр. екон. установи (саме тоді починає дуже гарно розвиватися кооп. рух) і в зв'язку з цим оживилася знову видавнич. діяльність „Просвіти“. Побіч „Письма з Просвіти“, яке названо „Нар. Просвітою“, центральна почала видавати „Аматорський театр“, опісля журнал-місячник „Життя і Знання“ (від 1927), від 1934 відновлено видавання місцевих книжечок; оснований 1922. р. видавничим фондом „Учїтєся брати мої“ (видав досі 16 наук.-популярних книжок) теж завідує „Просвіта“, 21-23. IX. 1929. р. відбувся 2. просвітній конгрес, улагоджений „Просвітою“. Спроби поширити діяльність „Просвіти“ на півн.-зах. землі та зв'язати тамошній освітній товариства з центральною у Львові — досі не повелися.

„Укр. Пед. Т-во“, визане на параді укр. центр. організації найвищою установою в укр. шкільництві (1920), ваяло після війни в опіку ціле дотеперішнє укр. приватне шкільництво й занялося його розбудовою (1928. р. названо його „Рідна Школа“). Зросло число його членів: коли 1914. р. воно не доходило й до 5.000, то 1923. р. мало воно вже 12.867, 1926. р. — 20.520, 1933. р. — 53.566 членів; 1933. р. мало товариство 1.369 гуртків, 250 садків, що гуртували коло 23.000 дітей, 86 нар. шкіл, 10 гімназій, 3 семінарій, 6 фахових шкіл, 8 захоронок і 6 бурс. Крім того, „Рідна Школа“ видала в повосиних часах багато шк. підручників та книжечок для молоді, особливо для ді-

тей, має свій орган („Рідна Школа“), — вона зайняла тепер у нашій суспільності рівнорядне місце з „Просвітою“.

З різних причин Наук. Т-во ім. Шевченка не могло в повосиній добі виказатися такою діяльністю, як до війни, ні щодо наукової праці, ні щодо наук. видавництва. Та з кол. НТШ вийшла думка осунувати укр. унів. у Львові (гал. Україна — Змагання за вис. школу). Серед таких обставин наук. працю провадили з малими вийвтками тільки вчителі серед. шкіл. Організація учителів вищих шкіл „Учительська Громада“ (1933. маля 14 філій і 421 членів) улаштує популярно-наук. виклади для інтелігентній по містах. Зорганізоване для такої мети „Товариство укр. наук. викладів ім. Петра Могили“ (1907), що перед війною виявляло досить велику діяльність, — по війні занепало.

Гарно розвивалася по війні „Взаїмна поміч укр. вчительства“, яка гуртувала в 1933. р. в 54 відділах 2.675 учителів нар. шкіл; великий поступ видко і в жіночому товаристві „Союз українок“, що потрапило згуртувати велику частину нашого інтелігентного жіноцтва. Дуже гарно розвинулося й муз. Товариство ім. Лисенка, що утримує укр. консерваторію й поширює свою діяльність на провінцію, де потворило філії „Муз. Інституту“ у Львові. Вагалі видко, що в організаційному житті настала диференція, й тому добре розвиваються й такі товариства, як „Союз укр. адвокатів“, „Т-во святихників“, „Товариство письменників і журналістів“, ремісничє товариство „Зоря“ (асноване у Львові 1884, „Міщанські Братства“ у Львові та на провінції і т. д. Дамі „Бесіди“ чи „Касина“ теж існують далі.

Може найтяжче потерпіли наслідком світової війни руханково-спортові товариства, „Січей“ і досі нема змоги відновити; залишилися тільки „Соколи“, але число членів сильно змаліло. Замість того почали розвиватися руханково-пожарничі товариства „Луги“, які в 1933. р. згуртували коло 26.000 членів.

У зв'язку з цим сильно зросла потреба укр. книги, тимто й повстало багато нових видавництв, що випускають книжки в куди більший кількості, ніж до війни. Назвемо найважливіші (крім давніших): „Червона Калина“ (1919 — книжки з часів визвольної війни, „Літопис Червоної Калини“), „Русалка“, „Укр. Бібліотека“ (Тиктора), „Дитяча Бібліотека“ (Таранька, видає „Світ Дитини“), „Самоосвіта“ (популярно-наук. бібліотека з обсягу всіх знань), Бібліотека „Неділі“ (романи, оповідання), „Амаралд“ (міст. видання укр. белетристики), „Мій Світогляд“ (популярно-наук.), „Вогні“, „Дажбог“, „Сtribожич“, „Добра Книжка“ і т. д., не кажучи про силу фахових журналів, що їх видають установи й організації, та про літ.-наук. журнали („Вістник“, „Дзвони“, „Наустріч“, „Дажбог“, „Вогні“) і т. д.

Література: Голованський Я. О першому літературно-умственому русі в Галичині за часів австрійського владдіння в той землі [„Наук. Сборник“ II], Львів, 1865; Огоновський Ом., Історія літератури рускої, II, Львів, 1889; Свистун П., Прикарпатська Русь подь владдінєм Австрії, I-II, Львів, 1895-96; Терлецький Ост., Гал.-руське письменство 1848-65, Львів, 1903; Студинський К., Кореспонденція Я. Голованського 1850-62, Львів, 1905; Барвінський Ол., Спомини з мого життя I-II, Львів, 1912-13; Студинський К., Львівська дух. семінарія в часі М. Шашкевича [1829-43], Львів, 1916; — Матеріали до історії культ. життя в Галичині 1795-1857, Львів, 1920; Левицький К., Історія політ. думки гал. українців 1848-1914, Львів, 1926; — Історія визвольних змагань гал. українців 1914-18, Львів, 1929; Ясінчук Л., 50 літ „Рідної Школи“, Львів, 1931; Історія „Прогресу“, Львів, 1934.

Ом. Терлецький.

Буковина. Освітній і культ. рух на Буковині починається з заснуванням, з почину сп. Н. Гакмана, першого товариства „Руська Бесіда“ в Чернівцях (1869 р.). Спершу розвиток т-ва гальмували внутр. спори, але ж із переходом його в руки українців (1884) праця пішла дуже скоро наперед. Ще й до того часу були спроби заснувати читальні по селах, організувати міщанство й інтелігенцію. „Руська Бесіда“ була тоді єдиним захвненком укр. народу перед румунями й німцями, вона дала почин до заснування ін. товариств (Міщанська Читальня 1880, Нар. Дім 1884, Драм. Т-во й т. д.). До 1889 „Руська Бесіда“ була товариством касиноним, від того часу перебрала на Буковині функції львів. „Прогресу“ й перед війною (1914) налічувала в Чернівцях 908 членів, мала 9 філій у краю, та 150 читальень із якими 13.000 членів (першу читальню основиано 1880, більший роаріст припадає на 1906 р.). За почином „Руської Бесіди“ почав виходити I укр. час. „Буковина“ 1885 під ред. Ю. Федьковича, саме т-во видає місячні книжечки для народу, спершу під загальною назвою „Бібліотека для молодіж. селян і міщанства“ (1885-94, вишло 120 чисел), пізній (1894-96) „Ластівка“ й (від 1911) „Читальня“, видає щороку „Православний календар“ (1874-1918), і крім того ін. книжки. До 1918 воно видало 270 чисел, до 1911 розійшлося між народ 23.014 примірників. Переорганізована за статутом „Прогресу“ 1894 р., „Руська Бесіда“, крім освітньої праці веда ще й економічну, яка згодом перейшла до окремих екон. товариств („Сел. Каса“).

Крім того, до 1885 утримувала читальню (касіно) для інтелігенції в Чернівцях. Та з роком 1884 читальня перейшла до „Нар.

Дому“, що від заснування укр. гімназій в Чернівцях (1896) утримував бурсу ім. Федьковича, для якої 1905 збудував вел. дім. Крім бурси, „Нар. Дім“ мав під своєю управою укр. друкарню.

З розвитком праці в „Руській Бесіді“ почала з подвійних її секцій творитися окремі самостійні освітньо-культ. товариства. Перетворене зі шк. секції 1887 р. т-во „Руська Школа“ видавала журнал „Руська Школа“ (1888-90), шк. підручники та книжки ін. змісту (до війни до 30 видань); крім того, чернівецька її філія (всіх філій до війни — 12), видавала книжки для дітей (1902-08, 1909-14), вавшівська — утримувала приватну реальну гімназію в Вавшівцях (1912-14), а центр. товариство (від 1910 р. „Укр. Школа“) приватну дівочу вчительську семінарію в Чернівцях (1913-14 рр. — 203 учениці). Число членів „Укр. Школи“ 1914 р. 332, по філіях — 644. У зв'язку з діяльністю „Укр. Школи“ повстало з розвитком укр. шкільництва на Буковині „Т-во учителів вищих шкіль ім. Сквороди“ (1906—80 членів), від якого 1910 відокремилося т-во „Руська Середня Школа“. Т-во влаштовувало наук. й пед.-наукові виклади й разом із львів. „Учительською Громадою“ видавало „Нашу Школу“. Справами науки займалося „Лет. Т-во в Чернівцях“ із кількома секціями (1902), під фірмою його влаштовано два курси вищої нар. освіти (1910, 1911), на лад дав. сел. унів. (учасників коло 50-70).

З драм. секції „Руської Бесіди“ виросло „Руське драм.-літ. т-во“ (1884) для плекання укр. музики, що перетворилося в „Бук. Боян“ (1895), який перед війною (1905) утворив укр. муз. школу ім. Лисенка (перемінену [Модест Левинський] на самостійне т-во). Число членів „Боян“ перед війною — 84; час найбільшого розвитку 1900-08; після війни т-во длучилося з новим т-вом „Бук. Кобзар“ (1934 р. — 257 членів; має фахового диригента — комп. О. Бойченко).

Укр. театр на Буковині був пернісно й ініційаний із ремісничим т-вом „Зоря“ (заснованим 1901), що своїм коштом поставило в „Нар. Дім“ рухому сцену. Згодом (1904) повстав окремий „Сел. руський театр“, перемінений (1905) на „Бук. нар. театр“, що до війни об'їжджав міста й містечка Буковини. Після війни зорганізувався, адебільша, під проводом кол. артистів львів. театру окремий „Укр. театр“.

Таксамо з почину „Руської Бесіди“ вишло просвітне т-во чернівецьких міщан „Міщанська Читальня“ (1880), а міщанська молодь зорганізувала окреме т-во „Міщанський Хор“ (1905).

Із кол. читальні при т-ві „Руська Бесіда“, яка перейшла до „Нар. Дому“, повстали окремі касинові товариства „Укр. Касіно“ 1907 — 112 членів) та „Укр. Громада“ (1909 — 40 членів).

Найбільший розвиток культ.-освітнього

життя припадає на 900. роки. Тоді організується укр. жіноцтво (засноване в 90. рр. XIX в. москвофільське „Общество русских дам“ не мило ніякої діяльності; т-во „Міроносці“, засноване 1888. р., було нестатутове при гр.-кат. церкві). Повстає „Жіноча Громада“ (1906), що перед війною налічувала 14 кружків і мала 600 членів; улаштувала курси для неписьменних, робила вистави нар. вишивок у Чернівцях, чернівецький гурток „Ж. Гр.“ удержував школу до шиття, робітню й захист для дітей. Побіч неї працює „Т-во правосл. русинок“ (1908) з тою самою метою (150 членів), що утримувало дівочу бурсу й дитячий садок. Укр. правосл. духовенство організується в „Т-во укр. правосл. священників“ (1906 — 56 членів), укр. купці в т-ві „Поміч“ (1907), укр. денні робітники в т-ві „Праця“ (1912), повстає „Бук. Товариство“ (1910).

Окрему ролу грали у проєв. культ. руху на Буковині студентські громади, що мали вагу і для товариського життя, давали концерти, вечерніці, брали участь у проєв. роботі й т. д. З тайного „Союзів“ (1870), що має заслуги для підтримки нац. свідомості серед молоді, виріс згодом „Братний Союз“ (1871), який видавав навіть тайний геогр. альманах, а далі з'являється „Союз“ (1875-1903, 1904-1920), що, як усі т-ва на Буковині, перейшов згодом на укр. нац. ґрунт, видавав альманахи, а далі „Молода Україна“ (1900-3), що видавала свою Бібліотеку (10 книжечок), „Січ“ (1906-18), „Запорожжя“ (1907), „Православна Академія“ (1907), т-во укр. правосл. богословів (1907 — видає альманах) і „Чорноморе“ (1913).

На 1900. рр. припадає буйний розрив рухачових і пожарних Січей, що сильно оживили сел. маси на Буковині, докламом чого було 1. заг. січове свято в Чернівцях (12. VI. 1910) з участю 2.000 січовиків (о-кружні свята відбувалися щороку на провінції). Заснований 1904 „Союз Січей“ на Буковині мав 1914. р. 5 окр. союзів і 112 січових товариств на провінції.

Всі ці товариства, а також цоліт. (нац.-дем.) „Руська Рада“ повстала 1870, радикальна „Укр. Воля“ — 1900, соц.-дем. „Читальня“ — 1906 та екон. („Руська Каса“ — 1896 з її 1563 членами, „Сел. Каса“ — 1902, обіймала 166 райфайзевських кас по селах) мали свої осідки в Чернівцях. Були ще культ.-освітні т-ва на провінції: „Нар. Дома“ (3), бурев (3), „Бонія“ (4) і т. д. Всіх товариств різних категорій налічувала Буковина до 1914. р. — 500.

Були і свої видавництва. Крім політ. преси („Буковина“ від 1885, „Нова Буковина“ від 1913, „Руська Рада“ від 1897, „Україна“ 1913-14, „Нар. Голос“, радикальний „Громадянин“, соц.-дем. „Борба“ й т. д.) — були часописи ставові: вчительські „Промінь“, від 1904, „Каміняри“ від 1910), спілкові („Нар.

Богатство“ 1910), сіль.-госп. („Добрі Радя“, „Хлібороб“) і спроби окремих „Бібліотек“, видавництв книжок: „Бібліотека Молодої України“ (1901-2) та „Січ“ (1904), „Світлова Бібліотека“ (1908-9), „Бібліотека для молодіж“ (1906-14), „Бібліотека суєв. наук“ Л. Когута (1903), „Бібліотека вільної організації укр. учителів на Буковині“ (І. Карбулицький), Бібліотека час. „Промінь“ (1904-7), „Нар. Бібліотека“ (1910-11), всі в 1900. рр.

Живу проєв.-культ. працю на Буковині припинила війна, а адушила її рум. влада, заввавши 1918. р. Буковину. Із 500 товариств аперед війни — у 1934. р. було 14: „Нар. Дім“ із „Бурсою ім. Ю. Федьковича“ — 210 членів; „Укр. Школа“ — 453 членів, кілька секцій, без філій (рум. влада філій не допускає), видала кілька укр. шк. підручників, вела накаційні курси укр. мови (заборонені 1934. владою), видає дитячий журнал („Укр. Ластівка“); „Бук. Кобзар“ — 257 членів; „Жіноча Громада“ веде дитячий захист, „Міроносці“, „Міщанська Читальня“ — 97 членів із 3 секціями на передмістях Чернівців; „Міщанський Хор“ — 57 членів — і два студентські т-ва („Запорожжя“ та „Чорноморе“). Новоповстали по війні: спортивне т-во „Донбас“, „Укр. Театер“, „Укр. Книгозбірня“, „Укр. Музей Народовідання“, „Укр. мужеський хор“ (40 членів) й нарешті „Укр. Видавничі Спілка“, що зосереджувала укр. видавничий рух, видала шк. підручки, поширювала укр. книжки видавані в Галичині і т. д. (перейшла в приватні руки). Найстарше культ.-освітнє т-во „Руська Бесіда“ втратило ввесь масток і ледви животіє, його роботу перебрав „Нар. Дім“ та „Укр. Школа“, всі читальні в рум. влада позакривала, те саме сталося з її товариствами. Культ.-освітню працю веде на власну руку укр. інтелігенція, засновуючи сіль. театр. гуртки, сел. хори, курси укр. мови й т. д.

Нарешті з передвоєнних часів треба згадати заг.-нац. маніфестації та свята, що мали вел. вплив та були доказом аросту культ. свл укр. народу на Буковині: ювілей Федьковича (1886), С. Воробкевича (1877), велике свято з нагоди століття „Євєдї“ (1898), ювілей 25-літньої діяльності Ом. Поповича (1900), ювілейне свято Лисенка (1904), маніфестаційне приняття Франка (1913) і т. д. З повосєнних мав вел. вагу ювілей 40-літньої діяльності Кобилницької (1927); приготоване свято з нагоди століття народив Ю. Федьковича (1934) рум. влада заборонила.

Література: Смалє-Стоцький Ст., „Бук Русь“, Чернівці, 1897; Дмитрів Євг., Історія проєв. т-ва „Руська Бесіда“, Чернівці, 1900; Протоколи засідань деяких товариств у Чернівцях; Калєндарі „Руської Бесіди“; Часописи: „Буковина“, „Нова Буковина“, „Каміняри“, „Рідний Край“, „Час“.

М. Гірає.

Закарпаття. Культурно-освітній рух на Закарпатті почався в середині XIX в., коли Ол. Духнович заснував 1850 р. „Пришевське літературне заведення“, що видавало альманахи (3). Більшу вагу мало осн. в. А. Добринським „Общество св. Василя Великого“ (1864-1902), що, крім шк. підручників, видавало перший на Закарпатті час. „Світ“ (1867-71), потім „Новий Світ“ 1871. Від р. 1891-1900 видавав Е. Фенчик популярний журнал „Додатокъ къ Листку“, від р. 1897-1914 появляється „Наука“, ред. г. вана від 1891 А. Волошином, виходить неперіодично під різними іменами, а також немала роллю в просвітньому руху відіграв часопис „Недѣли“ (1898-1918), видаваний міністерством хліборобства в Пешті, ред. М. Врбель. Деяке просв. значіння мали календарі „Мѣсяцесловы“, та рос. „Церк. Газета“ Ів. Риковського в Будапешті 1856-58. На культ.-освітню працю в укр. формі не дозволяла мад. влада.

Перше укр. культ.-просв. товариство — це „Просвіта“ (заснована 1920 р.), що організує читальні (167), аматорські вистави театральні, нар. хори й оркестри, має музеї і бібліотеку, видає популярні книжечки для народу, дитячий час. „Пчелка“ і „Наук Збірник“ (до 10 річчів). Педагогічними справами й видаванням шк. книжок займається „Товариство Педагогічне Підкарпатської Русі“ (засноване 1924), що видає ще краєзнавчий час. „Підкарпатська Русь“ (10 річчів), музейництвом — три музейні товариства: „Руський Нац. Музей“ в Ужгороді (збірки етногр. й іст.), Красве музейне т-во в Ужгороді (збірки природописні й іст.), та Музейне т-во ім. Легоцького в Мукачеві (археол. збірки) — два останні злучилися в одне красве музейне т-во. Первісно „Просвіта“ утримувала укр. театр; після ліквідації театру (1930) засновано кооперативу „Дружество Руський Театр“. Для шкільних справ осн. в. „Руську Шк. Матицю“. Мистецтво муз.-хорове організоване в „Красвім Учительськім Хорі“, мистецтв. мистці (О. Бокшай) у спілч. „Товаристві мистців Підкарп. Русі“ (з чеськ. й мад.). Московськ. напрям репрезентований „Обществом ім. Александра Духновича“ (1923), що виконує подібну працю, як „Просвіта“, й видає місячник „Карпатський Світ“ (1928). Спів плесяють у т-ві „Богиня“. Жіноцтво організоване в „Жіночій Союзі“, що веде курси неграмотних для служниць та народню кухню. Всі ці товариства об'єднані в „Народнопросвітньому Союзі“.

Література: Бирчак В., Літературні стремління Підкарпатської Русі, Ужгород, 1921; Chmelaf Jos., Kľima SL. Nečas Jar., Podkarpatská Rus, Praha, 1924; Недельскій Е., Очеркъ карпатско-русской литературы, Ужгород, 1932; статьи: Тіснѣу Fr., Pismennictvo na Podk. Rusi; Календарі тов. „Просвіта“ в Ужгороді.

Ів. Панькович.

Півн.-зах. укр. землі за рос. часів укр. культ. організацій не мали; укр. освітній рух почався за нім.-австр. окупації і зміцнився завдяки УСС.

На Холмиціні з Підляшшиям ішла деяка праця перед війною: в Холмі виходила „Братская Бесѣда“, де укр. мовою друкували статті, оновідання, вірші, нар. пісні. Церк. і шк. хори денеде співали колядки й пісні, бували укр. вистави й концерти. В 1918 р. осн. в. в Холмі т-во „Рідна Хата“, що мала яких 300 сіль. філій, у Холмі — мурований „Нар. Дім“, бібліотеку, читальню, драм. гурток, хор, оркестру, влаштувала кооп. й балетні курси (Авраменко), „Нар. Доми“ мали й деякі філії; під фірмою „Рідної Хати“ видано календар. У 1930 р. „Рідну Хату“ закрито. Закрито й укр. холмський тижневик „Наше Життя“. 1931 р. повстала й заперла книгарня кооп. „Буг“. Якийсь час виходив „Холмський Календар“ (М. Ваприсевича), співанки нар. пісень із нотами, деякі писання В. Островського а життя холмшан; 1933 р. заходом молоді видано читанку для народу („Наші Зовні“).

На Поліссі культ.-освітня праця почалася 1916, завдяки „Союзі визволення України“ („Українська Громада“ в Білій; тижневик і календар „Рідне Слово“ на 1916 р.); того самого року повстала в Бересті „Просвіта“ на ціле Поліссі (залегалізована поль. владою в 1923 р.), що мала понад 100 читальн. по містах (Кобрин, Сарни, Дрогичин, Пинськ) і селах (деякі закрила влада, ін. заперли); „Просвіта“ має в Бересті бібліотеку, читальню, жіночий гурток, децо видавала. Бібліотеки існують іще при кооперативах.

На Волині культ.-освітню працю започаткували УСС й місцеві інтелігенти, особливо з 1917 р.; тоді повстало в Луцьку т-во „Луцька Укр. Громада“ з завданням м. ін. „ширити просвіту серед темного народу“. Центрального освіт. товариства на Волині немає. Заснована 1918 р. луцьку „Просвіту“ в червні 1920 р. поль. влада закрила; відновлена за рад. влади 1920 р., мала вона 1932 р., коли її знову закрито. — 134 філій. Вона влаштувала курси: кооперативні, українознавства, крою й шиття; мала радіо, керамічну майстерню, підсекию фіз. виховання, драм. гурток, бюро правих порад, добродійну секцію. За її почином у Луцьку відбулись 2 волинські просвітняські з'їзди 1921-22 рр., де вирішено створити „Волинську Просвіту“, та влада статуту не зареєструвала. „Просвіту“ у Крем'яні (під IV. 1917), що мала 110 філій, бібліотеку, книгарню, курси танку (Авраменко), дитячий садок, юнацьку секцію (спорт) — закрила влада в VII, 1932 р. Острозька „Просвіта“, заснована 1918 р., з 11 філіями (9 закласти не дозволено), мала бібліотеку, читальню, книгарню, веда курси крою й шиття, літератури, історії; при філіях були бібліотеки й

читальні; її закрито в 1932. „Просвіта“ в Дубні (від 1929) мала 110 філій, драм. гурток, бібліотеку, книгарню; вона влаштувала диригентські курси, закрита владою в 1928. Рівненська „Просвіта“, з її понад 100 філіями по селах (від 1917) мала бібліотеку, аматорський гурток, хор, спортову й шкільну секцію, закрита владою 1928. Горохівська „Просвіта“ заснована 1927, з 63 філіями (18 закрито), має бібліотеку, драм. гурток, хор, струнну оркестру; улаштувала (1928-29) кооп. курси, веда дитячі садки. Володимирська „Просвіта“, заснована 1926, мала 74 філії, 23 хори, драм. гуртки, бібліотеку (1.700 томів), спортову секцію, улаштувала кооп. курси, з'їзди; закрита 1929. Ковельська „Просвіта“ мала філії по селах, веда бібліотеку, читальні, драм. гуртки, закрита владою. На місці „Просвіти“ культурно-освітню роботу ведуть декілька кооператив, „Укр. Нар. Дім“, що статутно мають на це право (пр. Луцьк), то знов „Ініціативні гуртки молоді“ (Горохів) та „Провітніські Хати“.

Важку культ.-просв. роботу робить „Союз Українок“ із осідком у Рівному, заснований (на цілу Волинь) 1927. р.; має 6 філій по містах (Крем'янець, Рівне, Володимир і т. д.) та читальні по селах, в Рівному „Нар. Дім“, веде драм. гуртки, бібліотеки, курси крою й шиття і т. д.

Серед волинських обстанів важку роль відіграють укр. книгарні (Луцьк, Здобувів, Дубно, Рівне, Горохів, Володимир), деякі з них ліквідовані (Дубно). Були спроби засновувати 1933. р. філії „Відродження“ (Володимир, Луцьк і ін.) та видавати дитячі книжки (Крем'янець), брошури, вогні, календарі, а то й часопис (Володимир— „На Варті“ 1927, „Наше Братство“ 1929).

В. Острозький.

Науковий рух розвивався донедавна майже виключно в обсягу українознавства. Не маючи своїх вис. шкіл і наук. установ, укр. вчені мусли вести свою наук. діяльність у рамках чужих наук. організацій і публікувати свої праці чужими мовами: рос., нім., поль. та ін. Таким робом, цілий ряд вив. укр. учених, таких, як філософи П. Лодій, В. Довгович, Д. Кауунник-Вел(з)анський, К. Ганкевич, П. Юркевич, В. Лесевич, математик М. Остроградський, фізик Ів. Пуулой, хемік Ів. Горбачевський, зоолог Ол. Ковалевський, антрополог Хв. Вовк, літературознавець М. Стороженко, фізіолог Д. Овсянник-Куликівський, М. Дашкевич, клас. фізіолог Хв. Мищенко, соціологі М. Зібер і М. Ковалевський, педагог К. Ушинський і багато ін. учених европ. слави зараховують звычайно до чужих учених. Лише тих учених, які працювали в тісній обсягу українознавства, хоча й писали свої твори рос. та ін. мовами, визнавали за представників укр. науки.

Спроби організації наук. дослідів, спешу над укр. минулим, ідуть від кін. XVIII в.,

коли укр. дослідники старовини засновують укр. іст. т-во й видання укр. іст. бібліотеки. У 30. рр. XIX в. М. Максимович (етнограф та історик) носився з думкою заснувати укр. іст. т-во в Києві. Але цю думку зреалізували що-йно 1843. р., коли в Києві засновано „Археологічну Комісію“, як частю офіційну рос. установу. Одначе, опинившись аризу-таки в руках укр. учених, вона віддала величезні послуги укр. історіографії, опублікувавши акти до історії правосічної України (гл. Україна— історіографія). Розв'язті праці „Комісії“ припадає на 70-80. рр. XIX в., коли її секретарем був В. Антонович. Як секретар моск. „Общества истории и древностей“ віддав неоцінені послуги укр. науці Йосип Бодяньський, опублікувавши вел. силу укр. пам'яток на сторінках „Чтеній Общества“. Як укр. історик визначився в 60-70. рр. XIX в. М. Костомарів та П. Куліш, як фізіолог О. Потебня, як історик права Ол. Кістяковський.

1873. р. громада київ. учених оснувала в Києві укр. наук. т-во під фірмою „Під-Зах. відділу рос. геогр. т-ва“, що розвинуло інтензивну науково-дослідчу й видавничу діяльність із обслугу укр. історії, мови, письменства, етнографії, економіки й мистецтва. Серед найбільших співробітників „Відділу“ були: В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, М. Драгоманів, Хв. Вовк, М. Зібер, П. Чубинський, Ол. Русов, М. Лисенко та ін. З круга „Відділу“ й почасти його накладом вийшли такі епохальні видання, як: корпус укр. іст. пісень Антоновича й Драгоманова (1874-75), етногр. збірник Драгоманова, Лоначевського, Рудченка й монументальна етногр.-стат. праця Чубинського (7 томів „Трудів етногр.-стат. експедиції“). 1876. р. рос. уряд закрив „Відділ“ і взагалі припинив діяльність укр. наук. осередку. Одначе укр. наук. сили продовжували свою працю в рамках офіційних рос. установ і наук. організацій, як от „Іст.-фізіол. Т-во“ у Харкові (засноване 1876) з такими головними силами, як: О. Потебня, М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Міллер та ін., або як київ. „Іст. Т-во Нестора Лиховиці“ і ін. Гол. органом українознавчих студій зробився міс. „Кієвская Старина“, 3 кін. XIX в. і на поч. XX в. появилася цілий ряд провінціальних наук. товариств, що під рос. офіційною фірмою поведи дослідні над місцевою укр. старовиною, етнографією й нар. мистецтвом, пр. „губ. архівні комісії“ в Чернігові, Полтаві й Катеринославі, „Церк.-археол. Т-во“ в Кам'янці под., „Т-во дослідників Волині“, „Т-во дослідників Кубані“, старе „Общество истории и древностей“ у Одесі (гл. Україна, історія— історіографія), всі вони багато зробили для українознавства.

В обсягу етнографії важке значіння мала збірка Б. Грінченка (4 томи, 1895-1901); укр. археологія (В. Антонович, Д.

Багалій, Д. Яворницький, Хв. Вовк, В. Даниленч, В. Хнойко та ін.), окрім ряду публікацій у вид. рос. археол. Комісії, мала власний Київ. орган під ред. М. Білянського (Археологическая Лѣтопись Южной Россіи 1869-1904).

Наук. діяльність на чисто нац. ґрунті й укр. мовою могла розвиватися спершу лише в Галичині; тільки ж діяльність наук. дослідників довгий час стояла в Галичині на ґрунті „єдності“ укр. народу з російським, вони писали мовою зближеною до російської (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, Я. Головацький, Іс. Шараневич). По-ново з поч. 80. рр. XIX в. появляються укр. праці місцевих гал. учених (Ом. Огоновський, Ю. Целевич), засноване 1873. р. „Т-во ім. Шевченка“ перетворюється 1893. р. в „Наукове Т-во ім. Шевченка“ і стає гол. осередком укр. наук. праці не тільки для Галичини, а й для Наддніпрянщини, особливо, відколи катедру укр. іст. у Львів. унів. займає М. Грушевський (від 1897. р. голова Т-ва). Товариство зосередило біля себе низку місцевих сил (Ів. Франко, Вол. Гнатюк, Ол. і Філ. Колесси, К. Студинський, Вол. Левинський, Ів. Раковський), до яких незабаром прилучається ряд молодших сил (учні М. Грушевського: Ст. Томашівський, М. Кордуба, В. Гарасимчук, Ів. Дзиджора, Ів. Крижаневич, Ів. Кременецкий та ін.). Поруч із ними працюють і вчені з рос. України. Роаквіт діяльності Т-ва прийняв на останні роки перед війною. По війні наук. праця через несприятливі назверхні обставини дуже зменшилася. Крім НТШ, у Львові працює від р. 1923. Наукове Богословське Товариство, що видало ряд наук. публікацій.

Ще за рос. революції 1905-06. р. повстав на почином М. Грушевського (голова Т-ва) „Укр. Наук. Товариство“ (гл. том III, стор. 1008), у працях якого брали участь не тільки укр. члени, а й чужі, які спочували розвиткові укр. науки; В. Перетц, Ол. Шахматов, Ф. Корш, Г. Ільїнський, чес. учений К. Кадлац та ін. В тих часах праці укр. учених укр. мовою почали знаходити собі місце й на сторінках видань рос. академії наук у Спб. (Грушевський, Гнатюк, Франко, Томашівський), але ж для обаяюмлення рос. вченого світу треба було видавати українознавчі праці по-російськи (пор. „Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Спб., 1916, 2 томи).

Укр. наук. праця розвинулася незначайно після революції 1917. р. По повозаснованих укр. вис. школах (гл. Україна—Шкільництво) та в дотеперішніх повстав ряд катедр із поля українознавства, почалася дослідча праця. З кін. 1918. р. відкрито в Києві Всеукр. Акад. Наук (гл. том I, стор. 673-4, „Всеукр. Академія Наук“). Та бурхливій події 1919-21. рр. не дали академії змоги розгорнути свою працю. Сов. уряд не то що не допомагав ВУАН, а ще й Академія зазнавала прикрощів від місцевої

влади. Крім того, в Харкові створено Глав-українауку, що видала ряд книг (по-російськи) під заг. назвою „Наука на Україні“. Та 1922. р. відносини змінилися, Акад. розвиває свою діяльність і за короткий час досягає вел. успіхів.

Однак в останніх роках сов. влада, намагаючись зробити акад. наук зваряддя для поширення комун. доктрини, перевела ряд змін у організації академії (скасвано цілком іст.-фізюол. відділ), усунула від наук. діяльності ряд назв. учених, впровадивши до складу членів і співробітників академії партійних діячів, що все разом значно понизило наук. рівень праці академії і змело до дуже скромних розмірів її наук. видавництва. Старі заслужені діячі мусіли усунутись від наук. діяльності, дехто вихав поза межі України (М. Грушевський), деякого примусово вислано.

Окрім академії, а якою примусово злучено давні наук. установи (Укр. Наук. Т-во в Києві, Т-во Нестора Літописця та ін.) засновано по деяких містах України тав. наук.-дослідч. катедра: катедри укр. культури, мовознавства й т. д., деякі з них випускали свої збірники (катедра укр. історії й культури 6 збірників, катедра мовознавства 2 і т. д.). Перетворені у спеціально-педагогічні установи, в тав. ІНО, кол. університетів видавали свої „Записки“ (ліжеський 12 томів, київський — 4, полтавський — 3, одеський — 2 і т. д.). Випускали свої видання й окремі установи: „Архівне Управління“ в Харкові збірник „Архівна справа“, Ленінградське товариство українознавства свої „Записки“ і т. д. Але через специфічні умови рад. життя наук. праця ведеться, за винятком хіба ВУАН, дуже розрізано, нема постійного дух. обміну та контакту між духовними робітниками й навіть установами, і що особливо відчувається — нема майже жадного зв'язку з закордоном, з зах. укр. землями і взагалі поза рад. світом. Ті невідомі зв'язки, які існували ще до 1830. р. між Києвом та Львовом, тепер увірвалися цілком. За останні часи наука на УСРР йде під сильним натиском комун. влади, й наук. діячі примушені працювати вразно в душі північної офіційальної ідеології комун. партії.

Через упадок укр. державності 1919-20. рр. багато укр. наук. і культ. діячів опинилися на еміграції, де коло утворених наук. осередків та вис. шкіл (гл. Україна, Наддніпрянська еміграція) провадить наук.-дослідчу й видавничу діяльність (Укр. Наук. Інститут у Варшаві, Укр. Вид. Фонд у Празі), наслідком якої були кілька десятків наук. збірників та окремих наук. праць і сотні томів наук. підручників із різних галузів знання. Наук. сили еміграції відбувають укр. наук. з'їзди у Празі то загальні (1926, 1931), то окремі, відповідно до фахів (пр. з'їзд укр. правників 1933, інженерів і т. д.).

Література: Пыпинъ А., Малорусскія етнографія, Спб., 1891; Сумцовъ Н., Современная малорусская етнографія [„Кіевская Старина“], Київ, 1892, 1895, 1896; Бфремов С., Обзор исторіографіи укр. письменства [„Записки Іст.-філол. відділу Укр. Акад. Наук“, II-III], Київ, 1923; Гнатюк В., Наук. Товариство ім. Шевченка у Львові [ДНВ, I-VIII], Львів, 1925; Dorošenko D., Entwicklung und Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeiten in den letzten 50 Jahren [Mitteilungen des Ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, I], Berlin, 1927; Житецкий Ів., Пид-зах. відділ рос. геогр. т-ва в Києві [„Україна“, I-II], Київ, 1927; Suigin A., La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918 [„Le Monde Slave“, VI], Paris, 1927; Дорощенко Д., Наук. праця укр. емігранції за 10 рр. (1922-31) [„Трибуна“, число 16], Париж, 1932.

Д. Дорошенко.

Шкільництво. *Історія школи до XIX в.* Історія шкільництва на Україні починається в часів кн. Володимира В., але звітські ст. укр. пам'яток про нього дуже врівчесті, випадкові й не висвітлюють справи першої школи і взагалі школи в домонголь. добу. З апошню відомо, що Ярослав Мудрий заснував школу в Новгороді на 300 хлопців, що серед укр. князів та вищих станів був звичай давати дітям освіту. Кн. Володимир Мономах про свого батька Всеволода свідчить, що той „дома сѣдя изумѣаше пить языкъ“.

Дипломатичні й торг. зв'язки України з зах. Європою вимагали від українців і знання тодішньої міжнарод. мови — латини; дійсно лат. мова, пр. на гал.-волинських землях, придбала вел. практичне значіння, й вивчення її для вищих клас було необхідне. Маса ж обмежувалася своєю діт. (себто слов.) мовою, мовою церкви, й нею засвоювала свою шк. освіту.

По смерті Ярослава школи заводили при єп. катедрах, для підготовки духовників. Тут учили читати, писати, дерк. співу та основ віри й моралі, потрібних для парохіального священника; по парохіях, коло церков, існували школи для початкової освіти місцевої людуності. Священни й особливо, під їх доглядом, дітям ширили початкову освіту, вчили дітей читати та писати. За підручними правилами знич. церк.-богослужбові книги: „Часослов“, „Псалтир“, „Апостол“, їх звичайно читали після вивчення азбуки та складів (букар). Щеля названих книг для охочих ішли ім. богослужбові книги та тодішня література, перекладна й оригінальна.

Такий спосіб навчання витворився на Україні під впливом візант. шкіл XI-XII в., відносив до тодішнім обставинам культ. житт. став традиційний, із України поширився на півн. новгородські та моск. землі,

довгі віки находив собі гарячих оборонців і зберігся серед нар. мас. Той перк. характер шк. освіти зберігався на Україні аж до кін. XVI в.

Реформадійний рух XVI в. й початок кат. реакції в Польщі почав загрожувати укр. громадянству з рел. та нац. огляду. Перевагу противників давали школи й освіта. Тимто вирінає думка про заснування шкіл, що паралізували б шк. впливи лат. та прот. шкіл на укр. молоді, і вона здійснюється в останній чверттині XVI в.; школи заснують і поодинокі особи й цілі організації — братства. Зі шкіл, що їх заснували на Волині К. Острозький, найбільш відома Острозька академія (1580), школа імк. типу, що профісувала до смерті свого фундатора (1608. р.). Вона скучила коло себе знан. наук. сили, давала освіту значній кількості правосл. молоді й підготувала немало визн. діячів. Виклади відбувалися церк.-слов. мовою, до якої додавали багато сут.-укр. слів, нерідко поль., гр., і лат. З мов тут викладали особливо церк.-слов. та гр.; на поль. й лат. мову звертали менше увагу. Викладали тут філософію й богословіє, — потрібні для виховання молоді в правосл. напрямі, математику й астрономію. В акад. находили пристановище не тільки правосл. професори, а й ті іновіри, що їх за прот. погляди звільняли з лат. шкіл. Острозька акад. була зразком для ін. шкіл: в 1588 єп. Теодосій Лазовський зі своїм кларосом (кантулою) заснував у Володимирі греко-слов. школу і для викладів у ній гр. мови назв із Острога 2 бакалаврів. Крм акад. кн. Острозький заснував ще школи: в Турові 1572, в Володимирі Волинському 1577, Слуцьку 1580.

Ще більше значіння мали школи братства (confraternitas), себто організації рел. характеру, що десь із XI-XII в. появилися при поодиноких церквах на Україні і ставили собі за завдання підтримувати та забезпечувати церкня, єднати між собою парохіян та спомогати тях, що потребували матеріальної помочі. В XVI в., коли протестантизм у різних його формах, а з поч. кат. реакції й латинство, повели наступ на правосл. деркву, братства ставлять за своє завдання оберігати правосл. віру від неправославних вір та український народ від винародовлення. Для того вони заводять школи для виховання дітей у душі своєї віри та народності. Найраніше таку важку діяльність розпочало Успенське братство у Львові, що заснувало 1586 школу, яка стала зразком для ін. братських шкіл. Наука у львів. школі була првстунна для всіх, для дітей „бєсного стану: убогим за прости-біг, а багатим за рівним датком“. Там учили читати, писати, різніш — граматики, реторики, діалектики, музики, св. євангелія та книг апостольських і крім того, в години пообідні, —

пасхалії, арифметики, церк. співу. Звертали особливу увагу на слов. та гр. мову, по-грецькому говорили й писали. Згодом заведено, в інтересах практичних, ще лат. і поль. мову.

На укр. землях поль.-лит. держави в XVI в. були і протестантські школи (Дубно, Хмельник та ін.), а від 1565, р. й кат.-сзуїтські школи (Ярослав, Замостья і т. д.) і в прот. і в лат. школах програма була однакова: в них учили: граматики лат. й гр., реторики, піітики, дидактики, трохи математики і ще менше природознавства. Гол. увагу звертали на класе. авторів, їх читали, коментували, вичкали напам'ять, за ними писали прозою та віршами по лат. і по гр. Коли порівняти програму тих шкіл а програмами братських шкіл, то побачимо, що різниця між ними була невелика: у Львові звертали ще й увагу на мову церковно-слов'янську та грецьку. За львів. зразком засновано 1587 братську школу в Вильні, потім до кін. XVI в. ще школи в Бересті, Рогатині, Перемишлі, Мпиську, Могилеві, а після Берестейського собору 1596, р., в 1. пол. XVII в. повстають школи у Стрипці, Кислі (1615), Луцьку, Крем'яниці, Пинську, Кутейні та ін. містах. Через те, що в братських школах надавали особливого значіння гр. мові, що там панував ніби-то гр. настрій, то згадані школи часто називали гр. школами. Програма їх була досить широка, в них студіювали правосл. богословіє, нерідко звертали увагу, для боротьби а католицизмом, і на лат. богослов'я, починаючи від Томи а Аквили. У всякому разі вони не мали тої вузості та ветеринності до своїх противників, які пробують приписувати братським школам деякі піаніші дослідники. Для задоволення своїх потреб школи видавали різні підручники; вчителі писали й книги фкл., історичного, полемічного та богословського змісту. Школи враз із реф. боротьбою кін. XVI в. викликали сильний нац.-культ. рух на Україні, наслідки якого виявляються в політ. подіях XVII в.

Братські школи (як і взагалі братський рух на укр. землях) пов'язані з гол. по містах, їх творчі містичні. Але ж їм допомагає і правосл. шляхта, правно й матеріально. З місц. освітній рух іде й на село, де повстають братства а їх шпиталами та школами, й духовенство (чи власне дяки) вчать дітей. На це авертають увагу чужинці, що відвідували в XVII в. укр. землі, пр. Павло Алєксійський, що був на Україні 1634, р.: цікава його згадка, що на Україні багато письменних людей не тільки серед чоловіків, а й серед сль. жіноктва.

Серед усіх братських шкіл найбільше значіння набула згодом школа київська, заснована Богоявленським братством 1615, р. Львів. школа саме тоді через іст. обставини, які переживала поль.-лит. держава за Жигмонта III, потроху втрачає своє

значіння та впливи. На зріст значіння київ. школи вплинули: віддаль Києва від держ. центрів, козацтво, що взяло що школу під свою оборону, та завантаж місцевих діячів, гол. митр. Іона Борєцького та Петра Могили. Спершу вона була теж „школою грецькою“, але 1632, р. перетворюється в колегію, своєю організацією та навчальним зближається до сауїтських шкіл. Зробив це П. Могила, що був саме тоді архимандритом Києво-Печерського ман. Тодішні обставини показували, що гр.-слов. характер братських шкіл не дає змоги укр. інтелігенції засновувати собі всіх наук. ціпностей зах.-європ. письменства а його лат. мовою. В порівнянні а багату наукою в лат. мові греки XVI-XVII в. стояли далеко позаду, й через те й укр. ученим доводилося звертатися до лат. шкіл, серед яких сауїтські школи в XVII в. вважалися за найкращі. Крім того, сауїтські школи ліпше підготовляли своїх учнів до практичного грим. життя, до держ. служби. Зорганізована на сауїтський лад правосл. школа, на думку П. Могили, могла дати ліпшу зброю для захисту правосл. церкви від католицизму. Тимто він і заснував увосени 1631, р. в Києво-Печерському ман. школу, де, крім лат. мови навчання, впровадили й програму сауїтських шкіл, і ту школу його заходами залучено зі школою Богоявленського братства (1632). Від того часу київ. братська школа є латинська (щодо мови) зветься „колегія“, а по смерті П. Могили й цілий XVII в. — Києво-Могилянська колегія; Могила забезпечив їй привілеєм Володислава IV правне становище (1635) й матеріальну допомогу, надавши Богоявленському ман., що утримував ту школу, кілька маєтків. Ставши київ. митрополитом (1633, р.), Могила настановив добрих професорів, яких для підготовки послілає в різні зах.-європ. унів., дбав про помешкання та утримання школи та учнів-студентів (судей). Школа була поставлена дуже добре, число учнів зростало. Щоб поширити шк. справу, митр. П. Могила заснував філії своєї школи поза Києвом (перша філія в Вінниці, в Вознесенському ман.).

Політичні події XVII-XVIII в., коли число правосл. шліхти меншав, та тратить своє значіння й міщанство — заважали дуже сильно на укр. шкільництві.

Правосл. братські школи на Правобережжі, в Галичині й на зах.-укр. землях поволі підупадають і зникають. На їх місце вступають уніатські школи, що були в руках чину Василія (Велімиря Руського), які надають їм цілком ін. характер у порівнянні з братськими школами. Шк. діяльність Василія набирає ширших розмірів із утворенням у поль.-лит. державі „Едукаційної Комісії“ (пославою союму 1773-75, рр.), першого в Європі міністерства нар. освіти, що перевела значну реформу в шк.

справі, виробила однорідний шк. статут і призначила школам грошову допомогу. „Едукаційна Комісія“ використала освітні засоби орденів Піявського та Василіанського. Саме тоді (1773 р.) скасовано орден сауїтів і їх школи з будинками та майном передано Василіанам. Крім того, „Едукаційна Комісія“ засновувала для Василіан і нові школи (пр. у Каневі 1786). Та коли в братських школах XVI та XVII в. панував демократичний дух, туди приймали дітей бідних і багатих, мшан і шляхти, то василіанські школи були призначені виключно для молоді шляхетського походження й виконували молодь у кат. та поль.-нац. душі. Патрістична діяльність Василіан у справі виховання молоді аустрічала похвалу від поль. громадянства й навіть сеймиків. Таким чином, і з цього боку їх завдання були протилежні до тих, що собі ставили братські школи. Державний, спільний для всіх статут, держ. допомога й контроль з боку представників уряду — візятаторів ставили василіанські школи в цілком нове становище й надавали їм ін. характер, далекий від того, що було до „Едукаційної Комісії“ в двох останніх століттях, коли школи були в руках Церкви.

На Лівобережжі, що як автономна країна від 1667 р. входила до складу моск. держави, існували тільки правосл. школи. Найголовніше місце серед них належало Києво-Могилянській школі, що на старих, Могилянських засадах існувала до кін. XVIII в.; про її становище дбали київ. митрополити. З них особливо цікавився нею Рафаїл Заборонський, що відновив її будинок, а талановитіших студентів посилав до нім. унів. для підготовки до професорської діяльності, а вони переносили до акад. нові методи та напрями в науці (пр., Георгій Щербачий викладав філософію за Пургоном, прихильником Декартової філософії). Від того часу сучасники почали називати академію „Києво-Могилянсько-Заборонською“. Число студентів було досить значне; в 1715 р. їх було 1100, і це число тримається ціле XVIII в., й тільки деколи спадає до 600-800 слухачів. Серед них була молодь із усіх укр. земель, усіх станів укр. громадянства, при чому студентів світського походження було значно більше, ніж духовного (пр. 1744 р. дух. походження було 380, світського — 722). Щойно з кінцем XVIII в., коли заходами цариці Катерини II стани укр. громадянства перетворено в моск. „сословія“, а різко означеними правами й обмеженнями кожного з них, київ. академія наповнюється вже переважно дітьми дух. походження, світські вже в меншості (1799 р. духовних 554, світських 344; 1800 р. перших — 500, других — 217; 1811 р. — 1029 і 129). Всі виан. укр. дітяч XVIII в. виходили з київ. акад., багато з них займали вишн. становище в рос.

адміністрації (пр. міністри за Катерини II А. Безбородько та Завадовський). Кадри рос. виного духовенства від 1700-1762 р. склалися тільки з українців-учнів київ. Академії.

В Академії викладали ті самі науки, що їх завіс був Петро Могила, викладача мова була латинська. Математику та мови старослов'янську, грецьку й нім. викладали не завжди. Викладали й поль. мову, а в 2-пол. XVIII в. запроваджено фр. й рос. мову. Укр. нар. мова поступово входила в акад. літературу, особливо в драм. твори. Тут професура не цуралася „простонародної“ мови, а вживала її поруч із тогочасною книжковою мовою. Своєю літ. діяльністю професура Академії підготувала ґрунт і дала початок укр. письменству XIX в., генетично зв'язаному з книжним письменством XVII і XVIII вв.

Крім академії в Києві, на Лівобережжі були ще й ін. школи, що їх засновували представники церк. влади, і то на аразок київ.: архисв. Л. Баранович засновує школу в Новгороді Сіверському й 1689 переносить її до Чернігова; 1727 білгородський єп. Єпіфаній Тихорезький, якому в церк. справах підлягала Слобідська Україна, основує в Харкові колегію, що й нерідко називали академією — до відкриття харківського унів. (1805) год. освітній центр Слобожанщини (тут викладачем був Гр. Сковорода); 1738 в Переяславі заходами єп. Арсенія Берда відкрито семінарію, що в XVIII в. стала освітнім центром Полтавщини (тут Гр. Сковорода почав свою нед. діяльність). Сюди треба додати ще слов'янську семінарію, відкриту в Полтаві 1779, 1786 перейменовану на катеринославську — вона обслуговувала землі кол. Запорожжя (з неї вийшов Ів. Котляревський). Всі ці 4 школи були зорганізовані на аразок київ. акад.; у всіх них були (а невзначайні відінами) ті самі класи, що й в академії: фара, інфіма, граматики, синтаксика, піїтика, риторика, філософія та богослов'я. Чернігівська та переяславська семінарії в 1. пол. XVIII в. не мали філософії та богослов'я, через те їх учні для доповнення освіти мусіли післи риторик іхати до Києва або Харкова. Якийсь час у харківській колегії була класа малювання та мистецтва. Мову нім. та фр., як і грецьку, викладали в них не завжди. Кожна школа належала від свого місцевого архисвєра, який дбав про її матеріальне становище, забезпечення наук. силами та справу освіти й виховання.

Год. джерелом для утримання цих шкіл були монастирські маєтки, прибутки з яких були не завжди однакові. Тимто відібрані земельних маєтків в укр. монастирів, переведене Катериною II 1786 р. було сильним ударом для укр. шкіл. Правда, рос. уряд призначив саме тоді деяку суму на утримання цих шкіл, але ж ті держ.

кошти не могли замінити попередніх матеріальних засобів, і самі школи утрачують своє попереднє значіння.

Занепад укр. школи входив у плани уряду Катерини II, що заводила на Україні заг.-рос. лад. Сама цариця вважала Київ академію за вогище опозиції супроти рос. централізму, що так яскраво виявляється в наказав укр. станів своїм депутатам до „комісії для сочинення проекта нового уложенія“ 1767-68. рр. Вона думала показувати укр. школи, та тільки необхідність примусила царицю переробити їх на чисто російські (спеціальні) школи, щоб переводити тут осомовлення й, поруч із ними, завести ще в деяких містах (Київ, Катеринослав, Новгород-Сіверський) „главныя народныя училища“, що рівнялися нижчим класам пізніших гімназій. Таким чином, централістична політика Катерини II поклала кінець укр. вис. і серед. школі, знищила її, зате завела рос. школи для упривілейованих станів („дворянства“ та духовенства), характеру „сословного“, неприступні для ширших мас, із обмеженою кількістю учнів. З голосних балачок про заснування університетів у Батурині, Катеринославі, Києві та Новгород-Сіверську нічого не вийшло, можливо, м. ін. через „склонности народа малороссійскаго къ учению“, не зовсім бажані з централістичного погляду.

Централістична політика Катерини II, знищила й нар., нижчу школу на Лівобережжі. Щодо початкової освіти, освіти нар. мас, ця політика мала ще гірші наслідки, ніж щодо акад. та семінарій. Дотримуючися своєї іст. традиції, укр. населення Лівобережжя з власної ініціативи та на власні засоби утримувало в себе школи для навчання дітей. Іст. матеріали XVIII в. про поодинокі міста та села свідчать про існування при кожній парохіяльній церкві шпиталю для каляк, німічних і безпритульних та школи, де дияк-бакаляри не тільки давали шк. освіту дітям, а й дбали про позннк., культ. розваги та освіту дорослих. На підставі матеріалів архіву кол. „Малороссійск-ой Коллегі-Г“ (О. Лазаревський, „Основа“, 1862, травень, 83-87) в 7 полках Гетьманщини в 1740-47. рр. були такі школи:

полк жіженський на 302 поселень	мав 217
• лубенський на 247	— 172
• чернігівський на 229 поселень	— 154
• переяславський на 174 поселення	— 119
• полтавський на 61 поселення	— 98
• прилуцький на 102 поселення	— 69
• миргородський на 84 поселення	— 37

Коли до поселень віднести не тільки міста, містечка та села, а й слобідки та хутори, то число шкіл буде досить значне. Ще більше воно буде пророчисте, як зробити порівняння тих часів із часами пізнішими. Р. 1768. на території повітів (пізніших) чернігівського, городенського та сосниць-

кого були 134 школи, й одна школа припадала на 746 людей населення; у 1875. р. на тій самій території було тільки 52 школи, а кожна школа припадала на 6750 душ людности. І це ще добре, бо в 1890. р. на цілу чернігівську губ. припадало тільки 70 шкіл: у них було 2290 учнів, а кожна школа припадала на 17.142 людей..

Література: Голубевъ С., Исторія Киевской Дух. Акад. (періодъ до-могилянскій), Київ, 1886; Серебренниковъ В., Киевская Акад. съ пол. XVIII в. до преобразования ея въ 1819. г., Київ, 1896; Петровъ Н., Киевская Акад. во 2. пол. XVII в., Київ, 1898; Харламовичъ К., Западно-русскія правосл. школы XVI в. начала XVII в., Казань, 1898; Голубинскій Е., Исторія русской церкви, I, Москва, 1901; Вишневскій Д., Киевская Акад. въ 1. пол. XVIII в., Київ, 1903; Крыловскій А., Львовское староинициальное братство, Київ, 1904; Грушевскій М., Исторія України-Руси, III-V, Львів, 1905, VI, Київ-Львів, 1907; Бѣдновъ В., Документы, относящіяся къ исторіи екатеринославской дух. семинаріи, Катеринослав, 1912; Тітовъ Хв., Вища освіта в Київ, Україн, Київ, 1924; Савичъ О., Нариси з исторіи культ. рухів на Україні й Білій Русі в XVII і XVIII вв., Київ, 1930.

В. Біднов.

Наоднірянщина XIX-XX вв. З поч. XIX в. постають урядові рос. школи з одною організацією в цілій державі та з програмами, що мали на меті повну русифікацію школи. Утворене 1802. р. міністерство освіти поділило укр. територію на 2 шк. округи: харківську й київську (Волинь зараховано до митленської округи), школи в губ. містах перемінені на гімназії, в повітових поутворювано повітові школи (увадныя училища), початкові названо „перк-приходськими“, при чому ці останні підігнали, смотрителеві“ повітових шкіл, а повітові директорів гімназій, гімназій — університетам. Спершу в них була програма предметна: предметів, що їх учили в нижчому типі шкіл, у вищому вже не вчили. Та після реакції 1815. р. ця організація падає, починають звертати увагу майже виключно на релігію й на рос. мову — і зв'язок між типами шкіл губиться. Після повстання декабристів реакція міцнішає, для шкіл видають (1828) новий статут, школам надають становий („сословный“) характер: гімназії — виключно для шляхти, семінарії — для духовенства, „увадныя“ школи — для міщан, купців, шляхти та оберофіцерів, а для селян, міщан і ремісників — приходські. В 30-40. рр. XIX в. для дітей шляхти й військ. старшин відкрито військ. школи (кадетські корпуси) в Києві, Полтаві й Сісаветі, для шляхтинок дівочі інститути в Києві (1837), пізніш у Харкові, Полтаві й Одесі, — з фр. мовою, танцями, музикою й т. д. Крім того, при гімназіях

повставали „благородні пансіони“, 5-класові дворянські школи (прогімназії), дворянські інститути із скороченим курсом гімназій (без клас. мов). Для науки в гімназії приділено вис. шк. оплату — всі школи підлягають відпоруванням влади (від 1835. р.) Як низько стояла освіта на Україні в I. пол. XIX в. показують урядові дані з 1856. р.:

губернії	Школяк ви- щ., середн- ї й нижчї	Число слу- чаїв та учнів	На 100 лю- дей припа- дає учнів
1. Волинська	76	3558	0.23
2. Подільська	143	4432	0.25
3. Київська	142	9114	0.50
4. Херсонська	168	8704	0.80
5. Катеринославська	161	9652	0.92
6. Таврійська	169	8867	1.34
7. Харківська	128	7227	0.45
8. Полтавська	160	8706	0.44
9. Чернігівська	173	8867	0.34

В 50. рр. XIX в. виринає думка підняти шк. справу приватною ініціативою. Щоб паралізувати роботу поліції на Правобережжі, що відкривали польск. школи при панських дворах, костелах, а то й у Києві, укр. студентство основує три недільні школи (1850) й одну щоденну в Києві, а далі й по ін. містах (Полтава, Чернігів, Харків). Тоді починають воскресати й давні школи при церквах (Блава Церква), для шкідл. друкують ряд укр. шк. підручників у 60. рр. XIX в. За навчання укр. мовою в нар. школах підносять голос укр. (Ушинський) і рос. (Весель, Водозовов) педагогі. На проект міністра освіти А. Головіна в справі навчального плану в нар. школах (1862) звідусіль ідуть домагання завести укр. мову навчання, але уряд скрізь добачував проти-держ. роботу, наслідком чого недільні школи закрито, заборонено укр. шк. підручки, а новий статут із 1864. р. вводить у навчання виключно рос. мову.

Після 1864. р. нар. школи в цілій Росії підлягали або міністерству освіти (одно- або двокурсів) або синодowi (тяз. школи грамоти, церк. приходські й недільні рос. школи). Та від 1865. р. починає школою займатися засноване на Лівобережжі й на Степовій Україні — земство: воно засновує початкові школи, підтримує їх матеріально, відкриває вчительські семінарії (з 3-літнім курсом), організує вчительські з'їзди, дбає про шк. будинки, ширить ідею заг. навчання, дає кошти на школи (84%, міністерство — 14%, духовенство — 2%). Вел. дбайливість лівобережних земств про школи виходить найкраще зі статистичного порівняння з київ. шк. округою (Київщина, Волинь, Поділля), де до 1911. р. земств не

було. Але й так узагалі число шкід було незадовільне, й освітня справа стояла дуже погано. В 1875. р. міністерство освіти констатувало, що в цілій Росії учнів початкових шкід 12 разів менше, ніж слід було б бути. Щодо укр. території, то в київ. шк. округі ці учні творили 0.8% (до всього населення), в одеській — 1.4%, в харківській — 1.2%. Ще в 1902. р. в київ. шк. округі було 2 міль. дітей шк. віку без шк. освіти (83% всіх дітей шк. віку), хоч і на Лівобережжі, пр. у бораєнському повіті на Чернігівщині на 153,022 населення було 57 початкових шкід із 5,643 учнями, поза школою залишалося 5,836 дітей. Узагалі 1900. р. нар. шкід було за губерніями:

	міністерства освіти	духовної влади
1. Воронізька	594	747
2. Харківська	609	735
3. Волинська	676	1252
4. Київська	268	1664
5. Подільська	312	1450
6. Полтавська	792	920
7. Чернігівська	688	865
8. Басарабська	577	446
9. Катеринославська	631	542
10. Таврійська	753	233
11. Херсонська	776	600

Та цих шкід далеко ще не вистачало, й успіхи були невеликі через рос. мову навчання. Тимто заходи про заведення укр. викладової мови не переводяться далі від 70. рр. XIX в.: підносять голос за нею земства, земські губернські управи, городські думи, сіль.-госп. комітети, університети, з'їзди нар. учителів і, нарешті, члени Держ. Думи. Декуди вимоги ставили й щодо серед. шкід (гімназій і дух. семінарій), де головню домагалися після 1905. р. курсів українознавства, але всі ці голоси були даремні, школа залишилася рос., чужа для укр. народу не лише мовою, а й змістом: дитина зі школи вносила мало; тим неможливість невисокий ступінь знання в дітей на Україні та поворот після закінчення школи до повної безграмотності.

У зв'язку з нар. школами стоять пед. школи для підготовки учителів. Першою такою школою була „Временная Педагогическая Школа“ в Києві (1862); 1872. р. для підготовки учителів до міських і повітових та вищих початкових шкід почато засновувати трирічні, пізніш чотирирічні вчительські інститути (5), а з кін. 70. рр. XIX в. для нар. шкід учит. семінарії, спершу три-, пізніш чотирирічні; перші прирівнюють відразу до серед. шкід, другі наділено правами серед. шкід 1915. р. Були й церк.-учит. школи, що підготовляли учителів для нижчих дух. шкід. До вчительської праці готували ще 7. і 8. класи жіночих гімназій та спархіяльних шкід. Вчительські школи випустили найчисленніші кадри укр. вчительства, бо до них йшли селянські діти.

До нар. шкільної освіти відносили типи нижчих професійних: сіль-госп. 1-го і 2-го ступеня з чотири- і дволітнім курсом навчання; лісові (дворічні школи), торг. школи, торг. класи в комерційній курсі. До нижчих загально-освітніх належали дух. школи, тзв. „бурен“ (в кожному майже повітовому місті) з чотирирічним курсом навчання, по скінченні їх учні переходили до дух. семінарій. Були ще різні нижчі мист. і технічні школи.

Із серед шкіль (майже в кожному повітовому місті) були на Україні гімназії з клас. мовами (25%) та з самою латиною (50%) — разом до 50, а то й реальні школи (до 29) і закладі кадєтські корпуси. З жіночих — закладі інституту для благородних дівчат, гімназії (міністерські, єпархіальні школи й школи тзв. „відомства імператриці Марії“) — всіх кількадесят. Крім цього, були ще комерційні школи, мішані для хлопців і дівчат (із 50% жидів), серед. техн. школи після 1894, сіль.-господарські, фельшерські, зубарські, духовні семінарії, консерваторії. Із них духом укр. були тільки дух. семінарії. З державних шкіль закладі слід дві комерційні школи в Києві, духом українські, утримувані „Товариством ширшого комерційного знання“, гімназію В. Науменка в Києві, одну гімназію в Одесі (Коваленка). А змістом і духом укр. була муз. школа ім. Лисенка з відділами: музичним, оперним і укр. драми.

Високу освіту на Україні репрезентувала з поч. XIX в. давня дух. академія в Києві та колегія в Харкові; та з заснуванням 1805 р. заходом В. Каравана університету в Харкові, колегію що перетворено в дух. семінарію, Харківський унів., де більшість професури були спершу (до 1812) німці, мав 3 факультети: 1) моральних і політ. наук, 2) фізико-математичний і 3) словесних наук (мед. факультету спершу не було). Він став осередком укр. культури на Слобожанщині й таким він був аж до революції 1917 р.

З поч. XIX в. почали засновувати на Україні ліцеї, їх було на укр. території 3: в Ніжені кн. Безбородька, волинський ліцей у Крем'янці та Рішельєвський в Одесі. Перший був заснований (1805), як гімназія, перетворений 1832 в „фіз.-мат. ліцей кн. Безбородька“, по 8 роках (1840) у „юридичний ліцей кн. Безбородька“, нарешті 1872 в історично-філософський інститут. Волинський Ліцей у Крем'янці був спершу класичною гімназією, заснованою (1805) А. Чацьким, і духом польською, 1819 перетворено в ліцей із унів. курсом; за участь студентів і професури в повстанні (1831) його переведено до Житомира, 1833 в Київ, де він ліг ув основу киян. унів.; Рішельєвський ліцей у Одесі (1817) вийшов із пансіона де-Вольсея, був перетворений спершу (1805) в „Благородний во-

спитательний інститут“, пізніше в Рішельєвський Ліцей; був спершу гімназією, хоча в рр. 1830-36 кермував усіма школами одеської округи, пізніше (1837) почав наблизатися до вис. школи, нарешті перетворений на університет (Новоросійський) 1865 р.

Високі школи почали існувати на основі ліберального унів. статуту з 1804, який давав їм повну автономію, та реакція 1815 врізує права унів., й за гр. Уварова (від 1829 р.) унів. автономія скасовано. Саме тоді засновується (1834) в Києві новий унів. із трьома факультетами на міське крем'янського ліцею, і новий статут (1835) піддає університети під владу куратора тої округи, де є університет. Рівночасно обмежено приплив студентів, 300 на кожний університет; 1841 р. замість скасованої вилеської медично-хірургічної академії, додано до киян. унів. третій мед. факультет. Після 1848 р. ректора призначає міністер освіти, декани дістають припис естетичні за викладами професорів і не допускати нічого, що суперечило б тодішній рос. політиці; студенти з селян і міщан, щоб дістатися в унів., мусять мати шлюбство, що вони звільнені з їх стану. Та зі статутом 1863 р. повернено унів. деякі права, але статут із 1884 р. касує всі акад. свободи, і шлюбні після революції 1905 новий університетський статут повертає університетам їх давню автономію.

Щодо жіночої вис. освіти, то в Києві відкрито (1880) вищі жіночі курси, закриті владою 1895 р., відновлені на поч. 1900 р., з 1914 перейменовані на жін. унів. ім. св. ки. Ольги (1906 жінки дістають право вступу на унів.), а вищі жін. курси Жекуліної — на жін. мед. інститут у Києві. Такі самі вищі жін. курси були в Харкові й Одесі.

Крім названих досі, були до 1917 ще такі високі школи на Україні: технол. інститут у Харкові (1884), політехніка в Києві (1900) та в Одесі; інститути: ветеринарний у Харкові, сіль.-госп. у Одесі, лісовий у Харкові, комерційний у Києві, гірничий у Катеринославі, консерваторії в Одесі й Харкові. При шк. округах були 1-річні пед. курси (від 1912) і фребльєвський інститут для жінок. Всі ці школи були рос., тільки 1906 була спроба на унів. Харкова викладати дещо з українознавства по укр. (М. Сумцов).

Революція 1917 започаткувала нац. шк. рух на Україні: уже Ген. Секретаріат (Стешенко) почав організацію укр. нац. школи. Рівночасно повстає „Т-во шк. освіти“ для виготови укр. шк. підручників та для підготовки 1. учит. з'яду (1917). Вже в III 1917 в Києві повстає 1. укр. гімназія ім. Т. Шевченка, а згодом і 2. Кирило-Методієвська. Незабаром відкривається 1. нар. укр. університет у Києві, що лягє ув основу першого держ. укр. університету (5. X. 1918), з 4 факультетами (іст.-філол., фіз.-мат., правничий і мед.). Ще 1917 р. в Києві

відкрито Академію Мистецтва. Велику працю зробив Ген. Секретаріат освіти в справі відкриття нових укр. нижчих шкіл і переведення старих початкових і інших початкових шкіл на укр. мову навчання. Поруч народніх шкіл почато переводити організації середніх (гімназій, реальних шкіл, комерційних і ін.). Для виконання цієї роботи, ще 1917, р. почато працю в справі реорганізації трьох шкільних округ на комісаріяти: Київ (1917), Харків і одеський (1918). Дерусифікація шкіл пішла скоршим темпом: для вчителів серед. шкіл улаштовано 1917 й 1918 багато курсів українознавства так, що в самому Києві можна було організувати 5 укр. гімназій, на цілій Україні їх було до 80 по містах та селах — відкриття нових укр. середніх шкіл домагалася земства й місцеве самоврядування.

З кінцем 1917, р. приступлено до укладу плану і програм єдиної трудової школи. Цєю справою займалася окрема комісія з відповідними підкомісіями й секціями, організована міністерством освіти УНР, план і напруж праці комісії ухвалив 2. всеукр. учит. з'їзд, а затвердила Директорія в Києві з кінцем 1918. За планом єдиної школи навчання тривало 12 років; воно ділиться на три ступні: 1) „молодша основна школа“ 1-4 класи, 2) „старша основна“ 5-8. кл. і 3) „колегія“ 9-12 класи — це загально-освітня школа; професійна освіта не входить у схему єдиної школи, але на кожному ступні загально-освітньої єдиної школи можна було утворювати проф. школу, і то на 1. ступні — нижчу, на 2. — середню. Третій загальний ступінь єдиної школи („колегія“) ділиться на кілька типів: на колегії з двома класичними мовами, з однією (латинською) мовою, реальні колегії й т. д. Плану єдиної школи не вдалося ввести в життя через навалу большевизма. Окрім серед. шкіл, міністерство освіти відкрило, крім унів. в Києві, ще й унів. в Кам'янці, думку про нього дали були місцеві гром. кола (Кость Солуха). Почин до відкриття зроблено в Центр. Раді за міністра освіти В. Прокоповича, а відкрито за міністра освіти Мик. Василенка в часах Гетьманату (22. X. 1918, р.) у складі трьох факультетів (Іст.-філол., правничого й богословського), до якого додано (1919) ще факультет сільсько-господарський. Третій університет мав бути в Полтаві; але поки-що (1918) організовано лише Іст.-філол. факультет; відкрито новий унів. (1918) і в Катеринославі, але він був російський. На старших університетах у Києві, Харкові й Одесі та в новому в Катеринославі засновано нові катедри: укр. мови, укр. письменства, Історії та Іст. укр. права. Педагогічну освіту на Україні проводжено 1917-18 укр. мовою в університетах на відповідних факультетах, в укр. Педагогічній Акад. (1917) в Києві, на численних короткотермінових учительських курсах

і нормальних учит. інст. та учит. семінаріях.

За больш. влади на Україні наркомос УСРР Гр. Гринько не пішов за системою єдиної школи комісара РСФСР А. Луначарського з 1918, а витворив свою („Декларація про соціальне виховання дітей“ 1920), яка має таку схему: 1. соціальне виховання: а) від 4 до 8 літ — дитяча комуна (садок, майдан, гри, перші спроби грамоти); б) від 8 до 15, себто 7 літ — єдина трудова школа (загальна освіта); 2) від 15 до 18 літ — професійна освіта (проф. соціально-екоп. школа або агрономічна, або школа лікарських помічників і т. д.); 3) після двох чх трьох років проф. школи — 1 рік практики; далі йдуть: а) або 4-річні наукові інститути для спеціалістів якоїсь галузі знання, після яких — дворічні академії, звідкіль виходить фахівці певної галузі; б) або 4-річні педагогічні інститути з одним (5.) роком пед. практики, а після — дворічна пед. академія, покінчення якої дає титул „вченого педагога“; в) або після агрономічної школи (2-3 роки), з титулом „кваліфікований робітник“, це до 3-річного агрономічного технікуму і ще після 1-річної практики дістає титул: „інструктор-спеціаліст“, далі після ще 3-річної науки в агрономічній інститути виходить із титулом „агронома“, а після 2-річної академії — „вченого агронома“; г) або після професійної техн. школи (2 роки) й одного року практики, зі званням „кваліфікованого робітника“, вступає до 3-річної техніки й дістає титул „технік“ або „майстра“, а після 1 року практики — титул „інженера спеціаліста“, далі вступає до 2-річного інституту й після першого року практики стає „інженером-адміністратором“, а після 2-річної академії — „ученим інженером“; г) або після закінчення професійної соціально-економічної школи й 1 року практики стає „кваліфікованим робітником“, після 3 років інституту „статистиком“, після 1 року практики „економістом“, після 2 років академії — „ученим економістом“; д) або після закінчення професійної школи — „лікарський помічник“ і 1 року практики — „фельшер“ чи „фармацевт“, після 4 років інституту — „лікар“ чи „фармацевт-адміністратор“, після 2 років академії — „спеціаліст медичних наук“ і т. д. За цєю дуже абстрактною „схемою“ з весні 1920, р. почалася практична перебудова всього укр. шкільництва і водночас перегляд плану в різних нарадах. Але перебудова відбувалася лише на першому ступні (8-12 літ) і почасти на другому (13-15 літ); професійна освіта чекала ще своїх організаторів і ґрунту. Третя всеукр. нарада про освіту (1922) підтвердила без змін єдину загально-освітню трудову школу (8-15 літ) і реорганізувала та скоригувала професійну освіту. Теоретична перебудова професійної школи почалася після організування при Наркомосі „Укрголовпрофос“-у (1921) а Й.

Ришом на чолі. Основну схему Г. Гринька перероблено так: над 1. ступнем однієї трудової школи (від 8-12 літ) тимчасово організується масова школа, себто професійна школа сільсько-господарська, індустріальна, господарсько-економічна, мистецька і школи робітничої та наймитської молоді; над семірічкою (після 15 років) однієї трудової школи організують таку саму масову проф. школу, але вищого типу й потяжну, що тягнеться три роки (до 18 літ); хто закінчив семірічку, мусять йти до проф. школи, щоб стати кваліфікованим робітником. Це й є місток для переходу до вищої школи. Другий такий місток для тих дорослих робітників і селян, яких висилують до вис. шкіл із місць, а які не мають належної підготовки для вступу до вис. школи — це т. зв. 2-річні робітничо-селянські факультети (робфаки). Із цих двох типів переходових проф. шкіл ті, що їх закінчили, переходять до вищих шкіл, передусім до технікумів. У системі Я. Риппа технікуми займають головне місце; є це вищі школи, які розроблюють і проводять навчання в досить вузькій ділянці нар. господарства, підготовляють слухачів до практичної праці в характері інженера-майстра, агронома-практика й т. ін., які самостійно прикладають своє знання в майстернях, цехах великих підприємств, у фермивантах фабрик чи заводами, сільхозами й т. ін. Поруч технікумів стоять нечисленні вищі шкільні інститути, що готують не масових практиків вищої кваліфікації, а обмежене число інженерів, агрономів-організаторів та адміністраторів у всіх ділянках фахової праці й теоретичного знання. Такі інститути можуть бути всіх фахів проф. освіти; але окремим типом інститутів є ті, що підготовляють кадри вчительства. Є це Інститути Народної Освіти (ІНО). Вони повстали з кол. університетів, але вбрали в себе й кол. вчительські інститути та вчат. семінарії і складаються з трьох факультетів: 1) соціального виховання (соц-вих), що підготовляє вчителів-педагогів для дитячих садків, дефектних дітей та семірічок; 2) проф. освіти (профос), — постачає кадри вчителів для професійних шк. і почасти для технікумів, із них виходить спеціаліст якогось індустріального фаху, але й учитель; 3) факультет політичної освіти, що готує вчителів-пропагандистів і лекторів для ширших шарів населення, учителів для партійних шкіл, для робітничих клубів, сільських будинків, себто в шир. розумінні загально-освіти робітників (сюди входить преса, пропаганда, кореспондентська праця і т. д.). Дальший ступінь високошкільної науки — це організація кафедр для наукових дослідів у всіх ділянках нар. господарства й культури, при чому кожна кафедра має свої кабінети, лабораторії, майстерні й кадри вчених співробіт-

ників та кандидатів; звідсіль виходить професори для інститутів усіх фахів. Найвищим етапом цієї високошкільної системи є Всеукр. Академія Наук, що об'єднує й оцінює наукові досягні пих категор та кермує їх науково-дослідницькою частиною поруч із адміністративним їх керівництвом — науковим комітетом Укр. головнопрофоса.

Але в цій головній системі, як тимчасові заклади, допускається для ширших цілей і різні типи професійних курсів коротко-й довгочасових, призначених для робітників. Ці курси наближаються до тих цілей і характеру, що дис професійна школа; але в їх постанові можна бачити й тенденцію т. зв. позашкільного навчання. Другий, глибший уже тип професійної освіти робітників є вечірні робітничі технікуми, що мають за мету піднести кваліфікацію робітника на вищій ступінь. Третій тип професійної освіти робітників є вечірні робфаки для робітників, занятих на праці; вони мають за мету, як і ранішні робфаки, підготувати слухача до вступу його на технікум.

Завдання соціального виховання в одній трудовій школі, на думку наркомоса, було виховати гармонійну всебічно розвинену людину пролетарського світогляду, яка б уміла впорядкувати своє життя так, щоб ним „практично дійти до комуністичного суспільства“. Для такого ідеалу більшовики брали на увагу господарчі та природні особливості місцевості, проводили різні методи навчання: комплексну, як марксистську методу, що ґрунтується на практичному досвіді; Дальтон-план навчання; методу продукційну (у проф. школі), яка має за завдання навчати учня якогось фаху, дати йому можливість стати кваліфікованим робітником. Завдання навчання в вищій школі — розвинути повну самодіяльність слухача, щоб він міг здійснювати заповіді К. Маркса — не лише знати світ, але вміти його перебудувати „на добро пролетаріату“. З цього погляду вона не може бути аполітична — а повинна стояти „на вершку класової боротьби“, бути її зброєю в руках робітничої класи та незможного селянства: „висока школа є кузня виховання і підготовки молодого покоління і через те є такою ж політичною організацією, як і кожна організація робітничої класи“. Вся організація радянського шкільництва збудована на повній централізації всього шкільництва, повній його підпорядкованості, починаючи від районного (пізніше — округового) комісара, аж до комісаріату освіти (від 1924 р. комісарів замінено на інспекторів). Роботу інспекторів у центрі об'єднувала колегія Головоосвітиху. Інструкторська керма була об'єднана в губернських (пізніше округових) шкільно-методичних кабінетах, які були підпорядковані науково-педагогічному комітетові Голово-

соцпиху. Але ж шкільництвом кермують партійні комуни, „ячейки“ на місцях, що знову підлягають вищим партійно-комуни. органам. Вище шкільництво ще більше централізоване. Ного обов'язує „Положення о высших учебных заведениях РСФСР“ з 1921 (IX), на основі якого вищою школою кермує наркомос, але водночас діяльність їх мають право контролювати президія губ. виконавчого комітету. Стисліше кермує вис. школами правління їх у складі 3-5 осіб, що їх призначає наркомос на один рік; головує у правлінні й раді ректор, якого теж призначають. Президія факультетів складається з декана і 2-4 членів, яких теж призначає правління. Ні рад професорських, ні факультетських нема. Цей принцип підпорядкованості ліг уя основу управління вищими школами й на Україні —

всім кермує Укрголовпрофос. А згідно з „Тимчасовим положенням про ВУЗ-и УРСР“ з 1922 р. Укрголовпрофос призначає ректора на чоло вищої школи й політкомісара, й до них осіб додає дорадче бюро; на чоло факультету призначає декана, додає йому факультетську комісію та, крім цього, утворює ще комісії спеціалістів. Така організація склалася на унів. статутах з 1849 або 1884, та й у них не було „політкомісара“...

Щодо заг.-освітнього шкільництва (1924 р. число нар. шкіл дійшло до 17.023) то в ньому від 1924 р. наступає зміна настільки, що трирічні I. ступня замінено на чотирирічкі. Від того часу число шкіл іаростає (1928 р. — 17.487 із 1,583.174 учнями, семірічок 2.545 із 946.762 учнями), і стан його I. XI 1929 в поодиноких округах був такий:

О к р у г и	школи I. концентру (8-12 р.)		школи семірічні (від 8-15 р.)		
	шкіл	учнів	шкіл	учнів 1. концентру (8-12 р.)	учнів 2. концентру (12-15 р.)
Полісся	1.959	195.874	221	50.906	33.936
Правобережжя	4.810	528.344	837	203.630	108.323
Лівобережжя	3.886	433.490	636	172.638	93.158
Степ	4.303	345.577	574	124.468	72.192
Дніпрово-пром. округа	1.807	164.634	252	59.959	42.224
Пірича округа	1.180	108.531	290	83.607	52.764
УСРР	17.945	1,776,452	2.819	694,668	402,597

Мережа цих шкіл поділялася між селом і містом 1930 р. так: у містах трудових шкіл — 1.899 із 639.732 учнями (на 1. концентрі — 420.629), по селах — 18.865 із 2,233.985 учнями (на 1. концентрі — 2,050.494). Учителів по містах — 23.205, по селах 56.915. Тільки ж укр. населення забезпечували укр. школи тільки в 1. концентрі; у другому з неї користало тільки $\frac{1}{2}$ укр. дітей, у семірічках іще менше.

Коли порівняти число учнів нар. школи 1929-30 рр. (2,873,717) із числом їх у р. 1911 (1,203,610) — то число їх (і шкіл пр. р. 1911: 17.287, у 1929-30 — 20.764) зросло — але ж це тільки наслідок заг. обов'язку навчання і шк. примусу, а то й українізації школи; а так поступ невеликий.

Стан проф. шкільництва у шк. р. 1929-30:

Установи	устан.-нов.	учнів	мова навчання в %				
			укр.	рос.	жид.	УСРР-рос.	ін.
Інститути	42	40.890	28-9	2-6	—	63-2	5-3
Технікуми	109	26.778	36-5	14-3	2-4	42-9	3-9
Робфаки	78	14.553	60-4	22-9	—	14-6	2-1
Проф.школи	680	88.409	59-1	7-1	4-1	24-6	5-1
Фабр.-заводськ. школи	197	29.167	17-6	32-7	1-4	48-3	—
Майстерні	47	3.439	69-5	11-1	11-1	2-8	5-5
Проф.курси	377	37.202	36-5	61-2	2-5	16-1	3-8
Разом	1.530	240.438	40-5	45-0	0-7	12-5	1-3

Щодо числа учнів, то в поодиноких професійних школах із укр. мовою навчання вчилися учні небагато, пр. в інститутах 18-6% (в рос.-укр. 67-9%), у технікумах 37-5% (в рос.-укр. 46-7%), в робфаках 64-7% (в рос.-укр. 16-7%) і т. д. Скрізь, крім робфаки, відсоток учнів укр. професійних школах невеликий; куди більше число учнів у рос.-укр. школах, у дійсності — російських. Учнів українців по всіх постійних професійних школах училося лише 53-1% — супроти 20% росіян і 22-5% жидів. Коли мати на увазі, що укр. населення в УСРР поперх 80%, росіян усього 9-2%, а жидів лише 5-4%, то ясно вийде, для кого існують професійні школи на Україні — вони служать для русифікації краю. За росіями й жидами позабезпечували місця в промислових, технічних, медичних, мист., соціально-економічних, а студенти українці вчилися, здебільша, тільки в сіль.-госп. і нед. школах (нафдешенних), число їх на всіх ін. школах доходило 1930 р. ледви до третини всього студентства. Все це обчислене на те, щоб росіян й жидів були на найвищих щаблях соціальної драбини, себто п'яна ми України.

В рр. 1933-34 становище укр. шкільництва стало ще гірше: школи, що були до 1930 укр., головню по містах, семірічки і професійні, насильно перетворюють на рос. На відмову університетів із 1. жовтня 1933 (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровське), та

ще а рос. викладовою мовою (вони підлягають безпосередньо Москві), треба дивитися як на утворення фортець русифікації; „чистка“ між професурою (30) і студентством (600) доторкнулася в першій мірі українців. З політ. уніфікацією йде й уніфікація шкільництва.

Література: Іконниковъ В., Русскіе университети въ связи съ ходомъ общественаго образования [„Вѣстникъ Европы“, 9-11], Спб., 1878; Драгомановъ М., Нар. школи на Україні, Женева, 1877; Шмидтъ Е., Исторія среднихъ учебныхъ заведеній, Спб., 1878; Аристовъ Н., Образование въ Россіи при Александрѣ І, Николѣ, 1879; Милюковъ П., Очерки по исторіи русской культуры, Спб., 1896-1904; Гринченко Б., На безпросвітному пути, Київ, 1906; Проектъ единої школи на Україні, І. Камінець Под., 1919; Гринько Г., Нариси рад просв. політики, Харків, 1923; Ряпко Я., Реформа высшей школы на Украинѣ в годы революціи, Харків, 1925; Машкинъ А., Освітня політика за доби диктатури пролетаріату, Одеса, 1926; Ряпко Я., Система нар. освіти на Україні, Харків, 1926; Шатуновъ М., Попередні підсумки роботи университетів та завдання їх до нового навчального року [„Комун. Освіта“, 6], Харків, 1934.

Л. Білецький.

Кубань. На Кубані XIX-XX вв. школи були коз., інгородні й церк., при чому козацькі утримували козаки на власний кошт (ними завідували Шк. Ради), навчання було для козаків (інгородні платили) безплатне, таксамо діти козаків діставали безплатно книжки і шк. прилади. Всі вони були рос. До 1905 серед. й вищі школи були лише по містах, на станицях війничково були й вищі початкові школи. Для коз. старшини був дівочий інст. і реальна гімназія в Катеринодарі, діти простих козаків могли учитися на військ. кошт тільки в фельшерській, сіль.-госп. нижчій школі та в учит. семінарії. Рос. уряд спинив усіма способами закладання серед. шкіл по станицях, хоч козаки вперто їх домагалися й давали на їх утримання вел. кошти. 1905. р. було на Кубані 1269 початкових шкіл, 45 вищих початкових, 3 вчит. семінарії, 4 фахові школи, середніх шкіл 61. Після революції 1917. р. повстали там із приватної ініціативи й вис. школи (2 політехніки). „Красна Рада“ Кубані почала розробляти план шк. навчання в цілому краю, але ж через військ. події встигла мало що зробити. Передусім а всеміг. не встигла зайнятися українізацією школи. Школи й надалі залишалися рос., а тільки нижчі початкові школи почали переходити на укр. мову навчання з ініціативи місцевих інтелігентів. Таким чином, 1919 повстали укр. гімназії в Катеринодарі (пані Ротар), і пізніш у станиці Ахтирській (відкрита станичною громадою

й утримувана її коштом), українізовано і вчит. семінарію, почато влаштуовувати курси українознавства для вчителів початкових шкіл. Усіх шкіл 1919 на Кубані було: 1391 нижчих початкових, 180 — вищих початкових, 151 середніх, із них 2 укр., 2 середні сіль.-госп., 1 середня технічна, 1 учит. інст., 5 учит. семінарій, між ними 1 укр., ін. проф. шкіл 124, пед. інститут, політехніка.

За більшовицьких часів школу ареформовано, потворено нижчі школи 1. (4 роки) і 2. (7 і 8 років) ступня, фахові техніки, та вищі школи. За статистикою а 1925. р. укр. шкіл 1. ступня було 130, 2 ступня — 8, одні пед. технікум. Всі інші школи фахові й вищі — рос.; 1926. р. утворено укр. відділи при пед. інституті в Краснодарі (кол. Катеринодар) та при робфаку. Програми науки — як у Москві. Проголошена українізація школи стрічала і все ще стрічає великі перепони з боку уряду й місцевих більшовиків. На укр. мову навчання на Кубані мають більшовицький окремий погляд, який найшов вислів у думці наркомоса Луначарського (1926): „на Кубані треба починати вчити в школі „кубанською“ мовою, а потім можна переходити й на російську“.

Література: Кубань, збірник статей про Кубань і кубанців, Прага, 1926; Омельченко М., Шкільництво на Кубані, Прага, 1927.

К. Белзкровний.

Галичина від 1772. Державне шкільництво. В часі прилучення Галичини до Австрії в укр. частині Галичини, крім шкіл при Ставропільському інст. (від 1585), були тільки дещо тав. „дьяківки“, де укр. молодь училася читати й писати. Зорганізована а наказу Марії Тереси гал. губернію шк. комісія почала переводити (1776-83) шк. реформу в дусі Фельдбергера. Установлено, як скрізь у Австрії, 3 роди нар. шкіл: 1) н о р м а л ь н и у, в о с і д к у „шк.комісії“, з курсом для освіти учителя, 2) г о л о в н и у (з 3-4 вчителями, в кожній окрузі, по більших містах, або також по монастирях; при кращих, тав. аразкових — курс препаративі для підготовки майбутніх учителів) та 3) т р и в і а л ь н и у (по менших містах, містечках і по селах). Нагляд належав красній шк. комісії, по повітах наглядачами шкіл були декани, над тривіальними — місцеві парони. Мову навчання найвища держ. тав. „придворна освітня комісія“ в Відні заводила скрізь — німецьку.

Розпорядок Марії Тереси а 22. III. 1777. р. поручив, щоб заводити нормальні, головні й тривіальні школи для молоді передусім у Львові, а далі й по ін. містах у цілому краю. Ін. розпорядок наказував перекладати шк. книжки на укр. й поль. мову. Рівночасно львів. єпископ Петро Білянський наказує духовенству, щоб саме або через дьяків учило грамоти. Але мова

перших підручників (читанка 1786, катехизм 1788, буквар 1790) була словеноруська, до того ж малоосвітене тодішнє укр. духовенство недоцінювало шк. справ, а поль. клер і поль. дідачі робили перепони при закладанні шкіл.

Більшу вину мали шк. реформи Йосифа II, що з покосованих мап. мастків утворив шк. фонд, наказав осноувати й утримувати нар. школи (декрет придворної комісії з 24. III. 1781. — для Галичини) в усіх місцях, де в обсягу $\frac{1}{3}$ год. дороги було 90-100 дітей обов'язних ходити до школи, казав виготовити списи дітей шк. віку (від 6-12 літ), при чому діти мали ходити до школи не тільки в будень, а й у неділі. Право опіки над школами та обов'язок їх утримувати переходили на тих, хто мав право презенту на парохії (здебільша, поль., дідачі, дуже рідко держ. скарб, чи хто ін.). Відповідно до декрету з 1781. р. по містах і містечках повставали 1-4 класні год. та тривіальні школи нм. типу й рівночасно а наказу еп. П. Білянського та М. Рилла, по селах парохіяльні шкільки. Число укр. парохіяльних шкіл росте. Укр. мова (розпорядком із 22. III. 1787) стає кр. своєю.

Ліберальні шк. реформи Леопольда II (1791), що вводив дві інстанції в справах навчання (вчительські збори або „колегія“ та „наук. концес“ під проводом ректора унів.), через заходи поль. дідачів (меморандум „Magna Charta“ 16. III. 1790) — лишилися для укр. народу без впливу. Науку в школі сильно обмежено, щоб, мовляв, сіль. діти, вивчившись, не ухилилися від „працьовитого стану“ своїх батьків. Гр.-кат. духовенство від школи відсунуено, у зв'язку з політ. ситуацією в Європі на нього йдуть доноси до цє. Леопольда II, а після його смерті (1792) до Франца I, що воно, мовляв, ширить рос. іреденту. Тимто до „наук. концесу“ у Львові (1791) не потрапив ні один українець (духовенство репрезентувала лат. капітула), а від 4. VII. 1791. укр. тривіальні школи можна було закладати тільки там, де не було поль. або нм. (щодо поль. шкіл ніяких обмежень не було). Губ. розпорядок із 9. II. 1792 зовсім забороняє гр.-кат. духовенству вчити в нар. школах релігії, на укр. мову визначає тільки 2 год. тижнево, гр.-кат. молоді мусить ходити на віспрани до римо-кат. костела й щойно від 10. год. до церкви... В 1798. р. було в Галичині: 1 нормальна школа, 3 тривіальні, 9 год., 18 окружних, 102 міських, 114 сільських — разом 247.

З 5. IV. 1803 „наук. концеси“ замінили окружні уряди (Kreisämter), а закон цє. Франца I з 11. VIII. 1805. р. до трьох категорій нар. шкіл додає реальні і школи для дівчат освічених станів. У школу вводять механізацію навчання. Надзір над школами ведуть консисторії й священники. Цей за-

кон зі змінами обов'язував до 1868. р.

Найбільші перепони школам ставили домінії (дідачі), які відстрашували селян від школи й від церкви. Крім цього, до губерній, а звідтіля до Відня, йдуть далі наклепи, наче в укр. школах учать по-російськи. У зв'язку з великим впливом шляхти скасовано 15. IV. 1812 шк. примус. Але коли після 1809. р. українці анулишили вірні Австрії, декрет придворної комісії (Hofkommission) з 23. X. 1812 наказує, „щоб навчання сіль. молоді відбувалося тільки II рідною мовою, а по містах і по-німецьки“. Тільки ж надзір над школами був і далі в руках лат. духовенства, яке старалося не допустити укр. мови до школи. Скарги гр.-кат. духовенства й консисторії в губернії не мали успіхів. До 1817. р. 1,638.131 українців у Галичині не мало ніодної тривіальної школи.

На той час припадає діяльність у шкіль. справі перемиських єпископів М. Левницького й піаніні Ів. Сидгурського та каноніка Ів. Могильницького (1815). На домагання єп. М. Левницького, щоб заведено в сіль. школах укр. мову навчання (1816-17), губернія, полишаючи поль. викладачу мову, дозволила користуватися укр. мовою тільки при паузі рахунків та гр.-кат. релігії. На новий меморіал М. Левницького й Ів. Могильницького (16. XI. 1817) прийшла цє. постановою з 25. IV. 1818. р., щоб: 1) науку релігії для дітей гр.-кат. обряду в Галичині і алуценій із нею тоді Буковині вчили укр. мовою; 2) де є діти тільки гр. обряду, мова навчання укр., а поль. як предмет; 3) у громадах із мішаним населенням мова навчання поль., крім релігії, а укр. як предмет; 4) укр. школу у громадах із мішаним населенням можуть громадяни гр. обряду утримувати тільки з власних фондів; 5) нагляд над укр. школами належить до гр.-кат. духовенства, над поль. — до римо-кат.; 6) де є діти обох обрядів, нагляд над школою належить до духовенства того обряду, якого є більшість учнів у школі. Тільки ж утворена за починком поль. архієп. (Анкіча) комісія для переведення цього розпорядку, замість числа дітей вписаних до даної школи, брала за підставу число дітей, що дійсно ходили до школи, тимто, агідно з рішенням уряду, проти протестів гр.-кат. духовенства, нагляд над головними і тривіальними школами далі залишався за римо-кат. консисторією, а гр.-кат. консисторіям підлягали тільки церк. школи (дяківські). Засноває 20. I. 1816 перемиське святицтво т-но, що мало займатися укр. шкільництвом — не розвинуло своєї діяльності. Зате сама гр.-кат. перемиська консисторія основує від 1. X. 1817. р. дяковичеський інститут і видає низку шк. книжок для укр. шкіл словеноруською мовою.

Губ. наказом із 18. III. 1817 введено в школах повторну науку, а 1818. р. дозволено вчити по укр., тільки ж ні одна школа,

де не вчили по поль., не могла користати зі шк. фонду, бо її не вважали за державну.

За даними декрету придворної шк. комісії з 1. I. 1824 було 1821 в Галичині на 2 649 парохій 1 226 шкіл, з них — 834 церк.; на 372 301 дітей у шк. віці ходило до школи 41 300 (11%); учителів було 1 255 (1 на 32 дітей).

В 1826 р. звільнено дідичів від тягару будувати й утримувати школи. В 1843 р. було шкіл: 81 нім., 1 111 слов. (між ними 921 укр. і то церк., 190 поль.), 1 мад., 1 вірм., 938 мішаних із мовою навчання укр., поль., нім., — з них тільки 50 тривіальних під наглядом гр.-кат. консисторії й 1 гол. школа ЧСВВ в Лаврові.

Середні школи в Галичині застала Австрія (1772 р.) такі: сзуйтські (6), піарські (3), василіанські (Бучач, Дрогобич), академічні (4) та кілька менше важких. Після скасування ордену сзуйтів (1773) почато школи переміювати на державні (покищо 4 гімназії в Галичині), а то й засновувати нові державні (1789 в Збаражці, 1806 перенесену до Бережан). Вони були призначені передусім для дітей шляхти та урядовців, українці в гімназіях користали ще мало. Але з придворним декретом із 1784 р. укр. священники мусли віддавати дітей до гімназій, без серед. освіти їх не приймали до дух. семінарії. До гімназій попадали деколи діти багатих міщан, але селянські не мали туди доступу без дозволу дідича та без звільнення від панщини.

Гімназії були спершу 5-ї, від 1818 р. 6-класні; мова навчання була спершу лат., з допомогою нім., пізніш нім. з допомогою поль., предмети навчання: релігія (і гр.-кат. до 1848 р. вчили лат. катехити), латина, грека, історія й географія, математика та іст. природи, мови: нім., поль. й укр. Наслідком декрету з 1802 р. до гімназій почали приймати тільки учнів, що з добрим успіхом скінчили нім. гол. школу; пізніш завели вступні іспити. Скрізь надко було германізаційну систему. Щодо нагляду над середніми школами, то вони після скасування „вчительських зборів“ (колегій) підлягали тзв. „Studienrevisionskommission“, але ж безпосередній адмін. надір над ними падав на старост, як на титулярних „директорів“. Начальним органом від 1808 р. аж до 1848 р. була відновлена Studienkommission (скасована 1791).

Рік 1848. прініс для укр. школи пригідніші умови. На домагання Головної Руської Ради з 19. IV. 1848 р., міністерство приобіцяло (9. V. 1848) ввести укр. мову до нар. і серед шкіл у Галичині. Створене 1848 окреме міністерство освіти задумувало спершу (граф Фойхтерслебен) ввести поступову реформу в шкільництві (м. ін. ввести рідну мову навчання, скасувати шк. оплати та завести постійну плату для вчителів), але незабаром (граф Гельферт) звернуло до політ. шк. порядку з р. 1805. Як

дорадчі органи нового міністерства установлено (1849) по всіх кряях красні шк. ради, аложені з фахових людей та адмін. урядовців. Попри впорядковані тривіальні й парохійські школи введено в життя неупорядковані, тзв. школи з konieczности (Notwendigkeitsschulen) і школи для догідности (Bequemlichkeitsschulen) та різні поліпшення. З оголошенням конституції, ех-гал. школи почали прибирати укр. характер, гімназії поширено на 8 клас, долучаючи два філ. курси, введено іспити зрілості й т. д.

Тільки ж із українізацією серед. школи пішло незгерко. На домагання поляків (Główna Rada Narodowa) міністерство казало 29. IX. 1848 стримати українізацію серед. шкіл, а ввести до поль. мову навчання й укр. мову як необов'язковий предмет. Та на протест „Гол. Руської Ради“ воно скасувало поль. виклади й 9. I. 1849 р. признало в засаді в серед. школах укр. мову навчання, а тільки „переходоно“ привертало нім. виклади; укр. мова ставала обов'язковим предметом. Але нім. мова „тимчасово“ залишалася аж до 1867 р., хоча незабаром було вже доволі вчителів, що могли викладати по-українськи, появилася перші укр. підручники (укр. читанка для серед. шкіл В. Ковальського 1852) й навіть 1859 р. повстала окрема комісія для укладу укр. підручників для серед. шкіл.

Конкордат, заключений 18. VIII. 1855 між папою Пієм IX і царем Францом Йосифом I., надає нагляд над школами консисторіям, шк. наглядачів іменує цар на пропозицію єпископів. Красною шк. радою був наук. департамент при намісництві. З ініціативи гр.-кат. консисторії починають укр. громади масово засновувати укр. школи, і в 1860 рр. українці мають навіть перевагу над поляками. Та повної націоналізації школи не переведено через внутр. австр. обставини: угор. революцію здумано, конституцію припинено, в Австрії запанувала реакція Баха, що у шкільництві позначилася германізацією; 21. VIII. 1856 р. скасовано обов'язкову науку укр. мови у ех-гал. школах, нім. мова залишалася не тільки в серед., але й у міських нар. школах. Тимчасом заходами поляків відкрито у Львові 1. поль. гімназію (1858), в чому українці, не без причини, добачували початок польонізації серед. шкіл у Сх. Галичині.

З програною війною з Італією (1859) падає самодержавний режим; привернена конституція (1861 р.) давала надії на поправу шкільної справи. Але ж після упадку поль. повстання проти Росії 1863 р. та зі зростом москвофільства серед тодішніх українців, яке використовували поляки (А. Голуховський), поляки погодилися з Австрією і стали в Галичині повними панями. Не вважаючи на гострий протест тодішніх укр. послів, цар санкціонував крайній закон із 22. VI. 1867 р. про мову навчання в школах, при чому в нар. школах про мову на-

вчання рішав той, хто школу утримував; де частина дітей уживав поль. мови, а частина укр., там мова, яка не є викладав, буде обов'язковим предметом науки. В серед школах Сх. Галичини нім. мову навчання замінює польська, а укр. стає предметом умовно-обов'язковим (хто аголоується, той мусить учитися); тільки в нижчих класах акад. гімназій у Львові дозволено на укр. мову навчання (1874 р. поширено на цілу гімназію), крім цього залишено 2 нім. гімназії (Львів, Броди). Змінити цей стан, поширити права укр. мови та заснувати окремі серед. школи чи паралельні класи з укр. мовою навчання можна було тільки за згодою львів. сойму після вислухання погляду дотичних повітових рад, які постійно робили в цьому напрямі вел. перепони. Наслідки цього закону були такі, що українцям за кожен нову укр. гімназію доводилося цілими роками зводити важку боротьбу. Отак адобуто укр. гімназію в Перемишлі (1887), в Коломиї (1893), в Тернополі (1898), в Станиславові (1906), філію укр. гімназій у Львові в 1906 р., нарешті від 1907 р. укр. паралельки при поль. гімназіях у Бережанах і в Стрию. Таким чином, числячи від 1867 р., за Австрії було у Сх. Галичині 57 серед. держ. шкіл, а саме: 7 укр. гімназій (+ 2 паралельки), 50 польських (між ними 39 гімназій + 11 реальних шкіл) та 1 нім. гімназію у Львові (брідську в 1906 р. спольовізовано). Створена законом із 22 VI 1867, із шир. управліннями, які раз-у-раз зростали, Красва Шк. Рада для Галичини у Львові заповняла все полякам $\frac{1}{3}$ членів, а українцям $\frac{1}{3}$.

Австр. держ. закон із 25 V 1868 р. унезалежнив школу від церкви, віддавав надзир над нею: а) красвим, б) повітовим, (окружним) та в) міським шк. радам; внутр. устрій нар. шкільництва, склад та компетенцію надзирних органів полишено красвим законам, а щодо Красвої Шк. Ради в Галичині, устрій її атверджено 26 VI 1867 р. Від того часу шк. гал. справи нормують красві закони. Вони сприяють нормальній розвитку укр. шкільництва, а Красва Шк. Рада всіма способами проводить у життя польовізаційну систему. В укр. нар. школах поль. мова скрізь стала обов'язковою; введено в життя подвійний тип нар. шкіл: міський та сільський, при чому 1906 р. заборонено дітям зі шкіл сіль. типу переходити до міських, щоб таким чином спинити прилив укр. дітвора до серед. шкіл, на більшекласові укр. школи Шк. Рада рідко давала згоду й т. д. Кризиди укр. шкільництва були предметом безастанних скарг, інтерпелляцій та боротьби на соймовій та парламентарній арені; бували спроби для справ шкільництва творити угоди („нова ера“ 1890 р.), але ж наслідки всього цього були невеликі — ні міщанських (красвих), ні реальних держ.

шкіл адобути не вдалося, укр. школа була або народня — малокаласова сільська, або середня — гімназія, число учнів укр. народности почало значно падати: коли 1854 р. на 100 гімназіяльних учнів у Сх. Галичині було 42 українців, 40 поляків, 9 німців і 9 жидів, — то від 1867 р. ця пропорція сильно пересувається на некористь українців, і шойно від 1806 р. зростає, хоч до даннього числа ніколи вже не доходить (1907-8 32-06% на 66-90% поляків, куди враховано й жидів). У реальних школах узагалі українців було небагато (1907-8 рр. всього 10-11% на 57-22% поляків та 29-50% жидів).

Учительські семінарії почали бути творитися в Австрії 1869 р. і вже 1874 р. дістали свій організаційний статут із 4 роками науки — до 1864 р. були окремі вчительські нім. препаранди, що давали право на ачителів нар. шкіл (у Сх. Галичині їх було 5). Перша вчительська семінарія в Галичині повстала 1871 р. у Львові. Характер цих шкіл (їх було в Сх. Галичині 6: хлоп'ячих 6 і 2 жіночі) був у засаді утравкаційний. Закон із 1907 р. постановив, що мова навчання в учительських семінаріях може бути тільки польська, або поль.-укр., тимто укр. приватні вчительські семінарії не могли діставати права алюдности. В учит. семінаріях більшість учнів, гол. учениць, теж була польська (1911-12 на 1584 поляків — 966 українців, на 569 польок — 127 українок).

Колі боротьба в парламенті й на місцях не давала поврания, треба було звернутися до приватного шкільництва.

З вибухом світової війни 1914 р. припинили в Галичині навчання всі укр. нар. школи, гімназії й учительські семінарії. Шкільні будинки, адебільша, поруйновано, учителів покликано на війну, старші й жіночі сили знемігрували або їх вивезено на захід держави, а то й у табори, де для укр. утікачів повстали згодом нар. школи (Гміца). У Відні зорганізовано гімназіяльні й семінаріяльні курси з нар. школою вправ (1914-15), з науки користали сотні укр. молоді, багато поробило іспити арілості (понад 300 самих семінаристів), для укр. дічат-учениць австр. уряд створив окремих захист.

За короткий час своєї державности ЗУНР (1. XI 1918 — 15. VII 1919.) справою відбудови шкільництва в Галичині займався держ. секретаріат освіти; поміжно обов'язувала австр. організація шкільництва й австр. власні навчання, тільки їх прикладено до дійсних нац. відносин. У II 1919 р. зорганізовано повіт. шк. ради. Щодо мови навчання в нар. школах, то, де була укр. більшість, школи були українські. По містах, де були поль. школи хлоп'ячі й дівочі, їх переміновано на коедукційні, одні з укр., другі з поль. мовою навчання. Приватні укр. школи удержавнено, в жид ім. барона Гірша поль. мову навчання на ба-

жання батьків перемищено на жидівську. В неукраїнських школах укр. мова була обов'язкова. Щодо серед. то в містах, де їх було більше, одні перемищено на укр., другі залишували польськими; де була тільки одна поль. держ. школа, її поступово українізовано. На приватні поль. школи уряд давав дозвіл без перенос, тільки в них укр. мова мусіла бути обов'язково. Хоч через воєнні події не скрізь можна було вести науку в серед. (а то й нар. школах), то проте вона таки відбувалася. Всіх укр. серед. держ. шкіл 1918. р., вряч. із учит. семінаріями, було 30 (20 гімназій, 3 реальні школи, 7 учит. семінарій). На Шокутті, що було від 26. V. до кін. VII. 1919. р. під рум. окупаційною владою, в нар. і серед. школі залишався австрійський устрій, тільки нім. мову зроблено надобов'язковою.

Польща, завивши в VII. 1919 зах.-укр. землі, залишила покищо в Галичині австр. шк. устрій із львів. красною шк. радою у Львові на чолі. Проект 1. президента красної шк. ради проф. Цоля передбачував розділ нар. й серед. шкільництва та шк. адміністрації за нац. принципом: закон про повільну самоуправу (26. IX. 1922) прийняв цей принцип, але його школи не введено в життя.

В II. 1921 красну шк. раду у Львові перетворено на шк. кураторію для цілої Галичини, а коли IX. 1921 виділено краківське воєводство в окрему шк. кураторію, при львів. шк. кураторії залишилися воєводства: львівське, станіславівське й тернопільське. В повітах уведено повітові шк. ради з інспекторами на чолі, по громадах місцеві шк. ради (шк. дозір) із виключно польським складом або з великою поль. більшістю. В 1933. р. потворено окружні шк. „обводи“ з окружними інспекторами (1 на кілька повітів), касуючи повіт. шк. ради (23 окружних інспекторів).

Після 15. III. 1923 почалася переміна укр. нар. шкіл на польські, а згодом утракістичні, — останні на основі тав. союмоного „кресового“ закону з 31. VII. 1924 (lex Grabski) — проти протестів укр. парламентарного представництва. Згідно з цим законом, укр. й поль. школи одної місцевості лучаться в утракістичні. Закон передбачає шк. плексіцит батьків дітей у шк. віці в справі мови навчання, але ж тільки на території львів. шк. кураторії, Волині й Полісся (не можна ані на Лемківщині, ані в Холмщині), коли перенше даної громади виказує що-найменше 25% українців, а батьки (опікуни) внесуть декларації з легалізованими підписами за 40 дітей укр. народності у шк. віці (за поль. мовою досять декларацій, без обов'язку легалізувати підписи, за 20 дітей без огляду на їх народність). Використовуючи цей закон, укр. батьки внесли при 1. шк. плексіциті (1925. р.) коло 100.000 шк. декларацій за 130.000 укр. дітей, а при другому (1932. р. коло 1/4 міль.

декларацій за 350.000 дітей. Зловживання при шк. плексіциті та протизаконні вирішення шк. влади були предметом численних інтерпелляцій і заг. дебат у соймі й сенаті та скарг до Ліги Націй; на скаргу укр. батьків найвищий трибунал вирішив, що в переважному висліді випадків рішення шк. влади було протизаконне. Але ж у висліді майже всі укр. школи у Сх. Галичині таки польські або утракістичні. Як спадало число укр. нар. шкіл у порівнянні з австр. часами, показує ця таблиця:

Нар. школи	шкільний рік		
	1911-12	1921-22	1927-28
українські	2.420	2.426*)	745
польські	1.590	2.247	2.325
утракістичні	—	—	1.635
з ін. мовою	20	16	77
разом	4.030	4.689	4.782

*] Крім того, в 1921-22 шк. р. було 79 укр. шкіл на Лемківщині, 443 на Волині, 72 на Поліссі. Цікаво, що на основі статистики з 1925-26 тільки 7% укр. дітей по містах і 25% по селах ходило до укр. шкіл.

Це число з року на рік падає. Декрет президента Польщі 1930. р. запериферизував зміну мови навчання на 7 років від часу зміни.

Закон із 11. III. 1932 змінює основно устрій цілого шкільництва в Польщі. Шк. обов'язок у нар. школах триває 7 років (від 7-14. р. життя); нар. школи є трастувеними, найнижчий I. ступінь переводить 1. програмний шабель у перших 4 рр. навчання, II. ступінь переводить 2. шабель у 5. і 6. р. III. ступінь у 7. р. навчання. Для молоді, що сповнить шк. обов'язок — доповнильна освіта до 18. р. життя. До середньої загальноосвітньої, чи фахової школи дає право закінчений 2. ступінь нар. школи. Таким чином, діти нижче організованих сіл, шкіл I. ступня — (1-4 класових) доступу до серед. шкіл не мають.

Цей закон зовсім не передбачає права укр. шкіл, ані укр. мови. Міністерській програмі навчання, і далішій, і теперішній, видані вже після реформи шкільництва, зовсім поминають укр. мову, укр. історію та географію. Об'язником із 2. III. 1924. ч. 590.С шк. влада заборонила вживати по школах назви „українець“, „український“, увела назву „руський“, через що на індексе шк. влади попали апробовані й досі вживані підручники зі словами „український“, „українець“, зате в 1933. р. надруковано регіональний лемківський буквар та дальші лемківські читанки, і шк. влада вводить їх, усуваючи з Лемківщини шк. книжки складені укр. літ. мовою.

Була спроба закон про утракізацію (31. VII. 1924) прикласти й до серед. шкіл, і насправді з укр. серед. шкіл почато утракізацію (а фактично польонізацію) від 12-

Мова навч.	перед- шкілля	нар. школи	серед. школи	учит. семинарії	фахові школи	фах. допов- нільні шк.
українська	40 (40)	134 ¹⁾ (16)	—	—	9 (9)	—
укр., польс. ¹⁾	3 (3)	2378 (25)	18 (13)	10 (8)	4 (4)	6 (6)
польс., укр. ²⁾	—	—	2	—	—	—
польська	160 (140)	2307 (55)	113 (55)	43 (15)	166 (140)	116 (6)
сирецька	1 (1)	—	—	—	—	—
жид., польс.	1 (1)	1 (1)	—	—	—	—
сир., польс.	7 (7)	2 (2)	—	—	—	—
німецька	1 (1)	64 (64)	—	—	—	—
нім., польс.	—	27 (13)	2 (2)	—	—	—
інша	4 (4)	—	3 (3)	—	—	—
Разом	226 (206)	4913 (176)	138 (73)	53 (23)	170 (153)	122 (12)

¹⁾ Перевага предметів укр. мовою, ²⁾ перевага предметів польс. мовою, ³⁾ крім того, 5 укр. шкіл на півд.-зах. укр. землях. Таким чином усіх українських нар. шкіл у Польщі є — 129.

Стан шкільництва Львівської Шк. Округи за мовою навчання (в дужках приватні школи) з 1. XII. 1930.

18. IX. 1925 в перших класах гімназій у Львові, Перемишлі й Тернополі; та наслідком рішучого спротиву батьків і цілого громадянства укр. виклади знову введено. Зате введено в укр. гімназіях польс. виклад у науці історії, географії й науці про Польщу та для цих предметів попризначувано вчителів польс. народности. Таким чином, чисто укр. досі гімназії стали фактично утраквістичні.

Законом із 11. III. 1932 введено нову важку реформу серед шкільн., створивши новий тип 4-класових гімназій із код. 3-6. класи серед школи, 1. і 2. класу гімназій заступають тепер 5. й 6. класи нар. шкільн.; замість 7. й 8. класів гімназій має бути створений 2-річний ліцей (одні на кілька гімназій), куди треба робити вступний іспит. Всі нові гімназії — гуманістичного і природничого типу; клас. тип і реальні школи перестають існувати.

Щодо вчительських семінарій, то в Польщі заведено в них 5 років навчання, утраквістичний характер у деяких із них залишено, інші переміщено на польс., зате з утворених приватних укр. коєдукаційних курсів (1919) у Львові і в Перемишлі утворено спершу коєдукаційні держ. курси, перемінені 1923 на окрему укр. держ. коєдукаційну семінарію з хлопцями й дівочою школою вправ; 1926 хлопців від науки усунуено, скасовано хлопчачу школу вправ і семінарію у Львові зтраквізовано, названо III. держ. дівочою семінарією, 1930-31 на II. перейменовано, а в 1934-35. рр. приділено до польської. У 1929-30. рр. скасовано дівочу школу вправ. Укр. учит. семінарію в Перемишлі зтраквізовано і приділено до польської, а зі шк. роком 1934-5 II зліквідовано. Реформа для освіти майбутніх учителів передбачає: 4 класи гімназії, 3 класи пед. ліцею або 2-літні педагогіі.

В усіх школах тепер звернено особливу увагу на фіз. й держ. виховання, а в польс.

ще й на військову підготовку („przywzrosobienie wojskowe“) хлопців і дівчат.

Приватне шкільництво. З прилученням Галичини до Австрії довго існували у Сх. Галичині приватні наскілівські школи (Львів, Дрогобич, Лаврів) у нижніх гімназіях Василіян у Бучачі дотрималися до 90. рр. XIX в. Та виклад у них був не укр. (спершу лат., потім нім. й нарешті польс.). Крім цих приватних шкіл, уже за австр. часів на поч. XIX в. повстають нові приватні школи (перша — дівоча школа СС. Василіянок у Словіті 1817). Статистика з 1843. р. виказує 921 укр. приватних церк. шкільн., які згодом від 1867. р. красава шк. рада в Галичині поволі показувала.

Відживає приватне шкільництво аж у 90. рр. XIX в., коли випилося, що добитися державних шкільн. не можна. Тоді починають звертати увагу й на дошкільне виховання (Ідея Н. Кобринської на жіночому вічі в Стрию 1891), 1892. р. повстає вже (о. Кирило Сілецький) 1. дитячий захист („захоронка“) під управою СС. Служебниць (1932-3 в етніславівській гр. кат. дієспезі їх було до 20) 1900. р. т-во „Руська Захоронка“ (тепер „Укр. Захоронка“), що 1902. р. оснувало перший дитячий захист у Львові. Від того часу справою захистів займаються різні т-ва, СС. Василіянки, СС. Служебниць, оо. парохі, але ж пед. нагляд над ними має гол. управа „Рідної Школи“. Крім цього, „Рідна Школа“ організує, часто з допомогою ін. товариств, „дитячі садки“ на час літніх робіт (1932-33 їх було 255 у 37 повітах Сх. Галичини).

Від 1898 почала „Рідна Школа“ організувати приватні нар. школи по містах; перша така школа була дівоча міщанська (виділова) школа (від 5. класів вгору) у Львові, при якій утворено курс укр. мови й літератури для дівчат із міських польс. шкільн.; 1907. р. повсталася школа вправ при учит. дівочій семінарії „Рідної Школи“, що

існувала від 1903. р.; перша укр. школа „Рідної Школи“ на селі повстала в 1906. р., від 1908. р. число приватних шкіл постійно зростає (до 1915 було їх 16). Крім цього, міщанську (відділову) дівочу школу утримував (до 1906) СС. Василянки в Яворові.

Різночасно починають повставати приватні вчит. семінарії й гімназії: у Львові дівочі вчит. семінарії („Рідної Школи“ 1903, СС. Василянок у Яворові 1906), дітей т-ва „Укр. Інст. для дівчат“ у Перемишлі (1917-18 — 1921-22 перемішований поступово на дівочу реальну гімназію); гімназії (СС. Василянок у Львові 1906; „Рідної Школи“ в Рогатині 1907, в Яворові й Кошичаних 1908, в Бузьку й Городенці 1909, у Збаражці 1910).

З ініціативи Нар. Комітету для розбудови укр. прив. шкільництва створено 1910. р. „Красний Шк. Союз“ із представників централь укр. товариств і політ. партій (на чолі проф. Грушевський), при чому КПС займався серед школами, УПТ — (Рідна Школа) нар. й учительськими семінаріями. В 1911-12 КПС мав 8 гімназій із 1931 учнями та 2 вчительські семінарії із 136 учнями. З ініціативи КПС повстало дві нар. школи 1910-11 і одна 1912. У часі світової війни КПС зазвер, а його школи перебрала „Рідна Школа“ (УПТ). За ЗУНР зруйновані за війни укр. приватні школи трохи відреставровано, і всі вони законом із 10. II. 1919 стали державні. Праця „Рідної Школи“, що від 3. VI. 1920 стала керівничкою укр. приватного шкільництва й верховним органом у всіх укр. шк. та виховних справах, — починається широко щойно а прилученням Схід Галичини до Польщі. Коли з поспону диколітти утрималося всього 7 нар. приватних шкіл, у 1921. р. число їх зросло вже до 18 (8 у Львові, 10 у краю), то в 1923. р. їх уже було 38 (зі 126 класами і 4.649 учнями). Але ж різночасно 1923-4. рр. шк. влада закрила 19 із них, дозвіл на нові затягала, а то й відмовляла. Тимто, використовуючи постанови кол. австр. шк. регуляміну, укр. батьки почали оснóвувати тав. „збірні лекції“ без урядової концесії (основано 47). Тому, що виданий 11. III. 1932. р. закон при приватні школи не передбачує „збірних лекцій“, довелось використати § 9 цього закону про „панчання дома“, рівновартне з навчанням шкільним. Діяльність шк. приватної організації завчас увесь час великих перепон від шк. і адмін. влади. Шк. влада старалась провести в укр. приватних школах поль. урядування; законом із 31. VII. 1924 в укр. приватних школах більшекласних (починаючи від трикласних) і в середніх, крім обов'язкової поль. мови як предмету, історії й географії та науки про Польщу мусять учити поль. мовою; закон із 11. III. 1932. р. про приватні школи вводить узагалі великі ускладнення щодо оснóвування приватних шкіл, їх ведення й добору учителів, при чому зовсім не

бере під увагу права мал. меншин — тимто влада закрила деякі школи та казала знізити зі служби чимало вчителів. А проте в шк. р. 1932-33. було 31 шк. „Рідної Школи“: 10 — семикласних, дві — шестикласні, 6 — п'ятикласних, 5 чотирьокласних, 2 трикласні, 2 двокласні, 6 однокласних; у всіх цих школах училося 5.394 дітей. Крім цього, СС. Василянки мали 3 школи вправ при своїх вчит. семінаріях і одну 4-класову школу.

З відновлення після війни 6 приватних укр. гімназій (права державних гімназій, наділених їм укр. владою, Польща не визнавала) не втримався тільки кошичеська, зате повстало згодом 5 нових та ще оснóвано в різних часах гімназійні курси (11), в двох учительських семінаріях відновлено одну (Львів) й засновано (1919-20) — 3 і ще 2 семінаріїні курси (закриті політ. владою 1924. р.) та 3 матуральні семінаріїні курси. В 1923-4. повстає одна жіноча гімназія гуманістичного типу та хлоп'яча вчительська семінарія (Львів), що перетривала до 1930. р. В 1930. р. міністерство замкнуло (враз із одною державною в Тернополі) 2 гімназії „Рідної Школи“ (реактивовані 1931) — зате гр.-кат. ординаріят відкрив та „малі семінарії“. Після рішних перемін у шк. р. 1932-3. було 10 гімназій „Рідної Школи“. Крім того, є ще дівочі приватні гімназії „Укр. Інституту для дівчат“ у Перемишлі та СС. Василянок у Львові, вчительські семінарії „Рідної Школи“ (3) і СС. Василянок (3). Гр.-кат. митр. ординаріят утримує 2 малі семінарії, ОО. Василянки одну гімназію, крім цього удержують вони філ. й теол. студії.

Крім цих шкіл, укр. громадянство утримує фахові школи: торговельну школу т-ва „Просвіта“ у Львові, передану 1924 „Рідній Школі“, садівничо-городничу школу „Просвіти“ в Милівані (від 1909), молочарську школу в Стрию („Молосоюз“ від 1926), „приватні кодукаційні рілляничо-госп. курси“ зі зразковим господарством у Шибалині б. Березан (1933); тут є й метеорологічна станція.

Для виховання укр. ремісників існують у більших містах окремі фахові школи тав. трилітні фахово-доповняльні школи „Рідної Школи“ (5); крім цього, є фахові укр. школи а робітниками: 3-літня фахова жіноча кравецька й білизнярська школа кооперативи „Труд“, середня фахова жіноча кравецька й білизнярська школа СС. Василянок у Львові, 3-літня шк. кравецька робітників для дівчат у Перемишлі „Союзу Українок“; (від 1928) при „Укр. Захоронці“ в Бориславі є 3-літня концесіонована школа шиття та крою СС. Службиць; у зв'язку з ліквідацією вчительських семінарій СС. Василянки вводять у життя у Львові (від 1934) учительську семінарію для дошкілля.

Приватне укр. шкільництво існувало й

поза укр. етногр. територією. Політ. еміграція, що опинилася, у зв'язку з воєнними подіями, на заході Європи, ввійшла до організації курсів та шкіл. По таборах інтернованих воїнів було в рр. 1919-23. багато всяких курсів, із яких мали добру організацію головн. таборні школи та курси в таборах ЧСР, організовані укр. старшими (матуральні курси в Нім. Яблонному 1919-23, в Ліберні 1920-21, в Позефові 1921-24; школа грамоти в Нім. Яблонному 1919-20, курс грамоти 1920-21), а далі в Пособрадах і Празі (матуральні курси; укр. гімназія, перенесена 1925 до Ржевніці), і таксамо в таборах у Польщі (Каліш — юнацька школа 1921-24 й гімназія від 1921). Велику вагу мали зокрема різні фахові курси (шоферські, гарбарські й т. д.), що їх улаштувала Укр. Сел. Спілка (1923-25), пізніш Укр. Громада (1932) у Празі, й таксамо в таборі в Каліші (1925-6 — шоферські). 6 ще укр. народні емігрантські школи в Польщі й у Франції.

Окреме місце між шк. організаціями займають таборні школи, що їх організував СВУ по таборах полонених українців у Австрії й Німеччині (1915-1918). Та коли Фрайштатська організація полонених організувала була тільки школу грамоти, то в таборах Німеччини, гол. в Рахтаті й Зальцведелі була повна 6-класова нар. школа (семестер тривав 3 місяці, учителями були полонені вчителі або австр. українці, співробітники СВУ), в Вецларі 4-класова; 1917 в Зальцведелі відкрито міщанську школу для тих, що здавали таборну нар. школу. Із цих шкіл вийшли цілі сотні свідомих нар. робітників.

Література: Helfert J. A., Die Gründung der österreichischen Volksschulen durch Maria Theresia, Prag, 1860; Вагаповські А., Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicyi od 1772-1895, Lwów, 1897; Павенцький Ант., Початок і розвиток шкільництва на Русі, Львів, 1900; Światłomir, Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów, 1772-1902, Львів, 1904; Визек J., Rozwój stanu szkół średnich w Galicyi w ciągu ostatnich lat 50 [1850-1900], Lwów, 1909; Созанський Ів., До історії нар. шкільництва в рр. 1821-38 [„Учитель“], Львів, 1909; Баран Ст., З поля нап. статистики гал. серед. шкільн., Львів, 1910; Уојнагровську Т., Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, I, Вілень, 1921; Біленький Яр., Укр. приватні школи в Галичині, Львів, 1922; Lehnert S., Szkolnictwo w Małopolsce, Lwów, 1924; Федорович К., Укр. школи в Галичині у світлі законів і практики, Львів, 1924; Герасимович Ів., Укр. школи під поль. владою, Станиславів, 1925; — На триюгу!, Львів, 1929; Андрохівич Амв., Образки з історії серед. шкільництва в Галичині в XVIII і XIX в. [Записки НТШ, том 100], Львів, 1930; Филчп У. З. Е. III.

чак Ів., З історії шкільництва на зах. Бойківщині (від 1772-1930), Самбір, 1931; Ясінчук Л., 50 літ „Рідної Школи“, Львів, 1931; Ministerstwo W. R. i O. P., Szkoły Rzeczypospolitej Polskiej w r. szk. 1930-31, Warszawa, 1933.

Ів. Герасимович.

Закарпаття. З поч. XIX в. на Закарпатті („Підкарпатська Русь“ і Сх. Словаччина) мали українці перк. школи (дяківки). З переведенням дуалізму 38. стаття закону з р. 1868. давала всім націям право на свої школи, але ж 80. стаття того самого закону говорила про основи держ. мад. шкільн. скрізь там, де того вимагав держ. інтерес. А що помадярчена інтелігенція сама сприяла мад. мові, то скрізь мад. школи почали витискати „дяківки“. Коли ще 1881. р. було 349 укр. перк. шкіл, то 1889. р. вже тільки 88, 1906. р. — 23 укр. і 108 мад.-укр. Закон Японії з 1907. р. забороняє не-мад. народам Угорщини мати свої школи, й від того часу залишилося тільки 107 мад.-укр. перк. шкіл, де вчили тільки хіба цел. грамоти, при чому з року на рік їх меншав: 1914 — 47, 1915 — 18. Держ. школи були тільки мадярські.

Розріст укр. шкільництва на Закарпатті починається від його прилучення до ЧСР. Ще 1918. р. не було ніодної чисто укр. школи, а вже 1931-32. рр. було на „Підкарпатській Русі“ на 727 — 425 укр. шкіл, а них переважна часть — державні, а тільки 61 церковна (1934. р. — вже укр. 450 шкіл із 90.636 дітьми і 1.763 вчителями). На Сх. Словаччині було 1931. р.: 6 держ. шкіл із „руською“ мовою навчання, а 95 гр.-кат. перк. шкіл.

Нормальний розвиток укр. нар. шкільництва синняє так „язиколовий вопрос“ на Підкарпатті (мова навчання у школі — укр., рос. або язичіє, „тутайщина“ або місцеві говори); він сприяв основиццю чес. шкіл (1934. р. — 154 з 20.272, здебільша, жид. дітьми й 507 учителями) коштом укр. шкільництва.

Крім нар. шкільн. є ще, гол. по містах, дитячі захистки („школки“) на Підкарпатській Русі (1931-32 — укр. 45 на 43 чес., 13 мад. і 1 нім.). Укр. міщанських шкіл (тут звучать їх „горожанськими“) є 16 (усіх у краю є 18; при українських є чес. й мад. паралельські).

Серед шкіл має „Підкарпатська Русь“ 4 — реальні гімназії з чес. (3) або мад. (1) паралельками, при чому й тут дається в знаки „спр за мову“, й тільки в одній гімназії (Берегово) викладена мова чисто укр. (офіційно повинна бути скрізь „подкарпатська“ на основі граматики і правопису Ів. Пам'ятевича). В усіх серед. школах із кін. 1931-32. рр. було 1.133 укр. учнів. Учительська Руськ семінарія налічує „Підкарпатська Русь“ 3: державну (з „язичієм“ і з чес. паралельками) в Мукачеві і 2 церковні

(чоловіча й жіноча) в Ужгороді; укр. учнів у 1932 — 323, учениць — 174.

З фахового шкільництва згадаємо укр. торг. акад. (Мукачеве), 2 укр. торг. школи (Ужгород, Севлюш), 2 промислові столярські школи (Ужгород, Ясіня), та металургічну (слюсарську) школу (Севлюш). Крім того, є ще держ. інститут для глухонімих, поправчий інститут, для сліпих і окремі помічні класи: для дітей-каліц, для закладених дітей; усі ці установи мають укр. мову навчання, та бувають у торговельних школах то чес. (Ужгород), то мад. (Мукачеве) паралельки.

По різних школах бувають вечірні курси для неграмотних, курси господарські й вищої освіти для вчительства. Учительство Підкарпаття було спершу мад.-московільське; та 1929. р. 27 укр. учителів вийшло зі спільного вчительського товариства й заснувало самостійне т-во „Учительська Громада“, яке обіймає переважну частку „підкарпатурського“ вчительства (число членів 1934. р. 1.318, із них середньошк. професорів 28).

Література: Гусеня й Ю., Шкільництво на Підкарпатті („Праці Укр. Пед. Т-ва в Празі“, I), Прага, 1932; *Mimofádné Zprávy st. úřadu statistického republiky Československé, ročník III (1933) č. 1-12: Školství v rep. ČSR v desetiletí 1921-22-1930/31; Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti, Praha, 1933.*

А. Артимович.

Буковина від 1775. р. За молдавського панування на Буковині були тільки початкові школи при монастирях, призначені, здебільша, для нижчого духовенства. З переходом під Австрію (1775) довгий час справа не мінувалась, „диківки“ існують далі, але ж число їх падає (1792 — 32 школи; 1840 — 13). Австр. уряд починає поводити творити нім. школи (1808 — перша на Буковині гімназія в Чернівцях), для кандидатів дух. стану волоські (1827 богословська школа для підготовки духовенства). Від 1786-1849 Буковина ділить щодо школи долю Галичини, по містечках повстають поль. школи.

Про самостійний розвиток нар. шкільництва на Буковині можна говорити щойно від 1869. р., коли законом із 14. V. всі школи перейшли під управу держави: вже 1870. р. їх налічувало — 116, 1896 — 335, з того число укр. 131, 34 укр.-нім., укр. рум. і т. д., разом 165 із 313 класами, де вчилися до 20 000 укр. дітей. Розвиток шкільництва йде впері зі зростом політ. значіння українців у краю: 1895. р. українці дістають для укр. шкіл при красній шк. раді окремого референта (Ом. Попович), що у 1910 11. рр. довів до 216 чисто-укр. шкіл і мішаних 8 (супроти рум. 177, нім. 82, поль. 12, мад. 5) із 39.796 учнями й 800 укр. вчителями; на 122.614 дітей, обов'язаних до школи, не по-

бирало перед війною науки тільки 4.000 (себто 3-03%).

Міські школи були, з огляду на жид. населення міст, спершу нім., пізніш у 90. рр. XIX в. поутворювано переходові нац. класи (1-2) в Чернівцях, які, з утворенням окремої укр. шк. інспектури (1906) перемінено на українські (4 школи в Чернівцях). Були ще нар. школи (дівочі і хлоп'ячі) в Чернівцях, що їх утримував гр.-правосл. рел. фонд, із укр. й рум. мовою навчання. Підчас війни шкільництво зовсім занепало, але ж для втікачів із Буковини організовано школи на заході австр. держави (Дол. Австрія, Чехія, Зальцбург).

Серед шкільництво було спершу німецьке (від 1851. р. в чернівецькій гімназії вчили укр. мови, від 1872 для українців правосл. віри й релігії по укр.; гр.-кат. вже давніше). Щойно 1896. р. відкрито 1. нижчу укр.-нім. гімназію в Чернівцях, перетворену 1905. р. на вищу (перед війною число учнів доходило до 400). Крім Чернівців, була ще одна нім.-укр. гімназія (в Кіпмані, від 1904), укр. у Вишніці (1908. р.), та приватна реальна гімназія в Вапківцях. Усіх учнів українців у серед. школах перед війною налічували — 1194. В деяких нім. серед. школах (жіночій правосл. дівчій в Чернівцях, правосл. й реальна школа в Чернівцях, гімназія в Сереті) укр. мова для українців була обов'язковою.

Заснована 1871. р. вчительська семінарія хлоп'яча, доповнена 1872. р. відділами (що другий рік нова класа) для дівчат, була теж нім. Міщанських шкіл на Буковині не було, тимто для вчительської семінарії створено приготовний курс (2 роки), де згодом декількох предметів почали вчити красними мовами. Щойно 1910. р. утворено три рівнорядні укр., рум. й нім. відділи на хлоп'ячому відділі (класа через рік) учительської семінарії, після чого можна було сподіватися такого поділу згодом і для дівочого відділу (він до війни залишився нім.). Та покищо т-во Укр. Школа в Чернівцях утворила (1907) цілу приватну укр. вчительську семінарію для дівчат.

З приходом румунів, від 11. XI. 1918, починається нищення укр. шкіл. З початком 1919. р. зроблено славний „перегін“ укр. нар. учителів із півд. частини Буковини на північ-захід і відразу перемінено 38 укр. шкіл із 5556 учнями на рум. На основі офіційної рум. статистики з 1922-23 було ще на Буковині 155 укр. шкіл (391 рум., 47 нім., 27 жид., 23 поль., 2 мад.), та укр. школи мали вже на половину рум. мову навчання. Заведений 1919 стан облоги в укр. частині Буковини не дав змоги укр. населенню протестувати проти румунізації шкіл, антім школи румунізовано „за власною згодою населення“... Та проте до 1924. р. українців уважали ще офіційно за нец. меншину, якій на основі рум. конституції (1. XII. 1918, 29. III. 1923) належать-

ся нар. нац. школи. Та з законом із 26. VII. 1924 українці ставали „румуними, що забули свою рідну мову“, від 1. IX. 1925 румунізація укр. школи йде інтензивніше, доки а 1927. Іх усі не зрумунізовано (всі вчителі мусли виказатися держ. іспитом із рум. викладової мови). Щойно зі скасуванням статусу облоги XI. 1928. р. виринула змога боротися за українську народну школу. Від 20. XII. 1928 — 3. I. 1929 по цілій укр. частині Буковини відбуваються великі віча в справі повернення укр. мови навчання у школах (94 громади склали яких 10.000 підписів). Цей рух перекидається й на Басарабію (що в рр. 1920-27 мала шк. автономію, й до 120 укр. шкіл). Але в відповідь на всю цю акцію прийшов тільки закон із 31. XII. 1929, яким у школах із укр. більшістю учнів заведено в нижчих класах 8 год. укр. мови (6+2 год. правосл. релігії), в вищих — 6 (4+2), при чому з кінцем 1931. р. введено ці години в наук. шк. плани та визначено ціл укр. мови окремим (2) інспекторів. З приходом із 1934 до влади ворожого українцям уряду лібералів і ці куці здобутки на полі шкільництва на Буковині чекає ліквідації.

Рівночасно з нар. школами йде нищення укр. серед. шкільництва. Укр.-нім. гімназію в Чернівцях перемінено 1919 на укр. ліцей, де вже введено деякі предмети рум. мовою, але вже 1922 перемінено його на рум. школу і 1924 скасовано обов'язкову науку укр. мови. Те саме сталося з гімназією в Кічмані, яку закрито з приходом румунів у XI. 1918 й відновлено 1920 вже як румунську, в Вижниці (1921), а укр. відділом учительської семінарії в Чернівцях (1924) — так само 1921 розігнано дівчат із семінарії „Укр. Школи“, приділяючи їх до держ. семінарії. Якійсь час (1919-23) була ще приватна укр. жіноча гімназія в Чернівцях — теж скасована.

Єдина висока школа на Буковині (нім. університет, заснований 1875) мала катедру укр. мови й письменства (1875-1918), перетворену 1920 на катедру порівняльної історії слов'янських літератур. Були ще від 1898. р. укр. катедри на богословським факультеті, утворені 1875. р. з богословської школи, але 1918. р. їх покасовано. Число укр. студентів на чернівцькому унів. 1910-11 було 207 на 279 румунів, 451 жидів, 124 німців, 55 поляків. Тепер їх із Буковини й Басарабії (з факультетів — без медицини) студентів до 150. На богословському факультеті було до війни щороку 25-30 укр. богословів (з них 25 у інтернаті).

Порумунізовано й фахові школи (сільгосп. в Кічмані, коникарська в Сторожинцях, різьбарська в Вижниці, ткацька в Чернівцях). Українське шкільництво на Буковині належить тепер уже до історії.

Література: Смалъ-Стоцький Ст., Буковинська Русь, Чернівці, 1897; Карбулицький І. І., Розвій нар. шкільництва на

Буковині, Вашківці, 1907; Сімович В., Укр. шкільництво на Буковині („Праці Укр. Пед. Т-ва в Празі“, I), Прага, 1932.

В. Сімович.

Півн.-зах. землі від 1916. р. Укр. шкільництво на півн.-зах. землях започаткували в 1916-18. рр. під час нім.-австр. окупації УСС та СВУ. На Волині повстала вже 1916. р., завдяки УСС (Гн. Мартинець), перша „чотирикласова укр. нар. школа“ в Володимирі (20. V. 1916); пізніш оснований в повіті 48 шкіл, де вчили, адебільша, УСС. Для вчителів у V. 1916 відбулися в Володимирі курси. Одночасно СВУ, за угодою нім. влади окупованих сх. земель (Обер-Ост), організував нар. школи на Холмщині (з Підляшшям) і Поліссі, де вчили полонені сіль-ожупаники, СС з нім. таборів полонених і місцеві інтелігенти. Від зими 1916 до осені 1918. рр. було на півн.-зах. землях коло 250 укр. шкіл. Щоб підготувати для цих шкіл учителів „комісаріат освіти Холмщини, Підляшшя й Полісся“ (комісар Карпо Дмитрійко) організував у Бересті вчительські курси. Всі ці школи поль. влада закрила, і взагалі всі укр. школи поступово викнуть. В рр. 1927-28. нар. шкіл на Волині було 1.185 — між ними з поль. мовою навчання 375, з поль. мовою навчання й укр. як предметом 348, а час. і укр. мовою як предметами 2, а ін. мовами як предметом 17, — усіх поль. шкіл уже було 742; двомовних шкіл було: поль.-укр. 417, поль.-чес. 4, шкіл із викладовою українською мовою було всього 5.

Всього вчилось 480.272 дітей, одна школа припадала на 95 дітей; укр. дітей училось 338.127 (70%), польських 72.279 (15%); одна польська школа припадала кругло на 63 дітей, одна укр. школа на 33.812 дітей. До того утраквістичні школи (адебільша, на папері; дві третини були на польській а укр. мовою, як предметом) були нижчого типу — одно-дво-і три-класові. В 1931. р. на 2.213 учительських сил українців було 536, поляків 1.535, росіян 79; з того 60% некваліфікованих, що укр. мови не знали. В кін. 1932. р. почався за укр. мову навчання масовий плембесит, що проходив із різними перешкодами й покінчився тим, що укр. шкіл не дали.

На Поліссі в 1929-30. рр. було держ. шкіл 1.004, ві одной а укр. мовою навчання, а тільки в 38 учили укр. мови як предмету; утраквістичних, поль.-українських шкіл було 3.

На Холмщині й Підляшші, на основі закону а 1924. р., укр. мова по школах недопущена. Релігії на Поліссі й Холмщині а Підляшшям учать правосл. священники, а малими винятками, рос. мовою. Так воно й на Волині, хоч — проти волі населення.

Державних загально-освітніх і фахових укр. шкіл (між ін. учительських семінарій)

нема на всіх піш-зах. землях ні одної. У крем'янецькій дух. семінарії викладавими мовами є поль. і рос. Середні школи всі геть-чисто польські.

Приватне шкільництво натрапляє на вел. перешкоди. Поширити свою діяльність на цих землях „Рідній Школі“ не дозволено. На Поліссі влада не дозволила закладати гуртки „Рідної Школи“. На Холмщині й Підляшші нема ні одної укр. приватної школи; на Поліссі — 1 (в Бересті, заснована 1924). На заснування укр. приватної гімназії в Бересті (1927) влада дозволу не дала. На Волині є одна приватна укр. нар. школа в Рівному. Укр. приватних гімназій із правами державних на Волині є три (Луцьк, Рівне й Крем'янець) — всі вони коєдукаційні. Укр. жіночу гімназію в Дермані, засновану 1921. р., та укр. приватну вчительську семінарію, засновану там таки 1921. р., влада закрила.

У справах розвитку рідного шкільництва відбувся 26. IX. 1926. р. в Рівному „І. освітній з'їзд“ волинців і холмців, прийнято низку резолюцій, між ін. у справі признання „Рідної Школи“ у Львові зверхником усіх приватних укр. шкіл, але реальних наслідків з'їзд досі не дав. Та „Рідна Школа“ у Львові вагали несли укр. шкільництву на Волині допомогу.

Тепер селяни деяких сіл утримують приватних учителів, які вчать їх дітей по хатах „дев'ятками“. Фахове навчання сел. дітей теж зустрічає величезні труднощі: дозволу на курси кооперативні (для склепарів), крою та шаття і т. п. майже не вдається одержати. Кілька таких курсів встиг перевести „Союз Українок“ у Рівному.
В. Островський.

Змагання за високу школу в Галичині XIX-XX. ві. З переходом Галичини під Австрію уряд заснував для потреб Сх. Галичини у Львові унів. ім. Франца І. 1817. р., спершу з лат., опісля з нім. викладами, а 1849. р. була вже на ньому катедра укр. мови й літератури (Я. Головацький). Також тоді заведено катедру пасторальної теології, догматики, катехитики й методики, 22. III. 1862. р. на правничому факультеті дві катедри з укр. викладавою мовою. Університет був подуманий для потреб Схід. Галичини і зокрема для українців (полки мали університет у Кракові). А проте згодом цей університет набрав характеру україністичного. Що львів. унів. мав служити потребам обох народів — найкращий доказ на те соймове внесення посла Любомірьського 1861. р. на скасування нім. викладів і заведення поль. і укр. викладів у відношній пропорції („w stosunku słyszalnym“). Коли в Австрії привернули конституцію, 1867. р. почалася в ньому напрямі боротьба, велена гол. в соймі, який остаточно 11. IX. 1868. р. ухвалив, не вчаваючи на спротив укр. послів, негайн.

вести поль. викладаву мову на цілм унів., укр. виклади залишити на тих катедрах, що вже були, а для ін. уводити укр. викладаву мову „в міру можливости та потреби“ (доценти самі вибирають собі мову для викладів, іспити складають студенти в мові, яку виберуть самі) — та цісар цієї ухвали не санкціонував. Справа виринула на соймі 20. X. 1868. р. у зв'язку з укр.-поль. угодою у проєкті Ю. Лаврівського (обидві мови викладаві; до укр. правничих катедр — нові укр.; на філ. факультеті 7 укр. катедр, згодом решта) — але справа ця впаля враз із угодою. Тимчасом ціс. розпорядок із 7. VII. 1871. р. касує всі обмеження щодо укр. й поль. викладів, та рішає, що на майбутнє на катедри можна покликувати тільки таких доцентів, що знають обидві мови. Цей неясний розпорядок не впорядкував університетської справи; університет звидко спольонізовано, габілітанії українців на доцентів натрапляли на вел. труднощі. А проте перед війною укр. мали на львів. унів. 8 катедр і 4 доцентури.

В 1889. р. починає за рівноправність на університеті, а далі за укр. унів. боротьбу укр. студентство. З того часу воно набирає щораз гостріших форм (бийки між поль. і укр. студентами 1900-10., сесія 1901. демонстрація 1907., вбивство А. Кошка 1910. р. й засуд укр. студентів на в'язницю) й переходить до сойму й парламенту (гл. Україна — Історія Галичини 1772-1918). Під натиском укр. послів австр. уряд рішився 1912. р. заснувати укр. унів. — але ж війна цьому перешкодила.

Заявши Львів, польки покасували всі укр. катедри й доцентури, а розпорядок із дня 14. VIII. 1919 дозволяв на вступ до унів. тільки тим, що служили в поль. армії, і що є поль. громадянами. Тоді укр. громадянство почало влаштовувати для своєї молоді унів. курси. За що справу вийшло (IX. 1919) НТШ, опісля Товариство укр. наук, викладів ім. П. Могили й нарешті Старопротестантський Інститут. Але влада всі ті курси заборонила. Вичерпавши легальні засоби, рішено організувати курси таємні (1920) з 3 веділами: філософіч.м, правничим і медичним. Вони тяглися до VI. 1921, та вже в VII. 1921 переорганізовано їх у таємний унів. на зразок зах.-европ. унів. (І. ректор В. Щурат; всіх катедр 54; студентів 1.260).

На студентів і професорів пішла поліційна нагілка, та проте унів. розвивався і 1922-23 було вже 65 катедр і до 1.500 студентів. У зв'язку зі систематичним переслідуванням студентів і професорів сенат унів. вніс меморіал до Союзу Народів (15. XI. 1922) — за той час студії на укр. унів. признавали закорд. унів. Щоб спаралізувати діяльність таємного унів., Польща законом (26. IX. 1922) про тав. воєвідську автономію зобов'язується (стаття 24. і 26.) наближити до кін. 1924 заснувати деяк.

укр. унів. Маючи це на увазі, укр. чинники вислали 30. VI. 1923 петицію до поль. союму та сенату, пропонуючи удержавлення укр. унів., а 28. VII. 1923 укр. парламентарна репрезентация в Волині зголосила в законодатних установах нагайні внесок у справі негайного поладнання цієї петиції. Та сойм нагальні внеску відкинув і передав цілу справу освітній комісії. Водночас укр. наук. та гром. чинники внесли до поль. влади на затвердження статут т-ва п. н. „Кураторія укр. вис. шкіл у Львові“, та 24. VII. влада відслала цей статут незатвердженням. Проти цієї постанови внесено відклик до міністерства внутр. справ, міністерства освіти й ради міністрів, а тимчасом „Кураторія“ існувала далі (голова В. Дешикевич). Відтепер переслідування унів. прийняли вже ін. характер: проти всіх урядовців українців, що були професорами на укр. унів., влада наказала розпочати дисциплінарне слідство, на студентів і унів. керівників спадали адмін. кари, атмосфера в унів. ставала чимраз більше нестерпна, тямто під кінець 1925, р. працю на укр. унів. на необмежений час припинено, все унів. майно передано поодиноким установам, бібліотека й інститути перейшли до НТШ у Львові. Накінцець декілька дат: 2. ректором був Марія Панчинин, 3. і останнім Є. Давидяк; мед. відділ мав тільки два перші роки теор. навчання, на дальші мед. студії, що входили в обсяг 2. й 3. ригорозу, студенти мусіли виїжджати за кордон. Університет видав цілу низку докторських дипломів і перевів сотні іспитів.

В рр. 1922-23 поль. влада почала переговори про укр. унів., але ця справа розбілася.

Укр. політехнічну вис. школу організовано з поч. акад. р. 1921-22. Недостача відповідних приміщень і наук. засобів довели до того, що на політехніці можна було відкрити тільки 1. рік техн. студій з самими заг.-теор. предметами. У 1922-23. р. введено на політехніці три відділи (машинний, лісовий і загальний), організовані на зразок данцієської політехніки й прішбравської акад. в ЧСР (лісовий відділ). Усіх студентів на політехніці 1922-23. акад. р. було 64; після 1. року студій на укр. політехніці укр. студенти виїжджали докичувати студії за кордон (здебільша, до Данцігу). Ректором політехніки був інж. В. Лучків. Політехніка прийняла діяльність 1925. р. з тих самих причин, що й унів.

На основі прав, які гр.-кат. Церква має конкордат, заходами внутр. А. Шептицького утворено 1928 для студентів богословів високу богословську школу при дух. семінарії „Гр.-кат. Богословська Академія“ з 5-річним курсом студій (філософічний і теологічний відділи). В акад. р. 1933-34 було 319 студентів, і 24 професорів (ректор о. проф. др. Й. Сліпий). У програму академії входить і декілька небогословських наук.

Та коли не вдалося укр. громадянству досі здобути для зах.-укр. земель високої світської школи, здобула її укр. політ. еміграція з Галичини, Буковини та Наддніпрянщини. 1921. р. повстало в Відні заходом „Союзу укр. письменців і журналістів“ „Укр. вільний університет“ (гл. том III, стор. 1018), перенесений до Праги 1923. р., єдині укр. висока школа, що абереглася ще 1934. р. на території ЧСР; дві ін. вис. школи: укр. політехніка (Укр. Госп. Академія в Подєбрадах), заснована 1922 (гл. том I, стор. 835), і Укр. Вис. Пед. Інститут ім. М. Драгоманова — з 1933. р. (гл. том II, стор. 1007) перестали існувати як школи, лише професура веде наук.-дослідчу роботу. Укр. Госп. Академія оснувала 1933. р. „Укр. Техн.-госп. інститут“ позаочного навчання.

Література: Finkel L., Historia uniwersytetu lwowskiego, Lwów, 1894; O b s e r v a t o r, Справа укр.-руської університету у Львові, Львів, 1899; Дністрянський Ст., Права руської мови у Львові, унів., Львів, 1902; Назарук О., Хроніка руху укр. акад. молодіжки у Львові [альманах „Січ“], Львів, 1908; Віницький Т., Йосиф II. чи Ян Казимир, Львів, 1912; За укр. унів., Львів, 1912; Барвінський Б., Предтеча унів. ім. Франца I у Львові, Львів, 1917; Мудрий В., Боротьба за огнище укр. культури в зах. землях України, Львів, 1923; Сліпий Й., Гр.-кат. Богословська Академія й її статут, Львів, 1924; K o r d u b a M., Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu [Biuletyn polsko-ukraiński, 4], Warszawa, 1934.

В. Мудрий.

Право. *Княжа доба.* Вже в доіст. добі предки укр. народу витворили багато норм нар., звичаєвого права. В їх основі лежали: в публічному праві — принцип народоправства, у приватному — рівноправності в спільнородовому житті та змагання до індивідуальної автономії у приватному житті. Устрій життя в родових та племінних зв'язках та у примітивних племінних державах України в доіст. добі мав багато спільних рис із устроєм життя ін. слов. народів, а де в чому й зі ст.-герм. світом.

Напередодні своєї історії укр. племена жили на своїй незмінній території, в примітивного типу державах — „землях“, де існував уже гол. город, як укріплений центр політ. й торг. життя, та менші міста — пригороди. На чолі держави-землі стояли нар. збори — віче гол. города, воно тримало у своїх руках владу в державі; подекуди були й виборні князі місцевого походження. Серед цих земель центр. місце займала держава племені полян, що звалось й „Русь“, із гол. городом Києвом над Дніпром. Ця примітивна земля-держава в IX в. перетворюється в нормальну держа-

ву київську, й завершує в X-XI в. свою держ. організацію. В устрою її злучилися принципи давнього народоправства з новим київсько-дружинним порядком, що виник через реорганізацію примітивної держави в нормальну. Її держ. владу репрезентували: віче, князь та княжа рада.

Віче, що в доіст. часах складалося зі старших, літніх людей землі, перетворилося згодом в установу, де брало участь усе повноправне населення держави. Компетенція віча обіймала всі функції держ. влади, але найголовніші були: вибір князя, договір із князем та рада з ним у важливих держ. справах. Віче не мало періодичних зборів, збиралося на заклик князя. При незгоді з князем виступало проти нього, могло його скинути й шукати іншого.

Князь, що у примітивній державі займав другорядне місце, з організацією нормального держ. життя перейшов, поруч віча, на перше місце в державі. Держ. влада поділялася між ними на підставі договору, який укладало віче з князем; віче передавало князеві всю повноту влади з умовою, що він її буде виконувати на підставі волі народу, висловленої договором. Звичайно, князь був носієм і виконавцем усіх функцій держ. влади: законодавчої, судової, адміністративної, стояв на чолі власної дружини й війська цілої держави та правив державою через своїх функціонерів. Поруч із центр. владою на місцях (у городях, пригородах, селах), існувала місцева нар. самоуправа, яка найдовше зберегла риси родового та племінного устрою життя.

При князі, була, як його дорадчий орган, княжа рада, що складалася спершу зі старших дружинників, почасти зі старших бояр, пізніше лише з бояр; постанови ради не мали вирішального значіння.

Ця проста держ. система згодом ускладнилася. Вже за кн. Володимира, що ще за свого життя посадив у деяких землях своїх синів, а ще більш після його смерті, кн. держава поділилася на окремі князівства-землі, тзв. уділи, при чому над усіма уділами стояв вел. кн. київський. Таким чином кн. держава набрала характеру патримоніальної держави, який надав їй тзв. „удільна система“. В основі удільної системи лежали принципи спільності княжої династії та її права на держ. владу, порядку князювання за старшинством у княжому роді та принципи моральної зверхності вел. кн. київського, як старшого в династії. З погляду повноти влади всі князі були між собою рівні й у своїх уділах правили самостійно, у згоді з вічем землі. Правноієрархічної залежності удільних князів від вел. князя кн. не було, і з цього боку удільна система кн. держави стояла ближче до системи держави федеративної, ніж феодальної. Спираючись на свій моральний авторитет, вел.

князь мав повну змогу впливати на окремих князів як їх номінальний „батько“ („во отця місто“), особливо через тзв. „снеми“, збори всіх князів у важливих справах, що торкалися цілої держави й династії.

Населення кн. держави поділялося на: бояр, мешканців міст, селян (смердів). Всі були особисто вільні й мали рівні права; перехід від одної верстви до другої був вільний. Було й невольне населення — раби (холопи), але нечисленне і, здебільша, чужого походження. Екон. чинники впливали на диференціацію населення, утворюючи нерівність між різними верствами і в межах однієї верстви. Іноді і правну залежність неможливих від зможних у різних формах патронату, закупицтва й ін., подібних до деяких феодальних установ.

Публичне і приватне життя кн. держави нормувало давнє нар. звичаєве право, що, як і в доіст. добі, було основним джерелом права. Поруч із ним, за кн. держави повстало ін. важливе джерело — закон — у формі княжих уставів (статути), кн. договорів, які таксамо основоувалися на принципах звичаєвого права. Були впливи й чужоземного законодавства, особливо римсько-візантійського в міжнар. та торг. зносинах, у справах церк.-судових (із прийняттям християнства від Візантії), почасти в галузі спадщинного права. З доби кн. держави залишився абринок норм звичаєвого права та княжих уставів „Руськая Правда“, складений у XI-XII вв. (найдавніший список із кн. XIII в.). В ній переважають процесуальні правила та судові присуди конкретного змісту, суто формалістичні та символічні, хоч є й норми звичаєвого права давнішого походження, які вже встигли втратити конкретний зміст судових присудів. Право публичне й карне не відділене ще від приватного, цивільного. Але помітне вже збільшення одиниці запід описки сусп. зв'язків, його індивідуальна діяльність у значній мірі відбилася на нормах цивільного права. В „Руській Правді“ знаходимо цивільні норми, що торкаються права річового, рідинного, описки, спадщинного, права зобов'язань; розмірно значно розвинуті: торг. право, торг. кредит, тощо. Процесуальне право „Русь. Правди“ має багато примітивних форм первісного судового процесу, між ін. найдавнішу норму управління кривавої помсти; є й норми, з яких пізніше розвинувся копний судовий процес. Норми „Руської Правди“ мають деякі спільні риси з нормами ст.-герм. й римсько-візант. права, пр. норми про криваву помсту, виру (Wergeld), розшук крадених річей „свод“, судовий процес і т. ін. „Руську Правду“ склав невідомий автор, знавець тодішнього права не лише укр., а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але містила в собі норми права, що тоді обов'язувало.

Київ, держава, зі своїм держ. та гром. устроєм, послужила зразком для устрою ін. укр. земель, її публічне і приватне право, „руське право“, поширилось на всі укр. й білорусь. землі, на Новгород та Псков і залишилось у своїй силі й після того, як поодинокі землі звільнялись від держ. проводу і впливів київ. держави.

Література: Владимирский-Будановъ М., Обзор истории русского права, Київ, 1900; Сергѣевичъ В., Лекції и наследования по древней истории русского права, Спб., 1910; Лащенко Р., Лекції по истории укр. права, I. Княжа доба, Прага, 1923; Малиновський О., Стародавній держ. лад схід. слов'ян і його пізніші зміни (ВУАН), Київ, 1929.

Литовсько-руська доба. Лит.-руська держава перебрала держ. удільний устрій руських земель, складалася з удільних князівств-земель, якими правила удільні князі під зверхньою владою вел. кн. Литовського. Але, під впливом Польщі, у зв'язку зі спробами держ. злуки з Польщею в кін. XIV в., тут почався процес централізації, що закінчився в 2. пол. XV в. новим скасуванням уділів та зосередженням держ. влади в руках вел. князя.

У структурі суспільства лит.-руської держави довго панують засади давнього русь. права: сусп. верстви з доби „Руської Правди“, нижі й нижчі, існують далі з тими самими правами й обов'язками, що і в київ. державі. Та вже в XVI в. виринає середня шляхта, що, за прикладом поль. шляхти, за свої права бореться і з вел. князем і з родовитою аристократією. А проте родовиті лит. пані залишаються ще єдиним чинником, що, поруч із вел. князем, тримає у своїх руках держ. керму, творячи „раду вел. князівства“. В нижчих верствах населення селяни (смерди „Руської Правди“) й невольні холопи поступово звільняються в одну верству „підданих“, особисто вільних, але ж під доміняльною владою панів-шляхти. Давні городи руські втрачають свій нестаний характер, перетворюються в „міста“, їх населення в „міщан“, що користуються окремими правами в царині міської самоуправи, одержують від вел. князів, за поль. прикладом, свій суд, своє право, тав. „магдебурзьке“.

Серед цих змін найміцнішим і найвпливовішим виявилось давнє укр.-руське приватне право, що перейшло до устрою лит.-руської держави, ново вільно розвивалося на укр. землях, і його основні засади прийняли й чисто лит. землі. Основні принципи давнього права магткового, спадщинного, рідного, далі — цивільного, криміні й процесуального право мали силу на укр. і білорусь. землях, і почасти й на лит. землях держави. Всі суди: господарський суд, суд панів-ради, суди старостинські й намісничі кермувалися цим правом та на його підставі ви-

давали свої присуди. Ним кермувалися й нар. суди, що за лит. доби одержали назву судів „копних“ та були заведені й на лит. землях. Укр.-руське право в лит.-руській державі обов'язувало в „руській“, тобто укр.-білорусь. мові, що стала офіційною мовою лит.-руської держави.

1529. р. ухвалено й уведено в життя „Статут вел. князівства Литовського“, де сформульовано все право, що мало силу: державне, публічне, приватне, матеріальне і процесуальне. З політ. боку Статут відбив на собі боротьбу середньо-шляхетського стану з панівною верствою лит. земельної аристократії, щодо системи та змісту перебрав багато норм давнього укр. звичаєвого й копного процесуального права, в системі наслідував „Руську Правду“. Цілі артикули й розділи дуже подібні до „Руської Правди“. Помітно це в таких справах, як „виволоання“ злочинців, грабіж, голодщина, вбивство, гвалти, мужебійство, злодійство, псування меж, спадщина, позови, свідки, муки, присяга й багато ін. Цілий процес Статуту побудований на засадах „Руської Правди“ й копного права. Але редактори Статуту використали й ін. джерела: поль., нім., рим., чеське право. Статут був „писаним правом“, його видано в писаній, не друкованій формі, офіційною „руською“ мовою. Цей перший або „старий“ Статут мав силу неповних 40 літ; 1566. р. видано, теж у писаній формі, „руською“ мовою 2. редакцію Статуту, що доповнювала старий новими законами: про права шляхти, про новий судний устрій (земські, гродські, підкоморські суди) й судовий процес та деякими нормами кримінального права. Після люблинської унії 1569. р. укр. землям, крім Підляшшя, призначено деяку автономію в місцевій управі та залишено й надалі в силі Лит. Статут 1566. р. (так. Волинський) і „руську“ мову в місцевій адміністрації, і в центр. установках у справах укр. земель. Але ж для міст із магдебурзьким правом приписано вживати поль. мову, що було для укр. міст новиною. Шляхетське, при переведенні реформи вищого апелляційного суду 1578. р., для 3 укр. воєвідств (київське, волинське, брацлавське) організовано окремий трибунал у Луцьку. 1589. р. ці укр. воєвідства приписано до люблинського коронного трибуналу, і для справ цих воєвідств утворено окрему судову колегію з депутатів цих воєвідств, при чому залишено й надалі в силі Статут і руську мову; 1581. р. заведено і для Литви гол. лит. трибунал. 1588. р. вийшла нова, 3. редакція Статуту, що значно доповнила попередні новими нормами, зокрема виключила багато норм укр. копного права.

Видання Лит. Статуту було завершенням законодавства лит.-руської держави. Далі Польща захопила у свої руки провід у поль.-лит. унії, в XVII-XVIII вв. завела

поль. право й поль. мову. Але ж лит. Статут укр. населення принало за нац. кодекс і вважало його за укр. право до 40. рр. XIX в.

Література: Леонтовичъ Ф., Русская Правда и Лит. Статутъ, Одеса, 1885; Баршевскій В. Н., Краткая история лит. статута [Кіев. Университетскія Извѣстія, VI], Київ, 1882; Владимирскій-Будановъ М., Очерки изъ истории лит.-рус. права, Київ, 1893; — Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ, Сиб., 1868; [укр. переклад у „Русскій Іст. Библиотека“, XXIII-XXIV, Львів, 1903]; Любавскій М., Областное дѣленіе и мѣстное самоуправленіе лит.-русского государства, Москва, 1893; Леонтовичъ Ф., Источники лит.-русского права, Варшава, 1894; Лашенко Р., Лекціи по исторіи укр. права, II. Лит.-поль. доба, Памятники права, Прага, 1924; Чубатий М., Держ.-правне становище укр. земель Лит. держави [Записки НТШ, том: 144-145], Львів, 1926; Черкаський Ір., Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVII вв. [Праці комісії для вивчення зах.-рус. і укр. права. ВУАН, випуск IV-V], Київ, 1928.

Козацька доба. Революція 1648. р. під проводом Б. Хмельницького принесла з собою зміни і в царині права. Революція звільнила апід поль. влади анектовані 1569. р. воєводства, скасувала привілеї панівної шляхти, передала землю державі та надала провідне значіння козацтву.

Держ. устрій Війська Запорозького склався на республіканський устрій. Суверенна влада належала до цілого народу; він її здійснював на всенар. зборах — у Ген. Раді. Спершу Ген. Рада мала всі функції верховної влади: законодавчу, адмін., судову; ухвалювала закони, обирала гетьмана й коз. старшину, вирішувала справи війни й миру, укладала договори з чужими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною та ін. Влада гетьмана, як виборного голови держави, була обмежена лише підчас сесій Ген. Ради — поза сесією гетьман був необмеженим „верхнішим владцюю й господарем“ Війська Запорозького.

При гетьмані існував дорадчий орган — Рада коз. старшин. Територія Війська Запорозького з адмін.-військ. погляду поділялася на полки й сотні. Міста були упорядковані — з магістратською самоуправною: війтом, бурмистрами, райцями й лавниками — й неупорядковані, з неповною ратушною управою, війтом та 2-3 бурмистрами. Всі адмін. органи в державі були виборні. Замість шляхетських статутівих судів (земських, гродських і підкоморських) уведено в життя систему коз. судів, які були в кожній адмін. одиниці й були в такому самому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць: сіль. суд, що підлягав сотенному, сотенний, полковий,

який був вищою інстанцією для сотенних судів і сам підлягав ген. судові, найвищій апеляційній інстанції для всієї держави, що П президентом уважався гетьман. Упорядковані міста мали свої магістратські суди: всі ін. мали спільний суд (сотенний, чи полковий). Особливістю системи коз. судів була активна участь у них населення. В усіх судах судовий процес переводжено укр. мовою словесно. Джередами держ. й адмін. права були постанови Ген. Ради, універсали гетьманів і полковників. Гетьманські універсали містили в собі іноді й норми приватного права. В царині приватного права й судовій процедурі мали силу ті самі кодекси, що й за поль.-лит. доби: Лит. Статут 1588. р. і маґдебурзьке право (в поль. перерібі Щербача і Гроїцького); крім того, мало силу живе звичаєве нар. право, що мало великий вплив на право писане.

Після Переяславської умови (1654) вплив права й устрою моск. держави, побудовані на ін., чужих Україні, принципах, доводять згодом до значних змін у держ. і сусп. устрою Війська Запорозького. Роль і значіння Генер. Ради поступово паде, раз-у-раз ідуть обмеження автономних прав України, аж до двократного скасування гетьманського уряду на початку XVIII в. Поруч із цим помічається щораз більший вплив моск. публічного права й моск. урядовців у держ. установах, судах і приватних відносинах: 1723. р. установлено контроль над судами через „Малоросійську Колегію“, до судівництва введено писемний порядок, російський „суд по формі“ й деякі норми рос. права; 1743. р., з царського наказу, комісія з укр. правників переклала на рос. мову укр. кодекси права („Статут“ і маґдебурзьке право), тоді і складено кодекс: „Права, по котрим судиться малорос. народ“, але царська влада його не затвердила. За гетьмана К. Розумовського 1763. р. відновлено систему статутівих судів (земські, гродські й підкоморські) та зреорганізовано ген. суд на зразок коронного трибуналу; після усунення К. Розумовського з уряду призначено знову (1764) „Малорос. Колегію“; 1783 на Гетьманщину поширено загально-рос. адміністрацію й судову губ. систему. А проте укр. право й надалі мало силу на Україні ще на початку XIX в.; маґдебурзьке право скасовано щойно 1831. р. та замінено його Лит. Статутом, а 1842. р. на Правобережжі й на Лівобережжі приминено й вагу Лит. Статуту та замінено його заг.-рос. правними кодексами. Як пам'ятка про те, що на укр. землях колись мав силу Лит. Статут, залишилися деякі його артикули, внесені до рос. цивільного кодексу для чернігівської та полтавської губ., аж до віднов. укр. державности 1917. р.

Література: Кистяковскій А., Права, по котрымъ судится малорос. народъ,

Київ, 1875; Багалій Д., Магдебурзьке право на Лівобережній Україні [„Руська Іст. Бібліотека“, вид. НТШ, том XXIV], Львів, 1904; Славченко М., Малоруський полк в адміністративному відношенні [Записки Новорос. Унив., I III], Одеса, 1909; — Центр. утворення України XVII-XVIII вв., Одеса, 1918; Крип'якевич Ів., Студії над державою Б. Хмельницького [Записки НТШ, томи: 130, 139, 140, 144, 145], Львів, 1920-26; Василенко М., Матеріали до історії укр. права, I [ВУАН], Київ, 1929; Окипшев І. О., Центр. установи України-Гетьманщини. I. Ген. Рада. II. Рада старшини [Праці Комісії для вивчення зах.-рус. і укр. права, ВУАН, випуски VII VIII], Київ, 1929; Яковлів А., Укр.-моск. договори в XVII-XVIII вв. [Праці Укр. Наук. Інст. у Варшаві], Варшава, 1934.

Доба УНР. Першим конституційним законом УНР був універсал Укр. Центральної Ради а 7. XI. 1917, що проголосив самостійність УНР, але в федеративному зв'язку з ін. різними й вільними народами Росії. Верховним законодавчим органом УНР залишалася Укр. Центр. Рада, в склад якої ввійшли і представники над. меншин України. Вищим виконавчим органом став Ген. Секретаріат. Універсал установив держ. межі УНР, проголосив дем. принципи: волю слова, дружбу, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й мешкання, право вживати місцевих мон у відносинах із держ. установами, скасування кари на горло, амністії, справедливий суд; скасував право приватної власності на землю та визнав її власністю всього народу, без викуну; установив 8-годинний робітний день, признав урядові й робітникам право контролю над промисловістю, признав над. меншинам право на над.-персональну автономію, оголосив реформу місцевого самоврядування. Принципи, оголошені в універсалі, потім розвинуто й закріплено в окремих законах. З поч. XII. 1917 видано ряд законів про реорганізацію судів, про нар. ради для жидів; 9. I. 1918. р. ухвалено закон про охорону прав над. меншин. З проголошенням законів УНР втратили силу рос. закони, що торкалися верховної держ. управи, суду, місцевої адміністрації, тощо. 4. універсал Центр. Ради а 22. I. 1918., що проголосив повну самостійність УНР, перейменовує Ген. Секретаріат у Раду нар. міністрів, замінює постійну армію нар. міліцією, наказує перевести вибори нар. рад: волоських, повітових і міських, устанавлює монополію внутр. й зовн. торгівлі, контролю над банками та признає на 2. II. 1918 скликання Установчих Зборів. У 2. пол. I. 1918 Центр. Рада ухвалює закон про аграрну реформу на основях, зазначених у 3. універсалі, трохи пізніше закон про 8-годинний робітний день, про заведення нового стилю, про нову валюту й грошову

одиночку (I. III. 1918), про держ. герб УНР (трьязуб), I. III. 1918, про громадянство УНР (2-4. III. 1918) та закон про новий територіально-адмін. поділ України (на землі). Останнім актом законодавчої діяльності Центр. Ради була ухвала основного закону про конституцію УНР, але закон цей не довелоса перевести в життя через держ. переворот ген. Скоропадського (гл. Право — доба гетьманату, стор. 891).

Після відновлення УНР в XII. 1918. р. вся держ. влада зосередилася в руках Директорії УНР, яка покасувала всі закони й постанови гетьм. уряду та відновила закони Центр. Ради, зокрема закони про ген. та ін. суди, земельний закон із деякими змінами, ухвалила закон та інструкцію про вибори до Конгресу Трудового народу, що мав засідати Установчі Збори. I. XII. 1918 складено й підписала з представниками ЗУНР акт про алуку обох республік, який ратифіковано 19. I. й урочисто проголошено 22. I. 1919. р. В I. 1919. р. прийнято закон про держ. укр. мову УНР, про автокефалію укр. правос. соборної церкви, про аудиторію рос. грошей і про приєднання України до всесвітньої поштово-телеграфічної спілки, цілий ряд законів про дипломатичні представництва УНР за кордоном і на мирній конференції в Парижі. Трудовий Конгрес, скликаний 22. I. 1919. р. у Києві, ухвалив 28. I. закон про форму держ. влади УНР, передавав верховну владу Директорії, поповненій представниками від ЗУНР, надавши їй право видавати закони й оборонити державу до скликання найближчої сесії Конгресу, а владу передав Раді нар. міністрів (гл. том III, стор. 332-333). Законодавча діяльність Директорії виявилася головню в видаванні тимчасових законів і розпорядків, зв'язаних із воєнними подіями й обороною краю; з важніших її законів треба відмітити постанову а 15. XI. 1919. р. про передачу всіх прав Директорії гол. отаманові С. Петлюрі, з огляду на виїзд за кордон у держ. справах членів Директорії Ф. Шевця й А. Макаренка, та закон із 12. XI. 1920. р. про „Тимчасове Верховне Управління і порядок законодавства в УНР“ і про „Держ. Нар. Раду“.

Джерелом права УНР були закони та постанови верховної влади УНР, спершу Центр. Ради й Трудового Конгресу, потім Директорії; в тих ділянках нар. життя, яких не могли ще бути охопити та впорядкувати закони і право УНР, відродилося й набрало повної сили давнє укр. звичаєве право, що зберігалоса в нар. правосвідомості. Принципи цього права виявились і в царині публично-правній, і в царині приватно-правній відносин. А так у царині приватного права тимчасово залишено в силі давні рос. кодекси.

Література: Грушевський М., Ілюстр. історія України, Київ-Відень, 1921; Христюк П., Замітки і матеріали до істо-

рпї укр. революції 1917-1920, I-IV, Відень, 1921-22; Яковлів А., Основи конституції УНР [„Тризуб“, числа 114-115], Париж, 1928; Дорошенко Д., Історія України 1917-23, І, Ужгород, 1932.

Доба гетьманату. Через державний переворот П. Скоропадського повстала „Укр. Держава“, на чолі з П. Скоропадським, який „грамотою до всього укр. народу“ з 29. IV. 1918. р. оголосив себе „гетьманом всієї України“. З грамотою проголошено „закони про тимчасовий державний устрій України“, що передавали в руки гетьмана всю верховну держ. владу: він санкціонував закони, призначав міністрів, які відповідали перед ним колегіально в справах заг.-держ. управи й особисто кожний за свій ресорт, до нього належало представництво держави за кордоном і керма закорд. політики, він був „верховним воєводою“ армії й флоту, до нього належало право помилування. Був проєкт утворити фінансову раду, дорадчий орган у справах фінансів. Контролю над судами та над легальністю виданих законів покладено на ген. суд. Були обіцянки скликати згодом законодавчий орган — сойм, але до цього не дійшло. Держ. лад, установлений законами з 29. IV., був протилежністю респ. лад УНР та наслідував самодержавний лад царської Росії. Всі закони, видані за Центр. Ради, покасовано; до міністерств, перебраних від УНР (з деякими ін. назвами), додано міністерство сповідань та переведено реорганізацію їх за старим рос. зразком. Адмін. поділ держави та організацію місцевих органів влади й поліції переведено за старими зразками: залишено поділ на губернії, повіти, волости, тільки назви губернаторів та справників змінено губ. і повіт. старостами. Київ, Одесу й Миколаїв виділено в окремі адмін. одиниці, „градоначальства“, й на чолі їх поставлено столичного отамана — в Києві, й міських отаманів у Одесі й Миколаєві. Миську й повіт. міліцію перетворено в „державну парту“ (закон із 9. VIII. 1918) та підпорядковано, як за царських часів, міністерству внутр. справ, губ. і повіт. начальникам. Миське й земське самоврядування розпущено, на його місце покликано дореволюційний склад миських дум і земських зборів та управ. 5. IX. видано закон про вибори до земств на підставі старих ценових правил (курії вел. і серед. земле-власників), а 23. IX. видано правила про вибори до миських дум, теж на ст. основах. Виданий 2. VII. 1918 закон про укр. громадянство касував закон Центр. Ради з 2. III. 1918, подлегучи умови набувати його росіянам та ін. нац. меншостям. 10. VIII. 1918. р. видано закон про Укр. Держ. Банк за рос. зразком. У справі аграрної реформи 14. VI. видано тимчасовий земельний закон про вільний продаж і купівлю землі — не

більше 25 десятин на особу, більше — за дозволом міністра земельних справ; законом із 15. VII. утворено земельні комісії на зразок рос. „землеустронельних комісій“; 23. VIII. відкрито Держ. Земельний Банк із метою полегчити ліквідацію вел. земельних маєтків. Цими законами знову визнано право поміщиків на землю й уможливлено вел. земельним власникам одержати викупи за їх маєтки на кошті держ. скарбу. Закони в судовій справі відновляли дореволюційний судовий устрій: міністерство судових справ перейменовано на міністерство юстиції, скасовано апеляційні суди, заведені за Центр. Ради, знову відкрито судові палати, й замість ген. суду законом 8. VII. відкрито держ. сенат, на зразок рос. „правительствующого сената“. У справі нар. освіти гетьм. влада поновила шк. округи на чолі з „управляючими шк. округами“, видала закон про одну школу, про утворення нижчих і вищих початкових шкіл, про перетворення укр. нар. унів. в Києві в укр. держ. унів. та про відкриття держ. унів. в Кам'янці (17. VIII.), хоч для обох унів. прикладено старий рос. реакційний статут 1884. р.; внаслідок 14. XI. 1918 відкрито в Києві Укр. Академію Наук і на президента її поставлено петербуржця академіка Вернадського. Гетьм. влада видала цілий ряд законів у справах регулярної армії, але, крім сердючої дивізії, вдалося сформувати тільки штаби корпусів і дивізій, повні рос. старшини. У справі релігії й церкви гетьм. уряд мусів, замість автокефалії, погодитися тільки на деякі автономні права, що їх визнав моск. патріарх. Ці закони, з винятком деяких, що торкалися нар. освіти, не мали нац.-правних основ та були спрямовані на реставрацію на Україні дореволюційних царських порядків, що й підтвердила грамота гетьмана з 14. XI. 1918. р. про федерацію з „єдиною, неделимою Росією“, яку укр. гетьм. держава мала наперед „реставрувати“.

Література: Христюк П., Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917-20, I-IV, Відень, 1921-22; Дорошенко Д., Історія України 1917-23, II, Ужгород, 1930.
А. Яковлів.

ЗУНР. Законодавча діяльність ЗУНР починається з прийняттям закону Ради Держ. Секретарів про самостійність укр. земель кол. австро-угор. монархії 12. XI. 1918. р., ухваленим Нац. Радою у Львові 13. XI. 1918. Закон означував назву держави (артикул 1), її територію (артикул 2), надавав їй держ. суверенність (артикул 3), подавав постанови щодо держ. заступництва (артикул 4) і приписував герб (золотий лев на блакитному полі обернутий направо), прапор держави (блакитно-жовтий) та печатку (герб із написом довкола: Західньо-Українська Народня Республіка) держави (артикул 5). Рівночасно 13. XI. оголошено за по-

становою Укр. Нац. Ради розпорядок секретаріату військ. справ про обласну організацію війська. Перші закони торкаються доповнення складу Нац. Ради представниками з повітів і міст (15. XI. 1918), тимчасової адміністрації (16. XI.), яку підпорядковано Держ. Секретаріату в Львові, й тимчасової організації судів та судової влади (21. XI. 1918) з утворенням при вищому суді ЗУНР у Львові окремих сенатів із функціями найвищого апстр. трибуналу в Відні.

З законодавчої діяльності Укр. Нац. Ради підмітимо світочне проголошення 3. I. 1919 з'єднання ЗУНР та УНР в одну суверенну народну республіку (гл. том III, стор. 725), а далі закон із 4. I. 1919 про Виділ Укр. Нац. Ради, якому передано функції президента держави (склад — 9 членів, яких вибирала Укр. Нац. Рада зпоміж себе, й куди входив як десятий голова Укр. Нац. Ради або в разі його перешкоди найстарший віком заступник); закон про спосіб оповіщення законів і розпорядків із 4. I. 1919 (через „Вістник державних законів і розпорядків“); про незайманість членів Укр. Нац. Ради з 4. I. 1919, про держ. мову з 15. II. 1919 (укр. мова; меншини мають право зноситися з урядом і владою своєю мовою), про держ. і приватні школи й складову мову в них із 13. III. 1919 (про школи меншин мав вирішувати ін. закон), про громадянство ЗОУНР із 8. IV. 1919, при чому кожний громадянин УНР ставав громадянином ЗОУНР, а для тих, що почувалися громадянами ін. держави, визначено до 20. V. 1919 речення скласти відповідну заяву. Закон із 14. IV. 1919 означував основи земельної реформи, зокрема вивласнення вел. земельної власності (яка, наскільки не припадала державі, залишалася земельним фондом ЗУНР) та наділення безземельних і малоземельних землею на власність. Закон із 15. IV. 1919 охоплював постанови про сойм, як законодавчий орган ЗОУНР (226 послів: 160 українців, 33 поляки, 27 жидів і 6 німців); поділ на нац. виборчі округи, і заг. безпосередні, тайні та пропорціональні вибори для громадян обох полів; активне право виборче зі скінченням 20, пасивне з 28. роком життя; перші вибори мали бути у VI. 1919, а після переведення їх президент Виділу Укр. Нац. Ради мав скликати сойм. Цим законом ЗОУНР Укр. Нац. Рада закінчила свою законодавчу діяльність.

Література: Устрій Української Держави. Проект конституції, вид. Всеукр. Нац. Ради, Львів, 1920; Д о з и н с ь к и й М., Укр. революція. Галичина в рр. 1918-20, Відень, 1922.

Кость Левицький.

УСРР. До установлення тав. рев. законности на Україні, больш. влада на Україні декретами показувала всі закони, що нагадували дотеперішній устрій: скасовано

давні суди й заведено рев. трибунали (декрет із 24. XI. 1917), скасовано держ. право й адвокатуру, приватну власність по селах (24. X. 1918 і 19. II. 1918); і містах (20. VIII. 1918), спадщине право (27. IV. 1918), але ж облігаційне тільки формально, бо торгівля найважливішими добрими була заборонена — і видано новий „кодекс законів про акти цивільного стану, про подружжя, родинне та опікунче право“, „Всеукр. з'їзд рад“ затвердив 14. III. 1919 основний закон УСРР як „організації диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату й біднішого селянства для перемоги над віковими гнобителами й експлуаторами капіталістами й поміщиками“. Цей закон касує приватну власність на землю й на всі ін. засоби виробництва, закріплює за роб. класом владу у сфері будівництва держ. життя, дає право участі у здійсненні держ. влади виключно преціним масам, усуваючи від такої участі панівні класи, і тільки тим масам дає змогу користуватися гром. правами, організує озброєну оборону адобутків соц. революції, притягаючи до цієї оборони всі трудящі елементи країни. Цей закон поділяє рад. владу на центральну (всеукр. з'їзд рад роб. і червоноармійських депутатів, всеукр. центр. виконавчий комітет, рада нар. комісарів) та місцеву (рада роб., сіль та червоноармійських депутатів, з'їзд рад — обидві зі своїми виконавчими комітетами).

Проголошення у зв'язку з екон. руїною країни НЕП-у (21. III. 1921), яким починається другий період рад. права (гл. том II, стор. 833), викликало новий цивільний кодекс для України 2. XII. 1922, який у всіх постановках майже покривається з цивільним законом, виданим 9. XI. 1922 для РСФСР — він обіймає, крім уводних постанов: заг. частину, річеве, облігаційне та спадщине право; земельне, подружжя та родинне право унормовано в окремих законодавствах.

З утворенням СРСР (1922), після договору між поєдинними рад. республіками в Москві 30. XII. 1922 р., де визначено і правне становище України в Союзі (договір увійшов у життя 6. VII. 1925) — Україну обов'язує конституція СРСР, затверджена II. з'їздом рад. Союзу 31. I. 1934. На основі цієї конституції на чолі влади стоїть з'їзд рад СРСР, що єдиний має право змінити основні засади конституції, території поєдинних союзних республік за їх згодою, при чому кожна республіка має право вийти з союзу за згодою всіх ін. союзних республік, він конструє всі органи влади Союзу, зокрема „Всесоюзний Центр. Исполнительный Комитет“ (ВЦІК) та „Совет Нар. Комиссаров“ (СНК), які підлягають його контролю.

Коли з'їзд не засідає, верховним органом є ВЦІК, що складається з „Союзної Ради“, вибраної Всесоюзним з'їздом рад, відповідно до пропорції населення кожної союзної республіки та з „Ради національно-

стей" (по 5 представників від союзних республік, по 1-му від автономних республік). Обидвом радам прислугує рівне право законодавчої ініціативи й контролю над усім союзним апаратом, тільки за згодою обох рад законопроекти стають законами, їм належить право вибору президії ВЦНК-у, його головного секретаря, та складу СНК.

Коли не засідає ВЦНК — найвищим органом влади є його президія, куди входять члени президії обох рад; вона вирішує всі питання, що відносяться до заг. напрямків політики Союзу та поточного законодавства, видає декрети, постанови й розпорядки, затверджує або змінює законопроекти адмін. органів Союзу, ратифікує й ВЦНК мирні договори, підготував з'їзди рад, вирішує всі конфлікти, що можуть з'явитись між органами Союзу, крім того, має функції контролю над усіма органами Союзу та функції судів, а то й може змінити постанови верховних судів.

Рада нар. комісарів (СНК) переглядає проекти декретів і постанов на затвердження ВЦНК-а й президії, всі питання, призначені на з'їзд рад, просят союзного бюджету, кермує діяльністю наркоматів, розбирає конфлікти між наркоматами союзних республік і союзними наркоматами, контролює їх рахунки й постанови нижчих органів Союзу. При СНК є три установи: 1. „Рада праці й оборони" (фінансові плани Союзу, заг. оборона, керма екон. справами союзних республік, розділ майна між держ. органами й союзними республіками, затвердження трестових і акц. товариств і т. д.), 2. „Головний концесійний комітет" (допущення чужоземного капіталу) та 3. „Підготовча комісія" (підготує справи, що її вирішує СНК або Рада праці й оборони). Функції поодиноких комісарів — адміністраційна, крім того, вони підготують законопроекти для вищих органів влади. Поділяються наркомати на заг.-союзні (закорд. справи, військ., торгівля, оборот, пошта й телеграф) і об'єднані (заступництво справ, що належать до компетенції поодиноких республік), останні творять безпосередній зв'язок між адміністрацією поодиноких республік та адміністрацією Союзу. Об'єднані наркомати дають директивні в деяких справах (фінансові, трудові) союзним наркоматам, які, хоч ніби підлягають органам влади своєї республіки, мусять їх виконувати.

Автономію признано поодиноким наркоматам тільки на полі: внутрішніх справ, юстиції, хліборобства, просвіти, соціальної оборони й здоров'я (щодо України гл. том III, стор. 746-749). Суверенність поодиноких республік є ніби обмежена тільки на поодинокі ділянки, але й щодо них залишається головна та вирішальна керма щодо основних питань у руках союзних органів. Загальною основою адмін. організації є рада. Ввесь апарат рад влади збудований на принципі, що вся влада в рад. республіках

та в їх Союзі належить тільки трудовим масам, які організуються в окремі ради задля правління державою. Але в дійсності цілий рад. устрій побудований на послідовному централізмі; вся адміністрація ще більше централізована, ніж колишня царська адміністрація, самоврядування поставлено скрізь у безпосередню залежність від центру. Навіть одиниці користуються своїм, будім-то, приватним правом у межах означеної агори госп. плановості для збереження та підвищення продуктивних сил краю. Цивільне право стало окремим правом господарським. Ред. основи подружнього права заступлено спеціальними правовими постановами про цивільне подружжя. Неpravесні діти зриваю на правесними, родина, як така, втратила своє колишнє значіння в суспільності. Карне право, а ще більше карний процес, прикладено в повноті до вимог строго централізованого держ. апарату та до його значіння в сусп. житті. Злочин буває можливий і без суб'єктивної волі злочинця. Коротко кажучи: правна радянська система виходить із тези паування роб. класи, чому протиставляється, як антитеза, зберігання госп. інтересів одиниць і суспільства, а завершується вона синтезом держ. капіталізму.

Література: Політика советской власти по национальному вопросу, Москва, 1920; Резолюция и устав Коммунистического Интернационала, приняты II Конгрессом, Москва, 1920; Б р о й д о, Основные вопросы национальной политики, 1923; Магеровский Д., Государственная власть и государственный аппарат, 1924; Основы советского права (под редакцией проф. Д. Магеровского), 1927; XII с'езд Р. К. П., Бюлетени, 1928; Стенограммы IX. Всесоюз. с'езда советов; Ленин. Собрание сочинений, т. XIV, XVI, XVIII, XIX; Ленин, Национальные моменты в партийном и государственном строительстве.

C. C.

Церква. *Католицька церква.* Укр. Церква від св. Ольги й досі стоїть на роздоріжжі між Сходом та Заходом, між Римом та Візантією, з якою тенденцією витворити свою власну церк.-культ. індивідуальність, оперту на догматичі Вселенської Церкви. Укр. церк. життя від самих початків ставало синтезом схід. й зах. християнства, акалогічно до цілої культури укр. народу. Коли укр. Церква досі не витворила своєї правої та обрядової індивідуальності, то причини цього слід шукати в суєдстві з двома відрубними церк. світами, з правосл. Московью та римо-кат. Польщею. Інтерес обидвох суєдів був у тому, щоб не допустити до повстання та скріплення окремішної церк. організації на Україні. Від XIV в. Москва намагається зберегти залежність укр. Церкви від себе як від „третього Риму", але таксамо й Польща старасться на-

саджувати на укр. землях питому собі церк. культуру лат. обряду. Звідси — натиск обох сторін на всяку спробу укр. Церкви усамостійнитися від них та стати окремою одиницею, якою вона буда за кнїв. держави. Такою формою власного церк. життя був у нас католицизм укр.-візант. культури, — погляд не загально це поширений між укр. громадянством. Уже доволі рано моск.-православна цензура передрагоувала наш літописи, а моск. історіографія однобічно викривляла все, що відкривало нам наше минуле оперте на Рим, чи Болгарію. Таксамо однобічно поль. історіографія представляла всякі спроби усамостійнити укр. Церкву, як пр. справу фальорентійської та берестейської унії, або укр. патріярхату в XVII в., опертого на Рим. Під один, чи другий вплив підпадав у XIX в., з малими винятками, загаль наших істориків Церкви. Від них такі помилкові погляди на наше церк. минуле перебирав укр. інтелігент та загаль.

Історія християнства на деяких частинах сучасної укр. етногр. території сягає ан. часів. Певне є те, що св. Андрей працював між гр. колоністами на чорноморських берегах України. Чи його праця засягнула й найближчих сусідів-скитів, ми не знаємо. Досить, що у 3 перших віках християнства Христова віра шириться тут між рим. авеланцями, а згодом між герм. готами. В IV в. стрічаємо вже тут готську церк. провінцію, що перетривала довгі віки. З першими відомостями про початки ст.-укр. держави а 2. пол. IX в. в'яжуться й перші відомості про місіюну діяльність на Україні а дорученням візант. кат. патріярха Ігнатія. Від того 1. охрищення Руси в гр. обряді за кнїв. кн. Аскольда коло 870. р. християнство не було тут чуже. По цілій руській землі, гол. в торг. осередках, адовж водного дніпро-балтійського шляху, „із Варягів во Греки“, жили християни, і греського (греки, болгари), і рим. обряду (німці, варяги), і попри них і навернені русичі. За кн. Ігоря було, певне, на ст. Руси вже багато християн, коли в 2. договорі з греками поважно частину послів (найвишловіших) становили християни, а в Києві була парохія при церкві св. Іллі. Коли Ігор сам не був іще християнином, то певно був симпатиком християнства. Його дружина та регентка держави, св. Ольга, охристинилась у Царгороді 957, відкрила широку браму місіюну праці християн. В перших роках володіння св. Ольги бере перенягу сх. християнство, в останніх переходо — західне. При співпраці ціс. Оттона I. місіюну працю на Русі веде єп. Адалберт (961-962). Тоді не судилося ще кн. Ользі застромити переможний хрест на кнїв. горах, бо владу в державі переняв із П рук Святослав I. Хоробрий, останній поганський лицар на Русі. Його наслідник Ярополк, виховуваний кн. Ольгою, не тіль-

ки сам був християнином, а дозволив свобідно ширитися християнству на Україні та закінчив своє коротке володіння смертю як провідник христ. партії (к. 980. р.). З трагічною смертю Ярополка та перемогою Володимира верулася поганська реакція в Київ, щоб на короткий час серед (єдиного знаного в нас) переслідування християн (мученича смерть варяга з сином) обновити культ Перуна.

Та незабаром Володимир не тільки особисто пішов саїдами Ярополка, а й арозумів, що інтерес держави вимагає, щоб натуралістичну поганську віру заступити вищою, духовною, християнською. Володимир повів свою державу на шлях христ. культури та засвоїв її той могутній чинник єїнності, яким стала для Русі Церква. Володимир приймає хрищення в Корсуні (988) а рук гр. духовенства, але ж до християнізаційної праці покликую болг. духовників, що почали в Києві працювати під проводом корсунянина Настаса, мабуть, 1. кнїв. єпископа. З Києва християнство переможно посувається й до ін. осередків держави. Щойно після більше ніж 10 років (по 1000 р.) князь бере архисп. а Болгарії Івана, створюючи в своїй державі самостійну церк. провінцію, що, на зразок болг. патріярхату, зберігала зв'язки із Ап. Престолом і а візант. патріярхатом. Первісний устрій церкви свідчить про те, як впливи обох осередків перехрещуються, хоч вища тоді візант. культура витисла тавро на плім нашій церк. житті. Зі смертю Володимира організація кнїв. митрополії була вже наладована; 8 єпархій ст. Русі сягає напевно своїми початками в часи свого християнства.

Щойно за Ярослава Мудрого, по смерті першого архисп. митр. Івана, коли знав болг.-охридський патріярхат, удалося Візантії перший раз кнїв. митрополію витягнути в ближчу залежність від себе та посадити в Києві митр. грека Теофемита (к. 1030). Візант. залежність на церк. полі тривала лише до найближчого конфлікту Русі а Візантією (1043-46). Після затяжної війни та пинявих мирових переговорів кнїв. митрополія вступила знов на первісний шлях із часів Володимира — на митрополічному столі засідає, без згоди патріярха, перший митр. український Іларіон (1051). Між Києвом і Візантією, три роки перед анямим роздором Михайла Керуларія (1054), прийшло до формального розриву. Часи Ярослава це період дальшої розбудови церк. організації на Русі до 12 єпархій, часи перших початків чернечого життя на Україні, появи культу перших святих рідного походження (св. Ольга, св. Борис і Гліб), це нарешті часи поширення церк. шкіль. Ярослав I. помер щойно три місяці перед остаточним розривом між схід. й зах. церквою (1054), а усамостійненій кнїв. митрополії а митр. Іла-

ріном на чолі довелось зайняти виразне становище супроти роз'єднаного Старого й Нового Риму.

Шанс Ст. Риму були тоді в Києві крапці. То й не диво, що папські послы по трагічним акті в царгородській Софії завертають на роз'єднану від трьох років із Візантією Русь, щоб кийв. митрополію зв'язати тісніше з Римом. По стороні папи стає виразно кийв. ки. Ізяслав та преп. Теодосій праа зі своїми однодумцями (Степан і ін.); зате патріарші впливи знайшли опору в молодшій Ярославичі, в перенеславському князі Всеволоді та в преп. Антонію. Правда, в часі 1. прогнання Ізяслава з Києва удалось митр. Юрієві, греконі, засісти в Києві, але ж кілька років по повороті Ізяслава він попадає з ним у конфлікт та емігрує до Візантії. Свою церк. орієнтацію ки. Ізяслав означив недвозначно, коли (1075) назвав себе денником Апостольського Престолу та (мабуть) прийняв із рук папи Григорія VII. королівську корону. Під зах. впливом ширяться тоді на Русі особливіший культ св. Петра.

По смерті ки. Ізяслава перевагу в Києві беруть візант. впливи, що означилося митрополитуванням двох греків: Івана II. (†1088) й Івана III. (†1089). Зах. впливи знаходять своє пристановище на Волині в ки. Ярополка Ізяславича та володимирського єпископа Степана, що його протилежна партія по смерті Ізяслава усунула з ігумена Печерської Лаври. Після смерті нездарного митрополита грека Івана III. на митрополітський престіл дається заслужений перенеславський єп. Єфрем, знов, мабуть, українець. Зах. орієнтація проявилась тоді в нашій церкві знаменним кроком — заведенням в 90. рр. XI в. суто зах. свята — перенесення мощів св. Миколи (теплий Микола), незнаного в південній схід. церкві, крім кийвської.

Переломовою подією в історії укр. церкв є вступ на митрополітський престіл грека Никифора I. (1104). Це вперше тоді кийв. митрополія недвозначно стає глупа по стороні візант. патріарха, зриваючи церк. зв'язки з Римом. Новий митрополит ураз із кількома владиками-греками починає гострий антипапський курс із метою — привичити Русь дивитися на латинян як на визначців ієр. віри. Такий курс тривав ще за двох дільних митрополітів греків, до 1145. р., та скінчився гострою укр. реакцією проти переваги греків у кийв. митрополії.

Собор владик 1147. р. зрівняв із патріархом та більшістю голосів укр. владик (проти двох північних — новгородського та смоленського) поставив митрополитом українця Кліма Смолятича (1147-55), давши йому благословення мощами папи Клімента. Але зорганізовані прихильники Візантії не признали Кліма митрополитом і, опираючись на поміч суздальських князів, прогнали по 7 роках Кліма — на митро-

полію повернувшись греки. Та в тому самому часі закріплюємо другу знаменну рису в історії руської церкви. З політ. та нап. поділом ст.-укр. держави на півд., українську, та північні — суздальську та новгородську — появляється вперше змагання поділити й кийв. митрополію на кийвську, новгородську та суздальську, але ж до цього не допустив іще тепер візант. патріарх. Митрополіти-греки аж до нападу татар сиділи в Києві — але ж потатарські митрополіти покидають „матір городів руських“ та переселяються на північ у Володимир над Клязьмою.

Церковне життя потатарської України зосереджується на зах. землях. Побіч старого володимир-волинського та турівського єпископства, осередком церк. життя стає тут новоосноване галицьке єпископство (по 1141), владитвю перемиське й наймолодше холмське. Тут на захищених від кочовників зах.-укр. землях зроджується нова ідея зблизитися до Риму. Укр. архієп. Петро (мабуть, кийв. митр. Петро Акеревич) бере участь у першому лондонському соборі (1245), папське посольство під проводом Пляно де Карніні веде переговори з гал.-волинським єпископом та володарем землі ки. Данилом, що й довела до коронації Данила на зах.-укр. короля (1255) та до заключення формальної церк. унії з Римом. Коли татари не дали кор. Данилові можливості підтримувати церк. зв'язки з Заходом, його син Лев почав робити в Царгороді заходи для створення окремої зах.-укр. митрополії в Галичі, й вони й увінчалися успіхом напереломі 1302-3 рр. На часи ки. Льва припадають перші церк. зв'язки закарпатської України з перемиським владитвю.

Останні володарі гал.-волинської держави культурно й політично належали виступу до зах. Європи, й коли вже тоді не дійшло до тривкого церк. об'єднання з Римом, на велику шкоду укр. Церкві та нації, то причин цього треба шукати в невідрадному становищі панства в 1. пол. XIV в. (авітійонська неволя). Серед тих обставин на Заході ми не бачимо зрозуміння для об'єднання укр. церкв з Римом. З упадком зах. укр. держави (1349) невпевна стала доля гал. митрополії, рел.-церк. життя на цілій Україні попало в повний ролетрій, переломом через пілковитий майже брак якогось авторитетного церк. осередку. В 2. пол. XIV в. на укр. землях було аж три митрополіти: галицький, литовський та кийвський. Тимто не диво, що окураційна мад. влада видала цей час за найбільше пригожий, щоб на зах. Україні ввести римокат. церк. організацію.

Первопочини церк. організації римокат. церкв на Україні сягають поч. XII в. До того часу, з огляду на брак різниці у вірі між християнами сх. та зах. обряду, не було потреби творити окремих римо-

кат. парохій. Зате в XII в. ми вже стрічаємо їх у Києві та в Новгороді, в 2. пол. XII в. в Києві є вже монастир ірл. бенедиктинів. У XIII в., перед наїходом монголів, були місці домініканів та францисканів не лише на зах. Україні, але й у Києві. Всі вони обслуговували колоністів-чужинців, які серед укр. моря періоді віднадали від кат. віри. Церк. юрисдикцію над колоністами — римо-кат., порозкиданими по цілій зах. Україні, понесли від кін. XII в. любуські єпископи на Шлезьку. Коли за часів кор. Данила зах.-укр. церква сполучилася з Римом, юрисдикція любуських єпископів над місцевими римо-католиками перейшла в руки місцевих владик гр. обряду, згідно з постановами 4. літеранського собору (1215). Після зрвання Данила з Римом знову тут відновлено юрисдикцію любуських єпископів, і такий стан тривав до упадку зах.-укр. держави та до початків поль. володіння.

Казимир В. та кат. кола станули на теор. становищі, що правосл. єрархія, як некатоліська, не Ієсус, тямто всі єпископські столиці треба обєднати римо-кат. пралатами. Вже в перших роках (1351) чуємо про якогось римо-кат. перемиського єпископа Івана (Yvanus) та його наслідника Микола Русина. Цей рід амбітних домініканів та францисканів добуває собі навіть папські потвердження та свідчення на львівську, холмську та володимирську столицю, але ні один із них не обіймає управи своїх єрархій, а здобуває собі становище єпомічника десь на заході. Бо одна річ було теоретично ставити справу, а друга її практично реалізувати. На просторах здобутої Русі, крім дрібних громад колоністів, зовсім не було вірних — римо-католиків. До того усунути місцевих нез'єднаних владик було нелегко, та нарешті залишалася формальна перешкода — любуський єпископ завзятю боронив своїх прав до юрисдикції над укр. територіями.

З приходом угор. панування в Галиччині (1370-87) справа з оснуванням римо кат. єрархії пішла енергичніше. Р. 1375 появилася папська булла „Debitum pastoralis officii“, що стала основою для повної організації римо-кат. церкви на зах. укр. землях. Вперше нею скасовано тут юрисдикцію любуських єпископів і покликано до життя римо-кат. митрополію в Галиччї враз із суфраганними єпископствами в Перемишлі, Холмі й Володимирі. Різночасно намічено, в міру поширювання володіння католицьких держав, творити єрархії в Турові, Луцьку й Києві. Одне слово — скрізь проти правосл. владика намічено поставити римо-католицького. Та насправді обєднано лише митрополічу єрархію та перемиську. До особи митрополита ставив папа вимогу, щоб він знав мову місцевого населення. Такий і був І. митр. Матвій, галичанин ієроду, мабуть, із львівських німців, до то-

го часу єрлівський канонік на Угорщині; зате чистим німцем був перемиський єпископ Ерик. Ін. єрархія не було для кого творити.

Та, порядкуючи справу єрархії, вже від часів Казимира В. почали тут масово закладати францисканські та домініканські монастирі, які за угор. володіння зорганізували в окремі вікаріати на Русі. Світських та чернечих духовників набирали тут із усіх націй кат. Європи, з німців, мадярів, чехів, нідерландців та поляків. Нова римо-кат. провінція, враз зі своїми чернечими вікаріатами, мала характер справді міжнародній. Гал. митрополію незабаром (1412) перенесено до Львова, а суч. поль. король Ягайло повів репресії проти правосл. владик, бажаючи викинути їх зі столиць: перемиського владичі забрали насильно катедру й перехрестили її на римо-кат. (1412), гал. владичтво взагалі перестали обєднувати, незабаром обєднано римо-кат. столицю в Володимирі (1417) та Луцьку, щоб незабаром сполучити їх у одне лужьке єпископство. Ки. Витовт, приблизно в тому самому часі, оснував римо кат. єпископство в Кам'янці на Поділлі. Засноване в 1. пол. XVII в. єпископство в Києві закінчувало організацію римо-кат. Церкви на Україні.

В XV в. починають оснєвувати бернардинські монастирі. Масове насаджування римо-кат. єрархій та монастирів, при різночасних репресіях проти правосл. церкви, мусіло викликати опір та боротьбу проти чужої рел.-церк. культури. Почалася боротьба двох культур, що у своїх початках спиралася, може, більше на обряд, ніж на віру, боротьба, що тривала на зах.-укр. землях досі. Не була це ще тоді боротьба двох націй, бо ж римо-кат. церква на цих землях була міжнародня, деякі з духовних уважали себе українцями. Масовий перехід у тім часі на латинство та признання установленого Римом єрархії було б принесло тоді укр. нації безсумнівні користи, було б витворило укр. римо-католицизм, та це тоді вже було неможливе, бо сх. церк. культура стала вже складовою частиною культури укр. народу, отже рідною культурою. Залишалася боротьба сх. обряду з латинством, боротьба нерівна, бо противник куди слабший чисельно — спирався на держ. владу.

Скопчення укр. Церкви на зах. землях у цій боротьбі принесла поль.-лит. унія, — ціла укр. та ще й білорус. територія давньої Київ. митрополії опинилася під одною диякестією Ягайлонів. В урядових кат. сферах роздвоювався погляд на церк. політику на Україні: податвищення укр. землі, чи унії із забезпеченням гр. обряду. Перший погляд заступають раз-у-раз поль. кола, другий — поважні сфери вел. князівства.

Знову стала актуальна справа церк. унії на соборі в Констанції (1417), у Фльоренції (1439) та виринула дання

справа поділу київ. митрополії, чи то відлучення від неї моск. церкви. Довершення рел. унії у Фльоренцій митр. Ісидором виклало спринтливий відгомін лише серед укр. та білорус. кол. (укр. кн. Олелько, білорус. Юрій Лінгвеневич, володимирський єпископ). Зате ідея католицизму зі збереженням рідної церк. культури на Україні та Білорусі викликала безпощадну боротьбу польс.-лит. католиків (єпископ виленький Матвій) та моск. православних (моск. кн. Василь Василевич), що проти унії працюють і у взаємному порозумінні. Ісидорова унія й замкнула дорогу для лат. католицизму на Україну, римо-католицьку організацію робила зайвою й відокремлювала духово укр. і білорус. Церкву від Москви. Під натиском обох сторін Ісидорова унія після зверх 60-літньої борні нарешті впала (1501), але ж полишила по собі один позитивний адобуток — остаточне відділення моск. церкви від укр.-білорус. митрополії. Сталося це декретом Ап. Престолу з 1458. р. та з вибором моск. митрополита 1461. р.

Укр.-білорус. Церква виявляє на поч. XVI в. (по 1501. р.) навіть деякі змагання до внутр. обнови на виленькому соборі (1509) та скріплюється в Галичині через віднову гал.-львівського єпископства (1539) — але згодом попадає в цілковитий розстріл. В 2. пол. XVI в. нашу Церкву точить червак симонії, темноти духовенства, повного упадку черногого життя та невідлучної залежності від світської влади. З одного боку, в її богословію просякає модний тоді протестантизм, з другого боку, зі заходу напирас обновлений на тридентському соборі римо-католицизм при допомозі сауїтів. Спроваджені до Польщі кардиналом Гозієм (1568) сауїти вже в найближчих роках поширюють на Україну мережу своїх шкіл. Не маючи ніякої допомоги від візант. патріархату, що сам був у повному занепаді, укр.-білорус. Церква не могла витримати цього подвійного натиску: верхи громадянства переходять масово на римо-католицизм або безпосередньо, або через протестантизм; решта ідейників (кн. Острозький) ще якийсь час боронить важкі до оборони позиції, до боротьби втягається нечисленне міщанство (братства). Але їм не сила було вдержати стан посідання своєї Церкви, ні перевести її внутр. обнову. Побіч заслуг коло піднесення освіти, слід згадати й негативні риси їх діяльності (вмшунання світських у суто церк. справи, конфлікти з єрархією, пр. єп. львівський Балабан та Станіславівське братство). Ін. ідейники, не бачачи рятунку для своєї Церкви, через брак глибого духовенства, доходили до заперечення основ єрархічного устрою Церкви (І. Вишенський). Залишалася єдина дорога спинити натиск лат.-польс. обою та протестантів: шукати захисту в унії з Римом, аберігаючи при то-

му церк.-нац. культуру, або віддатися в церк. та політ. опіку правосл. Москви, затрачуючи свою церк. та нац. індивідуальність. Єрархія укр. Церкви та Острозький вибрали перший шлях, і таким чином наарізд берестейська унія з 1595-6. р.

Трагедія укр. Церкви була в тому, що не всі її шари розуміли, яка має бути церк. унія з Римом, та які з неї користі. І між творцями унії владиками чи не єдиний володимирський єпископ (згодом кн. митр. 1599) Іпатій Потій розумів, що залежність від папи повинна скріпити нашу церк.-культ. індивідуальність та допомогти нації наблизитися до зах. Європи (Потієва Унія). Зате з її владик дехто шукав особистих користей (єп. Балабан), або ласки короля (єп. Терлецький), що арало до справи унії кн. Острозького. Укр.-білорус. Церква поділилася на два табори: єрархія, частина духовенства, частина укр. шляхти та міщанства стала за унію, друга частина громадянства, з дотеперішніми прихильниками унії (кн. Острозький, львів. єпископ Балабан, перемиський Комштенський) — проти неї. Кільканадцять літ пізніше втягнуто до боротьби проти унії й козацтво. При його допомозі проти уніятської єрархії поставлено єрархію невідлучену з митр. Борещьким на чолі (1620), проти митрополита став митрополит, проти єпископа єпископ. Почалася внутр. боротьба „Руси проти Руса“. Вона оживила на короткий час культурний, освітній та письменницький рух по обидвох сторонах: повстала полемічна література; до боротьби втягають прихильники унії — сауїти, противники — протестанти; перші були чужі культурі нашої церкви, другі — її вірі; повстають школи, але в результаті взаємна борня мусіла невідлучно ослабити одних і других і зробити обидві сторони позитивним ґрунтом для експансії обох історичних єресей.

Нічого не помагали зусилля світlich та ідейних провідників обох сторін — заперестати боротьбу, „щоб Русь не вищала Руса“. Таке гасло підса наслідник Потія, уніятський кн. митр. Носевич Великий Рутський; його підхоплює противник, згодом прихильник унії М. Смотрицький, з ним солідаризуються та беруть це гасло за своє обидва митрополити невідлучених: нелегальний перед Польшею — Пов Борещький, та признаний польс. урядом його наслідник — Петро Могила (1632-46). В їх умах зароджується велика ідея створити київ. патріархат залежний від Риму, що об'єднав би цілу роєварену укр. Церкву. Митр. Рутський готов був навіть зректися митрополії на користь майбутнього патріарха Могили, щоб лише послати „Русь із Русею“. Воскресала ідея „Потієвої Унії“ в широких розмірах, стаючи поважною загрозою для моск. і лат.-польс. планів.

Більшість поль. єрархії, заведена в тій надії, що унія, мовляв, відразу поведе укр. Церкву на дорогу полатинництва та затрати власної індивідуальності, починає гостру боротьбу проти об'єднаної з Римом укр. Церкви на сеймах, у синодах та в щоденному житті. Ніхто й чути не хотів, щоб уніятських єпископів, згідно з обідньою короля 1595, допустити до сенату та арештувати їх у державі в правах. Усі просьби пап у тому напрямі були для поль. кат. єрархії „гласом вопиющего во пустыні“. З другого боку, до боротьби з унією виступав укр. козацчина. Саме тоді, коли дух батьки обох церков обдумували плани, як покінчити з нещасним роздором, геросм дия й вулиці залишилася козацчина, що вміла й під Дніпроллям відпустити митрополитського намісника уніята Грековича, і власному митрополитові Борецькому грозила „Славутиці налитися“, коли б він думав про угоду з уніятами (Київ, собор 1628). Боротьба між обома таборами велася до Хмельниччини на цілому просторі України та Білорусі, зазначившись такими подіями, як убиство св. Йосафата, архієпископа польського (1623), або, з другого боку, дезерція слабших духом, що шукали спокійного захисту на Московщині або в лат.-поль. таборі (Касіян Саконич).

Серед частини уніятів, поборовавших своїми й чужими, виявляється слабодушність — чи можна буде „Потівау унію“ зберегти в першій її чистоті. Тут побіч її оборонців (Методій Терлецький, Яків Суша, митр. Кириїян Жоховський), виявляється поважна течія, що починає прямувати до затрати власної церк.-культ. індивідуальності: то тут, то там починається дезерція в римокат. табор, йде хвиля полатинництва обряду та польщення укр. з'єднаної Церкви. Цей дуже небезпечний прояв піднімав основи „Потівау унії“, давав противникам доказ, що унія це дійсно лише поміст до полатинництва України.

Хмельниччина укр. кат. Церкві задала важкий удар. Крім фіз. виявлення духовенства, храмів та церк. майна, її загрожувало цілковите скасування в трактатах Польщі з козаками (1649, 1658). Але ж, серед цих важких часів, гартувалися рел. характери, і 1664 холмський єпископ Суша міг у меморіалі до Риму сміло писати, що в часах коз. воєн та швед. наїду уніятське духовенство показало більшу кат. рел. характерність, ніж римокат. духовенство в Польщі. Немає двох думок, що в тій до біруїні укр. кат. Церква під Польщею репрезентувала тут єдину організовану силу, об'єднуючи щораз нові простори укр. землі. Остання спроба митрополита Жоховського на тав. люблинському а'їаді (1680) довести до порозуміння уніятів і нез'єднаних у Польщі не повелася через опозицію лудьких православних, які кілька

років потім дали з поміж себе глибокопателі самостійності укр. нез'єднаної Церкви на Гетьманщині, митр. ки. Четвертинського. Та ряди нез'єднаних під Польщею з кожним днем слабнуть; 1692 за єп. Винницького піддається під послух Римові перемиська єрархія, 1700 за єп. Шумлянського львівська, 1702 за єп. Жабокрицького остання — лудька, й нарешті 1708 львівська Старорочія. За той час укр. нез'єднана з Римом правосл. Церква, сорок років від переходу України під руку царя, тратить свою самостійність (1688), вона раніше стала московською, ніж уніятська — польською.

Зреорганізувати з'єднену з Римом укр. Церкву, спинити заведений лат. практиками обрядовий хаос, поправити її внутр. дисципліну та не допустити боляд до дальшої затрати церк.-обрядової індивідуальності — поставив собі за мету за митр. Льва Кишки 3 а м о ї с ь к и й с и н о д, 1720. До „Потівау унії“ він уже не повернувся, йому довелося лише скодифікувати тодішній стан. Та Замойський синод ствердив нову рану на організмі нашої Церкви — внутр. боротьбу між світським духовенством і василіанами.

Обновлені митр. Рутеським василіани (1617) були організовані в одну провінцію, їх архимандритом до митр. Жоховського (1675) був кожноточасий митрополит. Василіани дали цілий ряд ренних апостолів церк. об'єднання (св. Йосафат вийшов теж із їх рядів), подбали, на зразок єзуїтів, про освіту своїх молодих адептів і, як більш освічена частина укр.-білорус. духовенства, відрізнялися від світського кляру. Та незабаром по смерті св. Йосафата багато їх тратить із очей ідею „Потівау унії“, вводить у церкву лат. практики, а то й масово переходить на лат. обрид. Коли ж у додатку в 2. пол. XVII в. почали приймати до чину поляків, що, нерідко для кар'єри, переходили на гр. обрид, залишаючись у дуці й надалі римокатоликами й поляками, чин василіани починає скоро відчужуватися від мас вірних і польщитися. Ухвала Замойського Синоду, що кожний єпископ-номінат мусить відбутися червечий новіціат, василіани інтерпретували так, що лише вони можуть бути єпископами. І справді мало не всі уніятські владики XVII-XVIII вв. виходили з василіан. Між ними бували й люди, щиро зв'язані з рідною Церквою й вірними, та бували й чистокровні поляки. Світське духовенство василіани тримали адалека від своїх шкіл, щоб не мати суперників на вищих дух. становищах, зате змагали до всевладного впливу в уніятській Церкві, що доводило до боротьби з митрополитами (Лев Кишка, Атанасій Шенцицький), хоч вони теж виходили з їх рядів.

Шлях прислання до Риму обох гал. єрархій василіан на капітулах у Львові (1739) та в Дубні (1743), утворили свою

другу, укр. провінцію (коронну), побіч дотеперішньої білоруської (лит.), на чолі чину станув протоархимандрит та два провінціали. В 1. пол. XVIII в. вони посузулися аж по Дніпро, розбудовуючи нові відпустові міста при своїх монастирях (Почаїв, Жаровиця, Крехів і т. д.) та закладаючи десятки шкіл (Кристинопіль, Бучач, Тереховля, Збараж, Гумань, Шаргород, Бар і ін.).

В пол. XVIII в. на укр. кат. Церкву насуває моск. синодальне православ'я, маючи за собою політ. перевагу Росії над слабою Польщею. Та сама Росія, що на гетьманській Україні нищила укр. характер правосл. Церкви, в Польщі виступає „в обороні православних“, яких, до речі, буда вже лише жмишка. На відновлене моголивецьке владцтво (1720) рос. Синод вислав в XVIII в. низку українців, як кол. ректорів київ. академії — Берла, Волчанського, прешті Юрія Кониського, відомого укр. патріота.

Гайдамацький рух на Правобережжі Росія скермує проти одионаціональної укр. кат. Церкви. Укр. руками почала нищити її культ. огнища саме тоді, коли у сх. частинах Речіпосполитої барська конфедерація закидала уніятського духовенству симпатію до гайдамацького руху. Чого не довершили гайдамаки, закінчила Катерина II. Насильне, двома паноротами, нищення унії на Україні та Білорусі за Катерини II. (1768-75, 1792-96) було явним доказом, що гр.-кат. Церква стала в очах Росії тим самим, чим у політ. діяльній була Гетьманщина, чи Запорозька Січ — одне і друге треба було знищити.

Саме тоді виявилися найслабші сторони уніятської Церкви. Київ. митрополити Ф. Володкович (1762-78), Я. Смогожевський (1780-86) та Т. Ростоцький (1787-1805), частина єпископів та василіян буди попольщені. Маса темного світського духовенства не добачала різниці між унією і православ'ям, зате бачила, що вище освічене духовенство — чужий для нього світ, то й пішла по лінії найменшого опору, коли стала перед загрозою переслідування їх та їх родин. Ні в одних, ні в других шарах духовенства гр.-кат. Церкви не було кандидатів на мучеників за укр. католицизм. Їх могло видати тільки зв'язане з народом освічене духовенство й неспольщена частина василіян. І саме з тої верстви вийшли жертви конфедератів барських — „бердичівські ісповідники“ 1774-75 та страчені дубьких рос. надзвичайних трибуналів 1788.

В першому поділї Польщі півд. частина київ. уніятської митрополії перейшла під володіння Австрії, що при тогочасній йосифинській системі майже зовсім довело до відокремлення тої частини укр. церкви від митрополії, яка ще якийсь час залишалася при Польщі, а після третього її поділу, при Росії. Великий реформацій-

ний сойм Польщі (1788-91) занявся і справою укр. Церкви, з'єдиненої з Римом і нез'єдиненої. На синоді православних Польщі в Письку (1791) зреорганізовано устрій нез'єдиненої Церкви, покликано до життя правосл. митрополію та три владцтва, зате гр.-кат. митрополитові призначено місце в сенаті, хоч і останнє, після всіх римокат. єпископів. Та всі ці постанови не ввійшли в життя, бо незабаром прийшов 2 і 3 поділ Польщі, панування Росії, а з ним дальше насильне нищення гр.-кат. Церкви. Правда, за царя Павла I, Олександр I переслідування, але ж біліше за останніх 30 років був сумний. На землях на захід від Дніпра та Дніни а 11 мільонів вірних залишилося при гр.-кат. Церкві лише яких два мільйони недобитців із 2 єпископами, решта ж опинилася під крилами рос. синодальної Церкви. За Павла I, Олександра I укр. кат. Церква відликувала трохи свої рани й навіть скріпилася, її незалежно від римокат. архієп. Сестенцевича, отворено окрему автономічну уніятську секцію при кат. колегії в Петербурзі, але брак власних дух. заведень не давав змоги відродитися клірові. Молодь виховувалася в гол. семінарії при віленському університеті, а ред. погляду ліберально-йосифинським, а національного — польським; звідсіль вийшло багато апостатів, до того ж відновилися старі спори білого й чорного духовенства. Тимто не диво, що, коли за нового царя Миколи I, прийшло знову переслідування греко-католиків на Білій Русі та Україні, вони удару не витримали.

Перші апостати (Сіماشко, Лузківський, Зубко, Жарський) знайшлися саме між вищим кліром, здебільша, віленськими вихованцями. Симпатії деякого зпоміж василіян та вищих духовників до поль. революції 1830-31 дали рос. урядові привід до репресій, хоча пляни знищення унії зручно підготував Сіماشко ще три роки раніше. В рр. 1827-39 аліквідовано насильно гр.-кат. Церкву на всіх укр. та білорус. землях під Росією з винятком Холмщини. У найкращому розмірні становищі найшлася та частина укр. церкви, що 1772 р. попала під Габсбургів, під якими вже під 300 років була церк. єпархія — Закарпаття.

Початки церк. організації на укр. Закарпатті доволі неясні. Є здогади, що у XII-XIV вв. воно а церк. погляду було залежне від гал. перемиської єпархії. Затє історично певне те, що місцева церк. організація Закарпаття вироста навколо монастиря св. Миколи на Чернечій горі під Мукачевом, основаного подільським ки. Федором Коріяновичем у 2. пол. XIV в. (к. 1360). На сході, на Мармарошні, подібним церк. осередком був Грушівський монастир, що походив із тих самих часів. Ігумені мукачівського монастиря адобують собі згодом юрисдикцію над середнім Закарпаттям, а далі над цілою кра-

Іною, доки Ігумен Іван не став першим єпископом (1491); він підлягав безпосередньо царгородському патріярхові.

З політ. поділом Угорщини в 2. половині XVI в. й укр. Закарпаття розділено між Габсбургів і семигородських князів. Кат. впливи Габсбургів та укр. уніятів зпола Карпат (сп. Т. Крупецького) привели мукачівського єп. В. Тарасовича з частинною духовенства до церк. унії з Римом (1646), а за його наслідника Партенія Ратошницького (1648-70) на синоді в Ужгороді (1652) перейшло на унію ціле зах. Закарпаття. У сх. частині православ'я трималося до упадку семигородського князівства. Мармарошиця перейшла на унію аж 1716 і 1721.

Об'єднана з Римом ціла мукачівська єпархія вводила боротьбу з лат. єрларвськими єпископами за незалежність від їх юрисдикції, та заходами єпископів М. Ольшанського, Ів. Брадача та головно А. Бачинського (1772-1809) вдалося не тільки правно закріпити самостійність мукачівської єпархії (1771), але й розбудувати Церкву на Закарпатті та подбати (1818) про створення 2. єпархії у Прип'єві (перший єп. Гр. Таркович, 1817-41). Плянну єп. Бачинського, що переніс мукачівську столицю до Ужгороду (1775), сполучити Галичину й Закарпаття в одну церк. провінцію (1774) та покликати знов до життя гал. митрополію не допустили зреалізувати мадари. Він найбільше причинився до створення у Відні виховного дух. інституту Барбарум (1774).

Відтепер доля укр. закарп. Церкви зв'язана з долею Церкви в Галичині, що теж переживав добу свого відродження. Для обох частин укр. кат. Церкви ustaleno тепер назву: гр. кат. Церква. Основана гр.-кат. дух. семінарія у Львові (1783), і Studium Ruthenum (1787) при львів. унів. піднесли рівень освіти духовенства. Заходами каноніка М. Гарасевича в Римі та в Відні обновлено гал. митрополію (1808), хоч, через опір мадлярів, не влучено до нової митрополії Закарпаття. Буллею „In universa ecclesiae regimine“ 1807. р. Ап. Столиця признала гал. митрополітоті приблизно ті самі права, які мав київ. митрополит. Два перші гал. митрополіти А. Ангелович (1808-14) та М. Левицький (під кінець життя кардинал) підготовляють далі ґрунт під церк. та нац. відродження. Духовенство, досі спольщене, понови органічно зв'язується з народом та починає грати в культ. житті нації першорядну роль (львів. дух. семінарія й її вихованці, „Руська Трійця“; провідна роль в нац. житті Григорія Якимовича; протест митр. М. Левицького 1843. р. проти нищення гр.-кат. Церкви в Росії; заслуги митр. Левицького та перемиського єп. Івана Сігурського для нар. шкільництва і т. д.). За нового митр. Г. Якимовича прокидається живий рух очищення гр.-кат. обряду в Галичині від лат. практик, чого митрополит хотів довершити

на провінціальному синоді, приготованому на 1863. р. Рух той тривав й за митр. Лявшинича (1864-69), але тепер він дістає глибшу основу в політ. московфільській течії, що почала тягти нашу Церкву в напірамі моск. православ'я. Правда, вище духовенство, тав. святоюрці, заклеплювалися лише в консервуванні та очищенні обряду, але ж деяка частина нижчого духовенства і світських проявляла недовіричі симпатії до моск. православ'я. Своє правдиве обличчя виявили вони зойвно на Холмщині.

На Х о л м щ и н і, до поль. повстання 1863-64 рос. уряд тернів гр.-кат. Церкву, сякуючись лише з допомогою прихильних собі духовних очищувати там полатинщений уже сх. обряд та відпольщувати спольщене духовенство. Після поль. повстання почав він уживати насильних способів, щоб повести там правосл. пропаґанду. Адміністратора холмської єпархії о. Калініського, що його син брав участь у повстанні, привезли до Витки (1866), і на його місце, без згоди Риму, управу єпархії віддали апостатові Вуйціцькому. Та опір укр. населення Холмщини, прив'язаного до католицизму, був такий сильний, що рос. уряд згодився призначити на холмського єп. гал. „святоюрця“ М. Куземського. Новий владдя обмежувався лише відлатиншуванням обряду та відпольщуванням єпархії, та це не вдовольило ні рос. уряду, ні півтори сотні гал. священників московфілів, що прибули сюди з М. П о п е л е м на чолі. Вони інтригами спричинилися до усунення єп. Куземського з владичого престолу, і М. Попель, як завідателі холмської єпархії, насильно, по мученичких трупах холмського населення (у Дреліві та Пратуліні), перевів формально цілу єпархію на православ'я (1875). Насправді укр. народ на Холмщині держався ще довго католицизму. Коли 1905 рос. уряд дозволив переходити з православ'я на римокатолицизм — 200.000 холмщаків перейшло на римокатолицизм, бо на грекокатолицизм не вільно було переходити. Це було причиною спольщення Холмщини.

Православ'я старалися ширити й московфільські священники в Галичині (перехід Гниличок та о. Івана Наумонича). Жертвою того церк. заклоту впав заслужений на полі ширення тверезості в Галичині митр. Йосиф Сембратович. На домагання віденського уряду Ап. Престіа відкликав його до Риму, а управу митрополії передав ап. адміністратору Сильвестеру Сембратович (1882-85). Започатковану ще за його попередника реформу василіян загал укр. населення в Галичині прийняв із недовірям, бо реформу доручено сузітам (новіціят у Добромлі 1882). Та реформа василіян була корисна, їх переведено в чин активній, культурній та здатній до місійної праці, засновані ними видавництва (Жовква) дали народові сотні тисяч ред.

кат. лектури. Побоювання за над. характер реформованого чину виявилися безпідставними. Реформовані василіяни причинилися й до реформи чину василіянок, що перші почали освоювати укр. жіночі школи.

Розуміючи, якою загрозою для католицизму в Галичині є московіфільство, митр. Сильвестер Сембратович (1885-98), з кінцем життя (1895) кардинал, ізблизився до народовецького укр. табору, куди належало вже доволі з молодшого духовенства. За нього покликано до життя 3. гал. єпархію в Станіславові (1885), і першим станіславівським єп. став Юліан Пелеш (1885-91), заслужений учений богослов, автор 1. історії укр. кат. Церкви, згодом перемиський владика (1891-96). Митр. С. Сембратович скликав провінціального синод до Львова (1891), який уже підготовляв перед своєю смертю митр. Яхимович. За митр. С. Сембратовича почато засновувати (о. Кирило Селецький і василіяни О. Ломницький) „згромадження“ СС. Служебниць, які від 1892 освоюють дитячі захисти.

У кращому становищі, ніж у Галичині, пробувала укр. Церква на Закарпатті з поч. XIX в. Але 1848. р. (мад. повстання) став у житті Закарпаття критичним: симпатії народу та духовенства були на боці Габсбургів, а це викликавало супроти них репресії збунтованих мад. магнатів. Та ще гірші часи настали після австро-угор. угоди (1867), коли на місце віденського централізму прийшло шовіністичне правління Будапешту і з ним мадьяризація укр. Церкви. Новий курс започаткував мукачівський єп. Степан Панкович (1867-72), що, замість до Відня, вислав питомців на науку до Будапешту та Острогороду. За нього виділено під частину мукачівської єпархії в окремий вікаріат із власною консисторією та богослужбовою мад. мовою з осідком у Гайдудорогу. Вікаріат переіменовано (1912) на окрему єпархію (тепер у границях Угорщини). Мукачівські та пришівські єпископи до 1918 продовжали цей мад. курс, доводячи до повної мадьяризації Церкви, а то й духовенства у приватному житті. Рівночасно з мадьярською системою починає на Закарпатті ширитися московіфільство, і з ним симпатії до рос. православія, яке перед війною вважали там за єдине заборону „руського духа“. Тамто не диво, що, коли не стало мад. опіки (1919), серед темного закарп. населення масово почало ширитися православіє.

На гал. митрополії по смерті С. Сембратовича, після одворічного митрополітування кол. станіславівського єп. Юліана Кулювського — асів (1901) теперішній митр. гр. Андрій Шептицький, досі — станіславівський владика. Рід Шептицьких має велику церк. традицію (кількох Ігуменів, єпископів, двох митрополитів у XVIII в.: Атанасій 1729-46 і Лев 1778-79). Митр.

Андрій, велика індивідуальність, на міру Потіїв та Рутських, його діяльність усебічна. За нього приходять до обнови єх. традицій у нашій Церкві та рівночасно до скріплення католицизму серед вірних, укр. Церква в Галичині стає свідомо своєї іст. місії — праці над церк. об'єднанням єх. слов. церков — укр., білорус. та московської, вона здобуває нову світлу історію своєю культ. працею. Василіяни на капітулі в Добромилі (1931) зреорганізуються у 3 провінції з архимандритом у Римі на чолі. До чинів василіян, василіянок та „згромадження“ СС. Служебниць приходять нові, повстають (від 1906) монастирі об'єднаного Студитського Уставу, що нав'язують безпосередньо до ст.-укр. чернечого життя Печерської Лаври (Ігумен о. Климент Шептицький); 1913. р. митрополит покликуює до життя єх. галузь чину Спасителя (Редemptористів); виривають нові жіночі „згромадження“ СС. Студяток, св. Йосафата, св. Йосифа, Пресв. Родиви, Мироносів та єх. галузь сестер св. Вінцентія з Паульо.

Для освіти світського духовенства повстають єпархіальні семінарії в Станіславові (завдяки станіславівському єп. Ір. Хомишинові) та в Перемишлі (завдяки перемиському єп. Константину Чеховичеві). Та найбільше діло в цій ділянці — гр.-кат. богословська академія у Львові (1928), єдина тепер на цілому світі укр. богословська школа унів. рівня (організатор її ректор о. др. Я. Сліпий). Заснування папою Пієм XI монументальної укр. дух. семінарії ім. св. Йосафата в Римі закінчує наші здобутки на полі вищого дух. шкільництва за останніх 30 років.

Митр. Шептицький старається від свого вступу на престіл надати укр. Церкві офіційний характер на полі унійної праці, чим підніє її до поважного чинника у Вселенській Церкві. Обнова єх. традицій у цілому житті укр. Церкви в Галичині мала за мету видягнути приспаний пілом у XVIII і XIX вв. ідеал „Потіїної унії“. Митрополит нав'язує контакт із усіма недовитками унійців на Наддніпрянщині та Білорусі, відбуває небезпечну подорож (1908) по рос. землях, стає організатором унійних велетградських з'їздів та зацікавлює кат. світ справою об'єднання єх. християн. Тимто не диво, що з приходом царської армії до Галичини (1914) митрополита у-в'язнено й вивезено, а на укр. Церкву в Галичині спали переслідування. Та саме серед найбільших утисків митр. Шептицький тямно наставляє людським списком о. др. Йосифа Божина (1914), а упадок царату дає йому змогу приступити до організації унійської Церкви на землях кол. Росії, гол. на Україні (гр.-кат. парохії в Києві, Одесі, Катеринославі, Вінниці, Кам'янці і т. д.), у Петербурзі відбувається собор рос. католиків під проводом митрополита та налагоджується й там церк. органі-

запис рос. кат. Церкви сх. обряду з о. Леонідом Фіодоровим як її екзархом на чолі. Больш. навала внеможливила дальшу працю над об'єднанням европ. сходу. Коли ідея „Потісної унії“ у своєюм розвитку не йде своїми природними шляхами серед нез'єднаних українців та білорусинів від Польщі, а природні наставники цих вірних — покійний єп. луцький Йосиф Боцянін (†1926) та теперішній ап. візитатор єп. Микола Чарнецький, не можуть обняти дух, проводу вірних, що горнуть до церк. об'єднання, то причин цього треба шукати в суч. політ. становищі цих земель.

Сильно підвищений культ рівень укр. народу та десятки заг.-нац. установ де — вислід конструктивної праці двох останніх поколінь духовенства з митрополитом на чолі. Коли Галичина в рр. 1917-20 була передовим носієм найвищих змагань українці, то це треба завдячити виховній праці й укр. кат. Церкви в Галичині в останніх десятиліттях.

Укр. кат. Церква має свою організацію й поза своєю суцільною територією, на колоніях у Югославії, Австрії та в Америці.

В Югославії для українців (коло 35 тис.) існує греко-кат. єпархія у Крижівцях. Основана для сербів усьогок 1611 відразу як унітська, під назвою „вратинської єпархії“, хиталася довго між католицизмом та православ'єм. У перших роках її існування працював тут укр. василіанець Методій Тердецький, пізніший холмський єпископ Крижівську єпархію (під цєю назвою) оснував папа ШІІ VI. 1777. р. та влучив у її склад українців, що від колонії XVIII в. почали сюди напливати з зах. Закарпаття (Північчини). По світовій війні влучено до неї й гал. переселенців у Босні. Теперішній крижівський єп. Діонісій Нираді (від 1914. р.) є родом із Керестуру, найбільшої укр. оселі на Бачці.

В Австрії є укр. кат. парохія у Відні при церкві св. Варвара, основана ще 1784 для потреб греко-католиків у Відні.

На Буковині для українців-католиків (належали до 1919 до станиславівської єпархії) та в сх. Мармарошії (належали до Ужгороду), що 1919. р. ввійшли у склад Румунії, Рим настановив єпископського вікарія в Чернівцях, залежного від рум. гр.-кат. єпископа в Мармароші (1930).

В Північній Америці першою організованою укр.-кат. єпархією була єпархія в ЗДА з осідком у Філадельфії. Спершу укр. переселенці підягали ірл. рим.-кат. єпископові; власного єпископа дістали аж 1907. р. (о. Сотер Ортинський, 1907-16). Та вже при новій обсаді опорожненої столиці (1924) встановлено окремого єпископа для українців із Галичини, окремого для вірних із Закарпаття. Для канадських українців назначено єпископом о. Никиту Будку (1912-28). Укр. переселенці в Півд. Америці (Бразилії, Аргентині) під-

лягають ще місцевим рим.-кат. єпископам. Важним церк. та культ. осередком для браз. українців є василіанська місійна станція в Куритябі.

Література: Kulczyński J., Specimen Ecclesiae Ruthenicae, Romae, 1773-74; Макарій (о. Булаков), Історія руської Церкви, I-XII, Спб., 1857-83; Nagawicz M., Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli, 1863; Колялович М., Історія возз'єднання западно-русських уніатов старихъ временъ, Спб., 1873; Pelesz J., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, I-II, Wien, 1878-80; Likowski E., Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII-XIX w., I-II, Poznań, 1880; Голубевъ С., Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, I-II, Київ, 1883-98; Likowski E., Unja Brzeska 1596, Poznań, 1896; Lewicki A., Unja Porenska w Polsce, Kraków, 1899; Левицький О., Внутрішній стан зах.-русської Церкви... в ківні XVI в. та Унія [Русь, Іст. Бібліотека, VIII], Львів, 1900; Голубинский Е., Історія руської Церкви, I-II, Москва, 1900-1; Жуковичъ П., Сеймовая борьба, I-IV, Спб., 1901-6; Abraham W., Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, I, Львів, 1904; Грушевський М., Історія України-Руси, I-IX, Львів-Київ, 1904-31; Чубатий М., Зах. Україна і Рим в XIII в., Львів, 1917; Іцак А., Уніоні і автокефальні змагання на укр. землях від Дніпра до Іандора [„Богословія“, I-II], Львів, 1923-24; Voulois A., Le Saint Siège et Russie, Париж, 1925; Smurlo E., Le Saint Siège et l'Orient Orthodoxe Russe 1609-54, Прага, 1928; Таубе М., Римъ и Русь въ до-монгольскій періодъ [Кат. Временникъ], Париж, 1928; Томашівський Ст., Зверхня історія київ.-русської Церкви [Записки Чина СВВ, том I-IV], Жовква, 1932.

М. Чубатий.

Православна Церква. Стародавня традиція зв'язує початки християнства в Києві і князів Аскольдом та Диром (IX в.), в усьогом разі в 1. пол. X в. в Києві була вже церква св. пророка Ізії, а в останній чвертві X в. число прихильників християнства вже таке велике, що вирінає справа переходу держ. влади на бік нової релігії. Вел. кн. св. Володимир Великий із мотивів і рел.-моральних, і держ.-політ., рішуче став на бік християнства й коло 988. р. сам охрестився й почав ширити християнство по своїй державі. Богослужба слов. мовою, в перекладах св. Кирила та Методія, допомагала з легкістю поширити запозичену від греків релігію, й вона вільно скрізь находила собі прихильників. Чим яка місцевість була ближче Києва, тим легше приймалося християнство, в дальших краях (Новгород) не обходилося без примусу („Добря христити вогнем, а Путята мечем“). Наступники св.

Володимира, особливо Ярослав Мудрий, продовжують почату справу, в XI в. поганство остаточно уступає місце християнству. А проте широкі маси ще довго тримаються, разом із християнством, і попередніх поганських поглядів та звичаїв, головню в глухих, далеких від культ. осередків місцевостях. Таке „двоєсвітство“ згодом під впливом Церкви слабло, а проте елементи поганства, в формі різних повір та звичаїв, залишилися назавжди серед укр. населення.

Христ. богослужба мала величезне значіння в справі поширення християнства, тимто укр. князі старанно будували церкви в Києві, на Волині, в Галичі, Любомлі, Холмі, Полозку, Смоленську, Новгороді (гл. Україна, Мистецтво, 437-438). За князями йшли бояри та взагалі багаті люди, а то й цілі громади продиючих місцевостей. Через те, що кам'яні церкви вимагали великих коштів, то будували переважно дерев'яні. Було їх досить багато, головню по містах. У Києві, пр., підчас вел. пожежі 1124 згоріло до 600 церков. Церква була не тільки місцем богослужби, а й осередком громадського, економічного й освітнього життя, тамто парохіальні церкви мали особливо важке значіння. Побіч парохіальних церков повставали й монастирі — чоловічі й жіночі; перші монастирі повстали в Києві, а серед них перше місце займав Києво-Печерський монастир, заснований у 2. пол. XI в. Антонієм та Теодосієм — освітній осередок, що дав багато церк. діячів і мав взагалі вел. значіння в рел. житті укр. народу до самої революції 1917. р.

Від св. Володимира укр. правосл. Церква була в залежності від царгородського патріярха. Залежність ця була досить слаба, обмежувалася тільки тим, що патріярх призначав і ставив для нас митрополита. До знищення Києва татарами (1240. р.) в нас було 22, а може 24 (Голубинський) митрополити; традиція вважає за першого — Михайла; тепер першим називають Леона або Леонтія († після 1004. р.), останнім — Йосифа (від 1237. р.). Усі вони були греки, більшість не знала мови своєї пастви, а винятком українців митр. Іларіона (від 1051. р.) та Климента Смолигича (від 1147), вибраних без відома царгородського патріярха. Наші митрополити жили мабуть спершу в Переяславі, опісля в Києві, катедральною церквою була св. Софія. У склад кияв. митрополії входили всі землі кияв.-укр. держава. Ще за Володимира Вел. (коло 992. р.) повстали єпархії: новгородська, чернігівська, білгородська, ростовська та тмутороканська; за Ярослава I. утворено переяславську та юрївську (Юрїв над Росією, тепер — Біла Церква), а далі йдуть: смоленська (1137), галицька (до 1167. р.), рязанська (до 1207. р.), володимирська над Клязьмою (1214. р.), перемиська (коло 1220. р.) та угровська за Данила

Романовича. Таким чином, до часів Батинкяв. митрополії мала, крім митрополитальної, 16 єпархій. Кожний єпископ у своїй єпархії був цілком самостійний, а підлягав митрополитові лише в заг.-церк. справах. На справу виборів єпископів мали вплив і укр. князі, що дбали про матеріальну безпеку Церкви та її єпархії, надаючи їм засоби до утримання та земельні маєтки. В Новгороді, де вже в XI в. ніче стало вище за князя, місцевого єпископа вибирало ніче, воно посилало його на посвячення до митрополита, а то й позбавляло поставленого вже єпарха архипастирських прав. Новгородський архієрей перший здобув від митрополита 1165 титул архієпископа.

У внутр. житті кияв. митрополії кермувалася законами Вселенської Церкви, постановами своїх соборів та приписами церк.-держ. змісту („Устави“ св. Володимира та Ярослава I.). До патріярха зверталася тільки в деяких рідких випадках. Вже в домонг. добу склався той лад церк. життя та звичаїв, які спостерігаємо пізніше. Вже тоді панувала та неприхильність до Риму та взагалі до латинства, що особливо яскраво виступає в XVI-XVIII вв. Неприхильність цю бачимо і в наших літописі (Володимир Вел. заявив панському ім. місіонерові: „отци наши сего не прияли суть“) і в полемічних писаннях наших митрополитів (Іоана II. та Никифора) та ін. авторів. Правда, князі були в дипломатичних та торг. зносинах із зах.-європ. країнами, своячилися (особливо в XI в.) з монархами лат. заходу, та це зовсім не пристраблювало неприхильности до латинства. Правосл. гр. схід відповідав духовні та рел. потребам укр. народу, і він авідтіля чернав погляди, освіту та культуру.

Тат. навала 1237-40 рр. мала величезний вплив на церк. життя укр. земель. Київ підпадає, творяться нові політ. й культ. осередки (на заході Галич і Волинь, на півночі, поруч із Новгородом та Володимиром, від XIV в. Москва), а далі укр. землі забирає Литва та Польща. Територія кияв. митрополії розбивається між Литвою, Польщею, Новгородом, Москвою та ін. Кияв. митрополитові доводиться мати справу не тільки з різноплеменною, а й з різновірною владою. Така різниця й політ. боротьба поміж зазначеними державами сильно утруднюють його становище. Близкість тат. кочовників та небезпека життя й близьких до степів місцевостях примушують укр. митрополитів шукати собі спокійного місця: Кирило III. (1245-81), Максим (1283-1305), Петро (1308-26) міняють свої осідки, найдовше перебуваючи в Володимирі над Клязьмою, Петро — в Москві. Від часів Петра кияв. митрополити енергійно підтримують моск. політику, наслідком чого повстають спроби поділу єдиної митрополії. Поруч із кияв. митрополією, вини-

кають у XIV в. галицька (за Юрія I. 1303) й литовська (за Ольгерда). Першим гал. митрополитом був Нафонт, до нього належали єпархії: галицька, перемиська й холмська; митрополія ця з перервами існувала цілий XIV в. Лит. митрополія охоплювала єпархії вел. князівства лит.; перші митрополіти були: Теодорит, висвячений болг. патріархом (1353, р.) і Роман (1355-61, р.). Та ці обидві митрополії довго існувати не могли, бо царгородський патріарх, що підтримував єдність митрополії, більше схилився в бік Москви, та й деякі митрополіти (Петро галицький, Кипріян литовський, Григорій Цамбляк), самі переходили до Москви й тим самим відновляли єдність кiev. митрополії. Таким чином кiev. митрополія зоставалася єдиною в сх. Європі й займала свою доморг. територію до пол. XV в., коли Москва рішуче відокремилася від Києва. Приводом до цього послужила поява на кiev. митрополії грека Ісидора, прихильника унії з Римом, настановленого патріархом Йосифом, однодумцем гр. імператора Івана VIII. Палеолога (1425-48), який, загрожений турками, думав рятуватися при допомозі папи й годився на унію з Римом. Митрополит Ісидор брав участь у соборі у Фльоренції й повернувся до Москви (1441) з титулом кардинала. Та, зустрічись тут сильний опір, мусів тікати, деякий час пробував у Литві й Польщі, хоч і тут не зустрів прихильників, не вважаючи на підтрим світської влади та лат. духовенства. Унія не мала успіхів ні у греків, ні серед українського населення Литви та Польщі. Нарешті, улаштувавшись в Італії, Ісидор добився призначення на кiev. митрополита, теж прихильника унії, Григорія Болгаряновича, який претендував і на моск. єпархії. Тимчасом Москва добивалася затвердження вибраного на митрополита собором єпископів Пони, ризанського єпископа, але тому перешкодили заходи Ісидора в Царгороді та поділ. події. Тоді моск. собор 1458 ухвалив самостійно, без патріарха, проголосити Пону митрополитом, при чому дав йому титул: „митрополит московський і всей Русі“ (всі попередні митрополіти, й ті, що жили в Москві, титулувалися: „митрополит київський і всей Русі“). Від того часу на території єдиної кiev.-укр. митрополії бачимо вже дві, моск. й кiev. : перша охоплювала московську державу (претендуючи й на Новгород), друга — православну людиність Литви та Польщі, де були такі єпархії: київська, смоленська, чернігівська, половецька, холмська, перемиська, львівська, володимирсько-берестейська, луцько-острозька та турово-пінська. Смоленська та чернігівська єпархії, як прикордонні, часом належали до Москви, а львівська 1414-38 підлягала безпосередньо патріархові. Кiev. митрополіти XV-XVI вв. живуть не в Києві, а в Новгородку, або

Вильні. Звич. митрополита вибирав, за угодою вел. кн. литовського, собор єпископів, у патріарха ж просили тільки благословення. Укр. митрополіти й єпископи походили з шляхетської верстви, що неправдувалося не тільки звичаєм, а й держ. законами („плебей не може бути прелатом“), на їх вибір впливали вел. кн. литовські; у зв'язку з тав. правом патриархату не обходилося з боку світської влади, год. в 1. пол. XVI в. без зловживань.

Від часів Ягайла правосл. Церква в Литві (не кажучи вже про Польщу) займає другорядне місце. Держ. релігією, упривілейованою, був католицизм, і православні зазнають деяких обмежень у правах. Це видно з привілею Ягайла 1387 та з акту Городельської унії 1413, р.: православних українців не допускають до участі в госп. раді, до воєвдських та каштеліських урядів, не дають права користуватися шляхетськими гербами. Митрополит та єпископи не беруть участі ані в сенаті, ані в сеймі як повноправні члени цих високих установ. З кінцем XV в. заборонили православним будувати нові й поправити старі церкви. Гуманістичні впливи та реформаційний рух XVI в., у зв'язку зі зростом шляхетських прав та привілеїв, поліпшили правне становище правосл. Церкви. В 1563, та 1568, рр. Жигмонт II, Август касує обмеження для православних; акти Люблинської унії (1569) забезпечують їй правне становище; з цього боку особливе значіння має акт варшавської конфедерації 1573, р., що забезпечувала рівність усіх христ. сповідань у Речі-посполитій.

Держ. потреби втягали гал.-волинських князів XIII-XIV вв. у справи та інтереси зах.-європ. держав, тимто і православній укр. Церкві неможливо було уникати зносин з представниками лит. церкви. Вже Данило Романович, щоб звільнити Україну від тат. панування, ків. переговори з рим. папою про адуку Церков; у зв'язку з цими подіями, пов'язався на 1. ліонському соборі (1245, р.) якийсь укр. архієп. Петро. В 1. пол. XIII в. доходять наче б то до унії правосл. Церкви з римською, та з того нічого не вийшло, таксамо, як і з того, що митр. Григорій Цамбляк, на бажання Вітонта, іадив на Константицький собор (1415, р.). І спроба з'єднати церкви у Фльоренції не мала ніяких наслідків: заступник і учень Ісидора, Григорій, сам відмовився від унії 1458, р. і вмер православним. Мало говорить на користь унії й тав. „лист“ митр. Мисаїла до папи Сикста IV. (в 1476, р.). Для зрозуміння й оцінки цих явищ церк. життя треба власти вагу на політ. становище середини XV в., бо правосл. населення від верхів до низів не думало відмовитися від своєї віри.

В XVI в. Польща й Литва, як і все Європа, переживають часи незвичайного успі-

ху реформації, а потім довголітню добу кат. реакції. Серед населення поль.-лит. держави реформація викликала зріст нац. свідомості та освіти, хоча водночас внесла чимало безладдя в церк. життя й католицизм, і православних. Чимало представників укр.-правосл. магнатства та шляхетства попереходило на бік протестантів, та пізніш, під впливом кат. реакції, вони, як і протестанти-поляки, опинилися в католицькому таборі. Зате серед правосл. населення появляються школи, що виховують молодь в правосл. дусі (г.л. Україна, Шкільництво, ст. 843). В оборону православія виступають спершу магнати, що залишилися ще при православ'ї, пізніш — міщани. Міщанські братства (г.л. I. 392) об'єднують православне місцеве населення, притягають до себе не тільки міщанство, а й шляхту, навіть соліство. В 80. рр. XVI в. братства мають таке вел. значіння, що впливають на життя всієї правосл. церкви і стежать за діяльністю самих єпископів, що їх більшість не стояла тоді на висоті свого призначення. Царгородський патріарх, з огляду на позитивне значіння братств, надає деяким, найбільш визн. братствам право старшої (так було пр. із львівським братством 1589, київським 1620, луцьким 1622. р. та ін.).

З кін. XVI в. стався (1596) незвич. шкідлива для укр. правосл. Церкви подія — Берестейська церковна унія. Повстання її пояснюють одні політичними мотивами того часу, інші — непорядками в православній Церкві. Обидва погляди односторонні. Таке складне явище, як Берестейська церк. унія, викликали різні причини внутрішнього (для Церкви), й зовн. характеру. Тут грають ролю іст. обставини, соціо-економіч. умови, напрям держ. політики, культ.-освітній стан правосл. єрархії, моральний рівень її, внутр. взаємовідносини в правосл. Церкві — все це, разом зі специфічними особливостями доби та настроєм панівних чинників поль.-лит. держави після Люблинської унії 1569. р., й викликало згадану церк. унію. За думку про неї, не без впливу лат. єрархії, вхопилися єпископи луцько-острозький Кирило Терлецький та львівський Гедзон Балабан, а коли остальній незабаром відстав від неї, замість нього а'явився володимирсько-берестейський єп. Іпатій Потій. Вони власне й перевели цю справу, бо тодішній київ. митр. Михайло Рогоза та ін. єпископи були люди пасивні. Кирило Терлецький та Іпатій Потій, поїхавши до Риму (1595), дали там згоду на унію від імені всієї правосл. Церкви. Цей учинок двох єпископів викликав сильне обурення на Україні. Прихильники унії зібралися в Бересті для вичистного проголошення алуки а Римом у жовтні 1596. р. та тудя прибули і православні: єп. Гедзон Балабан (львівський) і Михайло Копистинський (перемиський), багато представників чорно-

го й білого духовенства, братств і поодиноких земель. Православні утворили свій собор під головуванням патріаршого ексарха архимандрита Никифора. Таким чином, одночасно в Бересті відбулися два собори — уніятський і православний, і постанови обох були цілком протилежні. Король Жигмонт III. був на боці уніятів, визнав їх постанову і проголосив унію з Римом dokonаним фактом: на протести й постанову православних не звернено уваги. Спираючись на прихильність короля, енергійний підтрим кат. духовенства та поль.-лит. громадянства, архієреї-уніяти почали поводити забирати церк. й монастирські маєтки, творити кадри підладного собі духовенства і крок за кроком знаходили собі прихильників серед міщанства й селянства. Ширення унії викликало безконечні судові процеси та заколоти в масах. А далі між православними та уніятами пішла вперта боротьба. Передусім почалася літ. боротьба, появилосся багато полемічних творів, де одна сторона боронила себе й нападла на другу (г.л. Україна, Література XV-XVIII. вв., сторона 782-783). Видавали ці полемічні твори братства. Одночасно з полемічною боротьбою йшла й боротьба правна, на ґрунті сеймового законодавства. Тут виявляла сильну акцію православні магнати та шляхта, які нерідко виступали спільно з прот. шляхтою. На ґрунті правного зроблено дуже багато, бо до пол. XVII в. не було ні одного сейму, де б не стали справи „греків-дзунитів“, себто православних, і наслідки цієї боротьби були дуже важні. Так, 1609. р. православним пощастило юридично підмежуватися від уніятської єрархії, 1632-34 православні добилися своєї власної, визнаної державою (упривілейованої) єрархії, з київ. митрополитом Петром Могилію на чолі, якому підлягали єпархії: луцька, львівська, перемиська, холмська та новоутворена білоруська.

Особливо енергійно боронили свою віру низи правосл. населення; виразником настроїв мас із цього погляду було козацтво, що завжди відстоювало інтереси православної Церкви. Там, де впливи козацтва були сильні, унія успіху не мала. Завдяки козацтву, в Києві уніяти обмежились тільки Видубицьким монастирем, Лаври так і не вдалося їм захопити. Завдяки козакам і Петрові Сагайдачному, єрусалимський патріарх Теофан 1620 поновив правосл. єрархію з митрополитом Іоном Борецьким на чолі. Коз. повстання відбуваються під гаслом православія. Зборинська умова 1649. р. вимагас, щоб у землях, підлязких козацькому гетьманові, унія аовсім не було, і Гадяцький трактат Виговського з Річчюпосполитою (1658) теж церк. уніі не визнає. Панічні коз. делегації до поль. уряду гостро виступають проти унії, пр. депутація гетьмана Петра Доро-

шенка на Острозьку комісію в 1670. р. Навіть у XVIII в. козацтво нищило все, що нагадувало унію. Те саме робили й гайдамаки.

З кінцем XVII в., коли більшість шляхти на Правобережжі під впливом політ. та соціал.-екон. обставин (після 1667. р.) перейшла на бік латинства, православні братства підупали, козацтво вже не мало того значіння, — православна Церква, зоставшись без своїх провідників та оборонців, втратила свою єрархію. На унію перейшла більшість нар. мас. Багато шкодило православію те, що після 1654. р. частина київ. митрополії опинилася в межах моск. держави, частина ж залишилася в Польщі. Укр. митрополити Сильвестер Косів, Діонісій Балабан і Носиф Нелюбонич Тукальський в Москві не співчували їй, коли Москва почала робити заходи, щоб укр. Церкву віддати під владу моск. патріарха, вони стали на бік Польщі. Живучи на території Польщі, ці митрополити не мали змоги кермувати церк. справами лівобережної України, а тимчасом Москва добилася зміцнення своїх виключних впливів і на церк. справи в Польщі. В 1685. р. вона, за допомогою тур. уряду, добула в царгородського патріарха Діонісія IV. угоду на те, щоб київ. митрополія перейшла під канонічну залежність до моск. патріарха, який висвятив на київ. митрополита кол. православного луцького єпископа мн. Гедеона Святотолк-Четвертинського. З другого боку, завдяки своїй перемозі над польс.-лит. державою, Москва придбала собі правну підставу втручатися у внутр. справи Речіпосполитої й кермувати тут церк. справами її правосл. громадин. В 1686. р. складено тав. мир Гіжмултовського (або „вічний мир“), який підтверджував Андрусівську угоду 1667. р. Деякий пункт цього миру давав право царському урядові, для оборони православних від утиску уніатів, втручатися у внутр. справи Речіпосполитої; правосл. вселення Польщі відано під протекторат моск. царя. Хоч сейм затвердив угоду 1686. р. шойно в 1717. р., то Москва відразу почала використовувати своє право, і приклади такого втручання її в інтереси польс.-лит. православних бачимо часто в XVIII в., тим більше, що трактати 1768. та 1775. рр. це право Росії значно поширювали і зміцнювали. Через те і правосл. парохії та монастирі в Польщі підлягали київ. митрополитові, а той до 1720. р. підлягав моск. патріархові, та „містоблюстителі“ патріаршого престолу, а потім рос. Синодові. В межах Польщі залишалася тільки одна правосл. єпархія — білоруська, при чому єпископів призначувало з Петербургу, правда, за угодою польс. короля. Всі ін. православні монастирі та церкви, що лежали поза межами білоруської єпархії, підлягали київ. митрополитові, а той значну частину їх передавав під управу

своєму помічникові — переяславському єпископові, що 1733. р. став самостійним архієресм. Церк. залежність польс. громадян від чужоземної єрархії викликала різні незручності для самих таки православних у Польщі, не кажучи вже про державні інтереси. А ще довгий час польс. уряд нічого не робив для того, щоб покласти кінець такій ненормальності. Шойно чотирилітній сейм (1788-92) прийняв постанову, що православні користуються рівними правами з католицизмом і унією, звільнившись від залежності від рос. Церкви, має свою власну єрархію і творить автокефальну Церкву. Правосл. людности зазнали він право самій виробити собі організацію церк.-рел. життя, і для того в VI. 1791. р. скликано в Пинську спеціальний з'їзд правосл. духовенства та мирян. Цей з'їзд „Пинська конгрегація“, що й виробила план радикальних змін у становищі православної Церкви.

Та наміченої реформи не переведено в життя — через другий і третій поділ Польщі. В 1793. р. Волинь, Поділля та Київщина ввійшли у склад рос. імперії; на XVIII в. уїли в цих землях, як і скрізь у межах польс.-лит. держави, зробила вел. успіх. Коли перед 1506. р. в межах Польщі налічували 10.000 правосл. парохій, то з кінцем XVIII в. було їх ледви кількисот. Але ж уїли не дуже то була мала укр. народова, і при першій нагоді селянство верталося на православ'є. Так було на Білій Русі, після першого поділу Польщі, так було й на Україні і, якби уряд Катерини II. не ставив штучних перешкод тому, то справу „возсоединенія уніатов“ були б перевели значно раніше, перед 1839. р.

За XVIII в. київ. митрополія під Росією зазнала значних змін: скасовано право вибору митрополита та єпископів; поволі скасовано виборний принцип щодо нижчого духовенства. Рівночасно й рівнобіжно йшло політ. й церковне зрівнювання укр. земель із чисто московськими. Петербурзький уряд робив це руками українців. Від 1700. р. з київ. акад. викликають до Петербургу укр. учених чевців, й вони займають у Росії аж до часів Катерини II. всі архієрейські катедри, включно кермують церк. справами в бажаному для уряду дусі. З одного боку, вся рос. Церква підпадає сильним впливам Церкви української, а другого ж їде обмосковлення укр. Церкви, особливо від часів Катерини II. Київський митрополиттратить своє значіння першого єрарха для ін. єпархій і стає звичайним єпархіальним владикою. Через це поривається церк. зв'язок білоруських земель із українськими, пропадає стародавня традиція.

В 1839. р. проведено т. зв. „возсоединеніє уніатов“; на території Білої Русі утворено єпархії: моголіську, мінську,

полоцьку, виленьську, в 1900. р. утворено ще гродненську. Українські ж землі поділено на такі єпархії: харківську, чернігівську, полтавську, катеринославську, херсонську (1837. р., катедрa в Одесі), подільську (1859. р., катедрa в Кам'яниці), волинську (катедрa в Житомирі) і київську; в 1907 повстала ще холмська єпархія.

В 10 укр. єпархіях налічувалося в 1900. р. правосл. населення 18 міль., на них припадало 10.835 церков (п'ята частина цілої Росії). Для підготовки духовенства була духовна академія в Києві, 10 семінарій і 32 тзв. „духовних училищ“, або бурс. В академії було 188 студентів, а в дух. семінаріях 3724 учнів; з них світського походження — 604 учні. Крім того, існувало до 10.000 церк. парохіальних шкіл.

За XIX в. правосл. Церкву на Україні сильно амосковлено. А проте укр. свідомість остаточно не пригломшено, серед духовенства виникла думка про необхідність проповіді укр. мовою. Протосрей В. Гречуленяч (1791-1870) дав перші друковані приклади укр. проповіді. Хоч із великими труднощами, а проте в 1906-1911. рр. вдалося видати в укр. перекладі євангеліє, чим кинуто виразну думку про розмосковлення укр. православної Церкви. Думку цю почали енергійно реалізувати на Україні від 1917. р.; але ж незвичайним способом утворена в Києві 1921. р. єпархія та несприятливі для реал. життя умови совітського ладу не дали покищо змоги здійснитися цій думці.

Галичина на поч. XVIII в. перейшла на унію. Під впливом Росії, з кінцем XIX в., тут помічається рух православля, наслідком чого виникло кілька правосл. парохій. Рухові шкодило те, що він мав чисто московський, чужий для нашого народу, характер. Одночасно помічається такий самий рух і на Закарпатті, де унія запанувала ще в XVII в.

Більш-менш помітний православний рух у Галичині та на Закарпатті щойно після світової війни, у Галичині, головню на Лемківщині, справу веде або російське православне духовенство, або місцеве московське. Нехтування укр. інтересів ослабило силу цього руху, робить його нетривким.

Щодо Закарпаття то воно перейшло під юрисдикцію серб. патріарха, що призначає двох єпископів (Ужгород і Мукачів). Головними діячами православля тут виступають рос. емігранти, що завзято борються з укр. відродженням, чим відштовхують від православля укр. місцеву людність.

Вже після світової війни бачимо спроби організувати правосл. Церкву серед укр. людности в С. Д. А. та К. и н. а. д. За цю справу взявся св. Іван Теодорович, представник автокефальної Церкви в Україні, й за ним і недавно померлий Йосиф Жук (†1934. р.). Часописи „Вістник“ та „Дніпро“ обсто-

юють і популяризують православний рух у Америці.

На Буковині до правосл. Церкви належать українці й румуни. Тепер вона входить у склад рум. патріархату, раніше ж довгий час була автокефальна. До окупації Галичини поль. королем Казимиром Великим (в середині XIV в.), Буковина залежала від гал. правосл. митрополії, потім деякий час підлягала охридському архієпископові в Болгарії. Коли ж 1399. р. утворено самостійну молдавську митрополію, а оскільки у Сучаві, Буковина ввійшла у склад цієї митрополії й 1402. р. дістала свого, залежного від молдавського митрополита, єпископа в Радівцях. 1630. р. молдавську митрополію з Сучави перенесено до Іє, але залежність радівського єпископа від неї не поривалася аж до прилучення Буковини до Австрії (після 1774. р.), коли цю залежність зривано (єп. Доситей Херескул) і 1783. р. радівську катедру перенесено до Чернівців. Деякий час Буковина залежала від серб. митрополита в Карлівцях; та 1873. р. утворено автокефальну бук.-далматинську митрополію (Батен Гаїман), у складі Буковини й Далматії, з катедрою в Чернівцях. На Буковині є кілька відомих монастирів (Путна, Драгомирна); з матеріального боку церкви й духовенство були добре забезпечені. Від 1875. р. при чернівському унів. існував правосл. богословський факультет, перетворений із богословської школи, заснованої австр. урядом 1827. р. Характеристичною особливістю церк. життя на Буковині є безперестанна боротьба укр. правосл. населення за рівноправність на церк. полі, де переважний вплив на церк. справи мали румуни. Більшість єпархів були румуни або порумуншені українці, румунський був і склад консисторії. Щойно в 90. рр. XIX в. українці добилися деякого впливу в консисторії (2 радники), на богословському факультеті, де були виключно професори румуни й загально рум. виклад, виборили 2 катедри (церк.-слов. мови та пасторального богослов'я). В часі світової війни вироблено план згоди поміж українцями та румунами, з поліпшенням становища перших. Висвячено навіть єпископа-українця (Тита Тимницького), та з переходом Буковини під Румунію українці втратили все, що здобули, румуни стали вселадними панями Церкви. Активну участь у церк. справах на Буковині беруть і світські люди, завдяки існуванню від 1873. р. конгресу церк. ред. та в них завжди переважає рум. більшість.

В Польщі до складу православної Церкви належать укр. та білорус. людність, що, на підставі раяського трактату, відійшла до Польщі (4 міль.). За згодою царгородського патріарха Григорія VII, правосл. Церкву в Польщі 17. IX. 1925. р. оголошено автокефальною. Утворено 5 єпархій:

варшавсько-холмську, гродненську, виленську, польську та волынську. Найвищим органом церковної управи є Синод, де головує перший єрарх — митрополит варшавський (першим митрополитом був українець Юрій Ярошевський, забитий 1923 р., від того часу москаль Діонісій Валедиський). Крім чотирьох єпархіальних, є ще 4 єпископи-вікарії. З вісьмох єрархів є всього два українці (білорусів ні одного); духовенство, сильно помосковлене, виявляє великий опір укр. та білорус. рухові. Через те серед правосл. людности в Польщі весь час панує незадоволення проти свого духовенства та неспокій. Урядові церк. органи „Воскресное Чтеніє“ та газета „Слово“ виходить рос. мовою.

Література: Макарій, Історія Русской Церкви, I-XII, Спб., 1857-1883; Знаменскій П., Учебное руководство по истории Русской Церкви, I-3, Казань, 1870-86 і потім Спб., 1895; Голубевъ С., Киевскій митрополитъ Петръ Могила, I-II, Київ, 1883-1895; Грушевський М., Історія України-Руси, I-IX, зокрема III і V, Львів-Київ, 1900 і 1905; Nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumänen in der Bukowina 1848-65, von Bischof Hakman in einem Sendschreiben dargestellt (вид. Ст. Смал-Стоцького), Чернівці, 1899; Голубинскій Е., Історія Русской Церкви [Чтенія въ Обществѣ исторіи и древности Россійскихъ при моск. университетѣ], I-III, Москва, 1900-01; Жуковичъ П., Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства съ церковной унией (до 1609 г.), том I і далі, випуски I-VI, Спб., 1901-1912; Бѣдиновъ В., Православная Церковь въ Польшѣ и Литвѣ [по Volumina Legum], Екатеринбург, 1908; Харламповичъ К., Малороссійское вліяніе на великорусскую церковь, Казань, 1914; Chodunicki K., Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370-1632, Warszawa, 1934.

В. Бідинов.

Автокефалія укр. правосл. Церкви. Укр. Церква виявляє змагання до автокефальності з часу самого свого повстання. Про ті змагання свідчать уже обставини самого охрещення Русь, Володимир В. вирішивши впровадити в своїй державі християнство з джерела візантійського, військ. походом на Корсунь мав на увазі збройно здобути єрархію та оминути церк. залежності від Візантії. В іст. літературі висловлюють думку (Є. Голубинський) що Церква на Україні була автокефальна; в кожному разі була вона автокефальна фактично, хоча б і без формального визнання матірньою церквою — грецькою. Першого голову Церкви грека — митр. Теопемита, як ставленника Царгороду, згадує літопис щойно за кн. Ярослава 1037, але вже 1051 кн. Ярослав обирає через собор єпископів

митрополита русина Іларіона — без порушення з царгородським патріархатом. Обрання митрополита без згоди Царгороду повторюється ще 1147 р. за князя київського Ізяслава II (митр. Клим). По татарській неволі 1303 утворюється, за згодою константинопільського патріарха, окрема митрополія галицька. Заразом іде боротьба за відділення укр. єпархій лит. держави від митрополії, зверхники якої, користуючись фактивно титулом кнїв. митрополитів, у дійсності осідою мали в Москві та були речниками інтересів останньої. Найвиразнішим фактом тієї боротьби за відділення був вибір 1415 літ. єпархії окремого митрополита Григорія Памалака, а 1458 поділ митрополій — укр.-білоруської та московської наступив остаточно. З того часу укр. Церква була фактично незалежна, лише формально визнаючи зверхність царгородського патріарха. В XVII в. виникає, нездійснений із політ. причин, проєкт утворення незалежного патріархату укр. Церкви. 1686 р. наступило сполучення укр. Церкви з московською з застереженням усіх прав і особливостей укр. Церкви. Фактично ті права порушували, але боротьба за них не припинялася ще протягом цілого XVIII в.

Автокефальні змагання не замирили в укр. Церкві, — про це свідчать відомі їх у часі останньої революції на сході Європи, коли повстала Всеукр. Церк. Рада, що стала своїм завданням автокефалію української Церкви. Наслідком цієї свідомості та волі укр. церк. громади був оголошений урядом УНР 1.1.1919 закон про автокефалію укр. Церкви. Через спротив моск. єпископату, до якого належали тодішні архієреї на Україні, адієсення автокефалії не могло відбутися з додержанням основ канонічних: на всеукр. з'їзді-соборі 11-14. X. 1921 рукоположили перших двох єпископів священники й миряни, а ці вже поставили ін. єпископів (27), з яких В. Липківський мав титул митрополита кнїв. і всієї України. Провідним органом автокефальної Церкви залишалася Всеукр. Церк. Рада, що видавала в перекладі на укр. мову богослужбові книги. Больш. влада скасувала вище єрархічне представництво укр. автокефальної Церкви, допускаючи існування лише церк. громад — парохій. Формальне продовження укр. автокефальна Церква має в Америці, що налічує 152 парохії (32 в ЗДА, 120 в Канаді), на чолі їх стоїть архієпископ Ів. Теодорович.

Література: Макарій, Історія русской церкви, I-XII, Спб., 1857-1883; Грушевський М., Історія України-Руси, I-V, Львів-Київ, 1898-1931; Голубинскій Е., Історія русской Церкви, I-II, Москва, 1900-1; „Русская историческая библиотека“, том VI, Спб., 1908; Лотоцький Ол., Укр. джерела церк. права, Варшава, 1931.

Ол. Лотоцький.

Сектантський і протестантський рух на Україні був спершу дуже незаметний. Правда, вже за княжих часів подибуємо в кн. державі „богомилів“, що прийшли сюди з Болгарії, а в півн.-укр. землях, підо впливом рос. сектантів, появляються в XIV в. стригільники, в XV-XVI вв. жидовотілі, в XVII в. розкольник-ки, гол. старообрядці й безпоповці. Але всі ці секти, нерационалістичні, в укр. народі не поширились.

Зате багато прихильників з'єднують собі зах. европ. рационалістичні секти. Так у XV в. сліди були в нас гуситські впливи, у пол. XVI в. захоплює, за прикладом Польщі, освічену шляхту й міщанство протестантизм, але вже в XVII в. всі ці укр. протестанти переходять на латинство й тимсамим для укр. народу пропадуть. Серед укр. селянства почали поширювати протестантизм щойно нім. колоністи, що їх рос. уряд від 1782 р. оселявав на півд. Україні. Одним з перших таких його проповідників були Карло Бонкемпер, від 1867 р. пастор нім. кольної Рорбах у Херсонщині, та його учні Онциенко й Ритушній. Вони з'єднують багато прихильників, і так протестантизм, відомий під назвою штунди, поширюється по півні України. Рівночасно, в рр. 1863-69 Юхим Цимбал, Іван Рябошанка й ін. поширюють споріднений баптизм, який знаходить теж багато прихильників. Знову ж. під рос. впливами, в півн. землях ширяться споріднені секти: духобори, молокани, суботники, мальованці, хлісти, а різними їх відмінками або „толками“.

Відлучення рос. правосл. церкви від укр. народу та переслідування сектантів рос. урядами дуже пособляли розвиткові сектантства на Україні, так що а поч. XX в. на укр. землях начислювано понад мільон прихильників різних сект.

З упадком царату різні секти на Україні починають організуватись, легалізуватись й почасті українізуватись. Та большевики цьому рухові поклали край.

З прилученням Волині до Польщі сектантський рух порекадається й до Галичини. Тут поширюється євангельський рух, гол. на Покутті й Опіллі, завдяки кільком ам. протестантським проповідникам, що почали організувати укр. прот. церкву на основах кальвінізму й лютеранства. Тепер є дві конфесійні прот. організації: „Місіяна церк. рада“ для анґебуряцької конфесії (орґанізація: „Прозри“, „Новий Світ“ та „Свя“, виходять періодично в Станіславові) під проводом нім. суперінтендента й „Союз укр. реформованих громад“ (орґан „Віра і Наука“ в Коломиї), що підлягає поль. прот. консисторії в Варшаві. Крім цього, обидві організації видають книжечки пропагандистичного змісту й поширюють Біблію, а то й окремі її частини. У Схід. Галичині досі зорґанізовано 52 проповідничі стації з 2

парохіальними урядами, в Станіславові й Коломиї, та побудовано 9 молитовень. Число всіх гал. сектантів коло 11.000. Форма лютеранського й кальвінського руху національна, ін. сект — протинаціональна. Матеріально й морально підтримують цей рух гол. неукр. чинники, то й заг. думка така, що він вносить роз'єднання в укр. населення.

Література: Рождественскій А., Южнорусскій штундизмъ, Сиб., 1889; Драгоманів М., Про братство христелів або баптистів на Україні, Коломия, 1893; Зінківський Т., Штунда [Писання, II], Львів, 1896; Ясевичь-Бородаевская В. И., Сектанство въ Киевской губ. [Живая Старина, I], Сиб., 1902; Грушевський М., З історії рел. думки на Україні, Львів, 1925.

Гр. Дворянин.

Народне господарство. *Господарство УРСР.* Заг. характеристика. Початок найновішої доби госп. розвитку тої частини укр. території, що входить у склад УРСР, сягає до кінця XVIII й поч. XIX в. Зародні складніших форм госп. життя, винорені в XVI й XVII вв., через довлітні війни, поділ укр. території між Московщиною й Польщею та рос. екон. політику не змогли розвинутись. Спритливіші умови починаються з кін. XVIII в., коли Пранобережжя опинилося в межах рос. держави, й Україна здобула доступ до Чорного моря. З попитом зах. Європи на продукти сіль. господарства розвивається торгівля чорноморсько-азовських портів, і у зв'язку з цим починається інтенсивна укр. колонізація Степу, розвивається там скотарство (передусім вівчарство) і хліборобство (передусім культура пшениці). Після скасування панщини 1861 р. екон. уклад щораз виразніше набірає зах.-европ. капіталістичних форм: будують залізниці, народжується металургія й кам'яноугільна промисловість, цукроварна продукція новітнього типу. У розбудові укр. промисловости беруть вел. участь закорд. капітали. А все ж гол. екон. підставою є хліборобство, що поволі переходить до інтенсивних форм і все виразніше набірає торг. характеру. Події світової війни спиняють нормальний хід екон. розвитку. Після революційних рр. 1917-1920 нар. господарство зовсім занепадає. Його повільна підбудова за останні 10-ліття йде в рямцях системи рад. плинної господарки. Право власности на засоби продукції й верхове право на землю переходить до рук сов. влади, яка кермує нар. господарством, здійснюючи свої госп. плани, збудовані на интересах і потребах СРСР, а не УРСР. Гол. увага влади, гол. а часті і. п'ятилітки (1928-32), звернена на індустриалізацію країни, себто передусім на підтрим тих галузів промислу, що виробляють засоби продукції. З огляду на постійні зміни курсу рад.

госп. політики, госп. відношин неустабілізовані.

Згідно з переписом 17. XII. 1926. сіль. господарством зайнято 80,68% населення, у фабричній промисловості було 5,44%, у домашньо-ремісницькій — 3,76%, у будівництві — 0,59%, у зал. транспорті — 1,94%, в ін. формах транспорту — 0,66%, у торгівлі — 2,38%, в установах — 2,64%, в ін. галузях праці 1,68%. Сюди не включені особи військових професій, безробітні і група з назвою в рад. статистиці „інші“ (імовірно, військові). В 1927-28. р. продукція сіль. господарства УРСР в довесних цінах тюррила 2.131,8 млі. карб., а продукція промисловості 1.792,3 млі. карб. Отже, на підставі цих даних УРСР треба вважати країною аграрно-промисловою. Реалізація програми 1. п'ятилітки дала спонуку до значнішого розвитку промисловості; у зв'язку з цим у рад. літературі останніх рр. УРСР трактується як країна промислово-аграрну.

Окремі частини УРСР за Іх госп. структурою можна поділити на такі еков. райони: 1) Полісся, куди входить півн. район УРСР, безпосереднє продовження білоруського Полісся й укр. Полісся в межах Польщі: болотисті й лісові ґрунти, значна лісова площина (коло 20% усієї земельної площі), рідке населення (55-4 осіб на км.²) без більших міських осередків—вирішальну роль грає сіль. господарство; 2) П р а в о б е р е ж ж я, куди входить лісо-степова частина УРСР на правому березі Дніпра: густе населення чорноземний район (87,6 людей на 1 км.²) із найбільшим у УРСР аграрним перенаселенням. Розвинене хліборобство з поширенням культури цукрового буряка. Обріб с.-г. продуктів, гол. цукроварська промисловість; 3) Л і в о б е р е ж ж я займає сх. половину центр. частини УРСР, відлієву від Правобережжя Дніпром: густе хліборобське населення (74,4 душ на 1 км.²); в сіль. господарстві виділяється культура ярої пшениці, між техн. культурами, окрім цукрового буряка, культура соняшника й тютюну; промисловість, окрім таких міських осередків, як Харків, Полтава, Кременчук, грає п'ядрядну роль; поруч із цукроварством поширене й млинарство; 4) С т е п займає північ півдня УРСР аж до Чорного моря: найменша в УРСР густота населення (50-1 людей на 1 км.²), що скупчене в міських осередках більш, як у ін. частинах УРСР (в селищах із понад 10.000 людей, понад 20%; для цілої УРСР цей відсоток 16,41%) і інтенсивно зростає; розвинене хліборобство (зернового характеру) й широко розвинена промисловість: залізнично-рудна й металургічна (Дніпропетровське, Кривий Ріг і Запорозжжя) й кам'яновугільна (Луганське, Артемівське, Стадіне). Тех. стан окремих галузей нар. господарства УРСР такий:

Хліборобство. В УРСР існують хліборобські підприємства 3 типів: совхоз,

колхози та індивідуальні сел. господарства. Совхози — вел. держ. мастки, де господарство ведуть із допомогою найманої робітної сили. Колхози — об'єднання окремих сел. господарств, де на спільну власність переходить земля, реманент і робоча худоба. Всі сіль. господарства накожують госп. плян, установлений рад. владою. Влада визначає й заг. розміри засівної площині й розміри засіву окремих культур, і до цих указівок мусить приспособлюватися окремі сіль. госп. підприємства. В І. 1933. р. заведено обов'язок постачати державі збіжжя, для колхозів та індивідуальних господарств у розмірі 3-3 — 2,7 сотнарів із одного гектара засіву, для індивідуальних господарств на 5-10% вище, ніж для колхозів. Установлені державною ціни на збіжжя без порівняння нижчі від тих приватних ціл, що існували останніми роками. Змагання рад. влади є поширити механізацію хліборобства, при чому с.-г. машини потрібні для сіль. господарства (трактори, молотільні, тощо) зосереджені на держ. машинотракторних станціях (МТС). З днем 1. VI. 1933. р. в межах УРСР нараховували 801 машинотракторну станцію різних типів. Середнє число тракторів на одну збіжжєву МТС, за звідомленнями 1932. р., було 52, а середня потужність станції рівна 658 НР. Значіння окремих груп сіль. госп. підприємств визначити трудно; відповідні цифри пливкі; рад. влада намагається звести значіння індивідуальних господарств до мінімуму. З днем 1. I. 1933. р. совхозів у УРСР було 1.438, а засівна площина Іх 1933. р. становила 3.172 тис. га., около 11,3% заг. засівної площині. На 1932. р. в УРСР колекцізувало 69,0% сел. господарств, і заг. число колгоспів 1. VI. 1933. було 24.100, які об'єднували 3.277 тис. сел. господарств. Засівна площина колгоспів у 1933. р. тюррила 18.880,6 тис. га. — 81,4% заг. засівної площині. Найдалі посунувся процес колективізації в Степу, де ще всередині 1931. р. колекцізувало 82,9% усіх сел. господарств. Засівна площина індивідуальних господарств 1933. р. становила 4.319,8 тис. га. Перебудову сіль. господарства на колективний зразок переведено від 1928-29. р. дуже нашвидку; 1930, 1931 і 1932 рр. значна частина врожаю лишлася необробленою в полі; масове зменшення числа коней викликає в-осени 1931. р. пригадки влади, що, поруч тракторів, коні теж мають своє значіння. Заг. розміри засівної площині в УРСР в 1933. р. — 26.373 тис. га., з чого на зерновій культурі припадало 19.863,7 тис. га. (75,3%), на техн. культурі 2.541,1 тис. га. (9,6%), на баштанно-овочевій ростиці 2.029,1 тис. га. (7,7%), на кормовій — 1.841,8 тис. га. (7,0%). Розподіл окремих культур у 1933. р. такий: жито 4.500 тис. га., пшениця озима 5.400 тис. га., яра 1.200 тис. га., ячмінь 2.600 тис. га., овес 1.700 тис. га., просо 1.200 тис. га., кукурудза 1.500 тис. га. З початком колективізації рад.

влада змагала до інтенсивного поширення засівної площини, а проте останніми роками цей процес прийнявся: супроти засівної площини 1931. р. 28.362,9 тис. га. засіва площа 1933. р. на 2,000 тис. га. менша — 26,3730 тис. га. Рад. влада намагається завести в УРСР деякі нові культури, як соя, бавовнянка, тощо (засіву бавовнянки в УРСР в 1931. р. було 181 тис. а в 1933. р. 1580 тис. га.; район цієї культури є місцевості, положені в під-зах частині Степу — Одеса-Миколаїв-Херсон).

Урожайність УРСР різко хитається, залежно від кліматичних умов: на сел. надільних землях у 10-ліття 1905-14. рр. для год. хлібів серед. урожай із десятини в пудах на УРСР такий: жито 54,7, пшениця озима 59,1, яра 47,8, ячмінь 59,5, овес 59,4. З окремих районів найбільша урожайність на Правобережжі, найменша у Степу. Урожайність приватно-власницьких господарств була на 15-25% вища. Серед. збір із десятини в пудах у сел. господарствах УРСР давав для жита в 1927. р. — 62,6, в 1928. р. — 52,0, для озимої пшениці 68,8 і 45,7, ярої 41,1 і 36,6, ячменю 42,5 і 44,7, для вівса 52,2 і 65,7. Серед. збір зернових культур із 1 га. в 1928. р. — 7,07 сот., а 1 га. в 1929. р. — 9,26, 1930. р. — 10,5. Останні рад. матеріали середню багатолітню урожайність на УРСР з одного га. в сотнарах визначають так: зернові 8,8, пшениця 9,9, жито 9,2, ячмінь 8,9. Для врожаю 1933. р. сов. джерела подають такі дані (з одного га. в сотнарах): зернові 11,2, пшениця озима 13,1, жито 10,4, ячмінь 13,2. Пересічний збір зернових хлібів у УРСР в 1909-13. рр. визначався 1.151,5 мід. пудів; у врожайному 1927. р. він дав 1.102 мід. пудів, у неврожайному 1928. р. — 799,5 мід. пудів, у 1933. р. загальний збір зернових культур дав 222,965 тис. сот. Коли сьогочасний збір зернових культур більш-менш відповідає доведеному, збір техн. культур, у зв'язку зі значним поширом площини під деякими техн. культурами (соняшник, цукрові буряки, конопці), в порівнянні з доведеними часами, загально впріє. Товарність хліборобства, під якою розуміється процентове відношення сальда села до заг. продукції зведеного року, рад. статистика для 1927-28. рр. обраховувала так: для зернових культур 24,2%, для олійного насіння 18,5%, для цукрового буряка 87,8%, для тютюну й махорки 89,8%, для картоплі 10,8%.

Зі спеціальних галузів сільського господарства, що поширене в окремих районах УРСР, треба виділити: баштанництво, садівництво й виноградарство. Під кабунами й димми в селянських господарствах УРСР в 1927. р. було 345,559 десятин, при чому ця культура год. зосереджена у Степу (280,651 десятин). Під відокремленими садами в сел. господарствах УРСР в 1927. р. нараховувало 64,548 десятин; загальний збір овочів у тому самому році

дав 40,422,5 тис. пудів. Під виноградниками в селянських господарствах 1927. р. було 40,427 десятин (у Степу 40,062). Товарове значіння всіх цих галузів дуже незначне.

Скотарство в УРСР має підрядну вагу супроти хліборобства. При розораності земельної площини, при надто обмеженій кількості лук і пасовищ (орні землі за даними 1927. р. творять 77,9% всіх ужитків, сіножаті й пасовища лише 5,1%), при зерновому напрямку хліборобства умови для скотарства несприятливі. У виробничих фондах сіль. господарства УРСР в 1927. р. на вартість худоби, птиці і бджіл припадало 833,1 мід. доведених карб., або 45,4% усіх виробничих фондів, при чому найбільший процент (49,7) давало Полісся. Коней в УРСР 1916. р. було 5,477 тис., вел. рогатої худоби 7,706 тис. штук, овець 6,270 тис. штук, свиней 4,568 тис. штук; у часах воєнного комунізму кількість коней і худоби дуже понизилась, але за часів НЕП-у почала зростати; 1928. р. було коней 5,461,6 тис. штук, вел. рогатої худоби 6,497,7 тис. штук, овець 7,000 тис. штук, свиней 5,800 тис. штук. Колективізація спричинила масовий розпродаж і знищення коней і худоби. Зменшення числа вел. рогатої худоби в III. 1929. р. до III. 1930. р. офіційні ради чинники визначають на $\frac{1}{3}$, а зменшення числа коров на $\frac{1}{4}$; число коней 1930. р. обраховували на 5,679 тис., рогатої худоби на 6,594,7 тис., свиней на 3,182 тис., овець і кіз на 4,639,1 тис. штук. Докладних даних про стан скотарства в рр. 1931-33 сов. матеріали не дають. Офіційні чинники стверджують, що стан скотарства далі катастрофальний. Радянська влада має на увазі розв'язати тваринницьку проблему, організувати великі скотарські господарства в совхозах і колхозах, але ця спроба розв'язати її досі позитивних наслідків не дала.

Лісова господарка в УРСР стоїть на низькому рівні. Задовільно забезпечена лісами лише півн. частина УРСР; південь цілком безлісний. Лісового господарства не ведуть раціонально, ліси щораз більше винищують. Дані „Всеукраїнської управи лісів“ на 1. жовтня 1927. р. обраховують усю лісову площину УРСР на 3,695,7 тис. га., з чого на ліси припадає 3,316,6 тис. га. Найбільша частина лісів УРСР у руках держави: „Всеукр. управа лісів“ має експлуатаційної лісової площини 2,573,8 тис. га., з чого на ліси припадає 2,340,5 тис. га. Досить великий є простір сел. лісів (1,025,9 тис. га. лісової площини і 894,4 тис. га. лісів); незначна кількість лісів належить окремим держ. і навчальним установам та містам.

Промисловість. У 1927-28. рр. заг. продукція промисловості УРСР в тис. черв'яків становила 3,906,451,6, з того на цеглову (велику й середню) промисловість припадало 2,834,015,2 тис. карб., на дрібну

й домашньо-ремісничу 1,132.436,4 тис. карб.; зайнятих у промисловості УРСР в тому самому році було 1,434.318 осіб, із того в ценовій 685.155, у дрібній та домашньо-ремісничій — 768.163. В ценовій промисловості найзначніше заступлені групи харчової та смакової промисловості (при вартості заг. продукції 1926-27. р. 2,190.846,2 тис. карб., на цю групу припадало 831.566,7 тис. карб.), гірничої й гірничо-фабричної промисловості (продукції 617.739,4 тис. карбованців), обробу металів (321.397,7 тис. карб.), машинобудівництва (187.862,5 тис. карб.); звертає увагу мінімальний розвиток текстильної промисловості. Серед дрібної й домашньо-ремісничої промисловості більшу роль грали виробництва: шевське, кравецьке, млинарське. Особливість промисловості УРСР це — концентрація значнішої кількості пром. підприємств поза межами міських осередків. Через те, що політика держави спрямована проти приватно-власницьких підприємств — із поч. 1927-28. р. продукція приватно-власницького капіталістичного сектора становила лише 31% усієї пром. продукції, при чому й ці підприємства (передовсім домашньо-ремісничі промисловості) підпадають регулятивному впливові держави. Так аваній усунулений сектор складається з держ. і кооп. підприємств, але ж ці останні грають другорядну роль. Держ. підприємства поділені, залежно від їх проводу, на заг.-союзні, респ. й місцеві. Окремі підприємства об'єднані в великі трести, з яких кожний є окремою госп. одиницею. Керма заг. союзними трестами спочиває в руках загально-союзних держ. органів; респ. трестами й місцевою промисловістю кермують органи УРСР під контролем й відповідно з указівками центр. влади. Керма всіма основними галузями промисловості УРСР — кам'яновугільною, металургічною, машинобудівництвом, цукроварською, тощо — знаходиться в руках загально-союзної влади. Рад. влада, здійснюючи програму індустріалізації, змінило промисловість, що виробляє засоби індустрії (кам'яновугільну, металургічну, машинобудівництво) й тим щораз більше ослабло тут роль уряду УРСР.

З окремих галузей промисловості в галузі гірничої вагу мають: 1) кам'яновугільна промисловість, зосереджена в районі Донбасу; 1932. р. адобуто 44.934 тис. т. вугілля; починаючи з 1930. р. зроблено багато зусиль для механізації добування; в 1932. р. добування анемеханізовано на 71-9%; укр. вугілля обслуговує потреби значної частини РСФСР, воно є предметом експорту; поклади бурого вугілля, що існують в УРСР (Правобережжя) використовують у обмеженій мірі; 2) залізорудна промисловість, зосереджена в районі Кривого Рогу; адобув 1931. р. коло 11-0 мільонів тон заліза; окрім того,

значиння має добування соли й мангану; 3) металургічна промисловість зосереджена у Степовій Україні, передовсім у Дніпропетровську (Запорозжж); у 1932. р. витолено чауку 3-9 мільонів, сталі 3-1 мільонів тон; збільшення продукції натрапляє на великі труднощі. В галузі машинобудівництва й треба відмітити виробництво сіль. госп. машин, гірничо-фабричного устаткування й вагонів. 1931. р. почали в УРСР виробляти трактори на новому харківському тракторному заводі. Виробництво електро-енергії 1932. р. дало 2.045,5 міль. кіловатгодин. Не вважаючи на розвиток продукції електроенергії, УРСР виявляє тут вел. дефіцит, особливо в районі Донбасу. Вел. значиння в цій справі може мати Дніпрестан, коли буде по-господарськи ведений. Окрім того, треба відмітити хем. промисловість (виробництво штучних погноїв, соди, сірчаної кислоти, промисловість кокеобензолу, анільо-фарбарну й тощо) та виробництво будівельних матеріалів.

З галузей харчової й смакової промисловості виділяється цукроварська промисловість, поширена гол. на Лівобережжі — на Правобережжі обмежувана. Чинних цукроварень 1930. р. було 135, супроти понад 200 довоєнних; продукція цукру 1930. р. становила 135 міль. сот., 1929. р. 65 міль. сот. Серед ін. галузей більше розвинена млинарська, броварська, горілчана й тютюнова; підрядне значиння має олійна промисловість (Полтава, Одеса). Також незначно розвинена консервна промисловість (Одеса). Щодо ін. галузей промисловості УРСР, то доводиться скорше говорити не про існування окремих галузей промисловості, а про окремі підприємства. В незначному числі маємо в УРСР шкіряно-обувні підприємства, підприємства для обробу дерева, папірні фабрики, кілька текстильних підприємств і т. д.

В 1932. р. закінчено програму першої п'ятиліткі; офіційний рад. чинники вважають, що вона виконана з повним успіхом. А проте дані перечать цим твердженням; у найважливіших галузях укр. промисловості — кам'яновугільній і металургічній — програма не виконава; помітне заг. пониження якості промислових виробів, зріст пливкості робітної сили, занепад продуктивності праці, і т. д.

Ремісничо-домашня і дрібна промисловість, із огляду на брак фабричних продуктів, має надалі своє значиння. Відомості про її стан дуже неповні. Вона зосереджена в УРСР головню на Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі; в Степу розвинена дуже слабо. З галузей домашньої промисловості в деяких районах виробництво має характер місцевої промисловості: ганчарство (Поділля, Полтавщина), вишнвальництво (Поділля, Полтавщина, Ки-

Івдичина), ткацтво (Полтавщина, Київщина).

Транспорт і комунікація. Заг. довжина зал. шляхів УРСР становить 13.836 км.; на 1.000 км.² території припадало 1926 27. р. коло 301 км. залізничі. Гол. вантажі, що їх перевозять залізничі УРСР, це — абіжжя й кам'яний вугіль; увесь вантажообіг 1929-30. р. — 134.403 тис. т. Відбудова й налагода зал. транспорту йде з великими труднощами. Ще 1927. р. вантажний парк залізничі УРСР не дійшов до рівня 1913. р. Довжина суходільних шляхів УРСР з днем 1. XII. 1928. р. ріншалась 108.613 км., з чого мощених шляхів було 4.806 км. і польових 103.407 км. Довжина річкових шляхів у межах УРСР на 1. X. 1928. р. мала 9.424 км., з цього силаних було 1987 км., судоплавних 2344 км.; дільниці зі штучними обставинами 1842 км. Гол. категорію перевоаів річчями становлять лісові вантажі. В межах УРСР є п'ять голівніших портів: Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Берднське. Стан їх зовсім не відповідає суч. вимогам. Глибини, окрім Одеси й Миколаєва, не вистачає для підливу вел. пароплавів. Заг. вантажообіг 1913. р. становив 9.725 тис. т., 1930. р. — 7.145 тис. т. Поштово-телеграфних установ УРСР у 1927-28. р. було 2.637, кількість телефонних станцій 236, перемовних пунктів 292, станцій радио-телеграфу 39. Довжина телеграфних ліній у 1927-28. р. мала 21.047 км., проводів 91.178 км. З днем 1. X. 1928. р. було в УРСР 15 межиміських ліній зі спеціальними пронодами.

Розподіл і торгівля. Особливістю госп. укладу УРСР є забезпека деякій частині людности придлу продуктів і товарів за нормами, установленними владою. Придл забезпечений частинам передовсім міського населення — робітникам і службовцям — на основі карткової системи. Норми придлу мінімальні, в різних розмірах для робітників і службовців. Організація державного постачання продуктів функціонує незадовільно. З 1. 1935 запроваджено часткову ліквідацію карткової системи на харчові продукти. Торговля уєспільнена. Приватно-торг. апарат за три-чотири останні роки зліквідований майже цілком. 1932. р. допущено вільний збут продуктів колхозного господарства й вільний продаж хліба в тих районах, що виконали план хлібозаготівель; госп. ефект цих розпорядків був мінімальний. Уже 1928-29. р., коли ліквідація приватно-торг. апарату щойно почалася, питомай тятар приватного торгу в торг. обігу при заг. сумі 10.741,3 мід. черв. карб. становив 568,9 мід. черв. карб. або 5,6%. Денку ролю після ліквідації легальної приватної торгівлі грає торгівля нелегальна. Поділ торгівлі на гуртову й роздрібну та розподіл торг. сітки між містом і селом можна собі уявити з даних про торг. обіг 1927-28. р.; тоді при заг. вартості торг. обігу 8.622 мід.

карб. на гуртову торгівлю припадало 5.491,2 мід. карб., на роздрібну 2.786,9 мід. карб.; на обороти міської торгівлі припадало 7.304,7 мід. карб., а на обороти торгівлі на селі 1.227,3. Таким чином, торг. апарат обслуговує село в дуже незначній мірі. Уєспільнений торг. апарат поділяється на держ. і кооп. В 1927-28. р. торг. обіг держ. торгівлі становив 3.042,0 мід. карб. при торг. обігу кооп. торгівлі 4.553,8 мід. карб. В держ. торгівлі заступлені передусім підприємства гуртові, але ж кооп. сектор, маючи такамо гуртові підприємства, обслує у своїх руках більшу частину роздрібної торгівлі. Серед підприємств держ. торгівлі дуже широко заступлені підприємства позаукраїнських торговельних державних організацій — передусім загальносоюзних.

Зовн. торгівля УРСР вдержавлена. Експорт і імпорт відбувається через держ. торг. організації для зовн. торгівлі, шпідорядковані заг.-союзному комісаріатові зовн. торгівлі. Імпорт і експорт переводять згідно із загально-союзним планом. Влада налягає на експорт, щоб добути валюту, й якнайбільше обмежує імпорт продуктів для споживчих, а не для виробничих цілей.

Стат. дані про зовн. торг. оборот УРСР дуже приблизні й неповні. УРСР не має митних кордонів із сусідніми рад. республіками, через те всі ті обороти в зовн. торгівлі, що їх переводить через рос.-білорус. кордони, не враховуються. Стат. дані обіймають відомости лише про оборот на морській границі УРСР й на суходільному поль.-рум. кордоні. Передвоєнні дані — пересічні за 1909-11. р. обороти в укр. експорті (таксамо без рос. кордону) — обраховують на 368.597 тис. карб. у цінах 1913. р., основну групу експортних товарів становили продукти хліборобства — 276.597 тис. карб. Обороти імпортові за 1909-11. р., таксамо в цінах 1913. р., давали суму 106.232,0 тис. карб. Експорт УРСР 1927-28. р. — 123.124 тис. карб., 1928-29. р. — 123.300 тис. карб., у сучасному експорті питомай тятар хлібних продуктів значно нижчий, ніж до світової війни (1927-28. р. — 22.475 тисяч карбованців, 1928-29. р. — 12.100 тисяч карбованців). Імпорт 1928-29. р. становив 89.000 тисяч карбованців.

Література: Ф о м и н П., Україна. Економіческа характеристика, Харків, 1923; „Україна“ (стат. щорічник), Харків, 1924-29; В о б л и й К., Економічна географія України, Київ (кілька видань); Г у р е в и ч М., Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины, Харків, 1927; Д и м а ш т е й н Я., Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза, Харків, 1927; — Уголь, руда и железо в их взаимной связи, Харків, 1927; Ф е д о т о в и Л а г у н о в, Сельско-хозяйственное машиностроение СССР, Харків,

1927; Естественные производительные силы УССР, Харків, 1928; Шляхи нар.-госп. розвитку УРСР (матеріали до будови п'ятирічного плану), Харків, 1928; Збірник стат.-екоп. відомостей про сіль. господарство України, Харків, 1929; „Проблеми суч. економіки України“ (збірник), Варшава, 1931; Народное хозяйство СССР, Москва, 1932; Іванис В., Енергетичне господарство України та Півн. Кавказу, Варшава, 1934; Соціалістичне будівництво УРСР, Москва, 1934.

В. Садовський.

Сільське господарство зах.-укр. земель. Ужиткова площа зах.-укр. земель (1929) має 13,823,000 га (37,3% площині Польщі); а цього: орні ґрунти 5,769,000 га (41,8%), сіножаті 1,754,000 га (12,6%), пасовиська 1,108,000 га (8,0%), сади й городи 224,000 га (1,6%), ліси й лісові ґрунти 3,426,000 га (24,8%), ін. ґрунти й нежитий 1,542,000 га (11,2%). З цілої ужиткової площині зах. земель 7,415,000 га (53,7%) є в сел. землеволодінні (господарства нижче 50 га), 4,446,000 га (32,2%) у поміщицькому, а 1,962,000 га (14,1%) в посіданні СПП*) (державна, самоуправна, церква і т. д.).

Під обробом, як рілля, є на зах. землях 5,769,000 га, з них 4,831,000 га (83,8% цілої ріллі) в сел. землеволодінні, 810,000 га (14,0%) в поміщицькому, 127,000 га — СПП. Рілля обробляють щорічно коло 90-91% цілої її поверхні, а коло 9-10% залишається під паром (лежить облогом); сел. ґрунти під паром мають коло 8,9% цілої площині, поміщицькі й СПП 13-14%, отже селяни краще використовують рілля. На ріллі займають головні збіжжя 3,222,000 га, або 55,80%, ін. збіжжіві рослини 381,000 га (6,58%), метеликоцвітні харчові — 87,000 га (1,16%), окопні — 831,000 га (14,40%), промислові — 129,000 га (2,19%), пашні метеликоцвітні — 429,000 га (7,39%), пашні ін. культури 710,000 га або 12,48% ріллі (в тому парів коло 600,000 га, або коло 10% ріллі).

Гол. збіжжя займають 3,222,000 га (55,80% ріллі), з того пшениця (пересіч рр. 1925-29) 620,800 га (10,8% цілої ріллі), жито 1,451,600 га (25,1%), ячмінь 434,400 га (7,5%), овес 714,800 га (12,4%) ріллі. Збір зерна (пересіч рр. 1925-29) в тис. сотн.: пшениці 6,568,2, жита 14,185,4, ячменю 4,524,9, вівса 7,050,4; збір зерна а 1 га був (пересіч рр. 1925-29): пшениці 10,7 сотн. (1909-13 — 11,5 сотн.), жита 9,7 сотн. (10,1 сотн.), ячменю 10,4 сотн. (10,6 сотн.), вівса 9,8 сотн. (9,9 сотн.). Пшениці озимої є на зах. землях 94,7%, ярої 5,3%; жита озимого 99,3%, ярою 0,7%; ячменю озимого 4,2%, ярою 95,8%. З поодиноких родів землеволодіння дають збору: пшениці — сіль. господарства 78,1%, поміщицькі 19,8%, господарства

СПП 2,1%; жита — сіль. господарства 87,0%, поміщицькі 10,7%, СПП 1,7%; ячменю — сіль. господарства 85,1%, поміщицькі 13,0%, СПП 1,9%; вівса — сіль. господарства 81,8%, поміщицькі 15,7%, СПП 2,5% зерна. Продукція зерна всіх чотирьох гол. родів збіжжя така: сіль. господарства 27,132,300 сотн. (83,9%), поміщицькі 4,559,900 сотн. (14,1%), господарства СПП 646,7 тис. сотн. (2,0%). Надвишка збіжжя зах. земель, після плановитого покриття внутрішніх потреб, має 46,000 вагонів (по 100 сотн.) на рік, а цього коло 40,000 вагонів покриває дефіцит збіжжя польс. земель, решту вивозять за кордоні Польщі, як її надвишку. Зах. землі дають іа усіх земель у Польщі:

	площина	
	У %	збір зерна У %
пшениця	46,4	39,8
жито	25,5	22,7
ячмінь	37,8	32,4
овес	32,5	30,3

Інші збіжжіві рослини займають: гречка (пересіч рр. 1925-29) 187,1 тис. га (3,2% усієї ріллі), просо 58,3 тис. га (1,01%), кукурудза 87,3 тис. га (1,51%) і мішанки збіжжя на зерно (1932) 48,5 тис. га (0,83%) — разом 6,58% усієї ріллі.

Збір цих рослин у 1925-29. рр.:

Рослини	пересічний збір на рік у тисячах сотн.	середній збір а 1 га в сотинах	% всього збору в Польщі	Продукція в %		
				сіль. госп.	поміщ.	СПП
гречка	1,361,6	7,2	68,0	87,8	9,8	2,4
просо	628,9	10,7	70,5	92,4	6,1	1,5
кукурудза	869,9	10,2	99,4	91,3	6,7	2,0

Мішанки збіжжя на зерно дають збір (1932) 428,9 тис. сотн., при серед. зборі а 1 га 13 сотн., при чому цього зерна дають сіль. господарства 70,6%, поміщицькі 26,0% і СПП 3,4%.

Харчові метеликоцвітні рослини: площині гороху (пересіч рр. 1925-29) займає 39,7 тис. га (0,68% ріллі; 1909-13 — 1,20% ріллі), фасолі (1931-32) 184,6 тис. га, бобу 45,4 тис. га та сочевниці 12,5 тис. га. Збір гороху (1925-29) в рік 358,3 тис. сотн., а га — 9,0 сотн. (1909-13 — 9,1 сотн.); сіль. господарства 77,1%, поміщицькі 21,0%, СПП 1,88%; фасолі, бобу й сочевниці збірали (1931-32) 242,9 тис. сотн., іа га 8,7 сотн.; цих родів зерна дають (1929) сіль. господарства 83,3%, поміщицькі 14,1%, СПП 14,1%. Усі роди харчових метеликоцвітних рослин займають разом 1,16% ріллі зах. земель.

Окопні рослини — займають 831,1 тис. га площі (14,40% ріллі), з того картоплі (1925-29) 727,4 тис. га (12,60%), цукровий буряк 37,6 тис. га (0,65%), пашні бураки (1924-

*) Словиз публичного права

25) 44,6 тис. га (0,78%), пашна морква (1922-23) 15,8 тис. га (0,27%), бруква й ріпа 5,7 тис. га (0,10%) — початкові спроби цукорі незначні. Збір картоплі в рік (1925-29) 72.538,6 тис. сотн. (1909-13 — 67.318,8 тис. сотн.), із га 99 сотн. (1909-13 — 101 сотн.); з цього: сіль. господарства 86,2%, поміщицькі 12,3%, СПП 1,5%. Для виробу спирту в 332 горішніх зах. земель (перед відновою поверх 1.000) зуживають коло 125.500 тон бараболь, решту на Іску й годівлю, а надлишок коло 150.000 вагонів річно вивозять до ін. частин Польщі й ін. країн. Супроти всіх земель Польщі зах. землі дають 29,3% площині (27,0% збору) бараболь. Збір цукрового буряка (1925-29) 6.393,7 тис. сотн. (1909-13 — 3.785,2 тис. сотн.), з га 170 сотн. (1909-13 — 173 сотн.), але має тенденцію зменшуватися (1932 — 3.347,4 тис. га при 181 сотн. із га); з усіх плантацій є фабричних 5,5%, поміщицьких 61,7% та селянських 32,8%. На зах. землях є 11 цукроварень,

які (1924-25) виробляють коло 420.000 сотн білого цукру і зужитковують ледви $\frac{1}{2}$ буряка, решту вивозять на переріб до ін. земель. Надлишка цукру з зах. земель, після покриття потреб населення, є коло 3.200 вагонів (по 100 сотн.) у рік. Супроти всіх земель Польщі зах. землі (1925-29) дають 18,0% площині й 15,1% збору цукрового буряка. Збір пашних буряків є (1924-25) 11.126,1 тис. сотн., 247 сотн. із га. Збір пашної моркви (1922-23) 2.353,8 тис. сотн., 148 сотн. із гектара.

Промислові рослини займають на зах. землях 129,0 тис. га (2,19% рілля); з того льон на волокно (1925-29) 33,5 тис. га (0,57%), на насіння таксамо, коноплі на волокно 22,7 тис. га (0,39%), на насіння таксамо, ріпак 8,8 тис. га (0,15%), мак (1929) 1,3 тис. га (0,02%), хміль (пересіч пр. 1925-29) 1,8 тис. га (0,03%) і тютюн (1932) 4,4 тис. га (0,07% рілля). З цих рослин збирають на зах. землях (1925-29):

	на рік у тисячах сотн.	збір із га в сотинах	у % площині сіль. госп.	у % поміщицьких	у % СПП	у % всього заєву в Польщі	
						площині	збору
льон — волокно	165,5	4,9	96,8	2,5	0,7	29,6	29,4
коноплі — волокно	146,3	6,4	97,1	2,4	0,5	75,6	75,6
льон — насіння	220,7	6,6	96,3	3,1	0,6	29,6	33,2
коноплі — насіння	153,2	6,6	96,8	2,6	0,6	76,4	76,4
ріпак	75,9	8,6	48,5	49,7	1,8	35,3	31,0
мак (1929)	9,04	6,9	57,7	42,3	—	38,0	32,8
хміль*)	11,8	6,5	41,8	58,8	—	72,0	73,7
тютюн (1928)**)	62,1	17,2	—	—	—	94,3	95,7

*) уживають у броварах на зах. землях коло 134 тонн (11,3% збору), вивозять коло 1.040 тонн (88,7% збору)

***) управляють тільки на Поділлі, Покутті, Волні й Холмищині

Пашні рослини на ріллі займають (1932) 428,9 тис. га (7,39% рілля), з них метеликоцвітні на пашу — 243,1 тис. га (4,21% рілля) і то: коношина 207,9 тис. га (3,60%), серадела 11,3 тис. га, вика й бобик 21,9 тис. га і пелюшка 2,0 тис. га; метеликоцвітні на насіння — 130,3 тис. га (2,24%), і то коношина 76,8 тис. га, серадела 9,2 тис. га, вика й бобик 25,5 тис. га, пелюшка 2,0 тис. га і лубін 16,8 тис. га.

Крім пашні й насіння, дають ці рослини ще зелений погній, на який переорюють у рік 55,5 тис. га цих рослин.

Сіножатей у сел. землеволодінні є 67,9%, у поміщицькому — 25,5%, у СПП 6,6%; збір сіна (1932) був 32.046,0 тис. сотоварів, з цього польові сіножаті (площині 386,2 тис. га, 21,6%) дали 6.192,9 тис. сотн., низинні (площині 1.373,7 тис. га, 76,6%) — 25.089,0 тис. сотн. і меліоровані (площині 32,6 тис. га, 1,8%) — 764,9 тис. сотн. Збір сіна (1. + 2. покіє) на польових 16,0 сотн., на низинних — 18,2 сотн., на меліорова-

них — 23,4 сотн. Супроти сіножатей усіх земель під Польщею дають зах. землі 41,4% збору сіна всіх сіножатей.

	на пашу	на насіння	в тис. сотн.	збір із га	у % збору сіль. госп.	у % поміщ.	у % СПП
на пашу	коношина	5.428,0	26,1	74,3	25,7	—	—
	серадела	176,1	15,4	—	—	—	—
	вика й бобик	382,3	17,4	—	—	—	—
	пелюшка	35,9	17,8	—	—	—	—
на насіння	коношина	153,4	1,9	76,2	21,5	2,3	—
	вика й бобик	217,7	8,5	—	—	—	—
	пелюшка	16,2	8,1	—	—	—	—
	лубін	170,2	10,1	—	—	—	—

Збір пашних рослин з 1932. р.

П а с о в и щ належить сел. господарствам 54,0%, поміщицьким — 19,1%, СПП

— 26,9% ; із усіх пасовищ 47,1% цілої їх площини є у спільному використанні. Полонин є 51,965 га, усі в Сх. Карпатах, при чому у львів. повідстві 769 га, у ставиславському — 51,226 га; з них у львівському всі належать СПП, у ставиславському СПП — 28,87%, селянам 57,02%, великій власності 14,11%. Крім природних пасовищ площ, завівають інше пасінні рослини на ріллі на пашу, яких (1932) є 15,8 тис. га, з того конюшини 12,1 тис. га, сераделі 1,9 тис. га і ін. 1,8 тис. га. Супроти цілої площини пасовищ цілої Польщі дають зах. землі 41,5% їх простору, полонини дають 90% площини і пасінні рослини на пашу 13,4% їх площини.

Сади й городи займають 224 тис. га, або 44,8% усіх садів і городів Польщі; з них у сел. господарствах є 88,1%, у поміщицьких 8,4%, у СПП 3,5% цілої їх площини. Самих садів є коло 147,1 тис. га, в них було 1928 коло 15,6 млі. овочених дерев, і то 54,0% яблунь, 14,0% груш, 18% слив, 8% вишень, 3% черешень, 1% морель, 0,1% бросквинь, 0,2% морвоних дерев і 1,8% водоських горіхів. Річна продукція овочів у тис. сотн.: яблука 1,702,1, грушки 556,6, сливки 511,9, вишни 169,4, черешні 122,5, морелі 77,6, бросквині 1,7, горіхи 46,3. Щорічно прарієт у садах на них 300-500 тис. дерев. Найважливі овочені куші в садах — порічки (річно коло 97 тис. сотн.) та агрест (коло 33 тис. сотн.). Шкілки овочених дерев доставляють річно коло 300,000 нових щеп, решту спроваджують із чужих земель. Городів, де плевають городню, є коло 77 тис. га, та їх продукція докладно не підчислена: найбільше поширена городня — капуста, що займає (1922-23) 22,6 тис. га площини й дає 3,600,8 тис. сотн. збору, при зборі 151 сотн. із га; після неї цибуля — займає 5,0 тис. га площини, з річним збором 505 тис. сотн., на га 101 сотн.; зах. землі дають капуста 36,2% площини і 35,7% збору цілої Польщі, а цибулі 42,9% площини і 42,1% збору цілої Польщі.

Лісові ґрунти (ліси й невалісені ґрунти) займають на зах. землях 3,426 тис. га (24,8% ужиткової площини), і творять 42,7% усіх лісових ґрунтів Польщі. На зах. землях є 21,5% держ. і 78,5% недерж. лісів; з цих 78,5% недерж. лісів 3,6% мають СПП, а 74,9% є прив. власністю. З публ. недерж. власності є 73,5 тис. га (61,7%) держ. власністю, 45,4 тис. га ін. публ.-правних осіб. З прив. власності належить 2,178,7 тис. га вел. власності (86,6%), 200,7 тис. га малій селянській (7,9%), а 137,2 тис. га є спільною власністю (5,5%). Усі ліси на зах. землях дають на рік 9,497,4 тис. м.³ приросту деревної маси, при чому на га приростає в держ. лісах 3,60 м.³, в недерж. великовласницьких 2,49 м.³, у недерж. селянських 1,67 м.³, у середньому з усіх лісів на 1 га 2,82 м.³, або на одного мешканця 1,03 м.³ на рік.

Невжитки та ін. ґрунти займають 1,542 тис. га (11,2% ужиткової площини), при чому їх найбільше на Поліссі (786 тис. га) й Волині (296 тис. га). Майже все це або тзв. польські багна, яких із підмоклими луками на Поліссі й Волині є кругло 1,500 тис. га, або торфовища, в Галичині 300 тис. га, на Поліссі 800 тис. га й на Волині 400 тис. га, рідко добре експлуатовані й оброблювані. Торфу живають на підстилку й на паливо (кращий має 3,500-3,800 калорій, середній 3,200-3,500, гірший 2,700-3,200 калорій).

Плекання тварин. Великої роґатої худоби було:

	до війни	1921. рік	1927. рік	1933. рік
штук худоби в тисячах	3,430 ^{*)}	2,838	3,042	3,209
на 1 км. ² ужиткової площі	—	20,9	32,9	37,1 ^{*)}
на 100 мешканців	—	37,2	42,7	39,0 ^{*)}

^{*)} для Галичини дані з 1910., для Волині й Полісся з 1900, для Холмщини з 1907. р. ^{*)} з 1932 р.

З усієї худоби є (1932) коров — 69,5%, вівок — 12,7%, бугаїв 0,6%, бичків і волів до 3 літ — 2,8%, волів — 2,0%, іншого молодичку 12,4%. За віком скотостан такий (1932): нижче року — 12,4%, від 1-3 років — 21,7%, поверх 3 років — 65,9%. Після війни замітний зрієт числа худоби і скріплення молочної годівлі, а упадок оласової. Стан коней на зах. землях (1932) 1,515 тис. штук; безрог. (1932) — 1,722 тис. штук; овець (1932) — 884 тис. штук; кіз (1932) 33 тис. штук.

	припадає (1932)	
	на 1 км. ² ужиткової площини штук	на 100 мешканців штук
кони . .	16,5	17,3
безроги .	19,6	21,4
вівці . .	9,4	12,6
кози . .	0,6	0,3

Література: Wiadomości Statystyczne, Warszawa [пiani річник]; Podręcznik statystyki Galicyi, Lwów, 1900-13; Krzywicki L., Krytyczne wyniki spisu 1921 [Miesięcznik Statystyczny], Warszawa, 1922; Poniatowski W., Wyniki ankiety próbnej w sprawie sądów owocowych [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1926; Rocznik Statystyki Polski, Warszawa, 1926-30; Borowska M., Ankieta w sprawie sądów owocowych [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1927; Girdwoj A., Ogrodnictwo polskie [Przemysł i Handel], Warszawa, 1928; Павлюковський Ю., Карпатські полонини [Календар „Сіль. Господар“, 1929]; Ляна, 1928; Szturm de Sztrem E., Inventarż żywy w Polsce [Kwartalnik Staty-

styczny], Warszawa, 1928; Łagoda J., Zasiwey i zbiory 1927-28 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1929; Zarembe S., Uprawa tytoniu w Polsce [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1929; Łagoda J., Zasiwey i zbiory 1928-29 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1930; Zasiwey i zbiory 1928-29 [Kwartalnik Statystyczny], Warszawa, 1930; Statystyka Rolnicza 1931-32, Warszawa, 1933; Храпливий Б., Плекання рогатої худоби у Сх. Галичині, Львів, 1933; Stosunki Rolnicze R. P., I., Warszawa, 1926.

Б. Храпливий.

Промисловість і торгівля зах. укр.-земель. Професійний поділ населення за переписом 1921. р. (дані останнього перепису 1931. р. не оголошені) такий:

воєводства	% занятих у гірничій і у торгівлі промислов.	% занятих в асекурації
львівське	9.4	6.5
сталиславівське	7.8	4.7
тернопільське	6.0	4.7
поліське	4.5	3.9
волинське	7.2	5.7

Низькому пром. і торг. рівнені зах.-укр. земель відповідає розподіл пром. і торг. підприємств за їх розмірами: великі підприємства мають тут підрадне значіння,

дрібніші) — 24.878; у районі луцької скарбової палати в тому самому році припадало на I. і II. категорію — 6, на VII. і VIII. 8.308 — при загальному числі підприємств 8.732. Заг. число торг. підприємств у півд. воєводствах було 120.140, у східних — 57.878; з того припадало на великі підприємства (торг. свідоцтво I. категорії) в півд. воєводствах 204, у схід. 31; на найдрібніші (торг. свідоцтва IV. категорії) в півд. 60.518, у схід. 20.366. Серед річний оборот 1928 на підприємство становив у півд. воєводствах 22.9 тис. ал., у східних 20.7 тис. ал.

Подасмо нижче таблицьку без даних про гірничу промисловість. До неї передусім належить нафтова промисловість. У околиці Дрогобича 1929. р. добуто 555 тис. т. рош., у сталиславівській окрузі — 45 тис. т., при нафті було зайнятих у Дрогобиччині 7.344, у сталиславівчині — 1.139 робітників. В тих самих округах добули 1929. р.: земного газу у Дрогобичі — 375 тис. м.³, Станиславівчині 43 тис. м.³. Земного вугілля добуто 1929 — 129.085 кг. Чистять і перероблюють нафтові продукти в вел. держ. рафінерії в Дрогобичі й кількох менших рафінеріях, земний газ у фабриках газоліни (львів. воєводство — 18 а 224 робітниками, сталиславівське — 2 а 13 робітниками в 1929. р.).

Сіль добувають у Дрогобиччині і Станиславівчині; у чинних 8 підприємствах із 423 робітниками — добули 1929. р. 55 тис. т.; у тих самих округах на двох копальнях

Галузі промисловости	воєводство									
	поліське		волинське		львівське		сталиславівське		тернопільське	
	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників	підприємств	робітників
обріб мінералів	32	100	50	457	122	15.912	44	496	48	384
обріб металів	4	16	14	74	22	1.986	21	348	10	33
електротехнічна	—	—	—	—	20	329	—	—	—	—
хемічна	17	100	15	48	83	3.576	13	334	4	67
текстильна	4	8	3	9	11	383	35	319	12	102
папірна	—	—	—	—	20	499	2	25	3	78
обріб шкіри	5	24	2	10	14	266	28	376	4	54
деревна	59	179	71	2.437	216	3.175	70	4.178	27	507
харчова	146	430	522	1.882	473	3.175	315	1.213	545	1.942
одягова	8	22	11	31	50	327	5	24	6	33
поліграфічна	9	44	14	84	74	1.034	6	75	6	28
загалом	285	2.607	703	6.254	1.216	15.912	539	7.388	669	3.229

Стан промисловости й розподілу її за окремими галузями (1932).

більшу роль грають дрібні й середні. В 1928. р. в районі львів. скарбової палати зареєстровано пром. і гірничих підприємств із пром. свідоцтвами — 27.343, із них на підприємства I. і II. категорії (великі) припадало 22, на VII. й VIII. категорію (най-

добуто 1929. р. потьсових солей і квітиту 358 тис. т. У сталиславівському воєводстві (Джурів, Рожнів) і у Потилічі Б. Рави Руської є поклади бурого вугілля, експлуатація дуже слаба; в околиці Крем'яниці в незначних розмірах добувають

торф. На цілій території зах.-укр. земель добувають камінь і глину. Обріб металів і мінералів у нечислених, гол. дрібних підприємствах. Більшість підприємств у львівському воєвідстві. Ширше розвиваються підприємства для обробу дерева (трачки, виріб меблів, паркетів, клепок); заг. число підприємств із числом робітників більше 20 (1926, р.) було: воєвідство львів. — 59, станицлавівське — 43, тернопільське — 12. Позаємо розвинені підприємства для обробу с.-г. продуктів, передусім горляництво. Горлянь в рр. 1926-27 було:

воєвідство				
львівське	станицлавівське	тернопільське	волинське	поліське
159	44	83	11	10

Броварництво мало 1926-27 у Галичині 34 підприємства, на Волині — 15, на Подіссі (з новогрудським воєвідством) 6. Цукроварство розвинене слабше: 4 підприємства на Волині й 3 в Галичині. Млинарство заступають майже виключно дрібні млини ремісничого типу. Є кілька дрібних підприємств для обробу тютюну, шкіри, виробу оджу, дріжджів і крохмалю. Крім цього, варта згадати миловарство, виріб сирників, паперу, одягу й позіграфічну промисловість. Характеристичною особливістю зах.-укр. земель є мінімальний розвиток текстильної промисловості.

Через слабкий розвиток вел. промисловості попит людности на пром. вироби задоволює ремісництво й домашній промисел. Стан ремісничої промисловості характеризують такі дані для півд. і схід. воєвідств у 1929. р.:

Число ремісників	воєвідства	
	схід.	півд.
будівельна промислов.	1471	1888
обріб дерева	2779	4564
волокнисті річовини	5197	6663
обріб металів	3699	7251
обріб шкіри	4542	8900
харчова промисловість	2774	8721
промисловість особистого обслуговування	1030	1627
разом	21432	39114

Подані дані обіймають більшу територію, ніж зах.-укр. землі; сюди почасти включені, мабуть, і дані про домашній промисел. Виходить, що на зах.-укр. землях до найбільш поширених родів ремісництва належить обріб шкіри, волокнуватих річовин, харчових продуктів і металів. Ремісництво

в Галичині більше розвинене, ніж на півн. зах. землях.

Із галузів домашнього промислу слід згадати виріб полотна, килимарство, виріб сукиня й сіл. одягу, кожухарство, деревний промисел, кошикарство, ганчарство, тощо. Треба відмітити високо-мист. килимарство і деревний промисел на Гуцульщині.

Дослідів промисловості зах.-укр. земель під національним оглядом не маємо, тимто можемо подати тільки заг. дані. Капітал у промисловості, адебільша, не-український; пр. у нафтовій промисловості значно працює закорд. капітал, у ін. галузях капітал краєвий — жидівський і польський. Більш укр. елементу серед ремісництва й робітництва; але й серед робітництва, гол. більш кваліфікованого, значний елемент неукраїнський. Укр. промисловість заступають майже виключно кооп. підприємства.

З території зах.-укр. земель вивозять передусім сирові й напівоброблені продукти, а привозять сюди готові вироби. З важливіших предметів експорту відзначаємо: лісові товари, нафтові продукти, продукти скотарства і збіжжя. Лісовий товар іде, адебільша, на ринок необроблений; ринок абуту передусім закордонний: Німеччина, Румунія, Італія, Франція. Знаючи має вивіз рогагої худоби та свиней, масла та яєць. Товарообмін збіжженими товарами — обмежений, має більше значіння лише на Волині й Подіссі. Дуже важке значіння для господарства зах.-укр. земель має товарообмін нафтовими продуктами. Ці товари зах.-укр. землі постачають для цілої Польщі, а й вивозять за кордон: до Чехословаччини, Австрії й Німеччини. Привозять головню готові вироби: текстильні товари, с.-г. машини та знаряддя, кольоніальні товари, металічні вироби, тощо. Зі сировинних продуктів привозять у більшій кількості лише кам'яне вугілля, яке іде передусім до Галичини. Серед торг. підприємств переважають дрібні; спеціалізація розвинена слабо, і значна частина підприємств веде торгівлю мішаного типу з усіма асортиментами товарів; техніка торгівлі стоїть низько. Дуже поширений, особливо на селах, продаж на-борг, який там часто набирає лихварського характеру. Торг. підприємства теж переважно в неукр. руках. Укр. торгівлі асередежені гол. в кооперативах. Деяку ролу в місцевому товарообміні грають численні ярмарки.

Література: В у ж а к Fr., Галичина, Львів, 1908; Lewicki W., Zagadnienia gospodarze Galięci, Львів, 1914; Diamand H., Położenie gospodarze Galięci przed wojną, Лірск, 1915; Феценко-Чопиаский П., Промышленность и природныя богатства Галиціи, Київ, 1915; Коберський К., Економіка укр. земель під Польщею, Львів, 1928; Шимонівич І., Галичина, Київ, 1928.
В. Савоський.

Закарпаття (офіційна назва „Підкарпатська Русь“), має мало земель придатних для хліборобства (20-1% засівної площі, 0,3% виноградинок, 0,9% садків, багато лісів (48,3%) і лук та пасовищ (27,9%). Природні багатства не досліджені як слід і мало використані. Покищо господарське значіння має тільки сіль (Мармароська Солотвина). У хліборобстві, лісництві й рибальстві зайнятих 66,2% у промисловості й ремісництві — 11,9%, у торгівлі й банківстві — 5,7%, у комунікації — 3,1%, у публичній службі 4,1%, решта — вільні або не визначені професії. Щодо хліборобства, то воно в низинному районі, в межах ужгородсько-тиської рівнини, різноманітніше, а вищою урожайністю та кращими способами господарювання; з окремих культур важливі: озима пшениця (20-58% засівної площі в 1929. р.), кукурудза (18-87%), картопля (14-74%), озиме жито (11-85%) і овес (11-85%), продукція хліба покриває тут харчові потреби населення й дає незначні лишки. Зате гірський район, що займає більшу частину Закарпаття, з дуже примітивним хліборобством, цих потреб не задовольняє; тут найбільш поширені: картопля (26-33% засівної площі в 1929. р.), кукурудза (19-56%), овес (16-53%) та озиме жито (4-79%). Заг. розміри рілної землі на Закарпатті в 1933. р. становили 233.569 га. Урожайність на Закарпатті невисока: в 1933. р. (році великого врожаю) урожай із 1 га для пшениці давав 13,8 сотнарів, для жита 14,6, для вівса 10,7, для кукурудзи 9,5. Серед ін. рослин слід виділити коноплину, фасолу, соняшник, коноплю, льон; серед техн. культур — тютюн (1933. р. засіяно: 2.841 га).

Переважають тип хліборобського підприємства на Закарпатті це дрібне господарство; за даними 1930. р. господарств дрібних, розмірами від 1-10 га, було 91,4% усіх господарств; розмірами 10-20 — 6,0%. Земельна реформа мала лише незначний вплив на поліпшення забезпечення землею дрібних хліборобів.

Важку роль в економіці країни грає лісництво. Заг. розміри лісової площі Закарпаття 612.284 га, з того залісненої площі 557.075 га. Ліси на Закарпатті переважно листові, при чому на бук припадає 68% цілої лісової площі, 10% займають дубові ліси, шпилькових лісів — 23%. Гол. власником лісів є держава, що має 54% усіх лісів. Лісова господарка на дуже низькому рівні; спляють її передусім труднощі експорту дерева на угор. ринок.

Тепле підсоння дозволяє низинній частині Закарпаття на виноградництво й садівництво. Під виноградниками на Закарпатті в 1929. р. було 3.259 га, але розвиток виноградництва й садівництва спляють несприятливі умови збуту. З окремих овочевих дерев найбільш поширені яблуні, груші, сливи й волоські горіхи. Досить розвинене на Закарпатті бджільництво;

в 1929. р. 15.565 пасік дало 1.302.120 кг. меду.

У гірському районі більше за хліборобство значіння має скотарство. Але й воно має примітивний характер: худоба пасеться на природних пасовищах, що займають коло третини всіх земель; особливо значіння мають гірські полонини, що дають добру поживу для худоби. Зиск із скотарства дає передусім продаж худоби на м'ясо; серед пород рогатої худоби слід відзначити стелову, симентальську й монтафонську; серед коней малого, але дуже витривалого гудульського коня. Кількість худоби на 1. I. 1933. р.: коней 41.565, рогатої худоби 199.607, овець 84.328, кіз 11.287, свиней 50.908.

Промисловість Закарпаття щойно в початках: її стан у 1926 такий:

галузі промисловості	кількість підприємств	кількість робітників	кількість HP
гірництво	2	683	471
обріб металів	4	339	270
обріб дерева	38	2.927	3.008
папірниця	2	68	21
графічна	3	53	21
хемічна	7	1.104	1.083
виріб харчових і нап'яткових продуктів (без млинів)	21	207	596
тютюнова	1	447	157
обріб каменю й викопалин	9	721	816
шкляна	1	108	12
електричні	4	61	62
разом	92	6.718	7.087

Все це вказує на мінімальний розвиток промисловості. Більше розвинений обріб дерева, але збут лісових товарів малий. Досить значну роль грає ремесло й домашній промисел: деревні вироби, кошикарство, гончарство, виріб полотна, сукна й сел. одягу, крайкарство й шпильництво.

Коли мати на увазі вагу вантажів, то Закарпаття більше вивозить, ніж привозить. Найважливіший вантажооборот Закарпаття має з околицями Оломоуца та Братислави. Звідсіля вивозять найбільш лісові товари, сіль, необроблене каміння, вапно, трохи овець та городина; привозять вугілля, залізо, залізні й текстильні вироби. Закорд. вивіз Закарпаття спрямований головню на Угорщину, але через неспортовані торг. відносини ЧСР з Угорщиною останніми роками знизився до мінімуму.

Місцева торгівля на Закарпатті — переважно дрібні підприємства. Збут місцевих сел. виробів стає джерелом лихварського кредиту, головню в сіль. крамарів. Місцева особливість — надто розвинена торгівля

Волинь . . . 1.035	Харківщина 1.037
Київщина . . 1.326	Катеринослав. 633
Поділля . . . 1.184	Таврія 259
Полтавщина 1.310	Херсонщина . 664
Чернігівщина 819	

Після скасування кріпацтва, коли почали переважати в сільському господарстві капіталістичні відносини, деякі обставини сприяли зрост земельного перенаселення. Зазначився рівномірніший розподіл людності між Правобережжям і Лівобережжям, із одного боку, й малозалюдненим Степом, із другого; живо почала залюднюватися степова Україна, й тим самим зрівнювалася надмір робітних сил. Інтенсивність сіль. господарства і з нею врожайність почали зростати; на поміщицьких землях за 30 рр. від 1860-1890. рр. воно підвищалося на Лівобережжі на 92% у Степу на 72%, на Правобережжі на 40%; таксамо підвищалося вона на сел. землях. Зі зростом інтенсивності господарства зростала кількість потрібних у сіль. господарстві України робучих рук. З другого боку, кількість робітних сил меншала через розвиток переселення, яке з 80 рр. XIX в. почало набирати все більшого значіння. В періоді найбільшого розвитку переселення з України за Урал, у рр. 1896-1914, перейшло на нові місця 1.610.520 людей. Розвиток промисловости на Україні збільшив у останніх десятиліттях XIX в. кількість сіль. людности, що відходила до міст і ставала до пром. праці. Можна припускати, що в міру розвитку капіталізму, tempo зросту перенаселення в останніх десятиліттях перед світовою війною значно звільнилося, коли не припинилося цілком.

Про новий етап земельного перенаселення можна говорити після перебудови сіль. господарства, переведеної сов. владою. Ліквідація поміщицького землеволодіння спричинилася частинно до збільшення площин сел. землекористування, й тим дала можливість використати нові кадри зайвих робітних сил. Але рівночасно заг. напрям госп. політики сов. влади не доускав до розвитку продукційних сил сіль. господарства, сприяючи перетворенні сел. господарства в господарство споживчого типу. Ще гірший вплив на стан земельного перенаселення мала політика колективізації. Тракторизація й машинізація сіль. господарства привели до того, що в сіль. господарстві стали зайві нові величезні кадри робітних сил, що їх працю раніше можна було продукційно використати. За білясом праці сіль. господарства України на 1931. р. невикористаним залишалось 38-4% заг. запасу робітних сил — 5.170-6 тис. осіб. Сов. автори вважають, що з колективізацією земельне перенаселення ліквідовано, бо, мовляв, ліквідовано бідняцьку групу серед селянства, яка дала кадри зайвої робітної сили. На їх думку, ліквідація існуючого нині надміру робітних

сил це питання організаційно-технічне, питання відповідного перерозподілу запасу робітних сил між сіль. господарством і промисловістю. А проте в 1931. р., коли кадри зайвої робітної сили в сіль. господарстві України перевищували 5 міль, у цілому СРСР до промисловости, будівництва, транспорту й ін. галузей нар. господарства можна було втягнути нових кадрів усього до 2 міль: себто з укр. резерв можна було використати лише незначну частину, і то значіння її ще більше зменшиться, коли взяти на увагу щорічний природний приріст робітних сил.

Заг. госп. й податкова політика уряду може або допомагати або спиняти розвиток сіль. господарства. Вже умови викупу сел. наділів, установлені після скасування кріпацтва, мали вплив дуже шкідливий. Викупна ціна за землю була така висока, що в ній у прихованій формі містилася не тільки оплата викупу землі, а й плата за працю кріпаків. На Полтавщині колишні скарбові селяни після скасування кріпацтва платили за десятину землі всіх податків 1 карб. 63 копійки, поміщицькі ж селяни — 3 карб. 70 коп. — більш на 127% за вдвоє менший наділ. Через надмірні оплати селяни призибувалися недоплати („недоїмки“), які урядові доводилося періодично касувати; нарешті 1906 скасовано й самі викупні оплати раніш до того речення платности, що його встановили початковий закон. Надмірний тиск оплат і недостача кредиту поважно спинявали розвиток сіль. господарства. Аж до кін. XIX в. єдиним джерелом кредиту для дрібного господарства були зовсім незадовільні волосні каси, тимто селяни мусіли звертатися до приватного лихварського кредиту. Становище починає кращати аж на поч. XX в., з розвитком кредитової кооперації. Через заг. госп. політику й обставини при збуті сел. продуктів не були кращі. Заходи держави, щоб упорядкувати збіжжіву торгівлю, були мінімальні. Елеваторної системи не було. Невпорядковані укр. приватні й великі видатки при перевантажуванні збіжжя вели до зниження ціи на укр. збіжжя. До цього теж вела система рос. зал. тарифи, система, що знижувала до 5-10 верств внутр. тарифу в порівнянні з експортним, в яких передовсім було заінтересоване укр. сіль. господарство.

За сов. влади для розвитку сіль. господарства переважало значіння мас привн класового оподаткування. Оподаткування в вищому розмірі більших господарств становило поважну перешкоду для розвитку їх продукційних можливостей — навіть, тоді, коли влада до часів колективізації їх толерувала. Таксамо спинив сіль. господарство в розвитку класовий принцип у організації кооп. системи й розподіл держ. кредитів. Але найбільша гальма в розвитку сіль. госп. це — система монополії

збіжжів торгівлі. Вона основана на тому, що держ. хлібозаготівельний орган закуповує збіжжіві продукти по твердих цінах. Держава намагалася регулювати ціни на сіль.-госп. продукти та на пром. вироби так, щоб ціни на сіль.-госп. продукти, які постачав приватно-госп. сектор, стояли нижче, ніж ціни на пром. вироби, які давала держава промисловості. Через те сіль.-госп. продуцент платив за пром. вироби куди більше, ніж перед війною. Так у І. 1925 всеукр. бюджетовий індекс по губ. і округових містах при індексі 1913. р., прийнятому за одиницю для сіль.-госп. продуктів, становив 1-78, а для пром. виробів 2-34. Останніми роками між твердими цінами, які платила за збіжжя сов. влада, й цінами приватного ринку, через низьку вартості сов. грошей, повсталася велика різниця, й вільні ціни на збіжжя перевищують тверді на кілька разів. Таким чином, оцінка збіжжя, яке державі постачає село, набрала цілком фіктивного характеру. Річницасю від 1933. р. встановлено твердо зафіксовану кількість збіжжя, яке окремі категорії господарств мусять постачати державі з кожного гектара сівальної площини.

Землеволодіння й землекористування в Наддніпрянщині до часів сов. влади визначували ті законодавчі норми, які встановлено при ліквідації кріпацтва 1861. р. За кріпацтва право земельної власності зосереджувалося передовсім у руках упривілейованих верств; гол. маса сіль.-госп. продуцентів, селянство, мало лише право користуватися землею, яку вона обробляла; відповідно до того, на цих землях сиділи селяни, вони поділялися на поміщицьких, удільних і державних. Земля неупривілейованих верств (міщани, кунці, козаци, однодворці, вільні люди) творила мінімальний відсоток. При скасуванні кріпацтва поміщицькі селяни дістали ту землю, якою вони користувалися, з правом власності, при чому дістали її менше, ніж мали за кріпацтва. Землі ці творили окрему категорію надільних земель, вони були підпорядковані спеціальним нормам, свобода обороту ними була обмежена. Перед законом власником надільної землі для Правобережжя й Лівобережжя був сіл. двір; у Степу, поруч із подвірним правом власності, встановлено громадське володіння землею. Справи надільних земель підпорядковані юрисдикції окремих сел. судових установ. Окремі норми, що зв'язували власника з громадою, хоч мали заповіти обезземельнювати селян, вели до необхідності примусового сівообороту, зв'язували госп. ініціативу, сприяли розвитку посмужності й поділові сіл. наділів. Певажні поліпшення внесли реформи Столипіна 1906 і 1907. р., коли поодинокі господарі могли закріпляти землю на особисту власність, виходити з громади, виділяти землю в одному місці й виходити на хутори. Недостатні сел. наділи

вели до розвитку сел. аренди й закупу селянами поміщицьких земель. Арендна плата за землю й її продажна ціна від скасування кріпацтва до 1914. р. постійно зростала й набирала спекулятивного характеру.

Сов. законодавство ступило на землі відмінних принципів. Воно зліквідувало приватну власність на землю й за окремими господарствами визнало лише право користуватися землею. Та до цих господарств мали дуже широке право втручатися земельні громади, куди мусить виходити кожне господарство, та заг. адмін. органи, й ініціатива їх була сильно зв'язана. Це виявилось ще більше з переходом до колективізації, де на окремі колгоспи накладено обов'язок виконувати госп. плани, вироблені держ. органами.

Відсталість укр. сіль. господарства зв'язана не лише з цими загальними умовами; вона виходила з заг. низької культурності укр. селянства, з браку відповідного агрономічного знання й т. д. На піднесення заг. освіти й організацію агрономічної справи рос. центр. уряд не звертав багато уваги. Систематичніша і пильніша робота в цьому напрямі починається щойно з утворенням міністерства хліборобства в 90. рр. XIX в.; відтоді й земства присвячують більш уваги агрономічній справі. Також заповідана агрономічна допомога й за сов. влади; вона у своїй організації має ту хибу, що, крім своїх безпосередніх завдань, має ще обов'язок допомагати владі здійснювати намічені нею курс — пр., останніми часами колективізацію.

Невпорядкованість земельного питання викликувала серед селян здвиг реакції. Бували стихійні виступи селян проти поміщиків; 1855. р. вони охопили значну частину Київщини. Також скасування кріпацтва викликло виступи селян, незадоволеніх реформою. Дуже широкий сел. рух позначився підчас революції 1905-6. р., попередили його сел. заворушення на Полтавщині й Харківщині з початком 1900. рр. З поч. XX в. починають селяни інакше реагувати на неупорядковані земельні відносини: цікавляться заходами агрономічного характеру й кооп. рухом.

Література: Фомин П., Україна, економічна характеристика, Харків, 1923; Дяченко Н., Очерки аграрної еволюції Росії, Москва, 1923; Огановский Н., Очерки по экономической географии СССР, Москва, 1924; Попов О., Хлібна торгівля України, Харків, 1927; Воблий К., Нариси з історії укр.-рос. цукро-бурикової промисловості, Київ, 1928-30; Височанський П., Кооп. кредит, Київ, 1929; Мацієвич К., Сіль.-госп. політика СССР у світлі аграрної кризи [Збірник „Сучасні проблеми економіки України“], Варшава, 1931.

Галичина й півн.-зах. землі. З прилученням Галичини до Австрії (1772) доля селишанинців незначно поправилася внаслідок реформ, започаткованих Марією Тересою й Йосифом II. Важний є тут придворний декрет Йосифа II. з 2. IV. 1787 про тав. рустикальний земельний фонд, що передбачав поділ землеволодінь на домініальне (двірське) й рустикальне (селянське). На основі цього закону всі землі, які 1. X. 1786 належали до селян, мали залишитись і на майбутнє в їх руках; прилучувати їх до домініального запасу земель не можна було. А проте 1787-1834 доміній агарбали рустикального ґрунту у Сх. Галичині понад один мід. морґів. Нові правила про взаємини між двором і селом обмежили подекуди панщизняні роботи (тв. панщизняні інвентарі), уряд давав панщизнякам деяку охорону. Австрія перевела в Галичині 1819 перший провізоричний земельний катастер, що виклав велику пролестаризацію гал. панщизняків, 19,5% усіх сел. господарств нижче 2 морґів (1 морґ—57 а), отже економічно зовсім нежиттєдатних. Родриб сел. господарств ішов безупинно далі, і катастер із 1847-50 вказує вже 27-2% нижче двоморґових рустикальних посіостей.

Від скасування панщини в Австрії 1848. р. селяни створюють власниками землі — дідачі дітали підшкодування з публичних фондів, при чому ціє. патент із 5. VII. 1853 переводив викуп або наладжував лісові, пасовиськові й ін. сервітути, себто давав селянам у Галичині право безплатно вживати дідачівські ліси, пасовиська й т. д. Сел. сервітути на двірських лісах і пасовищах закуплено почасті грішми (1,238,742 фльоренів), почасті т. зв. еквівалентами, себто відступаючи громадам на власність 94,000 га лісу й 67,018 га рілля й пасовиськ у цілій Галичині. Крім цього викупу, унормовано до 1890. р. сервітути на 942,520 га ліса і 2,354 га пасовищ гол. в гірських околицях. Сервітутові комісії при викупі, чи унормовуванні сервітутів дуже скривдили селян, відкинувши зі зголошених 30,733 сервітутових справ 11,205, себто понад 36%, а в інших признаючи нерла просту сотикові підшкодування або маленькі клатки лісу, чи пасовища, які навіть у дуже дрібній мірі не заступили давніших користей. Коли заважити, що з днем припинення селш власниками землі в Галичині 1848. р. половина сел. господарств була до 5 га, отже вже тоді несамоовстачальних, то ясно можна побачити цілковиту пролестаризацію гал. селян, і ще в пол. XIX в. ту велику кривду, що її заподіляли селянам сервітутові комісії.

Над. характер великої земельної власности в Галичині був польський, в останніх десятиках років до війни зі значною домішкою жидів. Політичний вирішний вплив у Галичині мала тоді поль. шляхта, що

політ. впливи в краю й державі використовувала на свою користь, не допускаючи скріпитися укр. селянству. Але й сама вона не могла цілком утриматися і приспосібитися до змінених обставин. Велика земельна власність почала загалом зменшуватися через парцеляцію, і в самій Сх. Галичині втратила вона через неї 1852-1912. рр. 275,081 га. Відсоток землі вел. земельної власности у Сх. Галичині до загалу площині землі був:

рр.	%	га
1852-60	44,2	2,461,263
1889	42,1	2,328,287
1902	40,3	2,229,409
1912	37,8	2,089,853

Вел. власність була надмірно задовжена, тимто вона через продаж частини землі вел. руки бажала ригуватися від поного загину. До світової війни не було в Галичині обмежень у обороті землею, і що справу польшено самим інтересом. Але ж нац. політ. чинник грав і тут вирішну ролю, й укр. селянство за 1852-1912. рр. змогло придбати при парцеляції двірських обшарів у Сх. Галичині всього коло 38,000 га, решта, 237,000 га, опинилася в руках поль. селян, адебільша, колоністів із Зах. Галичини, на що вказує приливи до Галичини в рр. 1880-1910 — 318,589 поляків.

У часі війни ціє. розпорядок із 9. VIII. 1915 обмежує оборот сел. землею, що була тоді значно задожжена, з наміром оберегти що землю перед переходом у руки ляхів-ріт та спекулянтів. Оборотом мали кермувати земельні комісії при повіт. судах. Поль. рада міністрів розпорядком із 1. IX. 1919 унормувала теж оборот тав. табуляцій, себто дідачівської власности, вимагаючи, щоб купівлю і найменшого шматка дідачівської землі затверджували відповідні уряди. З тою метою аліквідовано в Галичині 1920 повітові комісії для обороту землею і створено головний земельний уряд (пізніше міністерство земельних реформ) та окружні й повітові земельні уряди, які скасовано 1. I. 1934, передаючи їх компетенцію політ. владі. Це мало таку нац. політ. тенденцію, щоб не допустити до переходу дідачівської землі в поль. руки. Так воно й було в часах найбільшої парцеляційної гарячки в рр. 1920-23, яка пізніше заламалася майже зовсім із причини госп. скрути — українці могли набувати тільки 5% парцельованої землі, хоч відповідного закону на це не було.

Дня 15. VII. 1920 ухвалено в поль. соймі земельний закон, який першештво купівлі дідачівської землі признає фльварковій службі, безземельним і малоземельним, що втратили працю через парцеляцію, та власникам карликуватих господарств, що межують із парцельованим фльварком. Для переведення в життя цього земельного закону оголошено закон із 28. XII. 1925 про земельну реформу, де сказано, що

цей закон видано: а) щоб доповнити дрібнесельні господарства, що вимагають цього доповнення, б) щоб збільшити ін. дрібні господарства, що їх збільшення потрібне а госп. огляді, а також щоб створити самостійні господарства для тих, що продали свої карликуваті або мало-земельні господарства, в) щоб створити господарства для безземельних. Означено теж чергування кандидатів у кожній із цих груп, а саме: 1) посесори і служба парцельованої маєтності, 2) заслужені воєнки й інваліди поль. армії й ін. охотницьких поль. формацій, 3) родини, себто вдови й сироти по воєнках поль. армії й поль. охотницьких формацій, 4) абсолюенти хліборобських і огородничих шкіл, 5) реемігранти, що мусили покинути чужі держави з політ. причин (поляки з СРСР та Німеччини) і 6) ін. кандидати з даної групи.

Дня 17. XII. 1920 видано в Польщі, попри згаданий земельний закон із 15. VII. 1920 — окремий закон про військ. колонізацію східних земель. На основі цього (він Галичини не торкається) перевели та почасті переводять іще й досі військову колонізацію поляками-військовими укр., білоруських і лит. земель при допом. безплатного наділу, й то в тих околицях, де місцеве сел. людинство едльно спродстарилося. По день 1. I. 1923 на поль. військ. колонізацію віддано там кругло 367.000 га землі.

За обчисленнями Юл. Павликівського до 1. I. 1923 (час найбільшого розмаху колонізації в Польщі) сколонізовано у Сх. Галичині коло 200.000 га між напливове поль. населення; під військ. колонізацію на Волині занято тоді 112.000 га, на Поліссі 133.000 га, разом на укр. землях — 445.000 га.

Щорічний контингент призначений під парцеляцію й колонізацію в Польщі означено на 200.000 га. Означає його рада міністрів, при чому з правил має бути приватна парцеляція, ведена з уповноваження міністра хліборобства й земельних реформ самими землевласниками або окремими установами. Кожний набуток землі при парцеляції мусить затвердити окружний земельний уряд (від 1. I. 1934 повісідельний). Коли до кінця календарного року річного контингенту не вичерпала приватна парцеляція, тоді міністер хліборобства й земельних реформ у січні найближчого року повинен списати ті маєтки, що їх слід примусово викунити. До цього примусового викуну доходить щорічно тоді, коли інтересований не розпарцелює списаного маєтку до 1. XII. того календарного року, в якому призначено його маєтки на примусовий викун. Держава бере маєток на власність, а власникові дає відшкодування за рішенням міністра скарбу: або в паперах 5% земельної ренти в урядовому курсі, але не нижчому, ніж 70 за 100, або половину готівкою, а другу в листах згаданої зе-

мельної ренти за їх номінальною вартістю, при чому тримає листи 5 років у державному депозиті.

Госп. криза прийняла від 1930 р. майже зовсім парцеляцію великої земельної власності в Польщі, хоч ціна на землю впала порівнюючи з 1928-9 рр. пересічно більше ніж удвоє. Але і в рр. від 1923 до 1929 не було вже того розмаху, що в часах 1919-23. Контингенту загально не вичерпувано, а проте досі спарцелювали і сколонізували понад 1 міль. га, при чому тут — особливо в рр. 1927-30 — попало вже дещо і в укр. руки, бо вже 5% оної норми не притримувались. Зате трохи більше попало в руки укр. селян землі від поль. колоністів, що, заліпили в довги, продавали землю укр. селянам. На таку трансакцію тепер дозволу влади не треба.

Земельна реформа на укр. землях у Польщі не поліщила тут зовсім земельних відносин, серед яких треба було залишити колонізаційну парцеляцію, а вести виключно сусідську. Вона не спинила ходу землі й не поправила долі місцевого сел. населення. Воно й надалі у своїй масі спродстарилося, або зовсім безземельне, або на своїх дрібних до 5 га верстатах (близько 80% загально всіх господарств) — цілком нежиттєдатне. З соціального й політ. боку це дуже агрооційний стан, і він безсумнівно матиме далекосіяні наслідки і для нац. справи. Про розділ землі між села і вел. помієсть гл. Сіль. господарство зах. укр. земель.

Література: Грушевський М., Історія України-Руси, I, III, V-VI, Львів, 1898-1907; Франко Ів., Пащина та її скасування, Львів, 1898; Вуїак Fr., Galicja, I-II, Lwów, 1908-10; Войнаровський Т., Вплив Польщі на екон. розвій України-Руси, Львів, 1910; Вуїак J., Administracja gospodarstwa społecznego, Lwów, 1913; Вуїак Fr., Rozwój gospodarczy Galicji (1772-1914), Lwów, 1917; Wojnarowski T., Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, Wien, 1921; Павликівський Ю., В обороні планової землі, Львів, 1925; — Roczniki Ministerstwa reform rolnych (до 1932).

Ст. Баран.

Фінанси України. З огляду на те, що самостійна Україна з окремим держ. бюджетом удержалася недовго (кінець 1917 — поч. 1919), віддати докладно укр. фінанси від фінансової системи кол. Росії, планів СРСР — важко. Хоч тепер УРСР і має ніби окремий бюджет, але він не охоплює всіх потреб населення, та ще й те, що належалося б УРСР, у значній мірі йде до моск. центру.

Значно повніший бюджет України за гетьманату на 1918 р. Заг. суму його витратів вираховано на 5.347 міль. карб., прибутків — на 3.250 міль. карб.; отже — заг.

дефіцит 1. укр. бюджету визначився на 2.097 мільйонів карб., себто, на 39-20% заг. підсумку видатків; думалося покрити його майбутніми кредитовими операціями. Ринкова вартість карбовонця становила тоді приблизно половину зол. франка.

Прибутки (3.180 мільйонів карб.) творили	мільйонів карб.	% заг. прибутків
1. держ. регалії*	1.737	54,6
2. дохід від скарбового майна й капіталів	761	24,0
3. посередні податки	369	11,6
4. прями податки	158	коло 5,0
5. оплати	119	3,7
6. менші прибутки	36	1,1

*) цукрові й горішчані операції, пошта, телеграф, телефон

Отже, коли на прибутки складається 1. і 2. позиція (2.498 мільйонів карб. — 78,5% усіх прибутків), то 1. бюджет України на 1918. р. оснований год. на неподаткових прибутках.

Видаткова частина того бюджету складалася з видатків авіач. — на суму 4.265,3 мільйонів карб. і наданч. — на суму 1.081,4 мільйонів карб.; найбільше видатків передбачувало для міністерства харчових справ. За ним йдуть:

міністерство шавків	1.151 мільйонів карб.
фінансів	475
війни	352-1
внутр. справ	348-5
нар. освіти	227-8

Ін. міністерства з меншими бюджетами. Самий факт дефіцитного замкнення 1. бюджету не був для держ. господарства України загрозливий, бо його викликали в значній мірі явища тимчасового й випадкового характеру (всесвітня війна з її наслідками, анархічна демобілізація, польськ. інвазія й т. ін.). Він був би значно менший, а то його й не було б, якби була змога перевести проєктовану податкову реформу, та зменшити різні адмін. видатки.

Коли Україну заняли більшовики, держ. прибутки УРСР, зокрема податки, почала визначати моск. центр. влада, бо затвердження бюджетів поодиноких республік, а деколи й зміни в них, належить до верхніх органів СРСР. Правда, видатковій частині цих бюджетів не обходують усіх потреб федеративних республік, як самостійних держав; так — не передбачені видатки на військ., закорд. представництво, деякі центральні установи. Всі вони передбачені в бюджеті СРСР, а в бюджеті окремих респ., отже й у УРСР, уміщені повні кошториси необ'єднаних офіцій (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, юстиція), а з офіцій об'єднаних (рада нар. господарства, фінанси, земельні, внутр.

справи, торгівля, праця і стат. управа), лише частини, що торкаються республік.

Зате й прибуткові відділи респ. бюджетів ніколи не передбачали таких великих вилат до скарбниці, як прибутки від посередніх податків (акцизи, мито) та від транспорту й комунікації (залізниця, пошта, телеграф), далі дохід від держ. підприємства усеоюзного значіння та від кред. операцій скарбниці. Значить, усі такі прибутки передавали в повних збірних сумах СРСР, а республіка від цих прибутків не діставала нічого, хоч ті прибутки збираю на їх території й переважно з їх населення. Навіть від безпосередніх податків (сіль., госп. податок, пром., прибутковий і ін.), які включені в респ. бюджети, СРСР залишав на свою користь 10%, хочичи означити тим заг.-союзний характер податкових джерел.

Суми, які доводилося УРСР віддавати СРСР, видно з таблиці (в тис. карб.):

Роки	Прибутки, зібрані на території УРСР		Сума, що її дістала УРСР за своїм видатковим бюджетом	Частина прибутків, що залишалася на користь СРСР	
	без транспорту й комунік.	разом із ними		без транспорту й комунік.	разом із ними
1923/24	218.822	366.304	80.377	138.445	285.927
1924/25	287.540	496.315	106.292	181.248	380.023
1925/26	377.421	606.863	186.231	191.190	509.632
1926/27	581.900	954.900	273.401	308.490	681.490
1927/28	625.570	969.850	273.580	351.960	726.270

Таким чином, від України щороку відходили до СРСР, коли й не рахувати прибутків від транспорту й комунікації, величезні суми, що значно перевищували розмір видаткового бюджету УРСР.

Роки	Місцевий бюджет УРСР (в мільйонів карб.)	Культ.-суспільні видатки	Відношення їх до бюджету
1923/24	136-1	37-6	27-6%
1924/25	205-4	58-8	28-6%
1925/26	295-3	89-2	30-2%
1926/27	417-5	120-8	28-9%
1927/28	466-3	143-7	30-8%

Поруч із держ. бюджетом, УРСР, як і інші союзні респ., має ще місцевий бюджет, із якого задовольняють місцеві потреби. Прибуткова частина його складається год. з прибутків від комунальних підприємств і майна та відрахування від держ. податків і прибутків, потім йдуть, відповідно до розміру, місцеві податки та збори, прибутки від промисловості й торгівлі і т. д. Місцеві

кошти витрачають переважно на культ.-суспільні потреби місцевого населення (нар. освіта, охорона здоров'я й соціальна безпека), далі, на комунальні підприємства й узагалі на комунальне господарство, заг.-адмін. установи і т. д.

З порівняння ж культ.-суспільних витрат на одну людину в різних респ. виявляється, що УРСР належить одне з останніх місць.

Назва республіки	Культ.-суспільні видатки на 1 людину (в карб.)		Всі видатки з держ. бюджету респ. 1928/29 на 1 людину (в карб.)
	з місцевого бюджету	з держ. бюджету респ.	
УРСР . . .	4:84	2:20	13:08
РСФСР . . .	5:65	2:32	13:89
БСРР . . .	4:54	2:96	16:32
Закавказька СФРР	5:91	4:12	22:53
Уабеська СРР	3:92	3:30	17:34
Турк. СРР . . .	5:50	4:84	26:52

З таблиці, м. ін. видно, що УРСР щодо видатків з респ. бюджету стоїть завжди на останньому місці; ин., потреби її населення, порівнюючи з ин. респ., задовольнювано найменше.

Від 1. X. 1930. р. в СРСР введено податкову реформу, згідно з якою покасовано деякі безпосередні податки, що давали прибутки федеративним респ., а як гол. прибуткове джерело для бюджету СРСР введено податок із обороту підприємств усупільненого сектора. Цей податок обхопив майже всю товарну продукцію СРСР і мав дати 1932. року одному держ. бюджетові 15,126 міль. карб. (кож. 55% усіх прибутків), 1933. р. — 21,796 міль. карб. (понад 62%). Від того часу респ. бюджети втратили більш-менш самостійне джерело своїх прибутків і почали діставати з центру відрахування від податку з обороту в розмірі, що його установляє влада СРСР. В результаті цієї реформи, що авелася до крайньої централізації прибуткових джерел, почали появлятися постійні дефіцити в респ. бюджетах, пр., у держ. бюджеті УРСР на 1932. р. передбачувано дефіцит кож. 23% блянсового підсумку.

Література: Матеріали для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР, Харків, 1925; Лебідь-Юрчик Х., Бюджетное право, Львів, 1927; Україна, статистичний щорічник, Харків, 1929; Основы финансовой системы СССР, Москва, 1930.

І. Кабачків.

Кооперація. Наддніпрянщина. Історія кооперації на Наддніпрянщині тісно зв'язана з історією кооперації в кол. Росії. Починається вона в 60. рр. XIX в., і тільки від 1905. р. в ній пробиваються нац. тенденції,

що з р. 1913. набирають сили, а з 1917. р. доводить її до значного розвитку.

Споживча кооперація. Першу споживчу кооперативу за англ. зразком утворено в Харкові за почином М. Балліна (1866). Та перші споживчі кооперативи, що повставали по містах, через невідготованість населення й перешкоди адміністрації, працювали коло, і до 1895. р. їх було коло 52 (насправді тільки яких 40). Та з проголошенням Нормального Статуту споживчих кооператив (1897), збудованого на принципах автономності управи, її колегіальності, рівності членів на заг. зборах, продажу за готівку, відповідного розподілу прибутку між членами — починається їх розвиток так, що 1905. р. їх було вже коло 500. Із них 50% припадало на село, де ідею кооперації ширли агрономи. 1912. р. на Наддніпрянщині було таких кооператив 2,500 на 6,700 споживчих кооператив у тодішній Росії, а 1917. р. вже їх було коло 5,000. Перший союз споживчих кооператив повстав 1908. р. у Києві, та через політику моск. союзу (Центросоюзу), що не хотів грати роль центр. союзу і для України, 1913. аліквідувався. 1912. утворено в Харкові ПОЮР („Потребительное общество юга России“), який намагався бути центром для України. Але після III. Всерос. Кооп. З'їзду в Києві (1913) чим раз більше набирася сила думка про утворення нац. союзу для укр. споживчих кооператив. Та її довелося зреалізувати щойно 1917. р., коли з проголошенням заг.-кооп. закону в Києві почав працювати „Дніпросоюз“ — комерційний і культ. центр укр. кооперації Наддніпрянщини (члени — кооперативи й кооп. союзи). 1920 „Дніпросоюз“ об'єднав коло 200 кооп. союзів; оборот його за р. 1918. досягнув 70 міль. зол. карб. Крім нього, 1918. р. виникли ще 2 крайні союзи: в Одесі — „Одосоюз“ (— Одеський обласний союз) і чернігівський „Крайосоюз“. Тепер споживчі кооперативи на Наддніпрянщині швидко розвиваються: на поч. 1920. р. їх було понад 14,000, к. 200 їх союзів та яких 43 міль. індивідуальних членів.

Кредитова кооперація. Перша кредитова кооператива повстала на Полтавщині в Гадячому 1869. р., перше сільсько-кредитове т-во в Веремівці на Катеринославщині 1871. р. Зростові такої кооперації допомагають земства, гол., Чернігівщини та Херсонщини, тимто їх 124 таких товариств на Україні — 76 припадало на Чернігівщину та Херсонщину. Більшість тодішніх кредитових кооператив прийняла статuti тав. комітетський та міністерський (най — однаковий для кожного члена, розмір позик — пропорційно до внесеного паю, позика тільки членам, ручителем може бути й член товариства і т. д.). Членами те, що паї були невеликі (пересічно 10 карб.), а відповідальність кожного члена не перевищувала 10-кратної норми паю,

ці товариства були приступні і для неможливих, при чому з'їзд представників ошадно-позичкових товариств у Мелітополі 1876 поробив іще для неможливих членів перевагу при видачі позик. У 80. рр. XIX в. зацікавлення ошадно-позичковими товариствами падає; а 700 їх, що працювали до кін. XIX в. в кол. Росії, на Україну припадало 200 з к. 70.000 членами.

Коли 1895. р. на Наддніпрянщині набрав сили закон про організацію дрібного кредиту, що дозволяв кредитовим кооперативам видавати довготермінові позикки й найважливіше — утворював нову форму кредитової кооперації, а саме кредитове товариство (цілком безпачасна установа кооп. характеру) — кредитові т-ва почали дуже зростати (перше таке кредитове т-во в с. Іванківських прядуцького повіту на Полтавщині 1897. р.). З днем 1. I. 1905. р. їх утворено 150 (ошадно-позичкових тільки коло 20), а всіх їх тоді було 370 із 130.000 членами і заг. білясом 12 міль. карб. Перший союз такої форми кооперації засновано 1901 в Бердянську, але ж без права вести банківські операції. З хвилиною, коли уряд 1911 дозволив відкривати союзи як фінансові центри, та з утворенням земських кас дрібного кредиту (1904) число кредитових кооперативів на Україні та їх союзів починає значно рости й доходять 1915. р. до 2.772 на 14.500, або 19^{3/10} таких кооперативів у кол. Росії. Щодо союзів, то за даними з 1918 їх було 43; тільки у 29 з них було 1.960 членів (кооперативів); основний їх капітал досягав 8-5 міль. карб. Біляс на 1. VII. 1918. р. перевищував 185,5 міль. карб.

Важним явищем у історії кооперації в Наддніпрянщині було утворення 1917 в Києві Укр. Нар. Кооп. Банку (на заснованні такої установи рос. уряд від 1911 не давав дозволу), — з метою постачати кредити установам дрібного кредиту та кооп. організаціям (капітал банку зазначений був на 1 міль. карб., акції 250 карб.). Українбанк почав дуже швидко розвиватися; з кін. 1918 він мав між акціонерами коло 130 укр. кооп. союзів (значна більшість усіх союзів того часу); біляс банку на 1. X. 1919 доходив до 286 міль. карб.

З захопленням рос. комуністами влади в Наддніпрянщині тут існувало коло 8.000 кредитових кооперативів, із них коло 5.700 — кредитових товариств. Що зросло так сильно зацікавлення ними, пояснюється тим, що кредитові кооперативи в Наддніпрянщині не тільки видавали позикки своїм членам, але й перебирали на себе роль сіль-госп. кооперативів у справі закупівлі та збуту (гол. збіжжя, майже в усіх таких кооперативах будовано кооп. збіжжівні). В час світової війни деякі кооп. кредитові союзи перебирали на себе постачання для армії хліба (бердянський, київський), чи умундування (київський). Нерідко кредитові кооперативи були чисто продукційні

(пр. голопристанське кредитове т-во над Дніпром виробляло човни, баркаси, тощо, на продаж).

Кредитова кооперація до більш революцій грала видатну роль в царині кооперації. Вона багато зробила для розвитку ініціативи кооперації, при її допомозі організовано немало споживчих кооперативів на селах. Самі вони провадили на Україні різні операції, дуже рідко коли перебираючи на себе функції споживчих кооперативів. Нарешті від кредитової кооперації та від її діячів, почався на Україні й нац.-кооп. рух. Тут треба назвати В. Доманицького, П. Юрковича, Х. Барановського, Хотовицького. В р. 1912. утворено Т-во укр. кооперативів „Наша Кооперація“, тоді ж почали виходити часописи, що працювали для розвитку кооперації на Україні, головни ж кредитової („Муравейник“ — „Комашин“, Київ; „Хлібороб“, Харків; „Союз“, Катеринослав). 1920. р. більш влада кредитову кооперацію на деякий час знищила, як „невідповідну ідеям більшовищану“.

Сіль-госп. кооперація. Сіль-госп. спілки, що мають на увазі поліпшити техніку сіль. господарства й культ.-просв. діяльність і переводити різні операції, які можуть цікавити членів спілки, почали творитися на Україні в 80. рр. XIX в. Перша — заг. типу — powstała в Харкові 1880; її інтенсивна праця починається 1904. р., і 1912 вона вже складається з 34 відділів, веде різноманітні операції для закупівлі й збуту і творить культ.-просв. центр. Сіль-госп. спілки починають зростати на Наддніпрянщині після оголошення 1898. р. Нормального Статуту цих спілок, що надавав їм право постачати сіль. господарям потрібні в сіль. господарстві предмети. Деякі земські діячі, пр. полтавський агроном а Ю. Соколовським на чолі, бажали заступити цими спілками всі форми кооперації. Але ці спілки не могли вести комерційних операцій так, як кредитові, що мали досить значні кошти; тимто не дивно, що річний оборот 255 таких спілок у р. 1911 на Полтавщині не перевищував 166.000 карб. Взагалі ці спілки в деякій мірі спричинилися до пропаганди кооп. ідей, але вони не грали в економіці Наддніпрянщини значної ролі. В р. 1915 їх було 1.020, із них 122 — спеціальних (що нагадували сіль-госп. спілки Данії, Німеччини й ЧСР); найбільша їх кількість припадала на Полтавщину (345), найменша на Волинь (19).

З огляду на те, що сіль-госп. спілки не могли вести комерційних операцій, міністерство хліборобства видало 1897 Нормальний Статут сіль-госп. товариства, з метою допомагати сіль. господарям купувати потрібні предмети і збувати продукти своєї праці. Але тому, що ці товариства припускали значні відступлення від кооп. принципів, то їх не завжди визнають

за кооперативні. Вони об'єднували головню багатіших, розвивалися на Україні слабо, навіть і після того, як Нормальний Статут сіль.-госп. товариства 1908. р. поліпшено. 1915. р. їх тут було тільки 150 (на 1.700 у цілій Росії), найбільша їх кількість була на Поділлі (32) та на Київщині (30).

Революція 1917. р. з заг. кооп. законом того таки року принесла для сіль.-госп. кооператив широкі можливості. В І. 1918. р. в Києві організовано (перетворивши кийв. кооп. т-во) Всеукр. сіль.-госп. Союз („Централ“), що м. ін. закупив 1918. р. фабрики сіль.-госп. машин Гена (за 17 міль. нім. мк.) й намітив шир. план діяльності; але все це було зруйноване з приходом (1920) на Україну моск. більшовиків.

Продукційна кооперація. Продукційні спілки (артілі) почали творитися на Україні в 80. рр. XIX в., найраніш серед робітників на пристанях, пізніш, усередині 90. рр. XIX в., з'являються хліборобські спілки, організовані „артільним батьком“ М. Левитським (перша 1894. р. в с. Федварі, олександрійського повіту на Херсонщині), і вже до 1902. р. powstało 125 спілок, хоч ні одна з них не проіснувала і 3 роки. Артіль працювали на основі писаної умови, виробленої М. В. Левитським: спільний обрід землі; на заробітці можна йти лише за згодою цілої артілі, що має право посилати своїх членів на заробітці; зароблені гроші йдуть до каси артілі; зиск і збиті із поля діляться між усіма артільцямики відповідно до кількості робітних рук. Хліборобські артіль були оригінальною течією в кооп. руху на Наддніпрянщині; їх год. значіння — пропаганда кооп. ідей. Із ремісничих спілок у XIX в. утворено лише одну 1894 (білостолярська трудова артіль, що утрималася майже 20 рр.).

З поч. XX в. хліборобські артіль занепадають, зате по містах виривають із почину М. Левитського ремісничо-пром. артіль, що розвиваються з оголошенням 1902 закону про трудові т на чи артіль і з затвердженням 1904 зривкового статуту для подібних артілі. Статут визначував мету артілім — сіль.-госп. продукційну діяльність, дозволяв найману працю, визначував капітали артілі, що складалися з паїв або з основного капіталу. Утрати кавав покривати майном і відповідальністю членів і т. д., при цьому всьому на відкритті артілі давав дозвіл губернатор, а не міністерство внутр. справ.

Першу міську артіль діячів друку утворено в Києві 1906; пізніш powstaли в різних місцях України ін. артіль: ремісничі, робітничі, конторщиків, інженерів, тощо — а з війною сильно порозростались товариства для обробу землі, орендні товариства, товариства для виготови теплого одягу для воликів, шевські артіль, тощо. До кінця війни їх було кількасот. Після повня кооп. закону 1917, відітку 1919. р.

повстав у Одесі „Всеукр. союз продукційних кооператив“, таж „Трудсоюз“ — із правами м. ін. вести операції банкового характеру й культ. освітню діяльність. З приходом більшовиків діяльність союзу припинено.

На Україні розвинулися ще ін. галузі кооператив, пр. житлова кооператив. 4. III. 1906. р. оголошено тимчасові правила про „общества“ та союзи, що спричинилися до розвитку житлових товариств на Україні. Одначе широкого розвитку ці кооператива не мали. В Києві 1909 вироста ціла низка домів „на паях“, у 1910 було там 18 таких товариств; у Луцьку 1910 затверджено статут дуцького товариства для вилитовування помешкань для бідних; 1918 powstała в Києві житлова кооператива під назвою „Оселя“, що мала за мету — забезпечувати своїх членів помешканнями.

Забезпечна (страхова) кооператива — довший час розвивалися слабо в рамках кредитових кооператив, де найбільш забезпечувано худобу і членів на випадок смерті. Аж 1918. р. за англ. прикладом централізації кооп. безпеки повстав „Всеукр. кооп. страховий Союз“, що передбачував безпеку від усіхких нещасть людей і домашнього інвентара, при чому членами союзу могли бути союзи кооператив України і взагалі різні кооп. організації. Відповідальність членів — крім паїв, рівнялася подвійній сумі забезпечних премій.

1918. р. організовано в Києві „Всеукр. кооп. Видавничий Союз“ із метою видавати різні друковані видання, гол. кооперативні, для розвитку культ.-просв. діяльності кооператив узагалі; членами Союзу могли бути теж кооп. т-ва та їх союзи. Відповідальність члена визначував розмір його паю. В І. році Союз мав 36 членів із 474 паями.

До цього великого кооп. руху на Україні від 1917. р. спричинився „Регламент (положення) про кооп. т-ва та їх союзи“, що його проект ухвалив всерос. кооп. з'їзд у Києві 1913. р., приняла рос. Держ. Дума, і в її редакції затвердив Тимчасовий Уряд. Закон цей визнає за кооп. т-ва ті, що мають перемінний склад і капітал, провадять свою діяльність під окремою фірмою й мають за мету допомагати матеріально й духово своїм членам, організуючи різні госп. підприємства або працю для своїх членів. За такі товариства закон визнає не лише забезпечні кооператива, а й земельні й трудові, біржові артіль й „тому подібні“ товариства. Закон давав право реєструвати статуту товариства у суді, об'єднуватися товариствам у союзи, набувати нерухоме майно й т. д. Кооп. закон викликав у 1917-18. рр. цілу низку місцевих і всеукр. з'їздів на Україні, де вирішено утворити союз союзів укр. кооператив, а до його організації „Центр. укр. кооп. комі-

тет" — із завданням організувати культ.-просв. працю в царині кооперації, особливо щодо постанови реввійс. Установчі збори Центр. Комітету, що відбулися в Києві в IX. 1918 р. під головуванням М. І. Туган-Барановського, намітали цілу низку праць для комітету, м. ін. порішати утворити при ньому культ.-освітній, реввійсний та забезпечний відділи й декілька постійних комісій (статистичну, фінансову, правничу, освітню й робітничу) та відкрити в Києві Кооп. Інститут. Комітет видавав 1918 „Укр. Кооперацію“ (ред. Туган-Барановський), улаштував кооп. з'їзди, утворив Всеукр. раду інструкторів, проробив багато стат. праць, тощо. Укр. уряди дуже прихильно ставалися до кооперації, видали (м. ін. і Директорія УНР) низку законів для кооперації сприятливих. Центр. кооп. союз одержали від уряду в 1919-20 рр. 601 міль. гривень (к. 10,5 міль. карб. золотом).

В 1919 р. три Всеукр. кооп. союзи: Українбанк, Дніпросоюз і Централ об'єдналися в асоціацію кооп. центр. союзів України („ОПУКС“) для репрезентації й ведення операцій за кордоном. Та спроба ця не цілком була вдатна.

З поч. 1920 р., коли Наддніпрянщину захопили рос. більшовики, тут було до 22.000 різних кооп. із 6 міль. членів та яких 270 кооп. союзів. Обороти кооператив можна собі уявити з таких фактів, що оборот продажу Дніпросоюзу 1918 р. перевищував 70 міль. зол. карб., оборот ін. кооператив досягав приблизно 900 міль. карб., білизне Українбанку I. X. 1919 сягав 286 міль. карб. Комуністи з поч. 1920 р. декретом із 27. I. всі форми кооперації об'єднали у споживчій кооперації, і в цій єдиній формі продержалася кооперація по X. 1921, поки більшовики декретами знов не устанавляють різних форм кооперації: 12. X. 1921 про пром., 18. X. 1921 про сіль.-госп., 5. IV. 1922 про кредитову, 11. VII. 1923 про трудові кооп. т-ва, 20. V. 1924 р. про житлову кооперацію; Українбанк, закритий 1920, відкрито 1922 в Харкові.

Відновлюючи кооперацію, більшовики ввесь час намагалися використовувати її техн. апарат для своїх політ. цілей і зроби з неї організації, цілком підлеглі органам влади. Тимто кооперацію під більшовиками з вел. лише застереженням можна визнати за справжню кооперацію. Про суч. стан цієї кооперації важко що сказати через брак даних за останні роки. Користуємося даними за 1927-29 рр.

В „Українбанку“ 1929 р. було 17 союзів і коло 5.800 кооператив I. ступня; вклади досягли 3,5 міль. фунтів штерлінгів, річний оборот доходив до 870 міль. фунтів штерлінгів.

„Сіль. Господар“, як центр. союз сіль.-госп. кооператив, об'єднував 1928 р. 22.116 кооператив I. ступня з 2.947.000 членами, мав річний оборот поперх 169 міль. карб., а

кооператив, що до нього належали — понад 448 міль. карб.

Декретом уряду УСРР з 21. IX. 1927 на Україні утворено тав. колективні господарства (колгоспи) з метою дати можливість сіль. бідноті поставити своє господарство на вищій щабель. Колгоспи, як організації примусового характеру, не можна вважати за кооператив, хоч у очах рад. влади це кооператив, для яких вона утворила центр. союз під назвою Укрколгосп у Харкові, що 1. XI. 1930 об'єднував коло 22.600 колгоспів.

„Вукоспілка“ — центр. союз укр. споживчих кооператив — обіймала 40 союзів, 9.636 кооператив I. ступня із 2.333.000 членами, коли рахувати секцію роб. споживчих кооператив і робітників для транспорту.

Центр. всеукр. союз будівельних кооператив у Харкові, заснований 1925 р., мав у своєму складі 34 союзи, 2.529 кооператив I. ступня й майже 273.000 членів.

З проголошенням п'ятилітньої кооперації на Україні переформовано. Передусім ліквідовано „Українбанк“, а в Москві утворено 1930 „Всесоюзний вересоюз“ і „Всесоюзний московський союз союзів“, у які входять усі об'єднання укр. кооперації. Їсі закупівлі для укр. кооператив союзів укр. кооператив мусять полагатися за посередництвом моск. союзів.

Література: Пожарський П., Нариси в історії укр. кооперації, Київ, 1919; Потребительская кооперация на Украине за 5 лет 1918-22 [вид. „Вукоспілка“], Харків, 1923; Терехов А., Советское кооперативное право, Харків, 1924; Бородавський С., Історія кооперації, Прага, 1925; Височанський, Начерк розвитку укр. споживчої кооперації, Київ, 1925; Organisations coopératives, Genève, 1929 et 1933; — Internationale Genossenschaftliche Rundschau, Hamburg, 1930-33.

С. Бородавський.

Укр. землі в Польщі. Перед повною в Австрії 1873 р. закону про заробкову госп. спілка (кооператива) в Галичині було вже кількадесят кооператив, основаних поляками. В 1874 р. поляки покладають до життя союзу організації („Związek stowarzyszeń zarobkowych i gospodarszych“) у Львові, до якої приступило 51 кредитових і 7 пром.-торг. кооператив із 17.175 членами. Серед членів і цих перших і пізніше основаних поляками кооператив було багато українців, у деяких із них і управа згодом перейшла в укр. руки. З цих українізованих перших кооператив існує досі кредитова спілка „Віра“ в Тисьмениці (повіт Товмач), основана 1873 р.

Самостійні укр. кооп. починаю привадають на пізніший час. Після невдалих спроб творити екон. підприємства при гром. ра-

дах і парохіях організаційна діяльність укр. інтелігенції зосереджується коло т-ва „Просвіта“, що 1891 статутно поширює свою діяльність і на екон. поле. Відтоді при читальнях повстають позичкові каси, шпихлірі, споживчі крамниці й т. д. Спершу ці підприємства виявляють добрі ознаки життя, але з браку зорганізованої контролю вони заснічуються, ледви животіють, а то й левсім упадають. У 1912 р. при читальнях „Просвіти“ нараховували 540 крамниць і 257 позичкових кас.

Подібно до „Просвіти“ екон. діяльність розвивало й москвофільське Т-во ім. Качковського. Укр. радикалтеж оснували 1890 р. в Коломиї „Товариство Нар. Спілок“. Але основили на підставі закону про товариства з 1897 р. екон. організації взагалі великої життєздатності не проявили.

Зате життєздатною формою екон. організації виявились зарірково-госп. спілки (кооперативи), основили згідно з законом із 1873 р. Перша така спілка, „Нар. Торговля“ у Львові (1883), повстала при участі В. Нарірного, першого пронагатора в нас англ. та швайц. споживчих спілок. Тільки ж діяльність „Нар. Торговлі“ далеко відбігала від англ. і швайц. аравців. Вона піддержувала укр. приватну торговлю, про заснування самостійних споживчих кооператив по містах не думала, зате відкривала свої філіяльні крамниці, а на селах задовольнялася парохіальними та читальняними крамницями, далекими від зах.-европ. споживчої кооперації. Взагалі споживча кооперація довгий час дуже слабо приймалася.

Краще було з кредитовою кооперацією, але вона була в поль. руках. Крім поль. кредитових кооператив, у 80-90 рр. XIX в. почали виникати в Галичині й жидівські, що під кооп. виглядом займалися значаю кредитовою лихвою серед укр. селянства. Нарешті укр. інтелігенція взялася творити власну кредитову організацію в формі зарірково-госп. спілок, за законом із 1873 р., беручи за зразок нім. кредитові кооперативи Шульце-Делічівського типу. В 1894 р. повстає в Перемишлі (Т. Кормош) т-во кредитове „Віна“, у Стрию (С. Оленницький) „Каса Задаткова“, 1895 р. при асекураційному т-ві „Дністер“ у Львові Т-во кредитове „Дністер“. 1895 р. в Перемишлі виходить 1. укр. практичний порадник для задаткових товариств (Т. Кормоша) зі зразковим статутом для кооператив.

Від цих кредитових організацій починається історія укр. нап. кредитової кооперації, кооп. рух із міст переноситься й на села (перша сіль. кредитова кооператива в с. Ляхівцях богородчанського повіту, 1896 р.), в 1898 р. повстає перший укр. кооп. центр, Красний Союз Кредитових (КСК) у Львові, під проводом К. Левницького й К. Павьківського. КСК давав кредит приватним особам і основивав кооперативи

та наглядав над їх діяльністю. 1899 р. до КСК приступило 17 кредитових кооператив і дві торговельні („Нар. Торговля“ у Львові й „Ризниця“ в Самборі).

Майже одночасно з КСК увійшов у життя „Патронат хліборобських спілок при Видлі Краснім“ (1899), як організаційний і контрольний орган для спілок ощадності й позичок сист. Райфайзена. Вони повлилися в Зах. Галичині з поч. 90 рр. XIX в. з приватної ініціативи, а тепер їх засновувано в цілому краю, за спонукую і при матеріяльній допомозі Патронату. До цієї установи українці прив'язували спершу великі надії. Кредитові кооперативи сист. Райфайзена видавалися їм відповіднішою формою організації сел. кредиту, ніж поширені в краю кредитні кооперативи сист. Шульце-Деліч. Але Патронат протегував закладання у Сх. Галичині поль. райфайзенек, тьмго українці звернули голову увагу на творення незалежних кооператив.

За час від 1898. до 1903 р. число самостійних укр. кооператив доходило вже до сотні. В 1903 р. вийшов у Австрії закон про ревізію кооператив. На підставі цього закону в 1904 р. з ініціативи КСК вийшов у життя укр. „Красний Союз Ревізіоний“ (КСР), і до нього приступило 84 кооперативи (68 кредитових і 16 промислових, торговельних і ін.). Усіх кооператив у Галичині було 1903 р. 1639, з того 268 спілок ощадності й позичок системи Райфайзена під патронатом Видлу Красного, між ними до 100 укр., до поль. „Związk“-у належало 178 кооператив, до жид. Союзу (осн. 1901) до 100, до укр. КСР — 84, отже об'єднаних у союзях, враз із патронатськими, було яких 630 кооператив, — решта ж, поперх 400, адебільша, жид. „кооператив“ не належало до ніяких союзних об'єднань.

Від оснування Красного Союзу Ревізіонного (1. голова Ради — К. Левницький), розбудова укр. кооперації йде в досить скорому темпі. Нові кооперативи повстають щороку десятками й сотнями, при чім на чоло вбивається своєрідний тип універсальної кооперативи з різномірними екон. цілями, під назвою „Руський Нар. Дім“. Для цього типу кооператив укладено окремий статут (1904) на основі закону про зарірково-госп. спілки із 1873 р., й на цьому статуті з деякими пізнішими змінами, основиано переважну частину укр. передвоєнних кооператив. Він ліг в основу зразкових статутів для кооператив „Ревізіонного Союзу Українських Кооператив“ (РСУК) і по нині.

До оживлення організаційної діяльності укр. інтелігенції на полі кооперації в великій мірі причинялися: орган КСР, — місячник „Економіст“ (від 1904), популярний час. для членів кооператив п. н. „Самопоміч“ (від 1909), низка кооп. публікацій (С. Кулика, С. Бородавського, Ів. Петрушевича, П. Жіда й ін.), що виходили заходом КСР, чернівецької „Сел. Каси“, „Нар. Торговлі“

й ін., — та просв.-екон. конгрес 1909. р., з нагоди 40-літнього ювілею Т-ва „Просвіта“ (реферати надруковано у „Пропам'ятній книжці“ конгресу). Укр. кооперативи множилися і зростали в силу. Крім кредитових почали появлятися й нові роди кооператив, — споживчі, молочарські, госп.-торг., для збуту худоби й ін., і творилися госп. центри для поодиноких видів кооператив.

Господарський та організаційний центром для споживчих кооп. став від 1907. р. „Нар. Торговець“. Перші зареєстровані споживчі кооперативи на Рочдельських засадах появилися в Буцуполі, повіт Станіславів (1905, Ів. Петрушівич), у Денисові, повіт Тернопіль (1906) і ін. В 1911. р. „Нар. Торговець“, як союз торг. спілок, зареєструвала 164 споживчі кооперативи, із них 93 кооперативи були вже її членами. Але їх оборотів капітали були невеликі, вони купували та продавали переважно на-борг, тимто досить погано розвивалися. Сама „Нар. Торговець“ мала в 1911-12. рр. 18 власних крамниць у більших містах краю, з оборотом 4,270,000 к.; було з нею в торг. зносинах 831 крамниця, між ними лише 96 зареєстрованих, решта — читальні, церк. і приватні.

Перша укр. молочарня в Галичині повстала 1904. р. при читальні „Просвіти“, в с. Завадоні стрийського повіту (о. О. Никанковський), за нею пішли ін., то при читальні „Просвіти“, то як зареєстровані спілки. Для техн. обслуговування молочарень, постачання їм машин і посередництва у збуті масла засновується 1905. р. при філії „Просвіти“ у Стрию „Союз молочарських спілок“, що в 1907. р. перетворився на реєстровану спілку „Маслосоюз“. У 1911. р. в торг. зв'язку із Союзом було 79 молочарень, між ними 75 реєстрованих, що переробили 6,251,237 л. молока й виробили 250,045 кг. масла. „Маслосоюз“ збував масло в краю через свої власні крамниці (7) та через крамниці „Нар. Торговець“, а то й вивозив у ін. австр. краї. „Союз“ заснував 1913. р. молочарську школу в Стрию.

В 1909. р. почався реформа т-ва „Сільський Господар“, що займався й постачанням для хліборобів машин, шугучих погноїв і т. ін. та збутом продуктів хліборобства, передусім свиней. У зв'язку з цією діяльністю цього т-ва повстали два нові роди кооператив — спілки для збуту худоби й госп.-торг. спілки та господарські (фахові) центральні цих спілок.

Перші спілки для збуту худоби повстали під кінець 1910 р. (Зітцівці, Жидичів і ін.). 1912. р. їх було вже 62. В 1911. р. їх об'єднано в „Союз для збуту худоби“. Але ця організація незабаром заломилася через конкуренцію агітників, невідомість селян і невелику справність нашівидку утвореного збутового апарату. В 1913. р. експорт свиней майже припинився, і спілки почали падати. „Союз для збуту худоби“ мав також свою власну фабрику м'ясарських ви-

робів у Львові, але вона в конкуренції з приватними м'ясарями закидала.

Трохи краще пішла справа з торгівлею хліборобськими потребами. Почалося з того, що при гол. відділі т-ва „Сіль. Господар“ утворено 1910. р. торг. відділ, що обслуговував саме т-во, його філії та кружки. 1911. р. цей відділ злучено зі „Спілкою для господарства й торгівлі“ в Перемишлі (осн. 1903), і так повстав „Союз госп.-торг. спілок“ у Львові. Але місцевих таких спілок було дуже мало: 1912. р. їх нараховували 30, та й не всі вони займалися виключно хліборобською торгівлею, а й іншою, й їх торг. операції не були занадто великі.

Функції центр. каси для всіх родів кооператив сповняв Красний Союз Кредитовий; він був (теоретично) й організаційним осередком для кредитових кооператив. У 1911. р. КСК мав 889 членів, між ними 412 зареєстрованих кооператив, 153 різних товариств і 424 фіз. осіб; уділені позички дійшли до 4,622,228 к., з того позички кооперативам — 3,040,133 к.

Така була госп. (фахова) надбудова шкільної сітки укр. кооперації, об'єднаної у КСР. Кілька мєсєнофільських кооп., що належали до КСР від поч. його існування, виїшли з нього, приступивши до „Русского Ревізіонного Союзу“, осн. 1909. р. Якийсь час до КСР належало кільканадійти нім. спілок ощадності й позичок системи Райфайзена, але вони виступили з нього, коли утворився 1911. р. окремий Нім. Ревізіонний Союз.

Безпосередньо перед війною, в 1. пол. 1914. р., КСР числив 600 кооператив. У 1912. р. належало до КСР 557 кооператив, із них 339 кредитових і 218 різних ін. видів, між ними 57 таких, що провадили різnorodну госп. діяльність, мали по два й більше відділів. Приналежні в 1912. р. до КСР 557 кооператив мали 180,153 членів, із власними капіталами на уділах 6,328,245 к., у фондах резервових 1,478,039 к., і бізнесових надвишків 389,295 к.; вклади до обороту давали 28,387,746 к., затягнені позички 17,790,781 к., товарові кредити 646,397 к., уділені позички 40,418,948 к., локалії 4,937,408 к., нерухомості 6,253,246 к., запас товарів 1,418,707 к., довжники товарів 1,117,593 к., біляне — 56,475,358 к.; товарний оборот торг. кооператив — 20,153,719 к.

Крім кооператив, об'єднаних у КСР, було 1912. р. яких 400 укр. спілок ощадності й позичок системи Райфайзена й кілька молочарських спілок під патронатом Виділу Красного. 1911. р. 333 укр. патронатські спілки ощадностей і позичок мали 56,006 членів, власні їх капітали на уділах і фондах резервових давали 978,843 к., вклади до обороту 6,875,293 к., уділені позички 7,284,221 к.

За відомленням поль. „Związek stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych“ у Львові з 1912. р. від 1873. р. по кінець 1912. р. в Галичині зареєстровано 4,132 коопе-

ративи (з них 3.532 кредитові й 800 ін.), зліснудувалося або попало в конкурсі 603 (358 кредитових і 245 ін.), отже з кінцем 1912 р. було в Галичині діяльних 3.529 кооператив (2.974 кредитові і 555 ін.) На заг. число 2.974 кредитових кооператив було 1.575 кооператив сист. Райфайзена.

Галицькі кооперативи були об'єднані в 9 ревізійних союзах і установах:

	Назва союзу — установи:	Число кооперативів
1.	Укр. Красний Союз Ревізійний у Львові	557
2.	Русский Ревізійний Союз у Львові	106
3.	Патронат хліборобських спілок у Львові	1.486
4.	Поль. „Związek“ у Львові	334
5.	Патронат ремісничих спілок у Львові	39
6.	Нім. Союз у Львові	37
7.	Жид. „Powszechny Związek“ у Львові	582
8.	Жид. „Związek“ у Кракові	52
9.	Жид. „Związek“ у Станіславові	?

Коли злічити кооперативи КСР, РРС і укр. кооперативи під Патронатом, то буде приблизно 1.063 кооперативи. Жид. кооперативи (переважно з христ. клісателею), яких начислювано 1912 р. на 854, належали до 3-х „Związków“ (число їх у станиславському „Związk“ у невідоме), а почасти не належали до ніяких союзів і підлягали ревізіям торг. судів.

Усі гал. кредитові й некредитові кооперативи, числом 3.529, мали 1912 р. — 1.410.444 члени; члени в кооперативах укр. КСР становили 12,9% загально членів. Більше усієї гал. кооперації досягав суми 714.891.215 к., — біліне кооператив об'єднаних у КСР становив 7,9% біліне усієї гал. кооперації. Власні капітали усієї гал. кооперації (уділи, резервний фонди, надлишки білінесів) творили 134.179.116 к., — власні капітали кооператив КСР становили 6,1% власних капіталів гал. кооперації. Щадничих вкладок усі гал. кредитові кооперативи мали 324.216.450 к., — вкладки кредитових кооператив КСР давали 7,9% вкладок усієї гал. кредитової кооперації. Стан уділенних позичок у всіх гал. кредитових кооперативах був 564.197.500 к., — стан уділенних позичок кредитових кооператив КСР становив 6,8% уділенних позичок усіх гал. кредитових кооператив. Торги всіх гал. некредитових кооператив дійшли до суми 119.221.414 к., — торги укр. некредитових кооператив становили 17,0% торгів усіх гал. некредитових кооператив.

Як бачимо, укр. кооперація займала в галицькій кооперації перед війною досить скромне місце. У повснних роках укр. кооперація чисельно вибилася на перше місце, але з матеріального погляду займає

ще скромніше місце серед загалу кооперації у Польщі, ніж перед війною в Галичині.

У часі світової й українсько-поль. війни (1914-20) кооперація занепадала. Під кінець цього воєнного періоду особливо потерпіли кредитові кооперативи через девальвацію австр. корони й опієли поль. марки.

Відновлювати старі й оснупувати нові укр. кооперативи почато 1920 р. на основі польської кооп. закону з того року. В 1921 р. утворено „Красний комітет організації кооператив“ при Ревізійному Союзі у Львові, в повітових містах оснуповано місцеві комітети, з яких відтак повстали повітові союзи кооператив. Із Галичини організаційну працю поширено й на північ. зах. землі (Волинь, Полісся, Холмщина), де вже були зав'язки укр. кооперативної організації. Вже 1922 р. КСР виказує 440 кооператив як своїх членів (між ними більшість оснупаних перед війною), а через рік — 834 (передвоєнних 368, повснних 466). У дальших роках відновлено ще яких 200 передвоєнних кооператив і покликано до життя багато нових, так що в 1925 до КСР належало вже 1.029 кооператив.

В 1924 р. зведено в Польщі нову золотову валюту. Яких утрат зазнала укр. кооперація через обезцінення австр. корони, відтак польської марки, це видно з порівняння її білінесу з 1912 р. зі зальоризованим білінесом 1925 р. Коли 1912 р. 557 кооператив КСР мали 56,5 міль. оборотного капіталу, то в 1925 р. оборотовий капітал 1.029 кооператив, серед яких було коло 300 найсильніших передвоєнних кооператив, — налічував усього 9.217.000 ал. Кооператив збільшилося майже вдвоє, а оборотові засоби аменшилися поверх шість разів. До передвоєнного рівня, щодо висоти оборотного капіталу, наблизилася трохи укр. кооперація шойно 1930 р., коли він досяг суми 53.968.000 ал., але тоді було вже 3.146 кооператив, себто понад 5,5 разів більше, ніж 1912 р.

У роках екон. кризи (від 1930 р.) організаційний рух загальмувався, зріст нових кооператив ослаб, а багато старих кооператив не витримало спроби, й їх із різних причин виключено з РСУК. До РСУК належало кооператив: 1931 р. 3.200, 1932 р. 3.134, 1933 р. 3.194, в червні 1934 р. 3.261. Із 3.194 кооп у 1933 р. припадало на Галичину — 2.702, а на північ. зах. землі — 432. Через кризу почали втікати з кооператив і оборотові капітали. Збірний біліне кооператив РСУК в 1932 р. дав 44.839.000 ал., на 9.129.000 ал. менше супроти 1930 р.

Повсєсна укр. кооп. організація складається з усіх тих видів кооперації, що й перед війною, тільки в ін. пропорції. 1912 р. кредитові кооперативи творили 60,9% усіх кооператив, у 1933 р. — 15,4%. По війні не вдалося відновити тільки кооператив для збуту худоби, але до цієї справи взялися останніми часами повітові союзи.

В організаційнім устрою укр. кооперації по війні нема особливих змін. Ідейно-організаційним і ревізійним центром залишився КСР, прибранши під 1928. р. назву „Ревізійний Союз Укр. Кооператив“ (РСУК), із фаховими центрами для поодинових видів кооператив: 1) для кредитових кооператив — „Красний Союз Кредитовий“, до фірми якого додало „Центр. Кооп. Банк“ — одночасно є це центр. каса для всіх видів кооператив; 2) для міських споживчих кооператив — „Нар. Торговля“; 3) для молочарських кооператив — „Красний Молочарський Союз“ у Стрию; 4) для кооператив закупу та збуту — повітові союзи з „Центросоюзом“ на чолі, що є продовженням передвоєнного „Союзу госп.-торг. спілок“. Новиною в повосанім організаційнім устрою укр. кооперації є повітові союзи, посередніє кільце між низовими кооперативами для закупу і збуту та „Центросоюзом“. Коли перед війною переважали кредитові кооперативи, то по війні переважна частина союзних укр. кооператив складається з сільських споживчих кооператив, званих офіційно кооперативами для закупу та збуту. За статутом є це універсальні кооперативи, що можуть займатися різномірною економічною і просвітньою діяльністю, крім ведення кредитових операцій. У практиці діяльність їх обмежується на постачання селу споживчих товарів та перепродаж деяких хліборобських продуктів, які дістають від покупок у заміну за фабричні товари.

З кінцем 1933. р. до РСУК належало 3.194 кооп., котрі за родом діяльності ділилися на такі групи: — Кооп. I. ступня:

кредитові	490
міські споживчі	122
будівельні	2
для закупу і збуту	2.356*)
молочарські	120
інші переріткові	3
помічникі	10
ремісничі	7
робітничі	2
різні	49
	3.161
Повітові союзи	29
Централі	4
	3.194

Збірний біліне 3.029 обхоплених статистикою за 1933. р. кооператив усіх видів I ступня такий: Пасиви: уділи 7.115-2 тис. ал., резервні фонди 10.957-3 тис. ал., білісові надвишки 639-1 тис. ал., разом власні капітали — 18.711-6 тис. ал., чужі — 23.549 тис. ал., серед них щадничі вкладки (у кредитових кооперативах) 7.434-2 тис. ал., товарні віртелі 3.993-4 тис. ал., готівкові віртелі 9.318-6 тис. ал., ін. рахунки 2.802-9 тис. ал., разом — 42.260-6 тис. ал. Активи: готівка 950-7 тис. ал., льокати

1.217-7 тис. ал., запас товарів 5.486 тис. ал., товарні довжинки 6.227-1 тис. ал., позички уділені (у кредитових кооперативах) 11.815-3 тис. ал., уділи в ін. установах 2.117-6 тис. ал., рухомості 3.031-9 тис. ал., нерухомості 8.541-9 тис. ал., ін. рахунки 2.201 тис. ал., втрати 671-4 тис. ал., разом — 42.260-6 тис. ал. Власні капітали кооператив становлять 44-5% білінесу.

Кооперативи мали 448.239 членів, між ними 389.526 хліборобів (87% загалу); жінок 57.601 (12-9%). Платного персоналу 11.934 особи.

Перед війною в РСУК працювало 14 осіб, у 1932. р. 80, між ними 36 ревізорів, що в рр. 1921-32 перевели в союзних кооперативах 13.828 ревізій, із витратою 36.111 днів і з коштами в рр. 1924-32 — 391.133 ал. Крім того, кооперативи обслуговують і інструменти повітових союзів.

РСУК видає теор. місячник „Кооп. Республіка“, орган для управ кооператив „Госп.-кооп. часопис“ і популярний місячник для членів кооператив „Кооп. Родина“; крім того, видає книжки кооп. змісту. Бюджет РСУК доходить останніми роками пересічно до 400.000 ал.

В 1932. р. всіх кооператив у Польщі нараховувало 18.668, із них до ревізійних союзів належало 11.754, або 63%, решта залишалася поза союзами й підлягала ревізії Кооп. Ради. Всіх ревізійних союзів було 23, з них 12 поль., що об'єднували 6.531 кооперативу (55-6%), 2 укр. — 3.337 (28-4%), 5 нім. — 900 кооператив (7-6%), 4 жид. — 986 кооп. (8-4%). З укр. союзів до РСУК належало 3.134 кооп. (26-7%), до „Русского Ревізійного Союзу“ 203 кооператив (1-7%). Щодо числа кооператив супроти числа населення, укр. союзи займають перше місце.

На території 5 повітів (яківське, станиславівське, тернопільське, волинське, польське) було 1929 — 4.849 кооператив на 11.184 всіх кооператив у Польщі, об'єднаних у ревізійних союзах, або 43-4%, із них кооператив укр. союзів 2.841 (58-5%), поль. 1.710 (35-3%), нім. 45 (1%), жид. 253 (5-2%). Поза територією згаданих 5 повітів було 77 укр. кооператив на Лемківщині й на Холмщині.

У 1928. р. із об'єднаних у ревізійних союзах кооператив у Польщі маємо дані про число членів і матеріальний стан за 10.392 кооперативи, котрі числили 2.731.000 членів, з того на 2.705 укр. кооператив, разом із „русскими“, припадало 332.000 або 12-1%. Збірний біліне усіх союзних кооператив Польщі (без госп. централі) за 1929. р. мав суму 1.193.354.000 ал. з того біліне кооператив РСУК, у числі 2.562, суму — 33.192.000 ал., або 2-8% білінесу всіх кооператив Польщі. Власні капітали всіх кооператив Польщі давали 239.767.000 ал., власні капітали укр. кооператив 11.681.000 ал., або 4-9%. Вкладок щадничих у всіх

*) між ними 159 кооп. з молочарськими відділами, отже всіх молочарень було 159+120 = 279.

кооперативах Польщі було 302,371.000 зл., в укр. кооперативах — 6,402.000 зл., або 2-1%. Порівнюючи процентні показники з 1928, р. з показниками за рік 1912, бачимо, що з матеріального погляду питома вага повесної укр. кооперації в Польщі куди слабша, ніж питома вага передвоєнної укр. кооперації в Галичині.

Під кінець 1934, р. в стані кооперації Польщі взагалі, і зокрема укр., зайшли вел. зміни, через зміну кооп. закону, що надає право міністри скарбу нормувати кооп. рух. Число ревізійних союзів сильно зредуковано, а укр. ревізійному союзові відібрано право ревізій на півн.-зах. землях та на зах. Лемківщині так, що від РСУК відпало 430 кооператив; 1. I. 1935 РСУК налічував 2.941 кооперативу.

Література: Жук А., Укр. кооперація в Галичині, Київ, 1913; Statystyka stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych za rok 1912 „Związku stowarzyszeń zarobkowych i gospodarczych“, Lwów, 1913; Річні звіти Красного Союзу Ревізійного і статистика союзних стоваришень за 1904-11 рр.; Резолюції VII. Красного Кооп. З'їзду, Львів, 1932; Календарні „Укр. Кооператора“ за рр. 1932, 1933, 1934, 1935, видання РСУК у Львові.

А. Жук.

Буковина. Перша укр. каса ощадностей і позичок системи Райфайзена повстала 1889, р. в селі Раранчі під Чернівцями. З міських кооператив треба згадати „Руську Касу для ощадности і позичок“ у Чернівцях, основувану 1896, р. В 1903, р. засновано в Чернівцях союз хліборобських спілок, „Селянську Касу“, що був одночасно організаційним, ревізійним і фінансовим центром для всіх форм укр. кооперації на Буковині. До союзу приступило 52 кредитові кооперативи. У 1912, р. до „Селянської Каси“ належало 174 кооперативи, між ними 159 спілок ощадности й позичок сист. Райфайзена, 3 ін. кредитові, 8 споживчих, 2 молочарські, 2 різні. „Сел. Каса“ давала кредити приватним особам і союзним кооперативам, переводила в них ревізії, провадила торг. відділ для споживчих кооператив і молочарський відділ для молочарських кооператив, переводила парцеляцію ґрунтів і експлоатацію лісів. Та парцеляційні лісові підприємства довели „Сел. Касу“ до тяжких фінансових клопотів і спричинили заміл у цілій укр. кооп. організації. Союз видавав свій орган „Вістник“, що від 1908, р. звався „Народне Богатство“, видав цілий ряд книжок на кооп. та проєв. теми (голова ради союзу проф. Ст. Сміль-Стоцький). У 1906, р. на 8,550.516 к. бізнесу „Сел. Каси“ власні капітали давали всього 207.845 к. — 2,4%, щорічні вкладки 1,900.307 к., решта припадала на банкові кредити й товарних віртелів. У 1913, р. до „Сел. Каси“ належало 149 кредитових кооператив, що мали 18,786 членів.

1924, р. „Сел. Каса“ в Чернівцях перетворилася на акц. спілку („Півн.-буковинський Банк“) із капіталом 3 міль. левів і тихими резервами в сумі кругло 10 міль. левів. Таксамо на зареєстровану спілку з обмеженою поручкою перемінилася найстарша укр. кредитова кооператива „Руська Каса“ в Чернівцях („Кредитивий Банк“) із капіталом 1 міль, піаніш 2 міль. левів.

„Староруські“ кредитові кооперативи, числом 26, належали до рум. союзу ревізійного й мали 4918 членів.

Війна та стан облоги за рум. часів, що тривав 10 літ (1918-28), заліквідували укр. кооперацію на Буковині, вона й досі не відродилася. По укр. селах залишилося ще було 1932, р. — 28 кредитових кооператив, але-ж вони ледви живють. Рум. кооп. закон із 27. III. 1929, р. підпорядковує кооперацію держ. управі та піддає її впливам політ. партій. Він передбачає три ступні кооп. організації, при чому першоступневі можуть повставати тільки з дозволу повіт. союзу кооператив, останній — за дозволом нац. уряду рум. кооперації в Букарешті, що складається з відпоручників міністерства й повіт. союзів, а урядовці залежні від міністерства хліборобства. Конверсійний закон із 7. IV. 1934, р. позбавив усі кооперативи 70% довгів їх членів; вони втратили власний капітал (наї й запасний фонд) та ще й більш половини шадничих вкладок. Серед таких обставин відродитися укр. кооперації не то тяжко, але й неможливо.

Л. Когут.

Закарпаття. Кооперацію на „Подкарпатській Русі“ започаткувала мучакіська експозитора мад. міністерство хліборобства 1898, р.; вона зв'язана з діяльністю Е. Еґана й мала характер держ. допомоги. До 1916, р. осн. 346 кооп. товариств: 208 кредитових (53.000 членів), 86 споживчих, 23 госп., 16 коншкарських і 11 мішаних; усі вони входили до мад. кооп. централі: „Красне центр. кредитове т-во“ (OKN, себто Országos Központi Hitelszövetkezet) та „Hangya“ (Мурашка).

З переходом Закарпаття до ЧСР, заходом директорії Подкарпатської Русі на чолі з др. Г. Жатковичем, утворено 15. IV. 1920, р. самостійний „Красний кооп. (дружественний) союз“, куди ввійшло 116 кооп. товариств. Але поруч цієї централі з укр. нац. характером, повстав ряд інших конкурентних центр. об'єднань: „Союз русских дружеств“, „Союз кредитових дружеств Подкарпатской Русі“, „Красний союз госп. і кредитових дружеств в Подкарпатской Русі“ — а великою шкодою для розвитку кооперації. Тимто 10. II. 1925, р. утворено нарешті кооп. осередок „Красний дружественний союз“, як єдину красну централю ревізійну, кредитову й організаційну з винятком (на основі закону про охорону вкладників) — торгівлі товарами, для якої одночасно

30. V. 1925. р. оснований окрему централу „Торг. союз госп. дружеств в Ужгороді“. Став кооператив із кін. 1932. р. був такий: кредитові — 174; споживчі — 89; госп. (орендарні) — 22; молочарські — 2; овочеві — 4; винарські — 7; домашнього промислу — 3; лісові — 5; інші — 13; будівельні — 7; скотарські — 1; крім того, було нечислих — 91, — разом 418 (супроти 287 у р. 1926).

Бізнес 170 кооператив (у мід. чes. к.) із кін. 1931. р. був такий: Активні (головніші позиції бізнесу в мід. чes. корон): позички членам — 38.198; претенсії до мад. централі — 5.731; витрати — 0.090; Пасивні: членські вкладки — 3.154; резервові фонди — 1.837; вклади — 11.672; позички від Союзу — 16.584; зиски — 0.249. Заг. сума бізнесу — 47.193 (супроти 19.275 у р. 1928).

Споживча кооператив на Підкарп. Русі через брак закупиної централі, низький рівень кооп. свідомості, протегування кредитової кооператив „Красним дружественним союзом“ — розвивається слабо. Госп. криза й особлива структура госп. життя Підкарпатської Русі — особливо Верховини — примусили саме населення закладати споживчі кооп. т-ва, що через непорозуміння з „Красним дружественним союзом“ увійшли до „Ústředního Svázu Čsl. družstev“ у Празі. З днем 31. XII. 1934. р. було таких кооператив 36. Провід їх — це „Рада сел. кооператив Підкарп. Русі“, що організувалася на з'їзді представників цих кооператив 11. II. 1934. р. Пайовий їх капітал хитається між 900—6.000 чes. к.; запас товарів від 1.500—11.000 чes. к.; висота паю від 5 чes. к.; місячний оборот від 1.100—5.000 чes. к. Ці кооперативи нищать засадничу позицію „Красного дружественного союзу“. Споживчі кооперативи можуть розвиватися лише при пайовому капіталі не меншому від 10.000 чes. к. Таксамо слабо розвиваються й ін. форми кооп. Тільки останніми часами (1933) трохи оживив свою діяльність „Торг. союз“, що відкрив свої експозитори в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Володим. Березоні.

Розвиток „Красного Союзу“ характеризують такі його головніші бізнесові позиції (в мід. чes. к., на 31. XII. кожного року):

В роках	1925	1927	1932
Активні: довжинки	0.783	0.624	27.380
Пасивні: членські паї	0.067	0.253	0.474
резервовий фонд	0.035	0.008	0.920
вкладки	—	0.961	5.514
кредитори	0.604	1.811	27.750
Заг. сума бізнесу	0.809	4.018	39.408

„Союз“ видає свій орган „Дружественный Вѣстник“, на жаль, по моск., таксамо по моск. веде своє діловодство, що шкідливо відбивається й на кооп. справі.

Література: Кооператива, Ужгород,

1921-24; Дружественный Вѣстник, Ужгород, 1925-32; Справозданні „Красного Дружественного Союзу в Ужгороді“ за рр. 1925-32.

М. Литвицький.

Неполітична еміграція. ЗДА. Одним із перших укр. емігрантів у ЗДА (1865) був о. Атаній Гончаренко, політ. емігрант із Кіровоградщини (†1915), що видавав у С. Франції (по рос. час. „Свобода“ (дещо друкував і по укр.)) Але ж зарібокна еміграція почалася 1860 а Лемішанин й Закарпаття й незабаром обняла й Галичину (найстарший гал. емігрант — Іван Макогон із Залісся). Першим укр. свещ. у ЗДА був о. Іван Волинський, що збудував у Шенандо Па 1884 першу гр.-кат. церкву, заснував і редагував 1. укр. час. „Америка“ і спроводив із Галичини першого світського інтелігента, студента прав Володимира Сімонюча. Переселенча еміграція почалася з тих українців із Наддніпрянщини, що жили на Алясці та перейшли до Каліфорнії з відступом ЗДА Аляски від Росії (1867). Сюди слід причислити й наддніпрянських штудистів, що, ховаючися від переслідувань цар. уряду, від 1892 оселяються на фармах у степі Вірджинія, звідси агодом переходять до степу Півн. Дакота. Тепер можна в ЗДА начислити яких 700.000 укр. імігрантів, найбільше у степях: Нью Йорк, Пенсильванія, Нью Джерзі, Мічиген, Іллінойс, Мінесота, Півн. Дакота, Конектікет і Мессечусетс, та менші чи більші укр. колонії є в усіх степях (за переписом 1930. р. 68.485 людей заявило, що говорять у ст. краю укр. мовою). Вони працюють робітниками по копальнях, на фабриках, шивають, торгують нерухомістю, ласновають будівельні спілки, пекарні, майстерні, фотографічні ателіє, мають крамниці, дальні, антики, подекуди навіть монополі на чистення вікон, а в Нью Джерзі, Пенсильванії, Мессечусетс, Мічиген, Півн. Дакоті й Нью Йорк ведуть фарма; є українці лікарі (25), дентисти (12), адвокати (40), інженери (20), учителі й учительниці (100) у нар. і вищих школах, професори по коледжах і унів.; є професійні спортовці, професійні співаки, музиканти, малювальники й різьбачі, репортери англ. газет і т. д.

Із укр. організацій у З'єднених Державах Півн. Америки — найстарша й найбагатша — укр. Церква.

Укр. свангелити поділені на секти, найбільша пресвітеріська, орган „Канадійський Рапок“. При церквах є знач. парохійські школи, де вчать диковчителі, що є управителями церк. хорів і драм. гуртків, організованих коло церков.

Із світських організацій у ЗДА найстарші — допомогові, а них знову найстарша „Укр. Нар. Союз“, осн. 1894, з осідком у Джерзі Сіті, Нью Джерзі; а кінцем 1932 мав 31.084 членів і маєтку дол. ам. 3.256.205'88;

орган — „Свобода“ з нап.-дем. напрямком, оснований 1893, від 1920. р. денник, тираж 16.500 примірників. Для молоді УНС видає тримісячник „Ukrainian Juvenile Magazine“. Ін. допомогні організації: 1. „Укр. Р о-

політ. організація — „Об'єднання укр. організацій в Америці“, основане 1922, осідок Нью-Йорк, Н. Я., напрям час. „Свобода“; „Оборона України“ заступає напрямком час. „Народна Воля“, „Ам.-укр. Комітет

Церк. організації	осідок, орган	число вірних (1929)	число парохій	число церков і священ. (1932)	число місій із церк. (1932)	єпископ
гр.-кат. дієцезія з Галіччини, осн. 1913. р.	Філадельфія, Па., „Кат. Провід“	244.118		79 церк. 91 священ.	47	Др. К. Богачевський
гр.-кат. дієцезія з Закарпаття, осн. 1924	Гемстед, Па., (Пітсбурзька дієцезія)	309.046		175 церк. і місій		В. Такач
укр. автокефальна Церква	Філадельфія, Па., „Дніпро“		32	29		Ів. Теодорович
укр. правосл. Церква	Картрет, Н. Дж., „Укр.Вістник“		31	25		до 1934 Й. Жук, від 1935. р. О. Пристай.

бітничий Союз“ у Скрантоні Па., оснований 1910, з кін. IX. 1932 — 13.958 членів і 1.549.904-89 ам. дол. маєтку, орган „Нар. Воля“, радикально-соц. напрямом; 2. „Провідник“, осідок: Філадельфія, Па., основане 1912, з кін. VI. 1932. 10.278 членів і 635.084-13 ам. дол. маєтку; орган „Америка“, кат. напрямом; 3. „Укр. Народна Поміч“, осідок: Пітсбург, Па., основана 1915, коло 9.000 членів і до 250.000 ам. дол. маєтку, орган „Нар. Слово“ в Оліфант, Па.; 4. „Згода Братств“, видіє міс. „Нове Життя“, має коло 2.000 членів. Крім цих, є ще подібні москвофілські організації, їх члени є гол. лемки й закарп. українці („Общество Русских Братств“, Філадельфія, Па., орган „Правда“; „Русское Православие Католическое Общество“, Вилке Бері, Па., орган „Світ“; „Лемковський Союз“ орган: „Лемко“ і ін.). Найбільша допомогна організація закарп. українців — „Соединение“, осідок Гемстед, Па., орган: „Американо-Русский Вестник“, москвофілського напрямку. З ін. організацій відмітимо „Січ“, при чому центральн. дем. Січової організації в Нью-Йорку, гетьманської в Шікаго, Іл., де виходить тижневик „Січ“; кол. вояки укр. армії зорганізовані у „Стрільцькій Громаді“ з осідком у Філадельфія, Па.; „Союз Українок“, із осідком у Нью-Йорку, обхопив філіями всі більші міста. Та є ще танкові клуби, де плекають нар. танці, хороні товариства. Є й численні бейзболні, футболні й ін. спортивні клуби. Для політ. організації існують укр.-ам. респ. й дем. клуби; у справах старокрасної політики йдуть ам. українці шляхом старокрасних політ. угруповань, їх репрезентують органи згаданих допомогних організацій. Найбільша

Визволення України“ — напрямом час. „Америка“, а „Ліга Визволення України“ напрямом — час. „Народне Слово“.

Література: The U. S. Immigration Reports 1890-1930; A memorial of Andrew J. Shipman, New York, N. Y., edited by Coude B. Pallen; Ardan I. The Ukrainians in America [в журналі: Charities, vol. 13.] 1904-05; Valch Emiliy G., Our Slavic Fellow Citizens, New York, 1910; Roberts P. The New Immigration, 1912; Бачинський Ю., Українська імміграція в Зєдєних Дєржавєх, Львів, 1914; Кириленко О., Українці в Америці, Відень, 1916; Mc Clure A., Leadership of The New America, New York, 1916; Яєичук Л., За Океаном, Львів, 1930; Eaton A. H., Immigrant Gifts to American Life, 1931.

Л. Митуга — В. Галич.

В Канаді на 10.353.778 мешканців (за переписом із 1931. р.) живе між переселенцями (від 51 народів) понад 400.000 українців, хоч через незнання урядовців та невідомість українців при переписі їх начислено всього 225.113.

Перші українці (Іван Палиція у Ламонті і Василь Ілтих у Чипмані) приїхали сюди 7. IX. 1891. р. а Небілова (позіт Калуж) у Галіччині, осіли на річці в провінції Альберті. Укр. переселенці з Галіччини й Буковини, а лише в дуже малому числі з Наддніпрянщини, осідали як „фармари“ в провінціях Манітобі, Саскачевані й Альберті — „фарма“ обіймає звичайно одну „четвертину“, по англ. „квюдер“ („quarter“), землі, себто 160 акрів — 113 моргів. В Альберті й Саскачевані є більше, ніж у Манітобі, таких укр. фермерів, що доробилися фарм по 2 — 12 „квюдрів“ (четвертин) землі. П'ятина з укра-

інців-переселенців працює по цілій Канаді робітниками на залізничних шляхах, у лісах, на трачках, збіжневих званнях, по копальнях вугілля, заліза, нікелю, міді, золота й по різних фабриках. Згодом вишколилися по оселях та містах укр. крамарі, ремісники й підприємці, досі понад 1.000. Понавше число українців живе по таких містах: Вінніпег (25.000), Монреал (12.000), Торонто (10.000), Едмонтон (7.000), Форт Віліям (4.000), Гамільтон (4.000), Саскатун (3.500), Ріджайна (3.500), Калгарі (2.500), Ванкувер (2.500), Віндзор (2.000).

В Торонті, Вінніпегу, Едмонтоні розвиваються кооперативи. Успішно працюють три товариства для забезпечки від недуги й смерті: „Укр. запомогове т-во ім. св. Николая“, основане 1905, з майном 100.000 кан. дол.; „Взаїмна поміч“, основана 1921, з майном 40.000 кан. дол.; „Робітничче запомогове т-во“, основане 1922, р. з майном 80.000 кан. дол. — усі вони мають центральні в Вінніпегу, й по всій Канаді відділи.

Канада, як брит. домінія, визнає дві урядові мови, англійську і французьку (належала 1534-1763 до французів). У 8 провінціях Канади пакує майже виключно англ. мова. У Квебеку, заселеному на 90% французами, переважає фр., тут українці вчать в перших 4 роках народніх парохіяльних кат. шкіл, попри фр. й англ. мову, й української. Таких шкіл у Монреалі є покищо 4, а є в них 15 клас, із обов'язковою укр. мовою; два вчителі українці ведуть науку у двох школах у 5 класах. У других 2 школах, у 10 класах, учать СС. Служебниц, які ведуть і англ. нар. школу в Вінніпегу, та ще школи в Айтуні, Поркстоні, Едмонтоні. СС. Служебниц П. Н. Д. М. є в Канаді 115, новачок 30. Вони мають 9 монастирів (Монреал, Вінніпег, Поркстон, Ріджайна, Айтуна, Саскатун, Давфін, Едмонтон, Мондер — тут матерій дім та новіціат), при них є рідні школи — та ще 4 сиротинці (Едмонтон, Мондер, Поркстон, Айтуна). В Поркстоні католицький чин „Братів християнських шкіл“ веде від 1920, р. середню школу („Колегія св. Йосафата“), де українці вчать необхідовязково української мови. В Мондері ОО. Василіяни провадять від 1922, р. „новіціат“ і „алюмнат“, від 1931, р. богословський семінар.

Оседлі, товариства або церкви уладжують кількатижневі або кількамісячні рідні школи; число їх хитається між 35 і 70. Основане в Вінніпегу 1932 „Товариство укр. рідної школи“ старіється надати плановий напрям роботі рідних шкіл.

Українські інтелігенти в Канаді: державні агрономи (9), інженери (копальні — 1, електротехніки — 4, механіки — 1), архітекти (4), вчителі (492), іспектори шкіл (1), лікарі (29), адвокати (16), дентисти (9), апікарі (12), укічені агрономи (19), консерватористи (6) Укр. гр.-кат. кан. спар-

хія, із списком Василем Ладикою на чолі, чисельт 292 церкви, 350 церк. громад, 64 священників, 49 кандидатів на священників Канонічну і правну спархію оснував 1913 1. укр. гр.-кат. список Никита Будка, який працював тут до 1929, р., урядовий орган спархії — „Канадійський Епархіяльний Вістник“, оснований 1927; держ. перепис подає число греко-католиків на 186.587. Щоб укр. гр.-кат. громаді надати спільний план громад. „Братство Українців Канади в Саскатуні“, утворене 1932, р., видає свій „Бюлетин“. Укр. греко-католики (антокефальна) Церква, основана 1918, р., охоплює 157 громад, має 25 духовних із адміністратором протосресом С. Савчуком на чолі, під проводом архієпископа Івана Теодоровича з Філадельфії (ЗДА); орган Церкви — місячник „Вістник“, оснований 1924. Рос. православна церква поділена на три групи, що суперничать між собою; начисляють вони поміж українцями 68 парохій. Число православних українців перепис подає на 55.386. Крім того, є ще українців з'єднаної Церкви 3.667, пресвітеріяні 1.823 (їх орган „Канадійський Ранок“, оснований 1906, р.), баптистів 1.262, дослідників біблій 1.003, адвентистів 769, англіканів 755, лютеранів 1.180, безвірних 1.215.

Національних просв. товариств є в Канаді 227, із них 12 прилучилося до „Нар. Дому“ в Вінніпегу, а 49 належить до „Союзу Народних Домів“, основаного політ. групою „Союз українців-самостійників“ (СУС) [повстав 1927, р., має 28 відділів] Ця група кладе вагу на будову укр. життя власними силами укр. народу. З цією групою зв'язана „Укр. греко-православна церква“, та 2 інститути: „ім. П. Могили“ в Саскатуні (1916) й „ім. М. Грушевського“ в Едмонтоні (1918). В породомишні з „СУС“-ом працює „Союз українок Канади“ (58 жіночих товариств) та „Союз укр. молоді Канади“ з 57 відділами, орган — „Укр. Голос“, оснований 1910, р.

„Укр. Нац. Об'єднання“, основане 1932, р., має 41 відділ, ширять арозуміння обов'язків до прибраної батьківщини, Канади, і спонукує, щоб підпорядкувати партійні цілі активній відбудові України. Ідейно належить сюди: „Жін. т-во ім. О. Басарабової“ (10 відділів), т-во молоді „Плест“ (3 відділи), „Укр. студентська націоналістична організація“ (5 відділів), зв'язана з „Цесус“-ом в Європі. З ним співпрацює 19 гуртків „Укр. Стрілецької Громади“, основаної 1928, р. кол. воїнами укр. армії, які дають поміч укр. інвалідам, політ. в'язням і ін.; орган — тижневик „Новий Шлях“ (1930). „Союз гетьманців-класоєратів“, оснований 1934, р., має 37 відділів; речником цього руху за кол. гетьм. П. Скоропадським є тижневик „Наш Стяг“.

„Товариство укр. роб.-фармарський дім“ („Турфдім“, із комуни забараленням, основане 1918, р., обіймає 97 товариств; має захист для старців і сиріт у Паркедейлі в Ма-

нітоби, ферму в Іст-Кіддонані, веде кооп. молочарню в Вінніпегу; її орган денник „Українські Робітничі Вісті“.

При виборах до провінційальних соювів та до домініального парламенту виступають дві гол. кан. партії, ліберальна й консервативна. Ця остання видає укр. мовою тижневик „Канадійський Фармер“, що в рр. 1903-1929 включно, був органом ліберальної партії. Перший український посол до провінційального союву 1913 — фармер Андрій Шандро в Альберті; перший посол український із цієї провінції до домініального парламенту — адвокат і учитель Михайло Лучкович 1926. р.; інші послани цієї провінції: фармер Василь Федун 1921-25, та вчитель Петро Мисльків і Сидір Горещкий 1931. р. У Манітобі послушави нотар Тарас Ферлей 1915-20, адвокат Дмитро Якименчак 1920-27, учитель Микола Бачинський (від 1922), промисловець Микола Григорчук (від 1920), останні послушкы утретє; перший український до провінційального союву в Саскачевані — лікар др. Юрій Драган (1934).

З робітників пера (89), згадаємо о. Степана Семчука (збірка релігій „Фанфарн“ 1931). Є тут 14 укр. часописів, 14 друкарень, 19 книгарень, „Канадійська бібліотека ім. Івана Боберського“, основана 1932. р., абирає укр. видання, друковані в Канаді (доє 2.606 книжок, 6.188 світлин).

Всі справи, що торкаються іміграції й набування землі в Канаді, полагоджус „Товариство опіки“, основане 1925 р. „Український шпиталь“ (із 45 ліжками) провадять СС. Службениці в Мондері, Алта.

Література: о. Божик П., Церков українців в Канаді, *Вінніпег*, 1927; Scott W. L., The Ukrainians our most pressing problem, Toronto, 1931; Young Ch. H., The Ukrainian Canadians, Toronto, 1931; Кумка М., Рідна школа в Канаді, Прага, 1932; Стечишин М., Союз українців-самостійників в Канаді, *Вінніпег*, 1933; Волинець М., Пятнацять років Турфдім, *Вінніпег*, 1933. *Ів. Боберський.*

Бразилія. Більшість старшої укр. еміграції до Бразилії походить із Галичини, гол. а Поділля, здебільша, це фільваркова служба. Починається вона 1895 р. (Ріо-кларська група в Маршалі Малє, в Доріаоні й ін. — коло 2000 родин, колювія Антоніо Олінто й Сантос Андраде — коло 350 родин і Іраєма купні а Моємю — теж тільки родин). 1896. р. почала заселюватися найбільша укр. колювія Прудентополіс, що на 50 квадратних милях має 10.000 душ, а далі Куритиба, Гважувіра, Антоніо Кандідо, Порто Уніон, Лагру, Жангада. Початки цієї еміграції мали хаотичний характер, це час „браз. еміграційної гарячки“. Її спричинив еміграційний агент Джерголет, що 1895 пройшов майже цілу Схід. Галичину, пероцягнений за селянина, тійкома видавав себе за архика. Рудольфа та акли-

ків Іхати до Бразилії, обіцяючи кожному дати, кільки хто захоче, землі. Селяни вірили, їхали й гинули в пралісах. Друга фаза еміграції до Бразилії почалася в рр. 1907-10, пізніше в р. 1914. Тоді (1907-10) повстали укр. оселі: Іваї (Jvañy), Ітапарі, Гонсальєс Жуніор, Вера Гварані, Каразіньо, Круа Машадо, Нова Галісія й ін. Остання фаза цієї еміграції припадає на післявоєнні роки, й це вже еміграція з різних частин Галичини, Волині та з Басарабії. Цям пристоєм кількисть укр. еміграції в Бразилії зросла а 40.000 на 55.000 людей, водночас укр. колювія вилялася зі штату Парана й Санта Катаріна на півдє до штату Ріо Гранде до Суль і на північ до штату Сан Паульо, гол. до столиці. Укр. поселєннї в Бразилії займаються в 90% хліборобством. Данише вони діставали землю в формі „шакрів“ (10 алькейрів—45 моргів) за малою довгореченцевою одаатою (яких 20 мільреїсів за алькейр) від уряду. В Парані коло 6.500 господарів має до 3000 км.² землі а партією коло 60 міль. мільреїсів. Іа молодшої генєрації вишшли крамарі (приблизно 200), нижчі урядовці залізницї, телеграфу й муницпальних установ, ремісники й робітники при консервації зал. шляхів та на трачках.

Терє, де осєлилися укр. емігранти, гористий і для хліборобства непридатний (500-700 м. високорішнї), хліборобська праця тут незвич. важка. Укр. колюніст садить гол. кукурудзу, чорну квасолю, жито, пшєницю та, поруч цього, браз. бульбові рослини; мапоку й батата досє. Донедавна поселєннї управляли ще єрва матє, подібну до чаю, що ростє буйно в лісах, але останніми роками вона утратила своє торгове значіння. Одна укр. осєля, заснована недавно у штаті Сан Паульо, Рашарі, займається управою капи (коло 200.000 куців), рижу й ридни. На 30 зорганізованих укр. осєлях є тепєр 6 церков і до 15 каплиць. Число укр. шкіл доходить до 60, між ними 6 від управою СС. Службениць. У рр. 1926-28 була (тепєр нечинна) нижча серед укр. школа (Укр. браз. колегія) в Порто Уніон. Тутешнє вчительство не, адебільша, люди з освітою нар. школи, тільки незначний відсоток учителів має серед освіту і кваліфікації, що їх нимає браз. уряд (єсєт із порт. мови й деяке знання історії Бразилії). Наука у приватних укр. школах іде почасти рідною мовою, дїтнору вишючу у патриотичному дусі. Духовні потреби заспокоює гурток свящ. (7 свящ. ЧСВВ, 4 світські і 2 свящ. автокефальной правосл. церкви). У Бразилії є два осєредки гром. організації: „Укр. Союз у Бразилії“ в Порто Уніон (С. Катаріна) а органом „Укр. Хлібороб“, а деякий час і органом „Україна“, та другий із осідком у Прудентополісі при місцєвому товаристві, а тижневиком „Праця“, що виходить заходами місцї ЧСВВ. По осєлях уже від 1903. р. по-

розкидані товариства під різними назвами, зв'язані з котримсь із цих двох осередків; вони мають характер клубів, що цікавляться усіма форм. справами. Є зав'язки й кооп. товариства.

Перша спроба газети це була „Зоря“, що її видавав від XI. 1897. р. куритибський „Русько-укр. комітет друкарняний“. Після неї почав появлятися в Куритибі (від I. XI. 1910) „Прапор“, а коли друкарню перенесено до Прудентополя, від I. 1911, „Місіонар“, який 1913 переіменовано в виданку ОО. Васаліянами „Прапо“. Від 1924 почав виходити орган „Укр. Союзу в Бразилії“ тижн. „Укр. Хлібороб“ (останніми часами перенесений до м-а Куритибі).

Спроби політ. організації („Куритибська Громада“ з р. 1908, пізніше „Народня Рада“, зорганізована 1919 о. П. Петрицьким і Миколою Федюком, і пареситі „Укр. Союзу в Бразилії“, зорганізований у VI. 1922 П. Карманським) не виявили живучості. Літ. продукція кольові незначна: 2 календарі „Праці“ (з рр. 1922 і 1923), 2 календарі „Укр. Хлібороба“ (за рр. 1925 і 1926), видані П. Карманським, денкі твори П. Карманського та О. Шпитка.

Докладної статистики укр. еміграції в Бразилії нема; буде її до 80-100.000 людей.

Література: Календарі „Праці“ з рр. 1922 і 1923; Календарі „Укр. Хлібороба“ з рр. 1925 і 1926; Карманський П., Між рідними в Пнд. Америці, Відень, 1923; Głuchowski K. Wśród pionierów pol. na antypodach, Warszawa, 1927. П. Карманський.

Аргентина, Парагвай, Уругвай. Укр. еміграція до Аргентини почалася коло 1900. р. Перші укр. переселенці були селяни з томаського повіту, що осіли на землі в провінції Місіонес, на межі з бразилійською Параною. Незабаром повстав цілий ряд укр. кольоній із Галіччини й Холмщини (центр — Апостолес). Крім цього, появилася укр. еміграція вже як робітники у двох більших осередках: у Буенос-Айрес та Беріско. Передвоєнна укр. еміграція до Аргентини налічувала яких 20.000 душ.

Після війни йдуть туди не лише хлібороби, щоб набувати тут землю, але й у далеко більшій мірі хліборобські робітники та робітники до різних підприємств: по холодильних м'яса, на трачках, при будові залізниць і битих шляхів, на соляних заводах і т. п. Число емігрантів зросло до 60-80 тис. осіб.

Організаційний рух між аргентинською еміграцією почався 1928. р. З появою I. укр. час. „Укр. Слово“ засновано т-во „Пролітат“ в Буенос-Айрес, яке має вже кілька філій, повстали спортові т-ва і драм. гуртки, пізніш почав виходити час. „Україна“, 1932. р. „Наше життя“. Укр. робітничі товариства (комуністичні) мають т-во „Поступ“,

„Самообузування“, Т-во ім. І. Франка й ім. Шевченка — вони видавали якийсь час час. „Пролетар“.

Зміну на краще спричинило те, що на аргентинському терені появилася інтелігентніші сили (гол. з Чехословаччини — наддніпрянці й галічани), що занялися організуванням укр. пасивної маси. Шкіл українських мало (донедавно було лише дві школи); церков 7 із 5 священниками, а того I православний, решта греко-католицька.

Для опіки над укр. емігрантами повстало в Буенос-Айрес 1932. р. окреме „Товариство опіки над емігрантами“.

Від 1930. р. укр. еміграція в Аргентині, гол. робітники, опинилася через кризу в дуже скрутному становищі, почалися мандрички безробітних по цілій країні; хотів змогу, вертався до краю. Від того часу, 1931-32 рр., число укр. еміграції в Аргентині постійно меншало.

З інших країн Пнд. Америки укр. еміграція відходила до Парагваю й Уругваю. Головно йшло туди населення з півноз. укр. земель. Почалася вона коло 1925. р. Та тут укр. еміграція чисельно мала. Однак культ. життя майже нема. В Парагваї осіло декілька інтелігентів (лікарі, інженери).

Література: Карманський П., Між рідними в Пнд. Америці, Відень, 1923; „Укр. Емігрант“, Львів, 1927-34.

Ів. Квасниця.

Зелений Клин і Манжурия. Початки кольонізації Зеленого Клину сягають 1649. р., коли Бротей Хабаров із 70 рос. козакми, з Якутська, ріками Амуром і Усурі загнали аж до озера Ханка. Означе шойно 1880. р., коли договором у Пекіні усталено теперішні границі між Росією й Китаєм, рос. уряд почав послідовну кольонізацію надамурських земель. Спершу кольонізація була примусова для забайкальських козаків, сектантів (старообрядовці, молокани й ін.) Та коли вона не дала сподіваних вислідів (до 1882 переселено всього 14.414 людей), уряд за почином Унтербергера, губернатора Приморського Краю (1888-97), почав стягати туди переселенців із України, даючи їм безплатний доїзд та наділи, спершу по 100, від 1897 по 15 десятин на родину, зі знізненням від податків та повинностей (на 5 років). Так 1883-1928 переселилось, гол. з Лівобережжя, почасти з Кубані, кругло 510.000 переселенців, гол. українців.

За останніми обчисленнями (1926) Зелений Клин займає 1,400.100 км.² і 1,256.292 меш., із них коло 599.000, себто 48% українців (за урядовою статистикою 315.203), 203.136 росіян (16%), 166.238 корейців (13%), 125.403 козаків (10%), китайців 5%, білорусів 3%. Зокрема поодинокі округи мають українців: Владивостоцька 46%, Хабаровська 48%, Амурська 56%, Миколаївська 13%, Зейська 16%, Сахалінська 17%. На цілому Далекому

Сході, що займає 4,306.800 км², на 2,407.587 меш. с 612.217, тобто 25-43% українців. Українці на Зеленому Кліні займаються гол. хліборобством, але й теж садівництвом, городництвом, пасічництвом, рибальством, менше ловецтвом і допківництвом.

Укр. нац.-громад. життя проявилось спершу в організації укр. театру (1. — Перовсько-го 1897; мали свій театр (культ.-освіт. гурток та бібліотеку) й укр. моряки у Владивостокі; була теж і своя укр. студентська організація при „Східному Інституті“. Крім того від 1906 були укр. клуби (в Манджурії — Харбін, а так — Благовещенськ, Владивосток), „Просвіта“ та укр. кінгари (Никольськ Усурійський від 1910), а то й „Народний Дім“ (Владивосток, від 1912 після розв'язання Укр. Клубу). За війни влада припинила діяльність усіх укр. організацій, залишився тільки укр. театр.

В р. 1917-22 powstaють „Українські Громади“, „Просвіти“, кооперативи, радять укр. аїди селянські, воєнці, вчительські, починають виходити укр. тижневики („Українець на Зеленому Кліні“, пізніш „Шире Слово“). І укр. далеко-східний аїд у Никольську Усурійському 11-14. VI. 1917. р. ухвалює м. ін. жалати від уряду широкої нац.-територіальної автономії, укр. шкільництво та організацій укр. військових частин. У Харбїні в Манджурії powstaє (1917) перша укр. військова частина для охорони східно-кит. залізничі, урядів і банків. Powstaє вона й у Владивостокі (1918), але влада її розв'язала. II укр. далеко-східний аїд у Хабаровську 4-8. I. 1918. р. створює „Укр. далеко-сх. секретаріат“ якому доручає працювати у зв'язку з Центр. Радою в Києві, ухвалює організацію укр. війська й ген. штабу, але практичних наслідків із цих ухвал не було. Аж коли 1921. р. утворено в Чті рос. уряд Далекосхід. республіки, і при ньому й його міністерстві нац. справ утворено окремі укр. віддани, тоді подекуди почато засновувати укр. школи. Коли 1923 влада захопили большевики, культ.-політ. життя українців перейшло в підземелля.

В 1932. р. тут запроваджено частинну українізацію, гол. школи, в тих „районах“, де навіть на основі больш. статистики (1932) був такий відсоток українців: Завитинський 50%, Ханкайський 54%, Іванівський над Амуром 55%, Михайлівський над Амуром 56%, Олександрівський 57%, Іванівський 57%, Шмаківський 57%, Яковлівський 60%, Чернігівський 66% та Спаський 71%. У Хабаровську почав виходити больш. часопис укр. мовою „Амурська Правда“.

Рівночасно больш. влада в Амурській окрузі, де є найбільше українців (56%), виділила в Біро-Біджанському районі 7 мільонів землі, переважно лісу, для жид. колонізації, з метою утворити там автономну жид. республіку. Покищо спроваджено туди 10.000 жид. поселенців.

Гарно розвивається укр. життя в Манджурії, гол. в Харбїні з його 30-тисячною укр. колонією. Тут живе численна укр. еміграція з Зеленого Кліну, особливо після повстання держави Манджу-Го (1931). У-раїнський „Народний Дім“ у Харбїні згуртовує такі укр. т-ва: 1) Укр. Нац. Громада; 2) Союз укр. емігрантів; 3) „Просвіта“ з бібліотекою; 4) „Січ“; 5) „Спілка укр. молоді“; 6) Спілка молоді „Зелений Кліні“; 7) „Укр. нац. патріотичний фронт“; 8) „Союз укр. учителів“; 9) Укр. видавничо-спілка, яка видає, м. ін., „Манджурський Вістник“ під ред. І. Світа; 10) Український театр. Крім „Народного Дому“ укр. колонія в Харбїні має власну церкву, нею завідує церковне братство, що опікується й укр. еміграцією з Зел. Кліну. У Харбїні працює нац. політ. організація „Прометей“ з участю грузинів, тюрко-татарів, бурятів і ін. поневоленних народів СРСР. 1934. р. приніс великий поступ у розвитку консолідації укр. колоній й активізації укр. політ. життя в Харбїні.

Література: Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930; Олесевиц Т., Стат. таблиці укр. населення ССРР [за переписом 17. XII. 1926, вид. Укр. Наук. Інст.], Варшава 1931; Садовський В., Українці поза межами УССР, за переписом 1926. р. [вид. Укр. Наук. Інст., том I], Варшава, 1931; Олесевиц Т., Укр. колоніальні землі [„Табора“, 17, 18, 21], Київ 1932-34; „Манджурський Вістник“, Харбїн; 1934; Світ Н. В., Украинский Дальний Восток, Харбїн, 1934.

М. Дерев'яно.

В інших краях. Характер еміграції до ін. країн то переселенчій, то заробітній. Давно вже (в XVIII в.) селяни з Закарпаття подалися з родинами до півд. комітатів Мадярщини та поселилися то в провінції Банка, то у Славонії, де живуть досі. Гол. їх осередок — місцевість Руський Керестур (тепер належить до Югославії). Бачванські українці зберегли свій говір, гр.-кат. обряд і звичаї. Цим горором виходить час. „Руські Новини“ (1924).

У 90. рр. XIX в. укр. колонізаційний рух звернувся бундо Боснії, куди передійною нахило було до 10.000 українців що осли гол. на дарових землях, переважно у припурському повіті. Культ.-освітній рух серед укр. поселенців у Боснії асереджується при парохійських урядах і читальнях „Просвіти“; 1933. р. почав у Пискоревцах-Дикові виходити укр. час. „Рідне Слово“.

В 1892-93. рр. сх. повіті Галичини були тереном агітації за виїздом до Росії, де селянам обіщували дарову землю, госп. будинки й інвентар. Через тодішню рос. границю перейшло тайкома яких 15 тис. осіб. Рух цей перекинувся й на Буковину. Ця еміграція скінчилася повною невдачею, багато селян вернулося до рідних осель.

Головною укр. заробітною еміграцією перед світовою війною була сезонна еміграція до Німеччини, гол. після вел. хліборобського страйку в Галичині — 1902, р.: з року на рік від'їждило туди до 100 тис. укр. робітників на польові роботи. Світова війна припинила цей виїзд. По війні поль. уряд допускав до виїзду передусім мешканців сусідніх із Німеччиною повітів; українців виїжджало лише мала кількість.

Перед 1914, р. виїжджало нечисленні укр. робітники до Данії, Чехії, Англії й т. д. В Англії, у пром. осередку Манчестер, було 1912, р. 500 укр. робітників, гол. кравців. 1923, р. залишилася там 34 укр. родини.

В 1928, р. були спроби оселювати укр. емігрантів, кол. воєнків армії УНР, що перебували на різних роботах у Франції, на фармах у півд. Франції, в околицях Бордо. Взагалі Франція стала по війні привабливою еміграційним пунктом (частинно й Бельгія). З зах.-укр. земель виїжджало рік-річно до Франції на заробітки кілька десятків тисяч переважно хліборобських робітників і робітниць, що працювали по дворах та менших господарствах, по копальнях вугілля, залізної руди, по різних фабриках і при відбудові краю знищеного війною. За приблизним обчисленням виїхало звідтіль до Франції до 100.000 осіб. Коли додати до них еміграцію з Наддніпрянщини (кол. воєнків армії УНР), що теж заявляла в різних підприємствах, то укр. еміграція у Франції повинна налічувати до 150.000 осіб. У зв'язку з безробіттям 1932, р. цей еміграційний рух припинився, почалася рееміграція.

До ін. країв у повосенних часах укр. заробітної еміграції майже не було; виїжджало небагато лісових робітників до Туреччини, дуже мало до Румунії, та характер цих виїздів сезонний.

Література: Львівські часописи: „Емігрант” 1910-14 та 1923-24 і „Український Емігрант”, 1927-34.

Ів. Коосниця.

Фізичне виховання. Хліборобство, лова й воєнне діло прищевлювали українцям від найдавніших часів розвивати силу й гартувати своє тіло. Вроджений людний нахил до розваги спонукував молодь гратися: підбивати гілкою коротке поліще („лички“), бігати в колесі й у ряді, при власному співі з поданими руками, й нарешті танцювати при музиці. Кидання плиток через річку, камінчиків із праці до цілі, біг навипередки, виривання палиці з рук, дужання, змагання навулачка, плавання, сонгання на льоду, санжування, їзда верхи, стріляння з лука — це найдавніші принагідні тілесні вправи укр. молоді.

Систематичні фіз. вправи повстали щойно в XIX в., й створили їх швайцарці, німці, англійці, шведи, данці, чехи, нарешті за починком французів введено наново олімпійські змагання зперед 3.000 років, де те-

пер можуть мірити свої сили всі народи. Ці сист. вправи завезли у себе й українці, відповідно до відносин у поодиноких землях.

Перший укр. підручник руханки видав О. Попонич у Чернівцях 1889, перший устав для укр. гімнастичного т-ва склав за час. зразком 1894, р. В. Лаврівський у Львові. Того самого року засновано перше укр. руханкове т-во „Сокол” у Львові, за починком Івк. Вас. Нагірного. Воно поширило свою діяльність на цілий край і за починком Альфреда Будзиновського займається не лише гімнастикою і змагом, але й пожежництвом та мандрівництвом.

Великі заслуги для укр. фіз. виховання поклав проф. Ів. Боберський, від 1901, р. провідник учит. гуртка, а від 1908, р. голова „Сокола-Батька”. Він мав закорд. руханковий вишкіл та низв. організаційний хист і, як учитель гімнастики у львів. укр. акад. гімназії, розбудив у укр. молоді охоту до фіз. вправ. У агаданій гімназії утворилися перші дружини „копаного м'яча”, а за нею й ін. укр. школи заводили в себе змагові гуртки. 1911, р. укр. унів. студенти освоюють змаговий клуб „Україна”, що владжує змагання в легкій атлетичній, в дужанні й ситківці. Окружні адвиги „Сокола” в Стрию 1909, р. і в Тернополі 1910, р. підготували 1. красний сокільський адвиг у Львові 1911, р.

1900, р. др. К. Трильовський засновує руханковий т-ва „Січі”, гол. на Гундулиці, „Укр. Січовий Союз” уладжує адвиги „Січей” у Станиславові 1910, у Снятині 1912, р., 1911 завдяки др. Ол. Тисонському починає організуватися пласт в укр. школах. 1912, р. за починком Ів. Чмоли укр. студенти львів. унів. звертають увагу на стрілецькі вправи, і 1912, р. в т-ві „Основа” владжено виставу нарисів до стрілецького однострою. Перші два стрілецькі т-ва „Січові Стрільці” і „Стрільський Сокільський Курінь” утворилися у Львові, далші в Дрогобичині. Організатором сокільських стрільців був Семен Горук. У П. красному адвигі 28. VI. 1914, р. у Львові вали участь „Соколи”, „Січі”, змагові клуби, пластові гуртки, стрілецькі відділи, і вже в серпні 1914, р. члени цих товариств добровільно голошувалися до легіону „Українських Січових Стрільців”, що 1918, р. став зв'язком Укр. Галицької Армії. По війні всі Січові організації зперед війни пороз'язувано, таксамо перестав існувати від 1930 Пласт. А проте руханкова ідея не гине, як де є змога, гімнастичні т-ва стараються відновити свою діяльність. „Сокол-Батько” уладив 1923, р. „Запорозькі Ігрища”, а 1934, р. III красний адвиг „Молодь „Рідної Школи” у Львові виступає на своїх щорічних адвигах із гарно підготованими вправами на площі „Сокола-Батька”. „Карпатський Лещетарський Клуб”, оснований 1924, р., організував укр. лещетарів та відкрив 1933, р. свій власний захист у Славську. „Укр. Спортивний Союз”, оснований 1925, р., стара-

ється переводити пляново змагання. На місці порозв'язуваннях „Січей“ Р. Дашкевич дав 1925. р. почини до основи „Лугін“, які відкрити у Львові 1934. р. „Луговий майдан“. Утворена 1931. р. руханкова організація радикальної молоді „Каменярі“ перевела свій адмін. в Тернополі.

На Закарпатті розвиваються по війні руханкові товариства й пластові гуртки, в найновіших часах — (гол. між гугулами) „Січі“. На Буковині, де до війни було 112 „Січей“ і був „Союз Січей“ (від 1904), порозв'язувано по війні всі „Січі“, с тут лише гуртки копаного м'яча (найважливіший „Довбуш“ 1920) у Чернівцях.

На Наддніпрянщині почала молодь, від 1911. р. цікавитися руханкою під впливом Львова. Большая влада склала одноплітний плян фіз. виховання для цілого СРСР, і його виконують за вказівками централі в Москві. Для УСРР основи п'ять установ для вишколу вчителів фіз. виховання (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровське, Артемівське). Інститути, які стежать за впливом фіз. вправ на людське тіло, існують у Києві, Одесі й Харкові. Кожний громадянин має виховатися на „обороння рев. досягнень“ і дістати відпочинок посидівку.

Між укр. емігрантами в ЧСР працюють у Празі: „Союз укр. сокілства за кордоном“, оснований 1931. р. й „Укр. січовий союз“, оснований 1927. р.; „Канадійський український спортивний клуб“ у Вінніпегу, оснований 1926. р., став до гри з англ. і фр. дружинами в ставку („Бейбол“). „Січовий Союз“ у Америці, оснований 1917, уладжує летунські курси. В Аргентині оснують „Соколи“ від 1930. р.

Література: Франко Т., Історія і теорія руханки, Львів 1923; Гайдучок Ст., Провід тілесного виховання [Канадійський Фармер“], Вінніпег, 1927; Вісник фіз. культури, Харків 1928-30; Фізкультурник України, Харків, 1931; Спортивний альманах [накладом кооперативи „Вогні“], Львів, 1933.

Ст. Гайдучок.

Українська Філятелія. Перші марки, друковані на Україні для місцевого вжитку, були марки земської пошти, що їх видавали 43 земства на Україні у рр. 1866-1916. Перші марки самостійної України вийшли 1918. р. в Києві: 10, 20 шагів (робив А. Серета), 30, 40, 50 шагів (робив Ю. Нарбут), неузбуквані, з написом: „Українська Народна Республіка“. Шанші вийшла ще одна поштова марка на 20 гривень із написом: „Українська Держава“ (проект Обозначення), без зубців, вона попала в обіг переважно на Поділлі з поч. 1919. р., уже після евакуації Києва. Законом 20. VIII. 1918. міністерство пошт наказало „наложити герб Укр. Держави“ на рос. марки, що з 1. XI. 1918 без передруку не мали ваги на Україні. Ці передруки в поодиноких поштових

округах (6) були різні, часто досить примітливої форми (філятелісти розрізняють понад 100 різних типів). У Жмеринці 8. VIII. 1919. передрукували тризубом марки Керенського з 1917 (35 і 70 коп.); в районі Маріуполя дві укр. марки дістали в 1919. р. рос. передрук сов. походження: 35 коп. (10 шагів) та 70 коп. (50 шагів). За Делідна 1920. р., коли взагалі заборонено вживати марки України, на 4 марках України (10, 20, 30, і 50 шагів) полився передрук „Югъ, Россія“, — тоді видали марка з гаслом „Единая Россія“. На деякі вивезені в Царгород укр. марки давас Врангелъ передрук „Русская Почта“ (1920). 1920. р. сов. влада в Харкові передрукувала копійчані марки словом „Руб“, цей передрук зробили й на багатьох укр. провізюрах. Шаги й усі ін. укр. марки мали вагу по всій Україні до 1. I. 1921. р., подекуди й довше; сов. влада вивезла укр. марки до Москви.

27. VIII. 1920. р. у Тарнові влада УНР постановила стягти з обігу всі попередні видання марок УНР й видати нові, замовивши їх у військ. геогр. інституті у Відні, та це видання не встигло вже потрапити в обіг. Марки зроблено друком із кліш, формат 24×30 мм., деякі більші, всі зубковані; проєкт для 2, 3, 30, 50, 80, 200 гривень робив М. Івасюк; на всіх марках текст: „Пошта Українська Народна Республіка“. На марках такі образки: 2 гривні — українка з прапором, 3 — укр. хата, 10 — Б. Хмельницький, 100 — пам'ятник Володимира В. (інші гл. таблиця), всіх 14 вартостей, I. VIII. 1920. вийшла в Тарнові гас. укр. „зурієрсько-польова пошта“, серія з 16 марок: передруки різних вартостей на шагах і 20 гривнях. За больш. влади вагу мали спершу марки РСФСР, пізніш СССР, та у зв'язку з голодом 1921-22 рр. в VI 1923 видано мистецьку добродійну серію з 4 вартостей, замовлену в берлінській держ. друкарні за аркачами з Харкова. Цю серію допущено до продажу лише в 6 більших містах України між 25. VI і 15. VII 1923. На кожній марці напис „Пошта У. С. Р. П.“, „допомога голодуючим“, зубковані; марка на 20 карб. + 20 карб. доплата на користь голодних мала образ Шевченка (всіх 4 вартостей: 10, 20, 90, 150 карб.). Це єдині укр. поштові марки з укр. мовою й укр. валютою, що вийшли офіційно в імені УСРР.

В ЗУНР залишалися в обігу австр. марки, а проте й тут було кілька укр. видань: а) львівське 20. XI. 1918, восьмикутній передрук на 4 австр. (3, 5, 10, 20, делрвін) марках: лев у короні, з написом довкола: Зах. Укр. Народна Республіка“; б) коломишські видання 1918, 1919 і то передрук на 4 австр. марках „Укр. Н. Р.“ і нова вартість у сотниках та дві оригінальні укр. марки на рекомандовані листи 30 і 50 сотників; в) ставненівське 1919. р.: 22, 37 і 9 вартостей — передруки на австр. марках „Пошта Укр. Н. Реп.“ й нова вартість „ша-

рів", „гривень“; г) станиціславське 8. V. 1919, надруковане в Відні в держ. друкарні на австр. марках від 3 сотиків до 10 корон, передрук „З. У. Н. Р.“ на різьблених марках, по середині на чорному тлі білий тризуб, 19 вартостей; г) останні марки 1920. р. Укр. Нар. Респ. 3. О., замовлені в Відні, 5 вартостей: 10, 20, 50 сотиків, 1 к. та 10 корон, вже не попали в обіг.

З часів самостійності України залишилися українізовані тризубовими передруками (дуже різноманітними) кол. рос. поштової листівки, конверти, опаски.

1918. р. вийшли й перші оригінальні укр. поштові друки: бланкети на грошові перекази та поштові посилки, й поштові листівки з текстом: „Всесвітній Поштовий Союз, Поштова листівка,“ ліворуч герб України (видання київ. округи); а то й з ініціалами У. Д. (Укр. Держава) по боках тризубу і тризуб ін. форми в ромбовій рамці (вид. одеської округи). За більш. часів на тризубі давали передрук п'ятикутною зорю й написи рос. мовою. Були ще окремі видання листівок УГА, подвійні з поворотною листівкою, на них текст: „Українська Народна Республіка“ і тризуб.

Перша філателістична вистава на Україні була в Києві від 21. X. до XI. 1928. р., організована київ. відділом філателістичного т-ва „Україна“. Перший з'їзд укр. філателістів був у Львові 20. V. 1927. р., другий 30. VI. 1928. р.

Укр. філателістичні т-ва: „Україна“, Харків, відділи по різних містах; „Укр. філателістичне т-во“ у Львові (1928), раніш „Укр. філателістичний клуб“ (1927); „Укр. філателістичне т-во в Харбіні“ (1931); „Укр. зимнє т-во“, Відень, 1925, при журналі „Укр. Філателіст“; Ukraine-Philatelisten Verband e. V. (UPV), Берлін, засноване 19. X. 1920 видавало „Der Ukraine-Philatelist“ і йменувало колегію експертів із вивч. філателістів, від 10. V. 1921 мало свою філію в Відні. В Америці найвишараніший укр. філателіст К. Лисюк. Орган укр. філателістів „Укр. Філателіст“, від 1925. р. у Відні, з укр. і нім. текстом.

Література: Armstrong, Postage-stamps of the Ukraine, London 1918; Baumgarten J., West-Ukraine, Wien, 1919; Der Ukraine-Philatelist, Berlin, 1920, 1922; Попов В., Таблицы и оценка марок Украины [Поділля], Київ, 1923; Український Філателіст, Відень, 1925-34; Украина, Каталог почтовых марок в цельных вещах, Москва, 1927; Чернявський Ів., Історія коломийських поштових марок, Коломия, 1928; Grosser Ganzsachenkatalog, Teil VII, Ukraine; Советский филателист і „Советский Коллекционер“ [статті в різних річниках], Москва; Український відділ у всіх маркових каталогах.

С. Вироній.

Гроші. *Киймея й козацька доба.* На укр. землях находимо багато чужих монет: старогр., рим. й візант., арабських, татар., зах.-європ., лит., поль., моск. та ін., але є й гроші укр. походження, про які є вказівки в пам'ятках стародавнього укр. письменства, особливо в „Руській Правді“. В квіт. книжці державі вживали срібних грошей. Гол. грошова одиниця була „гривня срібла“ або „гривня кун“ — грудка срібла, рапава, шестикутньої форми, без ніякого тавра, вага — 12-20 гр. Від квіт. гривні різнилася новгородська — в формі грубої, округлої, з одного боку нижолобленої палички, й поволзька — у формі палички з роздавленими й розширеними кінцями, обидві трохи важчі за кийську (19-21 гр.). Складові частини гривні були: ногата, куна, різана та виверця, при чому гривня—20 ногатам—25 кунам—50 різанам; виверця — найдрібніша частина гривні, за неї можна було купити малу воскову свічку. Назвершній вигляд частин гривні невідомий. Збереглися зразки срібних монет св. Володимира Вели., Ярослава I, Ізяслава — з їх портретами, написами, орнаментом, але ж відношення їх до гривні ще не досліджено.

За лит.-поль. періоду нашої історії зникає власна монета, а вживається лит. або поль., але ж бували для укр. земель і окремі гроші: Казимира Вели., Людовіка Угорського, Ягайла — для Галичини й Володимир Ольгердовича — для Київщини. В XVII в. на Україні, разом із поль., та лит. грошми, поширюються й зах.-європ. талари, флорини, дукати. В 1672 Петро Дорошенко виробляв у своїй монетному дворі Лисичі поль. „чехи“, монету на 1/2 гроша, з портретом кор. Яна Казимира. Та Самойлович, захопивши Лисичку (1674), за угодою моск. уряду, почав бити там свою монету, теж „чехи“, з моск. орлом та лит. написом на них. Моск. гроші на Україні в XVII в. укр. населенню не подобалися, воно охоче брало польські шеляги, гроші, чехи (пінторакі), третяки, шостаки, орти, тивфи. Щойно в XVIII в. рос. металеві й паперові гроші виперли з України всі ін.

Література: Толстой Н. П., О древнейших русских монетах X-XI в. [Записки Императорского Археол. Общества, новая серия, VI], Москва, 1893; Чернявський А., О киевских денежных гривнях [Труды XI археол. съезда в Киев, том II, стор. 38-61], Москва, 1902; Болсуновский К., Автономные монеты Галицкой Руси XIV-XV ст., Київ, 1905; Шугаевский А., Монеты и денежный счет в Лъвовережской Украинѣ, Чернівці, 1917; Біднов В., З історії грошових знаків на Україні [Записки Укр. Госп. Акад. в ЧСР], Подєбради, 1927.

В. Біднов.

Від 1917-20 рр. з держ. життям на Україні в 1917-20 появляються і власні укр. гроші,

УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ І.

Перший ряд, ліній: 100 карбованців УНР, випущені у офісі 1917. р., зверху: 500 гривень УНР випущені у офісі 1918. р. Другий ряд: 100 гривень УНР, зорядка (ліворуч) і задня сторона (праворуч), випущені у офісі 1918. р. Третій ряд: 10 (ліворуч) і 2 (праворуч) гривні, Четвертий ряд поєднаний: розмінний знак УНР, 5 гривень; праворуч: 1 карбованець, виданий в. Ша-лі 2 лютого 1918. р. П'ятий ряд, перший знак ліній і ліній з'явився ряд: 1918-го розмінні знаки УНР від 10 до 50 марок, які видали парами з дробною монетою. Рисунок 500, 100 з 1918. р., і 10 гривень, 30, 40, 50 марок — Д. Нарбут; 2 гривні — В. Кравченко; 10, 20 марок А. Селіва.

УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ II.

Перший ряд: 2000 і 1000 гривень; другий ряд: зліва 1000 карбованців Укр. Держави, нумені в обіг 1918, р., зправа білет держ. скарбниці на 1000 гривень. Третій ряд: 100 (ліва част. Ю. Варгуса) і 50 (права) карбованців Укр. Держави (респ. Володимира), нумені в обіг 1918, р. Четвертий ряд: білет міста Тернопілля на 50 гривень (ліва), Скарби на 1 гривню (дерева) і Бюджет на 10 гривень (права) на часі ВНР, нумені в обіг 1918, р. на зліваї гривоні з лівим, які ніколи не виходили на державні зони.

паперові, з емблемами державності та укр. написами. Зразки для грошей робили: Нарбут, Кричевський, Красовський, Мозалевський, Приходько, Ромаловський, Серета. Рахування йшло й на карбованці й на гривні (карбованець — 2 гривини, гривня — 100 шагам); вартість карбованця прирівнювало до 17424 „долі“ (1 доля = 0044 гр.) широкого золота. Ухвалою Укр. Центр. Ради 19. XII. 1917. р. ст. стило надруковано 1. держ. кредитовий білет вартості 100 карбованців, і в обігу появилася він 24. XII. 1917. р. ст. ст. (розмір 167×103 мм., напис чотирма мовами: укр. спереду, рос., поль. й жид. на звороті). В обігу були карбованці вартості 10, 25, 50, 100, 250 і 1.000 карбованців. Крім офіційної назви: „знак державної скарбниці“, „державний кредитовий білет“ (лише для сто карбованців першого випуску), деякі з них мали ще й нар. назви: 10 карб. — „десятка“, „раки“ (одне видання відбите червоною фарбою), 50 карб. — „лопатка“ (на лицевій стороні селянин із лопатою у руці), 100 карб. (першого випуску) — „горинка“ (насмійлива назва першого укр. паперового знаку), „ясний“ (від жовтої барви), „жидівські гроші“ (жид. напис на звороті), 100 карб. другого випуску — „богданівка“ (на лицевій сторінці портрет Богдана Хмельницького), 250 карб. — „птичка“, „фейгелі“ (зукраїнізоване жид. слово „feigele“ [нім. Vöglein] — пташка), „канарейка“ (барва лицевої і зворотної сторони — оперення канарка), 1.000 карб. — „гетьманка“ (на зворотної сторони одна з жінок держить гетьм. булаву), „рябі“ (рябий уклад барв), 3 карб. фальшовано примірники вартості 10 карб. (підробляли большевики в Києві), 50 карбованців серії А 0 211 вгору (ген. Деніш), „девікіські лопатки“ — нар. назва), 100 карб. першого випуску (большевики).

Законом Укр. Центр. Ради з 1. III. 1918. р. монетною системою став гривня. В обігу були „державні кредитові білети“, вартості: 2, 10, 100, 500, 1.000 і 2.000 гривень, „розмінний знак державної скарбниці У. Н. Р.“, вартості 5 гривень, і 36% „білети державної скарбниці“, вартості 50, 100, 200 й 1.000 гривень. Лише „білети державної скарбниці“, крім офіційної назви, мали ще й нар. назву „еропляни“ (назва від процентних купонів, друкованих по обох боках білету, виглядали вони неначе крила літака). Гривні всіх вартостей, з винятком надрукованих у Станіславові 5 гривень, друковано в держ. друкарні в Бердичіві. Добрі якості матеріялу й солідне техн. виконання не дали змоги їх підробляти. Дрібна розмінна монета, шаги і (1/100 гривні), була друкована тими самими клішами, що й поштові марки, тільки на картоновому папері, з написом на зворотному незагумованому боці: „ходить варівні з дзвінкою монетою“. В обігу були вартості 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Фальшовано примірники всіх вартостей у Бердичеві, Житоїрі й ін. мі-

стах України.

З укр. держ. грошей лише 25 карб. 1. випуску, 50 карб., 100 карб. 1. випуску й шаги всіх вартостей не мають водяних знаків.

Недостача потрібної кількості розмінної монети й різні ін. обставини викликали появу окремих міських грошей й різними назвами („бони, чеки, розмінні знаки, розмінні білети“ й т. ін.) — по різних містах Наддніпрянщини. Зокрема на Волині мали свої гроші: Крем'янець (розмінні білети вартості 1, 3 і 5 карб.), Дубно (чек вартості 10 карб.), Луцьк (розмінний знак вартості 20 гривень), Житоїр (розмінні білети вартості 1, 3, 5 карб.), у Галичині: Броди (знак грошовий вартості 1, 2, 5, 10 і 20 гривень), Золочів (гривні вартості 5 і 10 гривень), Тернопіль (бони вартості 2, 10, 20 і 50 гривень), Збараж (бони вартості 1, 5 і 10 гривень), Сокаль (бон вартості 1 гривні). Оригінальним явищем були й різні роди грошей, що їх видавали або штемплювали повстанчі загони.

Література: Калиновський М., Деякі змисли України [Советский Коллекционер № 11-12]. Москва, 1925; — Деяке обращение України [„Советский Коллекционер“ 10]. Москва, 1925; О біди й М., Графіка укр. грошових знаків [Ст. Україна XI-XII]. Львів, 1925; Вайштейн Е., Гроші України [Советский Коллекционер, 4-5]. Москва, 1928; Гнатюшак М., Статті про укр. гроші: „Новий Час“, ч. 56, Львів, 1931; Літопис Червоної Калини, ч. 7-8, Львів, 1931. р., ч. 2, 1935; „Життя і Знання“ ч. 6, Львів, 1932.

М. Гнатюшак.

Жіночий рух. Перші змагання укр. жінок до еманципації помічасмо на Наддніпрянщині у зв'язку з загально-рос. громадським ожиттєним у 60. рр. XIX. в. Проявилися вони головню в царині вищої освіти й ішли в одному річизі з загально-рос. визвольним рухом, не відокремлюючися в особі жіночі товариства. Крім того виявилися вони участю жінок у укр. літ. творчості (М. Вовчок, Ганна Барвінок і т. д.). Перші спроби укр. жін. організації (О. Пчілка і ін.) почалися після 1. революції 1905. р. Тоді повстав в Полтаві укр. відділ усерос. союзу рівноправності жінок, що видав політ. маніфест, між ін. у справі автономії України (25. XI.). Але через реакцію діяльність тієї організації припинилася. Аж березнева революція 1917. р. дала змогу жіночим організаціям розвинутися; творяться скрізь „жіночі громади“, чи „спілки“, які організувалися в „Укр. жіночий союз“ і 14. IX. 1917. р. владли в Києві жіночий а'ад (орган „Жіночий Вістник“). З приходом большевиків на Україну цей рух як „буржуазний“ та ще й „націоналістичний“ припинено, а жіночі організації, переносючися з урядом і армією УНР із місця на місце, підробилися на емігранції.

У Галичині укр. жіночий еманципаційний рух теж зв'язаний із загальним укр. радикально-поступовим рухом кін. 70 та поч. 80 рр. XIX. в. (Анна Павлик, У. Кравченко). А проте перше жіноче товариство це — московфільське „Общество русских дам“ у Львові (1879), з жіночого братства при Волоській церкві. В 1904, р. повстало тут і укр. рел.-філантропічне т-во „Марійське т-во пань“. Обидва ці т-ва з жін. рухом не мали нічого спільного.

Справжньою піонеркою жіночого руху в Галичині була Н. Кобринська, що 1884 оснувала „Жіноче Товариство“ з освітнім характером і згуртувала довкола нього чимало жінок із Галичини, Буковини й Наддніпрянщини. Ідеї жіночого руху проводить вона і своїми виданнями: жіночий альманах „Перший Вінок“ (1887), „Жіноча Бібліотека“ (неперіодичні збірники „Жіноча Доля“ в Стрию 1893, 1895, 1896), з участю й наддніпрянських жінок (Олена Пчілка, Ганна Барвінок та ін.). Вона була ініціаторкою першого жіночого віча в Стрию 1891, звідкіль вийшла петиція (друга з ряду, перша 1890) до австр. парламенту в справі допущення жінок на унів.; тоді порушено вперше справу захоронок, спільних кухонь у часі польових робіт і т. д. Та ця організація Кобринської агодом заснізилася. 1893, р. повстають: „Клуб Русинок“ у Львові та „Жіночий Кружок“ у Коломиї, пізніш, „Жін. т-во“ в Городенці (1894), „Т-во руських жінок“ у Перемишлі (1894), „Жін. Кружок“ у Тернополі (1896), „Жін. читальня“ в Долині (1901), „Кружок українських дівчат“ (1901), жіночі товариства в Бережанах та Рогатині (1903). Згодом львівські жін. товариства об'єдналися в „Жіночу Громаду“, яку 1917, р. перетворено на „Союз українок“. 1921 відбувся жіночий з'їзд у Львові. Війна застала в Галичині 16 жін. повіт. товариств.

На Буковині перше жіноче товариство заснували 1884, р. московфільки „Общество русских женщин“ старалися втягнути й українко (м. ін. О. Кобилницьку), але українки до т-ва не пристали. Характер т-ва був філантропічний, як і товариства „Мірополиці“, аложеного з українок і московфільок — при гр.-кат. церкві в Чернівцях. Щойно в 1900. роках повстала в Чернівцях „Жіноча Громада“ (1906, існує й досі) з 14 „кружками“ по селах і містечках Буковини, та „Товариство православних русинок“ (1908). Та всі ці товариства — галицькі й буковинські — мали за ціль не так суто-феміністичні, як народні завдання.

В результаті цих чисто національних змагань повстають захоронки для дітей (перша у Львові 1899, р. заходом „Клубу Русинок“), жіночі робітні (1902, р. кооперативна „Труд“ „Клубу Русинок“, 1906, р. робітні чернівецької філії „Жін. Громади“), 1917, р. „Укр. Поради Матерей“, 1922, р. кооп. „Укр. Нар. Мистецтво“ у Львові для планки нар. мистецтва й збуту його виробів і т. д.

Із утворенням „Союзу українок“ жіночий рух дістає виразно нап.-політ. забарвлення. Ця організація цілою мережею відділів укриває Галичину, та дає зразок до наслідування й за її межами (Ріше на Волині). Крім того, повстають за прикладом цього товариства, на Закарпатті жін. секція при т-ві „Просвіта“ в Ужгороді та „Жіночий союз“ із філією в Хусті (Густому), за океаном: „Союз українок Америки“ (1925) та „Союз українок“ у Канаді (1922), на еміграції: в Австрії „Укр. жіночий союз“ у Відні, на ЧСР „Укр. жіноча рада“ в Празі, сюди перенесено й „Укр. жіночий союз“, у Польщі „Союз українок-емігранток“ у Варшаві.

23-27. VI. 1934 відбувся в Станіславові „Український жіночий конгрес“, улаштований львівським „Союзом українок“ при численній участі зорганізованого жіноцтва краю й закордону; він дав почин до створення „Всесвітнього союзу українок“, куди входять укр. жін. організації всіх укр. земель та політичної й закордонної еміграції.

Наскільки тепер жіночий рух аріс, найкраще свідчить жіноча преса. Коли поминути часопис „Ладу“, що його видавав у Львові взимч 1853, р. Северин Шехович „для руських красавиць“, то довгий час після альманахів Кобринської не маємо жіночих часописів. Аж 1908, р. заходом поступових жінок, зв'язаний із соц. рухом, появляється у Львові перший укр. жіночий часопис „Мета“ (ред. Дарія Старосольська), відомлений як орган робітних жінок в н. і „Наша Мета“ (Львів 1919-20, 1922). В 1912 виходить у Львові „Жіноче Діло“, як додаток до „Діла“ (4 випуски), за редакцією О. Галичанки (Кисілевської). В пізніших часах такі додатки появляються і до ін. часописів, гол. від 1922, р. Постійну жіночу пресу розпочинають у Галичині в 1924, р. відразу два місячники: „Нова Хата“ у Львові, орган кооперативи „Укр. Нар. Мистецтво“, та „Жіноча Доля“, за ред. О. Кисілевської в Коломиї, з окремими додатками „Жіноча Воля“ для сім'ї, дівчат та для дітей („Світ Молоді“). У І 1935 появилася у Львові орган „Союзу українок“ — „Жінка“.

В Америці від 1933, р. виходить „Жіночий Світ“, як орган „Союзу українок Америки“; органом „Союзу українок Канади“ є жін. стор. „Укр. Голосу“ в Вінніпегу.

Крім цих жіночих національних укр. часописів, є ціла низка інтернаціональних, комуністичних в УРСР та в Америці.

Література: „Перші в і в і о к“. Львів, 1887; статті на жіночі теми М. Павлика та інших у „Народі“ 1894; „Молода Україна“, Львів, 1901 — про перші загальні збори „Кружка укр. дівчат“ — та відозви кружка; К. М(алицька), Про жіночий рух, реферат, вид. Кружка укр. дівчат, Львів, 1904; Однодівка „Укр. Жіночий Конгрес“, Львів, 1934.

Н. В. Дорошенко.

Україна, назва багатьох укр. час.: 1) міс. у Києві 1907, замість „Київ. Старина“; 2) тижневик у Чернівцях 1913-14; 3) наук. тримісячник українознавства за ред. М. Грушевського; вид. 1914 та 1917-18 Укр. Наук. Т-во в Києві, від 1924-30 іст. секція ВУАН; припинений більш. владою й відновлений 1933 без участі Грушевського та в душі ворожому до нього; 4) тижневик у Яссах 1917, орган Укр. Комітету рум. фронту рос. армії, за ред. А. Теринченка, опісля П. Конжуна та П. Фурса; 5) місячник у Вінниці 1918, за ред. О. Сушка; 6) неперіодичний час. у Жовкві 1918-19; 7) денник у Києві 1919, орган соціалістів-самостійників; 8) денник армії УНР, виходив за чергою в Умані, Вінниці, Проскурві, Кам'янці, Станіславові та Коломиї 1919-20.

Українбанк, 1) Всеукраїнський Кооперативний Банк у Харкові, кредитова кооп. установка, об'єднує рад. кооперативи; 2) в Галичині й на Волині: повітові кредитні кооперативи вищого ступня, об'єднують їх Центробанк — усіх 6. 100.

Українка Леся, вл. Косач Лариса, по чоловікові Квітка, псевд. укр. письмен. (1871-1913), донька Олени Пчілки, небага М. Драгоманова, член укр. соц. гуртка 90 рр. у Києві; збірник поезій „На крилах пісень“, „Думи і мрії“, „Відгуки“; драм. поеми („Вавилонський полон“, „На руїнах“, „Кассандра“, „Орґія“ й ін.) і п'єси, адебільша з чужого середовища, символістичні, на сусп.-нац. теми: „Лісова пісня“, „Руфін і Прісцилла“, „Камінний господар“ та ін., вис. мист. вартості; діяльн. оп., перекладач, літ.-критичні та публіцистичні статті.

Українофіл, прихильник укр. руху, симпатичний українству.

Українофілство, назва течії в історії укр. руху в кол. Росії від пол. XIX в. Українофіли не ставили собі укр. політ. цілей, а обмежувалися на зберігання та вивчення укр. нар. культури (мови, усної творчості, театру, тощо), поклали на цьому полі вел. заслуги; а так були вони звичайними рос. інтеліґентами, часто й рос. патріотами, послуговувалися між собою і в родині рос. мовою. Зі зростом так. свідомого українства, себто укр. політ. руху, гол. від 90-х рр. XIX в. у-во починає щораз більше занепадати, уступаючи місце щому останньому.

Українська Академія Мистецтва, заснована в Києві 1917 за почином М. Грушевського та І. Стеценка; перший ректор Ю. Нарбут; від 1923 Мист. Інститут.

Українська Академія Наук, гл. Всеукр. Академія Наук.

У. З. Б. III.

Українська Беседа, укр. касинові т-ва у Галичині, за почином Львова, де засноване як „Руська Беседа“ 1861, заходом Ю. Лаврівського; 1864-1923 львівська Б. удержувала укр. театр; від 1929 Укр. Беседа.

Українська Бібліотека імені С. Петлюри, заснована в Парижі 1929, має архів укр. нязвольної боротьби.

Українська Видавнича Спілка, гл. Українсько-руська Видавнича Спілка.

Українська Військова Організація, тасма нап.-рев. організація в Галичині від 1922.

Українська Галицька Армія, УГА, армія ЗУНР, повстала з поч. XI 1918, до XII 1918 була в стані формування. Спершу складалася з груп різної сили: Шинич, Яворів, Схід, Старе Село, Наварія, Південь I і II, Хирів і Лютовиська, куди входили окремі курені й сотні, азнаці адебільша іменами командантів, або від місця походження. Зреорганізована 1 1919 складалася з трьох корпусів (гл. Перший, Другий, Третій корпус, Обласна Команда), поділений на 12 піхотних бригад: 1. УСС, 2. колонійська, 3. бережанська, 4. золочівська, 5. сокальська, 6. равська, 7. львівська, 8. самбірська, 9. угнівська, 10-а, 11. стрийська і 12. гірська; по червневій офензиві 1919 з 8 нових піхотних бригад зорганізовано IV корпус (ком. ген. Гембачів, начальник булав полк. Какурин) і V корпус (ком. полк. Гриць Косак), але підчас відвороту за Збруч їх розв'язано; літом 1919 зорганізовано ще кімну бригаду. В склад одної бригади входили, крім 4-6 куренів піхоти, 4-8 батарей артилерії, сотня кішоти, відділи технічні, зв'язкові, санітарні й постачання. Летувські частини піддалися безпосередньо Нач. Команді УГА. Чисельність армії: 18 XI 1918 б. 25.000 баґнетів і шабель (харчовий стан подвійний) і 40 гармат; 1 1919 б. 70.000 людей і 60 гармат, улітку 1919 разом із новозформованою Командою Етану б. 100.000 людей, 160 гармат, 550 кулеметів і 20 літаків. Зв'язкових, технічних і летувських засобів було спочатку дуже мало. Командування армії гл.: Центр. Військ. Комітет, Генеральна Команда, Начальна Команда УГА, Команданти: полк. Д. Вітовський, полк. Г. Стефанів, генерали: Омелінович-Павленко (старший), М. Греків, М. Тарнавський, О. Миситка й полк. Вітовський. Начальники булав: майор С. Горук, полк. Мішковський, полк. Шаманек, полк. Ціріц. По евакуації Львова 21 XI 1918 усталися в XII 1918 укр.-поль. фронт на лінії Сокаль-Рава-Жовка, кругом Львова, через Городок - Судову Вишню-Перемішль-Хирів-Лютовиська і з невеликими змінами втримався до 14 V 1919, коли наслідком поль. прориву від Самбором і Цирцем почався відворот УГА на схід; перемоги під Чортковом (8 VI 1919) і Березанами в Золочевом (18-22 VI 1919) УГА не могла використати через брак стрільня й мусіла відступити за

Леся Українка.

Збруч 16 VII 1919, де почала наступ на більшовиків, що завершився добуттям Коростеня і Києва 30 VIII 1919; IX-X 1919 війна з армією Денікіна, а злим знищення тифом УГА заключила XI 1919 договір. По відвороті Денікіна більшовики зорганізували з виздоровіття УГА — ЧУГА в I-III 1920, замінюючи корпуси УГА на бригади, а бригади на полки. Вислана на противопольський фронт ЧУГА — зривав 24 IV 1920 з більшовиками, щоб злучитися з Дівою Армією УНР. Це довело до ліквідації УГА. Частина пошла в польські табори, частина вступила в ряди Дівої Армії, гол. Херсонської дивізії, в VIII 1920 пробилася на Закарпаття, де чехи її інтернували.

Українська Господарська Академія, в Подєбрадах, гл. Господарська Укр. Акад.

Українська Громада, 1) двотижневик, орган організації „Оборона України“ у Нью-Йорку 1923-27 та 1930-31; 2) тижневик, у Луцьку 1926-29.

Українська Демократична Партія, УДП, заснована 1905, політ. організація старшого укр. громадянства на В. Україні, об'єднаного передтим у тав. громадах Укр. Безпартійної Організації; програма як у рос. конституційно-демократичної партії („кадеція“), із додатком автономії України з окремим союмом; 1906 по з'єднанні з Укр. Радикальною Партією — прибрала назву „Укр. дем. радикальної партії“.

Українська Демократично-Радикальна Партія, УДРП, повстала 1906 зі злуки дем. та рад. партій, об'єднувала перед революцією 1917 більшу частину вел.-укр. інтелігенції; підчас виборів до I і II Держ. Думи провела своїх кандидатів, що заснували окремі думські укр. громади; легальний орган денник „Громадська Думка“, офіс в „Рада“ (1906-14). В часі реакції, від 1908 перетворилася на ТУП, за революції відновлена під назвою „Спілка укр. автономістів-федералістів“, що в-осени 1917 перетворилася в Укр. Партію Соціалістів-Федералістів; орган „Нова Рада“, гол. діячі С. Бфремов, А. Ніковський та ін.

Українська Демократично-Хліборобська Партія, УДХП, заснована в Лубинях V 1917 за почином С. Шемета, обстоювала право серед земельної власності; 1918 були в пеласці у гетьмана; на еміграції 1920 деякі діячі УДХП утворили Укр. Союз Хліборобів-державників.

Українська Держава, урядова назва В. України за П. Скоропадського.

Українська Думка, щоденник у Львові 16 X-13 XI 1920, замість „Діла“.

Українська Захоронка, т-во для матеріальної допомоги, захисту й пед. нагляду убогої укр. дітвори дошкільного віку, засноване у Львові 1902.

Українська Католицька Народня Партія, УКНП, політ. організація українців-католиків, основана 1930 у Львові, від 1932 Українська Народня Обнова.

Українська Католицька Організація, УКО, гл. Укр. Христ. Організація.

Українська Комуністична Партія, зорганізована М. Ткаченком 1920 з лівих укр. соц.-дем. та укр. соц.-рев.; під натиском більш. влади мусіла злитися з КП(б)У; 1921-22 у Відні була під головуванням В. Винниченка; закорд. група УКП видавала час. „Нова Доба“.

Українська Книжкова Палата, установа для рестрування друкарської продукції на Україні, від 1918 у Києві під назвою „Гол. Книжна Палата“, від 1922 у Харкові; видає „Літопис укр. друку“.

Українська Народня Обнова, УНО, гл. Українська Католицька Народня Партія.

Українська Народня Оборона, УНО, тайна укр. організація, заснована 1906; під гаслом „Самостійна Україна“ організувала шир. маси для збройного повстання проти Росії; 1909 аліквідована поліцією.

Українська Народня Партія, скорочено НУП, або УНП, націоналістична організація, заснована 1900 групою кол. членів РУП; стояла за самостійну укр. державу під гаслом „Україна для українців“; ідеологом був М. Міхновський; 1905 вид. у Львові час. „Самостійна Україна“ й кілька брошур, підчас революції 1917 злилася з Укр. Партією Соціалістів-Самостійників.

Українська Народня Поміч, ам.-укр. допомогне т-во, основане 1913 у Мінізраксі в ЗДА; від 1921 у Пітсбургу; орган „Народнє Слово“.

Українська Народня Республіка, назва укр. держави на Наддніпрянщині в 1917-20; УНР у федеративному зв'язку з Росією проголосила Центр. Рада 3-ім універсалом 20 XI 1917; 4-ий універсал Центр. Ради 22 I 1918 проголосив УНР самостійною, суверенною державою; за гетьманщини назву УНР застудено назвою Українська Держава, за Директорії відновлено УНР.

Українська Народня Республіканська Партія, заснована I 1918 у Києві, відкадала федерацію з Росією й класову боротьбу.

Українська Народня Трудова Партія, назва гал.-укр. нац. дем. партії в 1919-25.

Українська Наукова Асоціація, наук. т-во в Празі, засноване 1932 для досліджування культури, техніки, природи, економіки України.

Українська Національна Рада, заснована 18 X 1918 у Львові, для виконання права самоозначення австр.-угор. українців; складалася: а) з укр. членів Палати Панів австр. Держ. Ради; б) з укр. послів до австр. Держ. Ради з Галичини й Буковини; в) з укр. послів кравчих соймів; г) з підпоручиків партійних організацій з усіх укр. країн, по три від кожної партії. Від XI 1918 була парламентом ЗУНР; перший президент К. Левинський, офіс в Б. Петрушеніч; VI 1919 Н. Рада передала остальному, як диктаторові, свої уповноваження.

Українська Нива, тижневик угодного напрямку, 1926-27 у Варшаві, від 1928 в Луцьку.

Українська Партія Праці, УПП, гал. політ. партія, заснована 1927, ідеологічне продовження тав. незалежної групи укр. Трудової Партії; беззастережно підтримування Євгена Петрушевича; політ. напрямок радичіфізм; орґани — тижневики „Рада“ й „Праця“.

Українська Партія Самостійників Соціалістів, УПСС, заснована підчас революції 1917 в Києві, стояла за негайне проголошення самостійності України й гол. увагу звертала на організацію укр. війська; гол. діячі: І. Луденко, І. Липа, Ол. і П. Макаренки, Ол. Степаненко та ін.

Українська Партія Соціалістів Революціонерів, УПСР, зорґанізувалася на В. Україні по останній революції 1917; 16 IV 1917 відбулися установчі збори партії, яка, спираючися на „Селянську Спілку“, швидко стала найвпливовішою й найчисленнішою, відіграла вел. ролю в „Центр. Раді“, де до неї прилучився М. Грушевський. В ділянці земельній УПСР висувала гасло націоналізації землі, в національній — спершу лише нац.-територіальну автономію України. В I 1918 влада перейшла до рук с.-р-ів (кабінет В. Голубовича); IV 1918 партія розпалася й ліва течія, тав. інтернаціоналісти, пізніше прозвані боротьбістами від їх орґану „Боротьба“, захопили в свої руки Центр. Комітет і усунули з партії правих, які зорґанізувалися окремо (тав. „центр. течія“). Боротьбісти згодом перейшли через УКП до КПБУ, а централісти брали участь в боротьбі з більшовиками, за Директорії належали до уряду УНР, врешті опинилися на еміграції. Гол. діячі: М. Ковалевський, Ол. Севрюк, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, Н. Григорів, І. Лизанівський та ін.; гол. орґани: „Народня Воля“, „Боротьба“, „Трудова Громада“.

Українська Партія Соціалістів-Федералістів, гал. Укр. Дем. Радикальна Партія.

Українська Політехнічна Школа, тайна шк. школа у Львові, повстала восени 1921 з укр. політехн. курсів, заснованих на весні 1921, й існувала до 1925; обіймала тільки студії з обсягу двох перших років.

Українська Православна Автокефальна Церква, незалежна від московської церковної анерхності, утворена в Києві 1921 на всукр. церк. соборі, який вибрав кандидатів на єпископів і двох із них висвятити у Софійському соборі, а вони вже висвятили й інших, разом 27 св.; один із них, єп. Василь Липківський став митрополитом кавк. та всієї України. УПАЦ швидко поширилася по всій Україні (орґан „Церква й Життя“), але 1930 мусіла „самоліквідуватися“ через терор більш. влади, яка спочатку піддержувала проти неї моск. синодальну церк. організацію, тав. „Укр. автокефальну церкву“; на чолі

цієї останньої стояв ворог українства харківський митрополит Пимен, УПАЦ існує досі в Америці; на чолі архиеп. Іван Теодорович.

Українська преса, гл. Преса на Україні.

Українська Радикальна Партія, 1) найстарша гал.-укр. політ. партія, заснована у Львові 1890 під назвою „Русько-укр. радикальна партія“ заходом І. Франка, М. Павлика, Вол. Охримовича, С. Левницького, В. Будановського, М. Ганкевича та ін., для організації сел. мас і міського робітництва на основі драгоманівського соціалізму; орґан „Народ“ 1889-95, при ближчій участі М. Драгоманова й матеріальній допом. з В. України; від 1895 „Громадський Голос“. З кінцем 90-х рр. XIX в. більшість аґадних діячів покинули радикальну партію й дали почин двом іншим: соц.-дем. і нац.-дем.; на їх місце приходить згодом Л. Бачинський, І. Макух, О. Назарук та ін.; 1926 У. Р. П. об'єдналася з волинською організацією Укр. Партії Соц.-Революціонерів і перемінила назву на „Укр. Соц.-Радикальна Партія“, що від 1931 належить до II Інтернаціоналу. На чолі партії стоять тепер: І. Макух, К. Коберський, О. Паллів та М. Стахів; 2) політ. організація, заснована на поч. 1905 Б. Гринченком та ін.; 1905 видала у Львові свою платформу й назву популярних книжечок, вимагала автономії України у Федеративній Росії; 1906 злучилася з Укр. Дем. Партією.

Українська Республіканська Капеля, заснована в Києві 1919 Директорією УНР під орудою Ол. Кошиця для пропаґанди укр. пісні за кордоном; у 1919-23 концертувала по гол. краях Європи та ЗДА.

Українська Соціал-Демократична Партія, заснована 1889 у Львові заходом М. Ганкевича, Р. Ярославича й ін.; орґани: „Воля“ (1900-7), „Земля й Воля“ (1906-12); 1911-14 розквіла на тлі відносин до П. П. С. і становила укр. робітників у професійних організаціях; опозиція владі свій орґан „Вперед“ (1911-13); 1918-22 розрієт УСДП; „Вперед“ виходить як денник; 1924 поль. влада наслідком опанування партії комуністами ліквідує УСДП та II освітнє т-во „Воля“, що існувало від 1903; після цього повстала укр. соц. дем. група „Вперед“ із орґаном тої самої назви та з т-вом „Робітнича Громада“ замість т-ва „Воля“; 1928 відновлено й саму партію.

Українська Соціалістична Демократично-Робітничча Партія, УСДРП, повстала XII 1905 з РУП, по прийнятті останньою соц.-дем. програми; обстоює послідовно принципи парламентарної демократії проти диктатури аправа чи аліва; за Центр. Раді й Директорії представники УСДРП стояли на чолі уряду (В. Винниченко, С. Петлюра й ін.); гол. орґан „Робітничча Газета“; від 1919 УСДРП належить до II Інтернаціоналу; ліве крило, тав. незалежники, прийняли I 1919 рад. платформу, 1920 склали „Укр.

Комуни. Партію (орган „Червоний прапор“), яка увійшла до КПБУ.

Українська Соціалістична Партія, заснована 1900 Богданом Ярошевським на зразок Поль. Соц. Партії; терен діяльності Правобережся; 1901-2 час. „Добра Новина“; VI-XII 1903 була в адуці з РУП.

Українська Соціалістично-Радикальна Партія, скорочено: УСРП, гл. Укр. Радикальна Партія.

Українська Спілка носиних інвалідів, організація інвалідів кол. армії УНР на еміграції у Польщі, заснована XI 1920 у Каліші, до XII 1926 мала назву „Всеукраїнська спілка військових інвалідів“.

Українська Станка, денник, вид. Гол. інформаційне бюро армії УНР 1918-19 в Києві, опісля в Вінниці.

Українська Студія пластичного мистецтва, в Празі, заснована 1923 як вища мист. школа з 4-літнім курсом; майстерні: малюрька, різьбарська і графічна.

Українська Трибуна, денник, за ред. Ол. Салківського в Варшаві 1921-22.

Українська Федеративно-Демократична Партія, організація помірковано-поступових укр. кол., заснована 1918 в Києві; стояла за перетворення рос. держави на федерацію автономних країн, свого роду спілку земств, проєктовану колись М. Драгомановим; гол. діячі: В. Науменко та ін.

Українська Хата, міс. у Києві 1909-14, за ред. М. Шаповала та П. Богацького.

Українська Християнська Організація, УХО, заснована у Львові 1925, як аполіт. організація українців-католиків для перевиновання укр. громадянства в кат. дусі та боротьби з сектантством і більшовизмом; 1926 дала почин до оснування час. „Нова Зоря“ та в-ва „Бібліотека УХО“; основник і перший голова о. Т. Галушницький; 1930 перемінила назву на Українська Католицька Організація (УКО).

Українська Центральна Рада, гл. Центральна Рада.

Українська Школа, укр. пед. т-во на Буковині, перісно „Руська Школа“, заснована в Чернівцях 1887, перейменована на Укр. Школу 1910; до 1914 12 філій; 1910-22 утримувала укр. жіночу семінарію й дитячі заклади, видавала шк. підручники.

Українське Бібліографічне Товариство, в Одесі від 1925; „Заніски“ від 1928.

Українське Воєнно-Історичне Товариство, засноване 1926 в Каліші, збирає, опрацьовує й видає воєнно-іст. матеріали з визвольних змагань України: „Бібліотека Укр. Воєнно-Іст. Т-ва“, збірник „За Державність“.

Українське Пісенічне Товариство, т-во для пропаганди основ гігієни, у Львові від 1929; туберкульозний диспансер і спортивна порада у Львові; опікується кліматичною стацією для середньошк. молоді б. Півднотого, уладжує курси, вистави, виклади.

Українське Історично-Фільмологічне

Товариство в Празі, засноване 1923 для розроблення історії й фільмології та близьких до них наук; видає „Праці“, „Справознавання“, тощо.

Українське Красне Товариство охорони дітей і опіки над молоддю, засноване у Львові 1917; 20 філій і 4 секції; опіки над молоддю, вид., бібліотечну й Укр. Порадою Матерей, що удержує амбулаторії.

Українське Лікарське Товариство, у Львові, станове т-во лікарів-українців засноване 1911; видає „Лікарський Вісник“.

Українське Народне Мистецтво, жіноча пром. кооператива, у Львові від 1922, видає журнал „Нова Хата“.

Українське Наукове Товариство в Києві, засноване 1907 як починком і провідом М. Грушевського на зразок НТШ вид. час. „Заніски“, „Україна“ (орган іст. та фільол. секції), збірники секції, „Етногр. Збірник“. За більшовиків прилучене до ВУАН і його іст. видання продовжував М. Грушевський до 1930 в межах іст. комісії ВУАН.

Українське Національно-Демократичне Об'єднання, УНДО, зах.-укр. політ. партія, повстала 11 VII 1925 зі злуки обох крил Української Трудової Партії, тав. незалежної групи (засаднича неґація, підпорядкування краю закорд. центрові) та тав. групи „Діло“ (органічна праця, підпорядкування закорд. акції красному центрові); органом незалежників був „Наш Прапор“, органом ділової групи — „Діло“; третьою групою, що приступила до об'єднання була „Укр. Партія Нар. Роботи“ (тав. „Заграна“, від назви партійного органу). Голова УНДО Д. Левицький. Програма УНДО, оперта на ідеології соборності й державности, демократична, протикомуністична. Боротьба у соймї і на міжнар. теренї за виконання Польщею її міжнар. зобов'язань. Організаційна схема: повітові нар. комітети (з'їзди); найвища установа — конгрес партії, тав. Народний З'їзд щодна роки, вибирає Центр. Комітет із 41 членів; аґенди веде ексекутива і президія. Офіційний орган — тижневик „Свобода“, пінофіційальний „Діло“. Гл. Націонал-демократична партія.

Українське Педагогічне Товариство, спершу Руське Т-во Пед., гл. Рідна Школа.

Українське Правниче Товариство, професійна організація укр. правників: 1) у Києві 1918; 2) у Полтаві 1917-19; 3) у Празі, засноване 1923, спілка укр. правників-емігрантів; фахові видання, відчити.

Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання, гл. Сельроб.

Українське Слово, 1) денник у Львові 1915-18, орган нац.-дем. опозиції; 2) орган гетьманський, двічі на тиждень у Берліні 1921-22.

Українське Телеграфне Аґентство, зорганізоване за Скоропадського 1918, підлягало міністерству внутр. справ, директо-

ри: Дм. Донцов, за Директорії Вол. Калинович; за більшовників скасована.

Українське Технічне Товариство, укр. т-во для плекання техн. наук та оборони ставових інтересів укр. інженерів, у Львові від 1908; орган „Технічні Вісти“.

Українське Товариство допомоги емігрантам із України та їх родинам, засноване у Варшаві 1921, подає матеріальну й моральну поміч надпідприємській еміграції; філії в Тарнові, Каліні (має Дім Емігранта, друкарню й видавництво „Чорномор“), у Львові (видає календар-альманах „Дніпро“ від 1923) та Ченстохові (утримує правосл. церкву).

Українське Товариство допомоги інвалідам у Львові, засноване 1921, для допомоги інвалідам УГА та армії УНР; удержує інвалідські робітні (ваутти, одягу, тощо); власний дім у Львові.

Українське Товариство Прихильників Книги в Празі, засноване 1927, видає час. „Юнголоуб“.

Українське Товариство Прихильників Мистецтва, засноване у Львові 1930, для морального й матеріального підтримки укр. мистців; допомоги, вистави, видання.

Українське Фотографічне Товариство, УФОТО, засноване у Львові 1930, гуртук укр. фотографів, улаштовує вистави.

Український Архів, спершу Українсько-Руський Архів, вид. Іст.-філ. секції НТШ від 1906.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. Драгоманова, в Празі, гл. Педагогічний Укр. Вис. Інститут.

Український Військовий Генеральний Комітет, вибраний на І. Всеукр. Військ. З'їзді для організування укр. військ. частин; голова С. Петлюра, члени: В. Винниченко, ген. Іванов, полк. Каткан, др. Луценко, М. Міхновський, та ін.; УВГК увійшов у склад Центр. Ради й офіція перетворився на Ген. Секретаріат Військ. Справ.

Український Військовий Клуб ім. П. Полуботка, заснований у Києві IV 1917, об'єднував укр. дівчів, що стояли за негайним відділенням України від Росії та утворенням самостійної та суверенної укр. держави; провідником клубу був М. Міхновський.

Український Вістник, 1) денник у Львові 25 I—29 IX 1921 замість „Діла“; 2) неперіодичний час. у Празі-Подобадах 1925.

Український Голос, 1) тижневик, у Вінниці від 1910; 2) денник, орган Держ. Секретаріату ЗУНР, у Тернополі 1918-19; 3) тижневик, у Перемишлі 1919-32.

Український Горожанський Комітет, установа, заснована у Львові при кін. XI 1918 для опіки над укр. політ. та культ. справами; існував до 1923 й ділився на секції: самаритянську, залоговую, правної оборони, шк. та госп.; голова Ст. Федак.

Український Громадський Видавничий Фонд у Празі, вид. засноване 1923 з почину Укр. Гром. Комітету для видавання книжок із різних галузей зв'язки.

Український Громадський Комітет у Празі, гл. Громадський Укр. Комітет.

Український Емігрант, двотижневик Т-ва опіки над укр. емігрантами у Львові, від 1927.

Український Інститут Громадознавства в Празі, гл. Соціологічний Інститут 2).

Український Інститут Марксизму-Ленінізму, заснований в Харкові 1922, для вивчення творів Маркса й Леніна й прикладення їх поглядів у наук. студій загально; журнал „Під прапором марксизму“.

Український Історичний Кабінет, заснований у Празі 1931, під кермою Я. Славика; збирає матеріали для наук.-дослідчої праці над історією України.

Український Католицький Союз, УКС, організація, заснована 1931 за починком митр. А. Шептицького; мета: „запевнити кат. вірі й моралі належне ім місце у прилюдному житті й підтримувати всебічний розвиток укр. народу в христ. роазумінні“.

Український Легіон, гл. Укр. Січові Стрільці.

Український Медичний Архів, орган Мед. Секції Харків. Наук. Т-ва, наук.-дослідчих установ Українауки та харків. Мед. Інституту, від 1927.

Український Медичний Вістник, неперіодичний мед. час. видає Спілка укр. лікарів у Празі в 1923-25.

Український Народний Союз, найстарше ам.-укр. допомогове т-во, основане 1894 в Шамокині як „Руський Нар. Союз“; від 1911 у Джерзі Ситі; орган „Свобода“.

Український Народний Союз у Франції, спілка укр. емігрантських організацій, заснована з почину ген. М. Капустянского в Парижі 1932, стоїть на платформі самостійності й соборності укр. земель.

Український Народний Театр ім. І. Тобілевича, в Станіславові, від 1908, до 1928 аматорський театр, від I IX 1928 фаховий хреспий театр.

Український Науковий Інститут, наук. установа для підтримки студій над українознавством: 1) у Берліні, заснований 1926 з почину гетьманського „Укр. т-ва для допомоги емігрантам“ та утримуваний заходом „Verein-у zur Förderung der ukrainischen Kultur und Wissenschaft“, з нім.-укр. кураторією на чолі; директори: Д. Дорошенко (до 1930), І. Мірчук та З. Кузеля (від 1930); органи: „Abhandlungen“ та „Mitteilungen“ і окремі видання; 2) у Варшаві, заснований 1930 при міністерстві віроповідань та освіти; складається з членів звич., що творять Наук. Колегію, та надзвичайних; директор Ол. Лотоцький; серія наук. видань п. н. „Праці“; обидва інститути мають теж за ціль познайомити

чужинців із укр. наукою, тому влаштують відчити й виклади.

Український Науковий Інститут Книгознавства, заснований 1922 у Києві; 1923-30 час. „Бібліологічні Вісті“.

Український Науково-Дослідний Інститут, палла установ в УСРР, що по заведенні ІНО перейняли, поруч науково-дослідних кафедр, ролю кол. університетів; по анич. сполука кількох наук кафедр, пр. у Харкові; у п.-д. і географії й картографії, біохемічній, мат. наук, педагогіки, патолого-анатомічній та ін.; у Дніпропетровському фізико-хем. ітд.

Український Національний Союз, повстав у Києві VIII 1918 а поширення Укр. Нац. Держ. Союзу представниками УСДРП, УПСР та ін. організацій; УНС, хоч стояв у опозиції до гетьманського уряду, проте переговорював зі Скоропадським, стараючися спонукати його до зміни внутр. політ. курсу й передачі влади в укр. руки. По проголошенні гетьманом федерації України а Росією УНС ухвалив повстання проти гетьмана й 13 XI вибрав Директорію для керми повстанням. Після повалення гетьманщини УНС роз'язався. Головами УНС були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал.

Український Національно-Державний Союз, 1) укр. політ. організація, основана в Києві V 1918, як блок отьох партій та організацій: УПСР, УПСФ, Укр. Трудової Партії, УДХП, Об'єднаної Ради Залізничників України й Поштово-Телеграфної Сілки; мета: рятувати укр. державу перед москалями, що забрали владу на Україні; з початком VIII УНДС переорганізувався в Укр. Нац. Союз; 2) нац.-політ. організація а представників усіх велико-укр. і гал.-укр. партій, крім соц.-дем., заснована 1919 у Кам'янці для консолідації укр. громадянства на ґрунті держ. будівництва; основник і голова М. Корчинський.

Український Пасічник, місячник; 1) у Тернополі 1914; 2) вид. Т-ва „Сільський Господар“ і кооп. „Ріп“ у Львові від 1928.

Український Прапор, тижневик, опісля двотижневик, орган Диктатури ЗУНР 1919-23 у Відні, від XI 1923 у Берліні.

Український Робітничий Союз, ам.-укр. допомогоне т-во, основане 1911 у Сквентоні в ЗДА як „Руський Нар. Союз“; орган: „Народні Воли“.

Український Січковий Союз, гл. Січ 1).
Український Союз Хліборобів Державників, гл. Укр. Дем. Хліборобська Партія.

Український Скиталець, двотижневик, орган військ. еміграції ЗУНР, 1920-23 в Ліберці, Позоєфові, вікни у Відні.

Український Стрелець, 1) неперіодичний військово-культ. освітній час., 1920-21 в Бердичеві, Києві й Александроні Кульському; 2) орган УГА, півмісячник, у Нім. Яблонному 1920-21; 3) гл. Стрелець.

Український Студент, укр. студентський журн.: 1) у Спб. 1913-14; 2) у Праї 1920, 1922-9.

Український Студентський Союз, організація студентів вис. шкіл у Львові, заснована 1909, існувала до війни, вид. час. „Молода Україна“.

Український Сурмач, час. для волиства УНР у таборах у Каліші-Цинжорно, двічі на тиждень 1923-23.

Український Театральний Музей, заснований 1926 у Києві при ВУАН, збирає й вивчає матеріали до історії минулого й суч. укр. театру; основу збіркам музею дали збірки заснованого 1923 театр. музею при театрі „Березіль“, передані до ВУАН влітку 1926.

Український Університет, гл. Університет.

Український Філітеліст, місячник у Відні за ред. Ів. Турна від 1925.

Український Хлібороб, орган „Укр. Союзу в Бразилії“, тижневик а Union de Victoria, Парана від 1924.

Український Центральний Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни, у Києві 1917-18 при Центр. Раді для матеріальної, моральної й правової допомоги австро-угор. українцям, швезаним рос. владою, полоненим та втілцям.

Український Центральний Комітет у Польщі, укр. політ. організація, заснована у Варшаві 1921 для всебічної опіки над емігранцією УНР; відділи у Львові, Станіславові, Кракові, тощо.

Український Червоний Хрест, гл. Червоний Хрест.

Українські Вісті, 1) денник у Тернополі 1919; 2) двотижневик у Парижі 1926-29, орган „зміновіснівців“.

Українські громади, безпартійні організації українців перед утворенням партій; почали творитися на Наддніпрянщині в 50-60 рр.; найташні: в Спб., в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі; по університетських містах були й окремі громади високо-шкільної молоді; від 90 рр. XIX в. почали творитися громади й по серед. школах; після першої революції місце громад заступили укр. клуби, а подекуди „Прогресити“; в Галичині організації молодого народнього руху, що їх творила шкільна молодь — середньошкільна й університетська; а кінем 90 і поч. 70 рр. ролю громад переймають статутні студентські т-ва (1868 віденська „Січ“, 1870 Академічна Бесіда, Акад. Кружок, 1871-82 Дружний Ляхвар ітд.).

Українські Робітничі Вісті, комуністичний орган у Вінніпегу, тричі на тиждень, від 1919.

Українські Сілікати, орган Укр. Науково-Дослідного Інст. Сілікатної Промисловости в Харкові від 1927.

Українські Січові Стрільці, 1) організація для військ. вишколу членів, заснована при Укр. Січковому Союзі К. Трильовським у Львові 1913; до світової війни 94

товариств УСС; 2) УСС. Усеуєси, гал.-укр. військ. формація австр. армії в часі світової війни, утворена VIII Боевої Управою з стрільських товариств при „Соколах“ та „Соколах“, доповнена численними охотниками; 3) IX вимарш зі Стрия в числі 3.000 на вишкіл на Закарпатті (Городна й Страбичів), від кінця IX 1914 борються з москалями в Галичині; від весни 1918 на Катеринославіщині й Херсонщині; X 1918 на Буковині й Хотинщині; XI 1918 у Львові, де творять основу УГА, а якою ділять дальшу долю. В 1914-15 УСС творили 2 курені піхоти й кіш (кадра), ком. спершу М. Галушанський, опісля Гр. Коссака; 1915-16 ще й 1 сотня кінноти; 1916 творять „Укр. Legion“ (Українische Legion), у складі 2 куренів піхоти, вишколу й коша, командант підполк. Варивода; 1917 тільки один курінь піхоти, ком. Фр. Киваль; з весною 1918 в групі архиєп. Вільгельма (Василя Вишиваного), ком. соти. О. Минитка; XI 1918 ком. Осип Букшований; XII 1918—I 1919 УСС творять групу Схід, від II 1919 I бригаду УСС, ком. Осип Букшований; склад бригади: 1 полк. піхоти з 3 куренями—ком. З. Носковський, 1 гарматний полк з 4 батареями—ком. от. Яр. Восвідка, 1 сотня кінноти—ком. четар Левко Лепкий.

Українські Щоденні Вісти, укр. комун. денник у Нью-Йорку від 1920.
Українсько-Руська Бібліотека, вид. Фільол. секції НТШ, від 1902.
Українсько-руська Видавнича Спілка, кооп. т-во, засноване у Львові 1899 заходом М. Грушевського, видаєло низку укр. і перекладних творів, у двох серіях „Літ.-наук. бібліотеки“ й окремо; 1905-14 та 1922-32 журнал „Літ.-Наук. Вістник“.

Українець Ємеліян, рос. дипломат XVII в., від 1676 керманіч тзв. посольського приказу, †1708.

Укрмет, гл. Управління української метеорологічної та гідрологічної служби.
Укулеле, (гавайське) в суч. джезі під гітари з чотирма струнами.
Улани, (лат.) під легкої кінноти, заведе-

ний уперше в Польщі (в поч. XVIII в.), опісля і в ін. європ. державах; тепер у. відрізняються від ін. родів кінноти лише назвою й одностроєм.

Уланів, м-ко Бердичівської округи над Синюдою, 3.000 меш.: 82% жидів, 18% укр.

Уланівський Гнат, корсунський полк за П. Дорошенка.

Улашини (Ulaszyn) Генрик, поль. лінгвіст укр. роду, *1863, проф. унів. у Познані; праці а фонетики й фонології; високошкільний підручник староболг. мови.

Уланівці, м-ко в чортківському повіті, над дол. Стрипою, 2.100 меш.: 51% укр., 40% поляків, 9% жидів; манастир василіян, колись вел. ярмарки.

Улезко Микола, укр. педагог і письмен., *1876, переклад І. частини Гетевого „Фауста“.

Улеборг, Оулю (Uleåborg, Oulu), пристань у півн.-зах. Фінляндії над Ботнійською затокою, 23.500 меш.

Улик, вулик, поміщення для бджіл; у давнину поміщували бджоли в виводках пнях, опісля в солом'яних кошах, нарешті від XIX в. в особливих скриньках, відповідно уладжених для бджіл; бувають різні: укр. вулик, лежаки, стояки, поверхоні, аложені й ін.

Уличі, давнє укр. плем'я, сиділо спершу над долиною Дніпром, пізніше—між Богом і Дністром; із ним воювали кия. кн.; в пам'ятниках називаються також угличі, улучі, улутичі.

Уліг (Ublig) Віктор Карл, нім. геолог (1857-1911), гол. творя: „Будова й вигляд Карпат“, „Про тектоніку Карпат“ і ін.

Уліс, Улікс, піаніна гр. і рим. назва гр. казкового лицаря Одисея.

Однострій сів. стрільців I, організованих в Укр. Січовому Стрілі (сотн. К. Гутковський).

Однострій сів. стрільців II, організованих при Пол. Січі у Львові.

Однострій стрільців, організованих у стрільцями куренях при Соколах (сотн. С. Герук).

Однострій укр. сів. стрільців з прапором.

Улуг Бег Мірза Могамед бен Сагроз, араб. астроном (1394-1449), збудував у Самарканді вел. обсерваторію (1440), де опрацьовано планетарні таблиці, що їх до Кеплера вважали за найдокладніші.

Улус, 1) в іст. значінні територія, що належала комусь тюркському або монг. родові або родовому союзові; 2) територіально-адмін. одиниця в Якутській АССР і Коміській автономній області.

Ульябторхото, давніше Урга, гол. м-о Монг. Республіки, 100.000 меш., лежить при важному торг. шляху Кінхта-Калган (Китай).

Уланд (Umland) Людвіг, нім. письмен. (1787-1862), представник швабської школи; нар. пісні та балати, дослідник нім. заг.

Улькус, гл. Виразка.

Ульм, м-о в схід. Віртембергії, 58.000 меш., собор (зачатий 1377) із вежею 160 м вис.; ст. міська бібліотека; споживча промисловість, 1835 погром австрійців.

Ульманіс Карльс, латвійський політик, *1877, агроном, голова „Селянського союзу“, 1918-19 предсідник першого нац. уряду Латвії, від 1920 член латв. союму, кількарічний міністер, 1925-26 і від 1931 прем'єр.

Ульофи, йольофи, мурина з Сенегалу; добрі воєня фр. армії.

Ульпіан (Ulpianus) Доміцій, визн. рим. правник (170-228), творець рим. абсолютн. стачно-монархічної конституції.

Ульстер, гл. Піни. Ірландія.

Ульстер, (англ.) довге пальто, стигнене в поєсі, від назви ірл. провінції.

Ультимат, (лат.) рішуче останнє домагання з загрозою; в міжнар. політиці: домагання, неприйняття якого тягне за собою зривання дипломатичних зносин або й війну.

Ультимо, (лат.) останній день місяця, коли треба платити рахунки, постачити крам, тощо.

Ультрамарина, (лат.) синька, блакитна фарба, яку раніше добували з лазуриту; тепер у. вироблюють із каоліну, вугілля, соди й сірки при нагріванні; вживається як олійна й водна фарба; у-ою підбарляють папір, крохмаль, цукор, білизну й т. ін.

Ультрамонтани, (лат. від „загорянн“, себто ті, що за Альпами, в Римі), прихильники ультрамонтанства.

Ультрамонтанство, (лат.) напрямок у католицизмі, що хотів би всю владу в церкві передати папі; ренна пропаганда інтересів папи й церкви; взагалі клерикалізм.

Ультрафільтер, (лат.) фільтер (дідляко), що розділяє колюїдальні частинки різної величини.

Ультрафіолкові промені, гл. Дуговина.

Ультрарчеронні промені, гл. Інфрарчеронні промені, Дуговина.

Ульфія, гл. Вульффія.

Ульштайн (Ullstein) Леопольд, нім. видавець (1826-99), оснував 1877 видавничу спілку, що крім книжок видає багато час.

Ульницький Володимир, рос. правник, *1855, проф. міжнар. права на томських

унів.; „Нариси дипломатичної історії східнього питання“, „Дарданелі, Босфор і Чорне море в XVIII в.“, та ін.

Ульянов, 1) Володимир, гл. Левін; 2) Олександр, рос. революціонер (1866-87), брат Лєніна, повінений за участь у замаху 1887 на царя Олександра III.

Ульїновськ, гл. Сібірськ.

Уманець, 1) М., псевдонім Михайла Комарова; 2) Пилип, сотник глухівський, прихильник Вас. Золотаренка, 1869 полк. ніженський, був на боці Многогрішного й Москви; 3) Федір, укр. правник (1841-1908), земський діяч на Поділлі й Чернігівщині; монографія про гетьмана Мазепу, праці на теми нар. освіти.

Умань, гл. Гумань.

Умберто, король Італії, гл. Гумберт.

Умбра, (лат.) 1) темнокаштанова фарба; 2) дашок, кружок на лампу, щоби світло не вражало очі; тинило.

Умбри, ст.-італійський народ, підбитий римлянами з кіпцем III в. до Хр.

Умбріель, другий місяць Урана, віддалений від планети 249.000 км.; час обігу 4 дні 3 години 28 минут.

Умбрійські діалекти, гл. Італійські діалекти.

Умичка, уведення жінки, первісний спосіб подружжя, знаний і досі в багатьох півдних племенах, і також у наших предків в доєст. часи.

Умляфт (Umlauf) Фрідріх, австро-нім. географ (1844-1923), дир. „Уранії“ в Відні; гол. твір „Географія австро-угор. монархії“.

УМО, Українське Мистецтве Об'єднання, т-во укр. мистців, засноване 1928 в УСРР.

Умовний спосіб, гл. Спосіб.

Умовні речення, гл. Речення.

Умовність, гл. Відносність.

Уна, права притока Сави, 230 км. дов.

Унамуно Мігуель, есп. письмен., *1814; „Життя Дон Кіхота й Санчі“, „Трагічне почування життя“, „Нариси“ поезій, повісті.

Унаїмізм, (лат.) літ. напрямок від 1909, з почину Жюль Ромена; змальовує психологію збідного, гуртового життя.

Унгар (Ungar) Карель Рафаель, чесь. бібліограф (1743-1807), історик чесь. бібліотек та друкарень протинник Дубровського.

Унгвар (Ungvár), мад. назва Ужгороду.

Ундервуд, (ам.) фабрична марка ам. пильної машини.

Ундеціма, (лат.) зложений інтервал, октава + кварта.

Ундіна, (нім.) русалка.

УНДО, гл. Укр. Нац.-Дем. Об'єднання.

Удольський Вукол, рос. бібліограф і збирач пам'яток ст. літератури (1815-1864); „Хронологический указатель славян-русск.

М. Уманець.

книгъ церковной печати, 1491-1864", „Очерки славнорусской библиографіи“.

Ундсет (Undset) Сігрід, норв. письменниця, *1882; повісті: „Дженні“, „Христина, донька Лявранса“, „Оліф Авдунсен“; нагорода Нобеля 1928.

Ундуліція, (лат.) 1) хвилювання (світла, голосу); 2) гл. Ондуліція.

Унів, село перемишлянського повіту, 1200 меш., монастир студитів; друкарня, заснована 1647 єп. Арсенієм Желіборським, існувала 1765-70 й випустила б. 60 дуже гарно виконаних видань.

Універсал, (лат.) маніфест, наказ, або грамота укр. гетьманів, поль. королів та Центральної Ради в Києві.

Універсалізм, (лат.) погляд, що обіймає цілий світ, або якусь широку сферу; заг. всебічність, усесторонність.

Універсалізм, (лат.) заг. поняття; гл. Номіналізм, Реалізм.

Універсаліст, (лат.) людина всебічного знання.

Універсальний, (лат.) всевітній, всебічний, загальний.

Універсальний інструмент, астр. прилад визначувати геогр. положення, гол. в часі подорожі.

Універсальний час, гл. Час.

Університет, (лат.) вис. прилюдна школа з різними відділами — факультетами, звич. не технічних: богословським, іст.-філ., мед., мат.-природничим. У. повстали на Заході в XII-XIII вв. (в Парижі, Больоні); на Україні ролю унів. грала Кієво-могилянська акад. до перетворення її рос. імперією на чисто дух. школу. Перші унів. на укр. землях повстали: 1784 у Львові, 1804 у Харкові, 1833 у Києві, 1864 в Одесі, 1875 у Чернівцях. На унів. на В. Україні викладова мова була рос. аж до революції 1905, коли повстали на короткий час, тав. „явочним порядком“, себто без дозволу влади катедри укр. історії, мови й літ. По революції восени 1917 повстав у Києві окремий нар. унів., а 1200 слухачами, перетворений Х. 1918 на державний нар. унів. університету єп. Володимира, другий держ. укр. унів. засновано тоді в Кам'янці; крім того повстав іст.-філол. факультет у Полтаві. За більш. влади унів.-и перетворено на тав. ІНО, себто Інституту Нар. Освіти з кількома відділами, які 1929-30 розбито на окремі інститути (соц. виховання, професійної освіти, політосвіти, фіз.-мат. інститут, тощо). — На австрійськ. унів. у Львові й Чернівцях укр. катедри були задані: на першому 4 укр. катедри на богословському відділі вже від 1848-49, укр. мови й літ. від 1849 (перший проф. Яків Головацький), 1862 — дві катедри на правничому відділі; перед війною всіх укр. катедр було 14; 1867-82 нім. викладова мова заступається польською. На черновецькому унів. від самого поч. була катедра укр. мови й літ. (Г. Омичкевич, описав С. Смаль-Стоцький), пізніше ще

2 катедри на богословському відділі. По укладку Австро-Угорщини укр. катедри на обох цих університетах скасовано, з поч. 1921 зорганізовано в Ісруні для укр. молоді, що не мала вступу на поль. вис. школи, унів. курси, які восени перетворено на справжній унів., що існував до VI 1925 й найвищого розціту досяг 1922-23, коли мав 65 катедр із 1014 слухачами; студії на цьому укр. унів. признавали закорд. унів. в ЧСР, Австрії та Німеччині до 1924; 1920 заснував „Союз Укр. Журналістів і Письменників“ Вільний Укр. Унів. у Відні, звідки перенесено його до Праги складалась він із 2 факультетів: права й сусп. наук та філософського, розціт у 1922-23 акад. р.: 874 студентів. В пол. XIX в. для поширення вищої освіти серед загалу, гол. серед селян і робітників, повстають тав. вільні, народні або людські унів.; вперше в Данії 1844 за почином Грундтвіґа, описав в Німеччині 1871, Англії 1873, ЗДА 1874 і т. д.; це або (данський зразок) кількामीсечні курси з бурсою для учасників або (англ. і ам.) „поширені унів.“ (University extension), себто загальнодоступні виклади при унів., або нарешті (австр. і нім.) „народні дома“ з вечірніми курсами та „спільноти праці“ чи „академії праці“, зорганізовані на унів. лад.

Універсум, (лат.) світ, всесвіт.

УНІК, гл. Укр. Наук. Інст. Книгознавства.

Унікат, (лат.) єдиний предмет, що не має собі подібних; рідкий, незвичайний, вибіжковий вразок.

Унікум, гл. Унікат.

Уніонізм, (лат.) змагання об'єднати частини в одну цілість.

Унісон, (лат.) одностук, одночасне звучання двох тонів однакової висоти.

Унітарізм, (лат.) політ. принцип, що спирається на з'єдненні верхньої влади в державі в одному органі: в монархії — в руках монарха, в дем. ладі — в руках заступництва суверенного народу.

Унітарі, (лат.) гл. Антитриунтарі.

Уніфікація, (лат.) з'єднання, об'єднання, зведення різних частин (лиць, фізтів) до одної основи; у продукції: зведення різноманітних виробів якоїсь галузі промисловості до небагатьох зразків.

Уніформ(а), гл. Однострій.

Унія, (лат.) злука; 1) у. політ., об'єднання двох або більше держав; буває: о с о б и с т а, коли дві держави об'єднали лиш особово володарі; у реальна, р і ч е в а, якщо дві держави об'єднують крім особи володаря ще якісь спільні держ. установи: законодавні установи, військ., фінанси, закорд. політика, тощо. В житті укр. народу важна унія люблинська Польщі та Бел. князівства лит. 1569, гадяцька унія 1658 України та Польщі; 2) у. церковна, об'єднання церков, гол. східної та західної, роз'єднаних 1054; першу у. зах. і схід. церкви довершено переходово в Ліоні 1274

(у. лівонська), описи на трохи довший час у Флорентині 1439— у флорентійській, де одним із важливіших її творців був кн. митр. Ісидор; берестейська кн. унія 1596, що алувала частину укр. і білорус. церкви з Римом. Винищена рос. урядом, у зв'язку з поль. повстанням, на Правобережній Україні та Холмщині, заціліла церк. унія тільки в Галичині та Закарпатті. Останніми часами на півн.-зах. укр. землях під Польщею шириться за посередництвом папської комісії „Pro Russia“, без впливу гал.-укр.-гр.-кат. духовенства, тзв. „унія схід. обряду“, що зберігає синодально-моск. обряд і стоїть під впливом поль. церкви та урядових чиновників.

Уніати, християни схід. обряду, з'єднані з кат. церквою.

Унітська церква, гл. Греко-католицька церква.

УНР, скорочення: Українська Народна Республіка.

Уиру (Unruh) Фріц, нім. письмен., *1886; п'єси „Князь Людовік Фердинанд“, „Одне покоління“.

Уинтервальден, швайц. кантон над Фірвальдштетським озером, 768 км.² і 32.000 меш.; розділений на 2 пікантиони: Ніцвальден і Обвальден; із кантонами Урі й Швіц дав основу незалежній Швейцарії.

Уинтер-офіцер, уинтер, (нім.) підстаршина в багатьох арміях.

Унція, (лат.) 1) $\frac{1}{16}$ аса; 2) антикарська вага, 27 гр., 12-та частина фунта.

Унціали, (лат.) букви заввишки 2 см., вживані на пам'ятниках; заокруглене старорим. письмо.

Унцліхт Йосиф, рос. політ. діяч, *1879, більшовик, спершу член соціалдемократії Королівства Поль. і Литви, 1921-23 заступник голови Чека (ГПУ), 1925-30 заступник наркома військ. справ, від 1930 заступник голови Ради Нар. Господарства СРСР.

Упаншаді, гл. Гіндуська філософія.

У-Пей-Фу, кит. генерал, *1873, від 1920 фактичний керівник англо-фільського нацистського уряду, 1924 розбитий Чан-Со-Ліном, від 1927 без впливу.

Упир, гл. Опір.

Уплани, гл. Білі уплани.

Уподібнення, гл. Асиміляція.

Управління української метеорологічної та гідрологічної служби, скорочено Укрмет, установа для мет. і гідрологічних дослідів України, заснована 1921 в Києві як Мет. Служба, 1927 з'єднана з Гідрологічною Службою наркому земельних справ в одну установу.

Упсали, швед. м-о б. Стокгольму, 30.000 меш., собор (XIII в.) з гробницями Лінеуса та Густава Вази, унів., заснований 1477.

Ур, столиця сумерійського царства, в півд. Халдеї, б. 3.000 до Хр., рідне місто Авраама; розкопки руїн відкривають цінні пам'ятки.

Ураган, гл. Гураган.

Ураз (Uterus), матиця, частина жіночих

полових органів, де розвивається плід; подібна до невеликої грушки, вміщена в дол. частині черева; її дол. зужена частина, таз. шия (cervix) всунена в гор. частину піхви; у збудованій із дуже сильних м'язів, що підчас вагітності сильно розростаються.

Уразова труба (Tuba uterina Fallopij), паристий вузелький прохід, що лучить ямину уразу з черевною яминою; кризь у. т. дістаються личка з личника до уразу.

Урал, 1) гори на границі Європи й Азії, 2.500 км. дов. і 70-250 км. шир., тигнутья з півночі (Пайхой) на південь (Мугоджари), підіймаються лагідно від заходу, й опадають досить круто на схід; діляться на півн., серед. (між Печорою й Уфою) і півд. У.; серед. вис. 500 м., найбільша 1.688 м. (Тельносіє); у півд. частині багато лісу, в серед. багато копалин (золото, платина, залізо); 2) також рік, ріка на границі Європи й Азії, 2.396 км. дов. і 206.000 км.² сточища, витікає з гол. хребта гір У., вливається дельтою до Каспійського моря; гол. притоки: Ор, Сакмара й Ілек.

Уральськ, м-о Рад. Казахстану над р. Уралом, 36.000 меш., торгован хліборобськими та скотарськими продуктами, гарбарні та сукольні фабрики.

Уральсько-алтайські народи і мови, заг. назва для угрофінів, тюрко-татарів, монголів, тунгузо-манджурів і самосдів, навіть японців. Споріднення мов тих народів тепер наука не признає.

Уран, (гр. міт.) вл. небо; бог неба, син Ереба (Птьми) й Гай (Землі) та її чоловік, батько Кроноса, титанів, кіклопів і гекатонхейрів (сторуках велетнів); володів світом перед Кроносом.

Уран (Uran, U), хем. первень, білий, дуже твердий метал, в. т. 18-7, атомовий тигар 238-2; знаходиться в урановій смолистій руді, ураніті та ін. мінералах; у. і його солі — радіоактивні; вживають до фарбування погла на жовто.

Уран, планета сонячної системи; середня віддал від Сонця 2870 міль. км., час обігу довкола Сонця 84 роки 6 днів, промір б. 50.000 км.; густина 0,23 земної, оборот довкола власної осі 10-75 годин; має 4 місяці: Аріель, Умбріель, Титанія й Оберон.

Уранізм, (гр.) чоловічий гомосексуалізм.

Ураніт, уранова смола, мінерал, окис урану з оловом (UO₂, (UPb)₂); карковатий чорний; найважлива руда урану та радю; знаходиться в Норвегії та в Чехії (Яхімов); лише в малій кількості.

Ураніт, урановий лосняк, вапневий або мілевий фосфоран урану; радіоактивний.

Уранія, (гр. міт.) одна з 9 муз, опікунка астрономії, зображувана зі сфероїдою.

Уранова смола, гл. Ураніт.

Уранологія, (гр.) тепер астрономія.

Уранометрія, (гр.) вл. помір неба; зорні катальогі й мапи, де зазначена ясність, барва її положення зір.

Урати, солі сечової кислоти, нормальна складова сечі; при подагрі відкладаються в тканинах, гл. Тофі.

Урбан, ім'я 8 пан: 1) У. I, св., 223-230, за переказом замучений за цю. Олександра Севера; 2) У. II, 1088-99, розпочав хрестові походи вогненною промовою на соборі в Клермоні 1095; 3) У. IV, 1261-64, установив свято Божого тіла; 4) У. VI, 1378-89; через його суворе відношення до кардиналів останні вибрали другого пана, Климента VII, в Авіньйоні, та його не визнали Німеччина, Угорщина та Англія; 5) У. VIII, 1623-44, заснував колегію для пропаганди віри.

Урбанізація, (лат.) зріст міст і міського населення коштом села; омшанення, пейніття духом та інтересами міста.

Урбаніам, (лат.) характеристичні риси великоміського життя.

Урбанік Мартин, львів. будівельний майстер, провадив будову домініканського костела 1744-64; †1764.

Урбанович Олександр, коз. полк. у Новгороді Сіверськ, вояк Москви, 1668 кошовий от. запорозький; 1671, як прихильник Дорошенка, вперто обороняв Кальник перед поляками; після упадку Дорошенка полк. димерських козаків під поль. опікою.

Урбар, (лат.) книга податків і зобов'язань кріпаків XV—пол. XIX вв.; на Закарпатті уряд управилив урбаріальну повинність 1772-8, при чому урбарі були видруковані мовами всіх народів Угорщини, між ними й по укр.; цінне джерело для пізнання сусп. екон. становища селян та для історії укр. живої мови.

Урбіно, іт. м-о б. Ріміні, 20.000 меш., увів. (від 1671); місце народин Рафаєля.

Урга, гл. Удінбуторхото.

Ургенс, (лат.) пригад щось негайно зробити.

Ургувати, (лат.) пригадувати негайну справу, приспішувати, наглити.

Уремія, (гр.) гл. Сечокрів'я.

Уретрит, (лат.) запалення слизової оболони сечівника, найчастіше на тлі гонорей.

Уретротомія, (гр.) оперативний розтин сечівника.

Урицький Михайло, рос. політ. діяч (1873-1918), родом укр. жид. 1917 один із гол. діячів більш. перевороту, голова спб. Чека, 1918 убитий студентом Канегіссером.

Урич, село в стрийському повіті, в Карпатах; копальні нафти й гарні дикі скелі з руйнами замчища Тустань; 1.200 меш.

Урі, кантон у серед. Швайцарії, 1.075 км.² і 24.000 меш.; гл. Унтервальден.

Уріель Акоста, гл. Акоста Уріель.

Уріяненко Семен, уманський полк., 1654 боронив Поділля перед поляками.

Уріянхай, гл. Тинну Тува.

Урьов, (нім.) відпустка, службовий відпочинок.

Урмі(я), в перс. Азербайджані: 1) солоне безвідпливове озеро, 3.840 км.² пов.; 2) м-о над ним, 30.000 меш.

Уриа, (лат.) 1) повільниця, в давніх народів посуд, де переховували попіл із спалених мерців; 2) сиринька, куди вкладають листки при голосуванні.

Уреч. скелі з руйнами замчища.

Урінг, ураніст, чоловік із гомосексуальним половим гомом.

Урольог, (гр.) лікар-спеціаліст хоріб сечових шляхів.

Урольогія, (гр.) частина медицини, займається хоробами сечових шляхів; нирок, сечоводів, сечового міхура, сечівника, передміхурової залози.

Урометр, (гр.) ареометр приспособлений означувати питому вагу сечі.

Урсудники, римо-кат. жіночий чернечий чин, оснований у XVI в.; займається доглядом хоріб та вихованням дівчат; назва від св. Урсулї, брит. княгині з X в.

Уругвай (Uruguay), 1) джерельна ріка Ля Плати, 1.800 км. дов., 300.000 км.² сточища; 2) притока Ріо Негро; 2) під-ам. республіка, 180.000 км.² і 1.700.000 меш. (есп., порт та індійських мінанців), пампасова горбковина, підтропічне підсоння; скотарство (рогата худоба, вівці), хліборобство гол. продукти вивозу: вовна й м'ясо; 1811 У. відірвався від Іспанії, до 1828 належав до Бразилії; гол. м-о Монтевідео.

Урунді, височина (3.000 м.) у серед. Африці, заселена муринами хліборобами (банту) та скотарями (патусі); належала до Ним. Схід Африки, тепер до бельг. Конга.

Уруп, ліва притока Кубані, 193 км. дов.

Урфа, м-о в під-схід. Туреччині, 43.000 меш., торговаля кіньми та вином; ст. Ур або Едесса, мала вел. значиння в старовину та за хрестових походів.

Уршуляки, гл. Урсудники.

Уса, права притока Печори, 720 км. дов.

Усачов Олекса, укр. маляр і гравер, *1891, від 1924 проф. Мист. Інст. в Києві; портрети, пейзажі, плякати, книжкова графіка.

Усенко, 1) Іван, укр. маляр, портретист, кріпак кн. Рєшніної; виставив копії з Рембрандта й Тиціана на полтавській виставі 1837; 2) Трохим, укр. інженер, *1881, проф. кїв. політехніки, член Наук.-дослідчої катедри механічної технольоїї металів.

Ускоки, від XV в. серби-втікачі шід тур. армія, оселилися на дальматинському березі Адрійського моря, звідки нападали на турків, як у нас заporожці; розкаїт ускоптва XVI-XVII вв.; оспівані в нар. піснях.

Усна словесність, гл. Бодькльор.

Успення Богородиці, свято на пам'ятку смерті Пресв. Богородиці 15 (28) серпня.

Успенський,

1) Гліб, рос. письменник-народник (1840-1902); нарисів й оп. з нар. побуту й життя декласованої інтелігенції та міського робітництва: „Права rasterяевой улицы“, „Черная работа“, „Власть земли“ й ін.;

2) Порфірій, рос. історик і археолог, візантиніст (1804-85), сп. чигиринський, дослідник правосл. сходу: „Історія Атову“, „Християнський Схід“, та ін.; цінну збірку ст. ікон, вивезену зі Сходу, подарував Київ. церк.-археол. музеєві; 3) Федір, рос. історик і археолог, візантиніст (1845-1928), проф. одеського, опісля сиб. унів., член рос. Акад. Наук, основник і директор рос. археол. інст. в Царгороді; „Історія Візантії“, „Нариси з історії трапезунтської імперії“.

Успенський збірник, пам'ятка ст.-укр. мови з XII в., найдена в Успенському соборі у Москві, обіймає, між ін., життя Бориса, Гліба та Теодосія Печерського.

Успулюв, суміш карболу, хльору та ртуті; гл. Байдування абзикал.

У. С. Р. Р., скорочення: Українська Соціалістична Радянська Республіка, гл. Україна.

У. С. С., гл. Українські Січолі Стрільці.

У. С. С. Р., скорочення: Українська Соціалістична Соціалістична Республіка.

Усуурі, права притока Амуру, 905 км. дов., гол. притока Сузчага.

Усуурійський край, частина Зеленого Кліну, простір СРСР між р. Усуурі, Амуром та Японським морем.

Устав, 1) церк.-богослужбова, або літургічна книга „Тришкон“; 2) закон або збірник правил на ст. Україні; відомі: „Устав Володимира“, „Устав Ярослава“, „Устав митр. Георгія“ (XI в.); 3) в царській

О. Усацов, дереворит.

Г. Успенський.

Росії абір законів якоїсь одної галузі права; 4) приписи, що управилюють устрій та діяльність якоїсь організації (установи, товариства, монастиря); 5) найстарший тип кириллиці XI-XIV в., геом. характеру, з перевагою простих ліній; від XIV-XV в. на місце його приходять півустав, іа лонаними лініями.

Устава о волоках, гл. Волочний перемір.

Уставні грамоти, в Росії підчас скасування кріпацтва — акти, що визначували відносини між дідичами та селянами, тимчасово залежними від останніх; складали їх самі дідичі на підставі заг. закону, а затверджували зав. мирові посередники.

Уставні земські грамоти, гл. Грамоти Уставні Земські.

Установчі Збори, збори нар. представників для встановлення нового держ. ладу або зміни конституції.

Усте зелене, м-ко бучацького повіту, над Дністром, 2,300 меш., 61% укр.

Устечко, м-ко залізняцького повіту, 2,000 меш., 75% укр.

Устизуг, м-ко володимирського повіту на Волині, над Бугом, 3,800 меш., 10% укр.

Устимович Микола, укр. політ. діяч (1863-1918), „Отаман ради міністрів Укр. Держави“, перший міністер Скоропадського 29 IV 1918.

Усті над Лабюю (Usti, нім. Aussig), нім. м-о в півн. Чехії, 40,000 меш., ткацька, хем. й шклянна промисловість; 1426 перемога гуситів над Фрідріхом I.

Устіанович, 1) Корніло, гал.-укр. малпр і письмен. (1839-1903), представник класичності й академізму в Галичині; численні церк. стінописи, ікони, іконостаси, портрети, іст. (Мазепа), та побутові образи (гуцули), карикатури; краш. праці: „Христос перед Пилатом“ та „Мойсей“ (ілюстр. гл. том I, стор. 749); 1882-3 ред. гум. час. „Зеркало“; поеми, іст. драми, лір. поезії; 2) Микола, гал.-укр. письмен. і гром. діяч (1811-85), батько Корніла, гр. кат. свец., 1861-6 посол до гал. сойму, 1849 вид. час. „Вістник“; поезії та оп. („Мість верховинці“ та ін.).

Устрики долишні, м-ко львівського повіту, на Підкарпатті, 3,300 меш., 30% укр.

Устриця, гл. Остриця Істивна.

Устрицький Броніс, сп. перемиський, брав участь у соборі в Замості 1720; †1746.

Устрилов, 1) Микола, рос. історик (1805-70), проф. сиб. унів., академік; „Росій-

К. Устіанович.

М. Устіанович.

ська історія"; 2) Микола, рос. гром. діяч, правник, до революції доцент моск. унів., за революції вояр бльшовицька, міністер Колчак, опієли на еміграції; 1921 один із ідеологів „зміновіховства“, себто примирення з більш. владою.

Устюг Великий, гл. Северодвінск.

Устьи, місце, де ріка вливається в море, озеро або до ін. ріки; роди: а) нормальне, б) естуарій, в) дельта, г) лиман.

Усть-Медведицька, округе м-о сталінградської (паризької) губ. Р. С. Ф. С. Р., над Доном, 6.000 меш., в окрузі 9% укр.

Усть Урт, півострівна височина між морями Каспійським та Аральським.

Ут, гл. До.

У. Т. А., гл. Укр. Телеграфне Агентство.

Ута (Utah), гл. Юта.

Утамаро Кітагава, нп. дереворитник і маляр (1753-1800).

Утензілі, (лат.) знаряддя, потрібне до якогось заняття.

Утика (Utica), м-о в Африці (на північ від Картагіна), колонія тирійців, місце самовбивства Катона Молодшого.

Утилізація, (лат.) використання, уживання чогось.

Утилітаризм, (лат.) етична теорія, вбачає ціль етичного чину в користі людей; треба робити так, щоб найбільша кількість людей мала від того найбільше задоволення; представники — Бентам, Міль.

Уткін Микола, рос. гравер та рисівник (1780-1868); іст. картини та портрети.

Утопізм, (гр.) підхід до дійсності з погляду якогось неосяжного ідеалу або ідеї.

Утопіст, (гр.) людина, що мріє про неосяжний ідеал, або його зображує.

Утопія, (гр.) вл. така місцевість, що віде не існує: 1) назва вигаданого острову з ідеальним політ. і соці. устроєм у творі Т. Мора; 2) неосяжна химерна ідея, мрія.

Утраквізація, (лат.) переміна в школі одної мови навчання на дві; гл. Утраквітам.

Утраквізм, (лат.) шкільна система, що вводить для учнів дві мови навчання.

Утраквісти, гл. Гусити.

Утрена, рання (друга за порядком) церк. відправа; її порядок показано в Тиньковій, незмінні її частини містяться в Часослові, перемінні в Псалтирі, Остроїху, Минеях або Трьодях, залежно від свят і днів.

Утрехт (Utrecht), від м-о б. Амстердаму, 152.000 меш.; собор із XIII в., унів. (від 1636), 1713 мир між Францією, В. Британією та Нідерландами, що покінчив єсп. сукцесійну війну; утрехтська унів.

1579 через об'єднання 7 провінцій дала зв'язок незалежності Нідерландів.

Уфа, 1) права притока Белой, 800 км. дов., гол. притоки: Ай і Юрезань; 2) гол. м-о Рад Башкирії, 97.000 меш., пристань над р. У., торгівля збіжжям і деревом.

Уффіці, (ит.) палата у Фльоренції, де колись містилися уряди (uffizi); збудована 1560-74, тепер музей ст. образів.

Ухан, гл. Вухань.

Уханський (Uchanski) Якуб, поль. церк. діяч (1501-81), примає, архієп. гисаненський, спершу намагався створити поль. нац. церкву, згодом голова кат. партії, виборів для примаєлі право правити державою під час безкоролів'я та проводити під час вибору короля.

Уханара, гл. Бені.

Ухач-Охоронич Константин, укр. історик і статистик (1816-86), секретар редакції й співробітник „Кієвської Старини“, співробітник „Діла“ й ін.

Ухо, вухо (Auris), парний, симетричний орган слуху й рівноваги у хребців, розміщений частинно в середній високій кістці, частинно наверх черепа. У ссавців і людини складається з 3-х частин: зовнішнього, середнього і внутр. у.; зони у. складається з хрицевого вушка (auricula) й зони слухового ходу (meatus acusticus externus), що від середнього уха відділений тонкою бубонцевою оболонкою (membrana tympani). Середнє у. розміщене в середній високій кістці в тав. бубонцевій ямці (cavum tympani); в склад його входить три сполучені одна з одною слухові кісточки; молоточок (malleus), ковальце (incus) і стреміще (stapes); слухова труба (tuba auditiva Eustachii) сполучує бубонцеву ямку з горлом. Зі серед. до внутр. у. ведуть два вікна: присічкове (fenestra vestibuli), закриті підставою стремення, й слимакове (fenestra cochleae), закриті сполучно-тканниною оболонкою. Внутр. у. розміщене в глибині високій кістці й складається з тав. слимака й лабіринту. Слимак (cochlea) виглядає як спірально-звинений канал, який на дол. стінці має кінцевий сприймальний орган слухового змісту, тав. Кортієв спіральний орган (organon spirale Cortii); в ньому знаходяться закінчення слухового нерву (nervus acusticus). Лабіринт складається з трьох півколивних, один до одного просторово укладених каналів (canales semicirculares), що мають на одному кінці баньчовий розширення (ampullae); в середині цих баньок розміщені змістові клітини з закінченнями присічкового нерву, кінцевий орган змісту рівноваги й положення тіла в просторі. Внутр. ухо вповнене пасоковою рідиною. Гол. хороби вуха: запалення (Otitis) зовн., серед. і внутр. уха; гл. таблиця: Людина VI. Г.

УХО, гл. Укр. Християнська Організація.

Уходи, використання спільних неживаних лісів, степів, рік за поль.-коп. часів.

К. Утамаро:
Любовний лист.

Уходники, здобичники в XV-XVI в., ходили з укр. населених місцевостей (Черкаси, Канів і ін.) „промишляти“ в „уходи“ на низу Дніпра, перебували там ціле літо, а в-осени, навантажені добичкою, поверталися; місцями вояводам у. платили 10 частину добутку; вже в XV в. уходництво так розвинулося, що у. творили окремі верстви населення й мали окрему мову: „козачки“.

Учителі церкви, гл. Отці церкви.

Учитель, 1) (Оучитель) тижневик у Ужгороді 1867; 2) тижневик, опісля двотижневик за ред. Михайла Клементовича у Львові 1880; 3) двотижневик, орган „Руського Т-ва Педагогічного“ у Львові 1889-1914; 4) місячник, у Львові 1923-24; 5) місячник в Ужгороді від 1920.

Учительське євангеліє, постилля, збірка церк. поук та наук, на основі текстів євангелієських; поширені на Україні гол. в XVII в.; у. с. подавали перші спроби перекладу св. Письма на нар. укр. мову.

Учительська Громада, укр. т-во учителів вищих шкіл, засноване у Львові 1908; видає двомісячник „Українська Школа“ й підручники.

Учительське Слово, місячник, опісля півмісячник, орган „Взаємної Помочі Укр. Учителів“ у Львові від 1912.

Учительський Голос, міс. Учительського Т-ва Підкарп. Руси, в Ужгороді від 1930.

Уша, гл. Уж 2).

Ушакевич Василь, львів. гравер (1663-82), учитель Братської школи; дереворитні ілюстр. до церк. книжок.

Ушаков Симон або Пимон, славний моск. іконописець (1626-86), творець цілої школи малярів; ікони по церквах у Москві.

Ушинський Константин, рос. пед. діяч (1824-70), укр. роду, один із основників пед. науки в Росії; як прихильник нар. мови навчання, стояв за укр. школу; твори: „Людина як предмет виховання“, та ін.

Ушниця, 1) лів. притока Дністра на схід. Поділлі, 112 км дов., 2) гл. Стара Ушниця.

Ушкуньники, новгородські добичники, що промишляли розбосм на Воли та в притоках, при кін. XII в. оскували м-о Хлинів (тепер Витка), зникли з упадком Новгороду XV в.

Ушне дзеркало, гл. Отоскоп.

Ушомир, м-ко коростенської округи, 2.600 меш.; 26% укр., 70% жидів.

Уява, духовна здібність людини витворювати зображення, без подразнення відповідних зміслів; буває: 1) відтворча (репродуктивна), коли відтворюємо дійсно пережиті духовні прояви; основа пригадки й пам'яті; 2) творча (продуктивна), коли алучуємо перші нашої свідомості в нові твори, що в дійсності ніколи не існували; основа всякої мист. творчості.

Уявне число, гл. Число.

Уявні йменники, гл. Іменник.

Ф

Ф, 25-а буква укр. абетки; звук протискутий, губно-зубний, глухий; в укр. мові чужого походження, звич. в чужих словах, а давня заступався укр. *н* (Пилин), *ж* (хвартух), *х* (хунт), *кв* (квасоля), при чому в заступстві злився з чужою „фитою“ (ф), що знову заступається теж *ж* (Хведір), *х* (Ходос), *т* (Тодір), *в* (Векла) й т. д., церк. назва — ферт, числовий знак — 500. В муз. назва 4-го тону природної скалі Ц-дур.

Фа, сольмізаційна назва тону Ф.

Фабер (Faber) Самуель, нім. історик, (1657-1716); написав м. ін. життяєє Карла XII з відомостями про шведчину на Україні.

Фабії, славний ст.-рим. рід, важкіші: 1) Квінт Ф. Рулія Максим, вожд і двічі диктатор, перемажець самнітів (322, 297, 296), отрусів (325 і 310) і галів 295; 2) Квінт Ф. Максим, п'ять разів консуль, двічі диктатор, прозваний Кунктатором за надто повільну й обережну тактику у війні з Ганнібалем; †203; 3) Квінт Ф. Піктор, найстарший рим. анналіст кін. III в. до Хр., писав по гр.; †254.

Фабіанське Товариство (Fabian Society), сусп. організація, заснована 1883 в Англії С. і В. Вебамі, Б. Шоном та ін. для поширювання ідеї поміркованого соціалізму; мало впади. вплив на англ. робітництво.

Фабіанці, члени Фабіанського Т-ва; гл. Фабіанське Т-во, Соціалізм.

Фабль, (фр.) невел, переважно комічні побутові оп. в середньовічній фр. літ. XII в. **Фабр** (Fabre) Жан Анрі, фр. зоолог, (1823-1915); дослідник і знавець комах.

Фабрика, (лат.) промислове підприємство, де при помочі машин робітники вироблюють із сировини різні вироби.

Фабрикант, (лат.) власник фабрики.

Фабрикат, (лат.) фабричний виріб, штучний продукт.

Фабрикація, (лат.) вироблення, виготовлення, підроблення; фальшування.

Фабричне законодавство, гл. Законодавство робітнице, Трудова охорона.

Фабріціос (Fabricius), нім. астрономі: 1) Давід (1564-1617), 2) Йоганнес, його син (1587-1615); м. ін. відкрили сонячні пля-

ми; при їх помочі Йоганнес; відкрив оберт Сонця довкола осі.

Фабула, (лат.) короткий зміст, сюжет літ. твору певної форми (роману, повісти, тощо).

Фавн, 1) (рим. міт.) польовик і лісовик, подібний до гр. Пана; 2) ам. малпа (*Cebus fatusellus*), дов. б. 48 см.; живе табунами, нищить плантації, городи.

Фавна, (лат.) всі звіри якогось земного простору.

Фаворизувати, (фр.) опікуватись, брати під свою ласку.

Фаворит, (фр.) улюбленець, зокрема людина впливової людини; **фаворитка**, улюбленка або коханка впливової особи.

Фаворський Володимир, рос. гравер, *1806; дереворити-ілюстр. до творів Мєріме, Пушкіна, Бальзака та ін.

Фавр (Favre) Жюль, фр. політик (1809-80), 1870-71 міністер закорд. справ, заключив франкфуртський мир.

Фавст, ім'я легендарного нім. чарівника, що запровадив душу чортові Мефістофелєні за різні земні насолоди; його постать послужила сюжетом для численних літ. і мист. творів.

Фа-гіон, вл. III, кит. буддйський чернець; 399-414 перейшов із Китаю через Серед. Азію до Індії; опис його подорожі важке джерело для пізнання тогочасних відносин.

Фаге (Faguet) Еміль, фр. літ. критик (1847-1916), проф. Сорбонн, член Фр. Академії; твори: „XVI. вік“, „XVII. вік“, „XVIII. вік“, „XIX. вік“, „Політич. й мораліст.“

Фагот, (іт.) низький дутий дерев'яний оркестровий інструмент, зігнений удвоє; контрафагот, звучить октавою нижче.

Фагоцити, (гр.) клітини тваринного або людського тіла, знач. білі тільди крові, нищать чужі річковини (мікроби), частини замерлих тканин, тощо й цим охороняють тіло перед недугами.

Фагоцитоза, (гр.) прояв існування фагоцитів і їх чинність.

Фаєнца (Faenza), іт. м-о б. Болонії, 43.000 меш., керамічні та гончарські виробн.; звідси **фаянс**.

Фаєтон, (гр.) 1) у гр. міт., син бога Сонця; випросив у батька вогниву колісницю, але не вмівши її провадити, мало не спричинив усесвітньої пожежі, за що вбив його Зевес блискавкою; 2) легкий повіз, відкритий самохід із складаним накриттям.

Фасрбах, гл. Фюрбах.

Фасрверк, (нім.) штучний вогонь, штучний ефект, що хутко минає.

Фасрверкер, (нім.) підстаршинський ступінь у гарматних частинах деяких армій.

Фаза, (гр.) 1) частина якогось явища;

2) змінний вигляд освітленої частини поверхні Місяця або внутрішніх планет (Меркура й Венери), залежний від їх положення супроти Сонця й Землі; 3) у динаміці: стан тремтіння даної частини в означеному часі; 4) в електротехніці: подинною змінні струми, що разом творять тав. багатозафазний струм.

Фазан (Phasianus), птах із родини курей, із дуже довгим хвостом, знач. гарно оперений, м'ясо їстівне; походить із Азії; у нас освоюють: ф. кавказький (*Ph. colchicus*), також адялій, і кит. породи: ф. золотистий (*Chrysolophus*) та ф. сріблястий (*Gallus*).

Фазан.

Фазіс, гл. Ріон.

Файв-о-кльок, (англ., скорочене від five o'clock tea, ан. „чай на 5-ту годину“), прийняття або забава для гостей б. 5-ої год. пополу.

Файсаль, араб. кн., *1886; син Гусейна, короля Геджасу, 1915-18 переможний вожд арабів в їх боротьбі з тур. і нім. військами, описи король Сирії, прогнаний французами, від 1921 заходами англійців король Іраку.

Факір, (араб.) 1) мандрівний маг, чернець, аскет і жебрак у Індії; 2) також (неправильно) гінд жебрак-аскет, тав. йог; інд. ф-и вєлазалися найдивачнішими способами аскетизму.

Факля, (нім.) смолокип.

Факсиміле, (лат.) точна відбитка якогось документу.

Факт, (лат.) дієсна подія, довершена річ, діло.

Факта (Facta) Люджі, іт. політик, *1861, адвокат, 1892 міністер, 1922 як прем'єр проводив на генуезькій конференції.

Фактичний, (лат.) той, що відповідає дійсності, дійсний, реальний, справжній.

Фактіс, сурогат кашчуку, з деяких ростинних олів, знач. різаккового.

Фактор, (лат.) 1) чинник, дієса сила; 2) посередник; **факторство** спосіб заробітку посередництвом.

Факторія, (лат.) більша торг. осела европ. купців у заморських колоніальних країнах; в Англії вел. пром. підприємство.

Фактотум, (лат.) особа, що помагає з доручення другої всі справи та оруди.

Фактура, (лат.) 1) рахунок для покупи з подрібним списом числового криму; 2) технічний бік твору.

Факультативний, (лат.) вибраний по вгоді, необов'язковий (пр. предмет навчання в школі, місце зупинки).

Факультет, (лат.) складова частина унів.; знач. на унів. є чотири ф.: богословський,

Фагот.

філософічний, правничий і медичний; фід. ф. ділить інколи на іст.-філософічний (гуманістичний) і мат.-природничий; також професори даного ф-ту.

Фал, (голанд.) заг. назва снасти на кораблях, якою підносять на місце рею або вітрило.

Фалат (Falat) Юліян, поль. маляр (1853-1929); нар. побут, пейзажі, полювання.

Фадд, (нім.) зморшка; в геол., шари земної кори, вигнені у зморшку; гл. Дістлякшія.

Фалерон, найстарша пристань Атен.

Фалєрі (Falleri) Маріно, венеціанський держ. діяч (1278-1355), від 1354 дожа, а змову проти сенату й патрицій страчений; герой багатьох мист. творів.

Фалінг, (голанд.) трос човна або корабля для їх прив'язування.

Фаллєр (Fallières) Арман, фр. політик (1841-1931), 1906-13 президент республіки.

Фаллічний культ, боготворення полоних організмів; був давніше поширений у багатьох народах, тепер іще в Індії й Японії.

Фалльос, (гр.) чоловічий половий орган.

Фалінг'а, (гр.) 1) босній лад ст.-гр. піхоти, мав вигляд чотирикутника й складався з 8-12 лав важко озброєних воїнів; 2) загальною лавою; 3) в утопичній системі Фур'є комуни громада; гл. Соціалізм.

Фалінстер, в утопії Фур'є, вел. будинок на 2.000 меш. серед піль і лісів, із робітнями й мешканцями.

Фаліана, абесинське плем'я жид. віри, б. 1/4 міл.

Фаль (Fall) Лео, австр. комп. (1873-1925), представник тав. віденської оперети; „Долярова княгиня“, „Троянда Стамбулу“ й ін.

Фальб (Falb) Рудольф, нім. метеоролог-самоук (1838-1903), творець пенауку погляду про вплив Сонця й Місяця на погоду, про землетрусів й тав. критичні діл.

Фальбана, (фр.) пл. фальбали, зморщина смужка матерії довкола спідниці, запаски.

Фалькенгаузен (Falkenhause) Людвіг, нім. генерал, *1844, з поч. світової війни оборонець Льотарингії, 1916 ком. 6. армії у Фландрії, 1917 ген.-губернатор Бельгії.

Фалькенгайн (Falkenhuyn) Еріх, нім. генерал (1861-1922), 1913-15 міністер війни, VII 1914 шеф ген. штабу, опісля проводив у Румунії й Азії; воєнні спомини.

Фальківський Дмитро, укр. письмен., *1898, лірик; збірки поезій: „Обрій“, „На пожаріщі“, „Полісся“, поеми: „Чабан“, „Чекіст“.

Фалькон, вл. сокл. польова гармата XVI в., калібри 10 см.; фальконет, польова гармата, меншого калібру, б. 7 см.

Фалькланд (Falkland), Мальвіни (Las Malvinas), брит. архіпеліг на схід від Патагонії, 11.950 км.², 2.270 меш.; випас овець, довля китів.

Фальконе (Falconet) Моріс Етієн, фр. різьбар (1716-91), дир. паризької акад. мистецтва; пам'ятник Петра I в Сиб.

Фальонісна труба, гл. Уразова труба.

Фальсет, (іт.) фістула, реєстр чоловічого голосу, своїм механізмом тотожний із гол. тоном у жінок, а через те в чоловіків робить враження „неправдивого“, нечоловічого звука; в мист. спілі не вживають.

Фальсифікат, (лат.) підроблений, сфальшований предмет.

Фальсифікатор, (лат.) підроблювач, фальшивник.

Фальсифікація, (лат.) підроблення, фальшування, зокрема підмінювання товарів доброї якості, гол. споживчих, товарами гіршої якості.

Фальстаф, дієва особа комедій Шекспіра, символ гуляки, ненажери та циніка; за історичною особою англ. капітаном Джонном Ф. (1378-1459), намісником Нормандії.

Фальстер, дан. острів на Балтійському морі, 474 км.² пов.

Фальцанок, (нім.) машина до фальцування, згинання паперу, згинання блихи на закладку.

Фальцет, (іт.) гл. Фальсет.

Фальцування, (нім.) складання друкованих аркушів у відповідний формат.

Фальш, (нім.) брехня, обман, підробленість, нещирість; у муз. неправильний тон.

Фальшборт, (нім.) наклад на бортах кораблів або човнів, щоби підвищити борт над водою.

Фамілія, (лат.) родина; в ст. Римі ф. творила госп. правну одиницю, куди належали теж невольники й клієнти.

Фаміліярний, (фр.) невимушений, безцеремонний, „запанібратський“, зухвалий.

Фамінци Олександр, рос. комп. та муз. письмен. (1841-96); для нас важкі його наук. праці: „Гуслі“, „Домра“ (про кобзу, бандуру, торбан та ін.), „Скоморохи на Русі“ та ін.

Фан, фанг, суданське муринське плем'я над р. Огове, б. 200.000, добрі кінцлі.

Фанагорія, гр. колонія до Хр. на півострові Тамань, проти м-а Керчі, зруйнована в VI в. по Хр.

Фанаріоти, гр. меш. фанарського передмістя в Царгороді; гр. роди, що мали виван. становина і вплив на гром. і політ. справи Туреччини.

Фанатизм, (лат.) засліплене захоплення якоюсь ідеєю або справою, нетерпимість до чужих думок.

Фанатик, (лат.) загорілець, засліпленець; гл. Фанатизм.

Фанданго, (есп.) есп. танок із супроводом гітари та кастаньєтів наперемінну зі співаннями куплетами; рух помірно швидкий, такт 2/4.

Фанера, (рос.) гл. Форпіра.

Фанза, (зиг.) зиг. хата.

Фанінг, громада брит. островів на Тихому океані на південь від Гавайських о-вів, 668 км.².

Фант, (нім.) заставлений предмет для

поруки; фантаувати — забирати речі за довш.

Фантазія, (гр.) 1) уява, мрія, химера, примха, вигадка; 2) муз. твір, що не підходить до уставлених форм; також (неправильно) твір, що є мішаниною оперних та нар. тем.

Фантазувати, (гр.) уявляти, думати про неймовірні речі, мріяти.

Фантасмагорія, (гр.) зображення дивоглядних постатей при помочі магичної ліхтарні; марена, привиди.

Фантаст, (гр.) мрійник, дивак.

Фантастичний, (гр.) нерелевний, уявний, незвичайний, дивоглядний.

Фантом, (гр.) марено, уявр.

Фанфара, (фр.) урочистий трубний сигнал із тонів тривука; короткий, гучний муз. твір на оркестру дутих та ударних інструментів.

Фанфарон, (фр.) хвалько, хвастун.

Фанфаронада, (фр.) хвастощі, чванькуватість.

Фара, (гр.) гл. Фарос.

Фарад, одиниця електр. місткості, гл. Електричні мірничі одиниці.

Фарадей (Faraday) Майкель, англ. фізик і хемік (1791-1867), відкрив електр. індукцію, закони електролізу, з'ясував роллю діелектриків у електр. та магнетному полі, найшов зв'язок поміж електричністю й світлом, скропив двоокис вугля та ін. газів.

Фарадизація, гл. Електротерапія.

Фараон, (єгип. і бібл.) назва давніх єгип. царів.

Фарби, барвильні речовини, що забарвлюють ін. тіла; до забарвлювання тканин уживали давніше найбільша рослинних ф., тепер ф., добуваних із кам'яновугільного дьогтю; до забарвлювання скла вживають оксидів металів.

Фарватер, (англ.) смуга водного простору, де глибина води за всяких умов дає змогу кораблям перепливати.

Фаренгейт (Fahrenheit) Габріель Даниель, дав. фізик (1686-1736), винайшов термометр із мідним, що має 180 ступнів між точкою топлення льоду й точкою кипіння води; перша означена у Ф. числом 32, друга 212.

Фарери, гл. Фер-Ер.

Фарингіт (Pharyngitis), запалення горла, гл. Жоба.

Фарисей, (євр.) жид. рел.-політ. партія в ст. Юдеї, від 1. пол. II в. до Хр., заваяті

М. Фарадей.

Фараон (Рамсес III), праворуч відомий ф.: 1. сюстр, 2. нагай, 3. меч.

вороги поганських культур; вел. казуїсти, тому в євангелії фарисей — лицемір.

Фаріна, 1) Джованні, іт. хемік (1686-1766), осів у мі Кельні, де перший виробив „кольонську воду“; 2) Сальваторе, іт. письмен. (1846-1918); найкраща повість „Синіор Іо“.

Фаріначчі (Farinacci) Роберто, іт. політик, *1892, 1924-26 ген. секретар фашистської партії.

Фарінелі (Farinelli), вл. Броскі (Broschi) Карло, іт. співак-сопран (1705-82); своїм співом викликавав меланхолію єсп. короля Філіпа V й став його міністром.

Фаркаул, 1961 м. вис. верх у Мармароських горах.

Фарма, (англ.) хутір, звичайно невелич. посілість, в одному пматку, разом із садивом.

Фармазон, (фр.) перекручене францмазон, недобірок, вільнодумець.

Фармаковський Борис, рос. історик та археолог (1870-1928), організатор археол. розкопів на чорноморському побережжі та в Криму, зокрема на місці ст. Ольбії.

Фармакогнозія, (гр.) частина фармачії, займається описом фіз. і хем. примет ліків, місця й способу їх добування.

Фармакологія, (гр.) наука про ліки, коли та як їх уживати.

Фармакопей, (гр.) урядові притиси про ліки, їх приладжування, досліджування, переховування, зживання, тощо.

Фарман, фр. летуни, англ. роду, конструктори двоплонцинівів, брати: Анрі, *1875, і Моріс, *1877.

Фармацевт, (гр.) знавець ліків, кваліфікований помічник аптекера.

Фармачія, (гр.) наука приладжувати й зберігати ліки; ділиться на фармакогнозію, фармацевтичну хемію й рецептуру.

Фармер, (англ.) власник фарми.

Фармерське Життя, укр. тижневик у Вінніпегу від 1925.

Фарнезе (Farnese), іт. книжний рід, м. ін. 1) Александр, гл. Павло V, папа; 2) Александр (1547-92), 1578 єсп. намісник у Нідерландах.

Фарос (Pharos), у старовині острів (тепер півострів), б. Александрії в Єгипті, зі славним маяком, збудованим Птолемеєм Філадельфом б. 280 р. до Хр.; відсіли фар. маяк, заг. сильне світло, пр. електр. ліхтар із переду авта.

Фарпер (Farrère) Клод, вл. Барґон Фредерік, фр. письмен., *1876; есхотичні романи й оп.: „Курці опію“, „Цивілізовані“, „Людина, що вбила“, та ін.

Фарс, 1) ліва притока Кубані; 2) гл. Фаресістан.

Фарса, (фр.) 1) легка весела комедія без поважного змісту й ясно означених типів, іноді не зовсім скромного сюжету та ситуації, появилася в середньовіччі; з неї виросла комедія; 2) заг. смішне видовище.

Фарсаль (Pharsalus), ст. м-о в Тессалії; 48 до Хр. перемога Цезаря над Помпеем.

Фарсістан, Фарс, ст. Персія, пере. провінція над Перс. затокою; гол. м-о Шіраз.

Фартинг, (англ.) сотик, найнижча англ. монета (неживана), $\frac{1}{4}$ пенні.

Фарш, (фр.) начинка в страві (з м'яса, бульки з цибулею, яєць).

Фас, (фр.) вл. обличчя, чоловічий бік; пиш у польових окопах (шанях).

Фасада, (фр.) фронтова, передня частина будівлю.

Фасія, (лат.) обрахунок доходу, предкладаний урядові для визначення податку.

Фасмер (Vasmer) Макс, нім. славіст, *1886, проф. Берлінського унів., член НТШ, саксонської Акад. Наук, один із основників Укр. Наук. Інституту в Берліні, редактор „Zeitschrift für slavische Philologie“; праці етимологічні, порівняльні, з ономастики, візант.-слов. студії, старослов. тексти й т. д.

Фасоли (Phaseolus), квасоля, зелена, стручкова рослина, має листя складене лише з трьох листків; ф. звич. (Ph. vulgaris), із Півд. Азії, у нас звич. городиниця; буває низька, кущова та (піша) або висока, витка (тичка); ф. червона (Ph. multiflorus), й королівий півт (Ph. m. coccineus), із Півд. Америки, з вел., дуже поживним зерном; також по квітниках.

Фасон, (фр.) форма, модель (одигу), зразок; переносно: принята поза.

Фастів, гл. Хвастів.

Фасцикул, (лат.) в'язанка наперів (документів).

Фасциувати, (лат.) чарувати, приваблювати, притягати зором, захоплювати.

Фаталізм, (лат.) віра, що події відбуваються цілком незалежно від бажань, змагань і діяльності людини.

Фаталіст, (лат.) людина, що вірить у фатум.

Фаталістичний, (лат.) немінучий, невідхильний, лиховісний.

Фатальний, (лат.) лиховісний, нещасливий.

Фата-мор'гана, (іт.) марево, коли бачимо далекі предмети, сховані за обидом або за горою; часте явище в пустинях, від відбиття променів світла на границі гор. шарів повітря різної густоти, спричиненої різницею температури.

Фатра, частина Карпат у схід. Словаччині, між Вагом і Граном, до 1.710 м. вис.

Фатум, (лат.) призначення, немінуча лиховісна доля.

Фак, (нім.) відділ, ділянка; особливе, професійне заняття, спеціальність.

Фаховець, (нім.) знавець свого діла, спеціаліст.

Фаховий Вістник, двотижневик у Станіславові від 1932, орган укр. ремісників, промисловців і торговців.

Фацеція, (лат.) гл. Анекдота; першу збірку фацевий видав Поджіо 1471.

Фаціята, (іт.) гл. Фронтою.

Фашизм, (іт. фашіо—в'язанка), 1) організація Муссоліні 1919 в Італії партія під назвою „Італійський союз учасників війни“; після „походу на Рим“ та захоплення в Італії влади, організована остаточно 1921 як „Національна фашистська партія“; 2) агодом назва течії, що має такі риси: ф. звертається своїм вістрям проти комунізму та соціалізму. На екон. полі ф. не визнає лібералізму, вільної конкуренції, приймає деякі концепції синдикалізму, деякі домагання (іноді, як у Німеччині, навіть назву) соціалізму, висуваючи при тім на перший план питання сусп. виробництва. Соціально ф. є організацією вел. буржуазії, але заперечуючи класову боротьбу та висуваючи гасло заг.-нац. інтересу, він зумів з'єднати собі широкі маси дрібної буржуазії та інтелігенції. При тім він розуміє націю як породу, расу, групу, а в основу міжнаціональних взаємин кладе над егоїзм. Філософічно ф. висуває на перший план момент волі та почування, відсуваючи на другий план розумові моменти. На політ. організаційному полі ф. є запереченням демократії та рівночасно лібералізму. Він касує свободу перекопання, слова, зборів, товариств, преси та вольності особи. На місце народоправства заводить ф. диктатуру власної партії, послуговуючися при тім індивідуальним та колективним терором.

Фашина, (іт.) в'язка лози, хворосту до будови гребель, дренажів ітд.

Фашист, (іт.) член фашистської організації; крайній націоналіст.

Фашода, Кодок, м-о над Нілом у Судані; 1898 запали його французи з наміром укріпитися на гор. Нілі, але на домагання англійців мусіли його залишити.

Фаюм, Медінет ель Фаюм, стип. м-о б. Каїру, 52.000 меш.

Файс, (фр.) гл. Глиняне виробництво.

Фейб, (гр. міт.) прізвище Аполлона як бога Сонця.

Фейба, 1) у гр. міт. дочка Урана й Гайї, мати Лїтїонї; 2) у рим. поетів сестра Аполлона Дїана; 3) 10-ий місяць Сатурна, оббігав його в віддалі $12\frac{1}{2}$ мїл. км. протигом $1\frac{1}{2}$ року.

Фейбра, (лат.) гарячка, пропасниця.

Фейбруар, (лат.) фебруаль, (рос.) місяць лютий; у римлян місяць очищення (Februa), останній місяць у році, тому в переступному році додавано до нього один день.

Феваль (Féval) Поль, фр. повістяр (1817-87), оп. „Les Rasoumowski“ з життя Олексія та Кирила Розумовських.

Фасоля, 1. галуззя з цвітм, 2. стручок, 3. стовпик, 4. стовпик з піллями, 5. 6. зерно у поздовжньому (5) й поперечному (6) перерізі.

Федалізм, гл. Ленний устрій.

Федак Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1861, адвокат, дир. „Дністра“, 1913-18 віцепрезидент Красного Банку у Львові, 1919-23 голова Укр. Горожанського Комітету, співосновник багатьох гал.-укр. екон. установ.

Феденко Панаас, укр. історик та політ. діяч, *1893, соц. дем., член Центр. Ради та Трудового Конгресу, від 1919 член Центр. Комітету УСДРП, ред. центр. органу УСДРП „Робітничка Газета“, делегат УСДРП в Екзекутивні Соц. Інтернаціоналу, доцент Укр. Пед. Інституту в Празі; праці з укр. іст. та публіцистичні.

Федералізм, політ. напрям, змагає до федеративного устрою держави чи до федерації держав; буває звич. в різнонаціональних державах, як вияв нац. руху; гл. Федерация.

Федеральний, (фр.) союзний.

Федерация, (лат.) 1) об'єднання двох або кількох держав; 2) союзна держава в протиставленні до союзу держав (конфедерації).

Федеровський (Federowski) Міхал, поль. етнограф (1855-1923); праці про Білорусь („Lud białoruski na Rusi litewskiej“ та ін.).

Федерзоні (Federzoni) Людовіко, іт. політик, *1878, посол до парламенту від 1913, фашистський міністер внутр. справ, опісля кольтоній.

Федів Ігор, гал.-укр. гром. діяч і популяризатор, *1865; один із осн. осн. т-ва „Січ“ у Києві (1918) та Цесуе-у, співавтор оп. „Син України“.

Федон, в Еліді, учень Сократа, приятель Платона, його йменням названий Платонів діяльог „Про безсмертність душі“.

Федоренко Павло, укр. історик, *1880, завідувач чернігівського іст. архіву, проф. чернігівського ІНО; історія України — економія і право XVIII в.

Федорія, 1) Григорій, кошовий отаман на Січі 1755-57 та 1762-63; 2) М и х а й л о, укр. інженер, *1867, проф. Причого Інституту в Катеринославі, від 1918 проф., 1920 ректор укр. унів. в Кам'янці; від 1923 проф. гірничої механіки та електромеханіки в Причій Академії в Москві; низка спеціальних праць, Словник укр. термінології з гірничої механіки та математики; 3) П и л и п, кошовий отаман на Січі 1764; 4) Ю р і й, укр. соц. дем. діяч, *1878, член „Співки“, депутат П Держ. Думи від Київщини; після розгону Думи до 1917 на заслання в Сибірі.

Федоронич, 1) В о л о д и с л а в, гал.-укр. гром. діяч (1845-1917), діяч, голова (1873-76) й почесний член „Просвіти“, 1879-82 посол до австр. парламенту, член палати панів; дав „Просвіті“ 12.000 гульденів; писав на різні теми по укр., поль. та нім.;

С. Федак.

2) С р о т е й, бук.-укр. церк. і просв. діяч (1840-1907), правосл. священник, один із перших діячів нар. напрямку; 3) (Фіодоров) І в а н, моск. друкар, 1564 видав першу в Московщині книгу „Апостол“, 1565 мусія тикати, рятуючи своє життя, після знищення його друкарні переписувачами, що боялися конкуренції й знайшов притулок спочатку у гетьмана Ходженяча в Заблудові, де надрукував 1569 „Синагеліс учителное“ та 1570 „Псалтир“, від 1573 у Львові (Апостол 1574), далі від 1575 в Острозі („Біблія“ 1581); +1583; 4) І в а н, гал.-укр. діяч (1811-70), власник Вікна, батько Володислава, посол до австр. парламенту 1848; „Афоризми“ та філ. твори; пісня „Помаріза наша доля“, підложена під музику А. Вахнянином; 5) І в а н и я, заможний Малицька, донька Володислава, *1893; збірка „Райська яблунка“ (від псевд. Дарія Віковська), нариса по часописах, гол. про мистецтво; 6) М и к о л а, коз. старшина, начальник коз. війська в Сучаві 1653, після смерті Тимоша Хмельницького хотів стати геть. на місці Б. Хмельницького; стійкий із наказу гетьмана.

Федорівський Микола, укр. гром. діяч (1838-1918), генерал, педагог, один із ініціаторів театр. гуртка в Євпаторії з участю Ніщинського, Тобілевичів та Кропивницького; один із осн. осн. укр. „Добродійного товариства для видання загальнокорисних і дешених книг“ у Саб.

Федорців Федь, гал.-укр. публіцист і гром. діяч (1889-1930), ред. „Плянків“ 1915-18, „Нового Слова“ 1916, „Гром. Думка“, „Укр. Думка“, „Гром. Вістник“, „Діла“, над. „Новітньої Бібліотеки“.

Федорченко Іван, укр. письмен.; оп. „Хиба“ (Київ 1907), „Коло смерті“ (Львів 1911), „По закону“ (Київ 1917), популяризації.

Федорчук Ярослав, гал.-укр. гром. діяч (1878-1916), від 1902 у Женеви, опісля в Парижі, де інформувач чужинців про укр. справу; статті в „Le Courrier Européen“, фр. книжка про „Укр. нац. відродження“.

Федотів-Чехівський Олександр, укр. історик-правник (1806-92), проф. київ. унів. і цензор; „Акты до гражданской расправы древней Руси“, розвідки в укр. історії в „Київ. Старині“.

Федр, 1) учень Сократа, улюбленець Платона, що назвав його йменням один із своїх діяльогів; 2) назволенець Августа, автор „Езопових байок“ у лит. сенарах (шестисіятих ямбах).

Федра, (гр. мт.) дружина Тезея, донька Міноса та Пасіфаї, закохана у Гнолті, сина Тезея, обвинувачує його зрадливо перед Тезеєм і гине самогубством; сюжет драм Евріпіда, Сенеки, Расіна.

В. Федоронич.

Федченко Олексій, рос. дослідник-подо-рожник (1844-73), укр. роду, досліджував Туркестан; загинув в Альпах при досліді льодовиків Монблану; праці з обсягу зоології, ботаніки й географії.

Федюшка Микола, гл. Башан.

Федькович Йосип, вл. Горданський-Федькович, бук.-укр. письмен. (1834-87), австр. офіцер, опісля шк. інспектор на Буковині, 1872-3 ред. видавч. „Прогресу“ у Львові; поезії, поеми, оповідання гол. з гуцульського нар. життя, драми, переклади; спрямував укр. літ. в Австрії на шлях Шевченка та Марка Вовчка.

Фес (Feuille) Огван, фр. письмен. (1821-90); „Любов бідного молодця“ й ін. повісті.

Фесварі (Fejérváry) Кароль де Керестеш-Комльон, мад. історик (1743-94), автор праці „Commentatio de moribus et ritibus Ruthenorum“, з цинізм етногр. матеріалом.

Фесричний, (фр.) чарівний, казковий.

Фесрія, (фр.) 1) чарівна казкова картина; 2) фантастична п'єса з чудовою декорацією.

Фез, Фес, гол. м-о фр. Марокка, 81.000 меш., славна мошею „Джама Карубін“, араб. унів., ткацька й шкіряна промисловість, виріб фезів.

Феза, феза, (тур.) низька червона шапочка з сукна, з чорним тороком.

Фейлетон, (фр.) невел. стаття в час. на загальні теми, або частина повісті, друкована в дольшому відтинку.

Фейлстоніст, (фр.) автор фейлстону.

Фекалія, (лат.) відходи, кал.

Фелібр, (провансальське) член т-ва Фелібрик, заснованого 1854 для відродження провансальської літ. і мови.

Фелікс, ім'я п'ятьох пап; Ф. III, 483-92, воріг монофіантів.

Феліяхи, феліяхи, (араб.) сгип. селища.

Фелон, (гр.) гл. Ризи.

Фелока, фелога, (араб.) невел. вітрильний корабель на Чорному й Середземному морі.

Фельдберг, 1) найвищий верх Шварцвальду, 1.493 м. вис.; 2) село в Мекленбург-Штреліці; б. нього замкова гора, де колись була святиня Ретра, одна з найважливіших святинь зах. слов'ян.

Фельдурат, (нім.) військ. священник.

Фельдман (Feldman) Вільгельм, польс. письмен. (1868-1919), жид. роду, ред. журн. „Кругука“ в Кракові; критик і публіцист; „Суч. поль. література“ та ін.

Фельдмаршал, (нім.) найвищий генеральський ступінь у багатьох арміях.

Я. Федькович.

Фельдфебель, (нім.) найвищий підстаршинський ступінь, в УГА старший десятник.

Фельдшер, (нім.) гл. Фельшер.

Фельдшпат, (нім.) гл. Польовики.

Фельнер (Feilner) Фердинанд, нім. архітект (1847-1916), разом із архітектором Г. Гельмером побудував багато европ. театрів; на Україні міський театр в Одесі та Чернівцях; гл. Гельмер.

Фельшер, фершал, (нім.) колись військ. лікар; тепер помічник лікаря, з нижчою мед. освітою.

Фелытін, м-ко самбірського повіту, в долині Стрипгора, 1.200 меш., 25% укр.

Фемінізм, (лат.) політ. напрям, що намагається осягнути рівноправність жінок із чоловіками в політ. та гром. відносинах; гл. Суфражизм.

Фемістка, (лат.) прихильниця рівноправності жіноцтва з чоловіками.

Фен, (нім.) теплий і сухий вітер, віє з вис. гір (Альпи, Кавказ, Карпати).

Фенацетина, опіат фенолевих сполук, засіб проти гарячки, ревматизму й т. ін.

Фенго, притока р. Гоанго, 500 км. дов.

Фенельон (Fénelon de Salignac de la Mothe) Франсуа, фр. письмен. (1651-1715), архієп.; гол. твір: „Пригоди Тельмака“.

Фенік, феніг, (нім.) сотик, найменша нім. монета, 0-01 марки.

Фені, (кельт.) ірл. рев. терористична організація, заснована в Ірландії й Америці 1858, боролася за незалежність Ірландії при допомозі повстань, саботажів та замахів; здушена англ. владою, відживав опісля як сінфені.

Фенікійці, гл. Фенісія.

Фенікія, вузьке побережжя Сирії, заселене фенікійцями (пунійцями, сидонцями або кананцями), ст. славним морським і торг. семітським народом, що опановував до II в. до Хр. все Середземне море, доки його не виперли греки; гол. фенікійські міста та кольонії: Сидон, Сур (Тир), Акка, Картагіна; фенікійська мова, споріднена з ст. єврейською, знана тільки з написів; від фенікійців греки перебрали азбуку.

Фенікс, (гр.) в сгип. мф. казковий птах із пурпурован або золотим ш'р'ям; Ф., що 500 літ прилітав зі сходу до Гангу, робив гніздо в ситині Сонця в Геліополі, згорів у нім як на кострищі, й опісля знову відроджувався з попелу.

Феніх Р., укр. комп. серед XIX в., автор популярної колись пісні „Скажи мені правду“.

Фенноскандія, прастарий гранітознайсовий черев півн. Європи; обіймає Фінляндію, Скандинавію та кольський півострів.

Фенолі, ароматичні сполуки, водокисні бензолі та ін. ароматичних вуглеводнів; одновартісні Ф. (монокисл. бензолі); Феноль, або карболева кислота (C₆H₅OH),

Ф. Фенельон.

Фез.

добувають із кам'яновугільного дьогтю; кристалізує у безбарвних іглах сильного запаху, вживається до дезинфекції, виробу штучної смоли, пахощів, барвил і ін.; сюди належать також м. ін. крезолі і тимолі; двовартісні ф. або доксібензолі (C₈H₆(OH)₂); пірокатехін, резорцин, гідроквін; тривартісні ф. (триксібензолі) (C₉H₆(OH)₃), ізомерні сполуки: пірогаліоль і фльорогалюцин.

Фенологія, (гр.) наука про життя в природі в зв'язку з підсонням і амінами пір року, з метою прослідити вплив підсоння на живу природу.

Феномен, (гр.) явище, незвич. рідкий прояв (пр. вимікова людина); у псих. прояв, що його спостерігаємо зміслом; річ, як вона нам видається.

Феноменалізм, (гр.) погляд, що ми пізнаємо лише з'явища (феномени).

Феноменальний, (гр.) вимковий, надзвичайний, небувалий.

Феноменологія, (гр.) — дослівно: наука про з'явища: 1) в Гегеля: частина науки про суб'єктивний дух та розвиток його до абсолютного знання; 2) в суч. філософії — методологічна течія, заснована Гуссерлем, вимагає як передумову філософування, опису й аналізу кожної сфери з'явищ, та з'ясування тих апріорних законів, яким ця сфера підлягає.

Фенотип, (гр.) відміна породи живих, яка зовнішніми прикметами помітно різниться від ін. відмін тієї ж породи; гл. Генотип.

Фенрих, (нім.) хорунжий у австр. і нім. армії, переходив до старшин ступінь, перед лейтенантом.

Фентієн, Мукден або Шенкін, півд. провінція Маньчжурії, 141.800 км.² і 12.430.000 меш., гол. м-о Мукден.

Фенцик Євген, закарп. укр. письмен. (1844-1903), москвофіл, 1885 основник і ред. журналу „Листоць“, поет і повістєв.

Феод, (лат.) гл. Ленно.

Феодал, (лат.) власник феоду, пан; переносно: кріпосник.

Феодалізм, (лат.), гл. Ленний устрій.

Феодосія, Теодосія, м-о й пристань на півд.-схд. Криму, 28.700 меш.: 6% укр.; в середньовіччі генуезька колонія Каффа; о круга: 85.000 меш.; 48% укр., 54,4% росія, 6,12% жидів, 12,1% татар.

Фербель, (нім.) рід азартної гри в карти.

Фербенке (Fairbanks) Дуглас, ам. актор, *1883, фільмовий артист і підприємець.

Ферворн (Verworn) Макс, нім. фізіолог і антрополог (1863-1921); гол. праці: „Заг. фізіологія“, „Розвиток людського духа“ й ін.

Фергана, 1) країна в гор. сточині Сир-Дарії між Тіншаном та Алаєм, здебільша гориста (до 7.000 м. вис.); населення (узбеки, таджики) на переважно штучно наводнюваних полях сіє пшеницю, садить бавовну, риж, кавуні, займається шовківництвом та садівництвом; Ф. політично належить до Узбекистану, Таджикистану

й Кіргізької Автономної Рад. Респ.; 2) місто в Узбекистані, давніше Скобелев, передтим Новий Маргелан, 14.000 меш.

Фердинанд, ім'я вел. князів Тоскани: 1) Ф. I, 1587-1609, син Косіма I Медічі; 2) Ф. III, 1790-1824, син Леопольда II, 1802-14 прогнаний Наполеоном; 3) Ф. IV, титулярний вел. князь, син Леопольда II (1835-1908).

Фердинанд, королі Іспанії: 1) Ф. I В., перший король Кастилії 1635-65; 2) Ф. III Св., король Кастилії 1217-52 і Леону; 3) Ф. V Каголик, 1479-1516, король Арагонії й Неаполю; через подружжя з Ізабеллою, королевою Кастилії, сполучив Арагонію й Кастилію в одну державу; 4) Ф. VII, 1808-33, детронізований Наполеоном 1808, вернувся 1814.

Фердинанд, королі Неаполю й Сицилії: 1) Ф. I, 1779-1825; 2) Ф. III, 1830-59, адушив революцію 1848.

Фердинанд I, король Румунії 1914-27, син кня. Леопольда Гогенцолерна.

Фердинанд, нім.-рим. цесарі: 1) Ф. I, 1556-64, брат Карла V, дістав 1521 австр. діядичні краї, 1526 король Чехії й Угорщини; 2) Ф. II, 1619-37, 1620 під Білою Горією погромив чехів, гол. ворог протестантів у 30-літній війні; 3) Ф. III, 1637-57, покінчив 30-літню війну 1648.

Фердинанд, володар Болгарії, кня. Саксен-Кобурзький, *1861, 1887 кня. Болгарії, 1908 цар, у світовій війні стояв на боці осередніх держав, 1918 зрікся престолу на користь сина Бориса.

Фердинанд, цесар Австрії, 1835-48, син Франца I (1793-1875), зрікся престолу 1848 на користь брата князя Франца-Йосифа I.

Фер-Ер (Fär-Oer), дан. острови між Шотландією й Ісландією, 1.400 км.² і 23.000 меш.; випас коней та овець, ловля риби і китів.

Ферекід, гр. письмен., б. 454 до Хр., перший атинський прозаїк, автор „Історій“ у 10 книгах (генеалогії богів і шляхетських родів).

Ференбах (Fehrenbach) Констанція, нім. політик (1852-1926), член центру, 1903 і від 1920 посол до Райхстагу і 1915 його предсідник, 1919 президент нап. зібрання, 1920-21 держ. канцлер; виступав проти політики Айхгорна на Україні.

Фері, (лат.) дві вільні від праці, дві відпочинку, ваканції.

Ферліснич, вл. Ферлей, Василь, бук.-укр. письмен. (1783-1851), перший укр. письмен. на Буковині, автор збірки церк. пісень із нотами.

Ферма, гл. Фарма.

Ферма (Fermat) П'єр, фр. математик (1608-55), основник теорії чисел, один із творців рахунку імовірності та вищої аналізи.

Фермата, (ит.) муз. знак зупини-Ферматки; збільшує тривання ноти або паузи, над якою стоїть, на необмежений час, залежно від смаку виконавця.

Ферментація, (лат.) 1) квіснення, гл. Шумування; 2) заворушення.

Ферменти, (лат.) нижчі організми або їх виготови, спричиняють розклад орг. річовин (ферментацію, гідролізу, гниття і т. д.); ділять їх на організовані ф. (бактерії, дріжджі й т. ін.) і на неорганізовані ф. або ензими.

Фернамбук (Caesalpinia echinata), браз. стручкова рослина, дерево з червоною дровою, дуже цінним матеріалом до мист. столітьських виробів; вивару з ф. використовують до крашення волни на червоно.

Фернандез Хуан, есп. подорожник XVI в., відкрив береги Півн. Америки й багато островів, — один із них носить тепер його ім'я; †1576.

Фернадо де Норона (Fernando de Noronha), браз. о. на Атлантицьким океані, гарна колонія; вел. поклади фосфатів.

Фернадо По, есп. острів у Гвінейській затоці, 2,027 км.² і 22.000 меш.; какао.

Феррара, іт. м-о над дод. По, 113.000 меш., унів., дім Аріоста, в'язниця Тасса; 1438 собор для об'єднання рим. і гр. церкви, перевезений до Флоренції.

Феррер Франціско, есп. анархіст (1859-1909), основики „новочасної школи“, боровся з кат. впливом у шкільництві; розстріляний нібито за участь у барселонському повстанні.

Ферреро (Ferrero) Гудільємо, іт. історик, *1871; „Величина та занепад Риму“, студії з психології суч. життя.

Ferri, 1) (Ferri) Енріко, іт. політик (1856-1929), адвокат і проф. унів., один із видатних представників антр. школи в криміналістиці, довголітній провідник іт. соц. партії, 1920 міністер справедливості, від 1927 фаніст і сенатор; 2) (Ferru) Жюль, фр. політик (1832-93), адвокат, клькарський міністер і президент міністрів.

Ферріоль (de Ferriol), фр. дипломат (1664-1729), маркіа, посол у Царгороді, його заходами султан не видав цареві Малени.

Ферро, Іерро, есп. найдалше на захід висунений острів Канарійського архіпелагу, 275 км.² і 7.000 меш.; від 1634 уважали меридіан Ф. за перший.

Ферроль (El Ferrrol), воєнна пристань у півн.-зах. Еспанії, 31.000 меш.

Ферромагнетичні річовини, річовини сильно притягані магнетом, пр. залізо, кобальт, нікель, стон Гейслера й ін.

Ферротипія, (лат.-гр.) фотографія на чорній залізній пласті з кольодійною поволокою; по посрібленні виглядає наче позитив, хоч є негативом; гл. Фотографія.

Ферстер, 1) Йозеф Богуслав, чесь. комп., *1859, проф. пралької консерваторії, президент чесь. Академії Наук та Мистецтв, голова Чесько-укр. Т-ва для збирання укр. піснй в Празі; опери („Деборя“, „Бва“, „Белка“, „Серце“), симфонії, симф. поеми, увертюри, світн. камерні твори, хорові речі й пісні, церк. композиції; 2) (Foerster)

Фрідріх Вільгельм, нім. філософ, педагог і есп. діяч, *1869; проф. унів. в Берліні й Цріху; праці з соц. педагогії й етики; борець за виховування волі й характеру в школі, ворог нац. шовінізму й мілітаризму; 1919 нім. міністер закорд. справ.

Фестиваль, (лат.-англ.) вел. прилюдне свято з музикою; своїм розмахом, викональними засобами й мист. рівнем перевищує концерт.

Фестив, (фр.) прилюдна нар. забава під голим небом, із танцями, томболею, тощо.

Фестметр, (нім.) кубічний метр зрубного та складеного дерева.

Фестон, (іт.) гл. Пляжидна.

Фет Афанасій, рос. поет (1820-92), жид.-нім. роду; лір. поезії, дуже музикальні.

Фетин, (порт.) обожувана нежива річ, якій приписують чародійну силу; загалом предмет сліпного обожування.

Фетинизм, (порт.) 1) віра в фетині в багатьох пернісних народів Африки, Америки й Австралії; 2) сексуальне збочення, коли полові почування постають під впливом якоїсь подробіші, привабливої до улюбленої особи (волосся, одежі й ін.).

Fétis (Fétis) Франсуа Жозеф, бельг. музиколог (1784-1871); дослідник григорійського співу та гармонії, праці з історії, теорії й філософії музики, муз. підручники.

Fetison Петро, рос. архітект, *1887, проф. Акад. Мист. в Спб.; житлові доми в стилі укр. барока в Катеринославі й Києві.

Фехнер (Fechner) Густав Теодор, нім. фізик і філософ (1801-87), проф. унів. у Лейпцігу, дослідник гальванічної електричності й проявів повстання барв, пантеїст, основики психофізики, гол. твори: „Основи психофізики“, „Наппа, або про духовне життя рослин“ та ін.

Фехтмайстер, (нім.) учитель фехтування.

Фехтування, фехтунок, (нім.) рід фіз. вправ: борня холодною зброєю (шаблею, рапіром).

Фещак Яким, гал.-укр. церк. діяч (1881-1929), василіанин, ред. „Місіонаря“ 1911-14, час. „Україна“ в Жовкві 1919, польовий духовик УГА.

Фещенко-Чопівський Іван, укр. металург, *1884, проф. гірничої акад. в Іракові, кол. міністер торгівлі за Центр.Ради і фінансів за Директорії, дійсний член НТШ, Київ. Наук. Т-ва й чужинецьких наук товариств; праці гол. з цементної заліза.

Фей, (фр.) у кельт. та романських нар. казках тасмна чародійка, чарівниця.

Федотов Павло, рос. малпр (1815-52), батько рос. сатиричного жанру, мав вел. вплив на тзв. „дійсний реалізм“ 50-60 рр. XIX в.; побутові образи: „Сватання мавора“, „Ранок урядовця“ та ін.

Феодор, моск. царі: 1) Ф. I, син Івана Грізного, 1584-98; 2) Ф. II, син Бориса Годунова, убитий 1605; 3) Ф. III Олексієвич,

1676-82; за нього війни з Польщею й Туреччиною.

Феофлакт Константин, рос. геолог (1818-1901), проф. Київ. унів., дослідник Правобережжя, гол. Київщини („Геологічна карта Київщини“, тощо).

Филімон і Бавкіда, (гр. мрт.) подружжя, що вірно любилося й випросило собі в Зевеса односторонню смерть.

Филімонович Максим, нікенський протопоп за Б. Хмельницького й Виговського; за Брюховецького висвячений із волі Московки, під ім'ям Методія, на єп. метиславського й оршанського, правив Київ. митрополією, не визнаючи митрополита Тукальського; від 1667 почав ворогувати з Московією й підтримував Брюховецького проти Москви; був засланий на Московщину.

Филин, ап. Іс. Христа, родом із Витсаїди, над Галилейським озером.

Филин, ім'я королів Іспанії: 1) Ф. I Гарний, 1504-6, син цес. Максиміліана I, жонатий із Іванією Божевільною; 2) Ф. II, 1555-98, син Карла II, втратив Нідерланди, 1581 сполучив Португалію з Іспанією, 1588 вел. армаду погромили англійці; 3) Ф. III, 1598-1621, занепад добробуту Іспанії; 4) Ф. IV, 1621-65, Португалія відлучилася від Іспанії; 5) Ф. V, 1701-46, внук Людовіка XIV, перший із династії Бурбонів.

Филин, ім'я царів Македонії: 1) Ф. II, 359-336 до Хр., батько Александра В., зробив Македонію вел. державою, добув 357 Амфіполіс, 356 Потидею, 352 цілу Тессалію, 348 Олінт, 338 переміг греків під Херонесю, 336 убитий; 2) Ф. V, 220-179, переможений римлянами під Кіноскофаліями 197 до Хр., втратив Грецію.

Филин, ім'я фр. королів: 1) Ф. II Август, 1180-1223, підняв 1190 хрестовий похід, 1204 добув Нормандію, Анжу, Мен, Турен, Поату, переміг Оттона IV під Бувіном; 2) Ф. III Сміливий, 1270-85, приєднав Пуату, Овернь і Тулузу; 3) Ф. IV Гарний, 1285-1314, завоював 1300 Фляндрію, переселив папу Климента V до Авіньону; 4) Ф. VI Валуа, 1328-50, 1346 переможений англійцями під Кресі, втратив 1347 Кале, приєднав Шампанню, Анжу й Дофіне.

Филин, нім. король, 1198-1208, кн. Швабії, кандидат гібелінів проти Оттона IV, убитий.

Филин Ласкавий, геський ландграф, 1509-67, завів 1526 реформацію, заснував унів. у Марбурзі 1527, один із провідників шмалькальденського союзу, ув'язнений Карлом V.

Филин Нері, св. (1515-95), основник конгрегації ораторіан 1548.

Филин Сміливий, бургундський кн., 1363-1404, добув 1369 Фляндрію.

Филинов Михайло, ім'я рос.-укр. письмен., батька (1828-86), автора роману „Под небом України“ й сина (1858-1903), одного з перших марксистів у Росії, публіциста, основника й ред. журналу „Научное Обо-

рбініе“ в Сиб., співробітника укр. радикальних час. „Житє і Слово“ та „Народ“, автора роману з часів Хмельниччини „Остап“.

Филинович, 1) Атанасій, укр. гром. і церк. діяч, ігумен берестейський, вояк унії, убитий 1648; лишив „Дяріш“, за рр. 1638-48, цікавий для побуту й відносин того часу; правосл. перекла причислила його до святих; 2) Володимир, бук.-укр. гром. діяч, *1858, лікар-хірург, перед рум. займанщиною Буковини дир. красеного шпиталю в Чернівцях, член Найвищої Санітарної Ради в Відні; численні фахові лікарські розвідки; 3) Іван, укр. гравер XVIII в. у Львові, 1742 перша датована його граюра, † 6. 1770; портрети Атанасія I

Іван Филімонович, гідрент (1760 р.).

Льва Шенгінських, ілюстрації до „Невкія Нерополитнига“ 1760, Літургікону 1759; 6. 150 граюр: Бібл. сцени, Богородиці, портрети, ескелібри бібліотеки Залуських; 4) Ілля Іларія, бук.-укр. церк. діяч (1832-97), правосл. святик, ректор дух. семінарії в Чернівцях, один із основників т-ва „Руська Бесіда“, опієла архимандрит і ігумен ман. в Сучаві; 5) Лаврентій (Лаврин), гравер у Львові 2. пол. XVI в., вихован цілий ряд укр. малярів і граверів, виконав, імовірно, граюру св. Луки у Львів. „Апостоли“ 1573-74, брав участь в острозьких виданнях; 6) Павло, укр. письмен., *1891, проф. Київ. ІНО, поет-неокласик, літ. критик та літературознавець; збірка поезій: „Земля і вітер“, „Простір“; розвідки з новою укр. літ.: про Шевченка, Франка, Лесю Українку, О. Кобилянську.

П. Филімонович.

Филиновський Олександр, укр. агроном, *1880, проф. Кооп. Інст. в Києві; назва спеціальних праць.

Филипови, пилипови, гл. Липовани.
Филипчик Іван, гол.-укр. педагог і письмен., *1871; повісті: „За Сян“, „Книжки Романова“, „Сила волі“, „За вчительським хлібом“, „Кульчицький — герой Відня“, іст. розвідки.

Филистимліни, народ, несем. походження, імовірно пеллагі; з початком II в. до Хр. осів на півд. побережжя Сирії, воявав із жидами; від них назва Палестина.

Филонович Василь, укр. військ. діяч, *1800, підполк. армії УНР, інженер, на еміграції ред. журналу „Гуртуймося“.

Фила, гл. Хвиля.

Фирлів, м-ко рогатинського повіту над Гццлою Липою, 1.200 меш., 83% укр.

Фібер, фібра, вл. вулканізований ф., папір, напущений хлороаком цинку й сильно стиснений; уживають замість твердого каучуку й шкіри до різних виробів (валізи, приладдя).

Фібіх, 1) Зденек, чеськ. комп. (1850-1900), драматик, творець нової муз. форми „сценічна мельодрама“ (трилогія Врхльського „Гіподамія“); опери, симф. твори й поеми, камерна музика, форт. твори, сольо-співи й мельодекламації; 2) Клара, нім. пісьм., *1860, малює побут селата дрібної буржуазії.

Фібр, жила, ниточка, волоконце м'язів.

Фібрина(а), (лат.) волокниста, білковова речовина, що повстає з фібриногену кров'яної плазми при зсіданні крові.

Фібриноген, (гр.) білковова речовина, розчинена в плазмі крові; під впливом особливого ферменту тромбіну змінюється на фібрину; повстання фібрину з ф. це суть зсідання крові.

Фіброма, (лат.) волокнистий, доброякісний пухотвір зі сполучної тканини; найчастіше в уразі в носовій ямці, горлі або шкірі.

Фібула, (лат.) застібка, спирка до одягу; відома вже в доіст. доби міді й бронзи.

Фігаро, (фр.) 1) ім'я героя комедій Бомарше, веселий, зручний посередник, цирюльник; 2) паризький денник, заснований 1806.

Фігер Віра, рос. революціонерка, *1852, 1877-79 в партії „Землі і Воли“, пізніше член викон. комітету „Народньої Воли“; брала участь у амахах; 1884-1904 в Шліссельбургській в'язниці.

Фігове дерево, фіга, гл. Фікус.

Фігура, (лат.) 1) зони, вигляд речі, особа, образ, постать, статуя; 2) в геом., форма поверхні; 3) в риторичній образній (переносній) мові; 4) у муз., у танцях, кілька рухів і поз, що творять окрему частину; 5) в шаховій грі: король, королева, вежа, кінь, бігунець; 6) визначна особистість; 7) у картах: старша карта (почавши від хлопця).

Фігуральний, (лат.) образний, ужитий у переносному значінні, алегоричний, прикрашений фігурами (пр. у музиці).

Фігурант(ка), 1) на сцені виконавець ролі без слів, у балеті танцюристка, що виступає лише у гурті; 2) особа без значіння.

Фігурація, (лат.) проведення якихнебудь мельодійно-ритмічних мотивів (фігур) у одному або кількох голосах.

Фігурський Након, чернігівський дереворятник поч. XVIII в.

Фігурувати, (лат.) виступати (без дільної участі),ходитися (пр. позиція в рахунку).

Фідеїзм, (лат.) теорія, що тільки віра єдине джерело правди.

Фідейкоміс, (лат.) 1) постановка, якою проголошується масток за неабутне добро родина для всіх майбутніх або декількох родових наступників; управління с або первородний зі старшого коліна (прімоге-

нітура), або найближчий із родина щодо ступня, а зпоміж кількох рівно близьких старший віком (майорат), або, без огляду на покоління, старший із роду; 2) масток, до якого відноситься постанови ф.

Фіджі, брит. архіпелаг Полінезії, відкритий 1643 Тасманом, 18.350 км.² і 160.000 меш., гол. острови: Віті-Леву та Вануа-Леву; гол. м-о Сува, гол. продукти: цукор, копра та каучук.

Фідій, славний гр. різьбар V в. (б. 500-432 до Хр.); оригіналів праць Ф. не знайдено, лише копії й наслідування новіших, переважно рим. часів; Ф. створив цілу школу й мист. напрямок, до котрого належали м.ін. різьби Парнону; праці школи Ф. відзначаються монументальністю й детальністю форми та реалізмом; за гр. літ. джерелами Ф. виконав статую Атеви в Парноні, величезного Зевеса в Олімпії, колосальну Атеву з металю на Акрополі.

Фідій:
Атева Парнони.

Фієзоле (Fiesole) Фра Анджеліко, іт. маляр (1387-1455); фрески в ман. св. Марка в Флоренції й Ватикані; Страшний суд.

Фіельд, (сканд.) фірнове поле, що в Скандинавських горах суцільним, майже рівним сніговим покривалом укриває вершки гір, без снігодолів, незалежно від рельєфу.

Фієрд, (швед.) фєрд, (нім.) латка, подібна до фйорду, але менше глибока та з менше стрімкими стінами.

Фізик, (гр.) 1) дослідник, знавець або вчитель фізики; 2) міський або окружний урядовий лікар; 3) колісь у Галичині — фершал, цирюлик.

Фізика, (гр.) вл. наука про природу; тепер наука про прояви природи, коли речовина тіл не змінюється, а саме: про рух (гл. Механіка), звук (гл. Акустика), світло (гл. Оптика), тепло (гл. Термодинаміка), прояви електричні (гл. Електричність) і магнетні (гл. Магнетизм); окремі ділянки творять: наука про прояви у веселіті (гл. Астрофізика), в атмосфері (гл. Метеорологія) й прояви нашої Землі (гл. Геофізика); з огляду на спосіб дослідів: експериментальна ф., досліджує фіз. прояви природи при помочі спостережень і досвідів, теоретична ф. шукає зв'язку між однородними проявами, означає його мат. способом (формулами), робить відповідні висновки мат. аналізом та виводить із того відповідні правила, закони, гіпотези й теорії; практична ф. прикладає закони й здобутки фізики до практичного життя.

Фізикат, (гр.) уряд міського або окружного лікаря.

Фізикевич Боніфатій, укр. церк. і просв. діяч, василіанин, архимандрит ман. в Ка-

неві, †1804; 1781 заснував у Канені серед школу, скасовану рос. урядом 1831.

Фізика, старойонські філософи природи: Талес, Анаксимандр, Анаксимен і Геракліт із Ефесу.

Фізична географія, гл. Географія.

Фізичний, (гр.) природний; той, що відноситься до природи, або до науки фізики.

Фізикогеографія, фізична географія.

Фізіогноміка, (гр.) наука про вдачу (характер) людини на підставі вигляду її обличчя, цілого тіла й рухів.

Фізіогноміст, (гр.) знавець фізіогномії.

Фізіогномія, (гр.) обличчя, заг. вигляд, особливо людини, як вислів її вдачі або характеру.

Фізіографія, (гр.) частина фіз. географії, значає фіз. властивості земної поверхні.

Фізіократ, прихильник фізіократизму.

Фізіократизм, (гр.) екон. доктрина основана Фр. Кене в 2 пол. XVIII в., гол. увагу звертала на інтереси сіль. господарства; гол. тези: єдине джерело багатства країни — сіль. господарство, де діють сили природи; торгівля та промисловість не дають чистого прибутку; прибуток можуть дати лише великі маєтки, де господарство ведуть при допомозі капіталу й вільних робітників; через що слід установити тільки один поземельний податок; держава не повинна втручатися в госп. діяльність приватних осіб. Гол. представники: Ф. Кене, Мірабо старший, Дюпон де Немур, Тюрго.

Фізіолог, (гр.) 1) учений знавець фізіології; 2) (Фізіолог), збірник статей і відомостей про тварини, птахів, комах, мінерали, тощо, а символічно-алегоричними поєднаннями в христ. дусі, для науки вірних; походить із II-III в. по Хр., дуже читаний на ст. Україні.

Фізіологічний, (гр.) той, що відноситься до фізіології, або життєвих проявів.

Фізіологічний розчин соли, розчин із 6-9 гр. кухонної соли (хлориду натрію) в 1 л. дистильованої води; ф. р. с. не ушкоджує тканин тіла, тому його вживають до впорскування в вел. кількостях (1-2 л.) при сильних втратах води в організмі (сильні кровотечі, сильні бігуни, пр. при холері), до промивання ран, у бактеріології, тощо.

Фізіологія, (гр.) 1) наука про чинності й умови існування тваринних і рослинних організмів; займається механізмом і хемізмом живлення, віддихання, розмноження, кровообігу, обміну речовин, проявами тепла й рухів та змієловими явищами; 2) в античній філософії — наука про природу, „літурфілософія“.

Фізіопластика, (гр.) наука про пластичні операції; гл. Операція 1).

Фізіотерапія, фізіотрія, (гр.) наука про лікування фіз. засобами: сонячним світлом (геліотерапія), повітрям (аеротерапія), електричністю (електротерапія), водою (гідротерапія), тощо.

Фізіс, (гр.) природа, фіз. вдача людини, обличчя.

Фізультура, гл. Виховання фізичне.

Фізо (Fizeau) Арман Іполіт Люї, фр. фізик (1819-96), дослідник електричності, тепла та оптики, змінив швидкість світла.

Фіксаж, (фр.) закріпник, 1) прозора рідина, переважно зі смоли й спирту, вживають для укріплення рисунок, виконаного нетривким матеріалом (олівцем, вуглем, пастилою та ін.); 2) розчин, яким діють на фотографічне кішце після проявлення знімки, щоб охоронити його перед дальшим впливом світла.

Фіксатуар, (фр.) помада до волосся (вусів).

Фіксація, фіксування, (лат.) 1) зміцнювання знімки у фотографії, утримування; 2) стан божевілья, коли людина вертається постійно до тої самої теми.

Фіксувати, (лат.) 1) зупинити погляд на чому, установити, записувати; 2) зміцнювати (пр. знімки у фотографії), закріплювати.

Фіктивний, (лат.) 1) недійсний, вигаданий; 2) фальшивий.

Фікус (Ficus), родина безплаткових рослин, кущі або дерева, споріднені з шовковцями; а багатьох родів замітні; фіга звич. (F. carica), з широким пальчастим вирізняним листям та соловкам, їстишим, грушкватим

овочем, утвореним із підстави цвітів; росте над Середземним морем і в півд. Азії, овочів уживають як цінної поживи, та замість кави й цикорії; смоква, сикомора (F. sycomorus), із малими овочами й дуже тривкою, цінною древиною, з якої ст. єгиптяни робили труни для своїх мумій, схід. Африка; фіга гумова (F. elastica) дає гуму, гл. Гума; фіга кавчукова (F. eliptica), дає кавчук, гл. Кавчук; останні два роди з півд. Азії, в нас плекають для окраси, як тзв. фікуси; гл. також Банян.

Фікційний, (лат.) що не існує, вигаданий.

Фікція, (лат.) вигад, видумка, витвір уяви, омана, ідея незгідна з дійсністю.

Фізалет Христофор, гл. Христофор Фізалет.

Філарет, 1) київ. дереворитник середини XVIII в.; 2) моск. патріарх 1619-33, батько царя Михайла Романова, фактично правив моск. державою; 3) у світі: Дмитро Гумілевський, рос. церк. письмен. (1805-66), архиеп. чернігівський, визн. богослов та історик церкви, основник „Чернігівських Єпархіяльних Ізв'єстій“, праці: „Історія русскої церкви“, ієт.-статистичні описи харківської та чернігівської єпархій, по укр.: „Слово противи враждебників, хтивих до доносів“.

Фіга звичайна, 1. галузка з овочами, 2. овоч (подовжний переріз), 3. стовпчасті цвіти, 4. пелючковий цвіт, 5. зерно, 6. його подовжний переріз.

Фленич Іван, рос. іст. (1856-1913), укр. роду, проф. унів. у Варшаві; праці з історії старої України, Галичини й Закарпаття; українкожер.

Фле, острів на Нілі, б. Ассуану; руїни святини Ізиди.

Фле(т), (фр.) печеня з волового або телячого стегна.

Флігран, (фр.) 1) мист. краса з тоненьких металевих дротиків і дрібних зернят, прастара орієнтальна техніка, перейнята греками в колоніях над Чорним морем; ф. перейшов до Візантії, звідти в кінці X в. на Україну; 2) водний аяк на папері (Ілюстр., гл. том II, стор. 984).

Фліграновий, (фр.) мережаний, майстерний, крихкий, дрібненький.

Фліреску (Filipescu) Ніколай, рум. політик (1862-1916), 1885 посол, міністер війни, 1910 ареформував армію, потім міністер хліборобства; поборював нім. орієнтацію Маргільомана й причинився до вступу Румунії у війні по стороні Антанти.

Флініка, (гр.) палка енергійна промова звернена проти когось — від назви промов Демостена проти Філіппа Македонського.

Флінович (Philpovich) Еуген, австр. економіст (1858-1917), з хорв. роду, проф. фрайбурзького й віденського унів.; „Завдання й метода політ. економії“, „Основи політ. економії“, „Госп. прогрес і розвиток культури“.

Флінополь, гл. Пловдія.

Флірвіль (Philreville) пристань Альжир, 41.000 меш., рим. театр.

Флірвоін (Philrvohn) Альфред, нім. географ, *1864, знавець середземноморських земель; теор. праці з фіз. географії та геогр. монографії.

Флірні, ст. македонське м-о; 42 до Хр. перемога Антонія й Октавіана над Касієм і Брутом, тепер Флірбаг, або Флірбек.

Флірніни, найдальше на північ висунена громада островів Малайського архіпелагу, 298.000 км.² і 11.700.000 меш.; найважливі: Люзон, Мінданао, Паліван; вульканічні, багата тропічна рістня; гол. продукти: рис, цукор, мавія, тютюн, кукурудза, кокосовий олій, вугілля, золото; тубільців негрів дуже мало, більшість — завіді малайці, також американці, китайці й японці. Гол. м-о Маніла. Ф. відкриті Магелланом 1521; 1569-1598 належали до Іспанії, від 1898 до ЗДА.

Флістер, (свр.) 1) филистимлянин; 2) людина з заскорузлим світоглядом, дрібничкова, без ідеалів.

Флія, (лат.) окремішній відділ товариства, установи або підприємства, залежний від централі; ф і д і я л ь н и я, приналежний до філії, відділовий.

Фліяція, (лат.) зв'язок посвячення батьків і дітей, родове походження, родовід; назва ідей, що виводиться одна від одної.

Філософова Анна, рос. гром. дівка (1837-1912), феміністка, фліянтронка, одна з

основниць жіночих унів. у Росії (таб. „вищих жіночих курсів“).

Філадельфія (Philadelphia), пристань і найбільше м-о Пенсильванії, 2,070.000 меш., величава ратуша, де 1776 проголошено незалежність ЗДА, карбівня ЗДА, 2 університети й багато коледжів, найбільший сиротинець світу, музеї, бібліотека, бот. і зоол. сад, корабельня, машинова й ткацька промисловість; Ф. заснована 1683, в часі незалежності ам. війни була осідком конгресу і до 1810 гол. містом ЗДА.

Філяктерії, (гр.) тефілім, (жид.) у жидів реміш з коробочкою, в якій на пергамені написані 10 заповідей: при молитві коробочку прив'язують на чоло, а ремішцями перев'язують ліну руку.

Філянський Микола, укр. письмен. і архітект, *1873, співець інтимних переживань, самоти й природи; розвідки про укр. мистецтво; збірки лір. поезій: „Лірика“, „Calendarium“, „Цілую землю“, поема „Бузковий куц“.

Філянтрон, (гр.) прихильник людей, добродій, що допомагає бідним і нещасним.

Філянтроні, назва педагогів XVII в., послідовників Базедова (Кампе, Зальцман), що виховання дітей опирали на засадах людяності.

Філянтронія, (гр.) любов до людей, добродійність.

Філярети, (гр.) патріотичне т-во поль. молоді в віденському унів. 1820-3, засноване Т. Заном і А. Міцкевичем.

Філяретів О., гл. Бачинський Михайло.

Філіс Пятонід, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1864-1930), перший протоігумен василія, вибраний 1905; ред. „Місіовари“, розвідки в „Душшестирі“.

Філятеліст, (гр.) збирач поштових марок.

Філятелия, (гр.) збирання та оцінювання поштових марок різних держав.

Фільгармонія, (гр.) муз. товариство, що має за мету концертну діяльність і культивування повсякного муз. мистецтва.

Фільдекос (fil d'Ecosse), (фр.) бавовняна пряжа, подібна до шовку.

Філдінг (Fielding) Генрі, англ. письмен. (1707-54); „Том Джонс“ та ін. повісті.

Фільм(а), (англ.) целюлоїдна стрічка або платівка: а) покрита світлочудом верствою, як негатив для фотографічних знімків; б) як позитив до висвітлювання в проєкційній лампі. Звуковий ф. супроводять звуками, узгодженими з дією на екрані, гл. Кіно і Ілюстрація на стор. 1053.

Фільогенеза, (гр.) родовий розвиток живих від одноклітинних до багатоклітинних, що мають найскладнішу будову.

Фільогенія, (гр.) наука про родовий розвиток, себто походження родів живих.

Фільодендрон (Monstera), витка рослина з родини клещенців, із серед. Америки;

М. Філянський.

з широким сильно повирізуваним листям і повітряним корінням; у нас по домах.

Фільоксера (*Phylloxera*), (гр.) комаха, споріднена з попелицею, до 1 мм дов., живе гол. на корінні винограду й нищить його; походить із Півн. Америки; тепер по всіх краях, де розводять виноград.

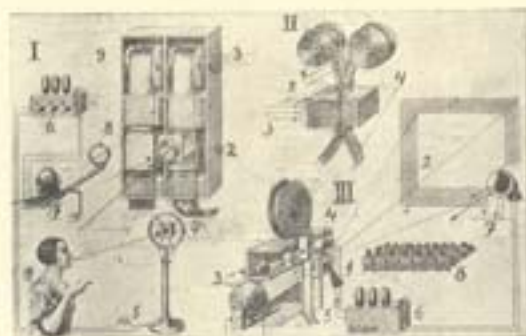

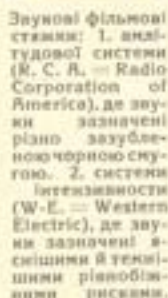
Схема звукового фільму. I. Знима образу й голосу на фільмову стрічку. Образ особи (1) відбиває знімальною апарату (2) на образову фільмову стрічку (3). Рівночасно голос особи падає на мікрофон (4) з батареєю (5). Трентієм мікрофону, що із зміщеною підсилення (6), впливають на світлоочув. коніру (7), світло якої падає на шліфану (8) і насвітлює звукову фільмову стрічку (9). Відповідно до сил насвітлення повстають на ній темніші або світліші поперечні пружки, або різної висоти зубці. II. Копіювання. Образову (1) й звукову (2) фільмову стрічку відбивають при допомозі апарату (3) на одну спільну образую-звукову фільмову стрічку (4). III. Висвітлення образу й передача голосу. При допомозі проєкційного апарату (1) висвітлюють на екрані (2) образ. Проміня лямпи (3) переходить через „звуковий“ смуги стрічки й падає на світлоочув. коніру (4), яка відповідно до насвітлення реєструє зміною електр. струму, зміщеного батареєю (5); цей струм переходить крізь підсилення (6) і в телефонному приладі (7) викликає первісні звуки, які, зміщені гуцномовцем, доводять до публіки (8).

Фільоктет, (гр. міт.) син Понята з Мелібеї в Тессалії, сланий лучник, товариш Геракла, один із гр. лицарів троянської війни.

Фільолій, гр. філософ-пітагореець (500-420 до Хр.), перший списав науку пітагорейців.

Фільолог, (гр.) той, що займається фільологією.

Фільологія, (гр.) вл. „любов до говорення“, в александрійських граматиків — пояснювання ст. класиків; у вузчому розумінні донедавна грам. розсліди мови; тепер у широкому розумінні Августа Бека (*Voeseh*) належить до ф. не тільки іст. й порівняльна граматика, лексика мови, але й діяктологія, література, взагалі ціла творчість, пам'ятки, написи й усні словесність даної мови; говоримо про класичну ф. (ст. римлян і греків), слов., герм., семітську ітд.

Звукові фільмові стямки: 1. амплітудової системи (R. C. A. — Radio Corporation of America), де звуки зазначені різно забублено-чорною смугою. 2. системи інтенсивності (W. E. — Western Electric), де звуки зазначені я-світшими й темнішими рівнобильними рисками.

Фільомат, (гр.) вл. той, що любить науку; фільомати, гурток провідників філіретів.

Фільон, жид.-гр. філософ із Александрії (20 до Хр.-50 по Хр.), пробував погодити юдаїзм із гр. філософією й дав почин неоплатонізму; на його думку, посередником між Богом і світом є „Слово“ (*Льогос*); мав вплив на Сковороду.

Фільосеміт, (гр.) прихильник, оборонець жидів.

Фільософ, (гр.) вл. прителъ мудрости; дослідник, знавець або вчитель філософії.

Фільософія, (гр.) вл. любов до мудрости, наука мудрости, заг. мудрість; ф. просліджує праоснови всього буття (існування) й думання (пізнання, знання), перевірює стійність здобутків усіх наук, досліджує їх основи та з'єднує їх в один одностійний світогляд; філософічні світогляди є різні, залежно від підходу до основних філософічних питань: 1) онтологічного (що таке справжній дійсність? тут можливі: дуалізм, монізм, ідеалізм і матеріалізм); 2) космологічного

(як треба розуміти взаємний зв'язок усіх речей і проявів? тут можливі: атомізм, телеїзм, пантеїзм). Основою ф-ї є логіка, що рішає про методологію; ін. частини ф-ї: теор. психологія, етика й естетика; дисципліни й метою знання займається теорія пізнання, а всі виследи агаданих наук об'єднує метафізика. Свої способи й засоби дослідів переносить ф. і на ін. ділки духового життя, таким чином кожна наука має свою ф-ю, пр. ф. релігії, ф. природи, ф. мистецтва, ф. історії й ін.

Фільтр, (лат.) підкальце; дірчата річовина (пісок, вугіль, бібула), що перепускає тільки чисту рідину, задержуючи річовину, що в тій рідині не розпускаються.

Фільтрування, переціджування, відділювання рідини від тих домішок, які в ній не розпускаються. Гл. Фільтр.

Фільц, (нім.) повість; грубе, густе сужно, збиває з неприродної воли, або заг. шерсті: на канелюхи, вауття, підкладки й т. п.

Фін (*Fyn*), дан. острів між обома Бельтими, 3,475 км.² і 340,000 меш.

Фінал, (лат.) кінець, закінчення, остання частина твору.

Фінанси, (лат., фр.) майно, прибутки й видатки публ. установ, громади, краю або держави.

Фінансист, знавець фінансових операцій, учений фінансознавець; людина, що орудує більшими грошми.

Фільодендрон.

Фільоксера, 1-4. самечка: 1. молодка, 2. старка, злісходу, 3. крилата, 4. з другого покоління, 5. самчик.

Фінансова прокуратура, установа, що дбає про охорону маєткових справ держави.

Фінансове право, фінансова наука, гл. Фінансознавство.

Фінансознавство, наука, що студіює фінансове господарство різних публ. організацій, передусім держави; має завдання з'ясувати систему заходів, якими здобувають матеріальні засоби й розділюють між різними потребами публ. організацій.

Фінгаль, Фін або Фінд, ірл. герой із III в. по Хр., батько Осіяна, короля Морвену (Шотландія); назва Мекферсонової поеми, гл. Осіяна.

Фінгувати, (лат.) вигадувати; фальшувати.

Фіндейзен Микола, рос. іст. музики (1868-1928); „Нариси історії музики в Росії“ з відомостями про укр. музику та укр. музик.

Фінезіа, (лат.) вишкова чутливість, рафінована товкстія.

Фіни, фінська вітка угро-фінів, ділиться на низку окремих етнічних і мовних одиниць (пр. інгерманляндці, карели, ести, лопарі, мордва, черемиси (марі), комі, пермяки, вотяки й ін.); в вузкому значінні фіни — суоми-лай сеті, що в числі 3^{1/2} міль. заселяють Фінляндію (887% усієї людвоти) й пограничні землі.

Фінікія, фінікійці, гл. Фенікія.

Фінікс (Phoenix), гол. місто Арізони, 29.000 меш.

Фіністєр (Finistère), фр. департамент на бретонському півострові, 7.030 км.² і 755.000 меш., гол. місто Кімпер.

Фіністєрре, 1) зах. ріг Іспанії; морська перемога англійців 1747 над французами, 1805 над французами й еспанцями; 2) гори в півн.-схід. Новій Гвінеї, до 3.350 м. вис.

Фініфьт, гл. Емайля.

Фініш, гл. Добіг.

Фінкель Людвік, поль. історик (1858-1930), проф. австр. історії на львів. унів.; праці з історії Польщі; головна праця: „Bibliografia historii polskiej“.

Фінляндія (Suomi), республіка, має 388.485 км.² і 3.560.000 меш., обіймає країну між Фінською й Ботнійською затокою, дичиться з одного боку зі Скандинавією, з другого відділена від Схід. Європи западиною, яка пробігає від Фінської затоки до Білого моря. Морфологічно Ф. споріднена зі Скандинавією й є частиною звиченого архейського масиву Фенноскандії, що свій вигляд завдячує суходолові. Ф. не рішма; більші горбонини (до 1.254 м.) займають мало місця, а так чергуються невисокі горбки-скали та кінцеві морени з заглибинами, низовинними озерами („країна тисячі озер“). Озера й води творять справжній джбрінт і займають 1/2 Ф. Півдони арктичне та піварктичне (Гельсінкі: серед. температура 4°), опадів мало. На півночі тундра, а на півдні шивльковий ліс (61% пов.), гол. багатство та підстава промисловости Ф. (траччи, фабрики паперу, целюло-

зи та сірників.) Друга галузь господарства скотарство й молочарство: коні, рени, рогата худоба, свині, вівці. Рілля займає всього 2% пов. (картопля й овес). Заселена та загосподарена лише прибережна смуга Ф.; залізниця має Ф. 4.540 км., водних доріг 5.500 км., торг. фльота 281.000 брутто т. Вивозить: дерево й дерев'яні фабрикати, масло; ввозить споживчі й промислові продукти, далі промислова сировина, вугілля та олії. Гол. країни торг. обороту є В. Британія, ЗДА, Німеччина й Франція, 89% меш. фіни, 10% шведи; теперішню високу культуру завдячує Ф. Швеції, до якої належала 600 літ. Швеція й Новгород, а опісля Росія, змагалися за Ф. і 1721-1809 прилучено Ф. до Росії. Персональна унія Ф. й Росії дала Ф. політ. автономію, але згодом із цієї автономії лишилося дуже мало. Зате на час рос. панування, а гол. на 70 pp. XIX в., принаде еманципація фінів ініц вилву шведів, спершу в культур., а далі й політ. напрямі; революції 1917 завдячує Ф. своє відокремлення від Росії в окрему державу. Гол. м-о Гельсінкі (мапа, гл. III том, 109 ст.).

Фінсен (Finzen) Нільс Ріберг, дан. лікар (1860-1904), придумав спосіб лікувати шкірні хвороби, гол. новчак, світляними променями; нагорода Нобеля 1903.

Фінстераргори, найвищий верх Беренських Альп, 4.275 м. вис.

Фінська затока, затока Балтійського моря між Фінляндією й Естонією.

Фінська література, рахує свої перші твори від пол. XVI в. Щойно від появи епопеї Калевала 1835 фін. мова стає літературною й витіскає шведську. Найзмішніші письменники з пол. XIX в.: А. Стенвал і Й. Г. Еріко, поети, — Міна Кант, П. Каяндер і Карль Бергбом драматурги, Петарі Пейверінта (Päivärinta) та Югані Аго повістари та новелісти. З повістарів і новелістів XX в. найбільші: Й. Ліманкоскі, Сіллініне (Sillanpää), жінки Аїно Калле, Майльо Тальміо, Марія Йотуні, а поетів Л. Омерва (лір. поетка), Ларіа Кієсті, Отто Маннінен і В. А. Коскеніємі та різносторонній Аїно Лейно.

Фінська мова, говорить нею б. 3 міль. гол. в Фінляндії; аглютативна, належить до угро-фінських мов; пам'ятки від XII в.; споріднені мови, м. ін., карельська й олонська в РСФСР, естонська, мадлярська.

Фінсько-угорські мови, гл. Угрофінські мови.

Фінтія, мітагоресць, із часів Діонісія молодшого, приятель Дамона.

Фіоля, (гр.) широка пляшка, з вузькою, довгою шийкою; шклян, вальцевата посудина на пастяльки.

Фіоль Швайпольт (Свйтополк), друкар та інженер кін. XV в., родом із м-а Нойштадту б. Нірнбергу, перший друкар кирилицьких книжок у Кракові („Октоїх“, „Часослов“, „Тріодь“, від 1492 жив у Левочі (Схід. Словаччина), † б. 1525.

Фіориттура, (іт.) в муз. мєльодійна прикраса, оздоба.

Фіранка, (нім.) занєса, зєслона.

Фірвальдгєтєськє озеро, мальовничє оз. на границі 4 швайц. кантонів: Швіц, Урі, Унтервальден, Люцерн, 114 км.².

Фірдовсї Абуль Касїм Мансур, найбільшїй перс. епічний поет (939-1020); гол. твір „Шаг-наме“, збір перс. іст. переказів про нар. героїв, укр. переклад А. Кримського.

Фірдуєї, гл. Фірдовсїя.

Фірма, (іт.) 1) назва підприємства; 2) торг. підприємство; 3) вивїска, підпис.

Фірмент, (лат.) зорнє небо, в унів. старинних — кристалєна куля.

Фірман, (нім.) візник.

Фірман, ферман, (тур.) в кол. Туреччині указ султана за його підписом і печаткою, завірєний підписом вел. вєзиря.

Фірт, (нім.) гл. Льодовик.

Фірт (Fürth), баварськє м-о б. Нірнбергу, 79.000 меш., шкільн., металургїчна й машинна промисловїсть, вироб. олівців.

Фїсгармонїя, гл. Гармонїя.

Фїск, (лат. Piscus) 1) в ст. Римі — гроші й взагалї майно, що належало цїсарям; 2) тепєр — держ. майно або сама держава, як суб'єкт масткових прав.

Фїстанник (Pistacia) рослина, споріднена а сумхам; ф. правдивий (P. vera) дає їстинї овочї, вживанї до приправ; ф. терпентиновий (P. terebinthus) дає цїнну терпентину; гл. Мастковє дерево.

Фїстанник.

Фїстула, гл. Норичя, Фальсет.

Фїтєльберг (Fitelberg) Іжегож, поль. диригент та комп., *1879, найбільшїй пропагатор поль. модерної музики.

Фїтїна, органїчна сполука фосфору, знаходиться в багатьох рослинах (у насїнї, корїнї); вживають при рахіті, нервових та ін. хворобах.

Фїтїноф-Шель Борнс, барон, рос. комп. (1829-1901); опера „Мазєпа“, спєгади.

Фїтобіологїя, (гр.) наука про життя рослини.

Фїтогеогрфїя, (гр.) частина геогрфїї, вивчає простїрне розмїщення рослини на земній поверхнї (гл. Геогрфїя).

Фїтографїя, (гр.) опис рослини.

Фїтологїя, (гр.) наука про рослини, ботанїка.

Фїтоналеонтологїя, палеоботанїка.

Фїтопатологїя, (гр.) наука про рослині хвороби, їх причини та боротьбу з ними.

Фїтосєлекцїя, (гр.) добір рослини; наука про цей добір.

Фїтотомїя, (гр.) анатомїя рослини.

Фїтохемїя, (гр.) наука про хем. провнї в рослині.

Фїхте (Fichte) Йоган Готліб, нім. філософ (1762-1814), представник етичного ідеалїзму; на його думку, їстотою всесвіту є

абсолютне „Я“ (самосвідомість), що проявляється в чинї; гол. твори: „Основи науки про знання“, „Привачення людини“, „Промови до нім. народу“ (після перемоги Наполеона над Німеччиною).

Фїхтель (Fichtelgebirge), гори на баварськє-чеській границі, до 1.650 м. вис.

Фїш Зєнон, гл. Падалїна Тадеуш.

Фїшбїл, (нім.) рогова пластина з піднебїнної кїтї, де їх є до 400, 4 м. завдовжки, кілька дм. завширшки; кїт. узиває їх замїсть зубів; ф-у вживають замїсть дротів до парасолів і стаників, до виробу різних річей: коробок, прикрас, тощо.

Фїшгоф (Fischhof) Адольф, австро-нім. політик (1816-93), прихильник автономї народів у Австро-Угорщинї.

Фїшер (Fischer). 1) Адам, поль. етнолог, *1880, проф. львівського унів.; праці про кашубів, поляків, українців („Rusini“) та ін.; 2) Гайнріх, нім. геогрф-методик, *1861; 3) Ганс, нім. хемїк, *1881, винайшов синтезу барвиль кровї; нагорода Нобєля 1930; 4) Енгєн, нім. антрополог, *1874, дир. Антр. Інст. в Берлїнї, один із творців енгєнїки; 5) Еміль, нім. хемїк (1852-1919), винайшов веропаль та працював над синтезою білковини й цукру; нагорода Нобєля 1902; 6) (Fisher) Ірвінг, ам. економїст, *1867; праці з теорїї грошей („Покупна сила грошей“), теорїї індекса („Будова індекса“) та ін.; 7) Куно, нім. філософ (1824-1907), прихильник поглядів Канта; 8) (Fischer) Откар, чєс. поет і їст. лїт., *1883, проф. унів. у Празї, визн. стилїст, перекладач із чужих лїт., гол. з нім.; драми, лїр. поезїї; 9) Франц, нім. хем., *1877, винайшов спосіб добувати плївни вуглеводнї з пугїлля; 10) (Vischer), гл. Фїшер.

Фїюмара, (іт.) ріка, що має воду лише в дощовї порї.

Фїюме (Fiume), хорв. Рїска, їт. пристань на півн. схід Адрїє-ськєму побережжї, 49.000 меш.; тепєр утра-тила своє торг. значїня, що його мала до 1918, як пристань Угорщини;

1919 призначено Ф. Югославії, але д'Анжїєно зайняв її для Італїї.

Фїякер, (фр.) 1) екїпаж, наймана каретка; 2) її візник; назва від св. Фїякрїя, що його образ був у Паризї на домі, де виважали екїпажі.

Й. Фїхте.

Фїюме, Віа дель Лідо.

Фіалка (*Viola*), мала зелеста рослина з кругляним листям і п'ятицільним, вільно-платковим цвітом, що має довший платок корони анич. з острогою; **Ф. запашна** (*V. odorata*), має цвіти дуже запашні; **Ф. собача** (*V. canina*) без запаху; з цвітіння Ф-и колось виробляли пахощі, тзв. фіалковий олієць, тепер вироблюють його з коріння фіалкових ірисів або синтетично; споріднені братки або братчики (*V. tricolor*) мають цвіт широкий, трибарвний, улюблені по квітниках.

Фіалка запашна, 1. рослина, 2. цвіт, 3. чаша, 4. овіч.

Фіско, (іт.) невдача, банкрутство.

Фйодор, гл. Феодор.

Фйорд, (сканд.) вузька, крута морська затока, що глибоко вірається в суходіл; береги високі та круті; глибина значна; гол. при берегах Норвегії, Ісландії, Гренландії й т. д.; не останні деяких річкових долин і озер, покритих колось льодовиками, тепер залитих морем.

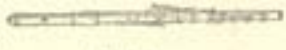
Фіалка трибарвна [братчиків], 1. рослина, 2. пелюстка, 3. стовпчик, 4. овіч.

Флєґетон(т), (гр. міт.) вогняна ріка підземелля.

Флєґма, (гр.) вл. слизь; отижклість, лінькість, незворушливість, байдужність; **флєґматик**, людина, що поволі сприймає працянні й поволі на них реаґує; **флєґматичний**, отижклый, незворушливий, ледачий.

Флєґмона, (гр.) гл. Бех.

Флєґрейські поля, країна на захід від Неаполю, покрита низкою вулканів вигаслях, або в останній стадії діяльності; за ст.-гр. переказом місце бою богів із гігантами.

Флейта, флєт, (іт.) з давніх-давен відомий дерев'яний дутий інструмент; тепер уживають майже виключно поперечної ф., удосконаленої Бемом, яка має 14 звукових отворів із хлипанцями; **Ф. Пана**, свиріля, античний гр. пастуший інструмент, складався з кількох зв'язаних до купи очеретових сопілок; **мала ф.** звучить октавою вище від звичайної.

Флєксі́йні мови, гл. Мова.

Флєксія, (лат.) гл. Мова.

Флєксур, (лат.) переміщення двох частин земної кори у просторіанному напрямі так, що одна з них підноситься або опускається, при чому веретви не розриваються.

Флєммінґ (Flemming) Якоб Гайрріх, граф, саксонський держ. діяч (1667-1728), 1697

гол. міністер саксонський і губернатор Польщі, підтримував гетьмана Орлика на еміґрації.

Флєнебург, нім. пристань над Балтійським морем, 65.000 меш.

Флер, (нім.) прозвірача тонка тканина з вовни або шовку, виклана часто для жалібного одягу, крепа.

Флері (Fleury) Андре Геркюль, фр. політ. діяч (1653-1743), кардинал, виховник Людовіка XV, перший міністер від 1726, дбав про розвиток торгівлі й промисловости.

Флеровський Н., вл. Берві Василь, рос. публіцист, соціолоґ та філософ (1829-1918); праці: „Албука соціальных наук“, „Становище робітничої класи в Росії“.

Флєтнер (Flettner) Антон, нім. інженер *1885; винахідник ротора, улішив керми на кораблях і літаках.

Флєхсіґ (Flechsigt) Павль Еміль, нім. психопатолоґ (1847-1929), проф. унів. в Лейпцигу, дослідник будови мізку й нервового укладу.

Флєчґорн (Fletschhorn), верх у Пенінських Альпах, 4.000 м. вис.

Флєчер (Fletcher). 1) Джілдєс, англ. дипломат (1548-1611), подорожував 1588 по півн.-схід. Європі; опис цієї подорожі важке джерело до історії Московщини XVI в.; 2) Джон, англ. письмен. (1579-1625), драматурґ.

Флєбустєри, (голлнд.-фр.) морські розбійники у XVII і XVIII в. на ам. водах, фр. еміґранти, що нападали на есп. кораблі; осідком їх був о. Червахи б. Сан-Домінґо.

Флєґель, (нім.) крило дому, офіцини, малий дім у дворі чи маєтку.

Флєндєрс, ріка в півн.-схід. Австралії, 775 км. дов., вливається до Карпентарієвої затоки.

Флєнт, торг. м-о в державі Мічіґен (З.Д.А.), 149.000 меш., вел. автомобільна промисловість.

Флєнта, (нім.) рушниця.

Флєнтове шкло, гл. Шкло.

Флєрт, (англ.) легке залицання, кокетство, любовлі.

Флєртувати, (англ.) залицитися без поважного наміру.

Флєйсінґен (Vlissingen), пристань у півд. Нідерландії, 22.000 меш., переїзд до Англії.

Флєш, (нім.) пісково-глинисті осадові скали третинної доби.

Флєонт, ст. м-о в півн.-схід. Пельопонесі, на півд.-зах. від Коринту.

Флєоріський Тимофій, рос. славист (1854-1919), проф. кїв. унів., голова кїв. цензурного комітету, україножер.

Флєоронський Антін, рос. історик, *1883, родом із України; розвідки з історії Запорозжя.

Флєояра, гупульський інструмент, сопілка з ліщини, до 90 см. дов., з 6 отворами.

Флєовіоґляціал, (лат.) пісок та рішша, відкладені ріками, що випливають із льодовиків.

Флювіальний, (лат.) річковий.

Флоїд, (лат.) 1) рідина; лікувальна рідина до натирання; 2) у спиритивістів: особлива річовина, яка виходить із людини та з річєї і може вливатися на середовище.

Флюксія, (лат.) опух, наслідком сильного напливу крові до якоїсь частини тіла; гл. Паруліс.

Флюктуація, (лат.) хвилювання, хитання, мінливість, передивність, непостійність.

Флюор, (лат.) хем. первень (F) з громади гальогенів, газ прикрого запаху, в т. 1-26, атомовий тигар 19, у природі лише в сполуках, гол. у флюориті, криоліті, апатиті й фосфориті, в костях; із воднем дає флюорородень (HF), уживають його до писання на шклі; флюоракри або флюориди — флюорородневі солі.

Флюоресценція, прикмета деяких річовин (нафти, урапового шкля, флюориту) аміняти барву, видовжуючи хвилі одержаного світла; салву ф. в. п. сякають також катодові промені; флюоризний екран, картон, напосний баровплатиновим ціанком, креманов цинку або сірчакани напну; світять під впливом променів Рентгена й ін.

Флюорит, плавень, мінерал, флюорак вапу (CaF₂); синій, зелений або білий, кристали різноосеві, аич. шестистіпні, буває гол. в мінеральних жилах, уживають гол. в металургії (як флюс), у кераміці (поліза, молочне шкля) та до виробу флюорородню.

Флюс, (нім.) 1) плавень, топник; річовина, яка знижує температуру топлення ін. річовин і утворює з ними легкотопну шкловиту масу — жужлі; при добуванні чавуну з руд уживають як ф. вапняки, доломітв, мергелів, тощо; 2) гл. Флюксія.

Флівій, назва рим. роду, з нього вийшли між ін. пісарі: Веспасіян, Тит і Доміціян.

Флівій Носиф, гл. Носиф Флівій.

Фліг(а), (нім.) прапор із вац. барвами або вац. гербом.

Флігелити, (лат.) аскети-фанатики XIII і XIV вв., гол. в Італії, що серед молитв і побожних пісень у проповідях бичували себе, сподіваючися цим спокутувати гріхи.

Флігман, (англ.) командант вогнної флоти, який має право підняти на кораблі свій прапор (адмірала й команданта ескадр).

Фліжолет, (фр.) 1) мала дзюбкова флейта; 2) звуковий ефект на смичкових інструментах, що барвою наближається до тону флейти.

Фліжганс (Flajshans) Вацлав, чес. філльоьог, *1866, проф.; праці з чес. граматики та в обороні неідроблености королеводірського рукопису.

Флішпер (Fleischer) Оскар, нім. музикознавець (1856-1933), основник „Міжнар. Муз. Т-ва“ (1899) та редактор його органів; праці з музикознавства.

Фляке Отто, нім. письмен., *1882; повість „Так і ні“, нариси „Добрий європейець“.

Фляков, (фр.) майстерня плішечка на пахонці, глечичок на квіти, тощо.

Фліманська література, гл. Бельгійська література, Голандська література.

Фліманська мова, гл. Голандська мова.

Фліманське мистецтво, гл. Голандське мистецтво.

Фліманські коні, гл. Кіні.

Фліманці, флемі, мешканці бельгійської й частини фр. Фліандрії; германського походження; б. 4 міль., 51% всього населення Бельгії, у Франції майже цілком пофранцузжені; гл. Голандці.

Флімінг(о) (Phoenicopterus), птах-плавун, до 1^{1/2} м. вис., червоново-рожевий, із коротким, широким, у половині зігненим дзьобом і дуже вис. ногами; в Африці й над Середземним морем; гл. таблиці: Африка, ч. 9.

Фліміній (Flaminus), рим. рід; Г і Ф побудував 220 до Хр. флімінійську дорогу з Риму до Арміна, подіяв 217 у боротьбі з Ганнібалем над Тразіменським озером.

Фліміній (Titus Quinctius Flaminus), рим. консуль, переміг Філіппа III македонського під Киноскефалами 197 до Хр.

Фліммаріон (Flammariön) Каміль, фр. астроном (1842-1925), дослідник Марса, популяризатор астрономії (м. ін. „Небо“, перекладене на укр.); „астрономічні“ романи: „Урпіп“, „Люмен“, „Стелія“ й ін.

Флінг, гл. Флінк.

Фліндрія, у вузкому аничній півн. зах. частини Бельгії, в ширшому єусідній частини Нідерландії й Франції.

Флішеля, (фр.) легка, м'ягка вовнина або бавовняна тканина.

Флінк, флінка, флянок, (фр.) крило, крайня частина розташування війська в терені.

Фльобер (Flaubert) Гюстав, фр. письмен. (1821-80); повісті „Паші Боварі“, „Салдмбо“, „Чуттєве виховання“, „Бувар і Пекюше“, „Три оповідання“.

Фльокс (Phlox), вогник, під-ам. зелеста рослина зі зрослоплатковим, запашиим, аич. червоним цвітом; у нас по квітниках.

Фльондра, (нім.) 1) гл. Камбула; 2) повіт.

Флер, гл. Флер.

Фльора, (лат.) 1) рим. богиня весни; 2) рістия даної країни. Фльорист, дослідник і знавець рістий. Фльористика, наука про рістиво.

Фльореаль, (фр.) 5-ий місяць фр. реп. календаря, від 29. квітня до 19. травня.

Фльорен, фльорентійська зол. монета

Каміль Фляммаріон.

Г. Фльобер.

XIII в., пізніше однозначна з гільденом (Австрія, Голландія).

Флорентійський собор, собор у Флоренції, скликаний папою Бягеном IV; там заведено т. зв. флорентійську унію між гр. і рим. церквою (1439); діяльну участь у ф. соборі брав квіт. митр. Ісидор.

Флоренція, Фіренце, гол. м-о Тосканія, 315.000 меш., одна з найбільших і найцінніших мист. абірок світу в музеях Уффіці, Пітті й ін.; ратуша Палаццо Веккіо (1298), собор із кампанілею й баптистерією (славні бронзові ворота Гіберті), церква Свята Кроче з гробницями Галілеї, Мікель-Анджело, Макіавелі й Данте, унів. від 1349, багато бібліотек. Промисловість мармурова, алібастрова, порцелянова, шовківнича. Найбільший розцівіт Ф. в середньовіччі (Медічі); 1439-42 собор для об'єднання рим. і гр. церкви, 1498 тут спалено Савонаролю; 1865-71 столиця Італії.

Флорес, 1) від. острів на південь Целесбесу, 15.200 км.² і 270.000 меш.; 2) море між Целесбесом і Флоресом; 3) один із Азорів.

Флорет, (фр.) гл. Рапір(а).

Флорет.

Флора.

Флоренція, заг. вид.

Флориди, 1) півд. схід. півострів Півн. Америки; 2) держава ЗДА на ньому, 152.000 км.², 970.000 меш. (?), муриноів); рівнина, тропічна рістня, цукрова тростина, бавовник, рис та тютюн; гол. м-о Телдгесі; 3) протока між півостровом Ф. й Кубою.

Флориди Кі (Florida Key), ланцюг о-вів, що вибігають у море як продовження півострову Флориди; на найбільшому, Вест Кі, важна військ. пристань ЗДА.

Флоріан Кларіс, фр. письмен. (1755-94); слава „Байка“.

Флота, (іт.) всі кораблі якоїсь держави; востні (воєнна ф.), або торговельні (торг. ф.).

Флотилія, (фр.) відділ невеликих воєнних кораблів або літаків.

Флотов (Flotow) Фрідріх, нім. комп. (1812-83); опери (Марта й ін.).

Фо(а)с, (фр.) вл. огнище; зала або коридор поруч театральної зали, концертної або парламентської, для відпочинку підчас перерв.

Фобія, (гр.) 1) безпідставний хоробливий страх, від неврастенії; 2) ненависть до чого, пр. українофобія—україножерство.

Фогарашій Іван, закарп. укр. церк. діяч і письмен. (1786-1834), ректор богословської семінарії у Ужгороді, від 1818 парох церкви св. Варвари у Відні; склав молитовник для укр. воєнків австр. армії, „Граматику“ та ін.

Фоганцаро (Fogazzaro) Антоніо, іт. письмен. (1842-1911); повісті: „Даніеле Кортіс“ „Колішній світлик“.

Фогельвайде Вальтер, гл. Вальтер фон дер Фогельвайде.

Фогельберг (Vogelsberg), висахла вулкана в серед. Німеччині, між горами Танном і Реном (Rönn), до 772 м. вис.

Фоглер, (нім.) від гармати в XV в., з рухомою пороховницею.

Фогт (Vogt) Карл, нім. природник і політ. діяч (1817-95), проф. унів. в Женеві, представник філ. матеріалізму; „Виклади про людину“, „Фізіологічні листи“.

Фоджа (Foggia), торг. м-о в іт. провінції Пулія, 72.000 меш., собор із 1172.

Фосрбах (Feuerbach) 1) А н з о л ь м, нім. мала (1829-80); гол. творя: Піста, Платонів бенкет, Іфігенія, Прощання Медей; 2) Л ю д в і г, нім. філософ (1804-72), матеріаліст, дослідник філософії релігії; гол. твори: „Суть християнства“, „Суть релігії“.

Фойгт (Voigt) Фредерік, англ. журналіст, *1893, знавець укр. справи, кореспондент „Manchester Guardian“-у.

Фойницький Іван, рос. правник (1847-1913), криміналіст, проф. сиб. унів., сенатор низка спеціальних праць.

Фойхтвангер (Feuchtwanger) Леон, нім. письмен., *1884, жид. роду; повість „Погана книжка“, „Жид Зіс“.

Фойхтерслебен (Feuchtersleben) Ернст, нім. письмен. (1806-49); мед.-філ. „Дієтика души“.

Фок, (голланд.) 1) на початку слів морської термінології означає „перед“ або „нижче частину“; 2) нижче пряме вітрило на передній щоглі, прикріплене до спідньої передньої реї (фокареї).

Фока, (лат.) гл. Тюлень.

Фока Никифор, гл. Никифор Фока.

Фокя, ст. м-о в Лівії, з нього пішло багато колоній, м. ін. Массалія.

Фокіда, гориста країна в серед. Греції, слава дельфійської пророцтвом; фокійська або третя свята війна 355-346 до Хр.

Фокіси, протока між Формозою й аз континентом; сполучує Сх.-китайське з Півд.-китайським морем.

Фоккер (Fokker) Антон, нім. конструктор літаків, *1890; (гл. табл. Політроплетство П).

Фокс, 1) Г а й (Fawkes Guy), англ. діяч (1570-1606), проводир кат. порохової змови

в Англії, 5 XI 1605, проти Якова I; ще тепер у Англії палять солом'яну фігуру Ф. 5 XI; 2) Джордж (1624-97), гл. Квакери.

Фокстеріер, (англ.) гл. Собака свійський.

Фокстрот, (англ.) ам. модерний танок у формі маршу, в останньому часі з сильною синкопічною ритмізацією.

Фокус, (лат.) 1) гл. Огнище; 2) невичайна, зручна штука.

Фокусник, (рос.) штукяр.

Фоліс Носип, гал.-укр. гром. діяч і філінгтон (1862-1917), гр.-кат. свец., посол до австр. парламенту від 1907; записав свій масток на укр. нац. цілі.

Фоліо, (лат.) формат книжки завбільшки аркуша.

Фоліант, (лат.) книга фоліо, або взагалі великого формату.

Фоліон, гл. Сукновальня.

Фолькльор, (англ.) усна словесність, поетична нар. творчість, обряди, пісні, думи, приповідки, тощо.

Фолькльористика, наука про фолькльор.

Фолькстон (Folkestone), англ. пристань над каналом Ля Манш, 35,000 меш., морський купець.

Фольмар (Vollmar) Георг, нім. соц.-дем. діяч правого крила (1850-1922), 1879-80 редактор центр. органу нім. соц.-дем. партії „Соц. Демократ“, що виходив у Швейцарії.

Фол Рівер (Fall River), пристань у державі Месачусетс З.Д.А., 133,000 меш., бавовнича промисловість.

Фомальгант, (араб.) назва зірки першої величини в сузір'ї Риб.

Фомін Андрій, укр. ботаник, *1867, член ВУАН, дир. Київ. бот. саду.

Фон, (фр.) тло, задній план образу, спечня, краси, глибини.

Фонавтограф, (гр.) віброграф, прилад записувати звукові тремтіння: металеве писальце, прикріплене до тіла, що звучить, пр. до стросних вицьчат, записує тремтіння його на закопченій шкляній плиті або закопченому металевому валку; таким чином повстають хвилясті лінії — фонавтограми або віброграми.

Фонвіан Денис, рос. письмен.-драматург і сатирик (1745-92); комедії „Бригадир“ і „Недоросль“.

Фондація, гл. Фундація.

Фонема, (гр.) в лінгвістиці звуковий перень мови.

Фонендоскоп, (гр.) стетоскоп із дов. гумовими цівками.

Фонетика, (гр.) гл. Звучня.

Фонограма, (гр.) спіральний рівець, витрий металевим вістрям на восковій масі палка фонографу або кружка грамофону;

У. З. Е. III.

його глибина різна й відповідає звукам, переданим до фонографу (грамофону).

Фонограф, (гр.) винайдений Едісоном (1877) прилад ловити та відтворювати звук; збудований на тій самій основі, що грамофон, лише замість кружка ф. має налок, покритий восковою масою.

Фоноліт, (гр.) дрібнозерниста вибухова скла, багата на содові сполуки; ф.-тоні лунаки данинді, відсіла й назва.

Фонологія, (гр.) дослідна метода в мовознавстві, розглядає мову як систему й пояснює поодинокі явища мови з погляду на цілість, на будову мови, на її структуру, розсліджує також мови різних функцій (пр. поетичну, фахову мову, тощо).

Фонометр, (гр.) прилад мірити силу звуку, при досліді бистроти слуху.

Фонофор, (гр.) прилад до слухання для людей із ослабленим слухом; складається з мікрофону й слухавок.

Фонсека (Fonseca) Деворо, браз. держ. діяч (1827-92); 1889 скинув імператора Педра II 1889-91 президент Бразилії.

Фонтан(а), гл. Водограй.

Фонтенбльо (Fontainebleau), замок б. Парижа, побудований XII-XVIII вв.; 1685 Людовік XIV скасував у Ф. пантський едикт, 1812-14 тут в'їзнено П'я VII, 1814 Наполеон зріхав престолу; тепер дітя резиденція президента і музею.

Фонтенель (Fontenelle) Бернар, фр. письмен. (1657-1757); „Гутірки про многоту світів“, „Діяльогі мерців“.

Фор, 1) (Fort) Поль, фр. письмен., *1872; поезії „Французькі балади“; 2) (Fauré) Поль, фр. соц. діяч, *1878, довголітній гол. секретар соц. партії; 3) Фелікс, фр. політ. діяч (1841-99), 1895-99 президент республіки; за нього заключено рос.-фр. союз (1897).

Форарніфера, (лат.) гл. Дірчанка.

Форарльберг (Vorarlberg), зах. союзна країна Австрії, над Райном, 2,600 км.² і 140,000 меш.; годівля худоби, придільні; гол. м.-о Брегенц.

Форбес (Forbes) Невіль, англ. славист, *1883; староруська мова, грам. рос. мови.

Форвард, (англ.) при копаному м'ячі або гакічці лінія наступу, складена з 5-ох грачів.

Форґач (Forgách) Янош, австро-угор. дипломат, маляр, великий ворог слов'янства; як посол у Білгороді проводив провокаційну політику; 1918 австро-угор.

Фонограф Едісона: 1. валок покритий воском, 2. мембрана, 3. ворба, II. 1. валок, 2. мембрана з рильцем, 3. труба.

Фонавтограф: 1. труба з мембраною і рильцем, що записує на валку (2) криву тремтіння стросних вилок або сопілок.

Б. Фонтенель.

посол при Центр. Раді, овіслив при гетьмані; виявив себе ворогом укр. змагань, йому гол. треба задичити анулювання тайного договору про Галичину й недопущення укр. адміністрації на Холмщину.

Форд Генрі, ам. промисловець, *1863, один із найбільших капіталістів Америки, власник аразконих іа техн. погляду фабрик у Дітроїті, де вироблюють відомі на увесь світ автомобілі („форди“) та трактори („фордсон“). Автобіографія.

Г. Форд.

Фор де Франс (Fort de France), гол. м-о Мартінікі, 27.000 меш.

Фордизм, складна, докладно продумана система раціоналізації та механізації фабричного виробництва, науково уґрунтована та з величезним успіхом переводжувана вжиття в найширших розмірах на фабриках Форда.

Фордсон, тип трактора системи Форда.

Форе (Forez), гори у Франції між Ляурою й Аліс, до 1.540 м. вис.

Форе (Fauré) Габріель Урбен, фр. комп. (1845-1924), творець численних творів у всіх галузях музики, мав вел. вплив на суч. муз. генерацію Франції.

Фореїн Офіс (Foreign Office), англ. міністерство закорд. справ.

Форея, (нім.) гл. Петруг.

Форель (Forel), 1) А в ґ у с т, швайц. психіатр і ентомолог (1848-1931); заслужений гігієніст, один із творців расової гігієни й противалькогольного руху; знавць і дослідник життя мурашок; 2) Франсуа Альфонс, швайц. природник (1841-1912), основник суч. лімонології; досліджував і природу льодовиків.

Форац, (нім.) листки між оправою й заголовною сторінкою та заміченим книжкою.

Форантія (Forsythia), рід рослини із родини маслинових; кущ із зубчастим листям і жовтими квітками; цвіте раною весною перед розвитком листя; плекають у садках.

Форитувати, (нім.) піддержувати, поручати.

Форма, (лат.) 1) вид, вигляд, постать; спосіб; установлений зразок, лад; одност. відливало (прилад до відливи статуї, давнин і т. п.); 2) у ф і л.: протилежність до матерії: „ак“ у протилежність до „що“; часто вважають ф. за сутніший чинник, ніж „матерія“; форми амислового пізнання — за Кантом: простір та час.

Формалізм, (лат.) 1) суворе й точне прив'язування ваги до форми; перенесення зовнішніх форм на школу суті справи; дрібничкове, механічне дотримування установлених форм; 2) напрям у мистецтвознавстві й літературознавстві, що вважає форму мист. твору за гол. джерело мистецтва, незалежно від змісту. Теоретики фор-

малістичної школи (К. Фідлер, А. Гльдебрандт, А. Рігль, Г. Вельфалін) уважають, що розвиток мист. йде за своїми власними, внутр. законами.

Формаліна, формоль, 40%-вий розчин формальдегіду; до дезинфекції й утривання зоологічних і анатомічних зразків.

Формаліст, (лат.) людина, що тримається тільки форми законів, принятих звичаїв, правил.

Формалістика, гл. Формалізм.

Формальдегід, метилений альдегід, метаналь, орг. сполука (НСОН), трійливий газ, проналізового запаху; з фенолями дає бакеліт і ін. штучні живці; з казеїною галіліт, із водою — формаліну.

Формальний, (лат.) той, що відноситься до форми.

Формальність, (лат.) гл. Формалізм 1).

Формат, (лат.) розмір, величина (картки, паперу, книжки).

Формация, в геол., шарі скорини Землі, що походить із одного геол. періоду.

Формоза, Тайван, ин. острів при бережжі Китаю, 35.970 км.² і 4.000.000 меш. (китайців і малайців), підсиюни тропічне, гол. продукти: чай, риж, цукор, вугілля, нафта, гол. м-о Тайгоку, або Тайпе.

Формоль, гл. Формальдегід.

Формула, (лат.) загально й докладно означення якогось поняття, закону, ваземня, тощо, яке можна прикласти в певних умовах до всіх окремих випадків; загалом узале означення, виповнене в короткій або умовній формі; формулу дватп, коротко й ясно висловлювати думку.

Формуляр, (лат.) зразок, спис (служби урядовців), схема, за якою складають урядові або торг. папери.

Форура, фанера, (фр.) тоненька пластинка з цінного дерева, б. 1½ мм завгубшки, якою обклеюють столи, шафи і т. ін., вироблені з дешевого матеріалу.

Форостина Євген, гал.-укр. комп. та муз. письменник, *1883; сольоспіви, хори, музичні картини „Над Дніпром“, оперета „Ганджа Андібера“, панашада.

Форпост, (нім.) гл. Аванпост.

Форрер Роберт, нім.-швайц. археолог та історик мист., *1866, автор реального лексикона доісторії й археології.

Форстер (Forster), 1) Едвард Морган, англ. письмен., *1879; повість „Переїзд до Індії“, критика „Форми повісті“; 2) Йоган Райнгольд, нім. подорожник (1729-98), разом із Куком обляв Землю; видав першу історію полярних дослідів.

Форсувати, (фр.) напружувати свої сили, накидати, силоміць уводити; форсовий, напружливий, прискорений, швидкий.

Форт (Forth), ріка в Шотландії, 160 км дов., вливається до Швів. моря (затока Ферт оф Ф.), сполучена каналами з р. Клайд й Единбургом.

Форт, (лат.) невел. окреме укріплення, приспособлене до самостійної оборони, вхо-

дять у склад укріплень твердині, або є самостійне.

Форталеза (Fortaleza), Сеара, гол. м-о та пристань браз. держави Сеара, 80.000 меш., звідь бавовня та пальмового воску.

Форт Вейн (Fort Wayne), м-о в державі Індіана (З.Д.), 105.000 меш., металургічна промисловість.

Форт Верт (Fort Worth), торг. м-о в державі Техас (З.Д.), 171.000 меш., унів., музей мистецтва, нафтона і бавовни промисловість.

Фортеціан, (fr.) струнний інструмент, на якому грають притискаючи кльвіші, сполучені підйомами з молотками, що ударюють об струни, натягнені на резонансній коробці. Довготривалість звучання струн, тим самим і довготривалість звуку — можна продовжувати, притискаючи праний педаль, а принняти — притискаючи дзвін. Ф. розвинувся з вірджіналю та кльвіхорду, відомих уже в XI в., та кльвіщмбаллі із XVI в. Всі ці інструменти підзначалися малим, уривчастим звуком унаслідок „ципання“ струн пальчиками. Суч. молотковий механізм, який у вел. мірі вплинув на скріплення й повноту звучання ф. та утворив нову добу форт. техніки й літератури, придумав Крістофорі 1707. Найкращі ф. виробляють Стейнвей (Steinway) в Нью Йорку, Бехштайн у Берліні, Гаво (Gaveau) в Парижі, Безендорфер (Bösendorfer) у Відні.

Фортеця, гл. Твердиня.

Фортифікація, (лат.) 1) наука про способи військ. укріплення місцевості; 2) військ. укріплення.

Фортуна, (лат.) у рим. міт., боги сліпого випадку, долі та щастя, зображувана як жінка, на колесі або куді, інколи з перев'язкою на очах, що одною рукою сперлася на керму, у другій тримає ріг щедрот; переносно: щастя, доля, призначення, майно.

Фортуна.

Фортуатов Філіп, рос. лінгвіст (1848-1914), творець окремої лінгвістичної школи в Росії, тап. реконструкторів; порівняльні фонетичні студії, про наголос (у балтських мовах), староболг. мова ітд.

Форум, (лат.) 1) ст.-рим. ринок, між горбами Капітолійським і Палатинським, гол. місце держ. й судової діяльності, осередок торговлі та взагалі громад. життя; 2) місце, де рішають громад. справи.

Фос (Voss) Йоган Гайнріх, нім. письмен. (1751-1826); клас. переклад „Ліади“ та „Одисеї“.

Фоса, (лат.) рів.

Фосген, (гр.) хлороак вугляної кислоти (COCl₂), трійливий газ, уживаний до синтезу органічних сполук і до виробу газових бомб.

Фосіль, гл. Кам'янина.

Фоскольо (Foscolo) Уго, іт. письмен. (1778-1827); повість „Останні листи Якова Ортіса“.

Фоссіше Цайтунг (Vossische Zeitung), нім. щоденник, виходить від 1721 в Берліні, від 1813 власність вид. фірми Ульштайна; до 1833 ліберальний.

Фосфат, гл. Фосфоран.

Фосфор, (гр.) хем. речень (Ph), жовтобілий, прозорчастий, м'який наче віск, трійливий (тап. білий ф.), т. т. 44°, т. к. 280°, горить при 50°; уживають як трійло на шурів, до виробу фосфорової бронзи (аліаж із міді, цинку й фосфору); огрітий до 200-250° без доступу повітря, перемінюється в нетрійливий червоний ф., який горить при 260° і якого уживають до виробу сірників. Находиться в природі лише в сполуках; у фосфоранах, а яких його добувають, костях, також у зернях рослин, первах, міаку й крові. Гол. сполуки ф.: три- й п'ятиокис ф. (повстас підчас горіння ф.). Фосфорові або фосфатові кислоти, а них найважливіша ортофосфорана; її солі — фосфорани (фосфати).

Фосфоран, фосфат, сіль фосфатової кислоти; а багатьох родів ф-ів у природі знаходиться лише солі тап. ортофосфатової кислоти; а них найважливіші: вапняний ф., фосфат кальцію [Ca₃(PO₄)₂], що входить у склад костей й фосфоритів; содовий ф. (фосфат натрію); в крові, молоці, м'язях, первах, тканинах і сочі; ф. вапнево-магнезово-амонієвий: гол. складник гуана.

Фосфоресценція, (гр.-лат.) прикмета деяких речовин світити в темноті, коли перед тим були насліднені; гл. Люмінісценція.

Фосфорит, мінерал, суміш різних фосфатів, гол. вапневого; знаходиться в кудистих горах; вел. родовища ф-у є на Україні (на Поділлі й Чернігівщині), у Франції, Альжирі, на Фальориді й Кольському півострові; фосфорити уживають на штучне гіпно; гл. Суперфосфат; суміш вапневого ф-ту й хлороаку дає апатит.

Фотель, (фр.) м'яке крісло а поручцям; міністерський ф., становище міністра.

Фотинський Орест, укр. історик (1863-1919), проф. волинського ІНО, заступач церк. музею в Житомирі; численні праці а історії та археології Волині в „Київ. Старині“ та ін. видавництвах.

Фотій, 1) гр. церк. діяч і письмен. (б. 820-91), патріарх царгородський 858-867 і 878-886, апаменитий учений і богослов, автор критично-бібліографічної збірки „Міріобібльон“, — оцінок і уривків із творів клас. письмен. та багатьох ін. авторів, противник Риму; за нього почався розквіт між Сх. і Зах. Церквою; 2) митр. київський, 1408-31, грек із Морей, жив у Москві і справив її політпні; † 1431.

Фотінов Константін, болг. письмен. поч. XIX в.; спроба перекладу св. Письма (1855), журнал „Любославіє“ 1844-45, що мав вагу для розвитку болг. мови.

Фотогенічний, (гр.) той, що виходить добре на фотографії або кіновій анимці.

Фотогенічність, (гр.) прикмета, що робить предмет або особу придатними для виведення на фотографії або на екрані (гра обличчя, тощо).

Фотографюра, граюра на металі, виготовлена фотографічним способом при допомозі хем. травлення; в суц. друкарстві спосіб глибокого друку; гл. Граверство.

Фотограмметрія, (гр.) 1) вимірювання правдивих розмірів предметів із їх фотографічних відбиток та рисування їх певного або дозеного мету на основі цих розмірів; 2) зладжування геогр. карт на основі фотографічних анимок із літаків та повітроплавів.

Фотографія, (гр.) 1) втворювання образів через хем. діяння світла на світлочувідні матеріали; 2) світлина — позитивна відбитка з негативу. **Фотографічний** апарат у своїй основі є т. зв. камерою обскурю; його складові частини: 1) об'єктив (комбінат сочок), який заломлює світлові промені, що падають до камери ззовні, й кидає образ; 2) зачин (механізм, що відкриває й замикає об'єктив), яким регулюємо експозицію (довготу наświetлювання); 3) шукач, де бачимо предмет, який хочемо зняти; 4) магазин із світлочувідним матеріалом: касета зі шклинкою платівкою, або ролька плівки (фільми). **Фотографування**: 1) наświetлену платівку обробляємо хемічними річовинами (проявлення, закріплення), після чого дістаємо на прозорому підкладі (шкло, плівка) негатив; 2) підкладений під негатив світлочувідний папір темніє на світлі під якими місцями й залишається леним під темними (позитив); закріплений позитив дає бажаний образ (фотографію). **Кольорова фотографія** (винахід Люм'єра): поміж світлочувідним шаром і шклом розміщена верствка з помішаних червоних, зелених і синіх зернят крохмалю, які перепускають тільки промені свого кольору. Щели проявлення і закріплення образка копіювати не можна. Історія: Велжуд (1802) пробував робити портрети на папері, намоченому в азотово-кислому сріблі, та шойно Ніпс (1826) і Дагер (1839) перші зробили фотографію в камері обскурі (дагеротипія); Тальбот (1839) винайшов хлоросрібний папір і негативи, Мадокс (1871) сухоплатівку, Фогель (1873) звернув перший увагу на вплив різних барв на світлочувідні матеріали. Гл. таблиця Фотографія I, II.

Фотодрук, гл. Фототипія.
Фотоелектрична комірка, гл. Фотоцели.

Фотоелектричність, (гр.) загальн. електр. явищ, викликаних світлом.

Фотолітографія, (гр.) перенесення фотографічних образів із кліше на літографічний камінь і відбивання їх при допомозі літографічної преси.

Фотолюмінісценція, гл. Люмінісценція.

Фотометр, (гр.) прилад, що порівнює світлову силу різних джерел світла, опирається на тій основі, що сила світла різних джерел, які освічують із різної віддалі однаково сильно ту саму прямокутну площу, пропорційна до квадратів віддалі тих дже-

Фотометр Ремфорда. 1. лампа, 2. свічка, 3. екран.

рел; найважливіші Ф-и: Ф. Лямберта й Ремфорда (Remford) та Буззена.

Фотомонтаж, (гр.-фр.) склеювання поодиноких кінових картин в одну цілість.

Фотон, квант світла, атом світла, світлина частинка, в якій сконцентрована енергія світлового променя.

Фотосинтеза, (гр.) гл. Асиміляція (в ботаніці).

Фотосфера, (гр.) світлина поверхні Сонця.

Фототелеграфія, гл. Телефотографія.

Фототеодоліт, (гр.) прилад до фотограмметричного виміру, злука теодоліту й фотографічного апарату.

Фототерапія, (гр.) світлолікування, вживання до лікувальних цілей сонячного (геліотерапія) або штучного світла (Фіззенона лампа, „гірське сонце“, електр., барвне світло, проміння Рентгена й раду).

Фототехніка, (гр.) різні способи використовувати фотографію для виготовлення друкарських кліше.

Фототип, (гр.) образ, відбитий світлодруковим способом, світлодрук, автотип.

Фототипія, (гр.) друкування клішами, аробленнями при допомозі фотографії.

Фототропізм, (гр.) вразливість рослин і деяких тварин на світло так, що вони до нього звертаються (позитивний Ф.), або від нього відвертаються (негативний Ф.).

Фотофон, (гр.) прилад переносить звук на віддаль при допомозі електр. струму й світла; гл. Телевізія.

Фотозорець, (гр.) прояв натиску променів світла на освітлену поверхню.

Фотохемія, (гр.) наука про хем. процеси, спричинені діянням світла.

Фотоцели, (гр.-лат.) світлочувідна комірка, шклинна посудина з річовиною, що переміює світляні хвилі зміною натуги, які падають на неї, на зміни електр. струми; найважливіші Ф.: потасова, селсінова; остання грає вел. роль в звуковому фільмі, баченні та перенесенні образів на віддаль.

Фотозинкографія, (гр.) виріб цинкових кліше фотографічним способом.

Фофанов Константин, рос. поет-символіст (1862-1911); твори: „Стихотворення“, „Тьма і тайна“, „Нілюзін“.

Фош (Foch) Фердинанд, фр. маршал (1851-1929), у битві над Марною 5-9 IX 1914 ком. 9. армії, V 1917 шеф ген. штабу, 24 IV 1918

головнокомандувач військ Антанти у Франції, і 1919 голова найвищої воєнної ради.

Фра Анджеліко, гд. Фієзоле.

Франгофер (Franghofer) Полеф, нім. оптик (1787-1826), дослідник сонячної дуги; гд. Дуговина.

Фрагмент, (лат.) уривок із твору, частина; незакінчений твір.

Фрагментарний, (лат.) уривчастий, частковий; незакінчений.

Фра Діавольо (Fra Diavolo), вл. Мікеле Пецца, іт. опришок (1771-1806), провідник повстання проти французів у півд. Італії.

Фраза, (фр. з гр.) 1) речення, закінчена думка, висловлена словами; зворот; іронічно: паслів пустоворожній або чванливий; 2) у муз.: найменша мелодійно-ритмічна одиниця муз. твору (двотакт, тритакт); фразувати, длити мелодію на природні мелодійно-метричні привки (фрази).

Фразеологія, (гр.) 1) будова речень і зворотів; вислови та звороти питомі мові; 2) слова без змісту, пустомельщина.

Фразер, (фр.) людина, що кацає гарні слова, не дбаючи за їх зміст.

Фрайберг (Freiberg), м-о в півд. Саксонії, 36.000 меш., ратуша з XV в., ст. пром. та гірниче місто; гірнича академія (від 1765).

Фрайбург (Freiburg), 1) біденське місто, 92.000 меш., собор із XII в., торговий дм із XV в., унів. від 1457, ткацька промисловість; 2) гд. Фрібург.

Фрайгер, гд. Барон, Вільний пан.

Фрайнінські вринки, гд. Словінська мова.

Фрайштат, табор укр. полонених.

Фрайліграт (Freiligrath) Фердинанд, нім. письмен. (1810-78); політ. й екзотичні поезії.

Фрайтаг (Freitag) Густав, нім. письмен. (1816-95); комедія „Журналісти“, повість „Мас — винце“, „Технічна драма“.

Фрайштат (Freistadt), повіт, м-о в Гор. Австрії, 3.000 меш.; підчас світової війни тут був табор для полонених українців рос. армії, серед яких був культ.-нац. освідомну роботу гурт відпоручників „Союз

визволення України“ під проводом В. Симонича; у таборі була укр. друкарня, де друкувався таборовий час. та ін. таборові видання.

Фрайштат: урочисте богослуження 1. III. 1918 перед відходом 1. жовтня Сіромупанщини на Україну.

Фрак, (англ.) сурдут із довгими полями азад, апереду глибоко вирізаний; уживають у святих випадках.

Фрактура, (лат.) перелам кістки, в друкарстві: готичська азбука.

Фракційний, (лат.) приналежний до фракції.

Фракціонована дистиляція, гд. Дистиляція.

Фракція, (лат.) 1) частина якоїсь політ. партії, що відокремлюється підчас неагоди в партії; 2) громада послів у парламенті з членів якоїсь одної політ. партії; 3) в хемії: частина (при перегоні).

Фрамбеаія (Framboesia tropica), тропічна хвороба шкіри, викликана особливим родом спірохетів, нагадує пранні; червоні більші й менші гудки по тілі.

Фрамуґа, (швед.) заглибина в стіні, ніша, вікно над дверима.

Франк, грошова одиниця у Франції, Бельгії та Швейцарії, ділиться на 100 сантимів.

Франк, 1) (Frank) Адольф, нім. хемік (1834-1916), вигворив уперше важливий азотник, був творцем потасової промисловости; 2) (Frank) Брюно, нім. письмен., *1887; „Оповідання“, повісті „Літ королів“, „Тренк“; 3) Джемс, нім. фізик, *1882, проф. унів. в Гетінгені, досліджував удар електронів із атомами, йонізацію молекулів; нагорода Нобелів 1926; 4) Леонгард, нім. письмен., *1882; повісті „Людина — добра“, „Громадинні“, „Карло та Анна“, новели; 5) Сезар, фр. комп. (1822-90); ораторії, симфонії, симфонічні поеми, камерні твори, хорі; 6) Семен, рос. економіст і філософ-ідеаліст, *1877; Марксова теорія вартости, праці з філософії („Предмет знання“), іст. філософії, філ. релігії, тощо.

Франки, воїни.

Франки, група зах.-герм. племен, що з

IV в. по Хр. осели в Галії й завоювали її з кінцем V в., основуючи Франк. державу.

Франклен-Буйон (Franklin Bouillon) Анрі, фр. політ. діяч, *1870; посол до парламенту 1910-19 і від 1924, підчас мирової конференції голова закорд. комісії палати послів, єдиний впливовий фр. політик, що тоді обстоював державність України.

Франклін, гл. Френсіс.

Франклінізація, гл. Електротерапія.

Франкмасонство, гл. Масонство.

Франко, (г.) вільний від оплати порта при виборі (пр. товару, тощо).

Франко, 1) Андрій, гал.-укр. письмен. (1887-1913), син Івана; розвідка про етнографу Ількевича; 2) І в а в, гал.-укр. письмен., учений і громад. діяч (1856-1916), народився в Нагусничях б. Дрогобича,

скінчив гімназію в Дрогобичі, унів. у Львові й Відні, 1877 і 1880 сидить у в'язниці обвинувачений у соц. проваганді, 1887-97 працює як журналіст у „Kurjer i Lwowski-omu“, у 90-их рр. стає одним із основників радикальної партії в Галичині, 10 літ пізніше нац.-дем.; 1894-97 редагує „Життя і Слово“,

1898-1906 ЛНВ; працює в усіх ділянках літ. творчості. Збірка поезій: „З вершин і низин“ 1887, 1893, „Зінале листя“ 1896, „Мій Іамарага“ 1898, „Іа днів журба“ 1900, „Semper Tigro“ 1906; поеми: „Панські жарти“ 1887, „Смерть Каїна“ 1889, „Поеми“ 1899, „Мойсей“ 1905; повісті: „Захар Беркут“ 1883, „Воя констриктор“ 1884, „Основи суспільности“ 1894-95, „Для домашнього огнища“ 1897, „Перехрестні стежки“ 1900; оп. і новелі: „В поті чола“ 1890, „Полуйка“ 1890, „Сім казок“ 1900, „Добрий заробок“ 1902, „Панталаха“ 1902, „Малий Микрон“ 1903, „З бурливих літ“ 1903, „На лоні природи“ 1905, „Манипулянтка“ 1906, „Місія“ 1906; драми: „Украдене щастя“, „Учитель“; книжки для дітей: казки, пересіани „Лис Микита“, „Дон Кіхот“, „Коваль Бассім“, „Абу-Каземові казки“, „Козли ще звірі говорили“ та ін.; численні переклади чужих поетів; крит. студії по журналах про укр. і чужу літ., зокрема „Нарис історії укр. літ.“ і „Молода Україна“, статті та огляди у чужих мовах; дослідник і видавець пам'яток ст.-укр. літ.: „Апокрифи“, „Варлаам і Понсаф“, „Приповідки“; як письмен. належить Ф. до перших реалістів у Галичині; повісті в дузі Золі; 3) П е т р о, син Івана, гал.-укр. педагог, *1890, хемік, один із творців укр. змугу й пласту, член-зетун УСС; автор підручника пластових ігор і швед. руханки; оп., переклади;

І. Франко в 1896 р.

І. Франко в 1912 р.

4) Т а р а с, гал.-укр. письмен. і руханк., *1889, син Івана; „Історія і теорія руханки“, „Нарис історії рим. літератури“, віршовані переклади з клас. мов.

Франко (Franco) Жуан, порт. політик, *1855, 1906 президент міністерів, 1908 спричинив убиття короля.

Франконі (Franken), ст.-нім. князівство обобіч Райну й Майну.

Франконська держава, основана 486 Хлодовіком, князем салійських франків, спершу під династією Меровінгів; у VII в. до значіння дійшли майордоми, й Пепін Малий розпочав династію Каролінгів. За Карла В. ф. д. обіймала Францію, Німеччину, Італію й сусідні землі; 843 договором у Вердені поділена.

Франконська династія, 1027-1125, одна з династій цесарів св. рим. імперії в Німеччині (Конрад II, Генрих: III, IV, V).

Франконська Юра, гл. Юра.

Франконський ліс (Frankenwald), гори в Баварії, між горами Фіхтель і Туринським лісом, до 794 м. вис.

Франкшпер, (фр.) стрілець-охотник, що не належить до армії (перші ф. появились підчас фр.-нім. війни 1870-71).

Франкувати, (г.) платити пересилку за листа або ін. посилки.

Франкфурт над Майном (Frankfurt am Main), нім. м-о та пристань, 550.000 меш., унів., ст. ратуша, собор із 852, родинний дім Гете з музеєм, ін. музеї, галерії й бібліотеки; фабрика машин, каблів і черенок, хем. й електротехн. промисловість. Згадується вперше 793, 843 столиця схід. франконської держави, від 1356 м-о вибору, а 1562-1792 короннічне м-о нім. цесарів, 1810-13 гол. м-о буфорового вел. князівства Ф., 1816 осідок Нім. союзу, 1846-9 нім. народнього зібрання, від 1866 належить до Прусії; 1871 мир із Францією.

Франкфурт над Одрою (Frankfurt an der Oder), торг. м-о в Бранденбургії, 76.000 меш., церква Дів Марії (XIII в.).

Франкфуртер Цайтунг (Frankfurter Zeitung), нім. щоденник, від 1856 у Франкфурті, в часі розквіту виходив п'ять разів денно.

Франкфуртський мир, мир, заключений у Франкфурті над М. 10 V 1871, позичив нім.-фр. війну.

Франкфуртський парламент, всевільний нац. збори 1848-9; гл. Німеччина, історія.

Франс (France), вл. Тібо (Thibault) Анатоль, фр. письмен. (1844-1924), член Фр. Акад.; повісті: „Злочин Сильвестра Бонара“, „Харчівни під королевою піжкою“, „Червона зілея“; нагорода Нобеля 1921.

Франсе (Francé) Рауль, нім. біолог фр. роду, *1874, вив. популяризатор; гол. твори: „Життя рослин“, „Біос“, „Книга життя“.

А. Франс.

Франт, (нім.) даштун, фертик, чепурун.
Франтішкови Лазні (Františkovy Lázně), Франценсбад, купельне м-о в півн. Чехії, 4.000 меш.; алькalicіні Глівбересько-соліні та залізничні джерела.

Франтішкови Лазні.

Франц, ім'я королів Неаполю й Сицилії: 1) Ф. I, 1825-30; 2) Ф. II, 1859-60, прогнаний Гарібальдієм.

Франц, ім'я королів Франції: 1) Ф. I, 1515-47, переміг швайцарців під Марінно 1515, добув Генузу й Мілан, вів війну з Карлом V; 2) Ф. II, 1559-60, жонатий із Марією Стюарт.

Франц I, австр. цісар, гл. Франц II, рим-нім. цісар.

Франц, ім'я рим-нім. цісарів: 1) Ф. I, 1745-65, Франц Стефан, кн. Льотарингії, опісля вел. кн. Тоскани, 1736 чоловік і спірегент Марії Терезії; 2) Ф. II, 1792-1806, як цісар Австрії Франц I, 1804-34, вів боротьбу з рев. Францією й Наполеоном, 8 VIII 1806 скасував рим. цісарство.

Франц, король Іспанії (тигулярний) 1840-68, жонатий із королевою Ізабелю, †1902.

Франц (Franz) Роберт, нім. комп. (1815-92); численні пісні.

Франца Йосифа Земля, арктичний архіпелаг на північ від Нової Землі, 19.700 км.², відкритий 1873 Пасром, колись австр., тепер належить до СРСР.

Францев Володимир, рос. історик літер., *1867, проф. варшавського, тепер празького унів.; матеріали й праці про слов. власники, про літ. змагання на Закарпатті з „общє-руським“ забарвленням.

Франценсбад (Franzensbad), гл. Франтішкови Лазні.

Франц із Ассізі, св., вл. Джованні Бернардоне, основник чорногого чину францісканів (1182-1226), аскет і проповідник життя в згоді з євангелієм.

Франціскани, або мінорити, лат. черне-

чий чин, оснований св. Францом із Ассізі; займається проповіддю серед нар. мас і місіонарством у заморських краях; згодом поділений на кілька автономних організацій (обсерванції, конвентуали, капуцини).

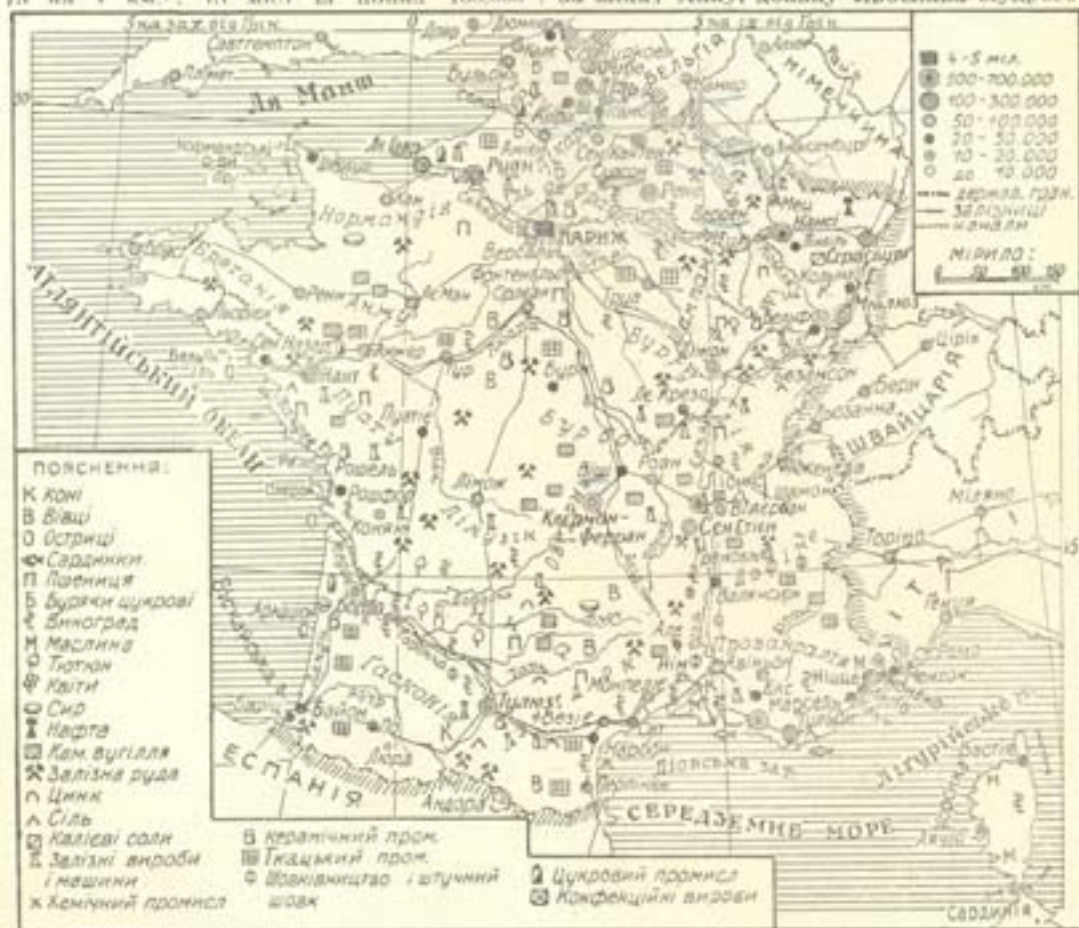
Франція (La France), зах.-європ. республіка, з прибережними островами і Корсикою 550.985 км.² пов. і 41.350.000 меш. Морської границі 2.570 км., континентальної 2.735 км. Гори розміщені на окраїнах: Альпи (до 4.810 м.), Юра (до 1.723 м.) і Вогеви (до 1.426 м.) на сході й Піреней (до 3.350 м.) на півдні; в середині краю два старі масиви: на півн. заході бретансько-норманський; легкохвиляста плита до 390 м. вис. й на півдні т. зв. Центральна фр. плита з вогнистими вульканами (до 1.886 м. вис.). Низини: паризька на півночі, гаронська на півдні і западина Рони та Сони між Альпами й півд. масивом. Ріки, з вильком Рони, вливають до каналу Ла Манш та Біскайської затоки (Сена, Люара та Гарона). Південня помірколане океанічне, на півд. сході середземноморське (січень: Париж + 2,5°, Ніцца 8°), літо переважно умірквано гаряче за вильком півдня (липень: Париж 18-0°, Ніцца 23-2°), опадів досить (Париж 570, Ніцца 860 мм.), сніг падає вильком. Рістня, літом зелена, переходить на півдні в вічнозелену. Під ріллею 47%, луками 20%, лісом 19%, нежитків 14% пов. Хліборобство стоїть досить високо: пшениця, кукурудза, овес, льон, картопля, тютюн. Садівництво: яблука, груші, виноград, помаранчі, маслина, каштани. Скотарство на півночі та в горах: коні, рогата худоба, свині, вівці. Сіль, господарство гол. галузь заняття, а нього живе 42% меш., а промисловости 35%, а торгівлі 10%. Копальні багатства не дуже великі: залізної руди досить (річна продукція 35-5 міль т.), зате мало вугілля (53 міль т. річно). Інших металів мало (цинк, олово), зате досить кухонної солі, калієвої солі та фосфатів. Найбільше розвинена ткацька промисловість: бавовнина (9.570.000 веретін), шовківниця й вовнина. Одягова промисловість на вел. скалю (фр. модні товари є світовими аркамі). Поширена також шовківниця промисловість: млинарство (Марсель — гол. збіжжева біржа Європи), продукція напоїв, гол. вина (49 міль гектолітрів річно), коніку, пива (14 міль гектолітрів річно) й спирту (200.000 гектолітрів річно). Розвинене цукроварництво: 850.000 т. цукру річно. Визначна галінтерійна й автомобільна промисловість; менше значіння має корабельна (136.000 брутто т. річно), машиноба й хем. промисловість. Ввозить Ф.: споживчі продукти (19%), сировину: вугілля, бавовну та вовну (66%), фабрикатів (15% усього ввозу); зі ЗДА 16-1%, В. Британії 14-2%, Бельгії 7-2% усього ввозу. Вивозить: 8% споживчих, 29% сировини й 63% фабрикатів; гол. продукти вивозу: сирій і фабрикований шовк, одяга, автомобілі, техн. ви-

Франц із Ассізі.

роби: до В. Британії 187%, Бельгії 181%, ЗДА 96% всього вивозу. Морський оборот 90,984,000 нетто рег. т. (60% через гол. пристані: Шербург, Марсель і Газр). Торг, фальота не дуже велика (3,340,000 брутто т.). Тонаж перелову рибами 39,000,000 т. річно; 6,750 км. сплавних рік і 5,232 км. каналів; авіаційні 53,560 км. (97 км. дов. на 100 км.²), битих шліхів 231,000 км. (42 км. на 100 км.²). Густина населення 75 на 1 км.²; 18 міст із понад 100,000

й переселенням народів, Ф. зайняли зах. готи, бургунди й франки. За династій Меровінгів і Каролінгів розвинулася франк. держава, і при її поділі 843 повстала Ф., як окремішня держава. За фр. Каролінгів, 843-987, побережні провінції зайняли нормани, Льотарингії перейшла до Німеччини, Бургундія стала самостійна. Другу династію — Капетингів, 987-1328, почав Гуго Капет 987-996, Генріх I 1031-60, мав за жінку Анну, доньку Ярослава Мудрого

Франція.

меш. Число меш. майже не росте, хоча смертність лише 17‰ бо приріст є 1·3%. Французів є 86·5%, німців 4%, італійців 2·7%, бретонців 2·4%; меншости порозмішані на окраїнах. Історія. В ранній іст. добі під. Ф. в зв'язку з фенікійцями та греками. Вся Ф. увійшла в зв'язок з культ. світом через завоювання її римлянами (Галія 121-58 до Хр.). Слідом за цим прийшла романизація галійців (кельтів), що їх останки залишилися лише на окраїнах (бретонці). З упадком рим. імперії

Ф. в середньовіччі займала перше місце в європ. культурі; в ній розвинувся феодалізм, лицарство, схоластика, середньовічне мистецтво. Людовік VII, 1137-80, нія боротьбу з англ. Плантагенетами, що через подружжя добули владу в під. Франції. Филип II Август, 1180-1223, приєднав Нормандію, Мен, Турен, Пуату. Людовік Св., 1226-70, змінив кор. владу, дав свободу галіканській церкві, організував два хрестові походи. Филип IV Гарний, 1285-1314, вперше скликав ген. стани

з участю третього стану, вів боротьбу з папою й переніс папську столицю до Авіньону. За першого з роду Валуа, 1328-1589, Філіпп VI, 1328-50, почалася столітня війна в Англію; фр. війська розбито під Кресі 1346; за Івана I, 1350-64, сел. повстання (жакерія); за Карла VI, 1380-1422, англійці перемогли під Азенкуром 1415, зайняли Париж 1417. Завдяки виступові Жанни д'Арк 1429 Карло VII, 1422-61, відпер англійців, які задержали у Ф. тільки Кале (до 1588). Людовік XI, 1461-83, приєднав Прованс і Бургундію, Карло VIII, 1483-98, Бретанію. За Франца I, 1515-47, розвиток ренесансу; в боротьбі з Карлом V Франція втратила вплив в Італії. Генрих II, 1547-59, зайняв ім. міста Мен і Верден. За Франца II, 1559-60, Карла IX, 1560-74, і Генриха III, 1574-89, криваві рел. війни між католиками й гугенотами. Рід Бурбонів, 1589-1792, починається від Генриха IV, 1589-1610, який нантським едиктом 1598 дав гугенотам рівноправність, старався підвищити хліборобство й торгівлю. За Людовіка XIII, 1610-43, Рішельє утвердив кор. абсолютизм, вів боротьбу з Габсбургами, так само Мазаріні в молодості Людовіка XIV 1643-1715. 1648 змова аристократії, тав. фронда. У вестфальському мирі 1648 Ф. дістала частину Нідерландів, у мирі в Німвегені 1678 Франш-Конте й частину Фландрії; війни в європ. коаліції 1688-97 і єсп. sukcesійна підірвали добробут Ф., який розвивувався був завдяки праці Кольбера; через скасування нантського едикту 1685 вимерло багато протестантів. За Людовіка XV 1715-74 марнотратність двору та війни: австр. sukcesійна та семилітня поірвали Ф. ще більше; в мирі в Парижі 1763 Ф. втратила ам. колонії. За Людовіка XVI 1774-92 міністри Тюрго, Некер, Кальон намагалися підвищити фр. скарб, коли ж це не вдалося, скликано 1789 ген. стани; 17 VI члени третього стану проголосили себе нац. зборами; шм почалася вел. революція. Нац. збори склалися 20 VI 1789; спроваджене до Парижа військо й димісія Некера спричинили заворушення й здобуття Бастилі 14 VII. Нац. збори 4 VIII скасували феодальні права й ухвалили конституцію, поділили Ф. на 83 департаменти; пізніше перевели конфіскату мажорнатеї духовенства; 1792, під натиском жироїндистів, почали війну з Австрією, яка давала допомогу емігрантам; після невдач наступ на Тюїлері, ув'язнення кор. родини; 21 IX 1792 — Нац. конвент проголосив Ф. республікою, 21 I 1793 гільотинувано короля, 10 III встановлено рев. трибунал, 6 IV комітет громадського добра; початок терору, новий календар і культ розуму; в Вандеї повстання роялістів; 20 VII 1794 убито Робесп'єра, відтоді реакція. Нац. конвент роз'явився 1795, встановлено уряд 5 директорів, раду старших і раду п'ятисот. У війні з коаліцією рев. війська

перемогли; 1795 мир із Прусією в Базелі, після перемог Бонапарта в Італії 1797 мир із Австрією в Кампо Форміо, яким Ф. дістала Бельгію й лівий берег Райну, 1798 Бонапарте в Єгипті; англійці знищили фр. флоту під Абукіром; проти Ф. повстала друга коаліція; 9 XI 1799 Бонапарте усунув директорів й почав правити як перший консул; фр. перемоги під Маренго і Гогенліденом принесли мир із коаліцією в Люневіль 1801 і з Англією в Амьені 1802. Бонапарте досмертний консул, 18 V 1804 цар під іменем Наполсона I. Після багатьох перемог Наполсона (гл. Наполсон I) його перемогли під Лійпцігом 16-19 X 1813; 30 III 1814 добуто Париж; сенат 2 IV детронізував Наполсона й покликвав Бурбонів („реставрація“). Перший паризький мир 30 V 1814 залишив Ф. кордони з 1792. Наполсон ув'язнений на о. Ельбі, 1815 вернув до Ф. („сто днів“), але після перемоги коаліції під Ватерлоо 18 VI 1815 уступив; його вивезли на о. св. Олена. У другому паризькому мирі Ф. дістала кордони з 1790. Людовік XVIII, з Бурбонів, 1814-24 надав нову конституцію 1814; Карло X 1824-30 вів боротьбу з ліберальним міщачством, 1830 прийняв свободу преси, розв'язав парламент, остроговав нову виборчу ординацію; з цієї причини вибухла липнева революція 27-29 VII 1830, королем проголосили Людовіка Філіппа Орлеанського 1830-48, який оперся на буржуазію; але проти нього виступили демократи й, після лютневої революції 22 II 1848, оголосили республіку; повстання радикальних партій VI 1848 розгромив ген. Кавеніак; президентом обрали Людовіка Наполсона Бонапарте, що 1851 дістав владу на 10 років, 7 XI 1852 оголошений царем під іменем Наполсона III. Кримська війна 1853-6, перемоги над Австрією в союзі з Сардинією 1859 підвищили значіння Ф.; 1860 прилучено Німцу й Саваю. Війна з Німеччиною 1870-71 покінчилася поразкою Ф. й детронізацією Наполсона III; проголошено третю республіку; Альзасія й Льотарингія перейшли до Німеччини; повстання паризької комуни здушено після довгої боротьби 20 III-28 V 1871. Президенти республіки: Тієр, 1871-73, усунений монархістами; Мак-Магон, 1873-79; 1875 утворено побіч палати депутатів сенат; Грєві, 1879-87, 1881 Туніс перейшов під опіку Ф., 1885 добуто Тонкін, протекторат над Аннамом; Саді Карно, 1887-94, 1886-9 пропаганда реваншу; Казімір-Періє, 1894-95; Фор, 1895-99, 1895 прилучено Мадагаскар, 1897 союз із Росією; Любе, 1899-1906, 1905 відділення церкви від держави, здобутки в Африці й Сіамі; Фаллер, 1906-13, збільшення фр. впливів у Марокку, спір із Німеччиною й конференція в Альхесірасі 1906, 1912 Марокко під фр. протекторатом; Пуанкаре, 1913-20, світова війна; в версальському мирі 28 VI 1919 Ф. дістала Альзасію й Льотарингію, округу

Зари на 15 літ, частину нім. колоній та відшкодування; Лешанель 1920; Мільрап 1920-24, Думерґ, 1924-31, Думер, 1931-32, Лебрен від 1932. Тепер Ф. має 11,550.000 км.² і 63,000.000 меш. у колоніях і мандатах, гол. в Африці (Альжир, Туніс, Марокко, Сагара, Зах. й Рівникова Африка, Мадагаскар, Реюніон і Сомалі), дещо в Азії (Свирія, Індонезія), Океанії (Нова Каледонія й ін.) й Америці (Гвіанна й ін.); у сфері її впливів Сіам. Колоніальні інтереси Ф. переважають си в інтересами Італії. Для безпеки має Ф. розмірно найбільшу в світі армію з 740.000 людей, 40.000 скорострільн, понад 300 тисяч і в них 500 летючих батарей, 6. 6.000 танків, поперх 2.300 літаків і 350.000 брунто т. воєнної флотії. Гол. місто Париж.

Франц Йосиф I, австр. цесар (1830-1916), син архика. Франца Карла, папував 1848-1916, став цесарем після зречення його стрия Фердинанда I, 1854 жонатий із Єлизаветою, 1867 король Угорщини; гл. Австрія.

Франц Салійський, св., св. Женеві (1567-1622), співосновник чернечого чину салезіянців; твори: „Вступ до побожного життя“, „Філіотек“ й ін.

Францоз (Franzoz) Карл Еміль, нім. письмен. і публіцист (1848-1904); написав й романи з життя гал. і бук. українців та жидів; збірки: „З півні-Азії“, „Образки культури з Галичини, Буковини, півд. Росії й Румунії“, „Від Дону до Дунаю“, роман „Боротьба за право“, перекладений по-укр., та ін.

Франц Фердинанд, австр. архика. (1863-1914), син архика. Карла Людвіка, від 1889 австр. престолонаслідник, 1900 органично подружжя з графинєю Софією Хотек (дівч. князі Гогенберг); убитий у Сараєві 28 VI.

Французи, один із романських народів, що в числі понад 38 міль. населення Францію й частину Швейцарії, до 25 міль. значну частину Канади; фр. народ втворюється з кельтійської основи при сильній домішній римлян, іберів та германців.

Французька Гвіанна, гл. Гвіанна.

Французька Гвінея, фр. колонія над Гвінейською затокою, себто приморська частина фр. Зах. й Рівникової Африки.

Французька Екваторіальна Африка, гл. Африка французька рівникова.

Франц Йосиф I.

Франц Фердинанд.

Французька Західна Африка, гл. Африка французька західна.

Французька Західна Індія, фр. колонія в Америці: Ст. П'єр, Гваделупа, Мартиніка та Гвіанна.

Французька Індія, гл. Індія.

Французька література. Найстарші пам'ятки ф. з. мисля в IX і X вік; від 1060 до 1270 розвиваються вел. іст. поеми, зразком яких є Пієни про Ролана, в XII і XIII в. містері, міраклі й тав. фавль, в XII-XIV в. складається сатирична Повість про Лиса; в XIV в. перші хронікарі й лірика та вел. алгорична поема Повість про Троянду; в XIV в. поет Вільон та історик Комін. Добу Ренесансу починає поет Маро, найславніші її представники Рабле та Монтень. Група поетів „Плєяди“ з Ронсаром і Дю Белле хоче дорівняти клас. зразкам. У XVII в. цвіте тав. візчарська повість; як реформатор літ. мови виступає поет Малерб. Перший творець справжньої трагедії Корнейль, місці прози Ж. Л. Бальзак, Декарт і Паскаль. У клас. добі, що починає кристалізуватися від 1660-1715, вел. імена: Ля Фонтен, Буальо, Мольєр, Расін, Паскаль, пані Ляфает, Рошфуко, Ля Брієр, Боссюєт, Фенельон, пані де Севінс, Сен-Сімон, Фонтенель і Бель; XVIII в. — вік прози й студій суспільної людини; найбільші в цьому імена: Вольтер, Мариво, Бомарше, Шеніє, Монтескє, Бюфлон, Дідро, Руссо, Бернарден де Сен-П'єр; XIX в. до 1850 доба романтизму з першими її візступами Шатообріном і панєю де Стєль, за якими йдуть Лямартін, В. Гюго, Віні, Мюссе, Готіє, Дома, Ж. Санд, Стєндаль, Бальзак, Меріме, в історії: Тієррі, Мішле, Гізо, Тієр; друга пол. віку йде під знаком натуралізму; у філ. конт. у критиці Тєн, Сєнт-Бєв, Рєнан; у поезії Лєскогт де Ліль, парнасці Сюлі Прюдом і Герєдія, зокрема Бодлер, у драмі Понсар, Ожє, Дома син, Сарду; в повісті та оп. Фльобєр, Монссєн, Гонкурі, Доде, Золя, Гюїсманс, Барбєй д'Орєнлі, Фєв, Мірбо, В останній чєтвєртині XIX в. виступають у поезії символісти та декадєнти: Верлен, Рєніє, Сямєн, Форт, Жамєс, у театрі Бєк, Ервіє, Ляведан, Доннє, Бріє, Порто-Ріш, Кюрєль, Куртєлін, у повісті Франс, Буржє, Льоті, Баррєс, Буржє, Прєво, у критиці Брюнетієр, Лєметр, Фагє, Бєдіє, Р. де Гурмон. З останньої доби найчільніші: в поезії Валєрї, пані де Ноай, Кльодєль, Аполінер, Пєрї, в повісті брати Ронї, Ролан, Жід, Пруст, пані Колєт, Дюгамєль, Жіроду, брати Таро, Доржєлєс, Естоніє, Фуранїє, Бєнуа, Моран, Моріак, Морва, Монтерлан, Мак Орліє, Лярбо, Барбює, Шамсон; у театрі Бєрнєстєйя, Батай, Тр. Бєрнар, Флєрс, Ж. Рєман, Круассє, С. Пітрі.

Французька мова, належить до романських мов, але в своїй фолологічній структурі ближча до англ.; прикметне змагання до упрощення, затім усіх складів після лат. наголосу (крім т. зв. глухого „е“, що

тепер також відпало), через те й наголос у фр. м. на останньому складі; намет. пам'ятка т. зв. „страсбуразькі присяги“ 842; вже в серед. вв. літ. мова, клас. доба — XVII в.

Французька революція, гл. Франція. **Французька Рівникова Африка**, гл. Африка французька рівникова.

Французька хороба, гл. Пранці. **Французька Швайцарія**, швайц. кантони: Женева, Вод, Нюшатель, Фрібур, Вале й частина Берну, де переважає фр. мова.

Французьке Конго, гл. Конго Французьке.

Французьке мистецтво, дає дуже шир. розвиткову лінію й незнач. інтенсивну зміну форм, особливо в добі середньовіччя, XVIII і XIX вв. В зародках романського стилю впливи старорим. і візант., пізніше

Віктор: Свадьба в парку.

самостійний розвиток та інтенсивна зміна форм у XI-XII в. Повстають окремі школи романського будівництва:

провансальська, аквітанська, оверська, бургундська, норманська, фр., верігордська, вилан. будови: Нотр Дам дю Порт, перкина св.

Сервіна в Тулюзі, Нотр Дам ля Гранд у Пуатіе, бенедиктинська церква в Клуоні, деякі з мальовницями й вітражами XII-XIII вв. Найранші в Європі гот. будови в півн. Франції (Isle de France) в 1. чверті XII в. (Бове, Ерені, Люше, Сен Дені в Парижі). Знамениті гот. катедри: Нотр Дам у Парижі 1163-1235 (ілюстр. том I, стор. 964), в Нойоні

Делакроа: Діти короля Едварда.

Т. Руссо: Дуб.

1150, Люоні 1174-1226, Шартрі, Бурж, Реймсі, Амьєні та багато ін. замки, міські оборонні будови, ратуші (в Арра, Компієні, Сен Кантені). В XIV-XV в. тав. полумениста готика. Розквіт вітражного

малювання XIII в. (Шартр, Париж, Бурж, Люон) і мініатюри XIII-XV в. (центр у Парижі). В добі ренесансу XVI в. багато іт. мистців, фр. архітекти Леско й Дельорм, різьбарі Ж. Гужон і Ж. Шьон. Бароко — спокійне з наближенням до клас. форм (дім Інавалідів у Парижі, ілюстр. гл. II том, 103 стор.). Зріст мист. творчості за Людовика XIV (перебудова Лувру, Версаль).

Маларі: Н. Пуссен, К. Льорен, Ф. Мінар. Розквіт рококового стилю за Людовика XV („стиль Людовика XV“) дав граціозне декоративне мист., поше ніжності та „еротики. Маларі: А. Вато, Ляскре, Ф. Буше, різьбар Фальконе. Незнач. розвитку досягає кольорова гравюра (Кошен) і порцеляна. Переходовий стиль Людовика XVI з поворотом до класичності. В малюванні Греза, Шарден, у різьбі — Кьядлоні й Гудоні. За Наполеона стиль ампір („1. імперія“).

Найбільший маларі доби Ж.-Л. Давід, різьбар іт. Канова. Від XIX в. Париж осередок світового мистецтва. В добі романтизму (1. пол. XIX в.) визначається Делікруа, в іст. малюванні Делірош, у сат. графіці Доміє. Під впливом Англії повстає барбізонська школа (Коро, Міле, Т. Русо, Добіні). Новий реалізм у творчості Курбе. Започатковане нове шукання в малюванні

виготовило могутню школу імпресіоністів (Е. Мане, Ренуар, Сіслей, Дега, різьбар Роден). В архітектурі від середини XIX в. поширюються залізи конструкції, з кін. XIX в. залізо-бетон; у малюванні: протиставлення імпресіонізму Селана, з котрим зв'язують експресіоністичний напрям, еротично-примітивний напрям Кіфена, представник „диких“ Матіє,

Ренуар: Ліза.

Матіє: Танчинці.

Гоген: Тарітання.

кубісти Брак і Пікасо. З найновіших малярських напрямків — експресіоністи Громер і Алікс, неоромантик Вяземк і Руо, неокласик Дерен. В архітектурі й мист. промислі панує конструктивізм (архітекти Пете та Ле Корбюзіє).

Французьке Сомалі, гл. Сомалі.

Французький Індокитай (Indochine française), Фр. Задія Індія, фр. колонія на сході Індокитайського півострову, обіймає Кохинхіну, Камбоджу, Аннам, Ляос, Тонкін і Кванчован, разом 700.000 км.² і 19.850.000 меш.; гол. продукти: риж і каучук; гол. м-о Ганой.

Французький Судан, гл. Африка французька західна, Судан.

Французько-німецька війна 1870-71, гл. Німецько-французька війна 1870-71.

Франческа да Ріміні (Francesca da Rimini), донька володаря Равенни, заручувала свого поганого чоловіка-ведюба Малдесту зі своїм шурином Паоліом, вбита за це чоловіком 1278; сюжет численних творів, гол. „Божеської Комедії“ Данта.

Франше д'Еспрей (Franchise d'Esperey) Люї Феліс, фр. маршал, *1856, 1918 головнокомандувач албанськими військами на Балкані, від 1919 член Найвищої Військової Ради, від 1921 маршал.

Франувати, (фр.) звертати на себе увагу, сильно вражати.

Фрас Яків, гл. Фраз Станко.

Фраскати (Frascati), кліматична місцевість б. Риму, 15.000 меш., руїни ст. Тускулуму.

Фрахт, (нім.) перевіз вантажу; оплата за перевіз вантажів; поштовий лист, що виказує на рід вантажу, його вагу та оплату.

Фребель, (Fröbel) Фрідріх, нім. педагог (1782-1852); творець дитячих садків і семінарій для вихову вчителів малих дітей.

Фрегат(а), (іт.) трищогловий вітрильний воєнний корабель.

Фредерік (Fredericq) Поль, бельг. історик і політик (1850-1920), проф. унів., провідник ліберального фламанд руху.

Фредерік Іг. малар XVIII в.; мальовила кармелітського ман. в Бердичеві; від 1758 кермував малярською школою при кн. Лаврі.

Фредро Александер, гр., польс. драматург (1793-1876), під впливом Мольєра, автор ве-

селих комедій: „Дами та гусари“, „Дівочі обіти“, та ін.

Фрезарка, (фр.) машина оброблювати дерево або метали, де сталений кружок (фрез), гостро азублений або насічений, швидко обертається довкола своєї осі; може гнбловати дошки, робити жолобки, натинати зуби коліс, гвинти і т. д.

Фрезер, (нім.) сільсько-госп. машина, що копає й роадрилює землю; гл. таблиця: Сільське господарство I, 2; II, 3.

Фрезер (Fraser), ріка в Брит. Колумбії, 1.180 км. дов., вливається до Тихого океану.

Фрезер (Fraser) Джеймс, англ. етнолог та історик релігій, *1854, автор праці „Золота вітка“.

Фрейденбер (Freudenberg) полковник, начальник штабу фр. окупаційної армії в Одесі 1918-19; він перемовини з представниками Директорії УНР; виконавець волі Франції, хотів примусити українців підлягати рос. реакційним генералам.

Фрейліна, (нім.) двірська дама з прибічної дружини рос. царяці.

Фреквентатива, гл. Наворотні дієслова.

Фреквентатія, (лат.) відвідування; посвідка для студентів, що ходили на виклади.

Фреквенція, (лат.) 1) учасництво, відвідування, приплив учасників (пр. на вистадах, у театрі, в купелевому місці); 2) у фізиці: число, кількість або частота тремтіння у перемінній електр. струмі; число змін на прямому струму на 1 сек.

Френ (Frähn) Християн Мартін, рос.-нім. орієнталіст, історик і куміамаг (1782-1851); праці про початки ст.-укр. держави.

Френель (Fresnel) Огюстен Жан, фр. фізик (1788-1827), дослідник оптики, гол. інтерференції світла.

Френетичний, (гр.) нагальний, невгамовний, захоплений, пр. охлески.

Френкелеві бактерії (Pneumococcus Fraenkel), малі круглі заразні, звич. диплококи; в легенях викликають крупозу пневмонію; в оці спричиняють гострий катар сполучниці й виразки рогівки (Ulcer serpens corneae); відкрив нім. бактеріолог Френкель (Fraenkel) Альберт (1848-1916).

Френклін (Franklin), 1) Бенджамін, ам. фізик і політик (1706-90), один із провідників у боротьбі пів.-ам. колоній проти Англії, дослідник електричності, винахідник

л. Фредро.

Фрезарка.

Ф. Фребель.

Австрійська панцирна фрегата „Тегетгоф“.

грозозводу; моралістичні твори; 2) Джон, англ. подорожник (1786-1847), досліджував півн.-ам. полярне побережжя й Арктиду, згинув разом із цілою експедицією.

Френклінова таблиця, кондензатор, себто прилад збирати більшу кількість електричності; є це скла на прямокутній плиті, обліплена по обох боках станіодем із краями, покритими шеляком.

Б. Френклін.

Френолог, (гр.) дослідник і знавець зв'язку між зверхньою формою черепа та вдачею людини; гл. Галь.

Френологія, (гр.) пл. наука про людський череп; наука про зв'язок духовної вдачі й здібностей людини з розвитком певних частин мізку та про вплив цього розвитку на зверхній вигляд черепа; гл. Галь.

Френч, (англ.) рід каптана, від імені англ. генерала Френча.

Френч (Frensch) Джон,

англ. фельдмаршал (1852-1925); 1914-15 головкомандувач англ. військ у Франції, XII 1915 усіх брит. військ, 1918-21 віцекороль Ірландії; „Спомини“.

Фреґіне (Freycinet)

Шарль Люї, фр. політик (1828-1923), інженер; 1879-80, 1882, 1886, 1890-92 президент міністрів, 1915-16 міністер без теки, творець новочасного фр. війська.

Фреска, (іт.) малюнок на свіжому тинку; відома в Римі (пр. у Помпеях), у старохрист. і візант. мистецтві, на Україні Х-XV в., в добу Ренесансу; тепер ф. відроджена.

Фрей, сканд. богиня любови.

Фривольність, (лат.) легкомисність, вільність, несором'язливість, легка поведінка.

Фригійська мова, вимерла мова ст. фригійців у М. Азії, творить із тракійською та вірм. одну окрему групу індоєвр. мов; відома з написів.

Фригійська шапка, в старовину вис. шапка фригійців; у ст. Греції й Римі носили її внаслідок (невільники ходили простоголою); як знак свободи носили її за вел. фр. революції санкюлотів та якобінці.

Фригія, країна в середині М. Азії (В. Фригія) і на берегах Гелеспонту й Проπονтиди (М. Фригія); спершу самостійна, в VI в. під владою Лідії й Персії, в IV в. македонська, від 130 до Хр. римська; виноградарство; гл. Фригійська мова.

Фридрих, австр. архикн., *1856, 1914-17 нач. вожд австр. військ, уславився жорстокими присудами смерті на укр. населення в Галичині підчас світової війни.

Фридрих, ім'я курфюрстів Бранденбургів: 1) Ф. I, 1415-40; 2) Ф. II Залізний, 1440-

70; 3) Ф. Вільгельм, 1640-88, вел. „курфюрст“, 1660 добув незалежність Прусії від Польщі, вів війну з Францією 1674, переміг шведів під Фербелліном 1675, прийняв кальвіністів прогнаних із Франції.

Фридрих, ім'я дан. королів; важливі: 1) Ф. II, 1648-70, завіз абсолютизм; 2) Ф. IV, 1699-1730, скасував панщину; 3) Ф. VI, 1808-39, утратив Норвегію 1824; 4) Ф. VII, 1848-63; 5) Ф. VIII, 1906-12.

Фридрих, ім'я прус. королів: 1) Ф. I, 1701-13, курфюрст Бранденбургів, адобув титул короля, опікувався наукою й мистецтвом; 2) Ф. Вільгельм I, 1713-40, адобув від шведів Помор'я, побиляв військом й улішши адміністрацію; 3) Ф. II, 1740-86, у шлезьких війнах адобув від Австрії Шлезьк, при 1. поділ Польщі 1772 Великопольщу, переш реформи судівництва, підніс господарство, зорганізував добірне військо; 4) Ф. Вільгельм II, 1786-97, брав участь у коаліції проти Франції, адобув усти Висли при поділах Польщі; 5) Ф. Вільгельм III, 1797-1840, міністри Штайн і Гарденберг перевели різномодні реформи; в війнах із Наполеоном спершу переможений, утратив був половину земель; 6) Ф. Вільгельм IV, 1840-61, надав 1848 конституцію.

Фридрих, ім'я рим.-нім. цесарів і королів: 1) Ф. I Барбароса, цесар 1155-90, князь Швабії, ходив п'ять разів на Італію, 1162 зруйнував Мілан, 1176 переможений під Лейпном, потонув у р. Салеф у М. Азії під час третього хрестового походу; 2) Ф. II, цесар 1220-50, син Генриха VI, король Сицилії й Неаполю, виклятий двічі папами, 1228 уладив хрестовий похід і прийняв титул короля Брусалиму; 3) Ф. III Гарний, король 1314-30, ворог Людовика IV баварського; 4) Ф. III (IV), цесар 1452-90, архикн. Австрії.

Фридрих I, король Віртембергії, 1806-16.

Фридрих I, король Швеції, 1720-51.

Фридрих III, (1831-88), нім. цесар 1888, батько Вільгельма II.

Фридрих III Мудрий, курфюрст Саксонії, 1486-1525, прийняв і поширив реформацію.

Фридрих V, курфюрст Палатинату, 1610-20; прийняв чес. корону від прот. повстанців 1619 („зимовий король“), за це покарання вигнанням і втратою князівства; †1632.

Фридрих Август, король Саксонії: 1) Ф. I А., 1806-27, спершу курфюрст, 1806 приступив до райського союзу й прийняв титул короля, 1813 під Ляйпнігом попав у полон коаліції і втратив половину земель; 2) Ф. II А., 1836-54; 3) Ф. III А. 1904-18, зрієкс.

Фриз, (фр.) пошевка, горішня частина стіни під гвізсом, знич. з прикрасами; в античному мист. частина белькування поміж гвізсом і архітравом. Люстр., гл. том I, стор. 857, рис. 1, Ф.

Фриз, ст.-нім. плем'я на берегах Півн. моря, в VIII в. завойоване франками; живе й досі в голанд. провінціях Фрисландії.

дін в Зеландія (б. 200.000), на Гельголанді та в ній. Шлезвігу (понад 6.000).

Фризійська мова, мова фризів, фризької групи в Німеччині, ближча до англ., ніж до ній. мови так, що фризи творять у Німеччині нац. меншість і домагаються визнання своєї мови.

Фризійські острови, даншог островів при бережках Півн. моря: 1) зах. Ф. о. під.; 2) схід. Ф. о. між. устями Емсу та Везери; 3) півн. Ф. о. при шлезвіг.-дан. бережках.

Фризура, (фр.) зачіска, **Фрикадо**, (фр.) страва: телятина, нашингована солоняною.

Фрикасе, (фр.) страва: дрібні шматки великого м'яса з соусом.

Фризський Гаф (Frischer Hafl), частина Балтійського моря від устя Ногату до устя Прегелі.

Фрібург (Fribourg), 1) зах. швайц. кантон, 1.670 км.² і 145.000 меш., гол. французів; 2) його гол. м-о, 22.000 меш., собор, кат. унів.

Фріґа, в сканд. міт. жінка Одна, богиня домашнього вогнища.

Фрід (Fried) Альфред, нім. паціфіст (1864-1921), 1892 заснував Нім. т-во миру, 1911 нагородив Нобелю.

Фрідландер (Friedländer) Людвіг, нім. клас. фільмолог (1824-1909); праці про рим. авґа.

Фрідлендерові зарази (Bacillus Friedländeri), малі бацили, часто знаходяться в роті й горлі в здорових людей; у легких спричинюють знич. важке запалення (пневмонія); відкрив нім. бактеріолог Фрідлендер (Friedlaender) Карл (1847-87).

Фрідман (Friedmann), 1) Ігнаці, польс. комп., *1882, піаніст (видатний виконавець Шопена); 2) Фрідріх Франц, нім. лікар, *1876; відкрив туберкульозу черепних та аладив прищепку з культур живих заразив туберкульозу черепних лікувати туберкульозу в людей.

Фрідріхсгафен (Friedrichshafen), м-о у Віртемберґі над Боденським озером, 11.000 меш.; будова повітропланів Цепеліна.

Фрідґунг (Friedjung) Гайнріх, нім. історик (1851-1920); „Боротьба за перевагу в Німеччині 1839-66“, „Час імперіалізму 1884-1914“.

Фрізюс Гемма, голанд. картограф (1508-55), автор г'юбусів; піддав думку триангуляції.

Фрікс, (гр. міт.) брат Гелі, втік із сестрою від мачухи Іно, дочки Кадма, на золоторуному барані; привбувши швидко до Кольхіди, зарізав барана на офіру й повісив його руно у святому гаї Ареса; гл. Арґонавти, Язон.

Фрімєр (Frimaire), „місяць зрілості“, у фр. реп. календарі 3. місяць (21 XI-20 XII).

Фріна, славна атеп. гетера, з IV в. до Хр., модель Праксигелової „Кнідської“ Афродити й „Анадомени“ Апеллеса.

Фрінта Антонія, чес. фільмолог, *1884,

доцент Карлового унів., співробітник Slovanského Přebled-y, де реферус м. ін. і про укр. справи; праці з описової фонетики чеської і словацької.

Фріс Гуго, гл. Вріс.

Фрітаун (Freetown), гол. м-о Сієра Леоне, 44.000 меш., найкраща зах.-афр. пристань.

Фрітредерство, (англ.) екон. доктрина, що за найдоцільнішу систему торг. політики вважала систему вільної торгони (вільний довіз і вивіз товарів); гол. тези ф.: вільна конкуренція забезпечує найбільший розвиток продукційних сил країни; держава не повинна втручатися в екон. життя населення; мито й експортні премії слід скасувати, бо вони стримують правильний розподіл праці між різними країнами. Ф. повстало в Англії, де розвинута промисловість не боялася торг. конкуренції ін. держав; ідеї ф. особливо поширювала в 1. пол. XIX в. тав. менчестерська партія (гл. Менчестерство).

Фріче Володимир, рос. критик і літературознавець (1870-1929), марксист; „Нарис історії зах.-европ. літератури“, „Нарис сусп. історії мистецтва“, „Соціологія мистецтва“ та ін.

Фріш (Frisch) Роман, нім. журналіст і укр. військ. діяч, *1894; 1919 ком. артилерії 6. бригади УГА, яку зорґанізував на кину, пізніше ком. 6. полку тяжкої артилерії; від 1929 ред. „Wiener Illustrierte“.

Фріуль, колись льонґобардське князівство, тепер іт. провінція (di Friuli), обіймає іт. провінцію Удіне й кол. австр. Горіцію, Градіску й Тольмайн.

Фріульська або фурліндська мова, в півн.-схід. Італії, належить до рето-романських мов; фріульці чим раз більше італіанізуються.

Фробішер (Frobisher) Мартін, англ. подорожник (1535-94), досліджував полярні бережжя Півн. Америки та Півн.-зах. переїзд.

Фройд (Freud) Зіґмунд, нім. лікар-психолог, *1856, жид. роду, проф. унів. у Відні, основник психоаналізу.

Фроленко Михайло, рос. революціонер, *1848, укр. роду, член гуртка киянських „бунтарів“ і виконавчого комітету „Відродної Волі“, учасник замаху на царя Олександра II і III 1881; був у шліссельбурзькій кріпості до 1905.

Фролов 1) Леонід, укр. інженер-технолог, *1879, фаховець цукроварства, 1919 дир. департаменту посередніх податків і 1920 цукрових справ в уряді УНР, 1922 доцент, від 1925 проф. Укр. Госп. Акад. в Подбрадах; підручник з хем. технології; 2) Маркіян, укр. комп., *1892, проф. Музичного Інституту ім. Лисенка в Києві; мішаний хор „Народи йдуть“, сольоспіви, п'єси

З. Фролов.

на фортеція; 3) М и х а й л о, старшина донського коз. війська (1897-1930), ком. донського партизанського відділу, 1920 зі своїм полком став під пранори УНР в боротьбі з більшовиками; на еміграції один із провідників донських самостійників.

Фронда (Fronde), 1) у ст. Франції партія, що протиставлялася абсолютистичній політиці Мазаріні й спричинила заворушення 1648-54; 2) заг. опозиція, невдоволення.

Фронт, (лат.) вл. чоло, перед (будинку, війська), передня сторожа, лінія, місце воєнних подій.

Фронтісміс, (фр.) рисунок у книзі перед першою сторінкою або угорі тої сторінки, де починається новий розділ.

Фронтоний, (лат.) той, що відноситься до фронту, або звернений до фронту.

Фронтоник, (лат.) воєн. із бойової лінії.

Фронтон, (фр.) фасада, причілок горішньої частини будинку поміж гвіздом і двома схилами даху, анич. трикутної форми; в античній і ренесансовій архітектурі фр. прикрашали різьбою.

Фронтон митрополітичного будинку у Києві.

Фрост Роберт, ам. письмен., *1875; поезії, новели „Воля хлопців“, „На північ від Бостону“.

Фруктоза, гл. Цукор.

Фрунзе, давніше Пішпек, м-о на Сірому Кавказі, гол. м-о Кара Кіргістану, 37.000 меш.: 19% укр., 50% росіяни, 5% кіргізі; цукроварні, гарбарні, олійниць; в кантоні 130.000 меш.: 50% українців, 30% росіян, 7% кіргізі, по 3-8% узбеків і дунган.

Фрунзе Михайло, рос. військ. діяч (1885-1925), більшовик, 1920-24 командант більш. армії на Україні — проти Врангеля, Махнінця та укр. повстанців, 1925 нарком. військ. і морських справ та голова Рев. Військ. Ради.

Фруктідор (Fructidor, „овочодар“, місяць овочів), у фр. реп. календарі 12 місяць (18 VIII-16 IX). 18 фруктідора V року (4 IX 1797) замах Директорії проти роялістів.

Фтіальогія, (гр.) частина мед. займається туберкульозом, гол. легенів.

Фуад Паша Мегемед, тур. держ. діяч, учений і поет (1814-69), 1848 ген. комісар у наддунайських князівствах, 1852 міністер закорд. справ, 1861-66 вел. везир; написав граматику тур. мови.

Фуад I, 1917-22 султан, опісля король Єгипту, *1868.

Фугленіч М., львів. гравець на міді XVIII в., працював також для видань унівських і кніж.; діяльність б. 1739-41.

Фуґа, (іт.) одна з основних муз. форм многоголосного стилю, збудована на основі тзв. імітації, себ-го повторення один за одним різними голосами тої самої теми; мистецем фуґи був особливо Н. С. Бах.

Фуґас, (фр.) міна, закладена в землю.

Фуґґери, родина впливових анґсбурзьких банкірів XV-XVII вв.; дійшли до вел. майна завдяки купецьким підприємствам і веденню копалень; кредитори европ. володарів, зокрема есп. королів.

Фуджіяма, вулкан на острові Ніппон 3.787 м. вис., св. гора японців.

Фуґе, вулкан Гватемалі, 3.835 м. вис.

Фуґе (Fou-Шеє) Альфред, фр. філософ (1838-1912); теорія „Ідей-сил“, ступ. дії з нескілької европ. народів.

Фуджіяма.

Фузан, яп. пристань у півд. Кореї, 106.000 меш.

Фузель, гл. Недогін.

Фузіонування, гл. Фузія 2).

Фузія, 1) (фр.) рушниця з крем'яним замком, від 2. пол. XVII в., витиснула мушкет; 2) (лат.) алука, сполука.

Фузіяма, гл. Фуджіяма.

Фуке де ля Мот (Fouqué de la Motte), нім. письмен. (1777-1843), романтичний поет; казка „Удрина“.

Фу-кїєн, Фу-цзянь, півд. кит. провінція, 111.000 км.² і 13.140.000 меш.; гориста; гол. продукти чай, риж, дукрова тростина, тютюн; гол. місто Фучон.

Фукіє-Тенвіль (Fouquier-Tenaille) Антуан, фр. політик (1747-96), діяч вел. революції, якобинець, обвинувач при рев. трибуналі; страчений.

Фуко (Foucault) Леон, фр. фізик (1819-68), доказав при помочі маятника, що Земля обертається довкруги осі; досліджував швидкість світла.

Фуке (Fuchs), 1) Лизар, визн. нім. математик (1833-1902), проф. унів. в Берліні, дослідник диференціальних рівнянь; 2) Роберт, австро-нім. комп. (1847-1927), школи Брамса; форт., камеральні та оркестрові твори, хори, опера „Короляська наречена“.

Фукусина, дьогтеве анлінове барвильо; металічно-зелені кристали, що розпускаються в воді темно-червоною барвою.

Фукусія (Fuchsia), півд.-ам. рослина, з гарними цвітами; їх довга, цвікувата, на кінці п'ятидільна чаша забарвлена на мов пелюстки корони; улюблена домашня квітка.

Фукусія.

Фукуока, яп. пристань на о-ві Кію-Шію, 146.000 меш., унів.; шовківничча промисловість.

Фуллер (Fuller) Маргарет, замужем Осоні, ам. письмен. і діячка (1810-50), одна з перших ам. феміністок; „Про літературу та мистецтво“, спомини.

Фульєр, (фр.) легка шовкова тканина.

Фульбе, хамітське плем'я в Судані, б. 7 міль; магометани.

Фульгурит, гл. Белемніт.

Фульда, 1) джерельна ріка Везери, 125 км. дов.; 2) нім. місто над нею, 28.000 меш., собор із XVIII в., осідок єп., церква св. Михайла з IX в., 1734-1803 унів., ткацька промисловість.

Фульда Людвіг, нім. письмен., *1862; п'єси „Право жінки“, „Талісман“, поезії, новел.

Фульмінатова кислота, гл. Гремуча кислота.

Фульмінатова ртуть, гл. Гремуча ртуть.

Фульмінатове срібло,

гл. Гремуче срібло.

Фультон (Fulton) Роберт, ам. інженер, (1765-1815); збудував перший пароплав, (1803).

Фумаролі, одна зі стадій—перша з черги—завмирання вулканів, коли з вулкану вивізаються спершу гарячий хлороводень, пізніш сірчаний ангідрид та сірководень і водина пара; до стадії фумаролів належать із сучасних вулканів, пр., Панданія на Яві, Кріаувірк на Ісландії й ін.

Фундамент, (лат.) основа, ґрунт; снідна частина мурів під рівнем землі.

Фундаментальний, (лат.) основний, ґрунтовий.

Фундаментальні зорі, число ясних зір, із найдокладніше визначеним положенням на небі за поміччю їх визначають положення ін. зір.

Фундатор, (лат.) основник; той, що робить фундацію.

Фундація, (лат.) засновання чогось, запис на публ. цілі, ставлення публ. будови власним коштом, почастунок.

Фундук, гл. Ліщина (черешня).

Фундуклей Іван, рос. адміністратор, гром. діяч і археолог (1804-80); 1839-52 київський губернатор; вид. матеріали укр. старовини, особливо Іст. Києва й Київщини (Статистичний опис київської губ. та ін.).

Функціоналам, (лат.) напрям у філ. (Мах і ін.), що пропн причинності уважає за функцію в мат. розумінні; через те зв'язок між причиною і наслідком стає необхідним.

Функціональний, (лат.) той, що відноситься до функції.

Функціонер, (лат.) урядовець.

Функціонувати, (лат.) бути діяльним, працювати.

Функція, (лат.) чинність, заняття, виконання якоїсь обов'язкової праці; в мат., фіз., та природничих науках: змінна величина, залежна від одної або більше неза-

лежних змінних величин; коли пр. незалежна змінна є x , а залежна від неї y , тоді пишемо $y=f(x)$ і кажемо, що y є функцією x , і кожній якій-небудь вартості x відповідатиме якась вартість y . Коли напишемо пр. $z=f(x,y)$ то це значить, що z є функцією двох змінних і т. п.; відповідно до вигляду $f(x)$ є ф. вимірні, невимірні, переступні, аальгебричні, гоніометричні, симетричні, періодичні, похідні й т. ін. Гоніометричні ф. подають зв'язок між боками й кутами прямокутного трикутника, а саме, коли прямики є a, b , проти-прямка c , то з огляду на гострий кут α його

Функції.

функції є:

$$\frac{a}{c} = \sin \alpha \quad (\text{синус кута } \alpha)$$

$$\frac{b}{c} = \cos \alpha \quad (\text{косинус „ } \alpha)$$

$$\frac{a}{b} = \operatorname{tg} \alpha \quad (\text{тангенс „ } \alpha)$$

$$\frac{b}{a} = \operatorname{cotg} \alpha \quad (\text{котангенс „ } \alpha)$$

$$\frac{c}{a} = \operatorname{sec} \alpha \quad (\text{секанс „ } \alpha)$$

$$\frac{c}{b} = \operatorname{cosec} \alpha \quad (\text{косеканс „ } \alpha)$$

гл. Тригонометрія. Відверненням гоніометричних ф-й є ф-ї цикльометричні;

пр. $\alpha = \operatorname{arc} \sin \frac{a}{c}$ (α є дуга, що її синус рівняється $\frac{a}{c}$). Сучасну теорію функцій

розвинули в математиці Лежандр, Гавс, Абель, Якобі, Ріман, Вєрштрас, Пуанкаре, Клейн та ін.; функція в філософії, гл. Функціоналам.

Фунт (лат. pondus), дання міра тигару різної величини; нім. ф. мас $\frac{1}{2}$ кг.; 100 ф. зветься сотнаром (50 кг.); кол. рос. ф. рінний 409-512 гр. і діляться на 32 лоти=96 золотників по 96 доль; знак на ф. lb (libra). Фунт естерлінгів, гл. Стерлінг.

Фуналь (Funchal), гол. м-о та пристань. Мадейра, 24.000 меш., кліматична місцевість.

Фураж, (фр.) паша (для коней).

Фуражир, (фр.) возж, призначений для збору чи роздачі фуражу.

Фурґон, (фр.) критий вантажний віз.

Фуріє (Fourier), 1) Шарль, фр. представник утопічного соціалізму (1772-1837), критик капіталістичного ладу (особливо торгівлі й спекуляції), проповідник соціального радикалізму з перебудовою сусп. устрою при помочі тль. фалінг — комуни, об'єднаних, де члени гуртуються в залежності від своїх нахилів і адібностей і де — при організації робіт — широко практикована послідовна зміна занять. Ідеї Ф. мали

вплив на Маркса й Енгельса; гол. праці: „Теорія чотирьох рухів“, „Новий промисловий і соцітарний світ“, „Трактат про асоціацію; 2) Жан Батіст, фр. математик і фізик (1768-1830), дослідник провідкених тепла й теорії ядів.

Фурієр, (фр.) харчовий підстаршина.

Фуріозо, (іт.) в муз., шалено, пристрасно.

Фурія, 1) гл. Еринія; 2) лиха жінка, відьма; 3) шал.

Фуріант, (лат.) жвавий час. танок із мінливими тактами.

Фурка, альпійський провал (2.463 м. вис.), лучить долини Райну й Рони.

Фурор, (лат.) шал; надзвичайне захоплення, надзвичайний успіх.

Фурса Петро, укр. гром. діяч, *1892, старшина рос. й укр. армії, учитель серед шкіль, ред. „Козацької Думки“ в Гура Гуморі, „України“ в Ясах 1917.

Фуртвенглер (Furtwängler) Вільгельм, нім. диригент, *1886, один із найбільших суч. диригентів; диригент Фільгармонії в Берліні й мист. оркестри в Лейпцігу.

Фурункул, (лат.) гл. Чиряк.

Фуст Іоган, нім. друкар із Майнцу, перший співник Гутенберга 1450-55; †1466.

Фустанж, (фр.) пакування товарів; у морському транспорті—судна, що в них перевозять течиві річковини, пр. нафту.

Фут, (англ.) англ. і рос. міра довжини —0,3048 м., вживана також в ЗДА і данише в Японії, рівна 1/2 ярда, має 12 цалів (двоїнів); гл. Дюйм.

Футбол, гл. Копаний м'яч.

Футляр, футерал, (нім.) коробка для перехову шпфець, знач. цінної речі.

Фугоринський Савелій, укр. комп. та муз. критик (1900-26), 1922 диригент драм. театру в Києві; від 1923 керманец студії ім. Леонтовича в Києві; хор „Великодній дощ“, сольоєспів, форт. твори.

Футрина, (нім.) *одвірок.

Футуризм, (лат.) напрямок, створений іт. поетом Марінетті 1910; в літ. та музиці зриває з традиційними правилами логіки, гармонії, синтаксиса, тощо, й хоче безпосередньо передавати „чисте“ враження: крики та шуми; в пластичному мист. хоче зобразити одночасно враження минулі, теперішні й майбутні, динамічним ритмом, у первісній примітивній формі, перетинаючи та розкладаючи предмети на елементи.

Футурист, (лат.) прихильник футуризму.

Футурум, (лат.) майбутній (будучий) час дієслова; ф. екзактум—форма закінченого діяства в майбутності.

Фуцзянь, гл. Фуцзянь.

Фучіні (Fucini) Ренато, іт. письмен. (1843-1921); поезія „Безсонні ночі“, „На свіжому повітрі“.

Фучов, гол. м-о та пристань кит. провінції Фукієн, 700.000 меш., ткацька промисловість.

Фуше (Fouché) Жозеф, кн. Отранто, фр. політик (1759-1820), за вел. революції крайній якобинець, член Конвенту, 1799 міністер поліції, прихильник Наполеона.

Фюма, гл. Фіюма.

Фюнікюлер, (фр.) гірська залізниця при спадах більших від 80 м. на 1 км.: а) коділеньна, або ливнова, при більших спадах, гл. таблиці Залізниця I, 8; б) з у б ч а с т а, при менших спадах до 300 м. на 1 км., гл. таблиці Залізниця I, 9, (том II, сторінка 16).

Фуостель де Куляж (Fustel de Coulanges) Нюма Дені, фр. історик (1830-89); праці гол. про занепад античного світу й утворення на його руїнах варварських герм. та романських феодальних держав („Історія політ. установ ст. Франції“).

Фьзоле, гл. Фізоле.

Х

Х, 26. буква укр. абетки, звук задне-піднебінний, протиснутий, глухий; м'ягчення (давнє) в укр. мові на *ш* та на *сь* (кожух — кожухе, кожусі); церк. назва — *χίρ*, числовий знак — 600.

Хабаровськ, гол. м-о Далєко-Схід. Краю СРСР, над Амуром б. устя Уссурі, на Зеленому Кліні, 65.000 меш., 7,6% укр.; о к р у г а: 188.500 меш., 26,3% укр., 54,7% рос., 4,6% корейців; торгівля деревом, хлібом, кожухами, риболов.

Хабне, м-ко кнів. округи, 3.200 меш., 42,9% укр.

Хабур, ст. Хабур або Араке, ліва при-У. З. Е. III.

тока Евфрату, 950 км. дов.

Хадеки, скорочена назва поль. партії „Християнська демократія“.

Хаджибейський лиман, б. Одеса, 33 км. дов., 2 км. шир., 4 м. пониже рівня моря; купельне місце, лікувальне болото; до нього вливається р. Куцльник.

Хаджі, гл. Гаджі.

Хадиджа, жінка Магомета, „мати правовірних“, себто мусульман, †614.

Хайбер, важний гірський (1.029 м. вис.) провал на дорозі Пешавар-Кабул (із Індії до Афганістану).

Хайдер, хедер, (свр.) початкова жид. школа, де вчать свр. грамоти та релігії.

Хайр едді, гл. Хейр едді.

Хакап, каган, хан ханів, титул монг. і тур. володарів; гл. Каган.

Хакі, гл. Каді.

Халанський Михайло, рос. етнограф та історик літ., *1857, проф. харків. унів.; праці про билини, п'яд.-слов. епос, думи та ін.

Халва, (тур.) східні ласощі з перемелених горіхів, цукру та муки на меду.

Халдейці, ст. сем. народ, у п'яд. Мезопотамії, згодом прийняв вавилонську мову й культуру та став основником ново-халдейського царства; гл. Вавилон, Вавилонія.

Халдея, п'яд. схід. частина Мезопотамії; гл. Вавилон.

Халіль Ібн-Ахмад аль-Фарахідій, араб. письмен. (б. 719-91), творець араб. метрики, 1-го араб. словника та араб. граматики.

Халіф, халіфат, гл. Каліф, Каліфат.

Халкедон, тепер Кадікей, ст. м-о в Бітунії над Босфором, напроти Візантії, засноване 674 до Хр.; 451 тут IV. вселенський собор проти Євтихія й монофізита.

Халкідка, гол. м-о та пристань Евбеї, 19.000 меш., археол. музей; в старовину визн. торг. осередок.

Халкідика, п'яд. македонський півострів, з трьома меншими півостровами: Паллосе (Кассандра), Ситонія (Лонгос) і Акте (Атос).

Халовика (Chalourka) Йозеф, чесь. поет (1898-1930), основник т-ва експресіоністів, що видавало час. "Host".

Халтура, злісоване: „культура“, 1) недбало й невміло виконана робота; 2) примітивна вузько-просвітянська праця.

Халтурин Степан, рос. революціонер, (1856-82), 1878 організатор „Північного союзу рос. робітників“, опісля член партії „Нар. Воля“, 1881 ачинив вибух динаміту в царській Зимовій палаті в Петербурзі, 1882 учасник замаху на воєнного прокурора Стрельнікова в Одесі, покараний смертю.

Халунка, гл. Халовика.

Халунний (Chalurny) Емануель, чесь. епіолог та історик літератури, *1879, член Укр. Соціологічного Інституту в Празі; прихильць укр. руху; „Соціологія“, праці про чесь. будителів (Галлічек, Юнгман) та суч. поетів (Бржезіна).

Халькантист, (гр.) вітриоль міді, гл. Вітриоль.

Халькографія, (гр.) різьблення на міді й ін. металах.

Халькозин, (гр.) мінерал, сірчак міді (Cu₂S) металевого вигляду, темно-сірий; кристали різноосевої системи; одна з найважливіших руд міді, входить на Уралі.

Халькопніт, сірчак міді й заліза, (CuFeS₂) кристали різноосеві, мозаїкоподібна руда міді; входить в Донецькому кряжі, Кривому Розі, в Саксонії, Чехословаччині.

Хальцедон, (гр.) мінерал, скритокристалічна відміна кременю; різно забарвлений й відповідно до того розрізняють різні

відмини, пр. карнеоль, сардонікс, хризопраз, геліотроп, ахат.

Хам, один із трьох синів Ноя; тяжко образив свого батька, відті некультурна людина з грубою поведінкою.

Хамелсон, 1) (Chameleon), ящуруватий плаун, б. 3 дм. дов., з чубом на голові, дов. тонкими ногами

та дов. халким хвостом; шкіра різнобарвно міниться, відповідно до освітлення, середовища або подраження; живиться комахами, які ловить дов. липким язиком; живе в п'яд. Іспанії й п'ви. Африці; 2) людина, що відповідно до обставин змінює свої переконання.

Хамец (Chamiec-Jaksa) Ксавери, поль. археолог (1848-1910); розвідки з укр. прєсторії та археології: „Przeddziejowe stosunki ziemi kijowskiej“, „Wśród stepów i jarów“.

Хаміти, 1) за Біблією, потомки Хама, гол. мурина, також етіопи, єгиптяни й ін. п'яд. народи; 2) в суч. етногр.: вис. довгоголові, чорноволосі, смагляві меш. країн над Нілом і п'ви. Африки, а саме: потомки ст. єгиптян (конті, фелігги), лібіяців та нумідійців (бербери), також галля, сомалі, й ін., всіх х-в б. 20 міл.; деякі вважають їх за вітку середземноморської європ. раси, інші — за мішанців семітсько-муринських племен.

Хамітські мови, широко розпорощена група мов, куди належать: 1) берберські мови в зах.-п'ви. Африці; 2) єгипетська і тув. кушитські мови в схід. Африці між Абесинією й півостровом Сомалі; генетичне споріднення цих мов сумнівне.

Хамсіа, шамсіа, гл. Самум.

Хан, каан, каган, титул тат. володарів, також у ін. схід. народів.

Ханаан, 1) Фенікія, 2) первісна назва Палестини в Ст. Завіті.

Ханааняни, хананейці, сем. народ, що заселив Палестину в III і II тисячолітті до Хр., перед приходом жидів.

Хан'ай, п'яд.-схід. частина Алтаю, до 3.600 м. вис.

Хандога Матвій, ам.-укр. журналіст, *1885; як фабричний робітник оснував і 9 літ редагував часопис „Гайдамаки“ в Нью-Йорку й Трентоні, від 1920 ред. „Нар. Слова“ в П'тсбургу; оповідання.

Ханенко, 1) Микола, укр. військ. і політ. діяч (1691-1760), внук Михайла, 1721 старший канцелярист ген. військ. канцелярії, 1723 член коз. делегації до Петра I, ув'язнений із Полуботком у Петербурзі, 1725 на Україні, 1740 член ген. суду, 1741 ген. хорунжий, член „комісії переводу і зводу правних книг малоросійських“, за геть. Розумовського голова ген. канцелярії,

Хамелсон.

автор цінних щоденників: „Діаріушь или журналъ“ та „Дневникъ“; 2) Михайло, укр. гетьман на Правобережжі від 1671; за Богдана Хмельницького й Виговського уманський полковник, підтримував пізніше Суховія проти П. Дорошенка, 1674 перейшов до лівобічного гетьмана Самойловича; 3) Олександр, гром. діяч на Чернігівщині (1805-95), дослідник і збирач укр. старовини, основник музею мистецтва в Києві.

М. Ханько,
(з літопису Величка).

Ханжа, (кит.) 1) кит. горілка; 2) денатурований спирт.

Ханія, гл. Канеа.

Ханка, озеро на границі Зеленого Клану та Манджурії, 3.936 км.², сполучене р. Сун'гача з Уссурі.

Хаос, (гр.) 1) цілком несформований і неупорядкований стан матерії, з якої утворюється світ сам собою, або силою якогось божества; під різними назвами зустрічається в космогоніях цілого світу аж до сучасних наукових теорій походження всесвіту; 2) безладдя; 3) у гр. міт., син Кроноса й батько Ереба та Ночі.

Хаотичний, (гр.) безладний, заплутаний.

Характер, (гр.) 1) заг.: своєрідні риси, ваги як цілість, рідше — окремі своєрідні риси якогось об'єкту; 2) емпіричний х., характер людини, збір її своєрідних психологічних рис (гл. Характерологія); 3) інтелектуальний х. (Кант, Шпенглер): своєрідність людини, що лежить в основі її емпіричного характеру та є незмінна, незалежна від емпіричного життя людини, а лише виявляється в ньому.

Характеристика, (гр.) заг. опис своєрідних примет, пр. характеру; в мат. ціле число, що виступає в логаритмі перед десятковою точкою; гл. Мантиса.

Характеристичний, (гр.) особливий, своєрідний, властивий якомусь явищу, особі, або предметові, приметний, сутній.

Характерний, (гр.) той, що має характер із сильно вираженими рисами; чесний, порядний.

Характерник, в укр. віруваннях людина, що володіє якоюсь таємною силою й може замовляти кулі, ховатися в воді, туманити ворога, тощо.

Характерологія, (гр.) психологічна наука про характери; розвинулась останніми десятиліттями — розглядає психологічні факти з погляду цілості характеру людини, зокрема характери національні, класові, професійні, індивідуальні.

Харбін, манджурське торг. м-о над р. Сун'гарі, 165.000 меш., гол. росіяни, важкий зал. вузол, млини, олійні; укр. колонія.

Харват (Hrvat) Віценти, чес. соц. дем. діяч, *1889, редагував у Києві 1917 чес. газету „Сєchoslovan“, 1920-25 посол до

парламенту, від 1925 член редакції соц. дем. часопису „Pravo Lidu“ в Празі, співробітник „Slovansk-oro Přehled“ у й референт у ньому укр. справ; перекладач на чес. мову творів укр. літ. (Кодлюбинський).

Харибда, (гр. міт.) морська потвора, що трічі на день ковтає воду й трічі назад викидає (уособлення морського віру), пізніше зміщена в Сицилійській протоці.

Харизми, (гр.) надзвичайні дари св. Духа в першій христ. церкві, пр. дар пророцтва, говорення чужими мовами й т. ін.

Харита, (гр. міт.) 1) в Гомеровій Іліаді дружина Гефеста; 2) Харити, три богині краси та принад: Евфросина (Весела), Аглая (Блєсуча), Талія (Щаслива).

Харитоненко Іван, укр. промисловець (1820-91), вел. пукровар, філантроп.

Харірій Абу-Могаммед ель Касім, араб. поет (1054-1122), поет і граматик, автор тав. макам, дотепних та блискучих щодо мови й стилю.

Харити, рельєф капітоліського музею в Римі.

Харків, заг. вид.

Харкенич Едвард, гал.-укр. педагог і просв. діяч (1855-1913), дир. укр. гімназії у Львові, голова Укр. Пед. Т-ва, дуже заслужений для розвитку укр. шкільництва в Галичині.

Харків, столиця УСРР, над р. Лопанню, 418.000 меш., 38-39% укр., 37% росіяни, 19-5% жидів, 1-3% поляків; центр. уряди, уніа. (від 1805) (генер.—ІНО) та наукові інститути, госп.-торг. центр УСРР, металев., харчова й хем. промисловість; заснований у 2. пол. XVII в. виселенцями з Правобережжя, скоро став важним оборонним пограничним м-ом, коз. полкове м-о до 1765; після заняття Криму й колонізації степу зростає його торг., з розвитком добування вугілля в Донецькому басейні й пром. значиння. XII

Харків: Півренський собор (1686 р.).

1917 заняті більшовиками. Мист. пам'ятки доби барока: Покровський собор 1686, Хрестоваодвиженська церква, церква св. Миколи; новітня величезна будова Держтресту. О

круга: 10,058 км.², 18 мист., 2,506 селищ, 432 сільрад, 27 районів; 1,604,000

меш.: 70-4%

укр., 22-5% росіяни, 5-5% жидів.

Харків Олекса, укр. маляр і графік, *1897; портрети.

Харківська Колегія, духовна школа, заснована 1721 в Білгороді св. Єліфанієм Тихорським; 1726 перенесена до Харкова; викладали в ній і світські науки; 1763 маляр

Харків, вул. Лібкнехта.

Харків, Дім Держтресту.

Саблучок заснував при колегії тав. додаткові класи — мист. школу, що існувала до 1798, з відділами архітектури, різьби й малювання; 1798 світські науки відділено в окрему школу, що пізніше стала гімназією, а в духовних класі 1817 організовано духовну семінарію, що назву колегії здержала до 1860.

Харківський університет, першай унів. на Придніпрянщині; заснований 1805 з почу В. Каразіна; складався з 4 факультетів: мед., правничого, іст.-фіз.-мат.; тепер перетворений у ІНО.

Харламович Константин, укр. історик (1870-1932), проф. дух. акад. та унів. у Києві, член ВУАН; праці з історії укр. шкільництва XVI-XVII вв., про вплив укр. духовенства на рос. церкву.

Харонюк Данило, бук.-укр. письмен. (1883-1916), знавець Гуцульщини, нар. учитель; оп. з гуцульського життя, співробітник різних укр. часописів.

Харон, (гр.-міт.) старий брудний та суворий перевізник умерлих через ріку Стикс (або Ахеронт) у підземеллі.

Харнут, м-о в тур. Вірменії, 20,000 меш., торгівля бавовною й вовною, ст. монастир із цінними пам'ятками.

Харсуи, гл. Борсук.

Хартія, (лат.) акт держ. влади, стверджує чиннебудь політ. права; гл. Велика Хартія Вольностей.

Хартум, гол. місто англ. Судану, над Нілом, 31,000 меш.; торгівля, інститут для дослідів тропічних недуг, зоологічний сад.

Харузини, рос. етнографи, брати: 1) Микола (1865-1900), доцент моск. унів.; гол. праці: "Етнографія" (унів. викладач) та ін.; 2) Олександр, антрополог, *1864, дослідник Криму й Кавказу.

Харцизьке, м-ко сталінської округи в Донбасі, 5,100 меш.: 45-5% укр., 48-6% росіяни.

Харчі, харчові річовини, річовини необхідні до життя організму тварин і людей; у склад х. людини мусять уніходити: вода, мінеральні солі, білковини, пуглеводани, товщі й тав. додаткові х. р. (вітаміни). Однобічні х. спричинюють розлад та різні хвороби. Відживна вартість харчових річовин дуже різна; гл. таблиця: Засоби поживи, том II, стор. 1088-9.

Харьковскій Демокритъ, місячник у Харкові, видаваний Василем Масловичем, I-VI 1816.

Хасевич Ніл, укр. маляр, *1905, член-основник мист. гуртка „Спокій“ у Варшаві; краєвиди, мертва натура, тканнина, мотиви сль. будиництва, портрети.

Хасидизм, хуєнтивзм, рел. містичний рух між жидами на Україні від 30 рр. XVIII в.; творцем його був Ізраїль Бенш (1698-1700) з Меджибожа; від нього та його учнів: Бера з Межириччя й Когена з Полошного походять родини падишів.

Хаскей, жид. передмістя Стамбулу.

Хата, укр. літ. збірник, попередник „Основи“, вид. П. Куліш у Спб. 1860, двома накладами, з творами Ганни Барвінок, М. Вовчка, Номиса, Шевченка, Щоголева й самого Куліша.

Хатанга, схід.-сибірська ріка, 546 км. дов., вливається до Льодового моря.

Хаханов Олександр, груз. історик і літературознавець (1866-1912), проф. груз. літ. й історії в інст. схід. мов у Москві; праці про Грузію різними мовами.

Хайм, Хейм, гл. Омар Хайм.

Хвар (Hvar), Лесіна, хорв. острів (300 км.²) і місто на ньому; лікування грудних недуг.

Хвастів, м-о білоцерківської округи, над р. Унавою, 14,500 меш.: 66-4% укр., 2% жидів, 3-8% росіяни, 3-8% поляків; 24 VIII 1919 важкий бій УГА з більшовиками.

Хведорів, гл. Федорів.

Хведорович, вл. Волошин, Олександр, укр. етнограф і гром. діяч, *1855, співробіт-

Харон, ст. рис. на вази.

ник „Рідного Краю“ 1908, „Книгаря“ 1917-19; переклади, збірник „Укр. пісні“.

Хвилівник, філіпник (*Aristolochia*), зелена витка рослина, з серцеватим листям і лікуватим шпиготом, походить із Півн. Америки, у нас по квітниках.

Хвилі, періодичний рух (тремтіння, або гармонійний), у пружистому середовищі, пр. у воді, повітрі та всіх інших етер. Х-ї бувають: 1) поздовжні, в яких частинки тремтять різнорізно до напрямку поширення хвилі (звуків х. в повітрі), та поперечні, в яких частинки тремтять прямо до напрямку поширення хвилі (хвилі світла). Одна подовжкова х.

складається зі згущення та розрідження, одна поперечна з гори та долини. Довгота хвилі, це відстань між двома найближчих точок хвилі з таким самим станом тремтіння: гора й долина (згущення й розрідження) складається на одну довготу хвилі.

Відбита черга хвиль дає разом із первісною чергою хвиль тап. стоячі або місцеві хвилі. Ознакою їх є тав. вуали. Гл. Відбивання хвилі, Електромагнетна дуговина, Електромагнетні хвилі, Гойхеневі закон.

Хвилі Андрій, укр. гром. діяч і письмен., *1898, комун. критик і публіцист; збірка: „Про нашу літ. справу“, „Ясною дорогою“, „Від ухилу — в прірву“, „До розп'явання нац. питання на Україні“, та ін.

Хвилі за хвилею, укр. літ. збірник, вид. Б. Грінченко 1900 в Чернівцях.

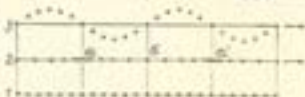
Хвильовий Микола (псевдонім), укр. письмен., (1893-1933), основник літ. організації „Вавилон“, аліквідованої 1927, прихильник орієнтації на захід; поезії: „Молодість“, „Досвітні симфонії“, поема „В електричний ніч“, збірки оп.: „Сині етюди“, „Осінь“, недовічений роман „Вальдшнепи“, літ.-крит. нариси й памфлети: „Каміо градеши“, „Думки проти течії“ й ін.

Хвістек (Schwistek) Леон, поль. філософ і мандр., *1884, теоретик формізму; „Многота дійсності“ й ін.

Хвойка Вікентій, укр. археолог, чес. роду (1850-1914), дир. археол. відділу кiev. міського музею; відірвав та описав трипільську культуру, найпов. тілопальні гот-

Хвилівник. 1. голушка з шпиготом, 2. цвіт, 3. оwoц, 4. його пережир, 5. насіння.

Хвилі представлені нижньою точкою: 1. низка точок у сполученні, 2. подовжні хвилі: а) розрідження, б) згущення, 3. поперечні хвилі.

ські погребнища черняхівсько-зарубинського типу та прослідки городище з часів Володимир Великий в Білгородку на Київщині.

Хвольсон, 1) Данило, рос. орієнталіст і семітолог (1819-1911), жид. роду, проф. свб. унів., почесний член рос. Академії Наук; „Вісті араб. письмен. Ібн-Даста про хозарів, бургасів, мадирів, слов'ян і русів“ та ін.; 2) Орест, рос. фізик, *1852, син Данила, почесний член рос. Акад. Наук; праці з астинометрії, „Курс фізики“.

Хвостов, вл. Хвостенко, Олександр, суч. укр. малюв. проф. Мист. техніки в Харкові; театр. декорант.

Хвоць (*Equisetum*), пади-волос, скрипій, сосонка; скритоцвітна рослина, складається з частин, які легко відліплюються одна від одної; зелені, відживні, розгалужені пагони нагадують маленькі сосонки, розродні витворюються з верхівки пагона, нерозгалужених пагонів, сімена, на плавучих перед-ростках; біла х-ів сильно скременілі. деяких порід уживають як сечогонного засобу; тепер маємо небагато порід, але в часі палеозою були вони дуже різноманітні й доходили до величини вис. дерев.

Хей, нім. Егер, м-о в півн.-зах. Чехії, 28.000 меш. (гол. німців), ткацька й машинова промисловість; 1634 тут убили Валенштайна.

Хенсури, пенел. груз. племя, яких 3.200 людей, пастиухи й хлібороби; задержали багато пережиків ст. родового устрою.

Хедин, гл. Келін.

Хейр еддін, тав. Рудобородий (Барбароса), володар Альжирії; 1540 аніціяв христ. фальоту б. Крети, 1543 добув Ніццу, †1547.

Хелмжа, поль. м-о б. Торуня, 11.000 меш., собор із XIII в., найбільша цукроварня в Польщі.

Хелмно, поль. м-о над Вислою б. Торуня, 11.000 меш., ренесансова ратуша з XVI в., фабрика сіл.-госп. машин.

Хелмонський (Chelmonski) Юзеф, поль. малюв. (1850-1914), імпресіоніст; побут і краєвид: „Бабине літо“, „Українська церква“.

Хельчицький (Chelicki) Петр, чес. ред. мисленик XV в., автор книги „Сіть віри“, що дала підставу до ред. руху „чеських братів“; його нероз. характеризували, як ред. анархіста, попередника Толстого; † б. 1480.

Хемкалі, хемічні річовини, гол. вироблені фабричним способом.

Хемічна війна, війна, в якій уживають різких газів, вистрілюючи їх гармата-

Хвоць. 1. вегетативний зелений пагін, 2. весняний пагін з прослідком до розмноження, 3. булавочка з розродним, 4. одна пластинка булавочки з торбиною, 5. розродні розродні, 6. розродні із скрученими волосниками, при полові яких розродні розвиваються.

М. Хвильовий.

ми, видуваючи їх особливими газометами, або складаючи газові бомби з літанив.

Хемічне споріднення, афінітет, адатність річовин утворювати разом із ін. річовинами хем. сполуки; в різних хем. першій воно різне, відповідно до того розрізняємо ріану їх партиспівіть.

Хемічні перші, гл. Первєнь.

Хемія, (єтп.) наука про прикмети, склад та переміни річовин; ділиться на фізичну (теоретичну або загальну) х., а підділками: електрохемія, термохемія й т. д., на експериментальну й технічну х. Експериментальну х. ділять на органічну й неорганічну. Органічна, це х. сполук вугля; до неї належать біохемія, сіль.-госп. х. та х. фізіологічна, що займається розслідом хем. складу тваринних, чи рослинних річовин та хеміаом життєвих проявів. Неорганічна х. займається всіма ін. сполуками. Технічна х. прикладає адобутки х-ї в промисловості й буденному житті.

Хеміці (Chemnitz), нім. м-о в півд. Саксонії, 360.000 меш.; ливарні заліза, ткальні, фабрики машин, рукавичок, красильні.

Хеопс, Хуфу, єтп. фараон із IV династії, б. 2700 до Хр., побудував найбільшу з пірамід б. Ізєру.

Херасков Михайло, рос. поет укр. роду (1733-1807); єтпоеї „Росіяда“, „Владимір“.

Херес, (єсп.) міще біле вино, назва від міста, в околиці якого його виробляють.

Херес де лн Фронтера (Jerez de la Frontera), єсп. м-о б. Кадізу, 67.000 меш., виниці; 711 перемога арабів над візиготами.

Херонея, єт. м-о Беотії, тепер у руїнах, археол. музей, пам'ятник полиглих тебанців, 338 до Хр. перемога Филипа II над атенцями, 86 до Хр. Сулі над Мітридатом, місце народження Плутарха.

Херсон, м-о й пристань при гирлі Дніпра, 59.000 меш.: 35-9% укр., 36% росіян, 25-4% жидів; торговля абікасам; засноване при кінці XVIII в.; округа: 19.365 км.², 17 міст, 1025 селищ, 192 сільрад, 14 районів; 566.000 меш.: 77-6% укр., 11-4% рос., 0-3% жидів, 3% німців.

Херсонес, (гр.) півострів: 1) Тракійський й, тепер Галіполійський; 2) Таврійський або Скітський, тепер Крим; 3) Кімерійський, тепер Ютландський. Також назва рога Х. Таврійського б. Севастополя, де в V в. до Хр. була заснована гр. колонія Х. (Гераклея), що в I в. по Хр. упала, опісля відновлена візантійцями була важним осередком у зносинах із Україною (Корсунь); тут Володимир В. мав прийняти христ. віру. У часі розвалу Візантії її держали генуезці, аж до завоювання татарами; від пол. XIX в. археол. розкопки.

Херсонська дивізія, V. дивізія армії УНР, повстала влітку 1920, гол. з останній УГА, визначалася на більш. фронті; ком.

полк. А. Долуд, начальник булави полк. М. Чоботарів.

Херувими, ангели, один із дев'яток тавангельських чинів.

Херуски, герм. плем'я по обох боках Везера, славне невтомною боротьбою з римлянами під проводом Армінія.

Хетити, хетитська мова, гл. Гетити.

Херсонес, руїни ст.-христ. базиліки.

Хефу, гл. Чіфу.

Хибинський (Шубінські) Адольф, поль. музиколог, *1880, проф. львів. унів.; його муз.-єст. праці, особливо з поль. музики середньовіччя, мають значіння і для історії укр. музики.

Хибинські гори, гори на півострові Колі, 1240 м. вис.; багаті аложжя апатиту, нефелінових сієлітів і рідких мінералів (руд титану й циркону).

Хи́нй, 1) середньов. ханство лівобіч дол. Аму-Дар'ї, від 1873 васальне під протекторатом Росії, від 1920 окрема Хорезмська нар. республіка, 1925 розділена між Туркменістан, Узбекистан і Каракалпакську область, 2) II кол. гол. м-о, тепер торг. місто Узбекистану, 20.000 меш.; цитаделя, ханська палата, мечет Полван; осередок банічництва.

Хижак, м'ясоїдні тварини, гол. птахи (Raraces) і ссавці (Carnivora).

Хижинський Леонід, укр. малар і графік, *1896; обгорки до книжок, фірмові маркі, екалібріє, дереворити.

Хилик Володимир, гал.-укр. письмен. (1843-93), гр.-кат. священник, москофіл; оп. під псевд. Ієронимъ Анонимъ.

Химера, (гр. міт.) дочка Тифона й Ехїднї, казкова потвора з головою й грудьми льва, козячим тулубом і гачючим хвостом, викидала з її щєки полум'я, вбита Белерофоном; відєс — химера: примха. В архітектурі: дивоглядна різьба, потвора в постаті несприродних звірів, людей, символ „злого духа“; ставили на романських і готичних будовах на гзімсах, дахах, тощо.

Химозина, (гр.) глієг, підуст. фермент,

Л. Хижинський: екалібріє.

Химера, (на ст.-гр. монеті).

що стинає сирник молока; виділюють її шлункові залози.

Хирів, м-ко самбірського повіту, 2.700 меш., 23% укр.; сьвітська школа; завзяті бої в укр.-поль. війні зимою 1918-19.

Хиротесія, (гр.) у правосл. церкві призначення списком помічних сил для богослужби (чтатців, спілців, іподьяків).

Хиротонія, (гр.) рукоположення, посвячення на дякона, священника, єпископа; у правосл. церкві порядок висвячення єп., підчас якого два або три єп. кладуть свої руки на голову новопосвяченого єп.

Хитон, ст.-гр. сідня одежа без рукавів, у найдавніших часах коротка, пізніше й довга (особливо в Йонції), біла, льняна або вовняна; її носили чоловіки й жінки при самому тілі (лат. tunica) й підперлаували погсом.

Хісна, скорочена назва ब्लю-ку поль. парції христ. та нар. демократії, створеного 1922 перед виборами до сейму, після перевороту 1926 ब्लюк перестав існувати.

Хіліам, (гр.) міллєнаризм, (лат.) основана на фальшивому роз'ясненні слів апокаліпси віра в те, що Христос прийде вдруге на землю й царюватиме тут тисячу літ; панувала в христ. церкві в II-V в. й відновлювалася пераз у містичних сектах середньовіччя, реформації та за англ. революції XVII в.

Хілієсти, (гр.) привселенські хіліаму.

Хілок, права притока Селен'я, 613 км. дов.

Хілюс, (гр.) білізна рідина, твориться в кишках з хімусу; окремими судинами переводиться з кишок до пасокових судин, звідти до крові.

Хільдеріх, ім'я франк. королів із роду Меровінгів: 1) X. I, від 457; 2) X. II, об'єднав 670 цілу Францію, 673 убитий; 3) X. III, останній із Меровінгів, †754.

Хільон, зі Спарти, ефор 560 до Хр., один із 7 мудрих.

Хільперіх, ім'я двох франк. королів із династії Меровінгів, VI-VIII в.

Хіменес (Jimenes) Франсиско, єсп. політик (1436-1517), архисл. Толедо, вел. інквізитор, 1516 регент Іспанії.

Хімус, (гр.) напівотравлений зміст шлунку й кишок.

Хін'ан, гори на границі Гобі та Маньчурії, до 2.100 м. вис.

Хін'гу, гл. Шин'гу.

Хин, гл. Китай.

Хині(а), (єсп.) алькальоїд ($C_{20}H_{28}O_2N_2$), з кори хінового дерева, біла кристалічна речовина, дуже гірка; вживають як хінову кору, гл. Хіновець.

Хіновець, хінове дерево (*Cinchona*),

дерево, споріднене з маревою (брічем); росте в Півд. Америці, аз. Індії та Сундайських островах; його кори, що має багато алькальоїдів (хинін, хинідин та ін.), здавна вживають за лік проти пропасниці й гарячки.

Хінське срібло, гальванічно посріблений аргентан.

Хіонід, поет давньої аттичної комедії, в 1. пол. V в. до Хр.

Хіос, Сакіє-Адазі, гр. острів при мало-аз. побережжі, 827 км.² і 75.000 меш., дуже родючий; його гол. м-о Х. або Кастроу, 33.000 меш., пристань.

Хіромантия, (гр.) вороження з річків, тав. ліній, на людській долоні.

Хірон, (гр. міт.) кентавр, син Крона й Філіри, славний лікар, музика й віщун, учитель Асклепія, Язона, Ахілла й ін.

Хірург, (гр.) лікар-спеціаліст у хірургії.

Хірургія, (гр.) частина медицини, займається лікуванням хоріб ручними та механічними засобами, як: операціями, масажми, перев'язми, тощо; ділиться на тав. малу х., пр. перев'язи невеличких поранень, розтин поверховних гнійовників, тощо, і вел. х., пр. розтин черевної ями, витин різних частин тіла, ампутація кінцівок, також тав. пластична хірургія; гл. Операція (пластична).

Хітіна, (гр.) тверда, роговата, органічна речовина ($C_{10}H_{16}N_2O_{11}$), з якої утворені зверхні покриви тіла членикогих і тверді частини деяких ін. родів тварин.

Хіхон (Gijón), єсп. пристань над Біскайською затокою, 58.000 меш., фабрика тютюну, вивіз залізної руди.

Хіям, розклад членів речення на подобу X, нахрєсний (хінстичний) словозлад.

Хламіда, ст.-гр. широкий, вовняний верхній одяг, плащ (особливо військовий).

Хлендовський (Chłędowski) Калімеж, поль. письмен. і політик (1843-1920), 1899-1900 міністер для Галичини; монографії з історії й культури й мистецтва: „Рим, люди Відродження“, „Рим, люди бароку“, „Сієнна“, „Двір у Феррарі“ та ін.; повісті.

Хлебніков Велемір (Віктор), рос. поет (1885-1922), основник рос. футуризму.

Хлеборад (Chleborad) Франтішек, чєс. економіст і політик (1839-1911), основник 1-ої роб. спілки в Празі, організатор роб. роцдєльських кооператив; праці: „Система нар. політ. господарства“, „Боротьба за майно“ й ін.

Хлєстаконина, від героя Гоґолевого „Ревізора“ Хлєстакона: чванькуватість, дурення людей своїм буди-то вис. становищем та впливами.

Хлипавка, хлипак, гл. Вентиль.

Хімера з катедри собору Нотр-Дам у Парижі.

Хитон.

Хіновець. 1. Галузка з цвітом. 2. Цвіт.

Хламіда.

Хлисти, рос. містична секта, вірять у безперестане перетілення Христа, Богородиці, пророків, що втілюються в їх провідників; не признають церк. шлюбу; богослужбові збори їх, „раденія“, сполучені з танцями, пророцтвами й розпустою; секта повстала в середині XVII в. (основник Данило Філіпов, †1709); у XVIII в. з неї виділилися секції; у XIX в. секта знайшла прихильників і серед укр. населення („шалапути“).

Хлібне дерево, хлібовець (*Artocarpus*), вис. дерево, споріднене з нашою морвою; його вел. круглі, тяжкі до 15 кг. овочі є цінною поживою; тверду деревину цінить у столярстві й будівництві; росте на Сулавейських о-вах, тепер скрізь у підвінникових краях.

Хлібоїди, гдуалива назва „хліборобів“, незвичної групи угодовців, яка в 1922 у Схід. Галичині брала участь у соймових виборах; орган „Селянський Прапор“ 1925-28 у Станіславові.

Хлібороб, 1) популярний орган радикальної партії, півмісячник, виходив 1891-95 у Львові та в Коломиї; 2) популярний часопис, теж півмісячник, у Чернівцях 1904-12; 3) тижневик у Лубині 1905, перший чисто-укр. часопис на В. Україні, видавав Вол. Шемет; 4) сіль-госп. двотижневик Т-на Сіль. Господарства в Харкові по укр. і моск. 1907-18; 5) тижневик Хліборобської Партії в Чернівцях 1923.

Хліборобська Україна, неперіодичне видання Укр. Союзу Хліборобів-Державників, у Берліні 1920-25, 5 книг.

Хліборобське Слово, орган хліборобської партії в Чернівцях 1924-26.

Хліборобський Шлях, орган укр. хліборобів-державників, у Львові від 1932, спершу місячник, від 1933 двотижневик.

Хлоп, (поль. зі ст.-укр. холоп = раб) на укр. землях, від часів поль. володіння, назва селян — спершу лише невільного (холопського) походження, агодом усіх селян взагалі. Гл. Селяни.

Хлопецький Іван, укр. церк. діяч, 1610-11 провідник руху перемиської правосл. шляхти проти уніятського єп. Атанасія Крупецького, 1632-33 перемиський правосл. єп.

Хлопцікий (*Chloricki*) Гжегож Юзеф, поль. генерал (1771-1854), учасник наполеонівських війн, XII 1830-І 1831 диктатор під час листопадового повстання.

Хлономани, назва укр. народища на Правобережжі в 60-х рр. XIX в., гургу студентів киян. унів. з поль. шляхетських родів, що усвідомивши свій обов'язок слу-

жити „тому народові, серед якого живеш“, стали українцями й народолобцями; х. згуртувалися 1859 навколо Володимира Антоновича в межах поль. студентських земляцтв („гмін“), 1860 вийшли з них і склали окрему укр. громаду.

Хлономани. Зліва на право: Т. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович, Т. Панченко, Б. Познякський.

Хлопецька Правда, півмісячник, вид. К. Трильовський у Коломиї 1903 і 1909.

Хлопецький Параграф, півмісячник, у Сейлемі (ЗЛА) 1909-10.

Хлюмський (*Chlumsky*) Полеф, чес. мовознавець, *1871, експериментальний фотетик.

Хлюди (*Chladni*) Ерист, нім. фізик (1756-1824), основник акустики, відкривеш тав.

Хлюдишес звукових фігур, Хлюдишес фігури, що повстають на металевих плитах, коли їх посипати піском і потягнути смичком; дослідник метеоритів.

Хлюмтач (*Chlumtacz*) Марцелі, поль. правник і політик, *1865, проф. унів., від 1919 асистент президента Львова.

Хлюдовіг І, Хлюдовех, король франків 481-511, з роду Меровінгів, осн. держави; переміг Сларія 486 під Суассоном, 496 завоював алеманів, прийняв християнство, 507 погромив візантія.

Хлюор, (гр.) хем. першець (*Chlor*, Cl), зеленавожевий, душливий газ, тяжчий від повітря, шкідливий для віддихових органів, у більшій кількості тривалий; знаходиться в природі тільки в сполуках; із воднем дає хлюороводень, із металами солі, пр. кухонну сіль, сільвін, хлюорак срібла (*AgCl*) уживаний у фотографії; дезінфекційний засіб, також нищить барвила; вживають його до Гаазових бомб; розчин х. в воді називається хлюоровою водою; вона білить тканини, але й нищить їх.

Хлюораки, хлюориди, сполуки хлюору пр. содовий х. (кухонна сіль, *NaCl*), хлюорак срібла (*AgCl*) та ін.

Хлюораль, трихлюорцетальдегід (*CCl₃CHO*), безбарвна, оліїста рідина прикрого запаху, з водою дає хлюоральгідрат (*CCl₃CH(OH)*), що творить безбарвні кристали й є засобом на сон.

Хлюорани, хлюорати, солі хлюорової кислоти; потасового хлюорану (*KClO₃*),

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Важкіші форми хмар: 1. ціруус, 2. стратус, 3. кумулос, 4. німб, 5. кумуль-німб, 6. ціро-кумулос (баранці).

уживають до виробу сірників, вибухоних річовин, полощуть горло, як воно болить.

Хльорити, (гр.) група мінералів односкісної системи, ізоморфна суміш амезиту ($H_2Mg_3Al_2Si_8O_{22}$) та серпентину ($H_2Mg_3Si_2O_{10}$) зливч. з додатком заліза; характеристичний зелений колір; повстає через розклад ін. мінералів (біотиту, амфіболу, піроксену); типовий складник хем. розложених вибухоних гірвин і деяких кристалічних лунаків.

Хльорове ванно, гл. Ванно.

Хльороводень, сполука хльору з воднем (HCl), безбарвний газ прикрого запаху, дуже шкідливий для органів дихання, тисний від повітря; з водою дає соляну кислотину.

Хльороза, (гр.) гл. Блідниця.

Хльороцляст, (гр.) білковинна грудочка в ростинних клітинах, забарвлена на зеле-

но хльорофілем; у х-ах відбувається асиміляція.

Хльорофіл, (гр.) зелене барвильо ростин, при його помочи вони асимілюють, під надливом світла, двоокис вугля.

Хльороформ, (гр.) органічна сполука, трихльорметан ($CHCl_3$), безбарвна рідина, тисча від води (в. т. 1-49), розчинна в алькоголі й етері, нерозчинна в воді, з характеристичним запахом; уживають до нарколи, змішаного з оливою до натирання при нервових болях, тощо.

Хльотар, франк. королі, з роду Меровінгів: 1) X. I, об'єднав Францію, †561; 2) X. II, об'єднав франк. королівство, †628.

Хмара, мряка, що витворюється в значній висоті там, де с барометричний спад; повстає, коли вогка течія повітря піднесеться догори й охолотиться через роз-

ширення й зустріч із змінними хвилями повітря; в дуже високих веретвах повітря складається з самих льодових голочок. Форми хмар дуже різноманітні, гл. Цірус, Кумулюс, Стратус, Нимбус.

Хмародер, хмародрап, хмарочос, вел., на багато (кількадесят) поверхів будинок, гол. по більших містах ЗДА (Нью-Йорк, Шікаго).

Хмаровський Іван, укр. гравер XVIII в. у Києві.

Хмелюк Василь, укр. маляр, *1903, від 1928 в Парижі; мертва натура, красниці, графіка.

Хмельник, гл. Хмільник.

Хмельницька Роксанда, дочка молдавського господаря Василя Лупула, жінка гетьманича Тимоша Хмельниченка.

Хмельницький, 1) Богдан-Зиновій, вел. укр. гетьман, родом із покоченої шляхти, сотник чигиринський, від 1637 відомий як писар Війська Запорозького; мав для свого часу добру освіту латино-польську; після даремних заходів повернути собі відібраний хутір, Суботів, утік на Запорозжя й з тат. допомогою почав війну проти Польщі, як запорозький гетьман 1648; перемог над Жовтими Водами, під Корсунем та під Пиливом дали йому змогу опанувати майже всю Україну, й він поставив собі за завдання визволити весь укр. нарід аж до Києва; 1649 через тат. арду під Зборовом мусів прийняти договір із Польщею, який визнавав тільки 40.000 ресторового коз. війська; програна битва під Берестечком іще погіршила умови договору України з Польщею; тому Х. прийняв був оміку тур. султана, але не дждавшися допомоги, визнав себе за васала моск. царя 1654 (перенеславська умова); при кінці свого гетьманування нав'язав був тісні союзні зносини з Семигородом та Швецією і з ними разом хотів розділити Польщу; здуку з Москвою вважав за тимчасову й шукав способу стати довісім незалежним від Москви; †1657;

2) Іван, укр. філософ (1742-94), а гетьманського роду, січачив київ. акад., др. філ. кенігсберзького унів., оберсекретар сенату, член законодавчої комісії Катерини II; „Раісужденія обь основаніяхъ философи-

ческихъ“ (Кенігсберг 1762), та ін.; 3) Микола, рос. писім., син Івана (1789-1846), службовець у Петербурзі, потім губернатор Смоленська та Астрахану; водевілі, комедія „Зиновій Богданъ Хмільницькій или приєднання Малороссіи“; 4) Михайло, сотник чигиринський, батько Богдана; агинув на Волощині біля Цепори в бою з турками 1629; 5) Тиміш, син Богдана, від 1648 чигиринський сотник, начальник походу коз. війська на Волощину 1653 проти ворогів свого тестя молд. господаря Лупула; агинув 1653 під Сучавою; 6) Юрій (в чернечтві Гедеон), син Богдана, обраний на гетьмана ще за життя батька, але зрікся і вчився в Києві; 1659 прилучився до Сірка й запорожців, був обраний на гетьмана й підтверджений Москвою, з великими обмеженнями; 1690 передався до Польщі, 1693 екав булаву й постригся в ченці; 1672-1677 в тур. неволі, а після уступлення Дорошенка, з наказу султана, був знову гетьманом на Україні до 1681.

Хмельницький-Явненко Павло, родич Богдана Х., київ. полк. за Богдана Х., Виговського й Юрія Х.; укр. посол до поль. королів від Юр. Хмельницького й від Петра Дорошенка до моск. царя 1676; тесть П. Дорошенка.

Хмельничина, повстання укр. народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-57 проти Польщі.

Хмелєцький Адам, шляхтич із Київщини, попав у коз. полон під Корсунем 1648 і вступив до укр. війська, павлоцький полковник; після договору в Білій Церкві 1651, на вимогу поляків, виданий і статий у Павлоці, як „бунтівник“.

Хмельонський (Chmielowski) Пйотр, поль. критик (1848-1904), „Історія поль. літератури“, ніжка студій та монографій.

Хмилевський Прокіп, гал. укр. церк. діяч, від 1651 єп. помічник Атанасія Крупецького, від 1656 самостійний уніатський перемський єп.; †1684.

Хміль (Humulus), рослина, споріднена з коноплями, вис. до 5 м., в'ятка, з долонистим листям; платочки його шишкуватого стовникового цвіту виділюють тав. лямбуліну, нивар із цього цвіту додають до пива для смаку, запаху й тривкості; світовий річний добуток хмелю (сушеного цвіту) доходить до 56.000

Хмародер в Нью-Йорку.

Ю. Хмельницький, суч. гравюра.

Б. Хмельницький, суч. гравюра.

Хміль. 1. рослина, 2. стовниковий цвіт, 3. залоза, що виділюють лямбуліну (побільшена), 4. залозки з паліковим цвітом, 5. пилки із цвітом, 6. оwoц.

тон річно, з того ЗДА 13.500 т., Вел. Британія 13.000 т., ЧСР 9.800 т., Німеччина 7.200 т.

Хмільник, м-о вінницької округи над р. Богом, 10.800 меш.: 41,1% укр., 55,7% жидів, 2,2% поляків; 14 VIII 1919 занятий І корпусом УГА під більшовікми.

Хоботаки (Proboscidae), громада ссавців, великих, неповоротлих, із вис. стовпчатими ногами, закінченими дуже короткими пальцями, з конічками; їх зуби січні вел. іхлунаті, черінні поперечно морщені й виростають по черзі, в міру зужиття попереднього; ніс відношений у дов. хашку трубу; сюди належать: суч. слон та його предки: мамут, мастодонт і динотерія.

Хо(ва)резм, гл. Хива.

Ховрашок (Citellus), ссавець-гризун, б. 2 дм. дов., подібний до шура, сивий, із коротким хвостом; живе по полях у серед. та схід. Європі та суміжних краях Азії, живиться збіжжям, дуже шкідливий.

Ходаковський-Долен'га (Chodakowski-Dolega) Зорин, вл. Чарнопський Адам, поль. етнограф (1784-1825), один із піонерів слов. археології й укр. етнографії; цінні записи укр. пісень із цілої укр. території, розвідки й статті; частину іст. пісень, записаних Х., видав М. Максимович.

Ходжент, м-о Узбекистану, 37.000 меш., типове серед.-аз. місто, багато мечетей, бавовнизна й шовконо-прямельність.

Ходзько (Chodźko-Borejko) Александр, поль. письмен. білорус. роду (1804-91), 1856-84 проф. слов. мов і лит. у „Collège de France“; м. ін. праці про укр. іст. пісні (Les chansons historiques de l'Ukraine).

Ходкевичі, вшан. лит. магнати XVI-XVII вв. з київ. боярського роду: 1) Григорій, гетьман Вел. Князівства Лит., виленський каштелян, воєвод люблинської унії; дав у себе притулок Іванові Федоровичові; †1572; 2) Ян Кароль (1560-1621), лит. вел. гетьман, виленський воєвода, учасник війни проти Наливайка, учасник моск. війни Жигмонта III, гол. ком. поль.-лит. війська під Хотиним.

Ходовецький (Chodowiecki) Даніель,

Ховрашок.

визн. нім. маляр і гравер (1726-1801), поль. роду, дир. Акад. Мистецтва в Берліні; понад 2.000 гравер. численні й образи; образ і гравюра „Прощання Жана Каліса з своєю родиною“ та ін.

Ходовицький (Chodowicki) Карель, чесь. лікар (1843-1931), проф. фармакології й фармакогнозії чесь. унів. у Празі, член чесь. Акад. Наук і НТШ.

Ходорів, м-о в бобрешькому повіті, 4.200 меш., 30% укр., цукроварня; ст. церква з 1798; постія Начальної Команди УГА в війні з поляками 1918-19.

Ходорівський-Мороз Григорій, укр. комп. і муз. педагог (1853-1927), від 1875 проф. муз. школи в Києві, пізніше консерваторії, в останніх роках проф. муз. техніки в Одесі; піаніст; твори на фортепіано, „Укр. рапсодія“, музика до укр. пісень під псевд. Константинов.

Ходунський, гл. Ходовицький.

Хожів (Chorzów), м-о на поль. Шлезьку, 12.000 меш., копалині вугілля, цинкові гуті, фабрика штучного азотового гносна й карбіду.

Хозари, фінсько-тур. народ, на поч. VII в. по Хр. сиділи над дол. Волгою; по 642 занесли Аз.

Болгарію та заснували між. Донцем, Кубанню й дол. Волгою царство зі столицею Ітіль, де тепер Астрахань; х. займалися скотарством, хліборобством і торгівлею, були посередниками між Азією та Європою. Їм платили данину сіверяни, ятйчі, радимичі й поляни. Від поч. IX в. почало царство підупадати, а кінцем IX в. прийало жид. віру, з кінцем X в. впало зовсім під натиском ст. укр. держави.

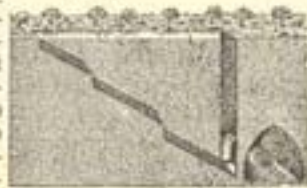
Хозарь, (перськ. „цар“) назва багатьох перс. та вірм. царів; Х. І. Анушірван, із династії Сасанідів, 531-79, дбав про хліборобство й фінанси, запросив переслідуваних візант. філософів, воював із Візантією, заввоював Мезопотамію й Колхиду.

Хойнан (Хойна) Ян, дол.-луж. граматик (б. 1600-64); перша луж. грам. дуже важна, як джерело.

Хойнацький, 1) Андрій, укр. історик першачи (1836-88), протосрей і проф. в ніжинському іст.-філол. інст., дослідник минулого Волині й зокрема Почайської Лаври; 2) Антін, гал.-укр. друкар і киягар, *1862, вид. творів Франка, Лешкого й ін.

Хойнице, м-о на Помор'ї, 12.000 меш., фабрика машин і лікерів.

Холєлітіаза, (гр.) гл. Жовчові камінці.
Холєра, (гр.) азійська х., справжня х. (cholera asiatica), гостре інфекційне захо-

Типова хозарська могила.

Д. Ходовицький: Схід сонця над морем.

рування шлунку й кишок, спричинене заразами х-и (vibrio ch.); ендемічна в Індії; переноситься водою й харчами, занеженими відходами хрих; прояви: болі в череві, блювота, бігушка, корчі, кома, смерть, настає часом до кількох годин. Холера діточа, гл. Блювотобігушка.

Холерик, (гр.) людина легко вразлива, а сильними, легко змінними дух. проявами.

Холерина, холера свійська (cholera nostras), хвороба, що пакує часто в нас улітку, спричинена інфекцією шлунку й кишок (бацилм паратифу, стрептококами), або розладами травлення. Прояви нагадують справжню холеру (блювота, бігушка, корчі).

Холцистит (cholecystitis), запалення жовчного пухири, гостра хвороба, спричинена інфекцією жовчного пухири (бактеріями тифу, гнійовими й ін.); часто з ускладненнями.

Холімб, (гр.) гл. Гипповакт.

Холм, столиця Забужжя, над р. Угеркою, притокою Буга; заснований Данилом Галицьким в. 1237, добре укріплений; 1255 погорів; пізніше стоїть м-о Шварна; до XIV в. бував час-від-часу кияким містом; важний осередок культури й мист.; була тут катедра, заснована Володимиром Вел. перкви, побудовані кор. Данилом; Івана Золотоустого з фігуровими різьбами різьбярня Авдія й вітражами, Козьми та Дам'яна й Богородиці. В околицях Х. збереглися оборонні вежі XII в. коло сіл Блявино й Столиц; тепер повітове м-о в люблинському повіті (за Росії спершу повіт. місто люблинської губ., від 1912 год. місто жолемської губ.), 23.500 меш., 6% укр.; повіт: 2.030 км², 13 волостей, 121.500 меш., до 32% укр.; 1-3 VIII 1915 битва між нім. і рос. військами.

Холм, заг. вид.

Холмська дивізія, частина армії УНР, 1918 воювала під кермою ген. Осецького проти поляків.

Холмська євангелія, перек.-слов. пам'ятка зах.-укр. редакції з XIII-XIV в., вагане джерело для історії укр. мови; в Румянцевському Музеї в Москві.

Холмська спархія, заснована кор. Данилом 1235; деякий час катедральним містом був Угровськ; до 1596 православна, пізніше уніятська; 1875 утворено холмсько-варшавську правосл. спархію, в 1905 самостійну холмську спархію.

Холмщина, схід. прибужанська частина Люблинської височини, заселена українцями; гол. міста Томашів, Замости, Грубешів, Холм, Володава. Найстаршим центром Забужжя був Червень (тепер с. Чермно над р. Гучною), 981 прилучений Володимиром В. до кнів. держави, опієся Холм; гал.-волинські князі поширили межі Холмщини до Люблина. 1340-77 Х. належала до Литви, 1377-87 до Угорщини, 1387-1795 до Польщі. 1795-1809 до Австрії, 1809 перейшла до варшавського князівства, 1815 до поль. королівства, алушеного з Росією. В 1 пол. XIX в. найбільш поширилася польонізація Х., особливо підлягла їй уніятська церква; після поль. повстання 1863 рос. уряд почав русифікаційну політику, 1875 завіз офіційне православ'я (сп. Маркш Понель), хоча значна частина населення не хотіла його прийняти („упорстаюцше“); коли 1905 появилася толеранційний закон, в. 120.000 кол. уніятів перейшло на католицизм. 1912 утворено окрему холмську губернію. Після 1905 почався на Х. укр. рух, засновано кілька „Просвіт“ (у Сидльдах, Грубешові, Кобилянках), появилася укр. шкільниця; русифікаційну акцію нів холмський єп. Євлогій. 1914-18 Х. була під австр. і нім. воєнною окупацією; на Підляшші відкрито тоді заходом Союзу визволення України кільканацих укр. шкіл, у Білій виходило „Укр. Слово“; від 1919 Х. належить до Польщі. Укр. населення мало спершу повні права; при перших виборах 1922 вибрано до варшавського сейму в. послів, засновано багато „Просвіт“ і укр. шкіл; пізніше школи й читальні розвізано, багато церков замкнено.

Гол. організаційним осередком є тепер тов. „Рідна Хата“ в Холмі, що має свої філії по селах.

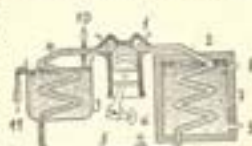
Холодильник (машин.), 1. компресор, стискає охолоджує рідину, звич. амоніак, із рурі низького тиску (2), та втискає до кондензатора (3), там скроплюється у рурі високого тиску (4), обляканий струєю земної води, де (5) скроплюється рідина і крізь хлняк (6) переходить до збірника (7), де нагло розширяється, відбираючи тепло від речи, що прикладить згорі (8), охолоджена речка виходить до лон (9), кружить рурями та охолоджує холодильник, 10. холодна вода, 11. тепла вода.

Холодильник, улашдення для штучного охолодження річовни, що скоро псуються в звич. температурі, а для виробу штучного льоду і т. ін.

Холодна зброя, гл. Зброя.

Холодний, 1) Григорій, укр. математик і астроном, *1888, проф. кнів. ІНО, дир. Інст. наук. мови ВУАН;

2) Микола, укр. ботаник, *1882, проф. кнів.

П. Холодний (старший).

ІНО, керманіч відділу фізіології рослин та мікробіології Науково-Дослідчого Інст. ботаніки; низка спеціальних праць; 3) Петро, старший, укр. маляр, хемік і гром. діяч (1878-1930),

директор торгівельної школи в Києві, міністер освіти УНР, від 1921 у Львові; портрети діячів, ікони, вітражі в Успенській церкві у Львові, іконостає і настінні мальовки молитовні Богословської Акад. у Львові; „Казка“, „Ой у полі жито“, „Княжий городок“, „Процесія“, мертва натура, квіти, мотиви укр. нар. архітектури, книжкова графіка, дереворити, Ілюстрації; 4) Петро, молодший, син 3., *1902, укр. графік і маляр; візети книжок, Ілюстрації, ескелібриса, проекти килимів, красенди.

П. Холодний: „Ой у полі жито“.

Петро, молодший, син 3., *1902, укр. графік і маляр; візети книжок, Ілюстрації, ескелібриса, проекти килимів, красенди.

П. Холодний: „Князь Галич“.

Холодний Яр, лрста околиця, вкрита густиим лісом, на Чигиринщині, 1919-22 осідок повстанчих противбільшовицьких загонів.

Холоїв, м-ко в радехівському повіті, 4.200 меш., 78% укр.

Холоп, (ст.-укр.) невільник, раб; гл. Хлоп.

Холостенко Євген, суч. укр. мистець і мист. критик; побут, портрети, графіка.

Хомик, 1) А р-т ім, гал.-укр. письмен. (1881-1921), учитель гімназії, 1914-19 на В. Україні, співробітник київ. „Відродження“ та ін. час.; збірка „Всеіський доллар“, підручник географії; 2) Олександр, гал.-укр. письмен. (1891-1929), брат Артіма; сатири й гуморески

П. Холодний (молодий): килим.

по різних укр. час. — гал. та наддніпрянських.

Хоминський Іоаким, гал.-укр. політ. діяч (1796-1867), 1846 комісар у Тарноні, 1848 секретар намісництва у Львові, 1853-61 дир. поліції, 1861-66 сеніор Ставропільї.

Хоминши Григорій, гал.-укр. перек. діяч, *1876; від 1904 єпископ станицлавівської, прихильник рим. орієнтації гр.-кат. Церкви; численні пастирські листи „Українська проблема“; фундатор церков і заходонок та укр. кат. преси („Нова Зоря“ й „Правда“); 1921 завіс у своїй єпархії обов'язковий celibat.

В. Хомин.

Хомора, ліва притока польської Случі, 112 км. дов.; в ІV 1919 фронт армії УНР противбільшовицьк. удітку бої між армією УНР і більшовиками.

Хомськ, м-ко дрогичинського повіту на півн.-зах. Поліссі, 1.800 меш., 25% укр., 72% жидів.

Хомутов (Chomutov), м-о в півн.-зах. Чехії, 33.000 меш. (гол. німців), ткацька промисловість, Єп. Григорій Хоминши, копальня бурого вугілля.

Хом'як, верх у Гор'янах, 1.544 м.

Хом'як (Cricetus), ссавець-гризун, подібний до щура, тільки трохи більший, із коротким хвостом, сплodom чорний, зверху жовтаво-бурий із білими плямами; живе в норах по полях у серед. і схід. Європі, живиться збіжжям, яке на зиму нагромаджує (до 50 кг.), дуже шкідливий.

Хом'як.

Хомиков Олександр, рос. філ. і поет (1894-60), один із гол. представників рос. слов'янофільства, дав програму „конкретної“ слов. філософії, яку противставляє абстрактному раціоналізмові Заходу; поезії, трагедії (Єрмак, Димитрій Самозванець).

Хондрина, (гр.) білковинна клеювата річовина, гол. складовина хриців.

Хондрома, (гр.) христовик, хрищак, добродієсний повотвір із хрища; тверді й пружкі гудзи, гол. в околиці суглобів.

Хопер, ліва притока Дону, 930 км. дов.; притоки: зправа Ворова, зліва Бузудук. В басейні Х. аложки залізної руди.

Хор, (гр.) 1) первісно врочистий танок, звич. в сполуді зі співами, влаштуваний при святкових нагодах для вишанування

богів, особливо на честь Діоніса, навколо його жертівника; 2) гурт осіб, що співають разом; буває чоловічий, жіночий (дитячий) та мішаний; хор а капелля (a capella)— хор без супроводу.

Хорал, хоровий церк. спів, часто в супроводі органів: 1) у кат. церкві давня назва мелодій григоріанського співу; 2) у протестантій церк. мелодії до духовних текстів, основані на мелодіях нар. пісень.

Хорассан, півн.-схід. пустинна частина Персії.

Хорвати, 1) півд.-слов. народ адрійської раси, найближче пов'язаний із сербами та словінцями, заселені в числі понад 2½ міль. Хорватію й частини Славонії та кол. Істрії; здебільша римокатолики; 2) за джерелами Константина Порфирородного та нашої Повісті — укв. плем'я, що жило на заході, але вістни про нього невпевні й питання невирішене.

Хорватія, кол. назва частини Югославії між Савою й Дравою, складається з Гор. Х. на півн.-зах., Дол. Х. на півд. заході, Славонії та хорв.-славонського Межиріччя на сході при усті рік Сави й Драви до Дунаю. Х. на півночі й заході гориста, частинно красова (окраїни Вашичових Альп і Динарських гір), на півдні й сході низинна та дуже родюча. Гол. заняття меш. хліборобство, шовківництво, випас савней (багато букових лісів), випоробство. Широко розвинена сложивча промисловість (виріб сльовинні). Х. заселяють гол. хорвати, частинно серби. Гол. м-о Загреб. Х. була заселена ілірійцями та входила в склад рим. провінції Панонії; в VII в. заселили Х. хорвати. Спершу утворилися три хорв. держави: 1) Червона Х. на території півд. Далматії, Чорногори та Герцеговіни; 2) Біла Х. на території Гор. Хорватії, півн. Далматії та зах. Боснії; 3) Паноноська Х. на території Дол. Хорватії, Славонії та півн. Боснії. Вже в VIII в. Панонська Х. попала в залежність від Франконської держави, Червона Х. у візант. та серб. залежність, а Біла Х. зорганізувалася за Томіслава (900-930) в сильну державу, що за Петра Крешіміра (1058-73) сягала від істрійського побережжя по Мораву (серб.). Для оборони перед Візантією перейшла Х. під вплив Риму та стала католицькою; 1102 Х. стала залежна від Угорщини, під управою жупанів і бана з собором (соймом). 1527 вибрали хорв. пани своїм королем Фердинанда Габсбурга, але під владою Габсбургів була лише зах. окраїна Х., решта була диким габсбурзько-тур. пограниччям або належала до Туреччини (1592-1699). Військ. пограбчачи було під управою нім. бюрократії, заселено його серб. збігцями з тур. займанщини. З часом хорватське панство помадирцалося. З поч. XIX в. починається нац. відродження, яке в політ. ділянці виявилось в тав. ілірійському русі. Та автономістичні домагання ілірійської

партії були безуспішні через опір мадярів; 1848 в боротьбі нім.-австр. влади з мад. революціонерами хорвати ступили по боці Австрії й під проводом Йосіпа Баячича добились автономії. Але вже 1851 ці здобутки скасовано; 1867 хорв. сойм дістав дуже малі права, й назначувани з Будапешту бані переводили нагальну мадяризацію. Це змішило серед хорватів югослов'янський рух у напрямі об'єднання з сербами. 1918 Х. ввійшла в склад Югославії. Тут вона не дістала ніжкої автономії; через це тепер не втихає боротьба між хорватами та сербами, що набравс дуже різких форм, аж до політ. убивств включно.

Хорватія Біла, 1) за Константином Порфирородним й нашою Повістю — країна зловж. карпатського підгір'я від Лаби по горішній Дністер; 2) гл. Хорватія.

Хорват-Откуртіч Іван, рос. генерал, серб. роду; організатор і правитель серб. колоній на землях запорозьких (Нова Сербія); 1762 за надужиття висланий у півн. Московщину, де й †1780.

Хорватська література, скристалізувалася у XVI в. й розпочинається переказом св. письма (Мик. Вучичем); через найближчі стунки з дубровницьким письменством змішило свій розвиток. Нова доба починається творчістю Люд. Гаїя під назвою „ліризму“; хоч багато хорв. письменників (Враа, Мазураніч, Прерадовіч) свідомо творило в душі єдності серб.-хорв. письменства, хорв. література розвивалася далі самостійно. Гл. Серб.-хорватська література.

Хорватська мова, гл. Сербсько-хорватська мова.

Хорда, (гр.) гл. Титива, Хребтна струна.

Хорей, (гр.) гл. Трохей.

Хореограф, (гр.) знавець танкового мистецтва.

Хореографія, (гр.) мистецтво балетного та мімичного театру; гл. Танок.

Хорей, (гр.) нервова хвороба, коли наступають наглі мимовільні шариліні корчі всього тіла, або поодиноких його частин.

Хорв, в церкві галерія, приміщення для співаків, знач. на поверху над бабинцем, або коло зах. стінки серед. частини будови.

Хорив, 1) гора в Синаї; 2) у ст. укр. переказах — брат Кня. Щенка та Либеді, основників Києва.

Хорист, (гр.) постійний учасник хору.

Хоримб, (гр.) віршова стропа, складена з трохею й ямбу (— — — — —).

Хорографія, (гр.) давня назва для описової географії (гл. Географія).

Хорол, 1) м-ко дубенської округи, над р. Х., 10,600 меш., 74,9% укр., 4% росій., 19,7% жидів; агуадуське в літійонісї вже під 1083; за кол. часів сотенне м-о, від 1789 повітове; 2) правобічна притока Псла.

Хоростків, м-ко гусатинського повіту, 6,500 меш., 40% укр.

Хорс, бог Сонця (чужого походження) в поганських слов'ян; його ідол стояв у Києві б. палати Володимира В.

Хорт, гл. Собака свійський.

Хортиця, острів на Дніпрі на Запоріжжі, 20 км.² пов.; 1562 Дм. Вишневецький побудував тут укріплення для боротьби з татарами; осідок Січі від XVII в. до 1738; 1789 рос. уряд осадив на Х. німців колоністів.

Хоругва, 1) прапор, гл. Корогви; 2) відділ війська, згуртований б. одного прапора в XVI-XVII в. (100-1.000 воїків); із х. складалися полки.

Хоругвині пани, гл. Пани, Бандеріальні пани.

Хорунжий, 1) носій військ хоругви, прапору; 2) в лит.-руській державі земський урядовець у кожному повіті (х. повіту), з обов'язком берегти хоругву повіту, під якою збиралася дрібна шляхта на випадок заг. ополчення; на аразок лит.-руської держави утворено х. в козаків; при кожному полку був полковий х., а при гетьмані г. е. х., один із ген. старшини, опікун гетьманської хоругви; 3) тепер ступінь між підстаршиною й старшиною (пр. в УГА); в армії УНР перший старшинський ступінь.

Хорутанія, гл. Каринтія.

Хота, (есп.) есп. нар. танок, у такті $\frac{3}{8}$, а кастаньєтами.

Хотан-Дар'я, ріка, дов. 1.040 км., в Схід. Туркестані, права притока Джаркенд-Дар'ї; вилітає з гір Алтин-тагу; улітку висихає.

Хотек Софія, графиня (1868-1914), від 1900 замужем за австр. архика. Францом Фердинандом, 28 VI 1914 убита в Сараєві.

Хотебуж, Хотбус, м-о в півд. Бранденбургії, 52.000

меш., ткацка промисловість, осередок культ.-нац. руху луж. сербів.

Хотин, повіт, м-о в Басарабії над Дністром, 30.000

меш., у повіті живуть майже самі українці;

Хотин, турецький замок над Дністром.

руїни замку XIV-XV в. і тур. кріпости; битва поль.-коз. військ із турками 1621; 19-31 I 1919 повстання укр. населення проти румунів, в якому агітувало б. 11.000 люда.

Хоткевич Гнат, укр. письмен., *1877, а фаху інженер, псевд. Гнат Галайда, один із представників укр. модернізму, літ. критик, бандурист і актор; „Гуцульські оп.", драма „Лихоліття" й ін., повісті „Камінна душа", „Авірон", роман „Богдан Хмельницький"; „Муз. інструменти укр. народу", „Підручник гри на бандурі", тощо.

Хотковський (Chotkowski) Владислав, поль. історик церкви, *1843, римо-кат. свящ., проф. унів. в Кракові; „Historja politycz-

na Kościola w Galicji za rządów Marji Teresy".

Храбр, болг. письмен., жив напереломі IX-X вв., чернець (тому: „чорворизець Х."); автор „Сказанія о письменехъ словенскихъ" про походження слов. азбуки та поч. письменства в слов'ян.

Храм, 1) церква; 2) урочисте свято, празник на честь святого, в ім'я якого збудовано церкву.

Храневич Василь, укр. зоолог, *1887, завідувач музею сіль.-госп. інст. в Кам'янці; „Курс заг. зоології"; праці про звірню й рістню Поділля.

Храпливий Бгген, гал.-укр. кооператор і агроном, *1898, від 1928 гол. дир. „Сіль. Господаря", від 1930 ред. „Кооп. Часопису", основник і ред. журналу „Укр. Молочарство"; праці з сусп. агрономії й кооперації.

Хранницький Антоній, гл. Антоній (Олексій Храповицький).

Хребет, хребтовий стовп (columna vertebralis), кістяний стовп, складений із подовжених частин, хребців, вісь кістяка в хребетних; у людини складається з 33-34 хребців: 7 шийних, 12 грудних, 5 поперекових, 5 крижових, арослив у одну крижову кістку і 4-5 куприкових.

Хребетна струна (Chorda dorsalis), хребтовий утір, подібний до струни, початок і основа хребтового стовпа в зародків усіх хребтовців, також у дорослих покриткців і лапцегонів.

Хребетний стрижень, гл. Мізок.

Хребетні (Vertebrata), тварини, що основою цілого тіла мають хребетний стовп, складений із багатьох кістяних кружечків, тав. хребців; сюди належать: риби, земноводні, плазуни, птахи й ссавці.

Хребець (vertebra), частина хребтового стовпа; кістка неправильної форми; складається з тіла (corpus vertebrae) і луку (arcus v.), що охоплюють собою хребтовий отвір (foramen v.); хребтові отвори всіх х. цілого хребта творять хребтовий провід (canalis vertebralis), де вміщений спинний мізок.

Хребтовий стовп, гл. Хребет.

Хребтович Мелетій, укр. церк. діяч, 1576 киево-печерський архимандрит, 1579 управитель єпископства володимирського, 1588 єп. володимирський, +1593.

Хрест, (лат.) у ст. народів (Схід, Близьк. Рим) на х. розпинали засуджених на кару смерті злочинців і невільників; із ст. христ. часів (б. III в.) х. став знаком христ. віри. Х. має багато відмін, відповідно до форми: стип., візант. андріївський, лат., правосл. (моск.) та ін.; вел. багатство форм мали ст. хрести на Україні на цвинтарях і при дорогах, кам'яні й дерев'яні.

Хрестик, у муз., гл. Діза.

Г. Хоткевич.

Хрестові походи, війни зах. християнства для виволочення Палестини 1096-1291. I, X. п. 1096-99, на заклик папи Урбана II;

Готфрид із Буйльону та його брат Балдуїн добули Єрусалим 15 VII 1099 й заснували єрусалимське королівство з ленними державами Едесса, Антіохія й Триполіс. II, X. п. 1147-49, на заклик Берварда з Клерво, під проводом Конрада III нім. і Людовіка VII фр., безуспішний; III, X. п. 1189-92, після здобуття Єрусалима Саладином 1187, при участі Фридриха Барбаросси, Філіппа Августа фр. й Річарда Львине Серце; здобуття Акви. IV, X. п. 1204, в інтересах Венеції; здобуто Царгород і засновано латинське царство. V, X. п. 1228-29; Фридрих II, переговорами дістав знову Палестину. VI, X. п. 1248; Людовік IX фр. добув Даміт, але понав у полон; у VII, X. п. 1270 пішов він на Туніс і там помер. Крім цього менші походи, пр. дитячий 1212. Остаточно християни втратили всі здобутки, кінці Акву 1291.

Хрестоматія, (гр.) в давнину й пізніше — вибір уривків найкращих літ. творів; в суч. добі такі збірки призначають переважно для школи.

Хрестоносці, учасники хрестових походів, їх відзнакою був червоний хрест, нашитий на одязі; також лицарі нім. ордену.

Хрестоцвітні (Cruciferae), рослини, що мають цвіт, укладений навхрест, а саме: по 4 платки чаші й корони й 4 або 6 палиць та 1 стовпик із багатьма зав'язками; овоч є душок із багатьма зернятками: б. 1.200 родів, м. ін. какуета, гірчиця, ріпа, ріпак, редька, лях, матіоля, хрін, капари й ін.

Хрещення, св. Тайна христ. церкви, перша, де через трикратне полиття водою (у москалів — занурення) й молитву людина звільняється від первородного гріха й стає членом церкви.

Хризантема (Chrysanthemum), зелеста кошичкоцвітна рослина, споріднена з шишою маруною, з вел. повним цвітом, б. 1.000 відмін, походить зі схід. Азії, у нас улюблена осіння квітка.

Хризаробін(а), річовина, добувана з ам. стручкової рослини арабоби (Andira arago-

ba); вживають до лікування шкірних недуг, дуже небезпечна для очей.

Хризип, ім м-а Сольой у Кілікії (б. 280-297 до Хр.), славний філософ-стоїк у Атонах.

Хризобериль, (гр.) мінерал різноосевого укладу; окис глини й берилу ($BeAl_2O_3$); переважно зеленій у різних відтінках (гол. жовтому); зустрічається в пегматитах; уживають як самоцвіт, особливо його відміну александрит, що грає при штучному світлі червоною барвою.

Хризоліт, гл. Олівін.

Хризопраз, (гр.) відміна хальцедону, ясно-зелена від домішки окису нікелю; напівсамоцвіт.

Христом, (гр.) золотостий, у давнину епітет красномовця.

Христина, 1) донька швед. короля Інга Стейкельса, одружена з Метиславом Мономаховичем; † 1112; 2) королева Швеції 1632-54, донька Густава Адольфа, була у політ. листуванні з Б. Хмельницьким.

Христопольський Апостол, гл. Гордиський Апостол.

Християн, дав. королі; важніші: 1) Хр. I, 1448-81, також король Швеції від 1450; 2) Хр. II, 1513-21, також у Швеції й Норвегії; 3) Хр. IV, 1588-1648, 1624-29 брав участь у 30-літній війні; 4) Хр. VII, 1760-1808, всіччно недужий; 5) Хр. VIII, 1839-48; 6) Хр. IX, 1863-64, спричинив дав.-нім. війну 1864 і мусів зректися трону; 7) Хр. X, від 1922.

Християни, названці християнства; спершу називалися різно: брати, ученики, ірвіні, айбрані, світі; назву християни прийняла вперше громада в Антіохії; всіх хр. на світі 745 міль.

Християни св. Томи, гл. Несторіяни.

Християнський Голост, церк. двотижневик, вид. у Львові Т-во Св. Івана Золотоустого 1912-14, з міс. додатком „Місячний Листок“.

Християнство, релігія Ісуса Христа, Новай Завіт, оснований на Ст. Завіті, а доповненням віри в месіянство та божество Ісуса Христа, відкуплення, св. Тайни, поагрове життя, воскресення мертвих; розпадається на низку церков і сект (гл. Римо-католицька церква, Греко-кат. церква, Православна церква, Протестантизм).

Християнська демократія, 1) суспільна течія, що повстала в Бельгії після кат. конгресу 1891 й поширилася гол. в роміньських країнах; наслідком зближення до лівих політ. партій, пошла в конфлікт із рим. церквою, яка виступила проти неї; 2) „хадені“, поль. клерикально-роб. партія, близька до вшехпольців, з якими була в 1918-26 у тісному союзі.

Християнський соціалізм, сусп.-політ. течія, намагається поправити соціальну нерівність і переорганізувати суч. суспіль-

Хрести: 1. грецький, 2. православний, 3. латинський або пастірський, 4. єгипетський, 5. павський, 6. кардинальський, 7. каломений, 8. шкільний, 9-12. відміни гр. хреста, 13. андрієвський, 14. Воєнітський, 15. і 16. свастика.

Хрестоносці.

Хрестоносці, лицарі нім. ордену.

Хризантема город.

ство через піднесення рел.-моральних почувань окремих осіб; х. с. уважає, що дійсний засіб розв'язати соціальну проблему — це ширити ідею солідарності, а не вести класову боротьбу; повстав у Англії в 1. пол. XIX в.

Християнські суспільники, угодова гал.-укр. партія, заснована 1911 у Львові, існувала до розпаду Австро-Угорщини; офіційна назва: „Християнсько-Суспільний Союз“; голова Ол. Барвінський.

Християнсько-суспільна партія, 1) нім. партія, повстала 1878 в Берліні, мала на меті сполучити христ. і монархічні принципи з роб. рухом; пізніше дістала анти-семітську забарку; в Німеччині скоро підупала; вел. значіння мала х.-с. п. в Австрії, де розвинулася під проводом Льюгера й кн. А. Ліхтенштайна та від 1907 була найсильнішою партією в парламенті; 2) укр. партія, що повстала на зразок австр. х.-с. п., гл. Християнські суспільники.

Християнсько-суспільний союз, гл. Християнські суспільники.

Христос, (гр.) вл. помазаник, гл. Ісус Христос.

Христофор Філалет, вл. Броневський Мартин, шляхтич-протестант, приятель кн. Констянтина Острозького, автор „Апокрисиса“, полемічного твору, що боронить правосл. церкву перед уніятами (1597 вид. по польськи, 1598 по укр.), й „Опису Тартарі“ 1595 по латині.

Христюк Павло, укр. соц. рев. діяч, *1890, член Центр. Ради, 1917 ген. писар Ген. Секретаріату, і 1918 міністер внутр. справ УНР, 1920-24 на еміграції в Відні; описав вернувся на Україну; „Замітки й матеріали до історії укр. революції“, „Нарис історії класової боротьби та соціалізму“.

Хри (*Cochlearia*), зелеста рослина з родини хрестоцвітних, із грубим коренем, який має в собі дуже пекучий етеричний олієць; уживають до приправи і в домашньому лікуванні, замість гірчичних пластирів.

Христич (Christić), 1) Стеван, серб. комп., *1885, диригент та муз. критик, шеф опери „Нац. театру“ в Београді; муз. драма „Присмерак“, оперета „Чучук-Стана“, Фантазія на скришку, ораторія, пісні й ін.; 2) Філіп, серб. держ. діяч (1819-1902), чотириразовий президент міністрів, від 1895 предсідник держ. ради.

Христинія, (сканд.) 1) зупинка при різкому повороті у часі їзди на лещатах згорі вниз; 2) гл. Осельо.

Христов Кіріл, болг. поет, *1870, визн. епік.

Хрія, (гр.) 1) опрацювання даної теми, У. З. Е. III.

шк. праці, від риторів ст. Греції до пол. XIX в.; 2) немала пригода, авантюра.

Хробаки (Vermes), безхребетні тварини, двобічно симетричні, м'які, з вузловою першою системою на черевній стороні тіла; внутрішні органи звич. цінкуваті; пр. плоскі х., нитяки, стьожки, перстеники; б. 8000 родів, із них багато галіпазних.

Хробаковий паросток (processus vermicularis, arrendix), гл. Кишки; запалення х-го п-ка, гл. Апендицит.

Хром, (гр.) 1) хем. першець (Chrom, Cr), дуже твердий метал, ясно-сірий, в. т. 6-8, т. т. 1650°; в природі лише в сполуках, пр. у хроміті; уживають до шробу дуже твердої та тривкої сталі (хромової сталі), хромового пічло та хромових фарб, пр. жовтої хромової фарби (хроману олова, PbCrO₄); потасового двохроману (K₂Cr₂O₇) уживають до наповнювання гальванічних ланок; 2) хромова шкура, вигарбована хромовими солями; гл. Боке 2).

Хроматизм, (гр.-лат.) підвищування або знижування пересувниками (хрестиками, бемольми, касівниками) діагоничних ступенів гамм; хроматична гамма, гамма з усіх 12 пітонів нашої (темперованої) муз. системи; хроматичний інструмент, інструмент, що має всі пітони хроматичної гамми; протилежність до нього — інструмент природний (дутий), має лише звукоряд аліквотів.

Хроматика, (гр.) наука про барви та причину їх повстання.

Хроматина, (гр.) білкова шна річовина, багата на фосфор, в дрібних грудочках знаходиться в ядрі клітини; у часі поділу ядра клітини зернітка х-ни утворюють хромосоми.

Хроматичні значки, пересувники, в нотисі, визначають хроматичну зміну висоти тонів; гл. Дієза, Бемоль, Бекар, Касівник.

Хроміт, мінерал рішхоєвої системи, хроман заліза (FeCr₂O₄), належить до групи спінелів, металево-чорний, важка руда хрому; знаходиться гол. в серпентинах.

Хромодрук, (гр.-нім.) кольоровий обрад, відбитий друкарським способом.

Хромолітографія, (гр.) літографічний спосіб друкування кількома фарбами так, що кожна фарбу відбивають ін. каменем.

Хромомера, (гр.) гл. Детермінанта.

Хромопліст, (гр.) білкова шна грудочка в рослинній клітині, забарвлена жовто, або червоно; х-ти спричинюють м. ін. жовтий і червоний колір овочів, коріння й клітків.

Хромосома, (гр.) волоконце, що утворюється з хроматини в ядрі клітини, у часі їх поділу; х-и мають бути носіями спадкових примет живни.

Хромосфера, назверхни верства Сонця,

Християн.

Хри: 1. рослина з цвітом, 2. корінь, 3. цвіт, 4. ооч.

в тіснішому значінні його атмосфера, що складається гол. з водню а домішкою гелію, пор. Сонце.

Хроніка, (гр.) 1) літопис; 2) опис подій у хронологічному порядку; 3) у час. та журналі: відділ актуальних подій та новин.

Хроніка Археологія та Мистецтва, видав Археол. Комітет ВУАН у Києві від 1930, за ред. Вал. Коцловської.

Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка, звідомлення Т-ва, у Львові від 1900.

Хронікар, (гр.) той, що пише іст. хроніку або веде хроніку в часописі, журналі.

Хроніст, (гр.) автор хронік; гл. Хроніка 1).

Хронічний, (гр.) затяжний, довготривалий, той, що повторюється постійно.

Хронограф, (гр.) 1) прилад, що виміряє малі відступи часу; здебільшого з електр. улаштуваннями; 2) пам'ятка ст.-укр. письменства, об'єднує іст. події укр. із усевітніми; початок бере від 2. пол. XV в.

Хронографія, (гр.) запис подій за їх чергою.

Хронолог, (гр.) той, що знає або вивчає хронологію.

Хронологія, (гр.) 1) наука про числення й поділ часу; буває астрономічна (математична) й історична (технічна); перша займається астр. явищами, що служать до числення часу, друга дійсним прикладенням їх у різних часех і народів; 2) образ подій за їх чергою.

Хронометер, (гр.) дуже точний, пружинний годинник для астр. цілей, зокрема для спостережень у часі подорожі і визначування геогр. довжини; винайдений у XVI в.

Хроноскоп, гл. Хронограф 1).

Хрудім, чес. пром. м-о 15,000 меш.; фабрика взуття.

Хрустальов-Носар, гл. Носар-Хрустальов.

Хруцький, 1) Іван, укр. малпр (1806-52), поет природи й портретист; „Квітки й овочі“ та ін.; 2) Сергій, укр. гром. діяч і педагог, *1885, посол до сейму від 1922.

Хрущ звичайний, хрущ масляний (*Melolontha*), жук б. 2 $\frac{1}{2}$ см. дов., чорний, із бурими покриттями й ногами, по боках кадовба білі трикутні плямки; різни короткі, закінчені п'яльцеватими пластинками; самичка складає яєчка в землю, де й розвиваються личинки (борозняки) 3-4 роки, відживлюючися корінцями рослин; після пірвочного зауклення вилуплюються хрущі, звич. в квітні, та живуть до кінця травня,

об'їдаючи листя й квітки гол. овочевих дерев; вел. шкодинок; засушених хрущів уживають на гноєво й на поживу курям.

Хриц, хриятка (*cartilago, chondros*), складовина тваринного й людського організму; біло-синя, пружка, твердава річовина; в людини й вищих тварин на кінці кісток у суглобах, ребрах, в зоні усі й носі.

Хуан Фернандес (Juan Fernandez), чілійська громада островів на Тихім океані; гол. о. Мас а Тіера або Robinson остров, 95 км.² і 300 меш., тут 1704-9 жив на самоті шотландський моряк Александр Селькірк, що дав основу відомій повісті Робінзон Крузо; гл. Дефо.

Хуарес (Juarez) Беніто, мек. політик (1806-72), преидент мек. республіки 1858-63 і 1867-72; з індіанської родини, противник цесаря Максиміліана.

Хубілай, гл. Кублай.

Хубілай, себто „переродженець“, у Монголії й Тибеті назва вищих дух. осіб, уважаних за втілення когось із кол. славних лям; на х. вибирають уже немовля, яке виховують у монастирі.

Худоба, гл. Рогата худоба.

Хулістан, гл. Арабістан.

Хулган, (англ.) вуличний грабіжник, бандит, погромник.

Хуліганство, (англ.) бандитизм.

Хульм, Хулам, частина афганського Туркестану, колись окреме ханство з квітучою (тепер у руїнах) столицею Х. або Чудам.

Хунта, (есп.) в Іспанії назва різних комітетів та силко; тайні повстанські хунти підчас боротьби з Наполеоном I і ін.

Хунхуа, (кит.) волоцюга, розбійник, гол. в півн. Китаї й Маньчурії.

Хусит, прихильник хасидизму.

Хуст, гл. Густе.

Хутухта, себто „святий“, у Монголії титул хубілагана за заслуги для буддизму.

Хшанів (Chrzanów), поль. м-о б. Кракова, 12,000 меш., копальні вугілля, фабрики залізничних і ін. машин.

Хшановський (Chrzanowski) Ігнаци, поль. історик літ., *1806, проф. краківського унів.; „Історія літератури незалежної Польщі“, монографії.

Хрущ, 1. яєчка, 2-3. борозняки, 2. молодий, 3. старший, 4. куля, 5. молодий хрущ із м'якшми білими крилами, 6. самичка вилупилась із землі, 7. самчик.

Хронометер.

Ц

Ц, 27. буква укр. абетки, приголосний звук, алитий із *m + c* (африкат); в укр. мові утримується м'яким із прислов. у паростях *-ць, -ця, -ця;* наслідок м'ягчення „к“ перед „і“ (*воок — воці*), м'ягчиться на „ч“ (*злонць — злонче*); церк. назва — „ци“; числовий знак — 900; у муз. назва першого тону основної скали *c-dur*.

Цагарелі Авксент, груз. поет і драматург (1857-1902); драм. твори: Ханума, Сваха й ін.

Цадик, (євр.) вл. праведник, духовник у жидів-хасидів; різняться від рабіна тим, що рабін формально вишнює закон, ц. розв'язує життєві труднощі; хасиди сліпо слухаються своїх *ц-ів* та вірять у чудотворну силу їх молитов; гл. Хасидизм.

Цайг, (нім.) рід вовняної матерії на чоловічє убрання.

Цайс (Zeis) Карль, нім. промисловець (1816-88), основник славногo оптичного інституту в Бнї, що виробляє мікроскопи, далековиди, фотографічні апарати й т. ін.

Цайсберг (Zeissberg) Гайнріх, нім. історик (1839-99), проф. унів. і дир. бібліотеки в Відні; праці з поль. історії, ред. вид. „Osterreich in Wort und Bild“.

Цаль, міра довжини. 1 цаль = 2,4 см., 12 цалів = 1 стопа, 24 цалів = 1 лікоть.

Цамбель (Szambel) Самуель, слов. лінгвіст (1856-1909); спроба канону словац. літ. мови на підставі сх.-словац. говору.

Цамблак, 1) Григорій, гл. Григорій 5); 2) Кипріян, гл. Кипріян 1).

Цанкар Іван, словін. письмен. (1876-1918), поет, новеліст, драматург, сатирик; поезії „Еротика“, новелі „Образи зі снів“.

Цанков, 1) Александер, болг. політик, *1879, проф. унів. в Софії, 1923 прем'єр, після предсідняк парламенту й міністер освіти; 2) Драган, болг. політик (1828-1911), один із провідників ліберальної партії, русофил; 1880 міністер закорд. справ, 1883-4 прем'єр.

Цар, (лат. *caesar*) у слов'ян назва володаря, що вважав себе за рівногo зах.- або схід.-рим. цесареві (болг. *царі* X в.). В пол. XVI в. Іван Гріганий, вел. кн. моск. прийняв титул *царя*, спираючися на споріднення з останніми візант. цесарями та зазначаючи тим аспірації Москви до Царгорода.

Цар, 1) Емін Віктор, хорв. письмен., *1870, оборонець Істрії перед іт. заливом; драми, романи, оповідання; 2) Михайло, гал.-укр. гром. діяч (1846-1920), гр.-кат. свящ., співробітник укр. часописів під псевд. „Адріян“, „Круглий“; окремо „Аграрний процес у Добрилянах“.

Царгород, гл. Константинопіль.

Царгородські собори в Царгороді: 1) другий 381, 2) п'ятий 553, 3) шостий 680 і 4) восьмий 870, непризнаний православними.

Царевококшайськ, рос. м-о, після революції Краснококшайськ, тепер Йошкар-Ола, гол. місто Марійської автономної області, 4.300 меш.

Царіцин, Сталінград, рос. пристань над дол. Волгою, 150.000 меш., визн. торговля збіжжям, деревом, рибою, сіллю, нафтою; трачки, споживча промисловість.

Царіциньська лінія, оборонна лінія між Доном і Волгою, заселена 1717-77 укр. козаками для охорони перед кочовиками.

Царське село, гл. Дитське село.

Царська вода, гл. Вода королівська.

Цвайг (Zweig), нім. письмен., 1) Арнольд, *1887, повість „Випадок із сержантом Грішою“, пєси, нариса; 2) Стефан, *1881; поезії, новелі („Амок“), студії з чужих літ. („Трос мистців“) і ін.

Цвєтасва Марина, рос. письмен., *1892; збірки поезій: „Версти“, „Ремесло“, „Поєма кішки“, „Поєма гори“.

Цві, Цєві Саббата, гл. Саббата Сєвій.

Цвібак, (нім.) сухар; печиво, що може довго простояти.

Цвіґ (Cvijić) Новак, серб. географ (1865-1927), один із найкращих знавців морфології *красових* країн, член НТШ; гол. твір: „Балканський півострів“.

Цвікав (Zwickau), півд. саксонське м-о, 83.000 меш., церква Діви Марії з XII в., машинова, ткацька, шклярна й папірна промисловість, осередок вугільного басейну.

Цвікеніч Александер, білорус. гром. діяч, історик та етнограф, *1888, 1918 білорус. консуль у Києві, секретар Інст. білорус. культури в Мінську.

Цвікер, (нім.) гл. Пенсє.

Цвікліньскій (Cwikliński) Людвік, визн. поль. клас. фільольог, *1853; проф. унів. у Львові; 1915-18 австр. міністер освіти; численні наук. праці.

Цвіль, плєня, гл. Гроби 1).

Цвінґер, у середньовіччі рундук між мурами твердині; палата при вході до городу або парку; гл. таблиця Будівництво II, ч. 9, том I, стор. 409.

Цвінґлі (Zwingli) Ульріх, швайц.-нім. церк. і політ. діяч (1484-1531), основник окремої реформованої церкви, що була переходом до кальвінізму; загинув у битві з кат. військом.

Цвіркун, сверщок (Gryllus), простокрила комаха, б. 2 см. дов., груба, з короткими крилами; сильно цвіркає, потираючи твєр-

У. Цвінґлі.

дими крильцями; ц. польовий (*G. saprostris*), чорний, живе в норах по полях; ц. хатній (*G. domesticus*), бурий, живе в хатах.

Цвіт, частина явдоцвітної рослини, пристосована до полового розмноження, утворена з відповідно змінених листочків. Гол. складовий ц-у: 1) стовник, себто листок із заліжком; його будова різна, гл. Нагонасіни, Покритонасіни; 2) пилляки, себто листки змінені в торбинку, де втворюється значна кількість звич. жовтого пилку; зернятка пилку з грудкою кількох клітин із заліжком. Цвіт буває: 1) безплатковий, коли крім стовників і пилляків нема додаткових додаткових

Цвіркуни: 1. домашній, 2. польовий.

листочків (кокос, багнітка); 2) платковий, коли крім пилляків і стовників є ще додаткові листочки, часто замітно великі й різнобарвні; коли ці листочки всі однакові, їх називають оцвітнем (гл. Лілеясті) частіше вони неоднакові: спірні, зелені, творають тав. чашу, горішні, пелюстки, зичайно незелені, різнобарвні, творають корону або вінчик; вони можуть бути свободні, як у вільноплаткових, або зрослі разом у лічку, як у зрослоплаткових. Цвіти виростають або поодиноко, або гуртками, утворюючи тав. цвітостан, що творають: колос, гроно, округок, головку й т. ін.; найбільш з'єднані цвітостан мають зложені або кошачкоцвітні, в яких багато зрослоплаткових цвітців творають на вигляд один спільний цвіт. Двополі цвіти мають пилляки й стовники на одному цвіті, одноподі мають цвіти або з сьмими стовниками або з сьмими пилляками; коли пиллякові й стовникові цвіти є на тій самій рослині, вона є одноплева, коли на різних — двоплева.

Цвітка, місячник для молоді, 1914 і 1922-25 у Джерзі Сіті ЗДА.

Цвітковський Юрій, укр. гром. діяч (1843-1913), педагог, член Київ. Укр. Громади, один із організаторів Шад.-зах. відділу геогр. т-на в Києві, фактичний ред. „Київ. Телеграфу“ 1875; від 1907 в Москві, де був м. ін. членом ред. „Укр. Життя“.

Ц-дур (C-dur), дурова тонщина, що не має ніяких пересувників при ключі.

Цеара, гл. Сеара.
Цебу, філіппінський о. і місто на ньому, 81.000 меш.; пристань.

Цегельська Олена, з роду Книзма, гал. укр. письмен., *1887, спіробітниця укр. часописів, під псевд. „Гала“.

Цегельський, 1) Гнат, гал.-укр. церк. і гром. діяч, *1886, гр.-кат. свящ., старшина УГА, спіробітник церк.-рел. час. („Нива“, „Богословіє“, тощо); 2) Лео́н-Гіа, гал.-укр. публіцист і політик, *1875, визан. діяч нац.-дем. партії, ред. „Дла“ й „Свободи“, від 1907 посол до австр. парламенту та від 1913 до гал.-сойму, член „Заг. Укр. Ради“, спіробіт-

Л. Цегельський.

Цвіти: 1. оцвітнем, 2. цвіт віска, 3. і 4. багніткової цвіти верби кришкої, 5-10. перерої цвіти: 5. тупої, 6. черешні, 7. аблоні, 8. жовтій, 9. сунці, 10. калачиків, 11-18. корони цвіти зрослоплаткових: 11. круглава м. черешні, 12. збаночкувата м. ерики, 13. ліжковага м. перощагу, 14. циліндровага м. деревцю, 15. дамикувата м. дзвоника, 16. коловага м. мускуни, 17. тарілуватага м. фальоку, 18. айкуватага м. дурману, 19-26. цвітостані: 19. головка кношени, 20. один цвіт головки, 21. кошачко ромету, 22. його окрайній зичковий цвіт, 23. його зичковий цвіт, 24-26. фіга: 24. переверій цвітостану, 25. пилляковий цвіт, 26. стовниковий цвіт, 27. і 28. округок: 27. перощагу, 28. зложені о. янну, 29. гроно цедрици, 30-33. колосковаті цвітостані: 30. подорожника, 31. райграсу, 32. багнітка ліщини, 33. шугля кукурудзи.

ник „Союзу вазволення України“, держ. секретар внутр. справ ЗУНР 1918-20, опісля на еміграції в ЗДА; популярна історія „Русь-Україна та Московщина“ та іст. публіцистичні брошури; 3) Михайло, гал.-укр. гром. і церк. діяч, *1848, папський шамбелян, 1918-19 член Зах. Укр. Нац. Ради; 4) Роман, гал.-укр. фізик і педагог, *1882, дійсний член НТШ; розвідка й статті з досвідної фізики, шк. підручники з математики й хемії, популярно-наукові статті; 5) Теодор, гал.-укр. церк. і гром. діяч, *1861, гр.-кат. свящ., спіробітник церк. рел. час.

Цегла, (нім.) будівельний матеріал, вироблюваний із глини з різними домішками піску, шмоту, вапна, тощо; формований, висушують та випалюють у особливих печах; відрізняють ц.: зичч., ногнетривалу, порожню і т. ін.

Цеглинський, 1) Григорій, гал.-укр. гром. діяч, письмен. і педагог (1853-1912), ред.

„Зорі“, від 1888 дир. укр. гімназії в Перемишлі, від 1907 посол до австр. парламенту; комедії: „На добродійні цілі“, „Тато на заручинах“, „Соколик“, „Шляхта ходячка“ й ін., драми: „Кара совісти“, „Воружбит“; 2) Микола, гал.-укр. публіцист і критик, *1883, син Григорія; літ. критичні статті в ЛНВ; по війні ред. ам.-укр. час. „Оборона України“; 3) Роман, гал.-укр. педагог (1859-1914), дир. укр. гімназії в Тернополі, автор шк. підручників.

Г. Цегляниський.

Цегляний стиль, готичні будови з цегли, непокріті тинком; були поширені в півн. Німеччині, Скандинавії, Польщі, Литві.

Цегельський (Cegielski) Пипполіт, польс. мовознавець (1815-68), пед. і політ. діяч та промисловець.

Цедент, цесіонар, цессує, гл. Відступлення.

Цедербавм Юлій, гл. Мартов Л.

Цезальпінія (Caesalpinia), стручкова деревина підліткового ростина, з дов. пірнато-аложеним листям; листя й кора багаті на гарбани; дрізну цінять на столярські виробы; гл. Дні-дів, Феріамбук.

Цезар (Caesar), 1) Гай Юлій, рим. полководець і політик (100-44 до Хр.), з патриціїв, прихильник дем. партії, 59-заключив триумвірат із Красом і Помпеем і став консулом, 58-59 завоював Галію й Британію, 49 рушив на Рим, прогнав Помпея, адобув

Еспанію, 48 переміг Помпея під Фарселем, 47 віддав Єгипет Клеопатрі, переміг Фарнака під Зелєю й республіканців у Африці, з титулом імператора й диктатора перебрав владу в Римі й упорядкував державу; 46 р. реформував календар, при допомозі Сосигена (юліанський календар); твори: „Спомины про галійську війну“ та „Спомины про громадянську війну“; убитий республіканцями; 2) від смерті Калігулі титул рим. цесаря, від Гадріяна титул наступника престоло.

Цезар, ст. бюст.

Цезарея (Caesarea), назва багатьох міст у рим. державі; гл. Кесарія.

Цезаризм, (лат.) політ. система протилежна легітимизації, сполучує автократію з демократичними формами (Цезар, Наполеон I і Ш).

Цезаропанізм, (лат.) політ. устрій, де володар має рівночасно найвищу церк. владу.

Цезій, хем. первень (Caesium, Cs), алкалічний сріблястий метал, в. т. 185, т. т. 29°; на повітрі сам від себе запалюється.

Цезура, (лат.) пересіч, малий перестанок у довгих віршах, усе на кінци слова, але в середині стони; гл. Діреза.

Цейлон, Ланкадіва, брит. острів на Індійському океані, 65,610 км.² і 5,422,000 меш. (гол. сінгалези й тамілі), гористий (до 2,240 м.); графіт і самоцвіти; сафір, рубін; гол. продукти: риж, чай, кава, копра, цинмон; гол. місто Кольombo; 1518 зайняли П. португальці, 1658 голландці, 1815 англієці.

Цекіи, цехін, (іт.) іт. золота монета, спершу від 1280 у Венеції, опієли в Італії, Австрії, Туреччині й Єгипті аж до поч. XIX в.; рівновартний з дукатом.

Цеккі (Cecchi) Еміліо, іт. письмен., *1884, критик; „Історія англ. літ. XIX в.“, „Червоні риби“; „Готель поганой доби“.

Целеніч, 1) Володимир, гал.-укр. політик, *1891, 1919-22 секретар Укр. Горожанського Комітету у Львові, 1925-28 і від 1932 гол. секретар УНДО, 1928-30 посол і заступник голови укр. посольського клубу та голови УНДО, 1930 берестейський в'язень, від 1932 гол. ред. „Свободи“; 2) Олег, гал.-укр. історик та педагог, *1876; розвідки з іст. козацтва; 3) Юліян, гал.-укр. історик і педагог (1843-92), перший голова НТШ, почесний член „Провітні“; розвідки про манявський скит, опришки та ін.

Ю. Целеніч.

Целебес, один із В. Сундайських островів, 170,000 км.², з меншими островами 188,250 км.² і 3,315,000 меш.; гористий (до 3,075 м. вис.), вулканічний; меш. альфури та малійці-бугінези; гол. продукти: кава, кокосні горіхи, тютюн, риж; гол. місто Макассар; П. зайняли 1512 португальці, від 1907 нідерландці.

Целебе, (лат.) нековатий, парубок.

Целестин, гл. Келестин.

Целестин, мінерал ромбічної системи, сірчан стронту (S,SO₄); білий; зустрічається з ін. сірчанами (гол. з баритом).

Целібат, (лат.) безженисть; у схід церкві обов'язковий тільки для єпископів; священники й дячки можуть прийняти дух. свячення й жонаті; в зах. церкві п. від папи Григорія VII обов'язковий для всіх духовних, починаючи від піддіякона.

Целларіус Віктор, рос. кооператор на Україні, *1888, проф. харків. Інституту нар. господарства; праці з кооперації.

Целларій (Cellarius) Христофор, нім. географ (1638-1707), автор геогр. твору „Geographia nova hodiernam orbis terrarum faciem illustrans“, вид. в Бні 1709, де агадує про Україну й Малену.

Целюльоза, (лат.) вуглеводан (C₆H₁₀O₅), річовина, з якої утворені стіни рослинних клітин; добувають її з дерева, соломки, бавовни й т. п.; звичають до виробу паперу, штучного шовку, целюльоїду, вибухових річовин і т. п.

Целюльоїд(а), (лат.) нітроцелюльоза розчинена в камфорі; річовина, подібна

до рогу, тверда, пружиста, дуже легко запальна; вживають замість каучуку й рогу до виробу різних гальтерійних товарів, фільмів та лаків; гл. Цельзон.

Цельзій (Celsius) Андерс, швед. астроном (1701-44), разом із фр. математиком Мопертюї виконав помір південника в Ляндлі та впронадів 100-ступеневе мірало на термометрі.

Цельміни Гуго, латвійський політик, *1877, клькарзюний міністер, прем'єр 1924-25 та 1928-31.

Цельнер (Zöllner) Йоган Карл, нім. фізик і астроном (1834-82), дослідник комет, азг. гравітації, четвертого розміру.

Цельовец, гл. Кітгенфурт.

Цельон, (лат.) оцян целюльози, річочина подібна до целюльози, тільки незапальна, тому вживають її до виробу фільмів, гальтерії та шиб у аітах і літаках.

Цельостат, (лат.) астр. прилад, дозволяє спрямовувати соняшне світло все в тому самому напрямі; гл. Геліостат.

Цельс (A. Cornelius Celsius), рим. лікар і полігистор, в і в. по Хр., автор енциклопедії п. н. „Artes“ (Мистецтва), в 20 книгах.

Цемент, (лат.) мішанина креманів і глиняні вау, які стоплені через жарення, а опісля розмелені на мілький порошок, розмішані з водою, тверднуть мов камінь. Природними ц-ми є денні вулканічні гірчини, як: трає, пудулолі і ін. Штучні ц-и: 1) гідравлічне ванно (маргістні ванни з 10-20% глини); 2) романські і п. (глинисті ванни, або дольомізовані маргі, з 25% глини); 3) і ортландський п. (ванни з глиною й піском); 4) жулевий (із ваннистих жузлів). Ц. вживають до будов, гол. підводних, залізобетону, фундаментів, кесонів і т. ін.

Цементова сталь, гл. Залізо.

Цементування, зверхне насталення заліза.

Ценз, (лат.) 1) перепис населення у ст. Римі, разом із оцінкою майна громадян, його переводив що п'ять років цензор на Марсовому полі, після чого визначав кожному податки й місце в одній з 35 дльниць (tribus); 2) загалом: перепис; 3) майно (подане при черешці); тепер: різні дані (майно, освіта, становище), що дають громадянам права при виборах, тощо.

Ценова промисловість, у СРСР назва для більшої промисловості (підприємства із щонайменше 16 робітниками при механічному двигуні або 30 без двигуна), яка підлягає статистичному дослідженню.

Цензор, (лат.) 1) у римлян: урядовець, що переводив перепис рим. громадян і цнування їх майна, наглядав над обичаями громадян, з правом доган і кар, та наглядав над управою держ. скарбу; 2) держ. урядовець, що перечитує пресу та книжки й оцінює їх, чи вони не суперечать законам, або інтересам уряду; 3) колієж в унів.

— іспитувач; 4) у середньовічних школах старший учень, що стежив за молодшими.

Цензура, (лат.) 1) догляд за друкованим словом та видолицями, щоб не допускати до поширення шкідливих із погляду уряду Ідей. Ц. завело панство; вона спершу була привілесом унів.; 1494 папа Олександр VI передав її окремій установі, що її повноважності поширила була папа Льва X (1515). Ц. буває: попередня, „превенційна“, коли твір розглядають перед відданням його до друку, й карна, після випуску його в світ. Вперше ц. на укр. книжки завів Петро I 1720, забороняючи друкувати перк. книжки відміни від російських; 1863 вийшов обіжнік Валудева проти укр. дитячої та популярної літ., 1876 закон, що загалом заборонив укр. пресу. Цензуру скасували й заступили судом в Англії 1694, у Франції 1791-1805, й остаточно 1827, в Німеччині 1848, в Росії 1906, але в дійсності вона існувала й далі; з вибухом світової війни 1914 по всіх державах заведено дуже гостру військ. цензуру. Після війни настала знову дуже сувора політ. цензура — передусім у СРСР та в державах фашистських. 2) Перк. кара на духовних та світських: екскомуніка, інтердикт та суспензія. 3) Оцінка успіхів і поведінки учня в школі. 4) Товариска гра.

Цензурний, (лат.) 1) той, що належить до цензури, дозволений цензурою; 2) пристойний (пр. вислів).

Ценова (Cenova, Ceunowa) Фльорин, кашубський етнограф і гром. діяч (1817-81), один із піонерів кашубського відродження, обстоював окремішність кашубської мови від поль.; кашубська граматика, буквар.

Цент, (лат.) одиниця ам. монети, сота частина доляра.

Центаври, гл. Кентаври.

Центиметр, (лат.-гр.) $\frac{1}{100}$ метра, гл. Метр.

Центр, (лат.) 1) середина, осередок; 2) в політич. назва одної або кількох партій у парламенті, що їх члени мають місце між правою, звич. консервативною, й лівою, звич. ліберальною, радикальною, соціалістичною. В Німеччині від 1871 назва кат. партії.

Централ, укр. центр, сіль.-госп. т-во у Києві, засноване 1915, 1918 перетворене на Центр. сіль.-госп. кооп. Союз, зліквідований більшовиками 1920; Ц. був об'єднанням сіль.-госп. кооперації В. України; за короткий час існування виріє у вел. установу, мав відділи: постачання, фінансовий, абуту, промисловий, організаційний, виклаував сотні мільонів торг. оборотів, мав свої фабрики госп. машин і знаряддя; вид. журн. „Сільський Господар“.

Централізація, гл. Централізм.

Централізм, (лат.) 1) змагання зосередити владу в гол. установі, чи місці правління, або в руках одної людини; 2) зосередження в центрі, стягнення до центру.

Централізувати, (лат.) зосереджувати.

Центрاليا, головна установа: крамниця,

банк, т-во чи спілка, гол. уряд ітд., як осередок більшої кількості зв'язаних із ним крамниць, банків, товариств, спілок, урядів ітд.; гл. Філія.

Центральна Азія, гл. Середуца Азії.
Центральна Америка, гл. Америка Середня.

Центральна Індійська Агентура, брит. адміністративна одиниця в Індії, над ріками Нарбада та Джамна, 135.000 км.² і 6.000.000 меш.; об'єднує Гваліяр, Реву, Индавр, Бопаль і 6. 100 ін. васальних держав.

Центральна Народна Рада, політ. організація закарп. українців 1919; стояла за прилучення Закарпаття до України.

Центральна нервова система, збірна назва головного й спинного мізку разом із усіма нервами, що з них виходять.

Центральна Рада, вл. Українська Центральна Рада, парламент Вел. України 1917-18; повстала в Києві 17 III 1917 (з почину ТУП-а), як центр. укр. організація, об'єднання всіх місцевих укр. політ. партій, організацій і установ, для керування укр. рев.-нац. рухом. Президія: голова М. Грушевський (його заступав до повороту з заслання В. Науменко), заступники голови: Д. Антонович

і Д. Дорошенко. Склад її був усталений на Всеукр. Нац. Конгресі. Після того Ц. Р. поширилася Радою селянських депутатів, обраною на 1. Всеукр. Селянському З'їзді, Радою військ. депутатів, обраною на 2. Всеукр. Військ. З'їзді та Всеукр. роб. Радою, обраною на 1. Всеукр. Роб. З'їзді. Крім цього в склад її ввійшли представники міської та земської самоуправи й нац. меншостей, рос., жид. і польс. соц. партій. У 2. полз. 1917 Ц. Р. мала 6. 800 членів і стала фактичним парламентом України. Для керування біжучою працею Ц. Р. виділила з себе виконавчий комітет тзв. Малу Раду, VI 1917 утворила свій уряд — Ген. Секретаріат. Ц. Р. видала 4 урочисті маніфести (універсали) до укр. народу: 1-й 23 VI про самостійне здійснення укр. нац. домагаль, 2-й 16 VII в справі угоди з рос. Тимчасовим Урядом, 3-й 20 XI — проголошення України Нар. Республікою в межах Рос. Федеративної Республіки і 4-й 22 I 1918 — проголошення України суверенною самостійною державою. Хоча Ц. Р. складалася адебільшого з укр. есерів, але провід у ній мали сливе весь час її існування укр. соц.-дем.-и та укр. соц. федералісти, що об'єднували більшість укр. інтелігенції. Пізніше, коли під натиском біль-

Будинок Педагог. Музею, де відбувалися засідання Центр. Ради.

шовиків Ц. Р. закликала на Україну німців, провід у ній перейняли укр. есери (кабінет В. Голубовича). Між нім. генеральною командою й укр. урядом повставали безперестанні конфлікти, внаслідку їх 28 IV 1918 німці розігнали Ц. Р.; 29 IV проголошено гетьманом України П. Скоропадського. По упадку гетьманщини частина членів Ц. Р. з М. Грушевським на чолі домагалася відновлення Ц. Р., але Директорія на це не погодилася. Засідання Ц. Р. відбувалися в будинку Пед. Музею, при Вел. Володимирській вул.

Центральний, (лат.) осередній, головний, провідний, тоб, що тяжить до осередка, що лежить усередині.

Центральний Сільсько-господарський Кооперативний Союз, гл. Централ.

Центральний Союз Господарсько-торгівельних Кооператив, гл. Центро-союзу.

Центральний Союз Українського Студентства, Цесус, професійна організація для оборони інтересів укр. красного й закорд студентства та для заступництва його на міжнар. форумі, заснована 1921 на III конгресі укр. студентства в Празі. Осідок — Прага. Ц. є членом Міжнар. Студентської Федерації (С. I. E.). Орган Цесусе-а — Студенський Вісник.

Центральний Український Повстанський Комітет, скорочено: ЦУПКОМ, укр. тасма протибільшовицька організація, заснована в Києві 1920, для визволення України від рос. окупації; об'єднувала більшість партизанських відділів; 1921 викрита Чек-ою, що розстріляла більшість членів, у тім і поета Чупринку.

Центральні держани, осередні держани, Німеччина й Австро-Угорщина та союзні з ними Болгарія та Туреччина, підчас світової війни 1914-18.

Центральні Індійські Провінції, частина брит. Індії між річками Годварі та Нарбада, 260.000 км.² і 13.915.000 меш., і 20 васальних держав під брит. протекторатом, 80.740 км.² і 2.070.000 меш.

Центрифуга, (лат.) прилад, що на основі відосередньої сили розділює змішані річовина з різним штимом тигарем, пр. товщ від молока; буває різної будови; живляють у цукроварстві, при добуванні гарбників, у молочарстві й т. п.; гл. Кружаліка.

Центрифугальна машина, гл. Відосереджова машина.

Центрифугальна сила, гл. Відосереджова сила.

Центробанк, вл. Центр. Кооп. Банк „Красний Союз Кредитовий“ у Львові, заснований 1898, як перший красний союз кооператив із метою їх організації, підтримки й контролю; об'єднує (1933 р.) 6. 120 поінт. Українбанків, 6. 500 місцевих кредитових товариств; майно: на уділах 200.000 зол., резервний фонд 300.000 зол., оборот 6. 1/2

міл. зол., власний дім у Львові. Гол. дир. Кость Левинський.

Центролів (Centrolew), поль. політ. організація, блок центру з лівою частиною політ. угруповань: 1) уряд Вітоса-Даминського 1920; 2) союз ППС, „Відродження“, „Пяста“, „Нар. роб. партії“ та „Христ. демократії“ підчас виборів 1930.

Центросоюз, вл. Союз кооперативних союзів у Львові, повстав 1899 у Перемисль як „Спілка (опісля „Красна спілка“) для господарства й торгівлі“ від 1911 у Львові як торг. синдикат 7-ма „Сільський господар“ під назвою „Красний союз госп. спілок“, від 1924 як „Союз повітових союзів госп.-споживчих кооператив“, центральн. для достав кооперативам усіх товарів та збуту сіль.-госп. продуктів.

Центуріон, (лат.) сотник, старшинський ступінь у рим. армії, начальник центурії.

Центурія, (лат.) 1) сотня, відділ рим. війська з 6. 100 й більше воїнів; дві центурії творили мініатулу, шість — когорту, 60 — леґіон; 2) гл. Золототисячник.

Цеоліт, (гр.) воднистий крем'як гол. соду, лотасу та вапу; сильна прикмета всіх ців — значний відсоток води, яка легко виділюється та приймається назад; пр. анальгін, натроліт ітд.

Цепелін (Zerpelin) Фердинанд, нім. граф і генерал (1838-1917), випадіник керівних повітроплавів (перший 1908); від його прізвища назва повітроплавів, які будув. концери Ц-а; гл. Повітроплав.

Цера, (т.) жолір обличчя.
Церам (Ceram), Серам, від. острів, найбільший із Молукків, 17.600 км.² і 70.000 меш.

Церата, (лат.) воцанка, бавовняна тканина, покрита ліноксином; уживають до накривання (столів, кірсел, канап, тощо).

Цератод (Ceratodus), гл. Рогозубниця.

Цербер, гл. Кербер.

Церебральна артикуляція, (лат.) така мовна приголосних, що кінець язика доторкається твердого піднебіння; ц. а. часта в інд. і дравідійських мовах (t, d); в европ. інколи при „р“; інша назва — „какумінальні звуки“.

Церебральний, (лат.) мізковий.

Церезина, гл. Віск 3).

Церемонія, (лат.) 1) святочний обряд, форма підчас офіційного свята, парада; 2) прибільшена чемність.

Церемоніял, (лат.) припис, що їх треба додержувати при якомусь обряді, святі.

Церемоній, (лат.) той, хто над міру тримається зони, форм, маніри.

Церера, (рим. міт.) гр. Деметра, дочка

Центуріон.

Ф. Цепелін.

Сатурна й богині просяж Оне, сестра Юпітера й Плутона, мати Прозерпіни (Персефона), богиня земних плодів і хліборобства, плодочаста й подружжя; опікушка миру й законодавства; переалії, свито Церери (12 квітня).

Цереґелі, 1) Акакія, груз. посьм. (1840-1915), співєль нац. свободи; поезії, поєма („Князь Торішкє“, повісті „Бамі Ачукі“, „Пригоди“; 2) Георгій, груз. посьм. (1842-1900), белстрист і публіцист, воріг шляхти, ред. журналу „Квалі“ (Борозна); роман „Перший крок“; 3) Іраклія, груз. політик, *1882, соц.-демократ, член II Держ. Думи, засуджений на каторгу, по революції 1917 голова Ради робітничих і селянських депутатів у Сиб., опісля член рос. „Тимчасового уряду“, міністер пошт і телеґрафів, далі внутр. справ, після більш. перевороту член груз. уряду, тепер на еміґрації в Парижі, член Виконавчого комітету II Інтернаціоналу; прихильник українців.

Церій, хем. первєль (Cerium, Ce), сивий, подібний до олова, в. т. 7024, т. т. 640°; находиться в моназиті та цериті; уживають до виробу сіток жарового світла, до штучних огнів і іт.

Церква, (гр. кіріжон—дім божий) 1) будинок, загальом приміщення, де відбувається рел. культ (богослужба, проповідь, тощо); 2) рел. організація, об'єднана однаковими доґмами та обрядами; термін ц. прикладається гол. до христ. організації; ц. кат., православна, протестанська, тощо.

Церква і Життя, орган укр. правосл. автокефальної церкви, вид. Всеукр. правосл. церк. Рада в Харкові 1927-28.

Церквіца, югосл. м-ко б. Постойни; 5.000 меш.; б. нього Ц. — красове озеро, що дуже мінє свій рівень, а то й висихає.

Церковна держава, гл. Папська держава.

Церковна мова, мова церк. богослужбових книг або церк. відправ; ц. м. в зах. церкві є мова лат.; в схід. церкві панує засада, що богослужбова мова повинна бути зрозуміла для народу, отже у греків грецька, вірмен — вірменська, слов'ян — слов. ітд.

Церковна музика, в перших віках християнства складалася гол. зі співів; потім прийшли до значинія в зах. церкві органи; XVI в., заступивши частину голосів інструментами, довів до нової галузі ц. м.: співу з супроводом (б. 1600). Тоді також увели до кат. ц. м. й чисто інструментову музику; від. й рим. школа знала тільки стиль а сарелла (Палестріна). Форми ц. м. з супроводом (церк. концерт і церк. кантата), що повстали по 1600 разом із оперою й ораторією, не могли перевищити стилю а сарелла, але дали початок до розвитку нової, прот. ц. м. Вийшовши з хоралу, остання привела до граціозної музики кантат і пасій Баха. Панівними композиторами ц. м. були: Моцарт, Бетговен, Шуберт, Брамс, Лист та ін.

Церковна Газета, тижневик Общества св. Стефана в Буді 1856-58.

Церковне право, гл. Право церковне, Канонічне право.

Церковний вік, вік, приписаний канонічним правом, щоби дістати духовної священства; в кат. праві для священників вимагають найменше 24 роки життя, для сп. 30 літ життя.

Церковний Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскої Державы, виходив тричі на місяць у Буді 1858 на місці „Церк. Газети“.

Церковний Востокъ, двомісячник, орган дух.-церк. Т-ва ім. св. Івана Золотоустого, у Львові 1911-14.

Церковний рік, гл. 1) Рік 7); 2) Індикт.

Церковний устав Ярослава, ст.-укр. пам'ятка церк. судництва, гол. в справах моральності й подружніх відносин; відомий із рукописів (XV в.); його автентичність заперечують.

Церковні братства, гл. Братство.

Церковні Вісті, орган всеукр. правосл. автокефальної церкви у Харкові 1927.

Церковні книги, гл. Богослужбні книги.

Церковні лади, в середньовічній муз. теорії назва уривків основної гами, що мали самостійне значіння, ніби теперішні дур і моль; усіх п. л. було 12, із них 6 автентичних (справжніх, головних): дорійський, фригійський, лідійський, міксолідійський, йонський та еольський, та 6 плягальних, що починалися квартою нижче від відповідних автентичних (до назв додавали тоді приросток ріво...). На підставі цих п. л. будували тоді церк. мелодії.

Церковні люди, до кінця XVIII в. всі люди, які підпадали під правосуддя церкви (сп.); належали сюди не лише духовні, але й усі люди, що були залежні (передовсім матеріально) від церкви. Крут п. л. був у різних часах і державах різний: на ст. Україні, крім духовних і ченців, до п. л. вчисляли рідню священника, церк. прислугу та всіх людей, що жили при церкві або її добродійних установах (ізгої, банкротні кущі, визволенці, церк. селяни ітд.).

Церковно-слов'янська мова, гл. Старослов'янська мова.

Цертелев Микола, князь, укр. етнограф (1790-1899), дир. нар. шкіл на Полтавщині, інспектор жіночого інституту в Полтаві 1832-33, помічник куратора харків. шк. округи 1838-59, перший збирач укр. дум („Опыт собранія старинных малорусских пѣсен“ 1819), автор ентузіастичних статей про укр. нар. творчість.

Цертифікат, (лат.) свідоцтво, писемна посвідка.

Церусит, мінерал, вуглині олова (Pb CO₂), ромбічної системи, білий; руда олова.

Цесія, гл. Відступлення.

Цесус, гл. Центральний Союз Українського Студентства.

Цетинія (Cetinje), югосл. місцевість, 6,000

меш., до 1918 гол. місто Черногори; і 1916 зайнята австрійцями, з кінцем світової війни сербами.

Цеткін (Zetkin) Клара, нім. політ. діячка, *1857, жид. роду, соц.-демократка, згодом комуністка, основниця союзу спартаківців, член парламенту.

Цех, (нім.) середньовічна фахова організація ремісників та близьких їм вільних професій для охорони монополії їх ремесла та самопомочі. З нім. правом цехова організація дісталася до Польщі, звідки поширилася по цілій Україні. На зах.-укр. землях укр. правосл. людність стрічала в ц. госп. труднощі та цілковите нехтування їх духовно-рел. потреб. Ця обставина була одною з причин повстання зах.-укр. братств, які були подібні до ц., хоч голови їх цілі були інші; гл. Братство.

Цехів, гл. Цесія.

Цехмайстер, (нім.) цеховий старшина.

Цеховий, (нім.) належний до цеху, професійний.

Це-це, гл. Тее-тее.

Цецилій (Caecilius) Гай Статій, рим. поет у II в. до Хр., визн. автор комедій за Менандром.

Цецора, рум. село над Прутом б. Яс; 1620 нещаслива битва поль.-коз. війська з турками, де загинув поль. гетьман Жолкавський та Михайло Хмельницький, а син Михайлів Богдан попав у полон.

Цецура Цимін, гл. Цибура.

Цеглевіч (Cieglewicz) Каспер, поль. гром. діяч (1807-86), як член тайного поль. рев. товариства, агітував серед укр. селян у Галичині в кінці 30-их рр. проти панщини й проти Австрії та за поль. повстанням, складаючи по укр. відповідні пісні й „інструкцію для учителів укр. народу“, 1838-48 сидів за це у в'язниці; 1848 брав участь у слов. з'їзді у Празі як відпоручник тав. „Руського Собору“.

Ценський (Cienński) Тадеуш, поль. політик (1856-1925), посол до гал. сойму, від 1906 голова Поль. Ради Народової у Львові, від 1922 сенатор.

Цесля (Cesla) Ян, гор.-луж. писем. (1840-1915); еп. і лір. вірші, переклади.

Цеханів (Ciechanów), м-о б. Варшави, 12,000 меш., ст. замок, цукроварня.

Цехоцінек (Ciechocinek), м-о в варшавському повістві над Вислою, 2,500 меш., солоний живець, — купелі соліні, борониці й парові; джерела Ц. відомі від XIII в.

Цешні, поль. м-о на чех.-поль. границі, 16,000 меш., таварка й металургічна промисловість; (гл. Тешні).

Цешковський (Cieszkowski) Август, поль. філософ (1814-94); „Прологомена до історіософії“ й ін. праці фр. і нім. мовою.

Цибуля, 1) (Allium), зелеста, лізесвата рослина з цибулиною, довгим соковитим листям та дрібними лізесватими цвітками, зібраними в круглу головку, на верху довгого, всередині порожнього бильця; за-

мітна солодиано-пекучою рідиною, задля якої її споконвіку плекають як городнину; у нас звич. п. городня (А. сера), й дрібно-трибулька (А. schoenopgrassum), що її тільки листи вживають до приправи; 2) цибулина, підстава гону денних ростин (гол. лілесватих); круглий пучок соковитих, незелених листків, що є засобом поживи для молодого ростини, захованої в його середині.

Цибульський (Cybulski) Войцех, поль. філософ (1812-67), проф. унів. у Бреславі; праці про слов. руні, слов. назви місцевостей, історія поль. літ. XIX в.

Цивілізація, (лат.) високий ступінь розвитку гом. й сусп. життя, гол. техн. культ. уладжень; матеріальна культура.

Цивілізований, (лат.) той, що має цивілізацію; гл. Цивілізація.

Цивілет, (лат.) знавець цивільного права. Цивільна ліста, в конституційних монархіях визначена з держ. фонду сума на утримання володаря та його двору.

Цивільне право, цілість правових відносин у протилежність до відносин публично-правних (гл. Право публичне). Його незвичайно добре розробили ще старим правниками; в XIX в. його розвивала низка вив. учених: Савіні, Брінг, Блінек, Пухта та ін. Зразком цивільного кодексу в XIX в. є „Кодекс Наполеона“.

Цивільний, (лат.) громадянський, горожанський.

Цивільний процес, гл. Процес.

Цивільний шлюб, шлюб перед світським урядом без участі церкви.

Цигани, народ інд. походження, розкинений по цілому світі, понад мільон людей; на Україні б. 15.000, найбільше на Басарабії.

Циганська мова (її цигани самі звуть „рома“), належить до ново-інд. мов і походить із півн.-зах. Індії; багато чужих слів, перейнятих із різних чужих мов.

Циганов Микола, рос. актор і співак (1797-1831), автор пісень, що стали народними.

Цидул(ка), (лат.-іт.) записочка, спис курсу паперів і валют на біржі, посаїдка на прийнятій товар.

Цяк (Суз), 1) Мікла в ш, луж. письменник (1825-50); епічні поезії на іст.-нац. теми а доби луж. самостійності; 2) Міхал, луж. письменник та народний будитель (1824-60); вірші та повісті.

Цизелювати, (фр.) викінчувати рильцем прикраси на металевих предметах; переносно: шліфувати, рильбити (стиль).

Цикада, 1) (Cucas), нагонасінна рослина, подібна до пальми, з вел. пірнатим листям, росте в підлітківих краях; ц. саго-

ведць, або сагове дерево, дас саго, гл. Саго; 2) (Cicada), полукрила комаха, споріднена з блощицями, живитьса соком з ростин, видає дзвінкий голос, потираючи твердими крильцями об бік тіла; живе у шід. Європі й підлітківих краях.

Циката, (іт.) гл. Цитрино-

Цикліст, (фр.) наколесник, гл. Колесо.

Циклічний, (гр.) „коловий“, окружний, той, що належить до одного циклю.

Циклічні сполуки, органічні хем. сполуки, що їх атомові згуртування укладені в кругові ядра (перестені); пр. бензол має один перстен, нафталина два перстені, антрацен три. Карбоциклічні або ізоциклічні сполуки мають ядра, скла-

дені лише з атомів вугли, ядра г е т е р оциклічних сполук складені з атомів вугля й інших пернів; пр. піроль має ще й азот, фуран — кисень, тіофен — сірку.

Цикламен (Cyclamen), альпійська фіялка, зелена рослина з родини первоцвітів, із круглим листям та цвітом, що нагадує фіялку; росте в горах шід. Європи, в нас по домах для окраси.

Цикль, (гр.) 1) круг, коло, завершення явищ, сфера; 2) період часу, після якого деякі явища повертаються; 3) низка наук або творів, що творять одну цілість; 4) цикль географічний, низка стадій розвитку форм поверхні якоїсь країни під впливом зони, сил (пливучої

води, морських хвиль, льодовиків штру); у кожному циклі розрізняють стадію молодости, дозрілости, старости; ц. г. кінчитьса, якщо країна дійде до рівня, нижче якого не можуть діяти зовнішні сили, себто до стадії повнезлези; 5) цикль китаїський, 60-літні періоди часу китаїської хронології, з початком у р. 2636 до Хр.;

6) цикль Метона, гл. Метон, Золоте число; 7) ц. с о н я ш н и й, а) час 28 років, що після його перебігу дві тижня припадають знову на ті самі дати місяця; б) періода, коли недільна буква повторяться в тому самому порядку.

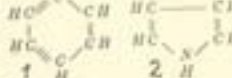
Цикльоїда, (гр.) крива лінія, яку зарисовує кожна точка кода, коли воно біжить простою незмінною лінією. Коли одно ко-

Цибуля городня: 1. цибулина з корінням, 2. цвітостан, 3. переверій біла, 4. цвіт, 5. ооч.

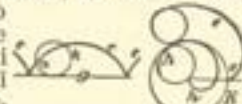
Цикада.

Хем. формули циклічних сполук 1. Бензолу, 2. піролю.

Цикламен. 1. рослина, 2. цвіт, 3. недозрілий, 4. дозрілий ооч, 5. насіння.

Цикльоїда: ліворуч: а — точка кода (к), квітківить простою (д) і описує звич. циклю — с; праворуч: епіциклоїда (е) і гіпоциклоїда (б).

ло біжить по обводі другого кола, тоді повстає епіцикльоїда або гіпоцикльоїда. У фізиці ρ є лінією рівного часу (тавтохрона) або найкоротшого спаду (брахістохрона); в астр., епіцикльоїди були основою сонячної системи Птолемея. ρ має також значіння в теорії дзеркала та сочок (таж. оптична лінія).

Цикльони, повітряні вири, що повстають довкола місця з низьким атмосферичним тиском (барометричне мінімум). Маса повітря, що внаслідок різниці тиску припливають від периферії до центру, підносяться вгору й через оборот Землі довкола осі відхлюбуються від свого первісного руху: на півн. півкулі Землі направо, на півд. наліво. ρ виступають гол. в поміркованій кліматичній смузі. Середня швидкість циклонів б. 35 км. на годину.

До Європи цикльони приходять анич. з Атлантийського океану. З цикльонами сполучені значайно атмосферичні опади. Причини повстання циклонів добачають одні в термічних змінах мас повітря, інші в руках горішніх шарів атмосфери, ще інші в магнетичних заколотах, що їх викликає Сонце в атмосфері Землі.

Цикльони, (гр.) в гр. міт. дикі однокі велетні-людодіи, з них найбільш відомий Поліфем.

Циклопічні будови, складені з величезних кам'яних брил; у первісних культурах: гетитській, егейській (Мікені, Тиринт, Аргос), у ст. народів Мехіка, Перу та ін.; ст. греки приписували їх циклопам.

Циклостил, мімеограф, (гр.) прилад розмножувати відбитки з рукопису.

Циклотомік, (гр.) людина з простолінійною, отвертою товариською вдачею, анич. з нахилом товстоти.

Циклофренія, (гр.) умова недуга, що при ній виступають прояви манії й меланхолії напереміню. **Циклофренік**, людина хора на ц-ю.

Цикорія, (лат.) домішка до кава, гол. з коріння придорожника, з додатком цукрового буряка, фігі, тощо; гл. Придорожник.

Цикута, (лат.) гл. Болголоз звичайний.

Циліндер, (гр.) валок, геом. простірний тілр, що повстає, коли пряма (проста), тав. напрямна, посувається в просторі рівнобіжно до себе по якійнебудь плоскій кривій; тому циліндер може бути коловий, еліптичний, параболічний і т. д.; ρ може бути необмежений або замкнений двома рівнобіжними, пристайними основами; замкнений ρ має дві основи

й бічністю; коли напрямна напрямна до основи, ρ прямий; коли вона похила, то ρ похилий; прямий коловий ρ повстає через оборот прямокутника довкола одного боку; 2) коловий капелюх, твердий, високий, уживаний анич. при офіційних виступах.

Цильма, ліва притока Печори, 420 км. дов. **Цимбал** Віктор, укр. графік, *1903, від 1928 дир. мист. школи в Буенос Айресі; офорти, дереворити, графічні портрети, книжкова графіка, дятячі лізографи.

Цимбали, ст. (XV-XVI вв.) струновий інструмент у формі плоскої резонансної скриньки; грають двома молоточками; з цимбалів через сполуку з клавиртурою виїшли клавирцembali (clavicembalo), попередник фортепіану.

Циміхій, гл. Іван, візант. царі.

Цимла, правобічна притока Дону, 85 км. дов.

Цина, хем. первень (Stannum, Sn), срібно-білий метал, в. т. 7-3, т. т. 231⁰; дається виклепувати на тоненькі пластинки (таж. станіоль); при -18⁰ розплавляється в сирій порошок; цинова руда — каситерит; ρ уживають до виробу сопілок до органів, посудия, до цинювання залізних предметів, щоб не ржавіли; з міддю дає бронзу; окисів ρ уживають до виробу емалі; хрому й хльорак ρ у барвничстві.

Цинамон, цинамонове дерево, гл. Коричневе дерево.

Цинга, гл. Скорбут.

Цингель, (нім.) язвочок під замком у ручній вогневі зброї, за нього тягнемо, коли хочемо вистріляти.

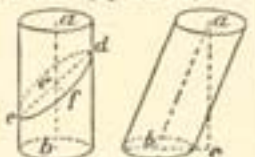
Цинерарія (Cineraria, Senecio cruentus), зелеста, кошачкоцвітна рослина з шир. листям і синим цвітом; походить із півд. Африки, в нас по домах для окраси.

Циніам, 1) наука школи циніків або кініків; 2) непристойна поведінка або мова; гл. Циніки.

Циніки, (гр.) прихильники Сократового учня Антистена; на їх думку ціллю й єдиним добром людського життя є чеснота, да неї веде праця, невибагливість, самозадоволення, незалежність від усіх упереджень і байдужість до загально принятих життєвих вартостей, також етичних; гл. Антистен, Діоген.

Цинія, гл. Собринка.

Цинк, хем. первень (Zincum, Zn), сизво-білий метал кристалічного пролomu, в. т. 7-1, т. т. 419⁰; в природі лише в сполуках; гол. цинкові руди: сфалерит та гальман; у температурі 100-150⁰ дається кувати, вальцювати, та витягати в дроті; уживають до цинювання, до зкривання дахів, до виробу ринн та мозаїку, нового срібла, бронзи, фарб, у медицині до виробу цинкового пудру, цинкової масти, цинково-

каучукового пластира і т. д. Світовий добуток ц. в 1930 — 1,4 міль. тон.

Цинкографія, (лат.-гр.) 1) виготовлення друкарської кліші; 2) сама кліша для репродукції літографії. Ц. переводиться механічним способом відбиваючи рис. при помочі фотографічного апарату на цинкову плиту; ц. буває рискова — відбитки рис. виконаного пером та ін. (чорне й біле); 3) сіткова, гл. Автотипія.

Цинкотип, рисунок, перенесений на цинкову плиту й на ній утворюваний; відбиток цього рисунку на папері.

Циннабарит, мінерал, сірчак ртуті (HgS), кристали одно-триосеві; червоний, звич. землистого вигляду; майже єдина руда ртуті (Ідрія в Італії, Альмаден у Іспанії).

Цинобер, цинобра, (лат.) гл. Киновар.

Цифолія, (лат.) гл. Станіоль.

Цирк, (гр.-лат.) 1) у старовину довгасто-круглаве біговисько, місце возових перегонів (гінодром); складався з: 1) арени, властивого біговиська, 2) перегордки (місяця старту) й 3) амфітеатрально збудованих ступенів для глядачів; тепер театр, звич. під шатром, із ареною посередині, де дають вистави з приборканими тваринами акробатами, штукярями та кльовна-

Цирк Максентія в ст. Римі.

ми; 2) кітлицуватий, амфітеатральний заглиб у збіччі верхів, вискоблений льодовиком нижче фірнового поля; від долини ц. відгороджений порогами; ц. часто вивопнені водою — озерами.

Циркон, мінерал, креман циркону ($ZrSiO_4$), жовтий або гнідуватий; вживають за напідорожничий самоцвіт (червоно-жовті відміни називають гіацинтами).

Цирконій (Zirconium, Zr), хем. первень, метал, знаходиться лише в малих кількостях і то лише в сполуках (в мінералі цирконі та баделсіті); в т. 6-4; вживають до виробу емалей, сіток жарового світла та електр. жарівок, у сталіній промисловості до виробу цирконової сталі.

Циркул, (лат.) в поч. XIX в. в Австрії округа.

Циркуляр, (лат.) обіжник, розпорядок, розісланий від якоїсь централі (уриду, гол. установи) усім підлеглим установам чи особам.

Циркуляційний, (лат.) той, що біжить довкола.

Циркуляція, (лат.) круження; ц. крові — кровообіг.

Циркуль, циркель, (лат.) прилад креслити коло та ін. криві лінії, відкладати й відмірювати кути та віддалі на рисунку.

Циркумпольні краї, краї довкола бігуна, артистична й алтартистична область Землі.

Цирограф, (гр.) власноручний підпис, писемне зобов'язання.

Цисоїда, (гр.) крива ліній 3. ступня, відкрита в II в. до Хр. гр. математиком Діоклем, служить до різних геом. конструкцій, пр. поділу кута на три рівні частини.

Цистерна,

(лат.) збірник дощової води, обмурований та вимощений камінням; вел. бочкувата посудина для перевезу течива.

Цистерціани, лат. чернечий чин, відлім бенедиктинів.

Цистит, (лат.) гл. Сечовий міхур.

Цистом (сустома, сустаденома), незагрозовий новотвір, з одного або більше сполучно-тканинних мішечків, вивопнені білкованною або слизоватою рідиною; творить круглі гудки різної величини, найчастіше в яєчниках; часом перетворюється в цистряк (сустадено-сарцінома).

Цистоскопія, (лат.-гр.) оглядини нутра сечового міхура при помочі особливого приладу цистоскопу, що його вводять крізь сечівник.

Цись Олександр, укр. письмен., (псевд. Мовчій), військ. лікар одеської округи, член ст. Київ. Громади, співробітник „Київ. Старани“ 1900, актор-аматор, у 60-их рр. організував укр. вистави в Києві та Полтаві; мелодрама „Ятвівка“ (1864) й ін. „Стара Україна“ — драматизована історія України (1899).

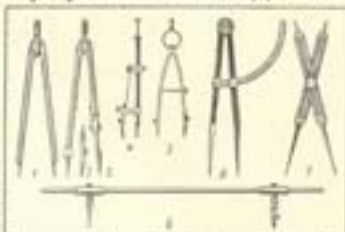
Цитаделя, (іт.) мале укріплення в середині твердині, або й самотїїне.

Цитата, (лат.) точно наведене місце з якогось тексту.

Цитологія, (гр.) наука про живинну клітину, її будову, життя й чинність.

Цитра, (гр.) невел. струновий інструмент, складається з плоскої резонансової скриньки з натягненими 36-42 струнами; 5 із них металеві й на них грають плектром (перстем), решта кишкові й шовкові; на цих грають пальцями.

Цитрин, гл. Гірський кристал.

Циркул: 1. відмірювати віддалі, 2-3. рисувати арки й кола, 2. олівцем, 3. тушем або чорним, 4. рисувати малі кола (гзв. нульовий ц.), 5. відмірювати довжину й рисувати кола, 6. відмірювати кути, 7. редуційний, 8. рисувати великі кола (гзв. штанговий).

Цисоїда: Y — вісь, аа' — асимптота, конструкція: з O — ведено довільний промінь; відтиском BC — відмірюємо від O і відтисмо точку P; аналогічно DE=OR і т. д.

Цитра.

Цитрина, гл. Цитринове дерево.

Цитринова кислота, цитриновий kwas, органічна кислота $[C_6H_8O_7(COOH)_3]$, паходить ся в цитринах і ін. овочах; уживають до заквашування поживи, виробу відвіжних напійків, при барвленні тканин.

Цитринове дерево (*Citrus medica*), рослина з родини рутуватих, невис. дерево, з шир. еліпсоподібним листям і цвітвом, подібним до цвіту вишні; овочі зверху жовто-жовті, кислі (цитрон, цитрина, лімона); їх уживають до приправи чаю й деяких потрав, до лімонади й залік (проти гіхту); солодкава лімета істинна: п. д. цедратове (*C. cedra*) має дуже вел. овочі з грубою істинною шкірою, відомою в торгівлі як цитронат або циката (ал. суката); походить із півд. Азії, тепер скрізь у теплих краях. Споріднені: бергамота, мандаринка, помаранча.

Цитринове дерево: 1. галуззя з цвітвом, 2. 3. переріз овочу: поперечний (2) і поздовжній (3).

Цитувати, (лат.) наводити без змін чужу думку або місце твору.

Циферблат, (нім.) щит годинника, де цифрами зазначені години та хвилини.

Цифра, (араб.) знак на число; в десятковій системі, прийнятій у цілому культурному світі, маємо 9 цифр та знак на нулю; з них творимо всі числа при помочі тзв. позиційної системи; їх завели гіндуси, а до Європи прийшли вони в середньовіччі (XIII в.) за посередництвом арабів. Ст. греки за семітими, а за ними слов'яни вживали на означенні одиниць дев'ять перших букв азбуки, на означення десятків дальших 9 букв, на означення сотень ще дальших дев'ять, крім того мали греки ще три окремі знаки; на означення тисяч уживали вони знову перших 9 букв і давали їм удолний значок; десятки тисяч (міриди) означали буквою

$\alpha \beta$

М з малою буквою вгорі, пр. М, М, і т. д.; римляни мали сім знаків: I—1, V—5, X—10, L—50, C—100, D—500, M—1000. Однакові знаки один коло одного давали многократі, пр. XX—20, CCC—300; коли побіч стояли різні знаки, то менший знак треба відняти, коли стоїть із лівого, а додати, коли стоїть із правого боку: IV—4, XC—90, CX—110 ітд. На високі числа були окремі знаки, пр. ICCC—5000, CCCCCC—10,000, ICCCCC—50,000 ітд. Тепер рим. цифр уживають лише вміжково, пр. на пам'ятниках, будівлях тощо.

Цитура, Цетура, Цюцора Тимін, полк. переяславський, 1658 прихильник Виговського, 1659 підняв повстання проти поляків, після битви під Чудновом перейшов до Виговського, за що москалі заслали його до Томська; † по 1667.

У. З. Е. III.

Цібулька (*Cibulka*) Позеф, чес. археолог, *1888, проф. христ. археології і мист. на унів. в Братиславі і Празі; „Христ. іконографія“, „Старохрист. мистецтво“.

Цвета, гл. Вівера.

Ціглер (*Ziegler*) Теобальд, нім. філософ (1861-1918), проф. унів. у Страсбургу; „Історія етики“, „Духові й сусп. течії XIX в.“.

Ціллертальські Альпи, частина Високих Таврів, до 3520 м. вис.

Ціммервальд, село у Швайцарії б. Берну; тут відбулася 5-8 IX 1915 соф. конференція представників соф. партій усіх держав, крім Англії; видала маніфест, проти війни.

Цінна (*Cinna*) ім'я одної родини зі стрим. родів Корнелій і Гельвій; найбільш відомі: 1) Люцій Корнелій Ц., товариш Марія в гром. війні проти Сулли, освіднений жорстокістю; 2) Гай Гельвій Ц., поет, сучасник Вергілія, приятель Катула, автор епіграм та епосу „Смірна“.

Цінні папери, в шир. розумінні — всякі документи, що дають підставу домагатись або якоїсь суми (чеків, чеки), або майна (варанти, коносаменти), або участі в підприємстві та його прибутках (акції, паї т-в); у вузькому — такі папери, як акції, що дають певні прибутки певного розміру (дивіденду), або облігації, з твердим відсотком; через випуск таких ц. п. збирають певні грошові капітали й обертають в продукційні засоби; обороти з ц. п. відбуваються на біржах (фондових) і в банках.

Цинність, гл. Вартість.

Цинхонін, альканоїд ($C_{15}H_{23}O_2N_2$), є в корі різних родів хінових та цинхонних дерев; уживають проти гарячки, гл. Хінін.

Цинцій (*L. Cincius Alimentus*), один із найдавніших ст.-рим. літописців (із часів II пунійської війни), автор рим. історії (*Annales*) у гр. мові.

Цірк, заг. вид.

Цінановська Ольга, гал.-укр. педагог і гром. діячка, *1866, пініетка.

Цірнер (*Zirner*) Гершон, гал.-жид. гром. діяч (1868-1921), адвокат, голова сіоністичного руху в Галичині, основник і гол. ред. денника „Schwiz“, основник жид. гімназії в Брусалині.

Ціяк (*Taenia*) гл. Стьожаки.

Цірк, 1) півн. швайц. кантон, 1,730 км.²

1540.000 меш.; 2) його гол. м-о над Ціріхським оа., 213.000 меш., найбільше м-о Швайцарії; базиліка з XI в., красивий музей, унів. (від 1838) і ін. наук. установи; шовкова промисловість.

Ціріхське озеро, альпійське озеро в півн. Швайцарії, 88 км.², відпливає Ліматом до Ройсу; побережжя родюче й густо заселене; тут знайдено ст. палеолі будівлі.

Цріц Гайнріх, гал.-укр. військ. діяч (1872-1920), родом із Закарпаття, генерал-четар УГА, з вибухом війни шеф ген. штабу 43. австр. дивізії, далі 29. дивізії, опісля 2. корпусу, від II 1919 шеф ген. штабу УГА й товариш держ. секретаря військ. справ; вивезений більшовиками до Росії й забитий.

Црія, гл. Кляне.

Цірквеница (Cirkvenica), югосл. морська купелева та лікувальна місцевість б. Фюме, 5.000 меш.

Ціркумфлєкс, (лат.) наголоє музикальний, довершений у гр. мові (підноспадний); буває і в ін. мовах, пр. у лит.; у фр. мові має п. тільки правописне значіння, означає зник якогось звука, звич. „s“, пр. ile із isle.

Цірус, (лат.) пір'яста хмара, біла серпанкова хмара, з льодових іголок, 6-10 км. над землею; ілюстр. гл. Хмари.

Цірея, гл. Кірка.

Цісальпейський, що лежить із цього боку Альп (від Риму). Цісальпейська республіка, держава, утворена 28 VI 1797 Наполеоном I із республік Ціс-та Транспаданської, зі столицею в Мілані; 25 I 1802 перемінена на Італійську республіку.

Цісар, (лат.) від назви Цізаря, в рим. державі титул співрегента імператора, пізніше самого імператора; відновлено його за Карла V. в р. 800; від 962-1806 сполучувався з короною нім. короля, опісля титул володаря Австро-Угорщини 1806-1918 і Німеччини 1871-1918.

Цісаревичева затока, гл. Мертвий Култук.

Цісарка, гл. Пантарка.

Цісарський канал, гл. Імператорський канал.

Цісарський розтин (sectio caesarea), положинча операція розтину черепа й уразу підчас пологів, щоби видобути живий плід; роблять його, коли в якихнебудь причини неможливі нормальні пологи, або коли треба дуже швидко закінчити пологову дію.

Ціслятанія, гл. Передитанія.

Ціспаданський, що лежить із цього боку р. По (від Риму). Ціспаданська республіка, держава, утворена Наполеоном I 20 IX 1796, обіймала Модену, Феррару й Болонію, сполучена з Цісальпейською 1797.

Цітлятенетль, гл. Сітлятенетль.

Ціттау (Zittau), м-о в півд.-схід. Саксонії, ст.-слов. Житомир, що належав до 1620 до Чехії; 40.000 меш., ткацька й металургічна промисловість.

Ціттель (Zittel) Карл, нім. геолог і палеонтолог (1839-1904); „Підручник палеонтології“.

Ціфферер (Zifferer) Павль, австр.-нім. письмен. і дильомат (1879-1929), журналіст і поет; повість „Цісарське місто“.

Ціхановський Фердинанд, укр. церк. діяч (1759-1828), від 1810 холмський єп., організатор холмської уніятської церкви; як сенатор поль. сойму боронив прав укр. народу (Rocholanicum); написав м. ін. „Порядок церк. набоженства для холмської дісцелії гр.-кат. обряду“.

Ціцєро, (лат.) від друкарського письма, більший від корпусу (гармонду); гл. Черенка.

Ціцерон (M. Tullius Cicero), найвиш. ет.-рим. промовець та судейський оборонець (106-43 до Хр.), республіканець і прихильник сенату, як консуль 63 до Хр. викрив і адушив змову Катиліни, завзятий супротивник Антонія; проscribeваний і вбитий із наказу Антонія, яко члена II тріумвірату; судові і політ. промови, м. ін. проти Катиліни, проти Антонія (тав. філіппіки), популярна теорія красномовства, популярні філософічні твори, листи.

Ціцкар, гол. м-о манджурської провінції Гейлюн-кіан, 30.000 меш., торгівля абіжжям і кожухами.

Цішєвський (Ciszewski) Станіслав, поль. етнолог, *1865; „Ognisko“, „Prace etnologiczne“ і ін., де використані й укр. етногр. матеріали.

Цішіський (Cišinski) Якуб, найбільший луж. поет (1856-1909); творець нової луж. поетичної мови (гор.); лір. й епічні поезії, драми, оповідання.

Ціян, (лат.) безбарвний, трійливий газ прикрого запаху, сполука вугля й азоту (C₂N₂).

Ціянїт, мінерал; відміна дистену (Al₂SiO₅), блакитний; зустрічається гол. в кристалічних лугаках.

Ціановодень, ціановоднева, синя або пруська кислота, сполука вугля, водню й азоту (HCN), дуже трійливий рідина запаху гірких мигдалів, знаходиться в деяких підвінкових рослинах, у тютюновому димі; утворюється з декотрих глюкозидів, пр. із амігдаліни; солі ціановодню зветься ціанідами (півнідами). Важливі з них: потасовий ціянік (ціанкалі), творить трійливі кристали, уживаний в гальванопластиці, фотографії і металургії.

Ціаноза (cyanosis), сивиха, синіє або темно-синє забарвлення шкіри, звич. на крайніх частинах тіла (губи, ніс, вуха, пальці); буває при хворобах горлики дитинки (звуження, тощо), при корчах, в агонії, при деяких затроснях (нітробензолем); причина: недостатній окис крові.

Цло, (нім.) оплата, що стягається з чу-

М. Т. Ціцерон.

жоземних товарів при перевозі їх через кордон (гл. Мито).

Ц-моль, мольова тонація з 3 бемолями при ключі.

† **Цна**, 1) ліва притока Мокші, 390 км. дов.; 2) джерельна ріка Мети, 100 км. дов.; 3) ліва притока Прип'яті, 112 км. дов.

Цнайм, гл. Зноймо.

Цокіл, докол, (лат.) дол. трохи висунена наперед частина будова або пам'ятника; в будинку — між землею й рівнем доліки.

Цонев Беньо, болг. мовознавець (1863-1929), проф. унів. в Софії, член НТШ; праці з історії болг. мови (іст. грам.)

Цопнот

(Zoppot), Сопоти, пристав і морське купе-деве м-о б. Данцігу, 30.000 меш., літній театр на вільному повітрі, казино гри.

Цопнот.

Цори

(Zorn) Андерс Леонгард, швед. маляр та гравер, *1860, олійні образи й офорти.

Црич (Стріс) Іван, хорв. фольклор (1839-97), дослідник глаголицьких пам'яток, гол. хорв. глаголицьких написів.

† **Цуг** (Zug), кантон у серед. Швейцарії, 275 км.² і 31.600 меш.; головне місто Ц. над невел. альпійським оз. Ц.

Цуг, (нім.) запряг гусаком.

Цукор, (нім.) кристалічний, солодкий вуглеводан, розпускається в воді; цукри діляться на прості (моносахариди) й на складні (дисахариди). Прості ц., гексози (C₆H₁₂O₆), знаходяться в овочах рослин, нектарі квітів, у меду, в організмі тварин і людини; ogrівані з амоніакальним розчином срібла виділяють металічне срібло, а з алькalicьним розчином міді целлясто-червоний окис двовартісної міді; підлягають алькоголічній ферментації; роди гексоз: 1) глікоза, виноградний цукор або декстроза; розчин декстрози скручує площу поляризації світла направо; уживають до виробу лікерів, тісточок і т. д.; глікозу виділяють у надмірній кількості хорі на цукрівницю; 2) фруктоза, овочевий цукор, левульоза, скручує площу поляризації світла наліво; 3) манноза, знаходиться в шкаралупах кам'яного горіха; 4) галактоза, повстає через гідролізу молочного цукру. Складні цукри (C₁₂H₂₂O₁₁), знаходяться також у тілі рослин, тварин і людей; варені з розрідженнями кислотами гідролізуються та розщиплюються на прості цукри; роди складних цукрів: 1) сахароза, тростинний або буряковий ц., знаходиться гол. в цукровій тростині, цукрових буряках, у моркві, соку цукрового явора, деяких палів і т. д.;

уживають до солодження кави, чаю, шоколиди та різних страв; 2) лактоза, молочний ц., знаходиться в молоці ссавців; 3) мальтоза, солодовий ц. знаходиться в рослинах побіч крохмалю, повстає з крохмалю через діяння ензиму діастази, пр. у скільчезим ячменю.

Цукрина, гл. Сахарина.

Цукрівниця, цукровий діабет (diabetes mellitus), хвороба обміну р'ючим, анч. з причини недостатньої продукції Лангергансових острівців, часто на гліскерозі. Прояви: збільшена кількість цукру в крові, цукор, часом кетонні сполуки в сечі, загальна кволість, сильна спрага, збільшена охота до їад, сухість у роті, чарика, невральія й ін.

Цукроварня, фабрика цукру; першу згадку про цукор із цукрової трости, спроваджуваний із Китаю та Індії, знаходимо у рим. писем. Плінія I в. по Хр.: б. 300 р. араб. плянтації в Азії, Африці й півд. Європі; перша рафінерія цукру в Венеції XV в. (цукор у порошок, передтим у вигляді густого сирону); в Австрії й Росії в XVIII в.; перша ц. на укр. землях 1823 в Галичині в Пужинках товмацького повіту, 1826 на Правобережжі в Троиці на Поділлі, 1843 на Київщині (Симиренко).

Цукрова тростина, гл. Тростина цукрова.

Цукровий буряк, гл. Буряк звичайний. **ЦУПКОМ**, гл. Центральний Український Повстанський Комітет.

Цурковський, 1) А. Г. Тін, ам.-укр. гром. діяч і журналіст, *1882, ред. ам. „Свободи“ 1907-13, філадельфійської „Америка“ 1914-26; перекладач англ. популярні наук. статті; секретар „Провидіння“; 2) Євстахій, гал.-укр. гром. діяч (1847-1925), гр.-кат. свящ., політ. та освітній організатор Поділля, основник і голова тернопільської філії „Прогресив“, співробітник „Діла“, „Зорі“, „Ниви“.

Цушіма, яп. о. у корейській протоці; 1905 морська перемога японців над росіянами.

Цюрупа Олександр, рос. гром. діяч (1870-1928), агроном, більшовик, 1918-22 нар. комісар харчовий, 1922-23 роб.-сел. Інспекції, 1925-6 торговлі, 1923-25 голова Держ. плану СРСР; його іменем назвали більшовики Олешки (Цюрупинське).

Цьокан Ілля, гал.-укр. гром. діяч, *1887, спершу сотник УСС, XI 1918 в боях із поляками відзначився як ком. соймового відтинку у Львові, опісля начальник постачання УГА.

Цьотка А., вл. Альойзія Пашкевіч, білорус. гром. діячка і писем. (1876-1916); збірки: „Скрыпка беларуская“, „Хрест на свободу“.

І. Цьокан.

Ч

Ч, 28. буква укр. абетки, приголосний звук, злитий із *m*+*m* (африкат); наслідок старого м'ягчення *m* (світити — свічу) та *к* (вовк — вовче); в укр. літ. моні тверде, затрималося палітальним у говорах (гуцульському, покутському, в деяких формах у Київщині); церк. назва — черв; числовий знак — 90.

Чаадаєв Петро, рос. письмен. (1793-1856), філософ-шелінгієць, католик; у своїйому „Філософічному листі“ висловив скептичні погляди на значіння Росії в історії та культурі життя, через це владою признаний за божевільного.

Чавунь, гл. Залізо.

Чавчавадзе, груз. кн., 1) Ілля, письмен. (1832-1907), голова реалістичної школи; поет, поема, повісті; 2) Олександр, поет (1784-1846), співець „зна, дівчат і пісні“.

Чаговець, 1) Василь, укр. фізіолог, *1873, основник йонної теорії про повстання електр. явищ у живій тканині; 2) Всеволод, рос. журналіст, *1877, укр. роду, брат Василя, співробітник „Кіевской Мысли“, писав про укр. театр; спомини.

Чагрінна Настася, гл. Настася.

Чагровичі, гал. бояри, з їх роду була Настася, жінка Ярослава Осмомисла; якийсь час дуже впливові.

Чагос (Chagos), брит. громада коралових о-вів на Інд. океані, на схід від Сешелів, 110 км.²; висів кокосових горіхів.

Чад, Теад, 1) солонководне озеро в Судані, на межі Нігерії та Фр. Зах. й Рівникової Африки, 10.000-18.000 км.² пов. (залежно від пори року), гол. притоки: Шарі, Комадуґу; 2) півн. частина Фр. Рівникової Африки, 1.283.000 км.², 973.000 меш.; скотарство; гол. м-о Фор-Лямі.

Чад, гл. Окис вугля.

Чадра, довге покривало в мусулманок, закриває й обличчя.

Чай, часве дерево (*Thea chinensis*), р-стина з родини камелієватих, корчовата, 3-10 м. вис., із подовжаним, карбованим, шкіряватим листям та білим або рожевим цвітом; у листі й пелюстках цвіту має алкалоїд теїну, що в малих кількостях пристоно подразнює нерви, через це вивар із чаю спокійно вживають у Китаї, як улюблений напій; б. 1660 звичай пити чай завезли моряки до Голландії, звідкіль він швидко поширився в Європі й цілком культур. світі; чай походить із півд. схід. Азії, тепер розводять його скрізь у гарячих краях, гол. в Китаї,

Чай: 1. галуззя з цвітом, 2. оцок.

Японії, Індії та на о-х Інд. океану; аірване листя засипають у копички, де воно ферментує, опісли його сушать, сортують та засипають у коробки; швидко сушене листя дає зелений чай, поволі сушене чорний; із підпадків роблять чайні „деголки“, дуже поширені в Азії; світовий добуток чаю річно б. 670.000 тон, із того: Китай 300.000 т., Брит. Індія 165.000 т., Цейлон 100.000 т., Голанд. Індія 61.000 т., Японія 38.000 т.; надмірне пиття сильного чаю шкодить на нерви й серце.

Чайка, запорозький човен; записом Боплана,

Чайка (з рис. Боплана).

60 стій завдовжки, 10-12 завширшки й 12 завглибшки; днище з одного дерева, по боках оббите дошками; зверху борту коминеший нос, який захищав при обстрілі й від затоплення; керма з обох боків, щоб не треба було повертати, була й шода для вітрал; залаго ч-н з 50-70 людей, озброєна навіть невелик. гарматами.

Чайка (Vanellus), птах-бродун, 35 см. завдовжки, зверху синий, металічно лискучий, сподом білий, живе над водами в Європі й півн. Африці.

Чайка.

Чайковський, 1) Андрій, гал.-укр. письмен., *1857, адвокат, почесний член „Прогресу“; оп. й повісті з гал.-укр. життя (гол. з життя тзв. ходячкової шляхти); „Ольонька“, „В чужім гнізді“, „Своїми силами“, „З ласки родини“, та історичні: „Козацька помста“, „Сагайдачний“, „Корнієнко“ й ін., спомини; 2) Микола, рос. гром. діяч (1850-1926), реп. народник, 1869 оснував реп. гурток, 1874 пробував утворити соц. хліборобську колонію в Півн. Америці, у 80-90 рр. XIX в. один із організаторів фонду рос.

вільної преси в Лондоні, 1917-18 стояв на чолі протибільшовицького руху в півн. Росії; 3) Микола, гал.-укр. математик, *1887, син Андрія, дійсний член НТШ, 1914-18 співробітник „Союза визволення України“ у Фрайштаті, 1918 проф. укр. держ. унів. у Кам'янці, тепер проф. ІНО в Одесі; „Курс алгебри“, „Математична термінологія“; 4) (Szajkowski) Міхал, поль. письмен. (1808-86), укр. роду, учасник поль. повстання 1831,

А. Чайковський.

був у Парижі, їдив як тайний агент до Царгороду, прийняв іслам, підчас кримської війни організував коал. полки на тур. боці під іменем Садик-Паша; 1873 вернувся на Україну, прийняв православ., закінчив самогубством; повісті в укр. коз. житті: „Вернігора“, „Гетьман України“, й ін.; 5) Петро, рос. комп. (1840-93), укр. роду; опери: „Бігун Онегін“, „Шкова дама“, „Мазапа“, „Черевички“, 4-а, 5-а і 6-а симфонія („патетична“), увертюри: „1812“, „Ромео й Юлія“;

Михай Чайковський.

концерти форт. і скрипковий, фортепіанове тріо а-моль, та дрібні форт., скрипкові й вокальні твори; ред. збірник перк. композицій Д. Бортиянського; в творчості Ч. багато впливу укр. нар. пісень; 6) Юліян, гал.-укр. гром. діяч (1893-1923), сотник СС, 1918 політ. референт при окремому Загоні СС, 1919 начальник політ. відд. Штабу Осадного Корпусу, 1920 засуджений більшовиками на кару смерті, потім помилуваний; „Як втягали галичан у контрреволюцію“ (під псевд. Чугайстер).

Петро Чайковський.

Чакавиц, говір серб.-хорв. мови, гл. Сербохорватська мова.

Чако, гл. Гран Чако.

Чако, (мад.) тверда шапка, спершу угор. війська, далі й ін. армії.

Чаkste (Tschakste) Іван, латвійський гром. діяч (1859-1927), адвокат, голова Установчих Зборів та перший президент Латвії.

Чалий. 1) Михайло, укр. педагог і письмен. (1816-1907), дир. гімназії в Білій Церкві, ліцею й гімназії кн. Безбородька в Ніжені, опісля член ред. „Київської Старини“; життєпис Шевченка, спомини про 20-70 рр. XIX в.; 2) (Чаленко) Сава, укр. козак, 1736 перейшов на поль. бік і активно боровся проти гайдамаського руху, за це вбитий козаками 1771; про що подію члени нар. пісні; 3) Яків, кошовий от. Січі Запорозької 1696.

Чалма, (тюрк.) зав'яз на голову в чоловіків на Сході (Ілюстр. гл. Індієць).

Чамбезі (Chambesi), притока озера Вангвельд, джерельна ріка Лванупулі.

Чамур, мулярська заправка, мішанина вапна, піску й води.

Чандала, (санскрит) погорджувана каста в Індії.

Чани, безвідтокове солонаве озеро б. Барнаулу, 3,610 км.²; притоки: Чулим і Каргат.

Чанкіков, гл. Калган.

Чан-пай-шан, гори на границі Кореї й Маньчжурії, до 2,500 м. вис.

Чанчов, 1) м-о в кит. провінції Фукіен, 500,000 меш.; 2) м-о в кит. провінції Кіаньє, 200,000 меш.

Чан-чун, гл. Синь-цзинь.

Чанша, гол. м-о кит. провінції Гуань, над Сікіаном, 300,000 меш.; бавовниана й металургічна промисловість, кит. унів.

Чаозен, гл. Корея.

Чаокифу, гл. Шіюгін.

Чанаєв, кол. Гурск, м-о при усті Уралу в Казахській РСР, 12,000 меш., риболовля.

Чанек (Сарек) Йозеф, *1887, та Карель, *1890, чес. письмен.-модерністи, пишуть здебільша на-спільку; твори: „З життя комах“, „Рур“, „Адам-сотворитель“ і ін.

Чанек-Ход (Сарек-Chod) Карель Матеї, чес. письмен., *1860; повісті: „На третьому подвір'ї“, „Дарунок св. Фльоріяна“, „Турбіна“.

Чанельський, 1) Іван, гал.-укр. гром. діяч (1850-1919), гр.-кат. свящ., крилошанин, голова Укр. Пед. Т-ва, ред. „Господарі і Промисленники“, пізніше „Учителя“; 2) Іларій, син Івана, гал.-укр. гром. діяч (1876-1927), 1926 голова „Рідної Школи“.

Чаплицький (Чаплицький) Даніло, шляхтич із брацлавського повстанства, підстароста чигиринський, воєві Б. Хмельницького, відібрав від нього Суботин.

Чанлі, гл. Асканія Нова.

Чанлі, гл. Чеплі.

Чанля (Ardea), птах-бродує, споріднений із бузьком, 1-10 м. заввишки; б. 80 родів; шкідливий, живляться рибами; в нас знач. ч. сива (A. cinerea), в півд. Європі ч. біла (A. egretta); їх довге, стрепіхате пір'я використовують на прикрає.

Чанля.

Чардаг, гл. Шардаг.

Чардан, мад. танець, складається з похідного вступу й швидкої частини (на $\frac{3}{4}$).

Чарджуй, торг. м-о в Туримській СРР, над Аму-Дарією, 14,000 меш.

Чарн, гл. Магін.

Чариний ліхтар, гл. Скіонтикон.

Чарльстон, (англ.) модерний танок ам. походження; повстав із елементів муринського танку та рухів ам. моряків; належить до типу реґ-тайму.

Чарльстон (Charleston), 1) пристань над Атлантийським океаном, у Півд. Кароліні (ЗДА), 75,000 меш., вивоз бавовни, смоли й фосфатів; перша битва ам. гром. війни 1861; 2) гол. м-о Зах. Вірджинії, 58,000 меш., коньяльні пугілля.

Чарнецький, 1) Микола, укр. церк. діяч, *1884, редемпторист, від 1931 єпископ і ап. візантор для „католиків східного обряду“ на Волині, Підляшші і Холмщині; 2) Степан, гал.-укр. письмен., *1881, член „Молодої Музи“, театральний референт, опісля (1913) директор театру „Руської Бесіди“; збірник лір. поезій: „В годині су-“

мерку", „В годині задуми“, „Сумні ідем“, фейлстони (під псевд. Тиберій Горобець) „Дикий виноград“; статті про укр. театр у Галичині; 3) (Szarniecki) Стефан, поль. гетьман (1599-1685), учасник поль. воєн із шведами, Московію в козаками; один із найлютіших ворогів укр. народу: підчас походу 1664 нищив цілі села і, здобувши Суботів, звелів викинути з домовини кості Б. та Т. Хмельницьких.

Чарниш Іван, галицький полк. 1709-1715, потім ген. суддя, 1723 арештований із Подуботком у Сиб., з наказу рос. уряду, мусів оселитися на Московщині; †1729.

Чарноцький Адам, гл. Ходаковський-Доленга Зорин.

Чародійство, чарівництво, гл. Магія.

Чарочка (Euglena), гл. Джгутинці.

Чарот Міхась, вл. Куделько Михайло, білорус. поет, *1896, організатор літ. групи „Маладняк“.

Чартизм (англ.) політ. рух роб. класів в Англії 1836-55; причинився до деякої поправки умов праці: 10-годинний робітний день, обмежена праця недолітків і тд.

Чарторийськ, гл. Чорторійськ.

Чарторийський (Szartoryski), поль. магнатський рід укр. походження: 1) Адам Казімеж (1734-1823), 1763 кандидат на поль. королю; 2) Адам Бжж (1770-1861), син 1-го, куратор поль. шкільництва, 1801-7 рос. міністер закорд. справ, в повстанні 1830-1 голова поль. тимчасового уряду, опісля на еміграції в Парижі голова поль. аристократичної партії; 3) Владислав, син 2-го (1828-94), основник музею Ч-х у Кракові.

Час, те, що минає — тривання проявів, їх сучасність і чергова наступність. У фіз.: найзагальніша форма всіх переживань і подій; в одних філософів це форма буття світу, або навіть суть річей, у других — форма нашого знання про світ. У фіз.: однією (а priori) незалежна змінна величина й через те конечна умова кожного прояву; новітня фіз. зводить час до причинності та зв'язку його за 4. вимір. Математичний ч. є одновимірний; усі спроби міряти його умовні. Зоряний ч. мірять дійсним рухом Землі довкола своєї осі, П один повний оборот творить зоряну добу. Сонячний ч. міряють видимим оборотом Сонця довкола Землі; час між двома черговими кульмінаціями Сонця творить соняшну добу, вона допня від зоряної доби на 3 хвилини й 56^с, секунд гл. Доба. Наслідком обороту Землі довкола осі місцевий (локальний) ч. на всіх місцях одного південника однаковий, але в даній хвилині на кожному південнику інший, а саме: на кожній 1^о геогр. довжини є різниця на 4 хвилини (на захід раніше, на схід пізніше); на кожних 15^о геогр. довжини ця різниця дає 1 годину; щоб оминути різні невідгоди, ні з цього виходить, є думка завести зональний ч.; задля цього поверхню Землі ділять на 24 смуги, розділені південника-

ми, віддаленими один від одного на 15^о геогр. довжини; на цій смугі обов'язує час, який відповідає умовленому південникові, пр. зах.-европ. ч. південникові Грініча (0^о), серед.-европ. ч. південникові 15^о, схід.-европ. ч. південникові 30^о геогр. довжини; зональний ч. не прийнятий іще загальною; в багатьох краях обов'язує ще красний ч., себто ч. столиці даної країни, пр. у Голляндії, Греції, Ірландії й ін.; в науці прийнятий універсальний або світовий ч., себто ч. південника Грініча, до якого зводять кожний місцевий, чи зональний ч. У грам.: час (лат. темпус) у двіадимі, в укр. мові 4: теперішній (пр. читав), минулий (я читав), давноминулий (я читав був), будучий (я читатиму); в ін. мовах є більше часів.

Час, укр. денник у Чернівцях, від 1928.

Часи, (церк.) „години“, короткі богослужби на кожний день у році; їх є чотири: час перший, третій, шостий і дев'ятий.

Часник (Allium sativum), зелена лісєвата рослина, з цибулею, складеною з кількох менших цибульок (зубців); вживають до приправ поживи, як домашній лік проти званнення жид., тощо; споріднені: цибуля, трибулька, пори.

Часник Іван, укр. гром. діяч, член центр. комітету УПСР, віцеміністер пресв й пропаганди УНР 1919 в Кам'янці; †1923.

Часопис, гл. Газета.

Часопись для підофіцерів, укр. півмісячник у Відні 1916-18.

Часопись для Спілок Рільничих, місячник Патронату хліборобських спілок, у Львові 1904-14, риннобіжно у двох текстах укр. і поль., 1915-21 окреме укр. видання.

Часопись Правнича, у Львові 1889-1900, спершу вид. Костя Левицького, від 1893 вид. НТШ зл його таки ред.; 1900-12 під назвою „Часопись правнича і економічна“, 10 томів, за ред. Ст. Дністрянського.

Часослов, Часословень, літургична книжка, містить щоденні церк. відправи; до XIX в. перший шк. підручник.

Частини мови, (грам.) сповняють у реченні якусь функцію, відповідно до того, що вони визначають; в укр. мові їх 9: іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прийменник, прислівник, сполучник, виклик; перші 4 з'являються ще й іменами.

Частка, (грам.) — мале невідміне слівце, пр. прийменник, сполучник і т. д.

Часткове поліття, ґрунтова спілка, в якій власник ґрунту передає другому ґрунт „на спілку“, заліпаючись далі власником, тільки уповноважене спільниця за умовлену частину врожаю обробити ґрунт і зібрати з нього врожай.

Частота, в фіз. число тремтінь у 1 сек.; у переміннім електр. струмі кількість змін напрямку в 1 сек.; одиниці ч.: 1) герц = 1

Часник.

тремтіння на сек.; 2) кільоциклъ = 1000 тремтінъ на сек.

Частушки, короткі рос. чотиривіршові нар. пісні.

Чатакве (Chautauqua), місцевість б. Нью Йорку, де влітку відбуваються нар.-унів. курси для 10.000 слухачів; метода цих курсів стала взразком для ін. подібних курсів.

Чатальджа, тур. м-о на босфорському півострові й лінія укріплень для Стамбулу в часі балканської війни 1912-13, від нього прозвана.

Чауш, посол султанів у середньовіччі.

Чахурський (Czachórski) Владислав, поль. маляр (1890-1911); „Гамлет серед артистів“.

Чацький (Czacki) Тадеуш, поль. учений і гром. діяч (1765-1813), від 1803 „візитор“ (куратор) шкіл Волині, Поділля й Київщини, основник ліцею в Крем'яні, сприяв польонізації України; праці правничі та іст.: „O nazwisku Ukrainy i rozszatkki kozaków“.

Чачковський Лев, гал.-укр. археолог (1867-1933), з фаху правник-скарбовець; археол. дослідн. на терені кол. княжих міст у Галичині, гол. Галича.

Чачот (Czeczot) Ян, білорус.-поль. письмен. (1797-1847), приятель А. Міцкевича, один із основників т-ва „Фільоматів“, збирав нар. білорус. пісні й сам складав білорус. пісні.

Чаша, в геом. пов. відрізка кулі.

Чашин, гл. Алгонкіян.

Чвертка, укр. міра на землю від 8 до 10 десятин, б. 10 гектарів.

Чвертьтонова музика, музика, основа на гамі, поділений на 24 чвертьтони; початки її сягають 1906 р., пропагатор, теоретик і композитор ч. м. — А. Габа.

Чебинов Пафійуїт, рос. математик (1821-91); проф. спб. унів., член рос. Академії Наук; праці в теорії ймовірності, чисел, механізмів та вищої аналізи.

Чебоксари, гол. м-о Чуваської Автономної Рад. Республіки, над Волгою, 9.000 меш., музей чуваської культури.

Чеботарів Микола, укр. військ. діяч, *1884, полк. армії УНР, член укр. військ. ген. комітету 1917 й Центр. Ради, начальник контр-розвідчої частини штабу Дієвої Армії, дир. політ. департаменту міністерства внутр. справ, 1920 начальник охорони от. С. Петлюри.

Чебрець, чабрець, чебрик (Thymus), зелеста рослина, з дрібним, круглявим листям, та губастим цвітом, дуже запашна; споріднена материнка.

Чеведале (Cevendale), верх Орлєрських Альп, 3.775 м. вис.

Чевіот (Cheviot Hills), гори на англ.-шотландській границі, 816 м. вис.

Чек, (англ.) грошовий документ: наказ власника біжучого рахунку банкові виплатити пред'явникові ч. означену суму грошей; ч. є платним засобом замість готівки; бувас іменний, або на пред'явника.

Чека, гл. ВЧК.

Чекановський (Czekanowski), 1) А лекса й дер, поль. географ (1830-76), дослідник Сибіру; 2) Ян, поль. етнолог і антрополог, *1882, проф. унів. у Львові, дослідник муринів серед Африки й населення Польщі; автор першого підручника поль. антропології.

Чекія, схід.-кит. провінція, 91.200 км.² і 22.650.000 меш., чай та шовківництво, гол. м-о Ганчовфу.

Челден (Kjellen) Рудольф, швед. геополітик і економіст (1864-1922), проф. унів.; „Сучасні великі держави“ (перекладене по укр.), „Держава як життєва форма“.

Челліні (Cellini) Бенвенуто, іт. різьбар, ювелір і гравер (1500-71); „Персей“ у Флоренції, „Анольон і Гіант“, „Роз'яття“ в Ескоріалі; цікава автобіографія.

Челтенгем (Cheltenham), купелева м-о в Англії, 50.000 меш., лічничі джерела.

Челюскін, піяч. ріг Азії на о-ві Таймір, названий від імені рос. подорожника Ч-а, що його відкрив 1742.

Челябінськ, рос. м-о на схід. підвізжі Уралу, 59.000 меш., торгівля абіжкам і худобою харчова й хем. промисловість.

Челяковський Францішек Владислав, чес. письмен. (1799-1852), поет, філософ і діяч чес. відродження, видавець слов. нар. пісень (Slovanské národní písně), м. ін. і укр., перекладав на чеську мову укр. поезію; у нас із Челяковського перекладали Метлинський і Корсун.

Чельо, (іт.) скорочена шапа віолончелі.

Чемберлен (Chamberlain), 1) Густав Стюарт, нім. письмен. англ. роду (1855-1927), теоретик вищости ариєцько-герм. раси; гол. твори: „Основи XIX в.“

„Раса й народ“, „Р. Вагнер“, „Гете“, „Кант“ та ін.; 2) Джозеф, англ. політик (1836-1914), проводив ліберал-уніоністів, противник Гладстона в справі гомрулю, імперіалет, викликав під-афр. війну 1890-1902; 3) Джозеф Остін, син попереднього, *1863, 1915-16 держ. секретар для Індії, 1919-21 міністер фінансів, 1924-29 міністер закорд. справ; 1925 мiрoвa нiгорoдa Нoбeлi.

Чемериця (Veratrum), зелеста рослина з родини лілеєватих, із широким листям і зеленим цвітінням, до 1,5 м. вис.; має

Ф. Челяковський.

Чебрець: 1. рослина з цвіт. том. 2. гранчасте й 3. кругле біло. 4. чаша, д. 5. цвіт. >

Джозеф Остін Чемберлен.

в собі (гол. в корінні) пекучі, трійливі алькалоїди, гол. вератрину.

Чемерник (*Helleborus*), зелеста рослина, до $\frac{1}{2}$ м. вис., з родини жовтцюватих, білий або рожевий цвіт; корінь трійливий.

Чемодан, (перс.-рос.) папіра.

Чемпіон, (англ.) переможець у спортивних змаганнях, передовий борець.

Чемпіонат, (англ.) змагання на перше місце.

Чемульпо, лісен, пристає на зах. побережжі Кореї, 54.000 меш., 1904 морська битва росіян і японців.

Чена (Cena) Джованні, іт. поет. (1870-1912); сонети, повість „Передвісники“.

Ченаб, гл. Чинаб.

Ченстохова (*Częstochowa*), поль. м-о кельцького воєводства, 81.000 меш., металургічна, ткацька і конфекційна промисловість. На тав. Ясній Горі монастир Паладія із іконою Богородиці, перенесеною сюди 1377 з Галичини; річно навідується до неї коло 200.000 прочан; від 1920 табор для інтернованих воєнк УНР, з укр. гімназією та православною церквою.

Ченгеамо, (іт.) дрібна іт. монета, 1/100 ліри.

Ченту, гол. м-о кит. провінції Сечван, 400.000 меш., прядільні шовку.

Ченчі (Cenci) Беатріче, дочка іт. вельможі Франческа Ч. (1577-99), казуть, знехвалена своїм батьком, вбила його, за що покарана смертю; частина тема в літ.

Чена Андрій, укр. збирач архівних матеріалів для історії України (гетьманщини) (1700-1822); його збірками, які пізніше загинули від пожежі, користувалися Я. Маркович, Рігельман, Бантши-Каменський, Берлінський та ін.

Ченець (omentum), частина очеревини, прикриває спереду внутрішні черева.

Ченіа - Зеленквич Янів, укр. педагог, *1875, проф. ІНО в Харкові; педагогічні розвідки та інк підручники.

Чеплін (Charlin) Чарлі, вл. Чарлі Спенсер, ам. кіновий артист, *1889, створив власний тип і сам складає фільми.

Ченпа, ліва притока В'ятки, 501 км. дов.

Черападжі (Cerra-Paraji), м-ко в Бенгалії, 5.000 меш., найбагатша на опади місцевість світу (11.080 мм. річно).

Червенецькі гори, неозначений літописний термін; називалися так від Червеня, гол. міста області (крім того відомі: Бела, Перемисьль і ін.); 981 підвоєвані

Володимиром В., потім забрані поль. кор. Болеславом Хоробрим, але 1030-31 знову відібрані Ярославом Мудрим; окремого князівства не творили; їх частина пізніше ввійшла у склад гал. князівства, друга до Землі холмської.

Червень, гл. Холмщина.

Червеський (Czerwieński) Болеслав, поль. поет. (1851-88), соціаліст; поетії, оп., драма „Невільник“, роб. гимн „Czerwo-pu szlandar“.

Черш, гл. Хробаки.

Червй дитячий, гострючок (*Oxuris vermicularis*), білий, малий червячок (сапець 5 мм., самчик 10 мм.), живе газлалом у товщі кишків, найчастіше в дітей.

Червінка, гл. Різачка.

Червінка (Cervinka) Віценти, чес. політ. діяч і публіцист, *1877, був 1917 засуджений на смерть австр. урядом; від 1907 ред. нап.-дем. газети „Národní Listy“.

Червінський, 1) укр. архітект середини XIX в., студіював укр. нар. будівництво; побудував знаменитий будинок Г. Гагагана в с. Лебединих на Полтавщині 1854 — перша спроба відродити укр. архітектурний стиль; 2) П е т р о, укр. рев. діяч і статистик. *1849, 1870-80 на заслання на півночі, від 1881 член земської управи в Чернігові, завідував відділом статистики, разом із О. Русовим виворив укр., тав. „чернігівський“ тип статистики.

Червона Армія, урядова назва озброєних сил СРСР. Ч. А. заснована декретом рад. уряду 15 І 1918; тепер існує на підставі закону з 1930. Ч. А. в порівнянні з ін. арміями відрізняється тим, що: 1) право носити зброю мають лише „трудящі“; 2) на чолі стоїть колегіальна установа, „рев. військова рада“, голова якої є одночасно нар. комісарем військових справ (воєнним міністром); 3) у всіх частинах Ч. А. є політ. персонал для політ. виховання воєнк у комуністичному дусі; 4) військ. частини Ч. А. на $\frac{1}{2}$ складаються з постійного війська і на $\frac{1}{2}$ з територіальної міліції. Щодо адміністрації Ч. А. розподіляється на 8 військ. округ (московська, левінградська, білоруська, українська, привольська, півн.-кавказька, сибірська й серед-азійська) й дві армії (закавказька й далеко-східна); складається: з 71 стрілецьких дивізій (28 активних, 43 територіально-міліційних), 13 кінних дивізій (9 активних і 4 територіально-міліційних), 8 окремих кінних бригад (активних), 20 авіаційних бригад і ін. В воєнному часі може досягнути 5-6 міль. людей; гл. Мілітаріам.

Червона кров'яна сіль, залізо-цініак потасу ($K_2FeC_2N_6$), орг. сполука; уживають

Чемерник: 1. рослина з цвітом, 2. цвіт (подозвожний перекий), 3. стовпик, 4. оооо (перекрій).

Червінський: будинок Гагагана (1854), рис. В. Кривецького.

Ч. Челісін.

у баранцтві; огрита а розчином соли заліа дає Турибулеву снъку.

Червона Преса, місячник відділу преси Центр. Комітету КП(б)У, у Харкові від 1925.

Червона ріка, гл. Союкой.

Червона Русь, Галичина.

Червона Русь, москвофільський щоденник у Львові 1888-91.

Червоне дерево, гл. Магонь.

Червоне море, видовжена (2.300 км.) затока Індійського океану між Африкою й Арабією, протокою Баб-ель-Мандеб сполучена з Індійським океаном, Сузьким каналом із Середземним морем, 458.500 км.², 485 м. серед. і 2.360 м. найбільшої глибини, дуже солоне (до 4:1), багато коралових раф та островів на побережжі. Ч. м. один із найстарших торг. шляхів.

Червоне Право, двотижневик, орган Наркомату юстиції УСРР у Харкові від 1926, спершу н. н. „Черволий Юрист“, від 1931 під назвою „Револуційне Право“.

Червоне Село, міс., у Харкові від 1926.

Червонець, 1) довосина рос. зол. монета 10-рублевої вартости, чистого золота містилося в ній: 7-74234 гр.; 2) грошова одиниця СРСР, банкнота, привілейна декретом 11 X 1922 до зол. монети на 10 руб.; зол. ч. в СРСР у обіг не випускали.

Черволий Верх, назва 4 татранських верхів, б. 2.000 м. вис.

Черволий перець, паприка, гл. Перцюга.

Черволий Перець, сатирично-гумористичний двотижневик, у Харкові від 1927.

Черволий Півмісяць, 1) тур. організація, тогочасна а христ. Черволим Хрестом; 2) тур. почесна відзнака, заведена 1915.

Черволий Прапор, 1) укр. соц.-дем. півмісячник 1906-7, 1. число в Збаразі, решта в Тернополі; 2) тижневик соц. партії Канади, в Вінніпегу 1907-8, від 1909 під назвою „Робочий Народ“; 3) орган незалежних укр. соц. демократів, тижневик, пізніше щоденник у Києві 1919.

Черволий Стрелець, орган Рев. Комітету Червоної Укр. Гал. Армії, неперіодично в Вінниці 1920, як продовження кам'янецького „Стрільця“.

Черволий Хрест, 1) товариства й організації, що несуть поміч раненим і хорим, гол. воюкам, підчас війни. Організації Ч. Х. є державні, а міжнар. статутами й цілями; осідок міжнар. комітету Ч. Х. в Женеві; Український Черволий Хрест зорганізований у IV 1919 за починком С. Лукасевича; статут Укр. Ч. Х. затверджений 8 II 1919, 1. головою був Петровський; після евакуації Києва утворено при армії УНР філію Укр. Ч. Х. з усіма правами Гол. Управи; головою був А. Вязлов; у Схід. Галичині утворився після розпаду Австрії в XI 1915 у Станіславові окремий комітет Укр. Ч. Х., головою якого був о. Гордієвський; 20 XI 1918 переорганізувався в відділ Укр. Ч. Х. і головноуповаженим його на зах. області УНР був призна-

чений Остап Прийма; 2) ч. х. на білому полі, міжнар. знак нейтральности, прийнятий женецькою конвенцією 1863, для охорони санітарних установ і персоналу на терені війни; 3) ордер (у Німеччині й Австрії) для людей, заслужених на санітарному полі.

Черволий Шлях, гром.-політ. і літ.-наук. місячник, у Харкові від 1923.

Черволичка, гл. Рубеолі.

Черволий Книги, двотижневик для дітей у Харкові від 1923.

Черволий козаки, військові відділи, засновані більшовиками на Україні 1918 підчас боротьби а Центр. Радою; тепер назву „червонокозацького“ має 1. кінний корпус червоної армії, складений здебільша із неукраїнців.

Червоноармієць, воєк червоної армії, сухопутного війська СРСР.

Червоноград, гл. Константиноград.

Череватенко Іван, укр. гром. діяч (1865-93), автор водевілю „Чорноморець“; за гроші ним записані видав Б. Грінченко 1894-99 кількадесятя книжок для народу, решта, 400 карбованців, передав т-ну „Просвіта“ у Львові.

Черевий тиф, гл. Тиф.

Черев (abdomen), живіт, частина тулуба між огруддям і дол. кінцівками, а органами травлення, сечовими й частиною полових; гл. таблиця Людина V. E.

Червоног (Gastropoda), наук. назва слимаків, гл. Слимаки.

Чередів Володимир, укр. агроном, *1885, 1918-19 подільський губ. земський агроном і проф. техн. школи в Кам'янці, 1919-20 дир. міністерства нар. господарства УНР, опісля проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та Укр. Пед. Інституту в Празі; знака спеціальних праць.

Чередиченко-Коваленка Варвара, укр. письмен. та педагогічна діячка, *1890; оп. й поезії по укр. час.

Череміса, марі, схід.-фінський народ між В'яткою, Камою й Волгою (375.000 душ).

Череміська область, гл. Марііньська область.

Черемон, правобічна, сланна притока Прута, 382 км. дов., границя Буковини й Галичини.

Черемуха, черемуха (Prunus Padus), невис. дерево або куц із родини мигдалуватих, із простими зубчастими листками та білими, запахними квітами; овочі чорні, гірко-солодко-кислі; по лісах півн. й серед. Європи та півн. Азії.

Черемшинна Марко, пл. Семанюк Іван, гал.-укр. письмен. (1874-1927), адвокат; імпре-

Черемуха: 1. галуззя а цвітом, 2. цвіт, 3. ооок (перекрій).

М. Черемшинна.

сіоністичні нотелі з гудульського життя: „Карби“, „Село вигибає“, „Верховина“.

Черенка, буква до друку, вилита зі стону олива, антимону й цинку; друкарські черенки, шрифти, (нім.), мають різноманітний розмір і крій; розмір (висота) ч. міряється друкарськими пунктами (1 пункт = 0,376 мм.); гл. Ілюстрацію.

Черк (6)	Академічний
Накарель (6)	Гротеск
Кашовель (7)	Sorbonne
Petit (8)	Antiqua
Боргіс курсива (9)	Кирилиця
Гармонд (корпус) (10)	азбука
Ціцера (12)	Їталіта
Мітель (14)	Медісваль
Терція (16)	Єгипетський
Текст (20)	Камінний
Подв. ціцера (24)	Товстий
Ка (36)	Бльоковий
Кв (48)	Ренесанс
	ВЕРСАЛІКИ
	Курсива
	Шітовстий

Черенки: в лівому стовпці назви ч. за розміром, у правому стовпці назви ч. за кроем, 6-ий рядок згорі гр. букви.

Череп (Cranium), кістнина або хрицева коробка у хребетних, звич. кругла, де міститься головний мозок; у людини й інших ссавців складається з багатьох кісток, злучених непорушно в одну цілу цілість швами.

Череп: спереду, збоку й зісподу. Кості: 1. чолова, 2. тім'яна, 3. крило кликуватої н., 4. висювка, 5. вилична, 6. гор. щелепа, 7. носова, 8. лемш, 9. дол. щелепа, 10. потилична, 11. лийковий паросток, 12. слуховий отвір, 13. шийловий паросток, 14. задні носові отвори, 15. піднебінна кістка, 16. вел. потиличний отвір, 17. лийковий паросток, 18. гілка дол. щелепи, 19. вилич., 20. крило кликуватої кості, 21. передня частина дол. щелепи, 22. потиличний паросток.

Черепашка (Testudo), плазун, зверху й зісподу захищений грубими кістниними щитами, вкритими роговими пластинками; ч.н живуть у водах або над водами, живлять-

ся водними тваринами, комахами, тощо; довговічні; м'ясо ч.х їстівне; в нас по ставах ч. звичайна (T. europaea), до 2 дм. у промірі, бувано-зелена з жовтими крапками; у півд. Європі ч. грецька (T. graeca), жовта, з бурими плямами, до 3 дм. у промірі; ч. велетенська (T. gigantea), на островах Інд. океану, й морська ч. карета (Chelonia imbricata), доходять до 2 м. і дають цінну черепашину (шльзкрет); Ілюстр. гл. таблиця Ам. звірня, обр. 24, 26).

Черепашин Олександр, лікар, член гуртка „Молодих українців“ (Хв. Вовк, Короткевич та ін.) в 70 рр. XIX в.; 1876 виїхав до Галичини, де його засудив австр. суд у Львові разом із Франком і Павлюком 1877.

Черешня, гл. Дахівка.

Черешні, 1) Микола, рос. комп., *1873, живе в Парижі; балет „Павільон Арміді“, симфонічна поема „Зачароване царство“; твори для хору, оркестри й форт., романси; 2) Олександр, рос. комп., *1899, модерніст син Миколи; балет „Аянта“, увертюра, концерт, соната, тощо.

Черешні, гл. Вишня.

Черкаський, 1) Евзебій, гал. поль. гром. і пед. діяч та фільмолог (1822-96), укр. роду; 1871-92 проф. львів. унів., від 1896 посол до сойму, 1899-1903 посол до австр. парламенту; спершу прихильник нар. мови, 1899 стояв за укр. латиницю; 2) Михайло, укр. гром. діяч (1879-1929), 1918 дир. учительської семінарії в Дермані, комісар освіти за укр. влади на Волині, заст. голови УНДО, 1922 сенатор і голова Укр. Парламентарної Репрезентації, голова філії „Просвіти“ в Крем'яні, ред. „Укр. Громади“ в Луцьку.

Черкасенко Спиридон, укр. письмен., *1876; псевд.: Петро Стах, Провінціал; поезії, оп. (збірка „Вони перемогли“ й ін.), жарты; драми: „Хуртовина“, „Казка старого млина“, „Про що тирса шестеліла“, „Земля“, „Іспанський кабальєро Дон Хуан і Розіта“, „Ціна крові“ й ін.; шк. читанки й граматик.

Черкаси, м-о на Київщині над Дніпром, засноване з кінцем XIII в., передія сторожа укр. колонізації, грали роллю в розвитку укр. козацьчини, до Б. Хмельницького гол. осередок; від 1797 повіт, м-о Київ. губ.; 1925-32 окружне м-о, 40.000 меш.: 61,9% укр., 8,6% рос., 27,6% жид., гол. м-о Шевченківської округи; вел. цукроварня, фабрика махорки.

Черкаси, черкаські люди — моск. назва для укр. козаків і укр. людности взагалі,

М. Черкаський.

С. Черкасенко.

авізувана з назвою кавк. черкесів, підтримана пізніше рос. істориками, які, гол. на основі Воскресенського літопису, виводили укр. козаччину від чорноколюбської людності й ширли погляд на укр. козаків як на чужороддів.

Черкасін, рід воєнної матері.

Черкаський, 1) Володимир, кн., рос. держ. діяч (1824-78), один із гол. діячів скасування кріпацтва й наділення селян землею; як гол. дир. урядової комісії внутр. справ у Конгресіві 1864-66 упорядковував становище поль. селянства; за рос.-тур. війни завідував управою цивільних справ Болгарії; 2) Григорій, історик укр. права, *1869, наук. співробітник Комісії звичаєвого права України при ВУАН; низка наук. праць, м. ін. праця про „Громадський (копний) суд на Україні-Русі в XVI-XVIII в.“; 3) Теофан, укр. політ. діяч, *1888, член УПСР, 1919 в Кам'янці міністер нар. господарства, пізніше міністер преси й пропаганди.

Черкеси, кавказький народ, посполочений із кабардинцями, заселює Черкеську Автономну Область (79.000 душ), частину Туреччини й малими групами Балканський півострів та Сирію.

Черкеська мова, творить разом із абхазькою мовою зах. вітку півд.-кавк. мов.; має й діалекти; гл. також Абхази.

Черкесько-Адігейська область, гл. Адігейська автономна область.

Черкесько-Карачайська область, гл. Карачайсько-Черкеська область.

Чермак 1) (Tschermak) Густав, низ.-нім. мінералог (1836-1906); його підручник перекладений майже на всі европ. мови; 2) (Сермак) Ярослав, чех. маляр (1831-78); портрети, побут, краєвиди.

Черна, 1) ліва притока Дунаю б. Оршони; 2) права притока Вардару; XI. 1916 перемога сербів над болгарам; IX. 1918 пролім болг. фронту італійцями.

Черна (Cerna) Панаїт, рум. письмен. (1884-1913); визн. лірик.

Чернавода (Cernavoda), с. в Добруджі над Дунаєм; б. його найдовший зал. міст на світі, 4,088 м.; зайнята 25. XI. 1916. вимпня по тяжких боях із москалями й румунами.

Чернелиця, м-ко городенського повіту на Покутті, 3.200 меш., 65% укр.

Чернець, монах (гр.), самотник, людина, що відтягнулася від світу й посвятилася аскетичному життю, щоб досягнути вищу ред. досконалість. Первісний тип чернця це анахорет (церк. „одпельник“), ереміт („пустинник“), але перевагу назв пізніший тип „чернів-спільножильців“ (клявонити), що живуть по монастирях. Коляска чернецтва — Єгипет. Основницями монастирського життя були св. Антоній Єгип. (+356) та його ученик, св. Пахомій; сестра Пахомія оснувала перший жіночий монастир. На заході перші монастирі повстають із кінцем

IV в. Черні складають потрібний обіг: чистоти (дітства), бідности, послуку. Кожний чин має приписаний одяг. Після послушництва (новітату), який тривав до 4 років, чернець кандидату складають обіти й постригаються в чин. На чолі монастиря стоїть ігумен (опат, пріор, ґвардія) із прибічною радою (конвент, капітула); на чолі монастирів одної провінції протоігумен (провінціал) зі своєю прибічною радою; на чолі цілого чину архимандрит (генерал) (кат. знич. мешкають в Римі). В кат. церкві черні виняті від юрисдикції єпископа й підлягають безпосередньо папі. Чернецтво на Україні розвинулося під впливом Візантії; за Ярослава I. засновано печерський ман., що своїм студійським уставом став прототипом для всіх ін. ман. на Україні. Ч. розвинулося особливо в XII в., та подіі XIII в. причинилися до занепаду ман-ів; гол. опнищем ч. на Україні був Київ і його околиці, де, крім печерського, було ще 18 ман., із них 4 жіночі; в ін. укр. землях ман-ів було менше; укр. черні зустрічалися в значному числі в чужих ман., а на Атосі й у Брусаліні в XI-XII в. були навіть укр. монастирі.

Чернецький Василь, гал.-укр. гром. діяч та історик (1837-1900), гр.-кат. свещ.; монографісти про місцевості Схід. Галичини, згадки із студентського й семінарського життя („Діло“ 1886-89).

Черниговскій Листок, укр. тижневик моск. і укр. мовою в Чернігові 1861-63, ред.-вид. Леонід Глібін.

Черник Федір, гал.-укр. гром. і військ. діяч, (1894-1918), 1914-16 УСС, від 1917 сотник СС, один із організаторів СС-ів, начальник сотні скорострілів, активний учасник повстання проти геть. Скоропадського, поляг під Мотовилівкою б. Києва.

Черниця, чорниця, гуп. афіни (*Vaccinium myrtillus*), рослина з родуни вересуцатих; куц із дрібними, листками, з чорними або синіми істинними ягодами, скрізь по лісах півн.-та серед. Європи.

Чернишевський Микола, М. Чернишевський, рос. письмен. (1828-89), журналіст і критик; за соц. переконання 1862 висланий на каторгу, де був до 1871, потім до 1883 на заслання в Сибірі; повість „Що робити?“, „Нарис Гоголівської доби

Ф. Черник.

Черниця: 1. галуздя з цвітом, 2. перекрій цвіту, 3. пелюст, 4. оочок.

М. Чернишевський.

рос. літ.», „Естетичне відношення мистецтва до дійсності»; прихильно ставився до українців.

Чернішов, 1) Микола, укр. етнолог (1861-88), драгоманівець, співоробітник „Київ. Старина“ 1887; 2) Теодосій, рос. геолог і палеонтолог (1856-1913), академік, дир. Геол. комітету в Сиб.; „Геол. карта Росії“ та ін. праці.

Черні (Černý) Адольф, чех. письмен. і журналіст, *1864, поет школи Врхлицького, вел. прихильник слов. взаємності; оснований і ред. (1898-1931) журналу „Slovan-ský Přehled“; поезії, під псевд. Jan Rokyta.

Чернівці, столиця Буковини над Прутом, 90.000 меш.: 40% жидів, 19% укр., 8% німців, 16% румунів, 17% поляків; вперше згадується 1407, на гол. торг. дорозі зі Львова до Яс і Білгороду; видатний культ. і торг.-пром. осередок, осідок правосл. архиеп. й митр.; унів. (від 1875), перетворений 1920 на рум.; осередок вип. відродження й діяльності бук українців, до війни й ще досі осідок численних укр. організацій і установ; у світовій війні Ч. кілька разів переходили з рук до рук.

А. Черні.

XII. в.; укр. бароко: гол. церква Троїцького ман. 1679-85, тав. „дім Мазепи“ XVII-XVIII, Катерининська церква 1715, дім кол. семінарії, побудований П. Полуботком; низка будов у стилі ампір; незвич. цінний музей із збірками В. Тарновського коз. старовини, ІНО; могили Л. Глібова, О. Марконича та М. Коцюбинського. Перша книжка, видана в Чернівці, це „Перло Многочисное“ К. Транквіліона - Старовенького 1646, постійне друкарство від 1679 (Лазар Баранович). Чернігівська округа: 10.685 км.², 7 міст, 1.103 селищ, 257 сільрад, 13 районів, 535.000 меш.: 92,7% укр., 3,4% росіян.

Чернігів, вітницька канцелярія Мазепи.

Чернігівська Колегія, (колегіум), середня школа (зничалася „риторикою“) при катедральному монастирі в Чернівці, заснована 1700.

Черніг (Szörnig von Szörnhausen) Карль, барон, австр.-нім. статистик і етнограф (1804-89), дир. стат. уряду в Відні, автор праці „Етнографія австр. монархії“ й етногр. карти Австрії.

Чернівці, м-ко на схід Поділля, б. 5.000 меш.

Чернін (Czernin) Оттокар, австр. граф і політ. діяч (1872-1930), 1916-18 міністер закордонних справ, підписав у Бересті договір із Україною 1918; спомини про цей мир.

Чернов Віктор, рос. гром. діяч, *1876, провідник рос. соц.-рев., 1917 член рос. тимчасового уряду, 1918 голова всерос. установчих зборів, від 1920 на еміграції; оснований „Соц. Ліги Сходу Європи“ у Празі, що признає незалежність народів СРСР; праці „Конструктивний соціалізм“, „Записки соц.-революціонера“ та ін.

Чернушак (Černušák) Граціян, чех. історик муз., *1882, проф. бернеської консерваторії, ред. муз. словника, де дає значне місце й укр. музиці.

Чернявський, 1) Арсен, укр. мінералог, *1889, підполк. армії УНР, доцент Укр. львів. унів. та Госп. Акад. в ЧСР; підручники мінералогії та геол.; 2) Дмитро, полк. прилуцький за геть. Брюховецького та П. Дорошенка, 1689 засланий моск. владою на Сибір, після повороту суддя в П. Дорошенка й посол України в Туреччині; 3) Микола, укр. письмен., *1868; збірки поезій: „Пісні кохання“, „Донецькі сонети“, „Зорі“, „Молодість“; поєсті: „Vae victis“, та ін., оп. „Богові невідомому та ін.“; 4) Михайло, укр. гравер у Чернівці 1745-59, б. 30 дереворитів на бібл. сюжети;

Чернівці, заг. вид.

Чернігів, м-о над Десною, дуже давнє поселення; особливо процвітав у XI в. за Ярославичів; із кінцем XI в. руйнований полонцями, занепав, у XIII в. спалений татарами, прилучений до володимирського князівства, XIV в. до лит., в XV до моск., від 1618 до Литви; від Б. Хмельницького у складі коз. держави; від 1801 губ. м., 1925-32 округове м-о, 36.000 меш.: 57% укр., 10,3% росіян, 30,1% жидів. В Ч. цінні пам'ятки мистецтва: найкраще на Україні збережена будова книжкої доби — собор Спаса (1024-51), Успенська церква Блещького ман. 1060, церква Бориса й Гліба 1120-23, П'ятиницька церква

Чернігів, собор Спаса (1024-51).

Мих. Чернявський.

5) Олександр, укр. військ. діяч, підполковник ген. штабу армії УНР, воєнний педагог, автор підручників воєнної тактики, інспектор класу інструкторської школи старшин, начальник шк. частини Укр. військ. акад. в Києві.

Черник Іван, полк. полтавський 1700-26. **Чернихів**, м-ко Б. Житомира, 5.500 меш.: 62-13 укр., 34-43 жидів; тут відкрито нахідки готської культури з 250-375 по Хр.

Черняхівський Олександр, укр. лікар, *1869, проф. гістології каф. мед. та ветеринарного інституту, дійсний член НТШ.

Черпачка, драга, прилад черпати осад з дна ріки, озера, каналу; буває ручна або машинна. (Гл. таблиця Грінцтво 1, 3).

Черсак (*Dipsacus*), зелена рослина з родини коничкоцвітних, із твердим, колючим листям і такими самими обгортками цвітною підстави, що формують кільцату головку (шишку), якою на суцях начісують ворсу.

Чертков Володимир, рос. гром. діяч, *1857, основник вид. „Посредник“, вид. твори Л. Толстого.

Чертоза (*Certosa*), в Італії назва картузійських монастирів; найвиш. Ч. в Павії, заснована 1396, тепер держ. власність.

Черче, село й живець у роґатинському повіті в Галичині; б. 1.700 меш.; соляні й сірчані джерела, боровина, лікування ревматизму, подагри, хоріб органів травлення, тощо.

Черчик, червень, гл. Кошевіли.

Черче, гол. купельний павільйон.

Черчіл (*Churchil*), Інґліш Рівер, ріка в Канаді, 1.800 км. дов., вливається до Галеонової затоки.

Черчіл (*Churchill*), 1) Вінстон, лорд, англ. політик, *1874, 1917-18 міністер війни й летунства, 1921 козьоний, 1924 канцлер скарбу; твори: „Світова криза“ й ін.; 2) Рандольф, англ. лорд, консервативний політик (1849-1896), батько Вінстона.

Чесанів, м-о в Галичині над Брусинкою, притокою Танви; 2.300 меш.; 14% укр.; повіт: 1.136 км.², 2 міста, 64 сіль. громад, 81.400 меш.; 53% укр., 30% поляків, 10% жидів.

Чесенік (*Chesareake-bai*), затока Атлантийського океану на бережній Меріланду та Вірджинії; довліз острів.

Ческе Веленце, гл. Гмнд.

Честаховський Григорій, укр. мляр (1820-93), приятель Шевченка, піддав гадку поховати поета на горі під Каневом.

Честер (*Chester*), 1) англ. м-о б. Ліверпулю, 41.000 меш., характеристичні деревляні дома, взуттєва промисловість; 2) пристань у Пенсильванії, 58.000 меш., корабель-

ні верстатні, бавовняна й металзюрґічна промисловість.

Честертон (*Chesterton*) Джильберт, англ. письмен., *1874; крит. париси „Бретика“, „Ортодоксія“, сатиричні повісті.

Чесуча, (кит.) легка кит. тканина з сирого шовку.

Чеська губа, затока Льодового моря б. півострова Кавін.

Чеська література, перші сліди: легенди, хроніки, пісні релігійні, з XIV в. хроніка Дааліміза; перший розквіт у XIV в. (доба Карла IV); епічна поезія рел. (легенда про св. Катерину, св. Прокопа) та світська (хроніка троніська, повість про Олександра В. ітд.), лірика й драма (релігійна), сатира; письменники: Томаш Штірні, Конрад із Вальгузі й ін. Середню добу починає діяльність Яна Гуса (1369-1415); його наслідники: Петр Хельчицький, Ян із Рокицан та ін.; в XV-XVI в. ідеї гуманізму (Богуслав Гашінтейський, Ян Шлахта й ін.), в XVII в. Ян Амос Коменський (1612-70); нова доба розпочинається під впливом Йозефа Добровського; романтики: П. Юнгман, Пельцль, Ян Неедал, А. Марек, Ганка, далі — П. Шафарик, Ф. Палльський, Ян Коллар, Чельковський, К. Ербен, Маха, К. Пльта й ін. На і. пол. XIX в. припадає діяльність В. Галька (Halek), Яна Неруди, Божени Немцовой, К. Гавлічча-Боровського, К. Свстла й ін.; представники літ. другої пол. XIX в.: С. Чех, Я. Врхліцький, Н. Слядек (поет, перекладач), В. Бенеш-Тршебіжський, А. Ірасек, Ян Гербен, К. Райс та Чанек-Ход. Представники реалізму з тої доби та початку XX в.: П. Махар, К. Гливачек, В. Дік, П. Безруч та Ян Карасек; чеську драматичну творчість остинні десятиліття XIX в. репрезентують: Шуберт, Л. Стровнежніцький, Я. Кваніль, К. Чанек і ін.; найновіша чеська поезія вплинула з динамізму Ст. Неймана, імпресіонізму та натуралізму Фр. Шрамка; поруч цієї індивідуалістичної поезії виступає й поезія колективна (Н. Гора, І. Волькер); найрадикальнішу течію чеського письменства репрезентує космополітична лірична та „Devětsil“ (примітивізм, кубізм, футуризм, конструктивізм) із К. Шульце, В. Ванчурою, Непвалем, Я. Зейфертом та театриком К. Тейге; модерністи у драмі: Карель і Йозеф Чанка, в романі: Я. Дурих.

Чеська мова, одна з зах.-слов. мов, у Чехословаччині (Чехія, Моравія, Шлезьк), Австрії (Відень, кілька сіл у Дол. Австрії) та в козьоніх ЗДА — 7 міл.; приметна сталим наголосом на першому складі (у схід. говорах на передостанньому) й часокозьоністю (довгі й короткі голосні); з іст. боку такі примети: праслов. њ, ње (sen, den); o — u (dub); e — ē (pěč), a (patý); g — h (noha); ja — je (duše), j (dušič); ju — ji (jib, lid); dove o — u (kůň); dove u — au, тепер ou (koule); aj — ej (krejč); заник паляталізації єгчних (zima; seno); ē — í (dove: snih), ē (коротке —

внѣну); ř — ř (řeka) ігд; у відміні — абереження обох форм приметника в усіх трьох родах і у множині; в минулому часі в 1 і 2. ос. оди і множ. повні форми дієприкметника в помічного дієслова (byl jsem, byla jsi ігд.), остатки форм двоїни (v obou rukou, rukama) ігд. Літ. мова виворилася на основі середньочеських говорів; найстарші пам'ятки з XIII-XIV в.; перший фільольог із XV в. (Гус), перша граматика з XVI в. (Благослав із 1571); суч. літ. мова устатковалася в XVI в. з перекладом тав. Краліцької біблії (1579-1593).

Чеська Швайцарія, гл. Лабські Псковиківі гори.

Чеський ліс, гори на чес.-баварській границі, діляться на півн., вл. Ч. л. (1.039 м. вис.) і півд. — Шумаву (1457 м. вис.).

Чеські брати, гуситська секта, змала до віднови першнього христ. життя; основник П. Хельчідський б. 1420; винищена під час 30-літньої війни, остатки є й досі.

Чеські середні гори, молодовулканичні, до 835 м. вис. гори в півн. Чехії, обабіч Лаби.

Чеськословацька Республіка, держава в серед. Європі, обіймає: 1) частину кол. Австрії; Чехію, Моравію, частини дол. Австрії, Шлезьк (без схід., тешинської частини, що відійшла до Польщі, але з невелик. частком прус. Шлезьку, тав. Глучінським Шлезьком); 2) частини кол. Угорщини: Словаччину та Закарпатську Україну; разом 140.400 км.² і 14.500.000 меш. (в тому 49,8% чехів, 23,3% німців, 14,6% словаків, 5,2% мадярів, 3,5% укр., 2,5% жидів). Захід ЧСР займає чеський масив, збудований гол. з архейських і палеозойських гірнин, легко хвиляста горбонина серед гір (із півн. сходу Судети, з півн. заходу Рудогори, а півд. заходу Чеський ліс); від півд. сходу Чеськоморавська височина, над Моравою моравський низ і моравська западина, що лущиться за долиною Одри; Карпати вповнюють усю схід. частину ЧСР з виймком півд. окраїн: наддунайських і надтисенських низів. Підсооння ЧСР помірковано-континентальне, опади, із виймком гір, небагато (Прага: січень — 1,5°, липень +19°, опадів 480 мм. в рік). Лісу 33%, ріллі 43%, пасовиськ 19%. Хліборобство: овес, жито, ячмінь, пшениця та картопля, цукровий буряк, хміль, льон, конопли. Досить високо стоїть садівництво і виноградарство. Розвинута споживча промисловість: продукція шва і спирту, дуже поширене цукроварство. Дом. тварин у 1926 було в міль. штук: коней 0-74, худоби 4-69, свиней 2-54, овець 0-86. Годують досить багато дробу, гол. на зах. Копальні багатства ЧСР великі: вугілля каміше й буре, графіт, залізна руда, оліво, цинк, срібло й радій (2-5 гр. річно в Яхимові). Високо стоїть гутничка, машинова, ткацька, вауттєва, скляна й деревна промисловість. З рільної й лісової господарки живе 40% населення, з гірництва та промисло-

вості 37%, з торгівлі 10% меш. Славні ріки Лаба з Велтавою й Дунай. Міжнар. договори має ЧСР забезпечені права в пристанях Гамбургу та Трієсту. Битих шляхів 53.150 км. (38 км. на 100 км.²); залізниць 14.050 км. (10 км. на 100 км.²). Вивозить ЧСР гол.: вугілля й дерево (20%), ткацькі вироби (20%) і цукор (15% вивозу); ввозить ткацьку сировину (30%), споживчі продукти (23% ввозу); торгує гол. з Німеччиною й Австрією. ЧСР дем. республіка. Президенту вибирають на 7 літ. Законодативних палат дві: сойм 300 і сенат 150 послів. Адміністративно діляться ЧСР на краї: Чехію, Моравію зі Шлезьком, Словаччину й Підкарпатську Русь. Вієська 120.000 людей, 4.000 скорострільн., 110 тисячких і 210 легких батарей, 60 танків і 450 літаків. Історія. Перший народ, що його знає історія на території корінної Чехії, були кельт. бої; в VI в. по Хр. були тут уже слов. племена, зпоміж яких чехи, що жили в околиці Праги, серед боротьби з аварами та франками зорганізували державу, що сягала аж по дунайський низ (гл. Самон), але скоро розпалася. В IX в. повстає вел.-моравська держава (гл. Святоплюк), куди сягають візант. впливи (гл. Кирило й Методій). По її упадку повстає в X в. чес. держава під владою Пржемисловичів, що резидували в Празі; ця держава не все була самостійна; зв'язана лєнною залежністю з Німеччиною, перейшла теж і в культ.-рел. зв'язок із европ. заходом, що впер візант.-слов. впливи. З Чехією об'єдналася Моравія й Гол. Луїжні, а 1085 Пржемисловичі дістали від ім. цесаря титул короля. За останніх Пржемисловичів, гол. за Вацлава (1230-53) і Перемисла Оттокара II (1253-78) збільшуються серед чес. аристократії ім. впливи, незаселені гірські окраїни та міста колонізають німці; за Пржемисла Оттокара II йде сильна держ. експансія, гол. на землі Бабенбергіа, яка кінчиться невдачею. 1310-1437 панує в Чехії люксембурзька династія. За Карла IV (1346-77), що був рівночасно ім. цесарем, Прага та загалом Чехія зростає й розцвітає; з Чехією об'єднується Бранденбургія, частини Саксонії, Палатинату й Турингії. Прага стає культ. осередком (університет 1348), підносяться госп. життя по всьому краю. Однак цей розквіт обіймав лише горішні шари суспільства: аристократію, вище духовенство та багате міщанство. Звідси конфлікт між ними й бідною шляхтою, нижчим духовенством та загалом широкими масами й розрив із Римом, за почином Яна Гуса (1369-1415). Після його смерті таборити під проводом Жіжки завзято відкирають хрестові походи, організовані папою й цесарем. Гуситські війни кінчаються 1436 угодою правого крила гуситів, тав. калікстинів з чес. аристократією на підставі рел. терпимости й акриплєнних становию монархії. За Юрія Подєбрадського (1457-71) знову конфлікт між таборитами й

католиками, що закінчився кутногорським компромісом (1485). З переходом Чехії під кат. Габсбургів (1526) починається кат. реакція проти реформації чеських братів. Чес. прихильники реформації виступили збройно (початок 30-літньої війни), але на Білій Горі (1620) стрінула їх невдача. Кат. і їм. реакція зовсім змела Ches. реформаційні змагання. Прийшли карні екаекції, конфіскації майна та еміграція противників німців і католиків; обмежено самоуправні права шляхти й міщан; 30-літня війна

лягтися автономією¹ змагають до самостійності, яку адобувають 1918 завдяки антантофільській політиці Масарика. Гол. місто Прага.

Чеськословацький легіон, гл. Легіон. **Чета**, чота, дрібний відділ війська; тактична одиниця, в піхоті має ч. 50-60 багнетів, у кінноті 32-40 шабел, у артилерії 2 гармати, в кулеметних частинах 2 кулемети; 3-4 ч-и творять сотню.

Четар, чотар, в УГА найшикчий старшинський ступінь.

знищила Чехію до краю (населення зменшилося з 2½ міль. до 700.000). Вищі шари суспільства зовсім понімецьчилися, крайню правляв всесильна від бюрократія. Напереломі XVIII і XIX вв. відносини міняються. 1818 чехи освоюють Нац. музей, 1831 Матицю, 1848 Ches. рух із культ.-освітнього стає політичним; до Праги скликали слов. з'їзд, підчас якого вибухло повстання, здушене австр. владою. Чехи під проводом Гавличка та Палицького станули на становищі автономії в межах Австрії, але що їх змагання були безуспішні, вони сецесіювали 1863 з парламенту, 1867 із союму й почали політику пасивної опозиції. Партія молодочехів була за активною політикою; їх послі з'являються 1874 в союмі, 1878/9 з'являються вже й усі чеські послі в союмі та парламенті. Наслідком цього допустили Ches. мову до урядування та культ. адобутки (Ches. університет у Празі ітд.). Рівночасно йдуть успіхи на госп. полі, чехи витискають німців із міст. Згодом чехи перестають вдово-

Четвертий відмінок, гл. Знахідний відмінок.

Четвертий стиль, гл. Римське містечтво.

Четвертинний період, гл. Ділювіальна доба.

Четвертинський Гедзон, гл. Святополк-Четвертинський.

Четегучі (Chattahoochee), півн.-ам. р. 880 км дов., виливає в Джорджію й об'єднується з Флінт Рівером у ріку Аппалачіколи, вливається до Мексиканської затоки.

Четем (Chatham) англ. воєнна пристань б. Лондону, 40.000 меш.

Четем (Chatham), Вільям Піт старший, англ. політик (1708-78), від 1756 держ. секретар закорд. справ, зайняв Канаду.

Четенуга (Chattanooga), м-о в державі Тенессі (ЗДА), 58.000 меш., металургічна промисловість, 1863 перемога уніоністів над конфедеративними.

Четія-Минея, гл. Минея.

Четтертон (Chatterton) Томас, англ. письмен. (1752-70); поеми, наслідування з середньовіччя.

Чех (Ceska), 1) Адольф, чех. діяч (1841-1903), довголітній дир. Нац. Театру в Празі; 2) Сватоплук, чех. поет (1846-1908); вірші, сатири, подорожні щариси; „Пісні раба“, „У твої ліни“, „Жінка“, „Лешетинський коваль“ і ін.

Сватоплук Чех.

Чехи, гл. Чеська мов.

Чехівський Володимир, укр. гром. діяч, *1874, член УСДРП, історик і педагог, член Центр. Ради, 1918 голова Рев. військ. комітету під час повстання проти геть.

Скоропадського, за Директорії перший голова ради міністрів і міністер закорд. справ, 1920 організатор університ., видавничий діяч укр. автокефальної церкви, 1930 засуджений більш судом на процесі „Спілки визволення України“ на 10 років в'язниці.

Чехівський-Федотів Олександр, гл. Федотів-Чехівський.

Чехія, гл. Чеськословацька Республіка.

Чехов Антін, рос. письмен. (1860-1904), укр.

роду, майстер повелі та нарису: Степ, Палата ч. б, Двобій, Мужики, Людина в футуралі, Мое життя, Каштанка, Нудна історія й ін.; драми: Чайка, Дядя Ваня, Три сестри, Вишневий сад та ін.

Чехович, 1) Констянтин, гал.-укр. церк. діяч (1847-1915), від 1897 сп. перемиський, славний промовець, опіку укр. Дівочого Інституту в Перемислі; 2) Констянтин, гал.-укр. фільолог, *1896, доцент Укр. унів. в Празі, проф. слов. фільології на Богословській Академії у Львові; праці про Потебню, Добровського та ін.; 3) Олександр, укр. військ. діяч, генерал-хорунжий армії УНР, один із організаторів військ. судинництва, помічник гол. військ. прокурора.

Чехонін Сергій, рос. графік, *1878; окладники й прикраси книжок, фірмові марки, мініатюри, емалі, рис. для керамічних виробів.

Чехоня (Pelecus cultratus L.), риба з родини коропуватих, до 35 см. завдовжки;

живе в Чорному, Каспійському й Нім. морі, запливає й до рік.

Чехословакія, гл. Чеськословацька Республіка.

Чечель, 1) Дмитро, сердюцький полк, за часів геть. І. Мазепи, обороняв Батурин перед моск. військом 1708; почесно-твертований із царського наказу в Глухові; 2) Микола, укр. гром. діяч, *1891, укр.

Чечонка.

есер, член Центр. Комітету партії соц. революціонерів, 1917 секретар Центр. Ради, блянський співробітник М. Грушевського.

Чечельник, м-ко тувльчинської округи на Поділлі, 8.500 меш.: 55,2% укр., 6,7% поляк., 1,8% росій., 35,6% жидів.

Чеченська Автономна Область, автономна країна Передкавказзя над Терекком і Суїджею, 11.500 км.² і 475.000 меш. (64% чеченців), гол. заняття скотарство.

Чеченці, кавказький народ, понад 320.000, в Чеченській Автономній Області над Терекком; їх мова належить до схід. гілки північно-кавказьких мов.

Чечня, край Кавказу, заселений чеченцями.

Чечонія, гл. Сочевія.

Чечот, 1) Віктор, рос. муз. критик і комп., *1846, від 1883 проф. музики в Києві та співробітник різних Київ. видань, де писав і про укр. музику; 2) (Czesot) Ян, гл. Чечот Ян.

Чечуга (Accipenser ruthenus), мала, хрицова риба, ², м. завдовжки, подібна до осетра; живе в укр. чорноморських ріках; гл. Осетр.

Чжан-Цао-Лін, кит. генерал (1876-1928), ставленник японців, диктатор Манджурії.

Чигирин, м-о на Київщині над р. Тясмином, заснований із кінцем XVI в., був окремим староством, терпів від нападів татар і турків; осідок Б. Хмельницького й столиця Козацької держави; від 1795 повіт. м-о Вознесенської губ., 1797 перейшов до Київ. губ., 1800 заштатне, від 1802 знову повіт. м-о, тепер м-о у черкаській окрузі, 8.000 меш.: 93,5% укр., 1,1% рос., 3,9% жидів.

Чиж (Fringilla spinus), пташка з родини юркуватих, жовто-зелена, гарно співає; гл. таблиця: Сивучі птахи України, ч. 1.

Чиж Ярослав, укр. військ. діяч, *1893, сотник СС, 1919 політ. референт при штабі осадного корпусу, потім групи СС, якийсь час ред. „Стрільцьку Думку“, час. „Нар. Воля“ в ЗДА.

Чижевський, 1) Григорій, укр. гром. діяч, *1888, полковник армії УНР, міністер внутр. справ у кабінеті Остапенка; 2) Дмитро, укр. фільософ, *1895, проф. Укр. Пед. Інст. і укр. унів. в Празі, тепер лектор слайдистики в Галле, один із редакторів нім. „Архіву історії фільософії“; праці нім. і слов. мовами з історії філ. на Україні, рос., нім.

філ., з етики, льогіки (укр. курс), філ. мови, робить спробу зв'язати феноменологію із традиціями нім. ідеалізму та прикладає її до вирішення конкретних питань філософії; 3) Павло, укр. гром. діяч (1860-1925), земський діяч, посол до І. Думи й один із основників у ній укр. парламентарної громади, 1918 голова укр. торг. делегації в Швейцарії, співробітник багатьох укр. час.

П. Чикаленко.

Чикаленко, 1) Євген, укр. гром. діяч (1861-1929), землевласник, автор знаменитого „Розмов про сільське хазайство“ та ін. популярних книжок (про укр. мову, правопис), вид. укр. журналу „Нова Громада“ й денника „Рада“, підмогав укр. видавництву та установам, фундатор Акад. Дому у Львові; почесний член „Просвіти“ у Львові; „Спогади“, „Щоденник“; 2) Левоко, укр.

С. Чикаленко.

археолог і гром. діяч, *1888, син Євгена, укр. соціал-демократ, секретар Центр. Ради, член Ради міністерства внутр. справ УНР; праці про палеолітичний орнамент і трипільську кераміку.

Чикаленко-Келлер Ганна, укр. гром. діячка, *1885, донька Євгена; представниця укр. жіночих організацій у міжнар. жіночому руху; статті: літ.-крит. по укр. час. та інформаційні про укр. справи по чужих час., переклади з чужих мов на укр. і з укр. на чужі.

Чимкент, повіт, м-о в Казахській Автономній Рад. Республіці (Сірий Клів), 21.000 меш.; 10% укр., 25% росіян, 50% узбеків; вирів шов, вовни, коней, бавовни; в повіті 294.000 меш.; 8% укр., 6% рос., 87% киргізів.

Чингіс-Хан, г.л. Джингіс-Хан.

Чинелі, (т.) муз. інструмент, тарілки.

Чинка Онуфрій, гал.-укр. пасічник (1859-1922), винайшов вулик, від нього названий; праці про пасічництво.

Чинник, у аритм. число, що множене другим, дає добуток і міститься в добутку без остачі; пр. 3, 4, 5 — чинники числа 60.

Чини, (лат., нім.) 1) арендна плата, що її дістає власник за користування його майном (пр. землею, будинком), звідти англ.о комірне; 2) кол. плата грошима або натурою, що її платили чиншовики за вічнотермінове користування землею; 3) плата, що її платили кол. кріпаки, звільнені від праці на користь дідича.

Чинуга, г.л. Акація.

Чирвінський Володимир, укр. геолог і петрограф, *1883; проф. Київ. політехніки; керманіч Укр. відд. Геол. комітету в Ки-

єві; праці з дальновидної геології та про впливні породи укр. кристалічного горсту.

Чирський Дмитро, укр. гром. діяч і пасічник, *1882, правосл. свец., 1915-18 панотель 47. укр. полка, 1918 голова кам'янець-подільської Нар. Управи й лектор пасічництва на унів.

Чиряк (fungus), гнилове запалення волосових мішечків або сальних і потових залоз, спричинене знич. стафілюкоками.

Чисельник, у науці про дроби число, що вказує, скільки разів ми дробових одиниць; г.л. Дріб.

Числення, рахунок, творення з даних чисел та величин нових чисел за означеними правилами; г.л. Дія.

Числітники, в грам., частини мови, що подають число; є їх 7 родів: 1) головні (на питання: скільки? пр. *одна, десяти*); 2) рядові (котрий із ряду? пр. *перший, десятий*); 3) абірні (скільки? пр. *оно, десятиро*); 4) розділові (по кілько? пр. *по два, по десять*); 5) множинні (скількикрат? кількокротний? пр. *півторний, п'ятькрат, п'ятнадцятний*); 6) дробові (*тридесяті, дві треті*) і 7) невизначені (пр. *багато, мало, досить*).

Число, 1) в мат.: кількість одиниць того самого роду; може бути: іменоване, конкретне (пр. 6 коней), або абстрактне (6), ціле або дробове, додатне або від'ємне, вимірне або невимірне, улюбне, комплексне, альгебричне, трансцендентне й т.д.; упорядкованим чисел є числова система; г.л. Арифметика, Цифра; 2) в грам., у відміні імен (г.л. Частини мови) й дієслів: одинна (лат. сингуляр, пр. дім, він пише), множина (лат. плюраль, пр. дом, вони пишуть), в укр. мові останні двійні (пр. рукава, дверима), яка з ін. сл. мов затрималася в луж. і словін.

Чистилище, в кат. релігії, місце, де душі вмерлих відбувають дочасні кари.

Чистило (placenta), ложисько, позади, місце, послид, зчисток; у людини: плоский губчастий, круглий твір, червоновий, у промірі 16-18 см., 1-1½ см. заглубки — в уразі підчас вагітності; від ч. відходить пуповина, що лучить його з плодом, у ньому відбувається виняма річовина і гайні між кров'ю матері та плоду; після народин плоду, ч. зовсім відходить.

Чистович Іларіон, рос. історик церкви (1828-93); праці про Т. Прокоповича, Ст. Яворського, а історії укр. церкви XIV-XVIII вв., „Нарис історії зах.-рус. церкви“.

Чистотіл, ластов'яче зілля, зелений (Chelidonium), зелена рослина, споріднена з маком, в. 50 см. вис., з повилауванням листям, жовтим цвітом і їдким соком.

Читальня, 1) неперіодичне видання Ів. Наумовича, у Відні й Коломиї 1872-76; 2) популярний півмісячник у Львові 1893, в 1894-96 під назвою „Читальня — Письмо з „Просвіти“, накладом т-ва „Просвіта“ за ред.

Костя Пашківського; 3) популярний місячник у Чернівцях 1911-14.

Чихир, (тат.) тат. дешеве вино, 6-8%, хутко неустєється й шене.

Чичероне, (іт.) провідник чужинців в якумсь місті.

Чинко Олександр, укр. комп., *1895, тенор одеської Держ. Опери; локальні хорони й сольові твори, опера „Юдіта“.

Чинкуи (Mesquiu), деревяста рослина, споріднена а грушею; у нас по городах і садах, для окраси й їстинних овочів.

Чіанас (Las Chiapas), півд. мек. держава, 71.300 км.² і 425.000 меш., гол. м-о Тухтля Гутірес.

Чібча(си), індіанські народи в Серед. Америці й Колумбії із старою культурою; знищені єспанцями.

Чі(г)уа(г)уа (Chihuahua), 1) півн. мек. держава, 233.200 км.² і 405.000 меш.; 2) П гол. місто, 37.000 меш., вел. гуті.

Чігорін Михайло, рос. шахіст (1850-1908), світової слави.

Чікаго, гл. Шікаго.

Чікі (Csiky) Гергель, мад. письмен. (1842-91); твори: „Пролетарі“, „Нора“, архитвір „Мушані“.

Чікой, права притока Селенги, 530 км. дов.

Чіле (Chile), республіка на зах. побережжі Півд. Америки, з прибережними островами 751.000 км.² і 4.427.000 меш. (єспанці 35% і мішанці з індіанцями 60%). Країна переважно гориста (Кордильєра до 7.040 м. вис.); чим далі на південь, тим гори нижчі. Тому, що Ч. тягнеться 4.200 км. у південно-північному напрямі, південня його на півночі егезійське переходить у помірковане, а на півд. окраїнах у полярне. Опадів на півночі дуже мало, на півдні дуже багато. Сіл. господарство гол. в середній частині: пшениця, кукурудза, ячмінь, картопля, тютюн, стручкові рослини; коні, худоба, свині й вівці; та гол. багатство Ч. в копалинах: салітра, азлянна руда, мідь, срібло, сіль, бораке, гуано, сірка, вад і вугілля. Промисловости нема, гірництво гол. на півночі. Залізниця 8.670 км., торг. фльота 171.000 брутто т.; найбільший торг. оборот із ЗДА та В. Британією (28% і 21% всього ввозу та 39% і 34% всього вивозу). Гол. місто Сантіяго. Ч. відкрив й завоювали єспанці (Дієго д'Альмагро) 1534, від 1810 змагання до незалежности, від 1844 незалежна республіка; 1879-83 війна з Болівією й Перу, за поклади салітри й гуана на пустині Атакамі, покінчилась перемогою Ч.; 1891 внутр. боротьба, 1902 граничний спір із Аргентиною вирішений на користь Аргентини. У світовій війні Ч. було нейтральне, 1932 реєрх: тепер у Ч. перехрещуються впливи ЗДА й В. Британії.

Чілі, Хебей, кол. Печілі; півд.-схід. кит. провінція (над затокою Жовтого моря Ч.), 305.000 км.² і 31.500.000 меш., найбільші в Китаї поклади вугілля, бавовник, пшениця; гол. м-о Навтіфу.

Чілі, гл. Чіле.

Чілігіров Стіліян, болг. письмен. і поет, *1881, бібліотекар Нар. Бібліотеки в Софії; оп. „Хліб наш насущний“, роман „Плащ без еполетів“, переклади а Шевченка, розвідка „Шевченко по болгарськи“.

Чільое (Chiloé), прибережний чілійський острів.

Чімабуе (Cimabue) Джованні, іт. маляр і архітект (б. 1240-1302), мистець вел. монументального стилю гол. твори: Мадонна у Фльоренції.

Чімбарасо (Chimbaraso), вер: Кордильєри в Еквадорі 6.310 м. вис. погаслий вулькан.

Чімбарасо.

Чінаб,

одна з 5 рік Пенджабу, ліва притока Інду, 1.210 км. дов.

Чінакеченто, (іт.) доба XVI в. в іт. мист.

Чінкіян, м-о в кит. провінції Кіансу над Янтсекіаном, 142.000 меш.

Чінту, гл. Ченту.

Чіччлія, гл. Віскачі.

Чір, права притока Дону, 357 км. дов.

Чірікі (Chiriquí), зах. частина Панами, а вульканом Ч. 3.600 м. вис.

Чіріков Євген, рос. письмен. (1864-1932); повісті а життя рос. інтелігенції, драми („Жиди“), романи: „Сім'я“, „Зір із безодні“, Сномни.

Чіта, важний торг. осередок рад. області Далекого Сходу, 61.500 меш.; торгівля з Монголією і Манджурією, гарбарська й маловарська промисловість, ІНО.

Чітта дель Ватікано (Città del Vaticano), частина Риму з Ватиканом і церквою св. Петра, від 1929 самостійна держава під владою папи; 0.44 км.² пов. і 518 меш.

Чіфу, приставь в кит. провінції Шантун над затокою Чілі, 95.000 меш.

Чічерін, 1) Б о р и с, рос. правник і філософ (1828-1904), проф. моск. унів., послідовник Геґеля; праці а історії філософії права та з історії рос. права; 2) Ю р і й, рос. дипломат, *1872, син Бориса, до 1917 соц.-дем., потім діяч більш. партії; від 1918-30 комісар закордонних справ ССРР.

Ю. Чічерін.

Чічів, візант. поет і граматик із XII в. по Хр., написав віршовані коментарі й схоли до старих гр. авторів.

Чітурі, м-о в Грузії, 4.400 меш., найбагатші у світі поклади мангану.

Члев, (лат. articulus) гл. Родівник.

Членоногі, членоніжці (Arthropoda), безхребетні тварини, вкриті твердою, хітньо-

вою, часто заваллюю шкірою; тіло їх складається з низки відтників (segmentів), а ноги з низки члеників; сюди належать: шаралупники, многоножки, комахи й павуконці.

Чмелик Степан, полк. УГА, хорват, 1919 ком. 4. волочівської бригади УГА.

Чмода Іван, гал.-укр. військ. діяч і педагог, *1892, один із організаторів і полковник СС, XII 1918 і I 1919 ком. дивізії СС.

Чозен, гал. Корей.

Чоколяда, чоколяда, гал. Шоколяда.

Чокоңдо, Сохондо, найвища частина Зайкальських гір, 2,465 м. вис.

Чокрак, озерце на півн. березі Керченського півострова, 63 км.² пов.; сіль, дікувальні болота.

Чоловський (Czołowski) Александер, поль. історик, *1865, укр. роду, дир. міського архіву у Львові; праці про ст. Львів і Галич та загалом із поль.-укр. історії.

Чомолюңма, „Мати богів“, гал. Еверест.

Чонос (Chonos), архіпелаг при чілійському побережжі, 12 220 км.², 1,000 меш.

Чоп, м-ко на границі Закарп. України й Словаччини, на південь від Ужгорода, важний залізничний вузол.

Чопей Ласло, закарп.-укр. педагог, *1856, учитель гімназії в Будапешті, 1881-90 ред. підручників для нар. шкільн. на Закарпатті, склав укр.-мад. словник (1883), укр. читанку, тощо.

Чопівський-Фещенко Іван, гал. Фещенко-Чопівський.

Чорна Калитва, правобічна притока Дону, 110 км. дов.

Чорна Клева, 1,732 м. вис. верх у Горганах, б. Свидовецького пасма.

Чорна неміч, гал. Епісісія.

Чорна Рада, військ. сов. рада, де брала участь некоюцька чернь, неуповажена правдою до участі.

Чорна Русь, давня назва для волости в районі південних припливів Німалу й горішньої Ясьолди; до неї належали Новгородок, Неспиж, Слоним, Волковийськ; пізніше її забрали лит. князі.

Чорне море, півн.-східні віднога Середземного моря, злучена з ним Босфорською протокою, морем Мармара й Дарданельською протокою, з Озівським морем Керченською протокою. Пов. (без Озівського моря) 421,000 км.². Найбільша глибина 2,618 м., середня коло 1 200 м. Засолення на поверхні 1,8%, нижче 100 м. 2—2,3%; нижче 200 м. велика кількість сірководню, внаслідок чого в нижчих верствах заникає життя (крім сульфобактерій). Приплив і відплив незначні. З Чорного моря до Мармара й з Озівського до Ч. м. плавають горою течії легшої і менш солоної води, сподом у протилежному напрямі течії тяжчої й солонішої. Фавна Ч. м. небагата.

Чорний Сергій, укр. військ. діяч, *1886, полк. армії УНР, ком. 1. гарматного полку СС, учасник Зимового походу.

Чорний кабінет, гал. Кабінет.

Чорний Острів, м-о на Поділлі над р. Бугом; 2,000 меш.; у XIV в. під ім'ям „Чорний Городок“ належав луцькому кн. Любартові Гедиміновичеві, 1556 дістав маґдебурзьке право; мав укріплений замок і значіння в коз. війнах; 1919 бої армії УНР з більшовіками і постій Директорії, уряду УНР, Штабу Дієвої армії й Штабу групи СС.

Чорний переділ, рос. рев. організація, 1879 вийшла з рев. т-ва „Земля і Воля“, працювала гол. між селянами; провідники: Ю. Плеханов, В. Засуліч та ін.

Чорний шлях, один із давніших і важких шляхів через Запорозькі Землі; йшов від тат. перевозів через Дніпро і простягався по вододілах так, що Сура лишалася з правого боку, а Томасівка, Солона, Базавлук та Сакагань із лівого; від верхів'їв Ігульди Ч. ш. повертав на річку Синюху, яку перетинав б. Торговиці, йшов до Пилипи, там повертав на захід на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву; від Ч. ш. відходило багато шляхів на схід до Дніпра й на захід до Бугу; Ч. ш.-ом напали й татари на Україну.

Чорнилець, селія, гал. Головоногі.

Чорнізо, атрамент, рідина до писання і т. ін.; бувають: 1) заліза оґаллюсові, основним складником яких є таніна, галюсова кислота та солі заліза з малим додатком кислоти; 2) кампешові, яких основним складником є вивар зі сніжного дерева, з малим додатком соди хрому; 3) анілінові (кольорові), з відновного анілінового барвника, розпущеного у воді; гал. також Симпатичний (симпатичні чорнила).

Чорнинський Лукіян, коз. ватажок XVI в., відомий під титулом „коз. гетьмана“; воюв. 1578 козаків на Молдавію.

Чорний борошник, борошник мелень (Tenebrio molitor), малий чорний жучок; шкідливий: його личинка живиться мукою.

Чорні запорожці, 3. полк кінноти УНР, під командою полк. Дяченка.

Чорні клубки, чорні шапки, загальна назва для різних тур. осадників у давній Україні XI-XII в. (берендії, кобуї, каспичі, турпії й ін.); аберігли на Україні свою поганську віру й свій кочівний побут; мали старшин, які підлягали укр. князям і від них діставали в управу городи; мали свої власні віча; ставовили дуже важливий чинник у житті Київщини; з приходом татар вістка про Ч. к. у джерелах зникає; ймовірно, вони злилися з татарами, хоч дехто припускає, що ще передтим заселялися з укр. населенням.

Чорноби́ль, м-ко між округи б. впливу Ужа в Прип'ять; 8,100 меш.; 51-7% укр., 7-8% рос., 39-1% жидів; аґадується в літописях від 1193; після татар осередок окремого староства.

Чорноби́ль (Artemisia vulgaris), зелеста рослина з родини кошничкоцвітних, до 1,5 м. вис., споріднена з полином; у нас скрізь

при дорогах і по неважких; вивар проти гвєстїв, падавкї, тощо.

Чорногора, найвища частина укр. Карпат, від Яблонського до Прислопського провалу, найвищі верхи понад 2.000 м.: Говерла 2.058 м., Петроз 2.020, Піп Іван 2.026. Гол. пасмо Чорногори, збудоване з пісковиків, складається з плоских могутніх цтовбів, між котрі втиснулися дікі скелєстї влоговини, де в льодовїй добї лежали досить великі льодовики; Ч. вкрита пралєсом, на найвищих частинах бездеревні полошини.

Чорногора, пївд.-зах. частина Югославії в Динарських горах (до 1919 окрема дер-

Чорноморська дивїзія, частина армії УНР, охороняла зимою 1919 разом із Ударною Групою СС Лївобережжя від більшовиків.

Чорноморська округа, у Пївн.-кавказькому краї над Чорним морем, 9.415 км.², 292.000 меш.; 35,7% укр., 33% росїян, 9% вірмен; гол. м-о Новоросїйськ.

Чорноморське Козаче Вїйсько, після руйнї Сїчі 1775 на Запорозжї залишилася частина козаків, які як „вїйсько вірних козаків“ за службу рос. урядовї в вїйні з турками дістали 1790 для поселення землі між Бугом і Днїстром на чорноморському побережжї (тав. чорноморське

Чорногора.

жава, 16.000 км.² і 400.000 меш.); країна гориста (до 2.528 м. вис.), рівнина лише над Скутарським озером, зах. частина красова, схід. багата на ріки та рієтню, занятї скотарство. Сербї осєлилися в Ч. в VII-VIII п. по Хр., з занепадом серб. держави 1387 Ч. або Зета лишилася й далї самостійною й недавантї бої з турками. Довгі часи була Ч. родово племінною державою під пануванням виборних володарів, що ними були митрополити з роду Нєгосїв (від 1697); аж 1851 Нєгосї стають євїською династією, й Ч. поволї перемїнюється на конституційну монархію. На міжнародньому полі визнано її незалежність 1878; 1912 Ч. почала балканську вїйну з Туреччиною; 1914 станула Ч. на бої Антанта та була занята центральними державами; після їх упадку прилучена до Югославії.

Чорногорці, серб. людїсть кол. Чорногори (б. 350.000 душ).

Чорногуз (*Ciconia alba*), буаюк, бусєл, дєлєка, птах-бродун, 1-10 м. заввишки; білий, зївні крил чорні; живитьсє жабами, ящїрками, вушками, тощо; у нас від пол. бережєн до пол. сершин, опїєсля відлітає до Африки, де має, чи будеє новї гнізда; ч. чорний (*C. nigra*), гайстер, увесь чорно-бурий, гнідаться по лісах.

Чорногуз.

Чорнозем, гл. Лєс.

Чорноклеп, гл. Клеп 4).

Чорномор, укр. ємігрантське видавництво, засноване 1921 в Калїші, в таборї для ітернованих воїків УНР.

вїйсько); 1792 вони дістали дозвїл осєлитисє над р. Тамань; 1794 засновано м-о Катєринодар, де й зосередиласє управа чорноморським вїйськом; склад Ч. К. В. поповнювано нєселєнцями з Полтавщини, Чернігївщини й Харківщини (1820-25, 1848); в 40 рр. XIX в. курєні Ч. К. В., що мали імена курєнів запорозьких, попереїменовано у станицї, й вїйсько розділено на 3 округи; 1862 до Ч. К. В. приєднано 6 бригад кавказького лінейного вїйська, й Ч. К. В. переїменовано в Кубанське.

Чорноморський Кїш, вїйськ. формація, створєна 1918 в Козїтїні; з вїбухом повстання проти гетьмана Скоропадського станув на бої Директорїї; пївнїше увїйшов до Ударної Групи СС, потїм до 3. дивїзїї Армії УНР.

Чорноморський ина, частина пївд.-укр. инау, адож пївн. берєгів Чорного й Озївського моря, від уєстї Дунаю по Озївське море; степова рівнина, утворєна гол. з молодих третїншїх відлож.; долина Днїстра дїлить Ч. и. на зах. або Буджакську й схід. — Херсонську частину.

Чорномор'я, Чорноморщина, земля чорноморського коз. вїйська на правому берєзі р. Кубанї.

Чорноморець Храбр, гл. Храбр.

Чорносотєнці, члєни рос. монархічних партїй та органїзацій; гл. Союз руського народа.

Чорнота Гарасим, обоний коз. за гетьмана Б. Хмельницького.

Чорноморець.

Чорношличники, популярна назва Чорних Запорожців.

Чорнухи, м-о на Полтавщині над р. Удаєм; батьківщина Гр. Сковороди; пам'ятник Сковороді.

Чорнухино, с. слав'яносерб. повіту на Катеринославщині, на шляху з Запорозької Січі на Дні і Кагальник; кол. гол. станція запорожців, де переховували припаси.

Чорнушка (*Nigella*), зелеста рослина з родини жовтцоватих, із чорними зернитками, яких уживають до приправи.

Чортків, повіт, м-о на Поділлі над Серетом, 5.200 меш.; 9% укр., 27% поляків, 63% жидів; дві дерев'яні церкви XVIII в., руїни замку в Вигнанці; 8 VI 1919 прорив польс. фронту УГА й поч. укр. червоної офензиви; п о в і т 394 км²; 2 міста, 41 сіл, 69.000 меш.; 56% укр., 34% польс., 10% жидів.

Чортків, церква.

Чортмлик, ліва притока р. Бузулука на Запорожжі, ослідок Січі до 1709.

Чортмлицька могила, б. Ніколопа на Дніпрі, розкопана 1862, містила в собі гроби скитських вельмож із II в. до Хр. з численними річчями з золота, срібла, бронзи та слонової кости, м. ін. славна срібна ваза гр. роботи із сценами життя скитів.

Чортмлицька ваза.

Чортмлицька Січ, Запорозька Січ над р. Чортмлик; перенесена сюди з Микитиноного Рогу, зруйнована Московою 1709.

Чорторійськ, м-о луцького повіту на Волині над р. Стир, давнє Чорторієськ; у літописі згадується під 1100, коли його одержав кн. Давид Ігоревич, 1228 дістався в уділ Данилові, але незабаром перейшов до пинських князів; пізніше родово володіння кн. Чорторієських; тепер 2.300 меш.; 89% укр., 9,5% жидів, 1,2% пол.

Чорторієська, 1) Олена, укр. гром. дівка, княжна, заснувала 1594 Пересопницький мал., заклала при ньому шпиталь для вбогих і недужих та школу для дітей; 2) Софія, укр. дівка, княжна, переклала з гр. мови на укр. проповіді св. Отців на недільні свангелія (про неї згадує Кирило Транкавілон у передмові до Учительного Свангелія, 1619).

Чорторієський, ст.-укр. князівський рід, у XVII в. спольщений (гл. Чорторієський); дав звязку впливових держ. діячів лит.-рус. та польс. держави; 1. відомий представник роду — князь Василь (1. пол. XV в.), сини його Олександр і Михайло брали участь у замаху на вел. кн. Жигмонта 1440, гл. ще Чорторієська.

Чорторія Нова, м-о на Волині; в II. 1919 бої СС із більшовиками.

Чосер (Chaucer) Джефрі, англ. письмен., один із творців англ. літ. (1340-1400); „Кентерберійська оповідання“ (віршовані).

Чотирнадцята бригада УГА, повстала весною 1919 з евакуованих із Покуття заплітих частин, входила в склад III Корпусу УГА, охороняла адомж Дністра ліве крило УГА в II червоній офензиві, брала участь у добутті від більшовицького Ізмєрника й Вінниці та у війні проти Денікіна; ком. соти, Молещій.

Чотиродесятниця, (церк.) „великий“ сорокденний піст, перед Великоднем, між тав. тижнем сиропусиам і квітною неділею.

Чотирикутник, у геом. площа замкнена чотирма простими лініями; може бути: трапезоїд, трапез, або рівнобіжник цей останній є: ромбоїд, ромб, прямокутник або квадрат.

Чотиролітній сойм, польс. сойм 1788-92, що перед остаточним упадком Польщі довершила багато важних реформ, передовсім ухвалив тав. конституцію 3. мая 1791.

Чотирорукі, малли, гл. Малпа.

Чотиростітник, тетраедр, у геом. тіло, замкнене 4 трикутниками; коли всі трикутники рівнобічні пристайні, ч. правильний; гл. Платонові тіла.

Чотки, гл. Вершиця.

Чрес, гл. Керсо.

Ч. С. Р., Чеськословацька Республіка.

Чтенія вь историческомъ обществѣ Нестора Лытовисца, орган ист. т-ва Нестора Лытовисца в Києві 1879-1918; багато цінних матеріалів та розвідок із історії України.

Чтенія вь Обществѣ исторіи и древностей російскихъ, науковий журнал у Москві 1845-1918, спочатку за ред. О. Бодяньського, який містив багато укр. матеріалу.

Чу, ріка Казакстану, 1.020 км. дов., витікає з Тимшану, вливається до озера Саман-куль.

Чуан-Тсе, Чуантсе, кит. філософ, б. 250 до Хр., вказ. письмен.-сатирик.

Чубар Улас, укр. гром. діяч, *1891, комуніст, 1920 голова Укр. Ради Нар. Господарства, 1922 керманіч держ. кам'яновугільної промисловости, 1923-33 голова Ради Нар. Комісарів УСРР.

Чубатий Микола, гал.-укр. історик права, *1889, дослідник церк. уній й держ. правового становища укр. земель у лит. державі; проф. Укр. Богословської Акад. у Львові; „Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церк. уній“ та ін.

Чубенко Олександр, укр. гром. діяч, *1896, укр. соціал-демократ, інженер, підполк. армії УНР.

Чубинський, 1) Михайло, рос.-укр. правник, *1871, син Павла, представник со-

У. Чубар.

цьоголітньої школи в кримінології; проф. харків. унів., 1918 за геть. Скоропадського міністер юстиції, опісля голова держ. сенату, від 1920 у Денікіна, тепер проф. у Югославії; 2) Павло, укр. гром. діяч і етнограф (1839-1884), 1862-69 на заслання в Архангельську за укр. справу; кермував етнографічною експедицією на Україні (1869-70), ред. "Трудів" цієї експедиції (7 томів 1872-78), секретар і заступник голови кнів. віддлу Рос. географ. общества; організував укр. вистави на Київщині та в Києві з аматорами; збірка поезій "Сопілка", автор укр. нац. гімну "Ще не вмерла України".

П. Чубинський.

Чубук-Подільський Олександр, укр. гром. діяч, *1887, начальник кашпеларії Директорії УНР, дир. хлоп'ячої гімназії в Жваніці, тепер правосл. військ. свящ. у Варшаві.

Чуваші, народ тур. групи, змішаний із черемісами, б. 1.200.000, в Чувашській Республіці, Татарії, Башкірії та Сибірі.

Чувашська автономна сов. рад. республіка, об'єдбч серед. Волги, вище Казані, 18.300 км², 936.000 меш. (75% чувашів, 20% рос.); сіль. господарство (жито, овес, картопля, коноплі), ліс; гол. м-о Чебоксари.

Чувашська мова, перехідна мова від яфетидських до тюркських та фінських мов.

Чувган, гл. Теофішль.

ЧУГА, себто Червона Укр. Гал. Армія, назва УГА по переході 1920 до більшовиків; гл. Українська Галицька Армія.

Чугай Павло, укр. актор, *1880, грав у різних трупах, за укр. влади був у Держ. Театрі у Києві, опісля в Ужгороді.

Чугуїн, м-о харків. округи над Донцем; 14.500 меш.: 19-1% укр., 77-3% рос., 2-2% жид.

Чудинів Микола, укр. гром. діяч, *1880, укр. соц.-демократ, партійне прізвисько "Богун", від 1918 член партії укр. хліборобів, 1919 організатор "Укр. Нар. Партії".

Чуднів, м-ко над Тетеревом на захід від Бердичева, 7.900 меш.: 41-3% укр., 51-7% жидів, 3-2% рос.; місце капітуляції Шереметова 1660; в XVIII в. замок і ман. бернардинів.

Чудська мова, належить до фінської групи мов, ділиться на півн.-чудську (веську) й вотяцьку м-у.

Чудське озеро, гл. Пейлує.

Чудь, літвишська назва одного з фінських племен, що проживало колись над Балтійським морем; гл. Вепси.

Чужбинський Олександр, гл. Афанасьєв-Чужбинський Олександр.

Чужинецький легіон (Légion étranger), фр. полки, набирани від 1830 з добровольців, гол. чужинців і вживані до служби в колоніях, гол. в Альжирі.

Чужод, гл. Галапас.

Чуйкевич, 1) Василь, ген. суддя (від

1708) після Кочубея; 2) Федір, укр. правник, син полтавського полкового писаря Олександра, „ресит“ (помічник писаря) ген. суду за геть. Ів. Скоропадського, в 50 рр. XVIII в. бунчужний товариш; склав 1750 підручник судівництва під назв. „Суд і розправа“; † б. 1759.

Чужий, кит. ріка, повстає б. Кантону з Сіньку й Пейдіану, вливається до Півд. кит. моря.

Чуковський Корній, рос. письмен., *1882, критик, фейлтоніст і літературознавець; переклади з укр. поетів (збірка „Молода Україна“), статті про Шевченка.

Чукоцький півострів, східно-аз. півострів, облитий Льодовим і Берінговим морем.

Чукоцько-камчатські мови, група мов у півн. сх. Сибірі; належать до тзв. арктичних або гіперборейських мов.

Чукчі, схід-сибірський народ, 12.500 душ; вчати змонголізовані палеоазіати.

Чулам, гл. Хульм.

Чулм, права притока Обу, 1.400 км. дов.

Чулков Михайло, рос. письмен.-енциклопедист (1740-93), перший рос. етнограф, записував і видавав нар. пісні, казки й нар. звичаї.

Чума (pestis), гостра інфекційна хвороба, спричинена бактеріями ч.; хвороба ендемічна в Індії, звідси поширювалася страшинами епідеміями по всьому світі; зараження через щільність в шкірі, через укуси бліх (бубонна ч.) або вдихуванням (легенева ч.); інкубація 2-5 днів; прояви: нанування пасокових залоз, гарячка, загальна кволість, утрата свідомості і в тяжких випадках смерть за 3-5 днів; при легеневої ч. біль у грудях, кашель із кривавим харкотинням, задуха, ціаноза й смерть за 2-5 днів.

Чумац, краєва укр. кооператива на Далекому Сході, заснована 1919 у Владивостоці; мала відділи по різних містах Далекого Сходу та в Манджурії і представництво в Японії.

Чумац Василь, укр. письмен. (1900-19), розстріляний денікінцями; поетів "Заспів".

Чумаки, укр. купецькі каравани (валки) в XVII-XIX в., вели торгівлю (риба, сіль) із Кримом, Доном та Московщиною; мали характер купецько-воєнний; чумацтво витворило власні звичаї й пісні, перевелось з проведеним залізницею.

Чумацький шлях, Молочна дорога, галіктичний пояс; ясний, досить широкий пояс на небозводі, ділить обрій на дві нерівні частини, нахилений до рівника під 60°, ширина й ясність Ч. ш. в різних частинах різна; в кількох місцях Ч. ш. розгалужується надвоє; складається з безлічі зір.

Чумбул, гл. Чамбал.

Чун-кін, торг. м-о кит. провінції Сечван над Янцекіаном, 300.000 меш.

Чуперкович (Cupercovici) Аркадій, рум.

церк. діяч на Буковині (1823-1902), буч. правосл. митрополит 1869-1902, посол до австр. парламенту 1885-91, піднісся справедливо до домагань правосл. українців на Буковині.

Чупрей Іван, гал.-укр. гром. діяч (1882-1923), організатор „Січей“, співредактор календарів „Запорожеч“, секретар „Красного Січового Комітету“, опісля „Бозвої Управы“, помер в Умані.

Чупринка Грицько, укр. письмен. (1879-1919), автор дзвінких поезій, розстріляний більшовицькими за повстанський діяльність; збірки: „Метеор“, „Огніщит“, „Ураган“, „Білий Гарт“, „Сонтрава“, „Контрасти“, поема „Липар-Сам“.

Г. Чупринка.

Чупров, 1) Олександр, рос. статистик (1874-1926), проф. сіб. політехніки; „Поземельна община“, „Статистика, як наука“, „Завдання теорії статистики“; 2) Олександр, рос. економіст і статистик (1842-1908), батько першого, проф. моск. унів., гром. діяч, довголітній керівник рос. часопису „Русские Вѣдомости“, гол. твори: „Задляничье хозяйство“, „Дрібне хліборобство та його потреби“, „Курс політ. економії“, „Історія політ. економії“.

Чура, гл. Джура.

Чурай Маруся, * б. 1628, донька полтавського козака Гордія Чурая, напів легендарна поетеса; її приписують низку пісень, що стали народними („Ой не ходи, Грицю, на вечерниці“ та ін.); 1648 засуджена на смерть за отроківня коханого,

помилувана Б. Хмельницьким; героїня драм Г. Бораковського та В. Самійленка.

Чургонич Іван, закарп.-укр. церк. діяч (1791-1862), гр.-кат. єпис., 1837 дир. гімназії в Ужгороді, 1831-38 і від 1850 вікарій; проповіді по укр.

Чурек, на Кавказі вел. корж; печуть у вимашеній глиняно кмі; довго не пекується.

Чураїніс Микола, лит. маляр (1875-1911); „Буря“, „Соняшна соната“, „Зодіак“, „Морська соната“.

Чусова, ліва притока Ками, 777 км. дов., гол. притоки праві: Койва, Усьва, ліві: Ревда й Силва.

Чуття, зміслове вражіння; почування.

Чуфуткале, Кірк-ер, місто-твердина б. Бахчисарая, кол. осередок кримських карайнів, тепер руїни; цінні пам'ятки.

Чухарі, гл. Венсі.

Чухонці, фінські племена, в лєнінградській губ., б. 100.000 душ.

Чучман, 1) Сидір, гал.-укр. журналіст, *1890, 1919 аташе ЗУНР в Будапешті; 2) Юліян, гал.-укр. військ. діяч (1886-1919), четар УГА, адютант Дм. Вітовського, агітував разом з ним підчас його лету за кордон.

Чхеїдзе Микола, груз. політ. діяч (1863-1926), один із провідників груз. соц.дем. партії, від 1907 посол до рос. Держ. Думи, від 1917 голова робітничої ради в Спб.; від 1918 голова груз. парламенту, від 1921 на еміграції.

Чхенкелі Акакій, груз. політ. діяч, *1874, соц.-дем., член 1. рос. Держ. Думи, 1918-21 міністер самостійної Грузії, від 1921 на еміграції у Франції, прихильник укр. руху.

Ш

Ш, 29. буква укр. абетки; приголосний звук, прогиснений шипучий, піднебінний; наслідок ст. м'ягчення „с“ (писати — пишу) та „х“ перед „с“ (кожуєх — кожуєше); тепер у літ. укр. мові твердий, у деяких говорах (гуцульському, покутському) затримає свою палтальність (оушша); перк. назва — ша.

Шабас, гл. Сабат.

Шабан, югосл. м-о над Савою, 9.000 меш., VПІ 1914 і X 1915 завантаї бої між серб. і австро-угор. військами.

Шабельська, вл. Монтвід-Толочнинова Олександра, укр.-рос. письмен. (1845-1913); рос. повісті й оп. з укр. нар. життя (Начерки олівцем) та інтелігентського; укр. мовою п'єса „Ніч під Івана Купала“.

Шаблі (Chablis), гл. Бургундські вина.

Шабля, (мад.) одностіва рубна зброя, при кінці закривлена.

Шабльон, (фр.) 1) зразок, за яким виробляють однакові речі; 2) принта для всіх спільна форма; 3) пересічність, неоригінальність.

Шаболатський лиман, Будницький лиман, у півд. Басарабії, б. устя Дністра, 15 км. дов., 2-6 км. шир., до 145 м. глиб.; лікувальні болота.

Шавлі (Šauliai), м-о в півн. Литві, 22.000 меш., броварні, фабрики тютюну.

Шавлія, гл. Шалвія.

Шавль, гл. Сеул.

Шавмбург-Ліппе (Schaumburg-Lippe), нім. союзна держава (до 1918 князівство) в сточищі Везери, 340 км.² і 49.000 меш.

Шавула (Шаула) Матвій, ватажок низо-

вого козацтва, брав участь у війні з поляками 1596.

Шаг, дрібний укр. гринь = $\frac{1}{100}$ гривні = $\frac{1}{100}$ карб. = $\frac{1}{2}$ копійки.

Шагір-Грей, кримський держ. діяч (б. 1755-87), останній кримський хан 1776-83, опісля на заслання в Росії, 1787 виїхав до Туреччини, де вбитий із наказу султана.

Шаг-наме, гл. Фір-досей.

Шагал (Chagall)

Марк, рос.-фр. малюв. і графік, *1887, жид. роду; працює в Парижі, представник експресіонізму; побутові образки з жид. життя.

Шагіни Марієтта,

рос. письмен., *1888, кірм. роду; збірки поезій

„Orientalia“ та ін., оп. і пригодницькі романи.

Шагрен, (тур.-фр.) шорстка шкура з хребта осла, коня, дани або свині; вживана на палітурки, на торбинки, коробки, тощо.

Шагуна (Şaguna) Андрей, рум. церк. і культ. діяч (1809-73), основник правосл. митрополії для Семигороду, з якою хотів алуцяти й бук. першю; спомини.

Шад Йоган Баптист, нім. філософ (1758-1816), доцент сільського, 1804-16 проф. харків. унів., поширив вплив Фіхте й Шеллінга на Україні.

Шадлу Микола, укр. гром. діяч і геолог, *1883, проф. Гривачого Інституту в Сиб., 1922-23 Укр. Госп. Акад. в Подобряді, унів. в Любліні, 1919 міністер нар. господарства УНР.

Шадурський Микола, гал.-укр. церк. діяч, від 1751 гр.-нат. свящ., 1760 суддя при львів. єпископі, від 1761 ген. візитатор львівської дієцезії.

Шайба, (нім.) 1) кружок, підкладка під мутру шруби; 2) щит, до якого стріляють при вправках.

Шайдеман (Scheidemann) Фліп, нім. політ. діяч, *1865, провідник нім. соц.-дем. партії, від 1903 посол до парламенту, 1918 міністер, XI 1918 проголосив республіку, 1919 коротко прем'єр; противник політики Айхгорна і Гренера на Україні; „Спогади“.

Шайнер (Schneider), 1) Йозеф, чесь. гром. діяч (1861-1932), голова чеськ. від 1908 й Всеслов. Соц.-кільського Союзу; 2) Крістоф, нім. астроном (1573-1650), відкрив сонячні плями, перший владив карту Місяця, винайшов пантограф.

Шайноха (Szaiznocha) Кароль, поль. історик і гром. діяч (1818-68), м. ін. дослідник і поль.-укр. відносин; гол. твори: „Два

роки нашої історії 1646 і 1648“, „Ядвіга й Ягайло“.

Шайнфлюгова (Scheinpflovová) Ольга, чеськ. письмен. і акторка Нац. театру в Празі, *1902, відзначена держ. нагородою 1930; драма, казки, поезії.

Шайтан, (тат.) сатана, чорт, гол. у маг. **Шакаль** (Canis aureus), ссавець-хижак із родини собак жовтаво-сірий, живе стадами на Балкані, в півн. Африці й Азії.

Шал (furog), стан найвищого подразнення; хоряй кидається, б'ється, кричить, говорить без ладу, тощо.

Шаланда, (гр.) човен із плоским дном; ним плавають на Дніпрі.

Шалапути, укр. раціоналістична секта „духовних християн“, повстала в 60 рр. XIX в.; відкидають церк. науку про св. Трійцю, авторитет св. Письма, ікони; Христос — натхнена Богом людина, тому допускають втілення Сина божого в представниках своєї секти; богослуження заступають зборами вірних.

Шалас, шалаш, (мад.) курінь, колиба.

Шалвія, шавлія (Salvia), велика рослина до $\frac{1}{2}$ м. вис., з родини губоцвітних; виварюють з неї лікарської (S. officinalis), яка має темносиній запашилий цвіт, уживають на лік. проти болю горла, флюксії й ін.

Шалет, (фр.) сільський домок у швайц. горах, колиба.

Шалюпа, (нім.) гл. Шлюпка.

Шалюпін Федір, рос. оперний співак, бас, *1873; почав свою кар'єру в укр. трупі Деркача, від 1894 в Бел. Театрі в Москві, тепер в Метрополітен-Опері в Нью-Йорку; гол. ролі: Мефістофель, Дон Кіхот, Іван Грозний і Борис Годунов.

Шаль, (перс.) вел. поздовжня хустина, вовняна або шовкова, на плечі або шию.

Шаль (Chasles) Мішель, фр. математик (1793-1880); визн. праці з нової (синтетичної) геометрії

Шальови (Šaloun) Владіслав, чеськ. різьбяр, *1870, член чеськ. Акад. Наук і Мист.; пам'ятники Я. Гуса, Масарика та ін.

Шальон сюр Марн (Châlons sur Marne), гол. м-о фр. департаменту Марни, 32.000 меш., торговля вином.

Шальон (Scialoja) Вітторіо, іт. політик і дипломат, *1856, проф. унів., сенатор, 1909-10 міністер справедливості, 1919-20 міністер закорд. справ, від 1922 іт. представник у Союзі Народів.

Шаман, (тюрк.) чарівник і жрець первісних народів; шаманізм, культ духів, зв'язаний із магією, поширений у півн. і серед. Азії, в Америці, Африці й на Океанії.

Шаманек Альфред, укр. полковник ген. булав, нім. роду, 15IV 1919 начальник булав

М. Шаггал: „Я і село“.

Шалвія: 1. рослина з цвітом, 2. чаша, 3. частина корони з пелюками, 4. пилля, 5. стовпчик, 6. зерно.

Р. Шайнер.

II Корпусу, від 6 VII 1919 начальник ген. будави УГА.

¶ **Шамбелян**, (фр.) підкоморій; колись вищий придворний урядовець, мав нагляд над кор. хоромами; тепер почесний титул, світський і духовний.

Шамбері (Chambery), гол. м-о фр. департаменту Савой, 23.000 меш., шовкова промисловість.

Шаміль, чеченський герой (б. 1798-1871); в 20-60 рр. XIX в. він „галават“ — святий війну проти москалів на Кавказі, об'єднавши під своєю диктатурою низку народів Чечні й Дагестану; 1859 попав у полон, 1870 відпущений до Мекки, де й помер.

Шаміссо (Chamisso) Адальберт, нім. письмен. (1781-1838), з фр. роду, ботанік; лір. поезія, символічна казка „Петер Шлемль“.

Шамо, гл. Гоби.

Шамоа, (фр.) вл. козуля; м'яка шкіра, мов оксамит; бураво-жовтий колір.

Шамо(а)зит, мінерал із групи хлоритів; чорно-зелений; багатий на залізо (30-40%); має значіння як руда заліза.

Шамоні (Chamonix), альпійська долина та фр. село під Мон Бляном; звіден вихід на Мон Бліз.

Шамот(а), (фр.) сильно перепалена, багата на кремнію глина; зрозумілої ш-и, перемішаної зі свіжою глиною, виробляють вогнетривалу ш-ву цеглу до будови печей, тиглі й т. п.

Шампань (Champagne), схід фр. провінція, гориста, суха; на заході виріб славного вина; підчас світової війни фронтова смуга гарячих боїв між фр. і нім.

Шампан(ь), гл. Вино.

Шампіоні, (фр.) печериця.

Шампюліон (Шяпрофю) Жан Франсуа, фр. археолог (1790-1832), основник египтології, перший підчитав егип. гієрогліфи.

Шампун(ь), (англ.) запарений порошок або рідина з води, спирту, мила й соди, якою миють волосся на голові.

Шамрай, 1) Агапій, укр. історик літ., *1897; „Укр. література“, „Харківські поеми 30-40 рр. XIX в.“ та ін.; 2) Сергій, укр. історик, *1900; розвідки з іст.-екон. стану козаків за Румунцевським переписом, про селянські справи.

Шамейн, гл. Хамейн.

Шамфор (Chamfort) Рош, фр. письмен. (1741-94); афоризми: „Думки, рефлексії, анекдоти“.

Шангай, найбільше торг. кит. м-о та пристань при устю Ян-тсекіяну (провінція Кіянсу), 2.000.000 меш.; корабельні верстатні, вивіз шовку, чаю й бавовни; європейці й японці (б. 20.000) живуть у окремих ділянках.

Шандрук Павло, укр. військ. діяч, *1889,

генерал-хорунжий, ком. 3 залізної дивізії армії УНР, один із основників військ. час. „Табора“, автор праць про основи організації війська, військової події 1917-20 рр.

Шанець, (нім.) 1) військ. польове укріплення; 2) стрілецький рів із земляним насипом, забезпеченим плетінками з хворосту, тощо; 3) взагалі окоп, із ровом.

Шангай.

Шанкер, (нім.) венерична недуга; ш. м'який (Ulcus molle), інфекційна недуга, спричинена стрептобацилем Ulna-Ducrey; переноситься через безпосередній контакт із хорим; інкубація 1-2 дні; на зараженому місці повстає виразка, здебільша кругла; тягнеться 3-6 тижнів, змін у організмі не лишає; ш. твердий, гл. Франці.

Шанковський Амвросій, гал.-укр. перк. і гром. діяч (1832-1906), гр.-кат. свящ, мексикофіл, учитель гімназії; листи, цікаві для історії 60-их рр. у Галичині XIX в.

Шанс(а), (фр.) вигляд на успіх, імовірність успіху, або невдачі.

Шансі, півн. кит. провінція, 207.300 км.² і 11.000.000 меш., гол. м-о Тайюен.

Шансонетка, (фр.) 1) весела пісенька легкого змісту; 2) співачка, що співає в кабарегах, каварнях і нічних театрах.

Шантаж, (фр.) гл. Вимушення; шантажист — той, що живився шантажем.

Шантун, кит. провінція над затокою Чілі, 149.600 км.² і 30.800.000 меш., гол. м-о Тейнанфу.

Шаосін, торг. м-о в кит. провінції Чекіан, 300.000 меш.

Шанірограф, прилад робити відбитки з писаного оригіналу; пишуть на відповідно приладженому папері особливим чорнилом; із цього оригіналу через накладання і притискання дістаємо багато відбиток на знич. папері.

Шаповал, 1) Микита, укр. гром. діяч (1882-1931), публіцист і поет (псевд. Сріблінський), міністер пошт і телеграфу УНР 1918, за Директорії міністер земельних справ (до II. 1919); голова Укр. Гром. Комітету в Празі, основник і голова Укр. Соціологічного Інст. в Празі; вид. міс. у Києві до 1914 „Українець-на Хата“, на еміграції: „Нова Україна“ в Празі до 1926;

А. Шаменск.

Микита Шаповал.

2) **Микола**, укр. гром. і військ. діяч, *1886, ген. армії УНР, брат Микити; за війни співробітник СВУ в таборі Рапштат, старшина Січівих Стрільців із полонених на Волині 1917-18, ком. 1. полку „Синьожупаників“ 1918, начальник юнацької школи в Кам'яниці Под. 1919; на еміграції в Парижі; 3) **Олександр**, укр. військ. діяч, *1888, полк. укр. армії, за Директорії (II-III 1919) військ. міністер УНР, від 1930 в Америці ред. часопису „Січ“, та „наказний отаман“ ам.-укр. „Січей“ Скоропадського.

Шапокляк, (фр.) капелюх-циліндр, що його можна скласти.

Шапошников Володимир, рос. інженер, *1870, проф. Інст. Нар. Господарства та Кооп. Інст. у Києві, член ВУАН; знавець технології бавовняного виробництва.

Шафран, гл. Шафран.

Шара, Шара, ліва притока Німану, 375 км. дов., сполучена каналом Огінського з Прип'яттю.

Шарабан, (фр.) віз із ланками для сідниці.

Шараги, (нім.) віпало.

Шарада, (фр.) загадка, каже відгадати слово або речення, даючи пояснення тільки поодиноким його частин: складів, букв (пр. бук-о-вина).

Шараку Тошусаї, яп. гравер XVIII в.; дореворити з життя артистів та ін.

Шаран, гл. Корол.

Шараневич Ісидор, гал.-укр. історик (1829-1901), проф. Львів. унів., довголітній сеніор Староригійського Інституту у Львові; праці з історії та археології Галичини; про Львів, гал. міста, гал.-володимирську Русь, літописи, церк. справи й діячі і ін.

І. Шараневич.

Шарант (Charente), 1) зах.-фр. ріка, 360 км. дов., вливається до Атлантичного океану; 2) фр. департамент над П гор. бігом, 5,972 км.² і 315,000 меш., гол. м-о Ангулем; 3) Дел. Ш., департамент над П дол. течвою, 7,232 км.² і 420,000 меш., гол. місто Ля Рошель.

Шарнарок, (нім.) обов'язкова (адебільша безплатна) праця селян при напранні доріг.

Шарвенка (Scharwenka), нім. комп.и, основопник консерваторії їх імені в Берліні, брати: 1) **Ксавер** (1850-1924), директор цієї консерваторії; 2) **Філіп** (1847-1917); опери, сонати, пісні.

Шаргород, м-о на Поділлі; з кін. XV в. с. Корчмарове, де 1579 Ян Замойський побудував замок, названий Шаригородом, від 1588 м-о; турки, захопивши Ш., назвали його Малім Стамбулом.

Шардаг, Плянїна, гори в Альбанії й Югосл. Македонії, 2,500 м. вис.

Шарден (Chardin) Жан Батіст Смеон, фр. маляр (1696-1779), реалістичного на-

пряму; побутові образки, мертва природа.

Шарж, (фр.) твір і гра на сцені, карикатурно приближує риси особи, щоб її висміяти.

Шаржа, (фр.) 1) наступ, кавалерійська атака; 2) військ. ступінь.

Шарже д'афер, (фр.) діяльоматичний представник, заступник амбасадора або посла своєї держави.

Шаржувати, (фр.) приближувати смішні риси, переборшувати (пр. актор у своїй грі); у війську: наступати на конях.

Шаритки, (фр.) черниці конгрегації св. Вінцентія де Павльо, заснованої 1633, пікуються хорими.

Шарі, 300 км. дов., гол. пригожа оз. Чад.

Шарко Вадим, укр. математик, *1882, проф. київ. кооп. інституту, співробітник інст. укр. наук. мови при ВУАН, 1930 за-суджений у процесі Спілки визволення України; мат. термінологія.

Шарко (Charcot) Жан Мартен, фр. лікар (1825-93), славний дослідник нервової системи й нервових хоріб.

Шарлеман Микола, укр. зоолог, *1887, автор багатьох праць, гол. з орнітології.

Шарлітан, (іт.-фр.) шахрай, обманець.

Шарльотенбург (Charlottenburg), частина Берліну, замок (1699), вис. техн. школа.

Шарльотка, (фр.) солодка страна з відлук. слечених у тісті.

Шаровольський Іван, укр. літературознавець, *1876, проф. київ. ІНО; праці з іст. зах.-европ. літ., гол. нім.-укр. словник.

Шаротка, уживана в Галичині, з поль. назва на білотку, з нім. едельвайє (Gnarhalium), зелеста рослина до 2 дм. вис., з кошачкуватим цвітом; листя й цвіт густо вкриті білими, немов повстиними волосками; росте в горах понад 1,700 м. н. р. м.

Шаріло Іван, кошовий от. на Січі 1694, противник тат. орієнтації Петрика, провідник нападів на кримських татар.

Шарнія, (фр.) корія, нитки, скубани з льняного полотна, уживані давніше до перев'язів; тепер заступлені ватою.

Шартр (Chartres), гол. м-б фр. департаменту Ер е Люар, 24,000 меш., катедра з XIII в., шпирні та воєнні виробы.

Шартрез, (фр.) 1) La Grande Chartreuse, фр. манастир б. Греноблю, колеска ордену картузів, скасований 1903; 2) рід лікеру; назва від ман. Ш., де його почали вперше виробляти.

Ж. Шарден і Кукозарка.

Шаротка: 1, рослина з цвітом, 2, цвіт здалу, 3, один ободковий цвіт, 4, один шигтовий цвіт, 5, дол. частина рослини.

Шарукань, Половецький хан, основник сильної династії, батько Отрока й дід Кончака.

Шарфа, (фр.) довга й широка стрічка на шию, груди, плечі, живлана на прикрашу або відзнаку.

Шасеріо (Chassériau) Теодор, фр. маляр (1819-56), романтик; картина „Мазена“.

Шасеріо: Ст. рим. купальня.

Шассі, (фр.) автомобільна рима з колесами та механізмом, без ящика.

Шахта (Shasta), верх Сієри Невади (З.ІА), 4.370 м. вис.

Шат ель-араб, гл. Ефрат.

Шатен, (фр.) людина з каштановим, темнорусим кольором волосся.

Шатобріан (Chateaubriand) Франсуа Рене, фр. письменник (1768-1848), один із перетеч фр. романтизму; „Геній християнства“, повісті: „Атала“, „Рене“, „Спомины злоза могилы“.

Шатріян, гл. Ерман-Шатріян.

Шафарик (Šafařík) Павел, чеш. учений (1795-1861), пробудник нац. відродження, археолог, історик, фізіолог-слюніст, поет і перекладач, етнограф (словац. пісні), історик літ. (початки чеш. поезії), історик під слов. літ., болг. літ. й загально слов. літ. (нім. мовою), дослідник слов. старини (Slovanské starožitnosti, Slovanský Národopis); останні дві праці, поширені у слов. краях, мали вел. вплив на слов'янофільські погляди Шевченка й ін.; дослідні старослов. пам'яток, азбуки і т. ін.

Шафгаузен (Schaffhausen), місто, кантон Швайцарії, 298 км.² і 50.000 меш., гол. м-о Ш., 21.000 меш., алюмінієва, залізна й годинникарська промисловість.

Шафір, сафір, гл. Корунд.

Шафонський Опанас, укр. письменник XVIII в., син коз. сотника, вихованець закордонних унів., др. мед., президент карної палати чернігівського намісництва, історик, склав (1786) „Топографічний опис чернігівського намісництва“.

Шафот, (фр.) гл. Ешафет.

Шафран, (нім.-поль.) (Stoeus sativus), зелеста рослина з синім лілієватим цвітом; жовтих знамен цвітаних стовпчиків уживають до забарвлення масла, тіста, сиру й т. п.; з насіння добувають етеричний олієць; споріднений туйлан.

Шафранов Петро, рос. історик, *1859; праці з укр. історії: про договір Б. Хмельницького з Москвою, про переселення запорожців із Туреччини в Росію 1828.

Шафувати, (нім.) розкидати щедрою рукою, розтрачувати, марнотратити.

Шах, (перс.) 1) титул перського володаря; 2) при шаховій грі осторога, що королеві загрожує небезпека.

Шах Янін, запорозький ватажок, „геть. півзювий“ 1577-79, побратим Івана Підкови, якому допомагав добувати Молдавію; водив козаків на поляни.

Шахдаг, верх у схід. частині гол. ланцюга Кавказу, 4.265 м. вис.

Шахи, (перс.) гра сх. походження на квадратній дошці з чорними й білими 64 полями й 32 фігурами; на кожному боці 8 хлопців, 2 бігунці, 2 коні, 2 вежі, король і королева.

Шахматов Олександр, рос. лінгвіст (1864-1929), проф. спб. унів., член рос. Акад. Наук і різних наук установ, дійсний член НТШ; праці з історії мови (захисник теорії таз. „праруської“ мови), м. ін. й укр., а фонетики (численні реконструкції праслов. форм.), про наголос; розсліди над старорус. літописами; оборонець самоїтиності укр. мови, в рос. Акад. Наук стовп за скасування указу з 1876.

Шахнович Андрій, гал.-укр. педагог (1866-1900), учитель укр. мови в станицьківській гімназії; мав вел. вплив на молодь.

Шаховской, 1) Олександр, кн., рос. драматург (1777-1846), білорус. роду, учитель драматичного мист., один із директорів спб. царських театрів, автор 3 укр. водевілів: „Козак-стихотворец“, „Актор на родині“; „Українська невіста“, та повісті „Маруся—малоросійская Сафо“ з укр. піснями; 2) Олександр, рос. кн., ген., сенатор (б. 1690-1737), 1734-37 „правитель Малоросії“ після смерті геть. Апостола.

Шахрай Василь, укр. гром. діяч, більшовик, член Укр. Центр. Ради, 1918 більшовицький делегат на мирних переговорах

Шафран.

Ф. Шатобріан.

О. Шахматов.

П. Шафарик.

у Бересті, комісар військ. справ, автор протимоск. книги: „До хвилі“ (Що діється на Україні і з Україною?, Саратов, 1919).

Шахт (Schacht) Горациоє Гьяльмар, нім. політ. діяч і банковий фахівець, *1877, дир. нац. нім. банку, від кінця 1923 дир. держ. банку, експерт у репараційних справах; прихильник тав. „західної“ орієнтації Німеччини.

Шахта, (нім.) гл. Копальня.

Шахти, округне м-о в рос. частині схід. Донбасу, 32.700 меш., 13,5% укр.; округа адміністративно належить до Північно-кавказького краю, 23.256 км², 540.000 меш.: 13,1% укр., 85% росіяни. Ш-н-ський антрацитовий район, б. м-а Шахтин, 3.359 км².

Шахтар, (нім.) робітник у шахті.

Шашель Овсій, запорозький кошовий от. від 1672; їздив посланцем Сірка до Москви в справі П. Дорошенка.

Шашкевич, 1) Антін, поль.-укр. гром. діяч і письмен. (1813-80), шляхтич на Правобережжі, 1831 брав участь у польс. повстанні, потім грав визначну роль у балагульщині („король балагулів“); писав укр. вірші й пісні; 2) Володимир, гал.-укр. письмен. (1839-85), син Маркіяна, ред. час. „Вечерниць“ і „Русалики“; збірка поезій „Зільник“; 3) Григорій, гал.-укр. перек. і гром. діяч (1800-88), гр.-кат. свщ., 1848 голова Русь. Ради в Станиславові, посол до парламенту, 1848-65 як радник у міністерстві освіти в Відні завідував гал. шкільництвом, 1858 ректор дух. семінарії у Відні, 1867 посол до Союму; грам. укр. мови для нар. шкільн.; 4) Маркіян, гал.-укр. письмен. (1811-43), гр.-кат. свщ., пробудник укр. життя в Галичині, один із тав. „Руської Трійці“ („Русляк“), вид. альманаху „Руська Дністрова“; ліричні поезії, поеми, переклади („Слова о полку Ігоревім“, з час. й польс. оп., статті з укр. історії, розвідка „Абука і Abecadillo“, шк. „Читанка“.

М. Шашкевич.

Шашлик, (тур.) шматки баранини перетягані салом, смажені на рожні.

Шва, (грам.) назва індо-европ. редукованого (глухого) звуку, звич. означається оберненою е (ə); він подібний до праукр. ѣ; з нього повстало в індо-іранських мовах „i“, в европ. „a“, пр. індо-европ. *pétér, інд. pítā(r), гр. pátēr, лат. pater.

Шваб, (нім.) 1) німець півд.-зах. племені; 2) (погірдлива) назва для німців; 3) у Галичині назва тарганів.

Швабія, ст.-нім. князівство по обох збіччях Шварцвальду; меш. алемани та свени; від 1079 належала до Гогенштауфів; Союз швабських міст 1376-89. Тепер півд.-зах.

частина Баварії, гол. місто Аугсбург. В ед. Швабський союз, для заведення правного ладу, 1488.

Швабська школа, гурток молодих нім. поетів-романтиків, із поч. XIX в., що походили з Швабії: Уланд, Кернер та ін.

Швабська Юра, гл. Юра.

Швагер, (нім.) шурик.

Швадрон(а), (фр.) гл. Ескадрон(а).

Швайфурт (Schweinfurt), баварське м-о над Майном, 40.000 меш., ратуша з XVI в., вироб фарб, машин і взуття.

Швайфурт (Schweinfurth) Георг, нім. подорожник (1836-1925), дослідник долини Нілу.

Швайфуртська зелень, арсеніт і оцтан міді; зелена фарба, сільне трійло.

Швайцар, (нім.) придверник палацу, театру, тощо.

Швайцарія, серед.-европ. республіка 41.295 км² і 3.970.000 меш., (70-5% німців, 21,2% французів, 6,2% італійців і 1,1% ретороманів), обіймає гол. Альпи (до 4.638 м. вис.), Юру (до 1.500 м. вис.) і Швайцарську височину (600 м. вис.), поміж ними Підсон-

Швайцарія. Числа означають кантони, підкреслені міста їх столиці: 1. Аппенцель — Аппенцелроден, 2. Аппенцель — Іннерроден, 3. Аргау, 4. Базель, 5. Базельланд, 6. Берна, 7. Вауд, 8. Валліс, 9. Гларус, 10. Граубюнден, 11. Женева, 12. Зольотурн, 13. Люцерн, 14. Нешатель, 15. Ст. Галлен, 16. Тівіно, 17. Тургау, 18. Унтервальден — Нідвальден, 19. Унтервальден — Обервальден, 20. Урі, 21. Фрайбург, 22. Цюріх, 23. Цуг, 24. Шафгаузен, 25. Швіц.

ня перехідне від океанічного до континентального та середземноморського, багато опадів (Женева 880 мм.); серед. річна температура 9,5°, взимі 0°, влітку 19,5°. Значну частину поверхні займають луки (41% пов.), неважкі (25%), ліси (21%) і лише 13% рілля. Випас худоби, свиней, кіз, овець і коней, скотарство полонинне, гол. його продукти сир і кондензоване молоко. З сіль. господарства живе 26% меш., з промисловости 45%, з торгівлі 27%. Промисловість стотить дуже високо: ткацька бавовняна (1,5 міль. веретен), шовківнича, годинникарська (набільша в світі); П румійною силою є на 70% вода, що дає річно 3.300 міль. кіло-

ватдогню електр. енергії. Вивозить Ш. в % : Фабрикатів 81, сировини 9, харчів 19; ввозить : Фабрикатів 38, сировини 34 і харчів 28%. Ввозить у % : з Німеччини та Франції по 20, В. Британії і ЗДА по 7; вивозить до Німеччини та В. Британії по 15, до ЗДА 11, до Франції 8. Ш. має 15.000 км. битих доріг і 5.750 км. залізниць (в 36% електрифікованих). Через положення на дорозі з зах. і серед. Європи до Італії має Ш. жвавий транзит, а в зв'язку з гірською природою сильний туристичний і лікувальний рух. Ш. була сферою заселення кельт. гельветами, описи займали її герм. та романські племена. Зв'язок держави Ш. дали Швіц, Урі та Унтервальден, що об'єдналися 1291 до боротьби з Габсбургами. Згодом цей союз поширився на Люцерн, Цуріх, Бери, Цуг і Гларус, далі на Фрайбург, Зольотурн, Базель, Шафгаузен і Апенцель. Союз агаданих громад незалежний уже від 1500 р., але суверенність і нейтральність його признали аж 1648. Нейтральність Ш. зламав на короткий час Наполеон, повертаючи Ш. в буфорову гельветську республіку. Від від. миру 1815 Ш. складається з 22 союзних держав, тав. кантонів. Конституція Ш. демократична. В часі світової війни Ш. була нейтральною.

Швайцарська гвардія, наймана прибічна сторожа князів, тепер зап.

Швайцер (Schweitzer) Йоган Баніст, нім. політик (1833-75), 1864-71 керівник Нім. робітничого союзу й ред. його органу „Соціал-демократ“.

Швамбера (Svambara) Вацлав, чесь. географ, *1866, проф. чесь. унів. у Празі, дійсний член НТШ.

Шван (Schwann) Теодор, нім. фізіолог (1810-82); проф. унів. в Лейпці; дослідник будови нервів, гол. основник цитології.

Швари, воявода кн. Із'яславови Давидовичеві; 1167 вбитий у полон половцями.

Шварно, син Данила Романовича (1230-1269), кн. холмський і лит.; 1255 зять Мендовга і його діяльний союзник, а після його смерті сторони рус. партії на Литві; Войшелк усинював Ш-а й віднісши 1266 йому лит. престол.

Шварц, (нім.) гл. Вакса.

Шварц (Schwarz) Бертольд, вл. Анкліцен (Ankltzen) Констанція, нім. алхімік, францисканець із Фрайбурга, здогадний винахідник стрільного пороху, радше пальної аброї (мозлірив) б. 1.300.

Шварцбург Зондерсгаузен (Schwarzburg-Sondershausen), і Ш. Рудольштадт (Schwarzburg-Rudolstadt), до 1918 два окремі князівства в серед. Німеччині, тепер до Туринії.

Шварцвальд (Schwarzwald), гори в Бадені й Віртембергії, до 1.492 м. вис., багато мінеральних джерел, деревна й годинникарська промисловість.

Шварценберг (Schwarzenberg), 1) Ка р л

Філіп, кн., австр. полководць (1771-1820), проводив австр. корпусом у поході на Росію 1812, 1813-14 начальниці коаліції проти Наполеона; 2) Фелікс, кн. (1800-1852), 1848 президент міністрів, перетворив Австрію в одноплу державу.

Шварцувати, (нім.) 1) чорнити; 2) пачкувати.

Швачка Мишута, ватажок гайдамаків за Коліївщини, * в 30-х рр. XVIII в., в кінці 1768 засуджений на довічну каторгу, герой нар. пісень та Шевченкової поезії.

Швегла (Svehla) Антої, чесь. держ. діяч і політик, *1875, провідник чесь. респ. партії (аграрії), кількараровий міністер і президент міністрів ЧСР.

Шведи, сканд. народ, заселює Швецію (б. 6¹/₂ міль.) й частину Фінляндії (б. 350.000).

Шведська гімнастика, гл. Рухавка.

Шведська література, перші літ. пам'ятки в XIII і XIV в.; не гол. скодифіковані закони, рел. та містичні твори (Петрус Дація, св. Бригіта). У XIV в. масно віршовані та прозові лицарські хроніки, нар. баллади. У XV і XVI вв. замітні: поет та історик Оляф Петрі, історик Йоганнес Мессеніус, поет Вівалдус, Розвиток письменства в добі „ширдоження“ зв'язаний із іменем Георга Стієрнелма (1598-1672), що мав універсальний талант, поетів Руніуса та Дальстєрня, пізніше Тривальда. XVIII в. стоїть під фр. впливом: у ньому славно містик Сведенборг, Далін, ідилік Ф. Крайц, автор од Гілсберг, король Густав III драматург; до „густавіанської“ доби належать Кельгрен, Г. Лєонольд, поети Бельман, Ліцнер і геніальний політ. письмен. Торільд. Представниками романтичної школи XIX в. стають: Аттербом, Гєср, Тєгнер і Стєгнєлюс, найбільший виразник переходною добою Альмквіст, — із його учнів найбільший Рунеберг, фінляндець; післяромантичну добу починає аристократичний лірик граф Сноїльскі, Стрїндберг дає почин до натуралізму, побіч нього найчільніші великий поет Рїдберг, Гайденстам, граф Гєрстам, Анна Лєфлєр, Бенєдіктссон, Лєондєгєрд, Боот і Гєллєрєттєд. Коло 1800-их рр. починається новий рух великою епікою та іст. повістю від Гайденстєма й Лєнергіна, одночасно нову лірику відкривають Фредінг і новий малюнок рїдкого середовища Лягерлєф і Кальфєльдт. Із повелєств на порозї XX в. замітні: Пєллє Молін, Дан Андерссон, Пер Гальстрєм, Гїльмар Бергман, Олі Ганссон, Сїєберг і Сїєрттє, із поетів Зєдєрберг, Гєдєберг, Лягерквіст, Бо Бергман, Екєлюнд, Естєрлінг, Осєяннїльссон, Лярсон; із живописців Вєгнер, Стїєрнєстєдт, Ельгєстрєм і Спюг,

А. Швегла.

із гумористів Цеттерстрем і Енгстрем. Окрему групу творить передові письменники, уроджені в Фінляндії: Прокопе, Гріпенберг, Рунар, Шільдт, Ярль Геммер і Мерве.

Шведська мова, у Швеції (б. 6 міль.) і як мова ринноправної меншості в Фінляндії (400.000) творить разом із данською мовою схід вітку півн.-герм. мов; прикметний музикальний наголос і вимова давніших приголосних „б, д, г“ і в виваку (як в укр. мові); (про ін. явища гл. також Данська м.); ново-шведська літ. мова витворилася за реформації, гол. заслугою Олафа Петрі (1493-1552).

Швенденер (Schwendener) Сімон, нім. ботаник (1829-1919); дослідник фізіології рослин; один із творців новітньої ботаніки.

Шверін (Schwerin), гол. м-о нім. союзної держави Мекленбург-Шверін, 50.000 меш., собор із XIII в.

Шверін (Schwerin) Фрідріх, нім. економіст (1862-1925), 1908-17 президент бранденбурзької провінції; як голова Т-ва внутр. колонізації, уможливив діяльність Союзу визволення України в нім. таборах полонених.

Швеція, королівство в схід частині Скандинавського півострову, 448.460 км.² і 6.075.000 меш. (99% шведів) Півн. частина Ш. гориста (до 2.135 м. вис.), опадає ступнево до Балтійського моря, середня западина багата на озера, та півд. височина (до 380 м. вис.). Ріки Ш. невеликі й порожисті. Підсоння континентальне арктичне та піварктичне (Стокгольм — середня температура 5-6°), опадів мало (б. 500 мм.). На півночі тундра, далі переважно шпильовий ліс, який займає 58% пов. Зірня середньоєвропейська. Рілля, експонує на півдні, займає 9% пов. (картопля та овес); більший дохід дає випас худоби (кони, рогата худоба, свині, вівці й рені). Лісова промисловість: трапичі, фабрики паперу й целюлози порушували гол. подною силою. Сірнікова промисловість найбільша в світі. Ш. багата на копальни, гол. добру залізну руду (8½ міль т. річного добутку). Тому, що вугілля у Ш-ї нема, обробна промисловість не надто велика, працює гол. при допом. „благосуділля“. Спеціальність швед. промислу — кулькові лопатки, телефонічні апарати, сепаратори ітд. Гутинство дає високоякісні стіни заліз. Водних доріг 6.850 км., залізниць 15.100 км., битих доріг 67.740 км. Торг. фльота має 1.450.000 брутто тон, морський оборот 32½ міль нетто рег. т. Вивозить Ш. гол. лісові продукти (дерев'яні товари, папір, дерево, сірники, 44% випозу), масло (8-9%), руду (5-6%), трохисталі та машин. Ввозить: споживчі продукти (18%), пром. сировину (14%), вугілля (11%), фабрикати (10%). Торгує гол. з В. Британією, Німеччиною та З.Д.А. Культура Ш. висока. Дуже мала смертність немовлят, загалом невелика смерт-

ність. Населення живе хуторами, вел. власність розвинена. Гол. м-о Стокгольм. Історія. Початки легендарні; перша династія Фолькунгери 1250-1363; кальмарською унією 1397 сполучена з Данією й Норвегією; злука тривала до 1521, коли прогнано Христіана II данського, й Густав Ваза розпочав нову династію. Густав II Адольф вів щасливі війни з Польщею, Данією та в Німеччині у 30-літній війні. За нього Ш. стала першорядною державою. Карло X. Густав опанував Польщу, утримував аносни з Б. Хмельницьким; за Карла XII, перемоги над Данією, Польщею й Московщиною, та після поразки під Полтавою 1709 могутність Ш. занепадає. Карло XIII, 1809-18, відступив Фінляндію Росії і заключив персональну унію з Норвегією, що тривала 1815-1905. Королі: Оскар I 1844-59, Карло XV 1859-72, Оскар II 1872-1907, Густав V від 1907; у світовій війні Ш. нейтральна. (Мана гл. Скандинавія).

Швець Федір, укр. гром. діяч, *1882, від XI 1918 член Директорії УНР, проф. укр. унів. в Празі; розвідки з геології.

Швеція (Śwjcja), 1) Богуміл, долішньолуж. фізіолог, *1873, основник суч. літ. долішньолуж. мови; долішньолуж. граматики, іст.-літ. розвідки; 2) Кіта Крістіян, долішньолуж. гром. діяч (1836-1922), батько Богуміла, ред. і над. одногогол. дол.-луж. тижневика (Braniborski serbski časnik).

Швидкість, гл. Скорість.

Швидель, (нім.) нечистий інтерес, шаяраство, крутіство.

Швіц (Schwyz), один із черевних швайц. кантонів, 908 км.² і 50.000 меш., гол. м-о Ш.

Шво (sutura), в анатомії місце непорушної сполуки двох достосованих кісток, спосних сполучною тканиною; такі ш. бувають гол. між кістками черепа.

Шволжери, (фр.) легка кіннота, зорганізована вперше у Франції 1593.

Шебедів Всеволод, суч. укр. журналіст, співробітник іт. преси (м. ін. „La voce dell' Ukraina“ 1919-20), автор іт. праць про укр. справи.

Шебеші (Sebesi) Ференц, посол семигородського кн. Ракоці на Україну для переговорів із геть. Б. Хмельницьким 1655-57; цінні записки про Україну.

Шеналіе (Chevalier) П'єр, фр. агент на Україні для вербування козаків на фр. службу, автор історії війни коз. проти Польщі (Париж 1663); †1672.

Шевелюра, (фр.) волосся, буйна чуприна.

Шевич Василь, укр. педагог, *1830, учитель повіт. школи в Лубниках, до 1861 заснував воскресну школу, співробітник „Основа“, 1862 ув'язнений за українство й висланий 1863 в оренбурзьку губ.

Шевіот, (фр.) рід тканини, П виробляють із вовни шотл. овець; назва від шотл. гір, де їх випасають; гл. Шевіот.

Шевреель (Chevreul) Марі Ежен, фр. хе-

мік (1786-1889), член фр. Акад. Наук, основник хемії товщів та виробу мила, стеарики, свічок, гліцерину.

Шевро, (фр.) м'яка шкіра з молодих козенят, на вауття, торби, тощо.

Шеврон, (фр.) відзнака, нашита на рукаві військ, однострою, знач. в вигляді: V.

Шевське дерево, гл. Сумах.

Шевченківська округа, 13.468 км.², 9

міст, 1.340 селищ, 410 сіл-рад, 23 районів, 1.138.000 меш.; 94,8% укр., 3-9% жидів, 0,8% росіян; гол. м-о Черкаси.

Шевченко, 1) Варфоломії, спожок Тарасів, його „названий брат“ (1821-92), політичні спомини про поета та чимало листів від нього; 2) Іоан, суч. укр. актор (учень Курбаса), критик та історик п'єсдрев. укр. театру; 3) Лазар, брат Іоан, *1885, актор драматично-резонерського репертуару; перед війною виступав у Галичині та на Буковині; 4) Лев, укр. військ. діяч, спожок Тараса, старшина армії УНР, організатор Вільного Козацтва; влітку 1918 провідник сел. повстання в звенигородському повіті; убитий 1919; 4) Тарас, найбільший укр. поет, малюв. і гравер (1814-61), народився в с. Моршніцях на Київщині,

в кріпацькій сем'ї; малим хлопцем служив за покойового козачка в свого діда Ен-гельгарда, вчився малювання у Вільні й Варшаві, опісля в Спб.; 1838, викуплений із кріпацтва при допомозі гурту укр. і рос. мalarів та писем., вступив до Акад. Мист., яку скінчив 1843; 1847 арештований за участь у Кирило-Методіївському братстві й засланий простим вояком у Оренбурзькі степи без права писати й малювати; тут пробував до 21 VII 1857, спершу в Оренбурзі, від 1850 в Новопетровській фортеці над Каспійським морем, опісля жив у Спб., де й помер; похований на Черняхівській горі над Дніпром, б. Канева. Писати почав 1838; 1840 вийшла перша збірка поезій, п. н. „Кобзар“, 1841 поема „Гайдамаки“, 1860 вийшло в Спб. друге вид. „Кобзаря“. Повні вид. до 1905 могли появлятися тільки

Т. Шевченко, в молодому віці (автопортрет).

Т. Шевченко.

Т. Шевченко, після заслання.

за кордоном Росії: 1876 у Празі, 1867, 1893-98 та ін. у Львові; аж 1905 вийшов повний „Кобзар“ у Спб. за ред. В. Доманицького, але скоро був скофаскований. Повну збірку творів Ш. видав тепер ВУАН. Твори Ш. по укр.: лір. поезії, поеми в нар. романтичному дусі (Причинна, Катерина, Тополя), нап.-іст. й політ. (Гайдамаки, До Основ'яненка, Великий лях, Кавказ, Іван Гус, Холодний Яр та ін.), драма „Назар Стодоля“; рос.: поеми й повісті, денник, Малюнки: портрети, красивиці, образи історичні, побутові, численні офорти. Ш. мав величезний вплив в історії новітнього укр. руху загалом і у літературі зокрема.

Шевчик (Sevčik), 1) Отакар, чес. скрипак, музичний педагог, *1852; в 70 рр. XIX в. працював на Україні (Київ, Харків); мав ряд виш. скрипаків-виртуозів (Кубелік, Коцян і ін.); 2) Якуб, луж. писем., *1867, організатор і директор етногр. луж. музею.

Шевчукевич Олександр, бук.-укр. різьбар і писем., *1902, а фаху лікар.

Шегрезада, жінка султана Шаріара, легендарна авторка циклу араб. казок, які оповідала йому без перерви протягом 1001 ночі.

Шедер, (фр.) архитвір.

Шедель Іван, визн. архитект доби рококо XVIII в., * в 80-их рр. XVIII в. у Прусії; від 1730 у Києві, де побудував славетну лаврську дзвіницю 1731-45, пелебудував киян, акад. 1739-40, робив проєкт Андріївської церкви в 1744 (не виконаний); Люстр. том II, стор. 251.

Шельонг, (фр.) 1) від софи; викладеної матрицею, з одною задньою спинкою та короткими бічницями; 2) крісло-гойдак.

Шейковський Каленик, укр. етнограф і педагог, співробітник спб. „Основи“, ав-

Т. Шевченко.

Т. Шевченко: У Києві (офорт).

І. Шевчук: Дзвіниця Київської Лаври (1731-45).

тор „Быту подолин“ (1859-60), збірки „Нар. казок і приказок“ 1871, „Опыт-у южно-руського словаря“ 1861, укр. перекладу „Слова о полку Ігоревім“ 1885.

Шейх Павло, рос.-білоруський етнограф (1826-1900), з жид. роду; рос. біліна, обрядові пісні, казки, легенди і тд.; білорус. нар. пісні.

Шейх, шейк, (араб.) 1) начальник араб. племені; 2) Ігумен маг. ман. або гол. проповідник у могої.

Шейх-уль-Іслам, (араб.) міністер реєсправ і голова всього мусульманського духовенства в Туреччині до скасування каліфату 1924.

Шекерик-Доників Петро, гал.-укр. гром. діяч, *1889, начальник громади в Жабю; радяк, 1918-19 посол до Укр. Нац. Ради в Станіславові, 1919 член Трудового Конгресу, 1928-30 посол до польс. союму; записи етногр. матеріалу.

Шекльтон (Shackleton) Ернест Генрі, визн. англ. подорожник (1874-1922), дослідник Антарктиди; відбув 4 антарктичні експедиції й загинув в останній.

Шексна, ліва притока Волги (б. Рабінська), 435 км. дов., відтока Белоозера; сільщина, входить у навігаційну Марїнську систему, сполучена каналом із Сухоною.

Шекспір (Shakespeare) Вільям, англ. письменник (1564-1616), найбільший драматург світу, актор і дир. театру; із його 36 п'єс найважливіші трагедії:

„Іамлет“, „Макбет“, „Король Лір“, „Отельо“, „Ромео та Джулієта“, іст. п'єси: „Юлій Цезар“, „Антоній і Клеопатра“, „Річард II“, комедії: „Сон літньої ночі“, „Венеційський купець“, „Приборкання гоструха“, „Багато галасу зничейя“, „Як вам дошподоби“, „Веселі віддзорські молодичі“, „Бури“; крім цього „Сонети“.

Шелестівка, гл. Приголосні.

Шеле (Scheele) Карл Вільгельм, швед. хемік (1742-86), один із творців суч. хемії; відкрив кисьень, азот, хльор, манган, арсен, винну, оксалеву й пруську кислину.

Шеліт, мінерал тетрагональної системи; вольфраман вапню (CaWO₄); сірий із жовтим відтінком; зустрічається на рудних жилах; руда вольфраму.

Шеліф (Chelif), найбільша ріка Альєжру, 650 км. дов., вливається до Середземного моря.

Шеллі (Shelley) Персі Біші, англ. письменник (1792-1822), один із найбільших поетів; п'є-

Шеельунг.

В. Шекспір.

П. В. Шеллі.

си „Неспутаний Прометей“, „Ченчі“, поема: „Королева Фей“, „Адоніс“, „Бунт Ісліму“, „Епісихідіон“, лір. вірші.

Шеллінг (Schelling) Фрідріх Вільгельм, нім. філософ (1775-1854), представник нім. ідеалізму, творець пантеїстичної філософії природи та „філософії ідентичності“ (науки про абсолютну ідентичність чинника ідеального та реального); гол. твори: „Ідеї філософії природи“, „Система трансцендентального ідеалізму“, „Про світову душу“; мав досить широкий вплив на Україні; його ідеї популяризували різні вчені й педагоги; під його впливом були М. Максимович та Костомарів (у праці про укр. пісні).

Шелухин Сєрвій, укр. правник і гром. діяч, *1864, поет, псевд. С. Павленко, журналіст, член партії укр. соц.-федералістів, після 1917 голова рев. комітету в Одесі, член Центр. Ради, ген. суддя, міністер судових справ у кабінеті В. Голубовича, член найвищого суду (сенатор) й голова мирової делегації в переговорах із Росією, 1919 член укр. делегації на мирову конференцію в Парижі, від 1922 проф. укр. унів. в Празі, автор тав. кельтської гіпотези про походження Русів.

Шелюга гл. Вербя.

Шеля (Szela) Якуб, ватажок польс. селян-мазурів, що 1846 вчинили різню польс. шляхти в Зах. Галичині.

Шеляг, (ст.-герм.) грін найменшої вартості, шак, сотик.

Шеляк, (нім.) очищений гумовий лак, тав. гумілак — особливий рід живиці, виділює з різних схід.-інд. дерев, гол. фікусів, пієли наколоу їх особливим родом черчича (Coccus lacca); також вироблюють штучно з ацетилєну; живляють до виробу лямі, ляку до печатання.

Шельда, гл. Скальда.

Шельма, (нім.) людина без честі, крутій(ка).

Шельська культура, найстарша палеолітична культура, назва від фр. місцевості Шель (Chelles), характеристична першим крем'яним знаряддям мигдалоної форми (ручні клини); у нас пєанана.

Шельф, (англ.) область мілкого моря, до 200 м. глїб.; затоплена частина суші.

Шематизм, (гр.) спис осіб, занітих у нійсь професії: священників, урядовців.

Шембера (Sembera) Альоїєс Войтєх, чєс. фільольоґ (1807-82), історик чєс. мови й літ., діялєктольоґ, дослідник Моравії, один із перших виступив проти неідробленості Королеводворського рукопису.

Шемет, 1) В о л о д и м и р, укр. гром. діяч (1873-1933), член „Братєтва Тарасівців“, укр. посол до 1.

Шельська культура, ручний клин.

В. Шемет.

Держ. Дума, вид газети „Хлібороб“ на Полтавщині 1905; 2) Сергій, укр. гром. діяч, *1878, інженер, 1917 один із основників партії хліборобів-демократів.

Шемаєтка, (фр.) рухома передня вставка до жіночої біязки.

Шенбайн (Schönbein) Християн Фрідріх, нім. хемік (1799-1868), відкрив озон, винайшов стрільну бавовну, кольодій і т. ін.

Шенберг (Schönberg) Арнольд, нім. комп.,

*1874, побіч Стравінського, один із найбільших представників суч. модерної музики, атональний комп., проф. держ. акад. мист. у Берліні; струнні секстети в квартети, форт. п'єси, симф. поема „Пеліас та Мелісанда“, хор „Мир на землі“, мельодрами, опери: „Щаслива рука“, „Дождивання“, „З нині на завтра“; ораторія „Пісні Гурре“.

Шенбрун (Schönbrunn), кол. пал. літня палата в Відні, збудована 1744-50, з величавим городом і авірином; 1809 мир із Наполеоном.

Шенгелі

Юрій, рос. письмен., *1894 поет, перекладач із чужих поетів, дослідник віршу.

Шендрик Іван, укр. педагог і гром. діяч, *1879; за укр. влади викладач укр. предметів в укр. військ. школах та керманівч. видавництв Укр. Ген. Штабу.

Шенен (Shannon), гол. р. Ірландії, 350 км. дов., вливається до Атлантийського океану.

Шенерер (Schönerer) Георг, австр. політик, (1842-1921), антисеміт.

Шеніє (Chenier), 1) Андре, фр. письмен. (1762-94); елегій, ідилій, згинув на гільотині за виступи проти рев. терору; 2) Марі Жозеф, фр. письмен. (1764-1811); сатири, трагедії: „Тиберій“, „Карло IX“.

Шенк Петро, рос. комп., піаніст і муз. критик, *1870; опери: „Сила кохання“, „Альтя“, „Останній відір“, балети, симфонії, сольоспіви та ін.

Шенкер Гайрїх, нім. муз. теоретик, *1868, творець теорії постійних законів муз. мистецтва, зверненої проти модернізму в музиці, ред. зразкових текстів клас. музики.

Шенкін, гл. Фентієн.

Шенрок Володимир, рос. історик літ., *1853, знавець Гоголя, біограф Куліша.

Шенсі, півн.-зах. кит. провінція, 199.300 км.² і 9.470.000 меш., гол. м-о Сянганфу.

Шен-ян, гл. Мукден.

У. З. Е. III.

А. Шенкер.

Шенбрун.

Шенарович, 1) Лев, гал.-укр. інженер і військ. діяч, *1888; сотник і начальник зв'язку в Нач. Команді УГА; 2) Юліян, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1886; отаман, ком. 3. гарматного полку, 3. бригади П. корпусу УГА; дир. Центросоюзу.

Шенель Якім, укр. повстанчий отаман, (1894-1921), оперував проти більшовиків 1919-21 в околицях Жмеринки, Вінниці, Литви в Лятичова.

Шенетітка, округне м-о на Волині, зал. вузол, 15.000 меш.: 531% укр., 73% рос., 102% поляків, 287% жидів; IV і VIII 1919 бої СС з більшовиками. Округа: 8.793 км.², 10 міст, 1.137 селищ, 361 сільрад, 13 районів, 536.000 меш.: 812% українців, 74% жидів, 91% поляків, 11% росіян.

Шеніцький, 1)

Андрій, граф, гал. гр.-кат. митрополит, укр. церк. і гром. діяч, меценат мист., *1865, ставиславський єп. 1899-1900, від 1900 львів. архієп., гал. митр., основник „Укр. Нац. Музею“, „Богословської Акад.“, „Нар. Лічниці“, захистив для сиріт, добродій шкільної молоді, 1914-17 на засланих в Росії; дійсний член

НТШ, почесний член т-ва „Просвіта“ у Львові; 2) Атанасій, львів. єпископ 1715-46, від 1729 київ. митрополит; 3) Атанасій, перемиський єп. 1762-79; 4) Варлаам, львів. єп. 1710-15; 5) Климентій, Ігумен монастиря студитів в Ужєві, *1869; 6) Лев, львів. єп. 1749-79, від 1762 митрополит.

Шер (Scher), 1) ліва притока Люаря, 352 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 7.305 км.² і 300.000 меш., гол. м-о Бурж.

Шер (Scheer) Райнгард, нім. адмірал (1863-1928), 1916 начальник нім. флоту в битві б. Скагер'яку, опісля начальник морської булавни.

Шербет, гл. Сорбет.

Шербур (Cherbourg), фр. пристань над каналом Ля Манш (на півострові Котантен), 38.000 меш., найбільша фр. торг. пристань із річним оборотом 21.360.000 реф. т. нетто, також військ. пристань.

Шереметев, 1) Борис, граф, рос. полководець (1852-1919), маршал, співробітник Петра I; підчас Полтавського битви 1709 головнокомандувач рос. армії; 2) Василь, моск. боярин (1622-82), учасник бою на Дрижиполі з українцями проти поляків (1655), від 1658 воявода в Києві, 1660 попав до татар у полон під Чудновом і був там 20 літ; 3) Петро, моск. боярин і воявода в Києві 1666-68; захистив кавказ-могилянську Академію, коли моск. уряд хотів її закрити; †1689.

Шереметинський Іродіон, укр. інж.-

агровом та ветеринарний лікар, *1873, доцент унів. у Кам'янці, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, директор департаменту скотарства та ветеринарії УНР; праці й підручники з поля скотарства.

Шерер (Scherer), 1) Вільгельм, нім. історик літ. (1841-86), проф. унів. в Берліні, автор історії нім. літератури; 2) Жан Бенуа, фр.-нім. учений (1741-1824), дияломат на службі фр. та австр., 1808-24 проф. унів. в Тьбінгені, автор м. ін. „Annales de la Petite Russie ou histoire de Cosaques“ у 2 томах (Париж, 1788); перший у Європі популяризував відомості про Україну на основі автентичних джерел.

Шери, шхери,

(швед.) скелісті о. при фьордових бережжях; частина затопленої суші, вирізьбленої льодовиковою діяльністю; гол. б. березів Скандинавії, Фінляндії, Шотландії в Ісландії.

Шери.

Шериф (араб.) 1) „святий“, араб. князь, магометанець — нащадок Магомета; 2) в Англії та в ЗДА найвищий урядовець графства, повіту, округу, виконує судові та поліцейські обов'язки.

Шерідан (Sheridan) Річард Бріслей, англ. письмен. (1751-1816); комедії „Суперник“, „Школа агріменія“.

Шерлок Гольмс (Sherlock Holmes), провідний детектив, герой із оп. Дойла.

Шерм, (нім.) орудування тав. білою зброєю; легким фальоретом (до коління), шпадою до коління й рубу та шаблею, виключно до рубу; також бій на багнети та списи.

Шеррі, (англ.) біле есп. вино від міста Херес.

Шерстюк Григорій, укр. педагог і письмен. (1882-1911), спірорітник і секретар час. „Рідний Край“ у Полтаві, „Рада“ в Києві, ред. нед. журналу „Світло“, основник в-ва „Укр. Учитель“, автор укр. шк. граматики.

Шершень (Vespa crabro) болонкокрила комаха, подібна до оси, тільки вдвоє більша; її вколєння небезпечно для людини.

Шершень.

Шершень, 1) укр. сат.-гум. тижневик у Києві 1906; 2) гум.-сат. двотижневик у Нью-Йорку 1909-11.

Шестикутник, шестикутник, гл. Шестикутник, шестистітник.

Шестов, вл. Шварцман Лев, рос. фільософ і письмен. *1866, жид. роду; розвідки про Толстого, Достоевського та ін., дав скептичну критику розуму.

Шестоднев, Бєсїда на Ш., у візант. і ст.-слов. письменстві — філ.-богословські твори, склалися з 6 окремих трактатів

за числом 6 днів створення світу; йдучи за оповіданням Біблії Ш., подає різні відомості з природознавства, доводячи, що все, що існує, підтверджує Біблію. Було кілька Ш. — Василя Вел., Гаврала Писиди, Івана екакрах болгарського та ін.

Шетланд (Shetland), о-ви на північ від шотландського побережжя, 1,425 км.² і 20,000 меш.

Шеф, (фр.) начальник установи, бюро, фірми, війська й т. ін.; ш. полк, почесна назва вельможної особи або генерала, що його ім'я носить дана військ. частина.

Шефїлд (Sheffield), м-о в серед. Англії, 525,000 меш., унів., осередок металургічної промисловости (гол. ножі), хірургічне й оптичне апаряддя.

Шеффє (Schäffle) Альберт, нім. економіст, соціолог і держ. діяч (1831-1903), проф. унів. у Відні, представник соціально-етичного напрямку іст. школи економістів; прихильник держ. соціалізму; гол. твори: „Національна економія“, „Капіталізм і соціалізм“, „Будова й життя сусп. тіла“ й ін.

Шефтєсберї (Shaftesbury), 1) Антоні, англ. держ. діяч (1621-83), член Довгого парламенту, противник Якова II; довів до акту Habeas corpus; 2) Антоні, англ. фільософ-мораліст (1671-1713); незалежний мораль від релігії, політики ітд., при чому його мораль є впливовою гармонією між сусп. та егоїстичними нахилами людини.

Шеффєль (Scheffel) Іозеф Віктор, нім. письмен. (1826-86); іст. повість „Еккєгард“, поема „Секінгенський сурмач“, автор студентської пісні „Gaudemus“.

Шехонч Северія, гал.-укр. журналіст (1829-72), 1853 ред. рос. час. „Лада“, 1854 „Зорі Галицької“, 1855-56 час. „Семейная библиотека“, 1861-63 спірорітник різних гал. укр. і москвофільських видань; домагався введення латиниці; повість „Попадьянка і попадьографіка“.

Шечван, гл. Сечуан.

Шешори, укр. село косівського повіту, 1,800 меш.; літвісько й копальні нафти.

Шиб, (нім.) прокпн, шахта, гл. Копальня.

Шийкевич Захар, укр. діяч XVII в., ген. писар Брюховецького, 1665 їдвиз із ним до Москви, дістав дворянство й нагороди, потім позбавлений усього й засланий на Сибір, звідки повернувся й грав роль в ген. суді за геть. Самойловича; †1704.

Шийковський (Szykowski) Марїан, поль. іст. літ. *1883, проф. унів. у Кракові, тепер у Празі; письменн. чєс.-поль., суч. поль. літ., історія поль. літ. доромантичної доби.

Шик, (фр.) вибагливий тонкий смак у одязі; чепурність.

Шикани, (фр.) докучливі прикросі, які робить хтось своїм підчищенням; глузування.

Шілінг, гл. Шілінг.

Шільд, (нім.) випіска, гол. на крамниках.

Шиль(д)вах, (нім.) вієськ. картоний, карт., стійка.

Шильдрет, шильдрат, (нім.) черепашина; рогова покрива шиту черепах; ш. вел. морських черепах уживають до виробу цінних гребенів, віялець, коробочок, прикрас.

Шиманів Андрій, укр. педагог і гром. діяч (1836-1901), учитель історії в кадетському корпусі в Полтаві, 1862-69 за сепаратизм був на заслання, опісля адвокат у Харкові; співробітник „Київ. Старина“.

Шимановський, 1) В а с и л ь, укр. педагог, *1861; „До історії ст.-руських говорів“, „Нариси з історії руських говорів“, „Риси укр. наріччя XVI-XVIII вв.“, „Звукові й формальні особливості нар. говорів холмської Русь“, „Збірник Святослава“; 2) (Szymanowski) В а с л а в, поль. маляр і різьбар (1859-1930), малюнки з життя гуцулів; різьба: „Похід на Вавель“, пам'ятники Гротгебра, Шопена; 3) В с е в о л о д, укр. педагог і пасічник, *1866; праці про пасічництво; 4) (Szymanowski) К а р о л ь, поль. комп.-модерніст, *1883; опери „Гаїт“, „Король Рожер“, симфонії, увертюри, симф. поема „Пентислаз“, сонати й ін. форт. п'єси, скрипковий концерт, багато пісень.

Шиманський Павло, укр. церк. діяч, прелат і декан капітули в Холмі, 1810-41 проф. теології на унів. в Варшаві, оборонець гр.-кат. обряду перед московцями.

Шимборський Палин Феліціан, укр. церк. діяч (1771-1851), василіанин, уніятський холмський єпископ 1828-51.

Шимонович, 1) И о а н и к и й, укр. економіст і статистик, *1885, проф. укр. унів. у Львові, опісля проф. сіль.-госп. інст. у Києві, тепер на Московщині; „Укр. промисловість“, „Зелений Клан“, „Західна Україна“, „Галичина“, „Рух сіль.-госп. колективів на Україні“; 2) (Szumowicz) Ш и м о н, поль. письмен. (1857-1929), з укр. роду, вірші по поль. („Sielanki“) й по лат. (Simonides), теми із укр. життя.

Шимпанс, шимпанзе (Troglodytes niger), людомалпа до 1.5 м. вис., чорна, живе громадами в лісах зах. рівнинної Африки.

Шина, (нім.) 1) залізний трам, уживаний у будівництві і при залізних дорогах; 2) дощинка унерухомлювати аломані руки або ноги; 3) гумові або залізні обручі на колесах.

Шинели, (рос.) воєнський верхній одяг.

Шинкар Микола, укр. вієськ. діяч, за Центр. Радою начальник квіт. вієськ. округи, опісля укр. лівий соц.-рев., 1919 підняв проти Директорії повстання на Полтавщині.

Шиншля, чинчіла, гл. Віскачі.

Шиншина, гл. Троніда.

Ширід (Szyrwid) Константи, поль. і лит.

фізіолог (1864-1931), слуг, автор 1. лит. граматики й поль.-лит.-лит. словника.

Ширна астрономічна, віддаль зорі від екліптики, числиться на північ додатньо (+), на південь від'ємно (-).

Ширна географічна, гл. Географічна довжина та ширина.

Широцький Кость, укр. історик мист. (1886-1919), проф. кам'янецького унів.; дослди декоративного мистецтва укр. хати, дерев'яних хрестів на Поділлі, студії про Т. Шевченка, Соменка, Г. Левницького, укр. гравіювання, провідник по Києві; „Старовинне мистецтво на Україні“.

Шифер, (нім.) дупак, мінерал, що дупається в тонкі пластинки, вживані до накривання дахів, викладання підлог; чорний ш. — на таблицю до писання й т. ін.

Шифр(а), (фр.) умовний тасмний знак, умовна абетка для тасмного листування.

Шихта, (нім.) вл. шар, верства; безперервний час праці (звич. 8 год.) одного гуртка робітників.

Шинацький, гл. Варлаам 5).

Шинацький-Єліч Олександр, укр. етнограф (1828-59), 1854-59 ред. „Чернігівських Губ. Відомостей“; збірка укр. приказок, дві збірки віршів („Укр. квітка“), розвідки й статті про місцеві пам'ятки й ін.

Шинка, гл. Шинькові рослини.

Шинкар, криводзюб (Loxia), птах із родини юрковатих, до 2 дм. дов., червонобавий, із бурими крилами та хвостом, замінний перехресним дзюбом, живиться гол. зерном шишок; гл. таблиці; Співучі птахи, ч. 14.

Шинкин Борис, укр. комп., *1888, дитячі пісні, хори, сонати й ін. фортепіанові п'єси, фантазії, рондо й частина квартету для смичкових інструментів.

Шинко-Богус (Szyszko-Bohusz) Адольф, поль. архітект і дослідник архітектури, *1883; кермував відбудовою Вавельського замку в Кракові; дослди ст. будов.

Шинкова залоза, епіфіза (corpus pineale), малий круглавий твір у проміжному мізку, завбільшки 1 см.; належить до заліз внутрішнього виділення.

Шинман, цар зах. Болгарії, Македонії й Альбанії 963.

Шия (collum), частина тіла, що лучить голову з тулубом і містить у собі горло, горлянку, дихник, стравохід, великі кровоносні судини й нерви.

Шинний Григорій, укр. гром. діяч, *1874, за укр. влади ген. суддя, опісля сенатор, на еміграції ласктор права в Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з правознавства.

Шива, один із трьох гол. богів інд. релігії, дух ала та нищення, гл. Тримурті.

Шигатсе, друге величиною м-о в півд. зах. Тибеті; 14,000 меш., в околиці манастир Дамі-Люмбо.

Шбенік, іт. Себеніко, югосл. пристань на далматинським побережжі, 13,000 меш. 1919, гл. Ієлим.

Шкаго (Chicago), друге величиною м-о

Шимпанс.

ЗДА в державі Іллінойс, пристань над оз. Мічіген, із передмістями 4,024.000 меш.; багато бульварів, парків і хмародерів, два університети, коледжі; найбільший ринок світу на відстані й худоби.

Шкоку, яп. о. на півд. захід від Ніппоку, 18.770 км.² і 3,175.000 меш., гол. м-о Токушіма.

Шікрі Паша Мегемед, тур. генерал (1855-1916), відзначився обороною Адріанополя в першій балканській війні; 1915 ком. протр. фронту на Кавказі.

Шілінг, (ст. нім.) 1) ст. нім. срібна монета; 2) англ. розмінна монета — $\frac{1}{20}$ фунта стерлінгів, дліється на 20 пенсів; 3) австр. грошова одиниця від 1925, має 100 грошів.

Шілка, джерельна р. Амуру, 555 км. дов.

Шіллер (Schiller) Фрідріх, нім. письменник (1759-1805), найбільший поруч Гете поет і драматург; п'єси „Опришкки“, „Інтрига та кохання“, „Дон Карлос“, „Валкштайн“, „Марія Стюарт“, „Орлеанська Діва“, „Вільгельм Тель“; балети, поеми, лір. поезії, „Філософічні розвідки“, іст. студії, спільно з Гете „Ксенії“.

Ф. Шіллер.

Шілінгс (Schillings) Макс, нім. комп. *1868, автор опери „Монна Ліла“.

Шілюки, півн. мурийський народ суданської групи в долині Нілу, б. 1 міл.

Шільон (Chillon) ст. замок над Женевським озером і XV-XVI в.; гл. Бонівар.

Шішек (Šimek) Емануель, чес. археолог, *1883; проф. унів. у Празі.

Шіммі, (англ.) ам. модерний танок, споріднений із фокстротом; такт alla breve повільними вісьмаками.

Шімоза, (яп.) вибухова річовина, вживана японцями, гол. піринова кислота.

Шімон (Šimon) Франтішек, чес. гравер, *1877, член чес. Акад. Наук і Мист.; офорти й дереворити Праги, Парижа та ін.; підручник „Дереворит“.

Шімоносекі, Сімоносекі, Акамагасекі, яп. торг. пристань на півд. Ніппоку, 104.000 меш.; 1886 мир поміж Китаєм і Японією.

Шіні (Šin) Откар, чес. комп., *1851, проф. пражкої консерваторії й Укр. Пед. Інст. в Празі; симфонії, поема „Тильотама“, смячковий квартет, п'єси на фортепіан, курс гармонії й ін.

Шіңу (Xingü), браз. ріка, 1.980 км. дов., права притока Амазонки, мало славна з причини порогів.

Шінеман (Schünemann) Георг, нім. дослідник муз., *1884; праці з історії дирижування, про Й. Хр. Баха, досліді над піснями каланських татар та нім. колоністів у Росії.

Шінто, ш і н т о і з м, (яп.) вл. шлях богів;

держ. релігія в Японії, оперта на почитанні предків і культур природи.

Шіффейнери, гл. Сінфен.

Шіпка, провал Балкану, 1.333 м. вис., на дорозі з Русука до Пловдиву; зимою 1877/8 завали бої між рос. і тур. військами.

Шіра, м-о в півд. Персії, 40.000 меш., кол. цвітуча столиця і перс. культ. осередок у XIII і XIV в.; бавовняна, шовківнича й золотарська промисловість, шріб трояндового оліїку.

Шіре, ліва притока Замбезі, 600 км. дов., відтока озера Ніссі.

Шірокко (араб.), півд. вітер: 1) вогкий у гор. Італії, 2) сухий і гарячий у дол. Італії.

Шірола (Širola) Божидар, хорв. комп., *1889; муз. письменник і критик, диригент відділу нар. муз. в загребському етногр. музеї; опери, ораторія „Жертва Аврамова“, хори з оркестрою й ін.

Шіскерінг (skiskjöring), іада на лещатах, коли лещатар тримається віськами тигла (кінь, санки, мотоцикл і т. д.).

Шішкін

Іван, рос.

малир-пейзажист, рисувальник і гравер (1831-98); предстанник передвижницького натуралізму 70 рр.

поет чистого ліку.

І. Шішкін: Рінок у сосновому лісі.

І. Шішкін: Рінок у сосновому лісі.

Шішманов

Іван, болг. історик літ. (1862-1928), освітній діяч та політик, зять М. Драгоманова, проф. унів. в Софії, член болг. і норв. Акад. Наук, дійсний член НТШ; 1918 болг. посол у Києві; праці з етногр., порівняльних слов. літ., про вплив Шевченка на болг. відродження й ін.

Шію-гін, Чао-кін, кит. м-о в провінції Кван-туң, над Сікіяном, 50.000 меш.; візьня пристань.

Шіканці, (голанд.) почесне місце на гор. чердаку носного корабля, там видають найважливіші накази й постанови та уладжують офіційні привітання і приняття.

Шікалар, (лат.) червоний червечий одяг; тепер два платочки сукина з вишитим іменем Пречистої Діви; носять на грудях для особливого почитання Пречистої Діви.

Шікаралупники (Crustacea), членоніг тварина, якриті твердим, заплігним панциром; багато різнородних громад, звич. водних тварин, м. ін. ракуваті (рак, гомар, краб), стоноги, з кошальних трільобити й ін.

І. Шішманов.

Шкарлятина (scarlatina), красуха, гостра інфекційна хвороба, год. дитячого віку, заразень незнай: прояв: дрижаки, біль голови, гарчак (30-40°), блявання, на другий день червона, дрібна висипка, майже на цілому тілі, запалення горла; після кількох днів лушчиться шкіра; ускладні: запалення середнього вуха, запалення широк (в 3 тижні), ендокардит і ін.

Шкарп, (фр.) похила стіна земного напину, схисний підмурівок.

Шкатул(к)а, (нім-поль.) скринька для переходу грошей, дорогоцінностей.

Шкафут, (голянд.) частина гор. чердака воєнного корабля, від шканців до баку.

Шквал, (англ.) наглай дуже сильний подув вітру на морі.

Шкільна Часовня, пед.-наук. міс., орган Руського Т-ва Пед., у Львові 1880-89.

Шкільництво, шкільна справа. Школи бувають держані або приватні, а саме: народні школи, для дітей від 6 або 7 літ, протягом 4-9 літ, звич. обов'язкові; середні, дають загальні основи знання, без особливого пристосування та приготування до вищих шкіл; бувають дуже різномодні: класичні, гуманістичні, реальні й ін.; фахові: різного ступня: господарські, торговельні, різні промислові й технічні й т. п.; учительські семінарії й лицей й ін.; військові: підстаршинські, старшинські, військ. академії й ін.; високі школи: університет, техніка, гірничі, торговельні, ветеринарні, агрономічні, академії (духовні, військові, мистецтв і ін.).

Шкіпер, (голянд.) капітан купецького корабля.

Шкіперія, нар. назва Альбанії; шкіперари, альбанці; гд. Альбанія.

Шкіра (cutis, derma, 1) зовн. покриття тіла тварин і людей; у ссавців складена з 3 верств: а) нашкірень (epidermis), груба верства плоских наболонних клітин, на поверхні зроговатілих; б) власлива шкіра (corium), верства сполучної тканини, в якій містяться еластичні волокна, шкірні залози й волосові мішечки; в) підшкірна тканина. Ш. служить: до охорони тіла перед зовн. впливами, до вдержання постійної теплоти тіла, до виділення поту й сала, до видихання, год. у нижчих тварин, та як змісловий орган (дотик, болу, температури); витвори ш.: волосся й нігті, (гд. таблиця Людвиг VI, з; 2) виправлена ш. домашніх або диких тварин, звич. ссавців; шкуру очищену від шерсті й підшкірної тканини гарбують (гд. Гарбарство); ш. гарбовані гарбниками: ш. на підощви, полувал (на легші підощви), на ремені до машин, на римарські вироби, на пришиви; ш. гарбовані сумачом: ликована шкіра, шаґрен (ківська, ослича або верблюжа) сап'я, марокен і кордобан (козача й овеча); юхта, ш. з молодих домашніх тварин, гарбована вербовою корою й березовим дьогтем; ш. гарбовані хромовими солями: бокс-

кальф (теляча) і шевро (з молодих козенят); замшеві шпирі, гд. Ірха.

Шкірні залози, гд. Потові залози, Сальні залози.

Шкірні хвороби, недуги шкіри й її придатків (волосся й нігтів), спричинювані заразними (бешпах, чиряк й пранці), грибками (парша, трихофітіоз), галапасами (воші, короста), термічними (попарення, відмороження), та шкідливими впливами: хемічними (киселина, луги), світляними (сонце, рентген); часто причиною є розлади обміну речовин (дукривниця, подагра), розлади зал. внутр. виділення, розлади імунітету; також новотвори (гол. пігмент).

Шкіц, (іт.-поль.) ескіз, нарис, кількома рисами накреслений рисунок (малюнок, модель), проєкт, спроба.

Шкіла очні, гд. Окулярні.

Шкло, село яворівського повіту у Галичині, б. 2200 меш.; живець — багаті сірчані джерела.

Шкло, скло, некристалічна прозора річовина, повстає через стоєння піску з окисами деяких металів (соду, потасу, літу, ванію, олова) або з їх солями. Ш. не має означеного хем. складу, тому його фіз. прикмети змінні. Звичайне ш., вживане до виробу шклянок, пляшок, шиб і т. д., має 70% двоокису кремю, 15% окису ванію і 15% окису соду; т. т. б. 500°. Тяжко стопне чеське ш. служить до виробу хем. посудин; воно має замість окису соду окис потасу. Кристалічне ш., з якого роблять предмети до прикраси, й флінтове ш., що служить до виробу сочок і оптичних призм, є крем'янами олова й потасу. Оптичні шкла роблять теж із тав. коронного ш., що має потасовий та валневий кремня. Бєське ш. має вчати замість двоокису кремю борону кислину й тому топить легко та переломлює сильно світло. Кварцове ш., гд. Кремінне шкло; фуксове ш., гд. Водне шкло. Забарвлюють ш. гол. окисами металів. Шкляні прилади виробляють із розтопленої маси через виділення, відлявання у відповідні форми або прасування. Історія ш. Єгиптяни знали ш. вже 2400 до Хр. За Нерона знані були рим. шкляні гуті. По упадку зах.-рим. держани були Візантія гол. осередком шкляної промисловости. У XIII в. славились вже Венеція шкляними виробами, а в XVII і XVIII вв. Чехія. На Україні почали виробляти шкло шойно від X в.; до того часу сироваджували його з робітень рим., гр. та орієнтальних.

Шкловський, 1) Віктор, рос. літературознавець і белетрист, *1893, праці про поетичний стиль, сюжет, тощо; „Теорія прози“ й ін.; 2) Ісаак, рос. гром. діяч і публіцист, *1865, родом укр. жид. від 1896 у Лондоні, як постійний кореспондент денника „Русскія Вѣдомости“ та журналу „Русское Богатство“, псевдонім Діонео.

Шкода (Skoda) Емль, чес. інженер

(1839-1900), основник величезного металургічного підприємства в Пільні, перетвореного опісля в акц. т-во, яке виробляє тепер машини й гармати.

Шкодра, гл. Скутарі.

Школа, (лат.) 1) публична або приватна установа, де виховують і навчають молодь; 2) всі учні, що ходять до якоїсь школи; 3) будинок, де вчаться учні; 4) всі учні, прихильники й поклонники якогось учителя-керманіча, його ідей, поглядів, чи переконань (у філософії, літературі, мистецтві); 5) особливий напрям науки якогось учителя, або поглядів духовного керманіча; 6) різні роди навчання й виховання; 7) мистецький напрям; 8) досвід, що чогось навчає (школа життя).

Школа, двотижневий додаток до „Письма до Громади“, у Львові 1865.

Шкорбут, гл. Шкорбут.

Шкоти, (голанд.) снасті для розтягання вітрил, прив'язані до їх сідлих кутів, проходять через бльоки на бортах, або на чердаку.

Шкотія, гл. Шотландія.

Шкраба Орест, бук-укр. гром. діяч, *1898, адвокат, посол до рум. парламенту (1930-31), член бук. правос. єпархіальної Ради від України.

Шкрибляк, прізвище гал.-укр. токарів і рибарів, мистців гудульського домашнього промислу: 1) Василь, званий Токариком (1856-1928); 2) Микола (1858-1920); 3) Федір, *1861; 4) Юрко, званий Юркоком (1823-84), батько Василя, Миколи й Федора.

Шкрови (Skroup) Фрагтішек, чес. комп. (1801-62), м. ін. автор першої оригінальної чес. опери („Drahenik“) та чес. над. гімну („Kde domov můj“).

Шкрумеляк Юра, гал.-укр. письмен. і журналіст, *1865; ред. час. „Народна Справа“ й „Дімнічок“, варіант „Поїзд мерців“, збірка поезій „Аледа Жертва“, повісті „Чета Кралатих“, „Огні з полонин“; переклади й писання для дітей.

Шкуна, шкуна, (голанд.) корабель із 2-ма або 3-ма схиленими щоглами й окісними вітрилами; шкуна-бріг, має передню щоглу з простими вітрилами.

Шкунер, (голанд.) назва суден, що не мають реї.

Шкура Олекса, кошовий от. запорозьких козаків 1665.

Шкуруній Гео (Юрій), укр. письмен., *1903, футурист; збірки поезій „Психетон“, „Барбан“, поема „Море“, оп.: „Переможець

дракона“, „Пригоди машиніста Горна“, романи: „Двері в день“, „Жанна Баталюнерка“, памфлети „Божественна комедія“; намагався сподіювати рев. теми з урбанізмом та американізмом.

Шкута, (сканд.) річкове судно, гол. для перевозу абжіжів.

Шлезьк (Schlesien), країна в гор. сточищі Одри, заселена тепер переважно німцями, в меншій частині поляками й чехами, була в V в. слов'янська, політично організована поль. шлезькими П'ястами; в XIII в. шлезькі П'ясти помітчилися й були від 1327 чес., від 1526 австр. васалами, врешті як вимерли шлезькі П'ясти 1675 став Ш. австр. провінцією, а 1742 з військом невеликої півд. частини (гл. Шлезьк чеський) прус. провінцією; 1919 Ш. поділено на прус. півн. Дол. Шлезьк і півд. Гор.

Шлезьк.

Шлезьк, а з того останнього частина підійшла до Польщі (Шлезьк польський) і Чехословаччині (Шлезьк глучівський). Ш. Горішня (Ober-Schlesien), півд.-схід. прус. провінція, 9,700 км.² і 1,370,000 меш. лівобіч Одри родюча та с.-господарська, правобіч неродюча, зате багата на копальни й тому дуже промислова; гол. м-о Опельн. Шлезьк Долішня (Nieder-Schlesien), півд.-схід. прус. провінція, 26,615 км.² і 3,160,000 меш. країна с.-господарська (сильно поширене промислове рільництво: цукор, хміль), залізна й шклина промисловість; гол. місто Бреслау; Ш. опольський, зах. частина чес. Ш.; Ш. опольський, гл. Ш. Горішня; Шлезьк польський, шлезьке воєводство, півд. зах. воєводство Польщі 4,230 км.² і 1,125,000 меш. (72% поляків, 28% німців), складається з частини нім. Гор. Шлезьку та частини кол. австр. Шлезьку (тешинського); гол. м-о Катовиці; Ш. п. є автономічною частиною Польщі з власним сеймом, воєводою й радою воєвідської; Ш. тешинський, або цинніський, схід. частина чес. Ш. та південна поль. Ш.; Шлезьк чеський, півд. частина Ш., що після 1742 залишилася при Австрії й була австр. коронним краєм до

В. Шкрибляк.

Ю. Шкрибляк.

1918, відтак з винятком схід. частини (г. Ш. поль.) відійшла до Чехословаччини.

Шлезька Острава (Slezská Ostrava), м-о на чes. Шлезьку б. Моравської Острави, 23.000 меш., копальні вугілля, хем. промисловість.

Шлезькі війни, війни Фридриха II з Австрією за Шлезьк: 1) 1740-42, прус. перемоги під Мольвицями й Хотушицями; в мирі у Бреславі 1842 Фридрих дістав майже цілий Шлезьк; 2) 1744-45, Фридрих зайняв Прагу, мир у Дрездені; 3) г. Семілітня війна.

Шлейф, (нім.) довгий край жіночої сукні, волочиться по землі; хвіст.

Шлегель (Schlegel), 1) Август Вільгельм, нім. лінгвіст і письмен. (1767-1845), переклади Шекспіра й Кальдерона; 2) Фрідріх, нім. письмен. (1772-1829), провідник романтичної школи; повість „Люцинда“, критичні, філ. й індологічні студії.

Шлезвіг (Schleswig), кол. князівство, від 1866 частина нім. провінції Ш.-Гольштайн, 1920 частина перейшла до Данії.

Шлезвіг-Гольштайн (Schleswig Holstein), нім. прус. провінція, 15.000 км.² і 1.540.000 меш., горбуватий півострів, на сході рідкоча, на заході марші; гол. заняття хліборобство, скотарство та рибальство, корабельна промисловість, гол. місто Шлезвіг. Бул у персональній унії з Данією 1460-1866, 1920 по плебісциті припала Данії мала нім. частина (3.890 км.² і 175.000 меш.).

Шлендріан, (нім.) недбайливе, розлякане tempo праці.

Шлєцер (Schlözer) Август Людвік, нім. історик (1735-1809), проф. унів. в Геттінгені, основоположник нової нім. історіографії, переклад Нестора на нім. мову, пропагатор латиниці для всіх слов. літ; „Шви. історія“ й ін.

Шліман (Schliemann) Гайнріх, нім. археолог і германіст (1822-90), прославився своїми розкопками, гол. Трої й Мікен.

Шлісельбург, м-о б. Ленінграду, 6.400 меш., ст.-руське Оршко, до 1917 тюрма для політ. проступників, тепер музей.

Шліф, (нім.) вигляд, вигладженя поверхня, тонесенька пластинка мінералу або гірщини для дослідку мікроскопом.

Шліфи, (нім.) старшинські відзнаки на рукавах, широкий гальон із нашпивою, що означає ступінь.

Шліхтер Олександр, більш. політ. діяч і статистик, *1868, наркомзєм РСФСР, 1919 нарком харчових справ, 1921-23 полпред у Австрії, 1923-24 голова управи Вукоспільки, 1924 ректор комун. унів. ім. Артема в Харкові, 1924-28 наркомзєм УСРР, від 1929 дир. Інст. марксизму-ленінізму та віцепрезидент ВУАН.

Шлунок (ventriculus, stomachus, gaster),

частина травляного органу між стравоходом і кишками; в людини міститься в черевній ямці, має форму мішка, що його більша частина, тав. шлунокове дно (fundus), лучиться при шлуночком (cardia) із стравоходом і кімчається шлуноковою брамою (pylorus), що замикається сильним м'язем-затягачем; вона відділює ш. від дванадцятипалої кишки. В середній ш. вистелений слизовою оболонкою, що має велику кількість шлунокових заліз, які виділюють шлуночковий сік, сильно кислу рідину, де є соліна кислота, дещо неорганічних солей і травляні ферменти: пепсина, сичуговий фермент (хімоїнін) і ліпаза. З хоріб шлуноку важливі: шлунокова виразка кругла (Ulcus rotundum), знич. на задній стінці ш., в околиці шлунокової брами; причина невідома; прояви: згага, сильні болі $\frac{1}{2}$ -1 год. після їжі, блювоти, часом криваві; шлунокова невроза, проявляється боліми, надмірним виділюванням ш. соку й ін. без жадних анатомічних змін у шлуноку; буває в нервово-хоріб людей; шлуночковий катар, гл. Гастрит; шлуночковий пістрик, або рак (carcinoma ventriculi), прояви: втрата охоти до їжі, гол. м'яса, тиск і болі в ділянці шлуноку, худота, іноді блювоти, пригнічений стан, недостатність, виснаження.

Шлуночок серцевий, гл. Серце.

Шлюза, (нім.)

1) дерев'яна або залізна перегородка в греблі, котрою перепускають до внодоби воду; 2) коморова ш., замикаєна з обох сторін воротами, пропускає судна між сплавними каналами з різним (2-10 м.) рівнем води; при більшій висоті будують кілька комор одна за одною, або підносять судна спеціальними підіймаю.

Шлюпка, (голлнд.) малий паровий, моторний чи весловий човен для комунікації поміж кораблями та поміж ними та берегом.

Шлігворт, (нім.) властивий термін на означення якогось поняття; гасло.

Шлієрмахер (Schleiermacher) Фрідріх, нім. теолог і філософ (1768-1834), проф. унів. в Берліні, основоположник нової теології; гол. твори: „Розмови про релігію“, переклади творів Плятона.

Шлайден (Schleiden) Матіас, нім. ботаник (1874-81); проф. унів. в Бні й Дорпаті; приклав до ботаніки адобутки фізики й хемії та теорію розвитку.

Шлійхер (Schleicher) Август, нім. лінгвіст (1821-68), один із перших нім. славістів, проф. унів. в Бні, творець теорії тав. „родового дерева“ мов, начебто індогерм. мови розвивалися як дерево; праці з по-

Шлюза. 1. шлюзова комора, а — човен, б, в, — ворота, г, д, — заднімак, які підносять і опускають, 2. горішня й 3. долина течія ріки.

Г. Шліман.

ривальною грам. з лит. мови та її відносив до слов. мов, зі слов. мови, полабської студії.

Пляка (нім.) жуфель, гз. Жужелити.
Пляшкін Ілля, рос. історик літ. (1858-1918), студював і укр. письм. (Дмитро Ростовський, виклади з історії укр. літ. XVI-XVII вв.).

Плярка (нім.) зморщена обшивка на жіночій сукні.

Пляф (Schlaf) Йоганнес, нім. письм., *1862; разом із Гольцом повість „Батько Гамлет“, п'єса „Рідні Зеліке“; крім цього драми, повісті, новели, нариси, переклади.

Пляфрок (нім.) довгий халат для вигоди.

Плях, 1) укр. місячник літ., мист. та гром. життя, в Москві 1917, в Києві 1918; 2) укр. час. для укр. полонених, у Зальцвельді 1919-20.

Пляхи, півмісячник у Львові 1913-18, перед війною орган укр. студентства, описали стрілецька.

Плях навчання і виховання, пед.-методичний додаток до „Учительського Слова“, пізніше тримісячний орган т-ва „Взаємна поміч укр. учительства“, у Львові від 1927.

Пляхом Незалежності, орган Гол. Управи Укр. Центр. Комітету в Польщі, від 1929 у Варшаві.

Пляхта, вища верства серед станової суспільності в Польщі, відповідала ст.-укр. боярству, а зах.-европ. лицарству; в Польщі шляхта розвинулася з населення, що мало обов'язок військової служби, а замкнулася в окремий стан із кінцем XIV в. (кошицький привілей 1374); від того часу ш. бере повну перевагу над ін. станами в державі, надаючи Польщі тавро шляхецької держави.

Пляхтова, укр. с. б. Щавинці, одне з найдалі на захід положених укр. сіл, б. 7°0 мез.; 1840 найдено тут цінний скарб з V. бронзової доби (гол. цельти).

Пльосер (Schlosser) Фрідріх Хрістоф, нім. історик (1776-1861); „Всеобщая історія“.

Пмальгансен, 1) Іван, рос. ботаник (1849-94), проф. кїв. унів., дослідник суч. і коельної рістні України; „Флора Юго-западной Россіи“; 2) Іван, укр. зоолог, *1884, проф. ІНО в Києві, член ВУАН, дир. біологічного Інституту при Академії.

Пмалькальд(ен)ський союз, союз прот. князів проти цес. Карла V 1531; у пмалькальдській війні 1546-7 Карло V. переміг при допомозі Мавриція Саксонського.

Пшмельц (нім.) 1) емаль, шкваста поволока, що нею вкривають метали; 2) перетоплені на масу металеві предмети; 3) вигорілі останки в доменних печах; 4) заг. річ непрадатна.

Шмерлінг (Schmerling) Антон, австр. політик (1805-83), основник великонім. партії, 1849-51 держ. міністер у Франкфурті над Майном, 1860-65 австр. міністер

Шмига, (нім.) кутомір із рухомими раменами.

Шмігельський Андрій, гал.-укр. гром. діяч (1866-1920), селянин, радикал, описав соц. демократ, організатор Збаражчини, 1907 посол до гал. союму, член президії Укр. Нац. Ради в Станіславові, співробітник „Народу“, пізній „Землі і Волі“ та ін. соц.-дем. видавництва.

Шмига.

Шмідгоф Катерина, гл. Пунова К.

Шмідт (Schmidt), 1) А к с е л ь, нім. журналіст, *1870, ред. журналі „Deutsche Politik“ 1917-21, „Der deutsche Gedanke“ 1925-28, що займали дуже прихильні становище в укр. справі, основник (разом із Рорбахом) „Нім.-Укр. Т-ва“ в Берліні 1918 і його ген. секретар та ред. журналу „Die Ukraine“, автор брошури і статті про схід. Європу, зокрема про Україну та укр. питання; 2) Еріх, нім. літературознавець (1853-1913), проф. унів. у Берліні, представник філол. напрямку в історії літ.; праці про нім. класиків; 3) Йоганнес, визн. нім. мовознавець (1843-1901); індоєвроп. вокалізм, працьовитица інд.-європейців; теорія хвалі; 4) Петро, рос. гром. діяч (1867-1906), лїян-тант, 1905 провідник повстання в чорноморській філїті; розстріляний; 5) Роберт, нім. соц.-дем. політик і журналіст, *1864, ред. „Vorwärts“-у, 1919 міністер.

А. Шмігельський.

Шмільовський (Smilow'skyi), ал. Schmilauer) Войтех Адольф, чес. письм. (1837-83); повісті, оповідання з нар. життя.

Шмика, (нім.) товста фарба, вживана асторями при характеризації обличчя.

Шмігель, шміргель, (нім.) дрібнозернистий корунд із домішкою магнетиту; ш-дем ріжуть шкло; спорозкованим виглядають метали, каміни.

Шміт, 1) Федір, суч. рос.-укр. дослідник і теоретик мист.; дослди про кїв. Софію; „Мистецтво, його психологія, стилістика й еволюція“ (по рос.); „Мистецтво старої Русі-України“ (по укр.) 1919; 2) (Schmitt) Фльоран, фр. комп., *1870, модерніст, автор симфонічних п'єс, балету „Трагедія Сальоме“ й ін.

Шмок, (нім.) денникар без переконання, пише те, що йому кажуть; від імені героя комедії Фрайтага „Денникар“.

Шмоллер (Schmoller) Густав, нім. економіст (1838-1917), проф. унів. в Берліні, 1890-1917 провідник Союзу сусп. політиків (Verein für Sozialpolitik), представник сусп.-етичного напрямку іст. школи, належав до правого крила катедер-соціалістів; гол. твори: „Про деякі основні питання сусп. політики й науки нар. господарства“, „Основні науки нар. господарства“ й ін.

Шмугель, (голянд.) потайний продаж забороненого краму, пачкарство.

Шмурлер, (нім.) ремісник, що виробляє шнурки, намісто, тороки, стрічки, тощо.

Шмуцтитул, (нім.) передня сторінка книжки з самим наголовком, перед головною сторінкою.

Шнабель (Schnabel) Артур, нім. піаніст і комп., *1882, твори крайньо-модерного напрямку.

Шнайдеміль (Schneidemühl), гол. м-о Гренцмарку, 42.000 меш., трачки.

Шнайдер (Schneider), 1) Антоні, поль. етнограф (1825-80), автор „Енциклопедії до краєзнавства Галичини“ (буки А—Б); 2) Георг, нім. бібліолог, *1876, автор нім. підручника бібліографії з розділом про укр. бібліографію; 3) Жозеф Ежен, фр. політик і промисловець (1806-75), один із основників фабрики машин і гармат у Кресо, президент законодатної палати підчас 2. імперії; 4) Юлія, гл. Кравченко Ульяна.

Шнеберг, назва кількох верхів у Альпах і Судахтах.

Шнека, (нім.) вл. слимак; безконечний гвинт, пр. у машині до мелення м'яса.

Шнекопфе (Schneekopfe), гл. Сиссак.

Шницель, (нім.) січена котлета, сіканець.

Шнітцер Йоган, гл. Агріколя 2).

Шнітцер (Schnitzler) Артур, нім. письмен. (1862-1931); п'єси „Любоді“, „Анатоль“, „Хоровід“, повість „Шлях на волю“, новел „Поворот Казанови“, „Ельза“, „Лейтнант Густль“ і ін.

Шнуер, (нім.) 1) мотуз, кодола; 2) ст. укр. міра на довжину. б. 75 ліктів — 487 м.

Шнурова кераміка, доіст. глиняні вироби, прикрашені відтисками шнурка на гор. частині посудини; з Туринії розвіялася з кінцем неоліту по Європі; зустрічається й у нас в енеолітичній та 1. бронзовій добі.

Шоа, схід. провінція Абесинії, до 1888 васальна держава; б. 2 міл. меш. християн.

Шобер, 1) (Schober) Йоган, австр.-нім. політик, *1874, дир. поліції у Відні, канцлер 1921-22 і 1929, 1930 міністер закорд. справ; 2) (Schober) Станіслав, поль. лінгвіст, *1871; проф. унів. у Варшаві, дійсний член НТШ; „Життя слів“, „Нарис загального мовознавства“, поль. грам. і т. д.

Шов (Shaw) Бернард, англ. письмен., *1856, з ірл. роду; довга низка сат. драм і комедій: „Кандіда“, „Пігмаліон“, „Людина й надлюдина“, „Жанна

д'Арк“ і ін.; повісті, памфлети; нагорода Нобеля 1925.

Шовгенів Іван, укр. інженер, *1874; 1911-18 доцент спб. політехніки, 1918-20 проф. київ. політехніки, голова меліоративної секції ВУАН, 1922-31 проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та П 1. ректор; праці з гідротехніки, гідравліки та меліорації.

Шовінізм, (фр.) заслужений націоналізм, зв'язаний із ненавистю та погордою до ін. народів; від імені фр. воїна Шовена у п'єсі Скріба „Воєн-хлібороб“.

Шовініст, (фр.) людина, перейнята шовінізмом.

Шовк, тонесенькі волоконця опряду гусениці прядки-шовковиці, утворені з фіброїни, особливої органічної річовини (C₁₂H₂₂N₂O₂), вкритої клеєм, товщем та воском (гл. Прядка шовковиці); шовкові пачочки, очищені, дають тзв. сирій ш. (греж), з вибіленого або закрашеного ш-у виробляють різні цінні тканини. Дикий ш. із опрядів ін. родів мотилів-прядок, не має цінних прикмет правдивого ш-у: близьку м'яккості й витривалості. Штучний ш. виробляють із кольодю або віскози, що їх задля цього перетискають крізь ситце з малесенькими дірочками; нетривкий, річний добуток (1930) понад 200.000 т.

Шовковиця, морва (Morua), дерево до 12 м. вис. з цілим або латчатим листям та цвітом із незаметними платками; ш. біла (M. alba) з Китаю, дуже цінена тим, що її листя одинокий корм шовкопрядки; ш. чорна (M. nigra) з Персії, має чорні їстівні овочі, подібні до малини; з листя ш. ш. папірної (Brossonnetia) виробляють славний папір у Японії й Китаю; споріднені: гл. Маклюра, Фікус, Хлібовень.

Шовкопрядка, гл. Прядка шовковиці.

Шоґун, (яп.) титул дідачного верховного полководця в Японії від XIII в.; ш. був властивим володарю держави; шоґоно від 1868 цісар Мутсуґіто відібрав шоґунові його значиння і став у сам при кермі влади.

Шо де Фон (La Chaux de Fonds), м-о швайц. департаменту Нешатель, 38.000 меш.; виріб годаників.

Шодо, шода, (фр.) підлива; оґріване яєно з яйцями та цукром.

Шодуар Станіслав, барон, рос. нумізмат (1792-1858), перший заступник голови комісії розбору давніх актів у Києві від 1843, колекціонер старонини чорноморського побережжя.

Шок, (англ.) наглий удар; в мед. гострий розлад організму зі спадом кровотиску, втратою свідомості, часом кінчається смертю; буває гол. при пораненнях

А. Шнітцер.

Шнурова кераміка: вулиця амфора.

Б. Шов.

Шовковиця: 1. галуззя з пильковим цвітом, 2. пильковий цвіт, 3. галуззя з стовпковим цвітом, 4. стовпковий цвіт, 5. його перекрій, 6. овоч.

черена, при деяких отросних, анафілаксії, сильних психічних вражіннях, тощо.

Шокальський Юлій, рос. океанограф і картограф-геодезист, *1857, член рос. Акад. Наук, дослідник Чорного моря; теор. океанографічні праці і спеціальні монографії.

Шокінг, (англ.) слово чи вчинок, що вразив почуттєвості пристойності, сором'язливості.

Шоколяда, чоколада, (мех.) мішанина кашкової муки з цукром, звич. з домішкою кориці (ванілії, кориці), горіхів, мигдалів, молока: дуже поживна.

Шолом, наврива голови волюка, у старинних часах зі шкіри, опієли з металю, гол. з заліза, тепер зі сталі, проти січної зброї й пострілів; також летуни й автомобілісти надягають ш-и для охорони голови від удару, вітру, зимна; тропічний ш., проти сонця, здебільша з корку.

Шолом-Алейхем, вл. Рабінювіч Шолом, жид. письмен. (1859-1916); реалістичні й гумористичні оп. й повісті з жид. життя, де описує розклад містечкового побуту.

Шолуді, гл. Пархи.

Шолянур, м-о брит. інд. провінції Бомбаю, 120.000 меш., твердизна, бавовнизна й шовкова промисловість.

Шомпол, (нім.) набивач, прут для забивання набою в цинку і для її чищення.

Шоп, гл. Полоскун.

Шопен (Chopin) Фридрих, поль. найвіван. піаніст та композит (1810-49), фр. роду, форт. твори: баллади, концерти, сонати, ноктюрни, скерци, фантазії, польонези, прелюдії, мазурки, вальси, етуди, сольсонни.

Шопенгауер (Schopenhauer) Артур, нім. філософ (1788-1860); приймає як корінь і суть усіх річей (Кантові „Ding an sich“) волю до життя, яка у світі переходить різні ступні об'єктивності; а що воля до життя повна суперечностей, то заперечення її — одинокий вихід із цього скрутного становища (несаміям); гол. твір: „Світ як воля й уявління“.

Шопрон (Sorpon), нім. Еденбург (Odenburg), мад. м-о на границі австр. Бургенланду, 35.000 меш.

Шоссе, шосе, (фр.) дорога викладена камінням, цементом і т. п.

Шоста бригада УГА, равська, повстала 11 1919 з групи Рава Руська і з частин иворіської; була в складі 1. корпусу УГА, на поль.-укр. фронті боронила відтинку Немирів-Рава Руська; 31 VIII 1919 перша ввійшла до Києва; після переходу УГА на Збруч числала б. 2.500 людей, складалася

з 3 куріїв піхоти, 1 полку артилерії та 1 сотні кінноти; ком. соти Ю. Головінський.

Шостаковіч Дмитро, рос. комп., *1906, модерного напрямку; симфонія, опера „Ніс“, балет „Золота доба“.

Шостий відмінок, Орудий відмінок.

Шостикутник, у геом., площа замкнена шістьма боками; ш. правильний має рівні всі боки й кути (по 120°), його бік рівний променеві описаного кола.

Шостистинник, гл. Куб.

Шостка, м-ко глухівської округи, 8.000 меш.: 78% укр., 16,8% рос.; в XVIII-XX на. фабрика стрільного пороху.

Шотландія (Scotland), брит. країна на півночі гол. Брит. острова; має з Гебридами, Оркнейми та Шетляндськими островами 78.745 км.² і 4.882.000 меш., відділена від Англії горами Чевіот; на півдні гориста (843 м. вис.), в серед. частині низинна, на півночі височинна, розірвана каледонською западиною на гори Гремсієн і Шотландську височину. Ш. багата на озера, побережжя розчленовані, багато фіордів і прибережних островів. Підсоння суто океанічне (Единбург — серед. теплота 8,7°), лагідна зима, літо помірковано гаряче, багато опадів; з вийнятком низини країна неродюча. На низині багато копалин, у зв'язку з цим промисловість і густе населення; ін. частини рідко заселені й гол. заняття їх меш. — випас овець. Населення нині, з вийнятком кількох тисяч кельтів (на півн. заході), англійо-саксонське. Гол. місто Единбург. Історія. Найдавніші меш. були кельт. походження (каледонці); в IV в. прийшли з півдня пікти й скоти; VI в. християнство, 844 король скотів Кеннет об'єднав обидва племена, від XI в. ціла країна зветься Ш-єю; від 1175 Ш. стала залежна від Англії; після зав'язаних воєн 1327 добула незалежність; від 1371 династия Стюартів, боротьба зі шліхтою; Марія Стюарт призначала реформацію; 1603 персональна унія з Англією; 1688 затвердження пресвітеріанської церкви Вільгельмом III; 1707 остаточно унія з Англією.

Шофер, (фр.) фаховий керманіч авта.

Шопони, півн.-ам. плем'я індіан у Неваді й Орегоні, б. 17.000.

Шпагат, (нім.) мідний мотуз до зав'язування пакунків, тощо.

Шпада, шпага, (єсп.) довга, прима й вузька зброя, щоб колоти й сікти.

Шпасс (Spreuer), баварська пристань над Райном, 26.000 меш., собор із XI в. з кор. гробами; бавовнизна, машинова та споживча промисловість, ст. рим. Августа Неметум або Новіомагус, місце протестації євангелієцьких князів 1529.

Шпак (Sturnus), птах б. 2 дм. дов., чорний, із ясно-бурими плямками, металічно блискучий; живе громадами, живитьсь комахами, також зерном, легко привчається співати й повторювати людські слова, м'яко їстивне; гл. таблиця: Співучі птахи, ч. 32.

Ф. Шопен.

А. Шопенгауер.

Шпалер(а), шпалір, (іт.-нім.) 1) два ряди дерев або кущів, що tworять стежку в саді; 2) два ряди людей, між якими є вільний прохід; 3) талети; на Україні ш. виробляли вже в XVIII в. у друкарні Ставропигії (тав. колтриви).

Шпалі, (голланд.) шпалі (нім.) пороги; попередні бруси, в. 260 м. дов., на яких осаджені залізничні рейки (шпалі); звич. дубові, тепер залізо-бетонні або й залізні; віддаль ш-ів 70-85 см.

Шпальта, (нім.) один стовпець друку часописної сторінки.

Шпангоут, (голланд.) шпант, (нім.) ребро корабля, бічний вигнутий брус, поставлений на киль; ш-и tworять кістяк корабля.

Шпандау (Spandau), передмістя Берліну.

Шпараг, (Asparagus) холодок, зелена рослина, до 1½ м. вис., вкрита шпилькуватими, короткими бильцями, що їх помилково вважають за листя, листочки дрібні, лускуваті, цвіті бліскотливі, малі, зелені; влітку влітку червоні, трійливі; молоді, соковиті пагони їдять як присмак; ш. важний також у лічництві, гл. Аспарагін.

Шпат, (нім.) 1) накістник, згубивши стовпову кость, звич. в коней; буває внаслідок запалення окістя черепа потовчення, удар й т. п.; 2) скалець ісландський, гл. Вапни.

Шпенглер (Spengler) Освальд, нім. філософ, *1860, год. твор: „Загибель Заходу“, де підняв упадок европ. культури.

Шпессарт (Spessart), гори в півн.-зах. Баварії, до 615 м. вис.

Шпехт (Sprecht) Густав, нім. письменник і журналіст, *1885, спіробоїтник укр. пресоного бюра при укр. посольстві в Берліні 1919-22, ред. „Ostexpress-у“ до 1928, перекладач укр. нар. пісень, поезій Франка, п'єс Вишниченка; статті про Україну в нім. пресі.

Шпиг, шпигун, (іт.) висліджувач, людина, що потайки щось просліджує на те, щоб повідомити про це зацікавлених (владу, чужу державу); таємний агент поліції.

Шпилькові рослини (Coniferae), громада нагонасиних рослин, дерева й кущі, звич. з простим, шпильчастим, усезеленим листям, квіти tworять шишку; гол. родини: тисуваті, ялицеваті, кипарисуваті.

Шпінат (Spinacia), зелена рослина з

Шпараг: 1. галузка з цвітом, 2. корінь із молодими паростками, 3. цвіт, 4. 1/2 цвіту розквітлого, 5. овуц, 7. його перекрій.

Шпінат: 1. галузка з шпильковим цвітом, 2. галузка з стовпковим цвітом, 3. шпильковий цвіт, 4. стовпковий цвіт розквітлого, 5. перекрій овуцу.

родини лободуватих; листя вживають як городовину.

Шпигаль, (лат.) установа заг. вжитку, призначена для поміщення й лікування тижко хворих.

Шпигто Осип, гал.-укр. письменник, *1869, 1899 ред. „Буковина“; оп. „Вирід“ і ін., sat. і гум. пісні від псевд. Гриць Шивавка; тепер у Бразилії; новелі порт. мовою.

Шпигтовський Іван, гал.-укр. історик, *1880, дійсний член НТШ, дослідник гайдамаччини.

Шпигці, великий скелестий верх Чорногори, 1.864 м. вис.

Шпик, (нім.) гл. Кості.

Шпільберг, гора в Брні (ЧСР) з пятаделю, кудя за Австрії замикали політ. протупник.

Шпільгаген (Spielhagen) Фрідріх, нім. письменник (1828-1911); повісті „Проблематичні удачі“, „Молот і ковало“, „Потоп“, оповідання, п'єси.

Шпидель, (нім.) тонка вісь у машинах.

Шпінель, гл. Спінель.

Шпюв, (іт.) гл. Шпиг.

Шпюнажа, 1) алочип проти загттєвих інтересів держави, через протизаконні знєсєня з чужою державою; 2) конспірація з чужою державою, підтрим ворожої влади підчас війни і взагалі підпора змагань чужої держави, спрямованих на некористь даної держави.

Шпір Африкан, рос. філософ і письменник (1837-90), утворив систему метафізики, де містичні думки влізти в форму „наукової філософії“ XIX в.; цікавився укр. фольклором та літературою.

Шпітгелер (Spitteler) Карл, нім. письменник (1845-1929); „Олімпійська весна“, „Імаго“, „Мої найдавніші переживання“, поезії, нарис: нагорода Нобеля 1919.

Шпіц, (нім.) 1) кінець верхівки якоїсь будівлі; 2) порода собак, гл. Собака.

Шпіцберген (Spitsbergen) норв. арктичний архіпелаг, 63.000 км.² і 850 меш., гористий (до 1.750 м.), переважно вкритий льодом; копальні вугілля. Ш. відкриті голландцями 1596.

Шпіцель, (нім.) тайний агент, донощик.

Шпюнарівський Сергій, бук.-укр. педагог і письменник (1858-1909), перший директор укр. гімназії в Кіцмані; шпільні читанки, нім. переклади поезій Шевченка.

Шпола Юліян, вл. Ялович, укр. письменник, *1891, футурист; збірка поезій: „Верхи“, комедія „Катина любов“, роман „Золоті лисенята“.

Шпола, м-ко Шевченківської округи,

Шпигці.

15.200 меш.; 62-4% українців, 1-2% росіян, 35-6% жидів; вел. цукроварня; поблизу давні могили, де знайдено золоті й мідні речі зі скитських часів.

Шпон, (нім.) тоненька металева штабка, яку вкладають між черенки або рядки друкарських черенок.

Шпрея (Spree), ліва притока Гавелі, 308 км. дов., сполучена каналами з Одрою й Гавелею.

Шприц(а), (нім.) шпаківка.

Шприцер, (нім.) солова вода з вином.

Шпрінгер (Springer) Антон, нім. історик мистецтва (1825-91), проф. унів. в Лайпцігу; низка праць із історії мистецтва.

Шпрот (Sprea spratella), гл. Кілька.

Шуаля, (нім.) валок називати нитки, індукційна цівка в електротехніці.

Шуаунт, (нім.) 1) вийма, жолобок-річчачок у дерев'яному брусі або дошці; 2) кілок, затискати отвір у бочці, затичка; 3) вільне місце в часописі між текстом, яке можна заповнити назимнебудь гаслом або прикрасою.

Шраг, 1) Ілля, укр. гром. діяч (1847-1919), адвокат, чоловік діяч усеукр. організації, опісля укр. радикально-дем. партії й партії соц. федералістів, член І. рос. Держ. Думи й Укр. Центр. Ради; 2) Микола, син Іллі, укр. політ. діяч, *1892, соціаліст-революціонер, член і заступник голови Укр. Центр. Ради 1917-18.

І. Шраг, портрет М. Жука.

Шрадер (Schraeder) Отто, нім. фізіолог, діяч іст.-палеонтолог (1855-1919); праці про індоєвропейців та їх старовину.

Шрай (Schrey) Фердинанд, нім. стенограф, *1850, творець одної зі стенографічних систем.

Шрайбер (Schreiber) Георг, нім. історик культури й політик, *1882, проф. унів. в Мінстері, вид. збірника „Das geistige Leben d. Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart“, член кураторії „Укр. Наук. Інституту“ в Берліні.

Шрадек (Šraček) Ян, чеськ. церк. і політ. діяч, *1870; провідник чеськ. клерикалів, член уряду ЧСР.

Шрамченко, 1) Лев, укр. статистик, гром. і політ. діяч, соціаліст-революціонер, *1877; тов. міністра нар. господарства і держ. секретар УНР — 1919, від 1922 доцент Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та укр. унів. в Празі; високошкільний підручник, статті зі статистики; 2) Микола, укр. письмен. (1813-88), мировий посередник; поезії й спомини; 3) Олександр, укр. етнограф і гром. діяч (1868-1922), збирач етногр. матеріалів на Холмщині, ред. Етногр. Збірника, видаваного Укр. Наук. Т-вом у Києві, співробітник „Київ. Старина“, „Рада“; 4) Святослав, укр. військ. діяч, *1893, син

Олександра, лейтнант фльоти, за укр. влади товариш морського міністра, 1920 начальник організаційного відділу морського ген. штабу УНР.

Шранель, (англ.) гарматний набій, набитий кулями (200-600, в залежності від калібру), винайдений англ. техніком Шранелем на поч. XIX в., а часоном палником, завдяки якому вибухає на бажаний віддалі; використовується для обстрілу відкритих цілей.

Шрати, (нім.) гл. Карри.

Шрафи, картографічні рисочки зазначають схили гори, тим густішим чим стрімкіший схил.

Шредер (Schroder), 1) Лео-польд, нім. індолог (1851-1920); вид. інд. поетичних творів, арийська релігія; 2) Отто, визн. нім. клас. фізіолог, *1851; гр. метрика і взагалі віршування.

Шрекер (Schreker) Франц, нім. оперний комп. *1878, муз. педагог; опери (а лібреттами): „Далекий звук“, „Люди з тавром“, „Шукач скарбів“ і ін.; 1920-33 дир. держ. вис. муз. школи в Берліні.

Шренель (Šrenel) Міланів, хорв. фізіолог (1862-1905), а нім. роду, дослідник лат.-хорв. письм. часів гуманізму, видавець творів ст.-хорв. письм., перекладач.

Шрифт, (нім.) гл. Черенки.

Шріт, (нім.) малі кульочки з олива з антимонієм і арсенієм; до набивання рушниць на дрібну звірину.

Шробар (Šrobár) Вацро, словац. політ. діяч, *1867, перший міністер для Словаччини; спомини.

Шруба, (нім.) гл. Гвинт.

Шрубель, (нім.) ковальське зубило для перетину молотом заділів.

Шрубниця, рід гармати XV-XVI в., складеної з частин, які були разом зішрубовані.

Штаб, (нім.) булава, військ. установа для кермування військ. частинами; генеральний ш. гл. Генеральна булава. Ш. Дієвої Армії, головне командування армії УНР, організоване XII 1918 в Києві з частин особистого складу головного управління ген. штабу. Ш. Головного Отамана, найвищий орган оперативного кермування всіма озброєними силами соборної України, створений 11 VII 1919; складався з представників Наддніпрянської й Надністрирської армії; начальник булави ген. М. Юнаків, генерал-квартирмейстер ген. В. Курманович.

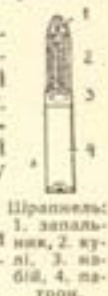
Штаба, (нім.) залізний дрюк.

Штауфе-Сімгінювіч (Staufe-Simiginowicz) Людвіг Адольф, гл. Семігінювіч-Штауфе.

Штаєр (Steyer), м-о в гор. Австрії, 22.000 меш., фабрика зброї, залізна промисловість.

Штайгер, штайгар, (нім.) наставник над гірниками.

Штайнах (Steinach) Еуген, нім. фізіолог, *1861, від 1912 дир. фізіологічного

Шранель: 1. запальник, 2. куля, 3. набій, 4. патрон.

інст. Акад. Наук у Відні, дослідник полових примет та явищ відмолоджування ссавців і людей.

Штайнмец (Steinmetz) Рудольф, нім.-голд. етнограф і соціолог, *1862, автор праць про европ. народи; займався й укр. питанням.

Штайнталь (Steinthal) Гайман, нім. психолог і мовознавець (1823-99); повстання мови, типи мов і т. д.; гол. праці: „Повстання мови“, „Вступ до психології й мовознавства“ й ін.; мав вплив на Потебню.

Штальмайстер, (нім.) начальник коюшні, двірський титул.

Штамп, (нім.) 1) печатка, знак, тавро, стемпель; 2) прилад выбивати рельєфні обриси на предметах; 3) відбитка.

Штапдар(т), (т.) 1) прапор, гол. в війську; 2) прапор начальника держави, ввищується в місці його побуту.

Штапдункт, (нім.) точка погляду, погляд, становище.

Штапца, (нім.) праса витискати предмети з твердого матеріалу.

Штаргард (Stargard), м-о на нім. Помор'ї, 34.000 меш., ратуша з XVI в., церква Діви Марії з XV в.

Штаремберг (Starbemberg), 1) Гвідо, граф, австр. маршал (1657-1737), усланим в тур. та есп. сукцесійній війні; 2) Ернст Рідігер, граф, австр. маршал (1638-1701), оборонець Відня проти турків 1683.

Штарк (Stark) Йоган, нім. фізик (1874-1922), відкрив рошині спектральних ліній в електр. полі; нагорода Нобеля 1919.

Штат, (нім.-рос.) 1) склад службовників якоїсь установи; 2) приписана кількість осіб, коней і возів даної військ. частини; 3) штейт, держава.

Штафета, гл. Естафета.

Штейнгель, вл. Штайнгайтль, Федір, барон, рос.-укр. гром. діяч, *1870, член І. рос. Держ. Думи, член ТУП, 1918 посол України в Берліні; в Городку на Волині оснував цінний музей із вел. археол. та ентогр. збірками з Волині.

Штекекель (Stoeckel) Август, поль. ентомолог, *1858; знавець комах гал.-укр. області, дійсний член НТШ; праці з ентомології.

Штелюга, гл. Мольберт.

Штемпель, гл. Стемпель, Штамп.

Штенсель, (нім.) затичка; ш. електр. притичка придатувати до електр. лінії переносні лампи та апарати.

Штерлінг, гл. Стерлінг.

Штерн (Stern) Ернст, нім.-укр. археолог і класичний філолог (1859-1924), 1884-1910 проф. одеського, 1895-1910 дир. Археол. Музею в Одесі, від 1911 проф. і ректор унів. у Галле, знавець трипільської культури й мальованої кераміки, автор багатьох праць на ці теми.

Штернберг, 1) Василь, рос. малпр (1818-45), приятель Шевченка, полишив багато малюнків укр. побуту і красиду, альбом

подорожі по Україні; 2) Лев, рос. етнолог (1861-1927), проф., дослідник побуту й культури сибірських племен-гілжків, айнів та ін., свої багаті етногр. збірки подарував музеєві есп. рос. Акад. Наук, де був завідувачем відділу Сибіру й півн. Росії.

Штеттін (Stettin), гол. м-о та візьна пристань прус. Помор'я, 265.000 меш.; ст. замок і ратуша; машинова, корабельна і споживча промисловість; ст. ганзейське місто, 1648-1720 до Швеції.

Штефан, 1) Августин, закарп.-укр. політ. діяч, *1877, адвокат у Рахові, 1918 губерватор „Руської Країни“, опісля її комисар за мад. більшовизму, 1926-29 посол аграрної партії Закарпаття до чех. союму; 2) Августин, закарп.-укр. педагог і гром. діяч, *1893, дир. торг. акад. в Мукачеві, автор шк. підручників одні із провідників укр. руху на Закарпатті; 3) Іван, укр. гром. діяч, член УПСР, в кабінеті Чехівського міністер пошт і телеграфів.

Штефанек (Štefanek) Антонія, словац. політ. і пед. діяч, *1872, міністер освіти ЧСР 1929, організатор словац. шкільництва.

Штефанік (Štefaník) Мілан Ростіслав, словац. військ. діяч (1880-1919), ген., І. міністер війни ЧСР, одні із організаторів чех. легіонів підчас світової війни.

Штиб, 1) стиль, лад, спосіб, зразок; 2) (нім.) найдрібніша сорта кам'яного вугілля.

Штиль, (нім.) безвітря на морі.

Штирборт, (голланд.) правий бік корабля.

Штифтик, (нім.) шпелен, цвяхок без голівки, затичка.

Штих, (нім.) 1) гострий кінець, удар вістрим стіб; 2) ритовина, гл. Граверство, Штихарство, галузь граверства.

Штихель, (нім.) прилад гравера рити в металі, ріпель.

Штілер (Stieler) Адольф, нім. картограф (1775-1836), автор вел. атласу, при співпраці Петерсмана, Бергінза й ін.

Штіннес Гуго, гл. Стіннес Гуго.

Штірк (Stürgkh) Карл, австр. політик (1859-1916), від 1911 прем'єр, убитий.

Штірнер (Stirner) Макс, вл. Каспар Шмідт, нім. письмен. (1806-56), теоретик анархізму, гол. твір: „Єдиний і його власність“.

Штольня, (нім.) гл. Копальня.

Штольце (Stolze) Вільгельм, нім. стенограф (1798-1867), творець одної зі стенографічних систем.

Штора, стора, (т.) заслона вікон чи дверей, опускається й підноситься знач. пружинами.

Шторм, (англ.) сильна морська буря.

Шторм (Storm) Теодор, нім. письмен. (1817-88); лір. поезії, новелі: „Озеро Ізмер“, „У соняшному сьніжні“, „Aquis submersus“.

Штос Віт, гл. Ствош.

Штраус (Strauss), 1) Давід Фрідріх, нім. теолог (1808-74), раціоналіст, автор твору „Життя Христа“, де старається евангеліє й догми звільнити від усіх надпри-

родних, містичних та метафізичних елементів; гол. твір: „Стара й нова віра“; 2) Еміль, нім. соц.-дем. діяч, *1889, гол. ред. час. „Sozialdemokrat“ (від 1921), історик; прихильник укр. визвольної боротьби, автор статей про укр. визвольний рух у нім. соц. пресі; 3) Йоган, старший, нім. комп. (1804-94), автор популярних танців; 4) Йоган, молодший, нім. комп. (1825-99), відомий творець танців, особливо вальсів („король вальсів“) і оперет („Циганський барон“, „Весела війна“ й ін.); 5) Оскар, нім. комп. *1870, автор популярних оперет: „Принада вальса“, „Терезина“, „Останній вальс“ та ін.; 6) Річард, нім. комп. і диригент, *1864; визн. суч. комп. під впливом Вагнера, Ліста, Берліоза крайній представник програмної музики; симф. поеми і фантазії: „Дон Жуан“, „Смерть і просвітління“, „Макбет“, „Веселі вигляди“, „Тіль Ойленштігель“, „Дон Кіхот“, „Symphonia domestica“; опери: „Сальоме“, „Гунтрам і ін.“, концерти, сонати, пісні й хора.

Штраухер (Straucher) Бенно, жид. політ. діяч на Буковині, *1856; гол. посол до бунд. союму й австр. парламенту та член австр. делегації, нац. провідник бунд. жидів, вел. прихильник українців.

Штральзунд (Stralsund) пристань на прус. Помор'ї, 42.000 меш., ратуша з XIII в.; машинова, цукроварська й риб'яна промисловість. Ш. належав 1648-1815 до Швеції.

Штраєс, гл. Кристальне скло.

Штрасбург, гл. Страсбург.

Штрасбургер (Strassburger) Едвард, нім. ботаник (1844-1912); проф. унів. в Боні; фізіолог і систематик, один із творців суч. ботаніки.

Штраф, (нім.) грошова кара, штрафувати, накладати грошову кару.

Штрац (Stratz) Гайнріх, нім. етнолог і антрополог (1858-1924); дослідник аврчав людських рас, популяризатор.

Штресеман (Stresemann) Густав, нім. політик (1878-1929), 1902-18 синдик союзу саксонських промисловців, посол нім. нар. партії, 1923 канцлер, офісний міністер закорд. справ; спомини: „Від

Йоган Штраус (старший).

Йоган Штраус (молодший).

Річард Штраус.

Г. Штресеман.

революції до версайського миру“, 1926 миколагорода Нобеля.

Штрекель (Strekel) Кароль, суч. словін. філoloog; праці з діалектології, вид. етногр. словін. матеріалів.

Штрих, (нім.) риска, лінія на малюнку, характеристична риса.

Штросмаєр, гл. Штросмаєр.

Штудічка (Studniczka) Франц, нім. археолог, *1860, чес. роду; історик гр. мистецтва.

Ф. Штрук: В підземному царстві.

Штук (Stuck) Франц, нім. майстр, гравер і різьбар (1833-1928), наслідував античні образи, з нахилом до символізму й міфології: „Гріх“, „Амазонка“, „Війна“, „В підземному царстві“ й ін.

Штукатуря, штукатурка, гл. Стюк.

Штульвайсенбург (Stuhlweissenburg), нім. назва мід. м-а Секешфегервар.

Штунда, (нім.) прот. раціоналістична секта баптистів або євангеліків; появилася в 60-их рр. XIX в. на Херсонщині, авдією поширилася по всій Україні; відкидає церк. традицію, єрархію та обряди, (тільки частини штундистів признає хрещення й причасти); проповідує ідеал євангельського життя, любов до всіх людей і „непротинатися атому“; на В. Україні ш. була наче реакцією проти рос. духа в правосл. церкві, та й тепер поважається анич. наслідком невдоволення парохіян із душпастирств; царська влада сильно переслідувала штундистів.

Штур (Štur) Людевіт, словац. філoloog (1815-56), письменник, основник словац. літ. мови на основі середньо-словац. говорів, (1846), організатор словац. нар. і культ. життя, видавництва, учасник словац. повстання проти мадирів; у філ. гегеліанств, при чому в іст. розвитку людства признає слов'янам, зокрема словакам, центр. місце.

Штурвал, (голланд.) механічний прилад (анч. колесо) кермувати стерном корабля.

Штурм, (нім.) приступ, рішучий удар військом підчас наступу.

Штурман, (голланд.) стерновий, гол. керманч корабля.

Штуттгарт (Stuttgart), гол. м-о Віртембергії, 365.000 меш., ст. замок, музеї, техніка й ін. вис. школи, академія наук, річні торги годинникарських і золотарських виробів; ткацька, машинова й хем. промисловість.

Штуцер, (нім.) 1) паріана (гвинтова) рушниця; 2) джигун.

Штучні вогні, вогні, вигнорені при помочі легко паливих та легко вибухових газів, дають гарні світліни ефекти, мають різний вигляд і різну барву; сюди належать ракети.

Штявниця Банська (Štiavnica Baňska), м-о в півд. Словаччині, 13.000 меш., тютюнова, гончарська й деревна промисловість, в околиці ковальні золота та срібла (Штявницькі Рудани, до 1.010 м. вис.).

Шуани (Shouans), у вел. фр. революції роялістичні повстанці в Бретані, названі від ватажка Жана Котро (Cottrean), з прізвищем Шуан (Chat-huant—пугач).

Шуберт (Schubert) Франц, нім. комп. (1797-1828), творець вокальної пісні, Вільямів цар, Пісня Гретхен, Скарга дівчини, Смерть і дівчина, Мандрівник, цілкі пісень; гарна мельніквіна, Подорож зимою, Лебедина спів і багато ін.; крім цього симфонії, увертюри, камерна музика, твори форт., скрипкові, опери й церк. композиції.

Ф. Шуберт.

Шувалов Павло, граф, рос. політ. діяч (1830-1908), ген.-ад'ютант і приятель рос. царя Олександра II, конституціоналіст, провідник тайної політ. організації „Священна Дружина“, що ставала собі за завдання боротьбу з терором і за реформи в Росії.

Шувар, лепеха, татарське вілля, аір (Acorus), зелена рослина з родини кілицяків, із дов. шаблеватим листям та з дрібними цвітками, зібраними у булавочку; грубі корні мають у собі запашний етеричний олієць, задля чого вивару з нього називають проти шлункових недомогань, також до лікерів і пахощів; у нас понад водами.

Шувар: 1. корні із листям, 2. цвіт, 3. переріз зав'язки.

Шугаський Валентин, укр. історик, *1884, завідувач відділу укр. старовини чернігівського держ. музею, автор дослідів про грошовий обіг та монету на Лівобережжі XVII-XVIII в., про Чернігів XVIII в.

Шугуров Микола, укр. письмен. (1843-1901), голова окружного суду в Ніжені, співробітник „Київ. Старини“; статті й розвідки про укр. літ. і мистецтво, біографії.

Шуїський (Szujski) Юзеф, поль. історик і публіцист (1835-83), проф. унів. і секретар Акад. Наук у Кракові, „Історія Польщі“, драми „Гальшка з Острога“, „Тека Ставчичка“ (з Тарновським і Козьмяном), „Die Polen und Ruthenen in Galizien“.

Шуїський, прізвище моск. кн. роду; Василь, цар, моск. (1552-1612), вибраний царем 1606, вів війну з Польщею, 1610 скинений, пострижений у ченці й висланий до Польщі, де й помер.

Шулек (Šulek) Богослав, хорв. лексикограф (1846-95), словац. розу; вел. заслуги для хорв. термінології (нім.-хорв. словник) та витвору хорв. літ. мови.

Шулер, (нім.) картар, що ошукує при грі в карти.

Шуліка, каян (Shulica), птах-хижак, до 75 см дов., рудаво-бурий або чорний, із дов. крилами й дов. розвиленим хвостом.

Шуліка.

Шулик, гл. Яструб.

Шульгин, 1) Василь, рос. публіцист, *1878, рос. націоналіст, член 2 та 4, рос. Держ. Думи, вид. „Кієвщина“, та споминок („20 год“), воєр укр. руху; 2) Віталій, рос. історик (1822-78), батько Василя, проф. київ. унів. основник і ред. „Кієвщина“, автор іст. відручників і рос. праць із іст. України, київ. унів., тощо, воєр українства; 3) Олександр, укр. політ. діяч, син Якова, *1889, 1917 ген. секретар Центр Ради для нар. справ, 1919 посол УНР в Болгарії, 1919 член делегації на мирову конференцію в Парижі, проф. зах.-європ. історії укр. унів. в Празі; праці з історії Франції, „Нарис нової історії зах. Європи“; 4) Яків, укр. історик, педагог і гром. діяч (1851-1909), батько Олександра, небіж Віталія, член ст. київ. „Укр. Громади“; автор іст. праць про Коліваццю, Полуботка і ін.

Яків Шульгин.

Шульце-Гевеніц (Schulze-Gavernitz) Гергарт, нім. економіст, *1864, проф. унів. у Фрайбургу, прихильник іст. школи: „Кооперативний рух англ. робітників“, „Мир і майбутність світового господарства“, „Велика продукція Росії“.

Шульце-Деліч (Schulze-Delitzsch) Франц Герман, нім. кооператор (1808-83), основник тав. народних банків, що мали постачати кредит дрібним підприємцям; „Праці кляси й справа асоціацій в Німеччині“, „Ощадно-позичковий т-ва, як нар. банки“, „Розвиток кооперативної справи“.

Шумава, зах. частина Чеського Лісу. **Шумавський** (Šumavský) Йозеф Франта, чес. фізіолог (1796-1857); чес. словник етимології.

Шуман (Schumann) Роберт, нім. комп. (1810-56), романтичного напрямку; опера (Геневефа), симфонії, увертюри (Манфред), концерти, багато творів фортепіанових, хорових, понад 280 пісень.

Шумен, м-о в півн. схід. Болгарії, 25.000 меш., шовківниця й тютюнова промисловість.

Р. Шуман.

Шумеровання, картографічний спосіб

відавати релієф поземелля різними відтінками барви, при чому темніший відтінок означає прихислий, а ясний—легший похил.

Шумицький Микола, суч. укр. архітект, від 1918 в Парижі; проєкти в укр. нар. сталі кооператив, шкіль та ін.; праця „Укр. архітектурний стиль“ (Київ, 1914).

Шумля, гл. Шумен.

Шумлянський, 1) Атанасій (Олександр), уніятський луцький єпископ 1688-95; 2) Гедеон, син Атанасія, василіанин, від 1702 до смерті 1705 (1706) титулярний смоленський архієпископ; 3) Носиц, (Іван), брат Атанасія

Я. Шумлянський.

(1643-1708), від 1668 львівський єпископ, приятель короля Собеського, близько стояв до гетьмана Дорошенка та Малеш, 1700 перенів львів. єпархію на унію, автор церк. підручника „Метрика“, й думи про віденську війну; 4) Кирилло, брат Гедеона, адміністратор луцької єпархії, спершу схилився до унії, 1712 в Києві, 1715-24 єпископ переяславський; 5) Онуфрій, перемиський уніятський єпископ 1746-62.

Шумськ(е), м-ко крем'язеньського повіту на Волині, 2.400 меш.; 10% поль., 17% укр., 73% жидів; згадується від 1152; стоянка кам'яного віку й городища.

Шумський Олександр, укр. політ. діяч, *1890; соціаліст-революціонер, 1917 член Центр. Ради, опісля комуніст, 1919 посол УСРР у Варшаві, 1924 нарком освіти УСРР, 1926 усунений за нац. „ухил“ і засланий на Московщину.

Ол. Шумський.

Шумування, киснення, квашення, ферментування, розклад орг. субстанцій, спричинений різними мікробами під впливом ензимів; найважливіші роди ш.: а) **алкогольний ш.,** себто розклад деяких родів цукру під впливом цимази, втвореної дріжджами, на алькоголь і двоокис вугля; **молочне ш.,** розпад молочного, виноградного й ін. цукрів під впливом особливих грибків на кілька хем. сполук, між якими гол. роллю грає молочна кислота; **молочним ш.** повністю киснення молока, огірків, капуста й мучних юшок; **оцтове ш.,** перетвір етилового алькоголю, розрідженого водою, в оцтову кислоту під впливом особливих мікробів (*Bacterium aceti*).

Шунсо Катеукава, яп. мистець-різьбар і малір (1725-93), представник яп. кольорового дереворитту.

Шун (Schurr) Фальк, нім. журналіст, *1870, прихильник укр. руху, президент

т-ва „Україна“, ред. і вид. журналу „Ost-europäische Zukunft“.

Шурфування, гл. Копальня.

Шурц (Schurtz) Гайріх, нім. етнолог (1863-1903), гол. твори: „Праісторія культури“, „Народознавство“ й ін.

Шустершиц (Šusteršić) Іван, словін. політ. діяч (1863-1925), провідник словін. кат. партії.

Шут Андрій, визн. укр. кобзар і м-ка Олександрівки на Чернігівщині, відкритий для науки о. Гр. Вазилевичем 1853; від Ш. записували думи Куліш, Мелітський.

Шухардт (Schuchardt), 1) Гуго, визн. нім. мовознавець (1842-1924); слов.-нім. і слов.-іт. етимології, повстання мови; креольські студії; закони звучи (проти молодогограматизму); 2) Карл, нім. археолог і преесторик, *1859, монографії й праці про Петру, Аркуну та Вінегу.

Шухевич, 1) Володимир, гал.-укр. педагог, гром. діяч і етнограф (1850-1915), дійсний член НТШ, доволітій голова т-ва „Руська Бесіда“, „Боин“, основник і ред. час. для дітей „Дзвінок“, ред. час. „Учитель“, дослідник і знавець гуцулів, автор етногр. праці „Гуцульщина“; 2) Герміна, укр. гром. діячка, *1852, дружина Володимира, організаторка укр. жіночих товариств, голова спілки „Труд“, „Кляб Русинок“ і ін.; 3) Дарія, азамужем Старосольська, укр. муз. педагог, *1881, дочка Володимира, організаторка і 1. голова „Кружка українських дівчат“ у Львові, ред. жіночого журн. „Мета“ і т. д.; 4) Йосиф, гал.-укр. письмен. (1816-70), гр.-кат. свец., батько Володимира, перекладач із Вергілія, Вальтер Скота, Гердера та ін.; 5) Степан, гал.-укр. гром. і військ. діяч, *1877, небіж Володимира, адвокат, 1914-15 отаман УСС, 1918-19 отаман УГА, 1919 ком. ІV бригади УГА, опісля персональний референт Начальної Команди УГА; оборонець у вел. політ. процесах; автор „Споминів“ і оп. „Видиш брате мій“ та „Грицько сміх“.

Шуна, м-о в рад. Азербайджані, 40.000 меш., шовківничча й бавовняна промисловість.

Шуня, рос. м-о, 36.000 меш., ткацька й шкіряна промисловість.

Шхери, гл. Шери.

Шхуна, гл. Шкуна.

А. Шурц, з рис. П. Куліша й гравюри А. Жемчужникова „Життєписи“ „Україна“, 1901.

В. Шухевич.

С. Шухевич.

Щ

Щ, 30, буква укр. абетки, знак на 2 приголосні звуки ш + ч (у ст.-болг. і суч. болг. мові ш + т), деякими реформаторами укр. правопису відкидуваний (гл. Драгоманівка); церк. назва — шча.

Щавелева кислота, гл. Оксалеві кислота.

Щавель, щавій, квасок (Rumex), зелеста рослина з родини дрісеневих, до 1 м. вис., із стрікуватим листям та непоказним, зеленим цвітом; має в собі щавелеву кислоту; листя використовують як городину, коріння замість ревеню.

Щави, гл. Алікалічні води лічичі.

Щавинський Василь, укр. хемік-технолог і мистецтвознавець (1868-1924); студії про техніку ст. малярства, праці в історії фарб і шкільних барвил, „Шевченко й Рембрандт“ та ін.

Щавиця, село й живець у повітарському повіті, б. 500 м. н. р. м., б. 1.900 меш.; соліно-лузні радіоактивні джерела; лікування хоріб віддихових, травляних і сечових шляхів, недокрів'я й хоріб обміну речовин.

Щавиця Банська, гл. Штятина Банська.

Щавицький Михайло, укр. церк. діяч (1754-1819), родом із Закарпаття, 1. ректор укр. ген. семінарії у Львові 1784, організатор „Studium ruthenicum“ при львів. унів.

Щадлів Олександр, укр. гром. діяч, *1892, член УПСР, 1919 голова центр. комітету Сел. Спілки.

Щадиця, установа, де люди складають ошадності на проценти; щі деколи стоять під забезпечкою держави або громад.

Щакова, м-ко б. Кракова, 4.000 меш., хем. й гарбарська промисловість, цементарня, шкляна гута.

Щапов Афанасій, рос. історик (1830-76), дослідник рос. селіштва та нар. рел. рухів: „Земські собори XVII в.“, розкол, тощо; засланий на Сибір за рел. симпатії.

Щара, гл. Щара.

Щасливий Павло, архітект у Львові XVI в.; разом із Петром Прихильним будувал синагогу „Золота Роза“ 1582.

Щебрець (Šatureja), зелеста рослина з

родини губоцвітних; походить із півд. Європи, у нас плекають як городину.

Щебреши, м-о б. Замостя, 7.000 меш., ткацька й деревна промисловість.

Щедрий вечір, переддень Нового Року (декуди Йордану); зв'язаний із різними обрядами поганського походження.

Щедрик (Serinus hortulanus), мала пташка з родини юркуватих, зелена, гарно співає; по лісах серед і півд. Європи.

Щедринець (Cytisus), куцувата рослина, з родини метеликоцвітних, із прихитим дрібноплатковим листям і жовтим цвітом, який виростає у гронуватих китицях; отруйна рослина, з півд. Європи, у нас по городах.

Щедрівки, укр. й білорус. нар. обрядові пісні, споріднені з колядками; їх співають перед Новим Роком та Йорданом.

Щедрін, 1) Михайло, гл. Салтиков Михайло; 2) Симеон, рос. маляр (1745-1804); красивди, переважно з околиць Сиб.; 3) Сильвестер, рос. маляр (1791-1830); красивди: „Сорренто“ й ін.

Щедровський Гнат, укр. маляр і гравер; реалістичні рис. вуличних сцен і пар. типів із рос. життя, літографії, портрети та ін.; †1870.

Щек, гл. Київ.

Щелепи, органи б. усного отвору тварин, щоб хапати й жувати поживу; членоніги мають кілька пар хітинових, звич. авашілих щ-ів, хребовці тільки дві пари щ-ів; гор. (maxilla) й дол. (mandibula), кожна з них зросла в сильну одноцільну кістку; на їх краю, зверненому до усного отвору, зуби; гл. Череп і таблиця: Кістки 1, 2, 3, 4.

Ще не вмерла Україна, укр. нап. і держ. гимн; слова П. Чубинського, муз. М. Вербицького.

Щепановський (Szczepanowski) Станіслав, поль. політик і економікт (1847-1900), інженер, посол до гал. сойму й астр. парламенту; „Nedza Galicyi w cyfrach“ й ін.

Щепки, 1) Вячеслав, рос. сляіст,

Щавель, 1. галуззя з цвітом, 2. частина пильного цвітостану, 3. один пильковий цвіт, 4. частина стовпникового цвітостану, 5. один стовпниковий цвіт, 6. оwoч.

Сильвестер Щедрін: Сорренто.

Г. Щедровський: Петербурзькі типи (літографія).

Щебрець, 1. галуззя з цвітом, 2. листок із залозами в волоссянці, 3. чашка, 4. короно цвіту, 5. роззеладена короно з пильковими.

*1863, внук Михайла, дослідник ст.-рус. літ.; 2) М и х а й л о, рос. актор (1788-1863), з укр. роду, почав працювати на Україні, 1822 переїхав до Москви, де ареформував драм. театр, спровадивши його на шлях реалізму; з роду кріпак, заходами І. Котляревського випущений на волю, приятель Шевченка; кращі ролі в п'єсах Гоголя, Котляревського й Мольєра, особливо Чупруна в „Москалі-Чариннику“ та Гордіничого в „Репізорі“.

Щеплення (vaccinatio), щіплінка (vaccina), емульсія ослаблених або вбитих бактерій; викликає в організмі людей і тварин відбір проти деяких інфекційних хоріб (пр. холера, тиф та ін.).

Щеплення (inoculatio), 1) штучне вживання в організм бактерій або їх отрут із довідною або діагностичною метою (у тварин), або як охоронний і лікувальний засіб проти справжніх інфекцій (у тварин і людей), пр. щ. віспи (vaccinatio) (гл. Дженнер); у шкіру людини вводять коров'ячку (вакцину), себто містоту гниючих пухирців, які творяться в коров і телят, хорих на віспу; 2) щ. дерев, перетворююваних на культурні, а добірними й вартісними овочами, при помочі злучування кори й гор. (підкорних) тканин (м'якш) дички, з тими самими частинками галузки спорідненого шихетного дерева; способи щ.: „очкування“, „злучування“, „у заріа“, „містком“, „кожуховання“, „у роляції“ та ін.

Щеплення дерев: злучування: 1 і 2 англійське, 3 і 4 англійське; 5 і 6 містком, 7 і 8 у заріа, 9 у роляції, 10-13 кожуховання; 1, 4, 6, 7, 11 — прязи; 2, 3, 5, 8, 12 — підкладки.

Щепотів Володимир, укр. історик літ., *1880, проф. іст.-філ. факультету, пізніше ІНО в Полтаві, засуджений у процесі „Спілки Визволення України“; праці з нової укр. літ. (Котляревський, Шевченко, Стороженко та ін.).

Щерба Л., рос. мовознавець, *1880, укр. роду, проф. заг. мовознавства й експериментальної фонетики сиб. унів., член-кореспондент рос. Акад. Наук; фонолог; праці про рос. голосні.

Щербаківський, 1) Вадим, укр. етнолог і археолог, *1876, кол. кустос археол. музею в Полтаві, тепер проф. археол. в

М. Щепленка.

укр. унів. в Празі, дійсний член НТШ; праці про дерев'яне будівництво, писанки, ткацтво, та з археол.; 2) Данило, укр. мистецтвознавець (1877-1927), брат Вадима, дослідник укр. мист., дир. кн. міського музею, проф. Інст. Мист. та містоголова Всеукр. Археол. Комітету в Києві; год. твори: „Символіка в укр. мистецтві“, „Укр. дерев'яні церкви“, „Укр. килим“.

Щербатов Михайло, мн. рос. історик (1733-90); „Рос. історія від найдавніших часів“.

Щербацькой Федір, рос. мовознавець і орієнталіст, *1866, член рос. Акад. Наук; праці про будинок.

Щербаківський, 1) (Щербак) Тимофій (Тихів), укр. церк. діяч (1688-1767), архимандрит печерський, 1747-57 митр. кн. 1757-67 митр. моск.; 2) Юрій, у світі Григорій, укр. церк. діяч і письмен., ермонох, проф. кн. академії 1748-73, автор тригедокомедії „Фотій“, виставленої в академії 1749.

Щербина, 1) Володимир, укр. історик, *1850, член іст. комісії ВУАН, дослідник іст. Києва та Лівобережжя; 2) Данило, укр. бандурист, *1801; учасник праці СБУ в таборах полонених у Австрії й Німеччині; 3) Іван, кошовий от. запорозьких козаків 1664; 4) Микола, рос. поет (1821-69), поет про природу та сатиричні; співробітник „Молодих“; 5) Степан, торговельний полк. за геть. П. Дорошенка (до 1674), пізніше присяг моск. цареві; 6) Федір, укр. статистик, економіст і гром. діяч на Кубані, *1849; 1874 член одеської укр. Громади, посол до 2. Держ. Думи від Кубані, один із основників земської статистики, 1. дослідник сел. бюджетів і поземельної общини на Україні, проф. унів. в Празі й укр. Госп. Акад. в Подєбрадах, дійсний член НТШ, член-кореспондент рос. Акад. Наук; праці рос. і укр. мовою: „Історія статистики й стат. установ“, „Світлова сіль.-госп. статистика“, „Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм“ та ін.

Щербинівський рудник, м.-ко артемівської округи в Донбасі, 13.000 меш., 38% укр.

Щербуни (Edentata), ссавці, мають тільки черепні зуби, без полива, або цілком беззубі, амніоти також сильними пазурами до гребання; живляться гол. комахами; сюди належать: лусковець, лінивць, мураход, панцирик.

Щиглик (Fringilla carduelis), пташка з роду журавчатих, гарно співач; гл. таблиці: Співучі птахи України, ч. 8.

Щипюрно (Szczypiorno), с. б. Каліша, тут табор. де інтернували німці поль. легіонерів, полики армію УНР.

Ф. Щербина.

Д. Щербаківський.

Щире Слово, укр. тижневик, у Владивостоці 1919-20.

Щирець, м-ко б. Львова, 1.000 меш., 12% укр.

Щирецький

Іван, чернівецький маляр 2. пол. XVII в.; іконостас церкви с. Сухой на Закарпатті.

Щирорно, укр. військово-кладовище.

Щиряця (*Amarantus*), пш.-ам. зелена рослина, споріднена з лободою, поширилася скрізь у Європі; відміни з гарним цвітом відомі, як тав. амарант, гл. Амарант.

Щиряця Юхим, укр. гром. діяч і педагог, член Трудового Конгресу, 1917-18 подільський губ. комісар освіти, XI 1918 товариш міністра освіти, 1919 розстріляний більшовиками.

Щирський Іван, укр. гравер, працював у Києві й Чернівцях 1682-1714, від 1697 чернець кн. лаври під ім. Інокентія, типовий бароковий гравер із школи А. Тарасевича; нанегіричні гравюри, присвячені Л. Барановичеві, С. Яворському, І. Мазепі й ін.; ілюстр., гл. том I. стор. 422.

Щит, дерев'яна, або металева ослона для борця; була окована металом, із прикрасами, а пізні у XII в. втворювалися постійні емблеми-герби; тепер сталевих щитів уживають у окопах, біля скорострільів та гармат. В архітектурі стіна двохвілого даху; гл. Фронтон.

Щогола, гл. Мачта.

Щоголін, 1) Гринарх, укр. агроном, *1873, проф. кн. сіль.-госп. інст.; праці з ентомології, про комах, термінологія безхребетних; 2) Яків, укр. поет (1824-98); збірки поезій „Ворскло“, „Слобожанщина“.

Щоголев Павло, рос. історик і літературознавець (1877-1931), 1907 ред. іст. час. „Былое“, від 1919 завідувач рев. архіву в Ленінграді.

Щука (Евох), риба-хижак, до 2 м. дов.,

вкрита дрібною лускою, вузька, з боків стиснута, сплюснені щелепи нагадують качачий дзьоб, живе по водах півн. півкулі Землі; споріднена щ. морська, бельона (*Belone*), має мечувато видовжені щелепи, живе в Середземному морі.

Щукин Пилип, укр. гром. діяч, ред. соцдем. час. „Наша Справа“ в Катеринославі, 1918-19 ред. вид. „Січ“ у Черкасах, 1921 розстріляний більшовиками.

Щукак Самійло, суч. укр. письмен., жид. роду, ред. денника „Пролетарська Правда“ й журналу „Глобус“ у Києві; статті на літ. теми: „Питання літератури“ (1928), „Критика й проза“ (1930).

Щур (*Eriurus*), ссавець-гризун, подібний до миші, б. 3 дм. дов., вкритий лускою хвіст б. 2 дм. дов.; дуже нажерливий, усе їда, живе по домах, каналах, розносить різні хвороби: холеру, чуму, трихіну; у нас: щ. звич. (*Mus domesticus*), рудаво-попелестий, і щ. домашній (*Mus rattus*), бураво-чорний. Споріднений щ. водяний або норик (*Arvicola amphibius*), із коротким хвостом, живе над водами; шкірок щ. вживають на кожухи.

Щурат Василь, гал.-укр. письмен., *1871, поет і літературознавець, член ВУАН, дійсний член і кол. голова НТШ, і. ректор укр. унів. у Львові; поезії: „Lux in tenebris“, „Мої листи“, „На тримбїті“, „Раз до мене молодість прийшла“, „Історичні пісні“, переклади „Слова о полку Ігоревім“, пісні про Роланда, з Горалія, з європ. поетів; праці з шевченкознавства, з гал. відродження, про Куліша, та ін. („Літ. начерк“, „На довітку нової доби“, тощо).

Щурик, гл. Ластівка.

Щурник, гл. Собака спійський.

Щуронці, м-ко над Сиром у радехівському повіті, 1.200 меш., 60% укр.

Щуровська Платоніда, замужем Росеневичева, укр. диригент, *1893, помічниця О. Кошиця підчас його об'їзду по Європі, доцент Укр. Вис. Пед. Інст. в Празі.

Щуровський, 1) П., рос. диригент і комп., з укр. роду, *1850; опери на укр. сюжети: „Вакула кузнец“ та „Богдан Хмельницький“; 2) Тимофій, укр. церк. діяч (1740-1812), василіанин, ігумен ман., 1792 оснував чин Носафаток, складав дух. вірші.

Щусєв Олексій, рос. архітект, *1873, член рос. Акад. Мист., будував: казанський зал. звірець у Москві, церкву Харитоненка на Україні, мавзолей Леніна в Москві.

Щиряця. 1. рослина, 2. пильниковий цвіт, 3. стовпковий цвіт, 4. овоц.

Я. Щоголін.

Щука.

В. Щурат.

Ю

Ю, 31. буква укр. абетки, первісно знак на йотоване „о“; має дві функції в укр. правописі: в назвуку, після голосних та губних — *ю* (Юда — *Юда*, мою — *мою*, п'ю — *п'ю*), після приголосних, що в укр. мові м'ячаться (гл. М'ячення) — знак для ам'ячення іх, себто „ю“ (нох — *нюх*, сюди — *сюди*), тымто дехто з реформаторів укр. правопису цей знак відсадав (гл. Драгоманіка); церк. назва — ю.

Юаншкай, кит. політик (1850-1916), до-радник цесаревої Теу-гсі; 1911 президент міністрів, 1912 президент республіки, 1915 обраний цесарем, 1916 зрікся цієї честі.

Юба II, цар Нумідії й Мавританії (?23 до Хр.), син Юби I., рим. граматик та історик.

Ювелір, (голанд.-араб.) той, що виробляє або продас різні дорогі предмети з золота, срібла та самошійтів.

Ювелірно, обріб металів, гол. доро-гих, для прикрас та предметів домашнього вжитку; до ю. належать: лірництво, мозаїцтво, емалерство, філігрань, гравірування на метали.

Ювеналь (D. Junius Juvenalis), рим. сатирик (б. 60-140 по Хр.), автор 16 сатир у 5 книгах, де малює моральний занепад рим. великосвітського суспільства.

Ювілей, (євр.) святкування роковин якоїсь події або діяльності особи чи установи. Ювілейний рік, у єв. жидів що 50. рік; тоді пускали на волю невольників і дарували довги; в кат. церкві, що 25 літ, або з нагоди роковин якоїсь важкої події.

Ювілі(н)т, (євр.-лат.) особа, що її ювілей святкують.

Югославія, королівство сербів, хорватів і словінців, на півн.-зах. Балкані, 248.700 км.² і 13.500.000 меш. (52% сербів, 22% хорватів, 9% словінців, 4% німців, 3,5% мадирів, 3,5% альбанців, 2% румунів; 47% православних, 39% римокатоликів, 11% магометан). Країна здебільша гориста (до 2.865 м. вис.); на заході окраїни Юлійських Альп і Караванок та Динарські гори; на сході серб.-македонська скибовина, на півдні гориста, на півночі горбовина; на півночі низи над Дунаєм, Тисою, Савою й Дравою, тзв. Межиріччя. Підсоння помірно-континентальне (Београд: січень — 1,5°, липень 21,6°), у приадрійській смугі середземноморське. Опадів багато, поре-сично 750 мм., особливо в приадрійській частині, що найбагатша на опади в Європі. Лісу досить із виїмком красових околиць, загалом 30% пов. На заході земля неродюча, на сході над Дунаєм, Тисою, Савою, Дравою й Моравою дуже родюча. Рілля займає 26% пов., луки 18%, цемзятки 26%. Ю. країна сільсько-господарська. Хлібороб-

ство стоїть нязько (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, льон, коноплі, тютюн, хміль). Добре розвинене садівництво (багато сли-вок, півд. овочі, маслина та винна лоза) та скотарство (коні, рогата худоба, свині й вівці). Копалин мало; добуток у тис. т.: 4.700 вугілля, 400 залізної руди, 12 олова, 5-9 цинку та 9-7 міді. Металургічна промисловість дуже мала, більше поширена спожив-ча (шріб сливовиці) й дерев'яна. Вивозить Ю. гол. продукти скотарства — худобу, м'ясо, шкіри (41% вивозу), дерево — 10%, сливки — 6%, хліборобські плоди — 4%; вно-зить сировину ткацьку (35% ввозу), металеву (14%) та іх фабрикатів, шкло та мазила; най-більше вивозить до Італії й Австрії (28 і 23% ввозу); найбільше ввозить із Австрії (29%), Чехословаччини (20%) й Італії (15% ввозу). Комунікаційна сітка Ю. погана, залізниць усього 9.850 км. Побережжя не зв'язане комунікаційно з запліаєм і беа добрих при-станів, тому морський оборот Ю. малий (3 міль. рег. нетто т.), мала теж торг. фльота (260.000 брутто т.). Ю. утворилася 1918, коли

Югославія.

до Сербії, що мала 87.000 км.² і 4.500.000 меш., приєднано: Чорногору, 14.200 км.² і 425.000 меш.; від Австро-Угорщини: Хорватію зі Славонією та Войводіну з частиною Банату, Країну з частиною Стирії, Далмаціїю, Босну з Герцеговиною, разом 145.000 км.² і 8.500.000 меш., та від Болгарії шматок Македонії, — 2.500 км.² і 115.000 меш. У світовій політиці значіння Ю. невелике; 110.000 пійська, 3.500 скорострільів, 72 тисяч і 159 легких батарей. Гол. м-о Београд.

Юг, ріка у півн. Росії, 420 км. дов., али-вається з Сухоюю в Півн. Двину.

Югра, 1) ст. назва зах. Сибіру; 2) гл. Іжора.

Югурта (Jugurtha), цар Нумідії, переможений Марієм і страчений у Римі (104 до Хр.); Югуртинська війна, війна римлян із Югуртою 111-106 до Хр.

Юда, ім'я багатьох бібл. осіб: 1) Юда, четвертий син Якова, від нього племя іудейське, край Юдея й назва жидів — іудеї; 2) гл. Іскаріот Юда; 3) Ю. Тадей, апостол; 4) гл. Варсана 2); 5) Ю. Макавей, син Мататії, та ін.

Юдаїзм, 1) мовсеїзм, жид. рел., основана на науці Мойсея; 2) звороти або слова, питоми жид. мови.

Юденіч Микола, рос. генерал, *1862; 1916 ком. кавказької армії, 1919 організатор, при допомозі Англії, виступу проти більшовиків від Балтійського моря; переможений військ до Франції.

Юдея, ст. назва Палестини загалом і її півд. частини зокрема; гол. м-о Брусалим.

Юдикатура, (лат.) судові рішення в ділянці цивільного або кримінального права.

Юдита, жид. героїня, збіла Голоферна; про неї „Книга Юдити“.

Юдове дерево (*Sarcis siliquastrum*), рослина з родини стручкових; деревце 3-4 м. вис., з вел. гронами червонолих квітів, що розвиваються раніше від вел. пірнатою листя; півд. Європа й Азія, у нас по квітниках.

Юдофоб, (свр.-гр.) ворог жидів.

Юе (Ніе), гол. м-о Аннаму, 65.000 меш.

Южаков Сергій, рос. епізолюг (1849-1910), народницького напрямку; за участь у рев. руху був на заслання в Схід Сибірі, публіцист, політик і ред. закорд. відділу час. „Русское Богатство“, ред. „Большой Энциклопедия“, приятель укр.

Южін Олександр, вл. кн. Сумбатов, рос. актор і драматург (1857-1927), режисер, опісля дир. Малого Театру в Москві; низка сусп. драм.

Юз (Hughes), 1) Вільям, англ. політик, *1864; голова роб. фракції в австр. парламенті, кількарізовий австр. міністер, 1915-22 голова австр. уряду; 2) Давід Едвін, ам. фізик (1831-1900), проф. унів., винахідник дружинного телеграфу й мікрофону; 3) Джон, англ. інж. (1814-89), основник металургічної фабрики „Новоросійського Т-ва“, що належала рос.-англ. акційній спілці; на місці, де створено це підприємство, виростало м. Юзівка (тепер Сталіне); 4) Чарльз Еванс, ам. політик, *1862; 1906-10 губ. Нью Йорку, 1910-16 найвищий суддя ЗПА, 1921-25 міністер закорд. справ.

Юзефович, 1) Іван, низк. уніятський діяч, священник церкви св. Василя в Києві, забитий у розрухах 1625; 2) Михайло, рос. гром. діяч (1802-89), укр. роду, помічник куратора кнів. шк. округу, голова кнів. археографічної комісії від 1857, голова комісії для збудовання пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, ініціатор протукр. укаду 18 V 1876.

Юзефський (Józewski) Генрик, поль. політ. діяч, *1892; 1920 тов. міністра внутр. справ УНР, 1928-29 і від 1930 посвуда волинський, 1929-30 поль. міністер внутр. справ.

Юзичинський Антін, гал.-укр. церк. діяч (1815-86); гр.-кат. свящ., 1840-54 проф. богословія на львів. унів., 1857 ректор перемиської семінарії, 1861, 1866, 1873 посол до гал. союму й австр. парламентау.

Юзівка, м-о на Катеринославщині, над р. Кальміусом, назва від основника П. Джона Юза; тепер Сталіне, окруже м-о, 106.000 меш.: 26,5% укр., 56,2% росіян, 1,1% жидів; округа: 9.570 км², 57 міст, 1.159 селищ, 11 районів, 655.000 меш.: 53,2% укр., 34,2% рос., 1,9 жид., 2% нім., 5% гр., 1% татар.

Юка (Yucca), лісовата рослина з Півн. Америки, у нас по домах для окраси; волокон, добутих із листя, вживають на мотуза, грубі полотна й папір.

Юкатан (Yucatan), мек. півострів між затокою Мехіканською й Гондурасською, відділений протокою Ю. від Куби, 220.000 км²; розділений між брит. Гондурас, мек. держави Кампече й Ю. (41.290 км² і 385.000 меш., гол. місто Меріда) та мек. територію Кінтана Роо.

Юкіч (Jukič) Франо Іван, хорв. письмен. (1818-57), прихильник Іліризму, збирач етногр. матеріалів у Боснії.

Юкон (Yukon), 1) Квіччек, гол. ріка Аляски, 3.570 км. дов. і 818.000 км² сточища, вливається до Берінгового моря; над її гор. течують золотоносні поля; 2) територія Канади над гор. течвою р. Ю., 536.300 км² і 4.160 меш.

Юкет, (лат.) частина поквітовання, рахунку, асигнації, переказу, тощо, що лишається в книз поквітовань, для контролю.

Юлій (Julius), ім'я рим. патриціального роду; з нього найбільш відомі: 1) Гай Ю. Цезар, гл. Цезар; 2) його прибраний син Г. Ю. Ц. Октавіан, гл. Август; 3) гл. Юлій.

Юлія, ім'я трьох пан.; низк. Ю. II, 1503-13, прихильник науки й мистецтва, віл війни з Венецією й Францією.

Юлійські Альпи, найвищі гори на границі Каринтії, Країни та півн. Італії, до 2.864 м. вис.

Юлія, довжка цесаря Августа (39 до Хр. — 14 по Хр.), жінка Клядія Марцелія, пізніш М. Віпсанія Агринія й цесаря Тиберія; прогнана за розратність.

Юліан Августат (Відстунник), небж і наслідник Константина В. (332-363), рим. цесар 361-63, низк. полководець, псьм.-філософ, боровся з християнством; антихрист. трактат „Проти галілеян“.

Юль (Julus), в рим. міт., син Егея, звааний Асканієм, міт. основник рим. роду Юлів.

Юль (Jull) Юстус, дан. дипломат (1664-

Юка.

1715), посол при царі Петрі в 1709-12; відвідав Україну 1711, полишив свої записки, де оповідає про місцевості на Гетьманщині, зруйновані московцями 1708-9.

Юм (Hume) Давід, англ. філософ та історик (1711-76) скептик, передтеча критичизму Канта; „Моральні, політ. та літ. нариси“, „Дослідд над людським розумом“, „Рогляд моральних принципів“, „Трактат про людську природу“, „Історія Англії“.

Юмрукчал, найвищий верх Балканських гір, 2.378 м. вис. (б. Пловдиву).

Юнайтед Прес (United Press Association), світова ам. телеграфічна агенція, основана 1909 Скрінсом, обслуговує 1.250 вед. газет.

Юнак, 1) молодий хлопець, парубок; 2) кадет, вихованець кадетської (юнацької) школи.

Юнакін Микола, укр. військ. діяч (1871-1931), генерал-полк. ген. штабу УНР; до 1917 генерал рос. служби, проф. рос. військ. академії ген. штабу, історик Півн. війни 1708-9, ком. 8. рос. армії, опісля на укр. службі: начальником штабу Гол. Отамана, військ. міністер, голова Вищої Військової Ради, та Укр. Воєно-іст. Т-ва.

Юнго, гл. Імператорський канал.

Юнг В., суч. укр. графік, від 1926 вчитель літографії в рисунку в Мист. Інституті в Києві; літографії: „За роботою“, „Прасувальниця“, Люстр. до творів М. Коцюбинського.

Юнг (Young), 1) Артур, англ. письмен. (1741-1820); праці з агрономії, історії війни XVIII в. („Подорожі до Франції“, важне джерело до історії вел. фр. революції); 2) Едвард, англ. письмен. (1681-1765); славіні поесії „Ночі“; 3) Овен, ам. політик, *1874, мільонер, дир. Нью-Йоркського Резервового Федерального Банку, представник ЗДА на міжнар. конференціях, м. ін. 1929 голова міжнар. комісії звапнів у справі нім. репарацій (гл. Юнгін плин).

Юнга, (англ.) учень на торг. кораблі.

Юнге Катерина, рос. малярка (1843-1911), донька гр. Ф. Толстого; „Спомини“ (зі згадками про Шевченка, Костомарова).

Юнгін плин (Youngplan), прийшов на зміну Довазового плян, шпанчав обов'язок Німеччині платити репарації протягом 59 років, починаючи від I IX 1929 (114-5 мільярдів марок); тепер стратив реальне значіння наслідком відмови Німеччині.

Д. Юм.

М. Юнакін.

Я. Юнгман.

Юнгман Полеф, чес. славіст (1773-1847), поет (перекладач), пробудник, основник нової чес. літ. мови (гол. поетичної) та наук термінології, реформатор чес. правопису, проповідник думки, для близьких слів, взаємн — однієї літ. мови для всіх слов'ян; монументальні праці: „Slovník jazyka českého“ в 5 том., та „Historie literatury české“.

Юнгтаун (Youngstown), м-о в державі ЗДА Огайо, 170.000 меш., залізна промисловість.

Юнгстедт (Jungstedt) Ігсель, швед. маляр, *1859; сюжети з життя робітників.

Юнгфран (Jungfrau), верх швайц. Бернських Альпів, 4.167 м. вис.

Юній (Junius), ім'я рим. роду, з нього найбільш відомі: 1) Люцій Ю. Брут, 2) Марко Ю. Брут.

Юнкер, (нім.) 1) молодий шляхтич, звідси назва реакційної шляхетської партії в Німеччині; 2) в царській Росії — учень військ. школи.

Юнкер Василь, рос. подорожник (1840-92), дослідник Африки.

Юнкерс (Junkers) Гуго, нім. інженер, *1859, проф. вис. техн. школи в Ахені, будівничий літаків із металю.

Юннан, Інан, півд.-зах. кит. провінція, 307.000 км.² і 8.970.000 меш., найбагатша на копальни (вугілля) провінція Китаю, гол. м-о Ю. або Ю.-фу, 100.000 меш., шовкова й килимарська промисловість.

Юнона, (рим.) 1) ст. іт. богиня подружжя, зриння та гр. Герозо; дочка Сатурна й Реї, сестра та дружина Юпітера, гл. Гера; 2) одна з найбільших планетод.

Юпітер, (рим. міт.) син Сатурна й Реї, брат Нептуна й Плутона, брат і чоловік Юнони, найвищий бог рим. держ. релігії — гр. Зев(е)с; володар неба, посилав росу, дощ, сніг, блискавку та грим; йому були присвячені орел і дуб; гл. Зевс.

Юпітер, планета, віддалена від Сонця 778 міл. км., час обігу довкола Сонця 11 літ, 315 днів; промір 130.000 км.; густина 0,23 земної; сильно сплюснена; альbedo 0,62 (побіч Венери найменша з рухомих зір нашого зоряного неба), атмосфера в основі подібна до атмосфери Землі. Юпітер має 9 місяців, названих рим. числами за порядком їх відкриття; вони заг. невел., 5 перших віддалені від 184.000 км. до 1.908.000 км. і оббігають Ю. у короткому часі від 12 год. до 16 днів; 4 останні місяці Ю-а аномальні щодо вел. віддалі від планети (11.570.000-24.900.000 км.) й вел. часу обігу (251-800 днів), передостанній крім цього рухається в протилежному напрямі; це мабуть планетоїди, притягнені Ю-ом.

Юнгфран.

Юпітер-Аммон, гл. Аммон.

Юр, нар., популярна назва Святоюрської гори у Львові з усіма забудованнями; за переказом заснували тут монастир 1280 і побудували дерев'яну церкву; перша мурована церква з 1363, розібрана 1743; на її місці побудована сучасна рококова катедральна церква св. Юра архітектором Мереїтином 1744-59 і закінчена 1764; митрополіча палата 60-х рр. XVIII в., монастирські забудованні 1738, новий корпус 1866.

Юра, 1) серед.-європ. гори; діляться на: а) Швайцарську Ю., зморшкості гори на швайц.-фр. границі від Рони по Райн, до 1.723 м. вис.; б) Німецьку Ю., масові гори, діляться на: Швйбську Ю., від Райну по притоку гор. Дунаю Альтміах, до 1.015 м. вис. і Франконську Ю., від Альтміах по гор. Майн, до 670 м. вис.; 2) вл. Жюра, фр. департамент у горах Юра, 5.055 км.² і 230.000 меш., гол. місто Л'юне де Соніс; 3) 2-формація мезозойської доби (гл. Геол. формації); на Україні юрайські вапнясті шари знаходяться в Донецькому басейні, на Криму та на зах. Поділлі б. Нижнева.

Юра Інат, суч. укр. актор, дир. Держ. Театру ім. Франка в Києві.

Юрасовський Олександр, рос. комп. (1890-1922), укр. роду, епігон Чайковського; опера Тральбі.

Юргевич Владислав, рос. археолог і фільолог (1819-98), дослідник клас. старовини Степової України, проф. унів. в Одесі, голова „Одесского общества истории и древностей“.

Юргенсон Петро, основник найбільшого рос. муз. вид. (1836-1904), видав і деякі укр. муз. публікації.

Юреанський Володимир, суч. укр. письмен.; збірка оп., повісті: „Заграна над полями“ 1926, „Царица“ 1929; роман „Діамантові верстия“ 1931 й ін.

Юр'єв, гл. Тарту.

Юридичний, (лат.) правничий.

Юринець Володимир, укр. співзв'язкованець і критик, *1891 у Галичині, керівник соціологічної катедри укр. інст. марксизму-ленінізму, проф. інст. нар. господарства в Харкові; розвідки на теми марксизму, про Сковороду, Тичину та ін.

Юрисдикція, (лат.) обсяг влади судової або адміністраційної.

Юрисконсульт, (лат.) фаховий дорадник якоїсь установи у правничих справах.

Юрист, (лат.) правник, людина з правничою освітою.

Юрків Іван, гал.-укр. військ. діяч, *1893, сотник СС, XII 1918-1 1919 ком. штабу Осідного Корпусу, I-II 1919 ком. міста Києва й фортеці, офісний начальник перевозу військ корпусу СС, офісний групи СС.

Юрій, гл. Георгій великомученик.

Юрій, ім'я кількох укр. м. і кор.: 1) Ю. Володимирович, син Монѣмаха, * коло 1090, кн. суздальський і вел. кн. кий., багато воював у міжусобицьких війнах, †1157; 2) Ю. Володимирович, кн. пинський, †1290, чи 1292; 3) Ю. І., син Льва Даниловича, кор. гал. 1300-08, *б. 1250; ше за батька воював із поляками й уграми, заніс Люблин та частину угор. України; 4) Ю. П. Болеслав, кн. гал., син Льва П., по матері з Романовичів, по мазовецькій із поль. мазовецьких князів, мазовецький у кат. вірі, ширин зах. звичай і загинув отроцький боюрами 1340; на ньому закінчився рід Романовичів та панування кн. укр. династії; 5) Ю. Ярославич (1119-84), кн. туринський; 6) Ю. кн. несвізький, загинув у битві над Калкою; 7) Ю. кн. пороський, спершу служив Володимирові Васильовичеві, потім (1289) Мстиславові Даниловичеві луцькому.

Юрій І. П'ястич (з його печатки).

Юрій, королі В. Британії: 1) Ю. І, 1714-27; 2) Ю. II, 1727-60; 3) Ю. III, 1760-1820, 1763 прислання Канади, 1783 відокремлення ЗДА, 1800 унія з Ірландією; 4) Ю. IV, 1820-39; прилучення Індії й Рогу Доброї Надії; 5) Ю. V, *1865, король від 1910, шеар Індії;

Юрій, королі Греції: 1) Ю. І, 1863-1913, син дан. кор. Христіана IX, убитий; 2) Ю. II, 1922-24, син кор. Константина, адетронізований.

Юрій Кончакович, воловецький хан, верховодив у „цїлій воловецькій землі“, онук хана Отрока, правнук Шарурана; загинув у зв'язку з битвою над Калкою, де загинув.

Юркевич, 1) Віктор, укр. історик, *1898; праці з історії України XVI-XVII вв. („Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за В. Хмельницького“); 2) Йосиф, укр. гром. діяч (1855-1910), лікар, член ст. кий. Громади, співробітник „Ради“, ЛНВ, „Села“ й ін. укр. час.; нарис „Суч. сільські малюнки“; 3) Лев, укр. політ. діяч (1885-1918), син Носина, член УСДРП, партійне пріантше Рибалка, вид. соц.-дем. міс. „Дзвін“ (Київ), „Наш Голос“ (Львів), „Боротьба“; 4) Памфил, укр. фільософ (1827-74), проф. кий. Акад., потім, моск. унів., критик матеріалізму, представник „фільософії серця“ (сутин сторуна людської істоти, крім розуму, емоціональний бік людської природи), що мала вел. вплив у Росії (учень Ю. — В. Соловйов, суч. рел.-фільс. думка); його наука про ідею близька до ідей Лютце та передхоплює суч. феноменологію; в іст. фільософії цікава інтер-

претанія філ. Платона та Канта; в педагогіці — вага емоцій-нального в житті дитини.

Юрковіч (Jurkovič) Душан, словац. архітект, *1868, дослідник нар. мист.; будови в нар. стилі.

Юркуваті (Fringillidae), співучі птахи з коротким, грубим дзьобом, короткими крилами, довгим хвостом і тонкими ногами, живляться гол. зерном, також комахами й гусиною; сюди належать: юрок, горобець, зяблик, щиглик, коноплянка, щедрик, канарок, сингур, жолтушка, шнішкар криводзьоб, косягориз та ін.

Юрок (Fringilla montifringilla), співучий пташок, представник родини юркуватих, б. 16 см. дов., зверху чорний, із дов. розвиленим хвостом, у лісах Європи.

Юрон (Nuron), озеро Кан. Прозер'я на границі Канади та Мічігену, 60.000 км.²; сполучене з озерами: Мічіген протокою Меллек, із Горнішим рікою Сент Мері, зі Сент Клер р. Сент Клер, із Ірі р. Дітройт.

Юрський О., укр. актор, *1895, 1917-19 в Молодому Театрі й 1919-20 в театрі ім. Шевченка в Києві, від 1920 в театрі ім. Франка в Харкові.

Юрта (монг.) переносне шатро ал. кочовців, без вікон і печі, з повсті й шкур.

Юрчак Василь, гал. укр. актор (1876-1914), член театру „Руської Бесіди“, відтворював сільські та маломіщанські типи.

Юрченко Петро, історик Степової України та археолог (1844-88); іст. Херсону.

Юрчич (Jurčić) Носіц, словян. письмен. (1844-81), повістяр-реаліст, основник словян. роману; драми, оп. з нар. життя.

Юрша, визн. воєвода Свидригайла, воював із поляками 1431.

Юс, шк. церк. назва знаків на носові ст. церк.-слов. звуку: ѣ, је (ж, ѣк) — вел. юс; е, је (а, ѣа) — малий юс.

Юстин, візант. цісарі: 1) Ю. I, 518-527; 2) Ю. II, 565-78, втратив 568 Італію, яку зайняли лангобарди.

Юстин, св., мученик, апологет, †б. 165.

Юстиніан, візант. цісарі: 1) Ю. I, 527-65, при допомозі полководців Белісара й Нарзеса віддав зах.-рим. провінції, при співучасті Трибуніана лібрав рим. право (кодекс Ю.), побудував церкву св. Софії; 2) Ю. II, 685-711.

Юстифікація, (лат.) виправдання, висення якогось правного засобу.

Юстиція, (лат.) справедливість, правосуддя.

Ют, кормова частина гор. чердака корабля, позаду останньої щогли.

Юта, джут, індійські коноплі (Cocchorus), рослина з родини липуватих, походить із аз. Індії, тепер розводять її скрізь, у підтриманих краях; із ляскух волокон її лляка виробляють мотузку, кодоли, полотна на міхи, вітрила, тощо.

Юта (Utah), держава в зах. ЗДА, 220.115 км.² і 450.000 меш., переважно гориста та малородюча, побіч хліборобства та випасу овець поширене гірництво; гол. м-о: Салт-Лейк-Сіті.

Ютіка (Utica), пром. м-о в державі Нью-Йорк (ЗДА), 115.000 меш.

Ютландія (Jütland), дан. Ланд (Jylland), півострів між Півн. і Балтійським морем, відділений Скагерраком і Каттегатом від Скандинавії; багате болот. і пустарі; 29.556 км.² і 1.575.600 меш.; півн. Ю. належить до Данії, південна до нім. Шлезвіг-Гольштайну.

Ютурна (рим.-міт.) німфа джерела б. м-а Лівніюм, сестра Турна, мала півніше свій храм у Римі на Марсовому полі.

Юхта, шкура з молодого рогату худоби, виправлена ялиноюю, вербовою чи березовою корою та березовим дьогтем; не промонає, вживають на чоботи й різні шкіряні вироби.

Юшкевич, 1) Амвросій, укр. церк. діяч (1690-1745), 1731-34 старший Свято-Духівського правосл. братства у Відні, опісля новгородський архієп.; 2) Семен, рос. письмен. (1808-1927), жид. роду; побут жидів на вел. містах, повість „Жиди“.

Юшкєвич (Юс) Понас, лит. фольклор (1815-86), збирач нар. лит. пісень, матеріалів до словника, автор лит. грам. з братом Антоном (1819-80).

Юшєвський, 1) Олекса, декабрист (1787-1844), родом із Галичини, член „Союзу благоденствія“, один із провідників „Півд. Т-ва“, ген.-інтендант рос. 2-ї армії; після адушення повстання першю засуджений на смерть, потім засланий на 20-літню каторгу на Сибір, де й умер; 2) Семен, брат Олекси, декабрист (1801-44), член „Півд. Т-ва“; сидів теж у кріпості.

Ющенко Борис, укр. історик, *1882, проф. харківського ІНО; підручники з усевітньої історії.

Ющин Іван, гал.-укр. гром. і просв. діяч, *1883, нар. учитель. 1910-14 ред. час. „Учитель“ у Львові, 1918 ред. „Держ. Вістника“ в Києві, від 1922 ред. „Учительського Слова“ у Львові.

Юрок.

Юта, 1. галуззя з цвітом, 2. цвіт, 3. ооц.

В. Юрчак.

Я

Я, 32. буква укр. абетки; в укр. правописі: а) знак на воговане „я“ в назвуку (яблуко—*яаблуко*), після голосних (моя—*мойя*) та губних приголосних (п'ятий—*п'ятийий*); б) для зміцнення зазубних приголосних (кона—*кына*, сиду—*сыду*) — дехто з реформаторів укр. правопису його відкидав (гл. Драгоманівка).

Я, філ. назва окремого сета, що свідоме себе, відокремлене від ін.; питання про єдність „я“, про індивідуальні та надіндивідуальні елементи в „я“, про можливість пізнання чужого „я“ та його змістів — довічні проблеми філософії.

Яблонец, Габльонц, нім. м-о в ріви. Чехії 27.000 меш., торг. академія, шкільна промисловість; 1920-24 табор інтернованих частин УГА.

Яблоницький провал, гл. Тат. провал.

Яблонів, м-ко коломийського повіту, 1.800 меш., 43% укр., літніце.

Яблоніві гори, пл. Ябленіцаба, 1) гори між Байкальським озером і Охотським морем, до 2.450 м. вис.; 2) частина Станових гір, між Олекмою й Зесою.

Яблонювський, 1) (Jablonowski) Александр, поль. історик (1829-1913); матеріали до історії заселення, адмін. устрою в госп. житті України під поль. пануванням, розвідки з укр. іст. (укр. торговля, козаччина, Києво-Могилянська Академія й ін.); виклад його історії України — це історія польськості на укр. землях; 2) Володимир, укр. агроном і етнограф, співоробітник „Київ. Старики“ 1904-06, автор монографії про укр. весілля в Отаках на Басарабщині; 3) Олександр, рос. журналіст, *1870, з укр. роду, фейлетоніст ліберального шоденника „Киевская Мысль“ до 1918, на еміграції співоробітник монархічної рос. газети „Возрождение“ в Парижі; воріт укр. руху; 4) (Jablonowski) Станіслав Ян, поль. держ. діяч (1834-1902), 1884 посвода руський, від 1876 гетьман польний, 1882 вел. коронний гетьман, учасник багатьох походів.

Яблонська Софія, гал.-укр. письмен., *1904; „Чар Марока“ — вражіння з подорожі.

Яблочков Павло, рос. електротехнік (1847-94), винайшов м. ін. дугову лампу — тв. електричну свічку (1878 р.).

Яблочна кислота, органічна кислота [ОН.С₂H₃(СО₂H)₂], в овочах багатьох рослин, пр. у яблуках, винограді й ін.

Яблуневаті (Rhamnose), родина рослин, кущі або дерева, з п'ятидільним цвітом, який має багато пелюків і один п'ятидільний стовпчик; м'ясистий, явч. Істинний овоч утворюється з підстави цвіту; сюди

належать: яблуна, груша, айва, мушмула, шпальник, глід і рябина.

Яблунківський провал, провал у зах. Бессиді, на чес. Шлезьку, 550 м. вис., сполучує Шлезьк зі Словаччиною.

Яблуна (Pirus malus), рослина з родини яблуневатих; дерево заввишки 8-10 м. із зубчастими листками та білоржевими квітами; овоч соковитий; деревина дуже тверда й цільна; походить із Азії, задні Істинних овочів пле-кана по всій Європі, з винятком далекої півночі; дуже багато (до 1000) садових відмін.

Ява, Джава (Java), острів Сулавейського архіпелагу, 126.000 км.², з Мадурою 131.441 км.² і 37.434.000 меш., із того: 36.750.000 яванців, 450.000 китайців, 170.000 європейців, 38.000 арабів, решта індійці та ін. Ява дельбильна гориста й вулканічна (120 вулканів, із того 46 чинних, м. ін. Геді 2.900 м. і Земеру 3.700 м. вис.); гарно загосподарений острів, жива торгівля, вивозять: цукор, каву, тютюн, риж, каучук, конпру, пшуну; гол. м-о Батавія; Яву заняли 1522 португальці, 1596 голлянди, які володіють нею й досі; яванці, малайське плем'я, 'яенобурі, серед. росту, стрункі; жінки славі своєю красою; талановиті, адатні до культури.

Яванське море, Зондське море, гл. Сулавейське море.

Яванський бик, гл. Вантенг.

Яванські мови, малайсько-полінезійські мови на о-ві Яві; є їх кілька, пр., крім о, якою говорять індійський становцем до вищого, н'гоко — вищій до нижчого, мада — для розмови між інтимними приятелями, тембунг — поетична мова, тощо.

Явище, прозя, все, що ми спостерігаємо нашими зміслами; в фіз. зміна стану тіла; гл. Феномен.

Явір, гл. Клен.

Явугтій, гл. Євугтій.

Яворів, повіт. м-о над р. Шкло, 9.000 меш.: 58% укр., 17% польців, 21% жидів; повіт; 1.005 км.², 2 м-а,

Яблуна, 1. гілочки з цвітом, 2. цвіт, 3. і 4. переріз пелюку: поздовжній (3) і поперечний (4).

Яворів, ст. церква, ряс. П. Холодного.

68 сіл, громад. 81.000 меш.: 79% укр., 14% поляків, 6% жидів; у місті ст. дерев'яна церква й давніша, руїни замку XVII в.

Іворівський (Іворський) Степан, полк. уманський за геть. Петра Дорошенка, 1574 визнав владу геть. Самойловича.

Іворницький Дмитро (рос. Еварицкий), укр. письмен., *1855, археолог, етнограф, історик і белетрист, член ВУАН і НТШ, дослідник Запорозжя, дир. музею ім. Поля й проф. ІНО в Катеринославі, вид. збірник укр. пісень, укр. словника; повісті й оповідання.

Іворов Пею, болг. письмен. (1877-1914), поет-лірик і драматург.

Іворонський, 1) Євген, гал. укр. журналіст і письмен., *1893; оп. „Серед куль і гранатів“, „Денікніада“, ред. „Укр. Слова“ в Іворові від 1929; 2) Микола, укр. історик, дослідник Поділля, від 1887 ред., опісля спіред. „Труди комітету для іст.-стат. опису Поділля“ (пізніше „Труди Єпархіального іст.-археол. т-ва в Кам'яні“).

Іворська Полина, укр. письмен.; поема „Марина“, „Укр. вірші“; †1912.

Іворський, 1) Болеслав, рос. музиколог і комп., *1878, проф. моск. консерваторії; основник науки про „ладовий ритм“ (досліджує закони звукового тяжіння й на них будує поняття „ладу“); 2) Вінкентій, гал.-укр. правник (1860-1920), президент верховного суду в Сарасі; записав свій масток на укр. культ. пілі; 3) (Jaworski) Владислав Леопольд, поль. політик і правник (1865-1930), проф. унів., посол, за світової війни голова поль. нар. комітету (N. K. N.); 4) Іван, гал.-укр. гром. діяч (1856-1930), гр.-кат. свещ., нац. демократ, посол до гал. союму; боротьба за укр. шкільництво, організація різьничих страйків 1902, тощо; 5) Матвій, укр. історик, *1885, комуніст, родом із Галичини, член ВУАН, проф. укр. історії в Інституті марксизму у Харкові; 6) Степан, світське ім'я Семен, укр. церк. діяч (1658-1722), родом із Галичини, проф. київ. дух. Акад., 1684 перейшов на кат., 1687 знову православ.; проф. і префект київ. Акад.; начальник і реформатор слов.-гр.-лат. школи в Москві, від 1702 „містоблюститель“ моск. патріархату, 1721 президент Синоду; твори „Камінь віри“, проповіді та ін.; 7) (Jaworski) Францішек, поль. історик (1873-1914), історик Львова; низка монографій: „Львів старий і вчорашній“, „Львівська ратуша“, „Про стрій Львова“; 8) Юдіян, гал.-укр. історик літ. та етнограф, *1873, пропагатор рос. літ. мови в Галичині, публіцист і вид. рос. журналіст у Галичині (Живая Мысль, Живое Слово), редактор і спіробітник гал. москвофільської преси, член „Галицько-

Русского Общества“ і „Клубу руских націоналістів“ у Києві (від 1904); праці з етнографії, письменства, гол. Закарпаття.

Іворський-Косаченч Василь, гал.-укр. гром. діяч (1854-1926), почесний член „Просвіти“, правник, посол до австр. парламенту, мепенат і філітроп, основник „Лемківського Банку“ в Новому Санчі, часопису „Ruthenische Revue“ у Відні.

Ігайло Владислав, син Ольгерда (1348-1434), вел. кн. лит. 1377-1434, і кор. поль. 1386-1434, одружений із поль. королевою Ядвігою, довів до унії Литви з Польщею 1385 і 1413, охрестив Литву, 1400 осунав унів. у Кракові, 1410 погромив нім. орден під Грунвальдом; Литвою правив спершу з дядьком Кейстутом, якого знів. зі світу 1382; син Кейстута Вітовт повів проти нього війну з нім. лицарями, тому 1392 мусів Я. залишити Литву Вітовтові, з яким заключив воєнний союз проти Тевтонського ордену.

Ігайловичі, поль.-лит. кор. династія, від Ягайла, 1386-1572; останній — Жигмонт II Август.

Ігайлони, гл. Ігайловичі.

Ігве, гл. Бгова.

Ігнатики, бородачі (Gyrafotos), один із найбільших европ. гринів, буравий, із дов. пір'ям на шні; живе в горах півд. Європи, хапає півні, кози, серни.

Ігольниці, м-ко чортківського повіту над р. Черкаскою, 2.600 меш., 17% укр.

Ігорлик, 1) лівобічна притока Дністра, на межі схід. Поділля та Чорноморського піву, 80 км. дов.; 2) м-ко Б. Балти над р. Я., засноване в XVI в. як укріплення проти татар, називалося Орлик або Кайнарда та було місцем пограничних поль.-тур. конференцій; 1583 зруйноване козаками.

Іготин, м-ко на Полтавщині, масток ки. Респіних, тут проживав Шевченко 1845.

Ігич Ватрослав, патріх слов. філологів (1838-1923), проф. унів. в Одесі (до 1874), Берліні (до 1880), Петербурзі (до 1886) й Відні, член усіх слов. Акад. Наук та наук. товариств, член австр. палати панів, основник і довголітній (45 років) ред. „Archiv für slav. Philologie“, вид. і коментатор найстаріших ст. слов. текстів (євангеліє Зографське, Марійське, ст. рос. Минеї, Болшоцька псалтиря й ін.) та всебічний їх дослідник; студії палеографічні, лінгвістичні, критично-текстуальні, іст.-літ. (півд.-слов. епос, історія рос. літ.), іст.-грам. (гол. півд. слов'ян), гол. праці: „Entstehung der kirchenslavischen Sprache“, „Исторія слав. филологів“ та ін.

Ігов (Jagow) Готліб, нім. політик, *1863, 1913-16 держ. секретар закорд. справ; гол. твор. „Причини й вибух світової війни“.

Ягода Генрих, рос. політ. діяч, *1891,

Д. Іворницький.

В. Ягов.

більшовик, від 1924 заступник голови Чека.

Ягуар (*Felis onca*), ссавець-хищник із родини котів, подібний до тигра, тільки замість пругів із вел. чорними плямами; живе в Півд. Америці; гл. таблиця: Ам. звіря, ч. 30.

Ягурт, гл. Погурт.

Ядвіга, польс. королева (1371-99), володіла 1383-99, дочка Людовика угорського; її подружжя з Ягайлом повело до персональної унії Литви з Польщею.

Яде (*Jade*), затока Півн. моря в Ольденбургу.

Ядловський Семен, ам.-укр. гром. діяч (1889-1929), один із провідників укр. еміграції в ЗДА, родом із Лемківщини, від 1902 й до смерті член гол. управи „Укр. Народ. Союзу“ в ЗДА, 1911-20 завдувач газети „Свобода“ в Джерзі Ситі.

Ядра, яєчка (*testes*), пара чоловічих полових заліз, втворюють сперматозої; уміщені в особливому мішечку, калитці (*scrotum*); як залози внутр. виділення мають вплив на ріст, розвиток кісток, повстання друго- й третьорядних чоловічих полових ознак; із хоріб замітне запалення я. (*orchitis*), прояви: біль та набряк я., гарячка.

Ядран, Ядрянське море, гл. Адрійське море.

Ядріцев Микола, рос. публіцист і гром. діяч (1842-94), член і провідник „Т-ва незалежності Сибіру“; відомий сибірський етнограф, відкрив руїни Каракоруму.

Ядро, 1) (*nucleus*), найважлива складова частина живої клітини, гл. Клітина; 2) (*testis*) полова залоза, гл. Ядро.

Ядуха, гл. Задуха.

Яєчник (*ovarium*), жіноча полова залоза; в людини: пара заліз завбільшки бобу, уміщена в дол. частині черевної ямини; як залоза внутр. виділення кермує проявами полового життя жінки й зумовлює розвиток друго- й третьорядних полових ознак; із хоріб замітне запалення яєчників (*oophoritis*), досить часта жіноча хвороба, спричинювана звич. інфекцією; прояви: болі в дол. ділянці черева, неправильні гарячки.

Язиги, язиги, сарматське плем'я, в поч. христ. ери сиділо над дол. Дністром, у 20-50 по Хр. перейшло між серед. Дунай і Тисю.

Язик (*lingua*), орган, уміщений у ротовій ямині, складається з сильних м'язів, укріптий слизистою оболонкою, допомагає жуванню й ковтанню харчів, важний орган мови; поверхню язика вкривають язикові пилки (*borodavki*) (*papillae linguales*), маленькі вирости слизистої оболонки язика різної форми: виткуваті, грибкуваті, сочкуваті, обваловані; дві останні відміни містять у собі органи смакового змуслу.

Язиков Дмитро, рос. бібліограф і историк літ. (1850-1918), дир. бібліотеки моск. унів. 1896-1908; „Огляд життя й праць покійних рос. письменників“.

Язичок, 1) вузька, пластинка в деяких муз. дутих інструментах, тремтить від струму повітря й таким чином видає звук; у сопілках органів і фільтгармонії язичок ставлений, у кларнеті, гобої, фаготі й т. п. тростяний; 2) гл. Піднебіння.

Язкар, гл. Йорж.

Язловець, м-ко бучацького повіту, 2.000 меш., 26½ укр., руїни замку XVI в.

Язловський Борис, укр. правник, *1897, проф. кїв. Інст. нар. господарства, член комісії звичасного укр. права при ВУАН.

Язон, (гр.-міт.) син Елона, царі Тессалії, провідир аргонавтів; гл. Аргонавти, Фрікс.

Як, гл. Урал.

Яйла, аморішкові гори півд. Криму; 150 км. дов., а 35 км. шир.; складається з підгір'я на півночі й властивої верховини на півдні; підгір'я збудоване з молодотретичних відлож.; властива верховина збудована з крейдових та юрських міцно сфалдованих покладів та виливних скал. Горби гол. пасма мають вигляд плоских столових гір із дикими, мальовничими узбіччями; найвищі верхи: Роман Кош (1544 м.) і Чатирдаг (1526 м.). Узбіччя Яйли покриті середземноморським листковим лісом і чагарником, на верхах колоніни (яйла), відкіля пішла назва для всіх гір. Півд. бережжя Я. один із найкращих укр. краєвидів: багато печер, вертепів; гл. Крам.

Яйце (*ovum*, *ovulum*), полова клітина живих живоного роду, враз із заплідником дає первісну клітину нового організму — зиготу; у тварин, в яких я. розвивається поза материні організмом, має багато позивних річонин у постатті білка й жовтка та через те доходить нерід до вел. розмірів, пр. гватинні яйця.

Як (*Roeorhagus*), тибетська рогата худоба, дуже кудлата; необхідна домашня тварина в серед. Азії; гл. таблиця: Аз. звіря, ч. 16.

Якименко (з моск. Акіменко), 1) Федір, рос.-укр. комп., *1876, брат Я. Степового, проф. Укр. Пед. Інст. (до 1928) у Празі, тепер проф. рос. консерваторії в Парижі; 30 нар. мелодій для міш. хору, „Курс науки гармонії“ і ін.; 2) Яків, гл. Степовий Я.

Якимович Гнат, гал.-укр. письмен. (1831-78), гр.-кат. свец.; драма: „Роксоляна“ та ін., дописи та вірші у Львів. „Осипів“.

Яків, апостол, св. 1) Молодший, „брат“ Ісуса Христа, син Алфея й Марії, „сестри“ Марії Діви; 2) Старший, син Зеведея, брат Івана Благочестива.

Яків, королі В. Британії і Ірландії: 1) Я. I, 1603-25, син Марії Стюарт і Девілія, король Шотландії; через його прот. політику 1605 порохова змова католиків; 2) Я. II, 1685-88, син Карла I; його кат. політика викликала революцію 1688 і покликання Вільгельма оранського на престіл; 3) Я. III, син Я. II, претендент до англ. корони (1688-1766).

Яків, королі Шотландії: 1) Я. I, 1424-37, перебував у англ. неволі, вбитий; 2) Я. II, 1437-60, погли у бою; 3) Я. III, 1460-88, погли; 4) Я. IV, 1488-1513, погли; 5) Я. V, 1513-42, противник реформації, союзник Франції; 6) Я. VI, гл. Яків I, король В. Британії.

Яківиці, с. С. Полтави; 27 VI 1709 біл шведів і козаків із росіянами, рішив битву під Полтавою на рос. користь.

Якір, 1) у мореплавстві: залізний прилад, на ланцюгу або ланці, прикріплювати кораблі до морського дна; 2) у будівництві: залізна штаба до підтриму мурованих або дерев'яних стін; 3) у годиннику: прилад упорядковувати хід годинника; 4) в електр. динамомашині: м'яке залізо, обв'язане зовнішнім ізоляційним дротом; 5) у магнетизмі: м'яке залізо, притягує магнетом.

Якір Пона, рос. військ. діяч, *1896, більшовик, 1921 командувач кав. воєнної округи, 1925 командувач Укр. військ. округи.

Якірець, залізне вістря з трьома кінцями, полаганими в різні боки; заборонці кидати я-ї в бою під ноги тат. коням.

Якість, у філ. одна з основних категорій, протиставляється головно кількості; питання, чи можна звести якість до кількості, або навпаки, чи вони самостійні, одне з основних питань філософії.

Якоб Людвіг Гайнріх, нім. філософ (1759-1827), кантійнець, проф. у Галле, 1807-09 проф. політ. економії в Харкові; рос. гімназійні підручники філ. пропедевтики.

Якобі (Jacobi), 1) Карл Густав, нім. математик (1804-51); важкі праці з теорії еліптичних функцій; 2) Моріц Герман, нім. інженер і фізик (1801-74), брат Карла, член рос. Акад. Наук, винайшов гальваноопластику та працював над прикладенням електромагнетизму до порушення машин та суден; 3) (Jacoby) Люїс, нім. гравер на міді (1828-1918), проф. Акад. Мист. у Відні й Берліні; копії праць визначніших мистців (Рафаеля, „Содоми“ Кавальбаха та ін.).

Якобіниці, фр. політ. клуб за вел. фр. революції в Парижі, названий від монастиря св. Якова; згодом теж монпанірами тому, що займали горішні місця в салі Конвенту (монпань—гора); від 1791 кермували фр. політакою, сиріччили війну з Австрією, усунули короля й ін.; після упадку Робесп'єра клуб закрито.

Якобіти, 1) назва монофіантів, від св. Якова Барадея, одного з основників тієї секти; 2) прихильники англ. кор. Якова II.

Якобовський (Jakobowski) Людвіг, нім. письмен. (1867-1900), з польс. роду, прихильник укр. літ., ред. журналу „Gesellschaft“, де мистив статті про укр. письменство й письменників; передмова до нім. вид. новел Кобилянської; лір. поезії, повісті („Жид“), оп., комедії; укр. переклади в „Букочині“ 1898-9.

Якобсен (Jacobsen) Єнс Петер, дан.

письм. (1847-1885); повісті: „Мари Груббе“, „Нільс Ліне“, „Моґенс“ і інші новелі, поезії.

Якобсон Роман, рос. мовознавець, *1893, а жид. роду, заступник голови лінгвістичного кружка в Празі; праці з історії слов. мов, про чесь. наголос, про чесь. і серб. ірш, із фонології.

Якобштадт, гл. брамбест.

Яковенко, 1) Борис, суч. рос. філософ, син Валентина, представник „любралізму“; праці з іст. нім. (Фіхте, Маймон), рос. й укр. філ.; 2) Валентин, літ. критик і статистик (1859-1915), автор нарисів про Т. Шевченка, Б. Хмельницького, М. Гоголя й ін.; вид. Кобзаря Шевченка; 3) Григорій, кошовий от. на Січі 1807.

Яковлев, 1) Василь, рос. письмен., *1861, історик рос. рев. політ. руху (псевд. Богучарський); 2) Володимир, рос. історик літ. (1849-96), проф. варшавського й одеського унів.; праці гол. з історії ст. укр. літ.; вид. пам'яток XI-XIII в.; 3) Микола, рос. геолог і палеонтолог, *1870, дослідник кам'яно-вугільного басейну Донецького крижу; 4) Микола, рос. мовознавець, *1892, дослідник півн.-кавказ. мов, один із творців латиниці для різних нерос. народів СРСР; прихильник іфетитської теорії; 5) Олександр, рос. письмен., *1886; оп. і повісті з життя селянства, міста та інтелігенції; роман „Людина й пустеля“; 6) Олександр, рос. актор (1773-1817), трагік клас. репертуару; 7) Петро, рос. генерал; під його проводом москалі 1709 зруйнували Січ, спалили Переволоку; 8) вл. Ештайн Яків, рос. комун. діяч, *1896, жид. роду; 1917-23 на Україні в Катеринославі та в Харкові, 1929 комісар хліборобства СРСР.

Яковлів Андрій, укр. правник і політ. діяч, *1872; 1918 посол УНР в Бельгії, проф. (1930 ректор) укр. унів. в Празі, член НТШ; праці з історії укр. права (літ.-рус. період), з іст. (Переяславська угода) й ін.

Яков-мних, чернець, згадується під 1074, ймовірно, автор посланія до кн. Ізяслава та житейний „сказаній“ про Володимира, Бориса та Гліба з „похвалою“.

Якович із Винницьких Альбіна, гал.-укр. гром. діячка, *1842, добродійка Кружка „Рідної Школи“ в Станіславові, подарувала тут йому свою вел. реальність.

Яксарт, ст. назва Сирдарії.

Якуб-бег, володар у Кашгарі (1820-77), 1864 воював проти Росії, 1865 кермував повстанням дунганів.

Якубец (Jakubec) Ян, чесь. історик літ., *1802, проф. унів. у Празі; праці гол. з доби чесь. відродження, від Добровського до Гавличка (Колір, Марек, Палицький, Чельковський); історія чесь. літ. XIX в.

Якубіца (Jakubica) Мікланш, дол.-луж.

С. П. Яковсон.

писем. пол. XVI в., один із перших прихильників реформації на Лужицщині, перекладач (1578) Нового Завіту на дол.-луж. мову (найстарша пам'ятка цієї мови).

Якубович, 1) Олександр, декабрист укр. роду (1792-1845), капітан рос. війська, брав активну участь у повстанні на Сенатській площі в Сиб. 14 XII 1825; умер на каторзі в Сибірі; **2)** Петро, рос. письменник і революціонер (1860-1911), за участь у „Нар. Волі“ був на каторзі; написав каторжного життя (псевд. Л. Мельшін), поезії (псевд. П. Я., П. Рамшев), літ.-крит. та публіцистичні статті (псевд. П. Грінсвітч); **3)** Яків, ген. осавул, видатний дич Гетьманщини; †1757.

Якубовський Фелікс, суч. укр. літ. критик; крит. написи: „За справжнє обличчя“ 1931, „Сидуети суч. укр. письменників“.

Якубський Борис, укр. літературознавець, *1880, проф. ІНО в Києві; розвідав й статті з повітньої укр. літ. (П. Мирний, Леся Українка), „Соціологічний метод у письменстві“, „Наука віршування“, шк. читавки.

Якут бен Абдаллаг, араб. подорожник (1179-1229), грецького роду, автор геогр. словників зі згадками за ст. Русь.

Якути, тюрко-тат. плем'я на Сибірі, б. 250.000.

Якутськ, гол. місто Якутської Рад. Республіки, над Леною, 11.000 меш.; торговля футрами та мамутовою кістю.

Якутська автономна рад. соц. республіка, автономна рад. республіка в схід. Сибірі, 4.965.000 км.² і 240.000 меш. (87% якутів, 6% москалів і 5% тунгусів). Країна здебільша гориста та височинна. Клімат наскрізь континентальний, всюди середня річна температура нижче 0°, опадів мало. Річчя: тундра та тайга. Гол. заняття: скотарство, зовсцтво та рибальство, хліборобство лише на півдні (ячмінь). Багато копалин (золото, срібло, залізо, графіт, сімь, нафта), але вони мало використані. Гол. продукт ввозу збіжжя, вивозу футра. Комунікація річками: Леною, Індігіркою й ін.; гол. м-о Якутськ.

Якунін Павло, рос. етнограф (1820-72), автор збірки рос. нар. пісень, приятель Шевченка й О. Марковича; етногр. матеріали зі стародубського повіту в „Основі“.

Ялина, гл. Смерека.

Ялинський Семен, укр. гравер і друкар у Новгороді Сіверському й Чернігові (працював у 1670-73).

Ялицеваті (Abietaceae), родина голонасінних, шишкоуватих рослин: ялиця, смерека, сосна, модрина, кедр і гемльок.

Ялиця (Abies), рід голонасінних дерев (б. 25 пород) із родини ялицеватих, із поодинокими розміщеними шишками й довгастими шишками, що, дозрівши, розсіваються; гол. породи: я. звичайна (A. resinata), з гребенисто укладеними шишками, вис. до 70 м. дерево, поширене на горах

серед Європи; деревина м'яка й легка, не дуже тривка; подібна я. сибірська (A. sibirica), на півночі Московщини й у Сибірі; я. кавказька (A. Nordmanniana), з круглявими шишками, на Чорноморщині; півн.-ам. я. бальзамічна (A. balsamea), дає канадський бальзам, що його вживають у медицині, для виробу ліній, зліплювання оптичних шкля, аберігани мікроскопічних препаратів та ін.

Ялівець (Juniperus), рід шишкоуватих рослин із родини кипарисуватих; дерева й кущі (б. 30 пород); листки стовпчикових шишок дозріваючи зростаються,

м'якшіють та утворюють неправдині ягоди (шишко-ягоди). Я. звичайний (J. communis), дерево до 12 м. вис. або кущ, із стіжковатою короною, з гострими шишками; деревина м'яка, гнучка, вживається в токарстві; чорні ягоди — на ліки, настоянки, етеричний олівець, живиця — на кадило; Росте по цілій Європі. На високогірних відмінах я. карлова-тий (J. nana), стелючий, до 3 м. вис., кущик. Я. козацький (J. sabina), дерево до 3 м. вис., або кущ, із листками здебільшого лусковатими; деревина з червоним ядром, тривка; дуже отруйний; уживають на ліки, півд. Європа. Я. віргінський (J. virginiana), півн.-ам. дерево до 30 м. вис.; деревина з червоним ядром, дуже запашна, тривка й легка; цінний матеріал на обгортку олівиць.

Ялмал, Земля самодів, незаселений півострів (тундра) між Карським морем та Обською губою.

Ялух, 107 км. дов. ріка в півд. Басарабії, азівається в ливан б. дельти Дунаю.

Ялта, давня гр. Яліта, в середньовіччі перейшла до генуезців, потім до турків; адала укріплений чорноморський порт, кол. повіт м-о тавірської губ.; 29.000 меш., 65% укр.; кліматична морська станція, лікування нервових недуг, недокріп'я й ін.; округа: 28 сілрад, 64.800 меш.; 58% укр. 36% рос., 42% татар, 4% жидів.

Ялу, ріка на кит.-корейській границі; морська перемога японців 1894 над китайцями, 1904 над росіянами.

Ялиця. 1. галузка з частом, 2. шишка ялицева, 3. ялиця, 4. шишка стовпчикова, 5-7. листки шишки, 8. насіння.

Ялівець. 1-4. ялівець звичайний: 1. галузка з піляковим частом, 2. пілякова шишка, 3. ялиця, 4. стовпчиковий лист. 5. його переріз, 6. галузка з олівцями, 7. олівець, 8. його дол. част з насінням, 9-11. я. козацький: 9. галузка з олівцями, 10. галузка з листком, 11. насіння.

Ямагата Арітомо, яп. полководець і політик (1838-1922), один із діячів європейізації Японії; 1873 військ. міністер, 1877 переміг повстання шогуна; 1885 міністер внутр. справ, 1889-91 прем'єр.

Яма.

Ямайка, Джамейка, англ. о. з групи В. Антилів, найважливіша брит. колонія в Зах. Індії, 10.896 км.² пов. і 800.000 меш. переважно муринів; гористий (до 2.236 м. вис.); гол. продукти: цукор, рум, кокосові горіхи, банани, кави, какао; гол. м-о Кінгстон; відкрита Колумбом 1494, під ім'ям Ієля де Сантьяго до 1655 есп., від тоді брит.

Ямамото Гомбеї, яп. адмірал і політик, *1852; 1913 і 1923-4 президент міністерів, організатор флоту.

Ямб, 1) гр. описи її лат. віршова міра: двоскладова стопа з наголосом на другій (—), уживана спершу в глумливій поезії (вперше Архілохом), потім і в трагедії, епіграмах, байках (Федр, Бабрій), тощо; 2) ямбічна (глумлива) поезія.

Ямблїх (Jamblichos), 1) неоплатонік (поч. IV в. по Хр.), автор „Життя Пітагора“; 2) автор гр. роману п. н. „Babyoniaka“; жив б. 170 по Хр.

Ямболь, болг. м-о над р. Тунджою, 23.000 меш., воєнна промисловість.

Ямне, гуцульське село надвірнянського повіту над Прутом, 650 м. в. р. м., 1.000 меш., літннще, підгірська кліматична стація.

Ямник, гл. Собака свійський.

Ямпіль, 1) м-о над Дністром могиливіської округи, 6.300 меш.: 63-7% укр., 29% жидів, 1-9% поляків; гранітові пороги на Дністрі; відомий від XVI в., низьк. торг. осередок; 1651 зруйнований брацлавським вояцкою Ст. Липцкоронським, належав потім Потоцьким, від 1795 повіт. м-о подільської губ.; 2) м-о на Волині над Горинню, в VI 1919 бої армії УНР з більшовиками; 3) слобода на Харківщині над р. Донцем, заснована 1703, укріплення проти татар; 4) м-о на Чернігівщині.

Ян, поль. королі: 1) Я. Казімеж Ваза (1609-72), син Зігмунта III, 1643 кардинал, король від 1648; 1668 арешт престолу, † у Франції; війни з Хмельницьким, Московією, Швецією; 2) Я. Ольбрахт, син Казимира Ягайловича, король поль. 1492-1501; 2) Я. III Собеський, гл. Собеський.

Ян (Jahn), 1) Отто, нім. клас. філолог і археолог (1813-99); критичні вид. лат. і гр. авторів, археол. дослідж.; 2) Фрідріх Людвіг, нім. еусп. дияч (1778-1852), творець нім. рухання, що клала гол. нагу на наховання нар. духа, заслав 1. руханковий майдан б. Берліна.

Яна, півн.-східні сибірська ріка, 1.600 км. дов., вливається до Льодового моря.

Яната Олександр, укр. ботаник, *1888, дієвий член НТШ, проф. харків. сіль.-госп. інст., дослідник рістні півд. України; праці з насіннознавства, укр. бот. термінології.

Яначек (Janáček) Леоп., чес. комп. (1854-1928); опери, хори, нар. балади, рапсодія „Тарас Бульба“ на сныф. оркестру; підручники науки співу й гармонії, муз.-етногр. праці й ін.

Яневич Орест, поль.-укр. етнограф (1875-1927), учитель гімназії в Чернігові й Стародубі, візні завідувач поль. відділу Інституту білорус. культури в Мінську й ред. праць цього відділу.

Янівський Іван, укр. гром. діяч (1868-1913), діяч, земельний діяч на Київщині, меценат укр. видавництва.

Яненко - Хмельницький Павло, гл. Хмельницький — Яненко II.

Янкул Іван, рос. економіст і фінансист (1846-1914), проф. моск. унів., член рос. Акад. Наук: „Фабричний побут моск. губернії“, дослідж. роб. побуту в моск. окрузі, „Англ. вільна торгівля“, „Пром. синдикати“ й ін.

Яничари, (тур.) тур. військо, утворене 1329 з христ. бранців, прислужуваних до Ісламу; підчас війни добірали піхота, підчас миру поліція; часто бунтувалися; 1826 султан Магмуд II розв'язав цю військову формашю.

Янів, 1) м-ко городецького повіту, в Галичині, 1.900 меш., 31% укр., вел. став; 2) м-ко дрогичинського повіту, на Поліссі, 3.100 меш.: 32% укр., 63% жидів, 2% поляків; 3) м-ко теребовельського повіту над гор. Серетом, у Галичині, 2.300 меш., 24% укр.

Янікул (Janiculum), горбок Януса в Римі, на правому березі Тибру.

Яніна, Ноаніна, гр. м-о в Епірі, 24.000 меш., виробі золотих і шовкових тканин.

Янічек (Janitschek) Марія, з роду Тельк (Tölk), нім. письмен. (1859-1927); оп., романи, поеми.

Янкі, сикі, (англ.) глумлива назва для мешканців ЗДА, від перекрученого індіанськ. слова „англіш“ (англійці).

Янко, 1) (Janko) Польєф, чес. філолог, *1869, германіст, проф. унів. у Празі; етимологічні й порівняльні студії зі звуку, морфології; 2) Олександр, укр. гром.

Ф. Л. Ян.

дїяч, один із вишачіших членів УПСР та її Центр. Комітету; 1919 голова Сел. Спільн.

Янкович Пасял, закарп.-укр. педагог і археолог, *1878; дир. музею ім. Легоцького в Мукачеві.

Янкович де Мірсіво Федір, австр., описав рос. освітній діяч (1741-1814), серб. роду, 1773 дир. нар. шкіл у Банаті, де переводив шк. реформу, від 1782 організатор нар. шкільництва в Росії; шк. підручники.

Янковський (Janowski), 1) Кароль, польс. архітект, *1808; проф. політехніки у Варшаві, численні будови в Варшаві; 2) Чеслав Борис, польс. маляр, *1862; ілюстрації по польс. і фр. часописах.

Ян Маєн (Jan Maeyen), норв. гористий вулканічний о. на півн. схід від Ісландії, 372 км², незаселений.

Яннінгс (Jannings) Еміль, нім. актор, *1880, величався у Фільмі.

Янович, 1) Володимир, гал.-укр. гром. діяч (1869-1931), лікар, нац. демократ, політ. і просв. організатор Станіславщини; 2) (Janowicz) Людвік, польс. соц. діяч (1859-1902), член партії „Proletariat“, засланий на каторгу, помер у Якутську; 3) Степан, вл. Курбас, гал.-укр. актор і режисер (1863-1908), батько Леси Курбас; якийсь час директор театру Бесіди; ролі амантів і характеристичні в нар. п'єсах.

Яновська Любов, з роду Щербачева; укр. письмен., *1861; побутові оп. і повісті з сел. життя: „Смерть Макариха“, „Городишка“, „За високом тилом“, повісті з інтелігентського життя: „Мій роман“, „Тайна нашої принцеси“, драми („Повернувся з Сибіру“, „Данія до церкви схиляє та сам у ній не був“, „Noli me tangere“ та ін.), комедії („На Зелений Клин“), жарту („На сіножатті“); популярна в репертуарі укр. театрів — „Лісова квітка“.

Яновський, 1) Амвросій, гал.-укр. освітній діяч (1810-84), дир. гімназії у Львові, інспектор гімназій для Галичини, довголітній посол до гал. сойму та австр. парламенту; 2) Борис, укр. комп., *1875, нім. роду (батько звався Зігль), спершу рос. комп., 1918 перейшов на Україну (до Харкова) й відтоді укр. комп.; композиції для драм, п'єс, хорів, твори, опера „Дума Чорноморська (Самійло Кішка)“ й ін.; 3) Василь, укр. гром. діяч, чоловік Любові Я., учасник герцеговинського повстання 1875-6, про яке помістив спомина в ЛНВ 1911; 4) Віктор, укр. військ. діяч, *1886,

В. Янович.

Л. Яновська.

Януєвський, 1) Амвросій, гал.-укр. освітній діяч (1810-84), дир. гімназії у Львові, інспектор гімназій для Галичини, довголітній посол до гал. сойму та австр. парламенту; 2) Борис, укр. комп., *1875, нім. роду (батько звався Зігль), спершу рос. комп., 1918 перейшов на Україну (до Харкова) й відтоді укр. комп.; композиції для драм, п'єс, хорів, твори, опера „Дума Чорноморська (Самійло Кішка)“ й ін.; 3) Василь, укр. гром. діяч, чоловік Любові Я., учасник герцеговинського повстання 1875-6, про яке помістив спомина в ЛНВ 1911; 4) Віктор, укр. військ. діяч, *1886,

інженер, старший інспектор міністерства шляхів УНР, член повстанського штабу ген. Ю. Тютюнника, учасник 2 зимового походу; спіроробітник військ.-іст. час. „За Державність“; 5) Кирилло, рос. пед. діяч (1822-1902), укр. роду, куратор кавказької шк. округи, вісній член Держ. Ради; основики і керівник вид. для шкільництва Кавказу „Сборник матеріалів для описання мѣстностей и племен Кавказа“; 6) (Janowski) Людвік, польс. історик (1878-1921), проф. вилеського унів.; праці про харківський унів., Крем'янець, тощо; 7) Олександр, укр. архітект, *1739, будував палату гетьмана Розумовського в Почаїв 1798; 8) Теофіл, укр. бактеріолог (1860-1928), лікар, член ВУАН, проф. каїв. унів., описав мед. інституту, голова Наук. Мед. Т-ва в Києві, вивч. педагог; „Туберкульоза легенів“ та ін.; 9) Юрій, укр. письмен., *1902; поезії „Прекрасна й“, оп. „Кров землі“, романи: „Майстер корабля“, „Чотири шаблі“.

Янот, злата, гл. Полоску.

Яношк (Jánošík) Юро, словц. опришок із кін. XVII в. й поч. XVIII в., в нар. традиції герой, оборонець покритих, повішений 1713; численні легенди.

Янсен (Jansen) Корнеліс, від. богослов (1585-1638), єп. у Іверні, автор твору про св. Августина, дав почин янсенизмові.

Янсенізм, рел.-філ. течія в кат. церкві XVII-XVIII вв., близька до кальвінізму, признавала предестинацію й індетермінізм; гол. у Франції, де до янсеністів належало багато знан. людей; гл. Янсен.

Янсон Юлій, рос. економіст і статистик (1835-92), проф. сиб. унів.; „Теорія статистики“, „Порівняльна статистика Росії й зах. европ. міст“ та ін.

Янтар, гл. Бурштин.

Янтра, права (болг.) притока Дунаю, 130 км. дов.

Янтескія (Синя р., Тахія (В. ріка), Кіа, найважливіша й найбільша кит. р., 5,100 км. дов. і 1,775,000 км² сточища, витікає як Мурусеу з Квенлюку, вливається до Жовтого моря; гол. притоки: Ялюккія і Вудіа; сильна для кораблів на довжині 1,600 км.

Янув (Janów) Ян, польс. фізіолог, *1888, проф. укр. мови й літ. на львів. унів.; праці з укр. діалектології, укр.-польс. літ. взаємин XVII в., про пам'ятки серед.-укр. письменства.

Янус (Janus), 1) ст.-іт. бог бігу Соня й року, взагалі всякого входу й переходу (janua—двері, ворота), зображуваний звич. (найчастіше на монетах) із подвійним обличчям (що вказувало мабуть на перемену дня й ночі); йому присвячений був початок дня й року (відся януарій—січень); 2) прохідне склепіння (пасаж) на північ від рим. ринку (forum), що ним, за стародавнім

Янус, на ст.-рим. монеті.

звичасм, ішло військо на війну — тому відкрите підчас війни, закрито підчас миру.

Ян Усмошвець, герой ст.-укр. ліг'енд, агадується в ліг'онісах під 992, 1001 і 1004, як переможець печенігів.

Януш Богдан, гал.-укр. археолог і мистецтвознавець (1889-1930); розвідки про дерев'яне будівництво в околицях Львова, про архітектуру, вірм. й волоські пам'ятки Львова, пам'ятки на Тернопільщині; 1924-25 ред. „Wiadomości konserwatorskie" у Львові; по укр. під псевд. В. Карпович.

Янушевський Григорій, укр. військ. діяч і письмен., ген.-поручник ген. штабу УНР, 1919 ген.-квартирмейстер Дієвої армії.

Янушів, м-ко бердичівської округи, 7.200 меш.: 59% укр., 20,7% поль., 19,1% жид.

Янчар Константін, серб. хроніст із часів поль. кор. Яна Ольбрахта, *1432; хроніка появилася 1560 в поль. перекладі з оригівалу, який загинув.

Янчевський, 1) Микола, укр. військ. діяч, *1870, ген.-хорунжий армії УНР, начальник пенсійної управи військ. міністерства; 2) Микола, укр. військ. діяч, *1888, полк. армії УНР, старшина кінноти, співробітник журн. „Табора" і „За Державність".

Янчук Микола, укр. письмен. і етнограф (1859-1921), один із організаторів та доволітній голова муз. комісії при етногр. відділі рос. „Т-ва прихильників природознавства, антроп. і етногр.", основник та куратор моск. етногр. музею та фактичний ред. журн. „Этнографическое Обозрение" в Москві, проф. білорус. літ. на унів. в Мінську; укр. п'єси: „Вихованець", „Світлий вечір", „Пилип Музика".

Ян (Яар), японський (до 1920 нім.) острів архіпелагу Каролінів, 210 км.² і 7.000 меш., вузька станія й кабельний осередок.

Япет, 1) в гр.-міт. титан, чоловік Клімени, батько Атланта, Прометея й Епіметея; 2) 9-тий місяць Сатурна, віддалений від нього 3.478.000 км.; час обігу 79 днів, 7 год., 59 хв.

Яніг, (гр. міт.) 1) син Дедала, оселився в півд.-схід. Італії; від нього названі яніг-и та Іх землі Янігіа, півд.-схід. Італія, частина Калабрії; 2) півд.-зах. вітер.

Японія, Ніппон, схід.-аз. царство на островах Тихого океану (головні: Гоккайдо, Ніппон, Кію-шію, Шіко та багато менших), разом 381.250 км.² і 62.000.000 меш.; країна гориста. Гори зморшкови, до 3.780 м. вис., тв. Яп. Альпи, мають багато вулканів (35 чинних). Часті в Я. землетруси. Побережжя добре розчленоване, ріки короткі. Підсоння океанічне, але з огляду на піднесення положення країни різниця в температурі велика (літо від +26,4° до +21,2°, зима від +7,0° до —2,9°); часті тайфуни; опадів багато (1140-2150 мм.); ліс, що відповідно до геогр. ширини переходить із зеленого в літні на півночі в вічнозелений на півдні, займає 58% пов.; також і злірня міняється в тому напрямі з півн.

аз. в індійську. Японці—мішанці схід. азійців із малійцями, не тубільці; тубільці айно у невел. кількості на півночі. Паніана віра шінтоїзм, поширений також буддизм. Яп. культура взяла за зразок китайську, але своєрідна, бо через острівний характер розвивалася відокремлено. Історія Яп. держави має заснувати Іму Тенно 660 до Хр. на Ніппоні; спершу володарі мали необмежену владу й були найвищими жерцями, пізніше зросло значення феодалної шляхти; 1192 утворено дідичий

Японія.

уряд полководця і співрегента (шоґун), який цілком обмежив владу цесаря; 1854 перший договір із ЗДА, опісля з ін. державами; 1867 громадянська війна, в якій цесар Мутсуґіто проголосив себе необмеженим володарем і перетворив Я. на европ. лад, наданим 1889 конституцію. У війні з Китаєм 1894-5 Я. добула Формозу, 1902 союз із Англією; 1904-5 в війні з Росією Я. дістала півд. Сахалін і вплив на Корею. 1905 і 1911 обнова союзу з Англією; 1908 договір із ЗДА про іміграцію; 1910 договір із Росією про Манчжурію, анексія Кореї. У світовій війні Я. була по стороні Антант, та дістала, як мандат, Кароліні, Маріяні й острови Маршала; 1932 війна з Китаєм за Манчжурію, Телеріштя Я. зєвропеїзована та в значній мірі індустріальна країна. Гол. заняття — лісництво, ведене дуже раціонально. Розвиваєна деревна промисловість і продукція целюлози, паперу та сірників. Рілля займає 18% пов., хліборобство інтензивне, ведене майже виключно людською силою, бо худоби в Я. дуже

мало; господарство грядково-мотикове, найбільше рис і ячмін, далі тютюн і чай. Багато важливіше від хліборобства рибальство: Я. ловить рибу найбільш у світі (б. 145 рибн всього світу). Коштовні багатства не дуже великі; продукція в тис. т.: вугілля 31,000 і міді 66, дешево нафта, соли, дуже мало залізної руди. Тому Я металургічна і машинова промисловість не дуже велика; більше розвинена ткацтва, шовківництво, шовківництво, бронзівництво й ліскова. Вивозить Я. гол. сировий шовк (40%) і ткацькі вироби (27% вивозу); ввозить пром. сировину (бавовну, залізо й т. д. — 34%) і машини (6% вивозу). Головні країни, що стоять із Я. в торг. зв'язках: ЗДА (45% вивозу та 32% ввозу), Китай і Брит. Індія. Закордонний морський оборот 99 міль. рег. т. нетто. Торг. флот Я. величюною третю в світі: 4,140,000 т. бруто; залізниця у всій Я. з коліями 22,000 км. Я. перенаселена та має сильну популяційну та політ. експансію. Поза черенною Я. в колоніях є 298,540 км² і 25,000,000 меш. Воєнна флотія Я., теж третя в світі, має 560,000 т. бруто. Гол. місто Токио.

Японська література, має 3 доби: 1. архаїчна, до введення буддизму і кит. цивілізації (до VI в. по Хр.); 2. доба кит. впливів до революції Мейдзі, 3. доба европ. і ам. впливів. Найдавніші пам'ятки яп. літ.: Кодрікі й Нігонгі, доведені до поч. VIII в., іст. хронік, адебітна міт. характеру. Разом із перенесенням столиці до Нара розквіт літ. поезія на вершинах — на га-у-та (довга поезія), потому скоро замирає, міджі-ка-у-та або танка (коротка поезія, п'ятивірш по 5, 7, 5, 7, 7, складів), вібрана у „Майшоу“ („Збірник безлічі листків“). Доба класична разом із перенесенням столиці до Геню (тепер Кіото). Переможні впливи жіноцтва: збірник поезій Кокіншю; моногарі, рід повісті, найславніша Генджі-м, двірської дами Мурасакі Шікібу; також Сей Шонагон написала славу книгу вражень „Макура но Сомі“ („Записки до подушки“). Воєнне безладдя доби Камакура дало претгарне „Годжюкі“, філ. замітки бонзи Чомея. За півнування шоґунів Ашікаґа (XIV-XVI в.) доба ред. містики й витончених форм товариського життя, церемоній подавання чаю, мистецтва садів і китиць, може найоригінальніша. Тоді повстає одна з перлин л. л. „Цуре-зуре-гуса“ („Вечерня у хвилях нудьга“), записки скептика Кенко. „Нодзір“, героїські драми, виблгивні під оглядом змісту, мімки й костюми. Шоґунат родина Токуґава (від XVII в.) приносить демократизацію літ., офіска академізм: любовні романи Сайкаку, народні Ікху (відоме Псакуріґе), яп. епіґрама гайка й (всього 17 складів у 3 віршях); Чікамацу, яп. Шекспір, написав приблизно 100 п'єс, найславніша „Какусен-я Кассен“. Разом із привертненням імперської влади 1867, вплив У. З. Е. Ш.

ни зах.-европ. літ. Новели за зразками фр. і рос. (Акутаґава, Таниґакі, Шіґа й ін.).

Японська мова, будовою подібна до уральсько-алтайських мов, але не споріднена з жадною ін. мовою: багато діалектів, що дуже відрізняються; пишеться кит. (деографічним письмом згорі адоляну, крім того, є ще різні силлябічні системи анаґі (кана — 48 знаків, іґаґано, тоґо) що їх дописується малим письмом до кит. (деограм для означування наростів, пристосовані, закінчені, тоґо; приметні для л. м. с. м. ін., аглютаивна структура (гл. Мова), більшескладовість і музикальний наголос.

Японська течія, гл. Куро-Шіо.

Японська троянда, гл. Камелія.

Японське мистецтво, має свій виразний своєрідний стиль; архітектура переважно дерев'яна, подібна до китайської, легка формою й матеріалом, із переставними легкими стінками й дуже розвиненими та густо прикрашеними дахами (святині б. Осаки, Ніко та ін.). Статуарна різьба відома величезними різьбами Будди в сидчій поставі у фронтальному положенні (в Комакурі а XII в.); інша фігурна різьба, адебітна з дерева, з вільними рухами, натуралістичним обличчям і стилізованим одгом (найстарші VII-VIII в.). Дуже розвинена мист. промисловість: дрібна різьба на дереві й металі, інкрустація, вироби зі слонової кости, вишивання шонком та ін., з вел. багатством орнаментальних мотивів. Орнамент асиметричний, ритмічно-динамічний, переважують мотиви тваринні (птиці,

Японське мистецтво: 1. Фрагмент із кольор. дереворити Гаруноуґі, 2. одна з масів дереворити, 3. орнаментальні мотиви, 4. зрам орнаментальні мотиви у Кондо.

фенікс, морські звірі, дракони) і рослинні (хризантеми, півонії, троянди), що в композиціях часто притримуються схеми меандру й свастик. Малюнки, подібно як у Китаї, на шовкових і паперових лянках, але найбільше розвинене дереворитництво, що адобуло л. м. світову славу; яп. дереворити й малюнки дуже тонкого виконання з тив. розбіжною перспективою, знаменито віддають рух і природу; мають численні графічні засоби й способи рисування; вел. розвиток малювання в середньовіччі IX-XIII в. (школи малюв. Канаока, Мотиміцу, Ямато, Тося). В XV в. „кит. ренесанс“ дав переважно рис. чорною тушю — ідеальний красивий і малі рис. з фльори й фавни (школи Кано й Сесіґу). Помітні впливи перс.-магометанські, особливо в орнаменті. В XVI в., через гром. війни, мистецтво замирає. В XVII-XVIII в. вел. роз-

вигук мистецтва з напрямками: аристократичним (Сосен) і нар.-натуралістичним із нар. сценами з життя театру, артистів і на сексуальні теми. Визн. малярі XVIII в. Матагей і Гокусай. Дереворит досягав найбільшого розквіту в кін. XVII в., а кольоровий дереворит від середини XVIII в. (Гарунобу). В XIX в. сильні впливи європ. мистецтва, все таки я. м. задержує своєрідні стилістичні риси й свої способи виконання.

Японське море, окраїне море Тихого океану між Японським архіпелігом, Кореєю й рос. Далеким Сходом, 1,043.820 км.², серед глибина 1.530 м., найбільша 3.575 м.

Япура (Yapura), ліва притока Амазонки, 1.600 км. дов.

Яр, глибока, часто вузька та стрімкобока долина на височині, наслідок ерозійного діяння води, пр. яри Поділля.

Ярд, (англ.) англ. міра довжини, рівна 3 стопам (=0,9144 м.).

Ярема Яким, гал.-укр. педаґог, *1884, проф. Укр. Вис. Пед. Інст. в Празі до 1930: „Курс педагогічної психології“; окремі праці на псих. теми, вступ до філ., статті Іст.-літ. (Мойсей Франка) й ін.

Яремко Дмитро, гал.-укр. церк. діяч (1878-1916), співробітник і ред. (1907) час. „Нива“; 1914 гр.-кат. св. острозький, помер на заслання в Вороніж, кудя його нивезла 1915 рос. влада, як заручника.

Яремче, кз. Яремчета, укр. гуцульське село й літнисько над Прутом, 525 м. н. р. м., 6. 800 меш., кліматична стація, солінки, боровина.

Ярецький (Jarecki) Генрик, поль. комп. (1846-1918), довголітній капельмайстер львів. опери; „Мілдона“, „Ядвіґа“, драм. баллада „Поверот тата“ й ін.

Ярижка, назва укр. (не зовсім упорядкованого) правопису, що ним писали до Куліша, адебіта, письменники на Вел. Україні (Квітка, Метлинський, Шевченко й т. д.) і що 1876-1906 був однією офіційно дозволеним для укр. белетристики на Наддніпрянщині; збудована на фонетичному принципі за рос. Іст. орфографією, абериґас ь на кінці слів (*содь*), після губних (*пльть*), хоч писали і *пльть*) та у аложених словах перед „й“ (*зьяма*), в ній і-и (*кнь*—*кнь*, *лдь*—*лід*, *лсь*—*ліс*), хоч перед „й“ та голосними писалось і (*новій*, *смійсь*), н-и (*кнь*—*кнь*, *лсь*—*лсь*), і-и (*йхати*), е й е-е (*небо*, *грае*), дехто писав і з (*поэть*) і т. д.

Ярий Ріко, гал.-укр. військ. діяч, *1896, сотник УГА, 1918 ком. саперської сотні, 1919 ком. гал. кінного полку.

Ярило, слов. поганський бог, уособлював родючу силу весняного Сонця; його сліди задержалися в нас у обряді похоронів Ярила в перший поведілок Петрівки.

Яричевський Сильвестер, гал.-укр. письмен. і педаґог (1871-1918), організатор „Січей“ на Буковині; збірки поезій: „На

філах життя“, „Пестрі звуки“, „Між терням і цвітом“, н-еса „Січ іде“.

Яркент, Ярқанд, м-о в кит. Схід Туркестані, на важному караванному шляху, 100.000 меш., килимарська промисловість, торгівля шовком і кашмірськими шалими.

Ярлик, (тат.) 1) ханська грамота, розпорядок; 2) товарна наліпка з зазначенням назви товару, його якості, ціни, фірми і т. д.

Ярмінка, тембляк, тригранна хустина, підложена під айгине передрам'я й зав'язана на карку; переважає для анерухомлення гор. кінцівки при звихах, переломах, пораненнях, тощо.

Ярмоленко Данило, полк. перевеславський, наказний гетьман за перебування геть. Брюховецького в Москві (IX-XII 1665)

Ярмолиць, м-ко б. Проскурона; 11-24 VII 1919 бої військ УНР і УГА з більшовиками.

Ярнах (Jarnach) Філіп, нім. модерний комп. *1892; докінчив м. ін. оперу Буаоні „Доктор Фауст“.

Ярний М., укр. маляр, *1864; портретист у Києві; портрети та ін.

Яронек (Jaroněk) Богумір, чех. маляр і графік, *1866; красниці, кольорові дереворити.

Ярополк, ім'я кількох укр. князів: 1) Я. Андрійович, онук Володимира Мономаха, допомагав Ізяславі Давидовичеві в поході на Турів 1157; 2) Я. Ізяславич, правнук Мономаха,

син Ізяслава II. Метиславича, брав участь у війні батька з суздальським кн. 1149 над р. Трубежем, 1167 ходив проти половців, †1168; 3) Я. Ізяславич, син Ізяслава Ярославича,

1078 дістав вишгородський стіл, пізніше Володимир Волинський і Турів, звідки його 1084 вигнали Ростиславичі, 1086 убитий; 4) Я. І. Святославич, найстарший син Святослава I, (945-979); від 972 вел. кн. кийв., воював із братами; 5) Я. П. Володимирович, син Володимира Мономаха (1082-1139), вел. кн. кийв., воював із половцями й Ольговичами,

Яросеняч Роман, гал.-укр. політ. і гром. діяч, *1862; член УСДП, 1897 посол до австр. парламенту, довголітній лікар у Станіславові; статті про укр. справи в нід. час. „Arbeiter Zeitung“ та „Die Zeit“.

Ярослав, ім'я багатьох укр. кн.: 1) Я. І. Мудрий, син Володимира Вел. й Рогніди (978-1054), вел. кн. кийв. 1019-1054, один із найславніших укр. кн.; ходив походом на захід, 1030 приєднав Галичину, укріпив півд. кордони від кочовиків, підтримував

Ярополк волинський і галицький, з шлюхою і матір'ю (матиню у псалтірі Ярополкової матері).

зносини з зах. держ. (посольства до Німеччини, донька Анна за фр. кор. Генрихом I, зв'язки зі Швецією, Норвегією, Угорщиною, кілька шлюбів із нїм. династіями); за нього останній, за кн. часів, морський похід на Царгород (1043); багато зробив для судинництва, опікувався церквою, поширив Київ і прикрасив його й ін. міста новими будівлями (св. Софія, Золоті Ворота); перед смертю поділив державу між синами: найстарший у Києві мав заступати батька; 2) Я. Володимиркович, „Осмомисел“, син Володимирка Володаревича, кн. гал. (1153-87), був одним із найвильїших укр. князів свого часу, забезпечив собі палування усішними війнами з різними претендентами на Галичину, переміг поляків, угрів і ін. сусідів і поширив кордони гал. держави по Дунай, воював також із половцями, завів дружні відносини з нїм. цїс. Фридрихом із Гогенштауфів; за нього розвиток торгівлі й добробуту та піднесення столиці Галича;

Ярослав Мудрий, малюнок у Софійському соборі.

Ярославова дачинна (в Софійському соборі).

3) Я. Всеволодович (1139-1200), син Всеволода Ольговича, кн. чернігівський, удатно воював із половцями, брав участь у княжих усобицях, як претендент на київ. стїл; 4) Я. II. Всеволодович (1191-1246), син Всеволода III, князь у Переяславі, ходив на половців, брав участь у гал. подїях, пізніше кн. новгородський; 5) Я. Ізяславич, син Ізяслава II. Мстиславича, князь у Турові, Новгороді, потім у Луцьку, руйнував Київ; 6) Я. Інгварович, син Інгвара Ярославича, князь у Луцьку, звідки був прогнаний Данилом гал., який призначив Ярославові Перемишль і Меджибіж; †1240; 7) Я. Мстиславич, онук Юрія Довгорукого, кн. переяславський, †1199; 8) Я. Святославкович, 1100 дістав від батька Володимира на Волині, 1112 Дорогобузьку область; боровся з Володимиром Мономахом, на якого приводив поль. й угор. війська й у війні убитий 1123; 9) Я. Святославич, син Святослава Ярославича, кн. чернігівський, 1127 прогнаний із Чернігова, †1129 в Муромі; 10) Я. Ярополкович, син Ярополка Ізяславича, кн. берестейський, боровся з дядьком Святославком, помер у в'язниці 1103.

Ярослав, повіт. м-о над Сїном у Галичині, 20,000 меш.: 14% укр., 52% поляків, 34% жидів; у місті меш. пам'ятки: „Дім Острозьких“ із 2. чверті XVIII в., ренесансові й ба-

рокові будинки на ринку з XVI-XVII в.; повіт: 1336 км.², 3 міста, 107 сіл, громад, 138,000 меш.: 37% укр., 54,3% поль., 8,8% жид.

Ярослав Юрій, укр. гром. діяч, *1890, член УПСР, радник надання дипломатичної місії УНР, висланий до Москви в І 1919 для переговорів із урядом РСФСР.

Ярославенко, вл. Винковський, Ярослав, гал.-укр. комп., *1888, інженер: стрілецькі пісні, сокілський гимн, вид. „Торбана“.

Ярославль, рос. м-о й річка пристоїть над гор. Волгою, 112,000 меш., ткацька, деревна, тютюнова й хем. промисловість, торгівля збіжжям, рибою й деревом.

Ярославна-Віфросинія, донька Ярослава Осмомисла, жінка Ігоря Святославича, прославлена у „Слово о Полку Ігоревім“.

Ярославський, 1) В., укр. архітект; * 6. 1780 р., † у 60 рр. XIX в.; жив у Харкові та Слобожанщині, де побудував багато домів; у 20 і 30 рр. XIX в. радник губ. правління в Симферополі, опісля в Тулі; спомани в „Київ Старині“ та „Харьковскому Сборнику“ 1887 про рр. 1797-1806 і 1819 та про службу в Херсоні, де 1808 був губ. архітектором; 2) Омелья, рос. гром. діяч і письмен., *1878, більшовик, голова «Союзу безбожників» і автор антирел. книжок.

Яроцький, 1) (Jagocki) Владислав, поль. маляр, *1879, ред. мїст. час. „Stutki Piękne“, проф. акад. мїст. в Кракові; студії в Гуцульщині й побутові образи; 2) Яків, укр. історик, археолог і педагог (1840-1915), учитель гімназії в Житомирі, засіди дир. реальної школи в Крем'яні, співробітник „Київ. Старини“, „Світла“; розсліди Волині.

Ярошечч, 1) Андрій, укр. статистик і економіст, *1875, проф. київ. Інст. нар. господарства; „Нариси екон. життя України“, „Нарис хуторського господарства Київщини“; 2) Петро, укр. військ. діяч, *1870; генерал рос., опісля укр. служби, 1919 ком. 2. подільського, 1. волинського, 9. дієвого корпусу, начальник 1. пішої піви. дївїзії, опісля військ. відеміністер УНР.

Ярошевський, 1) Богдан, псевд. Степан Загородний, укр. політ. діяч і письмен. (1869-1914), основник укр. соц. партії, ред. її органу „Добра Новина“, співробітник „Przegląd-u Krajow-ogo“; вірші й оп. в „Гром. Думі“, „Раді“, ЛНВ і т. д.; 2) Юрій, укр. церк. діяч (1872-1923), митр. правосл. церкви в Польщі, убитий; замолоду співробітник бібліографічного відділу Записок НТШ.

Ярошенко, 1) Володимир, укр. діяч, *1888; співробітник ВУАН, співред. рос.-укр. акад. словника; праця про молдавські грамоти; 2) Володимир, укр. письмен., *1893; збірка поезій „Ситотинь“, „Луни“, повість „Гробовище“; 3) Микола, укр. маляр (1840-98), представник „лередниківів“, відомий своїми малюнками з рев. підкладом: „В'язень“, „Всюди жит-

ти", „Студент“, портрети В. Короленка, В. Соловйова; гл. Ілюстр. том III, стор. 147.

Ярошинська Євгенія, бук.-укр. писем. (1868-1904), пед. і гром. діячка, нар. учителька, співробітниця, а то й співред. різних жіночих вид. („Наша Доль, й ін.); повість „Переклички“ (первісно „В домі протопопа“), оп., казки, байки й ін.

Ярошинський (Ягошувський) Маріяна, поль. малюв. і політ. діяч (1819-1901); портрети й ред. образи.

Ярус, (тур.) поверх, у геол. позем або підвидділ. формації.

Ярецв Олександр, рос. театр. критик, автор цінних праць про Щепкіна, та про взаємини Щепкіна з Шевченком.

Ясак, (турк. — закон) данина натурою (дорогами шкірами), яку аж до 1917 брав рос. уряд із сибірських кочовиків.

Ясеницький Володимир, визн. бук.-укр. гром. діяч, *1844, правник, один із перших укр. пробудників на Буковині, основоположник багатьох бук.-укр. товариств, довголітній голова „Нар. Дому“ в Чернівцях, один із основоположників та співробітників перших гал.-укр. журналів.

Ясень (Fraxinus), рід рослин із родини маслинових; невеликі дерева з супротивними, непаристо-пірчастими листками та непоказними квітами; найбільше поширені в ЗДА; н. а. в. ч. а. й. н. й (F. excelsa), дерево до 40 м. вис., з простим стовбуром та гладкою корою; дрінина тверда, важка, гнучка; використовують у столярстві й воляничстві; Європа й частина зах. Азії; н. і т. а. й. с. к. й. й (F. opulus), дерево, до 14 м. вис., з запахними квітами; його солодкий сік дає манну. Я. к. й. а. й. с. к. й. й, гл. Атланти.

Ясенський (Jasieński) Бруно, поль. писем., *1901, жид. роду, комуніст, спершу футурист; поема „Слово про Якуба Шелю“, роман „Палю Париж“.

Яси, в ст. укр. літописях назва осетинів.

М. Ярошенко в армії.

С. Ярошинська.

Ясень. 1. галузка з двоопалим цвітом, 2. три двоопали цвіти, 3. один двоопали цвіт, 4. галузка з пилкоопалим цвітом, 5. три пилкоопали цвіти, 6. галузка з носинням, 7. плодоявний перекрій носиння.

Яси (Jasi), колись гол. місто Молдавії, 100.000 меш., унів., торгівля збіжжям; 1563 зайняті укр. козаками, 1792 мир між Росією й Туреччиною; 1918 столиця Румунії; 1918 і на поч. 1919 політ. наради між представниками Антанти й представниками Росії та України.

Ясенський, 1) Антін, рос. історик, *1864, укр. роду, дослідник усевітньої історії, проф. воронізького унів.; розвідки в історії середньовічної Чехії та ін.; 2) Варлаам, гл. Варлаам 6); 3) Михайло, укр. історик права і археолог, *1862, проф. київ. унів.; знавця монографія й історія права Лит.-руської держави; 4) Михайло, укр. історик і книгознавець, *1889, завідувач відділу Українська Всенародньої Бібліотеки України.

Ясир, (тур.) волов, невода.

Ясино, (по мадярськи Керешмезе) гуцульське м-ко на Закарпатті над Чорною Тисою, на висоті 647 м. н. р. м., за Татарським провалом, 10.000 меш., літнисько.

Ясенський (Jasieński) Здзіслав, поль. малюв., *1863; праці: „Хора мати“, симфонія варшавської Фільгармонії, побутові й алегоричні образи.

Ясичук Лев, гал.-укр. гром. і просв. діяч, педагог, *1882; 1912 ред. час. „Каменярі“; гол. праці: „50-ліття Рідної Школи“, „За океаном“.

Ясір, гл. Жовтець.

Ясло, м-о у підгіржжя Карпат (лемківських), 11.000 меш., копалини нафти.

Ясмин, гл. Яасмин.

Ясна (gingiva), слизова оболонка ротової ямини, покриває дучкову частину щелепів і шийки зубів; із недуг. замітне запалення ясени (gingivitis), спричинене неохайним утримуванням ротової ямини, також при скорбуті, затросненні ртуттю, тощо.

Ясна Поляна, село б. Тули, маіток Льва Толстого, де він жив; тепер там музей із пам'ятками про нього.

Яснопольський, 1) Леонід, рос. економіст, *1873, проф. політ. економії київ. унів., опісля проф. київ. інституту нар. господарства та кооперативного інституту, член ВУАН, член 1. Держ. Дума, надет; 2) Микола, рос. економіст і фінансист, *1846, укр. р. ду., проф. унів. у Києві, дослідник екон. і фінансового стану України; „Географічний розподіл держ. прибутків і податків у Росії“, „Економічне майбутнє півдня Росії та суч. його відсталість“, та ін.

Ясній, яшма, мінерал, відміна кременю, непрозора, червона, жовта або бура.

Ястребов Володимир, укр. археолог і етнограф (1855-99), а роду москаль, дослідник Степової України.

Ястремський Сергій, укр. революціонер, *1857; член соц. гуртка Драгоманова в Женеви; 1880 засланий на Сибір, від 1902 в Одесі, активний діяч революції 1905; праці про якутську мову.

Ястров (Jastrow) Ігнац, нім. історик

і публіцист, *1856, проф. торг. вис. школи в Берліні; „Нім. історія за Гогенштауфів“.

Яструб (Accipiter, Astur), птах-хижак, із родини соколуватих, б. $\frac{1}{2}$ м. дов., зверху бураво-попелястий, сподом білий; я. голубитник (курчачий) (A. palustris), сподом із поздовжніми темними плямами, я. горобитник, крөгудець (A. nisus), сподом із поперечними темними пругами; вел. шкідник.

Ясьолда, ліва притока Прип'яті, 268 км. дов.

Ятаган, (тур.) крива коротка шабля.

Ятвяги, ст. лит. плем'я, найбільш зближене до прусів, жило до XIII в. над Нарвою й Бобром; дуже войовничі, згадується в укр. літописах від X в., коли виходні з ятвязької землі служили в ки. дружинах; небезпечні для укр. державності, на них ходив походом Володимир I 983 і Ярослав I 1038, 1040 і 1044; пізніше грали роль в зах.-укр. політиці.

Ятрань, правобічна притока р. Синюхи.

Ять, назва букви „ѣ“, що була знаком на праслов. звук із двозвуковим характером, який у різних слов. мовах давав різні рефлексии (e, i, a) в укр. мові загально (також в лит.) „ѣ“ з м'ягченням попереднього приголосного (в деяких говорах, тільки, піднаголосом i, ie, в ненаголосованих складах „e“: *lic* чи *lies*, але *lesi*).

Яфа, Іонне, пристань Палестини над Середземним морем, 48.000 меш., ниві помаранч і стручкових рослин.

Яфет, один із трьох синів Ноя; я ф е т и д и, здогадні ст. індо-європ. народи.

Яфетидологія, яфетична теорія, винайдена, розвита й використовувана рос. лінгвістом Марром; виводить мови не з прамов, а з систем у зв'язку з соц. екон. розвитком, кладе в палеонтологічний (монотворчий) початок не одну прамову, але більшу кількість мов, що аж потім через тав. гібридизацію (мовне перехрещення) й через різні стадії „міжстадійні переходи“ розвивалися далі; в мовотворчому процесі приймає 4 основні елементи, з яких через малоюмовірні зміни повстали ін. слова, при чому треба ще уважувати й „кличовість“ мови.

Яфетичні мови, за Марром, перісно кавказькі мови, баскійська, памірські й перед-індо-європ. мови, потім стадії в розвитку мов, система, пережити мовами всіх ін. систем, після чого наступає „прометеїчна“ стадія (індо-європ., семітські м., тощо).

Яхимерський (Jachumesci) Здзіслав, поль. історик муз., *1882; комп., проф. краківського унів., дослідник поль. муз. середньовіччя.

Яхимович, 1) Григорій, гал.-укр. церк.

Яструб.

Ятаган.

і гром. діяч (1792-1863), проф. львівського унів., ректор дух. семінарії, 1849-59 перемиський єп., описав митр. львівський 1860-63, від 1848 провідник гал. українців; 2) Теодор, гал.-укр. маляр (1800-70), працював у Відні, від 1836 декоратор надірної опери; побутової образи з міщанського життя, ікони, біблійні сцени, перспективні рис., театр. декорації.

Яхімов, гл. Поахіметаль.
Яхія, 1) правосл. грек із Бгити, лікар, свояк александрійського патріарха Бгитихі 939-946, що його араб. хроніка „Добре памісто“ зредагував і продовжав десь до 1031; ця хроніка містить багато відомостей про укр.-візант. справи; 2) Олександр, авантюрист, видавав себе за сина султана Могамеда III, й претендував на тур. султанство; грав роль в укр. політиці і четвертини XVII в.

Яхненко Кіндрат, укр. промисловець (1783-1898), з кріпаків, голова фірми братів Яхненків і Смирненія, що побудувала перші цукроварні на В. Україні, завела пароплавання до Дніпру, тощо.

Яхно, 1) Іван, гал.-укр. педагог (1840-1907), один з творців укр. природничої термінології; 2) Павло, суч. укр. гром. діяч на Далекому Сході, уповноважений секретаріату укр. Далекосхідної Ради для освідомлення укр. населення Приморщини (Владивосток) 1918-21.

Яхт(а), (англ.) легке вітрильне судно, вживане для розваги.

Яхтклуб, (англ.) товариство аматорів водного спорту.

Яценко Микола, укр. гром. діяч (1867-98), член харківської Укр. Громади, інженер; статті про укр. театр у „Зорі“ під псевд. Ярченко.

Яцки Тадей, гал.-укр. військ. діяч (1880-1919), сотник-лікар, санітарний шеф 1. корпусу УГА, † на тиф у Вінниці.

Яцимський Олександр, рос. славист, *1870, укр. роду, проф. слб. унів.; слов.-рум. студії, монографія „Григорій Памблак“, „Новіша поль. література“.

Яцинович Якіл, укр. комп. та диригент, довголітній помічник М. Лисенка в його хороній діяльності; з комп. (хорн) популярний „ант про Юрія“.

Яцків Махайло, гал.-укр. письмен., *1873, член „Молодої Музи“; побутової новелі й символічні нариси: „В царстві сатани“, „Думи клапюються“, „Казка про перстень“, „Іллязом меча“, „Чорні крила“, „Смерть бога“, „Adagio“

Гр. Яхимович.

М. Ячин.

consolante", „Блискавиці", „Далекі шляхи", „Боротьба з головою", повісті: „Огні горять", „Танець тіней".

Яцкович Гарасим, з'ягельський коз. полк. за геть. В. Хмельницького, укр. посол до Москви для переговорів про союз України з Московщиною для боротьби з Польщею 1653.

Ячмінь (*Hordeum*), збіжжя, б. 1 м. вис., колос 2,4, 6-рядний, з дов. остями, зерно коротке й грубе; походить із М. Азії, тепер сіють скрізь до 70° півн. ширини; мабуть найстарше збіжжя, анане вже в єгиптян, ст. жидів і греків; тепер зерно я-ю вживають до виробу солоду, пива, крохмалю, на крупу, замість кави, та на хліб, гол. в півн. краях і на підгір'ї; щорічний добуток б. 40 міль. тон. із того: ЗДА б. 6, СРСР б. 5, Німеччина і Брит. Індії по 3, Канада й Іспанія по 2 міль. тон.

Ячницький Гаврило, гл. Морський Г.
Яшек Микола, суч. укр. бібліограф; бібліографія до Шевченка, укр. літератури за 1917-27 („Десять літ укр. літератури").

Ячмінь: 1. дво-
рядний, 2. чотири рядний,
3. зерно в полові,
4. само зерно.

Яшмак, гл. Серпанок.

Ящірка (*Lacerta*), плазуни, укритий лускою, з 4-ма малими ногами й довгим хвостом, що знич. легко відпадає; живляться комахами; у нас знич. я. прудка (*L. agilis*), бурово-зелена; я. мурова (*L. muralis*), бура, обидні до 2 дм. дов.; я. зелена (*L. viridis*), гарно зелена, до 4 дм. дов., на півдні Європи й України; гл. Варан.

Ящірка.

Ящіркуваті (*Lacertidae*), громада плазунів, укритих лускою, зі слабо розвиненими ногами або й без ніг; вилуплюються з яєчок, укритих незванною шкіркою; комахоїдні; гол. родини: ящірки, хамелони, гекоми, ігуани, веретільниця.

Яцуржиський Хризант, укр. етнограф і археолог, *1852; член одеської Укр. Громади 80 рр. XIX в., співробітник „Київської Старини" та „Извѣстій" Таврійської Ученої Архівної Комісії.

Ящурі (*Sauria*), повазуни, жили в доіст. часах; деякі замітні величиною й особливим виглядом, гл. Ігванодон, Іхтіозавр, Палеозавр, Птерозавр.

ДОДАТОК

ПОПРАВКИ Й ДОПОВНЕННЯ*

- Аар, Ара, ліва притока Райну, 280 км. дов.
Абаза, 1. р.: на дол. Дунаю.
Абак(а), 4) номограм, гл. Номографія.
Аббасія, 1. р.: хорв. Опатін.
Абд-ель-Азіа, мб.: Абд-ель-Азіа.
Абель, 2. р.: математик (1802-29);...
Абесінія, 21. р.: Аддіс-Абеба, 51. р.: Аксум...
Абешр, 2. р.: Вадай у фр. Судані.
Абіссія, гл. Абесінія.
Абляктація, 3. р. мб.: дичок, коли два сусідні дерева надрізають збоку і прикладають ранами одне до одного.
Абрамович Шолом Яків (1835-1917).
Абрикос, гл. Мореля.
Абруцький, князь, 5. р.: *1873, син есп. короля Амадея (виправи до півн...
Абсолютизм, 15. р.: назва уряду абсол.
Абсолютна нулева точка, гл. Нуля.
Аборубувати, 2. р.: сильно займати когось чимсь.
Абстракція, 3. р.: зміст; узагальнення.
Абхазія, додати: гол. м-о Сухум.
Аваль, (фр.) векелева порука; підпис ручителі на першій стороні векселя.
Аваз (Наваз) Шарль, 1835 основник телеграфічної агенції в Парижі (1785-1858).
Августінеум, вищий освітній інст. для кат. свящ, ім. св. Августина у Відні, заснований 1816 цісарем Францом I; там училися чимало українців, пізніших визв. церк. діячів (сп.: Якимович, Литвинюч, Сембратюч, Хомичин та ін.).
Авдиконич Орест, (1870-1918);...
Авдиконський Орест, гал.-укр. письм. (1843-1913), поезії; планш москвофільський публіцист.
Авдіон, 2. р.: гл. Електронова лампа.
Авеста, 6. р.: релігія парсів.
Авіліе-Ата, м-о на Сірому Кліні, 25.000 меш., в околиці укр. козьоні.
Авраменко Василь, *1895.
Австралія, 4. р.: Разом із островами... 38. р.: субтропічне, півд.-східня... 53. р.: кенгуру. Європейці залежали... 69. р.: Всього населення Австралії й Океанії; 18. стор. 7. р.: Ноні Гебриди, 14. р.: (Sanberra).
Австрія, 2. р.: союзна республіка..., 9. р.: Тироль із Форарльбергом...
Австро-Угорщина, 7. р.: долучили сюди...; 21. стор. 28. р.: з Форарльбергом; 51. р.: виборну; 60. р.: до 1907; 22. стор. 58. р.: схід Угорщина; 59. р.: Югославія 145.000 км.² і 8.500.000 меш.; 60. р.: Хорватія, Славонія; 61-62. р.: частина Країни та Сирії; 65. р.: Далматії та Країни.
Автоген, 1. р.: (гр.) вл. самородний; а-н-е зварювання металів: стон металів полум'ям сумішки газів... 5-6. р.: грубі 20 мм., ацетиленовим 30 мм. та куски заліза до 100 мм. грубі, а також...
Автокефальність церкви, 2. р.: головою, що не...; 8. р.: охридський...
Автоматичний, 2. р.: самочинний, мимовільний.
Автомобіль, 2. р., додати: Гл. Самохід.
Автономія, 7. р.: собою установлені...
Автотипія, 3. р.: з шинку...
Агамемнон, 4. р.: дружини Клітеместри...
Агеялай, 1. р.: спарт. 397-360 до Хр.
Агнець, 1. р.: (цел.) вл. баранець; 1)...
Агадир, 2. р.: 1.700 меш.
Аграрний соціалізм, 9-10. р.: („Поступ і бідність“ 1879)...; 15. р.: економістами Чановим...
Аграрні кризи, 5. р.: хліборобських краях.
Ададжо, гл. Адажо.
Адамада, мб.: Адамауа.
Адамелльо, 2. р.: 3.554 м. вис.
Адамове яблуко, 2-3. р.: гл. Гортанка.
Аджарська автономна рад. соц. республіка, в Грузії, 2.580 км.² пов. і 132.000 меш., гол. аджарців; гол. м-о Батум.
Аджір, 1. р.: (А]mege)...
Адигейська автономна область, 4. р.: черкесів 50х; 5. р., додати: Адмін. осередок: Катеринодар (Краснодар).
Адиге, мб.: Адиге.
Адміралтейство, (рос.) адміралція.

* Подасмо необхідні доповнення й поправки. В останніх, для заощадження місця, подасмо тільки справлений текст у тих рядках, де є яка помилка. Тут уживасмо таких скорочень: з. — замість; р. — рядок; мб. — має бути; стор. — сторінка.

Адрес(а), 2. р.: посилці, кому й куди доручити.

Адріанова Варвара, історик укр. й рос. літ., *1886; саянгеліс Томи, історія Палей, життя Олексія божого чоловіка й ін.

Адріанопіль, 1. р.: (тур. Едірне), 8. р.: 35.000 меш.

Аер, 1. р.: в гр. церкві...

Аерофотографетрія, мб.: **Аерофотографметрія**.

Ажан, 2. р.: (Lot et Garonne)...

Азбест, 1-3. р.: (гр.) волокниста відміна магнових кремнія, амфіболу й серпентину; відміна: а. звичайний, амфіболевий, тав. гірський льон, а. тремолітовий або аміант і а. серпентинний або хризоліт; уже в старинному...

Азербайджан, 4. р.: 84.460 км.² пов.

Азеф Бано, (1870-1918).

Азиди, 1. р.: соли азотиду, т. є. азотодвиевої кислоти (N₂H), дуже сильно...

Азімут, 3-4. р.: через обсервовану зорю й зеніт місяця обсервації й другою...

Азір, 1-2. р.: між Геджасом...

Азія, 50. р.: Ян-тсе-зіан; 46. стор. 2. р.: Евфрат; 22. р.: вагання температури; 65. р.: тростинний цукор; 47. стор. 10. р.: Недж; 18. р.: Ав. частина СРСР; 34. р.: Гонконг; 47-48. р.: Індокитай і Передня Індія.

Азот, 14. р.: гідразин (N₂H₄)...

Азотні бактерії, 2-3. р.: що живуть у землі; одні розкладають органічні річовини, при чому витворюється амоніак (NH₃), другі окислюють цей амоніак на азотиную кислоту (HNO₂), треті що кислоту окислюють на азотну кислоту (HNO₃); інші а. б. (Bacterium radicicola) живуть на коріннях... 9. р. додати: Гл. Бульбочкові паразити.

Азотняк, 1. р.: дінаміда кальцію (CaCN₂);

Азій, 2. р.: 12.000 меш.

Айгос-Потамой, мб.: **Айгос-Потамой**.

Айдаго (Idaho), гл. Ейдаго.

Айдар, 1. р.: на Харківщині, 300 км. дов.

Айзеншток Ярема, укр. літературознавець, *1900; праці з історії укр. літ. XIX в.

Айова (Iowa), гл. Айва.

Айолло Григорій, груз. політ. діяч і публіцист, *1883, екон.-політ. розвідки, праці м. ін. про Драгоманова та ін.

Ай-Петрі, 2. р.: 1.316 м. вис.

Айслер (Eisler) Роберт, нім. філософ (1873-1928); філ. словники.

Айфель, гл. Е(й)фель.

Айхгори (Eichhorn) Герман, нім. фельдмаршал (1848-1918) у світовій війні ком. 10. армії, очолював армійної групи на рос. фронті, 1918 головнокомандувач нім. військ на Україні, убитий у Києві.

Акаба, 4. р.: до Кераку.

Академічна Громада, т-во укр. студентів львів. унів., повстало 1896 зі злуки „Академічного Братства“ з „Ватрою“.

Академічне Братство, т-во укр. студентів львів. унів., повстало 1882 з „Дружнього Лихваря“; 1896 злучилося з „Ватрою“ в „Академічну Громаду“.

Академія київська, гл. Київська академія.

Акароза, (лат.) хвороба у бджіл від галасаса Acar apis, що живе в їх дихавках.

Акведукт, 4. р.: в Сеґонії, Алькантарі...

Акве Секстіс, 1. р.: тепер Екс...

Акерман, гл. Аккерман.

Акефал, 1-2. р.: 1) громада м'якунів, тав. листкозаярі, що...

Акіменко Федір, гл. Якименко Ф.

Аква, 2. р.: 6.400 меш.; 3. р.: (1'35 м. вис.)...

Аккерман, 6. р.: Cetatea Albă...

Аква, 1. р.: (Akkra)...

Акмеїзм, (гр.) напрям у рос. поезії 1912-18, започаткований Гумільовим та Городецьким; протиставляв себе символамоні.

Ак-мечеть, гл. Симферопіль.

Акмолінська область, 3. р.: (Козацька А.Р.С.Р.) в зах. Сибірі; простір...

Акре, 3. р.: 148.000 км.² пов.

Акрокеранніс, 4. р.: della Linguetta...

Акролейн(а), 1. р.: альдегід витвір розкладу гліцерину; 3. р.: одною з причин прикрого...

Аксельрод Петро, рос. соц-дем. діяч (1850-1928), жид. роду, із Плехановим основник групи „Визволення праці“; спіаробітник час. „Вольное Слово“; спомини, листування, м. ін. з Драгомановим.

Аксіс, 1. р., додати: (Cervus axis);

Активний ступінь, морської глибини від 200-3.000 м., займають 132х усієї пов. Землі.

Акула, 9. р.: пажор-людоїд (Carcharias)...

10. р.: молотан (Zugaena)...

Акумуляторна батерія, мб.: збір з'єднаних акумуляторів для піднесення напруги електр. струму.

Акустика, (гр.) наука про звуки, про слухові вражіння; діляться на фіз.-мат., фізіологічну й психологічну акустику.

Акустичний, 1. р.: такий, що відповідає вимогам акустики; що відноситься до...

Аларіх, 1. р.: * 6.370...

Алдан, 2. р.: області, 1.870 км. дов.

Александрійська книгозбірня, 5. р.: 391 по Хр.

Александрійський переклад, 1-3. р.: найстарший гр. переклад св. Письма Старого Завіту, аладжений у III в. до Хр.

Александрія, 9. р.: 3) гл. Олександрія.

Аленіч Олекса, укр. астроном (1890-1923); проф. унів. й ІНО в Кам'янці Под., дослідник метеорів, популяризатор.

Алеути, 3. р.: належать до ЗДА.

Алені (Ales) Микола, 1. р.: (1852-1911);

Алешко Василь, укр. письмен., *1889; поезії (збірка „Стени цигуть“), гуморески, нариси, оп. („Село вранішнє“), фейлетони.

Алігатор, 3. р., додати: гл. Крокодил.

Алі ібн Алі Таліб, мб.: **Алі ібн Абу Таліб**, каліф 656-661...

Алфатичні сполуки, 1-2. р.: нециклічні похідні метану, вуглеводні та їх похідні, що в їх молекулі атоми вугля пов'язані в отвореній ланцюг; основною річовиною є...

Алма-Ата, 1-2. р.: гол. м-о Казахстану...
Алогічний, альогічний, 1-2. р.: протилежний законом...

Алтай, 6-7. р.: Танну, Хангайські...;
13. р.: тюркські та монгольські...

Алчевська, 4. р.: Христі, співака Івана й композитора Григорія; 6. р.: (1882-1931)...

Алчевський, 1) Григорій, укр. комп., сольоспіви до слів Шевченка, Лесі Українки, тощо; 2) Іван, укр. співак-тенор (1876-1917), брат Григорія, артист опери в Спб., основник і керманіч т-ва „Кобзар“ у Москві до 1914.

Алюмін, 24. р.: сафір. Розчин (8%-вий) октану... 27. р.: Сірчан алюмінію додається...

Алюмінати, 2-3. р.: оксиди алюмінію й металів, пр. спінель, хризобериль.

Алюта, гл. Альта 2).

Алибама, гл. Алабама.

Аляб'єв, 3. р. додати: гармонізував збірку укр. пісень Максимовича.

Алява, 2. р.: 3,045 км.² пов. і 99,000 меш.

Алярік, гл. Аларіх.

Аляска, 8. р.: підеоним. Копальні золота, срібла, рибальство, лосевство.

Альбанія, 2. р.: королівство на заході...

Альбанська мова, самостійна індоєвроп. мова (сатем); лексика, адебільша, чужого походження (лат., тур., слов. і т. д.), сильно змінена (imbret = impregator); корені індоєвроп. змінені (dimen = зима); родивки на кінци; адається, витворилася з мови ст. тракійських племен; гл. Альбанці.

Альбанці, 9. р.: малесори, міридити...

Альbedo, 2. р.: поверхні тіл; у фотометрії: відношення кількості світла відбитого від даного тіла до кількості світла, що на це тіло падало.

Альбеніз (Albeniz) Ісаак, есп. піаніст і комп. (1860-1909), основник нап. есп. музики; форт. твори „Еспанія“, „Іберія“ й ін.

Альберіх, 4. р.: шапку-невядянку.

Альбуерк, мб.: Альбуерке.

Альбуля (Albula), мб.: провал у Ретійських Альпах, 2,315 м. вис., лучить долини Райну й Іну.

Альгебра, 14-15. р.: Функція; а. рівняння, гл. Рівняння.

Альгей, 3. р.: Форарльбергу...

Альгоритм, 3. р. додати: Гл. Абака 3).

Альжир, 11. р.: та городництвом...

Альзасія, гл. Ельзас. Лютарингін.

Алька, 1. р.: птах-плавуш із роду товстохвіст (альки й пінгвіни)...; 6-7. р.: північних морів. 9. р. додати: Гл. Пінгвіни.

Алькалії, 2. р.: пр. луг (т. п. Закрашують).

Алькалоїди, 1-2. р.: органічні основи, що мають у собі азот, знаходять... 5. р.: як важні ліки.

Альконтара, 4. р.: скасований 1872 р.

Альгоголь, 1-2. р.: органічна сполука, випроваджується з вуглеводнів, якщо один, або більше атомів водня замінюється водноокисневим скупленням атомів (ОН); а багатьох... 3. р.: або деревний спирт...

Альгоголь звичайний, (C₂H₅OH)...

Альмагест, 1. р.: переклад назви астротвору Птолемея...

Альпейство, 24-25. р.: добули перші: Жак Вальма (Valmat) і Пакар 1786. р. та Сосюр (Saussure) 1787. р...

Альпейська троянда, гл. Бердулян.

Альпи, 10. р.: ширина 125-275 км, 85. стор. 13. р.: масивами; 28. р.: в Арвою, Іаєрою...; 86. стор. 1-2. р.: шаротка, свічурик, даїночкі, первоцвіти...; 20-21. р.: Готгард; 22. р.: Брук над Мурюю.

Альсьоль, 1. р.: вишню-октан глину...

Альст, Аlost, 2. р.: в бельгійській...

Альтей, 1. р. додати: (Althea)...

Альтернатор, 3-5. р.: викликаного в чинних проводах намотки оборотним рухом кола з електричними магнетами на обводі. 10-11. р.: обслуговують сталім струмом із окремого джерела: генератора, або батерії акумуляторів. 14. р.: 100,000 і більше періодів на сек.

Альтруїзм, 5. р.: безкорисна прихильність до ін. людей.

Альфабет, алфавит, (гр.) гл. Албука.

Альфелд, 3. р.: низ над Тисою;...

Альфонс, 12. р.: король 1902-31.

Альфурі, мб.: малійсько-папуаські мішаниці на Целсебсі й Моллоцьких островах.

Альхварамі, мб.: Альхваріамі...

Альхесірас, 6. р.: альхесіраської...

Амазія, Амасія, 2. р.: 12,000 меш.

Аманат, гл. Закладник.

Аманулла-хан, 2. р.: король 1919-29...

Аманали, 1. р.: над Тихим океаном, 3,000 меш.

Амазія, гл. Амазія.

Амбра, 3. р.: (Pottwal), уживають до пахощів...

Амброве дерево, 1. р., додати: (Styax officinalis)... 2. р.: жилицю „сторакс“; 5. р. додати: Гл. Бензоен.

Амброзіана, 2-3. р.: Федеріко Боромео...

Амброс, 1. р.: нім. історик музики та муз. критик...

Амбрус Золтан, †1932.

Амвразій, 1. р.: св....

Амгара, 2. р.: столицю Гондар.

Аменготен, 3. р.: стовп Мемнона.

Амера, грек, перекладач у Карла XII, приятель гетьмана Орлика; залишив спомини з описом діяльності мазецинів.

Американська література, 18. р.: Ірвінг, 21. р.: Едгар По...

Американська мова, гл. Англійська мова.

Америка Південна, 3. р.: 18,342,000 км.² пов. і 79 міл. меш.; 25. р.: саванна (ліно...; 96. стор. 18-19 р.: Голландська Гвіяна, 20-21. р.: Французька Гвіяна.

Америка Північна, 2. р.: 245 міл. км.² і 165 міл. меш.; 3. р.: Панамську; 5. р.: Гадсенової країни. 8. р.: над Гадсеновою затокою; 22. р.: Либрадурської течії; 23. р.: над Мехіканським; 97. стор. 20. р.: 14,300,000 меш.

Америка Середня, 2. р.: шийкою Те-гуантенек; 3. р.: шийкою Дарієн.

Амгидали(а), 3. р.: ціановодневу кислону...

Амід, 3. р.: водню (NH₃)...

Амліт, (гр.) мінерал, кремін магново-вапшевий (Mg₃CaSi₂O₁₂); відміна азбесту, з білими, м'якими й тоненькими волокнами з шовковим блиском; уживають за азбест.

Аммоній Силкас, 1. р.: (175-242)...

Амой, 6. р.: 300.000 меш.

Амоніт, 2 і 3. р.: доби; тепер вигинули...

Амоніакова гума, 1. р.: сік із зах.-аа.

Ампер (Ampère), 2. р.: фр. фізик і...

Ампер, 1. р.: одиниці напруги електр.

Ампер-година, 2. р.: 3.600 кульомбів (Coulomb).

Амперів закон, 5. р.: стрілку (під провідником), звернувши...

Амперметр, 11. р.: додати: Є також а-ри, які змієсь м'якого заліза мають сталий магнет, при чому цілка може бути порухома, а магнет рухомий, або навпаки.

Ампліфікація, 4. р.: додати: В радіотехн. збільшення амплітуду електр. дрозань.

Ампутація, 3. р.: місцевому запечуденню...

Аму-Дарі, 3-4. р.: дов. 2.200 км., сточище 450.000 км.².

Амур, 1. р.: з рік: Шілка...; 6. р.: важна комунікаційна...

Анабаністи, 6. р.: христіанства...

Анаеробні бактерії, гл. Бактерії.

Анакардієві (Anacardiaceae), родина двопроязбцевих, вільноплаткових рослин із 5-дільним цвітом і живичними проводами в корі; сюди належать: фісгашик, сумах, акажу, мастикове дерево й ін.

Анаксимандр, 1. р.: гр. філософ (610-547 до Хр.).

Анапас, 1. р., додати: (Anapassa).

Ангальт, 3. р.: Залею і Мульдею...

Ангел, (отаман) мб.: Буген, *1896...

Англійська література, 36. р.: Бронте; 47. р.: Бейт.

Англійська мова, в Англії й її колоніях, у Шви. Америці в ЗДА (6. 160 міль), дуже помішана (елементи: зах.-нім.; півн.-герм.; фр., що до XIV в. була мовою двору, вищих верств і урядів; нар. мова; нова а. м. від кін. XV в., багато лат. слів), усталилася (гол. щодо правопису) з кін. XVII в.; правопис. іст., дуже відбігас від вимови; літ. мова творилася на підкладі діалекту Лондону та його околиці; а. м. в Америці починає поволі віддалятися (гол. щодо вимови) від мови в Англії.

Англійська церква, 3-4. р.; називають також епископальною...

Ангулем, 1. р.: (Angoulême)...

Андерльоні, 1. р.: іт. брати...

Анди, 2. р.: Огністої Землі; 3. р: Атра-то; 21. р.: до провалу; 34. р.: (Ілімані)...

Андорра, 2. р.: Пренеїв...

Андреев, 5. р.: до символізму.

Андрейчин Андрій, гал.-укр. літограф (1865-1914), видавав іст. картини та портре-

ти князів і гетьманів А. Палиховського, вишавки схід. Галичини.

Андрієвський Олександр, укр. етнограф (1869-1930); бібліографія укр. фольклору.

Андріч Нікола, *1867.

Андрохонич Амвросій, гал.-укр. педагог і історик, *1879, дійсний член НТШ; розвідає з культ. історії Галичини кін. XVII в. і поч. XIX в.

Анемія, (гр.) гл. Недокрів'я.

Анемофільна рослина, 3. р.: гл. Заплення.

Анероїд, 21. р.: ртутного; 118. стор. під образком мб.: Анероїд звичайний.

Анізотропний, (гр.) неоднаково складений; гл. Анізотропні тіла.

Анімізм, 3. р.: в ін. творах природи.

Анкер, 3-5. р.: скарпає дерев'яні або муровані стіни та склепіння.

Анодіна, (гр.) задурипливий засіб, знит. мішанина етеру й спирту, легко знечудює.

Анодна батарея, 3. р.: додатний бігун П...

Анодова батарея, гл. Анодна батарея.

Анодні промінь, 4. р.: електричного...

Аномалія, 2. р.: зменшення об'єму...

Антарес, червоная зірка 1-шої величини в сузір'ї Скорпіона.

Антарктида, 8. р.: зближену до Півд. Америки; між Півд.; 34. р.: Амундсен 1911...

Антарктичний, мб.: Антарктичний...

Антекера, (Antequera)...

Ангенор, 12. р.: Арістотейтона...

Антилегомена, (гр.) вступні повчання до книг св. Письма.

Антилібанон, 2. р.: еш Шеркі...

Антилона (Antilora), рід...

Антиміа, (гр.) у схід. церкві чотирукутний кусок шовкової або льняної матерії, із зашитими частинами св. моців; без нього не можна відправляти Служби Божої.

Антиміомія, 5. р., додати: Також заглом уське протиріччя.

Антинорманська теорія, гл. Норманська теорія.

Антифебри(а), 2. р.: 100%-вої оцтової кислоти, тв. льодового оцту; засіб проти...

Антиква, мб.: Антиква (Antiqua)...

Антикості, 3. р.: заселення...

Антильські острови, 26. р.: продукції...

Антіоія, 2. р.: цесаря Гадриана...

Антиохія, 16. р.: Antioche...

Антисана, 5.735 м. вис.

Антоневич Микола, гал.-укр. гром. діяч і псьм. (1840-1919), посол до гал. сойму, москвофіл; низка брошур.

Антоні Рауль, 2. р.: *1878...

Антрацит, 4-5. р.: дає більше тепла, як звичайне вугілля. Найважливіші...

Антропометр, 2-3. р.: в антропометрії: високий стовпець із мірлом та з пересувною поперечкою, що нею можна зазначити докладно висоту людини.

АНУМ, асоціація незалежних укр. мистців, об'єднання мистців різних суч. напрямів на зах.-укр. землях і в зах. Євро-

пі; улаштовує вистави, видає монографії, тримісячник „Мистецтво" й ін.

Амфібол, мб.: Амфібія і Амфіболіт, мб.: Амфіболь,

Анчоус (Engraulis),...

Апанаєт, 11. р., додати: Так запобігають сферичній аберації; гл. Аберация.

АНМУ, асоціація пролетарських музик України, муз. організація в УСРР, заснована 1929, з завданням: „поборювати буржуазну музику, малоросійщину й творити музику пролетарську“.

Апостольські брати, 4. р.: проповідували...

Апоцифони, барянікові (Aposynpsae), родина двопрояздових, вільнолаткових рослин, із 5-дільним цвітом; замітні: барянік, олеандер, неврачо й ін.

Апони, 2. р.: (1849-1933),...

Априкоза, гл. Абрикос.

Апсиди, 3. р.: (перігелій); 5. р.: (афелій)...

Ар, гл. Аар.

Арабія, 36. р.: області Евфрату...

Арабська література, 3. р.: „ларварською“ (Альджазілі — доба незнання)...

Арабська філософія, 6. р.: також і філософією, 9. р.: стараються погодити погляди гр. філософів.

Арав, гл. Аарав.

Арагонія, 10. р.: до Кастилії...

Аралія (Aralia), корчовата рослина з родни араліюватих... 6. р.: додати: З її м'якого осереддя вироблюють кит. папір.

Араньянон, мб.: **Арань** (Arañu) Янош,...

Арас, 4. р.: одного боку, Закавказзя...

Арґав, гл. Аарґав.

Аргентина, 7. р.: Чако; 40. р.: Ріо де ла Плата, до якої належали теж Уругвай і Парагвай, які незабаром відірвалися. Госп. розвиток А. почався з кінцем XIX в.; в часі світової війни А. нейтральна.

Аренґа (Arenca sascharifera), пальма...

Аритметизування, 3-4. р.: Кронекер...

Арифметика, 8. р.: її основники: Гавс, Лежандр, Ваєрштрас і ін.

Аріман, мб.: Агріман.

Арістофан, під ілюстр.: Арістофан 1).

Аріш, 1. р.: сипч. м-о...

Аріяни, 2. р.: А. звані антиринітаріями, мали в XVII в. кілька громад на Волині, 1638 відбули з'їзд у Києвщині при участі Юрія Немирича; 1658 прогнані з Польщі.

Арко Юрій, 1. р.: нім. інженер...

АРКУ, асоціація рев. комп. України, з осідком у Харкові, намагається „творити новий, рев. муз. стиль“.

Аркуш, (лат.) лист паперу; у друкарстві: вел. лист паперу, що складений (сфальцований) має бажаний формат газети, чи книжки: складений раз, удвоє, має 4 сторінки (фоліо), двічі 8 сторінок (кварт), тричі 16 сторінок (октав), чотири рази 32 сторінки; половина (16 сторінок) цього останнього формату має тав. малий аркуш.

Арматура, 4. р.: якір, м'яке залізо, з на-

мотками дротів, у яких повстає індукційний струм; а. електр...

АРМУ, асоціація рев. мистців України, об'єднувала мистців різних суч. течій із центр. групою монументалістів.

Ариаднов, мб.: **Ариаднов**,...

Ароматичні сполуки, 2. р.: атоми вугля (С) творять у їх молекулі...

Арон, гл. Аарон.

Арсенік, 2. р.: (As₂O₃)...

Артерія, 2. р.: розходиться з серцевих комор по цілому тілі.

Архангельське євангеліє, гл. Євангеліє.

Архипенко Бґен, укр. агроном, *1884; ред. час. „Укр. бджільництво“ й „Рілля“ в Києві, та „Сільський світ“ і „Укр. пасічництво“ у Львові; праці про пасічництво; 1919 міністер хліборобства УНР.

Архімед, 28. р.: військами Марцеля...

Архітрав, 1. р.: в будівництві...

Асбен, 1. р.: гл. Аір.

Асбест, 1-4. р. мб.: гл. Азбест.

Асиметрія, 23. р.: збіч менше, а другу більше стрімку.

Асиміляція, 12. р.: переміна одної з них на другу...

Ассирія, гл. Ассірія.

Асколі (Ascoli) Граціндіо Ісаа, визн. іт. мовознавець (1829-1907).

Аспект, 2. р.: в астр. важке взаїмне... 3-4. р.: Місія і планет; а-ти мали колись в астрології вел. значіння й тому подавали їх у календарях.

Ассіа, 1. р.: м-о; 3. р.: 20.000 меш...

Ассірія, 6. р.: руїни б. Келат-Шерґат; 18. р.: Сінахеріб...

Ассурбаніпаль, 2. р.: його слава...

Астазія, гл. Абазія.

Астрологія, 1-2. р.: штука із взаїмного положення аір угадувати майбутні випадки, гол. долю людини. Сигне ще...

Астрономія, 80-85. р.: Тепер ділять на: практичну а., сферичну а., теоретичну а., механіку неба й астрофізику; практична а. — наука про астр. інструменти, астр. спостереження й рахування; сферична а. — про небесні з'явіща так, як їх бачимо на небесній кулі; теоретична а. виводить із здогадних рухів небесних тіл дійсні; небесна механіка студіює закони, що правлять рухами небесних тіл; астрофізика займається фіз. й хем. властивостями аір.

Асунсіон, 1. р.: (Asuncion)...

Асфальт, 6. р.: на Трінїдаді...

Асхабад, 1-2. р.: Полторацьк, м-о Туркменської РСР, 47.000 меш.

Атаманюк Василь, гал.-укр. письмен., *1897; збірник поезій та оп.; ред. збірників „Зах. Україна“ (Харків).

Атанасов, 1) Г е о р г і, визн. болг. комп. (1872-1931), основник та керівник тав. „популярних концертів“ у Софії, автор 1. болг. опери „Борислав“, низки дитячих оперок і т. д.; 2) Н і к о л а, суч. болг. комп., *1886; писав перший у Болгарії симфонічні твори.

Атвуд, 3. р.: падання тіл, тав. Атвудову...
Ательська культура, мб.: Ашельська культура.

Атени, 15. р.: Муніхію...
Атлантійський океан, 11. р.: 3-543...
Атлас, 8-9. р.: Ер Ріф...
Атмосфера, 2. р.: внизу, в 100 одиниць об'єму, приблизно...

Атмосферилія, 3. р.: ксенон і неон, ба...
4. р.: пара, атом амоніа, а в містах сірководень, двоокис сірки, хлороводень та...
Атмосферна вода, 4. р.: (O.N.CO₂) і соли амонію (NH₄NO₃).

Атмосферні опади, 1. р.: повстають із сконденсованої водної пари й виступають у формі дощу, снігу, граду, круп, роси, інею та мряки; мають...

Атом, 15. р.: (в урану). Це тав. зовнішні електрони; їх кількість рівняється порядковому числу першого, а наряд додатньому наряду ядра. Останнє зложено з тав. протонів та внутрішніх електронів. Маса всіх протонів ядра дає масу атому.

Атональність, модерний муз. стиль, не признає первинної гармонії (тонік, доміанти і т. д.); гол. представники: Шенберг, Гауер.

Атрек, 1. р.: 6. 600 км. дов.

Ауер, 2. р.: (1858-1929); винайшов рідкі металеві стони, нові перші, електр. жарівку з металевим дротом, жарове, газове...

Ауер (Ауер) Леопольд, угор. скрипак-віртуоз і педагог (1845-1930).

Афганістан, 2. р.: 650.000 км.² пов.

Африка, 196. стор. 7. р.: на півд. сході; 197. стор. 55. р.: Есп. Зах. Сагара, 285.000 км.² і 50.000 меш.

Африканські народи, 17. р.: Нілу, Конга й Сенегалу...

Африкат, (лат.) злитий приголосний звук, пр. ч = т + ш, ц = т + с, дж = д + ж, знич. проривний із протиснутим.

Африка французька рівнинна, 7. р.: Браззавіль (Brazzaville).

Африкан, 5. р.: прізвище...

Ахіллес (Achilles) Александер, посол бренденбурзького курфюрста на гетьманській Україні в рр. 1657-58, (1584-1675).

Ахір, гл. Севастополь.

Ахматова Анна, вл. Горенко, рос. письмен., *1893, поетка-акмеїстка; збірки: Вечір, Чотки, Білий табун, Подорожник та ін.

Ахмед-Зогу, гл. Зогу Ахмед (у Додатку). АХЧУ, асоціація художників червоної України, об'єднувала мистців різних, переважно правих напрямків та побутовців-«етнографістів»; аліквідована.

Ацетилен, 2. р.: води на вуглик вапу, „харбід кальція“... 5. р.: зварювання та різання металів.

Ацетон, 7. р.: красок і хлороформу та як розчинник живиць, естрів целюлози й ін.

Ашар Люї Амеде, 1. р.: фр. письмен. Ашельська культура, гл. Палеоліт. Ашенбренер Михайло, (1842-1926). Аякучо, 1. р.: (Ayacucho)...

Б, 1. р.: приголосний звук, проривний, двайкий, губний; друга буква...

Бабій Олесь, гал.-укр. письмен., *1897; поезії „За шастя оманною“, „Невистість і любов“, „Перехрестя“, поема „Гупульський курінь“, оп. „На землю“, повість „Перші стежі“.

Бабюк Андрій, гл. Ірчан Мирослав. Багалій Дмитро, †1932.

Багнітка, базька, гл. Базькуваті.

Баграйн (Bahrain), гл. Барен.

Багрець, гл. Амарант.

Багрії Олександр, рос.-укр. іст. літ., *1891; проф. унів. в Баку; крит. розвідки з рос. й укр. літератури (про Шевченка).

Багер, на кіші додати: Багер уживаний до земельних робіт, гл. Експаватор.

Бадені Станіслав, мб.: (1849-1912)...

Баср, 4. р.: 2) (Baeyer) Ноган Якоб...

Баср Микола, укр. інженер, *1886, проф. і ректор кам'янець-подільського сіль.-госп. інст.; розвідки про аграрну справу.

Бажан Микола, укр. письмен., *1904; збірки поезій: „17-й патруль“, „Будівлі“, „Дорога“, „Поезія“.

Бажанська-Озаркевич Ольга Олександра, гал.-укр. гром. діячка (1866-1906), одна з основниць львів. Бонна; оп., вірші.

Баель, 8. р.: 141.000 меш.

Базькові, 1. р.: янцюпін...

Баїя, 1-2. р.: Сан Сальвадор да Баїя (São Salvador da Bahia).

Баїя Вланка, 2. р.: 156.000 меш. (1928).

Баї гл. Бейлі.

Байрут, мб.: Бейрут, 7. р.: 135.000 (1929)

Байс-Бальтовий закон, 5. р.: направо; 6. р.: назіво.

Байца, 9. р.: танізова...

Бакеліт, мб.: штучна живиця, маса... 2. р.: а феноліт, альдегіду й деревного...

Бакеу, мб.: Бакев (Bacau)...

Бактерії, 8. р.: 4) мікроби, зігнені, протийкуваті; 5) спіралі... 9. р.: Деякі роди бактерій держаться парами, тав. диплококи, ін. рядом, як шнурок навізаних перел, тав. стрептококи, або творять гронуваті грудки, тав. стафілюоки й т. п. Багато...

Бакша, 2. р., додати: 3) гл. Баштан.

Балавенський Федір, укр. різьбар, *1864, проф. квіт. мист. школи 1907-22, описи керамічної техніки в Миргороді; портрети, погруддя (Шевченка та ін.), декоративна різьба: барелефи, статуї.

Балакірев Мілій, (1836-1910).

Балей Степан, гал.-укр. психолог, *1885, проф. унів. у Варшаві, дійсний член НТШ; „Нарис психології“, „Нарис льогіки“, розвідки з психології та філософії, м. ін. студії з психології творчості Шевченка.

Балика Дмитро, укр. бібліограф, *1894; бібліографія Куліша, бібліотекознавчі розвідки, нарис „Бібліотека в минулому“.

Балицький Павло, укр. історик та мистецтвознавець, *1881, проф. квіт. мист. інституту.

Балкан, б. р.: Юмрукчал...
Балканський півострів, мапа, з: Тімішвара, мб.: Тімішоара; границя між Туреччиною й Грецією від рікою Маріною.
Балтійське море, б. р.: 03%-15%; б. р.: 08%...
Бальвир, (фр.) голяр, стрижів; давніше бальвери займалися теж лікуванням.
Бальзаміна, 2 р.: рослина споріднена з красолею, з листям...
Бальтімор, мб.: Бальтімор (Baltimore)...
Бальцер Освальд Маріян, †1933.
Бангвеоль, 3 р.: підліває...
Банденг, мб.: Бандунг (Bandeng)...
Банкнот(а), 25-27 р.: Він може випустити банкноти без золотого покриття лише на суму 19.750 тисяч фунтів стерлінгів (б. 1/2 загальної суми випущених банкнот), решта мусить бути в цілості покрита золотом. 37 р.: „Банк Польський“.
Бансла, мб.: Барнсла...
Бантиш-Каменський, підпис під образом: Дмитро Б.-К.
Банхет, мб.: Банкет...
Баобаб, 1-2 р.: дерево прирізничкової Африки з родини слизуватих (калачникуватих)...
Баран, 1) Михайло, укр. гром. діяч, *1884, родом із Галичини; 1929 член гал. ревкому, згодом ректор київ. інституту нар. господарства; 2) Стенан, гал.-укр. сусп. і політ. діяч та публіцист, *1879; гол. секретар Народнього Комітету 1913-18, член Гол. Укр. Ради 1914, Заг. Укр. Ради у Відні 1915, секретар земельних справ ЗУНР, автор проєкту конституції укр. держави 1920, посол до поль. союму 1928 і 1930, ред. різних укр. час., праці про гал.-укр. середшкільництво 1848-1909, численні статті по укр. часописах.
Баранова Блянка, з Гаврисевичів, гал.-укр. гром. діячка й публіцистка, *1896; член Держ. Ради ЗУНР 1919, організаторка гал.-укр. жіноцтва; голова укр. секції Жіночої Міжнар. Ліги Мира й Свободи; статті в укр. часописах.
Барановський Христофор, укр. кооператор, *1874, основилик і директор „Союзу кредитових кооператив“ 1907-17, основилик і керманіч ін. укр. центр. кооп. установ („Українбанк“, тощо), 1917 перший укр. ген. секретар фінансів; ред. укр. кооп. час. „Комашин“, автор численних кооп. праць.
Барбар Аркадій, укр. гром. діяч, *1880, віцепредиректор департаменту міністерства здоров'я за гетьмана, дар. того самого департаменту за Директорії, викладач київ. Мед. Інст., науковий співробітник ВУАН, засуджений у процесі „Співки виконання України“.
Барбареев, виховний інститут для гр.-кат. духовенства в Відні, оснований Марією Тересою 1775; в ньому виховувалося м. ін. багато українців.
Барбулеску (Bărbulescu) Іліє, суч. рум. елівіст, проф. унів. в Ясах, дослідник

слов.-рум. і рум. взаємодносин (гол. балканських словин).
Барбюс Адрі, 2 р.: адобув роаголос поєнною поєстю „Огонь“...
Барна, колір, 243 стор. 51 р.: червоної, жовтої й синьої...
Баринський, 1) Богдан, гал.-укр. історик, *1880, син Олександра, дійсний член НТШ; монографії з історії Галичини; 2) Віктор, укр. історик, *1883, проф. харків. ІНО; розвідки з укр. історії XVII-XVIII вв., гол. з історії побуту („Селяни на лівобережній Україні“) та ш.; 3) Мартин, гал.-укр. церк. діяч (1784-1865), проф. і ректор унів. унів., крилошанин унів. гр.-кат. митр. капітули, депутат до Гал. Станія; 4) Павло, укр. актор і письмен. (1862-1908), на сцені Іарайтенко; нарис, оп. і поезії, гол. з нар. життя. — Підписи до образків, угорі: Володимир Б., удолий: Олександр Б.
Барен (Bahrein), мб.: Баграйн (Bahrain)...
Баркла (Barckla) Чарлз Глауер...
Бармен, 1929 алучене з Ельберфельдом і ін. місцевостями в м-о Вупперталь.
Баробіль, мб.: Барогіль (Baroghil)...
Барометр, 11-14 р. мб.: 6 багато різних родів барометрів, ртутних і металевих, уживаних до різних особливих цілей; б.-самозаписувач (барометрограф)...
Барсуков Микола, рос. бібліограф та історик (1838-1906); праці про галіографію, літописи, вел. збірка листів і матеріалів із укр. письменства.
Бартеца Петро, †1912.
Бартольоме Поль Альбер, †1928.
Басанович, 3 р.: журнал „Австра“...
Басараб Ольга, з Левницьких, гал.-укр. гром. діячка (1889-1924), підчас війни працювала в укр. культ.-освітніх і гуманітарних установах у Відні; агнула трагічно в тюрмі у Львові.
Басарабія, 53 р.: 1856-78 півд.-зах. частина належала до Молдавії.
Басейн, 2 р.: моря; заг. заглибина, кітловина.
Батє, мб.: Бейтє...
Батерія, 7-8 р.: у фізиці: збірка алучених однакових...
Батуринські статті, договір Брюховецького з Московщиною 27 XI 1663.
Батюк Порфир, укр. комп., *1894 (хорн а сопрано).
Батюшков Федор, рос. історик усевітньої літ. (1857-1920), проф. унів. в Сиб.
Бати (Ba'ta) Томаш, чех. промисловць (1876-1932), з фаху шведь, основилик вел. фабрики ваутти у Зліні на Моравії.
Бахчисарайський мир, у л. 1681 між Росією та Туреччиною; ним порішено залишити півд. Україну без населення.
Бачинський, 26 р.: та 1873 і 1881.
Бачинський, 1) Андрий, додатки: гр.-кат. еп. мукачевський 1772-1809, організатор дух. семінарії, капітули, переніс осідок єпископства й дух. семінарії з Мукачева до Уж-

городу 1780, основник пед. сп. бібліотеки, вид. повної цел. біблії; 2) Володислав, гал.-укр. церк. діяч і письмен. (1833-83), ректор дух. семінарії у Львові, брав участь в укладанні конкордату (псевд. Василь Котлявич); 3) Євген, укр. гром. діяч, *1885; за війни ред. місячника „La Revue Ukrainienne“, 1918 укр. консул в Швайцарії, діяч укр. автокефальної церкви й вид. час. „Екклезія“ в Женеві; 4) Леонід, укр. зоолог і пед. діяч, *1890, брат Євгена, один із провідників укр. пласту на Закарпатті; популярно-наукові праці.

Бачинський Олександр, †1933.

Бачинський-Лешкович Павло, гал.-укр. проса. діяч (1842-1930), гр.-кат. свящ., добродій „Просвіти“ та ін. укр. установ.

Бачка, 2. р.: гол. м-о Зомбор...

Башинський Іван, укр. церк. та гром. діяч і педагог, дослідник минулого Катедриславщини; †1815.

Батріче, 2. р.: з „Божеської Комедії“ Данте.

Безан-мачта, гл. Бізань-мачта.

Безбородько Микола, укр. геолог, член ВУАН, проф. мінер. та петрографії укр. унів. в Кам'янці, дослідник укр. кристалічної смуги; 1922 розстріляний більшовиками.

Безкровний Кузьма, укр. гром. і політ. діяч на Кубанщині, *1877, кол. член РУП, один із основників і директорів укр. кредитового т-ва в Харкові 1910, член Укр. Кубанської Нац. Ради, Краєвої Кубанської Ради та кубанського уряду, лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрідях; статті та розвідки по різних укр. журналах та час.

Безпалко Йосип, бук.-укр. політ. та пед. діяч, *1881, голова бук. соц.-дем. партії 1906-18, лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрідях, вид. соц.-дем. „Боротьби“ в Чернівцях 1908-18, 6. член укр.-бук. Нац. Ради, Трудового Конгресу, міністер праці УНР 1919-20; численні політ. статті, розвідки про нім.-слов. взаємовідносини на поч. XIX в.

Безпалкові, 1. р.: (Apetalae)...

Бейї, мб.: Баї...

Бейрут, гл. Байрут.

Бейтс (Bates), гл. Бате.

Бекар, 1. р.: у муз.: касівник; на образку перший від ліва значок — диск.

Бекерелів промінь, 13. р.: направо, коли півні. бігун магнету є звернений до нас, а півд. відвернений від нас.

Беклемішев Володимир, 2. р. додаті: історик мистецтва, †1919.

Бекон, 15. р.: „Достойність і аріст наук“...

Бекс (Вах) Арнольд, англ. модерний комп., *1883.

Белена, белезуваті, гл. Паслів, Паслюкуваті.

Белм до Гран Пара, 4. р.: 285.000 меш., швіц горіхів — „пара“, какао.

Бельже князівство, 2. р.: 1170.

Белінг Дмитро, укр. біолог, *1882, дир. дніпровської біологічної станції; праці

з гідробіології й гідрофанії укр. річок; „Дніпро та його життя“ й ін.

Бельт Великий і Малий, гл. Бельт Великий і Малий.

Белуджістан, 6-8. р.: Країна гірська (до 3.900 м. вис.), підсоння...

Бельгійська література, 28. р.: Коншянське...

Бельгія, 1. р.: конституційне королівство; 2. р.: переходова країна; на мапі з. Остенде, мб.: Остенде...

Бельфор, 2. р.: (схід. Франція).

Бензальдегід, 4. р.: бензальхлориду...

Бензаңтроний барничи, 1-2. р.: powstaє через ogrinania антрахінону, або антрагїдрохїнону з гліцерїною й сірчаню кислїною.

Бензоен, 2. р.: півд. Азії й на островах Індійського океану, з нього...

Бензой, 2. р.: бензойного дерева (бензоєну)...

Бензол, 9-10. р.: живиці, товщу, кавчуку.

Бенцаль Микола, укр. актор і режисер, *1891; у гал. і в держ. театрах на Вел. Україні.

Бербенк (Burbank) Лютер, ам. агроном (1849-1926), повитворював нові й уліпши старі сорти культ. рослин.

Берберис, барбарис, гл. Байбарис.

Берні Василь, гл. Флеровський.

Берг Альбан, нім. модерний комп., *1885; опера „Вопек“.

Бердо, 1. р.: схил; частина ткацького верстату, гл. Ткацтво.

Бережанин Іван, гл. Фоґарашій Іван.

Бережанська бригада УГА, гл. Третя бригада УГА.

Бережинський, 1) Богдан, гал.-укр. челят-віртуоз, *1886; 2) Теофіл, гал.-укр. гром. діяч (1836-85), суддя, посол до гал. союму і член кол. Красного Видлу, один із основників „Дістри“.

Березаль, укр. держ. театр, заснований III 1922, до 1933 під проводом Леся Курбаса.

Берестейський Собор, 5-6. р.: передовсім усі єпископи, крім львів. й перемиського, проти унії Константин Острозький...; 11-12. р.: Голозаними ініціаторами унії...

Бержава, додаті: 2) гірський хребет на Закарпатті, до 1.679 м. вис.

Берінг Вітус, 4. р.: півд.-зах. Аляски.

Берінґове море, 1. р.: півн. частина; 4-5. р.: Дежневом...

Беркут Леонід, укр. історик, *1879, проф.; розвідки з середньовічної історії Європи.

Берлад Михайло, гал.-укр. кооператор, *1886, співзвіддєвць Укр. Заг. Енциклопедії“.

Бернар (Bernard) Клод, фр. фізіолог (1813-78), основник експериментальної фізіології.

Бернат Отмар, укр. комп., *1896; кантата „Міцна фортеця“, скерцо на симфонічну оркестру, форт. комп., дитячі пісні й ін.

Бернуллі, 17. р. додаті: Більйо Данієля, Йоган (1667-1748), визн. математик, заслужений для теорії чисел та інтегралів.

Бернштайн Едвард, †1932
Бертельм (Berthelmu), фр. генерал, *1869, голова антавської комісії (I-III 1919), в Галичині для поль.-укр. перемир'я.

Бертельмів лінія, демаркаційна лінія між УГА та поль. армією, пропонується 1919 в імені Антанта гал.-укр. урядові; відділювала Каміньку Струмилону, Львів і Дрогобич від України, тому не прийняв її уряд ЗУНР.

Бес (baisse), 9-11. р.: через те зменшується природний попит, або збільшується подача на біржі.

Бесарабія, гз. Басарабія.

Бескид Антин, закарп.-укр. гром. діяч (1855-1933), посол до угор. парламенту в Будапешті 1910-18, по розпаді Австро-Угорщини організатор прашівської Нар. Ради, голова Центр. Руської Ради в Ужгороді, учасник мирових переговорів у Парижі як член чл. делегації, губернатор Підкарпатської Русі 1923-33; москвофіл.

Бескиди, 4-5. р.: Яблушківського провалу...

Бетон Руж, 1. р.: (Baton Rouge)...

Белоусов Іван, †1930.

Беля, 1-2. р.: чех.-австр. барон і полковник, відкрив...

Бидгонь, 4-5. р.: рілничий...

Бирд (Byrd) Річард Евелін, ам. летун, *1888; уславився летами: до півн. бігуна 1926, через Атлантийський океан 1927 і до півд. бігуна 1927 і 1933.

Бирчак Володимир, укр. письменник і педагог, *1881, дійсний член НТШ, кол. член „Молодої Музи“; новелі, оп., іст. повістки, укр. читання для шкіл Закарпаття, розвідки про закарпатську літ., студія про ритм „Слова о полку Ігореві“ і т. д.

Бистриця, 2. р.: Золота (Солотвинська), 3. р.: Чорна (Надвірнянська)...

Бич Лука, укр. гром. і політ. діяч на Кубанщині, *1870, правник, голова кубанської законодавчої Ради, голова делегації на паразьку мирову конференцію 1919-20, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та довголітній її проректор; праці з іст. самоуправн. про місцеве господарювання й ін.

Бібероніч Іван, 4. р.: Руської Бєсиди...

Бібр, 6. р.: шпорок; живе ще тільки в Німеччині, над серед. Лабом і у Польщі над Німаном, під опікою влади; споріднений...

Бігдай Яким, укр. кубанський діяч (*поч. 1850 рр., †поч. 1900. р.), збирач пісень кубанських козаків, комп.-дилетант.

Бігуни, (машина), образок відвернення.

Біднов Василь, укр. історик церкви, *1874, дійсний член НТШ; 1905 один із основників Катеринославської „Просвіти“, 1917 організатор укр. учительських курсів на Катеринославщині й Таврії, 1917-18 дир. 1. укр. гімназії в Катеринославі, проф. укр. унів. 1918-20 в Кам'янці подільському, від 1923 в Празі; гол. праці: „Православна церква в Польщі й Литві“.

Бізанцій Юрій, мб.: Бізанцій Григорій Геннадій, сп. 1716-33.

Бізанц Альфред, *1890.

Бізань-мачта, вл. безв.-м., (голанд). остання, третя щогла на 3-щоголовому кораблі.

Бізань капустяник, 1. р.: (Pieris brassicae)...

Біла Русь, в історії мала різні значіння: в XV в. в титулі моск. царів — на означення Московщини; в XVI в. назва Смоленщини й сусідніх земель прилучених до Московщини від Литви; в XVII в. моск. уряд білорусами називав українців.

Біленька, 15. р.: виблюють сірчаном...

Біленький Михайло, укр. гром. діяч, хлібороб-демократ, радник укр. амбасади в Відні, 1912 видав Харкові час. „Сніг“; †1920.

Білецька Марія, гал.-укр. гром. діячка і педагог, *1864; перша управителька дівочої школи ім. Шевченка у Львові, одна з основниць „Укр. Захоронки“, „Труду“, „Помочі молоді“, довголітня директорка „Труду“ й голова „Клубу Українок“, „Кірової Громади“, Т-ва Допомоги Інвалідам.

Білецький 1) Василь, гал.-укр. сусп. діяч і педагог (1857-1931); численні статті на політ. і сусп. теми в „Ukr. Rundschau“, „Ukr. Revue“ та гал.-укр. часописах; праці: Я. Г. Фіште та його Бєсиди до нм. народу“ та ін.; 2) Олександр, укр. іст. літератури, *1884, проф. ІНО в Харкові; поетика, іст. рос. літ., крит. розвідки з рос. й укр. літ.

Білий Володимир, укр. літературознавець і етнограф, *1894; розвідки про Гр. Сковороду та ін.

Білило, 2. р.: що є основним вуглином...; 5-6. р.: чорний сірчак олова...

Білинський, 1) Володимир, гал.-укр. гром. діяч (1869-1918), лікар, спершу соцдем. пізніше нп.-демократ, організатор Збаражчини; 2) Михайло, укр. держ. діяч (1882-1921); один із організаторів укр. морського міністерства, 1919 укр. морський міністер і начальник морського ген. штабу, 1920-21 міністер внутр. справ; агітував у бою з більшовиками.

Білітон, 3. р.: руд пини й заліза...

Біловодськ, 1. р.: над р. Деркуллом...

Білоруси, 90-93. р.: акання (замість ненаголошеного „о“ і „е“), двозвуки (замість давнього наголошеного „о“ — „уо“), перехід „в“ і „л“ в „у“, даскання („д“ — „дз“), м'які приголосні перед „о“ й „і“, тверде „р“...; 96-97. р.: „мяцеліца“ (наша метелиця); „Куріць, всіць мяцеліца“...

Білоруська Радиська Соціалістична Республіка, 3-4. р.: з кол. мінської, моголівської й частини вітебської губерній, 125.600 км.² пов.

Біл оф райтс, 5. р.: належали...

Білонгідник, 1. р.: (Symphoricarpos)...

Біляк Степан, гал.-укр. гром. і політ. діяч, *1890; адвокат, 1918-19 секретар Укр. Нац. Ради, 1919-20 секретар Диктатора ЗУНР,

від 1928 посол до поль. сойму, оборонець у політ. процессах.

Більон, 2. р.: заступають повноцінні моменти; роблені...; 3. р., додати: і бронзи.

Більшовизм, 1. р.: рос. соціалістичний напрямок, що повстав...

Біперт Ріхард, 1908-11 премієр...

Біноклярний, (лат.) двома очима, для двох очей.

Біодитина, (гр.) дуже поживний засіб із лепитини, молочного цукру й казеїни.

Біцли, гл. Двоплонціник, Літак.

Бірецький Іван, гал.-укр. церк. діяч (1815-83), діяч гал. відродження, етнограф, член з'їзду вчених 1848, основник Гал.-русь. Маші.

Біркеланд, 3. р.: (Eyde)...

Бісмут, 7-8: топиться при 271°...

Бісульфітний розчин, 2-3. р.: з вапняка, двоокисе сірки й вода...

Бісуе, 1) 2. р., додати: пел. виссон.

Бітунія, країна на півн.-зах. побережжі М. Азії, над Чорним Морем, 297-277 до Хр. самостійна держава, пізніше рим. провінція.

Біфуркація, мб.: 1) відкுவате роздвоєння; 2) сполука двох річкових сточищ одним допливом; 3) поділ шк. праці учнів у якійсь системі на два різні типи.

Блавацький Володимир, вл. Трач, гал.-укр. актор і режисер, *1900; 1918-26 і від 1929 у Галичині, 1927-28 в театрі „Березіль“ у Харкові.

Благородні гази, 13. р.: жарівок, неону до рекламного освітлення. Б. г...

Блажкевичева Іванна, з Богдівичів, гал.-укр. просвіт. і кооп. діячка, письмен., *1886, організаторка жіноцтва, член УСРП; знає праць популярних і для дітей.

Бланки, блинки, (лат.) у давніх зámках верхня частина оборонного муру зі стрільницями й помостом для сторожі.

Бленорен, 1. р.: збуриця (трипер)...

Блеріо, 3. р., додати: 1907 перелетів перший на своєму літаку канал Ляманш.

Блімфонтайн, мб.: **Блюмфонтейн**.

Блонський Кирило, гал.-укр. письмен. (1803-52), граматик і письмен.

Блюциця, 11. р.: гарячою водою...

Блюмарт, 3. р.: (1564-1651).

Блюммер Леонід, рос. гром. рев. діяч і письмен. (1840-88), 1858 видав збірку укр. віршів „Хохлачки спивки“ під псевд. Круторченко.

Блюмфонтейн, гл. Блімфонтайн.

Блюс (Blues), додати: сентиментальні пісні таконого характеру з впливами мурицьких пісень.

Бляга Аришт, *1879.

Блісфемія, (гр.) богохульство.

Бльокада, 3. р.: умовою з 1856 р.

Боберський, 3. р.: *1873...

Бобикевич Констанція, гал.-укр. письмен.; гумористичні нариси та повісті в „Зорі“; †1884.

Бобинський Василь, гал.-укр. поет, *1898; збірки поезій: „Тайна танцю“, „Ніч кохан-

ня“, „Поезії“, „Слова в стіні“, поема „Смерть Франка“.

Бобацький Павло, укр. письмен. і політ. діяч, *1883, основник і ред. „Укр. Хати“ в Києві 1909-14, військ. начальник Києва за Центр. Ради 1917 і столичний отаман УНР 1918, від 1922 на еміґрації; оп., літ.-крит. розвідки, бібліографічні праці.

Бобацький Константин, ам.-укр. церк. діяч, *1884, від 1924 гр.-кат. єп. для українців із Галичини в ЗДА, основник час. „Кат. провід“ і першої „Укр. Вищої Школи“ у ЗДА у Стемфордї.

Богданович Анатоль, укр. письмен. (1882-1914); оп., повість „Веселья“ (псевд. Богдан Сокольський).

Богданаєвський Василь, рос. церк. діяч (1861-1933), єп., останній ректор Київ. Дух. Акад., бібліолог.

Богомольць, 1) В а д и м, укр. військ. діяч (1878-1928); генерал-хорунжий воєнно-морської судової офіції, один із організаторів укр. морського міністерства, 1917 член президії укр. Чорноморської Громади, 1918 начальник гол. воєнно-морського судового управління, 1919 воєнно-морський дипломатичний агент у Румунії; 2) Олександр, суч. укр. лікар-патолог, президент ВУАН; праці про імунітет, внутр. секрецію, з конституціології, гемодинаміки, перелив крові та ін.

Богошль, гл. Першомайсь(е).

Богородицький, мб.: **Богородицький**. **Богословське Наукове Товариство**, у Львові від 1923, видає тримісячник „Богословія“, „Праці“ й видання Богословського Наук. Т-ва.

Богуміл, 1. р.: свщеник Х в.

Богуславський Кость, укр. комп. та муз. педагог, *1895; композиції для масового співу.

Богушевич, мб.: **Багушевич**; 2. р.: (1840-1900), батько суч. білорус. відродження, автор публікацій: „Беларуская Дудка“, „Беларускі Смык“.

Богаской, мб.: **Богазкей** (Boghazköj)...

Богдан (Bogdan) Йоан, рум. слав'яет (1862-1919), проф. унів. в Букарешті, вид. і дослідник молдавських грамот.

Богданов А., вл. Маліновський Олександр, рос. філософ і економіст (1873-1928), соц.-дем. лікар: „Виклад політ. економії“, утопічні романи; працював над переливом крові.

Богородицький, гл. Богородицький.

Богота, 2. р.: 235,000 меш.

Бодрог-Керестур, 1. р.: село...

Боже дерево, 5. р., додати: гл. Айлант.

Божий мир, 8. р.: заборонено було...

Божко Сава, укр. письмен., *1901; повісті „Над коляскою Запорожжя“, „У стінах“, оп. „Чабанський вік“.

Божко Юхим, (1885-1920).

Боя, 1. р.: Желєнський Тадеуш.

Бойківщина, музейне т-во в Самборі, засноване 1927, для студій над територією,

історією та культурою бойків; удержує музей, видає „Літопис Бойківщини“, для дослідів історії, культури й побуту бойків; основники: др. В. Кобільник, др. В. Гуркевич і проф. Іван Філіпчук.

Бойко Василь, укр. літературознавець, *1892; розвідки з історії нової укр. літ. (Вовчок).

Бойчук Михайло, *1882.

Бокорвань, гл. Куглик, Карбункул.

Боксит, 3. р.: та залізна й крему, як дошок ($Al_2O_3 \cdot 2H_2O + FeO + SiO_2$) і с...

Бокшай, 1) Е м і л і я н, закарп.-укр. сусп. діяч, *1889, ред. „Благонісник“; шк. підручник, „Мад-руський словар“; 2) І в а н, закарп.-укр. комп. *1874, гр.-кат. сваяц.; церк. пісні, служби божі, форт. композиції; підпис церк. спів на Закарпатті; 3) О с е н, закарп.-укр. артист-маляр, *1891, фігуральні композиції, передовсім у церк. малюванні.

Болгари, 8. р.: частину рум. Добруджі.

Болгарія, 12-13. р.: На північ від гір височина крехдова плита, вкрита; 14. р.: поперезнана...

Болгарська мова, 10. р.: і заник деклінації та дієслова.

Болеслав Тройденонич, гл. Юрій, ім'я укр. князів.

Болівія, 31. р.: гол. м-о Сукре.

Больонський скалець, 2. р.: відміна бариту, світлий...

Бонзельє Вальдемар, нім. письм., *1881; дан. роду; гол. твори: „Бджола Мая“, „Подорож до Індії“, „Записки волокита“ й ін.

Боніфатій, 2. р.: німців, проповідував христ. віру й на ст. Русі, забитий...

Бонкало Олександр, псевд. О. Рахівський, закарп.-укр. фільолог, *1880, кол. проф. укр. мови на унів. в Будапешті; опис рахівського діалекту, „Видики з угор.-руського письменства XVII-XVIII вв.“ і т. д.

Бончковський (Bączkowski) Владислав, поль. публіцист, *1905, вид і ред. „Бюлетену поль.-укр.“ у Варшаві.

Борачит, 1. р.: кристалізує...

Борачок, 1) С е в е р и н, гал.-укр. гром. діяч (1859-1923), гр.-кат. сваяц., екон. організатор Стрийщини та Жидачівщини, один із основників „Т-ва для збуту худоби“, „Молочарського Союзу“; 2) С е в е р и н, гал.-укр. маляр, *1898, прихильник футуризму, від переїзду 1924 до Парижа схилився до класицизму.

Борзаконський Пилип, урядовець гетьманської канцелярії, літописець, вів діярії 1722-23 рр.

Борина, гл. Брусниця.

Борис III, 2. р.: Фердинанда I.

Борискович Ісаакій, гл. Ісаакій.

Борисоглібська Ганна, мб.: *1869.

Бористен, гл. Ольбія.

Борковський Іван, укр. археолог, *1890; доцент укр. унів. в Празі, праці з археол.

Борковський-Дуїня Пйотр, граф, поль. політ. діяч, *1890; замітні статті в укр. справі.

Борлякова залаза, 8. р.: спричинює недугу Базедова;—

Боровик, 1) Віталій, укр. гром. діяч і письм., *1861, один із основників братства Тарасівців; поезії на гром. теми („Мати-українка“), переклади; укр. книгарня „Діло“ в Одесі; 2) Дмитро, укр. гром. діяч на Далекому Сході (1876-1920), вид. 1. укр. час. „Українець на Зеленому Кліні“ 1917-18.

Боровський Михайло, укр. агроном, *1891; знавець пасічництва; 1923-6 один із ред. час. „Підкарпатське Пчоларство“ в Ужгороді, від 1928 ред. час. „Укр. пасічник“ у Львові; праці: „Медодайні рослини“ й ін.

Бородасвський Сергій, укр. кооператор, *1870, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах та укр. унів. у Празі, кол. інспектор департаменту міністерства торгу та промисловості в Києві (1919), міністер торгівлі за Скоропадського, голова всерос. союзу продукційних кооперативів у Одесі і т. д.; праці з кооп., кредиту, хлібної торг. та економіки, укр., рос. і фр. мовами.

Боршан-Кумятський Юлій, закарп. укр. поет, *1905, збірка „Весняні квіти“.

Борщак Ілько, укр. історик і публіцист, *1891, дослідник укр. старовини в зах.-европ. архівах; праці: „Григор Орлик“, „Мазепа“ по фр. спільно з Рене Мартелем,

розвідки про Україну по чужих журналах.

Борщак Софія, укр. гром. діячка (1891-1932), переклад Шевченкового „Івана Гуса“ на фр. (спільно з Рене Мартелем).

Борці, 4. р.: 68% укр., 22% поляків, 10% жидів.

Ботаніка, 13. р.: Діоскорід...

Ботеро Джованні, іт. теолог (1540-1617), автор праці, де, м. ін., є опис укр. земель, відомості про кв. Константина Острозького; цією працею користувалися коз. літописці, та Інокентій Палей.

Боткін Михайло, †1914.

Бохенські (Bocheński), поль. сусп. діячі, брати: А д о л ь ф і А л е к с а н д е р (*1904); статті про укр. справи в поль. часописах.

Боцман, (англ.) найстарший підстаршина флоту, знавець усіх робіт на кораблі.

Бочковський Іполіт Ольгерд, укр. соціолог, публіцист та політ. діяч, *1885, доц. соціології в Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці про суч. нац. рухи, розвідки про Україну різними европ. мовами.

Бюшел (bushel), в Англії 36-35 літрів, у ЗДА 35-24 літрів.

Бошер (Bosscher), або Буассар (Boissard) Жан Жак, фр. поет і антиквар (1528-1602), видав 1596 у Франкфурті „Життєписи й портрети тур. султанів“, де подас враз із портретом життяса Рохеліана.

Боян, назва муз. співацьких товариств у Галичині та Буковині; перший 1891 у Львові (голова Вол. Шухевич) та Перемишлі, 1895 в Коломиї, 1896 у Станіславові, 1898 в Чернівцях, 1901 у Снятині, Стрию, Тернополі й Дрогобичі; на В. Україні „Боян“

у Києві 1904 р., в Полтаві після 1. революції.

Боян, 1) місячник для співацьких справ у Дрогобичі 1929-32; 2) муз. в-во у Дрогобичі; хороні твори.

Боярська (вж. Богемська), (1863-1900).

Брадач Іван, закарп.-укр. церк. діяч, останній гр.-кат. ап. вікарій мукачівської єпархії й перший П.-сп., незалежний від лат. сп. 1767-1772.

Бразилія, 22. р.: гол. м-о Ріо де Жанейро.

Браїла (Brăila), 2. р.: 100.000 меш.

Браїлін, додати: 19 XII 1696 перемога гетьмана П. Дорошенка над поляками.

Брайт Роман, рос. слайст (1853-1920), проф. моск. унів.; фонетичні й діалектологічні студії, акцентологія.

Брандт Юзеф, (1841-1915).

Братяну, мб.: Братяну.

Братство Української Державности, БУД, тасма укр. організація, 1920-24.

Брахікефал, 1. р.: круглоголовець, гл. Круглоголовість.

Брахікефалія, (гр.) гл. Круглоголовість.

Брахілогія, (гр.) короткість вислову, короткий і ядерний спосіб висловлювати думки; б-і ч и й, коротко висловлений.

Брацлав, 5. р.: X 1919 бої УГА з денікінцями.

Брач, 394 км.² пов., 25.000 меш., виноградарство.

Брацлаво, 1) Михайло, закарп.-укр. полт. і культ. діяч, *1883, організатор Мармарошчани 1918-19, основник „Руської Центр. Нар. Ради на Угорщині“ в Хусті, що 21. I 1919 зайнялася за злукою з Україною, основник різних культ., екон. і політ. установ, ред. різн. укр. часописів; 2) Юлія, закарп.-укр. полт., екон. і культ. діяч, *1879; 1918 співосновник із братом Михайлом у Хусті „Руської Центр. Нар. Ради“, член автономного уряду, тав. „Директорії Підкарп. Русь“, член-основник т-ва „Прогресива“ в Ужгороді й її довголітній голова, член-основник багатьох ін. культ. і екон. установ („Підкарп. Банк“, „Надія“, „Т-во воєнних інвалідів“ і ін.).

Брентано Люйю, †1931.

Бреччія, бреччія, (іт.) гл. Бреччія.

Брик Іван, гал.-укр. фізіолог, гром. і пед. діяч, *1879, дійсний член НТШ, голова львів. „Прогресива“ (від 1932); праці про слов. взаємвідношення на поч. XIX в., з гал. відродження, з шевченкознавства й т. п.

Бридаан Теофіл, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1875; статті по укр. час.

Бритійські острови, 5. р.: Шетляндських...

Брідж, 2. р.: або вісту.

Бріє Ежен, †1932.

Бріольогія, (гр.) наука про мохи.

Бріан Арістід, 3. р.: 1925-32 міністер закорд. справ; †1932.

Броварний лчміль, 7. р.: двійники, себто відміна з дворядним колосом...

Брокдорф-Ранцау, 2. р.: нім.; 4. р.: 1922-28...

Бром, 6. р. кипить при 59°...

Бромід аькаліа, 3. р.: засобів, що наводять сон...

Бромформ, (CHBr₃)...

Бронза, 1-2. р.: спол. міді, цинку й ін. металів; 5. р.: дзвонина мас 20% цинку й до 15% срібла...

Броніовський (Broniovius) Мартин, семгородський воєк і дичоломат на службі Польщі, 1579 посол до Криму від Баторія; в описі посольства оповідає про козаччину, Київ, укр. невольників; † 6. 1620.

Брох Оляф, мб.: **Брок** (Broch) Оляф, *1807.

Брошура, 1. р.: зшигачка, переважно популярно-наукового, або політ. змісту...

Брукселя, 2. і 3. р.: гол. м-о Бельгії...

Брунгільда, 2. р.: жінка Гунтера, неприязелька Зіґґріда, що...

Брюн (Brunhes) Жан, фр. географ (1869-1930), творець нової галузі в науці: „географія історії“; у своїй „Географії історії“ присвячує значне місце Україні.

Бубела Петро, 1. р.: отаман, *1889.

БУД, гл. Братство Укр. Державности.

Будде Євген, рос. фізіолог, *1859, проф. унів. в Казані; історія рос. мови.

Будзиновський Осип, *1884.

Будка Микита, гал.-укр. церк. діяч, *1877, 1912-29 перший гр.-кат. єп. у Канаді.

Будьонний Семен, додати: 1920 ком. більш. кінноти в поході на Галичину.

Буенос-Айрес, 3. р.: 3.000.000 меш.

Бужин, м-о й перевіз через Дніпро б. Чигирини; 13. VIII 1662 перемога Ю. Хмельницького над моск. військом; 1688 перемога Самойловича над турками.

Бузев, 1. р.: Вузів...

Бузина, 1. р.: кущі з родини козозлистуватих, із вел. пірнато зложенням листям і дрібним, білим, зрослоплатковим, на кінці п'ятидільним цвітом та круглими, соковитими літками. Б. чорна...

Бузок, 3. р.: рослина з родини масликуватих...

Бузук Петро, укр. лінгвіст, *1891, проф. ІНО в Одесі, опісля унів. в Мінську; праці з фонетики, іст. мови (спроба історичної грам. укр. мови) з етимології та діалектології укр. та білорус.

Бузько, бузьок, гл. Чорногуз.

Бузько Дмитро, суч. укр. письмен.; оп. „Лісовий звір“, роман „Чайка“ та ін.

Буйницький, мб.: Буйніцький.

Букарешт, 5. р.: 860.000 меш. (1928);

Буковина, 16-17.: й прилучили до Румунії.

Буковинський курінь, повстання 1919 в Коломиї зі збігів із Буковини; організатор Микола Топушак, командант сот. Кайтимір; воював у складі Дієвої Армії УНР проти більшовиків.

Булаховський Леонід, укр. слайст, *1889, проф. ІНО в Харкові; методика мови, акцентологія, порівняльна грам.

Булгак Йосафат, гал. Йосафат (Булгак).
Булгак Юрій, укр. церк. діяч, василіянин, 1730 писецький і турівський єп., 1743 видав Біблію Ст. й Нового Завіта, 1735 лат. переклад Служби Божої єп. Івана Золотоустого у Львові; †1769.

Булгаков Макарій, гал. Макарій 1).

Булзвертін, (гр.) палата гр. ради-сенату.

Бульба, 7. р.: у бульбах спричинене відкладом запашних річовин для бруньок і не є наслідком...; 10-11. р.: ростки, як: топінамбур, картопля, батат і...
Бульбочковий заразит, 2. р.: живинка (*Bacteria radicicola*), які живуть...; 10-16. р.: бульбочки. На образку... (все, що є між згаданими словами пропустити).

Бульонь над Морем, 2. р.: 53.000 меш.

Бульонь над Сеною, 2. р.: тепер Бульонь-Біланкур (*Boulogne-Billancourt*), передмістя Парижа, 76.000 меш. (1926), Місце...

Бунгара-нама (*Bungarus fasciatus*)...

Буник Порфір, гал.-укр. гром. діяч і публіцист, *1883, друкар, вид і ред. „Доброї Новини“, співробітник „Вперед“, „Професійного Вістника“ й ін.

Бурачинський Тит Бяген, гал.-укр. лікар, *1880, дійсний член НТШ, дир. Нар. Лічниці у Львові, 1919 отаман-лікар УГА, шеф укр. військ. шпиталю в Тернополі; наук. та популярно-наук. статті й розвідки.

Бурбон, 6. р.: в Іспанії 1700-1931.

Бургарт Освальд, укр. письмен., *1891; збірка перекладів із нім.; „Залізані сонети“, літ.-критичні зариски.

Бурій вугіль, 2. р.: складається з 37%.

Бурже Поль, 2-3. р.: психологічних...

Бурідан Жан, мб.: фр. схолястик 6...

Бурштин, 3-4. р.: хем. сполука дуже складна; ясно-жовтава...; 7-8. р.: топиться при 250-200°, при чому...; 11. р.: тав. кольору бурштинового; 16-17. р.: на кадило, або їх прасують на гариче й так виробляють штучний бурштин, тав. амброїд; дешевші наслідування 6-у виробляють із ін. живиць, або целюлоїду. Для науки...

Бурик звичайний, 7-8. р.: буряк білий до виробу цукру, буряк жовтий до корму худоби; 11. р.: Білі буряки...

Бурято-Монгольська Республіка, 4. р.: 389.000 км² пов., гол. м-о Верхисудінськ.

Бусоні, мб.: Бузоні; (гал. Бузоні).

Буссенго, 1. р.: (*Boussingault*)...

Бутру Еміль, (1845-1921).

Буте, мб.: Бут.

Бутурлін Василь, †1856.

Бухтовець, 2. р.: 6. Мавляни...

Бучацьке Євангеліє, гал. Євангеліє.

Бучинський Богдан, гал.-укр. історик (1883-1907), син Мелітона; розвідки з історії унії та ін.

Бучко Іван, гал.-укр. церк. діяч, *1891, львівський єп.-помічник від 1929, проф. Дух. Академії у Львові.

Бучма Амвросій, укр. театр. та кіновий актор, *1891, родом із Галичини.

Бушель, гал. Бошел.

Буяк (*Bujak*) Францішек, поль. правник, *1875, проф. сусп. та екон. історії на львів. унів.; гол. праці „Galicja“.

Бюік (*Bewick*) Томас, англ. малір (1753-1828), батько суч. ксилографії.

Бюхер, 2. р.: економіст (1847-1930).

В, 1. р.: приголосний звук, протиснутий, дзвінкий...

Вавженецький, мб.: Вавженський.

Вавилон, Вавилонія 19-20. р.: Келат Шергат; 20-21. р.: Шмруд і Дур Саргон; 32. р.: Від 1920 самостійна держава Ірак Арабі, під...

Вага, пояснення до обрабка: 2) вага Мор-Вестфали, до...

Вагнер Зігфрід, †1930.

Ваді Гальфа, 1. р.: м-о англ.-єгип.: Судан...; 2. р.: 15.000 меш.

Васерстрас (*Weierstrass*) Карл, 2. р.: (1815-97); епохальні праці з теорії аналітичних та еліптичних функцій.

Вайгінгер Ганс, †1933.

Вайганд (*Weigand*) Густав, †1930.

Вайль (*Weill*) Курт, нім. модерний комп., *1900; опери: „Роль Палас“, „Maraçoni“, „Тригрошова опера“ й ін.

Вайнгартнер (*Weingartner*) Фелікс, нім. диригент і композитор, *1863; численні оперні й симфонічні твори.

Вайомінг, 6. р.: гол. м-о Чехосл...

Валера Імон, 4. р.: 1919-22 і від 1932 президент Виконавчої Ради Ірландії.

Валі, 2. р.: віллету, з широкою...

Валія, гал. Вела.

Вальтер Бруно, нім. музика, *1876, один із найбільших суч. диригентів світу.

Вальцювання металів, 5. р., додати: Вальцюванням розжарених металевих брил і брусків виробляють із них траверси, шини, штаби, прутки, дроти й др. бланки.

Ванад, 4-5. р.: Дель-Ріо 1801...

Ван Гіннекен (*van Ginneken*) Якобус, нид. голланд. фонетик і лінгвіст, *1877, гол. твір про принципи психологічної лінгвістики (1907).

Ван дер Вальс, 2. р.: (1837-1923)...

Ванліна (*va*), 4. р.: виробляють із гвакколю, також із евгенолу...

Ванченко Констянтин, укр. актор (1863-1928), грав у трупі М. Старицького, описав Ф. Левицького; п'єси, спомини; сценічний псевдонім Писавецький.

Ваньо Омелін, гал.-укр. просвітний діяч (1862-1920), гр.-кат. свщ.

Ванень, 4. р.: топиться при 700°...

Ваняк, 33. р.: гороховик (оолітовий в.)...

Ванярка, м-ко й вузлова станція на Подолі в тутьчинській окрузі, 1.500 меш.; 42% укр., 47% жидів; 1919 бої УГА й військ УНР з більшовиками й денікінцями.

Варади, мб.: гал. Ораді Маре.

Варангерфюрд, 4. р.: норв. фюрд...

Варвара, св., родом із Нікомедії; замучена 306 р., особливо почитана на Україні.

Варварські закони, 6. р.; рішарські...
Варен олії, 1. р.: гл. Оліфа.
Варьвода Антін, *1869.
Варічак (Varisak) Владімір, хорв. математик, *1865, проф. унів. в Загребі, член хорв. Акад. Наук, дійсний член НТШ.
Варшава, 12. р.: Кербеда; 25. р.: Скаришевський...
Василевич Григорій, гл. Григорій архимандрит.
Василенко Віктор, (1838-1914).
Василенко Сергій, рос. комп., *1872; опери („Син сонця“), балети.
Васильяк, 25-26. р.: Бенедикт XIV.
Васильків, м-о киян. округи над р. Стугою, 22.000 меш.: 82% укр., 14,4% жидів, 2,6% росіян; засноване Володимиром Вел.
Васильчук Антін, 5. р.: 1922-30...
Васнецов Віктор, 1. р.: (1848-1933)...
Ват, вольтампер, мб.: **Ват**, одиниця справності (потужності) електр. струму, названа в честь Дж. Ватта; при змінному устрої—вольт-ампер. сов. φ ; при постійному струмі (коли сов. $\varphi=1$)—вольтампер.
Ватев Стефан, болг. лікар-гігієніст, *1863, проф. унів. в Софії, член болг. Акад. Наук, дійсний член НТШ.
Ватерлінія, (англ.) границя, до якої корабель заперений у воді.
Ватикан, у деяких примірниках випало в 9. р.: з тав. Бельведером (віллаю Іно-Ватиканський кодекс, 8. р.: переклад євангелія на ст.-болг. мову, написаний глаголицею. Походить...
Ватметр, 5. р.: механічної справності є гальміяни Провія...; 16. р.: обороти валу на 1. мінуту; 24-25. р.: зужиття справності в якомусь підбирачі електр. енергії, то луччо його...
Ватра, 1) т-во укр. студентів львів. унів., основане 1891 сецесіоністами з „Акад. Братства“; 1896 альясо з „Акад. Братством“ в „Акад. Громаду“; 2) т-во укр. студентів-гірників у Пршібрамі в Чехії (1898-1914).
Вахнянин Остап, укр. гром. діяч і педагог (1890-1924); старшина УСС, організатор укр. пласту на Закарпатті; „Пластовим шлюхом за красою життя“ й ін.
Вахтеров Василь, †1924.
Вацлав (Václav), 7. р. нім. цар...
Вацлашек, 1. р.: Václavšek...
Ващенко Василь, укр. пасічник (1850-1918); організатор і керманяч пасічницької школи в Боярці, улішив вулик і декі способи пасічництва.
Ващенко Г., *1878.
Веб Сідней, б. р.: Беатрісою, *1858, з роду Поттер.
Вебери Антон, нім. модерний комп., *1883.
Веґенер, у підписі під образком, 4-5. р.: алучені гори суходолів.
Ведмицький Олександр, укр. письм., *1894; поезії, літ.-критичні статті („Літературна дискусія“).
Везикаторія, гл. Майка лікарська.
Вей-гай-вей, кит. присталь у провінції

Шантун, 2.000 меш., до 1930 з околицею (738 км.² і 154.000 меш.) під брит. управою.
Вейнер (Weiner) Лео, угор. комп., *1885.
Вексель, 53. р.: у райфайзенській...
Велеславин, мб.: Велеславин.
Велика Британія, 497. стор. 32. р.: Есберт іа Вессексу...
Великанович Дмитро, гал.-укр. гром. діяч, *1884; проєв. і рідношх. організатор, від 1928 посол до поль. сойму й секретар укр. соймового клубу.
Велика промисловість, гл. Важка промисловість.
Великий Віа, 1-2. р.: (Ursa major); 6-7. р.: 7 в них — найясніші — уложєні...
Великий Пес, 6-7. р.: на пінд. стороні.
Великодній острів, 1. р.: Істери Айлянд...
Великоросія, Велика Росія, штучна, реторична назва, складена моск. письменниками XVI в., для звеличання моск. держави; від 1654 введена в титул моск. царів, як протистави „Малой Росії“ (гл. Україна, назва).
Величко Григорій, гал.-укр. географ (1863-1932), дійсний член НТШ; мапа України, популярні брошури про садівництво, тощо.
Величковський Юліян, гал.-укр. гром. діяч (1814-72), гр.-кат. свящ., діяч 1848 р.
Веллєс (Wellesz) Еґон, нім. модерний комп., *1885; опери, камерні твори, підруччини модерної інструменталії й ш.
Веллінґтонія, 1. р.: секвоія, мамутове дерево...; 2. р.: дерево з родини таксодієватих.
Вельвічія, 2. р.: голонасінна рослина з громади гнетуватих...
Вельс, гл. Велз.
Вельямінов-Зернов Володимир, рос. орієнталіст (1830-1904), почесний член рос. Академії Наук, кол. куратор киян. шкільної округи; матеріали для історії кримського ханства та ін. праці.
Венґжиновський Сергій, укр. етнограф та історик (1844-1913), співробітник „Киян. Старини“, зборач укр. етногр. матеріалу; розвідки про унію на Брицлавщині.
Венер, 7. р.: коли світити по його заході...; 12. р.: деякі астрономія доказують, що довкола своєї осі В...
Венчап, 1-2. р.: над Схід.-кит. морем...
Верба, 7. р.: (параховують до 800).
Вербицька Анастасія, (1861-1928).
Вербицький Тимофій, власник друкарні в Києві, видавець Часослову 1625 й 1626.
Вергун Дмитро, *1871; 4. р. додатки: тепер у Празі проф. високої торг. школи.
Верден, 2. р.: 14.000 меш.
Веремівка, гл. Бремівка.
Верещинський Микола, гал.-укр. письм., і гром. діяч (1793-1882), педагог, дух. письм., меценат гал. відродження.
Вержен (Granier comte de Vergennes) Шарль, фр. дипломат (1717-87), міністер закорд. справ Людовика XVI, приятель Григоря Орлика, підтримував мазепинців; після зруйнування Січі складено меморіал, за його редакцією, про запорожців і Україну.

Веравлів Аркадій, укр. історик, *1867; „Нариси торгівлі України XV в.“, „Унітські архимандрити в Чернігові“, та ін.

Верига-Даронський, 4. р.: (1815-74).

Веригаген, мб.: **Варигаген** (Varnhagen).

Вернер (Verner) Карл Адольф, визн. дав. мовознавець і германіст (1846-96), винайшов тзв. Вернерів закон (пересув приголосних звуків під впливом наголосу).

Верж(с), 2. р. мб.: рідина, накладена тонкою верствою на предмети (меблі, образи, тощо), висихає на лискучу, гладку поволоку, що хоронить даний предмет від вогкості й повітря; уживають його також...; 4-5. р.: льняного олію з окисами...

Верона, 2. р.: 152.000 меш. (1928).

Верф, 1. р.: (голанд.).

Верховинець Василь, *1889...

Верхола Трохим, укр. малир і гром. діяч (1883-1922), за УНР голова „Просвіти“, повітової земської управи, міської управи, повітовий комісар у Проскуріві.

Вершкове коло, в астр.: найбільше коло, поведене через zenit і надір прямо до горизонту.

Веселовський Микола, † між 1918-21.

Веслюк, 4. р.: фрегата, сула й...

Веснасян, 3. р.: 69 ладив...

Вессель Микола, рос. педагог (1834-1906), ред. пед. журналу „Учитель“, разом із Ушинським обстоював укр. мову в нар. школах на Україні.

Вецлар, 1. р.: 18.000 меш.

Вестухов Олексій, 7. р.: Потебню...

Виборний козак, козак, що мав власну зброю й коня, не потребував допомоги підвочиників.

Вибранці, 5. р.: платили чинші.

Вибухова желатина, 1. р.: з 7-10...; 2-3. р.: бавовни та 90-93 частин...

Видалення, 7-8. р.: окремими приставними договорами.

Видагність парової машини, 11. р.: 0° відповідає — 273° Цельсія.

Видаток, 16. р.: чи наєм...

Виваук, (грам.) приголосний або голосний звук на кінці складу або слова.

Викупні платіжі, 14. р.: на нього...

Вилінська О'Коннор, гл. О'Коннор-Вилінська.

Вильно, 4. р.: литовської...

Виниця, гл. Вінниця.

Виницький Іларіон, бук-укр. політ. діяч (1839-1922), перший укр. посол із Буковини до астр. парламенту.

Виноград, 13. р.: 1.500 відмі;...

Вино молочне, гл. Кумис.

Винтівка, гвинтівка, гл. Рушниця.

Виносаження, гл. Виникування.

Вирядуб, гл. Веридуб.

Вироний Євген, укр. пед. і вид. діяч, *1889, голова культ.-просв. комісії Трудового Конгресу, вид. дитячої бібліотеки, Шевченкового „Кобзаря“ для народу й ін., м. ін. філіталіст.

Висла, 6. р.: до Данцізької затоки...

Високосний рік, 1. р.: переступний рік, рік, що має...

Висота гір, 1. р. а.: міряться, мб.: віддаль вершка гори...

Вісь, 1-2. р.: з Гірним Тикичем...

Витвицький, 1) **Йосип Домінік**, укр. льомл. (б. 1810 — б. 1880); форт. парафраз укр. нар. пісень („Бурлаки“, „У сусіда хата біла“, „Чумак“) і самостійні твори: „Плавба Дніпром“, „В сяйні місяці“ та ін.; 2) **Степан**, гал.-укр. політ. діяч, *1884, адюкат; 1919 секретар Укр. Нац. Ради, опісля держ. секретар закорд. справ ЗУНР, 1920-23 член уряду ЗУНР на еміграції та референт для закорд. справ.

Віфлезм, гл. Віфлезм.

Вігор, 1099 перемога Ростиславичів над уграми.

Відбиванка, мб.: (volley ball)...

Відбивання хвилі, 19. р.: хвилі Мм.

Відень, 5-6. р.: з 9 внутрішніх...

Відімання, арифметична дія, протилежна до додавання: від даного числа (від'ємне) відняти стільки одиниць, скільки їх має друге дане число (від'ємник); остаток називають різницею; знак: — (minus); пр. 10 — 6 — 4; отож: 4 + 6 = 10.

Відложка, мб.: матеріал земної кори принесений і відкладений у більшій кількості водою, вітром, льодовиком...

Відміна, одна з характеристичних прикмет відмінних (флексієвих) мов, де на різні відносини вказують відповідні закінчення, які додається до шів імен (відміна імен. деklinація, ст.-укр. склонення) та дієслів (відміна дієслів, кон'югація, ст.-укр. спряження); гл. Деklinація, Кон'югація.

Відмінні мови, гл. Мова.

Відмінні частини мови: імена (іменник, займенник, прикметник, числівник) і дієслово: перші відмінюються в відмінках, другі в особах.

Відмінок, окрема грам. форма імені в відмінних мовах, повстає при відміні імені через різні закінчення, що їх додається до ния, і що вказують на різні відносини імен; число відмінків у різних відмінних мовах різне, від 8 (санскрит, лит. мова) до 4 (ст.-гр., суч. нім., румун. і т. д.); укр. мова зберегла 7 відмінків у відміні імен: називник, родовик, давальник, знахідник, кляччик, орудник, місцевик — назви нові, підроблені, здебільшого, під лат., що, зі свого боку, не все щасливо поперекладавані з гр.

Відмоджування рік, 2. р.: зміну клімату на вогкіший.

Відносні займенники, гл. Займенники.

Відносні речення, гл. Речення.

Відносні числа, гл. Абсолютні числа.

Відосередкова сгла, 18-19. р.: сметана від молока.

Відро, давня міра рідли і спиких річовин (мука, зерна): на Україні (згадується

ше в Руській Правді) — 6. 123 літра, в зах. Європі значно більше.

Відродження, укр. часописі: 1) часопис для плекання між нар. і екон. взаємин між Австро-Угорщиною й Україною, у Відні 1918; 4 рази на тиждень, вид пресове бюро міністерства війни; 2) щоденник у Києві 1918; 3) місячники у Бромтоні, у Львові, орган протиякцозного т-ва „Відродження“, від 1930.

Відступлення від договору, 45. р.: що вилоннено...

Відхил стрімиці, 5. р.: дуже важкі і густі...

Вікнер (de Vigenaire) Блез, фр. дипломат та історик (1533-96), склав для Генриха Валуа „Опис поль. королівства й сумежних земель“, де говориться і про укр. землі.

Віаер Фрідріх, 2. р.: (1851-1926)...

Візерунок, (лук.) образок, прикраса.

Віар, мб.: приціл, мала плітка на рушниці близько замка, а вирізом, крізь який дивимося на мушку й ціль...

Вікула Микола, укр. хемік, *1887, проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; хем. праці, вис. шк. підручники.

Віталій, між: Віталій, укр. віршопісець і Віталіи, папа, мб.: Віталій, 6. р.: (1822-85).

Віаін, 3. р.: права притока...

Віаи, 9. р.: з вигодами...

Вільгельмі (Wilhelmj) Август, нім. скрипак-віртуоз світової слави (1845-1908).

Вільна Українська Школа, укр. пед. місячник, орган Всеукр. Учительської Спільн. в Києві 1917-19.

Вільне місто, 9. р.: Даниї є під...

Вільноцяткові (Choripetalae), визювітні, двопробіцеві рослини, що їх цвіт має чашу й корону утворену з відокремлених листків (дільці чаші й платки корони).

Вільха, під образцем підпис: Вільха чорна.

Віміна (Vimina) Альберто, вл. Мікеле Бінісі, венеційський дипломат (1603-67), посол Венеції в гетьмана Б. Хмельницького; автор твору про це послування.

Вінажницький, мб.: Вінаржницький.

Вінета, гл. Віньста.

Вінниця, 1. р.: або Виниця, округне...; 16-17. р.: 1795 перейшла до Росії; 18-19. р.: від 1796...; 24. р.: Виницька або Виницька округа...

Віно, 11. р., мб.: гл. Винівування.

Вінковський Дмитро, гал.-укр. письмен. (1846-1917); поезії, оповідання, статті; співробітник москвофільських час.; псевд.: Дмитро изъ-надъ Дибъстра, Дмитро изъ Остра.

Вінчук Адажнны В. А., вл. Германовіч Яаєц, білорус. письмен., *1890, рим.-кат. свящ.; збірка поезій „Беларускія пямбала“.

Вірменія, 6. р.: 1067...

Вірменія, 3. р.: на верхів'ях Евфрату, Тігру...

Вірменська РСР, 2. р.: 30.000 км²

Вірменське мистецтво, 8. р.: в Вагаршанаті.

Віск, 34. р.: озокерит є мішаниною насичених вуглеводнів, що мас...; 39-40. р.: тав. перезину, що служить до виробу...

Віскоті, 1. р.: 1277-1447...

Вісмут, гл. Вісмут.

Віссон, 2. р., додаті: гл. Бісеу 1).

Вітвський Родіон, укр. письмен., *на поч. XIX в., їпри кінці 70 рр.: „Байки“ в „Основи“ 1861.

Вітик Семен, 1. р.: *1870; 3. р.: віцепрезидент Трудового Конгресу; додаті: агітатор, організатор роб. товариств „Воля“ й хліборобського страйку 1902, член президії „Укр. Нац. Ради“ в Станіславові, міністер для Галичини в кабінеті Мазеши.

Вітошинський, 1) Писип, гал.-укр. диригент (1838-1901), гр.-кат. свящ., основник сел. хорів і оркестр та школи диригентів хору; 2) Мирон, гал.-укр. гром. діяч (1886-1920), соціал-демократ, 1918-19 повіт. комісар ЗУНР у Збаражі.

Вітошинський-Доброволь Писип Михайло, укр. військ. діяч (1856-1931)... образок, підпис: П. М. Вітошинський-Доброволь.

Віфлеєм, 1. р. додаті: або Віфлеєм, (тепер Байтлахм)...

Вішера, 1. р.: права; 3. р.: права притока Волхова.

Влад-Верден Микола, бук.-укр. гром. діяч (1839-1910), основник і довголітній голова „Т-ва руської шляхти“ на Буковині, записав свій масток на укр. гром. цілі.

Владігерон Панчо, болг. комп., *1899; працює в дуєі зах.-европ. музики (сольоспіви, муз. до різних драм. творів, комп. на скрипку й т. д.), талановитий піаніст.

Влайков Тодор, 2. р.: *1865...

Влязько Олекса, укр. письмен., *1908; збірки поезій.

Вовчий сон, гл. Сон-зілля.

Вовчинець, 2. р.: з малими, подовгуватими листочками...

Вовчухи, мб.: Вовчуги.

Вогні, гал.-укр. щомісячник для молоді, від 1831 у Львові.

Вода атмосферна, гл. Атмосферна вода.

Вода ґрунтова, 1-2. р.: вода, що збирається під поверхнею Землі на непроникальній верстві й походить...

Вода королівська, 2-3. р.: сільної, заціб до розпуску...

Вода кристална, 8. р.: і ін. воднах.

Водопад, 2. р.: прямовисний спад води річки або потоку, внаслідок наглого...; 13. р.: Посеміті.

Водосвіника, 7. р.: Істинне.

Водяний дингун, 44. р.: за краці влажають турбіни; Франсіса, Пельтона та Капляна; гл. Турбіна.

Вож, 1. р.: фр. назва гір Вогеаів;

Возняк Іван, гал.-укр. гром. діяч (1865-1914), другар, директор друкарні НТШ, основник УСДП, голова П. езекутиви й т-ва „Воля“.

Вої, військо в книжних часах, нар. ополчення; гл. Укр. військо.

Волиць, 1. р.: Аналії, *1894.

Волліс (Wallis) Дасон, англ. математик (1616-1703), сучасник Ньютона.

Волобуїн М., укр. економіст рос. роду, в розвідках „До проблеми укр. економіки“ („Більшони України“, 1928) виказував колоніальний визиск України Росією.

Володкович Філіп, 4. р.: а від 1762...

Волок, межиріччя між славянськими річками Ск. Європи, де вони найближче підходять одна до одної; в середньовіччі там перетинали човни суходолом із одної річки до другої; тепер волок переважно перекопані каналами.

Волосинський Іван, гал.-укр. дич (1861-1930); гр.-кат. сліщ, основник і перший голова філії Т-ва „Просвіта“ в Кракові; етногр. запис в „Зорі“.

Волочий перемір, 7. р.: в зросту експорту; 15-16. р.: король Зягмунт Август.

Волоні, 1) Августин, 6. р.: *1873. Додати: політ. і сусп. дич, 1918 основник „Руської Нар. Ради“ в Ужгороді, член тимчасового автономного управління, основник „Христ. сусп. партії“, екон. інституцій і просв. організацій; 2) Олександр, укр. муз. етнограф, †1933; його збірник (псевд. Олександр Федорович) видавав Фесенко в Одесі.

Волховський Фелікс, (1846-1914).

Воля Василь, бук-укр. політ. дич-москвофіл (1832-99); з фаху лікар, посол до бук. союму й віден. парламенту.

Волянок, 6. р.: (1831-1912).

Вольності Запорозького Війська, спершу окремі права реєстрових козаків (свобода від податків, вибір старшини, власний суд і ін.); пініше територія, яку займали запорожці.

Вольська Францішка, з Лехно-Васютинських, укр. гром. дичка (1868-1930), римо-католичка, основниця „Громади українців-католиків“ (1917), у часі війни ініціаторка помічі в'язням-галлячанам, вид. укр. дитячої літератури.

Вольтаж, 2. р.: улашчення, під якою воно перебуває, або на яку його розраховано.

Вольтампер, 2. р.: якою мірюють співвідну справність електр. приладів; помножений сучинником справності соє φ , дає одиницю дійсної справності, ват; для протого струму соє $\varphi=1$, тоді вольтампер=ват.

Вольтметр, 4. р.: гальванометр, злучений а...

Вольфрамона лампа, 3. р.: тому, що пересічно зуживає на...

Ворскла, 1. р.: вл. Ворскло, ліва...

Вос, 6. р.: в Антверпені.

Восьма бригада УГА, гл. Самбірська (VIII) бригада УГА.

Вотт (Watt) Джеме, англ. механік і винахідник (1736-1819); властивий винахідник суч. парової машини, кондензатора, індикатора, забезпечених хливинок і ін.

Вотіячка Автономна Область, 2. р.: 30.000 км.² і 756.000 меш.

Вохра, 1. р.: гл. Охри.

Врабель Михайло, закарп.-укр. дич (1866-1924); нар. учитель, ред. „Неділі“ в Будапешті, збирач нар. пісень („Руський соловей“, „Угросуєт“ народны співанки“).

Вражливий, змісь, укр. писем., *1903; збірник оп., повість „Батько“.

Вріс, 8-9. р.: нові породи живих...

Врона І., укр. мистецтвознавець, *1887; ректор шів. мист. інст., дир. музею мистецтв ІУАН; критик образотворчого мистецтва.

Всеукраїнський союз хліборобів-власників, укр. організація представників серед і дрібної власності, тав. Група Коваленка-Богуна (Чудинова), заснована 1918; прихильники Скоропадського.

Вугіль, 1. р.: вугілля, хем. перенє (лат. Carbo, C.), виступає...; 38. р.: штучний азєб до солодження (сахарину)...

Вуглеводні, 9-10. р.: вугілля. В їх молекулах атоми вугля творять...; 10-11. р.: атоми вугля в їх молекулі творять...

Вугриці, гл. Нитяки.

Вук-Павлович (Vuk-Pavlović) Павло, югосл. філософ і педагог, *1894, член Югосл. Акад.; гол. праці: „Пізнання й пізнавальна теорія“, „Пізнавальна теорія й метафізика“ та ін.

Вульканічні пари й гази, 1. р.: що добуваються підчас вульканічних вибухів:

ВУСПП, Всеукр. Спілка пролетарських писем., заснована 1927, об'єднання літ. організацій на Україні — укр., рос. і жид.

Вустер, 4. р.: в Мессечуєтеці...

ВУТОРМ, Всеукр. організація в Харкові, передтим муз. т-во ім. Леонтовича, тепер не існує.

Г, 1. р.: приголосний звук, придиховий, давнікй...

Габєр, 2-3. р.: амонік із алоту повітря й водню; нагорода...

Габєсбург Вільгельм, *1896.

Гавранєк (Havránek) Богуслав, чєс. дичієт, *1893; проф. унів. у Берні; дослди з поли чєс. мови, фонології.

Гаврилко Антін, гал.-укр. кооператор, *1884, ред. „Госп.-кооп. часопису“ у Львові 1923-29; низка книжок про кооперацію.

Гайіаки, гл. Гайіки.

Гага, 1. р.: (Haag, s'Gravenhage).

Гага Корнелій, голанд. посол у Константинополі 1611-39, старався приєднати козаків до союзу з протестантами проти кат. держав.

Гадд Микола, укр. військ. дич, *1873; один із організаторів укр. фльоти, 1918 товариш морського міністра.

Гаджіч Антоніє, (1833-1917).

Гадлевський (Гадлеўскі) Віцєнті, білорус. гром. дич, *1890; римо-кат. сліщ.; переклад Нового Завіту на білорус. мову.

Гадєонів залив, 8-9. р.: протокою...

Гасвський, 1) Гнат, укр. актор (1858-1919); працював у Кропивницького, Старицького й ін., від 1895 у власній трупі; 1917-19 на фронті укр. армії (фронтний театр); 2) Степан, укр. історик літ., *1876; "Теорія поезії", "Александрія в давній укр. літературі" та ін.

Гасвський Степан, м. Орш., *1887; директор адмін.-політ. департаменту Держ. Канцелярії за Центр. Ради; 4-6 р.: за низвезення...

Гайдамака, вл. Вертепов Дмитро, укр. актор і антрепренер 1900 рр.

Гайдерабад, 1 р.: (Hyderabad).

Гайдучок Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1890; сокольський діяч, пропагатор руху, змагу й пласти, санітарний поручник УГА; статті про фіз. виховання.

Гайне, 7-9 р.: "Романцери", "Німеччина".

Гакман Николай, мб.: Сиген, (1793-1873)...

Галаган, підпис під образом: Г. Григорій 3).

Галицьке Євангеліє, 1 р.: Крилоське євангеліє, укр. пам'ятка в 144, південно-

Галицьке Євангеліє пресвитера Георгія, 3 р.: важна для історії укр. мови.

Галицький Лев, бук.-укр. педагог (1841-1926), методичні розвідки.

Галич, додати: 4) м-ко на Закарпатті; 5) гл. Галич.

Галичина, 710 стор. 43 р.: у Львові 1574...; 716 стор. 9 р.: в 1852-1912...

Галін Артим, *1887.

Галін Мелетій, бук.-укр. церк. діяч (1845-1916); один із перших діячів нар. напрямку.

Галіфакс, також гол. м-о й пристань кан. провінції Нова Шотландія, 58.000 меш.

Галкин Олександр, *1866.

Галуз, 5-7 р.: 6 ще інші г-и, бо галузани називаємо загалом подвійні сірчани: потасу, соду, рубіду, целу, амоню або талю, з одного боку, а алюмінію, хрому, заліза, нікелю або мангану, з другого — завжди зі значною кількістю води; 8 р.: є випаленим потасовим г-м і через те позбавлений води.

Галуциньський Михайло, †1931.

Галуциньський Теодосій Тит, гал.-укр. церк. діяч, *1880; брат Михайла, насильянин, 1920-26 ректор дух. семінарії у Львові; низка богословських праць.

Гаман (Haman), 2 р.: (1730-88)...

Гаморак Нестор, укр. ботанік, *1892; проф. кам'янець-подільського сіль.-госп. інст., дійсний член НТШ; дослідник платомії й фізіології рослин.

Гамбель Йозеф, (1849-1913).

Гамченко Сергій, укр. археолог, *1860; завідувач археол. відділу волинського науково-дослідного музею в Житомирі.

Ганаки, 3 р.: культуру, також цікава ганацька говірка.

Гандзюк, 1 р. мб.: Яків, генерал...

Ганкевич Микола, †1931.

Гануляк Григорій, гал.-укр. видавець

і писем., *1883; вид. "Театр. бібліотеки"; оп. й побутові п'єси (псевд. Г. Марусян).

Гануш, 1 р.: філософ і філософ...; 7 р.: (1858-87).

Ганушевський Михайло, гал.-укр. гром. і кооп. діяч, *1880; гр.-кат. свец., посол до поль. союму 1928-30.

Гард, військ. і адмін. центр аворозької паланки, де постійно перебував полковник, начальник гарду.

Гарас Микола, бук.-укр. пед. діяч, *1870; один із основоположників крайової вчт. організації на Буковині; пед. розвідки, читанки для нар. шкіл і т. д.

Гарецький Максим, білорус. історик та історик літ., *1833; історія та хрестоматія білорус. літ.

Гаркавенко, 1 р.: атлет, *1892; 3 р.: Петербург, Гельсінґфорс, Гамбург, Нью-Йорку, в Берліні (1933).

Гармашів Всеволод, укр. біолог, *1868; лікар, проф. Укр. Вис. Пед. Інституту в Празі й його ректор 1930-33; високошкільні підручники, біологічні, мед. розвідки укр., рос., нім. мовами.

Гармонійна середина, мб.: **Гармонійна середина**, гл. Середина.

Гартль (Hartl) Антонія, чес. публіцист і літерат, *1885; дослідник акорп. укр. літ.

Гартман (Hartmann) Ніколай, нім. філософ, *1882; основи метафізики пізнання.

Гасенко Юрій, укр. інженер (1894-1933); член дипломатичної місії УНР в Румунії, винахідник моторового човна, тзв. "морської блохи"; новел, оп.

Гачзон, 1 р.: (Hutcheson).

Гебан, 1-2 р.: древина темного кольору дерев Diospyros і Maba, двопробових, зрослоплаткових рослин, що ростуть...

Гейсайдова верства, гор. верства земної атмосфери, знаходиться у стіні постійної іонізації й через те відбиває електромагнетні хвилі; назва від англ. фізика Гейсайда (Heaviside).

Гедн, 2 р.: *1865; подорожував...

Гексаметр, 10-11 р.: "Ліади" та "Одіссею" переклав гексаметром П. Ніщинський; його переклад "Ліади" починається так: "Музо, богине, співай нам про гнів Пелієна-ка Ахілла".

Геліб, 9-10 р.: нім.-ам. земних газах.

Гельголанд, 2 р.: від Куксгафену.

Генрих Плявєнський, 1 р.: 1410-13...

Герасименко Полікарпо, укр. хемік, *1900; доцент Укр. Вис. Пед. Інституту та укр. унів. в Празі, дійсний член НТШ; праці з фізичної хемії укр., нім., англ., фр. мовами, високошкільні підручники.

Герасимович Іван, гал.-бук.-укр. пед. діяч, *1876; ред. час. "Промінь" у Вашківцях, один із організаторів укр. учительства, 1918-19 шеф пресового бюро при Нач. Команді УГА, статті шк., освітні й сусп.

Гербель Микола, рос. писем. (1827-83); укр. роду, поет, перекладач поезій слов. народів: "Поезія словян" із перекладами

між ін. Котляревського, Шевченка, Могильницького, Головацького й ін.

Гермайзе Носип, укр. історик, *1892; соц-дем., засуджений у процесі Свілки звільнення України; розвідки з укр. історії XVII-XIX вв.

Германівка, додатки: 6. Білої Церкви; кол. рада 21. IX. 1659, після якої примусово І. Виговського уступити з гетьманства.

Геродот Дмитро, гл. Іванчина Дмитро.

Герст (Heart) Віліям Рандольф, ам. „часописний король“, *1863.

Гершензон Михайло, рос. критик та історик літ. (1869-1925), вид. збірника „Пропілей“, студія про Шевченка та ки. Рєпніну.

Гибель, 2. р.: (нім.) струг...

Гими, 770 стор., 22-23. р.: СССР (колишня Росія)...; 38-39. р.: муз. Фр. Шкрявна.

Гнилевич Григорій, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1809-71), гр.-кат. свщ., проповідник, дух. писем., член слов. конгресу у Празі 1848.

Гідраліка, 5-6. р. мб.: гл. Газівина.

Гідралічний таран, 3. р. додатки: Вода спливає з гор. збірника цівкою 1, підносить затичку 3 і так затикає собі вихід, овсіля підносить затичку 2, та входить до збірника 4, тут згущує повітря, яке втягнє воду до цівки 5, котрою вода поволі підноситься вгору, при чому затичка 3 безупинно то підноситься, то спадає, відсіля й назва.

Гідразин, мб.: діамід (H_2N-NH_2), сильно редуктивна основа, вживають до виворудження азидів.

Гідродинамічне тиснення, 2. р.: тиск рідини на стіні цівки, що нею вона пливе.

Гідрофільний, 2. р.: Г-ні рослини, гл. Гідрофіти. Заплення.

Гімалі, 9. р.: Еверест або Чомолунгма 8.882 м., Канчіджанга (Канчендженга)...

Гиденбург Павль, 2. р.: командир 8. нм. армії...

Гітерланд, 4. р. додатки: Гл. Запілля.

Гіпатія, 1. р.: †415 по Хр.

Гіпер, 1. р.: значить: над...

Гіпсіюс, 2. р.: рос. поетка, *1867;...

Гірка сіль, 4. р.: добувають її з кізериту, природного магнезіального сірчану...

Гірогіто, 3. р.: від 1926 цісар...

Гірничий газ, 3. р., додатки: Гл. Іприт.

Гістереза, 2. р.: 1.) магнетна г., прояв, що магнетизм заліза...

Гітлер Адольф, додатки: канцлер від 1933.

Глаголиця, на образку а.; г, ш, юс великий, малий, мб.: г, ш, е, ђ.

Глаголицькі пам'ятки, 15. р.: останні одна з найстарших...

Гладивовський Антін, гал.-укр. екон. діяч (1880-1923), довголітній голова Рідної Школи.

Глинка Лев, гал.-укр. церк. діяч, *1893; гр.-кат. свщ., доцент гр.-кат. Богословської Акад. у Львові; наук. розвідки з канонічного права.

Глинський, 1) Володимир, гал.-укр.

гром. діяч (1850-1930); гр.-кат. свщ., провідник укр. делегації до цісаря в справі баденівських виборів; 2) Теофан, гал.-укр. писем. і гром. діяч (1806-93); писав у обороні нар. мови 1851, автор граматики укр. мови; 3) Тодосій, бук.-укр. гром. діяч, *1869; основник укр. щоденника „Час“ у Чернівцях.

Глиняни, 3-5. р. до кінця: бої в світовій війні на лінії Глиняни-Перемішляни.

Глібовицький, 1) Клима, гал.-укр. математик і педагог (1875-1907); мат. монографії, (про М. Абеля й ін.); 2) Микола, гал.-укр. писем. та гром. діяч-москвофіл (1876-1918); 1907 посол до австр. парламенту; разом із Крамаржем та Грібарем ініціатор тав. неослов. руху.

Глід, 1. р.: гліг, рослина...

Глухівські статті, договір Д. Многогрішного з Московщиною 16 III 1669.

Глушкенич Марія, гал.-укр. діяч, *1878; москвофіл, відомий оборонець у політ. процесях; рос. й укр. пірші.

Глушко Юрій, псевд. Мова, укр. гром. діяч на Далекому Сході, голова секретаріату Укр. Далекосхід. Красної Ради.

Гнатевич Модест, гал.-укр. церк. діяч (1810-65); василіанин, історик василіанських монастирів.

Гнатівський Антін, укр. агроном, *1899; знавець садівництва, статті про садівництво й перерібку оwoчин.

Гнатюк Володимир, укр. літературознавець, *1893; проф. пед. школи в Житомирі; розвідки про укр. школу в поль. літературі.

Гнетуваті (Gnetaceae), громада голонасінних рослин, споріднена з шиякуватими, але з широким листям; гл. Вельвічія.

Гніла Ліпа, 2-3. р.: бої австр. і нм.

Гогоцький, 4. р.: писав праці з обсягу філософії та на теми...

Годкевич Михайло, укр. книгознавець, *1896; жид. роду, дир. Укр. Книжкової Палати; бібліографічні розвідки.

Годограф, 3. р.: зміни скорості руху тіла...; 5. р.: рухом, по кривій лінії. Підпис під образком: MIM — дані точки; C/C, — скорості тіла в агаданих точках; OM і OM, — вектори тих скоростей; NN' — годограф.

Голчек Йозеф, 5. р.: про балканську Чорногору.

Голіський Михайло, гал. укр. співак-тенор, *1892; 1925-26 на поль. сценах, 1927-30 прем'єр-тенор укр. держ. опер в Одесі, Києві й Харкові.

Голіницький Євген, †1932.

Голішуд, 4. р.: гл. Кінотеатр.

Головацький Петро, 4. р.: 1648...

Головачевський Кирило, 2. р.: (1735-1823)...

Головецький Діонісій, гал.-укр. церк. діяч, *1885; василіанин, ректор укр. колегії в Римі, консулятор конгрегації для схід. церкви, член комісії для кодифікації права схід. церкви; праці з канонічного права.

Головінський, 4. р.: перекладав на польс. **Голоща Руска Рада**, гл. Руська Народна Рада.

Головна наука, Українська, Укрголова наука, гол. управління наукових, наук.-мист., музейних і для охорони природи установ Наркомпроса УСРР.

Голодий стег, 1. р.: Бек Пак Дала; 4. р.: між Ходжентом...

Голонасінні, гл. Нагонасінні.

Голосні звуки, 1. р.: голосні звуки, (грам.) акустично... 2. р.: правильного дрижання повітря... 6. р.: голосний звук, той, що...

Голубець Микола, гал.-укр. письмен. і мистецтвознавець, *1891; поезії, повісті („Люди і блязани“, „Вчорашні легенди“ й ін.), віршовані переклади з нім., париси з історії укр. мистецтва, з історії Львова й Галичини, ред. і вид. низки час.

Голландія, 2-3. р.: 5 930 км.² і 3,364,000 меш.

Голландська література, 1-2. р.: література Нідерландії й Флімандії, що...

Гомідаві, 3. р.: впливи; повстала 1912 заходами Сун-итсева, ареорганізована 1920 під гаслами боротьби за націоналізм, демократизм і соціалізм у Китаю.

Гомольогічні сполуки, 2. р.: зразок, а саме різняться між собою групою CH_2 або $(\text{CH}_2)_n$, пр. „парафіни“ складаються...; 7-8. р.: $\text{C}_n \text{H}_{2n}$, ациклическі $\text{C}_n \text{H}_{2n-2}$.

Гонан, 3. р.: Каафенг...

Гондіос, 5. р.: (*6. 1600)...

Гончаренко Агадій, †1915.

Гонне-Зайлер, 9. р.: для фізіологічної... **Горалевич** Лев, гал.-укр. сусп.-екон. діяч і публіцист (1859-1920); гр.-кат. свещ., довголітній голова „Маслосоюзу“.

Горбань Микола, укр. історик, *1899; розвідки про гайдамаччину, повісті.

Горбачевський, 1) А і т і н, гал.-укр. громад. діяч, *1856; адвокат, редактор „Діла“ 1883-84, 1912 член астр. держ. трибуналу, 1913 посол до гал. союму, за ЗУНР член Укр. Над. Ради, 1919 член укр. дипломатичної місії в Варшаві, 1927-30 сенатор польс. сенату; 2) І в а в, укр. громад. діяч (1890-09); декабрист, автор цікавих споминів.

Гордій Гаврило, *1881.

Гордійський Святослав, гал.-укр. малюв. і письмен., *1906; член „Асоціації Незалежних Укр. Мистців“; картини з Гудульщина; поезії „Барни і ліній“.

Гордієвський, 1) І в а в, гал.-укр. церк. і громад. діяч (1854-1927); гр.-кат. свещ., мітрат; філіатрон; 1915-17 на моск. засланий в Симбірську; 2) Михайло, укр. педагог, *1885; проф. одеського ІНО; розвідки з педагогії.

Горденко, 1) Гаврило, укр. агроном, *1902; праці з сільс. господарства; 2) Дмитро, укр. письмен., *1901; поезії, оп., романи; 3) Кость, укр. письмен., *1889; оп. і повісті.

Гордон, мб.: Гордон.

Горинець, село любачівського повіту...

Горішнє озеро (Lake Superior) 1-3. р.: найбільш західне з Велик. кан. озер...

Горний Бадахшан, автономна область Таджикистану, на Памірі, 57,000 км.² пов. і 29,000 меш.; скотарство, рільництво; адмін. осередок Хорог.

Горобець, 1. р.: птах із родини юркуватих або лушчаків; укритий...

Горобина, гл. Рябина.

Гороблики (Passeres), громада птахів невеличких, із коротким дльобом і короткими, товстими ногами; гол. родини: застіжки, мухоловки, кропивники, дрозди, півники, жайворонки, синички, сорокочуди, крукуваті, швільги, шпакі, ткачі, юркуваті й ін.

Городно, 1. р.: білорус. Городня; 2. р.: м-о на польс.-білорус. пограниччі.

Гороскоп, 1-3. р.: 1) астр. прилад, що наставляний на Сонце, дозволяє відчитати правильний сонячний час; 2) точка екліптики, яка в годині народни даної людини саме сходила. із положення цієї точки...

Грабар Олександр, замар.-укр. педагог, орнітолог і музейник, *1883; збірка птахів-хижаків Закарпаття.

Грабар Ольга, *1846.

Грабина Олексій, укр. письмен. (* в 60 рр. XIX в., †1924); драми, жарты, поезії; переклади Беранже.

Грабовецький Аркадій, укр. громад. діяч, *1885; посол до 1. Держ. Думи від Київщини.

Градець, слов. назва Граду.

Гражданка, первісно письмо призначене виключно для книжок світського (—гражданського, громадянського) змісту, у протилежність до церковного (кирилиці), заведено 1709, наказом рос. царя Петра I.; є де кирилицькі букви, позаокруглені на зразок лат. письма.

Грак, 1. р.: гл. Ворона.

Гранчна вартість, межа в., вартість запасу якогось добра та розмір його попиту в якійсь суспільності, вони обмежують вартість даного предмету.

Гребуни, гл. Кураки.

Греков Михайло, мб.: Греків „Олександр, рос. і укр. генерал, *1875;...

Греко-католицька церква, 847, стор. 17. р.: 7,383,300 вірних.

Гремуча ртуть, 5. р.: виробу капелів...

Гремучий газ, пояснення до образу мб.: Пальник гремучого газу...

Греція, 1. р.: республіка, 15. р.: продовженням Динарських гір...

Грецька література, 851, стор. 4. р.: (480-320 до Хр.)...; 25. р.: (Аргонавтика: Аполлонія)...; 40. р.: філософів (Епікур, б. 300, Зенон...); 60. р.: Ділім, Аполоній Дісколь та його...; 65. р.: Діон Хризостом... **Грецька філософія**, 854, стор. 51. р.: (427-347 до Хр.)

Грецьке письмо, 6. р.: „бустрофедон“...

Гречка, 2. р.: рослина з родини триєвневнатих, із стрілкуватим...

Гречуленич Василь, 3. р.: (1791-1870).

Гривнак Андрій, гал.-укр. громад. діяч, *1898; селянин, хорунжий УСС, посол до польс. союму, освітній діяч укр. с.-р. партії.

- Гривня**, 16-17. р.: г. — 100 шагам...
Григорук Євген, укр. письмен. (1898-1922); поезії, стаття про Шевченка.
Гривецький, під образом додати: старий.
Гриненко Іван, укр. агроном, *1882; доволітній співробітник міжзар. агрикультурного інституту в Римі, численні наук. праці.
Григорій Григорій, укр. політ. діяч, *1890; більшовик, від 1919-26 член уряду УСРР (нарком освіти, голова держ. плану, заступник голови радиаркому й ін.), 1926-29 як заступник голови держплану СРСР керував роботами над планом п'ятилітки, від 1929 заступник наркома земельних справ СРСР.
Грицай, 1) Василь, укр. актор; †1910; 2) Остап, гал.-укр. письмен., *1881; поет і публіцист, перекладач на нім. мову „Слова о полку Ігоря“, поезії Шевченка та ін. укр. поезія.
Грицак Михайло, гал.-укр. математик і педагог, *1872; кол. дир. укр. гімназії в Перемишлі; шк. підручник.
Грім, 4-5. р.: рівняється третій кількості...
Гриченко Микола, *1888.
Грін, 869. стор. 64. р.: Англія — фунт стерлінгів; 870. стор. 5. р.: Румунія — лев; 6. р.: Сан-Сальвадор — кольтон; 10. р.: Туреччина — тур. фунт.
Гробельський Іван, гал.-укр. гром. діяч (1858-1926); гр.-кат. свящ., крилошанин, 1897 посол до австр. парламенту, почесний член т-ва „Просвіта“.
Громадське господарство, 3. р.: комунального...
Громадський Голос, 4. р.: від 1892 досі.
Громозвід, 6. р.: землі; г. Франкліна складається... 9. р.: Тепер усі вершки будинку виривають металевими бляхами й залізують металевими шпильками, дротами й усе те злучують між собою та з землею. Для охорони...
Грузинська Радянська Соціалістична Республіка, 2. р.: 69.525 км.² пов.; 4. р.: 8.172 км.² пов.; 5. р.: 2. 577 км.² пов.; 6. р.: 3.373 км.²
Грузинський Олександр, *1881.
Грузинський воєнний шлях, 3. р.: 2.380 м.
Груаія, 3-6. р.: лежить між 41° і 43° шир. ширини на зах. Закавказзі, над Чорним морем; 59. р.: жорстоко...
Груна, 1. р.: рослина з родини іблуневатих, дерево...; 3. р.: (б. 1.500 відмін).
Грушівський монастир, у с. Грушеві б. Сигети в М'яроморозії, оснований у пол. XIII в. волоськими воєводами, піднесений 1391 царгородським патріярхом Антонієм до права старопійії, при чому ігумени того монастиря мали єпископську владу.
Грушка Григорій, 1. р.: гром. діяч (1860-1913); основник і перший ред. ам. „Свободи“.
Грушкенич Ярослав, гал.-укр. гром. діяч і лікар-окуліст, *1873; праці: „Анатомічна термінологія ока“, „Про трахоми“ й ін.
Гувер Герберт Кларк, 2. р.: 1929-33...
Гудик Яків, гал.-укр. гром. діяч і письмен. (1839-92); гр.-кат. свящ., один із творців „Громад“ 60. рр. XIX в.; розвідки, оп., проповіді.
Гужовський Яків, укр. гром. діяч, *1861; посол до 1. Держ. Думи від Чернігівщини.
Гузарева Ольга, бук.-укр. гром. діячка, *1885; одна з провідниць укр. жіночого руху на Буковині; нім. переклади з укр.
Гуйн Карль, *1857.
Гук ван Голланд, 1. р.: (Hoek van H.).
Гулий-Гуленко Андрій, *1886.
Гулиницький Августин, укр. церк. діяч і письмен., єпископ катеринославський, автор підручника „Основного богословія“; † 1891.
Гуманий, 1. р.: прихильний...
Гумань, 27. р.: Гуманська...
Гундекетер, мб: **Гондекутер**...
Гурік Йосип, гал.-укр. гром. діяч (1852-1924); селянин, посол до союму 1889.
Гуслянка, 4. р.: гусляником стинається...
Гуснян Юлій, закарп.-укр. політ. і нед. діяч, *1893; нар. учитель, від 1929 посол до пражського парламенту.
Густомір, додати: **молочний**...
Густон, 2. р.: 275.000 меш. (1929).
Гусятин, 1. р.: кол. повітове; 2. р.: повіт, тепер зі староством у Кошицях...
Гуфінця, від гармат XV-XVI в.
Гудульська гоїрка, 3-4. р.: а — корінне та з праслов. е—після...; 10. р.: (сіду—сіда, ореу, досьду—досьїду); 20. р.: (віуда, вулиця)...; 26-27. р.: спосіб (ходжу-біх); 29-30. р.: ходжу-сми, ходила-сми ходжу-їнс...; 32-34. р.: (роббу, луббу); 4) випад — ть в 3. особі... в дієслів на на — ити...
Гюїсманс Каміль, *1871.
Г, 1. р.: укр. абетки; задньопіднебінний, давній приголосний звук; гр. Γ...
Гаа, 32. р.: хальорак арсену (AsCl₃)...; 33. р.: фосфін (PH₃)...; 38. р.: (CH₃, CH₂, CH), 8... 43. р.: під Лінгемарком 1915, був це хальор, від якого...
Газова піч, 4. р.: радіатори...
Газівня, пояснення до образки: 1) рура, якою проходить дестильний газ; 4) уладження, тав. вежа, де...; 5) уладження, де газ позбувається сполук сірки та ціановодню.
Гааоліна, 3. р.: дестильний; знаходиться також в тав. мокрім земних газів.
Газомет, 2. р.: газів, або видання на ворога мін з трійливими газами...
Гай Людєвіт, 2. р.: часів хора, відродження...
Галант Ілля, жид. історик, *1867; співробітник ВУАН; іст. жидівства на Україні.
Галілей, 14. р.: свідного падання тіл, рухів маятника та метового руху...
Галюа (Galois) Еваріст, фр. математик (1811-32); відкрив теорію груп, дав критерії розв'язки алгебраїчних рівнянь та основи теорії еліптичних і Абелевих функцій.
Галляліт, гл. Kaeelin(a).
Гальванометр, 7. р.: тав. мультиплікаторі, або з цівки зі стрілкою, уміщеної між бігунами магнету (жк на образку).
Гальваноопластика, 24. р.: готовий...

Гальваноскоп, 1. р.: прилад із поземою... 10-11. р.: мб.: електр. струм.

Гальденіг, 1. р.: 2560 м. вис.

Гамбо, гл. Гібекс.

Гангстер, (англ.) ам. бандит.

Ганді Магатма, 8. р.: „Сатія-грама“...

Гарін Микола, 4-5. р.: „Дитячі літа Тьоми“...

Гарфілд Джеме, 1. р.: президент ЗДА 1880-81...

Гарцинія (Garcinia), рослина споріднена з кит. чям; дерева або кущі зі шкіряватим листям і вільноплатковим, знач. 6-дільним цвітом; із них добувають гуміуту й живицю, деякі відміни мають істинні опочі; півд. Азія й серед. Америка.

Гаспринський Ізмаїл-Бей, тат. гром. діяч і письмен. (1851-1914); відіграв вел. роль в історії тат. культури; твори іст. та з красивого письменства.

Гассанді, 3. р.: передтеча новітніх матеріалістів.

Гвадіана, 3. р.: океану, до затоки Кадіа.

Гваліор, гл. Гваліор.

Гваноре, 1. р.: права притока р. Маморе (джерельної ріки Мадейри).

Гвинт, піднос під образом замість: перекрив, мб.: збоку й згорі.

Гвінея, 8. р.: слонової кости (фр.)...

Гдиня, 3. р.: 32000 меш. (1930).

Гейббельс (Goebbels) Павль Полеф, нім. політик і державник, *1897; від 1917 ред. нац.-соц. „Angriff“, від 1933 держ. міністер пропаганди і президент палати культури.

Гедмін, гл. Гедмін.

Геземан (Gesemann) Гергард, нім. еліст, *1888; проф. нім. унів. у Празі; співвід і співред. „Slavische Rundschau“ у Празі; праці, гол. літ.-іст., про півд. слов'ян.

Гейлінгс, 6-7. р.: способом узгодити психічні процеси з фізичними й навчання.

Ге-Люсак, 12. р.: наукову подорож...

Гельсуерті Джон, мб.: **Гольсуерті**, 10. р., додати: лауреат Нобелі 1932; †1933.

Генеральний Секретаріат, гл. Генеральний Секретаріат.

Генераторовий газ, газ, який витворюють у особливих печаж-генераторах; повстає при прижженні вугілля, через яке продувають водню пару й повітря; вживають до палення й до погону двигунів.

Географічна ширина і довжина, мб.: геогр. координати, що визначають положення якогось місця на Землі супроти основного південника й рівника. Геогр. довжина: кут між площею основного південника (тепер знач. південник, що переходить через астр. обсерваторію в Грінвічі) і площею південника якогось місця; г. д-у визначають на дузі рівника ступнями 0-180° на схід (схід г. д.) або захід (зах. г. д.) від основного південника, або 0-360° лише на схід від нього. Геогр. ширина: кут між доземим напрямом якогось місця та площею рівника; г. ш-ну визначають на дузі південника на північ (півн. г. ш.) або на південь (півдн. г. ш.) від рівника 0°-90°.

Географічні подорожі, 927. стор., після 7. рядка додати: 1605 Якоб відкриває затоку Карпентарія й австралійський континент; 928. стор. 9. р.: Брюс і Шарко; 20. р.: 1556 Берров; 24. р.: 1596 Райн; 41-2. р.: і Чухновський у околицях бігуна; 47. р.: 900 по Хр.; 56 р.: в Дарфурі; 60. р.: Моліси; 63. р.: Кає; 929. стор. 7. р.: Багамоф.

Географія, 8. р.: 3) біогеографія, що ділиться на фіто-, зоо-, і антропогеографію; 29-30. р.: дас г. відкриття. Історична г. дас геогр. образ минулих епох.

Геодинаміка, мб.: наука про фіз. і хем. процеси всередині й на поверхні Землі, вони ведуть до постійних змін складу, будови й форм земної поверхні.

Геологія, 10-11. р.: доби на періоди, періоди на епохи; 13. р.: періодом формацій (системи); в огляді геологічних формацій надпис над 2. колоною: Період-Формація (система).

Георге Стефан, нім. лірик, †1933.

Георгієв Дімітр Хаджі, болг. комп., *1875; основник „Болг. Муз. Союзу“ та дир. Муз. акад. в Софії (опера, увертюри, концерти).

Геофанка, 2. р.: вивчає фізичні прояви, як причини теперішнього вигляду нутра й поверхні Землі.

Герговін, 2-3. р.: Цезарі... Верцінгеторикс.

Герціонич Володимир, укр. географ, *1883; ректор ІНО в Кам'янці подільському; досліді про Кам'янецьчину, шк. підручники географії, популярні праці.

Геріє (Герье) Володимир, †1919.

Герінг (Goering) Герман Вільгельм, нім. лєтун і політик, *1893; один із гол. організаторів нім. нац.-соц. партії, від 1932 президент райхстагу, 1933 прус. прем'єр і міністер повітряної комунікації.

Гессен Сергієв, рос. педагог і філософ, *1887; проф. унів. у Томську, тепер у Празі; „Основи педагогіки“ й ін.

Геє Лев, 1. р.: *1896; праці композиційні, олійні й г. м'ячі; видав „Антологію стрілецької творчості“.

Геє (Goetz) Леопольд Карл, нім. історик права (1868-1930); проф. унів. в Бонні, праці про Кирила й Методія, про Печерську Лавру, „Руську Правду“ та ін.

Гжицький Володимир, укр. письмен., *1895 поезії, повісті, оп., п'єси.

Гіка, 3. р.: 1768-69 господар...

Гінко, 2. р.: голонасінна рослина з широким листям...

Гідег, гл. Химозина.

Гілкозиди, 4. р.: на цукор та на інші...

Гілка, 1. р.: пл. Гілка, Михайло, рос. комп. укр. роду, найбільший у...

Гіпнотодонт, 2. р.: споріднений із лінивцем; мав тіло покриття...

Гілицериди, 1. р.: естри гілицерини...

Гладбах-Рейдт (Gladbach-Rheydt), нім. м-о в Райнській провінції, 200.000 меш.; повстало 1920 через злуку міст Мінхен-Гладбах, Рейдт і Оденріхен.

Гльобігерина, гл. Дірчанки.

Гнайзенау, мб.: Гнайзенав.

Гнозіс, 5. р.: — пістис; праз із переконанням, що пізнання веде до спасення.

Гоґода, гл. Брусниці.

Голь (Goll) Ярослав, чes. історик і поет (1846-1929); проф. унів. в Празі; ред. час. „Luh“; студії з історії чes. братів, про укр. нар. пісні; „Антологія чes. лірика“.

Гольдельман Соломон, укр.-жид. економіст, *1885; жид. і укр. гром. і політ. діяч, міністер праці УНР, проф. Укр. Госп. Акад. у Подєбрадах; праці з економіки.

Гомперс, 1. р.: Самюел...

Гор, 2. р.: найвище місце суходолу.

Горук, 1. р.: гал.-укр. гром. і військ. діяч (1873-1920); організатор укр. сокільських гнізд і стрілецьких куренів, редактор...

Господи́чич, гл. Марко Антоній де Домініс.

Готшал, 1. р.: (Gotschall)...

Гравітувати, 1. р.: титотіти...

Градент, 1. р.: (лат.) зміна якоїсь із простором зв'язаної величини, при переході від даної точки на одиницю віддалі, в напрямку найбільшої зміни; в метеорології: барометричний спад...

Гран, Грон, ліва притока Дунаю в Словаччині, 275 км. дов.

Греґр Едвард, додати: В його друкарні 1877 друкувалося празьке видання „Кобзаря“ Шевченка.

Грей Едвард, †1933.

Гроне, мб.: Гров (Grove)...

Гроновіос, 1) Йоган Фредерік (1611-1671); і 2) його син Якоб (1645-1716); визн. голланд. клас. фізіолоґи; Якоб написав „Скарб (Тезаврус) гр. старовини“.

Гроссе Ернст, 2. р.: (1864-1927)...

Грот-мачта, (голанд.) друга щогла на кораблі.

Гудрон, (фр.) останок із дистиляції буровугільного дьогтю й нафти; живляють як асфальту.

Гула Федір, *1890.

Гулярдова вода, гл. Вода Гулярда, Олов'яний оцет.

Гурко, 1. р.: з укр. роду Гурків, 1)...

Гутковський, 1. р.: організатор Соколів,...

Д, 1. р.: укр. абетки; приголосний звук, зубний, давнякий, лат....

Давґанільс, мб.: Давґавнільс.

Давидяк Євген, гал.-укр. гром. діяч, *1879; син Василя, адвокат, соти-інтендант УГА, останній ректор і проф. процедури й карного права укр. унів. у Львові; он. з бойківського життя

Даґестан, 2. р.: 58,000 км.².

Дажбог, 10. р.: способом наказовим дієслова „дати“...

Даймоніон, 4. р.: виконання злих, неетичних намірів.

Далекий Схід, 5. р.: 2) країни півд.-схід. і схід. Азії: Індокитай, Китай, Японія.

Д'Альбер, 1. р.: нім. піаніст і комп. фр. походження,...

Дальтон-план, система шк. навчання й виховання, впроваджена вперше в школі в ам. м-і Дальтоні вчителькою Елеєн Парггерет; Д.-п. має за мету збудити зацікавлення учні до науки й його почуття відповідальності; за Д.-п. класи чергуються в лабораторію, з бібліотекою й допоміжними засобами, а вчитель є тільки керівнич; працю для учнів дається звич. на місяць, при чому учень дістає потрібні для праці вказівки.

Дамініні Пето, св., іт. церк. діяч (1006-72); єпископ Остії, кардинал, автор хроніки, де м. ін. оповідає про прийняття християнства на Україні за ки. Ярополка І.

Дан Блиш, 2. р.: 4,364 м. вис.

Данилевський, 1) Віктор, укр. інженер, *1898; праці з історії техніки, з хем. технології, органічних річовин; 2) Микола, укр. метеоролог, *1880; дир. „Укр. метеорологічної служби“.

Данилів, 3. р.: *1882; автор...

Даніельсон, 1. р.: гл. Николай-он.

Данов Христо, болг. культ. діяч (1829-1911); заснував у Пловдиві першу болг. друкарню і книгарню.

Д'Анселм (D'Anselme), *1874.

Данська мова, 18. р.: о-о, а-а, аа...

Данціг, 28-29. р.: цегляні церкви...; 41. р.: Пасторія „Bellum“...

Датура, гл. Дурман.

Дванадцята бриґада УГА, гл. Гірська бриґада УГА.

Двигун, 1. р.: рушій, мотор...

Двина, 3. р.: до Ризького; 13. р.: притоки зрива...; 14. р.: бмпа...

Двокрапка, 2. р.: прямої бесіди.

Дворжак, 1. р.: побіч Сметани й Фібіха...

Деблін (Döblin) Альфред, нім. письмен., *1878; гол. твори: „Гори, моря й велетні“, „Подорож до Польщі“, „Площа Александра“ й ін.; п'єси, повісті, нариси.

Девальвація, 8. р.: 2) металева грошова одиниця зменшується до...

Дея́та бриґада УГА, гл. Уґнівська (IX) бриґада УГА.

Де-Камеліс, гл. Камеліс.

Деклінація, (лат.) відміна імен, одна з прикмет відмінних (флексійних) мов; на різні відносини в поодиноких імен указують різні закінчення, які додаються до інів; класифікація відмін поодиноких імен у різних флексійних мовах різна; відмінюються іменна в родах (3, 2) числах (3 або 2) та відмінках; відміна іменників, пр. ішла колісь за визвуком ині, тепер є інші критерії, пр. у слов. мовах іде вона за родом і т. д.

Декстрина, 2. р.: хем. складу (C₂H₄O₂)_n.

Деля, рід пляща в XVI-XVIII на.

Де-ля-Барт Фердинанд, †1915.

Делькевич Йосип, гал.-укр. церк. діяч, (1822-1912); проф. і ректор (1868) унів. у Львові, 1887-1906 голова „Нар. Дому“.

Дельта, 2-3. р.: 2) обшар землі...

Демидчук Семен, ам.-укр. політ. діяч

і публіцист, *1884; 1920 дир. пресо-інформаційного бюро Укр. Нац. Комітету в ЗДА, ред. і співробітник різних ам.-укр. газет; статті, брошури по укр. і англ.

Демініг, гл. Дамнініг.

Деревостан, кожна окрема частина лісу, що різняться якоюсь прикметою від суміжних частин лісу; д. буває...

Деревська земля, 2. р.: перед...

Дереш Петро, гал.-укр. письм., *1809; збірка: „Кумис“, „Оповідання“.

Держанів Владімір, рос. літературознавець, болг. роду, *1890; голова Слов. Інституту в Ісаїніграді; розвідки з новітньої зах.-європ. та укр. літератури.

Державне майно, 5. р.: стягати податки...

Державні Секретаріати ЗУНР, 13. р.: опісля Сидір Голубович.

Держторг, 1. р.: імпортово...

Деришук, мб.: Дерешук.

Дермань, 2. р.: з монастирем заснованим у XV в. ки. Василем Острозьким Красним; монастир став осередком...; 9. р.: 1720-96 ман. був уніятський.

Дестиларія, фабрика, де дестилують.

Детердінг Генрі, голанд. промисловець, *1806; стоїть на чолі могутнього англ.-голанд. нафтового тресту „Ройял Датч Шелл“, ворог більшовиків.

Дефетизм, (фр.) зневіра в перемогу й погляд, що навіть ганебний мир ліпший від боротьби. Дефетист. прихильник дефетизму.

Деци-, 2. р.: частина основної міри.

Дегаєн, 1. р.: *1920.

Держанів, гл. Держанів.

Джаван, гл. Яван.

Джавль, 3. р.: кізьограмметра — 10⁶ ервін—0.102 кгм., себто 10.200 цент. грам.-сек.

Джеонс, 2. р.: економіст і філософ; 6. р.: Також праці з обсягу філософії й логіки: „Основи науки“ й ін.

Джигіт, (тур.) на Канказі ідець, що зміг виколувати різні штучки на коні.

Дзбаночник (Nerenthes), комахоїдна рослина з дов. вузьким листям, закінченим дзбаночками, де витворюється трав'яниста рідина, що розпускає комашки, які туди падають; росте на Малайських островах.

Дзельква, 2. р.: з родини берестоватих...

Дзеронів Юлія, гал.-укр. церк. гром. і нед. діяч, *1871; гр.-кат. свящ. доц. Богословської Академії у Львові, церк. письм.

Дивин, 1. р.: в кобриській...

Дидактик, (гр.) знавець і дослідник способів навчання; дидактичний, навчальний.

Дидактика, (гр.) наука і змілість навчання, частина науки про виховання; ділиться на загальну (мета навчання та його засоби) й подрібну (предмети навчання та їх методики).

Дидаскал, 1. р.: у ст. греків: учитель, педагог, у XVII-XVIII вв. у...

Динар, 3. р.: д.—100 парам; в ім. валюти 100 динарів—1.77 долара (Xl, 1930).

Диргем, 2-4. р.: 1) перс. або тур. срібна монета; 2) араб. монета з IX-X вв. по Хр.; знаходять її на укр. землях.

Дисертація, 3. р.: подекуди її...

Диск, 6. р.: Гомера; тепер рід легкостатичної прапи: диск вага 2 кг., для чоловіків, а 1 кг., для жінок і молоді.

Дідур, 1. р.: *1874; укр. роду, славний...

Дисвідміна, гл. Кон'югація.

Дізел (Diesel) Рудольф, нім. інженер (1858-1913); винайшов двигун, названий його іменем; у ньому палива рідина (нафта на ропа, дьоготь, олії) розпалена запалюється від сильного натиску й так витворює галл порушують толчок; мотор Д-ля вживають до порушування кораблів, локомотивів, самоходів, літаків, у фабриках.

Діллон (Dillon) Еміль, англ. журналіст (1863-1933); співробітник „Дейлі-Телеграфу“, грав вел. роллю на світовій війні і в мирній конференції, як знавець різних країн.

Дільтей, мб.: Дільтай.

Дюпсид, 4. р.: а то й у...

Дробрій, гл. Залча криви.

Дтінець, високий гірود, внутр. частина гірודה в князях часах.

Дітмар, 1-2. р.: мерзебурзький єпископ...

Діх Тау, мб.: Дух Тау, 5.199 м. вис.

Діакритичні знаки, 4. р.: укр. та рос. й, укр. і, рос. ё — йо.

Діріум, назва щоденних записок на Україні XVI-XVII вв. Один із перших, що збереглися, був д. Атанасія Фаліновича; такі самі записи збереглися по Петрі Могилі та Дмитрі Тупталі (Ростовським); ближче невідомий д. Самійла Зірки, секретаря В. Хмельницького, ліг у основу пізніших іст. творів Г. Гребини („Граб'янки, Величка та ін.); а XVIII в. відомі д. Миколи Ханенка (а 1772, 1727-57 pp.), Борзаківського та Ладинського 1722-23. „Дневний записки“ генерального підскарбія Я. Марковича (1717-67) і ін. Д. мали також службовий характер, при гетьманській канцелярії були спеціальні службовці, що вели д.

Длабач, 2. р.: комп. і муз. лексикограф;...

Дложенський Сергій, укр. фізіолог (1889-1930); проф. укр. унів. в Києві, проф. укр. мови в ІНО й дир. іст.-археол. музею в Одесі; праці з гр. рим. фізіології й укр. археології.

Дмитрій Микола, (1867-1908).

Дніпрельстан, 9. р.: збудована 7208 м. дов. водонерелинна гребля...; 12-13. р.: 9 турбін по 90.000...

Дніпро, 1108. стор., образок: Дніпро під Києвом, перевершений; 1109. стор. 1-2. р.: 6 ім. на 10 м.

До, мб.: Д'О.

Добра Книжка, укр. видання щтво засноване М. Мохом 1920.

Добриловський Микола, укр. економіст, *1888; проф. Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах; праці з нар. госп. на Україні.

Добров Олександр, *1901.

Доброніга, 3. р.: за поль. князя...

Дога Василь, укр. педагог, *1886; шк. підручники, читанки.

Догматик, 5-6. р.: не допускаючи їх критики...

Дойблер, гл. Дайблер.

Доляр, 9. р.: місцевості Новоісталь у ЧСР, „талер“ і досі...

Дольницька Марія, гал.-укр. малярка, *1894; донька Антопа, емайлярка, укр. м. ін. гуцульські мотиви в емалі.

Дольницький Антін, гал.-укр. гром. діяч, *1858; суддя найвищого трибуналу в Відні, співробітник „Друга“ (псевд. Перецис).

Дольоміти, 2. р.: до 3344 м. вис.

Домбровська Марія, 1. р.: а Лисертів...

Домбченський Роман, гал.-укр. соціал.-дем. діяч і публіцист, *1884; співробітник СВУ 1915-19 в таборі укр. полонених у Кінгсфельді та Фрайштаті, член дипломатичної місії УНР в Празі.

Домініс (Господичіч), гл. Марко Антоній де Домініс.

Дон, ріка, гл. Дін.

Донець, укр. криниця 2. р.: у басейні.

Донченко Олександр, укр. письмен., *1902; поет, оповідання й повісті для дітей.

Доосередкова сила, гл. Відсередковна сила.

Дородіцин Олександр, гл. Олександр 2).

Дорошенко Дмитро, 10. р.: до 1932 директор...

Дорошенко Ілля, (1827-85)...

Дорошенко, 1) Віктор укр. гром. діяч (1841-1901); батько Володимира й Наталії, лікар-фізіотроп; 2) Наталія, укр. гром. та пед. діячка, *1888; 1917-20 організаторка й 1. директорка укр. тил. земської гімназії в Полтаві; наук. популярні статті, спомани; 3) Ольга, укр. педагог-дошкільник, *1888; „Дитячий садок“, шк. підручники.

Дортмунд, 1-2. р.: після прилучення суцідніх громад (1929) 538 000 меш.

Дорундик Михайло, гал.-укр. гром. діяч (1857-1907); селянин, організатор відсхід. Поділля, почесний член т. ва „Просвіти“.

Досвітний, мб.: **Досвітний** Олександр.

Дотаци, 8. р.: задалегідь не визначена...

Доценко Олександр, *1809.

Дошанник Іван, псевд. Підгоренко, бунт. укр. письмен., *1889; літ. розвідки, вірші й оп., переклади з рум. й нім. поетів.

Драб, (нім.) вояк, піхотинець; назва міських „пахолів“ 16 18. в.; тепер — ледяцо.

Драган Михайло, гал.-укр. мистецтвознавець і музезолог, *1899; досліди укр. дерев'яного церк. будівництва.

Драйзер (Greiser) Теодор, ам. письмен., *1871; гол. твори: „Титан“, „Гені“, „Американська трагедія“, „12 мужчин“, „Книжка про себе самого“.

Дранькування, 2. р.: металевим...

Драхма, 2. р.: Греції; в ам. валюті 100 драхм—1/30 доларів (XІ. 1930) й ст. Греції драхма була 1/1000 частинна...

Дрейер, гл. Дрейнер.

Дрижаки, гл. Дрижаки.

Дрижкий рух, гл. Дрожачий рух.

Дрижаки, мб.: **Дрижаки**,

Дріна, 1), мб.: **Дрін**...

Дрогичин, 4. р.: 86% українців...

Дрогобич, 6-7. р.: Солеварня, великі рафінерії нафти; в повіті копальні нафти й вугілля та солоні джерела. Копальні...

Дрожачий рух, мб.: **Дрижкий рух**.

Друга бригада УГА, гл. Коломийська бригада.

Дружина, 17. р.: почуття солідарності.

Дубровський, 1) Василь, укр. історик, *1897; праці про селянські рухи в Україні після 1861 р., про чернігівські друкарні і т. д.; 2) Віктор, укр. лексикограф, *1878; Словник укр.-мощ., Мощ.-укр. фразеологія, Рос.-укр. техн. словник.

Дуговина, додати: Суцільну д. дають розжарені тверді річкові й рідинні; лінійну д.: розжарені гази та пари, розбиті на атоми (пр. в Гайсерових піпках), смугову д. гази та пари складені з молекул.

Дуйсбург, 2. р.: від 1929 Дуйсбург-Гамборн, 436 000 меш. (1930)...

Дунайсько-майський канал, 2. р.: Регенсбург.

Дурдуківський, 13. р.: 1917-20... 15. р.: додати: 1929 засуджений у процесі СВУ.

Дутчак Микола, (1827-80)...

Духовенство, 30. р.: (на захід від Дніпра); 35-36. р.: своєю шкесковою та в деяких випадках мист.-іконографією, а через них пап.

Дюпан (Dupant) Жан Анрі, швейц. еусп. діяч (1828-1910); ініціатор Женевської конференції 1864, що дала почин до оснування Червоного Хреста; 1901 нагорода Нобелів.

Дюнкерк, 1. р.: фр. м.-о...

Дюрер, гл. Дісер.

Дяконов (Дьяконов) Михайло, † 1919.

Ебнер-Ешенбах, 3. р.: авторка оповідань: „З села й замку“, „Афоризми“, „Параболі, казки й поезії“.

Евгенюль, (гр.) гвоздикови желізна, азаль-гвізюль; складовина гвоздикового олію; вживають до виробу штучної ванілі та як лік проти сухіт.

Евен (Evaiv) Емануель, фр. політик, *1864; адвокат, посол до фр. парламенту, голова комітету ім. Делмара у фр. товаристві українства; „Проблема незалежності України й Франції“.

Европа, 41. р.: зах. побережжя Скандинавії зовсім не замерзає.

Евтектика, 5. р.: В хемії: прова, що деякі мішанини мають прикмети однородних річовин.

Евфросина, додати: 3) одна з харит.

Егер, 3. р.: Огжда...

Егоцентричний, (лат.) той, що вважає себе за осередок усього оточення.

Едикуль, семібантовий замок у Констянтинополі, тюрма для великих аличинів.

Едсон Томас Альва, † 1931.

Еквінокціяльні околиці, 2. р.: тому, що на рівнику день і ніч...

Екеблід, має бути: **Екеблід**...

Екзекутор, 3. р., додати: за незаплатені на час податки, чи кошти.

Економайзер, (англ.) пл. ошадник, підгрівач води для парового кітла; уживають для заощаджування тепла при виготові пари.

Екранит, 1-2: річовина: мішанина амонієвої соли тринітрома-крезолу з шкрявою кислотою...

Екстагатор, 1. р.: пилу, повітря ітп.

Експорт, 2-3. р.: проданий за межі держави...

Електрична напруга, 11-12. р.: міримо практично вольтом.

Електрична піч, 2. р.: виготовлення високої температури...

Електрична струя, 26. р.: ...до вузлі і змінюючи в переході через вузлу свій напрям...; 38-42. р.: ...до трансформції, а тим самим до екон. передачі на вел. віддалі, тим то вона є основою підвальною суч. електротехніки; змінні струми адатні виготовити оборотове магнетне поле, на основі якого придумують тав. індукційні електричні мотори простішої будови й дешевші, ніж електромотори для постійного струму.

Електричний годинник, 6. р.: ...обсерваторій, в вис. школі, на закланних двірцях, у вел. бюрах і підприємствах і т. п.

Електричний запобіжник, підпис до образа, мб.: Електричний запобіжник: 1) втичка; 2) підстава (місток).

Електричний опір, 9. р.: $= \frac{1}{\sigma}$ ома; 12. р.: реостатом, з допомогою ін. електр. приладів, або тав. омметром.

Електричні машини, 32. р.: в них електрорушівна сила, що спричинює в замкненім електр. колі електр. струм. Динамомашини...; 54. р.: шент (shunt)-динамо

а різнобіж...; 71. р.: до 15.000 вольтів напруги, звич. 5-6.000, а вишкливо 30.000 вольтів напруги...; 76. р.: (в останнє 220.000, а в робітних і мід. вольтів)...; 89-101. р.: а) одио-ч а с и і (синхронічні) мотори, збудовані таксамо, як одночасні генератори; їх можна вживати й як генератори й як мотора; в звич. синхронічних машинах обертаються магнети (ротор), а язір стоїть (статор); шкортість руху мотора пропорціональна до частоти змінного струму (одночасна шкортість); б) н е о д и о ч а с и і (асинхронічні) бувають:

1) індукційні, які не мають електромагнетів; змінний струм впроваджують у них до статора, а оборотове коло індукує в роторі (якорі) змінну напругу і струм, потрібний до обертання ротора; 2) з коммутатором, де змінний струм переходить через коммутатор до якора та до електромагнетів.

Електричність, 6. р.: тілами, а також через інфляюенцію (приближення ін. тіла, нарядженого статичною електричністю); відма...; 17-18. р.: підо впливом змінного поля магнету або електр. струму.

Електричність атмосферна, гл. Атмосферна електричність.

Електроди, 5. р.: від II джерел...

Електроліти, 12 — 13. р.: додатньо-електр. катіони й відємно-електр. аніони.

Електромір, 4-7. р.: 1) кількості електр... 2) електр. енергії...

Електромобіль, 2. р.: звич. тигаровий...

Електроп, 7. р., додати: Також назва особливого стону (90% магну, а 10% алюміну із слідами мангану, міді й цинку); дуже легкий, але витривалий, уживають до будови літаків і моторів.

Електронава теорія, 1-2. р.: електроініка...

Електротехніка, 10. р.: 6) електрохімія (електрометалурія, гальванот.)...

Ель-Арш, гл. Арш.

Ельберфельд, 1929 алучене в Барменом і ін. місцевостями в м-о Вупперталь.

Ельбурс, 2. р.: до 5.670 вис. (Демавенд)...

Ембарго, гл. Амбарго.

Еметик, 2. р.: Загалом, засіб, що спричинює блювоти.

Емульзіна, 1. р.: суміш езімів (пруназа, амідалаза й бензациназа), що...; 3—4. р.: амідалазу на гліколу, бевальдегід і пруську кислоту.

Ентомофілна рстина, гл. Заплелені.

Епагомен, 3. р.: днем с 25. лютий.

Епк Григорій, укр. письм., *1901; поезія, оп., повісті („Без ґрунту“, „Непія“ та ін.).

Епіфіт, (гр.) рстина, що, хоч не гапапас, росте на ін. рстіні, пр. мохи на корі дерев, деякі орхідеї й ін.

Ерато, у гр. міт. муза ліричної, гол. любовної поезії.

Ергостерина, (гр.) річовина в холестерині і з нею хем. споріднена; насвітлена ультрафіолковим промінням творить вітаміну Д (протірахітінну).

Ердман, 3-4. р.: „Психологія думання“...

Ердредон, гл. Пухівка.

Ерле Альфонс, гал.-укр. військ. діяч, *1898, нім. роду, майор ген. булави УГА, з поч. укр.-поль. війни якийсь час начальник булави й перший квартирмастер УГА.

Ернст Федір, укр. дослідник містечтва, *1891; „Укр. містечтво XVII-XVIII в.“, „Київ. архітектура XVII в.“, „Київ. архітектура XVIII в.“, „Укр. портрет XVIII-XX в.“; досади над творчістю Ю. Нарбута та ін.

Ерорут, 1-2. р.: підривникових...

Есіх (Есіх) Іван, хорв. історик літ. і елівіст, *1898; публіцист; праці гол. про культ. взаємини з ін. слов. народами, м. ін. з укр.; переклади „Слова о полку Ігоревім“, про львін „Просвіту“ й ін.

Еспанія, 1. р.: (Евраїя), від 1931 респу-блика; 62. р.: 1588...; 1243. стор. 15. р.: 1902-31; 20. р.: 1923-30; 21. р.: 1931 революція і прогнання короля.

Еспанська література, 1245. стор. 21. р.: Беневенте...

Ессен, 1. р.: по прилученню сусідніх громад у 1929 — 647.000 меш.

Естафета, додати: Також: лист пересланий окремим післанцем; у змагу; бігці, іадці, наколесники, уставлені здовж якогось шляху так, що один одному може зннй-скорше передати якусь річ, чи звістку.

Етюд, (фр.) скринечка на партісн речі, футляр.

Є, 6-7. р.: голосного (моє—моїе).

Єврейський, ст. жидівський.

Єгипет, 25. р. додати: гол. м-о Каїро. **Єнуїдає** Авель, рос. більш. діяч, *1877; грузин, 1918-22 член преадії Всерос., від 1922 Всесоюзного центр. виконавчого комітету.

Єпископ, 9. р.: юрисдикцій, одначе в залежності від папи.

Єремївка, 1. р.: вл. Веремївка, м-ко.

Єремїч Фабіян, білорус. гром. діяч, *1890; від 1922 посол до поль. сойму; незалежник, співпрацює з укр. послами.

Єремїя, 2. р.: Веїямїнового (640-586)...; 6-7. р.: царгородський 1572-94...; 22. р.: Онісифора Дівочки...

Єрінг (Jhering) Рудольф, нім. правник (1818-92); основики соціольогїчного правничого напрямку; „Дух римського права“.

Єрофїв Іван, укр. етнограф, *1882; праці про думи, про старі укр. міри й гроші, про Гр. Сковороду.

Єрусалим, 7. р.: 93.000 меш.

Єфименко Петро, 2-3. р.: (1835-1908).

Єфрем, 5. р.: список переяславський...

Єфремов Петро, укр. письм., *1883; брат Сергія, проф. ІНО й ред. журналу „Зоря“ в Дніпропетровську; 1929 засуджений у процесі „Спілки визволення України“.

Єфремов Сергії, додати: засуджений 1929 у процесі СВУ.

Жаммес, мб.: **Жамм**.

Жида, 1290. стор. 53. р.: 80.050; 1291. стор. 10. р.: Ерец Ізраель...

Жидівська абетка, 16. р.: таф (знак).

Жидівська мова, 15. р.: е-ей (weh-vey)...

Жидівська література, 1292. стор. 26-28. р.: Ілію Левїта, одного з перших творців жид-нім. літератури. У XVI в.; 30. р.: Авраам Фаррісол; 1293. стор. 16. р.: Шлюнський, Лямдан...

Жід Шарль, †1932.

Жовква, 3. р.: 47% жидів.

Жовтий корїнь (Hydrastis canadensis) півн. ам. рослина з родини жовтцоватих; а неї добувають гідрастину.

Жук Семен, укр. гром. діяч, *1893; освітній діяч, від 1928 посол до поль. сойму.

Журавно, 3. р.: мир між Польщею й Туреччиною 1676; більш. частину Правобережжя признано Польщі.

Журба Галїна, вл. Домбровська, замужем Ниванська, укр. письм., *1888; співробітниця „Укр. Хати“, збірник оп., сценічні картини, повість „Зорі світ заповідають“.

Заборонський, 1) Рафаїл, 2. р.: укр. церк. діяч (1677—1747), кїв. митр...

Загайці, 3. р. мб.: 1636 засновано тут ма-

настир уніятських василїян, які мали тут школу філософії до 1774. р.

Загорський, 2. р.: (1858-1908).

Задума О., вл. Бордейний Іван, бук.-укр. письм., *1884; нар. учитель, оп., новелі. **Зайкин** В'ячеслав, укр. історик, *1896; праці з укр. історії, гол. з історії церкви.

Займіс, 3. р.: від 1929 преадеит Греції.

Зайпель, 3. р.: і 1926-29 канцлер; †1932.

Закарпатський край, 3. р.: степова, пустинна країна.

Закревські, Віктор, 1. рад. (1807—1858).

Заленський Лев, укр. церк. діяч, кїв. уніятський митрополит 1694—1708; за нього унія була найбільш поширена на Україні. **Залеський** Август, 3. р.: 1926-32 міністер закорд. справ.

Залізо, 30. р.: з крихке; його...: 57-58. р.: так, що відвуглюють залізо цілком і додають до нього відповідну кількість вугля...

Залізниця, таблиця: Залізничні П. підписи: 4. двигуновий віз порушуваний агученим повітрям; 7. Електр. двигуновий віз на 13.000 вольт.

Залозецький Володимир Сергії, *1884.

Залуцький Іван, гал.-укр. діяч (1831-1909); філантроп-меценат, гр.-кат. свящ., записав усе своє майно на різні укр. установи.

Замичковський Іван, †1931.

Замостья, 7. р.: 1720 уніятський собор.

Записки, 28. р.: 7) Записки Чїна св. Василія Великого у Львові, від 1924. р.

Запорозькі вольності (мапа) а.: Запорозький горб. мб.: Запорозький Гард; а.: Буго-городовська, мб.: Буго-гардовська; а.: Асланкермен, мб.: Асланкермен; а.: Карайтеген, мб.: Карайтебен; а. Нагайських, мб.: Нагайських.

Защер Карл, *1866.

Заразі, 5. р.: туберкульозн й ін.

Зарїцький Іван, додати: †1918; склав альбом „Укр. нар. творчість“, вид. полтавським земством, і альбом археол. знаходів Полтавщини й Харківщини.

Засада, гл. Принцип; у хем. гл. Основа 2).

Застирець Йосип, гал.-укр. гром. і пед. діяч та письм., *1873; гр.-кат. свящ.; оп., гуморески, статті на різні теми.

Затонський, 6. р.: голова „Гал. Рев. Комітету“; 9. р.: від 1833 нарком освіти УСРР.

Захарїсевич Антїн, гал.-укр. екон. діяч (1865-1916); гр.-кат. свящ., основики першої укр. „Спілки для господарства й торгівлі“ в Перемшлі.

Зацерковний Онуфрїй, гал.-укр. письм. (1834-92); вірші у „Вечерницях“ і „Правді“.

Заячківський Йосип, гал.-укр. гром. діяч (1810-94); гр.-кат. свящ., член „Руської Ради“ в Стрию 1848, почесний член „Просвіти“.

Зеґнер (Segner) Йоган, нім. фізик (1704-77); винайшов газ. Зеґнерів млинчик, що дав основу до будовання суч. турбін.

Зелемозень, гл. Чистотіл.

Зелень, гл. Зеленець.

Земледух, гл. Капустянка.

Землетрус, 15. р.: сукуєорачний...

Земля, 7. р. а: в — мб.; в —; на кінці додати: Земля в ст.-укр. праві значить те саме, що держава; по розпаді київської держави землями почали називати й подільні князівства.

Земля і Воля, рос. соціалістична й реп. партія, заснована 1876, в VII 1879 розколася на дві: „Нар. Волю“, що стояла за політ. боротьбу й терор, й „Чорний передел“, пізніше рос. соціал. демократія.

Земляк Семен, вл. Гельна Жебровська, поль.-фр. письмен. (1880-1924); писала фр. мовою повісті й оп. з укр. сел. побуту; твори: „Під кнутом“, „Темники“, „Нечиста сила“, „Осудовище“.

Зенітальний, мб.: той, що відноситься до зеніту; з-і до ші, дощі в преріаніковій емоуі вчас найвищого стану Сонця.

Зеоліт, (гр.) вулканічний мінерал: подвійний глинивий крем'яні із алькаліями.

Зерікан(а) Адам, (1652-91).

З'єднені Держави (Північної) Америки: 26-28. р.: 3) між 90° зах. довжини й Кордильєрами преріі; 4) на анексованій між паємнами Кордильєрів півпустиня й пустиня; 53. стор. 29. р.: острівці на Великому океані; 55. стор. 10. р.: 10% слов.; 35. і 36. рядки треба переставити.

Зизаній Стефан, 1-2. р.: учитель...

Зима, метр., час від найкоротшого дня до весняного рівнодення: на півн. півкулі від 21. грудня до 21. березня, на півд. півкулі 21. червня до 23. вересня.

Зимно, 6-7. р.: св. Василія з XII-XIII в., Успенською...

Зимова перемога, час, коли Сонце є найвище на півден. від рівника неба, на поч. знаку Козорога.

Зібрт Чеськ, 6. р.: Český; †1932.

Зігурдзон, мб.: Сігурдсон

Златопіль, 1-2. р.: над р. Віссю;

Зленко Петро, укр. книгознавець, *1891; старшина армії УНР, ред. час. „Укр. Тиждень“, бібліографія праць укр. емігранції.

Зогу Ахмед, альб. політик, *1884; 1924 за підмогою Югославії захопив владу в Альбанії, 1928 з поміччю Італії став королем під ім'ям Зогу I.

Золінген, 4. р.: 140.000 меш., після прилучення підміських громад...

Золоте побережжя, 7. р.: гол. м-о Аккра.

Золотий поділ, 6. р.: 0.618 та 0.382.

Золотов Василь, рос. педагог (1804-82); перший аналіз звукову методу навчання грамоти.

Золочівська бригада, 10. р.: начальники булав: Остап Луцький, офісера Осип Демчук.

Зореслав, вл. Соболя Степан, закарп.-укр. письмен., *1899; поезії „З серцем у руках“.

Зубатов Сергій, (1864-1917).

Зуйченко Петро, †1886.

Зуттнер (Suttner) Берта, нім. письмен. (1843-1914); пацифістичний роман „Геть зброю!“.

Ібар, 1. р.: права притока...

Ібсен Генрик, 1. р.: (1828-1906)...

Іваницький Віктор, укр. книгознавець, *1881.

Іванов Іван, 3. р.: русскої...

Іванович Самійло, гл. Самуель Іванович.

Іванок, гл. Занча кривні.

Іванчо Олексій, закарп.-укр. педагог,

*1885; шк. підручники нар. мовою.

Івасюк, 1) Василь, бук.-укр. педагог. діч, *1859; управитель укр. семі. у Чернівцях аж до її скасування (1910-23); методичні розвідки з науки рисунків і т. д.; 2) Іван, укр. кооператор (1879-1933); міністер фінансів Кубанського Краю 1920, лектор Укр. Госп. Акад.; праці з обсягу економіки та кооперації, історії Кубані.

Івасюк Микола, *1865.

Івонич, гл. Іванич.

Ігнатієнко Вартоломій, укр. книгознавець, *1892; „Бібліографія укр. преси за сто літ“ (1816-1916).

Іжиковський Кароль, *1873...

Ізера, мб.: 1) (Isère), ліва притока Рони, 290 км. дов.; 2) департамент над рею, 8.240 км.² пов. і 500.000 меш., гол. м-о Гренобль; 3) (Yser), річка в зах. Бельгії, за світової війни постійні аванті бої між нім. й антантськими військами.

Ізмарагд, (цел.) гл. Смарагд і Бериль.

Ізобара, 4. р.: знач. проста...

Ізоморфізм, 5. р.: незмінені; прона, коли річовини, що мають аналогічний хем. склад, однаково кристалізують.

Ізотерма, 4. р.: ізотермічний, а однаковою температурою.

Ізотропний, 4. р.: однакові фіз. властивості.

Ізоцікличний, 4. р.: вугля, гол. тав.

Іліризм, 7. р.: Людевіч Гай; 15. р.: а також спільна...

Ілюмінатор, (лат.) 1) той, що владжує ілюмінацію; 2) малюв. мініатур або прикрас у рукописній книжці; 3) кругле вікно з грубим шклом на кораблі.

Ілюстрація, 8. р.: дереворитних; 35. р.: Гочемські...

Іляр (Ular) Алесандр, *1860.

Ільїнський Григорій, *1876;...

Ільменіт, 2-3. р.: (FeTiO₃)...

ІМКА (YMCA), додати: заснована 1844 в Лондоні Джорджем Вілємсом; найвища управа в Женеві, міжнародна в Нью-Йорку.

Імпеданція, мб.: Імнеданція, сповідний опір провідника...

Імпреґнування, мб.: (лат.) насит твердих тіл особливими рідинами, щоб їм надати особливі прикмети, пр. непромочність...

Іна, 1. р.: 175 км. довга.

Інволюція, 3. р., додати: проталежність до еволюції.

Інгуська область, додати: адмін. осередок Владикавказ.

Індатрен, антрахінонове барвильо ростилиних волокон і штучного шовку.

Індиго, 13-14. р.: з погазової мазі...

Індикатор, 2) прилад, що автоматично записує кожочасний тиск у вальці толокової

машина (парової, газової, компресора, помпи) в залежності від положення толока: В поясненні до образка: в — пропускна цівка, з гвинтом, яким...

Індіґрка, 4. р.: Нера, Селня...

Індія, на мапі справити: Сутлак на Сьт-лєдж, Ябальпур на Джабальпур, Мірут на Мірат.

Індуктор, 12. р., додати: Магнетний і гл. Магнето. Пояснення до образка: Ручний індуктор, зверху видно 4 сталі магнети, всередині — намотки.

Інжектор, (фр.) гл. Ін'єктор.

Інку(бус), мб.: **Інкуб(ус)**.

Інніцер Теодор, австр. кардинал, *1875; архієп., проф. і ректор унів. у Відні, прихильник унії, організатор міжнар. допомоги для голодного населення рад. України.

Інокентій, 5. р.; основник...

Іностранців, мб.: **Іностранцев**, †1919.

Інтердикт, 5. р.; країні...

Інтерференція, 3. р.: зустрічаються в тому самому хвиліакому середовищі, пр...

Іон, онійський, онія і т. п., мб.: **Іон**,

Іонійський, **Іонія** і т. п.

Іприт, 4. р.: ужили нв бойового газу...;

6. р.: 1917 б. м-а Іпр, від чого...

Іран, 4. р.: Ельбурсом.

Ірка, 3-4. р.: металів на крихку річовину...

Ірха, 4. р.: товщі, м'яка, можна...

Ісидор, 13. р.: пол. VI в.

Ісландія, 3. р.: королівство, мас...

Ісландський скалець, гл. Вапняк.

Ісет-Паша Мустафа, тур. політик, *1884;

1920 начальник ген. штабу й організатор

рев. тур. армії, від 1923 прем'єр.

Ісмір, Ізмір, 2. р.: 154.000 меш.

Італія, на мапі справити: Бресція на

Бресція, Пиченца на Пиченца, Больона на

Больона, Марк на Марке, Вазилія на Вазі-

ліката.

Ітеративний, (лат.) наворотний, наво-

ротний (грам. фіз.).

Іхтіозаври, 1. р.: рибоваті гаді...

Іщак Андрій, гал.-укр. церк. діяч, *1887;

проф. гр.-кат. Богословської Акад. у Льво-

ві; праці про унійні змагання на укр. зем-

лях, та ін.

Іоакимович Анкентій, ігумен густи-

ньського монастиря, зладив 1670 відпис „Гу-

стинського Літопису“ з патріотичною перед-

мовою ермоновах Мих. Лосицького.

Іовмени, (англ. Yeomen) 1) назва англ.

гвардії заведеної Генрихом 1485; найстар-

ша військ. організація в Англії; тепер

виконують при королівському дворі лише

церемонійні функції; 2) в середньовіччі

вільне заможне селянство в Англії, в XIX в.

дрібні землевласники й орендари.

Іод, 4. р.: т. к. 184°.

Іодоформ, 2. р.: етидевого алькоголю...

Іонатан, син Савда, приятель Давида,

впав у бою а филистимцями 1035 до Хр.;

Іонни Аркадій, укр. гром. діяч, один із

посередників у зносинах Галичини з Над-

двірянщиною 1870-5, прихильник паризької

комуні; листування з Мел. Бучинським.

Іонізація, додати: Гл. ще Дисоціація 2).

Іор, 2. р.: півголосного ъ, що...

Іосефов (Josefov), чes. м-о над Лабозо,

6.000 меш., 1921-26 табор для інтернованих

частин УГА.

Іосифович Дмитро, гал.-укр. письмен.,

*1897; гр.-кат. свині; оп., поезії, переклади

а Геге, гол. під псевд. Василь Ріленко (дра-

ма „Ірфігенія в Таврії“).

Іошкар Ола, гл. Царевкокшайськ.

Кабарівська Северина з Данілевичів,

гал.-укр. гром. діячка, (1880-1929); есентичні

образи для дітей (псевд. Люба Нерішєна).

Кабачків Іван, укр. економіст і фінан-

сист, *1874; держ. контрольор УНР, доцент

Вис. Укр. Пед. Іституту в Празі; несок-

ціальний підручник політ. економії, праці

про структуру укр. бюджету й т. д.

Кабель, 2. р.: дротів, щільно обгор-

нених спільним плащем, для охорони від

зовнішніх пошкоджень.

Кавказ, 3. р.: Кури та Ріону на...; 158.

стор. 48. р.: 184.000 км.².

Кавказька раса, 5. р.: почасти...

Кавстична сода, гл. Сода 3) і Дікий сод.

Каганець Марко, *1881.

Каганець Карусь, 3-4. р.: „Білорус. Рев.

Громада“;...

Каганович Леонід, мб.: Лазар...

Кагаров Євген, *1882.

Кадаверина, (лат.) гл. Промайна.

Каден - Бандронський, гл. Бандро-

вський-Каден.

Кадет, 2. р.: ступінь кол. австр. армії...

Каджари, 2. р.: до 1925.

Кадлубовський, 2. р.: харків., офієлар;

спб. унів., член рос. Акад. Наук.

Казахстан, 1-2. р.: Казахська автономна

рад...; 7. р.: гол. м-о Алма-Ата.

Казанов, мб.: **Казакон**.

Кал'ган, 1. р.: Чашніжон...

Калниович, 1) Володимир, гал.-укр.

пед. діяч і публіцист, *1884; шк. підруч-

ники нм. мови, статті з укр. шкільництва;

матеріали до укр. словника; ред. журналу

„Укр. Школа“; 2) Федір, укр. математик,

*1891; „Елементи наближених обчислень“.

Калниовський (Каліноускі) Квстусь, бі-

лорус. діяч (1838-64), 1863 ред. першого бі-

лорус. час. „Мужичья Правда“.

Калішевський Антін, додати: писав про

мотиви поезії Шевченка.

Калмицька область, 5. р.: 76% конз-

ків, гол. м-о Еліста.

Казиль Карель, 2. р.: борець проти

мадьяризації; †1930.

Кальмет Альбер, †1933; 4-5. р.: (щільни-

ка ВСГ).

Камелє Писин, додати: мукачівський

сп. 1690-1706.

Камиський Боніфатій, †1919.

Камиський Писин, акарп.-укр. політ.

діль-москвофід, *1878; публіцист, основник партії Автономного Земледільського Союзу, * посол до час. союму 1924-25.

Кампешове дерево (Haematoxylon campechense), серед і півд. ам. дерево з родини дельзівійїї (стручкові); з нього добувають цінне барвило ронни й чорнило, деревину цінять у столярстві.

Кампос, 3. р.: Савана...

Канал, 16. р., додати: Гл. Каналізація.

Канів, 13. р., додати: XV-XIX в. василівський монастир, жі школою.

Канувер (Tanacetum Balsamita), кошкочітїна рослина, у нас по городах.

Канюк Ярема, буж-укр. писем. (1909-33); один із основників укр. журналу „Самостійна Думка“ в її ред. в Чернівцях.

Капітал, 6-8. р.: знаходиться. Його гол. форми...; 17-18. р.: форми: промисловий...

Капкан Юрко, додати: 1917 ком. укр. протибільш. військ., 1919 інспектор піхоти армії УНР; розстріляний більшовиками.

Капота, (фр.) міщанський зверхній одяг, подібний до жупана, але довший і ширший, із вільним станом, із полами, що далеко заходили одна на одну.

Капраль, 1. р.: військ. підстаршинський ступінь, в УГА; вістун.

Капустинський Микола, *1879.

Кар, мб.: Кара, 1) ріка 230 км...

Караван Олександр, укр. гром. діяч (1855-1907); лікар, посол до 2. Держ. Думи.

Караджале (Caragiale) Йон, рум. писем. та публіцист (1852-1911); дир. нац. театру в Букарешті; комедії.

Караля, рід грубого сукна XV-XVII в.

Караїмонич Ілляш, старшина реєстрових козаків, убитий козаками 1648 на початку повстання Б. Хмельницького.

Каракалпацька область, 3-4. р.: 300.000 меш.; гол. м-о Чимбай.

Кара Кіргістан, 1. р.: Кіргізька автономна...

Каратинський Модест, гал.-укр. гром. діяч, *1858; правник, довголітній голова укр. красового т-ва охорони дітей і онки над молоддю, голова т-ва укр. правників.

Карахан Лев, рос. політик, *1889; більш. дипломат, 1919 секретар більш. делегації в Бересті, 1921 амбасадор у Варшаві, 1923-26 в Пекіні.

Карачайська автономна область, відділена 1927 з Карачайської-черкеської автономної області, частина Північно-кавказького краю, 8.000 км.² пов. і 65.000 меш. (81% карачайців і 47% осетинців та українців); скотарство, адмін. осередок Баталпашанськ.

Карбованець, 2. р.: або сто копійкам, — рос. рублевці...

Кардано, 2. р.: математик і філософ природи з нахилом до містицизму.

Карикатура, 16. р.: з новітніх Г. Гросс.

Карінський Микола, рос. фільольог, *1873; член кореспондент рос. Акад. Наук;

слов.-русь. лінгвістика, півн.-рос. діалекти, іст. рос. писем.; † по 1929 р.

Каріокінеза, каріомітоза, гл. Мітоза.

Карловиці, мб.: Карлові.

Карналіт мб.: (KCl MgCl, 6H₂O).

Карнегі (Carnegie) Ендру, ам. капіталіст (1835-1919); сталевий король ЗДА, філантроп, фундатор унів., бібліотек, церков, тощо.

Каровець Макарій Михайло, гал.-укр. церк. і писем. 1873; гр.-кат. святих василіанин; „Ведика реформа ЧСВВ“, статті по час.

Карпати, 28. р.: по Сян. Ославу й Либерець; 212 стор. 63. р.: повільється...

Картрайт (Cartwright) Едмонд, англ. механік (1743-1823); винахідник ткацької й версуньальної машини.

Касаї, 2-3. р.: Санкуру...

Каскадні гори, 3. р.: до 4.423 м. вис.

Кассаї, гл. Касаї.

Катаютра, (гр.) гл. Понора.

Катеху, 2. р.: з овочів і з листя...

Катодові промені, 5. р.: (4774 десяти-міліметрових частин)...

Катта (Lemur catta), малінька майже 1. м. дов., з чого хвіст 1/2 м. дов., подібна до kota; живе в півд.-зах. Мадагаскарі; гл. Маліньки, образець ч. 2.

Кауфман Олександр, †1919.

Квантитативність, 3. р.: короткість...

Кван-чов-ван, фр. козьонія в півд. Китаю, 842 км.² пов. і 250.000 меш.

Квасія, 2. р.: до кит. ясеня.

Кведлінбург, 1. р.: місто в Прусії...

Квіля (Quillaja saponaria), дерево з родини трояндуватих, росте в Перу й Чіле; має в собі сапонін, тимто його кори вживають замість мила.

Квітиліан, 2-3. р.: „Навчання красномовства“.

Квіслінг (Quisling) Вільгельм, норв. капітан, співробітник Ф. Нансена у справі допомоги голодним у Росії та на Україні 1921-22.

Квіт, гл. Цвіт.

Кедровський, 2. р.: *1888; 1918 товариш воєнного міністра, полковник...; 4. р.: 1919; посол УНР в Латвії 1920, тепер ред. „Свободи“ в ЗДА.

Келтуяла Василь, рос. історик літ., *1867; проф. унів. в Сиб.; „Історія рос. літератури“.

Кенігсен Фридрих, гарматний осавул у Батурнаї, оборонець Батурна проти москалів 1708; захоплений у полон — закатований.

Кенія, 2. р.: 5.250 м. вис.

Кервуд (Carrwood) Джеймс Олівер, ам. писем. (1878-1933); повісті й оп. з країни Вел. Озер у Канаді: „Сіра Волчиця“, „Бурляки півночі“, „Шукачі вовків“, „Шукачі золота“ та багато ін.

Київський університет св. Володимира, 22-23. р.: Університетський...

Килимарство, підіє під образом мб.: Укр. килим полтавського виробу поч. XX в. за зразком з XVIII в.

Кипарис, 20. р.: з кипарисом італійським споріднені...

Киргиз, гл. Кіргізія.

Киренаїки, прихильники Аристипа з Кирени, учня Сократа, були гедоністи, що ретельно вважали за основу філософії.

Кириленко Іван, укр. письмен., *1902; збірка оп., поезії, повісті й романи.

Кирчів, 1) Богдан, гал.-укр. письмен. (1856-1900); гр.-кат. священник; поезії й оповідання; 2) Павло, гал.-укр. письмен. і журналіст (1862-1916); 1888 ред. Буковини; поезії, повісті оригінальні й перекладні.

Киселиця Лесь, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1884; нар. учитель, переклади, статті по укр. час.

Кислевський Кость, гал.-укр. педагог і філолог, *1890, дійсний член НТШ; лексикограф.

Кисіль Олександр, *1889.

Китайка, тонка матерія, бавовнина або шовкова, мала обрядове значіння при коз. похоронах.

Кишковий нежит, к. катар. ентерит, запалення кишок, спричинене невідповідними або зіпсованими харчами або бактеріями; прояви: болі в череві, бігушка, гарячка, неохота до їжі; буває хронічний; у немовлят буває причиною смерті.

Кізветтер Олександр, †1933.

Кізьват, 2. р.: (спроможности праці в однині часу)...

Кізьве, 2. р.: основник новітньої психології думання, автор...

Кізьчицький, гл. Кульчицький.

Кінер (Kühner) Рафаель, нім. клас. філолог (1802-78); граматика гр. і лат. мови, й досі не стрітила ваги.

Кінська сила, сила одного коня, паровий кінь, одиниця міри справности машини, рівняється 75 кілограм-метрам на секунду, себто праці, потрібній, щоб 75 кг. піднести на 1 м. вис. протягом 1 сек.; гл. Ефект.

Кіркегор, 2-3. р.: проповідував поворот до пернісного, біблійного християнства.

Кініт, (гр.) мінерал, гл. Дистен.

Клейноди, відзнаки (гетьманської) влади: коронна, гетьманська булава, бунчук, печать, літаври.

Клепацький Павло, укр. історик, *1885, проф. полтавського ІНО; „Нариси з історії квіської землі“ та ін.

Клемансо, 1. р.: (Clemenceau).

Клементи (Clementi) Муціо, іт. піяніст, комп. і муз. педагог (1752-1832); етюди і вправи, фортепіанові сонати.

Клим Антін, бук.-укр. гром. і пед. діяч, *1868; перший дир. укр. гімназії в Вінниці, красний інспектор укр. шкіл 1912-23.

Клімович Адам, білорус. гром. діяч, *1900; організатор і творець білорус. кооперації.

Клініка, мб.: Клініка, (гр.)

Клочковський Вячеслав, укр. військ. діяч (1873-1931); контр-адмірал Чорноморської флотії і начальник дивізії підводних човнів; 1918 командувач укр. держ. флотії.

Ключ, гора в Східщині, 927 м. вис., пам'ятна битвою УСС-ів із москалями...

Ключ, 1) прилад одчиняти замки й колодки; вертагаймівський або контрольний к., плоский із вирізом, приспособлений тільки до одного замку; 2) довгий штифт гакувато закінчений, пр., тягнути коновку з криниці; 3) гакувато зігнена ліній, в якій укладаються в леті журавлі й ін. птахи; 4) земельна власність, складена з кількох або більше сел. чи хуторів.

Клябунд, 4. р.: повісті напів іст. напів сензаційні; поезії.

Клязьма, 1. р.: ліва притока Оки...

Клярк (Clarck) Джон Бете, ам. економіст, *1847; прихильник австр. школи економістів; „Основи екон. теорії“, „Розподіл багатства“, „Проблема монополії“.

Кльсичність, 6. р.: в поч. XIX в.

Кльондайк (Klondike), долина ріки Юкон на Алясці; над нею багаті копальні золота.

Кмета Архип, *1891.

Княжий муж, 2. р.: княжой дружини;...

Кобальт, 5-6. р.: його сполук уживають...

Кобальтит, мб.: (CoAsS).

Кобеняк, (тур.) плац без рукавів, із тав. ковком або підлогою (капономом).

Кобилиця, кізля з гострих колів, якими нагороджували ворогові приступ до замку.

Ковалевський, 4. р.: (1844-1922);...

Ковалівський Андрій, *1895.

Коверко Андрій, гал.-укр. різьбар, *1893; різьба в каліції гр.-кат. семінара у Львові, пам'ятник митр. Андрія Шептицького.

Кошенич Роман, †1931.

Коган Петро, 2. р.: марксист (1872-1932); парис. зах.-европ. літ., найновішої рос. літ.

Когерер, 9. р.: дві електроди; під впливом електромагнетних хвиль тринія стає електропровідною й замикає електр. круг, до якого к. залучений.

Когут Йосип, гал.-укр. гром. і політ. діяч, *1891; 1928-30 посол до поль. сейму.

Кодак, гл. Кудак.

Козак Едвард, гал.-укр. карикатурист, *1902; карикатури в „Зізі“, „Комарі“.

Козак Биген, †1933.

Козаки, доплати: були ще неукр.—сибірські, забайкальські, усурійські й семіріченські.

Козача Рада, укр. повстанська організація, заснована М. Лозовиком 1921 і аліквідована більшовиками 1922.

Козачівка, гл. Окопи (св. Трійці).

Козичий Сергій, укр. гром. діяч, *1883; нар. учитель, 1922 посол до поль. сейму, 1928 сенатор поль. сенату; в 1. соймї галова укр. парламентарного клубу.

Козік Михайло, *1879.

Козловський Всеволод, *1877.

Коконцев, 2. р.: політик, *1853; кількаралозий...

Кокорудз Ілля, †1933.

Колективна угода, писаний договір між одним або декількома підприємцями, з одного боку й професійними союзами робітників, із другого, про умови праці в підприємствах даної галузі промислу.

Колектор, 2-3. р.: львів; при електр.

генераторах прилад, тзв. коммутатор, що пропускає електр. струм; гол. канал...

Колубакін Олександр, рос. гром. діяч (1869-1914); член 3. Держ. Думи, кадет, прихильник Українців.

Кола (*Sterculia acuminata*), дерево споріднене з каштаном деревом; його зернятка, тзв. горіхи-коли (*cola*), мають у собі кофеїну й тому їх уживають як засіб для зміцнення нервів; походять із зах. Африки, тепер скрізь у підвізничкових краях; також алькалоїд добутий із тих горіхів.

Коліда Гео (Грицько), укр. письмен., *1904; оп., поезії; роман „Арсенал“.

Кольона, 3. р.: стовпець письма...

Кольорадо, 8. р.: Аргентина...

Кольофонія, гл. Кальофонія.

Комаревич Василь, укр. гром. і церк. діяч (1891-1927); 1918 основник і голова т-ва „Просвіта“ в Володимирі Волинському, 1922 посол до польс. союму.

Комарівна Галина, укр. письмен., *1877; донька М. Комара, збірка поезій „Починок“.

Комахоїди рослини, гл. М'ясоїди р-и.

Комбайн (англ.) живарка-молотарка, машина, що рівночасно косить і молотить збіжжя; винайшов Самуель Леп 1828, удосконалили Пірам Мур та Гаскал 1830.

Компін, заг. поширена народня назва на очерет анич., а також високі осокуваті рослини, як: оситник (*Scirpus*), кука (*Scirpus lacustris*), гусинця (*Heleocharis*); к. великий (*Arundo donax*), шід.-европ. порода очерету, тзв. іт. тростина.

Компінна, відлика кошового отамана, спершу тростина, пізніше палиця оправлена з обох кінців сріблом.

Компаневич Варлаам, 1. р.: гал.-укр. церк. діяч (1777-1858); ігумен кристинопільського ман., 1822-42 ген. прокуратор чину, 1842-48 ігумен крехівського ман....

Компейре (Compaugé) Жюль Габріель, фр. педагог (1843-1913), член фр. акад. наук; „Курс теор. і практичної педагогіки“.

Компензатор, 1. р.: прилад усувати небажане або шкідливе діяння протидіям, пр. пристрій, що...

Компенсація, 4. р.: 3) у фіз. і техн. вирішення наслідків небажаних явищ...

Композиція, 3. р.: мішанка металів, гол. цини, з додатком дещо міді, антимону й бісмуту; на цинові маяки, ложки і тн.

Компресор, 1. р.: (помпа); заг. прилад агущувати повітря й гази.

Ком'юга, човен із важкої колоди дерева в XVI-XVII вв.

Конго, 9. р.: Лікуали-Лесколі, 10. р.: Люльонга...

Кондуктор, додати: К. фльоти, підстаршина фльоти — фахівець.

Конкордантне морське побережжя, побережжя, що його берегова лінія рівнобіжна до ширину прибережних гірських ланцюгів.

Консистенція, (лат.) склад річовини, густина, щільність річовини або предмета.

Консорція, 3-4. р.: переведення якихось торг. чи фінансових операцій.

Констанца, 1. р.: (Constanța)...

Контр-адмірал, четвертий адміральський ступінь генераліції маринарки.

Контрторпедоєць, 4. р. додати: В укр. держ. фльоті має назву ескадрового міноносця.

Концевич Григорій, укр. композитор і муз. етнограф, *1863; „Репертуарь кубанского полкового пѣвческаго хора“, збірка нар. укр. пісень „Бандурист“.

Копаль, 1. р.: тварда живиця...

Копач Іван, гал.-укр. педагог і клас. фльольог, *1870; довголітній голова львів. „Бойна“, від 1930 „Укр. Бесіди“; шк. підручники, статті на пед. й фіз. теми, і т. ін.

Копитні (*Ungulata*), ссавці, які мають пальці закінчені копитами, бувають паристокопитні й непаристокопитні.

Копичинці, повіт. м-о на Поділлі, 8.000 меш., 52% укр.; повіт. гл. Гусятин.

Кораленич Михайло, гал.-укр. театр. діяч, пізніше суддя на Буковині; †1924.

Коралешчева Теофіля, гл. Романович Теофіля.

Кордісрит, дихроїт, мінерал, крем'яни глиново-магновий (Mg, Al, Si, O_2), кристали ромбові, буває у вулканічних скалах; блакитної підміни вживають за самоцвіт, тзв. воднистий сафір; замітний дихроїзмом.

Кордова, 7. р.: 221.000 меш.

Кормча книга, гл. Номоканон.

Корначевський Михайло, укр. металург, *1887; 1917-18 один із організаторів секретариату торгу й промисловості в Києві; праці з металознавства.

Корнізович Михайло, *1870.

Коровайка (*Plegadis*), птах-бродуш, споріднений із ібісом і подібний до нього, тільки червоново-бурий із металічним блиском; живе в під. Європі й на Україні.

Коровицький Іларіон, (1835-92).

Корогва, 1) прапор, гл. Корогви; 2) відділ пієська під одною короговою; на двоє р-на к. прибічна гвардія укр. гетьманів XVII-XVIII вв.

Корозія, (лат.) вигриза і нищення хем. чинниками каміння або металів і ін.

Королівщина, королівська, тобто державні маєтності в давній Польщі, були під управою старост.

Коротка лучба, 5. р.: к. л. спричинює...

Корсунь, додати: 19. X. 1657 рада, де вибрано І. Виговського гетьманом.

Кортези, (есп.) сойм із двома палатами, в Іспанії й Португалії (до 1910).

Корунд, 9. р. додати: гл. Шміргель.

Корчак-Чепурківський Оксая, укр. лікар, *1887; проф. київ. унів., член ВУАН; праці з гігієни й епідеміології.

Косач Олена, укр. письмен. і гром. діячка, *1848; літ. псевд. Б. Ластівка, Зовиця; за участь у рев. руху 70-их рр. XIX заслана на Сибір; † на поч. 1920 рр. у Києві.

Косач Юрій, укр. письмен., *1909; поезії й оп. по різних укр. часописах.

Косірев, 2. р.: 1922-32 президент Виконавчої Ради Ірландії.

Косі, мб.: **Кузі** (Кизи),...

Косіор Станіслав, рос. більш. діяч, *1889; поль. роду, 1919 секретар центр. комітету комуни партії України, 1925-28 весесюзнової комуни партії, від 1928 ген. секретар КП(б)У.

Коссаєв Василь, †1932.

Костецький Келестин, бук.-укр. церк. діяч (1843-1919); гр.-кат. свящ., один із організаторів укр. міщанства в Чернівцях.

Котел пароний, 16. р., додатки: гл. Павляк.

Котлиревський Іван, 20. р.: після смерті.

Котопахі, 2. р.: 5.940 м. вис.

Котування, 3. р., додатки: також означення вивидень терену на мапах і розмірів на техн. рисунках.

Кох Ганс, 2-3. р.: 1918-21 сотник УГА.

Кохніченко Грицько, вл. Касіф Герман, укр. письмен., жид. роду; збірка поезій „Первоцвіт“; †1918.

Кохові палички, 5. р.: в хорих на туберкульозу...

Кодюба Михайло, †1931.

Кочі, 2. р.: Шкоку...

Кочура Михайло, †1933.

Котбук, (Созвус) Георг, рум. поет (1866-1918); визн. лірик, майстер поетичного слова; баллади, дивлілі.

Кравц Бярнат, луж. комп. та муз. етнограф, *1861.

Кравців Богдан, гал.-укр. поет, *1904; збірки поезій: „Дорога“, „Проміні“, „Сонети і строфи“.

Кравченко, 1) В а с і г л ь, *1862; 2) О л е к с а, мб.: *1889.

Кралазія Кость, бук.-укр. політ. діяч і письмен., *1884; ред. різних бук.-укр. час., перекладач укр. творів на нім. мову; оп.; укр. граматички нім. мовою.

Кракування, 4-5. р.: малути й рівних...

Кралацький Анатолій, (1834-93).

Крамаренко, 6. р.: Леонід, мб.: Лев.

Краніхфельд Володимир, (1865-1918).

Красногорська Єлішка, 6. р.: Zenské...

Креауб Антіа, гл. Думіа Осип.

Крем'ян, креман, гл. Сілікат.

Крестінський Микола, рос. політик, *1883; більшовик, 1918-22 нар. комісар фінансів, 1919-21 секретар центр. комітету комуни партії, 1921-30 амбасадор у Берліні.

Крефельд, 1. р.: від 1929 Крефельд-Ірдінген (Grefeld-Uerdingen), 164.000 меш.

Кржижановський Гліб, 4. р.: від 1929 заступник...

Кривецький Михайло, мб.: **Кривецький**.

Криловський Амвросій, (1853-1930).

Кринський Адам Антоні, †1932.

Критична температура, 6. р.: + 37°.

Кривецький, 3) Микола, *1896; 5) Федір, *1880.

Кробратін Олександр, †1933.

Крив, 3. р.: з жовтавої білковиною ріднини.

Крокіс, гл. Сафльор.

Крокос Володимир, *1889.

Кругологовість, брахіцефалія, прикмета деяких людських черепів, що в них довжина мало різниться від ширини; гл. Людські раси.

Кружлик, 10. р.: адатні до лінійно-ескадрового бою.

Ксильоль, 4. р.: ляків, ксильдіни (аміноксильоль) сировини...

Кубанське козацьке військо, гл. Чорноморське козацьке військо.

Кубань, 11. р.: Білу й Пшиш.

Кудрик Борис, гал.-укр. комп. і муз. педагог, *1897; сольові пісні, чоловічі хори, фортепіанові твори, скрипкова соната А-мої, статті на муз. теми.

Куаєв, 2. р.: прихильник Канта, голова...

Кузик Степан, гал.-укр. гром. діяч, *1888; кооператор, від 1928 посол до поль. союму.

Кузьмин Євген, *1871.

Кузьмич Володимир, укр. письмен., *1904; оп., повісті, роман „Арилла“.

Кузьмич Володимир, гал.-укр. гром. діяч і педагог, *1886; діяч Рідної Школи та Укр. Кат. Союзу.

Куйбішев Валеріян, рос. більш. діяч, *1888; 1922 секретар рос. комуни партії, 1923-27 голова її центр. комітету й комісар роб.-сел. інспекції, від 1927 голова Вищої ради нар. господарства СРСР.

Кулідж Кальвін, †1933.

Кулішер Йосип, †1933.

Кульженко Василь, *1865.

Кульчицький, 26. р.: 7) Шелестович Юрій Франц, гербу Сас, укр. купець, родом із Кільчип б. Самбора...

Кульчицький Яків, гал.-укр. пед. діяч, †1889; красний шк. інспектор, посол до гал. союму (1865); організатор нар. шкільництва.

Куницький, 1) К а с і я н, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1848-1918); військ. протопресвітер; спомини з побуту в Боснії; 2) С т е п а н, коз. гетьман під владою Польщі 1684-86.

Куніш Ганс, гал.-укр. військ. діяч, *1888; нім. роду; майор 7-го булани, нач. буланів 1-го корпусу й член Нач. Команди УГА.

Купелі, 4. р.: прискорюють обмін...

Курчанко Григорій, (1845-1920).

Курбас Лесь, додатки: Дир. театру „Березиль“ до 1933.

Курдидик Анатолій Юліян, гал.-укр. письмен. і журналіст, *1905; збірки оп. „Ясні воєні“, „Маленькі борці“.

Курилас Андрій, гал.-укр. письмен. (1885-1915); популярні брошури.

Куркума (Curcuma), пінд. аз. лісієвата рослина; з її коріння добувають етеричний олієць та жовту фарбу.

Куфаєв Михайло, рос. книгознавець, *1888; співробітник укр. „Бібліологічних Вістей“.

Кучеренко Василь, укр. інженер-технолог, *1892; доцент Укр. Госп. Акад. в Чехословаччині; праці з органічної хемії.

Кучкісти, гурток („кучка“) рос. музик: Балакірев, Бородин, Мусоргський, Римський-Корсаков.

Куна, (фр.) уліпшений лук із прикладом, щоб краще натягати титину (XV-XVII вв.).

Кюрі, фіз. одиниця до мірання еманцій, названа іменем дослідника радіоактивності П. і М. Кюрі; 1 кюрі=0,63 мм³ або 6·10⁶ гр. еманцій; $\frac{1}{1000}$ кюрі—1 мілікюрі.

Лаврук Павло, *1861.

Лазаревські, 5) Олександр, (1834-1902); додати: 7) Галіб, син Олександра, укр. військ. діяч, *1882; 1918 помічник старшого військ. прокурора, 1919 голова законодавчої управи, окремої слідчої Комісії корпусу СС-Ів та прокурор найвищого суду.

Лазурит, лазурит, (лат.) мінерал, мішанина крем'яну глинисто содового й сірчачку содового (3Na₂Al₂Si₂O₇·2Na₂S₃), природна ультрамарина, самоцвіт блакитної барви; в Сибірі над Байкалом, у Бухарі, в Чіле.

Лазурський, 1. р.: укр. історик літератури й... 5. р.: Праці про Шекспіра й його сучасників і ін.

Ларін Юрій, вл. Луріє М. (1883-1932).

Ластівка Корнело, бук. укр. письм., *1893, правосл. святи; оп. розвідки етногр.

Ластовський, з. В., мб.: Вацлав; 4. р.: Крыніч 1923-26, в Литві; підручник... 6. р.: додати: Гісторія беларускай кнігі 1926.

Латвія, 17. р.: жидів, а по 4х німців і поляків. Гол. місто...

Латішев, 2. р.: (1855-1921)...

Лаціє М., мб.: Мартин, вл. Судрабе Ян. Ле Іван, укр. письм., *1895; оп., романи: „Міксірія“, „Інтеграл“ і ін.

Лебедиський Іван, укр. статистик, *1888; „Про числа-показачки (індекси) пів“, „Селищський індекс на Україні“, „Розмови з теорії статистики“.

Лев II, гал. кн., син Юрія Львовича, а братом Андрієм княжив у гал.-володимирській державі б. 1315-23; заключив союз із ним. орденом.

Левені, охотницькі ватаги на Поділлі, в 2. пол. XVII в., назва не вияснена.

Левитський Володимир, 2. р.: член ВУАН.

Левницька Михайлина, з роду Смуєв, бук.-укр. гром. діячка (1879-1932), з фаху вчителька, одна з провідниць укр. жіночого руху на Буковині.

Левницький, 8) Дмитро, б. р.: від 1928... 11) Іван, 2. р.: (1844-1908); 14) Модест, †1932; 24) Памфіл, †1922; гл. Партеій; 26) Федір, *1858.

Левченко Михайло (1830-92).

Лейтенант, гл. Ляйтнант.

Лейтес А., укр. письм., *1901; а жид. роду; літ.-крит. розвідки: „Силуети Заходу“, „Десять років укр. літератури“, та ін.

Лейнакан, гл. Лейнакан.

Ленча, гл. Сочевія.

Леонтович Володимир, †1933.

Ленякши Василь, укр. маляр (1887-1929),

мертва натура, статті про малірьську техніку: розстріваний більшовіками.

Летюча рибка, 4. р.: Середземне море; таке само підлітають крилоплавка й морська ластівка.

Лещенко Андрій, *1879.

Лебедь Дмитро, рос. політ. діяч, *1893; більшовик, діяч на Катеринославщині, в 1924 голова Центр. контрольного комісії і нарком Роб. Сел. Інспекції України, україножер.

Лебон (Le Bon) Гюстав, †1931.

Лебрен (Lebrun) Альбер, фр. держ. діяч, *1871; інженер, клякразовий міністер, 1931 президент сенату, від 1932 президент республіки.

Левенгук (Leeuwenhoeek) Антон, голланд. природник (1632-1723); відкрив кровообіг у капілярних судинах, сперматозоїди, червоні тільди крові й судини в рослині.

Леві-Бріль, 2. р.: член Академії моральних і політ. наук.

Ленульоза, мб.: d-фруктоза...

Левцина, (гр.) орг. kwas аміно-бутиль-оптотвий (C₄H₉CH₂NH₂·CO₂H); кристалічне тіло, т. т. 170°, повстає підчас гниття орг. тіл або через вплив квіасів і основ на білок.

Легалізація, 5. р.: грамоти; урядове потвердження доброти мір, ваг, міришків і т. п.

Легітимізація, 2. р.: становниця, або тотожності особи.

Ленінськ, в 2. р.: 2) гл. Ульяновськ.

Ленунг, 1. р.: для ридоваників...

Ленгле, 3. р.: (1806-82)...

Лезюуби, 33. р.: малоросійський.

Ливнова залізниця, гл. Ланцогова з.

Лининський Петро, гал.-укр. гром. діяч (1846-1914); організатор „Дружнього Лихвар“, посол до гал. сейму, а В. Яворським-Косачевичем організатор зах. Лемківщини.

Липа, 7. р.: запашними, п'ятидільними цвітками, з багатомо пилками й одним стовпником; додати: Липа, юта й ін. споріднені, творять родину липуватих.

Липківський Василь... 3. р.: діяч *1864;... б. р.: (1921-27) 1. матрополит...

Липоцецька Млада, *1897.

Личина, личинка, лярва, не досвієм розвинена постать деяких родів тварин (комахи, м'якуни, шкаралупники й ін.), замітно відмінна від постаті зрілих тварин, пр. гусельниця мотилів.

Лібеля, (лат.) гл. Грунтвага (водна).

Лібер, вл. Гольдман М., *1886.

Лібке (Lübke) Вільгельм, нім. історик мист. (1826-93); гол. твір „Історія мистецтва“.

Ліванов Михайло, †1890.

Лігроїна, мб.: давня назва тяжкої бензини, добуток... 4. р.: насіння, також як розчинник.

Лідс, 1. р.: (Leeds)...

Лізол, 1. р.: розчин альккалічних сполук вищих фенолів у потасоліому, тонцевому чи звичайному милі; ...

Ліліт, 3-4. р.: перша жінка Адама...

Ліманова, в 1. р.: повіт. м-о...

Линицька Любов, (1865-1924)...

- Лпе**, 1. р.: (1851-1914)...
Лпг, лит. грошова одиниця — 100 центам.
Лпак, 14. р.: стерня, що дають...; 29. р.: зі швидкістю 150-300 км. на год., рекордова швидкість 400-500 км. на год.
Літературно-Науковий Вістник, 11. р.: 1922-32.
Лобода, 1) Віктор, укр. гром. діяч, *1823; інженер, вина. діяч полтавської укр. громади; 1862 засланий разом із ін. за українство на північ у Пермську губ.; 2) Стефанія, жінка Віктора, з роду Пашківська, рос. письм. (1827-87); писала для дитвора; спомини про Шевченка під псевд. Крапивина.
Ложисько, 5. р.: уживають до дуже навантажених валів; 8-9. р.: між ними дуже твердих, сталевих...; 12. р.: додати; 3) а значає л. має маточану ложиська внутрі викладену білим металом, тав. композицією.
Лопатинський, 10. р.: фільольог...
Лось Ян Станіслав, граф, поль. дипломат і публіцист, *1890; автор брошур про поль.-укр. питання.
Лоський Кость, †1933.
Лотоцький Володимир, ам.-укр. журналіст, *1883; ред. „Свободи“ у Львові, 1920 ред. „Свободи“ в Джерзі Сіті, від 1927 ред. „Америка“ в Філадельфії.
Лубенець Тимофій, *1855.
Лужичани, 5. р.: всіх б. 300.000.
Лукашенич, 1) Андрій, *1865; 4) Льонгін, (1830-82).
Луначарський Анатолій, (1875-1933).
Луцкевіч Валентин Валеріян, рос. полудиректор, *1866; с укр. переклади.
Луцків, 5. р.: провал на Угорщину.
Луріє Михайло, гл. Ларін.
Луцик Володимир, гал.-укр. письм. (1858-1909); поезії, оповідання й фейлетони, псевд. Богдань Музика; лібретто до опери Січинського „Роксоліна“.
Луцкевич, мб.: **Луцкевіч**, 1) Антон, *1883; „Наші песьнярь“, „Адбітне жыцьцё“; 2) Іван, (1881-1919).
Лучинський Микола, укр. правник (1880-1933); член одеської укр. „Громади“; розвідка з пенітенціарного права.
Лущинський Плятов, гал.-укр. пед. діяч, *1880; праці з естетики поезії, зокрема Шевченкової.
Любачів, мб.: повітове м-о над р. Любачівкою.
Любінський Микола, *1891.
Люблінський (Lublínski) Юліян, поль. гром. діяч (1798-1872); федераліст, один із основоположників „Т-ва з'єднаних слов'ян“; засланий на каторгу як декабрист.
Любченко Микола, 3. р.: 1924-27 ред. „Комуніста“ в Києві.
Любант, гл. Левіант.
Любуліна, 3. р.: олієць, смоли...
Лют, 3. р.: с люти, що топяться при ще вищій температурі, гл. Вудовий метал.
Льтовиска, пл. Литовища, м-ко...
Львал (de Laval) Густав, інженер (1845-1913); винахідник парової турбі-

- ни, що має 30.000 оборотів на хвилину, сепаратора (гл. Кружлівак) й ін.
Львівець, 16. р.: гол. твори: „Наука про монади“, „Нові варси“...
Львітлант, додати: Л. фльотв, третій старшинський ступінь в укр. держ. фльоті, рівнявся сотникові армії.
Ляк печатальний, 4. р.: додати: знич. вироблюють ляк із шеляку (або кальфонії), терпентини та мінеральних фарб (киновар і ін.).
Лямантин, гл. Сирена.
Лямпа, 7. р.: електр.
Лянґмір (Langmuir) Ірвінг, ам. хемік, *1881; праці про електр. розряд газів і будову поверхневих шарів рідин та цінних тіл; дослідя над електронною лампою; нагорода Нобеля 1932.
Линодіна, 5. р.: знич. розмішаний...
Ля Плята, 2. р.: Уругвай; 14. р.: 290.000...
Ляпунов Олександр, (1857-1920).
Ляригольогія, 2. р.: займається будовою й недугами горлянки.
Льоанда, 1. р.: гл. Сави Павльо...
Льобковіц Альфред, мб.: Вілггельм, *1893.
Льоврана, гл. Аббадія.
Льодовикові млинки, 10. р.: поширюють та при допомозі каміння, що його несуть із собою, виколоблюють у ґрунті більші, чи менші ями, тав. льодовикові кітли.
Льозанна, 4-5. р.: 1912 мир поміж Італією й Туреччиною, 1923 поміж Туреччиною й Антантою.
Льокомотива, 6. р., додати: Крім парових є ще льокомотиви (двигунові вози) електричні, моторові, дизель-електр., парово-турбінні та порушувальні згущеним повітрям; гл. таблиця: Залізниця II.
Льонге (Longuet) Жан, фр. політик, *1876; 1917-20 ред. „Юманіте“, ідеолог соц. партії.
Льонер Фердинанд, 1. р.: гал.-укр. військ. діяч, *1886; ним. роду, помічник начальника...; додати: отаман ген. булані УГА, від 1929 австр. аташе в Москві.
Льот, 1. р.: департамент...

- Мавроґордато** Петро, укр. археолог, гр. зросійщеного роду, *1870; власник музею рим. та остроготських археол. знаходів у Берліні; робив розкопки на о. Березані (ст. Ольвія), коло Акерману, в Гурауфі на Криму (остроготські розкопки) й т. д.
Маґаліс Семен, гал.-укр. просв. діяч, *1885; сотник УГА, референт стрілава та аброї при секретаріаті військ. справ ЗУНР 1919-20, начальник закорд. відділу при ген. булані УНР 1921; освітні порадики.
Магістер, (лат.) у римлян, керманіч уряду, відсіян майстер, мистець, заг. учитель; у середньовіччі наук. ступінь; тепер або титул доцента унів. (Скандинавія), або наук. ступінь, нижчий від доктора.
Магнетна батерія, 2-3. р.: складений з більшої кількості магнетів, укладених так, що їх дієння сумуються, знич. замкнений...

Магнетна Індукція, 4. р.: після провадження...

Мазуренко Юрій, *1885.

Мазурій, 2. р.: а. т. б. 98, порядкове число 43...

Мазут, 1. р.: останики нафтової рони...

Майков, 9. р.: іст. літ.

Майрнік (Meyrink) Густав, †1932.

Майфет Григорій, укр. літературознавець, *1903; „Природа повелі“.

Макав, 1. р.: (Masco)...; 4. р.: 158.000 меш.

Макай (Mascau) Джон Генрі, †1933.

Макар Степан, 3. р.: (1870-1915); гр.-кат. свянц., 1897-1900 ред...

Макареніч (Makarewicz) Юліюш, польс. маляр, *1854; укр. роду; відомий укр. фрески італонської каплиці в Кракові та в замковій каплиці в Любліні.

Макаренко Іван, укр. гром. діяч на Кубані, *1884; ген. контролор Кубанської Республіки 1917, заступник голови підсхід. союзу республік.

Макаровський Теодосій, мб.: **Макаревський**, (1822-85).

Максими, 1) Д м и т р о, гал.-укр. пед. діяч, *1881; нар. учитель, один із організаторів учительського органу „Камеліри“ в Чернівцях; оп. й сатири; **2)** Я к і в, ам.-укр. політ. діяч, *1880; організатор інформаційних укр. бюр по різних осередках Європи (Льондон, Женев, Прага й ін.), меценат, один із фундаторів Укр. Дому в Празі, вид. пропагандистичних книжок про Україну різними европ. мовами й т. д.

Максимович Григорій, *1877.

Малала Іван, 2. р.: літопису пол. VII в.

Мала Русь, гл. Україна, назва.

Малинський-Блович, гл. Блович Малинський.

Малолітко Захар, укр. гром. діяч, *1892; учитель, с.-р., керманіч повстанського відділу проти більшовицької та денікінської влади 1919 під іменем „Отаман Сатана“.

Малоросійська губернія, 3. р.: намісництво: новгород-сіверського, чернігівського й частини київського (без Києва)...

Малоросія, гл. Україна, назва.

Малько, 4. р.:..., а під 1930 в Празі.

Мальчевський Ябєк, †1929.

Мамін (Мамін Сібіряк) Дмитро, (1852-1912).

Манагуа, 1. р.: 28.000 меш.

Манганіт, мінерал, окис мангану (Mn₂O₃·H₂O), сталєво-сірий, твердість 3,5, в. т. 4-4; вживають його як бравнштайну.

Манде, мб.: (Mendès).

Манджула Степан, укр. гром. діяч із Кубанщини, *1885; член РУП, член кубанського пійськ. комітету; агроном.

Манджурія, 14. р., додатк.: Від 1932 самостійна держава. Манджу-Го, Манджу-Куо, під валавами Японії; гол. м-о Сінь-цзінь.

Мандичевський Євсеній, (1857-1929).

Мандій, 1-2. р.: (Mandius)...

Манноза, 2. р. мб.: C₆H₁₂O₆.

Манткейра, 2. р.: Мінас Жераес...

Мапа, 1. р.: гл. Географічна карта.

Марі, гл. Череміск.

Марійська область, мб.: **Марійська область**, 4-5. р.: (51% марійців, 44% рос., решта татари).

Марка, 24-25. р.: не збереглися; перша...

Маркварт (Marquardt) Йозеф, нім. історик, орієнталіст і візантолог (1864-1930); студій а історії Ірану, про хронологію еттур. написів, про куманів та ін.

Маркенич, 21. р.: „Укр. мельоді“ та „Історія Малоросії“...

Марков Андрій, (1856-1922).

Маркович Лев, укр. гром. діяч (1881-1930), почесний член „Просвіти“, 1922 вибраний із Волині до польс. сенату.

Марковіч Зденка, *1884; 3-4. р.: „Хата в сонці“...

Марковський Євген, укр. літературознавець, *1893; праці про укр. вертеп, Котляревського, про мову Радивилівського, тощо.

Марконі, 3. р.: при допомозі Герцоних...

Мармолята, 2. р.: 3.344 м. вис.

Марокко, 11. р.: посушним кліматом; 31. р.: 1.070.000 меш.

Мароті-Шольтесова, 1. р.: (Marothy-Soltésóva).

Маррани, в Іспанії та в Португалії XIV-XVII вв. лайлива назва жидів, що, боячися переслідувань інквізиції, переходили для ози на християнство; їх дуже переслідували.

Марс, 16. р.: рівня-ка; 17. р.: с білі...

Марсель, 2. р.: 652.000 меш.

Март, 2. р.: у римли присвячений...

Мартинович, 4. р.: *1856, мистець...

Мартоє Сергій, (1865-1911).

Масе (Masé) Жан, фр. пійсьм. і педагог (1815-94), основник „Ліги навчання“; твори: „Історія шматка хліба“ й ін.

Маслов Семен, рос. економіст і кооператор, *1875; с.-р., міністер хліборобства за Керенського; праці про земельну справу.

Маслина кислина, 7. р.: одержують її етилений естер, тав. ананасовий етер...

Мастере Лі, 2. р.: ріж Суиу...

Мастикове дерево, 2. р.: дерево з родни анакардієвих, із широким...

Масютин, вл. Масюта Василь, укр. маляр і графік, *1887; портрети гетьманів і ін. Ілюстр., монографії про Томаса Бюіка.

Матеріалізація, (лат.) втілення; у спіритистич: уявлення духа (при допомозі медів) так, що його можна бачити.

Матіє, 5. р.: не світло...

Матусал, гл. Метусалем.

Маціні, гл. Мадзіні.

Маця, маца, (нім.) міра збіжжя в XVI-XVII вв., мала 4 кірці, 8 півмірків, 16 мапок, 32 півмацки.

Медвей, мб.: ріка в півд.-схід. Англії, 112 км. дов., вливається до затоки Темзи.

Медика, 1. р.: в перемиському повіті...

Медобори, под. назва Товтрів, гл. Товтри.

- Медрессе**, (араб.) вища маг. школа рел. характеру.
- Медунка**, гл. Глуха кропива.
- Меж**, 1. р. (Meije)...
- Меженко-Іванів Юр**, *1892.
- Мекдональд Рамзей**, 5. р.: 1 від 1932.
- Мекленбург**, 1933 Мекленбург-Шверін і Мекленбург-Штреліц залучилися.
- Меллер Вадим**, *1884.
- Мельон** (Mellon) Едуард, ам. фінансист і політик, *1855; 1921-33 міністер фінансів ЗДА, один із ініціаторів Довлового плану.
- Меліхольк**, (гр.) людина сумовитої, задумливої вдачі; гл. Темперамент.
- Мельник-Матій**, гл. Матій-Мельник.
- Мельон**, 1. р.: (Malone)...
- Мельоново дерево**, гл. Папая.
- Мембран**, (лат.) зобов'язання, реверс, заставний лист XVI-XVII в.
- Менцінський**, мб.: **Менцінський**,...; 4. р.: *1875.
- Мертва точка**, 2. р.: положення, коли...
Мертвоголовець, гл. Бульбаник.
- Мерцеризування**, намочування бавовни у згушеному содовому лузі, через те вона набирає блиску й ліпше приймає фарби.
- Металографія**, 2. р.: стовпі: їх внутр. будови, та хем., фіз. і техн. примет.
- Метаморфізм**, 3. р.: тиснення...
- Метан**, 5-6. р.: на повітрі запалений горить і так повстають...
- Метелли Сильвестер**, гал.-укр. письмен. (1844-75), гр.-кат. святи; поетів й повісті в різних укр. часописах.
- Мехіканське мистецтво**, 5. р.: граничними обрисами.
- Мезинський Вячеслав**, рос. політик, *1874; поль. роду, більшовик, від 1919 член президії Чека, від 1923 заступник голови, від 1926 голова держ. політ. управління.
- Мигдалевий олієць**, гл. Бензальдегід.
- Микита Іван**, гал.-укр. письмен. (1838-76), редактор „Правди“ 1868-69.
- Микитей Григорій**, гал.-укр. гром. діяч, *1888; представник ЗУНР в Києві 1918-19, начальник пресової квартири Нач. Команди УГА і ред. „Стрільця“ 1919; представник УНР і ЗУНР в Югославії 1919-20; член уряду закорд. справ ЗУНР 1920-23, ред. „Ради“ 1925-30.
- Микитчук Василь**, гал.-укр. гром. діяч, *1887; ініціатор і основник в-на „Українська Загальна Енциклопедія“.
- Миколай**, 12. р.: „музей“; вел. плавальний док, найбільший у схід. Європі. Вивія...
- Миланний спирт**, мб.: алькоголево-водний розчин потасового мила, також мішанина...
- Мильконович Володимир**, 2. р.: (1857-1916).
- Мирович Федір**, 4. р.: †1758.
- Миславський Самуїл**, *1731.
- Митрополія львівська**, 18-20. р.: Лев Шестигривий 1749-79, Петро Білявський 1779-98.
- Михайловський Олександр**, †1932.
- Михайлюк Кость**, 3. р.: асистент зоотех-
- ніка в Укр. Госп. Акад. в Подбрадах...
- Мицкевич Йордан**, гал.-укр. церк. діяч (1745-1826), від 1788 ген. прокуратор васалія і ректор укр. колеції в Римі.
- Мияшуга Лука**, додаті: *1887; 1921-23 представник ЗУНР в ЗДА.
- Мищенко Хведір**, укр. піантолог, *1874; член ВУАН.
- Мідльсбере**, мб.: **Мідльсбро**,...
- Мікоян Анастас**, рос. більш. діяч, *1895; від 1926 комісар торгівлі СРСР.
- Мікроаналіз**, (гр.) розслідування (гол. хем.) річовин при допомозі мікроскопу.
- Мікрофон**, 1-4. р.: прилад переіменювати хвилі звукові на електричні, себто вислати звуки при допомозі електричності, складова частина телефону й радіа; звич...
- Мімас**, перший місяць Сатурна, оббігає його в віддалі 181.000 км, у 22-х год. 37 мин.
- Мінеральні кислоти**, 2. р.: не мають карбоксильну (CO₂H)...
- Міні**, вл. Захарів-Сухорукий Кузьма, купець, один із діячів тав. „Вороховаго часу“, 1611-12 утворив нар. ополчення для визволення Москви від поляків; †1616.
- Мінстрант**, 1. р. мб.: особа, що usługє...
- Міне**, 1. р. Елізе Говел, *1874.
- Мінерберґ** (Münsterberg) Гуго, нім. психолог і філософ (1863-1916); проф. Гарвард унів.; „Основи психології“, „Філософія вартости“, „Основи психотехніки“.
- Мінхен-Глядбах**, додаті: 1929 залучене з містами Райт і Оденкірхен у м-о Глядбах Райт (Gladbach-Rheydt); 200.000 меш.
- Мінь** (Migne) Жан Поль, фр. письмен. (1800-75); видав твори всіх гр. і лат. отців церкви й церк. письмен. від ап. часів до 2. пол. середньовіччя.
- Міраза-Авак'яніц Наталія**, *1889.
- Мігельник**, гл. Кохін.
- Мічман**, 2. старшинський ступінь в укр. держ. флоті, рівний поручицьковій армії; в англ. флоті старший кадет флоту.
- Міковський Володимир**, *1888.
- Млин**, під образом у підписі в 6. р.: а. (10). мб.: (9).
- Многожонник**, 1. р.: гл. Рясногір.
- Мовікель** (Mowinkel) Йоган Людвіг, норв. політ. діяч, *1870; від 1927 голова ліберальної партії, кількарізовий міністер, 1933 як президент Ради Союзу Народів узяв під її парадні петитію укр. гром. організацій про голод на Україні.
- Модул**, 5. р. додаті: Загалом, число; характеристичне для особливих примет даних річовин або тіл, пр. м. еластичності. При зубатих колесах: відношення віддалі зубів t до числа z, (m-t):z).
- Мойман** (Meumann) Ернст, нім. філософ, психолог і педагог (1862-1915); „Вступ до дослідчої педагогії“, „Система естетики“, „Інтелігенція й воля“ й ін.
- Мокосій-Баковецький**, 1. р.: володимирський еп. 1632-55; †1655.
- Молібден**, 3. р. мб.: (PbMoO₄)...
- Молотов**, вл. Скрибін Вячеслав, рос.

більш. діяч. *1890; 1920 секретар більш. партії на Україні, від 1924 член політ. бюро рос. комун. партії, від 1929 голова Ради нар. комісарів СРСР, спричинник колективізації сіль. господарства.

Молчановський Никандр, (1858-1906).

Монголія, 4. р.: на південний схід від Сибіру.

Монограма, підпис під ілюстр.: Монограма укр. гравера XVI в.

Моноплія, гл. Літак.

Мон Пельву, 1. р.: (Mont Pelvoux); 2. р.: 3.954 м. вис.

Мон Пердю, 2. р.: 3.352 м. вис.

Мон Сені, 2. р.: 2.998 м. вис.

Монсеррат, 2. р.: до 1.237 м. вис.

Монте Кассіно, 3. р.: (оснований 529 св. Бенедиктом)...

Монте Роза, 2. р.: Швейцарії й Італії...

Морна, гл. Шовковина.

Моргилевський Іполіт, *1889.

Моргі, 6-7. р.: 2) (фр. morgue).

Мордалевич-Головацький Юлій, *1896.

Мордухай-Болтовський Дмитро, рос. математик, *1876; проф. півн.-кавказького держ. унів., дійсний член НТШ.

Морея, від середньовіччя назва ст. Пелопонесу.

Морозов, 2) Георгій, (1867-1919); 4) Петро, †1919.

Морозюк, гл. Рибалочка-водомороз.

Мороховський, 9. р.: †1631.

Морська, вл. Фесція Марія, †1932.

Москвофільство, 1) укр. нац.-політ. і літ. напрямок у Галичині з програмою літ. і політ. єднання з Росією, при чому старше м. вважало за можливе користуватися лозунковою мішаниною (гл. Явчів),

м о л о д ш е (новокурсники, в 90. рр. XIX в.) стояло виключно за рос. мову; 2) політ. напрямок у всіх слов. народів (отже й укр.), що виявляється в прихильності до Росії,

П культури, мови, її панування.

Московські статті, договори України з Московщиною, складені в Москві: 1) Б. Хмельницького в III 1654 (також „мартівські статті“); 2) І. Брюховецького, I XI 1665.

Мотилі, гл. Метелики.

Мотовилівка, село й залізнична станція б. Києва; 18 XI 1918 перемога СС у бою з гетьмансько-рос. військами.

Мочульський Михайло, мб.: *1872.

Мстислав Мстиславович Удатний, новгородський князь, володів у Галичині 1219-27, вів боротьбу з галицьким боярством і уграми; його донька Анна була жінкою Данила Романовича; †1228.

Мстислав Ростиславич, вишгородський князь, оборонець Вишгорода 1173, †1180.

Музей, 9. р.: Більші світові музеї:...

Музиченко Олександр, *1875.

Музичка Андрій, *1886.

Мукден, 2. р.: гол. м-о манджурської провінції Фен-тієн.

Мур Джорж, †1933.

Мурський Володимир, укр. гром. діяч і публіцист, *1888; член дипломатичних місій уряду УНР; переклади укр. літ. творів та статті про Україну різними європ. мовами.

Мусулмани, 2. р.: (араб.) вл. муслім, Мюнхгаузен, гл. Мінхгаузен.

Мюнхгаймер, гл. Мінхгаймер.

Мюнхен, гл. Мінхен.

Мюндер, гл. Мінцер.

М'яч кониковий, гл. Кошиківка.

Наболонь, гл. Епітелій.

Навроцький Борис, *1894.

Нагорний Карабах, автономна область Азербайджанської СРР, 4.600 км.² пов. і 129.000 меш., (94% вірмен); хліборобство, скотарство; адмін. осередок Степанакерт.

Нагана, афр. пошиена хвороба скоту спричинена трипаносомами; гл. Тсе-тсе.

Нагоя, 2. р.: 905.000 меш.

Назаревський Олександр, *1887.

Назарук Осип, 8-10. р.: 1920-22 в Відні при диктатурі ЗУНР, посол ЗУНР в Канаді 1922-23; пізніше організатор гетьманських Січей у ЗДА, від 1928 ред. „Нової Зорі“.

Найиний реалізм, переконання, що речі в дійсності є такі, якими ми їх бачимо, чуємо й т. ін.

Надєпінська-Бойчук Софія, *1885.

Нанке Альфре, 1. р.: в 30. рр. XIX в.

Наперсник, 2. р.: з родини пашльонуватих, до 1 м. вис. з...

Народня Гостиниця, гал.-укр. кооп. з обмеженою порукою у Львові, заснована 1899, гол. заходом В. Нагірного; удержує готель із рестораном та каварнею.

Народні словесність, 1, 2. р.: словесність,...

Натори, 2. р.: (1854-1924);...

Нафта, 7. р.: ненасичених і нафтеніа... 26. р.: бензин різного питомого тисару:...

Нафталіна, 4. р.: т. к. 218°...

Нахімов Пазло, рос. військ. діяч (1802-1855); адмірал чорноморської флотії; 1853 розбив тур. флоту під Синопом.

Націонал-соціалісти, „наці“, нім. партія, по части з програмою фашизму; в нац. справах н.-с. непримиренні радикали, при чому їх „нація“—„раса“ спільнота, у практиці антисемітизм; соц. програма н.-с. неясна, гасла: „солідаріам“, притім боротьба з соціалізмом і комунізмом; породи демократії та лібералізму; від 1933 в Німеччині панівна партія, провідник — Гітлер.

Національне майно, загалом усе нерухоме й рухоме майно, що належить приватним особам, сусп. організаціям і держ. установам якоїсь нації.

Нап Пранор, укр. час. у Львові, двічі на тиждень, від XII. 1932.

Неаполь, 18. р.: Королівства Обох Сицилій...

Неврізма, (гр.) тоненька оболонка, що покриває нервні волокна; гл. Нера.

Невтральний, 1. р.: безсторонній...

Негри́то(с), праєтра негроїдне населєня малїйських остроїна: малє ростом, чорне, з кучерявим волоссям — вимарас.

Негрос, 1. р.: 470.000 меш.

Нєлюбович-Тукальський, гл. Тукальський-Нєлюбович.

Немирович Данченко Василь, 3. р.:... подорожник (1848-1934).

Нєнадкєнич Бєнен, *1883.

Неодарвініам, 1. р.: новїтїй...

НєП, додатї: Прїєсїнував до 1928, коли на змїну прїїшлї п'їтїлїтка.

Нєро, Ростовське озеро, мб.: б. м-а Ростова Великого, 50 км.² пов., вїдлїває до Волги.

Нєро, 1. р. мб.: одна з найбільшїх морських глїбїн...

Нєронович, 2. р.: 1912 члєн УСДРП.

Нєспїямїрї велїчїн, 3. р.: протїпрїмак рївнорамєнного, прїмокутного...

Нєсторовський Пєтро, укр. етнограф, *1870.

Нєчїпорєнко, мб.: Нїчїпорєнко,...

Нєчїтаїло Семєн, укр. гром. дїяч, *1862, фєршал, посол до 2. Дєрж. Думї вїд Кїшїнїи.

Нїколіїши Дмитро, *1884.

Нїкольський Олєксандєр, укр. зоолог, *1858; проф. харків. ІНО, члєн ВУАН; прїїтї про амфїбії і плавунї Росїї, курє бїологїї.

Нїкоронїч Юліїя, гал.-укр. письм. і цєрк. дїяч (1832-80); розвідкї на цєрк. і їст. темї.

Нїрєць, гл. Норєць.

Нїрка, 16-17. р.: сєчовїд...

Нїдєрлїндї, гл. Голїяндїї.

Нїжєнь, 3. р. додатї: 27-28 VI 1663, Чорна рада" й вїбїр Брїуховєцького гєтьманом.

Нїкарагуа, 18. р.: 28.000 меш.

Нїколє, 1. р.: прїзма, названа їменєм вїн-хїлїшнїка, англ. фїзїка Нїколє (Nicol) Вїліїама (1768 1851), оптїчний прїлад...; 7-8. р.: свїтло, сєбто зводїть...

Нїмєцьке мїстєцтво, 3. р.: мїстєцтвом; 17. р.: Мїнєтер: 32. р.: вїд їт. впливом.

Нїмєччїна, 857. стор. 47. р.: у нїм. цїсарєтво, до якого...; 858. стор. 15. р. додатї: вїд 1933 прїї владї нац.-соц. партїї з Гїтлєром на чол.

Нїмцї, 4. р.: Балтїйського й пївд. сїд.; 13. р.: в Лїхтєнштїїнї; 16. р.: Угорщїнї; 17. р.: найбільше...

Нїмцінов Кость, *1898.

Нїмчук Дмитро, *1897.

Нїпїгон, 1. р.: солодководне озеро...

Ноай Аїна, †1933.

Нобєль, 1. р.: родїна сканд. їнженєрїн...; 10-12. р.: лїтературї, прїзнавана швед. акад. наук і роздавана швед. королєм у Стокгольмї — й длї замирєня народїв, прїзнавана норв. стортїнгом в Осльо...

Нова Брїтанїя, 5-6. р.: мєлянезїїцїв; до Нїмєччїна...

Нова єра, в 90-91. р.: „Днїєтер“, укр. гїмназія в Коломїї...

Новгород Сїверський, додатї: 27 II 1664 пїд Н. С. полякї розєстрїїлї Івана Богуня,

Новїцький Вїктор, *1884.

Новї Шлїхї, перєстали вїходїти 1932.

Новоросїйськ, додатї: 1917/18 тут їсїнувала Українська Чорноморська Рада.

Новотїр, 10. р.: пїєтрїка з наболонїх...

Нозєма (Nosema), рїд споровїкїв, що живуть галїпасно в тїлї комах, спрїчїножуючї заралїлї хоробї; в. прїдковїв (N. bombus) живе в гусїльнїцїх прїядї шовковїка, спрїчїняє пєбрану; в. бджїльнїв (N. apis) спрїчїняє заралїлїву бїгунку у бджїл.

Нойрат (Neurath) Константїн, їм. дипломат, *1873, 1921 посол у Рїмї, 1930 у Лїондонї, вїд 1932 мїнїстер закорд. справ.

Нольдє Олєксандєр, †1919.

Номїє М., 1. р.: Сїмонїв...

Норєць, мб. Нїрєць.

Норїк, гл. Шур (водяний).

Норїци (Microtus), гризуи, подїбнї до польової мїшї, зєврху рудїй, сплodom бїлїй, хїст короткїй; живе на полях.

Норманська теорїя, погляд, що кїївськї (ст. руськї) державу засїнували нормани (варяги); спрїєрїє на такїх дїячїх: оповїданнїя початкового лїтопису, їмена кнїзїв у договорїх Олєга й Ігорї, назвї Днїпровїх порогїв і їн.; оборонїцїмї цїєї теорїї булї: Погодїн, Кунїк, Гєдєонов, Томсон і здебїльша лїнгвїстї; Антїнорманська теорїя заєтуває погляд, що кїївська держава поєстала з мїсєвїх початїв, а варяги малї в її творбї тїлькї другоряднє значїння; прїхїлїянкї П. М. Костомарїв, М. Грушевський і їн.

Носїв Анатоль, укр. антрополог та етнограф, *1883; „Матерїїалї до антропологїї Українї“, „Словнїк антропологїчної термїнолїгї“.

Нудїам, (лат.) погляд, що з огляду на здоровїя лїюдїна повинна ходїти без одїгу; змїягнїя ходїти голїм; в у д и с т, прїхїлїянкї нудїаму.

Нуля, 16-17. р.: точка, найнїжчїй ступїнь тємпературї — 273°.

Нїгою, мб.: Нїгой...

Нїмєць, мб.: Нїмц (Neamt!).

Обєрваєн, 2. р.: пїслї прїлучєннїя мїст: Штєркрадє і Остєрфєльд 194.000 меш.

Обєрон, 6. р. додатї: Також назва 4. мїсцї Урана; вїддалєнїй вїд нього на 542.000 км. час обїгу 13 днїв, 11 год., 7 мїн.

Обєкцїя, (лат.) заєсїд, зївч. непрапїїй.

Обласна команда, запїлївнїй вїїськ. уряд УГА, вїдповїдав авєстр. командї корпусної округї (гл. Область 2).

Обмїнна вартїєть, гл. Вартїєть обмїшна.

Обнова, т-во укр. студєнтїв-католикїв у Лївовї, заснованє 1930.

Оботрїтї, гл. Бодрїчї.

Обрїєнїя, 14. р.: їєстївна; гранїцї...

Обсєурант, 1. р.: сторонїцк...

Обстїпаннїя, (лат.) запїр.

Обєдєнїїй, (лат.) неспрїєстїївнїй, соромїцькїй.

Общєство ім. Мїх. Качковського, про-

світні т-во, засноване гал.-укр. москвофілами 1874 для конкуренції з „Прогресом“, засновує читальні, видає книжечки, календарі й від 1924 час. „Наука“.

Общество Соединенных Славян, тайне рев. т-во, засноване у Змигелі на Волині 1823 з почину офіцерів братів Андрія й Петра Борисових, українців із Харківщини, під впливом Юліана Люблінського; т-во ставило за мету скасування кріпацтва, об'єднання в одну федерацію окремих слов. республік. До т-ва належали гол. українці, м. ін. Іван Горбачевський, Янін Драгоманів, дядько Михайла; 1825 злучилося з Півд. т-вом декабристів на Україні. Ідеї О. С. С. мали вплив на Кирило-методієвське братство.

Овоч, 1-4. р. мб.: витвір ґрунтознавчої роти, для охорони й поширювання насіння.

Овруч, 12. р.: до 1831 р. василіанський монастир і школа.

Овуляція, 1. р.: видалювання з яєчника...

Огілевич Пахомій, 1. р. додати: і церк. діяч, протоархимандрит наслідія 1675-79.

Оглоблин Олександр, *1899.

Одинадцять бригада УГА, гл. Стрийська (XI) бригада УГА.

Одноплонник, гл. Літак.

Одиоріжок (Oryctes), посоріжка, вел. жук, споріднений із масним хрущем, самці з вел. рогом на голові; гусляниця живе в дубовій корі.

Одяг, 906. стор. 35-40. р.: досі мода на чоловічі одяги виходить із Лондону, а на жіночі...

Озон, 5. р.: до збилювання...

Озонізатор, гл. Озонатор.

Ойль-Сіті, 2. р.: кол. осередок...

Ока, гал.-укр. в-во в Коломиї, від 1921, видає дешеві популярні книжечки.

Океанія, 38. р.: 1,267,550 км.² пов.; 39. р.: 3,146,000 меш.

Окопи (св. Трійці), 1. р. додати: польс. назва села Козачівка.

Округа, 1. р.: введена 1925...; 4. р.: скасована 1930.

Окума, 1. р.: Шіґенобу; 2. р.: (1837-1922).

Олександренко, 5-6. р.: Київської...

Олександрія, 2. р.: 18,000 меш.

Олексій, 6. р.: діяч (1859-1922)...; 7. р. додати: єгоїзм на чолі укр. церк. руху в Києві 1917-18.

Олесюк Тиміш, укр. гром. діяч із Холмщини, *1895, член Центр. Ради від утікачів із Холмщини, III 1918—II 1919 заступник холмського комісара освіти, X 1920 делегат-обсерватор УНР на мирові переговори в Ризі; стат. праці (укр. шкільництво, укр. населення півн.-зах. земель).

Олесницький Ярослав, †1933.

Олєкма, 1. р.: 1,130 км. дов.

Ольвійські Ігряца, 22. р.: 1932 в Львов. Анджелесе.

Оляр (Aulard) Альфонс, †1928.

Ольбрахт Іван, вл. Каміль Земан, чес. письмен., *1882, романи м. ін. і з життя наших

верховиць на Закарпатті (Шугай, Землі без назви).

Ольшанський Михайло, гал.-укр. актор (1893-1909); з польс. роду, до 1887 в трупі Бачинського; Мольницького й ін., опієли в укр. театрі „Бесіда“.

Оман, 4. р.: гол. м-о Маскат.

Онацький Никанор, 1. р.: додати: мalar і завідувач музею в Сумах.

Опади атмосферні, гл. Атмосферні опади.

Опатія, 1. р.: гл. Аббація.

Опноків С., мб.: Євген, *1869.

Опришки, 9. р.: від кінця XVII в.

Орава, країна в зах. Карпатах, над р. Оравою, притокою Вагу, зах. продовження пол. Підгалля; після війни частину прилучено до Польщі, частину до Чехословаччини.

Орагутан, 6. р.: передніми ногами...

Орден, 1-2. р.: у кат. церк. праві: чин, збір, або громада ченців одного правила...

Ордер, 4. р.: 2) гл. Асимітата.

Орджонікідзе Серґо, мб.: (Серґо) Григорій.

Ордината, гл. Координата.

Оршин Микола, гал.-укр. письмен., збірка оп. „Тяжка заповіль“ (1912).

Орніоко, 6. р.: притоки заліва...

Орбоко Віктор, мб.: Василь (1882-1932); отаман УГА...

Оросвєтінський Михайло, гл. Андресла Росвєтінський.

Ортогон, (гр.) прямокутник; ортогональний, прямокутний.

Орці Еммушка, *1865.

Осередок, 5. р.: що в ній начебто зібраний увесь...

Основа, 1) т-во укр. студентів політехніки у Львові, засноване 1897; 2) т-во укр. студентів політехніки в Данцігу, засноване 1922, спершу як союз укр. студентів, тепер об'єднує корпорації: „Галич“, „Зарєво“ й „Чорноморе“.

Осса, 3. р.: 1980 м. вис., на північ від Пелову.

Остроґін (Artemisia dracunculoides), порода полину, живиана до приправи страв.

Остроградський Михайло, укр. військ. діяч (1871-1921); рос. контр-адмірал, 1918 командувач укр. держ. фльоти, 1919 товариш морського міністра.

Отмарштайн (Отмарштейн), 5. р.: 1921 повстанцю польового штабу Ю. Тютюника; збитий...

Офорт, 7-8. р.: при допомозі особливого гвету...

Охримович Юліан, укр. політ. діяч (1893-1921); 1913-14 ред. час. „Шляхи“ у Львові, 1917-18 секретар Центр. Комітету УПСР; „Нарис розвитку укр. нац.-політ. думки в XIX в.“; розстріляний більшовиками.

Оцет, гл. Оцтона квілина.

Ошона, після Орша мб.: Оршона.

Павленко Оксана, *1896.

Павликовський Юліан, 5. р.: від 1930...

Павлов, 1) Іван, *1849; проф...

Павлусявич, 1) Володимир, гал.-укр. письм. і пед. діяч, *1887, поезія; 2) Порфир, гал.-укр. письм. (1839-90); філол. статті в „Меті“ („Сліди кудлішника в XVII в.“ і ін.), дописи в гал.-укр. час. 60. pp. XIX в.

Падаль Герман, (1849-1921).

Падалько Іван, мб.: **Падалька Іван**, *1899.

Падуб (Шех), рід двопроязбцевих, вільно-пасткових рослин; усеялені дерева й кущі, часто з колючками на краях листків; п. звичайний (I. aquifolium), невеличке дерево з колючим листям і червоними, круглими овочами; росте в півд. і зах. Європі, в нас по садках і городах; споріднена мате, гл. Парагвайський чай. Падуб і мате творять родину П а д у б о в и х (Aquifoliaceae).

Пака (Agouti rasa), півд.-ам. гризун, споріднений із агуті й подібний до нього.

Паливо, 1. р.: нагрівну вартість; 8. р.: земний газ 6.100-6.600.

Палісадів, мб.: **Полісадів**, *1883.

Паліфті, 5. р.: б. Ярослава і в Вацпівчач б. Дрогобича.

Памір, 2. р.: до 7.880 м. вис.

Пандекти Антіоха, 4. р.: в бібліотеці Нац. Музею у Львові.

Паночні Сергій, укр. зоолог, *1891; словник біологічної термінології, декламатор „Скалки життя“.

Панцирні козаки, поль. легка кіннота в XVI-XVII вв., у панцирях із луками або рушницями й шаблями.

Панченко Платон, укр. письм. (1856-1911); поезія в „Зорі“ та ін. виданнях (псевд. П. Таїска); збірка поезій „З вільних часів“.

Панен Франц, нім. політик, *1879; підчас війни військ. аташе у Вашингтоні, 1921-28 член нім. парламенту, 1932 держ. канцлер, 1933 віцеканцлер.

Паніні Джованні, іт. письм., *1881; гол. твори: „Життя особи“, „Слова і кров“, „Прагматизм“, „100 сторінок поезії“, „Історія Христа“, „Гог“; повісті, поезія, нариси.

Папір, 4. р.: чистити, варити із вапняним содовим, або потасованим лугом, розмелюють.

Папі де Яноші Ляйош, мб. Йозеф, *1875.

Парафіна, 2. р.: т. т. 40°—62°.

Парафіни, (лат.) аліфатичні насичені вуглеводні гомологічного ряду $C_n H_{2n+2}$; в природі в нафтовій ролі та земному воєку; основна сполука метан CH_4 ; CH_2 — C_2H_6 (газ), C_3H_8 — $C_{14}H_{30}$ ріднини, від $C_{17}H_{36}$ тверді тіла.

Пареза, 3. р.: прецизійні.

Паркгерст (Parkhurst) Елен, суч. ам. пед. діячка, основниці дальтон-плану.

Парком, 4. р.: †1455.

Парона машина, 7. р.: із паровика поступово до циліндрів...

Паровий кінь, гл. Кієвська сила.

Паровик, пояснення до таблиці: Парові кігли: 3) Котел водотрубний Штаймлера. В. водній трубі.

Парсіваль, Паріфаль, один із літарів

Карла В. і гралю, герой ст. бретонської легенди, поезій Вольфрама фон Ешенбах і опери Вагнера.

Партеній, 2-3. р.: правосл. митр., противник укр. автокефальної церкви.

Пархоменко Терешко, (1874-1911).

Пасамаи, (фр.) позумент, бузамент; тасьма або шнур до обривування одну.

Пасива, 5. р.: перевизує активу...

Пасічнийський Сидір, гал.-укр. письм. (1853-1930); вірші, етногр. статті.

Пасльонуваті (Solanaeae), родина двопроязбцевих рослин, із п'ятидільним, зрослоплатковим цвітом; переважно трійливі: паслі, картопли, перцюга, баклажани, німиця дерева, пєси вишня, дурман, тютюн і ін.

Патагонія, 5. р.: Тубільці тегуельчі...

Патон Євген, 1. р.: інженер фр. роду.

Пачовський Михайло, †1933.

Паюк, (перс.) на Україні у XVIII в. слуга, прибраций на тур. спосіб.

Пєбрина, (фр.) заразлива хвороба гусільниць прадки шовковика, її спричинюють особливі зарази (Nosema bombycis); гусільниця дістає зверху плями, всередині дрібнінькі грудочки, хворіє та гине.

Пєгу, 4. р.: гол. м-о Рангун; давнє гол. м-о Пєгу...

Пєдагогія, 26. р.: прихильників тав. Дальтон-плану (Дальтонської системи)...

Пєкі, 10. р.: від 1409-1926.

Пєленський, 1) Анд р і й, гал.-укр. гром. діяч, *1864; гр. кат. свияч, один із перших діячів укр. кооп. руху, організатор рогатинського, стрийського й сумежних повітів; 1918-20 голова Укр. Нац. Ради в Стрию; статті на політ. й екон. теми; 2) Зєнон, син Анд р і я, гал.-укр. кооп. і гром. діяч, *1890; від 1930 посол до поль. сейму й делегат Укр. Парламентарної Рєпрезєнтації на конгрєси меншин і в справах укр. пєтіцій до Союзу Народів.

Пєлієра, 10. р.: Пролін; розлади...

Пєнджаб, 4. р.: і Сатладж...

Пєнлєве Поль, †1933.

Пєратні (Cusaceae), гл. Цисада 1).

Пєрєбийніє Васил, *1896.

Пєредкавказя, гл. Кавкал.

Пєрекоп, додаті: давня тат. фортеця; кол. походи: 1628 Мих. Дорошенка, 1667 Сірка, 1736 добутий Мініхом.

Пєрєкотєнь (Volvox), одна з живин, що мають найменше складну будову: кульочка з клітин, що мають зелені, при чому зверхні клітини мають джгутики (ріснички), що ними живинка свєбідно порушається; тимто одні зачислюють її до тварин, інші до рослин; живе в тиховодах.

Пєрємишлянн, 4. р. додаті: повіт: 925 км.², 80.000 меш., в цьому 60% укр., 31% поляків, 8-3% жидів.

Пєрємишль, 19. р.: австрійцями 3 VI 1915.

Пєрєдєславська колєгія, укр. серед. школа, заснована 1738.

Пєрископ, піднє під образком 6-7. р.: проміння відбивається...

Пермельой (permaloy), гл. Пермолє.
Пермолє (permolau), мб.: **Пермельой** (permaloy).

Перей, 1. р.: Мамалікі марусєх...
Перфецький, 1) Євген, гал.-укр. скрипник-солист і музика-педагог. *1882; від 1910 проф. Вищого муз. інст. ім. Лисенка у Львові; 2) Роман, гал.-укр. полт. діяч. *1880; до 1914 соймовий посол, за світової війни співробітник СВУ в ведлярському таборі, асистент держ. секретаря внутр. справ ЗУНР, голова делегації Укр. Нап. Ради у Львові, офіціял член еміграційного уряду ЗУНР в голова Зах укр. т-ша Ліги Націй.

Перфецький Леонід, *1901.
Перна бригада УГА, гл. Українські Січові Стрільці 2).

Першомайськ(є), м.о. утворене 1921 в містечок: Ольшопола, Голти й Богопола.

Петерс Яков, рос. гром. діяч. *1886; зроду дотич. 1918 голова Чека й рев. трибуналу, 1919-22 війск. ком. у Києві.

Петрик Петро, гал.-укр. військ. і освітній діяч. *1886; сотник УГА в групі Північ, організатор і командант 5. соціальної бригади УГА 1918-19, 1920 начальник оперативного штабу 1. кулеметної бригади УНР.

Петрицький Петро, гал.-укр. євєп. діяч (1855-1919), гр.-кат. свящ., один із організаторів 1. гал. аграрного страйку 1902.

Петрічейку-Гашдич, 1. р.: (Petriceicu-Nazden).

Петровський Микола, *1894.

Петроній, 6-7. р.: (Бенкет Трималхїона)..

Петрушевський Дмитро, рос. історик. *1863; укр. роду, проф. спб. унів., член рос. Акад. Наук.; розвідки з англ. середньовічної історії.

Печери, 18-19. р.: п. в гірсах Поділля..

Печлал, гл. Чілї.

Пешек (Pešek) Йозеф, чєс. педагог (1872-1924); перший організатор і шеф лакари-укр. шкільництва 1919-1924, оборонець нар. напрямку, меценат укр. культури на Закарпатті.

Пещанський Володимир, 2. р.: (1873-1926)..

Пешехонов Олексій. (1867-1932).

Пилат Микола, бук.-укр. пед. діяч. *1885; читаник.

Пилинчук, 1) Василь, гал.-укр. пасічник. *1871, гр.-кат. свящ.; підручник пасічництва; 2) Пилип, укр. гром. діяч. *1880; міністер шляхів, торгів і промисловости та премієр уряду УНР в р. 1920.

Письмо, в поясненні до таблиці: Зразки письма мб. 38 печелєні; 39 вірменське.

Питомий тигар, гл. Вага 3).

Пихно Дмитро, (1850-1913).

Південь, гл. Полудне.

Північно-Кавказький край, гл. Кавказ.

Піддубний і ригорій, додатки: вл. Топмачів.

Підпомішник, неможливий козак, що разом з ін. допомагає виряджувати товариша на воєну службу.

Піжама, (інд.) 1) в Індії шаравари; 2) легке домашнє або спальнє вбраннє.

Пікринова кислота, 7-8. р.: річовня, пр. фр. меланіт, англ. ліддїт, яп. шімозє.

Пілюля, (лат.) гл. Пігулка.

Пільон, 2-3. р.: стовп, кольона, на якій спочиває головна вага будови.

Пімста, 1. р.: Право пімети.

Пінг-понг, 2. р.: ситківка..

Пренеї, 6. р.: Пік д'Ането..

Піркет, 4. р.: (Nahrung Einheit Mittel)..

Пірінг (Pierling) Павль, нім. історик. *1810. свїт. дослідник взаємин Риму з Росією.

Пірогов, гл. Пірогон.

Прометр, 2. р.: температура, через порівняння даного світла з світлом жарілки всередині пірометра. Пояснення до образка: 2. жарілка; 5. шруба до точного наставлення; 6. шруба до приблизного наставлення.

Псецький Олександр, гал.-укр. гром. діяч. *1893; організатор укр. міщанства, творець укр. професійної організації пошто-вників. 1918 держ. секретар пошт ЗУНР.

Псїячєвський Віктор. †1933.

Пітт, 1) Вільям старший, гл. Четєм; 2) Вільям, молодший, англ. полтїк (1759-1806), син 1), визн. промовець, як канцлер скарбу впорядкував англ. фїнанси й підїє англ. господарство; як премієр був душею протифр. коалїції.

Пічман, 1. р.: (Pitschmann)..

Пішон Стефан... мб.: Етіє... †1933.

Пішек, гл. Фрунзе (м-о).

Піщани, 1. р.: гл. Пещина.

Плавання, 1. р.: удержування; 8. р.: перемїну..

Плавун (Natatores), ітахи з ногами приспособлєними до плавання, а саме з плавною оболонкою між пальцями: гуєи, качки, лебеді, фламїнгї, мєви (мартїни), альбатроси, пелїкани, корморани, пірникози, альки, пінгвіни.

Планетарні години, 2-3. р.: на 12 рівних частин..

Платонов Сергій, †1933.

Плевако Олександр, 2. р.: і економіст. *1890.

Плезіозавр, 2. р.: морський ящур..

Плімет, 3. р.: ..та доки; оборот пристані 13.948,000 нетто рег. тон.

Плоскодюб (Balaneiceps), ітаха-бродун, із родини чавель, до 15 м. вис., із довгим, плоским дьубом-серед. Африка; гл. Африканська звірня, ч. 8.

Планета, гл. Планета.

Планіметр, 3. р.: Амелєра-Кораді.

Плястизна, (гр.) річовина, подїбна до шклярського кігу, гнітка, не висихає, утворєна з воску, глинки, сірки, окису цинку й оливи; вживають до моделювання.

Плястинопія, (лат.-гр.) спосіб робити фотографїчні відбитки, вживаючи плястинових солей; такі відбитки мають ніжні, оксамитно-чорні відтінки.

Пневмотерапія, (гр.) пристосування

повітря до лікування, звичайного (гл. Клімато-терапія), ґрунтового, або розрідженого.

Побір, на ґетьманщині податок від маєтностей на утримання війська.

Повість, гл. Фільм.

Подимне, в давній Польщі податок від замешканих домів (димів).

Подібність фігур, 3. р.: два трикутники..

Поділ гармонійний, 4. р.: BC:DB = CA:DA.

Подолницький Мирон, син Василя, гал.-укр. церк. і гром. діяч (1847-1919).

Пожарський Петро, укр. кооператор, *1878, проф. квіт. кооперативного Інституту; нарис історії укр. кооперації.

Пожарський Сергій, 3. р.: окладника..

Показанщина, на ґетьманщині податок від альгодевелів напхтків; його визначували від числа казанів.

Покровський Іван, *1865.

Поле, гл. Двобір.

Полек Полеф, мб.: Поган (1843-1915).

Поліванов Євген, рос. лінгвіст, *1891; порівняльне мовознавство, дослідя над мовами Сходу (яп., кит.), діалектологія турецьких мов, теорія еволюції мови.

Поліка Ірзі, †1933.

Поля, 2. р.: Суч. армія..

Полкошник, додатк: В укр. флоті капітан 1. ступня. В укр. коз. війську старшина; в реєстровому війську кін. XVI в. проводив полком із 500 людей, опісля 1.000-3.000 людей; мав адмін. владу в околі полку; відзнака — пірнач.

Полонська-Василенко Наталія, укр. архівестка й історик, *1884.

Полтава, 19. р.: 11 VI 1658 перемога І. Виговського над М. Пушкарем; 1709..

Поліський Тома, гал.-укр. гром. і політ. діяч (1822-86): його брошура „Słowo jedno w celu wzajemnego porozumienia się“ була нац.-політ. програмою гал. землі.

Поляризація світла, 3. р.: в одній площі, а не..

Поль Олександр, (1830-90).

Польські легіони, 3. р.: 1914 в Австрії та Німеччині..

Понтон, піліс під образком: Понтони 1).

Понятишин Петро, ам.-укр. гром. і політ. діяч, *1877, гр.-кат. свщц., 1918-20 1. голова „Укр. Нац. Комітету“ в ЗДА; його заходима ам. уряд проголосив „Укр. день“ 21 IV 1919 для збірок на укр. жертви війни.

Попов Олександр, укр. економіст, *1885; монографія „Хлібна торгівля України“, розвідки з історії господарства на Україні.

Попов Павло, мб.: *1890, укр. історик культури..

Попович Омелія, 2. р.: син Олександра 4); 5. р: інспектор бук.-укр.

Поповіч Богдан, *1863; 6. р.: член НТШ; основник часопису..

Поповіч Джуро, гл. Данічів.

Порт, мб.: (лат.) місце пригідне до..; додатк: В кожному порті може бути більше пристаней.

Портен Генні, 2. р.: Анна Булін..

Поручник, додатк: в укр. флоті — мічман.

Посока, гл. Лімфа.

Постернак Степан, укр. бібліотекознавець, *1880; дир. Всенар. бібліотеки України в Києві; розвідки з бібліотекознавства.

Постішев Павло, рос. гром. діяч, *1888; більшовик, від 1923 на Україні, від 1926 секретар Політ. бюро, від 1933 секретар КПБУ і фактичний диктатор України.

Постриганів Лев, укр. військ. діяч, *1871; рос. капітан морського ген. штабу; 1918-9 начальник укр. морського ген. штабу.

Потваль, гл. Кат — долоуб.

Потенціал, 19.20. р.: його одиницею в практичній системі є вольт.

Почаїв, 5. р.: при ман. жив. василіявський протоархимандрит; 1714 ман. став уніятський; 19. р.: з друкарні вишло дуже багато церк. і світських книжок.

Поштовий світовий союз, гл. Світовий поштовий союз.

Правиця, первісно: права рука; група послів, що в парламенті засідає по правій стороні, звич. консерватисти.

Прерадошч, 1. р.: (Preradović)..

Приков Іван, (1828-85).

Прайма Іван, †1921.

Примат, 7. р.: (primatus honoris)..

Примуля, гл. Первоцвіт.

Провал, 3. р.: місце; ...

Провина, необережність, недбальство при виконванні обов'язків; веде за собою обов'язок повернути шкоду, що повстала внаслідок провини.

Продажа, на Україні за княжих часів, грошова кара за певні провини з найшироким убивством вільної людини, за що платилося виру; п. йшла на користь князя.

Проказа (lepra), хронічна заразна шкідлива хвороба, сильно поширена в деяких краях Азії, Африки, Півд. Америки, дуже зрідка в Європі; проявляється або плоскими гудзями на шкірі обличчя й кінцівок, або плямами на шкірі, яка в цих місцях цілком невразлива на біль, дотик, тощо (l. anaesthetica); така невразлива шкіра легко підлягає всяким пошкодженням, гнояним інфекціям, через те повстають на ній страшні вереди, окалічення, тощо.

Прокочви Естахій, гал.-укр. гром., пед. і політ. діяч 1848-9 рр., (1806-56), вірші.

Промінь, 8. р.: позафіолетові..

Протоархимандрит, 1. р.: наставник чернечого..

Протон, 5. р.: п. є частинкою атому водню.

Процес, 22. р.: 3) хем. гл. Реакція.

Процишин Жигмонт, гал.-укр. письмен., *1910; збірка оп. „Молоде Покоління“.

Прут, укр. міра поля, б. 2 морги.

Псьол Олександра, †1888; 4. р.: Три слюзи двоці..

Птуха М. мб.: Михайло, *1884.

Пуза Євген, закарпатсько-укр. військ. і політ. діяч (1880-1922), отаман УГА, орг-

підатор легування УГА, брав живу участь у політ. житті Закарпаття, секретар губ. Житковича, основник соц.дем. партії і ред. „Вперед“.

Пульо-Пінан, 3. р.: 278 км.² пов.

Пумекс, 1. р.: (лат.); 2. р.: відміна обсягну (ліпарити, трахити й ін.)...

Пусторожці, гл. Дуторожці.

Пушмаср, 6. р.: першої час.

Пуццолан, пуццолійська земля, трахитовий, вулканічний туф (вулканічний попіл Везувія) з околиць Пуццолі, природний цемент; змішаний із розрідженим гашеним вапном дає знаменитий цемент, одиноким відпорний на вплив морської води.

Пуццолі, гл. Поццолі.

Пфейфер Георг, укр. математик, *1872; проф. Київ. ІНО, член ВУАН.

Пчілка Олена, мб.: 1. р.: вл. Косач Ольга.

Пчола, комаха, гл. Бджола.

Пюві де Шаван (Puviv de Chavannes) П'єр, фр. малюв. (1824-98), декоративні малюнки, гол. на античні теми; фрески в паризькому Пантеоні.

П'ята бригада УГА, гл. Сокальська бригада УГА.

П'ятдесятниця, час від Цвітної неділі до Зелених Свят (включно).

Рабдомантия, (гр.) ворожба з палиць, киданих на землю; умілість відкривати підземні джерела, аложжя вугілля, руд і ін. при допомозі тзв. чарівної палички.

Равлюк Микола, бук.-укр. педагог і фільмолог (1881-1933); укр. читанка для серед. шкільн. на Буковині, грам. розвідки.

Равська бригада УГА, гл. Шоста бригада УГА.

Рада, гл. Совіт.

Радакова Олена, †1910.

Радгосп, гл. Совхоз.

Радюактивність, 5. р.: флюоресценцію і флюоресценцію...; 7-8. р.: також виділюють...

Радіотехніка, 11. р.: Г. генератор, осцилятор (динамомашинна, лампа електронна або дукова) виготовлює...; 34. р.: 14-4.000 м.

55. р.: $\lambda = \frac{2\pi}{100} \sqrt{CL}$, при чому L і C в сантиметрах, λ в метрах.

Радлов Василь, (1837-1919).

Раднарком, гл. Совнарком.

Радницяна, гл. Союз Радниських Соціалістичних Республік.

Рак, 1) тварина, гл. Рак річковий; 2) хвороба, гл. Пестрик.

Раковський Іван, гал.-укр. природознавець, *1874, дійсний член НТШ, низка наук. праць із антропології й зоології та популярно-наук. з природничих наук.

Рамсуссен Клаут, †1933.

Рафаель, під образом на стор. 1200 мб.: Рафаель...

Рафальський Гнат, укр. артист-комік, (1868-1933); під проводом Кропивницького, працював у 1893-1902 рр.; справжнє прізвище: Любич-Бромолонич-Лазо-Лозинський.

Рашін, 2. р.: (1867-1923)...

Реза (Rhea), п'ятий місяць Сатурна, оббігає довкруги Сатурна в віддалі 515.000 км., у 4. днях, 12. год і 25. мін.

Реактанція, (лат.) індуктивна р., індуктивний опір, залежить від самоіндукції провідника та від кількості період.

Ревереда, (лат.) риса, дов. одяг кат. священників.

Ревіан, 3. р.: доцільність; р. рахунків має з'ясувати законність і правильність оборотів із грошовими й матеріальними капіталами; загалом перегляд...

Ревуцький Дмитро, *1881.

Регімент, (лат.) правління, уряд гетьмана, на гетьманщині XVI-XVIII вв., гл. Полк.

Регуль, 2 і 3. р.: під Екномосом...

Реза-Хан, вл. Сейд Зія-Еддія, перс. держ. діяч, *1878; 1921 воєнний міністер і диктатор, від 1925 шах під ім'ям Різа-Шах Пеглеві.

Резурекція, (лат.) вл. воскресення; воскресення утрени.

Рейкарнація, (лат.) поновне втілення; перехід душі померлої людини в ін. тіло.

Рейл (Rayleigh) Джон Вільям, лорд, англ. фізик (1842-1919); wraz із Ремезем відкрив арґон; нагорода Нобеля 1904

Ремшайд, 2. р.: з прилученими в 1929 р. громадами, 103.000 меш.

Ренодель (Renaudel) П'єр, фр. політик, *1871; посол до парламенту, провідник тзв. неосоціалістів.

Рентгенові промені, 4. р.: об річовини; 5-7. р.: витворюють у посудинах із повітрям розрідженим до 0.001 мм., а навіть 0.00001 мм. тиску; 10-11. р.: Румкорфа, а також трансформаторів; 17-18. р.: яка стає джерелом Р. променів; 35-36. р.: та деякі метали. Підпис під образом; 9. і 10. р.: рурка (а) й екран (б) потягнутий баровплатиномим циняком...

Рентельн Адріян, нім. економіст і політик, *1897; статті про Україну й укр. питання (особливо в рр. 1924-29).

Реостат, 7. р.: У р. корбовому...; 16-18. р.: Окремим р. управляют рух трамвая. Пояснення до образка; SS — шруби прикріплювати проводи; a — москитні платки до цілковитого вилучення поодиноких опорів.

Ретійський Альпі, 2. р.: азовк правого берега гор. Іну, до 4.052 м. вис.

Реторика, 3. р.: Лізія, Ісократ;...

Резанов Володимир, *1867.

Реч, гл. Р'єч.

Ріков Олексій, 5. р.: 1923-29 голова...

Рим, 1233. стор. 19-21 р.: Дюклетіана. Воду для ст...; 28. р.: сполучений із Ватиканом...; 41-42. р.: обставлена кольовадом; підпис під образом: Рим, а.: Капітоль (музей), мб.: Реконструкція Пантеону; 1234. стор. 1. р.: Капітолійський музей, сенат І.

Римський-Корсаков Олександр, мб.: Микола; підпис Микола Р.-К.

Рихлік Бяген, 2. р.: *1888.

Рівнина, б. р.: понад 200 м. н. р. м.
Рідна Школа, укр. двотижневик, 2. р.: кооператива...
Річка, гл. Фюма.
Рябба, 13. р.: доповнити: гл. таблиця Пластика І-ІІ.
Ріка, 9. р.: періодах субтропічних країн...
Рікша, джипрікша, (яп.) малий двоколісний візок, що його тягне людина.
Ріля Північна, мб.: **Ріля Північна**
Рішлей Віліям Зевіна, 3. р.: і економіст, *1867; проф. Гарвард унів...
Ріттер, 14. р.: з Каліфорнії...
Ріс, 8. р.: зах. частина півд. берегу...
Роба, 1. р.: Гадрамут.
Робертсон Віліям, †1933.
Рогульський Іван, *1892.
Родаевич Сергій, *1888.
Родічев Федір, (1856-1933).
Роднянські гори, 2. р.: до 2.305 м. вис.
Родон Віктор, пл. Габель, актор-комік, рос. і укр. оперети (1835-92).
Родс, 2. р.: (1853-1902)...
Рожанковський Теодор, *1875.
Роздольський, б. р.: пісень на фонограф, переклади...
Розов Володимир, *1876.
Роаумовські, 17. р.: 1764 з гетьманства...
Рокфеллер, 2. р.: ам. промисловець, *1839...
Роман, (укр. кн.) 4. р.: на йтвигів, оженився з Гертрудою з Бабенберів і, коли цей рід вимер, старався завладати Австрією...
Ромодан, 3. р.: зал. шляху...
Російська мова, 26. р.: давнякі приголосні; 30. р.: чит. Гісхьво...
Російська Соціалістична Федеративна Соціалістична Республіка, 3. р.: переважно з великорусь. земель; 5. р.: 19,757,000 км.² пов. і 105,715,000 меш.; 21. р.: РСФСР поділена на 13 областей і країв, 14 автономних областей і 11 автономних рад. республік.
Ростислав, 2. р.: покликаний 1189...
Ростинність, рістня, фльора; загальн. рослин, які ростуть у даній країні, залежно від землі, вологости в підсоння; р. цілої Землі ділять аич. на такі смуги: рівникова (екваторіальна) 0°—15° півн. і півд. геогр. ширини; зворотникова (тропічна) 15°—23°; підзворотникова (субтропічна) 23°—34°; всезелених дерев і кущів 34°—45°; дерев і кущів, яких листя на зиму опадає 45°—58°; підпівн. (субарктична) 58°—66°; півн. (арктична) 66°—72°; бігунова (полярна) 72°—100°.
Ротан, 1. р.: (Rotang) провал...; 2. р.: з Пенджабу в долину гор. Інду; 3. р.: 2) ротанг (Salatus Rotang), півд.-аз. рід пальми...
Ротор, 20-21. р.: (гл. Магнусове явище); пояснення до образка: 2. р.: корабель „Букав“...; 4. р.: тт — вальці...; 5. р.: а — згущене повітря, б — розріджене повітря.
Роттердам, 1-2. р.: від м-о над Лском (Новою Масою), 575,000 меш...
Рощевич, 1) **Михайлина**, за мужем Іванцева, гал.-укр. письмен., *1860; оп. з сел.

життя; 2) **Ольга**, за мужем Оларкевича, гал.-укр. етнограф, *1855; збірка „Obrzedy i pieśni weselne ludu ruskiego w Lolinie“; переклади з Золі.

Руанда, 1. р.: гориста країна на північ від оз. Танганьяна.

Рубль, б. р.: одинцею бул...

Рудницький, 30. р.: Основи морфології...

Рудницький Іван, гл. Кедрип.

Рудольфове озеро, 2. р.: 10.250 км.² пов.

Рузвелт (Roosevelt) Френклін Делано, ам. політ. діяч, *1882; голанд. роду, демократ, 1929-31 губернатор Нью-Йорку, президент США від 1933.

Рулін Петро, *1892.

Румунія, 51. р.: Буковину й частину Мармарошу та Банату.

Руни, 2) нар. фінські пісні з коротким восьмискладовим віршем; із них склав Лейрот Калевалу.

РУП, гл. Революційна Українська Партия.

Руссель Яків, фр. гуґенот, 1630 їздив до Москви як семгородський агент; 1631 вислав до козаків маніфест від імені швед. короля.

Русь, гл. Україна, назва.

Рябін-Скляревський Олександр, укр. історик і архівіст, *1878.

Рябошапка Павло, укр. купець і гром. діяч (1849-1906), філантроп; збірка віршів.

Рябушинський П., мб.: Павло (1871-1924).

Ряд, 27. р. додатки: гл. Збіжний ряд, Розбіжний ряд.

Рязанов, †1933.

Ряпко Яно, укр. освітній діяч, *1880; литв. роду, кол. голова Головнауки, розвідник про нар. та вищу освіту на Україні за більш. революції.

Ряшів, 1. р.: над Вислоком; 3. р.: в околиці екляви укр. населення.

Сабалдир Григорій, укр. фільолог, *1883, словника.

Сава, 1. р.: права притока Дунаю.

Савона, 1. р.: іт. військ. пристань.

Савчук Симон, ам.-укр. гром. діяч, *1895; правосл. свящ., один із організаторів Інст. ім. П. Могили в Саскатуні, „Союзу українців Самостійників“ і т-ва „Могиляни“, від 1924 ред. час. „Православний Вістник“.

Сагара, 16. р.: Туат, Фессан, Куфра...

Сажин Михайло, рос. малюв. Шевченків товариш із акад. і приятель, жив із поетом у Києві 1846; альбом живописних та образ „Київ, Софійський собор усередній“.

Садовський, 8. р.: по поль. перепику 1921...

Садовський Микола, †1933.

Саввич Омелія, гал.-укр. кооп. діяч, *1869; кол. дир. Ревізійного Союзу укр. кооператив, тепер Центробанку у Львові, один із творців і організаторів гал.-укр. кооп. руху.

Сайма, 1. р.: в Фінляндії...

Саксагань, 2. р.: Ігульдя.

Саксаул, 1. р.: (Haloxylon, Ammodendron)

Салівен, 2. р.: „Айнего“...

Сальвен, 2-3. р.: індію і пливається...
Самарканд, 4. р.: мечет Шах...
Самбір, також Новий Самбір, м-о засноване 1380 на місці села Погоничі; сліди замку, перкня XVIII в., тепер повіт. м-о...
Самоосвіта, популярно-наукове видавничтво гал. укр. соц.-радикальної партії, засноване у Львові 1930.
Самохід, поєснення до образів: „Підвілля“: 7. стернове коло (обруч); самоходовий двигун (агори); частини для передачі руху двигуна й регуляції швидкості самоходу...
Сангальдо, 5. р.: св. Петра в Римі...
Санкт Галлен, 2. р.: 296.000 меш...
Сан Сальвадор, 4. р.: 3) гл. Вольніт.
Сансуелі, 1. р.: (Sans souci)
Санто Домінго, 4. р.: 2) есп. назва о-ва Гаїті.
Сантоніи(а), річонина, що її добувають із цитварового насіння; трійлива, в малих кількостях добрий засіб проти глест.
Сарцина, (лат.) бактерії, що згущуються в грудочки, подібні до перев'язаного кнуточка.
Сатановський Арсеній, гл. Арсеній (Сатановський).
Сафан, (цел.) гл. Дамас.
Свалленд, 1. р.: півн.-схід. частина...
Свалк Казімер, вл. Степовіч Кастант, білорус. поет (1890-1926), римо-кат. свец.; лір. вірші, білорус. кат. молитовник.
Свєчин Олександр, рос. гром. діяч, *1865, голова чернігівської губ. земської управи, кадет, член 2. Держ. Думи; прихильник україинства.
Світло, 16. р.: магнетичн. сил; квантова теорія Айнштайна приймає, що світло складається з частинок, або квантів енергії, тав. фотонів, які порушуються зі шкврістю світла.
Світлова війна, 20. р.: Сербії, 5 VIII Росії; 40. стор. 11. р.: 11 XI. 1918.
Світлова історія, 42. стор., 63 р.: санкція в Австрії, Фридрих II.; 43. стор., 28-29. р.: роб. асоціація 1864.
Свобода, 5. р.: Шамокіні, Монт Кармелі...
Святловський Володимир, рос. економіст і письмен., *1871; укр. роду: „Держ. забезпечення робітників у Німеччині“, „Примітивні гроші й еволюція ст. грошових систем“, „Іст. соціалізму“, „Іст. екон. ідей“.
Святополк-Мирський Петро, (1857-1914).
Севастополь, 7. р.: ...станція; вел. сухий док, найбільший у схід. Європі, морські...
Сейсмольогічні прилади, 21. р.: доземні маятники.
Секретаріат Української Ради на Далекому Сході, у Владивостокі, утворений на основі постанови Укр. Далекосхідного З'їзду 17 IV 1918, діяв про політ. організацію та про культ. розвиток українців на Далекому Сході, ексований 1921.
Секурини, 1. р.: хотинського повіту...
Селезініка Ярослав, гал.-укр. гром. діяч, *1887; отаман УГА, інтендант III корпусу УГА 1918-19, начальник військ. канцелярії

й уповноважений для військ. справ уряду диктатора ЗУНР 1919-23.
Сельджуки, 2. р.: в Передній Азії...
Семені, надворна або прибічна сторожа тур. султанів, германія Петра Дорошенка та магнатів на Україні XVIII в.
Семилітня війна, 9. р.: у Губергусбурзі...
Семітські мови, 4. р.: з вел. літературою...
Сен Жермен ан Ле, 3. р.: (тепер музей старовини) й парком;
Сенон, один із поземів гор. крейди; сюди належать львів. опока.
Сент-Бев, 1. р.: (Sainte-Beuve).
Серапіонові брати, 2. р. з.: 1921, мб.: 1919.
Серваль (Felis serval), ссавець-хижак із родини котів, до 1.4 м. дов., жовтавий із чорними плямками; живе в серед. Африці.
Серум, 1. р.: Сироватка кров'яна.
Семірадський Юзеф, †1933.
Семіонов Веніямін, 1. р.: рос. економіст...
Сиваш, мб.: гл. Гниле море.
Сивули, 2. р.: 1.818 м. вис.
Сигаревич Дмитро, (1870-1914).
Сигуранца, (рум. siguranta) рум. політ. поліція, до 1930 фактично незалежна й від міністерства внутр. справ.
Сильвін, 1. р.: (KCI).
Симашкевич Митрофан, † б. 1907.
Симигановський, мб. Семігановський.
Смирненко Володимир, укр. агроном, *1891; книжки про садівництво.
Симіонський Костя, укр. інженер (1879-1932); проф. квіт. політехніки, член ред. „Вістей“ політехніки 1920-28, член ВУАН і директор II Інст. будівельної механіки.
Симонів Дмитро, укр. фінансист і гром. діяч, соц.-самоосвітник, 1919 держ. контролор у кабінеті Остапенка, †1919.
Синдикат, 2. р.: підприємців (гл. Карель); 3. р.: конкуренцію й установити спільний продаж...
Синод, 3-4. р.: під проводом митр...
Синод Святий Правительствующий, в 4. р.: митром В. 1721...
Синтетична геометрія, гл. Метова г.
Синь-цзянь, мб.: Синь-цзян, кит. Чанчунь...
Сирія, 1. р.: на південь від М. Азії...
Сироватиння, 2. р.: ткани тіла у...
Ситін Іван, рос. видавець у Москві, *1854; видавав і укр. книжки.
Сифіліди, мб.: Сифіліди...
Сігурдсон, гл. Зігурдсон.
Сіккі, (інд.) схід.-інд. рел. секта, заснована б. 1500 Нанаком (†1538), що вірою в одного бога хотів з'єднати брагманів і магомедан; визнаючи є. утворили військову республіку над гор. Індом, що 1794 стала деспотичною монархією, 1819 прилучена до англ. володінь.
Сікєвич Володимир, 2. р.: *1870; ген. хорунжий, 3. р.: від 1924 організатор...
Сільна кислота, 3. р.: в. т. 1-2...
Сільський Господар, укр. госп. двотижневик: 1) у Києві 1918; 2) в Харкові 1925-26; 3) орган...

Сінь-цзін, гл. Сінь-цзянь.
Сірія, гл. Сирія.
Сірка, 10-11. р.: сірчаний цвіт, є це білий, кристальний...
Сірки, 3. р.: з білого фосфору...; 12-13. р.: мішаниною чорного фосфору...
Сірчана кислота, 12-15. р.: 1) олов'яно-коморовий спосіб: двоокис сірки, — добутий шляхом звич. пражених сірчаків, змішаний із повітрям, переходить до газ. Гльоверової вежі, де змішується з окисами азоту, добутими шляхом ogrivання азотної кислоти; ця мішанина газів переходить до комори, виладеної олов'яними плитами, де враз із водною паром творить сірчану кислоту; гази, що залишились, переходить до газ. Ге Люсакової вежі, де утворюється нітрозова кислота, котра переходить до Гльоверової вежі й там із кислоти витворюються окиси азоту, конечні для дальшого виробу с. к.
Скрипник Микола, †1933.
Скрибін Олександр, рос. комп. (1871-1915); дрібні форт. твори, сонати, концерти, оркестрові твори, симфонії: Божеська поема, Поема екстази, Прометей й ін.
Славик, 1. р.: (Slavik); 5. р.: Slovanský...
Славічек, 1. р.: Antonín...
Сластьон Опанас, †1933.
Слейд, 2. р.: гол. виробу дрібних...
Слівинський Олександр, 2. р.: (1886-1926); 5. р.: начальник оперативного штабу рум. фронту...
Сліско-Москальців Кость, *1901.
Слободиче, м-ко на схід. Волині; 7 X 1660 бів Ю. Хмельницького а поляками.
Словацька мова, 6. р.: (tri — tři); 8. р.: e, p — e, u; 9. р.: приголосні (t, d, n, l).
Словаччина, 6. р.: меш. 47 % словаків...; 12. р.: Грац, Гернад...; 13. р.: Поурадом, що...
Словінська мова, 2. р.: півн.-схід. Італії;
Службінці..., 2. р.: жіноче „згромадження“ (конгрегація)...
Сльозкін Петро, (1862-1927).
Смакула Олександр, гал.-укр. фізик, *1900; дивний член НТШ; праці а фотохеми, спектральної аналізи й ін.
Смотрницький, 3 4. р.: Острог 1587...
Собрание, 1. р.: парламент у...
Соколовський, 11. р.: *1884, агроном...
Соколинський Іван, укр. педагог, *1889; директор інституту для сліпоглухонімих дітей у Харкові; експериментальна педагогіка, дослід над дефективними дітьми.
Солотвина, підпис під образом мб.: Солотвина мармароська.
Сон, 27. р.: телепатія...
Соншник, 9. р.: й пром. потреби...
Сосна, 3. р.: в пучках по 2-5...; 4. р.: опадають на 2-3 рік.
Софійський собор, 7. р.: Ярославом Мудрим 6. 1017.
Сочка, 12. р.: що вони продовжені поза сочку (взад) перетинаються...
Союз Селянських Сплок, професійна

організація селян, укр. соц.-радикальної партії, заснована 1925 у Львові.

Союз Хліборобів Державників, політ. організація укр. монархістів у Відні 1920.

Спазмофілія, (лат.-гр.) спазмофілія дитяча, стан збільшеної вразливості нервової системи в дітей; буває в 1-2 літніх дітей із рахітом, невідповідно харчованих, тощо; часом переходить у тетанію.

Спартакіада, періодичні грици комуни. замагунів; 1-ша С. 1928 в Москві.

Ссауці, 4. р.: плавоногі, копитні, малішки...

Стадіон, 2-3. р.: (олімпійський с.)—192 м.
Стайнвей (Steinway), фабрика найліпших суч. фортепіанів у Нью Йорку.

Станкевіч Адам, білорус. гром. і культ. діяч та публіцист, *1891, рим.-кат. свещ., 1922-28 посол до поль. союму, 1919-28 ред. „Беларуск оі Крыніц і“, тепер ред. „Chrysejansk of Dumk-a“.

Старий Самбір, 3. р.: повіт розділений тепер між повіти: самбірський (у меншості) й турецький (у більшості)...

Стартер, 2. р. додати: В автомобілях елестродвигун, гвинний акумуляторною батерією, що пускає в рух бензиновий мотор самоходу.

Старух, гал.-укр. гром. діяч, 1) Антін, син Михайла, *1856; посол до гал. союму, 1918-19 член Нац. Ради й комсар ліського повіту; 2) Михайло, (1807-76); посол до 1. гал. союму; 3) Тимотей, син Михайла, (1859-1923); посол до австр. парламенту й гал. союму, 1918-19 член Нац. Ради.

Старшина, 16. р.: укр. армії УНР...

Стахура Данило, гал.-укр. есеп. і політ. діяч, *1869; організатор Самбірщини й Ярославщини, тепер на Закарпатті; посол до австр. парламенту від 1907, за укр. влади член Укр. Нац. Ради.

Степ, 3. р.: 1 м. на (сек)°

Степнографія, 6. р.: й його частини...

Стерлітамак, м-о Башкирської...

Стефанович, 4) Олександр, †1933;

6) Роман, гал.-укр. гром. діяч і публіцист, *1877; син Олександра, організатор Заліщищини.

Стефенсон, гл. Стівенсон.

Степанов-Скворцов Іван, †1928; гл. Скворцов-Степанов Іван; 4. р.: від 1925 ред.

Стірія, 6. р.: гол. м-о Грац...

Стора, гл. Штора.

Стравінський, 7. р.: (1834-1902), білорус. роду...

Стучка Петро, рос. правник, *1865; лотського роду, нарком юстиції, від 1923 голова найвищого суду РСФСР; праці а держ. права.

Субвенція, 2. р.: допомога, що П дають на означену ціль.

Субекція, (лат.) вл. піддання; лайка.

Суворін Олексій, (1834-1912).

Судагура, після Сад мб.: Садагура.

Сула (Sula), птах-плаву, до 1 м. дов.,

подібний до гуски, з дов. дзьобом і дов. крилами; півн. моря; гл. Веслюки.

Сулімівський (Sulimivski) Тадеуш, поль. археолог, *1898; дослідник бронзової й залізної доби Галичини.

Сумах, 12 р.: із Півн. Америки...

Суми, 3 р.: центр слобідсько-укр...

Сурмач Мирон, ам. укр. гром. діяч, *1895; видавець (ноти, дрібні книжки й ін., в 1920 журнал „Базар“) кінгар, основник укр. радіопроектів в Нью-Йорку.

Суроґат, 3: інший виріб ліпшої...

Сферометр, 2 р.: плиток і кулястих випуклостей.

Сфігула Цирей (Sfătuți țirei), рум. крайова рада, зорганізована в Басарабії XI 1917, проголосила злуку Басарабії з Румунією.

Схрайнен (Schrijnen) Йосеф голланд мовознавець, *1899; численні праці, найбільше знаний „Вступ до індоєвроп. мовознавства“.

Сьомя бригада УГА, гл. Львівська (VII) бригада УГА.

Таґор Рабіндранат, гл. Рабіндранат Таґор.

Таї (Thai), монгольсько-малайське плем'я півд.-зах. Китаю й півн. Задньої Індії; гл. Сіамці.

Такач Василь, закарп.-укр. церк. діяч, *1879; від 1924 гр.-кат. єп. для закарп. українців у ЗДА.

Тамариск, 2-3 р.: від рослини, з дрібними, п'ятицільними цвітками...

Танюка, мука й крупи з коріння маниоки.

Таран Семен, укр. гром. діяч, *1872; селянин, посол до 1. Держ. Думи від Київщини.

Тарасевич, підпис гор. Ілюстрації належить до дол. і напикая.

Тардє Андре, 4 р.: 1929-30 прем'єр...

Тарз, гл. Тарс.

Тарту, 1 р.: Дорпат, естонське м-о...

Тваринність, звіриність, звірня, фавна, агага усіх тварин, що живуть у даній країні: т. цілої Землі розділяють звич. на такі смуги: 1) палеарктична: Європа, Азія по Північній, півн. Африка по Атласі; 2) неарктична: Гренландія й півн. Америка по півн. Мехіко; 3) етіопська: Африка на південь від Атласу, Мадаґаскар, півд. Арабія; 4) індійська: півд. Азія з островами; 5) австралійська: Австралія, Нова Зеландія, Молюки й Океанія; 6) неотропічна: півд. Мехіко, Антил й півд. Америка.

Твердохліб Сидір, 1-2 р.: (1886-1922)...

Тевтонський орден, гл. Нім. орден.

Тейсаровський, 1 р.: гл. Тиссаровський...

Тектоніка, 2 р.: дислокація земної...

Телескінеза, (гр.) порушення надприродною силою предметів на віддаль (у спиритизмі й парапсихології).

Телефонія, 3 р.: електромагнетними хвилями...

Температура, 4 р.: (-273°, вл. —272-73°).

Теннасерім, мб.: Тенассерім, ріка в Бірмі...

Теодіцея, 7 р. додатки: Також частина

метафізики, що займається проблемою існування Бога й його прикмет.

Теодоліт, 4 р.: мікроскопи та вернієри...

Теодорон-Балан, 2 р.: *1859; проф. унів. в Софії, автор...

Терлецький, підпис під 2 гим образом: Остап Т.

Тернава, 1 р.: схід-словац.

Технічні Вісти, 2 р. додатки: від 1931 двомісячник.

Технократія, (гр.) панування техніки в сусп. житті.

Тибет, 20 р.: на вв. VII-XI по Хр.

Тимініський Іван, бук.-укр. політ. діяч (1832-1902), посол до бук. сойму та від парламенту.

Тисифона, одна з ериній, гл. Еринії.

Тихо(н) Браге, гл. Браге Тихо(н).

Тімірязєв Климентій, (1843-1920).

Тімішора, мб.: Тімішоара.

Тіртш, 3 р.: проф. унів. у Празі...

Тітулеску, 1933 міністер закорд. справ...

Тіхон, у світі Бєлавін Василь, рос. церк. діяч (1865-1925), архирей, від 1917 рос. патріарх; прихильник ст. рос. православія дістали назву тіхонівців.

Тіян-шан, 3 р.: найвищий верх: Пік Кавфман (Лєнін), 7.100 м.

Тлусте, вл. Товсте, м-о...

Товариство для розвою руської штуки, 6 р.: 1. в Галичині укр. мист. виставу...

Товариство з'єднаних слав'ян, гл. Общество соединенных славян.

Тома Акініський, 4-5 р.: Арістотели.

Топографія, 2) опис місцевості, гол. її поземеллі, вод, рослинних формацій і осель.

Топольницький Генрик, †1920.

Топчибанші Алі-Мардал Бєк, азербайджанський політ. діяч, *1865, посол і провідник мусульман у 1. Держ. Думі, пізніш голова азербайджанського уряду.

Торговельний суд, 4 р.: судді, з купців і знавців торг. справ.

Торонський Олександр, закарп.-укр. правник, *1885; „Мадирсько-руський правничий термінологічний словар“.

Торопов Андрій, рос. бібліограф (1851-1927), основник у Москві „Рос. бібліографічного т-ва“: ред. час. „Книгозданіє“ 1894-95, „Книжная Лѣтопись“ 1907-25.

Торпедо, підпис під образом: 6. кермова комора.

Тортури, підпис під образом: Peinliche...

Трансформатор, 3-4 р.: змінний струм однієї напруги у змінний струм ін. напруги; 5 р.: 1) дії намотини ізольованого дроту (первинна або вторинна)...

Трансформація, (лат.) переміна, перетвір.

Транз, підпис під образом: в — висота...

Трегубов, 3 р.: Громади, 1876-91 учитель і виховник колегії...

Трембіта, 4 р.: гуцульська й бойківська труба.

Третій чин, 1 р.: Терціари.

Тромбоза, 1. р.: зати́к світла...
Трубецькой Євген, (1863-1919).
Трудний конгрес, 3. р.: 23-28 і 1919...
Трусавка, (поль.) полуниця, гл. Суніца.
Тулумбас, толумбас, (перс.) ст. тарабан.
Тураєв Борис, (1868-1920).
Турган, 2-3. р.: гол. м-о Фрауєнфельд.
Туркменістан, 5. р.: (Балхан, Копетдаг)...
Турчин Лука, гал.-укр. педагог і гром. діяч, *1882; сотник УГА, ком. штабу Нач. Команди 1918-19; старшина до окремих доручень при Нач. Команді.
Тутківський Павло, 6. р.: основник...
Тухолья, 2. р.: 1920-23 місце...

У, 1. р.: 24. буква...
Угнанні, 4-6. р.: у. пояснюють повстання нових хвиль при місяцях переходи й їх інтерференцію.
Ужок, гл. Ужодський провал.
Ужодський провал, мб.: Ужський провал...

Український Альманахъ, видали І. Срезневський та І. Розковшенко в Харкові 1831, містить укр. і рос. твори Л. Боровиковського, Б. Гребінки, П. Морачевского, О. Шингоцького й ін., та записи укр. нар. пісень і дум.

Український Сборникъ, альманах, видавав Іам. Срезневський у Харкові 1838-41; тут появилися п'єси І. Котляревського „Наталка Полтавка“ й „Москаль Чарівник“.

Українська Академія Мистецтва, 3-4. р.: ректори: Федір Кричевський, Олександр Мурашко, Юрій Нарбут, М. Войчук.

Українська Військова Організація, УВО, 3. р.: від 1920.

Українська Галицька Армія, 35-36. р.: гл. Генеральна Команда...; 42. р.: Мішковський, полк. Курманович, полк. Шаманек...

Українська Громада у Франції, т-во для опіки над укр. емігрантами, від 1924.

Українська Національна Рада, 11-12. р.: президент Б. Петрушеняч; 9 VI 1919...

Українська Папська Колегія в Римі, заснована папою Урбаном VIII, спершу як захист для українців, що якийсь час перебували в Римі, 1639 віддало їй приміщення й церков св. Сергія й Ваха та передано її під управу василів; тепер там живе укр. молодь, що студіює в Римі теологію.

Українська Школа, 1. р.: 1) укр. пед. т-во...; 6. р.: 2) наук.-пед. орган т-ва „Учительська Громада“ у Львові, від 1925, замість „Нашої Школи“.

Українське Молочарство, 1. укр. молочарський час., місячник у Львові 1927-8.

Українське Об'єднання в ЧСР, засноване в Празі 1928 для охорони правних і матеріальних інтересів укр. емігрантів.

Український Агрономічний Вістник, чвертьрічник агрономічних наук у Львові, від 1934, ред. Євген Храпливий.

Український Економіст, неперіодичний збірник т-ва укр. економістів у ЧСР, почав виходити в Подєбрадах 1928.

У. З. Е. III.

Український Інформаційний Комітет, укр. організація у Львові 1912, для пропаганди укр. справи за кордоном; голова Роман Залозецький, секретар А. Жук.

Український комітет у ЧСР, організація для допомоги укр. еміграції, від 1928.

Український Робітничий Дім, кооператива членів укр. соц.-радикальної партії, заснована 1929; власний дім у Львові для партійних організацій.

Український Спортовий Союз, об'єднання гал.-укр. спортових т-в, засноване у Львові 1924.

Українські Січові Стрільці, 18. р.: в Галичині; 47. р.: 1. полк піхоти...

Ундеціма, 2. р.: октава + терца.

Ундуляційна теорія, гл. Світло.

Університет, 3. р.: богословським, правничим, іст.-філь...
Уругвай, 9. р.: 1821-28 до Бразилії.
Уссурі, 2. р.: притока Сунґача...

Фаворський Володимир, мб.: *1886.

Фаєтон, від образом підпис: Фаєтон 2).

Файсаль, †1933.

Фалендин, (нім.) від голланд. або англ. сука, поширеного на Україні в XVI-XVII вв.

Фара, (нім.) парохіяльна церква, назва вживалася по містах зах. України.

Федінг, (англ.) наглий, перехідний ослаб радівних знаків (звуків); пояснюють інтерференцією електромагнетних хвиль.

Фенікс Євген, (1844-1902).

Фереалі, (тур.) зверхня одежа XVI-XVII вв. з шир. рукавами, підбита футром, без пояса.

Фет, 1. р.: (1820-92); нім. роду...
Філіп, 1. р.: ім'я царів Македонії...

Филицький Модест, укр. гром. діяч на Поділлі (1856-1912).

Фита, церк. назва букви ѳ (фт) на чуже, гр. ѳ, що перейшло в укр. мові на х, хв, т (гл. Ф); числовий перк. знак 9.

Фільодендрон, 2. р.: з родини каліцинів...

Філософія, 16. р.: атеїзм, телем...
Фіні, 6. р.: суоми-лайети...

Фіюме, підпис під образом: Вія...

Флексер, гл. Волинський, 1) Акім.

Флетнер, 3. р. додатк: Гл. Ротор 3).

Фльорентійський собор, 6. р.: у ф. с.

Фолькельт (Volkelt) Йоганнес, нім. філософ (1848-1930); „Система естетика“, „Естетика трагічного“.

Фомальгавт, 3. р.: в сузір'ї Півд. Риб.

Формоза, 5. р.: Тайгоку, або Тайпе.

Фосфор, 5-6. р.: (аліажу з міді й цинку)...

Франк, 2. р.: сантимів; в ам. валюті — 100 фр. фк. = 5/02 дол.; 100 бельг. фк. = 17/9 дол.; 100 швайц. фк. = 24/6 дол. (VI 1933).

Франк (Franek von Wörd) Себастьян, нім. письмен. (1490-1543); містик-спіритуаліст; написав першу нім. всевітню історію й географію, „Парадокси“ й ін.; можливий його вплив на Сковороду.

Франція, 53. р.: машинова й хем.

Фрезарка, 2. р.: сталевий кружок або валець...

Фрейденабер (Freudenberg), *1876.

Фріч (Frīc) Йозеф, чеськ. письмен. (1829-90); українofil, драм. переробка „Тараса Бульби“, драма „Іван Мазепа“; 1869 листувався з Анатолем Вахнянином.

Фріш (Frīsch) Вальтер, нім. економіст, *1879; член (1929-32 голова) кураторії Укр. Наук. Інст. в Берліні.

Фуджіма, 2. р.: 3.778 м. вис.

Фу-куен, 4. р.: долати: 2) гл. Фокієн.

Фукуока, 2. р.: 218.000 меш.

Фульгурит, (лат.) 1) вибухова річовина, відміна динаміту; 2) гл. γ -ромова цівка.

Функція, 29. р.: $\frac{c}{a}$ — совес. α

Фюма, 1. р.: гл. Фіюме.

Хакаська автономна область, частина зах. Сибіру, 53.700 км.² пов. і 89.000 меш. (50% хакасів і 46% рос.); скотарство і хліборобство; гол. м-о Абакан.

Халанський Михайло, мб.: укр. фільолог (1857-1910); член ст. харків. громади...

Ханенко Борис, укр. фінансист і промисловець (1850-1917); збирач і видавець пам'яток укр. старовини та основник Київ. міського музею. Під образом: Михайло Х.

Хіст Василь, укр. гром. діяч (1879-1912); соц-рев., член Укр. Громади в 2. Держ. Думі, умер на заслани.

Хінган, 1. р.: 1) Великий, гори...; 2. р.: додати: 2) Малий, низькі гори в півн. Манджурії, між р. Ноні й Амуром; золото, руда срібла.

Хлопецький, 4-5. р.: 1611-20 перемиський правосл. сп. (без сп. свичень).

Хмілевський Прохій, 4. р.: від 1652...

Холєвчук Михайло, гал.-укр. агроном і ветеринарний лікар, *1885; дир. „Сіль. Господаря“, праці з зоотехніки, сіль.-госп. популярні книжки та статті.

Холєстерина, (гр.) жовчовий тощ, рід алькоголю (C₁₇H₃₅OH); знаходяться майже в усіх тваринних і людських клітинах, гол. в крові, м'язу, молочі й жовтку; складовина жолчі й жовчового каміння.

Холмщина, 32. р.: окупацією...

Холодильник, 4-5. р.: температурі, для виробу...

Холодий Ілля, укр. мед. діяч, *1882; голова Укр. Червоного Хреста; праці про укр. літницю.

Хомішнін Григорій, *1867.

Хорватська література, 8. р.: Мажуранич...

Хрестоносці, 5. р.: гл. Німецький Орден.

Целюльоза, 1. р.: вуглеводан (C₆H₁₀O₅)_n.

Цельозія, гл. Гребінець.

Цельт, (лат.) бронзова сокирка з тулійкою (руркою) на держак, із бронзової та гальматської доби; (нім.) шатро.

Цейт, 1. р.: дрібна ам. монета; сота...

Центральний Військовий Комітет,

укр. рев. організація старшин у Львові, 1918 підготувала переворот у Галичині й заняла Львів; з нього — „Укр. Генеральна Команда“, пізніше „Начальна Команда УГА“.

Центральний Союз Українського Студентства, 5. р.: заснована 1922.

Цеткін Кларя, †1933.

Центленіч Каспер, 5. р.: проти Австрії...

Цибульник, правобічна притока Дніпра, нижче Крилова; 29 IV 1663 перемога запорожців над татарами; авітку 1666 союз Дорошенка з Кримом.

Циндра, (нім.) спалене (окиснене) залізо, відпадає, як його купати, вальцовати й т. ін.

Цинкографіт, 7-8. р.: (чорне й біле) — або сіткова...

Цис(ь) Олександр, †1910.

Цитринова кислота, 2. р.: [C₂H₃OH (COOH)₂].

Циановський Кипрія, гал.-укр. хемік, (1815-1901); гірничий інженер, м. ін. винайшов хем. імпрегновані, вогнетривалі пластини покривати хати й гасити вогонь.

Цянкалі, гл. Цианодень.

Цірквеніца, гл. Цірквеніа.

Црна река, гл. Черна 2).

Цукор, 10. р.: окис двошартісної...

Чамара, (мад.) чемерка, рід жупана або капоти; обшивана тасьмами, зі звислими петлицями на гудзиках.

Чамбал, права притока Джамни, 650 км.

Чатакве, 1-2. р.: (Chataqua), місцевість у стейті Нью Йорк, б. оз. Ірі, де...

Ченіга (іван), гал.-укр. видавець, *1892; „Укр. літ. продукція на еміграції у Відні“, вид. міс. „Книжка“ в Станіславові.

Череп, під образом: 9. р.: шелепи...

Черкеська автономна область, частина Півн. кавк. краю, повстала з поділу Карачайсько-черкеської автономної області; 1.500 км.² пов. і 39.000 меш.; 33% кабардинців, 21% абазинців, 17% ногайців; хліборобство, скотарство; адмін. осередок Балзнашиськ(а).

Черкеська мова, 2. р.: вітку півн.-кавк.

Черлончакевич Посип, гал.-укр. церк. діяч (1829-1911); гр.-кат. святи, проф. унів. у Львові, опієди в Кракові.

Черна, 2. р.: 2) Црна река, права...

Чернецький Антін, гал.-укр. соц. діяч, *1887; 1918 організатор укр. залізничників, член Укр. Нац. Ради й держ. секретар праці та сусп. ошкі; статті в соц. пресі.

Чернігів, гл. Чернігіа.

Чернігівська колегія, 4. р.: додати: архиеп. Іваном Максимовичем спершу в Новгороді Сіверському.

Чернін Оттокар, 2. р.: (1872-1932).

Чернон Дмитро, рос. металург (1839-1921); батько металграфії; відкрив критичні температури переміня сталі; праці про поліморфізм заліза.

Черський Василь, бук.-укр. гром. діяч, *1879; отаман УГА, 1919 ком. бережанської, пізніше Преської бригади.

Чесник, гл. Часник.

Чеська мова, 15. р.: ě — ř (řeka)...

Четверта бригада УГА, гл. Золочівська бригада УГА.

Четвертинка, село на Поділлі; 18 VII 1672 перемога Дорошенка над поляками.

Чехович, під образом: К. Чехович 1).

Чигирин, додати: коз. полк. м-о й столиця коз. держави 1648-76; знищений тур. облогами 1677 і 1778.

Чихир, 1. р.: 6-8% алькоголю...

Члй, Хебей, 1. р.: півн.-схід.

Чименка, гл. Бурундук.

Чічерін, 7. р.: родич Бориса...

Чінінський, гл. Барт Яків.

Чорномор, 3. р.: інтерноланіх...

Чотирокутник, 3. р.: рівнобіжник;...

Чу, 3-4. р.: Саумал-куль.

Чуфут-Кале, 1. р.: до XVII в. Кірк-ер.

Шад, 1-2. р.: (1758-1832).

Шал, 1. р.: найвищого нервового...

Шальоа (Scialoia) Вітторіо, †1933.

Шаманек, 1. р.: майор австр. ген. штабу (1883-1920); гал.-укр. полковник...

Шанкер, 4. р.: безпосередній сутнік...

Шардаг, 2. р.: 2.700 м. вис.

Шарі, 1. р.: 1.200 км. дов.

Шафгаузен, 4. р. додати: понижче III-у водопад на Райні.

Шахматов, 12. р.: укр. мови в рос. Акад.

Швейцарія, 18. р.: ткацька (бавовнина — 1-5 міль веретін); 1200. стор., 1. р.: в ¼; 20. р.: Анпенцель; 26. р.: а 25 союзних; 27. р.: гол. м-о Берн.

Шварцвальд, 2. р.: 1.493 м. вис.

Швегла, 1. р.: (Svehla) Антонін... †1933.

Шведи, 2. р.: (6 міль); 4. р.: (6. 400.000).

Шведська література, 34. р.: Карльфельдт; 41. р.: Стієрнедт; 42. р.: Сеттерстрем.

Швеція, 1. р.: королівство...

Шевяч Василь, 3. р.: недільну школу...

Шевченко Тарас, 3. р.: визн. маляр...

Шевчік Отатар, †1934.

Шелер (Scheler) Макс, нім. філософ (1874-1928); стояв під впливом Гусерля та неосхоластики.

Шеляк, 2. р.: рід живини;...

Шенрок Віктор, †1910.

Шепарович, 5. р.: полку 3. бригади; 6. р.: від 1924 дир. Центросоюзу.

Шептицький, 23. р.: 7) Никифор, василіян. лаврівський ігумен-номінат, †1775. Підпис під образом: Андрій Ш.

Шеффель, 3-4. р.: автор збірки поезій...

Шечван, 1. р.: гл. Сечван.

Шимборський, мб.: Шумборський.

Шимонович, 7. р.: (Szymonowicz, Simonides); 11. р.: лат., теми...

Шимацький-Ізліч, 2. р.: Чернігівських...

Шинкові рослини, гл. Шпилькові р-ни.

Шквал, 2. р.: подув вітру на морі...

Шкіра, 1. р.: 1) (cutis, derma)...

Шкраба Орест, *1899.

Шкронц, 4. р.: музики до чес.

Шкурган Микола, бук.-укр. пед. діяч (1840-1922); шк. підручники для нар. шкіл, методичні праці.

Шмигонський Опанас, укр. письмен. 30. рр. XIX в.; сонети й балади, переклади з Міцкевича й Пушкіна.

Шрайнен, гл. Схрайнен.

Шлезькі пійни, 4. р.: у Бресліні 1742...

Шлєдєр, 5. р.: слов. літ.;...

Шоа, 1. р.: центр. провінція...

Шпунт, 3. р.: затикати отвір...

Штаба, мб.: металевий дрюк.

Штейнгель, 5. р.: цинний етногр. музей...

Штепа Кирило, укр. іст. культури, *1896; іст. релігії, кляс. фільологія.

Штери, 3. р.: проф. одеського унів....

Штернберг, 6. р.: племен-Галаки...

Штефанік, 1. р.: (Stefanik)...

Штокфін, (нім.) гл. Дорш.

Штрекель, мб.: Штрекель Карл (1859-1912)...

Штуттґарт, 3. р.: академія мистецтва.

Шуйський Василь, 2. р.: пар моск.

Шуйський Юзеф, 4. р.: драма...

Шульгин Яків, (1851-1911).

Шумицький Микола, *1889.

Шустершиц, мб.: Шустершиц...

Юанішак, 2. р.: півсереді Тсу-геі;...

Юдейське царство, гл. Жиди, Ізраїльське царство.

Юденіч Микола, †1933.

Юкіч, 1. р.: Франьо Іван...

Юліанський період, спосіб вирівнювати різні системи числення часу й обчислювати хронологічні дати, винайдений Скалігером (гл. Скалігер Юстус); ю. п. обіймає 7980 юліанських років і починається 4714 роком до Хр.; пр. 1933 р. = 4713 + 1933 = 6646 ю. п.

Юнг (Володимир), *1889.

Юнге Катерина, (1843-1913).

Юрій, укр. князі, 11. р.: син Тройдена Мазовецького, наслідник кн. Льва II й Андрія.

Юрченко Віталій, пл. Карась-Галинський Юрій, укр. письмен. *1900; спомини „Шляхами на Соловки“ та „Зі соловецького пекла на волю“, повість „Червоний чад“.

Юстиніян, 5. р.: Софії в Константинополі;...

Яворський, 36. р.: член „Галицько-...“

Явчич, назва мовної мішанини, що нею писали прихильники тав. мовної єдності з Росією (в Галичині, на Буковині, на Закарпатті); основа я. була церк. мовн. форма російські, українські, слова українські, російські, польські й т. д.

Якобі (Jacobі) Фрідріх, нім. філософ і повістяр (1743-1819); раціоналіст.

Якобовський Роберт, укр. гром. діяч і письмен. (1861-1911); співробітник „Радя“ й „Світла“.

Ялта, 1. р.: м-о на півд. побережжі Криму, давня...

Яновський Василь, †1910.

Японія, 3. р.: Кю-шію, Шікоку та...

Ярослав, (місто) 4. р.: XVII в. ...

Ab ovo, (лат.) вл. від яйця; від початку.
A. C. N., (а. Ch. n.) = ante Christum natum, (лат.) перед народженням Христа.

Ad absurdum, (лат.) вл. до нісенітниці; довести до безглузлого висновку.

Ad acta, (а. а.), (лат.) вл. до актів (ложити); відкласти справу.

Ad calendae graecae, (лат.) вл. до гр. календ (яких греки не знали), отже — неозначений реченць; відкласти справу на необмежений час.

Ad hoc, (лат.) вл. для цього; на даний випадок, виключно для означеної мети.

Ad infinitum, (лат.) до безконечності.

Ad integrum, (лат.) вл. до незарушеного; до первісного стану.

Ad libitum, (лат.) до влюдоби; скільки хто хоче; шлюбо.

Ad maiorem Dei gloriam, (лат.) на більшу славу Бога.

Ad referendum, (лат.) до справоздання.

Ad rem, (лат.) до речі, до справи.

Ad usum Delphini, (лат.) вл. для книжку фр. королевича; щоб комусь догодити.

AI = a linea, (лат.) від нового рядка; від нового уступу (в друку).

À la minute, (фр.) чит. а ля мінїт; як-отій; негайно.

À la mode, (фр.) чит. а ля мод; за останньою модою.

Alea iacta est, (лат.) вл. жереб кинуто — слова Цезаря, з переходом річки Рубікону; невідкличний рішениць.

All right, (англ.) чит. ол райт; добре; згода; як-отій.

Alter ego, (лат.) другий „я“; двійник.

Amicus Plato, sed magis amica veritas, (лат.) вл. дорогий мені Платон, але дорожча правда; правда понад усе.

Animato, animoso, (іт.) з життям, жваво.

Après nous le déluge, (фр.) чит. апрє ну ле деліж; вл. після нас потопа; байдуже, що буде після нас.

À propos, (фр.) чит. а пропó; до речі.

Ars longa, vita brevis, (лат.) життя коротке, мистецтво довголічне.

À tout prix, (фр.) чит. а ту прї; за всяку ціну.

À la courante, (фр.) чит. о куран, в ході (у курсі) справ.

Audiat et altera pars, (лат.) слід вислухати й другу (протилежну) сторону.

Aut Caesar, aut nihil, (лат.) вл. або Цезар, або нічого; або пан, або пропав; добути, або дома не бути.

Ballon d'essai, (фр.) чит. бальон д'есє; спробний бальон; вістка або стаття, поміщена в пресі, щоб прослідити настрої.

Beati possidentes, (лат.) щасливі ті, що мають щось у своїх руках.

Bête noire, (фр.) чит. бет нуар; вл. чорний звір; зацькована людина.

Billet doux, (фр.) чит. біє дў; вл. солодка записочка; любовний лист.

Bis dat, qui cito dat, (лат.) подвійно дає той, хто негайно дає.

Carpe diem, (лат.) лови день; користай із хвилини.

Casus belli, (лат.) привід до війни.

Saveant consules, (ne quid republica detrimenti capiat), (лат.) хай консули вважають, (щоб республика не потерпіла якої шкоди); хай провідники пильнують, щоб загал не зазнав лиха; бережіться.

Ceterum censeo (Carthaginem esse delendam), (лат.) автім гадаю (що Картагину треба знищити); говоріть-не говоріть, а я своє знаю (зроблю).

Chargé d'affaire, гл. Шарже д'афер.

Cherchez la femme, (фр.) чит. шерше ля фам; вл. шукайте жінки; натяк на те, що якась подія має любовну основу.

Circulus vitiosus, (лат.) блудне коло; хибний логічний висновок, коли щось доказуємо недоказаними засновками.

Clearing-house (англ.) чит. клірїнг-гаус, біржова установа управляти вексили справи.

Cogito, ergo sum, (лат.) думаю, отож я є — засновок філософії Декарта.

Comme il faut, (фр.) чит. ком Іль фє; як-отій; як годиться; як пристало.

Comparaison n'est pas raison, (фр.) чит. компаразон не па резон; порівняння не доказ.

Conditio sine qua non, (лат.) необхідна умова.

Consilium abeundi, (лат.) урядова порада, щоб зрестися свого становниці.

Contradictio in adjecto, (лат.) суперечність між означуваним словом і означеним; логічна помилка, пр. холодний вогонь, суха вода.

Copyright, (англ.) чит. копїрайт; застережене авторське право.

Corpus delicti, (лат.) річ, що є доказом злочину; наочний доказ провини.

Couleur locale, (фр.) чит. кулєр локаль, вл. місцевий колір; своєрідні ознаки якогось середовища.

Coup d'état, (фр.) чит. ку д'етá; держ. переворот; нагальна зміна уряду.

Credo, (лат.) вірую, символ віри.

Credo quia absurdum, (лат.) вл. вірую тому, що це недорічне; у справах віри нема розумових доказів (Тертуліан).

Cui bono?, (лат.) кому на користь?

Cum grano salis, (лат.) вл. зі зерняком соли; приймати щось критично, скептично.

Curriculum vitae, (лат.) коротенький життєпис.

Da capo, (іт.) у муз. іще раз спочатку.

Debet, (лат.) гл. Винен.
 De facto, (лат.) фактично, насправді.
 De gustibus non est disputandum, (лат.) про смак не сперечаються.
 De iure, (лат.) правно, за законом.
 De lana carolina, (лат.) вл. за козачу шерсть; (сперечатися) за дрібницю.
 Delectatur, (лат.) треба знищити, викреслити (знак у коректі).
 De mortuis aut bene, aut nihil, (лат.) про вмерлих говорять або добре, або не говорять нічого.
 De omnibus rebus et quibusdam aliis, (лат.) вл. про все й про ще інші речі; безлинова балачка.
 De profundis, (лат.) вл. з глибини; початкові слова псалми в лат. похоронах.
 Dernier cri, (фр.) чит. дерніє крі; останній крик (моди); остання мода.
 Desiderata, (лат.) побажання.
 Detto, ditto, (іт.) те саме; як вище.
 Deus ex machina, (лат.) вл. бог із машини; бог, що з'явився на кінці п'єси в гр. і рим. театрі, щоб несподівано розв'язати конфлікт; несподівана поївка, механічна розв'язка.
 Dictum a verbis, (лат.) гостре слово, гірка правда.
 Dies irae, dies illa, (лат.) вл. день гніву, той день; початок лат. гімну про страшний суд.
 Dieu et mon droit, (фр.) чит. діе е мон друа; вл. Бог і моє право; гасло на англ. держ. гербі.
 Difficile est satiram non scribere, (лат.) важко не писати сатири (коли дивимось на такі дурощі).
 Dii majorum (minorum) gentium, (лат.) вл. боги вищої (нижчої) породи; часто у значінні достойників.
 Divide et impera, (лат.) вл. діли й пануй; основа політики тих держав, що панькують народи й держави одні на одних, щоб самим краще панувати.
 Dolce far niente, (іт.) чит. дольче фар niente; солодке дармування.
 D. O. M.—Deo Optimo, Maximo, (лат.) Богові Найліпшому й Найбільшому (присвячений, звич. пам'ятник).
 Doubtless, (лат.) даю, щоб і ти дав — засада рим. права; політика взаємних послуг.
 Dulce et decorum est pro patria mori, (лат.) солодко й почесно вмирати за батьківщину (Гораций).
 Dura lex, sed lex, (лат.) суворий закон, а проте закон.
 Esse homo, (лат.) ось (вам) людина — слова Пилата про Христа.
 Ed. (edidit, ediderunt), (лат.) видав, видали (книжку).
 En bloc, (фр.) чит. ан-бл'ок; у цілому (без решти); цілком; брати річ як ціле.
 En détail, (фр.) чит. ан-детай; уроздріб.
 En face, (фр.) чит. ан-фас; зпереду лиця.

Enfant terrible, (фр.) чит. анфан терібель; вл. жахлива дитина; людина, що своїми вчинками або словами всіх агірує.
 Engros, (фр.) чит. ан-г'ро; гуртом.
 En masse, (фр.) чит. ан-мас; у масі, гуртом, у вел. кількості.
 Eo ipso, (лат.) тимсамим, тимто, через те.
 E(p)pur si muove, (іт.) а проте (Земля) рухається, (як кажуть, оклик Іалідея).
 Ergo, (лат.) тимто.
 Errare humanum est, (лат.) помилятися — людська річ.
 Errata, (лат.) помилки.
 Est modus in rebus, (лат.) все має свою міру.
 Etc.—et cetera, (лат.) і таке інше; і так далі; тощо.
 Evoé! (гр.) радісний вигук (бакханток на святі Діоніса).
 Evviva, (іт.) нехай живе; многа літа.
 Ex abrupto, (лат.) несподівано, без підготовки.
 Ex cathedra, (лат.) з катедри; з висоти свого становища (звич. іронічно).
 Exempli causa або gratia, (лат.) для прикладу; наприклад.
 Ex officio, (лат.) з уряду, з обов'язку.
 Ex post, (лат.) після довершеного факту.
 Extra, (лат.) винятково, надзвичайно.
 Ex ungue leonem, (лат.) пізнати льва по кігтях; у нас: пана по халлявах.

Fair play, (англ.) чит. фер-плай; чесна гра, щира поведінка.
 Fait accompli, (фр.) чит. фет-акомплі; довершений факт.
 Fama fert, (лат.) іде чутка, кажуть.
 Festinalente, (лат.) спішишь поволі; не квапся.
 Fin de siècle, (фр.) чит. фен-де-сієбль; кінець віку; пережитки нашої доби, прогни культура занепаду під кінець XIX в.
 Finis coronat opus, (лат.) кінець діла (вінчає) хвалить.
 Finita la comedia, (іт.) комедія (дія) скінчена; кінець.
 Five o'clock, гл. Файв-о-кльок.

Good bye, (англ.) чит. гуд-бай; бувай здоров; фраза, якою прощаються англійці.
 Guarda e passa, (іт.) подивись і минай.
 Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo, (лат.) крапля доbbe камінь не силою, а тим, що часто паде.

Habent sua fata libelli, (лат.) і книжки мають свою долю.
 Habet, (лат.) має, гл. Винен—debet.
 Hands off, (англ.) чит. генде оф, руки геть, не займай!
 Hannibal ante portas, (лат.) Ганнібаль перед воротами; небезпека навч (перед очима).
 Happy end, (англ.) чит. гешпі енд, щасливий кінець.

Hic Rhodus, hic salta, (лат.) тут Родос, тут скачи; покажи, що знаєш.

Historia est magistra vitae, (лат.) історія вчителька життя.

Hoec (Sic) volo, sic jubeo, (лат.) цього (так) хочу, так наказую; замість розумної причини вчинку, примха.

Homō homīni lupus, (лат.) людина для людини вовк; людина людину зжерла б.

Homō novus, (лат.) нова людина, новик.

Homō sapiens, (лат.) вл. людина з розумом; наукова нава сучасної людини.

Homō sum et nihīl humani a me alienum est, (лат.) я людина, і ніщо людське мені не чуже (не байдуже).

Honores mutant mores, (лат.) почесні змінюють обичаї.

Honoris causa, (лат.) для пошани; *doctor h. c.* учений титул, який надають ученим діячам за їх заслуги.

Horribile dictu, (лат.) страх сказати.

Horror vacui, (лат.) страх перед порожнечою.

HP, англ. *Power-power*, гл. Київська сила.

Ibidem, (лат.) там таки.

Idée fixe, (фр.) чит. іде фікс, настирлива думка, що когось переслідує (хоробливо).

Idem, (лат.) те саме.

Idem per idem, (лат.) те саме, тим самим (доказувати).

Illegitimi tori, (лат.) незаконно продрений; неправесного ложа.

Imprimatur, (лат.) можна друкувати; дозвіл на друк.

Impromptu, (фр.) чит. емпромітто, несподівано, без підготовки.

In bianco, (іт.) на білому (папері); вексель або інший документ тільки з підписом без списаного тексту.

In contumaciam, (лат.) заочний засуд.

In corpore, (лат.) усі разом; у повному складі.

Incredibile dictu, (лат.) неймовірно.

In crudo, (лат.) у сирому стані, невикінчене.

Inde irae, (лат.) тут причина гніву, звідси ненависть.

In dorso, (лат.) на хребті; на зворотному боці вексла.

In flagranti, (лат.) на гарячому вчинку.

In gremio, (лат.) разом; громадно.

In medias res, (лат.) до самої речі; просто до суті.

In merito, (лат.) розглядати справу в її основі, щодо змісту.

In minus, (лат.) на некористь.

In partibus infidelium, (лат.) у краях, де живуть невірні; додаток до титулу кат. єпископів-суфраганів, яким дають титул єпископів дієцезій, що тепер не належать до кат. церкви.

In pleno, (лат.) у комплекті, в повному складі членів.

Inponderabilia, (лат.) неважкі; неохоче, невловні.

In potentia, (лат.) в можливості.

In spe, (лат.) в надії; в будучині; щось, чого можна сподіватися.

In statu nascendi, (лат.) у стані родива; в зародці.

Inter arma silent musae, (лат.) підчас війни мовчать музи; в часі боротьби не розвивається мистецтво.

Interim, (лат.) тимчасом; тимчасовий; перехідний стан.

In usu, (лат.) в уживанні; у практиці.

Irrissima verba, (лат.) докладнісько, дотемною його слова.

Ipso facto, (лат.) тим самим.

Jurare in verba magistri, (лат.) присягати на слова вчителя; покликуватися на когось, як на авторитет; сліпо вірити.

Jure caduco, (лат.) законом невмотивовано; незаконно; насильно.

Jus prima noctis, (лат.) право першої ночі супроти молодої в день її шлюбу; ним користувалися в давнину володарі та пани.

Lacrimae Christi, (лат.) сльози Христа; назва підд. іт. вина.

Laissez-passer, (фр.) чит. лесе-пасе; письмений дозвіл на проїзд; письмо до кордонної й митної влади, щоб заощідувалося проїздом.

Laissez faire, laissez passer, (фр.) чит. лесе фер, лесе пасе; нехай собі роблять, нехай собі йдуть — екон. формула, що домагається повної свободи діяльності у праці, без втручання держави.

Lapsus calami, (лат.) помилка пера; помилка підчас писання.

Lapsus linguae, (лат.) помилка в мові (неточний вислів у поспіху).

Lasciate ogni speranza voi ch'entrate, (іт.) чит. лашіате оні спєранца вої к'єнтрате; покиньте всю надію ви, що сюди входите; надпис над воротами пекла в „Божеській Комедії“ Данта; повна безнадія.

Last, not least, (англ.) чит. ласт нот лїст; останній, але не найгірший.

Le roi est mort! vive le roi!, (фр.) чит. ле руа е мор! вїв ле руа; король умер, нехай живе король (привіт новому королеві, після смерті його попередника).

Les extrêmes se touchent, (фр.) чит. ле з-екстрем се туш; протилежності збігаються (згоджуються).

Le style est l'homme, (фр.) чит. ле стил є л'ом; стиль це людина.

Liberum veto, гл. Вето.

Licentia poetica, (лат.) поетична свобода; відхил від прийятих мовних правил зогляду на ритм або риму.

Loco, (лат.) в місці.

Lucida intervalla, (лат.) ясні перерви; хвилини, коли умово недужі нормально думають.

Lucus a non lucendo, (лат.) гай

(Iucus), а не світить; гра слів, щось начебто „гай, а не гаїть“; іронічно: про суперечність між звуком слова й його значинням.

Lupus in fabula, (лат.) вовк у казці; про вовка помовка.

Made in (Germany, Poland...), (англ.) чит. мейд ін (Джёрмені, Пóлсэд...), вироблене в (Німеччині, Польщі...); знак на крамі, призначеному для вивозу в Англію.

Maestro, (іт.) чит. маестро; мистець, учитель.

Maitre d'hôtel, (фр.) чит. метр д'отель; начальник служби в готелі, ресторани або багатому домі.

Mala fide, (лат.) у алій вірі; хитро; злобно.

Malum necessarium, (лат.) необхідне лихо; лихо, на яке треба згодитися.

Manu propria, (лат.) власноручно.

Mea culpa, (лат.) моя вина; тея пахіна culpa, моя дуже велика провина.

Medice, cura te ipsum, (лат.) лікарю, лікуй себе самого; (коли хто докоряє комусь за хиби, що сам їх має).

Memento mori, (лат.) пам'ятай, що мусиш умерти.

Mens sana in corpore sano, (лат.) здорова душа в здоровому тілі.

Minorum gentium, (лат.) нижчого роду; другорядні.

Mirabile dictu, (лат.) дивно сказати; надивно (часто іронічно).

Mixtum compositum, (лат.) саламаха; всячина; мішма.

Modus procedendi, (лат.) спосіб поведінки; спосіб переводити справу.

Modus vivendi, (лат.) спосіб співжиття з іншими.

Moral insanity, (англ.) чит. мораль інсєніті; моральне божевілья; стан, коли людина не відчуває моральних основ, не вмє відрізнити добра від зла.

Motu proprio, (лат.) з власної спонуки.

Mutatis mutandis, (лат.) змінивши те, що слід би змінити; якби так що до чого.

Natione Polonus, gente Ruthenus, (лат.) національності польської, роду українець; перевертень.

Naturalia non sunt turpia, (лат.) те, що природне — не соромне.

Natura non facit saltum, (лат.) природа не знає скоків.

Natura sanat, medicus curat, (лат.) природа виздоровлює, лікар лікує.

NB = nota bene, (лат.) пам'ятай добре; слід завважити; увага!; розуміється.

Nec Hercules contra plures, (лат.) і Геракль нічого не вдіє проти багатьох, проти великої сили.

Nec locus, ubi Troja fuit, (лат.) і сліду не стало, де стояла Троя.

Ne misceantur sacra profanis,

(лат.) не мішати святих річей зі світськими, горох із капустою

Nemo iudex (testis) in propria causa, (лат.) ніхто не є суддя (свідок) у власній справі.

Nemo propheta in patria sua, (лат.) ніхто не є пророк у власній батьківщині.

Nervus rerum, (лат.) нерв усіх справ; головна пружина; основа всього.

Ne sutor ultra (supra) crepidam, (лат.) хай шведь не виходить поза своє конито; шевче, знай своє шевство (а в кравецтво не мішайся).

Nihil novi sub sole, (лат.) нема нічого нового під Сонцем; все це вже було.

Nil admirari, (лат.) не дивуйся нічому; нічого дивуватись.

Nil desperandum, (лат.) не зневірюйся.

Noblesse oblige, (фр.) чит. noblece обліж; шляхетство обов'язує; людина на відповідному становищі мусить відповідно поводитися.

Nolens volens, (лат.) хоч, не хоч, по волі, чи по неволі.

Noli me tangere, (лат.) не чіпай мене (про людину недотуку).

Nomen — omen, (лат.) ім'я й ворожба; про прізвище, агідне з характером людини, пр. Вовк — ім'я людини-злоки.

Nomina stultorum ubique locorum, (лат.) імена дурнів на всіх місцях (на тих, що скрізь тичуть свій підпис).

Nomina sunt odiosa, (лат.) імена ненавидні; імен не згадувати.

Non multum, sed multa, (лат.) не багато (слів), а багато (змісту).

Non plus ultra, (лат.) нічого більше понад це; далі нікуди; недосяжне, найвище.

Non possumus, (лат.) не можемо; не годимось.

Odi profanum vulgus et arceo, (лат.) ненавиджу дуру юрбу й омиваю; від ненависної юрби адалека.

Oleum et operam perdidit, (лат.) і потратив оливу й працю, надаремно турбувався.

Op. c. — opere citato, (лат.) у згаданому творі.

Panem et circenses, (лат.) хліба й циркових забав! (викуси рим. натовпу).

Pardon, (фр.) вибачення; вибачайте! даруйте.

Par excellence, (фр.) чит. пар ексцєлінс; переважно; очевидачки; понад усе.

Par force, (фр.) чит. пар фòрс; насильно, силоміць.

Part pro toto, (лат.) частина замість цілого.

Passus, (лат.) крок; думка, вислів чи зворот у мові або письмі.

Pater familias, (лат.) батько родни.

Pater noster, (лат.) вл. „Отче наш“; відчитати комусь р. н.; — дати нагану.

Pax vobiscum, (лат.) мир вам.

P. C. n., (р. Ch. n.)—*post Christum natum*, (лат.) після народін Христа.

Pecunia non olet, (лат.) гроші не смердять; за гроші сорому нема.

Pêle-mêle, (фр.) чит. пель-мель, мішанина.

Pendant, (фр.) чит. пандан, відповідний додаток; відповідно до чого.

Per aspera ad astra, (лат.) труднощами (доходять) до зір; тернистим шляхом до слави.

Perat mundus, fiat iusticia, (лат.) нехай гине світ, та хай буде справедливість.

Per extensum, (лат.) не перериваючи; одне за одним.

Per fas et nefas, (лат.) правом і безправ'ям; правдою-неправдою.

Periculum in mora, (лат.) небезпека в галині; проволікати, гаятися річ небезпечно.

Per longum et latum, (лат.) довго й широко.

Per non sunt, (лат.) начеб'их не було; мати когось за ніщо.

Per pedes apostolorum, (лат.) пішки, немов апостоли (ходили).

Perpetuum mobile, (лат.) те, що вічно рухається; машина, яка самостійно вічно рухається (в дійсності не може існувати).

Persona grata, (лат.) людина приємна; людина, що користується чимось ласкою, протекцією.

Petitio principii, (лат.) питання про основу; хибний висновок, коли ми приймаємо за доказане те, що треба докзати.

P. L.—pour illiciter, (фр.) нур фелісітє; з баканним шастя.

P. l. v.—pour faire visite, (фр.) чит. нур фер візіт, (був) щоб відвідати (пшуть на візитовому білеті).

Pium desiderium, мн. *pia desideria*, (лат.) побожне (-ні) бакання.

Placet, (лат.) подобається; згода на щось.

Plein pouvoir, (фр.) чит. плєн пувар; повновасть; уповноваження.

Plurale tantum, (лат.) тільки множина; іменник без однини.

Pluralis majestatis, (лат.) множина для ознаки гідності (пр. ми, з ласки божої цар...).

Poeta laureatus, (лат.) поет увінчаний лавром, дуже слашний поет.

Pontifex maximus, (лат.) голова всіх жерців у ст. Римі; також назва папи римського.

Poste restante, (фр.) чит. пост ре-стант, (поєилка) що має залишитись на почті, доки її адресат сам не відбере.

Post factum, (лат.) після події; після того, що сталося.

Post festum, (лат.) після свята; по празнику; запізно.

Post hoc, ergo propter hoc, (лат.) після того, значить через те (коли хтось виводить причину з наслідку).

Pourboire, (фр.) чит. пурбуар; напшвок.

Pour le roi de Prusse, (фр.) чит. нур ле руа де Прює, для прус. королє; надурно.

P. r. c.—pour prendre congé, (фр.) чит. нур прандр конжє; щоб попрощатися; з прощальною візиткою (допис на візитовому білеті).

Primus inter pares, (лат.) перший між ріншими.

Prix courant, (фр.) чит. прі куран; прийнята, устійнена ціна (товарів); ціник.

Pro domo sua, (лат.) для свого дому; про себе; у своїй справі; для себе.

Pro et contra, (лат.) за й проти.

Profession de foi, (фр.) чит. профєсіон де фуа, символ віря; вияв своїх поглядів і переконань.

Pro forma, (лат.) для формальности; про людське око.

Pro futuro, (лат.) на майбутнє.

Pro memoria, (лат.) для пам'яті; для пригаду; щоб не забути.

Proprio motu, (лат.) з власного почину.

Pro publico bono, (лат.) для заг. добра.

PS—Pferdestärke, (нім.) гл. Кінська сила.

P. S.—post scriptum, (лат.) вл. після написаного; допис.

P. T.—pleno titulo, (лат.) повним титулом, з усіма почесними назвами.

Qui pro quo, (лат.) хтось, замість когось; помилкова заміна; непорозуміння, коли когось беремо за ін. особу.

Qui vivra, verra, (фр.) чит. кі вівра верра; хто доживе, побачить.

Quod capita, tot sensus, (лат.) що голова, то розум.

Quod erat demonstrandum, (лат.) що й треба було докзати.

Quod licet Jovi, non licet bovi, (лат.) що вільно Зевесові, не вільно волоні; що вільно понові, заєі дикові.

Qui tacet, consentire videtur, (лат.) хто мовчить, (здається) потверджує.

Quo titulo, (лат.) яким титулом; на якій підставі; з якої речі.

Quousque tandem, (лат.) доки ж іще.

Raison d'Etat, (фр.) чит. резон д'єта, основа держ. тактики; змова держави; держ. рація.

Raison d'être, (фр.) чит. резон д'єтр; глуд життя; мета буття.

Rebus sic stantibus, (лат.) коли такі справи; серед таких обставин.

Redivivus, (лат.) той, що віджив; той, що встав із мертвих.

Relata refero, (лат.) те, що мені передали, переказую; що чуя, те й кажу.

Repetitio, est mater studiorum, (лат.) повторювання мати наук; учимось, повторюючи.

Requiescat in pace, (лат.) хай у мирі спочинає; нічняя пам'ять.

Reservatio mentalis, (лат.) таємне застереження в думці.

Res nostra agitur, (лат.) йде про нашу справу; про нас іде справа.

Res nullius, (лат.) безпанська річ; річ без власника.

Respiro, (ит.) передих; продовження речення платністю.

Restituito in integrum, (лат.) повернення до первісного (непорушеного) стану.

Rev. — Reverend, (англ.) чит. реверенд, поважаний; почесна назва духовного в Англії і ЗДА.

Rien ne va plus, (фр.) чит. рєн не ва плю; вл. нічого більше не йде; заплановано вже класти ставку (в газардових грах).

Right or wrong, my country, (англ.) чит. райт ор вронг, май кáнтрі; чи й правда, чи ні, а проте це моя батьківщина.

Risum teneatis, amici, (лат.) стримайтеся, приятелі, від сміху; годі сміятися; не смійтеся.

Roma locuta, causa finita, (лат.) Рим сказав, справа скінчена; влада рішила, пропало.

Rouge et noir, (фр.) чит. руж е нуар; червоне й чорне; газардова гра червоними й чорними кульочками, або б. колодами карт.

R. s. v. p. — répondez s'il vous plaît, (фр.) чит. репондє с'їль ву плє, відповідж на те, як ласка; прошу ласкаво відповісти.

Sacré cœeur, чит. Сакрє-Кєр, (фр.) вл. святе серце; т-во св. Серця Ісусового, займається гол. вихованням дітей.

Sacro-sanctum, (лат.) святий-святих.

Salus publica suprema lex (esto), (лат.) добро громадське (держави) хай буде найвищий закон.

Salvation army, (англ.) чит. сельвєшн армі. гл. Армія спасіння.

Sancta simplicitas, (лат.) свята простота; свята наївність (іронічно).

Sans gêne, (фр.) чит. сан-жєн; безпереможно; без сорому; не в'яжучися.

Sapienti sat, (лат.) для розумного достат; розумний — зрозуміє.

Sauve qui peut, (фр.) чит. соф-кі-пє; рятуєся, хто може.

Savoir-vivre, (фр.) чит. савуар-вівр; умілість товариського життя.

Semper aliquid haeret, (лат.) все щось залишається; все щось прилипне.

Se non è vero è ben trovato, (ит.) коли воно й неправда, то добре вигадане.

Serpo venientibus ossa, (лат.) для тих, що пізно приходять — кости (з оби-

ду); хто пізно приходить, сам собі шкодить.

Sex appeal, (англ.) чит. секс-єпїл, голос полу; живловий вплив полу.

S'il vous plaît, (фр.) чит. с'їль ву плє; коли вам подобається; будь ласка.

Similia similibus (curantur), (лат.) подібне подібним (лікують); клин клином.

Sine ira et studio, (лат.) без гніву й без пристрасти.

Sine qua non, (лат.) вл. без того ні; необхідна умова.

Si tacuisses, philosophus mansisses, (лат.) коли б ти мовчав, був би розумний; не знаєш — мовчи.

Sit venia verbo, (лат.) вибачте; даруйте за слово.

Si vis pacem, para bellum, (лат.) хочеш мира, готуйся до війни.

S. O. S. — save our souls, чит. сейф авр солє, або secours, oh, secours, чит. секюр, о, секюр; (англ.) вл. спасайте наші душі; (фр.) на поміч! телеграфічний або радіоційний поклик порятунку з кораблів у небезпечі.

Spiritus movens, (лат.) дух, що порушує; людина — душа якоїсь справи.

Splendid isolation, (англ.) чит. сплєндїд ізолєшєн; пишне відокремлення, в почутті власної сили й самовистачальності.

S. P. Q. R. — Senatus Populusque Romanus, (лат.) сенат і народ римський; рим. держава.

Standard of life, (англ.) чит. сдєндар оф лїф; життєвий рівень; життєвий добробут.

Stante pede, (лат.) як-стїй, негайно.

Status quo ante, (лат.) попередній (первісний) стан.

S. t. t. l. — sit tibi terra levis, (лат.) нехай тобі земля буде легка; земля тобі пером.

Stud. jur. — studiosus juris, (лат.) студент прав.

Stud. med. — studiosus medicinae, (лат.) студент медицини.

Stud. phil. — studiosus philosophiae, (лат.) студент філософії.

Sturm- und Drangperiode, (нім.) доба бурі й пориву, походу вперед; доба нїм. літ. з кін. XVIII в., замітна завзятою боротьбою молодих поступових писем. із ст. напрямками.

Sua sponte, (лат.) з власної волі; добровільно; добровіть.

Sub auspiciis imperatoris, (лат.) під опікою монарха; зрочиста передача унів. дільного в приямі представника голови держави.

Sub specie aeternitatis, (лат.) з погляду вічності; під знаком вічності.

Sub voce, (лат.) під назвою, під гаслом.

Sui generis, (лат.) свого роду, своєрідний, щось наче.

Summa cum laude, (лат.) з найбільшою похвалою, найліпше.

Summa summarum, (лат.) сума сум; вислід усіх вислідів; усе разом.

Summum jus, summa iniuria, (лат.) найбільше (суворе) право (буває часом) найбільшою кривдою; суворе прикладання закону ніколи дуже кривдить.

Sursum corda, (лат.) серця вгору; гори ім'ям серця.

Suum cuique, (лат.) кожному своє; кожному те, що йому належиться.

Tabula rasa, (лат.) стерта таблиця; чиста незаписана карта; чисте поле.

Tacito consensu, (лат.) за тихою згодою.

Te Deum laudamus, (лат.) Тебе Бога хвалим.

Tempi passati, (іт.) (давно) минулі часи; минулося, не вернеться.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis, (лат.) часи змінюються, аминься й ми з ними.

Terra incognita, (лат.) незнана країна; невідоме.

Terminus technicus, (лат.) технічне означення; особлива назва вживана в науці, мист. або в промисловості.

Tertium non datur, (лат.) третього нема; є тільки дві можливості, або два проляги (до вибору).

Tertium comparationis, (лат.) міра порівнювати дві речі чи проляги.

Tertius quidens, (лат.) третій, що тішиться (з того, коли два сваряться).

Testimonium paupertatis, (лат.) свідцтво бідності; т. р. animi, свідцтво бідності духа, глухоти.

Tête à tête, (фр.) чит. тет-а-тет, голова до голови; в чотири очі; сам-на-сам; удвійку.

Timeo Danaos et dona ferentes, (лат.) боюся далайців (греків) навіть, коли вони приносять дарунки; боюся зради.

Times is money, (англ.) чит. тайм іє моней; час то гроші.

Tip-top, (англ.) сам верх; щось дуже добре; щось досконале.

To be or not to be, (англ.) чит. ту бі ор нот ту бі; бути, чи не бути.

Tout comme chez nous, (фр.) чит. ту ком ше ну; все так, як у нас.

Tout comprendre, c'est tout pardonner, (фр.) чит. ту компрандр, с'є ту пардонне; все розуміти, значить все виправдувати.

Tout va pour le mieux, (фр.) чит. ту на пур ле міє; все йде до найкращого.

Traduttori-traduttori, (іт.) перекладачі не зрадинки; переклад неус первісний твір.

Tres faciunt collegium, (лат.) трое творить гурток (що може радити, ухвалявати, слухати викладів і т. д.).

Tutti fruttì, (іт.) вл. всі овочі; йка

з різних овочів; твір складений із усячини, з різним змістом; мішанина.

Tutti quanti, (іт.) всі й їм подібні.

Ubi bene, ibi patria, (лат.) де добре, там батьківщина.

Uncle Sam, (ам.) чит. Анкль Сем, гл. Сам.

Urbi et orbi, (лат.) в місті (Римі) й довкруги; в цілому світі; по цілому світі; по всіх усядах.

U. S. A., гл. З'єднені Держави Півн. Америки.

Usque ad finem, (лат.) аж до самого кінця.

Ut aliquid fecisse videatur, (лат.) щоб здавалося, що щось робиться.

Va banque, (фр.) чит. ва-банк; йде про цілий банк; ставити все на одну карту; очайдушно зважуватися на щось.

Vae victis, (лат.) горе переможеним.

Vanitas vanitatum, (лат.) суцзя сует; все марноти.

Veni, vidi, vici, (лат.) прийшов, побачив, переміг (слова Цезаря).

Venia legendi, (лат.) дозвіл читати; дозвіл викладати (на вис. школах).

Verba volant, scripta manent, (лат.) слова втікають (забуваються), написане залишається.

Verbum nobile, (лат.) шляхетне слово; слово чести.

Vert, vertatur, verte, (лат.) обернути (картку).

Vice versa, (лат.) навпаки.

Viribus unitis, (лат.) з'єдиненими силами; спільними силами.

Virtuti militari, (лат.) військ. заслугам; за військ. заслуги (ордер).

Vis-à-vis, гл. Віаві.

Vis maior, (лат.) гл. Вища сила.

Vivat, crescat, floreat, (лат.) хай живе, розвивається, процвітає.

Vogue la galère, (фр.) чит. воґ-ля-галєр; хай пливе човен; хай діється, що хоче, хай буде, що буде.

Volens nolens, гл. Нолєнс волєнс.

Volenti non fit iniuria, (лат.) тому, що хоче (чогось алого), кривди нема.

Votum separatum, (лат.) відокремлений голос; погляд незгідний із постановами більшості, звич. записують у протоколі нарад.

Vox populi, vox Dei, (лат.) голос народу, голос божий.

Week-end, (англ.) чит. вік-єнд, кінець тижня; субота по полудні й неділя; час і місце (дім) відпочинку й розваги для тих, що працюють.

III. ПОКАЖЧИК ЧУЖОМОВНИХ НАЗВ.

Flakjoer, Ок'ер	Austin, Остин	Blackpool, Блекпул
Larhus, Орхус	Autun, Отен	Blackstone, Блекстон
Abbot, Еббот	Auvergne, Овернь	Blainville, Бленвилл
Aberdeen, Ебердин		Blake, Блек
Accelerando, Акчелерандо	Babbage, Бебедж	Blaydon, Бледи
Achard, Ашар	Baby, Беби	Blizzard, Блицерд
Acheson, Ечисон	Bacon, Бекон	Bloemart, Блюмарт
Acrescendo, Акресендо	Baden Powell, Беди Пауел	Bloemfontein, Блюмфонтейн
Adams, Едемс	Baffin, Бефин	Blois, Блюа
Adelaide, Еделад	Bagehot, Беджгот	Bloomfield, Блумфилд
Adieu, Адье	Bagne, Бань	Bluff, Блеф
Aelst, Альст	Bahia, Баия	Bodley, Бодли
Agen, Ажан	Baila Atha Cliath, Бола Ана	Boerhaave, Бурхаве
Agitato, Аджитато	Bailly, Бейли [Кля]	Boieldieu, Буальдьє
Agoult, Агу	Baisse, Бес	Boisguillebert, Буагильбер
Aguilera, Агилера	Balance of Power, Балнс	Boissier, Буассье
Ahmes, Ахмес	Baldwin, Болдвин [оф Пауер]	Bologna, Болонья
Aimard, Емар	Balfour, Балфур	Bolton le Moors, Болти ли
Ain, Ен	Bancroft, Бемкрофт	Bonheur, Бонер [Мурс]
Airaines, Ерен	Bantock, Бенток	Booker, Букер
Airy, Ери	Barry, Бері	Booth, Буте
Aisne, Ен	Base-ball, Бес-бал	Boothia Felix, Бутіс Філікс
Aix, Екс	Basket-ball, Бескет-бол, Ко-	Bootle, Бутл
Ajmere, Аджмір	Basselin, Баслен [шкіпка]	Borrow, Боро
Akron, Екрн	Bathurst, Бетгест	Böszörmény, Бесермени
Alain, Ален	Batignolles, Батиньяоль	Bouchardat, Бушарда
Alais, Але	Baton Rouge, Бетен Руж	Boucher, Буше
Åland, Оландські о-и.	Battaglia, Баталья	Bouernemouth, Борнмаут
Albany, Албени	Battersea, Бетерси	Boussingault, Буссенго
Aldridge, Ольдрідж	Batthanyai, Батъяни	Bowie, Боі
Alembert d', Алямбер	Battle Creeck, Бетлі Крик	Boylesve-Tardivaux, Буалев-
Algeciras, Альхесірас	Baudelaire, Боллер	Bradford, Бредфорд [Гардіво]
Allais, Алле	Baudouin, Боуен	Bradley, Бредлі
Alleghany, Елігени	Baumé, Боме	Bragg, Брек
Allegrain, Алегрен	Bautzen, Будшини	Braid, Бред
Allenby, Аленбай	Bay-City, Бе-Сіті	Braille, Брай
Aller, Альє	Bayle, Бейль	Brandy, Бренді
Amiens, Ам'єн	Bazaine, Базен	Brescia, Брешія
Angermans, Онгерманельф	Beaconsfield, Беконсфілд	Breughel, Брайхель
Angers, Анже	Beardsley, Бїрдслі	Brewster, Брустер
Ångström, Онгстрем	Beattie, Бітті	Bridgeport, Бїджпорт
Anjou, Анжу	Beatty, Бітті	Bridges, Бїджіс
Antoine, Антуан	Beauharnais, Богарне	Bridgetown, Бїджтаун
Arrogatura, Апподжїтура	Beaumont, Бомарше	Brigth, Брайт
Araujo, Араву	Beaumont, Бомонт	Brighton, Брайтон
Arbois, Арбуа	Bédier, Бедье	Broad-casting, Бродкастинг
Arbutnot, Арбетнот	Beecher-Stowe, Бічер-Сто	Brogie, Бролі
Argenson, Аржансон	Behaviorism, Бігенісизм	Brooklyn, Бруклін
Argentueil, Аржантей	Beige, Беж	Brooks, Брукс
Arkwright, Аркрайт	Békés-Csaba, Бекеш Чаба	Brown, Браун
Armagnac, Арманьяк	Benoit, Бенуа	Browning, Браунинг
Argentières, Армантьєр	Berkeley, Берклі	Brown-Séguard, Браун-Секар
Argείο, Арпеджо	Bergaert, Бернарт	Bruce, Брус
Arrowroot, Ерорут	Bergnaу, Берне	Bruelhal, Брайхель
Artois, Артуа	Berthier, Бертье	Brunaire, Брюмер
Aston, Естон	Beyle, Бель	Brunau, Брюно
Aube, Об	Beyruth, Бейрут	Brunetiére, Брюнетьер
Auber, Обер	Beziers, Бельє	Bryant, Брасит
Aubry, Обрі	Blanchini, Б'янкіні	Buchanan, Б'юкенен
Auckland, Окленд	Bill of rights, Біл оф райтс	Buckingham, Бекінгем
Aud, Од	Birmingham, Бермінгем	Buckle, Бокль
Audjila, Авджілі	Biscaglia, Біскаліє	Buffalo, Бефало
Augier, Ожїє	Black, Блек	Buffon, Бюфон
Aulard, Оляр	Blackburn, Блекборн	Buiten Zorg, Бойтензорг

Bilow, Бюльов
 Bungalow, Бангальо
 Burbank, Бербанк
 Burke, Берк
 Burleigh, Берли
 Burma, Бирма
 Burne-Jones, Берн-Джонс
 Burnley, Бернли
 Burns, Бернс
 Burton, Бертен
 Bushel, Бошел
 Butler, Батлер
 Butte City, Бит (Бет) Сити
 Buys-Ballot, Байс-Балло
 Byron, Байрон

Caen, Кан
 Cagliari, Кадляри
 Cagliostro, Кадлюстро
 Calliaux, Кайо
 Caine, Кейн [Сент-Емур
 Caix de Saint-Amour, Ке-де-
 Сак-вак, Кек-вок
 Calais, Кале
 Cambridge, Кембридж
 Camembert, Камамбер
 Campbell, Кемпбел
 Campanelli, Кампанелли
 Canberra, Кенбера
 Cannes, Кан
 Canton, Кентон
 Canterbury, Кентерберри
 Carpetown, Кептаун
 Carey, Керри
 Carlisle, Карлайл
 Carlyle, Карлайл
 Carmagnole, Карманиоли
 Carpentras, Карпантрак
 Carracci, Караччи
 Casaubonus, Казобон
 Casement, Казмент
 Castlereagh, Касльрей
 Cathkin, Керкин
 Cauchy, Коми
 Cauvery, Кавери
 Cavaignac, Кавениак
 Cavendish, Кевендиш
 Sawpore, Кампур
 Ceará, Сеара
 Cecil, Сесиль
 Cellini, Челлини
 Cerna, Чена
 Cenci, Ченчи
 Cerna, Черна
 Cernavoda, Чернавода
 Servantes, Сервантес
 Ceulen, Келен
 Ceuta, Севта
 Cevendale, Чевендале
 Cevennes, Севени
 Cezanne, Сезанн
 Chablis, Шаблли
 Chaco, Чакко
 Chagall, Шагал
 Chagos, Чагос
 Châlons, Шаллон

Chamberlain, Чемберлен
 Chambery, Шамбери
 Chambesi, Чамбеси
 Chamfort, Шамфор
 Chamisso, Шамиссо
 Chamoni, Шамони
 Champion, Чемпион
 Champollion, Шамполлион
 Chaplin, Чеплин
 Charcot, Шарко
 Chardin, Шарден
 Charente, Шарант
 Charleson, Чарльстон
 Charlottenburg, Шарлоттен-
 Chartres, Шартр [бург
 Chartreuse, Шартрез
 Charles, Шаль
 Chassériau, Шасеро
 Chateaubriand, Шатобриан
 Chatham, Четем
 Chattahoochee, Четегучи
 Chattanooga, Четенуга
 Chatterton, Четтертон
 Chaucer, Чосер
 Chef-d'oeuvre, Шедевр
 Cheltenham, Челтенгем
 Chenier, Шеник
 Cher, Шер
 Cherbourg, Шербур
 Cherso, Керсо
 Cherra-Punji, Черананджи
 Chesapeake-bay, Чесепик
 Chester, Честер
 Chesterton, Честертон
 Chevalier, Шевалик
 Cheviot, Чезиот
 Chevreul, Шеврель
 Chianti, Кинти
 Chiapas las, Чипас
 Chicago, Шикаго
 Chieti, Кьети
 Chigi, Киджи
 Chihuahua, Чи(р)уа(р)уа
 Chile, Чиле
 Chiloé, Чильое
 Chimborazo, Чимборасо
 Chiriqui, Чирики
 Chonos, Чонос
 Chopin, Шопен
 Chouans, Шуанн
 Christchurch, Кристчерч
 Christmas, Кристмас
 Christophe, Кристоф
 Chur, Кур
 Churchill, Черчилль
 Cimabue, Чимабуе
 Cincinnati, Синцинати
 Citlaltépetl, Ситлатепетль
 City, Сити
 Ciperocovici, Чуперкович
 Clairvaux, Кларво
 Clarendon, Кларендон
 Clarke, Кларк
 Claudel, Клодель
 Clemenceau, Клемансо
 Cleveland, Кливленд

Clive, Клайв
 Cluj, Клюж
 Clyde, Клайд
 Coahuila, Коауила
 Coast Ranges, Кост Рендж
 Cognac, Коняк
 Coleridge, Кольридж
 Colligny, Коллини
 Collot, Кольо
 Comte, Комт
 Concepcion, Консепсион
 Conchos, Кончос
 Connecticut, Коннектикут
 Conscience, Консцианс
 Constable, Констебл
 Coogan, Куген
 Cook, Кук
 Coolidge, Кулидж
 Cooper, Купер
 Coquefin, Кокефин
 Coulomb, Кулон
 Couperus, Куперюс
 Cowper, Кавпер
 Craig, Крег
 Creanga, Кринга
 Creusot, Крезо
 Crewe, Крузе
 Croisset, Круассе
 Crookes, Крукс
 Csiky, Чики
 Cumberland, Камберленд
 Cures, Кюресль
 Curie, Кюри
 Curzon, Керзон
 Custine, Кюстин
 Cuvellier, Кювелик
 Cuvier, Кювие
 Czambel, Цамбель
 Dago, Дейго
 Dal Eigeann, Дойль Авриан
 Daily, Дейли
 Dallas, Даллас
 Damoiseau, Дамуазо
 Dampier, Демпир
 Dana, Дейне
 D'Aubigné, Д'Обинс
 Daubrée, Добре
 Daudet, Додо
 Dauphiné, Дельфинат
 D'Aux, До
 Davenport, Деяпорт
 Davis, Дейвис
 Davy, Дейви
 Dawes, Дова
 Dayton, Дейтон
 Death Valley, Дет Велл
 Beauville, Дюваль
 Debye, Дебай
 Delaunay, Дельоне
 Delaware, Делавер
 Delescluze, Делескюз
 Delisle, Делиль
 Dent Blanche, Дан Бланш
 D'Entrecasteaux, Д'Антракасто
 Descartes, Декарт

Des Moines, Де Мойн
Desmoulin, Демулэн
Detroit, Дитройт
Devonport, Девпорт
Dewar, Дюер
Dewey, Дюй
Dhawalagiri, Даваладжирі
Dжайpur, Джайпур
Djibouti, Джибути
Djakakarta, Джакоджакарта
Dorgelés, Доржелэс
Douai, Дюэ
Doubs, Дю
Douglas, Даглэс
Douchaire, Дугер
Dover, Довр
Downing Street, Давнинг Стрит
Dozsa, Дожа
Drake, Дрейк
Draper, Дрейпер
Dreadnought, Дреднаут
Drumont, Дрюмон
Dubail, Дюбай
Dubarry, Дюбаррі
Dublin, Деблін
Du Bois Reumont, Дюбуа
Du Sange, Дюсанж [Ремон
Duccio, Дуччо
Du Chaillu, Дю Шейлю
Duchesse, Дюшен
Ducrotiaux, Дюкротіо
Dufau, Дюфо
Dufay, Дюфе
Dufour, Дюфур
Duhamel, Дюгамель
Dukas, Дюка
Dulong, Дюльон
Duluth, Дюлут
Dumas, Дюма
Dumont, Дюмон
Dumouriez, Дюмуріэ
Dumping, Дампінг
Dundee, Данді
Dunkerque, Дюнкерк
Duploye, Дюплюэ
Dupont, Дюпон
Duport, Дюпор
Durance, Дюранс
Durand, Дюран
Durban, Дербен
Durkheim, Дюркгейм
Dutreuil, Дютрейль
Dutrochet, Дютроше

East Main, Іст Мейн
Echegaray, Ечегарай
Eiffel, Ейфель
Empire, Ампір
Enfantin, Анфантен
Entente, Антанта
Eötvös, Егвеш
Erie, Ірі
Esq. — esquire, Есквайр
Estienne, Етіен
Esturnelles, Естурнель
Esztergom, Естергом

Eure, Ер
Eyre, Ер
Faguet, Фагэ
Fairbanks, Фербенкс
Fall River, Фол Ривер
Faure, Фор
Fauré, Форэ
Fawkes, Фокс
Feuillet, Фес
Fielding, Филдинг
Fizeau, Физо
Flaubert, Фльобер
Fleury, Флери
Foggia, Фоджа
Folkestone, Фолькстон
Foot-ball, Футбол
Fouché, Фуше
Fouillée, Фуэ
Frazer, Фрезер
Freetown, Фританн
Frenel, Френель
Freycinet, Фресіне

Gaidoz, Гедоз
Gaillhard-Bancel, Гаяр-Бан-
[сель

Gainsborough, Генсбору
Galsworthy, Гельсуэрти
Gaudin, Годен
Gauguin, Гоґен
Gautier, Готіэ
Gauvain, Говен
Gay-Lussac, Ге-Люсак
Geelong, Джаллонг
Geijerstam, Герестам
Gelée-Lorrain, Желе-Льорен
Gemmaio, (лат.) гл. Брунь-
Genève, Женевэ [кування
Genlis, Жанліс
Gennargentii, Дженардженті
Genova, Генуя
Gentil, Жантіль
Gentleman, Дженгельмен
Gentry, Джентрі
Geoffroy, Жофруа
George, Джордж
Georgetown, Джорджтаун
Georgia, Джорджія
Gérard, Жерар
Géricault, Жеріко
Gerliche, Жерляш
Germiston, Джермістон
Gérôme, Жером

Gherardessa, Уголіно Герар-
Gers, Жер [деска
Gerson, Жерсон
Geulincx, Геулінкс
Ghazepoor, Гаашур
Ghiberti, Гіберті
Ghika, Гика
Ghil, Гіль
Ghirlandaio, Гірландіаіо
Ghor, Гор
Gide, Жід
Giolitti, Джолітті

Giordano, Джордано
Glotto, Джото
Giovanni Pisano, Джованні
Girard, Жіраар [Шванський
Girardin, Жіраарден
Girardon, Жіраардон
Giraudoux, Жіроду
Girgenti, Джірдженті
Gironde, Жіронда
Giuba, Джуба
Giunta, Джунта
Giusti, Джусти
Gjellerup, Гельсрун
Gjorgjić, Джорджіч
Gladstone, Гладстон
Glasgow, Глазго
Gleises, Глэйз
Gloucester, Глостер
Goajira, Гоакіра
Goethals, Гетельс
Golgi, Гольджі
Goosens, Гусенс
Gossaert, Госсарт
Goudimel, Гудмел
Gough de la Paez, Гоф
Goujon, Гужон
Gounod, Гуно
Gouraud, Гуро
Gourgaud, Гурго
Gourmont, Гурмон
Grampian, Гремпиан
Grand Rapids, Гранд-Репідс
Grant, Грант
Great Basin, Грейт Бейсн
Great Salt Lake, Грейт Салт
[Лейк
Great Slave Lake, Грейт Слейв
[Лейк
Great Yarmouth, Грейт Ярмет
Greely, Грелі
Greene, Грін
Green River, Грін Ривер
Greenwich, Грінвіч
Greuze, Греза
Groningen, Кронінґен
Grouchy, Груші
Guagnini, Гуаніні
Guenot, Гено
Guericke, Геріке
Guerrillas, Герілаэ
Guerrero, Гереро
Guesde, Гез
Guiana, Гвіана
Guilbert, Гильбер
Guillaume, Гійом
Gullebert de Lannoy, Гиль-
[бер де Лануа
Guiscard, Гіскар
Guise, Гіз
Guitry, Гітрі
Guizot, Гюз
Guldin, Гюльден
Guyane, Гвіана
Guyau, Гію
Guyonmer, Гінемер
Győr, Гер

Gyulai, Гюлай

Habana, Гавана
 Haggard, Геггерд
 Haig, Гей
 Hakluyt, Геклют
 Haldane, Гольдейн
 Halley, Геллей
 Hampden, Гемпден
 Hartley, Гертал
 Harwich, Гервич
 Haslingden, Геалингден
 Haug, Ог
 Hautant, Гоман
 Housse, Госса
 Haut-Barsac, Го-Барсак
 Hauterive, Готри
 Haut-sauternes, Го-Сотери
 Haüy, Гаюй
 Hawthorne, Готгори
 Hazlitt, Гезлит
 Hearn, Гери
 Heijermans, Германе
 Henner, Еннер
 Hennod, Енно
 Héraul, Еро
 Herczeg, Герцег
 Heriot, Ерио
 Hermite, Ермит
 Hervieu, Ервие
 Hidalgo, Идальго
 Highland, Гайленд
 High-life, Гай-лайф
 Hjaerne, Гьерне
 Hjelmar, Гьелмар
 Hoek van Holland, Гук ван
 Hollywood, Голливуд [Голланд]
 Hood, Гуд
 Hooke, Гук
 Hoover, Гувер
 Houbaken, Габракен
 Houdon, Гудон
 House, Газа
 Houston, Густон
 Huallaga, Уалляга
 Hudson, Гадсон
 Huë, Юе
 Huéva, Уельва
 Huerta, Уерта
 Hughes, Гюа, Юа
 Hugo, Гюго
 Hull, Гал
 Humber, Гембер
 Hume, Юм
 Hunt, Гант
 Huron, Юрон
 Hutcheson, Гачисон
 Huxley, Гаксли
 Huysens, Гуйсенс
 Huysmans, Гюйсманс
 Huysum, Ван Гуйсем
 Hvar, Хвар
 Huderark, Гайдпарк
 Huderabad, Гайдерабад
 Humans, Гайманс
 Hundman, Гайдмен

Idaho, Айдаго
 Indre, Ендр
 Ingres, Енгр
 Iowa, Айва
 Ishii, Иши
 Isle, Лэ

Jabalpur, Джабальпур
 Jacksonville, Джексонвилл
 Jacotot, Жакото
 Jacquard, Жаккар
 Jaloux, Жалю
 James, Джеймс
 Jamestown, Джемстаун
 Jammes, Жамы
 Janet, Жане
 Jaures, Жорес
 Jazz, Джез
 Jefferson, Джефферсон
 Jellachich, Блячич
 Jellicoe, Джелико
 Jenner, Дженер
 Jerez de la Frontera, Херес
 [де ля Фронтера]

Jerome, Джером
 Jersey City, Джерси Сити
 Jevons, Дженонс
 Jimenez, Хименес
 Joffre, Жофр
 John Bull, Джон Буль
 Johnson, Джонсон
 Johnston, Джонстон
 Johnstown, Джонстаун
 Johore, Джогор
 Joinville, Жуанвилл
 Jomini, Жомини
 Jonson, Джонсон
 Joubert, Жубер
 Jouffroy, Жуфруа
 Joule, Джавль
 Jourdan, Журдан
 Jouvenet, Жувене
 Joyce, Джоис
 Juan Fernandez, Хуан Фер-
 [нандес]
 Juarez, Хуарес
 Juba, Джуба
 Jumna, Джамна
 Junger, Джампер
 Jury, Жюри
 Jusseau, Жюссис

Karroo, Керу
 Kean, Кин
 Kenton, Китон
 Keats, Китс
 Khuen-Hedervary, Кун-Ге-
 [дервари]

Kierkegaard, Киркегор
 Kjelland, Кислянд
 Kjellén, Челлен
 Knockout, Нокаут
 Knox, Нокс
 Knoxville, Ноксвилл
 Kossuth, Косшут
 Krak, Керк

Kurrachee, Карачи
 Kuiper, Койпер
 Kwichpack, Квичпек

Laagen, Ляоген
 Labour Party, Лейбур Парти
 La Bruyère, Ля Брюер
 La Chaise, Лямеа
 La Chaussée, Ля Шоссе
 La Chaux de Fonds, Шо де
 Lajarte, Лажарт [Фон]
 Lallemant, Лалльман
 Lamb, Лем
 Lancaster, Ланкестер
 Lang, Ленг
 Langley, Ленглей
 Lansing, Лэнсинг
 La Rochefoucauld, Лярош-
 Launay, Ляоней [Фуко]
 Launceston, Лянстен
 Laurence, Ляоренс
 Laurent, Ляоран
 Lauriston, Ляористон
 Lausanne, Ляозанна
 Lautréamont, Ляотреамон
 Lavignac, Лавинак
 Lavoisier, Лявуазис
 Law, Ляо
 Layard, Ляярд
 Lebaudi, Лябоди
 Le Brun, Лябрун, Лябреу
 Lesse, Ляссе
 Leclair, Ляклер
 Lee, Ли
 Leeds, Лиде
 Leeuwarden, Ляварден
 Légendre, Ляжандр
 Leger, Ляже
 Legnano, Лянино
 Leicester, Лястер
 Leighton, Ляйтон
 Lejean, Ляжан
 Lemaitre, Ляметр
 Lenclos, Лянкляо
 Lens, Лянс
 Leraute, Ляпот
 Leroy-Beaulieu, Ляруа Боліе
 Leuven, Ляовен
 Lewes, Ляис
 Lewis, Ляис
 Leygues, Ляг
 Leysin, Лясен
 Lhassa, Ляса
 Liège, Ляж
 Ligne de, Лянь
 Ligny, Ляни
 Livigno, Лявильо
 Lock-out, Ляокаут
 Loscy, Ляоси
 Lodge, Ляодж
 Loire, Ляора
 Loisy, Ляоай
 Looping, Ляопинг
 Louys, Ляис
 Lowell, Ляоел
 Löwen, Ляовен

Lubbock, Лубок
 Ludlow, Ладльов
 Lugeon, Люжон
 Lunch, Личч
 Luautey, Люте
 Lueil, Луйль

 Mascoulay, Масколей
 Mac Clure, Мек Клюр
 Macdonald, Макдональд
 Mascéio, Масейо
 Machado, Мачадо
 Machiavelli, Макьявелли
 Mackenzie, Мекэнзи
 Mac-Kinley, МекКинлей
 Mac Lennan, МекЛеннан
 Mason, Мекон
 Macpherson, Макферсон
 Macquari, Маквори
 Madison, Медсон
 Magalhães, Магальян
 Magendie, Мажанди
 Magenta, Маджента
 Maggiore, Маджоре
 Malebranche, Мальбранш
 Maine, Мен
 Mainland, Мейнланд
 Maintenon, Ментенон
 Maistre, Местр
 Malât, Мьлат
 Malsherbes, Мальшерб
 Malherbe, Малерб
 Malone, Мельон
 Malström, Мальштрем
 Man, Мен
 Mancha la, Манча
 Manchester, Манчестер
 Manhattan, Мангеттен
 Marajo, Марашу
 Maranhão, Мараньон
 Margate, Маргет
 Margaux, Марго
 Margerie, Маржери
 Marlborough, Мальборо
 Marteau, Марто
 Maryland, Мерилэнд
 Masfield, Масфилд
 Massachusetts, Массачусетс
 Massinger, Мессинджер
 Matiegka, Матейка
 Maubeuge, Мобез
 Maucclair, Моклер
 Maugham Somerset, Мо(ре)м
 Maureou, Мору [Сомерсет
 Mauriac, Морьяк
 Maurice, Морис
 Maurois, Моруа
 Maurras, Морра
 Mauvillon, Мовиллон
 Maxwell, Максвелл
 Mayne Reid, Майн Рид
 Meilhac, Мелляк
 Meillet, Мее
 Melbourn, Мельбери
 Mendés, Манде
 Meunier, Мение

Meursius, Мерсиус
 Meurthe, Мерт
 Meuse, Мез, Мас,
 Miami, Майеми
 Michaud, Мимо
 Michel, Мисель
 Michel-Angelo, Микель-Андже-
 Michelet, Мичлэ [льо
 Michelson, Майкельсон
 Michigan, Мичиген
 Michoucan, Мичоакан
 Middlesbrough, Мидльсбере
 Mignet, Минис
 Mignon, Миньон
 Milhaud, Мийо
 Minhô, Миньо
 Mino, Миньо
 Miquelon, Микльон
 Miskolcz, Мискольч
 Moissan, Муасан
 Montaigne, Монтень
 Mont Cenis, Мон Сени
 Montchrétien, Монкретян
 Montfort, Монфор
 Montgolfier, Монгольфье
 Mont Pelvoux, Мон Пельву
 Moody, Муди
 Moore, Мур
 Moray Firth, Мари Ферте
 Moreau, Морю
 Mount Saint Elias, Мант Сент
 Mounier, Муанис [Мюсс
 Mulhouse, Мюльюз(а)
 Munch, Мунк
 Murat, Мюрат
 Murchison, Мерчисон
 Murger, Мюрже
 Murray, Мерей
 Murrumbidgee, Мерембиджи
 Musset, Мюссе
 Mysore, Майсур

Nancy, Нанси
 Napier, Непер
 Nares, Нерс
 Nashe, Нем
 Nashville, Нешвил
 Nattier, Натис
 Neaigou, Нягой
 Néaux, Нео
 Neuilly sur Seine, Ней сюр
 Neuville, Невиль [Сен
 Newark, Ньюерк
 New Bedford, Нью Белферд
 New Brunswick, Нью Бранс-
 Newcastle, Ньюкасл [ик
 Newcomb, Ньюком
 Newcomen, Ньюкомен
 New Hampshire, Нью Гемшир
 New Haven, Нью Гевн
 New Jersey, Нью Джерси
 Newman, Ньюмен
 New Orleans, Нью Орлеанс
 Newport, Ньюпорт
 Newton, Ньютон
 New York, Нью Йорк

Nijmegen, Наймеген
 Nimes, Ним
 Noyelles, Ноай
 Nointel, Нуантель
 Norrköping, Норрменинг
 Norwich, Норич
 Nyiregyháza, Ниредьгала

O'Brien, О'Брайн
 Oglio, Олио
 Ohio, Огайо
 Oise, Уаз
 Ojibway, Оджибви
 Orcagna, Оркани
 Orczy, Орчи
 Oriuela, Ориуела
 Orne, Орн
 Orsova, Оршова

Pachuca, Пачука
 Paileron, Пасрон
 Painlevé, Пейлэве
 Pandshim, Панджим
 Pankhurst, Пенкгерст
 Papin, Папен
 Pap Szilagyi, Поп Силади
 Parahyba, Парайба
 Pares, Перз
 Pas de Calais, Па де Калэ
 Passaic, Пасейк
 Pater, Пейтер
 Pau, По
 Paul Boncourt, Поль-Бонкур
 Peace River, Пис Ривер
 Pearl, Перль
 Peary, Пери
 Pecqueur, Пекер
 Peel, Пиль
 Peguy, Пегу
 Percy, Перси
 Perrault, Перро
 Perrin, Перен
 Pétain, Петен
 Petit de Julleville, Пети де

[Жюльвил
 Phoenix, Финикс
 Piacenza, Пиаченца
 Piahy, Пиай
 Piave, Пява
 Pichegru, Пичегрю
 Pichincha, Пичича
 Pichon, Пимон
 Pikes Peak, Пайкс Пик
 Piteå, Питео
 Plateau, Пляго
 Platte River, Плат Ривер
 Plymouth, Плимут
 Poincaré, Пуанкаре
 Pointe à Pitre, Пуант а Питр
 Poisson, Пуассон
 Poitiers, Пуатис
 Poitou, Пуату
 Polignac, Полиньяк
 Ponce de Léon, Понсе де Леон
 Preux, Пре
 Proudhon, Прудон

Prout, Праут
Provence, Прованс
Prudhon, Прудон
Puccini, Пуччини
Purgeil, Пересель
Puy de Dome, Пуи де Дом

Quai d'Orsay, Ке д'Орсе
Quarengui, Гваренги
Quatrefages, Катрфаж
Queensland, Квинсленд
Querétaro, Керетаро
Quetelet, Кетле
Quesnay, Кене
Quevedo, Кеведо
Quineti, Кне
Quintana, Кинтана
Quito, Кито

Rabelais, Рабле
Rachel, Рашель
Raikes, Рейкс
Rainier, Рейниер
Rameau, Рамо
Ramsay, Ремзей
Ramuz, Рамюз
Rawlinson, Ролназон
Rayleigh, Рейлей
Rayz, Реа
Reading, Рединг
Réau, Рео
Réaumur, Реомюр
Reggio, Реджо
Regina, Риджайне
Regnault, Реньо
Régnier, Ренис
Reims, Рене
Reinach, Ренак
Renaudot, Ренодо
Rennes, Рени
Renoir, Ренуар
Resiani, Рез'яни
Restif, Ретиф
Retz, Реа [де де Монд
Revue de deux Mondes, Ревю
Reykjavik, Райхавик
Rhode Island, Род Айленд
Rhodes, Родс
Riesi, Ричи
Richard, Ричард
Richeieu, Ричелис
Rieberin, Риббин
Richef, Риче
Richmond, Ричмонд
Rimbaud, Рембо
Rochdale, Рочдель
Rochefort, Рошфор
Rochelle la, Рошель
Rochester, Рочестер
Rockefeller, Рокфеллер
Rodin, Роден
Roe, Ро
Roer, Рур
Rogers, Роджерс
Rohan, Роан
Romains, Ромен

Ronsegno, Ронченко
Roosevelt, Рузвельт
Rosebery, Росбери
Rosny, Роан
Rotherham, Родергем
Rothermere, Ротермир
Roubaix, Рубе
Rouen, Руан
Rouget, Руже
Rousseau, Руссо
Roussel, Руссель
Roussel, Руссе
Roux, Ру
Rowland, Ролланд
Rugby, Ругби
Ruisdael, Ройсдалъ
Ruihière, Рюлиер
Ruskin, Раскин
Russel, Рассель
Rutherford, Радерфорд
Ruysbroek, Руисбрук
Ryswijk, Райсвайк

Sabine, Себин
Sacchini, Сакчини
Sacy, Саци
Saint-Arnaud, Сент-Арно
Saint-Assise, Сент Ассис
Saint Brieuc, Сент Бри
Saint Denis, Сент Дени
Sainte-Beuve, Сент-Бен
Saint Francis, Сент Френсис
Saint Germain, Сент Жермен
Saint Helens, Сент Геленс
Saint John, Сент Джон
Saint Julien, Сент Жюлиен
Saint Just, Сент-Жюст
Saint Louis, (фр.) Сент Люи
Saint-Louis, (англ.) Сент

Saint Nazaire, Сент Назер
Saint Quentin, Сент Квентен
Saint-Saëns, Сен-Санс
Sajama, Сахама
Salem, Селем
Sallsbury, Сольсбери
Salsette, Сольсет
Salt Lake City, Солт Лейк Сити
Sandburg, Сандбург
Sandwich, Сандвич
San José, Сан Хозе
San Juan, Сан Хуан
Sans souci, Сансуци
Saône, Сона
São Paulo, Санн Павльо
Sarawak, Саравак
Saussure, Соссюр
Sauternes, Сотери
Savannah, Севенна
Savoie, Савоя
Sav, Се
Seara Flow, Скене Фльов
Schenectady, Шенектеди
Schiaparelli, Скиапарелли
Scialoja, Шьяльоа
Seranton, Скернтон

Seattle, Сетль
Sebesi, Шебеси
Secchi, Секки
Seignobos, Сеньобос
Seine, Сена
Senlis, Сэнлис
Seton-Watson, Сетон-Вотсон
Seurat, Сера
Sévigé, Севиге
Seymour, Симор
Shackleton, Шекльтон
Shaftesbury, Шефтобери
Shampron, Шампун(ь)
Shannon, Шенен
Shasta, Шаста
Shaw, Шов
Sheffield, Шефилд
Shelley, Шелли
Sheridan, Шеридан
Sievès, Сиевс
Signac, Синяк
Signorelli, Синьорелли
Simon, Саймон
Skiskjöring, Шискеринг
Skye, Скай
Smiles, Смайлс
Snake River, Снейк Ривер
Soissons, Суассон
Sotismes, Солем
Sopron, Шопрон
Southampton, Саутгемптон
Southend, Саутенд
Southey, Саутей
Southport, Саутпорт
South Shields, Саут Шильде
Speke, Спик
Squire, Сквайр
Stael-Holstein, Сталь-Голь-
Stanley, Стенли [стейн
Stanleyville, Стенливил
Stead, Стейд
Steed, Стейд
Stephenson, Стивенсон
Stevenson, Стивенсон
Steward, Стюард
Stockholm, Стокгольм
Straits, Стрейтс
Stuart, Стюарт
Studniczka, Штудницка
Sue, Сю
Suidas, Суидас
Suite, Суита
Sullivan, Салливан
Sully, Сюлли
Suppé, Сюппе, Зуппе
Surrey, Корри
Susquehanna, Сесквегона
Sutlej, Сатледж
Swansea, Сванси
Syngé, Синяк
Syracuse, Сирезуа
Szatmár, Сатмар
Szegedin, Сегедин
Székesfehérvár, Секешфегер-
Szilágyi, Сильяги [вар
Szolnok, Сольнок

Taft, Тефт	Valence, Валанс	Warrington, Берингтон
Tagliamento, Талиаменто	Valenciennes, Валаньенсьн	Warwick, Воррик
Taine, Тейн	Valladolid, Вальядолид	Wase, Вейз
Tajo, Тахо	Vallot, Вальо	Watling, Вотлинг
Tallemant, Талсман	Valois, Валоа	Watteau, Ватто
Talleuand, Талсран	Van, Ван	Watts, Вотс
Târgu Mureş, Тиргу Муреш	Vancouver, Ванкувер	Wedgwood, Веджвуд
Tau, Тей	Van der Meer, Ван дер Мер	Wells, Велз
Taylor, Тейлор	Van Dusk, Ван Дайк	West Ham, Вестгем
Teisseyre, Тессейр	Van Eysck, Ван-Айк	Weule, Вейле
Tejo, Тешу	Vannes, Ван	Weyer, Вейр
Temps, Тейпс	Varichius, Варрик	Wheatstone, Витстон
Texas, Техас	Vargalanka, Паланка	Wheeling, Вейлинг
Thackeray, Текерей	Vaszary, Васари	Whistler, Вистлер
Thames, Темза	Vaucluse, Воклюз	Whitman, Витмен
Tharaud, Таро	Vaud, Вод	Whittier, Виттер
Thietmar, Титмар	Vautier, Вотье	Whymper, Вимпер
Thoreau, Торо	Vauvenargues, Вовенарг	Wigan, Виган
Thronhjelm, Трондjem	Vecchi, Векки	Wight, Вайт
Times, Таймс	Vecchia, Веккиа	Wilberforce, Вилберфорс
Tisza, Тиса	Vecchiotta, Веккиотта	Wilde, Вайлд
Tooke, Тук	Vegio, Веджо	Wilkes, Вилкс
Toreka, Топике	Vendée, Вандея	Williaert, Виларт
Torriceili, Торичелли	Vendémiaire, Вандемьер	Williams, Вильямс
Tournai, Турне	Vendôme, Вандом	Wilmington, Вилмингтон
Townsend, Таунсенд	Ventose, Вантоз	Wilson, Вилсон
Trade-union, Тред-юнион	Verdun, Верден	Winchester, Винчестр
Trochu, Трошю	Vergniaud, Верньяо	Wollaston, Воллестон, Вуль-
Troelstra, Трудльстра	Vernier, Вернье	Wolsey, Вульсей
Troyes, Троя	Veillot, Вейльо	Woolwich, Вулич
Troyon, Трояйон	Vicazec, Витазек	Worcester, Вустер
Trust, Трест	Vichy, Вими	Workington, Беркингтон
Tudor, Тюдор	Viète, Вейт	Worsane, Ворсо
Tuileries, Туилери	Vignemale, Вильмаль	Wren, Врен
Tulle, Туль	Vignola, Вильоля	Wright, Райт
Turenne, Тюрень	Vigny, Вигни	Wucherley, Вичерли
Turgot, Тюрго	Villars, Вилар	Wyoming, Вайоминг
Turnèbe, Тюрнеб	Villefranche, Вильфранш	Xingu, Шингу
Turner, Тернер	Villehardouin, Вилардуен	Yar, Яр
Two-step, Ту-стен	Villers, Вилье	Yeats, Гейтс
Tyler, Тайлор	Viollet-le-Duc, Виолэ-ле-Дук	Yellowstone, Словстон
Ular, Улар	Vogüé, Вогюе	Yonne, Йон
United Press, Юнайтед Прес	Voltaire, Вольтер	Young, Юнг
Utah, Юта	Vörösmarty, Верешмарти	Youngstown, Юнгстаун
Utica, Ютика	Wabash, Вобеш	Ypres, Ипр
Vacherot, Вашро	Wakefield, Векфилд	Ysaie, Исай
Vacz, Вац	Wales, Велз	Yucatan, Юкатан
Vaihinger, Вайгингер	Walker, Вокер	Zara, Задар
Vaillant, Вальян	Wallace, Воллес	Zaragoza, Сарагоса
Valais, Вале, Валз	Wall Street, Волстриг	Zuidersee, Зойдерзе
	Walpole, Волпол	

Співробітники загальної частини У. З. Е. та гасла „Україна“.

Дм. Антонович, проф.: театр, У.^{*)} — історія театру; *Агнор Арнимович, проф. др.*: заг. мовознавство, У. — шкільництво Закарпаття; *Ст. Балей, проф. др.*: психологія; *Ст. Баран, др.*: У. — земельне питання Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Василь Баранівський, проф.*: У. — історія нової музики; *Іван Бедріло*: різне; *Культя Безкровний, У.* — шкільництво Кубані; *Василь Біднов, проф.*: правосл. Церква, У. — історія правосл. Церкви; історія школи до XIX в.; історія грошей; *Петро Біланюк, др.*: зоологія; *Леонід Білецький, проф.*: слов. письменство, У. — історія письменства XV-XVIII вв.; шкільництво Наддніпрянщини XIX-XX вв.; політ. еміграція від 70 рр. XIX в. до 1914; *Іван Боберський, проф.*, У. — неоліт. еміграція: Канада; *Мих. Боровський, інж.*, сіль. господарство — пасічництво; *Сергій Бородавський, проф.*: У. — кооперація Наддніпрянщини; *Лько Борщак*: українська на чужині, У. — політ. еміграція XVIII в.; *Юр. Величко, інж.*: машинознавство; *Свен Вировий, У.* — філантелія; *Олександр Вітенко*: діячі правосл. Церкви; *Василь Галич, У.* — неоліт. еміграція: ЗДА (із др. Лукою Мишугою); *Ст. Гайдушок, проф.*: руханка та змаг, У. — фіз. виховання; *Тодот Галін, др.*: У. — історія Буковини 1849-1914. рр.; *Мих. Гарас, проф.*: У. — освіта й культура Буковини; *Ів. Герасимович*: приватне шкільництво, У. — шкільництво Галичини від 1772; *Мих. Гнатинах, У.* — гроші 1917-20 рр.; *Антін Гнатівський, інж.*: сіль. господарство — садівництво; *Мих. Голубець*: заг. й укр. малярство (до букви „г“); *Гаврило Гордієнко, інж.*: сіль. господарство — городництво; *Леонід Грабина, проф. інж.*: геодезія; *Яр. Грушкевич, др.*: медицина; *Федір Гула, др.*: астрономія (від букви „д“); *Ірина Гургула, У.* — вишивки й писанки; *Гр. Дворянни, У.* — сектантський і прот. рух; *Мих. Дерев'яно, інж.*: У. — Зелений Кіай і Манджурія; *Стан. Дістриянівський, акад.*: заг. право; *Мирон Дольницький, др.*: географія (від букви „д“), У. — фіз. географія; рослинність і тваринність (разом із др. Ів. Раковським); *Вол. Дорошенко*: укр. письменство; *Дм. Дорошенко, проф.*: У. — освіта й культура Наддніпрянщини й Кубані; наук. рух; *Наталія Дорошенко, У.* — жіночий рух; *Олександр Доценко, полк.*: У. — вивольні змагання; армія УНР 1917-21; *Гр. Дрогомирецький, др.*: У. — клімат; *Оєніс Думін, сотні.*: укр. вивольні змагання, У. — вивольні змагання: армія ЗОУНР (УГА); військо: організація УГА (1918-20); *Андрій Жук, У.* — кооперація Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Микола Зайців, інж.*: хем. технологія; *Мих. Залізняк, др.*: суспільні науки; *Іван Злівинський, проф. др.*: У. — мова: говори; *Петро Зленко*:

У. — бібліографія, книгознавство; *В. Іванис, інж.*: неорганічна технологія; *Борис Іванницький, проф. інж.*: лісівництво й дендрологія; *І. Кабачків, доцент*: економія, У. — фінанси; *І. Камюк, інж.*: хемія; *П. Карманський, У.* — неоліт. еміграція: Бразилія; *о. М. Карович, ЧСВВ*: кат. Церква; *Ів. Квасниця, У.* — неоліт. еміграція: Аргентина, Парагвай, Уругвай; інші краї; *Ів. Кедрин, ред.*: У. — історія Сх. Галичини від 1. XI. 1918; *К. Коберський, др.*: економія, кооперація; *Лев Козут, др.*: У. — кооперація Буковини; *Філ. Колесса, акад.*: У. — нар. музика, усна словесність; *Вол. Колосовський, полк.*: військ. справи; У. — військо: провід армії УНР; *Мирон Кордуба, проф. др.*: У. — історія Буковини до 1848 і 1914-18; *Юл. Кордюк, др.*: медицина (від букви „і“); *Вол. Косоноцький, У.* — Укр. Парляментарна Репрезентація; *о. Г. Костельник, др.*: католицька Церква; релігія; *Іван Кривецький, дир.*: У. — преса; *Іван Крилякович, др.*: заг. історія, У. — назва; історія Галичини до 1772, історія війська; етнографія: історія одягу; *Вол. Кубійович, др.*: заг. географія (до букви „б“), У. — антропогеографія й демографія; *Зенон Кузєли, др.*: етнологія, У. — етнографія; *Корній Кученко*: укр. вивольні змагання; У. — вивольні змагання: Буковинський курінь; *Василь Кучеренко, інж.*: хем. технологія; *Вол. Левицький, проф. др.*: математика (від букви „м“); *Кость Левицький, др.*: У. — історія Галичини 1772-1918; вивольні змагання: діяльність урядів ЗУНР; право ЗУНР; *о. Яр. Левицький, др.*: кат. Церква, релігія; *Богдан Лепкий, проф.*: заг. й укр. письменство (до букви „я“), У. — письменство XI-XV вв.; *Лев Лепкий, ред.*: укр. вивольні змагання (до букви „к“); *Борис Лисянський, інж.*: електротехніка; *Зенон Лисько, др.*: музика (від букви „з“); *Мих. Литвицький, інж.*: У. — кооперація Закарпаття; *Олександр Лотоцький, проф.*: У. — автокефальна правосл. Церква; *Лев Лукасевич, др.*: Близький Схід; *Станіслав Людкевич, др.*: музика (до букви „л“), У. — історія музики XVIII в. — до Лисенка; *Ісаак Малєна, проф.*: У. — УРСР; *Ол. Михайловський, проф.*: (†) машинознавство й механічна технологія (до букви „д“); *Лука Мишуга, др.*: У. — неоліт. еміграція: ЗДА (із В. Галичем); *Іван Мірчук, проф. др.*: філософія; *Роман Могильницький, др.*: медицина (до букви „з“); *Василь Мудрий, ред.*: У. — змагання за вис. школу в Галичині; *Симон Паріжський, др.*: укр. історія до 1648 (від букви „д“); У. — історія до 1648; історія Коляччини; історіографія; *Нестор Ніжанковський, др.*: У. — нар. муз. струменти; *Іван Огієнко, проф. др.*: У. — друкарство; *Вол. Огоновський, др.*: заг. географія (від букви „а“); *Олександр Орлов, др.*: мінералогія (від букви „д“); *Вол. Островський, ред.*: У. — освіта

^{*)} У. — гасло „Україна“.

й культура та шкільництво на півн.-зах. укр. землях; *Маріян Пам'ячичин, проф. др.*: медицина; *Іван Пам'ячич, др.*: укр.-акарп. справи; *У.* — мова; говори Закарпаття; історія Закарпаття; освіта й культура на Закарпатті; *Северин Пастернак, інж.*: *У.* — корисні копалини; *Яр. Пастернак, др.*: археологія; *У.* — праісторія; мезоліт, бронзова доба, залізна доба, доба мандрівок народів, княжа доба; мистецтво; кераміка до XVII в.; *Роман Перфецький, др.* — політ. еміграція ЗУНР; *Всеволод Петрів, ген.* *У.* — військо: армія УНР 1917-21; *Юрій Полянський, проф. др.*: географія України й геологія; *У.* — геологія; *Іван Раковський, проф. др.*: ботаніка, зоологія, педагогія; астрономія й мінералогія (до букви „д“); *У.* — рослинність і тваринність (із др. М. Дольницьким); антропологія; *Ст. Риндик, інж.*: техніка (букви „д“, „л“); *Осип Роздольський, проф.*: класична старовина; *Антін Рудницький*: новітні заг. музика; *Михайло Рудницький, др.*: заг. письменство; чужомовні слова і звороти, *У.* — письменство XIX-XX вв. і літ. критика; *Юрій Рудницький, проф.*: історія культури, *У.* — мітологія; *Стенан Рурак, др.*: ріане; *Валентин Садовський, проф.*: *У.* — нар. господарство Наддніпряння й Закарпаття; земельне питання Наддніпряння; промисловість і торгівля Галичини й півн.-зах. укр. земель; *Михайло Садовський, полк.*: укр. визвольні змагання; *Іларіон Свєтлицький, проф. др.*: *У.* — музейництво; *Юрій Сербинюк, ред.*: *У.* — історія Буковини від 1918; *Василь Сімович, проф. др.*: укр. і слов. мовознавство (від букви „д“), *У.* — мова: опис, грам. дослідія, історія правопису; шкільництво Буковини; *Володимир Сі-*

чинський, др.: мистецтво (від букви „д“), *У.* — мистецтво; *Ст. Смоль-Стоцький, акад.*: *У.* — історія мови; *Євген Соколич, проф.* *інж.*: шляхи й меліорація; *Ярослав Сосєвичський, інж.*: будівництво; *СЄ.*: *У.* — право УРСР; *Вол. Старосольський, проф. др.*: сусп. науки; *Маріян Стазурський, др.*: ветеринарія; *Хведір Стешко, доцент*: укр. музика (від букви „д“), *У.* — історія музики до XVIII в.; *Павло Сулятицький (†)*: *У.* — Кубань; *Михайло Творило, інж.*: заг. сіль. господарство; *Омелья Терлецький, проф.*: *У.* — освіта й культура в Галичині; *Осип Тіллєман, проф.*: жид. література й письмо; *Панає Феденко, др.*: історія України від 1648, *У.* — історія України від 1648 й доєї; політ. еміграція: УНР; *Петро Франко, інж.*: руханка та змаг. товарознавство; *Миг. Холєвчук, др. інж.*: сіль. господарство — плекання худоби; *Євген Храпливий, др. інж.*: сіль. господарство — молочарство й годівля сіль.-госп. тварин, *У.* — сіль. господарство Галичини й півн.-зах. земель; *Роман Цегельський, др.*: фізика й хемія; *Микола Чайковський, проф. др.*: математика (до букви „д“); *Дмитро Чижєвський, проф. др.*: філософія; *Лєво Чихалєнко, др.*: *У.* — праісторія; палеоліт; *Микола Чубатий, проф. др.*: укр. й церк. право, *У.* — кат. Церква; *Іван Шенорик*: преса; *Сєвєтослав Шрамченко, лейтенант флоту*: заг. й укр. флоту, *У.* — флоту новітньої доби; *Нєє Штернберг, проф.*: жид. релігія; *Олександр Шульгин, проф.*: *У.* — визвольні змагання: діяльність урядів УНР; *Вадим Щєрбаківський, проф.*: *У.* — праісторія; енеоліт; *Андрій Яковлєв, проф.*: *У.* — право: кнжкої доби, лит.-руська доба, коз. право, право УНР та доби гетьманату.

Ілюстраційна та картографічна частина: Ігор Федів, др.

Секретаріат: Іван Бедріло, Степан Рурак, др.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЄГІЯ:

Іван Раковський

гол. редактор

Володимир Дорошенко

Василь Сімович

редактор відділу „Україна“

Михайло Рудницький

ДОПОВНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ.

АПУУ	Асоціація Пролетарських	одн.	однина	спіроб.	співробітник
га	гектар [Музик Україна]	оз.	озере	с.-р.	соціаліст-революціонер
гетьм.	гетьман, гетьманський	ок.	около	табл.	таблиця
гуц.	гуцульський	орг.	органічний	театр.	театральний
дав.	давній	ориг.	оригінальний	тел.	телеграфічний
дмн.	династія, династичний	оріент.	орієнтальний	тжжєнєк	тжжєнєк
жн.	жіночий	ос.	особа	УКП	Україн. Партія
жур(н).	журнал, -іст, -істичний	осн.	оснований, -а, -є, -о	укр.	таким — українець
к.	коло	под.	подільський	учит.	учительський
к.	корона	поль.	поль.	УПСР	Україн. Соціалістично-Револуціонерів
квкв.	кавказький	прив.	приватний	УСДП	Україн. Соціал.-Дем. Партія
квльв.	кальварський	рус.	рос.	ЦІМ	Центр. Ісполнительний
коп.	копійка	РСУК	Російський Союз Укр. Кооператив	цїср.	цїсарський [Комітет часосєк]
кор.	король, королева, коро-	РСР	Рос. Соціалістична Респуб-	цїт.	читати [ближ]
крєст.	християнський [ліський]	рус.	Рос. Соціалістична Респуб-	час.	часовий [ближ]
мєн.	монастирський	сєвє.	Сєвєрний Союз визволення України	ЧІСР	Чесько-Словацька Респуб-
міє.	місечка	СВУ	Союз визволення України	СІЕ	Confédération Internationale
мно.	множина	сїмв.	сїмволічний		des Etudiants
нає.	національний	сїмф.	сїмфонічний	FIDAC	Fédération Internationale
нач.	начальний	сїст.	сїстєма, -ичний,		des Anciens Combattants
нпр.	напрямад				

Увага: рим. цифри перед датою року означають місяць, пр.: XII 1914 зв. „у грудні 1914“.

Слово на закінчення.

„Книга Знання“ скінчена, й ми передаємо її українській Громаді до вжитку. Коли вона вийшла не така довершена, як ми всі цього бажали, то тут винні вже ті непереможно важкі обставини, серед яких цей твір повстав.

Багато думок насувається, коли тільки згадаємо, як творилася ця книга, який був її первісний план, як той план ізгодом мусів мінятися, як уже серед самої праці доводилося все наново й наново продискутувати деякі справи, на око дрібні, але ж для цілого твору далеко не байдужі... Треба було творити особливий лексиконовий стиль, устійнювати номенклатуру й термінологію, підбивати її під сучасний стан цієї такої важкої для українського культурного життя ділянки, треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомости, треба було не раз, не переборщуючи, перевертати цілі бібліотеки й архіви, щоб дібратися до такої, для посторонньої людини дрібної речі, як, пр., дата якоїсь події, факту, чи особи, й нарешті з такими труднощами здобутий багатий матеріал втиснути в аж надто вузькі рамки нашого твору. Через те бувало таке, що багато співробітників покидало нас не раз серед найгарчішої праці, й доводилося безастанно шукати нових і нових... А бувало й таке, що потрібного матеріалу нізвідки було дістати, бо й його або немає, або він сумнівний, тимто доводилося про цю справу не писати.

Стан нашої правописної справи теж відбився на нашій роботі. Коли стало ясно, що харківська ортографія, головнио ж щодо чужих слів, до кінця не додумана й не продумана, вносить тільки плутанину в таку важку книгу, як перший український лексикон, треба було в цій справі створити компроміс між принятим здавна на західніх українських землях правописом і тим, що його проводив у життя Харків. Цим повсюстю, що від букв „Г“ (задержуючи пр. апостроф і деякі ін. приписи харківського правопису) ми перейшли до транскрипції чужих слів на єдинорациональний лад — перенісуючи чуже *h* українським *г*, чуже *g* українським *г*, а середні зах.-європейське і скривль найближчим до нього українським *ль*. А так загалом, через неустійнену в нас систему передавати чужі слова, в УЗЕ відбилися розбіжні впливи дотеперішнього нашого правопису. Щодо чужих імен, то ми залишали транскрипцію як-мога найближчу до оригіналу, передаючи водночас їх вимову. Імена хресті повільноються в нас у формі теж близькій до оригіналу, а тільки російські, адебільша, ми віддавали в українській (пр. П'єр, Франсуа, Віліам і т. д., Казімеж, Бедржіх, Петар, але ж — рос. Глеб — Гліб, Пйотр — Петро і т. д.).

Закінчуючи свою працю, ми почувасмося до милого обов'язку дуже щиро подякувати всім тим, що були ласкаві допомогти нам довершити це наше вележке діло. Дякуємо всім нашим ПТ. Співробітникам, Прихильникам, які все радо спішили нам із допомогою та порадою, — і тут у нас усе перед очима такі Вн. Панове: і Установи: др. Мик. Андрусак, проф. Олекса Балицький, др. Богдан Барвінський, пос. Дм. Великанович, проф. Ів. Вербяний, акад. Михайло Возняк, др. Богдан Гнатевич, інж. Євген Голицинський (+), акад. І. Горбачевський, о. др. Мирон Горвинович, др. Вол. Гуркевич, др. Степан Гижинський, др. Семен Демидчук, др. Марія Деркачова, інж. Віктор Доманицький, др. Роман Домбчевський, інж. Павло Дубрівний, др. Іван Єсіх, проф. Богдан Заклинський, от. Омелин Ключ, мистець П. Ковжун, адв. Мик. Корчинський, ред. Іл. Косенко, інж. Пилип Краснокутський, інж. Ю. Крохмалюк, проф. А. Крушельницький, Мик. Кушнір, др. Андрій Ластовецький, проф. Гр. Микитей, Євген Овачийкий, інж. Юл. Павликовський, ред. Дм. Палій, др. Василь Пашинський, др. Олександр Пигель, інж. Антін Романенко, о. Адам Станкевич, др. Пидор Стринський, акад. К. Студинський, полк. Роман Сущко, радник Вол. Темницький, Українське Бюро в Лондоні та в Женеві, др. Ігор Федів, Степан Чарнецький, полк. Мик. Чеботарів, проф. Ів. Чешга, дир. Лев Ясінчук і багато ін. Зокрема ж щиро дякуємо П. Т. Критикам, особливо Впр. о. Макарієві Карівцеві ЧСВВ, Вн. П. П.: Максимові Гехтерові, інж. Романові Кахляквичеві, інж. Л. Мосендові, інж. Богданові Пристасні, і ін., які були ласкаві звернути нам увагу на недостачі й невільні помилки в нашому творі й тим дали нам спрмогу справити їх у додатковому зшитку УЗЕ.

Ми аж надто свідомі, що цей твір, як перша в нас спроба такої книжки, без хиб бути не може. Не без хиб, і то поважних, поминавали ж свої великі енциклопедії і щасливіші за нас народи, такі, що можуть почванитися в цій ділянці довголітньою традицією. А проте ми знаємо деяку тривку вартість цієї книги: вона буде творити основу до окремих словників, енциклопедій поодшюках ділянок людського знання, головнио ж українознавства — ця частина це ж перша в нас синтеза знання про нашу Землю й наш Народ — та до обширнішої загальної енциклопедії.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ УЗЕ.

ІЛЮСТРАЦІЇ й МАПИ.

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у I. томі УЗЕ.

Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
15	Австралія (мапа)	193	Африка (мапа)
19	Австралійська звірня	199	Африканська звірня
46	Азія (мапа)	410	Будівництво
47	Азійська звірня	790	Гірництво
94	Північна Америка (мапа)	862	Важніші гриби України ✓
95	Південна Америка (мапа)	1185	Європа (мапа)
99	Американська звірня	1211	Електричність

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у II. томі УЗЕ.

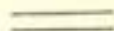
Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
15	Залізниця — (I і II.)	691	Мотилі (I і II.)
47	Земна куля	707	Прикладне мистецтво (I і II.)
271	Коні — (з другої сторони. Рогата худоба)	808	Народознавство (I і II.)
288	Книжка (I і II.)	992	Парові китли Парові машини
312	Кольонії та шляхи	1083	Повітроплавство (I і II.)
364	Кістяк (I і II.)	1087	Пожива (I—II.)
396	Кров	1123	Порцеляна (I—II.)
422	Домашня птиця — (з другої сторони: Дрібні сільсько-господ. тварини)	1170	Співучі птахи України ✓
528	Людина (I—IV.)	1197	Людські раси (I—II.)
532	Людина (V—VI.)	1247	Пластика (I—II.)
		1261	Історія розвитку (I і II.)
		1285	Отруйні рослини України.

РОЗМІЩЕННЯ ІЛЮСТРАЦІЙНИХ ТАБЛИЦЬ і ГЕОГРАФ. МАП у III. томі УЗЕ.

Сторона:	Наголовок таблиці:	Сторона:	Наголовок таблиці:
95	Сільське господарство (I і II.)	407	Етнографічна карта України і суміжних земель
171	Спадковість (I і II.)	411	Карта густоти населення Укра- їни і суміжних земель
363	Фізична карта України і суміж- них земель	415	Карта розміщення українсько- го населення
367	Геологічна карта України і су- межних земель	423	Розміщення українського на- селення в Азії
371	Корисні копалини України і су- межних земель		

Сторона:	Наголовок таблиці:
427	Український одяг (I.)
431	Український одяг (II.)
435	Український одяг (III.)
439	Українська мурована архітектура
	Українська дерев'яна архітектура
451	Українське малярство (I і II.)
459	Українське різьбарство
	Українське граверство
463	Українське вжиткове мистецтво
	Українські килими
467	Українські вишивки і гапти (I.)

Сторона:	Наголовок таблиці:
471	Українські вишивки і гапти (II.)
475	Українська кераміка — Гуцульські вироби
479	Українські писанки
	Поділ писанок на орнаментальні поля
755	Військовий одяг (I.)
763	Військовий одяг (II.)
767	Відзнаки службових ступнів укр. війська
	Українські поштові марки
996	Українські гроші (I і II.)
1071	Фотографія (I і II.)
1000	Зміст гасла „Україна“.

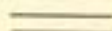
Друкарські помилки:

Стор. Рядок Видруковано		Мас бути	Стор. Рядок Видруковано		Мас бути		
24	31	згоря Міакові обеломі	Мізок	118	27	здолу країни	країні
46	2	здолу сукусоричнай	сукусоричний	122	7	згоря онійськэй, оній.	Іонійськэй, Іонія.
47	31	згоря в	в	"	29	здолу Сожу	Сожі
55	615	здолу	що мають широку самоуправу (окремінши конституція, власні парламенти). На чолі ЗДА стоїть президент... учитель	158	3	"	почасті
57	11	згоря учитель	Виссю	166	1	"	Чамсіакон
60	17	здолу Цясою	ніженський	196	22	згоря	Капраль, (фр.) Капраль, (фр.)ійськэй.
65	14	згоря ніженський	русской				відстаршинський ступінь, в УГА вістун.
82	3	здолу русскою	Ігуасу	201	7	здолу сто	двісті
85	29	"	Ізера (Isère)	205	29	"	король; К. П.
90	9	згоря	притока Рони, 290 км. ² дов.; 2) департамент над нею, 8.240 км. ² і 560.000 меш. год. м-ої ренобль; 3) (Yser), річка в зах. Бельгії; за світової війни авантій бої	209	27	"	містовищах
91	18	здолу кріптон	криптон	211	20	"	складаються з трьох
95	33	"	Людвеніт	212	4	"	появляються
"	24	"	спільна	220	22	згоря	Клітаймистра
97	24	згоря Ілюмінатор	Ілюмінатор	225	22	здолу	цукрицею
"	31	здолу дереворитник	дереворитник	229	8	"	Малівка
"	4	"	Гочемські	234	3	"	котокість
102	10	згоря поляни	олифи	237	19	"	літрі
105	5	"	кислині	253	7	"	Університетскія
114	12	здолу Інку(бус)	Інку(бус)	284	1	"	Волги
115	20	згоря основик	основник	290	33	згоря	княжої, дружини
117	20	"	додати: гл. Висне до ґрунтових книг.	"	12	здолу	Князь
				308	32	"	(Колґатаї), 1)
				"	21	"	1852,
				310	16	"	Київський
				313	21	згоря	контролер
				314	29	"	рядок
				"	6	здолу	Аргентинії
				325	15	згоря	Конґруентний, Конґруентний, (лат.) прис-тайний.
				331	22	"	Costanța
				341	29	"	Кональ, мех.
				346	13	здолу	мап.
				348	23	"	Случу
				356	26	"	к. л.
				363	14	згоря	УСС

Стор.	Рядок	Видруковано	Мас бути
367	23	адоу піали	піали
369	21	" хорих у харкотинні	хорих на туберкульозу в харкотинні.
396	5	агори а рідної жовтавої білкової рини	а жовтавої білкової ріднини обмін
418	14	адоу обіг	ридовників
466	33	агори рядовників	ридовників
479	23	" в Подебрадах	в Подебрадах,
482	1	адоу	додати: гл. Польсько-литовська держава.
491	5	агори Leedes	Leeds
494	27	адоу Авраама	Адама
500	13	" безперервний	безперервний
514	17	агори в Еспанії 1917-1919,	в Еспанії, 1917-1919
515	25	адоу п. —1741	в., +1741
522	15	агори 100.000	300.000
540	12	адоу олість.	олість,
574	4	агори 3. XI 1902 конференція в справах Близького Сходу й уступки Туреччині	1912 мир поміж Туреччиною й Антантою
578	7	адоу антанги	Антанги
580	30	агори парламент	парламент
588	4	" впровадження	впровадження
590	9	" кольонією	колонія
597	19	" останки після	останки нафтової ропи після
599	26	" королі,	королі;
606	4	" басуто,	басуто;
607	25	" антантою	Антантою
613	30	адоу апеляційну,	апеляційно-
619	32	" назва	постать
626	13	агори Manlius	Manlius
627	14	адоу Мінаш Жераіш	Мінас Жераіс
640	22	" Герцових	Герцових
643	30	агори посушним кліматом	посушним кліматом
655	20	адоу Спук	Спук
658	12	агори z	z,
678	9	" Malton	Malone
690	24	" тисненні	тисненні
701	24	адоу кирило-методіані петрашевці	Кирило-Методіані Петрашевці
703	3	"	додати: гл. Морська мідь.
708	2	"	1749-79, за якого Галичина перейшла під

Стор.	Рядок	Видруковано	Мас бути
727	15	адоу	Австрію; Петро Білицький
741	20	" Рісоліг	Міні-стрент.
748	6	агори Мозамбiк	(лат.) що у-слугує при лат. Службі Божій.
"	9	" Мозамбiцька	Расіоліг Мозамбiк Мозамбiцька
762	27	адоу 529) св. Бенедиктом	529, св. Бенедиктом),
782	5	агори Бiльші музеї	Бiльші музеї европ.
790	4	" Мутра	Мутра,
806	29	адоу Україною,	Україною;
808	15	" словеність	словеність
812	25	агори дослідом	досвідом
816	7	" крайній політ-	політ.
820	16	"	містом королівства
823	31	" безсторонній	безсторонній
"	4	адоу фотографії	Фотографії
826	30	агори Ніци	Ніци,
828	5	адоу повітній	повітній
840	9	агори сечодіа	сечовід
851	3	" мистецтва	мистецтвом
"	17	" Міністри	Міністер
"	32	" впливом	впливом,
854	32	адоу руди	руди,
857	20	" державу до якої	царство, до якого
858	32	агори Балтійського й схід. побережжя Півн.	Балтійського й Північного моря
"	27	адоу нім.	нім.
"	26	" Ліхтенштайт	Ліхтенштайтні
"	23	" Угорщині	Угорщині,
"	22	" найближе	найбільше
862	9	" водопадку сек.	водопадку, сек.,
864	4	агори меланезійці	меланезійці
"	"	" Німеччини	Німеччини
"	25	адоу Нона	Нона
"	8	" Антон	Антоні
874	16	" пістрика,	пістрика,
886	3	" Сильвії	Сильвії,
890	26	" Нямець	Нямц (Nemci)
891	23	" тварини	тварин
898	30	агори витвір рости, призначений до розитку нових ростинок того самого роду	витвірливо-цвітних рости, призначений для охорони й поширення на-сіння

Стор.	Рядок	Видруковано	Мас бути	Стор.	Рядок	Видруковано	Мас бути
899	12	згори	видалюван- ня з вечни- ка	1018	22	адолу Учгів	угличів
906	32	адолу досі чоловічі	досі мода на чоловічі	1022		в підписі під пе- риконом :	
"	30	" виходить	виходить			заломлюється	відбиваєть- ся
"	28	" а жіночі	а на жіночі	1063	11	згори мести	сї мести
907	8	" небагато	небагато,	1070	17	" Штермаріц- бург	Штерма- рінбург
908	15	" заблювання	білення	1071	15	адолу Пештани	Пештани
917	7	" Київської	Київской	1072	11	згори удежування	удержуван- ня
926	1	згори властивістями	властиво- стями	"	18	" перміну	переміну
934	26	" довгими ногами	довгими пе- редніми но- гами	"	33	адолу змії	змії
939	26	адолу зправа	зліва	1086	15	згори Волоського	волоського
944	18	" Ошова	Оршова	1087	29	" трикутника	трикутника
953	3	" додати :	гл. Город.	"	31	адолу торговище,	торговище :
971	9	згори посудину	анарядди	1098	28	згори армії	армії
978	1	" Нар. Дому	Нац. Музею	1104	10	" 130	130
981	13	" Пантаґрюель".	Пантаґрю- ель").	1105	18	адолу поль	поль,
984	33	"	чистять, ва- рять із ван- ним, со- довим, або потасовим лугом,	"	17	" XII в. і	XII в. і
1008	9	згори на думку Даль- тона	самовихов- на школа (дальтон- ської систе- ми)	1112	17	" феодія	феодів
1009	32	" до останньої кит. революції	до 1926	"	9	" омольогія	Помольо- гія
1010	8	адолу розклади	розклади	1113	6	" китиця	китиця,
1017	10	згори побудували	побудували	1115		під Ілюстрацією	Понтона 1).
1018	25	" Венельтів)	Венельтів	1118	25	згори	Понтона 1). збірний муз. твір
				1119	2	адолу Боляйн	Будін
				1137	6	"	наука у кальніні- стіа,
				1139	20	" Preradovic	Preradović
				1145	28	" primatus	(primatus
				1147	26	"	йду я <i>ти- гою годю.</i> Іа хмари <i>тиго</i> ви- ступас

Доповнення скорочень.

а. т. — атомовий титар
від. — віденський
геть. — гетьман, -ський
іл. — ілюстрація
інст. — інститут
крит. — критичний
львів. — львівський
пед. — педагогічний
полт. — полтавський
сат. — сатиричний
стат. — статистичний
таб. — таблиця
харків. — харківський